

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग विवर

स-ठ

संस्करण विवरः

स. गो. जोशी-प्रकाशक, पुणे.

P155:4R
G2D.3

12.
26.

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग तिसरा

ग-ठ

कोशमंडळांतील व बाहेरील अनेक साहाय्यक्रांच्या मदतीने तयार केलेला.

प्रकाशक—महाराष्ट्र कोशमंडळ लिमिटेड, पुणे, तर्फे मॅनेजिंग डायरेक्टर यशवंत रामकृष्ण दाते, ४८१ शनिवार, पुणे २.

मुद्रक—यशवंत रामकृष्ण दाते, महाराष्ट्र कोशमंडळाचा शारदा प्रेस, ४८१ शनिवार, पुणे २.

किंमत १० रुपये

P155 : 4¹/₂
G2D-3

संपादकमंडळ.

श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एल्.एल्. बी. (प्रमुख)

श्री. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

श्री. आबा चांदोरकर.

श्री. चिंतामण शंकर दातार.

SRI JAGADGURU VISHWANATHA
SIVA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY
Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No. 3721

RCNO-293

प्रमुख शाखा-साहाय्यक संस्था

विदर्भसाहित्यसंघ (वन्हाडी बोली); गोमंतकसाहित्यसेवकमंडळ (गोमंतकी);

वाङ्मयचर्चामंडळ (कर्नाटकी. बेळगांव); शारदोपासकमंडळ (कोंकणी.

मालवण); महाराष्ट्र शब्दकोशमंडळ (कुडाळी. पेडणे); पुणे

भाषाशास्त्रमंडळ (व्युत्पत्ति); शारदाश्रम (महानुभावी.

यवतमाळ); हेटकरी मंडारीमंडळ (दादर);

साहित्यसेवामंडळ (कच्चाड). इ. इ.

संपादकीय निवेदन.

वक्ता वाचस्पतिर्यत्र श्रोता शक्रस्तथापि तौ ।

शब्दपारायणस्यान्तं न गतौ तत्र के वयम् ॥ -धनंजय

श्रीकृपेनें आज रोजी हा तिसरा विभाग प्रसिद्ध होत आहे. आम्ही मनांत सतत अशी योजना बाळगीत आहो की, होता होईल तो लवकर लवकर विभाग काढावेत. परंतु त्याप्रमाणे अमळांत येण्यास अनेक अडचणी तोंड उघडून आमच्यापुढे उभ्या आहेत; त्यांचा प्रथम निरास करावा लागतो. मागील सालीं असे वाटले होते की, आर्थिक मंदी आतां संपून पुन्हां परिस्थिति पूर्वपदावर येईल. परंतु ती आशा फोल ठरली व त्या मंदीची पुनरपि आम्हांस झगडा करावा लागला आणि आतां असे वाटते की, ही अडचण निघून जाण्यास निदान आणखी ३-४ वर्षे तरी लागतील. याचा थोडा तरी परिहार व्हावा म्हणून संपादकांस प्रचारासाठीं बाहेर हिंडावे लागले. मंडळाची कचेरी गेल्यासाली बदलावी लागली. पहिल्या दोन भागांचें काम छापून निघाल्यानंतर त्यावेळीं घेतलेला टाईप बराचसा झिजल्यामुळे नवीन अखंड टाईप घेण्यांत आला; इत्यादि कारणांनीं अपेक्षेप्रमाणे हा विभाग लवकर निघाला नाही त्यावद्दल आभयदात्यांनीं स्नेहाद्रिदृष्टीनें मंडळाकडे पाह्यावे अशी विनंति आहे.

या विभागाच्या रचनेचें चोरण दुसऱ्या विभागांतील संपादकीय निवेदनांत दिग्दर्शित केल्याप्रमाणेच ठेविलें आहे.

या वर्षी मध्यप्रांत सरकारनें आपला शब्दकोश तिकडील शाळां-पाठशाळां-मधून घेण्यास मजुरी दिली आहे. मुंबई सरकारनें एक सक्थुलर काढून या प्रांतांतील शाळांस सदरहू कोश घेण्याची शिफारस पूर्वीच केली आहे.

या भागांत ग पासून ठ अखेर शब्दसंग्रह आला आहे. आतांपर्यंत निवळ कोशाचीं १४१० पृष्ठे (व तीनहि विभागांची प्रस्तावना पृष्ठे १७५-२०० घळून एकूण पृष्ठे १६००) आम्ही आभयदात्यांच्या पदरांत घातलीं आहेत. म्हणजे जवळ जवळ निमें काम संपत आलें आहे. व उरलेलें निमें काम थोड्याच दिवसांत उरकूं अशी आशा आहे.

सध्यां मागीदार २४२८ आणि वर्गणीदार ५१६ मिळून एकूण २९४४ आभयदात्यांची संख्या आहे. आतांपर्यंत झालेल्या कामावरून आम्ही असा निश्चित अंदाज बांधला आहे की, हें सर्व काम उत्तम प्रकारें तरीस जावयाचें तर अद्यापि २ हजार महाराष्ट्रीयानीं ह्या कार्यास हातभार लावला पाहिजे. हें काम एकट्या संपादकांचेंच नसून सर्व महाराष्ट्रीयानीं असल्यानें व त्यांची जाणीव प्रत्येक सुशिक्षित महाराष्ट्रीय आसल्यानें (कारण ती आहे असें आमच्या प्रत्ययास आलें आहे) आम्ही विनंति करण्यापूर्वीच दोन हजार महाराष्ट्रीय आपलीं नांवे आभयदात्यांच्या पत्रांत नोंदतील आणि “ये मन्हाटीचेया नगरीं । शब्दब्रह्माचा सुकाव्ह ।” करण्याचें श्रेय पदरीं बांधतील अशी आम्हांस बळकट आशा आहे.

नेहमींच्या रीतीप्रमाणे सर्व साहाय्यकांचे आम्ही आभार मानतो. या कार्याच्या अवशस्तनानाच्या वेळीं या सर्व सद्गृहस्थांचा नामोच्चार करून आम्ही ऋणमुक्त होऊं. तावत्काल त्यांच्या ऋणांतच राहिलेले अधिक बरे !

यशवंत रामकृष्ण दाते.

REPORT

ON THE PROGRESS OF THE
WORK DURING THE YEAR 1900

The first part of the report deals with the work done during the year. It begins with a description of the work done in the laboratory, and then goes on to describe the work done in the field. The second part of the report deals with the results of the work. It begins with a description of the results of the work done in the laboratory, and then goes on to describe the results of the work done in the field.

The third part of the report deals with the conclusions of the work. It begins with a description of the conclusions of the work done in the laboratory, and then goes on to describe the conclusions of the work done in the field. The fourth part of the report deals with the recommendations of the work. It begins with a description of the recommendations of the work done in the laboratory, and then goes on to describe the recommendations of the work done in the field.

The fifth part of the report deals with the summary of the work. It begins with a description of the summary of the work done in the laboratory, and then goes on to describe the summary of the work done in the field. The sixth part of the report deals with the appendix. It begins with a description of the appendix of the work done in the laboratory, and then goes on to describe the appendix of the work done in the field.

THE REPORT

प्रस्तावना

महाराष्ट्र देश, जनता व भाषा

चमूनि यमनेन वा जनपदाधिकारेण वा ।

द्विजव्रज उपव्रजन्प्रभुपदं महाराष्ट्राजाः ॥

न वृत्तिमिह पालयेद्यदि धरासुराणां ततो ।

भवेद्यवनवेष्टितं सुवनमेतदब्राह्मणम् ॥ विश्वगुणादर्शः

महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति:—महाराष्ट्र या शब्दाची व्युत्पत्ति करण्याचा आजपर्यंत अनेकांनी प्रयत्न केला आहे. डॉ. विल्सन यांनी मोल्स्वर्थच्या कोशाच्या प्रास्ताविक भाषाविषयक निबंधांत व १८७२-७३ च्या मुंबई इलाख्याच्या कारभाराच्या सरकारी अहवालांत महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल पुढे दिल्याप्रमाणे चर्चा केली आहे: 'महाराष्ट्र हे महाराष्ट्र या संस्कृत शब्दाचे पाली रूप आहे. हे रूप महाराष्ट्र या शब्दावरून विष्णुपुराण वगैरे पुराणग्रंथांत आढळते. संस्कृत पंडित महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति 'महा+राष्ट्र=मोठे राष्ट्र' अशी करतात व भाषाशास्त्रज्ञांचा तीवर कांही आक्षेप घेता येण्यासारखा नाही; परंतु त्या व्युत्पत्तीस पुरेसा ऐतिहासिक अगर भौगोलिक पुरावा आढळत नाही.' असे त्यांचे म्हणणे आहे. दुसरी व्युत्पत्ति त्यांच्या मते 'महाराष्ट्र' म्हणजे महार + राष्ट्र = महारांचा देश ही देता येईल; या व्युत्पत्तीस त्यांनी असा आधार दिला आहे की, महार जातीची वस्ती महाराष्ट्रांत पुष्कळच आहे आणि जरी ती अगदी खालावलेली जात असली तरी तिची व्याप्ति या देशांत इतकी आहे की 'गांव तेथे महारवाडा' ही मराठीमध्ये म्हणून पडली आहे. तसेच टॉलेमीने 'परवारी' या नांवाने त्यांचा स्वतंत्र लोकजाति म्हणून उल्लेख केला असून ते नांव ते अद्यापि वापरतात. हे लोक आर्यसंस्कृतीच्या कक्षेबाहेरचे असून मराठ्यांना आपणावून भिन्न संस्कृतीचे लोक म्हणून आर्य असे नांव लावतात व हे नामाभिधान अद्यापि कानडीमध्ये 'अरे' अशा रूपांत प्रचलित आहे. मांग लोकही मराठ्यांना आर्य या नांवानेच संबोधतात. अरिक्कन यानेहि आपल्या इंडिका ग्रंथांत मराठ्यांच्या प्रदेशास 'अरिक्के' असे संबोधले आहे. लोकांच्या नांवावरून प्रदेशास नांव मिळाल्याची उदाहरणे आपणांस अनेक देता येतील. उदा० गुजराष्ट्र यावरून गुजराथ; सौराष्ट्र यावरून सौराष्ट्र, रोहिले लोकांचा देश तो रोहिलखंड, बुंदेल्यांचा तो बुंदेलखंड, बंग लोकांचा बंगाल व ओड्ड लोकांचा ओडिसा (ओरिसा), इत्यादि. परंतु येथे याबद्दल एका गोष्टीचा निर्देश केला पाहिजे की, ऐद्वेळी येथील शिलालेखांत (इ. स. ६३४) महाराष्ट्र हे एक राष्ट्र नसून तीन महाराष्ट्रांचा समुदाय आहे असे स्पष्ट म्हटले आहे.

महाराष्ट्र:—डॉ. ओपर्ट यांनी (The Original Inhabitants of Bharatvarsha) 'भारतवर्षातील मूळचे रहिवासी' (पृ. २२, १८९३) यांमध्ये असे म्हटले आहे की, 'महाराष्ट्राचाच महाराष्ट्र (महल लोकांचे राष्ट्र) असे म्हणत. मार म्हणजेच महल व मार लोकांचाच म्हार असे म्हणतात. म्हार याचे हळूहळू म्हार असे रूप बनले. हल्लीच्या मराठीत म्हार व म्हार अशी दोन्ही रूपे आढळतात. अशा रीतीने एकाच अर्थाचे दोन शब्द महाराष्ट्र व महाराष्ट्र हे प्रचारांत होते. त्यांपैकी पहिला हळू हळू प्रचारांतून गेला, व म्हार लोकांच्या भाषेला उतरती कळा जसजशी लागत चालली तसतसा त्यांच्या महाराष्ट्र व महाराष्ट्र या नांवांची असलेल्या संघाचा विसर पडत चालला आणि महाराष्ट्र म्हणजे महारांचे किंवा महलांचे राष्ट्र हा अर्थ जाऊन 'मोठे राष्ट्र' असा अर्थ करण्यांत येऊ लागला. येथे यासंबंधी एवढे म्हणता येईल की, महाराष्ट्रांत आज जरी महल लोकांचा आपणांस पता लागत नाही, तरी पूर्वी एका काळी महल लोकांची येथे वस्ती असली पाहिजे. कारण महाराष्ट्रांतील अनेक लोकांचे कुलदेव

जें खंडोबा, ज्याचा स्क्ंध या देवतेशी संबंध जोडतात, ती देवता येथील फार प्राचीन स्थानदेवता असून खंडोबानें मणिमल्ल या नांवाच्या दैत्याचा वध केल्याची कथा सार्वत्रिक आहे, व यावरून त्यास मल्लारि (मल्ल+अरि) असें नांव प्राप्त झालें आहे. पण आज या मल्लांचा महाराष्ट्रांत मागमूस आढळत नाही. तथापि मल्ल ही एक गोंडांतील जात मध्यप्रांतांत आढळते व तिकडील नावाडी मोडी लोकांस मल्ल असें म्हणतात. यावरून मल्ल नांवाची जाति महाराष्ट्राच्या आसपास पूर्वी असली पाहिजे. मल्लठण वगैरे गांवांच्या नांवांत त्यांचा अवशेष दिसतो. रा. राजवाडे यांनीं मल्लवली, मालेगांव, मल्लाणें, मल्लसर, मल्लगांव, मल्लजन, मल्लखेडें, मल्लवाण, मल्लोनी हीं महाराष्ट्र जातिसंबद्ध गांवें म्हणून नमूद केलीं आहेत. पण रा. राजवाडे यांनीं मल्ल हे आर्योपैकींच होते असें म्हटलें आहे.

याप्रमाणें दोन पाश्चात्य विद्वान पंडितांचीं महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल मतें दिलीं. आतां आपल्याकडील महाराष्ट्रीय पंडित यासंबंधी काय म्हणतात तें पाहूं.

महाराष्ट्रांचें महाराष्ट्रः—डॉ. मांडारकर हे आपल्या दख्खनच्या प्राचीन इतिहासांत एका ठिकाणीं असें म्हणतात कीं, कुडा येथील शिलालेखांत एकदां 'महामोज' असा उल्लेख आहे. ज्याप्रमाणें मोज हे स्वतःला महामोज म्हणवून घेत त्याप्रमाणेंच या प्रदेशांत राहणाऱ्या राष्ट्रिकांनीं स्वतःला महाराष्ट्रिक अथवा महारष्ट्र असें म्हणवून घेतलें व ते ज्या देशांत रहात त्या देशाला अर्थात् महारष्ट्र व संस्कृतमध्ये महाराष्ट्र असें नांव पडलें.

महाराष्ट्रीचा महाराष्ट्रः—राजारामशास्त्री भागवत महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल म्हणतात कीं, संस्कृत नाटकांत 'मरहट्ट' असा जनवाचक शब्द येतो. हा 'मन्हाठा' शब्दाची प्रकृति दिसतो, 'मरता तत्र हटता' म्हणजे मरतो तेव्हां हटतो, अर्थात् प्राणांतीहि शत्रूस पाठ न दाखविणारा अशी मरहट्ट शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. मराठ्यांच्या वीरघीच्या संबंधानें पाहूं गेलें असतां ही व्युत्पत्ति यथार्थ आहे. तरी अशा रीतीनें क्रियापदांचीं छिन्नभिन्न झालेलीं किंवा केलेलीं रूपे जोडून झालेल्या आणखी एका जनवाचक किंवा जनपदवाचक शब्दाचें उदाहरण देतां येत नाही. त्या पक्षां ही व्युत्पत्ति विलक्षण दिसते. राठोड नांवाचे रजपूत मारवाडांत प्रसिद्ध आहेत. 'महाराठोड' म्हणजे 'मोठा राठोड.' 'महाराठोड' शब्दाचा अपभ्रंश मन्हाठा असें कित्येक मानतात. पण एकाच रजपूत गोत्रांतले लोक सर्व महाराष्ट्रभर पसरले हें अगदीं असंभाव्य आहे. शिवाय महाराठोड असें गोत्र रजपुतांत नाही.

'मन्हाठा' प्रायः 'महाराष्ट्र' शब्दाचा अपभ्रंश समजतात. महाराष्ट्र शब्द वराच जुनाट आहे. याचा उल्लेख वररुचीच्या 'प्राकृत-प्रकाश' नांवाच्या वालभापेच्या व्याकरण-ग्रंथांत अगदीं शेवटच्या सूत्रांत 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' अशा रीतीनें येतो. अशोकानें महारष्ट्र देशांत धर्मोपदेशक पाठविले असल्याबद्दलची बौद्ध लोकांत दंतकथा आहे. यावरून 'मरहट्ट' किंवा 'महाराष्ट्र' हा शब्द चांगला बावीसशें वर्षांपूर्वीचा आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

भापेच्या नियमांवरून पाहतां 'महाराष्ट्र' शब्दाचा 'महाराठ' व 'सुराष्ट्र' शब्दाचा 'सुराठ' असे अपभ्रंश द्यावयास पाहिजेत. पण शिलालेखांत 'महारठ' व 'सुरठ' रूपे आढळतात. हीं जर असल्ल रूपे असतील तर ते शब्द महारथ = मोठा योद्धा व सुरथ = चांगला योद्धा या शब्दांचे अपभ्रंश असावे. अशा प्रकारचीं विशेष गुणहेतुक जनवाचक नांवें काचित् कचित् आढळतात. उ० फ्रेंच हा फ्रांक = स्वतंत्र या शब्दापासून बनला आहे. मूळचें संस्कृत रूप एक असून त्याचा जो अपभ्रंश झाला त्यापासून एक अपूर्व शब्द निर्माण होऊन तो पुनः संस्कृत भाषेस मिळाला अशीं वरींच उदाहरणें सांपडतील. उ० त्रिकलिंग = तीन कलिंग = तेलंगणाची खालाठी व आंध्र नांवाची बलाठी व या दोहोंच्या दक्षिणेस त्रौणकटक-वेनुकटक असे तीन प्रांत. त्याचप्रमाणें 'मल्लय' देशाचे चोल, पांड्य व चेर असे तीन भाग मानीत; त्यामुळें त्यास त्रिमल्लय = तमूळ = तम्मूळ असें म्हणत. त्याप्रमाणें 'त्रिकलिंग' = त्रिअलिंग = तिलिंग असा अपभ्रंश होऊन पुन्हां त्याचें त्रिलिंग असें अपूर्व संस्कृत रूप होऊन, मल्लिकार्जुन, कालेश्वर व भीमेश्वर या तीन लिंगांमधील प्रदेश अशी त्याची अपूर्व व्युत्पत्तीहि झाली. तेव्हां 'महारथ' = महारठ = मरहट्ट असा अपभ्रंश होऊन कालान्तरानें या अपभ्रंशाचें पुनः महाराष्ट्र असें संस्कृत रूपांतर झालें हें म्हणणें सोपपत्तिक दिसतें.

महाराष्ट्रिकाचा महाराष्ट्रः—यानंतर रा. वि. का. राजवाडे हे 'महाराष्ट्राचा वसाहतकाल' या निबंधांत रट्ट शब्दावरून महाराष्ट्र शब्दाची उत्पत्ति सुचवितात. महाराष्ट्रांत प्रथम उत्तरेकडून बौद्ध व जैन या पारखंडांच्यामुळें झालेल्या धर्मक्रांतीमुळें व त्यांस मिळालेल्या राजाध्यामुळें रट्ट हे वसाहत करण्यास दक्षिणेंत आले. हे रट्ट लोक मूळचे कोण व कोठील हा एक अद्यापपर्यंत न सोडवलेला प्रश्न आहे. चोल नामक लोकांचें नांव जसें चोल नामक देशा-

वरून पडलेले दिसते, तसे रट्ट हे नांव देशावरून पडलेले दिसत नाही. हे लोक भारतवर्षाबाबत नाहीत. हे नांव वर्ण किंवा जाति यांचेहि नाही. भिळ्यादि लोकांप्रमाणे हे लोक कन्यहि नाहीत. वर्ण नाहीत, जाति नाहीत, विशिष्ट देशोत्पन्न नाहीत, बाह्य नाहीत व कन्यहि नाहीत, मग हे रट्ट आहेत तरी कोण? रट्ट या शब्दाचे संस्कृत रूप राष्ट्रिक. राष्ट्रिक म्हणजे राष्ट्रांत अधिकाराचे काम करणारा मनुष्य. ग्रामकूट म्हणजे गावचा उर्फ पाटील, तसा राष्ट्रकूट म्हणजे राठोड उर्फ राष्ट्राचा महत्त्वाचा अधिकारी. राष्ट्र म्हणजे राजाच्या ताब्यांतील देश किंवा देशभाग. जसे शंभर वर्षांपूर्वी देशाच्या मुख्य अधिकार्याला देशमुख किंवा देशपति किंवा देसाई किंवा देशाधिकारी म्हणत, तसे हजार दोन हजार वर्षांपूर्वी राष्ट्रांतील महत्त्वाच्या अधिकार्यांना राष्ट्रिक किंवा राष्ट्रकूट हीं दोन नावे असत. तेव्हा इतके स्पष्ट झाले की राष्ट्रिक उर्फ रट्ट म्हणजे देसाई, देशमुखस्वरूपाचे अधिकारी. देश म्हणजे दहापांच गांवांपासून शंभर-सवाशे गांवांचा मुख्य. त्याचप्रमाणे राष्ट्र म्हणजे दहापांच गांवांपासून शंभर-सवाशे गांवांचा राष्ट्रांतील अधिकार्याला पेलतां येईल असा मुख्य.

शैशुनाग, शुंग, काण्व, मौर्य इत्यादि राजकुळांच्याहि फार पूर्वीच्या राजकुळांच्या राशियतीत हे राष्ट्रिक उर्फ राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई-देशमुख अधिकारी त्या त्या तर्फेच्या राजकीय, आर्थिक व व्यावहारिक व्यवस्थेकरिता नेमलेले असत. प्रथम प्रथम ह्या नेमणुका वैयक्तिक असत. परंतु कालांतराने व भारतीय लोकरीतीप्रमाणे ह्या नेमणुका पुढे पिढीजाद झाल्या. हे राष्ट्रिक उर्फ राष्ट्रकूट अर्वाचीन देसाई-देशमुखांप्रमाणे प्रायः क्षत्रिय असत; अर्थात्, क्षत्रियांची जी शहाण्णव कुळे आहेत त्यांपैकी असत. वर्णाने क्षत्रिय व पिढीजाद पेशाने देशाधिकारी असा दुहेरी दर्जा या राष्ट्रिकांचा किंवा रट्टांचा असे, त्यामुळे क्षत्रिय व रट्ट या दोन्ही नावांनी ह्या देशाधिकार्यांचे संबोधन होऊ लागले. देसाई-देशमुखांच्याहून थोर अधिकार्याला शंभर वर्षांपूर्वी सरदेसाई, सरदेशमुख म्हणत. तसेच हजार बाराशे वर्षांपूर्वी राष्ट्रिकाहून उच्च दर्जाच्या अधिकार्यांना महाराष्ट्रिक उर्फ महरट्ट म्हणत. सामंत व महासामंत हेहि शब्द असेच इयत्तादर्शक आहेत. राष्ट्र म्हणजे जेवढा प्रांत त्याहून महाराष्ट्र म्हणजे महत्तर प्रांत. ह्या महत्तर राष्ट्रावरील उर्फ प्रांतावरील जो अधिकारी तो महाराष्ट्रिक. महाराष्ट्रिक याचा अपभ्रंश महरट्ट व महरट्ट याचा अपभ्रंश महराट्ट.

या उपपत्तीस पुरावा म्हणून ते पुढील तुल्य शब्दांचा इतिहास देतात. 'याप्रमाणेच गुजरात, सीद, शेळार, वगैरे शब्दांचाहि इतिहास आहे. गुल्लक, गुल्लकाजर, गुज्जर, गुजर हे मूळचे कैलास पर्वत व चैत्रथ या प्रांतांत राहणारे लोक होत. तेथून ते पंजाब, गुजराथ व खानदेश या प्रदेशांत उतरले. हे गुल्लक-गुजर लोक मूळचे देवयोनित होत. सिद्ध या शब्दाचा मराठीत अपभ्रंश सीद झाला आहे. घनगरांच्या एका कुळीला सीद म्हणतात, म्हणजे घनगरांतील सीद कुळी मूळची देवयोनि आहे असे होते. घनगर = घनकर. घन म्हणजे शेळ्या-मेंढ्यांची संपत्ति बाळगणारे. घनगर देवयोनीत पळत्यामुळे गुल्लक = गुजर यांच्याप्रमाणेच मराठा क्षत्रियांत सद्गजच मोडले जात. आधुनिक अनभिज्ञ शास्त्रीमंडळांत घनगरांना शुद्र लेखण्याची चाल आहे. परंतु ती इतिहाससंमत दिसत नाही.

विद्याधरवंशीय जीमूतवाहनाचा वंश म्हणजे सध्याचे शेळार व प्राचीन शिलाहार आहेत. विद्याधरादि देवयोनीपासून शिलाहार, पिशाच, राक्षे, सीद, मोट, वगैरे अर्वाचीन लोक निपजले व आदित्यादि गणदेवांपासून बसू, रोडे, हाडे, मराठे वगैरे अर्वाचीन लोक उत्पन्न झाले.

सर्वात महाराजिकांचा गण अत्यंत मोठा असल्यामुळे देवयोनीपासून व गणदेवांपासून निपजलेले बाकीचे सर्व लोक दंडकारण्यांत महरट्टांच्या साक्षिण्याने मराठ्यांत मोडू लागले. महाराजिकांची गणना पुराकल्पी जशी गणांत म्हणजे संघचारांत होत असे, तशी शतवाहनकालीहि महरट्टांची गणना गणांतच होत असे. नाणेघाटांतील लेण्यांतील लेखांत महरट्टांना गण या उपपदाने भूषविले आहे. मेरूपर्वतावरून देव, गणदेव व देवयोनी पंजाबांत उतरले. तेथून ते तिथे पुढे ज्याला आर्यावर्त नांव पडले त्या प्रदेशांत पसरले. आर्यावर्तांत नांदत असता महाराजिकगणाला महरट्टगण अशी संज्ञा प्राप्त झाली; आणि दंडकारण्यांत शिरल्यावर त्यांना मराठे या अपभ्रंशाने ओळखू लागले. मेरु पर्वताच्या आसमंताद्वार्गी असतांना महाराजिकांच्या २२० कुळ्या होत्या. त्या दंडकारण्यांत शिरल्यावर फक्त ९६ राहिल्या.

याप्रमाणे रा. राजवाडे यांनी रट्ट, महारट्ट, राष्ट्रिक व महाराष्ट्रिक यांपासून महाराष्ट्र व मराठे यांचा संबंध दाखविला आहे. परंतु रट्ट हे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वसाहत करण्यास आले या गोष्टीस सवलत पुरावा आढळत नाही व ही गोष्ट राजवाडे यांनी हि कबूल केली आहे. रट्टांचे अस्तित्व विध्यपर्वताच्या उत्तरेस असल्याचा दाखला पुराणांतरी आढळत नाही. उलट तेलंगण वगैरे द्राविड प्रांतांत रेड्डी नांवचे लोक वसाहत करून शेती वगैरे धंदे करीत असलेले आढळतात व यांचा आणि रट्टांचा समन्वय असणे संभवनीय दिसते. राष्ट्रकूटांचे धरणे रथिक अथवा रट्ट या लोकांपैकींच असावे व ते मूळ छात्र (छट्टर) हून वर एलिचपूर वगैरे ठिकाणी गेले असे रा. आळतेकर यांनी आपल्या राष्ट्रकूटांच्या इतिहासांत दाखविले आहे व हे रेड्डी लोकांपासून भिन्न होते असे म्हटले आहे. पण ते मूळ कानडी होते असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे यावरून ते आर्य असून उत्तरेकडून आले असल्याचे संभवत नाही.

मोठे राष्ट्र म्हणून महाराष्ट्र:—याचसंबंधाने रा. पां. वा. काणे आपल्या विविधज्ञानविस्तारांतील (४९) एका लेखांत म्हणतात:—महाराष्ट्र शब्दाची साधी व्युत्पत्ति म्हणजे मोठे विस्तृत राष्ट्र हीच खरी असावी असे म्हणावे लागते. फार प्राचीन काळापासून दख्खनच्या मधोमध एक प्रचंड अरण्य होते असे सर्व ग्रंथांत वर्णन आहे. त्याच अरण्याला महाकान्तार, महाटवि, दण्डकारण्य अशी नावे प्राचीन ग्रंथांत दिलेली दिसतात. हळूहळू या प्रचंड अरण्यांत आर्य घुसले, त्या अरण्यांत त्यांनी वसाहती स्थापून अरण्य तोडून साफ केले, जिकडे तिकडे नगर, गावे वसविली, समृद्ध अशी राज्ये स्थापिली व आर्यसंस्कृति पसरविली. तेव्हा जेथे पूर्वी महाकान्तार किंवा महारण्य होते त्या ठिकाणी प्रचंड राष्ट्र झाल्यामुळे त्याला महाराष्ट्र म्हणू लागले. हे परिवर्तन घडून येण्याला अनेक शतके लोटली असली पाहिजेत. महाराष्ट्र हे नांव इ. स. पूर्वी ३०० च्या सुमारास पडले असावे. आंध्रभृत्य किंवा सातवाहन या वंशाच्या राजांचे साम्राज्य पूर्वेस कारोमांडेल किनाऱ्यापासून तों पश्चिमेस सहास्रीपर्यंत पसरले होते. त्या वेळी महाराष्ट्र हा शब्द चांगलाच प्रचारांत आला असावा. ह्या आंध्रभृत्यांच्या अफाट साम्राज्यापैकी पश्चिमेकडील भागाचे राजधानीचे शहर पैठण होते. अशा रीतीने कोणत्याहि लोकांच्या नावावरून नव्हे तर देशाच्या विस्तारावरून व त्याच्या प्राचीन स्थितीवरून महाराष्ट्र हा शब्द प्रचारांत आला असावा. पुष्कळ ताम्रपटांत व शिलाशासनांत कर्मराष्ट्र, देवराष्ट्र, गोपराष्ट्र, पूर्वराष्ट्र अशी प्रदेशवाचक नावे येतात. ही नावे कोणत्याही वंशाच्या राजवंशांची किंवा लोकांची (गोपराष्ट्र खेरीज करून) द्योतक नाहीत, बरीच चारही राष्ट्रशब्दयुक्त देश महाराष्ट्रांत मोडत असे दिसते. म्हणून महाराष्ट्र हे नांवहि वंशावरून किंवा जातीवरून न पडता देशाच्या विस्तारावरून पडले असावे या अनुमानाला बळकटी येते.

याप्रमाणेच केसरीमधील एका लेखांत करहाट, वरहाट व मरहाट हे तिन्ही शब्द मूळ कानडी असून अनुक्रमे कन्हाडप्रांत, वन्हाडप्रांत व महाराष्ट्र या भूप्रदेशांचे वाचक होते असे सुचविले आहे.

बरीच निरनिराळ्या व्युत्पत्तींचा विचार करता आपणांस असे दिसून येईल की, मि. विल्सन हे महाराष्ट्र याची भाषाशास्त्रदृष्ट्या महा + राष्ट्र = मोठे राष्ट्र ही व्युत्पत्ति सयुक्तिक म्हणून मान्य करूनहि महाराष्ट्र राष्ट्र ही दुसरी वैकल्पिक व्युत्पत्ति सुचवितात व मि. ओप्पर्ट हेहि त्याचीच जवळ जवळ री ओढतात आणि महार व महड ही एकच धरून अखेर महाराष्ट्र हे महाराष्ट्र राष्ट्र ठरवितात. डॉ. मांडारकर रट्ट व महारट्ट या जनवाचक शब्दांवरून महाराष्ट्र शब्द व्युत्पादित. रा. राजारामशास्त्री भागवत प्रथम मराठ्यांस अभिमानार्ह अशी व्युत्पत्ति 'मरता तव इट्टा' अशी सुचवून अखेरीस महाराष्ट्री भाषा बोलणारे ते महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति स्वीकारतात. रा. राजवाडे महारट्ट या शब्दावरून महाराष्ट्रिक ऊर्फ महारट्ट या लोकांचा देश तो महाराष्ट्र देश अशी व्युत्पत्ति सुचवितात. व अखेरीस प्रो. काणे बरीच सर्व गोष्टींचा विचार करून महाराष्ट्र हे नांव कोणत्याहि जातिवाचक अगर देशवाचक शब्दावरून वनले नसून विस्तारावरून व अनेक राष्ट्रवाचक लोकांचा व देशांचा समावेश करणारे म्हणून मोठे राष्ट्र (महा + राष्ट्र) होते म्हणून प्रस्तुत नामाभिधान पावले असे म्हणतात व तेच आम्हांस अधिक सयुक्तिक दिसते. महानुमावी बाळ्यांतहि तत्कालीन लोकांची हीच समजूत व्यक्त केलेली आढळते. उदाहरणार्थ, आचार महामाण्यांत २४ व्या सूत्रावरील भाष्यांत 'महाराष्ट्र म्हणजे महंत राष्ट्र । म्हणोन महाराष्ट्र । महंत म्हणजे थोर । तर तेचि थोरी कवणे अर्थे असे पा ।' इत्यादि विवेचन केले आहे.

व्याप्ति व मर्यादा:—आज महाराष्ट्र या नांवाने ओळखला जाणारा भरतखंडाचा माग म्हटला म्हणजे स्थूल मानाने ज्या भागांत मराठी भाषा चालते तो होय. या प्रदेशाची व्याप्ति निरनिराळ्या काळीं कमी अधिक असण्याचा संभव आहे. ज्या वेळीं मराठी भाषा बाल्यावस्थेमध्यें असेल व मराठी साम्राज्याचा प्रादुर्भाव झालेला नसेल त्या वेळीं हे क्षेत्र संकुचित स्वरूपाचें असेल तर मराठी साम्राज्याच्या उत्कर्षकाळीं त्याची व्याप्ति बरीच वाढलेली असली पाहिजे. तथापि सामान्यतः या क्षेत्राच्या मर्यादा पुढें दिल्याप्रमाणें सांगता येतील. 'मुख्य मराठी भाषा भरतखंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीज अंमलाखालीं असलेल्या गोव्याच्या हद्दीपासून सुरू होऊन समुद्र किनाऱ्यानें वर उत्तरेकडे दमणजवळील दमणगंगा या नदीपर्यंत जाते. (या दमणगंगा नदीलाच टॉलेमी कुंगा असें म्हणतो.) ही नदी या सहाद्रीच्या पश्चिमेकडील सखल प्रदेशापुरती मराठी भाषेची उत्तरेकडील सीमा होय. घाटमाथ्यावर मात्र ही सीमा पाणलोट्याच्या बाजूबाजूनें कोळी, भिल्ल वगैरे वन्य समाजांतून वर नर्मदेपर्यंत जाते. नर्मदा नदी गुजराती व नेमाडी किंवा नेवाडी या भाषांपासून मराठीला विभिन्न करणारी रेषा होय. हीच सीमारेषा पुढें नर्मदेला पूर्वेस व पश्चिमेस स्पर्श करून असलेल्या सातपुडा पर्वताच्या कडेनें गेली आहे. गाविलगडाच्या आसपास ज्या ठिकाणीं सातपुड्याच्या एका दुसऱ्या फांट्यास सुरुवात होते तेथें ही सीमारेषा पूर्वेकडे बेतुल व शिवणीकडे जाण्यास प्रारंभ करून नागपूर व शिवणी यांमधील घाटांत संपते. व तेथून नागपूर मध्य कल्याण काहींशा अर्धवर्तुळाकार रेषेत ही सीमारेषा थोडी दक्षिणेकडे व थोडी पूर्वेकडे आणि नंतर पश्चिम दिशेकडे वळून लांजी व वैरागड यांना स्पर्श करून जाते. तेथें तिची गोंडी व तेलगू भाषांशीं गांठ पडते. येथून नंतर ही सीमारेषा चांचाच्या नजीक जाऊन तेथून पश्चिमेकडे जाण्यास सुरुवात करून पैतंगेच्या बाजूनें माहूरपर्यंत जाते. ही रेषा मराठी व तेलगू यांमधील विभाजक रेषा होय. माहुरापासून गोदावरीपर्यंत जाऊन नागमोडी मार्गानें ती नैऋत्य दिशेकडे देगलूर, नळदुर्ग, सोलापूर, विजापूर, यांना स्पर्श करून जाते. तेथून ही रेषा कुणेपर्यंत जाऊन जवळजवळ कोल्हापूरपर्यंत जेथें कुण्या उत्तरेकडे वळसा घेते तेथपर्यंत जाते. कुण्या ही मराठी व कानडी यांमधील विभाजक रेषा आहे. नंतर ही रेषा नैऋत्य दिशेकडे वळून कोल्हापूर संस्थानचा मुख्य व गोव्याच्या घाटाच्या बरील मुख्य पोटांत घेऊन तरेखोळच्या खाडीपाशीं समुद्रास मिळते.'

नर्मदा कीं तापी:—याप्रमाणें डॉ. जॉन विल्सन यांनीं मोल्स्वर्थच्या कोशास जोडलेल्या प्रास्ताविक निबंधांत (१८५७) मराठीच्या क्षेत्रमर्यादा नमूद केल्या आहेत व त्याच मर्यादा मुंबई इलाख्याच्या कारभाराच्या अहवालांत (१८७२-७३) त्यांनीं पुन्हां दिलेल्या आढळतात व त्यांतून इंडियन अँटिक्वरी मासिकांत (१८७४) उद्धृत केलेल्या दिसतात. परंतु त्या वेळीं डब्ल्यू. एफ. सिन्क्लेअर यांनीं (इ. अ. ३२. १८७४) या क्षेत्राबद्दल असें म्हटलें आहे कीं, 'डॉ. विल्सन यांनीं नर्मदा नदी ही मराठी भाषेची उत्तरसीमा म्हणून दिली आहे. परंतु वास्तविक नर्मदेच्या ऐवजीं तापी किंवा सातपुडा पर्वत ही मर्यादारेषा मानणें अधिक निर्दोष होईल. कारण नर्मदेस लागून असणारे मुंबई इलाख्यांतील भाग म्हटले म्हणजे रेवाकांठा व खानदेश हे होत. यांपैकी रेवाकांठाची भाषा गुजराथी असून खानदेशामध्यें अक्राणी परगण्यांत पावरी नांवाचे रानटी लोक आहेत त्यांची बोली गुजराथीजवळ-जवळ आहे. उदा० 'मोह तोइनो घोरमां गोलोह थोइओ' = मी त्याच्या बरांत गेलों, यांतील 'न' प्रत्ययानें बनलेली षष्ठी व थोइओ हे गुजराथी विशेष आहेत. होळकरांच्या मुलखांत नेमाडमध्ये पेशवाईच्या काळीं बस्ती केलेल्या कुणव्यांच्या वंशजांत मराठी भाषा प्रचलित आहे, परंतु सातपुड्यांतील भिल्ल गुजराथीचीच एक बोली बोलतात. त्यापलीकडे पूर्वेस असलेल्या भिल्लांची बोली नेमाडीजवळजवळ येते व जरी त्यांस मराठी बोलतां येतें तरी त्यांची आपसांतील बोली घेडगुजरी असते. तापीपलीकडील गुजराथी कुणवी गुजराथीच बोलतात. येथें मराठा ही केवळ सरकारी भाषा आहे. तापीच्या अलीकडेहि नवापूर, पिंपळनेर, नंदुरबारमधील भाषेचें स्वरूप गुजराथी आहे. तथापि शाळा व सरकारी कचेऱ्या यांमध्ये मराठांचा उपयोग होत असल्यामुळे या परिस्थितीत फरक पडत आहे व एकदांन पिढ्यांत विल्सन यांनीं उल्लेखिलेली स्थिति वास्तविकतः आढळेल.' आज पाहतां याप्रमाणें प्रत्यक्ष परिस्थिति दृष्टांस पडते. यामुळे वरती विल्सन यांनीं नमूद केल्याप्रमाणें आज नर्मदा ही मराठीची उत्तरसीमा मानावयास हरकत नाहीं.

खानदेशी मराठी कीं गुजराथी:—बरील कारणाकरितांच ग्रिअर्सननें संपादन केलेल्या व स्टेन कोनॉ यांनीं लिहिलेल्या भारतीय भाषांच्या पाहणीमध्ये खानदेशी ही भाषा स्वतंत्र वरून तिचा अंतर्भाव मराठीमध्ये न

करतां गुजराथीमध्ये करण्यांत आला आहे. खानदेशांत प्रचलित असलेल्या अहिराणी भाषेवर गुजराथीचा ठसा स्पष्ट दिसत आहे. तथापि हळूहळू मराठीचा पगडा अधिक अधिक वसत असून आज तिचा कल मराठीकडे सारखा वाढत असून आज सर्व खानदेश मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत अंतर्भूत करण्यास हरकत नाही. परंतु १९३१ च्या खानेमुमारीत खानदेशी म्हणून स्वतंत्र भाषा मानून तिचा अंतर्भाव मराठीमध्ये करण्यांत आला नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.

कोंकणीचा अंतर्भाव:—तसेंच विल्सन यांनी मराठी भाषेच्या क्षेत्रास दक्षिणेकडे गोव्यापासून आरंभ केला आहे; परंतु गोव्याचा प्रदेश व त्यालगतचा वराच मुख्य यांमध्ये प्रचलित असलेली कोंकणी भाषा ही मराठीचीच एक बोली असून ती दक्षिणेकडे कारवारच्याहि खाली होनावरपर्यंत चालू आहे असे डॉ. विल्सन यांनी त्याच लेखांत पुढे म्हटले आहे. त्याअर्थी गोव्याचा पोर्तुगीज मुख्य व त्याच्या खालील किनाऱ्याची पट्टी यांचा अंतर्भाव मराठीच्या क्षेत्रांत केला पाहिजे. हीच गोष्ट रा. केळकर यांनी केसरीमध्ये ता. १९ व २३ ऑगस्ट १९३२ च्या लेखांत निर्दिष्ट करून वेळगांव कारवार या जिल्ह्यांचा कांही भाग भिळून मराठी भाषा असलेला एक स्वतंत्र जिल्हा करनां येईल असे प्रतिपादले आहे.

महानुभावकालीन महाराष्ट्र:—‘महाराष्ट्र’ची व्याप्ति महानुभावांच्या उदयकालींहि याच प्रदेशापुरती मर्यादित होती हे त्यांच्या आचारपाठावरील महाभाष्यांत पाहावयास सांपडते. तेथे पहिल्या सूत्रावरील भाष्यांत महाराष्ट्राचे वर्णन पुढे दिल्याप्रमाणे आहे. “साठी लक्ष देश महाराष्ट्र । तेथिचे शिहाणे सुमद्र । वेदशास्त्र चातुर्याची पेद्र । भरैली तिये देशी ॥ ऐसे ते महाराष्ट्राये सुंदर । वरी महाराष्ट्रभाषा चतुरु । तेही वसविले गंगातीर । क्षेत्र ध्यंयक् वेहीं ॥ पश्चिमे ध्यंयक् पूर्वे सागर वेहीं । द्वादश योजने उभय गंगातीरी । ऐसे ते गंगातट महाराष्ट्री । वसिजे पुण्यातन ॥ तिये महाराष्ट्री गंगातीरी महंतु । तेथ सदां ईश्वरावतारु क्रीडतु ॥ देश म्हणजे खंडमंडळ । जैसे फलेठाणापासौनि दक्षिणेसि मन्हाटी भाष जेतुला ठाई बते तें एक मंडळ । त्यासि उत्तरें वालेघाटाचा सेवठ असे । ऐसे एक खंडमंडळ । मग उभय गंगातीर तेहि एक खंडमंडळ । आन तयापासौनि मेघकरघाट ते एक मंडळ । तयापासौनि आवघे वराड तेहि एक मंडळ । पर आवघीचि मिळौनि महाराष्ट्रचि योलिजे । किंचित किंचित भाषेचा पालट असे म्हणौनि खंडमंडळे म्हणावी । मग ऐले मंडळींचा पैला मंडळासि जाए आन पैले मंडळीचा ऐलासि ए । तया पुरुषाचे तेचि सेवठ जाणावे ॥”.

बृहन्महाराष्ट्रांतील मराठी:—वर वर्णन केलेले क्षेत्र म्हणजे जेथे मराठी भाषा मुख्य भाषा म्हणून बोलली जाते असा सलग भूप्रदेश होय. याखेरीज वडोदें, ग्वाल्हेर, इंदूर, धार, देवास इत्यादि शहरे व त्यालगतचा संस्थानी प्रदेश यांमध्ये मराठी भाषा प्रामुख्याने प्रचलित आहे. याखेरीज छत्तिसगढ व वस्तर संस्थान यांमध्ये मराठीचा पुष्कळच प्रचार असून तेथे असलेल्या महारी व हळवी या कांही अंशी मराठीच्याच बोली समजण्यांत येतात व छत्तिसगढी भाषेच्या व्याकरणावरहि मराठी मापेंतील प्रत्ययांची छाप स्पष्टपणे दृष्टीस पडते. याखेरीज महाराष्ट्राबाहेर मराठी बोलणारे लोक अनेक ठिकाणी मराठी स्वाऱ्या व साम्राज्यविस्तार यांमुळे पसरले आहेत त्यांची आज वस्ती कोठे किती आहे हे शेवटी दिलेल्या कोष्टकांवरून दृष्टीस पडेल.

मराठीच्या सीमेवरील भाषा:—मराठी भाषेच्या उत्तर सीमेवर पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गुजराथी, राजस्थानी, पश्चिम हिंदी व पूर्वाहिंदी या भाषा असून, पूर्वेकडील सीमेवर पूर्व हिंदी, गोंडी व तेलुगु या भाषा आहेत. हळवी भाषा ही पूर्वेकडे हळूहळू विहारी बोलीच्या द्वारे उडिया भाषेमध्ये मिळून जाते. दक्षिणेकडे पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गोंडी. तेलुगु, मल्याळी व कानडी या भाषा आहेत. पश्चिमेस हे क्षेत्र समुद्राने मर्यादित आहे.

मराठी भाषेचे क्षेत्र:—वर दिलेल्या मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत आपणांस आज परिचित नांवांनी पाहावयाचे म्हणजे मुख्यतः पुढील प्रदेश येतात. गोकर्ण, गोवें प्रांत, कोंकण, देश, खानदेश, वन्हाड, मराठी मध्यप्रांत, व निझामच्या राज्यांतील मराठवाडा. या मुख्य भागांत पुढील जिल्हे सामान्यतः अंतर्भूत होतात. कारवारचा कांही भाग, गोवा, वेळगांवचा कांही भाग, रत्नागिरी, कुलाबा, ठाणे, सातारा, सोलापूर, पुणे, अहमदनगर, पूर्व व पश्चिम खानदेश, हे मुंबई इलाख्यातील जिल्हे; वन्हाडचे बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ व उमरावती हे चार जिल्हे; तसेंच मध्यप्रांताचे वर्धा, नागपूर, चांदा व मंडारा हे जिल्हे आणि वाळाघाट व छिंदवाडा या जिल्ह्यांचा

काही भाग व छत्तिसगड, वस्तर संस्थान व रायपूर, दुर्ग वगैरेचा काही भाग आणि या वरील प्रदेशांत अंतर्भूत होणारी दक्षिणेतील व इतर संस्थाने, आणि निजामशाहीतील औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी, हे जिल्हे व उन्मानाबाद, व वेदर यांचा काही भाग या सर्व प्रदेशास आज आपण महाराष्ट्र या नावाने संबोधतो. परंतु यास महाराष्ट्र हे नांव फार प्राचीन काळापासून असलेले आढळत नाही. प्राचीन काळी या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळी नावे असलेली आढळतात. उदाहरणार्थ, वऱ्हाड या प्रदेशास पूर्वी विदर्भ हे नांव रूढ होते. खानदेश, अजंठ्याचा पहाड वगैरे भागांस अविक असले नांव रूढ होते. सामान्यतः नाशिकच्या आसपासच्या भागास दण्डकारण्य असे नांव होते व जवळ जवळ याच प्रदेशास दक्षिणापथ असेहि नांव रूढ होते व त्यासच सामान्यतः दक्षिण ऊर्फ दख्खन या नावाने ओळखीत. त्याच्या दक्षिण भागास कुंतल व कोंकणास अपरांत असे नांव आढळते. याकरिता आपण आता या निरनिराळ्या प्रदेशांचा आपणांस प्राचीन वाङ्मयावरून कसकसा परिचय होत जातो ते प्रथम पाहू.

महाराष्ट्रासंबंधी प्राचीन उल्लेखः—वैदिक आर्यांची वसाहत मुख्यतः पंजाब व आर्यावर्त या भागांतच असल्यामुळे वैदिक वाङ्मयामध्ये दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रदेशासंबंधाने कोणताहि उल्लेख येणे संभवनीय नाही. या प्रदेशासंबंधी सर्वांत प्राचीन उल्लेख पाहू. जेले असता ऐतरेय ब्राह्मणांत अन्न, पुण्ड्र, शबर, पुलिंद, मूतिव इत्यादि दस्यूंचा उल्लेख आढळतो. 'त एतेभ्यः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः' । (७. १८) या ठिकाणी विश्वामित्राने आपल्या शुनःशेप यास ज्येष्ठ वंशु या नात्याने परिग्रह न करणाऱ्या मधुच्छंदाहून वडील पन्नास पुत्रांना 'तुम्ही नीच योनीत जाल' असा शाप दिला व त्यांचे वंशज अन्न, पुण्ड्र, शबर, पुलिंद आणि मुतिव इत्यादि होत, अशी कथा आहे. वरीलपैकी पहिल्या चार जाती दक्षिणेत राहत असल्याबद्दलचा दाखला आहे. पुण्ड्रांचा रामायणांत उल्लेख असून वाकीच्या तिन्हींचा पुराणांतून उल्लेख आहे. नंतरच्या वाङ्मयावरून पुलिंद व शबर विंध्य पर्वताच्या आसपास राहात असावे असे दिसते. टोलेमी मात्र त्यांचे वसतिस्थान नर्मदेच्या तीरावर मानतो. आन्न लोक, ज्यांना आधुनिक काळांत आपण तेलुगु लोक म्हणतो, हे गोदावरीच्या मुल्ताच्या आसपास किंवा त्याच्या जरा उत्तरेकडील भागांत राहात होते. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या काळांत जर ह्या जातींची ही वसतिस्थाने होती तर आर्य लोक अर्थातच त्या काळांत विंध्यच्या उत्तरेकडील सर्व प्रदेशाशी व त्याच पर्वताच्या रांगेच्या आग्नेय भागाकडील प्रदेशाशी परिचित असले पाहिजेत. तसेच त्याच ब्राह्मणांत (' एतमु ह्येव प्रोचतुः पर्वत नारदो सोमकाय सहदेव्याय सहदेवाय सांज्ञयाय वभ्रवे दैवावृषाय भीमाय वेदभीय नम्रजिते गांधाराय' ७. ३४. ९) एका वेदमं मीमांस पर्वत व नारद यांनी सोमवल्ली-वृक्ष क्षत्रियांनी कोणते प्रतिनिधि पेय घ्यावे याबद्दलची माहिती दिल्याचा उल्लेख आढळतो. विदर्भ देशाचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणांत आला असून त्या देशांतील कुत्रे (माशळ) वाषास ठार मारतात असे म्हटले आहे. बृहदारण्य-कोपनिषदामध्ये (२. ६, ३; ४. ६, २१) विदर्भ कौण्डिन्याचा उल्लेख आढळतो. तसेच प्रभोपनिषदामध्ये एका मार्गवासा वेदमं म्हटलेले आहे. याप्रमाणे विदर्भासंबंधी काही उल्लेख प्राचीन वाङ्मयांत आढळतात. तसेच शतपथ ब्राह्मणांत (१२. ८. १, १७. १०. ९. ३, १.) रेवोत्तर या शब्दामध्ये रेवा (नर्मदा) नदी निर्दिष्ट असावी असे वाटते. सामान्यतः विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडे असलेल्या स्थळांसंबंधी वैदिक वाङ्मयामध्ये एवढेच उल्लेख आढळतात व त्या काळांत हा प्रदेश आर्यांना बहुधा अज्ञातच असावा व नर्मदा ही नदी आर्यावर्त व दक्षिण यांमधील सीमा मानीत असावे. विदर्भ हा सीमाप्रांतावर असून अन्नादि लोकांची वस्ती बहुधा कलिंग देशांत असावी.

यास्कांनी आपल्या निरुक्तामध्ये दक्षिणात्यांमधील काही चालींचा उल्लेख केला आहे. 'अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यामिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गतराहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी (नि. ३. ५)' परंतु त्यास त्यावरून महाराष्ट्रातील लोकांचा निर्देश करावयाचा होता असे निश्चितपणे मानता येत नाही. यास्कानंतरच्या काळांत विंध्यच्या दक्षिणेकडील लोकांस दाक्षिणात्य व त्यांच्या प्रदेशास दक्षिणापथ या नावाने संबोधलेले आढळते.

पाणिनीने एका सूत्रांत, (जनपद शब्दात् क्षत्रियाद्, पा. ४. १. १६८) योच्याच्या टोळ्यांच्या नांवावरून साधित शब्द वनविण्याचा नियम सांगितला असून त्या साधित शब्दाने 'त्या देशाचा राजा' अथवा 'तन्नामक देशातील रहिवासी' असे दोन अर्थ प्रतीत होतात असे सांगितले आहे. उदाहरणादाखल पाणिनीने 'पंचाळांचा राजा' किंवा 'पंचाल देशातील एक रहिवासी' असे दोन्ही अर्थ 'पांचाल' या शब्दाने होतील, तसेच शास्त्र देशाचा

रहिवासी किंवा राजा 'शास्त्रेय' होय इ. इ. असे विवरण केले आहे. यांत कात्यायनाच्या दृष्टीने पाणिनीने पांड्य (पांड्य देशाचा राजा किंवा रहिवासी) हा शब्द उदाहरणदाखल यावयास पाहिजे होता, तो पुढे कात्यायनाने वार्तिकांत (पाण्डोद्घरण) दिला अ.हं.

त्य.चप्रमाणे, कंबोज हा आर्येतर लोकांचा वायव्येकडील एक तत्कालीन देश होता. या कंबोज शब्दांत वरील नियमाप्रमाणे कांहींहि फेरबदल करून नवे असे पाणिनी म्हणतो. (कंबोजाह्निक, पा. ४. १. १७५) म्हणजे कंबोज हा शब्दच दृष्टीस येणारा राजा व रहिवासी या अर्थाने वापरावा असे एका सूत्रांत सांगितले आहे. या सूत्राच्या वार्तिकांत ' हा शब्द आणि इतर कांहीं शब्द ' अशी पुस्ती जोडावयास पाहिजे असे कात्यायन (कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यम्, वा. पा. ४. १. १७५) म्हणतो. कारण चोल इ. शब्दहि त्याच वर्गांत पडतात.

तसेच पाणिनीने एका दुसऱ्या सूत्रांत ' कुमुदत्, नदवत्, वेतस्वत् ' या देशांना ही नावे पडण्याचे कारण त्यांत अनुक्रमे कुमुद, नद व वेतस् आहोत असे सांगितले आहे. (कुमुदनदवेतसेभ्योस्तुप्, पा. ४. २. ८७) कात्यायनाने या वरील देशांच्या यादीत महिष्मत् नावाच्या आणखी एका देशाचे नांव जास्त घातले. (महिषाश्वेतिवक्तव्यम्) महिष्मत् म्हणजे पुराणांत महाराष्ट्राशी संबंध असलेला आणि महिष्मक नावाने ओळखला जाणारा दक्षिणेकडील देश होय. नर्मदेच्या काठचे महिष्मती (महेश्वर) शहर या देशाची राजधानी असावे.

यावरून असे अनुमान काढण्यास हरकत नाही की, पाणिनीच्या काळी उत्तरेत राहणाऱ्या आर्यांचा अद्याप दक्षिणेकडील देशांशी संबंध आला नव्हता. कारण इतकी वारीक सारीक सूत्रे देणारा सूक्ष्मदर्शी पाणिनी, त्याला माहीत असलेल्या दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख करण्यास विसरेल हे अगदी असंभाव्य दिसते. पाणिनीने आपल्या सूत्रांत दक्षिणेकडील एकाहि देशाचा उल्लेख केलेला नाही. कात्यायनाने वरील कांहीं दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख त्याच्या वार्तिकांत केला असल्याने, त्याच्या काळी आर्यांचे या देशांशी बरेच दळणवळण होत असावे असे अनुमान करणे चूक होणार नाही. शिवाय कात्यायनाने ' नाक्षिक्य ' या शहराचा उल्लेख केला आहे ते बहुधा हल्लीचे नाक्षिक्य असावे. यावरून पाणिनीच्या व्याकरण-सूत्रांच्या स्पष्टीकरणार्थ व पूरक म्हणून वार्तिक रचणाऱ्या कात्यायनाला दक्षिणेकडील देशांची माहिती होती असे दिसते.

परकीय ग्रंथकारांसंबंधी पाहू जातां पेरिफ्रस (इ. स. पहिले शतक) याने दक्षिणापथाचा ' दक्षिणवदेस ' या नावाने उल्लेख केलेला आहे. फाहियान याने तश्चिन (दक्षिण) देशाचा उल्लेख केला आहे व तेथे बक्ष्यपबुद्धाचा संघाराम एका डोंगरामध्ये दगडांत कोरलेला आहे व हा प्रदेश डोंगराचे उमे कडे असलेला व भयंकर आहे असे वर्णन केले आहे. ही अजंठ्याची लेणी असावी.

सिंहलो भावेतील म्हावंसो नामक ग्रंथांत (इ. स. ४७५, टर्नर, पृ. ७१-७२) आणि त्याहिपेक्षा अधिक जुन्या अशा दीपवंसा (ओल्डेनबर्ग, पृ. ५४) नामक ग्रंथांत, अशोककालीन तिसऱ्या सगीतीचा अध्यक्ष बुद्धसाधु मेगालिपुत्त याने महाल, अपरांत व वनवासी या देशांत प्रचारक पाठवल्याचे उल्लेख आहेत. ' विनय पिटकांतहि यासंबंधी उल्लेख आहे. ' रत्नितथेर वनवास योनकधम्मरत्नितथेर अपरंतकं महाधम्मरत्नितथेरं महारुद्ध ' (ओल्डे. विनय पिटक पृ. ३१४) अशोकाच्या काळांत महारुद्ध किंवा महाराष्ट्र हे नांव रुढ झाले असेल की नाही हे यावरून निश्चित सांगता येणार नाही. पण एवढे मात्र खास की ख्रिस्तोत्तर काळांत आरंभीच्या शतकांत तरी निदान हा शब्द रुढ झाला असावा.

माजे (२), भेडसा (२) व काळे (२; १४) येथील शिलालेखांत (इ. स. २ रे शतक) यजमानाचा महारथी व यजमानाचा महारथिनी म्हणून उल्लेख आहे. अशोकाच्या गिरनार, घांलि, खालसी, जौगड, शहाबाजगढी इत्यादि शासनांत त्याने रास्टिक, पेतनिक, अपरांत वगैरे राष्ट्रांत धर्मप्रचारक पाठविल्याचा उल्लेख आढळतो. यांपैकी अपरांत म्हणजे कोंकण असून त्याची राजधानी सांगरा होती. पेतनिक हे प्रतिष्ठान अथवा अर्वाचीन पंढण याचे निदर्शक असावे. व रास्टिक अथवा संस्कृत राष्ट्रेक हे महाराष्ट्रांइतल योजलेले असावे.

दक्षिणपथः—पाणिनीच्या सूत्रांत दक्षिणापथ या शब्दाचा उल्लेख आढळत नाही. परंतु अष्टाध्यायीमध्ये क लग आणि अक्षमक या दशांचा उल्लेख आढळतो (' द्वयञ् मगध कालगयूरमसादण्, ' ' सत्त्वावयव-प्रत्यग्रथ

कलकूटात्मकादिभू' पा. ७. १, १७०-१७३) कौटिलीय अर्थशास्त्रामध्ये 'निरनिराख्या देशांतील पावसाचे वार्षिक मान सांगतांना अस्मक व अपरांत या देशांचा उल्लेख आला आहे. 'अर्ध त्रयोदशात्मकानां त्रयोविंशतिरवन्तीनामाभितमपरान्तानां हैमन्यानांच कलतः' (कौ. अ. २). अस्मक म्हणजे अजंठा याच्या आसपासचा म्हणजे सध्यांचा खानदेशचा व निजामशाहीतील कांहीं भाग होय. व कलिंग म्हणजे गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या मुखांच्या दरम्यानचा प्रदेश होय.

दक्षिणापथाचा उल्लेख बौधायन स्मृतीमध्ये आढळतो. तेथे एका माह्यवीच्या गाथेचे अवतरण घेतले आहे. 'अथाप्यत्र माह्यविनो गाथाभुदाहरन्ति । अवन्तयोऽगमगवाः सुराष्ट्रादक्षिणापथाः' (बौस्मृ. १-१-२९-३०). कौटिलीय अर्थशास्त्रांतहि हैमवत पथापेक्षां दक्षिणापथ श्रेष्ठ असें कौटिल्याचें मत नमूद केले आहे. (स्थूलपथेऽपि हैमवतो दक्षिणापथाच्चेयान्... इत्याचार्याः नेति कौटिल्यः । कौ. अ. ७.) महामारतामध्ये दक्षिणापथाचा उल्लेख अनेकवार आला आहे. सभापर्वांमध्ये पाण्डव राजांस जिंकल्यावर सहदेव दक्षिणापथास गेला असें म्हटले आहे. (सभा. ३. १. १७) सहदेवानें पांड्य, द्रवीड, उडू, केरळ व आंध्र इत्यादि देश जिंकून तो किर्किषेसहि गेल्याबद्दलचें वर्णन आहे. ही किर्किषा म्हणजे हंपीजवळील पंपा सरोवराच्या किंवा नदीच्या आसपास वसलेली असावी. येथेच रामानें सुग्रीवाची गांठ घेतली होती. परंतु पुराणांत किर्किषा विंध्य पर्वताच्या आसपासच्या प्रदेशांत असल्याचें वर्णन आहे. किर्किषेहून पुढें सहदेव शूर्पारक, म्हणजे अर्वाचीन सोपारा (वसईजवळील), दंडका व कऱ्हाटक म्हणजे कृष्णा व कोयना यांच्या संगमावरील आधुनिक कऱ्हाड इत्यादि ठिकाणीं गेल्याचें वर्णन आहे. वनपर्वांमध्ये दक्षिणापथास अवन्तीवरून ऋक्षपर्वत ओलांडून जावें लागतें असें म्हटले आहे. (वन. ६१. २३-२४). भीष्मपर्वांमध्ये माहिष्मतीचा राजा नील हा दक्षिणापथांतील नीलायुध योद्ध्यांसह कौरवांच्या वाजूनें लढला असें वर्णन आहे (भीष्म. ९. ४३).

नाणेशांतील शिलालेखांत (१. वेदिसिरिस . महारठिनो) दक्षिणापथाचा राजा वेदिभी होता (ख्रि. पू. २०७) असा उल्लेख आढळतो.

रामायणामध्ये दक्षिणापथाचा सौराष्ट्रावरोवर उल्लेख केलेला आढळतो. (२, १०, ३७) पतञ्जली आपल्या महाभाष्यामध्ये (दक्षिणापथेहि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यन्ते । पा. सू. १. १. १९) दक्षिणापथामध्ये मोठ्या सरोवरास सरसूच्या ऐवजीं सरसी असें म्हणतात असें निवेदन करतो. क्षत्रप रुद्रदामन् याच्या गिरनार शिलालेखांत (इ. स. १५०) दक्षिणापथाचा राजा शतकर्णि होता असा उल्लेख आढळतो. तसेंच नाशिक येथील शिलालेखांतहि दक्षिणापथाचा उल्लेख आढळतो. समुद्रगुप्तानें आपल्या स्वारीमध्ये दक्षिणापथांतील परामव केलेल्या अनेक राजांचीं नांवें अलाहाबाद येथील स्तंभावर कोरलेलीं आढळतात. (४ थे शतक) यानंतर या प्रदेशाचे उल्लेख पुष्कळ सांपडतात.

दण्डकारण्यः—पार्श्विटर 'रामवनवासांतील भूगोल' या विषयावरील विस्तृत लेखांत (जर्नल रॉ. ए. सो., १८९४, पान २४२) बुंदेलखंडापासून कृष्णानदीपर्यंत जें प्रचंड अरण्य होतें त्याला दंडकारण्य असें सामान्य नांव होतें असें प्रतिपादितो. वनपर्वांत (अ. ८५. ४० ते ४२ श्लोक) दिलेल्या यादीवरून तापी, पयोप्णी या नद्या व मध्यहिंदुस्थान यांच्यामध्ये दंडकारण्य होतें असें दिसतें. बौवे गॅसेटियर, व्हॉ. २३, पान ३५८ वर, विंजापूर जिल्ह्यापैकीं ऐहोळी, बदामी, बागलकोट वगैरे आठ स्थानांचा दंडकारण्याशीं संबंध लावण्यांत येतो असें म्हटलें आहे. मार्कंडेय पुराणांत वैदर्भ व दंडक एकत्र आणले आहेत.—'वैदर्भा दंडकैःसह ।' (अ. ५७. ४७.) दक्षिणेंतील महाटवि नांवाच्या देशाचा वृहत्संहितेंत उल्लेख आहे. 'कर्णाटमहाटवि चित्रकूट नासिक्य कोलगिरि.' (अ. १४. १३.) रामायण उत्तरकांडांत (अ. ८१) दंडकारण्य हें मूळचें विस्तृत राष्ट्र असून पुढें त्याचें अरण्य कसें बनलें याची कथा दिलेली आहे. पेरिप्लसमध्ये म्हटलें आहे, 'किनात्यापासून वूर आंत असलेल्या प्रदेशांत अनेक अरण्ये व पर्वत आहेत व त्यांमध्ये थेट गंगानदीपर्यंत अनेक वन्य पशु, चित्ते, वाघ, हत्ती, प्रचंड सर्प, तरस, अनेक प्रकारचीं माकडे व लोकांनीं गजयजलेलीं राष्ट्रे आहेत.' 'देवगिरी सेउण देशांत असून सेउण देश दंडकारण्याच्या सीमेवर आहे,' असें हेमाद्रीसारखा अलीकडील ग्रंथकार म्हणतो (गं. व्हा. १, भाग २, पृ. ५३१). समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबाद येथील स्तंभशासनांत दक्षिणापथांत महाकांतार म्हणून एक प्रदेश होता असें वर्णन आहे (गुप्तशासनं. पृ. ७).

अपरान्त ऊर्फ कोंकण:—अपरान्ताचा अवयवार्थ घेतला तर 'पश्चिम टोंकाकडील देश' असा होईल; पण ह्या अर्थ कोंकण असाच होता. डॉ. फ्लीटच्या मते अपरान्त म्हणजे कोंकण, उत्तर गुजरात, काठेवाड, कच्छ व सिंध देश; परंतु हा अर्थ मूळ अवयवार्थाला घेऊन आहे इतकेंच म्हणता येईल. पण कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतील अवन्ति व अश्मक देशांत पाऊस थोडा पडतो, पण अपरान्त व हिमालय येथे अपरिमित पडतो; हे वर्णन कच्छ, सिंध व गुजरात यांना लागू पडत नाही. अपरान्ताचा व कल्याणचा संबंध काव्हेरी येथील एका शिलालेखांत आणलेला आहे. अशोकाच्या पांचव्या शिलालेखात अपरांत शब्द येतो, परंतु तेथे कोंकणच अभिप्रेत आहे असे निश्चयाने म्हणवत नाही. आदिपर्वत (अध्याय २१७, २१८) अर्जुन गोकर्णाहून अपरान्ताला, तेथून प्रभासाला, तेथून रैवतक येथे व नंतर द्वारकेला गेला असे वर्णन आहे. म्हणजे अपरान्त देश गोकर्ण व प्रभास यांच्यामध्ये होता असे दिसते. रुद्रदामन् याच्या शिलालेखांत सुराष्ट्र (काठेवाड) व इतर देश याहून भिन्न असा अपरान्त म्हणून एक स्वतंत्र देश होता असे वर्णन आहे (आर्कियाँ. सन्हे वे. इ., व्हॉ. २, पृष्ठ १२८). केरळ देश जिंकल्यावर अपरान्त पादाक्रांत करून मग खु पारसीकांस जिंकण्यासाठी खुष्कीच्या मार्गाने निघाला असे खुवंशांत (४. ५२-५९) वर्णन आहे. कालिदासाच्या वेळी पारसीक काठेवाडापर्यंत आले होते. शिवाय खुवंशांतील वर्णनावरून अपरान्त हा देश समुद्र व सप्त पर्वत यांच्यामध्ये होता असे दिसते (खु. ४. ५८). या सर्व पुराव्यावरून अपरान्त म्हणजे दमणपासून गोव्यापर्यंतचा सद्याद्रि व समुद्र यांतील प्रदेश असे अनुमान दृढतर होते.

जुन्या संस्कृत आणि फारसी ग्रंथांत कोंकण हा शब्द निरनिराळ्या प्रकारांनी लिहिलेला आढळतो संस्कृतमध्ये ' कुकुण, कुक्कण, कोक्कण; कोंकण ' ही त्याचीं रूपे दिसतात. ह्या ' कोंकण ' शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल अद्याप ठाम निर्णय झाला नाही. विद्वान् लोक काही निरनिराळ्या प्रकारांनी त्याची व्युत्पत्ति देतात. कानडीमध्ये कोक्कु = वाकडा + वन = कोक्कुवन = कोंकण = वक्कप्रदेश. कोंकणांतील जमीन समुद्रकिनाऱ्यामुळे व डोंगराळ असल्यामुळे ही व्युत्पत्ति समर्थनीय दिसते. फारशीमध्ये कोहू (= पर्वत), कुण्ड (= खांच, खड्डा), असे दोन शब्द आहेत. कोहूकुण्ड = कोकुण्ड = कोंकण अशा मार्गानेहि हा शब्द व्युत्पादिता येतो. किम् + किण्वम् (कसली ही वनस्पति !) अशा तऱ्हेचा प्रश्न पहिल्या बसाहत्वाल्यांनी उन्मादक ताडीसंबंधी विचारला असावा व त्यावरून कोंकण शब्द साधला असावा असेहि एक मत आहे. कोंग नांवाचे रानटी लोक या प्रांतांत प्रथम बसले असावेत व त्यावरून या देशास कोंगवन (= कोंकण) हे नांव मिळाले असावे. काणकोण या नांवाचा एक तालुका गोव्याच्या दक्षिणेस आहे. त्यावरून कोंकण हे नांव आले असावे. कुकुण या नांवाचे एक नागांचे कुल महाभारतांत उद्योग-पर्वत सांगितले आहे. त्यांची वस्ती येथे असल्यावरून कोंकण हे नांव त्या देशास मिळाले (वामनशैल पत्रश्चकुकरः कुकुणस्तथा—म. भा. उद्योग.). गंग या नांवाचे राजे म्हैसूर व पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रांतांवर सन ७००-१००० इस्वीमध्ये राज्य करित असत. त्यांच्यावरून या देशास कोंकण हे नांव पडले असण्याचा संभव आहे. (गंगवन > गोंगवन > कोंकण). यांपैकी आम्हांस प्रथम व्युत्पत्तिच ग्राह्य दिसते.

विदर्भः—हल्लींचा वऱ्हाड प्रांत हा पूर्वी ज्याला विदर्भ म्हणत त्या देशाचा केवळ एक भाग आहे. हल्लीं निजामाच्या राज्यांत असलेले बेदर शहर हे विदर्भ याचे अपभ्रष्ट रूप आहे. तसे असल्यास विदर्भाचा विस्तार किती मोठा होता हे आपोआप लक्षांत येईल. हल्लींचा महाराष्ट्राचा विस्तार सर्वांना माहीत आहेच. पण प्राचीन काळी महाराष्ट्राचा विस्तार हल्लींच्याहूनही मोठा होता व महाराष्ट्रांत विदर्भाचाही अंतर्भाव करित, हे नल्लचम्पूतील वगैरे उताऱ्यांनी सिद्ध होतें. बृहदारण्यकोपनिषदांत (अ. २, ब्रा. ६. ३) जो वंश आहे त्यामध्ये एका ऋषीचे नांव ' विदर्भी कौण्डिन्य ' आहे हे पूर्वी उल्लेखिले आहेच. पुष्कळ प्राचीन ऋषींच्या नांवांच्या मार्गे देशांची नांवे लावीत. उदा० पांचाल ब्राह्मण. त्याप्रमाणे विदर्भी कौण्डिन्य हा विदर्भीतील असावा असे वाटते. कौण्डिन्य हे नांवहि विचारांत घेण्यासारखे आहे. विदर्भ देशाचे प्राचीन काळी कुंडिनपुर हे राजधानीचे शहर होतें. त्या शहरावरून कौण्डिन्य हे नांव पडले असेल किंवा कौण्डिन्य गोत्राचे लोक नगरांत असल्यामुळे शहरालाच कुंडिन असे नांव पडले असेल. भृगुकच्छ येथे भार्गव ब्राह्मणांची वस्ती होती व आहे. सध्याहि वर्षांतीरावर कौण्डिन्यपूर म्हणून एक गांव असून तेथे देवीचे मंदिर आहे व तेथे वार्षिक जत्रा भरते. या ठिकाणी काही जुने अवशेष रा. अ. रा. देशपांडे यांनी शोधून काढले आहेत, महामारतांत नलोपाख्यानांत विदर्भ देशाचा उल्लेख अनेकदा आलेला आहे,

दमयन्तीला प्रवासांत त्रास होईल म्हणून तिने आपल्या पितृगर्ही विदर्भ देशांत जावे असें नल सुचवितो. 'एष किन्वो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ॥ २३ ॥ एष पन्थाः विदर्भाणामेष यास्यति कोसलान् । अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २४ ॥ [वनपर्व अ. ६१ श्लो. २३, २४.] वरील अवतरणावरून, विदर्भ देश, विंध्य पर्वत व पयोष्णी (तापी) यांचेपासून जवळच व दक्षिणापथाचे हद्दीवर असावा असें दिसते. शान्तिपर्वांत विदर्भाला अत्यंत धर्मनिष्ठ व भेष्ट असें राष्ट्र म्हटलें आहे. (शान्तिपर्व २७२. ३.) रामायणांत यालकांडांत सगराची स्त्री केशिनी ही विदर्भ देशांतील राजकन्या होती असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणे किष्किंकांडांत विदर्भ, ऋषिक व माहिविकी (माहिष्मती, म्हणजे जवळपुराजवळील प्रदेश) याचा उल्लेख आहे (किष्किंकांड ४१.१६.). मार्कंडेयपुराणाच्या ५७ व्या अध्यायांत दक्षिणापथांत अंतर्भूत झालेल्या देशांत महाराष्ट्र, माहिषक, कलिंग, विदर्भ वगैरेचा उल्लेख आहे (मार्कंडेयपुराण ५७, श्लोक ४२, ४६, ४७.). त्याच पुराणाच्या ५८ व्या अध्यायांत पुनः महाराष्ट्र (५८. २३), नासिक्य (५८, २४), व विदर्भ (५८, १७) यांचा उल्लेख आहे. पतञ्जलीच्या महामाध्यांत नासिक्य (नाशिक) या नगराचें नांव आलें आहे. हें महामाध्य इ. सना-पूर्वी १४० चे सुमारास लिहिलें गेलें असा बहुतेक विद्वानांचा सिद्धांत आहे (फिलहॉर्नकृत महामाध्य, भाग ३ रा, पृ. ४२). नाशिक येथील प्रसिद्ध लेणी, अशोकाच्या शिलालेखांच्या खालोखाल, ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहेत. या लेण्यांतील अनेक शिलालेखांत नासिक्य, सोपारा (सोपारा), कलियण (कल्याण), पतिठान (पैठण), चेमुलक (चेऊल किंवा चौल), इ. महाराष्ट्रीय स्थळांचा उल्लेख आहे. हीं बहुतेक लेणी इ. स. पूर्वी १०० पासून इ. स. २०० पर्यंतच्या काळांत कोरलेलीं आहेत. टॉलेमी या प्रसिद्ध ग्रीक ग्रंथकारानें (इ. स. १२७-१६१) मगोच, पैठण, सोपारा, तगर इ. महाराष्ट्रांतील शहरांचा उल्लेख केला आहे. कालिदासाच्या रघुवंशांत विदर्भ देश व त्याची राजधानी कुंडिनपूर यांचा उल्लेख अनेक वेळां केलेला आहे [रघु. ५. ६०.]. विदर्भालाच ऋथकैशिक असें नांव होतें असें रघुवंशावरून दिसतें. 'प्रत्युज्जगाम ऋथकैशिकेन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिसाली ।' [रघु. ५. ६१]. मागवतां-तील दशमस्कंधांत श्रीकृष्ण आनर्त देशाहून एका रात्रींत विदर्भाला आला व कुंडिनपुराच्या राजानें आपली कन्या रुक्मिणी शिशुपालाला देण्याचा विचार केला होता इ. वर्णन आहे (मा. १० स्कं. अ. ५३. ६ व ७). दशकुमार-चरिताच्या आठव्या उच्छ्वासांत विदर्भ देशांतील काहीं राजांवरून हकीगत दिली आहे. ती कदाचित् ऐतिहासिक दृष्ट्या खरी नसेल, पण त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, त्यांत मोजवंशाचे राजे राज्य करीत होते. रघुवंशांतहि विदर्भ देशाचे राजे मोज वंशातील होते असें म्हटलें आहे व त्या राजांचे अश्मक, वनवासी, कुंतल, मुरला, ऋचीक (ऋषीक), कोंकण वगैरे देशांचे राजे सामंत होते. नलचंपूचा कर्ता त्रिविक्रममहृ हा वाणमहानंतर (६००-६५० इ. स.) व सरस्वतीकंडामरणाचा कर्ता मोजराज (इ. स. १०५०) ह्यांच्या दरम्यान झाला आहे. त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, वरदातट ज्याचें नांव आहे तें महाराष्ट्र वीरपुरुषांनीं युक्त आहे व त्यांत विदर्भा नदी आहे ती दक्षिणेतील जणू काहीं सरस्वती नदीच होय (नलचंपू ६. ६६). ह्या ग्रंथकाराच्या मतानें वरदातट हें नांव महाराष्ट्राच्या म्हणजे त्याच्या एका भागाला आहे. विदर्भा म्हणजे कोणती नदी तें मात्र सांगतां येत नाहीं. कदाचित् ग्रंथकाराचा आशय असा असेल कीं, वरदा ही नदी विदर्भा म्हणजे दर्भरहित आहे. वरील श्लेकाचा असाहि अर्थ संभवनीय आहे कीं, वरदातट या नांवाचें राष्ट्र मोठें वीरपुरुषयुक्त आहे. परंतु पौराणिक किंवा इतर ग्रंथांत वरदातट या नांवाच्या राष्ट्राचा उल्लेख केलेला नसल्यामुळे पूर्वी केलेलाच अर्थ बरोबर दिसतो.

कुंतलः—राजशेखराच्या बालरामायणावरून (अंक १०) विदर्भ व कुंतल हे दोन्ही देश महाराष्ट्रांत मोडत होते असें दिसतें. सुग्रीव म्हणतो, 'हे मस्ताप्रजरामा, हा पहा आपला महाराष्ट्र देश.' त्यावर श्रीराम म्हणतात, 'त्रैलोक्याला सुखद, वेदाचें केवळ सातवें अंग, उंसाच्या रसाहूनहि स्वादिष्ट असें मधुर, प्रसादयुक्त, रसवत् व सुंदर काव्यामृत ज्या देशांत सांपडतें तो हा विदर्भ देश आपल्यापुढें आहे.' त्याचप्रमाणे कुंतल देशांतील स्त्रियांचाही लागलाच उल्लेख केलेला आहे. त्यावर सीता म्हणाली, 'हा तो देश कीं ज्या ठिकाणीं माझ्या आज्ञेसन्त्याची स्त्री इंद्रमती जन्मली.' त्यानंतर मग नर्मदा नदीचें वर्णन आहे. कुंतल देश म्हणजे कांहींच्या मतानें नाशिकच्या आसपासचा देश असावा. परंतु कुंतल म्हणजे कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या मधील प्रदेश असावा. अर्वाचीन काळीं मराठे गडी ज्याप्रमाणें उत्तम भालाघात म्हणून प्रसिद्धीस आले त्याचप्रमाणें प्राचीन काळीं ते प्रसिद्ध होते कीं काय तें समजत नाहीं;

परंतु संस्कृतांत कुंड = माला असा अर्थ आहे. तेव्हां या देशाला कुंतल असे नांव पडण्याचे कारण वरीलप्रमाणेच काही तरी असावे. राजशेखराने आपल्या कर्पूरमंजरीत (१. १५) पांडव, कांची, चोल, कर्णाट, कुंतल, व मंड्य इत्यादींचा एकाच श्लोकांत उल्लेख केलेला आहे; यावरून कुंतल म्हणजे वर निर्दिष्ट केलेला प्रदेश असावा. वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, प्राचीन काळी महाराष्ट्र देशाची मर्यादा निश्चित नव्हती. कधी कधी मडोच-पावून किनाऱ्याने दक्षिणेस गोंयापर्यंत व पूर्वेकडून नर्मदा नदी, इझोचा बऱ्हाड व यदामीपर्यंतच्या सर्व मुलत्राला महाराष्ट्र म्हणत. या एवढ्या मोठ्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या भागांना कोंकण, विदर्भ, कुंतल इत्यादि नावे होती. सामान्यतः इझो जेवढा महाराष्ट्राचा विस्तार आहे, तेवढ्या प्रदेशालाही कधी कधी महाराष्ट्र म्हणत.

महाराष्ट्रः—वर सांगितल्याप्रमाणे महाराष्ट्रांत अंतर्भूत होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रदेशांचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळतो. परंतु महाराष्ट्र या नांवाने या प्रदेशाचा उल्लेख बराहमिहिराच्या कालापर्यंत आढळत नाही. बराहमिहिराच्या बृहत्संहितेत विदर्भ देश भारतवर्षाच्या मध्यभागाच्या आग्नेय दिशेला आहे असे सांगितले आहे (बृहत्संहिता अ. १४. ८). याच ग्रंथाच्या दहाव्या अध्यायांत महाराष्ट्राचे नांव आलेले आहे. ' भाग्ये रसविक्रयिणः पण्यस्त्रीकन्यका महाराष्ट्राः । ' (बृ. सं. १०-८). ऐहोळीचा जैन रविकीर्ति याने लिहिलेला शिलालेख अत्यंत महत्त्वाचा आहे. तो इ. स. ६३४ मध्ये सत्याश्रय पुलिकेशी ह्याच्या कारकीर्दीत लिहिल्यांत आला असे त्यातील शकावरून दिसते. वातपोतुर (यदामी) हे सत्याश्रयाची राजधानी होते असे दिसते. रविकीर्तीने म्हटले आहे की, महाराष्ट्राचे तीन भाग अपुन त्यांत ९९००० गावे आहेत. या शिलालेखांतील २५ वा श्लोक असा आहे. ' अगमदधिपतित्वं यो महाराष्ट्राकराणां । नवनवति सहस्रप्रामभाजां त्रयाणाम् ॥ ' रविकीर्तीच्या वेळी यदामी शहर महाराष्ट्रांत मोडत होते, हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. ऐहोळी शिलालेखाच्या वेळी हिंदुस्थानांत आलेला चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग (६२९, ६४९ इ. स.) ह्याने आपल्या प्रवासवृत्तांत हिंदुस्थानाविषयी दिलेल्या हकीगतीत महाराष्ट्राबद्दल खालील मजकूर आहे. द्रविड देशातून उत्तरेस तो एकाको एका लहान गांवास गेला तेथून २००० ' ली ' (म्हणजे २५०-३०० मैल) प्रवास केल्यावर तो कोंकण पुर (Kung-kin-na-puls) ह्या देशाला पोचला. हा देश ५००० ली (सुमारे ८०० मैल) आहे व त्याच्या राजधानीचा विस्तार ३० ' ली ' आहे. कोंकणपुर देश सोडून वायव्येस (ईशान्येस ?) प्रवास केल्यावर एक मोठे अरण्य लागले. त्यांत क्य पशु व पुष्कळ दूर लुटारू होते. कोंकणपुरापासून २४०० ' ली ' (३५०-४०० मैल) वाट चालल्यावर तो चिनी प्रवासी महाराष्ट्र (Mo-ha-la-cho) देशांत आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० ली (१००० मैल) होता व त्याची राजधानी ३० ' ली ' इतकी विस्तृत होती. राजधानीच्या पश्चिमेला नदी होती. ही राजधानी पेटण असणे शक्य नाही; कारण त्या प्रवाशाने पुढे लिहिले आहे की, राजधानीपासून मडोच १००० ली म्हणजे सुमारे १६० मैल आहे. पण पेटणाहून मडोच सुमारे २५९ मैल आहे. दुसऱ्या एका फ्रेंच ग्रंथकाराचे मत असे आहे की, देवगिरी राजधानी असावी. पण हेहि जुळत नाही. कारण देवगिरीच्या पश्चिमेला नदी नाही व अंतरहि १६० मैलांहून जास्त आहे. कर्निगर्हमच्या मताने कल्याण हे राजधानीचे शहर असावे. कल्याणला खाडो आहे. कान्हेरी व नाशिक येथील कोराव लेणी, त्याचप्रमाणे ' पेरिप्लस ' वगैरे ग्रंथावरून कल्याण हे फार प्रसिद्ध व्यापाराचे ठाणे होते असे दिसते. कल्याणहून मडोच १८० मैल आहे. फ्लीटच्या मताने नाशिक हे राजधानीचे शहर असावे. नाशिक हे पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे व तेथे गोदावरी नदी आहे. मडोच शहर त्याच्या उत्तरेस १६० मैलांवर आहे. महाराष्ट्राचा राजा क्षत्रिय असून त्याचे नांव पुलकेशी होते. उत्तरेकडील सम्राट शिलादित्य जरी सर्व देश जिंकित होता तरी महाराष्ट्र त्याच्या कक्षांत गेला नाही. चिनी प्रवाशाने महाराष्ट्राचा विस्तार १००० मैल सांगितला आहे. व उत्तरेकडे मडोच आणि माळवा, पूर्वेकडे कोसल व आंध्र, दक्षिणेकडे कोंकणपूर व पश्चिमेकडे समुद्र ह्यांमधील मुलखांत महाराष्ट्राशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि देशाचा उल्लेख केलेला नाही. यावरूनच त्या मुलखाला महाराष्ट्र म्हणत होते असे दिसते. सर्व सुर्व ईशान्यांत सिंध व नेटिह संस्थाने वजा करून ४४००० गावे व कोंड आहेत असे डॉ. फ्लीट म्हणतो. म्हणून ९९००० गावे असणारा महाराष्ट्र निदान याहून दुप्पट असला पाहिजे व त्याचा विस्तार उत्तरेस नर्मदेपासून दक्षिणेस कृष्णेपर्यंत व पूर्वेस मध्यप्रांत व निजामच्या राज्यांतील बराच भाग इतका तरी असला पाहिजे. ज्या अर्थी अजंठा ही महाराष्ट्राची पूर्वसीमा म्हणून सांगितली त्यावरून ह्युएनत्संगच्या मताने महाराष्ट्रांत बऱ्हाड, मध्यप्रांत

यांचा अंतर्भाव होत नव्हता. अलविरुणी (इ. स. १०००) म्हणतो, 'धार येथून दक्षिणेकडे कूच केलें असतां नमीय्य (नर्मदा नदी) कांठ लागतो. तो धारहून ७ फरसख आहे. मरहट्ट देश १८ फरसख, कोंकणप्रांत व त्याची समुद्रकांठीं असलेली राजधानी ठाणें (Tana) २५ फरसख.' या अवतरणावरून अलविरुणीच्या वेळींमुद्रां कोंकणाचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत असें दिसून येईल. (डॉ. साचो यांचा अलविरुणी, भों. १, पृ. २०३.) कोंकण किनाऱ्याची चाल व सोपारा ह्यांसारखी पश्चिमेकडील वंदरे व्यापारासाठीं अत्यंत प्रसिद्ध होती. व त्यांचे ग्रीक वगैरे पाश्चात्य राष्ट्रांशीं दळणवळण असे. सम्राट्च्यावरील प्रदेशाचा कोंकणाशीं अगदीं निकट संबंध प्राचीन काळां होता याची साक्ष नाणेघाट येथील व सम्राट्तील इतर घाटांत जीं प्राचीन लेणीं आढळतात त्यांवरून पटते. कोंकण व सम्राट्कडील प्रदेश हे राजकीय दृष्ट्या एकत्र निगडित झालेले असत. उत्तर कोंकण दलभीच्या क्षत्रपांच्या व सातवाहनांच्या साम्राज्यांत मोडत असे. चालुक्य सम्राट् कीर्तिवर्मन् व पुलकेशी (दुसरा) यांनी कोंकणचे राजे मौर्य यांचा पराभव केला होता. ठाणें येथील शिलाहार वंशातील राजे मालखेडच्या सम्राट् राष्ट्रकूटांच्या अंकित होते. अशा रीतीने कोंकण व घाटावरील प्रदेश जरी राजकीय व व्यापारी दृष्टीनें संवद्ध होते तरी त्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे त्यांना भिन्न लेखण्यांत येऊन कोंकणचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत.

महाराष्ट्राची वसाहत:—आतां या महाराष्ट्र देशामध्ये निरनिराळ्या काळां व निरनिराळ्या लोकांचें आगमन होऊन त्यांची वसाहत कशी होत गेली याचा प्रथम विचार करूं.

या प्रभाकर रा. वि. का. राजवाडे असें म्हणतात कीं, 'ह्या बाबींचा शोध (१) वैदिक सारस्वत व (२) अनार्यांच्या भाषा व कहाण्या यांतील उल्लेखांवरून किंवा गमकांवरून करता येण्याचा फारच अल्प संभव आहे. कारण पाणिनीच्या कालपर्यंत विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची माहिती यत्किंचित्हि आर्यांस नव्हती. तेव्हां वैदिक सारस्वतांत विंध्यच्या दक्षिणेस राहणाऱ्या (कोणी रहत होते कीं काय ह्याच मुळीं संशय आहे.) अनार्य लोकांचे उल्लेख किंवा शपके सांपडणें शक्य व संभाव्य नाहीं. वैदिक सारस्वतांत येणारीं दस्यु, असुर, रक्षस, इ. जीं लोकनामं येतात तीं विंध्यच्या दक्षिणेकडील लोकांचीं नाहींत. अर्थात् वैदिक सारस्वताचा या शोधांत कांहीं एक उपयोग नाहीं. भिल्ल, कोळी, कातकरी वगैरेच्या भाषा व कहाण्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत व त्या संस्कृत व वैदिक भाषेहून किंवा कहाण्यांहून जुन्या आहेत, असें विधान करण्याला कांहींच आधार नाहीं. भिल्लादीला शंभर वर्षांपूर्वींचा व पांच हजार वर्षांपलीकडील काळ हे दोन्ही सारखेच वाटतात. अर्थात् त्यांच्या भाषांचे व कहाण्यांचेहि त्या शोधास कांहीं साहाय्य होईल असा रंग दिसत नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत मृत्तिवादि जे लोक सांगितले आहेत त्या लोकांचीं नांवें अपभ्रंश होऊन प्राकृत भाषांत सद्यां, खरे पाहिलें तर सांपडावीं. परंतु तींहि सांपडत नाहीं किंवा सांपडलेलीं नाहींत. भिल्ल, खोंड, गोंड, कातकरी, ठाकूर, कोळी हे लोक ऐतरेय ब्राह्मणांतील मृत्तिवादि लोकांहून नांवावरून तरी अगदीं भिन्न असलेले दिसतात व वैदिक कालानंतर व पाणिनी कालानंतर त्यांपैकीं कांहीं आर्यांना माहीत असलेले आढळतात.

या उल्लेखावरून एवढेंच सिद्ध होतें कीं, आर्यांना दक्षिणेंत शहरांची ओळख झाल्यावर रामायणाची रचना झाली. गोंड, खोंड, कातकरी, ठाकूर व कोळी यांचा उल्लेख रामायणांत नाहीं. भारतांत तर गोंड, खोंड वगैरे शब्द नाहींतच नाहींत. रामायणांत व भारतांत पांड्यादि लोकांचीं नांवें येतात. त्यावरून हे दोन्ही ग्रंथ पांड्यादींच्या राज्यांची दक्षिणेंत स्थापना झालेली माहीत झाल्यानंतर लिहिले गेले एवढें सिद्ध होतें. हे दोन्ही ग्रंथ सापेक्षतः बरेच अर्वाचीन आहेत असें सर्व शोधक म्हणतात, तें साधार दिसतें. भिल्ल, शहर यांचा उल्लेख रामायणांत आहे. यावरून दक्षिणेंत आर्यांच्या अगादर शहरांची व भिल्लांची वस्ती झालेली होती, असेंच केवळ म्हणतां येत नाहीं. अगस्त्यादि आर्य ऋषि व भिल्ल-शहरादि अनार्य लोक समकालीं दंडकारण्यांत आले असल्याचा संभव आहे. इतकेंच नव्हे, तर आर्यांनीं अल्पस्वल्प जंगल साफ केल्यानंतरहि भिल्लादि अनार्य दंडकारण्यांत येऊन राहूं लागले असण्याचा संभव आहे. तात्पर्य दंडकारण्यांत आर्य आधीं आले कीं अनार्य आधीं आले, हा प्रश्न रामायण व महाभारत ह्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून निघांत सुटण्यासारखा नाहीं. तत्पश्चात्क संस्कृत ग्रंथांची तर त्या शोधांत कांहींच मातब्बरी नाहीं.

आपण आर्य लोक व ज्यांना आपण प्रस्तुत काळीं अनार्य म्हणण्याचा प्रघात पाडला आहे ते मूर्तिव, पुलिंद, शबरदि लोक जेव्हां विंध्योत्तर एकाच प्रदेशांत राहात होते तेव्हां मूर्तिवादींना आपण लावतो त्या अर्थी अनार्य ही संज्ञा लाविली जात नसे, असे म्हणण्याला पुरावा आहे. विश्वामित्राचे शंभर पुत्र होते. पैकीं कांहीं अधर्म्य आचरण करूं लागले, स्वयं पतित झाले. ते हे पतित मूर्तिवादी लोक होत, असा वैदिक इतिहास आहे. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, आर्य ऋषि व मूर्तिवादि लोक मूलतः एकवंशीय असून, अधर्म्य आचरणास्तव पतित होऊन निराळे गणले जाऊं लागले, अशी समजूत ब्राह्मणकालीन विचारवंतांची होती. समजत कशीहि असो, एवढें सिद्ध आहे कीं, मूर्तिवादि लोक आर्यसंघातून निघून निराळे झाले, म्हणजे मूर्तिवादि लोक आर्यांची विंध्योत्तर प्रदेशांत वसती झाल्यानंतर अस्तित्वांत आले, असा इतिहास ब्राह्मणकालीं प्रचलित होता.

मूर्तिव, पुलिंद, शबर, मिळ, कातकरी, ठाकूर, गोंड, खोंड, कोळी इत्यादि लोक विंध्योत्तर व विंध्य-दक्षिण प्रदेशांतील मूळचे स्वयंभू लोक आहेत व ते आर्यांच्या फार पूर्वीपासून ह्या प्रदेशांत राहात आहेत अशी जी युरोपीयन व तदनुयायी हिंदू शोधकांची समजूत ती उपरिनिर्दिष्ट ऐतरेय ब्राह्मणांतर्गत परंपरित इतिहासाच्या विरुद्ध आहे. उत्तर-दक्षिण हिंदुस्थानांत आर्यांच्या अगोदर अनार्यांची वसति होती, हे युरोपीयन शोधकांचें मत साधार आहे, असें वरील प्रपंचावरून म्हणतां येण्यास बराच प्रतिबंध होतो.

सामान्यतः कोणत्याहि प्रदेशांत रानटी लोक जे आढळतात ते सुधारलेल्या लोकांहून पुरातन असतात, असा समज युरोपीयन शोधकांच्या तर्कसर्णीत गर्भित असतो. हा गर्भित समज सर्वत्र खरा नाहीं. युनायटेड स्टेट्समध्ये कमजास्त रानटी असे नीग्रो लोक तीनशें वर्षांपूर्वी गोऱ्या लोकांनीं आणले, ते गोऱ्यांच्या आगमनाच्या पश्चात्क आहेत. तसेच मिझादि कमजास्त रानटी लोक दक्षिणेंत आर्यांच्या पश्चात्क असण्याचा संभव आहे.'

परंतु रा. राजवाडे यांचें वरील मत सर्वोच्च पटेल असें नाहीं. आर्यांच्या परिभ्रमणाचा व त्यांच्या सामाजिक जीवनविकासाचा इतिहास पाहिला असतां असे स्पष्ट दिसतें कीं, ते जेथे जेथे गेले तेथे त्यांनीं आपल्या वैदिक संस्कृतीचा प्रसार केला व यज्ञसंस्थेच्या साहाय्यानें अनेक समाजांस आपणांमध्ये अंतर्भूत करून घेतले. ब्राह्म्यांस आपणांमध्ये घेणें, निषाद, रथकार वगैरेस यज्ञसंस्थेंत स्थान देणें वगैरे गोष्टी हेच दाखवितात. तसेंच विश्वामित्राच्या पुत्रांची कथा ही एक सामाजिक तत्त्वज्ञानदर्शक गोष्ट असून तो इतिहास नव्हे. ज्याप्रमाणें पुरु, यदु, तुर्वश, अनु, द्रष्टु हे ययातीचे पांच पुत्र असून त्यांपासून पुढें पांच राष्ट्रे निर्माण झाल्याची कथा ही निरनिराळ्या पांच राष्ट्रांना एकवंशसंभवता देण्यास मागाहून उत्पन्न केलेली कथा होय, त्याप्रमाणें आंध्र, पुलिंद, मूर्तिवादि लोकांना वैदिक समाजाच्या परंपरेंत स्थान देण्याकरितां या निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या पूर्वज एक एक ध्येयी असून त्या विश्वामित्राचे पुत्र होते व ते पतित झाले ही कथा सामाजिक तत्त्वज्ञान म्हणून पुढें उदयास आली. वास्तविक ह्या निरनिराळ्या राष्ट्रांजाती आर्यसंस्कृतीपेक्षां हीन संस्कृतीच्या पण त्यांच्यापूर्वीपासून त्या प्रदेशांत अस्तित्वांत होत्या व त्यांना आर्यांनीं मोकळ्या मैदानाच्या व सुपीक प्रदेशांतून डोंगराळ व नापिक भागांत घालवून दिलें व त्यांच्यावर आपलें सांस्कृतिक वर्चस्व स्थापन केलें असेंच मानणें अधिक संयुक्तिक होय. आर्यांच्या मागाहून अनार्य लोक आल्याचा पुरावा कोठेंच आढळत नाहीं. राजवाडे पुढें म्हणतात :

‘नर्मदोत्तर प्रदेशांत लोकसंख्या अतोनात वाढल्यानें महाकांतारांत किंवा दंडकारण्यांत वसाहत करण्याची आवश्यकता निकडीनें भासूं लागली. द्रव्यबल, मनुष्यबल व सत्ताधिकार चालवण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्याजवळ असतें तेच वसाहत करण्यासारखें जोखमीचें व विकट काम हातीं घेऊं शकतात या न्यायानें साहजिकच तें काम महाराष्ट्रिकांकडे आलें. दंडकारण्यांत जेथे जेथे वसाहती झाल्या तेथे तेथे ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिल व राष्ट्रकूटपणा म्हणजे देशमुख्या व महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुख्या राष्ट्रिकांकडे किंवा महाराष्ट्रिकांकडे ओबानेंच व हक्कानेंच आल्या.

हे वसाहतकर्म पांचसातशें वर्षे म्हणजे शकपूर्व १००० पासून शकपूर्व ५०० किंवा ३०० पर्यंत चाललेलें होतें. तें जसजसें परिपूर्णतेस येत चाललें, तसतसें वसाहतींतील राष्ट्रिक ऊर्फ रट्ट नांवाच्या पुढाऱ्यांचें सामर्थ्य ठळकपणें निदर्शनास येऊं लागलें. ह्या रट्टांच्या ठायीं द्रव्यशक्ति, मनुष्यशक्ति व अधिकारशक्ति, अशा तिन्ही शक्ति समुच्चित झालेल्या दिसतात. इतकेंच नव्हे तर हे रट्ट जी संस्कृतोत्पन्न अपभ्रष्ट भाषा बोलत ती दंडकारण्यांतील राजमान्य, लोकमान्य व कविमान्य महाराष्ट्री ऊर्फ महरष्टी व पुढें कालांतरानें मराठी भाषा सर्व प्राकृत भाषांत उत्तम

म्हणून प्रख्या पावली. 'महाराष्ट्राभ्यां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विलुः।'—(दण्डीकाव्यादर्श) ही प्रख्या फुकाची मिळाली होती असें नव्हे. कारण महरष्ट्र लोकांनीं सर्व प्रकारचे पुढारीपण प्राप्त करून घेतल्यानें ते उच्चस्थानापन्न लोक बनले व ते जो अपभ्रंश बोलत तोच श्रेष्ठतम ठरावा यांत नवल तें काय ? भारतवर्षांत काश्मीरपासून कुमारीपर्यंत जे जे संस्कृत प्राकृत नाटककार होऊन गेले त्यांनीं उच्च दर्जाच्या पात्रांच्या तोंडीं महाराष्ट्री भाषा घातलेली आढळते. याचें कारण ही भाषा द्रव्यबल, मनुष्यबल व सत्ताबल यांनीं युक्त अशा उच्चवर्ण क्षत्रिय रष्ट्रांची होती.

असे हे रष्ट्र लोक तत्कालीन सम्राटांकडून अत्यंत उच्च कोटीचा मान पावलेले आढळतात. जुजरा-जवळील नाणेघाटांत आंग्रभृत्यांचीं कांहीं चित्रे कोरलेलीं आहेत. त्या चित्रांत राजा, राणी व राजपुत्र यांच्या वरोवरीनें एका महरष्ट्र वीराचें चित्र काढलेलें आहे आणि चित्र कोणाचें तें दर्शविण्याकरितां 'महारठिगनकथिरो' अशीं अक्षरे खोदलीं आहेत.

नाणेघाटांतल्या या लेखांत महरष्ट्रांना गण हें उपपद लाविलेले आहे. गण म्हणजे tribe असा कित्येकांनीं अर्थ केलेला आहे. परंतु गण या शब्दाचा तो अर्थ येथें युक्त नव्हे. येथें गण म्हणजे संघ, जमाव, पथक असा करणें संदर्भ आहे. [जातिरूप संघाहून भिन्न भिन्न असा जो व्यापार, व्यवहार, अ.युधोपजीवन, इत्याद्यर्थ माणसांचा जमाव त्याला गण अशी संज्ञा आहे.] राष्ट्रिकांचा, रष्ट्रांचा, महाराष्ट्रिकांचा किंवा महरष्ट्रांचा युद्धादि क्षत्रियकर्मांच्या सिध्यर्थ जो जमाव तो 'महारठिगन' होय. असें दिसतें कीं, आंग्रभृत्यांना या शूर व धाडसी महरष्ट्रांचें साहाय्य व मैत्र्य अत्यंत आर्जवानें संपादावें लागे. इतकें साहाय्य सिमुक शातवाहनाच्या कार्त्ती म्हणजे शकपूर्व दुसऱ्या शतकांत म्हणजे दोन हजार वर्षांपूर्वी रष्ट्रांचें असलेलें सप्रमाण आढळतें. आंग्रभृत्यांच्या संबंध राक्षियतींत ह्या महरष्ट्रांचें प्राबल्य विशेष असल्याचें दिसतें. शातवाहन महाराजा ह्या शतकर्णित यांनीं गाथासप्तशती नामक पद्यमंजरी महरष्ट्रांच्या महाराष्ट्री भाषेतल्या पद्यांची एके ठिकाणीं गुंफिली. आंग्रभृत्यांची घरची भाषा कोणती असेल ती असो, परंतु इतकें स्पष्ट आहे कीं त्यांची दरबारी व इतर व्यवहाराची भाषा महाराष्ट्रांची महाराष्ट्री होय. शा. शकाच्या दुसऱ्या शतकाच्या प्रारंभी शातवाहनांचें साम्राज्य नष्ट झाल्यावर ठिकठिकाणीं रष्ट्र म्हणजे राष्ट्रकूट यांनीं लहान लहान संस्थानें उभारिलीं. अद्याप साम्राज्य उभारण्याची ताकद त्यांच्यांत आलेली नव्हती. पुढें चालुक्यांच्या राक्षियतीनंतर ह्या राष्ट्रकूटांनीं साम्राज्यारोपणाचा धडा गिरवून पाहिला. रष्ट्र-राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई-सरदेसाई स्वरूपाचे अधिकारी. ह्या अधिकाऱ्यांनीं सम्राटपदाची हांव घरावी, हें साहजिकच होतें. पेशवा, पाटील, देशमुख हे शब्द भट, शिंदे व भोंसले यांच्या पिढीजत वृत्तीचे. वाचक जसे आहेत तसाच राष्ट्रकूट हा शब्द वृत्तीचा वाचक आहे. राष्ट्रकूटराजांचें मूळ गोत्र आडनांव सात्यकि होतें; म्हणजेच सध्यांच्या मराठींत सतके.

नर्मदोत्तर प्रदेशांतून हे राष्ट्रिक दंडकारण्यांत वसाहत करण्यास येऊन ग्रामकूटपणा, विषयकूटपणा, राष्ट्रकूटपणा इत्यादि अधिकारांच्या जागा बळकावीत. यांच्यापैकी कांहीं लहान लहान संस्थानिक झाले व कालांतरानें सात्यकि नांवाच्या गोत्रानें अथवा वंशानें साम्राज्यपद गांठलें. नर्मदोत्तर प्रदेशांतून आलेले राष्ट्रीक सारे एकाच गोत्राचे नव्हते हें सांगावयाला नको. मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नळ, कदंब, सौर्य, चालुक्य इत्यादि शेंकडों गोत्रांचे रष्ट्र दंडकारण्यांत धिरले. ह्या शेंकडों गोत्रांच्या रष्ट्रांना शहाण्णव कुळींचे मराठे म्हणण्याची चाल आहे. शहाण्णव कुळींच्या रष्ट्रांवरून व महरष्ट्रांवरून संबंध देशाला महरष्ट्रांचा देश उर्फ महाराष्ट्र ही संज्ञा पडली.

तथापि भरतखंडामध्ये वैदिक आर्य उत्तर भुवापासून हळूहळू इराण, अफगाणिस्तान या मार्गानें आपली वैदिक संस्कृति घेऊन प्रवेश करते झाले. परंतु या मार्गांत त्यांचा प्रवास सुकर झाला नसून त्यांस वाटेत अनेक युद्धे करावीं लागलीं. या युद्धांकडे-उदाहरणार्थ दाशराथ युद्धांकडे-पाहिलें असतां असें दिसतें कीं, विशिष्ट आर्यांच्या समाजाच्या नवप्रवेशाच्या वेळीं त्यांना तत्पूर्वी आलेल्या आर्य व अनार्य अशा समाजांबरोबर झगडावें लागे. आर्यांनीं भरतखंड व्यापण्यापूर्वी येथें द्राविड संस्कृति सर्वत्र पसरलेली होती. याचे अनेक दाखले आढळतात. बलुचिस्तानांत एका प्रांतांत ब्राह्मण नांवाची द्राविड भाषेची एक शाखा अद्यापपर्यंतहि अस्तित्वांत आहे. याखेरीज भरतखंडाच्या निरनिराळ्या मार्गांत अनेक असंस्कृत अयाजक लोक वास्तव्य करीत असें वर्णन वेदग्रंथांतहि आढळतें. उदाहरणार्थ, मगध देशांत कीकट नांवाचे अयाजक लोक राहत होते. (ऋ. ३. ५३. १४.) याप्रमाणेंच निषाद वगैरे लोकांस व आर्यांस मार्गाहून

वैदिक समाजांत अंतर्भूत करण्यांत आले. याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळीं लहानलहान राष्ट्रे अथवा लोक-समूह वैदिक आर्यांना आढळले व त्यांना त्यांनीं हळूहळू आत्मसात् केले. नाग लोकांचा प्रसार तर जवळ जवळ सर्व भरतखंडांत आढळतो. कोकणांत महार लोक आपल्या नांवापुढे रामनाक, विठनाक याप्रमाणे नाक हें पद लावतात. हे नागावाचक असावे असें एक मत आहे. कदाचित् ते नायकवाचकहि असू शकेल; परंतु खांडववनदहनाच्या प्रसंगी तक्षक नागास अर्जुनाने तक्षशिलेकडे घालवून दिले व त्यानेच पुढे परीक्षिताचा प्राण घेतला. म्हणून जनमेजय याने तक्षशिलेवर स्वारी करून नागसत्र केले. याशिवाय नागपर्वत, मणिपूर येथील नागांचें राज्य व तेथील राजकन्येचें अर्जुनाने केलेले पाणिग्रहण, नागपूर, नागनदी, नागापट्टम् बगैरे नागांशीं संबद्ध स्थलांचीं नांवे, नागा-र्जुन, नागवर्मा यांसारखीं प्राचीन नांवे, बौद्ध वाङ्मयांत आढळणारे नागराजांसंबंधी उल्लेख, नागांची नागपंचमी बगैरे प्रसंगी होणारी पूजा बगैरे अनेक गोष्टींवरून नाग लोकांसारखे अनार्य लोक भरतखंडांत पूर्वी वास्तव्य करीत होते व हळूहळू आर्यांनीं आक्रमण करून सर्व प्रदेश व्यापून त्यांना आत्मसात् केले ही गोष्ट स्पष्ट होते.

नाग लोकांप्रमाणेच कोळ, मुंड बगैरे सारखीं राष्ट्रे भरतखंडांत पूर्वी राहत असून त्यांनीं कांहीं सांस्कृतिक प्रगति केली होती, त्यांची स्वतंत्र भाषा होती व त्यांच्याशीं आर्यांनीं सांस्कृतिक देवाणघेवाण केली असली पाहिजे, असें भाषाशास्त्रविषयक शोधांवरून अलीकडे अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. ज्याप्रमाणे भरतखंडाच्या पश्चिम वाजूळ असुरादि राष्ट्रांबरोबर आर्यांचा संघर्ष आल्याचा वेदवाङ्मयांत स्पष्ट पुरावा आढळतो, त्याप्रमाणे भरतखंडाच्या वायव्य व उत्तरभागांत पणि, शिवी, पांचाल बगैरे राष्ट्रांशीं त्यांचा संघर्ष आला होता. व आजहि वलुचिस्तानांत पणि व शिवी नांवाच्या राष्ट्रजाती ह्यात आहेत. तसेंच पिशाच जातीच्या वसतिस्थानाचा पुरावा पिशाचपुर अथवा अर्वाचीन पेशावर या नांवाने आढळतो. गंधर्वांचा गांधार ऊर्फ कंदाहार देश तर प्रसिद्धच आहे. तसेंच रक्खोल, रक्खुसगी हीं नांवे राक्षसांच्या गांवांचीं वाचक असणें संभवनीय आहे. याप्रमाणे उत्तरेकडील आर्येतर राष्ट्रांच्या अस्तित्वाचा पुरावा आपणांस वेदांत आढळतो. पण आर्यावर्ताबाहेर त्या वेळीं आर्यांचा प्रसार झाला नसल्यामुळे याकरितां आपणांस उत्तरकालीन ग्रंथांवरच विरलून राहावें लागतें व महाभारत, रामायण व इतर पुराणे यांमध्यें या कथ्य जातींच्या अस्तित्वाबद्दल व आर्यांशीं त्यांच्या आलेल्या संवादाबद्दल भरपूर पुरावा आढळतो.

वैदिक वाङ्मयांत व नंतरच्या पौराणिक ग्रंथांत आर्यांच्या प्रसाराचे निरनिराळे ठप्पे मधून मधून आढळतात. भारीयानें समुद्रापर्यंत केलेले गंगेच्या प्रवाहाचें संशोधन, अगस्ति ऋषीनें केलेले विंध्य पर्वताचें उल्लंघन, त्यानें दक्षिणेंत केलेली आश्रमाची स्थापना बगैरे गोष्टी याची साक्ष देतात. दक्षिणेंत अगस्त्यमलय या नांवाचा एक पर्वत आहे यांतील मलय या शब्दाचा अर्थच तामिल भाषेंत पर्वत असा होतो.

अपरांत अथवा कोंकण म्हणून संस्कृत वाङ्मयांत उल्लेखिलेला प्रांत भृगुवंशीयांनीं आर्य संस्कृतीच्या कक्षेंत आणला ही गोष्ट परशुरामाची कथा व पश्चिम किनाऱ्यावरील कांहीं स्थानांचीं नांवे यावरून स्पष्ट होते. केरळोत्पत्ति आणि सद्माद्रिखंड हे ग्रंथ भार्गवरामानें तेथील वसाहत करून मलबार व कोंकण या भागांत ब्राह्मणांस स्थापन केले असें सांगतात. तसेंच मडोचचे प्राचीन नांव भृगुकच्छ अथवा भरुकच्छ असून तेथें भार्गव ब्राह्मण म्हणून ब्राह्मणांची एक जात आहे. प्रसिद्ध कन्हय्यालाल मुनशी हे मडोचचे भार्गव ब्राह्मण आहेत. तसेंच परशुरामाची चिपळूणसारख्या ठिकाणीं असणारी मंदिरे यावरून भृगुवंशीयांनीं प्रथम त्या भागांत वसती केली असें दिसतें. सातारा जिल्ह्यांतील भुइंज येथें भृगुक्षपीचा आश्रम असल्याची दंतकथा असून तेथें एक आश्रमाचें स्थान अद्यापि दाखवितात. रामानें दक्षिणेंत स्वारी केली त्या वेळींहि त्याला वानर, ऋक्ष यांसारखे जंगली लोक आढळले व कांहीं शवरांसारखे रानटी लोक आढळले असें वर्णन आहेच.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर प्रथमतः आर्यलोक पूर्वअफगाणिस्थान व पंजाब या प्रदेशांतच वसाहत करून होते हे अगदीं निर्विवाद आहे. तेथून ते पूर्वेकडे वळले व ब्रह्मावर्तापर्यंत—अर्वाचीन ठाणेभरापर्यंत—त्यांनीं वसाहत केली. येथें वैदिक धर्म व वर्णाश्रमव्यवस्था अस्तित्वांत आल्यानंतर त्यांनीं हळूहळू पूर्व व दक्षिण या दिशांनीं प्रसरून हिमालय व विंध्य या दोन पर्वतांमधील जवळजवळ सर्व प्रदेश व्यापिला. वराच काळपर्यंत विंध्य ही त्यांच्या वसाहतीची दक्षिण सरहद्द असावीसें दिसतें. कारण मनु व पतंजली यांनीं आर्यावर्त—आर्यांचा राहण्याचा प्रदेश—म्हणून भाच प्रदेशाचा उल्लेख केला आहे. (मनु २. २३ व पातंजल महामाष्य २. ४. १० पहा.) या पर्वताच्या वायव्य-

मागला 'पारियात्र' असे नांव दिलेले आढळते. यावरून साधारणतः ही डोंगरांची रांग त्यांच्या यात्रेची म्हणजे दळणवळणाची सरहद्द असावी. काही कालानंतर अगस्ति मुनीने विंध्य पर्वतास उंच न वाढण्याची ताकीद देऊन तो ओलांडून दक्षिणेत आपला आश्रम स्थापून दक्षिणेकडे येण्याचा व वसाहत करण्याचा मार्ग काढला.

विदर्भ-वन्हाड हीच आर्यांची दक्षिणेतील पहिली वसाहत असावी. कारण मुग्रीवाने आपल्या अनुचरांस विदर्भ, ऋचीक, महीपक या देशांत व गोदावरीच्या कांठी व दंडकारण्यांतहि सीतेचा व तिचे हरण करणाऱ्या दुष्ट रावणाचा शोध करण्यास सांगितल्यावरून रामायणांत उल्लेख आहे (रामायण ४. ४१). यावरून असे दिसते की, गोदावरीच्या आसपासचा प्रदेश म्हणजे दरबळन-म्हणजेच अगदी संकुचित अर्थाने महाराष्ट्र हा देश-त्या वेळीं अरण्यच होता व विदर्भांत मात्र वसति होती. शिवाय अगस्ति ऋषीने दैवी शक्तीने एक मुलगी उत्पन्न करून ती विदर्भाच्या राजास दिली व नंतर ती मोठी झाल्यावर तिला मागणी घातल्याची महामास्तांतील कथा विभूतच आहे (महा. पर्व ३, अध्याय ९६. ९७). रामायणांतहि राम बरेच दिवस दंडकारण्यांत गोदावरीच्या कांठी पंचवटीत, अगस्तीच्या आश्रमापासून सुमारे दोन योजनांवर असलेल्या आपल्या आश्रमांत राहत असल्याचे वर्णन आहे. (रामा. ३. अध्या. १३).

'दंडकारण्य म्हणजे अर्वाचीन महाराष्ट्र' व त्यांत गोदावरी इ. नद्या आहेत हे बरीच विधानांवरून स्पष्ट दिसते. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे, कोणतेहि धार्मिक कृत्य करतांना ते कोणत्या प्रदेशांत होत आहे याचा, संक्षेपांत उच्चार करवा लागतो. व त्याप्रमाणे अशा वेळीं महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण 'महाराष्ट्रे' असे न म्हणता त्या ऐवजी 'दंडकारण्ये देशे' असा उच्चार करतात. सहाशे वर्षांपेक्षाहि जास्त पूर्वी लिहिलेल्या हेमाद्रीच्या व्रतखंड नामक ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत अर्वाचीन देवगिरी-दौलताबाद हे दंडकारण्याच्या सरहद्दीवर असल्याचे म्हटले आहे. यावरून विदर्भानंतर दंडकारण्यांतच प्रथम आर्यांनी दक्षिणेत वसाहत केली.

जरी महाराष्ट्र हा आर्यांनी सर्वांत शेवटीं व्यापलेला प्रदेश होय, तरी आर्यांनी तो इतर कोणत्याहि वसाहतीपेक्षा अधिक पूर्णपणे पादाक्रांत केला. पूर्वीप्रमाणे येथेहि त्यांनी मूळच्या रानटी रहिवाशांस जंगलांत, डोंगर-दऱ्यांत हांकून लावले व त्यांपैकी कांहींना आपल्यांत सामील करून घेतले. उत्तर हिंदुस्थानांतील भाषांप्रमाणेच मराठी ही संस्कृतपासून निघालेली आहे. या बोलीच्या प्राचीन प्रतिनिधि ज्यांना आपण माचू अशा महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पाली या भाषांत मूळ संस्कृत उच्चाराने बरेच विकृत विकार आढळतात व हे विकार कांही शब्दांसाठी ठोस नियमाने झालेले आहेत. या प्राकृत शब्दांच्या उच्चारांत असा फरक कां व कसकसा पडत गेला हे सांगणे फार कठीण आहे; कारण ही क्रिया अतिशय हळूहळू पण बराच काळपर्यंत अद्विष्ट चालू असते. उच्चारानिहाय इतरहि फरक या भाषांतून एवढ्या अवधीत व्हावयास पाहिजे होता, पण तसा फरक झालेला दिसत नाही; कारण त्या संस्कृतपेक्षा विशेष भिन्न आहेत असे नाही.

यावरून या अपभ्रष्ट उच्चाराने एकच कारण दिसते ते हे की, आर्यांच्या रुढवासांत राहणाऱ्या मूळ रानटी रहिवाशांना संस्कृत भाषा बोलावी लागली व ती त्यांना योग्य पद्धतीने उच्चारता आली नाही व तेच अपभ्रष्ट विकृत उच्चार माघेत रुढ झाले असावेत. संस्कृत माघेत न आढळणारे कांही उच्चार व शब्द प्राकृत माघेत आहेत यावरून या सिद्धांतास पुष्टी मिळते.

यावरून असे अनुमान निघते की, जसजसे आर्यलोक पुढे पुढे सरकत गेले तसतसे त्यांचे व मूळ (रानटी) रहिवाशांचे संघर्षण होत जाऊन त्यांपैकी बरेच आर्यांत सामील केले गेले. ते आर्यांची भाषा शिकले पण त्यांनी आपल्या मातृभाषेतील कांही उच्चारविशेष व कांही शब्द तसेच संस्कृतमार्गे घुसवून दिले असावेत. उत्तर हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या वसाहतीपासून तहत मराठी प्रांतापर्यंत अशी स्थिति होती.

येथेप्रमाणे आर्यांना दंडकारण्यांत वसाहत करीपर्यंत पूर्ण यश आले. ते अधिकाधिक दक्षिणेकडे व पूर्व-समुद्र किनाऱ्याकडे वळले व त्या प्रदेशांतील रहिवाशांत त्यांनी आपली संस्कृति व भाषाहि पसरविण्याचा उपक्रम केला. पण त्यांना या बाबतीत विशेष यश आले नाही. उलट आर्यांनाच या प्रदेशांतील मूळ रहिवाशांची भाषा व संस्कृति थोड्यांदा उचलावी लागली. दक्षिणेतील कानडी, तेलुगु, तामीळ या भाषा संस्कृत भाषेहून अगदी भिन्न आहेत व दक्षिणेतील कळा उत्तरेकडील कळांपेक्षा भिन्न आहेत, याचे कारण हेच होय. आर्यांचे हे दक्षिणेकडील आक्रमण त्यांच्या उत्तरेकडील आक्रमणाप्रमाणे जोरकस कां होऊ शकले नाही याचे कारण अगदी उघड आहे.

उत्तरेत आर्यांचा रानटी लोकांशीच संबंध आला त्यामुळे त्यांचेवर आर्यसंस्कृति व आर्यभाषा ह्या आर्यांना सहज लादता आल्या. परंतु दक्षिणेकडील या नव्या वसाहतीची स्थिति अगदीच उलट होती. येथे आर्यांच्या आक्रमणाच्या अगोदर-पासूनच सुसंघटित समाज व राज्ये अस्तित्वांत होती. द्राविड लोकांत शिल्पकलेची वाढ पुष्कळच झाली होती ही गोष्ट, दक्षिणेतील भव्य शिल्पकामे यांवरून प्रतीत होते, एवढेच नव्हे तर कलिंगादि देशांतील लोकांनी ज्या पूर्वेकडे वसाहती केल्या व सयाम वगैरे देशांत अंकोरवात, अंकोरथोम सारखी भव्य मंदिरे उभारली त्यांवरून स्पष्ट होते. रामायणांतील मार्गे सांगितलेल्या सुग्रीवाच्या उतान्यांत दक्षिणेकडील चोल, पांड्य, केरल इ. देशांचा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणेच पांड्यांच्या राजधानीचा दरवाजा सुवर्णाने व रत्नांनी शृंगारलेला होता इ. उल्लेख आहे. तसेच सेतुबंधनाचे काम नल या वानराने केले ही गोष्टहि लक्षांत घेण्यासारखी आहे. इतर संस्कृत ग्रंथांतूनहि या देशांचा, त्यांतील लोकांचा व राजांचा निर्देश आहे.

महाराष्ट्राची भाषा:—रा. राजारामशास्त्री भागवत आपल्या मराठ्यांच्या संबंधाने चार उद्गातांत मराठीचे वर्चस्व प्रतिपादन करतांना म्हणतात की, 'शेषं महाराष्ट्रिवत्' हे प्राकृतप्रकाशाचे अगदी शेवटले सूत्र, 'वाकी सर्व मन्हाठी भाषेप्रमाणे शौरसेनी भाषेचे नियम आहेत असे समजावे' हा या सूत्राचा अर्थ होय. ज्यांस आपण 'वालभाषा' म्हणतो त्यांमध्ये पूर्वीच्या काळी 'शौरसेनी' ही होती. 'शूरसेन' म्हणजे मथुरामंडळ. या प्रांताची जी भाषा ती शौरसेनी. उच्च जातीच्या व कुलीन स्त्रिया नाटकांत हीच भाषा बोलत.

शौरसेनी भाषेची एक प्रकृति जशी संस्कृत तशीच दुसरी प्रकृति 'महाराष्ट्री' ऊर्फ अति प्राचीन मराठी असे कात्यायन म्हणतो. शौरसेनीपासून पेशाची व मागधी निघाल्या. तर मग सर्व वालभाषांचे मूळ प्राचीन मन्हाठी असा सिद्धांत करण्यास प्रत्यवाय नाही. 'गाथांची' भाषा महाराष्ट्री असे आलंकारिक म्हणतात. यावरून गाण्याची भाषा प्राचीन काळी 'महाराष्ट्री'च होती असे म्हणावे लागते.

कात्यायनाच्या शेवटच्या सूत्रातील महाराष्ट्री व प्राकृत हे शब्द जवळ जवळ पर्याय आहेत. प्राकृत = प्रकृतेः आगतम् । प्रकृतिश्च संस्कृतम् । अशी ब्राह्मण पंडितांनी व्युत्पत्ति केली आहे. पण सर्व प्राकृत शब्द कांहीं संस्कृत भाषेतून आलेले नव्हत यांत संशय नको. तशांत 'प्रकृति' शब्दहि संस्कृताचा वाचक नाही. कात्यायनास जर ही प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति पसंत असती तर 'शेषं महाराष्ट्रिवत्' हे सूत्रच त्याने रचले नसतें. शौरसेनीची प्रकृति संस्कृत हें तर त्याने प्रथमच सांगितले आहे. तेव्हां प्राकृत यांतील मूळचा शब्द 'पाअड' होय. 'पाअड भाषा' = प्रकट भाषा. कारण पाअड शब्दाच्या जवळजवळ संस्कृतांत प्रकट हा शब्द येतो, अर्थात् सर्व लोकांचा व्यवहार व दळणवळण जीत चालत ती प्रकट = प्राकृत भाषा होय. अर्थात् संस्कृत भाषा सर्वसाधारण नव्हती. ब्राह्मणांनी आपल्या बुद्धिप्रभावाने जिला चर्मभाषेचे संस्कृत = तक्तकीत रूप दिले ती संस्कृत, या शब्दावरुन मेळ दिसावा म्हणून कांहीं काळाने, 'पाअड' या शब्दाचे प्रकट याऐवजी प्राकृत असे रूप रुढ झाले. त्यावरून प्राकृत या शब्दाचा अर्थ दररोज पाहण्यांत येणारे = छुल्लक असा झाला. प्राचीन काळीहि प्राकृत ही स्वतंत्र भाषा होती. कारण वेदांगांपैकी शिर्षेत 'प्राकृते संस्कृते चापि' असा उल्लेख आहे. तेव्हां महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पेशाची या सर्व जितक्या पाअड भाषा होत्या तितक्या प्राकृत झाल्या व या प्राकृत भाषांचे 'प्राकृतप्रकाश' नावाचे व्याकरण कात्यायनाने प्रथम लिहिले. ज्याप्रमाणे इंग्रजी भाषेच्या मातृस्थानाचा मान सॅक्सन भाषेस (ग्रीक, लॅटिन इ. भाषांस न मिळता) मिळाला आहे त्याचप्रमाणे शौरसेनीच्या मातृपदाचा मान संस्कृत इ. भाषांस न देता एकट्या प्राचीन 'मराठीस' दिला पाहिजे. एवढ्याच्या मराठीची आई अति प्राचीन मराठी, जीस 'महाराष्ट्री' असे कात्यायन म्हणतो ती अर्वाचीन मराठीचीच नव्हे तर अर्वाचीन गुजराथी व हिंदी या भाषांचीहि जननी आहे असे यावरून रा. रा. भागवत म्हणतात. ब्राह्मणांच्या संबंधाने थोडेबहुत संस्कृत शब्द आंत शिरले म्हणून मराठीची संस्कृत ही आई होणे शक्य नाही. या महाराष्ट्रीच्या दोन प्रकृति होत. एक प्रकृति म्हणजे संस्कृताचे पूर्वरूप ज्यास त्यांनी आपल्या ग्रंथांत 'मानवी रूप' म्हटले आहे ते आणि दुसरे 'पोट्ट, चुक, मुल्ल' असे शब्द जीतून आले ती 'दानवी' = द्राविडी प्रकृति होय. संस्कृताचे जे 'आर्य' रूप त्याचा कोणत्याहि मराठीशी विलकुल जन्यजनक भाव नाही.

उलट रा. रा. राजवाडे म्हणतात की, 'मूळचा एक अत्यंत प्राचीन आर्य समाज. त्यापासून दुसरा एक आर्य समाज झाला. ह्या दुसऱ्या आर्यसमाजापासून वैदिक व प्राचीन महाराष्ट्रक समाज झाला. वैदिक समाजापासून

संस्कृत भाषा बोलणारा समाज झाला. आणि प्राचीन महाराष्ट्रसमाजापासून अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज झाला. हा अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज म्हणजेच महर्ष्ट वसाहतवाल्यांचा समाज. कविता करणारे मंत्रद्वारे असे जे शिष्ट ऋषि ते वैदिक व संस्कृत भाषा बोलत. राजधानीत राहणारे उच्च क्षत्रिय व त्या नगराध्यक्षांच्या आश्रयाने राहणारे उच्च शिष्ट ब्राह्मण प्रथम वैदिक व नंतर संस्कृत भाषा वापरीत. नगरापासून दूर राहणारे जे ग्रामकूट, विषयकूट, व राष्ट्रकूट म्हणजे पाटील, देशमुख व सरदेशमुख त्यांना उच्च ब्राह्मणांची व क्षत्रियांची भाषा परिचित नसे. ते अहम्मिपक्षाची जुनी भाषा बोलत. हा प्रकार सध्याही आपण पाहतो. (पुण्यासारख्या शहरांतील ब्राह्मण व मराठे जी शिष्ट मराठी भाषा बोलतात ती शिष्ट मराठी भाषा, खेड्यांतील पाटील, देशमुख, ब्राह्मण यांच्या बोलण्यात येते.) तोच प्रकार अर्वाची हजार वर्षांपूर्वी महर्ष्टांच्या भाषेचा होता. खेड्यांतील पाटील कुळकर्ण्यांच्या मराठी भाषेला शिष्ट मराठी भाषेचा अपभ्रंश म्हणून कित्येक व्याकरणी हलगर्जीपणाने नांव ठेवतात. परंतु ही निव्वळ अवास्तव निंदा आहे. खेड्यांतील पाटील कुळकर्णी वर्तमान शिष्टमराठीचा अपभ्रंश बोलत नाहीत, तर जुन्या मराठीतील रूपे बोलत असतात. उदाहरणार्थ, 'करत्यात, जन्, इवलें, वाइच,' हीं रूपे वर्तमान शिष्ट मराठीचे अपभ्रंश नव्हत; हीं रूपे जुनी मराठी आहेत. त्याप्रमाणेच प्राचीन काळी वैदिक भाषेची माता जी अहम्मि भाषा तींतील रूपे प्रांतांतील व खेड्यांतील हे राष्ट्रक किंवा राष्ट्रिक किंवा रट्ट किंवा रट्ट लोक बोलत. ही प्राचीन महर्ष्ट भाषा घेऊन महर्ष्ट वसाहतवाले दक्षिणारण्यांत शिरले; व नवीन वसविलेल्या गांवांचीं नांवे आपल्या बोलींतील लक्ष्मीप्रमाणे उच्चारुं लागले.

महर्ष्ट क्षत्रिय एकटेच वसाहत करण्यास गेलेले नव्हते. त्यांनी आपल्याबरोबर आपले पुरोहितहि नेलेले होते. ह्या पुरोहितांपैकी जे सुशिक्षित व शास्त्रसंपन्न होते ते अर्थात् पाणिनीय संस्कृत भाषेतील उच्चारप्रमाणे बोलत, केव्हाहि ब्राह्मणांची संख्या अत्यल्प पळल्यामुळे व क्षत्रियादि लोकांची संख्या बेसुमार जास्त असल्यामुळे महर्ष्ट उच्चारांचा पगडा अतोनात वाढला. व सध्या आपणांस ऐकू येतात तशासारखे उच्चार प्रचलित झाले. ह्या प्राचीन महाराष्ट्री भाषेचा प्रपंच पाणिनीने केलेला नाही. तसेच तिसऱ्या वैदिक भाषेच्या पूर्वज ज्या दुसरी व पहिली वैदिक भाषा त्यांचा निर्देशहि पाणिनीने केला नाही. पाणिनी हा कांही ऐतिहासिक निरुक्तकार नव्हता. त्याचे काम प्रचलित शिष्ट, संस्कृत भाषा व वेदभाषा ह्यांचे व्याकरण रचण्याचे होते. पूर्व, पश्चिम व उत्तर दिशांकडील देशांत शिष्टांच्या बोलण्यांत जे रूपभेद येत ते त्याने काळजीने नमूद करून ठेवले. अशिष्ट जे खेडवळ त्यांच्या ग्राम्य भाषेकडे त्याने जाणून किंवा नेणून लक्ष दिलेले नाही. याकी पाणिनीच्या काळी संस्कृत भाषेखेरीज इतर सोदर प्राकृत भाषा प्रचलित होत्या यांत विलकुल संशय नाही. पाणिनीच्याहि पूर्वी प्राकृत भाषांना व उच्चाराना म्ळेच्छ ऊर्फ अस्पष्ट भाषा व उच्चार म्हणण्याची चाल होती. ब्राह्मणांनी म्ळेच्छ उच्चार करुं नये, असे इशारेहि ब्राह्मणग्रंथांतून पाणिनीच्या पूर्वीच दिले गेले होते. या सर्व विवेचनाचा इत्यर्थ इतकाच की, महर्ष्ट वसाहतकार वैदिक भाषेची सोदर जी प्राचीन प्राकृत महाराष्ट्री भाषा ती बोलत.

आतां आपण वर पाहिले आहेच की, आर्यांचा विस्तार जसजसा दक्षिणेंत होत गेला तसतसा त्यांचा अनेक असंस्कृत राष्ट्रजातींशीं संबंध येत गेला. आर्यांच्या आगमनापूर्वी येथे कोणत्याच लोकांची वस्ती नसून दण्डकारण्य वगैरे भाग केवळ निर्मनुष्य होता असे म्हणणे स्युक्तिक दिसत नाही. अगस्ति-कथेमध्ये किंवा राम दण्डकारण्यांत राहिला असा त्याचा शवर-राक्षसादि लोकांशीं व नंतर बनर, ऋक्ष वगैरे लोकांशीं संबंध आला वगैरे गोष्टींवरून येथे मनुष्यवस्ती पूर्वीपासून असली पाहिजे. अर्थात् उत्तरेकडे आर्यावर्त, कीकट वगैरे भागांत ज्या राष्ट्रजातींची वस्ती होती त्यापेक्षा या जाती निराळ्या असल्या पाहिजेत व त्यांचीं नांवे प्राचीन ग्रंथकारांस अपरिचित असली पाहिजेत या गोष्टी खऱ्या आहेत; पण येथे मनुष्यवस्ती असून त्यांची प्राथमिक अवस्थेतील एखादी भाषा असली पाहिजे व त्यांच्या दैनिक गरजा मार्गाविनाच्या वस्तूंचे निदर्शक शब्द त्यांच्या भाषेत असले पाहिजेत या गोष्टी निर्विवाद होत. तसेच आर्यांचे दक्षिणेंत आगमन निरनिराळ्या वेळीं व निरनिराळ्या मार्गांनीं व संघांनीं होत गेल्यामुळे मध्यंतरीं असलेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांशीं, भाषांशीं व परिस्थितींशीं त्यांचा निरनिराळ्या वेळीं संबंध आल्यामुळे, त्यांच्या राहणीवर, आचारविचारांवर व भाषेवर अनेक प्रकारच्या भिन्नकालीन भिन्न गोष्टींचा संस्कार झाला असला पाहिजे. संस्कृत भाषेवरहि ब्राह्मण भाषांचा संस्कार कांही वास्तवीत झाल्याचे आम्ही दाखविलेच आहे. (म, श, को., वि. २, प्रस्तावना पृ. ५९ पुढे) प्रत्यक्ष संस्कृत भाषेत मूर्ख्यवर्ण व कंवळ, लांगळ, लिंग, नीर इत्यादि शब्द

कोल द्राविड भाषातून गेले आहेत. याकरिता महाराष्ट्रांत अखेरीस स्थायिक होऊन राहणाऱ्या व राष्ट्रस्वरूप पावणाऱ्या लोकांची भाषा ही अनेक लोकांच्या व भाषांच्या मिश्रकालीन संस्कारांनीं बनलेल्या भाषेचें स्वरूप पावली असली पाहिजे व तसे अनेक विशेष तिच्यामध्ये आढळतात. काहीं निःशब्दाच्या व्यवहारांतील प्राथमिक गरजा भागविणाऱ्या वस्तूंचीं नांवें आपणांस संस्कृतेत भाषेपासून बनलेलीं आज मराठीमध्ये प्रचलित असलेलीं आढळतात. म्हणून आर्या-पासून इतरांनीं जरी त्यांची भाषा मुख्यतः घेतली तरी आर्यांनीं हि इतर असंस्कृत लोकांच्या भाषेतील काहीं शब्द व लक्ष्मी घेऊन सध्यांची आपली मराठी भाषा बनविली ही गोष्ट स्पष्ट आहे. मराठी भाषेची ही वनावट कशी होत होती गेली हे पुढील विभागाच्या प्रस्तावनेत आम्ही दाखविणार आहों.

महाराष्ट्रांतील ग्रंथः—आतां या महाराष्ट्रांतील प्रचलित मराठीची जी प्रकृति महाराष्ट्री तीमधील वाङ्मयाचा थोडक्यांत परिचय करून घेऊं. ज्याप्रमाणें संस्कृत वाङ्मयांत त्याचप्रमाणें प्राकृत वाङ्मयांतहि महाराष्ट्र व विदर्भ यांनीं मोठी कामगिरी बजावली आहे. प्राचीन प्राकृत वैयाकरण वररुचि यानें चार प्राकृत भाषांचें वर्णन केलें आहे; शौरसेनी, महाराष्ट्री, मागधी, व पैंशाची. यांपैकी शौरसेनी म्हणजे मथुरेकडील, मागधी म्हणजे बहार-कडील, हे सर्व पाश्चात्य व पौरस्त्य विद्वानांना मान्य आहे. महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्रांतील प्राकृत असें वऱ्याच विद्वानांचें म्हणणें आहे. परंतु होतेंल यांचें म्हणणें असें आहे कीं, महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्र देशाची भाषा असा अर्थ नव्हे, तर महाराष्ट्री हें नांव त्या प्राकृत भाषेला केवळ स्तुत्यर्थ दिलें आहे (मोठ्या राष्ट्राची भाषा). तें मोठें राष्ट्र म्हणजे दुआव व राजपुताना हा प्रदेश होय. ग्रीअर्सनचेंहि असें म्हणणें आहे कीं, महाराष्ट्री व हल्लींची मराठी यांचा निकट संबंध आहे हें अजून सिद्ध झालें नाहीं. देशाच्या किंवा लोकांच्या नांवावरून भाषेला नांव देण्याची पद्धत सार्वत्रिक आहे. यावरूनच महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा असली पाहिजे असें दिसतें. परंतु याला पुष्टि देणारीं आणखीहि काहीं प्रमाणें आहेत. 'महाराष्ट्राथयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबंधादि कर्मयम् ॥' दंडो-काव्यादर्श, १. ३४. दंडीनें म्हटल्याप्रमाणें ही महाराष्ट्री प्राकृत भाषांत इतकी श्रेष्ठ होती कीं, पुढें पुढें तिचें महाराष्ट्री हें नांव जाऊन तिला नुसतीच प्राकृत म्हणूं लागले. उ. 'प्राकृत संस्कृत मागध पिशाच भाषाश्च शूरसेनीच । पष्टोऽत्र भूरिमेदो देश विशेषादपभ्रंशाः ॥' रुद्रट, काव्यालंकार २. १२. या ठिकाणीं वररुचिनें वर्णिलेल्या मागधी, शौरसेनी व पैंशाची ह्या त्याच नांवांनीं प्रचलित आहेत व संस्कृत व अपभ्रंश ह्या निराळ्याच असल्यामुळें प्राकृत म्हणजे महाराष्ट्रीच होय. लक्ष्मीधरानें आपल्या पद्मभाषाचंद्रिकेंत 'तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः ।' असें म्हटलें आहे. तथापि महाराष्ट्री ही भाषा पाली किंवा अर्धमागधीप्रमाणें कोणत्याहि पंथाची वर्म-ग्रंथांची भाषा नसल्यामुळें केवळ महाराष्ट्री भाषेंत असें प्राकृत वाङ्मय फारसें आढळत नाहीं. सेतुबंध, सप्तशती व कर्पूर-मंजरी हेच महाराष्ट्रीमधील उपलब्ध असलेले प्रमुख ग्रंथ होत. सेतुबंध हा ग्रंथ महाराष्ट्रांत आहे म्हणून दंडीचें मत आहे. या ग्रंथाचा कर्ता प्रवरसेन म्हणून होता असें हर्षचरित्रावरून कळतें. वाणभट्ट प्रवरसेनाची इतकी स्तुति करतो आहे यावरून तो बराच पूर्वी झाला असला पाहिजे. हा प्रवरसेन कोण हें निश्चित नाहीं. राजतरंगिणींत काश्मीरचा प्रवरसेन म्हणून एक राजा होता, असें सांगितलें आहे. तोच या ग्रंथाचा कर्ता असावा असें कांहींचें म्हणणें आहे. या ग्रंथाच्या कांहीं हस्तलिखित प्रतींत कालिदासानें तो केलेला आहे असां मजकूर आहे. म्हणून तो ग्रंथ कोठें लिहिण्यांत आला हें निश्चितपणानें सांगतां येत नाहीं.

हाल किंवा सातवाहन याचा प्राकृत सुभाषितांचा 'सप्तशती' म्हणून एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हाहि ग्रंथ प्राचीन आहे. वाणानें या ग्रंथाची स्तुति केली आहे. सातवाहन कुळांतील राजांपैकीं सिरिपुळुमायि हा विदर्भ देशाचा राजा होता हें घर उल्लेखिलेल्या नाशिकच्या लेण्यांतील उतान्यावरून कळेल. त्या शिलालेखांत पुळुमायीला सातवाहन कुळाच्या यशाची प्रतिष्ठापना करणारा असें म्हटलें आहे. आतां सप्तशतीचा कर्ता सातवाहन कोणता हें जरी निश्चित नसलें तरी हा ग्रंथ नर्मदा नदी, विंध्य व गोदावरी यांच्यामध्ये कोठेंतरी लिहिला गेला असावा यांत कांहीं संशय नाहीं. या ग्रंथांत गोदा नदीचा उल्लेख दहा बारा वेळां, विंध्यपर्वताचा सहासात वेळां, नर्मदेचा तीनदां, तापी नदीचा एकदां याप्रमाणें आला आहे. नर्मदा नदी सर्व नद्यांमध्ये श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें आहे.

यावरून वर म्हटल्याप्रमाणें सप्तशती हा ग्रंथ महाराष्ट्रांतच लिहिण्यांत आला व त्याची भाषा ही महाराष्ट्री आहे; म्हणून प्राचीन महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा होती. शिवाय त्या सप्तशतींत हल्लींच्या

मराठीत सांपडणारे अनेक शब्द बहुतेक जसेच्या तसेच सांपडतात. उ० भण्डण = भांडण, बोलिस्सम् = बोलेन, वाह्ल्लअं = वाहुलें, वेह्ल्लहल = वेह्ल्लहल, वइ = वई, संवाडि = सांगाडी, सांगड, इ.

कर्पूरमंजरीचा कर्ता राजशेखर याला त्या ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रतीत अनेक ठिकाणी महाराष्ट्रचूडामणी असे म्हटलेले आहे. त्याचा पणजा अकालजलद यालाहि राजशेखरानेंच आपल्या बालरामायणांत महाराष्ट्रचूडामणी असे म्हटले आहे. कर्पूरमंजरीतील श्लोक महाराष्ट्रीय आहेत. ह्या ग्रंथांत अनेक शब्द हल्लींच्या मराठीत आढळतात तसे आले आहेत. उ० पक्खाउज्ज (पखवाज), दिह्ल = दिहा, इ. यानंतर आपणांस ज्ञानेश्वरकालीन व महानुभावी वाङ्मयांस प्रारंभ झाल्याचें आढळतें व तत्कालीन भाषेचें स्वरूप ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु व महानुभावी ग्रंथांत दृष्टीस पडतें.

महाराष्ट्रांतील प्राचीन राजवंशः—पुराणांतरीं निर्देशिल्ल्या राजवंशांपैकीं मौर्यवंश हा अति प्राचीन होय. या राजवंशाचा मूळ पुरुष चंद्रगुप्त असून या वंशांत एकूण दहा राजे झाल्याचा पुराणांत उल्लेख आहे. डॉक्टर कर्न यांच्या मतें या वंशाच्या राजवटीस ख्रि. पूर्वे ३२२ व्या वर्षी प्रारंभ झाला. मौर्यांची सत्ता महाराष्ट्रावर असल्याबद्दल अशोकाने शिलाशासनें याच्या चारी बाजूंस आढळतात यावरून अनुमान निघतें. या घराण्यांतील शेवटचा राजा बृहद्रथ यास त्याचा सेनापति शुंगवंशीय पुष्यमित्र किंवा पुष्यमित्र यानें ठार करून शुंगवंशाची गादीवर स्थापना केली. या वंशानें ख्रिस्तपूर्व १८५ पासून ख्रिस्तपूर्व ७३ पर्यंत एकूण ११२ वर्षे राज्य केलें. या अवधींत या वंशाचे एकूण दहा राजे झाले. पण या वंशाच्या राजवटीचा शेवटच्या ४५ वर्षांतील राज्यकारभार कण्व किंवा काण्वायन या घराण्याकडे असावा. कारण आंध्रभृत्यासंबंधींच्या पुराणांतील उल्लेखांत 'सिंधुक आंध्रभृत्य' कण्व वंश व उरलासुरला शुंग वंश यांचा निःपात करून पृथ्वीवर राज्य करील ' असें म्हटलें आहे. शिवाय कण्वांचा शुंगवंश म्हणूनहि उल्लेख आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं मराठेशाहीतील पेशव्यांप्रमाणें शुंगांतकें कण्ववंश राज्यकारभार पाहूं लागला. पेशव्यांप्रमाणें कण्वहि ब्राह्मण होते या गोष्टीमुळेंहि बरील तर्कास पुष्टी मिळते. कण्व वंशाच्या या ४५ वर्षांच्या कारकीर्दींत चार राजे झाले. सिंधुक किंवा सिप्रक किंवा शिशुक नांवाच्या आंध्रभृत्यानें कण्वांचा पाडाव करून दक्षिणेंत आंध्रभृत्यांचा किंवा शातवाहनांचा अंमल बसविला. या वंशाची कारकीर्द ख्रिस्तपूर्व ७३ पासून इ. स. २१८ पर्यंत होती. मध्यंतरीं कांहीं काळ या वंशाच्या राजवटीवर शकानां आक्रमण करून साधारणपणें ५३ वर्षे राज्य केलें होतें. त्यांपैकीं शहरात नहपान व त्याचा जांवई उषवदात यांचा उल्लेख नाशिक व बुलर येथील लेखांत आढळतो. या आंध्रभृत्य घराण्यांतील सिमुक किंवा सिंधुक, कृष्ण, शातकर्णी, गौतमीपुत्र, पुलुमायी, यज्ञश्री व मदरिपुत्र इत्यादि राजांचा शिलालेखांत उल्लेख आहे. याच राजवटींत गुणाढ्याचा बृहत्कथानामक पेशाची भाषेतील ग्रंथ व ह्यालाची महाराष्ट्रीमधील स्मश्रुती अस्तित्वांत आली. आंध्रभृत्यांच्या नंतरच्या तीन शतकांचा इतिहास जवळ जवळ अज्ञात आहे. त्याबद्दल एवढेंच म्हणतां येईल कीं, इ. स. तिसऱ्या शतकाच्या शेवटापासून तो सहाव्या शतकाच्या शेवटापर्यंत राष्ट्रकूटांचा अंमल असावा; कारण सहाव्या शतकाच्या प्रारंभी चालुक्यांचें राज्य स्थापन झालें व तें चालुक्यवंशीय जयसिंह यानें राष्ट्रकूट वंशांतील कृष्ण राजाचा पुत्र इंद्र याचा पराभव करून स्थापन केलें असें मिरज, येऊर, येथील ताम्रपटांवरून दिसतें. या राष्ट्रकूट राजांपैकीं पुढील नांवें प्राचीन लेखांत आढळतात. दुर्गराज (५७०), गोविंदराज, स्वामिकराज, टन्नराज, युवासुर, दंतिवर्मन्, इन्द्र (पृष्ठकराज), गोविन्द (पहिला), कर्क (पहिला), आणि इन्द्र (पहिला ७३०). जयसिंह चालुक्यानंतर रणराग व त्यानंतर त्याचा पुत्र पुलकेशी हा गादीवर बसला. हा महान पराक्रमी राजा होऊन गेला. याचें पूर्ण नांव सत्याश्रय श्री पुलकेशी बल्लभ महाराज असें होतें. त्यानंतर कीर्तिवर्मा, मंगलिश, दुसरा पुलकेशी, विक्रमादित्य १ ला, विनयादित्य, विजयादित्य, दुसरा विक्रमादित्य, दुसरा कीर्तिवर्मा असे अंकरा राजे इ. स. ७५३ पर्यंतच्या काळावधींत झाले. या सुमारास राष्ट्रकूट वंशानें पुन्हां उच्चल खालून त्या वंशांतील राजा दंतिदुर्ग यानें चालुक्यांवर आक्रमण करून राष्ट्रकूटांच्या राजवटीस प्रारंभ केला. राष्ट्रकूट वंशाच्या इ. स. ७४५ ते ९७३ पर्यंतच्या अमदानीच्या काळांत दंतिदुर्ग, कृष्णराज, गोविंद (दुसरा), ध्रुव, गोविंद (तिसरा), शवं किंवा अमोघवर्ष, कृष्ण (दुसरा) किंवा अकालवर्ष, जगतुंग (दुसरा), इंद्र (तिसरा), अमोघवर्ष (दुसरा), गोविंद (चौथा), अमोघवर्ष (तिसरा), कृष्ण तिसरा, खोटिक व कक्काल असे अनुक्रमानें वीस राजे होऊन गेले. या शेवटच्या कक्काल राजास चालुक्यवंशीय तैलपानें इ. स. ९७३च्या सुमारास जिंकून दक्षिणेंत पुन्हां चालुक्यांचें साम्राज्य स्थापिलें.

तैलपानंतर सत्याश्रय, विक्रमादित्य, जयसिंह, सोमेश्वर इत्यादि दहा राजे या वंशांत इ. स. ११८९ पर्यंतच्या काळांत झाले. शेवटचे राजे दिवसेंदिवस दुबळे बनावयास लागले; त्यामुळे मांडलिक राजांनी त्यांच्याविषय बंड पुकारण्यास सुरुवात केली. अशा मांडलिकांपैकींच कलचुरी वंशाचे राजे होत. यांचा मूळ पुरुष जोगमाचा पुत्र पेरमादि हा तिसऱ्या सोमेश्वराचा मांडलिक होता (इ. स. ११२८). यानंतरचा विजयल हा जगदेकमहलाचा मांडलिक व पुढे तिसऱ्या तैलाचा सेनापति होता. हा इ. स. ११६१त स्वतंत्र होऊन कल्याण येथे याने आपली राजधानी केली. याची स्त्री पद्मावती हिचा भाऊ प्रसिद्ध लिंगायत वसव याने याचा खून केला. यानंतर सोमेश्वर हा गादीवर आला व त्यानंतर संकम, आहवमळ व सिंघण या त्याच्या तिघां भावांपासून होयशळ बहलाळ दुसरा याने हे राज्य घेतले (इ. स. ११८३-४). चालुक्यांची कौटुंबिक मांडणें त्यांच्या दुयळेपणास कारणीभूत होऊन अखेरीस यादववंशीय पांचव्या मिह्रमानें हळूहळू दक्षिणेंतील एक एक प्रांत पादाक्रांत करून, इ. स. ११८९च्या सुमारास यादवांचें साम्राज्य स्थापिलें. यादववंश हा मूळचा उत्तरेत मथुरेस राज्य करीत होता. तो कृष्णाच्या काळीं दारावतीचा किंवा दारकेचा राजवंश झाला. याच वंशातील मुवाहु नांवाच्या बलाढ्य राजाचा मुलगा ददप्रहार याने प्रथम दक्षिणेंत चंद्रादित्यपूर किंवा चांदवड या गांवानजीक आपलें लहान राज्य इ. स. ७५४च्या सुमारास स्थापिलें होतें. पुढें या वंशातील बलाढ्य राजा मिह्रम (पांचवा) याने चालुक्यांचा भीमोड करून स्वतःस राज्याभिषेक करून देवगिरी किंवा दौलताबाद येथे राजधानी नेली. ददप्रहारापासून मिह्रमापर्यंतच्या सुमारे ४३७ वर्षांच्या काळांत या वंशाचे तेवीस राजे झाले. मिह्रमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल हा गादीवर बसला व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा सिंघण याने सर्व दक्षिणमर यादवांची सत्ता स्थापून गुजरातहि आपल्या अंमलाखाली आणला. सिंघणानंतर त्याचे नातू कृष्ण व महादेव यांनी अनुक्रमें इ. स. १२४७ ते १२६० व १२६० ते १२७१ पर्यंत राज्य केलें. महादेवानंतर त्याचा पुतण्या रामचंद्र किंवा रामदेव हा इ. स. १२७१त गादीवर बसला. याच महादेव व रामदेव राजांचा प्रधान हेमाद्रि किंवा हेमाडपंत नांवाचा विद्वान ब्राह्मण होऊन गेला, यानेच मराठीतील मोडी लिपी अस्तित्वांत आणली. याने चतुर्वर्ग चिंतामणि नांवाचा चारही पुरुषार्थांचे सांगोपांग विवेचन करणारा ग्रंथ लिहिला. रामदेव राजाच्याच कारकीर्दींत मराठीतील कविश्रेष्ठ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज उदयास आले व त्यांनी मराठी मापेंतील अत्यंत बहुमोल असा ज्ञानेश्वरी-नामक ग्रंथ रचिला. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी श्रीज्ञानेश्वरांनी रामदेव राजाचें ' येथ यदुवंश विलास । जो सकळकळा निवास । न्यायानें पोपी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ॥ ' इ. ओव्यांनी गुणवर्णन केलें आहे. रामदेवावर पुढें इ. स. १२९४पर्यंत अल्लाउद्दिन खिलजी याने स्वारी केली व त्याचा पराभव करून त्याला खंडणी देण्यास लावले. येथूनच पुढें हळूहळू महाराष्ट्रांतील हिंदु साम्राज्याला उतरती कळा लागून यवनांच्या अंमलास सुरुवात झाली. अर्बाचीन काळाचा इतिहास सर्वास विश्रुतच आहे.

शातवाहनानंतर कांहीं काल महाराष्ट्रावर एका महाराष्ट्रीय घराण्याची सत्ता असल्याचें कान्हेरी लेण्यांतील लेखावरून दिसतें. यांनी आपला स्वतंत्र शक सुरू केला होता व त्या शकांतील २४५ व्या वर्षी लिहिलेला बरील लेख आहे. या लेखांत स्त्रकूट असें नांव आहे. तें बहुतेक राष्ट्रकूट असावें. व हे एखादें स्थानिक रड्डी, महारड्डी अथवा मराठे कुल असून आंध्रभृत्यांच्या काळांत त्यांचे मांडलिक असावें, असें डॉ. भांडारकर म्हणतात. रा. कृ. पां. कुळकर्णी हे त्यास त्रैकूटक वंश असें म्हणतात. विदर्भ देशावर इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत वाकाटक घराण्याचें राज्य होतें. व यांनी आपल्या राज्याचा विस्तार महाराष्ट्राच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर केला होता. या घराण्यांतील राजांसंबंधी अजंठा बगैरे लेण्यांतील लेखांवरून माहिती मिळते. याची राजधानी चांद्याजवळील मद्रावती उर्फ मांदक ही असावी. या घराण्यांत विंध्यशक्ति, प्रवरसेन (पहिला), गौतमीपुत्र, रुद्रसेन (पहिला), पृथ्वीसेन (पहिला), रुद्रसेन (दुसरा) व प्रवरसेन (दुसरा) इत्यादि राजे झाले. प्रवरसेन (दुसरा) यास दोन पुत्र होते. त्यांपैकी पहिल्यास देववेण नांवाचा पुत्र होता. व देववेणास हरिवेण नांवाचा पुत्र होता. दुसऱ्या प्रवरसेनाचा दुसरा पुत्र नरेंद्रसेन यास पृथ्वीवेण या नांवाचा पुत्र होता. यांपैकी दुसरा रुद्रसेन याने चंद्रगुप्त दुसरा याची बहीण प्रमावती गुप्ता हिच्याशी विवाह केला होता व तिची कांहीं दानपत्रे उपलब्ध आहेत. याच्यानंतर विदर्भावर राष्ट्रकूटांची सत्ता स्थापित झाली व त्यानंतर चालुक्य आले, वाकाटकांच्या

अमदानीतच स्मृद्रगुप्ताने दक्षिणेवर स्वारी केली. तो दक्षिणेत देवराष्ट्र येथपर्यंत जाऊन तेथे त्याने सागरेश्वर देवाच्याची स्थापना केली. रघुवंशातील रघुदिविजयवर्णन याच स्वारीवरून केले असल्याचा काहींचा तर्क आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रांत कोल्हापूर येथे शिलाहारांचे राज्य महत्त्वाचे होते. यांच्यापैकी भोज (इ. स. १०९८) हा फार प्रख्यात राजा होऊन गेला. या घराण्याचा मूळ पुरुष जतिग हा असून त्यानंतर नाथिर्मा (नाथिम्म), चन्द्रराय, जतिग (दुसरा), गोंक, मारसिंह, भोज, बल्लाळ, गंगरादित्य (इ. स. ११०९-११३५), दिव्यादित्य (विजयार्क ११४२-११५३), व भोज (दुसरा) (इ. स. ११७८-१२०९) हे राजे होऊन गेले.

प्राचीन महाराष्ट्रांतील सामाजिक स्थिति:—फार प्राचीन काळापासून हिंदु समाजाचे चतुर्वर्ण्य हे एक वैशिष्ट्य मानले गेले आहे. मूळचे चार वर्ण असून पुढे निरनिराळ्या वंशामुळे अनेक जाती उत्पन्न झाल्या. राष्ट्रकूटांच्या वेळी जाती व पोटजाती मिळून सोळापेक्षांच्याच जास्त असल्या. कल्हणाच्या म्हणण्यावरून त्या ६४ असल्याचे दिसते. इच्छुदीया हा मुख्य जाती सात असल्याचे सांगतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, सक्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, चंडाल आणि लहदुद किंवा झब्या. धोवी, चांभार, गारुडी, बुरुड, नाविक, कोळी, पारधी, दिणकरांतील एक विशिष्ट वर्ग हे अंत्यज म्हणून समजले जात. असुस्थिता आतांसारखी त्या वेळीहि तीव्र होती. अस्पृश्यांना राजदरबारांत प्रवेश नसे. राजे लोक त्यांना वाहेरील आंगणांत जाऊन भेटत असत. अस्पृश्यांशी भाषणहि दोषस्पद मानणारा एक वर्ग त्या वेळीहि समाजांत होता. ब्राह्मण केवळ वेदाध्ययन व विद्यादान यांनीच उपजीविका करीत असत असे नाही. वेदाध्ययन व विद्यादान करणारा ब्राह्मणांत एक वर्ग त्या काळी होता. त्याने निरनिराळ्या शाळा, विद्यापीठे चालवून विद्याप्रसाराचे कार्य करायचे. काही ब्राह्मण सरकारी नोकरीत शिरत व काही वैद्यांना हाताशी घेऊन अग्रयणपणे व्यापारादि धंदे करीत. क्षत्रिय व पट्टशालसंपन्न ब्राह्मणांला कर माफ असत व त्यांना कायद्याने देहन्ताची शिक्षा देता येत नसे. क्षत्रियांत, राजवंशांतील क्षत्रिय किंवा सक्षत्रिय व सामान्य क्षत्रिय असे दोन भेद असत. त्यांपैकी सक्षत्रियांना कायद्याने देहन्त शिक्षा देता येत नसे. ब्राह्मणांप्रमाणेच त्यांनाहि या शिक्षेऐवजी उजवा हात व डावा पाय तोडून टाकण्याची शिक्षा देत असत. ब्राह्मणांना वरील शिक्षेला जोडून डोळे काढण्याची शिक्षाहि देहन्त शिक्षेऐवजी देत असत. क्षत्रियांनी निरनिराळे यज्ञ करण्याचा प्रचार विशेष नव्हता. त्यांना वेदाध्ययनाची परवानगी असावी. पण ताम्रपटांतील एकाहि लेखांत राजाचे गोत्र आढळत नाही. यावरून राष्ट्रकूटांच्या काळापासून क्षत्रिय धार्मिकदृष्ट्या हळूहळू वैश्य व शूद्र यांच्याच कोटीला घसरत जात असावेसे दिसते. वैश्य तर या अंगुल्याच्या पूर्वीपासूनच शूद्रांच्या कोटीस मिळाले होते. बोधायन धर्मसूत्रांत त्यांचा दर्जा शूद्रांइतकाच मानलेला आहे. 'जर कोणी वैश्य किंवा शूद्र वेदाध्ययन करतांना आढळला तर त्याची जीम कापीत' असे अलविरुणी म्हणतो. त्यांना आपत्काळी क्षत्रिय धर्म स्वीकारण्याची परवानगी होती. बरेचसे जैन वैश्यहि सैन्यांत नोकरी करीत. शूद्रांत सद्गुद्र व असद्गुद्र असे भेद मानीत. सद्गुद्रांना ब्राह्मणद्वारा पौराणिक मंत्रांनी श्राद्ध, संस्कार इ. करण्याचा अधिकार होता. शूद्रांचा द्विजातीय वर्णाची सेवा हा धर्म या काळापूर्वीच नाहीसा होऊन त्यांनी निरनिराळे फिरकोळ धंदे व व्यापार उचलले व तशी त्यांना बृहस्प, देवल, उशनस् या स्मृतींतून परवानगीहि असल्याचे दिसते. मुख्य मुख्य जातींतील प्रांतिक पोटभेद त्या वेळी उत्पन्न झाले नव्हते. चौथा गोविंद राष्ट्रकूट या राजाने उत्तर बंगालांतील पुंड्रवर्धन नगराहून आलेल्या ब्राह्मणासही भूमिदान केल्याचे सांगली येथील एका ताम्रपटावरून दिसते. आंतर्जातीय अनुलोम विवाह विहित मानले जात. दायभाग व अशौच यासंबंधी स्मृतिनियमांवरून असले विवाह बरेच रुढ झाले असावेत असे दिसते. बाणभट्टाच्या पित्याने ब्राह्मणी बायको असूनहि शूद्र स्त्रीशी विवाह केल्याचा हर्षचरिताच्या दुसऱ्या उल्हासांत उल्लेख आहे. प्रतीहार बौकाच्या जोषपूरच्या शिलालेखांत हरिश्चंद्रास एक ब्राह्मण व दुसरी क्षत्रिय अशा दोन स्त्रिया होत्या असा उल्लेख आहे. परंतु असले विवाह या काळाच्या अखेरीं अखेरीस विशेष जनसंमत नसल्याचे दिसते. आपस्तंब व गौतम या स्मृतींनी बोधायन सूत्राने विहित असलेले आंतर्जातीय भोजन राष्ट्रकूटांच्या काळांत निषिद्ध समजले जाऊ लागले. एकत्र कुटुंबपद्धतीच सार्वत्रिक होती. परंतु विभक्त कुटुंबांची काही उदाहरणे आढळतात. राष्ट्रकूट गोविंद तिसरा याच्या तोरखेडे येथील ताम्रपटांत दोन मावांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. चिक-बागेवाडी येथील ताम्रलेखांत लहान आणि त्याचा माऊ जळुक यांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. रामचंद्र

राजाच्या पैठण येथील इ. स. १२७१ च्या ताम्रलेखांतही वरील गोष्टीस रुढ पुरावा मिळतो. मिताक्षरेतील वारसा हक्काचे नियम हे त्या वेळच्या रुढीवरूनच बनले असावेत असे दिसते.

मुलगा नसल्यास बायको अथवा मुली वारस समजल्या जात. स्त्रियांना स्त्रीधनाचा हक्क असे. मुलगा सोळा वर्षांचा झाला असता विवाहाला योग्य मानला जात असे. मुलीचें लग्न ती वारा वर्षांची होण्याच्या आतच करीत. राजघराण्यांतील मुली मात्र क्वचित् ऋतुस्नात झाल्यानंतर विवाहित होत असें संयोगितेच्या उदाहरणावरून दिसते. मामे बहिणीशी विवाह बराच रुढ असल्याचें दिसते. दुसऱ्या कुणाचा मुलगा जगतुंग यानें मामाच्या मुलीशी विवाह केला होता. चौथा इंद्र याचेंहि उदाहरण देण्यासारखें आहे. अर्थात् असले विवाह त्या काळीं शास्त्रनिषिद्ध नव्हते व आतांहि नाहींत. कारण दाक्षिणात्यांत अद्यापहि असले विवाह प्रचारांत आहेत. राजघराण्यांशिवाय इतरत्र पद्धत्याची चाल नव्हती, व राजघराण्यांतहि ती उत्तरेकडील लोकांच्या अनुकरणाच्या बुद्धीनें शिरली असावी. सती जाण्याची पद्धत काश्मीरप्रमाणें इकडे सत्तीची नव्हती. ही पद्धत विशेषतः राजघराण्यांतच होती. बहुजन समाजांतून तिचा प्रसार झाला नव्हता. विधवावपनाची चाल त्या काळीं नव्हती. पण ती १७ व्या शतकाच्या अगोदर अस्तित्वांत आली असावी असें टॅम्हिनियर यानें केलेल्या उल्लेखावरून दिसते. खालच्या जातींशिवाय इतरत्र विधवांचा पुनर्विवाह शिष्टसंमत समजला जात नसे. जमीन एकाच्या नांवावरून दुसऱ्याच्या नांवावर घालणें इ. सारखे व्यवहार साक्षीदारासमक्ष होत, असें काहेरी येथील बौद्ध संघास दिलेल्या भूमिदानासंबंधी झिंलाहेखावरून दिसते. जमीन, गांवें इत्यादिकांच्या खात्याच्या सरकारी कागदावर नेहमीच साक्षी असत असें नाहीं. मात्र असले दरतऐवज सरकारदस्ती पुराव्यासाठीं ठेवीत असत. व जुने करार नवे करताना त्यांचा उपयोग होत असे. जहागिरीचे, इनामाचे ताम्रपट वंशपरंपरा सांभाळून ठेवावे असा सरकारचा नियम असे व असे ताम्रपट दाखवितां न आल्यास इनाम इ. खालसा केलीं जात. तीन पिढ्यांच्या भोगवट्यानें मालकी हक्क आतांप्रमाणें त्या काळींही संपादितं येत असे. यावरून धर्म-शास्त्रांतील दिवाणी कायद्याचा भाग बराचसा तत्कालीन व्यवहारांवरच उभारला गेला असला पाहिजे असें नीलकंठाचें म्हणणें खरें वाटतें. मार्को पोलो व इब्न बतूता या अनुक्रमें १३ व्या व १४ व्या शतकांतील प्रवाश्यांच्या वर्णनावरून त्या काळापर्यंत हिंदु लोक घोर नेसत व एक उपरणें पांघरीत असें दिसते. शिवलेले कपडे अस्तित्वांत आले नव्हते. मार्को पोलो यास सर्वच मळबारांत आंगरखा कापतां व शिवतां येणारा एकहि शिंपी आढळला नाहीं. झामोरीनहि एक सैलसें उपरणें पांघरीत असे असें तो म्हणतो. स्त्रियांतून मात्र शिवलेल्या चोळ्यांचा प्रवात असावा असें त्या काळच्या वाढ्यावरून दिसते. अजंठ्याच्या लेण्यावरून पुरुष डोकीला पागोटें अगर फेटा घालीत असें दिसते. काश्मीरांत मात्र राजपुरुषच डोक्याला कांहीं घालीत.

दादी बाढविण्याचा प्रवात बराच रुढ असावा असें दिसते व बांबूच्या छत्र्या वापरण्यांत येत असत असें इत्सिंग या चिनी प्रवाश्यानें केलेल्या वर्णनावरून दिसते. ही कदाचित् आपणांस आज आढळणारीं इरलीं अस्तील. राष्ट्रकूटांच्या काळानंतर आडनांवांची प्रथा अस्तित्वांत आलीसें दिसते. कारण राष्ट्रकूटांपर्यंतच्या काळांत नामलेखांतून गोत्रांचाच उल्लेख करीत. यादव राजा कुण याच्या बागेवाडी व वेंडेगिरी येथील ताम्रलेखांत पाठक, द्विवेदी, उपाध्याय, दीक्षित, पंडित, पटवर्धन, धंलिसास, वेदार्थद, प्रसन्नसरस्वती, प्रौढसरस्वती हीं आडनांवां सांपडतात. यांपैकीं बरींचशीं हल्लींहि आढळतात. हीं आडनांवां बरींचशीं विद्वांसेच्या विवक्षित कक्षेचीं वाचक होती व नंतर तीं पिढीबाद परंपरेनें रुढ झालीं हें सहज लक्षांत येतें. राजांच्या करमणुकीसाठीं दरबारी नर्तिका किंवा नटहि असत. देवदारीचा प्रवात अकराव्या शतकापूर्वीपासून असावा. कारण राजेश्वराच्या देवळांतील अकराव्या शतकातील शिलालेखांत राजराज यानें ४०० नर्तिका तंजावरच्या देवळांत पाठविल्याचा उल्लेख आहे. दसरा, रामनवमी, गोकुळाष्टमी, शिवरात्री इत्यादि उत्सवांच्या वेळीं पौराणिक नाटके करण्याची प्रथा लोकप्रिय असून तिचा राजाभ्रयहि होता. राजे लोकांना शिकारीचा नाद होता व त्याकरितां ठिकठिकाणीं राखीव जंगलेंहि होती. ग्रह-ज्योतिष व फल-ज्योतिष या शास्त्रांची विशेष प्रगति या काळांत झाली. फलज्योतिषावर लोकांची श्रद्धा दृढ होती. जैन लोकांवरहि या शास्त्रांचा फाडा बराच होता. अपराजित देव, महामंडलेश्वर, गोशुणरस या शिलालार राजांनीं तर स्वतःला 'शनिवार-विजय' हें उपमद मोठ्या अभिमानानें, शनिवारींहि आम्ही जय मिळवितों हें दर्शविण्याकरितां, लावून घेतलें होतें. याशिवाय शकुन अप्सकुन इत्यादिकांवर लोकांची व राजांचीहि श्रद्धा असे. देवादिकांना नवस करण्याची प्रथा

रुढ असून 'वनहट्टीच्या कोशिराजाने आपल्या प्रजेस रोगराई व इतर प्रास झाल्यास आपण देवाचे दर्शन करीं हि घेणार नाहीं असा देवास धाक घातल्याचा उल्लेख सौंदत्तीच्या एका रट्ट शिलालेखांत आहे. हातांत जिवंत सर्प धरून पातित्रत्याचा व सन्चारित्र्याचा प्रभाव दाखविण्याची रुढी होती. स्वतःस किंवा राजास पुत्रप्राप्ती होण्याकरितां एकादा मनुष्य देवतेस स्वतःचे शरीर अर्पण करण्याचा नवस करीत असे. शरीराने जरुढ व दुर्बल झालेले लोक केव्हां केव्हां तीर्थक्षेत्री जाऊन स्वतः जलसमाधि घेत किंवा जाळून घेत, अर्थात् बरील प्रकार सरसहा रुढ होते अशी कल्पना करून घेऊं नये.

शिक्षण:—त्या काळीं शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक नव्हता. ब्राह्मण व वैश्य या दोन वर्णांपैकींच लोक विशेषतः शिकत. ब्राह्मण साधारणपणे वेदशास्त्रादिकांचे शिक्षण घेत व वैश्य लोक हिशेब ठिसेव इ. मासुली शिक्षण घेत. वैश्यांचा शिक्षणापेक्षा व्यावहारिक अनुभवावरच विशेष भर होता.

व्याकरणशास्त्रांत पारंगत असलेल्या ब्राह्मणांस विद्वत्तेच्या दृष्टीने विशेष मान होता. सरकारी न्यायखात्यांत हुद्याची नोकरी पाहिजे असल्यास धर्मशास्त्राचे सांगोपांग ज्ञान अवश्य होते. मोठमोठ्या देवाळयांना जोडलेल्या मठांतून, ब्राह्मणांना दिलेल्या अग्रहारांतून, खाजगी विद्यालयांतून उच्च शिक्षणाची सोय केली जात असे. शिवाय स्त्रियांपाठ्यांतून खाजगी शिक्षक नेमून गांवठी शाळा चालवीत, या शिक्षकाला घान्याचे रूपाने वेतन देत व विजया दशमी-सारख्या सणाच्या दिवशीं दक्षिणा मिळे. असल्या शिक्षकाला मासुली वैयकीय ज्ञान व अर्ज आणि दस्तऐवज-लिहिण्याचे ज्ञान असे व या जोड घ्यानीं हि त्याच्या प्रपंचास बरीच मदत होई.

प्राचीन महाराष्ट्राची आर्थिक स्थिति:—व्यापार, उद्योगधंदे, शेती व परदेशावर आक्रमण हींच पूर्वीच्या काळांतील राष्ट्राच्या संपत्तीचीं साधने होती. देशाची तात्काळीन प्राकृतिक स्थिति ही जवळ जवळ हल्लींच्या सारखीच असल्याने हल्लींचीच निसर्गसंपत्ति पूर्वीही होती हे साहजिकच आहे. गुजरात, बऱ्हाड व खानदेश हे प्रांत कापसाच्या निपजीकरितां प्रसिद्ध होते. मडोच बंदरांतून बरेचसे सूत व कापूस निर्यात होत असल्याबद्दल प्राचीन ऐतिहासिक उल्लेख आहेत. शिवाय गुजराथ व ठाणे या प्रांतांतून नीळहि निर्यात होत असे. बारा व तेरा या शतकांत ठाणे व सैमूर येथून गुंगधी द्रव्यांची निर्यात होत असे. महाराष्ट्रांत बाजरी, ज्वारी, व गळिताचीं घान्ये हीं मुख्य असून कर्नाटकांत या पिकांखेरीज कापूसहि होत असे. कोंकणांत आतांप्रमाणेच सुपारी, नारळ विपुल होत असून मसूरमध्यें चंदन, साग व टेंबुरणी यांची निपज अतोनात होत असून त्यांची निर्गतहि इतिहासपूर्वकाळापासून विभूत आहे. मडोच बंदरांतून तांबें परदेशीं जात असे. कडप्पा, बळारी, चांदा, बुलढाणा, नरसिंगपूर, अहमदनगर, विजापूर व बारवाड येथेही थोड्याबहुत प्रमाणावर खार्णितून तांबें काढीत असल्याबद्दल शोध लागला आहे. पूर्वी तांब्याची किंमत हल्लींपेक्षा बरीच महाग होती. १७ व्या शतकांत ती हल्लींच्या पांचपट होती हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. सोन्याच्या व तांब्याच्या किंमतीचे परस्परप्रमाण १:४८ हे होते तेच हल्लीं १:१५०० आहे! यावरून पूर्वी तांबें किती महाग होते याची कल्पना होईल. कडप्पा, बळारी, कर्नुळ, गोवळकोंडा येथे अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत हिऱ्यांच्या खाणी होत्या. राष्ट्रकूटांच्या काळांत मालखेड, व यादवांच्या काळांत देवगिरी ह्या जवाहिरांच्या पेठा म्हणून प्रसिद्ध होत्या. बरे विणण्याचा धंदा ह्या सर्वांत मोठ्या प्रमाणावर होता व मडोच व द्रविड देशांतून बरेच कापड परदेशीं जात असल्याबद्दल पेरिप्लसमध्ये उल्लेख आहे. मीनगर, उज्जैन, गुजराथ, पैठण, तगर, हीं या घंथांचीं मुख्य ठाणीं होती व यांपैकीं बरींचशीं १७ व्या शतकापर्यंतही विणकामाबद्दल प्रसिद्ध होती. ठाणे व बारंगळ हीं कापडाची निपज व निर्यात यांकरितां आणि बऱ्हाड व बऱ्हाणपूर हीं शुभ्र चिट्ठाकरितां १३ व्या शतकांत प्रसिद्ध होती व तीं अरब-स्तान, पोलंड, कायरो, तुर्कस्थान, इराण येथे जात असत असें मार्को पोलो म्हणतो. पैठण हे रेशमी कापडाकरितां प्रसिद्ध आहे व होतें हे पैठणी या दक्षिणेंतील विशिष्ट वस्त्राचक नामावरून सिद्ध होतें.

तेराव्या शतकांत महाराष्ट्र व दक्षिण गुजराथ या देशांत कातडीं कमावण्याचा धंदा इतक्या मोठ्या प्रमाणावर चालत असे कीं अरबस्तान व इराण या देशांत गळवतेचीं गळवते मरून हीं कमावलेलीं कातडीं पाठवीत असत असें मार्को पोलो वर्णन करितो. दौळताबाद व नंदुरवार यांच्या आसपासच्या प्रदेशांतील लोक त्यांच्या कला-नैपुण्याबद्दल प्रसिद्ध असल्याचे इब्न बतूता सांगतो. दक्षिण गुजराथ व उत्तर महाराष्ट्र या प्रांतांत निळ्या व लाल चामड्याच्या सुंदर व कलाकुसरीनें युक्त व कलावतनें निरनिराळीं चित्रे काढलेल्याच्या चट्या तयार होत असत असे

मांकों पोळो म्हणतो. म्हैसूरची हत्तीविषयी प्रसिद्धी होती व तें त्या काळींहि हस्तिदंताच्या व्यापाराद्वल प्रसिद्ध असावें. मडोच व कल्याण हीं निर्यातीचीं मुख्य बंदरे होती. पुढें खंयात हें नवीन बंदर झाल्यानें मडोच येथील दळणवळण जरा कमी झालें. शिवाय सोपारा, नवसारी, ठाणें, सैमूर, दामोळ, जयगड, देवगड, मालवण हीं किनाऱ्यालगतच्या जळमागानें होणाऱ्या व्यापाराचीं बंदरे होती. या सर्व बंदरांतील सरकारचें जकातीचें उत्पन्न बरेंच मोठें असावें.

मडोच बंदरांत, मोतें, खजूर, सोनें, गुलाम, शिसें, टिन, सुरमा, इटालियन मद्य, सोन्याचांदीचीं नाणीं इत्यादिकांची आयात बरीच होती. शिवाय घोड्यांचीही आयात मोठ्या प्रमाणावर होती. सर्व दळणवळण वैलगाड्यांनीं चाले. सतराव्या शतकांतील वैलगाड्या चांगल्या व आरामशीर व फ्रान्स, इटली या देशांतील गाड्यांपेक्षा किती तरी चांगल्या होत्या असें टॅव्हर्निअरनें वर्णन केलें आहे. अर्थात् या देशांतील पुराणप्रियता लक्षांत घेतल्यास यादवकाळीं, व यादवपूर्वकाळींही बरील वर्णनापेक्षा त्या कांहीं कमी दर्जाच्या असतील असें म्हणतां येणार नाही. वैलगाड्यांशिवाय डोंगराळ मुलखांतून वैल व घोडे यांच्यावर मालाची वाहतुक होत असे. असला लमाणांचा चंदा करून मुलावाळांसह गांवोगांव फिरणाऱ्या पोटाजाती त्या वेळीं व्याच होत्या. त्या काळीं सडका थोड्या असाव्यात व डोंगरांतून त्या अगदीं नसल्या, त्यामुळे अशा दुर्गम ठिकाणीं मालाची वाहतुक विनंचाकी गाड्यांतून होत असे, असें पेरिप्लसमध्ये पेंढण ते मडोच या मार्गाच्या केलेल्या वर्णनावरून दिसतें. देवघेवीचे व्यवहार कांहीं अंशीं पदार्थांच्या विनिमयानें किंवा अदलाबदलीनें व कांहीं अंशीं नाण्यांनीं होत. सरकारहि आपला वसूल कांहींसा द्रव्यरूपानें व कांहीं धान्यरूपानें, क्वचित् सर्व वसूलहि धान्य इत्यादिकांच्या रूपानें घेत असे. द्रम, सुवर्ण, गद्याणक, कळंजु, कासु हीं सोन्याच्या निरनिराळ्या चलनांचीं नांवें आढळतात. क्वचित् द्रम हें नाणें रूपाचेंहि असल्याचें आढळतें. यांच्या वजनासंबंधीं निश्चितपणें माहिती जशी उपलब्ध असावयास पाहिजे तशी नाही; तरीपण साधारणपणें द्रम, कळंजु व गद्याणक हीं अनुक्रमे ३, ३, व ३ तोळा वजनाचीं असावीत असें म्हणतां येईल.

व्यापार व उद्योगधंद्यास आवश्यक अशा पेटण्या, सनदी मंडळी किंवा महाजनमंडळें चालवीत. प्रत्येक धंद्यांत असें महाजनमंडळ आग्रश्रुत्यांच्या काळापासून ठिकठिकाणीं असे. व धंद्यांतील सर्व अडचणी दूर करणें, धंद्यावर योग्य तें नियंत्रण घालणें, धंद्यासाठीं उमेदवार तयार करणें इ. कामें हीं मंडळें करीत. प्रत्येक धंद्यांत असें महाजनमंडळ असे. रोखीच्या कर्जावर साधारणपणें शेकड्या १२ ते १५ टक्के व्याजाचा दर असे; पण धान्य इत्यादि-कांच्या रूपानें दिलेल्या कर्जावर तो क्वचित् शें. ५० पर्यंतहि आढळतो. त्या काळीं खालील पदार्थांच्या, साधारण मानानें, खालील कोष्टकांत दर्शविल्याप्रमाणें किंमती होत्या असें म्हणतां येईल.

तांदूळ	१ रुपयास	३२ शेर	मोहरी	१ रुपयास	५ शेर
चांगलें तूप	"	२३ शेर	केळीं	१ पैशास	१०
" तेल	"	२३ शेर	वेलदोडे	१ रुपयास	३ शेर
डाळी	"	२५ शेर	गाय	प्रत्येकीं १ रुपया दोन आप्यांस	
मीठ	"	७५ शेर	म्हैस	" २३ रुपये.	
दही	"	२४ शेर			

अन्नसत्रांतून ब्राह्मण इ.कांच्या जेवणाकरितां धान्यरूपानें, द्रव्यरूपानें, दिलेल्या खर्चाच्या ताम्रलेखीय उल्लेखावरून दर माणसीं जेवणाचा खर्च किती येत असेल याचा अंदाज करतां येतो. उत्तम चोळाच्या कारकीर्दीतील एका ताम्रलेखांत 'अन्नसत्रांतील २५ ब्राह्मणांच्या १ वर्षाच्या जेवणाकरितां ९३७ १/२ कळम तांदूळ' (माजीपाला, तेलतूप, इ.कांच्या खर्चासह) असा उल्लेख आहे. यावरून चांगल्या प्रतीच्या एक वेळच्या जेवणाचा वार्षिक खर्च त्या वेळच्या किंमतीनें १९ रु. पर्यंत येईल. अर्थात् एक वेळच्या साध्या जेवणाचा वार्षिक खर्च याच्या निम्मे यावा. एखाद्या मोठ्या संस्कृत विद्यापीठांतील अध्यापकास ५० निवर्तन किंवा २५० एकर जमिनीच्या उत्पन्नाइतका पगार असे. हा पगार सामान्य ब्राह्मणांच्या उत्पन्नाच्या वीसपट, आणि खेडेगांवांतील संस्कृत शिक्षकाच्या पगाराच्या

दसपट होता, असें साधारण अनुमानानें सांगतां येईल. तंजावर येथील राजराज याच्या लेखावरून एका मंदिरांतील नोकरांच्या पगारावद्दल खालील माहिती मिळते. तीवरून त्या काळच्या नोकरांना मिळणाऱ्या वार्षिक वेतनाची थोडीशी कल्पना येईल.

हुद्दा	वेतन
हिशेवनीस	२०० कलम = ८० मण तांबूल
सुतार (चांगल्यापैकी)	१५० ,, = ६० ,, ,,
पहारेकरी	१०० ,, = ४० ,, ,,
पाणन्या	६० ,, = २४ ,, ,,

धार्मिक स्थिति:—मौर्यांच्या राजवटीत बौद्धधर्माचा बराच उत्कर्ष झाला, परंतु त्यानंतर शुंग घराण्याच्या अमदानीत हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनास सुरवात झाली व त्याची प्रगति राष्ट्रकूटांच्या अंमलापर्यंत सारखी चालू होती. सिंधमध्ये मात्र बौद्धधर्म आठव्या शतकापर्यंत टिकून होता असें चचनाम्यावरून दिसते. बंगालमध्ये तर बाराव्या शतकांत मुसलमानांचा अंमल प्रस्थापित होईपर्यंत बौद्धधर्म भरभराटीत होता. दक्षिणेंत बौद्धधर्माच्या ऐवजी जैन धर्माचें प्रावत्य असलेलें आढळतें व त्यावर हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा फारसा परिणाम झालेला आढळत नाही. या पंथाची विशेष प्रगति बाराव्या शतकांत गुजराथेंत कुमाऱ्याळाच्या कारकीर्दीत हेमचंद्र वगैरेंनीं केलेली आढळते. बौद्ध व जैन धर्माचें कांहीं काळपर्यंत जरी विशिष्ट ठिकाणीं प्रावत्य दिसून आलें तरी या मध्ययुगीन काळांत हिंदुधर्माची बरीच प्रगति व सुधारणा होत असलेली स्पष्ट दिसते. हिंदुधर्माचा जरी विशेष पुरस्कार तत्कालीन राजे लोक करीत असलेले दिसतात, तथापि गुप्त राजांच्या अमदानीत बौद्धधर्माची विशेषच चळती असावी असें फाहिआन यानें केलेल्या वर्णनावरून व तत्कालीन सारनाथ वगैरे ठिकाणच्या शिल्पकामावरून दिसते. तथापि या काळापासून बौद्धधर्मास उतरती कळा लागून सातव्या शतकांत तिचे परिणाम स्पष्ट दिसू लागले. मध्यंतरी हर्षराजानें जरी बौद्ध धर्माचा पुरस्कार केला तरी ह्युएनत्संग हिंदुस्थानांत आला त्या वेळीं त्यास पूर्वी बौद्धधर्मास असलेले पंजाब व उत्तर संयुक्तप्रांतांत हे पूर्णपणें हिंदु वर्चस्वाखालीं गेलेले आढळले. बौद्धांचीं कोसांबी, धावस्ती, कुसीनगर, वैशाली वगैरे तीर्थक्षेत्रे नष्ट झालेलीं किंवा हिंदुधर्मीयांनीं व्यापिलेलीं आढळलीं. प्रत्यक्ष मगधांतहि बौद्ध धर्माचें वर्चस्व राहिलेलें नव्हतें. तद्वत्च बौद्ध धर्मीयांचीहि समजूत आपला धर्म लवकरच नष्ट होणार अशी असल्याचें ह्युएनत्संग व इत्सिंग यांनीं नमूद करून ठेवलेलें आढळतें. दक्षिणेंत व कर्नाटकांत बौद्धधर्माचें प्रावत्य विशेष कधींच नव्हतें. या प्रांतांत पाखंडी लोक राहतात म्हणून फाहिआन दक्षिणेंत आला देखील नाही. उत्तर महाराष्ट्रांतील वाकाटक राजे हिंदुधर्माचे पुरस्कर्ते असून त्या घराण्याच्या संस्थापकांनीं अग्निधोम, अश्वमेध, वगैरे यज्ञ केले होते व त्यांचे वंशज केव्हाहि बुद्धाचे अनुयायी नव्हते. चालुक्य घराण्यांतीलहि राजे हिंदुधर्मास असून अग्निचयन, बाजपेय, अश्वमेध, बहुसुवर्ण इत्यादि यज्ञ केल्याचा ते अभिमान वाळगीत. यामुळे बौद्धधर्मास साहजीकच उतरती कळा लागली. ह्युएनत्संग यानें कोंकणांत सुमारे शंभर बौद्ध मठ असल्याचें नमूद केलें आहे. महाराष्ट्रामध्येंहि बहुतेक इतकीच संख्या असावी. एकंदर दक्षिणेंत सातव्या शतकांत दहा हजारांपेक्षा अधिक बौद्ध नसावेत.

जैन संप्रदाय मात्र हिंदु धर्माच्या पुनरुज्जीवनकार्त्तीहि टिकाव घेऊन राहिला होता. याचें कारण या धर्माचा कदंब, चालुक्य व पश्चिम गंग या घराण्यांतील राजांनीं पुरस्कार केला हें होय. तसेंच राष्ट्रकूट घराण्यांतीलहि बरेचसे राजे व त्यांचे प्रतिनिधी व सेनापती जैनसंप्रदायी होते. तसेंच समंतभद्र, अकलंकदेव, विद्यानंद, माणिक्यनंदी, प्रभाचंद्र, जिनसेन, गुणचंद्र व पंप इत्यादि साधु व ग्रंथकार यांनींहि या पंथाच्या उत्कर्षास बरीच मदत केली.

सामान्यतः या मध्ययुगीन काळामध्यें लोकांत परधर्मावद्दल सहिष्णुता असलेली आढळते. क्वचित् कांहीं ठिकाणीं परधर्मीयांचा छळ केल्याचीं वर्णनें शंकरदिग्विजय, चचनामा वगैरे ग्रंथांत आढळतात. परंतु या गोष्टी अपवादात्मकच होत. पांचव्या शतकापासून सामान्यतः निरनिराळ्या देवता हीं एकाच परमेश्वराचीं भिन्न रूपे असून त्यांच्या अनुयायांनीं परस्परांचा द्वेष करू नये अशी शिकवण पुराण-ग्रंथांतून आढळते. याचा परिणाम जनतेच्या मनावर झालेला आढळतो. कदंब घराण्यांतील कृष्णवर्मा यानें स्वतः अश्वमेध केला असून एका जैन मठासहि देणगी

दिल्याचें आढळतें. तसेंच हर्ष स्वतः बौद्ध असून सूर्य व शिव यांची पूजा सार्वजनिक रीत्या करतांना आढळतो. गुजरायेंतील कर्क सुवर्णवर्ष स्वतः शैव असून नवसरी येथील एका जैन विहारास एका क्षेत्राची देणगी देतो. अमोघवर्ष पहिला स्वतः जैन असून महालक्ष्मीस आपल्या हाताचें बोट देऊन संतुष्ट करतांना आढळतो. दंतिवर्मा स्वतः हिंदु असून बौद्ध विहारास एक गांव देतो. मुळगुंद येथील बळाळवंशी ब्राह्मण राजा जैन मठास एक शेत देतो (इ. स. १०२). सौंदत्ती येथील रट्टांचे लेख या वावर्तीत महत्त्वाचे आहेत. महासामंत पृथ्वीराम यानें एक जैन देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे (सुमारे. ८७५ इ. स.). याचा नातू जैन होता. परंतु त्याचा नातू हिंदुधर्मी असून आपल्या त्रैविद्य गुरूस बारा निवर्तनें भूमि दान करतांना आढळतो. सर्व धर्मीस समष्टीनें पाहणारेहि कांहीं राजे वगैरे आढळतात. बेसूर येथील जयसिंहाच्या लेखामध्यें (इ. स. १०२२) अक्कादेवी, जिन, बुद्ध, अनंत या सर्व देवतांची उपासना करतांना आढळते. तिनें त्रिपुरुष (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) देवतेचें देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे. एका लेखांत राजाच्या आज्ञेनें नागधर्मा यानें जिन, विष्णु, ईश्वर आणि सत्पुरुष यांचें देवालय बांधल्याचा उल्लेख आढळतो (सोमेश्वर १ ला याचा वेळगावे येथील लेख इ. स. १०४८). एका ठिकाणीं तर शैव लोकांनीं तारा व बुद्ध यांच्या देवालयाकरितां देणगी दिलेली असून त्या लेखाच्या प्रशस्तीमध्ये जैन मुनींद्राची स्तुति केली आहे (दंबळ, ११ शतक).

यासारखीच उदाहरणें आपणांस उत्तरेमध्येहि आढळतात. कनोज येथील गढवाल राजा गोविंदचंद्र हा शैव असून त्यानें कुमार देवी या बौद्ध राजकन्येशीं लग्न लावून भावस्ती येथील जेतवनांतील बौद्ध भिक्षूकरितां सहा गांवें दिलीं होती. बंगालचा राजा मदनपाल स्वतः बौद्ध असून आपली राणी चित्रमंतिका हिला महाभारत सांगणाऱ्या ब्राह्मणास एक गांव दान देतो. यावरून सामान्यतः लोकांची अशी समजूत झालेली दिसते कीं, हिंदू, जैन किंवा बौद्ध या तिन्ही संप्रदायांत संस्कृतिदृष्ट्या भेद नसून कोणीहि आपल्या मताप्रमाणें इष्ट तो पंथ अनुसरावा. या पंथाच्या तत्त्वज्ञानामध्यें थोडा फार फरक असला तरी सामान्यतः अंतर्गत साम्य आढळतें. शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदांतावर नागार्जुनाच्या शून्यवादाचा परिणाम बराच झालेला आहे ही गोष्ट सामान्यतः सर्वमान्य आहे. व शंकराचार्यांनीं प्रतिपादन केलेलीं तत्त्वे त्याच्या मूलमध्यमकारिकेमध्ये पूर्वीच नमूद केलेलीं आढळतात. शैव व वैष्णव यांमध्ये तर यापेक्षांहि अधिक सहिष्णुता वसत असून राष्ट्रकूटांच्या दानलेखांत शिव व विष्णु या दोहोंची प्रथम स्तुति केलेली आढळते. सलोतगी येथें दहाव्या शतकांत ब्रह्मा, विष्णु, महेश या त्रिमूर्तीचें देवालय बांधलेलें आढळतें. तसेंच करगुद्री येथें शंकर, विष्णु व भास्कर यांचें एक देऊळ आढळतें.

ही परमतसहिष्णुता महंमदीयांच्या वावर्तीतहि आढळून येते. पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांत व्यापाराच्या निमित्तानें पुष्कळ महंमदी येत असत, त्यांस प्रार्थनेसाठीं जुम्मांमशीदहि बांधण्यास परवानगी दिलेली आढळते.

या मध्यकालीन हिंदु धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा परिणाम आपणांस उपासना, तत्त्वज्ञान व आचार या तीन स्वरूपांत झालेला आढळतो. कुमारिल भट्टांनीं श्रौत धर्म अथवा यज्ञसंस्थेचें पुनरुज्जीवन केलें. परंतु वास्तविक ही प्रथा पतंजलीपासून सुरू असून कुमारिल हा तिचा अखेरचा पुरस्कर्ता होय. पतंजलीचा समकालीन पुण्यमित्र शुंग यानें दोनदां अश्वमेध यज्ञ केला होता. या वाङ्मयाची अथवा पूर्वमीमांसा संप्रदायाची परंपरा क्षत्रस्वामी, प्रभाकर वगैरे कृत्तिकांनीं चालविलेली आढळते. तिसऱ्या शतबाहून राजाची विधवा नयनिका हिनें अश्वमेधादि अनेक यज्ञ करविल्याचा उल्लेख आढळतो. वाकाटक घराण्याचा संस्थापक प्रवरसेन यानेंहि यज्ञ केल्याचा उल्लेख वर केलाच आहे. गुप्त घराण्यांतील दोन सम्राटांनीं अश्वमेध यज्ञ केल्याचे उल्लेख आढळतात. तसेंच एका चालुक्य राजानेंहि यज्ञ केल्याचा दाखला मिळतो. परंतु ही यज्ञांची परंपरा फार दिवस चालली नाहीं. बौद्ध व जैन धर्मींच्या संसर्गांमुळे लोकांच्या मनावर आहिंसा व संन्यास यांचा पगडा बराच बसला होता व त्यामुळे श्रौत धर्म मार्गे पडून स्मार्त धर्माचा पुरस्कार सुरू झाला. अत्रिस्मृतिमध्ये तर धर्मशास्त्रांस सोडून वेदास अनुसरणारा मनुष्य एकवीस वेळां पशुयोनींत जातो असें म्हटलें आहे (५.३५४). यावरून यज्ञसंस्था मार्गे पडली होती असें दिसतें. अल्विरनीनेंहि यज्ञसंसारं कचित् होत असल्याचें नमूद केलें आहे.

मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानपरंपरेला ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकांत रचलेल्या ब्रह्मसूत्रापासून प्रारंभ झालेला दिसतो. या संप्रदायानें जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञानाशीं बराच लढा चालविला व इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकांत ब्रह्मसूत्रास सांप्रतचें

स्वरूप प्राप्त झाले. अनेक ग्रंथकारांनी या सूत्रांचे विवरण केले. परंतु त्यांचा महत्त्वाचा पुरस्कर्ता आय श्रीशंकराचार्य हा होय. यांचा जन्म केरळ प्रांतातील असला तरी त्यांचे कार्य सर्व मरतलंडावर परिणामकारक झाले. यांनी कर्म-मार्गपेक्षा सन्यास श्रेयस्कर होय असे प्रतिपादन केले व श्रौतकर्मांनी केवळ चित्तशुद्धि होते असे प्रतिपादिले. हे तत्त्वज्ञान यज्ञास प्रतिकूल असलेल्या लोकांच्या मनोभूमीवर फारच परिणामकारक झाले. तथापि शंकराचार्यांनी उपदेशिलेल्या सन्यासमार्गाचा लोकांच्या मनावर फारसा परिणाम झाला नाही व शंकराचार्यांहि स्वतः पौराणिक देवतांचे उपासक होते, असे त्यांनी अनेक देवतांच्या स्तुतिपर रचलेल्या स्तोत्रांवरून दिसते. शंकराचार्यांनी ब्रह्म-कैदार, पुरी, झुंगेरी व द्वारका या चार ठिकाणी मठ स्थापन केले व त्यांचेमागून आणखी काही ठिकाणी मठ स्थापन झाले. आज धार्मिक बाबतीत या मठांस बरीच सत्ता प्राप्त झालेली दिसते, परंतु बाराव्या शतकापर्यंत या मठांकडे तशी सत्ता असल्याचे आढळत नाही व जगद्गुरु ही पदवीहि केवळ शंकराचार्यांचाच असल्याचेहि दिसत नाही. याप्रमाणेच या पीठांकडे धर्मशास्त्रसंबंधी निर्णय देण्याची व समाजनियमन करण्याची सत्ताहि त्या काळी असल्याचे दिसत नाही. हिंदु राजांच्या अमदानीत हे कार्य सरकारचे असून त्याकरिता विनयस्थितिस्थापक, धर्मा-कुश, धर्मप्रधान किंवा पंडित या नांवाचे अधिकारी नेमलेले असत. शुक्रनीतिमध्मे कोणते आचार शास्त्रविरुद्ध आहेत ते पाहण्याचे व त्याप्रमाणे राजास कथन करण्याचे काम पंडितांचे आहे असे वर्णन आढळते (२. ९८-१००). स्मृतीमध्मे हे कार्य विद्वान् लोकांच्या परिषदेचे आहे असे सांगितलेले आढळते. पेशव्यांच्या काळीहि विवादित प्रश्नांचा निर्णय करण्याचे काम पंचांकडे सोपवीत असत व पंचांचा निर्णय पेशवे किंवा त्यांचे न्यायाधिकारी अमलांत आणीत असत. हिंदु राजे नष्ट झाल्यानंतर मुसलमानी राज्यांत धर्मशास्त्रनिर्णयाचे काम पीठांकडे आले असे दिसते.

आता या मध्यकालामध्ये सामान्य लोकांचा धार्मिक आचार काय होता ते पाहू. सामान्यतः या काळांतील धर्माचे स्वरूप स्मार्त पौराणिक होते असे म्हणता येईल. स्मृतीमध्मे पंचमहायज्ञांचे विवेचन केलेले आढळते व त्यास पूर्वीच्या श्रौत यज्ञांचे स्थान मिळालेले दिसते. या वेळचे ब्राह्मण सामान्यतः स्मार्त अग्निहोत्र पाळीत असलेले आढळतात. पूर्वीच्या स्मृतिकाळीन आचारामध्ये व या काळाच्या निबंधग्रंथांच्या आचारामध्ये फरक झालेला दिसून येईल.

मनु व याज्ञवल्क्य यांच्या मते दिवसांतून एकदा स्नान व दोन वेळे संध्या आणि पंचमहायज्ञ विहित दिसतात. निबंधग्रंथांमध्ये दिवसांतून तीन स्नाने केली पाहिजेत असा आदेश आढळतो. मध्यकालीन स्मृतींतील विधाने या दोहोंच्यामध्ये आढळतात. शंखस्मृतीत एकच स्नान तर दध्म, कात्यायन व वैयासपाद स्मृतीत दोन स्नाने विहित आहेत व हे दुसरे माध्यान्य काळी करावयाचे आहे. तेराव्या शतकांत मार्को पोलो याने मलबारातील हिंदु स्त्रीपुरुष दिवसांतून दोनदा स्नान करतात असे नमूद केले आहे, तर आश्विक्वणीने ब्राह्मणांनी तीनदा स्नान केले पाहिजे असा नियम असल्याचे लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे संध्या ही प्रथम सायं व प्रातःकाळीच करण्याची पद्धत होती. परंतु अग्नि वगैरे स्मृतींमध्ये या काळांत ब्राह्मणांनी तीन वेळे संध्या करावी असे आदेश आढळतात. व तीच गोष्ट निबंधग्रंथांमध्येहि दिसून येते. यावरून स्मार्त आचार या वेळी जास्त व्यापक व बंधनकारक होत असलेला दिसून येतो. याच सुमारास व्रतांचीहि वाढ फार झालेली असून ती अधिक लोकप्रिय झालेली दिसून येतात. या व्रतांस बहुतेक पुराणांचा आधार असे. शंकरमहात्म्या व्रतांमध्ये एकशें तेरा, तर व्रतकौमुदीमध्ये एकशें अष्टावीस व व्रतराज या ग्रंथांत दोनशें पंच व्रतांचे वर्णन आढळते. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्ग चिंतामणीचा एक पूर्ण खंड व्रतखंड या नांवाने प्रसिद्ध आहे व त्यांत अनेक व्रतांसंबंधी माहिती दिली आहे. व्रतांमुळे स्त्री व पुरुष या दोघांचीहि धार्मिक आचार व नियम पाळण्याची सोय झाली. त्याप्रमाणेच या काळांत प्रायश्चित्ताचाहि बराच मुळमुळाट झालेला दिसतो. या काळाच्या जवळपास लिहिलेल्या शातातप, लघु शातातप, बृहद शातातप, देवल, यम, आपस्तंब या स्मृतींत मुख्यतः प्रायश्चित्ताबद्दलच नियम सांगितले आहेत.

पुराणग्रंथ लोकप्रिय होत चालले तसतशी लोकांमध्ये सगुण भक्तीहि अधिकाधिक वाढत चालली. व सर्व सगुण देवता या एकाच परमेश्वराची भिन्नभिन्न रूपे आहेत ही कल्पना सगुण भक्तीस पोषकच होत गेली. यामुळे या हिंदु राजवटीत अनेक देवतांची देवालयें बांधणे व पूजाअर्चा चालविणे यांसंबंधी अनेक शिलालेखादि उल्लेख आढळतात. सामान्यतः शिव, विष्णु या देवतांची देवालये अधिक लोकप्रिय दिसतात. तसेच सूर्याचीहि उपासना चालू

असल्याचें गोविंद राष्ट्रकूट (गुजराथ) याच्या लेखावरून दिसतें. शैरी व शारदा यांच्याहि देवाळयांसंबंधी उल्लेख आढळतो. पंढरपूर येथील विठोबाचें देवालय नक्की केव्हां बांधलें गेलें हें कळण्यास मार्ग नाहीं. परंतु इ. स. १२५० मधील वेळगांव जिल्ह्यांतील एका लेखांत भीमेच्या कांठीं असलेल्या पुंडरीक क्षेत्रांतील विष्णूचा उल्लेख आढळतो. यावरून पंढरपूर येथील विठ्ठलाचें त्या वेळींहि येंच महत्त्व असावें. अर्थात् या संप्रदायाचा आरंभ यापूर्वीहि दोनतीन शतकें झाला असावा. आजच्याप्रमाणें तत्कालीन सामान्य लोकांत कांहीं ग्राम व क्षुद्र देवतांची उपासना चालू होती असें तत्कालीन प्रवाशांच्या वर्णनावरून दिसतें.

या निरनिराळ्या देवतांच्या उपासनावरून अनेक भिन्नभिन्न संप्रदाय अस्तित्वांत आले होते. अंर् इद्रिशी यानें त्या वेळीं वेचालीस पंथ होते असें वर्णन केलें आहे. परंतु कांहीं लोक एकाच वेळीं अनेक देवतांची उपासना करीत असत व सर्व देवता परमेश्वरस्वरूपीच आहेत असें मानीत. यामुळें या संप्रदायांत फारसे तीव्र भेद नसावेत असें वाटतें. तथापि आपणांस शैव, वैष्णव, शैर, गाणपत्य व शाक्त हे प्रमुख पांच संप्रदाय आढळतात व पंचायतन पूजेमध्ये त्यांचें ऐक्य करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

सगुणपूजा अथवा मूर्तिपूजा केव्हां अस्तित्वांत आली हें नक्की सांगणें कठीण आहे. धर्मसूत्रांमध्ये किंवा मनुस्मृतीमध्ये यासंबंधी उल्लेख आढळत नाहीं. हीं बहुधा अशोकाच्या नंतर व श्रौतधर्म मार्गे पडल्यावर सुरू झाली असावी. बहुतकरून बुद्धांचे मठ व देवालय यांचें अनुकरण करून हिंदूंनी आपल्या मूर्ति व देवळें वनविलीं असावीं व त्यांतील कांहीं मूर्तीचें साम्य, उदाहरणार्थ शयनी बुद्ध व शेषशायी, तसेंच पद्मासनस्थित बुद्ध किंवा विष्णूचें ध्यान यावरून हें स्पष्ट होतें. कांहीं हिंदुदेवाळयांतील मूर्ति मूळच्या जैन असाव्या असाहि कांहीं संशोधकांचा तर्क आहे. कांहीं जैन देवाळयांत आजहि ब्राह्मण पुजारी आढळतात. तसेंच फारसी भाषेंत मूर्तिवाचक शब्द बुत् हा आहे तो बुद्ध या शब्दावरून बनला असावा. मूर्तिपूजेचें मूळ कांहींहि असो, या हिंदु राजवटींत अनेक देवालयें भरभराटीस आलीं व त्यांस अनेक राजांनी देणग्या दिल्यामुळें तीं बरींच संपन्न असावीत असें दिसतें. यापैकीं कांहीं संपत्तीचा उपयोग देवाळयास जोडून असलेलीं विद्यालये चालविण्यांत होत असे व गोरगरिवांस अन्नदानहि करण्यांत स्वर्च होत असे. या देवाळयांतील देवांची तीन वेळ पूजा करण्यांत येत असून देवतेचे अंगभोग व रंगभोग यांकरितां देणग्या दिल्याचे उल्लेख आढळतात. तसेंच या देवतांचे मधून मधून महोत्सवहि होत असत. अशा प्रकारच्या चैत्र व श्रावण महिन्यांत होणाऱ्या दम्नारोपण व पवित्रारोपण उत्सवांचा उल्लेख मनगोळी व सिद्धपूर या लेखांत आढळतो. देवाळयांतील पुजारी सामान्यतः ब्राह्मण असत. परंतु कांहीं देवाळयांमध्ये, विशेषतः शिवाळयांतून गुरव पुजारी नेमलेले आढळतात. देवाळयास देवदासी अथवा नर्तिका अर्पण करण्याचा प्रघात दक्षिणेंत विशेष दिसतो. तंजावर येथील राजराजेश्वर मंदिरामध्ये राजराजानें चारशें देवदासी निरनिराळ्या ठिकाणांहून आणून अर्पण केल्याबद्दलचा एक लेख आहे. या चालीचा उगम पूजेच्या वेळीं देवतेस चांगलें गायन ऐकविण्याच्या इच्छेमध्ये असावा. प्राचीन काळीं ही चाल असल्याचें अर्थशास्त्र किंवा जातककथा यावरून आढळत नाहीं. परंतु मत्स्य व पद्मपुराणांत तीसंबंधी उल्लेख आढळतो. या चालीस ब्राह्मणांचा विरोध असावा असें सददी येथील लेखावरून दिसतें.

पुराण ग्रंथांतून तीर्थांचें व क्षेत्रांचें माहात्म्य वर्णन केलेलें आढळतें त्यावरून तीर्थयात्रा करण्याची पद्धत बरीच वाढलेली असावी असें वाटतें. मुळतान येथील सूर्याचें देवालय, प्रभास येथील शिवालय, प्रयाग, वाराणसी, गया इत्यादि तीर्थांचें माहात्म्य बरेंच वाढलेलें असावें. तीर्थांच्या ठिकाणीं केलेल्या सत्कृत्यांचें महत्त्व विशेष आहे ही समजूत, दंतिदुर्ग हिरण्यगर्भमहादान करण्यास उज्जयनी येथें गेला यावरून स्पष्ट होते. गाय ही अत्यंत पवित्र समजून गोहत्येचें पातक हें अत्यंत भयंकर मानीत असत असें तत्कालीन शिलालेखावरून दिसतें.

दक्षिणेंतील शैव व वैष्णव साधूंनी भक्तिसंप्रदायाचा पुरस्कार बराच केलेला आढळतो. परंतु महाराष्ट्रा-मध्ये या संप्रदायाचें महत्त्व तेराव्या शतकापर्यंत फारसें आढळत नाहीं. तथापि पंढरपूर येथील विठ्ठलाची भक्ति यापूर्वी कांहीं तरी काळ चालू असावी व ज्ञानदेवाच्या काळीं भक्तिमार्गास असलेलें महत्त्व पाहून ज्ञानदेवापूर्वी कांहीं तरी भक्तिमार्गी साधुसंत होऊन गेले असले पाहिजेत असें वाटतें.

तसेंच अनेक प्रकारच्या वस्तू सत्पात्र मनुष्यास दान करण्याची प्रवृत्ति या काळांत आढळते. या दाना-संबंधी विस्तृत वर्णन मत्स्य, स्कंद इत्यादि पुराणग्रंथांत व हेमाद्रीच्या दानखंडांत आढळतें. भूमिदान, सुवर्णदान,

गोदान हीं फार महत्वाचीं समजत असत. हीं दानें देण्याचे प्रसंग म्हणजे संक्रांत, रथसप्तमी, अमावास्या इत्यादि पर्व व कार्तिकी, वैशाखी वगैरे पौर्णिमा इत्यादि असत. फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस शततारका नक्षत्र असल्यास वारुणी अशी संज्ञा असे व त्या दिवशीं शनिवार असल्यास तीस महावांरुणी म्हणत व शुभ योग असल्यास महामहावारुणी म्हणत. यासंबंधाचीं वर्णनें तत्कालिन स्मृतिग्रंथ, पुराणें व शिलालेख यांतून आढळतात.

या मध्ययुगामध्ये हिंदु व मुसलमान यांचा संबंध येऊं लागला. अनेक मुसलमान व्यापारी व प्रवासी पश्चिम हिंदुस्थानांत स्थायिक झाले व त्यांच्यासाठीं मशिदी उभारल्या गेल्या. कांहीं हिंदू जुलमानें वाटविले गेले. अशा लोकांस शुद्ध करून घेण्याकरितां सिंधमध्ये मुसलमानांच्या स्वारीनंतर देवल्लरमृति लिहिळी गेली. बृहस्प या स्मृती-मध्येहि शुद्धिकरणार्थ कांहीं प्रायश्चित्ताचें असें विधान आढळतें. तसेंच भद्र झालेल्या क्रियांनाहि पुन्हां प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घ्यावें इत्यादि विधानें देवल वगैरे स्मृतींमधून आढळतात व अशा तऱ्हेचीं शुद्धीकरणें घडून आल्याचे दाखलेहि आढळतात, अलुतथी व अल्विलादुरी यांच्या ग्रंथांतून अशा तऱ्हेनं जुलमानें वाटविलेल्यांना पुन्हां हिंदुधर्मांत घेतल्याबद्दलचे उल्लेख आढळतात, परंतु ही परंपरा फार दिवस टिकून राहिली नाहीं. अल्विल्लरणी हा, तत्कालिक ब्राह्मण शुद्धिकरणास अनुकूल नसल्याचें नमूद करतो. याच सुमारास जातीजातींतील सहभोजन व अंतर्विवाह हींहि बंद झाल्याचें दिसतें.

महाराष्ट्रामध्ये वैदिक धर्मानंतर बौद्ध व विशेषतः जैन संप्रदायाचा प्रसार वराच झालेला दिसतो. मध्यंतरीं कुमारिलभट्टानें केलेल्या श्रौतधर्माच्या पुनरुज्जीवनामुळे कांहीं राजे लोक वगैरे श्रौतधर्माकडे वळले. परंतु सामान्य लोकांत बौद्ध व जैन संप्रदायांतील अहिंसा व त्याग हीं तत्वे इतकीं दृढमूल झालीं होती कीं, श्रौतधर्म खबरच मागें पडून शंकराचार्यानीं ज्ञानमूलक संन्यासमार्गाचा उपदेश करून आपल्या अद्वैत संप्रदायास अनेक अनुयायी मिळविले. मध्यंतरीं हिंदुसमाजातील जातिनिर्वैष काढून टाकून ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व झुगारून देण्यासाठीं बसवानें कळ-जुरींच्या अमदानींत आपल्या लिंगायत धर्माचा प्रसार केला. पुढें यादवांच्या राजवटींत चक्रवर्तानें अद्याच तऱ्हेचा जातिभेद न मानणारा म्हानुभाव पंथ स्थापन केला. परंतु पहिल्या संप्रदायास दक्षिणेमध्ये थोडेफार अनुयायी मिळाले व दुसऱ्याचा प्रसार पंजाबपलीकडेहि झाला तरी त्याच्या अनुयायांची संख्या फारशी कधींच वाढली नाहीं. याच सुमारास ज्ञानेश्वरादि संतसंघांनीं भक्तिसंप्रदायाचा जोरानें पुरस्कार करून त्याचें माहात्म्य सर्व महाराष्ट्रांत वाढविलें व आजहि महाराष्ट्रामध्ये शंकराचार्यांच्या अद्वैत संप्रदायाप्रमाणें वारकरी संप्रदायाचे अनेक अनुयायी विशेषतः खालच्या वर्गांमध्ये आढळतात.

सांप्रतची मराठी भाषेची स्थिति: — हिंदुस्थानची एकंदर लोकसंख्या ३५,२८,३७,७७८ आहे. त्यांपैकी मराठी भाषा बोलणारांची संख्या २,०८,८९,६५८ आहे. यांत कोंकणी बोलणारांची ४,७१,७३५ ही संख्या मिळविली म्हणजे एकंदर २,१३,६१,३९३ लोकसंख्या मराठी बोलणारी होते. परंतु खानेसुमारीकर्त्यांनीं जरी कोंकणी ही मराठीची पोटभाषा वरली आहे तरी खानदेशी ही गुजराथीची पोटभाषा वरून तिचें वर्गीकरण निराळें केलें आहे. पण पूर्वीं विवेचन केल्याप्रमाणें वास्तविक खानदेशीहि दिवसेंदिवस अधिकाधिक मराठीशीं समरस होत असून खानदेश हा मराठी क्षेत्रांतच अंतर्भूत होतो व त्यामुळे खानदेशी बोलणारांची संख्या २,३३,०१० ही बरीच संख्येंत अंतर्भूत केली असतां एकंदर मराठी बोलणारांची संख्या २,१५,९४,४०३ होते. म्हणजे हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येपैकी शंकडा ६ लोक मराठी भाषा बोलतात. यांत वास्तविक पोर्तुगीज हिंदुस्थानची लोकसंख्या मिळविली पाहिजे. कारण पोर्तुगीज मुलखाची म्हणजे गोवें प्रांताची भाषा कोंकणीच. असल्यामुळे तिचा अंतर्भाव मराठी बोलणारांमध्येच केला पाहिजे. तथापि त्यामुळे हें प्रमाण फारसें बदलणार नाहीं.

हिंदुस्थानांत ज्या इतर भाषा प्रचलित आहेत त्यांमध्ये मराठीचा अनुक्रम चवथा लागतो. मराठीपेक्षा हिंदी, बंगाली व तेलुगु बोलणारांची संख्या अधिक आहे. हा क्रम हिंदुस्थानांतील एकंदर भाषांचा कसा लागतो हें दर हजारों विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें प्रमाण दाखविणारें कोष्टक पुढें दिलें आहे त्यावरून लक्षांत येईल.

हिंदी ३०६	पंजाबी ४५	मल्याळम् २६	ब्रह्मी २५
बंगाली १५२	राजस्थानी ३२	कानडी ३२	छहदा २४
तेलुगु ७५	उडिया ३२	गुजराथी ३१	सिंधी ११
मराठी ६०	तामिळ ५८	आसामी ६	इतर ३७

क्षेत्रफळासंबंधी विचार करतां मराठ्यांचे एकंदर क्षेत्रफळ १८,०८,६७९ चौरस मैल आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने ज्या प्रदेशांत मराठी भाषा बोलली जाते असे क्षेत्रफळ काढल्यास सुमारे १,४९,१२० चौरस मैल येते. म्हणजे एकंदर हिंदुस्थानच्या क्षेत्रफळापैकी शेंकडा ८ म्हणजे सुमारे बारावा हिस्सा मराठी भाषेने व्यापला आहे. या बाबतीत हिंदी भाषेने अर्थात् फारच मोठ्या क्षेत्राचे आक्रमण केले आहे. तथापि मराठी भाषेने लोकसंख्येचा फक्त सोळावा हिस्सा व्यापला असता क्षेत्राचा बारावा हिस्सा व्यापला आहे म्हणजे संख्येच्या मानाने क्षेत्र योर्हसे अधिक विस्तृत आहे. यांतहि अर्धवट मराठी जिल्हे व संस्थाने यांचा अंतर्भाव केला नाही.

गेत्या खानेसुमारीपेक्षा या खानेसुमारीमध्ये एकंदर हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येची वाढ शेंकडा दहांनी झाली आहे तर मराठी बोलणारांची संख्या शेंकडा साडेबारा टक्क्यांनी वाढली आहे, ही गोष्ट एकंदर हिंदुस्थानच्या दृष्टीने विचार करतां स्पष्टणीय आहे. परंतु मराठीचे आगर जें मुंबई इलाखा त्यासंबंधी विचार करतां मात्र याच्या उलट परिस्थिति आढळते. म्हणजे मुंबई इलाख्याच्या लोकसंख्येमध्ये एकंदर वाढ शेंकडा साडेचवदा टक्के झाली आहे, तर मराठी बोलणारांच्या संख्येमध्ये ती फक्त शेंकडा साडेतेरा टक्के झाली आहे. म्हणजे मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकसंख्येची वृद्धि एकंदर लोकसंख्येच्या मानाने कमी झाली आहे.

याखेरीज मराठी मातृभाषा म्हणून नव्हे पण दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारे लोकहि एकंदर हिंदुस्थानांत बरेच असून त्यांची एकंदर संख्या १४,६४,३२३ आहे. या लोकांत अर्थात् हिंदी मातृभाषा (पूर्व, पश्चिम व राजस्थानी) असलेल्या लोकांचेच आधिक्य असून त्या खालोखाल बंगाली, पंजाबी व गुजराथी भाषा बोलणारांची संख्या आहे. यांची वस्ती अर्थात् मराठीचे मुख्य क्षेत्र मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, ब्रह्मपूर इत्यादि भागांत असून त्या त्या भाषांच्या क्षेत्रांत आहे.

याप्रमाणेच मराठी ज्यांची मातृभाषा आहे त्यांनाहि व्यवहाराकरिता दुसरी एखादी भाषा शिकावी लागतेच. अद्यापि मासिक लोकांची एकंदर लोकसंख्या १०,३९,४१४ असून त्यांमध्ये हिंदीनंतर कानडीचा अनुक्रम लागतो व त्यानंतर तेलुगू आणि गुजराथी या येतात. म्हणजे मराठी बोलणाऱ्या लोकांचे परिभ्रमण अगर वसाहती विशेष कोणत्या भागांत झाल्या आहेत ही गोष्ट यावरून स्पष्ट होते.

ही प्रस्तावना लिहिण्याकरिता मुख्यतः पुढे दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही यावर आभारी आहो. तसेच संपादकवर्गापैकी रा. पुरुषोत्तम साबळाराम दीक्षित यांचेहि साहाय्य ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामी झाले हे येथे नमूद करणे इष्ट आहे.

१ Dr. R. G. Bhandarkar :— Early History of the Deccan

२ Prof. J. Dubreuil :—Ancient History of the Deccan.

३ Dr. A. S. Altekar :—Rashtrakutas and Their Times. 4 Indian Antiquary Vol. III, XXXII.

५ रा. वि. का. राजवाडे :—महाराष्ट्राचा वसाहतकाल.

६ रा. राजारामशास्त्री मागवत :—मराठ्यांसंबंधी चार उद्गार. 'कोंकणासंबंधी चार उद्गार' हा विविधज्ञानविस्तार पु. २१ मधील लेख.

७ डॉ. जॉन् विल्सन :—मोल्स्वर्थ-कॅंडी या कोशाची प्रस्तावना,

८ प्रो. पं. वा. काणे :—Ancient Geography and Civilization of Maharashtra. विविधज्ञानविस्तार—

पु. ४३, ४९, ५० मधील लेख.

९ रा. या. मा. काळे :—ब्रह्मपूरचा इतिहास.

१० रा. कृ. पां. कुलकर्णी :—मराठी भाषा—उद्गम व विकास.

११ रा. नी. व. भवाळकर } चक्रवर्तिसिद्धांतसूत्रे.

१२ रा. ह. ना. नेने

१३ १९३१ च्या खानेसुमारीचा मुंबई इलाखा व हिंदुस्थान यांचा अहवाल.

यशवंत रामकृष्ण दाते.

परिशिष्ट १

मराठी मातृभाषा असणारांची प्रांतवार लोकसंख्या

(खानेसुमारी १९३१)

प्रदेश	मराठी व कोंकणी	प्रदेश	मराठी व कोंकणी
हिंदुस्थान	२१३६१३९३	१९ बंगालातील संस्थाने	१
ब्रिटिश मुख्य	१५३२८२९६	२० बिहार व ओरिसा यांतील संस्थाने	४१२
संस्थाने व एजन्सीज	६०३३०९७	२१ मुंबई इलाख्यातील संस्थाने	१७८७४४१
१ अजमीर-मेरवाडा	९४९...	२२ मध्यहिंदुस्थानातील एजन्सीज	५५००१
२ अंदमान-निकोबार बेटे	३५२	२३ मध्यप्रांतातील संस्थाने	१८५२७९
३ आसाम	४३१९	२४ म्वाल्हेर संस्थान	२१५३५
४ बलुचिस्तान (ब्रिटिश)	८८१	२५ हैद्राबाद संस्थान	३७८६८३१
५ बंगाल	३१६०	२६ जम्मू आणि काश्मीर संस्थान	२६
६ बहार व ओरिसा	१३००	२७ मद्रास इलाख्यातील संस्थानांच्या	
७ मुंबई इलाखा (एडनसह	९५४२०८४	एजन्सीज	४८२७५
एडन	४०८	कोचीन संस्थान	२७५६०
८ ब्रह्मदेश	१३८४	त्रावणकोर संस्थान	१९२२९
९ मध्यप्रांत व वन्हाड	५४३२७४७	मद्रास इलाख्यातील इतर संस्थाने	१४९०
१० कर्नाट प्रांत	३९०८	२८ म्हैसूर संस्थान	१०७६१७
११ दिल्ली प्रांत	८५०	२९ वायव्य सरहद्दीवरील प्रदेश	१८४
१२ मद्रास इलाखा	३३०७६९	३० पंजाबातील संस्थाने	२२
१३ वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत	२६२	३१ पंजाब स्टेट्स एजन्सी	१६
१४ पंजाब	९३५	३२ राजपुताना एजन्सी	२४४४
१५ संयुक्तप्रांत	४३९६	३३ सिक्किम संस्थान	०
१६ आसामांतील संस्थाने	२	३४ संयुक्त प्रांतांतील संस्थाने	१४
१७ बलुचिस्तानांतील संस्थाने	१	३५ वेल्श व इंग्लिश स्टेट्स एजन्सी	२१५१
१८ बडोदे संस्थान	३५८४१		

परिशिष्ट २

हिंदुस्थानांत मराठी दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

मुख्य भाषा व प्रांत	सुदूर (१) मधील मातृभाषा बोलणारांची एकूण संख्या	सुदूर (१) मधील मातृभाषा असलेल्यांपैकी मराठी दुय्यम भाषा बोलणारांची संख्या	
		मराठी	कोंकणी
कोरकू-(मध्यप्रांत व वन्हाड)	१६१९७५	२०४४	०
तामिळ-(बंगाल, बहार व ओरिसा, मद्रास, हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर व म्हैसूर)	२०१७७५९४	२०७	१४

मल्हाळी-(बंगाल, कुर्ग, मद्रास, त्रावणकोर, कोचीन)...	११०१४४०	०	२८
कानडी-(बंगाल, मुंबई इ., कुर्ग, मद्रास इ., हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर, मैसूर) ...	१११९६१०३	१८५५२१	१५४५७
तुलु-(कुर्ग, मद्रास, कोचीन, त्रावणकोर, मैसूर) ...	६२९४२५	११	५९
गोंडी-(बंगाल, बहार व ओरिसा, मध्यप्रांत व बन्हाड, मध्य हिंदुस्थानांतील संस्थानें, हैद्राबाद सं.) ...	१७२०७९०	३२१३८८	०
तेलुगु-(बंगाल, बहार व ओरिसा, मुंबई इ., मध्यप्रांत व बन्हाड, मद्रास इ., हैद्राबाद सं., कोचीन, त्रावणकोर, मैसूर) ...	२६१७६४११	१४४१४८	२
बलुची-(बलुचिस्तान, मुंबई इ., पंजाब) ...	६२५७०८	१३	
सिंधी-(बलुचिस्तान, बंगाल इ., मुंबई इ., बडोदें सं., कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स एजन्सी) ...	३९६७०४२	२०१३	
कोंकणी-(मुंबई इ., मद्रास इ., कोचीन, त्रावणकोर, मैसूर) ...	४६६३८६	१३६०९	
ऊरिया-(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व बन्हाड, मद्रास इ.) ...	१०९२८७५९	१०९१७	
बंगाली-(आसाम, बंगाल, बहार व ओरिसा, कोचीन) ...	५३०३७८४१	१	
पूर्वहिंदी-(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व बन्हाड, सेंट्रल इ. एजन्सी, सिक्किम) ...	४१३६३४३९	३७६८०९	
पश्चिम हिंदी-(बलुचिस्तान, मुंबई इ. दिल्ली, मद्रास इ. वायव्य सरहद्दप्रांत, पंजाब, संयुक्तप्रांत, बडोदें सं., सेंट्रल इ. एजन्सी, ग्वाल्हेर सं., हैद्राबाद सं., कोचीन त्रावणकोर, मैसूर, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स एजन्सी) ...	६३,२७०४३	३०८९४६	६९५२
राजस्थानी-(बंगाल, मुंबई इ., दिल्ली प्रांत, पंजाब, मध्य-हिंदुस्थान एजन्सी, ग्वाल्हेर सं., हैद्राबाद, मैसूर सिक्किम) ...	१२६८३१७३	५३७७१	
गुजराथी-(बंगाल, मुंबई इ., बडोदें सं., सेंट्रल इ. ए., ग्वाल्हेर, हैद्राबाद, कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स एजन्सी) ...	१०६३३८६१	५०५६९	
मिळी-(मुंबई इ., बडोदें सं., सेंट्रल इ. ए., ग्वाल्हेर सं., हैद्राबाद, राजपुताना एजन्सी) ...	२१८५८७६	५७८४६	
खानदेशी-(मुंबई इलाहा) ...	२२२१६८	१३३५३	
पंजाबी-(बंगाल, बहार व ओरिसा, दिल्ली प्रांत, वायव्य सरहद्द प्रांत, पंजाब, जम्मू व काश्मीर, राजपुताना एजन्सी, सिक्किम) ...	१५७२५१९३	५४५	

परिशिष्ट ३

मराठी मातृभाषा असून इतर दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

भाषा	संख्या	भाषा	संख्या
हिंदुस्थानी	५०२४४६	उरिया	९३४८
कानडी	२७९३१०	राजस्थानी	५४७५
तेलुगु	६३५८३	कोंकणी	३३९३
पश्चिम हिंदी	५८३१२	तामिल	२४२७
गुजराथी	४२४६६	बुद्ध	५२०
खानदेशी	२३१४४	पूर्वहिंदी	८१
गोंडी	२२८३३	बंगाली	४०
इंग्रजी	१६११६	कोरु	२४
मल्याळी	९८६०	कच्ची	९
		एकूण	१३३९३८७

परिशिष्ट ४

मराठी भाषाक्षेत्र

	प्रदेश नांव	क्षेत्रफळ चौ. मैल	एकूण लोकसंख्या	मराठी लोकसंख्या	कोंकणी लोकसंख्या
मुं. इ. जिल्हे	अहमदनगर	६६११	९८८२०६	८६९७९४	२०४
	नाशिक	५८८२	१००००४८	८६७४६२	५३७
	पुणे	५३३२	११६९७९८	१०३५२५४	१८२१
	सातारा	५०५३	११७९७१२	१११११०८	१८६
	सोलापूर	४५६९	८७७५२०	६८४९५७	२३०
	मुंबई उपनगर जिल्हा	१५४	१७९५२४	१११२३२	४२४९
	पूर्व खानदेश	४५५१	१२०६०३५	९३४९९३	१४६
	पश्चिम खानदेश	६४०१	७७१७९४	२०८३९१	४५
	वेळगांव	४६१२	१०७६७०१	२६८४००	४८७५
	बिलापूर	५७१०	८६९२२०	२६८५३	६४३
	कुलाबा	२१६६	६२८७२१	५९८९७७	६४६
	रत्नागिरी	३९८९	१३०२५२७	१२४१३३३	८०४४
	घारबाड	४६०६	११०२६७७	४१९३९	४०७९
	कानडा	३९४६	४१७८३५	२७६९५	१३०४१८
	ठाणे	३४२२	८३६६२५	७२६१३५	३५०७

मु. इ. संस्थानें	जम्हार	३१०	५७२६१	५५९८५	
	जंजिरा	३२४	९८२९६	८२५१७	२३५७
	मोर	९२५	१४१५४६	१३९२४६	६
	औध	५०१	७६५०७	६५४६६	
	फल्गुण	३९७	५८७६१	५५६३२	
	अकलकोट	४९८	९२६०५	२७७७३	१
	सावंतवाडी	९२६	२३०५८९	२२०२४५	५२४२
	कोल्हापूर	३२१७	९५७१३७	७६४२४६	६४२
	कुसुंदवाड (थोरली पाती)	१८५	४४२०४	२१७७५	
	कुसुंदवाड (चाकटी पाती)	११६	३९५८३	१८४९६	
	भिरज (थोरली पाती)	३४३	९३९३८	५६३६७	४४
	भिरज (चाकटी पाती)	२११	४०६८४	२१३३८	
	सांगली	११११	२५८४४२	१३६०८४	८९
	जत	९८१	९१०९९	४८४८७	१
	बांसदें	२१५	४८८३९	२६७०९	
	सुरगणें	३६०	१५२४५	१५०७३	
मध्य प्रां. जिल्हे	वर्षा	२४३४	५१६२६६	४००१३१	
	नागपूर	३८३४	९४००४९	७१२५३३	
	चांदा	९३१२	७५९६९५	५४८०११	
	भंडारा	३६२३	८२४४९६	६१०१४०	
बऱ्हाळ जिल्हे	उमरावती	४६९१	९४१६०४	७२१५२८	
	अकोला	४०९१	८७६३६२	७०७५४९	
	बुलढाणा	३७६६	७६६५८४	६४७०९८	
	यवतमाळ	५२१९	८५७२८८	५९६१००	
निजाम जिल्हे	औरंगाबाद	६२१३	९४४७९३	७४०६१४	
	बीब	४१३२	६३३६९०	५५२६४२	
	नांदेड	३७७१	७२२०८१	४५०६२१	
	परमणी	५१२५	८५३७६०	७०८७२०	
	गुलबुर्गा	६९७५	१२२५००८	१९८९५०	
	उस्मानाबाद	३५२६	६९१०६८	५४६७४९	
	वेदर	४८२५	८७३६१५	३२७५३८	

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग तिसरा

ग

ग—व्यंजनमालेतील तिसरे व्यंजन. अक्षरविकासः—या वर्णाच्या चार अवस्था असून त्यांपैकी पहिली काकपदाकृति असोक-कालीन; अर्धवर्तुळाकार दुसरी व तिसरी इ. स. पहिल्या-दुसऱ्या-शतकांतील व चवथी जपानी मठांतल्या ताडपत्रावरची, ६ व्या शतकांतली. पुढे दोन शतकांनंतर आजचा 'ग' तयार झाला. -ओम्ना. (संकेतिक) गवै; अहंमन्यता; वृषामिमान. गवै शब्दाचा संक्षेप. 'विद्यापर्वताची चवण अगोदर कठीण, त्यांत पायव्यापासून 'ग' महाराज पाहुंगळीस चिकटल्यावर मोठा खंबीर चढणारा असला तरी त्याची किती मजल होणार ?' गची बाधा-पीडा-खी. गर्वाचा ताठा; गवै. (क्रि० होणे). 'श्रीची प्राप्ति झाली म्हणजे ग ची बाधा व्हावयाचीच.' -गुप्तमंजुष. 'त्याला अलीकडे गची पीडा फार झाली आहे.'

ग—वि. (समासांत) १—ने गमन करणारा, जाणारा; जसे—उरणे—उरणे, पोठाने जाणारा, सरपटणारा. २ पोहोचला आहे, दाखल झाला आहे असा; समाविष्ट; अधिष्ठित; अंतर्बर्ती; जसे—सुमिग; बुद्धिग; खग; जलग. [सं. गम्-ग]

ग—वृत्त. ने । अग—ने । (यांत छविवाक्यपणाचा, सहाज-सुतीचा ध्वनि निघतो). 'आई तूं किती ग वेढी आहेस ?' -रत्नपुतकुमारी तारा ७६. [अग]

गडवती—त्या, गडवी—ने पहा.

गडमेढकें—न. गडचा खांब. [गड+मेढकें]

गड(ई)सर—रा—पु. गडमेढक्यावरील आठवा लांब वासा. [गड+सर]

गई—झी. १ (अपराधाबद्दल) गय; सद्यतेचा काणाडोळा; माफी; क्षमा. २ उपेक्षा; दुर्लक्ष; ह्यगय. 'मका गई करूं आई-काल ज्या कार्नी।' -तुगा २१२. [सं. गत; हि. गया; गुई=झाले]

गई—झी. १ खालचा इंद्रकूट; गईसरा; वराचे पाक्याचे शेवटो आभयार्थ समारंभेच्या मेढीवर आठवें लाकूड घालतात ते (ना.) आठवाला जोडलेले फटि वरान्या चान्ही मितीवरील ज्या तुळईवर ठेवण्यांत येतात ती तुळई. २ तिच्या जवळची छपराची जागा.

गई—झी (मावळी) गाय. 'जगाई दासी गरिब विचारी गई.' -नामना ८८. [सं. गो; म. गाय]

गईगुदर—झी. दिरंगाई; वेळ मारून नेणे; अळंढळ; टाळा-टाळ. 'बजीर पैका बावयाची गईगुदर करितात.' -रा ६. ६३२. [फा. गाहू=वेळ+गुदरणे]

गईगोळा—पु. (कों.) पावसाळ्यांत गईसऱ्यास चिकटवून वाळविलेली गोवरी, शेणगोळा. [गई+गोळा]

गईव—प, गयब, गैव—वि. १ अहस्य; हरबलेळा; नाहीसा झालेला; गहाळ; मागमूस नसलेले. २ मृत; मेलेला. 'राजा गईव जाहला ...' -समासद ४२. [अर. वैव्]

गईर—हा शब्द व त्याचे सामासिक शब्द गैर शब्दाखाली पहा.

गड—झी. गाय. 'महा छिद्राचे एक चिटके. कचकोळ ते पात्र ओमण निळे. अंगावरी वेतले हरिखे. चर्म कवतुके गडचे।' -नागेछलीलामृत. [सं. गो]

गडवाई—झी. काशीविषेश्वराची बहीण; ही फार सोवळी असल्याने हिचे देऊळ गांबाबाहेर आहे. 'सोवळी गडवाई.'

गडळवाडा—पु. १ गवळी लोकांची आळी, पेठ; गुरांचा गोठा. [गवळी+वाडा]

गंगाकड—किवि. (व.) दक्षिणेकडे.

गंगाथड—झी. गोदावरीच्या कांठाचा प्रदेश, किंवा तिचे तीर. 'गंगथडीच्या प्यारीची गोडी फारच उत्कृष्ट.' (गोदावरीला गंगा असेहि नांव आहे). गंगाथडी—वि. गंगथडी देशा-संबंधी. गंगाथड्या—वि. गोदातीरचा (माणूस). [सं. गंगातट]

गगन—न. आकाश; अंतरिक्ष; नम; आभाळ. 'गगन मुठीं मुवावें। मथकें केवी।'—झा १.७४. 'सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसे।'—तुगा २२०९. [सं.] (वाप्र.) ०कांपणें, थरारणें—आकाश दणणणें; मयंकर कृत्य करणें. (कूर व मयंकर पुरुषांचे वर्णन करितांना हें रूपक योजतात). ०बावडा दाखविणें—(कर.) ताणणें; दमविणें (कोल्हापुर प्रांतांत गगनबावडा गांव आहे).—नांत भरणें—आकाशांत भरारी मारणें. 'दुसरा गरुड उपजतां मरला गगनीं न मंदिरीं राहे।'—मोआदि ४.३४. —नाशीं गांठ बांधणें—लावणें—(उंच उठणें) महत्कृत्य करणें; अचाट पराक्रम करणें. —नाशीं दिवस भांडणें—१ उन्हाळ्यांत दिवस मोठा होणें. २ दिवस कमी कमी होण्यास प्रारंभ होणें. —नाशीं भांडणें—आकाशाशीं बरोबरी करणें (उंच वृक्ष किंवा गर्विष्ठ माणूस यासंबंधीं योजतात). —नीची बीज कोसळणें—आकाशाची कुन्हाड पडणें; मयंकर संकट येणें. 'गगनींची बीज जाणो कोसळली त्यावर।'—विक २०. —नीं दिवा लावणें—प्रख्यात होणें; पुष्कळ प्रसिद्धीस येणें. म्ह० गगनासारखी मैत्री तिळा बरोबर नातें (बरोबर होत नाही). —झाचा ऐरावत व शाममटाची तटाणी या अशी. सामाशब्द— ०ग—गगनसंचारी; आकाशांत उडणारा. ०गज—पु. ऐरावत; दिग्गज. 'गगनगजाचे शृंढादंड। तैसे सरळ बाहुदंड।'—एरुसव १.४४. ०गतीं—वि. (गो.) आकाशास पोहोचेल अशी (राक्षसी). ०गर्भ—पु. (काव्य.) आकाशाची पोकळी; अंतराळ. 'गगनगर्भीं न समये सुख।' [सं.] ०चक्र—न. मोठी वाघटळ. 'कीं गगनचक्र उठावले जलोट।'—शिष्ट ९३१. ०चुंबित, चुंबी—वि. आकाशाला पोहोचण्याइतकें उंच; आकाशाशीं स्पर्धा करणारा. 'गगनचुंबी बावले वृक्ष।' 'पूर्णाहुतीची ज्वाळा। गगनचुंबित विशाळा।' ०दीप—पु. सूर्य. 'विदित नसे काय गगनदीपाला।'—मोआदि २२.१९. 'तो झांकिला गगनदीप तरी झळाळी।'—र. ३२. ०प(पं)थ—पु. आकाशमार्ग. ०पुष्प—कुसुम—न. आकाशाचे फूल; खपुष्प; असंभाव्य किंवा असत् वस्तु दर्शविण्याची संज्ञा. ०मंडळ—न. आकाशगोल किंवा पोकळी; आकाश. ०मणि—पु. सूर्य. 'गगनमणिफरींच्या तम केव्हां तरि काय हो शिवे कमळा।'—मोविराट १.१६. —ना सारखा—एवढा—वि. पुष्कळ वाढलेला, लांबलेला; विस्तृत (दिवस, काम, खातें इ०).

गगनगाढा—पु. रग्याचे केलेले व तुपांत तळलेले व बर साखर पेरलेले गाढे.—पुशि १.३९८.

गगनो(नौ)ळ—न. आकाशपुष्प; खपुष्प. 'तुरंबिती असोस। गगनौळे तिये।'—झा १६.३६३. —अमृ ७.८२. —एमा ३.४५.

गंगमुखी—वि. गोदावरीकडे तोंड केलेले. म्हणजे (पुणें, सातारा यांच्या) उत्तरेकडील.

गंगा(गा)मोहरा—री—क्रि.वि.गोदावरीकडे, उत्तरेकडे (गोदा व कृष्णा यांमधील. खालच्या लोकांत रुढ). याचप्रमाणें पुढील दिशावाचक शब्द रुढ आहेत. राखेसमोहरा (राक्षसांच्या दिशेकडे)=दक्षिणेकडे. खालीं—खालता—खाललाकडे=पूर्वेकडे. वर—वरता—वरलाकडे=पश्चिमेकडे इ०

गंगारणें—अक्रि. (कु.) चढून जाणें; गर्व होणें. [सं. ग—गं—गर्व ?]

गंगा—स्त्री. १ गंगा (भागीरथी) नदी; तिचा दैवी अव. तार (देवी); नदी देवता. म्ह० लेंड नाले गंगेस मिळतां गंगा झाले. २ गोदावरी नदी. 'गंगातीरास येऊन रहावें.'—ख २६२३.

—पया १२. ३ (सामा.) पवित्र नदी. 'अथताली एक गंगा झुळ-झुळ वाहे।'—वेप ९८. ४ पवित्र कार्याकरितां घेतलेले पवित्र नदी, झरा, कुंड यांतील पाणी. [सं.] (वाप्र.) ०घेणें, उच्च लणें—गंगेची शपथ घेणें. ०मनाळा घालणें—(कन्हाड.) मन निर्मळ करणें; रुखरुख घालवून टाकणें; केलेला अपराध कवूळ करून विवेकाची टोंचणी बंद करणें. ०यमुना वाहणें—रेंडें येणें; डोळ्यांतून पाणी येणें (दोन्ही डोळ्यांतील अश्रुधारा वाहून गंगा-यमुना नद्यांप्रमाणें एकत्र मिळतात यावरून). (आळशाचर) गंगा लोटणें—आपोआप फायदा होण्याची संधि येणें. (वाहते) गंगेत हात घुणें—दुसरा मज्जुय एखादे पुण्यकृत्य करीत असतां त्यास थोडासा हातभार लावून त्याच्या पुण्यांत वटिकरी होणें; कोणाचे नुकसान न करतां सहजगत्या होण्यासारखा आपला फायदा करून घेणें. गंगेतील पाणी गंगेत सोडणें—उपकार फेडतांना नम्रपणें योजावयाचा वाकप्रचार. गंगेस(त)घोडे नहाणें—आरंभिलेले महत्कृत्य शेवटास जाणें; मगीरथ प्रयत्न करून कृतकृत्य होणें (महाराष्ट्रातील चोडणांना, पेशव्यांनीं गंगेच्या म्हणजे भागीरथीच्या आसपासचा प्रांत जिंकून तिचे पाणी पाजलें व मराठी साम्राज्य स्थापिलें यावरून). 'एकदाचा हा कोश संपविला म्हणजे गंगेस घोडे न्हायले.'—शास्त्रीको. म्ह० १ बाहिली ती गंगा राहिले तें तीर्थ; वाहती गंगा आणि चालता धर्म=सबळ हातानें व औदार्यानें केलेला खर्च. (कारण खर्च झालेल्या व शिक्षक टाकलेल्या दोन्हीहि पैशांपासून फायदाच होणार). (अ) गंगास्नान व तुंगापान=गंगेस घोडे नहाणें (मराठ्यांनीं उत्तरेकडे भागीरथी व दक्षिणेकडे तुंग-भद्रा यांमध्ये साम्राज्य स्थापिलें त्यावरून). (आ) संन्यासी प्रताप राहणें (गंगेचे स्नान व तुंगा नदीचे पाणी पिणें); कोठेहि खाणें—पिणें व रहाणें. सामाशब्द— ०गोत—न. ग्रामपंचायत; जातगंगा (बादाच्या निकाळासाठीं जमलेली). ०जमनी—जमनी—वि. १ ज्याचा एका बाजूचा कांठ एका रंगाचा व दुसरा दुसऱ्या रंगाचा असतो असें (घोतर इ०). २ मिश्र व विसरवण वस्तूंचा समागम किंवा संयोग; मिश्र; संकरज. 'परस्पर विरोधी

जसे-इंग्रजी मराठी विचार एकत्र करून गंगाजम्नी पुस्तक करण्या-
पेक्षा...नवीनच पुस्तक लिहिणें बरें. ' -विकारविकसित. [हिं.
गंगा+जम्ना=यमुना] ०जळ-जळरुपर्श-जळशपथ-नपुं. जी.
गंगेची शपथ घेणें; गंगेचें पाणी हातांत घेऊन शपथ घेणें (शपथेचा
एक प्रकार). ०जळी-झी. १ गंगा किंवा हुसण्या पवित्र नदीचें
पाणी ठेवण्याचें पात्र. २ मोठा खजिना; कायम शिल्लकीचा खजिना;
ज्या शिल्लकीला कधीं हात लाबावयाचा नाही ती शिल्लक (शिने
सरकारच्या खजिन्याला गंगाजळी असें नांव आहे). ' पैशानें
गच्च भरलेली गंगाजळी हातीं लागली. ' -संभाजी. ३ चक्री
नोटा बटविण्याकरितां वेळेवर उपयोगी पडावा म्हणून ठेवलेला
रोकड किंवा सोनें यांचा सांठा. ०तीर-न. गोदावरीच्या कांठाचा
प्रदेश; गंगवडी. ०तिन्या-वि. गंगयवचा पहा. ०द्वार-न. १
त्र्यंबक गांवीं असलेलें गंगा प्रगट होण्याचें ठिकाण; गोदावरीचें
उगमस्थान. ' गंगाद्वारे कुशावर्ते ' २ हरिद्वार (या ठिकाणीं गंगा
हिमालयावरून प्रथम सपाट प्रदेशावर खाली उतरली आहे).
०पाट-ठ-पु. घोड्याच्या छातीवरील लांब केंसांची गोम. ही
छुम मानितात. हिचीं कांहीं लक्षणें बार्ड असतात. -मोळ
०पुत्र-पु. (गंगेमुळे यांची उपजीविका होते म्हणून). १ काशी
क्षेत्रातील पंथ्या; गंगेवरचा अधिकारी ब्राह्मण. २ एक हलकी ब्राह्मण
जात. हे आपणाला कनोजी म्हणवितात. गंगातीरावर पंढरेशिरी
किंवा चेतकी करून राहतात. ०पूजन-न. १ काशीयात्रा करून
गांवीं आल्यावर बरोबर आणिलेल्या गंगेचें पूजन करून तें तीर्थ
आसेष्टाना देण्याचा विधि. २ सिंहस्थ-कन्यागतांत आश्वविधी
नंतर गोदावरी-कृष्णा नदीचें केलेलें पूजन. ०प्रदक्षिणा-झी.
त्र्यंबकेश्वरी गोदावरीस उजवी बातलेली प्रदक्षिणा; गोदावरी प्रद-
क्षिणा. ०प्रवाह-पु. १ गंगेच्या ओघांत-सोडणें (मृताच्या
अस्थी, राख; किंवा देवावरचा निर्मास्य). २ गंगेचा प्रवाह,
ओघ. ०भागीरथी-झी. वयस्क विषवा झीस लिहिण्याचा माय-
ना; याच्या उलट सौभाग्यवती. ०मेढ-झी. तीर्थक्षेत्री गेल्यावर
तेथील तीर्थांचें प्रथम दर्शन घेण्याचा विधि. ०माती, सृष्टिका
-झी. गोपीचंदनासारखी, गंगाकांठची पांढरी माती. ०माहात्म्य
-न. गंगेच्या स्तुतिपर कविता; गंगाप्रशस्तिकाव्य. ०वती-झी.
निरगुडी वनस्पती. ' म्हणोनि बोल जन्ही गंगावती । तरी स्वीकारल
कीं । ' -झा ९.१४. ०वळ-पु. गयावळ पहा. ०सागर-पु.
गंगेचें (समुद्राशीं जेथें संगम झाला तेथील) मुळ. ०सागर
संगम-पु. गंगा ज्या ठिकाणीं सागराला मिळतें तें ठिकाण.
०सागरी-वि. रंगीत (काळें, तांबडें) कांठी, काठाचें (घोतर,
पातळ इ०). गंगोत्री-झी. १ गंगेचें उगमस्थान. हे गडवाल
संस्थानांत आहे. २ वीत, दीबवीत उंचीचें व तांबूस फुलांचें एक
झुप. ताप आला असतां याचा रस अंगास चोळतात. -झेया

४४. [गंगा+उतरणें] गंगोत्साह-पु. गंगेच्या आराधनेसाठीं
पुराण, कीर्तन, ब्राह्मणभोजन इ० करणें; उत्सव करणें; गंगेचा
उत्सव. [सं. गंगा+उत्साह=उत्सव] गंगोदक-न. गंगेचें किंवा
पवित्र तीर्थांचें पाणी; तीर्थ. [सं.]

गंगावन-न. तातेंरी किंवा नेपाळ देशातील वनगायीच्या
शेपटीचे काळे केंस; झियांचे केंस थोडे असल्यास वेणी घाल्तांना
हे त्यांत मिसळतात; कृत्रिम केंस (अलीकडे अंबाव्याची चाल
पडल्यामुळे गंगावन मागें पडलें). ०घनी सडका-झीवन.
(बडोदें) हत्तीच्या कानांपासून पायापर्यंत लांबणाऱ्या लांब माळा.
-खानगीखातें, सामानांसंबंधी लागतीचे नियम ५५.

गंगाळ-न. घंगाल; अर्धगोलाकार, स्नानाचें किंवा घुण्याचें,
पाणी ठेवण्याचें धातुपात्र. याला घरण्यासाठीं कड्या असतात.
[सं. गंगालय] ०पोतें-न. फाजील पोळक व मोठा अंगरखा;
भक्कळ, ऐसपैस अंगवस्त्र इ० गंगाळें टोपलें-न. गंगाळाच्या
माकाराचें टोपलें.

गंगेरी-पान-न. विड्याच्या पानांची एक जात; हीं पानें
काळसर असतात. ' तवकीं मरोन गंगेरी पानें । ' -नब २०.१०१.

[गंगातीर]

गच्च-वि. घड; गच्च पहा. -पु. आवळून राहिलेला जमाव;
वस्तु. ' आम्ही जागा पाहून तोफा घुक मोगळाच्या गचावर
फौजेच्या केल्या. ' -पेद १.१.

गच्च-पु. ठोका; टोक. ' काळोखी रात्र अचारी दुसरे प्रहरी ।
वाचतो गच अखराचा राजदरबारी । ' -होला १५. [घ्व.]

गच्च-कण-कन-कर-विशी-किवि. मळ वस्तुमध्यें
दुसरा पदार्थ शिरतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें; गच असा
शब्द होऊन (बघांत पाणी घेणें, चिखलांत पाय जाणें इ०).
' गचकन तीर मारला-माला मोसकला-पोटांत खोंचला; गचकन
-पाय चिखलांत शिरला-गेला-स्तला-मरला. '

गचक-पु. (व.) गाडीरस्त्यावरील खडा. [घ्व. गच्]

गचक-झी. १ विपुलता; गर्दी. २ चैनबाजी; चंगळ; ऐषा-
म. -किवि. १ विपुलतेनें; दाटीनें; चंगराचेंगरीनें; रगडून;
रुचकावून; भरपूर (पाकस, पीक, पैका, चांगल्या वस्तू); २
प्रशस्तपणें; वेलावक; निर्घोक (मेजवानी, घुमाळी).

गचकणी-झी. १ हिसका; सडका. २ गचकी पहा. [गचकणें]

गचकणें-अकि. १ हिसका बसणें; आचकणें; हचकणें;
आचका बसणें (खळग्यांत किंवा पुरता न टेकलेल्या दगडावर
अवचित पाय पडून). २ (ल.) मरणें; गचणें. [गचका]

गचकवणें-कि. (वे.) मारणें.

गचकळणें-अकि. १ गचका खाणें (व्यापारांत निमाव न
सांगल्यानें). २ नदी इ० मध्यें नाकातोडांत पाणी जाऊन बाबरे

होऊन खालीवर होणे. ३ (ल.) हालअपेष्टांशीं झगडणे; संकटांत खितपत राहणे. [गंचकळी]

गंचकळी, गंचगळी—स्त्री. १ गटंगळी; डुबकी (डुबत्या माणसाची). २ (ल.) निकराचा झगडा, प्रयत्न; सर्व प्रकारें खटपट; घडपड. ३ आरंभिलेल्या कार्यांत मयादिकांमुळे कुंठित होण्याची अवस्था. ०ळ्या खाणें—अडखळत, चांचरत वोलणें, वाचणें. ' तो योळण्यांत गंचकळ्या खातो. ' [ध्व.]

गंचका—पु. १ अकस्मात् वसणारा हिसका; झटका; घझा; आंचका. २ (ल.) झडा, दगड इ० हिसका वसण्याची जागा (ज्यामुळे आचका वसतो अशी). ' तो तेंचें गंचका आहे वरें, तेथून गाढा सांभाळून ने. ' ३ (ल.) हुदैवाचा घाला, तडाखा, ठोकर; व्यवहारांतील तोडा. ४ (ल.) फांस; जाळें; चोरखळी; सांपळा; झडा. ५ एखाद्या लेखांतील डुवोंच स्पळ; मेख; कोवें. ६ मळ व आवाज होणाऱ्या पदार्थांत मारलेला गुहा, ठोसा. [ध्व. गच्]

गंचकी—स्त्री. १ गंचका अर्थ १, २, ४ पहा. २ बारीक लहान ठेंकर किंवा उचकी. (कि० देणें). [गंचका]

गंचक्या—वि. खांचखुण्याचा; विषम; सपाट नसणारा. ०उतार—पु. खांचखळगे, चढउतार, गंचगचीत असा नदीचा उतार; उतारूस गंच। गंच। आंचके वसविणारा उतार. ' कणोंल येथें यमुनेस गंचक्या उतार होता. ' —भाव १२४.

गंचगच—स्त्री. १ चिखळांत होणारा वस्तूचा आवाज. २ (ल.) रेंदाड; चिखल. ३ ढिलाई. ४ अडगळ; गळाठा; गंचपण पहा. ' न कळतां करीं कार्यें जें तें। तें काम तत्काळचि होतें। गंचगचेत पडतां तें। चमत्कारें नव्हे ॥ ' —दा १९.९.१३.

गंचगच—चां—क्रिवि. उताविलपणानें, खातांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; मचामचां. (कि० खाणें; जेवणें).

गंचगचीत—वि. १ गजगचीत; लवळवीत; हुळहुळीत; चिकण (चिखल). २ (ल.) भरपूर; विपुल; रगड; दाट (पीक, पैसा, आयात जिंस, मेजवानी, उचळपट्टी). ३ गजवचीत; तत्पर; चूर; उद्योगी; कामसु; गोंगाटाचे (गांव, घर) (गंचगचीत व गजगचीत यांत भेद एवढाच कीं, पहिल्याचा अर्थ रेंडारेटी, जेंगराचेंगरी असा होतो तर दुसऱ्याचा गोंगाड; वजवज; भरलेला आवाज असा होतो). [ध्व. गच्]

गंचगिरी—स्त्री. १ जुनेगच्ची. २ जुनेगच्चीची क्रिया; जुनेगच्ची करणें. [फा. गच=जुना, सिमेंट, गच्ची]

गंचणें—अक्रि. (चिखल इ०) मळ पदार्थांत रुतणें; गंचकणें पहा. [ध्व. गच]

गंचंदा, गंचांदा, गंचांदा, गंचंदी, गंचांदी, गंचोंदी—स्त्री. १ हिसका; घझा; आंचका (सचीव प्राण्यास वसलेला). (कि० देणें; मारणें). २ गंचांदा पहा. [गच]

गचपच—स्त्री. रेंदा; चिखल; राड. गच—कण पहा.

गचपण—न. १ कचरा; पडझड; गळाठा; अडगळ. २ पसाऱ्याची किंवा अडगळीची स्थिति. ३ गवत, लव्हाळा इ० रानटी झाडे जगविलेली जागा; ऐतण; ऐचण.

गचमुडी—स्त्री. (गो.) चिकार गर्दी.

गचा—पु. दाटी; गर्दी; समुदाय. [गच] ०ड—न. १ (कों.) झाडे, गवत इ० चें दाट रान. २ निविडपणा; घनता; अमेथता (भरण्या, झाडीझुडप यांची). —वि. (व.) पुष्कळ; भरपूर. ०चोच—क्रिवि. दाटीनें; गर्दीनें; खेदून. [ध्व.] ०चोची—स्त्री. खेंचाखेंच; जेंगराचेंगरी; फार दाटी. [ध्व.]

गचागच—चां—क्रिवि. १ वसांडसां; मडामडां; गडागडां. (कि० पिणें; खाणें; गिलणें). उतावीळपणें गिलतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. २ झोंपेची झापड येण्याच्या स्थितीप्रमाणें. ' गचागच झोंप येती किंवा डोळे झांकतात. ' ३ गच—कण—कन पहा. (मात्र एकसारखी क्रिया असतांना योजना). [ध्व. गच]

गचाच—क्रिवि. गच—कण—कन पहा. (मात्र उत्कटपणा, अतिशयितता असतांना वापरतात).

गचाटी, गचांडी, गचोंडी, गचोरा—स्त्रीपु. हाताचा पंजा मानेवर ठेवून दिलेला घझा; अर्धचंद्र. (कि० देणें; मारणें). २ (धरण्याच्या वेळीं) मान; गळा. (कि० धरणें). ' शिवराय्या, गचांडी सोडून माझे छातीवरून घेऊ. ' वाळ—२. १४४. [गचा=गळा]

गचापिची—स्त्री. (व.) एकमेकांची गच्ची (मानगुटी) पिचकण्यापर्यंत झालेले भांडण. [गचा+पिचणें]

गचावोचा—पु. मान व हुंगण; फरा व हुंगण (जनावरांचें). [गचा=गर्दन, गळा+वोचा=हुंगण, गुदद्वार] ०एक असणें—(निंदार्थी) फार लह असणें; गवजुल होणें (अतिशय लह वैल, खळखळीत किंवा पुष्ट माणूस यांसंबंधी वापरतात). ' मिष्टान्न खावयाला मिळतें मग त्याचा गचावोचा एक होईल तर काय झालें. '

गचावणी—स्त्री. गटंगळी; गंचकळी. [गचावणें]

गचावणें—अक्रि. १ गंचकळणें; गटंगळ्या खाणें; खालीं—वर डुबकळ्या खाणें (डुबणाऱ्या माणसानें). २ उद्योगधंद्यांत बूड लागणें. ३ अडखळणें; डोवडी वळणें; धैर्य सुटणें. ४ कुंठणें; तुट पडणें. ५ (कु.) मरणें. [राच]

गचा(क्या)ळी—लथा, गचाळखोर—वि. १ गप्पीदास; बकबक करणारा; चेष्टेखोर; वाचाळ. २ गवाळ; सोंगळ; गैदी; अव्यवस्थित (माणूस, धर्तपूक, कृत्य). ३ नेमळट. [का. गयाळ=अव्यवस्थित; ध्व. गच]

गचाळकी, गचाळी, गचाळचाळे—स्त्रीपुणव. १ गप्पाटप्पा; निरर्थक सांगणें किंवा वोलणें. २ गवाळपणा; बाईट, वाणें-रेंचे वाळे.

गची-चि-ची. १ (गो.) गळा; मान. 'तो गचिचे घरुनि मागारा। आंतु घाली।' -शा ६.२३६. २ गचांडी; अर्धचंद्र. 'म्हणे आतां यासि गचि देउन दवडा।' -पंच ४.४.

गचेंडा-वि. (कों.) मोठा; वडाकडा; दांडगा; गवदुल; लहानिंरजन.

गचोटा-पु. (माण.) (गालाल घेतलेला) चिमटा. (कि० घेणे). [गच्चा]

गचोरा-पु. धान्याचीं कणसे निसवणे; कणसे घेणे. 'जोघले गचोन्यास आले.' [गच्चा=कणीस]

गचोरा-पु. मुठीने मारलेला गुदा, ठोसा, धक्का. [गच]

गच्च-क्रि. ताणून; घट्ट; आवळून; मजयुतीने; बळकट; खेदून; दाटीने; खच्चून; ठेचून (वाघणे, आवळणे, कोंडणे इ०). -वि. १ आवळ; घट्ट (गांठ, पदार्थ इ०). २ निविड; घन (दाटी, झाडी). 'या गावाला गच्च झाडी आहे.' [घं. हि. गच; थ. गच]

गच्च-पु. १ जुना. 'स्वल्पमात्र दरज असेल तरी गच्च लावून पाझर न फुटे असे करावे.' -मराभा ३२. २ जुनेगच्ची. 'तळघरांत गच्च करावा.' -मराभा ३२. [फा. गच्; हि. गच; का. गच्ची=जुना]

गच्चा-पु. १ (नाशिक) चांगले भरदार कणीस (धान्याचे) २ मरगच्च कणीस असण्याची स्थिति. 'शेताचे गच्चे बाहेर पडले.' 'वाजरीने गच्चा घरला.' ३ (निदारी) लठ्ठ, फुगीर गाल; गालांचा फुगीरपणा. 'गालांचे गच्चे फुगले-घरले-वसले-तोडले.' [गच्च]

गच्चा-पु. (व.) मध्य; मधला भाग.

गच्चाबुच्चा-पु. कां कं करणे; अळटळ. (कि० घाणे; घेणे; लावणे). -क्रि. अडखळत; अळटळ करित; चांचरत. (कि० बोलणे; करणे). [थ. गच]

गच्ची-झी. जुन्याची केलेली मुई; आगाशी; जुना वसवून केलेली जमीन. गच्च पहा. [फा. गच]

गच्ची-झी. गर्दी; जंगराचेगरी; दामटी बळण्याची स्थिति. [गच]

गच्ची-झी. (नाशिक.) डोलकाठीस आडवी टांगलेली काठी सुरक्षित ठेवण्यासाठी बापरलेले बंद आणि दांताळी.

गच्ची-झी. मानेस दिलेली डोसणी; गचांडी; गचांडी देण्याच्या वेळची मान; मानेचा कांटा; नरडी; मानगुटी. 'तुमच्या गच्चीवर सूत वसेल.'

गच्ची-झी. (निदारी) गाल; गालफड (चिमटा घेणे, निरडणे, चपराक घेणे इ० वेळी बापरतात). 'गच्ची दाबून-घरली-फोडली-सुरगाळली-दुखवली-मुजली-फुगली.'

गच्च-पु. (कर.) टाळा; नकार; हकालपट्टी. डच्च पहा. 'अभ्यासाला आज गच्च दिलास पण परिणाम चांगला होणार नाही.' [थ.]

गच्छ-पु. गणित किंवा सुमितिषेणीतील पदसंख्या. -छं १६३. [सं.]

गच्छ-पु. १ समुदाय; संघात. २ जैनांतील पंच; शाखा. उदा० तपागच्छ. [सं.]

गच्छ, गच्छंती, गच्छंतीचे-झी. गमन; दूर पळणे; पळ; तोंड काळे करणे; काढता पाय घेणे. (कि० करणे; म्हणणे). 'केले गच्छ भाद्रपद वयांतिल घडीस।' -ऐपो ३१७. 'तो आला आला इतके ऐकतांच त्याने गच्छंती केली.' [सं. गम्-गच्छ]

गच्छणे-अकि. (क.) जाणे. (सुतकाळी प्रयोग). 'ऐशी तो कठिणोत्तरे वतुनियां मातेसवे गच्छला।' -वसविल्ले, गज-गौरीमत १६. 'वीर गच्छले सैन्य घेउनली.' -लवकुशाख्यान. गच्छंती-झी. १ समाप्ति; नाश; मृत्यु. 'इंग्लंडांत तर दोषांची गच्छंती झाल्याचे वर्तमान मुळां पत्रांतून जाहीर झाले होते.' -नि ७३३. (कि० करणे; होणे). २ परामव; सामर्थ्य-मंग.

गज-पु. १ लोखंडी सळई किंवा तिचा लांब तुकडा. (जाळी, खिडकी, कडवा यांतील). 'खिडकीचे गज बांधिले.' २ (पाणरहाट) पोहण्याच्या कांठाशी बसविलेला लोखंडी तुकडा. ३ बंदुकीत दारू ठासण्याची लोखंडी रळई. ४ (विण-काम) वशातरण्याच्या गांठी देतांना तंग ठेवणारी लोखंडी ३।४ हात लांबीची गोल सळई. ५ सारंगी इ० तंतुबाचे नाजविण्यास बांधिलेल्या लांकडी काठीस दोन्ही टोंकांस घोळ्याचे केंस बांधून तयार केलेली वजुकली. ६ लांबीचे एक परिमाण; चौवीस तस किंवा दोन फूट लांबीचे कापड मोजण्याचे लोखंडी किंवा लांकडी पट्टेचे एक माप; वार (सरासरी तीन फूट). कापड मापण्याचे प्राचन (इंग्रजी याबाबरोबर याचे प्रमाण धरितात). ७ वरील मापाच्या लांबीची पट्टी. 'त्यास तट, गजाप्रमाणे नेमून यावे.' -विश्वगुप्त ३५. ८ वरील मापाने मापलेले परिमाण (कापड इ०चे); गजाने परिमित वजावि पदार्थ. ९ तळें, विहीर यांची पाळ, बरवंडी, कांठ. १० प्रमाण; सामर्थ्य; शक्ति. ११ विहीर इ० कांचे बंदिस्तीस, गजाचे प्रमाण भरले असतां जें चिन्ह दाखवितात त्या चिन्हापर्यंतचे बंदिस्तीचे अंग, काम. 'रात्रीच्या पावसाचे विहिरीचा एक गज बुडाला.' [फ्र. गझ] ० पुटी-वि. गजपुटाने सिद्ध केलेले (औषध). ० पुट-ठ-न. औषध तयार करण्याची क्रिया. एक गज औरसचौरस व खोल झळगा खणून, त्यांत गोंवऱ्या, बकरीच्या लेंब्या इ० जळवण झालीवर घाबून त्यामध्ये रसायन किंवा औषधी द्रव्ये ठेवून त्यांस केलेला अभिसंस्कार. (कि० देणे;

करणे). [गज=एक माप+पुट] ०मोंगळी-झी. छपराच्या मोहो-
टीच्या पावाच्या वर चार बोटे संचीच्या खिच्या मारून त्यावर
बसविलेला लोखंडी लांबतुकडा (कौले खाली बसवून नयेत म्हणून);
(दोन खिष्टपांतीक अंतर साधारण ५ पन्हाळींचे). ०मोजणी-
झी. जमीन गजाने मोजण्याची पद्धति; जमीन मोजणी (जमीन
मोजणीचा गज निरनिराळ्या लांबीचा असे. २९ ते ३५ इंचा-
पर्यंत तो असे. साधारणतः ३३ इंचांचा गज सरकारी मोजणीत
वरला जाई). ०चार-गजाने मोजून दिलेले. 'वाटिले ठाण कुणाला
गजवार.' -ऐपो २००.

गज-पु. हत्ती. [सं.] सामास्य-०कर्णी-वि. हत्तीप्रमाणे
कान असलेला. ०कुंम-न. हत्तीचे गंडस्थळ. 'स्वर्गाते गजकुंम
मेढुमिन कीं सत्कीर्ति ही घाडिली।' -वैराग्यशतक, श्लोक ४३.
०कोत-पु. १ हत्तीचे गंडस्थळ (!) 'सावळी झेलितां। गजकोती
गुसळितां।' -शिष्ट १०४५. २ हत्तीला टोंचण्याचा आळा. [गज+
सं. कुंत; म. कोत=आळा] ०क्रीडित(करण)-न. (नृत्य) हात
अंशित करून कमरेवर ठेवणे, उजवा हात उतावस्त करणे, उजवा
पाय दोळित करणे. [सं.] ०गति-झी. (हत्तीची चाल) गंभीर व
स्वाभावदार चाल; डौलदार गति, चालणे; हुमकत जाणे; ऐश्वर्यवान
छमका, तोरा. 'गजगती जगतीप्रति दाविते।' -वामन, सीतास्वयंवर
५९. 'हुमकत मुरकत चाले गजगती।' -शाकुंतल. -वि. स्वाभावदार
चालीचा; गजगतीने विधिष्ट. [सं.] ०गमा-गामिनी-झी. गज-
गतीने, ऐटीने चालणारी झी; गजगति झी. [सं.] ०गौर-री-
झी. हत्तीवर ठेवून पुजिलेली पार्वतीची मूर्ति; गजारूढ गौरी.
०गौरीव्रत-न. १ माद्रपदांतील स्त्रियांचे एक व्रत; हस्तनक्षत्रीं
सूर्यप्रवेश होण्याच्या वेळेचे व्रत. यांत सोन्याच्या शंकर, पार्वती व
गणपती यांच्या मूर्ती करून त्या सोन्याच्या हत्तीवर बसवून ब्राह्म-
णास दान देतात. २ हत्तीवर बसविलेल्या पार्वतीचे पूजन. ०घंटा-
झी. हत्तीचा कळप, समुदाय. 'जैसें न गणिजे पंचानने। गजवंटांतें।' -
झा १.९२. [सं. घटा=कळप] ०घंटा-घांटा-झी. १ हत्तीच्या
गळपांतील घांट. २ (ल.) वाचाट; कर्कश; कजाग झी; (विशेषतः)
मोठ्याने माषण करणारी झी. ३ गुप्त गोष्ट फोडणारा मनुष्य;
ज्याच्या पोटांत काही रहात नाही असा. [तुल० का. गज्जे=
घंटा] ०चर्म-न. १ हत्तीचे कातडे. २ घोड्याचा एक रोग,
यांत अंग वारंवार झाडणे, अंगावर चोटे पडणे व हत्तीच्या
अंगाप्रमाणे अंग खरखरीत होणे ही लक्षणे होतात. -अश्वप
२.२५२. ०छाया-छायापर्व-झी. माद्रपदी अमावास्याच्या
सूर्य व चंद्र हस्तनक्षत्रीं येणे, अशा योगाची पर्वणी; हस्तनक्षत्रीं
सूर्य असतां मचानक्षत्रयुक्त त्रयोदशी येणे या योगासहि गजच्छा-
यापर्व म्हणतात. ०छापा-पु. (ताळ) एकताळ; याच्या मात्रा पंधरा
व विभाग, चार असतात. ०छाळ-छा-छा-झी. हत्तीवरील मोठा

ध्वज; निशाण. 'गजढाला आंदोळती।' -जै ६७.४८. -पु.
निशाणाचा हत्ती. 'लाविला गजढाला।' -ऐपो १४. [छाळ=
निशाण] ०दंत-पु. १ (हत्तीचा दांत) हस्तिदंत. २ घोड्याचा हत्ती;
सारखा बाहेर आलेला दांत, मुळा; असा घोडा (हा अशुभकारक
मानितात). -अश्वप १. १०५. ३ (संयुक्तहस्त) (नृत्य) खांधा-
स्तक्या सरळ रेषेत दोन्ही हातांचीं कोंपरे उंच करणे व डोक्याच्या
प्रत्येक बाजूस हातांचीं बोटे एकमेकांस चिकटवून उंच करून त्यांस
घोडा स्वरूपा पाडणे. गजंदर-वि. गजेंदर; गजेंद्र पहा. गज+ख-
न. हत्तीच्या पायांचे नख (हे औषधी असते). ०नेत्र-झी-वि.
१ हत्तीच्या डोक्याप्रमाणे डोळे असणारा; दारीक, मिचमिच्या
डोळ्यांचा. २ अशु दंडीचा; उलट्या वाहुलया असलेला. ०पति-
पु. १ हत्तीचा घनी; हत्ती बाळगणारा ऐश्वर्यवान माणूस. २ गज-
दळाचा सेनापति. ३ (विनोदार्थी) धोतराऐवजी गजा (पंचा)
नेसलेला. ४ ऐरावत. 'कां मांडुरी लोकांचा घोडा। गजपतिही
मानी घोडा।' -झा १६.२२५. ५ ओरिसा येथील राजांचे
विरुद. ०पिंपळी-झी. १ एक औषधी झाड; मिरवेळ. २
मिरवेळीवर आलेल्या शेंगा (औषधी). ०भार-पु. गजदळाचा
समावेश असलेले सैन्य. २ हत्तीचा कळप, झुंड. ०मस्तकारूढ-
वि. १ हत्तीच्या गंडस्थळावर बसलेला. २ (ल.) अतिशय गर्विष्ठ;
मगलूर. ०मुख-न. हत्तीचे तोंड. -पु. गणपती देवता. 'नमिला
गजमुख ज्याचे सेवुनि मृदु मधुर बोल कानांहीं।' -मोस्फुटभार्या
(नवनीत पृ. २५४). ०मृत्तिका-झी. (एका विशिष्ट अनुष्ठानांत
लागणारी) हत्तीच्या पायाखालची माती; मृत्तिका पहा. ०राज-
पु. मोठा हत्ती; हत्तीला बहुमानाने म्हणतात. 'चेतोचि घांस गज-
राज कधी बडाई॥' ०चदन-पु. गणपती देव. ०चेल-झी.
तांडुळाची एक जात. ०धडा-झी. प्रारंभी मोठा डौल किंवा
गाजावाजा दाखविणारे पण परिणामी अगदीच धुत्र ठरणारे काम
किंवा त्याचा प्रकार; मपकेदार व विस्तृत पण निरर्थक काम;
डोंगर पोखलून उंदीर काढणे. 'हा या प्रयोजनां हजार रुपये
खर्च करील असा डौल दिसतो खरा परंतु शेवटीं गजभ्रष्टा झाली
नाही म्हणजे पुरे।' [गज+भ्रष्टा] ०सिंहासन-न. हत्तीच्या
आकाराचे आसन. ०स्कंधीं बसणे-नवीन मिळालेल्या वैभवात
पहिली ओळख विसरणे; गर्वाने फुगणे; आढ्यताखोर होणे.
०स्नान-न. (हत्तीस स्नान घातल्यावर किंवा त्याने स्वतः
सोंडेने स्नान केल्यावर तो आपल्या अंगावर पुन्हा धूळ, विखल
उबवितो त्यावरून) निष्फळ प्रयत्न; विपरीत फळ मिळालेला
प्रयत्न; वरं होण्याकरितां योजले असतां उलट रोग वाढविणारे
उपाय. गजांत लक्ष्मी-झी. १ दाराशीं हत्ती झुलण्याइतकी
म्हणजे हत्ती पोसण्याइतकी श्रीमंती; अतोनात श्रीमंती, वैभव.
२ (विनोदाने) अतिशय दारिद्र्य; धोतर विकत घेण्यास पैसा
नसल्याने गजा (पंचा) विकत घेण्याची पाळी येणे. ३ (विनोदाने)

अंगावरील गजकर्ण; नायटे. 'तुला गजांतलक्ष्मी प्राप्त झाली!' [गज+अंत+लक्ष्मी]

गंज—पु. १ ठीग; रास; उडवें; डिगारा; गंजी; संचय (धान्य, गवत, लांकूड, गट्टा इ० चा). 'दिर्घांत माईना मुढदा गंज पडला।'—ऐपे ११३. २ पेटी; पड; धोकटी; वेष्टन; नळ-काडें (गणिताचीं यंत्र, लेखनसाहित्य, फण्या, कुंवे, वस्तरे, पान, पात, मळसुत्र, कटि इ० ठेवण्याची पेटी. पान, सुपारी, चुना, इ० ठेवण्याचे पुडे). ३ हत्यारें, सामान ठेवण्याची पेटी. ४ पेठ; हाठ; वाजार; हा शब्द दुसऱ्या एखाद्या शब्दाशी जोडून येतो. उदा. थगड-गंज; दारागंज; कपटन गंज. 'पुणें शहरांत गंज पेठ आहे.' ५ (खा.) (सोनारी) धुंगळ, कर्णफुल्ले इ०च्या ठावीची पडी. —वि. (व.) पुष्कळ; फार; गडगंच; लई. 'गंज पैसा हाय.' 'आज गंज काम झालें.' [फा. गंज; सि. गंज; वं. गंज]

गंज—पु. १ (ना.) पाणी सांठविण्याचा मोठा तांब्याचा हांडा. २ एक उमंट मांडें. ३ (व.) पातेंलें; बोयुणें (उमंट).

गंज—पु. १ तांब; जंग (लोखंडावर चवणारा); कीट; २ (ल.) कलंक; डाग. [सं. गंजन; प्रा. गंजण=डाग, कलंक; फा. झंग] गंजणें—अकि. गंज लागणें; कीट चढणें. जंगणें पहा.

गजक—पु. १. वैपुल्य; सुमिद्ध; आबादानी; सुकाळ. [फा. गजक]

गजकर्ण—न. एक अतिशय खाज सुटणारा व पसरत जाणारा त्वचारोग. वाढण्याचीं पानें कांजीत वाढून त्याचा लेप केल्याने गजकर्ण, दह, कोव, खरून यांचा नाश होतो. —योर २. ३६४. [सं.]—णीं—खी. १ वरील रोग बरा करणारी एक वनस्पती. २ (योग) अपानवायूला कर्ण करून कंठाशीं आपून पोटातील दूषित पदार्थ उद्धमित करण्याची क्रिया. —संयोग ३५७.

गजकाठ्या—खी. न्हाणवळीच्या मखराचे खांब. —बदलापूर २४१.

गजकिंकारी—खी. (व.) गोखरू; सराटा. [सं.]

गजगज—खी. १ गळबळा; गजबज; गोंगाट (गदींतील माणसांचा); गडबड. 'मुखसमयाची गजगज।'—वेसीस्व ३.२४. २ विषविष; किलबिल (चिमण्यांची). [सं. गज=गोरुणें; फा. गज] —वि. सरपूर; पोढर. 'समर्थ जेविले गजगजा।'—सप्र १५.३५.

गजगज—पु. (गों.) कप्पा; उकाडा.

गजगजणें—कि. १ गजबजणें; उद्योगी असणें; भरलेलें असणें (गांव, घर). २ मरणें; मरून येणें. 'रायां गहिवर गजगजे।'—वेसीस्व २.८. [अ.]

गजगजाट—पु. गजबजाट; बोधा; गडबड; गाजाबाजा (कुर्यांचा); गदीं; फलकडाट (माणसांचा); किलबिलाट; चिब-चिब; गुजारव; गुणगुण; गोंगाट (माझा, पक्षी यांचा). [अ.]

गजगजीत—वि. १ गळबळेले; गजबजलेले; भरलेले (घर, गांव इ०). २ गडबडपा (माणूस). [अ.]

गजगा—पु. सागरगोटा; गजरगोटीचे फळ; एका कटिरी वेळाचे फळ. [फा. गजुणे]

गजगाजळा—पु. बोलवाला. 'झुळीं लिहिण्यावाचण्याचा गजगाजळा आहे.'—लो. ठिकाणें ५० वर्षांचे चरित्र १.७. [गजगज]

गजगोटा—पु. (ना.) समारंभांत वार काढण्यासाठीं दाब मरलेला व मोठा वार होणारा एक गोटा. [अ. गज+गोटा]

गजणें—अकि. १ घरीरांत जिरले जाण्याइतपत मर्दन करणें; चोळणें (तूप, उटी इ०). २ चोळणें; रगडणें; वांसणें. ३ (प्रा.) मागें टाकणें; चढ करणें; वरचढ होणें.

गजन—पु. युरोपमध्ये गोड्या पाण्यांत आढळणारा एक मासा. —प्राणिमो ८१.

गजनी—खी. अर्धसुती व अर्धरेसमी, एका बाजूनें रंगीत, वर पडे किंवा रेखा असलेले कापड; गजनी येथें तयार होणारें उंची कापड. —वि. वरीलकापडाची (चोळी, परकर इ०). [गजनी शहर]

गजनी—खी. (कर.) एक प्रकारचे गवत. [फा.]

गजपण—न. गजपण पहा.

गजब—पु. १ गडबड; कडक जाचणूक; कडर; जुद्धम. (कि० करणें; मांडणें; चालवणें). 'पर्वदिगार, मोठा गजब जहाला.'

—चित्रशुत ४५. २ जोराचे, दबावाचे मायण; गतिप्रदान; मारणें; चवताळून अंगावर जाणें. (कि० करणें). ३ दुःसह तडाखा; दबावा जबर चाला; अवसान खचण्याजोगें संकट; दुःखप्रद दैवी घटना. (कि० होणें; गुदरणें). ४ हव; परिसीमा; कमाळ. [अ. घडव]

एकगजब—पु. (घातक, क्रूर कुर्यांचा) जोर, आवेष्ट, अतिशयितता इ० वर्षाविण्याकरितां योजतात. 'त्यानें एकगजब मांडला.'

—१ तो भयंकर नासाडी करीत आहे (स्वारी, जुद्ध इ० करणारा; भयंकरसांध, पुष्काळ इ०); २ तो जोरातें रडतो (मुलगा); ३ तो जिवंत मुतासारखा मांडतो; ४ तो राक्षसासारखा काम करतो. इ० अर्थ होतील (ज्या शब्दाशीं हा शब्द जोडतात त्या ठिकाणीं त्याच्या अर्थाचा जोरकसपणा दाखविता जातो)

'त्यानें मारण्याचा-लुटण्याचा-रडण्याचा-लडण्याचा-गोरडण्याचा एकगजब मांडला.'

गजबज—खी. १ गडबड; गळबळा; गोंगाट (अनेक माणसांच्या बोलण्याचा). 'गजबज ऐकोनि थोर। उपरीवरी चढला उवावर।'—कथा १.७.२४. २ खळबळ; मनांतील अस्मरचता. 'तेथ मनीं गजबज जाहाली।'—हा १.१८५. ३ गडबड; गोंधळ (एखाद्या दुःखावाक कुर्याचा).

'गजबज बहु झाली माय बांबोनि आली।'—र ३३. [अ. सं. गज; फा. गज=एक जाती]

गजवज्रणे—अकि. १ गलबळ, गडबड, घामघूम, गजगज असणे; मरलेले असणे; उद्योगांत असणे (घर, गांव). 'त्याला मामलत होती तोंवर त्याचे घर गजवजत होतें.' २ विस्मय पावणे; घाबरेणे; गोंधळणे; खडबडणे; धैर्य सुटून घाबरें होणे. 'ऐसी उदास बाक्ये ऐकोनी। मनीं गजवजली त्रिभुवनजननी।'—ह २७. १०१. ३ दाढणे; कोंदलेले भरलेले असणे; कोंदणे. 'नाना रंगी गजवजे। जेसे इंद्रधनुष्य देखिजे।'—झा १५. २४०. ४ (अक-तृक). खळबळ उडणे; हा:हा:कार होणे. 'तंव गजवजिले अंबरी। देवतांगण।'—दाव १११. [गजवज] गजवजून उठणे—वचकून, घावऱ्याघावऱ्या, गोंधळून उठणे (झोप इ० मधून).

गजवज्जीत—वि. १ गजवजलेले; गजगजीत; गलबलीत; उद्योगाने, गलबलीने भरलेले (घर, गांव). २ गडबडचा (मनुष्य). [गजवज]

गजबाव—झी. जुनकामांत बांधलेली विहीर. [फा. गज=जुना+बाव=विहीर]

गजबु—पु. गोंधळ; गजवज; गोंगाट. 'तंव यादवां गजबु जाला।'—उषा १३७१. [सं. गज्=नाद करणे. घ्व. गज]

गजमुड्डी—झी. (गो.) गर्दी; दाटी; गजमुडी पहा.

गजर—पु. १ अनेक वाद्यांचा एकत्रित नाद, घोष. 'गजराची भिळावळ मिरविली।'—ऐपो २१०. २ प्रहराप्रहराच्या शेवटीं तास बाजविणे; तासाचे टोल; घन्गाळाच्या घंटेचा आवाज. ३ कथेत होणारा जयघोष; कीर्तनांत ईश्वरनामाचा शब्द; नामस्मरणाची टाळी. ४ (क.) मोठा शब्द; उंच स्वराची आरोळी. 'परा पश्यंती मध्यमा वैखरी। गजरें गाती चारहि नारी।' ५ बांनोरा; दवंडी. 'मी सांगतो या गोष्टीचा गांवसर गजर करूं वहा.' ६ लौकिक; धिडबडा. [सं. गज्=नाद करणे, ओरडणे; फा. गज=विशिष्ट ध्वनि]

गजरगोटा—पु. सागर-गजरगोटीचे वीं. मुली खेळावयास येतात तो खडा. (इंटा.) गजरपटा.

गजरगोटी, गजरगी—झी. १ सागरगोटीचे झाड. २ सागर-गोटा.

गजरा—पु. १ सागरगोटा. २ लाखगोटी (लहान मुलांच्या खेळांतील).

गजरा—पु. १ पुष्पहार; वेणीतील, हातांतील लहान हार; पुष्पगुच्छ. २ मोती इ० चे कांकण, बांगडी; करसूषण. ३ (सोनारी) दामणाच्या जाडीच्या एका चोट्याच्या मापाच्या व दोन्ही टोकांस फांसे केलेल्या अद्या चांदीच्या सळईवर एक बारीक सूत गुंडाळून तयार होणारा दागिना. ४ पखवाज किंवा तबला यांच्या तोंडांच्या काठाबरोबर जाड व अरंदचामड्याच्या बांदीचा बळकेला वेठ, वेष्टण, वेणीचे कडे; याला भोंकें घेऊन त्या

कातड्यासह भोंकांतून वादी भावळतात. [हिं.] गजरेदार—वि. गज-न्याच्या आकाराचा (अंगरखा) गजऱ्याची आकृतियुक्त. 'गजरेदार आंगरखे जाऊन पोळळ आंगरख्यांची मास पडली,'—नि २८.

गजरा-रो—पु. (क.) ज्याचे मांस खाण्यायोग्य आहे असा एक पक्षी.

गजल—पु. १ (संगीत.) एक फारसी वृत्तांतील गीत; चीज; गज्जल; हा बहुधा ठुमरीयोग्य रागांतच गायला जातो. यांतील विषय आधुनिकाधुनिकांचे यमकपूर्ण प्रेमोद्गार. ताल पस्तु शोभतो. फारसी प्रेमगीत. गजल एकयमकी असून त्यांतील पंक्तियुग्मकांची संख्या पांच ते सतरापर्यंत असते. गज्जलांच्या संग्रहास दिवाण म्हणतात. २ (ताल) एक ताल; याच्या मात्रा ९ व विभाग २ आहेत. [अर. जल्ल]

गजलगोष्टी—झी. गज-गज्जली; वोलणे; संभाषण. गजाल पहा.

गजवा-वे—पुन. कमरेचा कांचा; पैसाचा कसा; (मुंबई) खिसा. [फा. गझावा=हत्तीच्या किंवा उंट्याच्या पाठीवरील पिशवी]

गजविहीर—झी. गजबाव पहा.

गजा-जै—पुन. नेसावयाचा अति लहान पंचा. [गज=एक माप; तु. फा. गझी=एक जाडेंमरडे कापड]

गजाड—वि. (व.) गडगंज; पुळकळ; मरपूर. 'गंजाड आवे आलेत.' [गंज+डीग]

गंजाण—न. (वे.) एक प्रकारचे गवत. गंजनी पहा.

गंजानंद—वि. (विनोदाने.) गजा (पंचा) ने आनंद पावणारा; अल्पसंतुष्ट. [गजा+आनंद]

गंजानन—पु. १ गणेश; गणपती देवता. २ कापूस तोखन घेतांना दोन रत्तलाचा दगड वजनाच्या बाजूला लावतात तो. [गज+आनन]

गंजाल—झी. १ (क.) गोष्ट; कहाणी; रिकामी बटबट; गप्पा; गजलगोष्टी. (क्रि० सांगणे; करणे). २ (राजा.गो.) आरडा-ओरड; कोलाहल; गडबड. [घ्व.]

गंजिफिया—पु. दारुगोळा. 'पन्नास तोफा व पंचवीस गंजिफियाच्या गाळ्या,'—माव ९. [फा. गंजीना=दारुचे कोठार]

गंजि(जी)फा—झी. गज-गंजीफ (खेळण्याच्या विशेषतः दशावतारी, वाटोळ्या १२०) पत्त्यांचा जोड. (क्रि० खेळणे). 'गंजीफा सतरंज चोपड नवे ते नरेंद्री सांग जे।'—सारह ३. ४६. [फा. गंजीफा]

गंजिवेल—झी. करवतीच्या सारखी दात्यांची तलवार ही शत्रूच्या चिलखतास अडकवून त्याला ताब्यांत घेतां येते.

गंजी—झी. हत्तीण. 'गंजी गजघावे नेणों किती। काडी स्ती-बाहेरी।'—एमा १७. ४४७. [सं. गज]

गजी—झी. १ तासून चौरस केलेली लांकडाची कडी; लांब व वारीक मुळक्याचे लांकूड. २ लांब, अरुंद व मरड पोताचे कापड, जाळे; गजवे. [फा. गझी=एक जाडे भरडे कापड]

गंजी—झी. १ लहान रास; गंज; डींग (गवत ६० चा). २ चौघडा पहा. ३ (व.) एकत्र, समायिक वट्टिवाट, उद्योगधंदा; भागी. [गंज]

गंजी—झी. (वे. गो.) कांजी; माताची पेज. [कांजी]

गंजी—झी. (व.) लहान गंज (भाडे); योगोणी.

गंजीकोट—वि. गंजीकोट (जिजी) गांध्या (पैसा) 'अरकाट गंजिकोट.'

गंजीकोट—वि. प्रचंड; विशाल; असंख्य; विपुल; प्रशस्त. [गंजी+कोटि] •कारखाना—पु. फार मोठ, अवाढव्य कारखाना, खातें.

गंजीखाना—पु. १ (कडवा, गवत ६० च्या) अनेक गंजी ठेवण्याची जागा, आहार. २ (ल.) अडगळीची खोली; रोज न लागणारे सामान ठेवण्याची जागा. [फा. गंजीखाना]

गंजीफ—झी. गंजीफांच्या डावांतील एक पत्ता. [फा. गंजीफा]

गंजीफरास—फ्राक—पु. संबंध किंवा अभ्यास बाळांचा विणलेला खमीस, सदरा, आंगरखा. [गंजी+इं. फ्रॉक]

गंजीव—वि. (क.) चुनकामांत वांधलेली (विहीर ६०); याच्या उलट आढाव=नुसती खोदीव. [फा. गज्=चुना]

गंजीवटकन—ण—न. आळपता; दिमाख; मगलरी; ताठा; गर्व; वृथाभिमान. (कि० काढणे; मोडणे=गर्व खंडन करणे या अर्थी). [गंजी+वटकण=ताठा]

गजेकौतुक—पु. १ (कु.) महदाधये. २ वढाई. [गज+कौतुक]

गजेटी—झी—वि. (ना.) गांजेकस; गांजा ओढणारा. [गांजा]

गजेदर—वि. १ प्रचंड; अवाढव्य; मोठी; विस्तृत; अफाट (इमारत, धंदा, कारखाना, खातें, गोष्ट, वाटमाट, खर्च). २ विशाल; चौताल; मोठा (वेष्ट, उच्चस्तंभांत, अरण्ये, पीक, सैन्य, संपत्ति इ०). [सं. गज+इंद्र]

गजेरी—झी. १ नदी, समुद्र, खाडी इ० च्या मरतीने, पुराने वाहून आलेला गाळ, मळी. २ त्या गाळाने बनलेली जमीन; पुळीण.

गंजोली—झी. (ना.) लहानसा गंज.

गज्जा—ज्जे—पुन. पंचा. गजा पहा.

गंजि(झे)ट—न. १ वर्तमानपत्र. २ सरकारी पत्रक. [इं. गंजेट]

शक्रो. ३. २

गझी—गजी (कापड) पहा.

गट—पु. १ मंडळी; टोळी; जमाव; समुदाय; एका कटांतील किंवा जमावांतील मंडळी; मेळा. 'कौन्सिलांत कांहीं गट असतात.' —के १४.६.३०. २ भरणेच टोळी, जमाव (सैन्य, जनावरें यांचा); कंप; जया. ३ बीट; लढ (सोने, रुपें इ० ची). 'तो त्याजवळ सुमारे दोन हजार रुपयांचे चांदीचे गट अनामत ठेवून परत आपल्या गांवी गेला.' —मराठी ३ रें पुस्तक पु. १ (१८७३). ४ (किराणा दुकान) वजनांचा संच. ५ रास; डींग; कांहीं विशिष्ट संख्यांचा समुदाय. [फा. गटि; हि. गठि]

गट—ट्ट—किवि. एखादा पदार्थ त्वरेने गिळण्याच्या वेळेच्या शब्दाचे अनुकरण. [ध्व.] •करणे—गटकाविणे(गिळणे)—१ दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार करणे. २ उधळपट्टीने फस्त करणे. ३ मटकळणे; गिळून टाकणे; सगळे एका बासांत खाणे. 'सहस्रनचि सुदर्शन करि गट चट कटक अंतरायाचे।' —मोसादि १०.८५. •कन—कर—विर्नी—विर्शी—किवि. मरमर; एकदम (खाणे, पिणे याचा वाचक); गटगटां; डसडसां; मटमटां; गट शब्द होईल असे. •कळी, गटंगळी, गटांगळी, गटकळणे—गचकळी, गचकळणे पहा. •गट—टां—किवि. १ गटकन पहा. (कि० पिणे). 'फळे खातीं गटगटां।' —भारा किर्किष्ठा १५.१११. २ उकळणे, कळणे यांतील आवाजाचे अनुकरण. (कि० शिजणे; वाजणे). •गटणे, गटगटावणे—अकि. १ गटकन गिळणे; डसडस पिणे; मटमट खाणे. २ गदगद उकळणे, कळणे (तांदूळ, डाळ, माजी इ०). •गिळथा—गीळ—वि. दुसऱ्याचा पैसा खाणारा; हरामखोर. •गोळा—गटंगोळा—पु. वडाणा; गटाणा; तोंडभर मोठा घास खाणे, कोंबणे. (कि० करणे; कलून टाकणे). गटंगोळा—गटंगोळा वरतीं डोळा—वि. वरून सालसपणा दाखवून सर्वस्व नागविणारा; गोगलगाय पोटांत पाय.

गटगटणे—अकि. गरगरीत, वाटोळी वसणे; तंग वसणे. 'जरिकांड कंतुकी ताठ राठ गटगटली।' —प्रला २३८. [सं. ग्रंथि; म. गांठ—गट्ट]

गटगटीस—वि. १ टपोरे; मोठे व घुंवर; वाटोळे व भरदार (डोळे). २ ठिल्ले; खिळखिळीत; सैल; ढगमगीत; गटगट करणारे; हलणारे (यंत्र). •डोळ्या—वि. ओकरडोळ्या; मोठ्या डोळ्याचा.

गटगटे—न. (अलिबाग) बॉविल; काक्या (मासा).

गटण—नकी. (संगीत) ताल; मात्रा; काळ; गठण पहा.

गटणे—अकि. ठासून उभे राहणे; गटाने उभे राहणे. 'विर सारे नठले, लडू लडू गटके, नाही कुणि हठके।' —देपो २४०. [गट]

गटणें—अक्रि. फसणें; पेचांत येणें. 'त्याला गटव, न गट-
व्यास मला सांग.'

गटपट—जी. (शु.) वाट परिचय; गाढ मैत्री; दोस्ती.
[गट्टी]

गटपट—जी. (व.) सटपट; गडबड; लटपट पहा.

गटपट, गटपटं; गटपटपट—न. १ फुधारी किंवा डौल
मिरविण्याचे भाषण. २ अप्रासंगिक किंवा चुकवाचुकवीचे भाषण;
ठकवाचीची व मूर्खपणाची सवव. ३ गडबडगुंडा; सतरा-पंचरा
वाता. (क्रि० लावणें; मांडणें; चालवणें; लागणें; चालणें).

गटपटणें—अक्रि. (ना.) गोंघळणें; मांडावणें; लटपटणें.

गटर, गटार—न. १ रस्त्याच्या बाजूचे घाण पाणी
बाहून नेणारी मोरी, नाली. २ (छाप.) फर्मा ठोकतांना दोन
पृष्ठांमधील सोडविलेले अंतर. [इ. गटर] ० वातमी—जी. अफवा;
बदला. ० थंड—न. १ निराधार, खोट्या वाता उत्पन्न करणारा.
२ गांवांतील कुठाल लोकांची चकाटपा पिढ्याची चव्हाट्या-
वरील आगा (पूर्वी पुण्यांत संध्याकाळच्या वेळीं गटारांवरील
फरक्यावर बसून गप्पा मारीत. भांग्यामास्ती व सोमेश्वर येथे
गटाराजवळ बसून आचारी-पाणक्ये गांवांतील कुठाल्या करीत
त्यावरून).

गटरफटर—न. सटरफटर; छुद्र गोष्टी; हलक्या-सलक्या
वस्तूंचा संप्रह; अनेक किरकोळ वस्तूंचा एकत्र सांठा.

गटरगावल्या—वि. (व.) वाटेक तो पदार्थ (खावयास)
व वाटेक ती परिस्थिति ज्यास चालते असा विनतकारी (माणूस).

गटागट—टां, गटाट—टां—क्रि. मरामत; ठसवसां;
मंढमंढां; गपगपां. गटगटां पहा. (क्रि० पिणें; खाणें; गिळणें).
'गटागट गोळे मार, म्हणजे लोकर जेवण होईल.' [ध्व.]

गटाणा—पु. गटंगोळा पहा. (क्रि० करणें; करून ठाकणें).
[च. गट+वाणा]

गटाणा—वाटा, वाटाणा पहा.

गटापर्चा—पु. मलाया द्वीपकल्पांतील एक झाड; याचा रस
आठवून त्याचा पांढऱ्या रंगाचा केलेला रांधा. हा पाण्यांत शिज-
विला म्हणजे लवचीक बनतो व बाळविण्यावर पुन्हा कठिण
होतो. याच्या बाजूच्या मुठी, हातांतील काढ्याच्या मुठी, ठसे
बरीरे करतात. [मलाया-गटा=गोंद+पर्चा=एक झाड]

गटुंगा, गटुणा-जा—वि. ठेंगणा पण मजबूत; लहान
आकाराचा पण सडक. [गड]

गटोळा—वि. गोटोळा; वाटोळा; गोळाकार. [गोटा]

गटूट—गट पहा.

गट्ट—वि. गटुंगा पहा.

गट्टपट्ट, गट्टापट्टा, गटापटा—गटपट पहा.

गट्टा—पु. १ गट अर्थ १, २ पहा. २ गट्टा. ३ (क.)
गडा पहा.

गट्टाण—न. (गो.) गटडी; नाश. [गट्टा]

गट्टी—जी. १ वाट मैत्री; सलगी; परिचय. २ निकट संबंध;
एकी; एकत्रपणा; संघ; समुच्चय; जमावाची स्थिति. गट अर्थ १
पहा. (क्रि० करणें; मोडणें). [गट; का. गट्टी]

गट्टू—पु. १ (खा.) गड; अच्छेर पाणी मावेल असे
पितळी मांडे. २ (विडाचे काम) मादीच्या डोक्यावरील टोपण-
खिळा. -वि. ठेंगणाद्वयका पण मजबूत; पुष्ट. [गट]

गट्टेछोड—वि. मालाचे गट्टे सोडून आंतील माल चोर-
णारा. -शर. [गट्टा+हि. छोडना=सोडणें]

गट्टया—गटया पहा.

ग(गं)ठडी—डे—जीन. १ गांठोडे; लहान मोट; गट्टा
(कापडचोपड, चिरगुटपांवरून इ० चा). २ लहान गांठोडे, पुर-
चुंडी (एखाद्या वखाच्या पदरांत थोडेसे रुपये, धान्य, गोटे,
चुनखडी, साखर इ० बांधलेली). ३ (ल.) गुप्त द्रव्य; मालमत्ता;
मांडवळ; पुंजी; संप्रह. 'त्याच्या बापाच्या वेळची गटडी होती
म्हणून ठक्या मारीत होता.' ४ (ल.) दास्त्या अंमलांत किंवा
सुतबाबेने किंवा इतर प्रसंगी हातपाय पोटाशी घेऊन निघेष्ट,
गांठोड्या प्रमाणे पडलेला माणूस. ५ गट्टा; बांधलेली वस्तु; पार्सल.

[सं. ग्रंथ; प्रा. गंठ; हि. गट्टडी] (वाप्र.) ० उपटणें—उचलणें—

पार करणें—लांबविणें—दुसऱ्याची मालमत्ता घेऊन पळणें,

अपहार करणें. ० करणें—बांधणें (हातापायांची)—१ हातपाय

पोटाशी घेऊन पडणें, पाडणें. २ एखाद्याचे हातपाय एकत्र करणें;

मोट बांधणें. ३ मंत्राने एखाद्याच्या हातांतील शक्ती काढून घेऊन

त्यास हतबल करणें, बांधणें; शक्तिहीन करणें. ४ गोंघळविणें;

निरुत्तर करणें; कुंठित करणें; परामभव करणें (वादविवादांत).

० पुरणें—द्रव्य पुरणें. ० होणें—घळणें—१ गुंडाळले जाऊन गट्टा-

होणें; हातपाय एकत्र होऊन बांधले जाणें. २ शक्तिहीन, निरा-

भित होणें; लोळत पडणें; कुंजणें (ताप इ० मध्ये). ३ मरणें.

गठण—जीन. (संगीत) मूर्दंग बाळविण्यांतील एक प्रकार

ताल. ० गांठणें—गठणास आणणें—आपल्या उद्देशांशी

अथवा विचारांशी मिळते करणें, जमविणें. -णास येणें—उद्देश,

विचार, परिणाम यांच्याशी मेल पडणें, पाडणें; पडवून येणें.

[सं. ग्रंथन; हि. गठना]

गठणें—अक्रि. (वे.) वेढणें; गुंडाळणें. [सं. ग्रंथन]

गठली-ळी—जी. गटडी पहा.

गठवा—पु. गंढा; सोन्याचा मणी, हळकंड व चोंगडीची

दशी बांधलेले कच्चे सुत. -बदलापूर २१२. [सं. ग्रंथी]

गठळ—वि. अव्यवस्थित; गबाळ; गडक पहा.

गठळी—जी. १ गुंठी. २ सुरकुती (मुतामवील). [गांठ]

गठ(ठो)ळें—न. गठडी—डें पहा.

गठाण—जी. (व.) मोठी गांठ; गांठोडें; आवळलेला बोजा. ' कापसाच्या लाख गठाणी गाडीवर चढल्या. ' [सं. प्रयत्न]

ग(गं)ठीछोड—वि. १ (गांठोडें सोडणारा) गांठोडें सोडून चोऱ्या करणारा; सामटा; गुप्त ठेवा चोरणारा; विलंदर; अडल (चोर). ' गठीछोडे द्रव्य सोडितो. नाना जाळंकार काढितो. ' —दा ३.७.५०. २ (उप.) कृपण; कट्ट; जो आपला पैसा, मालमत्ता फार अपुन ठेवतो तो. [हिं. गंठी+छोडना]

गठोळी—जी. १ पुरचुडी; लहान गांठोडें (कपडे इ० चे). २ (क.) गुठळी. [गुठळी, गांठ; प्रा. गंठिळ]

गट्ट—वि. १ घट्ट; आठस; गट्ट; बांधेसूत (धारी). २ मांसल; गोंडस (अवयव).

गट्टा—पु. १ बिडा; दिंड; बांधलेला मोठा बोजा (कापड इ० चा); बोजा; भारा (लांकडे, पांन यांचा); (सामा.) घट्ट बांधलेले ओझे. २ (क.) गट. ' अकस्मात भलतेकडून पांच दाहासो, दोनसो असे गट्यांनीं धिरून सात्रस दुसंग करावें. ' —मराचिथोरा ५५. ३ लवका; घट्ट गोळा; लगदा (मुरंवा, दही यांचा). ४ (क.) मांडवल; पुंजी; द्रव्य; मालमत्ता. ५ पळवाज किंवा तवला आवळण्याचा, धावीत घातलेला लहान लांकडी ठोकळा. हे ३ इंच लांब व दीड इंच गोल असून. घुमारें आठ असतात. हे खालीं—वर केल्यामुळे तवल्याच्या स्वरांत चढउतार होतो. [सं. प्रयत्न; प्रा. गंठ; तुळ० का. गंठी]

गट्टी—टूट—गट्टी—टूट पहा. ०चोर—वि. अडल चोर; गठीछोड अर्थ १ पहा. ०जोड—वि. (गांठीशीं गांठ घालणारा) कट्ट; पैसे राखणारा. गठीछोड अर्थ २ पहा.

गठ्या—पु. १ कवळांच्या खेळांतील फेडण्याची मोठी कवडी, कवडा, पंसा. २ गट्टा पहा. ३ (अशिष्ट) धिरून; पुरुषांचे इद्रिय. ०गोंघळ—पु. १ (प्रां. अशिष्ट) बदफैली प्रकार; जातीमध्यें किंवा जीपुरुषांमध्यें अनिर्विध व्यभिचार; अगन्यागमन; गोत्रगमन. २ (क.) घोंटाळा; गोंघळ; सांढळागोंघळ; सवगोळंकार. [गट्टा]

गड—पु. (व.) गायबाडा; गोठा.

गड—जी. अडचण; षोळ; उपद्रव; संकट; अत्यवस्था; निळड; जाणीवाणीची वेळ. (कि० येणें; लागणें; पडणें; बारणें; टळणें; चुकणें; सरणें; टाळणें; चुकणें; संभालणें; सारणें). [सं. गड=अडचण] सामाशब्द— ०खळ—न. पेंच; लचाड; उपद्रव; अडचण. —वि. (राजा.) बंदस्व किंवा प्रावीण्य मिळण्यास कठिण (एखादी गोष्ट); अजिंक्य (किंवा); कडा तुटलेला; धोक्याचा;

उमड; विकट (रस्ता); घोंटाळ्याचा; गोंघळाचा; आतिदायक; किलड; गूड (पुस्तकांतील विषय, वाक्य). ०झाप—जी. (ना.) अडचण; संकट; गंडांतर. ०संद—ध—जी. १ निळडीचा प्रसंग; जरूरीचा वेळ किंवा हुंगाम. २ निळड; तातडी; ताण; नेट; सेंगट (एखादे काम, गोष्ट यांचे). (कि० होणें; पडणें; येणें; लागणें). ' मला दोन रुपयांची गडसंद आहे. ' ' कामाची मोठी गडसंद पडली. ' ३ अत्यंत समयोचित प्रसंग; अत्यंत जरूरीचा, उपयोग होईल असा निळडीचा हुंगाम किंवा वेळ. ' हा तों गडसंदीचा ठाव. ' —तुगा २२७८. (आवटेप्रत). ' ही लमाची गडसंद आहे, लम करून घ्या. ' ४ (व्यापक) अडचण; संकट; कचाट. ५ अडचणीची व धोक्याची जागा. ' एवढी दहा कोस गडसंद ओल्हाडली म्हणजे भय नाही. ' ६ जाणीवाणीची जूट; संकटाच्या वेळची एकी. ' ते गडसंदीचे येती समस्त. संप्रामासी. ' —किपु १.१७.११०. गडसंद असेंहि रूप आढळतें पण तें अशुद्ध आहे.

गड—पु. किंवा; दुर्ग (मुख्यत्वे डोंगरावरचा). ' डेंकणासी बाज गड. उतरचड केवडी. ' —तुगा ३२६४. २ (गो.) सन्या चढावाचा डोंगर, पडाड. [प्रा. गड=दुर्ग] म्ह० १ गड बांका नसावा पण गडपती बांका असावा. २ गड जेववेळ पण बायको जेववत नाही. सामाशब्द— ०करी—पु. १ किंवापांतील नोकर; शिपाई. २ गडाचा बंदोबस्त करणारा; गडावरील अधिकारी. ३ (क.) महाताच्या हाताखालचा माणूस. ' गडकन्याने हत्तीची उस्तवारी बरोबर केली नाही. ' ०कोट—पु. किंकोट; (सामा.) गड; किं. ' गडकोटविरहित जें राज्य त्या राज्याची स्थिति म्हणजे अप्रपटलन्याय होय. ' —मराठा २६. ०कोन—पु. पुढें माछेली टेंकडी. —धर. ०घेणा—वि. (किंवा सर करण्याइतक) कठिण; असाध्य; दुर्घट. [गड+येणें] ०निविस्ती—निस्ती—जी. गडनीस याचें काम किंवा हुडा. [गड+फा. नवीसी] ०नीस—पु. किंवावरील हिशेबनीस [गड+फा. नवीस] ०पति—पु. किंवा; किंवावरील मुख्य अधिकारी; हा गडावरील चौकी, पहारा इ० च्या बंदोबस्तीचेहि काम पहात असे. ०घई—पु. गडकरी; गडाच्या कामाला योग्य अधिकारी. ' एका घरचे माळवंद एक, दोन तीन आहेत आणि इतकेही गडवई तर त्यांस किंवेचे मामळे ... सांगावेच लागतात. ' —मराठा २८.

गंड—पु. १ तोंडाची कानधिकासह एक बाजू; गालफड; गाल. ' श्रीकुडलमंडित गंडललिता बाहुरम्य सरल. ' —रामचर्य कटिवंध २ (शिवराम कविकृत). २ हत्तीचे गंडस्थल; कुंभस्थल. ३ (ज्यो.) विष्कंमादि सप्तावीस योगांतील दहावा योग; त्यावरून ४ (क.) खोर; उप्रता; वेग; आवेग; सपाटा (रोग, पाजस, पावळ, खडून यांचा). ५ (क.) गर्व; आत्मता; अहंकार; फुहारकी.

(क्रि० मोडणे; बिरवणे). ६ काहीं विशिष्ट धंदेवाईकांस तिरस्कारार्थी त्यांच्या नांवाच्या शेवटी जोडावयाचा प्रत्यय. जसे—
न्हावगंड (=न्हावी); तेलगंड (=तेली); वाणगंड (=वाणी); जोस-
गंड (=जोसी) इ० तसेच कुणव्यांच्या नांवानांही जोडतात
(प्राकृतांत गंड म्हणजे नापित (न्हावी) असा अर्थ आहे. तेव्हां
त्यावरूनही तिरस्कारार्थी शब्द बनला असेल). —नपु. गच्छं;
केस्तुब. 'मी सर्वजु एकुचि इडु। ऐसा गर्वतुष्टीगंडु। चेळनि
ठके।' —झा १३.७१७. 'तुझे माथां कुंग पूर्ण तीक्ष्ण। तुज
कृप्यकुंग अमिधान। आमुचे हृदयीं गंड तीक्ष्ण। गंडभ्रवि जाण
आम्हासि म्हणती।' —भारा बाल २.३०. [सं.] सामाशब्द—
०खोल—पु. घोळ्याचा गळा; गडखोल. ०गुळ—(प्रां.) गळगुंड.
पहा. ०मंडल—न. (काव्य.) गंड अर्थ १ पहा. 'वोतिली शशीमित्र
गालून। गडमंडलीं प्रभा पूर्ण।' ०स्थळ—न. गंड अर्थ २ पहा.
'गंडस्थळींचि तेज अधिक। लखलखीत दोन्ही भागी।' —व्यं६५.

गंड—न. गंडांतर; सृष्ट्युभय. 'बोधशवर्णीतिक गंड सम-
जोनि।' —आमा ३४.

गडक—वि. गरक पहा.

गडकन—कर—गटकन—कर पहा.

गडका—खा—खी—पुत्री. १ (राजा.) फळे, फुले तोड-
ण्याची लांकडी आकडी. गरखी पहा. २ (उपहासानें) उंच व
सडसडीत खी. —वि. गिन्हाइकास चतुरतेने आपल्या दुकानीं
ओढणारा (वाणी इ०).

गंडकी—खी. १ नेपाळांत उगम पावणारी एक पवित्र नदी.
२ गंडकी नदीतील शिला; शालिग्राम, मूर्ती; सोने पारखण्याची
कसोटी इ०. 'रत्नपारखियांच्या गांवीं। जाईल गंडकी तरि
सोडावी।' —झा १३.३१९. ०शिल्ला—खी. गंडकी नदीतील
दगड; शालिग्राम. 'तारक तुल्य स्क्वंग गुरुमूर्ती गंडकी शिला वा
हे।' —मोवन ५.२९.

गडगंच, गडगंज—च्चां.—क्रि. दाटीने; वेगराचेगरीने;
भरपूरपणे; पुरेपूर; विपुलतेने. ०आभाळ भरणे किंवा अंधार
पडणे—डगांची गर्दी होणे; पूर्ण काळोख होणे.

गडगंच—ज—खी. अतिशय वैपुल्य; मखळपणा: मोठी
दाटी, गर्दी (वस्तूंची) —वि. १ गच्च; दाट लोकवस्तीचे; (धन-
वान्यादिकांचा) भरपूर पुरवठा असलेले; चांगले पोसले जाणारे;
मुखवस्तु (गांव, घर, पात्र). २ पुष्कळ; रगड; भरपूर (मेज-
वानीतील वस्तु, पदार्थ); ३ पूर्ण; समग्र; भरपूर; वाढता (सं-
जाम, स्वारी, आटाळा). ४ ऐवजदार; श्रीमंत; ऐपतदार
(व्यापारी). ५ गंभीर; गाढ (शोंप). ६ (सामा.) अळोट;
पुष्कळ; पुरून उरण्याजोगे. 'घरीं गडगंज आहे मग नोकरीची
फिकीर कशाळ।' [गडगंज=साण]

गडगड—पु. वेपाचेपी; दाटी; निविडता (लोक, अन्न,
वृळ, वस्तु वगैरेची). (क्रि० जमणे; मिळणे; येणे; मोडणे;
विरणे). जास्त स्पष्टीकरणार्थे गरगशा पहा. [गडगंज=गच्च?]

गडगंज—वि. (गो.) फट न ठेवतां गच्च सांधलेला (सांधा).

गडगंजा—ज्या—पु. (व.) घोंटाळा; अव्यवस्था; गर्दी.
'अरे ह श्रीमंतांच्या घरचें लग्न, या गडगंजांत तुझं धोतर कुठे
सांपडायला गेलं?' गडगंच—ज पहा.

गडगड—डां—क्रि. घडघड, करकर इ० आवाज होऊन
(मेघगर्जना, गाडी, खटारा इ० चा); पोटांत वाजणाऱ्या
आवाजाप्रमाणे. 'कडकड शब्द उडाला, गडगड गगनांत खोव
जों चिरला।' —रामवडवे—मोरोपंतचरित्र (प्रस्तावना). [ध्व. सं.
गड=वाहणे (व्रवपदार्थ); प्रा. दे. गडयड=गडगडाट]

गडगड—डी—खी. गुरगुर; खरखर; घडघड, गडगडाट;
गर्जना.

गडगडणे—अक्रि. १ गडगड शब्द होणे; घडघडणे; गुर-
गुरणे; कडाडणे (मेघ, गाडी इ०). 'आज दोन दिवस गडग-
डतं आहे.' २ मोठी गर्जना करणे; ओरडणे (वन्य पशु इ० नीं).
'वाटेसी गडगडतां व्याघ्र। थोडती जैसे अजांचे मार।' ३ गड-
गड शब्द करीत खाली पडणे; गडगडत खाली येणे. ४ मरणे. ५
(ल.) अधिकारच्युत होणे. 'मडणीस अधिकारावरून गडगडले
होते.' —मस्तंमा ३५. ६ (अकृतृक) पोटांत गुरगुरणे, आवाज
होणे. [ध्व. गड। गड।]

गडगडाट—पु. (गडगडचा अतिशय) मोठी गर्जना; खड-
खडाट; गुरगुर; करकर; गडगड शब्दांचा समुदाय. 'मेघांच्या
गडगडाटापुढे ऐकावयास येत नाही.' [ध्व.]

गडगडा धोंडा—पु. गोलाकार, ओबडधोबड दगड,
गोटा, धोंडा; गडगडत जाईल असा दगड.

गडगडांवाचे—क्रि. १ (गो.) मूग, चणे वगैरे पाटावरून
खाली तिरकस लोढून निवडणे. २ नारळाचा कीस बारीक करणे.

गडगडी—खी. (बडोदे) पाणी काढावयाचे लहान लोखंडी
चाक; खराडी; पुली. गडगडो—पु. (गो.) लहान पाणरहाट
[ध्व.]

गडगडेप—न. (गो.) गडगडाट.

गडगणे(ने)र—न. केळवण; लग्न, मुंज यांच्या पूर्वी होणारा
एक समारंभ. (वधू किंवा वर यांच्या स्वतःच्या) घरीं वाढावे
मेजवानी करून आसणेस जेवण्यास घालणे; तसेच हे आसेष्ट
(बराळा किंवा वधूला) आपआपल्या घरीं मेजवानी करितात
ती. यांत भोजनोत्तर घरचा अंहेर येतात. हा लौकिक प्रचार आहे,
याला शास्त्राधार नाही. [गडगंज=पाण्याचा तांब्या व पाणी
यावरून]

गडगर्ज—पु. मोठी गर्जना. 'मेघ गर्जती आकाशी। तैसा
गर्जासी गडगर्ज।' —एकव ८.१८. —वि. प्रसिद्ध. 'गडगर्ज

बंधमोक्ष पाही। नोवती नवायी हरि बोले।'—एमा १८.१३७.
गडगर्जना—बी. मोठी गर्जना; गडगर्ज. 'येकनि नाना मेघ-
पंडळें। गडगर्जना गगन झांकोले।'—एमा ११.४०९.

गडगप—क्रि. हरवलेल्या, गेरविलेले जागलेल्या, गहाळ
झालेल्या, गिळंकृत केलेल्या, दडपलेल्या, झाललेल्या स्थितीत.

गडगळ—ळी, गडगळ—ळी—वि. ओवडधोवड व गोल-
सर; खडवडीत व भोपळमुती; कसावसा; ओवडधोवड तोडलेला,
फोडलेला (दगड, खडक).

गडगा—घा, गडगें—घें—पुन. १ दगडांची ओवडधोवड
रचलेली ताल, भित, ढीग. २ (कों.) वांच; वंधारा. ३ (अलि-
बाग) पार; चौथरा.

गडगा, गरगा—पु. (प्रां.) खडा; बीळ; खांच. [सं. प्रा.
गड=खांच, खंडक]

गडगिळ्या—गीळ—वि. गिळंकृत करणारा; गडगिळ्या.
गटगीळ पहा.

गडगुप—पु. हुंप्याला अनेक ताटें फुटणारी ओंधळ्याची
एक जात.

गडगुळ—न. गळगुंड पहा.

गडगोळ—बी. १ उखळी तोफ; गरनाळ. २ लांकडी
गांठळ ओंडा. ३ (ळ.) गिडा व धडाकडा माणूस; वेडोळ व
जाड आणि मोठी वस्तु.

गडण—णी—झी. मैत्रीण; सखी. 'न ल्हा गडणी आम्हां
तैव्या।'—सुगा ३२१. 'निर्दय नमुन मन निष्ठुर केले प्राणस-
ख्यानो गडणी।'—पला ४.१४. [गडी]

गडणें—अक्रि. १ आंत धिकून पुरला जाणें; गाडला जाऊन
आच्छादित असणें. २ (ळ.) मम, चुर असणें; प्रासलेला असणें.
३ कायम होणें; चिकटणें (कचेरीत, कामधंद्यात). ४ परिचय,
ओळख होणें. ५ (मुलांचा खेळ) एका बाबुकडे असणें; खेळ-
गडी होणें. ६ तंग, बटवसणें (वज्र). [सं. गाड; म. गाडणें?]

गडत—व—न. गर्दै काळोखी; दाट अंधारी. (क्रि० पडणें;
येणें). 'डोक्या गडद पडे मारी।'—परमा १०.९४. —क्रि.वि.
१ दाट; घोर; निविड; किट (काळोख). २ गाड; चुर; घोर
(झोप, अम्यास, अंमळ, हुंरी, कामकाज). ३ वन; गर्दै; दाट;
निविड (जंगल, अरण्य). ४ एकसारखा; संततधार; मोठा;
जोराचा (पाऊस). ५ काळा कुट; वनचक्र (ढग, अंत्रे); ६
दाट; मडक (रंग). [फा. गर्दै=वृळ]

गडत—व—वि. मृतप्राय; नष्टप्राय; माळवलेला; हरवलेला;
अहस्य; अगदी नाहीसा झालेला; बुडालेला; पुरलेला; गिळंकृत;
दडपलेला; लयास गेलेला; कतल केलेला. [अर. गरत]

गडंत—वि. (व.) गाडलेले.

गडद—झीन. खाण; पोखरण, खडा; अडवीतिडवी खांच,
खळगा. [सं. गड=खंडक]

गडदणें—अक्रि. जमिनीत पुरून ठेवणें; लपवून ठेवणें (वस्तु,
पैसा इ०). 'कोणी मागेले म्हणून मांडी होती ती गडदून
टाकली.' [हिं. गाडना; म. गाडणें]

गडदन—न. (प्र.) गरदन; गर्दन; मान. [फा. गर्दन]

गडदम—पु. (कु.) एक जातीचा मासा.

गडद(ध)र—रा—झीपु. १ (प्रां.) ओवडधोवड व मोठा
खळगा, खांच. 'गारी आणि गडधरा।'—दा ५.१.३७. २
आड; विहीर. [सं. गड=खांच+दर]

गडदा—पु. १ खड्डा; गडद, गडदर पहा. २ (ळ.) पोटा.

गडदू—धू—पु. १ दावण्याकरितां ठेवलेले वजन; जड ओझे,
बोजा. २ (ळ.) मार; ओझे; बोजा; आवश्यक कर्तव्य; जबा-
बदारी; आपल्या बाडवडिलांच्या किंवा आपणांपुढीं होऊन
गेलेल्या अधिकाऱ्याच्या मागील उदाहरणाप्रमाणे पाळण्यासा-
रच्या वहिवाटी किंवा संस्कार अथवा नेमणुकी. —वि. बळकट;
बटमूठ; लडवू; धडधाकट; धिप्पाड; धष्टपुष्ट (माणूस, जनावर).
२ मोठाड; दांडगा; रपाटा; सरमकम (वजन, वस्तु, ओझे).
[गड्डा] (उरावर)०रचून ठेवणें—एखादे मोठे संकट उपस्थित
करून ठेवणें.

गडप—व—वि. बेपत्ता; नष्ट; अहस्य; गिळंकृत; अंतर-
लेल्या स्थितीत; सांपडावयाची नाही किंवा केव्हाहि वातपी
जागवयाची नाही अशा स्थितीत अथवा जागेत; ठावठिकाण
जागणार नाही अशा प्रकारे. ०करणें—दडपून टाकणें; लाटणें
दावणें; गिळंकृत करणें. 'कां पाठवितों, कळतें जर करिल ब्यूह-
नद गडप यातें'—मोत्रोप ११.५६. 'त्या कारकुनाने त्याचे दोन
हजार रुपये गडप केले' [अर. ववै=गुप्त होणें]

गडधड—झी. १ बांदल; दगळ; घामघूम; घोंटाळा. २ हुलड;
दंगा; कोलाहल; कळा; गळबळा. ३ घालमेळ; अव्यवस्था; मिसळ;
मेसळ; विबाड. 'याच्या कागदपत्रांची सारी गडधडच दिसते.'
४ चलविचल; एकाग्रता नसणें; व्यग्रता (मनाची). 'मी गडध-
डीत होतो म्हणून ऐकिले नाही.' ५ बांदल; तिरपिट; तारंबळ;
उतावीळ; बाई; गर्दी. ६ (ळ.) बंड; दंगा. ७ (ळ.) दबावाचे,
बाबलून सोडणारे भाषण किंवा व्यवहार. 'अरे जा! एवढी मुशी
गडधड कशाळा पाहिजे! अशा गडधडीला कोणी भीत नाही.'

[अ. ०गुंडा—पु. १ (एखाद्या संस्कार किंवा काम) उताव-
ळीने व अव्यवस्थितपणे करणें. २ महाजुभाषण्यांतील लमास हा
शब्द लावतात (कारण तो चटपट उरकून घेतात असे म्हणतात).
'अक्ति आणि मावार्चाचा गडधडगुंडा केला। एकाजनादेन पायीं
मानमाव झाला.'—अज ४१. ३ पुन्हा पुन्हा जमीनीवर लोळण

येणें; गडबडां लोळणें (लहानमुलानें रडतांना). ३ लोळण्याचा एक खेळ. ५ गुप्त व गूढ प्रकारानें घात करणें; पेंसा खाणें, काटणें, वावणें. ६ घोटाळा, घालमेल करणें; विस्कळितपणें विवरण करणें; अव्यवस्थितपणें आणि बाईबाईनें सरकलेलें काम; 'एका घटकेत लमाचा गडबडगुंडा करून भटणी निघून गेला.' ७ (व.) सावळागोंधळ. ८ व्यभिचार. 'याणें केला गडबडगुंडा।' -राला ७४. [गडबड+गुंडा=गोळा] ० सडबड-झी. गडबड द्वि. ० करणें-(काम चांगलेहोतें किंवा बाईट होतें इकडे लक्ष्य न देतां) गडबडीनें कसें तरी सरकणें.

गडबड-झी. (हमाली) खांचखळ्याची, उंचखळ, खडबडीत जमीन; खडबड पहा.

गडबडणें-भक्ति. १ गडबड होणें; गोंधळणें; घोटाळा, गळबळ, धांदल, उतावीळ, तारांवल, आवेश यानीं युक्त होणें. गडबड पहा. 'गडबडले मुर गेले सत्याच्या नायका पुसायातें।' -मोमंत्र ३.५९. पेंढाऱ्यांची आवई ऐकतांच गांव गडबडला. २ गमावणें; हरवणें. 'या रुमाळांतली चिट्ठी गडबडली.' ३ गैरबिळे लागणें; अव्यवस्थित होणें; विस्कटणें. 'पोथी गडबडली आहे ती जिवितों.' ४ गडगडत, ठण्ठण, खडखड आवाजानें खाली येणें; उलथेपालथें होणें; कोसळणें; वासळणें, 'घाय गडबडती घोंडे।' -झा ७.८० ५ गडबडां लोळणें; लोटांगण घालणें; लोळणेवर लोळण घेणें. 'देखोनि राघवपदाब्जरजास बाटे। लोटांगणीं गडबडी मुख फार बाटे।' -वामन, भरतमाव ६०. ६ चित्त व्यग्र होण, अमर्णें. ७ उरल्याप्रमाणें काम न होतां विचडून मळतेंच होणें. ८ मरावयाच्या वेतांत येणें. 'कालच तो गडबडला होता पण मात्रेंने छुडीवर आला.'

गडबडव(चि)णें-भक्ति. बाईबाईनें (काम) सरकणें, करणें; धांदलीनें व अव्यवस्थितपणें करणें. [गडबडणें, याचें प्रयोजक]

गडबडडां-क्रि. अस्ताव्यस्तपणें; दुःखानें; गडबड घडून होईल असें जोरानें, सपाठ्यानें (लोळणें). 'गडबडां धरणीवरि लोळते। वदवती न कधीसहि लोळ ते।' -वामन, मामाविलास ४ (नवनीत पृ ९९). 'पोटांत कळ उरतांच गडबडां लोळूं लागला.' [गडबड]

गडबडडाच्याय-पु. गोंधळ; घालमेल; ब्रह्मघोटाळा.

गडबडडाट-पु. अतिशय गडबड; कमालीचा घोटाळा; आरडाओरड; मोठा गोंधळ. [गडबड]

गडबडडी-झी. गडबड; धांदल; बाई; धांपळ; धोळ; देगा. [गडबड]

गडबडध्या-वि. १ धांदलट; घालमेल्या; उतावळया. २ व्यग्रचिंताचा; चपल; उद्योगी; खटपटया.

गंडमेर-मैरव-मैरी-पु. १ एक प्रकारचा काव्यनिक पक्षी. २ गंडा (पशु).

गंडमाळा-ला-जीव. मानेस गळवें होण्याचा एक रोग; कफ, मेद हे दूषित होऊन, काख, खांदा, मान, गळा व अंडसंधी या ठिकाणीं सावकाश पिकणाऱ्या गांठी होतात. यावर कांचनाच्या सालीचा काढा, सुंठीचें चूर्ण घालून पिणें, अथवा वायवर्णाच्या सालीचा काढा दूध घालून पिणें म्हणजे गंडमाळाचा नाश होतो. -योर २.२५३.

गंडमृग-पु. गंडा पशु. [सं. गंडक; गंड+मृग]

गंड(डे)री-झी. १ सोलेलेल्या उसाचें (जोधळयाचेंहि) पेरें, कांडें, तुकडा, कर्वा (तोंडांत मावण्याइतका). २ जुगटें इ० वजाच्या पदरावरील ३।४ पट्टे किंवा फुल्या, अशा तऱ्हेचा काठ. ३ लहान तुकडा; झिलपी (लांकडाची, धातूच्या कांचीची). [प्रा. गंडरी=डंसाचा तुकडा; तुल० सं. गंड; गंडिका=लहान गोटा, खोड] ० पदर-पु. ज्यांत जरीच्या आडच्या दोन पट्ट्या आहेत असा पदर, गंडेरी पट्टी. ० द्वार-वि. 'गंडेरी नक्षी (काठ, पदर) असलेला. ० गोफ-पु. फुल्यांच्या आकाराचा गोफ. 'लाळ पदर आम्हीं हातीं धरितो। गंडेरी गोफातें विणितो।' -मसाप २.३०

गंडरी-झी. (गो.) तिरपिट; त्रेधा; गडबड; हुबेलंडी.

गडलगप-विक्रि. १ हरवलेला; गेलेला; अदृश्य. २ हरवण्याच्या, खाऊन फस्त करण्याच्या, गहाळ होण्याच्या स्थितींत असलेलें [गडल+गप्]

गडवा-पु. १ विशिष्ट आकाराचें घातूचें भांडें; खालीं-वर भावळ व मज्जे फुगीर तांब्या; गड. २ (व.) तांब्याच्या आकाराचें मळकें; (उत्तरहिंदुस्तान) गाणाऱ्या व नाचणाऱ्या स्त्रिया जो डोक्यावर पाण्याचा कलश घेऊन रंगपंचमीस बोरा-मोठ्यांकडे जाऊन बक्षीस मिळवितात तो तांब्या. [गड]

गंडविणें-भक्ति. फसविणें; लुबाडणें; धोळांत घालणें; तोटा आणणें; गंडा घालणें. [गंडा]

गंडस-वि. (अशिष्ट) १ अनैसर्गिक कृत्य, विपिरीत संमोग करवून घेणारा; त्यावरून २ (ल.) दुवळा; निर्वैळ. [गंड]

गंडस-गोंडस पहा.

गंडसगोळा-पु. टेंगुळ; उठाणु; अवाळु; गांठ; गोळा (शरीरावरील किंवा कापूस भरलेल्या रजई इ० वरील).

गंडसूची(करण)-न. (नृत्य) पाय सूची करून त्याच पायाच्या बाजूचा भाग उंच करणें, उजवा हात बक्षःस्थलावर ठेवणें, डावा हात बक्षःस्थलाच्या बाजूस बांधा करणें.

गंडा-झी. (कु.) झाडावरील पानें, फुलें काढावयाची आकडी. गडका-खा पहा.

गंडी—पु. (गो.) गंडी; सोवती (शाळेंतील). [गंडी]

गंडा—पु. १ चौकडी; चाराने परिमाण (कवड्या, पैसे यांतील); चार कवड्यांचा एक गंडा होतो. गंडा हे पूर्वी चलन असे; हिशोबांत याचा उपयोग करीत. २ वस्ताद (गायन, नृत्य, मंत्र, जादू यांचे) लोक शिक्षणारंभी आपल्या चेष्ट्याच्या किंवा शिष्याच्या उजव्या हाताच्या मनगटास (किंवा बोटास, गळ्यात) जो दोरा बांधतात तो. (क्रि० घालणे; करणे; बांधणे). ३ घोड्याच्या गळ्यांत बांधलेली काळ्या झुताची (तीत आणीक काही वस्तू किंवा अलंकार घातलेली) दोरी. ४ सूतवाधा, रोग इ० नाहींसा करण्यासाठी मनगटास किंवा पायाचे बोटास बांधावयाची अभिमंत्रित दोरी. ५ काशीच्या काळमैरवाचा प्रसादाचा काळ्या रेशमाचा, मनगटांत बांधावयाचा दोरा. ६ (मंडई) चौपट संख्या. 'रस्त (म्हणजे तीन) गंडे' = चार संख्या. (बाप्र.) ० घालणे, चढविणे—(ल.) १ भारणे; मुलविणे; फुसलावणे; मोड किंवा मुरळ घालणे. २ (सामा.) ठरविणे; फसविणे; झुलविणे; पैसे काढणे. गंडारणे—सक्रि. गंडा घालणे पहा. सामाशब्द—० नाडा-दोरा—पु. गंडा अर्थ २, ३, ४ पहा. ० पट्टा—पु. घोड्याच्या डोक्यावरील व गळ्यांतील अलंकार. 'गंडापट्टा गेंदजोड्या रेशमी फुंदणी काळज तिला।' —पळा ४.२१.

गंडा—पु. घोड्याच्या स्वारीचे सामान; खोशिराचे एक उपकरण.

गंडाड—पु. १ मोठा गडगडाट, गजैना, घडघडाट, गलबळा इ० [ध्व. गड] २ आवेश; उत्साह. 'अभ्यासाच्या गंडाडीं। प्राण खवळल्या कडाडीं।' —एमा १४.४३०. —वि. १ अति. शय चढीचा, उभट, मोठ्या उतरणीचा (उतार). २ खोळ. 'ये नदिचे पाणि गंडाड।' —पंच ४.९. [ध्व.] गंडाडणे—सक्रि. (काव्य) १ गडगडणे; घडघडणे; गरजणे; गाळणे; गुरगुरणे; घुमणे (मेघनाद, गाढा, जनावर, पोटा). 'होळ पाडे खंडखंड गगन गंडाडले।' २ (संकेत) मरणे; कामावरून वडतफे होणे; फसणे; मोडणे; डांसळणे (वेत, कट). [ध्व. गड]

गंडांत, गंडांतर—पुन. (ज्यो.) १ अनिष्ट काल; प्रहदशा; कुयोग. २ (गंडांतर) अपमृत्यु; जिवावरचे दुखणे; अयंकर घोळा; अथोर अरिष्ट; निकट आलेले संकट; अशुभसूचक मावी घटना; मयघायक दशा; आपले अस्तित्त्व नाहीसे होतें कीं काय अशी भीति उत्पन्न करणारे संकट. (क्रि० येणे; जाणे; घुळणे; टळणे; वारणे; निवारणे; उडणे). 'तंव द्वादशवर्षी मृत्युचिन्ह। गंडांतर थोर होतें।' —शिलि ११.१५७. 'विविधज्ञान विस्ताराच्या दैव-दुर्बिपाकामुळे त्याच्यावर अनेक गंडांतरे आलीं.' —विवि.

गंडार—जी. (व.) सोंगाचे मवन; ललित. 'काळवी गंडार चांगली होती.'

गंडारणे—सक्रि. (कु.) (ताक्याचा) उन्माद येणे. [का. गंडा=शक्ति, बल, नवरा]

गंडाला—पु. (प्रां.) १ ओबडधोबड रुग्ण; मोक; खांच. २ (ल.) अवषड काम; बोटाळ्याचे प्रकरण; जिजीरीचे कार्य. [सं. गड=संदक, असयळा]

गंडाघिणे—सक्रि. मित्रभाव दाखवून बळविणे; लाठीगोडी लावणे; मुरळ घालणे; फुसलाविणे; गटविणे (नेहमी वाईटजणी प्रयोग). [गंडी=मैत्री]

गंडि(डी)ण—जी. गडणी; सोवतीण; सखी; मैत्रीण. 'गंडिण बडिल मोळी सावळी रम्य लीला।' —हरिरामकृत मुक्ताचार्य विरचित रामायणाचे माषांतर ८२. 'मग बोलाऊन आपल्या गंडिणी।' —मावि २२.४८. [गंडी (जी.) तुल० का. गंडिणसु=एकत्र करणे]

गंडिया—पु. १ पंड; द्विजडा; नपुंसक. २ गांव्या; एक शिवी. (निवेने) अपराक्रमी; दुर्वल माणूस. म्ह० गांवचा गंडिया तो साधुबाईचा देशपांडिया. ' [गांव]

गंडियागडणी—जीजव. मैत्रीणी; कुमारिका; सोवतिणी; सख्या. —इसापनीति. [गंडीणचे अव. +गंडिया, ही द्विरक्ति]

गंडियेरी—जी. गंडेरी; संसाचा कर्वा; गंडरी पहा. 'के रे संगीत गुळाव गंडियेरी।' —संगीत घोंटाळा ८.

गंडी—पु. १ मनुष्य; 'आम्हीं हानी घुल गंडी' —विक १५. २ हाताखालचा माणूस; हस्तक; बगल्या; आठकाम्या माणूस; मुलगा; छोकरा; माणूस; मोलकरी; मयूर; चाकर इ० ३ सहचर; सोवती; लाग्या (सहाभ्यायी, शुक्लंघु, बगंबंधु, खेळगंडी, एका घंथांतील सहकारी), मित्र. 'मला माझा पं हंसगंडी राया।' —२ १८. ४ (घंटेबाचक शब्दाच्या पुढे) व्यक्ति; असामी; माणूस. जसे:—ब्राह्मण—भट्ट—मुद्याफीर—शिपाई गंडी. 'येतांथि विक्रम-ल्ले श्रीहरिचा वयितवास बीर गंडी।' —मोविराट ४.८९. ५ खेळांतील म गीदार, भाग घेणारी मंडळी. 'ऊगोन्याचे खेळास वहाबारा गंडी लागतात.' ६ (सोंगटी इ० खेळ) मिह; जोडीदार. —जी. (मुळे व अडाणी यांत) मैत्री; सोवत; गंडी पहा. (क्रि० घरणे; मिळणे; तोडणे; फुंळणे). 'पुरे पुरे तुझी कान्हो गंडी रे।' —मज्ज १७३. 'यमे, तुझे मी मोठी ओवून थायचा नाही, आणखी गंडी फू करीन वर का?' —पकोचे [सं. घट=मुळणे, एकत्र होणे, घट, घड; तुल० का. गंडिसु=एकत्र आणणे] गंडियांगंडी—क्रि. वर, प्रति, प्रत्येक गड्यास (सोवती, सवंगडी, माणूस) 'आणविल्या डांगा घेवोनिया का काठी। बसोनिया वांटी गंडियांगडी।' ० माणूस—पु. (सामा.) मयूर; माणूस; हरकाम्या नोकर; चाकर.

गड्डी—डूडी—झी. पेंढी; जुडी (भाजी, गवत, काठ्या, फोड लांकूड) [का. गड्डे; म. गड्डा]

गड्डी—झी. गडी; मुईकोट ल्हानसा. [गड याचें अल्पत्व]
'आली उंच उज्जनीची गड्डी।'—पेपो ४३४. गड्डी पहा.

गड्डी—डूडी—झी. (सोनारी, खा.) चौकोनी दोन इंची घन किंवा घुमारें ४० ते ६० भारांचा ठोकळा, यास वाटण्यासारखे ल्हान ल्हान खळगे असून त्यांत मण्यांचे अर्धे गोल भाग ठोकून तयार करतात.

गड्डी—झी. ल्हान चंबू. गिंडी पहा.

गड्डीगंज—वि. गडगंज पहा.

गड्डीसीडी—क्रि. कानाकोंपण्यांत; एकांतांत. 'गड्डीसीडी अग्रावे।'—सुत्रपाट ३५.

गड्डी—पु. गंडमाळा; गंड रोग. [सं.]

गड्डीवा—पु. गडवा पहा.

गड्डी—पु. पाणी पिण्याचें ल्हान भांडें; ल्हान तांब्या किंवा गडवा; जुटकुली. [सं.]

गड्डी—पु. वर्षे; गर्व. —गर. [कंड ?]

गड्डी—पु. १ चूळ; घोट; गुळणा. (क्रि० घेणे). २ चूळ खळखळावणे; खळखळ. (क्रि० करणे); [सं.] ० पात्र—न. तस्त; पिकदाणी. [सं.]

गड्डी—सं. उद्गा. धये ! अगं ! सखे ! १ लाडक्या माण-
साला—विशेषतः मैत्रिणीला—हाक मारतांना, कांहीं सांगतांना क्रिया वापरतात. 'गडे अनुस्ये ! सांग सांग कीं वाई.' शाकुंतल. २ नवऱ्याशी लडिवाळपणें बोलतांनाहि वापरतात. 'मला सांगायाचं गडे !' [गड्डी]

गड्डी—न. (गो.) असम राहिलेली शेष संख्या; दोहोनी भागल्यास शेष उरते अशी (२, ५, ७ इ०) संख्या; एकीवेकी खेळ प्यांतील विषम (एकी) संख्या. ० फाडें—न. (गो.) बरीलप्रमाणे पण सम (२, ४, ६, ८); संख्या (चिचोक्यांचे खेळांतील) वेकी.

गड्डीकरी—वि. हत्तीच्या पुढील मालाईत (माणूस); हत्ती विथरला असतां हे लोक आपल्या माल्यांनीं त्याला टोंचून टोंचून ताळपावर आणतात. त्यांच्याजवळ कांट्यांचे चिमटेहि अस-
तात व ते बरील प्रसंगीं हत्तीच्या पायांत अडकवितात; गड्डीकरी अर्थ ३ पहा. 'हरकामे, गडेकरी, साळमार व बारनिशी कारकून यांनीं आपआपलीं कामे करावीत.'—पेरापुत्र. ११. ६३२. [सं. गड्डी=सांग, माला]

गडेगडप—(गो.) शिमगी पौर्णमिसे (शोकगीताप्रमाणें) एकताली बोल बाजवून अंगांत एक प्रकारचा अवसर आणणें. हे अवसर आलेले लोक रात्रभर मटकून दुसरे दिवशीं द्राविड वेळीं झुडीवर येतात.

गंडेरी, गंडेरीदार गंडोर, गंडोरी—गंडरी—दार पहा.
गंडोरी—पु. १ (माली) खाली, वर, पानें व इतर फुलें आणि मध्यें गुलाबाचें फूल असलेला हाराचा भाग. अशा हाराला गंडोरी हार म्हणतात. २ (ओतकाम) समईच्या खांब्याच्या वरचा व खालचा भाग. ० हुसळी—झी. (सोनारी) गळ्यांत चालावयाच्या साध्या हुसळीप्रमाणेंच परंतु जिच्या मवल्या मूठमार जाड भागावर खांची पाहून अष्टपैलू आकाराच्या मण्यासारखी रांग केलेली असते अशी हुसळी. [गंडरी, गंडेरी]

गड्डी—झी. (व.) गड्डी; चळत; उतरंड. 'पंचवीस पंच-
वीस रुपयांची एक गड्डी अशा रुपयांच्या गड्डी लावा, म्हणजे मोजायला सोपें जाईल.' [गड्डी]

गड्डी—पु. १ भाजीपाल्याचा दळदार कांदा (कोवी, नवल-
कोल इ०). २ डेंप; डिखळ; गोळा; लगदा; कांदा (कमळकांदा, मुरंब्याचा लगदा, नारळांत कधीं कधीं होणारा गड्डी, एके ठिकाणाहून उपटून दुसऱ्या ठिकाणीं लावण्यास न्यावयाच्या रोपट्याच्या किंवा हुंडीच्या मातीचा घट गोळा चिकटलेल्या मुळ्या). ३ नदींतील ल्हान ल्हान खांबर्वा; कोरडी जागा. ४ (तंजा.) गळें; फोड; गळ, नारू, मुळव्याध इ० चा मुळसूत जमलेला अंश. ५ (क. गो.) चाकाचे अरे ज्यांत बसवितात तो चाकाचा मवला भाग, तुंबा. ६ (व.) गर्व; अभिमान. ७ (बे.) बटाटा. ८ (ल.) सांठा; संप्रह; कंद. 'शहापणाचा गड्डी.' गड्डी—पु. (गो.) गोटी. [का. गड्डी]

गड्डी—पु. (गो.) १ गाडीच्या चाकाचा तुंबा. २ गोटी.

गड्डी—(व.) खड्डा. [सं. गर्ता]

गड्डीसणें—अक्रि. (गो.) नाहींसें करणें; लपविणें.

गड्डीलिका—झी. १ लांबलचक गव वाक्य; गव लेखाचा लांब भाग किंवा अशा भागांची मालिका. २ भ्रमानें साधलेली गवरूप कविता, गाथा, चूर्णिका; रम्य, सुंदर गद्याचा छोटासा भाग; अलंकारिक रूपकाची वाक्यपरंपरा. ३ (ल.) कंटाळवाणी गोष्ट; चपेटपंजरी (प्रपंचादि संवर्धी). (क्रि० लावणें). [गव+आली=ओळ]

गड्डी—झी. १ पेंढी; जुडी; जुडगा (भाजी, काठ्या, लांकूड इ० चा). २ (कागदाच्या) दहा दस्त्यांचा जुडगा; गड्डी [का. गड्डी]

गड्डी—झी. गडी; मुईकोट किळा. [गड, गडी]

गड्डी—वि. ठेंगला पण मजबूत; बळमूठ व खंबीर; मजबूत पण आटोपसर. [गड्डी]

गड्डी—पु. (गडी याचें संबोधन) मित्रा ! दोस्ता ! 'सांग गड्डी तुला काय स्वप्न पडलें तें ?'—कर्म ३.८०.

गड्डी—पु. शिवी. गंडिया पहा. [गंड]

गड्याळ-ळी—वि. १ बाणेरडा; अव्यवस्थित; बेचिस्त; मामळमटी (मनुष्य, व्यवहार, भाषण). २ (बुद्धीने) गडळ. गदळ पहा.

गड्याळी. गड्याळकी—ळी. अव्यवस्थितपणा; मामळ मटपणा; गैरीपणा; चोंटाळा.

गड्याळकार—पु. (गो.) गाडीवाला. [प्रा. दे. गड्डिआ; गड्डी=गाडी]

गडण—अकि. तळीन होणे. गडणे पहा.

गडळ—वि. १ बोखट; विद्रुप; निरुपयोगी; जीर्ण; गदळ. २ भिकार; नादान; नालायक; वाईट. ३ अमंगळ; बाणेरडा; द्राव; कुचकामाचा; गदळ (माणूस, पशु, जमीन, वस्तु). [गदळ] गडारणे—अकि. सर्वच्या सर्व उलथून पडणे; डासळणे; कोसळणे (विहिरीच्या बाजू, इमारत, खाण).

गडार(ळ)णे—अकि. १ नासाडी होणे; बुडणे (पीक, उत्पन्न, धंद्या). २ फसणे; नाश पावणे; विनसणे; मोडणे; चुराडा होणे; डासळले जाणे (मनुष्य, मत्स्य, वृक्ष). ३ अंग झडणे; रोडावणे; चोपणे (वार्षिक्याने, रोगाने). ४ माघार घेणे; भीतीने काढते घेणे (वादांत); बोवडी वळणे; कचरणे; खचणे; डुवलावल्या घेणे. ५ (वादादिकांत) शकणे.

गडी—गड्डी पहा.

गडी—ळी. १ लहान मुडकोट किंवा; गांवचा मातीचा किंवा; वेशमुख, वेशपाडे, पाटील यांना पूर्वी राहण्यास बहुधा गड्या असत. 'किंवे व गडिया बळकावून आम्हांशी वेदिल.' —भाव ३५. २ (घ) पांड्या मातीची किंवा विटांची अतिशय अस्वस्थ. [प्रा. गड=गड; तुल० का. गुड=गोंगर] ० बंद—वि. १ ज्याच्या मालकीची गडी आहे असा (जमीनदार). २ जो गडीत अडकून पडला आहे असा.

गडळण—अकि. १ गडळ होण, करणे; गदळणे; रेंदावणे; मळकट करणे; खडळणे. २ (ळ.) कोमविणे; चवताळविणे; दंगळ, गडबड माजविणे. [गडळ]

गडळ—वि. १ खडळ; गदळ; रेंदाव; मातीने युक्त; राव; अस्वच्छ. 'किंवा गडळ झाले असतां उदक। स्त्रीरावल्या बावी पवित्र मुख।' —नव २४. १४९. २ तांबडसर (डोळा). ३ (ळ.) कुजव; अस्वस्थ; व्यग्र; कळुषित; विकारवध (राग, दुःख, क्लेश, मत्सर, संशय, हेवा इ० मनोधर्मांमुळे). ४ अंधा-डुंधी; वंडाळीने व्याप्त (राज्य, देश). ५ आचारभ्रष्ट; धर्मभ्रष्ट (जात, वर्ण, व्यक्ति). ६ खडसाळ; गोंधळाचा (हिशोब). [प्रा. गडळ=तांदूळ वगैरे घुतलेले पाणी? तुल० का. गदळ=ओराने हाळविणे]

गडकरी—पु. किस्म्यांतील शिपाई, नोकर; गडकरी पहा.

शको. ३. ३

गड्या—पु. (घ.) खड्डा; खळगा. [सं. गर्ता]

गण—पु. १ जमाव; संख्या; समुदाय; मेळा; समूह. 'या स्वधर्मपूजा पूजितां। देवतागणां समस्तां।' —झा ३. १६. २ पंथ; जाती; वर्ग; विभाग; वर्ण. ३ (ज्यो.) फल ज्योतिषांतील एक सङ्घा. हे गण तीन असून देवगण, मनुष्यगण, राक्षसगण अर्धी त्यांची नावे आहेत. २७ मन्त्रांमध्ये एक एक गण नऊ वेळां येतो व ज्योतिषांत त्यांचा अनुक्रम (अग्निनीपासून) वे म रा म दे म दे दे इ० आहे. हा जन्मनक्षत्रावरून धरतात व लग्न इ० प्रसंगी विचारांत घेतात. ४ तीन गुल्म सैन्य (२७ रथ, २७ हत्ती, ८१ घोडे, १३५ पायदल). ५ गणपती देवाच्या हाताखालचा मुद्ग देवतावर्ग; प्रमथादि शिवगण; शंकराचे सेवक; यावरून. ६ मंगलप्रसंगी जेवण्यास किंवा समारंभाला बोलावलेल्या मंडळांतील एक पुरुष (याच्या उलट सुवासिनी); गणसबाधीण पहा. ७ (गणित) संख्या; रक्कम; बेरीज; जमा. ८ पंथ; संप्रदाय (न्यायशास्त्र, धर्म यांतील). ९ (व्या.) धातूचे रूपाख्यात; धातुपाठांतील न्यायि अदादि गण प्र. १० गणपती देवता; गजानन. ११ (शाप.) कोटी; वर्ग; प्रत; (इं.) ऑर्डर. १२ मानस; अभिप्राय; हेतु; खरा उद्देश. 'ते माझे मुलास मुलगी देतात की नाही तो गण काढून या.' १३ जमाव; समुदाय; राशी, पुंज; संघ. समासांत—अहोण, मासगण, वर्षगण, मगण. इ०=दिवस, महिने, वर्षे, तारे यांचा समूह. १४ सेवक, भक्त यांचा समूह. १५ (काव्य) अक्षरांच्या गुल्लंघुत्वावरून दिलेली सङ्घा; गण तीन अक्षरांचा होतो. हे गण आठ असून म, य, र, स, त, ज, भ, न अर्धी त्यांची नावे आहेत. १६ (गणित) गुण्यांक व गुणकांक एक करून केलेला गुणाकार; वर्ग. १७ समासांतील ईश्वरसुतिपर प्रारंभीचे गीत (बहुधा गणपतीचे). 'माझे नमन आधीं गणा।' —ऐपो ७. १८ (ना.) खेळांतील डाव. १९ (सांकेतिक) राशोवादाचा पेशवे यांचे शागीर्द. 'अभिंतांचे तें गणांचा कारखाना.' —ख १२७८. २० (ळ.) देवाच्या उत्सवांतील चांपदार, चवरी वारणारा, पालखी उचलणारा इ० प्रत्येक माणूस, व्यक्ति. २१ (इंग्रजीं-तील कोरम या शब्दास इर्ली योजला जाणारा प्रतिशब्द) सदस्या- (समासदा) पैकीं निदान अमुक भाग किंवा किमान अमुक संख्या इतर असली तरच सभेची कायदेशीर बैठक होऊ शकते अशी किमान मर्यादा. —समा ७१. संख्यामर्यादा. [सं. गण=मोजणे] (वाप्र.). ० न (ने) मणे—१ गणपतीची आराधना करणे; आराधने साठी गणपती स्थापना करणे २ धंद्यास लागणे; एखादी गोष्ट करण्याचे ठरविणे. ० चौथपुजणे—(ना.) मारणे; चोप घेणे. ० देणे, पुजणे—(व.) १ ठोक देणे; मारणे. 'लोकांनी त्याचा गण दिला—पुजला.' २ डाव (खेळांतील) घेणे किंवा घेणे. 'माझा गण दे' सामांशब्द—गणक—पु. कुंडली मांडणारा, नांव, रास,

पंचांग पाहणारा ज्योतिषी, जोशी; पंचांग करणारा ज्योतिषी; देवज्ञ. 'ब्राह्मण बोलाविले गणक जोशी।' - ह २३.६६. [गण] ० गोट-न. कुटुंब; घराणें; नातलग; संबध; सोयरेघाथरे; भाऊ बंद इ० व्यापकअर्थी 'गण गोट मित्र तुं माझे जीवन।' - सुगा ७६९. [गण+गोत्र] ० दीक्षा-की. १ जमावांत (किंवा शिष्य-मंडळीत) दाखल होण्याचा संस्कार; मंत्रांपदेश. २ पुष्कळ लोकां-करितां प्रताचरण; धार्मिक विधि. ३ ज्यांत गणपती देव मुख्य आहे असा विशेष प्रकारचा संस्कार. ० दीक्षी-पु. १ अनेक जातींचा उपाध्याय; वर्णगुरू; आचार्य; पुरोहित. २ गणेशपूजेची दीक्षा घेतलेला पुरुष. ० द्रव्य-न. सार्वजनिक मालमत्ता; समारंभक ठेव: सार्वजनिक किंवा सर्वसाधारण भांडवल. 'गणद्रव्यचोरी करी।' - गुच २८.५६. ० नाथ-पु. १ शिवगणांचा स्वामी; गणपती देव. त्यावरून. २ नायक; अधिपति. ० नायक-पु. गणपती देव. 'ओं नमो जि गणनायका।' - दा १.२.१. 'उठाउठा सकललोक। आधीं स्मरा गणनायक।' - गणपतीचीसुपाळी ५. ० गण भोंवरी-की. मुलांचा एक खेळ; अंगाच्या भिंगाच्या. ० पत-चतुर्थी-की. (अशिष्टप्रयोग) गणेशचतुर्थी. ० पति-पु. १ गणेश देव; गजानन. २ (ल.) डेरपोट्या माणूस. ३ (गुःहाळ) कडवतून गुळ बाहेर ओसतांना गजाननाच्या नावान एकीकडे थोडासा काढून ठेवलेला गुळ; यावर गुरवाचा हक्क असतो. त्यावरून. ४ गुळ खरेदी करतांना वचनाच्या पारड्यांत डाकावयाचा दगड. गण-पतीचें करणें-कीने गर्मार होणें. ० पतीचें केलें-कीस गर्म राहिला. ० पतीचें झालें-(कोण्या गणपतीची करणी) कोणी जी गर्मार झाली. ० पतीचें नांव घेणें-प्रारंभ करणें. म्ह० उंवराळा बोललेले गणपतीस लागतें: ० पतिपूजन-न. १ गणेश पूजा. (काही एक कार्यांभी करतात ती). २ (ल.) कार्यांभ. ० पंचायतन-न. गणपती, शिव, नारायण, रवि व देवी अशा पांच दवतां यांत गणपती प्रमुख असतो. ० पूर्ती, भरती-की. किमान मर्यादेइतके समासद जमणें, जमाव; कोरम. 'सर-कारपक्षाच्या लोकांनी संगनमत करून दडी दिली असती तर योग्य गणभरती (कोरम) नाही म्हणून अभ्यक्षांना समा वर-खास्त करावी लागली अमती.' - सास २.९९. ० मंडळी की. ठाविक नेमलेली, स्थापन केलेली मंडळी; जूट; तुकडी; टोळी: गट; समूह; टोळकें इ० ० मध्य-न. पत्रिका अथवा जन्मकुंडलीतील ऐक्य आणि शत्रुत्व या दोघांहुन मिश्र (गणमंत्र किंवा गणवैर नसणें); नवरा व बायको, घनी व चाकर इ० कांच्या गणांचा भेद जसे:-एकाचा देवगण तर दुसऱ्याचा मनुष्यगण. गण अर्थ ३ पहा. ० मैत्री-की. जन्मपत्रिकेंतील गणांमधली मैत्री: एक गण असणें; बहुतेक दोघांचा (नवरा, नवरी; घनी, चाकर, गण एक आला म्हणजे त्यास गणमैत्री म्हणतात. 'या मुलाची

व त्या मुलीची गणमैत्री येते कां पहा ?' गण अर्थ ३ पहा. ० वेष-पु. संघांतील व्यक्तींचा ठाविक पोषाख; (इं.) युनिफॉर्म. 'जुसत्या हिरव्या रंगाने ते गणवेष इतके छद्मन दिसले नसते.' - सास २.२१३. ० वैर-न. जन्म पत्रिकेंतील गणांची प्रति-कल्ता, वैर, शत्रुत्व, जसे:-राक्षसगण आणि मनुष्यगण. गणशा:-क्रि. जमाती-वर्ग-टोळी-मंडळीकडून. ० सत्ताक-राज्य-न. विशिष्ट प्रजासत्ताक राज्य, याचा प्रमुख अधिकारी लोकनियुक्त असतो व सर्वांच्या हिताचे प्रश्न सर्वांनी मिळूनच सोडविले जातात. या पद्धतीचें मूळ फार प्राचीनकाळापासून भारतवर्षांत दृष्टीस पडतें. ० सवाशाण-की १ गांवाचा मेहुंतर, पाटील किंवा चौगुला याची बायको; मेजवानी किंवा इतर समारंभांतील एक हक्कदार व्यक्ति; गांवांतील स्त्रियांच्या गांव-भोजनांत हिला पहिल्याने आमंत्रण याचें लागतें. उत्तरेकडे पाटील किंवा त्या जगेवरील अथवा तत्संबंधींच्या माणसाला गण म्हणतात व त्याच्या बायकोस (किंवा इतर जीसहि) सवाशीण म्हणतात त्यावरून. २ समारंभांतील भोजनप्रसंगी बोलावलेला एखादा पुरुष व की (अथवा कोणतहि मेहुण).

गणक-गणंग-पु. (वे.) १ माताप्रमाणें घेतात उगवणारे गवत. - कृषि २०३. २ रानमात.

गणंग, गणगट-पुन. १ घान्यांतील न शिजणारा दाणा; मिजण्यांत मऊ न होता, शिजविल्यानंतरहि टणक राहणारा दाणा. जोडळा इ० घान्याच्या लाह्या केल्या असतां त्यांतला न फुटलेला दाणा. २ (ल.) मूखें, टोणपा, अक्षरशत्रु, टोंब्या, मतिमंद माणूस.

गणगण, गणगणणें, गणगणा; गणगणीत, गणगणाट, गणगण्या-गिणगिण इ० पहा.

गणगर्णी-अथ. (कों.) प्रत्येकी; प्रत्येकाकडून; दर; हर; गणीक पहा. [गण द्वि.]

गणगर-(गो.) कटिकणगी; कणगर पहा.

गणर्गा-की. (जुरडी) काडी; उदकच्या वगैरे करण्यासाठी कलेली कळकाचा जाड चोय.

गणगूट-न. (प्रां.) निकण पाखडल्यानंतर निघालेली कणी, होलकट, मणी. मदन पहा. [कण+गूट]

गणगौर-की. वैशांतील बायकांनी काढलेली गौरीची-पार्वतीची मिरवणूक (मारवाशांत'ल चाल) [सं. गण+गौर]

गणणें-उक्ति. १ मोजणें; हिशेब करणें; अजमास करणें. 'तिथी गणा, मास गुणा, त्यांत एक उणा, तें नक्षत्र जाणा.' २ (ल.) समजणें; लेखणें; पर्वा करणें; मानणें; महत्त्व देणें. 'जैसे न गणिजे पंचानने। गजवटातें।' - द्वा १.९२. 'जो मृत्युनाहि न गणी। जैसा योगी मुनीकथ संसारी।' - मोकणें ६.६६. [सं. गण, गणन=मोजणें]

गणतगर—जी.न. तगरी या फुस्साडाची एक जात व तिचे फूल.

गणता—वि. मोजणारा; हिशेब करणारा. 'वरी एकपणे गणिजे। तें गणतेंनहीं जुंजे।'—अश्व ५.३४.

गणती—जी. १ मोजणी; हिशेब; अजमास; संख्या. 'हरि! हरि! हरि-हरिणांतचि त्यांची केलीच खा जनें गणती।'—सोसभा ५.९२ 'टोपीवाले नाही गणती।'—ऐपो. ३५८. २ (क.) गगना; मान; योग्यता; गुमान; किंमत; खिजगणती. 'जो देवास भीत नाही त्याला अनुभ्याची काय गणती आहे?' समासांत-वर्षां-सालो-महिना-खंडो-मणो-शेरो-लक्षो-शेकडो गणती=वर्षांनीं ६० गणणे. ३ (गो.) सीमा; अखेर. 'तीस लागणें-नोद होणें; येऊन मिळणे. 'नित्य नवे गणतीस लागती एकाडे देशावरले।'—ऐपो २१६.

गणन—न. १ मोजवाद; संख्या मोजणे; गणना पहा. २ रक्कम; वेरीज; एकूण संख्या.

गणना—जी. गणन; मोजणी अथवा हिशेब करणे; गणती; हिशेब. २ (क.) मान; योग्यता; दर्जा; प्रतिष्ठा. ३ अंतर्भाव; समावेश. [सं. गण]

गणनीय—वि. १ मोजला किंवा गणला जाण्यास योग्य; मोजण्यालायक; अजमास करण्याजोगा. २ (क.) लक्ष्य; विचार; वर्णनीय; सन्मावनीय; मोलवान.

गणपत—पु. (पुणे) सापसुरली.

गणव(म)णणे—अकि. गडबडणे; कांकू करणे; संकित होणे; चाबलेले किंवा गोंधळलेले असणे; माचार घेणे; भय पावणे (निषेधार्थी). 'तो पुण्याचे मोठमोठ्या पंडितांस उत्तर करायला गणमणायला नाही तो कांतुला मितो!' [ज्व. गण-मण-वण?]

गणमणचे—अकि. (गो.) वाद घेणे; सांगितलेले ऐकणे.

गणसरी—सुरी, गणसूर—जी. जिच्या पानांच्या रसांने पूज उतरते अशी वनस्पति. एक औषधी झाड.

गणसागर—सागोर—पु. (गो.) नंदी.

गणसुरंग—जी. एक औषधी वनस्पति.

गणा—पु. जोडला किंवा बाजरीच्या ताटाचा शेडा अथवा शेड्याचा भाग; बोरुचे किंवा वेताचे कांडे (कोडी लोक कांडी करावयास वेतात ते), साळ्या-कोड्यांची चाकावरील सूत गुंडाळण्याची कांडी; कांडीकरितां घेतलेला ताटाचा तुकडा.

गणा—पु. तेल लावून करतात ती भाकरी.

गणा—गणपूट पहा.

गणांत—न. गळत पहा.

गणाख—न. १ अनेकांच्या मालकीचे (मात अथवा इतर) धान्य; सगळ्यांनीं करून ठेवलेला धान्याचा पुरवठा, बेगमी. २

ममाराधनेसाठीं तयार केलेला स्वयंपाक, अनेकांचा एकत्र स्वयं पाक. [सं. गण+अन्न]

गणाधीश—पु. गणांचा अधिपति; गणपती देव. 'गणाधीश जो ईश सर्वां गुणांचा'—राम १. [गण+अधीश]

गणावचे—अकि. (गो.) रंगाळणे.

गणिक—त—अन. १ बरोबर; सह; मागे; जा. 'जो देत होतो दर हाके गणिक।'—तोबं १३. समासांत-माणसागणिक; मुलागणिक ६० २ दर; प्रत्येक, (समासांत) वृद्धा-खिडकी-युद्धा-खेपेगणिक ६० [गणकः]

गणिका—जी. वेदया; कलावंतीण; कसवीण; रांड. 'मिक्षा मायुनि दारोदारीं फेडिन ऋण गणिकेचें।'—मुच ३५. [सं.]

गणिकारिका—जी. अरणी नांवाचे लहान झाड. [सं.]

गणित—न. १ हिशेब; गणनक्रिया; मोजवाद; आंकडेमोड व त्यानं सिद्ध जे फल ते. २ गणनाशास्त्र (अंक किंवा पाटी-गणित, बीजगणित, रेखागणित). ३ भ्रंशीची वेरीज. (सामा.) वेरीज. ४ गणती; संख्या; माप. 'शाशिनाय श्रमकती पागा नाही गणित।'—ऐपो १४०. 'नाना पुष्प-जाती माळा। गणित नाही परिमळा।'—मुहरिचंद्राक्यान (नवनीत पु. १८३).

५ (गो.) प्रश्न; ज्योतिष. 'मटवी, बैल चुकला आहे, गणित सांगा.'—वि. मोजलेले; गणलेले; हिशेब केलेले. [सं.] ०शास्त्र-न. याचे व्यक्त किंवा अंकगणित आणि अव्यक्त किंवा बीज-गणित असे दोन मेद असून त्याचे दोन दोन असे प्रकार होत गेले आहेत. वेरीज, बजाबाकी; गुणाकार; भागाकार; वर्ग; वर्ग-मूल; घन; घनमूल ६० चतुर्विध गणित आहे. आधुनिक गणित-शास्त्रांत वेरीज प्रकारांवेरीज, भूमिति, त्रिकोणमिती, स्थिति-गतिशास्त्र, जलमतिशास्त्र, ज्योतिर्गणित; कसन ६० पुसरे अनेक प्रकार पडतात. (इ.) मॅथेमेटिक्स. ०श्रेढी-जी-प्रमाणश्रेढी, श्रेढी-जी. एकाच नियमित अंकांने (अंतरांने) कमी होत अगर वाढत जाणाऱ्या संख्यांची मालिका. उदा० ५, ८, ११, १४, १७ किंवा १२, १०, ८, ६, ४, २ [सं.]—तागत-वि. गणि-ताने आलेला किंवा काढलेला. [गणित+आगत] गणिती-वि. गणित जाणणारा; हिशेबी; गणित्या; गणितज्ञ.

गणिमी—जी. १ गनिमी; द्वेष, शत्रुत्व; वैर. (कि० करणे; मांडणे; चालवणे). २ क्षेम; बंडाळी; दंगा; (सामा.) दंगा भाजविणारी कृत्ये; दंगाफिसाद. [गनीम]

गणिया—पु. (हा एका गणेशस्तोत्रातील पहिला शब्द आहे) अस्तमानांनीं विद्याभ्यासांनीं आपले घडे पाठ श्राव्यान्तर म्हणावयाचे गणेशस्तोत्र. (कि० म्हणणे). [गण]

गणीक—पु. (अप.) गणक; जोडी. [सं. गणक]

गणीम—गनीम पहा.

गणेश, गणितव्य—वि. गणन विधा दिशेन करण्यास योग्य; मोजण्याजोगे. [सं.]

गणेश—पु. शिवपार्वतीचा पुत्र गणपती; गजानन; बुद्धिदाता व विप्रहर्ता देव; म्हणून विद्यारंभी किंवा प्रथमचनेच्या प्रारंभी याचे स्तवन करतात; जसे:—श्रीगणेशाय नमः; शिवगणांचा नायक; 'देवा तुंवि गणेश'—झा १.२. लेखक किंवा प्रयत्कर्ता यांचा हा आदर्श मानला जातो. (ज्याप्रमाणे वृहस्पति=सर्वोत्कृष्ट वक्ता; मास्ती किंवा हनुमान=उद्गाणपद; सीमसेन किंवा दुर्वास=खादाड माणूस; कुंभकर्ण=अत्यंत झोपाळ; कदरु=फार चिकु; कर्ण किंवा बली=अतिशय उदार). [सं. गण+ईश] म्ह० (गो.) १ गणेशा गाण झरौन गणेशा तिबो=इकडेचे तिकडे व तिकडेचे इकडे (असा बोटाळा) करणे. २ गणेशाचे हाले दोंद, चंढिकेचा जातो प्राण. सामाशब्द—०कंद—कांदा—पु. बांडगुळाच्या जातीची एक वनस्पति. ०कुंड—पु. गणपतीचे छंदलेले मस्तक ज्यांत टाकले असे नर्मदा नदीतील एक कुंड. [सं.] ०गोमा—पु. (विर.) गोमा गणेश. लांडा कारमारी; लडबुड्या माणूस; लटपट्या पुरुष. ०चतुर्थी—झी. गजाननाचा जन्मदिवस मात्रपद शुद्ध चतुर्थी. ०टेबल—पु. (उप.) कानस्टेबल, विशेषतः गोरा सार्जंट. ' या सर्वोनीं एका यःकचित् गणेशटेबलाच्या म्हणण्यावरून प्रथम अशा डोबळ चुकां कराव्या. '—टि १.३५५. ०टोपी—झी. (मुलांच्या खेळांतील किंवा क्षेत्रातील शब्द) एखाद्याला बडविण्यापूर्वी कोणी मारले हे त्यास न समजावे म्हणून त्याच्या डोक्यावर घातलेला वस्त्राचा घुंगट; असे घुंगट एखाद्यास घालण्याची क्रिया. (क्रि० घालणे). ०टोपी घालणे—(ल.) १ मुखे वनविणे; चेष्टा करणे. २ फसविणे; लुबाडणे; टोपी घालणे. ०थापटी—झी. होळीच्या सणांतील एक खेळ. एखाद्यास गणेशटोपी घालून डोक्यावर थापट्या मारणे किंवा धोतराच्या तोक्याने चोपणे; चोपणाऱ्यास ओळखले म्हणजे, ज्याला चोपले त्याच्यावरील डाव जातो. ०धौती—झी. एरंडेलाचे बोट गुदद्वारांत फिरवून मूळ काढणे; याने बळकोष्ठता नाहीशी होते. —संयोग ३६०. ०पट्टी—झी. पुढील दरवाज्याच्या वरची आरुवी पट्टी; कपालपट्टी दाबवटा; हिच्यावर मधोमध गणपतीची मूर्ति कोरलेली असते. मुलकेपट्टी पहा. ०पूजा—झी. १ गणपतीचे पूजन. २ कथा इ० समारंभांत वाटलेली खिरापत. म्ह० (गो.) गणेशपुजेक फुटकोनाळ (नारळ)=प्रथमप्राप्ते भक्षिकापात, आरंभीच अपसकून होणे. ०घात—झी. कापसाची २१ मुतांची ४ बोटें रुंदीची वात; या वाती गणेशचतुर्थीपासून दररोज दोन याप्रमाणे वर्षभर लावतात किंवा एकदम लक्ष वाती लावतात. ०वेळ—झी. आकाशवेळ. —शोत्सव—पु. गणपतीचा मात्रपद महिन्यांतील उत्सव.

गणेशिया—न. (कोळी) कोळी लोकांचे घरफोडीच्या हत्याराचे सांकेतिक नांव. —गुजा ६८.

गणैक्य—न. वधूवरांच्या लमकुंडलींची मैत्री; गणमैत्री पहा. [सं.]

गणोबा—पु. १ गणपती देव. ' गणोबा विक्राळ । लाडुमोदकांचा काळ । '—गुजा ७९१. २ (ल.) डेरपोट्या माणूस, मूल. [गणपती]

गणपाठे—न. (गो.) पायलीचा ३२ वा भाग.

गण्य—वि. मोजण्यास, गणला जाण्यास शक्य, संभाव्य, आवश्यक, योग्य; गणनीय; सख्येय [सं. गण्]

गण्या—पु. १ खंझा; पाणकावळा; विसा; मासे खाणाऱा एक पक्षी. २ गणा; कोष्ट्याची सुत गुंडाळण्याची कांडी.

गत—झी. १ स्थिति; अवस्था; दशा; पूर्वावस्था जाऊन झालेली दुसरी अवस्था; अवस्थांतर (वाईट अर्थाने) ' चार दिवस ताप येतांच पोराची गत काय झाली पहा ? ' २ सूत, पिशाच यांनी वाधा करावयाची सोडून घेतलेली मुक्ति. (क्रि० घेणे). ३ (वाद्य) कोणत्याहि रागांतील वाद्यांत वाजविण्यासाठीं स्वरांची सताल रचना; ताल; ठेका; वाद्य वाजविण्याचा प्रकार, रीत, तान, मिलाफ. ' रोज सतारीची एक गत वाजीव. ' ४ (संगीत) फिरक; फिरकी; झोल; कांप. (क्रि० घेणे). ५ वरे होण्याचा उपाय; तोड; युक्ति; आश्रय. ' एवढीं औबघे घेतलीं तरी तिडिक राहिला, आतां कोणती गत करूं ? ' ६ शेवट; परिणाम; निकाल; ' बुद्धमांची गत हीच. ' ७ मार्ग; प्रकार; तन्हा (समान, सारखा, महश असे दाखवितांना) ' वेड्याचे गत, वेड्याचे गतीनें हा वृहस्पतीचे वोलतो. ' ' खरेच बाई, अगदीं नाटकागत सगळे बाळ आह्म. '—वेड्यांचा वाजार. ८ (वे.) ताकद. गति पहा. [सं. गति] ०भरणा—पु. मृदंगादि वाजविण्याचे रीतीचा समुदाय; तान, सूर, राग, रागिणी यांचा साठा, संग्रह. ' या मृदंगयापाशीं गत भरणा फार असून वाजवायला आळस करी. ' [गति+भरणा]

गत—वि. १ गेलेला; नष्ट; निघून गेलेला; जुना; मागचा. समांसांत-गत-दरिद्र-वन-बुद्धि-भय-मान-लज्जा-भ्रम-सन्मान; गताभिमान, गतावसान, गतेंद्रिय, गत-वीर-धैर्य-प्रतिष्ठ. २ कडे, आंत जाणे, आंत स्थिरावणे किंवा बसणे. ' अंतर्गत, मध्यगत, इस्तगत. ' ०होणे—१ लोटणे; गुजरणे; जाणे; बालवणे (वेळ, काळ) २ निघून गेलेला असणे (या अंगांतून); नष्ट होणे; मरणे. म्ह०—गतं न शोच्यम् । =गेल्याचा शोक घ्या न करावा. सामाशब्द—०कथा—झी. होळन गेलेली, जुनी, प्राचीन काळची गोष्ट; मार्गे बडलेला वृत्तांत. ०काळ—पु. गेलेले दिवस; पुराणकाळ; सूतकाळ. ०कुळी—कुळ—वि. १ माणसांनीं किंवा शेतकऱ्यांनीं ग्रामत्याग केल्यानें पडून राहिलेली (जमीन, शेत, वतन, मिरास) २ मालक किंवा कोणाचा वंशपरंपरेचा हक्क नसलेली (जमीन

६०). अशी जमीन गांवच्या मालकीची समजून गांवकरी तिची विल्हेवाट लावीत किंवा सरकार ती इनाम वंत असे. ३ पूर्वज. —गांगा २१२. ०कूळ-न. १ वेशांतरास उठून गेलेले किंवा नष्ट पावलेले कुटुंब. २ जमीन सोडून दिलेले कुळ, घातकरी. ०गोष्ट-बी. गत कथा पहा. ०चेतन-वि. हालचाल नष्ट झालेला; मूर्च्छा झालेला; वेदभानावर नसलेला. सं.] ०तेजस्क, तेज-वि. १ निस्तेज; प्रकाश कमी झालेला किंवा नाहीसा झालेला. २ (ल.) कांति, शोभा, वैभव यांनीं हीन [मं.] ०धवा-बी. विधवा [सं.] 'नगरिगतधवा ते आणि निर्वांये योदे।' —वामन भरत भाव ३. ०पराक्रम-वि. दुर्बल; क्षुब्धहीन. [सं.] ०प्राण-वि. १ मृत; मेलेला. २ (ल.) भ्रांतचित्त; मयमीत; शुद्धी गेलेला. ०मर्तुका-बी. विधवा; गतधवा पहा. [सं.] ०मत-बी. (मुलांच्या बोलीत) एकोपा; सखा; गुप्त विचार किंवा उद्देश. ०रस-वि. शुष्क; सुके; रस नाहीसा झालेला [सं.] ०व्यस्क-वि. व्यस्कृत; वयातीत; वृद्ध. [सं.] ०वर्ष-न. गतसाल; मागचे वर्ष [सं.] ०वित्त-वि. दरिद्री; कफळक; खंक. [सं.] ०विश्वास-वि. विश्वास, भरंवसा. उमेद, अवसान गेलेला. [सं.] ०वर्षा-वि. १ पुरुषत्त्वहीन; पंड. २ (ल.) नेमळा; हुताश; दुर्बल. [सं.] ०शक्ति-सामर्थ्य-वि. बलहीन; गततेजस्क पहा. [सं.] ०श्री, —लक्ष्मी, —संपत्ति, —सौभाग्य-वि. दरिद्री; दैवहीन; अभागी. [सं.] ०सस्त्व-वि. निर्जीव; निर्वांय; दुर्बल. [सं.] ०साल-न. गतवर्ष पहा. [गत+फा. साल]

गत—सूचवि. (क.) (ज्यो.) अस्त; मधून गेलेले (ग्रहांच्या संक्रमणांत नक्षत्र किंवा राशी); एव्य याच्या उलट. 'गत असल्यामुळ मुनीला पाठवितां आली नाहों.'

गत—न (गो.) गळ; खुर.

गतक—न. १ मिष; डोंग; बहाणा; सोंग (दारिद्र्य, बंड बुक्तापत, वेदना यांचे); किंचित्त असतां फार करण. (क्रि० घेणे, करण). २ गद्यपद्यचा छोटासा व रसभरित चुटका; मजेदार विनोदी कवन (भाट, वंदीजन, मिक्षेकरी यांनीं गाइलेले); न्यायप्रचुर वचन अथवा म्हण. ३ (कौ.) मनोरंजक, हास्यकारक गोष्ट 'त्याने एक गतक वातले तर सर्वांच्या हसतांना मुरझाव पाडील.' ४ लांबलचक माकडकथा; कंटाळवाणी गोष्ट. (क्रि० लावणे; लावणे). 'त्याला कोडे जातोस इतके पुसतांच त्याने दोन बटका मजपार्शी गतक लाविले.' ५ दुसऱ्याने बाबरे व्हावे किंवा चमत्कार वाढून हसें यावे असे मावण किंवा मावणाची नकल. 'तुझे बोलण्यावर मला एक गतक मुचले, काय तर, आकाशाची कुन्हाड कोल्ह्याच्या डोक्यावर.'

गत(व)का—पु. १ चामाष्टम स्थिति; चामाची चिकचिक; उबणे; गदगद; 'आंगाचा गतका झाला.' २ उकाडा; उबारा;

गरमी; हवेचा धोंडमारा. 'उन्हाचा गदका.' ३ उकळण; शिजणे; खदखद; उकळी; कड. (क्रि० घेणे). ४ पिकणे (ताठरलेले व विकोपास गेलेले गळोड, गवू); आग; तळमळ (खरजेची). ५ उमाळा; आवेध; हुंदका; उकळी; क्षोभ (ममता, इच्छा, रंभे, हास्य यांचा). (क्रि० घेणे). 'गतका आला तबळिला तेव्हा तो पाहें कानाच्या सुमार।' —अफला ७१ [चव.]

गतकाळा-लया-वि. कांगावा; अकांठताडव करणारा; थोडेसे मारले असतां जीव तोडून ओरडणारा, धीमंत असून दारिद्र्याचा बहाणा करणारा; देव्याचे सोंग माणणारा; डोंगी. [गतक=गत+काल]

गतकेडी-वि. (वे.) निर्लेज्ज. [गति=शक्ति+का. केड, क्यडसु=विषयविणे?]

गतकथा-वि. १ गतकाळा पहा. २ (कौ.) विनोदी; कथाली; नकल्या; गोष्टीवेव्हाळ. [गतक]

गतगें-भक्ति. १ कांहीं एक गोष्ट इ० होऊन जाणे. २ (ल.) मरणे. गतला पहा. [सं. गम्-गत]

गतला-वि. १ गेला, मंपला, लोटला (इंगाम, काळ, वेळ) 'खरेच गोष्ट गतली' —सिब ४२. २ (ल.) मेला. [गतपासून गणने या क्रियापदाचा सूतकाळ; हा सूतकाळी प्रयोगच नेहमी यतो.]

गतल्य-न. जाणे; पळणे; गमन; पळ. 'दोषाविरहित सर्वे जनी । शीघ्र गंतव्य करावे ॥' —ज १०.३४. (क्रि० करण) [सं. गम्=जाणे]

गतागत-न. जाणेवेणे; जाये; वारंवार हालचाल करणे; पुनरपि चलनचलन; अस्तोदय. 'जेणे सुर्याचे गतागत । केला भ्रांत केवढे ।' —एमा २६ ८५. [सं गत+आगत]

गताड-न (रात्रा) अजळ, अगडबंद जनावर (गाय, म्हैम). [म. गत्र. प्रा गत+आड]

गताडा-बी. (क्र.) गवाणी. [प्रा. व गताडी=गवाणी]

गतानुगतिक-वि. १ पुढे गेलेल्यांच्या मागून (पूर्ण विचार न करता) डाळे मिटून जाणारा; अज्ञानाने परंपरागत चालणारा किंवा वागणारा. २ (ल.) अडाणी; मूर्ख; शुद्धीचा उपयोग न करणारे. ३ परंपरेने चालत आलेले (आचरण, गोष्ट). म्ह० गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ०न्याय-पु. लोक केवळ (सर्विचार न करतां) दुसऱ्याचे अनुकरण करणारे असतात; आपण अमुक गोष्ट अशी कां करतो हे त्यांचे त्यांनाच माहीत नसते. हे मूर्खपणाचे लक्षण दाखवितांना या न्यायाचा उपयोग करतात; अथपरंपरा न्याय याप्रमाणेच आहे.

गतायु, गतायुची, गतायुष्य-वि. १ अत्यंत वृद्ध; म्हातारा. २ ज्याचे आयुष्य संपले तो; मृत. 'हा एकटा शंभर वीरांवर जातो तत्मात गतायु समबावा.' 'जेसे गतायुची

क्षरीरी। चेतन्य बाहु न करी ॥' - झा ३.१०९. 'पै बातयाही पायां पडता। जुठी गतायु पंडुसुता ॥' - झा १६.१२९. [सं.]

गतार्थ—वि. १ समजलेला; दर्शविलेला, अमिप्रेत; अच्या-हृत; सूचित केलेला. २ साविलेला; तडीस नेलेला; संपादलेला. ३ दरिद्री झालेला. [सं.]

गतालका, गतलका—वि. केशविहीन स्त्री; वपन केलेली स्त्री; विषवा. 'गतालकाही अंगीकारी।' - एमा २३. ३७९. [सं. गत+मलक=केश]

गताचरणे—अकि. जाणे; शेवट होणे; मरणे; गतणे. [सं. गत]

गति—स्त्री—स्त्री १ जा ये; चळवळ; हालचाल, गमन; भावः प्रयाण; चाल; प्रगति. 'रयाची गती।' - झा १७.३८९. २ बर्तन; वागणूक; चाल; पद्धति. 'परी ने गती ममस्ता। न मनेल यया।' - झा २.२०३. ३ स्थिति; दशा (मुख्यत्वे वाईट अर्थी): 'पुसति बापाजी झाली हे कां गती।' - मोअमंग मीतागीत (नवनीत पृ. २५९); गत अर्थ १-६ पहा. ४ आवांका; पोहोचः आटोप; उपाय; प्रसार. (समासांत) कल्पना-कौशल्य-चातुर्य-पराक्रम-शौर्य-ज्ञान-गति, वगरे. 'गती छुटती ज्ञानबोधे प्रबोधे।' - राम १५७. ५ प्रारब्ध; दैव; घटित; नशिवाचा फेग. 'दवाची गति विलक्षण अति' ६ आयुष्यातील चाल-तरण-दृढ अवस्था, ७ आकाशस्थ गोळांचे एकंदर. पग्निमण, फेरी. ८ चढती पायरी; भरभराट; सुस्थिति; आवादानी; प्रगति. ९ प्रहाची आपल्या कक्षेतील दैनिक फेरी. १० प्रकार; अवस्था; म्हू० कर्माच्या गती सांगाव्या किती. ११ खरे स्वरूप. खरा अर्थ. मर्म. 'अगा गति कळावी कर्माची। ... गहन कर्माची गति म्हणानि।' - यया ४.४२०. 'मियां गति दखिली असे निकी।' - झा १५.११६. १२ (यंत्रशास्त्र) चलन; चाल; (इ.) मोशन. १३ सामर्थ्य; योग्यता, स्थिति, पद्धती. 'जिष्णु म्हणे पावति गति इतर पशु न त्या पिनाकिच्या पशुची।' - मोआदि २५.६. 'शक्याचमरी म्हगती, आम्ही यांग्या इच्या नसो गतिला।' - मांवन ४.१४७. १४ मोक्ष; सप्रति; मुक्ति; उत्तम लोक. 'उपाय साधन आइका कोण गति अवगति।' - तुगा ४२८. 'पशुदेही नाही गती। ऐसे सर्वत्र बोळती ॥' - दा १.१०.२१. १५ आश्रय; कृपास्थान. 'गति तुंचि आमुची वा आश्र-आम्हांसि तुंचि माबासा।' - मोकण ४२.७. १६ गत; पर्यवसान शेवट. 'अखेर संप्राभाच्या गति।' - ऐपो २२. 'तिज वांट वृषसुताची करिलचि तो सी गती।' - विक २०. १७ गतः इलाजः उपाय. 'तसें कल्याणचून वग्यापाण्यांस गतीच नाही' - विक्षिप्त १.९९. १८ बाजविषयतील एक प्रकार, रीत. 'गति ग पळवा-जावर झडती।' - प्रला १३४ - किवि गत्या पहा. रीतीने योगाने. (बाप्र.) ० मिळणे—अकि. मुक्ति मिळणे. ० खर, ० स

येणे—१ कृत्रिम (वेष, मुखवटा) टाकून मुळावर येणे. २ ताळपा-वर येणे; पूर्वीचे बर्तन टाकणे; सुधारणे. ० ह्याणे—प्रवेश होणे; समजणे. 'त्यांची संस्क्रांत गति झाली होती' - कोरकि ४२९. सामागब्द—० गती—किवि. (व.) इच्छ इच्छ. 'गतिगति करत्ये काम' ० चक्र—न. (यंत्र.) यंत्र चाल करणारे मोठे चाक (इ.) फ्लाय-व्हील [सं.] ० दाता—वि. (इहलोकापासून, विमलपणा किंवा जन्ममरणापासून) बंधमुक्त करणारा मुक्तिदाता; ईश्वर. [सं.] ० दायक मज्जारज्जु—(शाप.) इंद्रियांच्या गतीस कारण होणारा मज्जातंतु (इ.) मोटर नवई. ० फल—न. दोन प्रहांच्या परि-भ्रमणांतील वेळांचे; अंतर [सं.] ० मंग—पु. चालीला अवरोध; प्रतिबंध; अडथळा. ० भेंश—पु. खोळवा; खोटी; आडकाठी; खळ; खड (कोणतेहि गमन किंवा चाल यामध्ये) [सं.] ० मंडळ अंगहार—पु. (नृत्य) आखंडल स्थान करून हात रेचित करणे व उजवा पाय उद्धटित करून मर्मांत, आक्षिप्त, उरोमंडल व रुटिछिन्न हीं क्रमाने करणे. ० मान—वि. चालणारा, हालणारा, गतीत असणारा [सं.] ० खर घातलेला. पडलेला—वि मरणो-न्मुख झालेला, मरावयास टेकलेला. [सं.] ० विशिष्ट कर्तृत्व-शक्ति—स्त्री (शाप.) गति उत्पन्न करणारी शक्ति (इ.) काय-नेटक एनर्जी. ० विशिष्ट करपना—स्त्री (शाप.) गतीस प्राधान्य देणारी उपपत्ति (इ.) डायनामिकल थिअरी. ० शास्त्र—न. प्रेरणांच्या कार्याने ज्या नियमांनी पदार्थास गति मिळते त्यांचा विचार करणारे शास्त्र. —येस्थ १. (इ.) डायनामिक्स. ० हीन—वि. १ आश्रय, आधार किंवा उपाय यांनी रहित; अनाथ; निरुपायी. २ हालचालरहित; स्थिर; ऊंठितगति. [सं.]

गंतुकाम—वि. १ गमन करण्याची इच्छा झालेला; जाऊ इच्छिणारा; गमनेच्छु २ (ल.) आसन्नमरण. 'विश्वासराव गोळीचे जखमेने काय हाऊन गंतुकाम' - होके २७. [सं.]

गतैश्वर्य—वि. भरभराट, शोखी, ऐश्वर्य यांनी रहित; वमवहीन. [सं.]

गतोत्साह—वि. निराश; हताश; निरुत्साही; उदास; बेदिल. [सं.]

गत्यंतर—न. अन्य उपाय, आश्रय; ठाळणे, मुक्त होणे, संपादन इ० चा दुसरा मार्ग; इलाज; सबळ; उपायांतर. 'गत्यंतर भमतां शत्रुम शरण जाऊं नये' 'अज्ञाब'चून गत्यंतर नाही. [सं गति+अंतर=मन्यगति]

गत्य—किवि. अनुसक्त; रीतीन; योगे; मार्गाने; सहित समासांत) स्वभावगत्या, दैव-कर्म-प्रारब्ध-वस्तु-आत्म-मेव-गत्या. [गति]

गथडी—स्त्री. गंगवडी पहा.

गंथद्वया—वि. नाचणी घान्याची एक जात.

गथः गाथा—वां. गथागोव—पुत्री. १ बोंटाळा; गुंता-गुंत; चालमेल; पेच; गोंधळ; (लक्षणेने व शब्दशः उपयाग)

‘जन्म हन्ति अकारण । गयागावी ।’ -दा ३.१.४. २ बालमेळी
इ०चे काम, धंदा. [गुंतणे+गांवणे]

गद—पु. रोग; आजार. ‘घरीरी गद देखिल बडका ।’
-शाला १२. [सं.]

गदक—पु. १ खदखद; कड किंवा त्याचा आवाज. (कि०
येणें) २ उकळत्या वस्तूचा फेंस; उत. [ध्व. सं. गदी=गजेना
करणे]

गदका—पु. गतका पहा.

गदकी—झी. १ बाण; कचरा. २ (ल.) घोंटाळा. ‘एकदां
मागील गदकी वारून पुढे ठीक करून टाकून घेणें आहे.’ -रा
३.१४१. [फा. गंदगी; तुल० सं. गंध]

गदगद—झी. १ खाल; कंड. (कि० सुटणे). २ उब;
उकाळा. ३ कड; उकळी; कड-उकळीचा आवाज. ४ हंसणे;
हंसण्याचा आवाज. [ध्व; सं. गदूद]

गदगद—दां—किवि. १ शिजण्याच्या, उकळीच्या आवा
जाचे अनुकरण; खदखदां; २ मोकळे, आनंदयुक्त हंसण्याचा
आवाज. ‘गदगदां हासति । मुरकुंज्या बळति ऐकानियां ।’ तरी
मम अमिलाष धरुवी । गदगदां हांससी पापिणी ॥’ -नव २०.
२४. ३ ओक्साओक्सी; जोरानें हुंदकें वेळून रडणें.

गदगदणें—अकि. खदखदणें (भाषणांतील पदार्थ). -अक-
तृककि. १ उकडणें; गदमदणें; गदादणें. २ उकाडणानें, शुद्ध
न्यानें घामाघूम होणें. ३ गदगदून येणें, जबरदस्त खोम किंवा
मनोबुत्तीनें कंड दाडून येणें, गहिवरण [ध्व. सं. गदूद]

गदगदाट—पु. गदगद पहा. हंसण्याचा ध्वनि. ‘बोर हासे
गदगदाटे ।’ -मुसमा १४.४०. [ध्व.]

गदगा-गी—पुझी. (व्यायाम) चामड्यानें मडविलेली
काठी, सोटा; तळवारीचे हात शिकण्याचें एक हत्यार; बरोबरच
चामड्याची एक लहान ठाल (फरी) असते. [सं. गदा हि.
गदका]

गदगी, गजगी—झी. (क.) खांबाखालचा दगड; खुर्ची;
सचळें. ‘गदगी चांगली बडीष’

गदम—वि. (राजा) पावसाळा संपल्यानंतर ज्यांत फार
विषम ओळ राहते तें; पाणथळ; दलदलित. (शेत, जमीन).

गदम—न. (कु.) गळत बोकथा पाण्यांत असतांना
खाला दिलेला ठेका. गदाम पहा.

गदमणें, गदमदणें—अकर्तृककि. १ उकडणें; उरमा होणें.
२ अकि. उकाडणानें घामाघूम होणें.

गदमव—झी. १ शुद्धता; उकाडा; उब. २ अतिशय गदग-
दणें; उकळी; घामाघुमी. [गदगद]

गदर—झीन. १ बंड; गदी. ‘महादजी पाटिकावरी आपण
चालोन गदर केली’ -रा १५.३३. २ वैर; विघासघात. [अर.
धर]

गदर—पु. गजर पहा.

गदरणें—अकि. १ फुगून इ० पिकण्याच्या स्थितीस येणें
(फळ, गर्द). २ घामाघूम होणें.

गदरा, गदरेल—वि. परिपक्व दसेस आलेले (विठ्याचे
पान, फळ). [हि. गदरा, गदर]

गंदलकी, गंदवल—झीन. १ बसावयाच्या पाटाच्या
खालच्या टेकण्याच्या दोन पट्या; आडात; खुर. २ दरवाजा,
मध्य इ० च्या फळ्या जोडल्यानंतर मजबुतीसाठीं त्यांना
आडच्या ठोकलेच्या पट्या, दांबरी.

गदवाली—वि. गद(व)वाल चेवीळ, पेठेसंबंधी (बळ इ०)

गदळ—न. १ बाण; गदळपणा, राड (प्रवाही पदार्थातील)
२ गा , मैल, कचरा, मळ. ३ केर; घुळ; सुम; तुस (घान्यां-
तील). ४ (सामा.) एखाद्या वस्तूतल निरुपयोगी भाग; ५
गालसाळ; हेदळ; घुगळा. ६ माबलेले व बाणेरचे गवत; रान.
-पु. (ल.) अव्यवस्था; गोंधळ; घोंटाळा; धांदल (वस्तु,
कामकाज यांतील). -वि. १ बाणेरचे; मळकट; मलीन; गदळ;
मिकार; धुळक; कबडीमोल ओंगळ; हिडिस. (पाणी, माणूस,
वस्तु, गोष्ट). २ घोंटाळपाचें; गडबडीचें; चाललेली; गवाळी
(कृत्य, पुस्तक, लेख). ३ झुमिंत (बाईट मनोविकारांच्या
जोरानें मन) जसें दुःखी, संतप्त, मत्सरी, संघर्षी इ० [सं.
गळित-गळिद-गळद, गदळ. हि. गदला. तुल० का. गददु=बाईट
वास]

गदळणें—अकि. १ मळकट, गदळ करणें. ‘नम पृथ्वीरवें
न गदळें ।’ -एमा ७.४४८. २ बालमेळ करणें; विसडणें; अस्ता-
व्यस्त, दुर्दशा करणें. ‘पोरानें पोपी गदळली आहं ती जावितों.’
-अकि. गवत, रान मावून खराब हाणें (पीक, शेत).

गदळांवच—अकि (गो.) गोंधळांत टाकणें.

गदा—झी. १ लाव दाड्याचें व टोंकास मोठा गोळ जोडलेले
एक प्राचीन आयुध; लोखंडी अगळा. ‘मीमाळा आर्जुन दे
वृषपर्व्याच्या गजोत्तम गदेतें ।’ -मोसमा १.६.२ कां. ‘रग लोहईड
गदा घेतल । दैत्यास मारी मत्तिकाजुन ॥’ ३ (ल.) चाला; उभा;
बाड (कि० येणें, जाणें). ‘मूळ व्यापारावर इंग्रजांनी गदा
आणली.’ -के १७-६-३०. ०धर-वि. गदा धारण करणारा;
बधेधत; विष्णु [सं.] ०गुद-न. गदनें करावयाचें परस्पर युद्ध.
[सं.]

गदा—पु १ मिकारी. २ मीक; मजकरी. ‘तुका म्हणे वृत्तिं
साधुनि । गदा मागत जाती ॥ -तुगा ४१२. [फा. गदा]

गदाई—जी. एक मिश्रकरी जात; मेढे जोशांच्या पाटलाची कुळी. —गागा ३०. [फा. गदा]

गदादणं—अकटुफाकि. १ उकडणे. गुदमरणे. लाहीलाही होणे. 'गदादीत काया समुद्रांत चाली.' —रामदास कविता खं. १. पृ. ९. २ उकाड्याने उबण; घामःघूम हाणे.

गदाघर—पु. पाणी पिण्याचे विशिष्ट भांडे. हे अन्नकन्या-प्रमाणे असत. [सं.]

गदाम—न. (हेट.) (नाविक) गळवते चोपडण्यास लवते-वेळीं ती तराजू सारखी राहण्यासाठीं दोन्ही बोटतांस, पाण्यांत लावून उभी करून त्यांना आडव्या दांड्या बांधतात त्या. गळवतांच्या बोटतांच्या दुरमिण्यास दोरी बांधून गदामावर गळवतांचा तोल घेतात. गरम.

गदा(द)रोळ—ळी—पुली. १ मोठा गोंगाट, गजर, ओरडणे. 'सर्भोवते मिळोनि गोपाळ। गदरोळ करिताती।' —ह. १३. ४५. 'कलं गदारोळीं हरिकथा ॥' —तुगा १८११. २ (ल.) मोठे पांडित्य, निरूपण. 'निज मंडर्पी शिष्टपाळ। करीन होता गदारोळ।' —एस्व १२. १. ३ लढाईतील वीरांच्या आरोळ्या. ४ लढाई; लढाईतील घुमटवकी. 'सांडोनि गदारोळ। मज एने घातला आळ।' —शिष्ट १९२. ५ खटाटोप; प्रयत्न. 'तेणे करिषिळा हा गदारोळ। प्रयत्नेने॥' —विवेकसिंधु. [सं. गद्व=शब्द करणे; गद्व=अवघ्वनि. तुल० फा. गद्वल=मावाज, आरोळी. से. गंदरगाळ्यु]

गदी—वि. रोगी; आजारी. 'असुनहि पितां न स्वास्थ्याला बरील गदी क्षण।' —मोअंबरीष (नवनीत) पृ. ३६९. [सं. गदिन]

गदीन—वि. गदायुद्धनिपुण; गदाप्रवीण 'श्रीकृष्ण म्हणे हा रे मीमा जरि तूं महाभुज गदीन।' —मोउद्योग ६. १८. [गदा]

गदे(वे)पदे(वे)—पुनव. १ टाळाटाळी; अळंढळं; चालढळी; बहाणे; सववी; जबाबीची जुकनावुक्की. २ (सामा.) छकेपेजे, पाचपेच, डावपेच. [सं. गद्यपद्य]

गदेरा—पु. (वे.) गदळ; बाण.

गदेला—पु. मोठी गादी; समायुद्धांत बरीच मंडळी बसतील अशी केलेली बरीच लांबवंद पातळ गादी. 'आई आई चोपाळे गदिले।' —पला १०१. 'आगगाडीच्या एका मोकळ्या डब्यांत गदेला टाकून त्यावर उभाचे टेके देऊन व गाडीच्या पुढच्याच बाजूकडे तोंड करून तुला बसविलें.' —सूर्य ३. [हि.]

गदेला—(ओतकाम) निरनिराळे आकार देण्याची पेरण.

गद्वद, गद्वदध्वनि—घाणी—पुली. अंतःकरण उचंबळून आल्याने तोंडातून विचणारा अडखळत किंवा अस्पष्ट आवाज, उमासा, जोराचा हुंदका, दाबलेले रवणे. [सं.]

गद्दा—पु. (वा.) गंदेला. [हि. गदी=गादी]

गद्दी(दी). गद्दी जर्मान—जी. १ नदी किंवा तलाव यांच्या कांठची मळईची जमीन, मळई: मळी. २ (मावळ; कों.) अव्यक्त प्रतीची मातजमीन, [फा. गदे=मात घेत]

गद्दा—पु गाढव म्ह० (व.) गद्वथाने खाळें पाप ना पुण्य [मे गदेम. प्रा. गद्व. हि. गद्दा]

गद्वेपेंचविर्शा—जी. (ल.) तारुण्याकाळ (यांत विवेक, पोंहोच फारसा नसतो); जुका होण्याचा काळ.

गद्वेमल्हार—पु (निंदार्थी) १ गाढवांच्या ओरडण्याचा मिलाफ. २ (ल.) वाईट, कर्कश गाणे इ० ३ (ल.) मुख माणूस. [हि. गद्दा+मल्हार=राग]

गद्य—न. १ अक्षरे किंवा मात्रा अमूक असाव्या असा नियम नसेली कविता; छंदविरोधित अथवा तालसुरानुरूप रचलेल्या पदरचनेचा स्वतंत्र भाग, किंवा वाक्यखंड; (सामा) छंदो-रहित प्रबंध, लेखन; भाषा. पद्याच्या उलट लेखन प्रकार. २ साधी वाक्यरचना; काव्यगुणरहित लिखाण. ३ (ल.) अरसिक, बेचव, कंटाळावाणे विवेचन, लेखन. ०रूप, गद्यात्मक—वि. ज्यांत साध्या पदरचनेचा समावेश आहे ते. ०पद्य—न. १ छंदोरहित व छंदो-बद्ध रचना. २ (ल.) छकेपेजे, डावपेच, कपट; कारस्थान, कावा, कुलंगडे, दगा. गदे पदे पद्दा. [सं. गद्व=बोलणे.] ०पद्यरूप, —द्यात्मक—ज्यांत गद्य (साधी रचना) आणि पद्य (छंदो-बद्ध किंवा कविता). यांचा समावेश आहे ते. चंपूकाव्य. म्ह० गद्य उद्योगाचा सांठा, पद्य दैवाचा क्षपाटा.

गंध—पु. १ वास (चांगला, वाईट); सुवास किंवा बाण. 'मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु।' —झा ७. ३४. २ सुवास; परिमळ; परिमळ द्रव्य. ३ (कर्ना.) चंदनकाष्ठ; खोड. —पुन. १ (चंदन, रवा, अगळ, केशर इ० चा) कपाळावर किंवा शरीरावर लाविलेला टिका किंवा उटी. २ अंगाराग उटी. 'गंध आर्द्रचि असो अनुसूया। दे असा वर न जीस असूया।' —बामन लांपामुद्रा संवाद १८. [सं.] ०काष्ठ—न. सुवासिक लांकूड; चंदनाचे खोड. (वाप्र.) ०नसणें—(वास देखील नसणें) अगदीं अस्तित्त्व नसणें, काहीं ज्ञान नसणें (एखाद्या गोष्टीचे). 'तिच्या माहेरीं इंद्रजीचा कीं नवीन कसला गंध पखील नाही.' —पकोचे. त्याला संस्कृतचा गंधहि नाही —त्याला संस्कृतचें अल्प ज्ञानहि नाही. (एखादे पक्षास जाव-यास न मिळतां नुसता त्याचा वास (गंध) घेऊनहि एखाद्याचें समाधान होतें; पण तो वास सुखां न मिळतां अतृप्त रहाणें, जावकून हा प्रयोग रूढ. सामाशब्द— ०फुल करणें—१ पूजा करणें. २ (ल.) फजीती करणें, खरडपट्टी काढणें. ०बीड, बीड—न. पादेलोण; काळें मीठ; बीडलवण. ०मार्जार—पु. जवादि मांजर. [सं.] ०मोरी—जी. बाण पाण्याची मोरी, गटार. 'मग गली-कुची गंधमोरी। जाऊनी तेथें वस्ती करी ॥' —सव. १३. ६०.

०रस-पु. वोळ. [सं.] ०राज-पु. एक फुलसाळ. [सं.] ०वाटी-
जी. गंध व त्याची वाटी; गंधाची वाटी. ०वान-वि. सुवासिक
चांगल्या वासाचे. [सं.] ०वार्ता-जी. (वासाने बातमी
यत्किंचित् ज्ञान; मागमूस. (किं नसणे). 'याची मला गंध-
वार्ता सुद्धा नाही.' -चंद्र १७८. ०शस्य-न. एक उपरत्न; याच
रंग पांढरा, लाल किंवा लालसर पांढरा असतो. हे प्रचारांत नाही
गंधाकाळी-जी. (गो.) चंदनाचा तुकडा; चंदन. गंधाटी-
जी-जी. एक वनस्पति. -बदलापूर १६४. गंधानिल-पु.
कुंगबी वारा. 'उठिला मदगंध; निळी.' -झा १७.६. गंधा-
पान्तु-पु. (व.) (ल.) मार; ठोक. 'आतांच गंधा:पान्तु काढतो
तुम्हा! गंधाक्षत-ता-जी. धार्मिक कृत्याच्या प्रारंभी यजमानाने
उपाध्यायाच्या कपाळी लावावयाचे गंध व अक्षता. 'या आणि
माझे कपाळाच्या गंधाक्षता पहा.' २ (शुद्ध व पवित्र लोक यांचा
उपयोग नेहमी करतात त्यावरून) शुद्ध व पवित्र सद्वास, संबंध.
'त्याची त्याची गंधाक्षता होत नाही.' गंधाक्षतवर्जन-न.
मिलाफ, एकजूट, बरोबरीचे दळणवळण यास प्रतिबंध, अडथळा.
गंधाक्षतवर्ज्य-वि. प्रतिबंध इ० करण्यास योग्य.

गंधक-पु. १ एक खनिज द्रव्य, उपरस; अघातुरूप उवाळा-
माही रासायनिक मूलद्रव्य; धातुवैरी. २ एक विशेष मिश्रण
(औषधीसंबंधी). गंधकाच्या चार जाती-तांबडा (हा सुवर्ण-
क्रियेत उपयोगी); पांढरा (हा अस्त्रमांच्या लेपनोपयोगी);
पिवळा (रसायनासाठी) व काळा (श्रेष्ठ पण दुर्मिल). -योर
१.२४०. ०र-नायन-न. गंधकाचे एक औषध. गंधकाळी-
जी गंधक लाविलेली काडी, मागकाडी गंधकाचे तेल-न.
(इं.) सल्फ्युरिक ॲसिड; गंधकाम्ल पहा. गंधकाचे फूल-न.
गंधकाला आंच देऊन त्याची केलेली मुकटी. गंधकाम्ल,
गंधनाम्ल-न. गंधकाचा तेजाव; सल्फ्युरिक ॲसिड; सर्व रासाय-
निक क्रियाकारकांत याचा फार उपयोग होतो हे फार दाहक आहे

गंधकिसल-न. उपशुष्क व गुंगी जाणणारे द्रव्य. (इं.)
सल्फोनल.

गंधका-पु. गाढव (तिरस्काराची बापरतात). [हिं. गढा]

गंधन-न. (इं.) सल्फोन.

गंधराघोळ-पु. (क.) धिगाणा; गोंधळ. 'त्याने गंधरा-
घोळ वातला पण कांही चालले नाही.'

गंधर्व-पु. १ एक उपदेव; स्वर्गातील गायक; सुरगायक;
हे स्वर्गात राहून प्रमुख देवांच्या गवई ताफ्यांत काम करतात.
'वनपति समेत शुक्र, राक्षस, गंधर्व, अप्सरा, त्र्यम्बा।' -मोसमा
१.४२. २ (ल.) गानवादनपट. ३ अदृश्य पुरुष. ४ (मराठा
व इतर अभ्राह्मण जातींत) पांढाचे लस; स्त्रीचा पुनर्विवाह;

शाको. इ. ४

मोहूर; मोहूरी; (स्त्रीचा पहिला नवरा विवाह असल्यास
याच्याशी फारकत, बटस्फोट किंवा काडीमोड करून मग मोहूर
अवतात). 'मी मग गंधर्व करीन, त्यानंतर तुम्हा माझेवर
नवरेपणाचा हक्क राहणार नाही.' [सं.] सामाशब्द- ०गायन-
गान-न. १ गंधर्वांचे गाणे. 'गंधर्वगान गाणीं। जेथ रंमेशिया
गवणी ॥' -झा ९.३२३. २ स्वर्गीय गाणे (अंतराळी ऐक-
ऊले). ३ अत्यंत मधुर व आलापवारीचे गाणे. [सं.] ०नगर-
न. १ गंधर्वांचे शहर; दिसते न दिसते व एकाएकी अदृश्य होते
किंवा असंभाव्यस्थानी आढळते असे अंतरिक्षस्थ किंवा मांत्रिक
शहर. 'गगनीं गंधर्वनगर जेंस।' -विपु ३.४४. २ हवेंत
प्रकाशकिरणांच्या वक्रगतीने उत्पन्न झालेला सृलोकावरील
शहर, वांग ६० पदार्थांचा देखावा; आकाशातील उग्राच्या
माकुटीवर होणारा नगरादिळाचा मास. 'गंधर्वनगरीचीं
ठाणीं। घेतलीं देऊनि चितामणी।' -एमा २.२२६.
'पोकळीमधे गंधर्वनगरें। नाना रंगे ल्हानथोरें।' -वा १६.
९.२३. ३ (ल.) छाया; आभास; मिथ्याभास; कल्पनिक
अथवा मिथ्या गोष्ट. 'कीं गंधर्वनगरीचे सैन्य।' -इ १३.२६.
०नगरासारखा-वि. अशाक्षत; क्षणिक; चल; पाण्यावरच्या
बुलबुळ्याप्रमाणे. ०पूजा-जी. सन्मानाने एखाद्यास बोलावून
आणून मग त्याची मोसबपदी काढून त्याला मार देणे. [सं.]
०सुवन-न. गंधर्वनगर पहा. 'न रचितां गंधर्वसुवन। उठी
जेंस।' -झा १८.४२९. ०लज्ज-विवाह-नपु. १ गंधर्व-
विवाह; अष्टविवाहांपैकी एक; उभयपक्षांच्या (नवरा व नवरीच्या)
अनुमतीने होणारा विवाह (यांत आईबाप किंवा इतर बडील
माणसांच्या परवानगीची गरज नसते). 'मग कळनि गंधर्वलज्ज।
मागिली रती ॥' -कथा १.४.१३५. २ पाट; म्होदूर. [सं.]
०विद्या-वेद-जीपु. संगीतविद्या; गायनकला; गाणे-बजावणे
यांची कला. ०सुष्टि-गंधर्वनगर पहा.

गंधलकी, गंधवल-जीन. गंधकी पहा.

गंधा-वि. बागेरें; दुर्गवी; वासट. [फा. गंदा=वासट.
तुळ० सं. गंध] हा शब्द बहुधा पुढील समासांत येतो. ०नाला-
पु. गटार; बाण पाण्याची मोरी. गंधेपाणी-न. बागेरें
पाणी.

गंधाबिरजा-बेरोजा-पु. राळ; सुरूचे झाडाचा चिक;
एक वनस्पतिद्रव्य. यास उम्र व कडू वास असून औषधे व रोगण
यांच्या कामी हा उपयोगी आहे. [फा. गंधाबीरोजा]

गंधार-पु. (संगीत) मूळसूत सप्तस्वरांतील तिसरा स्वर;
सा रे ग पैकी [सं. गांधार]

गंधिकाळिक-जी. गंज (कळक) व काळेपणा. 'धातूची
गंधिकाळिक वैसी। जाती रक्तमें तैसी।' -झा १८.२०९.

गंधी—स्त्री. गंध; बाण; दुर्गंध. 'लसणाते न सांडां गंधी ।'
—झा १८.७५७. 'त्याच्या जखमेला गंधी सुटली यामुळे जखम
बसवत नाही.' —पु. १ सुगंधी द्रव्ये विकणारा; आतारी. २
औषधे विकणारा; गंधी. —सयाजी कोश. (इं.) अंपोथेकरी.
[सं. गंध]

गंधी कवित—न. कॅवॅलिकाम्ल व गंधकित यांच्या संयो-
गाने तयार झालेले द्रव्य, हे विषावर गुणकारी आहे.

गंधुळणें, गंधूळ—गडुळणें; गडूळ पहा.

गंधेघाट—पु. (व. ना.) डोरांचा कोंडवाडा. [गडा+घाट]

गंधेल—न. (गो.) चंदनी अत्तर, तेल. [गंध+तेल—एल]

गंधेलोट—पु. (कुस्ती) (गाढवे मांडतात त्या वेळच्या
कुतीवकन) कुस्तीतील एक डाव. आपल्यास कोणी खाली धरले
तर आपला हात जोडीदाराच्या दोन्ही पायांच्या आतून बाहेर
जोडीदाराची मांडी आपल्या पंजावे घेऊन त्याच बाजूने आपण
फिरून जोडीदारास चीत करतात तो डाव. [गडा+लोटणे]

गंध्या—वि. १ गंधी अथ २ पहा. २ बाणेरडा; बाण्या;
ज्याच्या अंगास बाण येते असा (माणूस). [सं. गंध]

गंध्यागाढव—पु. (नाशिक) गांध्याच्या शिबेचा दगड.

गना—पु. (वीणकाम) कापड विणतांना आढवे घालायच्या
सुत बीवर गुंडाळतात व जी चोट्यांत बसवून त्यायोगे आढवे सुत
घातले जाते ती काडी; गणा; (इं.) बावीन.

गनिमत—न. (व.) पुरे होणें; बस्त. 'बोळावण्याने
आला हेंच गनिमत समजा.' [अर. घनीमत]

गनिम(मा)त—स्त्री. लुट; मिळकत; बरकत; विपुलता.
[अर. घनीमत]

गनिमाई—स्त्री. १ शत्रूची घाट, लुट; हल्ला. २ गनिमी
कावा; गनिमी लढाई. 'शत्रूचे सामान मारी आल्यास तुणगे
एकीकडे लावून घाबें, आणि खडी फौज करून आज या ठाण्या-
जवळ, उद्यांडुसच्या ठाण्याजवळ याप्रमाणे गनिमाई करावी' —झ
१.२७९६. **गनीमी**—स्त्री. गनिमाई, गनिमी कावा, गनिमी
लढाई पहा. 'उमयतां सर्दारांनीं त्यांचे फौजेमोवतीं गनिमी
करून अन्नपाणी हणमूत बंद करून आठ रोजांत लुटून घेतले.'
—होके १५. **गनीमा कावा**—लढाई—पु. १ पळपुटी लढाई;
कजारवी; अगोदर म्याळेंसें दाखवून शत्रूला पाठीवर घ्यावयाचे
व तो अडचणीच्या जागेत आला असे पाहून त्याच्यावर जोराने
उलटून हल्ला करायच्या व त्याचा फत्ता उडवयचा. समोरा-
समोर लढाई न करतां गुप्तीने, आडमार्गांनी शत्रूला घेर करणे.
मुसलमानांशीं लढतांना मराठे या रीतीचा अवलंब करीत. 'आम्ही
गनीमी काव्याने राहतां,' —आव ५८. २ (क.) लढाईची युक्ति;
कर्णध्वज; कपटप्रयोग.

गनिमात—स्त्री. १ ईश्वरी कृपा; आशीर्वाद; दया. 'तुं बांच-
लास गनिमात झाली.' २ चांगली गोष्ट, कृत्य. 'इतक्या संक-
टांत त्याचा परम मित्र आला, काय गनिमात हो !' [अर.
घनीमत]

गनी(नि)म, गलीम—पु. १ शत्रु; दुष्मन; वैरी. 'गनी-
माच्या देखतां फौजा । रणशारांच्या फुफुरितीं मुजा ।' —झ १९.१.
२५. २ चोर; लुटारू. 'सेख निजाम गनीम संगमेखरास आला.'
—इए ५.५०. ३ (संकेतिक) मराठ्यांस मुसलमानांनीं दिलेले
नांव. 'गनीमांनीं मसुरास वेढा घातला.' —इंम ३७. [अर.
घनीम्]

गप-प्य—वि. स्तब्ध; चुप; शांत; निश्चल. —किवि. गडप;
ठावठिकाणा न लागेल अशा प्रकारें. 'त्या सनांत गाय फिरली
ती कोणीकडे गप्प झाली' [ध्व. हिं. तुल० का. गप्प=अवृक्ष्य]
० करणे—१ गड करणे; मटकावणे. २ गडप करणे; नाहीसे करणे
० छाटणे—तासणे—झोकरणे—एखाद्या बातमीची चर्चा चाल-
विणे; रिकाम्या बातम्या पसरविणे. 'आम्ही कवी नवीना रीति
नव्हे छाटितोचि लाख गपा ।' —मोरोपंत. सामाशब्द— ० कन-
कर—दिर्शी—किवि. अकस्मात; तडकाफडकीं; एकदम; एकाएकीं
झालेल्या गोष्टींच्या आवाजाचे अनुकरण. (कि० धरणे; बसणे;
गिळणे; खाणे; मारणे; पाहणे; उचलणे). **गपका**—पु. १ आवाज
होऊन गड केलेला घास; गंदगुळा; मटका. (कि० मारणे). २
(क.) हात मारणे; लांच (कि० मारणे). ३ हलका दुस्सा, गुहा.
(कि० मारणे) [ध्व.] **गपगप**—गपां, गपागप, गपापां,
गपापून—किवि. उतावीळपणे मटकावतांना, गिळतांना होणाऱ्या
आवाजाचे अनुकरण; अतित्वेने; मरामर. 'गोडी लागतांच
मग कोंडा गपागप खाऊं लागली' म्ह० अपापाचा माक
गपापां. **गपची** (चू) प, **गप्पची** (चू) प—किवि. निवांतपणे;
निश्चलपणे; मुकाठ्याने; न बोळता. 'एवढा तो रागे मरला तरी
मी उत्तर दिलें नाही, गपचूप बसलों होतो.'

गप-प्य—स्त्री. १ सामान्य बोलधा; उडत बातमी; अफवा;
वार्ता; आवई. २ निरर्थक बोलणें, भाषण, बकबा; रिकामी बटवट;
वाता. ३ खोटी, बनावट हकीकत; मिथ्या गोष्ट. [फा. हिं. गप्प]
गपलुप—शप—सप—स्त्री. रिकामटेकड्या गप्पा; चकाट्या. [फा.
गप्पलूप] **गपाटा**—पु. गप्प; वात. 'कृष्णराव नांवाच्या मुंबईकरांनीं
महाराजांच्या मुलाखतींत बरेच गपाटे मारले' —विक्षिप्त ३.५३.
[हिं.] **गपा**—प्या—गफ्फा—स्त्रीभव. बडबडी; चकाट्या. गप पहा.
'न सार्थक लटक्या साऱ्या गपा ।' —राला ८७. **गप्पागोष्टी**—
स्त्रीभव. १ गोष्टी; कथा; हकीकती; खबरबखर. २ बकबा; वाता;
रिकामी बटवट. ३ झिळोप्याच्या गोष्टी; रिकामपणचे बोलणें.
(कि० करणे; हाकणे). **गपापणे**—अक्ति. बटवट, बडबड करणे. [गप]

गपाप्या-वि. बटवट्या; बडवड्या; बरळणारा; बाताड्या.
गपाप्याक-न. गप्पा; बटवट; बडवड; रिकामपणच्या गोष्टी.
'सगीच गप्पाप्याक ऐकून फळ काय, घटकाभर देवाचें तरी नांव
ज्यावें.' [गप्प+अष्टक=समूह] गप्पाप्याच्या, गपी-पपी-प्या,
गपोडा-ड्या-वि. बाता झोकणारा; बटवट्या. गप्पिष्ट,
गप्पी, गप्पीस्त, गप्पीदास-नाथ-वि. बाता झोकणारा;
गोष्टीवेल्हाळ; बापाड्या; बाताड्या.

गपच(चि)प-न. सायीमज्यें कणीक मळूनतळलेलें पकाज.

गपाणा-प. बकाणा; मोठा बांस (भाजलेले दाणे, कोरडे
झाणें याचा). [गप+बाणा]

गप्पाघोळ-प. अडगळ.

गफळत-जी. १ निष्काळजीपणा; हयगय; दुळेष्ट; गैर-
सावधपणा; अविचार; चूक; गळती; असावधानता, 'करारांत
दोषाच्या झाली काहीं किंचित गफळत।' -ऐपों ३९५. 'गफळ-
तीमुळें पोथी विसरून आलों.' २ हयगयीमुळें वस्तु हरवल्याची
स्थिति; निष्काळजीपणामुळें नाहींसिं होणें, न सांपडणें. 'माझे
लेखणीची गफळत झाली.' ३ अव्यवस्था; गोंधळ; चाल्मेळ
(पदार्थ, वस्तु यांची) 'पोरानें पोथीची सारी गफळत केली.'
[अर. घळ्] गफळतणें-वक्ति. १ गैरसावधपणानें गमावणें,
पाडणें, गळणें, हरवणें. २ अव्यवस्थितपणें मेसळ करणें; स्थान-
अष्ट करणें; उबळावळ करणें; गोंधळ करणें; विस्कटणें. गफ-
ळती-स्या-वि. १ नेहमीं हरविणारा, नेहमीं मळसा ठिकाणीं
वस्तु ठेवणारा; विसराळ; गैरसावध; हलगर्जी. २ लबाड, अवि-
श्वास.

गवकन-कर. गव(वा)गव-वां, गवावां, गवावून-
क्रि. गपकन इ० पहा.

गवका-गपका पहा.

गवगवणें-वक्ति. १ अतिशय पडसें-झोकण्यानें पिडणें. २
अक्षुर्नीं डोळे मरून घेणें. ३ गुबगुबीत, लड्ड होणें (याचा व्युत्प-
मानेंहि उपयोग करतात. 'मांस गवगवतें अंगावर' ४ अरगच्च
दिसणें; होणें; मरपेठ (अप्रकृति) दिसणें. 'ठळक हातामधीं बुडे
झळाळीं हागिन्यांत रुप गवगवशी।' -पळा ४.४०. [सं. गर्म;
प्रा. गम्म; ज्व.]

गवगवीत-वि. १ गुबगुबीत; हुंद; लड्ड; मांसाळ. 'हा
शरीरान गवगवीत दिसतो, पण काफि नाहीं' २ मरदार; दळ-
दार; रसमरित. (फळें). 'हा मांवा रसानें मरळा जाडे म्हणून
गवगवीत दिसतो' ३ मसालेदार पदार्थांनीं पूर्ण मरलेली (पोळी,
करंवी इ०) 'पुरण पुष्कळ घातले म्हणजे पोळी गवगवीत होते.'
-वि. क्रि. मरपूर; मरगच्च. 'तेणें पात्रें मरली गवगवीत।'
-महिक्या ३३.१९९.

गवदुळा, गवदू, गवदूळ-वि. ठेंप व बळकट; घटमूठ
वांच्याचा; लड्ड व मजबूत, बाटोळ्या अंगाचा; गलेलड. [हि.
गवदल; सं. गर्म; प्रा. गम्म; म. गव+दुळा १]

गव(ज्व)र-जी. १ एक सोन्याचें नाणें. त्यावरून. (क.)
२ तीं ज्याच्यापाशीं पुष्कळ आहेत असा माणूस; श्रीमंत
व्यक्ति. [हि.] -वि. श्रीमंत; इज्यसंपन्न; वनवान. 'श्रीमान्
पुरुष आणि दरोडेखोर यांमध्ये वास्तविक वाटतो तितका फरक
नाहीं. दोघेहि दुसऱ्याच्या वित्तावरच गवर होतात.' -सहचारिणी
६०. [सं. गव्हर; प्रा. गम्हर; किंवा सं. गर्मकर; प्रा. गम्मगर.
किंवा गुवमर १ हि.]

गवरू-पु. १ रूपवान व मजबूत माणूस. २ (क.) श्रीमंत
व्यक्ति, अबावानीचा किंवा माळमतेचा माणूस. [गवू पहा]

गवान-वि. (राजा.) सुपीक; फायदेशीर; नफा देणारी
(जमीन, देश, व्यापार इ०).

गवान, गवानी-नजी. (राजा.) फिफायत; नफा; फायदा;
जम. 'यंवा कापडाचे व्यापारांत शंभर रुपये गवानी झाली.'

गवाळ-वि. निरुपयोगी, टाकाळ गावाळ पहा. 'मोंबले
मेळवुनि गवाळ।' -मुगा १८१९. ० प्रंथी-वि. वेचळा; गोंधळ्या;
गरीब. 'महाराष्ट्र साधा आणि गवाळप्रंथी आहे.' -इं० ९२.

गवाळ-वि. (गो.) पाणवळ.

गवाळ, गवाळप्रंथ, गवाळणें, गवाळी-ज्या-
गावाळ पहा.

गवां, गव्वा, गाव्बोटा, गवा-पु. (गो. वे.) केळीच्या
मुंडाचीं सोपटें. [गामा]

गवेलें-न. (कों.) पमेलें; कोळेंपें; कांफडाची पाटी (चिखळ,
जुना इ० वाहून न्यावयाची).

गव्दू-वि. १ लड व ठेंगणा; गुबगुबीत. गवदूळ पहा. २ (क.)
ऐपतदार; श्रीमंत; गवक. ३ मरमराटीचें; श्रीमंत (सहर इ०).
[सं. गर्म; गम्म १]

गव्वा-जी. पिकावरील कीड (ज्वारी, मका, जेंस इ० ज्या
गान्यांतील). [सं. गर्म; म. गामा]

गव्दू-वि. १ पट्टा; वहावर. २ हुंदर; तरुण. ३ जाडपता-
खोर; खोटा विद्वान. ४ गवरू पहा. [गवर. हि. गव्दू किंवा
गव्बर; तुळ० दिव्दु. ग्यात्रिएल=वळावप देव; इंगेरी. गवोर;
इटालि. गत्रिएलो]

गमस्ति-पु. सुर्य. 'जेसा प्रगटलिया गमस्ती। जशेवही
मार्गे दिसती।' -झा २.२९१. [सं.]

गमीर, गंमीर-वि. १ खोल; अगाव (समुद्र, नदी).
'विमळ इत्य तूजें पोत गंमीर वारा।' -मुरमा. अयोच्या ५७.

(हा शब्द बहुधा लाक्षणिक अर्थाने वापरतात). २ शांत; सोपीक; मारवस्त; जरावी; घीराचा. ३ विचारशील; विवेकी. ४ आंतल्या गांठीचा; खोल मनाचा किंवा विचाराचा; ५ घन; घोंस; उद्दाम (मेघ, सिंह, प्रवाह इ० चा ज्वनि). [सं. गमीर]

गम—पु. (क.) रोंख; कटाक्ष; झोंक; कल; अभिप्राय; पेंच; घोरण; आशय (भाषण इ० चा). 'त्याचे बोलण्यांतला काही गम समजत नाही.' [सं. गम्य ?]

गम—पु. १ संयमन; कानाबोळा; क्षमा; दुर्लक्ष (अपराधाकडे). (कि० करणे; जाणे; येणे). २ विराम; थोडे थांबणे; अवसान. (कि० जाणे). [अर. घम्=दुःख] ० स्थाणें—धीर धरणें; क्षमा करणें; सोसणें; शांत रहाणें. 'त्याने एवढे अन्याय केले तथापि आम्ही आजपावेतो गमच खात आलों.' [घमच्छाना] ० गिनी—गम्मीनी—झी. दुःख. 'है एकून दिलास बहुत गम्मीनी व खपगी जाली.' —पया ४६७.

गम—पु. (कों.) एक मलम; गमपलास. [इं. गम्=गोंद]

गमक—न. १ दाखला; पुरावा; कारण. 'ईश्वरास मजाचें एतद्विषयी वेदशास्त्रपुराणादि अनेक गमकें आहेत.' २ आश्वासन; आशय; अंगिकार केल्याचा मुद्दा; साक्ष; मंजुरी; आधार; प्रमाण. ३ —झी. (संगीत) तान; ऐकणाराच्या मनास आनंद वाटेक अशा प्रकारें स्वरास कंप देणे; आलाप, जोर व गमक या तीनपैकी एक. शाळांत असल्या प्रकारचे गमक काहींच्या मते १०, १५ व २२ वर्णितात. तथापि प्रचलित गायनांत त्याचा व्यवहार योग्य प्रकारें केलेला दृष्टीस पडत नाही व गमकांचे योग्य स्वरूपहि ग्रंथांत वर्णिलेल्या वर्णनावरून ज्यानांत येत नाही. यांची नावे ग्रंथांत अशी आहेत—स्फुरित, कंपित, लीन, आंदोलित-वलि, त्रिमिन्न, कुल्ल, आहत, दुपित, नामित इ०. ४ —वि. सूचक. [सं. गमक=जाणण्यास कारणीभूत होणे] गमकेची तान—झी. गमक्युक्त तान.

गमक, गमका—पु. १ तोरा; मिजास; चाळा; नखरा; झोळ. 'नयनाचे हाणी आळे, चाळे करीत गमके.' —प्रका ११२. २ गर्व. 'ईश्वरानुच्याचा गमक. तृणतुच्छ म्यां केला.' —वेसीस्व ४.१४.

गमजा, गमजा—पु. १ तोरा; ऐट; मिजास अडक; गर्व; ताठा. 'सहानीं सत्कर्णेबांधुनि मतिचे न चाल्ती गमजे.' —मोविराट ६.१२०. २ वाटमाट; क्षणारिक नेत्रकटाक्ष; नखरे-बाजी; मुरका; चोचला; तिरप्या दृष्टीने पाहणे; हावभाव; नटणे; फुगणे (छानछुकीचे); कामविकाराचे कृत्रिम प्रदर्शन. 'तेहि व्यक्ते हुमके बहुतांपरि। गमजा उत्तम तियेचा।' —स्वादि २.३.१७. ३ दिमाख; दांडगेपणा; आवटपणा; घटाई; अमर्यादा (वाय-

कोची नवन्याशी, मुलाची बापाशी, चाकराची घन्याशी इ०); बहुधा अनेकवचनी प्रयोग. ४ (सामा.) चोचले; चाळे; चेष्टा. [फा. घम्भा=कटाक्ष; विभ्रम] ० करणे—१ दिमाख दाखविणे; गर्व करणे. २ (माण.) मजेत असणे. ३ उच्छ्वसलपणाने वागणे; चाळे करणे. 'गमजा करितां मनिं उमजाना, हें सुख न पुढें पडेल वजा।' —राला ८५. ० चालणें—अमर्याद वर्तन खपणे, करणे. ० न चालणें—न चालू देणे—चाळ्यांना अवसर न देणे, निवृत्त असेणे.

गमणुक—झी. रिकामे चाळे; खेळ. [गमणे]

गमणें—अक्रि. १ आळसाने काम करणे; घुस्त किंवा हळू हळू काम करणे; निवृत्ताहाने, रेंगाळत जाणे; खेळणे; घुटमळणे; रेंगाळणे; रखडणे; रमत रमत फिरणे. 'नाना उदिते दिवाकरें। गमावा माशु दिठी भरे।' —हा १७.१७८. २ मजेने वाटेक तसा वेळ घालविणे. [सं. गम्=जाणे]

गमणें—अक्रि. १ शोभणे; पसंत पडणे; पडणे; आवडणे. 'तशी न यमुना गमे जशि गमे निलिपापगा।' —केका १०८. म्ह० राज्यास गमली ती राणी. २ (काव्य) दिसणे; वाटणे; आढळणे. 'श्रीरामास ऐसें गमले। कीं हा राक्षस बैसला।' 'कर्णवध क्षितिपाच्या चित्तास गमे क्षणक्षणीं छटिका।' —मोकण ६.१. काव्यांत गमिजे असें रूप आढळते. 'ज्ञाने हेय गमिजे।' —हा ४.१४२. ३ बरे वाटणे; चैन पडणे; (ना.) चैन पडणे; करमणे, 'म्हणे कृष्णाविण कैसें तुम्हां गमे।' —मुगा २३. ४ काळ काढणे; राहणे; कंठणे. 'अनायासी आम्हां तुलविण गमेनाचि सहसा।' —कीर्तन १.१७. [सं. गम्=जाणणे]

ग(गं)मत—झी १ मुख्यासमाधानाचे कालक्रमण; चैन. २ करमणुकीची, चैनीची वस्तु, विषय, व्यापार, साधन. [सं. गम्=जाणे]

गमत—न. (कों.) गावठ्यावाटे किंवा गळवताच्या तळच्या फळ्यांच्या सांभ्यांतून आत (गमताडांत) आलेले पाणी; घमत पडा.

गमत(ता)ड—झी—झी. १ गमत सांभण्याची गळवतांतील वागा. २ गमत; गळवतांतील गाळ पाणी. [ग-घमत]

गमततरमत—क्रि. खेळत व आळसत; रखडत; रेंगाळत; चाळे करीत; घुटमळत; शुगत; हळू हळू (जाणे, येणे, खाणे, काम करणे). (प्र.) रमतगमत. [गमणें+रमणे]

गमती—त्या—वि. करमणुक, मनोरंजन करणारा; विनोदी; दुसऱ्याचा काळ मुखाने जाई असा हास्यविनोद इ० करणारा. (माणूस; व्यक्ति, प्रसंग) [गमत]

गमद(दा)सडा, गमदासरा—वि. खेळणारा; खेळ्या; चाळे करणारा; रेंगाळणारा; रखडणारा; आळसाने किंवा घुस्तपणाने काम करणारा [गमणे+दास]

गमन—न. जाणे; हलणे; जाण्याचा व्यापार. [सं.]
०द्योग्यता—स्त्री. (शाप.) गतिप्राप्त होण्याचा धर्म.

गमनागमन—न. ये जा; येरमार; वारंवार जाणे येणे. [सं.]
गमनाह्वा—स्त्री. (काव्य) जाण्यास परवानगी; वाटेस कावणे; निरोप; विदागी. ' जसी दिव्ही गमनाह्वा । गोपकन्यांसि देवें । ' [सं. गमन+आह्वा]

गमनी—वि. १ (शिबी) छत्वा; सोदा; गुलाम; हराम-खोर; दगलबाज. २ मात्रागमनी; आईच्या खाटल्यावर जाणारा. (समासांत) मातृगमनी; गोत्रगमनी. [सं. गम्=जाणे]

गमनीय—वि. १ जाण्यास, पोहोचण्यास योग्य, शक्य; गम्य; जायाजोगा; जाण्यास सुलभ. २ अभिगम्य; आक्रमण्या-जोगे; पावायाजोगा. ३ सुबळ; सुगम; साधण्याजोगे; प्राप्य; संपादनीय.

गमला—स्त्री. (काशी) फुलझाडाची कुडी.

गमवड—(व. घाटी) बरे न वाढणे; न करणे.

गमव(वि)णें—चक्रि. १ फुट्ट घालविणे; हरविणे; अतीत करणे; गमाविणे पहा. २ खेळांत, आळसांत, रेंगाळण्यांत (वेळ) घालविणे. ३ खेळत, रेंगाळत करणे (काम): ४ करमणूक करून कालवचना करविणे (माणसाची). [सं. गमन; हि. गंवाना; प. गंवाळणा; सि. गंवाळण]

गमविणें, गमावणें—चक्रि. (ल.) नायनाट होणे; मरणे. —चक्रि. हरविणे; पाडणे; हरणें; सांडणे; ठबळणे; घालविणे (वस्तु, वेळ, प्रकृति). 'स्वयं बोधा काढावळ । गमवीतु असे ।'—क. ७७. 'कां रे गमाविल्या गाई ।'—तुणा १८८. [सं. गम्=जाणे; हि. गंवाना]

गमावा—वि. चालून जाण्याचा; आक्रमण करण्याचा (मार्ग). ' नाना उरितें दिवाकरें । गमावा मार्गु दिठी अरे । '—झा १७. १७८. [सं. गम्]

गमावू—डं—वि. घालविणारा; हरविणारा. ' आलें हें नांव गमाकें । '—संप्रामर्शितें ८२.

गमी—स्त्री. १ शोक; दुःख. 'गमी करून कोणास न बोलतां घाबळ जाळे. '—रा ७. १४२. २ दुःखवटा. ' वलें गमीचीं. '—रा ७. खलप ११२. [फा. घम्]

गमूत्र—न. गोमूत्र; गाईचें मूत. [सं. गोमूत्र]

गमेळ—न. घमेळें; पाटी; गबेळें पहा.

गमत—स्त्री. गमत पहा.

गम्य—वि. १ गमनीय; जाण्याजोगें किंवा योग्य; सुलभ. ' तेव आम्हा जेईं सामर्थ्यें तुज खगा असे गम्य । '—मोआदि ४. १५. २ (शब्दसः व ल.) पावण्याजोगा; कटण्याजोगा. ३ प्राप्य. ' ऐस अगाव आह्वात्म्य । ज सकळमार्गेकगम्य । '—झा ११.

७३. ४ जाणण्यासारखा; समजण्यासारखा; सुलभ. समासांत—अनुमान—अभ्यास—अनुभव—इंद्रिय—परिचय—बुद्धि—विचार—व्यवहार—गम्य. ६०. दुसरीं जाणचीं उदाहरणे—उपदेश—गुह—भाव—वाद—शास्त्र—अस—साधन—अभ्ययन—अर्थ—उपभोग—तर्क—निर्णय—ज्ञानगम्य; म्हणजे अनुमानानें, अभ्यासानें, अनुभवानें ६० नीं जाणलें जाण्यास किंवा समजण्यास योग्य (आहे किंवा होतें); याप्रमाणेंच उपदेशानें, भावानें ६० समजण्यास योग्य. —न. प्रवेश; परिज्ञान; परिचय; ज्ञान; माहिती. ' तुळा चित्रकलेत काहीं गम्य आहे काय ? ' (कि० असणे). ०मान—वि. ज्ञेय; जाणण्याजोगें.

गय, गयगोळा—गाई मध्ये पहा.

गयतमयत, गयामयत, गयामत—वि. मेळे मेळेले; नाहीसे झालेले; नष्ट. ' दारम्यान सरंजामदार लोक गयतमयत होत गेले. '—इनाम ३६. —बदलापूर ३७१. [सं. गत+यत; प्रा. गय+मय; हि. गया+मयत]

गयफ—वि. गैब; गुप्त. ' भाऊमात्रेव व जनकोजी शिंदे यांची गत कशी जाळी... गयफ जाळ किंवा अस्मानांत गेले... '—भाव १२०. [गयव पहा]

गयबान्या—वि. (व.) बावळट.

गयबडा—पु. दैन्य; दीनबाणी स्थिति. ' माया तो यदु-रावडा गयबडा नाशीन त्या भावडा । '—आसु ५.

गयसून, गयससना—(वा. खा.) (जागे या क्रियाप-दाच्या कांहीं रूपांत गय शब्द येतो) गेल्यापसून.

गया—स्त्री. विहार प्रांतातील एक शिंदें (व बौद्धधर्मीयांचेहि) पुण्यक्षेत्र. येथे विष्णूने गयासुरास ठार मारलें व त्याच्या विलंती-वरून त्याच्या पाठीवर एक यक्ष केला. येथे विष्णूचें एक पाऊल उमटलें आहे, त्याची पूजा करून मृत पितरांस पिंड दिला आणि तेथील गयावळानें (पिंड देणारास) ' तेरे पितर सरग असे ' असें म्हटलें म्हणजे पिंड देणाराच्या पितरांस स्वर्ग प्राप्त होतो व पुन्हां (आद्वयसंगी) पिंडदान करण्याचें कारण पडत नाही असें हिंदूलोक मानितात. गौतम (बुद्धावस्था प्राप्त झाल्यानंतर) येथे राहून उपवस करीत असे म्हणून बौद्धधर्मीय लोकहि यास पुण्यक्षेत्र मानतात. ०जर्जन—न. (अप.) गयावर्जन—वर्जन: गयेस जाऊन करावयाचें पिंडप्रदान व तीर्थआद्ध. ' पितर उबरावे आपण । गयावर्जन करोनिया । '—एमा २३. ३७८. ' गया+वर्जन ' ०वळ-पुत्र—पु. १ गयेतील यात्रेकरूंची तीर्थयात्रा करणारा मिश्रक, पंड्या; पुजारी. ' गयावळ ते गंगेचे । गंगापूतें '—दावि ४७४. २ (ल.) आचारविचारहीन, अंध माणूस; धर्मशास्त्राप्रमाणें न चालणारा; मलीन; आचारहीन मिश्रक, भट. ३ चिकूड; घालवेडा, वेड पांवरलेला मनुष्य. ४ बावळट. गयाळी पहा. म्ह० बुवा गयावळ आणि बाई चंदावळ. ५ (गो.) निष्ठुर माणूस.

गयाल-ळ, गयाली-वि. १ विनवारस. २ पडित; सोड-लेली; टाकलेली (मिरास, वतन, जमीन, घर). 'गांव गयाली पडले.' -बोमारो २ १६५. ३ (राजा.) परांगदा; देशोधडी झालेला (मनुष्य, कुटुंब). 'सरकारचे उपद्रवांमुळे त्या गांवची वहा कुळें गयाल झाली.' ४ बेपरवा. ५ अजागळ; गचाळ; बाबळा; गाईसारखा मित्रा; गरीब; गबाळ. 'गयाळाचे काम हिताचा आवारा।' -तुगा ३१२८. ६ व्यास स्वतः ज्ञान नाही व सांगितलेले समजत नाही असा; मूर्ख; गैदी; खुळा; भोंगळपुती; अव्यवस्थित; गोबरागणेश (मनुष्य); गयाबळ अर्थ ४ पहा. ७ अयोग्य; गचाळ; घाण; फुसकी; वाईट (वस्तु). [सं. गत; प्रा. गय; हि. गया; गु. घेला]

गयाली-वि. गांव सोडून गेलेले. -बदलापूर ३८७.

गयावया-झी. क्षमेची याचना; विनवणी; करुणा मागणे; दीनबाणीची प्रार्थना. (कि० करणे). 'असे म्हणून व पुष्कळ गयावया करून मी त्यांचा राग शांत केला.' -पकोचे [गई-गय=क्षमा+सं. वद्; प्रा. वय ?]

गयावयां-क्रि. अति. लीनतेने; करुणास्पद रीतीने; अजीजीने; दीनबाणीने. (कि० करणे).

गय्या-वि. (गो.) मूर्ख; अडाणी. गयाळ अर्थ ६ पहा.

गर-फारसी प्रत्यय. कर, कार, करणारा या अर्थी. उदा० सिकलगर; बाजीगर.

गर-पुन. १ विष; हाकाहल. २ (ज्यो.) अकरा करणांतील पांचवे करण. [सं.]

गर-पु. गामा; दळ; गीर; मगज (फळांतील). [सं. गर्मे; सि. गर] गरब-पु. (क.) फळांतील मगज. गरभरू-वि. मगज, दळ यांनी भरपूर.

गर-झी. १ बोल्याच्या छातींतील व वशांतील किंवा माने वरील एक रोग अथवा खाज. (कि० मरणे). २ खरारा न केल्यामुळे बोल्याच्या अंगावर जमलेला मळ. [सं. गर=रोग ?]

गरऊ-पु. गर्व; ताठा. 'धकुंठां गरऊ सांडविला.' -शिष्ट ३१७. [गर्व]

गरक-वि. १ गर्व; मम; विमम; बुडालेले (जलादिका-मध्यें). २ चिंतनांत निमम; गडलेला; गुंतेलेला; विचारांत चूर. ३ (ल.) निमम झालेला; तल्लीन; प्रस्त; आसक्त; बाहिलेला. 'साधू ईश्वरच्या नामांमध्येंच गरक होऊन जातात.' ४ गाढ; गडद; घोर (शोष). ५ हरबलेला; अस्वस्थ; नाहीसा झालेला; गडप; नायनाट झालेला; नष्ट; मृत. [अर. चक] ० गरणें-खाणें; गिळणें; दगळबाजीनें अपहार करणें (ठेव ६०). 'त्याही तिचा सा गरक केला.'

गरकणें-अक्रि. १ लवकर मुरणें; मिणणें; जांत धिरणें. 'शेतामध्यें पाणी लागलेंच गरकलें.' २ दचकणें; झुजणें; पाव-रणें; गोंधळणें. [गर ! अर. घरीक=बुडालेला]

गर-कन-कर-विशीं, गरंक (कां) डा, गरकांडी, गरकी, गरगांडा-गिरकन ६० पहा.

गरका-पु. १ घेर; वेढा; परीघ. २ घेरणें; वेढा घालणें; गराडा. 'त्या क्लियामोवता जेव्हां हजार मनुष्यांनीं गरका घातला तेव्हां उपाय नाहीसा झाला.' ३ वाटोळा, मंडळाकार फेरा; गरगरां फितकी; गिरकांडी; चक्र; धिरटी; प्रदक्षिणा. (कि० घेणें; मारणें; वसणें). 'मग परमस्नेहाचा छंद उमवोन। गरके घालिती त्यासवें।' -नव २४. १५५. ४ (ल.) चोंडाळा; गुरफटा; गुढ; तारंबळ; घोळ. ५ शेंडी भोंवतालचा घेरा; चक्र. ६ शेतांतील नाडुवस्त, पडित, वाटोळा जमिनीचा तुकडा. [अर. चक]

गरकू-झी. (कों.) आंकडीसारखी काठी, कांबीला लहान लांकडाचा तुकडा बांधून करतात ती. 'फुलें हातास येणार नाहीत गरकू घेऊन पांथा ओढ.' गरखी पहा.

गरको-पु. (कु.) दाटी; गर्दी. 'एकदम गरको कोलो.'

गरखी-झी. (कों.) आंकडी; टोंक वांकडी असलेली कांठी (फळे ६० काढण्याची). गरकू पहा.

गरगच्छा-पु. गळबळा; गोंगाट; गरगशा पहा. (सामा.)

गरगाओरड; गवगवा. [ध्व]

गरगट-ड, गरगटा-टें-पुन. १ एकत्र वाटलेल्या किंवा उगाळलेल्या अथवा कढविलेल्या पुष्कळ प्रकारच्या औषधांचे सरबरीत मिश्रण; वाळंतिणीचा काढा; दाट मिश्रण. २ माकरी-साठीं ओले (दाट आमटी ६०) भाजीपाला, डाळ, पीठ यांचे सरबरीत मिश्रण. 'आज आळावाचें गरगट केलें होतें.' ३ (थडें) अतिशय पाणी राहून पचपचित बनलेला भात किंवा इतर खाद्य पदार्थ. ४ खालीं उरलासुरला सरबरीत गाळसाळ. (औषध, काढा ६० कांचा) ५ तंभाकूवर पडणारा एक रोग. [गर=वाटोळें+गट]

गरगटणें-अक्रि. १ (दगडी खळांत) खळणें; घोटणें; उगाळणें; चूर्ण करणें; वाटणें. 'तूं एवढें पुरण गरगटून दे म्हणजे मी पोळधा भाजीन.' [गरगटा=खळ] २ गरगटानें (मित ६० सारवण्यासाठीं केलेले क्षेण व पाणी यांचे मिश्रण, त्यानें) सारवणें; पोतेरें घालणें; क्षेणमाती ६० नों लेपाटणें. ३ (माण.) चुलीवर शिजत असलेल्या पदार्थास ढवळणें; आटविण; वाटणें. [गर=वाटोळें+गटणें=वाटणें]

गरगटणें, गरगटा-नपु. औषधी, मसाला ६० वाटण्याचा, खळण्याचा दगडी खळ; उखळ. [गरगट]

गरगडा—पु. १ गोंघळ; घोंटाळा; गर्दी; गडबड; अव्य-
वस्था; अवाधुंदी (स्वयंपाक, लम, वेणेशार, काम इ० ची). २
गरगट अर्थ १ पहा.

गरगर-रां—किवि १ चक्रवत्; समोवतीं; मंडलाकार होई
असे; गिरात; फेरात (फिरणे, भोवडणे). 'गरगरां आतु मं-
तुसें तैसा।'—शिबु १०४३. 'चित्र गदा महोप्रा गरगर फिर
वृत्ति सोडिली जे गा।'—मोर्कण ९.२६. २ अति त्वरेने; उठा
उठी; भरामरां (मूल किंवा रोप यांची वाढ). 'पुरुषापेक्षा
पोरीची जात वाढू लागली म्हणजे गरगरां वाढते.' [गरं. द्वि.]

गरगरणें—अक्रि. १ गिरकांब्या घेणें; भोंवतीं फिरणें. २
घेरी, भोवड घेणें (मस्तकांत). ३ उफाळ्याने वाढणें; फोंफा-
वणें (झाड). [गरगर] गरगरून येणें, गरगरायास लागणें,
गरगरणें—पोटांत डबळणें, फिरणें; घेरी घेणें. 'सकाळपासून
या जुळीचे डोसकं धरून बसल्यामुळे गरगरायला लागलं आहे.'
—नाट्यछटा (फाटक) ३. [गरं. द्वि.]

गरगरा—पु. १ गिरकांबी; मिरकांबी; भोंवरा. २ (ळ.)
कामांचा घोंटाळा; गोंघळ. (कि० करणें; चालणें; पडणें). [गरं
द्वि.]

गरगराट—पु. जोराची गिरकांबी; घेरी; फेरा. 'फांसे
फिरती गरगराटे।'—मुसमा १४.४०.

गरगरीस—वि. (याच्या मागे किंवा पुढे वाटोळा शब्द
जोडून अतिशयत्व दर्शवितात). १ अगदी वाटोळा. २ मोठे,
गोल व सुंदर (डोळे). [गरगर]

गरगशा, गर्गशा—पु. गोंघळ; आरडाओरड; कळा; गळ-
वल्याचा हल्ला किंवा भोंवतो गर्दी. २ त्रासदायक किंवा घोंटाळा
करणारा गळ्या, गवगवा; ओरड. ३ त्रास; उपद्रव; अव्यवस्था;
त्यामुळे झालेला घोंटाळा. (कि० चालणें; पडणें; होणें). 'सस-
ळतीच्या प्रसंगाचा गरगशा आहे.'—पया ८५. ४ अव्यवस्थित
कामकाज, धंदा; घोंटाळ्याचा कारमार; गडगच्चा पहा. ५—न.
तंडा; मांडण. 'तुरकाचे काही गरगशा जहाले नव्हते—इमे. ६.
[फा. पर्वशा]

गरगस्त—ती—जी. (व.) संकट; दुर्दशा. 'आमच्यावर
गरगस्त आली.'

गरगा—पु. जांच; खडा. [फा. गरकु=चढतराचा पृष्ठभाग,
विषमता?]

गरंगाटा—पु. (गो.) पडे पडे असणारा व करकच्या सारखा
एक मासा. [सं. गर्गाट]

गरंगीळ—वि. (राजा.) लाजरा; गायतोंड्या; मेकड; गरीब;
गोमळगाय (माणूस).

गरगुड—न. (गो.) माताची एक जात.

गरंगोट—न. (व.) विचेचा दाट पदार्थ; गरगटे पहा.
गरंगोटी, गरंगुटी—जी. मान; मानगुटी (घरणें, भाव-
ळणें, दाबणें, बसणें इ० क्रियापदारोवर जोडतात). 'त्याची
गरंगोटी बसू नको, प्राण जाईल.'

गरज—पु. मोत्यातील नर दाणा.

गरज—जी. १ दरकार; पर्वा. २ उपयोगासाठी (कोणत्याहि
वस्तूची इ०) उणीव; अभाव; अडचण; चणचण. ३ ओड; ताण;
निकडीची आवश्यकता; जलरीचा प्रसंग किंवा इच्छा. 'मला लेखणी
करावयास चाकूची गरज आहे.' ४ हक्क; प्रयोजन. 'सुंदरतुक्तेव
यास कथळा करावया गरज काय?'—रा १५.७१. [अर. वरस;
तुल० सं. गृध्र-गृध्र्य-गरज-गरज=इच्छा. —भाट्ट १८३२.]
(वाप्र.) ०करणें—१ चालवून घेणें; गुजराण करणें; कसा तरी
निर्वाह करणें. 'घोतरें म्यावयास पैसे नाहीत म्हणून पंचावर
गरज करतो.' २ हेळसांड; चालवकल करणें; कसे तरी रेटणें. 'नीट
जपून लिहा, गरज करू नका' ३ एखाद्याची अपेक्षा, निकड,
उणीव पुरविणें. ४ (आपलीं साधनें, शक्ति) हात राखून स्वर्णें,
शिक्षक ठाकणें; वचत करणें; आपल्या आढोक्यांत, ऐपतींत
आटोपणें. ०चालविणें—पुरविणें—गरज मागविणें. ०होणें—
गरज पुरविली जाणे. म्ह० १ आपले गरजे गाढव राजे. २ गरज
सरो वैद्य मरो=आपले काम संपल्यावर मदत करणाऱ्याचीं
वैपरीर्द्धिनें वागणें. सामासब्द—०गो—वि. स्वार्थाने प्रेरित होऊन
बोलणारा; गरजेपुरता हाजीहाजीखोर; मतलबी. 'गरजगो
लोकांनीं मनास येईल तसें नवाबास समजाविले.'—रा ६.३५७.
[फा. गो=बोल] ०चंत—वि. १ अडलेला; जलरी असलेला. २
कंगाल; सूकेबंगाल. म्ह० १ गरजवंता अकल नाही=गरज अस-
ल्याने वाटेक त्याची वाटेक ती बोलणीं ऐकण्याचा प्रसंग येणें.
—भा ५२. २ गरजवंत तो दरदवंत. [फा. वरसंद] ०साधू—वि.
आपले हेतु साधण्याविषयीं तत्पर; आपली गरज झाली कीं पुरें
असा; स्वार्थी; अप्यलपोट्या. [गरज+साधणें] गरजी—सू-पु.
१ गरजवंत पहा. २ आपले भ्रम वांचविणारा; दवर किंवा उपराट-
परी काम करणारा; वेतावाताने भ्रम करणारा; अंगचोर. 'असल्या
गरजी मनुष्यांनीं कोठें काम चांगले होत असते?' [सं. गडु!]
गरजेची—वि. जलरीपुरती; कामचलाक; कशीबशी. 'गडाची
झारत गरजेची करूं नये.'—मराभा ३०.

गरजणीं—जी. गर्जना; गरजण्याचा व्यापार [सं. गर्जना]

गरजणें—अक्रि. १ जलर असणें; अपेक्षा, अडचण, कारण
असणें. 'मी आज बहा रुपयांसाठीं गरजलो.'

गरजणें—अक्रि. (अकर्तृक) १ गर्जना करणें; गडगडणें;
घडघडणें. २ (ळ.) गर्जना करणें; मोठ्याने ओरडणें; झुरकणें;
आरोळी मारणें (तोफ, बन्द्य पड्ड्यांनीं). 'गरजला गजराज

वनारवे।' - ५७. ३ गाजणे; दुमडुमणे; दुमणे; प्रतिध्वनि करणे, होण. 'की वसंत देखोनि सुस्वर। कोकिला गरजती आनंदे।' [सं. गर्ज] म्हणजे बोलेल तो करील काय, गरजेला तो पडेल (बघेल) काय! = ज्याची फार बटवट त्याचे हातून प्रत्यक्ष कार्य होणार नाही.

गरजणे—कि. (गो.) खर्च करणे.

गरजिणे—कि. (गो.) गरज भागविणे, जिरविणे. [गरज]

गॅरंटी—झी. १ हमी; जिम्मा २ खात्री. [इं.]

गरड—पु. (गां.) मोठ्याने केलेला आक्रोश.

गरडगप—किवि. पुरव्या, गिळव्या, हरवल्या, चुकल्या जाण्याच्या स्थितीतील; गडप. [सं. गु-गर=गळणे+गप्प]

गरडर, गरडर—पु. लोखंडी तुळई. 'गरडर वसावतांना त्याचे मित्र मित्र भाग हंगामी बोटांनी जोडावे.' - मॅरट २२. [इं.]

गरडा—पु. १ हलकी ठेकर; गरडई. २ वरगर; खास (मर जोन्मुख प्राण्याचा) [ध्व. घर?]

गरंढेल—पु. (कु.) एक प्रकारचा फटाका (आतवबाजीतील).

गरड(ड)ई—झी. अजीर्णांमुळे पोटांतील वायु उर्ध्वगत होऊन वशांत येणारा अलाश; वशाधी येणे; उचकी. (किं० येणे; लागणे).

गरत-ती—झी. संभावित, मर्यादशील, कुलीन झी (सबाण किंवा विधवा). अण्यभिचारी, पतिव्रता झी; हिच्या उलट नगर भवानी; मडकी; व्यभिचारी. 'एका बाईलाज नाही आणिकां त्या गरतीची।' - तुगा २९६. 'करीत होती तेथेच नवसा गरती रती।' - मोकृष्ण ५५४३. [सं. गृहस्त, गृहवती]

गरता-दा—झी. १ गर्ता; खड्डा; खांच. २ पोटा. (किं० मरणे). [सं. गर्ता]

गरद—विक्रि. वाट; गर्द; गडद पहा.

गरद—न. घुराळा; गरदा पहा. 'गरद बहुत ठठला.' - रा १.६४. [फा. गर्द]

गरद—न. एक प्रकारचे रेशमी कापड.

गरद(ध)ट—वि. मनस्वी; अविचारी. वेपना; गळदट पहा.

गरदन, गर्दन—झी. मान; गळा. [फा. गर्दन] मारणे-ठार करणे.

गरदा—पु. १ गर्दी; दाटी. २ (व.) धुळ; घुराळा. 'रस्त्यांत गरदा उडाला.' [फा. गर्द] गरवून जाणे—मयभीत होणे; गांवरणे; आंती पडणे.

गरदा-गर्दा—पु. बाळकेली व घुरलेली तंबाखूची पत्ती; गांवा; वुड इ०. कुसुंब्याचा गरदा-गांवाच्या काढ्याचा उरलेला भाग, गालसाळ.

गरदुड, गरदोडा—पु. (व.) खड्डा; खांच. [सं. गर्ता. हि. गर्दोडा]

गरनळा-नाळ, गरनाळ—पु. मोठी तोफ; कुलपी गोळ्यांची तोफ. हिचा आकार लांबडी उखळीसारखा असतो. 'गरनाळा मर गोळ्यांचा मार।' - ऐपो ११३. [हि.]

गरबखिळी—झी. (नाविक) जांगीत उभे केलेले नावळ मळ होण्यासाठी जांगीतून व नावळ्याच्या नेळ्यांतून पार नेलेला लोखंडी खिळा. [गर्भ+खिळी]

गरबड—गडबड पहा.

गरवरणे—वकि. पोटांत गुरगुरणे; गुडगुडणे; पित्तादिकाने वांती होण्याजोगे ठवळणे. 'मला गरवरते.' 'माझे पोटांत गरवरते.' [ध्व.]

गरवीण—झी. (सुतारी) सरळ रेष काढण्याचे हत्यार.

गरमा—पु. एक प्रकारचे गुजराथी नाच-गाणे; नवरात्रांत व इतर सणांत समईमोवती फेर करून वायका ईशस्तुतिपर किंवा कुण्णलीलेची गाणी म्हणतात तो प्रकार. गर्मा पहा.

गरमार—गर्मार पहा.

गरम—वि. १ उष्ण; उन्न. (शब्दशः व ल.) २ कडक; तिखट; रागीट. ३ लोंकरीचे उबदार (कापड इ०). 'थंडीचे दिवसांत गरम कपडे अंगात घालावे.' ४ दाट (वातमी इ०). 'ठेरेवाखल होतात म्हणून आवडते गरम होती.' - रा १.५४. ५ रुड; संतप्त. 'तो मजवर फार गरम झाला.' [फा. गर्म] (वाप्र.) ० होणे—(क.) रागावणे; संतापणे. सामाशब्द—० नरम—वि. १ फार उन्न किंवा थंड नाही असे (वस्तु इ०). २ (क.) कडक व सौम्य; निष्ठुर व दयाळु; कधी कडक व कधी शांत (मनुष्य, स्वभाव, भाषण). ३ नवेजुने; उत्तममध्यम; चांगले व सामान्य. ० बाजारी—झी. १ फार मागणी; मारी किंमत; व्यापारांत तेजी. २ श्रीमंत होण्याची संधि साधणे. 'मध्यस्थ लोकांनी गरमबाजारी करून ...' - दिमरा २.२८२. [फा. गर्म+बाजारी] ० मसाला—पु. १ भाजीला चालण्याचा घने, हळकुंड, दालचिनी, हिंग इ०चा कच्चा मसाला. २ उष्ण व शक्तिवर्धक औषधे, मसाले. [हि.]

गरमर—ल—न. माईनमूळ. याचे झाड २ फूट उंच असून पानांस मसाल्यासारखा तिखट वास व रुचि असते. मूळ लोण-च्यांत वाळतात.

गरमा—पु. उकाडा; उष्ण (हवेतील). गरमी पहा. [फा. गर्मा=उन्हाळा]

गरमाई—झी. वितुष्ट; तंटा. 'मित्र इतिहासांच्या लोकांत केव्हा केव्हा थोडीबहुत गरमाई उत्पन्न झाली तर...' - भागवत ३.१८५. [गरम]

गरमागरम—वि. फर उज्ज; उज्ज; कडत [गरम द्वि. फा. गरमागरे] ० गरमी—जी. उष्णता; संताप; राग; क्षोम.

गरमी—जी. १ उष्णता; ऊन; उकाडा. 'दादली दिव्याची गरमी सदांतरी।'—प्रवा १००. २ (ल.) अंगाची तलछी; कडाली; आग; ताप; रोगाची उष्णता. ३ राग; क्षोम. ४ उप-दंड; फिरंग रोग; गर्मी. [सं. घमे; कंद गरेम; फा. गर्मी]

गरगर—क्रि. जोरात गरगर फिरणाऱ्या वस्तूच्या होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे. [ध्व.]

गरल—न. विष; जहर; सापाचे विष. गरल पहा. 'शीत. मंद सुगंधि वद मेवावा कसा गरल बाधु।'—मोवन १३.२१.

गरवणे—(कों.क.) गर टाकून मांस पकडणे; वेचणे. (गो.) गरवप; गरौंच. [गरी]

गरवस, गरवा—वि. (कों.) उशीराने पिकणारा; मागम (चान्य, पीक). याच्या उलट इकवा. [सं. गुर. गरीयस; तुल. हि. गरावा=इकवी जमीन] गरवे भान—न. पांच, साडेपांच महिन्यांत तयार होणारे भात. गरवी अंबणी, गरवी शेत गौरी—जी. नाचणीची एक जात.

गरवार—वि. गर्मार. ' झालो गुरवर जवा अत्यासमप्रसूति गरवारी । '—मोवन ८.३७. [गर्मार]

गरवारशी हळंकुड—न. ज्या हळंकुडास बाजूला लहान कुडी अथवा कोंब फुटलेले असतात असे. —प्रसूतीकृत्यावरी (बघोदे) ८. [गर्मारशी]

गरस—जी. मोठे, कठिण, टणक व तोंड नसलेले गव्हे, गांठ (अथ. गरशी, गरसा). ' दोन्ही खांबांना दोन्ही धडे बांधल्या गरसी । '—पला ८०. ' उरी उवासेले गेद लाहान गरसा । '—सला ७. [गर्रा=वाटोळे]

गरसळी—सुळी—सोळी—जी. १ गरसरी; गरसातील एव बागिना; कांचेचे किंवा सोन्याचे मणी व मध्ये पुतळी असलेली माळ. ' प्रियाच्या बाहुचा गरसळ गरसळामाजि असतां । '—वर्ष ८.१.२०. ' तोडून गरसुळी फोडून हातची कांढण । '—ऐपो ११६. २ (तंजा.) मंग असून ' मंग आन गरसळी । '—वेसीस्व १०.८४. [सं. गर; हि. गरमसरी]

गरळ—न. विष; हलाहल; गर. ' गरळ जें बमी मुखें । '—का ६.२४१. —जी. १ साप, पाळ ६० च्या तोंडाचा विचारी फेस (गवतावर पडणारा). २ (प्रा.) आस्था; छंद; नाद. ' त्याने पडण्याची गरळ सोडली. ' ३ काळ; तोंडास सुटलेले पाणी. (कि० वेणे). [सं. गरळ]

गरळा—पु. १ कांही औषधी किंवा वनस्पती विड्यांत बाळून चावून त्यांचा काढलेला रस (तान्या मुलास खोकला, हंग वग ६० प्रसंगी आई वंते तो). ' ते माय वंते गरळा तयाला । '—गंजो. ३. ५

—मासह १.५४. (कि० घालणे). २ (ल.) लांच; मूठदावी. (कि० वेणे). [गरळ]

गरळा—पु. (कों.) भात, बरी ६० कांच्या लोवीच्या वेळा-जवळचा माग (कापण्याच्या वेळी म्हणतात).

गरळी—जी. मजीणाने पोटातून वशांत येणारे पाणी, अम ६०; वगशी येणे (कि० येणे; माणणे). (बाप्र.) जेवूंचाकून गरळया आणणे—अति आग्रह करणे; एखाद्या गोष्टीचा अति-रेक करणे.

गरा—वि. गरवस; गरवा पहा. [सं. गुर]

गरा—पु. १ फळाचा गर असलेला फणसांतील भाग; भाठशीविशिष्ट खाण्याचा अंश. गन्यांत बी—भाठशी असते. ' जसे बरे गरे • हु कपी भट । '—मोसीतागीत १४१. (नवनीत पु. २६१). २ दाणेदार कणीक, रवा. ३ (क.) उंसाचा करवा; गंडेरी. [गर]

गरा—पु. (गो.) गर; आमिष. गरी पहा.

गरागर—रां—क्रि. वाटोळे; गिरकीत; वटुळांत (फिरणे; गुंडाळणे). गरगरा पहा.

गराज—पु. लोखंडी किंवा लांकडी गज; कांब; कडवा (जाळी, खिडकीतील). गराद—दा पहा.

गरांटी—जी. १ (कों.) गरबी; जांढी (दुवेळक्याची; किंवा शेवटास जांढा असलेली, फळ तोडण्याची). २ (गो.) गराटी—ठी; मासे पकडण्याचा गर; गरी. [गरा+काटी]

गराड—न. (व.) जोराची वावळ; संसागत; वादळ. [हि. गिद, गिदबाद; गराडा]

गराडगप—क्रि. गरडगप पहा.

गराडणे—क्रि. (व.) झाले ६० तोडणे; बरे पाडणे.

गराडा—पु. १ घेरा; वेडा. सैन्याची टोळी (वेडां घालणारी). ' त्या सहरामोंवता हजार स्वारांचा गराडा पडला आहे. ' २ कुंपण; आबार; आबाराची गांढाकार भित (कि० घालणे; ढरण) ३ वेडा बाळून बसणे. (कि० घालणे; ढणे; पडणे). [गर; गडे]

गराडा—पु. गरादा, गराज पहा.

गराडी—जी. १ (रस्त्यावर पडलेली गाडीची) चाकोरी. ' वेडू गाडीच्या अंतर्द गराडीत असला म्हणजे... '—कुडी-वेडू (बघोदे) १३ २ जुन्याच्या बाणीचे चाक फिरण्यासाठी केलेला गोल खडा; बाणी.

गरांटी—जी. करपट वेकर; उचकी. गरळी पहा.

गराद—दा—जी. पु. गज; कांब; कडवा. गराज पहा. ' ती एक मज्या मोठ्या गरादा काढिलेली खिडकी होती. '

—सुर्योदय १०२. [पोट्ट. प्राद; हा शब्द हि. वं. शु. इत्यादि भाषांतून आढ]

गरारणें—क्रि. १ जलरीने किंवा मोठा जावाज करून मोवताळी फिरणे; गिरक्या घेणे. २ जलरीने मिळणे, मुरणे, मिरणे. ३ उफाळ्याने, जोराने अंकुर फुटणे, फोंफावणे (पीक, झाड); जांमात किंवा ज्वानीत येणे; रसरसणे (फळ, तरुण स्त्री). 'गाल गरीर चहुंछून तसे दिसदिवस वाई गरांरों.'—प्रला. १४२. ४ एकाएकी, सपाटून जावरणे. 'चोर म्हणताच गरारला.'

५ गालदार, वाटाळें होणे. [गरारा]

गरारां—क्रि. ग. गरां; समोवार; वाटोळे; चक्राकार (फिरणे, गुंडाळणे, लोळणे). [गरर]

गरांघ—पु. (गा.) अर्धगुंज (वजनी माप). [पोट्ट. इ. प्रेन]

गरिब—गरीब पहा.

गरिमा—पु. १ मारदस्तपणा; गुरूत्व; गांभीर्य. २ मान्यता; थोरवी; अग्र्यत्व; मोठेपणा. 'गरिमेतें आंगाकडे। येवोंचि नेदी।'—भा. १३. १८७. ३ (ळ.) पुष्टपणा. ४ अणिमादि अष्टसिद्धीतील तिसरी सिद्धि. ५ मोठेपणा; प्रचंडता. 'प्रतापगरिमा पाहे माझा।'—भारा किर्किडा ३.६५. [सं.]

गरिमान—पु. मोठेपणा. गरिमा पहा. 'ईच्या नितंबा गरिमान यावा।'—साकड २.५४.

गरिष्ठ—वि. १ फार किंवा अतिशय जड; अवजड. २ मज्ज; अपारमिंत; जबरदस्त; अति वजनदार. ३ प्रौढ; प्रतिष्ठित; संभावित. ४ पाटांत वाटणारे जड (मध्य). [सं.]

गरी—स्त्री. १ (शें.) मांस पळवण्याची गळची काठी; जाळे. वीतमर दाराची दोन टोंक काठीच्या अग्रास बांधून त्या बलयाकार दोरीत चिमोरी ६० चा न.गंठा सांपडवून पीळ घालून त्यास भरितात ती काठीसहित बलयाकार दोरी. २ (राजा.) लहान मांस घराबयाचा गड.

गरा—स्त्री. (शें.) फणसांतील लहान गरा.

गरी—स्त्री. (व.) कडव्याच्या ७५।८० पेंड्या उम्या करून केलेला गड. 'कडवा कापून त्याच्या गम्या करून ठेवण्याला सुरवात करा.' [गर्रा=वाटोळे]

गरी—वि. उशिरा येणारी माजी वंगरेची जात. —बागेची माहिती २३. [गरवी]

गरांतोड—क्रि. ताबडतोड; जबर; एवढम. —शर.

गरांब—वि. १ दारिद्र्य; शंका; श्रव्यहीन. २ शांत; निरुप-
द्रवी; सात्विक; थंडा. ३ दीन; लाचार. [अर. घरीब] म्ह० (व., गरीब की जोरु सबकी माबी=गरिबाला सर्वजण त्रास देतात; गरिबाचा काळ. ०गाय—वि. अगदी निरुपद्रवी; दीन; लाचार (मनुष्य). ०शुरीब शुरबा—वि. गारगरीब; गरीब

लोक (समुच्चयाधी). 'गरीब गुरबांची घरे बहुतेक बाहून गेलीं.'—रा. ७.७०. 'घरें करणें तो गरीबगुरिबास करावा.'

[अर. घरीब+शुरबा (अव.)] ०नवाज, परवर—वि. दीनदयाळ; मनाथनाथ; गरीबांचा पालनकर्ता. 'गरिबानवाज माघवलीची दुकाने द्वारावती देखिली।'—अमृत ३०. घनी, मोठे लोक, यांना अजेंदारांकरूनही पदवी लावण्यांत येई. [फा. घरीब+नवाज, घरीब+परवर] ०सार—वि. लाचार; शंकाळ; बापुडा. गरिबाई—स्त्री. १ गरीबी; शंकाळ; लाचारी; पराधीनता; दैन्य. २ शांतपणा; सात्विकपणा; थंडाई (स्वभावाची) [फा. घरीबी]—बांचा काळ (आणि मोठ्यांचा तिपाळ)—वि. दुबळ्या लोकांना त्रास देणारा व शोमतांच्या लाथा खाणाग. गरिबी—स्त्री. १ दारिद्र्य. २ सात्विकवृत्ति; नम्रता; शांत स्वभाव; गरीबपणा. [फा. घरीबी]—स्त्री हरिपी—स्त्री. १ दारिद्र्य व श्रीमंती. २ नीचता व मोठेपणा.

गरुड—पु. १ विष्णूचे वाहन असणारा पक्ष्यांचा राजा; हा चपळ, मज्ज, सुंदर व पिगटपिसान्याचा, निर्मय, तीव्रदृष्टि, वेगवान असतो, म्हणून याला पक्ष्यांचा राजा (खगेंद्र) म्हणतात. २ गिवाडाची मोठी जात. [स.](वाप्र.) ०करणें—अक्रि (ऊ.) वनविण; फसविणे. म्ह० गरुडापुढे मशक सामाशब्द—०शुबड—व. अतिमोठे शुबड. हे ठकीं पक्ष्याएवढे असते. —प्राणिमो ९९. ०टका—स्त्री. गरुडाचे चित्र काढलेला ध्वज, निशाण, पताका. 'दिडी पताका गरुडटके। तमचांयेग गैत।'—एमा ११. १२८०.

०वज्र—पु. १ गरुडाकित निशाण; गरुडटका. 'अनघोरस्त्रीं स्तन-
संचित। गरुडध्वज लसलसित।'—एकस्व ५.११. २ विष्णु. 'चाव चाव गरुडध्वजा। आम्हां अनायांच्या काजा।—सुगा १५७९. ०पक्ष—वि. दोन्ही कुत्रांवर दोन भोंबरे असणारा (बोडा); हा शुभदायक आहे. —अथप १.११. ०पक्षक(संयुतहस्त)—पु. (नन्य) त्रिपताक हस्त एकमेकांत गुंतवून त्यांचे तळहात काढी नेणे. ०पक्षी—पु. गरुड. —वि. (व.) दोन्ही बाजूंनी फांसोळी कमी असलेला (जनावर). ०पाच-पाचू—पु. पाच नांवाचे स्तन; राजनीळ. गरुडपाचूच्या उयाती पूर्ण। प्रसामय विराजती।

—ह २.१६. [सं. ग. रुमंत मणी] ०प र—पु. गरुडांचा पार; विष्णु किंवा त्याचा अवतार याच्या मूर्तीपुढे गरुडाची मूर्ति बसविलेली प र; विठोबाच्या देवळांतील गरुडाची स्थापना केलेला ओठा जावा. गरुडपारावरी उमा राहिलासी।—सुगा ८२८. ०शुब—पु. एक झाड. ०वेळ—स्त्री. गरुळ; गरुळ; शुळेवेल पहा. [सं. गडुची]—डासन—न. (इटयोग) याचे चार प्रकार—उम्याचे दोन व भोणव्याचे दोन. उमे रहावे; नंतर डावे पायांने उजव्या पायास वेडा घालावा व उम्या पायांने वेडा घातला त्याचा जांगडा जमीनीवर टेकावा व दोन्हा हात शुभध्यावर टेकावेत. यांतच पायाची अवकाशक केव्याने दुसरा प्रकार होतो. —संयोग ३५२.

गवरी—स्त्री. मगवरी; ताळ; गर्व; तोरा; शिमाळ. [सं. गर्व; अर. घुवर]

गववती—स्त्री. भेष्टता; शुक्ल. 'मृणोनिहा काव्यां रावो । ग्रंथ गववतीचा ठावो ।' —माहा १.३३. [गुठ]

गववा—वि. म्हातारा; मोठा. 'पिड गववा माळुड । होईल हा ।' —माहा १३.५६९. [सं. शुक्ल]

गववा—पु. गर्व; ताळ; गवरी. [सं. गर्व]

गववती—स्त्री (क.) दरवड्यांतील वस्तु ठेवण्याची पिशवी.

गवर—स्त्री—पुत्री गर्व; मगवरी. 'टिपूही आतां मस्तद नसीन जाहला तो गवरीच्या पहाडावर चढला ।' —ख ८.४३५५. 'मग नवाव म्हुणो लागलं गवर प्रधान पंतांत फार जाहला जाहे.' —वेद १०.६६. [अर. घुवर]

गरु(रो)ळ—स्त्री. शुद्धेल पहा.

गॅरेज—पु. मोटार ठेवण्याचा तबेला; (सामा.) तबेला. [इ.]

गरो(ज)झ—स्त्री. (गो.) पक्ष्याची शीळ. [पोर्तु.]

गरोडा—पु. कापसावरील रोग. —कृषि ३९०. [सं. गर=रोग]

गरोदर—वि. गर्मार; गर्भवती. (कि० होणे; येणे). 'मग त्यांचे पाठीवर । कनकाई आलीं गरोदर ।' [सं. शुद्ध-उपर]

गरौणी—स्त्री. (गो.) आमिष दाखविण्याचा प्रकार. [गर-स्त्री=आमिष]

गर्क—गरक पहा. सूत्र. 'ज्या ठिकाणीं भाऊसाहेब गेले आणि गर्क झाले ते ठिकाण आपण दृष्टीने पाहू नये.' —पाव ४७.

गर्क, गर्ग—वि. घोड्याचा एक रंग. —अथप १.२८.

गर्का—पु. कुंकू लावण्याच्या ठिकाणीं मेणाने चिकटवून लावण्याची नक्षीदार टिकली. —जनि (बडोदे) शेवटची यादी २.

गर्ग—पु. १ एक ज्योतिषशास्त्रप्रणेता ऋषि. यादवांचा ज्योतिषी.

गर्गट—गरगट पहा. 'आला पाला वाडुनि गर्गट चेतां पोटा मरे रे ।' —अथप ११९.

गर्गरणे—गरगरणे पहा.

गर्गशा—पु. भांडण; गोंघळ; गडबड; गगशा पहा. 'या समयांतामध्ये कसवे मसुरचे पटेलगोचा गर्गशा देणियाबद्दल लागला होता.' —रा १५.३२. 'वाड्यापुढे बहुतच गगशा करूं लागले. —मरिठवि २.५०३.

गर्गाचार्याचा मुहूर्त—पु. सूर्योदयापूर्वीच्या ५ व्या घटके पासून तिसऱ्या घटकेपर्यंतचा काल किंवा (सामा.) सूर्योदयापर्यंतची वेळ. हा शुभ मुहूर्त असून गमनास योग्य मानतात उषःकाल; प्रभात. 'गर्गमुहूर्त प्रयाण रामा क्षुतिवचाने गःइन सी ।' —भाप ७२.

गर्जणे—गरजणे पहा. 'ते वेळीं जयजयकार कडरी । गर्जीने समस्त ।' —मुभादि ४५.१६७.

गर्जन—ना, गर्जित—जमोन. १ मेघनाद; डगांचा गडगडाट. 'हे ना घनगर्जितासरिसा ।' —माहा १८.४८४. २ मारोळी; डुरकणी; प्रचंड आवाज (बन्य पशु किंवा तांफ यांचा). 'बाबाची गर्जना जरी झाली तरी मेघाचे गर्जनेझाली.' [सं. गर्ज=शब्द करणे] गर्जित—वि. गरजना करणारा. 'गर्जित निःशब्दे ।' —झा ११.१२७.

गर्ता—स्त्री १ खडगा. गरता पहा. 'एवं तमाचिचे पडिगे गर्ता' —झा ९.१८५. २ डोळ्यांची खांच; डोळे चांगले असून न ठिसणें; डोळ्याचा एक रोग. 'कुळे बडस आणि पडले । कीड गर्तारातां वळे ।' —दा ३.६.४०. [सं.]

गर्ती, गर्तिणां—स्त्री. स्त्रीच गर्ती पहा. 'पतिप्रतापमै ऐका मे साजणी । घन्य त्या गर्तिणी पुण्यशील ।' —४ ४६७. [गर्ती]

गर्द—स्त्री. गरव, गडद घूळ; घुराला; छाया; काळोशी. 'मनात संघायाची गर्द झाली असेल ती काढून टाकिली म्हुणजे साफ काहीच सत्रा रहात नाही.' —रा ५.१६६. —वि. १ वाट (छाया). २ घुलीसूत; गडद; निवीळ (झाडी). ३ नट. 'टिपूचे संस्थान गर्द जाले हे सरकारचे दौळतीस चांगले नाही.' —ख ११.६०५६. [फा. गर्द] ०होणे—नट होणे. गर्दबाज, गर्दाबाज—वि. १ घोर; निवीळ; वाट; घन; फिर (झाडी). 'त्या रानाळ मारे की गर्दबाज झाडी कापून गेली आहे.' २ मरवार; पावांफुलांनीं भरगच्च (छद्म, वनस्पति). ३ गहिरा; गाढ; काळाकुड (पाकस, अचारी, छाया). गर्दबाजी, गर्दाबाजी—स्त्री. निवीळपणा; गर्दी; वाटी (गर्दबाज पहा). गर्देस मिळविणे—घुलीस मिळविणे; नाचवाड करणे. 'उपेक्षा केल्याने अन्यायाची बुद्धि होणार असे होउं त्यास मारून गर्देस मिळविले.' —मराभा ५.

गर्दन—स्त्री. मान; गरदन पहा. 'माझी गर्दन कापली तरी पंसा मिळावयाचा नाही.' [फा. गर्दन] ०बाजी—स्त्री. तळहातावर धीर घेऊन, झिंवावर उदार होऊन लढणे.

गर्दपोस—पु. घुराला वसू नये म्हणून (विछाना इ० बरील) गालावयाचा मज्जा, चादर, रुमाल. 'गर्दपोस काढून करूं या नीट तक्रये पदंगावरले ।' —होला ९५. [फा. गर्दपोस]

गर्दम—पु. घोड्याच्या पायाचा एक रोग. —अथप २.३८.

गर्दम-व—पु. गाढव पशु; खर. 'जरी गर्दम येणो घावे । तरी कां अश्वमोल पावे ।' [सं.]

गर्दा—गर्द पहा. ०बाज—वि. गर्दबाज पहा.

गर्दा—पु. भांगेची पूढ. [फा.]

गर्दास—वि. घोड्याचा एक रंग; डोडीपासून नाकापर्यंत असलेली पांढरी लंकर. —अथप १.२७.

गर्दी-र्दी-जा. १ फार दाटी; भरगच्ची (बुल, जूण, सुधी बुळणी, घूर इ०ची). २ (ल.) दाटी; चेपाचेपी; वेगरा-चेगरी. 'हरदास नामी होता म्हणून आज ओत्यांची भारी वेवळांत गर्दी झाली.' ३ अतिशय विपुलता; रेलचेल (पाकस, पीक, इंगामांतील उत्पन्न, जेवणांतील पदार्थ यांची). ४ मोठा गोंगाट. भारदाओरड. [फा. गर्द]

गर्दी-र्दी-झी. १ उत्पात; नासधूस (छुटाकंनी केलेली). २ दाणादाण; धूळदाण (सैन्याची). माऊगर्दी=भयंकर पराभव व नाश. (पानिपत येथील भयंकर युद्धावरून). ३ (सामा.) अंदा धुंदी; अभ्यवस्था; सैन्याचा हत्ता. 'गर्दी झाली त्यावरती.' -ऐपो ३५८. ४ अकस्मात हुदा नाहीसा होणे; वळतर्फ होणे; अड्डा जाणे (मुत्सद्दी, सरदार, अधिकारी यांची). [फा. गर्दी=नाश; कमनचीव] ०करणे-(कायदा) गरकायदा मंडळीने किंवा त्या पैकीं कांहीं जणांनीं बळजरी व्हा; जुलूम करणे; (इ.) रायटिंग गर्दीव-किवि.(मुतकाळीं)झाले; होऊन गेले. [फा. गर्दीव]

गर्दी र्दी. गर्दीगर्दी-किवि. चारी बाजूस; समोवार: आसमंतात; आवतींभोवतीं. [फा. गर्दिगर्दि]

गर्नाळ-पु. गरनाळ पहा. [पांठे. गर्नेळ]

गर्दी-र्दी-झी. (गां.) दोन मितींच्या आंतील अंतर. [सं. गर्मे]

गर्म-पु. १ पोटांतील जीव; पुरुषवीर्य व क्षीरज यांपासून तयार झालेला व जीव्या गर्माशयांत असणारा पिंड. २ मगज; गोर; मेद; कालजाचा बोक; (सामा.) आंतील भाग. ३ (ल.) तत्व; कस; तात्पर्य; हांशील; सारांश; ऐवज. 'त्यावरून येथील गर्मे सर्व अवगत जाह्लाच असेल.' -पेद १.४४. ४ क्यापलेली जागा; क्षेत्रफल. ५ मध्य; केंद्र; मध्यविंदु. ६ अर्थ; भाव. 'ग्रंथ-कोक-वाक्यगर्म' ७ आंतील ग्रंथ, बाजू. 'या चौकटीचा गर्मे साधा.' ८ गर्माशय; पोटा. 'नाना भरते सिधुगर्मी.' -झा ११. ९५०. ९ आंतील खोली; बाळंतिणीची खोली. १० वेवळाचा गामारा. समासांत-गर्म-कवि-गायक-बृहस्पति=उपजत-कवि-ग.यक-वक्ता इ०.[सं.](बाप्र.) गर्मगाळ कोसळणे-गर्मगळित होणे.'गर्मगळ कोसळला.'-ऐपो ५८. [गर्म] ०संभवणे-समावणे-राहणे-पोटांत राहणे; गर्भार राहणे; गरोदर हांगे. गर्माचे करणे-होणे-चनीने जेवणे; पोटापूजा करणे; आपल्या पिढ्याच्या मरणे. सामाशब्द-०कर-कर्ता-कारक-जनक-वि. गर्म-धारणेस कारणीभूत होणारा; गर्मस्थापना करणारा. ०कोश-पु. गर्माशय; पोटांतील गर्मे राहण्याचे ठिकाण. [सं.] ०ग(गि)ळीत-गीळ-वि. १ जिवे गर्मे टाकला आहे किंवा जिचा गर्मे गळाला आहे अशी. २ ज्याची पांचावर धारण वसली आहे असा; पावरा; म्यालेख (बहुधा खाल्मिक अर्थी प्रयोग. [गर्म+गळणे]

गळित हांगे-(भीतीने गरोदर झिर्यांचा गर्मे गळतो त्यावरून) फार पावरणे. 'वाघ दृष्टीस पडतांच तो गर्मेगळित झाला. ०गुलम-न. गर्माच्या वाढीच्या आनुवंशिक मांसप्रयुची बुद्धि. [सं.] ०गूह-न. गामारा; मावघर. [सं.] ०गोळ-पु. गर्मांतील मूल. 'जैसा गर्मेगळु उद्यमाते. कोणाही नेणे।' -झा १.३३५. ०ग्रहण-न. गर्मधारण; गाम धरणे. [सं.] ०घाती-पाती-वि. म्याने गर्माचा (वेताचा) घात होतो ते; गर्माचा घात करणारा. [सं.] ०चलन-न. गर्माशयांतील गर्माची हालचाल, चळवळ किंवा त्यांत प्राणशक्ति येणे. [सं.] ०च्युन-वि. गाम पडलेली; घुपावलेली. ०च्युति-झी. गाम पडणे; घुपावणे. ०छाट-पु. १ गर्माशयांत गर्माचा नाश. त्यावरून २ (ल.) समूळ नाश; संहार; गर्माशयांतील मूल मुळां कापणे. -पुत्री १ निवड; वेचणी; टिपणी; नेवडलेला भाग. २ कुळुपी गांळ्यांचा स्फोट, घडाका. -वि. गाळ्या, छरे, खिळे, दगड इ०नीं मरलेला (कुळुपी गोळा, तोफ). -झी. १ कुळुपी गाळा. २ गरनाळी तांफ. [सं. गर्मे+हि. छटना=कापणे, तांडणे] ०छाट गोळा-पु. स्फोटक द्रव्य मरलेला गाळा; कुळुपी गोळा. ०छाट ताफ-झी. कुळुपी गळे मरलेली तोफ; तसले गाळे मरावयाची तोफ; गरनाळी ताफ. ०छाया-झी. गर्म-धारणा झाल्याची सूचक छुण, चिन्ह, दर्शन (मुखावरील उबवशी इ०). 'तत्काळ आली तिम गर्मेछाया।' -साकड २.२७. 'आणी नसतां गर्मेछाया। वंच्या डोहळे स गतसे बायां।' [सं.] ०दास-दासी-पुत्री. जन्मापासून एखाद्याची बटीक, दासी, कुणवीण; तिचे मूल, लेकवळा (मुलगा, मुलगी); दासदासीचा पुत्र किंवा कन्या; दासीपुत्र-पुत्री. [सं.] ०धार-न. गर्माशयाचे मुख, तोंड. ०धनी-वि. (चंद्रपुरी) गर्भार. 'हृणी एकटी बनी। असे रे गर्मे-धनि। पारवी आला।' -मासिक मनोरंजन, जुलै १९३२. [गर्म+धनी] ०धारण-न. गर्मे राहणे; गामण होणे; गरोदर होणे. [सं.] ०नाडा-झी. नाळ; वार. [सं.] ०पेडि-न-पु. १ गर्मांत असतांच विज्ञान झालेला पुरुष. २ (ल.) अतिशय मूख, अक्षरशुभ्र मनुष्य. [सं.] ०पतन, पात-न. गर्मच्युति; घुपाव; पूर्ण महिने न मरतां गर्मेबाहेर येणे, बाळंत होणे, विणे. हा होऊन नवे म्हणून लाजळ. घायटीचीं फुले, कमळाचीं फुले, मध, लोघ्र यांचा काढा कमळाचा कळक घालून घ्यावा. -योर २.६२५. ०पोषण-न. गर्माशयांत गर्माचे संगोपन. [सं.] ०पत्र-न. आतून निघणारे थोबळ पान. 'तिये अंगवसां गर्मेपत्रे।' -झा १५.१९. ०पुट-न. गाम्याचा पडदा; ज्यांतून सुगरा बाहेर येतो तो आप. 'कर्पूरकेळीचीं गर्मेपुटे।' -झा ११.१५०. [सं.] ०भाव-पु. तात्पर्य; गोषवारा. 'त्या कथेचा गर्मेभावो। सांगा मज।' -कथा १.२.२८ ०यातना-झी. गर्मांत असताना त्या प्राण्याने भोगलेले क्लेश. [सं. गर्मे+यातना] ०रेहामी-वि. (कांठाशिवाय

अंगांत रेशमाचे घागे असलेल (वज). याच्या उलट गमसुती.
 ० धनी-जी. गर्भार, गर्भारशी जी. [सं.] ० धायु-पु. गर्भाचा
 किंवा गुण्याचा वात. [सं.] ० वास-पु. १ गर्भाशयांत राहणे.
 'नवमास गर्भवासी । कष्टविलें त्या मातेची ।' २ जन्माचा फेराः
 मुक्ति नसण. 'तुका म्हणे गर्भवासी । मुख घालावे आम्हासी ।'
 -मुगा ११९३. [सं.] ० वासी-निवासी-वि. गर्भाशयांत
 राहणारा; पोटांत असणारा. [सं.] ० विक्रसशास्त्र-न.
 गर्भाची वाढ कसकशी होते इ० शिकविणारे शास्त्र. ० वेदना-
 जी. जी बाळंत होतांना तिला होणारे कष्ट; प्रसूतिगतना. [सं.]
 ० वेष्टन-न. गर्भास लपेटणारी अंतरत्तचा; झोळ; वार. [सं.]
 ० वोवरा-पु. गर्भ; गर्भात असलेला जीव. 'देवकीचा गर्भवोवरा ।
 माझा अवताररूप होय ।' -इ ३.२५. [गर्भ+वोव+वर
 ० शाकु-पु. सुतगर्भ बाहेर काढण्याचे शस्त्र. [सं.] ० शक्या-
 जी. गर्भाच विभ्रान्तिस्थान; गर्भाशय. [सं.] ० शूर-वि. जन्मा
 पासून घोट; स्वामाविक धैर्याचा. [सं.] ० श्राव, श्राव-पु
 गर्भपात; घुपणे. [सं.] ० श्रावी-वि. गर्भपात करणारे; गर्भ
 घाती. [सं.] ० श्रीमंत, श्रीमान्-वि. जन्मापासून श्रीमंत;
 वाढविलेलापासून ज्याच्या घरी संपत्ति आहे असा पिढीजात
 श्रीमान्. [सं. गर्भ+श्रीमान्] ० संभव-पु. गर्भधारण. [सं.]
 ० सुखी-वि. गर्भश्रीमंत; जन्मापासून कशाचीहि दयत नसलेला.
 'शिव्य नसावा गर्भसुखी ।' -दा ५.३.३३. ० सुती-वि. ताणा
 (उभे सुत) सुताचा व वाणा (आडवे सुत) रेशमाचा असे (वज).
 [गर्भ+सुत] ० सूत्र-न. १ मज्यरेषा; मज्यापासूनची रेषा. २
 (ज्यो.) मज्यापासून जोडलेली रेष. ३ केव्हांतून जाणारी कोणतीहि
 रेष. [सं.] ० सूय-वि. १ गर्भाशयांत असलेला. २ मज्यवती;
 आंतीक; आंत किंवा मज्यांत बसलेला. ३ (काव्य) गर्भार. 'तिची
 राण्या जाहल्या गर्भस्था ।' -रावि ४.२७. [सं.] ० स्थान-न
 गर्भाशय. [सं.] ० झानी-वि. गर्भप्रसूत; जन्मतः झानी,
 विज्ञान असलेला. गर्भी-क्रवि. पोटात असताता; जन्मापासून;
 जन्मास येण्यापूर्वी. समासांत- गर्भी अंघळा-रोगो-झानी-
 शाहाणा-श्रीमंत. गर्भी-रोग-राज्य-धैराग्य-पुन. जन्मा
 पासून रोग इ० ० रोजमुना-जन्मास येणाऱ्या मुन्नाची पोटागो इ०
 गर्मा-पु. (शु.) १ रासकीसेसंबंधी हिंदी किंवा गुजराची
 गाणे; नवरात्रात वंदीपुढे गम गातात. २ गर्भारशी किंवा गर्भार
 होऊ इच्छिणाऱ्या स्त्रियांची एक कीडा. यांत वंदीची पूजा कर-
 तात व बटुळाकार फेर घेऊन गाणी म्हणतात. हा संस्कार
 आश्विन शु. दशमीपासून पौर्णिमेपर्यंत करतात. बरील वेळच्या
 गाण्यांनाहि गर्मा म्हणतात. आश्विनी नवरात्र किंवा सर्व शुक्लपक्षा
 मध्येहि हा विधि होतो. [सं. गर्भ]
 गर्मागार-पु. देवळाचा गामारा. [सं. गर्भ+गार]

गर्माघ-वि. जन्मापासून आषळा. [सं.]
 गर्माधान-न. १ गर्भधारण; गर्भ राहणे. २ त्रैवर्णिकांच्या
 सोळा संस्कारांपैकी एक संस्कार. गर्भस्थानाची शुद्धि होऊन गर्भ-
 धारणा मुलम ज्वावी म्हणून प्रथमरजोदर्शनानंतर जो संस्कार
 करतात तो; हा संस्कारविधि रजोदर्शनापासून १६ दिवसांचे जात
 करतात. [सं.]
 गर्भार, गर्भारशी-जी. गर्भार जी; गर्भवती. [गर्भ+
 वार]
 गर्भारा-पु. गामारा (देवळाचा). [सं. गर्मागार]
 गर्भाधि-पु. कलिताय; ज्वनिताय. [सं.]
 गर्भाधली-जी. मूळ गर्भात असतानाच त्याच्या संवंधाने
 कलेल्या योजनांची मालिका [सं.]
 गर्भाशय-पु. १ गर्भस्थान; गर्भस्थान; कू. २ गर्भाची
 खाळ; वार; गर्भवहन. [सं. गर्भ+आशय]
 गर्भासन-न. य. गशाळांतील ८८ भासांपैकी एक भास.
 गर्भिण-जी. (कु) समांतर रेषा काढण्याचे सुताराचे एक
 हत्यार गरबीण पहा.
 गर्भिणी-जी. १ गर्भार जी. २ फळ देण्याच्या वेतांत
 आलेली वनस्पती. 'एके गर्भिणी उडविली । पुढांमाची ।'
 -हा १३.२२७.
 गर्भित-वि. ज्वनित; फलित; आकलित; बोधित; समाविष्ट.
 [सं.]
 गर्भी-जी. १ व्यापलेली जागा; क्षेत्रफल; गर्भ अर्थ ४ पहा.
 २ घेरा; वेढा (इमारत, लकूड यांचा). ३ मज्य; क्षेत्र. ४ मजळा
 माग; अंश. ५ (कु) सुपारीच्या कोंबळ्या बोंसाबरील, लोंगरा-
 बरील कोश, आवरण. [सं. गर्भ]
 गर्मा-मी. गर्भिणा-पुढी. १ गरमा-मी; उकाडा; तळशी-
 गरमा पहा. 'दानी मंडप बुंदीस डमी, याजमुळे गर्भिणा मारी;' -
 ख १०.५४४५. २ उपरस रोग. या रोगाचा कौशिक
 सुत्रांत ग्राम्य असा उल्लेख आहे. ग्राम्य=मैथुन; ग्राम्यव्याधि=
 मैथुनयोगापासून होणारी व्याधि -भा. १८३२. [फा. गर्मा;
 हि. गरम]
 गर्मी-जी. १ जाण; गुमी. 'इकडील मोंग गंची गर्मी
 राहिलीच नाही.' -रा १.२६२. २ जरब. 'गर्मी दाखवून के
 मिळेल त मेळवावे.' -पया ३२७. [फा.]
 गर्भजणे-जक्रि. (व.) छन किंवा कोंबड होणे. 'मी
 गर्भजल पाणी पितों.' [हि. गरम+जणे]
 गर्व-पु. अमिमान; ताठ; तोरा; डौल; दिमाक; अहंकार;
 मान. (कि० बहाणे; होणे; फुगणे). 'इंग्लिश लोक आपल्या

उत्पन्न भाषेचा साऱ्या सुमडलावर प्रसार होत चालला आहे याचा अतिशय गर्व वाहतात.' -वि ५. [सं.] म्ह० गर्वाचे घर खाली-खोळ्या अमिमानीचा परिणाम वाईट होतो. सामाशब्द-० मोचन-न. अमिमानीपासून सुटका; अहंकारपरिहार. ० हृत-वि. अमिमानीपासून सुटलेला; मानभंग झालेला; तोरा गेलेला. 'गर्वहृत नल होउन। खाले पात्र अधोवदन।' गर्वित, गर्विष्ठ. गर्वी-वि. अमिमानी; दिमाकखोर; मगहर. गर्वोक्ति-बी. अमिमानीचे, आडपटेचे भाषण; (सामा.) गवः श्रेष्ठी. 'गर्वोक्ति फाल्गुन वदे जगदेकराया।' -बामन मीमांसा ७.

गर्वस-वि. मागाहून पिकणारे (धान्य); गरवा, गरवस पहा.

गर्वेल-न. (कों.) गरवस; गर्वे मात. -बदलापूर २८३.

गन्हण गन्हणीय-वि. (प्र.) गन्हणीय. निश; तिरस्करणीय; टपका ठेवण्यास योग्य; दूषणीय; त्याज्य; अयोग्य. 'जैसे उदकरूपी लक्षण। तुषिता सेविता होय गन्हण।' -कथा ६. १२. ५. [सं. गन्हं-निंदा करणे]

गन्हवार, गव्हार, गव्हारशी-बी. गगेदर बी. गंमार-बी पहा. 'गन्हवारे हा विधि। पांढ बाढविल चिधी।' -तुगा ६२५

गन्हा, गर्हा-बी. १ (प्र.) गर्हा. निंदा; दोष; ठपका; तक्रार. 'देवज्ञाची कंक नको गर्हा।' -मो. २ निंदा करणे; टपका ठेवणे. [सं. गर्हा]

ग(गा)न्हाणे-न १ कागाळी; तक्रार; निन्हा. (क्रि० सांगणे; करणे). 'तरी तो मजची दे गन्हाणे।' -उवा १०६५. २ प्रार्थना; विनवणी; विनति (देवाजवळ). (क्रि० चालणे; करणे). [सं. गन्हण]

गन्हि(हिं)त-वि. दोष दिलेला; निंदा केलेला; कुडाळी किंवा कागाळी केलेला; निंदिता. [सं.]

गन्हा-वि. निश; गन्हण गन्हणीय पहा. [सं.]

गल-बी. चिटी-दांड. गाठया ६० खेळण्यासाठी जमिनीत केलेला खडगा. [का. अगल]

गल-१ गाल. २ (गा. गळ) कल्ले. [सं. गळ] सामाशब्द-० गळा-कळी-बी. (मावळी) गाल व मान. 'त्याची गळ गवी एक झाली.' ० कल्ला-गुच्छ-पु. गालावरचा मिशांचा झुपका; कळा. ० मिशा-मिशी-मुची-मुच्छी-मुच्छ-मुच्छ-शाण्य-जीव. कल्लेमिशा. गन्गुच्छ पहा. ० मुच्छा-वि. ज्याच्या मिशांची जाड अग्रे गालावर बळविलेली आहेत असा.

गल-पु. गळा; मान. [सं. गळ] ० कंबल-पु. बैलाच्या मानेखालची पोळी. [सं.] ० गंड-पु. गडमाळा रोग. ० ग्रह-पु. १ गवाडी; गळचेपी. (क्रि० करणे). २ प्रतिपदा, चतुर्थी, पंधी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, चतुर्दशी, त्रयोदशी, पौर्णिमा व अमावास्या या तिथी (या तिथीस शुभ करित नाहीत). ३ अन-

ज्याचा दिवस. ४ ज्याच्या अन्नखाचा मार त्याच्या कच्छेविरुद्ध दुसऱ्यावर पडलेला असतो तो; खायला काल व मुला मार असा मायूस. -शर. ० घांटी-बी. गळांटी पहा. गलची-बी. गळा; मानगुटी. ० चळ(स्थ) कंठच्छ(स्थ-स्थ)-वि. जीवच कंठच; अतिशय वाढ; गहन (मंत्रो). 'आज गलच कंठच' -पेद ६. २. [सं.] ० शुद्धिका-बी. १ अजमार्ग; गळा; प्रभाची नळी; गळवांटी (निघट्ट). २ पडजीम; लोळा; पक्षांतील शुद्धाकृति गांठ [सं.]

गलका-गा-पु. गळवळा; गोंगाट; कल्ला; गडबड; गव. गवा. [सं. कल-कलका; तुल० का. ग ग्गु-मोठ्याने बटवट]

गलंगती, गलंकी, गलंतकी-बी. कांयळा, चोंगरी िवा इतर वस्तू यास धांवर ठाके घालून व मुरहून कामचलाक बनविलेली थैली, पाते, पडथी. [सं. गलंतिका]

गलगल-बी. कलकल; गडबड. गलछा पहा. [सं. कलकल]

गलगल-पु. १ कांही वनस्पतींचा चिकट पदार्थ; मोहर ६० फळांचा चीक. २ देवमाशाची चरबी; समुद्रातील जार. [सं. गल-गलणे]

गलगल-पु. बटवपे; धाटवपे [सं.]

गलगल-पु. (वास्तुशास्त्र) एकावर एक असलेला सांघा; (६) जोवरलॅपिंग जॉइंट.

गलगलणे-भक्ति. जलमय किंवा दलदलीत होणे; पाणवळीचे होणे. [सं. गल]

गलगलणे-भक्ति. गोंगाट करणे; गडबड करणे; चोंगावणे; गुणगुणण; [सं. कल-कलकल; का. ग ग्गु]

गलगला-पु. (ना.) घोसाळ; निळकं.

गलगलाट-पु. कलकलाट; मोठी गळवळ; मोठा गळवळा; आरडाआरड; मोठ्यान चोंगावणे. [ग.ग. ३]

गलगली-बी. १ दलदल; रचण. २ गळवळीतपणा; रचवळीतपणा [सं. गल द्वि]

गलगलीत-वि. १ गळवळीत; बिलबिलीत (फार पिकलेले फळ, मात, गरा); २ मृदु व चेंपे (चीक, गाल, जार). ३ (गो.) चिकचिकीत (घाम).

गलंड-न. गळं; केसतड; आषाढ; गठ; बंड. 'नाम-सिद्ध गळं मये।' -दा ३. ६. ५०. [सं. गलंड]

गलंडणे-भक्ति. (व.) कलंडणे; लंडणे.

गलत-वि. १ अव्यवस्थित; चोंडाळ्याचे; गोंगळी (कुल, वस्तु). २ अव्यवस्थित; गळवळा; वेचळ्या (मायूस). ३ खोटे; 'पेंगारी यांची जावई उठनी होती परंतु ते गलत वर्तमान.' -रा १०. ३९९. ४ ख. 'सरवेष्टमुळीचा परवाना पहिले जाळा होता तो गलत करून...' -दम १७४. ५ वेपता; हरवलेली.

‘दो मोठी गलत...’ पेवाव्यांची बखर. —किवि. १ वाट चुकून; जाव वाटेने; जावरानी; गहाळ किंवा गडबडलेल्या स्थितीत. २ बाहेर किंवा जाव बावुस फेकलेला; जास्त किंवा निरुपयोगी म्हणून टाकलेला. [सं. गल्लत हि. गलत]

गलत, गलतन-तान—बी. १ अस्ताव्यस्त व गळतीची असक. (पुस्तके, कागद यांची). ‘ ही असली गलतपाने कोण घेतो, चांगली असतील तर काढ. ’ २ नास; वाटोळें; वाताहत (कामकाज, उद्योगधंद्या यांची). ३ विषबाचिवड; अग्न्यवस्था; विषबलेली स्थिति; चुक. ४ (पंत-गजिफांचा खेळ) चोळ; गळत; पिसणी. (कि० करणे). [अर. चल्लत; घल् तान]

गलतपत्र—गलितपत्र पहा.

गलतान—वि. १ (व.) आचारी; ‘ त्याची आई गलतान आहे. ’ २ नालायक; निरर्थक; अयोग्य; अक्षय; सुख; गयाळ (समुच्चय). ३ लेच्यापेच्या; फुसका; कुचकामाची (वस्तु). ४ बेसुर; कर्कश; कर्णकठोर (गाणारा, गाणे, गावाळ इ०). [अर. चल्लतान; तुल० सं. गलस्तन ?]

गलती—बी. चुक; दोष; अपराध. ‘ नोकराच्या हातून गलती होण्याचा फार संभव. ’ —ब्रजभात ११९. [अर. चलती; सं. गल्-गळणे; हि. गलती]

गलत्कुष्ठ—न. ज्यात रोग्याचे अवयव हळू हळू क्षीण होऊन गळून पडतात असा महारोग; रक्षपिती. [सं.]

गलत्या—वि. गाफीळ; गबाळ्या; बिसराळ; नेहमी हरविणारा; गलतान. [गलत]

गलथा—पु. गट्या; गड्डी. ‘ त्याच्या कारकुनांनी याचे दोन गभ्ये घेतले आहेत, ते घेत नाहीत. ’ —येद ८.२५.

गलथा—पु. १ (वास्तुशः) गुळगुळीत किंवा बक कड, कोर (पायऱ्या, कंगारा, पुढे आलेला दक्षी भाग, बुडी-टेबल इ० चा); अशा रीतीने बडलेला व पुढे आलेला भाग; कंगारा; सांघलेला तुच्छा; दक्षी भाग; अशा प्रकारचा बटुळ केलेला, उलटलेला, मुरडलेला भाग (मित इ० चा); शेवटास दिलेला गोल निमुळता आकार. (इ. कॉर्निस). २ (ल.) उत्तम ठेवणीची आणि बटुळाकार केलेली फरसबंदी, रस्ता. [गाल+स्था ?] गलथेदार—वि. गळ्याची आकृति दिलेला; गळ्या केलेला (चौरंग, पाट इ०).

...गलथा—पु. (तंजा) गंवाडी; अर्धचंद्र (कि० घेणे). [सं. गल्लस्त; प्रा. दे. गल्लथल=गंवाडी]

गलद(घ)ट—वि. गळद(घ)ट पहा.

गलदूम—बी. वर पाय करून हातावर चालणे. (कि० करणे; दाकणे; चालणे). [गल+दूम]

गलन—न. १ विलक्षण; आढणी. २ गळती; ऋष; पातळ; काव. [सं.] गलनीय—वि. आढण्याजोगे; प्रवाही करण्यास किंवा ऋष्यास योग्य; शक्य.

गलपोजी—पु. (ने.) खेडबळ नाटकांतील सूत्रधार.

गलफ—न. अत्रा; आच्छादन; गळेफ पहा.

गलफ(फा)टणे—अकि. १ गंविने लक्षण; हरवणे; बांध न लागणे; सांबणे (वस्तु). ‘ कालपासून लेखणी कोठे गलफटली आहे ती सोधितांना दमलो. ’ २ रस्ता चुकणे, गमावणे; जावरानांत जाणे; बहकणे. ३ सुचेनासे हाण; गोंधळणे (संकटादि कारणांमुळे) (कन्हा सकर्मकहि उपयोग करतात) [गफळी]

गलफ(फा)टा-डा—पु. चोंटाळा; चांदळ; चोळ; तारं-बळ; चालमेल; चोळकार; बहकण्याची, हरवण्याची, गहाळ होण्याची परिस्थिति (मनुष्य, प्राणी, वस्तु यांची). ‘ याचा अर्थ होत नाही म्हणून मी मोठ्या गलफटांत पडलो. ’ [गफळत]

गलवत—न. जलमायानि प्रपास करावयाचे साधन; नौका; तारं; अहाळ; डोलकाठी असलेले कोणतेही अहाळ; यास लांकूड साग, बेंटेक, फणस, आंबा, धूर यांचे चालते. गलवत सुमारे ४०-५० वर्षे टिकते. याची बहूनशक्ति खंडीवर मोवतात; एक खंडी=एकचटु यांचा टन. (कि० हाकारणे). [पोर्तु. गल्लत; इ. वॅली=डोलकाठी व शिडे असलेले किंवा नसलेले बल्ल्यांनी चालविलेले पसरट-गलवत=बोट-गलवत]

गलबळ-ळा—बीपु. १ गळका; गडबड; आरडाओरड. ‘ स्नानदान देवपूजा गलबळित अगदीच अंतरली. ’ —येपो ३०८. २ बाबरेपणा (मंयादिकामुळे). ३ गफळत; गोंधळ; चालमेल (काम, हिशेब यांची). ‘ याचे कायदपत्र संगीत नाहीत जोत गलबळ पुढळ दिसते. ’ ४ हुलड; धंयळ. ‘ फौज रवाना होत आहे तन्हा राज्यांत कांही गलबळ दिसते. ’ [प्ज.]

गलबळणे—अकि. १ बाबरणे; मिणे; घोका घेणे. ‘ दखदा माला असे समजतांच माणसे गलबळजी. ’ २ तारंबळीत, गोंधळीत, धंगळीत असणे. ३ हरवणे; गमावणे; चुकणे; बहकणे; जावरानांत जाणे. ४ गडबडणे; चोंटाळणे; चंभळणे. ५ जीव चोंटाळणे; बाबरणे; वेचून हाणे. ‘ माझा जोव गलबळतो आहे. ’ ‘ तो काळ अगदी गलबळला होता. ’

गलबळाट—पु. (गलबळाचा अतिशय). १ मोठी गलबळ; आरडाओरड. २ चोंटाळा.

गलबळित—वि. विस्कळित; अग्न्यवस्थित. ‘ तिचा (कविता-बध्ना) ओंवा पदर फार टेकटेकीचा नसतो किंहुना गलबळीत नसतो. ’ —आ प्रस्तावना ८.

गलबळ्या—वि. १ बोमाट्या; गडबड गावविणारा. २ गोंधळपा; अग्न्यवस्थित; अमिष्ट; गफळी.

गलवा—पु. १ गळका; गोंयाट; आरडा; गडबडा; कल-कलाट. २ हल्ला. ‘ गलबळा उठेल. ’ —ख ८.४३५६. ३ जोर

धामधूम. 'शिखाचा गळवा मारी.' -दिमरा. [अर. घळवा ?]
-जी. 'गळवड. 'तयारीची गळवा दाखविली म्हणजे येणेकडून
श्रीमंत संतोष मानितोळ.' -ख २.१०८१.

गळंम—पु. शिगांचे स्तन (गळंड ?). 'कोरिलिया पुतकियांचे
यंम।' -रंगोवा १०.८८२.

गळाळे/री—जी. सज्जा; बरील मजग्या (माडी) चा
मीतीच्या बाहेर जाकेला पुढील स्वतंत्र भाग. [इं.]

गळांकुर—पु. पडजीम मोठी होणे. (इं.) टॉन्सील [सं.]

गळांड, गळांडा—नपु. गळंड पहा. 'तेथ गळांडे राहावे।
-वै ४१.१०१. ०घात—पु. गळंड उद्भवण्यास कारण होणारा
घात.

गळाफ, गॉलफ, गॉलाफ—पु. (गो.) हंडी (झुंबर)
[पोरु ?]

गळास—पु. १ कांचेचा पेला. २ (ळ.) आत वात ठेवून पेट-
विठेले कांचेचे पेळे. 'चवतफां लाविले गळासे जिकडे तिकडे
उजाले।' -पळा ४.२७. ३ फुलपात्र: पेला. 'सोन्याचा गळास
ठेकन ...' -पेरापुत्र २.१४९. [इं ग्लास]

गळांस—न. (हेट.) लहान गळबत.

गळिच-छळ, गळीच-छळ—वि. बागेरडा; मलिन;
अमंगळ. [अर. घलीज]

गळिचा—पु. गळिचा पहा.

गळित—वि. १ पडलेला; सांडलेला; फेंडलेला; गळलेला.
'महांनियां शुष्क गळीत पाळा।' -नरहरि, गंगारत्नमाला ५६.
(ववनीत पृ. ४२२). २ विठुकलेले; पावळविलेले; पातळ (रस)
केलेले. ३ (ळ.) खगलेला; झुकलेला; क्षयी; न्हास किंवा खराब
झालेला; निःशक्त. 'गळित झाली काया। तेवि लळित पंडरि
राया।' [सं. गळ=गळणे] सामाशब्द- ०काय-देह-शरीर-
जीव-वि. रोडका; झुडका; क्षीण; सुकटपा. ०काया-जी.
असक्त झालेले शरीर. ०कुष्ठ-नपु. वाहणारे कोठ; रक्षपिती. 'घर
संगु महाक्षुषि। परि गळितकुष्ठ मरला त्यासि।' [सं.] ०चक्षु-पु
अक्षु (मासवे) पाक्षरगारा, वाहणारा डोळा. [सं.] ०दंत-चक्षु-
मास-केश-नख-वि. दांत पडलेला; डोळे गेलेला इ०. [सं.]
०नास-न. केवढे नाक. [सं.] ०पत्र-न. १ झाडाचे गळलेले पान.
२ (ळ.) फार बांधक्याने किंवा रोगाने निःशक्त झालेला माणूस;
क्षिपिलाग्रयवी पदार्थ. ३ (ळ.) पदग्रथ, अधिकारव्युत्, सत्ता
हीम माणूस. [सं.] ०पात्र-न. गळितपत्र जथे ३ पहा. ०य. खन-
नि. उतारव्याचा; न्हातारा. [सं.] -तैद्रिय-वि. इंद्रिये किंवा
ज्ञानेद्रिय नष्ट झालेला. [सं.]

गळि(ली)म, गळिमाई—गनीम, गनिमाई पहा. 'मुलूख
संरंभास दखन केळी कायम गळिमाई।' -पेपो ४२१.

गळी—जी. १ गल्ली पहा. २ गळ पहा. ३ खळी; खांच.
'आज एकादशवर्षपर्यंत। गरत गळीत पचला योगानाथ।' -नव
१७.७४.

गळु(लो)तं—न. पाठीवर झालीवजा कापड सोडलेले बंदीचे
(लहान मुलाच) दोरें; एक प्रकारची कुंची.

गळु(लो)ल—जी. खडे मारावयाची कमान; गोफण विना-
यकपंताचा गलोल। -पेपो २२२. 'केवळ कुणी मदनाने
गळोले प्राणपक्षि विचिती।' -प्रला २३६. -पु. भागीच्या
ज्वाळांचा समूह. -जीन. लोंबता अवयव; अंग (बकरीच्या
गळूननासारखा). [फा. बळल; हिं. गुल्ल] ०खळा—पु. गळ-
लीन मारावयाचा खडा.

गळे वळे/पट्टी-पट्टी—जी. एक कर; सरकारी पागाकरिता
मुबार धान्यावर बसविलेली पट्टी; धान्यमहसुलावरील कर. -मसाप
२.१४८. 'गळेपट्टी दर खंडीस रुपये ४ प्रमाणे.' -मसाप २.१७८.

गळेफ—पु. १ गवसणी; पिंशवी; अन्ना: खाळ (रखई, उथी,
खुरी कोच, पुस्तक इ०ची). 'वर गळेफ हिरवा जतरार।' -होळा
१६०. २ पिराच्या कवरेवर घालण्याचे, झालर लावलेले बज;
प्रेताचे बज. 'तंटा सुकं झाल्यावर त्याच्यावरील गळेफ उचलून
पहातात तों त्याखाली फुलांचा डींग?' -हिंदुमुसलमानांच्या
ऐक्याचे प्रयत्न. [अर. घिलाफ]

गळेलड्ड—वि. १ अवजड; फार मोठा; स्थूल (पोळ, बैल).
२ ल्हंमारती; गांवडळ; अडाणी; दांडगा, घटपुष्ट पण अक्षरशुद्ध
(माणूस). [सं. गळि=बळकट पण आळशी बैल? +लट्ट]

गळेलोड—वि. (माण.) गळपाकुच्या लोटल्या (फिरल्या)
ने पुढेकळ अन्न मिळून लट्ट बनलेला. गळेलट्ट पहा.

गळोरा—पु. गाळास वेतलेला चिमडा; गळोरा. (कि० घेणे;
घरणे; उपटणे). [सं. गळ=गाल]

गळल—जी. गोटपा, विटीदांड इ० खेळांतील गळ, खांच.
गळ पहा.

गळल—पु. १ गाल. 'ओले गळल प्राज्य प्रेमाश्रुभरे कळनिवा
डोळे।' -मोनीध १०.९८. २ (गा.) व्याघ्रादि क्रूर पक्ष्या
गळ्याभोंवतालेचे कैस. [सं.] ०चूर्ण-न. गाळास लावण्याची
पूड. 'कमांडर इन चीफच्या तुऱ्यानेच महामाच्या गळचूर्णात ...
जिस्ती धर्मास अपूर्व शोभा येऊन ...' -नि ३४७. ०घावप-पु.
गळमुच्छ; गळमिशी. [सं.]

गळलत—गळत पहा. 'म्हणुनी फिरून नानांनी वळटी
मालुनी केळी गळत।' -पेपो ३९५.

गळला—पु. १ धान्य; धाणागोटा; प्रत्येक प्रकारचे धान्य.
२ धान्याचा सांठा (मण, खंडी या प्रमाणात). 'जाम्ही यंवा
पन्नास खंडी गळा खरेवी करून ठेवला जावे.' ३ पीक; उत्पन्न

पूर्वी जेतसारा किंवा त्याचा कांहीं भाग गळ्याच्या (धान्याच्या) स्वरूपांत भरित असत. [अर. चक्का=धान्य] ०खरीदी-खी. गांवाने विकत घेतलेल्या सर्व धान्यावरील पट्टी, कर. ०वाढविणे-विक्री (वेळ झाल्यामुळे) वंद झाल्यानंतरची जादा विक्री करणे.

गळला—पु. १ व्यापारी, सराफ यांची पैसे ठेवण्याची पेटी किंवा लहानसा खळगा. 'गळ्यांत पैसे टाक.' २ पैसे ठेवण्याचे मांडे. 'गळा घासून आण. ३ रोकड रक्कम; सांठलेले पैसे; रोजच्या विक्रीचे पैसे. ४ मञ्जुरांस वाटावयाचा पैसा. [गळ, गल]

गळला—पु. घोड्याच्या पायाचा (सुंमावरचा) रोग. —अमप २.२७३.

गळली—खी. बोक; आळी; लहान रस्ता. 'अमंगळ गळी-कुसळ.' —नव १६.१२०. [हिं. गली] ०कुची-खी. १ आळी, बोक, विदी यांस व्यापक संज्ञा. २ आढ गळी. 'त्याला शहरांतील गळीकुची माहीत नाही, पण मोठमोठे रस्ते सर्व ठाऊक आहेत.' [हिं. गळी+ग. कुचाह; तुल० सं. कुत्सित] ०कुचीचा-वि. लोकां विख्यात नसलेला; गांवढळ; अडाणी; असम्य; अधम; नीच; पाजी; अप्रसिद्ध; गैर अज्ञाचा (अनुष्य, काम, गोष्ट, वस्तु). असल्या गळीकुचीच्या मनुष्यासंगती व्यवहार केला असता त्यांत आपली फजीती होते. '

गळली—गल, गळ पहा.

गळलेकरी—पु. मुसारी; बाणी; मोदी. [गळा+करी]

गळलूनोमीटर—न. (शाप.) रसायनजन्य (घर्षणजन्य नव्हे) चलविद्युत्च्या प्रवाहाचा जोर, किंवा तीव्रता मोजण्याचे यंत्र; चलविद्युन्मापक. [इं.]

गळ्हाटणें—१ रोग बगेरेनीं अशक्त होणे. २ सावसावका-रीत तोटा, बूढ आल्यानें दारिद्र्य येणे. गळफटणें, गळहाटणें पहा.

गळ्हाटा—पु. गळाळा; अस्ताव्यस्त समुदाय, अव्यवस्था ६० कारणाने झालेली हुदंशा. गळ्हाटा पहा.

गव—खी. १ पकड; चिमटा; अडकण (पक्ष्याच्या पंजाचो, गव-बोटें यांची); २ हाताची कव; बेंच; मिटी; आलिंगन. 'हा खांव माझ्या गवेंत मावत नाही.' ३पेन वेळ; योग्य प्रसंग, काळ वेळ, संधि. 'कोणताहि उद्योग करणे तो गव पाहून करावा.' ४ फुरसत; अवसर; संधि; रिकामी किंवा सोईची वेळ. ५ पत; अज्ञ; विश्वास (व्यापारांत). ६ ताकद; अटोका. [कव; तुल० का. गवि=व्यापणे, झांकणे]

गव—खी. (कों.) १ गुप्तपणा. 'तयाहि साक्षित्वाची गंव सांपडे कैनी.' —सिं. १.१४. २ मतलब.

गव—खी. (व.) महत्त्व. 'काहून पेरले जव तर ज्याची त्याला गव.' ०छावणें—क्रि. फायद्याची वस्तु सांपडणें; अद्वय निधि सांपडणें.

ग(गं)व—पु. (गो.) गव्ह.

गवई—पु. गायक; गाणारा; गवण्या. [हिं.]

गंवई—खी. गंवई पहा. —वे लोक-युग्म. (काशी) खेड-वळ, गांवढळ लोक.

गवख-खै—न. (प्र.) गवास. खिडकी; छिन्न; गुहा. 'जळतया गिरीच्या गवखा-। माजीं बापती पतंगाच्या झाका।' —झा ११. ४२५. [सं. गवाख; प्रा. गवख; हिं. गवाख]

गवगव—खी. आरडाओरड; गलबळ; गडबड; कलकल. [ध्व.]

गवगवचें—क्रि. (गो.) झुपेनें व्याकुळ होणे.

गवगवा—पु. १ गवगव पहा. गडबड. 'असो ऐकोनि गवगवा। द्वारी आली घामवा।' —कथा २.१०.१३. २ (क.) दोभाटा; परिस्फोट; हांकाटी; कंका; प्रसिद्धि. (किं० होणे). 'या गोष्टीचा गवगवा कंकनका, सरकारांत समजले तर दंड पडेल.'

गवगवशी—वि. मल्लेला. —ववलापूर ४०.

गवठ्या—पु. (छत्तीसगढी) पाटील; खेदेगांवांत राहणारा.

०महाजन—पु. (व.) (क.) मळ; मुक.

गवंड-डी—पुनखी. (कों.) गवंड; बोंगरावर चरणाच्या गुरांचा रस्ता; गुरांच्या पायांनीं मळलेली वाट; नदीची दख (रस्ता असलेली); जंगल किंवा टेकडीवरील चरण्याची जागा; (व.) दोन्ही बाजूला कुंपणे असून मधून गेलेला गुरांचा रस्ता; पांढण [सं. गोवतैनी?]

गंवडा—पु. गव्हाचा मुत्सा. गव्हांवा पहा. [गव=गव्ह]

गवंडी-डव्या—पु. दगड, विटा, पुना, माती वगैरे साध-नांनीं बांधकाम करणारा; घर बांधणारा; विटा रचणारा.

गवण—खी. (गो.) गव्हाण; गोठपांतील गुरांना चारा टाकण्याची जागा; गोठ्याचा मध्यभाग.

गवणें—सक्रि. प्राप्त होणे; लाभणे; सांपडणे; आढोक्यांत येणे. 'ना गवे देखोनि गुवरावो। इंद्रइच्छी मित्रभावो।' —मुगादि ६.१०१. [सं. प्रष्ट; म. गव]

गवत—न. १ तुण; शण्य; याचे पुष्कळ प्रकार आहेत—पवनी, गोंडवळ, कुसळ, मारवेळ, वरवेळ, झुरी, कुंवा, काशा, काळस, तिळाडी, करड, शिपी इ०. २ घांस; चारा; ज्या वनस्पतीच्या मुळ्या व पाने सर्व प्रकारचीं जनावरे खातात ते. [सं. गो+अत्त; प्रा. दे. गवत्त] (वाप्र.) गवत(ता)ळणें—सक्रि. (कों.) १ गवतातें माळ्यादित होणे (नवीन केलेली पाळ, शेत, गवताची हुंडी). २ गवत किंवा रानझाडांनीं गुदमरणे, झुडणें (पिकांची वाढ). म्ह० (व.) गवतीची गरबहार उताणी चाले=पुढाया जयाचे किंवा कचित्काळीं झालेल्या वनजाभानें गर्विष्ठ वून छाती काढून चालणाऱ्यास म्हणतात. सामासब्द— ०कटाई—खी. १

गवत कापण्यास परवानगी मिळण्याची पट्टी, कर. २ सरकारी पागांकरिता गवतखरेदीचा खर्च मागविण्यासाठी बसविलेला कर. ३ गवत कापण्याची मजुरी. ४ (सामा.) गवतकापणी. ०काडी—जी. सामान्यपणे गवत, चारा इ० ०कापी—वि. (निवासी) कोणीकापी (तलवार, वस्तरा यांची धार बोथट अवस्थेसाठी त्यास म्हणतात). ०काप्या—अडाणी न्हावी, धिपाई, कामकरी व त्यांचे हत्यार किंवा घड [गवत+कापणे] ०चराई—जी. कुरणांतील चरणावळ; चरण्याचे मावे. गवतशी—जी. (कों.) पेंढ्याची एक काडी. —ताचा उंट—पु. गवत्या टोक; नाकतोडा; याचे पंख सरळ असून हा काळोख्या रात्री शिग शिग करीत हिंबतो. —तारू—वि. गवती छपराचे. 'एक गवतारू खोप रहायावे।' —केंद्र १५. —ताळ—वि. सपादून गवत उत्पन्न होणारो (जमेन). विपुल गवत मसलेली (जागा). —ती चहा—पु. पातीचा चहा. हा हिरवा व खरखरीत असून याचे घुवासिक तेल काढतात. तापांत वाम येण्यासाठी हा देतात. याची उंची १-१॥ हात. पाती कडीत वाळतात. —ती जमीन—जी. गायरान; गवताची जागा. —तुलें—न. (माण.) एक तुणवान्य. —त्या—वि. १ गवता-निषर्ग. २ गवतकाप्या; अडाणी. —त्यागोमाजी—पु. (तिरस्कारार्थी—एक कल्पित विशेष नाम) अलमत्यागलवत्या माणूस. कोणी तरी अप्रसिद्ध, गळीकुचींतील माणूस; मळतासळता, विन ओळखीचा, सुद्ध, गफळती; गवतकाप्या मनुष्य; गवत्या.

गवत—न. (गो.) टेवळाचा खण, कप्पा. [पोट्टे.]

गवद—जी. १ रानोमाळ उगवणारी एक वनस्पती; गवत. २ गर्दी; दाटी.

गवनसार—किवि. सोईकर; किफायतशीर; गवसार. [गवणे+सार]

गवना—पु. (व. हिं.) गर्भाधान. 'गवनाचा दिवस नेमला.'

गवय—पु. गवा; रानवेळाची एक जात. 'गवय, गंडप, हस्ती, झकर, रेवा, सरूप इ० जनावरांस अनुपवासी म्हणतात.' —अक्षप २.७. [सं. गो]

गवच्या—पु. गवई पहा. [गवई] म्ह० गवयाचे पोर रडले तरी घुरावरच रवणार—(आनुवंशिक संस्काराची थोरवी वर्णन करितांना योजतात). परिचित गोष्ट सहज धडते.

गवदर, गवदरणी—जी. (गो. व.) गौरी; गौर.

गवदर—री—गोंवरी पहा. (वाप्र.) गवच्या मसणांत जाणें—मृत्युकाल जबळ आलेला असणे.

गंगवदरणें—अकि. (व. तंजा.) गवदरणें; आठवण काढून रवणें. 'ती शोकाने गवदते.' [गवदर]

गवदरई—गवदर, गवदरणी पहा.

गवदरीचे केश—पुणव. एक लहान वेळ.

गवली—जी. (खा.) तार ओढून काढण्याची सोनाराची पकड, थिमटा.

गवलयो—जीमव. (कु.) गवले पहा.

गंगवशा—वि. १ फुकट सांपडलेला; उचलेला; खर्च किंवा प्रयत्नावांचून मिळालेले. 'ही घोडी मी विकत घेतलेली नाही, गंवशी आहे.' २ ठेवलेला (लमाशिवाय राखलेला पुस किंवा जी); जार; रखेली. ३ मिळालेला; हातीं आलेला (पोरका, निवाण्या पोर). [गवसणे]

गवस—पु. १ (क.) शोध; तपास; ठाव; चौकशी. (कि० लागणे; लावणे). २ संधि. 'आला दिवस किती कल नवस गवसेना गवस।' —प्रला २०४. [सं. गवेषण] ०गाढव—पु. टोणपा; मुर्ख माणूस.

गवसणी—जी—जी. १ ओळ; अस्तर; वेष्टण; आच्छादन; झांकणी; आच्छादनाची पिशवी (तरवार, ढाल, तबला, सतार, पालखी इ०ची). 'जयांचे चित्त गवसणी। व्यापका मज।' —झा १. ११३. 'तैसी कोदंडाची गवसणी।' —रावि २५. १११. २ व्याप्ति; समावेश. [म. गवसणे; का. गवसणिगे=झांकण, खोळ इ०] ०करणें—(राज्यास) आपल्या आवरणाची ठेवणे. ०घालणे—झांकण घालणे. 'वालिनु आला लोहाची गवसनी।' —शिशु १७९.

गवसणी—गंवसणीची पोळी—जी. (कों.) उकडपुरणाची केलेली कणकेची पोळी; तांदुळाची उकड पुरणासारखी मलून केलेली कणकेची पोळी; ही आंबरसावरोबर खातात.

गवसणें—अकि. १ सांपडणे; उचलले जाणे; आढळणे. 'इच्छी आलिगाया कणांते अन्य कांत गवसेना।' —मोकण ७. ६. २ मनांत येण्याजोगे, धरण्याजोगे असणे; एखाद्याच्या कचाटीत सांपडणे, हातीं लागणे. 'गवसलाच असा खग मासला' —२१. —अकि. १ शोधणे; घुंढाळणे. २ गोळा करणे; घुंढाळणे; आंबरणे; एकत्र करणे (एखाद्या वस्तूचे सर्व भाग). [सं. गवेषण; प्रा. गवेषण]

गवसणें—अकि. १ आच्छादन करणे; कवटाळणे. 'कीं संघ्यारों गवसलें। —म २१. २ आभ्याखालीं आणणे. 'आतां याचेनि बळे गवसलें। हें तरी जैसे पनासिले।' —झा १. ११६. ३ व्यापणे. 'कांतेचें मुख रम्य जें गवशिलें कोपाक्ष विदूकरें।' वैराग्यशतक श्लो. ९३. [गवसणी]

गवसविणें—अकि. स्थानाबाहेर काढणे; गवसणीतून काढणे, २ (क.) सरसावून घेणे. 'ऐसे बोलोनि पापमती। खड्ग गवसविनि आपुलें हातीं।' —इ ३५. ३२. [गवसणी]

गवसार—किवि. १ (वेळेच्या हद्दीनें) फायदेशीरपणे; सरिफेवार. गव पहा. 'जो बाजारांत नेहमीं बसतो त्याला पदार्थ गवसार मिळतात.' २ (सामा.) नफ्याने; फायदेशीर. [गव+सार प्रत्यय]

गवळ—पु. (गो.) दुपाखी घर; मांगर. [गोंवळ]

गवळट—पु. (तिरस्कारार्थी) गवळी.

गवळण—झी. गवळी (पुरुष) याची झी; गवळ्याचा वंदा करणारी झी; गवळीण. 'गवळण करिते न्हाणवृणं । जाजी बाजारार्थी जाणं ।' [सं. गोपालिनी; प्रा. गोवालिणी]

गवळण—१ कोष्टी पक्षी; हा चान्य खातो. २ कोळी किड्या सारखा एक किडा. [का. गवुळि=पाल]

गवळणकालो—पु. (गो.) कलावंतिणी देवळांत श्रीकृष्ण चरित्राचे नाटक करून दाखवितात ते.

गवळदा—पु. (क.) शेतांतील देवांस दाखविलेला नैवेद्य.

गवळदेव—पु. (क.) गुरे व गुराची यांची संरक्षक देवता.

गवळवाडा—पु. गांवांतील गवळी वस्तीचा भाग; गवळी माळी.

गवळवाड—पु. गवळ्याच्या वस्तीचा भाग; गवळवाडा पहा.

गवळा—वि. पांढरे ठिपके अंगावर असणारा (बैल). गव्हाळा पहा.

गवळी—पु. १ गुराची, खिझारी यांची एक जात व तींतील व्यक्ति. हे गायी, म्हशी पावून दूधदुमळाचा वंदा करतात. 'सहसा व्रजांत गाडुनि बहु ताडुनि करुनि बद्ध-भुज गवळी ।' —मोविराट ३.२. २ (गो.) गांढी; साधामोळा माणूस. [सं. गोपालिनी; प्रा. गोवालि; हि. गोवाल]

गवळीण—झी. गवळण पहा.

गवळे—पुनव. दैवज्ञ ब्राह्मणांतील मुंज झालेली ल्हान मुले. —बदलापूर २२८.

गवा—पु. रानटी बैल; रानरेडा; याचे कपाळ रुंद, अवयव लांब व भरदार, डोलदार वशिष्ठ, बांकदार व आकृष्ट शिंगे व सशक्त स्नायू असतात. याच्या शिंगाच्या नक्षीशर वस्तू होतात. याच्या शिंगाचे शंकराच्या पूजेस अभिषेक पात्र करतात. हे जनावर म्हैसूर व मध्यप्रांतांत आढळते. [सं. गवय]

गवा—पु. ठसा, शिळा किंवा छाप याला शाई लावण्याचा कापडी चेंडू, बोळा. [फा. गो-ए-चेंडू]

गवाई—झी. गांवाई पहा.

गवाण—पु. (माण.) झरोका; सवाण; घाणें.

गवाणी—झी. (क.) गाताळी; चान्याची जागा. गव्हाण पहा.

गवांदा—झी. (खा.) मागी; मागीदारी. गवांदा-वि. (खा.) मागीदार; वाटेदार; सोबती; मिह. 'काल राते माळा वांयाची अन् रुपा सोनाराची मोठी लढाई झालती.'

गवादी—झी. गव्यांचे शिंग. याच्या टोंकास गायमुख बसवून त्यांतून शंकरावर अभिषेक करतात. [गवा]

गवादी, गवांदा—झी. १ जमकत्र. 'कृष्णउद्भव संवादी । होईल परज्ज्ञ गवादी ।' —एमा ५.५६७. 'ज्यानें घातकी मुक्तीची गवादी ।' —गुग. ५४२. २ मेळवण. 'निदास्तुतीची होय गवादी ।' —भाए १८५.

गवान—पु. (गो.) सरळ व सुरेख केंस.

गवाय—झी. (गो.) साक्ष. —पु. साक्षीदार. 'जसती गवाय पंचवाटे.' [फा. गवाइ]

गवार—री—झी. गवारीची माजी; वांव्या; या शाळाच्या शेंगांची माजी करतात त्या वाळव्या म्हणजे मांतीक दाणे जनावरांस घालतात. या माजीच्या ४ जाती आहेत. गोवारी पहा, [प्रा. गवर]

गवार—वि. गांवढळ; खेडढळ; मूखे. गव्हार पहा. [प्रा. गवार=खेडढळ; हि. गवार; तुल० फा. गवार=बिप्सी. जात]

गवालंमन—न. मनुषकांच्या किंवा आतिथ्याच्या वेळचा एक विधि. प्राचीन काळीं यावेळीं गाय मारीत असत, आतां त्याऐवजीं गोस्तसर्ग करतात. 'यज्ञदान गवालंमन ।' —गुच १२. १४.

गवांव(वि)णें—सकि. गमावणें. 'तैसें जयेह पावोनि गवाविणें ।' —स्वादि १.४.६८.

गवासणें—कि. (कों.) सांपरणें; गवसणें पहा.

गवाळा—पु. पोण्यापत्रांचा गळाळ; गवाळ; गावाळ पहा.

गवाळी—झी. (व.) मित व बळकण यामधील मोठळी जागा.

गवाळें—न. १ सोबळें, सपकरणी, देव ठेवण्याचे लोंकरीचे बळ किंवा पिशवी; वासन. 'माळा गवाळीं आसनें ।' —दा २.७.

८२. चंगुगवाळें असाहि शब्द येतो. २ (गो.) बोचकें; सामान-सुमान. ०आटोपणें—१ (क.) पळ काढणें; निसटून जाणें. २ कामावरून काढला जाणें; स्थानप्रस्थ होणें. ३ मरणें. ०चवाळें—

न. (व्यापकरीतीनें) सामानसुमान; चीखवस्तु; बोचकें. —ळयांत घालणें, टाकणें—ताच्यांत घेणें; धेळींत टाकणें; मुठींत ठेवणें.

गवाळथा—वि. १ गवाळें जेणारा. २ ज्याचेपाशीं गवाळें आहे तो.

गवाक्ष—पुन. १ बारा व प्रकाश येण्यासाठीं बरास ठेवलेले मोंक; ल्हान खिडकी; जंगी; चारें; झरोका; घाणें. 'अग मोहाणेंव-गवाक्षें । रिबोनि ठेला ।' २ बैलसारखे डोळे असणारा एक माकड. ३ (क.) गव्याचे शिंग. 'गवाक्ष नव्हे हाड ।' —गुग ३४२. [सं.] ०आळ—पु. जाळीदार खिडकी; जाळी.

गवी—बी. १ लोहाराचा चिमटा; सांबस इ०; गावी पहा. २ (कैदाबी) दरोडा घालण्याची कुन्हाड व कंगडी (घरफोडीचे एक हत्यार); दरोडा घालण्यापूर्वी यांची पूजा करतात. —गुजा ४७.

गवी—बी. सरकारी कामदारांनी केलेली जमाबंदी किंवा सोबलेले हुकूम मान्य न करणाऱ्या गांवकऱ्यांची मूढ.

गवी—बी. गव; हातांची कव; पकड; खेव; झेप. 'समय पाहून त्वरित धाऊन येऊनया गवी गवून स्वघडु घेऊन जाई हो।' —होला ३३. 'त्यांच्या गवीत एखादे मोळसर भक्ष्य सांपडण्यापूर्वीच...' —नि ३२३. [गव]

गवी—बी. १ गुहा. 'मग चंद्रगिरीगवीत हल्लत।' —दावि १०१. २ (माण.) आंतून पोकळ असलेली घान्याची गरी, उडवी. [का.]

गवेची—बी. सडा.

गवेडा—पु. शिताफळीसारखे एक रानटी झुडप.

गवेवण—नबी. गवसणी; शोध; तपास; चौकशी; तलास. 'ते तुमते न देखोन। करितील वो गवेवण।' —रास १.५४९. [स.]

गव्य—वि. गार्हसंबर्षी; गार्हपासून झालेले (दूध, दही, तूप इ०). 'पंचगव्य' —न. गोरस. [स.]

गव्हर—वि. गांवळ; अडाणी; गंवार पहा.

गव्हर—बी. १ गुहा; कंदरा; गुफा; 'जैसा सिंह उफाळला हिमगिरीच्या गव्हरापासुनी।' —आसी ६३. २ (ल.) हस्त; अर्थ; अभिप्राय; अंतरंग. 'वेदाचे गव्हर न कळे पाठकां। अधिकार लोकां नाही वेरा।' —तुगा २५१४. [स.]

गव्हर—रू—पु. गंहिवर. 'जो भें दुःखाचा पूरुं। तों सांगितां गव्हरु। सावरेना ॥' —शिष्ट १०३.

गव्हरणें—भक्ति. विवरण. करणें; गुढार्थ सांगणें. 'पंचमी गव्हरिलें। योगतत्त्व।' —झा १०.२५.

गव्हरनर—पु. १ प्रांताधिपति; इलाक्याचा अधिकारी; सरखुमेदार. २ (यंत्र.) नियंत्रक; बाफेचा दाब नियमित ठेवणारे यंत्र. [इ.] ०जनरल—पु. देशाचा मुख्य अधिकारी; हा सर्व गव्हरनरावर मुख्य असतो. [इ.]

गव्हला—पु. एक सुगंधित द्रव्य; प्रियंगु; याचें झाड लहान असतें. याचा सुवासिक तेले, उठणें, उदबत्ती वगैरेकडे उपयोग करतात. हा तुरट, शीतल व चांती, दाह, पित्त यांचा नाशक आहे. [स. गंधफला; गु. वडला]

गव्हला—१ बोटाचा; दुधांत मिजविलेल्या गव्ह्याच्या पिठाची किंवा सपिठाची दोन बोटांत बळून केलेली लांबट बळी (याची खीर करतात). अनेकवचनी गव्हले. २ गव्ह्याच्या रुचीचें एक फळ. [गव्ह]

गव्ह(व्हा)ळा, गव्हाल(व्हा)ळा—वि. १ गव्ह्याच्या रंगाचा. २ गव्ह्यासारखा ठिपके असलेला (साप, गुळ). 'बय नूतन हातीं निन्या चालणें चपळ जशी नागीण गव्हळी।' —होला ८७. ३ गव्हें पिकण्यास योग्य (चेतजमीन). ४ गदरलेले; पकड घेस आलेले; पिवळें जर्द (फळ). [सं. गोधूम; म. गव्हें]

गव्ह्या, गव्ह्याई—बी. (व.) साक्ष; साक्षीदार. गवाय पहा. 'तुमची गव्ह्या दस्तऐवजांत टाकतो.' [फा. गवाइ]

गव्ह्याची माळ—बी. (तंजा.) स्त्रियांच्या गळ्यातील गव्ह्यासारख्या आकाराच्या मण्यांची माळ; एक अलंकार.

गव्ह्यांडा—पु. (व.) गव्ह्याचें कूट, कुटार. गंवडा पहा. 'बैल गव्ह्यांडा खात नाहीत.' [गव्हें]

गव्ह्याण—णी—बी. १ गाताडी; गुरांना चारा घालण्यासाठी केलेली जागा; २ (व.) गोठ्यांत गुरेंउर्मी राहण्याची जागा व मित यांच्या दरम्यान घातलेले आखवें लांकूड, किंवा तुराठ्याचें कूड; यामुळे वैरण गुरांच्या पायांखाली येत नाही. [सं. गवादनी]

गव्ह्यान—न. आश्रयस्थान. 'बायो वरणाचीं गव्ह नें मोखिली।' —शिष्ट १६१. 'दिबतां गव्हानें गा शिणलें येरसारी।' —तुगा ३४९.

गव्हार—रू—मुख; गंवार पहा. 'गव्हार निद्रासुखे। वर जळत असे तें न देखे।' —झा १३.७४१. 'चतुराला वेहे हजर, गव्हारा अयोग्य पदर पसरावे।' —प्रला १६२.

गव्हारी—पु. ठाकर लोकांत नवरा मुलगा लक्ष्मंडपांत शिरण्यापूर्वी हातांत काठी धरून उभे राहणारे दोन मुलगे. —बदलापूर १४८.

गव्हाल—ळी—वि. १ गव्हें पिकण्यासारखी (जमीन) गव्हळा अर्थ ३ पहा. २ गव्हळा अर्थ २ पहा. 'गव्हळे तैसेचि शंखपाळ। विषयर सारखेचि व्याळ।' —गीता १.३६९.

गव्ह्या—वि. गव्ह्याच्या पोळीचा पाहुणचार करण्यास योग्य (पाहुणा); याच्या उलट पिठ्या.

गॅस—पु. पदार्थाची घन, द्रव या विरहित एक वायुरूप अवस्था; वायुरूपी पदार्थ. याचें एकाएकीं द्रवीभवन होत नाही. [इ.] —गॅसचा दिवा—पु. किटसन दिवा; तेलाच्या झुरावर जळणारा मोठ्या प्रकारचा दिवा.

गस्त—बी. रात्रीं संरक्षणाथे काढलेली धिरटी; रखवाळी; जागल; रौंड; रोण; पहारा. 'येती गस्तीवर गस्ती।' —देपो १६९. २ जागल करीत फिरणें; पहारा करणें. ३ जागल करणारे शिपाई किंवा पाहारेकरी. 'फिरे काळ गस्ती।' —दावि २१६. —न. १ (कों.) दोन खांब किंवा तुळबटें यांतील जागा; खण; सोपा. 'या गस्तापेक्षां त्या गस्ताची रंवी अधिक आहे.' २ गांवातील एका भागाची व्याप्ति; पेठ; वाडे. [फा. गस्त (वाप्र.)]

०. येणें—(व.) मोंबळ, चक्र, घेरी येणें. सामाशब्द— ०. करी—
 पु. गस्त घालणारा शिपाई; रोगकरी. गस्तंगर—गिरा—नकी.
 फेरी; व्यापाऱ्याची फेरी; उत्पन्न पाहून दरदाम इ० समजून
 वेण्याकरितां वेशावरी किंवा बाजारांत वासलेली फेरी; व्यापार
 पाहण्यासाठीं फिरती. [फा.] गस्तंगरी—पु. गस्तंगर करणारा;
 फिरता व्यापारी.

गहं—पु. (गो.) गहं.

गहजप—व—पु. गजव पहा.

गहजूर—गजर पहा.

गहजरी—जी. जोराचा तडाखा; महत्संकट; जीवावरची
 पीडा. गजव शब्दावद्दलहि योजतात. (कि० गुदरणें; होणें).

गहवृम—किवि. वेळोवेळीं; एकसारखा; सतत. —शर. [फा.
 गहे=कोणतीहि वेळ+वृम ?]

गहन—न. १ संकट. ' मा पडिलिया गहन कवण तयाचें '—
 —हा ८.६३. २ अरण्य. ' श्रीर्ष्मी गहनामध्ये वायुनें दहन जेवि
 पेटविला । '—मोक्ष १२.१५. —वि. १ विकट मार्गाचा, वाटेचा;
 जाण्यास, पोचण्यास अवघड; दुर्गम (नंदी, रस्ता, अरण्य, डोंगर).
 २ दुर्लभ; जाणण्यास अवघड; समजण्यास कठिण (शास्त्र, ग्रंथ,
 काव्य). ' त्यांचा अर्थ न कळे गहन । अज्ञान जनां कलियुगी । '
 —मवि २.१. ३ गाढा; जाडा. ' (जोतीराव) हे कवि आहेत,
 इतिहासज्ञ आहेत, मोठे गहन भाषापंडित आहेत. '—नि ४५८.
 ४ दुर्घट; दुष्कर. ' तें याग अथवा दानें । तपादिकें गहनें । '
 —हा १७.४०६. ५ थोर; भेष्ट. ' परमगहन अति सुशील, सत्य
 उपाय, सत्य अंतरी । सूर्य वंशीचा राव जसा हरिश्चंद्र अयोध्या-
 प्रती । '—येपो ३१९. [सं.] ०. गति—वि. गूढ; अगम्य; खोल;
 गुप्त मार्गाचें. ' ईश्वरी कर्तृत्व गहनगति आहे. ' गूढ व्यवहार,
 रस्ता, मार्ग; अगाध लीला. म्ह० कर्मणो गहना गतिः (गो.)
 गहनो कर्मणो गती, कौब्यान गिल्लो हत्ती=गहन कर्मगतीनें विप-
 रीत गोष्ट होणें. ०. बुद्धि—वि. खोल, गाढ बुद्धीचा, कल्पनेचा.
 [सं.]

गह(हि)ना, गहनागाढा—पु. १ किडकमिडक; दागीने;
 अलंकार (व्यापक अर्थी.) २ (सामा.) दागिना; अलंकार.
 ' खुशालिं वातला ग अंगावर फार गहिना । '—प्रला १४३. [हि.
 गहना]

गहाण, गहाणवट, गहाणखत, गहाणपत्र, गहाण-
 लहाण, गहाळ, गहाळणें—गाहा मज्यें पहा.

गहि—ही—जी. १ गई पहा. २ गईच्या समीपचा प्रदेश. ३
 सोनाराचें एक आकृत.

गहिराट—न. कुडुल्याचा खालीं उरलेला गाळ, रेंदा;
 गरगट. ०. काढणें—अवर मार देणें; भीतीनें लेंडणा गाळावयास

लावणें; गांठ फाडणें. ०. जमणें—परस्परांचीं एकमेकांची हव
 मैत्री जमणें.

गहि(ही)न—वि. गरीब; दीन; सारिबक; बंड; धिम्मा;
 शांत; सौम्य; साळस; क्षमाशील (भाणूस). —शास्त्रीको [सं. गहन]
 गहिरा—वि. १ गडद; दाढ; पक्का; जबर; चांगला कुलेखला
 (रंग). २ खोल; दाढ; निविड; गाढ (पाणी, पीक, जंगल,
 छाया, शोंप). ३ गडे रंगानें रंगविलेले (वस्त्र). ४ मोठा; ठेंब;
 कडाक्याचा (आवाज, स्वर). ' माठ गवैती गहिरावचनी । '
 —मारा बाल ७.५५. [सं. गमीर; प्रा. गहिर; हि. गहिरा] —री
 नजर—जी. जिवांत मरणारी, हृदयास चडका लावणारी नजर,
 दृष्टि; वांकडी नजर.

ग(गं)हिरु—वि. डबळ; गंभीर; गहिरा पहा. ' परी तो महा-
 घोषु योव । गजेंतु असे गंहिर । '—हा १.१४४. [गहिरा]

गहिला, (व.) गहिल दा, गहिरादा—वि. वेडा; गैर-
 शिस्त; अज्ञानी; मूढ; अज्ञानी. [सं. ग्रहिल; प्रा. गहिल=पळाव-
 लेला, पागल]

गहिवर—पु. प्रेम, शोक-दुःखादि विकारांच्या अतिरेकानें
 रवें वेण्यापूर्वीं कंठ दादून वेण्याची अवस्था; कंठ वाटणें; हुंक्का;
 मनोविकारांचा उमाळा. ' मग अत्यंत उद्वेगला । न वरत गहिवर
 आला । '—हा १.२९९. ' मेर्याला फार बरें झालीं तरी
 आईचें नांव घेतलें कीं त्याला गहिवर येतो. ' [सं. गव्हर]

गहिवरणें—प्रकि. गहिवर येणें; कंठ दादून येणें; सहित
 होणें (आनंद, दुःखादिकांमुळे). ' पडुनि गळां गहिवरल्या
 सीतेच्या कन्यका तसा गमल्या । '—मोरा १.४६१. ' दक्ष-
 रय गहिवरला हृदयी । ' गहिवरविणें—गहिवर आणणें. ' असा-
 सहि गहिवरवी गहिवर वीरें—पांडूची माया । '—मोठबोण ७.
 ४४. गहिवरी—वि. रवें आणणारे. ' गाई करून गहीवरी
 कवन । '—प्रला ११.

गहिस—वि. १ जड; भारी. ' जें हलुवट ना गहिस ।
 जें चिबळ ना सपोस । '—एमा ३.६७९. २ प्रचंड. ' प्रलय-
 काळीं अति गहिस । अगाध उचळे जळोव्हास । '—एमा
 ३.१७४. ०. पण—न. मुख्यपण. ' अगा मरे हा बोळ न साहती ।
 आणि मेलिमा तरी रबती । परि असतें जात न गणिती ।
 गहिसपणें । '—हा ९.५१३. [सं. गरिळ]

गहिसर—रा—गहिसरा पहा.

गहुला—ळा—गव्हला पहा.

गहू—पु. गवा (पशु) पहा.

गहूँ—पु. एक धान्य; याच्या जाती—काठ्या, खपली, जोड,
 पोटपा, बडी, सोनसळ, शेत, जोवारी, तांबडा, पांढरा, पिबळा,
 पाण, दाजवखानी, कवठ्या, पिशी, सरबती इ० हा फार पौष्टिक

आहे. याचे झाड मडीच ते चार फूट उंचीचे असून एका बुड-
क्यापासून अनेक फरगडे फुटून प्रत्येकास शेवटी वोट-दीडवोट
लांब लोंबी येते व तीत दाणा असतो. कोंबळ्या लोंब्यांचा हुरडा
माजतात. त्यास ओंब्या म्हणतात. [सं. गोधूम, प्रा. गहूम;
पं. चेळें; हिं. चेळें, गोहूं; गु. चळें; पोर्तुजि. गीर, गील; फ्रेंजि. गीव]
(वाप्र.) गळ्याची कणीक करणें—अम कमी करण्याच्या प्रयत्नांत
अमाची वृद्धि करणें. (कुणभ्यानें उलटून फसविल्याची वेताळाची
एक जुनी कथा आहे तिजवरून). म्ह० १ गळ्यासरसे (बरोबर)
किडे रंगवले जातात=श्रीमंत माणूस विपत्तींत पडला म्हणजे त्या-
बरोबर गरिबावरहि संकट कोसळतें. २ एक गळ प्रकार वहु. ३ कुण-
भ्याची वेटी गळ्याची रोटी मळल्यानें तिला चव येते. ० गळ्या-
वि. मुकस्तंभ; मृगशिक्या.

गळ्या—पु. (कों.) वाऱ्यानें फुटलेली समुद्राची मोठी लाट.
'समुद्रावर मोठमोठ्या गळ्या मरतीच्या वेळीं येतात. [सं. प्रह;
प्रा. दे. गहिम=मोडलेली?]

गळ्वर—बी. दरी; गुडा. गळ्वर पहा. [सं.]

गळ—पु. १ मासे धरण्याचा लोखंडी आकडा; गरी. 'परी
तयामार्जी गळ आहे। जो प्राणांत घेऊनि जाये।' —हा ३.२१४.
२ विहिरींत पडलेली वस्तु वर काढण्यासाठीं एका लोखंडी कडीला
५-६ आंकडे (हूक) अडकविलेले असतात ती कडी. ३ नवस
फेडण्याच्या बगाडाचा आंकडा. हा वाण्या, मुरली किंवा नवस
फेडणारा हे आपल्या पाठींत अडकवून घेतात. 'केले गळाचे
नवस।' —हा २.६.२९. ४ फांशीचा फांस; आंकडा. [सं. गळ=
दोरी; प्रा. गळ=मासे पकडण्याचा आंकडा] (वाप्र.) ० काढणें—
(चांमारी) जोड्याच्या सगळेच तुकडे करणें. ० घालणें—१ मीड
घालणें; अत्याग्रह करणें. २ अवरदस्ती करणें; बलात्कार करणें.
० घेणें—मोळकंघणें. ० टाकून पहाणें—उद्योग, प्रयत्न करणें;
अव घेणें. गळीं देणें—१ फांशी देणें (माणसास). २ (ल.)
मोठ्या संकटांत, क्लेशांत घालणें. गळीं लागणें—१ कोंबमारा
होणें; फांस लागणें (दाव्याच्या आवळण्यानें वांसरास). २ (ल.)
यातनेंत पडणें, गुंतणें; फांसांत अडकणें (अपेक्षा, आशा, लावच
इ०च्या); ताणण्याच्या आंकडींत असणें. ३ नक्षेपेल इतक्या
मोठ्यानें ओरडण्यानें दुरवल्या पावणें. सामाशब्द—० खंड—पु.
गळाच्या ज्या भागास आभिष लावतात तो भाग. 'जेसा गळ-
खंडाचिये मेदीं। न हाके मीन आपण।' —कथा ४.१५.४०.

गळ—न. (राजा.) दमेकऱ्याची थाप; कण्ठणें; कुंघणें; दमा.

गळ—बी. गळती; लाव; पाझर; सतत प्रवाह (बुड्याच्या
ओळ्यांतील पाण्याचा, झुतांतील पुवाचा); पडझड; गळती
(जोराच्या वादळानें फळें किंवा मोहोर यांची), [सं. गळ]

गळ—बी. गोठ्या खेळण्याची गली, खांच. गळ पहा. [सं.
गर्ता; का. अगळ]

गळ—पु. (ना.) शिमग्याच्या बुडऱ्या दिवशीं भरणारी
जत्रा, उत्सव.

गळ—गळा; गळ पहा. [सं. गळ] सामाशब्द—० खुटी—बी.
(ब.) नांठळ पक्ष्याच्या पायांस व गळ्यास बांधावयाची दोरी.
० खोड्याची टांग—बी. (कुस्ती) खण्ण्याची टांग पहा.
० गट बांधणें—(माण.) अंगावरून घोतर लपेटून बांधून गळ्या-
मागे गांठ देणें. ० गंड—न गंडमाळा; गळ्याच्या मांसप्रंथीची वाढ
(आवाळ, वाळूक इ०. [सं. गळगंड] ० गुं(गुं)ड—नजी. १ गाव,
वैल यांची मानेखालची पोळी. २ अजागलस्तन. ३ गळ्या-
खालची गांठ; गलांड. ० गोंटी—बी. गळगुंड अर्थ १ पहा.
० ग्रह—पु. गळग्रह पहा. १ मानगुटी धरणारा पुरुष; जोईवंड
माणूस. 'तो घरांत गळग्रह होऊन बसला आहे.' २ (ल.) फार त्रास
देणारा; विनवणी किंवा बळजबरी करून पाठ पुरविणारा. माणूस.
जिगजिग लावणारा भिकारी; तगावेदार; धरणेकरी; वेटीस वल्ल
कामें करून घेणारा. 'तो गळग्रह अगशीं दारांतच धरणें घेऊन
बसला.' ३ (नियमितपणाच्या अभावीं, अविश्वासानें) बांधवि-
णारा, अडथळा आणणारा, हरकत किंवा प्रतिबंध करणारा,
खोळंबविणारा माणूस. ४ लोडणें; खोडा; प्रतिबंध; फांस. ५
आग्रह; जवरी; बलात्कार. 'तुम्ही मोजनास येण्याविषयीं मला
गळग्रह घालतां परंतु मला फावणार नाही.' ६ गळ्यास येणारी
सूज; गळा धरणें. ७ एक प्रकारचा चिमटा (तापलेलीं मांशीं
उतरविण्याचा). ८ (ज्यो.) एक बुड ग्रह. सामाशब्द—[सं. गळग्रह]
० घांटी—बी. १ गळ्यापुढचे हाड; घांटी; मणका; घसा; गळा
(यांत श्वासनलिका व अन्नमार्ग यांचा समावेश होतो). २
वैलाच्या गळ्यांतील घंटा. ० चोंडी—चोंडी—बी. १ मान. (कि०
धरणें). २ गचांडी; अर्धचंद्र (कि० देणें). ० चढाव—पुन. फांशी.
'अपाजीराम यास गळचढाव केले.' —ख ३९६९. ० चिपी—
बी. १ मानगुटी धरणें, दावणें. गळा. 'त्याची गळचिपी आवड
नको, कदाचित प्राण जाईल.' ३ (ल.) खोटी; तहकुबी; आर्सेल
लोंबकळत ठेवणें. ३ पिच्छा; अति आग्रह; तगावा; खणपटी; पाठ-
पुरावा. (कि० धरणें; आवळणें; करणें; लावणें). [गळा+चेपणें]
० चुबा—पु. (बडोदें) बायकांच्या विचपेटीप्रमाणें पुरुषाच्या गळ्या-
तील एक अलंकार. —जनि, शेवटची यादी ३. ० खुटी—खुट्या-
खेड्या—खोट्या—बी.अव. गळघांटीची सूज; (इं.) टॉन्सिल.
(कि० बसणें; येणें; फुगणें; होणें). २ (निदायी किंवा सूचकतेनें)
श्वास किंवा अन्ननलिका. (कि० मरणें; धरणें; घेणें; फोडणें).
'निवाळा निवोण्या आल्या व कावळ्यांच्या गळखुट्या बरल्या.'
३ (एव.) अजागलस्तन. ४ (ल.) वैलाच्या मानेखालची पोळी.

० चुटी मोकळी होणें-गळुटी ओसरणें, नाहींशीं होणें.
 ० चेपी-बी. १ गळचिपी पहा. २ दबणें; न जुमानणें; फेटाळणी.
 'सरकार लोकांच्या हक्कांची गळचेपी करतें.' - के २७.५.३०.
 -वि. (माण.) गळयाळा दोन मोवरे असलेला. हें अशुभचिन्ह
 समजतात. ० जोट-ड-बी. जीवकंठस्थ मैत्री. 'बाह्यद्वित्रियांची
 चढफड। धर्मसि करावा गळजोड।' - एमा २५.५४. ० तंतु-पु.
 गळसरी; जानवें. 'गळतंतुवत मजन हो।' - दावि १७७.
 ० द(घ)ट-वि. १ कोडगा; २ छादिष्ट; वेकाम व गाफिल [गळा+
 दाट] ० दंड-पु. गळयांतील सांखळी, हार. 'रिते कुंजर गळ-
 दंडी।' - एस्त्व ७.५६. ० पट्टा-पु. चारसहा बोटे रुंद व तीन
 हात लांब विणलेले, गळयाभोवती बांधावयाचे लोंकरीचे वळ.
 [गळा+पट्टा] ० पट्टी-बी १ (इं) कॉलर. 'ज्या बहादुरांनीं
 इंग्रजी पाठवून... इंग्रजी गळपट्टी वंगरे सुधारणेची सामग्री आप-
 लीशी करून टाकली...' - नि ११३. पपत्रे ७८. २ (कुंस्ती)
 जोडीदार्याच्या गळफडाच्या खालून आपल्या हाताच्या पोट-
 रीनें जोडीदाराच्या गळयावर पट्टी बांधून (दाब देऊन) खाला
 चीत करणें. ० पातें-न. (व.) मोटेचें झु. 'मोटेचें गळपातें घे
 व दाव्याकडे दुरुस्त करण्यास घेऊन जा.' [गळा+पातें] ० पेंडें-
 हें-न. कुठ्यास बांधलेल्या जनावराच्या दाव्यास जोडलेला गळ-
 बंद (हा चामरुपाचाहि असतो). ० फाशा-वि. हशी; अत्या-
 ग्रही (मिकारी). ० फांस-पु. १ सरफांस; गळयाळा घातलेला
 फांस; फांशी घेण्याचा फांस. २ जीव जावयाजोगा दोरीचा वेडा (गुरें
 इ०च्या गळयास) (कि० देणें; घालणें). ० फांस घेणें-स्वतःच्या
 मानेस फांस लावून लोंबकळणें; मरणें; जीव देणें; आत्महत्या करणें.
 ० फास घेणें-दुसऱ्याच्या गळयास फांस लावणें; मारणें.
 ० फांसणें-अकि. (काव्यांत) गळयास फांस लावणें, लागणें.
 ० बंद-पु. १ लोहाराचा पुढील बंद. २ दोर (गुराला बावणीला
 बांधावयाचा). गळपेंडें पहा. ३ गळयाभोवतीं विशिष्ट तऱ्हेनें
 बांधावयाची पट्टी; नेकटाय (इं.) 'मोचे, वूट, गळबंद इत्यादि-
 कांसंबंधीं हि विशिष्ट पद्धत ठरली असल्यानें...' - सासं २.२१२.
 ० बंद-बंद-घणा-घणी-वि. किवि. गळयापर्यंत मारलेले; कांठो
 कांठ मारलेले (मांढें); तोंबोंतोंब; मरपूर; तुडुंब. 'घुघाचें मांढें
 एक घोरानेंच गळबंद मारलें मग त्यांत दुसरा घोर कसा मावेल?'
 'गळबंद निळें तांदूळ घे.' ० चट्टी-बडहशी-बी. मानेखालची
 पोळी. गळगोटी पहा. ० अकंठस्थ-स्थकंठस्थ-न. हठतर
 मैत्री; गळेलागु स्नेह; जीवकंठस्थ. ० सट-न. कफ अथवा
 केव्हाची तार, चिकटा. ० सर-री-पु. १ गळयांत बांधाव-
 याचा मणी. २ चार ते आठ पदरी काचेच्या किंवा सोन्याच्या
 मण्यांचा हार; एक दागिना. ३ एकपदरी हार. 'गळसरी दुसरी न
 घरी-गळां।' - वामन, कविमणीविलास १३. ४ सौभाग्यालंकार;

मंगळसूत्र; काळया पोतीचा सर. 'कीं बियेसी सर्व भुंगार। परि
 गळसरीविण अपवित्र ॥' - कथा ३.८.७३. 'मुंग्यामाची कस्तुरी।
 कीं अलंकारांत गळसरी।' - मवि २.२०७.५. (कु.) एक दागिना,
 यांत वागण्याचें मंगळसूत्र, पदक इ० असून दोन बाबुस (मुयेंदें)
 (सुमारें १॥ तोळा सोन्याचीं पोतुंगाळी चळनी नाणीं), गिन्या
 किंवा प्रतळया ओवतात, तसेंच बिलोरी काळया-हिरव्या पोतेचे
 सर असतात. हा फक्त सौभाग्यवती बिया वाळतात. ६ (क.) वेडा;
 वेष्टन. 'असो त्या सिव्च्या पैलपारीं। कुश्टीपाची गळसरी।' -
 कथा ६.३.६९. [सं. गळ+सू] ० सरी बांधणें-(क.) कस
 लावणें; सौभाग्यचिन्हांकित करणें. 'कीं मासा पिता दिनकर। तो हा
 जाणे विवाहविचार। त्याचे विचारें गळसर। बांधीन तुमचा ॥'
 -कथा ५.१३.१५७. ० सुजी-बी. गुरांचा एक स्पर्शकन्य रोग.
 ० सु(सो)री-नगव. गळयांतीची सूज; गळबुड्या पहा. (कि०
 वसणें; येणें; फुगणें; होणें). 'गळसोड्या आणी जीम झे।'
 -दा ३.६.३६. 'गळबुड्या गंडमाळा मुसम।' - स्वाजु २.५.७.
 ० सूत्र-नगव. (विनोदानें) १ गळयांती. २ (काव्य) गळया-
 तील दोरा. 'योजितो ह्यगळा गळसूत्र।' - होड-बी.
 गळयाची बापय.

गळका-वि. गळणारा; पासरणारा; फुटका. [गळणें]

गळगळ-किवि. उतावळीनें खाणें किंवा पिणें याच्या
 आवाजाचें अनुकरण; गढंगढां; डसांडसां. [बव.] ० घाशी-वि.
 खाण्याला पुढें पण कामाच्या वेळीं अंगजुकारण्या करणारा;
 भोजनमाळ; ऐतच्छाक. [गळगळ+भांस]

गळगळी-पु. (गो.) जुटी; काढा; अकें.

गळगळी-किवि. रबडुंडीस, काकुळकीस येऊन; गवावया
 करून (प्रार्थिणें, मारणें). (कि० येणें). 'तो दोन स्पर्शासाठीं
 अगदी गळगळी आला.' [गळणें].

गळगळाट-पु. रेलबेल, मरपूर; तुडुंब, उंचबळ. [गळणें दि.]

गळगळीत-वि. तोंबोंतोंब; मरपूर; तुडुंब.

गळगळीत-वि. १ पंचपचीत; अचकर; पाणपट (एकाग्र).

२ पुळपुळीत, निरर्थक; अर्थबोध न होणारें. ३ (सामा.) गुळ-
 गुळीत, मऊ व तनेलेदार. 'मासा गडवा गळगळीत पडला म्हणून
 लोंकर उजळतो.' ४ (गो.) सैल; विल्कळित.

गळगा-पु. गळती-घर.

गळंगा-पु. १ गवत, कडव्याचीं ताटें, पानें इ० अस्ता-
 न्यस्त पडलेला कचरा; अडगळ; गळाळ; पसारा (कागद, वस्त्र-
 प्रावरण इ०चा); गळेसाळ; चोषा. (कि० पडणें; होणें). गळंगा-
 मधील जग ज्योति। चेतेल कोठें।' - दा १९.२.५. २ (क.) गोंबळ;
 घोंटाळा. 'प्रत्ययाविण गळंगा होये। अनुमानानें ॥' - दा १०.
 १०.९. ३ (क.) खरेंकोटें. -मनको. -वि. ठिका; सैल; खिळ-
 खिळा; सैल बांधलेले, जांबळलेले; बडबलेले. [सं. गळ; म. गळणें]

गळण—न. (गो.) गरळ; सापाचें विष. [सं. गलन]

गळणी—जी. १ गळती; पाझर; झाव. चाळण; गाल्णें; नरसाळें. [गळणें]

गळणें—अकि. १ झरणें; पडणें; ढळणें (घुटून, उकळून, मोकळा होऊन); पतन पावणें (फळें, फुलें, मितीचा गिलावा). ' मोठा वारा येताच त्या आंब्याचे आंबे पडापड गळले. ' २ ठिबकणें; पाझरणें; वाहणें (पाणी, दाणे इ० जिमस). चाळणी-तून दाणे गळले. ' ३ वाहणें; पाझरणें (मांढें, नांव इ०). ' तांब्या गळतो. ' ४ निचरणें; लस वाहणें (बरबरीत व्रण, क्षत); वाहणें; क्षिरपणें (पृ); ५ थकणें; दमणें; घटणें; क्षीण होणें; अशक्त होणें. ' हिंडे बनोवनीं तो अन्नाबाचुनि बहु गळाला हो. ' —मोवन ४. १०४. ६ चोपणें; अंगसोडणें. ७ गमावणें; खचणें; नाश पावणें. ८ नाहीस होणें; अंतर्धान पावणें; तहकूब होणें; मालवणें; माणें राहणें. ' घुर अघुर तई मी वसवी वेगळाले । सहजरिपु तरी ते भाव त्याचे गळाले. ' —बामन, बालकीडा. ५१. ' काशीस पनास असामी जावयास निवाले त्यांतून पांच गळाले. ' ९ घालविलें जाणें; नापसंत होणें. ' चाकरीस सात असामी गेले, तीन राहिले, चार गळाले. ' १० कमी होणें; उणावणें. ११ खचणें; गमावणें; घुटणें; घुतप्राय होणें (धैर्य, विश्वास, आशा घुटून). ' त्यावरि पांढरुतातिं दूरनि पाहुनि मये गळाले हो. ' —मोक्षल्य ३. ७३. १२ कचरणें; कांढू करणें (माणसानें). १३ घुटणें; विसरणें (विषय, सुधा). १४ रेतस्वन्न होणें; खळणें. १५ फाटणें; जीणें होणें; न्यूनता असणें (पुस्तकांत पानांची). ' कांहीं ग्रंथ गळाला. ' १६ (हिं.) विटुळणें (घातु इ०). १७ थकणें. ' एक स्वयंसनीं सहाय हय जो होता सखा तो गळे. ' —मोक्षल्य २३. ५७. १८ ढळणें; चळणें. ' निव व्रतापाहुनि त्या गळाल्या. ' —साक १. ६९. [सं. गलन; हिं. गळना.]

गळत—न. १ एखाद्या अक्षराचा, शब्दाचा किंवा वाक्याचा संक्षेप करतेवेळीं त्याचे पहिलें अक्षर लिहून पुढें पूज्य लिहितात तें. (कि० घालणें). २ ज्याकरितां पूज्य वातलेलें आहे तें गाल्लेलें वाक्य, शब्द इ० —वि. संक्षेपानें सोडलेलें; गाल्लेलें; वर्ज्य केलेलें; गहाळ; नष्ट (वाक्यांतील शब्द, शब्दांतील अक्षरें). [गळणें] ० करणें—गळणें; गड करणें (सरकारी पैसा इ०).

गळती—जी. १ उन्हाळपांत देवावर अमिषेक करण्याचें, तळाशीं छिद्र असलेलें घातूचें किंवा मातीचें मांढें. ' कीं त्या सु-लिमास निमैका । गळत्या काविस्या अघोपंची. ' —पात्र ४. १२३. ज्यांतून पाणी गळत असतें असें कोणतेंहि पात्र. २ देवावरील पाण्याची संतत वार; अमिषेक. ३ ठिबकणी; पाझरणी; पाव-ळणी. ' सापातीची गळती जी पाहुनि असतविडु धीतळ गळती. ' —मोरा १. ३४२. ४ सपादपाचें पतन (बाऱ्यानें फळें, तरावूत

किंवा त्याच्या पारब्धांत न मावणारे जिमस). ५ गड्ढे वक्क करण्यासाठीं ज्यांत लोंबकळवितात तो सरफांस (दोरीचा इ०). ६ गड (डोक्यास लागगारी). ७ गडतें पहा. [सं. गळ=गळणें]

गळतें—वि. गळण; पाझरण; ठिबक; चुळकी; मोंक; ज्यांतून गळतें तें छिद्र. ० काढणें—गळणें बंद करणें; मोंक चुळविणें. [गळणें]

गळदगें—वि. ओढण्यास कडक व धौचास साफ करणारी (विडी).

गळपट—जी. गफळत; नजरचूक; मूळ; भ्रम; दृष्टिदोष. —किवि. १ बळकट; घट; गळव. (कि० वांघणें; आवळणें; धरणें). २ ठांसून; चेंदून; कचकावून. (कि० भरणें).

गळपत्तर—वि. (व.) गळून गेलेला; थकलेला. ' हगण्यानें गळपत्तर झाला. ' [गळणें]

गळफटणें, गळफाटणें, गळफटविणें—अकि. गुंतागुंत करणें; घोंटाळा माजवून एकमेकांत गुरफटविणें (दोरा किंवा त्याच्या जाळ्यांत एखादी वस्तु); गोवणें; गुंतविणें; घोंटाळपांत घालणें. २ (ल.) हरविणें; सांठणें; गमावणें; पाडणें. [अर. गफळत]

गळफटा—फाटा—पु. गुंतागुंत; घोंटाळा; अव्यवस्थित किंवा गुरफटलेली स्थिति (वस्तु, प्राणी, माणसें यांची). [गळ-फटणें]

गळवळीत—वि. १ खळवळीत; मनाचा मोकळा; सरळ बुद्धीचा, सल्लीचा; मला; निष्कपट (मनुष्य, पत्ता, इ०). २ विला; सैल; मोंगळ; गंदी; गबाळ (मनुष्य, पोषाख, कृत्य, कार्य इ०) ० पात्र—न. गबाळ माणुस.

गळवणी—न. गाल्लेलें, गळलेलें, क्षिरपलेलें पाणी [गळणें+पाणी]

गळस—वि. मांसल—शर.

गळसरणें—अकि. उलणें; तडकणें; मेगा पडणें (ओढ किंवा बंधीपासून पायांचीं बोटें इ०). [गिळा=ओळ+सर प्रत्यय]

गळहाटणें—अकि. गळफटणें; गळित होणें; कंठांत प्राण येणें. गळहाटणें पहा.

गळहाटा—गळहाटा पहा.

गळा—पु. १ बसा; कंठ; मानेचा पुढील भाग व आंतीळ मार्ग. २ (गायन) सुर; आवाज; कंठ. ' तिचा गळा बसला. ' ' त्याचा गळा मधुर आहे. ' म्ह० १ गाणाराचा गळा नाच-णाराचा चाळा. २ गातां गळा क्षिपतां मळा. ३ बागर, वाटकी, मडकें इ० चा कंठ, मान, तोंड व पोड यांचेमधील आकुंचित भाग. ४ (सतार) दांडीचें आरंभस्थान. [सं. गळ. हिं. गळ] (वाप्र.) ० उगविणें—कजमुक होणें; संकटांतून पार पडणें.

० ओरडून पडणें-मोठ्याने शोक करून कंठास मिठी मारणें.
 ० काढणें-मोठ्याने रडणें. ० कापणें-१ फसविणें; ठकरिणें; मोंदणें. २ उमेद खचवून नाश करणें. ३ (शिंपी) गळ्याचे कापड वेतणें. म्ह० गळा कापला खोकला मिठला-वारला= संकटापेक्षां त्याच्या परिहाराचा उपाय जेथे विशेष वातक असतो तेथे वापरतात. केसानें गळा कापणें-वरून मैत्री दाखवून आतून विस्वासवात करून नुकसान करणें. गळा गुंतणें-अटकणें-अडविणें, बांधणें जाणें; एखाद्या अडचणीत गांवलें जाणें. ० गोवणें-१ प्रतिबंध करणें; अडकविणें; एखाद्याचे हातपाय बांधणें (खुलमानें, बचन इ० घेऊन). २ गुंतविणें; अडकविणें (त्रासदायक कामकाजांत). ० घालणें-(चांमारी) खोड्यावर रेशीम भरणें (रेशीम मरण्याचा एक प्रकार). ० तांगडून बोलणें-फाडफाड, खरडून, मोठ्याने बोलणें. ० ताणणें-टांगणें-(गायन) गळ्याच्या धाकीपेक्षा फार उंच स्वरानें गाणें; अगा प्रकारें गाव्हलें असतां गळ्यास त्रास होणें. ० तापणें-सुटणें-कंठातील कफ इ० बाजून टीपेस जाण्याइतका स्वर मोकळा होणें. ० दाटणें-गडिवरणें; उमाळ्याने वसा दाटणें (दुःख, माया इ० मुळें). 'तथ्यप्रसूक्त परिशुनि घर्माचा गडिवरें गळा दाटे।' -मोक्षाति ६.४२. ० घरणें-१ वसा वसणें (रोग, आश्व, तिखट, खवट, इ० पदार्थांमुळे). २ गांविणें; खोटी करणें; हरकत आणणें (बोली, करार यांत बेमानपणानें वापून) ३ वाचा वसणें; आवाज नष्ट होणें; निरुत्तर होणें. ४ ताड्यांत घेणें. 'त्वद्गुणकीर्तन करितां लज्जा हे पापिणी धरू न गळा।' -भक्तमयूरकेका ५८. ० निवळणें-(गायन) फुटलेला आवाज चांगला होणें. ० पडणें-आळ घेणें. 'गळां मोतीं असोन निवाडें। लोकांचिया गळां पडे।' -इ २१. २२९. ० पडणें-फुटणें-वसणें-आवाज धोंगरा होणें, चिरकणें. गळां-गळीं पडणें-१ मानेस मिठ मारणें. 'गेलों पहासि माता बांजुनियां माझिया गळां पडली।' -मोमनु ६.६८. आलिंगन घेणें. 'लावशील लळा तर पडेल गळां.' २ गळ बालणें; निकड लावणें; तगावा लावणें; सक्तीने पाठ पुरविणें. ३ अन्यायानें दोषारोप करणें. ४ क्षिब्ध्या देत अंगावर तुटून पडणें. ५ एखाद्याच्या अंगावर मार बालणें; जोडणें होणें; फार मीठ बालणें; विनासारखें होणें. ६ वाईट संवय, खोड लागणें. ० पिंजणें-गळा सोलवटणें; आवाज चिरकणें (वांती होऊन किंवा गातांना). ० वसणें-मानेंत वसणें; धबकट किंवा चपटा होणें (मांडें). ० बांधणें-आळा घालणें; हातपाय बांधणें, अडकविणें. गळां-गळीं बांधणें-१ सक्ती करणें; घेण्यास भाग पाडणें. २ अन्यायानें दोषारोप करणें; आळ घेणें; कलंक लावणें. ० भरणें-भरून घेणें-गडिवरणें (मनोविकारामुळे) व सासुळें आवाज कंठित होणें; गुदमरणें; श्वास कोंडणें. 'अधुनुदासीनाचे भरले भरतिल न अन्य

काय गळे।' -मोमीष्म ११.११९. ० मोठा करून रडणें-मोकाड पसरणें; मोठ्याने रडणें. ० लागणें-(संगीत) आवाज चांगला लागणें; सुर लागणें. ० सोडविणें-(खाटीक) १ घडापासून मान वेगळी करणें, कापणें. 'केली हत्ता मर्ची शिरला सोडवी गळा कानड्याचा।' -ऐपो ३९२. २ एखाद्यास पेंचातून मुक्त करणें. गळां-ळीं-कंठांत; मानेवर. 'अपीं गळां हार ज्या सुकाळीं।' -वामन सीता स्वयंवर ६९. म्ह० १ गळा नाही सरी सुली निव्हा करी. २ गळ्यांत माळा, पोटांत काळा. गळीं उतरणें-पडणें; समजणें. ० जाणें-फांशी जाणें. ० लागणें-१ पाठ पुरविणें; आळी घेणें (मूळ, तगादेदार, काम घेणारा). २ मोठ्याने ओरडणें, डरकणें. 'गळीं काय लागतोस, हळू का बोलेनास।' गळ्याखालीं उतरणें-१ गड करणें (लांच, कुन्ने-गिरीचा पैसा इ०). २ स्वाधीन होणें; पदरत पडणें. -ज्याचा लाकडोडा होणें-वसा बंद होणें, कोंडणें; गुदमरणें. -ज्याची आण-शापथ, गळ्याचेण (संक्षिप्त)-गळ्याची शपथ वाडणें, घेणें. -ज्याची फुकणी होणें-वसा धोंगरा होणें, वसणें. गळ्यांत असणें-मार पडणें (काळजी, काम, खंडपटी इ०चा); अवलंबून असणें. ० गळा घालणें-दुःखानें दुसऱ्याच्या कंठास मिठी मारणें. ० गोणी येणें-१ अडचण, दुःख यांचे असमंजस उपायांनीं निरसन करीत असतां उकट वास्त अडचणीत येणे (जसे, एखाद्या बैलानें पाठीवरील ओसे जोडून घेण्याचा प्रयत्न केला असतां तें मानेवर येऊन जास्त ओसे होणें). २ नुकसानी, दुष्टद्वंद्व अंगावर ओडून घेणें. ० घोंगडें-लचांड येणें-(डोईवरचे घोंगडे वसरत वसरत गळ्यांत आले म्हणजे जीव गुदमरतो त्या-वरून). संकट गुदरणें. 'ताई, आलें घोंगडें गळ्यांत।' -त्राटिका. ० धनुष्य घालणें-(प्राचीन पद्धत) परामभ करणें व परामभ केल्याची खूण. 'वाळुनि धनुष्य कंठी धरिला धरि गावरी जसा अर्हित।' -मोर्कण १४.६७. ० धोतर घालणें-स्वतःच म्हणजे सिद्ध करण्यासाठीं एखाद्यावर सक्ति करणें ० पडणें-हिताहिताची, रक्षणाची, पोसण्याची, बजावणीची, निस्तरण्याची इ० कबाबदारी अंगावर घेणें. 'माळ गेल्यापासून त्याचा संसार माझ्या गळ्यांत पडला.' ० तंगड्या-पाय येणें-मुदण्यास कठिण अशा अडचणीत जास्त गुरफटले जाणें. 'ज्याच्या तंगड्या त्याच्या गळ्यांत.' ० बांधणें-आग्रहानें घेणें; स्वीकारण्यास भाग पाडणें. ० माळ, माळखंड घालणें-१ शिस्त दाखवून काम सोंपविणें, हवाळी करणें; व्यवहार गळ्यांत ठाकणें. २ वरानें बघ-किंवा वधूनें वर पडत करणें, वरणें (माळेचा उपयोग समांत होतो यावरून). ० येणें-अंगावर येणें, येतणें (धंदा, कारभार, काळजीचे कार्य). ० जोडणें किंवा धोंड बांधणें-नाजूवीने अडचणीत आणणें; कठिण काम करण्याचा प्रसंग आणणें.

‘राष्ट्रीय पक्ष हा काही जुन्या पक्षाच्या गळ्यांत लोळणे बांधण्यासाठी निर्माण झालेला नाही.’ —टि ३.२६३. • हात घालणे—१ आलिंगन देणे. २ मन अनुकूल करणे, बळविणे; वाया-वाया करणे. गळ्यापर्यंत येणे—सहनशीलतेची परमावधि होणे (कष्ट, पीडा, दुःख यांत). गळ्याला दोरी-फांस-रसायण-तांत लागणे—एकाचा कार्याकडे ओढ लागणे, त्याविषयी अतिशय चिंता लागणे; पंचांत असणे; संकटांत पडणे. ‘आग्रह करुनि लावूं कोणेकाच्या गळ्या कशी तात।’ —मकमयूरकेका २. ‘माझ्या गळ्याला त्या कामाचे रसायण लागले आहे.’ गळ्यावर-गळ्यांत गाणे—घुरेलपणे, झालीय पद्धतीने व मनमोकळेपणाने गाणे. —घर बोलणे—सहज बोलणे; अविचारीपणाचे भाषण करणे; कपटयुक्त बोलणे. —घर सुरी ठेवणे, गळ्यास नख लावणे—जीव घेण्याची भीति बालणे; अत्यंत संकटांत बालणे. ‘कां नख न लाविले जननी।’ —मोठशोग ११.२३. गळ्याशी गळा मिळविणे—१ (गायन) दुसऱ्याच्या सुराशी आपला सुर मिळविणे. २ गळ्यांत गळा घालणे. गळ्याशी येणे किंवा • पाणी लागणे—नुकसानीची बाब होणे, परमावधीस पोहोचणे. ‘मुळी गळ्याशी लागली.’ (बवाने फार झाली, उपवर होऊन दिवसगत झाले). म्ह० १ त्याचा गळा व माझा नळा जेव्हा एकत्र होईल तेव्हा हे काम उरकेल—एकाचाच्या खणपटीस बसल्याशिवाय कार्य होत नाही अशा वेळी म्हणतात. २ गळ्यांत माळा पोटांत काळा. ३ गळ्यांत गळा आणि नळ्यांत नळा=निवड भेत्री. ४ गळ्यांत गरसोळी आणि गांवांत बोंब=खावेंत मूल व गांवांत शोब. ५ माझा गळा आणि कांदा मुळा. सामाशब्द—• गळाकाट—वि. १ गळ्यांचे एके बाबवर ओवरा असलेला (घोडा). २ गळेकाट; गळेकापू. गळ्यांतला ताईत-तन्मणी—वि. अत्यंत लाडका, प्रिय. (क्रि० करणे; मानणे; मोखणे; बालणे; वनणे; होणे). ‘तूं नवऱ्याच्या गळ्यांतला ताईत.’ —वि. ८.२.३०.

गळागोठा—पु. घोळका; गर्दी; वाटी (भांडण इ० च्या वेळची).

गळाट—वि. (व.) गळ्यावरवर.

गळाटा-ठा—१ गळ्याटा पहा. २ गोंबळ. ‘पृथ्वीचा बाळा गळाटा।’ —दा ११.२.१८.

गळांठणे—गळ्याटणे पहा.

गळाठी—जी. (कों.) १ गुंतागुंत; मानगड; अडचण. २ मानगडीची परिस्थिति. गळ्याटा पहा.

गळांड-डा—गु. गळं, गळांड पहा.

गळांत—नवि. गळंत पहा. ‘या खोकाचा चौथा चरण पळांत केस.’ • करणे—जाणे.

गळाळा—पु. १ मधुर रसाची धारा. ‘कृष्णदास मुद्रलाची श्रीरामरसे गळाळे येती।’ —सप्र १६.३०. २ घोट; वांस. ‘निषालिया विषोदकाचा गळाळा।’ —झा ८.१४७.

गळि(ळी)तकुष्ट—पुन (काव्य) झरविणार, घटविणार, वाहणार कोड; महारोग. गळतकुष्ट, गळितकुष्ट पहा.

गळी—जी. टीप; किनरी, तिपदरी गळा; बारीक स्वराचा गळा (आवाज) —वि. खड्या सुराचा; टीपेचा; किनरी; तिपदरी; तिप्पट उंच चढण्यास योग्य. [गळा]

गळी—जी. (गु.) नीळ. —कृषि ३९७.

गळांत—न. १ तेल निषणारें धान्य; ज्यापासून तेल निघते असा पदार्थ; तेलकट (आत तेल असणारा) पदार्थ. २ रस निषणारी वस्तु (ऊंस वंगरे). —वि. १ गळलेले; पडलेले; सोडलेले. २ ज्याची पाने गळाली आहेत असे (झाड). ३ फाटलेले; खराब झालेले (पुस्तक). ४ गळलेला; पांशरलेला; ठिबकलेला (प्रवाही पदार्थ). [सं. गळित]

गळींच—वि. गळलेला; पडलेला; झिरपलेला. गळणे पहा.

गळींचसुक(ख)ड, गळीसुक(ख)ड—जी. पुरता पिळून माडावरून खाली गळलेला नारळ. [गळणे+सुकड]

गळुंगा—पु. कचरा; गळाठा; गळंगा पहा.

गळू—पु. वेळगांवकडील एक जातीचा हलका बांबू. [का. गळे]

गळू—न. मोठा फोड, करट; गळांड; केस्तूड; बेंड; उठाण; [वैदिक-गळी=चंद्र; सं. गळू=गळणे]

गळूबंद—पु. (बडोबं) कुशीप्रमाणे गळ्यांत बालण्याचा बायकांचा एक दागिना. —जनि, शेवटची यादी ३.

गळेकापू-काप्या, गळेकाटू—वि. (गळा कापणारा) विश्वासघातकी; दगलबाज; मैद; शत्रु.

गळेपटू—वि. १ स्वतःचे काम करून घेण्यासाठी दुसऱ्यास त्रास बईपर्यंत अत्याग्रह करणारा; छळवादी (मिकारी, घरजेकरी). २ आळ घेणारा; दुसऱ्यावर लटकें तुफान घेणारा; असा माणूस करीत असलेला (धंदा). ३ कुमांडी; बालंटी (भाषण). ‘याचा गळेपटू वंश आहे, संगत कामाची नव्हे.’ ४ गळ्यांत पडणारें; न टाकतां येणारें (काम, व्यवहार). [गळा+पडणे]

गळेफोड—जी. घसाफोड; त्रासदायक व निष्फळ आरडा-ओरड, खरडपट्टी, उपदेश, विवरण, शिक्षण इ० [गळा+फोडणे]

गळेबंद—पु. गळोटी. (इं.) नेकटाय.

गळेबाज—वि. सुरेल; मधुर कंठाचा, सुराचा (गवई).

गळेकट—वि. १ गळेकट पहा. लूट्ट गदेन, मान असणारा (पड). २ आडदांड; धडाक्या; गवदल पण मूख (माणूस).

गळेसर—री, गळेकी—गळसर—री पहा.

गळोगदी—झी. वगाव; गळवगदी.

गळोटी—टी—झी. गळपटी; (इं.) नेकटाय. गळेचंद पहा.
—विषाहरण.

गळोष्टी—झी. मुठीच्या (खोगराच्या) उराठीपासून मानेवर जाणारा कासरा, दोर (बलाचा); चढणीच्या वेळीं मूठ बळकट करण्याकरितां हा बांधतात.

गळथा—पु. (राजा.) गळीवमुखड पहा. [गळणे]

गळहांग(घ)ती—झी. गळयांतील घोंगडी किंवा पासोडी खाकिखालून आपून तिची केलेली खोळ. (किं० बालणे; बांधणे). [सं. गळ+प्रा. घे. अयुक्ती=घुंगुट; खे. १]

गळहाटणे—उक्ति. १ गळाठा, अव्यवस्थितपणा, गोंधळ होणे. २ हरवणे; गमावणे. ३ (आळारीपणामुळे) झिजणे; झीण होणे; बर्फणे; दमणे. 'मुख्य हुजुरात ... ते अगदी गळहाटोन हुजुरात असे नांव मात्र अवशिष्ट राहिले होते'—मराभा ५

गळहाटा-ठा—पु. १ गवत, कडवा इ० चा गळंगा; पाचोळा. २ पदार्थ किंवा कामकाजाचा घोंटाळा, बालमेल, गोंधळ. ३ दुर्दैवा; चिवडाचिवड; रेंवा. ४ (माळवी) अक्ष-पत्ता. ५ (जा.) दीर्घ परिधर्माने व तुंबलेले काम. ६ अफाट, अवजड, अनावर खाते, तांडा, स्वारी. [गळणे]

गा—संभवन (बहुधा काव्यांत) अरे! अगा पहा. 'बाला, गा राउत हो भणतिले।'—शिष्ट ५६१. 'हां गा! रोयु कायी रोगिया।'—हा १८.१२९७.

गाइजणे—उक्ति. गाणे; म्हणणे. 'तुझीं लीलां नामें गाइजेसी।'—दाव ४२५. [सं. गै.]

गाई—झी. १ (कों.) गाय (अनावर). २ गायचे अनेक-वचन; गायी. ३ अंगाई; जो जो. ४ (ळ.) दीन; गरीब. 'हे खाणुळे नृपति केवळ जाण गाई।'—प्राक ८.११६. [सं. गो; प्रा. गाई] ० पाण्यावर आणणे—(कृत्सितार्थी) गाल फुगवून रडणे. —चा गोहरा—वि. (ळ.) मूख.

गाईर—झी. १ (राजा.) गारमीचे शेगेतील बी (कागद इ० बाळण्यास व मऊ करण्यास उपयोगी). २ (ळ.) गळवांतील गांठ किंवा कठिन माग. ३ श्रौढ कुमारिकेच्या स्तनांतील काठिण्य किंवा गांठ; स्तनांत प्रथम येणारी गांठ. ४ अंब्यांतील पिंबळा बळक.

गाईर—झी. शेणखळी; शेण सांठविण्याची खांच. [गाय]

गांड—ऊ—न. गांव पहा. 'आठरां गांडां बाहीरीवाडी।'—शिष्ट ३२१. [सं. ग्राम; म. गांव; हि. गावो]

गांड(ऊ)ली—झी. (काव्य) लडिवाळपणे गायीस म्हण-तात. (माय-मांडलीप्रमाण रूप). 'शुक्चि शिष्यवांसुरांसि कामधेनु गांडली।'—निमा १.३६.

गाऊ—झी. अंगाई; जो जो. [गा-गाई]

गाऊडी—वि. गांवडळ. —घर. [हि. गांवडी; गांवडा-डा]

गाऊळ—न. १ नफा; फायदा; किफायत; कमाई. २ अम-विरहित किंवा अकल्पित फायदा; सुमिगतवनाचा लाभ; वबाड. (किं० सांपडणे; सांगणे). [गावणे]

गाक(ख)र, गागरा—पु. बडी; अरोळी; निव्हाऱ्यावर माजलेली-गव्हाच्या कणकेची—जाड दामटी. (किं० बालणे; पाडणे; करणे). खाकर पहा.

गाकरी—झी. पिठीची (सांदळाच्या) व कणकेची दामटी.

गाखर—पु. (प्रां.) कुफाटा; निव्हारा.

गांग—न. गंगेचे पाणी. 'कां बोध सांझि गांग।'—हा १४.३५३. [सं.] —वि. गंगेचे; गंगेसंबंधी. 'आतां निर्वाळनि कनकें। मरिजा गंगिपीयूळें।'—हा १६.१९७. [सं. गंगा]

गांगडडा—पु. (व.) गर्दी; घोंटाळा. गांगडा पहा.

गागजणे—गागण पहा.

गागणे—उक्ति. १ मोरवणे; मोठ्याने बोलणे; गर्जना करणे. 'बहुच तिस म्हणे हे गागसी कां गव्हारे।'—साक ४.७२.

'तूं मोठ्याने गागलास म्हणून मिणारा नाही.' २ मोठ्याने बोलावणे; हाक मारणे. ३ त्रासणे. [सं. गळे; गड, वच् !]

गागयाँ—वि. (गो.) तोतरा. [पोतु.]

गागर—पु. एक मासा; गेगर. हा कोरड्या हवेत असतो.

गागर—वि. (व.) ठेरपोड्या.

गांगरडा, गांगडी—पु. १ गारडाभोरक; कोलाइक; गळ-बला. २ एक कुळी. 'वित्रक्यांच्या पाठळांची एक कुळी गांगडी.'—गांगा ३०. [ज्व.]

गांगरणे, गांगारणे, गांगावणे, गांगणे—उक्ति. भीतीने वावरणे; गोंधळणे; घुमनेसे होणे. 'लानें दोन शब्दांचा अर्थ विचारताच तो गांगरला.' [ज्व. गां!; प्रा. गगर= अति अल्प वक्ता] गागी—पूरो घनिष्टा करून सांगणे—म्हणणे—(जोश्याला कुंडली दाखविण्यास तो कांही बडबडत जातक प्रहातो त्यावरून) गोंधळणे; गांगरणे; कांही तरी बडबडणे.

गागरा—पु. (व.) घूळ; कचरा; धुरळा.

गांगा—वि. पांढरा; तांबूस छटा असलेला पांढरा; (शेपटी-खाळी व तोंडावर तांबडा बाकी सवें पांढरा—बोव्याचा रंग). 'शुद्ध शेत निर्मळ। गांग जेंस सोम्वळ। त्रया वर्णांचे केवळ। ते गांगे घोडे।'—गीता १.७८४. [सं. गंगा]

गागाचार्य, गागादीक्षित, गागामडूट—पु. (मुळचा गागामडू हा अति विद्वान पंडित असून त्याने शिवाजीमहाराजांना राज्याभिषेक केला होता त्यावरून). (ळ.) दिव्हाळ, डोंगी विद्वान; अफटो—विद्वत पंडित. गागामडूडी—झी. १ गागामडूने

लिहिलेला धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ. २ (क.) विद्येचें आडंबर; अकटो-
विकट पांडित्य.

गागावणें—अकि. आरडाओरड करणें; खेकसणें; रागानें
ओरडणें; गागणें पहा.

गागाळी—सी. (कों.) गान्हाणें; तक्रार; फिर्याद; कागाळी.

गांगो—पुं. (राजा.) गांवाची व गांवांतील पुरांचें रक्षण
करणारी एक देवता; ग्रामदेवता. [प्रा. दे. गामगोह=गांवाचा
मुख्य ?]

गाज—पु. (गो.) गाजावाजा; मयंकर आवाज; ओरड.
[सं. गर्जे; प्रा. गज्ज]

गांज—सी. (गो.) ओरडवा. [गांजणें]

गांजणी, गांजणूक—सी. १ आचणूक; त्रास; छळ;
गांजणें. 'वाटे त्या घरींतील तुज तसणी, होते मला गांजणी.'
—मांक ८. २ गांजल्यामुळे होणारें दुःख. [गांजणें]

गांजणीचें गद्यत—न. एक प्रकारचें मसाल्याचें गद्यत.

गाजणें—अकि. १ वाजणें; शब्द होणें; गर्जना होणें; गर-
जणें; गागणें (मेघ, पडवम, नगारा). 'तो गाजत असे अवमुतु।'—
झा १.१२६. २ हुमहुमणें; हुमघुमणें; प्रतिध्वनि होणें; नाद
निघणें (बायें इ० चा). 'आम्ही गाजत वाजत गेलों शिविरासि
विजय साधनी।'—मोमीष्म १०.११८. ३ जगजाहीर होणें;
प्रसिद्ध असणें; सबांना माहीत असणें. ४ डौल मिरविणें. 'कां रूपें
वयसा मावा। आथिलेपणें कां गावा।'—झा ९.४३२. [सं. गर्जन;
प्रा. गज्जण; हिं. गाजना]

गांजणें—अकि. १ चैन पडूं न देणें; छळणें; जाच करणें;
यातना देणें. २ खणपटीस बसणें; निकड लावणें; सच्चीने पाठ
पुरविणें. —अकि. जाच, छळ, त्रास, सक्ति इ० होणें, सोसणें;
गांजणूक कावणें. 'आडले गांजिले पीडिले संसारी। त्यांचा हूं
कैवारी नारायणा।'—तुगा ८८३.

गाजती राणीव—सी. भुर्तीची गर्जना. —मनको.

गाजर—न. एक कंद; हा लांबट, तांबूस रंगाचा असतो. याच्या
झाडाची उंची हात-सव्वा हात असते. गाजर गाई-म्हर्षींना वात-
ल्यास त्या पुष्कळ दूष देतात. [सं. गंजर; प्रा. गज्जर; का. गज्जरी]
(वाप्र.) —रासारखा होणें—रागानें तांबडा लाल होणें.
म्ह० १ जेव्हां येते वेळ, तेव्हां होतें गाजराचें फेळ. २ गाज-
राची चोरी व फांशीची शिक्षा. ३ गाजराची पुंगी वाजळी तर
वाजळी नाही तर मोडून खात्री=खात्यास फायदा होईल नाही तर
तोटा तरी खास होणार नाही अशा अर्थी. ० पारखी—ख्या—पु.
गाजराची परीक्षा करणारा; अकळेचा खंदक; झुम; दीवहाणा
मापूस; मूख; रिकामा डौली, परीक्षा नसणारा मजुष्य (कृत्सि-
तायी). 'आम्हां पुखांची जास अशी गाजरपारखी आहे.'

—कीचकवध. सामाशब्द—० मुटके—पुणव. गाजरांचा कीस मसाला
वाल्मन डाळीच्या पिठांत मिसळून तळलेले गोळे. —गृशि १.३५८.
० सुंब—सी. नरम, नाजूक खर (घोड्याचा). ० सुंबा—व्या-
वि. गाजरसुंबाचा (घोडा). —राची तुळा-तुळा पहा. म्ह०
गाजरांची तुळा आणि विमानाची वाट.

गाजरा—वि. गाजरासारखा तांबूस व नरम (घोड्याचा
खर). ० तीळ—पु. १ कारळा तीळ. गाजराच्या पदार्थांत याचा
मसाला वाळतात म्हणून. २ गाजराच्या रंगाचा तीळ (शरीरा-
वरील).

गांजवा—जिवा—पु. पिशवीसारखें जाळें (फळें वगैरे
जेण्याचें) गजवा पहा. 'मोहरी पावा गांजिवा पाठी।'—निगा १७.

गांजवा—पु. एक औषधी मूक; काष्ठौषधी.

गाजविणें—अकि. १ वाजविणें; गर्जना करणें; आरोळी
मारणें; डुरफळी फोडणें. २ प्रसिद्ध करणें; डांगोरा पिठणें. ३
(विशिष्ट नामांशी संयोग होऊन) मोठी, प्रतापी, कीर्तिमान,
आक्रम्येचीं कृत्ये करणें; प्रसिद्धीस आणणें. उ०. तरवार गाजविणें=
शौर्याचीं कृत्ये करणें; कीर्ति, नांव इ० गाजविणें=आपल्या
नांवानें कीर्तीनें जग भरून टाकणें. लम, मुंज. प्रयोजन इ० गाज-
विणें=लम इत्यादि मोठ्या वाटमाटानें साजरे करणें. इतर कारा-
गिरी, चाकरी. डंडा इ० गाजविणें. गाजवून वाजवून करणें—
एखादें कृत्य उचळपणें व प्रसिद्धपणें करणें. [गाजणें]

गाजा—पु. १ (राजा.) आरडाओरड. २ (वाळमापा).
मेघ. 'गाजा गाजा गाजूं दे। तवशी मोपळी लापूं दे।' [गाजणें]
० वज्य—न. गजवज; गडबड; गोंधळ. 'गाजावज्यही न घराबें।'—
झा ४.३१. ० वाजा—वाज—वाजी—पुकी. १ गाणें; गायनवादन.
२ (क.) कीर्ति; प्रसिद्धि. ३ गवगवा; बोमाटा [गाजणें+वाजणें]

गांजा—पु. मागेच्या झाडाचीं वाळलेलीं फुलें, शेंबें,
मंजिऱ्या, तुरे. गांजाचें त्र ड सुमारें ३ हात उंच वाढतें. यास
अंबाडीच्या पानासारखे तुरे येतात. हे सुकवितात. याच्या पुऱ्यास
मांग म्हणतात. मांग पाटणावर वाटतात, त्यास घोडा म्हणतात.
गांजा—मांग यानें निशा येते. गांजाच्या व्यसनी माणसास गांजेकस
म्हणतात. 'गांजा ओडूं नको घुरा पिठें नको। तूं मांग बोडें नको।' [सं.
गंजिका=दारुचा पिठा; हिं. गांसा—जा; गंजा=एक वनस्पति]

गांजा—पु. पिशवीवजा जाळें. गांजवा, गांसा पहा.

गाजी—पु. लावा किंवा लाहुरची एक जात. [गांजिकाव]

गाजी—वि. १ धर्मवीर; धर्मसंरक्षक. २ शूर; योद्धा; परा-
कमी; महत्कृत्ये करणारा. 'येखादा आडले गाजी।'—दा १९.८.५.
[अर. वाझी] म्ह० क्षणामध्ये गाजीचा पाजी, पाजीचा गाजी
होतो. ० मर्दे—पु. १ शूर; वीर इ० २ (कौतुकानें) घोडा.
[फा. वाझी+मर्दे]

गाजीनणें—अकि. (काव्य) गाजणें पहा. 'गगजु गाजी-निलें।'—दाव ७०.

गांजील—सुस—पु. (गो.) गांजील माशी.

गांजुल—न. (गो.) कुक्ष्य सचळण्याचें (किडीशिवाय) एक हत्यार [पोतुं].

गांजेकस—वि. गांजा ओळण्याचें व्यसन असणारा; गांजा पहा. [हि.]

गांजो—झो—पु. (गो.) १ पदयाच्या शरीरांतील अभावी पिकावी, कोठा. २ माणसाच्या पोटावरची कातडी. गांजा पहा.

गांझा—पु. गांजवा; गांजा; अवि ६० झेलणीने गोळा केल्या-नंतर ते ठेवण्याचें जाळें; द्वारा; झेला; सारणी. [फा. गझना; तुळ० सं. गंज; हि. गंजिया; तुळ० इ. गॉझ]

गाटा—पु. (व.) १ पाणी घालून ठेवणारे व चिखल होणारे शेत. २ चिखल; गारा. 'नाल्यांत गाटा झाला आहे.' [हि. गारा ?]

गाटा-टी-उथा—वि. हुडी; बुराप्रही; स्वच्छंदी; हेकड; हुटेक. 'जात होते मयुरेच्या हाटा। तेथें आला यक्षोदेचा गाटा।'—मध्व ११६. गाटे—क्रि. वि. हटवायानें; हट घडून.

गाटो—पु. (गो.) शिजलेला वाणा; वाटा.

गाटेगीळ—वि. (व.) कवी न चिडणारा; शांत; सुख-स्तंभ. 'एवढें त्याला चिडवले ना, पण तो पुरा गाटेगीळ पडला; काहीं रागावला नाही.' [गाठ+गिळणें ?]

गाटेगोटे—पुनव. १ दगडगोटे. २ (ल.) मुखं. अडाणी लोक. 'फार माजले गाटे गोटे।'—अफला ६५. [गोटा द्वि.]

गांठ—झी. १ तिळा; अडी; गुंडाळा; वेढाळें; गुंतागुंत इ० हिचे प्रकार:-निर-सुर-सुट-आसुड-पोकळ-ब्रह्म - आडाणी-खण-चाडे-निसर-गांठ. २ झाडाचें टेंगुळ; लांकडातील गड, गुळुंब. ३ बोकू, ऊंस यांच्या दोन पेन्यांमधील सांधा. ४ (ल.) शरीराचा गोल मांसल भाग; पोटांतील वेढकी. ५ तिसऱ्या महिन्याचा गर्भ. ६ सामना; मेठ, मुलाखत; दशादश; उत्तरप्रत्युत्तर. ७ कामकाजाचा संबंध; व्यवहार; प्रसंग. (क्रि० घालणें; असण; होणें). 'बळवानाशीं गांठ आहे विचार करून बोकू.' मजशीं, मशीं, माशीं गांठ, तुजशीं-स्वाशीं गांठ.' ८ विन तोंडाचें (आंघळें)गळूं; केस-गुड; सुज; अवघाणा; वेड; (प्लेगच्या आजारांत बहुधा सांध्यांत गांठ येते). ९ परिणामाचा मविष्याशीं बसलेला ताळा, मेळ; तसेच गोष्टींचा मेळ, कालैक्य; समकालिकत्व. 'बोलाफुलांस गांठ पडली.' १० एकवाक्यता; संगति; संबंध; मेळ. 'त्याचें मागचें बोलणें व पुढचें बोलणें झांस गांठ नाही.' ११ पैशाचा कसा, येळी. (मूळांत पैसे ठेवून बळाळा मारलेली गांठ). १२ (अव.) कपाळावरील आंठया. १३ सोय; सवड. 'दुयचें रुपये मला गांठ पडेल तेव्हां वेईन.' १४ वेधीमोंवतालची प्रंधी किंवा

काठिण्य; ही प्राण व अपान या दोन वायूंच्या संयोगानें बनते असें म्हणतात. १५ (ल.) बंधन; आळा; वेडी; अंगळा. 'तैसा निर्विकार अगडेटी। न चाल्ती द्वैतमावाच्या गांठी।' १६ अडी; पूर्वग्रह. 'त्याजविषयीं जर आपल्या मनांत गांठ आहे तर.'—नि १४९. [सं. प्रंधि; प्रा. गंठि; प्रैजि. गेठ] (वाप्र.) ०घालणें-ठेवणें—१ लक्ष्य ठेवणें; इष्टि पुरविणें; मनावर घेणें. 'हा मतल्लाशीं-स्वार्थाशीं-तात्पर्याशीं-कामाशीं गांठ घाल्तां-ठेव्तां.' ०घालणें-१ मेठणें; एकत्र घेणें; समोरासमोर घेणें. २ चढाई करून जाणें. सामना घेणें. 'वालीन गांठि त्यातें, मी कीं मारील तो मला जावी।'—मोक्ष २०.२१. 'रोम सारक्या कसलेल्या संस्थानांशीं गांठ घालून ...'—नि ५५. ०घेणें-मेठणें. ०पडणें-मेठ होणें. 'सवें मग मम अज्ञानतम झडेल। स्वप्न संघाशीं गांठही पडेल।'—बा. भा. भिडे. ०ळागप-(गो.) इच्छा होणें. गांठीस असणें-हुकमांत किंवा ताब्यांत असणें; जबळ असणें. 'ऐसें गांठीस असतां घाल। तुज मय नाही जे।' २ शिल्लीस ठेवलेला असणें; संपर्क असणें. (पैका इ०). म्ह० आपण करील तें काम, गांठीं असेल तो वाम. (कर्तरी). गांठीस करणें-सांठविणें; राखणें; शिल्लक ठेवणें. जन्माची गांठ-विवाहसंबंध; हिंदू लोकांत एकदां लग्न झालें म्हणजे ते मृत्यूपर्यंत कायम टिकतें. सात गांठी देऊन ठेवणें किंवा सात गांठीपलीकडे ठेवणें-केव्हाहि खर्च न करण्याच्या उद्देशानें सांठविणें. म्ह० १ गांठीचा एक बाहेरच्या संभराबरोबर-आपल्या हातीं असलेली गोष्ट अपेक्षित गोष्टीपेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे. २ गांठचें झालें पण जांमीन न झालें ०चा-ची-चें-वि. जवळचा; स्वतःच्या कशांतील, शेळीतील; पदरचा, कडोसरीचा. म्ह० १ खोटा तरी गांठचा वेडा तरी पोटाचा. २ (गो.) गांठचें झालून दुसऱ्याचे उवाप-वरचे खाऊन लष्कराच्या माकरी भाजणें. ०चा वाहणें-स्वतःचा पैसा (शिल्ली). खर्च करणें. 'जांमीन रहा आणि गांठचें वहा.' गांठळ गुंजट-गुंठळ-वि. गांठीगांठीचा. ०वाम० सोडावण-पु. लमांत बघूवरांच्या पदरांची गांठ सोडविण्यासाठीं बघूच्या बहिणीस दिलेले बक्षीस; करवलीचा मान. ०चळ-वेळ-न. (गो.) वेचाचा नवस फेडतांना एकमेकांच्या पदरांस गांठ मारून पूजा करणारे जोडपे; बोहर. हा प्रकार बघेच्या दिवसांत इष्टीस पडतो. ०सर्पळी-झी. (गो.) गांठी गांठी असलेली सोन्याची साखळी. [प्रंधि+सर्प] गांठळ, गांठाळ गांठेळ-वि. १ गांठी असलेले; गांठीचें (लांकड). २ (ल.) मांसल; बडपुड.

गांठडी—झी. गांठोडें; गंठडी पहा.

गांठण—झी. १ गुंतवणी; बीण; गांवण (कुंपणाच्या कांठयांची, बांबूचा तड्या, साठ, ताटी इ० ची); छपराच्या

ओमण, रिफाड इत्यादीची बांधणी (कृति व काम दोन्हीहि).
२ गोंठ मारलेली स्थिति किंवा गोंठीचे काम. (कि० देणे;
मारणे; बांधणे; सोडणे; सुटणे; तुटणे इ०). [सं. प्रयन]

गोंठणां—(गो.) गुरांची रानांतील दुपारची विभ्रांति;
गोठण. ' आमचो गोरवां गाठणीं दवर्यात. ' [गोठण]

गोंठणे, गोंठविणे—उक्ति. १ गोंठीने सांधणे; जोडणे;
गोंठ देणे—मारणे; गोंठळणे (दोरी, सुत इ० नीं). २ गोंठीने बंद
किंवा सुरक्षित करणे; दोरीत ओवून हाकेनासे करणे (मालेतील
मणी इ०). ३ ऐन वेळीं जाणे; अवचित घरणे किंवा अडविणे;
ऐन संधि सांधणे व पकडणे. ' त्याला चोरांनीं ऐन खिडीत गोंठले. '
४ (ल.) आकळणे; वश करून घेणे; बठणीवर आणणे; कक्षांत
आणणे. ' हा पराकाष्ठेचा दुराग्रही, याला गाठेल तो घन्य. ' ५
मिळविणे; संपादणे. ' सर्वत्र तूं यशस्वी. त्वह्मासे यश मुखेचि
गांठवे. ' —मोसमा १.६८. ६ संपविणे; सांधणे; पोहोचणे
(प्रवास, मजल, मुकाम, गांव). ७ ताक्यांत आणणे; कबजा
घेणे (देश, प्रांत यांचा). ८ भेटणे; मिळणे; सन्मुख होणे. [गोंठ]

गोंठले—न. १ मुले किंवा स्त्रिया यांच्या गळपांतील
पुतळ्यांची, रत्नांची किंवा मण्यांची साधी माळ; एक अलंकार;
यांत पुतळ्या, बाबनळे, पदके इ० ओवलेली असतात. २ (व.)
(गोंठळ) = मंगलसूत्र. ३ (कु.) साखरेची गोंठी; साखरेच्या पुत-
ळ्यांची माळ. [सं. प्रथिल]

गाठले माठले—न. ब्राह्मणांत प्रसूतीनंतर तिसऱ्या दिवशीं
कन्या मुताला हळद लावून पिंपळे करून त्याला काळया घोंग-
डीची दशी व निरगुडीचा पाला बांधतात व तो दोरा मुलाच्या
गळयांत बांधण्याचा प्रकार, विधि. —बदलापुर २०८.

गाठा—पु. १ खंडोवाच्या मळाच्या गळयांतील रुन्याची
हंसली किंवा कडे. ' गळा गाठा दिडे द्वारी. ' —तुगा ४१६. २ (कु.)
सोन्याची सोखळी असलेला कानांतील एक अलंकार. ३ (ल.)
पिंजरा. ' पुंसा लावानि बांधजे गांठा. ' —झा १३. २३३. [सं. प्रथिल]

गाठी—झी. कातकरणीच्या गळयांतील पोत. —बदलापुर
१२८.

गा(गों)ठी—झी. १ खारीक, खोबरे, खंवा, जायफळ इ० ची
माळ; गाळे (मुलांचे). २ होळीच्या सणांतील गळयांत घालाव-
याची साखरेच्या पदकांची माळ (ही होळी—पाळण्याला मुलांना
देतात. ३ —पु. (राजा.) अळवाच्या पानांचा गोंठलेला तुकडा किंवा
त्या पानांची सुपारीएवढ्या गोंठीची दद्यांतील भाजी; अळवडी.
४ गोंठ या झीळीगी शब्दाचे अनेकवचन. ५ (गो.) बाण्यांची
भाजी. ६ (गो.) मूग इ० कडव्यांची पातळ भाजी. ७ मुगाची,
बाण्यांची गोंठी. ८ अंकार, आख्याता. —घार. —वि. हडी. [सं. प्रथिल]

० कि(चि)राईत, गठिकि(चि)राईत—न. एक प्रकारचे चिरा-
ईत. ० चा दाम—मान—पु. गांठदाम—सोडावण पहा. गांठीव-
वि. गोंठलेले; गोंठीनीं कायम केलेले (हार, माळ). [गोंठणे]
० हळद—झी. गोंठी गोंठी असलेलीं हळदकुंडे.

गाठुलीमाठुली—झी. अ. (बायकी) वालंतिणीच्या ५
व्या दिवशीं सुईण व वारशाच्या दिवशीं घरच्या स्त्रिया मुलाच्या
हातापायांस व कमरेस जे दोरे बांधतात ते. गाठले—माठले पहा.
[गाठले द्वि.]

गाठूर—पु. घोऱ्याचा एक रोग; डांचक. —अभप २. २६०.
गांठि—ठो—पु. (गे. कु.) कानांतील अलंकार. गांठा अर्थ
२ पहा. म्ह० (कु.) गांठो होडलो कान मुंडलो—दागिना गेला
व तो घालण्याचे भोंकहि बुजले.

गांठेचिटप—कि. (गो.) कंटाळा, घोट येणे.

गांठोडी—ळी—झी. लहान गांठोडे; गठडी. [सं. प्रथकूटी—
गांठडि—गांठोडी. —आम १८३४]

गांठोडे—ळे—न. १ गांठ; गठडा; घोजा; बोचके (गांठ मार-
लेले, वसांत बांधलेले कापड इ० चे). २ (ल.) पुंजी; मांड-
वल; मालमत्ता; संपत्ति; ऐवज; द्रव्य; गुप्त धन. ' तुझ्या बापाचे
गांठोडे येथे पुरले नाही. ' ३ नागपंचमीच्या दिवशीं केलेले ठकडीचे
दिंड (एक पक्वान्ना). [सं. प्रथु—रचणे] ० आटोपणे—गुंडाळणे—
बांधणे—१ आवरणे; आच्छादणे; बंद करणे (व्यापार—बंदी, काम-
काज). २ पळून जाणे; निघून जाणे. ३ मरणे. ० होणे—जमणे—
लडू, गवर, भीमान होणे.

गांठ्या—पु. १ गांठा अर्थ १, २ पहा. २ भाजीकरितां केलेली
अळवाच्या पानांची गांठ. गांठी अर्थ ३ पहा. नेहमीं अनेकवचनीं
प्रयोग. असे—गांठे आळू. ३ सुमारे ९ इंच लांबीच्या कांसरा
वेलीचे (ताण्याचे) नांव. ४ तीन इंच उंचीची एक बेल. [गांठ]

गांठ्याळ—वि. १ गांठाळ; गांठळ. ' गांठ्याळ वेळ वेळ
जाती. ' —मुआदि १७. १०४. २ (ल.) आंतल्या गोंठीचा,
खोल मनाचा. ' कपटी कुटिल गांठ्याळ. ' —श २. ३. २३. [सं.
प्रथिल]

गाड—न. (व.) फट.

गोंड—न. (कों. गो.) गूळ.

गांड—झी. १ गुदप्रवेश; हुंमण. २ मलद्वार; वृहती; बोचा. ३
मागची अथवा खालची बाजू; वृद्ध अथवा तळ (वस्तूचा). [सं. गुर्वा
(वाप्र.) ० गुंडाखू होणे—कि. भीतीने दवून बसणे; धंढी, पेटके
वगैरेनीं आच्छादले जाणे. ० जड होणे—गर्विष्ठ बनणे; शेखी चडणे.
० तोंड हातीं धरणे—बाहेरच्यालीस किंवा खावूपणास प्रवृत्त
होणे, सोकावणे; बदकेलीपणा व अविश्वास ह्या दोन्ही गोष्टी
करणे. ० फाटणे—भीतीने गांगरणे; लेंड्या गाळणे; गर्भेयकित

होणे. ०मारणे—१ गुदमथुन करणे; वृहती तंनरणे. ०वळणे. गांडीवर रेख ओढणे—माणे सरणे; नाकवुल करणे. गांडी. खालचे घोडे—न. उपजीविकेचे साधन (नोकरी, व्यापार. वंदा वंगरे). गांडीत सुंठ फुंकणे—गांडीत काढपा घालणे; एखाद्यास उत्तेजन देणे; भर. फूस देणे. २ (ल.) शिवा, फजिती करणे; परामभव करणे. गांडीवर घाव घेणे—काम-काळांत फजीत होणे; अपमानाने मागे सरणे; परामभव पावणे. गांडीस हात पोचणे—मातापितादिकांच्या ताब्यांतून सुटून स्वच्छंदाने वागण्यास मोकळे होणे. म्ह० १ गांडीवरचा घाव हाक्ता नये आणि दाखविता नये. २ गांड फाट पण कपडा न फाटे. ३ गांडीत नाहीतू कावळ्याला आमंत्रण—शक्तीबाहेरचे काम कर-ण्याचा आव घालणे. कांडी महत्त्वाचे सामावट पुढे दिले आहेत:—
०कणी—झी. गोणीच्या मागचा पट्टा; केंडी. याच्या उलट उराठी. ०गमारु—वि. वेमकली; मूखे; नालायक. ०गुडघा-घी, गांडगुडघा—पुकीपु. गांडीवर गुडघ्याने मारलेला ठोसा. (क्रि० देणे; मारणे, बसणे). ०गुलामी—झी. मानहानीची क्षुधामती; फार हांजीहांजी. ०गोट्टा—पु. (ना.) पाण्याच्या जमाती दग-डाने गांड पुसणे. ०चोळणा—पु. चडडी. ०जोरा—पु. (अशिष्ट) मायून बुजोरा; अनुमोदन; फूस; पाठ पुरावा. (क्रि० देणे). ०पिटकी—झी. १ हुंगणावर हुंगण आपटणे (लहान मुलांत रुढ). २ खेळीमेळी; दाट मैत्री. ०पुशा—वि. हलकट; नीच; क्षुल्लक; यःकश्चित्. ०पोले—न. (कु.) जावेभरणे बल; नेसणे. ०बोला-पु. हुंगणावर ओलेले गळे; ऋण; क्षत. ०भरु—वि. (निंदावाचक) संपत्तिमान; प्रव्यवान; धनवान; श्रीमंत. ०मणी—पु. गुहागोष्ट. 'राग नको घरं मनी । गांडमणी सांगतो ॥'—तुगा ३००३. ०मांडूळ-महांडूळ—पु. काहू; लाल रंगाचा, दुर्तोडी, पावसाळ्यांत उत्पन्न होणारा उरोगामी किडा. ०मैत्री-मैत्रिकी—झी. गांडपिटकी अथे २ पहा. ०मोडी इरले—न. माणूस बांकले असतां दुमडून हुंगण झांकले आईल अशा पद्धतीचे इरले. ०मोडी मुर्गा—झी. एक मुर्गीची जात (ही चालत असतां हिने हुंगण मोडल्यासारखे दिसते). ०मोरा—वि. पाठमोरा; हुंगणाकडून. 'तेव्हां त्याला गांडमोरा वर बोलावला.'—लोक २.४६. ०रग—झी. खोटा अभिमान, अहंकार; रिकामा तोरा, ताळा; बहाई. ०राऊ—वू—पु. गांड; गांडभरावू; गंडया. ०वळ—पुन. (कों.) काहू; गांडमा-वळ पहा. ०सुकाळ—ळा—ळया—पु. गांडराऊ—वू पहा.

गाडगा—गं, गाडला—ले—पुन. लहान मडकें. 'तंव गरळ बसिले उरणी । ते पडिले गौळणीचे गाडगी ।'—कथा २. १५.४१. [सं. वट; का. गडिगे] म्ह० ताकास जातून मग गाडगे रूपदू नवे.

गाडगुळाव—वि. (गो.) लह व डंगू. [गाडगुल]

गाडगुड—झीन. १ (तोफा, बंदुका, मेघ याचा) गडगडाट; घडघडाट. २ पोटांतील गुगुर, कुरकुर. ३ (ल.) काळजी; चिंता; धस्स होणे (पोटांत या घडघाडी जोडून योग्यना). [ध्व.] गाडगुल—न. (गो.) लहान गाडगे, मडकें. [गाडगे लुलु] गाडगे(ग्या) आंबा—पु. मडक्याच्या आकाराचा मोठा आंबा.

गाडण—न. (ना.) चिखल; दलदल. [सं. गाड; हि. गाडा=गडल, चिखली]

गाडणे—वकि. १ (लडपांत) पुरणे; मातीभाड, सूमिगत करणे. २ मूठमाती घेणे. ३ (ल.) (न मितां एका जागेवर) पाय रोवणे; ठाकणे. 'म्हणून गाडून उभे राहिले.'—भाव ८०. [सं. गर्त; प्रा. गड; हि. गाडना; का. गडाचिसु]

गाडतक हानाव—पु. (कों.) (नाविक) पहिल्याने कांडीवा तिरपा, नंतर सरळ व पुन्हा तिरपा अशा सांवा जोडणे. हा हानाव फार मजबूत असतो. [गाडणे+हानाव]

गाडव—पु. पाहारा; चौकी. 'मामा यांजकडील गाडव आहे.'—खरे ४९७८. [इं. गार्डे]

गाडवी—पु. शिपाई; पायदळांतील शिपाई; विवेचत; करीर संरक्षक शिपाई; पाहारेकरी. पेद्याचे, इतर सरदार व रावे यां-बळ असे गाडवी असत. यांत विवेचतः परवेक्षीय व मुसलमा-नांचा विशेष भरणा होता. गारवी पहा. [पोतु. गार्वा; इं. गार्डे]

गाडली—ले—झीन. (प्रा.) लहान गाडी. [प्रा. वे. गड्डिभा=गाडी]

गाडघाट—झी. गाडीचा रस्ता; गाडीघाट. [गाडी+घाट] गाडहत्पारी—वि. मोठेघारकरी; घुर; मदै; तरवार (माळा) वगैरे शस्त्रांनी अवलून लढणारे. 'आम्हांकडील गाडीच गलीम गचे कच्चे दील; गाडहत्पारी निळवेले तरी शाळास बांचके तरी झाड वेळून जातील.'—भाव ९. [गाडे+हत्पारी]

गाडा—पु. १ जोडनेण्याची गाडी; पेटी किंवा चौकटी खेरीज गाडी. 'म्हणे मी गाडां जुंपिलों होतों ।'—पंच १.२९. म्ह० भरल्या गाड्यास सुप जड नाही. २ चाकाचा घेर; रथाचा वृत्ताकार अंश. ३ कडे, वेडे; सांगडा, वलय (डोल, तंबुर, डफ, चालण, नय ६० चा); ४ (तंजा.) चाक. संसाराचा गाडा—पु. आयुष्यातील एकंदर व्याप; कामकाज; कटाटोप; आटापीट; संसारासंबंधी कटका; प्रपंच, पसारा. [प्रा. वे. गड्डिभा] (बाप्र.) चालत्या गाड्याला खील घालणे=चाळू काम बंद पाडणे, अडविणे. गाड्याला जुंपलेला—वि. कामाचा रगाडा पाठीमागे असणारा; नेहमी कामांत गुंतलेला. गाड्यावर नाव नावेवर गाडा=(कधी नाव गाड्यावर घालून नेतात तर कधी गाडा नावेवर घालून नेतात त्यावरून)

१ कामांची अळटापालट; अदलाबदल; चक्रनेमिक्रम. २ दैवाची उळटापालट किंवा फेरा; हलकटांची भरमराट व सज्जनांची पडती वेळ. सामाशब्द- ० नाडा-पु. संसार, प्रपंच, पसारा इ०. गाडा पहा. 'या सावकाराचा गाडानाडा केवढा हो?' [गाडा द्वि०] ० भर- १ गाड्याच्या मरतीचे ओझे. २ (ळ.) पुष्कळ सामान. -वि. फार; पुष्कळ; अफाट. ० भर अझू घाडणें-अझू मुळीं नसणें याअर्थी. ० डतार- नदीतून गाडी जाण्याचा रस्ता. ० करी-पु. गाडी हांकणारा; गाडीवान. ० कार- (महाड) डेरे देण्याचे काम करणारा फरास. 'भणओनि ते गाडेकार होडी।' -शिष्ट ५६८. ० बगाड-न. एक प्रकारचे लहान बगाड; हे गाड्यांत ठेवलेले असते व तो गाडा देवाभोंवती फिरतो. ० मिंगोन्या-गाड्या मिंगोन्या-जीव ० गाडे मिंगोरे-पुन. समोवार गिर-कांड्या मारण्याचा मुळांचा एक खेळ. हा खेळ वात्स्यायन काळीहि होता. -मसाप ४.४.२५७. ० घाट-रस्ता-मार्ग-जीपु. गाडीची वाट; गाडवाट पहा. म्ह० १ गाड्याबरोबर नळ्यासहि यात्रा-दुसऱ्याच्या बरोबर सहवासहवीं झालेले काम; 'गाड्याबरोबर या न्यायानें करमणुकी खातर परक्या भाषांचा अभ्यास केला असता त्यापासून दुसरेहि पुष्कळ फायदे करून घेता येतील.' के. २ मरक्या गाड्यास सप बड नाही. ३ चालला तर गाडा नाही तर खोडा.

गोंडों-पु. (गो.) कैफ नसलेले मद्य. [सं. गोंडी]

गांडा-पु. एक प्रकारचा कंस. [हि. गमा]

गांडा-वि. १ (व.) खराब; वेढव; वाईट. 'गांडा माल कमी किमतीला जाईल.' २ (गु.) वेडा; लुळा.

गांडाख-न. (गो.) कुणव्यांचे एक मुळाचे पकाव. [गुड+अख]

गांडाळ-वि. (अधिष्ठ) १ मोठे कुळे किंवा कुंगण असलेली; प्रयुक्चना. २ जारिणी; व्यभिचारी (जी). [गांड]

गाडी-जी. १ माणसे बसावयाचा व साटा किंवा पेटी असलेला लहान गाडा; घमनी, रथ; शकट; वाहन. २ (मोटेच्या विहिरीची) काट, चाक. ३ (राजा.) कप्पा; कप्पी; कप्पीतील चाक, फिरकी. ४ नय, डफ, इ०चे कडे, सांगाडा; गाडा अर्थ ३ पहा. ५ (ळ.) आगगाडी, सायकल, मोटार. [भा. गडिडभा, गडिड=गाडी]

० चे चाक- (हे उळटसुळट फिरते यावरून) दोन डगरींवर हात ठेवणारा; विषेक्षत: आपल्या चाकराच्या कोणत्याहि कामांत दोष काढणारा घनी. ० घालणें- (व.) उसाच्या कुंग्यावर मातीची भर घालणें. ० भरार्हे-जी. गाडीत माल भरण्याची मजुरी.

० भाडे-न. मालाच्या वहातुकीची मजुरी; गाडीत बसण्याबद्दल माहे. ० घाल-पु. गाडी हांकणारा; कोचमन; ड्रायव्हर. [हि.]

० घडार-पु. बघारांतील एक जात. -डेया ६९. ० सुटणें-सपा-ठपान पाठ म्हणणें.

गाडींवि-वि. गाडलेला; पुरलेला; जमीनीत बसविलेला (खान, दगड, निशाण इ०) [गाडणें]

गांडीव-पु. १ अर्जुनाचे धनुष्य. 'तेष वैबळ हाडु गेला। गांडिवाचा।' -भा १.१९७. २ (सामा) धनुष्य [सं.] ० गुण-पु. धनुष्याची दोरी [सं.]

गाडु-पु. लहान मडकें; गड; बोलकें; गुणगी. 'जमेदार याव. कडे संक्रातीचे खण व मडकी व घट गाडु...' -मसाप २.१७५. [सं. गड]

गांडू, गांड्या-वि. १ (शिवी) गंडस; गांडमराळ; वंड; नपंसक; गांड सुकाळा. २ दुर्दैवी; इतमागी; कुचकामाचा; नीच प्रतीचा; हलका. म्ह० मन पातशाही दैव गांडू. ३ (ळ.) नामदै; भिन्ना; असमर्थ. [गांड; हि. सि. गांडू]

गांडू(डो)ळ-पुन. काडू; गांडवळ पहा. [सं. गंडू प्रा. गंडळ;

गांडें-न. पैज; होड; पण (सोंगट्या, जुवा या खेळांत).

गांडें-न. १ लहान गाडा; गाडी. २ व्यवहार; काम; घडामोड. 'व्यापाराचे गाडे। मोडतांही अपाडे।' -अमृ ९.२१. ३ मालका एका माणून एक येणें, जाणें; चक्र.

गांडेचिरी-पु. झांझडा; एक प्रकारचा मासा.

गाडेराव-पु. (व.) अव्यवस्थित; घरांतली, स्वतःच्या कारभाराची दाद नसणारा; वैधळ्या माणूस. 'त्याच्या बरी कोणी गृहस्थ येऊन कितीहि दिवस राहिला तरी कळून येणार नाही, असा तो गाडेराव पडला.'

गाडेसोनान्या-पु. (वे.) एक प्रकारचा वाघ; डोन्या, विवटया हे आणखी दोन प्रकार.

गा(गां)डो(डो)रा-रें-पुन. इमारतीचा पाया, पायांतील मर किंवा पायखोबनी. 'जळां शोधुनि गाडोरें।' -भाप ४८९. 'कीं फोडोनि आम्ही गांडोरा घातला।' -भा ११.५३९.

गाड्या-वि. गाडणारा; पुरणारा. म्ह० गाड्याची वाट आणि गाड्याची वाट एकच. [गाडण]

गांड्या-वि. गांडू पहा. -क्रि. कुंगणानें वर फरपटणारा -जाणारा.

गाड्डी-पु. (गो.) गाडूची पहा.

गाढ-वि. १ गडद; स्वल्प; मरपूर (झोंप). २ निक्किड; घन (काळोख). ३ अत्यंत; वाट; घोर (अज्ञान). ४ गर्व; दाट; घनघोर (जंगल). ५ बड; मजबूत; दड; गच्च; मरपूर. 'रसें गाडीं बरीं ठिलीं।' -भा १७.१२८. ६ आबळ; तंग; बळकट. 'शक्तें घुटतील गाडीं।' -एरुव ७.७४. ७ मोठा, पुष्कळ. 'द्रात्रिशस्तोवरि करिति महागजसमान गाढ कली।' -मोनादि २८.३६. 'तथापि ते बुद्धि न येचि गाडी।' -साख २.१२.

६ धूर; पराक्रमी; खरीर. 'मानवी वीर गाढा.' - मुबन १०.४९.
९ उत्कृष्ट; अप्रतिम. 'तुझे सौंदर्य देखोनि गाढे।' - ह १.३०.
[सं.] ० मूढ-वि. अतिशय गढप; बोर; स्वस्थ; प्रशंत (शोप).
'येक ते गाढमुढी पडिले। मुमुक्षुसमर्थे।' - या १८.९.१९. [सं.
गाढ+मूढ]

गाढणे—सकि. कसणे; घट्ट करणे. 'तैसे नितंबावरी गाढिले।
पीतांबर झळके।' - झा ११.२२१.

गाढव—पुत्रीन. १ रासम; खर; गदा (ज्यावेढीं लिग-
मेद उल्लिखिला नसतो त्यावेळीं नुं. वापरतात). '२ उकिरड्या-
वरील एक पांढरा किडा; कसर; बाळवी. ३ गाढवी दगड पहा.
[सं. गरम; प्रा. गडह; हिं. गदहा, गधा; फ्रें. जि. गेर; पोर्तु. गे]
(बाप्र.) गाढव ना ग्रह्याचारी—मुखसि नाही किंवा गदाणा
अथवा साधुहि नाही. गाढवाचा नांगर फिरविणे—एखा-
द्याच्या घरादाराचे किंवा बतनवाडीचे वाटोळे करणे. एक जुना
शिक्केचा प्रकार. गुन्हेगाराचे घर जमीनदोस्त करून त्याचे शेत
करीत. -घाच्या लेका—एक शिवी. म्ह० १ गाढवाच्या
गोणीस खंडीभर तुट किंवा मोळे—लागणा—या सामानापेक्षा
नासधूस जास्त होते तेव्हा म्हणतात. प्रमाणाबाहेर लुच्चेगरी,
नास. २ ज्याचे त्याला आणि गाढव ओझ्याला—ज्याचे ओझे
त्याचेकडे जाईल गाढव फक्त ओझे वाहून नेण्याचे मालक.
(बाप्र.) गाढवाचा खरारा—पु. मुखं, टोणपा, मनुष्य.
गाढवी दगड—पोंडा—पु. आंबड्यांबड दगड.

गाढवी—ण—खी. गढवाची मानी. [गढव]

गाढहत्यारी—वि. मोठे चारकरी. धूर; मरे; तरवार;
माळा वगैरे झालीं लढणारे. [गाढे+हत्यारी]

गाढा—वि. १ गाढ; घट्ट; दाट (पातळ पदार्थ). २ दांडग;
मजबूत; बळकट; घट्टमूढ (खरीर). 'तैसा मुंजोनिजो गाढा। परि-
ग्रहो।' - झा १८.१०६२. ३ धूर; पराक्रमी. 'रुपे करुं कोपला
वीर गाढा।' - राक १.१५. ४ प्रवीण; तरवेज; पक्का; बांका;
निष्णात; पटाईत (बाईट किंवा चांगल्या गुणांत). 'गाढा खांडिल,
गाढा गायक.' ५ दड; मजल. 'दंतीं म्यां देवदंती घडनि
सुरडिला शैल कंलास गाढा।' - जासी ३२. ६ (व.) खोल
मनाचा; गुपित न फाडणारा. [गढ]

गांढा—वि. (प्रो.) गांढ पहा.

गाढिका—खी. दवता; बळकटपणा. 'म्हणोनि आसगा-
विचा गाढिका।' - झा ६.३६४.

गांढळ—पु. गांढवळ पहा.

गांढे—वि. भक्तिपूर्वक केलेले; कळकळीचे हठभावदर्शक.
'ऐवें करितां स्तवन गांढे।' - मुआदि २.१३३. गाढा पहा.

कको. ३. ८

गांढे—वि. दुर्बल; कमकुवत. गांढ्या पहा. ० पण न. दुबळे-
पणा; भिन्नपणा; गांढपणा. 'काय देवा जेणों आंढे गांढेपण।' -
-मुगा १२९०.

गांढ्या—वि. (निदार्थी) गंडिया; गांढ; हठभागी, कपाळ-
करंटा; गांढ्या पहा. म्ह० गांढ्या गांढ्या तो सासवेचा देश-
पांढ्या. [गांढ]

गांढ्याळ—वि. मित्रा; दुर्बल; गांढ्या; गांढ पहा. 'देव-
गांढ्याळ देव गांढ्याळ। देखोनिचा बळ लपतसे।' - मुगा
३७००.

गाण—खी. (कों.) डोंगरातील पाण्याची जगा; उबळ
विहीर; उबकें; पोखरण.

गाण—पु. १ (गो.) गवई; वंदा (जात); देवळी; गायक.
-नागा २१९. २ (कु.) नायकिनीचा साजिदा. [सं. गान; प्रा.
गाण] गाणाघाणा—पु. गाणे व वाणणे; गानवर्णन. 'वेळनि
गांतांथे उगाणा। झानियेजे विचक्षण। ठाकिते ते गाणाघाणा।
गीतेचा तो लाहे।' - झा १८.१५२७.

गाणपत्य—वि. १ गणपतिविषयक सांप्रदायिक. २ गणप-
तीचा भक्त. 'गाणपत्य म्हणती गणेश। तो जाण द्वारकाधीश।' -
-ह ३४.१७८. [सं.]

गाणां—वि. गाणाीण, गायिका; गानी. 'जेथे सरस्वती-
सारखा गाणी।' - कालिका ४.९. गाणीक—वि. गायक;
गणारा. -न गायनचातुर्य. गाणीव—न. १ गायनचातुर्य.
'गाणीव जाणीव शहाणीव। बोवाळनि सांडावी सर्व।' - एसा
११.७३८. २ गाणे. 'बाहरीयापुड हुरींकसा। गणीव करा।' -
-झा ११.१५७. [गाणे]

गाणे—खकि. १ गान करणे; गडयावर म्हणणे. २ कवि
पेशांत कवन, गायन करणे; काव्यांत वाखाणणी, गुणवर्णन करणे.
'गातसे सकळ रामकथा।' ३ प्रसंसा करणे; वाखाणणे; स्तवणे.
'साधुवन जे ते निरंतर हरीते गातात.' ४ (क.) एकच एक
सर लावणे; जपमाळ घेणे; पिरपौर चालविणे, लावण. 'जे प्रथम
गात होता गाणे अद्यापि तेचि सख गातो।' - मोक्षस्य ३.७४.
[मं. ग=गान] म्ह० कैलास कंटाळेहो गाणे आणि कान फाटतो
लगे. ० बजावणे—न. गाणे म्हणण व वाद्य वाजविणे; गायन-
वादन. (सामा.) संगीत. [हिं. गाना+वजाना]

गाणे—न. १ गायन; गंत (ध्राद. खयालं ६०) म्हणणे.
२ तत्त्वार्थी धृष्ट ६० पद. कवन. ३ (क.) (पार:साराची)
पि.पीर; दुष्ट; भुगमुण. 'पाराने खाऊदे! खाऊ दे! असे शिवसमर
गाणे लाविले मांड.' ४ लावच लाव, कंटाळा यावयाजोगे कृत्य;
कहाणी; कथा; रडगाणे (कि० गाणे; गात वचणे). ५ (क.)
काम, कारभार, व्यवहार, देणे वंजे ६० चे खटले, प्रकरण. 'या
सावकाराच्या गाण्यांतून मी मोठला झालो म्हणजे देईन.' ६
बहून आलेली गोष्ट, प्रसंग, वेळ. [सं. गे=गान] (बाप्र.)

० म्हणजे—साधें पद म्हणजे; साधारणपणे गाणे. हें बहुधा क्रियाकृद्न होतें. शास्त्रीय नव्हे असे गायन करणे. ० गाणे—कुशलतेचें गाणे. हें गवयांकृद्न होतें; शास्त्रोक्त गायन करणे.

गात—तै—न. खाट, पलंग यांच्या चौकटीची चार लांकूडे प्रत्येकी. 'तेव्हां पलंगाचे तळतळी गात।'—अफला ७७. [सं. गात्र] आडवें गात न उभें गात—अनिश्चित व असंदिग्ध कृत्वा, भाषण, बतन (माणसे बगैरेचें). [सं. गात्र]

गात—न. (गो.) दुखण्याने, रोगानें विषडलेले रक्त.

गात(ता)डी—जी. १ गव्हाणी; गव्हाणीचा दांडा, फळी. २ गामान्या (देवाच्या मूर्ती) पुढील काट, आडवें लांकूड; अडवण. ३ (क.) गदै दगांची रांग, ओळ. (क्रि० जमणे; धरणे; कणें; मोडणे; विरणे). ४ हातमागावरील लांकूडो लग्न. [गात. प्रा. दे. गताडी, गतडी=गवादनी, डांगी]

गातदार—वि. जोड्यासारखा सुंम असणारा (घोडा). यापासून अयब नाही. —अक्षप १.१०३.

गाता—वि. गाणारा; गायक. 'पोवाडा गात्याला उद्गाण ऐकत्याला घडो पुण्य।'—देपो ६३. [सं. गातु]

गाताडा—वि. १ स्वच्छंदी; अडेळ; बुराप्रही. २ मुर्जे; मंदवी; जडबुद्धि.

गात्र—न. १ अवयव; अंग. 'नाडीतें सोडवी। गात्रांतें विषडवी।'—झा ६.२१९. २ (घाप. प्राणि.) कंटा; सोंड; शिंग (गोगळगाय इ० प्राण्यांना स्पर्शज्ञान होण्यासाठी असणारा अवयव). (इ.) टेंटेकळ. [सं.] ० भंग-पु. गात्रास आलेली अक्षता; अवयवाची बधिरता; विकलता. 'नको जाळं देऊं भंगा। गात्रें माझी पांडुरंगा।'—तुगा ११९८. [सं.] ० चिक्षेप-पु. अंगविक्षेप.

गात्रीयंत्र—न. ब्रह्मवीणा; गायनयंत्र. 'गात्रीयंत्राची मिकनी। ससं स्वरां गुंफितु वेणी।'—शिशु ४४. [सं. गायत्री=गवयी-यंत्र]

गाथण—जी. कूड, साट इ०ची बांधणी, गुंफण, वीण; गुंतण (कुपणाच्या उम्या काठ्यांची); छपराची ओमण; वीण व कृति दान्ही. [सं. ग्रथन]

गाथणें—उक्ति. १ गावणीने बांधणें; विणणें; गुंफणें; गुंतविणें. २ (गो.) ओवणें; माळ करणे. [सं. ग्रथन]

गा(गां)थन—जी. (गो. कृ.) माळ विशेषतः काजू किंवा मासे यांची. [सं. ग्रथन]

गाथा—जी. १ कविता; धार्मिक काव्य. २ प्राकृत; छंद-रहित रचना; साधें गद्य. ३ कविका; पूर्ण वाक्य. ४ गप्पा; भाकड कथा; गटारगप्पा; (क्रि० सांगणे; कुठणें). ५ हकीकत; बातमी. 'सांग तो मज सविस्तर गाथा।'—आपू २. ६ आर्या. 'गाथा म्हणजे आर्या गीति तिचेहुन विशेष नादवती।'—छंद १२४. [सं.]

गाथा—पु. १ गुंतागुंत; घालमेल; गोंधळ. २ घुरकुतलेली, घुरगळलेली स्थिति; जपणूक, निगा नसणें. 'विषयाचा काय गाथा। अनुचित कीं सख्या।'—राला ४४. ० गोवा-घी-पुकी. १ घोंदाळा; घालमेल; गुंतागुंत. २ (विशेषतः) घांदळ; तारांघळ; गडबड. 'जन्म हेंचि अकारण। गाथागोवी।'—दा ३.१.४. [गोवणें द्वि.]—वि. व्यर्थ. १—हंको.

गाथा—पु. अमिमान. 'मी देह ऐसा गाथा। आला देह-बुद्धीचे माथा।'—

गाथिक—वि. १ कथा, कहाणी, चरित्रे, गोष्टी इ० सांगणारा—रें. २ गाथा किंवा गद्य रचणारा.

गादचें—(गो.) मुकेंने घेरी येणें. [गादणें]

गादणें—अक्ति. १ गढूक, मलिन होणें; पीडणें; माखणें. 'महामळें मन होतें जें गादलें। शुद्ध चोखाळलें स्फटिक जेंस॥'—तुगा २०७२. २ (व.) घेत तणानें खराब होणें. [हिं. गाद=गाल]

गा(गां)दणें—उक्ति. (काव्य) गांजणें; पीडा देणें. —अक्ति. पीडा पावणें; पीडित होणें. 'जे अवृष्टीचेनि उपद्रवें। गादले विष भाषव।'—झा १३.२२१. [हिं. गादना=ठासणें]

गादयेकार—पु. (गो.) गुंतेवाळा; गुंतेकार.

गादरगुदर—वि. (ना.) मांसल; गुटगुटीत. [हिं. गावर=अर्धपका; म. गदरणें ?]

गादला ली—वि. मलिन. [गादा]

गाद(दा)विणें—उक्ति. १ गढूक, रंदाड करणें. २ (क.) विसकटणें; गदळ, खराब करणें. 'तुणें गादळिये वसुंधरे।'—गीता २.१९४९. ३ अव्यवस्थित करणें; गोंधळ उडविणें (सैन्य किंवा कल्प यांत). [गादणें.]

गाद(दा)विणें—उक्ति. त्रास देणें; चिडविणें; कंटाळा आणणें. [गादणें]

गादा—पु. समुद्रांतील देवमाशाच्या जातीचा एक मोठा मासा. (इं.) पोरपाईस किंवा डोल्फिन. —प्राणिमो ४५.

गादा—पु. राड; चिखल; रेंवा; खळमळ (बहुतेक गढूक व साट प्रपदार्थासंबंधी; माती मिसळलेले पाणी, तूप इ०). [हिं. गादा]

गादा—पु. (वि) मातजमीनीचा तुकडा. [गद्दी; का. रंग-गद्दे. (रंग=जमीन करणें)]

गादाड—(गो.) दलदलीची जमीन; गादा पहा.

गादापादा—पु. फोळामोळा; घुरकुतलेली स्थिति (कागड, कापड यांची). [गादा द्वि.]

गादावणें—अकर्तृकृति. पोटांत गदळ, घाण सांघणें; गदळणें; अजीर्ण होणें; आमोस होणें. [गादा=चिखल]

गावॉल—झी. (गो.) ओली, दलदलीची जमीन; गादाड.
[गादा]

गादिजणें—जकि. किस होणें; गावें पहा. 'अगा आकाश
के नाही। हे न रिषेचि कवणे ठायीं। परि कायिसनी कहीं।
गादिजेना जैसैं।'—हा १३.१११९. [गादा]

गादी—झी. कागदाचे दहा दस्ते; गड्डी.

गादी—झी. १ कापूस भरलेला गाथा, विळाना, गवेलः
कोणतेहि कापूस भरलेले नरम आस्तरण किंवा विळाईत, तस्क्या.
लोड. २ प्रख्यात पुरुषाचें आसन. स्थान, दर्जा, अधिकार, पद,
सिंहासन. 'राजाचे गादीस इतरानें पाय लावूं नये.' 'सावका-
राची गादी' (=सावकाराचा गाथा). ३ मक्का; विकण्याचा
संपूर्ण ढक. 'मुंबईत तंबाखुची गादी आहे म्हणून दुसऱ्याम
विक्री नये.' ४ मऊ भाग (हाताचा, जोड्याचा); हुशा. टिका
यांचा तळचा गेशमी विणलेला भाग. ५ जनावराच्या पाटीवरील
खोमोर. [हिं.] (वाप्र.) गादीला पाय लावणें—१ राजाविरुद्ध वद
करणें. २ वगिष्ठांशीं उदटपणे वागणें, उपमर्द करणें. ०घर गोष्टी
सांगणें—गविष्ठपणें भाषण करणें. सामाशब्द— ०चा चाकर-
पु. संस्थानचा भोकर; याच्या उलट राजाचा चाकर. ०ची
चाकरी—नोकरी—झी. राज्याची सेवा. ०ची दौलत—झी.
राज्याचा (राजाचा नव्हे) खजिना; संस्थानचा खजिना. गादी
हुजुर—कवि. सिंहासनासमोर, राजासमोर.

गादी—झी. (गो.) दारूचे दुकान.

गादीतंबाकू—झी. (राजा.) भुषारी, वाणी व फिरकोळ
व्यापारी यांचे दुकान.

गाद्याळ—वि. (व.) तणानें खराब झालेले (शेत.) [गादणें]

गांध—झी. १ (लहान) फोड; गांठ; टेंगळ; आबाळ (मुंगी,
माशी इ० च्या दंशापासून किंवा पितापासून झालेली). २
गांधीलमाशी किंवा गोमाशी (जिच्या दंशापासून गांध येते ती).
[सं. गंधाली; ग्रंथि] गांधट, गांधाड—न. मोठी गांध, गांठ
(गांध, याचे विस्तारविशेष रूप).

गांधणी, गांधळ—झी. गांधील माशी, गांधीण पहा.

गांधर्व—न. (गंधर्वानें गायिलेले) संगीत; गाणें; गायन
इ० [सं.] ०लक्ष्म—विवाह—नपु. १ वधूवरांच्या परस्पर संम-
तीने झालेले लग्न; प्रीतिविवाह. अष्ट विवाह पहा. 'विवाह तंव
बहुतापरि। पिशाच गांधर्व आसुरी।'—एकस्व ४.४२. २ (कायदा)
झी व पुरुष यांनी परस्परांवर प्रेमानें मोहित होऊन केलेला सांके-
तिक विवाह. [गंधर्व पहा]

गांधाड—न. (कों.) गांधट.

गांधार—न. सात स्वरांपैकी तिसरा. 'स्वरमस्तक' पहा.

०ग्राम—न. गांधार ग्रामांतील एक गायनाचा प्रकार. हा मरता.

चार्योच्या पूर्वीपासून प्रचारांतून नाहीसा झाला आहे. ०देश-पु.
कंदाहार. [सं.]

गांधिक—वि. गंधकयुक्त. (इं.) पायो. ०भानिन (इं.)
थायोफेन.

गांधी—पु. गंधी; औषधी इत्ये विकणारा; औषधविक्या;
(इं.) इचिस्ट. [सं. गांधिक; प्रा. गंधिम]

गांधीण—ल, गांधल, गांधीलमाशी—झी. एक प्रकारची
माशी; ही चावल्याने गांध उठते. गांध अर्थ २ पहा. या माशा
मधमाशांसारख्या टोळ्यांनी पोळे करून राहतात. यांतहि नर,
माथा व कामकरी माथा असतात. म्ह० उगाच गांधीण चाल-
विणे. [सं. ग-गा(घो)ली]

गांधेल—न. गांधीलमाशी. 'गांधेलें म्हणती आमुचें वर।'—
दा १.१०.४२.

गान—न. गाणें; गायन (कला किंवा गाण्याची क्रिया).
हे वाग्नेयकारांनीं रचून लक्षणवद्ध करून देशी रागांच्या द्वारे
प्रचलित केलेले असते. अनिबद्ध गान व निबद्ध गान असे याचे
दोन प्रकार आहेत. 'गानरूप ही सृष्टी. आणा।'—विक ८७.

[सं. ग] ०लिपी—झी. गाण्यातील चीज, स्वर व ताल वगैरे
लिहिण्यासाठीं तयार केलेली चिन्हात्मिका. गानवी—झी.
(काव्य) बोळणें; भाषण. गानभेडी—झी. १ (संगीत) गायना-
संबंधीं स्वर्यात्मिका, स्वरमेलनाच्या चढउतारासंबंधीं अक्षरपंक्ति.
२ (गणित) गायनभेडी पहा. [सं.]

गानी—झी. गाणारीण; गायिका. 'आळती गानी सर-
स्वती।'—शिष्ट ५१. [सं.] म्ह० क्वचिद् गानी पतिप्रता.

गॉपॉ—पु. (गो.) माळाची पोय फुटून न जातां सुर निचावीं
म्हणून तिच्या भोंवतीं बांधावयाचा दोर.

गाफ(फी)ळ, गाफली—नि. १ असावच; वेफान; वेमान.
२ खड; मुस्त; मूब; निशाखोर; क्षिगट; दारूने हुंद झालेला. ३
निष्काळजी; आळशी; वेफिकीर. [अर. वाफिळ] गाफळाई—झी.
वेसावचपणा. 'गाफळाई जाहली.'—मदक २.१८. गाफली,
गापली—झी. जिचा मालक मेला किंवा फार दिवस गैरहजर आहे
अशी जमीन. गाफिली, गाफीलगिरी—झी. गैरसावचपणा;
गाफळाई. 'हे गाफिली काऊंनापासून जाहली.'—बाड—बाबा २.
८६. 'शिपाई लोकांचे व घोड्यांचे सामान सरंजाम कसे आहेत
ते बरेचवर पहात जाऊन दुरस्त ठेवण्यास कदापि गाफीलगिरी
करीत जाऊं नये.'—देस्फुळे ५४. 'गाफीलगिरी तरिहि जगा-
वरि।'—केक १९. [फा. वाफिली]

गाब—म—पु. १ (गो.) गर्भ. 'गाब घाँ' गर्भ राहिला.
२ (कु.) फंड (कोंबळ्या) पेक्षाहि कोंबळे फळ. [सं. गर्भ]

गाबडी—डें—जोन. भोंक, जडा, चोर बुजविण्या—आच्छा-
दण्यासाठीं लाविलेला दुकडा, पुस्ती, जोड, ठिगळ; दुसऱ्या

तुकड्यांत बसविलेला तुकडा. २ (नाविक) शिरपें; भोंक; छिद्र. 'जावेरीच्या जवळ आमच्या गलबतांना गावड्या पडून आंत पाणी वेवू लागले.' [का. गळवरिस्तु=खणणे, फाडणे ?]

गावणों—वि. (गो.) भीमंत; पंकेवाला; गामणा. [सं. गर्भ; म. गाम]

गावणें—क्रि. (गो.) मासे धरणे.

गावती—दी—पु. (राजा.) गावती; गावती; आरवी; कोळी; मासे धरणारा; एक बोकणी जात. —झाको (ग) १०१ पहा. [अर. घुराव—प्राव(गुराव)=एक आरवी गलबत. यावरचे लढाक मगठे ते प्रा(गा)वती. शिवाजीच्या काळी हा शब्द रुढ झाला] म्ह० गावसास गुनं, गुराक्यास ताकं. गावतीण—झी. कोळीण; मासे विकणारी झी.

गाव(वा)ळणें—अक्रि. १ गमावणे; सांठणे; गळफटणे; हरणे; गैरविले लागणे. 'पोराने पोयीचीं पाने सारीं गावळिलीं.' २ मेसळ करणे, होणे; अभ्यवस्थित ठेवणे (कागद, वस्तु); गोंधळ होणे; गुरफटणे; घालमेलला जाणे. 'तुमच्या घातिले चिरगुटांत कोठे माझा पंचा गावळला तो सांपडत नाही.' ३ (वर.) डाग लणे; डाग पडणे. 'गावळलेले अवि फेकून दे.' [गवाळ]

गावागुवी—झी. १ (सामान्य किंवा परस्पर) घुक्लाघुक्ली; घक्काघुक्की; कुटाकुटी; कुंदाकुंदी. (कि० करणे; होणे). २ (ल.) लांचलुचपट; दावादावी; हुरामखोरी; दगलवाजी. [ध्व.; गध्, गुव]

गावाळ—नपु. १ गळाळा; चोथा; घाण; केरकचरा; गाल. 'आणिक नका काही गावाळाचे मरी ॥ पडों येते खोरी नागवण ॥'—मुगा २७१६. २ जुनाट, फाटल्यातुडक्या, निरुपयोगी वस्तूंचा डीग, रास(रही), कसरीने खाल्लेल्या कागदांची, पुस्तकांची). ३ उंसाचा बाळलेला पाचोळा; चोयड्या. —पु. (को.) नारळाच्या बेंक्यापासून, डोक्यापासून फुटलेले तंदू, शेडी. याचा काक्या करतात. (ऊ.) गावाळो. —वि. १ जुनाट व सरलासुरला; जीण व फाटका; चिरलेला व विदारलेला इ०. २ निरर्थक. [गवाळ] सामा-शब्द—० गुवाळ—वि. गावाळ पहा. [गावाळ द्वि.] ० ग्रंथ—पु. १ फाटकातुडका, कसर लागलेला ग्रंथ, पुस्तक. २ अनेक पुस्तकांतून घेतलेल्या पानांचे बांधीव पुस्तक; रही कागदाचा डीग; बेंक्यांचे पुस्तक; खडपांचे पुस्तक. 'ज्या लक्षावधि लोकांस वाचविले तेवढा गावाळ ग्रंथ वाटते...' नि ४२०. ० मुद्रा—झी. अजागळी दिवा मुखं चर्चा, चहगः भोगळ मुद्रा. सुरतः गावाळी—लया—वि. अश्वस्थित; निहाळजी; गी; अजागळ. 'रामदःस म्हणे अवघेची गावाळी।'—रामदास, स्फुट अर्थ ५. (नवनीत पृ. १४५.)

गावाळी—झी. (ऊ.) माशाच्या पोटातील अंड्यांची बाळी. गामळी पहा.

गावी—झी. गाभी पहा.

गावीत—द—पु. (राजा.) गावती पहा.

गाव्रों—पु. (गो.) राखी रंगाचा एक मासा.

गाव्रों—मर—झी. उंसावरील कीड.

गाम—झी. (राजा.) दोन टेकड्यांतील मोठी छिद्र, कपार.

गाम—पु. १ गर्भ (विशेषतः पशूंचा). २ मध्य; गामा. [सं. गर्भ; प्रा. गम्भ; फ्रें. जि. खवनी=गर्भार] गामटणें, गाम-डणे—अक्रि. गाम सांठणे पहा. दुबेतणें, गर्भपात होणें. —से ३०४. ० सांठणें—टाकणें १ विणे; गर्भ पडणे. २ पूर्ण काल होण्यापूर्वी विणें. गाभास जाणें—१ गर्भ धारण करणे. २ विणें; प्रसवणे.

गामडा—वि. पूर्णत्वास आलेले; दळदार; मगझाचे; गामुळलेले; पाडाचा; पिकण्यास आलेला; गुरमा (आंबा, बिच). [गाम] गामडी—डें, गामगी—झी.न.झी. टिगळ; भोंक घुजविणारा तुकडा; गावडी पहा.

गामण—णा—वि. १ गर्भार; सवग; गर्भानें युक्त (घोडी-शिवाय इतर पशू). २ उघड न केलेली, मोघम ठेवलेली (गंड). 'तिकडले वर्तमान गामणे कशास ठेविले; बोला ना ?' [गाम] (वाप्र.) (एखाद्याच्या पुढे) गामणी गाम टाकीळ—उभ; कडक; जायबल्य अद्या पुरुषाविषयी योजितात.

गामणी—वि. (गो.) गर्भिणी; गामण पहा. [प्रा. गम्भिण]

गामणें—अक्रि. गामण होणें (गाय; म्हंस, सर्पण इ० प्रायः विणें क्रियापदासह). —न. (ल.) गुप्त गोष्ट; मोघम ठेवलेला मजकूर. [गाम]

गामरू—पु. (व.) उनाड पोर. [गबरू]

गामसांठ—पु. गर्भपात (अनावरासंबंधी योजतात). (कि० करणे; होणे). [गर्भ+सांठणे]

गामळणें—अक्रि. गामुळणें पहा.

गामळी—झी. (गो.) माशांच्या अंड्यांचा समुदाय.

गामा—पु. १ मगज; गर; गर्भ; नार; पोटातील अंड (लांकूड, ताटे, मुळे यांच्या). २ मोना; कोका; ताडक (ताड-वृक्षाचा अथवा केळीचा). ३ बोखा; शंढा (ताड, नारळी यांचा) ४ पागोट्यांतील बत्ताणा, आंतील भाग; पागोट्याच्या आंतील लहान पागोटे; फडेंक. ५ (ल.) मतलब; सार. 'बुडीचिया माजि. बोलाचा न चाखतां गामा।'—झा ७.२०७. ६ मघला भाग; मध्य; गर्भगार (दंळक इ० चा) [सं. गर्भ; प्रा. गम्भ]

गामाटणें—१ गामटणे; अकाली प्रसवण. २ अपूर्ण राहणें.

गामागांमा—पु. हरवतः प्रदिवध; अडवळा. 'जंसी जळींची प्रतिभा। जळनाशी दिवा। येतां गामागोमा। काही माहे।'—झा १८.१३६५.

गामार-रा—पु. १ देवळाचा आंतील (ज्यांत मूर्ति असते तो) भाग; याच्या बाहेरील समामंडप. २ माजघर; अंतर्गृह. 'जो संतोबाचा गामारी।' -झा ४.१०७. ३ (ल.) हलत; मनोगत. 'तसे जया अस्वरा। मेढती गामारी।' -अमृ १०.२८. [सं. गर्मा-गार]

गामारी—झी. ल्हान गामार. [सं. गर्मागार]

गामाळ, गामाळणें—गावाळ, गावाळणें पहा.

गामिणी, गामाण—झी. गामण, गामणी पहा. 'कर्म कर्ता काय ऐसी। त्रिपुरी असे ते जैसी। गामिणी मारिली।' -झा १८.१७१. [सं. गर्मिणी]

गामिजे—वि. १ फदफदलेले; किडे पडलेले. 'शुष्क अथवा सडले। गामिजेही हो।' -झा १७.१५९. २ फुगलेले. [गामग]

गामी—झी. गावडी पहा.

गामी—झी. गाम; गर्मावस्था.

गामीर्य—न. १ मनाची शांति, स्थैर्य; गंभीरता; मारदस्तपणा. २ खोली; ओंडी (पाणी, आवाज, सुर यांची). गंभीर पहा. [सं.]

गामुट(ड)णें, गामोट(ड)णें—अकि. १ गामटणें पहा. २ गुरंमळणें; गामुळणें पहा. [गाम]

गामुटा धरणें—सकि. (चांमारी.) तळाच्या बाहेरच्या बाजूस बसविलेला सागळेचा तुकडा जर पातळ असेल तर त्यास जोड देणें.

गामु(भो)ळणें—अकि. १ पाडास लागणें; मगळ मळून परिपक्व होण्याच्या स्थितीस येणें; गुरंमळणें (फळ). २ उमळणें; उतणें; सडीस लागणें (आंबा इ०). ३ (व.) जनावराचा गर्भपात होणें. [गाम]

गामूळ, गामोळ—वि. दळदार; मरदार; मगजाचें (पाडाचे फळ). [गाम]

गामेवन—न. सुकम अकूर; गर्मातील पान. 'कां गामेवने वढु गिवसवे।' -झा १०.७०. [गाम+वन]

गामाळो—झी. १ घान्याचें मरदार कणीस. २ (क.) माशाच्या पोटांतील गर्भ. [गाम]

गॉम—न. (गो.) गोंद; काळ. [पोतु.: इ. गम्] गॉमार करचें—कि. कपडे खडीत घालून इस्तगी करणें.

गामचाळ—झी. घोण्याची गति, चाल; सरळ व एकसारखी (सात्रक) चाल; डौलदार, छानदार, दिशाळ तुफी चालीचा एक प्रकार. यास संस्कृतमध्ये धीरितक म्हणतात.

गॉमो—पु. (गो.) मासे विकण्याचे माप; ल्हान खोडलें किंवा कुणेणें.

गामी—पुवि. जाणारा; गमन करणारा; (झी.) गामिनी. (समासांत)—आकास-पाताळ-पितृ-मातृ-गामी. [सं. गामिन्]

गाय—झी. १ घेजु. दुध देणारा एक माणसाळलेला चार पायांचा सस्तन प्राणी. २ (ल.) गरीब. ३ स्वभावाचें गरीब; सात्विक; अनाथ; दीन माणूस. ४ एका आतीचें काळपा रंगानें झुरळ; एक पक्षी. ५ पारी पहा. ६ एक वनस्पति; ल्हान झाडण; कडवुंदावन. (अव. गायी रूप एव. हि वापरतात). [सं. गो-गाव(म्); प्रा. गावी; झे-गाओ] (बाप्र.) ० गोघणें—आखे-पित, अयोग्य स्थळीं मुलगी वेंजे. ० खिस्त्रांत अडकणें—अडचणीत, पेचांत सांपडणें. ० माय सारखी—दोन्हीहि मापल्या दुधाने पोषण करतात म्हणून. ० गायघाना करणें—(व.) काकळत करणें. गायघाना करणें पहा. 'गाय गायघाना करू लागला ठेव्ही मोडले.' ० होणें—दीन, दुष्का होणें; (दुर्दैवानें, दुस्स्थानें) रंजीस येणें. 'उगिच अबोला धरिला। काही भिडन असावें इरिला। झालें मी गाय।' -प्रभाकर, पदे. गायीचा खूर तिसाट—जनावराचा बाली ईश्वर. गायीचें माणीक गिळणें—जेथे फार मोठा तोटा सोसण्यावांचून किंवा पाप केल्यावांचून वृद्ध मळून येत नाही तेथे योजतात. गायी पाण्यावर आणणें—गाल फुगवून रडणें. गायीवासराची ताडातोड करणें—नातेवाईकांत भेद करणें; त्यांचा संभव तोडणें (विशेषतः मायलेकरांनी ताडातोड). गायीवासराची भेट करणें—जवळचे भास, स्नेही, नातेवाईक भेटविणें; त्यांना एकत्र आणणें. गायीसारखा हंबरडा फोडणें—मोठ्याने कळवळून आक्रोश करणें (मुकानें). म्ह० १ गायीचें गाय फळत नाही—एका गरिबाला दुसऱ्या गरिबास मदत करत नाही. २ दुसऱ्या गायीच्या काया गोड—जामासाठी माणूस अपमानास सहन करतो. ३ अन्नची गाय—फार गरीब माणूस इ०. ४ अडकली गाय फडके खाय—अडचणीत सांपडल्यावर ह्याकडेपेक्षा सोसाव्याच लागतात. ५ कसा-यास गाय धारविणी—दुष्टापुढें निमूटपणें बाबरतात पण गरीबाला मात्र छळतात. सोनारानें कान टोचणें यामयी. ६ एकानें गाय मारली तरी दुसऱ्याने बासकें माकें नये—एकानें चुकी केली तर दुसऱ्याने तरी कलं नये. सा:माशब्द—० कवाड—कैवारां—पु. एक झाडनांव. गायक्या—वि. गुराखो. ० चाळा—पु. ल्हान मुलांचा एक खेड. ० तुरा—झी. (गो.) गायत्री. ० तोंड्या—झा—वि. लाजावू; मितरा. ० दुम—वि. गांपुच्छासारखा निमुळता. [फा. गांवदूम] ० नाखे—वि. १ (गां.) निलंजत्र. २ अंधकबेब. ० पारख—झी. गुंगची परीक्षा किंवा बंधकी. ० पारखी—पु. गुरांचा परीक्षक किंवा बंध. ० मुख—न. गाईचे तोंड, पाणी वहाण्यासाठी केलेले (साकूड, दगड यांचे). ० रट—न. (निवायी) गाय. गायरा—पु. गुराखी. गायरान—न. १ गोचार; कुरण.

२ नापीक, माल जमीन. गायक—न. १ (निदाथी किवा लडि-
वाळपणे) गाय. गायरट पहा. २ (ल.) सौम्य, गरीब, निरुप-
द्रवी माणूस. 'तो गरीब वापडा गायकं.' ३ (गो.) वयांत
आलेली गाय. ४ (वे.) अगदी लहान जातीची कोंकणी गाय.
० वट—न. (चांमारी) गोचर्म. ० वाडा—पु. गोठा. 'गंगा आपली
पाटी (शेणाची) घेऊन गायवाड्यांत गेली.' —माझे हाल मीच
सोसू जाणें ६ (उवा प्रथमाला). गायीचा गो(ह)रा—पु. १
कृतज्ञ माणूस. २ मुक्त; उ मनुष्य. ३ वासलं; बल. ४ (ल.)
गंगारलेला माणूस; वेडा. गायीचा पुत्र पहा. 'गाहचे गारे
जाले' —भा. १२३. गायीचा पुत्र, गायीचें बाळ—मूल.
गायीचा वाप—पु नपु. बल. (ल.) टोणपा; मुक्त माणूस.

गायक—वि. गाणारा; 'विशेषकरून त्या घंटावर पोड भर-
णारा; गवई. [मं. गै=गाणे] ० गण—वर्ग—पु. (लि.) सामुदायिक
उपासनेच्या वेळी प्रमुखपणे गणपथ गाणारी मठळी. (इ.) कोंय
'हा गायकगण हो तुमचा । मज नाहि काहि कामाचा ।' ० गुण—पु.
गवयाच्या गाण्यातील गुण. इ २२ आडेन (भारतीय नाट्य-
शास्त्र). ० दोष—पु. गवयाच्या गाण्यातील दोष हे २५ आहेत.

गायकी—स्त्री. १ गुण्यासून निरनिराळ्या रागांतील चित्रा
म्हणण्याचे ज्ञान; संपादन केलेल्या गाण्यांत जास्त भर घालून
तयार केलेले ज्ञान; गाण्याचे कसब. २ गाण्याची पद्धत. 'हिंदु
स्थानी गायकी निराळी, दक्षिणी निराळी.' ३ गायनाचा धंदा.

गायकी—कथा—वि. गुरे राखणारा; गुराखी. [गाय]

गायंडोळ—पु. (गो.) गांडबळ पहा.

गायंडोळी—स्त्री. (गो.) आंतडी.

गायणी—नी—स्त्री. गाणारीण; गानी पहा.

गायत्री—स्त्री. १ गाय. 'गायत्री विकोनी पोड जे
जाळती । तयां होय गती यमलोकी ।' —तुगा २४२४. २ वेदां-
तील एक मंत्र (ऋ. ३. ६२. १०.). उपनयनसंस्कारांत याचा
उपदेश होतो; त्या वेळेपासून संध्याकर्माला याचा जप करावयाचा
असतो. ३ एक वैदिक छंद, वृत्त. या वृत्ताचीं २४ अक्षरे व ३
चरण असतात. 'गायत्रीछंद जे म्हणिजे ।' —झा १०. २८२. ४ (उप
लक्षणेने) हिंदूतील त्रैवर्णिकांची माता; एक देवता. ५ ब्रह्मदेवाची
स्त्री. [सं.] ० मंत्र—पु. गायत्री अर्थ २ पहा. 'तत्सवितुर्वरेण्यम्'
इ० सूर्यस्तुति. या मंत्राचे महत्त्व व प्रभाव फार मानीत. अना
यांना हा मंत्र वर्क्य आहे. संकटनिवृत्तीसाठी याचा जप करतात.

गायदंड—स्त्री. एक वनस्पति; कोवीचे झाड.

गायन—न. १ जेव्हा एखादा मनुष्य आनंदाने स्वपरंज
नाथे स्वकंठाने प्रमाणबद्ध मधुर ध्वनि काढी वेल काढीत राहतो
ती क्रिया; गाण; गान; गीत २ तदुपयोगी घुबपद इ० पद. [सं.
गै=गाणे] ० ओढी—स्त्री. (गणित) ज्या श्रंढीतील जवळजवळची

तीन पदे घेतली असता पहिल्या व दुसऱ्या पदांतील अंतर आणि
दुसऱ्या व तिसऱ्या पदांतील अंतर या दोन अंतरांचे जे गुणोत्तर
तत्त्व गुणोत्तर पहिल्या व तिसऱ्या पदांचे असते ती ओढी. उदा०
१२, १५, २०, ही तीन पदे. यांत तीनपंचमांश हे गुणोत्तर
सारखे आढळेल. (इ.) हार्मोनिक प्रोवेशन.

गायब—वि. हरवलेला; नष्ट; गत; गुप्त. गईब पहा. 'चाकू
गायब झाला.'

गायबाना—क्रि. अपरोक्ष. [अर. वाइबाना]

गायर—पु. (कु. गा.) शेण सडविण्याचा खड्डा; गार.

गायांवार्या—क्रि. दीनबाणीने; काकुळताने (याचना इ०).
(क्रि० करणे). गयांवयां पहा.

गार—स्त्री. १ एक कठिण पांढरा दगड; करका; गारपोटी.
'को रत्ने म्हणानि गारा । बेची जेवि ।' —झा ९१४८. २
यावनांतून पाणो गंडू; पडणारा खड्डा. ३ (ल.) जवळवाहीर,
रत्न इ०. 'टार, नार, गार, सार.' टार पहा [सं. प्रावर; प्रा.
दं गार=पाषाण, केकर]

गार—स्त्री. १ खड्डा; खांच. 'हा रस्ता गारेचा आहे.'
'शेणाची गार.' 'गारीत निघाले जीवे जीत ।' —रावि १९. १२१.
२ (ल.) पोड. ३ (विणकाम) माग उभा केला असेल त्या
जागी चाळाच्या पावड्या दाबण्यासाठी व खाली सोडण्यासाठी
केलेला खड्डा. ४ झाडाचे आळे. 'पूर्वाभिमुख गारिनि कोहळी
बाह चालणे.' —झा १२६. [सं. गर्ता; हि. गाडा ?]

गार—वि. १ थंड; फार थंड (पाणी इ०). थंड शब्दाबरोबर
उपयोग:—थंडगार=अतिथंड गार. 'आणि मावां पडे गार ।'
—झा ६. १३४. २ अतिशयितपणा दाखविण्यासाठी हिरवा या
शब्दाबरोबर उपयोग; असे—हिरवा गार=दाट, गडद हिरवा.
[सं. गुरु=गार (स्तब्ध, थंड); गौरवाय=गारवज. —मान
१८३२] (वाप्र.) ० वसुणें—शांत व थंड वसुणें (बाईट किंवा
मळतेंसळतें काम केल्यावर). ० होणें—१ संतुष्ट होणें; तुष्ट होणें
(हेतु सिद्ध झाल्यानंतर). २ निरुपायास्तव स्वस्थ राहणें.
(वाप्र.) गारगार थंड, गारगार करवंद गार करवंद,
गारकरवंद. गार टणक अतिथंड थंड (पाणी, हवा).

गार—स्त्री. (गो.) चोरपड.

गार—कर्ता, करणारा या अर्थी फारसी प्रत्यय. हा समासांत
येतो. असे—खिदमतगार.

गारगोट—टी—पु. गार; पांढरा वाटोळा दगड; चक-
मकीचा घोंडा. [गार+गोटा]

गारट—वि. १ थोडासा गार, थंड (हवा, पाणी, वस्तु).
२ जुमटा गार (कमी किंवा जास्त नव्हे—खारट, ओंबट, तुष्ट या
सारखा प्रयोग). ३ फारच थंड. [गार]

गारठ(ठ)णें, गारणें—अक्रि. थंडीनें गोळणें; थिलणें(वस्तु).
२ थंडीनें किंवा इतर कारणानें बघिर, जड होणें; बहिरावणें (धारीर, अवयव). 'एवढ्या सकाळीं जाऊं नको, बहिरानें पाय गारठ-
तील.' ३ दडस, निबर, कठिण होणें (थंडीमुळें न पिकलेला
जांबा किंवा गळें). ४ नरम येणें; उत्साहरहित होणें (माणूस).
[गार, गारठा]

गारटे—न. खड्डा; खळगा. [गार=खड्डा]

गारठा—पु. १ कडाक्याची थंडी; हवेंतील अति गारवा.
(क्रि० पडणें). 'आज मारी गारठा पडला आहे.' २ अतिशय
थंडपणा, शीतता (पाणी इ० ची). 'एवढा वेळ तापत आहे
सरी अजून पाण्याचा गारठा मोडत नाही.' [गार]

गारत-व—क्रि. १ पुरलेल्या, बुडलेल्या, प्रासलेल्या
स्थितीत. २ नष्ट; समूळ नाहीसा झालेला; उध्वस्त; फस्त; ठार.
'जनकोजी शिंदे गारव जाले.'—इ० २९६. [गर. वस्त=वस्त]

गारती—स्त्री. नाश; गर्दी. 'सदाशिवराव कार्यकर्ते, लेकीन
गार मोठा या सवनां गारती जाहली.'—ऐटि ३.१७. [गारत]

गारदी—पु. गाडदी पहा. 'ते गारदी निष्ठूर, त्याजला
दया काढून? इच्छारामपंत गाईच्या आठ पडला असता, गाई-
मुखां गारद्यांना इच्छारामपंतास ठार केले.'—पेव ९१. गार-
दाई—स्त्री. १ गाड्याचा दंगा, बंड. २ (क.) गोंधळ; दंगा;
गळगा; गर्दी; धिगामस्ती. ३ नाश; जुकसान; खराबा; विचार.
'घनाची भाळाची, संसाराची गारदाई.' [ई. गाडे—गारदी पहा]

गारपगार-रां—न्या—पु. १ मंत्रतंत्रानें गारांचा पाऊस
पाडणारी किंवा गारापासून संरक्षण करणारी एक जात. 'थंडीनें
मेळे लोक उठविले गारपगान्यांनीं भुत।'—ऐपो ४०१. पिकांना
जुकसानाी पोंडचूं नये म्हणून काही खेळांतून गारपगारी ठेवलेला
असे. बऱ्यादांत अद्याप असे लोक वेतन देऊन ठेवलेले असतात. २
(क.) बोंगी; लबाड; ठक. 'हरि ऐसा गारपगारी मडूनया काळ
खगारी।'—प्रला १६. ३ नाममात्री; मांत्रिक. [गार+अपकार?]

गार(रं)बी—स्त्री. एक वेळ व तिचें बां.

गारमांड—व्हेंड—न. चापी बंदूक; गारच्या चापाची बंदूक;
हिच्या उलट तोड्याची बंदूक. 'गंजिफियाच्या बगेरे गारमांडी
व बंदुकांचा मार ऐसा जाला की.'—आव ६३. [गार+मांडे=तोड]

गारमणी—स्त्री. गारगाटी.

गारवट—वि. गारट पहा.

गारवट, गारवठा—डा. गारवा, गारिंवाठा, गारिं-
वडा—पु. अतिशय थंडपणा; गारठा. (हवा, पाणी इ. चा).
(क्रि० पडणें). गारट-ठ पहा. [गार]

गारशेळ—वि. काहीसा दळदार व पिकलेला; गवरलेला
(जांबा, फळ). [गर]..

गारसणें—अक्रि. गारांनीं नासाडी होणें. [गारा]

गारिसणें—अक्रि. थंड होणें (वस्तु, पाणी). [गार=थंड]

गारसणें—अक्रि. गवरणें; पिकू लागणें (फळ); गाडणें.

'गारसण्या जांबाची रुचि उत्कृष्ट.' [गर]

गारसा—वि. (व.) गारोळा; बारा (डोळा इ०). 'त्याचे
डोळे गारसे आहेत.' [बार]

गारा—पु. १ गिलावा; विशळ; सरबरोत मिश्रण (गिलाव्या-
साठी केलेले पाणी, माती, गवत जुला, शेण इ० चे). २ (क.)
पातळ व बड अन्नाचें बरबट. [सं. गाड! हि. गारा=कुमार
कामाची मळलेली माती; का. गारे]

गारा—पु. (ना.) शिकारीच्या वेळीं जनावराकरितां हेला
बांधणें. [?]

गारा—पु. गाडा. —बदलापूर ९२.

गारा—पु. (संगीत) एक राग; यांत बड्ज, तीम म्बम,
कोमल गांधार, तीम गांधार, कोमल मन्बम, पंचम, तीम वेवत,
कोमल निषाद, तीम निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण—संपूर्ण,
बादी बड्ज व संवारी पंचम; वेळ सार्वकालिक; आरोहांत तीम
गांधार, तीम निषाद आणि अवरोहांत कोमल गांधार, कोमल
निषाद येतात.

गाराणें, गान्हाणें—न. १ कागळी; तक्रार; दुसऱ्याचा
अपराध सांगणें. (क्रि० सांगणें; करणें; गाणें; देणें). 'प्रवाच
प्रजातें अवसरिं। मज सांगती गाराणीं।'—अमुर घुरावे उत्था-
पिती। ते गान्हाणें हरिणीं देनी।'—एवस्व १.७९. २ प्रायेना;
विनंति; विनवणी (वेवाची, मूर्तीची). (क्रि० घालणें; करणें).
[सं. गहैणा; प्रा. गरहणा]

गाराफ, गारफ—न. (कु. गो.) कलमी जांब्याचें झाड.
[पोटु; ई. प्रापट] गारफेळी—वि. कलमी जांबे जावणारा.

गारीगडदळ—र—(तंत्रा.) खाचखपळा; खड्डा; उंच-
सखळ माग. 'जेसें जांचळे चांचरोन पडे। गारीं जाणि गडधरा।'—
रा ५.१.३७. [गार=जाच+गड=उंच माग]

गारुड—न. विषावरील उताराचा मंत्र. गारुड पहा. [ड.
गड]

गारुंडा, गारुंठा—डा—पु. अतिशय गारवा, गारठ (हवा,
पाणी इ० चा). [गार]

गारु(रो)डी—पु. १ सर्पमांत्रिक; सर्प बाळगून त्यावर
पोट मरणारा. 'हे जाणोनि ऐसी प्रौढी। जो दडिसवे विष फेडी।
तो घाबया श्रीहरी गारुडी। पातळा की।'—झा २.७२. २
जादुगार; नजरबंद करणारा. 'गारुडी नाही ऐसा एक। जो मारो
जाणें पूर्वबंद।'—शिष्ट ८१०. [सं. गरुड—गारुड]

गारुड—न. १ जादू; इंद्रजाल; नजरबंदी. २ कपट; लप-
डाव; पांचपेंच; छेकंपेजे; जाडूटोपा. [सं. गारुड]

गारो(न्हो)ळा—वि. १ मांजराच्या डोळ्याच्या रंगाचा
(डोळा); चारा. २ विडालाक्ष; घाऱ्या डोळ्यांचा. 'गारोळे
जामून टाफरे।'—दा ३.६.४२. [चार+डोळा?]

गार्जप—अभि. १ (गो.) कीर्ति पसरणे. २ मोठा नाद
होणे. [सं. गर्ज]

गार्टर—पु. मोजेबंद; पायमोऱ्याचा बंद; पायमोजा बांधा-
व्याची पट्टी. [इ.]

गार्डे, गार्दे—पु. रखवालदार; अरण्यरक्षक; शिपाई. [पो.
गार्ड; इ. गार्डे]

गार्डियन—पु. मालक; सांभाळणारा; संरक्षक (अज्ञान्याचा);
पालनकर्ता. 'आपल्या अज्ञान मुलांकरिता गार्डियन किंवा पालक
जेमण्याचा प्रत्येक बापाला हक्क आहे.'—वका २२७. [इ.]

गार्दी(गर्दी)—पु. कुलाबा जिल्ह्यातील महारांतील एक पोत
जात. —अमृ १४.

गान्यामिगोन्या—गाडेमिगोन्या पहा.

गार्हपत्य—पु. श्रौतकर्मातील एक प्रमुख अग्नि. पंचामी पहा.
[सं.]

गाल—पु. कपोल; तोंडाच्या दोन्ही बाजूंचे मांसल भाग.
'अरे त्याणें डान्ये गालावर मारलें तर उठवा पुढें करावा पण
बोळूं नये.' [सं. गल्ल] (वाप्र.) ० घडणें—(उद्धटपणाबद्दल) शिक्षा
करणे. ० निपटणें—गाल वसणें; खोल जाणें; तोंड चापट होणें
(डुलणें, उपवास यांनी). ० फुगणें—१ राग येणें. २ गर्वानें अंध
होणें. 'न तुजपुढेचि पराचे गर्वभरे गाल बा लबहि फुगती।'—
मोघल्य १.६३. ० फुगविणें—१ फुंगटणें; रागावणें. 'बससि कां
गाल फुगवून।' २ फुगणें; शेखी, वडाई मारणें. ० रंगविणें
किंवा गालांत बसविणें—बोवाडीत मारणें; गाल (मारण्यानें)
खाल करणें. गालांत बसणें—बोवाडीत मिळणें. गालावर
गाल चढणें—येणें—(चांगल्या खाण्यापिण्यामुळे) चेहरा गुब
गुबीत होणें. गालांत—गालीं—गालीं गालीं—गालावर
हंसणें—गालांतल्यागालांत हंसणें; मंदस्मित, स्मितहास्य करणे

म्ह. १ एका गालांत मारली तर दुसरा पुढें करावा—(ही लिस्ताची
शिक्षण आहे)—नामर्दीचे लक्षण. 'एका गालांत मारली असतां
दुसरा गाल पुढें करण्याचे आतां दिवस उरले नाहीत.'—टि १.
५१०. २ खातीचे गाल व न्हातीचे बाल. समाशब्द—० कल्ला—
३. गालांवरील मिठाचा गुच्छ; कल्ता. ० कुच्चा—कच्चा—पु. गाला-
वरील खळी. गालटें—नकव. (इ. गाल्ट) गाल (निदारी).
गालडी, गालोडी—झी. १ तोंडाच्या दोप-याजवळील गालाची
खळी. २ गाल फुगविण्यानें पडलेली खळी. ० गुच्चा—पु. गालास

वेतलेला चिमटा; गाल ओढणें. (कि. घेणें; वरणें; उपटणें).

० गुंडा—झी. गालांत लहान गांठी होऊन त्या फुगून होणारा
रोग; गालाचा रोग; गालफुगी. म्ह. ० वेद्याचीं पोरे गालांमुळे
मेलीं. ० गुंडा—पु. (कों.) चपराक; बोवाडीत मारणें. ० गोंजा-
रणी—झी. (गाल गोंजारणें, फुरवाळणें) रागावलेल्याचीं आर्सेवें,
शांतपन; मनभरणी. ० चिंढा—वि. गालफडें बसलेला; खप्पर.

० दोडी—झी. १ गालडी अर्थ २ पहा. २ माकडाच्या गालांतील
पिशवी (माकड यांत खाय मरून ठेवतें); गालफड. (कि. ०
मरणें; फुगविणें). ० पट्ट—न. (रागानें, निदारी) गाल; बोवाड.
० फट्ट—ड—न. १ गालाची (बांदरील) वाटी; गाल बसलेली
जागा. २ गालपट. ३ गाल फुगवून तोंडांत केलेली पोकळी;
गालाची आंतील जागा. 'बानराचें ठेवणें। गालफडां मरावें
चणे।'—भारकिर्किचा १३.१०६. [गल्ल+पट] ० फुगा—गी,
गालफें—पुली.न. गालशुंड पहा. ० बोटा—न. दष्टीची बाधा व

व्हावी म्हणून (मूल, नवरदेव, नवरी इ.च्या) गालावर काढल
किंवा कुंकू यांचा लावलेला टिकला. ० व्हाद्य—न. गालावर बोटें
ठेवून डमकप्रमाणें (झकरापुढें) आवाज करण्याचा प्रकार 'जिकडे
तिकडे 'शंभो हरहर' शब्दांचा व दक्षप्रजापतीचे गालवापांचा
घोष होत आहे.'—मंजुषोषा (आवृत्ति १०) ५. ० विंघा—पु.
गालफुग्या पहा. (कि. घेणें). —लाचा ढोपर—पु. पुढें आलें
गालाचे हाड. —चा ढोपर काढलेला—वि. काटकुळा; रोड;
मांस जाऊन हाडे राहिलेला.

गाल—न. (गा.) अंगरक्याचा गडा. [पोतुं.]

गालें—न. (गां.) पातळ पदार्थ मोजण्याचे ४ शेरी माप.
हे मातीचे असते.

गालमर—वि. (गो.) सैल.

गालन—न. १ वितळविणें. २ संधान; निस्सारण करणें,
(दारू) गालणें. ३ चाळणें; छानणें; गाळून काढणें. [सं.]

गाल(ली)व—वि. बरचड; जोरदार; शिरजोर. 'इंजबाब
टिपू गालव.'—ख ८.४४०७. 'रात्रीचे ठायीं विषप्रयोग करून
अखंड दंडायमान व्हावें ही शरम गालीव जाली.'—इम २९२.
[अर. गालिब]

गालंथां, गालमा—पु. (गो.) बारीक कोळंबी (मासा);
फुफट.

गालिचा—पु. १ लोंदरीची सतरंजी; चित्रविचित्र रंगीत
नक्षीचे ठंची आसन; चित्रवर्ण लणाविस. २ (नेवासे प्रांत)
लिफाफा; पाकीट (पत्राचे). [तु. फा. कालिचा] —क्याचा
बूट—पु. दंखणा; छानछोक पण कामाला निरुपयोगी माणूस;
छानछवेला; अलबेला माणूस गालिच्यावरचें फूल असे निरुपयोगी
त्याप्रमाणें; दिखाल, पेदी माणूस. [गालिचा+बूट=बुट्टी]

गालिप्रदान—न. १ शिबीगाल; निंदा. २ ती करण्याचा व्यापार. [सं.]

गाली—जी. शिबी; अपशब्द. [सं. गालि] ० गलोची—जी. मोठी शिबीगाल; निंदा. (कि० करणे). [गाली द्वि.]

गालीकुपास—पु. (क.) गालेकपास पहा.

गालुंडा—पु. (अलिबाग) मोडून झालेल्या माताच्या पेंढ्याची पेंढी, जुडी. [गळणे+उंडा ?]

गालो—पु. (क.) दालन. [गाला ?]

गालोरा—पु. गालगुचा. 'एक उगेच गालोरे चेती।' —अफला २६. [गाल]

गॉल्ल—न. (गो.) गर्द झाडी.

गां(गा)व—पुन. १ वस्तीचे ठिकाण; ग्राम; मौजा; खेडें. २ (व्यापक) नगर; शहर. ३ गांवांतील वस्ती; समाज. 'यंदा दंग्यामुळे कितीक गांव पळून गेले.' ४ आश्रय. ५ (दोन गांवांमधील अंतरावरून) चार कोस; योजन; चार ते नऊ मैल अंतर. 'मारीचते प्रभु शत गावे पुंखसमीरें उडवी'—मोरा १.१९९. हा शब्द कोंकण आणि देशांत पुर्तुगी व सामान्यपणे नपुंसकलिनी योजतात. समासांत-गांव-कुलकर्णी-चांमार-न्हावी-भट इ० याप्रमाणे बारा वस्त्यांच्या नांवापुर्वी गांव हा शब्द लागून सामासिक शब्द होतात व त्या शब्दावरून त्या त्या वस्तुवेदाराच्या एक वर्षाच्या कामगिरीवरील हक्काचा शोध होतो. [सं. ग्राम; प्रा. गाम; हिं. गु. गाम; सिं. गांव; फ्रेंचि. गांव; पोर्तुजि. गाळ] (वाप्र.) (त्या) गांवचा नसणें-दुसऱ्यावर कोठणें; टाळणें (काम); (त्या) कामाची आपला काही अर्धा-अर्धा संबंध नाही असें दर्शविणें. ० मारणें-लुटणें; खंडणी बसविणें. 'बौध करून गांव मारुं लागले'—पया १८८. गांवानांवाची हरकी देणें-सांगणें-(तुं कोटून आलास, तुझें नांव काय आहे सांग इ०) ज्याच्या अंगांत सूतसंचार झाला आहे अशा मनुष्यास (सुतास, किंवा झाडास) विचारतात. यावरून पाहुण्यास आपण कोटून आलांत इ० नम्रपणें विचारणें. गांवाला जाणें-१ जवळ नसणें. २ (ल.) निरुपयोगी असणें. जसें-'माझे हात काही गांवाला गेले नाहीत' (जवळच आहेत, वेळ आली तर तुका रखा मारतील). गांवीं नसणें-पूणें जमाव असणें; जमानी असणें; दरकार नसणें; चिक्कणतीत नसणें. सामाशब्द-० आकार-आकारणी-पुनी. गांवचा हिशेब; हिशेबाचा तफा. ० आखरी-क्रि. (व.) गांवाकगत-खेवटीं-लागून. गांवई-जी. सरकारी जुलूमामुळे आपले गांव सोडून दुसऱ्या गांवीं केलेली वस्ती; सरकारी हुकूमची अमान्यता; सरकारी अटींना प्रतिरोध (सान्यांत सुट, तहकूबी इ० मिळविण्यासाठी गांवचे सर्व लोक हा रूपाय अंमलांत आणतात). ० कंटक-वि. गांवाची पीडा;

ग.वाला त्रास देणारा. [सं. ग्राम+कंटक] ० कबुलात-जी. १ (कों.) बहिवाद्वार खोतातें गांवांतील जमीनीचा सारा मरण्यावावत दिलेली कबुली. २ गांवांतील गांवकऱ्यांनी बहीत किंवा पडित जमीन कोणती ठेवावी याबद्दल केलेला निश्चय, ठराव. ० कर-पु. १ गांवांतील वृत्तिवंत. -कोंकणी इतिहाससाहित्य लेख ४००. २ (राजा.) गांवच्या शुद्धांतील देवस्त्रीच्या मानपाना-संवघांतील एक अधिकारी. ३ सुतवाचा गाहीशी करणारा, देवस्त्री करणारा माणूस; वाडी. -क्रांमु १०२. ४ गांवचे लोक; रहिवासी; गांवांत बरदार घेतलात असणारा. 'गांवकर म्हणती हो पेटली आग।'—दावि ३५०. ५ (क. कों.) पाटीळ; खोत; पुढारी. ६ (रत्नागिरी) कुणवीवाड्याचा व्यवस्थापक; कुणवी. ० करी-पु. १ एखाद्या गांवांत ज्याचे बरदार आहे तो त्या गांवचा रहिवासी; गांवांत राहणारा. 'त्या गांवचे सर्व गांवकरी आज देवळाजवळ मिळाले होते.' २ घेतकरी. गांवकी-जी. १ गांवाच्या संघर्षाचा हत्येक अधिकार (अंमल इ०); गांवचा कारमार. २ गांवसमा; तीत झालेले ठराव. ३ गांवचा विचार; गांवकरी व पुढारी यांनी एकत्र जमून केलेला विचारविनिमय. ४ बतनदारांचा गांवासंघाचा परस्पर संघर्ष व त्यांचा समाईक अंतर्बाह्य व्यवहार. -गांगा १६७. [सं. ग्रामिक] गांव कुडाळ-वि. गांवकुवाळ; गांवांतील निंदक; टवाळ; लोकांची निंदा करणारा. ० कुठार-वि. १ गांवांतील लोकांवर संकट आणणारा (चहाडी, वाईट कर्म इ० करून); गांवमेघा; कुन्हाडीचा दांढा. २ गांवांतील सामान्य लोक. 'दिर्घीतील वाणी, वकाळ, वायका देखील गांवकुठार (हे) लक्ष्मरच्या लोकांस मारुं लागले.'—माव १६०. ० कुंप-कुस-कोस-नपु. १ गांवाच्या मोंवतालचा तट. २ (ल.) वळाचा (रंगात) कांठ (घांतरजोडा, खेला इ० चार रसमी, कळावतूचा). ० कुळकर्णी-पु. गांवचा बतनदार पिढीजात हिशेबनीस; याच्या उलट वंशकुळकर्णी (जिन्हा, प्रांत, यांचा कुळकर्णी). ० खर-न. गांवाची सीमा, हद्द; सीमाप्रवेश; परिकर. [गांव+आखर] ० खर्च-पु. (जमीनमहसुली) गांवचा (धार्मिक समारंभ, करमणूक इ० चा) खर्च; पंडित, गांसावी, फकीर इ० स इत्य, सिधासामुग्री इ० देतात त्याचा खर्च. ० खारतें-न. १ (पोलीस; कुळकर्णी) बगैरे गांवकामगार लोक. २ गांवचा हिशेब. ० खिडकी-जी. गांवकुसवाची दिंडी; हिच्या उलट गांव-वेस (दराबा). ० खुरास-क्रि. ग.वानवीक; जवळपास. ० गखा-क्रि. दर गांवास; प्रत्येक गांवाकडून-गणिक-पासून. 'गांवगमा चार रुपये करून द्यावे.' 'गांवगमा ताकीद करून सर्व लोक बोळावून आणा.' ० गरॉ-वि. (गो.) गावठी. ० गाळा-पु. गांवांतील सर्व प्रकारचे (तटे, प्रकरणे, बाबी इ०) कामकाज; गांवचा कारमार; गांवकी. (कि० हाकणें; चालविणें; संमालणें).

०गाय-झी. आळशी व गण्डि झी; नगरभवानी. ०गांवडे-
न. गांव; खेडी (व्यापक अर्थ). ०गिरी-वि. गांवांत उत्पन्न
झालेले, तयार केलेले; गांवराणी; गांवठी; याच्या उलट घाटी;
तरवटी; बंदरी इ०. ०गुंड-गुंडा-पु. १ गांवचा म्होरक्या. २
विद्वानांस आपल्या हुशारीने (वास्तविक विद्या नसता) कुंठित
करणारा गांवढळ. ३ जादुगारांची मात्रा चालू न देणारा पंचा-
क्षरी; गारुड्यास त्याच्याच विद्येने जिंकणारा. 'जेवी गारुडी-
याचें वेदक उदंड । क्षणें निवारीत गांवगुंड ।' - जै २४.९. ४
गांवांत रिक्त्या उठाठेवी करणारा; त्रासदायक माणूस; मवाली;
सोकावी; फुकट फौजदार; डंगबाज व्यक्ति; खेळ्या. ०गुंडकी-
झी. १ गांवगुंडाचा कारभार; गांवकी. २ (ल.) फसवेगिरी;
स्वाभी. ०गुंडांचा खेळ-पु. पंचाक्षरी किंवा जादुगार यांच्याशी
गांवगुंडांचा चढाओढीचा सामना; मुठीचा खेळ. ०गोहन-पु.
(व.) संवध गांवांतील गाई एकत्र असलेला कळप. ०गौर-झी.
संवध गांवांत भटकणारी झी; गांवभवानी. 'पोरीवाळीमुद्दां
हिनवून पुरेसं करतील कीं, या गांवगौरीला हें भिकेचें वाण कुणी
बाहिलें म्हणुन ?' - पुण्यप्रभाव ०घेणी-झी. दरवडा; हडा.
'समुद्राचें पाणी सातवा दिर्सी करील गांवघेणी ।' - माए ६९.
०चळण-णी, गांवचळनी-वि. गांवांत चालणारे (नाणे). ०चा
डोळा-पु. गांवचा वेसकर, महार, जागल्या. ०चा लोक-पु.
गांवांतील कोणी तरी; कोणास ठाऊक नसलेला; परका; अनोळखी.
०चावडी-झी. गांवांतील सरकारी कामकाजाची जागा; चौकी.
०जाण्या-वि. गांवदेवतेस बाहिलेले (मूल). ०जेवण-
जेवणावळ-भोजन-झीन. १ गांवांतील सर्व जातींना वात-
लेले जेवण. २ गांवांतील स्वजातीस दिलेली मेजवानी. म्ह० हें गांव-
जेवण नव्हे कीं घेतला बाळातांग्या चालला जेवायला (महत्वाच्या
गोष्टीची ब्रह्म करणारास उपरोधिकपणें म्हणतात). ०जोशी-
पु. गांवांतील वृत्तिवंत जोसपण करणारा. ०झाडा-पु. गांवां-
तील (शेत इ०) जमीनींचा कुळकर्ण्याने तयार केलेला वणनपर
तप्ता; कुळकर्णीद्वार. ०झोंड-पु. १ सर्व गांवापासून कर्ज काढून
नागविणारा. २ गांवांतील खट्याळ, खाष्ट माणूस; गांवास
त्रास देणारा माणूस. ०ठण-ठाण-न.झी. गांवांतील वस्तीची
जागा (अस्तित्वांत असलेली किंवा उजाड झालेली); आईपांडर.
[सं. ग्राम+स्थान=ग्र. गांव+ठाण] गांवठा-पु. १ गांवचा एक
वतनदार. म्ह० गांवचा गावठा गांवीं बळी. २ खेडवळ; गांवढळ
गांवठी-दू-वि. १ गांवचें; स्थानिक. गांवगिरी अर्थ १ पहा.
' बाजारी तुपापेक्षां गांवठी तूप नामी.' २ गांवढळ; खेडवळ. ३
(विशेषतः गांवठ) रानटी; खेडवळ (माणूस, चालरीत). गांवठी
वकीळ-पु. देशी भाषेत वकिलीची परीक्षा दिलेला माणूस.
इंग्रजी न जाणणारा किंवा वकिलीची मोठी परीक्षा न दिलेला

साधा मुखत्यार वकील. गांवडुकर-पु. डुकराची एक जात;
गांवांतच राहणारे डुकर; याच्या उलट रानडुकर. गांवडे-डे-पु.
अनाडीपण; अडाणीपणा. गांवढ (डा) ळ-गांवढ्या-वि. १ खेड-
वळ; मूख; रानवट; अडाणी, ' खंती करिती कर्माची । ते गांवडे
गा ।' - झा ३. १४५. २ खेड्यांत राहणारा; शेतकरी. ०ढळकर-पु.
(गो.) गांवढळ; खेडवळ; दू. गांवडे-न. लहान खेडें, गांव;
शेतकऱ्यांची वाडी; शेतवाडी; ' मला माझे गांवडेच बरे.' - इसाप-
नीति (छत्रे) [सं. ग्रामटिक प्रा. गामड] गांवडेकर-वि. खेडवळ;
गांवढ्या. ' तेथें कोणी गांवडेकर कुणवी बसला होता.' - नि १४९.
गांवडेकरी-पु. खेड्यांत राहणारा माणूस; गांवकरी. गांवडे
गांव-पुन. वाडी; पाडा; खेडें; निवळ शेतकरी राहतात ते गांव.
म्ह० गांवडे गांवांत गाढवी सवाशीण (गाढवी वडल गांवठी असा
पाठमेद) = लहान गांवांत क्षुद्र माणसासहि महत्त्व येतें. ०थळ-न.
गांवठण पहा. [सं. ग्राम+स्थल] ०था-वि. गांवढळ. -शर.
०दूर-री-झी. गांवाच्या लगतची जागा. ' आतांशीं वाघ रात्रीचा
गांवदरीस येत असतो.' ०देवता-देवी-झी. गांवची संरक्षक
देवता; ग्रामदेवता. [सं. ग्राम+देवता] ०घणें-न. गांवचीं गुरें.
-शर. [गांव+धन ?] गांवघें-न. १ वाडी; खेडें; गांवडे पहा.
२ दुसऱ्या खेड्यांतील कामकाज. ' मला गांवघें उपस्थित झालें.'
गांवघोंड-झी. १ गांवावर बसविलेली जबरदस्त खंणी.
२ (सामा.) गांवावर आलेले संकट, अस्ति. [गांव+घोंडा]
०निसंबत इनाम-न. निरनिराळ्या प्रासंगिक खर्चाकरितां
किंवा सरकारी खर्चाकरितां काढिलेल्या सार्वजनिक कर्जाच्या
फेडीकरितां गांवकऱ्यांनीं गहाण ठेवलेली जमीन. ०निसंबत
मिरास-झी. जिचा मालकीहक्क सर्व गांवकऱ्यांकडे मिळून
आहे अशी जमीन. ०नेमणूक-झी. गांवखर्चाकरितां तोडून
दिलेला पैका. ०पडोत-न. गांवांतील विन लागवडीची, पडीत
जमीन. ०पण- (गो.) ग्रामसमा; गांवकी. ' गांवपण मांडल्या
वायसं ।' - सिसं ८. १५७. ०पाणोठा-था-पु. गांवची नदी-
तळ्यावरील पाणी भरण्याची जागा. ०पाहणी-झी. गांवांतील
पीक किंवा शेतजमीन यांची पाटलांने केलेली पाहणी, मोजणी;
(सामा.) गांवाची सर्वदृष्टीने पाहणी. ०बंदी-वि. गांवांत
वस्ती करून असलेला (फिरस्ता नव्हे). ०बैळ-पु. (पोळ्याच्या
दिवशींचा) पाटलाचा बैल; हा सर्व बैलांच्या पुढें असतो; हा पाट-
लाचा एक मान आहे. ०महार-पु. (विगारी इ०च्या) गांवच्या
चाकरीवर असलेला वतनदार महार. ०मामा-पु. गांवांतील राहणा
माणूस; गांवकऱ्यांवर चरिताये चालविणारा व सर्वांशीं मिळूनमिस-
ळून असणारा माणूस (उपहासात्मक). ०मावशी-झी. गांवां-
तील कुंटीण; (सामा.) वयस्क व स्वैरिणी झी. ०मुकादमी-पुन.
गांवचे सारे श्रेष्ठ वतनदार. - गांगा ४५. ०मुकादमी-झी. वतनी

ग्रामव्यवस्था. ०मुनसफ-पु. शेतकऱ्यांचे १० रु. च्या आंतील दावे चालविण्यासाठी, शेतकी कायद्याप्रमाणे नेमलेला विनपगारी मुनसफ. -गांगा७२. ०मेळणी-झी. गांवांतील वेष्ट्या. ०म्हसून-न. गांवांतील स्मशान. ०रस्स-न. गांवांतील वागेरडे पाणी; लंडी नाला; लंडे ओहोळ. ' हा गा गावरसें भरले. पाणी पाठीं प्राय वेत आले. ' -झा १६.२५. ०रान-न. १ गांव व त्याच्या आस-पासचा प्रदेश, जमीन. २ गांवची व आसपासची लोकसंख्या. ०रान-नी-राणी-वि. स्थानिक; गांवठी; बरगुती; रानवट (भाजी, पदार्थ इ०); याच्या उलट शहरी, पेठी. ०वर्दळ-झी. गायरानाखेरीज गांवच्या दिमतीस असलेली इतर जमीन. ०वसाहत-वसात-झी. १ गांवची वसलेली स्थिति, वसती. २ गांवचा वसलेला भाग. ३ गांवची लोकसंख्या. ०वहीत-न. गांवची लागवडीखालची जमीन. ०वेस-झी. गांवाच्या तटाचा मोठा दरवाजा. ०वेसकर-पु. गांवाच्या वेष्टीवर पहारा करणारा पाळीचा महार; याच्याकडे गांवाचे निळडीचे काम करण्याचे असते. ०शाई-झी. खडबडीत चपटे मोर्ती. ०शीव-झीन. गांव किंवा गावे (यांना सामान्य संज्ञा); गांवगांव वगैरे माहिती. ' त्याची गांवशीव मला ठाऊक नाही. ' ०सई-झी. १ गांवच्या भुताखेतांना दरसाल बावयाची ओवाळणी, बळी (नारळ, कोंबडे इ०). २ एकूण एक गांववस्ती; गांवकरी; अखिल ग्रामस्थ. ३ मगत सगेल ते सात किंवा नऊ दिवस गांवांतील यच्चावत माणसांनी वाहेर जाऊन राहणे. -बदलापूर ३२०. ०समारोचना-झी. गांवजेवण पहा. ०सवाशीण-सवाष्ण-झी. १ (गोंवळ, मोहतूर इ० प्रसंगी) पाटील किंवा चौशुला यांच्या बायकोस म्हणतात. २ (ल.) गांवची वेष्ट्या. गांवळी-क्रि. गांवोगांव; सर्व गावांतून. ' जेवी निळद्वारायांची नासे निळी. तो मिळ्यामात उठवी बायकोली. ते देशी विस्तारें गांवळी. सांचा सारिखी. ' -झा ६२७. गांवाची खरवड-झी. गांवास त्रास देणारा, द्राव माणूस. गांवा-देशानें ओंवाळलेला-वि. द्राव, वाईट म्हणून गावानें दूर केलेला; कुप्रसिद्ध; गांवाची खरवड (ओवाळणें पहा). गांवाबाहेरचा, गांवाभायळा-वि. महार; परवारी. (कु.) गांवाभायळा. गावार-न. गांवजेवण. गांवीक-वि. (राजा.) सार्वजनिक; गांवचे (शेत, पाणी, खर्च, पडी, कचा). गावुंडगो-वि. (गो.) गांवांत राहणारा.

गांवगाई-झी. नगरमबानी; मठकमबानी. स्वैरिणी झी.

गावट(ठ)विणें-उक्रि. १ समावेश करणे; अंतर्भूत करणे होणे. २ वरणे; पकडणे. [गावणे]

गावडमोट-झी. (माण.) पाटलास बावयाची मोठ (कण-सांची). [का. गौडा=पाटील+मोट]

गावडा-पु. १ मीठ, कात तयार करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति. यांची वस्ती कोंकण व गोंवे प्रांती आहे. [सं. ग्राम=गांव? का. गौडा?] २ एक छद्मक गांवकामदार; वन-गरांतील एक मुख्य अधिकारी. [सं. गौ? गांव? का. गौडा] ३ (गो.) गोव्यांतील एक कुणबी जात. सारस्वतांनी हे गौड देशाहून आणले असे समजतात. हे जमद्वयमक्षण करीत नाहीत. [सं. गौड? का. गौडा=पाटील]

गावडी, गावडे गाभाडे-झीन. १ गाय (खडिवाळपणे किंवा कुतिसतअर्थी). २ (खा.) गाय (सामान्यपणे). ' गावडी गुमी ग्येळती ती बी मेठली. ' [गो-गांव+डी प्रत्यय]

गावडेगजाल-झी. (कु.) अर्थशून्य बडबड. [गावडा+जाल?]

गावणें-अक्रि. १ सांपणें; जाळणें (हरवलेली वस्तु); २ मिळणें; प्राप्त होणें (इच्छित वस्तु, हेतु). ३ मेठणें; गंठ पडणें; मिळणें; मेठविणें (सरळ व व्युत्क्रमानें प्रयोग). ' तो मला वाटेनें गावला. ' 'मी मुला ठावां गावेन. ' ४ पकडला जाणें; हातांत सांपणें; हातीं लागणें; कक्षांत येणें. [सं. प्रहू=वेणें]

गावणें-अक्रि. १ (व.) गाणें म्हणणें; गाणें. २ (कों.) सदासर्वदा म्हणणें; जपमाला घेणें; घोष घेणें (काही एक कर्तव्य-गोष्टीसंबंधी); काशीस जावें काशीस जावें असें दोन वर्षे गांवत होता. [सं. गै; प्रा. गाव; हि. गावगा=गाणें.]

गावडी-वि. जडाणी; (हि.) मूढ; टोणपा; व. [सं. गो; हि. गा=मूढ]

गावदान-न. (कु.) (नाविक) जैन्हेत्येकडील वारा. गांवाकडे येणारा वारा.

गावळी-झी. (काव्य)-गाय (खडिवाळपणे गाय, माउली-प्रमाणें) गावडी पहा.

गावळें-न. उपटलेल्या हरमन्याच्या डाळयांची खडान जुडी, पेढी; याची बाळस्यावर गंजी करतात, तिला उठवें म्हणतात.

गांवस-पु. (गो.) सत्रियांची एक जात.

गावा-पु. (कों.) पुन्हां पुन्हां बोळून दाखविलेली इच्छा, च्यास; एकाच गोष्टीची जपमाला; अग्रहास; घोष. ' वर बांधीन बांधीन म्हणून चार वर्षांनी गावा लागला. ' (क्रि० गाणें; लागणें; (संपला असल्यास) मोठणें; सरणें; संपणें; जाटोपणें). [गावणें; सं. गै; प्रा. गाव]

गावा-ची-पुकी. (कारागिरी) वातुची तार ओढण्याचे हत्यार, विमटा. [गावणें=सांपणें, पकडणें]

गांवाई-झी. गुंतागुंत; चोंटाळा. ' एष उपदेशामाजि गांवाई. ' -झा ३.२१. [गावणें]

गावार—न. मुख, अजाण. गव्हार पहा. 'परि दर्पणाचनि गावारे। एकचि करनि दूसरे। मुख पांति गावारे।'—राज्ञा १५. २४३.

गावरी—जी. (नाविक) परमाण्याच्या वर डोलकाठीच्या कळशीजवळचे (बहुधा मोठ्या गळवतास लावण्याचे) शीड.

गाशा—पु. खोगिराचे आच्छादन किंवा विजायत; वरील अंगास सकलातीचे किंवा वनातीचे निरनिराळ्या रंगाचे तुकडे व आतील अंगास खारवे असे शिवून केलेले बुहेरी वस्त्र; पातळ गादी. [अर. बाशिमा] (बाप्र.) •गुंडाळणें—१ जाण्यासाठी आवरा-आवर करणे; आपले सामानसुमान गुंडाळून चालते होणे. 'पुण्यांतले लोक चांगले व्यवहारज्ञ आहेत, ते आपल्या हातीं लागणार नाहीत अशी खात्री होतांच स्वामींनीं तेथून आपला गाशा गुंडाळला.'—नि. २ पळून जाणे; ३ मरणे. •टाकणें—अंथकण पसरणे (स्वार खोगिरावरचा गाशा निजावयास घेतात त्यावरून). 'इकडे स्वारांनींही आपापल्या माकरी खाऊन ते आतां गाशा टाकून विभ्रंति घेत उषव्या पटांगणांत पडले होते.'—स्वप ९५.

गास—पु. (व.) १ कस (?); २ (ना.) खाटेचे गात, वाजुचीं कांडे. [हि. गांसी=वाणाचे टोंक]

गांसडी—जी. गहा; गंठडी पहा.

गासलापूर करणे—सकि. (काही तरी चोरून, उपटून) पळून जाणे. 'सरकारचे वरणे घेतांच त्याने गासलापूर केले.'

गाहा(ह)ण—न. तारण; कर्ज देताना ते सगवेळ किंवा नाही यासाठी दिवासास जो माल (दागिना, जमीन) व्यावसायाचा तो. २ (कायदा) कर्ज फेडले जाईल किंवा दिलेले वचन पुरे होईल अशा-करितां माल तारण देणे. (इं.) प्लेज. 'कर्जाने घेतलेली रक्कम फेडण्यासाठी किंवा इतर आर्थिक जबाबदारी पार पाडण्यासाठी तारण म्हणून जेव्हां स्थावर मालकतीवरील एखादा मालकी किंवा इतर हक्कसंबंध (इंटेरेस्ट) मालक दुसऱ्या इसमाला तबदील करून देतो तेव्हा त्या व्यवहारास गहाण अशी संज्ञा आहे.'—वका २९. [हि. गहना; तुल.सं. ग्रहण ?] म्ह० सोने गहाण त्याला मामा जामीन कशास ? सामाशब्द—•अत—चिह्नी—पत्त—रोखा—नवीनपु. १ ज्या पत्राने गहाण टाकलेल्या मालकतीचा कबजा सावकाराला देण्यांत येतो ते. —वका ४. २ विद्यमान किंवा पुढील कर्जाबद्दल एक मनुष्य स्वतःचे मालकतीवर दुसऱ्यास काही हक्क उत्पन्न करून देतो असा लेख. —जनरलस्टॅप्चा कायदा; ऋणको व घनको या दोघांमध्ये झालेला, पैसे व लावदल गहाण पावल्याचे कडुलीचा, लेख. •दार—वि. तात्पुरते गहाण धारण करणारा; ज्याकडे गहाण आहे तो (इसम). •पाहण—गाहाण पहा. [गाहाण द्वि.] •लाहण—न. १ ज्यांत कर्जाक रक्कम व्याजासह गहाण मालाच्या किमती-पेक्षां जास्ती होते अशी गहाणाची मानगळ, गहाण सोडून देऊन

मिटविणे. (कि०करणे). २ विशेषण किंवा क्रिवि. प्रमाणेहि संप-योग होतो. •वट—क्रिवि. गहाणांत; गहाणासारखी. —वि. गहाण ठेवलेली (वस्तु) [गहाण+वट प्रत्यय] —णाचा व्यापार—रोजगार—पु. गहाणावर पैसे कर्जाक देण्याचा धंदा; सावकारी.

गाहा(ह)ळ—वि. १ नष्ट; हरवलेला; गैरविल्हे लागलेला; गमावलेला; चुकलेली (वस्तु, प्राणी). २ गफलती; गोंबळी अव्यवस्थित; विसराळ (मनुष्य, काम). [सं. गाहू=लपणे] गाहा(ह)ळणें—सकि. हरवणे; गमावणे; गैरविल्हेस लागणे. —अकि. चुकणे; आठ मार्गास लागणे. 'तो आपण यथा गाहा-ळला।'—गोता १.१४२६. [गाहाळ]

गाही—जी. चिमटा; गावी पहा.

गाही-दार—गवाही-ग्वाही-दार पहा. 'गाही दिवली घेदाने।'—देप ८३.

गाळ—पु. १ गदळ; मळ; घाण; केरकचरा. २ चिखल; रेंदा; रबडी. ३ एखाद्या पदार्थातून गाळून किंवा निवडून चांगला अंश काढून घेतल्यावर राहिलेला अवशिष्ट भाग; वगळ. 'चांगली बांगीं होती तीं संपलीं आतां गाळ राहिला आहे.' ४ सांका; तळाशी राहिलेला भाग, अंश. [सं. गळ=गळणे] •वट किंवा गाळवी—वि. रेंदा, दळदळ, चिखल असलेली किंवा नदीचा गाळ वाहून जमलेली (जमीन); ही नदीच्या तीरावर असल्याने पुराच्या वेळीं गाळ येऊन तो तीत सांचतो त्यामुळे हीत उत्तम पीक येतें. •वैड—न. गाळवट जमीन. •साळ—पु. रेंदा; चिखल; कचरा. [गाळ द्वि.]

गाळ—जी. (गो.) पठार; मोठे मैदान.

गाळ-गाळी—जी. शिवी; गाली पहा. (कि० देणे). 'ऐसिजां देतां गाली।'—शिष्ट ८७२. [सं. गालि] •शिवी—जी. निवा; शिब्या; शिवीगाळ. (कि० देणे). गाळी(ळि)प्रदान—न. शिब्या; गालिप्रदान. 'समर्थ समर्थांसी (श्रीरामास) गालिप्रदाने सम-पिती।'—सप्र ३.७. गाळीखोर—गाळधारा—वि. शिबराळ; शिब्या देणारा.

गाळंकार, गुळंकार—पु. (गो.) दुखण्यामुळे जालेली स्थिति; गाळण. [गळणे]

गाळकें—न. (कु.) टिपकागद. [गळणे]

गाळण—न. १ गाळण्याची वस्तु. २ (ल.) बकबा; झानि; दुर्दशा; गळतावस्था (दुखणे; दगदगीचे काम यांमुळे जालेली). ३ मांबावलेली स्थिति; घाबरेपण; त्रेधा. ४ अस्ताव्यस्तपणा; अव्यवस्था; नास (गैरीपणामुळे कामाची किंवा पदार्थाची). ५ दुच्छता; तिरस्कार; अन्धेर; अनावर. 'मी गोष्ट सांगतो हिची तुम्ही गाळण करूं नका.' ६ गाळणी; (इं.) फिल्टर. [गळणे] •उडणें—घाबरुंढी होणे; धैर्य नाहीसे होणे; गर्भगळित होणे.

०होणें—भीतीने गांगरून जाणें. गालणा—झी. (क.) भीतीने उडावेळी त्रेधा; गोंधळ; पळ काढण्यासारखी स्थिति; गालण उरणें. 'बाघ पाहिला, माझी गालणा झाली.' (इसापनीतीत (भाषांतरित) असे वनविलेले शब्द येतात).

गालणावळ—झी. गालणेचाळणेची मजुरी. [गालणे]

गालणी—झी. १ चाळणें; गालणें; शोधणें. २ स्वच्छ करणें; गाल काढणें; साफ करणें (विहीर, तळें). ३ (सोनारी) (कु. गो.) मूस. ४ नरसालें; गळणी. पातळ पदार्थातील केरकचरा काढून टाकण्याकरितां वापरावयाचें वस्तू किंवा छिद्रयुक्त पात्र. (इं.) फनेल. —कि. गालणें पहा.

गालणें—उकि. १ वळांतून किंवा छिद्रयुक्त पात्रांतून ओतून चाळणें; स्वच्छ करणें. २ रद्द करणें; बाळूस टाकणें; परतविणें; घालविणें; वाटेस लावणें. ३ टाळणें (अधु, केंस, पिसें). ४ घालणें (अंडी). ५ बर्जेणें; वगळणें; टाकणें (माणूस, वस्तु, गोष्ट). 'सगळा गांव बोलावला पण चार घरे गाललीं.' ६ झुडू करणें; चकचकीत करणें (धातूचे जिभस विस्फोटांत घालून). ७ यंत्रांत दाबून पिलून काढणें; तेल, अर्क काढणें (गळिताचें घालून, वीं यांचें). ८ (अवसान हातपाय इ० शब्दास जोडून) धीर सोडणें; कच खाणें; खणणें. ९ रस करणें; वितळविणें; पातळ करणें. १० स्वच्छ करणें; मळ, गाल काढणें (विहीर, तळें, घरण यांतील). 'प्राच्य प्रीतिद झालें झुडूवाला गालिलें जसें आच्य.' —मोसमा ७.३. [सं. गळ्-गालण]

गालणें, गालाणें—न. चाळणी; गालणी.

गाला—पु. १ मळ; गाल; रेंदा; गालण्यानंतर राहिलेला साका. २ नदीला पूर येऊन गेल्यानंतर कांठवरील झाडांस अडकून पडलेला पातेरा, केरकचरा; विसाल; मळी. ३ स्वच्छ पिललेला कापूस. [गालणें]

गाला—पु. १ खण; दोन वहाळांतील जागा. २ चौकट इ० च्या गर्भाचें प्रमाण. 'या चौकटीचा गाला दोन गज आहे.' ३ इसरातीच्या दोन मितीमधील माग; खोली. 'कडेचा गाला माग्यानें घेतला आहे.'

गालाँ—पु. (गो.) एक प्रकारचें रेशमी पातळ; (देवड) वधूची रेशमी साडी; वधूवस्त्र. —बदलापूर ४८२.

गालागाल—झी. १ वर्जन; वगळणें; टाकणें. २ नाकडुली; नकार. ३ (क.) बेंचणें; निवडणें. [गालणें द्वि.]

गालीत—न. गालण्याचें वस्तू.

गालीव—वि. १ गाललेलें; घाललेलें; बेंचलेलें; स्वच्छ केलेलें. २ निवडक; निवडून घेतलेलें. ३ (क.) उत्कृष्ट; चांगलें. ४ (क.) पक्का; बिल्दर; अट्टल; लघाड (कुच्चा, सट, वेडा) (निवार्य) [गालणें] ०मूर्ती किंवा वस्तु—वि. सर्व दुरोण एवढी असलेला (माणूस); अडल सोदा.

गालेकंपास—पु. (कों.) (सुतारी) गळ्याचें आंतून व बाहेरून माप घेण्याचा कंपास; केंपार. (इं.) कॅलिपर. गाली-कंपास पहा.

गालेखेरें—नमव. गोटपा उडविणें व झेलणें (लहान मुळांचा एक खेळ).

गालोटी—झी. (व.) गालवंड जमीन.

गिगगी—झी. (क.) लहान दुवेळकें; मेढ.

गिचका, गिचगिचीत—वि. मळ आणि चिकट; चिक-चिकीत; मोकळा नव्हे असा (शिजविलेला भात). [ज्व. गिच; का. गिज]

गिचगिदा—पु. एकत्र कालविलेला, सरसरीत, खाण्याचा पदार्थ; काला; बोडण. [का. गिज, गिजति]

गिचमिट—झी. १ किजविड लिहिलेलीं अक्षरें, चिन्नें आंफे, आकृति, गोष्ट; अव्यवस्थित लिखाण; खरडणें; कुत्र्या-मांजराचे पाय. २ खरडलेला, चितार कागदाचा तुकडा. —वि. १ ओरबाडलेलें; ओरखडलेलें; चिडविड लिहिलेलें ओवड-धोवड केलेलें (लिखाण; काम). २ गोंधळाचें; मरमसाट; मरकटलेलें (माणूस). [का. गीजु=खरडणें, ओरखडा]

गिचाड—न. १ गर्द झाडी; दाट अरण्य. २ वनता; दाटी (अरण्य, झाडी इ० ची). गचाड पहा.

गिचव—किवि. गच्च; दाट; गर्द; खेदून; गर्दीनें (कि० होणें; मरणें; घालणें; लावणें; लागणें). गच्च पहा. ०दाटी—झी. निविडदाटी; गर्द; चेप; गर्दी.

गिचची—झी. (मोंब्याचा खेळ) मोंब्याच्या डावांत एक मोंबरा दुसऱ्या फित्या मोंब्यावर आपटून तो तसाच फितर ठेवणें. गुच्चा पहा. [का.]

गिजगिजीत, गिचगिचीत—वि. गिचका; मळ; चिक-चिकीत (भात, माकर, केळें; जपुर्नें शिजलेलें-भाजलेलें जल, पिकलेलें फळ). गिचका पहा.

गिजगोळा—वि. (क.) लडा; डिवका; गिचका पहा. 'गिजगोळा भात केलास तर ताटास शिवणार देखील नाही.' [का. गिज+म. गोळा]

गिजविजलें—न. कांचेच्या व सोन्याच्या मण्यांची माल; गळसरी.

गिजविड, गिजमिड—गिचमिट पहा.

गिजरा—वि. (व.) घारा. 'त्याचे डोळे गिजरे आहेत.'

गिट—वि. (क.) दुहेरी सुताची वीण असलेलें; मक्कम (लुगडें, कापड). [का.]

गिटकडी—कारी—झी. (हिं.) (संगीत) गळपांतील कंप; कोणताहि स्वर वाजवीत असता त्याच्या मागच्या व

पुढल्या चार स्वरांस मटका देऊन उत्पन्न केलेला मिश्र स्वर. [का. गिट=अनुकारी आवाज ?]

गिटकळी, गिटंगळी—गटकळी, गटंगळी पहा.

गिट्टी—झी. (ना.) दगडाची खडी.

गिटगाप—न. सातारा जिल्ह्यांत होणारे खरीपांतील जोंधळ्याचे हलकें पीक; या जोधळ्याचे कणीस मोठे असते. —कृषि २६६.

गिटगिट्टी—झी. (सोनारी) करणीसारखे एक हुत्थार; याने मांड्याच्या किनारीवर तोड्याच्या आकाराची गोळाई मारतात.

गिटगिट्टि(आ)या—पु. (महातु.) बाबविशेष. ' सुपरिवारे वय बाबेंत्रे राय गिटगिट्टिया गौमुखे मेटी । '—धवळे, उत्तरार्ध ४७. गिटगिट्टि पहा. [ध्व. गिट्]

गिटंगी—झी. (प्रा.) दारूचे दुकान.

गिटगें—न. (गो.) ससाणा.

गिटगिट्ट—किवि. उवराच्या आवाजाप्रमाणे (शब्द, आवाज करणे). [ध्व.]

गिटगिट्टणें—अकि. खरडणें; ओरखडणें; रेखाटणें. [का. गीबु. गिचविड]

गिटगिट्टि—झी. एक वाद्य. ' हुंहुमि गिटगिट्टिया मेरी । '—कुसुरा १७.६९. ' मुखवाते सनया रसाळ । गर्जेती डोल गिटगिट्टी । '—इ २२.२७. [ध्व.]

गिटगिट्टीत—वि. गिचमिड; खरडलेले; चिरखोड्या ओळले.

गिटगिट्ट्या—वि. एक जात. डाकुता, दाकोता पहा. [गिट-विड]

गिटमंग्या—पु. (वे.) एक प्रकारचा झाडावरील खेळ. [का. गिट्टा-झाड+मंग्या=माकड]

गिट्टी—झी. १ तीर्थ ठेवण्याचे, खाली रेंद पोटाचे व ल्हान गळ्याचे व अरुंद, चवुसारेखे माथे. २ सतेले; यूरोपीयन लोक हात पुण्याच्या सतेल्यासारख्या मांड्यास म्हणतात. ३ (तंजा.) झारी. [का.]

गिट्टु—झा—वि. १ टेंगणा; कुडा. २ टेंगणा व जाड; थप-फट व बळकट. [का.] गिट्टुवाचलें—वि. (गो.) टेंपू. [गिट्टा+वाहुली]

गिणगिण—णां—किवि. १ गुणगुणत; गात; आवाज करीत. २ नाकांतील आवाजाने; गोंगावत. [ध्व.] गिणगिण—झी. १ नाकांत बोलणे. २ गुणगुण; गाण्याचा, वाजण्याचा आवाज. ३ गुणगुण; रडं रडं मागणे. [ध्व.] गिणगिणणे—अकि. १ नाकांत बोलणे; गेंगाणा, नाकांतील असणे (शब्द,

आवाज, याचा कर्ता आवाज, बोलणे, बोलणारा, किंवा नाक असतो). २ गुणगुणणे; गाणे; गोंगावणे (चिलट, हुंघुरटे). (खोक्यांत अथवा कानांत) गिणगिणणे—अकर्तृककि. एखाद्या ठिकाणी गुणगुण असा आवाज होणे. गिणगिणा—गिण-गिणीत—वि. १ साजुनासिक; नाकांतील (उच्चार). २ अस्पष्ट; गुळमुळीत. ३ गात; गुणगुणत (डांस). गिणगिणाट—पु. (गिणगिणचा अतिशय) १ गुणगुणाट; गोंगाट; सर्वांचा मिळून मोठा आवाज (माथा, मच्छर, हुंघा यांचा). २ खणखणाट; धण-धणाट; मोठा गोंगाट. ३ लांबचा व अस्पष्ट गोंगाट (विद्यार्थी किंवा लोकसमूह यांचा); ४ गिह्या; त्रासदायक बडबड; कलक-लाट. ५ लोकांची गुणगुण, कुरकुर. गिणगिण्या—वि. गेंगणा; नाकांत बोलणारा. [ध्व.]

गिणमिणचें, गणमणचें—अकि. (गों.) सांगितलेले ऐकणे; दाद घेणे.

गिण्णाटें—न. (गो.) पायलीचा ३२ वा भाग; अर्धे चिपटे; कोळवे.

गितस(सा)ई—झी. एक लहान व सरळ वाढणारे झुडप.

गितु—तु—न. गाणे; गीत. [सं. गीत]

गिद(दा)चा—पु. बराच्या घाब्यावर पसरण्याची (विटांच्या मध्येतील) माती, चुरा; विटकरांची पूड.

गिदाडा—पु. (ना. व.) केरकचरा; धाण. —वि. बाजेरडा. [गिदावा]

गिदार—न. (गो.) शिंप्याचे अंगुस्तान. [पोतुं; इ. गार्डे]

गिदी—झी. (गो.) बराई; नफ्याचा भाग; हिस्सेरशी.

गिध, गिध(धा)ड, गिधाडा—नपु. एक घृत मांस खाणारा मोठा पक्षी; गडबडायले. [सं. गृध्र; प्रा. गिध्दो; प. गिध्दो; गु. हिं. गीध; वं. गिधर]

गिधण—न. एक औषधी वनस्पती.

गिधाऊ—पु. (खा.) डोळ्यांतील पु, चिपटे इ०.

गिधाडीमशीन—न. (छाप.) एक छापण्याचे यंत्र; कोले-वियन हॅडप्रेसला प्रतिशब्द. —मुद्रण ६०.

गिंध्यान—झी. १ (व.) गांधीलमाशी. २ एक औषधी वनस्पती.

गिनी—झी. १ पूर्वी इंग्लंडांत चालणारे एक सोन्याचे नाणे. आतां हे चलनी नाणे नवून फक्त हिशेबी आहे. याची किंमत २१ शिलिंग ठरलेली आहे. २ पोंडाच्या नाण्यास (चुकीने) म्हणतात. ३ (गिह्नी)—झी. निकलचे, हिंदुस्थानांत चालणारे एक आणा किंमतीचे नाणे. [पोतुं. गिने. आफ्रिकेतील गिनी प्रदेशा-वरून नांव]

गिनी—न. एक प्रकारचे विलायती गवत; चारा. [गिनी देश]

गिर्बा—पु. (क.) खरवस; चीक (दुधाचा). [का. गिण्ण]
गिर्बत—झी. (व.) निवा; चहाडी. ' याची गिर्बत त्याच्या
पार्शी अशी संवय त्याला आहे. ' [अर. बीबत]

गिम्—न. अळवाची एक जात. —कृषि ६४५.

गिम्बस—झी. १ उन्हाळ्यांत पाठ-मोटयांच्या पाण्याने
तयार केलेले (नाचणी, भात यांचे) घेत. २ अशा तऱ्हेचे पीक,
धान्य. [सं. ग्रीष्म; प्रा. गिम्ह; हि. गीम. गीम+बस]

गिम्(म्ह)घा—पु. गिम्बस अथ २ पहा.

गिमावणे—अकि. (राजा. कु.) उन्हाळ्यांतील त्रासाने
(चारा पाणी यांचा अभावाने) मळल होणे, झुकणे, रोडावणे
(पडणे); उन्हाळा बावणे. [सं. ग्रीष्म]

गिमाळा—पु. उन्हाळा. ' आपदेचा मोडवा मंगला ।
आला आनंदु गिमाळा । ' —स्त्रिपु २.५२.४८. गीम पहा. [ग्रीष्म+
काल]

गिर-कन-कर-दिनी-दिशी—किवि. गरगां; गरगर.
(भोंवरा इ० वाटोळे फिरणे). [अ.]

गिरका—पु. १ कापसांतील सरक्या काढण्याचे यंत्र, जीन.
२ फेरी; चक्र; गिरकांडा; गरका पहा.

गिरकांडा—झी, गिरकंडा-पुकी. १ गरका; चक्र;
भोंवरी; वेडा; फेरा; वळसा. २ फेरी; चक्र. (कि० देणे; मारणे;
घेणे; घालणे), ३ भोवडा; वाटोळा रस्ता; घेर. (कि० खाणे;
घेणे; घालणे (उलट) कि० बसणे; पडणे). ४ एखाद्या स्थळी
जाऊन येणे; झेलपाडा; खेप. ५ (क.) द्राविडी प्राणायाम;
चरपटपंजरी. ६ (क.) गोंधळ; बोंदाळा; गळफाटा; बोल; फेरा.
(कि० पडणे).

गिरकी—झी. १ गिरकांडा अथ १।२ पहा. (कि० मारणे;
देणे; खाणे; घेणे). २ भोवड; घेरी. (कि० घेणे). ३
(गाण्यांतील) कंप; तान (कि० घेणे). गिरकें—न. १ घेरी,
झुरे, अपस्मार, फेकने यांचा झटका. (कि० घेणे). २ गिर-
गिरे पहा. गिरगिडा—पु. १ माणसांचा गराडा; गिरकांडा,
गरका पहा. २ (क.) मिसळ; मिसळ; खिचडी; काळा (अनेक
भिन्न सदृश वस्तूंचा). गिरगिर-रां—किवि. समोवार; भोंव-
ताळी; गरगर (फिरणे, भोवडणे इ०). [अ.] गिरगिरणे—
अकि. १ समोवार फिरणे; वाटोळे भोंवडणे. २ चक्र, भोंवळ
घेणे; फिरणे (डोकें). गिरगिरमाथा—पु. एकमेकांचे हात
बळून वाटोळे फिरण्याचा मुळाचा एक खेळ. गिरगिरी—झी.
मुर्च्छा; भोवड. (कि० घेणे). ' तथा संधी ह्याणी नर धर त्याने
गिरगिरी । ' —बामन विराट ७.१६९. गिरगिरे—गिरी—नकी.
१ खेळणे; कांफळी फिरविते. २ हवेने फिरणारे कागदी गिरगिरे.
गिरगिरे—न. (गो.) एका खांब्यावर एक ल्हान लोखंडी कांब

गरगर फिरवून खेळण्याचा जुगार. गिरगोट—पु. (ना.) उडता
पतंग खाली पाडण्याकरिता ल्हान दगडाचा दोरा बांधून केलेले
एक साधन. गिरटी—झी. १ घिरटी; प्रदक्षिणा; वळसा; फेरी.
(कि० घालणे). २ फेरी; गिरकी; भोंवरी. ३ (क.) (अ.)
प्रयोग) घिरट्या; घेरसारा; जा ये; फेरे. गिरवणी—झी.
अक्षरवळवणी; घोटणी. [गिरविणे]

गिरगटण—न. (व.) दाट सारवणे; चेवामेदा होऊन झालेले
सारवण; गिरगटणे. ' देवीचे फोड इतके दाट झाले आहेत की
अंगाचे सारे गिरगटणच झाले आहे. ' [गरगट]

गिरगटणे—अकि. (प्रा.) फासणे; सारवणे (मांडी, जमीन).
गरगटणे पहा.

गिरगदार—री—गिरवदार—री पहा.

गिरगिटाविणे—अकि. गिरविणे पहा.

गिरचटणे—अकि. (प्रा.) जमीन, मांडी खसखसा घासणे;
गिरगटणे.

गिरह, गिरप—पु. (गो.) मगज; गर.

गिरण—णी—झी. कापसाचे सुत काढण्याचा, गडे बांधण्याचा,
दळण दळण्याचा इ० कारखाना; सामान्यतः यंत्रांनी चालणारा
कारखाना.

गिरणूळ—पुकी. ज्याच्यामुळे खरून बरी होते असे एक
वनस्पतीचे मूळ.

गिरदनी—झी. (गो.) उशी; गिरदी पहा.

गिरदा—पु. १ हुकण्याच्या खालचा ल्हान गालिचा, पैठक.
२ गिर्दी; उशी. ३ घेरा; गराडा. [का. गिर्दा]

गिरदी—झी. १ ल्हान वाटोळी उशी. २ (क.) टेंगणी
ठुसकी, गुणगुणीत झी. [का. गिर्दा=वर्तुळ]

गिरपथा—पु. घोळ्याच्या शिरा आंखडणारा एक वायुरोग;
वात. —अथप २.१८२.

गिर(रि)फतार—दार—वि. १ अडकलेला; कैदी; बंद; बंदी.
२ निमम. ' तोंपर्यंत याच मजसूर्यात गिरिफतार आहो. ' —रा १.
१७. ३ विवेचनामम; चिंतातुर; ४ हैराण. ' वाटेने परजेच्या-
मुळे फार गिरफतार जहाले. ' —पया ४२८. [का. गिरिफतार]
०री—झी. १ कैद; बंदी; बंधन. २ विवेचना; चिंता. ' अन्धासा-
रखे आहेत ते गिरफ्तारीत मग्न असतात. ' —ख १.३९. [का.
गिरिफ्तारी]

गिरबा(वि)डणे—अकि. माखले जाणे; लडवडणे; बरबडणे;
—अकि. (व.) माखणे; सारविणे; पोतणे (निखळाने) ' जेस
वायुळीचे खोड । गिरबडनि जाती सरड । ' —हा १३.५६१.

गिरबडा—पु. (व.) सारवण.

गिरबाँ—पु. (गो.) सामता.

गिरिजली—वि. (गो.) बुजी; ठेंग (मुलगी).

गिरमी—जी. (राजा.) पोफळीच्या किंवा सुपारीच्या झाडाच्या गाभ्यांतून निघणारे विणूट, तुरा, कणिस. [सं. गर्म]

गिरमाळ—वि. उंच; नापीक; माळरानाचा; पठाराचा (प्रदेश). [गिरि+माळा]

गिरमीट—न. एक प्रकारचा सामता; भोंक पाठण्याचे एक हत्यार. [इं. गिम्बेट]

गिरव, गिरो—न. गहाण. [फा.]

गिरविणे—उक्ति. १ बळविणे; किस्त्यांतील अक्षरांच्या बळगावकून (छाईत न बुडवितां) लेखणी फिरविणे. २ (किस्ता) (ळ.) सारखे वागणे; बरहुकूम करणे. [गिर]

गिरा—पु. १ ग्रह. गिन्हा पहा. २ सुतावळ. [सं. ग्रह]

गिरा—पु. १ दीड तसुचे (गजाचा एकचवदांश किंवा एक-सोळांश भाग) कापड वर्गरे मोजण्याचे साधन. 'तोफ लांबी वहा गज दोन गिरे आली.' —रा ७.२६६. २ (व.) तुफळा.

गिरा—जी. वाचा; भाषा; वचन. 'भक्तकामकल्पद्रुम तमा-ल्लीळ। मेघगंभीर गिरा बोले।' [सं.]

गिराण—न. ग्रहण. 'दे दान छुटे गिराण.' [सं. ग्रहण]

गिराणी—जी. १ संकट; ओझे; दुःख. 'लोकांस सर्वांची गिराणी फार आहे.' —मदवा १.७०. २ सख्या; सफाई. 'मजीस गिराणी येईल.' —रा १०.२५२. ३ बेरी; मेढाकुटी. 'फिल्ले-वालेहि गिराणीस आले आहेत.' —मदवा १.२०७. ४ महागाई; दुष्काळ. 'लष्करांत गिराणी फार म्हणून लोक बहुत हैराण ...' —दिमरा २.१०. [फा. गिरानी]

गिरामी—वि. श्रेष्ठ; पूज्य; बोर. [फा.]

गिरावण, गिरवाण, गिरेवान—न. आंगरक्याचा खांब्याचा भाग. [फा. गिरेवान=गळा, गळपट्टी]

गिरावळ—जी. (राजा.) अत्यंत खर्च पोर. [ग्रह+वळ]

गिराशी—सी—पु. १ गुजरायेंतील एक जमीनदार, वाठ-मारे; कुटार, चाचे लोकांची जात. —पया ६९. —जी. गिराशांचा धंदा; वाठमारूपणा. [सं. प्रास गिराशिया, गिरास]

गिरास—पु. १ गिराशांचा धंदा; खट; गिराशी (-जी) पहा. —न. गिराशीची टोळबाळ, समुदाय, टोळी (कुटण्यासाठी निघालेली). [सं. प्रास; हिं. गिरास]

गिरि—पु. १ पर्वत; डोंगर. २ (दसनाम) गोसावी जाती-तील एक शाखा; गोसाव्यांत एक भेद. [सं. गिरि] ० केंद्र-रा—पु. जी. डोंगर—पर्वतांतील शुद्ध; दरीचोरी; कपार. 'कपी सांविती युद्ध संग्राम मूमी। निघाले गिरीकंदरी शुद्ध गुल्मी।' —मुरामायण, युद्ध. १६०. ० गीता—जी. (कि.) वेष्टुलिस्ताचा पर्वतावरून उपदेश (इं.) समेन ऑव दी माळद. —मसया ५.७.

अभ्याय. 'सिस्ती धर्माचे सार गिरिगोतेत आहे असे पुष्कळ विद्वानांचे म्हणणे आहे.'

गिरिघोंटी—जी. १ (मुलांचा खेळ) ओवळ्याओवळ्या. २ गिर्की; फेरा; हेलपाटा. (कि० घालणे; करणे; लागणे) [ज्व. गिरू+घोंटी=एक काटेरी झुडूप]

गिरिजा—जी. हिमालयाची मुलगी; पार्वती. [सं. गिरि+जा]

गिरिबदार—वि. गरीब; दरित्री; संकटग्रस्त. ० री—जी. गरीबी; ओढागस्त स्थिति; संकट; हालअपेष्टा. [फा.]

गिरिरी—गिरी—गिरीगिरी, गिरीबिरी—जी. मुच्छा; बेरी; चक्कर; मोंवड. 'तेणे घाए गिरिरी आली।' —शिड्ड १०६६. 'आले साहारांतून गरकन झरकन आली पहातां मज गिरी।' —पला ४.२. 'तेणे गिरगिरी आली अपार।' 'गिरी-बिरी आणि अंधारे।' —दा ३.६.२६. [गिर]

गिरेबाज—वि. हवेत उडतांना गिरक्या मारण्यास शिकविलेले (कवुतर). [गिर(की)बाज]

गिरेस्तकाय—जी. (गो.) श्रीमंती; ऐश्वर्य. [सं. गृहस्थ]

गिरो—न. (गु.) गहाण, गिरव पहा. —मौज २.६.३०. [फा.]

गिरांडा—जी, गिर्की, गिरिगर, गिर्दी—गिरांडा पहा.

गिर्द—क्रि. समोवार. 'सर्व फौजा दिल्लीचे गिर्दे जाऊन रसद बंद करावी.' —दिमरा १.२६६. —जी. १ परिघ; घेर; समोव-

तालचा प्रदेश. 'नवरो रुपयांचे जमेचा गांव झांशी गिर्दीत तळ-बीज करणे.' —ऐटि ३.५७. २ चौकी. 'अल्पिछन साडेब याणीं साहाराभोवतीं गिर्दे बसवून ...' —रा १४.६४. ० नवाई—ही-

जी. १ (किलाकोट यांच्या) भोंवतालचा प्रदेश; आसमंतांतील भाग. 'गिर्देनवाईचे गांव छंदन उज्वस्त केले.' —रा १४.२०. २ भोंवतालच्या प्रदेशाचे संरक्षण. [फा. गिर्द+नवाह] ० नवाजी-

पु. गस्तकरी; किल्लेदारी. 'गिर्देनवाजी गनिमाकडील अंताजी माणकेश्वर आहे त्यास पुसावे' —माव २०. ० व गिर्द—क्रि.

चान्हीवाजूनीं —रा १५.२०. ० वारी—जी. १ गिर्दावरी पहा. २ (व.) मुशाफरी. गिर्दावरी—जी. १ जमबाजमब. 'तू बाहेर खेमे दाखल होऊन फौजेची गिर्दा बरी करावी.' —रा ५.७८. २ बंदोबस्त. ३ अज्ञातबसुली; जकात बंदोबस्त. —रा ८.२१. [फा.]

गिर्दी—जी. १ लहान उशी; गिरवी. २ किल्ल्याच्या घेराचा प्रदेश. ३ गस्त; बरटी; पहारा. [फा. गिर्दा] —जी. पाटी—जी.

१ गस्त घालणारी टोळी; गस्त; पाहारे. [फा. गदे+मं. पाटी]

गिर्वड—जी. (गो.) कटकट. [गरवड?]

गिर्वीदगी—जी. १ निष्ठा. २ चहा; नवाजीस. 'मदेमाणूस लोकांस गिर्वीदगी करून कित्येकांचे पारपत्यच केलिया उत्तम आहे.' —ऐटि २.७१. [फा.]

गिन्हा—पु. १ जळग्रह; पाण्यातील पिशाच. २ राह (चंद्राचा प्राप्तो म्हणून); ग्रहण. ३ रोडकें, मुतासारकें पोर. ४ (ळ.) प्रास; कटकट; पीडा (एखाद्याला लागलेली). [सं. ग्रह]—हे पूजन—न. लमाच्या वेळीं केलेलें प्रहारे (सूर्य व इतर ग्रह यांचें) पूजन, ग्रहमख. [सं. ग्रह+पूजन]

गिन्हाईक—यीक—पु. १ माल खरेदी करणारा. २ (ळ.) गुणग्राहक; रसिक; चाहता. 'तुझे गुणास कोणी गिन्हाईक नाही.'—न. सामान्यतः माल घेणार वर्ग. [सं. ग्राहक]—मरणें—आपल्याकडे गिन्हाईक पडविलें जाणें. —मरणें—आपल्याकडे गिन्हाईक ओढून घेणें, पटकविणें. —(जिवाचा—प्राणाचा)होणें—जीव, प्राण ग्रहण करणारा होणें. —गिन्हाईकी—यकी—ची. १ घंदा; व्यापार; वईक; बहिबाट (मालखरेदी—विक्री करणारांची दुकानावर). २ माल घेणारा वर्ग, लोक.

गिन्हाण—न. (ना.) ग्रहण अपभ्रष्ट. [सं. ग्रहण]

गिन्हाव—वि. (गो.) दारूनें किंगलेला.

गिन्हाळ—ची. गिरावळ; गिन्हाची पीडा; मुतावळ. गिन्हा अर्थ ३ पहा.

गिन्हे—गिन्हा, ग्रह पहा.

गिलकी, गिलची, गिलकें—ची. घोसाली—कें पहा.

गिलकें—न. (खा.) फाटक; शरप; दार. झापा (काठ्या—कामट्यांचा).

गिलगिलीत—वि. १ बिलबिलीत; गळगळीत; शल्लगळीत (अधिक पिकलेलें केळें इ०). २ मळ आणि दबदबीत (जार, खळमळ). ३ गिलगिलीत पहा. [सं. गिल्]

गिलविलें—न. (गो.) सरीसारखा एक दागिना; गिज-विजले.

गिलाणी—(राजा. कुण.) आज्ञेव; विनवणी. 'साव-काराचें जातो नि गिलाण्यो करून दिवाळयेसर वायदो करून वेतो.'—मसाप २.३६९.

गिलावा—पु. १ लेप (मितीस दिलेला चुना, माती इ. चा); चुन्याचा अगर मातीचा थर; गारा. २ लिपण; सारवण. [फा. गिल्=माती+आवा; फा. गिला=मोळी; गिलावा=तयार माती. मुळ० प्रा. दे. गिलोइया, गिलोई=मितीची खपळी]

गिलास—पु. (व.) गलास; पाणी पिण्याचा पेला (कांच, घातु इ० चा). [इ. ग्लास]

गिलि(ली)ट—न. मुलामा; पाणी (चांदी, पितळ, इ. घातुस दिलेले). [इ. गिल्ट]

गिलित—वि. गिललेले. 'राहु गिलित, सपंगिलित, मत्स्य गिलित इ०' [सं. गल्]

अको. १. १०

गिलेगुजार—वि. १ दुसवलेला. २ ख. 'हें इत सदाजीस समजल्यावर बहुत गिलेगुजार आहेत.'—दिमरा २.२३. [फा. गिला+गुसार] गिलेगुजारी—ची. १ खता. २ तक्रार. 'मवावी कुंवर ही दरबारास जाऊन खळवत करितात म्हणून बहुत गिलेगुजारीनें लिहिलें होतें.'—दिमरा २.२३. [फा. गिला+गुजारी] गिले(ली)क—पु. अन्ना (उशी, लोड, तक्या इ० बरील). गलेक पहा. [फा. गलेक]

गिल्ला, गिला—पु. १ ओरडाओरड; गोंयाड; गडबड; गळबळ. 'येथें काहीं गिल्ला पडणार नाही.'—मराचिबोरा ३०. २ तक्रार; गान्हाणें; फियाद; निवेच; नालिख (कि० करणें; सांगणें; येणें; पडणें; होणें). 'भटजीनीं नानाप्रकारें शकडील गिला दरबारांत लिहिला आहे.'—ख २.३२५. ३ हाकाटी; नालस्ती; निंदा. (कि० सांगणें). ४ रडपाणें (प्रपंचादि संबंधी). 'माला जेव्हांदेव्हां संसाराचे गिल्ले लोकांपाशीं सांगावे अशी खोडच आहे.' ५ दोष; त्रफा. 'या गोष्टीचा गिला नाम्हांकडे नाही.'—रा ७; खलप २.३३. [फा. गिला]—शिका—पु. तक्रार; कागाळी. 'न जाणों, पूर्वी खोजीमकुली खानाहीं गिल्ला शिकाही आमचा काय लिहिला असेल.'—रा ६.६०२. [गिला+शिका]

गिल्ली—ची. (व. ना. काशी) विटी. 'गिल्ली दांड्या खेळ.' [हि.]—दांडू—पु. (व.) विटीदांडू.

गिवसण—ची. (गो.) उशीचा अन्ना; गवसणी पहा.

गिवसणें—गवसणें पहा. 'जेंयां वेदांची आम्हा जाणु। तेयां गिवसितां जाले सायासु।'—शिबु ८१.

गिवसु—पु. विस्तार. —शर ?

गिळंकृत—त्वा—किवि. दुसऱ्याचा पैसा लुबाडणें, खाणें. (कि० करणें). —वि. गिळलेले; लुबाडलेले; बळकावलेले (घन, पैसा, ठेव). —कन्यादान—न. १ नवऱ्यामुलाकडून पैसा घेऊन मुलगी देणें. याच्या उलट साळंकृत कन्यादान. (कि० करणें). २ एखाद्या म्हातान्यास मुलगी देणें (उद्दश हा कीं म्हातारा जांवई वारल्यावर त्याच्याकडून—मुलीला विकून घेतलेल्या पैशाखेरीज—तो मेळ्यावर त्याच्या माममतेवर गबर व्हावें). [गिळणें+अलंकृत]

गिळगिळीत—वि. गळगळित. कांडोकांड, बळबळीत. [सं. गळ; म. गळा]

गिळगिळीत—वि. गळगळीत; वेचव; पाणचट; नीरस. [सं. गळ=गिळणें]

गिळणें—वकि. १ गड करणें; गळ्याखालीं उतरविणें 'मला कोरबा मात गिळत नाही, काळवण असेल तर गिळेल.'—२(ळ.) शोषून घेणें; खाऊन टाकणें (पारा सोने शोषतो, भाकर तूप शोषून घेते त्याप्रमाणें). ३ (डग, राहु इ० नीं) घासणें; व्यापणें; घेरणें.

‘ गौतमपत्नी गिळिळी होती जे पापतापसापाही. ’ -अक्षमयूर
केका ४. ४ लांघ खाणे. ५ दावणे; दडपणे; आंत कोंडणे; आंत-
व्याआंत नेपणे (अधू, राग, दुःख). ६ अपकार, अपमान,
अपराध). सहन करणे; पोटांत घालणे; प्रतिकार न करणे.
त्याने त्याला एवढ्या शिब्या दिल्या परंतु त्याने गिळिल्या. ’
[सं. गळ-गिळणे]

गी—जी. (काव्य.) वाणी; वाचा; वचन. ‘ आठां पुत्रांत
दे राख्ये प्रभुवर करि सत्या गी. ’ -मोरा १.२०६. [सं.]

गीडवीड—ड—न. एक वाय. गिडविड पहा. ‘ दौडीचीं
गीडवीडीं दुटाळा. ’ -हमुरा ६५.३०.

गीत—न. १ (संगीत) मनोरंजक स्वरसमुदाय. ‘ गीत
माटीव तो भवणीं । कर्णजपु । ’ -झा १७.२१७. गीताचे प्रकार
दोन—गांधर्व व गान. २ गाणे; पद. ‘ मुखगीत मृत्यु तेथे मजलाही
सोचि एक थारा हो । ’ -मोसमा १.३३. ३ गाणे म्हणणे; पद
गाणे. (किं० गाणे; म्हणणे) ४ दळतांना किंवा लक्षांत म्हणतात
त्या ओव्या. ५ पदाचा छंद, वृत्त; छंदोवद्ध गाण्यांतील एक भेद.
-वि. गायिलेले; म्हटलेले. (नावें) ० गाणे—कोणी बरे केले असतां
त्याच्या अपरोक्ष त्याची स्तुति करणे. ० गाणे—१ दुसऱ्याजवळ;
आपली सर्व हकीकत सांगणे; रडगाणे कावणे. २ तेंचतेंच सांगणे
एकच धरून बसणे. [सं. गै=गाणे] म्हं० आत्यावर बसले म्हणजे
गीत आळवते. सामाशब्द— ० मान—न. गाण्याच्या (संगीतांतील)
मात्रा, अंतरा, नियम वगैरे. गीतोपयोगी नाद—पु. (संगीत)
च्या नादांत अलंभता, स्पष्टता, व माधुर्य हे गुण असून ज्यांत
काही प्रमाण असते तो नाद.

गीतसाचा—पु. एक वनस्पति.

गीता—जी. १ गाडलेले काव्य; गीत. २ पुराणाचा भाग;
धर्मेपर पवित्र, आध्यात्मिक काव्य. उदा० भगवद्गीता, शिवगीता,
नारदगीता. ३ (विशेषकरून) भगवद्गीता; श्रीकृष्णाने अर्जुनास
केलेला उपदेश. हा महाभारतातील भाग असून याचे १८ अध्याय
आहेत. [सं.] ० सप्तक—न. भगवद्गीता, रामगीता, गणेशगीता,
शिवगीता, देवगीता, कपिलगीता व अष्टावक्रगीता. या सात गीता.

गीति—जी. १ एक छंद; आवेचा एक प्रकार; मोरोपंती
आर्या. याचे चार चरण असून पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत
प्रत्येकी मात्रा १२ व दुसऱ्यांत व चवथ्यांत १८ मात्रा अस-
तात. २ गाणे गीत. [सं.]

गीदू—घ—पु. १ गिधाड. ‘ करितां रामनामस्मरण । गंध
मक्षण करू व घके. ’ -भारा किर्किधा १६.१०. २ वार. [सं.
घड; प्रा. गिड; हि. गीष]

गीम—म्ह—पु. (राजा. कृ. गो.) उन्हाळा. गिम पहा.
[सं. ग्रीष्म; प्रा. गिम्ह]

गीर—पु. १ गर; भगज; दळ; गामा; सार; गर पहा. २
गाईची एक जात. -वे ११.२६.

गीर—ज. काम करणारा, कर्ता याअर्थी नामाला जोडून
येणारा प्रत्यय. जसे—तगादगीर; तमासगीर. गर, गार, पहा.
[फा. गर्, गीर्]

गीर्दपाषाण—पु. चोड्याचा एक रोग. हा पायाला होतो.
-अश्वप २.२५८.

गीर्वाण—पु. देव; देवता. -जीन. १ भाषा, भाषण, बोलणे.
‘ बळिराम आणि जगज्जीवन । बोलती स्वर्गीचे गीर्वाण । ’ -ह
१४.१८३. २ संस्कृत भाषा; देवांची भाषा. गीर्वाण—णी—वि.
दैवरी; दैवी; स्वर्गीय. गीर्वाण(भाषा)—जी. दैवी भाषा; देव-
भाषा; संस्कृत भाषा. ‘ गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषांचि
देखतां थोडी ’ -मोरोपंत स्फुट आर्या (नवनीत पृ. २५४).
[सं. गिर्वण=देव-गीर्वाण=देव]

गीर्वाण—न. अंगरक्याच्या मानेचा (वस्त्राचा) तुकडा.
गिरावण, गिरवाण पहा.

गीळ—पु. गर; भगज; दळ; गीर पहा.

गीळ, गिळ—पु. (गो.) गळ्याची एक बाजू. ‘ गिळ
घळो ’ =वसा बंद झाला. [गिळणे]

गु॥—(संक्षेप) १ गुजारत. २ गुदस्त; गुदस्तां. ३ गुस्वर्य.

गुस्वडी, गुस्वाड—डी—जी. १ सर्वजन, सौचास जातात
ती जागा; हगीनदारी. २ चहुंकडे विद्या पडली आहे असे स्थल.
[सं. गु=विद्या करणे+खाडा, खाणी]

गुंगा—वि. १ बेमान; मूढ; धुंद; जड; निपचित (ज्वर,
सोंप, दुःख, निशा ६० नीं). २ गकै; तळीन; निमम (एखाद्या
विषेचा अभ्यास, व्यासंग यांत). ३ यक्ष; आश्चर्ययुक्त; मोहपावन
परावृत्त; स्तम्भित (शास्त्रांतील कठिण अंश पुरतेपणीं मनांत न
आल्यामुळे ६०). ४ एखाद्या विषयांत एकतानता झाल्यामुळे
इतर व्यवसायांत अनासक्त, विरक्त. [फा. गुंग=मुका]

गुंगाणी—जी. गुंगो; झापड (सोंप, निशा वगैरेची).
गुंगो पहा.

गुंगणे—जकि. १ गुंगुं करणे; झुमणे; गुंगगुण करणे (गांधील
माशी, गुंगा, भोंबरा, जोराने फेकलेला घोडा, गोळा वगैरेनीं).
‘ गुंगत गोळे येती छणाछण । ’ -पेपो २२३. २ (क.) हुं हुं
हुं असे हळू गाणे; मोठा शब्द न करतां तोंडांतल्या तोंडांत गाणे
म्हणणे. [ज्व.]

गुंगणे—जकि. १ धुंद, जड, मूढ, सुस्त होणे. (मुर्च्छा,
निशा, सोंप यांनीं) २ मागे लागणे; झुकणे; वेढावणे. ‘ त्या
राखेच्या पाठीमागे राखेची गुंगले. ’ ३ हळूच जाणे; निसटणे; सट-
कणे. ४ तळीन, गकै होणे; निमम असणे. ५ गुंग होऊन झुकू
लागणे; यक्ष होणे. [फा. गुंग, गुंगा=मुका]

गुंगविणें—सकि. १ गुंग करणें; मड, मुगध, जड करणें. २ गुंगुं करावयास लावणें. ३ (ल.) एखादी वस्तु पळविणें. ४ (मुळाच्या खेळांत) जेरीस आणणें. 'आतां तुला गुंगवतों पहा.' [गुंगणें प्रयोजक]

गुंगळी—झी. माशाची एक जात.

गुंगारणें—अकि. सूसूं करीत जाणें (गोफणगुंडा). [ज्व. गुं.]

गुंगारणें—अकि. १ फसवून फरारी होणें; पळून जाणें; पसार होणें; लुबाडीने नाहीसे होणें (गोफणीच्या दगडाप्रमाणें). २ गुंगीत, गुंडीत, अमळांत असणें (औषध, दारू वगैरेच्या). ३ डोळे जड, मुळत होणें (औषध, झोप यांमुळे). [फा. गुंग]

गुंगारा—पु. १ गुंगुं आवाज; गुंगगुंग. २ गोफणगुंड्याचा आवाज. [ज्व.]

गुंगारा—पु. १ फसवून पळणें; फरारी होणें; फसविणें. (किं० वेणें; मारणें). 'एवढें त्याचें केलें पण शेवटीं त्यानें मला गुंगारा दिला.' २ (सामा.) नजर चुकवून जाणें; निसटणें. 'लिखायला नको म्हणून केव्हांच मला गुंगारा देऊन जातो.' [फा. गुंग]

गुंगारणें—गुंगणें अर्थ १, २, ४ पहा.

गुंगी—झी. १ मुस्ती; जांढप; धुंदी; झोपड (झोप, ताप, दुःख, दारू, यांमुळे आलेली). (किं० वेणें; चढणें). २ सूळ, वेछुद्धि (औषधाने येणारी). गुंगीचें औषध—न. क्लोरो-फॉर्म. गुंगी—ग्या—वि. गुंगीत असलेला; गुंगलेला. [फा. गुंग]

गुंगुपंजर—न. एक औषध; डोळ्यांत फुल पडल्यास त्यावर औषध. 'गुंगुपंजर लिवाचे रसांत घालून लावावे.'—अक्षप २.१२१.

गुंगुळ—पु. दक्षिणेंत लिगायतांवर बसवावयाचे कर. —विस्तृत कोश.

गुंगुळ, गुंगुळ, गुंगुळ—१ एक कटिरी झाड. याच्या चिकाचा धूप करितात. हा सुगंधी असतो. हें झाड औषधी आहे. २ गुंगुळाचा चीक; धूप. 'जें वे फुलागंधाचा गुंगुळ।'—झा १७.२९८. [सं. गुंगुळ; हि. गुंगुळ; गु. गुंगुळ; तै. गुंगिल; सि. गुंगुळ] म्ह० वे गुंगुळ वे प्रसाद=बोडें देऊन फार भिकावें अशी अपेक्षा करणें. गुंगुळ काढणें—कि. (माण.) १ अदें काढणें. २ लक्षांत फुटक्या मळक्यांत विस्तृत घालून नवऱ्या मुळाच्या व त्याच्या आईच्या डोक्यावर देऊन त्यानीं नाचत येवास जाणें. [गुंगुळ+काढणें]

गुंगुळी—झी. हत्तीवेल.

गुंगुडा—पु. गोंगाट; गळवळा; आवाज. 'आस्वळें दिवा-भितें सायेळ्या । देती गुंगुडाटे किंकाळ्या । बदकें बिळाळें पांकोळ्या ।'—होला ११४. [ज्व.]

गुंगुण—पु. १ गुंगाची घाण; हगीनवारी. २ अत्यंत दुर्दैवा; अनिष्टावस्था; दैना. ३ चोंटाळा; गैरव्यवस्था; गोंधळ (कारमार, संसार, वस्तु इ० चा). ४ नासाडी. [गु+घाण]

गुचकी—झी. १ (राजा.) उचकी. २ गटांगळी. 'पोह-गारवि गुचक्या खातो।'—दा १७.४.४. [ज्व. गुच]

गुचकुळा—वि. (कों.) ल्हान व गोंडस; चिमुकला. [का. गुचु-गुचु=लघुता, ल्हानपणा]

गुचवा—पु. १ मोवऱ्यावर मोवरां मारून पडलेला अरीचा खोंचा. (किं० मारणें). गिचवी पहा. २ (ल.) पोचा; कोचा; खोळ्या. ३ गुळा; ठोसा. ४ भाटपापाट्यांच्या खेळांतील हुलकावणी. [का. गिचवी]

गुचवी-ळी—झी. गुचवा अर्थ १, २, ३ पहा.

गुच्छ, गुच्छक—पु. १ झुबका; गोंडा; बड; बोंस; गेंद; तुरा; गोटा (फुलें, फळें, पाने वगैरेचा). 'झाला धीर परि परिमळान सखा जातिपुष्पगुच्छक सा।'—गोमीष्म १०.१३. २ माळ; हार; कंठा. ३ जुडी; जुडगा; जमाव. ४ गवताची पेडी. [सं.]

गुज—न. गुपित; गुड; गुम गोष्ट; रहस्य; मर्म; (हित, निज इ० सन्दाबरोबर प्रयोग). 'हें जीवीचें निज गुज।'—झा ४.२८. —परमा १४.२१. [सं. गुज] **गुज**—न. हळू हळू बोलणें; कुबबुल. **गुज**—जां—किवि. कुबबुलत; पुटपुटत. **गुगु**—झी. गुप्त गोष्ट; मवांतील वेत. गुजणें, गुजगुजणें—अकि. कुबबुलणें; पुटपुटणें; हळू हळू बोलणें. 'आपणपयांचि गुजावे। गुजेनवीण ।'—नीता १.३००१.

गुज—पु. घोड्याचा एक रोग. हा शुद्ध्याळा होतो. —अक्षप २.२८८.

गुज—न. माळ; हार. 'गुजें हीं मोत्यांचीं धरित निज-कंठीं मुचतुरा ।'—निमा ३.७०. [सं. गुच्छ?]

गु(गुं)ज—न. संकट; कोडें. 'मातापित्यावर गुज पडलें।'—बसा ४३. [का. गुंजु=गुंता होणें]

गुंज—पु. (कों.) एक मासा (पावसाच्या आरंभी उडणारा).

गुंज—पु. १ कट. 'तिला आपल्या गुंजांत चेतां कामां नये.'—विवि १०.९.२१०. २ जमाव. 'मोंगळाची गुंज बळा बळी म्हणजे मारी पडेल.'—पेद १.५२. [का. गुंज]

गुंज—नझी. विडा; गुंजडा पहा. —चांगदेव पासडी १९. 'रेसमाचें गुंज.'—गुंज्या १६५.

गुंज—झी. १ एक औषधि वनस्पति, हिचा वेल असतो. पाने बारीक व लांबट असतात. गुंजेच्या तांबडी व पांढरी अशा दोन जाती आहेत. तांबडी गुंज विषारी असते. २ गुंजेचें बीं; यानें सोने वगैरे जोखतात. ३ एक बजन, परिमाण, एका टोळ्याचें १६ गुंजामार बजन असतें. [सं. गुंजा] म्ह० जातो तेथें हत्ती जातो नाही तर गुंजहि मारक होते. 'गुंजडा-झी, गुंजवडा-ळा, गुंजाडा-पुकी. वर गुंजा उकविलेला मेणाचा गोळा, गुंडी, वेद. मुळांस खेळण्यासाठीं हा करतात. [प्रा. गुंजेजिज=पिडी

कृत] गुंजलाह—प. गुंजा निवृत्तविलेख लाह. 'ब्राह्मलाह गुंज लाह ।'—वेसीस ८.११५.

गुंज. गुंजट—न. कांकडास आलेले टेंगळ; गांठ. [का. गुंज=गुंता, गुंठा ?] गुंजट—वि. गांठळ (कांकड); गुंजाट.

गुंजगुज—जे—न. गुंजगुज, झुगझुग बाजणारे एक वाद्य (नंदीवैकांसह येणारे पांगुळलोक बाजवितात ते). ' गुंजगुजे श्रांस नगारा उपांग. '—स्वादि १०.२.४६. [ध्व.]

गुंजडा—डी—जे—पुंजीन. गोळा; बिडा; रीळ (फीत, दोरा, दोरी इ० चा). [प्रा. गुंजेस्त्रिज=पिंडीकृत; का. गुंज]

गुंजणे—भक्ति. गुंजु करणे; घोंगावणे (मधमाशी); गुंजारव करणे. ' ज्याचिया पदनखावरी । अमर गुंजी सुवासा । ' [ध्व. सं. गुंजन]

गुंजर—जी. गुंजरायेतील एक बाणी जात. [सं. गुंजर; प्रा. गुंजर] गुंजर—रीण—पुंजी. गुंजरायी माणूस; गुंजरायेतील रहिवासी (पुरुष, जी). गुंजरडा—प. गुंजराळा निदान्यक शब्द.

गुंजर—प. १ कसा तरी होणारा उदरनिर्वाह; निर्वाह; गुंजारा, गुंजराण पहा. ' तीक्ष्णें रुपये रोजांत गुंजर होत नाही '—दिमरा १.६१३. २ चालकळ; जोगवण; निर्वाह. [फा. गुंजर] गुंजरणे—भक्ति. १ गुंजरणे; (दिवस, काळ) कंठणे; घालविणे. ' सहा चार महिने तियें गुंजरके पुण्यास वेळनी । '—रेपो २७४. २ नाहीसे होणे (वैभव, संपत्ति, सौंदर्य). ३ मरणे. ४ ओळवणे; येऊन येतणे; कोसळणे; येणे (आपत्ति, संकट).—धक्ति. १ ताज्यांत देणे; स्वाधीन करणे; घालून करणे (जवळ वगैरे). २ कायम करणे; जागा देणे; अधिष्ठित करणे (हुवा, जागा). [फा. हि. गुंजरना; फा. गुंजर—गुंजस्तूनने आहार्य रूप.]

गुंजरडी—जी. (व.) बिडा; रीळ; गुंजडी पहा.

गुंजर(रा)णी—जी. दागिन्यावर रेंवोतळीने सोनाराने काढलेली बारीक रेघ, नक्षी.

गुंजरवा—प. (सोनारी) दोन वाटचा जोडून तयार केलेला मोक पाठण्यापूर्वीचा मणी; मोक नसलेला मणी. (कि० उठवणे; =गुंजरवा करणे.) [गुंज+रवा]

गुंजराण, गुंजराणी—न.जी. १ गुंजर; गुंजारा; कसा तरी उदरनिर्वाह; कष्टप्रद उपजीविका. ' आमची गुंजराणी चालेल. '—रा १३.९४. २ काळोप. ३ पाठवणूक. ४ नजर. ' शाहानुशाहीनी मेहेरबागगी कस्तन भीमंत प्रवानासजबाहीर, चोळे हस्ती गुंजरान केले. '—रा ६.५०५. [फा. गुंजरान]

गुंजराणणे—भक्ति. प्रविष्ट करणे. गुंजरणे पहा. ' अजी तजवीव करोन गुंजराणिळी आहे. '—रा ८.२०२.

गुंजरात—थ—प. १ मुंबई इलाख्यातील एक प्रांत. २ (निदारी) गुंजाडी; हंगीनदारी. ० कमावणे—संपत्ति मिळविणे.

गुंजराथी—वि. गुंजराथविषयक; गुंजराथेसंबंधी. [सं. गुंजर+राथ]

गुंजराविणे, गुंजरविणे—उक्ति. १ प्रविष्ट करणे; गुंजराणे. २ कंठणे; काढणे (काळ, दिवस). गुंजरणे पहा.

गुंजरी—जी. तांबडे अंग व पांढरे पट्टे असलेले झुगडे. कृष्ण गुंजरी झुगडे. ' पैठण्यापितांबर गुंजऱ्या झालु सजेले. '—प्रला २८. [गुंजर]

गुंजरी—जी. एक पायांतील दागिना. ' चरणीं वाळे बाग रिया । बाकी वरत्या गुंजरिया । '—व्यं ५६. [सं. गुंज=जनि-करणे ?]

गुंजरी—वि. गुंजरासंबंधी (वज्र, वेध, इ०).

गुंजरी—वि. १ गोजिरी. २ (क.क.) दुष्ट; वाईट. ' माळ ग म्हणीतो घाल बहिणीला दूधमात । भावजय गुंजरी म्हणती आज म्हणीने दिली लाय । '—झोंपाळ्यावरचीं गाणी. [गोजिरा]

गुंजरी, गुंजरीचा बाजार—जीप. १ सायंकाळचा बाजार. २ भाजीबाजार; मंडई; मार्केट. ' सायंकाळ गुंजरीचा समय. '—शिदि २५१. [फा. गुंजरी] गुंजरीची वेळ—जी. मंडई करण्याची वेळ.

गुंजरीतोडी—जी. (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत वज्र, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. ह्या रागांत पंचम वज्र आहे. जाति बाबब-पाठव. बावी धैवत व संवादी ऋषभ. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर.

गुंजली—न. (क.) एक मासा.

गुंजवला—पु. एक वनस्पति. चिबुडाच्या जातीचे वाटोळे फळ.

गुंजस्त—वि. गुंजस्त; गत; झालेले. [फा. गुंजस्त]

गुंजाइशी, गुंजाईश—व—स; गुंजापस—१ उत्पन्न; ऐपत. ' दिवाणाने गुंजाईश अधिक सांगितल्याने मांडावयास उभे राहतात. '—समासद २५. २ व्यंग; दोष; लबाडी. ' यांत गुंजाईश आहे हे निमित्त्य ठेऊन लिहिले '—वेद १०.३३. ३ सवड; जागा. ४ कायदा. गुंजावीस पहा. [फा. गुंजाइ=जागा, सवड]

गुंजागर—पु. टांकसाळीतील धातु गाळणारा; गुंजाकर—माह सप्तमसंमेलनकृत ८५. [फा. गुंजाह]

गुंजायरी—जी. (हि.) (प्रयाग) सवड. ' आपणास पैसे देण्यास तूत गुंजायरी नाही ' [फा. गुंजाई=जागा]

गुंजायश—व—जी. गुंजावीस पहा. १ उपयोग. ' स्वारांची गुंजायश चहू महिन्यांत (वर्सांतीच्या) नाही. '—ख ८.४३५४.

२ (व.) प्राप्ती; नफा. 'आजकाल वकीलीच्या घेवांत विल-
कुल गुंजायच नाही.' ३ (माळवी) सबड; गुंजायरी पहा. [फा.
गुंजाइश्]

गुजार—जी. आदा; सोंपवणूक; देणे, (कि० करणे);
'तुम्ही आपले पंचसहलीचा जो जमाल कराल तो मद्यानिळेसी
गुजार करीत जाणें'—रा १५.३७५. [फा. गुझार]

गुजारत—ती—जी. १ माफत; द्वारसूतता; मज्यस्थी (माण-
साची). 'तैही... निळो कृष्ण यांचे गुजारतीनें विदित केले कीं'
—इमं १३१. २ (सावकारी) कायदेशीर विद्यमानता; समक्षता;
साक्ष. 'मी खऱ्या माणसाच्या गुजारतीनें तुला रुपये देईन.' ३
(जमाखर्च) खर्चा, कीर्त ३०त अमुकाचे गुजारतीनें (कडोन,
माफत या अर्थी) गुजारत अमुक असे लिहितात. 'अ कडोन
आपली रकम येणें होती ती अज्या पत्रावरून बनें क बरोबर पाठ
विली, तर या रकमेस व ची गुजारत व क ची हस्ते लिहावी.'
० धार—क्रि. गुजारतीसह; कायदेशीर साक्षीसह. जसे—गुजार-
तवार अज्या—पावत्या—तपासणी—बसल—पटी. ० ह्याय—जीवव.
(सावकारी) कायदेशीर साक्षी. [गुजारत+ह्याय, अव. प्रत्यय]

गुंजारव—पु. गुंज्याचा गुंजु आवाज. 'प्रवक्षिणा ते अवचे
तिलाहो । ध्वनि गुंजारव वेति लाहो ।'—वामन, वेणुसुधा—प्रसंग
२, श्लो ३. [सं. गुंज+व]

गुजारा—पु. १ गुजर. गुजराण पहा. निर्वाह; कालक्षेप.
(कि० करणे; होणे). २ (व.) गत; हिशेब; पर्वा; पाड. 'रामा-
सारखे राखे गेले, तुझा काय गुजारा.' [फा. गुझारा]

गुंजाचा—पु. बिडा; गुंढाळी (सुत, दोरा यांची). 'मुलाचा
गुंजाचा करी गुंढाळा ।'—बसा ५८. [फा. गुंजु=गुंता]

गुंजावीस—जी. गुंजाईस, गुंजायस पहा. १ दोष; अपुरे-
पणा; व्यंग; कसर. 'हें लांकूड सारखें ताखलें गुंजावीस राहिली
नाहीं.' २ चुक; तफावत. 'ह्या हिशेबांत गुंजावीस काहीं नाहीं.' ३
व्यत्यय; अंतर; कसर (चाकरी, उद्योगधंदा, काम इ० मज्ये). ४
उत्पन्न; नफा; मिल्कत; लाभ (धंदा, व्यापार यांत). ५ वेकायदे-
शीर नफा; खादगी; तनाखोरी. ६ कुस; बाकी. ७ उपयोग. ८
खोंच. 'बोळण्यांत काहीं गुंजावीस नाहीं.'—देव ७. ९ सबड;
गुंजायरी पहा. 'मला खर्च करण्यास गुंजावीस नाहीं.' [फा.
गुंजाइश्]

गुंजाळें—न. एक प्रकारचे कुणवें.

गुज्यास्त—जी. स्वाधीन; सोंपवणूक. 'माल गुज्यास्त कलें'
—ब ७.३५७२. [फा. गुझ्यास्त]

गुंजी—जी. कालखंड; वांसल; लहान गाय; गोबी. [सं.
गो+जन् ? दे. प्रा. गोञ्ज=व्यंगी बेल; का. गुञ्जो=लहानगी,
लुसकी ?]

गुंजी—जी. (गो.) गुंज पहा.

गुंजुळा—झों—१ गुंजवला; गुंजवा पहा. २ (कों.) बस-
लेल्या माणसांचे कोंडाळे, कडे. ३ (गो.) जमाव; बाँटाळा.
[फा. गुंजु]

गुंज्या—पु. (गो.) एक मासा (मुबशीच्या जातीचा लाल
रंगाचा).—मसाप ३.३.

गुझरान, गुझार, गुझारत, गुझरी—गुझरान इ० पहा.

गुट—कन—कर—विशी, गुटगुट—गुट—कन पहा.

गुटक(कु)ळी—जी. १ गचळी; पुचळी; गटंगळी;
निमज्जन; पाण्यांत खालीवर होण्याची स्थिति (मुढणाच्याची).
(कि० खाणे). २ लहानशी डेंकर; गुचळी; आवंडा; वसाही
येणें. [ध्व.]

गुटका—पु. १ साधु, जादुगाराने दिळेकी, तोंडांत बरा-
वचाची गोळी (हिले मनुष्य अस्थय बगरे होतो असे म्हणतात);
जादूची गोळी, गुटिका. २ लहान गोळी (औषधाची, बंदु-
कीची). ३ लहानसा घोट; गुटका. ४ लहानसें बांधीव पुस्तक;
पोथी. [सं. गुटिका]

गुटकुळा, गुटुंगा, गुटुणा—वि. टेंगणादुसका; जांखळ
पण मजबूत; गिझा; गद्द.

गुटगुटीत—वि. १ वाटोळा; गरगरीत. २ लड्ड; पुड
(माणस). [गुटी, गोटी]

गुटळणें—क्रि. १ गुटमळणें; अडखळणें; आंघळणें;
गोंधळणें. २ गसणें; रेंगाळणें; कुचराई करणें. ३ घरसोड करणें.
कांकू करणें. गुपटणें पहा. [गुटमळणें]

गुटा—ट्या—पु. १ एक घेतकरी ओत. २ (वाई) बीन
पासेचा व बीन जानवळ्यांचा कुळव.

गुट(ठ)ळांवेचें—कि. १ (गो.) चोरणें; लांबविणें. २
गुंढाळणें. [गुडळी=गाढोडें ?]

गुटावेचें—कि. (गो.) कापसांतील सरकी काळणें. [सं.
गुड=कापसाचे झाड ?]

गुटिका—जी. १ गोळी. २ गोटी; बंदूक. लहान पोथी;
गुटका अर्थ २, ४ पहा. [सं.] ० पात—पु. चिठ्या डाकणें; नशीब
पाडणें. (कि. करणें). [सं.]

गुटी—जी. गोळी; गोटी; गुटिका. गुटका पहा. [सं.
गुटिका]

गुटी—जी. फळ येणारें पण फळ न येणारें एक मोठें झाड.

गुटे(ठे)ळ—न. (गो.) मुताची गुंजडी; बिडा. [गुडळी]

गुटोळा—वि. गोटोळा; वाटोळा; गोदपासारक्या; गोळा-
कार. [गोटा]

गुठळी, गुठोळी, गुडळी—गुडोळी—जी. १ गोळी;
गोळा (गोठेले रफ, गुधांतील—दुधांतील कवरी, आमटीतील

पीठ ६० चा). २ गोळा; जमाव; गांठ (पिंजलेला कापूस, कापड यांची). ३ गांठ; गळ; गरस. ४ विष्टेचा खडा. ५ कठिण भाग (पुटकुळी, शिंयांचे स्तन यांतील). ६ बीज; बी; आठोळी. [सं. ग्रंथिल; प्रा. गंठिल]

गुठलेबाज—वि. कामबुकारू; जडमरत; अंगचोर. [गुठली+बाज] गुठलेबाजी—जी. कामबुकारूपणा; हयगय.

गुठा-ठे—पुन. नांगरलेली शेेतजमीन सारखी करण्याचे, शिफळे फोडण्याचे एक औत, मैद. (कु.) गुठो. नांगरलेली जमीन साफ करण्याचा फलक, औत. याला मधोमध वितीच्या अंतराने एक लांब व एक आख्खिब अशा दोन दांब्या बसवून त्यांचीं टोके पुढे एकत्र बांधून टाकतात व ते एकत्रित जोड टोक बैलांच्या मानेवरील जुवाच्या मधोमध बांधून तोल संभाळण्यासाठी बांधलेली दोरी हातांत घेऊन शेतकरी या आसतावर उभा राहून त्यावर आपले वजन पाडतो. [का. गुंठ] ० घालणें—१ बुरडणें; फोडणें. २ तुडवून मळविणें; बुरगळणें (वज्र ६०). गुठाघणें—विणें—अक्रि. गुठ्याने नांगरलेली जमीन सारखी करणें. गुठेफळी—जी. (राजा.) गुठा पहा. गुठेणी—जी. (कु.) गुठा.

गुंठा—पु. एक चौरस सांखळी भर जमीन; जमीन मोजण्याचे एक माप; एकचालिसांश एकर किंवा १२१ चौरस याडे. ३३ फूट लांब व रुंद जमीनीचा तुकडा. [का. गुंटे (गुंठ=हंडी; लांब)]

गुड—पु. गूळ. [सं. गुड]

गुड—पु. १ (व.) रास; गंज-गंजी (कडव्याची, गवताची). —बशाप ५२.१. २ (खा.) बंदिस्त डींग. [का. गुड=गोंगर]

गुंड—पुन. १ बाटोळे माडे; हंडा; गंज. ' तेव्हां ठेवी चुकीवर गुंड पाण्याचा राही तत्सुगी । ' —अफला ५६. २ (विण-काम) हस्या गांवाच्या चौकटीखालचे लांकूड. ३ (ल.) खरडा मोसाचा पुढे आलेला भाग, गांठ. ४ बाटोळा दगड; गुंडा; गोटा; (सामा.) बडीब दगड. ' वरि यमनियमैसी गुंड धडिले । ' —स्वादि ७.३.५४. ५ गोळा (लोखंडी, दगडी). ६ (तंजा.) तोफेचा बार. ७ (तंजा. मद्रास) लांकूड, कोळसा मोजण्याचे ५६ पौंडी वजन. [सं. गुड=चेंदू; का. गुंड=बाटोळी वस्तु]

गुंड—वि. १ वस्ताद; कावेबाज; धूर्त. २ चतुरस; हर-हुमरी; हुषार; तरवेज. [छ. का. गुंड=जोकर]

गुंडगडगरी—जी. (कर्ना.) लिगायतांच्या गळ्यातील लिमाची पेटी.

गुंडगळे—गाळे, गुंडगुळे, गुंडगे, गुंडगी—न. १ लहान गुंड; गुणगळे; गुंडगी मातीची. २ (ल.) ठेंग, हुसका माणूस. —वि. बाटोळे; बटोळाकार; गडगडत जाणारे. [गुंड]

गुडगुड-डां—क्रि. गुडगुड, घुडघुड, गुरगुर (पोटातील गडबड, वाळलेल्या नारळांतील खोबरे, सोंगेतील दाणा, गुडगुडीतील पाणी याप्रमाणे) शब्द होईसे. [ध्व.]

गुडगुडणें—अक्रि. १ गुडगुड असा शब्द होणे. २ पोटांत गुडगुड आवाज होणे. [ध्व]

गुडगुडा—वि. पिऊन वाळल्यानंतर फळाच्या पोटातील अंश, गर अंगापासून सुटून गुडगुड असा शब्द ज्वाबयाजोगा होतो तो (नारळ, उंडी ६०). —पु. सुकलेला, आत वाजणारा नारळ; गुडगुडे. [ध्व]

गुडगुडी—जी. धूमपान करण्याचे, तंबाखू ओढण्याचे एक साधन; हुक्का. ' गुडगुडीचे पाणी नव्हे मंदाकिनी । ' —मध्व ४९९. [ध्व. गुडगुड] ० चंद करणें—जातीबाहेर टाकणें.

गुडगुडीत—वि. लूट; फोफशा. गुडगुडीत पहा.

गुडगुडे—न. (कु.) सुकून करवंटीपासून सुटलेला नारळ, गोटा. गुडगुडा (-वि.) पहा. [ध्व. गुडगुड]

गुडघा—पु. १ पायाच्या मध्यभागावरील सांधा; जाडू; डोंपर. २ (ल.) आधार; मदत; पाठिवा; आश्रय. [सं. चोटक; सि. गुड] (वाप्र.) गुडघे टेकणें—जानू खाली टेकणें. ० टेकणें,—व्याघर हात देणें—येणें—१ म्हातारपणामुळे वांकणें; गुडघ्यांवर हात देऊन उठणें, चालणें. २ (ल.) दमणें; त्रासणें; मद्ध्यास येणें; मरगळीस येणें. गुडघेमेटी येणें—(बैलगाडी) रेंगाव जमीन, फुपाटपाचा रस्ता, चढण ६० ठिकाणी बैल पुढील पायांच्या गुडघ्याने चालतात त्यास म्हणतात. गुडघ्यांत मान घालणें—घालून बसणें—१ हताश, निराश होणें, असणें. २ बुःखी असणें. सामाशब्द—गुडघा, देणारा—वि. मदतगार. गुडघिल्यो—क्रि. (कों.) गुडघ्यावरून अडी मारणें. गुडघी—गी—जी. १ गुडघ्यापर्यंतची विजार; चोळणा. ' गुडगी तंग वर कांचा जी । ' —सला ३८. २ गुडघ्यास होणारा एक रोग. गुडघेमार—जी. एखाद्याच्या हुंगणावर गुडघ्याने मारणें. (कि० देणे, करणें). ' बुक्या गचांबघा गुडघेमार. ' —दा ३.७.६५.

गुडणें—अक्रि. (कों.) गुडणें; वेताळा येणें; दारी असणें; संमुख, उन्मुख होणें (मरणाळा). ' तो मरायंका गुडला असतां लम कशाला पाहिजे. ' [सं. प्रा. गुड=सजविणें; तयार ठेवणें]

गुंडणें—अक्रि. १ बांधणें; गुंडाळणें; बळकटी करणें; लपेटणें. ' तथा गुंडलिया प्रकाशा । क्षेत्रज्ञ नाम । ' —हा १४.७९. २ गोत्यांत सांपडणें, गंडणें पहा. [गुंड]

गुडदा—पु. गुर्दा; तरबारीसारखे पातें असलेली लोखंडी गदा; एक शस्त्र. [फा. गुर्दा]

गुडदा—पु. १ बक्याच्या पोटातील एक खाण्यालायक मांसाचा गोळा. —पुशि २.६. २ (क.) केसांची विशिष्ट रचना. ' त्याने गुडदा राखला '

गुंडदाणी—जी. एक मासा; तेपवी.

गुंडदा(धा)णी—नी. गुंडधान—जी. चिकी; गुळाच्या पाकांत पाकविलेले सुरसुरे, दाणे, राजगिन्याच्या काढा वगैरेची मिठाई. [सं. गुंड+धाना]

गुंडदावणी—जी. (कु. गो.) पायाने चेंचणे; गुंडवणी (पायांखालील); गुस्तावणी.

गुंडदा(व-ध-)विणे—उकि. चेंचणे; ठेचणे; गुंडविणे; अस्ताव्यस्त करणे; सुरकुत्या पाडणे; चिरडणे; चुरडणे; गुचडणे पहा.

गुंडदा—जी. घुच; बोळा; दड्या; झांरुण (आंतील पदार्थ पडं साडं नयेत म्हणून दात, वाटली इ० च्या तोंडावर बसवितात तो लांकूड, कांच इ० चा तुकडा). [का. गुंडड=बंद करणे]

गुंडदू—वि. ठेगणा आणि जाड; गडद; गिठा व लड्डू.

गुंडदुजे—न. एक वाद्य. 'गीडवीडी सावेरी। गुंडदुजी दुडाळा।'—कुरुरा ७७.२९. [ध्व.]

गुंडरी—जी. (गो.) ब्राम्हीसारखी एक वनस्पती.

गुंडवे—न. (गो.) उडवे; गंजी. गुंड पहा. [का. गुंडी]

गुंड(डा)ळी—ले. जीन. गुंडडी; गुंडाळा; बळकटी; पिडा; विडा एकावर एक वेढून केलेला गोळा. (कागद, कापड, दोरी इ० चा). [गुंड]

गुंडा—प्र. (व.) १ गुंडीपाडवा. २ गुंडीपाडव्याची गुंडी.

गुंडा—प्र. (गो.) पाणी उपसण्याचे साधन; तेडा; ओक्री.

गुंडा—प्र. १ वाटोळा, मोठा गोडा, दगड. 'जैसा पवता-बरोनि बोहटकि गुंडा लोटित तयासि तळवटा। यावया वेळ न लगे तैसा।'—चक्रवर्त सिद्धांतसूत्रे पृ. ५२. २ (क.) मोठा गुंड; एक मांढे. 'दोन बागरीचा गुंडा नित्य घ्यावे।'—राम-दासी २.३५. ३ (बांधकाम) माठीव चौरस दगड; चिरा; मोठी खांबकी. ४ (कुमारी) मडक्यांना आकार यावयाचा दगड, हा मडके बडविताना एका हाताने मडक्याच्या आंतील बाजूस धरून बाहेरून लांकडी पट्टीने ठोकतात. यामुळे मडके पाहिले तसे जाड-पातळ होतें. ५ जोट्याचा मधला घर; पेटी, वेदरीच्यावर पायाची ओळक्यांत बांधलेले दगडी काम. ६ (कुमारी) चाकाचा मधला ठोकळा, याच्यावर मातीचा गोळा ठेवून खास आकार येतात. विडा; गुंडी; गुंडडी (सूतदोन्याची). [का. गुंड]

गुंडा—नि. धूत हरहुसरी, हरकामी माणूस. अतिशय घाहणा, हुषार. 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा। ज्याचा तिही लोकीं मेंडा।'—गुणा.(वाईट अर्थनिहि जोडतात). सोदा; उड; काणीकर. [का. गुंड]

गुंडाका—जी. आळस; निद्रा; झोप. -गीर ६०७. [सं.]

गुंडाकू—ख—जी. १ एक, केळी इ० मिश्र करून केलेली तंबाकू. २ रोगट पिकाच्या पावावर सिंपडावयाचा तंबाकूचा

काढा. ३ (क.) त्रेधा; तिरपीट; दुःखपूर्ण स्थिति; दुर्दैवा. [सं. गुंडक] ० काढणे—वि. (ना.) खरडपट्टी काढणे.

गुंडाकेश—वि. आळसाळा, निद्रेला जिकणारा (अड्डेन) -गीर ६०७. [सं. गुंडाका=आळस, निद्रा. +ईश]

गुंडार—न. १ जाजम; झोऱ्या; पालपडे; तंबू (लहान). [का.]

गुंडाल—न. (कु. गो.) केवळाचे लहान घर; झोपट. [का. गुंडल=केवळाची झोपटी]

गुंडालणी—जी. उंसाची पाती उंसाभोवती गुंडालण्याचे काम; उंसावाचणी.

गुंडालणे—उकि. १ बळकटी करणे; (दोरी इ० ने) लपेटणे; वेढणे. २ एकत्र गोळा करणे. ३ आवरणे; आटोपणे; बंद करणे, ठेवणे (उद्योग, कामबंदा). 'सारे कागद समाकृत गुंडाळून ठेव.' ४ पराजित करणे; जिंकणे; कुंठित करणे; निरुत्तर करणे. ५ हाताखाली घालणे; बळकावणे; काबीज करणे (परका देव, माल इ०). 'यास ज्ञान नाही म्हणून चार शेते होती तीं दयावांनीं गुंडाळिलीं.' ६ (सामा.) व्याप्ति कमी करणे. ७ आच्छादणे; वेढणे. 'माये वळाने गुंडाळतो.'—मकि. १ गुंडाळले जाणे. २ (पंचप्राण एकत्र आल्यामुळे) मरणे. [सं. गुंड=वेढणे, प्रा. गुंडाळिज=एकत्र करणे] गुंडाळून ठेवणे—न जुमानणे; बाजूला सारणे. 'प्रसंग पडला म्हणजे गुफिकाद गुंडाळून ठेवणारी सुधारक मंडळी हद्दीस पडते.'—दि ४.१३८.

गुंडाळा—ली—ले. प्रलीन. १ बळकटी; दळी; मेढोळे; विडा; बंडळ (कागद, कापड, दोरा इ० चे). २ गाठोडे; मांड. 'पै केशांचा गुंडाळां।'—माझा ८.४२. ३ (विशेषतः गुंडाळे, निदाची) वेढेबांधणे. गुंडाळलेले पागोटें, रुमाल. ४ दोऱ्याची गुंतागुंत व त्याचा गोळा; कसेतरी अस्ताव्यस्तपणे एकत्र बांधणे; सटरफटर मालाचे बोकळे. 'ईश्वरें मोठे, सूत्र केले। मनुष्यमात्र गुंतोन राहिले। लोसाचे गुंडाळे केले। उगवेना ऐसे॥'—दा १७.२.३०. ५ फेरा; भोंवती फिरविणे; हात (पट्याचे). 'पट्याचा गुंडाळा मारिला।'—पेपो १९. ६ (क.) गोंबळ; गुंतागुंत.

गुंडिका—जी. (प्र. गुणिका) बोकंपट्टी; संघा; पुन्हा पुन्हा वाचणे व म्हणणे; बोकणे; उद्घोष. 'तिने जशी काही पत्राचीं पाठांतरे किंवा गुंडिकाच केल्या.'—नवलपूरचा संस्था-निक, प्रकरण ५. [सं. गुणनिका. सं. गुंडिक=गीठ]

गुंडी-पाडवा—गुंडीपाडवा पहा. [का. गुंडि=निघाण, पताका]

गुंडी—जी. एक वनस्पति; जाफरीची गुंडी.

गुंडी—जी. १ लहान गुंड, मांढे; लहान चरवी; कासंडी. २ बिरड्यांत मडकविकाची गोळी; मुठावे; बटव (बांगर्या.

कोट यांचे). ३ (कों.) पेढा (पेढा, गवत ६० ची). ४ (कों.) विडा; गुंडा; गुंडाळा (घोरा, सुत, ६० चा). 'नवारीची गुंडी कल्ल ठेव म्हणजे पलंग वळायास बरे पडेल.' [गुंड]

गुंडीचा विडा—पु. (बडोवे) केळीच्या सोपटाने एकत्र बांधलेले दोन विडे; पड्या. —पेरापु प्र २.४२.

गुंडीदार—वि. गुंडी असलेला (आंगरखा). आंगरखा पहा.

गुडप—वि. गढद; गदै; दाट (काळोख, अंधकार). 'एथे गुडप अंधार पडला.' —कर्म ३.९३. —न. अतिशय अंधार; अंधाराचे वाढवण. 'दिवे माळवतांचे बरामध्ये गुडप झाले.' [का. गुडपु-गुडपु-कोळंगाची कांज] • निजणे-डोकपावळून पांघरून घेऊन स्वस्थ निजणे.

गुडुंब-वा, गुडूम—न. गळू; गुळुंब पहा.

गुडूची—जी. गुळवेळ; गळळ. [सं.]

गुंडे—न. (कु.) चेंडू; गोळा; विडा; पिडा (सुत, डुम, पोरी वगैरेचा). [गुंड]

गुंडेरी—जी. (गो.) ब्राह्मी वनस्पति.

गुंडो—पु. (कु.) बरवंटा; दगड-धोंडा. गुंडा पहा.

गुडी—जी. (गो.) १ वृक्ष; गुडदी. २ गुप्त कारस्थान; कूट; कट. [सं. गुड] गुड्डुळासांघ—न. (गो.) कारस्थान.

गुड्डू—वि. ठेंगणा व जाडवूड; गिड्डा. [का.]

गुड—न. मर्यादा; आपरण. गुडडी अर्थ १ पहा. 'अधोर्ध्व गुडकाडी.' —झा १८.७३९. [गुडणे]

गुडगा—पु. गुडचा पहा.

गुडणे, गुंडाळणे—गुडणे-गुंडाळणे पहा. व्याप्त होणे. 'जी सुती सुतळ माडिले। जेसे नक्षत्री गगन गुडले।' —झा ११. २८६. [सं. गुंडन]

गुडन—न. (व.) कापणी केल्यानंतर धांद्यांच्या कणसां-मुंडां पेढ्या बांधणे. [सं. गुंडन]

गुडर, गुडार—न. १ हत्तीचे खोगीर; कवच. 'एक हस्ती गुडर घालीत।' —उवा ८२०. 'पृथ्वी मिरवली गुडारी।' —कथा ४.९.४६. २ हौदा; अंबारी. 'रत्न-चाकें घुवणे गुडार। माजी घोमला लक्ष्मीवर।' —मुसभा १.६५. 'गुडर घातला येरावती। बरी अठेवणी कन्या घेवती।' —कालिका १७.१४. ३ डेरा; शिडुटी; पाळ. 'जेसे होति गुडके। अनंगाचे ॥' —शिष्ट २९०. [सं. गुड=हत्तीचे कवच; प्रा. गुडा; का. गुडार=तंडू]

गुंडळ—जी. (गो.) गुंडी.

गुडा—पु. दगड. —झर. ?

गुडा—पु. ? (व.) कंबरेभोवती वळ घड राहण्यासाठी खोवतात तो वळाचा भाग; कनवटी. २ देवकस्थापनेच्या वेळी मेढपास बांधलेले फडके; गुह्यमेढीचे फडके. [गुडी]

गुडार—न. १ परचकाला भिल्ल गांवकरी लोकांनी केलेले पलायन; दंग्यामुळे पळून आलेला मनुष्यसमुदाय.

गुडार—न. कोडे; गुड गोष्ट. 'गुडा म्हणे तुंचि निवडी हें गुडार।' —तुगा ९३७. [सं. गुड]

गुडार—न. १ पाळ; खोंप; खोंपडी. गुडर पहा. २ (क.) पालभंडे; हाथरी; जाजम. 'गुडार वसावयाला घाल.' [गुडर; का. गुडार]

गुडारणे—उक्ति. १ आच्छादणे; झांकणे. २ सज्ज असणे, ठेवणे; सजविणे. 'गाढा वीर गुडारल्या निजरथी समूढ आरुढला।' —आविश्वाय २५. ३ कवच, वळ घालून सजविणे (हत्ती). 'त्यामागे शमदमादि। मतांग गुडारले योगसिद्धि।' —स्वादि १०.२.५७. [सं. गुड; प्रा. गुड=हत्तीला कवच इत्यादि घालून सजविणे]

गुडी—जी. १ वर्षप्रतिपदेस उमारावयाचा ध्वज (आंब्याचा मोहोर, लिंबाचा टाहाळा, उंची वळ, गाठी व एक माडे यांसह काठीला बांधून उमारातात तो). (त्यावरून) आनंद-प्रदर्शनाथे उमारेलेली ध्वजा, पताका. 'तंव आत्मा उभिताजे गुडी। रोमांचमिधे।' —शिष्ट ६०. —एकस्व ५.७९. २ देवास कांही प्रभूादि विचारणे झाल्यास गोटी, फूल, तांदूळ वगैरे चिकटवितात व प्रसाद किंवा कौल मागतात ती. 'देवाने त्या-विषयी डावी गुडी दिली की उजवी?' • उजवी देणे-विनंति मान्य करणे. • डावी देणे-विनंति अमान्य करणे. (यशाची) • उमारणे-(ल.) प्रसिद्धि पावणे. कीर्तिवंत होणे. • पाड्याचा-पु. वर्षप्रतिपदा; चैत्र शु. १. यादिवशी गुडी उमारातात. [का. गुडि=काठी, निष्ठाण]

गुडी—जी. १ वेष्टांतराहून आलेली सृत्युची बातमी. 'गोमाजीपंत मेल्याची कालच लष्करातून गुडी आली.' २ (सामा.) बातमी; वर्तमान; निरोप. 'विजयाची सांगे गुडी।' —झा १४. ४१०. • काढ-पु. निरोप्या; जासूद. 'गुडीकास गुडे पाठविला।' कालिका १७.२१.

गुडी—जी. १ अडी; दुमड; फांसा (पिळतांना दोरीस पडणारा). (कि० पडणे). २ डुरकुटी; बडी (बळाळा पडणारी). [सं. ग्रंथि; प्रा. गंठी, गुत्थ; हि. गुंथ ?]

गुडी—जी. खोपटी; खोंपडी; पाळ; गुडर. गुडार पहा. 'गुड्या घालूनया बनीं राहूं, म्हणा त्यातें।' —प्रका १९.

गुडें—न. १ गांवचा पळ; गुडार अर्थ १ पहा. (कि० उठणे; पळणे). २ आपले बरवार, माळमस्ता सोडून परांगवा होणारा माणूस, कुडंब. ३ गुड; दुसऱ्या गांवी पीके कापण्यासाठी मदत करण्याकरिता निघावेली एका गांवची शेतकरी लोकांची टोळी. ४ गुड-ड; न मळलेल्या दान्याची पेंडी, गुंडी; कवळी;

मळावयाच्या धान्याच्या पैक्या. ५ कापणी; शेत काढणी.
[का. गुणै=रास, डीग; गुणी=जमाव, वट]

गुणै—न. कोठे; उखाणा. (कि० घालणे; सांगणे उकलणे).
[सं. वट]

गुणै—न. (विणकाम) वधारन झाल्यावर जो पांजणीचा भाग शिल्लक राहतो तो.

गुण्ड्याचा पाडवा—३ गुणै झाल्यानंतरचा, पिके कापल्या-
नंतरचा दुसरा दिवस. ब्राह्मणांच्या तीन मोठ्या मिशेच्या दिवसां-
पैकी एक. दुसरे दोन दिवस म्हणजे दिवाळीचा पाडवा व राखी
पाडवा हे होत.

गुण—३. १ मनोधर्म किंवा पदार्थाचा धर्म; त्यातील बल;
तेज; सत्व; अंतःस्थित धर्म; विद्या, कला, सत्य, सौंदर्य इ० धर्म.
'एवं गुण लक्षण'—झा १७.१३१. २ (न्यायशास्त्र) रूप, रस,
गंध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व,
अपरत्व, गुणत्व, अवत्व, स्नेह, शब्द, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा,
दोष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार हे २४ धर्म. ३ स्रष्ट, उत्पन्न
केलेल्या वस्तूचा धर्म. हे गुण तीन आहेत; सत्व, रज, तम. हे
ब्रह्मा, विष्णु, शिव यांचे अनुक्रमे लक्षण दर्शवितात. 'गुणी देवा
त्रयी लाविली'—झा १८.८१७. ४ उत्कृष्टता; योग्यता; व्यंगा-
पासून अलिप्तता; निर्दोषता. ५ उपयोग; कायदा; नफा; फल;
लाभ. ६ निघालेले फल, वस्तु, परिणाम, निपज; उत्पन्न. ७
(अंकगणित) गुणून आलेले फल; गुणाकार. ८ दोरी; रज्जू.
'हे कर्माचे गुणी गुंभले.'—झा १३.११०२. 'मुक्तमोती लग्न
संपूर्ण। गुणैविण लेहलासे ॥'—एस्त्व १.३९. ९ प्रत्यंचा; वडु-
प्याची दोरी. 'नेला लक्ष्मण किर्किचेते गुण जोडुनि चापाते।'—
मोरामा १.५११. १० (समासांत)—पद; प्रमाण; गुणाकार.
जसे—अष्टगुण=जाठपद; सप्तगुण, इ०. 'सतकोटिगुणै तदधिक
गमला धर निरकर विस्तरिता पाये।'—मोमीष ३.५६. ११
उतार; कमीपणा (रोगाचा). १२ (अंकगणित) गुणक. १३
(सूमिति) वर्तुळखंडाची व्या. १४ दिव्याची वात. 'ये गुण
सेतुला खाय।'—झा १३.७१९. १५ परीक्षा उतरण्यासाठी ठरवि-
ण्यात आलेले संख्यांक; (इं.)मार्क. १६ (व्याक.) संधि करतांना
बरीरे स्वराच्या रूपांत होणारा फेरफार. [इचाए, उचा ओ, ऋचा
अइ, लचा अल] १७ वडुवरचे घटित पाहण्याचे अंक. हे
३९ असतात. १८ (क.) रोग; व्याधि. म्ह० अठरा गुणांचा
खंडोबा. १९ प्रभाव; परिणाम. 'संपत्ति हे एका तन्हेचे मध
आहे, ते आपला गुण केव्हाखेरीज बहुधा सोडणार नाही.'
—नि ५३. [सं.] (वाप्र.) ०आठविणै—(मृत, गैरहजर मनु-
ष्याच्या) चांगल्या गोष्टी स्मरणे; खांचा उल्लेख करणे. ०उज-
ळणै—पसरणै—पाखळणै—स्वभाविक बार्ड, गुष्ट स्वभाव
कसे. ६. ११

बाहेर पडणे; बार्ड गुणांचे आविष्करण करणे. 'पत्र पुरतें झाल्या-
वर सदाशिवराव म्हणाले हे आपल्या मातोर्धीनीं कसे गुण उज-
ळले पहा।'—रंगराव. ०काढणै—१ गुण काढून टाकणे. २
यथेच्छ झोडपणे. 'मोलाचालीनंतर त्यांचे गुण चांगलेच बाहेर
काढले.' ०घेणै, देणै—पिशाचादि वाघा न व्हावी म्हणून देवा-
दिकांपासून कौल घेणे, देणे. ०वाखविणै, गुणावर येणै—खरा
स्वभाव दाखविणे. ०शिकविणै—मातून शहाणा करणे; गुण
काढणे. ०सोडणै—विसरणै—सन्मार्ग सोडून बार्ड मार्गास लागणे.
गुणाची चहा करणे—होणै—सद्गुणावर प्रीति करणे, असणे;
चांगल्या गोष्टींचा सन्मान करणे. गुणाची माती करणे—
सद्गुणांचा, बुद्धीचा वृत्तयुग करणे; अंगच्या चांगल्या गोष्टी,
बुद्धि नासणे. गुणा येणै—सगुण होणे. 'गुणा जाला विटेवरी।
पीतावर धारी सुंदर जो।'—गुणा ७. गुणास येणै—पडणै—
१ लागू होणे; फळणे; इष्ट परिणाम होणे. २ चांगल्या रीतीने
वागणे. म्ह० १ ठबळ्या शेजारी बांबला पोंबला बाण नाही पण
गुण लागला. २ गुणा: पूजास्थानम्। =गुणांमुळे माणसाला
आदर प्राप्त होतो; जेथे गुण तेथे आदर. सामास्य—गुणक,
गुणकांक—३. (गणित) ज्या संख्येचे गुणतात ती संख्या.
गुणक—वि. १ हिशेब ठेवणारा; गणना करणारा. २ मध्य गुणक;
विशिष्ट घातीचे, गुणाचे मान दाखविणारा वगैरे, जात. [सं.]
०कथा—जी. १ ईश्वराच्या गुणांचे कीर्तन, प्रशंसन. 'गुणकथा
श्रवणादि साधने। कलनि सेवटी आत्मनिवेदन.' २ (सामा.)
गुण, ईश्वरी देणगी, स्वधर्म इ० विषयी स्तुति. गुणकप्रमाण—
न. (गणित) गुणाकाराने वाढणारे संख्येचे प्रमाण. १. ४. ८.
१६. ६० प्रमाण; (इं.) रेडिमो. ०कर—कारक—कारी—गुण-
कारीक—वि. (अझुद्ध) १ गुणावह; गुण करणारे, देणारे. २
परिणामी; प्रभावी. गुण—कर—वि. (काव्य) गुणसंपन्न; बुद्धि,
सुलक्षण, सद्गुण यांनी युक्त (मूळ). ०गंभीर—वि. चांगल्या
गुणांनी युक्त. 'उदारधीर गुणगंभीर।' [सं.] ०गहिना—जी.
गुणवती व रूपवती जी. 'जेव्हा जिवाला वाटेक तुमच्या मातां
पाहिजे गुणगहिना।'—सला ६. ०गान—गाणै—न. गुणांचे स्तवन,
गायन, प्रशंसा, प्रशस्ति; गुणकथा. [सं.] ०ग्रहण—न. गुण ओळ-
खणे; गुणाची चहा; गुणीजनांचा परामर्श, आदर करणे—उमगणे.
[सं.] ०ग्राम—निधि—पात्र—राशि—सागर, गुणाकर
गुणाची रास—खाण—वि. सर्वगुणसंपन्न; सुलक्षणी; सद्गुणी;
अनेककलाकोविद. ०ग्राहक—ग्राही—वि. गुणांचा भोक्ता,
चहाता; गुणांचे चीज करणारा; गुण ग्रहण करणारा; दुसऱ्याचे
गुण ओळखून संतोष मानणारा. [सं.] ०घाती—वि. गुणदूषक;
निंदक, हेयाळणी करणारा. [सं.] ०ढेली—जी. गुणांची
धेळी; गुणवृत्ति. 'सुतारुचे तारुच गुणढेली।'—भापू १०.

[सं. गुण+स्था-घेडी] ० गुणतः-क्रिवि. गुणाप्रमाणे; गुणा-
जुलोधाने. [सं.] गुणत्रय-न. स्रष्ट पदार्थांचे सत्त्व, रज, तम हे
तीन गुण, धर्म. [सं.] ० अथधिरहित-वि. वरील तीनहि गुणां-
विरहित असा (ईश्वर); निर्गुण. ' गुणत्रयविरहित अंगमय तु. '
[सं.] ० दोष-पुण्य. चांगलेवाईट गुणधर्म; सुलक्षणें आणि कुल-
क्षणें. ' नको माझे कांहीं. गुणदोष पाळ ठायीं. ' ० दोष-
परीक्षा-की. गुणदोषांची चौकशी, छाननी, तपास. ० धर्म-पु.
गुणलक्षण, स्वभाव (वरा किंवा वाईट). गुण अर्थ १ पहा. गुणन-न.
१ गुणाकार; मोजणी; गणना. गुणनिधान-निधी-न. गुणांचा
साठा; गुणप्राप्त पहा. ' त्याची कन्या चिह्नित लावण्यागुणें गुण-
निधान. ' -एकूच ३.४६. गुणनीय-वि. गणण्यास, गुण-
ण्यास योग्य. ० पंचक-न. आधिमौलिक वस्तूंचा मूळसूत पांच
गुणांचा समाहार (पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश, किंवा
शब्द, रूप, रस, गंध व स्पर्श). ' गुण पंचक धरित्री आयिली. '
० परिणाम-पु. मूळ वस्तूंचे तात्त्विक स्वरूप कायम राहून त्यास
दुसरे नांव-रूप प्राप्त होणे. उदा० काव्याची दोरी होणे, दुधाचे
दही होणे - गीर २३९. ० परिणामवाद-पु. त्रिगुणात्मक प्रकृ-
तीतील गुणांच्या विकासाने किंवा परिणामाने व्यक्त सृष्टि निर्माण
होते असे मत (सांख्य मत). -गीर २३८. ० मूल-वि. १ गौण;
दुसऱ्या प्रतीचे. २ वस्तू, पासून निघणारे; अनुकल्पित. ० माया-
की. त्रिगुणांनी युक्त असलेली माया. ' मुळीं झाली तें मूल
माया. त्रिगुण झाले ते गुणमाया. ' -दा ११.१.९. -मज ३५.
० वचन-वाचक-न. गुण दाखविणारे वचन, शब्द, विशेषण.
० वंत्त-धान-वि. गुणसंपन्न. ० विशेषण-न. (व्या.) विशेषणाचा
एक प्रकार; हा नामाचे गुण दाखवितो. ० वेव्हारळ-ळी-
विपुकी. (काव्य.) गुणांनी आकर्षिलेला-ळी; मोहित; परितुष्ट.
० वैषम्य-न. गुणत्रयांचे (सत्त्व-रज-तम) विषम मिश्रण. याच्या
उलट गुणसाम्य. ० सुशील-वि. (काव्य.) गुणी व शीलवान;
चांगल्या गुणांचा, स्वभावाचा. ' पतिसेवे सदा अनुकूल. सत्य
वचनी गुणसुशील. ' ० स्तुति-की. गुणांची प्रशंसा. ० हीन-
वि. १ गुणविरहित; गुणाशिवाय. २ दुर्गुणी. ० क्षोभ(मि)णी-
माया-की. माया; त्रिगुणाची सात्त्वावस्था मोडणारी (माया);
मूळ मायेतील गुण असलेले त्रिगुण जेव्हा स्पष्ट होतात तेव्हा
तिळा गुणक्षोभिणी म्हणतात. ' पट होती संधी चतुरी. जाणावी
गुणक्षोभिणी. ' -दा ९.६.६. गुणह-वि. गुणप्राहक. जाणता
(विद्यादि गुणांचा) पहा. गुणांक-पु. (गणित) गुणाकार.
गुणांकभागोत्री-की. १ गुणाकार व भागाकार. २ (व्यापक)
अंकगणित; गणित. ' तुम्हा पंतोची कांहीं गुणांकभागोत्री शिक-
वतो की नाही? ' गुणाकार-पु. १ गुणांक; गुणनाचे फळ;
गणिताचा एक प्रकार; गुणकांकाने गुण्यांकांस गुणणे; यच्चि कांहीं

प्रकार:- कोष्टकी-चांवरा-वैठा-विविध गुणाकार इ० कपटसिद्ध
पहा. २ गुणणे; गुणाकार करणे. [सं. गुण; म. गुणणे] गुणा-
कारक-कारी-वि. गुणकारक-कारी पहा. गुणागुण-पु. गुण
आणि अवगुण; गुणदोष. गुणांचा-वि. भलेपणा, चांगले गुण
अंगी असणारा. ' गुणाची खाणी-रास-की. अनेक प्रकारचे
चांगले गुण अंगी असणारा; विविध गुणांचा. गुणांचे गुणपात्र
लेकरू-न. (ल. उप.) अहल लुच्चा; लबाड; सोदा. ' गुणाचे
गुणपात्र हातीं फुलपात्र. ' गुणाढ्य-वि. १ गुणसंपन्न. २ एक
प्रसिद्ध कवि. बृहत्कथेचा कर्ता. [सं.] गुणातीत-वि. गुणवि-
रहित; निर्गुण. (ईश्वर) गुणानुवाद-पु. गुणांची वाखाणणी;
गुणकीर्तन; प्रशंसा. गुणानुवादकीर्तन-न. गुणांचे स्तवन.
गुणावह-वि. गुण देणारे; गुणकारक; परिणामी; प्रभावी
(औषध वगैरे). गुणांश-पु. १ गुणकारीपणा; प्रभाव; सुपरि-
णाम. ' हा जे औषध सांगतो त्याचा गुणांश केवढा? ' २ परि-
णाम; फळ; यश. ' त्या औषधाने अद्यापि गुणांश आला नाही. '
गुणित-वि. (गणित) गुणलेले. गुणें (प्या) गोविंदे-दाने-
क्रिवि. १ शांततेने; भांडणगंडा न करितां; मुकाटपाने; आनंदाने;
स्वेच्छेने. ' पक्षीही लहान. बरटीं बांधुन. गुण्यागोविंदाने नांद-
ताती ॥ ' २ मोठ्या स्नेहाने, ममतेने. ' गुण्यागोविंदे मला
दहा वेळ पलंगावर पालवा. ' -प्रज्ञा ३ चांगल्या प्रकाराने,
रीतीने. गुणोत्कर्ष-पु. गुणांचे वेगुल्लेख, विकास, वाढ. गुणो-
त्कीर्तन-न. गुणांचे कीर्तन; गुणानुवाद; प्रशंसा. गुणोत्तर-न.
(गणित) संख्यांची, दोन परिमाणांची पट, हिस्सा, प्रमाण;
समितिथेणींतील पदामधील ठराविक अंतर; एका संख्येने दुसरीस
भागिले म्हणजे दोहोंमधील गुणोत्तर निघते. गुण्य-क्रि. १ जिळा
गुणावयाचे ती संख्या. २ गुणण्यास, गणण्यास योग्य. [सं.
गुण-मोजणे] गुण्यांक-पु. गुण्य संख्या.

गुणकली-लली-कीपु. (संगीत) एक राग, या रागांत
षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत हे
स्वर लागतात. गांधार व निषाद हे स्वर वगळे आहेत. जाति
औडव-औडव. वादी धैवत व संवादी ऋषभ. गानसमय प्राप्त
काळ. हा एक भैरवप्रकार आहे.

गुणगुण-की. १ गुंण अववाज; गिणगिण (डांस, चिह्ने,
यांची). २ हळू हळू, कोंडल्याप्रमाणे, दबून, अस्पष्ट बोलणे,
वाचणे. ३ कुचकुच; कुजबुज. ४ बंदता; वातमी. [व.] गुण-
गुणणे-अक्रि. १ तोंडांतल्या तोंडांत म्हणणे; गाणे, आलापणे;
गुंण करणे; मनाचीच म्हणणे. २ ओठांतल्या ओठांत बोलणे;
अस्पष्ट उच्चार करणे; पुटपुटणे. ३ नाकांत बोलणे; गेंगाणे भाषण
करणे. ' तो गेंगाणा घटकांमर गुंणगुणतो आहे पण मला कांहींज
समजत नाही. ' ४ निश्चित न समजण्याजोगे, मळमळीत बोलणे;

रोखठोक न सांगणे. 'रूपये मागितले पण गुणगुणला आहे, खचित काहीच बोलला नाही.' [ध्व.]

गुणगुणा—पु. नाकाचा पडदा, भाग; घोणा. धका लाग-
व्यास यातून रक्त वाहतें. [सं. घोणा=नाक द्वि.] •फुटणें=नाका-
तून रक्त वाहणें.

गुणगुणीत—वि. १ साजुनासिक; नाकातील. २ अस्पष्ट;
गुळमुळीत; गुणगुणत्याप्रमाणें (उच्चर). [गुणगुण]

गुणगुण्या—वि. १ गुणगुणणारा; हळू, आपल्याशीच
गाणारा. २ नाकांत बोलणारा. ३ अस्पष्ट शब्द करणारा; पुटपुट-
णारा. ४ अस्पष्ट; हळू; नाकांतला; अनिश्चित (भाषण). [गुण-
गुण]

गुणगुळें—गुंडगळें पहा.

गुणाणिका—गुणिणका, गुंडिका पहा.

गुणणें—उक्ति. १ (अंकगणित) गुण्य आणि गुणक यांचा
गुणाकार करणें; संख्येची पट करणें. २ पुन्हा पुन्हा वाचणें व
म्हणणें; पाठ करणें; गुंडिका करणें; धोकंपट्टी करणें. [सं. गुणन]

गुणफोड—जी. एक औषधी.

गुणा—पु. १ गाडीचा कणा, आंस. २ गुतार, गवंडी यांचे
एक हत्यार; गुण्या; काटकोन बांधण्याचे साधन.

गुणांबर—न. (काव्य) गुणस्थान; स्वर्ग: 'जेथे मानव
शलम पामर। गुणांबर केवि कमी।' [सं. गुण+अंबर]

गुणांली—जी. (गो.) एक वृक्ष.

गुणिया—पु. १ गारोडी; पंचाक्षरी; मात्रिक. —एसा ७.
१०९. 'आहे गुणिया देवरसी जाणता।' —सप्र १.३३. १
गुणी; गुणवान. [गुणी]

गुणी—वि. १ गुणांनी युक्त; शास्त्र, कला यांत पारंगत;
शुद्धिमान. २ मात्रिक; गुणिया. —झा १३.७२५. 'तुमिया कप-
टीची साडणी करावया आलों मी गुणी।' —एस्व १२.९५.
३ (छ.) खोडकर; दंड. [सं.] गुणीक—वि. गुणयुक्त. 'गुणीक
बोजविले असता।' —गीता १३.१७४. गुणि(णी)जन—लोक-
पुंज. १ गायक; वादक, नर्तक वगैरे लोक (सासुदायिक);
कलावंत मंडळी. २ हिंदु कलावंतिणीचे पोटची संतति; कलावंति-
णीचा पुत्र.

गुणी—जी. (वे.) (शेतकी) ठिपरी; नाडा व मोठ यांना
जोडणारे लोकिडे. [का.]

गुणी—जी. गुरांचा मानमोडी रोग.

गुणें—गुण शब्दाचे तृतीयेचे रूप. १ (काव्य) मुळें; करिता;
साठी. 'तुगाचे गुजवणें। आंशेळें वारे गुणें।' —झा १३.५६९.
—गुंन ३८.२७. २ आभयानें. 'कोठें तरी वेढळाच्या गुणें।
वेव पहा।' —दा १७.१.१९. [सं. गुण]

गुणैस्त—वि. (गो.) सवगुणी.

गुणिणका—जी. आठवण राहण्यासाठी पुन्हा पुन्हा वाचणें,
म्हणणें; धोकंपट्टी. [गुणणें]

गुण्या—पु. काटकोन्या; गुणा पहा.

गुं(गु)त—जी. गुंतणें; गुंता पहा. 'या सेताची गुत सिलक
असेल त्याची किंमत...' —मसाप २.१७७. [सं. प्रथित; प्रा.
गुत्थ] गुंतणु(णु)क—जी. (क.) अडवणूक; गुंतागुंत; गोंव-
ळाची, घोंटाळ्याची स्थिति. [गुंतणें] गुं(गु)तणें—अकि. १
एकमेकांत गुरफटले जाणें (दोरा); अडकणें. 'सत सुतें गुंतलें।' —
झा १८.१३०९. २ गुरफाटणें; अडचणीत सापडणें; मोकळे-
पणा छुटणें. ३ गुंग असणें; गद्दून जाणें; व्यापृत असणें; अडकणें
(कामांत, उद्योगांत—अनुष्य, पशु, वस्तु, जागा). 'यदुतिलक
जिचे हा गुंतला पूर्ण माके।' —सासह ४.४७. ४ फसणें. [सं.
प्रथन] गुंतत बोलणें—अडखळत, सुटमळत बोलणें; अडखळणें.

गुंतलें—न. गुंता; गुंतागुंत; गुंताड—डा. 'तुटे बंबमोक्षाचे गुंतले
एव।' —माझा १८.३१९. गुं(गु)तवळ—जी. १ केंस विचर-
तांना गळालेल्या केंसांचा (गुंतवळांचा) गुंनडा, समुदाय. २
(अव. प्रयोग) (छ.) तुरळक, बोटे बाडणारे छंद. —पु. १
डोकीच्या केंसातून गळलेला केंस; गुंतवळी पैकीं केंस. २ गुंतागुंत
(केंस, दोरी इ० ची). गुंतविणें—अकि. (छ. व शब्दशा.)
गुरफाटणें; गोंवणें; अडकविणें.

गुतका—गा, गुता—पु. (फों. गो.) गुता; मफा (विक्री,
पुरवठा वगैरेचा). 'पांच सात हजार रुपये तूतें... व सत्तावीस
हजार... येथील बाबतीचा गुतका जाला होता.' —वेव १०.५८.

गुतके(ने)वार—पु. (गो.) मफेवार. [का. गुत्तिगे=कारार]

गुतकुली—जी. गुदकुली पहा. 'तंव तंव गुतकुलिया
होती।' —शिष्ट ६६६. [ध्व]

गुं(गु)ता—पु. १ अडकाव; अडचळा; खोटी; प्रतिबंध. २
(छ.) अडचण; हरकत; नड. 'सामधि काही गुंता नाही।' —
पेंपो ३२. ३ खेडी—वेणीतील गुंतवळ; विचरतांना बाहेर निघा-
लेले केंस. ४ (छ.) गुतक. ५ गुंतागुंती (केंस, दोरा इ० ची).
६ (मात, सावा, हरीक वगैरेचे) मळणीवंतरचे तण, गवत, कचरा.
७ (ना.) ब्याव; लचाड. ८ लडा; तंटा. •गुंत—गुत, गुता-
मूत—जी. १ गुंता; गुंताड. २ गळफाटा; घोंटाळा; गोंवळ; बोक.
गुंताड; गुंताड—नकीपु. १ गुंता; गुंतलेली स्थिति (विशेषतः
केंसांची). २ गुंतवळ. ३ गुंता अर्थ ६ पहा. ४ शिवन्यावरून
मायंडा काढला व गुंज्याची दोरी सोडून खेड्याला बांधून तो
हालवल्यावर जाली पडतात त्या माताच्या बारीक पाती—बद-
कापूर २९१. ५ गुंतागुंत; घोंटाळा; गोंवळ. गुंताखंता, गुता-
खंता—पु. १ अडचळा; अडकाव; अडचण. (कि० बाळणें; पाडणें).

१ अङ्गका केलेली स्थिति. (कि० करणे; होणे). [गुतणे+स्तणे] गुतापणे—कि. (वे.) गुतणे. गुतापा, गुतोळा—पु. (वे.) गुताड-डा (सत, केस, इ० का) पहा.

गुताव, गुतावा—पु. १ गुतविण्याचे साधन; बंधन. २ करार; (इं.) बॉन्ड.

गुति—स्त्री. १ प्रतिबंध; अङ्गचण; गुंता; बंधन. 'ज्ञानवेवा सार सांवित्रे मूर्ति निवृत्तीने गुति उगविली।'—झागा १४६. —मुभादि २२.२६. २ गरज. —शर. ३ (क.) ओढा; पाड. 'ज्याची गुज गुंती। ते तों भोकलित्ती. जंती।'—मुगा २६८०.

•पाडणे—अङ्गचण आणणे; संकटांत उकलणे. 'मग बोले प्रमावती। त्याचि मजरी पाडिली गुंती।'—कथा १.५.२१४. [गुंतणे]

गुत्ता—पु. १ मक्का. गुतका पहा. २ अन्ना; ठिकाण. ३ (स्यावरून) दाखवा पिठा कुकान, (मक्क्याने घेतलेले). ४ गुता, गुंता पहा. [का. गुत्तिगे=करार]

गुत्तेर—न. कापड. —वेडु १६९.

गु(गु)थणे—अकि. (प्रां.) गुतणे पहा. १ गुंफले जाणे. 'देह तंव पांचवि जालें। हे कर्माचे गुणी गुंथले।'—झा १३. ११०२. २ अडकून पडणे; गुंतले जाणे. —अकि. ओंबणे; माल करणे; गुंफणे. [सं. प्रयन]

गुथवागुथव—स्त्री. (सामा.) गुंतागुंत; गोंबळ; गुंताडा. गुंतागुंत पहा. [गुथणे द्वि.]

गुथा—पु. एक लहान शार.

गुंथाडे—न. गुंतागुंत; गुंताडा पहा. 'तरांचें गुंथाडे जालें।'—दा १.७.२१. [गुथणे]

गुद—पु. अपानद्वार; पंचकर्मद्रियांपैकी पांचवें इंद्रिय; गांड; गोचा; मूत्रद्वार. 'गुदमंद्वाजांतौती। चारी अंगुले निगुती।'—झा १.११५. [सं.] •द्वार—न. गुद; अपानद्वार. •अंश—पु. शौचाच्या वेळीं अंग बाहेर येणे (अङ्गघट्टेमुळे); एक रोग. •मस्ती—स्त्री. मग्नपणा. धिरजोरी; चढपणा; दांडगाई. 'त्याने आपल्या गुदमस्तीने हातची भाकरी घालविली.'—विक्षित ३.९१. •मैथुन—न. अनैसर्गिक संमोग; गांड मारणे. •रोग—अंकुर-अर्थ—पु. मूलव्याध. •व्रण—न. भोव. •झूळ—ऊ—पु. अपान-द्वारांतून निघणाऱ्या कळा.

गुद, गोद—पु. हाडांच्या नळीतील श्लेष्मदार, चरबी.

गुद, गुंदणी—नस्त्री. भोंकर; गोंधण; गोंधण; सेल्वड; एक शार. [गु. गुंदी; का. गोंदणी]

गुदगसाळ—स्त्री. (वे.) सालीचा एक प्रकार. [का. गुदग=जाड]

गुदगुद-दी, गुदगुली—स्त्री. १ शरीरास हात बगेरेचा स्पर्श झाल्यामुळे हुंस् वेण्याचा जो विकार होतो तो. (कि० करणे;

येणे; सुटणे; वाटणे). २ (क.) संतोषणे; हसणे; आनंद; सुख; आनंदाची उकळी. 'मगवद्गुणभरणेकून चित्तास गुदगुल्या होतात.' ३ कंड; भाग; खाज (फोड, उष्णता इ० मुळे होणारी). ४ (क.) फुरफुरी; झुरझुरी; कंड (लढाई, मांडणतंडा इ० ची). (कि० मोडणे; खिरवणे). गुदगुद-दां—किवि. सतसतां (कड, जत याच्या ध्वनीप्रमाणे). गदगद-दां पहा. गुदगुदणे—अकि. १ कड येणे; खदखदणे (पदार्थ कडतांना, जत घेतांना). २ कंड, खाज सुटणे (शरीर, अवयव यांस). [ध्व. गुद्गुद्. सं. गद्गद; द्वि. गुदगुदना]

गुदड—पु. गाळसाळ, डाकाळ रेशीम. [गुदडणे]

गुदडणे, गुदडा—गुधडणे; गुधडा पहा.

गुदम(मा-मु)रणे—अकि. १ कोंडमारा होणे; दम, श्वास कोंडणे; श्वास बंद झाल्यामुळे बावरणे; घुसमटणे. 'श्वास गुदमुरळा.' २ उबगणे; उकडणे (उन्हाने); गदमदणे; उकाड्याने जीव कासावीस होणे. गुदमरा-मारा—पु. कोंडमारा; जीव बाबरा होणे; कासाविशी; श्वासाबरोब. (कि० करणे; होणे).

गुदया—स्त्रीभव. (विणकाम) कामट्यांचे तुकडे, हे चार चार बोटें लांब असून यांमध्ये नक्षी चाळणाऱ्या बऱ्या फासे घालून अडकवितात. [का. गुदग=अडकणीची काठी ?]

गुदरणे—अकि. अकि. १ गुजरणे पहा. २ प्राप्त होणे; ओढवणे (संकटादि). 'समय गुदरला असतां यांतला कोणी कामास यावयाचा नाही.'

गुदरणे—अकि. १ (राजा.) लेपाटणे; बरबटणे; लिड-विडणे. 'शेणाने गुदरलेले पाय ध.' २ (क.) (दुरुगुनीं गुर्व-तैवानीं) कलंकित होणे; काळिमा लागणे. ३ काळजीग्रस्त होणे; गुंतणे; अडकणे (संचारांत). [द्वि. गुदरना]

गुदराण-णी—गुजराण-णी पहा. उपजीविका; निर्वाह. 'दाणे खाऊन करी गुदराण.'—पळा ८७. काळशेप. 'माणसी मास-पक्ष गुदराण करायचे.'—झ ७.३६१६. [का. गुदराण]

गुदस्त-स्ता—वि. १ मागचे; गत. (बेल, महिना, वर्ष). 'साळ गुदस्त' २ झाली गेलेली; होऊन गेलेली (गोष्ट). [का. गुदस्ता] •वाकी—स्त्री. (बंद केलेल्या खात्याची) राहिलेली वाकी. गुदस्तां—किवि. गतवर्षी.

गुदाजगर—गुवाजगर पहा.

गुदाम—पु. बजार; तळघर; माल किंवा अन्नगळ सांठविण्याची जागा. [पो. गुदाव; मलाया गोदांग; इ. गोडाऊन]

गुदाम—पु. (शिंपी) गुंदी; बटण.

गुदारा—गुजारा पहा.

गुदाळी—स्त्री. (गो.) प्रदक्षिणा. 'जादाळी गुंदाळी'—स्वतःभोंवतीं गगन फिरण्याचा मुळाचा एक खेळ.

गुहा—पु. मुष्टिप्रहार; ठोसा; चुकी. (क्रि० घेणे; मारणे; लगावणे). [का. गुह] ० गुही—जी. ठोसाठोसी. (क्रि० करणे).

गुहा—पु. (व.) खणाळे; खणाचा तागा. 'या गुह्यांत वीस खण आहेत.'

गुधवर्ण—उक्रि. १ गुधवर्णा घालणे; पायाने गुधविणे; चोळा-मोळा करणे; चिरवणे; उलथापालथ करणे. २ (घसमुसलेपणाने, अव्यवस्थितपणे वापरून) खराब करणे; मळविणे; नासणे (कापड, वस्तु). दामटणे; कुंढळणे; वपटणे. (जनावर).—अक्रि. गुधवृत्त घालणे; दांडगाई करणे. [का. गुह]

गुधवडा—पु. १ (गुधवृत्त, लाबावृत्त) गुधवर्णाचा व्यापार; चोळामोळा; घसफस; दुर्वेष्टा. 'पंचरा दिवसांत पोराने पोयीचा गुधवा केला.' २ दांडगाई; गुधवृत्त. (क्रि० घालणे). ३ कुंढळणी; दामटणी; (फार कामाने झालेली) खराब स्थिति.

गुधाडी—जी. (व.) उकिरडा; धाण; गुळही पहा. 'वसोवती गुधाडी आहे.'

गुनकळी—एक राग. गुनकळी पहा.

गुना—पु. १ झुत; चेहरा; रंग. २ मार; पुढारीपणा. 'सर्व मसळीचा गुना तुम्हावर आला आहे.'—रा १२.७९. [फा. गुना]

गुन्यांव—पु. (गो.) गुन्हा पहा. ० कार—वि. गुन्हेगार.

गुन्हा—पु. अपराध; दोष; अन्याय; कायद्याचे उल्लंघन. [फा. गुनाइ] सामासिक—गुन्हेगार—वि. अपराधी; दोषी; गुन्हा करणारा [फा. गुनाइ+गार] गुन्हेगारी—जी. १ गुन्हा; अपराध. २ दंड (अपराधाबद्दल गुन्हेगाराकडून घेण्यांत येणारा). ३ दंडापासून सरकारास होणारे उत्पन्न. [फा. गुनाइ+गारी]—० पत्र—न. दंडपत्र.—भाष १८३२. गुन्हे—वे—गुन्हे—क्रि. १ गुन्हा असो नसो; इकनाइक. २ खात्रीने. 'जर हे काम न करितो तर गुन्हे व गुन्हे हा पारिपत्य करील.'—जोरा १०७. गुन्हेवार—क्रि. गुन्हा-प्रमाणे—गणिक—प्रती—बहुकुम; (समाप्तांत) गुन्हेवार—तक्षा-ताळेबंद—पत्रक लिहिणे. ० धारी—जी. काळानुक्रमे नोंदलेली गुन्हांची यादी—तक्षा. (शिक्षावारी शब्दांशी जोडून योजना.) सं० गुन्हेगारी शिक्षावारी अपराधांच्या शिक्षांचा तक्षा.

गुप, गुपचिप, गुपचुप—वृत्त—क्रि. १ निमृत्पणे; गुफाव्याने; हलकेच; निवांत. २ चोखन; लपून; नकळत. [सं. गुप्=लपविणे+चुप्=मंद गतीने जाणे; का. गुप्पने=हलच? हि गुपचप्]

गुपका—पु. मारलेल्या आगेवर फिरेल असा भोंवरा फेकणे. [गपका]

गुपचीप—न. गुहावरील छाईच्या मिठाईचा एक प्रकार. —च्या खळ्या—जी. (व.) साकरपाकाच्या खळ्या.

गुपटणे—अक्रि. १ अडखळणे (मायणांत). २ प्रसोद; कांकू करणे; आवांजू लागणे (अव्यवहार, कामबंदी यांमध्ये). ३ चोटाळणे; गोंधळणे; झुचून घेणे.

गुपट(त)मार—मारा—घाला—गुपित मार; बाहेर दृष्टी-तीस न येणारे दुःख; छपलेले, छपवावे लागणारे दुःख. गुप्त घाला; मार पहा.

गुंपणे—अक्रि. गुंतणे पहा. 'गुंपले गुंगे मन चरणी।'—गीता १.८३.

गुपित—गुप्त; छपविलेले. —न. गुप्त गोष्ट. ० घाला—मारा—पु. गुप्तमारा; गुपटमार.

गुपिस्त—क्रि. गंचीकांतीक एक संज्ञा.

गुप्त—क्रि. १ गुपित; अगोचर; दडविलेले; छपविलेले; चोरटे. २ संरक्षित; राखीव. ३ एव. [सं. गुप्=रक्षण करणे] सं. मा-शब्द—० घाला—मारा—रा—पु. गुपित—आडून घाला, मार; गुप्तपणे नाच, अपकार, छळ (संत्र, करू, मर्मभेद करणारी, चीज जाण-णारी भाषा इ०नी). ३ एकदम, चोरटा घाला—हत्ता करणे (सूत, आचार, चोर, शत्रु यांनी). (क्रि० घालणे; मारणे; करणे; पडणे). ० दान—न. न दिसावे असा तऱ्हेने, हलक्या किमतीच्या वस्तूत दिलेले मारी किमतीचे दान (उदा० कोटका इतरे फळांत इ०); प्रच्छन्न दान. २ निवांची दान; आपले नांव जाहीर न करिता दिलेले दान. ० दूत—पु. हेर; गुप्तपोलीस; गुप्त रूपाने वातनी पुरविणारा. ० घन—न. १ (ल.) तप, विद्या, ज्ञान, गुण, चातुर्य, सहाय्यपणा इ० न दिसणारे घन. २ जमीनीत पुरून ठेवलेले इ०.

गुप्ती—जी. एक शब्द; हे बहुधा ओळखले जात नाही. काठीत लपविलेली तरवार किंवा जात तरवार असलेली काठी. 'गुप्ती माळे असिलता।'—नव १२.१७१. [सं. गुप्त]

गुप्तेश्वर—पु. (गुप्त असणारा, ईश्वर, शंकर) महादेवाचे लिंग, पिंडी. [सं.]

गुप्प—क्रि. हलच; नकळत. गुप पहा.

गु(गु)फ—जी. गुंतवळ (शेडी, वेणी केंस इ०ची). [सं. गुफ=गुंफ]

गु(गु)फटणे—फाटणे—गोफाटणे पहा.

गुंफणी—जी. १ गांठण; गांठण; गोंवणी; ओवणी. २ वेणी; बीज. [गुफणे]

गुंफणे—अक्रि. १ एकत्र माळेत आणणे; गांठणे; माळ करणे. ओवणे; गोवणे. २ वेणी घालणे; विणणे; बळणे. ३ जोडणे; जुळणी करणे; रचणे. ४—अक्रि. चोटाळण्यांत पडणे; गुंतणे. 'ऐसे विचारतां विचक्षण! गुंफोनि ठेले।'—झा ४.८२. गुंफित—वि. १ गुंफलेला;

रचलेला; बनविलेला. २ विणलेला; माळेत ओंबलेला. गुंफिरा-
रें-पुन. गुंताबा; गुंतागुंत; जाळें. 'परी चोज हें धनुर्वरा। जे
एवढा गुंफिरा।' - झा १४.२८४.

गुंफाटणें-उक्ति. घाईघाईनें फरफटणें, भरकटणें; बरबर
करणें. गोफाटणें पहा.

गु(गुं)फा-की. १ लताकुंज; पणकुटी; फांशांची बनवि-
लेली शोंपडी. 'अभ्युद्गम अति विकल। आळा तत्काळ गुंफेसी।' -
भारा वाळ २.१२. २ गुहा; दरी. ३ गुंतागुंत. 'आवडीचा
मंत्र सांगितला सोपा। जेणें नोहें गुंफा काहीं कोठें।' - तुगा
४८७. [सं.]

गुफेद-पु. (गे.) हलक्याचा एक प्रकार. [पोतु.]

गुवकर्णे-उक्ति. कुपलणें; घवकर्णे; कुठणें; मारणें. गवका
पहा. [ज्व. गुव ?]

गुवगुवणें-उक्ति. १ लळ, जाडजूड होणें; फोपशा होणें. २
अतिशय लळ होणें; घरीरावरील चवींची अधिक वाळ होणें.
'मांस गुवगुवतें अंगार।' गुवगुवीत-वि. १ लळ; जाडजूड;
मांसळ (माणूस, पशु). २ चांगलें; भरदार (फळ). गवगवीत पहा.
गुवडें, गुवडी-नकी. (व.) हुंगण; कंवरडें. 'गुवड्यावर
काया बसल्या.'

गुवर-न. भ्रम -घर

गुवार-पु. १ मळ; घुळ. 'दिवांतील गुवार झाडून निघोन
प्रांजळ व्हावें.' - रा ५.७५. २ संशय; किलाफ. 'बोलण्यांत
कोणत्या गोष्टीचा पडदा व गुवार राहिला नाही.' - ख ९.
४८५२. [अर. बुवार]

गुवा(भा)र-रा-पु. १ अंतर्बाह; दुःख; तोंड वंद पण आंत
पुंसलेली वस्तु. २ पोटांत बारा घरणें; पोड गळव होणें;
पोडाचा फुगारा, तळतटी, तणावा, फुगवटी (वायुमुळें). (कि०
(पोटांत)घरणें). ३ गुप्त द्वेष; मत्सर; हेवा. ४ उगांचा जमाव.
'मात्रसाचा-मेघांचा गुवारा.' ५ जलप्रवाह; पाण्याचा संचय.
(कि० घरणें). ६ उज; उष्णता; तापन; ताव; उष्णतेनें होणारी
स्थिति; उन्हुनपणा. (कि० वेणें; वेणें). [अर. बुवार=नाफ,
अच्छता]

गुवारणें-कि. आंतील उष्णतेनें कासावीस होणें; उबणें
चामाचम होणें. [गुवारा]

गुवसरा-पु. १ गोळे उबविण्याची तोफ; गरनाळ; गड-
गोल. २ (दारूकाम) आकाशांत उबविण्याचा दिवा; कंदील
(यांत स्फिरिटचा धूर किंवा साधा दिव्याचा धूर कोंडतात). [फा.
बुवारा]

गुवाच्या काढणें-सकि. (व.) पिच्छा पुरविणें. 'मांढ
मांढ गुवाच्या काढा.'

गुम-क्रि. धातुपणें; स्वस्थपणें; मुकाटपणें (क्रि. बसणें;
असणें). [प्रा. दे. गुम्म=मुग्ध होणें ? फा. गुम=हरवलेलें; दुर्ल-
क्षित]

गुम-क्रि. चुकलेल्या, हरवलेल्या स्थितीत. -वि. नष्ट;
हरवलेलें; चुकलेलें. [फा. गुम] ०शुद्ध-वि. (पत्रव्यवहार)
गहाळ; हरवलेलें; नष्ट झालेलें. 'सनद गुमशुद्ध झाली म्हणोन
इस्कील न करणें.' - रा २०.३५५. [फा. गुमशुद्ध]

गुम-न. (व.) टेंगळ; फुगवटा; गुवारा. 'फोडाळा गुम
घरलें.' [हि. गुमडा]

गुमकट-पु. (वे.) चाकाच्या तुंब्याला बसविलेल्या
दोन्ही लोखंडी वाजुंच्या पक्षा प्रत्येकी.

गुमगुमीत-वि. गुवगुवीत पहा.

गुमज-ट-गुमड-पु. मुकबरा; रोजा. घुमड पहा. 'नंतर
सर्वत्रांनीं जाऊन माती दिली आणि गुमजही बांधिला.' - पया
४००. [फा. गुंज]

गुमडा-डा-पु. पक्षवाजाच्या, मुदंगाच्या खोडाचा मधला
भाग. [हि. गुमडा=उंचवटा, पुढें झालेला आग]

गुमणें-उक्ति. (खा.) हरवणें. 'गावडी गुमी रथेल्ली-ती
बी भेटली.' [फा. हि. गुमाना=हरवणें]

गुमान घुसक्या-वि. १ (माण.) मुकुस्तंभ; २ (ल.)
कपटी. [फा. गुम=स्तम्भ+घुस ?]

गुमजा-पु. (शोमेची दारू) स्वतःभोंवती गरगर फिरणारे
दुतोंडी वाण. [प्रा. दे. गुम=घुमणें]

गुमा-पु. (कों.) मत्का (जमीनीचा).

गुमान-क्रि. (क.) मुकाटपणें; निमूटपणें. गुम-पहा.
'गुमान निघून जा.'

गुमान-पु. १ पर्वा; खातर; क्षिति; खिसगणती. (कि०
नसणें; घरणें; करणें). 'एकमेकां गुमान। न धरिती पै।' - सिई
३.१०९. 'औरंगजेब याचे फौजेचा गुमान काय आहे.' - मरा-
चिस (आवृत्ति ३) २२. २ गर्व; ताठा. 'उदास हत्तीच्या गुमानें।
उठोन जातो।' - दा. १५.२.१८. ३ आचिक्क्य. - हंको ४
विचार; मत. ५ बहीम; संशय; किंतु. 'भीमताकडील सज्ज आली
जाहाकडे असेल ऐसा गुमान येथे आहे.' - रा ५.५३. [फा.
गुमान=संशय, मत] गुमानांत ठेवणें, राखणें-मोचम,
अनिश्चित ठेवणें; स्पष्ट न करणें. सांगणें. गुमानी-की. संशय-
'तेव्हां त्यांस सरकारचा आश्रय अशी गुमानी येऊन' - मरक.
२.१३७. -वि. १ अहंकारी; गर्विष्ठ; बडाईखोर. 'घरूं घाविला
निर्दयत्वे गुमानी।' - किंद्रीपदी ११. २ बेगुमान; बेपर्वा; बेकि-
कीर. ३ संशयी; संशयित. [गुमान]

गुमान-वि. तुप्त; बंद. -घर.

गुमान्नीत—न. (गो.) गुध.

गुमास्ता—पु. १ मुनीम; प्रतिनिधि; मुख्त्यार; कारमारी; अडत्या; वातमीदार; मुतालीक. 'प्रधान यांचे गुमास्ते व आमात्यांचे वगैरे याणीं काम तूत करावें.'—मराचिस. ८. २ (कायदा) कोणत्याहि व्यवहारांत दुसऱ्या ऐवजीं प्रतिनिधि: दाखल वागण्याकरितां मोवदला देऊन नेमलेला मनुष्य, एजेंट. ३ (वतन कायदा) वतनी नोकरीचे काम करण्याकरितां नेमलेला बदली इसम. —वि. पाठविलेला. [फा. गुमास्ता] गुमास्त (स्ते)गिरी—जी. १ गुमास्त्याचे काम; मुतालीकी; एजेंटी. २ प्रतिनिधित्व. 'नामाची लांडा पुणेहून गुमास्तगिरी देऊन कार्यांत मावळास पाठविला.'—इंमं. ५६.

गुरकणी—जी. १ गर्जेना; गुरगुर; डुरकावणी. (हिल-पडुंची). 'त्या बाटेनें जात होतो पण बाघाची गुरकणी ऐकताच मागे फिरलो.' २ माणसानें तसा केलेला शब्द. ३ (क.) धमकी; रागाचे बोलणे. [ध. गुर+करणे]

गुरकर्णे, गुरकाव(वि)णे—चकि. १ गर्जेना करणे; गरजेणे; गुरगुरणे; डुरकाळी फोडणे. २ मेढसावणे; धमकावणे; आरडा-ओरडा करून धमविणे; धाक दाखविणे. गुरकावणी—जी. दुसऱ्यानें भ्यावें, दबलें जावें म्हणून गुरकर्णे; डोळे बटारणे; धमकावणी; डुरकावणी. गुरकी, गुरकाई—जी. १ गुरकणी. गुरकावणी पहा. 'इतकी गुरकी दाखवितोस कोणाला !' २ डोळे बटारणे; रागाचें पाहणे.

गुरका—पु. रागाचा झटका; हुस्सा. (कि० घेणे). गुरकाक्या—वि. गुरकावणारा; ओरडाव; दाडगा; मोठ्यानें आरडाओरडा करणारा; खणक्या; मस्त. [गुरकर्णे]

गुरखी—पु. गुरे राखणारा; गोबारी. गुराखी पहा. [सं. गै-भरख-म. राखणे]

गुरखीटाळा—पु. (चांभारी) टाळ्याच्या वरच्या चामच्याचा भाग.

गुरग(गु)टणे, गुरंगुटणे—चकि. शरीर अवशुद्धित करणे, कपड्यानें झांकणे; गुरगुटून घेणे; गुरखा घेणे; सर्व अवयव झांकतील असें पांघरण घेणे.

गुरगुर-रां—किवि. १ गुरगुरत; गुरकावीत. २ डगडुरत; डुरडुरत.

गुरगुर-री—जी. १ आरडाओरडा; डुरडुर; डुरडुर; गुरकणी. २ पोटांतील, घशांतील बरवर आवाज. गुरगुरण-णी—जी. गुरकणी; घुरघुरणे, गुरगुरणे. गुरगुरणे, गुरगुरणे—चकि. १ गुरगुर करणे; घुरघुरणे; गुरकर्णे; गुरकावणे; अंगावर येणे. 'अपमान असा करितां पाहे. तो बीरसिंह. गुरगुरणी.'—मोचयोग १२.६०. २ मांजराप्रमाणे ओरडणे; म्याव करणे. ३ (पोटांत.)

गुरगुर आवाज होणे. 'पोट-पोटांत गुरगुरतें.' ४ (घशांत) बरवर आवाज होणे. ५ घोषाविष्ट होणे. गुरगुराट—पु. अतिशय मोठा गुरगुर आवाज; एकदम सर्वांची गर्जेना. गुरगुरावणे—चकि. १ गर्जेना करणे; अंगावर ओरडणे (माणसाच्या). २ डोळे बटारणे; धमकावणे.

गुरघुस—जी. घुस व मांजर यांची गर्जेना; गुरम्याक. —किवि. गाढपणे; छातपणे; बोरत (झोंप). (कि० करणे; निजणे). [ध. गुर+घुस. तुल० का. गुरु=गोरण्याचा आवाज]

गुरगु(गु)ज—पु. १ गदा; लोखंडी सोडा; पड्डे; गुरदा. २ फकिरांजवळ असणारी (सांखळ्या लावलेली) ल्हान गदा. दिने तो स्वतःला मारून घेऊन मित्रा मिळवितो. [फा. गुरा]

गुरगुडी, गुरगुडी—गुरगुडी पहा. 'आधीं लागे सबब विजिची मागुनी गुरगुडीची.'—अर्वाचीन २८८.

गुरगुरीत—वि. १ टेंबकारलेले; बटारलेले; गुरकावणारे (डोळे). २ फुगलेली; वर उचलून आलेली (पुरी, पोळी, माकरी, गुरोळी). ३ फुगलेले; मुजलेले (करीरावयव).

गुरचरण—जी. १ गायरान; गुरे चारण्याची जागा; गोपचार. २ त्याबद्दल दिलेली मजुरी. ३ गुरे चारण्याबद्दलची फी. गुरचराई—जी. चरणावळ. गुरचरण अर्थ २, ३ पहा. [गुरे+चारणे]

गुरजी—जी. एक कुत्र्याची जात. [फा. गुरे=लांडगा]

गुरंजणी—जी. (गो.) गुरगुरणी; गर्जेना. गुरंजणे—(गो.) गुरगुरणे पहा.

गुरथळ-ळी—जी. १ चेदासेवा; चुरगळा; घुरबा. घुरडणे पहा. २ (सामा.) अव्यवस्था; गोंधळ. (कि० घालणे; लावणे; मांडणे).

गुरवंड—पु. (चारणीकरितां) डोंगरावरील गुरे जाण्याचा मार्ग गुरव(धा)डा—पु. गुरे बांधण्याची जागा; गोठा.

गुरदा—पु. गदा; सांखळ्या लावलेले मिशेक्याचे हत्यार. गुरगुज पहा. [फा. गुरा]

गुरदा—पु. १ सूत्रपिड. २ पातळ बाटोळी चपाती, आरोळी. [फा. गुरदा, गिरदा]

गुरपटणे, गुरपटणे, गुरफटणे, गुरफाटणे—चकि. १ गुंतागुंत होणे, करणे; एकमेकांत गुंतवणे; जाळ्यांत सांपडणे, अडकणे (दोरा, पवाचे इ० फेऱ्यांत). २ (शब्दशः व. ल.). गळफटणे; गोंधळणे; मांडावणे. ३ गहाळणे; गहाळ करणे; गमावणे. गुरपटा, गुरफटा—फाटा—पु. घालमेळ; गोंधळ; गळफटा; गुंतागुंत; अव्यवस्थित घालमेळीची, गडबडलेली स्थिति, (मस्त, माणूस इ० ची). (विशेषतः अलंकारार्थी पंचमी विमर्शांत योजतात. जसे—गुरपटणांत पडणे).

गुरबी—जी. (वे.) चिमणी. [फा. गुरबी]

गुरंमळणे—अकि. गोडसर होणे; गामुळणे (पेरू, आंबा इ०); पिकण्यापर्यंत येणे. **गुरंमा-मी-वि.** पाडावे; गदरलेले; गामुळलेले (फळ).

गुरमळणे—अकि. १ गुणगुणणे; गुळमुळणे; पुटपुटणे; चांचरत, अस्पष्ट बोलणे. २ गुटमळणे; गोंधळणे; अवाकणे; कांक, अळटळ करणे. ३ गुटमळणे; गमणे; रेंगाळणे; वेळ दबडणे.

गुरमा, गुरमाई, गुरमी—पु. मस्ती; आवेश; ताळा; झुंरी; ऐट (केफ, तात्पर्य, विषा इ० ची). 'प्रहर दिसा रवि-बारी सर्व आले आरव गुरमीस।'—पेपो ३९८. २ जेवणानंतर बळांत होणारी, औषधाने होणारी जळजळ, आग. ३ रांगाचा झटका. ४ जागरणाने होणारी डोक्याची जळजळ, काळी. [फा. गर्मी]

गुरव—पु. एक ब्राह्मणोत्तर पुजारी जात किंवा तींतील व्यक्ति. विशेषतः शंकराची पूजा करणारी जात; एक बळतेदार; गांवच्या देवाचा पुजारी; याशिवाय याचा धंदा बाजंत्री बाजविणे, द्रोण-पत्रावळी लावणे इ० [का. गोरव=मिश्रावेष्टांत शंकर; गैव मिश्रे-करी; वनगरांचा उपाध्याय] म्ह० १ देवळांची गेली बांड व गुरवांचे गेले चन्हाट (क्याट). **गुरवकी**—जी. गुरवाचा धंदा (देवपूजादि कर्म), हक्क, इति बोगरे. ०डा-पु. (निर्वाची) गुरव. [गुरव+वा निर्वाची प्रत्यय] ०पुंज-पु. शेतकऱ्याकडून गुरवाला देण्यासाठी सरकारने बसलेले केलेला-वेतलेला-हक्क; गुरवाचा धान्यातील वाटा, वळते. **गुरवासय-पु.** (गो.) गुरव लोकांची वस्ती, वाडा. **गुरवी**—वि. गुरवासंघर्षी (पान, पत्रावळ इ०). **गुरवीण**—जी. गुरवजातीची स्त्री.

गुरवळी, गुरळी—जी. एक पक्षाक्ष; गुळाची पोळी; साकरपुरी; गुळवरी. 'अनारसे फेणिया गुरवळिया।'—जै ९४. ५२. [गुळवरी वर्णव्यत्यासाने]

गुरवा—वि. श्रेष्ठ [सं. गुरु, गुरवी]

गुरवार—वि. (कु. गो.) गरोवर. [गर्भार]

गुर(रा)ळा-ळी—पु. चूळ; गुळणा. 'उदकांमचे सांडी गुरळी।'—दा २.१.६४. [चव.]

गुराखी-क्या—पु. गोबारी; गुरे राखणारा; गोपाल. [सं. गोरक्षक; प्रा. गोरक्ष] म्ह० गुराक्याने गुरे टाकली म्हणून वरवणी टाकील काय.

गुराव-व, गुरावा-वा—जी. एक लहान मोठे गळमत. हे फळ भरवी समुद्रांतच चालत असून याची चवण विशिष्ट प्रकाराची असे. 'स्वर्वादि मंडपीच्या मवसिधुंतील वा गुरावा क्या।' मोउखोग १३.१७३. 'वालीच्या गुरावा बहुत बोर ना बहुत ज्हाण ऐधिया मज्यरीतीने सजाव्या.'—मराजा ३४. [फा. गुराव; इ. प्रेव]

गुराळ—गुन्हाळ पहा.

गुरु—पु. १ मंत्रोपदेशक. २ धार्मिक उपाध्याय. धार्मिक संस्कार इ० करणारा. ३ उपनयन संस्कारामध्ये गायत्र्युपदेश करणारा. ४ शास्त्रे इ० शिक्षविणारा; विद्यादाता. 'सकोप दिस्ती गुरु क्षणभरीच जे तापले।'—केका ८८. (यावरून) ५ (न. निदाची.) फूस, भर, प्रोत्साहन देणारा बार्डट मसलत देणारा माणूस. ६ पिता; बाप; पूज्य, वडील माणूस. 'गाति जनमे-जया तव गुरुक्या आश्वये मरण जननाचे।'—मोअथ ४.८०. ७ या नांवाचा ग्रह. ८ बृहस्पति; देवांचा गुरु. 'वृत्रारिप्रति वदता गुरु ज्या या भद्रधामनीतीते।'—मोसमा ६.७०. (सामा.) शिक्षक; मास्तर; आचार्य. ९—संशोधन. जहो। लब्धप्रतिष्ठित; बोवाजी। म्ह० गुरुची विद्या गुरुस फळली—मोंवली—लोकांस फसविण्याची युक्ति ज्याला शिक्षविली त्यानेच याला (शिक्ष-विणाराला) फसविले. सामाशब्द—०किल्लली—जी. १ न समजणारे, खोल, गुढ लिखाण, प्रबंध, मंत्र (गुरुने सांगितल्याखेरीज न समजणारे). २ (सामा.) गुरु; कठिण गोष्ट, शंका. ३ खूबी; मरुखी; मर्म (कुलंगडपाचे); गुढ उकलण्याची युक्ति. 'प्रकरण जरा जड आहे, पण गुरुपापासून तिला नरम करण्याची गुरु-किस्ती आतां शिकलोच आहे.'—त्राटिका [गुरु+किस्ती=फस गुरुलाच चालवितां देणारी किस्ती] ०कुल्ल—न. गुरुने कुटंब. २ गुरुने विद्याभ्यासना पुत्रवत् मानून, त्याचे खाणे, पिणे, विद्याभ्यास इ० सर्व सोय लावणारी पाठशाळा; प्राचीन आश्रम-पद्धति. [सं.] ०कृपा—जी. गुरुची मर्जी, आशीर्वाद. 'गुरुकृपा संपादन केली असतां विद्या लभकर येते.' ०क्रम—पु. गुरुपरंपरा-गत, अधिकृत शिक्षण. [सं.] ०गम्य—वि. ज्याच्या समजुतीस गुरु लागतो असे; गुरुकिस्ती लागणारे; दुबोध; गहन (श्लोक, वचन प्रबन्धनाग). गम्य पहा. 'कां गुरुगम्य हन ठाय।'—हा ६. ४५९. [सं.] ०जन—पु. पूज्य, माननीय व्यक्ति; वडील माणसे. 'कश्चि गुरुजनीं सतीची शिबला ज्या कुमुदिनीस अस-वई।'—मोसंघायरत्नमाला १३. (नवनीत पु. ३५०). वडील-चारीं माणसे; मानाची मंडळी. ०जनसमा—जी. १ (जि.) युनायटेड चर्च ऑफ नॉर्दने इंडियाच्या एका विशिष्ट क्षेत्रातील चर्चसभ्या आचार्य व प्रातिनिधिक बहिःकांची सभा. २ इंग्लंडचे चर्चच्या एखाद्या पांढरीच्या आचार्याची व मंडळीच्या जनेक कामांत त्याची मदत करणारांची प्रातिनिधिक सभा. हे सहाय्यक वडीलच असावेत असे नाही. **गुरुजी**—पु. गुरु; शिक्षक; आचार्य; पुरोहित. **गुरुतत्त्वपग-तत्त्वपी**—पु. १ गुरुपत्नीशीं गमन करणारा २ (क.) मातेसमान स्त्रीपाशीं गमन करणारा; महापायी; नीच. [सं. गुरु+तत्त्व+ग] ०दक्षिणा—जी. विद्या संपल्यानंतर शिष्याने गुरुस द्यावयाची देणगी, संभाषणा; शिक्षणाची फी. [सं.]

०द्रव्य-न. आपल्या गुरूची माळमत्ता. (समासांत)गुरूद्रव्यहरण-साधन-अपहार-अभिलाष. [सं.] ०द्रोह-पु. गुरूचा द्वेष; गुरूचा गुन्हा करणे; गुरूचा विश्वासघात. [सं.] ०द्रोही-वि. गुरूचा द्वेष करणारा; गुरूशी वैर करणारा. 'मित्रद्रोही गुरूद्रोही। विश्व-द्रोही देवद्रोही।' [सं.] ०द्वार-न. शीखांच्या गुरूंनी स्थापन केलेले देऊळ. (सामा.) शिखांचे देऊळ. ०परंपरा-स्त्री. आपला गुरू, गुरूचा गुरू, त्याचा गुरू असा गुरूचा वंश. ०पीठ-न. गुरूचे राहण्याचे ठिकाण; गुरूची गादी. [सं.] ०पुत्र-पु. १ गुरूचा मुलगा. २ साधुसंतांमध्ये बाबलेला व त्यांच्याप्रमाणे वागणारा; सत्पुरुषाने उपदेश केलेला; साधु; शिष्य. [सं.] ०पुरुष-पु. नवरा; पति. 'प्रतोपवास करावा। गुरुपुरुष निरो-पाने।' -गुच ३५.८७. [सं.] ०पूजा-स्त्री. १ कार्यारंभी राशीस प्रतिकूल असल्यास करावयाची वृहस्पतीची पूजा. २ स्वगुरूची पूजा. ०पौर्णिमा-स्त्री. आषाढी पौर्णिमा, यादिवशी आपला मंत्रोपदेशक गुरू, संन्यासी इ० ची पूजा करतात. [सं.] ०प्रचीति-स्त्री. १ गुरूची पारख, गुणदोष परीक्षा. २ गुरूचा अनुभव (बरा-वाईट) येणे. [सं. प्रतीति] ०प्रसाद-पु. १ गुरूची कृपा. २ गुरूच्या आशीर्वादाचे फल (विद्या, कौशल्य, भरभराट इ०). ३ (ल.) मांग; अफ; तंबाखू. [सं.] ०बंधु-पु. १ एकाच गुरूचे दोन किंवा अनेक शिष्य, ते परस्पर. २ सहा-ध्यायी. ३ स्वतःच्या गुरूचा पुत्र. [सं.] ०मंडळी-गुरू करणे. (महारांच्या जातीत)-वदलापूर १७५. ०मंत्र-पु. १ गुरूने सांगितलेला धार्मिक उपदेश; गुरूने उपदेशिलेला मंत्र. २ (ल.) बरी-वाईट सत्ता, मसलत; गुप्त शिकवण (बहुतेक वाईट अर्थाने). (क्रि० दणे; शिकविणे; सांगणे; म्हणणे). [सं.] ०मार्ग-पु. गुरूने उपदेशिलेल्या मंत्रासंबंधी अपादि विधि. [सं.] ०मुख-न. अभ्यसनाच्या प्रसंगी गुरूच्या मुखातून वाक्य निघणे; प्रत्यक्ष गुरूचा उपदेश, शिकवण. 'ही माझी विद्या ऐकीव आहे, दिली गुरूमुख नाही.' [सं.] ०शाप-पु. गुरूने रागाने काढलेले वचन; गुरूने दिलेला शाप. [सं.] ०शिक्षा-स्त्री. १ अन्यासाविषयी गुरूने लावून दिलेले नियम; गुरूची शिकवण. २ नियम बंगरे मोठ्यावाढल गुरूने दिलेला मार. [सं.] ०संप्रदाय-पु. १ गुरूमार्ग पहा. २ विशिष्ट गुरूचे अनुयायी लोकांचा आचार, परंपरा वगैरे. ०संप्रदायी-वि. १ गुरूमार्गी. २ विशिष्ट गुरूचे अनुयायी (लोक, जमाव, संघ). ०स्मरण करणे-कार्यास प्रारंभ करणे. गुरूपदेश, गुरोपदेश-पु. गुरूने दिलेला मंत्र.

गुरू-पु. सूर्यमाळेतील सर्वात मोठा ग्रह; गुरू अर्थ ५ पहा. वर तेरा महिन्यास एक राशि अशी याची गति आहे. याच्या अस्ताचा काळ मंगलकार्यास बऱ्या मानितात. गुरू सिंह राशीत असला म्हणजे सिंहस्थ व कन्याराशीस असला म्हणजे त्यास शको. ३. १२

कन्यागत म्हणतात. ०पुष्ययोग-पु. एक चांगला योग. गुरवारी पुष्य नक्षत्र आले असता त्या योगास म्हणतात. हा अत्यंत-सिद्धि योग होय. ०बळ-न. स्वराशीस या ग्रहाचे मानुकृत्य असणे. जन्मलग्नकुंडलीत हा ग्रह दोन, पांच, सात, नव, यास्थानी असलेला शुभ मानितात व या काळी गुरवळ आहे असे मानितात. ०चार-पु. वृहस्पतीचा वार; (रविवारापसून) आठ-वक्यांतील पांचवा दिवस; वृहस्पतवार.

गुरू-वि. १ जड; लह; वजनदार. २ मोठा विस्तृत. 'हा गुरू माणुय गा।' -गीता १३.२२२. ३ पचण्यास जड. (पदार्थ). ४ दीर्घ; द्विमात्र (स्वर). ५ कठिण; अवघड; मारी (वस्तु). ६ आदरणीय; मान्य; पूज्य. सामासिक-०घंडाल-वि. (को.) अवडंबर माजविणारी. गुरूत्व-न. १ (यंत्रशास्त्र) पृथ्वीच्या मध्याकडे पडण्याचा पदार्थाचा कल. २ जडत्व; वजन. ३ मोठेपणा; बोरपणा. 'तोपेकिना शार्ङ्गधर। गुरूत्वासी।' -भा १६.२६. ४ गुरुपणा. गुरूत्वमध्य-पु. गुरूत्वाकर्षणाचा मध्यविंदु; ज्या विंदुसमोवती. पदार्थाच्या सर्व भागांचे कोण-त्यादि स्थितीत समतोलन होतें तो विंदु. गुरूत्वशून्य-वि. मुळीच वजन नसलेले. गुरूत्वाकर्षण-न. विश्वातील वस्तूंचे परस्पराकर्षण; एक जड पदार्थ दुसऱ्याला आपणाकडे ओढतो अशी स्थिति; पृथ्वीमध्याकडे ओढण्याची शक्ति. गुरूलघु-विचार-पु. १ बोलण्यात, लिहिण्यात न्हस्वदीर्घ स्वरांचा काळजीपूर्वक विचार; न्हस्वदीर्घाकडे लक्ष. २ बारीक, खोल विचार; सर्व बाजूंनी विचार. ०घृती-वि. महत्त्व; मोठेपणा; विस्तार. 'ग्रंथ गुरूवतीचा ठवो।' -भा १.३३. गुरूवी-वि. बोर; मोठा; धेष्ट. 'अर्जुना हे गुरूवी मजी।' -भा १.२२८. गुरूवृत्त-न. मोठे वर्तुळ, मंडळ.

गुरू-पु. (संगीत) दोन मात्रांचा काळ.

गुरूमुखी-स्त्री. शिखांच्या धर्मग्रंथाची लिपि; ही देवनागरीवरून बनली आहे. [गुरू+मुख]

गुरूरी-स्त्री. ताठा; गर्ब; मस्ती; गुर्मी; जोर. 'जुनकर मोगलनेहि आपले डाई गुरूरी आगली आहे.' -पेद ३.१४७. [गर. पुरर]

गुरूळा-स्त्री. चूळ; गुळणी. 'मीचि होईन सागळा। कलं दुईन गुळळा।' -भा १३.४१८. [ज्व.]

गुरू(रो)ळी-गुरूळी; गुरवळी पहा.

गुरू-पु. गोंवर, देवी या बुद्ध्याचे वाहणारे फोड. मुका-गुरू-न वाहणारे फोड. [का. गुरूळें-स्त्री, छिद्र]

गुरू-न. चतुष्पाद प्राणी; वनावर; गाय; बैल; म्हेंस; रेडा; डोकं; डोर. एक पशुजात. [तुल० म्रेंचि. गुरूव; पो. गुरूई] म्ह० छेंकरांशुरांनी वाढा सागरा. ०ढोरू-र-न. गुरू;

गवत खाणारे सङ्ग जनावर. ० वासरुं-न. १ सर्व लहानमोठ्या जनावरांना व्यापक शब्द; गुरेडोरे; जनावरे. २ जनावर; गुरुं; कळपातील एक.

गुरुप-व-वि. गुरुप; गडद; अंधाराचा; अंधारमय; दाट (अंधकार). [अर. गुरुप=सूर्यास्त; का. गुरुप, गुरुप=लोखंडाची कांब.]

गुरुळ-पु. (कों.) शेताच्या बांधाला खेकड्याने पाडलेले भोक; अतून शेतातील पाणी वाहून जाते. [का. गुरुळ=खळी, भोक]

गुरोडा-पु. १ जनावरांचा गोठ; गायवाडा. २ (निदाशी) गुरुं. [गुरुं]

गुर्की-गुरकी पहा. वचक; दाव. 'लांगेलुंगे कवि मेवरले अवघ्यावर त्याची गुर्की।' -होला १८.

गुर्गळत-न. (गो.) थंड पाण्याचा माठ; मातीची वागर. [पोर्तु]

गुर्गटा-पु. (गो.) कोळी; किडा.

गुर्जर-पु. गुजराथ देश; त्यांतील रहिवासी. गुजर पहा. [सं.]

गुर्दा-गदा, गुडदा पहा. 'बारा हजार गुर्दा।' -पेपो ४४. [फा. गुर्दा]

गुर्फटणे-गुरफटणे पहा.

गुर्वत-झी. नम्रता; अजिजी; काकळत: 'इंगेज गुर्वत दाखून काय सावण्यास जुकणार नाहीत.' -दिमरा १.५४. [अर. गुर्वत]

गुर्मळणे-गुरमळणे पहा.

गुर्मी-गुरमी पहा.

गुरावणे-अक्रि. (व.) गुरगुर करून अंगावर येणे; गुरकावणे पहा. [अ. गुर]

गुर्वचार-पु. (गो.) गरोदरपण; गर्मारपण.

गुर्वार-वि. (गो.) गरोदर; गर्मार. गरवार पहा.

गुर्विणी-वि. गर्मिणी; गरोदर; गर्मार. 'आणि सत्तासंभोगें. गुर्विणी होय।' -झा १४.८९. [सं.]

गुन्हाळ-न. १ ऊंस गाळण्याचा चरक; ऊंस गाळण्याचे यंत्र. २ चरक असलेली जागा. ३ गूल तयार करण्याचा कारखाना (यंत्र, इमारत इत्यादि सर्व उपकरणांसह). ४ ऊंस गाळण्याचा, गूल करण्याचा धंदा, काम. 'गुन्हाळ-लागले-चालले-संपले.' ५ (क.) लांबट हकीकत, भाषण; कंटाळवाणे भाषण; कंहाट. 'पण श्रीमंताचे गुन्हाळ आवरेना त्याला ठे काय करणार।' -झ. [गुलहार] म्ह० गोष्टीचे गुन्हाळ पायलीचा फराळ.

० धर-न. गूल करण्याचा कारखाना; गुन्हाळ. म्ह० गुन्हाळवर आणि लगीनवर बरोबर.

गुल-झी. गहजब ? -शर. [१]

गुल-पु. १ फूल. २ दिव्याची काखळी; कीट. ३ आग-काडीला लावलेले फास्फरस व गंधक यांचे पट. ४ हुक्यांतील कोळ्याचा गोळा, विस्तव. [फा. गुल्] सामाशब्द-गुल(ला)

अनार-पु. १ डाळिवीचे फूल; अनारकली. 'सखे गुलाबनार गुलचमन निशिचा रमण तसा गोजिरा तुझा मुखवटा।' -होला १०४. २ डाळिवी रंग. ३ एक झाड; गुलनार पहा. -वि. डाळिवी रंगाची (शालजोडी, वस्त्र इ०). [फा. गुल्+अनार=डाळिव]

० कंद-पु. एक लेह; गुलाबाच्या फुलांच्या पाकळ्या व खडी-साखर यांचे मिश्रण; गुलाबाचा मुरब्बा. ० काडी-झी. आग-काडी. ० केश-पु. कोंवड्याच्या शेडी-तुऱ्याप्रमाणे असलेले फूल.

० गुलाब-पु. गुलाबाचे फूल; गुलाब. ० गेंद-पु. फुलाचा गुच्छ. 'संगीन कुच भरदार, सजिव सजदार, गुलगेंद उसासले।' -प्रला ११३.

० चनी-चिनी, गुलाचीन-झी. फुलाची एक वात; गुलदावरी. ० चांदणी-झी. एक फूल. ० चिमणी-झी. पिंजळ्या पोटाची चिमणी (पक्षी). ० छबू-बबू-पु. निवीगंध; हे झाड कंदापासून होतें. फुले विशेषतः सायंकाळी उमळतात, त्यांस फार मधुर वास येतो. फूल लांबट असून सफेत रंगाचे असते व देठ थोडासा वक्र असतो. -वि. मोहक चेहेरा असलेला (माणूस). [फा. गुलिशब्बो] ० छडी-जाफिरी-झी. एक प्रकारचे फूल. [फा. गुलिजाफरी] ० जार-वि. १ नाजूक; सुंदर; मोहक; रमणीय. २ टवटवीत; प्रफुल्ल. ३ संपन्न; ऐश्वर्ययुक्त.

'बाळाई तक्त गुलजार दिसे रंगवहार पुण्याची वस्ती।' -होला १७८. ४ आवाद. 'महाल उडणगांव बगैरे महाल गुलजार दिखे.' -य ८.२१२. [फा. गुल्झार=गुलाबांची वाग] ० टोप-पु. १ एक फूलझाड; व त्याचे फूल. 'पर्यांतक गुलटोप गुलगुलित जळी कमळणवावरी।' -प्रला १५५. २ कबूतराची जात. ० तुरा-पु. १ (व.) धांडाधुर नांवाचे फूलझाड. २ गुलमोहोर; वास पिंजळ्या व तांबड्या रंगाची छुपकेदार फुले येतात. फुलास वास नसतो. याचे मूळ काठ्यांत घालतात, लाकूड बळकट असल्यामुळे छेदे करतात. 'डबना मरवा गुलतुरा। वाळागीर पडदे माणवा।' -प्रला ४.२२.

० दान-न. १ फुले ठेवण्याचे पात्र. २ पेटलेला तोडा न विझतां ठेवण्याची लोखंडी पेटी. ३ कात्रीने दिव्याची कोखळी काढण्याचे पात्र. 'गुलदाने रूपाची' -पया २८७. 'गुलदानांनी गूल काढावे.' -पया २८७. ० दावदी-री-झी-झी. एक फूल व झाड. 'शरिर सुकुमार की गुलदावरी।' -प्रला ११०.

० नार-१ डाळिवीचे फूल; गुलनार. २ डाळिबाची एक जात; हीस फूल फुले येतात, फळ धरत नाही. -कृषि ७०१. ० फूल-नः

गोलिन्हा; गुलेगोजवान. -गुल्या १४०. ०बदन-वि. गुलाबाच्या फुलासारखा सुंदर वेह असणारी (जी). -पु. १ तापत्यांतील (रेखमी वस्त्र) एक मेढ, प्रकार; एक प्रकारचे कापड. 'दाखिली कंचुकी गुलवदनी।' -प्रला १४९. 'गुलवदने रेखमी' -देडि ५.२३. २ एक रंग. ०बस-बाशी, गुलवाक्षी-जी. सायंकाळी फुलणारे एक फुलझाड. याचीं फुले पांढरीं, तांबडीं, जांभळीं वगैरे अनेक प्रकारचीं असतात. 'छते आरशाचीं वधिवलीं रंग गुल-बासी।' -प्रला ९२. -न. या झाडाचे फूल. -वि. या फुलाच्या रंगाचे. [फा. गुलि-अव्वास] ०मखमल-युक्ती. एक फुलझाड व त्याचे फूल; गेंद; छेद. ०मस-पु. रानटी पांढरे फूल व त्याचे झाड. ०मेघी-मेहंघी-जी. मेंदीचा एक प्रकार व त्याचे फूल. ०मोहोर-पु. १ एक फुलझाड. २ (शोमेची दाळ) दाळच्या झाडाचा एक प्रकार. एका बाबुस १६ लोखंडी तारा बांधतात, थेंबथाला फुलवाजी व इतरत्र रंगीवेरंगी ज्योती बांधतात. (जळता)मुईनळा दाखविल्याबरोबर ४ मिनिटांत फटफट आवाज होऊन तारा पडतात.

गुलकर्णे-अकि. क्षणीत येऊन रंगेलपणे, मनापासून, मोफळेपणाने, सद्यतेने हंसणे. गुल-कण-कन-कर हीं अव्यये गुलकर्णे-हांसणे, गुळणी टाकणे-याबरोबरहि जोडतात. [अ. फा. गुल-फूल? गुलकी. खरकन पहा]

गुलकातरी-जी. गुल, दिव्याची कोजळी काढण्याची कातरी; दिव्याची कातरी. [फा. गुल-कोजळी+कातरी]

गुलकावणी-जी. हुलकावणी; डोंग; फसवणूक; मायावी मावण, व्यापार, रोंड, झोंक, आव. (कि० दाखविणे; करणे).

गुलकाविणे-अकि. १ हुलकावणी दाखविणे; फसविणे. २ आरडाओरड करून दबावणीने दाबरे करणे; गोंधळविणे. ३ (मान शब्दाबरोबर प्रयोग) ओवाळणे; हुलविणे (मान); चेहेने मान मुरवणे. हुलकाविणे पहा. गुलकावून घेणे-गुलकाविणे. अर्थ २ पहा.

गुलकी-जी. स्वच्छंदी, रंगेल हास्य; दयापूर्ण हास्य; सरल हास्य. (कि० येणे; टाकणे; मारणे).

गुलकैरा-रु-पु, एक चिनी-इराणी फुलझाड. [फा. गुलझार?]

गुलगुल, गुलगुल-किवि. हव हव; कानाला गोड लागेल अशा प्रकारे; हुलक्या स्वरांत (प्रेम, रहस्य, इ०च्या गोष्टी बोलणे). [अ. सं. गुलगुलाय; प्रा. गुलगुल] ०गोष्टी-जीवन. हव हव चाललेल्या प्रेमाच्या गोष्टी; कानगोष्टी. 'कोणी आपल्या घरीच बायकोची गुलगुल गोष्टी बोलण्यास जिघन नेळे.' -मुवे ७५.

गुलगुलीत-वि. १ जाड; लह; गुबगुबीत; गोंडस (शरीर). २ मऊ व दबणारी (तशी, गादी). ३ फुगलेला आणि मऊ

(मात). ४ (सामा.) फार मऊ (पदार्थ). [हि. गुलगुलाना=मऊ करणे]

गुलगुलेत-पु. (गो.) पाण्याचा बुजा.

गुलड-जी. एक माड.

गुलडा-पु. १ (विणकाम) ज्यास ताण्याच्या अलीकडचीं शेवटे वांचलेलीं असतात असे बैलीबरीक आडवे लांकूड. ताण्याची दुसरीं टोके झुपणी अथवा झुपणे याका वांचलेलीं असतात. गुलडा आणि झुपणी यांनीं ताणा ताणला जातो. २ बैलीच्या दोक्याबरीक आडवी दांडी; हिच्या प्रत्येक टोंकास एक लांब पेंढे-पेंढे-पेंढी असते. ही झुताऱ्याला (गुलडपार्शी समांतर असणाऱ्या काठीला) स्थिर राखते.

गुलदस्त-पु. १ फुलांचा गुच्छ; झेळा. २ गंचीफांतील एक संज्ञा. चार चार पानांचा एक एक दस्त. पाने वाटतांना एक दस्त तसाच न पाहतां ठेवून शेवटीं तो जावतात. गुलदस्तांत ठेवणे-१ राखून ठेवणे. २ लावून ठेवणे; गुप्त राखणे. 'एण ते सव्यां गुलदस्तांतच राहूं देणे बरे' -नपु १८. [फा.]

गुलदस्ता-पु. (माळवी) फुलपान; फूल ठेवण्याचे माळे.

गुलप(फ)णे-अकि. १ (कों.) कडाने उच्चारणे; बोलतांना मळसळणे; चाचरणे. २ पायांत पाय पडतील असे चालणे; पायांना आळेपिके देत चालणे. ३ गुरफटणे पहा.

गुलमाल-किवि. नापत्ता. (कि० करणे; पळविणे).

गुलमुच्छा-जी. गलमिशा; गालाबरील राखलेले केस. 'गुलमुच्छा होत्या त्या वरच्या बाजूस चढविलेल्या.' -सूर्योदय १४७.

गुलमेख-जी. एक प्रकारचा खिळा; गाढदार खिळा. हा लहान असून याचे डोके पसरत असते. [फा.]

गुलस्तान-जी. (गो.) बंडुकीत चालण्याची शिक्षाची गोळी. [फा. गुल=गोळी]

गुलहवस-होस-जी. ऐवभारामाची आसफि; चैनबाची. गुलहंसी-हवसी-हौशी-हौसी-वि. चैनबाज; ऐवभारमी; आवटशोकी; विषयी; हौशी व शार्बिक. [फा. गुलहवस]

गुलाई-जी. (गवंडी काम) गोलाई; कोपऱ्याच्या बाहेरील मित्याचा गोळ भाग. 'दरवा भरलेले सावे स्पष्ट दिसून दरवा सारक्या जाडीच्या असून चपट्या गुलाईच्या किना चोटणीच्या असल्या.' -मॅरेट ७९. [हि. गुलाई; सं. गोल]

गुलाडी-जी. (विणकाम) करवतीकांडाचे विणकाम करण्याचे यंत्र; चाळा. [फा. गुल=फूल]

गुलाब-पु. १ एक फुलझाड. हे झाड सरळ वाळते. याचीं पाने सुंदर असून झाडाच्या सर्वांगास कटि असतात. फुलांचा रंग तांबडा, गुलाबी, पिंपळा, पांढरा असतो. फुलांपासून उत्तर

काढतात व गुलकंद तयार करतात. २ त्याचें फूल. ३ गुलाबपाणी व अत्तर. 'गुलाबशिसे उत्तमसे तीन चार पाठविंस्त तर वें होतें.' -त्रच २५३. [फा. गुल्=फूल+भाव=पाणी; हि. गुलाब=गुलाबाचें फूल] ०कंद-पु. गुलकंद. 'गुलाबकंद वजन पके एक घेर पाठविला तो घेणें.' -त्रच १२९. ०कळी-झी. गुलाबाची कळी; ही औषधी असते. ०चक्री-छकडी-झी. साखरेच्या पाकांतील गुलाबाची मिठाई. ०छकडी-झी. १ चटकचांदणी झी; एक प्रकारचें गाणें. ०छडी-पु. खडीसाखरेची कांडी. ०जांब-जामून-पुन. मैथामध्ये तुप व खवा मिसळून तुपांत तळून आणि नंतर जिलबीसारखी पाकांत मुरत टाकून केलेली मिठाई. -शुचि १.४३६. [फा. गुलाबजामून=एक फळ] ०दान-दाणी-नझी. गुलाबपाणी ठेवण्याची व तें शिंपण्याची झारी. [फा. गुलाब्दान] गुलाबदान-पु. द्राक्षाची (पांढऱ्या रंगाच्या) एक जात. -कृषि ५१२. ०पाणी-न. गुलाबाच्या फुलापासून तयार केलेलें सुगंधी पाणी. हें पानमुपारीच्या वेळीं अंगावर शिंपवतात. ०पाश-पु.गुलाबदाणी.[फा.] ०शकर-झी. गुलाबपाक. 'गुलाब-शकरीच्या बड्या सुमार पन्नास पाठविण्या त्या पावल्या.' -ख १२. ६६३६. ०शेवतें-न. (गो.) सोन्याचें गुलाबाचें फूल; एक दागिना. गुलाबाचें फूल-न. १ गुलाब. २ गुलजार. ३ (ल.) नाजूक झी, मूल. 'बाईसाहेब, हें कम फार कडक आहे वरें ... आपण आपलें हें गुलाबाचें फूल घरांत नेऊन जपून ठेवा.' -त्राटिका. गुलाबी-झी. १ (कोल्हाटी, डोंबारी) दोरावर काम करणारी मुलगी, हिला लाडकें नांव. २ एक लहान झुडूप. -वि. गुलाबविषयक; गुलाबाचा (रंग, वास, अत्तर). ०अत्तर-न. गुलाबाच्या फुलांपासून काढलेलें अत्तर. ०चंदन-न. गुलाबासारख्या वासाचें चंदन; चंदनाची एक जात. ०जांब-जाम-पु. एक फळ; राय-बांसूळ. [फा. गुलाब्-जामून] ०झोंप-झी. पहटिची, थंड वेळेची झोंप. ०थंडी-झी. सौम्य प्रकारची, सुखावड थंड हवा (ही गुलाबांना हितावह असते असें म्हणतात); पहटिची थंडी. गुलाम-पु. १ बटकीचा मुलगा; दासीपुत्र. २ कामासाठी विकत घेतलेला माणूस; दास. ३ (ल.) लुच्चा; वस्ताद; ठक; चोर; हरामखोर; सोदा. (हैदरअलीस उद्देशून) 'गुलामानें दगाव केला होता.' -ख ८७९. ४ पर्यांतील गुल्ल्या; गुलम्या. (ई.) बॅक. ५ (कौटुकांन) हुषार लहान मुलगा. ६ चंगकांचन गंधिकांतील सहावा रंग. [अर. गुलाम] ०गिरी, गुलामी-झी. १ दास्य; गुलामासारखें रावणें; गुलामवृत्ति; गुलामाप्रमाणें क्षामत. २ सोदेगिरी; क्षात्र्य; हरामी; लुच्चेगिरी. ३ गुलामांचा व्यापार. ४ (ल.) हाजी हाजी; क्षामत (कि० करणें). ०जादा-पु. (शिवीगाळ) हरामखोर; लुच्चा; लबाड. गुला-

महा-पु. (तिरस्कारार्थी) गुलाम. गुलामपिचणी-पिसणी-झी. (पर्यांचा खेळ) प्रथम पानें वाट्यांना एक एक उताणें पान देऊन पहिल्यानें ज्याला गुलाम येईल त्यानें करावयाची पिसणी.

गुलाल-पु. एक रंग; तांबडारंग दिलेले पीठ; वाजरी, वाचणी इ० चें पीठ मुरजी, पतंगी इ० लांकडाच्या पाण्यानें रंगविलेले असतें ती बुकणी. मंगलप्रसंगीं, उत्सवांत, देवतांच्या जन्मोत्सवांत व जेवणावळीच्या समयीं रांगोळींत व विशेषतः शिमग्यांत याचा उपयोग करतात. [हि.] ०गोटा-पु. गुलाल भरलेला गोळा; पातळ कांचेच्या, लाखेच्या, अभ्रकाच्या गोळ्यांत गुलाल भरून तो ज्याच्या अंगावर फेकावा त्याच्या अंगावर तो गोळा फुटतो व गुलाल पडतो. शिमग्यांत हे एकमेकांच्या अंगावर फेकीत. 'गुलालगोटे शिवाय ठिबळे निरनिराळे अंबारींत' -ऐपो १९९. गुलाली-वि. १ गुलालाच्या, गुलालासारख्या रंगाचे (वस्त्र). २ गुलालाचा, गुलालासारखा (रंग).

गुलाल-झीन. गुलवासी पहा. एक फुलझाड व त्याचें फूल.

गुलाला, गुलाला-पु. एक फूल झाड.

गुलालाट्ट-पु. १ (मल्लविद्या) एक कुस्तीचा डाव. याचे दोन प्रकार आहेत. (१) जोडीदाराच्या हाताचें मनगट त्याच्या पायांमधून बाहेर धरून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या वगळेंतून घालून त्याच्या मानेवर पंजा ठेवावा व पंज्यानें जोडीदाराची मान दाबून व त्याच्या पायांतून काढून घेतलेला हात वर उचलून त्याला चीत करावें. (२) जोडीदाराचा एक हात पायांतून बाहेर काढून आपल्या एका हातानें त्याचें मनगट धरावें व दुसऱ्या हातानें जोडीदाराची मान दाबून आपला बाहेरील (उजवा किंवा डावा जो बाहेर असेल तो) पाय त्याच्या मानेवर घालून गुढ्याच्या लवणीनें जोडीदाराची मान दाबावी व त्यास चीत करावें. [हि.]

गुल्ली-झी. (प्रां.) प्रवाळ. [हि. गुल्ली=तांबड्या प्रवाळाची एक जात]

गुलुंगा-कुलंगा, कुलंगा पहा.

गुल्लेल-झी. (व.) गल्लेल; गोफण. [हि.]

गुल्परी-झी. पुष्पांगना; कुंदरझी. 'उभी गुल्परी नमून या पदीं कर जोडून सेवेमयी.' -पला. [फा. गुल्+परी]

गुल्फ-पु. पायाचा घोटा. 'गुल्फद्वय धरिजे।' -झा ६. १९७. [सं.]

गुल्बांग-पु. भुमका; आवड; बोलणें; कंडी. 'वेदरास येण्याचा गुल्बांग दाट होता.' -रा ७.११२. [फा.]

गुल्म-पु. १ प्रकृपित वातादि दोषानें कोठपांत उत्पन्न होणारा गोलयासारखा एक रोग; कुशी, हृदय, नाभी, वस्ती ही त्याचीं स्थाने होत; वायगोळा. 'एकांतें गुल्म उदरीं.' -गीता

१३.२४९४. २ पाणथरी. ३ विशिष्ट संख्येचा व रचनेचा सैन्यविभाग, तुकडी. तीन सेनामुखांची तुकडी (सेनामुख=३ हत्ती, ३ रथ, १ घोडे व १५ पायदल). ४ प्रंगि; गांठ. ५ गांठ; गोळा; गर्द; गरस. ६ गुंतागुंतीचें व दाट किंवा पसरणारें झुवप; तुण, वृक्ष, लता व गुल्ल हे वनस्पतिक्षेत्रांतील मोठे वृक्ष होत. [सं.] ०चात-पु. एक प्रकारचा वात. पोटाची किंवा पाणथरीची सूज. [सं.] गुल्लमोदर-न. उदररोगाचा एक प्रकार. [सं.]

गुल्ल-न. (गो.) अतिशय गुंगी; कैफ. -वि. कैफानें उत्पन्न झालेला; धुंद. [सं. गुड-गुल्ल-गुल्ल ?]

गुल्ल-ल्ली-पुली. गलबल. -शर. 'तत्त्वांचा गलबला जेथें। निवांत कैचें असेल तेथें। याकारणें गुल्लिपरतें। कोणियेकें असावें।' -दा १३.५.२४. [ज्व.]

गुल्लडाग-पु. तापविलेल्या खिळ्यानें, सुपें दिलेला डाग, चोचा; गुल. 'गुल्लडागांची जांचणी।' -दा ३.७.३४. [फा. गुल्ल-डागल्याची खूण+डाग]

गुल्ला-पु. (व.) तुकांडा; कुकांडी.

गुल्ली-खी. १ (काशी) विटी; इटी. २ (ओतकाम) भातचा चुर पुन्हां वितळून त्याची ओतलेली चपटी वाटोळी चकती. [हि.]

गुल्ली-खी. (व.) लहानसा ढीग, गंज; लहान गुड.

गुल्लेर-वि. शेंदरी; डाळिची (रंगाचें). [फा. गुल्ल ? गुलाल ?]

गुल्लणें-उक्रि. (व.) बापरणें.

गुल्लाड-खी. (राजा.) गुल्लडी पहा. [पु] गुल्लाडा-पु. (वे.) बाणेरी. गुबारडो, गुबारडो. -वि. १ (कु. गो.) बाणे-रगा; ओंगळ, गुबाण. २ (ल.) कमी किमतीचा.

गुल्लार-खी. (गु.) गोवारी; गवार (माजी) पहा.

गुल्लेर-न. (लहान मुल किंवा आजारी माणूस यांच्या) विष्टेने भरलेले बल. [गु+चीर, बेल]

गुल्लपणें-अक्रि. (गो.) गोंधळणें; गुंतणें. गुल्लपागोंधळ-उ. (गो.) गोंधळ; गुंतागुंत.

गुल्ल (सु) ल्ल-खी. आंधळ; घुसळ पहा. 'आराम होऊन गुल्ल केली.' -पया ४६७. [अर. घुल्ल] ०खाना-पु. न्हाणी-घर; स्नानगृह; घुसळखाना. [फा. घुल्ल+खाना]

गुल्लळण-णें, घुल्लळीव-घुल्लळण इ० पहा.

गुल्लार-पु. गोसाई; गोसावी; साधु; हरिदास. गोसावी पहा.

गुल्लसा-पु. राग; क्रोध; कोप. [अर. घुल्ला]

गुल्ल-पु. १ कार्तिकस्वामी. २ रामास गंगापार नेणारा कोळी. [सं.]

गुल्ला-खी. दरी; कंदरा; बळ; कपार; डोंगर-पर्वतांतील वीळ. [सं. गुप्-गुह, गुहा; तुल० इ. केन्ड]

गुल्लाडी-(व.) गुवाडी पहा.

गुल्लिरा-पु. सरडाच्या जातीचा एक प्राणी; हा इच्छेस येईल त्याप्रमाणें रंग पालवतो. 'कीं गुल्लिरिया सरडाचे नाना रंग।' -स्वातु १३.२.१७. [गुल्लिरा ?]

गुल्लिरा-वि. (व.) कुलट स्वभावाचा. 'तिच्या नवऱ्याचा स्वभाव गुल्लिरा आहे. तो बोद्धन दाखवीत नसतो.' [सं. गुह, गुड]

गुल्ला-न. १ जननेंद्रिय; उपस्थ; धिस्त; योनी; मग. २ गुप्त गोष्ट, वर्तमान. -वि. १ खाजगी; एकांताची; आढवळणाची (जागा). २ गुप्त; गुड; प्रच्छन्न (कृत्य, कारमार, गोष्ट). [सं. गुह=लपविणें]

गुल्लकी-खी-खै-खी.न. (शिंपी) गुंडी; विरडे; बटन. २ (दावे इ० च्या) विरड्यांत अढळ्यावयाची गांठ. ३ विरडे व गांठ. (एकत्र, मिळून). ४ (कु. राजा) क्रियाचें एक विरो-मूषण; वेणीच्या आंत किंवा अंबाळ्याच्या वर पाळावयाचें अम-फूल. [सं. गोलक]

गुल्लखै-न. (गो.) गोंधळ; ल्वांड. (गो.) अपुरे. [सं. गोलक]

गुल्लगुल्लथापडी, गुल्लथापडी-खी. १ (लहान मुलास निजविण्यासाठी हळू हळू थापटणें) गोड गोड भाषण, वर्तन; नरम नरम शब्द. २ गुल्लगुल्लत, संदिग्ध किंवा मोघम भाषण; गुल्ल-मुळ बोलणें; याच्या ललट खडसावणें. 'असल्या ठिकाणीं गुल्ल-गुल्लथापडी काय करतोस ! तो चोर ठरला, त्याला चोर म्हण. ३ समजून पाहणारें, बळविणारें, अनुकूल करून देणारें भाषण, वर्तन; युक्तिप्रयुक्ति. 'म्यां कोण्हाला कांहीं सांगून कोण्हाला कांहीं देऊन अशी सर्वांची गुल्लगुल्लथापडी करून अनुकूल केले.'

गुल्लगुल्लत-वि. साफ, मऊ व चकचकीत; निष्ठळ; सफा-ईदार; खांचळळ्याविरहित; खरखरीत नव्हे असा. [सं. गुल्ल-गोल; व. गुल्ल (मऊ पृष्ठमागावर होणारा) ?] ०करणें-(ल.) ललटीमुलटी (इजामत, खरबपडी) करणें.

गुल्लचट, गुल्लंणा, गुल्लमट, गुल्लमटणें, गुल्लवणी-वरी, गुल्लव्या, गुल्लसर, गुल्लार-एक मळें पहा.

गुल्लणा-णी-पु.खी. (चूळ मरण्यासाठी घेतलेले) तोंड-मर पाणी; घोंट (कि० घेणें) २ (पाण्याची, रक्षाची) टाकलेली चूळ. (कि० टाकणें). ३ तोंडांत येणारें पित्त; तोंडांतील व्रण. (कि० येणें). ४ तोंड खुळखुळावणें, जुणें; चूळ मरणें. (कि० करणें). [ज्व. गुल्लगुल्ल; सं. गुल्लगुल्लाय; प्रा. गुल्लगुल्ल=गुल्लगुल्ल भाषाव करणें; बोलणें ?] ०घरणें-१ गुल्ल ठेवणें; मिळवी

गुळणी धरणें असा प्रयोग रूढ आहे (गुळणी धरल्यावर बोलता येत नाही यावरून अर्थ) २ न बोलणें; तोंड दाबून धरणें. •सोडणें—गुळ फोडणें. तुपादुधाच्या गुळण्या टाकणें= संपत्तीत कोळणें; संपत्तीत न्हाणें.

गुळधवा-गुळधा, गुळधवा-धुवा—गुळधवा पहा.

गुळब-बा, गुळम—नपु.न. गुळब-म पहा.

गुळंब, गुळम, -मा-मी, गुळाम, गुळीम—न. (गो. क.) बाबणें; पितळेची मोठी वाटी. गुळंबं-न. (वे. गो.) जेवण्याचें कांशाचें पात्र.

गुळंबा, गुळंब-बा—पुन. गुळ शब्दांत पहा.

गुळमु(म)ळणें—मकि. १ गुणगुणणें; तोंडांतल्या तोंडांत बोलणें. २ बोलण्यांत अडखळणें; घुटमळणें; कांक्र करणें. [ध्व.] गुळमुळीत-नि. गुळमुळीत; असंदिग्ध; अश्वेत; अस्पष्ट; तोंडांतल्या तोंडांत (भाषण इ०).

गुळमेख—झी. मोटेच्या खालच्या चाकाची (कण्याची) मरी.

गुळवेल—झी. एक कडवेल; (कों.) गडडिवेल, गळवेल. लं. मेनिस्पेमेस गॅल्लुम; ही औषधांत फार उपयुक्त व महत्वाची असून दुरट, कडू, उष्ण, वीर्योद्दीपक व ज्वरनाशक आहे. बहुतेक सर्व रोगांवर ही उपयोगी पडते. हिला बारीक फळाचे घोंस येतात. फेर इ० विचारी झाडावरील गुळवेल औषधास वेळं नये. कडू लिंबावर बाबलेली उत्तम. [सं. गुडूची, हि. गु(गी)ळय; बंगाली गुलंब; गु. गळो; फा. गुलाई; अर. गिलोई; इ. गुलांचा]

गुळहार—गुन्हाळ पहा. गुळहारी—वि. गुळ तयार करणारा. 'कवणी एक गुळहारी असे, तो गुळ करी.' -चक्रवर्त सिद्धांतसूत्रे ५३.

गुळ(ळा)ळा—पु. 'गुळणा; चूळ. गुळळा कीले राठळें. आरोग्यवर्ती.' -मृ ८४. [ध्व]

गुळांफो—पु. (क.) शिजविलेला, पाणी मुरलेला मात.

गुळी—झी. नीळ (झाड व त्यापासून होणारा पदार्थ). [गु. गळी] •तोळ—पु. निळीच्या एक मण उत्पन्नावर व्यावयाचा एक रुपयाचा कर.

गुळी, गुळी साखर—झी. तांबडट, भरड अशी एक प्रकारची साखर; गुळासारखा रंग असणारी एक प्रकारची साखर. [गुळ]

गुळी—झी. १ शौचाच्या वेळीं बाहेर येणारा मळाशय. (कि० उतरणें). २ (गो. क.) गोळी; गुटिका; लहान लाह. •होणें—(गो.) बरकाप होणें. 'गुळी झाली.' =बरकाप झाला.

गुळीं—न. १ (कों.) बाल इ० द्विदल धान्याच्या मळणीनंतर निवळेलें, गुरांस खाऊन घ्यावें सुस. २ शेंगांचीं टरफले, झाडाचा पाला, वेळाचे तुकडे इ० मिळून झालेले गुरांचे खाणें.

गुळुंब-म, गुळुंबा, गुळुम—नपु. १ गरस; गांठ; फोड; गर्द. २ झाडावर येणारी आवाळूसारखी गांठ. ३ बांबूगुळ; पतोजीवी वनस्पती. [सं. गुल्म]

गुळें—न. (राजा.) (क.) दुष्काळ-दंग्यामुळे परांगवा झालेला गांव, वस्ती; गुडार, गुडे पहा. [का.] •येणें—(वे.) पेंडार येणें.

गुळ्यें—न. (कों.) (अव. गुळिया). मासे पकडण्याच्या जाळ्यास बजनासाठी लाविलेली चपटी कडी. [गोळी; किंवा का. गुळ=लोखंडी गज, सांपळा ?]

गू—पु. १ विद्या (मनुष्याची); हाग. २ धातूचा गंज; मळ. ३ डोळ्यांतील पु, मळ. ४ (ल.) दाह. [सं.] (बाप्र.)

गूकाडी करणें—(काडीनें गु चिवडणें) १ एखाद्याचे दोष पुन्हां पुन्हां उच्चारणें. २ अतिशय त्रास देणें. ३ अतिशय अपकीर्ति करणें. ४ नासविणें; विवडविणें; खराब करणें. गूचा भाऊ-पाद पादाचा भाऊ गू-दोषेही सारखेच बदमास झुच्चे.

गूचिवडणें—(ल.) वेढें होणें; बाबचळणें. गूजाळणें—१ अंगांतील पिशाच जाण्यासाठी अंगांत येणाऱ्यागुडे विद्या जाळतात तो प्रयोग. २ (ल.) एखाद्याला अगदीं खिजविणारें, अपमानाचें; विवडविणारें कृत्य करणें. गू जाळून धूर घेणें—वाईट कृत्य करून त्याचा आनंद मानणें, त्याची मज करणें, पाहणें. म्ह० एवांत घोंडा टाकावा आणि शितोडा घ्यावा=वाईट वर्तणुकीचें फळ भोगणें. गुवावरून ओढणें—अतिशय फजीती, अपमान करणें, छी गु करणें. सामासब्द—गूघाण—झी. वाईट परिस्थिति.

'कोल्हापुरांत न सुतो न भविष्यति अशी राज्यव्यवस्थेचे कामीं गुघाण झाली असें इतिहास बोलतो.' -केका आर्या ७. -वि. वाईट; त्याज्य. गुघाण करणें=नासणें; विवडणें. गुमाणूस—पु. घाणेरखा, अव्यवस्थित माणूस. गुवांतील कवडी घेणारा—वि. अतिशय कंजूस. गुवावरची माशी—झी. एक प्रकारची माशी.

गूज—न. गुप्त गोष्ट; गुप्त. दित, निज, या शब्दाशीं जोडून उपयोग. गुज पहा. 'बरें पाहतां गुज तेथेचि राहें।' -राम १५५. निजगूज—न. स्वतःचें, आपलें गुप्त. [सं. गुज]

गूड-ड—न. गुड पहा. १ कणसासकट बांधलेली पेंढी, सुडी (जोषळा, बाजरी वगैरेची). 'बाजरीचें-जोषळपाचें-गव्हाचें-गूड-ड.' २ (खा.) गंजी; डीग; रास; सुडी. ३ (व.) कडव्याची वगैरे उंच व देवळाच्या शिखरासारखी रचलेली गंज. [का. गुड=डोंगर. सुडी=वेळळ]

गूड—न. १ कुट; कोडें. २ ग्रंथांतील, लेखांतील कठिण स्थळ; मेख. ३ पंच; पंचायत. ४ गुप्त गोष्ट; गुप्त. 'म्हणौनि भाव-बीचि गुडें। जें पाऊनि अति उषडें।' -झा १८.१३५२. -नि.

गूड—न. १ कुट; कोडें. २ ग्रंथांतील, लेखांतील कठिण स्थळ; मेख. ३ पंच; पंचायत. ४ गुप्त गोष्ट; गुप्त. 'म्हणौनि भाव-बीचि गुडें। जें पाऊनि अति उषडें।' -झा १८.१३५२. -नि.

१ गहन; दुर्लभ; दुर्बोध; अगम्य. (विद्या, शास्त्र). ' तथा हा परमार्थ गुह्य । ' -शा ३.१७९. २ खोल; गुप्त; अज्ञात (काम, गोष्ट). [सं.] (वाप्र.) ० वाटणें-दिसणें-पडणें, गुढांत पडणें-विचारांत पडणें, कोडें, पेंच पडणें. सामान्य- ० अर्थ- ५. १ पुरलेला ठेवा; भूमिगत वस्तु. गुह्य अर्थसंचयानचा प्रमाणे कोणी घरांतील जमीन ठोक ठोकून पहावी -नि ७९६. २ गुप्त गोष्ट, हेतु, अभिप्राय. [गुह्य+अर्थ] ० चार- ५. गुप्त बातमीदार; हेर; गुप्तपोलीस. गुह्यज, गुह्यपुत्र, गुह्योत्पन्न- ५. (कायदा) हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे वारा पुत्रांपैकी चवथा; वेवाण्या; बापाचा पत्ता नसलेला. ० जन्म-वि. फोपशा; लूठ- निरंजन (ज्याचे गळ्याचे हाड मांसांत गुप्त झाले आहे असा). [सं. जन्म=गळ्याचे हाड] गुह्यज-समाविष्ट होणें; व्यापणें. ' दुर्प कामक्रोधी गुह्यज । ' -शा १६.३९६. ० साक्षी- ५. (कायदा) गुप्त साक्षीदार. ० स्मृति- ५. (वैयक्त) बोटासा स्मृतिग्रंथ; कांहीं वेळाने आठवणें. गुह्यार्थ- ५. १ समजण्यास कठिण असे ग्रंथ, लेख इ० तील भाग. २-वि. दुर्लभ; दुर्बोध. [गुह्य+अर्थ]

गुह्य-थ- ५. १ गुंतागुंत; तिरा; गांठ. ' दीर्घकाळ प्रथित (मराठी भाषेची) तिची जी गुत ती हातीं घेऊन तिचे पद सोडून कांहीं तरी सकलण्याच्या घोरणांत आपण वसवावी. ' -दादोबाकृत मराठी भाषेचे व्याकरण प्रस्तावना. (३ भा.) ५. २१. २ (कों.) अव्यवस्थितपणे पडलेले, तुडविलेले गवत; गुरांनीच खाण्याजोगे झालेले गवत. ३ मात्याण्याचा पेढा बांध- तांना त्यांतून खाली पडणारे मात्याणाचे लहान लहान तुकडे. ४ गुंतवळ. [गुंतणें; सं. प्रथित; प्रा. गुत्थ]

गुह्य-झी. (व.) सूज.

गुह्य- ५. १ कंढ; खाल; माग (कि० येणें; सुटणें). २ (ल.) जोर; मर; चढ (रोग, सांघ, पाऊस इ० चा).

गुह्य, घून-वि. (संज्ञा.) कुबडा; पोक्या. [का. गुह्य=पोक]

गुह्य-वि. नष्ट; गहाळ; गुप्त. ' इनामतीच्या सनदा अला- हिदा आपल्यापाशी आल्या होत्या त्या फिरतीकरितां गुह्य जालिया. ' -बाबसनवा १४०. -झी. (गो.) गुप्त गोष्ट. [का. गुह्य]

गुह्य- ५. (खा.) गुल पहा.

गुल- ५. (गो.) जरीची बीण. [का. गुल=फूल]

गुल- ५. १ (आगकाडी, मशाल, वात, यांचा) जळ- लेला भाग. २ आगकाडीचे टोंक; जो भाग जळतो तो. ३ बंधुक इ० चा तोडा पेटविल्यावर शेवटीं जो कळीसारखा आकार होतो तो. ४ विस्तवाची काजळी; किटाळ; फुगगी. ५ खिल्याचा भागा, कोडें. ६ खिल्याचे कोडें इ० तापवून दिलेला बांदोळा भाग. - ५. गुलाब. गुल पहा. [का. गुल] ० खिल्या- ५. मोठ्या

दरवाज्यांत ठोकता येणारा रोंदाचा खिला. गुलडाग-गुल्- डाग पहा.

गुल- ५. १ दंगल; आरडाओरड; गलगा. ' तीन रोज उपवास लढकरांत गुल एकच जाहाली. ' -पेद २०.१७६. २ (ल.) बोमाडा; प्रसिद्धि; जाहीरपणा. ' रात्रोच गुल झाली असती तर फार वाईट होतें. ' -वाळ २.१२७. [अट. गुला; का. गुल्- गुला] ० गलवा- ५. दंगा; बखेडा. ' संघायतकर मोगल उगेच सरकारचे महाल खाऊन गुल गलव्याचे वेळेस हे शेत्य होतात. ' -पेदि १.८०.

गुल- ५. आटवलेला तंसाचा रस; पदार्थाचा गोडपणा घेण्यासाठी रस आटवून केलेला घन पदार्थ; साखरेचा कच्चा प्रकार, अवस्था; तांबडी साखर. [सं. गुल; प्रा. गुल; पाली गुल; कों. गोड; खा. गुय] (वाप्र.) ० करणें-उपहास, निंदा करणें. ० देणें-हातीं देणें-१ काळज दाखविणें; लांच देणें. २ फसविणें; मुरळ वाळणें; झुलविणें; तोंडावर हात फिरविणें. ० पुण्या घाटणें-होस पुरविणें. गुलमटणें-१ (राजा.) म्हा; विच श्रत्यादींनीं गुलमट, गोडसर होणें. २ गुलमळणें; संदिग्ध, अड- खळत बोलणें. म्ह० १ गाढवास गुलाची चव काय! २ जो गुलाचे मरतो त्याला विच कशाळा! सामान्य- ० आंबा, गुलंवा-ळांवा, गुळांवा- ५. एक प्रकार. गुलाच्या पाकांत शिजविलेल्या आंब्याच्या फोडी; गुलाचा मोरंवा. ० कैरी- ५. (व.) गुल वाळून केलेले विन मोहरीचे आंब्याचे कोणचे. ० खोबरे-न. (गुल आणि खोबरे यांचा खाल). १ (ल.) निवळ फसवणूक; लांच; काळज. ' गुलखोबरे विळोडुनि मळत्याहि जनासि बालक बळावा । ' -मोठयोग ७.९. २ पोकळ भाषण, बचन. ० चट-चीट-मट-वि. १ थोडेंसें गोड; गोडसर. ' बेक्या सणें तें कडवट । बेक्या सणें तें गुलचट । ' -दा ११.७.१६. २ (तंजा.) गोड; मधुर. ० चट, चीट-गुलसाखर वगैरे गोड पदार्थ. गुलठणा- ५. (गो.) गुलाचा गणपति. [गुल+अण्णा] गुलठ- य-न. गुल, राब, काढवी यांचा समुदाय. ' मद पारा गुलठ । ' -दा १५.४.१५. गुलदगड-घोंडा- ५. १ गुलाच्या ठेपेंत सांघ- ठणारा दगड. ' गुलासारखा गुलदगड । परी तो कठिण निचाड । ' -दा ८.५.४७. २ (ल.) डोंगी, कपटी मनुष्य. ० धवा-धा- धिवा-धुवा-वेवा-जेवा-धावी- ५. केवळ तांबडा नव्हे, केवळ पांढरा नव्हे असा मिश्र रंग; गुळी रंग. -वि. अशा रंगाचा (मोती, इ० पदार्थ). ० धानी-वि. काळसर; गुळधवा रंगाचा (मोती). ० पापडी- ५. १ एक प्रकार; गुळांत पाकविलेल्या रम्याच्या बड्या. २ (राजा.) गुलाच्या पाकांत भाजलेली कणीक वगैरे वाळून केलेले काड. ३ (ल.) पत्तायाचे मार्गे अपराध करून समस्त गोड गोड, कपटी भाषण करणें; गुलगुल पापडी; गुलमट; गुलवणी

३. १ सुगुहूर्त पाहून, धार्मिक विधि करून नवीन घरांत समारंभाने रहावयास जाणें; घरभरणी; वास्तुशांति. २ विवाहानंतर नूतन वधूचा स्वगृही प्रथम प्रवेश; घरांत. ०भंग-पु. घर, कुटुंब, पेढी, मंडळी इ० ची फूट, वाताहत, नाश, मोड; घरादाराचा सत्यानाश. ०सुमि-झी. घराची जागा. ०मेद-पु. १ गृहकलह पहा. यादवी. २ गृहच्छिद्रे, घरांतील विंगे कळण्यासाठी घरांत भांडण लावणें. ३ घरफोडी; दरवाजा. ०मेदी-वि. १ घरांत, कुटुंबांत भांडणें लावणारा, उत्पन्न करणारा; घरमेद्या. २ घरांतील विंगे माहीत असणारा. ३ चोर; दरोडेखोर. ०मंडळन-न. घराची मांडामांड करणें; घर मुख्यवस्थित राखणें, सुशोभित, अलंकृत, सज्ज. -वि. घरांतील कर्ता पुरुष. घराला सुवर्णसूत असा माणूस; घराचा अलंकार. ०मंडप-पु. घरांतला, घरालगत घातलेला (रस्त्यावरील-सावजनिक नव्हे) मांडव. ०मंज्री-पु. दिवाण-मंत्र्यांपैकी एक; देशांत शांतता आणि मुख्यवस्था राखणारा मंत्री; (इं.) होममंत्र. ०रत्न-न. (लं.) मुलेवाळे. 'गृहर्त्नानि बालकाः।' ०लंपट-लोलुप-गृहनिमग्न पहा. ०वास-पु. घरांत राहणें; गृहस्थाश्रमी असणें. याच्या उलट अरण्यवास. ०विच्छेद-पु. कुटुंब निर्वास होणें-करणें; वंशक्षय; कुलक्षय. ०शांति-संमार्जन-शुद्धि-झी. १ घराच्या शुद्धीकरणाचा धार्मिक विधि; वास्तुशांति; सुतेखेतें, विटाळ, रोग इ० च्या नाशासाठी केलेला धार्मिक विधि. २ घराची स्वच्छता; सारवण, झाडलोट धोणे करणें. ०संपत्ति-झी. १ गृहसौख्य; घर चांगलें असण्याचें सौख्य. २ मोठा घरखटला; मोठें कुटुंब; मोठा परिवार. गृहस्त-स्थ-पु. १ घरबारी; गृहस्थाश्रमी; चार आश्रमांपैकी दुसऱ्या आश्रमांतील व्यक्ति (संन्यासी, अरण्यवासी नव्हे). २ सपत्नीक; सहकुटुंब; कुटुंब-वत्सल; प्रापंचिक; यांच्या उलट फटिंग. ३ कोणी माणूस, इसम, व्यक्ति. ४ मिष्टुक नव्हे तो. ५ कुलीन; सम्य; मला. गृहस्थ-गिरी-पणा, गृहस्थार्ह-गृहस्थी-झीपुझी. १ माणुसकी; सम्यता; मलेपणा. २ गृहस्थवृत्ति; गृहस्थानें कर्तव्यकर्म, आचरण. ०स्थधर्म-पु. गृहस्थाश्रम; गृहस्थाची कर्तव्यकर्म, वर्तन, वागणूक. 'श्रीकृष्ण म्हणे सुता सर्वांत गृहस्थधर्म सन्मते रे।' -मोठसोण ३.५३. ०स्थभार्ह-पु. सामान्य नोकरपेशाचा; मिष्टुकीखेरीज घेयाचा, मिष्टुक नव्हे असा मनुष्य. ०स्थाश्रम-पु. चार आश्रमांपैकी दुसरा आश्रम. गृहस्थधर्म पहा. 'भातां झीकून यथार्थे। गृहस्थाश्रम संपादी।' ०स्थिति-झी. घरची स्थिति; घरप्रपंचाची व्यवस्था. ०स्थी-वि. गृहस्थाविषयीची (रीत-मात, वेध, भाषण, डौल, वाणा इत्यादि). ०स्थी अक्षर-न. सुबोच, ठसठसित, पेटवाज अक्षर; व्यवहाराळा योग्य असें लेखन. ०स्थी कावा-पु. १ घरगुती खर्चाचा भेतवात; दापदीप. २ घराची आर्थिक, पैसासंबंधी नीट व्यवस्था; मितव्यय. ०स्थी

स्वर्च-पु. मित्रव्यय; वेत्वात; गृहस्थी कावा. ०स्थी वाणा-
पु. १ गृहस्थाची वृत्ति: गृहस्थ धर्म. २ दापटिपीची, व्यवस्थित-
पणाची वागणूक. ०स्थी छेत-गृहस्थीवाणा अर्थ २ पहा. गृहां-
गान-ण-न घराचें अंगण. गृहांगना-जी. घरघनीण; मालकांग.
गृहान्तर-न. दुसरें घर. गृहांतर, गृहाम्यंतर-न. घराच्या
भांटील, खोलीतील भाग. गृहासक्त-वि. गृहनिमग्न पहा.
गृहिणी-जी. गृहांगना; घरघनीण; पत्नी; बायको; विवाहित
स्त्री. गृह्य-वि. १ घरासंबंधी; घरगुती. २ पाळीव; माणसाळ-
लेले. गृह्याग्नि-पु. प्रत्येक त्रैवर्णिकानें लग्नानंतर किंवा देगळें
विन्हाड केल्यानंतर निरंतर पाळावयाचा अग्नि. विवाहानंतर
वधूसह गृहप्रवेश करतेवेळीं ज्या अग्नीवर होम करावयाचा तोच
अग्नि पुढे निरंतर जतन करून ठेवावयाचा असतो व यावर नित्य
सकाळ-संध्याकाळ होम घावयाचा असतो.

गृहीत-वि. १ धरलेले; पकडलेले; घेतलेले. २ मनांत धर-
लेले; समजलेले. -तागमा-जी. बी. ए. च्या तोडीची महिला-
विश्वविद्यालयीन पदवी; जी पदवीधर. -विचावि १४२.

गे-उद्ग. १ अगे। चें संक्षिप्त रूप. 'तो गे। तोचि राम
सर्वत्र पाहे।' -राम २००. २ (व.) म्हाशीला बोलावण्याचा
घण्ट; हाँय.

गेंगाडी-जी. (व.) गेंगडी; हातपाय बटपटणें; अश्रुप्रस्त
स्थिति; धावरगुंडी. 'समोर यां राक्षसाला पाहतांच त्याची गेंगडी
वळली.'

गेंग(गा)णें-अकि. नाकांतून बोलणें. गेंगाणा-ण्या,
गेंगणा-वि. १ नाकांत बोलणारा (माणूस). २ साडुनासिक,
नाकांतील (उच्चार). गेंगा(ग)रणें-अकि. १ पडद्यामुळें,
धंदीमुळें नाकांतून बोलणें. २ ब्रेवा, तिरिड उडणें; गागरणें;
अतिशय धावरणें. [ध्व.]

गेचक, गेचकळ-न. १ हाड, छंद यांचे वेचक, वेळकें.
२ हात, पाय यांच्या दोन बोटांमधील जगा; वेचकी. [का.
गेचजे=जडसंधी ?]

गेचु(चो)डी-जी. (व.) गोचीड पहा.

गेज-पु. माप; मापण्याचें साधन. (आगगाडीसंबंधी)
आगगाडीच्या दोन रुकांमधील कमीजास्त अंतर; (इं.) ब्रॉड-
मिटरगेज. गेजग्लास-पु. (यांत्रिक) बॉयलरमधील पाणी व
वाफ बरोबर दाखविणारी नळी; गेजवेबर. [इं.]

गेज, गेजमाळ-जी. (क.माण.) गौरीला वहावयाची काप-
साची सांखळीसारखी माळ; वळ; कापसाळें; सुनपुतळी. यांत
सध्यां बोळासा कापसाचा पुजका, नंतर बातीप्रमाणे बारीक, नंतर
पुन्हा पुजका असा प्रकारें वेळ वेळाने वळतात.

घको. १. १३

गेंझट, गेंझा, गेझट, गेझा-वि. (कों.) अतिशय खोचट;
हडी; दुराग्रही; वेगट (माणूस).

गेट-न. १ दार; फाटक (वंगल्याच्या आवाराचें, बाहेरचें).
२ चौकी; वेवडी. ३ पोलीसचौकी. [इं.]

गेट(ठ)ण-न. वेलाच्या गळपांतील वळखेला दार, पहा;
याला ठोकडा किंवा घाट बांधतात; घाटपझ. [बांदण ?]

गेटम-पुन. १ जाडेंमरचें लोकराचें वाचम; कापड, गालिचा;
रग; बॅडकेट. 'माजिष्ट भोजिष्ट धारिष्ट। गेटम जातीचे पड
निघोट।' -सुसमा १५.२२०. २ (खा. व.) घुताचा शोऱ्या;
बोऱ्या; तडव; घुताडा. [हि. गोटम]

गेटम्-वि. (व.) व्यवस्थित; ठकठीक. 'ही इमारत फार
गेटम् आहे.'

गेठा-पु. कमर आणि पाय यांना (गुह्यावाळी) उपरणें
गुंहावून बसण्याची पद्धत; जेठा पहा. (कि० मारून बसणें).

गे(गें)ठा-पु. १ (खा. व.) वेलाच्या गळपांतील रंगीवेरंगी
मण्यांची अगर कवड्यांची माळ. २ कानांतील एक दागिना (हा
मराठ्यांच्या बायका बाळतात); गोंठ्या पहा. 'कानीं बाळुनी गेंठे
हो।' -मजव ३९. ३ खंडोबाच्या गळपांतील एक चांदीचा
अलंकार, हा जेवतांना कानावर ठेवावा लागतो. गाळ-ठ्या पहा.
(सामा.) एक चांदीचा दागिना. 'महार पोरण्याचे गळपांत गेंठे।' -
अफला ६६. म्ह० गेंठे गेंठे मोंके राहिलीं. [सं. ग्रंथि ?]

गेदू-पु. (व.) लग्न ६० वेळीं मांडवाच्या मुहूर्तमेढीला
(त्यांत घुपारी, हुळकें बाळून) बांधावयाचें फडकें. 'गेदू बांधला.'
[गळ]

गेडकणें-अकि गडगणें; पाडाळा वेणें-जागणें (भांडा, फळ).

गेडमिल्लें-मेळी-जी. (विणकाम) मागावरील तांगाच्या
खाली (बहीच्यापुढे) असणाऱ्या अडसरचीं दोन टोके ज्यांत
बसवितात ते दोन उमे छंद.

गेड(डु)र-पु. (कों.) एक मासा.

गेडा-पु. नाकावर किंवा असणारा एक वन्य कूर पक्ष. [मं. गंड]

गेडा-पु. (व.) जनावराच्या गळपांतील गोंडदार दार;
गेठण व गेंठ २ अर्थ १ पहा.

गेडुर-न. (व.) गडक. [सं. गंडोल; प्रा. गंडुल; तुळ०
प्रा. वं. गेडु=माती]

गेडें-वि. (क.) विषम संख्या. उ० १, ३, ५, ७ इ०;
सम संख्येलां फाडें म्हणतात. ०फडें-न. (इ) १ लहान मुलांचा
एक (एकीवेकीचा) खेळ; २ पहिल्याचें मुलगा व सग मुलगी
असा जन्माजुकम.

गेष्ठां-पु. (गो.) पायाच्या बोटांतील एक चांदीचा अलंकार.
[का. गणि०=बोटाचें पेर]

गेणी—जी. (को.) एक मासा. याची लांबी १५ ते २० फूट असून याच्यापासून ५ ते १० मण तेल निघते; ते गळवताच्या अवजारांना टिकाऊपणा येण्यासाठी लावतात.

गेणी—जी. फर; शेतसारा; भांडे. 'सोडवीन भक्कसोनी अपराधू। माझी गेणी देती तरी।'—सिपु २.४२.७७. [का.]

गेत—न. (गो.) गेल.

गेताडपट्टी—जी. (ना.) जोराची चपराक.

गेद—पु. १ तुरा; झुबका; गोंडा (फुलांचा). २ पुष्कळशा पाकळ्यांचे फूल (झेंडू, बटमोगरा, इ०चे). मात्र अशा फुलांचे नांव गेदाच्या पुढे जोडतात. जसे—गेदमोगरा, गेदशेटेवेवती इ०. ३ झेंडूचे फूल. ४ घोड्याच्या लंडीवरील रेशमाची किंवा चांदीची फुले किंवा मुदा. ५ बायकांच्या पायांतील चौथ्या बोटांतील चांदीचा, मोगल्याच्या फुलाच्या आकाराचा दागिना यांत बाळचे बारीक खडे असल्याने चालतांना त्यांचा आवाज होतो. ६ (ल.) गेदेबाज वस्तू. उदा० सियांचे स्तन. 'गेद छातिवर धूंद गेद लपू गुलाब बहारामची फुलती।'—प्रला ११३. ७ (सामा.) गुच्छ; झुबका; तुरा. ८ गोळा; गोलदार पदार्थ. [सं. गेदुक=कंदुक; प्रा. गेदुक] ९ जोडी—जी. घोड्याच्या शेंपटीवरील गेद सुवणांचा समूह. गेद अर्थ ४ पहा. 'जीन मिडविला घोड्याला गेदजोड त्याला.'—रेपो ४३१. गेदीतगर—जी. तगरी (फुलझाड) मधील अनेक पाकळ्यांचे फूल असणारा एक प्रकार. गेदेबाज—वि. गेद असलेला; गेदेदार; झुबकेदार.

गेना—पु. (न.) तांदुळांत न कुटतां राहिलेला मातकण. 'गेने घान जाहेत.'

गेम—जी. १ खेळ; डाव. २ खेळ पुरा होण्याची मर्यादा. [इं.] ३ लांगणें—हरणें; डाव अंगावर येणें.

गेय—वि. गाण्यास, प्रशंसा करण्यास योग्य. [सं.]

गेर—जीपु. (को.) लोकस्रोम; बंडाळी; दंगा. 'होळकराचे गेरीत त्यांचे सर्वस्व लुटले गेले.'

गेर—पु. (ब.) तुकडा; पेरें. 'या लांकडाचे तीन गेर करा.'

गेर—अ. (गो.कु.) बरी, कडे, इकडे या अर्थाचा प्रत्यय. 'अमगेर.' = जामच्याकडे [गृह ?]

गेर—न. (कु.) अति कोंबळी सुपारी. [गर ?]

गेरवा—पु. अर्डी इ० ने घाऱ्यावर पडणारा तविरा-रोग; गळ्याचा एक रोग. याने गडू बारीक होतो. 'येदा गळ्यावरून गेरवा गेला.' [गेरु]

गेरु—पु. १ काव; तांबडी माती. २ विटकरीची झुकटी; पाटीवर घालण्याची तांबडी धूळ. ३ (सुतारी) लांकडावर खुणा करण्यासाठी तयार केलेले (कसलेहि) तांबडे पाणी. [सं. गेरिक; प्रा. गेरु; हि. गेरु] गेरुडी—जी. (सुतार) खुणा करण्याचे, पाणी ठेवण्याचे पात्र, खाचेचा ठोकळा; गेरुचे भांडे.

गेळ—धावि. गत; सुत; गेला पहा. 'गेळ घेतली जावे नदे-वर।'—उषा १४१८.

गेळ—जी. चेष्टा; आगळीक ? 'गेळ घेतली थोर मुकटें। लंका दग्ध केली कपटें।'—कुरा ३.३.८९. [सं. केलि=कीडा; का. गेली=चेष्टा ?]

गेळा—धावि. (जाणें याचा मृतकाल) ? गेलेला; संपलेला; गत झालेला (काळ, वि० इ०). २ (ल.) मेलेला; सुत. ३ गेला—वि. १ मेलागेला; नष्ट. २ कांहीं झालें तरी; केव्हाहि, निदान. 'गेळा मेला पाउस पडेलच कोंकणांत.' ४ बाजार-किवि. (बाजाराची वेळ सरल्यावर देखील) किमानपक्षी; निदान; कर्मांतकमी.

गेस्ट—पु. अतिथि; पाहुणा; अग्न्यागत; आला गेला. [इं.]

गेह—न. घर; गृह; वस्ती; राहाण्याचे ठिकाण. 'प्रसो तुज जसें तसें मतिस गेह भासे वन।'—केका १०५. [सं.] गेहात्यय—पु. घरदार, आतसंबंधी यांचा त्याग. गेहात्यय आणि देहात्यय—पु. संन्यासाने केलेला घरदाराचा व घरी-राचा त्याग. गेहेपट्ट—वि. घरचा हुषार; घरांत फक्त बाक्यगार पण बाहेर कुचकामाचा; घरचा देहापट्टा (बाहेर मित्रा). गेहे-पंडित—वि. गांवळांत पंडित, जरेराव; घरचा काळ; घरपंडित. [सं.] गेहेप्रगल्भ—वि. जेथे विशेष गरजच नाही तेथे धाडस, चपळाई इ० दाखविणारा; घरघूर. [सं.] गेहेमेही—वि. (घरांत सुतणारा) घरवड्या; घरकोंबडा [सं.] गेहेशूर—नवी—पु. घरांत शूर; बायकांत शौर्याच्या गप्पा मारणारा पण बाहेर मित्रद, शेदावशिपाई. [सं.]

गेळ—न. १ वेचकें; दोन बोटांतील माग; गेचक अर्थ १ पहा. २ दुभागलेल्या सुराचा एक भाग; दोन भागांतील अंतर. म्ह० गाईचे गेळी, म्हशीचे वेळी (दूध काढावे) = गाय कुरणातून आल्यावर व म्हशीचे नियमित वेळी दूध काढावे.

गेळ-ळी, गेळा, गेळफळ—जीपुन. एक झाड व त्याचे फळ. या झाडास दोन अंगुळे लांबीचे काटे असतात, फळ सुपारी-एवढे असून पिकल्यावर पिवळे होते; याचा गळवावर लेप केल्यास ते पिकते; याला (कु.) गेळी-गेळो किंवा गेळफळ असेहि म्हणतात. [सं. गालव]

गेळंडी—जी. (झुमर) तांबड्या रंगाची खेकडी.

गेळा—पु. लहान तोंडाचे वाढीले भांडे; तेल इ० ठेवण्याची किंवा पाणी पिण्याची शारी, खुवा; डरई.

गेळी—जी. लहान गेळा.

गेळी—जी. सुराचा भाग. गेळ अर्थ २ पहा. (अ. गेळ्या)

गै, गैगोळा इ०—गई, गईगोळा पहा. 'ते देवबेल मज काय? करीन गै मी।'—र ३६.

गैवी, गैवती—त्या, गैवी—गैवान्या—वि. १ दिला; नेमळा; गुवाळ्या; अजागळ; वावळा; अव्यस्थित. २ आळशी आणि टोणपा: गाववी पहा. [फा. घडवू; हिं-गैवी]

गैव—प, गैवत—ती—विक्रि. (प्र. गईव, गईप) १ गुप्त; न दिसणारा; अदृश्य. 'गैवचि होऊनि जाती'—दावि २९५. 'त्यांतच गैवत जाळे. त्यांचा मुर्बा देखिल दृष्टीनें कोणी देखिला नाही'—भाव ६३. २ नष्ट; गहाळ. [अर. घडवू; घडवत]

गैव—पु. (गो.) गुरांनीं केलेल्या नासाडीची नुकसानमर-माई करून देणारें खातें. [पोतु.]

गैवती—न. (राजा.) धुपार्तीचा बुवलीवजा दिवा, यांत तेलाचे भांडेंहि असतें.

गैवती—वि. (गो.) अलाहिदा. फालतु; कोणीतरी; माहीत नसलेला; मलताच.

गैवी—वि. १ गुप्त; गुढ. २ निनावी. [अर. घडवी]

०अर्जी—जी. गुप्त, निनावी अर्ज (बन्दाब खानदेशांत रुढ).

०आवाज—पु. आकाशवाणी; दैवी, गुप्त संदेश. 'गैवी आवाज वाजवी घंटा जलमय ब्रह्महृदय नीलकंठा।'—स्वयं-वर्तमान-

घाली—घालमी—झीनझी. गुप्त, गुपित बातमी; चोरवातमी.

०फकीर—पु. गुप्त सामर्थ्यामुळे चमत्कार करणारा फकीर, गोसावी. ०खार—पु. कोटून आला हें न कळणारा वंदुकीचा धार.

०मोणूस—पु. तोतया. ०मार—पु. आडून केलेला, न दिसणारा मारा. 'गैवीचा मारा जाहला.'—भाव ३४. ०घाघ—न.

आकाशवाच. 'विचित्र गैवीवाचें वाजीनलीं।'—सप्र २०.६८.

गैर—अ. निरालेपणा, मित्रपणा दाखविणारा परंतु सामा-

न्यतः अभाव किंवा अन्यथाभावदर्शक अरवी अव्ययशब्द किंवा प्रत्यय. याचा मनसोक्त (विशेषतः हिंदुस्थानी शब्दांद्वारे) उपयोग करितात. या शब्दाचे पुढील कांहीं अर्थ होतात—१ इतर;

अन्य. 'गैर पथकें येऊन मोचेंवंदी के-री आहे.'—रा १२.१२५.

२ अयोग्य; अन्यायाचा. 'हें तुम्हीं गैर केले.'—मदव १.१०६.

३ (नामान्या किंवा विशेषणाच्या प्रारंभी जोडल्यास) अवास्त-विक, उलट; विपरीत. ४ विना; वांचून. 'गैर अन्याय मला गांजतो.' 'गैर अपराध दंड वेळें नथे.' [अर. गैर=निराळा,

व्यतिरिक्त] (वाप्र.) ०अदवी—जी. असम्यता; अपमान; अनादर. 'गैर अदवी बोलला सवव पातळाहा यास राग येऊन डोळे फाडिले.'—मदव २.७०. ०अदा—वि. रद्द; न पडलेले. 'शिंदे फडील वरात आली तर मग गैरअदाही ब्हावयाची नाही.'—ख १०.

५२.७९. ०अझू—जी. अप्रतिष्ठा. 'गैर-अझू फारशी न करणे.'—बाबबाबा २.७५. ०अमली—वि. परस्वाधीन; दुसऱ्याचे. 'चार लक्षांचे भरतीस अमली मंडाळांपैकी बेरीज कमी आल्यास गैर-

अमली महाल आहेत सांपैकी भरतीस कमाल आकाराचे बेर-जेचा महाल लावून देणे.'—रा १०.३२१. ०आवादी—वि.

ओसाड; उजाड; बेचिराज. ०आरामी—जी. अस्वस्थता. 'हज-तांचे शरिरास दोन दिवस गैरआरामी आहे.'—दिमरा २.३२.

०इतवार—पु. अविश्वास. 'तमाय फौजेस गैरइतवार जाहला.'—भाव ८०. ०इमान—न. इमान नसणे; द्रोह; अनिष्ठा. 'आमचे गैरइमान असतें तरी आम्हीं आजपर्यंत येथे तुम्हापाशीं न ठरलों.'

—भाव १११. ०कडजी—वि. परस्वाधीन; गैरअमली पहा. 'सं-जाम गैरकडजी, कांहीं झुटला त्यांत वस्ती नाही.'—ख २.१४२.

०कायदा—वि. वेकायदेशीर; असनदशीर. (इं.) इझीगल.

०कायदा मंडळी—जी. (कायदा) गुन्हाचे इत्य करण्याच्या इराद्याने पांच किंवा पांचाहून अधिक एकत्र जमलेले इसम.

(इं.) अनलॉफुल असंब्ली. ०किफायत—जी. तोटा; नुकसान.

'किफायत, गैरकिफायत समयासमयास चित्तांत आणून किफा-यतीचीं कामे करीत आलां, पुढें त्याचप्रमाणें करावीं'—रा १.

३४६. ०कौली—वि. परवाना किंवा अमयपत्र न दिलेले; विपर परवाना. —मराभा. ०खर्च—पु. १ जादा, किफाळ खर्च. २ गैर-

वाजवी, अयोग्य खर्च. ०खुशी—वी—मि. नाफबूल; नाखूब; रूढ. 'झुपी किंवा गैरखुशी असा हा कौल वायकाशी।'—पळा १०४.

०चलन—नी—मि. १ चालू नसलेले (नाणे). २ (क.) अव्यव-स्थित; बेशिस्त; अशिष्ट (बनेज). ०चलन—जी. १ चलनाचा अभाव; चलन नराणे. २ (क.) गैर वर्तन; बद्दचाल. ०चाकर—

वि. बहतर्फे; मावळ. 'जखमी जहाले त्यांस गैरचाकर करून जागिरा तगीर करविल्या.'—जोरा ७५. ०जस्त—वि. गैरअ-

मल; गैरकडजी; परस्वाधीन. 'गैरजस्त देस साधावे.'—चित्रगुप्त ११०. ०जबाब—पु. उद्दत्तपणाचे, अनादराचे उत्तर. ०दस्त—

स्ती—वि. सरकास्याच्याची सुट असलेली (जमीन). ०नफा—फायदा—पु. तोटा; नुकसान. 'येणेकडून तुमचा गैरनफा जाहला.'

—जोरा १४. 'अत्यंत बोट केल्यास पाटीलबाबांचा गैर फायदा आहे.'—जोरा ४७. ०प्रकारचा—वि. १ इतर; निम; दुसरा.

२ चमत्कारिक; हास्यापव; तन्हेवाईक; विलक्षण. ०खर्दार—वि. बहार नसलेला; फुड्डीन. 'पोफळी गैर-खर्दार, थोडे बाळलेल्या आहेत.'—रा ११.७९. ०मजुरा—किवि. (हिजेव) मजुरा(बजा)

टाकल्याशिवाय; बजावाट न करितां. [गैर+मजुरा=मुजरा]

०मंखूर—वि. नामंखूर; रद्द. 'अप्टणांनीं जापले जाणा बाजवी अस्तां गैरमंखूर करून एकपक्षी तह केला.'—रा १२.१२२.

०मजी—जी. अवकृपा; रुढता; इतरांची; नाराजी. ०मसळत—मनसुबा—जी.प. मुखपणाचा, देहगळपणाचा वेत, फट, योजना.

०महसद्वार—वि. अप्रतिष्ठित. —रा ८.४३. [अर. मजासिर=बोरवी]

०महसूल—पु. जुलमी करापासून किंवा अन्याय्य मार्गांनी

काढलेल वसुल; गोंगय सरकारसाऱ्याविरहित वसुल. 'विजा-
पुराहून एक हुंवाळवार गैरमहसुल पैदागिरी कबुल करून आला.'
-इपे ५.१००. ०माकूल-सूख; अडाणी; गैर; वाईट. 'कार्भारास
खेळ करणे हे गैरमाकूल गोस्ती आहे.' -रा १८.३३. -क्रिवि.
मुन्नेपणे. 'लोक गैरमाकूल आम्हांस न कळत वर्तले तरी त्याची
बदलामी आपणावरी न ठेवावी.' -रा ८.१०. ०मान्य-वि.
अमान्य; असंमत. ०मार्ग-पु. गैरशिस्त आचार, रीत; दुराचरण.
०माहीत-वि. १ अपरिचित; अनोलखी. २ अजाण; नेणता.
'साठे आहेत ते गैरमाहीत.' -ख ७.३५५१. ०माहीतगार-
वि. अडानी; अडाणी. ०मिराशी-वि. वंशपरंपरा मालकी नस-
लेला. 'मातकदीम मिरासी खरी जाहली. काणव मजकूर गैर.
मिरासी मुतालीक ऐसे जाहले.' -इपे ५.१०२. ०मेहनत-
की. निरुपयोग. 'परंतु मेहनत, गैर-मेहनत सर्व एक ईश्वरी क्षोभाने
बायां गेल्या.' -ये ५. ०मेहेरबानी-की. अवकृपा; इतराची.
'सांगितल्यावरून मनांत गैर मेहेरबानी न घरावी.' -रा ८.
१०. ०मोसम-हुंगाम-पु. अवकळ. 'गैर मोसमांत (पौष वस
१२ स) आवे आले यावरून कौतुक वाटले.' -रा २२.५.
०रजावंद-वि. नाराज; नाकबुल. 'तो क्रिपेस गैरजावंद
जाहला.' -वाढसाळ १३२. [फा.] ०रहा-रीत-की. बद-
चाल; अयोग्य रीत; वाईट आचरण. -वि. बदचालीचा-सळ-
काचा. 'मुळगराव याची वर्तणूक गैररहा दिसते.' -ख ११.
५७७६. ०राजी-वि. असंतुष्ट; नाराज. 'पाठसर गैर-राजी
आले.' -रा ६.२६. ०राबता-वि. १ वंदी; मनाई; खंड (मार्ग,
मिळणे, येणे-जाणे, बहिवाट, चाल यांमध्ये). 'नाना फडणीस
लष्करांतून आल्यापासून गैरराबता बहुत कळ लागले, कोणाचीच
गोंड पडत नाही.' -ख ८.४१५१. २ बहिवाट, चाल यांमध्ये
अनन्यास; अपरिचय; अवापर; बळण नसणे. ०रास्त-वि. गैर-
नाकवी; असत्य; खोटा. ०रुजू-वि. १ गैरहजर. २ मंजूर किंवा
दाखल किंवा मान्य न केलेले (हिशेब). ०लायक-वि. अयोग्य;
नालायक; अनुचित. ०वळण-न. १ गैरराबता. 'त्या मार्गास
सध्या गैरवळण आहे.' २ एकीकडे असणे; आढवळण; दळण-
बळण नसणे. 'हा गांव गैरवळणांत पडला.' ३ गवाळ, वाईट
लिकाण, ४ सरावात नसणे; संवय नसणे; निरुपयोग. ०वाका-
पु. खोटी किंवा वनावट गोष्ट; गंममजुत; लबाडी. 'ऐसा गैर-
काका सांगितला.' -रा ८.५२. -वि. वेडावाकडा -शर [फा.
गैर-वाकज] ०वाजवी-वाजिबी-वि. अयोग्य; अनुचित;
फजील; अन्याय. 'त्याचा अभिमान गैर-वाजवी आपी नच
वगवा.' -रा १२.७९. [फा. गैर-वाजिबी] ०वाजवी दाव-
पु. (कायदा) अयोग्य वजन. (इ.) अनदणू इ-फलभन्स.
०वास्तविक-वि. खोटा; असत्य; वस्तुस्थितीस सोडून.

०विलग-क्रिवि. आढवाजुस; आढवळणी. -वि. (विलगसाठी
चुकने योजनेला) न मिळणारा; न जुळणारा. ०विल्हेस-
विल्हेस-विल्हे-क्रिवि. आपल्या (योग्य) ठिकाणाच्या विरुद्ध
जागी; भलताकडे. ०विल्हेस लागणे-पडणे-१ दुसरीकडे किंवा
चुकीच्या ठिकाणी लागण; क्रमवार नमणे. २ योग्य ठिकाणाहून
गहाळणे; गमावणे. ३ गोंधळ होणे, अव्यवस्थित असणे. ०शर्ती-
की माफीजमीन म्हणून ठरविल्यानंतर जिला इतर दुसऱ्या
कोणत्याहि अट पाळावयाच्या नमतात अशी जमीन. ०शिस्त-
वि. वेशिस्त; अव्यवस्थित; विना रीतभात; नियमबाह्य; असभ्य;
फाजील (माणूस, वर्तन, भाषण). -की. वेशिस्तपणा;
अव्यवस्थितपणा; अयोग्यपणा; अनिर्यामितपणा. ०शेरा-
शरा-वि. धर्मशास्त्रविरहित. 'काजीपासून गैरशेरा अमळ होऊन
आला.' -वाढसनदा १५. [अर. धर्+शरअ=धर्मशास्त्र] ०संधी-
की. अवकळ; गैरमोसम; अवकाल. ०सनदी-वि. १ वेसनदशीर;
वेकायदेशीर; सनदेने अधिकृत नसलेले. २ जादा मंजुरीशिवाय.
'गर-सनदी खर्च करावयाची सरकारची आज्ञा नाही.' -ख ५.
२३. ३. ०समजाविशी-की. (कायदा) गरसमजुत; (इ.)
मिस्रिअरेडेशन ०समजुत-की. उलट, चुकीची समजुत; चूक.
०सल्ला-सल्लाह-गैरमसलत पदा. 'हे कपणी इंग्रजवादावर यांचे
सल्लाहाने अगर गर सल्लाहाने ...' -रा २२.१२५. ०साल-वि.
गर्नाक्षित वेळेचा; वर्षे नमूद नसलेला. 'गुणनवरे यांनी कायद
एक काढिला, तो बहुतां दिवसांचा, गैर-साल.' -रा ६.८९.
०सावध-वि. १ वेसावध; गाफील. २ वेशुद्ध; मूर्खित. ०साल-
वि. १ खोटसाल; सरकारी टांकसाळीतून न पाडलेले, इतर ठिकाणचे
म्हणजे हिणकस, कमी किमतीचे (नाणे). 'गैरसाल तामांगरी।
कोणी नवी मुद्रा करी।' -दा १०.८.१४. (सावरून) खोटा;
वनावट; लबाडीचा. २ (ल.) वेशिस्त; अनन्यासी; गांवढळ;
अडाणी (माणूस); अयोग्य; अनुचित (वर्तन). ३ अशिष्ट;
अडाणी; हलका; राफट; वेडोळ; गावठी इ. ०साई-य-की.
अडचण; त्रास; हाल; अप्रशस्तता. ०साईचा-वि. अडचणीचा;
सोईचा, सुखकर नसलेला. ०हुंगाम-पु. गैरमोसम पदा. 'सास
गैरहुंगाम, हळी खरजुनी तयार भिळाळी ते आठ संवशी पाठ-
विली असेत.' -रा ३.३१२. ०ह(हा)जार-वि. मोजदातीच्या
वेळी समक्ष नसलेला; अविद्यमान; अनुपस्थित. [फा.] ०दिसा
(शे)बी-की. अन्याय; अव्यवस्थितपणा. -ना. अन्यायाचे.
'आपले जागिरीत नाहक गैरदिसाची पादशह खाल करवि-
ताली.' -इमं ६७. ०हुकुमा-वि. अनपकृत; संर्भा, नाझा
नसलेले; नामंजूर. ०हुर्मत-की. अप्रतिष्ठा; व अश्र.
गैरत-की. लज्जा; भीड. 'हल्लीच लज्जेची गैरत आणि
शरमंदगी नवाबास फार जाळी आहे.' -रा.५.१९. [अर. वरत]

गेरा-री-वि. १ अवाक; मंद; मूर्ख; गयाळ; खुळा (माणस).
२ कुचकामाचे; कवडीमोल; छुद (वस्तु). ३ मळता; अपेक्षे-
विरहित (पदार्थ). [गेर]

गेरात-वि. १ गेदी; अव्यवस्थित; वेपवा. २ मंद; मूर्ख.
गेरा-री पहा.

गेराद-पु. वरकड इतर लोक. -समासद १४. [अर घेरात.
वेर (अव.)]

गेरांव-पु. (गो.) कोळयाचे बाळे; अळमट; वेरु; वेरोसा.

गेरी-स्त्री. गुन्हा; तफावत; अन्याय. 'ज्याकडेस गेरी
लागेल त्यापैकी मसाला होतु एक वेणें.' -सासंड ८८. [गेर]
गेरी करणें-वाईट वर्तणूक, दुर्वर्तन करणें.

गेहरा-वि. गडद; दाट; गहिरा पहा.

गो॥ -(संक्षेप.) गोसावी.

गो-व्हा. (कों. काशी) अगो! अगे! (वंगालीतही हे
संबोधन आहे.) 'अंस कायंगो करेतस?' -कफा १.

गो-स्त्री. १ गाय. २ बैल (पशु). समासांत-गाईपासून
झालेले; गाईवंशी (वृक्ष. चामडे, मांस इ०). 'अगा गोक्षीर जरी
जाहले. तरी पळ्यामि नाही म्हणतले.' -व्हा २. १८८. [सं.]

सामासक-० कर्ग-० कण-न. १ मुलाला दूध पाजवयाचे
(गाईच्या कानाच्या आकाराचे) बोटले. २ एक बेल व तिचे फूल. ३
बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक. हे कुमठे (कानडा जिन्हा) तालुक्यांत
आहे. ४ (तजा.) दांड्याचे सारपात्र; कावळा. याचा आकार

गोकर्णासारखा असतो. -पु. गाईचा कान. गोकर्णांत येणें-
संपुष्टांत, मांकुळांत येणें; संपणें; दखिरी होणें. गोकर्णिका-
कर्णी-स्त्री. एक प्रकारचा लगाम. गोकर्णी-स्त्री. एक बेल, हिची
फुले (पांढरी, निळी) गाईच्या कानासारखी असतात. [सं.]

गोकु(कू)ळ ल-न. १ श्रीकृष्णाच्या लहानपणच्या बसताचे
गांव. २ गोकुळाष्टमीस नंद, यशोदा, गोप-गोपी, गाईबासरे इ०
ची पूजा करण्यासाठी केलेली मातीची चित्रे. ३ (ल.) स्वैरसं-
भोग; व्यभिचार. (कि० माजविणें). [सं. गो+कूळ] गोकु

ळांत येणें-१ संक्षोचित होणें; संपुष्टांत येणें; संपणें. २ आटो-
क्यांत येणें (व्यवहार). [विषयापी कृष्णकामात्मा उपाप्रमाणे
गोकुळाच्या मर्यादित आला त्याप्रमाणे] गोकुळाष्टमी-स्त्री.

आवण वय अष्टमी: यं दिवशीं मगवान् श्रीकृष्ण जायन्म आला.
[सं.] गोकुळासारखे व-न. फुल वाटांनी सुखसंपत्तीने
भगलेले गोकुळा-१ जमन माजव्याचे एक माप; गायच्या
दंडण्याच्या मूल्या. गोकुळा-१ जमन माजव्याचे अंतर. गोकुळी-स्त्री.

गाईच्या मांडण्याच्या जागा; गाठण. 'गिलक्यानी गाखडीत
वहा-यांचे बरागो मत्पुड होत. तेहि वपके ठिकाणी लवें केले.'
-भाव २८. गोकुळमा-पु. १ गुराची. २ (ल.) गांवढळ क्षेत्र-

वळ; शेत्या; नांगऱ्या. गोकुळरे. गोकुळरेण-रेड-न. (कों.)
गुरांनी खालून शिळक राहिलेले गुरांच्या पायाखालचे, निरुपयोगी
गवत. 'केळीला गोकुळरेबाचे खत चांगले.' [गो+कुळ] गोकुळाना-

पु. १ सरकारी किंवा एखाद्या मोठ्या माणसाचा गायबाडा;
गुरांचे खाते. २ गायठाण; गोठ. [सं. गो+मा. खाना] गोप्र-
हण-न. गाईचे हरण, चोरी. 'उत्तगोप्रण.' 'दुबा गोप्रह-
णाचेनि अवसरें। घातले मोहनाख एकसरें।' -व्हा ११. ४६९.

[सं.] गोप्रास-पु. १ जेवण्यास बसण्यापूर्वी गायीसाठी राखून
ठेवलेला अन्नाचा नंदय. २ गाईपाठी मिश्रा. [सं.] गोचर-न.
गुरचरण; गुरचराई. [सं.] गोचने-न. १ गाईचे कातडे. २ (ल.)

जमीन माजव्याचे एक माप. गाईच्या चामड्यातकी जमीन;
(गाईच्या कातड्याचा वागी काढून तिने वेष्टिलेली जमीन एका
माणसाने राजपासून म एव घेतल्याची एक जुनी गोष्ट आहे
तिच्याबद्दल) तीनेथ फूट मी व दहा फूट रंद या मानाचे क्षेत्र

(यांनील चान्य एका माणसास एक बघे पुते असा हिशोब आहे).
[सं.] गोजळ गोजी-नवी. (प्रेम ने कना तिरस्कार करतेवेळीं
याजना) कालवड; वासरी. गोजिब्हा-स्त्री एक बनस्पति. गोप्रधान
पःशरी; दखली. [सं.] गोठ(ठा)ण-स्त्री. दुपारी सावलीसःठी

पाण्याप्रवळ झाडाखालची बसण्याची गुरांची जागर. जागा; ग ठा.
'पशु पीडती पडेन्ये। गळती गाईचा गोठणे।' -मुसमा ३. ७९.
[सं.] गोष्ठ, गोस्थान; म्हू. गोठणीच्या गाई मामळमट दान घेई.
=हलमागच्या घरावर तुळशीपत्र. गोठण घालून बसणें-समत

अस्ताभ्यस्त बसणें. गोठा-ठा-पु. गुरे बांधण्याची जागा; जनाव-
र रहाण्याची जागा. [सं. गोष्ठ; प्रा. गोष्ठ] गोठापाणी-न.
सकाळी गोठा साडणें, गुरांच शेण, मृत काढणे इ० गोठणीतील

व्यवस्थेचे काम. गोठाव. विणें-सकि. गोठणांत गुरे जमविणें;
गोठ्यांत गुरे घालणें. गोठी-स्त्री. (कों.) वामगंगा लहान गोठा.
गोठ्यांचे-कि. (गो.) पशूंचे बसणें. [गोठा] गोथवड-स्त्री.

(कों.) गुरांची दावण, ठाण; लाव पडळ; कोटवा. [सं. गोष्ठ-
वड] गोदंती हरतान्-स्त्री. पिवळा हरताळ. गोदण-स्त्री.
(वे.) गुरांपुढे बैग ठाकण्याची जागा. [गवाणी] गोदून-

न. (माण.) लहान गाठा. गोदूरड-स्त्री. (रजा.) गोठ्यातील
करवचरा, पाण. गोदान, गोप्रदान-न. ब्राह्मणास गाईचे
करवचराचा एक भस्कार. [सं.] गोघन-न. गुरांचे किंवा त्यांच्या
रुपाने संपत्त. 'घन्य तो गामने कावळा काष्टीका।' -तुगा

२०८. गोधूल गोडूल मुकुते, गोघळिक, गोघुळक-अन.
१ सावकाळचा (गुरांना दान परत घरी येत असता सांख्या

चालण्याने उडालेली- धूळ दिसते तेव्हाचा) काळ. २ सूर्यास्ता-पूर्वीची व नंतरची ३० पळे यामधील काळ; हा ल्हास शुभ मानतात. गोरज-मुहूर्त. गोधूल लंझ-न. १ गोरज लम. गोधूल पहा. २ सूर्यास्तसमयी उदय पावणारी राशी, लम. गोधूलिक-वि. गोधूलसंबंधी (काय, लम-मुहूर्त). गोधूल-ळी-जी. गोधूल पहा: गोप-पु. गुराखी, गवळी जात. धू-र्मीतील एक व्यक्ति. 'पूजिति सांग नगा ती रीति । मुखाचीच गोप सांगन गाती ।' -मोक्षण २४.७. गोपचार-पु. गायरान; गोचरण. गोपद-न. १ गाईचे पाऊल. २ गाईच्या पावलाचा मार्ग; खूण. ३ आंत पाणी भरलेली गोपवाची खूण, डबकें. गोपस-न. चातुर्मास्यांत रांगोळीने गाईची पावले नववधू काढतात व पूजा करतात तें. गोपद-चिन्ह. [सं.] गोपवाढा-पु. गवळीवाढा. 'जो नांदवी उत्कट गोपवाढे ।' -साक १.७८. गोपाल-ळ-पु. १ गुराखी; गुरे पाळणारा. २ राजा. ३ मगवान श्रीकृष्ण. ४ एक जात व तींतील व्यक्ति; बोंबारी; हे मनगटाने दगड फोडतात, मोठाली धवने उचलतात व कसरतीचे खेळ खेळतात. हे गांवकऱ्यांचीं गुरे राखोळीला घेतात. -गांगा १२२. गोपाष्टमी-सी. कार्तिक शुद्ध अष्टमी या दिवशी श्रीकृष्ण हे प्रथम गाई चारण्यास निघाले, म्हणून या दिवशी त्यांची व गाईची पूजा करतात. गोपालकाला-पु. गोकुलभट्टमीच्या उत्सवाच्या व श्रीकृष्णाच्या इतर उत्सवाच्या शेवटी करावयाचे खेळ, यावयाचा प्रसाद, जेवण इ०; गोड्याष्टमीच्या पारणेच्या दिवशी दहीहंडी फोडून तींतील प्रसाद नाटतात तो. गोपालखेळ-पु. गोपाल लोकांची कसरत, रोंड; बोंबान्यांचा खेळ. गोपालीं-क्रि. गोरजी; गोधूलमी. गोपिका, गोपी-सी. गोपालजी; गवळण. 'तुझे कथिति गोपिका विविध तीस बोमाट ते ।' -कैफ ८६. [सं.] गोप्रदान-१ गोदान पहा. २ (यज्ञे) शिष्या. 'त्याने त्यास गोप्रदाने केली. ' गोप्रसव-पु. कुलसूत्री जन्मलेले मूल गाईच्या तोंडापुढे घरतात व असे केल्याने तें गाईचे मूल होऊन अशुभापासून मुक्त होतें, अशा मुलाला म्हणतात. गोप्रसवशांति-सी. कुयोगी जन्मलेले मूल गाईच्या मुखातून जन्मले अशी भावना धरून कुयोगदोषनाशार्थ करावयाची शांति. गोब्राह्मण-पु. १ गाय आणि ब्राह्मण. २-ल.) अगदी साधामोळा, गरीब ब्राह्मण. गोमय-नपु. गाईचे शेण. 'शुद्ध कल्लनिया गोमय गोळा । मृत्तिकाकण-विरहित ।' [सं.] गोमारी-सी. बोटे, गाई इ० च्या केंगावरील एक मोठी दाढी; माडीची एक जात. गोमांस-न. गाईचे मांस; अपभ्रंशसारखा किंवा निषेध दाखवितांना याचा उपयोग करतात. कारण हिंदूंना गोमांस अगदी निषिद्ध आहे. 'ही दुसऱ्या ठेक मला गोमांसाप्रमाणे आहे. ' गोमुख-न. १ तीर्थ इ० पवित्र प्राणी जाली प्रहण्यासाठी. बांधलेले किंवा बनविलेले दगडी

किंवा धातूने गाईचे तोंड. २ एक प्रकारचे गाईच्या तोंडासारखे वाद्य. 'तों वाधे खंखमेयादी पणवानक गोमुखे ।' -वामन गीतासमलोकी १.१३. गोमुखव्याघ्र-पु. १ दिसण्यांत गाईसारखा सौम्य पण अतिशय क्रूर असा वाघ. २ गाईचे कातडे पांघरलेला लांडगा. ३ (ल.) बलून गरीब पण आंतून लुच्चा माणूस. [सं.] गोमुखी-सी. गाईच्या तोंडासारखी काटकोनी जपमाळेची पिशवी; हिच्या आंत हात घालून जपाची माळ ओढतात. 'काय मौन धरनियां गोंप खेला जाळिसी ।' -राला ८७. -पु. (क्रौ.) एक प्रकारच्या नवसात नियम केल्यामुळे हात न लावता तोंडाने अन्न उचलून जेवणारा माणूस [सं.] गोमुख-न. गाईचे मूत; हे पवित्र मानतात व अपवित्र वस्तूवर शिंपडून त्या पवित्र करतात. गोमृत्रिका, गोमृत्रिकान्यायगुणाकार-पु. (ज्यो.) गुणाकाराचा एक प्रकार. गोमृत्रिकारंध्र-पु. काव्याचा एक प्रकार याच्या द्वितीय चरणांत पहिल्या चरणातील बहुतेक अक्षरे येतात. गोमृत्रवायु-पु. एक नवयुक्त वायु. (इं.) आमोनिचा. गोमेघ-पु. ज्यामध्ये गाय मारतात तो यज्ञ. [सं.] गोरखी-पु. गुराखी; गुरे (गाई) पाळणारा. 'कवळाच्या मुखें । परब्रह्म झाले गोरखी' -सुगा १८१. गोरज-पु. गाईची धूळ. गोधूल पहा: 'गोरजे डबला, मुखचंद्र ।' -ह १८.६३. गोरजमुहूर्त-गोधूलमुहूर्त पहा. गोरस-पु. गाईचे दूध, दही, तूप इ० गाईपासून होणारे पदार्थ. [सं.] गोरक्ष-रक्षक-पु. १ गुराखी. २ गुरांची रक्षक देवता. ३ नाथपंथातील गोरखनाथ नांवाची एक प्रसिद्ध व्यक्ति गोरख-गोरखनाथ पहा. गोरक्षण-न. कसायापासून गायबाचविणें; गोपालन. गोर-पु. गाईचा पाडा, खोंड; धांडा. गोरव-न. गोवत्स. गोरें, गोरवा, गोरें-न. (राजा. गो.) डोर, गुळे. 'गोर खडबडी बाहिरी ।' -अ. ए. ३९४. गोरोचन-जा-नजी. गोवर्धन; हे गोमूत्रापासून किंवा कुपित्याच्या रूपाने गाईच्या डोक्यापासून, किंवा गाईच्या डोक्यांत उत्पन्न होतें याचा रंग पिवळा. रंग, चित्रे औषधे यांत उपयोगी आहे. 'गोरोचनापरिस गोर असे गणवें ।' -र ६. (लोक समजूत अशी की वाचीकरण किंवा जियांस मोहविण्यांत गोरोचनाचा उपयोग होतो). [सं.] गोवंड-डी. गोवडी-पुनजी. जंगल-किंवा डोंगरावरील जनावरांची चरण्यास जाण्याची पाऊलवाट; गायवाट. [सं. गोवर्तनी] गोवंडास लागणें-येणें-मरक रस्त्यास लागणें; चालीस लागणें (माणूस, काम). गोवत्स-पुन. गाईचे बांसक. गोवत्स द्वादशी-सी. आश्विन वद्य द्वादशी; या दिवशी गाईची पूजा करतात. गोवपा-सी. गाईच्या आंत-रुपावरील आवरण; सामान्यतः गाय, बैल यांच्या चरवीस हाडांतील मगजासहि म्हणतात. [सं.] गोवर-पु. १ शेणी; न थापलेले. झालेले शेण, पाकलेल्या शेणाचा घुरा. २ गाईने

स्वास्त्यानंतर उरलेला चारा, गळाळ. ३ (कों.) राव. ४ (हित.) उकि-
रवा. [सं. प्रा. गोवर] गोवरकोडा-पु. गोठ्यांतील केरकचरा;
शेणमुत. गोवरी-सी. १ वाळलेल्या शेणाची थापटी; शेणी;
गोवर अर्थ १ पहा. २ (कु.) शेणखत. ३ राव माजण्यासाठी
वाळविलेला शेणगोळा. गोवरीची डाग-सी. गोवरी जाळी
असतां वर राख दिसते परंतु मात विस्तार असतो यावरून गुप्त
परंतु मयंकर वर. गोवच्या मसणां जाणें-वृद्धपण येणें. मरण
जवळ येणें; वय होणें. गोवर्धन-पु. १ मशुरजवळील टेकडी;
इंद्रानें पाळलेल्या पावसापासून गेकुळाचे रक्षण करण्यासाठी
श्रीकृष्णानें यालां करंगळीवर धारण केलें व याच्या खाली गोकु-
ळांतील सर्व माणसें आणि पशु सुरक्षित राहिले. २ कार्तिक शुद्ध
प्रतिपदेच्या (वलिप्रतिपदेच्या) दिवशीं मात, शेण, माजी-
पाला इ. चा वळमसंपदायी लोक गोवर्धनासारखा पर्वत करून
त्याची पूजा करतात तो. -न. १ गोरोजन. २ महाराष्ट्रांतील एक
प्राचीन राष्ट्र हल्लींच्या नाशिक जवळच्या भागांत हें असावें.
० ब्राह्मण-पु. एक महाराष्ट्रीय ब्राह्मण जात. गाईच्या तोंडें
गोवर्धन निघडणें-पंचाईत इ. ० प्रवर्णांच्या ग विषय त्याच्याच
तोंडानें निवाडा करणें. गोवळ, गोवळगोठा-पु. (कों.)
गोखाला; गायवाडा; गोठ. गोवळ, गोवळा, गोवाळ-
ली-पु. १ गुराखी; गवळी. 'उगळा राहें न करी चाला। तुज
किती सांगों रे गोवळा।' -तुगा १२९. २ (राजा.) पयानें
मोठा पण पोरकट माणूस; दुष्टबुद्धा (निंदार्थी). [सं. गोपाल;
प्रा. गोवाल] गोवारी-पु. गुराखी; गवळी. 'तव गाई आलिया
रात्री। कच नाही आला गोवारी।' -कथा १.५.८२. गोव. ल-
पुणव. गंगावर्न; गाईच्या शेपटीचे केंस. [सं.] गोवेल-पुत्री. एक
वेल; ही गुरांना विषकारक असते म्हणतात; आरे-वांघण्याच्या
कामीं हिचा उपयोग होतो. गोवैद्य-पु. गाईचा वैद्य; गुरांचा
वैद्य; पशुवैद्य. गोशत-न. १ शंभर गाई. २ शंभर गाई दान
देण्याचे कर्म. [सं.] गोशाला-ळा-सी. गोखाना; गोठ
पहा. गोष्ठ-पुन. गोठ. गोष्पद-न. १ गाईचे पाऊल, पावलाचे
चिन्ह. २ गोवंडी. ३ गोपदास्तके माप; गाईच्या खुराखाली
समावेश होईल इतकी जमीन. ४ चिखलांत उमटलेले व पाण्यानें
भरलेले गाईचे पाऊल. 'गज गोष्पदीं बुडाला हा देवा सिंधुशोषिला
मंशकें।' -मोग्रोण १.२३. 'गोष्पद माजुनि दिनांत शतदां यमुना
बोळांढिली।' -राला ८१. गोष्पदोपम-वि. गोष्पदप्रमाणे
(४) मोलांवन तरून जाण्यास. घुलम; सहजसुलम; शुद्ध; सुगम.
'ईश्वरभजन केलें असतां भव गोष्पदोपम होतो.' गोस्फुरण-
न. गाईचे अंग थरारणें, गाईनें भोंवरा करणें. [सं.] गोहण-
सी. गव्हाणें पहा. गाताडी. गोहन-न. (व.) गाईचा कळप.
[गोधन] गोहण्या-पु. (व.) गुराखी. गोहत्या-सनन-

सीन. १ गाईचा वध. २ गोवधाने पातक. गोहरा-गोहोरा-
पु. गोन्हा पहा. म्ह० 'गोहत्याच्यानें शेत पोसच्यानें संसार
होता तर मग काय?' गोहोत-न. (राजा.) १ दाणा, कोंडा,
पेंड इ. गुरासाठीं शिजविलेले आंबोण, मिश्रण. २ (ल.)
घोंटाळा; खिचडी; गोघळ. गोक्षुर-पु. १ गोक्षर; सराटा.
२ गाईचा खुर. ३ गाईची पाऊलवाट; गोवंडी. [सं.]

गोईबाई-वि. (व.) नामदे; पुळा; दुवेळ. गव्हाई पहा.
'आमचा अधिकारी गोईबाई गिंजाला.'

गोकटी-कनळी-सी. (राजा.) (वांघ गोवटीस वसतो
स्वावरून) मान; गळा; बोकांडी. (कि० धरणें; फोडणें; फुटणें;
वसणें). [गो+कटि] गोकटी धरणें-भडविणें; कुंभबविणें;
दुःखद स्थितींत तिष्ठत ठेवणें. गोकटीस वसणें-मानगुटीस
वसणें; पिच्छा पुरवणें. खनपटीस वसणें. (शेत) गोकटीस
येणें-पीक पोवटीस येणें; कणसांत दाणे भरगच्च भरणें.

गोकरा-पु. (वे.) लांकूड-शेणीचा चुरा. गोखर पहा.

गोळ-न. (वे.) पादवेच्यान्यांतील मगदाव, भोक. [गो
अक्ष-गोख !]

गोख-न. १ पोट. २ मध्य भाग. गोखा पहा. मध्यवर्ती
लोक. 'कैसा नव्हता प्रलयाचा वेळ। गोखां तूंचि मांडला काळ।'
-राहा ११.३८४. ३ शरोखा. [सं. गवाक्ष; प्रा. गवख]

गोखडा-पु. १ सज्जा. २ कोनाडा; शरोका; गोखला.
'कंवरणीची गोखड्यातुनी। वषा जरा तर हवेंच हुंकुनी।'

-मा.रा. तांबे कविता, मांग २.

गोखणें-वकि. (कों.) १ बोक्णें; पाठ करणें. २ तेंच तेंच
पुन्हा म्हणणें, सांगणें; गाणें गाणें; रवणानें लावणें. [बोक्णें]

गोखरु, गोखरुचें झाड-पुन. १ एक जमीनीवर पसर-
णारी वनस्पती व तिचे फळ; सराटा. ही फळे फार औषधी
आहेत. २ पालखीच्या झाल्या (गोंड्या)चे शेपटी लावलेला
म्हान गेंद. ३ (चांभार) बुटाच्या उंच तळास (हायसोलास)
लागणारा खिळा. [सं. गोक्षुर; प्रा. गोखुर] गोखरु बांगडी-
सी. झिगांचा एक दागिना; हातांतील कंकण; याचेवर गोखरुची
माकृती असते.

गोखला-१ कोनाडा. २ गवाक्ष; खिचडी; वातायन;
जाळी; शरोका. गोख, गोखडा पहा. [सं. गवाक्ष, गोअक्ष-
गोख+ख]

गोखा-कवि. मध्यवर्ती; मध्यें. 'कैसा नव्हता प्रलयाचा
वेळ। गोखा तूंचि मिनलासि काळ।' -रा ११.३८९.

गोखा-सी-सी. (कु.) फळे, फुले काढण्याची शेंकट्यास
माववी कामठी वांघलेली ऊंच काठी; शेकाटा; आंकडी; गेरू.

गोगडी-न. एक प्रकारचे गवत. 'कुंदा गोगडी हसली।'
-गीता २.५२८९.

गोंगणें—अकि. गुंग् आवाज करणें; सणाणणें (नीर, हवाई बाण). [ध्व.]

गोंगणें—अकि. रागणें, दुःखानें घुमसणें; कुडकुडणें. [गुंगु]

गोंगर(रा)ण—न. जेर होईपर्यंत थांबण्याचा मार; मार-ठोक, शिब्या इ०.

गोंगरणें—अकि. गांगरणें; चांदरणें; बावरणें. [गांगरणें]

गोंगळगाय—झी. १ एक जठरपदवर्गातील कीटक. हिचे शरीर मांसल, बंड, नरम असून वर कवच असतें. हिला दोन छिमे व त्यांच्या शेवटी डोळे असतात. २ (ल.) सौम्य; गरीब; कष्टाळु—प्राणी माणूस. ३ एक प्रकारची खुबडी; पाण्यांतील प्राणी. [व. प्रा. गोमालिका] म्ह० गोंगळगाय आणि पोटांत पाय= बाहेरून गरीब व जातून दुष्ट.

गोंगळ—न. (गा.) गंदे झाडी.

गोंगाट—पु १ गलगा; बडबड; आरडाओरड. २ गों गों शब्द (माघा, बाण इ० त्या). ३ गुम गोष्टीची प्रसिद्धि; बोभाट. ४ (संगीत) प्रमाणबद्धता नसल्यामुळे जो गायनोपयोगी असत नाही असा आवाज. गोंगाटया—वि. १ गलबल्या. २ वंभाटया.

गोंगाणी—झी. मागांचा गुणगुण आवाज; घोषाट अर्थ २ पहा. ' ठळी मःसांची गोंगाणी '—एस्स १४.६६. [ध्व. गों]

गोंगावणें—अकि. १ गों गों शब्द करणें; घोषावणें (माघा इ०). २ बाण, बंदुकीची गाळी इ० नीं विशिष्ट शब्द करणें. ३ बुक्यानीं मारलें असता गों गों आवाज काढणें. [ध्व.]

गोंच—झी. (प्रा.) खोंच; सामा. (कि० मारणें).

गोंचका—पु. १ (व.) वसा. ' गाचक्यांत अडकलें. ' २ पाचाने पुर.

गोंचका—झी. १ उचकी (विशेषतः शेवटची). २ लचका (मांस, मैदा याचा हातानें, तोंडानें तोडलेला). (कि० तोडणें; घेणें; काढणें).

गोंचका, गोंचकुळा, गुंथकुळा—वि. लहान; चिमुकला, टेंगू पण हुंदर (मूल).

गोंच(चि-ची)ड, गोचिडी—झी. १ अष्टपाद वर्गातील प्राणी. कुत्रा, गाय, म्हेस यांच्या अंगास चिक्कटून रहाणारा लहान किडा. हा माणसाला चाबल्यास सुख किंवा टायफस ताप येतो. मोठी बी गोचडी तो गोचीड होय. २ (ल.) लोचट माणूस. [गो+चिक्कटणें; सं. गो+कीड; प्रा. गोकीड ?]

गोंचमाडणें—अकि. (माण.) भर येणें; गच्च भरणें (पिबानें, फळानीं झाड). [गिचमिडणें]

गोंचर—वि. १ हस्य; माहीत; प्रकट; प्रत्यक्ष. ' दे जीवा कया बोधा. गोंचर जो हा पांदा '—साक्षा १५.३४६. २

मनानें किंवा इंद्रियानीं समजणारा; ज्या पदार्थांचे प्रत्यक्ष ज्ञान ज्या इंद्रियास होतें तो त्यास गोंचर. ज्ञेय-दृष्टि-कर्ण-इंद्रिय-गोंचर. —न. (ज्यो.) जन्मराक्षीपासून द्वादशराक्षींच्या ठिकाणी सुर्यादि प्रज्ञांचा वर्तमान संचार [सं.]

गोंज—पु. (गो.) खटला; प्रकरण; व्यवहार; तेंटा. [एज]

गोंगों ज—न. १ (कों.) एक प्रकारचे कारक्याचे पंचासूत, तोंडीलावणें. २ (व.) उडदाच्या पिठाचे डांगर. [का. गोजु]

गाजका-कुळा—गोंचका, गोंचकुळा पहा.

गोंजडी—झी. (गो. कु.) गोघडी; कंथा.

गोंज(जा)रणें—अकि. १ अंजारणें-गोंजारणें; अंगावरून हात प्रमानें फिरविणें (समजाविण्याकरिता, फसविण्याकरिता); कुस्बाळणें; समजुत पाडणें. २ (माण.) माया लावणें. म्ह० आपलें तें गोंजारणें लोकांचे तें लाजिरवाणें.

गांज(जि)रा-टें, गोजिरवाणा—वि. नाजूक आणि हुंदर; सुकुमार व लहान; सुरेख; देखणा. ' तुका म्हणे गोजिरीया. विठावा ! पाया पडो या ! '—तुगा ५. [का. गुजुड=लहानगेपणा; धाकटेपणा ?]

गोंजणें—अकि. (वे.) शिंपडणें; शितडणें (पाणी इ०).

गोंटें—अम. (चि.) जवळ. गोटा-टे-टेंस पहा.

गोंट—पु (खा.) जमीन नांगरतांना खुळून मध्ये राहिलेला न नांगरलेला तुकडा, भाग.

गोंट-ठ—पु १ हातसर; बायकांच्या हातांतील गोल बांगडी; सलकड्यासारखा धातूचा एक दागिना. २ घेरा; वेडा. (कि० बालणें; वणें). ३ सैन्याची छावणी, तळ, केंद्र; तळाचा एक भाग.

सामाशब्द—० गणतो—झी. ठापरंशी घोड्यांची मोजदाद; याच्या ठसठ मोकळया किंवा एक एक घोडा चालू असतां गणती घेतात ती. ' गोंट गणतिला तमास जपले. '—ऐपो २२०. ० गस्ते—पु.

१ (बडोदे) लष्कराच्या गोटाची व्यवस्था ठेवणारा अंमलदार. २ राजवाड्यांत होणाऱ्या नित्यनैमित्तिक कामगिन्यांची सर्व व्यवस्था पाहणारा अधिकारी; दरबार, स्वान्या इ० ची व्यवस्था ठेवणें याजकडेसच असतें. —ऐरापुत्र ८.४०६. गोटांत घालणें—मागें

हटविणें; छावणीपर्यंत मागें रेंडणें. ' त्यास शिकस्त करून बरे वजेन गोटांत घातला. '—इमं २७३. [का. गोदू=मर्यादा, सीमा]

गोंट—पु. १ (फादं, सिवू नये किंवा घोमा यावी म्हणून) वस्त्राच्या बाजूला घातलेली मुरड किंवा लाबलेला कांठ, किनार (वस्त्राचा, जोडपाचा इ०). [का. गोदू=१ कोंपरा २ कांठ; फीत; मुरड. तुल० हि. गांट-ठ=मुरड, फीत.]

गोटगीळ—वि. (व.) आपला अपराध कवींदि करुल व करणारा.

गोटमार-री-पु. १ (ना.) गोटे-दगड-फेंक, वर्षाव. २ (विनोदानें) इंग्रजी बोलणें. -री-जी. (ना.) एक सेक. यांत गोट्यांची फेंक व पळसाचा झेंडा सर करणें हे प्रकार असतात. [गोटा+मारणें]

गोटली, गोटी आंबा-जीपु. ल्हान जातीचा आंबा. [गोटी]

गोटा-पु. १ गोलसर, वाटोळा दगड. २ वेदूळ (दगड, लास, लांकूड इ० चा). ३ (ल.) कणसांतील घान्याचा दाणा; डाळीचा दाणा. 'पावसानें माताचे गोटे झडले.' ४ सुका नारळ. पूर्ण वाळलेला व खडबड वाजणारा किंवा करवंटीपासून सुदन सुकलेला नारळ. ५ (व.) वजनाचा दगड. ६ निंदा-तिरस्कार-वाचक प्रत्यय. उदा० तेलगोटा, माळगोटा इ०. [का. गोड=बाड, कोय. गोदू=वाळलेपणा?] गोटाड-ळ-वि. (व.) दगडाळ; खडकाळ (जमीन). गोटाळें-न. (व.) दगडी, ल्हान मांडें (तेलासाठी). गोटा मारणें-(चांबारी) चोटणें. गोटा-टे-टेस-(चि.) गोटी-अंग. (काव्य) जवळच, समीप.

गोटा-पु. (हिं.) कलावत; चांदी-सोन्याची जर.

गोटा-पु. (व.) मिळावा; विव्हा.

गोटी-जी. १ ल्हान गोटा; गोळी. गोटा अर्थ १, २ पहा. २ तालमींतील उचलण्याचा मोठा वाटोळा दगड. ३ वेवळांतील कौळाचा दगड. उचला पहा. ४ (ल.) मजबूत व बांधेसुत, गुटगुटीत धारीर. ५ रुपाचा गोळा (जर वितळवून केलेला). ६ वाटोळा व ल्हान आंबा. ७ खराब झालेली चांदीची तार. (ही आठवून चांदी काढतात). [गोटा; का. गोदू?] गोडु(डो)ळा-वि. १ गोल; गोलसर; गोड्याच्या आकाराचा. २ (ल.) मजबूत व माडव्या अंगाचा; ठेंगा व पिल्लार (माणूस, पशु). [गोडा]

गोटो-पु. (गो.) शिजलेलें (माताचें) धीत; मातगोटा. गोड-ट-गोडगणती-गोट, गोट-गणती पहा.

गोड-जी. (खा.) गोड. [सं. गोष्टी; प्रा. गोदूडी=वार्ता-लाप.] गोडघोळणी-जी. (सोनारी) गोड (दागिना) तयार करण्याचें हत्यार.

गोडणें-अकि. वृद्ध किंवा बूढ होणें; शिजणें; आटणें (जमीन चोपून, शाई इ० बाळून, दूध इ० उकळून, पातळ पदार्थ शिजून). 'ज्याच्या अगें गोरस नित्य गोडे।' -साकड १. ११. २ गोळा होणें; एकत्र होणें. 'तों शिळा गोडल्या सर्वही।' -इ २५. १२३. [सं. गोष्ट-एकत्र येणें; प्रा. गोदूड]

गोडळा-न. (गो.) एक फूळ.

भाको. ३. १४

गोडवण-जी. (बडोदें, गु.) मांढणी; व्यवस्था. गोड-विणें-व्यवस्थित लावणें. [गोडण]

गोडळी-जी. गुळी पहा.

गोटी-जी. १ (काव्य) गोड; कथा. 'गोटी सांवेति श्रीकृष्णावियां। विरहिणीसी।' -विष्णु २८५. २ कामकाज; कारमार; विषय; मुद्दा. [सं. गोष्टी; प्रा. गोदूडी]

गोडुलें-न. गांठोवें; गळें, गळी पहा.

गोडु(डो)ळा-वि. गोडळा पहा.

गोडु(डो)ळी-जी. १ तिखळ; गोळा, गोळी; गुळी पहा. २ साखरेच्या पाकांतील तिकांचा हलका; तिखळू. [गुळी]

गोड-पु. (काशी) तंगडी; पाय. [प्रा. वे. हिं.]

गोड-न. १ पडरांतील मजुर रस. २ (व. खा.) मीठ. 'वरण अलोणी झालें गोडाशिवाय बरें लागत नाहीं.'

[गुल० सं. मिष्ट-मीठ] ३ (वैद्यक) पण्याला अनुसरून मजुर किंवा साखरेनें युक्त असा पदार्थ 'त्या औषधास गोड वस्तु.'

-पु. (गो. कों.) गुळ. -वि. १ मजुर (आंबट, तिखट, खारट नव्हे असें); स्वादिष्ट. २ मुवांसिक. ३ मंजुळ; सुंदर; साजिरे. ४ मृदु. ५ सौम्य. ६ सुखकारक; संतोषदायक. 'मनास गोड वाटत नाहीं.' ७ नीटनेटकें; नियमित; योग्य; चांगले; शुद्ध (ज्रष्ट नसलेले). जसें-गोड-प्रयोग-उदाहरण-वाक्य-कवन इ० ८ (तंजा.) चांगले; सुरस, जवदार. 'चटणी गोड आहे.' ९ औरस (लमाच्या जीवी) संतति; हिच्या उलट कडू (वासीपुत्र-कन्या).

१० शुभदायक; मंगलकारक. 'सत्त्वाचा गोड जाहला अंत।' -विक ८. [पं. गुड; प्रा. गोडु; फें. पो. वि. -गुडलो, गोळास]

(वाप्र.) ० करून घेणें-कसेहि असले तरी गोडीचें, चांगल्या हेतूनें स्वीकारणें; मान देणें; अन्हेर न करणें. ० गोड गुळचट-अतिशय गोड. दिव्हे घेतले गोड-मिठून मिसळून वापणें

चांगले. ० घणें, गोडाघणें-सकि. १ गोड करणें; होणें, खारट, आंबट नाहीसें करणें (जमीन, पाणी, फळे इ०). २ मिठूडी बसणें (गोड पदार्थ खाण्यानें जिमेस). ३ (काव्य) गोडी लागणें;

जुगध होणें; काळबावणें. 'मज्जीच्या मुळां गोडावली।' ४ पाड लागणें; पिकणें (फळ). म्ह० १ गोड करून खावें मऊ करून मिजवें=अवघणीतहि सोय करून घ्यावी. २ गेळे नाही तंभ-

वर जड, खातें नाही तंभवर गोड=माहीत नसलेले सर्वच चांगले असतें. सामासब्द- ० डोडी-जी. एक झाड. ० करांदा-पु.

खाण्याला गोड लागणारा करांदा; करांदा पहा. ० गळा-पु. १ (संगीत) गाण्याला मजुर आवाज. २ मजुर गायन, गाणें.

० घांस-पु. १ जेवणाच्या शेवटीं खाण्यासाठीं ठेवलेला आव-

डत्या पदार्थाचा भांस. २ सुपास; मिष्ट भोजन. 'त्याचे एथें गोड भांस मिळतो, तो टाकून तुमचेकडे कथाळ घेऊं!'

३

अप्रिय, दुःखद गोष्टीचा शेवट गोड करणारा मुद्दा, प्रकार. ०घाशा-खाऊ-वि. १ सदां गोड खाण्यास पाहिजे असा; गोड गोड खाण्याची आवड असलेला. २ चोखंदळ; मिजाची. ०जेवण-तोंड-न. १ वधूपक्षाने वरपक्षास अथवा वरपक्षाने वधूपक्षास दिलेली मेजवानी. २ सुत माणसाचे सुतक वरणाच्या नातेवाइकांस आणि इष्टमित्रांस, सुतकाच्या १४ व्या दिवशी (सुतक फिटल्यावर) मुख्य सुतक वरणाच्याने दिलेले (विशेषतः गुळाच्या पक्षाभाचे) जेवण. ३ पक्षाभाचे जेवण. 'गोड जेवण केले तर पाण्याचा शोष लागणारच.' ०दोडकी-जी. (माजी) बोसाळी; घोषक यांची एक जात हिचीं फुले पांढरीं असतात. ०घड-न. नेहमीच्या पेक्षा थोडेसे गोडाचे चांगले जेवण; पक्षाभ; मिष्टान्न. 'उद्यांसण आहे. तर कांही तरी गोडघड करा.' ०निव-पु. (व.) कडीनिव. ०घोल्या-वि. सुदु. सौम्य भाषण करणारा; तोंडाचा गोड; दुसऱ्याला आवडेल असेच बोलणारा. म्ह. ० गोड बोल्या सकल सोल्या=बोलणारा मिठ्या परंतु मानकाच्या. गोडरें-वि. गोड; गोडवे. 'बायकां गोडरें प्रिय अन्न।' -गीता २.१७५. गोड लापशी-जी. दुधातील लापशी (ताकांतील नव्हे). ०वणी-जी गांडे पाणी. 'हिंण पडतांनि रांजणीं। गोडवणी होय हिंणवणी।' -मारा बाल १०.३६. ०घा-गोडा-वि. १ सापेक्षतेने गोड; विद्यमान पदार्थांत-गोष्टींत अधिक, विशेष गोड. २ (ल.) कोरा; असडा; अपेट; अस्पष्ट; कोंवळा इ. ३ ताजे (पाणी, खारट नव्हे असे); क्षारयुक्त नसणारे; मधुर. ४ विन काटिरी; किड्यांना प्रिय (झाड, वनस्पती). ५ मऊ; नरम (कांढाचा नाराबाधून बाहेरचा माग). ६ विन खारवट; क्षार, लोणा नसणारी (जमीन). ७ गोडे (तीळ, कारळे यांचे तेल याच्या उलट उंठी, करंज यांचे कडवे तेल). ८ सार्विक; सुखभावी; सौम्य (माणूस). ९ जितें; जीवंत (मांस-मुरवाड, सुत नव्हे असे). १० सौम्य (खाऊन्या, उष्ण, तिखट, नव्हत अशा पुरण इ. माक्या). ११ मावक नसणारी (हरीक, खडसांबळी इ. वनस्पतींतील प्रकार). १२ निर्विव (साप). १३ कोमल; नाजूक; रोगाला बळी पडणारे (शरीर, अवयव), १४ नवींतील, गांध्या. पाण्यातील (मासा). १५ खारवणांतील नसलेले; गोड्या जमीनीत तयार केलेले (गोडे भात). १६ जिन्हाळ्याचे; नाजूक; मर्माचे (अंग, गोडे अंग-जाव, बस्ती, अंड इ.). १७ खारट नसलेला (दाणा-धान्यातील). १८ शुद्ध; नेक जात; मिसळ रक्ताचा नसलेला (मराठा माणूस), (कडव्याच्या उलट). गोडघा-पु. स्तुति; प्रशंसा. गोडघा(वे)गाणें-सांगणें-१ दुसऱ्याच्यासाठी आपण केलेल्या चांगल्या कृत्यांचा पादा वाचणें; (उपकृत कृत्ये शाला असतां विशेषतः) दुसऱ्यावर केलेले उपकार किंवा अनुग्रह यांचा उपन्यास करणें; आपले

एखाद्यावर प्रेम असून तो तें विसरला असतां त्याच्यासंबंधाने आपल्या मुखांतून निघणारे उगार. 'जिष्णु म्हणे त्वप्रचिते मय मिलतिल हे न गोडवे दास्ये।' -मोआदि ३६.७४. २ एका-याच्या कृत्यांची स्तुति करणें; प्रशंसा करणें; नांवाजणें. गोडवे-गाणें(सांगणें नव्हे)-(औप.) कुरकुर करणें; निंदा करणें. गोडवी-गोडी-जी. सूक्ष्म व तोंडास रुचि असल्याने जेवण्या-संबंधीची इच्छा; रुचि; याच्या उलट बीट; कंटाळा; तिरस्कार; गोडशें-न. (गो.) मिठाई. गोडसर-सा-वि. थोडेसे गोड; मधुर. 'जे आंनेचि पदार्थ गोडसे।' -झा १७.१२६. ०सांव (घ)णें-न. दुधांत, गऱ्यांच्या रसांत तयार केलेले (ताकांतील नव्हे) सांदणें. गोडसाण-जी. (गो.) गोडी.

गोंड-पुन. १ दाण्यावरचे टोपण; कचोळें; सुरमणें (कांहीं वनस्पतींचे नागली वंगरेचे. २ (माण.) टोपणें वर असलेले धान्य.

गोंड-जीन. १ (कों.) पाणंद; गल्ली (गांव किंवा कुपणां-तील). २ बोल; खेडुकली; खिड; अरुंद रस्ता; डोंगरांतील गाय-वाट किंवा जनावरांची पाऊल वाट. [का. गोंदी]

गोंड-न. १ (राजा.) मिऱ्यांचा घड; देंठासकट घड. २ गोंडाल शेवाळ्याप्रमाणे झुबकेदार वनस्पती (विहिरीच्या, तला-वाच्या पाण्यावरील). गोंडाल पहा. [प्रा. दे. गोंडी=मंजरी; का. गोंडे झुबका; गुच्छ] ०वळ-वण-न. गोंडाल पहा. ०वेल-जी. (वाई) एक प्रकारची हरली.

गोंड-पु. विंध्य पर्वतांतील एक अनार्य जात व तींतील व्यक्ति; यांच्यांत राजगोंड म्हणून एक उच्च जात आहे. [दे. प्रा. गोंड=जंगल] ०वण-वन-न. चांदा जिल्ह्याजवळील विंध्यग्री-जवळचे गोंड लोक राहातात ते जंगल; हे वर्धा-नर्मदा-महानदी यांच्या तिआवांत आहे.

गोंड-पु. गोठण; गोवंड पहा.

गोडगस्ता-पु. पाटलाच्या हाताखालील एक गांवकामगार. गांवात काय-काय गोष्टी होतात त्या तो पाटलाला सांगतो. गोडगस्ते पहा.

गोडगस्ती-पु. जकातीकडील एक अंमलदार.

गोंडण-न. धान्यावरचे टोपण. गोंड पहा.

गोडवी-डांवी-जी. १ मिलाज्यांतील बी (ही शेत्यावर वेतात). २ काजूतील बी.

गोडली-जी. जनावरांच्या नखीस होणारा रोग.

गोंडस-वि. १ हत्तीच्या सोडेप्रमाणे मांसल व निमुळते. २ सुंवर; सुरेख; मोहक गोंड्यासारखे. [प्रा. गोंडी=मंजरी; का. गोंडे]

गोडसाण-वि. (गो.) सरळ; सुरेख (कंस).

गोडा-वि. 'गोड्या' पहा. ०परंड-पु. सुरली परंड याचे उलट मोगली परंड. गोडांवा-माक्याची एक जात; यास फळे

कार येतात व तीं मधुर असतात. गोडचणें-गोडमज्जे पहा. गोडविणें-सकि. समुद्राजवळची खारी जमीन चिकण माती डाकून लागवडीस योग्य करणें; कार काढून डाकणें.

गोंडा-पु. १ गुच्छाप्रमाणें फूल; झुवका; सुरा (सेंद ६० फुलांचा). २ घड; पुंजका; गोळा. १ गेंद; सेला; झुवका; गूल; फुला (पांलखी, जनावराची घेंपटी ६० स गुच्छसदृश असणारा). ४ (कों.) सेंदचें फूल; मखमल. ५ गुंडा पहा. ६ वेणीतील एक अलंकार. 'वेणीस जीचे विलसेत गोंडे ।' -साक २.३२. [का. गोंडे. प्रा. गोंडी-मंजरी] (वाप्र.) ०घोळणें-कांहीं मिळेल या आशेने पुढें पुढें नाचणें; घेपूट हलविणें; खुशामत करणें; थुंकी खेलणें. ०फुटणें-(गुळाला, रसाला)-कडणान्या रसावर साय येणें. ०फोडणें-१ (सूर्य) पुरापुरा उगवणें; वर येणें. 'सूर्यानें गोंडा फोडला नाही तों दारी येऊन वसला.' २ ठळकपणें प्रख्यात होणें; पुढें येणें (माणूस; बहुधां धाईत अर्थानें). ०काढणें-(व.) फसविणें, घात करणें. ०लावणें-(चांभारी)जोड्याच्या घोंडीस रेशमाचा गोंडा लावणें. ०हाळणें-झुळणें-(को.) सतत काम चालू ठेवणें (उत्तेजनासाठीं किंवा वेष्टेनें म्हणतात).

गोंडाक घचप-(गो.) फुटण्यावारीं जाणें.

गोंडांबी-झी. मिलाभ्याची बी; गोडंबी.

गोंडाल-न. गोंड पहा. १ झुवकेदार गवत. म्ह० गवत गोंडाल, शेत घोंडाल बायको तोंडाल. २ (कों. झी.) तळें, विहीर ६० ज्या पाण्यावर शेवाळासारखी पसरणारी; पाणी शुद्ध राखणारी व झुवकेदार वनस्पति; गोंडाळी. 'गोंडाल सांडून नीर घेइजे ।' -दा ६.५.१२. -वि. १ मरदार; भरगच्च; ठेंबून भरलेलें (कणीस). २ गोंडाल शेवाळानें आच्छादलेली (विहीर ६०). ३ गोडस. 'दंड पाहुन गोंडाल हस्ती गंडस्थळीं झुक घालून वसले।' -प्रला १३३. [गोंडा]

गो(गों)डाळी-झी. गोंडाल गवत. 'कन्हवेळु, मारवेळु गोंडाळी ।' -गीता २.५२.८६.

गोडिरा-सा-वि. गोड; गोडसर. 'कीं सेवितां चरांचरां । भाक्षा स्वामि गोडिरा ।' -म्ह ७४. 'निर्गुणा उपजवी । गुण गोडिसे ।' -म्ह ७७. [गोड]

गोडिलणें-गोडुळणें-अकि. (राजा.) गोड, पक्व होणें (फळें, फणस, केळी). [गोड]

गोडी-झी. १ गोडपणा; मिष्टता; सुवासिकपणा; मधुरता. गोड-(वि.)पहा. २ चव; रुची; अरुचीच्या उलट. 'तापानें तोंडाची गोडी गेली.' ३ नामीपणा; रुचकरपणा (पकामाचा). ४ सौम्यता; सुदुता; मधुरता (माषणाची). ५ चटक; लज्जत; प्रावड. 'नीच दास्यत्वाची गोडी ।' -दा २.७.३०. ६

सख्यभाव; मैत्री. ७ (गो.) कैफ नसलेली (दाह). [स. गुड] (वाप्र.) गोडीस चढणें-गोड होत जाणें; पिडणें. गोडीस पडणें-मानवणें; पसत पडणें (भौष, काम). गोडीस येणें-१ पुन्हां सख्य, मैत्री होणें. २ चटक लागणें; झोंडी वगैरे. सामासक-०गुळावी-झी. १ मैत्री; रहस्य; मलेपणा. 'त्याची आमची गोडीगुळावी आहे म्हणून एकमेकांचे घरीं येतो जातो.' २ मौज; आनंद; खेळीमेळी. ३ सामोपचार; मनमिलाळपणा. गोडीळ, गोडूस, गोडूळ-वि. १ गोडसर. २ गदरलेलें (फळ). गोंडी-झी. खोषळा, वाकरी यांच्या दाण्यावरील टोपण. गोंड पहा.

गोंडी-झी. १ (कों.) पाणंद; गळी. २ मोठ्या रस्त्याला फुटलेला आडरस्ता; आडवाट. ३ गोवंडी; गाबरस्ता. गोंड पहा. [का.]

गोंडी-वि. गोंडा असलेलें (फूल; झाड). समासांत-'गोंडी-तगर-मखमल-जास्वंदी.' [गोंडा. का. गोंडे] ०फुडरी-झी-कुंचली-झी. साधी कुडरी (खाजकुडरीच्या उलट).

गोंडु-न. भोंक. -बदलापूर १३३.

गोंडे-न. गोड कालवण; गुळवणी (गूळ, नारळ, दूध यांचें). [गुड] (वाप्र.) ०करणें-(वि.) रान काढणें. सामासक-०अळू-न. अळवाची गोडी जात. ०काष्ट-न. (गों.) उबेष्ट मध. ०धुंवाचन-न. या नांवाची गोड्या जातीची वनस्पति कवंबळ. (हिच्या उलट कड वृंदावन).

गोंडे-न. (राजा.) झाडाच्या खोडाच्या गाम्यावरचा कोंवळा भाग; नार सोडून इतर भाग.

गोंडेरा-री, गोडेर-वि. गोंडेदार; झुपकेदार (फूल-जास्वंद, मखमल, तगर ६० चे). [गोंडा]

गोडु-वि. (क.) वांस. 'तीं बाईं गोडु आहे.' [का. गोडु]

गोड्या-पु. (कों.) वाण्यांनून वारु काढून घेतल्यानंतर राहिलेला चोया. [का. गोडु-नीरस, झुक वस्तु]

गोड्या-वि. १ गोडवांझा; गोडळाक. २ पकावांचा शोकी; मिष्टानप्रिय. [गोड]

गोड्यादेची-झीवन. बळी न घेणाऱ्या देवी; उयांना बळी, हत्या लागत नाही अशी ब्राह्मणी देवता. -बदलापूर २९२.

गोण-झी. १ पोतें; कोषळा; पैला; गोणी (गोणपाटाची केलेली, दाणे सांठविण्याची). २ (ल.) ओशें; संकट; भार (काम, काळजी यांचा). [सं. का. गोणी; हिं. गोण; तुल० प्रा. दे. गोण-णी=वेल] म्ह० गाढवाचे गोणीस खंडीची मूढ. गोणता-पु. गोणताटाचा किंवा ताळांच्या पात्यांचा विणलेला पैलावर काढण्याचा गोण, पोतें. ०ताड-न. १ तागाचें, गोणाचें कापड;

गोणपट; तरट. १ गोणी पहा. 'बरीं गोणताटें मुठ होतें । तें विकिलें त्वरित वाणियासी.' गोणती—झी. (राजा.) गोणताटाची ल्हान पिशाची. गोणतें—टें—न. (खा. व.) गोण; पोतें; वाटवें. गोणपट—पाट—पुन. तरट. गोणताट पहा. [का. गोणी+सं. पट]

गोणा—पु. १ मोठा गोण; गोणी; मोठा पैला, पिशाची, पोतें. २ रस्त्यावरील बाळ, गाळ इ० नेण्यासाठीं केलेले ओबड-धोबड विणीचे तरट. ३ बांबूची किंवा बाळुंजीची विरळ विण-केली पाटी (काबडीत, बडंगीत नेण्यासाठीं). ४ गाढवावरची गोण (दगड, विटा, कोंले, माती इ० नेण्याची). ५ (ना.) तडव; बाळ पण पीळ नसणाऱ्या सुताचे वणकट जावम; सुताबा. [सं. का. गोणी]

गोणी—झी. १ तरट; गोणपाट. २ पोतें; गोण; कंठाळी. 'रचोनी गोण्या कनकपट सकळीं।' —नव २५.६. ३ (ल.) मार; ओझे; संकट. गोण अर्थ २ पहा. [सं. का. गोणी; प्रा. दे. गोण=चैल. तुल० महाभाष्यांत—गावि, गोणि हे तद्धित शब्द येतात] (वाप्र.) •गळथांत—मानेवर येणें, पडणें—गळा पहा. •वड्यावर—मनगटावर देणें—एखाद्याच्या इच्छेविरुद्ध त्याचेवर मार, संकट, जिकीर, काम इ० लादणें; मार घालणें; अवघड काम सांगणें. 'मी बर्मस्थापनेसाठीं युगायुगाचे ठिकाणीं संभवत असतो अशा प्रकारचे विधान केलेस, त्या वेळेस तें करण्याविषयीं तुझ्या दंडावर कोणी गोणी दिली होती.'—काळ. •पाटीवर घालणें—एखाद्यावर ओझे, काम बळेंच लादणें. •मनगटावर येणें—पडणें—जिकीरीचें काम इ० एखाद्याच्या अंगावर येणें, पडणें. सामाशब्द—•ओट—(कुस्ती)लंगोट खोंवतात त्या ठिकाणीं चडडी घरून जोडीदारास थोडा मार्गें गोता (श्रटका) देऊन जोडीदाराच्या मार्गे आपण ओणवें वसुन आपल्या खांद्यावरून जोडीदारास डकलण्याचा पेंच (गोणी पैलाच्या पाटी-वरून खाली पाडतांना एका बाजूची गोणी जोडीची वर उचलतात म्हणजे तिच्या ओझ्याने दुसरी बाजू खाली येते याप्रमाणें पेंच). [गोणी+ओटणें]

गोत, गोतगंगा—गोतपत—पात—गोतवळ—घळा—नवीपु. १ मांडण, बहिष्कार इ० च्या चौकशीसाठीं जमलेली जातींची सभा, पंचायत; जातीचे कोर्टे; निवाडाकचेरी. २ (सामुदायिक) एकत्रित झालेली जात; संबंध जात; गोत्रज. ३ (साधुदायिक) नातेवाईक मंडळी; सगेसोयरे; भाऊवंद. 'साइन सवाई गोत।'—दा २.१.९. ४ नातें. ५ आज्ञेतबळते. ६ (पेशवाईतील) धार्मिक किंवा सामाजिक अपरावांच्या चौकशी-साठीं किंवा दसक, वांटणी, बतन इ० चा निर्णय देण्यासाठीं भरणारी गांवांतील सरकारी कामगार, बतनी अधिकारी, अडोते-बळते व प्रविष्टित माणसे यांची न्यायनिवाडा करण्याची सभा;

हिने दिलेला निवाडा सरकारहि सहसा फिरवीत नसे. [सं. गोत्र] (वाप्र.) •मिळणें—१ एकत्र जुळणें, जयणें. २ मिस-ळणें; संयोग, एकजीव होणें. 'ताकाचें व तेलकट भाजीचें गोत मिळत नाही.' ३ एकमत होणें; जुळणें (मुद्दे, गोष्टी). ४ सक्त्य होणें. ५ पूर्वापर गोष्टींचा संबंध जुळणें. म्ह० कुन्हाडीचा बांदा गोतास काळ—स्वकीयांशीं फिरुर होणारा माणूस. सामाशब्द—•घोडा—पु. १ अगम्यगमन करणारा माणूस. २ अशिक्षित, अक्षर-शत्रु असें मोठें मूल; पोळ; म्हशा. ३ कुटुंबांतील शुभ, व माणूस. •पत—पात, गोताई—झी. १ जातिवहिष्कृत, गुन्हेगारास शुद्ध करून पुन्हां जातींत घेण्याच्या वेळचा संस्कार; प्रायश्चित्ताचे जातजेवण. २ जातसभा (मराठयांत); पतितास आपल्या पंक्तीस घेऊन जात त्याला पावन करते तो विधि. •पत्र—न. वंशावळ. •पुढ्या—जीवन. (खा.) देवप्रतिष्ठा. 'गोतपुढ्या वांचून टाक'—देवप्रतिष्ठा वसव. •महजर—पु. गोतसभेने दिलेले निकालपत्र, निकाल; यळपत्र. गोताई—झी. १ गोतसभा; ग्रामसभा. २ गोत-पत अर्थ १ पहा. गोतावळ—ळें, गोतावळा, गोतोळा—गोत; गोतसभा; गोतगंगा. [सं. गोत्र+आवळि. म. गोत+ओळ] गोतर—पु. गव्हाच्या काडांचा मुस्ता. —कृषि २५८.

गोतरचाटा—पु. (कु.) नवरीने नवऱ्याच्या गोतांतील मंडळीबरोबर केलेला अल्हाहार (हा वरात निघण्यापूर्वी नवरीच्या बरीं होतो). [गोत्र+चाटणें]

गोतरणी—पु.झी. (कातकरी) गोतसभेची आमंत्रणें करणारा. —वदलापूर १२४. गोतारणा पहा.

गोता, गोत—पु.झी. १ आचका; गचका; दिसका; झोका (पतंग, वावडी यांस दिलेला). (कि० खाणें; मारणें; देणें). २ बुचकळी; घुडी (पक्ष्याने मारलेली). ३ (ल.) संकट; विघ्न; पेंच; ४ तोडा; धक्का; गचका; तोट्याची जाव. (कि० खाणें; बसणें). ५ थाप; फसवणूक; ठकवण. (कि० देणें). ६ व्यर्थ परस्पर; हेळ-पाटा; दिसका. (कि० खाणें; बसणें). [अर. घोता] (वाप्र.) •खाणें—तोडा, नुकसान, परामव, निराशा, दंड, इजा इ० प्रसंग ओळवणें, प्राप्त होणें; अपेश येणें; मुडणें; फसणें. म्ह० (सु.) जेव्हा काम तेने बाय विजा करे सो गोता खाय. •बसणें—नुकसान येणें. गोत्यांत येणें—संकटांत सांपडणें, अडकणें—त्यांत आणणें—संक-टांत किंवा निष्कारण खर्चांत आणणें, घालणें.

गोतापा—पु. (क.) गोता; सुताबा.

गोतांबील—झी. १ शरीरसंबंध न होणाऱ्या जातींतील परस्पर शरीरसंबंध झाल्याने होणारा वर्णसंकर; सवगोलेकार. जातीजातींची सरमिसळ. २ सर्वांनीं एका पात्रांत जेवणें. 'कां सवें पैसोनि नारी । गोतांबील करी।'—हा १७.१३०. ३ (ल.) पंचमेळ; खिचडी; सरमेसळ; गोंधळ. [गोत+आंबील]

गोतारणा—पु. १ (आगरी) गोट जमविण्याचा हक्क असणारा इष्टम. —बदलापूर ३३. २ ठाकरांतला प्रमुख. —बदलापूर १४५. गोतरणी पहा.

गोती—झी. गोता पहा.—वि. (रांगा.) नात्याचे; गोता-संबंधी. [गोत]

गोतीशेरा, घोटीशेरा—पु. (गो.) सहस्रमुळी (एक वनस्पति)

गोत्र—न. १ कुटुंब; जात; वंश. २ वंश—कुलस्थापक; वंशाचा मूल ऋषि (अग्नि, कौंडिण्य इ०). ३ गोतावळा; नातेवाईक. 'माझे गोत्र अलीकडे मारी वाढले.' गोत पहा. (सभासांत) गोत्र-वध-हृत्या-संबंध-विचार-घटित. [सं.] (वाप्र.) ०उतरणे-जमणे-येणे-सम जुळविण्याच्या वेळी परस्पर बराण्यांतील गोत्रांचा मेळ वसणे; संबंधास अनुकूल असणे. ०मिलणे-१ जुळणे; जुडणे. २ मिश्रळणे. गोत्री लागणे-दत्तकाने एखाद्या कुटुंबात जाणे. २ (ल.) एखाद्याच्या नावी लागणे; चढावणे. ३ कसेत, आटोक्यांत येणे (व्यवहार). सामाशब्द-कुठार-कुदळ-पु. १ अगम्यागमनी; स्वगोत्रज झीडी गमन करणारा; गोतघोडा अर्थ १ पहा. २ गोताचा काळ. गोत्रज, गोत्री-वि. संबंध असलेला; नात्याचा 'हे येर येर आवचे। गोत्रज आमुचे'। -हा १.२०७. ०पुरुष-बंधु-पु. गोत्रांत उत्पन्न झालेला मनुष्य स्वतःचे गोत्रांतला पण पिढ्या सुटलेला दायाद (कायद्यांत हे शब्द एकाच सामान्य गोत्राच्या दायादांस लावितात, याच्या उलट बंधु). ०हृत्या-झी. १ गोत्रजाचा वध. २ (विनोदाने) आपल्याच मित्राची सोंगटी मारणे. गोत्रैक्य-न. समावगोत्र; याच्या उलट प्रवैक्य (लभाच्या वेळी विचारांत घेतात.) [सं. गोत्र]

गोधवड—झी. (कों.) चाळीसारखा गोठा, दावण; ठाण; कोटबा. [सं. गो]

गोद-दी—झी. १ खाडीचे पाणी आंत येईल अशा वेताची गळवतें बांधण्याची जागा. ही चारी बाजूंनी बंद असते व उपवसाप करता येईल असें हिला समुद्राच्याकडे दार असते. २ खांदवण; वजार. ३ धक्का. [हि. गोद=मांडी, वझःस्थळ; फा. गोदी]

गोद-ध—पु. १ कीक; ठिक; हा नामळ, खेर इ० झाडांच्या चिकोपासून निघतो. अरबीगोद हा सर्वांत चांगला असतो. रंग, चिटें छापणे, चित्रे इ० कामी हा उपयोगी आहे. याचे झाड फार पौष्टिक असतात. २ सरस; चिकट पदार्थ. [हि.] ०वाणी-नी-झी. गोद ठेवण्याचे पात्र; ठिकदाणी; ठिकपात्र. ०शर्करा- (रसा. साप.) चिकोपासून होणारी साखर (इ.) अर्बिनोस. गोदाकुल-न. चिकोपासून होणारे अम्ल. (इ.) अरेबिक अॅसिड.

गोदई—झी. (व) गर्माधानसमयी मुलीस माहेराकडून परतून, विळाना, विड्याचे तक्क इ० मिळणारे सामान; गर्माधानाचे साहित्य.

गोदड—वि. खरबरीत; रोंठ; पुळपा आलेली (कातडी, पित्तातिशयामुळे होणारी).

गोद(घ)ड, गोंदद—पु. गोसाव्याच्या १८ पंथापैकी एक पंथ; हे गोधडी पांघरतात. अखाडा पहा. ०शाई-वि. १ गोदड-पंथी. २ टिगळांचा; तुकड्यांचा; गोधडीसारखा (कापड). ३ अव्यवस्थित; भोंगळसूत्री (काम, कारखाना). गोदडी-डरा, गोदड-पंथी-वाचा-वि. गोदड गोसाव्यासंबंधी-सारखा; गोदडशाई.

गोद(घ)डी—झी. १ गोडासा-कापूस आंत असलेली व अनेक कापडांचे तुकडे एकत्र शिवलेली पासोडी; बाकळ; रबई. २ (ल.) फाटलेले, टिगळ दिलेले वज; बोथरी. ३ गोंवर, वामोळे इ० ने भरलेले अंग. [हि. गुदड-डी] ०आंवा-पु. ज्याची साल गोदडीसारखी जाड असते असा आंवा. ०निवू-लिबू-न. चकोट्याप्रमाणे असणारे (जाड सालीचे) एक जातीचे लिबू.

गोदडे—न. (निवाची) गोदडी.

गोदण—झी. (ये.) गवाणी (गुरांपुढे बैरण टाकण्याची). [सं. गवादनी]

गोंदण-न-णी, गोधण-णी—झी. १ एक मोठे रानटी साड. यास भोंकरासारखी बारीक साल फळे येतात. २ त्याचे फळ.

गोंदणे—उक्ति. कांटा, मुद्दे यांनी टोंचून वर पाने चोवून कातड्यावर आकृती काढणे; अंगावर नक्षी काढणे (बायकांत रुढ). -न. टोंचून घेणे. पूर्वी अपराध्यांना गोंदण्याची एक शिक्षा मिळत असे. गोंदण-ले-न. गोंदलेले चिन्ह. 'गाली गोंदण नवे। जैशी वासंती सखली जाणा।' -धनुर्भय ७१. गोंदण-न. गोंदण्याचे साहित्य व साधने.

गोंदंती हरताळ—पु. हरिताळ; हरताळ पहा.

गोंदखिडा—पु. नागवेळीच्या पानांचा एक विशिष्ट आकाराचा विडा. गोविंदविडा पहा.

गोदवेळ—झी. माताची एक जात.

गोंदळा—पु. समुदाय. -मनको [गोधळ]

गोंदळी—पु. १ पिशाच. 'कां साधूतें गोंदळी। संचरोनि घुये मेळी।' -हा १३.१००९.

गोदा—पु. १ खिळा इ० ने तापवून दिलेला वाटोळा भाग. २ गावी, लेप यांच्यातून आरपार नेलेल्या दोऱ्याच्या गांठीचा (टाक्यांचा) बरचा भाग, डोकें.

गोदा—झी. गोदावरी; नासिक जिल्ह्यांत त्रिबकेवरी उगम पावणारी नदी; रुद्र गंगा. हिला गंगा असेहि म्हणतात.

गोदी—झी. गोद पहा.

गोद्री, गोदरी—स्त्री. १ (व.) गुच्छडी; गांवाजवळची शौचाची जागा. २ (व. देऊळगांव) गुजरी; मंडई. [गोदरड ?]

गोंध—स्त्री. १ (राजा.) गुंतवळ. २ (ल.) गोंधळाचे, बिकीरीचे काम; भागवट.

गोधड—डी-गोधडीआंवा-गोधडे—गोदड पहा.

गोधड—डी—स्त्री. (वाई) एक वनस्पति.

गोंधण—णी—स्त्री. एक झाड. गोंदण—णी पहा.

गोंधणें—अकि. गुंतणें; गुंताडा होणें; गोंधरणें, गोंधवणें पहा. [का. गोंदण]

गोंधणें—गोंदणें पहा.

गोंधता—पु. (व.) पळसाच्या फुलांचा रंग. 'गोंधता केशरी असतो.'

गोंधरणें-गोंधवणें—अकि. १ गुंतले जाणें. २ अव्यवस्थित होणें; गैरविल्हे लागणें (पोथ्यांचीं पाने इ०). 'पोथी गोंधळी आहे ती लावितों.' ३ गुरफटणें; घाबरणें; गोंधळणें. —अकि. गुंतविणें; अडकविणें.

गोंधळें—गोंदळें पहा.

गोंधवण—स्त्री. १ गुंतागुंत; गोंदण. २ गुंतागुंतीचा गोळा; गुंतागुंत; गुंताडा. ३ गुंतलेली स्थिति.

गोंधळ—पु. १ अव्यवस्था; अस्ताव्यस्तपणा; घालमेल (वस्तु, काम, हिशेब यांत). २ अंदाधुंदी; बोंटाळा; दगदग; आस. ३ घांदल; गडबड; तारांवल. 'कां लपमोगाचे गोंधळ.' —दा २.५.२६. ४ घांवाघांघ; घांघपळ; घामघूम. ५ देवीच्या कुलधर्मांत देवीप्रीत्यर्थ गोंधळी लोकांकडून करावयाचे गाणें, नाचणें, कीर्तन, देवीचे भजन, स्तुति. 'वेदवाचा वरदायिनी। गोंधळ गाती इयेचा।' —मुमादि ४.१२८. ६ गडबडीचा, आरडाओरडीचा प्रकार; कोलाहल; धुडपूस. (कि० घालणें). [सं. शुष्=खेळणें ? सं. गुंदल=एका वाद्याचा आवाज; तुल० का गोंदल] (वाग्र.) ० घालणें—१ (गोंधळाप्रमाणें) अव्यवस्थितपणें वागणें, वाटेक तसें वागणें. 'खर्चापुरतें दिलें असतें फेकून अन म्हाटलें असतें घाला गोंधळ.' —रंगराव २ धुडपूस घालणें; गडबड करणें. गोंधळणें—ळविणें—अकि. अव्यवस्था, घालमेल करणें; चोळ घालणें; एकत्र करणें; मिसळणें. —अकि. १ गैरविल्हे लागणें (वस्तु). 'पोथी गोंधळली ती नीट लावतों.' २ मोवडणें; अग्रणें; भोंवरा होणें (वारा, पाणी यांचा संकुचित जाणेंत). ३ चोहोंकडे झटक्याने फेकलें, गुरफटलें जाणें (गवत, धूळ). ४ घाबरणें; त्रधा उडणें; भांवावणें; बोंटाळपांत पडणें. म्ह० गडवांचा गोंधळ, लायांचा झुकाळ. सामाशब्द—गोंधळ-ळझ—न. गोधूळ लस पहा. गोंधळी—पु. १ देवीचा गोंधळ

घालणारी जात व व्यक्ति. हे गातात, नाचतात व कोठेकोठे वारेंहि वाजवितात. २ भिक्षेकन्याची एक जात. [गोंधळ; का. गोंदहिव]

गोंधळीक-ळूक—वि. (चि. गो.) गोधूलिक; गोरव (मुहूर्त). —न. सांजवेळ; सायंकाळ. 'मग वैराग्याची गोंधळी. जे ज्ञानाम्यासाचें वार्धक्य।' —झा १८.१०८५. [सं. गोधूलिक] गोंधळथा—वि. १ घालमेत्या; घांदल्या; अव्यवस्थित (माणूस). २ घांदरड; गफळती; गोंधळलेला.

गोधा—स्त्री. घोरपड. [सं.] गोधांगुली—ल्ली, गोधा—स्त्री. (काव्य) धनुर्धान्याचें अंगुस्तान; हें घोरपडीच्या चामड्याचे असून धनुष्याच्या दोरीपासून इजा होऊं नये म्हणून हें बांधा हाताला गुंडाळलेलें असतें. 'जरासंघ पाहे हस्त विलोकून। तो देखे गोधांगुलीचिन्ह।' —ह ३३.७५. [सं.]

गोंधागोंध—स्त्री. गुंतागुंत; गुंताडा. [गोंधणें]

गोधूम—पु. गहू. [सं.]

गोनचवळी—स्त्री. (व.) लांब डोंगा येणारी चवळी; डांग चवळी.

गोना—न्हे—पु. (चांदा) गोणपाट; तरट. गोण—णा पहा.

गोनें—वि. (गो.) दुखण्यानें विषवलेलें रफ. गोंत पहा.

गोप—स्त्री. एक प्रकारचें गवत; नागरमोथा; गोपुर.

गोप, गोपचार, गोपद, गोपझ, गोपाल-ळ, गोपा-छमी, गोपालकाला, गोपालखेळ, गोपालीं—'गो' (गाय) शब्दामध्ये पहा.

गोप(पी)चंदन—न. १ द्वारकेकडील, गंधासारखी अंगार लावावयाची पांढरी माती. गोपमाती; याचे गंधांत मुद्रा बुडवून टिके लावतात. २ सर्वस्वी नाश; येचिराखी. राखरांगोळी (देशाची). [सं.]

गोप—गोफ पहा. [हि.]

गोपन—न. १ लपविणें; छपविणें. २ राखणें; ठेवणें; रक्षणें; संरक्षण. संगोपन शब्द रूढ आहे. [सं. शुप्=गुप्त ठेवणें] ० नीय—वि. छपविण्यास, रक्षण्यास योग्य. [सं.]

गोपरू—पु. एक प्रकारची बांगडी.

गोपा—पु. (तान्या मुलास लडिवाळपणें म्हणतात) तान्हे मूल (गोप=श्रीकृष्ण यावरून). २ गर्भाधानाचे दिवशीं जिचा गर्भाधानसंस्कार असतो त्या स्त्रीच्या हातांत मुलाप्रमाणें कुंची वगैरे घालून बावयाचा नारळ किंवा कपड्यांचा गुंडाळा. ३ लग्नात नवरानवरीच्या अंगावर किंवा इतर प्रसंगी पटुण्याच्या अथवा जमलेल्या मंडळीच्या अंगावर मुलाचें मूत म्हणून ज्यातील रंग छिपडतात तो वस्त्राचा गोळा, बदका. (कि० मुतवणें). ४ मुलाचें नांव ठेवतांना पाळण्याच्या खालूनवरून कुंची वातलेला नारळ बायका एकमेकींच्या हातीं देतात तो. —बदकापुर

२१२. ५ स्वतांचे स्वतांला खेळतां, हालचाल करतां न येणारे मूळ; लोळागोळा. [सं.]

गोपानशी—सी—जी. सज्ज्याच्या खांबाखाली येणारा मुळईचा धावट; छपराचा वासा; छप्पर. 'गोपानशीला अगणीत मोर्ती.' —साकड ५.२०. [सं. गोपानशी]

गोपायिता—वि. रक्षक; रक्षण करणारा. [सं.]

गोपिका, गोपी, गोप्रदान, गोप्रसव—शांति—'गो' (गाय) शब्दामध्ये पहा.

गोपित—वि. गुपित. १ गुप्त; झांकलेले. २ राखलेले; संरक्षण केलेले. [सं.—गुप्त]

गोपिपी—पु. एक लहान काळा पक्षी.

गोपुच्छ (यति) जी. (ताल) गायनारंभी विलंबित, मध्ये मध्ये व अंती द्रुत अशी लयीची गति असणे. [सं.]

गोपुर—पु. न. गांवच्या वेशीवरील, देवळाच्या प्राकारावरील, राजवाड्याच्या महाद्वारावरील, मजलेदार, नक्षीदार किंवा मुर्ती बगिरे काढलेली इमारत. ही प्राविडी शिल्पपद्धति दक्षिण हिंदुस्थानांत रूढ आहे. 'एक चढले माडिया गोपुरी.' —एकस्व. ६.१७. २ अशी वर इमारत असलेले महाद्वार, वेस इ. ३ (सामा.) महाद्वार; वेस; फाटक. ४ चैत्रांत भिया भितीवर चित्रे काढतात तीं प्रत्येकी. ५ (क.) गोपुराकार विशिष्ट रचना. [सं.]

गोपुर—पु. नागरमोथा गवत.

गोप्य—वि. १ गोपनीय; लपविण्यास, छपविण्यास योग्य, अवश्य किंवा शक्य अशा आयुष्य, द्रव्य, गृहच्छिद्र, मंत्र, मैथुन, भेषज, दान, मान, अपमान इ. नऊ बाबी आहेत. २ गुप्त. 'तुका म्हणे माझ्या वडिलांचे ठेवें. गोप्य नारायणें न करावें.' —तुगा १२९८. —न. एक प्रकारचे गहाण; तांब्याची भांडी इत्यादि सांसारिक वस्तू. या गहाणावर बापरल्यास व्याज मिळत नाही. —याज्ञवल्क्यस्मृति, व्यवहाराध्याय ५९. [सं.]

गोफ—पु. १ गळ्यांत किंवा कमरेस घालावयाचा एक दागिना (सोने, चांदी, बळीव रेशीम यांचा). २ विणलेला चात्रूक, दोरी, बंद; चांगला बळीव जाड दोरा. ३ कमरेचा करगोटा. ४ एक खेळ; निरनिराळे दोरीने पंढर घेऊन अनेकजण टिपल्या खेळत त्यांचा गांफ विणतात तो; पौराणिक नाटकांतून कृष्णलीलेंत असं गोफ गोप-गोपी रंगभूमीवर विणीत. 'गोपालकृष्णा आतां आपण गोफ खेळूं.' —रासक्रीडा २१. [सं. गुफ]

गोफ(फी)ण, गोफणें—जीन. दगड मारण्यासाठीं दोरीची, चायड्याची, रबराची केलेली विशेष प्रकारची आकृति, साधन; दगड फेकण्याचे साधन; एक हत्यार. 'हार्ती वेवोनि गोफणा।' —कथा ६.१९.५३. [सं. गुफण; प्रा. गुफण] ० गूढा-गोटा-पु. १ गोफणीतून मारावयाचा दगड. २ (ल.) हुबार, जुणजुणीत माणूस. गोफणणें—सकि. गोफणीने फेकणे, मारणे; गोफणमारणे.

'एकें चिंतामणि गोफणिळा। तो वेळून अंगणांत पडिला।' —ह. ४.२१.

गोफा—पु. १ चोंटा (पायाचा). २ खोंपा; डुबडा (विणीचा). [सं. गुल्फ]

गोफा(फ)टणें—सकि. १ गुरफटणे; धरणें; पकडणे; गुंनवणे; ओढून घेणे (माघणांत). २ पेंचांत घालणे; गोघळविणे. 'अवच्या मिळोनि गौळणी। गोफाटली नंदराणी।' —ह. ७.१५९. ३ मुलविणें; चकविणें; फर्शी पाडणे. ४ (कों.) वेठ वारणे; गडबडगुंडा करणे; कसे तरी, अपुरतेपणीं करणे (तोकड्या सामुमीने, पैशाने). ५ मागविणें; निर्वाह करणे. 'पांचथे रुपयां काम करे परंतु पैशाचे अडचणीमुळे सरासरी शंभर रुपयांत गोफाटून घेतले.' ६ वेष्टणे; वेढणे. —सकि. १ श्वास कोडणे; दम काढणे; गुरमरणें. २ गुढमळणे.

गोफाटणें—सकि. झुगारणे; गोफणणे पहा.

गोफाटा—पु. संकट; पेंच; अडचण; चोंटाळा; पंचाईत (फक्त जसमी विमर्शीत प्रयोग). (कि० घालणे; सांपडणे; पडणे). —उभ्यांत पडणें—घालणें—अडचणींत, पेंचांत सांपडणे; सांपडविणे. [सं. गुफ; गोफ !]

गोफ्त-गो—जी. समाधन; बोलाचाली. 'त्याउपर बहुत गोफ्त-गो जाली.' —रा २०.३८. [का. शुक्ल-गो]

गोंव-जी—जी. गोम; घोण. गोम पहा.

गोंवटी-टें—गोमटी-टें पहा.

गोवड—न. १ गुराच्या शेणामुताचा राडा. गोवर पहा. २ ब्रह्मचोंटाळा; खिचडी. गोवडणें—सकि. बाणीने, राडीने खिचविणे (मांडे, वस्तु, जागा); गोवाडणें—सकि. १ शेणाने, बाणीने माखणे (मांडे, वस्तु, जागा); सारवणे. २ एकत्र करणे; मिसळणे; गोघळ उडविणे. [सं. गो]

गोवर, गोवोर—पु. १ (क. गो.) राख, शेण, इ. २ खत. [सं. गो. का. गोव्वर=खत; हिं.]

गोवर—पु. (वे.) गोवर पहा. [का.]

गोवरहारी(घाणा)—(संगीत) गौहारी पहा.

गोवरा—वि. १ मोठ्या पोटाचे; वेडोळ दिसणारे; स्वाभाविक फुगीर (मांडे, मडके). २ (निवेने) बसकट, चापट चेहेऱ्याचा; फुगीर चेहेऱ्याचा. ३ (व्यापक.) विहूप; वेडोळ; कुरूप (माणूस). ४ (गो.) एक मोठा मासा. गोवू पहा. [का. गुवरा] ० गजेश—पु. गुवगुवीत व वाटोळ्या अंगाचा माणूस (गणपतीसारखा). [हिं.] गोवराळ—जी. केळीची एक जात.

गोवस्तान—वि. गाईसारख्या जातीचा (बोडा) (दिसण्यांत खराब परंतु खोबी नाही असा). —अक्षप १.१०४. [गो+वस्तान=वान-वस्तान]

गोबा—पु. गोळा; मोठा घांस. 'माताचे गोवेच्या गोवे हाणजे.'

गोबी—भी—झी. (माळवी) कोबी (भाजी). [हि. गोभी= पायरी]

गोवें, घोवें—न. अचानक लाम; घबाड; सांपडलेला गुस-ठेबा; नशिवाची रवा उमटणे, उचोळें. (क्रि० घेणे; सांपडणे; मिळणे; हातास लागणे).

गोब्र—पु. (कों.) राखी रंगाचा मासा; हे मासे दिवाळीच्या शुभरास पकडतात. गोबरा पहा.

गोम—न. (ब.) शिंदीच्या झाडास त्यांतील शिंदी धरण्यासाठीं टांगलेले मडकें.

गोमी—झी. एक औषधी वनस्पती; पायरी. [सं. गोजिन्हा; हि. गोमी]

गोम—झी. १ पुष्कळ पायांचा एक किडा; गोंब; बोण. 'गोमीस पाय बहुत, एक पाय मोडला तरी उणें पडत नाही.' —भाष ८२. २ घोड्याच्या ७२ खोर्डी पैकीं एक; शेपटीकडे रोंख असलेल्या परतलेल्या केसांची रेष, भोंवरा. अशुभचिन्ह—लक्षण पहा. ३ सरळ केसांची गोमाकार-रेषा; डोक्याकडील रोखाची असलेली गोम. ही शुभ मानतात. पण डोक्यावर असेल तर अशुभ. ४ (ल.) दोष; ऐब; व्यंग; खोड; गुणांमध्यें एखादी ठणीव. ५ लुगडें, धोतर इ० च्या कांठांतील गोमेसारखा बाण; किनारींतील गोमेसारखी नक्षी. ६ जुबी; मर्म; सार; शुद्ध. [प्रा. दे. गोमी; का. गोंवे=शाळा] म्ह० गोमेचे पाय तिला मारी नसतात. सामासब्द-० चिबळ—पुन. दोन फाट्यांच्या शेपटीची काळसर चिमणी. ० पटाडी—झी. १ मोठी गोम. २ (ल.) मोठा दोष; मुख्य मर्म, जुबी. गोमीकांठ—पु. गोमेसारखी वीण असलेला बळाचा कांठ. गोमीकांठी—वि. गोमीच्या विणीचे कांठ असलेले (लुगडें, धोतर इ०).

गोम—पु. (गो.) गोंद. [पोतु; तुल० इ. गम्]

गोमगाला—पु. (क.) दंगा; मस्ती; गडबड; गोंगाट; गलबला. 'गोमगाला कराल तर मार खाल.' [च्व. गों, गल]

गोमजी—गोमा—झी पहा.

गोमटा—पु. विणकामासाठीं ओल्या, बऱ्या तयार करावया-साठीं केलेला पांच पेडी दोरा. ओबी पहा.

गोमटा—टें—वि. १ (काव्य) गोड; सुंदर; चांगले; मनो-हर. 'कां जे या जगां तुजपरतें। गोमटेंचि नाही।' —रास १. १६५. २ सुरूप; सुंदर; गौर (वर्ण, रंग); गोऱ्या वर्णाचा.

गोमटी—झी. एक प्रकारची काचेची बांगडी.

गोमटी—झी. (गो.) मात. गोमटार बसप-मानेवर बसणें; ह्मस पेठेण. [का. गोमाळे=कंठमणी. गोमनाळी=गळा]

गोमटें—न. चांगलेपण; सुरेखपण. 'गोमटें काय शब्दाचें। एकैक वाणु।' —अमृ ६.११.

गोमं(मां)-सक—पु. गोंवें प्रांत; अपरांतकाचा एक माग. [गोम + अंतक राजावाडे; गोमन्त + क] गोमांतकी—वि. गोंव्याविषयी; गोव्यांतील (जांबा, पत्रावळ इ०).

गोमा—पु. १ इच्छित वस्तूविषयी उदासीनपणाचें किंवा नावडतेपणाचें डोंग दाखविणें; ज्याविषयी उत्तम माहिती आहे त्याबद्दलचें अज्ञानपणाचें मिथ. (क्रि० करणें; लावणें). २ मोठे-पणाचा डौल; आव. ३ डोंग; बतावणी. ० गणेश पितळी दरवाजा—(मोंगली अंमलांतील एका चतुर भिक्षेकऱ्याच्या गोष्टी-वरून हा पितळी दरवाजा नांवाच्या वेशीवर बसून मालावर बेपरवाना जकात घेई) आढयताखोर; स्वतःस उत्कट इच्छा असून कुसऱ्याकडून आग्रह करून घेणारा.

गोमाजी, गोमाजी कापशा—पु. १ उद्धटपणें पुच्छा करणारास उत्तरादाखल योजिलेले कांहीं तरी नांव. २ कोणी तरी, अलवत्यागलवत्या, अगदीं अप्रसिद्ध, धुव माणूस; क्ष; अ. 'गोमाजीनें उठून तिमाजीच्या घरावर दरवडा घालावा ...' —वि. ३ लुडबुड्या; लांबा कारमार करणारा. ४ (सरकारी हिशेब) एखादा अमूदार पण घेतसारा न मरलेल्या माणसाबद्दल हें टोपणनांव घालतात. या माणसाच्या साऱ्याबद्दल पाटील जबाबदार असतो. ५ पूर्वी एक प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला. 'तुम्ही कोण मोठे गोमाजी कापशे गेला ?' —तुम्ही मोठे बाजीराव ? ० ना तिमाजी—पु. कोणी तरी फालतू; ज्याचे नांव सांगावयाची गरज नाही असा कोणी तरी. ० सोमाजी—पुनव. अलवतेगलवते; सालकोजीमाळ-कोजी; वाटेक ते लोक (तिरस्कारार्थी). ० ची दिवाळी—झी. (कु.) कुडाळदेसकर बाबगौड ब्राह्मण राजघराण्यांतील गोमाजी नांवाच्या पुरुषाच्या नांवें मार्गशीर्ष शुद्ध १ रोजी कुडाळ प्रांतांत पाळला जाणारा सण. —मठगांवचा शिलालेख पु. ७०.

गोमीच—न. घोड्याची एक खोडी व्यंग. चिमूट पहा.

गोमेटां, गोमेटी—टी—(गो. कों.) एक वेळ; हिचें फळ तोंडल्यासारखें पण दोडक्यासारखें कर्बदार आणि पिकल्यावर मधाप्रमाणें गोड असतें. वेळीचा ताणा. —बदलापूर १५३.

गोमेटें—टें—न. गोमेटीचें फळ.

गोमेद—न. एक रत्न; वैदूर्य; याचा रंग गोमुत्रासारखा असतो. शिवघातु; शिलेमणी; हा बुनखडीचा पोटमेव आहे. हा फार कठिण असल्याने याचे रसायनशाळेंतील खलमते, छत्रीच्या मुठी, सुन्या इ० करतात; यावर रंग देतां येतो. हे रत्न राहूला प्रिय आहे. [सं.]

गोय—न. गोंवें प्रांत. ० बावू—पु. गोव्यांतील रहिवासी गोवेकर.

गोयडों—पु. (गो.) दांड.
 गोयडी—झी. (गो.) गोघडी पहा.
 गोयपू—पु. (कु.) लांकूड काढण्याचें हत्यार.
 गोयळा—पु. (कों.) सरपणाची मोळी, आंखूड मारा (दोन हात लांबीचा).
 गोया—अ. म्हणजे, जणू काय. 'जे जे समर्थी आपले वेणें गोया करामत आली.'—रा १.१८८. [फा.]
 गोय्यो—झी. (गो.) गुराक्यांचा लांब स्वर, हेल, हरली.
 [गो.....ओ; ध्व]
 गोयावा—पु. मंद, आळशी माणूस; मूढ, जनाडी माणूस; गरीब, वावळा माणूस.
 गोर—झी. गळा; मान. 'राहिना घरीं कधीं गोर गोंविली मज गाईचीं.'—पळा ८० व. [प्रा. दे. गोरा]
 गोर—पु. गोवर (रोग) पहा.
 गोर—पु. गुजरांतील ब्राह्मणेंतरांचा उपाध्याय. —बदलापूर ३५०. [सं. शुभ]
 गोर कपण—न. (प्र. गोरफफन) मूठमाती; उत्तरक्रिया; प्रेतसंस्कार. 'गोर-कपणेंचीं साहित्यें करून त्यांचीं सार्थकें केलीं.'—माव १०७. [फा. गोर=बळगें+अर. कफन=अंतावरील वस्त्र]
 गोरख—पु. १ गुराडी; गुरें राखणारा. २ गोरखनाथ; गोरख (कानफाटे) संप्रदायाचा आविष्कृत. [सं. गोरख; प्रा. गोरख] सामास्य—०गांजा—पु. तागाच्या किंवा अग्निच्या झुटाप्रमाणें बुटें वेणारी औषधी वनस्पती. ही नळगुदावर वेतात. ०चाळा—सांखळी—पुडी. १ मोवती कड्या असलेला लोखंडी गज. हा गोसाव्यांच्या हातांत असतो. २ (ल.) संबंधाची गुंता-गुंत; परास्परावलंबन (अनेक अंतर्विवाहांनीं कुटुंबीयांत, परस्पर जामीनकीनें गांवकऱ्यांत; कुंपणांत, काटेरी झुडपांत). ०चिच—झी. १ एक प्रकारच्या चिंचेचें झाड व फळ. हें मोठें असतें. फळां-तील गीर पित्तशामक, रुचकर, पच्यकारक आहे. २ गोरकी नांवाचें झुडप. ०नाथ—पु. एक नाथपंथीय श्रेष्ठ पुरुष. मल्लि-नाथाचा शिष्य. याचे संप्रदायी कानफाटे योगी होत. ०पंथी—नाथाचा शिष्य. याचे संप्रदायी कानफाटे योगी होत. ०पंथी—मार्गी—वि. गोरखनाथाचा अनुयायी. ०मंत्र—पु. गोरखनाथानें उपदेशिलेला मंत्र. ०मुहुर्ते—पु. गोरखनाथानें सांगितलेल्या अनेक शुद्धीस सर्वसामान्य शब्द.
 गोरगरीब—पु. अ. गरीब व दरित्री माणसें; गरीब लोक; जनाथ; गरजू; भणंगमिकारी [विस्तारवाचक प्रत्यय+गरीब]
 गोरजी—पु. (कों.) जैनांचा प्रामगुह. [सं. शुं. गु. गोर+जी]
 गोरटा—टी—वि. गोरा; गोऱ्या रंगाचा (माणूस); गोरा (रंग). सुंदर; घुरेख. गोरटी—झी. १ सुंदर, गोरी झी.

(सामा.) २ झी; बाई; 'तों मयुरेच्या गोरटी। ज्यांची केवळ प्रपंच वृष्टी।'—इ २१.३३. गोरटेला—वि. साधारण गोरा. [सं. गौर; प्रा. गोर]

गोरब—बै—न. (कु.वे.) कमरेबाजी न मुरवलेलें, सरळ रहाणारें इतलें (खोळीच्या आकाराचें); याचे उलट कमरमोडी इतलें. [फा. गोरबु]

गोरबंद—पु. घोडा, ठेंग यांच्या खोगिराचा पुडीत बंद. [गोर=मान+बंद]

गोरवीकटगी—झी. (गोरवीची काठी) माकडीच्या (तेलकट) झाडाची मधालीसारखी उपयोगांत आणावयाची फांदी. प्रवासी किंवा जासूद रात्रीच्या वेळीं हिचा उपयोग करतात. [फा. गोरवी=मधालीचें झाड+कटगी=काठी]

गोरस(सा)ण—न—न. (नामारी) कातडें मळ होण्यासाठीं व कमावण्यासाठीं, बुरडलेल्या एरंड्या व दर्हीं, इतद, ताक यांचें मिश्रण. (किं. देणें; लावणें; चोळणें). [गोरस ?]

गोरसणें—अकि. साफसुफ करून, खतमृत घालून पेरण्यासाठीं तयार करणें (शेत जमीन); मधागत करणें.

गोरख—पु. गोरखनाथ; गोरख पहा. ०क—१ गोरख; गुराडी. २ गुरांची संरक्षक वेवता. गोमचें पहा. ०घटी—झी पारद, लोह, तांब हीं तीन भस्में समभाग घेऊन त्यांना रिगणीच्या फळाच्या रसाच्या २१ भावना घेऊन मुगाएवढी गोळी करावी. ही तोंडांत धरल्यानें सर्व प्रकारच्या स्वरमंगाचा नाश करते. —चोर १.६६४.

गोरा—पु. गोऱ्या; गाईचें वासकं, खोंड. [हि. गोरु]

गोरा—पु. १ गोरा माणूस. २ साडेब; इंस्रज; युरोपियन माणूस. —वि. १ उजळ; गौर (वर्ण); गोऱ्या रंगाचा. २ पांढरा; छुप्र (तांबूळ, कापड). [सं. गौर; प्रा. गोर] म्हू० एक गोरी आणि बत्तीस खोड्या चोरी. सामास्य—०गोमटा—वि. गोऱ्या रंगाचा व सुंदर रूपाचा; देखणा. म्हू० गोरागोमटा नवरदेव (कपाल) करंटा=देखणा पण इतमागी. 'दुर्गाचा नवरा क्मांत गोरागोमटा पण पुढें ... कपालकरंटा निघाला. —पकोचे ०गोरापान—गोरापान—वि. अतिशय गोरा. [गोरा+पान=आधिक्यवाचक प्रत्यय] ०पावसा—वि. (ना.) गोरापान=माधिक्यवाचक प्रत्यय] ०मराट—वि. (ना.) गोरापान. ०मुरक—वि. गोरा व किंचित मुरका; तांबुस गोरा. ०माजा—पु. पांढरें मायफळ; मायफळाची एक जात. ०मोरा—वि. चर्चा पालट लेळा; पांढरा पडलेळा; प्रेताप्रमाणें किंवा कागदाप्रमाणें पांढरा-फटफटीत (मय इ० नीं). [फा. मोरे=तोंड] ०गोरेला—वि. गोरटेला.

गोरांजन—न. १ गोरोचन पहा. २ ईश्वरप्राप्तीसाठी स्वतःस अर्पित जाळून घेणे; अभिकाष्ठे भक्षण करणे. 'करोत तपाविसा-वने। कोणी साचोत गोरांजने।'—तुगा २६२१.

गोराडू—पु. कोनफळ; जमीनीत उत्पन्न होणारा एक भाजीचा कंद. हा भाजून, उकडून उपासला खातात.

गोराण—णी—जी. दलदल, खाडीचा किनारा यांत होणारे एक झाड; याच्या सालीचा उपयोग कातडी कमावण्याकडे आणि झाडाच्या अर्काचा उपयोग कपड्यांना तपकिरी रंग देण्यास होतो.

गोराळ—न. (चांदा.) तेल ठेवण्याची दगडी.

गोरी—पु. १ फांसेपारधी. 'की गोरियाचें गायन।'—रावि २.२३. २ (क.) त्याचें गाणें. 'कां गोरीच्या मुली। चुग व्याधा दृष्टि न वाली।'—हा १३.७३९. गौरी पहा.

गोरू—न. (क.) (अव.) गोरवां. गुरू पहा. [हि.]

गोरोब(प)—पु. (गो.) गर्भ; मगज; नार. [सं. गर्भ]

गोल—पु. १ गोलक; वर्तुळाकार, वाटोळी, वर्तुळस्तंभाकार, बरवट्यासारखी वस्तु; ज्या मरीवाच्या घुंघावरील बिंदु मध्य-बिंदूपासून समान अंतरावर असतात तो; गोळा. २ मंडळ; वर्तुळ; परिचिह्णकार आयत. ३ कृत्रिम गोल; वर्तुळ; खगोल, भूगोल, ह्मगोल पहा. ४ गोलदार दांडा, वांसा; चरकावर केलेला गोलदार दांडा. ५ वर्तुळपणा; वर्तुलत्व; लंबवर्तुलत्व. ६ (चेंदू दाडू खेळ) लाकडी चेंदू. ७ नक्षीदार कांठ, पदर (पागोट्याचा). ८ घोळ; यवा; खमाव; कळप; झुंड. ९ सैन्याची एक रचना. 'चौफेर बांधुनी गोल।'—संप्राम ६०. १० लोंढा; शोल; डोंव (आगीचा). ११ राशीचक्रमंडलाचा एक भाग किंवा अर्ध. 'वृषभराशीचा ग्रह उत्तरगोलांत जाणावा.' १२ फुलांचा गुच्छ, झुवका, गोटा. तुरा पहा. १३ नदीतील एक मासा. १४ गोफ, करगोटा यांच्या पदराची एक तार (सोने, चांदीची). १५ (विणकाम) वधारण्याच्या सांघीच्या कडीत घालण्याच्या उपयोगी. सागवानी २॥—३ हात लांबीची वाटोळी काठी. १६ गोळा, तोफेचा गोळा. —वि. वाटोळा; वर्तुळाकार; लंब-वर्तुळाकार; वर्तुळस्तंभाकार. [सं.] सामाशब्द—० कलप—ज्या गोळाच्या समोरासमोरच्या दोन बाजू चपट्या किंवा फुग-लेल्या असतात तो. ० चबडशी—जी. (कासार) मांडें चबडितांना ठोकठोकून, कमजास्त बाड असेल तेथे सारखे करण्याचा चौरस हातोडा. ० ची—जी. १ गोळाकार. २ (घुतारी) खांब वगैरे चौरस लाकडांच्या कोपऱ्यास गोळाकार देण्याचें हत्यार; याला (क.) गोलची रोजगारि म्हणतात. (कि० मारगें). ४ (चांबारी) रेषा मारण्याचें हत्यार. ० टा—पु. (इमास्त काम) जाड, गुळ पण आंखूड वांसा; जाड बुडवा असलेला वांसा. ० थरे—वि.

(गो.) सैल. ० दडा—दाड—दाडा—दोडा—पु. एक मोठा सरळ सोट वृक्ष; याचें फळ भाजून खातात व हें औषधी आहे. गोलं-दाज—पु. तोफ बागणारा; तोफची; गोळा फेकणारा. [फा. गोलं-दाझ. सं. गोल] गोलंदाजी—जी. तोफ बागण्याचें काम; तोफांची सरवत्ती. [सं. गोल+फा. दाजी] गोलदानी—जी. बंदुकाच्याच्या कमरेस बांधलेलें गोलया ठेवण्याचें शिंग. [सं. गोल+फा. दानी]

० दार—वि. १ वर्तुळाकार; वाटोळें. २ आंकडेदार (मिष्टा). ३ मांसल; भरदार (हात, मांडी). ४ नक्षीदार पदराचें (पागोटे). ० परिघ—पु. महावृत्ताचा घेर, मर्यादारेषा. —सूर्य १०. ० बांझ—वि. (शाप.) गोळाच्या पृष्ठभागाप्रमाणे बाहेरील अंगानें गोल. (इं.) कॉन्व्हेक्स. ० मापकथंभ्र—न. (शाप.) कोणत्याहि गोळाची किंवा त्याच्या तुकड्याची त्रिज्या आणि एखाद्या पदार्थाची जाडी काढण्याचें यंत्र. (इं.) स्फेरोमिटर. ० मिंद—(कों.) मासे पकडण्याचें एक जाळें. ० सर—वि. थोडें गोळाकार, गोल. गोळाची

लंब संस्था—जी. विषुववृत्तावरून आढळणारी स्थिति; या ठिकाणी विषुववृत्त व त्याच्याशी समांतर जी वृत्ते आहेत ती क्षितिजावर लंब होतात. —मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ३१६. (१८७५).

गोळाची—वक्रसंस्था—जी. जेव्हां एक ध्रुव क्षितिजाच्यावर आहे आणि एक क्षितिजाच्या खाली आहे तेव्हां विषुववृत्त व त्याच्याशी समांतर दुसरी वृत्ते यांचे क्षितिजाशी पडणारे वक्रकोन.

मराठी पुस्तक ६ वें पृ. ३१६. (१८७५). गोळांट—ठ, गोळहांट गोळांटी—जमी. खाली डोकें वर पाय करून मारलेली उलटी उडी; कोन्हाटी. (कि० घेणें, मारणें). गोळांतर—वि. आतून गोल; गगनाकृति; पोकळ गोळाच्या आतील भागाप्रमाणे असलेलें. (इं.) कॉन्व्हेक्. गोळाच्याय—पु. गोळासंघर्षी विवरण

करणारा गणितशास्त्राचा भाग. मास्कराचार्यांच्या सिद्धांतशिरोमणीचा हा एक भाग आहे. गोळार्ध—पु. गोळाचा अर्धा भाग. उ० पूर्व—पश्चिम गोळार्ध. [सं. गोल]

गोल—पु. १ पादकंदुक क्रीडेमध्ये डाव होण्याकरिता हद्दी-वरील दोन खांबांमधील ज्या रेषेतून चेंदू दवडावा लागतो ती रेषा. (कि० करणें); डाव. २ ज्येय. [इं. गोल]

गोल(ळ)क—पु. १ ब्राह्मणविधवांच्या संततीचा वंश, जात; आरजवर्ग. गोलकांतील दोन भेद. (१) कुंडलगोलक—पु. नवरा असलेल्या (मुख्यत्वे ब्राह्मण) जींची अनौरस संतति. (२) रंड-गोलक—पु. (ब्राह्मण) विधवेची अनौरस संतति. [सं.]

गोलक—न. पैसे ठेवण्याची व ते मात टाकण्यासाठी वर मोक असलेली बंद पेटी. [फा. घोलक?]

गोलक—पु. १ एखादी वाटोळी वस्तु; गोळा. २ अवकाश-युक्त वस्तु हा शब्द इंद्रियास जोडतात. उदा० कर्णगोलक—कानाची शकली; कानाचा बाहेरील कान. नासागोलक—

बाहेरील दिसणारे नाक; नाकाचा एकंदर भाग. नेत्र-मुख-
इंद्रिय-गोलक इ० इंद्रिय-गोलक (नव.)—इंद्रियग्राम; इंद्रियवर्ग
(सामान्यतः); ज्ञानेन्द्रिय ? 'देवताशक्ति असल्याबाबून केवळ
इंद्रियगोलकांनी कार्य होत नाही.'

गोलमाल—पु. गळवळा; गळवळ, गोंगाट; आरबाओरड.
'हा गोलमाल त्यांचाच असला पाहिजे.'—सूर्यप्र ८१. [हि.]

गोलसर—जी. (ना.) वकुळीचे झाड. -वि. साधारण गोल.

गोला—पु. गोऱ्या पहा.

गोला—गोळा पहा.

गोलाकार—वि. गोलसर. [गोल+आकार]

गोलां (ळां) गुल (ळ) —पु. एक जातीचे वानर; नीळ;
काळ्या रंगाचे व गाईच्या शेपटीसारखी शेपटी असलेले वानर,
माकड. 'पुढे चालती मार गोलांगुलांचे.'—राक १.५२. -वि.
हुबळा; निर्वल. 'समर्थ माहेरीचे बळ। तेणे झिया उत्तंसळ।
अतार मानुनि गोळांगुल। अज्हेरिती सर्वस्व ॥'—मुआदि ९.
१२. [सं. गो=गाय+लांगूल=शेपटी]

गोली—जी. १ कोळपे, कुळव किंवा इतर कांहीं जातले
यांना लावलेला आंकडा, लोखंडी बांकदार गळ.

गोली—जी. (कु. डेट.) १ मातीची लहान वागर; कळशी.
२ (गो.) गोले=श्व पदार्थ मोजण्याचे चारशेरी माप. [गोल]

गोलेवाळा-गोऱ्या—पु. गोऱ्याने तांदूळ सडणारा व
त्यावर उपजीविका करणारा माणूस.

गोऱ्या—पु. शेवटी वाटोळा दगड लाविलेले मुसळ; दगडी
मुसळ.

गोऱ्या—जी. (कु.) सुतारी हत्यार; रोखणीचा एक प्रकार.
(गोलचीच्या उलट).

गोऱ्या—पु. १ कोळप्याच्या दात्यां (दिंडा) वरील आडवी
लोखंडी पट्टी; कोळप्याच्या दिंडांत बसविलेला भाग; दर दिंडास
असे दोन गोले असतात. २ दोन चढीव बाजूंचा, पायखाना,
जिना यांस लावण्यांत येणारा अर्धगोलाकार दगड.

गोऱ्या—पु. लहान वागर; गोली. -बदलपूर १५. [सं.
गोल-ळा]

गोऱ्याट—पु. १ गोळाट पहा. २ जातीच्या मांतील पोळ-
कीत जो उलटा प्राण आहे, त्यातील ज्ञानवृत्तीला इंद्रियाबाबून
स्वतःच्या स्वरूपाचा यथार्थ बोध होत नाही, अशा त्या प्राण-
बाबु राहण्याच्या ठिकाणास गोऱ्याट म्हणतात. -ब. सं. पारखडत
ज्ञानेश्वरचरित्र पृ १३. 'तिसरे जे कां गोऱ्याट। तेज तत्वाचे मूळ
पीठ।'—सिंसे ७.२६२. औट पीठावरले योगशास्त्रोक्त स्थान.
औटपीठ पहा. 'औटपीठे गोऱ्याट म्हणती।'—बोधवैभव
(बगभाष) १०. [गोल; कोऱ्याट]

गोऱ्या—जी. (व.) दोन तासचे कोळपे. [गोली]

गोव-चा, वी—जीपु. १ गुंता; अटकाव; अडथळा; गुंताड.
(ल.) २ संकट; घोटाळा; बंचन. 'उदंड गोवा केला लोकी'
'होती मृगजळे गोवी केळी'—सुगा ७१५. ३ कायम जडविणे
(एखाद्यास एखाद्या कामी, हुद्यावर). [सं. गोपय; प्रा. गोव ?]
गोवई—वि. गोयांतकी; गोवे प्रांतासंबंधी (जांबा इ०).
[गोवे]

गोवणी—जी. ओवण; गुंथन; जुळणी; जोडणी. [गोवणे]

गोवणे—उक्ति. १ गुंथणे; गुंथणे; ओवणे (मणी, फुले). २
गांठ देणे; गुंथविणे; बांधणे (केंस, कुट्यास पड्ड). 'तो गोविला
बाळक कळक या।'—सारह १.७५. ३ गुंथविणे; अडकविणे;
बाळणे (शाळेत मूल किंवा उमेदवारीत, विवाहांत, उद्योगांत,
माणूस). ४ अडकविणे; बांधून घेणे (रोखा, बंचन यांनी). 'बघनीं
गोवून बायकुमरा। नाथ मळिघाते मागीतले।'—नव ११.७६.
५ गोळाटणे; पेचांत पाडणे. 'जे योरयोरांसी गोवी। जाणपणे.'
—दा १.३.२३. ६ माषणांत गुंथविणे, पकडणे. 'बाचाबळे जन
गोवती।' ७ लक्ष वेधणे; गुंथविणे; अवधानांत धरून ठेवणे 'मला
गोडीखाली गोवून आपण चोरी करून पळाला.' [सं. गोपन;
प्रा. गोवण ?]

गोवर-रे—पुन. अंगावर देवीसारखा पण लहान पुरळ
येणारा एक रोग. हा विशेषतः लहान मुलांस होतो. (कि० येणे;
निघणे; मावळणे; चिरमुटणे; कानपणे; बाहेर पडणे इ०). [सं.
गोवणे; (गोवरांत अंग गायीच्या रंगाप्रमाणे होतें त्यावरून); तुल०
का. गोव्वर.] ०पोटी पडणे—गोवर बाहेर न पडणे; अक्षामुळे
पोटांत लप्यता राहून मुळाळा पुढे नड जाते.

गोवर्धनी गाय—जी. गोरोचन असलेली गाय. -बदलपूर
७२.

गोवसा—पु. नवस. गोमयचे पहा. ! -शर.

गोवळगाथा—पु. घोटाळा; मानगड; गोवळ; चोळ. गवा-
ळप्रंथ. [गवाळ+गाथा]

गोवळजेणे—उक्ति. जुसळणे. -शर.

गोवाइ—जी. गुंतागुंत. गोवा पहा. 'एथ उपवेशामाजि
गोवाइ।'—माहा ३.११.

गोवारें—पु. (कु.) साक्षीदार, साक्ष. !

गोवारें—व. समुदाय. ! 'निरवुनि तुका चाळला गोवारें।
देवापार्शी मार सांडवुनि।'—सुगा २०८१.

गोवारी—जी. माजीची शेण; गवारी; एक झाड व शेण.
एक उपधान्य.

गोविंद—पु. १ श्रीकृष्ण भगवानाचे एक नांव. २ काव-
ळीच्या झाडाचे फुल. ३ (कों.) एक जातीचा कावळा. ४ तांबडा
काचेचा मणी. [सं.] सासाकण्ड- ०नामसंकीर्तन-पुनर् पुनर्

गोविंद, गोविंद, म्हणणे; गोविंदनामाचे मजन. ० मणी-पु. गोविंद अर्थ ४ पहा. ० विडा-पु. गोंदविडा; खाली चौकोनी बैठक असून चारी बाजूनी वर निमुळता होत जाऊन वर कोन असलेला विडा; हा ८ पांनांचा असतो.

गोविंदफल-न. क्रिकिणी; वाघेंटे; तोंडांत टाकल्यावर हें गोविंद गोविंद म्हणतें असें म्हणतात. गोविंदी-जी. वाघेंटीचा वेळ. [सं.] गोविंदे-न. वाघेंटीचे फळ; गोविंदफल.

गोवी-पु. हेरिंग वर्गाच्या माशासारखा एक जातीचा मासा. -प्राणिमो ८७.

गोवें-न. गोमंतकांतील एक शहर.

गोवें-न. १ अर्धवट वट झालेले दूध; अदमुरें दही. २ मूठ, मोळा, सहज बळगारा व उदार घनी. ३ चांगल्या मिळकतीचा, बैठा रोजगार. ४ अमाशियाय चांगल्या गोष्टी मिळण्याचे साधन. ५ घबाड; ज्यानींमनीं नसलेला काम, फायदा; मोठा फायदा, नफा. 'मावें उगवीशी गोवें बोलसि निज भाव।' -देप (भारती) २. ० सांपडणे-घबाड हातीं लागणे.

गोवें-न. परांची; माळा.

गोवेगिरी-जी. एक केळीची जात. हिचे केळे वनकेळी-सारखे असते. परंतु साल जावीला कमी असते. -वागेची माहिती १४७.

गोव्या-वि. (रा. कु.) निष्काळजी व अव्यस्थित; ठिका व गव्याळी; गोंधळ्या व विसराळ; गव्याळ-ळी; गव्याळी-ळ्या; गैरा, गैरात, गैरी, गावदी, गळतान, झांब्या, मोंगळ या वर्गां-तील त्या अर्थाचा हा शब्द आहे.

गोश(प)पेच-पु. १ कानावरून बांधलेली टापशी; बंडीच्या दिवसांत कानावरून टापरणे, कमाल बांधतात तो; कानपेठ. २ एक शिरोसूषण. 'चिमणा गोशपेच त्यावरी कळगी झळके फार।' -मध्व ३६. [फा. गोश=कान. गोशपेच=टापशी; पागोट्या वरील अलंकार]

गोश(प)माल-ळी. गोशमाल-ळी, गोशमाल-जी. १ कानउघाडणी; कान पिळणी; शिक्षा; नतिजा. 'आम्ही हुराम खोर असे खचित यकीन जाले असल्यास आम्हांस परिच्छिन्न गोशमाली करावी.' -देसुळे ४९. २ चोरटा हळा. 'मोवते हिहून गोशमाल देऊन त्यांचा मुळख मारून धुंदी करावी.' -मराचिपोशा ५७. [फा. गोश=कान+मालना=वासणे. फा. गोशमाली=कानउघाडणी, शिक्षा; गोशमाल=कान पिळणे]

गोशा-वा-सा-पु. १ घुल्ल्याचे टोंक. २ कातक्याच्या घुल्ल्याची मूठ. ३ वळाचा शेवट, टोंक, पदर. ४ अंतःपुर; पड-दपोशी; पडदा; घुरळा. ५ परपुरुषापुढे तोंडावर घुरळा घेतल्या-शिवाय जीने केव्हाहि येऊं नये अशी चाल. [फा. गोशा] ० निशीन-वि. १ एकांतवासी; निवृत्त. २ गोशा असणारी;

गोशांतील (जी.) गोशेनशीन-क्रि. गुप्तपणे. 'अशीं पत्रे सर्वांसिगानीं राजास गोशेनशीन लिहिलीं.' -जोरा १०६. [फा. गोशा+निशीन]

गोशचारा, गोशेरा, गोश्वा(श्वा, स्वा)रा, गोसारा-पु. १ विस्ताराच्या हकीकतनाम्यावरून तयार केलेला संक्षिप्त उतारा; संक्षिप्त टांचण, हकीकत, सुची. २ सारांश; निष्कर्ष; रोख; अभिप्राय; तात्पर्य. ३ चिह्नांवरून तयार केलेली खेळां-तील जमीनीबाबत थोडक्यांत माहिती. [फा. गोश्वारा],

गोश्चारा-पु. कर्णकुंडल. 'दोन गोश्चारे.' -दिमाख १. १०५. [फा. गोश=कान]

गोशगुजार-वि. धुत. 'अज्राहे दोस्ती तुम्हांस गोशगु-जार करून ठेवितो हें निमित्त्य उलट येईल.' -रा ५. १६४. [फा. गोशगुजार]

गोश-न. मांस; गोमांस. 'असिस्टंट बटलरला बाजारांतून गोश, अंबी, लोणी बगेरे आणण्यास त्यानें पाठवून दिले.' -नपुक ३३. [फा. गोश्त]

गोष्ट-जी. १ कथा; दंतकथा; आख्यायन. २ (व्यापक) वाक्य; शब्द; पद; उच्चार; चकार; उल्लेख. 'तुम्हीं येथे गोष्टी बोलूं नका.' ३ कृत्य; काम; प्रकरण; बाब; व्यवहार. 'मज-पासून अशी गोष्ट बडगार नाही.' ४ घुत; घुतांत, घडलेला प्रसंग; घटना. ५ स्थिति; अवस्था; प्रकार. 'श्रीमंत लोक कितीही खर्च करोत त्यांची गोष्टच निराळी.' ६ (पुराव्याचा कायदा) ज्याचे ज्ञान इंद्रियांच्या योगाने होतें अशी कोणतीहि वस्तु किंवा वस्तूची स्थिति अथवा संबंध; मनुष्याच्या मनाची कोणतीहि स्थिति. (इ.) फॅक्ट. [सं. गोष्टी] (वाप्र.) एक्या गोष्टीत-एकदम; मठक्यास; सपाटयास; चटकन. ० काढणे-खोड काढणे. गोष्टी खोपलणे-क्रि. (व.) गप्पा छोटणे. म्ह. (व.) गोष्टीचा खोप विसरला मायवाप. ० फोडणे-गुप्त प्रगट करणे, जाहीर करणे. गोष्टी सांगणे-१ बोलणे; संभाषण करणे; गप्पा छोटणे; वार्ता करणे. 'ठान्या आहेत मला सांगा यथेष्ट गोष्टी मज्या या।' -मोठयोग १३. ३७. २ (खा.) सबबी सांगणे; वयादी लावणे. सामाशब्द- गोष्टम-वि. (व. ना.) गप्पीदास; गोष्टीवेव्हाळ; वाताव्या. ० मात-जी. गोष्ट अर्थ १ पहा. 'एखादी गोष्टमात सांग म्हणजे वाट करमेल.' ० आढ-न. १ अडचणीमुळे सर्वोपचारयुक्त आढ करण्यास सबड नसेल तेव्हा अनुकल्पाने केवळ शब्दांनी केलेले आढ. २ (ल.) निवळ गप्पा-ष्टक, बडबड; निरर्थक गोष्टी. गोष्टप्रिय-लंपट-वेव्हाळ-वि. १ गाष्टी ऐकण्याचा किंवा सांगण्याचा शौक. असलेला; कथा-प्रिय. २ गप्पागोष्टींनी परिपूर्ण. गोष्टिवा(मा)ता(था)-जीव्वा-गप्पाष्टक; व्यर्थ संभाषण; निवळ गोष्टी व कथा. [सं.]

गोष्टांवाळ—जी. (गो.) एक रानटी वेळ.

गोष्टेश्वर—वि. घरातील श्वर; घरगोष्टो. [सं.]

गोस—पु. (गो.) तीन वितींचे माप.

गोसाई—वी—पु. (ना.) १ पावसाळ्यांत दिसणारा एक ल्हान किडा. याची वरची बाजू लाल मखमालीसारखी असते. मुगांतील किडा. २ बाजरीवरील एक किडा.

गोसावी—मी—ई—पु. १ ज्याने सांसारिक इ० मुखांचा त्याग केला असा योगी, यांची वस्त्रे मगची असतात, यांपैकी काहीं मुंडण करतात. २ (ल.) घरदार, बायकापोरें यांच्या विरहित माणूस; फटिंग. ३ हरिदास. ४ (जुना पत्रव्यवहार) सन्मानदर्शक एक पदवी. ५ मालक, घनी. 'मुषकारूढ गणेश गोसावी'—वेसीस्व ६.४२. ६ वाजविण्याची मातीची चिमणी; मुरकट रंगाची चिमणी (पाखळ); ७ तय्यास वर राख लावून त्यावर केलेली माकर, गाकर. ८ केळीची एक जात. गोसामंडा—सावडा—पु. (निदारी) गोसावी. गोसामपण—न गोसाम्याचा धर्म, चाल, रीत. गोसावीण—जी. घनीण; मालकीण. 'पै जीवाचे कसों उतरलीं । ते दासी कीं गोसावीण झाली ।'—झा १८.११२. गोसावीपण—न. प्रमुत्त्व. 'जी आलेनि पाहें आले । ते गोसावीपण केवीं बोलें ।'—झा १८.२२. [सं. गोस्वामी]

गोस्त—न. मांस. गोष्ट पहा. [फा. गोस्त]

गोस्तनी—जी. शेंके. [सं. गो+स्तन]

गोस्तनदेवी—जी. गाईच्या सडावरील गांठीतून लस काढून माणसाच्या शरीरांत टोचून घालण्याचा डॉ. जेनर यांचा शोध. यामुळे आलेले फोड. [सं. गोस्तन+देवी]

गोहक—पु. (गोंडी) गड (घान्य)—विधि ८.१.३.

गोहर—पु. (ना.) १ हुरहुर; काळजी. २ खोडी; चाला; अवगुण. गोहरी—वि. (ना.) खोडकर; अवगुणी.

गोही—जी. १ ग्वाही; साक्ष. 'गोहीवीण जाकं नये । राजद्वारा ।'—झा २.३.२०. २ साक्षीची जवानी. ३ साक्षीदार. [फा. गुवाही] ०दार—पु. साक्षीदार. 'गोहीदाराचें जरी मोर्पें तरी साहेबास गुन्हेगारी...वेकं.'—झा १८.३५.

गोहो—पु. १ (वरगुती भाषा) नवरा, पति; पो. 'मुळे बोकळ दावी गोहो । माझे दुःख नेणा पाहो ॥'—सुगा २९५४. २ बाप्या; तरणाळाळ, बयांत आलेला माणूस, गोखमा. ३ वस्त्राद; मारतापीर; मारक 'मी त्याचा गोहो आहे. मजपुढे थेंक या.' 'हे जीवध पिताचा गोहो आहे.' ४ तोडीस तोड; शेरास सज्जाशेर; सबाई. [सं. गोच=पति. गुह; प्रा. वे. गोह=योद्धा. पुरुष, मुखिया]

गोळ—१ गोळ पहा. २ अंभे.

गोळ—(गो.) १ एक मावी (वेली); बोक. २ एक झाड. ३ एक प्रकारची मासळी. [सं. गोळ] गोळगोळकी—जी. (वे.) एक वनस्पती.

गोळ—पु. (गो.) गळ. गोळाक लावप—हात बांधून टाकणे. ०विषय—१ फांसावर चढविणे; २ मुलास घोडी (शिक्षा) देणे. गोळार मारप—फांसी देणे.

गोळक—पु. गोळक पहा.—काचें सोबळें—न. खोटें सोबळें. (गोळकांना सोबळ्याचा अधिकार नाही या समजुतीने). म्ह० गोळकाचें सोबळें सारा वेळ विलविलें.

गोळंकार—पु. (गो.) दुखण्यामुळे आलेली असहाय्य स्थिति; खोडाविडी होऊन पडणे

गोळंकारी—वि. वांकेला; पोंक आलेला (वाधेक्य, वात, अशक्यपणा यामुळे); खोडाविडी होऊन पडलेला.

गोळवा—वि. (कु.) आळशी; जवागळ. [सं. गोळ ! म. गोळा]

गोळंबी—जी. पाण्यातील एक ल्हान प्राणी.

गोळा—पु. १ गोळ; गोळक; चेंदू. २ बर्तुळकार पदार्थ; पिंड; मेळ; विखळ; रास. ३ जबा; जमाव; मेळा (मनुष्य, पशु, वस्तु यांचा). ४ (ल.) हातपाच नसलेला किंवा ते लुके झालेला माणूस; पांगळा. ५ (निदारी) जेवण; माकर-तुकडा; पिंड; घांस. ६ जुपावणे; बुतेतणे; गमैपात, साव. ७ नाकांतील चांदीचा बेंसर (मोत्यापेवर्ची). ८ फळांतील विशिष्ट नाव नाही अशा अठी, बीं, गर, गर्मांस इ० ना लावतात. जसे:— बदाम—पिस्ते—फावू—मुईमूग—ताड—ठंढे—एलची—गोळा. 'हीं मोत्यें छुद कर्दळाचे गोळे आहेत.' ९ (व.) लावू; डोकळा. 'बेसनाचे—गुळपापडीने गोळे.' १० प्रेमची गांठ. ११ तोफेची मोठी गोळी. १२ सांठ; समूह. १३ (गो.) गोळ आकाराचे मांभे; गुंड; गुंडा. —वि. १ चिव या अर्बी ओळा शब्दाबरोबर प्रयोग. 'चिरगुटाचा ओळा गोळा पडला आहे.' 'हीं लांकडे ओलीं गोळ आहेत.' २ एकत्रित: एकत्र होई असा. [सं. गोळक; प्रा. गोळमो, अप. गोळड हि. वं. गोला; पं. गोळा] (वाप्र.) ०करणे—एकत्रित करणे. ०गिळणे—(लांच) खाणे. ०टाकणे—गमैपात होणे. ०देणे—जेवणे. 'दिवसास एक वेळ गोळा दिल्या म्हणजे जाऊ प्रहरांची काळजी बारली.' ०मारणे—गपापा करून टाकणे. ०होणे—१ गोळपाप्रमाणे गात्रे एकत्रित होणे. 'खोपेने या मुलाचा गोळा होऊन गेला आहे.' गोळा धिणे—अकि. (राजा.) १ गोळा—जमा करणे. २ (ल.) मिळविणे; संपादणे. गोळेगांवाळा वेढा घालणे—पडणे—अकि. जेबाबयास बसणे. सामासब्द—०गोळी—जी. परस्पर (बंडुकी—तोफा यांच्या) गोळ्यांचा मदीमार; मोठा तोफेचा अधिकार,

०बेरीज—बी. १ (अंकगणित) ठोक बेरीज किंवा तेरीज. २ (ल.) तात्पर्य; सारांश; निष्कर्ष; मथितार्थ. ०करणे—(हिशेब) लबाडीने कांहीं बावी दाखून किंवा खोट्या लिहून ठोक बेरीज किंवा तेरीज देणे. ०मर—वि. पोटरमर; मूक शांत होई इतका. ०माजी—बी. पीठलावून किंवा तांदुळाच्या कण्या घालून केलेली माजी; हिच्या उलट मोकळी माजी.

गोळिब, गोळीम—बी. गोळंबी पहा.

गोळी—बी. १ (सामा.) लहान गोळा; गोला; गोलक; गोटी. २ वंदुकीचा गोळा. ३ चोळमटलेल्या कपड्यांचा लहान डीग, रास. ४ (ना.) वैदू. ५ (ना.) पटकी; कॉलरा ६ (गो.) लहान तांब्या, चागर, विदळां. ७ (राजा.) खाडीतील चिखलाचा वीतमर लांबी—कंदी—उंचीचा गोळा. या गोळ्याचा बांध टिकाक असून यावर नाचणी चांगली होते. ८ गुरांचा एक रोग. (इ.) अॅन्थ्रॅक्स. [सं. गुळी; प्रा. गोलिया] (बाप्र.) ०घालणे—१ वंदुकीची गोळी मारणे. ०चढविणे—मादक पदार्थाची गोळी खाणे. (आहून) ०मारणे—स्वतः पुढे न होता दुसऱ्याकडून इष्ट कार्य घडवून आणणे; अप्रत्यक्षतः काम करून घेणे. ०लागणे—१ माशी लागल्यामुळे ती होणे. २ कार्य नेमके होणे; मात्रा लागू पडणे. सामाशब्द—०चार—पु. वंदुकीच्या गोळ्यांची फैर; वंदुक उडविणे. ०चा—लढ्याचाटप्पा, गोळीमारणी—पु. वंदुकीच्या किंवा तोफेच्या गोळ्याचा मारा जेथपर्यंत जातो ते अंतर. गोळी—ले बेरीज—बी. गोळाबेरीज पहा.

गोळुजणे—सकि. झुसळणे ? —नागा १७०९. —हार.

गोळेगणित—न. (गणित) गोळ्यांच्या राशीचे गणित; चडत्या उतरत्या राशीचे गणित. [सं.]

गोळणवराचो खेळ—पु. (गो.) विटीदांड्याचा खेळ.

गोळणा—बी. (गो.) विटी.

गोळ्या—गोल्या—पु. (झो.) लहान मडके, चागर. [सं. गोल]

गोळ्या—पु. तांदूळ सडणारा; गोली—स्या पहा.

गोळ्याट, गोळ्याटचक्र—गोळ्याट पहा.

गौ—बी. गाय (पशु). गो पहा. [सं.] ०कोश—गोकोश पहा. ०खाना—गोखाना पहा. गौड—गौडी—पु. नली. गुरांचा मार्ग; गोवंड पहा. —झीच २.८९. गौमासी—मुखी—गोमाशी, गोमुखी पहा. 'तुम्हा लागीनिलिआं गौमासिया। तरि बारां जा कां।'—शिष्ट २१९. गौलण—गौलवाडा—गौला—ली—गव—मध्य पहा.

गौड—पु. १ गौर; गौडवंगाल; वंगाल देशातील या नांवाचा प्राचीन प्रांत व त्याची राजधानी. २ एक ब्राह्मण जात व तीतील व्यक्ति; पंचगौड. —वि. गुड जाणणारा [सं.] सामाशब्द—०वंगाल—(गौड व वंगाल या देशांत पूर्वी गारुडविषा फार होत्या म्हणून)

(ल.) गारुड; तंत्रमंत्र; जादूटोणा. ३ (ल.) युक्त्या; मसलती; हिकमती; लबाडी. ४ (ल.) गुड; कूट रचना. 'गौडवंगाल रचण्यांत त्याने (मोरोपंताने) आपला काळ घालविला.'—नि ७८९. ५ खोल डाव; कट करणे. ६ चमत्कार; अद्भुत घटना. ०वंगाली—वि. १ गौडवंगाल, जादूटोणा करणारा; २ गौड—वंगाल देशविषयक. ०मल्हार—पु. (संगीत) गायनांतील एक राग. यांत ध्रुव, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण—संपूर्ण. वादी मध्यम व सवादी धैवत. गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर. ०सारस्वत—सारस्वत ब्राह्मणांची जात. सारस्वत पहा.

गौड—वि. गुळासंबंधी; गुळाचा. [सं. गुड]

गौडरी टोपी—बी. जिच्यावर नुसते सलम्याचे काम असते अशी टोपी; ही फार टिकाक असते.

गौडा—पु. पाटील, गांवचा मुख्य अधिकारी [का.]

गौडारी (वाणी)—बी. (संगीत) तानसेन हा गौड ब्राह्मण असल्याने त्याच्या म्हणण्याच्या ध्रुवपदपद्धतीस हे नांव पडले आहे. [गौड]

गौडी—बी. गुळापासून काढलेली दारू. [सं. गुड]

गौडी—बी. (संगीत) एक रागिणी. [गौड]

गौडी, गौड्या—गवंडी—ड्या पहा.

गौडुकी—बी. (गो.) एक प्रकारचा कर.

गौण—न. १ न्यून; अभाव; तुटवडा; कमीपणा. २ अपूर्णत्व; हीनता; तफावत. —वि. १ कमी प्रतीचा; हलक्या प्रतीचा; कमी महत्वाचा; अप्रधान. २ अनुकल्पक; गौणभूत; बदला. ३ मुख्य नव्हे ते; दुय्यम. 'मूळबंधाचे लक्षण। बजासन गौण। नाम यासी ॥'—झा ६.१९९. [सं.] ०मानणे—कमी लेखणे. 'ते तीथे चालतां वदनीं। ब्रह्मरस गौण मानी।'—०कल्प—पु. १ अमुख्य, अप्रधान हेतु किंवा उद्देश. २ दुय्यम ध्येय; विकल्प; अनुकल्प; बदला; प्रतिनिधि. ०पक्ष—पु. १ कमजोर, खालच्या दर्जाचा, अमुख्य, अप्रधान पक्ष, बाजू (वाद, गोष्टी, प्रमेय यांचा). २ गौणकल्प ३ (सामा.) हलका पक्ष, बाजी. ०मुख्य—न्याय—पु. तारतम्याचा नियम (मुख्यामुख्य, मौलिक व अलंकारिक, प्रधान अप्रधान यांतील) मुख्य पक्ष संभवत असतां गौण अंगिकारुं नये या अर्थी वापरतात. गौणीवृत्ति—बी. शब्दाची स्वाभिधेय गुणसंबंधामुळे अर्थांतराच्या ठायी असलेली प्रवृत्ति. [सं.]

गौतमी—बी. १ गोदावरी नदी. 'गौतमी तीरी उत्पन्न होऊन।'—सप्र ३. ४०. २ गाय (पशु). 'कीं गौतमी देखतां पंचानन। मये कांपत चळचळां।'—मवि ९.१५७. [सं. गौतम एक ऋषि]

गौप्य—वि. १ गोप्य; गुप्त; गुप्त. 'परंतु गुप्त ते जाणवें। गोप्य आहे।'—दा ६.२.२०. गुप्त ठेवण्यास लायक; गुप्त गोष्ट, रहस्य. [सं. गोप्य.]

गौर—वि. १ गोरा; शुभ्र; निर्मळ; स्वच्छ (माणूस, वस्त्र, रंग-धारीचा). २ तेजस्वी; कांतिमान. 'गौरकाय व सरकार यांविषयींचे त्यांचे पक्षपातित्व लोकांच्या चांगले नजरेस आले.'—मधु ७.२७१. ०काय—पु. युरोपीयन माणूस. 'केले १.२६१. ०खर—पु. रानगाढव.

गौर—स्त्री. पार्वती; भवानी; देवी; गौरी. [सं.] (वाप्र.) ०आणणे—ज्येष्ठगौरीची स्थापना करणे. भाद्रपद शुद्ध षष्ठी किंवा सप्तमीस नवी, ओढा, यांच्या कांठेचे पांच किंवा सात खडे घेऊन, धुवून, शारीवरील तक्कडीत ठेवून, आपून त्यांची पूजा करतात गौर आणणाऱ्या मुलीने वरीं येतांना तोंडात पाणी घेऊन मागे न पहातां मुक्याने देवापाशीं ते (खडे=गौर) आपून ठेवावयाचे व मग चूळ शुंकावयाची असते. (गाढग्यांची) ०उत्तरीकरणे—तपेलें किंवा तसले मांडें घेऊन त्यास नवें लुगडें नेसवून वर मुखवटा (किंवा खापराची वेळणी) बसवून मग दागीने घालून मूर्ति तयार करणे. (गाढग्याची) ०उत्तरविणें—भाद्रपद शुद्ध षष्ठी—सप्तमीस गौर आणावयाच्या दिवशीं दोरे ध्यावयाचे असतात, ते गणपतीचा व कुमारिका आणि मुंज्या मुलाचा यांचा आठ पदरी, व सवाष्णीचा व गौरीचा सोळा पदरी, असे घेऊन आठपदरी दोन्यास आठ, सोळापदरी दोन्यास सोळा अशा गांठी घेऊन त्यांत आघाढा, खोबरे, दुर्वा व रेशमी दोरा बांधून मग ते दोर हळदीनें पिवळे करून गौरीपुढें ठेवून, त्यांची पूजा करून गळ्यांत बांधतात. नंतर दहिभाताचा नैवेद्य दाखवून गौर (सुगड) एकीकडे ठेवतात. ०जागविणें—गौरीच्या सन्मानार्थे जागरण करणे. ०जेवणें—सासरहून माहेरीं आलेली सवाष्ण जेवूं घालणें; यावेळीं गुळाची पोळी, गव्हाऱ्याची खीर व कंज्या करतात. ०बोळविणें—(ज्येष्ठा गौर) दहिभात, करंजी ही शिंदोरी व पूजेचे सामान घेऊन, जेथून गौरी (खडे) आणल्या तथें जाऊन त्यांची पूजा करून ओटी भरावी व शिंदोरी आणि गौरीचे खडे पाण्यांत सोडून कांठची वाळू घेऊन वरीं आल्यावर ती वाळू सर्वत्र फेरणें इ० विधि. (गाढग्याची) ०बसविणें—आवणांतल्या पहिल्या शुक्रवारी एका सुगडांत तांदुळ, हळकुंड घालून वर वेळणी घांकून त्यास सोबळ्याचा खण किंवा चोळी पांघरविणें. ०लिहीणें—प्रथम सुगड व मातीची वेळणी यांस कांढ लावून ती वाळव्यावर बुन्यानें नाक, डोळे, कान, तोंड इ० आकृति काढून कोळशाच्या पुडीनें केसाचा भाग काढणें, मग हळदीचा रंग करून त्याचे दागीने चितरावे. शेवटीं सुगडाचे तोंडावर रंगविलेली वेळणी बसविणें.

गौर—स्त्री. खोल व पूर्ण विचार. 'यांची हरएकविशीं गौर करित जाणें.'—रा ३.२०५. [अर. गौर]

गौरनर—पु. प्रांताधिप; गव्हर्नर (अप.) [इं. गव्हर्नर]

गौरव—न. वजन; गुस्तव; खडपणा. 'पारदाचे गौरव इतर पदार्थांत नाही.'—२-पु.न. अन्न; मोठेपणा; मारदस्ती; मान्यता; सन्मान (काम, मनुष्य यांचा). 'आपले वरीं कोणी गृहस्थ आला असतां त्याचा गौरव करावा.' ३ वजन; मारदरी शुभात्ता; योग्यता. 'धीमंताजवळ याचे गौरव आहे.' ४ सत्कार; मान; आदर; पूजा. (किं० करणें; ठेवणें; राखणें). ५ डौल; याद-माट; शोभा; वडेबाब; वैभव. 'काय हा आरंभरंभेचा गौरव.'—हा ६.४६२. १ विनाकारण जास्त भ्रम, प्रयत्न कारणीं कावण्याचा दोष; दुःख, भ्रम, अभ्रिय, क्लेशस्थिति. याच्या उलट लावव; हाल; त्रास; कठिण गोष्ट. 'बोडा असतां पायीं चाळणें यांत गौरव आहे.' [सं. सुख-गौरव] गौरवण—न. मोठेपणा देणें; सन्मान; सत्कार. गौर(व)विणें—अकि. १ मानसन्मान करणें; मोठेपणा देणें; आदराचे वागविणें; गौरव करणें. 'दिव्याळंकार-बक्षें गौरवुनि। मंडपांत बैसविल्या.' २ (छं.) अंगार वळ जळणें. (जळणें शब्द अशुभ आहे म्हणून त्याऐवजीं). 'विस्त-वाजवळ वसं नको लुगडें गौरवेळ.' गौरवी—वि. गौरवयुक्त; आदरशील; सन्माननीय; सन्म.

गौरशी—स्त्री. १ खोल चौकशी; सूक्ष्म परीक्षा. गौर पहा. 'आमची गौरशी करून आम्हा होईल त्याप्रमाणें वर्तणुकेस हवीर आहों.'—ऐस्कुले ५२. २ (जुडीनें) कर्जित; सफेराची; गौरव. 'आम्ही कामकाज केले हें धनी ह्मीनें पाहून गौरशी करील म्हणोन आल्या होती.'—पया १००. [फा. गौर+शी]

गौरी—स्त्री. (संगीत) एक राग. याचे दोन प्रकारः—पहिल्या प्रकारांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार व धैवत बऱ्ये. आति औढव संपूर्ण. बादी ऋषभ, संवादी पंचम; गान समय सायंकाळ. प्रकार दुसरा—यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. गांधार व धैवत हे स्वर बऱ्ये. अवरोहांत गांधार बऱ्ये. आति औढव-बाढव. बादी ऋषभ व संवादी पंचम; गानसमय-सायंकाळ.

गौरी—स्त्री. १ गौर; पार्वती; देवी; भवानी. २ ऋतुप्राप्त व झालेली मुलगी; कन्या; कुमारी; कुमारिका. ३ वहा वर्षाच्या नव्याची अविवाहित मुलगी. ४ देवीच्या पूजेचा भाद्रपद शुद्ध-पक्षांतील जापर व उत्सव. (किं० जागविणें). गौर जागविण पहा. ५ गौरवणांची स्त्री, गौरी. 'कनक चंपक दाम गौरी.' [सं.] सामासब्द—गौरीचा पैड—पु. भाद्रपदांत शेताचे बांध

वाल्यासाठी खणलेली ही माती फार चिकण असते. या महिन्यांत गौरीचा उत्सव असतो म्हणून यास हें नांव पडले. —चा हळवा—पु. नाचणीची एक जात. —चे डोहळे—पुनव. चैत्रांत पळणारी पावसाची बुरबुर. •तृतीया—बी. चैत्र शुद्ध तृतीया. •फळ—न. एका कटिरी छुंरपाचें फळ. •शंकर—पु. १ एकमुखी व्यास. २ कंठा; दाणे (मोती). •हुर—हार—पु. १ शिवपार्वती. २ बाळनिषय व्हाव्यावर, बघुमंडपी वर येण्यापूर्वी बघुने जिची पूजा करावयाची ती पार्वती (आणि शंकर). कुमारी चार बोकळी व एक कळस अशा चार उतरंडी चार बाजूस व मागच्या बाजूस मधोमध आणखी एक उतरंड मांडून त्यांच्या मध्ये धुतलेल्या पाटयावर धुतलेले तांदूळ ठेवून त्यावर टेवावयाची अन्नपूर्णा; गौरीहाराचें साहित्य. 'मांडिला गौरीहार।' —वसा ४६. •हुर पूजणें—१ वरील देवीची पंचामृती पूजा करणें व लग्न लागेपर्यंत तिचा कुंकुममिश्रित अक्षता वाहात राहणें. २ (क.) स्नानविधीची शिवपार्वतीची आराधना करणें. गौरीहार सुतविणें—गौरीहाराच्या प्रत्येक मंडक्याच्या गळ्याभोवती सुताचे तीन फेरे घेणें. —वदलापूर २०१.

गौरी—न. गायनाचा एक प्रकार; पारव्याचे गाणें. 'पारधी वांट बाये। साधावया गौरी गाये। तेथ हरिण लुब्ध होये। आश्वासना ॥' —झाप्र ७२०. गौरी पहा.

गौरी—बी. शेणाची गोवरी, तिचा तुकडा, भुसकट इ० गोवरी, गोवरी पहा.

गौळ—वि. गोड; मधुर. 'बळ तुजें अति आरुप बोल। परिअमृताहनि दिसती गौळ' —स्त्रादि ६.१.२९. [सं. गुड—क=गुळ; शु. गौळ्य]

गौळ्य, गौळता—बी. रुचि; मधुरता. 'हां गा साकर आणि दूध। हें गौळ्य कीर प्रसिद्ध।' —झा ३.२२६. २ मधुरता; मधुरता (मापणांत). 'गौळ्यता नाही वचनाची।' —वा १.६.१५.

गौळ्यता—बी. सुवक्पणा; सुंदरता (आकृति, अक्षर यांची). [सं. गोळ, गोळता]

गौळ्या—वि. (माण.) (महारांतील एक शिवी). गर्भपतनाचा; सांपडलेला. [गवसणें]

गौसणी, गौळण, गौळवाडा, गौळा, गौळी—गव मध्ये पहा.

गौसायळ—बी. सायळ; अंगावर कटि असणाऱ्या साव (बनावर)ची एक जात. —वा ३.७.८. ?

गौसी, गोसी—बी. परस्परसंबंध; सांखळी. 'आणि शिवयेत्रियां गौसी। स्वभावे तब सुतासी।' —झा १४.१३.

ग्याज—बीन. बैलाच्या गळ्यांतील वांट किंवा ठोकडा (मधली लोखंडी वंटा) जीत बांधलेला असतो ती दोरी. बैलाच्या गळ्यांतील वांट. [१]

ग्याझि(झे)ट—न. वातमी—वर्तमानपत्र; पत्रक; आह्वापत्र (सरकारी); गॅझिट पहा. [इं.] ग्याझेटियर—न. सुगोलविषयक कोश; स्पलकोश; स्पलवर्गनकोश.

ग्याट—न. गेट; पहारा; पोलीस चौकी. 'गेला कोळ्याचे ग्याटाळा।' —येपो ४६. [इं. गेट]

ग्यादरिंग—न. संमेलन; जमाव; गर्दी; समाज; मंडळी; समा. [इं. गॅदरिंग]

ग्यान—न. ज्ञान पहा. [सं. ज्ञान] •गंड—वि. अल्पज्ञान व फार गव असलेला. 'तुका म्हणे ग्यानगंड। देवा सुखे पावो नाड।' —गुणा ३१८१. ग्यानी—पु. ज्ञानी माणूस.

ग्यान, ग्यानदास—न. शुद्धे करणाऱ्या लोकांचे घरफोडीचे (पळी, वत्ता यासारखे, सहा पासून अठरा इंच लांबीचे). एक हत्यार —गुजा १२३.

ग्यारंटी—बी. हमी; जामीनकी. 'बड्याळाची गॅरंटी.' [इं.]

ग्यारिसन—पु. फौजवंद ठाणें; सैन्याचें ठाणें; बंदोबस्तासाठी फौज ठेवण्याचें ठिकाण; शिवंदी. [इं. गॅरिसन]

ग्यारेव करणें—क्रि. (व.) पळव जाणें; सुवाल्या करणें. 'त्याने ग्यारेव केली.'

ग्यालन—पु. पातळ प्रवाही पदार्थ मापण्याचें एक केली माप. हें सामान्यतः सहा मोठ्या वाटल्याएवढे असतें. [इं. गॅलन]

ग्यालरी—बी. १ गॅलेरी; सज्जा. २ (नाटक) नाट्यगृहातील दुसऱ्या मजल्यावरील प्रेक्षक बसण्याची जागा. [इं. गॅलरी]

ग्याली—बी. (छाप.) मुद्रापट; ठसेपट; प्रथित मुद्रापत्र; स्टिकेंत छळविलेला मजकूर, स्टीक भरल्यानंतर उत्तून (काढून) ठेवण्याचें साधन. हिचे कॉलम् गॅली व पेज गॅली असे दोन प्रकार आहेत. [इं.] ग्यालीमुफ—न. कच्चे मुद्रित, कच्चा छाप; छळ करण्याचा छापील खर्चा; ठसेपाटाचा छाप. [इं. गॅली]

गॅट—बी. १ ग्रन्थसाहाय्य; मदत. २ सरकारकडून मिळणारी वार्षिक मदत (खातें, शिक्षणसंस्था इ० ना). [इं. गॅट]

ग्रंथ—पु. १ परस्पर संगतवार अर्थाच्या वाक्यांचा रचनाविशिष्ट समुदाय. पोथी, पुस्तक (गव किंवा पथ यांचें). २ (क. व. शब्दशः) गुंफणी; छळवणी; जोडणी; संपादणी. ३ पुस्तक; भाग; अभ्यास; परिच्छेद इ० ४ बत्तीस अक्षरांचे वृत्त किंवा वृत्ताची ओळ. 'ग्यासकृत महाभारत कक्षग्रंथ प्रसिद्ध हा मारी।' —मोभादि १.९. (एका अनुष्टुभांत ३२ अक्षरे असतात व अर्ध-ष्टमाळादिग्रंथ म्हणतात त्यावरून ३२ ची संख्या). ५ (क.)

योजना; वेत; कट; मसलत. 'वाळोवा आणि माऊ हा सगळा एक ग्रंथ आहे.' -अस्तंमा १६. ६ प्रसंग; गोठ; हकीकत (व्यवहार ६० संवर्षी). 'आमचा पूर्वापार ग्रंथ ऐकून मग न्याय करा.' ७ पराचा कावळा; एवढ्याचे एवढे करणे; विस्तार. ८ अर्थ, संगति. 'त्यांनी राजीनामा कां दिला याचा ग्रंथ लावणे कठीण.' -के २७.५.३०. ९ अक्षांदाव; कुमांड. [सं. प्रश्न = रचणे] (वाप्र.) ० आटोपणे - (काम) संपणे; (कार्य) नाश होणे, (माणूस) मरणे. 'पण आमच्या दुर्दैवाने सर्वत्र ग्रंथ आटोपला.' -भयंकरदिव्य. प्र-ग्रंथन-न. गुंफण; छुडण; बांधणी; रचना. 'आणि माझे तब आघवे। अग्रन येणेचि मावे।' -झा १३. ३२८. [सं.] ० पंचक-न. (जि.) पवित्रशाळांतील पहिली पांच पुस्तके. हीं मोक्षे याने लिहिल्याचे मानितात. (इं.) पेट्याटयक. 'ग्रंथपंचकामध्ये इसाएल लोकांचे नेमशासन आहे.' ० विस्तार-पु. ग्रंथांतील गोष्टींचा, मावेचा विस्तार, पाव्हाळ; मोठा ग्रंथ. सामाशब्द-० कर्ता-कार-वि. पुस्तक तयार करणारा, रचणारा कवि; लेखक; संपादक. प्र-ग्रंथणे-वकि. (काव्य.) १ अर्थासुसधानपूर्वक अनेक वाक्ये एकत्र गुंफणे, बांधणे, छुळणे, रचणे (पद्य, कविता) ग्रंथरचना करणे; ग्रंथ संपादणे. 'अ मी संजात ग्रंथलो देख। आचार्ये की।' -झा १८.१७६९. 'प्रथिले भारत ज्याने त्यालाहि स्वमनि सौख्य वाटेना।' २ गुंफणे; ओवणे (पुष्पादि). ३ एकत्रित करणे; छुळणे. [सं. ग्रंथन] ग्रंथाची-ग्रंथांतर टीका-झी. एका पुस्तकाने दुसऱ्या पुस्तकाचे विवरण करणे. ग्रंथावरचा माळकी हक्क-पु. (कायदा). ग्रंथलेखकाचा त्या ग्रंथाचे पुनःप्रकाशन, भाषांतर इत्यादिसंबंधी हक्क. (इं.) कॉपीराईट. ग्रंथीय-थी-वि. पुस्तकासंबंधी; पुस्तकांतील. ग्रंथोपजीवी-वि. ग्रंथ लिहून (रचून) पोट मरणारा. 'आणि ग्रंथोपजीविये। विद्येची लोकी इथे' -झा १८.१८००. [सं. ग्रंथ+उपजीविन्]

ग्रंथि-ग्रंथिका-पु. १ गांठ. २ लांकडावरील गुळंब; गांठ. ३ वेत, बोरू यांची गांठ, संधि, घेरे. ४ (क.) शरीराचे सांधे. ५ बंधन; संवध; नाते; कागाबांधा (लम ६० चा). ६ (क.) बोंटाळा; गुंतागुंत; गळफाटा; फासटा; गुंतविण्याचे, गोंवण्याचे कोणतेहि कारण असे-मोह-माया-संशय-अज्ञान-ग्रंथि. 'मा मी विश्वेश्वर मेटे। आणि जीवग्रंथी न झुटे।' -झा १८.१४०४. ७ गर्द; उठाणू; वाघणा. ग्लंड या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. [सं. प्रश्न=बांधणे]

ग्रंथिक संक्षिपात-पु. ज्या तापांत संधिमागांत गांठ येते असा ताप, ज्वर; ज्वर. ग्रंथिका-झी. बरगडीचे हाड. 'मेव शोमळ निजपृष्ठीचा कणा। चौदा लोकेसीं ग्रंथिका जाणा।' -स्वादि ७.४.२०. ग्रंथिरोग-पु. अंगावर गांठी गांठी उठणारा रोग.

ग्रथित-वि. प्रथन केलेले; गुंफलेले; छुळलेले; रचलेले. [सं.]

ग्रंफाइट-पु. एक खनिज पदार्थ; हा काळा व मऊ असतो. याच्या धिसपेनसिली करतात. [इं.]

ग्रसणे-वकि. (काव्य) गिळणे; आच्छादणे; व्यापणे. ग्रसणे पहा. ग्रसन-न. गिळणे. [सं. प्रसन]

ग्रसित, ग्रस्त-वि. १ गिळलेले; खाल्लेले. 'सर्पाने मंहुक ग्रस्त केला.' २ अक्षर, पद गाळून उच्चारलेले; खाल्लेले; गाळलेले. ३ (क.) गिळंकृत, आत्मसात केलेले; वाळमेळ-अफरा-तफर केलेले. ४ व्यापलेले. ५ गड केलेला; हरवलेला; धरलेला; मारलेला; पीडिलेला; ग्रस्त झालेला अशा अर्थां समासांत योजतात; जसे-कामग्रस्त=मदनाने तप्त; चिंता-दारिद्र्य-भूत-राहु-शाप-काल-भय-मार-रोग-शत्रु-संकट-व्याधि-ग्रस्त=चिंता, गरीबी इत्यादिकांनी पीडिलेला. [सं. प्रस्=मग्न करणे; ग्रस्त] ग्रस्तास्त-पु. ग्रहण असतांनाच (ते सुटण्यापूर्वी) सूर्य किंवा चंद्र मावळणे. ग्रस्तोदय-पु. ग्रहण असतांना सूर्य किंवा चंद्र यांचा होणारा उदय.

ग्रह-पु. १ घेणे; स्वीकार; अंगीकार; धरणे. २ चंद्र किंवा सूर्य यांचे ग्रहण (राहुकेतुग्रहण). ३ सूर्यासोबती फिरणारा गोल (पृथ्वी, बुध, शुक्र, गुरु, मंगळ इ. ० चा); ज्योतिःशास्त्राप्रमाणे हे (सूर्यासह) नव आहेत; (सामा.) केन्द्रस्थ, लष्ण व वेदीप्यमान पदार्थासोबती फिरणारा, कमी लष्णतेचा परप्रकाश गोल-सूर्य २२; (ग्रहसोबती फिरणारा तो उपग्रह) ग्रह हा ताच्याप्रमाणे दिसतो. पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीमुळे हा उगवतो व मावळतो आणि स्वतःच्या गतीने रात्र्यांमधून पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातो. परप्रकाश असल्याने याचे तेज स्थिर असते. -सृष्टि. ४ एक प्रकारचे पिशाच्च, गिरा. 'जैसा ग्रहाते पंचाक्षरी। अनुमानी को।' -झा २.८५. (यापासून क.) व्याधि, उपाधि, पीडा इ. ०; तापदायक माणूस; ज्वरपटीस बसणारा, पाठीस लागणारा इ. ० बद्दल म्हणतात. ५ कल्पना; भावना; मत. ६ चिकाटी. ७ उमळ; अधिगम (एकाद्याच्या अर्थाचा); बुद्धि; अर्थग्रहण; अर्थबोध; धारणा; समजूत. ८ मगर; एक मोठा मासा; प्राह. 'गज सरोवरीं ग्रहप्रस्त। जियापुत्रीं सांठिला जीत।' -एमा १२.८५. [सं.] सामाशब्द-० कुंडली-झी. पंचांगांतील ग्रहांच्या दशा दाखविणारी आकृति. ० गणित-न. ग्रहांच्या गतीविषयीचे गणित. ० गति-झी. (फलज्योतिष किंवा ज्योतिःशास्त्र) १ ग्रहांची गति. २ दृष्टि ग्रहांचा विशिष्ट रिणाम. (सुखत्येने माणसाने नशीब पाहताना) 'ग्रहस्थ पडले ग्रहगतीत.' ० चार-पु. सूर्य किंवा इतर ग्रह यांची गति, प्रमण. ० जप-पु. ग्रह प्रसन्न होण्यासाठी त्या त्या ग्रहाच्या विशिष्ट मंत्राचा करावयाचा जप. ० दशा-झी. मनुष्यादिकांस

प्राप्त होणारी शुभाशुभ फलसूचक सूर्यादि ग्रहांची दशा, दृष्टि, अवस्था, काळ. ०दान-न. नवग्रहांना प्रसन्न करण्यासाठी ब्राह्मणाका वाचयानें दान. ०पीठ-न. ग्रहमन्त्र करण्यासाठी नवग्रह देवता मांडण्याचा पाट, चौरंग. ०पीडा-बाधा-जी. १ प्रति-कूल ग्रह किंवा ग्रहयोग यापासून उत्पन्न होणारे दुःख, दारिद्र्य, आचारीपण इ०. २ भूतपिशाच बाधा. ०बल-न. विवक्षित राशीस ग्रहांची अनुकूलता (विवाह, उपनयन, मंगल कृत्य करण्याविषयी). ०मन्त्र-यज्ञ-पु. ग्रहांना अनुकूल कर्तन घेण्यासाठी, ग्रहांच्या प्रीत्यर्थ करावयाचा यज्ञ; ग्रहशान्ति; नवग्रहांना जेव्हा करावयाचा होम; हा होम विवाह, मुंज व इतर शांतीच्या प्रसंगी करतात. ०मंडळ-न. ग्रहगोल; सर्व ग्रहांचे चक्र. ०मैत्री-जी. बृहस्पतीच्या पत्रिकांचा मेळ. पत्रिका जुळणें, पटणें. राशीचे स्वामी सात असल्याने, ज्या राशीत नवरी जन्मली आणि ज्या राशीत नवरा जन्मला, त्या दोन्ही राशींचा स्वामी एक असणें किंवा एकमेकांस अनुकूल असणें. ०योग-पु. शुभाशुभदायक ग्रहांचा योग, स्थिति. ०वैर-न. १ ग्रहांचें शत्रुत्व. २ पत्रिका न जमणें. याच्या उलट ग्रहमैत्री. ०शान्ति-जी. ग्रहमन्त्र. ०साधन-न. १ (कोष्टक गणित किंवा दुर्गिण इ० यंत्रें यांच्या साहाय्याने) ग्रहस्थेचा निश्चय; ग्रहांचें स्थळ व गति यांचें शोधन; ग्रहांचे वेध घेणें. २ ग्रहाची आराधना. ०सारणी-जी. अमुक ग्रह अमुक ठिकाणी आहे याचा निश्चय करण्याची गणिते किंवा कोष्टके; ग्रहसाधनाचें गणित. ग्रहालोक्य-न. ग्रहांची प्रसन्नता, ग्रहबल. ग्रहावेध-ग्रहपीडा. ग्रहेश-पु. सूर्य.

ग्रह—पु. (ताल.) ताल देण्याचा प्रारंभ. याचे प्रकार चार—सम, अतीत, अनागत व विषम. [सं.] ०मोक्षविचक्षण-वि. (संगीत) ग्रह व न्यास यांचे नियम जाणणारा. ०मोक्षविचक्षणत्व-न. (संगीत) ग्रह व न्यास यांचे नियम जाणणें.

ग्रह-कलह-कृत्य-छिद्र-द्वार.—ग्रह मध्ये पहा.

ग्रहण—न. १ घेणें; स्वीकारणें; धरणें; अंगीकार; धारणा; इ० उदा० विषयग्रहण, स्वादग्रहण, इ०. ग्रह पहा. २ (सामा.) दोन खस्य पदार्थांमध्ये तिसरा येऊन एक अवश्य होणें. सूर्याच्या आढ चंद्र आल्यामुळे किंवा चंद्रावर पृथ्वीची छाया पडल्यामुळे जें सूर्य-चंद्र विषांचे आच्छादन होतें तें. पूर्ण (संप्राप्त), अपूर्ण व कंकणाकृति असे ग्रहणाचे तीन प्रकार आहेत. ग्रहणाच्या प्रारंभास संपर्ककाल, मध्यास मध्यकाल व अंतास मोक्षकाल म्हणतात. संप्राप्ताच्या प्रारंभास संपर्ककाल आणि शेवटास उन्मीलनकाल म्हणतात; सुमारे १८ वर्षे व १० महिन्यांनी पुन्हा तीच तीच ग्रहणें येतात. —संश्लिष्टान (मिश्रकृत) १४. चंद्रसूर्याचा प्रास. सूर्यग्रहण-न. (अमावास्येस) चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडल्याने कांहीं वेळ सूर्य न दिसणें अशी स्थिति. चंद्रग्रहण-न.

(पौर्णिमेस) पृथ्वीची छाया चंद्रावर पडल्याने कांहीं काळ चंद्र न दिसणें. अशी स्थिति पृथ्वी, चंद्र व सूर्य हे फिरत असल्यांना एका रेषेत आले म्हणजे ग्रहणें होतात. चंद्राच्या कक्षापातास राह, केतु म्हणतात; सूर्यग्रहणाचा प्रारंभ पश्चिमेकडे व शेवट पूर्वेकडे होतो; याच्या उलट चंद्राचा होतो. ग्रहणपट-पु. कुंडली; जन्मपत्रिका. ' मग वाचिला ग्रहणपट । सत्यभामेचा ॥ ' —कथा ५.२.१७. ग्रहणफळ-न. ग्रहणकालाची फलज्योतिषावस्तु निघणारी भविष्ये. ग्रहण लागणें—१ चंद्रसूर्य अवश्य होणें. २ (ल.) संकटप्रसन्न होणें. ग्रहण सुटणें—(ल.) संकटावस्थेतून मुक्त होणें. ' ग्रहण सुटलें ' —टि २.१८. ग्रहणाशौच-न. ग्रहणासुळे प्राप्त झालेला विटाळ. ग्रहणकालांत मानलेली अस्पृश्यता. ग्रहणी—जी. १ संप्रहणी; रक्षातिसार. २ तीन लहानसर आंतडी. ३ शरीरांतील उष्णताप्रसारक व चैतन्योत्पादक भाग, धमनी. [सं.]

ग्रहणीय—वि. घेणें, स्वीकारणें, तावा घेणें, पकडणें वगैरेस योग्य; ग्राह्य; ग्रहण पहा. [सं.]

ग्रहस्त-स्थ—पु. गृहस्थ पहा.

ग्रहस्वर—पु. (संगीत) गीताच्या प्रारंभाचा स्वर.

ग्राहक—वि. १ गिन्हाईक पहा. २ (ल.) गुणग्राहक. [ग्राहक]

ग्रांथिक—वि. १ ग्रंथासंबंधी; ग्रंथांत आढळलेले; लेखी. [सं. ग्रंथ] २ गुंफलेला; ओवलेला; रचलेला. [ग्रंथ]

ग्रानाईट—पु. एक प्रकारचा दगड; यांत स्फटिक, चंद्रकांत व अभ्रक हे मिश्र मिश्र प्रमाणांत मिश्रित असतात. हा फार कठिण व टिकाळ असतो. हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणी हा सांपडतो. [इ.]

ग्राम—पु. १ गांव; खेडे. २ (संगीत) सप्तस्वरांतील मुख्य तीन अवधी. याचे प्रकार तीन—षड्जग्राम, मध्यमग्राम व गांधारग्राम. सात स्वरांचा समूह. (इ.) गॅमट. ३ गांवांतील प्रमुख किंवा माननीय माणूस. ४ अरेराव, कचाटपा, जरब बसविणारा, कचाटीत धरणारा माणूस. ' तो कसला ग्राम त्याज बराबर मांडून तुझा परिणाम लागणार नाही. ' ५ जमाव; समुदाय. ' मुतेहिना ऐसा वागे । ग्राम कर्मेत्रियांचा । ' —यथादि ३. १२. (समासांत) इंद्रिय-गुण-पुण्य-सूत-स्वर-ग्राम. ' इंद्रिय-ग्रामावरी घेणें नाही । ' —झा ५.१०५. [सं.] सामाशब्द-

०कंटक-कुठार-पु. चहाच्या, निदा, त्रास, तंटे इ० लावणारा; गांवगुंड; गांवची पीडा, व्याद; दुष्ट, वाईट माणूस. ग्रामकी-जी. गांवजोशी किंवा पाटील इ० चे काम; गांवकी. ०कूळ-केसरी-सिंह-पु. १ (ल.) गांवांतील कुत्रे. ' इया ग्रामसिंहाच्या ठायी. ' —झा १३.६८०. २ (ल.) मेवढट माणूस. ०खर्च-पु. १ गांवचा खर्च. २ फुकट किंवा विनाकारण खर्च;

ज्याचा मोवदला नाही असा खर्च. ०जोशी-ज्योतिषी-पु. गांवचा जोशी, हा पंचांग सांगणे, पत्रिका पहाणे, मुहूर्त काढणे इ० कामे करतो. 'आची होता ग्रामजोशी। राज्यपद आले त्यासी। त्याचे हिंडणे राहीना। मूल स्वभाव चाईना ॥' -तुगा. ग्रामज्य-न. ग्राम्य; मैथुन; दुरत कीडा. 'ग्रामज्य आठवे चिर्ती।' -दा २.५.२८. ग्रामणी-पु. १ (काव्य, विद्वानांचे संभाषण) पाटील; गांवचा मुख्य. २ (लौकिक) गांवगुंड, चावट, बाईट, कुटाल्या, पीढावायक माणूस; व्याव. 'रामनाम विवर्जित। ग्रामणी बोलिजे ते ग्राम्य गीत।' -एमा ८.१६९. ३ गांवचा महार. -जी. कुटालकी; गांवकी. ग्रामिणी पहा. 'आनित्य ग्रामणी मस्ती सदा।' -दा २.३.६. -वि. मुख्य; भेष्ट; प्रमुख. ग्रामणीक-न. हरामखोरपणा; ग्रामणी, ग्रामिणी पहा. 'तरी जी पाहता हेहि ग्रामणीक। दिसोनि येतसे कीं निष्ठक।' -सावि १२.२.१०८. ग्रामण्य-न. १ मुख्यतः जातीसंबंधीचा किंवा इतर गांवकीचा तंटा, खटला. २ वहिष्कार. ३ जातीच्या खटल्यासंबंधी चौकशीसाठी मरणारी ग्रामसभा; जातगंगा. ०त्रय-न. (संगीत) ग्राम अर्थ २ पहा. ०थिल्लुर-न. गांवातील लहानसे तळे, डबके. 'कीं गतधवेचे यौवन। कीं ग्रामथिल्लुराचे जीवन।' -तुर्गा-जी. गांवची कुलदेवी, मवाली; ग्रामाधिकारिणी देवता. ०देऊळ-न. गांवातील सार्वजनिक देऊळ. ०देव-देवता-दैवत-पुकीन. १ ग्रामाधिकारी-रिणी; गांवचा कुलदेव-देवी. २ या देवतेच्या खर्चास इनाम दिलेली जमीन, उत्पन्न; ग्रामदेवीची जमीन. ०धर्म-पु. गांवचे धार्मिक विधी, नियम, चालीरिती इ० परंपरेने चालत आलेला गांवचा धर्म. ०नेत्र-न. (क.) महार; गांवचा जागल्या. ०पंचायत-सभा-संस्था-जी. गांवची सर्व व्यवस्था पाहणारी संस्था. खेळांतील म्युनिसिपाल्टी; ग्रामस्वराज्य. ०पञ्च-पु. माणसाळलेले जनावर. ०बिबुटी-जी. खेळांतील गल्ली, विधी. 'तब ते गोघने ग्रामबिबुटी। अपार मौळी असती चव्हाटी।' -नव १३.११५. ०व्याजक-पु. गांवचा उपाध्याय; ग्रामोपाध्याय. ०लेखक-पु. कुळकर्णी. 'ग्रामलेखक ते स्वर्गी।' -निमा (आत्मचरित्र १.१०१). ०सुकर-पु. गांवकुकर. ०स्त-स्थ-वि. गांवांत राहणारा; गांवचा रहिवासी; गांवकरी. 'ऐसें बोलून ग्रामस्ताने.' -नव १०.१६३. 'आतांच मोगू तरी हे पहाट। ग्रामस्थ येतांचि मरेल हाट।' ग्रामाचार-पु. ग्रामधर्म पहा. ग्रामांतर-न. १ दुसरे गांव. २ आपले गांव सोडून परगावी जाणे. ग्रामाधिकार-कारी-पु. गांवासंबंधी अधिकार; तो गाजविणारा माणूस; अधिकारी; गांवकामगार. ग्रामाधिपति-पु. पाटील 'ग्रामाधिपतिरूपे धीरपुढीरे जाण।' -सप्र २.३४. ग्रामिणी-जी. हरामखोरी; चव्हाडी इ० ग्रामणीक पहा. ग्रामोपाध्याय-पु. गांवचा उपाध्याय; ग्रामजोशी; ग्रामयाजक पहा. ग्राम्य-

वि. १ खेड्यांत झालेला, जन्मलेला; गांवांत उत्पन्न झालेले किंवा गांवासंबंधी. २ गांवठी; गांवराणी; गांवडळ; खेडवळ. ३ माणसाळलेला (पञ्च) याच्या उलट रानटी. ४ लागवडीने उत्पन्न केलेले (शेतीने उत्पन्न); याच्या उलट आपोआप झालेले. ५ प्राकृत व इतर देशी (भाषा); याच्या उलट संस्कृत. ६ प्रापंचिक; संसारी; याच्या उलट वन्य-जंगलांत राहणारा. ७ अमील; अधिष्ठ; असम्य. ८ अतिशय विषयासक्त. ग्राम्यगीत-न. १ अमील पद, लावणी. २ खेडवळ गाणे, पवाडा इ० ग्राम्यधर्म-संगीत; ग्रामज्य पहा. ग्रामस्त्री-जी. वेध्या; रांड. 'ग्राम्य-स्त्रियांचे संगती जाणे।' -एमा ८.१३९. ग्राम्यालाप-पु. १ खेडवळ गप्पागोष्टी. २ लावणी; गुंगारपर कविता. [सं.]

ग्रामोफोन-पु. फोनोग्राफ; ध्वनियंत्र; गाणारे यंत्र. [सं.]

ग्राव-पु. (घाप.) दगड; लिबियम या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. ०काष्ठ-न. रसायनिक असिड. [सं. प्रावन]

ग्राव-पु. १ घोंडा, दगड. 'मुखें फाडिती ताडिती ग्राव-घोंडा.' -मुरामा, मुद्रकांड ११४. २ मेव. ३ पर्वत. 'ग्रावाग्राहुनि मृत्तलीं उतरली ते स्वर्णदी सत्परी।' -वैराग्यशतक ६८. [सं. प्रावन]

ग्रास-पु. १ वांस; जव. २ गड करणे; गिळणे. ३ ग्रहण किंवा ग्रहण लागलेला माघ. ४ राज्य, संस्थान, सरदारी बधील मुलास गिळते, म्हणून वाकट्या मुलास इतमास चालविण्यासाठी जो ऐवज मिळतो तो. -गांवा ४१. ५ नाश. 'ग्रासातेही ग्रासुनि पुरता।' -झा १५.५४९. [सं.] (वाप्र.) ग्रासणे-सक्ति. १ गिळणे; गड करणे. २ लांच घेणे; अफरातफर करणे. ३ (क.) व्यापणे; आच्छादणे (जगाने आकाश, राहने चंद्र-सूर्य). ४ (क.) गंजणे (एखादी घातु); एखाद्या पदार्थाने आही जाणे; कीट होणे. ५ निरुत्तर करणे; कुंठित करणे; गतिहीन करणे. ६ नाश करणे. 'ना अजुना मी काडु। आणि ग्रासिचे तो माझा खेळ।' -झा ११.४९१. ७ (काहींच्यामते) ग्रासविणे; पीडणे छळणे. (तोडाचा) ०नेणे, काढणे-काम पुरे होत आले असता त्याचा नाश होणे-करणे. ग्रासत्यावेळीं कार्ये विचरणे, विचार करणे. म्ह० प्रथमग्रासे मक्षिकापातः. [सं. ग्रास; ग्रसन]

ग्राह-पु. १ नक्ष; मगर; सुसर. २ पाणहत्ती. ३ (सामा.) समुद्रांतील कोणताहि मोठा प्राणी, जलचर. 'गज करवडी महा-ग्राह।' -एकस्व १०.८०. ग्राहक, ग्राही, ग्राहिक-वि. १ घर-णारा; घेणारा; स्वीकारणारा. २ (क.) योग्य गुणग्रहण करणारा; चाहता. ३ ज्ञाता; जाणता. 'जेथें कोणी ग्राहक असल्यास न्यायशास्त्रातील विषय काडू.' (समासांत) गुणग्राहक-रस-ग्राहक इ० ४ गिन्हाईक; माल विकत घेणारा. 'ग्राहीक पातळा त्रमनिका।' -मुजादि १८.१२९. ग्राहकबुद्धि-जी. विषय

ग्रहणाविषयी फुसक बुद्धि. -वि. तद्विशिष्ट मनुष्य. ग्राहकी-
हिकी, ग्राहिके-त्री. १. गिन्हाइकी. २. खरेदी. 'आतां सुखेसि
जीविता । कैची ग्राहिकी किलेल पळुसुता.' -हा १.४१७.
ग्राह्य-वि. १. मान्य; कबूल. २. स्वीकारणें, घेणें, घरणें, पकडणें
कोरेस योग्य, शक्य, बल्ल, पात्र. ग्राह्यांश-पु. तप्य; सार;
मुख्य भाग; चांगला किंवा उपयोगी पदव्याजोगा अंश; तात्प-
र्यायि. [सं.]

ग्री(त्रि)घा-त्री. १. गळ्याच्या पाठीमागील बाजू, मन्या-
प्रांत; (सामा.) मान. २. कंठ; गळा. 'उदासीन जातो ग्रीवा
दाढ्याहे।' -राक ११५. ०. घंटा-त्री. गळ्याची घांट, गळ्या-
वरील डेरा. 'उपरि सोळावा अध्यावो । तो ग्रीवेघंटेचा आवो ।'
-हा १८.४०. ०. प्रणाली-त्री. (प्राणिशास्त्र) कवचवर वर्गापैकी
शीर्ष व वक्ष यामधील करकोचा. ०. फशेरू-पु. (प्राणिशास्त्र.)
मानेचा कणा; (इं.) सर्दिकल ज्वटेंद्रा.

ग्रीष्म-ग्रीष्मर्तु-पु. ज्येष्ठ-मासास असा दोन महिन्यांचा
काल; उन्हाळा. 'नातरी ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोधूनि जातीं
समस्ता.' -हा २.३५९. [सं.]

ग्रूत-(गो.) १ कांचा बसविण्याची लांबी. २ पिठाची
खळ.

ग्रेट-पु. (छाप.) जवरा; पायका टाईपापेक्षा थोडा मोठा
टाईप, हा सोळा पोंड असतो. [इं. ग्रेट प्रायमर]

ग्रीस-पु. बारा उभन; १४४ संख्या. [इं.]

ग्लान-वि. ग्लानीनें युक्त; आंत; बकलेळा; क्षिप्त; क्लान्त;
भ्रमलेळा (दुखणें, शोक, भ्रम इ० नीं). [सं. ग्ले]

ग्लान्ति, ग्लानि-त्री. १ मांघ; सुस्ती; मांदगी. २
क्षिप्तता; खंती. 'आयुष्य निमालें आंतुलियेकडे । ते ग्लानीचि
नाहीं ।' -हा १.५११. ३ नम्रपणाची प्रार्थना; काकुळत; विन-
वणी. 'ग्लान्ति लिहितां वेळोवेळां ।' -एरुच ४.४४. ४ क्लान्ति;
आंतपणा. ५ दुःख; पक्षात्ताप. 'वासना नदी माहापुरी । प्राणि
मुक्तां ग्लान्ती करी ।' -वा. ५.२.१३. ६ उतरती कळा; दुर्बलता.
[सं. ग्ले]

ग्लास-पु. १ पेल (काचेचा, घात्ता). २ (ल.) दाक;
मद्य. [इं.]

ग्लिसरिन-न. एक औषध; पाक. तेलें व चर्बी यांत
सांपडणारा शर्करास घोषन क्रियेनें निराळा काढल्यावर हें
तयार होतें. हें चिकट, रंगहीन, चवीस गोठ, पातळ, व जखमेस
आरामकारक, थंडीनें अंग फुटल्यास त्यावर गुणकारी, हवेंत न
उडणारें असें आहे. [इं.]

ग्लोब-पु. पृथ्वीचा, दिव्याच्या कांचेचा (किंवा सामान्य
कोणताही) गोल. [इं.]

ग्वडु-वि. (कर्ना.) वांझ (जनावर). 'ती म्हेस ग्वडु आहे.'
[का.]

ग्वळ्ळी-त्री. (वे.) तुरीचें दरफल. [का.]

ग्वान-न. (कु. वे.) गुळ; गोठ. [गोठ]

ग्वानी-त्री. गोही; साक्ष; शाहिदी; शपथेवर दिलेली
जवानी; साक्षीपत्र. 'दुष्ट आचरण ग्वानी मांशें मन ।' -तुगा
१८५७. -पु. साक्षीदार. [फा. गुवाही] म्ह० मना एवढा
ग्वानी त्रिभुवनांत नाही. '०दार-वि. साक्षीदार.

घ

घ-ज्येजनमालेंतील चौथें ज्येजन; ग ह्या वर्णाचें महाप्राणो-
च्चार्य रूप. अक्षरविकास:-पहिली अवस्था अशोक गिरनार लेख;
दुसरी खदाम गिरनारलेख; तिसरी प्रतिहार वाचक जोधपूरलेख;
चवथी परमार उदयादित्य उदेपूरलेख; पांचवी उज्जनीलेख; प्रच-
लित अवस्था इ. स. १२०८ मधील परमार चारावर्ष याच्या-
वेळचा ओरिजा इ० लेख.

घडलट, घडलाड, घईस-घैलट पहा.

घई-गई, गय पहा. 'गोम्य जाडला संग म्हणावा काय
घई या कैवारासी ।' -राजा ४३.

घई-त्री. (वराच्या दाल्नाची) गर्मी; विस्तार; रुंदी; (समा-
सांत) दुषई; चौघई इ० [? तुळ० सं. गृही, गति; प्रा. गह-
प्रकार; हि. घाई=माचा; हि. घाई=दोन बोटांतील अंतर]

घडूस-वि. लह, धडपुष्ट; -त्री. घुशीसारखा लह माणूस.
'शरिरानें बनली वळस । तुला निजाया वसायाची हौस ।' -पला
७७. [वृस]

घडूस-वि. घौस पहा.

घंगाट-पु. सोसाटा; घोंगाट पहा.

घंगाळ-न. घोंगाट; कडक थंडी; गारळा. (कि० पडणें;
मुठणें) [?]

घंगा(घा)ळ-न. एक मांढें; गंगाळ पहा. ०पोतें-
टोपलें-गंगाळपोतें, गंगाळटोपलें पहा.

घघाची विद्या, घघाची बाराखडी-त्री. (जन्मा
बाराखडीतील) घेणें या क्रियापदापासून झालेला विशिष्ट वाकप्रचार.
वेळें जाणें पण वेळें न जाणें अशी वृत्ति; दुसऱ्याचें घेण्याचें,
काढण्याचें ज्ञान, स्वभाव; लोभ; ह्यावरेपणा; स्वायी वृत्ति;
अप्यलपोटेपणा; याच्या उलट दवाची विद्या=दुसऱ्याला
देण्याचा स्वभाव. 'झाला घघाची बाराखडी ठाळक आहे पण
दवाची येत नाही.'

बंघाळी—जी. (कों.) एका जातीची माशी; गोमाशी.
[घ. घ.]

घजन्फर—घ. १ सिद्ध. २ (क.) वीर; योद्धा. [अ. घजन्फर] ० जंग—घ. एक बहुमानाची, युद्धनैपुण्यदक्षक पदवी; युद्धांत सिंहाप्रमाणे धूर; रणसिद्ध. —मव ५८. [अ. घजन्फर=सिद्ध+फा. जंग=युद्ध]

घट—घ. १ पाणी इ० ठेवण्याचें मांडें; घडा; घागर (मातीची किंवा घातूची). 'जेसी मांडघटधरावीं। तयाकारें असे पृच्छी।' —झा १३.८७२. २ नवरात्रांत उपास्य देवतेजवळ पाण्यानें भरून ठेवलेली मातीची घागर; घडा; कलश; नवरात्र वसुणें; विशेष प्रकारची देवीची पूजा. ३ (क.) विद्य; ईश्वरानें निर्माण केलेलें यत्नयावत् वस्तु; शरीर इ० सूत्र जीव, पदार्थ. 'म्हणौनि प्राणिजाताच्या घटीं। करुनि कंदावरी आगिठीं।' —झा १५.४०७. 'तें विस्तारिलें सर्व घटीं।' ४ वायविशेष. दक्षिण हिंदुस्थानांत मातीचा माठ पाल्हा घालून त्याच्या पाठीवर दोन्ही हातांनीं तबल्यासारखें वाजवून गायनाची साध करतात. ५ नवरात्राकरितां कुमाराकडून मातीची घागर घेण्याचा हक्क. [सं. घट] (वाप्र.) घटीं वसुणें—अकि. १ (नवरात्र इ० कांत) आराध्य देवता घटावर अविष्टित होणें; देवतेची स्थापना होणें. २ घटस्थापन करणारा यजमान अथवा उपाच्याय यांनीं घट असे-पर्यंत व्रतनियमानें असणें. ३ (क.) (आचार्यामुळे—आळसानें किंवा काहीं कारणानें) घरांत वसून असणें. ४ (जीनें) विटाळणी होणें; अस्पृश्यपणामुळे निस्वोगी वसून असणें. सामाशब्द—० क्रिया—जी. (गो.) घटस्फोट पहा. 'तत्कालं हिंदूरीतिप्रमाणें विधियुक्त घट-क्रिया करून...'—राजकार ५. (गोमंतकांतील रीतिमाती, भाषांतर १८८०.) ० पट, घटपट—जी. न. न्यायशास्त्रांत नेहमीं घट (घडा) व पट (वज) यांची उदाहरणें देण्याची चाल आहे. त्यांत घट व पट हे शब्द पुढील अर्थीं रूढ आहेत—१ फुशारकीचें—घेडीचें—चढाईचें—पोकळ घेटीचें—भाषण. २ असंबद्ध, टाळाटाळीचें बोलणें; कल्पकल्प; वाप. ३ निष्कारण उरस्फोट; वाचाळता; व्यर्थ बडबड; भाषाकूट; चिंतबवाद; शब्दावडंबर. उ० (कवी निरंकुशतेचे मोठे असल्यामुळे नैयायिक व वैय्याकरणी यांनीं घातलेल्या भाषेवरील व्याकरणविषयक निर्बंधाच्या काटाटो-यांनीं घातलेल्या भाषेवरील व्याकरणविषयक निर्बंधाच्या काटाटो-यास घटपट असें हेटाळणीनें संबोधितात. कवींना साहित्यिक व्याकरणविषयक सूक्ष्म निर्बंध म्हणजे व्यर्थ उरस्फोट, भाषाकूट आहे असें वाटतें). 'नळगे व्याकरणाची न्यायाची घटपटादि घटपट ती। वैकुंठ पेठ मोठी नामावरि हीनदीन खट पटती।' —कीर्तन १.३७. [घट+पट] घटपटा—जी. (व.) खटपट; अवडंबर; खटपट; 'त्याच्या लमाच्या वेळीं मोठी घटपटा झाली.' ० जंग—घ. घटाचा जाण; घागर फुटणें. 'घटमगीं घटाकाशे।

आकाश जेथीं।' —झा १४.५४. ० मठ—घ. १ घट आणि मठ. २ (क.) सर्व सृष्टवस्तु (स्यांत पोकळ अवकाश आहे अशा) 'घटमठ नाम मात्र। व्योम व्यापक सर्वत्र।' —व २६१. 'मगवरी घाळती व्यर्थ आळ गी सर्वातीत निर्मळ। जेंस आकाश केवळ। घटमठाचीं वेणें।' —ह ७.१५२. घटाकाश आणि मठा-काश असे प्रयोग वेदांतांत ऐकुं येतात. [घट=वाग+मठ=मठ=राहण्याचें ठिकाण; घर] ० माल—जी. नवरात्रांत देवीच्या पुजेकरितां स्थापन केलेला घट व त्यावर सोबलेली फुलांची माल; देवतांप्रीत्यर्थ वसविलेला मालेसहित घट. [घट+माला] ० घात—जी. १ नवरात्रांत घट वसविणें व अखंड दिवा लावणें. २ या हक्काचें वेतन, मान. 'होळीस पोळी व घटवात वंगरे मानपान जो ज्यावयाचा तो घेतो.' —मसाप २.१७२. [घट+वात (दिव्यांतील वती)] ० घाटप—घ. न. (कों.) वर-दार, मांवीकुंडी, जमीन जुमळा इ० कांची (भावाभावांत-नातेवाईकांत) वांटणी; [घट+वांटणें] ० स्थापना—जी. घट वसविणें; आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस मातीच्या स्तंभिकावर घट ठेवून त्यावर पूर्णपात्र ठेवून त्यांत फुलदेवतेची स्थापना करून तिची नळ विषस पूजा करतात, दारोब घटावर फुलांची नवी माल लावतात, अखंड दीप लाळतात. आणि सप्तस-तीचा पाठ इ० कर्म करतात त्या विधीस घटस्थापना म्हणतात; देवतेची घटावर स्थापना; देवप्रतिष्ठा. [घट+स्थापना] ० स्फोट—घ. (वागर फोडणें) १ गुन्हेगाराचा जिवंतपणीं प्रेतविधि. जो पतित प्रायश्चित्तां घेऊं इच्छित नाही त्याला घाळीत टाकण्या-करितां—समाजाच्या हद्दीनें तो मेलेलाच आहे असें तसें विन्या-करितां—मातीची घागर फोडणें इ० अशुभ क्रिया—विधि. २ आतिवहिकृत करणें. ३ नवरा—वायकोची फारकत; पंचायतीच्या किंवा कोटांच्या मक्तीनें विवाहाचें बंधन रद्द ठरवून नवरा—वाय-कोनीं स्वतंत्र होणें; काळीमोड; (इ.) वायव्योस. 'इंद्रल लोकांतील घटस्फोटाचे बाईट बाईट खटले कोटांपुढें येतात....' —टि ४.१५. 'जारकमांत विषवा गरोवर सांपडली असतां तिला बहिकृत करून तिचा घटस्फोट नामक विधी करतात.' —ज्यनि २. घटाकाश—न. (वेदांत) घटांतील पोकळी; अवकाश, रिती जागा. 'कोणें वरोनियां आकाश। घरीं घातले सावकाश। तरी घटयोगें घटाकाश। मिच्या गगनास नांव आले।' —एमा १३. ७३२. —दा ८.७.४९. [घट+आकाश=पोकळी]

घट—न. (गो.) सोंगट्या वगैरेच्या पटांतील घर.
घट—वि. (प्र.) घट, घटपहा. ० करणें—सकि. (ना.) तोंडपाठ करणें; घोकणें.

घट, घटती—जी. १ दागिने तयार करताना, घासतांना, कानसतांना त्यांचे गोळा न करतां वेण्यासारखे परमाणू उडाल्यानें

मूल वज्रनांत येणारी तूट. 'गाळणींत, घाट करण्यांत अगर बहि-
घाटींत लागलेली घट खर्च घालण्याची मंजूरी येणें.' (बडोदे)
ज्ञानगी स्नात्यांतील अंमळदारांचे अधिकार १७८. २ धान्य
मापतांना, तूप ६० पदार्थ तोळतांना मूल मापांत-वज्रनांत होणारा
कमीपणा; घट; घस. 'आमचा माल निर्मळ असून त्यांत घट
फार निघाली अशा प्रकारचे पुष्कळ बोभाटे नेहमी पत्रांतून
येतात.' -मुंब्या प्रस्तावना ५. ३ नुकसान (गळती, नास,
भाटणी ६० मुळे झालेले); घट. (कि० येणें; लागणें). 'हाली
क्षिण्याला घटती कीं बळती ?' ४ (सामा.) न्हास; उतार; कमती
होणें. (कि० येणें; लागणें). ५ (मातकाम) घोटकाम करतांना
किंवा कोरीव काम करतांना खाली पडलेली माती. [सं. घट=
वासणें, हलवणें, मारणें; हि. घटना, घटती] ० घड-झी. (यु.)
(वजन-माप-६० कांतील) तूट अथवा वाड; कमजास्तपणा;
[घट-तूट+सं. वृष्-वध=वाड]

घटक-वि. १ मध्यस्थ; मध्यस्थी करणारा; दोन पक्षांत तड-
जोड करणारा (विशेषतः लोभ जुळवितांना). २ (सामा.) व्यव-
स्थापक; म्यानेजर. ३ घडविणारा; कार्यसाधक. 'कोषन नामा
यत्ने आला नृपकार्यसिद्धिचा घटक ।' -मोरा १.७२. ४ ज्योतिषी.
५ अवयव; अवयवसूत. 'अगदीं प्रथम मूत्राचा घटक यूरिया हा
संयोजितसंयुक्त पदार्थ कृत्रिमरीत्या करण्यांत आला.' -संपू १.२.
'आतां दुधाच्या घटक पदार्थांविषयी विचार करूं.' -विवि ८.२.
२१. ६ मूलमान; एक; एकांक; परमाणू. (इ.) युनिट. 'यानंतर
गांव सुद्धा घराणें हा सामाजिक घटक झाला.' -सासं २.४१९.
७ कार्यकर्ता; व्यापारकर्ता; पर्यायानें ईश्वर. [सं.] ० कण-प्र. अंश-
सूत, अवयवसूत अणु. 'मांसाच्या घटक-कणास चलनबलनाचें ...
इत्यादि कामें नेमलेलीं असतात.' -आरोशा १.४. [घटक+कण]
० द्रव्य- (मिश्र पदार्थांतील, घातूतील) अवयवसूत पदार्थ;
[घटक+द्रव्य] ० घातु-प्र. मिश्रघातूतील अवयवसूत मूल घातु.
'पण कांहीं गुणांनीं मिश्रघातु घटक घातूहून भिन्न असतो.'
-मराठी ६ वे पुस्तक पृ. १६८, (१८७५.) [घटक+घातु]
० प्रेरणा-झी. फलित प्रेरणा ज्या निरनिराळ्या प्रेरणांपासून उत्पन्न
झालेली असले त्यांपैकीं प्रत्येक; अवयवसूत प्रेरणा. 'फलित प्रे-
रेच्या संवधानें प्रत्येक प्रेरणेंस घटकप्रेरणा म्हणतात.' -यंस्थि ६.
[घटक+प्रेरणा] ० भाग-प्र. फळाचा अंश; रचनेंतील मूल निरनिराळे
भाग; (इ.) रिझॉल्यूंड पार्ट. 'जेव्हां घटकप्रेरणा एकमेकांचीं
काटकोन करतात तेव्हां त्यांपैकीं प्रत्येक घटकास मूल प्रेरणेचा त्या
दिशेतील घटकभाग असें म्हणतात.' -यंस्थि १५. [घटक+भाग]
० मूलतत्त्व-न. (मिश्रपदार्थांतील, घातूतील) अंशसूत असलेले
मूलतत्त्व; घटकभाग. [घटक+मूलतत्त्व] -काव्यध्व-प्र. अवयव-
सूत, अंशसूत, एक भाग; घटक; घटकद्रव्य. (इ.) कॉन्स्टिट्युएंट.

'हिंदुस्थान देश इंग्रजी साम्राज्याचा अद्याप घटकावयव झाला
नसला तरी एक मोठा पोषक भाग आहे असें कोणीही कबूल
करील.' -टि २.४४३. [घटक+अवयव]

घटका-झी. १ साठ पळांचा किंवा चोवीस मिनिटांचा
काल; एक विशिष्ट कालविभाग; कालाचें एक परिमाण; दिवस
व रात्र मिळून होणाऱ्या कालाचा साठावा भाग; अशीच घट-
कांचा एक तास होतो. २ साठ पळांनीं भरून घुडण्याजोगें तांब्याचें
सच्छिद्र पात्र; ज्योतिषी लोक या पात्राचा विवाहादिप्रसंगी घटका
मोजण्याकडे उपयोग करतात. [सं. घटि](वाप्र.) (एखाद्याची) घटका
घातलेली असणें-एखाद्यास अंतकालच्या वेदना होऊं लागणें;
मरणोन्मुख अवस्था, स्थिति असणें; अंतकाल जवळ येणें.
(मरण्याची, एखादें कृत्य करण्याची). ० घालणें- निश्चित वेळ
ठरवणें; 'त्याची घटका घातली आहे.' -तो आतां मरेल, घटकेनें
मरेल अशा अवस्थेस आला आहे. ० भरणें- १ दिलेली, ठरलेली
मुदत संपणें. २ विनाशकाल जवळ येणें; आयुर्मर्यादा पूर्ण होणें,
संपणें; आयुष्य संपुष्टांत येणें; 'इंग्लिशांच्या सत्तेची घटका आतां
भरत आली आहे.' -के १०.६.३०. [सं. घटिका] सामाशब्द-
० भर-क्रि. १ तूट; सध्या. २ थोडा वेळ; अंमळ; किंचित-
काल. [घटका+भरणें] घटकाभर पडणें-भक्ति. थोडा वेळ
विभ्रान्ति येणें. ० वेळ-झी. नेमकी वेळ; निश्चित समय. -केचा
गुण-प्र. कालमहात्म्य; वेळेचा गुण, सामर्थ्य; वेळेचा परिणाम;
विशिष्ट कालीं विशिष्ट क्रिया घडल्यामुळे त्या कालाचा त्या क्रियेवर
होणारा सामान्यतः बाईट परिणाम. -केचें घड्याळ-न. (ल.)
क्षणमंगुर जीवित; नश्वर देह अद्यावत वस्तु इ० जगण्याची
शामति नसते तेव्हां म्हणतात.

घटघट-टां-क्रि. पाण्याचा घोट गिळण्याच्या,
पिण्याच्या आवाजाचा वाचक शब्द. (कि० पिणें; घोटणें).
'घटघट त्या स्वाहितासुगुदका पी ।' -मोकर्ण ४५.१४. [ज्व.
घट्ट दि.]

घटण-णा-नजी. १ (प्र.) घटन-ना पहा. २ मेट; एकी;
एकत्र येणें; संघटण. 'महाकार्याय आगमन । होतां झालें आमुचें
घटण ।' -निमा १.१५०. [सं. घटन]

घटणिया-झी. (घटण) घडणी; ठेवणी; रचना. 'दोही
वाही घटणिया चांगी' -वसा ३६. [सं. घट्ट]

घटणूक-झी. घटना अर्थ ४ पहा.

घटणें-भक्ति. घडणें; होणें. घडणें पहा. 'ऐसेनिहि प्राण-
संकटे । जरी विपायें पां निघणें घटे ।' -झा २.२०५. 'जयाचेनि
भवव्यथा तुटे । अज्ञानापासुनि सुटे । तो ईश्वर हें न घटे । काव
म्हणुनि ॥' -विठ ११.२६. [सं. घट्ट-घटन]

घटणे—अकि. १ (कापड इ०) आकसणे; आंखणे. २ (धान्य; तेल, तूप, गूळ इ० पदार्थ मापांत, वजनांत) कमी होणे. 'दोन मण गूळ आणला त्यांत पांच घेर घटला.' ३ (शरीर, अवयव इ०) वळकट होणे; मजबूत होणे; भरदार बनणे; सुदृढ बनणे. ४ (शास्त्राभ्यास, कला, इ० व्यासंगाने) घोकून घोकून घोटून घोटून पक्का होणे; दृढता पावणे. 'गांवठी शाळेतील मुलें अक्षर घटावे म्हणून बखरांच्या नकला करितात.'—वि. ८.८. १४८. ५ (शास्त्रांत, कलेत मनुष्याने) तरवेज, निष्णात, कुशल होणे; सरावणे. 'त्या कामाभ्ये मी घटलों, माझा हात घटला, माझी बुद्धि घटली.' ६ योग्य दिसणे; शोभणे; साजणे; सजणे; वेताचे होणे. ७ (काव्य.) कमी होणे; शांत होणे; नाहीशी होणे; शमणे. 'जैसे भाजिलें करवटे। तेणें झुपा न घटे।' ८ घे पडणे; (शिथिल अवयव) हळू होणे; झिजणे. 'कटि खांदे वाहतां घटले।'—मध्यमुनि (नवनीत पृ. ४४६.) [सं. घट्-टट]

घटना—न—जीन. १ घडणे; वनविणे; घडण; रचना; विधि-घटना. 'हैं सर्व जगत ईश्वराची घटना आहे.' २ हस्तकौशल्य; कलाकुसरीचे काम. ३ प्रसंग; वनाव; घडणे; उपस्थिति. 'काननामाजी पडले घटन। डोंगरारण्यां कैचें जीवन।'—दावि २८०. ४ घटणूक; (लम इ० काच्या संवधांत) रदबदली, मध्यस्थी; घडवून. आणण्याची खटपट. वेत; सल्लामसल्लत. 'येईल धीम्र घटना कसनी तियेची।'—र ३०. 'उभय पक्षांसी ऐक्य घटना साधिलेल.' 'तुम्ही घटना कराल तर त्याचें लम होईल.' ५ कार्याची योजना. 'कोणत्याही एका घटनेचा विचार झाला असता तिच्या जागी दुसरी घटना करावयाची झाली तर ...'—केले १.४१. ६ राज्याच्या—समेच्या—संस्थेच्या अंतर्ग्येव-स्थेची—कारभाराची नियमावली; कायदेकानू. 'हिंदी क्षिांच्या मुनिव्हिंटीच्या घटनेबद्दलचा हा लेख येथें संपवितों.'—केले १.४९. ७ वनावणी; निर्मिति; वनण्याची क्रिया, पद्धत. ८ (आप.) संयोगीकरण; समाहार. (इं.) कॉपोझिशन. [सं. घट्-घटना] सामा-

शब्द—घटनात्मक—वि. १ विधायक; रचनात्मक. २ वनावट, निर्मिति, घटना याबद्दलचा; घटनेसंबंधी. [घटना+आत्मक]

०दर्शकसारणी, घटकसारणी—जी. (रसा.) रासायनिक संयुक्त पदार्थ कोणत्या मूलद्रव्यांचा बनलेला आहे, ते मूल पदार्थ कसे निराळे करता येतात ० माहिती दर्शविणारी सारणी, आराखडा. (इं.) स्ट्रक्चरल फार्म्युला. [घटना+दर्शक+सारणी=आराखडा] ०मंडळ—न. (एकाद्या संस्थेची, समेची, राज्य-मंडळाची) घटना तयार करण्याकरिता नेमलेलें मंडळ. [घटना+मंडळ] ०साहचर्य—न. समबर्मेता; तुल्यजातीयता; सममूलता; घटनेतील सारखेपणा. (इं.) होमोलोजी. [घटना+साहचर्य]

घटपाण—न. (गो.) घडपणा. शक्ति; सामर्थ्य; वळकटपणा. [घडपणा अप.]

घटमान—वि. १ चालू असलेले; हातीं वरलेले; हातांत वेतलेले. २ होणारे; घडणारे; घडण्याजोगे; संभवनीय. 'म्हणुनि दुधैटव हें सूषण। मायेसी नव्हे दूषण। ती ब्रह्मी असे घटमान। तरी माया नव्हे ती।'—वि. ३.३७. [सं.]

घटमूट-मुठ—वि. १ वळकाट; सुदृढ; मजबूत वांच्याचा; मज्जम. २ टिकाळ; मजबूत, घट विणीचे (घोतर, कापड इ०) मरीच; ऐवजशीर. 'गुलमत कलसे, घटमुठ दिसती, हुमनाबावी निपटनिर्दो, कळवुर्गा हळवुर्गे लग्ने।'—अमृत ४९. [म. घट+मुठ=एक अर्थहीन प्रत्यय; द्विरुक्ति]

घटवटना—जी. १ घटणूक; मध्यस्थी; वाटाघाट; चर्चा; रदबदली; झुळवाझुळव (विशेषतः लमासंबंधीची). 'मुलाच्या लमाची घटवटना चालली आहे.' २ विचार; चर्चा; वाटाघाट. 'जावे न जावे अशी मनाची घटवटना करीत तो इकडे आहे.'—वज्राघात १३३. [घटना]

घटवाई—पु. (हिं.) वाटावरील कर घेणारा. [घाट+वर्ति]

घटवाई, घटाई—जी. घटमूटपणा. पक्काई पहा.

घटविणे—अकि. १ (घटणे प्रयोजक) (कपडा, वळ इ०) आंखून करणे; घट करणे. २ (शरीर, शरीरावयव) सुदृढ करणे; मजबूत बनविणे; कमाविणे. ३ (परिशीलनाचे कला, शास्त्र इ० कांत) पारंगतता मिळविण; सराव करणे; अभ्यास करणे. ४ (श्लोक इ०) घोकून पाठ करणे. ५ कोरवणा लेखणीने अक्षरें पुन्हां पुन्हां गिरवून हातास त्या अक्षरांचे वळण घेणे. ६ (पैसा इ०). उघळणे; अति ध्यय करणे; भरमसाट खर्चणे. [घटणे]

घटसर्प—पु. (प्र.) वांटसर्प; गळपास होणारा एक (सर्पा-कृति) रोग. हा गुरानाहि होतो. (इं.) डिफ्थेरिया. [सं. घाट=गळा+सर्प]

घटसान—वि. (गो.) घटमूट; वळकट; घट; मजबूत. [का. वस्त्रि=शक्ति मिळविणे]

घटा—जी. १ समुदाय; जमाव; टोळी; कळप. 'जैसे न यणिजे पंचानने। गजघटौ।'—झा १.९२. 'हरिकरिघटेसि जैसा त्या कुसनेनेसि बासवी रगडी।'—मोविराट. ४.८१. २ मेघ-जाल; मेघमंडळ. [सं.]

घटा—पु. १ (कौ.) मोफक्याचे, कळिगडाचे कोंबळे फळ. २ हरमण्याचा टरफळासहित दाणा, डोंग. घाटा पहा. —जी. (प्रां.) घडण; घटाव; रचनाविशेष; घाट; तऱ्हा; वांघा. 'शरिर-सपती तवण तयारित गई घटा दुसरी।'—प्रका १५४. [सं. घट्]

घटा, घट्टा—पु. घसवटणे इ० कारणांनी शरीराच्या एखाद्या अवयवावरील भागाचे रक्त मरून पड झालेली जागा; घड्डा पहा.

घटा—झी. १ एक वायव्यविशेष; घाट; ही कांशाची केलेली व ओतीव असते. हिचा आकार मोठ्या पेल्यासारखा असून हिच्या वरच्या अंगास मोठी दोरी ओवण्यासाठी कडी असते. आंतल्या बाजूस पोकळीमध्ये (आवाज, नाद निघण्याकरिता) लोखंडी, लांकडी लोळी लावतात. काहीस वरच्या बाजूस धरण्याकरिता मूठ बसविलेली असते; हिचे लहान-मोठे अनेक आकार असतात. 'गिडिगिडिया दौडका हुटाळा। घंटा जेगटे मुदंग।'—हसुरा ४०.११. २ तास; तासाचे ठोके वाजवण्याकरिता मिश्र धातूची केलेली वटुळाकार तबकडी; ३ (माणूस, वाहन इ०) आल्याचे किंवा इतर काही सूचना देण्याचे साधन. ४ (ल.) पुरुषाचे जलनेद्रिय; शिस्त. —पु. (व. खा.) तास; तासाचा अवधि. 'तू दोन घंटे थाव.'—[सं. घट्=शब्द करणे; सं. घंटा] (वाप्र.)

•घाजणें—हालणें—अकि. (एखाद्या पदार्थ) संपणें; खालास होणें; फसा उडणें. 'घरांत बाजे नकार घंटा।' सामाशब्द—०धोष—

पु. १ घंटांचा घंटेचा आवाज. २ (ल.) गाजाबाजा; बोभाटा; प्रसिद्धि; [घंटा+धोष=आवाज] •देवी—झी. एक क्षुद्र देवता;

'घंटादेवी म्हणे मी श्रीरामघाटी। श्रीगुरुमस्तिस्या परिपाटी।'—सप्र५.१७. ०पथ—पु. (व्यावस्तन गळ्यांत घंटा असलेले बैल घेत जात आहेत असा) हमरस्ता; राजमार्ग; रहदारीचा रस्ता. [सं. घंटा+पथ=रस्ता] •पळी—झी. (माण.) जेवण्याचे पितळेंचे माळे.

•पारधी—पु. घंटानादाने हरिणास मुलवून फासांत अडकविणारा पारधी. 'घंटापारधी जेसा। मझुर नादें मृगमानसा। मुल्लोनिया पाडी फासा।'—भारा, बाल २.२६. [घंटा+पारधी]

•पुष्प—न. घंटेच्या आकाराचे पांढरे किंवा निळे फूल. [घंटा+पुष्प=फूल] •बडब्या—वि. (गुच्छतेने) पूजारी; पूजा करणारा. 'हृष्णरावांच्या पदरी गोविंदपंत जुसता घंटाबडब्या होता.'—कोरकि ३५. [घंटा+बडबिणे] •शास्त्र—न. या शास्त्रांत घंटा कशा करतात व वाचवितात या संदर्भा माहिती असते. (इ.) कॅम्पेनॉ लॉबी.

घटाई—झी. १ घटवाई; घडाई पहा. २ तूट; कमीपणा; घट. [घटणे]

घटाघट-टां, घटाटां—किवि. पाणी इ० पितांना, गिल-तांना होणाऱ्या घट घट आवाजाने; घट्ट घट्ट आवाज करीत. घटघट पहा. [व. घट्ट द्वि.]

घटाघोळ—पु. बपाघोळ पहा.

घटाटोप—पु. १ (गाडी, पालखी, हौदा, पलंग, देव्हारा इ०कांचा) झुमटाकार चांदवा; मंडपी; छत. २ झुमट; डेरा; [स. घट+आटोप.]

घटाटोप—पु. घटाटोप पहा.

घटाव—पु. १ (सैन्य इ०कांची) मांडणी; रचना. 'कलम ज्यारीचे घटाव मचले। मांगलावर मोर्चे रचले।'—ऐपो २१४. २ (मुक्त असलेल्या, योजिलेल्या कामाच्या दिग्दर्शनार्थ) मांड-णूक; घाटमाट; देखावा; डौल. (क्रि० घालणे); 'गरतिचा अवघा साज करून या घटाव घटून।'—होला १००. ३

(भावणाचा, कृतीचा) शोक; स्वरूप; ढव; रूपरेखा. 'वाई घटाव खुब स्वारिचा। चाले गोल यटून बाहारिचा।'—प्रला ११७. ४ मिलाफ; मेळ; बनाव; संयोग; अनेक पदार्थ एकत्र

केल्याने उत्पन्न होणारा गुणविशेष; उत्पन्न होणारा परस्परचा आनुकूल्य भाव. 'आनंद घटाव ब्रह्म कटाव।'—दावि ३१३.

'आंबाढीच्या भाजीचा आणि तेलाचा घटाव चांगला बनतो' ५ (सामा.) घटना पहा. [सं. घट्ट द्वि. घटाव]

घटावणें—अकि. घटणे; सराईत होणे. 'मावणे उतरून ठेवण्याच्या कलेंत तो घटावत गेला.'—नि ६९१. [घटणे]

घटिका—झी. १ साठ पळे; चौवीस मिनिट मिळून होणारा काल; घटी; घटका पहा. 'म्हणोनि उपजतखेवो बुडाली। लम-घटिका।'—झा ६.४७१. सामाशब्द—०यंत्र—न. घटियंत्र;

रहाटगाडगे; 'उपजे तें नाशे। नाशेलें तें पुनरपि दिसे। हें घटिकायंत्र तैसे। परिभ्रमे गा।'—झा २.१५९. [घटिका=

लहान मडकें+यंत्र=चक्र] •स्थापन—ना—न. झी. विवाहादि मंगल कार्यांत मुहूर्त साधण्याकरिता बरोबर वेळ मोजण्या करिता सूर्योदय होतांक्षणी पाण्यांत घटिका (पात्र) टाकण्याचा विधि. [घटिका+स्थापन]

घटिका—झी. १ लहान घंटा; घागरी; घुंगरू; क्षुद्र घटिका पहा. २ पक्कीम; ३ गळ्याची घाटी; गळ्याचा अस्थिमणि;

कंठमणि; ग्रीवामणि. 'माजि घटिका लोपे। बरी वंधु जो भारोपे। तो जालेंवड म्हणिपे। पंडुक्रमरा।'—झा ६.२०८.

'घंटिकेवरी हजुबटी सांग।'—हृष्णदासकृत अपरोक्षानुभव ११. ८४. [सं.]

घटित—न. (विप्र.) घटीत. १ पत्रिकांवरून ठरणारे वृक्ष-रांच्या प्रधांचे आनुकूल्य; (वधुवरांच्या) प्रहयोगांची जुळणी;

पत्रिका जुळणे. (क्रि० उतरणे; जमणे; काढणे; पाहणे; ठरवणे). 'हृष्ण अगुणांचा अरूप। कन्या सगुण आणि स्वरूप। दोहीशीं

घटिताचा विकल्प। शुन्यसंकल्प सोयरीके॥'—एकस्व १.९६. २ मैत्री; सख्य; मिलाफ. (क्रि० जुळणे; जमणे; होणे; जुगणे).

३ दैव; नशीब; संचित; दैवयोग; पूर्वकर्म; भवितव्य. 'शरीर संवधांचे कारण। घटित आहे मज अधीन।'—एकस्व २.३४.

—वि. (समासांत) युक्त; बनलेला; रचलेला; केलेला; याअर्थी उ० मुशब्दघटित; अनुस्वारघटित.

घटितार्थ—५. १ बळ करून, विचारविनिमय करून काढलेला निर्णय, निकाल; ठरविलेला वेत. २ दैवयोग; भवितव्य; कर्मगति. 'त्यांनी चांगल्यास मुलगी द्यावी असें योजिले होते परंतु तिचा घटितार्थ होता तसें झाले.' ३ (बघूवरांचे) घटित; पत्रिकांचा मेळ, जुळणी; घटित अर्थ १ पहा. 'ब्राह्मणीं घटितार्थ पाहिले. गुण छत्तोसही उतरले.'—मवि २.५७. [सं. घटित+अर्थ]

घटी-टि-झी. १ घटका; घटिका पहा. २ घडी; घड्याळ; तासांचे ठोके वाजण्याकरितां केलेली मिश्र घातूची वाटोळी व जाड तबकडी; तास. ३ लहान माते, मडके; (समासांत) काचघटी; सुद्धटी; ताम्रघटी; सुवर्णघटी. [सं.] ०५३-न. १ रहाटगाढगे. २ वेळ मोठ्याने साधन; काळवैक यंत्र; घटका; वाळूचे घड्याळ; घड्याळ. 'घटियंत्राचा कांटा घडो-घडी अंक तेच ते दावी.'—विक ७. [सं. घटी=घटका+यंत्र] ०८३-न. गोरजखेरीज कोणत्याहि शुभ मुहुर्तावर ल;गणारे लभ; आल्या उलट गोघुल (गोरज) लभ. [सं. घटी=घटका+लभ]

घटी-झी. (गो.) घुडी; कळ; युक्ति. [सं. घट]

घटी-वि. कडक; टणक (घोरु इ०). 'नाना घेरींचे बर आणावे. घटी बारिक सरले ज्यावे.'—दा १९.१.१६. [घट]

घंटी-झी. (गु. हिं.) दळण्याचे जाते. घंटी पहा.

घंटीगोल-न. पत्रिका आणि गणगोत्र; (कि० मिळणे; येणे; जमणे; जुळणे; उतरणे).—गोत्री-जुळणे-जमणे-मिळणे ठरणे-अकि. (बघूवरांचे) पत्रिका व गोत्र या बाबतीत जुळणे; कांहीं विरोध न येणे (विवाहासंबंधी वाटाघाटीत या बाबतचा-रांचा उपयोग करतात). [घटित (अप.)+गोत्र=कुळ]

घंटीचोर-पु. (कर्ना.) चोरांची एक जात; मामटा; उचल्या. [का. गंटी=गांठे+चोर]

घटीव-वि. १ सुद्ध, बळकट, कणखर झालेले (शरीर, शरीरावयव). २ घडलेले; चांगले बळलेले; बळणदार (अक्षर, लेखन, हात). ३ परिशीलनाने, अभ्यासाने पक्की झालेली (कला, विद्या). ४ कसवी; सराईत झालेला; सराबलेला; कुशल बनलेला (मनुष्य). ५ (सराईत हाताने) उत्तमरीतीने केलेले; तडीस नेलेले, उत्कृष्टपणे साबलेले (काम इ०). [सं. घट्; म. घटणे=घट होणे; बळकट होणे]

घट्टे-क्रि. घट्टणे; निश्चयकरून; खात्रीने. —मनको [घट]

घटोत्कच-पु. मीमांस हिंदिचा नामक राक्षसीपासून झालेला मुलगा. हा अत्यंत शूर व इंद्रजालविद्येत कुशल होता. [सं.] (बाप्र.)—चाचा बाजार-पु. १ माया; मायावी बाजार; घटो-त्कचाने बत्सला—अभिमन्यु यांच्या विवाहाच्या वेळी एक मायावी बाजार तयार केला होता, या कथेवरून. २ (ल.) फसवणूक. —ची माया-झी. (ल.) फसवणूक; कपटयुक्ति; मुरळ. 'आमचे

घको. ३. १७

महाजन आतां मात्र याच्या घटोत्कची मायेत पूर्णपणे सांप-डल्यासारखे दिसतात.'—माझी बहीण.

घट्ट-वि. १ बळकट; मजबूत; मज्जम; घटमूठ (शरीर, मनुष्य, कापड इ०). २ घन; दाट; पाण्याचा अंश कमी असलेले (दही, दूध, पातळ पदार्थ). 'वरण घट्ट असावे.' 'आजचे दही चांगले घट्ट आहे.' ३ पक्के जावळलेले; गच्च बसलेले; सैल नसलेले (झांकण, चौकट, पडी). 'पागोटें घट्ट बांध.' ४ दुःखाळा न मिणारे; कठोर; हलुवार नसलेले (मन इ०). 'मन अंमळ घट्ट केले पाहिजे.' रप्र १०६. ५ अचाट; न डळमळणारे. 'पाहा भैरव हे केवढे घट्ट.'—दावि ३९. ६ निलाजरा; निलेज; वेधरम; कोडगा; निगरगट्ट. 'घट्ट मोठी हो जोगडी जाती.'—दावि ३४७. [सं. घट्ट; प्रा. घट्ट किंवा सं. घट्ट; घट्ट; तुळ० का. घट्टि=बळ येणे?] ०करणे-सकि. पाठ करणे; बोकून बोकून मनांत पक्के करणे. ०द्रव्य-न. घन पदार्थ [घट्ट+द्रव्य=पदार्थ]

घट्टण, घट्टाण-न. (गो.) निश्चलन; निःसंतान. [घटणे=कमी होणे]

घट्टपट्ट, घट्टसूट, घट्टा, घट्टाघोळ-वि. घटपट, घटमूठ, इ० पहा.

घट्टव-न. (गो.) अमीनदोस्त झालेल्या इमारतीच्या खुणा; पडक्या इमारतीचे अवशेष. [घटणे, घडा]

घट्टा-पु. घवणाच्या योगाने शरीराच्या तबचेला पडणारी खुण; घटा. 'पाणी वाहून वाहून खांदास घट्टे पडले.' [सं. घट्ट; प्रा. घट्ट]

घट्टाई-झी. घट्टणा. १ (कापडाचा) घटमूठपणा; विणीचा घट्टणा. २ (शरीराचा, इमारतीचा) मज्जमपणा; दळता; मजबूत पणा. ३ (पातळ पदार्थाचा) घट्टणा, पाण्याचा भाग कमी असलेली स्थिति; दाटपणा; घनता. ४ जावळपणा; पक्केपणा (बांधलेल्या घट्टीचा, बंधनाचा). [घट्ट]

घट्टी-झी. (झा.) जात्याची तळी; घट्टी. [सं. घट्ट; सं. घट्ट=घवण करणे?] घट्टया-झी.अव. जाते.

घट्टीकरण-न. (रसा.) प्रवस्थितीतून घनस्थितीत रूपा-न्तर करणे; घनीकरण; विरजणे. [घट्ट+सं. करण]

घट्ट-पु. काठी; दंडा. 'हातीं घट्ट, शरीर घट्ट प्रथमे येकाचि ये सासुरा।'—आ नवरस चरित्र ३२.

घड-पु. १ (फळाचा) गुच्छ; घोंस; लोंगर. 'का येऊनि फळाचा घड। पारुषवी केळीची बाड।'—हा १८.१६८. २ आकार; डोळ; घाट. 'बाप विदानी हवीकेस। तेणे घड कळास मेळविला।'—एमा २८.६९६. ३ (ल.) घुषण. ४ चार पांच वाटपा जडून कोशिबिरी, घटण्या इ० ठेवण्याचे तबकासारखे

केलेलें पात्र, संव, पाळें. 'चांदीच्या वाट्यांचा घड मध, तूप व साखर ठेवलेला.' -पेरापुत्र ८.४१३. ५ टोळी; जमाव; झुंड. 'राखसांचे घड घड. कांपले हो तेघवां।' १ (कों.) झुळणी; मिश्रण; मिलाफ; ऐक्य; बनाव. ७ (ळ.) सख्यभाव; सलोखा. 'साखर आणि दूध यांचा घड चांगला जमतो.' ८ (सामा.) समुदाय; जूट; झुडगा. [सं. घट्ट; प्रा. घड]

घडई—झी. घडण; घडकाम. 'हातानें घडई पुरी करून मांज्यास सुवकपणा आणावा लागतो.' -पदाव ४८. [घडणें]

घडका—झी. (गो.) घटका पहा.

घडकाम—न. १ (धातूचीं मांडीं वगैरे) घडण्याचें, बनविण्याचें काम, कला. 'येथील कासार घडकाम मात्र करतात, ओतीव काम करीत नाहीत.' २ (मांडीं वगैरे) घडण्याच्या कामांतील कुशलता, कारागिरी. ३ (हातोळ्यांचें घडलेल्या, ठोकून तयार केलेल्या वस्तूंचा) घाट; आकार; घडण; ढाल. [घडणें+काम] घडकामी—कास्या—वि. फक्त घडकाम करणारा (कासार, लोहार). [घडकाम]

घडगशीळ—न. खडकाळ, ओबडधोबड उतरण. -वि. (राजा.) खडकाळ, ओबडधोबड, कडा तुटलेला. [गडगा+शीळ ?]

घडघेंच—वि. (कर.) रगड; विपुल. गडगेंच पहा.

घडघड—डां—किमि. १ (गाडी, रथ इ० चालतांना होणारा) घड घड असा आवाज करीत. २ अस्खलित; न अडखळता; मोठ्याने; सरसर. 'हा मुलगा घडघड वाचतो.' [ज्व. घड् द्वि.]

घडघडणें—अकि. १ गडगडाट होणें, करणें; गडगडणें. 'संहार प्रलये मेघु घडघडिला। कीं खवळेल महाकाळु डाढा-इला।' -शिशु १०७७. 'घडघडीत चकवाटी। ते ची मेघांचे गजर।' -उषा ८३१. २ (गाडी, रथ, इ० चालतांना) घड-घड आवाज होणें; कडाडणें; घडघड, खडखड आवाज करीत (रथ गाडी इ०) चालणें; खाली पडणें; कोसळणें. 'रथ घडघडिला समीरगती।' -इ १८.११८. ३ (बेत, काम, मसलत) डांसळणें; निष्फळ होणें; रसातळाला जाणें. 'त्यांची मसलत घडघडली.' ४ (ळ.) मरणें. 'तो दुखणेकरी घडघडला.' ५ वरवर आवाज करणें. 'वळे जिमेची बोवडी। कफें कंठ घडघडी।' -दा ३.५.३७. [घडघड]

घडघडा—पु. गडगडा; पाणी काढण्याचा लांकडी, लोखंडी आखाभोंवतीं फिरणारा टोकळा; फिरकी. 'विहिरीचें पाणी लोखंडी पोयरा व सांखळी यांनीं रहाट्यावरून अथवा घडघडपा वरून काढावें.' -आरोक्षा १.११. [ज्व. घडघड]

घडघडाट—पु. घडघड असा मोठा आवाज; गडगडाट; कडकडाट; खडखडाट. 'करुणाकीर्तनाच्या लोटें। कथा करावी

घडघडाटें।' -दा ४.२.१२. -किवि. १ घडघडां; अस्खलित. 'रत्नखचित मांडलासे पाट। त्यावरी वसविला द्विजोष्ठ। संकल्प म्हणतसे घडघडाट।' -ज ७३.१९. २ (गाड्या, रथ इ० कांच्या) घडघड, खडखड आवाजाचें युक्त होत. 'तुका म्हणे वाहे वाट। घेऊंठीची घडघडाट।' [घडघड चा अतिशय]

घडघडे—किवि. पटापट; तडाक्याने. घडाघड पहा. -घर.

घडघशीळ—(राजा.) घडगशीळ पहा.

घडघूप—वि. निविड; दाट (अंधार); 'ते देखोनियां निवर। गजबजिल वानरवीर। भीतीरीं घडघूप अंधार। रविचंद्र असेना॥' -भारा, किर्लिका १४.७६. गुडप पहा. [सं. प्रा. घड=निविड+घूप=घूप=गप्प. गडगूप का. गुडपु, गुडपु=लोखंडाची कांव]

घडघोस—पु. घोसाळ्यांचा घड. घडघोसाळी—झी. घोसाळ्याची एक जात; एक प्रकारच्या घोसाळ्याची वेळ. हिला घोसाळ्यांचे घड येतात; सातपुती; सहस्रफळी. घडघोसाळें—न. घडघोसाळीचें फळ. एक प्रकारचें घोसाळें, गिलकें; सातपुतें; सहस्रफळ. [घड+घोसाळी]

घडण—झी. १ (घडून केलेल्या वस्तूंचा) घाट, डौल; आकार; ढाल. 'या दागिन्याची घडण चांगली आहे.' २ घडण्याचें कौशल्य, हातोटी. 'या सोनाराच्या घडणीपेक्षा त्या सोनाराची घडण चांगली आहे.' ३ (दागिने, मांडी) घडण्याची, बनविण्याची मजुरी; घडणावळ. ४ घटना; कृति -न. मांडीं घडण्याकरितां कासारास दिलेला धातूचा पत्रा, मोड इ० 'त्या सोनारापार्शी दोन महिने घडण दिले आहे. [सं. घटन; प्रा. घडण]

घडणावळ—झी. १ घडकामाची मजुरी, किंमत. २ (राजा.) घाट; घडण; आकार. ३ (ळ.) घडण्याची कुशलता; घडकामांतील कारागिरी, हातोटी. [घडणें]

घडणी—झी. १ घडणें; करणें; बनविणें. २ (घडलेल्या दागिन्यांचा, वस्तूंचा) घाट; डौल; ढाल; डब. ३ घडण्याचें कौशल्य, कारागिरी, हातोटी. ४ कुळकण्याचें ठेवावयाचा गांवांतील कुळवार हिशेबी तक्का. ५ प्रांतवार सरसालीचे जमावंदीचे वगैरे हिशेब व प्रांतवार सरसालीचे झालेले हुकूम यांची प्रांतवार खतावणी. -इनाम ५१. ६ समुदाय; जमाव. 'येती ऋषींच्या घडणी।' -वसा ४५. [घडण]

घडणें, घडून येणें—अकि. १ झुकून येणें; होणें; बनणें; अस्तित्वांत येणें. २ उत्पन्न होणें. 'हे आंगा तंव घडले। जीवींनि आयी जडले।' -ह्या ३.२५५. ३ पार पडणें; शेवटास जाणें. 'तेथें वाभिंय्यो घडे कैचा।' -एकस्व २.२९. 'मुसंगति सवा

घडो।'—केका ११८. ४ मिळणें; होणें; झुळून येणें; सावणें. 'घडे शत्रु लोकांत त्याचा प्रवेश।' ५ (एकाद्याकडून एखादी गोष्ट) सिद्दीस, तडीस जाणें; 'आमच्या हातानें तुमचें कार्य जितकें घडेल तितकें करूं' [सं. घटन; प्रा. घडण]

घडणें—उक्ति. १ हातोड्यानें ठोकून ठोकून, तासून तासून, मर्हत तापवून, कोरून आकार देणें, बनविणें; तयार करणें; निर्माण करणें; उत्पन्न करणें. 'शब्द कैसा घडिले। प्रमेयीं कैस पां घडिले।'—झा १८. १७६७. 'ते लावण्याची लतिका। तिसी घडे-अंकि।'—झा १२. २६. २ (माहिती, हिशेब, अमाखाचें) लिहून काढणें; नमुद करणें; तयार करणें; आकारणें. [सं. घटन; प्रा. घडण; सि. घडणुं; गुज. घडवुं]

घडणें—उक्ति. १ स्पर्श करणें; शिवणें. 'तो धुप्र मला घडला.' या क्रियापदाचा प्रयोग करतांना कर्त्याची नेहमीं प्रथमाच, पाहिले. कर्ता तृतीयेचा नसावा. २ मेळणें 'नातरी उघांनीं माघवी घेड।'—झा १. ४३. [सं. घृष-घृष्ट-घष्ट=वासणें; स्पर्शणें]

घडता—वि. योग्य; मान्य; झुळणारें. 'तेस घडतें प्रमेय घडले। उणें तें मज वेईजे।'—झा १५. ५९५. [सं. घट. गुळ. गुज. घटवुं]

घडती—स्त्री. घटती पहा.

घडतें—न. १ प्राप्ति; २ अनुकूलता. म्हणौनि शास्त्रानें घडतें। नोहे प्रकारें बहुने॥'—झा १७. २९. ३ सावन—शर.

घडत्यास पडता—वि. समयोचित; प्रसंगोपात्त; त्या त्या वेळेला योग्य; प्रसंगाळ अनुरूप. [घडणें+मोडणें]

घडवड—क्रि. मांडीं इ० परस्पर लागल्यामुळें होणाऱ्या घडवड आवाजानें. [ज्व. घड् द्वि.]

घडवडणें—उक्ति. घडवड शब्द होईल अशा तऱ्हेनें (मांडीं इ० परस्परांस लागल्यानें) वाकणें; खडखडणें. [ज्व. घड्]

घडवडणां—क्रि. (प्र.) गडवडां (किं० लोळणें इ०) गडवडां पहा.

घडमाळ—स्त्री. (कों.) रहाटगाड्यावरील लोटपांची, मडक्यांची एकेरी माळ; रहाटाची माळ. [घड+माळ]

घड(डा)मोड—स्त्री. १ (मांडीं, मडकीं, दागिने इ०) घडण्याची आणि मोडण्याची क्रिया; बनविणें व नष्ट करणें; २ (ल.) देण्यावेण्याचा, खरेदी-विक्रीचा, उसने वेण्या-वेण्याचा व्यवहार; खटाटोप; उचापत; धंदा; व्यवहार; व्यापार. ३ फेर-फार; उलथापालथ; (सरकारी नोकर) ठेवणें काढणें; बदलणें; जुन्याच्या जागीं नवीन जाणें इ० किंवा नवें-जुनें करणें. ४ रचना; घाट; बनावट; घडण (यंत्रावयवाची, मागाची इ०). ५ (धंदातील, व्यापारातील) मानगडी; गुंतागुंत; गाशा गुंडाळणें दिवाळें इ०. ६ (एकाद्या लोकाची, कवितेची, उताऱ्याची)

गुंतागुंत; घोंटाळा; किल्लता; लपेटी (कवीच्या काव्यरचनेतील) गुंतागुंत; किल्लता; नाना तऱ्हेच्या गुस्त्या. ७ (नाटकांतील-नाटकाच्या संविधानांतील) कूट; डावपेंच; खुबी; गुंतागुंत. ८ (सामा.) कुण्वलता; चातुर्य; खुबी; हातोटी; कला (एकत्र मांडणें, विवरण करणें; वागविणें इ० ची) [घडणें+मोडणें] ईश्वराची (ब्रह्मादेवाची) घडामोड—स्त्री. चडविणें व खाली पाडणें हा परमेश्वराचा व्यापार-वेळ. संसारांतील चढउतार; अवस्थांतरें. घडामोडणें—उक्ति. (काव्य.) घडले, बनवले आणि मोडले जाणें; उत्पन्न आणि नष्ट होणें. 'तुमच्या इच्छामात्रे निश्चिती। अनंत सृष्टि घडमोडती।' [घडमोड]

घडला घाट—वि. १ अगोदरच; आयता घडून तयार केलेला. २ (सामा.) आयता; तयार; तयार करून ठेवलेला; घडितघाट. [घडणें+घाट=आकार, डाळ]

घडली, घडी, घडडी, घडळी—स्त्री. (व.ना. जा.) लहान घडा; वागर; कळशी. [सं. घटिका; प्रा. घडिआ, घडी; म. घडा]

घडवंची—स्त्री. १ घडोंची; तिवई; लांकडाच्या फळीस तीन किंवा चार पाय बसवून केलेली बैठक, चौकट (वागरी, मांडी, पेटया इ० सामान ठेवण्याकरितां केलेली). लांकडी चार पायी चौकट; चौकी; धिरी; (इ.) स्तंभ. २ (कों.) (मात इ० मोडण्याची) घोडी. [सं. घट+उच्च; द्वि. घडोचा-ची; का. गडंची, गडगंची; सि. घडाम्बी]

घडवट—न. १ घडवलेली वस्तु. २ (ल.) वेड. ३ पाय-घडी. 'वेगीं मंडपासी चला। घडवटें आचीं घाला।'—एस्तव १५. १२. [सं. घट; प्रा. घड; म. घडणें, घडी]

घडवण—न. (राजा.) घडण पहा.

घडव(वि)णें—उक्ति. १ उत्पन्न करणें; बनविणें. 'तेथ इच्छा आणि मुद्दी। घडवी अहंकारेंसीं आचीं।'—झा १३. ९६८. २ घडवून जाणणें; झुळवून जाणणें; सावणें; शेवटास नेणें. ३ तयार करणें; बनविणें. 'तोडयांचा जोड तुम्हि। कां घडविल कां घडविला।'—मसाप २. १. २७. [घडणें प्रयोजक]

घडवशी—स्त्री. १ मृदंग ठेवण्याची घडवंची; घोडी; २ लांकडी पाय असलेली बैठक, चौकी. (हा शब्द घडवंची याअर्थी चुकीनें लिहितात, व वापरतात). [घडवंची अप.]

घडशी—स्त्री—पु. १ कर्नाटक प्रांतांतील बाजंत्र्याचा-गाण्या-वजावण्याचा धंदा करणारी एक हलकी जात. २ घडशी जातीचा मनुष्य; 'लमसुंजीत लोक शंभरपासून हजारपर्यंत पैसा नासतात. पैकीं घडशाळा, आचाऱ्याळा, दारू आळायाळाचे. ९९ व १ उपाध्याळा व वार्षिक विधीला मिळून।'—झेया ७२.

घडशी—वि.जी. (राजा.) १ विटाळ झालेली. २ विटाळशी; [घडणे=शिवणे]

घडसण—जी. (व.) १ गर्दी; दाटी; खेचाखेच. 'एवढ्या घडसणीत तूं कां शिरतोस !' २ अडवणूक; अडचण. 'बराळा भाग लावून जुकसान झाले, तितक्यांतच लमाचीही घडसण आली. असा चोहोकडून मी जेर झालो.'

घडसणे—सकि. (अक्षरे ३० पुन्हा पुन्हा काढून) घोटणे; घडवणे. 'ब्राह्मणे बालवच अक्षर। घडसुनी करावे सुंदर।'—डा १९.१.१. [घडणे]

घडळ—जी. (गो.) घडण. [घडण]

घडा—उ. १ वागर; घट; मडकें. 'अवतरली गाढयां घडां। पृथ्वी अनोल्लख जाली मूढां।'—डा १८.५४३. २ ताडाच्या पोंगीला (ताडी काढण्याकरितां) लावावयाचें गाढगें. ३ जम; घडी. —शर. [सं. घट; प्रा. घड; हिं. पं. घडा; गु. सि. घडो] (वाप्र.) घडा फोडणे—संकेत, खरे तत्त्व बाहेर सांगणे; गुप्त गोष्ट प्रकट करणे. (एखाद्याचा) घडा भरणे—अपराधांची परमावधि होऊन शिक्षेस पात्र होणे. 'त्याचा घडा भरला म्हणजे त्याला शासन होईलच होईल.' (आयुष्याचा) घडा भरणे—१ अंतर्काळ जवळ येणे; आयुष्य संपणे. २ (ल.) अधिकाराची मुदत संपण्याच्या वेतांत येणे. (पापाचा) घडा भरणे—(पापपुण्ये सांठविण्यासाठी घडे असतात या कल्पनेवरून) दुष्कृत्यांचा कळस होऊन त्यांचे फळ भोगण्याची वेळ येणे. (कन्या) घड्याने पाणी भरणे—घाडणे—१ निष्कल काबाडकट्ट करणे; निरर्थक उद्योग, मेहनत करणे. २ अतिशय हाल काढणे; कष्ट करणे. सामाग्र्य—० बाजी—जी. दास उडविण्याचा प्रकार; मडक्यांत फटाके, चिबुंद्या इ० ठासून त्यांचा घडाका करणे; (प्र.) घडे-बाजी पहा.

घडाई—जी. १ (दागिने, मांडीं इ०) घडण्याची मजुरी. घडणावळ; घडणावळ अर्थ १ पहा. २ घडकामाची, घडण्याची, घिसाड कामाची मजुरी. ३ (दागिने, मांडीं, दगड इ०) घडण्याचे काम; घडकाम. [घडणे] ० दार—वि. घडण्याचा धंदा करणारा (घिसाडी, शिलावट इ०). [घडाई+दार प्रत्यय]

घडाघड—जी. १ लोहार, तांबट इ० कांच्या येथे हातोड्याने चालणारी ठोकाठोक; घडण्याच्या कामांने होणारा आवाज. २ घडण्याचा व्यापार; घडकाम. 'त्या तांबटाच्या घरी नित्य घडाघड चालते.' [घडणे द्वि.]

घडाघड—डां—क्रि. १ पदार्थ एकामागून एक उंचावरून गडगडत, घडाघड, पडतांना होणाऱ्या घडघड आवाजाप्रमाणे; मडक्यांची रास, घर कोसळल्याने होणाऱ्या घडघड आवाजाप्रमाणे. २ न अडखळतां; अस्सलित; घडघडा. 'हस्तलिखित पोण्या त्या घडघड बाचूं शकत.'—कोरकि २२. घडघड पहा.

घडाड—उ. घडघड अशा आवाजाचा अतिरेक; घडघडाट; गडगडाट; घणघणाट इ०. [घडघडचा अतिशय]

घडाडणे—अक्रि. कोसळणे. घडघडणे पहा. [घडाड]

घडाडां—क्रि. मोठ्याने घडाड आवाज करित, होत; घडघडा; एकावर एक पडण्याच्या आवाजांने. 'घांवा घेती, घडाडां रचिति रिचविती सिंधुमध्यें घडाडां।'—मासेतु १. [घ्व.]

घडापड—जी. (राजा.) विटाळ; स्पर्श (विशेषतः हलक्या जातीचा). [घडणे=शिवणे, स्पर्श करणे+पडणे]

घडामोड—जी. घडमोड पहा.

घडारणे—अक्रि. (कु.) बूझ, फळांच्या घडांनीं बहरणे, घोसांनीं जुक होणे. 'शुद्धतां यास एकेरी फळे आलीं होती परंतु येदा घडारला आहे.' [घड=घोस]

घडाव, घडावण—जी. १ घडणावळ. घडाई अर्थ १ पहा. २ घडण या शब्दाच्या बाकीच्या अर्थांहि कधीं कधीं वापरतात. [प्रा. घडाव. घडणे, तुल० गुज. घडामण]

घडावळे—न. (गो.) ल्हान घड. [घड]

घडाल, घडालजी, घडालटिपरं, घडालें—घडघाल मध्यें पहा.

घडिक—क्रि. एका घटकेंत; एका वेळीं, क्षणीं. 'घडिक म्हणति जाळ प्राणही हे अमासे।'—साहू ३.६३. [घडी=घटका+एक]

घडिघडि, घडीघडी—क्रि. प्रत्येक घटकेस; प्रत्येक क्षणीं; वारंवार; घटकोघटकीं; पदोपदीं. 'स्मरे घडिघडि प्रभो भवपयोविच्या पारदा।'—केका ११५. 'घडिघडि घडि चरण तुझे आठवती रामा।' [घडी=घटका द्वि.]

घडितघाट—वि. आयता घडलेला; विक्रीकरितां घडून ठेवलेला; तयार. (जिन्नस, दागिना, मांडे इ०) घडलाघाट पहा. घडणे+घाट]

घडि(डी)बंद—वि. १ घडी केलेला. २ ज्याची घडी मोडली नाही असा; नवाकोरा (घोतरजोडा इ०). [घडी+बंद]

घडिया—जी. पात्र; तस्त. 'शुद्धमती घेतसे घडिया। पीक घरावचा सुवर्णघडिया।'—एरस्त १६.३३. [सं. घटिका; प्रा. घडिमा]

घडियाळ—न. घडघाल पहा. 'नफेरी अरु मोरचंग। घडियाळ बाजे चंग।'—देवनाथ कृष्णजन्म ७२.

घडी—जी. १ घटका; साठ पळांचा अथवा चोवीस मिनिटांचा अवधि. 'तो अवकाल मेळु काय घडी। राहात आहे।'—डा १७.२५१. २ (ल.) जोडासा वेळ; क्षण. 'पृथ्वीच्या पैसारा।—माजी घडी न लागतां घडुंघरा।'—डा १०.२५०. ३ योग्य संधि; वेळ; काळ. 'ही पुन्हा न ये वा घडी।'—राज.

८८. ४ कालमापनाचें साधन; यंत्र; घटका; वाळूचें घड्याळ; घड्याळ इ०. ५ (सामा.) तास (इंग्रजी ६० मिनिटांचा; वेळ मोजण्याचें साधारण माप तास असल्याने तासाऐवजीं चुकीनें घडी शब्द वापरतात. [सं. घटी; प्रा. घडि; हि. शु. उ. व. पं. घडी] (बाप्र.) (एखाद्याची) घडी मरणें—१ घटका मरणें पहा. ' आला समजू पिशाच आपण घडी मराया माझी । '—विक ५५. २ शिक्षा मोगण्याची वेळ येणें; घडा मरणें. घडीघटकेचा शुण—(एखादी गोष्ट अमुक प्रकारेंच कां घडली, तशीच कां घडली नाहीं हें सांगतां येत नसलें म्हणजे वरील वाक्यप्रचाराचा उपयोग करतात). एखादी गोष्ट ज्यावेळीं—ज्याक्षणीं घडली असेल त्या विवक्षित वेळेचें सामर्थ्य, प्रभाव, शुण. ० घडी, घडोघडी—क्रि. पुन्हां पुन्हां; वारंवार; पदोपदीं; घटको-घटकीं घडिघडि पहा. [घडी हि.] म्ह० घडीघडी लांब दाढी= हरषडीला रागावणे चरफडणे किंवा दाढी वरणें. घडीचें घड्याळ—लें—न. क्षणभंगुर जीवित, शरीर; पाण्यावरचा बुड-बुडा. ० भर—क्रि. घटकाभर; थोडा वेळ. [घडी+भरणें] ० भरानें—क्रि. थोड्या वेळानें घटकाभरानें; एका घटकेनंतर; मागाहून. घडीघट—जी. मुहूर्त; घटका. ' बोले इंद्र सुरपती । जालि घडीवटीयांची आईती । नोवरा येऊंया झडती । संत्र-मैसी । '—कालिकापुराण १६.४२. [सं. घटी+वर्त; म. घडी+वट]

घडी—जी. १ एकेरी वळ, कागद इ० दुहेरी, तिहेरी, चौप-दरी केलें असतां होणारी स्थिति, आकार; दुमड; चूण; निरी. ' हयें पर्वें नव्हतीं फुडिया । गगनाचियाचि बडिया । येथ आमुची मति झुडिया । याव न निचे ॥ '—झा ७.१९५. २ दुमडलेली, चुणलेली स्थिति. ३ घडीबंद कापड, वळ इ०; उ० लुगड्याची घडी; कापडाचा, वळाचा सणंग. ४ (ल.) संच; वस्तान; जम; संपटित स्थिति; ऐक्य; सलोखा (कि० वसणें; जमणें; विषडणें; मोडणें); ' घडी जों मानाची विषडलि असे लोंवरि घडी । '—बामन मामाविलास ११ (नवनीत पृ १००). ५ रचना; निर्मिति. ' घडी झीजातीची घडविलि असे क्यति झुडवी । '—बामन मामाविलास ११ नवनीत पृ. १००. [सं. घट्+वर्णें] (बाप्र.) ० फोडणें—(डोरांचा बंदा) चामड्यास जुना वेळून त्याची घडी घालतात ती दोन-तीन दिवसांनीं उलगडणें. ० वसणें—१ समज पटणें; समजूत होऊन सलोखा होणें; ' तुमची उमयतांची घडी वसली म्हणजे मी पैका वेईन. ' २ वस्तान, जम वसणें; ' आतां मात्र मनाजोगती घडी वसली. '—विवि ८.९. १७४. ३ योजलेलें कार्य यथास्थित झुकणें. ० वसविणें—जम वसविणें; सुयंत्रित करणें; ' झुडिमतीनें स्वतां वसविली पति-राज्याची घडी । '—विक २८. ० विघडणें—१ दोन व्यक्तींत

असलेला सलोखा नष्ट होणें; वेवनाव होणें; विद्रुष्ट येणें. ' त्याची आमची घडी वसली होती ती विघडली. ' २ (घंयाची, कार-माराची, राज्याची) भरभराट, मुख्यवस्था, सुस्थिति नाहींशी होणें; विस्कळितपणा येणें; (कार्याचा) पुरळितपणा नष्ट होणें. ' पुण्याच्या राज्यकारमाराची घडी विघडली होती. '—इं० १३७. सामाशब्द—जी टोपी—जी. मोडतां, घडी घालतां घेण्याजोगी टोपी; होडीच्या आकाराची टोपी. —जी पोळी—जी. पदर घुड-लेली, चौपुडी पोळी; दुमडून काटलेली पोळी. ० पदर-पालख—पु. घडी घातलेल्या वळाचा (लुगड्याचा, पैठणीचा) वरचा पदर. [घडी+पदर] ० बंद—वि. घडी केलेलें; घडी न मोडलेलें (वळ, लुगडें, सणंग इ०). घडिबंद पहा. [घडी+बंद]

घडी—जी. पायबडी; वरून चालण्याकरितां जांयरलेलें वळ, कापड इ० ' एवं द्विधा समाधिचिया । तैसी चालतां नेती घडिया । तळीं उपर जाणविती तया । उपनिबर्दे । '—विठ ९.७९.

घडी—जी. १ ल्हान वागर. —शर. २ मंडारी लोक दारु काढण्यासाठीं माडावर जें मडकें लावतात तें. घडा पहा.

घडीत—न. १ घडण्याकरितां दिलेली वातु, वातुचा पत्रा, तुकडा, मोड इ०. २ घडलेला जिवस; घडविलेला पदार्थ. ३ घडणावळ; घडण्याची मजुरी. ' हा तोळ्यास एक रुपयाचें घडीत मागतो. ' ४ (दागिन्याचा, मांड्याचा) घाट; घडण; डाळ; रचना. ' चातुर्यें वेचे चतुराननाचें । घडीत जालें तव आननाचें । '—साक २.३९. म्ह० १ घडीत बुडवून घडणावळीचा तगादा= एका तुकड्यानीं तुसच्या तुकड्यानीची भर. २ करावयास सांगित-लेलें काम न करून, विषडवून कामाची मजुरी मागणें. [घडणें= वनविणें]

घडीत—न. (गो.) विकून घेणारी किंमत.

घडीव—वि. १ वडून, हातोडा इ० नें ठोकून ठोकून तयार केलेला (जिवस, दागिना, मांडें इ०). याच्या उलट ओतीव. २ हातावर केलेली (पोळी); याच्या उलट थापटीव, काटीव. [घडणें=वनविणें, तयार करणें] ० लोखंड—न. घडलेलें लोखंड; याच्या उलट ओतीव. (इ.) रॉट जायने. [घडणें]

घडुळा—पु. (प्र.) घोडुळा पहा.

घडुली—लें—झीन. ल्हान मडकें, घडा, डेरा. ' घैसी घडुलि तोंडवरि मरिलि । '—पंच ५.९. [म. घडा; हि. घडोला]

घडुलें—न. (कु.) केळीचा ल्हान, तुकट्याच बाहेर पडलेला कोंवळा घड; लोंगर. [घड]

घडेबाजी—जी. १ मडक्यांत फटाके वगैरे भरून त्यांना वस्ती देणें; जातवबाजी; दारूकाम. ' ...साडें नानाप्रकारचीं व घडेबाजी...दारु सुटावयाची. '—झ ४५८७. (कि० उडविणें;

करणे; काढणे). २ (ळ.) एकदम होणारा वाऱ्याचा गजर; कड-
कडाट. [घडा+वाजी. हि.]

घडेची काढणे—अक्रि. (क.) कानडघाडणी करणे.

घडोघडी—अक्रि. वारंवार; पदोपदी; क्षणोक्षणी; घटको-
घटकी; हरघडी; घडिघडि. [घडी द्वि.]

घडोची, घडोची—अ. (व.ना.) घडवंची पहा. [हि.]

घडोशी—अ. (कों.) घडवंची; घडवशी पहा.

घडोते—अ. साधन (कार्य इ० चे); घडवून आणते ते.
[घडणे]

घ(घों)डा—अ. (गो.) माजलेल्या तांदुळाचे पीठ पाण्यात
कालवून तयार केलेले पकान; हे पये ब्राह्मणांत प्रचलित आहे.

घड्यावरघळ—अ. वरगळ माताची एक जात.

घड्याळ—अ. १ वाळूचे कालमापक यंत्र; वाळूचे घड्याळ.
२ तासाचे ठोके जीवर वाजवितात ती घंटा; तास. 'स्वराज्यांत
घड्याळ वाजविण्याचा मान सरकारकडून मिळे. स्वामीमज्ये तासे
वाजंत्रीप्रमाणे घड्याळहि वाजवीत.'—बाळबाबा २.१२१.
'घटिका पाणी पिते आणि घड्याळ टोले खाते.'—गुप्तमंजुष
१५३. ३ कालमापनाचे आधुनिक यंत्र; यांत तबकडीवर तास,
मिनिट, इ० दाखविणारे कटि असून हे यंत्र सिंग किंवा चाकावरच्या
बवनाने चालते. याला ठराविक वेळीं किडी वावयाची असते.
'स्विस व अमेरिकन कारखानदारांची घड्याळे करण्याबद्दल फार
प्रसिद्धी आहे.'—झाको व ४. ४ कांही विशिष्ट गोष्ट दर्शविणारे
यंत्र (उदा० मोटारीतील पेट्रोल, हवा, इ०; इंजनातील वाफ इ०,
किटसन बत्तीतील हवेचा दाब.) ५ एक प्रकारची माशाची जात.
—मराठी ६ वें पुस्तक पृ. २१९. (१८७५) [सं. घटी=घटिका+
आलय=वर; प्रा घडिआलय; हि. घडियाळ] घड्याळची—अ. अ. अ.

१ तासाचे ठोके वाजविणारा कामगार. २ घड्याळे दुरुस्त करणारा;
घड्याळे विकणारा. [घड्याळ; सि. घड्याळची] ० टिपकं—अ.
१ घड्याळ वाजविण्याची लांकडी मोगरी. २ (ळ.) माकर व
मिरची. 'शुद्ध देशांत गेलीं म्हणजे घड्याळटिपकंशीं गांठ.'
[घड्याळ+टिपकं]

घण—अ. लोखंड, तांबे इ० ठोकण्याचा, घडण्याचा लोखंडी
मोठा हातोडा. 'घणाचे चाई पिते तैसा।'—विच २.७. 'जैसे
ऐरणीवरी घण। तैसे हाण्णित उरणपण।'—कथा १.१३.९८.
[सं. घन=लोखंडी गदा; प्रा. घण] म्ह० १ हिऱ्याची परीक्षा
घणावाचून होत नाही. २ घणाचे घाब सोसील तो हिरा. (हिरा
हा अत्यंत कठिण पदार्थ आहे. घण मारल्यानेहि तो फुटत नाही
यावरून)=लोकरिंदेला, संकटांना जो जुमानीत नाही तोच
थोर होय. [वै. सं. घन=हन. —मसाप राजवाडे=निरुक्त माघांतर
७८.] ० करी—अ. (लोहाराच्या हुकानांतील) घण मारणारा

मनुष्य, गंडी. [घण+करणे] ० कोरा—वि. १ घणाखालून गुप्ताच
निघालेला (रुपया, मोहोर इ० नाणे). २ (ळ.) अगदी कोरा,
कोराकरकरीत; कारागिरीतून गुप्ताच बाहेर पडलेला; [घण+कोरा]
—पाखाळचा—वि. १ घणकोरा; टांकसाळीतून गुप्ताच बाहेर
निघालेला (रुपया, नाणे इ०). २ कोराकरकरीत (जिन्नस);
कारागिराच्या हातून गुप्ताच तयार झालेला (जिन्नस, दागिना इ०
घण—वि. १ दाट; घट्ट; पाण्याचा अंश, द्रवांश कमी असलेले)
(द्रवपदार्थ, मध इ०) 'या मधापेक्षां हा मध घण आहे.'
'सामारे घण झाले आहे.' 'घण ताक' = दाट ताक. २ अविरल;
जोराच्या सरीचा अतिशय (पाऊस इ० कथा). ३ दाट विणीचा
(कपडा, कापड इ०); घट्ट; विणलेला. ४ किरें; निविड; गहन (अरण्य
झाडी इ०). ५ जाड; जाडसर (लांकडाची फळी इ०). ६ गर्दीचा;
दाटीचा; खेंचाखेंच झालेला (मनुष्यांचा जमाव, गर्दी इ०). ७
हृशनें मौन धारण केलेला, स्तब्ध. घन पहा. [सं. घन; प्रा. घण;
गु. घणो; सि. घणि] ० दाट—अ. (काव्य.) गर्दी; खेंचाखेंच;
जमाव; समुदाय. 'त्या यमुनातिरीं यादवांची हो घणदाट.'
—वि. १ अतिशय दाट; संकीर्ण; गडगच्च. 'जैसे जे क्षेत्र पिकत। तों
तों कणसें घणदाट दिसत।' २ (सामा.) दाट; घट्ट (द्रवपदार्थ);
निविड; गहन; गर्द (झाडी, अरण्य); मरगच्च; मरीव; ऐवज-
दार (देणव्या, इनाम इ०). जोराचा (पाऊस). ० दाट—टी—अ.

(काव्य.) जीवव्यंकटस्थ स्नेह; दाट परिचय, मैत्री. 'आतांशीं
त्यांचे व याचे घणदाट आहे.' [घन+दाट] ० सर—वि. १
दाटसर; बरेच दाट (ताक इ०). २ राकट; कणखर (मनुष्य इ०).
जाडामरडा (कपडा); मक्कम; ऐवजदार; मजबूत; [घण+सर प्रत्यय]
घण—(कों. नाविक.) एक प्रकारचे जाळे.

घणकणे—अक्रि. (मोहरा इ० गरगरा फिरतांना) घणण-
SSण असा आवाज करणे, वाजणे. 'त्रैजवस्या त्रिवेणी संगम
घणघणाट घणके मंभरा।'—पला १४. [घ्व. घणण]

घणगा—अ. (दादर.) गणंग पहा.

घणघण—अ. १ घंटा इ० कांचा घण घण असा आवाज.
२ ठकठक; ठोंडं इ० कोणताहि आवाज. ३ चिल्लाचे गुंगावणे;
गुंगुं. ४ स्पष्ट व खणखणीत गाणे, म्हणणे, बोलणे. ५ (ना.)
कटकट; किरकीर. [घ्व. घण द्वि.]

घणघण—गां—अक्रि. १ झणझण; छणछण; झणझण,
ठणठण इ० कांच्या होणाऱ्या घणघण अशा आवाजाने. (कि०
वाजणे; करणे). २ स्पष्ट व खणखणीत आवाजाने. [घ्व. घण द्वि.]

घणघणघंटा—अ. (ळ.) नकारघंटा; ठणठणीतपणा; पूर्ण
जमाव. 'आज बरामज्ये तुपाची घणघणघंटा वाजली आहे.'
(विहिरी इ० कांचा) ठणठणीत कोरडेपणा. 'या विहिरींत चार
महिने पाणी असतें, मग घणघणघंटा।' [घणघण+घंटा]

घणघणणे—अकि. १ घणघण असा (घंटा इ०कांचा) आवाज करणे; छणछणणे; झणझण वाजणे; खणखणणे. २ (मनुष्याचा आवाज कंठ इ०) खणखणीत, साफ, स्पष्ट असणे. 'सा गव-याचा कंठ घणघणतो.'

घणघणाट—पु. घणघण या आवाजाचा अतिशय, अति-रेक; मोठा घणघण असा आवाज; (घंटा इ० कांचे) मोठ्याने वाजणे; (वाद्यांचा) दणदणाट; खणखणाट; झणझणार; कडाका. [घणघण]

घणघणावचे—कि. (गो.) १ मोठा आवाज काढणे. २ कीर्ति पसरणे.

घणघणीत—वि. ठणठणीत; खणखणीत; स्पष्ट; मोकळा; कानाला वेधणारा; घणघणणारा (आवाज).

घणघाव, घणघावू(उ)क—वि. (राजा.) १ (अडाणी लोकांत रुढ). जाडंमरडे; दणकट; दाट विणीचे (कापड). २ बोजड; अजस्र; जाडाडुडा; मोठाघाटा (दागिना इ०). दांडगा; मजबूत; मजम (मनुष्य). [घण=हातोडा+घाव]

घणघोर—घणाघोर—घनघोर पहा. 'मौजीवंधन लम रायाचे खुपरायाचे झाले घणघोर।'—येपो १७७.

घणघोष—पु. घणघण असा आवाज; नाद; ध्वनि. 'झळ-वाचे घणघोषा। मिळतां बुंधि घालितां आकाशा।'—शिबु १०१८. [घण=घण असा ध्वनि+घोष]

घणमणणे—अकि. घावरणे; डगमगणे; मार्गे पुढे पहाणे, फिकीरीत पडणे. 'झानी हीन स्वनांशी घणमणति, न त्या साहजे मानहानी।'—मोक्षण ५७.४. 'करीं स्वर्गस्पर्श किमपि न महात्मा घणमणी।'—मोअंबरीष ८८. (नवनीत पृ. ३७१) [सं. घन=घण+मन=विचार करणे]

घणघट, घणघटणे—घनघट, घनघटणे पहा.

घणस, घणसा—पु. सर्पाची एक जात, घोणस. [सं. घोनस; प्रा. घोणस] म्ह० घणसापुढे गरूड चालत नाही=घोणस गारुड्याच्या मंत्रतंत्राळा वक्ष होत नाही यावलून लक्षणेने), शिरकोरापुढे चोराचे, दुष्टाचे कांही चालत नाही. घणसाचे—न. (राजा.) घोणसाचा दंश. 'त्याला घणसाचे झाले, वांचला तर वांचेल.' [घणस]

घणसकांडे, घणसवेळ—नकी. एक वेळ. घोणसकांडे, घोणस वेळ असेहि म्हणतात. ही घोणसाच्या विधावर उपयुक्त आहे असे मानतात.

घणसर—की. (वे.) केकताड; एक प्रकारची घनस्पति; वायपात.

घणसा—पु. १ घणसे; एका जातीचे पडवळ. २ घणस पहा.

घणसा—पु. मोंपळ्याची एक जात. [सं. घनवास]

घणसे पडवळ—न. पडवळाची एक जात; हे आंबुड असते यास घणसा, घोणसे असेहि म्हणतात. [सं. घनवास]

घणा—पु. (वे.) घाणा. [फा. घन=तेल काढायच्या मोठा जड दगड; म. घाणा]

घणा—पु. अतिशय मोठा घण; हातोडा. [घण] घण्या-घायी—किवि. घणाच्या (उत्साहपर-उत्तेजनपर) आवाजात. ०नांदणे—असणे—नेहमी दागिने हातोड्याच्या असेणे. (क.) श्रीमंत असणे. [घणा+घाव]

घणा—पु. संपत्ति; घन. [अर. घना]

घणाघणा—पु. (व.) तुंबून राहिलेले काम.

घणाघणा—पु. कटकट; घणवण. [ध्व. घण]

घणाट्या—जीवन. १ निरवैक, कंटाळवाणे डेलपाटे, हिसके फेऱ्या; पायपिटी. २ (सामा.) व्यर्थे जीवन; फुकट प्रयत्न. (कि० ज्ञाने; घेणे). [घण?]

घणाणघंटा—पु. घणवणघंटा पहा.

घणाणां—किवि. घणवणां पहा.

घणाघणे—अकि. हड होणे; निश्चित होणे. 'सुषुप्ति वैसे घणाघोनी।'—झा १४.१४२. [सं. घन; प्रा. घण]

घतणे—अकि. इजा करणे; वाघणे; अपाय होणे; हानिकारक होणे. [सं. घात]

घतन—न. १ घातुक, अपायकारक, मारक, वस्तु किंवा गोष्ट. २ संकट; धोका; प्राणसंकट. ३ (सामा.) जुकसान; नाश. ४ प्राणनाश. ५ घात पहा. 'रसरसली नवती जुतन। तुजकरितां केली जतन। त्यागितां करिन बिब घतन।'—प्रका १७८.—वि. १ घातुक; अपायकारक; मारक. २ (सामा.) अनर्थकारक; अहि-तावह. [सं. घात, घातन]

घन—पु. लोहाराचा मोठा हातोडा. घण पहा. 'घन सांडस नागफणी। रात हात हातवे घेरणी।'—कथा ३.१७.१४. [सं.] ०कोरा—वि. घणकोरा पहा. ०वर्धनीय—वि. (पदार्थ.) प्रसरणशील; घनाने ठोकल्याने किंवा दाब घातल्याने न मोडतां पसरणारे. (इ.) मॅलिफवळ. [घन=हातोडा+वर्धनीय=वाढण्या-जोगा] ०वर्धनीयत्व—न. (पदार्थ.) हातोड्याने ठोकल्याने किंवा दाब घातल्याने प्रसरण पावण्याचा पदार्थाचा धर्म; पदार्थ-विज्ञानशास्त्रांत सांगितलेल्या पदार्थाच्या अंगच्या गुणांपैकी एक. (इ.) मॅलिफवळिटी. [घनवर्धनीय]

घन—न. १ तास; पितळेचे, काशाचे वाय यांमधीं सर्व-साधारण शब्द; चडपाक. 'घनाचा घमंड तंत लावितो लया।'—दावि १६३. २ घंटा, करताळ, टाळ, झांज, झोंगट इ० प्रमाणे

एक वाद्य. घनवाद्य पहा. ० घमंढी-झी. घनाचा शब्द; टाळ, करताळ, बड्याळ, झांज इत्यादि वाद्यांचा तालवद् गजर. 'घन-घमंढी उदंड होतसे । तंत भरे भरपूर ।' -दावि ४६८. [घन+घमंढी] ० वाद्य-न. घन, दोन भागांपैकी एका भागानें दुसऱ्यावर आघात करून वाजलें जाणारे वाद्य; चिपळपा, करताळ, झांज, मंजरी, तास, घंटा, टिपऱ्या, जळतरंग इ० वायें ह्या प्रकारांत येतात. [घन+वाद्य]

घन—पु. (गणित) मुख्य तीन अंक परस्पर गुणून जें फल येतें तो; संख्येच्या वर्गांला पुन्हां त्या संख्येनें गुणणें. उ० चोहोचा घन चौसष्ट (४×४×४=६४); पांचाचा एकशें पंचवीस (५×५×५=१२५). इ० ० पद-मूळ-न. (गणित) एखाद्या संख्येच्या घनापासून काढलेली मूळ संख्या; घनाचें मूळ. उ० चौसष्टाचें घनपद-मूळ चार होय. [सं. घन+मूळ] ० वर्ग-पु. (गणित) एखाद्या संख्येच्या घनाचा वर्ग; समान सहा अंक परस्पर गुणून आलेला गुणाकार. हा त्यापैकी प्रत्येक अंकाचा घनवर्ग होय; एखाद्या संख्येचा षड्घात. उ० तीन या संख्येचा घनवर्ग २७×२७=७२९ होय. [सं. घन+वर्ग=दोन समान अंकांचा गुणाकार]

घन—पु. (सूमिति) सहा (सम) चौरसांनीं मर्यादित अशी घनाकृति. -वि. लांबी, रुंदी व जाडी यांनीं मर्यादित अशी (पोकळी, आकृति, पदार्थ इ०). [सं.] ० चित्रदर्शक यंत्र-न. एखाद्या पदार्थाच्या, स्थळाच्या, इमारतीच्या छायाचित्रावरून त्या पदार्थाचें, स्थळाचें, इमारतीचें हुबेहुब मर्यादित चित्र दाखविणारे यंत्र; मर्याददर्शक; यास दोन सूक्ष्मदर्शक मिगें असून चरण्याकरितां एक मूठ असते. मिगासमोर चित्र ठेवण्याकरितां चौकट असते. (इं.) स्टिरिऑस्कोप. [सं. घन=मर्याद+चित्र+दर्शक=दाखवणारे+यंत्र] ० फल-ळ-न. (गणित, सूमिति) (पदार्थाच्या, पोकळीच्या) लांबी, रुंदी व उंची यांचा गुणाकार करून आलेलें फल; उ० भुज ४, कोटि ५, तंची ३ यांचें घनफल ६०. कोणत्याहि पदार्थाचें व्यापलेला अवकाश, पोकळी; एखाद्या घनपरिमाणानें मोजिला असतां जी त्या घनपरिमाणांची संख्या उत्पन्न होते तिळा त्या पदार्थाचें घनफल म्हणतात. -महमा १२. [घन+फल=उत्तर, गुणाकार] ० फूट-पु. 'पदार्थाचें अवकाशाचें आकारमान, घनफल, फुटांनीं मोजण्याचें इंग्रजी पद्धतीचें परिमाण. उ० दोन फूट लांब, दीड फूट रुंद व एक फूट रुंद अशा पदार्थाचें घनफल तीन घनफूट असेल. [सं. घन+इं. फूट] घनाकृति-झी. एक किंवा अनेक पातळ्यांनीं सर्वांगाकडून मर्यादित अशी आकृति, अवकाश. -महमा ५. घन. (इं.) सॉलिडफिगर्. [घन=लांबी, रुंदी व उंची असलेली+आकृति] घनांग-न. सूमितिषयक एक परिमाण. [घन+अंग]

घन—पु. मेघ; ढग. 'वषवियां गाजे आनंदाचा घडु ।' -शिष्ट ६६. चातकाळागीं जेवीं घन ।' -एसा ६.४१२. [सं.] सामाशब्द- ० गर्जना-झी. मेघांचा गडगडाट. 'हें ना घनगर्जना सरिसा । मयूर बोवाडे आकाशा ।' -झा १८.४८४. [घन+गर्जना=गडगडाट] ० गार-झी. गारांचा पाऊस पावण्यासाठीं केलेलें चेदुक. 'पांढरकवड्यावर रचविल्या घनगारा अद्भुत ।' -ऐपो ४०१. [घन=ढग+गार=पावसाचें गोठलेलें पाणी] ० घटा-झी. मेघपटल; मेघडंबर; ढगांचा समुदाय. 'चट उठवल्या घन-घटा, पडति पटपटा विंदु कटितटासि वळकट धरा ।' -राला ५६. [घन+घटा=समुदाय] ० चक्र-चक्र-चक्र-नपुं. १ मेघ; ढग; फिरणाऱ्या ढगांचा समुदाय; ढगांचें चक्र. २ निविड, दाट असें मेघमंडळ; मेघपटल; मेघजाल; ढगांची गर्दी; (माळवी) वावटळ; चक्रवात. ३ तुंबळ व निकराचें युद्ध; हातघाईची लढाई; रणकंदन; कडाक्याचें मांडण. 'गजावरी गज लोटले । रघाचीं रथ क्षणले । एकची घनचक्र मांडिलें । रामकृष्ण पहाती ।' -इ १२.१५. 'अकस्मात बोलतां बोलतां त्याचें आणि याचें घनचक्र उडालें. ' ४ घाटमाट; मग्न वेखावा; मोठ पसारा; अवडंबर; जलसा; मजा (गणें, नाच, तमाशा, खेळ इ० चा). ५ (जेवणाची, पोळ्यांची, तुपाची) चंगळ; विपुलता; चमचमाट. (बरील ४व ५ अर्थी प्रयोग करतांना जेवणाची, गाण्याची घनचक्र अशी शब्दरचना आवश्यक आहे). (कि० उडणें; उडविणें). -वि. क्रिवि. घनघोर पहा. १ मेघांच्या मंडळांनीं युक्त (आकाश इ०). जोराचा, मोठ्या सरीचा (पाऊस). २ निकराची; हातघाईची; तुंबळ (लढाई, युद्ध, मांडण). ३ निविड; दाट; गर्द (अरण्य, पालवी, मंजार, छाया). ४ विपुल; मरणच्च, दाट (पीक), रेलवेलीचें, चंगळाईचें (जेवण, खाद्य पदार्थ). ५ गाड; स्वस्थ (सोप). ६ मोठ्या प्रमाणावर चाललेला; जोराचा (धंदा, व्यापार इ०). [सं. घन=मेघ, ढग+चक्र=चाक, समुदाय] ० चक्रक उडणें-१ एकदम सर्वबाजूंनीं गर्दी उडणें हलकळीक उडणें. २ खूप रंग येणें. ० नीळ-ळ-वि. मेघश्याम; ढगाप्रमाणें निळसर रंगाचा. [घन+नीळ] -पु. कृष्ण, राम. 'निजभावे पाहे गोरदी । तंव घनश्याम देखे हर्षी ।' -एकस्व ७.६२. ० श्याम-वि. मेघाप्रमाणें कृष्णवर्ण; काळासांबळा. 'घनश्याम हा राम लावण्यारूपी ।' -राम ६७. [घन+श्याम=सांबळा, काळा] ० सांबळा-वि. घनश्याम; मेघासारखा; सांबळ्या रंगाचा (कृष्ण, राम). 'पाहावया घनसांबळा । कृष्ण श्यामता आली बुडुळां ।' -एकस्व ७.२३. घनावळी-झी. मेघपंक्ति; मेघमंडळ; मेघमाला; ढगांचा समुदाय. 'अथवा घनावळी आकाशा । वारिचे जेवीं ।' -झा ९.११९. [घन=मेघ+आवली=पंक्ति, समुदाय] घनाश्रय-पु. वातावरण; अंतराळ. [घन=मेघ+आश्रय=आश्रयाचें ठिकाण]

घन—वि. घण. १ जाड; जाडेंमरडें; घट विणीचें (कापड). २ दाट; फार पातळ नसलेलें (ताक इ०). ३ दाट; गद्दें; निविड (छाया, झाडी, पाळवी इ०). ४ दुर्मैथ (अंधार). ५ जाड; बळकट (फळी). ६ झुलेपणानें स्तब्ध असलेला (मजुल्य). ७ गाड; स्वस्थ (झोंप इ०). 'ना स्वरूप अवस्थान। ते सुषुप्ति कां घन। जैसी होय।'—झा १४.७४. ८ मोठा; जोराचा; मोठ्या सरीचा (पाऊस इ०). 'इंदिराकळत्रा इहं वर्षतां घन घन घारा।'—२. १२. ९ घट; अप्रवाही; द्रव, वायुरूप पदार्थाविरहित. [सं.] सामान्य—० घोर—घनाघोर—वि. १ निविड; दाट; जोराचा (पाऊस, ढग). २ मयंकर; निकराचें; तुंबळ; हातघाईचें (मुद, लढाई). ३ मडिमाराची; आवेद्याची; जोराची (शिबीपाळ). ४ गाड; स्वस्थ (झोंप). ५ दाट; निविड; गद्दें (अंधार, झाडी, रान इ०). ६ दाट; गजबजलेला; जेंवाजेंचीचा; गडगन्ध (मजु-प्यांचा जमाव, पीक, फळें इ०). [घन+घोर=मयंकर] ० चर्मक—वि. जाड कातडीचा (पाणघोडा इ०). [सं. घन=जाड+चर्म=कातडें] ० दाट—वि. १ गडगन्ध, निविड. 'मरला घनदाट हरि दिसे।' २ घट्ट; पातळ नसलेला (द्रवपदार्थ). ३ (क.) अतिशय सळगीचा; जिवलग; सलोल्याचा (स्नेहभाव, मैत्री). घणदाट पहा. ४ गजबजलेला; जेंवाजेंचीचा (जमाव, समा इ०). 'ऐसी समा वैसली घनदाट।'—शनि ८. घणदाट पहा. [घन=निविड, किंवा ढग+दाट] ० दाटणें—गद्दीं होणें; जेंवाजेंच होणें. 'समा घनदाटली विमाणी।'—देवीचीसुपाळी ३०. [घनदाट] ० दाटी—जी. १ जीवबळकट स्नेह, मैत्री; जिवलग सख्य. २ अतिशय दाटी. घणदाटी पहा. [घनदाट] ० प्रसरण—न. (पदार्थ.) घन पदार्थाचें उष्णतेनें प्रसरण पावणें; आकारमानांत वाढ. (इं.) एक्स्पॅन्शन. [घन+प्रसरण=प्रसरणें] ० रूप द्रव्य—न. घनाकाराचा, खांदी, रेंदी व ठेंची असलेला पदार्थ; घट, द्रवरूप नसलेला पदार्थ. [घन+रूप+द्रव्य=पदार्थ] ० घट—वि. १ मजबूत; जाड; घट विणीचें (कापड इ०). २ (काव्य.) सर्वव्यापक; जेष्ठ; सर्वव्यापी; सर्वांचा सारसूत. ३ (काव्य.) जड; भारी; बजनदार. 'मेरुपासाव घनघटें। जीं हिंसीं जालीं तुकमठें।'—झा ३०. ४ (काव्य.) मरीव; भरदार; 'कीं मूस बीज एकघट। उपणितां राहें घनघट।'—झा २.१३०. —असु २.२१. —एमा ११.१७. —दा ६.१०.२२. ५ घट; कठिण. 'शुभ तो वस्तु घनघट। लक्ष्म्यें बोली हल्लघट।'—विड ११. २८. 'कां मी येतुली घनघट वेसे। पुष्पीचि जाणे।'—झा १०.१७६. [घन=दाट+घट किंवा घट] ० घटता—जी. भारी-पणा; जडपणा; बडपणा. [घनघट] ० घटपण—न. बडपणा; मरीव-पणा; भरदारपणा; घनता. 'शब्दफोल अर्थ असे। घनघटपणें।'—दा ६.१०.२०. 'कीं अवधान आणि भ्रवण। कीं पुष्पी

आणि घनघटपण।'—मवि ४५.१२९. [घनघट] ० वाड—वि. निविड; दाट; गद्दें. —सर. [घनघट] ० विरोध—पु. (पदार्थ.) पदार्थाच्या आकारमानामुळे उत्पन्न होणारी प्रतिबंधक शक्ति. (इं.) ऑब्ज्युमरेक्शिस्टिबिलिटी. [सं. घन+विरोध=प्रतिबंध] घना-कार—पु. मरीव आकार; गोळ्याचा आकार; लगड. 'पुढती तो घनाकार हारपे। जे वेळीं अलंकार होती।'—झा ८.१७३. [घन=मरीव, घट+आकार=रूप] ० सर—वि. दाट; विपुल; ऐवज-दार; भरदार. 'पिकें होता घान्ये घनसर बरीं स्वस्त विकती।'—दावि २२५. घनसर पहा. [घन+सर प्रत्यय] घनांघकार—पु. (काव्य.) दाट काळोख; घोर अंधार. 'घनांघकारांत दिवा जसा बनी।'—घुच्छकटिक. [घन=दाट+अंधकार=अंधार] घनाज्ञान—न. गाड, घोर अज्ञान. [सं. घन=गाड+अज्ञान] घनीकरण—न. (पदार्थ.) पातळ, वायुरूप पदार्थ घट करणें. (इं.) कन्वेन्सेशन. [सं.] घनीमघन—न. (पदार्थ.) पातळ, वायुरूप पदार्थ दाट, घट होणें. उ० पाण्याचे बर्फ बनणें, पातळ मेण थिबून घट होणें. (इं.) सॉलिडिफिकेशन. —सुव २६. [सं.] घनीसूत—वि. गोळ्याच्या, लगडीच्या रूपानें असलेलें; घट झालेले; आकार धारण करणारे. 'नाना घनीसूत घुबणें। जैसे न्याहाळितां साधारण।'—झा १.४४. [सं.]

घनगडा—पु. (व.) फोडून वेगळें केलेलें मळक्याचें तोंड; मळक्याचा कांड. 'घनगडा घातला गळपांत।'—

घनघन—जी. (व.) १ किरकीर. २ कुजुन. [घन घन द्वि.]

घनणें—भक्ति. (खा.) घाणणें; दुर्गाच येणें. [घाण]

घनतुरूप—पु. तोफखाना. 'विजयादशमीच्या स्वारीला घनतुरूप पागा रिसाला।'—गापो ३५. [इं. गनट्रूप]

घनपाग—न. (राजा.) मासे पकडण्याचें बारीक मोंकाचें जाळें; हे जाडपागापेक्षां लहान असतें. [घन=दाट+पाग=जाळें]

घनपाटी—१ वि. वेदाचा घनपाठ म्हणणारा; घन नांवाची वेदाची विकृति पठण करणारा (जटा, माना, शिखा, रेखा, ध्वज, दंड, रथ व घन अशा वेदपठणाच्या आठ विकृती आहेत); नमो स्त्रेभ्यो ये, हे वाक्य पुढीलप्रमाणें घनपाठांत म्हणतात:—नमो स्त्रेभ्यो स्त्रेभ्यो नमो नमो स्त्रेभ्यो ये ये स्त्रेभ्यो नमो नमो स्त्रेभ्यो ये इ० २ वेदपारंगत; मोठा विद्वान्; वैदिक. 'विप्र शोभती वेद-घनपाठि।'—दत्तपर्व २५. [सं. घन=वेद म्हण-प्याची विशिष्ट पद्धत+पाठ]

घनमणणें—भक्ति. घनमणणें पहा. घाबरणें; उग्रमणणें. 'बरगडी रगडीत असे सदा। घनमणी न मनीहुनि तो कदा।'—किंगवि ३२. [घन+मणि]

घनघटणें—भक्ति. (काव्य.) १ गडगन्ध, घनदाट भरणें, (समा इ०); दाटणें; जमणें; थिकार मरणें. 'समा घनघटली

अपार।' -वेसीस्व १.१७. 'तेज घनघटे घनघटे हृदयमुवर्नी।' -देप १९०. २ ऐक्य होणें; सामानाधिकरण्य होणें. 'बंचळ निष्कल घनघटे। हें तों घनेना।' -दा १५.१०.१४. ३ दाटी, गर्दी करणें; केंवाकेंच होणें; वेगवानेंच होणें. [घनघट]

घनघटा—झी. (निजण्याची) गादी, गालिचा. -मनको.

घनघेल—झी. एका तऱ्हेचें कापड.

घना—वि. (नंद माषा) सोळा. 'घना रुपये ठसनवार माणले.' 'आ छगळ्याची घना रुपये किंमत ये.' [घन=१६ घनाक्षरी]

घनाट्या—झी. व. घणाट्या पहा.

घनाना—पु. (व.) चोंटाळा. 'तुमच्या नयेच्याने कामाचा सगळा घनाना झाला.' [घ्व. घणाणा]

घनावणें—अकि. घन होणें; घट्ट बनणें. [घन=दाट]

घनावणें—अकि. (आकाश) ढगांनीं युक्त होणें; अन्नाच्छादित होणें. [घन=डग]

घनाक्षरी—झी. मराठीतील एक ओवीसारखा सोळा चरणांचा छंद, वृत्त; याचे चार पाद असतात. प्रत्येक पादाच्या पोटी चार चरण असतात. पहिल्या तीन चरणांत प्रत्येकीं आठ अक्षरें व बारा मात्रा असतात; चौथ्या चरणांत सात अक्षरें व अकरा मात्रा असल्यात. प्रत्येक पादांत तीन तीन चरणांचीं यमकें व प्रत्येक पादाच्या चौथ्या चौथ्या चरणांचीं यमकें असावीं हा सामान्य नियम. उदा० 'अहो कैकयी हें काय। केले तुवा हाय हाय। न म्हणवे तुज माय ॥ वन्योजन्मीं वैरिणी।' [सं. घन+अक्षर]

घनिष्ठ—वि. अतिशय दाट, दृढ, बळकट. 'आपण व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचा संबंध घनिष्ठ होण्याचा योग आला.' -साहित्यसेवकांस अनादृत पत्रे (गं. वे. खानोलकरकृत) पत्र ६ वें. [सं.]

घनू—वि. (माण.) पुष्कळ; विपुल; भरपूर. [सं. घन; तुळ० घुज. घणं]

घप-कल-कर-दिशीं-दिनीं—किवि. वासाचा-वाणीचा आकस्मिकपणा व विपुलता ध्वनित करणारी. -किवि. (वास ध्वनित करणाऱ्या शब्दांबरोबर जोडतात.) एकदम वास, घाण सोडून, 'घबाड उघडतांच घपकल वास आला.' गपकन् पहा. [का. गन्धु=अतिशय वास]

घपघप-पां, घपाघप-पां, घपापां—किवि. पदार्थ एक-दम गिळताना होणाऱ्या आवाजाचें; गपगपा पहा. [घ्व. घप् इनाम इ० (कि. लागणें; मिळणें; सांपडणें). [घवकें] दि.]

घपा(व्या)घोळ—पु. १ अनेक बाधांचा अव्यवस्थित असा संमिश्र आवाज. २ (ल.) (वस्तूचा, सामानाचा) पसारा; राडा; रेंक. -वि. अतिशयित; विपुल; -किवि. विपुलतेनें; अतिशयपणें.

चिवडा; संकर. ३ (कामांचा, हिशेबाचा, पदार्थांचा एकत्र मिळाल्यामुळे होणारां) गोंधळ; चोंटाळा; अव्यवस्था. 'या पोथीचा त्या पोरानें चप्पाघोळ करून टाकला.' ४ अनेक कार्ये, वेदे एकत्र आल्यानें उडणारी तारांघळ, चांदल, ताणाताण. ५ लग्नग; धामधूम; धायकृत.

घवकें—न. अवचित होणारा लाम; अलस्य, आंगंतुकलाम; घबाड; टाकळ; टावकें. (कि० लागणें; मिळणें; सांपडणें). गवका पहा.

घवघवीत—वि. (प्र.) गवगवीत; गवगवीत पहा.

घववूळ—वि. गळेलड; घट्टपुष्ट; भक्कम; दांडगा. गववूळ पहा.

घवराट, घवराहट—झी. (व. ना.) १ (रोग्याचा) जीव धावरणें; वेचैन वाटणें; कडाली होणें; गळबळणें. २ (ल.) भीति; घास्ती; दुःख. ३ गोंधळ; चोंटाळा. [हि. घवराहट. म. धावरणें]

घवाड—न. १ एक शुभ मुहूर्त; सूर्यनक्षत्रापासून चंद्र-नक्षत्रापर्यंत मोडून येणाऱ्या संख्येला तीन या संख्येनें गुणून गुणाकारांत चालू तिथि मिळवून आलेल्या संख्येला सातानीं मागून बाकी तीन उरल्यास त्या दिवशीं हा योग येतो असें समजतात. २ (सामा.) शुभ वेळ, मुहूर्त; सुयोग. 'त्याला जेव्हां अकस्मात एवढें द्रव्य मिळालें त्याजवरून असें दिसतें कीं जातेसमयीं त्यास घवाड सावळें होतें.' ३ (ल.) आकस्मिक लाम; अनायासें झालेली मोठी द्रव्यप्राप्ति; लाट. (कि० मिळलें; सावणें). 'गाण विहंगमें गेला। घवाड अवचित पावला।' -दावि २७४.

'मी एक पैशाचें घवाड पाहतों आहे.' -मोर १२. ०चूक—झी. मोठी चूक; घोडचूक. ०दैव—न. सुदैव; मोठें भाग्य.

०माप—न. १ बाजारांत चालणाऱ्या शिरस्त्याच्या मापापेक्षा, वजनापेक्षा मोठें माप, वजन. 'हे दहा पायली गहू आहेत, परंतु त्या घवाड मापानें मोजले असतां आठ पायल्या मस्तीक.' २ मोठा आहार असणाऱ्या माणसाचें पोट; कवीं तृप्त न होणारा कोठा. 'चार माणसांचे अन्न या तुझ्या घवाड मापास पाहिजे.'

०मुहूर्त—पु. घवाड अर्थ १ पहा. ०वशिला—पु. दांडगा वशिला; कार्ये साधण्याकरितां मोठ्या माणसाकडून घातलेली बळ;

०घट्टी—झी. ज्या घट्टीला घवाड मुहूर्त येतो ती घट्टी. [घवाड+घट्टी]

घबुकेळ—न. आकस्मिक झालेला मोठा लाम; अकल्पित सांपडलेला ठेवा, इवोळें; मिळालेल्या पुष्कळ वेणग्या, बक्षिंस, इनाम इ० (कि. लागणें; मिळणें; सांपडणें). [घवकें]

घबूक—न. १ अवचित होणारा लाम. घवकें पहा. (कि० लागणें; मिळणें; सांपडणें.) २ विपुलता; समृद्धि; रेलचेल; अतिशयित; विपुल; -किवि. अतिशयित; विपुल; -किवि. विपुलतेनें; अतिशयपणें.

घम—किवि. स्तब्धपणें; मुकाटपणें. घम्म पहा.

घम—की. घम. १ क्षमा; अपराध गिल्लणें; सहन करणें; सहनशीलता; गय; गर्व; (कि० खाणें; करणें; वेणें; म्हणणें). २ दम; विभ्रान्ति; विसावा. (कि० खाणें). घम पहा. —किवि. शरीरांत एकदम वेदना किंवा चमक उत्पन्न झाली असतां निष्कारिता उद्गार; हाय! आयायो! (कि० करणें) हाय पहा. [अर. घम्=दुःख]

घम—पु. (अर. घमे.) (वे.) ठेपाळें; गुळाच्या ठेपा घालण्याकरितां केलेले मांडे. घमले पहा. [सं. घमे; प्रा. घम्म=कडई]

घम-कर-कन्-दिशीं—किवि. घपकर-कन्-दिशीं पहा.

घमघम—पु. (गो.) घमघमाट पहा. —किवि. १ अतिशयित सुवासाच्या दर्पणें निदर्शक क्रियाविशेषण. ' मोगरीजवळून गेलों तर घमघम वास आला-सुटला. ' २ एकदम; भरपूर; सुर-क्षितपणें; संतोषानें. ' गाय घमघम दूध देते. ' ' दूध घमघम पडतें. ' ३ धडकून; जोरातें. ' छडी लागे घमघम विषा येई घम घम. ' [अर. प्रा. घमघम] घमघमणें=अक्रि. अतिशय सुवास घेणें; सुगंधानें, फुलादि द्रव्यळणाच्या वासानें युक्त होणें. ' कीं तें वैराग्यवल्लीचीं सुमनें । प्रेमसुवासें घमघमती ॥ ' ' येथें कायहो फुलें घमघमतात. ' घमघमाट—पु. वासाची अतिशयता; मधुर व सप्र वासांचा संयोग; सुगंधाचा अतिरेक-दर्प; फार द्रव्यळणारा सुगंध; ' फुलांचा घमघमाट व मन्त्र्यांचा झुलझुल आवाज यांपासून मोठा आवाज होई '—पाव्ह ३७. घमघमतीत-वि. सप्र, मधुर आणि द्रव्यळणारा (सुगंध); घमघम सुवासयुक्त (फोडणी इ० पदार्थ); खमंग. ' आजची माजी घमघमतीत आहे. ' [घमघम]

घमट गुळवणी—न. १ घमंड गुळवणी पहा. २ तोंडापुरतें छाडीगोडीचें माषण; गोड चापेबाजी; क्लृप्तमत. [घमंड+गुळवणी=गुळाचें पाणी]

घमट—वि. घामट पहा.

घमंड—डी—की. १ विपुलता; प्राचुर्य; अतिशयता; रेलचेल; समृद्धि; अतिरेक ' आज लाडवांची घमंड झाली. ' २ (कामाचा, काळजीचा) रगाडा; नेट; कचका; निविडता. ' आज कामाची घरांत घमंडी आहे. ' ' अशा ह्या कर्जाचे पेंचाचे घमंडीत तो अद्यापि पडला आहे. '—अयनि ९०. ३ घाट; बहार; मजा; रंग. ' केले घमंड कीर्तनी. '—दावि ४१६. ' घमंडी मोठी न्हायाची । केंस पसडनि उदवायाची. '—प्रला २१७. ४ अतिशय उपभोग; चैन; चंगळ. ' त्यावेळेस त्यांची खाण्यापिण्याची व नानाप्रकारचे मलीन विषयोपभोग घेण्याची मोठी घमंडी उडती. '—अयनि ४३. ५ घोष; गजर; एकतानता; नाद-मधुरता. ' ताळमुदांगघमंडी । मिलांनि जातां ठेठे अधिक आवडी '—

—दावि १७५. ' घमंडी डाळांची चाई । कटाळिया कडकती पाहीं. '—इ १०.१४१. —वि. १ कर्णमधुर; सुस्वर; सुभाष्य. ' मयन कीर्तन घमंड करित. '—दावि १६७. २ भरपूर; विपुल; समृद्ध; मोठा; मनसोक्त. ' नटोनि घमंड नाचो माळें लोकां. '—दावि १४. ' बाकार घमंड मांडला. '—वेसीट ११.७७. [दि. घमंड=गर्व]

घमंड—डी, घमंड—की. १ पोकळ पेट; डोळ; ताळ. २ अहंकार; गर्व. [दि. घमंड=गर्व, अहंकार] घमंड, घमंडखोर, घमंडानंद, घमंडानंदी, घमंडानंदन, घमंडीनाथ—वि. १ (जो पोटाशिवाय दुसऱ्या कशाकडेहि लक्ष्य देत नाहीं अशा माणसास उपरोचोफीनें लावावयाचा शब्द) पोटाभर; पोटाबाध. २ चैनी; कुशाळचेंडू; रंगेल; विलासी. ३ प्रौढी मारणारा; बडाईखोर; गर्विष्ठ. ' कां घमंडे हो टाकिला संसार. '—दावि ३०९. ' पेनिलोप राणीच्या पाणिग्रहणार्थ कमळेच्या राजपुत्राप्रमाणें घमंडानंदन आहेत. '—त्रावि ३.

घमंडगुळवणी—न. कापशी इ० गोडसर पातळ पदार्थ विषयच वेचव, पाणचट झाले असतांना त्यांना तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द; गरगत; डपळवणी; खरकटवणी; घमटगुळवणी. [घमंड=समृद्धि+गुळवणी=गुळचट पाणी]

घमत—की. (कों.) तारवास मोक पडून त्यातून तारवाच्या तळाच्या भागांत साचलेले किंवा क्षिरपलेले पाणी; गळवतांतील गाल पाणी. घमत पहा.

घमतड—डी—की. (राखा.) येथें घमत सांचते ती जागा; गळवताचें पोट. घमतड पहा.

घमताड—की. १ (कों.) घमतड. २ गळवतांतील गाल पाणी. घमताड पहा.

घमशा(स्या)न—न. १ (क्रियेचें आधिक्य, जोर किंवा पदार्थांची रेलचेल दाखविण्यासाठीं अनियमितपणें या शब्दाचा उपयोग करतात) बांगडधिया; झुजवळी; खिदवा; झुजवूस. (कि० चालणें; मांडणें). २ चमचमाट; क्षाणें, पिणें, गाणें, बजावणें इ० प्रकारांची चैनवाची; घमघमाट. ३ (पावसाची, खाद्यपदार्थांची, पिकांची) रेलचेल; चंगळ; लयवट; समृद्धि; विपुलता. ' साहित संगीत प्रसंग मानें । करावीं कयेचीं घम-शानें. '—दा १८.३.१८. ' त्याच्या घरीं खाण्यापिण्याविषयीं तोटा नाहीं, घमशान आहे. ' ४ दांडगाई; जावाळी; तुडवणी. ' माझ्या अंधरुणावर घमशान घालून दुर्देशा करून टाकली. ' ५ परामव; फडंसा; झुजवा (वाद, शिबीरगाल इ० मध्ये). —वि. १ धिप्पाड; मळमळ; धटिगण; दांडगा (मनुष्य). २ अभ्य; शोमि-वंत; छानदार; नामी (इमारत इ०). ३ मळमळ; वणवट; मळ-वट; टिकाळ (कापड, दोर इ०). ४ घमंडानंदन; विलासी;

चैनबाज; कुशालचंद (मनुष्य). [तुल० सं. घोर+धमशान ? हि. धमशान=तुंबळ युद्ध; गु. धमशान=नासाडी, धुडगुस; सि. धम्यानु=गदी, गडबड; सं. धस्तर ?]

धमाधम-मां—किवि. धमधम पहा. [हि.]

धमामा—किवि. धमाधमा; मरारा; धमधम. ' दोहू चला रे गाई धमामा । ' —दावि ७६९. [धमधम]

धमेले—न. १ लोखंडी पाटी, टोपली, तगारी. २ आग-गाडीच्या रुळांखाली आधार देण्याकरितां पाळणी घातलेली लोखंडी जाड तगारी, एका स्त्रीपरखाली या दोन्ही बाजूस दोन असतात. ३ धम; वेपाळे. [सं धमे=कडई+आलय; प्रा. धम्म+आलय]

धम्म—किवि. (बायको) स्तब्ध; मुकाट्याने. धम पहा. ' पण मास्त्रीणबाई अगदी धम्म बसल्या, अगदी रामा ! शिवा ! गोविदा ! ' —खरावे ३०. [धुमा-म्या]

धम्ननमेट—वि. (माण.) खंबीर; चढ; पक्का. [धम+मेट; का. मिट्टु-मिट्टे=रास, ढीग]

घर—न. १ रहावयासाठी बांधलेली जागा; वाडा. २ एका कुटुंबातील (एके ठिकाणी) राहणारी मंडळी; कुटुंब. ३ गृहस्था भ्रमधर्मे; संसार; प्रपंच. ' त्याला नोकरी लागताच त्याने स्वतंत्र घर बाटले ' ४ एखाद्या व्यवसायांत झुटीने काम करणारी माणसे, मंडळी, संस्था; अडतीची जागा. ५ (उंदीर, चिचुदरी इ०कांचे) बीळ; घरटे. ६ एखादा पदार्थ शिरकवण्यासाठी केलेला दरा, मोक, खोबण, खाचण. ' मितिस घर करून मग छुटी ठोक. ' ७ (मालकाच्या इच्छेविरुद्ध मिळविलेले, वळकावलेले) वस्तीचे ठिकाण. ' कांठ्याने माझ्या टाचेत घर केले. ' ८ एखादी वस्तु सुरक्षितपणे ठेवण्यासाठी केलेले धातूचे, लांकडाचे आवरण, वेष्टण, कोश, उ० चम्याचे घर. ' माझ्या चम्याचे घर चामढ्याचे आहे. ' ९ पेटीतील, टाडपाच्या केसीतील कप्पा, खण, खाना. १० सोंगट्यांच्या, बुद्धिवळांच्या पटावरील, पंचांगातील (प्रत्येक) चौक; चौरस; मोहण्याचा मूळचा चौरस; मोहण्याचा मारा. ' राखा एक घर पुढे कर ' ' चोडा अडीच घरे (एकाच वेळी) चालतो. ' ११ (ज्यो.) कुंडलीच्या कोष्टकांतील सूर्य, चंद्र इ० ग्रहांचे स्थान. १२ घराणे; वंश; कुळ. ' त्याचे घर कुडीनांचे आहे. ' ' त्याच्या घराला पदर आहे. ' =त्याच्या वंशांत परजातीची मेसळ झाली आहे. ' १३ उत्पत्तिस्थान; प्रांत, प्रगंड, ठिकाण, ठाणे (बारा, पाकस, प्रेम, विकार, रोग इ०कांचे); ' सर्वज्ञतेचि परी । चिन्मात्राचे तोंडावरी. परी ते आन घरी । आणजेना । ' —अष्ट ७. १३०. ' कोंकण नारळाचे घर आहे. ' १४ रोग इ०कांच्या उत्पत्तीच कारण, मूळ, उगम, जन्मस्थान, खाण. ' बागे हे खरजेचे घर आहे. ' ' आळस हे

दारिद्र्याचे घर आहे. ' १५ वादांतील आधारभूत मुद्दा, प्रतिष्ठान, गमक, प्रमाण. १६ सतार इ० बायांतील सुराचे स्थान; सनईसारख्या बायाच्या दोन भोकांमधील अंतर; सतारीच्या दोन पड्यांमधील अंतर. १७ शास्त्र, कला इ०कांतील खुबी, मर्म, रहस्य, मक्खी, किल्ली. ' तुम्ही गातां खरे पण तुमच्या हातीं गाण्याचे घर लागले नाही. ' ' गुणाकार, मागाकार हे द्विशेबाचे घर. ' १८ सामर्थ्य; संपत्ति; ऐपत; आवाका; कुवत. ' जे कांही करणे ते आपले घर पाहून करावे. ' १९ सुदं ६० चर्मबायांचा, वादी, दोरी इ० परिच्छेदाने परिच्छिन्न प्रांत, जागा. २० (संगीत) तान, सुर यांची इष्ट, मर्यादा, क्षेत्र. २१ (मळवणीच्या, परामवाच्या वेळी) निसटून जाण्यासाठी करून ठेवलेली योजना; आडपडदा; पंळवाट; कवच; ' हा घर ठेवून बोलतो. ' २२ खुद्द; आपण स्वतः; स्वतःचा देह. म्हणू इच्छी परा ते येई घरा. ' २३ (वर्तमानपत्राचा, पत्रकाचा, कोष्टकाचा रकाना, सदर. (इ.) कॉलम. ' येऊन बाळन पत्रप्रकाशकास स्वतःकडे असा मजकूर दार खेपेस पराकाष्ठा दोन तीन घरे घालणे येते. ' —नि १५. २४ वयोमानाचा विभाग; कालमर्यादा. ' हा नवा गृहस्थ पन्नाशीच्या घरांत आला होता. ' —कोरकि ३२. २५ (मधमाशीचे पोळे वगैरेतील) छिद्र. ' केळीच्या सोपटाचीं घरे ज्यांनी पाहिलीं असतील ' —मराठी सहावे पुस्तक पृ. २२५. (१८७५) २६ ठाणे; ठिकाण. ' कुबल, बाकी घरे । शिवराजाच्या हाता आली ' —रेपो ९. २७ बायको; स्वामी. ' घरांत विचारा. ' घर उघडणे पहा. [सं. गृह; प्रा. घर; तुल० गु. घर; सि. घर; व. घर; आर्मेजि. खर; फ्रेजि. खेर; पोर्तु. जि. केर.] (भाप्र.) ०आघाडणे—(कों.) घर जवळ जाऊ होणे. ०उघडणे—१ लम करून संसार घाटणे. ' नारोपंतांनी आतां घर उघडले आहे, ते पूर्वीचे नारोपंत नव्हत ! ' २ एखाद्याचे लम करून देऊन त्याचा संसार मोडून देणे. ' सद्गुमांजी आपली मुलगी त्या भटाच्या मुलास देऊन त्याचे घर उघडले. ' ०करणे—१ विन्हाड करणे; रहावयास जागा घेऊन तीत जेवण-खाण इ० व्यापार करावयास लागणे. ' चार महिने मी खाणावळीत जेवीत असे, आतां घर केले आहे. ' २ (त्रासदायक वस्तूंनी) ठाणे देणे; रहाणे; वास्तव्य करणे. ' कांठ्याने माझ्या टाचेत घर केले. ' ' माझ्या हृदयांत घर करून बसून त्याने मला घायाळ केले. ' —बाय ३.३. ०खाली करणे—घर सोडून जाणे; घर मोकळे करून देणे. ' यांवांत जेजवे मान बाळते असल्यामुळे सर्वांनी आपापलीं घरे खाली केली. ' ०घालणे—(एखाद्याच्या) घराचा नाश करणे. ०घेणे—१ (सामां.) छुटावणे; छुटणे; नागविणे; कुचावणे. ' मग रेणुकेने बोलिले । अहो जेजुनि कैसे घर घेतले । ' —कालिकापुराण २३.४०. ' ज्या

ठिकाणीं वादविवादाचा किंवा भांडणाचा काही उपयोग नसतो त्या ठिकाणीं पडून घर घेणे यांतच मुत्सद्दीपणा असतो.' -चंम ८४. २ (एखाद्याचा) नाश करणे. 'स्थूणती जन्मोनि द्रौपदीने। आसचें घर घेतलें तिणें।' -अ ७१.११. ३ (त्रासदायक वस्तु) घर करून बसणे, ठाणे देऊन बसणे; घर करणे अर्थ २ पहा. ० चालविणे-प्रपंचाची, संभाराची जबाबदारी वाहणे. म्ह० घर चालवी तो घराचा वैरी. ० जोडणे-इतर घराभ्यांशीं, जातींशीं, लोकांशीं इ० मैत्री, शरीरसंबंध बघवून आणणे; मोठा संबंध, सलोखा उत्पन्न करणे. 'लक्ष्मीपतीचें घर थोर जोडे।' -साह २.१. याच्या उलट घर तुटणे. ० डोईवर घेणे-आरडा ओरड करून घर दणाणून सोडणे; घरांत खांदगाई, कलकलाट, विंगामस्ती करणे. 'बडील माणसें घरीं नाहीत हें पाहून मुलांनीं घर डोईवर घेतलें.' ० तुटणे-मैत्रीचा, नात्याचा संबंध नाहीसा होणे; स्नेहांत विबाह होणे. (दुसऱ्याचे) ० वाहविणे-१ आपल्या घरीं कोणी त्रासदायक मनुष्य आला असतां काहीं युक्तीनें त्याला दुसऱ्याच्या घरीं लावून देऊन आपला त्रास बुकविणे; (एखाद्याची) व्याद, पीडा टाळणे. २ घालवून देणे; घराबाहेर काढणे. ० धरणे-१ घरांत वसून राहणे; घराच्या बाहेर न पडणे (संकटाच्या, दंगलीच्या वेळीं पळून जाणे, पळ काढणे, गुंगारा देणे, निसटणे याच्या उलट). २ (रोग इ० नीं शरीरावर) अंमल बसविणे; एखाद्या आजार पक्षेपणानें जडणे. 'दम्यानें त्याच्या शरीरांत घर धरलें.' ३ चिटकून राहाणे; चंचलपणा न करतां एकाच ठिकाणीं भिस्त ठेवून असणे. ४ (दुखिवलांत, सोंगट्यांत) सोंगटी एकाच घरांत ठेवून घर अडविणे. ० धुणे, धुवून नेणे-१ एखाद्याचे असेल नसेल तें लुगडीनें गिळंकृत करणे; हिरावून नेणे; नागविणे; बुचाडणे. 'मुम्ही कारकुनावर फार अरंवसा टाकून राहूं नका, तो संधि सांपडल्यास तुमचें घर धुवावयास कमी करणार नाही.' २ नागविणे; लुगडणे; लुटणे; जगदीं नंगा करणे. 'शंभर वर्षांनीं घर धुवून नेल्यानंतर ही ओळख आम्हांस पदं लागली आहे.' -टिप्प्या. घर ना दार देवळीं विन्हाड-फटिंग, सडा, ज्याला घरदार नाही अशा मणंगास उद्देशून अथवा ज्याला बायकामुलांचा संसाराचा पाश नाही अशाका उद्देशून या शब्दसंहतीचा उपयोग करतां. ० निघणे-(जीन) नवऱ्याला सोडून दुसऱ्या मनुष्याबरोबर नांदणे; (सामा.) दुसऱ्याच्या घरांत, कुटुंबांत निघून जाणे. 'माझे घर निघाली.' -बाबमा २. २०१. ० नेसविणे-घरावर गवत घालून तें झाकारणे; घर गवत इ० कानीं आच्छादणे; (कों.) घर शिबणे. ० पहाणे-१ (एखाद्याच्या) घराकडे बकडष्टि करणे; (रोगाचा, मृत्यूचा) घरावर पगडा बसणे; घरांत शिरकाव करणे). 'कालानें एखाद्याचें घर पाहिलें कीं तें जुडालेंच म्हणून समजावें.' 'म्हातारी मेळ्याचें

दुःख नाही पण काळ घर पाहतो.' २ (बायकी) बघूबराचें योग्य स्थळ निवडणे. 'मुशीळ तारनें आपल्या पुण्यबलाच्या साक्षानें योग्य घर पाहून' -रत्नपूतकुमारी तारा. (आनंदी रमण.) ० पालवें घालणे-(घर, गांव इ०) १ हरव-लेली वस्तु शोधण्यासाठीं घराचा कानाकोपरा जुडाले. 'त्या बाईनें आपला सोन्याचा फुटका मणि शोधण्यासाठीं सारें घर पालवें घातलें.' २ सर्व घरांत; गांवांत हिडणे; भटकणे. 'त्या मुलाका रांगतां येकं लागल्यापासून तें सारें घर पालवें घालें लागलें आहे.' ० पुजणे-१ आपलें काम करून घेण्यासाठीं एखाद्याच्या घरीं आर्चवें, कृशामत करण्यास वारंवार जाणे. २ (घरें पुजणे) आपला उद्योग न करतां दुसऱ्याच्या घरीं भटक्या मारणे. ० फोडणे-१ संसार आटोपणे, आवरणे. २ कुटुंबातील माणसांत फूट पाडणे; घरांत विसृष्ट आणणे. 'बायका घरें फोडतात.' ३ घरास भोंक पाहून आंत (चोरी करण्यासाठीं) शिरकाव करून घेणे; घर फोडतो तो घरफोड्या. ० बसणे-कर्ता मनुष्य नाहीसा झाल्यामुळे, दुर्दैवाच्या घाल्यामुळे कुटुंब विपत्ता-बत्सेस पोहोचणे; घराची वाताहत, दुर्दशा होणे. ० बसविणे-संसार थाटणे; घर मुलावाळांनीं भरून टाकणे (जीच्या विवाहोत्तर जीवनाच्या बाबतींत या वाकप्रचाराचा उपयोग करतात). 'माझी बायको मेळी म्हणून मीं मुलाचें लग्न करून दिलें, म्हटलें कीं सुन तरी घर बसवील.' ० बुडणे-१ कुटुंबाची नासाडी, दुर्दशा होणे; कुटुंब धुळीस मिळणे. २ संतति नसल्यामुळे वंशाचा लोप होणे. ० बुडविणे-१ (एखाद्याच्या) कुटुंबाचा विध्वंस करणे; संसाराचा सत्पत्तास करणे. २ घरास काळिमा आणणे. ० मंगणे-कुटुंब मोडणे, विस्कळित होणे; कुटुंबास उतरती कळा लागणे; कुटुंबाचा नाश होणे; मंडळींत फूट पडणे. 'बापलेकांत तेंटे लागल्यामुळे तें घर मंगलें.' ० मरणे-१ दुसऱ्यास बुडवून, त्याची उपेक्षा करून आपण श्रीमंत बनणे. २ दुसऱ्याचें घर लुटणे, धुणे. व स्वतः गबर होणे. घर भलें कीं आपण भला-लोकांच्या उदा-ठेवीत, उचापतीत न पडतां आपल्या उद्योगांत गळें असणारा (मनुष्य). ० मांडणे-थाटणे-(संसारोपयोगी जिनसांनीं) घर नीटनेटके करणे; घराची सजावट करणे. ० मारणे-घर लुटणे. घर म्हणून ठेवणे-एखादी वस्तु, सामान प्रसंगविशेषी उपयोगी पडण्याकरितां संपत्ती ठेवणे; प्रत्येक वस्तु जतन करून ठेवणे. ० रिघणे-घर निघणे पहा. 'घर रिघे बाई उठोनि बाहेरी।' ० लागणे-घर भयाण भासणे (एखाद्याचा मुलगा अथवा पत्नी बारली असतां घरांतील भयाण स्थिति वर्णिताना या वाकप्रचाराचा उपयोग करतात). घराचा उंबरठा चमडणे-घरांत प्रवेश करणे. 'जर तूं माझ्या घराची एखादीहि ग्राह बाहेर कोणाला सांगशील तर माझ्या घराचा उंबरठा चढण्याची मी तुला मनाई करीन.'

घराचा पायगुण-घरांतील माणसांची वागणूक, वर्तणूक, वर्तन, शिस्त; कराचे पुण्य पाप. घराचा पायगुणच तसा, घरची खुंटी तशी-कुटुंबातील माणसांची वागण्याची रीत असेल त्याप्रमाणे; एखाद्या कुटुंबातील माणसांच्या सर्वसाधारण अशा वाईट व्यसनास खोडीस, संघर्षास उद्देशून म्हणतात. घराचा घासा ओढणें-व्याच्यामुळे एखादे काम, धंदा चालवण्याचे व वें नसल्यास बंद पडावयाचे असे साधन, बंदु, गोष्ट ओढणें; एखाद्या मोठ्या कामातून फार जल्दरीचे साधन नाहीसें करणें; अडवणूक करणें. 'आमच्या मंडळीतून पाटीलखुबानी राममाळस फितविलें, आतां आम्ही काय करूं शकूं! त्यानीं आमच्या घराचा वासाच ओढला.' खाल्ल्या घराचे घासे मोजणें-कृतज्ञ होणें; केलेला उपकार विसरणें. घरांत, घरीं-(ल.) पतीनें पत्नीबद्दल शिष्ट-संप्रदायाने वापरण्याचा शब्द. याच्या उलट पत्नी नवऱ्या संवर्षी बोलतांना 'बाहेर' या शब्दाचा उपयोग करते. 'तुम्हांला पदाचे दिला तर घरांत मनास येणार नाही.' 'हा जिन्नस घरांत दाखवून आणतो.' -विवि १०.५-७.१२७. घरांतले-विजव. (वायकी) नवरा; पति; तिकडचे; तिकडची स्वारी. 'आमच्या घरांतल्यानीं दादाभाहेबांना दादूचे व्यसन लावले.' -एकच प्याला. घरांतील मंडळी-झी. (सांकेतिक) वायको; पत्नी. 'पाहूं घरांतील मंडळीस कसाकाय पसंत पडतो तो.' -विवि ७. १०.१२७. घरांत पैशाचा-सोन्याचा धूर निघणें-निघत असणें-घरची अतिशय श्रीमंती असणें; घरांत समजणें-कुटुंबातील तंडा चव्हाटघावर न आणणें; घरांतल्याघरांत तंडा मिटविणें; आपापसांत समजूत बडवून आणणें. घराळा राम-राम ठोकणें-घर सोडून जाणें. 'माज या घराळा रामराम ठोकण्यापेक्षां घडकामर जुलमाचा रामराम पतकरला.' -भा ९०. घरावर काट्या घालणें-गोवरी ठेवणें-निखारा ठेवणें-एखाद्याच्या कुटुंबाची धुलबाण, बदनामी करणें; घरावर कुत्रे चढविणें-(गोव्याकडे घरावर कुत्रे चढल्यास घर सोडावे लागते यावरून) १ एखाद्याच्या घरांत कलागती, भांडणें लावून देणें, तेंटे उत्पन्न करणें. २ बुड्यावा करणें; अडचणीत आणणें. घरावर गवत रुजणें-घर ओसाड, उजाड पडणें. घरास आग लावणें-(ल.) एखादे दुष्कृत्य करून घराचा नाश करणें. घरास कांटी लागणें-घर उध्वस्त होणें; घरांत कोणी न राहणें. घरास कांटी लावणें-१ घराच्या मोवतीं काटि, काट्या लावून घेणें-आणें बंद करणें. २ (ल.) घर उजाड, उध्वस्त, ओसाड करणें. घरास हाड बांधणें, घरावर टाहळा टाकणें-(एखाद्यास) बाळीत टाकणें; समाजांतून बहिष्कृत करणें; जाती-बाहेर टाकणें. (शेत, जमीन, मळा, वाग) घरीं करणें-स्वतः बहिष्वाटणें. घरीं बसणें-(एखाद्या मनुष्य) उशोणधंदा

नसल्यामुळे, सोडून दिल्यामुळे घरीं रिकामा असणें; वेकार होणें. 'तो एक वर्ष झालें घरीं बसला आहे.' (एखाद्याच्या) घरीं पाणी भरणें-(एखाद्या मनुष्य, गोष्ट) एखाद्याच्या सेवेत तत्पर असणें; त्यास पूर्णपणे बळ असणें. 'उद्योगाचे घरीं। ऋतिसिद्धि पाणीमरी.' घरीं येणें-(एखादी स्त्री) विषवा झाल्यामुळे सासरच्या आश्रयाच्या अभावीं पितृगृही, माहेरीं परत येणें; विषवा होणें. 'कुटुंब मोठें, दोन बहिणी घरीं आलेल्या.' -मनोरंजन आगरकर अंक. घरीं तसा दारीं देवळीं तसा बिन्हाडीं, घरीं दारीं सारखाच-सर्व ठिकाणीं सारखाच वागणारा; (सामा.) सर्वत्र उपद्रवकारक असलेला (मनुष्य, मूल); जसा स्वतःच्या घरीं उपद्रवकारक तसाच दुसऱ्याच्या घरीं उपद्रवकारक असलेला (मनुष्य, मुलगा). आल्या घराचा-वि. पुनर्विवाहित स्त्रीस पहिल्या नवऱ्यापासून झालेला (मुलगा). म्ह. १ घर फिरलें म्हणजे घराचे वांसेहि फिरतात=(एखाद्या) घरांतल्या मुख्याची स्त्रिया मर्जी, नाराजी झाली तर घरांतली लहानमोठी नोकरचाकर सर्वच माणसे त्याच्या विरुद्ध उठतात. सामाशब्द-०असामी-झी. १ वतनवाडी; जमीनजुमला; मालमत्ता. २ घरकामासंबंधाचा मनुष्य; घराकडचा माणूस. ०कडजा-पु. घरांतील तंडा; कौटुंबिक भांडण; गृहकलह. ०करी-पु. १ पत्नीनें नवऱ्यास उद्देशून वापरावयाचा शब्द; घरघनी; कारमारी; यजमान; घरमालक. 'माझे घरकरी गांवाला गेले.' ०करीण-झी.पतीनें पत्नीविषयीं वापरावयाचा शब्द; कारमारीण. 'माझ्या घरकरीणीला तिच्यामुळे आराम वाटतो.' -कोरकि ३१५. २ घरघनीण; घरची मालकीण; यजमानीण. ०कलह-पु. घरांतील भांडण; घरांतील माणसांचें दायप्रहणादिविषयक भांडण; आपसांतील भांडण; अंतःकलह. ०कसवी-पु. आपल्या अकलहधारीनें घरगुती जरूरीचे जिन्नस घरच्याघरीं तयार करणारा व घरची मोडतोड दुरुस्त करणारा मनुष्य; घरचा कारागीर; बाहेर काम करून उपजीविका न करणारा माणूस. ०कहाणी-काहणी-झी. (वाईट अर्थी उपयोग) घरांतल्या खाजगी गोष्टीचें कथन. ०काझ-झी. (गो.) घरघनीण; वायको; घरकरीण. [सं. गृह+कान्ता]. ०काम-न. घरगुती काम. घरासंबंधीं कोणतेहि काम; प्रपंचाचे काम. 'वायकांचा धंदा घरकामाचा लावतात.' ०काम्या-वि. घरांतील, कुटुंबातील किरकोळ कामें करण्यास ठेवलेला नोकर, गडी; घरांतील काम करणारा. [घरकाम] ०कार-री-पु. (गो. क.) १ नवरा, पति. २ घरचा यजमान; घरघनी; मालक. [सं. गृह+कार] घरकरी पदा. ०कारणी-पु. घरचे सर्व काम पाहणारा; कारमारी, दिवाणजी; खाजगी कारमारी. ०कुंडा-पु. (कों.) १ पक्ष्याचे घरटे; कोठे. २ (ल.) आश्रयस्थान; 'आम्ही तुझ्या विभांतीचा घरकुंडा सोडतांच हे आमचे

अद्वैतज्ञानाचे पांख आम्हांस तोलत नाहीसे होऊन आम्ही खाली पडो लागलो. ' - दादोबा, यशोदा पांडुरंगी. [सं. गृह+कुंड]
 • कुवडा - कुवा - कौवा - घरकौव्या - कौडा - कुंडा - कौधा - कौवडा - कुवडा - पु. (घरांतला कुवड, कौवडा इ. प्राणी)
 (कुवड्या व सुस्त माणसाला - प्राण्याला तिरस्काराने लावावयाचा शब्द). नेहमी घरांत राहणारा; एकलकोंड्या; माणुसवाण्या; चारचौघांत उठणे, वसणे, गप्पा मारणे इ० ज्यास आवडत नाही असा, कधी वाहेर न पडणारा मनुष्य; घरवशा.. • कुळली - वि. (गो.) बहुशः घराबाहेर न पडणारी (स्त्री.); घर-कौवडी. • केळ - स्त्री. (प्रां.) गांवठी केळ. घरी लावलेली केळ. • खटला - लें - पुन. १ घरचा कामधंदा; गृहकृत्य; प्रपंच, शेतामात इ० घरासंबंधी काम. २ घराची, कुटुंबाची काळजी, जबाबदारी - अडचणी इ०. ३ गृहकलह; घरातील मांडण. • खट्या - वि. घरातील धुणे, पाणी मरणे, इ० सामान्य कामाकरिता ठेवलेला गडी; घरच्या कामाचा माणूस; घरकाम्या पहा. [घर+खणणे=काम करणे, कष्ट करणे] • खवर - स्त्री. घरातील व्यवहारांची उठावेच-चौकशी; घराकडची खबर, बातमी. ' उगाच पडे खाटे घर तुज कशास व्हाव्या घरखबरा । ' - राळा २२. [घर+खवर=बातमी] • खर्च - पु. कुटुंबपोषणाला लागणारा खर्च; प्रपंचाचा खर्च. • खाते - न. घरकचाचे मांडलेले खाते; खानगी खाते. • खास(ज)गी - वि. घरातील मालमत्ता, कामे, कारखाना इ० संबंधी; घरगुती बाबीसंबंधी; घरगुती, खासगी व्यवहारबाबत. • गणती - स्त्री. १ गांवातील घरांची संख्या. २ गांवातील घरांची मोजणी, मोजदाद. ३ गांवातील घरांच्या मोजणीचा हिशेब, तपशील. (कि० करणे; काढणे) [घर+गणती=मोजणी] • गाढा - पु. संसाराची कामे; जबाबदारी; प्रपंचाची राहणी; प्रपंच; संसार; घरकटला. (कि० हाकणे; चालवणे; संभालणे). • गुलाम - पु. घरातील नोकर; गडी. ' चौदाशे घरगुलाम मुक्ते या नित्रपायाला । ' - ऐपो ३१३. • गोहो - पु. चुलीपाशी, बायकांत, आभिरांत दौरेय दाखविणारा मनुष्य; गेहेचूर; घरातील माणसांवर जरब ठेवणारा पण बाहेर माणुवाईपणा करणारा पुरुष. [घर+गोहो=नवरा, पुरुष] • घरटी - स्त्री. दारोदार; एकसारखी फेरी घालणे. (कि० करणे). ' चंद्र कडुनि मग मंजूरघडी घरघटी करित बायां । ' - मामहाबळ १९.१. • घाला - व्या. घरघालू - वि. १ जोड साळ; फसवाफसवी करणारा; बिलंदर. ' मिजल्या पोरी कधी होरी ग हे घरघाली । ' - राळा ४०. २ कुळाची अन्न घालवणारा; घर-कुडव्या; दुसऱ्याचे घर कुडविणारा किंवा व्यसनादिकांनी आपले घर कुडवून घेणारा. ' कधी घरघाली रांड बसली आम्हां गिळून । ' - राळा ४६. ३ सर्व नाश करणारा. ' मयानका क्षिति झाली घरघाली रुद्रविघाति जगि फांकली । ' - ऐपो ३६८. [घर+घालणे;

तुल० गु. घरघालू=घोही, खर्चीक] • घुशा - सा-वि. सर्व दिव-सभर उदासवाणा घरांत वसणारा; घरवशा, घरकौवडा; घरकु-वडा पहा. [घर+घुसणे] • घुशी - स्त्री-स्त्री. नवऱ्याचे घर सोडून दुसऱ्याच्या घरांत नांदणारी; दुसऱ्याचा हात घळून गेलेली विवा-हित स्त्री. ' कोण घांगड रांड घरघुशी । ' - राळा ७८. [घर+घुसणे] • घेऊ - घेणा - वि. घराचा, कुटुंबाचा नाश, कुळघाण करणारा; घरघाला; घरकुडव्या; दुसऱ्यास मोह पावून, फसवून त्याचे घर बळकावणारा. ' जळो आग लागो रे । तुझि मुरली हे घरवेणी । ' - ऐप ८०. ' लांबलचक वेणी, विणुन त्रिवेणी, घर-वेणी अवतरली । ' - प्रला १११. [घर+घेणे] • चार, घरा-चार - पु. १ कुटुंबाची रीतमात; घराची चालचालूक; कौटु-बिक कडी, वदिवोट. म्ह० घरासारखा घरचार कुळासारखा आचार. २ गृहस्थधर्म; संसार; प्रपंच. - जे १०६. ' दुःखाचा घरचार निघून जिणे मोगावरी घालणे । ' - किमुशम ५०. [सं. गृहाचार; म. घर+आचार=वर्तन] • चारिणी, • चारीण - स्त्री (काव्य.) गृहपत्नी; घरघनीण; यजमानीण; वत्सालकीण. ' शेवटी नवनीत पाहतां नवनी । घरचारिणी संतोषे । ' [सं. गृहा-रिणी] • जमा - स्त्री. घरावरील कर; घरपट्टी. घरजांब(वा)ई - पु. बायकोसह सासऱ्याच्या घरी राहणारा जांबई; सासऱ्याने आपल्या घरीच ठेवून घेतलेला जांबई; सासऱ्याच्या घरी राहून तेथील कारभार पाहणारा जांबई. ' तो संसाराचा आपण । घर जांबई झाला जण । वेदाभिमानासि संपूर्ण । एकात्मपण मांडिले ॥ ' - एमा २२.५१२. [घर+जांबई] • जांबई करणे - सक्रि. १ (एखाद्यास) सर्वसंपत्तीसह कन्यादान करणे; जांबयाला घरी ठेवून घेणे, त्याला आपली जिदगी देणे. ' त्याला त्यांनी घरजांबई केला आहे. ' - ऐप २७. २ (उप.) एखादी उसनी घेतलेली वस्तु लाटण्याच्या हेतूने, मालकाने परत मिळण्याविषयी तगादा लावीपर्यंत, ठेवून घेणे. • जांबई होऊन वसणे - सक्रि. आपल्यावर सोपविलेल्या कामाचा किंवा धंद्याचा नफा किफायत आपल्याच कामी लावणे, आपणच घेऊन टाकणे. • जिदगी, जिनगानी - स्त्री. १ घरातील सामानसुमान, उपकरणी, मांडी-कुंडी, द्रव्याव्यतिरिक्त इतर मालमत्ता; घरातील जंगम चीजवस्तु; मिळकत. २ (सामा.) मिळकत; इस्टेट. ' पादसहाची घरजिनगानी समग्र लुटून. ' - ख ८.४२२४. [घर. फा. जिदगी, जिदगानी=मालमत्ता, वस्तु, संसार] • जुगुत - जोगावणी - स्त्री. १ काटकर; मितव्यय; थोडक्यांत घराचा निर्वाह. २ घरातील जरूरीची संपादणी; कसावसा निर्वाह. ' एक म्हैस आहे तिणे घर जुगुत मात्र होत्ये. ' - शास्त्रीशे [घर+जुगुत=पुष्टि+जोगवणी=प्राप्तीची व खर्चाची तोंडमिळवणी] • टका - टका - पु. घरपट्टी घरजमा; घरावरील कर. • टण - णा - घरठाण अर्थ २ घरवंद

पहा. ०टीपं-झी. १ गांवांतील घरांची गणती. (क्रि० करणे; काढणे). २ घरमोजणीचा हिशेब, तपशील; घरगणती पहा. [घर+टीप=टिपणे, लिहिणे] (वाप्र.) ०टीपकाढणे-करणे-घेणे-(क.) (घोषीत, छटीत, मोजीत, आमंत्रण देत) गांवांतील एकहि घर न वगळतां सर्व घरांची हजेरी घेणे; कोणतीहि क्रिया, रोग, प्रादुर्भाव. गांवांतील एकहि घर न वगळतां होणे. 'यंदा जरीमरीनें ह्या गांवाची घरटीप घेतली.' ०टोळ-झी. (कों.) प्रत्येक घराचा म्हाडा, मळती. 'त्या गांवची घरटोळ घेतली तेव्हांचोर सांपडला.' घरटोळ पहा. ०ठा(ठ)ण-न. १ घर ज्या जागेवर बांधलेले आहे ती इमारत बांधून राहण्याच्या कामासाठी उपयोगांत आणलेला जमीनीचा विभाग. -छंदरेव्हिन्स कोड. २ मोठेलेल्या घराचा चौथरा; पडक्या घराची जागा. घरवंद पहा. [सं. गृहस्थान; म. घर+ठाणा-ण] ०ठाव-पु. १ नवरा; पति; संसार. 'मुदतीत आपल्याकडे नांदण्यास न नेल्यास मी दुसरा घरठाव करीन.' २ अनीति-कारक आश्रय; रखेलीचा दर्जा; रखेलीस दिलेला आश्रय. 'नीराजनीला मुंबईत एका गुजराथी धक्कानाने चांगला घरठाव दिला होता.' -बहुकलेली तरुणी (इडप) ८. ०डहुळी-डोळी, -डोळ-झी. १ घराचा म्हाडा, मळती; बारीक तपासणी. 'मंग थावली ते वाडहुळी. सैब घेऊनि घरडहुळी। -झा ६.२१६. 'तया आचवियांचि आंतु। घरडोळी घेऊनि असे पाह्यु।' -झा ११.५८६. २ प्रत्येक घराची केलेली मळती. (क्रि० घेणे). [घर+डहुळणे=डवळणे] ०डुकर-न. १ गांवडुकर; पाळीव डुकर. २ निदाय्यजक (कुटुंबांतील) आळशी, निद्रावोगी झी. [घर+डुकर] ०तंटा-पु. गृहकुलह; घरांतील मांडण. [घर+तंटा] ०दार-न. (व्यापक) कुटुंब; घरांतील माणसे, जीववस्त इ० प्रपंचाचा पसारा, मळले; [घर+दार] (वाप्र.) घरदार खाऊन वांसे तोंडो लावणे-सारी धनदौलत नासून, फस्त करून कफळक वनणे; ०दार विकणे-घर व त्यांतील मालमत्ता विकणे; सर्व स्थावर जिदगी चालविणे. म्ह० एक पाहुणा म्हणजे घरदार पाहुणे=एका पाहुण्यासाठी कांहीं मिष्टान्न केले तर ते घरांतील सर्व मंडळीस वाढावे लागते. ०देणे-न. घरपट्टी; घरटका. ०घणी-नी-पु. १ यजमान; गृहपति; घरांतील कर्ता माणूस. 'निर्वीरा घरणी म्हणे घरघणी गोंवनी राजे पर्णी।' -भासी ५२. २ पति; नवरा; घरकरी. 'मग घरघण्यास्त्री पकडूनयेनी न्ये.' -बाय २.२. ०घंदा-पु. घरांतील कामधाम; गृहकृत्य. [घर+घंदा] ०घनीण-झी. १ घरमालकीण; यजमानीण. २ पत्नी; बायको; घरकरीण. 'माझी घरघनीण फार चांगली आहे.' -विचि ८.२.४०. ०नाशा-वि. घराचा, कुटुंबाचा नाश, पुळघाण करणारा; घरघाल्या. [घर+नाशणे] ०निघ(घो)णी-झी. १ घरनिघी

पहा. २ (क.) घरभरणी अथवा गृहप्रवेश शब्दावद्दल वापरतात. केव्हा केव्हा या दोन्हीहि शब्दावद्दल योजतात. [घर+निघणे] ०निघी-झी. वाईट चालीची, दुर्वर्तनी, व्यभिचारिणी झी; घरांतून बाहेर पडलेली, स्वर, व्यभिचारिणी झी. 'कीं घरनिघेचें सवाष्णपण।' -नव १८.१७२. [घर+निघणे=निघून जाणे, सोडणे] ०निघ्या-पु. १ स्वतःचें कुटुंब, घर, कात सोडून दुसऱ्या घरांत, जातीत जाणारा; दुर्वर्तनी, व्यभिचारी मनुष्य. २ एखाद्या व्यभिचारिणी झीनें वाळगलेला, राखलेला पुख; जार. [घर+निघणे] ०पटी-झी-झी. १ घरटका; घरदेणे; घराबरील कर; हल्लीसारखी घरपट्टी पूर्वी असे. मात्र ती सरकारात बसल होई. पुणे येथे शके १७१८-१९ मध्ये घरांतील दर खणास सालीना ५ रु. घरपट्टी घेत. मात्र घरांत भाडेकरी किंवा दुकानदार ठेवल्यास घेत. स्वतःचें दुकान असल्यास, किंवा भाडेकरी नसल्यास घेत नसत. -दुसरा वाजीराव रोजनिशी २०९-८०. 'पंचाकडे घरपट्टी बसविण्याचा अधिकार आला.' -के १६.४. ३०. २ एखाद्या कार्याकरिता प्रत्येक घरावर बसविलेली बगणी. [घर+पट्टी=कर] ०पांग-पु. निराश्रितता; आश्रयराहित्य. 'तेव दरिद्रियासी ठाव तत्त्वतां। कोणीच न देती सर्वथा। जेथे घरपांग पाहता। बाहेर चालिती पिटोनि॥' -ह २९.३५. [घर+पांग=ठणीव] ०पांड्या-पु. घरांतल्या घरांत, बायकांत बडबडणारा, पांडित्य दाखवणारा. [घर+पांड्या=गांवकामगार] ०पाळी-झी. (सरकारला कांहीं-जिप्त पुरविण्याची, सरकाराचा विवक्षित हुकूम बजावण्याची, मिकान्याना अन्न देण्याची इ०) प्रत्येक घरावर येणारी पाळी, क्रम. [घर+पाळी] ०पिसा-वि. ज्याला घराने वेढ लागले आहे असा; घरकोंवडा; घरकुंडा; [घर+पिसा=वेडा] ०पिसे-न. घराने वेढ; घरकुवडेपणा; घर सोडून कर्वा फार बाहेर न जाणे. [घर+पिसे=वेड] ०पोंच, पोंचता-वि. घरी नेऊन पोंचविलेला, स्वाधीन केलेला (माल). [घर+पोहोच विणे] ०प्रवेश-पु. नवीन बांधलेल्या घराची वास्तुशांति करून त्यांत रहावयास जाण्याचा विधि. (प्र.) गृहप्रवेश पहा. [म. घर+सं. प्रवेश=शिरणे] घरास राखण-झी. १ घराचे रक्षण करणारा मनुष्य. २ थोडासा संचय, शिक्षक, सांठा, संग्रह. 'सगळा गुरू खर्च नको घरास राखण थोडकासा ठेव.' घर म्हणून पहा. ०फूट-झी. आपसांतील दुडी, तेंढेबळेडे; गृहकुलह; घर, राज्य इ० कांतील एकमताने जागणान्या माणसांमध्ये परस्पर वैर. द्वेषभाव. [घर+फूट=दुडी, वैर] ०फोड-झी. घरांतील माणसांत कलि माजवून देणे, कलागती उत्पन्न करणे. [घर+फोडणे=फूट पाडणे] ०फोडां-झी. १ (कायदा) एखाद्याच्या घरांत त्याच्या संमतीवाचून कुलूप-कडी काढून, मोडून किंवा मार्ग नाही अशा ठिकाणी मार्ग करून (चोरी करण्याकरिता) प्रवेश करणे;

(पीनलकोडांतील एक गुन्हा). २ घराची मित वगैरे फोडून झालेली चोरी. (इं.) हाउस ब्रेकिंग. [घर+फोडणे] ०फोड्या-वि. १ घरांत, राज्यांत फूट पाडणारा, दुही मांजविणारा; घरफूट करणारा. २ घरे फोडून चोरी करणारा. [घर+फोडणे] ०बंद-पु. १. (कों.) घरांची वस्ती, संख्या. 'त्या शहरांत लाख घरबंद आहे. [घर+बंद=रांग] २ घराचा बंदोबस्त; घरावरील जप्ती; घर जप्त करणे; घराची रहदारी बंद करविणे; चौकी-पहारा बसविणे. 'एकोनि यापरी तुफान गोष्टी। क्रोध संचरला राज्यापोटी। पाहारा घाडनि घरबंदसाठी। ठेविला यासी कारागृही।' -दावि ४५६. [घर+बंद=बंद करणे] ०बशा-वि. उप. घरकोंबडा; घरांत बसून राहणारा. [घर+बसणे] ०बसल्या-क्रिवि. घरी बसून; नोकरी, प्रवास वगैरे न करता; घरच्याघरी; घर न सोडतां. (ल.) आयते; अमाविना. (क्रि० मिलणे; मिलवणे). 'तुम्ही आपले पैसे व्याजीं लावा म्हणजे तुम्हाला घरबसल्या सालीना पांचशे रुपये मिलतील.' ०बाडी-झी. वेवारसी घरांचे माडे (त्रिटिष्ठपूर्व अमदानीत, कांही शहरांतून सरकार हे बसूल करीत असे). घरबाडी पंहा. ०बार-न. घरदार; घरांतील मंडळी व मालमत्ता; संसार; प्रपंचाचा पसारा. 'तेवि घरबार ठाकून गांवीचे जन।' -दावि ४१२. 'घरबार बंधु सुत दार सखे तुजसाठी सकळ त्यजिले।' -वेप २७. [सं. गृह+भू; म. घर+मार; हि. घरवार; गु. घरवारी] ०बारी-पु. १ कुटुंबवत्सल; वायकोपोरांचा धनी; गृहस्थाश्रमी; संसारी. 'आर्या मित्र घरवारिया।' -मुवन १८.७१. २ घरधनी; घरकरी; नवरा; पति. 'कां ससला गे माझा तो घरवारी।' -होला १४८. [सं. गृह+भू; म. घरवार; हि. घरवारी; गु. घरवारी] म्ह० ना घरवारी ना गोसावी=बड संसारीहि नाही को वैरागी नाही अशा मनुष्यावद्दल योजतात. ०बारीपणा-पु. गृहस्थपणा; कर्तेपणा. 'गुरुवास घरवारीपणा प्राप्त होतो.' -विवि ८.२.१५. [घरवारी] ०बुडवेपणा-पु. १ घराचा नाश करण्याचे कामे. २ देशद्रोह; स्वदेशाशी, स्वदेशीयाशी, स्वराज्याशी वैरमान होणे. 'हा प्रयत्न त्यांच्या इतर प्रयत्नाप्रमाणेच घरबुडवेपणाचा आहे हे आम्ही सांगावयास नकोच.' -टि १.५४८. [घर बुडविणे] ०बुडव्या-वि. अत्यंत त्रासदायक; दुसऱ्याच्या नाशाची नेहमी खटपट करणारा; घरचाऱ्या; स्वतःच्या, दुसऱ्याच्या घरावारांचा नाश करणारा; देशद्रोही. [घर+बुडविणे] ०बुडी, ०बुड-झी. १ (एखाद्याच्या) संपत्तीचा, दौलतीचा नाश; सर्वस्वाचा नाश. २ एखादे घर, कुटुंब अजिबात नष्ट होणे; एखाद्या कुळाचे, वंशाचे निवृतान होणे. [घर+बुडणे] ०बेग(ज) मी-झी. कुटुंबाच्या खर्चाकरिता घान्यादिकांचा केलेला साठा, पुरवठा, संप्रद; प्रपंचासाठी केलेली तरतूद. [घर+भा. बेगमी=साठा] ०बेत्या-पु. (राजा.) घराची आखणी करणारा. (इं.)

शको. ३. १९

इंजिनिअर. [घर+बेतणे] ०बेठा-वि. १ घरी बसून करता येण्यासारखे (काम, चाकरी, बंदा); वाहेर न जाता, नोकरी वगैरे न करता, स्वतःच्या घरी, देशांत करता येण्याजोगा. २ घरांत बसणारा (नोकरी, चाकरीशिवाय); वेकार. -क्रिवि. (सविमंक्रिक) घरी बसून राहिले असता; घरबसल्या पहा. [घर+बेतणे] ०भंग-पु. १ घराचा नाश, विघ्नस. 'जिवळ्यांचा सोडिला संग। अवचित्ता आला घरभंग।' -दा ३.२.६०. २ (ल.) कुळाचा, कुटुंबाचा नाश; कुलनाश. [घर+भंग] ०भर-वि. (कर्तृत्वाचे, वजनाने) घर, कुटुंब भरून ठाकणारा-री; घरांत विशेष वजन असणारा-री; घरांतील जबाबदार. -क्रिवि. घरांत सर्व ठिकाणी, सर्वजागी. 'त्याने तुला घरभर घोषले.' [घर+भरणे] ०भरणी-झी. १ गृहप्रवेश; नवीन बांधलेल्या घरांत राहण्यास जाण्याच्या वेळी करावयाचा धार्मिक विधि; वास्तुशांति; घररिचणी पहा. २ पतीच्या घरी वधूचा प्रथम प्रवेश होताना करण्याचा विधि; नव-वधूचा गृहप्रवेश; गृहप्रवेशांचा समारंभ; वरात; घररिचवणी; घररिचवणी. 'वधूवरें मिरवून। घरभरणी करविली।' -२ ४८. ०भरवण-णी-झी. (पो. कु.) गृहप्रवेश; वरात; घरभरणी अर्थ २ पहा. [घर+भरवणे] ०भाऊ-पु. कुटुंबातील मनुष्य; नातळग; कुटुंबाच्या मालमत्तेचा, वतनवाडीचा वाटिकरी; हिस्सेदार; दाय्याद. ०भाट-पु. १ (कु.) घराच्या आज्ञावांजूची आपल्या मालकीची जागा, जमीन; घरवाडी; विसवाट. २ (गो.) घराचेवाराचा, सभोवारचा नारळीचा वाग. [घर+भाट] ०भांडवल-न. १ कुटुंबातील मालमत्ता, जिदगी, इस्टेट. २ एखाद्याचा खाजगी प्रयत्निधि, ठेव; उसना काढलेला, कर्जाक काढलेला पैसा, प्रयत्निधि याच्या उलट. [घर+भांडवल] ०भांडवली-वि. घरच्या, स्वतःच्या भांडवलावर व्यापार करणारा. [घर+भांडवल] ०भांडे-न. दुसऱ्याच्या घरांत राहण्यावद्दल त्यास घाबऱ्याचा पैसा, माडे. [घर+भांडे] ०भारी-पु. (प्र.) घरवारी. १ घरवारी पहा. २ ब्रह्मचारी, संन्यासी याच्या उलट; गृहस्थाश्रमी. ०भेद-पु. कुटुंबाच्या माणसांतील आपसांतील भांडण, तंटा; काटाफूट; घरफूट. ०भेदी-द्या-वि. १ स्वाभनि, बुडवणाने परक्याला, शत्रूला घरांत वेणारा; फिर; देशद्रोही. २ घरचा, राज्याचा, पक्षा माहितगार; घरचीं सर्व विंगे ज्यास अवगत आहेत असा. म्ह० घरभेदी लंकादहन=घरभेथा मनुष्य लंका जाळणाऱ्या माक्तीप्रमाणे असतो. ३ घरांतील, राज्यांतील कुर्ये, गुप्त बातम्या वाहेर फोडणारा; घर फोडणारा. 'घरभेथा होऊनि जेव्हा।' -संप्रामगीते १४०. ४ घरांत, कुटुंबांत, राज्यांत, तंटे, कलह, लावणारा. ०भोंदू-वि. १ लोकांची घरे (त्यांना फसवून) धुळीस मिकवणारा. २ (सामा.) ठक; विळंदर; प्रसिद्ध असा लुच्चा; लफंगा (मनुष्य). [घर+भोंदू=फसविणारा] ०भहार-

५. रावता महार. ०मारु-न्या-वि. शेजाऱ्यास नेहमीं उपप्रव
वेणारा; शेजाऱ्याच्या नाथाविषयीं नेहमीं खटपट करणारा.
०माशी-जी. घरांत बाबरणारी माशी; हिच्या उलट रानमाशी.
०मेढा-मेढ्या-पु. घरांतील कर्ता, मुख्य मनुष्य; कुटुंबाचा
आचारस्तंभ; घराचा खांब पहा. [सं. गृह+मेधि; प्रा. मेढी;
म. घर+मेढा=खांब] ०मेळीं-क्रि. आपसांत; घरीं; खाजगी
रीतीनि; आसष्टमंडळीमध्यें (तंत्राचा निवाडा, तडजोड करणें).
'घरमेळीं निकाल केला.' [घर+मेळ; तुल० गु. घरमेळे=आप-
सांत] ०मोड-जी. घर मोडून तें विकणें. 'कांहीं दिवसपर्यंत
येथें घरमोडीचा व्यापार उत्तम समजला जात होता.' -टि १.
१६९. [घर+मोडणें] ०राखण-जी. १ (प्रा.) घराची पाळत;
रक्षण; पहारा. २ घराखणारा; घरावर पहारा ठेवणारा. [म.
घर+राखणें] ०राख्या-वि. घराचे रक्षण करणारा; घराचा पहा-
रेकरी; घराखण. [घर+राखणें] ०रिघणी, ०रिघणी-जी.
१ नवीन बांधलेल्या घरांत प्रवेश करतेवेळीं करावयाचा धार्मिक-
विधि; घरमरणी अर्थ १ पहा. २ घराचा कारभार; घरकाम.
'रचून विविध देहकुटी. तो घररिघणी परिपाठी.' -विपू ७.
१२८. [घर+रिघणें=प्रवेश करणें] ०रिघणें-घरांत येणें, प्रवेश
करणें. 'घररिघे न बाहतां मजकाच्या.' -दावि १६१.
०ळाठ्या-वि. (महाड.) घरांतील लाठ्या, लठ्या; घरपांढ्या;
गृहपंडित; घरांत प्रौढी मिरविणारा; रांडपाराघोजी. 'ऐसेमां
घरकाठेमां बोलां. तो चैथु मानवला.' -शिष्ट ८९९. [घर+ळठ]
०घट-ड-जी. १ (कु. गो.) एखाद्या कुटुंबाची सर्वसाधारण,
समायिक निदंगी, मालमत्ता; कुटुंबाचें, संस्थेचें सर्वसाधारण
काम, प्रकरण. घरोटी पहा. २ (गो.) कुळ; कुटुंब; परंपरा. ३
आजुवंशिक , रोग, सूतबाधा इ० आजुवंशिक संस्कार. [सं.
गृह+इत्त; प्रा. गट] ०घण-न. (कों.) घरपट्टी; घरासंबंधीं
सरकार देणें. ०घणी-न. घराच्या छपरावरून पडणारें पावसाचें
पाणी. याचा पुण्याकडे उपयोग करतात. [सं. गृह. म. घर+
घं. वन, प्रा. वण=पाणी] ०घंद्-पु. (राजा.) घरटणा;
पडक्या घराचा चौबरा; पडलेल्या घराची जागा. -वि. घरंदाज;
कुलीन; खानदानीचा. 'शहर पुणें हरहमेव भरलें वाढे बांधिती
घरवंदानी.' -देपो ४२०. [गृहवंत ?] ०घरौते-जी. १
घरवात; प्रपंच; संसारकथा; घरवात पहा. २ -न. नवरा-
वायको; दांपत्य; जोडपें. 'तीं मनादि घरवरौते. व्यालीं
ब्रह्मादि प्रपंचातें.' -विठ ६.५. 'पुढती घरवरौतें. बंदिलीं
तिथे.' -अमृ १.४९. [गृह + इत्त - वर्तित] ०घसात-ड-
जी. १ बसति; रहाणें; वास; मुकाम. २ घराची जागा; घराची
जागा आणि समोवतालचें (मालकीचें) आचार, परस, मोकळी
जागा, अंगण. [घर+वसाहत] ०घांण्णी, ०घाटा ०हिस्सा-

जीपु. घराच्या मालमत्तेतील स्वतःचा, खाजगी, हिस्सा, भाग.
[घर+वांण्णी] ०घाडी-जी. (को.) ज्यांत घर बांधिलेले असते
तें आबार; वाडी. कोणाच्या अनेक वाड्या असतात, त्यापैकीं
जीत धन्याचें घर असतें ती वाडी. [घर+वाडी] ०घात-जी.
संसार; प्रपंच; संसाराच्या गोष्टी; प्रपंचाचा पसारा; घरवरौत;
घरकाम. 'घरवातें मोठकीं दोघें. जें गोसावी सेजे रिजे.
दंपत्यपणें जाणें. स्वामिणी जे ॥ ' -अमृ १.१३. 'ऐसी तें घरवात
वाडली. खातीं तोंडें मिळालीं.' -दा ३.४.६. [सं. गृहवाता]
०घाला-वि. १ घराचा मालक. २ (खा.) नवरा; घरधनी;
पति. [घर+वाला स्वामित्वेदशैक प्रत्यय; तुल० गु. घरवाळो]
०घाली-वि. (खा.) बायको; पत्नी; घरधनीण. 'माझ्या घर-
वालीनें साखर पेरतांच त्यानें सर्व सांगितलें.' -राणी चंद्रावती
५३. [घर+वाली; गु. घरवाळी] ०घासी-वि. कुटुंबवत्सल;
प्रपंचांत वागणारा. [घर+वास=राहणें] ०वेडा-वि. १ घरपिडा.
२ बाहेर राहून अतिशय कंटाळल्यामुळे. घरीं जाण्यास उत्सुक
शालेला; (इ.) होमसिक्. ०शाकारणी-०शिघणी-जी.
घरावरील छपराची दुरस्ती करणें; घरावर गवत बगैरे वालून पाव-
सापासून संरक्षणाची व्यवस्था करणें; घराच्या छपराचीं कोंडे
चाळणें. [घर+शाकरणें, शिघणें] ०शोघणी-जी. १ स्वतःचीं
खाजगी कामें पहाणें. २ स्वतःच्या साधनसामर्थ्याचा विचार
करणें; स्वतःची कुवत अजमावणें. [घर+शोघणें] ०संजोग-
पु. १ एखाद्या कामास लागणारा घराचा सरंजाम. 'त्या हरदा-
साचा घरसंजोग आहे.' -कीर्तनास लागणारीं साधनें तबला, पेटी,
ढाळ इ० हीं त्या हरदासाच्या घरचींच आहेत. २ काटकसरीचा
प्रपंच; घरजुगुत; घरव्यवस्था. ३ मुख्यवस्थित घरांतील मुख्यतोयी,
समुद्धता. [घर+सं. संयोग, प्रा. संयोग=सरंजाम] ०संजो-
गणी-जी. घरसंजोग अर्थ २ पहा. घरजुगुत; काटकसर;
मितव्यय. ०समजुत-जी. घरांतल्याघरांत, आपआपसांत स्नेह
भावानें, सळोल्यानें केलेली तंट्याची तडजोड, समजावणी.
०संसार-पु. कुटुंबासंबंधीं कामें; घरकाम; प्रपंच. ०सारा-पु.
घरावरील कर; घरपट्टी; घरट्या. [घर+सारा=कर] ०सोकीळ-
वि. घरीं राहून जाण्यास सोकावलेला; घरीं जायतें जाण्यास
मिळत असल्यानें घर सोडून बाहेर जात नाही असा; घराची
चटक लागलेला (वैल, रेडा इ० पड्ड). [घर+सोकरणें] ०स्थिति-
जी. १ घराची स्थिति; घरस्थीत पहा. २ गृहस्थाश्रमधर्म; संसार;
प्रपंच. 'ऋषीस अपिली कन्या शांती. मग मांडिली घरस्थिति.'
-कथा ३.३.६३. [सं. गृहस्थिति] ०स्थीत-जी. घराची, कुटुंब-
वाची रीतमात, चालचालूपक, वर्तन, आचार, स्थिति. म्ह०
अंगणावरून घरस्थीत जाणावी=अंगणाच्या चांगल्या किंवा वाईट
स्थितीवरून त्या घरांतील मंडळीचा आचार कसा आहे तें समजतें.

शिवावरून माताची परीक्षा या अर्थी. [घर+स्थिति अप.] घराचा खांब, घराचा धारण, घराचे पांघरूण—पुन. (ल.) घरांतील कर्ता माणूस; घरांतला मुख्य; घरमेढ्या. घराचार—पु. १ संसार; प्रपंच; गृहस्थाभ्रमधर्म; घरकाम. 'परी अम्यंतरीं घराचार मांडे।' —विपु ७.१३८. 'यापरी निज नोवरा। प्रकृती गोविला घराचारा।' —एमा २४.३२. —कालिकापुराण ४.३५. २ (ल.) पसारा; व्याप 'तेथ वासनेचा घराचार। न मांडे पै।' —सिंस ४.२०७. ३ घरांतील मंडळींची राहाटी, रीतमात, आचरण, वागणूक, व्यवहार. 'वंच्यापुत्राचा घराचार। तैसा जीवासि संसार।' —एमा २६. ३०. [सं. गृह+आचार] घराचारी—वि. १ घरंदाज. २ नवरा; पति; घरकरी; दादला. 'ऐशिया क्रियांचे घराचारी। खराच्या परी नांदती।' —एमा १३.२१४. [घराचार] घरास राखण—जी. १ घराचे रक्षण करणारा मनुष्य. २ शोडासा संचय; शिक्क, सांठा, संग्रह. 'सगळा गृह खर्च नको घरास राखण बोकसास ठेव.' घर म्हणून पहा. घरिंबसल्या—क्रि. घरमसल्या पहा. घरोपाध्या—पु. कुलोपाध्याय; कुलगुरु; कुलाचा पुरोहित, भटजी. [घर+उपाध्याय; अशुद्ध समास]

घरकंद—पु. एक प्रकारचा कंद. (सामा.) कोनफळ; गोरान्द.

घरका—पु. १ (कु.) कांठा इ० कानीं कातडीत, पायांत केलेले घर. २ वस्त्र, कांठाची फळी इ०कांस पाडलेले छिद्र, भोंक. [घर]

घरकुरती—(प्र.) घरगुती पहा. [गृह+कृति]
घरकु(कु)ळ—न. १ लहान घर; मातुळकीच्या खेळांतील मुलींनी केलेले लहानसे घर; खेळांतील घर. 'तिया खेळती करिती घरकुली।' —झा ९.३७४. ३ लहानसे ओपचीनचा घर. 'वस्ती करितां झावळ्याचे घरकुल करीन.' —पाव् २८. २ घरटे; ओप. घराचे घरकुल होणे, घरकुले होणे—(वावर) वाताहत होणे. 'त्याच्या घराचे अगदीं घरकुले झाले.'

घरकुली—जी. घरकुल अर्थ १ पहा. 'कलनि ब्रह्मांडाची घरकुली। माजी बैसविली ब्रह्मांडादिक बाहुली।' —झै २९.४५.

घरगें(ब)रें—न. (गो.) पिरपीर; दुमणे.

घरंगळणे—क्रि. गळवळत जाणे; उतरत्या जागेवरून वसरत, गळवळत खाली येणे; घरळणे; उतारावरून खाली वसरणे; 'नाहीं तर विचारांस खाली आधार न सांपडल्यामुळे विचारे ओल्याकडे घरंगळत जायचे.' —नि ११२. [घ. घरं ? + गळणे]

घरगुती, घरघराव, घरगती—वि. १ घरचा; घरी तयार केलेला (माळ, सामान, वस्तु); घरी वाढविलेला; पाडलेला (बोगा, पड्ड). घरी लावलेले (रोप, झाड इ०). 'दोन बोर्डी

माच्याचीं केळीं, दोन घरगुतीं होती.' २ घरचा; माळ्याचा, उसना, बाबाराळ याच्या उलट. [सं. गृह=घर+कृति=करणे; (अप.) घरकुरती (कुण.)]

घरगुती—क्रि. १ स्वतःच्या अंगमेहनतीने; कौशल्याने. २ घरच्या माणसांकडून. 'आम्ही रहाट घरगुती मरला.'

घरघर—जी. १ चरक, रहाट, जातें, इ० कांचा होणारा चरू असा आवाज. २ कंठांत कफ दाटल्यामुळे होणारा बोगरा, विशिष्ट आवाज (विशेषतः मरणासन्न माणसाचा). 'भग कशाची जाते घरघर।' —तोवें १४. [घ. चरू दि.] ० लागणें—अगदीं शोड्या अन्नाचांत मरणार अशा स्थितीत असणे; मरण्याच्या वेताला येणे.

घरघर—रां—क्रि. जातें, चरक, रहाट इ०कांच्या होणाऱ्या घरघर आवाजाप्रमाणे; तसा आवाज करीत. [घ. चरू दि.]

घरघरणें—क्रि. घरघर जाणें; कंठ कफाने दाटल्यामुळे घरघर आवाज होणे; घरघर असा आवाज करणे. [घरघर]

घरघरा—री—पु. मरावयास टेकलेल्या माणसाच्या घांतील घरघर आवाज. घरघर अर्थ २ पहा. (क्रि० जाणें; जाणें). [घरघर]

घरघशा—पु. प्र. गरगशा. गरगशा पहा.

घरघुती—वि. खालगी; घरासंबंधी. (प्र.) घरगुती पहा.

घरघुची—जी. जोळसर जागेत राहणारा एक लहान प्राणी; हा सड्या बाहेर दिसत नाही. नेहमीं आपल्या घरांत मातीखाली असतो. हा प्राणी जर स्वतःचे ठिकाण सोडून घरांत येताना दिसला तर कोंकणांत ते पाहुणे येण्याचे लक्षण समजले जाते. —घरघुचेपणा—पु. एकलकोंडेपणा; घरघुचेपणा.

घरचा—वि. १ कुटुंबातील; घरांतील (माणूस); घरांत जन्मलेला, वाढलेला, तयार केलेला इ०. 'घरचा उठला चोर गेला.' २ (ल.) नवरा; पति. 'आम्हांस जातां फार रात्र झाली, घरचीं रागे मरतील.' —रत्न ५.४. ३ स्वतःसिद्ध; स्वसंपन्न; दुसऱ्याची अपेक्षा न लागणारा. उ० घरचा गाणार, सुतार, विद्वान इ० ४ (सामा.) घरगुती पहा. (वाप्र.) ० कारागीर—कसबी—पु. घर शब्दांमध्ये घरकसबी पहा. ० दाणा—पु. घरी उत्पन्न केलेले, घरच्या शेतातले धान्य; स्वतःचा धान्याचा सांठा, वेगमी; याचप्रमाणे घरची विद्या, घरचे ब्रह्म इ०. ० विद्वान—वि. स्वतःच्या कामापुरती विद्या शिकलेला; नेहमींच्या, फिरकोळ कामांत, बाबींत त्या त्या कामांतील तज्ज्ञांचे साहाय्य ज्यास ज्यावेळी लागत नाही असा; ० सुखी—वि. खालून पिऊन सुखी; सुखवस्तु; निर्वाहाकरितां घेता, नोकरी ज्यास करावी लागत नाही असा. —ची उतरंड—कुड—जी. (ना.)

दुसऱ्याला निस्तर करण्याच्या अथवा त्याची फजिती करण्याच्या हेतूने वापरण्यांत येणारा हलकट शब्दप्रयोग. —ची विद्या—ची. कुटुंबांत चालत आलेली विद्या, घंघाचे ज्ञान; घरी शिकतां येण्यासारखी विद्या. —ची सोबत—ची. कुटुंबांतील माणसाची, नातल्याची, ओळखीच्या, सहजीच्या माणसाची सोबत, संगत (प्रवास वगैरेसाठी). —चें द्रव्य—न. कुटुंबांतील द्रव्याचा निधि; खासगी, स्वतःचें द्रव्य. घरचा ना घाटचा—वि. कोण, कुठला, कोणाचा, काय उपयोगाचा इ० ज्यासंबंधी कांहींहि सांगतां येत नाहीं असा (संतुष्य, पदार्थ, प्राणी); अगदीं अनोळखी; परकी.

घरट-टा-टी—पु. स्त्री. १ घरटी; धान्य मरडण्यासाठी, दळण्यासाठी केलेले मोठे जाते. 'हिरे, माणकें, मोती, सवें ववरदस्त घरटाखालीं चालून त्यांचा घुरा केला.' —वज्राघात ६६. २ (कों.) मात मरडण्याचें मोठे जाते. ३ दळणारा; धान्य इ० दळून पोट मरणारा; 'घरट मुसारी याववर मोहतर्फां मलिक-बरी याचे कारकीर्दीपासून होता तो ...' —मसाप २. १६३. ४ —स्त्री. न. गस्त; घरटी —मनको. [सं. घरट=मोठे जाते]

घरटण-णा—न. पु. पडलेल्या घराची जागा, जमीन; चौथरा. घरठाण अर्थ २ पहा. [घर+ठाण (स्थान अप.)]

घरटणें—उक्ति. मरडणें; घरटांत चालून दळणें. [घरट]

घरटा-ठा—पु. (कों.) १ पक्याचे घरटे; कोठे. 'या लक्ष्योचनांमुवि-परतीरीं जामुचा असे घरटा.' —मोक्षग २८. ५७. २ घर; रहाण्याचें ठिकाण; 'ब्रह्ममहो राक्षसु। प्रामु मरुटा प्राडी वोयु।' —गीता २. ३४-१५. ३ आश्रयस्थान; ठिकाण. 'विधाः विधाः अशिक्षाः १ पश्यन्ममलक्षणां वेत्ता। घरटा जालो।' —भा. १. ८-६५-१. ४ पडलेल्या घराची ओसाड जागा, जमीन, चौथरा; घरठाण. ५ कांटा इ० कांनीं कातडींत केलेले छिद्र, घर; एखादी वस्तु राहिल, ठेवतां येईल असें मोक. ६ न्हाणीघर; —घर. [घर+स्था-ठाव] घरटाण—न. (कु.) पडीत घर. घर-ठाण पहा.

घरटी—स्त्री. १ घरटी; फेरी; गिरकी; 'सुमनें गुंफिलीं वीरगुंठी। त्यावरी मधुकरांची घरटी।' —एमा ३. ८३६. —दावि २१३. 'सर्प घरण्यासाठी घरीनें दहा घरट्या घातल्या' २ गस्त; पहारा; (इ.) राउंड; 'यापरी स्वयें मन। हुगें पलासी आपण। त्यासी सबाळ राखण। घरटी जाण स्वयें करी।' —एमा २२. ३०६. 'तुमच्या घराभोंवतीं सुदर्शनचक्राला घरटी करायला लावतो.' —नामना ८२. ३ येरमार; हेलपाटा; खेप; खेटा; जाणें व परत येणें इ० कांची निष्फळ क्रिया. 'रूपणाच्या घरीं कितीहि घरट्या घातल्या तरी तो काय देणार ?' ४ (ळ.) आडकाठी; फेर; प्रतिवध. 'ज्यातें अभ्यासाची घरटी। यमनियमांची ताटी।' —भा. ३. ३११. [ध्व.] ० कर, कार—वि. १ गस्त चालणारा;

पहारा करणारा; राखणदार; रखवालदार. 'रामाभर्मी अहोरात्र। जटायु झाला घरटीकार।' —भारा—किष्किष्ठा १६. १३२. 'घरटी-कार मी तुमचा।' —मुआदि ५. ४४. 'गांवांत रात्रौ जाणती घरटीकर।' —मक ३४. १००. २ चार; हेर; गुप्तपोलीस. ३ (सामां.) जासूद; बातमीदार. 'तों समेस घरटीकार सांगत। रावणासन्मुख बर्तलेले।' —रावि १९. १७३. [घरटी+कार=करणारा]

घरटी—स्त्री. (कों.) मात मरडण्याचें मोठे जातें, जातिणी; घरट. —वि. घरटांत चालून मरडलेले मात. [सं. घरट; म. घरट] ० खोती—स्त्री. गांवचें सगळें दळण दळून देण्याचा मक्का. [घरटी+खोती=मक्का] ० भर-सारा—पु. मराठ्यांच्या अमदानींत जात्यावर, घरटावर बसविलेला कर.

घरटी—स्त्री. १ (कों.) प्रत्येक घराचा, कुटुंबाचा वर्गणीतील, वांटणीतील भाग, हिस्सा; घरपट्टी. २ (राजा.) वर्गणी, पट्टी, दंड, देणग्या देण्याच्या किंवा घेण्याच्या वावर्तीत स्वतंत्रपणें मोजलेले प्रत्येक घर [घर+पट्टी]

घरटी, घरटीस—क्रि. वि. (कों.) प्रत्येक घरागणीक; घरो-घर; प्रत्येक घरीं; एकहि घर न वगळतां; 'त्यानें घरटीस पांच पांच रुपये दिले, वेतले.' 'खोजेवाडीस घरटी काठी चालू जाई इतका नालूचा उपद्रव डोळ्यांनीं पाहिला.' —खेया २५. ० आर्म-अण—न. गांवांतील प्रत्येक घरीं दिलेले जेवणाचें निमंत्रण, बोलावणें.

घरटे—न. घरटा; पक्षी, प्राणी इ० कांचे घर; रहाण्याचें ठिकाण; वीळ; घरटा पहा.

घरठा—पु. १ घरटा; पक्याचे घरटे; घुराडें. २ ठिकाण; ठाव; स्थान. 'कीं ब्रह्मविद्येचा घरठा। अन्य चोराचा घुरठा। कीं परमपुरुषाचा वसैठा। राजमदु तो ॥' —न. ३८. [सं. गृह+स्था; घर+ठाव]

घरड—पुन. घरट पहा.

घरडई—स्त्री. १ मरणोन्मुख माणसाच्या तोंडाला पडणारी कोरड व घशांत होणारी जळजळ. २ (सामां.) अजीर्णामुळे येणारी करपट डेकर; गरबई पहा. (कि० लागणें; येणें). [ध्व]

घरडणें—उक्ति. १ घरटांत चालून (धान्य इ०) मरडणें. २ (माणसाची, प्राण्याची मान, गळा; जरबी) वांकडेतिकडे तोडणें, खांबणें, छिदणें, खापरणें, चोचावून तोडणें. [घरट]

घरड्या—पु. १ मरडतांना जात्याचा होणारा घरघर आवाज. २ (ळ.) गाढ झोपेत, अंतकाळीं होणारी घंघांतील घरघर. (कि० लागणें) [घरडणें तुल० शु. घरेडो]

घरडा—पु. (राजा.) घरटे; विशेषतः ज्यांत एखादी वस्तु राहिल, ठेवतां येईल असें लहानसें मोक, पोकळी; घरका अर्थ १ पहा.

घरंडा—पु. वेळाची एकसारखी पण जळजळाल. [ध्व. घं]

घरडुळणे—अकि. घराचा झाडा घेणे; घुंडाळणे; कानाको-
पण्यांतून शोधणे; घरडोळ. [घर+डुळण]

घरण—णी—जी. १ (राजा. कु.) घरघनीण; घरांतील मुख्य
कारभारीण; गृहपती; गृहिणी. २ पत्नी; बायको; घरघनीण.
[सं. गृहिणी; हि. घरनी]

घरण—न. घरट्या किंवा बाणट्या. —वदलापूर ३६३; ४०२.

घरत—जी. (प्र.) गरत; कुलीन व सम्य (विधवा, सधवा) जी;
मर्यादशील व अमृदार जी. गरत पहा. [सं. गृह+रत]

घरंदाळ—वि. १ छटलेवाईक; कुटुंबवत्सल. २ एके ठिकाणी
कायमची वस्ती, घरदार करून राहिलेला; कायमचा रहिवासी.
३ कुलीन; अभिजात; स्वसत्तेच्या घरांत अमून राहणारा; ज्ञान-
दानीचा; चांगल्या कुळांतील. [घर+फा. अदोक्ष=मिळणे]

घरन(नो)ळे—न. म्हाशीच्या, रेक्याच्या (काहींच्या मते
चंदाच्याहि) उरोमागीं पुढच्या दोन पायांमध्यें असलेला मांसल
भाग, आवाळ. [?]

घरप—जी. (गो.) गण्यांची माजी.

घरली—वि. जी; बायको; घरघनीण. [प्रा. घरिणी=गृहिणी;
म. घर+ईल-जी=घरील-घरली]

घरंव, घरवसा—पु. (को.) घराच्या छपराळा, न झाड-
लेल्या भितींना लागलेलीं कोळिष्टके, जाळीं, जळमटे; केरबोक.
चेलु; घेरोसा. [घर+वसणे]

घरघत—जी. (गो.) घत्संसारसंबंधीची कथा, गोष्ट. (घर
शब्दांत) घरघरात पहा.

घरघी—जी. (कु.) घरासाठी काढलेले; घरास लावलेले इमा-
रती लांकूड, गवत, वासे इ० सामान, साहित्य. [घर+घी प्रत्यय]

घरसणे—अकि. अंगावर घावून, रवसडून, घनसून येणे.
'आली घरांतुनि तवा घरसून नारी।' —आहु ५. [घरसणे
वर्णविपर्यासाने]

घरसां—वि. (गो.) घारा (डोळा). [घर]

घरळणे—अकि. १ गडबडत, सरपटत, गडगडत जाणे. २
घरंगळणे; उतारावरून घसरत खाली जाणे; झुकणे. घरळता—
वि. झुकता; घरंगळेल, गडगडेल असा.

घरा—पु. १ (कांटा, गळू इ० मुळे अंगाला पडलेले) छिद्र;
मोक; ल्हान घर; घरघा. यांत काही जाऊन बसेल अशा तऱ्हेचे
ते असते. घरघा (राजा.) पहा. २ (सामा.) छिद्र; मोक. घर
पहा. 'घरिल कसा सत्रस तो, ज्या कलशाच्या घरा घुडाला व.'
—मोअनु ८.३९. ३ जळम; प्रण; क्षत. [म. घर; वं. घरा=
छिद्र; तुल० मर. घर=जळम, खोक]

घरा—रे-पाडणे-पडणे—एखाद्याचे बर्मे काढणे; दोचून
बोलणे; काळजास घळा बसेल असे उणे भाषण करणे. 'पडले हाते
हृदया धर्मोफे धिरडियासि जेवि घरे।' —मोअनो २३.८०.

घराळ—वि. १ घरगुती; घरासंबंधी; कुटुंबासंबंधी. २ घरचे
घरीच बोलावयाची; खाजगी (गोष्ट). 'घराळ गोष्ट बाहेर बोलूं
नये.' ३ घरी तयार केलेला (जिन्नस); घरी बाबलेला, बाळग-
लेला (पशु); घरी लावून बाबिलेले (झाड इ०). ४ घरचा;
स्वपक्षीय; परका, भावोत्री याच्यां सल्ल. [म. घर+आळ
प्रत्यय; तुल० वं. घराळ; सि. घर]

घराक—वि. गिन्हाईक, ग्राहक. [सं. ग्राहक; गु. घराक]
घराकी—जी. गिन्हाईकी. —मौज २-६-३०.

घराळा—पु. (प्र.) घरचा पहा. मरठण्याचा आवाज. [ध्व.]

घराणा—णे—पुन. १ कुळ; वंश; कुळी; गोत्र. 'म्हणती
पाखिल आमुचा घराणा. शुद्धपेपेस नाही लाहणा.' —दावि १५०.
२ वंशांतील माणसे; घराण्यांतील मंडळी. ३ ठिकाण; स्थान.
'ये पुनरावृत्तीचीं घराणीं. आपली एकवटती ज्याच्या प्रयाणीं.'
—हा ८.२३४. [हि. घराना; म. घर]

घराणी—जी. (गो.) घरघनीण; गृहपती; यजमानाण;
गृहिणी. घरघाण, घरणी पहा. [सं. गृहिणी; प्रा. घरणी, घरिणी]

घराणे—वि. साधन; योग; —घार.

घरं—न. (को.) १ कीड लागलेल्या लांकडाचे पीठ, मुसा.
२ जळमटे; कोळिष्टके; घरंव, घरवसा पहा. [घर]

घरं—वि. घरने; खाजगी; घरगुती. 'चोरीच्या गुन्ह्याबद्दलचा
विचार करतां रुपये २८॥ सरकारी नसून केशव नाथ याचे वकं
होते.' —विक्रिप्त ३.८२. [म. घराळ]

घरोटा—पु. घरटे. 'अशी रानपक्षीण बांची घरोटा.' —अर्वा-
चीन ४९९. [घर]

घरोटी—जी. (को.) कुटुंबाचीं सामायिक मालमतां; बडिलो.
पाजित मिळकत, इस्टेट; घरवट पहा. 'घरोटीपैकी गुरे बांटाव-
याची आहेत.' [घरवट]

घरोबा—पु. १ वस्तुतः एका घरचे नसता मित्रपणामुळे घरच्या-
सारखा झालेला स्नेहभाव; घरच्या माणसासारखा जिन्हाळ्याचा
स्नेहसंबंध; एक्यभाव; वंधुभाव; भाईबंदी; भाइभारा; एकमेकां-
कडे जाणे-येणे; सत्कारप्रेम. 'साक्ष्य रासमजियेपासीं. तिचा
घरोबा वाहे शिशी।' —भारा, बाल ९.६२. २ (बायकी) घरकाम;
गृहकृत्य; घरांतील कारभार. 'त्वा आपला चालवितां घरोबा ।
घरं नये किंचितमात्र लोभा।' —साहू ७.१२०. ३ प्रपच; संसार;
गृहस्थाश्रम. 'घरोबा मांडिला दंडकावारे । बाबली बाइको उप-
जलीं पारे।' —दावि ४०. ४ (ल.) लग्न; विवाह; घरघाण. (कि०
करणे.) 'बायकोने दुसरा घरोबा सोनारानी केला.' —योमारो
२.१५३. [घर+ओबा प्रत्यय, तुल० गु. घरोबो]

घरोसा, घेरोसा, घरवसा—प्र. (कों. वे. तंजा.) कळ-
मड. घरवसा व घरंव पहा.

घरोते—प्र. गृहस्थाधमी मनुष्य; पुरुष; गृहस्थ. ० घरोते—
अव. (घरवरोत) १ नवरा-वायको; श्रीपुरुष; दंपती; दांपत्य;
बोडपे; 'तुम्ही घरोते वरोते'. दोघे निजानंदमरितें। असूतें माला
मूर्तिमते। मकाजुप्रहासी ॥' -विठ ११.७४. २ घरदार; गण-
गात. 'घर' मुख्य घरवरोत पहा.

घर्म—प्र. घाम; स्वेद; अतिश्रमातुळे त्वचेला येणारा ओलावा;
घाम पहा. [सं.] ० रंघ्र-न. घामावाटे शरीरातील घाण ज्यांतून
बाहेर पडते असे (शरीराच्या) त्वचेवरील अत्यंत सूक्ष्म छिन्न.
ही छिन्न फार सूक्ष्म असून शरीराच्या त्वचेवर लक्षावधि आहेत. [सं.
घर्म=घाम+सं. रंघ्र=छिन्न] ० झाव-प्र. घाम येणे. [सं. घर्म+झाव=
वाहणे]

घर्वड-जी. (गो.) वंश; कुळ; कुटुंब. (प्र.) घरवड.
अर्थ २ पहा.

घर्वत-ता-जी. (गो.) घरातील सामान; (प्र.) घरवत
पहा.

घर्वस, घर्वास-प्र. (गो.) घर; घरातील राहणी; घर-
वसात पहा. [घर+वास].

घर्वक-वि. घांसणारा. -न. घांसण्याचे, पुसण्याचे साधन;
रवर. [सं.]

घर्वण-न. १ घांसण्याची क्रिया; घांसणे. २ (पदार्थ.)
एका पदार्थाच्या सपाट पृष्ठभागावरून दुसऱ्या पदार्थास ओढून
कागळो, तर संलग्न पृष्ठभागाच्या खरवरीतपणामुळे आपल्या
कार्यास होणाऱ्या प्रतिबंधास घर्वण म्हणतात. -यंत्वि २. (इ.)
फ्रिक्शन. ३ (ल.) (एखाद्या गोष्टीचा, विषयाचा) अतिशय व्यासंग,
अन्यास, परिश्रम. ४ एखाद्या गोष्टीची बार्दविवादाने केलेली वाटा-
वाट, चर्चा, छेदून केलेली पृच्छा, चिकित्सा. ५ मांडण; कला-
गत; तंटा; कटकट; बरेबडा. ६ घसट. [सं.] ० ज्ञन्य-वि. (पदा.
रसा.) घांसण्याने उत्पन्न होणारा. [घर्वण+अन्य=उत्पन्न होणारा]
-णाचा प्रतिबंध-प्र. (पदा.) घर्वणाने होणारा प्रतिबंध;
(इ.) फ्रिक्शनल् रेझिस्टन्स-रसाय. घर्वणे-अकि. घांसणे. [सं.
घर्वण] घर्वित-वि. घासलेले. [सं.]

घळ-प्र. (कों.) (पातळ पदार्थाचा) अमळसा दाटपणा,
चिकटपणा (हा पाहिले तसा नसल्यास म्हणतात).

घळणें-अकि. १ उडी मारणे; ' तरी न घळनि महापूरी ।
न वेपे जुळण्याची धियारी ।' -भा १६.६९. २ घालणे;
मारणे (घळ इ०). ' न घळा न घळा सज । रावा आमचे प्राण ।'
-उषा १७६९. [प्रा. घळ=फेकणे; घालणे म. घालणे]

घळडी-जी. (खा.) कळशी; लहान वागर; घळी.
' घळीमर पाणी काय होईन. ' [घळा. घळी वगैर्यास]

घळल-न. (व.) पाणी भरण्याचे लहान भंडे; घळी;
कळशी. [घळी-घळी-घळली]

घवकर-क्रि. एकदम; एकाएकी. ' अकस्मात अवचित्ता ।
घवकरि सत्स्वरूप देखता ।' -एमा १३.६७१. [घ्व]

घवघव-घां-क्रि. १ घोंगावत. २ वेष्टुमारपणे; अति-
शय दाटीने; गजबजून; दाट; गच्च. ' दक्षिणेस ब्राह्मण घवघव
मिळाले. ' घवघव माणसें जमली. ' ३ घमघम. ' घवघव वास
सुटला. ' [घ्व. घव ! घव ! अथवा घो ! घो ! या माशांच्या
थळ्याच्या आवाजाचा अनुकरणवाचक शब्द]

घवघवणे-अकि. १ चोहोंकडे सुंगध दरवळणे; सुवासाचा
घमघमाट होणे. २ शोमणे; शोमून दिसणे. ' हरितनूच्या आश्रये
पूर्ण । अलंकार घवघविती ।' -ह १८.६४. ' चरणीं घवघवती
नेपुरे ।' -कथा १.१.१२. ३ घूं, घूं असा आवाज करणे. -नागा
२२८५. ४ समष्टुमणे; छुलछुलणे. -शर. [घवघव]

घवघवी-वि. घवघवीत पहा. ठळक; स्पष्ट. ' रामप्रताप
आत्मावरें । मात्रुका अर्थ घवघवी ।' -वेसीस्व ६.१२. -क्रि. वि.
घाटाने; घाटमाटाने. ' मुषकारूढ गणेश गोसावी । राये पुजिला
घवघवी ।' -वेसीस्व ६.४२. [घवघव]

घवघवी(चि)त-वि. १ पहातांच डोळ्यांना आनंद देणारा;
डोळ्यांत भरणारा; भरदार; मध्य. २ गोंडस; सुबसुवीत; चढपुंढ;
मोठा आणि देखणा (पुरुष, जी). ' घवघवीत डोळां पहाताती ।'
-रामदासी २.१२२. ३ ठळक; ठसठसीत; भरदार; डोळ्यांत
भरणारा (वागिना, डोळा); हलका, छुरटा, बारीक याच्या
उलट. ४ खूप दागिने घालून शोमणारी (जो, मुलगी); तेजस्वी;
मध्य; शोमणारा; भरदार (चेहरा, मुख). ' कांसे कशिला सोन-
सळा । अपाद रुळे वनमाळा । वनसावळा घवघवित ॥' -एमा
३.५५१. ' वदे ते अंबेसी घवघवित जीचा मुखाविधू ।' -साह
८.८७. ' रत्नसूषणीं घवघवीत ।' -मुआदि ५.६. ५ ठळक;
स्पष्ट; मोठा; चांगला ऐकू येणारा. ' घंटाघोष घवघवीत ।' -मुबन
१३.१०६. ६ चमचमीत; संची खाद्य पदार्थांनीं भरलेले (जव-
णाचे ताट, पान). ' वाडिलेच असे घवघवीत ।' -रामदासी
२.८१. ७ वरवळणाऱ्या सुगंधाने युक्त; सुवासाच्या घमघमाटाने
युक्त. [घवघव]

घवसुचें-अकि. (गो.) (गवसणे) मर्म समजणे; खुबी
रहस्यांत येणे; घटी सापडणे. [गवसणे]

घवा-प्र. (मावळी) खोल खळगा; तळखळका मिकणारा
खडा. ' काल जोराचा पाऊस पडल्यामुळे पाणी तालींत धरून
तीमथ्ये घवा पडूं लागला. ' [सं. गव्हर; प्रा. गव्हर ! तुल०
का. गवि=दरी, गुहा]

घण्य—वि. तेजस्वी. 'नाना उदास घण्य मूर्ति. -सप्र ५.११. ०वाणी-वि. तेजस्वी. 'तव समर्थमूर्ति घण्यवाणी देखिली.' -सप्र २.२२. [घव]

घशा—पु. (कों.) जुन्यासारची पांढरी असलेली एक प्रकारची माती.

घशिटा, घशिटे, घशीट, घशेट, घशेटा—जी.न. (खोगिराला) तंग घासदं नये म्हणून खोगिराल्या प्रत्येक मागाला लावलेले चामढ्याचे अस्तर. [घासणें]

घष्टणी—जी—जी. १ घांसाघांसी. 'घष्टणी घिसणी घस्तरपणे। घसर घसरू घसारवाणें।' -दा १४.४.४. २ (गो.) मांडी घांसण्याची नोकरी; काबाडकष्टाची नोकरी; दास्य. [सं. घृष्ट-घृष्ट]

घष्ट(स्ट)णें—सकि. १ घांसणें. 'जो सांपडला काळचपेटों। पडपडों। पुनरपि होईल कष्टी। थाक न जागे घडिला न घडी।' -दावि २२८. २ कष्टाने काढणें, कंठणें (वेळ, काळ). 'मनीं राम वेष्टी बळें काळ घडी।' -दावि २१६. [घष्टा]

घष्टा—पु. घसटा—टी. १ पदार्थ घांसतांना त्याला दिलेला जोराचा घसडा; पदार्थ घांसण्याकरितां त्यावरून हात इ० फिरविण्याची क्रिया. 'तांब्या काळा पडला आहे, चार अधिक उणे, वष्ट मार म्हणजे स्वच्छ होईल.' २ एखाद्याच्या शेजारून जोरात जाताना लागलेला धक्का, घसरा. [सं. घृष्ट]

घष्टें—न. (ग्राम्य) तुप; कडविलेले लोणी.

घस—जी. घुपका; गुच्छ; घव. (प्र.) घोंस पहा.

घस—जी. १ व्यापारांत जालेली तूट; तोड; जुकसान; वूड; खोट. (क्रि० सोसणें; वसणें; लागणें; येणें). २ (गळण्याने, क्षिरपण्याने, घुस्ल्याने, घांसले गेल्याने) पदार्थाच्या मूळच्या मापांत, वजनांत येणारी तूट, न्यूनता, झीज, घट. 'दोन मण गुळांत दहा शेर घस आली.' 'घशीबद्दल लांकूड आकारांत वळू नये.' ३ सोने पारखतांना कसावर समठलेली सोन्याची रेव; सोन्याचा कस. [सं. घृष्ट; प्रा. घस; म. घासणें]

घस—जी. १ (कु.) मांडें, कडई, फिटली, मडकें इ० सतत जुळीवर ठेवल्याने त्याच्या जुडाला जमणारा मधेरीचा धर; खरप; खरपी; मस; जळ. २ लोणी कडविल्यानंतर मांड्याच्या तळाळा वसणारी घेरी.

घस—वि. (राजा.) एकदम उतरतें; उभ्या उतरणीचे (छप्पर इ०).

घस—कन—कर—दिशीं—किवि. १ घान्य इ० एकदम पुष्कळ ओततांना होणाऱ्या घस घस अशा आवाजाने. २ (क.) एकदम; एखाद्या कामाची तडकाफडकी व चटपट यांचा निवडीक शब्द. 'त्याने घसकन माताची वेळणी माझे पानांत ओतली.' 'त्याने घसविशीं दहा रुपये काढून दिले.' [घव.]

घसका—पु. १ रत्ना; घपाटा; बोघट अथवा घारेच्या शक्तीने दिलेला तडाका; २ घसरा; ओरखडा; घडा अर्थ २ पहा. ३ घसडा; दिसका; दिसडा; गनंका; हवका. [घांसणें; किंवा घस-घव.]

घसकाघिणें, घसकाघून, घसकून—कचकाघिणें इ० पहा.

घसक्या—वि. घसट्या. १ ज्याच्या कामांत नाशुकपणा नाही असा; घसमुसळ्या; आढदांड; रानवट; जडाणी; दांड्या (मजूर, कामकरी इ०). २ (क.) बढफैली; अत्यंत कामुक; विषय-लंपट; बाहेरच्याली; इच्छावाज. [घासणें]

घसघशा—वि. १ नेहमीं कटकट, फुरफूर, घुसफुस, हमरी हमरी करणारा; घसघस करण्याची संवय ज्याला आहे असा. २ घासाघीस करणारा; करार, खरेदी विक्रीचा व्यवहार करताना घिसवीस करणारा; घासवीस घालणारा. [घासणें]

घसघशी (सी) त—वि. घवघवीत अर्थ २, ३, ६ पहा. -किवि. १ अचळपचळ; ऐसपैसपणानें; पुरेपूर; भरपूरपणें; तन्मळ. 'त्याला दिवसास घसघशीत शेर मात लागतो.' 'घसघशीत पांच रुपये घेतलेस, आतां मागेपुढें काय करितोस.' २ खसखशीत अर्थ १-३ पहा. ३ विप्रलपणें; अचळपचळ; रेट; रेलवेलीने (वस्तु, क्रिया इ० होणें).

घसघशीत—वि. (कु.) साधारण कडत; गरम असलेले (अंग, शरीर).

घसघस—जी १ घासाघीस; विकीर; विणविण; खारा-खीर; (पदार्थ विकत घेतांना होणारी) कोरडी तकार; निरर्थक ओढाताण. 'दुम्ही काहीं विकत घेणार कीं कोरडी घसघस लावणार.' २ (एखाद्यास) सदोदित दोष लावणें आणि रागें भरणें, निंदा करणें. ३ फुरफूर; घुसफुस; फुरवूर; खाजगी कुडुंबांतील कटकट, चडफड, विणविण. 'घसघस करितां विटे। सगट कोड।' -दा १९.७.२१. ४ कडाक्याचा, घडाक्याचा वाद-विवाद, चर्चा; तंडणें; रिकामा वाद. (क्रि० करणें; लावणें; घालणें; मांडणें). ५ सैन्याचा फिरकोळ हत्ता. १ [सं. घस म. घासणें]

घसट, घसटणी, घसणी—जी. घरोबा; संपटण; मैत्री; सलोबा; विशेष परिचय; घसरट. 'कोणाशीहि झाली तरी घसट ठेवावी, पण अतिप्रसंग करूं नये.' -विकारविलसत १९. [घांसणें]

घसटणें—सकि. घांसणें १ चालतांना (एखाद्या पदार्थाची, मितीशीं) घांसून जाणें, घसवटणें; घसटून किंवा चाटून जाणें; ओरखडणें; घांसणें. 'त्या मितीशीं त्याचे अंग घसटतांच वरची तब्या निघाली.' २ एकमेकांस कळण्याबोगां स्पष्ट करून, खेदून जाणें. 'तो चांमार त्या ज्ञासणास घसटून गेला.' ३ घांसणें

चोळणे; चोळवणे; रंगवणे. ३ निष्काळजीपणाने, वेदरकारपणे, लाढाळाटीने एखादी गोष्ट, काम देतून नेणे. दडपणे; फारशी काळजी न घेता (काम) करून टाकणे. 'न निवडतांच भाजी तशीच घसटली.' [घांसणे]

घसटी—झी. एखादा पदार्थ दुसऱ्याशी घांसून गेल्याची खूण; घटा; घसरा; ओरखडा (प्रायः या शब्दाचा अनेकवचनी प्रयोग करतात). [घसटणे]

घसटया—वि. १ अडाणी; अडमुठ्या; दांडगा; लाटया घसमुसळया (मजूर, कामगरी). घसक्या अर्थ १ पहा. २ मुस्त; मंद; गाफील; टोणपा; झांबऱ्या. [घसटणे]

घसडा—पु. (विप्र.) घसरा; घसरा पहा.

घसण—झी. १ (कों.) व्यापारांतील, घंटांतील तूट, तोटा, नुकसान, घट, घस. २ अति परिचय; घसट पहा. ३ संगत; संवयण; 'आणि फळाचिया हांवां। हृदयीं कामा जाला रिगावा। फीं तयाचिचे घसणी दिवा। ज्ञानाचा गेला।'—झा ७.१३९. 'ऐसी पंचमहाभूतांची वेणी। स्वांत गुणत्रयाची कसणी। ऐशियाचिचे घसणी। पडियेला जो॥'—सिं २.१६०. ३ संसर्ग; स्वयं. 'गगन असोनियां जनीं। मैलेना जनघसणी।'—एमा ७. ४४४. ५ संवय; सराव;—शर. (कि० पडणे; पाडणे). ६ वेळांची गाडी उतरणीला लागली असता चाकाला लावावयाचा कांकडाचा दांडा; खरडी. [सं. घवण; प्रा. घसण]

घसणी—झी. १ घवण; घांसण्याची क्रिया. 'शिला पानीय बरि घसणी पडतसे, चंदना। ३।'—दासोपंतपदे, राजवाडे ग्रंथ माला पु. ५. २ घसण अर्थ ६ पहा. ३ खर्च; व्यय; नाश; न्हास. 'पतीची शक्ति अल्पवयांत अविचाराने घसणीस पडल्यामुळे पुढे उपयोगास पडेल इतकी रहात नाही.'—विवाहविज्ञान ७. [घांसणे]

घसरणे—अकि. घसरून खाली येणे; निखळणे. 'अशोकवृत्ति कांती (?) निवसे। तारा क्षितिवरि काय घसे।'—निमा १.४. [घसरणे]

घसण—न. मुद्द; लढाई; धुमधकी. घमसान अर्थ ४ पहा. पुढील अणीया आले। जवळी पांच पांच सेले। आडासनीं दोनी दोनी घों। मोजे घंसनी पातळे॥'—उषा ८२४. [सं. घवण हि. घमसान; गु. घमसान; म. घमसान अप]

घसमट—झी. (कु.) दडपरिचय; घसट; घसरट. [घांसणे]

घसमरण—न. खाकलून खाकलून घसा खाण्याची क्रिया, व्यापार. —मनको. घसर पहा. [घसर]

घसमस—झी. (कों.) घुसफुस; कटकट; तंटाबळेडा; वाचावाच; खटका; कचकच; कलागत; घसफस; घडाघडी. [घांसणे]

घसमस—वि. असार. —शर.

घसर—झी. (दर, भाव, किंमत) उतरणे; कमी होणे; (वाजारांत एखाद्या मालास) मंदी येणे. [घसरणे] ० गुंडी—झी. १ अधोगति; अवनति; अपकर्ष; उतरती कळा; उच्चपदावरून खाली येणे; घसरणे. 'जुन्या शिक्षकांची अशीच घसरगुंडी झालेली आहे.'—प्रावि १०५. २ (खेळ.) घसरून खाली येण्यासाठी उतरत्या फळीचे केलेले साधन. [घसरणे+गुंडी-गुंडा=गोळा]

घसरट—झी. दाट परिचय, मैत्री; घसट पहा. [घांसणे]

घसरट—वि. निसरती; निसरडे असणारी; घुळघुळीत (जागा); घसरता; निसरडा; घुळघुळीत. [घसरणे]

घसरट-ण—झी. १ निसरडे असलेली, घुळघुळीत, घसरती जागा. २ (घसरण) घसरगुंडी अर्थ १ पहा. [घसरणे]

घसरडा—वि. निसरडी; घुळघुळीत; घसरट; घसरून पडण्याजोगी; घसरट (—वि.) पहा. [घसरणे]

घसरंडा—पु. (ना. व.) घसरड; घसरण; निसरडी जागा. [घसरणे]

घसरडे—न. १ निसरडे; घसरड; घसरण. २ घसरडपणा; घुळघुळीतपणा. [घसरणे]

घसरण, घसरंटा—झी. घसरड पहा.

घसरणी—झी. १ घसरण्याची क्रिया. २ निसरडी जागा; घसरडे. [घसरणे]

घसरणे—अकि. १ निसरणे; निसटणे; घरळणे; घुळकणे; उतरणीवरून, घसरण्यावरून खरकत, गरंगळत जाणे. २ (क.) एखाद्याच्या अंगावर जोरांने, त्वेषाने तूटून पडणे, चाल करून जाणे, चढाई करणे; एखाद्यास रागे भरावयाला, निदायला आवेशाने पुढे सरसावणे; एखाद्यावर जोराचा शाब्दिक हल्ला चढविणे; एखाद्याच्या तोंडास लागणे. 'जोत्याजी त्याच्यावर घसरून पडला.'—स्वप ३१. 'दोघांना फसविण्याचा त्याने वेत केला पण दोघे त्यावर घसरले.'—विवि ८.६.११०. ३ एखाद्या कामास आवेशाने, जोरांने लागणे, झुपून घेणे. 'ते काम मी चार दिवस घसरून तडीस नेले.' ४ घुळकणे; घळणे; च्यवणे. 'बोलत होता ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी, मग जो घसरला तो रांडवाजीच्या गोष्टी सांगू लागला.' ५ अधिकार, हुदा, आश्रय इ० कांपासून न्युत होणे; (नोकरांतून) कमी होणे; बडतर्फे होणे; 'तो त्या मामळतीवरून घसरला.' ६ (शरीर इ०) क्षीण होणे; क्षरणे; (शरीरप्रकृति) डांसळणे; 'अलीकडे त्याची प्रकृति बरीच घसरली आहे.' ७ मूळ स्वरूप नष्ट होणे, न्हास पावणे; उच्चपदावरून ढळणे; उतरती कळा लागणे. 'चांदीचा भाव घसरला आहे.'—के १०.६.३०. (व्यवहारांत, व्यापारांत

खोच बसल्याने) खाली येणे; डबघाईस येणे. 'त्या व्यापारांत पांच हजाराची खोच येतांच तो घसरला.' ८ (धैर्य, आत्मविश्वास) गळित होणे, गारळणे, पार निघून जाणे, नष्ट होणे, ढळणे, डगमगणे, ढळमळणे. ९ (मनुष्य) खचणे; डगमगणे; कचरणे; हटणे. १० (व.) पळून जाणे; पोवारा करणे; हासावर तुरी येणे. [ध्व. वसू+सं. स-सर; किंवा सं. वषण, म. घासणे, सि. गीसिणु]

घसरपट्टी—जी. १ (ग्राम्य) खरबपट्टी; वेसुवैतपणे केलेली निर्मलसना; खरब; चोडंती. (क्रि० काढणे; निघणे); २ जड्याचे, जडावाचे काम करावयाचे एक हत्यार. -शर.

घसरवट—वि. निसरळी; घसरडी (जागा). [घसरणे]

घसरा—घु. १ घसडा; ओरखडा; घडा; (एखाद्या पदार्थास) जोराने घांसून, चादून जाणे; चादून गेल्याने पडणारी खुण; हिसडा (क्रि० मारणे). २ सपाटा; वेग; जोर. 'तैसीं घसरें मिसळेलीं. दोनीं दळे।' -शिख १०४२. ३ शेजारून झपाट्याने जाताना दिलेला रेटा; घक्का. ४ रडा; तडाखा. ५ (क.) राग; कोप. 'महादेवाला लखुन तुम्ही जा रे पदर पसरा। कठीण जाचिल त्याचा घसरा।' -अला १३५. ६ धमकावणीचा, खडसण्याचा, खणकावण्याचा, दटावणीचा आविर्भाव, माषण; गुरकावणी; दटावणी. (क्रि० देणे; करणे; घालणे). 'त्या चोरास घसरा देतांच तो कबूल झाला.' ७ तुटून पडणे; हळू करणे. 'रा. रा. गुरुजींनीं जागे केल्यावर त्यावर विनाकारण घसरा करून ...' -टि २.८१. ८ व्यापारांत, घशांत आलेली बूड, झुकसान, घस, तुट, तोटा. ९ बुद्ध्याचा धाळा, तडाखा; (संकटाचा) घक्का. 'जय अपजय पर-त्वाधीन बसला घसरा।' -ऐपो २३५. 'नाही तरी बसल एखाद्या घसरा.' -राला ३९. [घसरणे; शु. घसारो]

घसरा—घु. दिवस. [सं. घस अप.]

घसराघसर—री—जी. हिसकाहिसकी; घक्काझुकी; ओढा-ओढी; झुज; झोबाझोबी. [घसरणे द्वि.]

घसंघकर—क्रि. जड पदार्थ पाण्यांत एकदम पडताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे; धपकन; झुबकन; डबकन. [ध्व. घसंघ+करणे]

घसघट, घसघटा, घसाटा—जी.घु. १ (एखाद्या कामाचा, कलेचा) रावता; सराव. २ परिचय; घसरट; दाट ओळख. ३ बहिषाट. घसटीस, घसटीखाली पडणे—१ एखाद्या कामाचा, कलेचा रावता, सराव होणे. २ दाट परिचय होणे; घसट, घसरट होणे. [घसवटणे]

घसघटणे—क्रि. १ घांसले जाणे; झांजरणे; खरचटून जाणे; घासटणे, चाटले जाणे; घासल्याने मिळून जाणे. 'अहो आत्मोपणीं न संतो। स्वसंवितीं न घसवटो।' -अमु ८.४. 'अथवा ते घसवटेना। अथवा अन्धय होयेना।' -दा १.९.

शको. ३. २०

१०. २ घांसणे; घांसटणे. 'बायोचा कातरा घसवटे। तेणे उणें बन्हि पेटे।' -दा १३.३.८. ३ घसवटीस पडणे; सराव होणे; अंगीं मुरणे, जडणे. ४ (मनुष्य, पशु, वस्तु) चांगली रावती असणे; सारखी उपयोगांत आणली जाणे; अम्यस्त होणे. 'या कामांत तो चार दिवस घसवटेल तेव्हां उपयोगी पडेल.' [घसट] घसघटा—घु. सराव; निरंतर चालवणा. घसवट पहा. 'तो वेळ घसवटपाखालीं पडेल तेव्हां नरम होईल.' [घसवटणे]

घसघटी—जी. १ घसवट पहा. २ घसरा; खरचटून पड-लेला ओरखडा; घडा. 'पापाणबाव घसघटी। अहयपणे मिर-वले।' -नव २४.१३०. [घसवटणे]

घसा—घु. राव बाहून नेण्याची विनचाकी गाडी. -बदला-पूर २९४. घसे पहा. [घासणे, घसरणे]

घसा—घु. १ गळ्याच्या आंतील माग; नरें; अन्ननलिका. २ भासनलिका. ३ आवाज; कंठध्वनि. 'त्याचा घसा गोड आहे.' [सं. वसू-खाणे, गिळणे] (वाप्र.) ० कोरडा करणे—फार वेळ बोलत राहणे; घसा कोरडा होईपर्यंत एखाद्यास उपदेश, एखाद्याशीं माथाकूट करणे. ० खाणे—घशाशीं झुरघुरणे; घशांत चर-घर आवाज होणे. घसा वाजणे. 'घसर घसरं घसा खाणे। पुम-जुमोचि जुमणे। योग्य नव्हे ॥' -दा १४.४.४. घशाखालीं उतर-णे—१ गिळला जाणे; गिळंकृत होणे. २ (क.) कांच खातेला, लबाडीनें काढलेला पैसा पचविला जाणे. ३ कबजांत जाणे. 'पण एतद्देशीय संस्थानें मात्र सरकारच्या घशाखालीं उतरविलीं.' -नि. घशांत घालणे—बळकावणे; गिळंकृत करणे; (एखाद्या मालमते-वर) वळेंच हक्क सांपून (ती) बळकावणे. 'दुसऱ्याचे देण घशांत बालण्याची अगुरी लावला टिकणार नाही.' -के १४.६.३०. घशांत टाकणे—गिळंकृत करणे; काढणे. 'सरकारचा विचार इंदूरची हस्टेट घशांत टाकण्याचा होता.' -विश्विस्त ३.१६४. घशांत पीक घरणे—अडकणे—पाऊस न पडल्यामुळे पिकांची, कण-सांची वाढ झुटणे. घशांतून काढणे—खातेला, गिळंकृत केलेला पैसा, ओरलेला माल इ० ओकावयास, परत घावयास माग पाडणे. घशाबाहेर पडणे—१ गिळंकृत केलेली वस्तु, पैसा बाहेर ओकून पडणे. २ (पिकाच्या पोदरी येणे; पीक निसवणे, पिकाचे कणीस लोंगर बाहेर पडणे. ० पसरणे—(एखादी वस्तु खाण्या-करितां, गिळण्याकरितां) आ करणे; तोंड उचवणे; अशाळभूत-पणाने पहाणे. ० फुटणे—(मुळगा) वयांत आल्यामुळे त्याचा आवाज, स्वर बदलणे; आवाजाची कोमळता नष्ट होऊन तो मर्दानी बनणे; घांटी फुटणे; घांटी पहा. ० बसणे—(ओरकण्याने, तेलकट, इ० पदार्थ खाण्याने) आवाज घोगरा होणे; शब्दाचे सन्धार अस्पष्ट होणे. ० धाजणे—घोरणे; (घसा) चरघर वाजणे (प्रयोगांत कर्त्याची बडी मसावी लागते)

घसाघस—सां, घसासां—किवि. १ गवत कापतांना, पदार्थ जावतांना, चर्वण करतांना होणाऱ्या वस्तू वस्तू अशा आवा-
जाप्रमाणे; ससाचस. २ उचळपट्टीने; मनसोक्तपणे; मनास
वेईल तसे; वेष्टमार (पैसा खर्च करणे, खाणे इ०). [घ्व.]

घसाघसी—झी. (व.) तक्रार; भांडण; घासाघीस. [घासणे,
घासाघीस]

घसाटा—पु. घसवट पहा.

घसाड—वि. (अशिष्ट भाषेत) विपुल; पुष्कळ; रगड.

घसाडणे—उकि. १ चोळणे; घासणे; उजळा देणे; घास-
टणे. २ (वान्य इ०) मरवणे. [घासणे]

घसारा—पु. १ वहा—पांच औषधे उगाळून एकत्र केलेले
सरबरीत मिश्रण. २ (आसन्नमरण मनुष्यास लागलेली) घरघर;
वरडा. ३ (एकादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थास लागून गेल्याने
पडणारा) ओरखडा; रेघोट्या; घस; घसरा. घसरा पहा. 'चाम-
व्यास घसरा कापू नये म्हणून खावर लांकडी चिपा बसवान्या.'
—स्वारीनियम (बडोदे) ५५. ४ झीज; इमारत, यंत्रे, सामान
वगैरे वापरल्यामुळे त्यांच्या किमतीत पडणारी तूट, न्यून, उणे-
पणा. [घासणे]

घसास—सां—किवि. घसाघस पहा. 'वीर तोळिती घसास
सिर फोळिती घसास छळ टोळिती मसास आपछुळी नेणती।'—
दावि ४९६. [घ्व.]

घसिट—पुझी. (संगीत) इच्छित उंच स्वरापासून ध्वनीत
खंड पडून वेतां इच्छित नीच (खालच्या) स्वराकडे जाणे.

घसिट्टा—पु. १ जोराने घासण्याची, चोळण्याची, पुस-
ण्याची क्रिया; घडा; घसडा; (कि० मारणे). २ (क.) घसरा
शब्दाच्या इतर अर्थांहि उपयोग होतो. [घासणे]

घसीट, घसि(से) टा, घसेटे—पुझीन. घशीट पहा.

घसे—न. (कों.) मातखाचरांत उपयोगी पडणारी एकचाकी
हातगाडी; आवणाचे मूठ नेण्यासाठी केलेले गाडीसारखे लांकडी
वाहन. घसा पहा. [घासणे, घसरणे]

घसेळ—वि. (व.) १ कंजुष; कृपण. २ घासाघीस कर-
णारा. [घासणे]

घस्टणी—झी. (गो.) घष्टणी पहा.

घस्टणे—अकि. १ घट्टे पडणे, घासणे, घष्टणे पहा. २ (ळ.)
किटणे. 'बक्याच्या मुखा पाठ पडिले. ओतयाचे श्रवण घस्टोनि
गेले।'—दावि २४१. [घर्षण]

घस्टुचें—कि. (गो.) खेदून, घडे मारून चालणे.

घस्त—झी. १ व्यापारांत आलेली घट, बुड, तोटा. २
(पदार्थ दुकल्याने, गळण्याने, त्याच्या मार्यांत, बजनांत आलेली)
तूट, कमीपणा. घस पहा. [सं. घृष्ट]

घस्त—झी. गस्त; घट्टी; पहारा. (प्र.) गस्त पहा. 'महा-
राजांची प्रकृति नीट होऊन ते हंमेशाप्रमाणे छावणीत घस्त
चालू लागले.'—विश्वस ३.२४३. [फा. गस्त]

घस्मर—वि. जाड; घटमूठ; जाडाभरडा; बळकट; मजबूत
(कापड, कपडा, मांढे, शरीर). ०पण—न. (मनाची) बळ-
कटी; धैर्य. 'घ घ घस्मरपणेचि मायाममता उलंघ।'—दावि
२१३. [सं. घस्मर]

घस्मर—वि. खादाड; अघाशी; रपादन जेवणारा; अत्या-
हारी; दुकोदर; बहुभक्ष; खादूनंदन. २ (ळ.) (दुसऱ्याचा)
नाश, निसतान करणारा; दुसऱ्याला गिळणारा. [सं.]

घस्त्र—न. दिवस. 'तेथे बसें कितेकें क्रमुनि पुनरपि श्री-
नटेशोपकंठी।'—वीरेश्वर, उपमन्युचरित्र २२. [सं. घस]

घळ—झी. (पाण्याच्या ओघाने धुपून डोंगराच्या दोन्ही
दंडांमध्ये पडलेली) मेग; खांचण; ओहळ; लवण; खोळगट
जागा; गुहा; 'अरण्यांत गेले प्रवताची घळ।'—रामदासी २.२५.
'पलसवड्याहून चुकतमाकत नळ बाजण्याच्या सुमारास मोर-
घळीस आलों.—खेया ४४.—झीपु. (झुशींनी मितीत पोख-
रून पाडलेले) मोक; बीळ. (खेकडे, पाणी इ०कांनी) खड-
काला, घंघाऱ्याला पोखरून पाडलेले छिद्र. [घ्व. घळ]

घळ—पु. (राजा.) झाडावरून आवे वगैरे काढण्याची
जाळी लावलेली काठी; झेला; झेली; आंखी. २ विहिरीत पड-
लेली चागर, बादली इ० वस्तू काढण्याचा गळ. [गळ]

घळ—वि. (गो.) सडळ जिमेचा; मडमडचा; बडबड कर-
णारा; (मजुष्य). [अघळ !]

घळक—झी. (अशिष्ट). विपुलता; लयलट; चंगळ; रेल-
चेल.—वि. १ विपुल; भरपूर. २ फार उत्पन्नाचा, किकायतीचा
(घंदा). [घ्व. घळ]

घळघळ—ळां—किवि. घटघटां; आकंठ; पुष्कळ; विपुल.
'आधीं उदक आणविलें. घळघळां उदंड घेतलें.'—दा १८.
१०.१९. अश्रूंची व पाण्याच्या प्रवाहाची विपुलता, अनिकटता
इ०कांचा वाचक शब्द. १ डोळ्यांतून खळखळ अश्रू डाळीत.
'पोराची आठवण झाली म्हणजे ती घळघळ रडू लागते.' २ खळ
खळ आवाज करीत (पाणी इ० वाहतांना). ३ सईलसर; अच-
कपघळपणे, झुटझुटीतपणे (दागिने, कपडे अंगाळा होणे, बसणे).
[घ्व. घळ—खळ द्वि.] ०घंटा—पु. १ वणवण घंटा; पोळकपणा;
रितेपणा. २ पूर्ण अभाव; शून्यभाव. [वणवणघंटा] ०पोतें—वि.
(ळ.) अंगास नीट न येणारा, सैल होणारा, पोत्यासारखा
घळघळां लोंबणारा (कपडा, दागिना, जोडा इ०) [घळघळ+
पोतें] ०माळा—झी.अन. हात बारीक, रोडका असल्याने सैल
होणाऱ्या व त्यामुळे माळांप्रमाणे घळघळ वाजणाऱ्या बांगड्या,

काकणे; अगदी हिर्या होणाऱ्या वांगड्या. [घळघळ+माळा]
 ०वाच्या-वि. (अप.) ज्याच्या अंगावरील कपडे घळघळां लोंबत आहेत असा (मनुष्य). घळघळ पोत्याचा. [घळघळ+माच्या= खंडोबाचा मक]

घळघळणे—अकि. १ (शरीर वाल्यामुळे कपडे, वांगड्या, दागिने इ०) अंगाळा, सैल झिले होणे. (मोत्याचे वेळे, छिद्र मोठे झाल्याने ते) झिले, सैल होऊन तारेंत, दोऱ्यांत हाडू, सरकू लागणे. २ आजारीपणामुळे सांधे झिले पडून अक्षता वाटणे; गळाठा येणे; (शरीर) गळान्यासारखे होणे. 'कालच्या उपोषणाने मी केवळ घळघळलो.' [घळघळ]

घळघळाट—पु. १ (कपड्यांचा, दागिन्यांचा) फाजील, अवास्तव सैलपणा; घळघळां लोंबत राहण्याची अवस्था; झोल; पोतें. २ (अश्रू इ०कांच्या) संतत धारा; सारखा लागेल अश्या; संतत अभुधारा; पुष्कळसा मोठा प्रवाह, लोट. ३ (सामा.) समृद्धि; विपुलता; लयलुट. [घळघळ]

घळघळाट—क्रि. १ घटघटां; भरभर; अघाशीपणाने (पाणी इ० पिणे). २ (कपडे, दागिने इ०) अतिशय सैलपणाने लोंबत. घळघळ अर्थ ३ पहा. [घळघळ]

घळघळीत—वि. १ सैल; झिला; घळघळ लोंबणारा; घळघळणारा (आंगरखा, कपडा, दागिना); घळघळ पोतें. २ मोठे झालेले; रुंदावलेले (कानाचे भोंक, मोत्याचे वेळे इ०); ३ मोकळा; निष्कपट; झुल्या दिलाचा; संकोचरहित (मनुष्य, स्वभाव, संबंध, व्यवहार इ०); ४ उबड; निष्कपट; प्रांजल; अकृत्रिम; मोकळया मनाचे; मनमोकळेपणाचे (वर्तन, भाषण इ०). —क्रि. १ रगडून; भरपूर; मनसुराव. 'त्याच्या घरी काहू घळघळीत बाबले.' २ मोकळेपणाने; अवलपवक; प्रशस्तपणाने. 'नदीमध्यें घळघळीत स्नान करावयास सांपडत नाही.' ३ (अशिष्टपणे, अतिलोभाने म्हणतांना) पुरेपूर; घसघशीत; भरपूर. 'घळघळीत अडीच हात घोतरचोडा मळा लागतो.' 'त्याच्या पोटाळा घळघळीत दोन शेरांचे अन्न पाहिजे.' [घळघळ]

घळण—नकी. १ पाण्याच्या प्रवाहाने पडलेली खोबण, खांचण, घळ, ओघळ, नाळा. 'त्या खडकांतील भेगा व घळणी पाहून एकंदर ... अनुमान होईल.' —सू ३३. २ पाण्याच्या नेटाने पडून पडून झालेली उत्तरी आगा; निसरडी आगा, जमीन; वसरण. [घळणे]

घळणे—अकि. १ पाण्याच्या प्रवाहाने माती झुपून जाणे (नदीतीर, बांध यांची). २ खडक झुपून जाऊन घळ, ओघळ, चर पडणे. ३ मोत्याचे वेळे, दागिन्याच्या वजनाने नाक, कानाचे छिद्र मोठे होणे, सैल होणे. ४ (सामा.) हारांतून,

माळेतून ओंबलेली मोले, मणी, फुले निखळणे, ओघळणे, घळून पडणे; ओघळणे पहा. [घळ; सं. गळ]

घळव(म)ळीत—वि. घळवळीत (-वि.) अर्थ ३, ४ पहा.
 घळम(मे)ळ—की. १ (प्र.) चालमेळ (एकाचा कामाची) धांदल; खबड; दगडग; तारंबळ; उपद्रवाप. २ (बाळ वस्तूचा, मनाचा) गोंधळ; धोक; धोंडाळा. (क्रि० पडणे; होणे; चालणे). धप्पाचोक पहा. 'कोणी भाड येईना या चिंदा। अशी घळमळ पडली मया।' —पंढा ८९. [चालमेळ]

घळय—की. (कों.) घळण, घळ पहा.

घळसणचे—अकि. (गो.) चुकणे; वसरणे.

घळा(ळ)मेळ—की. मोकळया मनाचा, स्नेहभावाचा संबंध, दळणवळण, व्यवहार. घळामेळीचा-वि. विशेष सलगीचा; दाट परिचयाचा. [घळमळीत; घळणे+मळ]

घळया—वि. निष्काली; वेसावड; अनवधानी; दुर्लक्ष्य करणारा; हयगय करणारा; विसरावू. २ जोंगळ व गवाळेपणाचे स्वरूप व वर्तन असलेला. [तुळ० गु. वेळो=मूळ]

घाई—की. चाय, चाव, चाई, चायी पहा. चाईबद्दल काव्यांतील रूप. चाव याचे तृतीया विभक्तीचे रूप. 'चैसु चाई मातळा। हाक देओनि कसलेळा।' —शिष्ट १०६७. 'निष्कपटा होआवे। उशिणा चाई जुंसावे।' —झा २.१९०. 'कंसाकागी हरी हा वडील एके चाई।' —अफळा ५३.

घाईटा—पु. (क्र.) चाई; गडबड, त्वरा. 'कायरे घाईटा कावला आहेस?' [चाई+टा प्रत्यय]

घाईघटा—पु. (काव्य.) चाव; जळम; वार; शलाचा आघात. (प्र.) चायवडा. 'इंद्रजालाचे घाईघटे लागता। मज भय न वाटे।' [चाय+घटा प्रत्यय]

घाई—की. १ त्वरा; जळदी; गर्दी. २ तांतडी; उतावीळ; धांदल; लगबग; चायकृत. ३ घामधूस; घडाका; गडबड; तडाखा. 'कन्यागतांत जी लमाची चाई चालली होती. ...' ४ जुमाळी; जुमाकूड; धांगडधिंगा; जुमाफळी; दंगा. 'तबवरिच सुतांची चाई। जंव मंत्रवादी नाही पावला।' घाई(ई)घाईने—क्रि. अगदी गडबडीने; गर्दीने; लगबगीने. [चाई द्वि.] घाई—क्रि. घाईने, तडकाफडकी. ०स येणे—अकि. (व.) जिकीरीस येणे; त्रासून जाणे; त्रस्त होणे.

घाई—की. १ चाय, चाव पहा. ठोका; दणका. २ (नगरा इ० जमवायांचा) दणदणाट; गजर. 'दिशाचक्र बहिरेंले। चाई निघानाचा।' —शिष्ट ५८५. —ह ३९.४०. म्ह० जेथे नगाऱ्याची चाई तेथे टिमकीचे काई. ३ (कों.) संगीतांतील, वादनांतील ताल, गति; बाधाची गत, बोल; विशेषतः द्रुतगति. [सं. जात, चाति; प्रा. चाई]

घाउस, घाऊस—पु. १ घांस; लवका. 'जे जे ठाय समांस । तेथ आहाच जोडे घाउस ।'—झा ६.२३१. २ खाणारा ग्रहण करण्यास सत्सुक. —राहा ६.२३१. ३ खाण्याची इच्छा. [सं. घस्=खाणे; प्रस्=गिळणे]

घाऊक—वि. १ ठोकळ; मरीव; मोठी (रक्कम; संख्या, मांकडा) याच्या उलट किरकोळ; बारीकसारीक. 'घाऊक घाऊक रक्कमा काय असतील त्या सांग, किरकोळ मग पाहू.' २ सगळा; सर्वच्या सर्व; अशेष; उक्ता; उबडा. ३ ठोकविक्रीने; एकठोक; ठोक-बंद. 'घाऊक माळ घेतला तर सवंग मिळेल.' [घाव+ऊक प्रत्यय]

घाऊल—न. नफा; फायदा; किफायत (विप्र.) गाऊल; गाऊल पहा.

घाए—पु. घाव; घाय; वार. घाय पहा. 'तंव पैशु मणें हो हो राहे । माझा घाए साहे ॥'—शिष्ट १०७१. घाएवटणें—अकि. जखमी होणे; जखमेने जखर होणे; घायवटणे पहा. 'कटाक्षीं मन घाएवटे.'—शिष्ट ६६६.

घांग—जी. १ दखलगिरि; सावधानता; जाणीव. (कि० ठेवणे; राखणे; धरणे; असणे; राहणे). ' त्याला मेकवानीची घांगही नव्हती.'—अस्तंमा १३५. २ आठवण; आठवणुक; सई; स्मरण; याद. (कि० येणे; आठवणे). (दोन्ही अर्थी सामान्यतः अकरण रूपी प्रयोग करतात.)

घांग—वि. (कौ.) १ काही-एका गोष्टीविषयी अंगी सामर्थ्य असून रक्षणाचा स्वभाव असलेला (मनुष्य); रडवा; कोणी पैसा मागितला असताना; काम करावयास सांगितले असता नाकारणारा, माघार घेणारा; रडगाणे गाणारा. २ रडवा; बोड्याश्या इजेने मोठी आरबाओरड करणारा. ० चाले—पुणव. १ (पैसा देण्याविषयी, काम करण्याविषयी अक्षमतेबद्दल) झुरझुर; पिरपीर; रडगाणे. २ (बोड्यासा घळा लागल्याने बुचळ्या, अक्षम प्राण्यांचे) केविलबाणे व मोठ्याने आक्रोश करणे; किकाळी. [घांग+चाले]

घागर—जी. (तांबें, पितळ, माती इ० काचे) पाणी ठेवण्याचे आंबळ गळ्याचे भांडे; बड्या पेक्षा मोठ्या आकाराचे पाणी ठेवण्याचे भांडे; मोठी कळशी; घट. 'अमूप असत फल क्षीर घागरी । दध्योदनेसीं वायन करी ।'—भारा, बाल १२.२३. 'घागरीची तहान पण घोटानेंच मागवायाला हवी.'—जन्मरहस्य २४. १ (दाककाम) एक दाकूचें झाड; खापराची घागर घेऊन तिच्या बुडाला जाळीदार ओके पाहून त्या प्रत्येक ओकाच्या तोंडाचीं वाण ठेवतात. तोंडावर मुईनळा ठेवून नळा दाखवितात. वर झाड उडते व सर्मांवर तारे व वाण उडतात. [सं. गर्गरी; प्रा. गगरी; घग्घर; सि. घाघरि] (बाप्र) घागर उडवणे—महा लक्ष्मीच्या दिवशी रात्री वायका खेगडीवर एक दाखून वर घागर

घरतात ती क्रिया—बदलापूर २१५. —री फुंकणे—माखिन शुद्ध अक्षमीच्या रात्री महालक्ष्मीची स्थापना करून तिची पूजा करून तिच्यापुढे क्रिया घागरीत तोंडाचा फुंकर घालून घुमतात ती क्रिया. पालख्या घागरीवर पाणी—(पालख्या घागरीवर पाणी ओतल्यास ते तिच्या आंत न जातां वाहून जातं यावरून) निर-पयोगी, निरर्थक उपदेश. जेथे उपदेश ठसत नाही तेथे प्रयोग. सामाशब्द—० गडचासुमा—पु. पाणी मण्याची नोकरी; पाण-क्याचें काम. ० गडची सुमेदारी—जी. पाणक्याची नोकरी. घागराळें—न. प्रवासांत खोगिराला घागर अक्षकविण्याकरितां काठ्यांची व दोऱ्यांची केलेली विशिष्ट रचना, चौकट. [घागर+आळा] घागऱ्याआंबा—पु. आंब्याची एक मोठी जात; घागरी एवढा आंबा. [घागरी+आंबा]

घागरघोळ—पु. अनेक धुंगरू एकत्र करून केलेले वाद्य-विशेष; वाळ. 'वाजवीत वाघें खेळत खेळ । शिंगे क्हाळा घागर-घोळ ।'—निगा ४२. [घागरी+घोळ=समुदाय]

घांगरणे—अकि. घाबरून, घांगरून जाणे; मयभीत होणे; मांवावणे; गांगरणे.

घागरपटो—पु. (गो.) घागऱ्यांचा केलेला मुलांच्या कंबरेत घालावयाचा रुप्याचा दागिना; घागऱ्यांचा कमरपटा, करगोटा. [घागरी+पट्टा]

घाग(गु)रमाळ—जी. १ (हत्ती, बैल इ० प्राण्यांच्या गळ्यांत घालावयाची) धुंगुरांची माळ; गळघांटी. 'कीं ते कुणपक्षींची रजनी । चंद्रशोभा उदेली वक्षनी । घागरमाळांचे मणी । तांगणें कीं ॥'—कथा ४.९.४१. 'शिवराम शिंग घेऊन येतो व मोतहारास घागरमाळा वाजवावयाची धुणेने आवा देतो.'—बाल २.१५५. २ (सामा.) मोठी घागऱ्यांची माळ. 'मखरीं लोंबती घागरमाळा ।'—अमृतसुखामचरित्र पृ. ३४. [घागरी+माळ]

घागरा—पु. गुजराथी, भारवाडी क्रियांचे परकरासारखे नेसावयाचे घेरेदार, घोळदार वज्र; लहंगा [दे. प्रा. घग्घर, गगर; हि. घवरा; गु. घाघरो; सि. घघरो] घागरेवाली—जी. हायलंडर पलटण; या पलटणीतील शिपाई कमरेला लहंग्यासारखे वज्र गुंडाळतात. —सन १८५७. पृ. १९२. [हि. घागरा पलटन]

घागरा—पु. १ मुलांचा खेळावयाचा एक प्रकारचा खूळ-खुळा. २ एक वनस्पतिविशेष. हिचे बी मोठे व भरदार असून बरील कवच मऊ असते. [ज्व. सं. घवरा का. गगर]

घागरी—जी. घट; घागर पहा. 'परी तो न सांडीच घागरी । अमृताची ॥'—कथा ४.१४.१८८. [सं. गगरी; प्रा. गगरी]

घागरी—जी. १ (लहान मुलांच्या करगोट्यास असलेले; नर्तिकेच्या पायांतील चाळांत असलेले) धुंगरू; घांटी; धुप्रघंटिका;

एक अलंकार. 'मुणमुणशब्दा करिति धागन्या तालवर्ती गती ।' -कर्म ४.१०९. २ (कौ.) धागरा नांवाची वनस्पति; तिचे फळ. [सं. धवरी. का. गगर] धागरा-धागन्या गोचीड-पु. मोठ्या जातीचा गोचीड. [वागरी+गोचीड] धागन्यादेवी-झी. जव. (रोग) देवीचा एक प्रकार. ह्या देवी धागन्याएवढ्या मोठ्या असतात. देवी शब्द पहा. [वागरी+देवी] धागन्यांचा कर्नाटकी पट्टा-पु. झिंयांचा एक कमर-पट्टासारखा दागिना. ह्या चांदीचा अथवा सोन्याचा असतो. याला पुढे धागन्या असतात. ह्याचे दोन-तीन रचनाविशेष आहेत. धागन्यांची गरसोळी-झी. (व.) छवी. धागन्यांचे घाळे-पु. जव. धागन्या लावलेले वाळे. 'नाकांत अद्यापि कांहीं नव्हते, हातांत बांगडी देखील नव्हती, पायांत मात्र चांदीचे धागन्यांचे वाळे होते.' -सुदे ५.

धागन्याघोळ-पु. १ मनाची उडालेली प्रेधा, गोंधळ; वावरगुंडी; 'ह्या मुलाने माझ्या जिवाचा धागन्याघोळ केला.' २ (कामांची, वस्तूंची, पदार्थांची) अव्यवस्था; गोंधळ; घोटाळा; अस्ताव्यस्त स्थिति. [वागरी+घोळ=घोंटाळा]

धागरें-न. कणेकडाने बुड ज्या लांकडाच्या तुकड्यांच्या खोवणीत बसवलेले असते ते लांकूड; गोंवरी.

धांगा-पु. (गो.) (मुलांच्या भाषेत) वायुल्लोवा.

धांगावणें, धागावणें-अकि. (व.) मीतीने गांगरून जाणें, गोंधळून जाणें; सुवेनास होणें; मांवावणें; बांगरणें. 'तेथीन बागाहली तियें एके वेळे.' -माप ३२२.

धागुरी-झी. (साष्टीकोळी) धागरी; धुंगकं. 'तिने बाविल्या पायाला धागुर्या.' -मसाप १.९.१९.

धांगूड-पु. (कौ.) फुलांतील गड्डा, कंद (ज्याला पाकळ्या फुटलेल्या असतात तो); (कमळाच्या) पाकळ्या गळाल्या-नंतर राहिलेला गड्डा, दांडा.

धागेर-झी. (का.) धागर.

धाघर-झी. (प्र.) धागर पहा.

धाघरणें-अकि. धांगरणें पहा.

धाघरा-पु. (प्र.) धागरा पहा. [धु. धाघरो]

धांघां-पु. (गो.) पाणलोट; उंचावरून पडणारा पाण्याचा प्रवाह. [जव. घोघो]

धांधु(घो)सणें, धांगोसणें-अकि. १ धासावीस करणें. २ धारकाईने शोधणें; धिक्कितपूर्वक छाननी करणें. 'जें मना जाक-कितां कुवायें. धांधुसितां बुदी नातुडे.' -झा ५.६७.

धांची-पु. तेली. [दे. प्रा. धंचिय; शु. धांची, का. धाण=तेलाचा धाणा; गाणिय=तेली. दे. प्रा. धाण; म. धाणा]

घा(घां)ट-झी. १ घसा; घसाचा बाहेरील भाग; घांटी; कंठ; कंठमणि. 'गेले घांटी झाले माती.' २ गळा; कंठ; आवाज. [सं. घाट] (वाप्र.) घांटी फुटणें-१ (मुलांच्या) आवाजांतील कोमळता जाऊन तो मोठा, प्रौढ होणें; हे (मुला) वयांत येण्याचे लक्षण आहे. 'घांटी फुटला' = बसूर झाला. २ (गाण्याच्या) आवाज बोगरा होणें; स्वरभेद होणें; स्वरविषयणें; आवाज चिरकणें, बसणें; घांटीं डोंवूर ओतणें-(पेय, खाद्य-पदार्थांत मिसळून) डोंवूर गिळावयाला, खावला जावणें; प्रति-पक्षीय गवयाचा कंठ विचडविण्याकरितां ही युक्ति करतात. सामा-शब्द-० फोर-झी. गळपाचा भाग; नरडी. 'असें कुमांड करून दांड होऊन मांड धरिसी घाटभोर.' -होला ३७. [घाट+भोर=कड, बाजू] ० रोग-पु. गुरांना घसांत होणारा एक रोग. [घाट+रोग] ० सरपें-पु. घसांत होणारा एक रोग; घटवर्ष. हा कफदोषा-मुळे होतो, ह्याने गळपांत कांयट व आठ अशी सूज उत्पन्न होऊन अन्नमागे बंद होतो. इ. डिप्येरिया

घांट-झी. १ घंटा; जनावराच्या गळ्यातील घंटा. 'बाजती शंक घांटा। मी जाते वैकुंठ।' -मसाप २.१.२२. २ (उप.) गुप्त गोष्ट सर्वांना सांगत सुटणारा, चौबडा, चहाडभोर माणूस, बावल्यागणेश; जिमेचा, कानाचा हलका; छतरा; गजघंटा. [सं. घंटा] (वाप्र.) घाटिखालीं उभें राहणें-(शपथेचा एक प्रकार) शपथ घेणें. सामाशब्द-० कार-वि. (गो.) घंटा ओतणारा शिल्प-कार. [घांट+घरणें] ० पट्टा-पान-पुन. ज्याला लहान लहान घंटा, धुंगकं अडकविलेले असतात, किंवा एकत्र जोडंडी, पितळी घांट, बांधलेली असते असा बैलाच्या गळ्यांत बांधण्याचा चाम-च्याचा, गोंणपाटाचा पट्टा. [घांट+पट्टा-पान] ० पारधी-पु. घंटानावाने हरिणास फसवून, त्यास फासांत अडकविणारा पारधी. 'घाटपारधी पाह पसरी। त्याबरी तो सुगांत घरी।' -एमा २६.२३६. [घांट+पारधी] ० सर-पु. १ बैलाच्या गळ्यातील लहान लहान धुंगरांची, घंटांची माळ; धुंगुरमाळ. २ बैलाच्या गळ्यातील धुंगुरमाळ जीत ओविलेली असते ती दोरी. [घांट+सर=दोरा, माळ]

घाट-पु. १ वेष्ट एकमेकांपासून मित्र करणारी पर्वताची रांग; दोन देशांच्या सरहद्दीवरील पर्वतांची रांग. २ (विशेष अर्थाने) सद्माग्रीची रांग. ३ डोंगर ओलांडून जावयाचा रस्ता; डोंगरावरील घाट; खिडीतील रस्ता. उ० खंडाळयाचा घाट; कात्रजचा घाट; डोंगरावरील अडकणीची व विफट घाट. उ० रड तोंडीचा घाट. 'तेहवेळीं कुचपर्वताचा घाटी। ओळवतां ओळे जाले आयेतुटी।' -शिष्ट ५६०. 'लवकर चाल पेणोपेणी घाटा हाडत उतरले।' -येपो ८१. ४ नदी, तलाव इ० कांच्या काठावर नावेंतून उतरण्या करितां, नावेंत बसण्याकरितां बांधलेला

घका; नदीकाठी बांधलेला दगडी घका. ५ पाण्याचा उपयोग चांगला करता यावा म्हणून सोयीची दगडी बांधणी (विशेषतः पायऱ्यांची). नदीवरील पायऱ्या. उ० ब्राह्मणघाट; घोवीघाट 'ज्या नांव तीथे बरि घाटहिरम्य आहे।' -नरहरि गंगारत्नमाला १५९ (नवनीत पृ. ४३३). १ घरण; बंधारा; घका. 'आणि सुटलिया सिंधु जलाचा लोट । न घके घवं सैववाचा घाट ।' -हा १.१२४. ७ सद्मात्रीच्या रांगेच्या पूर्वेकडील देश, प्रवेश; सद्मा-त्रीचे पठार (ज्यास कोंकणसापेक्ष देश हे नांव आहे). 'आम्ही घांटावरची माणसे आहेत.' -कोरफि ४८३. 'सालमजकुरी घाट चांगला पिकला.' [सं. घट=घाट; तुल० का. गड, घड, घाट; हि. सि. घाटी=डोंगरांतील रस्ता; बं. घट्ट, घाट्ट] (घाप्र.) घाटांत अडचणें-घरणें-मारणें-(चोर, लुटारू, डोंगरांतील घाटांत किंवा अडचणीच्या मार्गांत वाटसर्यांना गांठून त्यांना लुबाडतात त्यावरून ल.) एखाद्याच्या अडचणीचा फायदा घेणें; एखाद्याला अडचणीच्या वेळीं अडवून घरणें. ०कावळा-घु. घाट चढून जाण्यावर घाटावरील चौकीचा बाब्याचा कर. 'घाट कावला कुशकीवर घाटी ऐन जिनस बगैरे येईल किंवा जाईल ... त्यास दरवेळीं घ्यावयाचा धिरस्ता रुपये ...' -मसाप २.२.१८४. [घाट+कौल] ०नाळ-झी. डोंगरामधील अरंद रस्ता, वाट; खिडीतील मार्ग. [घाट+नाळ=डोंगरांतील अरंद वाट] घाट-पांढे-झ्या-घु. नदीच्या, डोंगराच्या घाटावरील जकात वसूल करणारा अधिकारी; घाटाच्या तोंडाशी जकात घेणारा अधि-कारी; जकातदार; -भोमारो ३.२३८. [घाट+पांढ्या=कारकून] ०पाय-पाया-घु. घाटाचा पायथा. 'घाटपायापासून घाटमाथा कोसमर उंच आहे.' [घाट+पाय] ०बंदी-झी. १ (डोंगरांतील) घाटांतून कोणी रहदारी करू नये म्हणून केलेला बंदोबस्त. २ (नदीचा, डोंगराचा) घाट बांधण्याकरिता झालेला खच वसूल करण्यासाठी वसविलेला कर, पट्टी. [घाट+बंदी=बंदोबस्त, मनाई] ०कुडी-झी. (राजा.) घाटाचा पायथा; घाटपाया. [घाट+बुड] ०माथा-घु. १ डोंगराचा माथा; डोंगरावरील सर्वांत उंच भाग; पठार. २ (डोंगरांतील) खिडीतून जाणारा अरंद रस्ता; घाटांतील सर्वांत उंच भाग. [घाट+माथा] ०रखवाली-घु. घाटावरील रखवालदार, पहारेकरी. ०घळ-ळी-वि. घाटावरचा; सद्मात्रीच्या पूर्वेकडील मुळुखांतील; देशावरचा (मनुष्य). हा शब्द विशेषतः घाटावरील लोकांस उद्देशून वापरतात. घटी हा शब्द घाटावरील प्राणी व पदार्थ यांचा वाचक आहे. ०सर-री-झी. पर्वताच्या, रांगेच्या उत्तराणीचा अगदीं वरचा प्रदेश; घाटमाथ्याच्या आजूबाजूचा प्रदेश; घाटमाथा. 'घाटसरीचे फिरे प्रायः पाडले.' घाटोघाट-क्रि. निरनिराळ्या घाटांतून. ०गडगड गळगळ घाटोघाट ।' -पेपो २४२. [घाट हि.]

घाट-घु. १ (मांडी, दागिने इ० कांचा) आकार; घडण; बौल; डब; ठेवण; रचना. 'अति तरल विलोकी घाट ते मेख-ळाचे।' -साकड ३.३८. 'चेहेरा घाटानें लांबट होता.' -कोरफि २२. २ (ल.) (वेत, मसलत, हातीं घेतलेलें काम इ० कांचें) बाह्य स्वरूप; रागरंग; रंगरूप. 'या मसलतीचा घाट कसा दिसतो?' ३ (हेतु, योजना इ० कांचा) आविर्भाव; अवडंबर; उठाव; आव. 'यास्तव त्यानें स्वयंवराचा घाट तिच्या घातला.' -विक ३१ ४ योजना; वनाव; वेत. 'हा घाट जमुन आला तर काय बहार होईल!' -अस्तंमा ८९. ५ विशिष्ट घडण; आकृति; बैठक; साज. 'लावले समयाचे घाट । केले उदवत्याचे घाट ।' -मसाप २.१.२३. [सं. घट=रचणें, करणें; म. घडणें; गु. घाट; सि. घाट्ट] (घाप्र.) ०घालणें-वेत योजणें, करणें. सामा-शब्द- ०काम-न. १ (बांधकाम) कोनाडे, कमानी यांवर केलेलें नकशी काम. २ (सोनारकाम) सरी, बांकी बगैरे हातांनीं करण्याचे व त्यास आकार देण्याचे काम. ०घडाव-वि. कमजास्त. [घाट+घडणें] ०शुद्ध-वि. सुंदर; सुवक घाटाचा, घडणीचा. ०सुद-वि. (अशिष्ट) घाटशुद्ध पहा. [घाट+शुद्ध]

घाट-झी १ घाटलेले हरमोर, डाळ. २ (मिठाई, मिष्ठान इ० करितां) शिजविलेले पीठ. ३ हरमऱ्यावर पडणारा तांबरा, गोरवा, एक रोग. (यानें हरमऱ्याचा घाटा भरत नाही). (कि० पडणें). ४ अटघाट; आटघाट पहा. (घाटणें)

घाट-घु. (कों. नाविक) मांडी व गळवताच्या बाजूच्या फुंक्या जोडणारा खिळा. सालवण, गोमांतकाकडे कविला किंवा खिले या देवर्गीं मुंमाचे दोर लावून कळयां जोडतात.

घाट-न. (गो.) एक हलक्या प्रतीचा गावा.

घाटण-न. १ डाळ शिजवून, ती ठेवून तोंडीलावण्या-करितां केलेलें वाट कालवण; घाट. 'खुना करार, नवा करार, फुराण, जेदावेस्ता वेद या सर्वांचे आपल्या परिपक्व बुद्धीनें घाटण करून आमचे नूतन सामाजिक जसें आपल्या एकेभरास भक्तीचे मसालेदार खाद्य देतील तसें आमच्या जुन्या भक्तांमधलीकडून कोटून मिळणार.' -नि ८१८. २ (पळी इ० कांनें) घेवामेदा करणें; ठेवणें; घोटणें; डबळणें; (कि० घालणें). [सं. घडन; म. घाटणें]

घाटणा-घु. (ऊ.) (खलाचा) बत्ता; घोंडा; (उखळीचा) बरबंदा; घाटणागुंडा; घाट पहा. घाटबाहनांत डाळ इ० घाटा-याचा लांबोडा दगड. [घाटणें]

घाट(टा)णा-घाटणेरा-घु. (लाक्षांसाठी) खापरांत घान्य भाजतांना तें डबळण्यासाठी, वर-खाली करण्यासाठी एका टोंकास चिंध्या बांधून बोंड केलेली काठी, दांबके. [घाटणें]

घाटपूक-झी. (प्रां.) (एखादी गोष्ट-विशेषतः सम-संबंधी) जुळवून आणण्यासंबंधीचीं बोलणीं, वाटाघाट; बोला-बाली; घटवटना; घटपूक. [घाटणें+पूक प्रत्यय]

घाटणें—उक्ति. १ (पळीनें, दांड्यानें, चमच्यानें इ०) ठेंचणें, चेंचणें, घोंटणें; ढवळणें. 'तुज लाविलें स्वतेजें न्याच कडी—भात—वरण घाटया।'—मोगदा २.१६. २ आघात, प्रहार करणें; घावटणें; बडवणें; ठोकणें; ताडण करणें. 'कीं तयाही पाटीं। जे वेळीं लोह मांसातें घांटी। ते वेळीं विजयभियेच्या पाटीं। एकुचि वेसें ॥'—हा ७.१२. ३ (ल.) त्रास देणें; गांळणें; सतावणें; वेजार करणें; छळणें; जाचणें; कुतरओढ करणें. ४ चर्चा, खल, घाटाघाट करणें; (विषय, गोष्ट) चोळणें. 'पंचरा दिवस तें लम घाटत होतें पण सिद्धीस गेलें नाहीं.' ५ (ग्रामा.) एक-जीव करणें; मिळविणें. [सं. घट्ट, वडन; प्रा. घट्टण; वं. घांटा=ढवळणें] घाटून घाटून—क्रि. १ घोटून आणि पिष्ट करून; चेंदांमोदा, चेंचा करून. २ छटून; सतावून; त्रस्त करून. (कि०स्त्राणें; पिणें; गिळणें) (प्र.) वाटून वाटून. वाटणें पहा.

घाटणें—अक्ति. घडणें; होणें. 'जीये दीसी माहाप्रलयो घाटें। उदधीचें वळण फुटें ॥'—उषा ११२३. [सं. घट्ट=घडणें]

घाटणें—न. १ घाटण्याकरितां ज्याचा उपयोग करतात तो दांड, चमचा, पळी; घाटणा; घाटणेरा; ढवळण्याचें साधन. २ घाटण्याची, घोटण्याची, ढवळण्याची क्रिया. ३ (खा. कुमारी) मडक्याचें बूड घासण्याचें लांकडी हत्यार, साधन, उपकरण. [घाटणें]

घाट(ड)पण—न. (गो.) (प्र.) घाडीपण; पिशाच, दैवत प्रसन्न करून घेण्यासाठीं घाडी (मात्रिक, जादुगार) जो विधि, मंत्रतंत्र करतात तें. [घाडी+पण]

घाटरुं—न. १ (बैलाच्या गळ्यातील) लहान घंटा; लहान ठोकडा; २ (निदारी) घांट; घंटा. म्ह० डोरान डोर मेळें कुठ्याच्या गळ्यांत घाटरुं आळें. '= (कुठ्यातील) मोठी कर्ती माणसें जाऊन हलक्यांच्या हातांत अधिकार आला. [घांट=घंटा]

घाटरुं—न. १ घांटी; कंठनाळ; कंठमणि; नरडें. २ घसांतील एक रोग; घाटसर्प. [घाट=घसा, कंठनाळ]

घाटलें—न. १ (राजा.) घांटा; तांडुळाच्या कण्या व नारळाच्या चवाचें बूध यांची वणसर खीर; एक, खोबरे, पाणी व तांडुळाचें पीठ यांची बनविलेली खीर; गुळवण्यास पीठ लावून घाटून केलेलें (कोंकणी) पक्वान, खाद्य. यास गोबें असेंहि म्हणतात. २ (दादर) पिठळें. [घाटणें]

घाटवाई(ड)न—न. घाटण्याचें वाईन—उखळ; पुरणाची डाळ किंवा इतर पदार्थ घोटण्यासाठीं केलेली लांकडी किंवा दगडी उखळी; ज्यानें घोटाययाचें त्या दगडास घाटणा, घाटणेरा असें म्हणतात. [घाटणें+(कों.) वाईन=खळ; उखळी]

घाटा—पु. घाटपांड्या; देशाच्या मर्यादेवर जकात बसुल करणारा अधिकारी; यावरून घाटे आडनाव पडलें असावें. —राजवाडे—अंभमाला [सं. घाट; हि. घाटिया]

घाटा—पु. १ घाटणा, घाटणेरा पहा. २ बाजरी, उडीद, मूग इ० शिजवून व वाटून गुरांकरितां केलेलें पौष्टिक खाद्य. 'एकाचिया घाटया टोके। एका फिके उपचार।'—मुगा १८०. ३ जोषळ्याच्या, बाजरीच्या कण्या शिजवून तयार केलेलें खाद्य; मात. 'ज्या भक्षितो केवळ ताक घाटा।'—साख ३.१६. [घाटणें=ढवळणें, घोंटणें] •धुगरी—जी. (ल.) गरीबांचें अन्न; मीठमाकर. 'घाटा धुगण्या कोरण्या माकरी।'—निगा १००. [घाटा+धुगरी]

घाटा—पु. जनावर ओढण्यासाठीं महारांना देण्यांत येणारे घान्य. —गांगा १०५.

घाटा—पु. (दे.) हातोडा. (गो.) घाटियो.

घाटा—पु. (व.) तोटा; घट; बूड; तुट; वस. 'ज्यांत त्यांत घाटाच येत गेला तर चरितार्थ कसा चालेल !' [घटणें]

घांटो—पु. (गो.) पांच हात लांबीचें एक झुनें माप.

घांटो—पु. (गो.) दाणे, तंबाखू इ०कांत आढळणारा किडा.

घा(घां)टा, घाटाणा—पु. ओल्या हरमन्याचा टरफला-सहित असलेला दाणा. 'घाटा दिसे परी दाणा नाहीं।'—एमा १०.५२७. [सं. घंटा; म. घांट ?]

घाटाई—जी. एका देवीचें नांव.—डेया

घाटाघाट—जी. १ (एखाद्या गोष्टीविषयी, कार्याविषयी) बराच वेळ चाललेला खल; घाटाघाट; चर्चा. २ (एखाद्या पातळ पदार्थ, डाळ इ०) जोरात, चाईनें घाटण्याची क्रिया. [घाटणें हि.]

घाटाणा—पु. घाटणें, घाटणा—घाटणेरा पहा. [घाटणें]

घांटी—जी. घसा; गळा. 'पूर्वीं तुम्हां नाहीं मेटी। तरि कां येणें घरिली घांटी।'—गीता २.२२६१. २ घाट; कंठ-मणि; कंठनाळ; नरडें. 'तिणें पसरितां चि जामाडी। हजुंयंत सवेप घाली उडी। आकळितां जिह्वा लडवडी। तंव घाटीबुडीं रिघाला।'—मारा किष्किषा १८.६८. [सं. घाट] (ग्राम.) •ख्वाऊन बोलणें—मोठ्यानें बोलणें; ओरडून, खोकसून बोलणें; जीव खरडून, तोडून, खाऊन बोलणें; गळा काडून रडणें, ओरडणें; शिरा ताणून बोलणें; गळेफोड करणें. •ख्वाजवणें—(व.) घसा खवखवणें •चिप्य—

चीप होणें—१ गळा, आवाज बसणें. २ गळ्यातील, घसातील विकारांमुळे गळ्यांत न येणें. •पडणें—(व.) आवाज बसणें. •फुटणें—बडवणें—१ (मुळगा वयांत आल्यामुळे) आवाज ग्रीव होणें. २ (गाण्यांत) आवाज बसणें; आवाज घोगरा

होणें; कंठ फुटणें. ० वसणें—(ना.) गळ्यातील विकारासुळे आवाज विघडणें. ० वर येणें—(व.) विवावर येणें; दुप्पर वाटणें. ' काम मोठें घाटीवर येतें तिच्या. '

घाटी—जी. लहान घाट; डोंगरांतील लहान चढण; डोंगर चढावयाची बांधलेली वाट. ' आसपासची जमीन डोंगराला म्हणून अनेक लहान पण दमविणाऱ्या घाट्या चढाव्या व उतराऱ्या लागत. '—वि. ८.१.७. ' सुर्य वर येतो आहे तो कुचेळीची घाटी चढू लागले. '—सम्राज्ञी १७१. [घाट=डोंगरांतील रस्ता]

घाटी—वि. घाटावरचा; देशावरचा; सम्राज्ञीवरच्या प्रदेशांतील; घाटवळ हा शब्द लोकांसाठी व घाटी हा जनावरें, माल गांसाठी वापरतात. मुंबईत नोकराळा घाटी म्हणतात. ' तबापासून वचा घाटी झालोया. '—संगीत घोटाळा ७ [घाट] ० खंडी—जी. वीस मणांची खंडी; घाटावरील खंडीचे माप.

घाटी—जी. लहान घंटा (वेल इ० पथ्यांच्या गळ्यांत बांधण्याची); पितळी लहान घांट, घंटा. [सं. घंटा; म. घांट] ० खाली उमरे राहणें—शपथ घेण्याचा एक प्रकार; वेल मंडार—उचलणें, देवाचा निर्माण उचलणें ह्याप्रमाणेच देवळाच्या घंटेखाली उमरे राहून खरें असेल तें सांगावें असा प्रघात आहे. ' घाटीखाली उमरे राहणें, देवावरची वेल—तुळस उचलणें, कुण्हेच्या पाण्यांत उतरणें, हीं साधनें. अत्यंत कठिण प्रसंगी व अज्ञात वृत्तांतास्तव जुनीं माणसें अमळांत आणीत. '—खेया २८.

घाटी—जी. साखरेची गांठी. गांठी पहा.

घाटी—वि. १ घावलेला; वडविलेला; तुडविलेला; चेंदा—मेंदा केलेला; ठेंबलेला; (पळी, चमचा इ० नीं) डवलेला; घोटलेला. २ त्रासलेला; प्रस्त झालेला; छळलेला; गांजलेला. ३ घाटाघाट, चर्चा, घाटाघाट केलेला. [घाटणें]

घाट—पु. पळीच्या आकाराचें पण मोठें—लांकडाचें—डाळ इ० घोटण्याचें, डवळण्याचें उपकरण; लांकडी मोठी पळी; एका टोंकास मोठें टवळें असलेलें दांडकें. [घाटणें]

घाटोळा—वि. (उप.) घाटवळ. घाटवळ या शब्दाचें तुच्छतापक्षेप रूप. [घाटवळ]

घाट्या—पु. तीर्थाच्या ठिकाणीं घाटावर स्नान करणारांना गंध व भस्म पुरवून उपजीविका करणारा ब्राह्मण; गंगापुत्र; (सामा.) घाटावरचा ब्राह्मण. [घाट; हिं. घाटिया]

घाट्या—जी. मव. रांधलेल्या कण्या. —शर. घाटा अर्थ २, ३ पहा.

घा(घां)ट्या, घाटिया—पु. लहान हातोडा; नकशीचें, कळाझुरीचें काम करावयाचें सोनाराचें, कासाराचें एक हत्यार; लहान हातोडी. [घाटणें=वडवणें]

घाड—जी. मात्याणाची पेंढी; माताच्या पेंढ्याची गड्डी, वळकटी. [सं. घट्ट=वड]

घाड—जी. प्रण; क्षुत; जखम. ' महाराज, कोळिष्टक कशाळा ! घाड मलून काढायला ! '—रोज्यु २२. [घाड=प्रष्ट होणें]

घाड—पु. (विणकाम) (वे.) विणावयाच्या कापडाच्या कांठांत फुलें उठविण्याकरितां चकें वसवलेला लांकडी सांचा, चाळ. हा मागावर टांगलेला असतो. [घडणें]

घाड—पु. (सुतारकाम) एक प्रकारचें चक्र, चाक; जें फिरवून दुसऱ्या चाकास, यंत्रास गति देतां येतें तें.

घाड—जी. (सोनारकाम) सोने, चांदी इ० घातूची तार ओढून बारीक करण्यासाठीं लागणारी एक करवतीसारखी आटे असलेली फळी; एक विशिष्ट रचना, योजना. [घडणें]

घाडकी—जी. घाड्याचें, देवळांतील गुरवाचें काम, धंदा, हक्क. [घाडी=(देवळांतील) गुरव]

घाडणें—सक्ति. घडणें याचें प्रयोजक रूप. घडवणें. ' चंद्र विवाचेनि पाडे। पांतां दीसतुसे चोखडे। अकबाह वाडिलें दळवाडे। कापूरकेळीचें। '—शिष्ट ७६३. [सं. घट्ट]

घाडपावळ—न. (गो.) वनस्पतिविशेष.

घाडवस—पु. (कु.) घाड्याचा, गुरवाचा वंश. [घाडी+वंश]

घाडवाल—जी. (गो.) घोटवेल पहा.

घाडी—पु. १ (राजा.) देवसक्तीचा एक अधिकारी; देवळांतील झाडळोट, दिवावती करणारा शुद्ध जातीचा नोकर. गांवकर अर्थ २ पहा. यालाच कांहीं ठिकाणीं गुरव असें म्हणतात. ' नंतर घाडी व गुरव घरोघरीं येऊन शिंपणें करतात. '—मसाप ४.४.२६१. २ (गो. हेत.) मांत्रिक; जादूटोणा करणारा. याच्या डोक्यावर जटा असतात; हा जातीनें शुद्ध असून याच्या अंगांत वारें संचरल्यावर सूत—पिशाचासंबंधीं पिचारलेल्या प्रस्नांचीं उतरें हा सांगतो. याला सूतपिशाचाबरोबर बोलणारा मध्यस्थ समजतात. ० पण—न. घाडीचा धंदा; कौल, प्रसाद इ० देणें, मुतें काडणें इ०. ० घिद्या—जी. घाडी लोकांची विषा; संव्रतंत्र; जादूटोणा; जंगाराजुपारा.

घाडुणें—पु. (गो.) नदीचें खारें पाणी शेतांत शिरण्यासाठीं ठेवलेलें द्वार. घाडोमारप=घाडो वंद करणें.

घाण—जी. १ वास; गंध. ' जैसे खालारा धावे पाणी । अमर पुष्पाचिये घाणी । '—झा १८.४८१. २ दुर्गंध; दुर्गंधी; नाकाला न आवडणारा वास; दुर्प; ओरडाण. ३ घ्राणेंद्रियाळा, डोळ्यांना न आवडणारी ओंगळ वस्तु; केरकचरा; खेड; रंदा; राका. ' अंगणांत घाण पडली ती काढून टाक. ' ४ (तिरस्कारार्थी) घाणेरबा, वाघेरा, घाणेरा मनुष्य, पदार्थ. ' हा घोतरबोडा

आठ हात ! ही घाण मळा नको. ' ५ (कामांतील, हिशेबांतील घाल्मेळ; घोटाळा; अन्यवस्था; गफलत; गोंघळ; मानगड; (मनुष्यांचा, कामाचा) घप्पाघोळ; हुबेलंडी; गळहाटा; दुर्देशा; फजिती; (पदार्थांचा; सामानाचा) चिवडा; चिवडा; बचबच; चवबच. 'कामाची सगळी घाण केलीस. '—वि. १०.५-७.१२९. —वि. ३.१६८. ६ एखाद्या व्यवहारासंबंधी अवशिष्ट खटले, काम, वाकी. ' मागील घाण काढून टाका, नंतर दुसरा पैका घ्या. '—व्हा. छी. : शु. ! तिरस्कार, चीड, त्रास, मत्सर यांचा वाचक शब्द. [सं. प्राण=नाक; प्रा. घाण; फ्रें. जि. खन] (वाप्र.) ० येणें—दुर्गंध येणें; वाईट वास मारणें. घाणणें, घाण(णा)वणें—अकि. वाईट वास येणें; वास मारणें; उग्र वास, दुर्गंध येणें. ' हरिकथा विरहित जे वदन । तें केवळ मय्य्याचें मांडें जाण । विषय कुमी परिपूर्ण । निंदा दुर्गंधीनें वाणतसे । '—अ. ४२.७. सामासिक—० फळा—वि. खवट; वासाळ; घाण मारणारे; योग्य मयादिपलीकडे कडवल्यानें वास मारणारे (तुप; भात इ०) [घाण+कडणें] घाणट, घाणवट—वि. १ दुर्गंधयुक्त; वाईट वास मारणारा; घाणेरा. २ (ल.) बीमत्स; ओंगळ; किलस, तिडकारा, शिसारी आणणारा. [घाण+ट, वट प्रत्यय] ० पाणी—न. वाईट, घाणेरडें, पाणी; गढूळ पाणी; मोरीचें पाणी. ० चारों—५. (गो.) दुर्गंधयुक्त पानांची एक वनस्पति; घाणेरी. —वि. घाणेरडा; घाणेरा. [घाणेरा] ० घट—जी. १ (प्रा.) घाणीची, दुर्गंधयुक्त जागा. २ घाण येणारी, घाणेरडी वस्तु, पदार्थ. —वि. घाणट पहा. ० वास—५. दुर्गंध; वाईट वास. घाणीचा—वि. १ वास, स्वाद, लज्जत असलेला. २ (ल.) एखाद्याशी दूरचा संबंध असलेला; लांबच्या नात्याचा. ' हा हिचे घाणीचा आहे. '—आश्रितत्वादि संबंधविशिष्ट आहे. घाणेरडा, घाणेरा, घाणेळ—ळा—वि. १ दुर्गंधी, वाईट वास येणारा; वास मारणारा; वाशेरा. २ मलिन; घामट; गलिच्छ; किलसवाणा; ओंगळ; शिसारी, ओकारी, तिडकारा उत्पन्न करणारा (पदार्थ, काम, कृति, मनुष्य). ' पांढव किमपि न वदती तूं वदसि सभेत शब्द घाणेरे । '—मोसमा ४. ८६. ३ खंघट; फुटाळ; फुवाळ (मनुष्य, माषण). ४ गदळ; लुच्चा; शिटाळ; फटलंडी; पाटीतले मांस; बदकेळ (मनुष्य). [घाण]

घाण, घाणवट, घाणखत, घाणपत्र—वि. गहाण, गहाणवट; गहाणखत, गहाणपत्र पहा. ' जैसा घाणवटियाचा वेळ ।,

घाण—जी. जुन्याची घाणी, घाणा. [प्रा. दे. घाण; म. घाणा; का. गाण] घाणकार—५. (गो.) चरकवाला; तेल पिळणारा; घाणा चालविणारा. ० माकड—न. (ना.) शिमग्याच्या दिवसांत जमीनीत एक साधारण उंच खांब रोवून व त्याच्यावर

एक आडवा दांडा ठेवून त्या दांड्याच्या दोन टोकांवर मुळें अथवा माकडें बसवून फिरविण्यासाठीं केलेली रचना. [घाणा+माकड] ० घट—टा—जी. १ घाणा. २ (तेलाचा) घाणा ज्या जागेवर असतो ती जागा. [घाणा+घट—टा=ओटा] ० घट—जी. (माण.) उंसाचा रस सांठविण्याचें मांडें ठेवण्याकरितां आणि पिळलेलीं विपाडें घेण्याकरितां मनुष्यास बसण्यासाठीं केलेले डबरे. [घाणा+वाटी; प्रा. दे. वड=पेला]

घाणा—५. १ तीळ, मुईमुग, करडई वगैरेचें तेल काढण्याचें साधन, यंत्र, सांचा; तेलाची गिरणी. ' घाणां गाळिले गुंडे । तेच तेल ना पेंढी जोडे । '—झा १७.४१९. २ तेलाच्या घाण्याची लाट जात फिरते ती लांकडी कुंडी. ३ एका वेळीं जातें, गिरणी, घाणा इ० मध्ये घालावयाचा वांस; एवचार घालावयाचे परिमाण; तेल काढण्यासाठीं घाण्यांत घालावयाचें तिळाचें, करडईचें एका छेपेचें परिमाण; कापरांत भाजण्याच्या, उखळांत काढण्याच्या पदार्थांचे, घाण्याचे औषधांचे एक वेळेचें परिमाण, मर, ह्मता. ४ उंसाचा रस गाळण्याचा चरक. ' रणसुमीचा घाणा करौनि सरिसां । महाकाळु इक्षु गाळीतुसे जैसा ।—शिष्ट १०४३. ५ मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं ब्राह्मणास दान देण्याकरितां जिन्या उखळावर जी घाण्याची रास ठेवतात ती. ६ काढण्याचा विधि (देवक बसण्यापूर्वीचा); लग्न, मुंज, इ० मंगल कार्यांत दुरडीत तांदूळ घालून सौभाग्यवती जिन्या मंगलगीतें गात ते तांदूळ काढतात तो विधि; मंगलविधीच्या आरंभी काढण्याचा समारंभ करतात तो. (कि० मरणें; घालणें). लग्न किंवा मुंज यांच्या साहित्याला आरंभ करण्याची सूचक ही घाण्याची चाल असावी. ही शास्त्रोक्त नाही. ७ जुना मळण्याची घाणी. ८ दौर्तीत उगोच लेखणी घालून ठेविली असतां होणारी विशिष्ट स्थिति, अवस्था. —वाकीको [प्रा. दे. घाण; का. गाण; गु. घाण; सि. घाणो=तेलाचा घाणा; तुल० ग्रहाणक—ग्रहाणभ—घाणभ—घाणा—राजवाडे, पाटणचा शिलाळेख शके ११२८; मूळअर्थ घाण्यांतला वांस; ह्मता.] (वाप्र.) घाणा करणें—१ (मनुष्यास, प्राण्यास) छळणें; त्रास देणें; गांजणें; सतावून सोडणें; शक्तीवाहेर काम करावयास लावणें. २ (कागद, कापड, कपडे इ०) विसकटून टाकणें; अस्ताव्यस्त करणें; घुरडणें; गुंथणें; घुरडत्यांनीं युक्त करणें; घुसडणें. घाण्यांत घालणें—(एखाद्यास) मोठ्या संकटांत लोटणें; पेचात पाडणें. घाण्यांतून पिळणें—काढणें—१ पेंगरणें; चिरडणें; पिळून काढणें. २ (एखाद्यास त्याच्या) शक्तीवाहेरचें काम सांगून, करावयास लावून, निःसत्त्व, निर्बल बनविणें. (एखाद्याचा) मुसा पाडणें. घाणेकार—५. (गो.) तेकी; तेलविक्या—[घाणा+करणे] घाणाळ—वि. लांब नाकाचा; वनाळ. —कर. घानाळ पहा. [सं. घोणा=नाक]

घाणी—झी. १ घाणा अर्थ १, २ ते ५ व. ७. पहा. २
नुन्याच्या घाणीचे दगडी चाक. [दे. प्रा. घाण]

घाणी—झी. घाण; दुर्गंध; वाईट वास. 'ऐसेनि कहीं
विपायें। सदा वरपडा होये। तरी घाणी मुटे तंव राहे। व्याघ्र-
जैसा।' -हा १७.१५८. [घाण]

घाणेरडा, घाणेरा-घाणेळ-ळा—१ घाणट, घाणवट
पहा. २ कंटाळवाणा; नावडोचा; वाईट (पदार्थ, माषण इ०).
'घाणेरड्या मोठी वेथें बोलें नको.' [घाण]

घाणेरी—झी. एक दुर्गंधयुक्त वनस्पतिविशेष. 'तोरण,
चिमट व घाणेरी या काटेरी झुडपांखेरीज उपयुक्त लांकूड मिलेल
तर-क्षपय.' -खेया ३३. [घाण]

घाणेरी मुंगी—झी. जिला घाण घेते अशी मुंग्यांची एक
जात.

घात—पु. १ वध; ठार मारणे; उच्छेद; संहार. 'पाता त्या
उभयांस मी मज विधि घातास योजीतसे।' -र ११. २
आघात करणे; आघात; प्रहार; मारा; वाध; तडाखा. -हा ३.
२१६. 'बांबोनि हाणिली रयातें। एकेचि घातें घातचूर्ण।' -
एकूच ८.४६. ३ (कामाचा, धंद्याचा, व्यवहाराचा, मस-
ळतीचा, योजनेचा) विचार; चकाचूर; नाश; नासाडी; विध्वंस;
उच्छेद; (एखाद्या मनुष्याचा) नाश; हानि; नुकसान. (किं-
करणे). 'म्हणऊनि आपणचि आपणपेया। घातु कीजतु असे
घनंजया।' -हा ६.७०. 'राह्या घात केला विषसहजनिळा
कोण सेवीक त्याला।' [सं. घात=वध, नाश] (वाप्र.)

घातणें—अकि. घात करणे; मारणे. -घर. (या शब्दा-
पासून सामासिक शब्द वाटेल तसे साधिले आहेत. समासांत हा
शब्द पूर्वपदी (अ) अथवा (आ) उत्तरपदीहि योजतात. उ०
(अ) आत्मघात; पक्षघात; प्राणघात; सर्वस्वघात; शस्त्रघात
इ०. (आ) घातयोग; घातकरण; घातवेला; घाततिथि इ०
(पहिल्या प्रकारांत या शब्दाचा नाश, प्रहार या अर्थी व दुसऱ्यांत
अशुभ, अमंगल या अर्थी उपयोग होतो). सामासिक-घातक-
की-वि. घातुक; हिसक; मारक; नाशकारक; जननकारक; अप-
कारक; अपायकारक; नाश करणारा; ठार मारणारा. [सं.] ०फरी-
वि. १ ठार मारणारा; वध करणारा; मारेकरी. २ उपद्रव करणारा;
अपायकारक; नाशकारक (वस्तु, मनुष्य, जिदगो). [घात+
करणे] ०घेणा-वि. घातकी. पुढल्या घात शब्दाखाली पहा.

०चतुर्दशी—झी. भाद्रपद वद्य चतुर्दशी. या दिवशी लडाईत
अथवा अपघाताने मेलेल्या पितरांचे महालय भाद कर
तात. [सं.] ०चतुष्टय-न. (ज्यो.) घातकारक, अनिष्ट
असा चौकडा; घातचंद्र, घाततिथि, घातनक्षत्र व घातवार यांचा
समूह. [घात+चतुष्टय=चारांचा समूहाय] ०चंद्र-पु. (ज्यो.)

अशुभ नक्षत्री आलेला चंद्र; हा अनिष्टकारक असतो. [सं.]
०तिथि-झी. (ज्यो.) अशुभ, अनिष्ट तिथि. [सं.] ०नक्षत्र-न.
(ज्यो.) अशुभ नक्षत्र [सं.] ०पात-पु. १ (व्यापक) ठार मारणे;
पंगू, लंगडा, अधू करणे; हत्या, अपकार करणे. २ जाळपोळ;
नाश; वध; तोडा; इजा; अपकार. 'मनुष्याने कोणाचाही घातपात
करूं नये.' [घात+ठार मारणे+पात=पडणे, पाडणे] ०पाती-वि.
घातपात करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे तो; अपकारी; दुष्ट.
[घातपात] ०मारों-मारावणों-वि. (गो.) घातकी; दुष्ट.
[घात+मारणे] ०घार-पु. (ज्यो.) आठवड्याच्या सात
दिवसांपैकी (एखाद्यास) अनिष्ट असलेला दिवस; ज्या दिवशी
एखाद्याचे कोणतेहि काम सिद्धीस जात नाही असा अशुभ, अनिष्ट
दिवस. 'राजाची निघाली स्वारी मशालची म्हणे माझा घातवार.'

०वेळ-झी. १ घातुक, अनिष्ट वेळ. २ मरणाचा, घोर संकटाचा,
अरिष्टाचा, समय; जिवावरचा प्रसंग; प्राणसंकटाची वेळ. [घात+
म. वेळ] घातीव-न. प्राणघातक शस्त्र. 'कीं अर्थसाधक धोता
पूर्ण। परी घातीवे घेणार 'प्राण।' -नव १८.१६९. [घात]
घातुक-वि. १ घातक; हिसक; ठार मारणारा; प्राणनाशक;
क्रूर; नाश करणारा. 'घातुक पक्षी.' -प्राणिमो ६३. २ अपाय-
कारक; अनिष्ट; दुष्ट; घातक पहा. [घात]

घात—पु. १ (गणित) समान संख्यांचा गुणाकार; एका
संख्येला त्याच संख्येने गुणिले असता त्यास त्या संख्येचा घात
केला असे म्हणतात; त्याच संख्येला त्याच संख्येने गुणण्याची
आवृत्ति अथवा त्या आवृत्तीच्या संख्येचा अंक, तीन या
संख्येचा नऊ हा द्विघात व सत्तावीस हा त्रिघात आहे. [सं.] ०कर्म-
न. एखाद्या संख्येचा निर्दिष्ट घात करणे; एखाद्या संख्येला त्याच
संख्येने निर्दिष्ट केलेल्या वेळां गुणण्याची क्रिया. [घात=गुणाकार+
कर्म=क्रिया] ०प्रकाशक-वि. (बीज.) एखाद्या संख्येस त्याच
संख्येने किती वेळां घात करावयाचा, गुणावयाचे, गुणिले आहे
ते दाखविणारा (मांकडा, बंक). हा अंक मूळ संख्येच्या डोक्या-
वर लिहितात. उदा० ३^६ यांत ६ घातप्रकाशक समजावा.
[घात+प्रकाशक=दाखवणारा]

घात—झी. (सेती इ० कांच्या कामांची, ऋतुपरत्वे येणाऱ्या,
पिकणाऱ्या, धान्याची) योग्य वेळ; मोसम; हंगाम. उ० पेर-
ण्याची घात; कापण्याची घात; आंब्याची घात; संसाची घात;
ळमाची घात इ० 'या दिवसांत उत्तरा व हस्त या पावसाने
पेरणीस घात थोडी उशिरां आली आहे.' -खेया १६. []
(वाप्र.) ०घेणें-(एखाद्या, मनुष्याचा, कार्याचा, मसळतीचा)
आणीबाणीच्या वेळीं नाश करणे, मातेरें करणे; बुडवणे; (एखा-
द्यास आलेली संधि घालून देऊन त्याची निराशा करून त्यास
डुवावणे. (एखाद्या मनुष्याची, कामाची) संधि दवडणे, हुकविणे.

‘कापणीची घात पावसानें जेली.’ घातीचे दिवस-पुनव. १ हुंगामाचे दिवस. २ (क.) सत्तेचा, चळतीचा भरभराटीचा, उपमोगाचा काळ, दिवस. ०घेणा-घेण्या-वि. अवसान-घातक्री; आणीबाणीच्या वेळीं घात, दगा करणारा. ‘जैसा वैद्य दुराचारी। केली सर्वस्वें बोहरी। आणि सेलीं मीठ करी। घात-घेणा।’ -दा ५.२.२६. [घात+घेणे.] ०घाफ-खी. एकदां पर्जन्यपृष्टि होऊन गेल्यानंतर पुन्हां पर्जन्यपृष्टि होईपर्यंतचा (जमीनीतून वाफ इ० निघत असलेला) पेरणीस अत्यंत अनुकूल असा काळ. (कि० संमाळणे; जपणे.) ‘क्षेत्र गुणें बीज अंकुरे। तें अनंतघातुती विकारें। घातवाफ ते आवरें। सावुनि घेतली।’ -गीता १३.१७६. [घात+वाफ]

घांतड-खी. (शेट; नाविक) घामत (गळवतांतील, होडी-तील) पाणी काढण्याची जागा. गमतड पहा. [घामत]

घानाळ-वि. लांब नाकाचा. ‘दातिरें बोचिरें घानाळ। घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ।’ -दा ३.६.४३. [सं. घोणा=नाक]

घानो(नौ)डी-खी. घाण्याचा वेल फिण्याचा गोल मार्ग; घाण्याची भोंवरी; घाण्याचा मार्ग. (सामा.) घाणा. ‘कर्मसू मीविए घानौडि। बांबौनि मिच्या झानाची झांपडी। काळें मवें-डिलीं बापुडी। जीव पडुवें॥’ -मृ ३०. ‘डोळां अझानें झांपडी। भोवें देहबुद्धि घानोडी।’ -दावि ३५.४. [घाणा]

घापणें, घापतणें-उक्ति. १ घालणें; घातलें जाणें. ‘नाना गगनौलाच्या माळा। बांझेच्या जालया गळां। घापती तो सोडळा। पाविजतसे॥’ -अमृ ७.८२. २ घालवून देणें; बाहेर टाकणें; सोडणें. ‘जरी आत्मा तूं एकसरा। हेही म्हणतां दातारा। तरी आंतुल तूं बाहेरा। घापतासि।’ -झा १८.२३. -अमृ ७. १९०. [घालणेचें कर्मणि रूप]

घाब-खी. (राजा.) डोंगराच्या बाजूंत, कातळांत पडलेलें खिडार, मोक, भगदाड. आंत जातां येण्याजोगें डोंगराचें बीळ. [सं. गर्भ; प्रा. गभम; हिं. घाव]

घावरणें, घामरावरणें-अक्ति. १ (दुःख, शोक, वेदना, आकस्मिक क्षोभ, मनोविकार इ० कांणीं) आकांत, आकुल होणें; २ घावरणें; भयभीत होणें; गांगरून जाणें; गोंघळणें; कांहीं घुचेनासें होणें. [सं. गह्वर; प्रा. गभमर; हिं. घवराना; तुल० का. गाबु=मीति; गावरी=घावरलेला; वावरि=बोटाळां, मीति]

घावरा-वि. १ (दुःख, शोक, वेदना, मीति इ० कांणीं) व्याकुल झालेला; घावरलेला; घावरलेला; मीतीनें गोंघळून, गांगरून गेलेला. २ उतावळा. ‘म्हणा मज उताविला गुणवि घेतला वावरें। असो मज असेंचि वा मजइहिमेचा बरें।’ -केका ४५. [घावरणें]

घावरा(र)विणें-अक्ति. १ घावरायाला लावणें; घावरून सोडणें; मिश्रविणें; मयाकुल करणें. २ बोटाळपांत, गळफटपांत पाडणें; गोंघळून सोडणें. [घावरणें प्रयोजक]

घावाड-न. (प्र.) घवाड पहा.

घाविरणें-अक्ति. घावरणें पहा. ‘घाविरें न मुचे पुढें।’ -दावि ३४. घाविरा-वि. घावरा पहा. ‘स्वप्रदुःखें घाविरा जाला। या नांव अम।’ -दा १०.६.१९. ‘न दिसत निज-नेत्रीं घाविरा फार झाला।’ -माधव रामायण अयोध्याकांड २४.

घाबोय, घाबोली-खी. (गो.) एक प्रकारचा मासा; घाबो.

घाम-पु. ऊन, उज्वर, उष्णता, भ्रम इ० कांणीं अंगाच्या त्वचेच्या छिद्रांतून गळणारें पाणी; घर्म; स्वेद; स्वेदोदक. २ ओळें लाकूड जळत असतांना त्यांतून बाहेर येणारा द्रव. ३ विस्तवावर पाणी असलेलें माडें ठेवून त्यावर झांकण ठेविलें असतां. झांकणाच्या आंतील बाजूस जमणारे (वाफेच्या) पाण्याचे) द्रव. ४ कठोर हृदयाला, पाषाणहृदयाला फुटलेला पाझर; दया; द्रव. [सं. घर्म; प्रा. घम्म; तुल० गु. घाम; बं. घाम; फ्रें. जि. खम=सुर्य, ऊन] (वाप्र.) ०सुटणें-घावरणें; मीतीनें अंगास दरदरून घाम येणें. ‘राबोवावादीना हें मावण ऐकतांच घाम सुटला.’ -इं प ६७. सामाद्यब्-० गंडा-पु. (ना.) उष्णतेमुळे उत्पन्न होणारी पुळी. [सं. घर्म; म. घाम+सं. गंध=फोड, पुळी] घाम(मां)घूम-खी. १ घापा टाकण्याची, सुदमरण्याची, भ्रमानें शीण आल्याची, उकडण्याची अवस्था; (भ्रमानें, उन्हांनें मीतीनें) घामानें उबडबळ्याची स्थिति; अंगांतून घामाच्या वारा निघून जीव कासावीस झालेली अवस्था. -वि. (भ्रमानें, मीतीनें, उन्हांनें) घाम सुटलेलें; घामानें उबडबळेलें (अंग, मनुष्य); भ्रमानें बकलेला; घापा टाकीत असलेला; सुस्कारे टाकीत असलेला. [घाम+घुमणें] घामट-ड-वि. जोंगळ; अस्वच्छ; घाजेरडा; गैदी; ज्याच्या अंगाला नेहमीं घाम येऊन घाण येते असा; मलिन. घामटघाण, घामठाण, घामघाण, घामसाण-खी. घामाची घाण, दुर्गंध. [घाम+घाण] घामटा-पु. (कों.) १ अति भ्रमासुलें आलेला घाम; निडळाचा घाम. (कि० काळणें; निघणें). ‘चौबांचें काम त्याच्यावर पडल्यासुलें त्याचा घामटा निघाला.’ २ अतिशय भ्रमाची अवस्था; पिठ्ठा पडणें. [घाम] घामाझोकळ-वि. (ब.) घामानें उबडबळेला; घामा-घूम. (कि० होणें). ‘पन्नास दंड व पन्नास बैठका मारल्यानें तो घामाझोकळ झाला.’ घामाघणें, घामे(मै)जणें, घामेणें-अक्ति. १ (राजा.) भ्रमादिकांसुलें घारीर घामानें बुळ होणें. ‘ऐसा मीवि एक जर्गी। ज्या नाना कर्मांची बजांगी। तेणें विद्योण

दुःखाचिया आगी। तलु घामेजेना ॥' -झाप्र ११३४. 'घांके घांके घामेजत। दही देत गुस्तवें।' -एमा १०.८.२ भ्रमी होणें; भ्रमानें घडणें, क्षिणणें. 'नाना चराचरीं मूर्ती। दाटणी नव्हे क्षिती। तैसा नाना ह्द्रीं प्राप्ती। घामेजेना।' -झा १३.३४८. ३ (ल.) द्रवणें; कीव, दया येणें; हृदयास पाझर फुटणें. 'चित्तीं अंघ म्हणे सुत घात बघितां, लेशही न घामेला।' -मोआश्रम १.२२. [घाम] घामेला-ल-वि. घामांनें डबडबलेला; घाम आलेला. 'थे उठुनिहि घामेला, जनमावी बांचला जरि मघां मेला।' -मोकुण्ण ३६.१०.

घामणें-सक्ति. ठार मारणें; नाश करणें. 'शुंभ निशुंभा चिया घामणारा। मोहनी रुप घरा दैत्यांतका।' -निगा २०९.

घामत-झी. (कों. कु. हेट.) (नाविक) होडीत, गळय तांत पाझरून आलेले समुद्राचें पाणी; घमत.

घामोळी-झी. घामांनें अंगावर उठणारी पुळी, पुरळ, पुटकुळी. [घाम+ओळी]

घामोळें-न. १ जिंच्या योगांनें अंगावर कांटे उमेराहतात, अंग चुणचुणतें, अशी उष्णता, जल. २ घामांनें अंगावर उठणारा पुरळ, पुळी; घामोळी. ३ घाम शोधून घेण्याचें साधन-अंगरक्ष्याच्या वगळेला, पागोटघाला, आंतील बाजूस लावलेला कापडाचा तुकडा, फडकें; जोड्याच्या आंतील बाजूस लावलेला कातळाचा तुकडा; शोगिराखाली लावलेला, ठेवलेला चुणुसाचा तुकडा. [सं. घर्मावली, घर्मावलय, म. घाम+ओळें प्रत्यय]

घाम्योचें-अकि.-(गो.) घाम सुटणें, येणें; घामावणें; घामणें. [घाम]

घाय-पु. १ अखम. 'डोळां हरल न विरे। घायीं कोत न जिरि।' -झा १३.५३८. -एस्व १२.२२ २ शस्त्राचा वार, घाव, आघात. 'दुःखशोकांच्या घाईं। मारिल्लियाची सेचि नाहीं।' -झा ७.१०७. -२ ५८. [सं. घात=प्रहार; प्रा घाय; का. हि. गु. घाय] (वाप्र.) घायावर घाय घालणें-पहिल्या अखमे वरच दुसरा घाव घालणें; अखमेवर मीठ टाकणें; दुःखावर डागण्या देणें; मेळेच्यास मारणें. घायास येणें-अकि. संकटाच्या, नुकसानीच्या, दुःखाच्या परिस्थितींत पडणें, सांपडणें. सामाशब्द-०कटार-कटार-खेडार-वि. (राजा.) कोडगा; निगरगड; लातपुल्या; लातखाळ; निसक; कितीहि मारलें किंवा रागावून वोललें तरी न सुधारणारा. [घाय+कटार ?] ०कुठार-खोर-वि. थोडीशी इजा झाली असतां मोठ्याने ओरडून फार इजा झाली आहे असें भासविणारा; कांघायखोर; कांघायखोर. [घाय+कठार] ०तेल-न. विबा, राळ, आवेहळद, गंधक, मोर चूत, रईचें पान इ. तेलींत मिसळून खरून इ.कांस लावण्याकरितां केलेलें मलम; आस मळकतेलासेंहि म्हणतात. घायभर-

पु. चांगला प्रहार; सपाटून लागलेला वार. ०घट-१ न. जखम; व्रण; घाव; -वि. घायाळ; जखमी झालेला. 'अडखळुनि आवळे पोटा. म्हणे मी घायवट पडलों कीं।' -एमा २२.६२५. 'अल्प घायवट उरलें।' -कमुरा २३.६३. [घाय+वट प्रत्यय] ०घटणें-अकि. १ घाव लागून जखम होऊन जखर होणें; घायाळ होणें. २ (ल.) मनाला अतिशय अस्वस्थता वाटणें; कसेसेच वाटणें; आजारी असणें, होणें. ०घटा-पु. १ घाव; तडाखा; प्रहार; २ जखम; व्रण. ३ अतिशय क्षीण. ०घारा-घारें-पु. न. १ जखम; व्रण; शस्त्राचा वार. २ घाव लागण्याची किंवा घाव लागून व्याकुळ झाल्यामुळे उत्पन्न होणारी भीति. 'वीरीं घेतलें घाय वारें। म्हणती पळा रे पळा रे।' -एस्व १२.१९. -भाप्र १५६. -कथा ६.१६.५५. [घाय+वारा]

घाय-झी. त्वरा; अलदी; घाई. (प्र.) घाई पहा. [घाई] सामाशब्द-०कुत-झीन. १ मोठी धांदल; उतावळेपणा; तांतडी. (कि० येणें). २ (एखादें काम करण्याबद्दल) दुसऱ्यास लावलेली निवड, तगादा, नेट, आग्रह. (कि० लावणें; देणें; करणें; मांडणें). ३ ताप येण्यापूर्वी होणारी तगमग, काहिली, अस्वस्थता. (कि० येणें). ४ खाजविण्याची अनिवार प्रवृत्ति, अतिशय कंझ; खाजेची इसळी. (कि० येणें). [घाय=घाई+कुयणें किंवा आकृत] ०कुतोस येणें-अकि. उतावळेपणाची, घाई करण्याची, खहर येणें; अतिशय घाईला, अशीच कांड्यावर येणें. ०कुतेपणा-पु. (मनाची) दम न निवण्यासारखी अवस्था; अस्वस्थता; उतावळेपणा; घायकृत करण्याचा स्वभाव. 'स्वाचा उतावळेपणा, घायकुतेपणा, प्रेमळपणा व रागोटपणा हे सर्व गुण अतिरेकामुळे हास्यास्पद होतात.' -सुदे १५१. घाय-कुत्या-वि. घायकृत करण्याचा स्वभाव ज्याचा आहे असा; घाई करण्याचा, उतावळेपणाचा स्वभाव ज्याचा तो; हुलहुल्या; स्वतः घायकृत करणारा किंवा दुसऱ्याला घायकृत करावयाला लावणारा. 'परंतु बळवंतराव घायकुत्या माणूस नव्हता.' -भयंकरदिव्य. घायकोत-झी. (माण.) घायकृत पहा.

घायटा-पु. घाव; तडाखा; घायवटा; घावटा. 'ठेवा लागती मोडती कटि। विझती शस्त्रांचे घायटे।' -दा ३.७.४. [घाय+टा प्रत्यय]

घायडाय-पु. आणीबाणीचा प्रसंग; घावडाव पहा.

घायतळ-वि. १ घेरी; भोंवळ; भोंवड; चक्र. (कि० येणें). २ आघातानें, तडाक्यानें येणारा वेगुद्धपणा; मूर्च्छा; वेसावचपणा. (कि० येणें). ३ (ल.) विस्मय; आश्चर्य; अचंबा; चकमूळ. ४ घायातळ पहा. [घाय+ता. तलें=डोकें ?]

घायताव(चि)णें-अकि. (कों.) घायकुतीस येणें; घाई, उतावीळ करणें; घावरविणें; गडबड, लगबग करणें, करावयास लावणें; दुसरा घावरून अशी त्यास घाई करणें. [घाई]

घायपत, घायपात, घायमार, घायमारी—जी. ही कोरफडीसारखी दिसणारी अतिशय उपयुक्त व औषधि वनस्पति आहे. हिंदुस्थानातील उष्ण व सर्द प्रदेशांत ही वनस्पति होते हिचा उपयोग औषधी अन्न, पेय, साखर, द्राक्षासव, सावणा-सारखे द्रव्य इत्यादि करण्याकडे होतो. हिच्यापासून निषणाऱ्या तंतूंचे वाखाचे दोर, चटया, कुंचले इ० करतात. [घाय=बाव+पात ?]

घायवरणें—अकि. घावरणें; भयचकित होणें; गोंघळणें.

घायली—जी. झुजणाऱ्या, लढणाऱ्या दोन जनावरांमध्यें पडणाऱ्या तिसऱ्या जनावरास लावावयाचा शब्द. [सं. घात]

घायातळ—जी. खालचा भाग. घायातळीं—ळां—आणणें—सकि. खालीं, जमीनीवर पाडणें. 'वनुष्य घालोनिया गळां। वोडुनि आणिला घायातळां।'—एस्व १२.१३६. 'श्रीरामें हल घेऊनी चिर-चिरा घायातळीं आणिले।'—मुद्रल-कृत रुक्मिणीस्वयंवर ११. [सं. घात+तळ]

घायाळ—जी. घायपत—पात पहा.

घायाळ—न. १ लढाईत मेलेल्या, अपघातानें मृत्यु पावलेल्या पितरांचें महालय श्राद्ध. ०चतुर्दशी—जी. माद्रपद शुद्ध चतुर्दशी. या दिवशीं घायाळाचें, अपघातानें मेलेल्याचें महालय श्राद्ध करतात.

घायाळ—वि. १ जखमी झालेला; शस्त्राचे वार ज्याच्या अंगावर झाले आहेत असा; अपघातानें, घावानें, व्याकुळ झालेला. 'रण तुंवळ, जुमतें घायाळ, गणती नाहीं मुढ्यांची।'—ऐपो १८५. 'घायका भिवयांचें वनुष्य करून मदनाचे विषारी बाण सोडून पुढांना घायाळ करितात.'—वाय १३. २ (ल.) (वाढ्यांत, वादांत) चीत, कुठित, प्रतिहत केलेला; पराजय, कुप्रसिद्धि इ० कारणांमुळे मानखंडना पावलेला. ३ कमचोर झालेला (रोग, शत्रु इ०). ४ (लाजिरबाऱ्या कृत्यामुळे) मान खाली घालणारा; समाजांत (आपलें) तोंड लपविणारा. 'त्याच्या पोरीने व्यभिचार केला म्हणून तो घायाळ झाला.' [घाय]

घार—जी. १ एक पक्षिविशेष. 'गोष घारी कडिसरें।'—दावि २२४. २ घारीच्या आकाराचा व तिच्यासारखा दिसणारा कागदाचा केलेला पतंग. [सं. गृध्र; प्रा. वे. घारी] (वाप्र.) घारी सारखी घाट पहाणें—एखाद्याच्या वेण्याच्या वाटेकडे (घारी-प्रमाणें त्यावर हल्ला करण्याकरितां) घारीक लक्ष देऊन टपून वसणें; डोक्यांत तेल घालून वसणें. सामाद्यब्द—०पट—न. (वे.) घारी-सारखा केलेला कागदाचा पतंग. [घार+पाट=वस्त्र, कागद] ०मोर—न. लहान मुलांचा आळंचो माळंचोसारखा एक खेळ. [घार+मोर] ०मोर करणें—लहान मुलास पायाच्या घुरीवर घेऊन (घारीप्रमाणें) उंच करणें. ०घड—जी. लहान घार.

घारकूट, घारवीट—न. तांदूळ व उडीद एके ठिकाणीं दळून केलेलें जाळें पीठ.

घारगा—पु. एक स्त्रावविशेष; पक्षाघात; तांबुळाच्या, गव्हाच्या रम्यांत किंवा सांज्यांत गूळ घालून त्याची घापटी—चांदकी करून ती तुपांत तळतात त्यास म्हणतात; तांबच्या मोपळ्यांत कणिक मळून त्याचा गोळा करून त्याच्या घापट्या तुपांत तळून काढतात त्यास मोपळ्याचे घारगे म्हणतात. [प्रा. वे. घारिया; गु. घारी; का. गारिगे; तुल० सं. घार्तिक; का. घारिसु=तळणें]

घारणें—अकि. १ घ्याणें; घेरणें. 'जेणें आपुले पारिखे। घारलें तें आपल्या दुःखें।'—निगा २८३. २ कैफ इ० कां मुळें उन्मत्त होणें, मावणें. ३ चढणें; घेरणें, बाघणें (विष इ०); पसरणें. 'परि तें बुद्धि विषयविखें। घारिली होती।'—शा १०. १५८. 'भव मुजंगाचेनि गरळें। हे जीवजात घारलें।'—भाए ७७१. 'त्यासी सपें नाहीं लागला। मा विखें केवीं तो घारला।'—एमा २३.५१७. [सं. घृ. प्रा. घार]

घारपीठ—घडा—पु. वड्याचा एक प्रकार; आयतोळा.

घारवीट—न. घारकूट पहा.

घारा—वि. १ मांजराच्या डोक्याच्या रंगाचा (डोळा). २ घारडोक्या (माणूस). घारडोळ्या—वि. घारा; मांजराच्या डोक्याच्या रंगाचे डोळे आहेत असा; मांजरडोक्या. [घारा+डोळा] घारेळा, घारोळा—वि. गारोळा. १ किंचित, थोडासा घारा (डोळां). २ किंचित, थोडासा घारडोक्या. [घारा+एळा, ओळ अर्थय] घाऱ्या—वि. घारोळ्या. [घारा] घारी—जी. (काव्य) घार. 'घारी ब्रह्मवरें करुनि। उड-रुनि पावली स्वस्वानी।' [प्रा. घारी] घारूड—न. १ घारीचा समुदाय. २ (कों.) घार [घार]

घारी—जी. पुरण घालून तळलेली गव्हाची पुरी; घारगा. 'सफेद फेणिया पदरोपदरी। शुद्ध शर्करा भरली मरी। अमृत-फळें ठेविली वरी। अमेद घारी बाळल्या।'—एस्व १४.१२०. —अ १६.११०. [प्रा. वे. घारिया; गु. घारी] ०पुरी—जी. घारी; पुरीचा एक प्रकार. 'घाऱ्यापुऱ्या पंच मधुरसं। अद्यापूर्वक ठेविल्या।'—नव १.११७. —सकड ६.७८. [घारी+पुरी]

घाल—जी. १ (एखाद्यावर केलेला) हल्ला; चढाई; घाला; चाल. (कि० घालणें; पाडणें; पडणें). २ (ल.) (आर्थिक) नाश; अपघात; खराबी; लुकसाना (कि० घालणें; पाडणें; पडणें). ३ (सामा.) (देशाने, मनुष्याने, एखाद्यावर आणलेलें) महा-संकट; अनर्थ; आपत्ति. (कि० पडणें).

घाल—वि. (गो.) घाट झाडी.

घालण—जी. (अशिष्ट) १ संकट; आपत्ति; (कि० घालणें) 'बहु घालणीं घातलें पूर्वपापें।'—दावि १६५. २ मार्गोत्तीक्ष

अडण्याचें, अडकण्याचें, स्तण्याचें, फसण्याचें ठिकाण; स्तण; दलदल. ३ (ल.) अवघड, दुर्बोध कविता. ४ नुकसानीची बाव; बुडीचा धंदा; जातवड्याचा व्यवहार. 'यंदाच्या व्यवहारांत हजार रुपयांची घालण पडली.' ५ चोर, दरोडेखोर, लुटारू इ० कांचा उपद्रव असलेले मार्गावरील ठिकाण, जागा; चोरखिड; घालणीचें रान. 'चोरें पाळतीलें घालण पाहोनी।' -रामदासी २.१३१. 'मार्गास चार ठिकाणीं घालण आहे, संमाळून जा.' ६ फर्शी, तोंडवर्शी पडण्याची अवस्था; तोहमत. 'वहानीं आपलीं वरें भरलीं आणि मजवर घालण घातली.' [घालणें] घालणीस पडणें-मोठ्या व दुःखकारक अशा असहिष्णुतेस, उतावळेपणास वळी पडणें.

घालणी-जी. घाला; छापा; हडा. 'मग अवचीती घालूं घालणी। इतिप्रामी।' न. ५६. 'म्हणुनि मागें परतले मन। घालणीचें रान देखोनियां।' -दुगा ८९०. [छ. का. घळणे=मांडण, युद्ध]

घालणें-न. हडा; घाला; छापा. 'अजुर्वा कारणे। पडलें अवचीतें घालणें।' -उषा ८९९. 'कोपावरी घालणें घातलें। कापटप अंतरीं कुटिलें।' -दा ५.९.५०. [का. घळणे]

घालणें-सक्रि. १ ठेवणें; राखणें; स्थित करणें. 'मंजरी अक्षीयांची राखणे। तेथें घातली ते राखकुमारी।' -उषा २१. २४. 'सर्व माल गावीं बरात घाल.' २ सोडणें; टाकणें; फेकणें; टाकून देणें; फेकून देणें. 'उढी घालितो संकटीं स्वामि तेसा।' -राम ३७. 'बोडा घालण्याची सोय नसेल अशा खड-काल व डोंगराल मुलखांत डुकराची शिकार गोळीनेच करावी लागते.' -डुकराची शिकार (बडोदें) १. 'त्याला काठीवर भार घालून चालवें लागे.' -कोरकि ३२. ३ उढी टाकणें. 'वणवा मियां आपवा। पांखेंचि पुसोनि घेयावा। पतंशु या हांवा। घाली जेवीं।' -हा १४. १९१. 'रागें उमा घातलें आगीं। याळागीं याक्षिकाचें शिर मंगी।' -एमा ५. १७७. ४ अडविणें; लावणें; तळीन करणें. 'स्वरूपीं घातलें मना। यातनेसी केली यातना।' -दा ५.९.५४. ५ मारणें; फेकणें; प्रक्षेपणें; फेकून मारणें. 'अमिमंजुनी पंनकासजें। बाणु घातला ईस्वरें।' -उषा १६९४. 'इंद्राच्या या कपटी बारांगनेच्या डोक्यांत विश्वामित्रानें जर कमंडळु घातला असता तत्तच असल्या श्रीजातीचा योग्य सन्मान झाला असता.' -नाकु ३.९१. ६ ओतणें. 'दुधांत पाणी घालणें.' ७ पसरणें; बाहेर मांडणें; मांडून ठेवणें; रचणें; ठेवणें. 'आकाशीं घातीला मंडप।' -मसाप २.२६. ८ (जांत) छुपणें; ओसकणें. 'जे घुरी घाल ररी.' ९ (एखाद्या पदार्थांत दुसरा पदार्थ) शिरकावणें, प्रविष्ट करणें; 'पिशावींत पैसे घाल.' १० (एखाद्या कामाला मनुष्य, जनावर) लावणें; जुंपणें; नेमणें; योजणें. 'मुलगा पडावयास घातला.' 'तो गढी मात कांडाव-

यास घाला.' ११ (दुकान, शाळा, बाजार इ०) मांडणें; स्थापन-करणें; सुरू करणें. १२ (अंगावर धारण करण्याच्या विवक्षित वस्तु) धारण करणें; परिधान करणें; चढविणें. 'अंगांत अंगरखा, डोक्यांत पागोटें, पायांत जोडा घातला.' 'नाकांत नख व बोटांत आंगठी घाल.' १३ (अन्न, खाद्यपदार्थ इ०) वाढणें. 'मला मात घाल.' १४ एखाद्यावर अनिष्ट संकट आणणें; गोत्यांत आणणें; (एखाद्याच्या) नुकसानीस कारण होणें; गंदा घालणें; (एखाद्यास) सुडविणें. 'त्यानें मला दहा रुपयांस घातले.' १५ (मूल) प्रसवणें; (अर्धें) टाकणें; गाळणें. १६ (प्रश्न, उदाहरण, कोडें इ०) सोडवावयास देणें, सांगणें; हिशेब सांगणें. १७ एखाद्यास एखादी गोष्ट करण्यास अथवा न करण्यास क्षपण इ० देणें; क्षपण इ० कांचा जोर. आपग्रह करणें; क्षपण घालणें. १८ बाहेर टाकणें; काढणें; काढून देणें; घालविणें. 'या चोरास प्रथम घराबाहेर घाल.' १९ (वरारा, धाक, भीति, सुल इ०) उत्पन्न करणें; उपस्थित करणें; उठवणें; उद्दीपित करणें. २० (बाव, गोंधळ इ०) करणें; माजविणें. २१ (मित, कूड इ०) बांधणें; उमारणें; रचणें. २२ (भोजन, समाराधना, ब्राह्मण, मित्र इ० कांस) अर्पण करणें; देणें. २३ (एखादे काम) सुरू करणें; आरंभणें. 'तिनें गडूं दळावयास घातले.' 'त्यानें घर बांधावयास घातलें.' २४ (चाल, संप्रदाय) प्रचलित करणें; रुढ करणें. २५ (सणाच्या दिवशीं पुरण इ० खाद्यपदार्थ) खावयास, नेवेद्यास सिद्ध करणें. मंगलप्रसंगीं ब्राह्मण जेवावयास घालणें. घालणें हा धातु कांहीं नामास जोडूनहि वापरतात. उदा० (गोष्ट) कानावर घालणें; (मुलगा) कित्यावर घालणें इ० या धातुचे अर्थ अनेक आहेत, पण त्या सर्वांचा भावार्थ ठेवणें; स्थापणें; मांडणें; लावणें असा आहे. [प्रा. घळ; छ. का. घळणे मांडण, युद्ध, मारामारी; हि. घालना] (वाप्र.) घालून घेणें-(दृष्टानें, जोरानें, वेगासरशीं) स्वतःचें शरीर, अंग खालीं वरून जात टाकणें, फेकणें; एकदम अंग टाकणें. 'त्याला फेकरें आलें म्हणजे तो आगींत धाळून घेतो.' 'नदी भरतां भरतां धाळूनिया घेती।' -रामदास-रामदासी भा. १५. पृ. २६४. 'सूतळीं भरत धाळुनि घे हो। त्या स्थळींहुनि न चित्त निवेहो।' -वामन भरतमाव ५१. 'हेवतमान मल्हारराव यांनीं ऐकताक्षणीच अंबारींत घालून घेतलें.' -माव ७४. घालून पाडून बोलणें-बळोळीनें उपरोधिक भावेंत निंदा करणें, दोष देणें; टोमणा मारणें; खोचून बोलणें. 'टोचून, घालून पाडून बोलण्याच्या कामांत बायका पटाईत असतात.' -संगीत मेनका ११. एखाद्यावर घालणें-एखाद्यास दोष देणें, लावणें. 'कधी होळनियां केलीं। प्रारब्धावरी घालिती।' -दा १२. २. ५. हा धातुचें समासांत घाल असें रूप होतें. घाल-घालणें या क्रियापदाचें समासांत योजावयाचें रूप. यावरून

पुढील सामासिक शब्द वनले आहेत. ०काढ-बी. (काहीं जिभस, सामान इ० विशिष्ट ठिकाणीं) पुन्हां पुन्हां बालण्याची व तेथून काढण्याची क्रिया, व्यापार; उपसांठपस; (जिन-सांची) उगीच्या उगीच हालवाडलव करण्याचा व्यापार; चाल-डकल पहा. [बालणे+पाडणे] ०घसर-बी. १ लांबणीवर टाकणे; टंगलमंगल; दिरंगाई; चालडकल. ' आज पाहू उद्या पाहू अशी चालघसर केली तर ऐनवेळीं काहींच करतां यावयाच नाही. ' -हिंदु(गोवं) १३.८.१९२९. २ रपाटणे; खच्चून मरणे; कोंवणे; ठासणे; कोंदून मरणे. ३ अनास्था; आळसामुळे दुर्लक्ष. ' अज्य-यनाविषयीं चालघसर करशील तर फसला जाशील. ' ४ चाल-घुसड शब्दाच्या काहीं अर्थीहि या शब्दाचा उपयोग करतात. चालघुसड पहा. [बालणे+घसणे] ०घसरपणा-पु. घुका कर-ण्याचा स्वभाव; वेधलेपणा. [बालघसर] ०घसल्या-वि. दिर-गाई, टंगलमंगल; चालडकल करणारा. [बालघसर] ०घुसड-बी. १ (एखादे काम, धंदा इ०) स्वैरपणाने, मनसोकपणे, दपटणे; पुढे चालवणे, डकलणे. २ (एखादे काम) दडपण्याची, लाट-ण्याची, लोटण्याची क्रिया; वेढ बाळून, विगार काढून, गडबड-गुंडा करून (एखादे काम) करण्याची क्रिया. ३ अमाखचे इ० कांत) अव्यस्थितपणे, लबाडीने वावी, रकमा घुसडणे. ४ मूळ-प्रभांत पदचा भाग) लबाडीने दडपून देणे; घुसडणे. ५ गोंधळ; चोंटाळा इ०नीं युक्त भाषण, व्यवहार; लबाडीचा व्यवहार; लपं-डाव. ' मी वचन मोडून काहीं बालघुसड केली तर मग त्याला काय समजणार आहे ! ' -वाल २.१८८. [बालणे+घुसडणे] घालपाळ्या-पु. १ विनविकृत (दुसऱ्याचा) घात, नाश करणारा, फटलाभ्या, आगलाभ्या, घातकी मनुष्य. २ वरून मात्र बाबळा, वेडा दिसणारा पण आंतून कावेबाज असलेला मनुष्य; वेढ पांघरणारा मनुष्य; बालवेडा पहा. [बालणे+घुसडणे], घुसडानीत आणणे+पांघ्या] घालपिसा-वि. वेढेपणाचे, बाबळपणाचे सोंग, डोंग करणारा; वेढ पांघरणारा; बालवेडा, [बालणे+पिसा=वेडा] घालपिसे-न. वेडाचे डोंग; बाष्पात्कारी धारण केलेला वेढेपणा, छुळेपणा, बाबळेपणा. [बालणे+पिसे] घालफेड-डी-बी. घालफेड; तळमळ; काहिली; (ताप इ०ने) जीव कासावीस होऊन शरीराची होणारी चळवळ; घालमेळ अर्थ ७ पहा. ' नवकिसलयतर्पी तीअला नीजवीती । घडिघडि करिते हे भीमकी घालफेडी. ' -साख ३.६५. [बालणे+फेडणे] घालफेड-बी. (कों.) (आजारी मनुष्याची होणारी) तळमळ; तगमग; कासावीसी; काहिली; तापाच्या काहिलीमुळे आजारी माणसाने इतस्ततः केलेले शरीराचे चळन वळन. घालमेळ-ली-बी. १ (वस्तूंचा, दिशेबाचा, कामांचा) चोंटाळा; अस्ताव्यस्तपणा; अव्यवस्थितपणा; गोंधळ. २ धांदल;

गडबड; गर्दी; चामचूय; धुमाली. ३ सरमिसळ; सर्व एकांत एक मिसळणे; उलथापालथ. ४ (ल.) एकसारखी मसळत, हिकमत, युंक्ति, वेत करणे; डावपेंच खेळणे; साहसाच्या चाढसाच्या कामांत स्वतःस गुंतवणे; (उपजीविकेसाठीं) अनेक उलाढाली करणे; मामलत इ० व्यवहारांची मदलावदल, घटघटना. ५ (एखादे कार्ये जुळवून, घडवून आणण्याची अनेक प्रकारची) खटपट; मसळत; गडबड; धांदल. ' तो सण्यां ल्हाच्या घालमेळीत आहे. ' ६ घुरळीतपणे चाललेल्या व्यापारांत, कमांत झालेला अडथळा, मंग, खळ. ' पध्यामज्ये घालमेळ न झाल्यास गुण येईल. ' ७ (ताप इ०कांच्या योगाने होणारी शरीराची) तग-मग; तळमळ; कासावीसी; काहिली. ' नारायण नांदे ज्याचिचे ठायीं । सहज तेथे नाही घालमेळी ॥ ' -सुगा २९. घालफेड पहा. ८ तगमगीमुळे (आजारी माणसाने चालवलेली शरीराची) चळवळ; जुळवळ. ' तिचा जीव घालमेळ वाखे लागला ' -चंद्र १४०. ९ पोटांतील छुब्धता, कालनाकाल. १० (पित्तोभासमुळे) उसासणे; उसासा येणे; (उकाढ्यामुळे, उबान्यामुळे) शरी-राचा होणारा) गदका; गदमदणे; गदगदणे; चवडव पहा. १३ (व्यवहारांतील, हिशेबांतील) अफरातफर, डावपेंच; चोंटाळा; गोंधळ; छुळेपणे; लपंडाव; लुच्चेगिरी. १३ (गो.) मानगळ. [बालणे+मेळ; हि. घालमेळ; गु. घालमेळ] घालमेळणे-घालमेळ करणे; उलथापालथ, गोंधळ, चोंटाळा करणे. [घालमेळ] घालमेळी-जीव. (गो.) झेलपाटे; येरझारा; सापासून होणारा त्रास. [घालमेळ] घालमेळ्या-ली-वि. १ घालमेळ, चवडव, अव्यवस्था करण्याचा स्वभाव असणारा. २ चळवळ; खट-पटी, नाना युक्ती, हिकमती काढणारा, योजणारा; उलाढाली; कारस्थानी. [घालमेळ] घालवेड-न. वेडाचे सोंग; बाष्पा-त्कारी धारण केलेले वेढेपण; छुळेपणा; घालपिसे. [बालणे+वेड] घालवेडा-वि. वेडाची वतावणी करणारा; वाहेरून वेड पांघरणारा परंतु आंतून बर्त, लुच्च्या असलेला. [बालवेड] घाला-घाली-बी. (कामांचा) गोंधळ; घुसट; घालमेळ. ' घाला-घाली घालिती नित्य सासा । टाकूं बाई नेविती हा उसासा ॥ ' -साख ७.१०६. [बालणे दि.] घालामेळ-बी. (गो.) व्याकुळता; घालमेळ अर्थ ७ पहा. घालामेळचे-मकि. (गो.) कासावीस होणे; तगमगणे; व्याकुळ होणे. [घालमेळ] घालव(वि)णे-मकि. १ विवक्षित स्थळीं असलेला (पदार्थ, मनुष्य) दूर करणे; काढून टाकणे; हांकलणे; हांकून घेणे. ' यांना एकदा येथून घालवून दिले होते. ' -विक्षित २.४३. २ घाडणे; पाठविणे; पिढाळणे; ' मी गडी गांवास घालविळा आहे, आतांच येईल. ' ३ (आळ, आरोप इ०कांचे) निराकरण; निरसन; निरास करणे, काढून टाकणे; (प्रायश्चित्त इ० नीं पाप इ०) क्षालन

करणे; नाहीसे करणे; घुवून टावणे. ४ (पेसा, संपत्ति इ०) उचलणे; उडविणे; बेकामपणे खेच करणे. ५ (वेळ, आरोग्य, तारुण्य इ०ची) नासाडी करणे; आळसाने दबडणे; नष्ट करणे. ६ काळणे; कंठणे; अतिक्रान्त करणे. 'घालवि दिवसा वनांतरी वसुनि।' -वि. ८.६.१२०. ७ (अन्न, पत, संधि, लाभ इ०) गमावणे. ८ (काम, धंदा इ०ची) नासाडी करणे; चुयडा करणे; विघात करणे; मातारे करणे; झुळीस मिळवणे. ९ (गणित) (एका संख्येतून दुसरी संख्या) वधा, वाद करणे; वगळणे; काढून टाकणे; कमी करणे. 'विसांतून पंधरा घालविले तर पांच राहतात.' १० (एकाद्या मज्ज्यास त्यास जावयाच्या ठिकाणापर्यंत किंवा मार्गाच्या कांहीं अंतरापर्यंत सोबत) पोहचविणे; करणे; निरोप देणे; बोळविणे. 'साधू पती कांता मूल येऊ करून। गृहाशी नेऊ घालवीली।' -रामदासी २.१३८. ११ (दिवा इ०) मालविणे; विस्रविणे. 'रदनिके, घालविलास दिवा?' -सु १३. [घालणे]

घालवर—झी. (क. कुण.) वार. 'घालवर आकाशांत अतिशय उंच उडते.'

घाला—पु. १ हडा; धाड; चाल; प्रहार; मारा; छापा. (कि० घालणे; पडणे). 'घावोनि घाला घातला कामें।' -एकनाथ-वर्नारायणाच्यान. 'वाळकणें घातला घाला। काम चांढाळ उठिला। तरुणपणीं।' -दा १८.३.४. 'घाला घालं त्यावरि ज्याहीं बघिले छद्दिन अनघाल।' -मोसौसिक १.७. २ (एकाद्यावर आणलेले) मोठे संकट; अरिष्ट; आपत्ति; घात. (कि० घालणे). 'सर्वेस्व नाथ जेणे तो याहुनि कोण वद नवा घाला।' -मोसीध ७.३५. 'कसा गुपित घाला केला रावसाहे-घाला।' -येपो १६८. [घालणे]

घाला—पु. एक प्रकारचा मासा. हा मलबार किनाऱ्यावर सांपडतो. -प्राणिसो ८१.

घालीवजंग—वि. रणधूर; युद्धनिपुण; रणगाजी. [अर. घालिक्=वरचड, जोरदार+फा. जंग=युद्ध]

घालू, घाल्या, घालपाडू—वि. १ हवावीने, फसवेगिरीने व्यापार, व्यवहार करणारा. २ (दुसऱ्यास) गोत्यांत, पेचांत, संकटांत आणण्याचा स्वभाव ज्याचा तो. ३ कर्जे इ० रूपाने दुसऱ्याचे द्रव्य घेऊन ते दुडविणारा. [घालणे]

घाव—पु. घाय. १ शस्त्र, हत्यार, इ०कानी केलेला प्रहार; वार; तडाखा; आघात. 'म्हणोनी नीसाना घावो दीघला।' -उषा ८१७. 'अशा तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरीरावर घाव करण्यास आपला कांहीं हात वाहंयाचा नाही.' -नि १७०. २ (शस्त्र, हत्यार इ०कांच्या प्रहाराने झालेली) जखम; व्रण; घाय; क्षत. ३ (व्यापारांत झालेले) नुकसान; तोटा; बूड; (घंथांत बस-

लेला) बक्का; ठोकर. (कि० बसणे; लागणे; पडणे; मरणे). [सं. घात; प्रा. घाय; सि. घाड] (वाप्र.) घाव लावणे—(वायकी) (एकाद्या पदार्थाला, धान्याला) उखळीत घालून हळू हळू कांढणे. (निशाणी) घाव घालणे—१ युद्धारंभनिदर्शक हुंदुभि वाजविणे; धातूवर चढाई करून जाणे. 'घाव तेव्हा घातला निशाणी। तेणे दुमदुमली अवनी।' -ह २२.२४. २ (कपडे घुतांना) आपटणे; चोपणे; झुणे. 'पडदाणीचा घातला घाव।' -मसाप २.२२. म्ह० १ एक घाव दोन तुकडे=एकाद्या वाद-प्रस्त प्रकरणाचा एका क्षटक्यासरशी—तडाख्यासरशी निकाल लावणे. 'काय? एक घाव दोन तुकडे करा।' -घनुर्भग १८. २ टांकीचे घाव सोसल्यावांचून देवपण येत नाही=वगडाला टाकीने बघून देवाच्या मूर्तीचा आकार आणतात, यावरून अनेक अडचणी, कष्ट, संकटे सोसल्याशिवाय वैभव प्राप्त होत नाही.

घावघवित—वि. वधववीत पहा. 'अठसटि तीर्थांचा तोडू। चरणीं घावघवित मनोहू।' -शिष्ट १४.

घावटणे, घावटळणे—उक्ति. १ (कों.) हळू हळू कांढणे; सडणे; कुठणे; हळू हळू घाव देणे; अर्धेमुर्धे मोडणे; चुरणे. 'तांबूळ अमळसे घावटून आण.' २ लहानशी जखम करणे; बसटणे; खरचटणे; क्षाजरणे; ओरखडणे; हळू हळू प्रहार करणे. 'चोरांनी त्यास घावटले.' [घाव]

घावटा—पु. १ (शस्त्राने, हत्याराने झालेली) जखम; क्षत; व्रण. २ शस्त्राने झालेल्या जखमेची खुण; जखमेचा व्रण; च्छा. [घाव+टा प्रत्यय]

घावटा—पु. (गो.) नुकसान; तोटा; बूड.

घावडाव—पु. १ एखादी गोष्ट करण्याला अनुकूल स्थिति; योग्य संधि, काल, प्रसंग. 'काळ घेऊं नेईं घाव। आला तो राखे घावडाव।' -तुगा ३३८. 'माझ्या बाबाडावांत जेव्हा येईल तेव्हा मी घर बांधीन.' २ कचाटी; पकड; तावड; पेंच; आवांका; कवजा; अधिकार. 'हातां आला घावडाव। आमुचा मायबाप देव।' -तुगा ६४४. 'हा ज्या दिवशीं माझ्या बाबाडावांत सांपडेल त्या दिवशीं मी त्याचे पारिपत्य करीन.' ३ (-अव.) युक्त्या; कपटाच्या शक्ती; लुच्चेगिरीचे उपाय; छक्केपंजे; कावा; डाव. 'माझा नाश करावा म्हणून हा अनेक प्रकारचे घावडाव करतो.' ४ (-अव.) प्रयत्न; खटपटी; वेत; हिक्कमती; युक्त्या. 'घावडाव करून पहावे, काम साधले तर साधले.' ५ घाव; वार. 'निबडे घावडाव। व्हावा अंगी।' -तुगा २३०६. [घाव+डाव; डाव द्वि.]

घावणे—अक्ति. (विप्र.) गावणे; सांपडणे; आढळणे. गावणे पहा. 'गुड उदार माउली प्रशतिसौख्यसाधली। ज्या नरांस फावली त्यासि सिद्धि घावली।' -निमा १.३५. [गावणे]

घावणी—जी. घावन पहा. 'ह्या पुऱ्या पोळ्या घावण्या तेथे काय उणे।'—अफला ५७.

घावन—न. दगडाची उखळी; उखळ; घाटवाईन. [घाव; सं. घावन]

घावन-ना—पु. (को. राजा. हेट) तांदुळाच्या पिठाचे केलेले पोळीसारखे एक सच्छिद्र खाद्य; धिरवे. (का.) डोशे. कोडे—'चार आले पाहुणे चार केले घावने एकेकाच्या तोंडी दोन दोन.' 'घावन पातोळ्यांच्या ओळी।'—मसाप २.१.२३.

घावशे, घावस—पु.जी. (गो. कु.) माशाची एक जात.

घाँघाँ—पु. (गो.) लहान मुलांच्या पोटांत होणारा एक विकार.

घाशि(शी)रामी—जी. १ (घाशीराम नांवाचा पुण्यातील एक जुलमी कोतवाल सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीत होऊन गेला तो तेलंगी ब्राह्मणांना लहान लहान कोठड्यांत अन्नपाण्या-वाचून कोंडून ठेवीत असे. त्यावरून) खासावरोध होण्याइतकी माणसांची गर्दी; दाटी; कोंडमार. २ घाशिराम कोतवाल यांच्या कारकीर्दीसारखा जुलमी अंमल, कारकीर्द; झोटिंगपाळ्याई; करडा अंमल. 'चार दिवस घाशीरामी घालवून घेतलेल्या अर्धाच्य पंडित मंडळीची आमच्या देशासंबंधी एक मोठी समजूत ही आहे की, आमचा देश केवळ आसन्नभरण झाला आहे.'—नि. [घाशिराम]

घाश्या—पु. (माण.) गाशा पहा. [म. गाशा; गु. घासियो; मर. घाशिमा]

घांश्याळ—न. (कु.) वास्तेळ; रॉकेल; केरोसीन. [इ. गॅस+मॉईल]

घा(घां)स—पु. १ तोंडात घालून चर्वण करिता येईल इतका खाद्य पदार्थाचा अंश, परिमाण; तोंडात मावेल इतका अन्नाचा गोळा; कवळ. २ घाण्यांत, जात्यांत घालावयाचा वर-णीचा एक वेळचा हस्त, परिमाण; 'घास लहान घाल म्हणजे पीठ बारीक येईल.' ३ जात्याच्या ओंकांत, खळगींत, धिरटी-पाशी दळले न जातां शिल्लक राहणाऱ्या घाण्यांचा समुदाय. (क्रि० वरणे). 'हें जातें घांस घर्तें.' [सं. घास; किंवा घस=खाणे; सं. घ्रा. घास; क्रि. घि. घास] (भाप्र.) ०उत्तरणे—काढणे—चिरणे—मोडणे—शिजविलेल्या अन्नाचा, भाताचा घासापड्या गोळा वेळून त्यावर तेल वगैरे घालून व रेबोट्या काढून अन्नाचा बीट आलेल्या माणसावरून उतरून—ओंवाळून तो घास अर्मीत किंवा घराच्या बाहेर टाकतात तो प्रकार; परक्या माणसाची दृष्ट अन्नास लागून पुढे खाणारास अन्नाची फिल्लस, बीट घेतो तेव्हा हा प्रकार करतात. ०करणे—मरणे—(एखाद्यास) अतिशय छळणे, सळो कां पळो करून सोडणे. ०काढणे—जात्यांत दळले न जातां राहणारे दागे

घाको. ३. २२

काढून टाकून जातें साफ करणे. ०देणे—१ विवाहसमारंभ जिजेवणाच्या वेळी नवपरिणीत वधूवरांनी उखाणे घेऊन एकमेकांच्या तोंडात घांस घालणे. २ मरविणे; जेऊं घालणे. म्ह० घांस-मर देणे आणि कोसमर नेणे=घोडक्या मोबदल्यांत बरेचसे काम करून घेणे. 'घांसमर देणे आणि कोसमर नेणे ही अवस्था या लोकांना नकोशी झाली आहे.'—खेया. घासीं गू खाणे—(अक्षरशः) (अन्न खात असतांना त्याबरोबर विष्टा मक्षण करणे. उ० एखादी आई जेवीत असतांना तिचे मुल तिच्या मांडीवर इगटे व न कळत, त्या विष्टेचा अंश अन्नाबरोबर आईच्या पोटांत जातो यावरून) एखाद्यासाठी अतिशय कष्ट सोसणे; हरमियत करणे; खस्ता खाणे. सामाशब्द—०ख्खारू—वि. (उप.) आयतें खाण्याशिवाय दुसऱ्या कशाकडेहि लक्ष न देणारा (कुटुंबातील आयदी, निरयोगी, मजुन्य). [घांस+खाणे] ०मुटका—पु. पिढ्यावांचा उपग्रह टाळण्यासाठी, त्यांना संतुष्ट करण्याकरिता बाहेर टाकावयाचा अन्नाचा गोळा. (क्रि० देणे; टाकणे; उतरणे).

घास—पु. गवत; बोललेले गवत; तुण. 'अरिपरि घर जेवि अन्त्युपरि घास।'—मोकर्ण १४.६१. [सं. घास; हि. घास] सामाशब्द—०कटाऊ—काटू—वि. (गवत कापण्याचे काम करण्याला लायक) १ अडाणी धर्तण; घसमुसळ्या. २ (उप.) विन-वारेची, बोथट तरवार, शस्त्र. ३ (उप.) शिपाई; तरबारीने लढणारा. [घास+काटणे=कापणे] ०काटणी—जी. १ गवताची कापणी. २ सरकारी जमिनीवरील गवत कापण्याबद्दलचा कर, फी. [घास+काटणी=कापणी] ०काडी—जी. (व्यापक.) गवत, कडवा, वैरण इ०. ०गहाण—न. गहाणाचा एक प्रकार. यांत व्यावायेवधी गहाण टाकलेल्या जमिनीचे उत्पन्न घनकोने व्यावयाचे असते. [घास+गहाण] ०दाणा—पु. १ सैन्याला गवत व वैरण पुरविण्याच्या खाऱ्यासाठी वसविलेला कर, खंडणी. हा कर मराठे लोक मुल्ल-गिरीच्या काळांत स्वतःच्या लष्करासाठी शत्रूच्या गांवांतून वसूल करीत. हा राखाराम छत्रपतीच्या वेळी संताजी, वनाजी, व रामचंद्र अमात्य यांनी उत्पन्न केला. तो वसूल करण्याचे काम नागपूरकर मोसल्याकडे बहुधा असे. घोड्यांस गवत व चंदी मिळावी ह्या उद्देशाने हा कर घेत असत. हा सुमारे सेंकडा दोन असे (—पया ३५२) व पैसा किंवा घान्यरूपाने वसूल केला जात असे. —रा १०.३२३. याला मेजवानी असेहि म्हणतात. (—बाबसभा २.३०३.) 'जमीनीच्या उत्पन्नाप्रमाणे दोनपंचमांश हिस्सा घासदाण्याच्या रूपाने वसूल घेण्याचा बुद्ध गांवाशी ठारव केला.'—गांगा ८. 'ह्या दोघां वीरांनी घासदाणा म्हणून तिसरी एक वाव वसूल करण्याचा प्रवात घातला.'—स्वप २५९. २ (सामा.) सरबराई; दाणावैरण; पाहुण्याची बडवास्त. [म. घास+

दाणा; शु. घासदाणे; हि. घासदाना] ० घाळा, घासीवाळा—
पु. गवत विकणारा. 'कबाडी तुक घासीवाळे।' —दावि ७०.

घास—जी. मोत्यास छेद पाडण्याने वजनांत होणारी घट,
कमीपणा; घस. —अनि परिशिष्ट (बडोदे) ३. [सं. वर्ष; प्रा.
घास; म. घासणें, घस; शु. घास=तोटा] ० काम—न. (सोनारी)
घागिने वगैरे घासून खांस झिळाई, तजेला देण्याचे काम.

घासघीस—जी. घासाघीस पहा.

घा(घां)सटणें—उकि. १ घासणें; खरचटणें; खरवडणें; घस-
टणें. २ (क.) चुचाडणें; झुचाडणें; चुचविणें; नागविणें. 'मला
त्यानें शंभर रुपयांस घासटलें.' —अकि. १ घासलें जाणें; घसवटणें
यावरून. २ (एखाद्यास व्यापारधंद्यांत) बूड येणें; ठोकर घसणें;
तोटा होणें. 'त्या व्यवहारांत मी फार घासटलों.' [घासणें]

घा(घां)सण—जी. (कों.) (व्यापारांत आलेली) घस;
बूड; जुकसानी; तोटा. (कि० घसणें; लागणें; येणें). [घासणें]

घा(घां)सणी—जी. १ घासण्याची, जोरानें पुसण्याची,
घासटण्याची, उटण्याची, उजळा देण्याची क्रिया; घासण्याचा
व्यापार. २ ज्यानें घासावयाचे, उजळा घावयाचा, तो पदार्थ;
घासण्याचा पदार्थ. उ० अंगघासणी; दांतघासणी. ३ (मांडी
इ० घासण्यास केलेला) गवत, पानें, काढ्या इ० कांचा चोंया.
४ (क.) कचाकची; घासाघास; जिगजीग; कटकट; मांडांमांडी;
चकमक. ५ गांभणूक; जाच; छळ. [घासणें]

घा(घां)सणें—उकि. १ घसण करणें; चोळणें; जोरानें पुसणें;
साक करणें; घासटणें. २ खरडणें; झाडणें; ओरवडणें. ३ रागें
भरणें; कानठवाडणी करणें; खरडपट्टी काढणें; खरडणें. ४ वाद-
विवाद, चर्चा, भवति न भवति, काढ्याकूट करणें. ५ (एखाद्यास
व्यवहारांत) फसविणें; चुचविणें; चुचाडणें. ६ (क.) पुनःपुनः
(एखाद्या अभ्यासाची) आवृत्ति करणें; घोकणें; पाठ करणें;
घड करणें. 'हा शोक दहादां घासला म्हणजे पाठ होईल.' ७
पडवून तयार करणें; पडविणें; मेहनतीनें अभ्यास करविणें. 'हीं
पोरें घासलीं पाहिजेत, तेव्हां दोन अक्षरें घेतील.' ८ (ज्ञान इ०
कांस) उजळा देणें; गंज घालविणें; आवृत्ति करून (ज्ञान इ०)
तयार ठेवणें. —अकि. १ घासलें जाणें. २ (क.) (एखाद्याशीं)
मांडणें; झगडणें; चकमक होणें; खेटणें; बरकशी लावणें; स्पर्धा
करणें. ३ घासाघीस करणें; आग्रह; अट, हड्ड करणें; ओढून घरणें.
[सं. घसण; प्रा. घासण; हि. घसना; शु. घसवुं; सि. घसो; फ्रें.
खोस] घासून घेणें—१ (निराशेनें, संतापानें, निष्कळ झालेल्या
मत्सरानें) हात चोळणें, खुरमळणें; चडफडणें. 'तुं आपल्या
घरी घासून घेतलेस म्हणून त्याचा कंसाही बाकडा होणार नाही.'
२ सोसणें; सहन करणें (जुकसान, दुःख). म्ह० घासून ज्याचे पण

घासून घेऊं नये=वेळ पडल्यास वाटेक तें जुकसान सोसाचें पण
लोक आपणास हंसतील, ठपका घेतील असें कडें नये.

घासलेट—न. केरोसीन तेल; घास्तेल; रॉकेल. [गॅसतेलचा
अप. इ. गॅस=वायु; +म. तेल]

घासाघा(घी)स, घांसाघां(घी)स—जी. १ पुनःपुनः
घासणें; यावरून. २ (क.) नेहमीं खडकावणें; खरडपट्टी काढणें;
कानठवाडणी करणें. ३ वादविवाद; चर्चा; काढ्याकूट. ४
वाचावाच; कलागत; कटकट. ५ खाराखीर; जिकीर; ओढून
घरणें; घिसघीस करणें; ओढाताण. ६ (स्पर्धा, मत्सर इ० कांतीं
होणारी) कचाकची; चकमक; झगडाझगडी; मांडांमांडी; अति-
शय बरकशी लावणें. (कि० करणें; घालणें; मांडणें; लावणें). ७
सैन्यांचे किरकोळ हजे प्रतिहजे. [घासणें द्वि.]

घासापुस—जी. (गो.) चौकशी. घासापुसचें—अकि.
(गो.) १ चौकशी करणें. २ घासाघीस करणें. [घासणें+पुसणें]

घासारी—पु. (सोनारी) घासणारा; मोतीं वगैरेवरील खरड
घासून त्यास आकार व तजेला देणारा. [घासणें]

घांसावचें—(गो.) घांस मारणें. [घांस]

घासावणें—अकि. (गो.) (दुखण्यामुळे अंधकणावर)
खितपत पडणें, अंधाक होत जाणें. [घासणें]

घासी—जी. कड; त्रास; दुःख. 'पापियांची घासी कां
लावावी। तो पापाविना असता।' —लिपु २. १. २२. [का. घासी=
अम, कड, त्रास]

घासीव—वि. घासलेला; खरडलेला; घासटलेला. [घासणें]

घाळ—जी. (कों.) (पाण्याच्या प्रवाहानें, जोरानें पड-
लेला) ओहळ; बळ; चर; झांच. [घाळणें]

घाळ—वि. १ (प्र.) गहाळ; गाहाळ; अभ्यवस्थित;
बोटाळपा; गोंबळपा; विसराळ (मनुष्य); अस्ताव्यस्त; विस्क-
ळित; गोंबळयुक्त (काम, धंदा, कागदपत्र इ०). २ (गो.)
गाफीळ; बेझुड; असंबद्ध. घाळाजाणें—(गो.) चुकणें; सांडणें.
घाळापडणें—(गो.) १ सांडणें; गहाळ होणें. २ ढिलें पडणें.
[गहाळ] ० घोळ—पु. १ (बेत, मसळत, वस्तु, काम इ० कांचा)
गोंबळ; घोटाळा; खिचडी; अभ्यवस्था; गोलंकार. २ वांदळ;
गडबड; हैराणगत.

घाळंकार—पु. (गो.) गोलंकार. गोळाकार पहा. [घोळ]

घाळकांवचें—कि. (गो.) हेलपाटे, खेपा घालावयास
लावणें; नाचविणें.

घाळण—जी. (कों.) घळण. (मित, बांच, घरण, यांतील)
मेग; मगबाड; खिड; खिडार. (कि० पडणें; होणें). [घळणें]

घाळणें—अकि. (मोत्याचे वेळें, कानाचे छिद्र) मोटें,
खेळ होणें; घळणें. [घळणें]

घाळणें—सकि. गमावणें; हरवणें; मळत्या जागीं ठेवणें; गहाळणें. —अकि. १ विसरून चोडचूक करणें; गोंधळत्यामुळे चुकणें, वसरणें; वेसावचपणें फसणें. २ आडभागानें जाणें; भटकणें; भक्ती-कडे जाणें. (प्र.) गहाळणें. [गहाळणें]

घिगी—बी. (राजा.) तुळ्या, ओंडके, बहाले इ० उंच चढण्यासाठीं केलेली दोन लांकडांची कैची; वांकलेल्या, कल-लेल्या झाडाळा घीर, आचार देण्याकरितां लावलेली कैची. घिन्या लावणें—(असमर्थ, नाखूब मनुष्यास एखादें काम कर-ण्याची) उठावणी देणें; चेताविणें; रस्ताराकत चोडपावर बसविणें.

घिट्टी—बी. (गो.) चिरटी.

घिरगीस—पु. कीड लागलेल्या लांकडाचें पीठ.

घिरघिरचें—अकि. (गो.) १ घेरी घेणें. २ फिरत राहणें; गरगर फिरणें. [गिरगिर]

घिरघिराट—पु. (आतें इ० कांचा) बरपाट; बरूच आवाज. [घ्व. घिर दि]

घिरघिरें—न. सहान मुलांचें एक प्रकारचें खेळणें; एक प्रकारचें गिरगिरें, गिरगिरें. [घ्व. घिर]

घिरघिसा—पु. वाळवीनें खालेल्या लांकडाचा मुगा; किर-घिसा पहा.

घि(घि)रट—पु. १ (राजा. कु. गो.) (प्र.) बरट. मात मरवण्याचें जातें; मोठें जातें; बरट पहा. २ वेडा; फेरा; घेर; घराडा; चिरटी. 'तेचें अलिकुळांचा चिरट।' —कथा १-१-१४. [सं. बरट]

घिरट—टी—बी. (कर.) (जातीतील) घरागणिक एकेक माणसास दिलेले जेवण; भेजवानी. चरटी आमंत्रण पहा. 'ते चिरट घालणार आहेत.'

घिरटणें—सकि. (राजा.) च(चि)रटांत घान्य इ० घालून मरवणें. [चिरट]

घिरटी—बी. १ जातें; चरटी. २ वस्तुलाकार फिरणें; फेरी; गिरकी; गिरकांडा; अमण. (कि०) घालणें. 'नाना अवतारांच्या चिरटी। स्वयें वेत परमात्मा।' —इ १८.१७३. ३ बळसा; फेरा; (कि० घालणें). ४ डेलपाटा; येरझार; फेरी; (निष्कळ झाडेळी) खेप. ५ घस्त; (पोलिशाचा) फिरता पहारा; (इं.) रावंड. ६ लपत छपत, चोरून लपून, गिरकी घेणें; गिरकी वेत टेडळणें; उवा० चार आकाशांत चिरट्या घाल्ते. 'काळ चोर चिरट्या बहु घाली। पामरा तुक क्यी नीज आली।' चरटी पहा.

घिरटी—वि. चरटांत घालून मरवलेले (मात इ०). [चिरट]

घिखर—घीवर पहा.

घिसघिसा—वि. घिसघिस, वासावीस करणारा स्वभाव ज्याचा तो. [घिसघिस]

घिसघि(घी)स—बी. वासावीस पहा.

घिसण—न. घासणें; घर्षण; घासणी. 'अग्नी सकळां ठाई आहे। कठीण घिसणीं प्रगट होये।' —दा १६.५.२०. [घासणें; हि. घिसना]

घिसणें—सकि. (अशिष्ट) घासणें. [घासणें; हि. घिसना]

घिसा—पु. घिसाडी. 'घिसा चतुर अपावेंसी।' —अंगराज (महाराष्ट्र सारस्वत) २.६०.

घिसाडी—वि. १ जातेंमरतें लोहारकाम करणारी एक हुकवी जात; ही स्थायिक नसते. २ बरील जातीचा मनुष्य; लोहार.

घिस्सा—पु. कुस्तीतील एक डाव; यांत आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या बरगडीवरून हात घालून आपल्या बाजूच्या जोडीदाराच्या मांडीजवळ चडवी घरून आपल्या दुसऱ्या हातानें जोडीदाराच्या आपल्या जवळ असलेल्या हाताचें कोपर घरून जोडीदाराला ओढून चीत करतात. [म. घिसणें; हि. घरीटना]

० चतुरशिगी—बी. आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या आप-स्याकडील कुळपावर चडवीत हात घालून घरून आपल्या दुसऱ्या हातानें जोडीदाराच्या बगलेंतून हात घालून जोडीदाराच्या पली-कडील हाताचें मनगट घरून आपल्याकडे ओढून आपला बाहे-रील गुठ्या जोडीदाराच्या मानेवर व डोक्यावर ठेवून जोडीदा-रास चीत करणें यास चतुरशिगी घिस्सा म्हणतात. ० नाल मोच्याचा—पु. आपल्या हातानें जोडीदाराचा बाहेरचा पाय पंजानें घरून दुसऱ्या हातानें जोडीदाराचा आपल्याकडे असलेला हात कोपरावर घरून आपल्याकडे जोडीदारास झटका देऊन चीत करणें. ० घाल्टसांगळ्याचा—पु. आपल्या हातानें जोडीदाराच्या आपल्याकडील पायाच्या घोट्यावरून हात घालून जोडीदाराच्या पायाच्या पंजावर आपला मुंडा टेंकून आपल्या हाताच्या पंजानें जोडीदाराची मांडी घरून आपल्या बाहेरच्या पायानें जोडीदा-राच्या आपल्याकडील हाताच्या कोपऱ्यास आपल्या पायाच्या तळव्याचा दाब देऊन जोडीदारास चीत करणें. ० लपेट—पु. आपला एका पायाचा पंजा जोडीदाराच्या गुठ्याच्या खणींत घालून आपला जो पाय जोडीदाराच्या गुठ्याच्या खणींत घालला आहे त्याच बाजूच्या आपल्या हातानें जोडीदाराच्या बाहेरील हाताचें मनगट घरून त्याच्या बगलेंतून आपल्याकडे ओढून, आपला दुसरा हात जोडीदाराचा जो हात ओढला असेल त्या मुंड्यावर ठेवून आपल्या पायानें जोडीदाराच्या गुठ्याच्या खणींत घातलेला पाय वर उचलून झटका देऊन जोडीदारास चीत करणें, याला लपेटघिस्सा म्हणतात. ० शोरेगरी—पु. जोडीदा-रास लांब करून एका हातानें बरगडीवरून आपला हात पोहोचेल त्या ठिकाणीं, जांबाळ्यांत, चडवीत हात घालून जोडीदाराच्या

आपल्या जबळ असलेल्या पायाच्या पोटरीवर जोडीदाराकडील आपल्या पायाचा पंजा ठेवून आपलें डोकें जोडीदाराच्या आपल्या बाजूच्या हाताच्या मुंड्यावर ठेवून आपल्या चड्डीस बरेलेल्या बरगडीस कळ येईल असा दाब देऊन त्याला चीत करणें.

विस्सी—झी. (ब.) एका बाजूने फरफटत जाण्यासाठी (गाडीच्या) आंखला चाकापेवजी वांघलेले तिरपे लांकूड. [विसणें]

घी—(राजा. कु.) वे बहळ वापरतात. 'माजे दोन सवाद ऐकोन घी'—मसाप २.३६७.

घी—न. तुप. [सं. घृत; प्रा. विज; हि. गु. घी] म्ह० १ (गु.) घीनो दोडियो अने दोडियातु घी=वाण्यांचा फसवेगिरीचा, छटपटीचा प्रकार; छटपटीचा, फसवेगिरीचा हिशेव इ० २ घीगया पर कुपा तो गया नहीं=सालेच्या गोष्टीबद्दल कांहीं तरी समजूत करणें. ३ घी देखा पर बहगा नहीं देखा. सांभाशब्द—० गुत्ता—पु. गांवच्या जमीनदाराचा किरकोळीनें तुप खरेदी व विक्री करण्याचा हक्क, मक्का. घीघकेणी—पु. तुपविकणारा. 'खोत कुणवी दाणे दाणी। घीघ केणी।'—दावि ७०. [घीघ=घी अप. केणी=विकणारा]

घीघर—घेघर—पु. फसलेल्या रथ्याचें तळून, पाकवून केलेलें पुरीसारकें पकाम. [सं. घृतवर; प्रा. घेवर] तांबुळाचे घीघर—पु. तांबुळाच्या पिठांत दाट दूध घालून व बळगाळ करून व तापवलेल्या तुपांत तें ओतून चांगले पसरट घीघर तयार करतात ते. ० पात्र—न. घीघर ज्यांत करतात तें पात्र.

घीस—झी. श्रीज. 'शरीरें घीस साहाणें। दुर्जनासीं. मिळोन जाणें। निदकास उपकार करणें। हा सत्यगुण।'—दा २.७.६९. [विसणें=वासणें; तुल० का. घासी=अम, दुःख]

घुई—झी. १ (ना.) अळबाचा कांदा; अळकुडी. २ (ना. व.) कोय; अठोळी, वाठी. [हि. घोर्या]

घुई—झी. (ब.) रातकिडा. [ज्व.]

घुळ—वि. (ना.) काळाकुष्ठ; घोर; निविड; घनदाट. 'अंधार घुळ पडला होता.'

घुंग—पु. मुंगा; अमर. 'तेव्हां तळ्यांत म्हैस बसली होती तिच्या धिंगांत घुंग होऊन पाकडा मुलगा जाऊन बसला.'—मसाप १.२.२३. [ज्व. गुं]

घुंगघुंगी—झी. गळ्याच्या घाटीखालचा, कंठमध्याच्या खालचा खोलवट भाग.

घुंग(गु)ट—पु. डोक्यावरून व तोंडावरून घेतलेलें बळ, कपडा; तोंडावरून आच्छादनाय घेतलेलें बळ, घुरखा. [हि. घुंघट=घुरखा, पडदा; गु. घुंघर; तुल० सं. गुंठण; प्रा. अंगुळ]

घुंगरटें—न. चिलड; मच्छर; कंबर; बांस. घुंगरट पहा, [ज्व. गुं, गुं]

घुंगरा—पु. (राजा.) (नाविक.) चार मोठे जाडे दोर घेऊन त्यांचा एक मोठा नाडा (गळबताच्या उपयोगाचा) करण्याची क्रिया. यासाठी एक लांकडी चौकट बगैरेचें यंत्र असतें.

घुंगरा—पु. (ना.) एका टोंकास धुंगरू वांघलेली काठी. हिचा ताल करण्यास उपयोग होतो. [धुंगरू]

घु(धु)गरावणें—अकि. १ (प्रां.) चिह्न, संतापून (एखाद्याच्या) बसकून अंगावर येणें; (एखाद्यावर) तुटून पडणें; २ घुडकावणें.

घुंगरी—झी. १ न भरवतां, सालीसकट शिजविलेले (विशेषतः द्विदल) धान्य; शिजविलेले हरभरे; कडधान्य; हरमन्याचीं उसळ. 'घुंगर्या वांदुनि निमप्रीतिनें। आली रुक्मिणी रासळासी।' २ (ब.) चणे, तर, वाटाणे इ०ची उसळ. ३ धान्याची, पिकाची मळणी झाल्यानंतर शेतकरी कमाविसवार, पाटील सरकार यांना जी धान्याची (त्यांनीं घुंगर्या कराव्या म्हणून) नजर करतो ती; हें एक प्रकारचें बळतें आहे. धान्य खळ्यांत मळल्यानंतर शेतकरी गांवच्या अधिकाऱ्यांस (त्यांच्या) हुक्कादाखल देतो. 'बावरी पाटील कुळकर्णी याची। काय रीत परभारा नेमणुकीची। घुंगरी किंवा बळत्याची। ते लावणीवर कोणें विधी॥'—पैमापेंदु. (एखाद्याच्या)

सटीच्या घुंगर्या खाणें—खालेलेल्या असणें—(एखाद्या पेक्षां) ज्ञानाने व अनुभवानें पुष्कळच अधिक चतुर व प्रौढ असणें; बघानें मोठा असणें. (सटीच्या दिवशीं—मूलजन्मल्याच्या सहाव्या दिवशीं—सटी देवीची पूजा करून तिला घुंगर्यांचा नैवेद्य दाखवितात, आसेष्टानाहि घुंगर्या वाटतात, त्यावरून) एखाद्याच्या सटीच्या घुंगर्या खालेला मनुष्य त्या (दुसऱ्या) मनुष्यापेक्षां अनुभवानें बघानें, ज्ञानानें पुष्कळच अधिक असणार. खाला लहान माणसानें शिकवूं नये).

घुंगरू—पु. मोगऱ्याची एक जात.

घुंगरू—पु. (काव्य) घुंगट; घोंगता. 'मग घाबळीचा घुंगरू घेऊनि। अमीची करीत मानसपूजा।'

घुंगरू, घुंगूर—पु.न. बागरी; हा पोकळ असून झाडा आकार करवंपाएवढा गोल असतो. याच्या वरच्या बाजूस दोरा ओवण्याजोगी कडी, नाकें असतें. हा पोकळ असून आंत खडा घातलेला असतो, त्यामुळे कोमल आवाज होतो. झांची दोरींत माळ ओवून तो चाळन तिका नाचतांना पायाच्या चोट्याजवळ बांधतात. मोठे घुंगरू शोभेसाठी जनावरांच्या गळ्यांत बांधतात. [ज्व. पु.सं. ल-रव; हि. घुंघरू; सि. विचिक्र] घुंगुरमाळ—झी. घुंगरांची केलेली माळ. ही माळ बेल इ० पध्दत्या गळ्यांत घालतात.

घुंगरू—न. रेशमाची एक जात. —मुंब्या ९७.

धुंगरुट, धुंगु(धु)रुटें-डें, धुंगरुटें—न. १ चिलट; मच्छर; केवरे; (लहान) डांस. 'धुंगडी म्हणती आमुचें घर। निश्चयेसी।'—दा १.१०.४१. २ (ल.) लहान मुलगा; अगदी लहान व अशाच मनुष्य. [धुंगरु]

धुंगस—प्र. भोंवताली कोट असलेल्या वाहाराच्या, गांवाच्या वेष्टीपुढे असणारा वाहेरचा कोट; बाह्यकोट. [धुंगट]

धुगा—प्र. १ पूर्णपणे उमललेली कळी. २ (को.) छपरावर बातलेल्या भातेणाच्या छुन्या पेंढ्या; घरावरील तुणाची कुसकी गुंडी.

धुंगार—प्र. कोणताहि पदार्थ—विशेषतः मांस इ०—नरमसर शिजल्यावर खाली उतरून थंड होऊं यावा, थंड झाल्यावर त्याचे कोंडाळे करून त्यांत एक निखारा ठेवावा आणि त्यावर तुप ओतून लागलीच मांड्यावर झांकण ठेवावे. या कृतीस धुंगार असे म्हणतात. —ग्रंथि २.३७. (कि० देणें).

धुगी—जी. १ पाऊस इ० कापासून संरक्षणाचे डोक्यावर घालावयाची झुणसाची, सखलादीची घोंगी, खोळ; झुणसाचे शिरझाण; वनातीची कुंची. [फा. कुकी; हि. धुंगी]

धुगी—जी. (कों.) वाऱ्याचा झपाटा; वाऱ्याची वावटळ, भोंवरी.

धुगी—जी. (कों.) किकाळी; ककड आरोळी; किचाळी. [सं. धु=शब्द करणे; फा. घुवा]

धुगी, धुगूम—जी. (गो.) धुवड. [सं. धुक] **धुगु, धुगु-वाळ**—धुड, धुडवाळ पहा.

धुंगुट—प्र. धुंगट पहा. 'जीची साळ धुंगुट बाळव किंवा पड्यांत बाळव घ्यावी?'—न्यासे ३४. ०पट—प्र. घुरळा; घुर-क्याचे वज्र. 'धुंगुटपट काडूनिया हकुच लागे काना।' बयाबाई रामदासी—राजवाडे ९३. [धुंगट+पट=वज्र]

धुंगुर—प्र. धुंगरु पहा. 'त्या खालते धुंगुर सज्ज घाली।'—साळ ६.३०. 'होती नाव निवे सुमंझु इळती जी कांचिची धुंगुरे।'—कम २.६८. ०माळ—धुंगरूमज्ये पहा. ०वाळा—प्र. धुंगरु, घागऱ्या कावलेला (लहान मुलाच्या पायांत बाळावयाचा) वाळा. 'बाजवरे वाळा। वेल्हाळा। समझुम धुंगुरवाळा।'—वाग्वैजयंती.

धुंगु(धु)रुडा-रुडा-डें—प्र. धुंगरुटें पहा. 'धुंगुरुडापेठे वदन। म्हणे पर्वत सगळा प्रासीन।'—ह ३५.१०९.

धुंगू—प्र. (व.) राग; घुस्सा. 'एवढ्यासाने धुंगू घेतो.'

धुंगर(रु)ट—न. धुंगरुटें पहा.

धुंगरी—जी. धुंगरी पहा.

धुंघाट-टी—प्रुकी. धुवडांचा शब्द; चूत्कार. 'दिवामीतने धुंघाट।'—मुआवि ३६.५८. 'झर आपडांची दाटी। दिवाभीतांची धुंघाटी।'—मारा बाल १२.६३. [ज्व. धूं+माट प्रत्यय]

धुंघाणें—न. धुवडांचा आवाज; चूत्कार; धुंघाट. 'दिवसी दिवाभीत धुंघाणें। राजद्वारीं खानें सैव रवती।'—एमा ३०.६५. [ज्व. धूं धूं+माणें]

धुंघातणें—जकि. (धुवड इ० कांनीं) शब्द करणें; धूं धूं शब्द करणें; धुणधुणणें. 'जैसे सवै लोक निजलिया। सलक उठे धुंघातु।'—हंको ? [ज्व. धूं धूं]

धुघु—जी. धुवड, पारवा, होला इ० कांचा आवाज; चूत्कार. [ज्व. सं. धु]

धुघु—वि. १ लहान; चिमुकले; छवकडे; कुकुले (मूल अथवा पोरकटपणा क्वांच्या अंगी आहे असा मोठा मुलगा किंवा मुलगी). २ लजा, धुवळा (मनुष्य) [कुका-कु] ०वाळ—न. अजाणतें मूल, लेककें; कुकुवाळ; धुडले बाळ. धुड अर्थ १ पहा. [धुड+वाळ] **धुघुलें वाळ**—न. लहान मूल; कुकुवाळ; कुकुले-वाळ; धुडवाळ. [धुड]

धुंधुर, धुंधुरटें-डें, धुंधुरडा—धुंगरु, धुंगरुटें पहा.

धुंधुरदा—प्र. बों बों आवाज करणारा धुंगा, झगर, भोंवरा. [ज्व. धूं]

धुंधुर—प्र. १ (प्र.) धुंगरु; धुंगरु पहा. २ बांधव; फुलाचा कांवा.

धुट—प्र. (गो.) बहुमतानें केलेला ठराव. [सं. घट]

धुट-कर-कर-दिनीं-दिशीं—किवि. १ धुटक्यासरशी; गडकन; पाणी इ० गिळण्याच्या आवाजाप्रमाणें (कि० पिणें) २ एकदम; धुटकन. (कि० जाणें). 'धुटकर प्राण गेला.' [ज्व.]

धुटका—प्र. १ धुटका. पाणी इ० पातळ पदार्थांचा घोट; मांवडा; चूळ. (कि० घेणें). धुटका पहा. [प्रा. धुड; हि. घूट; म. घोट; का. धुडक; सि. धुडको]

धुटका—प्र. एखादें काम करतांना अवयवविशेषाभाज्ज नली किंवा शक्ति येण्याकरितां योगी, वैरागी लोक तोंडांत घरण्या-करितां जी गोळी दातांत ती; (प्र.) धुटका; गुठिका; गुटी; ताईत, गुंडी. धुटका पहा. 'काहीना कांहा प्रयत्न व्हावा। पुवजस्नेहस्तु त्रिटिक बोलावा। धुटका बनवावा कीं धुटका।'—दावि २६०. [सं. गुठिका]

धुटधुट-टां—किवि. घटाघट; घटघटां; घटघट पहा. 'मूल धुटधुट इव पिणें.' [ज्व. धुड दि]

धुटना—न. कुस्तीतील एक डाव; आपले दोन्ही हात जोडीदाराच्या आपलेकडील बगलेंतून बाळव वाहरील हात दंड घळून ओढावा व आपल्या पायाची नळी जोडीदाराच्या माने-वर ठेवून, जोडीदाराला त्याचा घरेलेला दंड ओढून व मानवर पाय घेऊन त्याला चीत करणें. [हि. धुटना=धुवडा]

शुद्धम(मु)ळणे—अकि. १ अंतकाळची घरघर लागली असतांना प्राण न जातां घोटाळत राहणें. २ शुद्धमळणें; गुरमळणें. ३ रेंगाळणें; अडखळणें; मार्गे—पुढें करणें.

शुद्धराण—वि. (ना.) १ अतिशय चाणेरडा (वास); २ दुरीतशुद्ध.

शुद्धवळणें—अकि. अंतकाळच्या वेदनांनीं शुद्ध होणें; आंचकें देणें; तडफडणें; प्राण जाण्याची पाळी येणें. 'एका तिडके-बरोबर तो शुद्धवळला.' २ प्राण कंठास येणें. 'सर्पदंश होतांच प्राण शुद्धवळला.' ३ (एकाद्या मनुष्याच्या, पदार्थाच्या उत्कंठे-मुळें) धाबरे होणें; धाबकृतावणें. 'त्याचा प्राण आईसाठीं शुद्धवळला आहे.' [घोटणें+वळणें]

शुद्धा—पु. (वे.) शुद्धा; एक प्रकारचें औत; शुद्धा—ठें पहा.

शुद्धी—बी. १ शुद्धी; जायफळ इ० औषधें उगाळून त्यांत रूच घालून तान्हा मुलास पाजावयाचें मिश्रण. 'नाहीं दिवली शुद्धी स्वहस्ते।' —देहव्याजन्म (पद) ५३. 'तुज उघाळुनी पाजितें शुद्धी।' —मध्व २५. २ संसाचें पेरें, कांड. ३ योगी, बैरागी वेतात ती अजब शक्तिदायक शुद्धिका; गोळी; शुद्धका, शुद्धका पहा. [सं. शुद्धी=गोळी; का. शुद्धि; हि. शुद्धी; क. शुद्धी] •देणें—सकि. मारणें; मोंदणें; मुलविणें; मुरळ घालणें; मोहनी घालणें. •वसणें—(शुद्धिकेचा) परिणाम होणें; अंमल दिसूं लागणें, काणू पडणें.

शुद्धुद्ध—किवि. घडाघडा. [घटघट]

शुद्धे—न. उडवाच्या डाळीचें फोडणी, मसाला इ० घालून केलेलें वरण, आमटी.

शुद्धट—न. प्राणोत्क्रमण होतांना कंठांतून निघणारा आवाज. —किवि. शुद्धटन; शुद्धटिशीं. [ध्व.]

शुद्धटा—पु. (कर.) मुठीत पांढू घरला असतांना दांड्या करंगळीकडील बाजूला पुढ जाणून दांडवर चित्री ठेवावयाची व ती पुन्हां उडवून त्याच बाजूने पुन्हां चित्री मारणें. 'शुद्धा चुकला.'

शुद्धा—वि. (व.) ठेणा; ठेंगू शुद्धा; गिद्धा. 'शुद्धा नव-न्याला शुद्धी बायको बरी' [का. शुद्ध]

शुद्ध—न. (माण.) सधाचें पिळें.

शुद्ध—पु. (गो.) शुद्ध.

शुद्धगा—पु. (कों.) शुद्धा. [शुद्धा]

शुद्धगें—न. (राजा.) शुद्ध.

शुद्धशुद्धी—बी. (क.) शुद्धशुद्धी पहा.

शुद्धणें—अकि. (प्रवास—निजणें, जेवणें, मरणें इ० कराव-यास) सिद्ध होणें; (प्रवास, अनंतत्वाचा प्रवास करण्याच्या) वेतांत असणें. 'तो निजावयाच, जेवण्यास, जाण्यास शुद्धला.' [सं. पद] शुद्धाशुद्ध—बी. (राजा.) (जाण्याला, काम कर-ण्याला) सिद्ध, तयार होणें; प्रवासास जाण्याच्या वेळची

(माणसाची, पशूची) सिद्धता, तयारी, सज्जीकरण. 'शुद्धची शुद्धाशुद्ध होईल तों मीं जेवून येईन.' [शुद्धणें द्वि.]

शुद्धवो—पु. (क.) शेतास पाणी देण्याकरितां दोन्ही बाजूस दोन दोन दोऱ्या बांधलेली, एक हात लांबीची चपटी टोपली या टोपलीनें दोन इसम डबक्यांतील पाणी वर शेतांत फेकूं शकतात. (गो.) मुढां.

शुद्धां—डी—पु. (गो.) शेताचा विभाग.

शुद्धा—ड्या—पु. वरंगळ जातीच्या तांदुळांतील एक प्रकारचा तांदुळ. —वि. वरंगळ जातीचा (तांदुळ). •वरंगळ—पु. वरंगळ जातीचा एक प्रकारचा तांदुळ.

शुद्धी—बी. कसुतरचाना; छुराडें; धूड पहा.

शुद्धी—बी. (क.) शुद्धी पहा.

शुद्धे—डा—नपु. आकारानें अर्धवर्तुळाकार व उंच असें शेतास पाणी देण्याचें एक प्रकारचें सुप. (क.) शुद्धवो पहा.

शुद्ध—न. १ (खिन्नता येण्याच्या वेळचा) पोडांत होणारा गडगड आवाज. २ मेथगजना; बिजांचा कडकडाट; गडगडाट. [ध्व. का. शुद्ध]

शुण—पु. लांकूड कोरणारा एक किडा. 'कै खट्वांग खुनें शुणें लिबडिलें? हे खड्ग कैचें करीं.' —निमा १.६६. [सं.]

शुणाक्षर—न. १ शुण नांवाच्या किड्यानें लांकूड कोरल्यावर समठलेल्या, उठलेल्या अक्षराची आकृति; किड्यानें कोरलेल्या जागचे अक्षराकार चिन्ह. 'विपायें शुणाक्षर पडे. टाळिये काढला सांपडे।' —हा १७.३०१. २ शुण्याच्या शुंजारवांत, शुणशुण-ण्यांत अक्षरासारखें मासतें, ऐकायला येतें तें. [शुण+अक्षर]

शुणाक्षरन्याय—पु. (न्याय.) शुणाक्षरावरून बनविलेला न्याय-शास्त्रातील एक न्याय. किड्यानें सहजगत्या कोरलेल्या आकृतींत एखाद्या अक्षराचें, वस्तूचें, मनुष्याचें, साम्य (चित्र) आढळतें. यावरून यदृच्छावटित अकल्पित गोष्टीस हा न्याय लावतात. सहजासहजी बघणारी गोष्ट; असंकल्पित घटना. 'हा शुणाक्षर-न्यायानें या कटकटींतून खरोखरच नांव विचारण्याचा कानडी प्रश्न उमटला कीं काय?' —मा ६३. [शुण+अक्षर+न्याय]

शुणशुणा—पु. नाकपुड्यांतील पडद्याचा खालचा मांसळ भाग; नाकांतील एक अवयव; शुणशुणा; शोळाणा; शोणा. [सं. शोणा=नाक]

शुणशुणाट—पु. चों चों असा आवाज. [ध्व. शुण द्वि.+आट प्रत्यय]

शुणा—पु. १ (सोनारी) सांखळीचा, दागिन्याचा दुहेरी शुवा; आंबळ गांठ (याचा आकार ल सारखा असतो). (कि० देणें). २ बिरडें; मेढ; पेंच; बोंडी; मणी (तोडा इ० दागि-न्यांचा). ३ दोरांची, सांखळ्यांची एकांत एक गुंथवून

(शोमेसाठी) केलेली मोठी गांठ, गोंडा, धुवका. ४ लांकडाची लांकूड जोडून तीं तेथे घट्ट रहावीं असा बांधण्याचा प्रकार. ५ (उत्तरणी-वर गतीचा अवरोध करण्याकरिता) गाडीच्या चाकांच्या मागे बालावयाचा लांकडाचा दांडा, काठी, खरवी. (कि० चालणे, कावणे). 'गाडीला धुणा लावा.' १ (क.) अडथळा. 'चालू कार्याला धुणा बालण्यासारखे होईल.' [सं. धोणा ! तुल० का. गुणी=चावकाची मूठ] ० घालणे-अडथळा करणे; व्यत्यय आणणे. ० धेणे-एखादे ओझे घट्ट बांधताना दोराची हुंदेरी अडी, धुमड, विलखा (धोणा) धेणे.

धुणा-ण्या-वि. धुंमुंखलेला; एकलकोंढ्या; आंतल्या गाडीचा; तोंडाचा जड; धुम्या पहा. [सं. धुणा; हिं. धुणा]

धुनी-जी. (माण.) फार लहान कान असलेली मेंढी.

धुम्या-वि. (व.) धुणा-ण्या पहा.

धुवड-न. १ धुवड शब्द करणारा एक पक्षी; उलक. हा दिवसां बघून बसतो (म्हणून यास दिवामीत असेहि म्हणतात) व रात्रीं भक्ष्य शोधण्याकरितां बाहेर पडतो. हा उंदरांचा संहार करतो. धुवड व त्याचा धुं धुं आवाज हीं सर्वत्र अजुम मानलीं जातात २ (निदायी) द्विदिस व गोंगळ दिसणारी म्हातारी जी. [ज्व. धुवड प्रत्यय] ० तोंड्या-वि. (निदायी) एक शिबी; धुवडा-सारखे तोंड असणारा. [धुवड+तोंड]

धुंवड-जी. (वे.) गर्दी; धुंवड. [का. गुंपु, गुमी=गर्दी]

धुंवरडा-ध. १ धुंवरडाचा धुं धुं असा आवाज. २ (क.) गोंगाट; कलकलट (मुळांचा-खेळण्याच्या वेळेचा). (कि० चालणे; करणे). [ज्व. धुंवरडा प्रत्यय. हंवरडा प्रमाणे]

धुबो-ध. (गो.) ताडमाडाच्या पुढतास वेधून असलेला कापसासारखा धुगा; चकमकीपासून उत्पन्न होणारी ठिणवी यावर घेतात. चकमकीचा कापूस.

धुबुकेल-व. टावकें; गुप्त ठेवा. धुबुकेल पहा. (कि० लागणे; सांपडणे)

धुम-जी. गोम; धोण. -बदलापूर १२८.

धुम, धूम-ध. (गो. क.) कानाच्या मधल्या पालीत बालण्याची लहान धुमरी; ऊई.

धुमकट-न. (वे.) चाकाच्या धुंव्यावरील धावेप्रमाणे असलेली लोखंडी कंगणी, कडे. धुमकट पहा. [का. धुव=चाकाचा मांडला+कट=वेडे]

धुमकावचें-कि. (गो.) गुहे मारणें; ठोंसे देणें; ढोंसणें. [गो. धुमको=गुहा]

धुमकी-जी. (बावन) बाग्या हातानें बाळावर तक हाताचा मनगटावळीक भाष टेंकून बोटांनी जो गंभीर ज्वनि काढितात तो. [ज्व]

धुमको-ध. (गो.) गुहा; ठोंसा; ढोंसा. [ज्व]

धुमधुमणें-जकि. (तोफ इ० कांचा) धुमधुम आवाज होणें; धुमधुमणें; धणाणणें; धणधणणें; धोवणें; धुमणें. 'धुमधुमती धोवा। वेदपयांच्या।' -शा १५.१८८. 'तेणें दिसा धुमधुमती।' -रावि [ज्व. धुम् द्वि.]

धुमट-ध. वेळळ इ० कांच्या कळसावालीं असलेला डेऱ्याच्या आकाराचा बंदिस्त; कलस; धटाटोप; डेऱ्याच्या आकाराचे छप्पर. -न. धुमटाच्या आकाराचें एक चर्मबाध. हे धुमटाच्या आकाराच्या मातीच्या (मोळा) बड्याच्या तोंडास चावडें लावून तयार करतात. 'थोड्या वेळानें मध्यभागीं बसलेल्या तिवां-चौथां इसमांनीं आपापल्या धुमटावर प्रास्ताविक थापा देण्यास सुरवात केली.' -सद्मात्री ६६. [का. गुम्भट-इ; हिं. गुम्भट=मनोरा, डेरा]

धुमटला-वि. (ना.) धुम्या; एकलकोंडा; मुकस्तंभ. [धुमा]

धुमटा-ध. (विशिष्ट बाधांचा) धुमणारा आवाज; गजर. [धुमणें]

धुमटी-जी. १ लहान धुमट. २ (गो.) देव्हारा. [धुमट]

धुमड-ध. १ धुम; डोळ्यांतील कुपण्या. (कि० धेणे; फोडणें; बसणें). २ (मुळांच्या मावेंत) पापण्यांचा तांबडा अंतर्भाग (जो भिबविण्याकरतां बाहेर काढतात तो). 'त्यां पोरानें मला डोळ्याचे धुमड दाखवले.'

धुमण-न. धुवड. [ज्व]

धुमणें-जकि. १ (तोफ इ० कांचा व गंभीर शब्द) धुमधुमणें; धणाणणें; धोवणें; प्रतिज्वनियुक्त होणें; हवेंत भरून राहाणें. 'जंव नाछु वाहीं पवना। तंव वाचा जायी गगना। म्हण-कनि धुमे।' -शा ६.२७८. २ (बायें इ० कांनीं) आंतल्या आंत वराच वेळ खोल आवाज काढणें. ३ (बाद, ज्व, आचार, आवाज, खेळ इ०) रेंगाळणें; कांभत जाणें; चिचळणें; रेंगणें. ४ (पिसाबसंचारामुळे, बंडीच्या हुबहुडीमुळे, अति भ्रमांमुळे, रेंगाळलेल्या दुखण्यामुळे, हरीक इ० कांचा माद चढण्यानें) हुं हुं करणें; धापळणें; उसासणें; काहण्या देणें; धापा, धुस्कारे टाकणें; कुंभणें. 'तरवारीनें कैक मेले कैक बायाळ तिचें धुमती।' -विधि ८.४.८०. ५ (हरीक इ० धान्य, पदार्थ) चिबचिबणें; उमळणें; खतखतणें; फसफसणें. 'हे हरीक कांहींसे धुमतात, निवळले म्हणजे चांगले होतील.' ६ (गंगास संचारकेले सूत) चेष्टा करूं लागणें; खेळणें; हाक्याळ करणें. ७ (पारवे इ० पक्षांनीं आपल) धुं धुं असा आवाज करणें. (पक्षांनीं) तार-गंभीर आवाज करणें, गाणें. 'जेथीं धुमति पारवे पंछि। तेथीं बाजति पावसवणे।' 'पंचमस्वरें पक्षी धुमती। राघव स्मरणें

गर्जोनिया । ' ८ (एखाद्या गोष्टीची) बराच काळ बोलवा असणें. ' ते बाडा बांधणार हें वर्षभर धुमत आहे. ' ९ (एखादी गोष्ट सुसंपन्न) कर्णोपकर्णी पसरणें; पसरलेली असणें. ' तिनें पोटां केलें आहे हें वर्तमान दोन महिने गांवांत धुमत आहे. ' १० लवकर पुरें व्हावें म्हणून चालू झालेलें कार्य लांबणीवर पडणें. ' तें काम चालू होऊन पांच वर्षे झालीं, अशीन धुमतेच आहे, समा सीस गेले नाही. ' [सं. घुणन; प्रा. घुम्म, घुम्मण; सि. घुमणु]

धुमपट—पु. (गो.) गाडीच्या तुड्यासमोवार असलेला लोखंडी वाळा, कडे. धुमकट पहा. [का. शुंभ=चाकाचा मांदळा+पटी]

धुमरणें—अकि. (कों.) १ (पिशाचसंचार होऊन) धुमणें; हुं हुं असा आवाज करणें; अंगांत घेणें. २ (सूत-पिशाचानें) वेष्टा करणें; खेळणें; वारें शिरणें. [धुमणें]

धुमरा—वि. गोडाचा अम्मल, माच, शिसारी आणणारा; धुमणारा (हरीकाचा प्रकार). [धुमणें]

धुमराई—जी. विपुलता; धुमरी. ' येकच रणवाद्याची चार्ई. वीरभीची धुमराई । -होला १८८. -ऐपो २६८. [धुमरी]

धुमरी—जी. १ गुगल्यांचा एक खेळ; यांत तोंडांन धुमण्यासारखा आवाज काढून नाचतात. (कि० चालणें). २ मोठमोठ्यानें आरडणें, ओरडणें. (कि० चालणें.) ' धुमरी चालीत जोर बैठक देवळांत व शेतांत देखील फावेल तेव्हां मारावी. ' -खेया. ३ एक प्रकारचें वाद्य. ' धुमन्या मोहून्या पावे सुस्वर । -इ १०.१५. [धुमणें]

धुमरी—जी. (काव्य.) १ लयलट; विपुलता; चंगळार्ई; मुकाळ; समृद्धि; भर; उत्कृष्ट. ' त्याच्या पिकासी आल्या धुमरी । आल्या गाईवरी अणिक गाई । ' -तुगा २९. २ (ल०) पीक; धान्य; दाणा. ' मेवा तोषोनि यावरी । इच्छित्या ऐसी वृष्टि करी । तेणें पिकती धुमरी । आणि गोधनेही धुमती ॥ ' -निगा ४६. -वि. भरपूर; विपुल; समृद्ध. ' ऐशिया बोजा परी । बीजें पेरिलिया क्षेत्री । पीक पिकेल धुमरी । ' -एसा ६.३०७. [धुम]

धुमवर्णें—सकि. (आवाज इ०) पसरविणें; निनादित करणें. ' जर्नी धुमवली स्वातंत्र्याची धैर्य उत्तेजक बाणी । ' -विक ३७. [धुमणें]

धुमशान—न. (गो.) धांगडधिंगा; मनसोक नाच. [धम शान]

धुमशान—न. धमशान पहा. (गो.) धुमशान.

धुमा—पु. १ (भोंवऱ्याच्या खेळांत) भोंवऱ्याच्या डोक्या वर पाडलेला खोंचा; डाव जिंकणारानें हरलेल्याच्या भोंवऱ्यावर आपला भोंवरा मारणें. २ (मनुष्य, पशु वटणीवर आणण्याकरितां,

पशु भाणसाळविण्याकरितां त्याला दिलेला) चोप; दणका; दणकारा; धक्का; धपाटा; कठोरपणानें दागविणें; जरब दाखविणें. (कि० चालणें; गाजविणें) ' हा भारी दांडगाई करतो. दोन दिवस धुमा चालावा म्हणजे वटणीस येईल. ' ३ (अतिशय काम केल्यानें, आजारीपणानें आलेला) शीण; थकवा; निस्तसाह; (छळणुकीमुळे, तगाद्यामुळे आलेला) त्रासीकपणा; हुळहुळेपणा; (वेदम मार मिळाल्यानें अंगाचा उडालेला) जुर्दा; चकनाचूर; चुरमा; चकाचूर. (कि० चालणें; गाजविणें; घेणें). ' ह्या खोकानें माझा धुमा घातला. ' ४ मोडकळी; चुरदा; चूर. [! का. शुम्भु=मारणें] धुमेवाजी—जी. भोंवऱ्याचा एक खेळ; भोंवऱ्याच्या खेळांत डाव जिंकणारानें जिंकलेल्या गड्याच्या भोंवऱ्यास खोंच देण्याचा प्रकार.

धुमा—पु. १ (एखादे काम, धंदा) दिरंगाईवर, लांबणीवर टाकून बसणें; चालढकल झालेली अवस्था. (कि० चालणें; कर्माची धष्टी). २ (एखाद्या हातीं घेतलेल्या कामाची चालवि-लेली) दिरंगाई; चालढकल; हयगय; अळंढळ; चेंगटाई. (कि० चालून बसणें; घेणें). [धुमणें]

धुमा—पु. एक प्रकारचा नाच, खेळ. ' नाच ग धुमा । ' -मसाप २.२३४. [ध्व]

धुमा—श्या—वि. १ दुर्मुखलेळा; एकलकोंडा; मनमोकळा नसलेला. २ वस्तुन स्तब्ध पण आंतल्याआंत घुसफुसणारा; आंतल्या गांठीचा; खोल मनाचा. ३ मुकस्तंभ; तोंडाचा जड; अवोल्या; मितभावी. ४ (ल.) ठोंक्या; घुस्त; जड; दगड; टोणपा (मनुष्य). [तुल० प्रा. शुम्भ=मुग्ध, धावरा, व्याकुळ; का. शुंभ=संकोच, एकलकोंडेपणा] धुमावाघ—पु. १ गर्जना न करतां सावजावर झडप चालणारा वाघ. २ (ल.) धाड्यता, उगाच वटवट न करतां आपले काम साधून घेणारा खोल मनाचा मनुष्य. ३ अतिशय आळशी मनुष्य (आळशी वाधाप्रमाणें). -शाको. धुमें वेड—न. १ कोणाशीहि न बोलण्याचें, मुकस्तंभाप्रमाणें वेड. २ वरील वेडाचें ढोंग; सोंग. (कि० घेणें). [धुमें+वेड]

धुमाऊ. धुमाव—पु. १ गांवकरी; शेतकरी यांजपासून (गांव, शेत यांबद्दल) सरकारी बसलापेक्षां घेतलेला जादा आकार. २ (रत्नागिरी, कोल्हापूर इ० भागांत) आंबराई, कुरण, शेत-जमीन इ० कांचा मणा, कौल. -क्रि.वि. (कर.) खंडानें; मक्त्त्यानें; कौलानें. ' जमीन दोन वर्षांकरितां धुमाऊ दिली आहे. ' [हि. धुमान=एक वेलाची जोडी एका दिवसांत जितकी नांगरील तितकी जमीन]

धुमाट—न. (क. वेड.) एक वाद्य. धुमट अर्थ २ पहा.

धुमाणधुस्का—वि. (वे.) आंतल्या गांठीचा; धुमा; खोल मनाचा पण कपटी. [धुमा+धुसा=राग]

धुमार—न. धुमण्याचें कार्य, क्रिया. धुमारा पहा. 'मावेचें धुमार सर्वांगी भरलें वारें।' —दावि ५०१. [धुमणें]

धुमारणें—अकि. (कैफ, मादक पदार्थ इ० कांच्या) अमलानें, माजानें युक्त होणें; धुंदी, कैफ चढणें. 'तेणें धुमारिला भीमसेन। परि कपट नेणती धर्मांजुन। मग निजेला पंढ्रनंदन। वृकोदर तो।' —कथा ५.११.२९.

धुमारा—पु. मांत्रिक; पंचाक्षरी. 'कोणी बैस धुमारा पहा बाई आसल पुरता।' —पला ९६. [धुमरणें]

धुमारा—पु. धुमणारा आवाज, नाद. 'न लगे रवि वंद डेरा। काहुनि दे मांतील धुमारा।' —ह ६.११. [धुमरणें]

धुमारा, धुम्मा—पु. (वे.) एक प्रकारचा पक्षी.

धुमारा—रे—पुन. (पिशाच, सूत इ० कांचा) अंगांत संचार होणें; वारें येणें; अवसर; संचार. 'काय आतां धुमारे येईल अंगासी।' —व ३१. [धुमरणें]

धुमारीन—वि. धुमणारा; अंगांत वारें येणारा (देह, अंग). पळावळें आईल असे. 'नाहीं येत वारें अंगासी माझीया। धुमारीन काया नव्हे माझी।' —व ३५. [धुमरणें]

धुमा(म)वणें—सकि. फिरावयास लावणें; चकर देणें; फिरवणें. [हिं. धुमाव=फिरवणें; सिं. धुमावणु=फिरविणें]

धुमिली—वि. धुंद; माज आलेला; तद्र झालेला (डोळा इ०). 'राधा हरिला पुसती नेत्र विलासती लाल मासती उचळ दिसती छत्र धुमिली।' —डोळा २२. [धुमणें=माजणें, कैफ येणें]

धुमै—न. (राजा.) धुमा अर्थ २ पहा. (कि० बालणें).

धुयन्या—वि. (व.) धुम्या.

धुरकणी—जी. (गो.) बाषाची डुरकावणी, डुरकाळी. धुरकणी पहा. [धुरकणें]

धुरकणें—अकि. (बाघ इ० नें) ओरवणें; आरोळी ठोकणें. धुरकणें पहा. 'पदतळीं असती दोनी ज्याग्र। धुरकोनि पाहती रूप उग्र।' —दावि ३४४ [हिं. धुरकना; म. धुरकणें ध्व.]

धुरकाँ—वि. (गो.) डुरकणारा; धुरकणारा; डुरक्या फोडणारा (बाघ इ०). [धुरकणें]

धुरकी—जी. (वे.) धुमरी अर्थ १ पहा.

धुरगड्डी—जी. (हेट.) एक प्रकारचा हुक्का. धुरगुडी पहा.

धु(गु)रगुटणें—अकि. धुरगुटणें पहा.

धुरंगुटो—पु. (गो.) कोळी (कीटक). [धुरगुटणें]

धुरधुर, धुरधुर—जी. धुरधुर पहा. धरधर. 'दबपे धनुज्ये कर। बाही कंठीं धुरधुर। जेणें ऐसी दसा क्रूर। कवीं नाहीं देखिली।' [ध्व. धुरधुर; प्रा. धुरधुरंत; शु. धुरधुर] धुरधुरणें—अकि. १ धुरधुरणें पहा. २ बाजणें. 'तरारिती काहाळां। धुर-धुरितीं टिबाळा।' —विष्णु ५२३. [धुरधुर] धुरधुर वात—पु.

शको. ३. २३

ज्याच्या योगानें पोटांत धुरधुरतें व स्नायूंच्या बाजी क्षीण होतात असा वाताचा विकार [धुरधुर+वात] धुरधुरावणें—अकि. डुरकाळी फोडणें; धुरधुरणें; धुरकणें; धुरकावणें.

धुरधुरा—पु. एक किडा; घोघेरा. [ध्व. धुरधुर, हिं. धुरधुरा]

धुरधूस—पुली. धुरधूस पहा. एक टोंक अणकुचीदार असून दुसऱ्या टोंकास लोखंडी बारीक कवचा बसविलेला, एका जातीच्या फकीराच्या हातांत असलेला हत्यार; पैसे मागितले असतां न दिव्यास तो फकीर हें हत्यार आपल्या छातींत, मांडीत धुप-सण्याचा आव आणतो व अशा रीतीनें आपणाविषयीं दया उत्पन्न करून पैसे उपटतो. [फा. गुझ; धुरधूस]

धुरधूस—किवि. गाढ; स्वस्थ; चोरत. धुरधूस पहा. (कि० निवणें). ० धुरधूस—पाच पोटाशीं घेलून निवणें; धुरधुन निवणें. [धुरधूस]

धुरट—टा—वि. १ ज्याच्या अंगास दूध, दही, ताक, लोणी इ० कांचा कुजट व उग्रस वास येतो असा (वकरा, मांजर, बाघ इ०). 'तुझिये अंगीं धुरट बाणी। बहु खासी दूध तुप लोणी।' —मुगा १२९. २ धामट; धागेरडी. 'धागेरी धुरटी तुला तरि कसी ते मानली नाकळे।' —निमा १.६६. 'धुरटे धागेरे वोंगळ गोबळी।' —व ५२९. [उग्रट वणैविपर्यास] —टाण—जी. (वकरा, मांजर इ० जनावरांच्या अंगाची वेणारी) उग्रट, कुजट धाण; धुरघाण. [धुरट+धाण]

धुरणें—अकि. १ धोरणें. २ धुरधुर आवाज करणें (मांजर इ० नीं). [सं. धुर]

धुरदळणें—अकि. इकडून तिकडे उडवा मारणें; धांगड-धिगा घालणें; धिगामस्ती करणें; धुडपस, धिगाणा घालणें; खिदवणें; धिगवणें. —सकि. धुधवणें पहा. [धुरदळा]

धुरदळा—लें—पुन. १ धुधवा पहा. २ खिदवा; धिगाणा; धांगडधिगा; धिगामस्ती. (कि० घालणें; मांडणें). [सं. धुर=आवाज करणें+दळ=फोडणें, नासणें; म. धुरणें+दळणें]

धुरदळी—ळ—जी. धुरदळा अर्थ २ पहा. (कि० घालणें; मांडणें). [धुरदळा]

धुरध्यालंदीर—पु. १ मोठ्या जातीचा चंदीर; शेतांतील चंदीर. २ (झ.) अड्डा, भिलंवर चोर. ३ कावेबाज व कारत्याची, पाताळमंत्री मनुष्य.

धुरम—जी. (गो.) दोन टोंकांचे इकडे.

धुरमळणें—अकि. धुटमळणें. १ (एकाद्या पदार्थांमोवतीं) धिदट्या घालणें; धुटमळणें; रेंगाळणें, मोवडणें (व० पतंग दिव्या-मोवतीं, माथा गोड पदार्थांमोवतीं धुरमळतात तसें). २ (कांहीं एका माझेन) एकाद्याच्या मोवतीं असणें, पुढें पुढें करणें; लाळ घोटणें. ३ (विद्वान्यास जालेल्या दिव्याची ज्योत, निवून घाललेला

प्राण) घुठमळणे; लिक्कलिकणे; लिक्कलिक, लिक्कलिक, मळं-
मळं करणे. २ कचरणे; कां कुं करणे; आंशकणे; घोटाळणे; गुठम-
ळणे; गडबडणे. ५ (बोलांना) अडकळणे; चांचरणे; बोवडी
वळणे. ६ अस्पष्ट, संदिग्ध बोळणे. ७ रेंगाळणे; चेंगडाई करणे;
गोंधळणे; गुठमळणे; माझा मारीत वसणे. ८ पेंगणे; झोंपेला येणे.
' हव हव सर्वेच जण घुरमळले. ' - खरावे ७८.

घुरमी—झी. घुमी, घुरमी पहा.

घुरमुळणे—घुरमळणे अर्थ ३ ते ७ पहा.

घुरम्यांव—न. मांजर पिलास शोबीत असतांना करतें तो
घुरघुर गुळ म्यांव म्यांव असा आवाज. (कि० करणे). [घुरणे+
व्य. म्यांव]

घुरवड—५. एका जातीचा वृक्ष.

घुरघाण—झी. उग्र, कुजट घाण. घुरघाण पहा. [घुरट+
घाण]

घुराव—न. एक प्रकारचे गळबत. घुराव पहा. [अर. घुराव]

घुरूत—५. (गो.) पिठाची चिखट कांजी.

घुरे—न. १ एक रोग; अपस्मार; फेफरे. (कि० जडणे;
आगणे; येणे). २ वेरी; चकर; मोंवळ. (कि० येणे). [सं. घूर्ण]

घुरे—न. एक प्रकारची घाण येणारे झाड, लांकूड. ' कां
बावने आणि घुरे । हा निवाडू तंबचि सरे । जेव न जेपती बैधा-
नरे । कवळनि दोन्ही । ' - झा १८.१२५३. ' चंदन सुवासदुर्गंध
घुरे । निव कडू ऊंस गोबिरे । ' - एमा ७.४९२. - सुगा ४१८२.

घुरे—वि. तांदुळाची एक आत (घातारा जिल्हा). - जेया ४४.

घुर्मी—झी. १ झोपेची तंद्री, झोपड, सुस्ती. ' अवघी
रात्री निद्रा केली । अझुनी घुर्मी कां दाटली । डोळे उघडोनि तरी
पाही । ' - दावि २६०. ' निद्राभ्रमे दाटली घुर्मी । ' - कुमुरा
२७.५३ २ धुंदी. ' विचरोन गेलीसे आतां ऊर्मी । विराली घुर्मी
नयनांतील । ' - दावि ३९६. [घुरमी]

घुर्मेळ—झी. (गो.) एक वेळीचा प्रकार.

घुळ—ळा—झी. (गो.) एक प्रकारचा मासा. - असाप
३.३. - प्राणिमो ८१.

घुळणे—अक्रि. झुळणे; गरगर फिरणे. [प्रा. घुळ]

घुळकावणी—झी. गुळकावणी पहा.

घुळकावणे—अक्रि. गुळकावणे पहा. १ फुसविणे; गुळका
वणी दाखविणे; फुस लावून ठकविणे. ' त्याला विश्वास दाखवून
घुळकावून गुळकावून घात तर करणार नाहीत ! ' - बजावात
२०५. २ नखन्याने, लाठीगोडीने (मान इ०) वेळावणे, हाल-
विणे. ' पुष्क नाचवी कडोविकडी । मान गुळकावी थडविकडी । ' -
इ ३१.५६. [घुळणे प्रयोजक]

घुळा—५. पिंवलसर रंगाची ठिपकेदार मोठी कवडी; कव-
डीचा एक प्रकार. ' शंख सिंपी घुळा कवडे । आधी त्याचे वर
वडे । किंवा आधी निर्माण किडे । हे विचारावे । ' - दा ९.७.५.

घुळा—ले—पुन. घुरवंट; फुसरुड; (व.) घुळऽ. [प्रा. वे. घुळा]
घुळावणी, घुळकावणी—झी. फुसलावणी; लुळपुत करणे;
चाळवणे; चाळवणूक; गुळगुळ्यापडी; थापा देणे; प्रलोभन.
-चा दस्तऐवज—५. खोटा, फुसवेगिरीचा दस्तऐवज. -चा
घायदा—चीठेप—पुत्री. खोटा घायदा; खोटा संकेत, समय.

घुळाव(वि)णे—अक्रि. १ फुसलावणे; मूलथाप देणे; लुळ
पुत करणे; झुळवणे; झुळवणे; झुळ पाडणे; चुचकारणे. ' तो
मोठा कारस्थानी, यांस घुळावून घुळावून आमचे सर्व ऐश्वर्य त्याने
घरयांत उतरले. ' - श्री भिल्लीण नाटक. २ चाळविणे; आम-उषां
करणे; झोका देणे. [प्रा. घुलिय; हिं. घुलमाना]

घुळें—वि. मान वांकडी करून पाहणारा; मान घुळकावणारा
' तारसें घुळें काणे कैरे । - दास ३.६.४२. [सं. घुर्ण; प्रा. घुळ]

घुळ—वि. वांकडे (पाहणे). ' हुळ कपाळ ज्याचे । घुळ पाहणे
द्याचे । ' - दावि ५०३. [प्रा. घुळ]

घुंवळे—अक्रि. (गो.) आपल्या मोंबती फिरत राहणे; गर-
गर फिरणे; झिंगणे. [घुमणे]

घुंवळांवेचे—अक्रि. (गो.) गरगर फिरविणे; घुमविणे. (घुंवळे
प्रयोजक]

घुंवळ—झी. (गो.) मोंवळ; वेरी; चकर. [सं. घूर्ण+वल्
प्रा. घुम्म+वळ; म. घुं+वळ] घुंवळचे—अक्रि. (गो.) वेरी,
चकर येणे; मस्तकांत भ्रमण होणे. [घुवळ] घुंवळांवेचे—अक्रि
(गो.) गरगर फिरविणे; मोंवळ आणणे. [घुंवळचे प्रयोजक]

घुशी—झी. १ (मधून, मध्ये) जोरांत घुसणे, शिरणे; घुस
ण्याचा व्यापार. (कि० मारणे). २ जोराचा रेटा, वक्ता, ठका.
(कि० देणे; मारणे). [घुसणे]

घुशू—न. (गो.) (मुलांच्या माघेत) स्नान; आंघोळ.

घुसघुसणे—अक्रि. (कु.) उष्मा भासणे, होणे. [प्रा. घुसघुस]

घुसड(ट)णी—झी. घुसडणे कि० पासून नाम. घुसडणे
पहा. [घुसडणे]

घुसड(ट)णे—अक्रि. १ जोराने आंत झुपसणे, शिरकावणे,
घालणे. २ (प्रंथांत, लिखाणांत पदरचा भाग) दडपून देणे.
' हिंदुधर्मातील रीतीमातीनी आमचा पुष्कळ तोटा होत आहे हे
अर्जांत हलकेंच घुसडून द्यावे ' - टि ४.४०. ३ (उपभोग्य
वस्तूंची) दुर्दैवा, अन्यायवस्था होईल अशा तऱ्हेने वापरणे;
मादकांपणे उपयोग करणे; (मनुष्य, जनावर यास) दमेपर्यंत
काम करावयास लावणे; दामटणे; (मनुष्य, जनावर इ० कांचा)
मुसाड पाडणे; (पुस्तके, कागद इ०) घुरगुदून, चोळवून

जातील अशा तऱ्हेने वापरणें; अनास्था, चुयडा करणें. —भक्ति. रेंदन, जोरानें जांत शिरणें; (स्वतःस) जोरानें जांत डकलणें. [घुसणें; हिं. घुसेडना]

घुसडा—पु. (वाईट रीतीने वापरलेल्या कपडे, कागद, पुस्तकें इ० कांचा) चुयडा; चोळामोळा; दुर्दशा; चेंचा; चेदा; घुडपूस; (मनुष्य, जनावर इ० ची) फार काम करून घेतल्याने झालेली दुर्दशा; मुसडा; दामटी वळलेली स्थिति. [घुसडणें]
घुसड—झी. (वस्त्र, कागद, पुस्तकें इ० कांची) तुडवातुडव; चोळामोळा; हिसकाहिसक; चुयडा; (मनुष्य जनावर इ० कांचा फार कामानें पडलेला) मुसडा; दामटी. [घुसडणें हिं.]

घुसणी—झी. (गोटधांचा खेळ). गोटधांच्या खेळांत हरलेल्या गड्यास यावयाची एक प्रकारची शिक्षा. इचे कोंपर-घुसणी, पेरघुसणी व कानघुसणी असे तीन प्रकार आहेत. [घुसणें]
कोंपरघुसणी—झी. हरलेल्या गड्याने, कोंपरानें उडवीत गोटी गळीत नेणें. **पेरघुसणी**—झी. यांत बोटाच्या पेन्याने गोटी गळीत उडवीत न्यावी लागते. **कानघुसणी**—झी. यांत कानानें गोटी गळीत न्यावयाची असते.

घुसणें—भक्ति. १ जोरानें जांत शिरणें; प्रवेश करून घेणें; दपटून शिरकणें; दुर्गम अशा स्थळीं, गर्दीत वळानें, घुशीने प्रवेश करून घेणें. 'त्या दाटीमध्ये तो घुसला.' २ (क.) (इष्ट, अधि-कार, आमंत्रण नसतां जमातींत) आंगंतुकाप्रमाणें, प्रविष्ट होणें शिरणें; आंगंतुक जाणें, 'त्यास जातीमध्ये घेत नव्हते पण तो घुशीने घुसला.' [सं. गवेषण; म. गवसणी; हिं. घुसना]

घुसवणें, घुसवा—(क.) घुसडणें; घुसडा पहा.

घुसपणी—झी. (गो.) गुंतागुंत; गोंधळ; चोंटाळा. [गो. घुसपूंचे]

घुसपटणें—घुसमटणें पहा.

घुसपागोंधळ—पु. गुंतागुंत; चोंटाळा.

घुसपाल—पु. (गो.) (कान इ०) पिळण्याची, पिरगळण्याची क्रिया; कानाला खडा लावणें; पुन्हां न करण्याचा निश्चय. [अर. गोडमाल ?] **कानाघुसपाल**—पु. (गो.) कानपिळी; कानास खडा लावणें. [कान+घुसपाल]

घुसपूंचें—भक्ति. (गो.) गुंतणें; गोंधळणें. (प्रयोजक) घुसपावचें.

घुसमट—झी. १ खासनिरोध; जीव कोंडणें. २ घुसमड पहा.

घुसमटणी—झी. (गो.) शुदमरणी; खासाचा कोंडमारा. [घुसमटणें]

घुसमटणें—भक्ति. १ दम कोंडण्यासारकें होणें; शुदमरणें. खासाबरोध होणें. 'मी झुरानें घुसमटलों.' २ (क.) कोंडमारा

झाल्याने, तोंड दाबून घुसकीचा मार अशी अवस्था झाल्याने अगदीं जेरीस येणें; कोंडमारा होणें; अडचणें जाणें. ३ घुसडलें जाणें; अस्ताव्यस्त होणें; चोळवटून जाणें; चुयडा होणें. [सं. घुस+मुट]

घुसमटमार—पु. (गो.) शुदमरणें; कोंडमारा; दम कोंडणें. [घुसमटणें]

घुसमड—झी. १ तुडवणी; चुयडा पाडणें; मर्दन, चोळामोळा. २ घुडपूस; धिगाणा; धिगामस्ती; धांगडधिगा. [घुसमटणें]

घुसमाट(ड)णें—भक्ति. १ (ना.) (एखाद्याची) रग जिरविणें; (एखाद्याला) जमीनीवर कोळवून त्याचीं गात्रे शिथिल करणें. २ रगडणें; दडपणें. 'मुसालीती कान। घुसमाडील सावधान।' —तुगा ३२०६. ३ कोंडमारा करणें. [घुसमटणें]

घुसमांडणें—भक्ति. कोंडमारा करणें. —अर [घुसमटणें प्रयोजक]

घुसलखाना, घुसखाना, घुसळखाना, घुसूलखाना—पु. १ स्नानघट; न्हाणीघर. २ खलमतखाना; एकांताची खोळी. —मदर १५३. [अर. घुस्=स्नान+फा. खाना=घर]

घुसवि(व)णें—भक्ति. जांत डकलणें; रेंदन (जांत) घाडणें; शिरकणें; घुसडणें; वळेनें, जोरानें रेटणें. [घुसणें प्रयोजक]

घुसळखांब—पु. (ताक, दर्ही इ०) घुसळण्याची रवी दोरीने ज्या खांबास अडकविली असते तो खांब; घुसळण्यास उपयोगी खांब. 'माझे नांव घुसळखांबांत.' —सुमु २. [घुसळणें+खांब]

घुसळण—न. १ घुसळण्यासाठीं मांडपांत घातलेले दर्ही, विरत्रण इ० उडुनी प्रातःकाळीं गौळणी घुसळण घुसळीती. —अज १०. २ घुसळण्याची क्रिया. [घुसळणें] **पात्र**—न. विरत्रण घुसळण्याचे मांडें. [घुसळणें+पात्र=मांडें]

घुसळणें—भक्ति. १ (दर्ही इ० मांडपांत घालून) रवीने मंथणें; मंथन करणें; डकलणें. २ गदगदा जोरानें हुलविणें; इच्छून तिकडे डकलणें. ३ (एखाद्यास) फार किंवा अवघड कामें सांगून दमविणें, भागविणें, रावविणें, वेजार करणें; जेरीस, जिक्की रीस आणणें; घाम काढणें. याच अर्थीं हाडें घुसळण असाहि प्रयोग आहे. 'मला अनेक उद्योग सांगून घुसळें नकोस.' 'ह्या क्रोकांन मला मारी घुसळलें तेव्हां लागला.' [ज्व. प्रा. घुसळ; आर्मेनियन जि. झुसेल]

घुसळप—न. (क.) घुसळण्याची क्रिया. घुसळण अर्थ १ पहा. 'घुसळपानें हात दुखूं लागले.' [घुसळणें]

घुसळा—पु. १ घुसळून निघाळेला पदार्थ. २ (घुसळून काढलेला) कोण्याचा गोळा, नवनीत [घुसळणें]

घुसळीव—वि. घुसळलेला; मंथन केलेला. [घुसळणें]

घुसा, घुस्सा—पु. राग; रागाची लहर. 'मोठा घुसा येऊन'—मदक १.१७. [अर. घुस्सा] म्हु० कमकुवत घुस्सा बहुत.

घुसा-घुस्सा—पु. ठोसा; गुहा; घपका; घफका; तडाखा. [हि. घुसा; म. घुसणे]

घुसाडणे—सक्रि. (ना.) घुसमाडणे पहा. [घुसडणे प्रयोजक]

घुस्तांवेचें—सक्रि. (गो.) पायांनीं तुडविणे.

घुस्मारणे—सक्रि. मारणे; घुसमटून मारणे; छुदकून ठार करणे. 'येणे गोपाळें चाणूर घुस्मारिला.'—दावि २०. [अर. घुस्स=गळा दाबणे, कोंडमारा करणे; घुसणे+मारणे; तुळ० घस्मार]

घुळघुळ-ळा—क्रि. पांशरणाच्या झुळझुळ बाहुणाच्या पाण्याचा किंवा किणकिणणाच्या घंटांप्रमाणे आवाज होत; घळ-घळां; खळखळां. [ज्व.]

घुळघुळणे—क्रि. १ (पोट, पोटांत) गुरगुरणे; गडगडणे; घुळघुळ शब्द होणे. 'पोट घुळघुळते, पोटांत घुळघुळते.' २ (क्षिरपणाच्या पाण्यानें) घुळघुळ मसा आवाज करणे. ३ गड-गडत, गडगडत, लोळत जाणे; घुळत जाणे. [घुळघुळ] घुळघु-ळत जाणे-येणे—क्रि. घुळघुळणे अर्थ ३ पहा.

घुळणा—पु. नाकांतील पडदा; घोणा; घोळणा. [घोणा]

घुळणे—क्रि. लोळणे; गडगडणे; गडगडत जाणे; घरळणे; लोळत जाणे. [ज्व. घुळ]

घुळमडचें—क्रि. (गो.) खास, दम कोंडल्यानें गुदमरणे; घुसमटणे अर्थ १ पहा.

घुळी—पु. देवाला अर्पण केलेला वैल; पोल; सांड (हो नेहमीं मोकळा फिरत असून ह्याजकडून कोणतेंहि काम करून घेत नाहीत). (कि० सोडणे). 'तारुण्याच्या मदे न मानी कोणासी. मया घुसमुसी घुळी जैसा ॥'—सुग ३१७४. २ (ल.) रिकामा, चष्टपुष्ट माणूस; पोल. [का. घुळी]

घुक—पु. पुवड; दिवामीत. 'देते परघुकातें सुद्धज्याचे प्रमाकू दरा जे.'—मोक्षोण १२.२५. [सं.]

घूं घूं—छा. जुवडाचा आवाज; ओरडणे. 'कुंभकर्णाच्या घरावरी। दिवामीत घूं घूं करी।'—मारा. बाल ७.६. [ज्व. घुं दि.]

घूंघूं—छा. गुंण, माशा इ० कांवा आवाज. —मसाप १.३. २९. [ज्व. गुंण]

घुं(घुं)ट—वि. (कों.) लड व ठेंगू; चष्टपुष्ट आणि जुटका.

घुड—पु. १ बोंस; पुंज; पुंजका; चड; गुच्छ. २ काप इ० दागिन्यांस लावतात तो मोत्यांचा बोंस, झुबका. ३ (गो.) देवळाचा घुमट; मनोरा; डेरा. ४—पु.न. (क. कर.) कोंबच्या झाकून ठेवण्याची मातीची घुमटी; कोंबक्यांच घर. ५ (वे.)

जोंघळ्याचा कडवा वगैरे उमी टोके करून लावलेली रास. [का. गुड]

घुम—पु. डोळ्याच्या पापणीच्या आंतील घाजूस होणारा रोग; (सामा.) छुपरी; घुमड. (कि० येणे; फुटणे; होणे). १ (मोंबण्यांच्या खेळांत). हरलेल्या गड्याच्या मोंबण्यास पाडलेला खोंचा. ३ घुमपेढीच्या खेळांतील व आठथापाटयामधील एक पारिभाषिक शब्द. [का. गुम्मु=मारणे]

घुम—पु. (कवायत) अर्धचक्र मारणे;—संख्या ४०. [सं. घूर्ण; प्रा. घुम्म; म. घुमणे; हि. घुम=फेर, चक्र, घेर] ० जाव-कवायतीतील एक हुकूम. हा हुकूम मिळाल्यास ज्या दिशेस आपले तोंड असेल तें तिच्या विरुद्ध दिशेला करणे; हुकूमाच्या वेळीं उजव्या वाजूनेच नेहमीं बळावयाचे असते.

घुय घालणे—न. (क.) मुलांचा एक खेळ. यांत एखाद्या मुलास कांबळ्याखाली झाकून त्याला टाडक्यांनीं झोडपून रागास आणून संवगड्यांस पकडावयास लावावयाचे असते.

घूर—पु. (गो.) माशाची एक जात.

घूर्ण—वि. घुंढ; मस्त; माजलेला. 'अहंमहामदे उन्मत्त पूर्ण। वेद तारुण्ये अति घूर्ण।'—एमा ३.५१७. २ अमणारा; घुमणारा. [सं.]

घूर्णन—न. गरगर फिरणे; परिभ्रमण करणे; फेर घेणे; मोंबणे; गिरकी घेणे. [सं. घूर्ण-घूर्णन]

घूर्णित—वि. १ गरगर फिरविलेले; भ्रमविलेले; भ्रमण करावयास लावलेले. २ (ल.) वेसावध; घुंढ. 'एकें घूर्णितें सावधें।'—झा ११.१२६. ० करण—न. (नृत्य) उजवा हात वाजूस करून वाटोळा फिरवणे, डावा हात दोलित करणे, पायांचे स्वस्तिक करून त्या स्वस्तिकांतून पाय दूर करणे हा प्रकार. [सं.] ० नेत्र—

० लोचन—पु.न. १ गरगर फिरणारा डोळा. २ (ल.) (मथ, क्रोध इ० कार्णी) घुंढ, लाल झालेला, तारवटलेला डोळा. —वि. १ ज्याचे डोळे गरगर फिरताहेत असा. २ (ल.) (मथ इ० कार्णी) घुंढ, तारवटलेले आहेत डोळे ज्याचे असा. [सं. घूर्णित+नेत्र, लोचन=डोळा]

घुल—पु. एक प्रकारचा नरमझक वन्य राक्षस. 'तो काहीं घुल किंवा सैतान नव्हता.'—वज्राघात ११०. [अर. घुल]

घुल—झी. १ (राजा.) घुला नांवाच्या माशाची एक जात. घुला पहा. २ (घो.) एक प्रकारची पिंजळ्या रंगाची व ठिपके असलेली मोठी कवडी; गोटी; घुला पहा. ३ एक प्रकारचे झाड.

घुस—झी. १ उंदराच्या जातीचा पण उंदरापेक्षा मोठा प्राणी; 'कां न सदन बांधावे कीं त्यांत पुढें विलें करिल घुस।'—मो स्फुट आर्या २ (नवनीत) पु. २५४. २ (उप.) अतिशय

काळया वर्णाची जी (अतिशय काळया प्रकाश काळा मांजर असे म्हणतात). (अन.) चुशी. [सं. प्रवेश्या; हिं. धूस] चुशीचा सांपळा—पु. १ चुशी पकडण्याकरिता केलेला पिंजरा. २ (ल.) (एखाद्यास) संकटांत, पेचांत आणण्याकरिता रचलेला डाव, व्यूह. 'हा चुशीचा सांपळा कसा तयार केला गेला हे तुझ उकलणे कठीण नाही.'—केळकरकृत टिळकचरित्र खंड ३ भाग ६ पु. १०.

धूस—झी. (कु. गो.) पाखळतांना धान्यातून निघणारे, उडणारे मूसकट, माती इ.

घृणा—झी. १ दया; कृपा; अनुकंपा; कीर्त; कळवळा; कल्या. २ वीट; तिरस्कार; कंटाळा. [सं.]

घृणी—वि. दयाळु; कृपावंत; दयार्त्र; मायाळु; कनवाळु; कल्याणील. [सं. घृणा]

घृत—न. तूप; आण्य. 'अथवा इंद्रिये आणि प्राण। हेचि यज्ञोपचारभरण। अज्ञान घृत।'—झा १.२४०. 'घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला।'—मोउद्योग ६.३५. [सं.] ०कुंभ—

पु. (काव्य). कामातुर श्रियकरा—रमणाबद्दल कवि हा शब्द वापरतात. [घृत+कुंभ=बडा] ०कुमारी—झी. कोरफड; कुमारी; कुवारकाडे; कुवारी. [सं.] ०कु(क)ल्या—झी. १ (मोजनाच्या वेळीं) पानांत बाहणारे तुपाचे पाट; यावरून. २(ल.) (जेवणांत) तुपाची व इतर पकाभांची समृद्धि, चंगळार्द्र; चमचमीत जेवण. वाजसनेयी संहितेत (६.१२) हा प्रयोग येतो. [सं. घृत+सं. कुल्या=नदी, पाट] ०कुल्या मधुकुल्या—झी. १ (तुपाचे पाट व मधाचे पाट) तूप व गोड पदार्थ यांची चंगळ, रेलवेल, समृद्धि. २(ल.) मिष्टानाचे मुप्रास व चमचमीत भोजन. 'पुराणांचा शिमगा जेव्हापासून सुरू झाला व मठांच्या घृतकुल्या मधुकुल्या देवांत प्रवृत्त झाल्या तेव्हापासून...कौशल्या चढ सरें पार वाहून गेले.'—वि. [घृतकुल्या+मधु+कुल्या] ०धेतु—झी. तुपाचा गोळा वेळून त्यास गाय करून त्याची पूजा करून ब्राह्मणास दान करतात ती. [घृत+धेतु=गाय] ०पक-पाचित—वि.

तुपांत तळलेले, शिजविलेले (खाद्य). [घृत+सं. पक-पाचित=शिजलेले, शिजविलेले] ०धुझि—झी. बुझीचा जडपणा; मंद, जड बुझी; बुझीची ग्राहकशक्ति तीव्र नसणे. (पाण्यांत तुपाचा थेंब थिजतो किंवा फार हळू हळू पसरतो यावरून); याच्या उलट तैलबुद्धि (कारण तेलाचा थेंब पाण्यावर फार जलद पसरतो). २—वि. मंदबुझीचा; तळज बुद्धि, ग्रहणशक्ति नसणारा. [घृत+धुझि]

०धिपाक—पु. (रसा.) तूप खतखतणे, फसफसणे, रासायनिक विकृति पावणे. साखरेचा दुग्धविपाक व नंतर घृतविपाक होऊं वेळून....—सेपु २.५.४. [घृत+धिपाक=विकृति] ०झाब्द—न.

तीर्थयात्रा करण्याच्या उद्देशाने बराहून निघतांना करावयाचे भाव. यांतील मुख्य प्रत्य घृत (तूप) असतें म्हणून यास हे नांव आहे.

आहे. —तीव्र परिशिष्ट २. पु. २. घृताम्ल—न. (रसा.) गार्दच्या कोण्यांत असलेले एक अम्ल. कॉडलिबर ऑईल व दुसऱ्या काही चरब्या व काही उद्भिज्ज कोटीतहि हे सांपडतें. दधिजाम्ल. (इं.) व्युत्थिरिक ऑसिड. —सेपु २.५.४. [घृत+अम्ल=ऑसिड]

घृष्ट—वि. वासलेले; चोळलेले; चर्वण पावलेले. [सं.] ०तळ—न. चोड्याच्या पायास होणारा एक रोग. हा चोड्याच्या घुराचे तळचे अधिक वासले गेल्याने होतो. —अथप २.३८. [घृष्ट+तळ=तळ]

घुष्टि—झी. १ चर्वण; घांसणे; 'कां बोही काष्टांचिये घुष्टी—माजी बन्दि एक उठी।'—झा १८.११५९. २ (ल.) संसर्ग; सहवास; संघर्ष; घसण. 'काय द्विज अंत्यजघ्नी। अंत्यजु नोहे।'—झा १७.५१. [सं. चर्व]

घृष्णेश्वर—पु. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एका शिवलिंगाचे नांव; हे स्थान निजाम हद्दींत वेरूळजवळ आहे. —वि. (ल.) मंदरी; बम्बड; दगडोवा. [सं. घुसण ? घृष्ण+ईश्वर]

घेऊघेवडी—झी. लोमी, खावड झी. [घेणे+घेवडी]

घेऊपांशरी, घेऊपांशेन्या, घेऊपा(पां)सरी, घेऊ(ओ)वा, घेओपासरी—वि. नेहमी दुसऱ्यापासून घेणारा; उसने काढणारा. परंतु दुसऱ्यास कधी घेण्याची, उसने घेण्याची संवय नसलेला (अनुप्य); अण्णपोट्या; स्वार्थी. [घेणे+पासरी=पांचशेरी; घेऊपांशेरी]

घेऊपांशेरी—झी. १ दुसऱ्यापासून विकत घेतांना दुकानदार वापरतात ते पांच शेरांचे माप (हे सर्वसाधारण भापांपेक्षा किंचित मोठे असतें). २ विवेकबुद्धिविरुद्ध, अयोग्य, अन्याय्य लोमीपणा; अनितीमूलक लोम. —वि. दुसऱ्याचे जिन्नस गैरवाजवीपणे, झुलमाने लाटणारा, लाटण्याची इच्छा धरणारा; दुर्वृत्त लोमी. [घेणे+पांशेरी=पासरी]

घेंगडी, घेंगरी, घेडी, घेडीमुंगी, घेडा—झी. पु. एका जातीची तांबडी व आकाराने मोठी असलेली मुंगी; घेवडी, चांचड; ही खावते. या मुंग्या समुदायाने राहतात. [घेवडा ? तुल० सं. घुड=एक मोठी काळी माशी]

वेगा—घा, घेंगा—घा—पु. १ एखाद्यास काही काम करण्यास भाग पाडण्याकरिता त्याला सर्वांनी मिळून दिलेली उठावणी, नेट. (कि० करणे.) ढोकणे. २ (एखाद्या विरुद्ध उठलेले) काहूर; गिळा; मोरड; गवगवा; (कि० करणे) ३ (एखाद्या कामांत, उद्योगांत केलेला) जोराचा व निर्घाराचा नेट. प्रयत्न; हज्जा; गर्दी; चढाई; एल्लगर पहा. 'हा हा म्हणता त्यांनी वेगा केला.' ४ (एखाद्या कामाची) तांतडी; धाई; निकड. (कि० होणे). [घेणे ? घेवे]

वेगाटणे—अकि. (व.) १ रेकत बोलणे; दरडावून बोलणे; वेगावणे. वेगाटणे पहा.

वेगा(घा)वणे—अकि. १ (एखाद्यावर) कडकडणे; अकफळणे; तोंड सोडणे; चबताळणे; घेमार करणे २ वेग्या-मुळे, गर्दीमुळे रंजीस येणे; (कामाच्या निकडीमुळे) वेजार होणे. [वेगा]

वेघे—जी. १ नेटाचा प्रयत्न; जोराचा, निकराचा हल्ला; वेगा. २ लढाईच्या वेळी हल्ला करतांना आवेधाने (' हा वार वे ' असा अर्थ) योद्धे हा शब्द उच्चारतात. ' तोंडाचे बोलुनि वे वे । '—संप्रामगीतें ७६. [वेणे द्वि.] ० मार—पु. १ निकराचा, नेटाचा, जोराचा एकत्रितपणे प्रयत्न, हल्ला; चोहोंकडून अने कांचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न. ' वेघेमार केला तेव्हां त्याचे घर विमाले. ' २ (ल.) हातघाईची लढाई (कारण अशा वेळी वे, वे, मार, मार अशी वीरश्रीची भाषा चालू असते). —क्रिवि. घाईने; उतावीळपणाने; मागे पुढे न पाहता; विचार न करिता; ' संपत्ति वेतांच वेघेमार घरे बांधली. ' ' वेघेमार लिहू नका, विचार करून लिहा. ' वेघेमारी—जी. १ वेघेमार पहा. २ दाणा-दाण. ' दोषा जाली वेघेमारी । पळती भरले दिशा चारी । '—सुगा २३३९. [वे+घे+मार]

वेटा—पु. बोकड; एडका; मेढा. ' शिकारी संवधांत प्राथमिक व्यवस्था करण्यासाठी पाठवलेल्या अमलदारांस पाडे, वेटे मिळवून वेण्यासाठी ... '—सिंहाचे व बाघाचे शिकारीसंवधी नियम (बडोदे) ४. वेटी—जी. बकरी; कोंकट. [हि. वेटा=बुकर; गु. वेटी, वेटु=बकरी]

वेटू टोळी—जी. (वंशक) एक प्रकारची वनस्पती. हीस पुनर्जा असे म्हणतात. हिचे पांढरी व काळी असे दोन प्रकार आहेत.

वेणी—जी. १ वेणे; ग्रहण करणे; स्वीकार. ' अहो प्रत्यक्षादि प्रमाणी । कीजे जयाची वेणी । '—अमृ ७.४२. —झा १६.१६४. २ (गंजिफाचा खेळ) दशावतारी गंजिफातील एक पारिभाषिक संज्ञा; ज्या गड्याकडे राजा असून बजीर नसेल त्याचा बजीरवाल्या इसमाकडून डाब वेण्याचा हक्क; तलफ. ३ (लप्तांत) दुसऱ्या पक्षाकडून व्यावयाची रक्कम, जिन्नसा इ०; करणी, हुंडा. [वेणे]

वेणे—अकि. १ स्वीकारणे; अंगीकारणे; (आपल्या) हातांत घेईलसा करणे. ' त्यांत घेतं ये तितुके व्यावे. '—दा १५.९.३२. ' येथीं तुं मधुपर्क पावन बरे सखेमपात्रीं असे । '—निमा १.१३. २ घरणे; पकडणे; हिसकणे; झोबाडणे. ' जे येथ हातीं बरवी विपंची । '—साक १.२. ३ लागणे; बसणे; मिळणे (मार इ०). ' तेथे गेलास तर मार घेतील. ' ४ समजणे; मानणे. ' येथ दुजे

नाहीचि घेई. सर्वत्र मी गा । '—झा १५.४११. ५ ऐकणे. ' वाक्य घेतुनि हसली आई । '—दावि १६०. ' तुवां सजणे हा समाचार घेतां '—२ ११. ६ समाविष्ट, प्रविष्ट, अंतर्भूत करणे; आंत घेतलें देणे. ' त्या माणसास जातीत घेतलें. ' ७ कवटाळणे; कैदार घेणे; पत्करणे; स्वीकारणे; अंगीकारणे; उचलणे (पक्ष, वाजु, धर्म इ०). ' त्यानें खिस्ती धर्म घेतला. ' ८ कथूल, मान्य करणे; मान्यता देणे; संमति, अनुमोदन देणे; प्राप्ति समजणे. ' त्या आशंकेचे त्यानें समाधान केलें ते तुम्ही घेतलें काय ? ' ९ योग्यता, किंमत जाणणे (गुणांची); आदरणे; चांगले लेखणे (गुणावरोबर उप-योग). १० मनांत जाणणे. वाळणें, ठेवणे (शंका, संशय, तिरस्कार इ०). ' मागे हांसति गौळणी हरिपुढे ह्या घेतलीसे भ्रमे । '—आकृष्ण ३८. ११ आविर्भाव जाणणे; पांघरणे; बळेंने धारण करणे (वेड, सोंग इ०). १२ (भय, रोग, मोह इ० कांच्या) ताक्यांत जाणे; (उवर, भय, मोह, दुखणे इ० कार्णी). घेरलें जाणे; व्यथित होणे ' आणि तेणे आपुलेपणाचेनि मोहे । तुम्ही संत घेतले असा बहुवे । '—झा ९.१७. ' तुघडि नेत्र घे मीतिला । '—केका १०. १३ मुकवणे; हरण करणे; नाश करणे; बुडविणे (प्राण, शील इ०). १४ छाटणे; तोडून टाकणे; कापणे. ' तुझे नाक—कान घेईन. ' ह्या माताचे शेंड चारचार बोटे घेतले म्हणजे पडणार नाही. ' १५ लागणे; आवश्यकता असणे; खर्ची पाडणे; खपवणे; अटवणे; खाणे (वेळ, स्थळ, शक्ति). ' हे काम दोन वर्षे घेईल. ' ' हे गांठाळ लांकूड फोडण्यास फार बळ घेतें. ' १६ खडकावणे; खडसणे; ठोक देणे; मारणे. ' मी त्याला भल्ले घेतलें. ' १७ विशिष्ट आचरण, वर्तन, कृति करणे (उ० शोध, वाद, गांठ, लढ ई. माप घेणे); शोध घेणे=तपास करणे; चौकशी करणे; वाद, लढाई घेणे=वाद, लढाई उपस्थित करणे; माप घेणे=मोजणे (लांबी, रुंदी इ० मध्ये); उडी घेणे=उडी टाकणे; गांठ घेणे=बांधणे इ०. १८ हस्तगत करणे; मिळवणे; पैदा करणे; शोधून, मिळवून जाणणे; संपादन करणे (खबर, बातमी, चाहूल, पायरव) १९ हाताने देणे; उचलून देणे; जवळ नेणे. (ह्या अर्थी नेहमी आझाथीच प्रयोग होतो). ' ती दौत इकडे घ्या. ' २० जोडणे; मिळविणे; स्वतःवर जाणणे; ओढून घेणे (उपहास, निंदा, मार); विषय होणे (निंदा, मार इ० चा). ' अरे पोरा वाटीमध्यें तुझवून घेतील. ' ' मारून, हांसून, घांसून, नागवून घेतील. ' २१ पलीकड जाणे; ओलांडणे (डोंगर, विशिष्ट स्थिति); संपविणे; शेवटास नेणे; सिद्धीस नेणे (प्रवास, मजल इ०). ' त्यानें दहा कोसांची मजल घेतली. ' २२ जोडणे; सामील करणे; बाडविणे. ' हा ओटा फार अरंद झाला, जाणखी दोन हात घे. ' २३ स्वतःस जोडणे; जडवून घेणे; लावून घेणे (संवय, खोब, व्यसन). २४ जाणणे; वाळणे; मारणे; अंगाळा

चिकटविणे (मारोप, आळ, बालंट, तुफान). २५ (एखाद्या वस्तुने दुसऱ्या वस्तूचा स्वतःवर) परिणाम होऊं देणे; विकार पावणे; परिणाम लागू करून घेणे. 'ओले लांकूड आग घेत नाही.' 'तेलकट वज्र पाणी घेत नाही.' २६ जवळ येऊं देणे, पाजणे. 'ती गाय वासरूं घेत नाही.' २७ मारणे; बळी घेणे; नाश करणे. 'ही नदी, हे तळे, ती विहीर वर्षांत एक माणूस घेते.' 'माझा भाऊ मुताने घेतला.' २८ जाणे; पळून जाणे; एखाद्याचा आश्रय करणे. 'कालयवन मेणे थोर। तेणे घेतलें गिरिकंदर।' २९ स्थापणे; ठेवणे; आदराने स्पर्श करणे. 'येऊनि तुजजवळीं। चरण घेतिल तव भाळीं।' -रत्न १७. ३० बळणे; फल होणे; एखादी गोष्ट करावयास तयार होणे (मन ह०नी). 'स्वामुळे ह्याचा शब्दशः अर्थ करण्यास आमचें मन घेत नाही.' -मसाप २.११७. ३१ (झुडिवळांचा खेळ) एकांने दुसऱ्याचे मोहरे मारणे. (किथेक वेळीं क्रियापदाच्या पुढे घेणे याचे रूप मन सोकपणे लावतात. अशा ठिकाणीं ते कारक हा क्रियेचा कर्ता आहे असे दाखविते; तर कांहीं ठिकाणीं शब्दावर जोर देण्याकरितां त्याचा उपयोग करतात; विशेषतः कर्त्याविषयीं जोराने बोळावयाचे असल्यास क्रियापदास जोडून घेणे याचा प्रयोग करतात. परंतु सामान्यतः अशा वाक्यरचनेनें विशेष अर्थ ध्वनित होत नाही व वाक्य चांगल्या रीतीनें पुरे करण्याकरतांच केवळ याचा उपयोग करतात. 'पोराने हात पोळून घेतला.' कांहीं वेळां एखादी क्रिया आटोपून, उरकून टाकणे या अर्थां पूर्वकालवाचक धातुसाधितास घेणे हा शब्द जोडतात. उ० स्नान करून घ्या; मी मात शिजवून घेतो; हे तुम्ही शिजवून घ्या. इतक्या ब्राह्मणांस गंध लावून घेतो आणि बाटी स्वाधीन करतो.) 'वेळें देणें—या शब्दसंहतीचा उपयोग पूर्वकालवाचक धातुसाधितांना जोडून करतात. अशा वेळीं त्याचा अर्थ एखाद्यास एखाद्या क्रियेचा विषय, त्या क्रियेच्या आधीन होऊं देणे किंवा एखाद्यानें स्वतःकरतां एखादी गोष्ट करणे असा होतो. जसे—'रडून-जेवून-पिऊन-वसून-उदून-पुवून-वेळें दे.' हे म्हटल्या, हे म्हटल्यावर-किवि. (जी जी गोष्ट, कृत्य करतां येईल ती ती गोष्ट, कृत्य करण्याला जे घडकावतात अशा अडदाड व तापट लोकांच्या रीतीला अनुलक्षून हा विशिष्ट प्रयोग रूढ झाला आहे) उतावीळपणाने; एकदम; विचार न करता. 'तो घे म्हटल्या शिज्या देणार नाही.' घ्या-कि. इकडे पहा; हे पहा (लक्ष्य वेष्टण्याकरतां याचा उपयोग करतात) (घेणे ह्या क्रियापदाचे निरनिराळ्या संवर्धांत अनेक प्रयोग होत असल्यानें ह्या स्वर्ळां सवै देतां येणे शक्य नाही). उत्थापन-घर-वालीवर-जागा-शेवट-तोडीवर-त्वेवर-बाव-परीक्षा-पाठ-रान-इ० अनेक शब्दांना जोडून घेणे या क्रियापदाचा प्रयोग होतो.

त्याचप्रमाणे देणे; टाकणे; मारणे; चालणे व पाडणे या धातू-प्रमाणे अनेक धातुसाधितांना जोडूनहि घेणे शब्दाचा प्रयोग करतात. उ० आटोपतां-काकरतां-चालतां-काडतां-घेणे. भास, रजा, सूड इ० शब्दांना जोडूनहि घेणे या क्रियापदाचा उपयोग होतो. शिवाय उपयोग करणे; गिळणे; सहन करणे; सोसणे (रोग, व्यसन इ०); जडवून घेणे इ० अनेक अर्थ होतात. म्ह० वेळें जाणतो, देऊं जाणत नाही. [सं. प्रहू; प्रा. गेण्ह; सें. गेरेपू; गों. प्रेइप; जर्म. प्रेफ; स्वि. प्रेइडु; स्ला. प्रेइडु; हिब्रू प्रथेम; ग्री. ग्रीफॉस; लॅ. गेरो; पोर्ल. गार्निमाऊ]

घेणें—न. उसनी दिलेली, परत यावयाची रक्कम, प्राप्ति. घेणें—देणे पहा. सामाशब्द—०करी-दार-वि. १ सावकार; धनको; कर्जदार. २ कांहीं एक काम न करतां जो पोटभर खाण्यास मिळण्याचा हक्क सांगतो तो (नातेवाईक मनुष्य, आजारी नोकर). [घेणे+करणे; घेणे+फा. दार] ०देणें—न. १. उसनें देणे व घेणे; देवघेव; व्यवहार (एखाद्याशीं करण्याचा). 'मग मुखाजुसूतीचीं घेणीं देणीं। सदावीं लागती।' -झा १६.१२. २ व्यापार; दळण-वळण; उदीम. [घेणे+देणे]

घेता—चावि. घेणारा. 'जे मुकुटांचे बुया नटति घेते।' -मोआमम ४.२४. [घेणे]

घेता-घेता—वि. नेहमीं पैस उसनवार, कर्जाक घेऊन वेळेच्या-वेळीं फेडणारा; कर्जाच्या बाबतीत चोख व्यवहार करणारा; नेहमींचा गिन्हार्दक. 'घेत्या दे-या कुळास पैसा थाबा.' [घेणे+देणे] घेतां देतां—किवि. (व्यापारांत) शेवटीं नक्की ठरविण्याच्या वेळीं; दवडवीच्या रवडवीच्या शेवटीं; प्रत्यक्ष देवघेवीच्या वेळीं; किंमन ठरवून खरेदी करावयाच्या वेळीं. 'सनगाची किंमत दहा रुपये सांगतो, घेतां देतां एक दोन रुपये उतरील.'

घेतावणा—वि. घेण्याकडेच प्रवृत्ति असलेला; याच्या उलट देतावणा. [घेणे+वण-णा प्रत्यय] ०देतावणा—वि. उसने घेण्याकडे व घेण्याकडे प्रवृत्ति असलेला; यावरून सेवारपमांचे दळण-वळण ठेवण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा.

घेतें—न. अंतःकरण.

घेपरें—सकि. १ घेणे; ग्रहण करणे. 'तंव आपुलिके फळीं हात। न घेपतिही।' -अमृ २.१८. -अकि. २ घेतलें, प्राप्तलें जाणें; बडबडे जाणें. 'तो कामनामात्रे न घेपे।' -झा ३.७१. [घेणे; प्रा. वे-वेप्यंत] घेप(पि)जणें—(घेपणे प्रयोजक) वेडणे; प्रासणे. 'न घेपिजती सर्पी गडबडे।' -झा १५.२१५.

घेपाट—उ. (व.) (एखाद्या गोष्टीसाठीं एखाद्याचा) बड; एकसारखे पाठीस लागणे. (कि० घेणे). 'आण्याचाच घेपाट घेतला तेव्हां पाठवावे लागले.' [घेणे+पाठ ?]

घेपुदेपु, घेपोदेपो—उ. १ ज्यापासून कांहीं काम नाही असे उसनवार घेणे-देणे. विनव्याजाने पैसे देणे. 'सडावहा करिसि

गडपारे वेपुदेपु नाना ।' -वेप २१३. 'व्याजाच्या लोभावांचून व्यर्थ वेपो देपो कोण करतो.' २ (सामा.) फिरून फिरून केलेली व त्रासदायक अशी देववेव. [वेपणे-देपणे]

वेमार—पु. वे वेमार पहा. 'वे मार घुसं जे झाली ।' संप्र:मगीतें १३५. [वेणे+मार] •गदीं—झी. वनचकर; अतिशय गडबड. 'पण अशा वेमारगदीत तसे करण्यास फारच थोडी सवड सांपडते.' -पार्ले १००.

वेर—रा—पु. १ परिष; फेर; वेडा; मंडळ. 'या किल्याचा वेर पांच कोस आहे.' २ (अंगरखा इ० वस्त्रांचा) चोळ; पालव; झोळ; पदर. ३ शेडीभोंवतीं राखलेले केशांचे वर्तुळ; संजाफ; संजाव. ४ कुंपण; वई; आबार. [सं. प्रह; हि.] •दार—वि. १ मोठा घेर, परीष असलेला. २ मोठा चोळ, संजाफ, फेर असलेला (अंगरखा इ०). 'बारा हजाराना केसरी झगा । घेरदार बारा हजार ।' -ऐपो ४४. ३ मोठा घेरा असलेली शेडी. [घेर]

वेरणी—झी. वेडा; विळसा; घेरा. 'कालभुजंगाचिंवां वेरणी । तैसिआ दिठीं डंकिती कामिनी ।' -दाव ४४९. [घेरणे]

वेरणें—उक्ति. १ सर्व बाजूंनी वेढणे; वेडा देणे; वेष्टणे; गराबा घालणे. 'फौजेने त्याला चोहोंकडून वेरलें.' २ (एखाद्यास) संकटांत गोवणे; पेचात आणणे; कचाटीत सापडविणे. 'हा कोण घुटमळतो आहे येथे ? स्वारीला वेरलें पाहिजे.' -पुण्यप्रभाव. ३ (ताप, सूक, झोप इ० कार्णी) पळावणे; व्याकुळ करणे; त्रासणे. 'कामानें त्यास वेरलें आहे.' [सं. प्रह; घेर; हि. घेरना; तुळ० सि. घेरणु]

वेरविणें—उक्ति. (किता, वळण, अक्षरें इ०) कोरव्या लेखणीने गिरविणे; वळविणे; कित्यावरून लेखणी फिरविणे. [घेरणे प्रयोजक]

वेरा—पु. घेर पहा. १ परिष; घेर; फेर; भोंवतालचा भाग; प्रदेश. २ वेडा; वेष्टण; गराबा. 'झाच हेमूने स. १६११ त मेवाडप्रांतास घेरा घातला.' -इलाखुंदरी ९. ३ डोंगरी किल्याच्या भोंवतालचा तीन-चार कोस घेराचा प्रदेश, प्रांत; किल्यावरील सरकारी अधिकाऱ्यांच्या व किल्याच्या इतर कार्यास पुरेल इतके उत्पन्न झालेल्या प्रदेशाचे असे. हा प्रांत किल्लेदाराच्या ताब्यांत असे. किल्ला घेणारास घेऱ्याची मालकी आपोआप मिळे. -शिव प्र. ३. 'किता घेरा रायेगडी गाव.' -मसाप २.२.१३७. 'विशाळ गडच्या घेऱ्यांत आमचा गांव आहे.' ४ शेडीभोंवतीं ठेवलेली केशांची वर्तुळाकृति पडी. ५ एक वायविशेष, हे मोठ्या उफासारखे असतें; जिलीवी संवधाने एकाच -कलावंत खातें (बडोदे) १३४. ६ पेच; गोता; अडचण; कचाटी. [सं. प्रह; हि. घेर; गु. घेरापो; सि. घेरो; तुळ० गिर-वाटोळ]

वेराघेरी, घेरघर—झी. १ गनिमी लढाई. -होके १५. २ वेडा. 'मोगल फौजा चहुकडून उतरऊन घेरघर केला आहे.' -पेद २०.८६. [घेरणे हि.]

घेरी—झी. चकर; भोंवळ; मूर्च्छा; मोंड. (क्रि० घेणे). [घेरणे]
घेरू—पु. (कों.) १ कीड लागलेल्या लांकडांतून पडणारे सूस. वकं पहा. २ न झाडलेल्या भितीवर, छपराळा लागलेली कोळिष्टके, जळमटें; घेरोसा.

घेरोसा—पु. घुळीच्या, घुराच्या योगाने भितीवर, छपराळा जमणारी जळमटें; घरोसा पहा. [घरोसा]

घेऱ्या—पु. सुतळी तयार करतांना तिला पीळ देणारा मनुष्य. [घेरा]

घेळचोद्या—वि. (कों.) (अशिष्ट) मूर्ख; मड; चोडबुका करणारा; अशुद्ध; विसराळ; निष्काळजी. [गु. घेलो=मूर्ख मनुष्य+चोद्या]

घेलाशेट—पु. (उप.) १ अति हव्यास असलेला मूर्ख, चिफट मनुष्य. २ उलाढाल्या व्यापारी. ३ अर्धवट, वावळट माणूस [गु. घेलो+शेट]

घेव—पु. (कु.) (एखाद्यापासून) व्यावयाचा, यावयाचा निमत, पैसा इ० घेणे. 'त्यापासून माझा कांहीं घेव व्यावयाचा आहे.' [घेणे]

घेव—वि. घेण्याजोगें. 'घेव ये तेंचि घ्यावें । घेव न ये तें सांगवें ।' -दा ११.४.२४. [घेणे]

घेवडा—पु. १ एक वेळ; यास बालाचा वेळ असेंहि म्हणतात. २ (सामा.) वरील वेळाची शेंग; हिला घेवडी, शेंगडी असेंहि म्हणतात. याच्या पांढरा, पिंढळा, काळा, चवघारी, बोट घेवडा व गर्वा घेवडा अशा अनेक जाती आहेत. शेगांची व राण्यांची माजी करतात. घेवडी—झी. १ घेवड्याचा वेळ; शेंग; फळ; दाणा. २ घेवडी मुंगी; घेडी पहा. घेवडे—न. (कु.) घेवड्याची शेंग.

घेवणी—झी. (चि.) घेणी; घेणे; घेणे. [घेणे]

घेवदेव, घेवादेवा—झी—झीपु. १ व्यापारधंदा; उदीम. २ देवधव; घेणे-देणे इ० चा व्यवहार; वळणवळण. 'त्याचा व आमचा उदीमसंबंधे घेवदेव आहे.' [घेणे+देणे]

घेवपत-धंदा-व्यापार-व्यवहार-उदीम—पु. नांवापुरतें भांडवल असून बहुतेक पतीवर चालविलेला धंदा, व्यापार. [घेणे+पत+धंदा]

घेववा—वि. दुसऱ्यापासून निरंतर मागून घेण्याचा स्वभाव असलेला. घेजमांघरी पहा. [घेणे]

घेवादेवा—पु. (कों.) घेवदेव पहा.

वेद्याणवेद्याण—न. (संक्रांत वगैरे प्रसंगीं घुवासिनी क्रिया परस्पराना वाण (वायन) वेतात-वेतात त्यावरून) १ आपसांतले (उसनें) वेणें-वेणें; देववेव. २ पैशाचा व्यवहार. ३ (मेजवानी काम, नुकसानी, भेट, अहेर इ० कांची) परत फेड; परत करणें; प्रतिक्रिया. [वेणें+वाण+वेणें+वाण]

वेद्यारी—पु. १ चाळक माल घेऊन फिरकोळीनें विकणारा; केवट्या, ढाळपित्या, हिगमिन्या वाणी. २ (प्रां.) बायेंतील निपळ, पंदास, मालवें विकत घेऊन बाजारांत फिरकोळीनें विकणारा व्यापारी.

वेद्यासें—क्रि. (राजा. कुण.) वेतां येण्यासारखें. —मसाप २.४.३६०. [वेणें]

वेर(रां)व—पु. (गो. कु. हेट) वेरु; कोळिष्टक; कोळिजन; जळमट; वेरोसा पहा.

वेळाट, वेळाळ, वेशा, वेस—वि. (कों.) मूखें व हेकेखोर; अगदीं वेडगळ; अजागळ व आळशी; स्वच्छंदी व मटूट. [शु. वेल्स=वेडा, वेल्स=वेडेपणा] वेळटचाली—जी. (कों.) असमंजसपणाचा हेकेखोरपणा; वेडगळपणा; वेळटपणा. [वेळट+चाली=वर्तन]

वों—छा. सोसाट्याचा वारा, समुद्राच्या लाटा इ०कांचा मोठा आवाज. 'आणिक श्रीकृष्णाचें वोलणें. वों करी आलें अवणें.' —झा ९.५३२. [व. वों+करणें]

वों-वोंव—पु. (रा. वे. गो.) १ नवरा. २ पुरुष; गोहो पहा. [प्रा. गोह=पुरुष, वार]

वोंकश—पु. (राजा. को.) नवरा; वों पहा.

वोंक—पु. वोंव; गजर; 'सांगितलें संतीं करा नामाचा वोंक।' —निगा २३५. 'किंवा जेवें तें चातक. मेघां उज्जु करितां वोंक।' —स्वादि १.२.८२. २ वोंकणी; चिता; काळजी. [सं. वोंव]

वोंकणें—सक्रि. १ पुनःपुनः म्हणून पाठ करणें; वोंव करणें; पाठ म्हणणें. 'आम्ही अहर्निशीं नाम वोंकूं.' —रामदास स्फुट अंग ४० (नवनीत पृ. १५४.) 'गोरख बोधितां सद्धि येसी.' —नव १०.४०. २ (एखाद्या गोष्टीची) जपमाळ वेणें; वोंव लावणें; वारंवार सांगणें, उच्चारणें. [सं. पुन-वोंवण; हि. वोंकना] म्ह० (व.) वोंकति विषा खोदति पाणी=वोंकण्याने विषा व खोदण्याने पाणी मिळतें. (पर्यायानें) कोणतीहि गोष्ट भ्रमानें साध्य होते. 'वोंककाम्या—वि. अर्थाकडे लक्ष न वेतां, संदर्भ लक्षांत न वेतां वोंकपट्टी करणारा (विद्यार्थी); दुसऱ्याच्या सांगण्याचा हेतु, मर्म लक्षांत न वेतां सांगण्याप्रमाणें अक्षरशः चालणारा. [वोंकणें+काम] वोंकणी—जी. १ (एखादी गोष्ट लक्षांत राहावी म्हणून) पुनःपुनः वोंकण्याची क्रिया; आवृत्ति. (क्रि० करणें; वेणें). 'अजुनितरि करि ही वोंकणी.' —राजा ८८.

शको. ३. २४

२ त्याच त्याच गोष्टीचा पुनःपुनः उच्चार, निदिध्यास; एकच गोष्ट घटून वसणें; आपली इच्छा, हेतु पुन्हा पुन्हा सांगणें. (क्रि० वेणें; लावणें; करणें; लावणें; मांडणें; घरणें). 'मुख असल्यावर दिनासारिके कां मौति फिरते. वोंकण्या करिते.' —सला २०. 'त्या मुलानें आईची वोंकणी घेतली आहे.' [वोंकणें] वोंकपट्टी—जी. वोंकण्याची क्रिया; वोंकणी अर्थ १ पहा. (क्रि० करणें). 'दुसऱ्या इयत्तेंत फळावावरील शब्द मुलांनी आपल्या वहीत उतरून घेऊं नयेत, कारण या योगानें वोंकपट्टी करण्याची संवय मुलांना लागते.' —अध्यापन ७४. [वोंकणें+पट्टी] वोंकीव—वि. १ पाठ केलेला; वोंकलेला (पहा इ०).

'याचें वोंकीव पांडित्य आहे.' २ स्मरणांत, ध्यानांत पक्का ठेवलेला; मनांत पक्का ठसलेला. वोंकीव, वोंक्या—वि. १ समवृत्त न वेतां, ध्यानांत न ठेवतां निव्वळ वोंकपट्टी करणारा; संघ (विद्यार्थी). २ पोपटपंची करणारा; वोंकूनच फळ ध्यानांत ठेवणारा; (क्र.) कोणत्या वेळीं काय वोंकण्याचें हें पडविलेला; कांच घेऊन वनावट साधू वेणारा (साक्षीदार इ०). [वोंकणें] वोंक्या—वि. वोंकणारा; वोंकपट्टीनें अभ्यास करणारा; वोंककाम्या अर्थ १ पहा. [वोंकणें]

वोंकमळ—वि. (गो.) अतिशय पातळ; पाणचट (साबारें कॉफी इ०).

वोंख—पु. वोंव; गजर; गजैना. [सं. वोंव]

वोंग—न. सोंग; वेव. 'नंदाळीं बाळक वोंग त्याचें. ब्रह्मादिकां दुर्लभ सोंग त्याचें.' —सावह १.६०. [हि. वोंगी=वोंग]

वोंगट, वोंगाट, वोंघट—न. १ तोंडावरून घेतलेले वळ; गुरबा; डुंगट पहा. २ (ल.) मरलेले आमाळ; पाऊत उबवून आलेले आकाश. (क्रि० चालणें). [सं. गुड-गुंन; हि. वोंघट] ० चालणें-रुसणें.

वोंगट, वोंगाट—न. १ वों वों शब्द करणाऱ्या, वोंगावणाऱ्या माशांचा समुदाय; वोंगाट. २ पुंगुट; 'मव सिंहासि बळ दाविसी. वोंगटाचें.' —कथा ३.१०.७९. ३ घट; लचांड; वोंगट; वोंगट. [व. वों.]

वोंगड—न. (व.) कांबळे; वोंगडे.

वोंगडी—जी. कांबळ्याचें एक पटें; दोन वोंगड्या उभ्या शिबून जोडल्या असतां कांबळा होतो. 'बरे वोंगडीच्या पांघरणारा. गाई वळणारा.' —मज ६३. २ कर्नाटकी कांबळ्यासारखीच पण मारी किमतीची व पांढरी मोठी असते ती. [वोंघट]

वोंगडे—न. १ वोंगडी अर्थ १ पहा; कांबळ्याचें एक पटें. २ कांबळे. ३ लचांड; लोडणें; पायबोळाविडी; दुस्सह, दुर्वाहा परंतु करणें अवश्य असलेले काम इ०. ४ (शिब्या घेऊन बसले मारून,

उपहास करून एखाद्याची केलेली) फजीती; त्रेधा; हुबेलंडी; दुईधा. 'आ चौघांनीं माझे चोंगडे केले.' [चोंगट] (वाप्र.)
 ० गळ्यांत येणे-पडणे-एखादे लचांड मागे लागणे; 'त्याच्या गळ्यांत पोराचे चोंगडे पडले आहे.' (एखाद्याच्या गळ्यांत) चोंगडे घालणे-एखाद्यास कांही उपद्रवकारक काम सांगणे; एखाद्याच्या मागे त्रासदायक कर्तव्य, लचांड लावून देणे. 'तो, लचांडी आहे, तुमच्या गळ्यांत एखादे चोंगडे घालील.' म्ह० गरिबाचे गेलें चोंगडे गरीब पडलें उचळें. सामाशब्द-
 चोंगडगुंची-जी. (वे.) पाऊस निवारण्यास बापराव-याची चोंगड्याची कुंची. [चोंगडे+कुंची] चोंगडबाऊ-पु. झाड मुलांना भिवविणारा चोंगडे पांघरलेला मनुष्य; बागुलबोवा. [चोंगडे+बाऊ] चोंगड्या-वि. १ (ल.) चोंगडी पांघरणारा; (यावरून) गरीब कामकरी, मजूर. २ काळ्या रंगाचा मोठा सुरवंद.

चोंगण-न. गुरफटून घेतलेली स्थिति. [चोंगट]

चोंगण-न. गोळा केलेला कचरा; गळहाटा; राडा; खळमळ; बाण; खिचडी (अशा वस्तुवर माथा घों घों करतात त्यावरून शब्दप्रयोग) [च. चों; चोंगणे]

चोंगणा-पु. नाकपुड्यांतील पडद्याचा मांसल भाग; घोणा. [सं. प्राण-घोणा]

चोंगणे-अक्रि. १ घों घों असा आवाज करणे; गर्जेणे (बारा, लाटा इ०नीं). २ चोंगावणे; घों घों आवाज करणे (माथा इ०नीं). 'माथा चोंगती मांड्यावर। म्हणोनि वळ झालिलें त्यावर।' ३ एकत्र जमणे; गर्दी, गिळा करणे. [च. घों घों]

चोंगता-ती-तें-पु. जी. न. (कु.) १ चोंगडी स्त्रीच्या बाजूनें दुमडून एका बाजूस झिडून केलेली खोळ; याचा उपयोग मूस; काड इ० पदार्थ साठविण्याकडे करतात. २ पावसापासून रक्षण करण्याकरितां कांबळ्याची केलेली हुंगी, हुंगट; खोळ. (कि० घेंणे) ३ (लहान मुलांची) कुंची; एक प्रकारचा झगा. चोंगशी पहा. [हि. चोंग; म. चोंगट]

चोंगत्याकुंचर-पु. पुढ्य नक्षत्राचे एक नांव; कारण या नक्षत्राचा पाऊस फार पडत असल्यानें चोंगत्याचा खप फार होतो. [चोंगता+कुंचर]

चोंगर-न. (ना.) मोठे हुंगट.

चोंगरा-पु. नदीतील एक प्रकारचा मासा.

चोंग(स)रा-वि. १ फुटल्या मळक्याच्या ज्वनीप्रमाणे, मळीच्या ओरडण्यासारखा असलेला (आवाज); वसलेला; फुटलेला; पिचका (आवाज, कंठ) २ फुटलेल्या, पिचक्या, वसलेल्या आवाजाचा (मनुष्य). [सं. चवैर; प्रा. चमर; का. गोगर]

चोंगळा-पु. १ फोड. २ माजल्यानें, देवीनें घेतो तसा फोड.

चोंगली-वि. पोचट; पोकळ ! 'पेरण्याकरितां सरकी चांगल्या कापसाची, ज्यांत चोंगली सरकी कमी आहे अशी घ्यावी.' -महाराष्ट्रकवीवल, पृ. ३४. ऑगष्ट १९३०.

चोंगशी-जी. १ (व.) लहानसें कमानीवजा देऊळ. २ (सर्वे अर्थी) चोंगता पहा. ३ फाटून डोवळा पडलेल्या वस्त्रास चोहोंकडून आठपून घेऊन शिवले असतां येणारा झोळ.

चोंगस-जी. (व.) चोंगता अर्थ २ पहा. पावसाकरितां केलेली चोंगडीची खोळ; हुंगी [चोंगशी]

चोंगा-पु. ओरड; गिळा. 'जलद चला ऐसा चोंगा कंठ लागले.' -मदक २.२७. [फा. चुवा]

चोंगा-पु. (कु.) चोंगडबाऊ; बागुलबोवा. [प्रा. घंवल; हि. चोंवा]

चोंगाट-ड-चोंगाण-न. १ तोंडावरून वळ, घुरखा घेतलेली अकृष्टा; हुंगट. (कि० चालणे; मारणे; घेंणे). 'आज काय चोंगाट घालून वसलास ?' २ पावसाचे अवडंबर; अंधारी; मळम. 'पावसाने चोंगाट घातला आहे.' चोंगट; चोंघट पहा. [चोंग]

चोंगाट-ण-न. १ माथांचा, मुंग्यांचा गुणगुणाट. २ माथांचा थवा, समुदाय; घोळका. 'जे का खरफटले मरफटले। अंत्यंत चोंगाणे चोंगाळिले।' -हंको. ३ (ल.) लोटाळोटी; झोंबा-झोंबी; चेचेमार; झोड; झुम; रेडारेटी. उ० भिकाऱ्यांची मिक्का मिळविण्यासाठीं इ० (कि० पडणे; वसणे; जमणे; उडणे). चोंगट पहा. ४ चोंगाट पहा.

चोंगाडणे-अक्रि. एकत्र जमणे; दाटणे; घोळा होणे (आकाशांत ढग इ०). [चोंगणे]

चोंगाणा-पु. नाकपुड्यांतील पडद्याचा मांसल भाग; घोणा. चोंगणा पहा.

चोंगाणा-वि. १ आरडाओरड करणारा; चोंगावणारा. २ ओंगळ; बाणेरेडा. 'काय चोंगाणी पावाणी। ताकामध्ये घाटी लोणी।' -सुगा ६२३. [चोंगणे]

चोंगायणे, चोंगावणे-अक्रि. घों घों करणे; घों घों (माथा इ० कांनीं) घरणे; (माथा इ० वसल्यामुळे) जुजजुजणे; बाणेरेडें होणे. 'हे बहुतच उच्छिष्ट ताट। चोंगायलें विकारीं।' -सुख ४०८. २ मोठ्यानें घों घों करीत जाणे, गोळा होणे. [च. चों घों]

चोंगार, चोंगारणे-चोंगाड, चोंगाडणे पहा.

चोंगावणे, चोंगेणे-अक्रि. (प्र.) चोचावणे, चोचेणे पहा.

चों(घो)शी-जी. पावसापासून रक्षण करण्याकरितां, डोक्यावर घेण्याकरितां केलेला चोंगता; खोळ. हुंगी अर्थ १ पहा. [हि. चुपी=पिचवी, पैडी]

घोगे-गे-घे, घोंगे-घें—क्रि. १ घों घों आवाज करित. २ (ल.) जलदीने; सत्वर. -वि. मोठे. 'तुका म्हणे आम्हां जोगे। विडल घोंगे खरे माप।' -तुगा १७९८.

घोंगे(घे)रा—पु. सुंग्याच्या जातीचा एक लहान किडा. हा बावू कोरतो व जमीनीत बीळ करून राहतो; घुरघुरा. [घ्व. घोंगे]

घोंगो—पु. (गो. कु.) बागुलबोवा; घोंगळबाळ.

घोंग्या—वि. (व.) वेढगळ; मुखं; कोणाकडूनहि सहज फसविला जाणारा. [हि. घोंगा=मुखं मनुष्य]

घोग्रा—पु. एक प्रकारचा मासा. घोगरा पहा.

घोंघट—न. घोंगट, घोंगाट पहा.

घो(घों)घाट—ण—पु. १ समुद्र, नदी, वारा इ० कांचा घों घों असा आवाज; घोंगाट पहा. (कि० चालणे). २ सुंगे, माद्या इ० कांचा घोल; गुणगुणाट; घोंगाट. ३ गळबळा; गिळा; हुळब; हाकाटी; कलकलाट. (कि० करणे; मांडणे; चालणे). ४ (ल.) गालावाजा; गवगवा; परिस्फोट; डंका वाजणे. (कि० करणे). [घ्व. घों]

घोंघाणी माघी—झी. १ गुं गुं करीत येऊन मेवामिठाई इ० खावपदार्थावर बसणारी (मोठी) माघी. यावरून. २ (ल.) भोजनभाळ; पंक्तिपटाण; पंक्तिवारणोर; ताच्या घोड्यावरील गोमाघी. पराभपुष्ट. [घोंघणे+माघी]

घोघारिया—पु. कापसाची एक जात. -कवि ३८५. [गु.]

घोघारी—वि. घोघो बंदरासंबंधी (कापूस, खोबरें इ० जिनस). [गु. घोघारिया]

घोंघाघणे—अक्रि. घोंगावणे पहा.

घोघावणे, घोघेणे—अक्रि. (राजा.) (समुद्र, वारा इ० कांनी) घों घों असा आवाज करणे, गजणे. [घ्व. घों द्वि.]

घोघें—क्रि. १ घों घों असा आवाज करित. 'ये सरिते-चेनि ओघें। सिधुजळा मीनले घोघें।' -झा ८.८४. २ (ल.) सत्वर; जलदीने; त्वरित. [घ्व. घों]

घोघें—न. १ घवाड; डबोलें; आकस्मिक सांपडलेला ठेवा, झालेला काम. 'तें एक मोठें घोघें सांपडलें.' -वि. १०.५ ते ७.१२४. -वि. मोठे.

घो घो, घों घों—न. एखाद्या पदार्थांमोवतीं जमणाच्या माशांच्या बऱ्याचा आवाज. [घ्व.]

घो घो—पु. १ समुद्र, वारा, नदीचा प्रवाह, पूर इ० कांचा आवाज, गजना. 'घो घो शब्दे पूर चालला।' -नरहरि गंगारत्न माला कटाव (नवनीत पृ. ४२५.) 'जीवलेतु घो घो शब्द कळें लागतात.' -पाव्ह ५६. २ (गो.) घबघबा. -क्रि. १ लाटांच्या आपटण्याच्या, वाऱ्याच्या, घोघावण्याच्या, पावसाच्या गजनेच्या आवाजाप्रमाणें शब्द करित, होत. २ (मनुष्यांच्या चोळक्याच्या)

गोंगाटाच्या, गळबळ्याच्या, गळक्याच्या; आवाजाप्रमाणें; खूप खेचाखेचीने; (माणसे इ० कांनी) गजबजत; पेव फुटण्याप्रमाणे घोघावत; घबघवां, घबघव पहा. [घ्व. द्वि.]

घोच्या—वि. घो घो करणारा; घोघावणारा. [घो घो]

घोघ्यांचे—अक्रि. (गो.) घोघावणे; घो घो असा आवाज होणे. [घ्व. घो]

घोट—पु. (पाणी इ० द्रव पदार्थ) गिळण्याचे एक वेळेचे परिमाण; जुटका; चूळ. 'बहु उप गमे चेतां गरळाचा जेवि घोट कामारी।' -मोमीष ८.४९. [प्रा. घोट=पिणे; हि. घुटकना=गिळणे; घोट घ्व.] (बाप्र.) (जिवाचा) घोट घेणे-करणे-भरणे-सकि. (एखाद्याचा घोट करणे, गिळणे). अतिशय छद्म, गांजून हैराण करणे; प्राण घेणे; ठार मारणे. 'तै घोट भलें धांवती। देखतांचि वेसी जिवें त्याते।' -एमा ५.२. 'विवेकबळे जन्म-सुत्याचा। घोट भरिला जेणे।' -दा ७.१०.२८.

घोंट—झी. १ (कों.) एक कटिरी वनस्पतिविशेष. २ -झी. (राधा.) एक जंगली कटिरी वेल, हिच्या कोंबळ्या पानांची भाजी करतात. ३ -न. सदर वनस्पतीचे फळ. ४ -न. (कों.) झाडावरच पिकून कठिण झालेली सुपारी; घोंटसुपारी. ० सुपारी—झी. (कों.) झाडावरच पिकून कठिण झालेली सुपारी; घोंट अर्थ ४ पहा. [घोट+सुपारी]

घोट, घोटक—पु. १ घोडा, अथ. 'निजकरें तव स्वंदन घोटकां। भरिन मी करिं शत्रु सघोट कां।' -बामन, विराट ९. १११. 'ते कालव्याळ करटिघोटक-भटकेक खावया सुटले।' -मोमीष ३.५९. २ (बुद्धिबळांत) घोडा या नांवाचे मोहरे. [सं. घोटक; अर. घोरा]

घोटखोर—पु. १ पाणबुड्या. २ दक्षिणेतील कांहीं मराठा संस्थानांत गांवचा पाणबुड्या हा एक सरकारी नोकर म्हणून सम-जल जातो. विहिरीत, तळ्यांत पडलेल्या जिनसा काढून देणे हे त्याचे काम असते. [हि. घोट+खोर प्रत्यय]

घोटणी—झी. १ घोटण्याची क्रिया. २ (सोनारी) सोन्याचे मणी घोटण्याची, सारखे करण्याची आवडी; घोटण्याचे हत्यार, साधन. ३ (ना.) कटकट; वासाधीस; जिगजिग. [घोटणे]

घोटणे—न. घोटण्याचे उपकरण; घोटणी; घोटा. -ज्ञानगी-ज्ञाते-ज्ञातीचे नियम (बडोदे) ३८. [घोटणे]

घोटणे—अक्रि. १ गिळणे. 'अथवा मीना गळु घोटे' -झा ७.९४. -एमा १०.३५०. 'अगस्ती घावे समुद्र घोदें।' -मुसमा ७.१८. -केका १०४. २ (ल०) सहन करणे; मोगणे (दुःख, अपमान). 'मुनि त्या अपमानातें घोटी जेवि त्रिलोचन गरातें।' -मोआदि २२.७. [प्रा. घोड; म. घोट घ्व]

घोटणे—सक्रि. १ (कागद इ०) गुळगुळीत करण्याकरितां (कवडा इ०) कठिण व गुळगुळीत पदार्थानें घांसणे. २ सुरडणे; खळांत घालून बारीक करणे; घाटणे; उगाळून बारीक करणे; गरगटण. ३ नीट मिश्रण होण्याकरितां हलविणे; ढवळणे; मळणे; खळणे. ४ (शोक, घडा इ०) पाठ करून पक्का करणे; घटवणे; (अक्षरें किंवा, वळण) घटविणे; गिरवणे; घोटविणे; वळविणे. [हिं. घोटना; सिं. घोटणु ज्व.]

घोटवाल—पु. बालाची एक जात. याची वंश चापट व लहान असून दाणा घाटोळा करवेंदासारखा असतो.

घोटविणे—सक्रि. १ (अक्षरें, किता इ०) गिरविणे; वळविणे; घोटणे. २ (ल.) (एखादी गोष्ट) मनांत घोलविणे. [घोटणे]

घोटवेल—जी. १ एक रानटी वेल. २ तांदळाची एक जात.

घो(घों)टा—पु. १ मागेचें एक पेय; वेलदोडे, घदाम इ० मसाल्याच्या पदार्थांसह घोटून केलेलें मागेचें पेय. ' ब्राह्मणांचे तीर्थे घेतां त्रास मोठा । प्रेमें घेतो घोटा घटाघटा । ' —तुगा ४२३४. २ दाखिने घोटण्याचें, झिलई देण्याचें एक इत्यार; हे गार किंवा एखादा दगड मुठींत बसवून केलेलें असतें. घोटणी पहा. ३ लांकडी काठ्या, मुसळ, वत्ता. [घोटणे]

घोटा—पु. पायाचा ढोळा, जुबा; पायाची नळी व चवडा यांच्यामधील सांच्याचें हाड. [सं. घुट-टी घोटक —मांडारकर]

घोटेस्नान—न. १ फण घोटे, पाय धुणे. २ (ल.) छोटे लहानसे स्नान. [घोटा+स्नान]

घो(घों)टाळणी—जी. १ इकडे-तिकडे मटकणे, भ्रमणें. मटक्यामारणे. २ चिरट्या घालणे; घुटमळणे; घोटालणे. [घोटालणे]

घो(घों)टाळणें, घोटळणें—सक्रि. १ (गुंतागुंतीच्या मार्गांत, चकम्युहांत) इकडे तिकडे, मागेपुढे फिरणे, भ्रमणें. २ कोंडाळणे; वळणे; तोंड फिरविणे; दिशा बदलून फिरणे; मोंबणे; गरगर फिरणे; घुटमळणें उ० कोंडलेच्या जागेतील वारा. २ (गवताच्या काड्या, केरकचरा इ० बाऱ्याच्या झोतावर) इतस्ततः उडणे; गरगर फिरत राहणे. ३ (नदी इ०) वळणावळणांनीं वहात जाणे; मोंबरे करीत वाहणे. ४ (मन इ०) गोंबवून जाणे, घोंटाळपांत पडणे; दिड्मूड होणे; वावरणे; गडबडून जाणे; गुंतणे; ' तें सणंग तितक्या रुपयांनीं देण्याविषयीं त्याचें घोंटाळत होतें. ' [सं. गुंद्-घोंट-घोंटाळणें-गुंटाळणें-लपणें, जात ओडणें; —भाज १८३२.] —सक्रि. गोंबवून टाकणे; गुंतवणे; बुचकळपांत पाडणे; घुटमळावयास लावणे. ' जातो परी तव मोहनी । घोटालीत माझे प्राणालाशुनी । ' —नव २१.४९. [घोटालणे प्रयोजक]

घोटालणें—सक्रि. १ घाटणे; घोटविणे; घोटून गुळगुळीत व ठणक करणे (जमीन, मित इ०). ' चीत्र लीहावेयाची आईती केली । नीट मीती कापडीली । घडी सारुनी घोटालली । वतें घडी मेळवीली । ' —उषा २८.१३. २ किर्यांतील अक्षरावरून कोरडी लेखणी फिरवून अक्षरें गिरवणे, घटविणे, वळविणे; घोटणे ४ अर्थ पहा. [घोटणे]

घो(घों)टाळा—पु. १ (बारा, पाणी, गवताच्या काड्या; धूळ इ०कांची) गिरक्या, चिरट्या, वळणें घेत जाण्याची स्थिति; गरगरां फिरणे; भ्रमण करणे. २ (कामें, हिशेब, वस्तु इ०कांचा) गोंबळ; अस्ताव्यस्त स्थिति; गळ्हाटा; गुंतागुंत; गोलंकार; खिचडी. ' त्या पोरानें पोथीचा घोंटाळा करून टाकला. ' ३ (मनाची) गोंबवून, वावरून, दिड्मूड होऊन गेलेली अवस्था; मनाचा गोंबळ. ४ नागमोडीची, वेडीवांकडी जागा, स्थल; गुंतागुंतीचें काम. ५ (बाऱ्याचें) दिशा, रोंख बदलणे; घोंटाळणे. ' बाऱ्याच्या घोटाल्यांत सांपडून तें गळवत बुडूं लागलें. ' ६ एकंकार; गोलंकार. [घोटालणे]

घोटाला-लें—पु.न. कागद घोटण्याचा कवडा, घोटा; घोटकवडा. ' घुऱ्या कातऱ्या जागाईत । खळी घोंटाळें तागाईत । ' —दा १९.१.१५. [घोटणे; घोटालणे]

घो(घों)टी—जी. बोरसारखी पण कठिण फळें येणारे एक कटिरी झाड. [सं. घोटा]

घोटी—जी. (ना. व.) लहान आकाराचा आंबा; (प्र.) गोटी. ' ही घोटी खा, इला साखरघोटी म्हणतात. ' [गोटी]

०झेला—पु. घोटी आंबे झाडावरून काढावयाचें जाळें. [घोटी+झेला]

घोंटी—जी. (कु.) १ फणसाच्या गण्यांतील बी; अठळी. २ गाईची कांस. ३ घोतराचा पदर कनवटीस खोवून, लंगोटाचा लोंबता पदर वर करून खोंबला असतां होणारा चोळ. [ओंटी]

घोंटीव—वि. १ घोटलेले; घोटून घोटून, बासून बासून गुळगुळीत केलेले. २ उजळा दिलेले; चकचकीत केलेले. ' पंभरे-याची चोखडी । घोंटीव जैशी ॥ ' —झा ६.२२४. ' हिरा घोंटीव व तासलेला नसून... ' —पदाव ७०. ३ चांगले वळविलेले; मेहनत घेऊन काढलेले (अक्षर). ४ ठराविक; ठरीव; निश्चित; नेहमीच्या प्रचारांतील. ' इतर लोक नव्या-घुऱ्या पद्धतीच्या घोंटीव शिब्या घेऊन वेळ मारून नेत असतील. ' —विक्षिप्त १.५६. [घोटणे] ०काम—न. १ मातीच्या चित्राचा ओबडधोबडपणा जाण्याकरितां तें चित्र घोटून गुळगुळीत करण्याचें काम. २ (रंग इ०) घोटण्याचें काम.

घोटी(टू)क—पु. (गो.) १ एका जातीचें झाड. घोटी पहा २ सदर झाडाचें फळ.

घोटें—न. (राजा.) गुरास औषध इ० पाजण्याचें नळ. काडें, नळी. [घोटणें=पिणें]

घोटें—न. घोटी या झाडाचें फळ.

घोटें, घोटीर—उ. (गो.) पक्याचें घटें; ' नेलीं घोटें-रीचीं पिलें चोवु. पखे नाथिली. ' —सिपु १.१४.२. [सं. कोटर; म. घटें]

घोटोणी—जी. (गो.) आपोण्या; आपोशन. [घोटणें=पिणें, णिलणें]

घोट्या—उ. १ जव्याचें, दागिने इ० घोटण्याचें उपकरण; घोटणी पहा. २ गवंच्याचें गिलावा गुळगुळीत करण्याचें हत्यार, साधन. —वि. १ अम्यास घोटणारा, पाठ करणारा; जुसताच पाठावर भर वेणारा; मंदबुद्धि; डोर मेहनती. २ एकसारखें घोकणें; पाठ करणें; मोठ्याने वारंवार म्हणणें. ' चक्कु ताड्या घोट्या अम्यासाचे प्रकार हे तीन. ' [घोटणें=गुळगुळीत करणें]

घोड—घोडा या शब्दाचें समासाच्या पूर्वपदी वेणारें रूप. उ० घोडनवरा; घोडघड; घोडदौड इ० घोडपूर्वपदी सामासिक शब्दांकरितां घोडा हा शब्द पहा.

घोडा—उ. १ खुर असलेला एक चतुष्पाद प्राणिविशेष. ह्याचा उपयोग ओझे वाहण्याच्या, गाडी ओढण्याच्या व वसण्याच्या कामीं करतात. ह्याच्या जाती अनेक आहेत. अरबी घोडे जगप्रसिद्ध आहेत. महान घोड्यास तट्ट व घोड्याच्या पोरस शिगल म्हणतात. घोड्याच्या आकृतीवरून, गतीवरून, उपयोगावरून व लक्षणानें हा शब्द अनेक वस्तूंस लावतात. २ बुद्धिवळाच्या खेळांतील एक मोहरा. हा सर्व वाजुंचीं दोन सरळ व एक आडवें (अडीच) घर जातो. या मोहण्याचा विशेष हा आहे कीं हा इतर मोहण्यांच्या डोक्यावरून उडून जातो, तथा गति इतर मोहण्यांना नसते. ३ बंदुकीतील हातोडीच्या आकाराचा अवयवविशेष. हा दावळा असतां ठिणगी उत्पन्न होते व बंदुकीचा बार उडतो; चाप. ४ (मुलांचे खेळ) दोन पायांत काठी घालून (तिला घोडा मानून) मुलें धांवतात तो काठीचा घोडा. ५ (उप.) मूख व ठोंक्या असा वयस्क मुलगा; वयानें मोठा पण पोरकट मनुष्य. ६ वलें, कपडे ठेवण्यासाठीं झुंढ्या ठोकलेला खांब; स्नान करणाऱ्या माणसाचे कपडे ठेवण्याकरितां अमिनींत रोंबलेली काठी, खांब; (इ.) स्टॅंड. ७ (ल.) शरीर बाहून नेतात म्हणून पायांस लक्षणानें (दहावोटी) घोडा असे संबोधितात; संगड्या. ' आमचा दोन पायांचा घोडा आम्हाला हवें तेवें बाहून नेईल. ' ८ पाळणा टांगण्यासाठीं एका आडव्या लांकडाचा चार पाय लावून करतात ती रचना; घोडी. ९ पाळणीचा दांडा ज्याला वसविलेला असतो तें बुबळकें वेचक; पाळणी तवे-त्यांत वगैरे ठेवतांना ज्यावर ठेवतात तीं बुबळकें असलेलीं लांकडें प्रत्येकीं. १० गाड्याच्या बैठकीच्या चौकटीचीं दोन

वाजुंचीं लांब लांकडें प्रत्येकीं; गाडीच्या दांड्यास आधार बाव-याचें बुबळकें. ११ मूळ रांगावयास लागले असतां दोन हात व दोन गुडघे जमीनीला टेकून करतें ती घोड्यासारखी आकृति. (कि० करणें). १२ सुदंग; पखवाज ठेवण्याची घडबंदी; घोडी; (दिवें इ० लावण्याची) दोन वाजूस पायच्या असलेली घडबंदी; (पिणें, पेट्या ठेवण्याची) लांकडी घडबंदी. १३ नारळ सोळण्याचा, शेंड्यास धुरी वसविलेला खांब; नारळ सोळण्याचा एक प्रकारचा सांचा. १४ समुद्राच्या भरतीच्या पाण्याचा चड, फुगोटी, फुगारा; लाटेचा उंच भाग; नद्यांच्या मुखांतून वर गेलेले समुद्राच्या भरतीचें पाणी. —सृष्टि ५७. १५ ओवडवोवड असा आंकडा, फांसा, पकड. १६ (ल.) घोडेस्वार. ' तीन हजार घोडा पेशव्यांचे तैनातीत ठेवावा. ' —विवि ८.७.१२९. १७ दाराच्या दुहेरी चौकटीच्या वरच्या बाजूने, परस्पराला जोडणारे दोन लांकडी तुकडे (त्यांच्याच ओडीच्या खालच्या बाजूच्या तुकड्यांस छिली म्हणतात). १८ (खाटीक इ० कांचे) साकटणें, सकोटन; खाटकाचा ठोकळा. १९ (मुद्रण) केसी व ग्याली ठेवण्यासाठीं केलेली घडबंदीवजा चौकट. २० फळा, चित्रफलक इ० समा ठेवण्याची लांकडी उभी चौकट. २१ (कों.) रहाटगाड्याचें कोळवें ज्यावर ठेवतात ती लांकडी चौकट. २२ (पोहण्याचा) चार मोपळ्यांचा तराफा. २३ (गो.) (विटी दांढ्या खेळ) विटी मारण्याचा एक प्रकार. (कि० मारणें). [सं. घोटक; प्रा. घोड; गु. घोडो; सि. घोडो; स्पॅनिश जि. गोरु; अर. घोरा] घोडी—जी. १ घोडा या जातीच्या प्राण्याची मादी. २ सतार, तंबोरा इ० तंतुवाद्यांच्या मोपळ्यांच्या मध्यावर हस्ती-दंती अगर लांकडाची पाटाच्या आकृतीची एक इंची किंवा दीड-इंची पट्टीची बैठक; तिच्यावरून तारा पुढें सुटीस गुंडाळलेल्या असतात. ३ मुलांना शिक्षा देण्याकरितां जिला हातानें धरून शिक्षा दिलेला लोंबकळत असतो अशी आडवापासून लोंबणारी दोरी, फांसा; मुलांस टांगण्यासाठीं उंच बांधलेली दोरी. अशी शिक्षा पूर्वी शाळांतून फार देत. (कि० वेणें; वेणें). ' एकाचा मुलाशीं माझें बांकडें आलें कीं, रचलेंच त्याच्यावर फिटाल आणि दिलीच त्याला पंतोबीकडून घोडी. ' —चंद्र ८०. ४ उभें राहून पखवाज वाजविण्याकरितां पखवाज ठेवावयाची घडबंदी. ' इत-क्यांत देवळाच्या एका कोपऱ्यांत सुदंग ठेवावयाची उंच घोडी मुनंवाला दिसली. ' —मुद्दे २५. ५ गवत इ० वाहण्याकरितां खटान्यावर उभारलेला सांगाडा, चौकट. ६ फळा जमीनीपासून उंच ठेवण्याकरितां व त्याला सतार देण्याकरितां केलेली लांकडी चौकट, सांगाडा. ७ वयस्क असून पोरकटपणा करणारी, जिव्हा-णारी मुलगी; खिदडी; धांगडधिंगी; मोपळदेवता; घोडकुवळ. ८ (सुतारी) तासावयाचें लांकूड हवें नवे म्हणून त्याला आधार-सुत असें दुसरें लांकूड, चौकट इ० सोईने वसवितात ते.

९ (विणकामांत) सुत उकळण्यासाठीं केलेले लांकडी चौकटीसारखे साधन. १० (सोनारी) पायांत घालावयाच्या सांखळ्यांच्या कड्या बांधविण्यासाठीं असलेला बोटाइतका जाड असा निमुळता मोळा. ११ (डेट. नाविक) पोरकें (लहान) शीड. उमैं करण्यासाठीं असलेले कमानीसारखे लांकूड. १२ बंधान्याच्या मुखाशी (पाणी सोडण्याच्या ठिकाणी) पडद्यासारखी बांधलेली मित. दिव्यावरून पाणी जात असतें. १३ (डेट.) गळवताच्या कडेस शौच्यास बसण्याकरितां टांगलेली लांकडी चौकट १४ सांक्रटणें; सकोटण. घोडा अर्थ १७ पहा. १५ तीन पायांचे दिवा ठेवण्याचे दुरडी तिकाटणें, तिबई. १६ पाटास जे दोन आडात मारितात ते प्रत्येकी. १७ हत्तीवरील चौकट; हौदा. 'साडेव नौबतीकरितां हत्तीवर लाकडी घोडी घालून ...' -पेरा १.५०६. १८ उमैं खुंटाळें. (इं.) स्टॅड. 'तिकोनीं खुंटांच्या घोडी आणि व्हाळ ठेवाव' -स्वारीनियम ७०. १९ सामान ठेवण्याचा घोडा. घोडें-न १ सामा (लिंगमेद न धरतां) घोडा या आर्ती-तील जनावर. 'कृष्णाकांठवीं घोडीं सडपातळ पण चपळ असतात.' २ खटान्याच्या साटीच्या चौकटीचीं दोन बाजूंचीं उभीं लाकडे; घोडा अर्थ १ पहा. घोडकें अर्थ १ पहा. ३ चार ओंपळे लावलेला पाण्यावर तरंगणारा तराफा. घोडा अर्थ २१ पहा. ४ (ब.) गाडीचे दांडे-जुं व्यावर ठेवतात ते हुवेळकें. घोडा अर्थ १ पहा. [सं. घोडा] (बाप्र.) घोडा आडवा घालणें- (एखाद्या कार्यांत) अडथळा, विघ्न आणणें. 'आणि म्हणूनच तुम्ही घोडा आडवा घातलांत वाटतं?' -चंद्रप्र ६८. ० उमा करणें-बांधणें-(घोडा) घोडा वेळ थांबवणें; जरासें थांबणें; बाई न करणें (बाईत व बांधलीत असणाऱ्या मनुष्यास उद्देशून ह्या वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात.) ० काढणें-१ (बांधून ठेवलेला घोडा बाहेर नेणें) घोडा हांकारणें, पिटाळणें. २ (ल.) (एखाद्याचें) पळ काढणें; पोवारा करणें; निसटणें. ० चालविणें-(कर.) (ल.) डांकें खाजवणें; युक्ति लढविणें. ० टाकणें-घोडा फेडणें; उडवणें; अंगावर घालणें. 'आरेरे टाकौनि घोडा ! भणती यांचिमां जटें उपडा !' -शिखु १४१. ० मैदान जवळ असणें-(घोडा घांवण्यांत कसा काय आहे याची परीक्षा त्यास मैदानांत पळवून करतां येते यावरून) ज्याची परीक्षा करायची तो पदार्थ, मनुष्य व परीक्षेस लागणारी सामग्री हीं दोन्ही जवळ असणें असा अर्थ होतो; एखाद्या गोष्टीची निरर्थक चर्चा न करतां तिला कसोटीला लावणें, कसोटीची वेळ किंवा सामग्री जवळ असणें; हा सूर्य हा जयद्रथ. 'कोरडी बढाई कशाला पाहिजे ! घोडामैदान जवळच आहे.' ० हांकणें-पळवून आणें; निघून जाणें; पोवारा करणें; घोडा काढणें पहा. 'पंतोजीबुवास पाहून त्या पोरानें घोडा हांकला.' घोडी काढणें-भरविणें-

सक्ति. (माण.) घोडीस घोडा दाखविणें, देणें; घोडी फळविणें. घोडी घेणें-(एखाद्याशीं) घांसणें; कटकट करणें; मत्सरयुद्धीने दोष काढणें. घोडें उमैं करणें-अडथळा आणणें. 'वाळासाडेव नातूसारख्यांनीं विंशष प्रसंगां एखादे घोडें उमैं केले तरी त्याकडे दुर्लक्ष्य करून ज्याने त्याने आपला पंथ सुधारावा.' -आगर ३.१४४. (एखाद्याचें) घोडें थकणें-एखाद्याने (प्रवास, धंदा, व्यापार, अभ्यास इ. कांत) थकून जाणें; हतबल होणें; पुढें रेटण्याची शक्ति न उरणें. (एखाद्याने आपलें) घोडें पुढें दामटणें-ढकलणें-हांकणें-घालणें-१ इतरांच्या पूर्वी आपला कार्यभाग साधून घेण्याचा घाईने प्रयत्न करणें. 'या शर्थतीत जो तो आपलें घोडें पुढें दामटायला पहात आहे. -नि. 'ब्रिटिश वसाहतींनीं आपल्या हक्कांचे घोडे पुढे दामटले.' -सासं २.४४६. २ छेदपणाने दुसऱ्यांच्या संभाषणांत तोंड घालून त्यांच्यावर आपले विचार लावणें. (एखाद्याचे) घोडें मारणें-एखाद्याचे नुकसान करून त्याला राग आणणें (पूर्वी प्रवासाचे मुख्य साधन घोडे असे. प्रवासाचे घोडे ठार केल्यास त्याचा प्रवास थांबत असे व त्यामुळे त्याचे फार नुकसान होई यावरून) एखाद्याचे फार नुकसान करणें. 'मी काय तुझे घोडे मारले आहे ?' (आपलें) घोडें पुढें ढकलणें-आपलें काम प्रथम करूं लागणें; आपल्या कामाला महत्त्व देणें. गांढी-खालचें घोडें-संसारादि निर्वाहक मालमत्ता, वाडी इ. आधारभूत मुख्य साधन. म्हणून आपले गांढीखालचें घोडे गेलें, मग त्यावर महार बसो की चांभार बसो. घोडी आडवीं घालणें-१ शत्रूवर तुद्दन पडून त्याच्या चालीला, पळाला अडथळा करणें. २ (ल.) (एखाद्यास त्याच्या कामांत) संकट, अडथळा, व्यत्यय आणणें. 'जर त्यांनी आपल्यावर चालून घेतले तर आम्ही आडवीं घोडी घालतो.' -ख ४२९७. घोडीं घालणें-घोड्यांच्या अनीना उचलणें-घोडदळांतील सर्व स्वारांनीं ईशेने शत्रूवर एकदम तुद्दन पडणें. -होके ३. घोड्याच्या, हत्तीच्या पायांनीं येणें व मुंगीच्या पायांनीं जाणें-(आजार, संकट, अडचण इ. क्या संवंधांत ह्या वाक्प्रचार योजतात) अलदीने येणें व धिमेधिमे जाणें; आजार इ. अलदीने येतात पण अतिशय हळू हळू नाहीसे होतात यावरून वरील वाक्प्रचार रूढ आहे. (एखाद्याच्या) घोड्याने पेण (पेंड) खालणें-या वाक्प्रचारांत पेण=प्रवासांतील टप्पा, मुखा-माची आगा या ऐवजीं चुकीने पेंड हा शब्द उपयोगांत आणतात. लांबच्या प्रवासांत निरनिराळ्या टप्प्यांच्या ठिकाणीं घोडी उभीं रहात. त्यामुळे टप्प्याचे ठिकाण आले कीं घोडें तेथें अडे, पुढें जात नसे. यावरून वरील वाक्प्रचार एखादे कार्य करतांना कोणी अडून बसल्यास त्यास. 'तुझे घोडे कुठे पेण

खातें 'असें विचारांना उपयोगांत आणतात. घोड्यापुढें घाघणें-जिकीरीचें, दगदीचें; कष्टाचें काम करणें. (एखाद्याच्या) घोड्यापुढें घाघणें-एखाद्याची कष्टाची सेवा, चाकरी करणें; (उप.) एखाद्याची ओंगळ खुशामत करणें; एखाद्याची हुंकी शेलणें. घोड्यावर घोडा घालणें-(लिंबाव इ० कांत) चढाओढ करणें; एखाद्यानें केलेल्या किंमतीपेक्षां अधिक किंमत पुकारणें; उडीवर उडी घालणें. घोड्यावर बसणें-दारुपित्त क्षिणें; ताठयांत असणें. घोड्यावर बसून येणें-पाईन येणें; आपलें काम तांतडीनें करण्यास दुसऱ्यास बाईं करणें. सर घोड्या पाणी खोल किंवा पाणी पी-(घोड्या मागे हट, पाणी खोल आहे. तेथूनच पाणी पी) गोष्ट मोठी कठिण आहे, मागे परततां येणें शक्य आहे तोंच परतावें याअर्थी. म्ह० १ घोडा आपल्या गुणानें दाणा खातो=चांगला घोडा खूप काम करून आपल्याला खावहि जास्त मिळवतो. त्याला जास्त देण्यास मालक असंतुष्ट नसतो. यावरून चांगला चाकर आपल्या गुणानें व मेहनतीनें मालकाकडून पगार वाढवून घेतो. २ घोडा स्वार (मांड) ओळखतो=बसणारा कच्चा कीं पक्का आहे हें घोडा ओळखू शकतो. (यावरून), आपला मालक कडक कीं नरम आहे हें हाताखालचीं माणसें ओळखू शकतात. ३ (ब.) जाय रे घोड्या खाय रे हरली=घोड्याला हरली खावयास मोकाड सोडल्यास (घोड्याला) तें चांगलेंच होईल, पळ्यावरच पडेल. म्ह० १ घोडी मरे मारें शिंगरें मरे येरमारें=घोडी ओझे किंवा माणूस बाहून नेत असतां तिचें शिंगरेंहि तिच्याबरोबर जात असतें. घोडीच्या प्रत्येक हेलपाट्याबरोबर शिंगरेंहि हेलपाटा खातें. यावरून प्रत्यक्ष काम करणारास भ्रम होतातच पण त्याच्या सहवासांत असणारांना मुद्दां जवळ जवळ तितकेच भ्रम होतात. २ बरातीमागून घोडें=स्त्राच्या बरातीच्या मिरवणुकींत सर्वांच्या पुढें शृंगारलेंलें कोतवाली घोडें चालवण्याची चाल आहे. यावरून बरात निघून गेल्यावर मागाहून शृंगारलेंलें घोडें नेणें व्यर्थ होय किंवा औचित्यास वरून होत नाही. त्याप्रमाणें एखादी गोष्ट होऊन गेल्यावर मागाहून तत्संबंधीचीं साधनें झुकविणें व्यर्थ होय. २ माझे घोडें आणि जाकं दे पुढें=इतरांचें कांहीहि होवो, माझे काम मावीं झालें पाहिजे. स्वार्थी माणसाची निंदा करतांना या म्हणीचा उपयोग करतात. समासांत घोडा शब्द पूर्वपदीं आल्यास त्याचीं घोड किंवा कवीं कवीं घोडे अथवा घोड व घोडे, अशीं दोन्ही रूपें होतात. उ० घोडचूक; घोडेखोत; घोड (डे)चिलट इ०. सामाशब्द-घोडकट, घोडफें-न. (घोड्याला तिरस्कारानें लाबावयाचा शब्द) रोडकें, अक्षय व थिक्कर घोडें; मद्याचा तट्ट. घोडकुवळ-पु. १ (उप.) मुंजीचे वय झालेलें असून मुंज न झालेला मुलगा; घोडमुंज्या. २ -त्री. (उप.) उपवर

असून लग्न न झालेली दांडगट नाचरी मुलगी; घोडी; घोडगी; मोपळ-देवता; घोडनवरी; घोडी पहा. घोडकूल-न. १ (गो.) लहान घोडें; तट्ट. २ (जा.) ओट्याच्या खांबावर तिरपा टेंक (कर्ण) घेऊन त्यावर कोरलेली घोड्याची आकृति. घोडकें-का-नपु. १ ज्याच्या मरीला करळ्या व तरसे घालून गाड्याची तकपोशी, बैठक तयार करतात अशी चौकटीतील दोन बाजूचीं दोन उमीं लांब लांकडे. २ तेच्याच्या घाण्याच्या कातरीला खिललेलें व खुंदाचा दोर बांबावयाचें लांकूड. घोडके-डोरांचा गुर. -गांगा २६. घोडकेळ-न. (क.) एक हलक्या जातीचें मसाडें केळें. [घोडा+केळ] घोडक्या-का-पु. १ घोड्याचा क्षिप्रमतगार; मोतदार. 'घोड्यास शिपाई काय करिल घोडका।' -ऐपो ३७२. २ बाबुस्वार; अश्वशिक्षक; घोडा अर्थ १ मधील घेवट्या अर्थ पहा. घोडकोस-पु. (गो.) तीन भेलांचा कोस. घोडगा-गी-पुशी. (उप.) वयानें प्रौढ पण पोरकटपणा, नाचरेपणा अशीं असलेला मुलगा. मुलगी; घोडा अर्थ ५ पहा. घोडी अर्थ ७ पहा. घोड(डे)गांठ-त्री. (बुद्धिबळांचा खेळ). एकमेकांच्या जोरांत असलेली घोड्यांची दुककळ. घोडचघड-त्री. घोडदौड; घोडा चौफेर उडविणें; चवडचाल. 'घोडचवडीखाही नाना पुण्याला जाला.' -ऐपो १६२. [घोडा+चवड=विशिष्ट चाल] घोडचाल-त्री. घोड्याची चाल. (ल.) जलद चाल. [घोडा+चाल] घोड(डे)चिलट-न. मोठें चिलट; दांस; मच्छर. घोडचूक-त्री. मोठी व अक्षम्य चूक. घोडचोट्या-वि. १ (मनुष्य). (अक्षील) घोड्याच्या चोटासारखा मोठा चोट ज्याचा आहे असा २ (निंदाधी) मुंज न झालेला, बाबलेला मुलगा; घोडकुवळ; घोडमुंज्या. घोडजांवई-पु. (उप.) मोठ्या वयाचा नवरा मुलगा; घोडनवरा. घोडजाळी-त्री. (मोंब्यांचा खेळ) विरुद्ध पक्षांच्या मोंब्याला खोंचा घेऊन आपला मोंबरा दूर जाऊन फिरत राहिल अशा रीतीनें मोंबरा फेकण्याचा प्रकार. [घोडा+जाळी=दोरी] घोडतोंड्या-वि. घोड्याच्या तोंडासारखा लांबट चेहरा असलेला; कुरूप; लांबट, ओबडधोबड तोंडवळ्याचा. [घोड+तोंड=चेहरा] घोडवळ-न. १ घोडेस्वारांचें सैन्य; फौज. २ सैन्यातील घोडेस्वारांचे पथक, तुकडी. [घोडा+वळ=सैन्य] घोडदौड-त्री. घोड्यासारखें पळणें; घोड्याची दौड; जलद जाणें. [घोडा+दौड=पळणें] घोडनट-न. ज्यानें एक तोंड आड्यावर व एक लगीवर घेऊन वरच्यान तिरपें राहतें असें लांकूड ठोकतात तें. घोडनवरा-पु. (उप.) प्रौढवयाचा नवरा मुलगा; घोडजांवई. घोड(डे)नवरी-त्री. (उप.) मोठ्या वयाची नवरी मुलगी, वधू; योग्य व सामान्य वयोमर्यादेबाहेर अविवाहित राहिलेली मुलगी. 'हे मोठमोठ्या घोडनवऱ्या बरांत बालगल्याचे परि-गाम वर!' -झामू. घोड(डे)पाळणा-पु. घोड्याला (लांकडी

चौकटीला) डांगलेला पाळणा; हलक्याना न डांगतां जमीनीवर घोड्यास अडकविलेला पाळण्याचा एक प्रकार. घोडा ८ अर्थ पहा. घोड पिंपळी-झी. पिंपळीची मोठी जात; हिच्या उलट लवंगी पिंपळी. घोडपुत्र-पु. घोड्याला (विशेषतः बुद्धिबळांतील घोड्याला) प्रेमाने किंवा प्रतिष्ठेने संबोधण्याचा शब्द. [घोडा+पुत्र=मुलगा] घोडपेटे-न. १ दोन मोपळे पुढे व दोन मागे बांधून केलेला तराफा; घोडा अर्थ २१ पहा. २ मोपळ्यावर दोन्ही बाजूस पाय ठाकून घोड्यासारखे वसून पाण्यावर तरंगणे, तरंगणे. घोडबळ-न. दुवळा घोडा पुष्ट होण्यास एक औषध. 'घोडबळ पावघेर, राई पावघेर भाजलेलीं काळीं मिरे पावघेर ... मिश्रणापैकीं आतपाव दररोज देत जावें.' -अधप १.१७५. घोडबांव-झी. (कु.) घोड्यांना पाणी पितां येईल अशा तऱ्हेने बांधलेली विहीर. [घोडा+बांव=विहीर] घोडबाही-झी. १ दाराच्या दुहेरी चौकटीच्या आतल्या चौकटीतील दोन्ही बाजूचे खांबे. २ सट्याच्या बैठकीच्या चौकटीच्या दोन बाजूंच्या लांब लांकडापैकीं प्रत्येक; घोडके, घोडे पहा; [घोडा+बाही=बाजू] घोडबाळ-वि. (उप.) पोरचाके करणारा प्रौढ पुरुष, झी; पोरकट माणूस. [घोडा+बाळ] घोडब्रह्मचारी-पु. (उप.) लमाचें वय कधीच झाले असूनहि अविवाहित राहिलेला मुलगा; घोडनवरा. [घोडा+ब्रह्मचारी] घोडमल्ली-झी. (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्याने मात करण्याचा प्रकार. प्रतिपक्षाचे घोडे व राजा आणि आपले घोडे, राजा व एकच प्यादे राखून प्यादेमात करणे; घोडमात. घोड(डे)मात-झी. (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्याने राजाला दिलेली मात; घोडमत्ती पहा. [घोडा+मा. मात=कोंडणे] घोडमाशी-झी. १ मोठ्या आकाराची हिरवी, काळसर माशी. २ (सामा.) मोठी माशी. घोडमासा-पु. एक प्रकारचा मासा; सागराभ. झाले तोड काहीसं घोड्यासारखे दिसते. यास लांब शेपूट असते. हा नेहमी उभा पोहतो. घोडमुख-झ्या-पु. १ घोड्याचे तोंड असलेला फिरनांवाच्या देवयोनीतील पुरुष. याचे वर्णन पुराणांतरी सांपडते. २ (ल.) अगदीं कुरूप, घोडतोंड्या माणूस. 'एक मीरबळे मुरले पींगळे । घोडमुखे ।' -दाब २८५. घोडमुंगळा-पु. मोठा व काळा मुंगळा. घोडमुंगी-झी. मोठी, काळ्या जातीची मुंगी. घोड(डे)मुंज्या-पु. उप. १ मुंज होण्याचे वय झाले असून मुंज न झालेला मुलगा. २ लस न झालेला प्रौढ मुंज्या. [घोडा+मुंज्या] घोडला-पु. मूल रांगत असतांना त्याची होणारी घोड्यासारखी आकृति. घोडा अर्थ १० पहा. घोडली-झी. (कों. हेत.) (नाविक) शौचास बसण्याकरितां बऱ्यास एक चौकट चार दोऱ्यांनी अडकविलात ती. [घोडा] घोडवळ-झी. १ बांधलेल्या घोड्यांची ओळ, रांग. २ घोड्यांचा तबेला;

घोडघाळा; घोडसाळ; यावरून (सामा.) तबेला; 'रोडोला हत्ती घोडवळींतून जाणार नाही.' ३ लांबचलांब, ठेंगणे व वेढव घर; मागरघर; दांडसाळ; केवळ तबेल्यासारखे असलेले घर; कोठडी. ४ (उप.) घोडनवरी. ५ न घोडपलेल्या, घोडपून दाणे न काढलेल्या धान्याच्या पेंढ्यांची रास, गंजी. [घोडा+ओळ] घोड(डे)वाट-झी. घोडयांकरितां केलेली, फक्त घोड्याला जातां येईल अशी वाट, रस्ता (विशेषतः डोंगर इ. यांच्यावरून); उलट गाडीवाट. [घोडा+वाट] घोडविवाह-पु. विषमविवाह. 'आपली नात शोभेल अशा दहा वर्षांच्या पोरीचीं लसलावण्यास तयार असतात व असा घोडविवाह करूनहि फिकून समाजांत हिडण्यास ... त्यांस दिकत वाटत नाही' -टि ४.९६. [घोडा+विवाह] घोडवेळ-झी. (संक्रितिक) घोड्याची लीद; (औषधांत घोड्याच्या लिदीचा उपयोग करावयाचा असल्यास तिचा निर्देश ह्या शब्दाने करतात). घोड-शाह-पु. (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्याने दिलेला शह. [घोडा+शह] घोडशाळा, घोडसाळ-झी. १ घोड्यांचा तबेला; घोडवळ अर्थ २ पहा. [घोडा+शाळा=घर] घोडशिष्य-पु. (निंदार्थी) विषाज्जन कलं पाहणारा मोठ्या वयाचा विद्यार्थी; मोठेपणीं शिकाव्यास लागणारा मनुष्य. घोडशीर-झी. १ पायाच्या टांचेच्या वरच्या बाजूस असलेली शीर, नाडी; दवणशीर; घोडशीर पहा. २ (क.) पायाचा किंवा हाताचा स्नायु. घोडसटवी-झी. १ उग्र स्वरूप धारण केलेली देवी. (क्रि० लागणे). २ घोडी व्याख्यापासून सहाव्या दिवशीं करावयाची सटवीची पूजा. (एकादीला) ०लागणे-१ घोडसटवीप्रमाणे उग्र व विक्राळ दिसणे. २ घोडसटवीची वाघा होणे. घोडेखाद-झी. १ घोड्यांचे चरणे; हरळी खाणे. 'या घोडे खादीमुळे माळावर एक काडी राहिली नाही.' २ फक्त घोड्यांना चरतां, खातां येईल इतक्या वाडीचे गवत. 'ह्या माळावर मोठे गवत नाही, घोडेखाद कोठे कोठे आहे.' [घोडा+खाद=खाणे] घोडेखोत-पु. घोडे भाड्याने देण्याचा धंदा करणारा; भाड्याच्या घोड्यांचा नाईक. [घोडा+खोत=मफेदार] घोडेघाटी-झी. एक प्रकारचे रेशमी कापड. घोडेघास-न. १ विलायती गवत; लसुनवास. २ घोडकुसळी पहा. [घोडा+घास=गवत] घोडेपाळल-न. एक वनस्पतिविशेष. [घोडा+पाळल] घोडेराऊत, घोडे-स्वार-पु. घोड्यावरील शिपाई. घोड्याएवढी चूक-झी. फार मोठीचूक; दोबळ चूक; घोडचूक पहा. घोड्या गोंवर-पु. एक प्रकारचा गोंवराचा आजार; याच्या पुटकुळ्या मोठ्या असतात. [घोडा=मोठा+गोंवर] घोड्याचा-पु. (निंदार्थी) घोड्यावर बसलेला मनुष्य; घोडेस्वार. 'ते पहा घोड्याचे चालले. माणून स्वारी येतीसं वाटते.' घोड्याचा दाणा-पु. १ (उप.)

हरमरा. २ (ल.) कुंदीच्या लावबास तिरस्काराने म्हणतात. घोड्याचा पूत-लेंक-पु. (उप.) मूढ; गाढव; गढा. घोड्याची चाकरी-जी. घोड्यांना दरोड चोळणे, खरारा करणे इ. कांम. घोड्याची जीम-जी. (राजा.) एक वनस्पति-विशेष. घोड्याची मुंज, घोड्याचे बारसे-जीन. एखादा कोठे जावयास निघाला असता एखाद्या अधिक प्रसंगी व फाजिल चौकशी करणाऱ्या माणसाने त्यास कां, कुठे जातां असे विचारले असता म्हणतात. घोड्याचे नाटक-न. (ना.) संकेत. घोड्याचे मृत-न. १ कुन्याचे मृत; अळबे; मुईळनी. २ कुजलेल्या लांकडांतून फुटलेले अळबे. घोड्याच्या पाठीवर-क्रि. भरघाव; झरकन; त्वरेने. (क्रि० जाणे; करणे). घोड्याच्या पाठीवरचा कोस-पु. कंटाळवाणा व लांबणीचा कोस; घोड्यावरून गेल्यासच कोसाएवढे व कंटाळवाणे नवाटणारे अंतर.

घोडशी-जी. (राजा. कुज) चढवंची.

घोडसर-पु. घोड्यांची पागा. -जीवरिज २. १३५.

[घोडा+सर=सोपा, रांग]

घोडागंधान-पु. एक प्रकारचा गंधान; एक नाणे आहे. -चौऱ्याधीचा शिलालेख, पंढरपूर (शं. ११९५).

घोडाचोळी-जी. गंधक, पारा, हरताळ इ० एकत्र करून केलेली गोळी. हिला संस्कृत मापेत अक्षकुंडुकी असे म्हणतात.

घोडाघज-न. वेढेढ. -मुंग्या १६७. घोडा वच पहा.

घोडीकुर-जी. कुरघोडी. ' घोडीवरी होईल स्वार । त्याचा बहुत पडेल मार । माराखाले निवेळ बुर । पोरे म्हणती घोडीकुर । ' -मध्य १७७. [घोडी+कुर; घ्व]

घोडुळा-पु. घोडला पहा. (क्रि० करणे).

घोडूक-न. (गो.) घोडके पहा.

घोडेकातरा-पु. एक औषधी विलस.

घोडेकुसळी-जी. एक प्रकारचे जाड गवत; बोडेबास; बोडबाबा. ' तिळांबी घोडेकुसळी । ' -गीता २. ५२८६.

घोण-जी. १ पुष्कळ पाय असलेला एक सरपटणारा छत्र प्राणी; गोम. [घोणस ?] म्ह० घोणीचा एक पाय मोडला तर ती लांबी होत नाही. =बोणस पुष्कळ पाय असतात. त्यापैकी एखादा पाय जर मोडला तरी तिचे फारसे नुकसान होत नाही. तिच्या चालण्याच्या कामात व्यत्यय येत नाही. त्यावरून अनेक साधनांनी सज्ज, संपन्न माणसाने बोडेस नुकसान झाले तरी तो डगमगणार नाही असा अर्थ होतो.

घोण-जी. (कों.) १ बराच काटकोनांत असणारी पाखी जेथे मिळतात तो संधि, सांधा. खर सांज्यावरील बांसा; कोन-बांसा; बास घोणबांसा असेहि म्हणतात. २ दुःखाने, खिन्न मनाने

गुडण्यांत मान घालून बसण्याची अवस्था; खिन्नावस्था. (क्रि० घालून बसणे) ' ते भीमकी हे मग घोण घाली । ' -साकंद २. ६९. ० घालणे-(व.) लांबणीवर टाकणे; लांबविणे. ' त्याच्या गुडण्याने घोण घातली नसती तर गेली असती. ' ० घासा-पु. घोण अर्थ २ पहा.

घोण-जी. (गो.) बार.

घोणशा-वि. (कों.) झुस्त; मंद; लह व आळशी.

घोणस-पु. (कों.) सर्पांची एक विचारी जात; हा सर्प जाड असून चार पांच फूट लांब असतो. याचा रंग पिबळसर असून पाठीवर मध्यभागी काळ्या मोठ्या ठिपक्यांची उभी रांग असते. हा फार विचारी असतो. वणस पहा. ' जसा नकुळ घांगसां गमला । ' -मोडघोम ११. १२० [सं. घोण(न)स; प्रा. वोगस] ० कांडे-न. एक वनस्पतिविशेष ही दिसण्यांत घोणसासारखी दिसते व हिची वेटोळीहि घोणसाच्या वेटाळबासारखी दिसतात. गुरांचा वोगस सर्प चाबला असता ती ही वनस्पति जेथे असेल तेथे जातात व ती खातात. [वोगस+कांडे] -से पड-वळ-न. पडवळाची एक आखूड जात.

घोणा-पु. १ नाक. ' वेता तत्पसमीप कांत ललना से बक घोणा करी । ' -विरस १७. २ दोन्ही नाकपुढांमधील मांसल पडदा; पुळणा; बोळणा; घुणघुणा. [सं. घ्राण-घोणा] ० फुटणे-उन्हामुखे, उष्णतेमुळे नाकांतून रफ वाहू लागणे.

घोणा-पु. (राजा.) बाळवी किडा. [सं. घुण]

घोणाटणे-सक्रि. मोठ्याने ओरडून, आरडाओरड करून (गुरे, हरिण, शिकार इ०) एके ठिकाणी हाडून आणणे, हाकणे. -अक्रि. १ (माद्या, मुंगे इ०) घों घों करीत एकत्र जमणे. २ डरकाळ्या कोडीत, हुंवरत हुंवरत एकत्र होणे, जमणे. (गुरे इ०). [घ्व. घोण, घों]

घोणाटणे-अक्रि. (राजा. कुज.) निवेष्ट, कासावीस होणे; बायाळ होणे. -मसाप २. ४. ३६०. [घोणा]

घोणाटा-पु. १ (माद्या इ०) चौबाबत एकत्र जमणे, चौबाबणे. २ (काम, वस्तु, व्यवहार इ० कांवा) गोंवळ, गुंता-गुंत, बोंटाळा, अव्यवस्थितपणा. [घोणाटणे]

घोण्या-पु. १ पाक्यांचा सांधा. घोण अर्थ १ पहा; घोणवासा. २ घोणबांधावर, पाटिसावर जे नळे बाळतात ते समुदायाने. [घोण]

घोन-न. (व.) नाक. [सं. घ्राण-घोणा] ० बागविणे-नाकांचा वेडा वाकविणे; डोकें खाली करणे.

घोंप-पु. (कों.) झुपका; गुच्छ; फुले, शेगा, घों इ० नां असणारा वेद, झुपका; चढ; घोंस.

घोषपड—पु. (प्रां.) मोठे, खुजे व पसरट असें अळवें, कुत्र्याचें मृत.

घोषपाण—बी. (कु.) मर्दपणा; शक्ति; ताकद. —मसाप ४.२८०. [घोष=नवरा+पण]

घोषार—न. अम. —शर.

घोबें—न. १ अकल्पित रीतीनें झालेला मोठा काम; वधाड; वचुक. (कि० घेणें; मिकणें; सांपडणें; हातास लागणें). ' त्यास घोबें सांपडतांच तो चढला. ' २ (व्यापार इ० कांत) सध्यानें झालेला फायदा. ' त्यानें व्यापारांत घोबें तर साधले. ' ३ अल्प प्रयासानें संसाराचा निर्वाह व्हावयाजोगें द्रव्य, धान्य इ० देणारा यजमान किंवा शेत. ' तो यजमान याला मोठें घोबें सांपडलें आहे. ' [वधाड]

घोमेटी, घोमेटें—बीन. गोमेटा, गोमेटें पहा.

घोयटीक—बी. (गो.) सराव, अभ्यास; वसरट.

घोररा—पु. सरळ्याच्या जातीचा एक प्राणी.

घोर—पु. १ बीणा इ० वाघांतील खजे स्वराची तार. (वाघांतील) खजे स्वर. २ श्रोपेतलें घोरणें; सत्युसमयीं होणारा वघांतील बरबर असा आवाज. ' हा वेदाथैसागर. जया निद्रि- ताचा घोर. तो स्वयें सर्वेश्वर. प्रत्यक्ष अनुवादला. ' —हा १. ७२. ' आपण गाढ झाले निद्रित. चलनचलन सांठुनि स्थित. कठीं घोर वाचवी. ' —नव १३. १६२. ३ काळची; घासरा; मानसिक अस्वस्थता; कृणुलुण; चिंता. (कि० करणें; लागणें). ' त्याचा नित्याचा घोर नाहीसा होऊन त्याची स्वभाववृत्ति प्रबळ झाली. ' —नि ७०३. ' निरुत्पाय झाली गोष्ट कंवर बसली घोरानें. ' —ऐपो ४१२. ४ अन्य स्थळीं गेलेल्या माणसा- वद्दल घेतलेली कांत; घोकणी. (कि० घेणें; कर्माची यंत्री). ' पोरानें आईचा घोर घेतला. ' ५ आक्रोश; आकांत; रडारड; कोलाहल. ' तो मरतांच पोरवाळांनीं एकच घोर केला. ' ६ आरडाभोरड; गलबळ; गिळा; गलका; गोंगाट; क्ळा. ' हा काय मझरदारांचा घोर पडला ' ७ झळा. ' केला मर्चीं घोर निशाच- रानीं. ' —आविष्ठा २०. ' तेनी घरला सवता घोर ' —ऐपो ३५२. ८ मरण्याच्या वेळची बरबर. ९ संकट. ' घोर हा नको. फार कष्टां. ' ' मानअपमानाचे पडिले. आंतीचे घोरीं. ' —दावि २६०. —वि. अघोर. १ भयंकर; भयप्रद; भयानक; विकलाळ (मुद्रा, आवाज, काम, वरणाच्या गोष्टी) ' म्हणलुनि संशयाहुनि घोर. आणिक नाही पाप घोर. ' ' नज्हे सार संसार हा घोर आहे. ' —राम ६६. २ गाढ; वनघोर (निद्रा); ' सास घोर निद्रा लागली. ' ३ निविड; वाढ; वनवाढ; गाढ; मयाण (अंधार, अरप्य इ०). ' मी राजाच्या सवनीं अथवा घोर रानीं शिरेन. ' —खरे, जन्मभूमि. ४ वनघोर; दुंबळ;

हातवाईचें; निकराचें (युद्ध लढाई, इ०). ' कलह उत्पादी अति- घोर. ' —एमा १.२०४. ५ अचाट; अवाढव्य; जगदभ्याळ (इमारत). ६ अफाट (भरलेली नदी) [सं. घोर] घोरेंदर, घोरांदर—वि. (काव्य.) भयंकर; घोर शब्दांतील विशेषणाचे सर्व अर्थ पहा. ' झोटी बरुनि पाडिती अपार. घोरांदर मांडिलें. ' —एकूव ८.४४. ' युद्ध मांडिलें घोरेंदर. ' —मुआदि १३. ३२.

' युद्ध जाहलें घोरांदर. सकळ राजे परामविले. ' —ह २६. ५७. [सं. घोरतर] घोरवेळ—बी. (उद्यो.) १ अशुभ, अनिष्ट, भयसूचक वेळ. २ (अनिष्टतेच्या ध्वनितार्थावरून) करकरीत तिन्ही सांजा, उळ- टळीत मध्यान्ह. घोरासुराचें आख्यान—न. (उप.) डाराडर शोंप; घोर शोंप. ' बाळून ठेवलेले अंधारुण पायांनंच उलगवून ही अक्षी घोरासुराच्या अक्यानाळा घुरवात. ' —फाटक नाटयलढा २.

घोरकंड—पु. आरास्टाची एक जात. —वागेची माहिती. ५५

घोरंकार—पुण्व. (एखाद्या कार्याबद्दलचा) पराकाष्ठेचा प्रयत्न, खटाटोप; नेटाचा, आवेशाचा यत्न; अनेक प्रकारची उलाढाल, साहस; हिकमत इ०. ' त्यानें घोरंकार करून घर बांधलें, विहीर खणली, लग्न केलें. ' [घोर+आकार किंवा कार= यत्न, उद्योग] म्ह० असत्याचे विकार नसत्याचे घोरंकार= ज्याच्या जबळ साधनांची विपुलता आहे त्याचें कार्य सहज सिद्धीस जातें परंतु ज्याच्या जबळ कांहींच साधन नाही त्याला कार्य शेंवटास जेण्यास फार खटाटोप करावा लागतो.

घोरड—न. (राजा.) सुस्त, गैदी, नेमळा, अव्यवस्थित, शोपाळु अशा माणसाला तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द. [घोरणें]

घोरडदेव—पु. (व.) १ सर्व पदार्थांच्या शिजलेल्या मिश्र- णाचा नैवेद्य ज्याला लागतो असें दैवत. ' आमच्या घरीं घोरड- देव आहे ' २ (ल.) अनेक पदार्थांचे मिश्रण; शिचवडी.

घोरणें—भक्ति. श्रोपेत बरें बरें अशा आवाजानें खासो- च्छ्वास करणें. [सं. घुर, घुरण; म. घोर] म्ह० गायघारे गोठा मरे, बैल घारे घनी मरे.

घोरपड—बी. १ सरळ्याचा जातीचा एक मोठा प्राणी; हिची गणना सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या वर्गांत होते. हिला उष्ण व ओलाण्याची हवा लागते. हिची चरवी औषधी आहे. ही आपल्या नळांनीं खडकास अतिशय चढ चरूं शकते. वक्र १०४९ च्या शिलाहार ताम्रपटांत हा शब्द येतो. २ (ल.) ल्वाळ; लिंगाळ; त्रासदायक काम, मनुष्य. ' ही घोरपड विश्वामित्राच्या गळ्यांत पडली. ' —नाकु ३. १४. ' माझ्या गळ्यांत ह्या कामाची घोरपड बाळूं नकोस. ' ३ अरिष्ट; मोठें संकट; आळ; दुष्मान. ' बाळकृष्णपंतावर कोणती घोरपड येणार हें पाहण्याकरितां टपून जाहोंत. ' —विक्रित १. ३७. (एखाद्यावर) घोरपड आणणें—भक्ति. एखाद्यास गोत्यांत आणणें, संकटांत आणणें. ' त्या

विचान्यावर त्यांनी घोरपड आपण त्याला राजीनामा घावयाला भाग पाडल. ' (एकाथावर) घोरपड येणें-संकटांत, पेचांत, अडचणींत सांपडणें.

घोरबंद—पु. खोगिराचा पुढचा बंद. गोरबंद पहा.

घोरांटी—जी. (प्रां.) मरणसमयी लागणारी घरघर; घोर. [घोर+अंत]

घोरां(रं)दर—न. तुंबळ, घनघोर, निकटाचे सुद. घोर पहा. [सं. घोरतर]

घोरेणी—जी. (गो.) घोरणें; घरघर.

घोरोप—पु. (गो.) मगज. [सं. गर्भ]

घोल—पु. (कों.) दोन डोंगरांमधील खिंड; दरी; खोल खिंडार. 'मोठे पर्वताचे बोल पुढें या खोल खोल.' -न. (कु.) गर्द झाडी असणारी राई. -जी. (गो.) १ डोल; गुहा. २ परसांत जाण्याचे दार. [बळ]

घोल—पुन. पाणी न बाळतां व लोणी न काढतां घुसलेले वही. -योर १.१५५. [सं.]

घोलणें—उक्ति. (खा.) (सुतारकाम) लांकडास पाडलेलीं मोकें पटाशीनं साफ करणें.

घोलमडणें—उक्ति. (माण.) चिलमडणें; घोलणें.

घोलसरी—जी. (व.) बकुळीचे झाड.

घोलसा—पु. (कु.) येरझार; येजा. (कि० बालणें).

घोलांकार—पु. घोळंकार पहा.

घोलांटी—टी—जीन. कोलांटी सडी. 'एकाथाचे ग्रंथ व त्याचे चरित्र यांच्या परिशीलनानें संवकांतील लोकांच्या घोलांटाया उलट्या पडतील अशी शंका स्वर्गीतरी येणें उचित होईल काय.' -भागवत, देशीभाषा १०. [प्रा. बोल]

घोलाणा—पु. बोलाणा पहा.

घोला(ळा)णा—पु. बोळणा पहा.

घोलावणी—जी. मुलावणी; फुसलावणी. [बोलावणें]

घोलावणें—उक्ति. फुसलावणें; मुलावणें; मोदणें; गोंजारणें; मुलावणें पहा. [हि. बुळवाना; बोळणें प्रयोजक]

घोष—पु. (कों. रा. कु. गो.) नवरा; पति; गोहो पहा. [प्रा. गोहो] ० करीण—जी. (राजा.) पत्नी; बायको; सौभाग्यवती जी; सवाय्य. [घोष+करीण] घोषकी—जी. पुरुषत्व; मंदपणा; पौरव. [घोष] म्ह० घोबास नाही घोवकी बायको करी शिनळकी=नवऱ्याच्या अंगी पौरव नसलें म्हणजे बायको परपुरुषाशी संबंध ठेवते. घोवगाडा—पु. १ नवरा, दीर, २ सासरचे माणूस; पालनकर्ता माणूस. ३ तिरस्कारार्थी नवऱ्या. सहि हा शब्द लावतात. [म. घोष+का. गंडा=नवरा] घोवदी—पु. (राजा.) पुरुष; बाय्या; गृहस्थ; भीयुत. घोषपण—पणा—मय. १. नवेरपण. २ पुरुषत्व; पौरव; घोवकी घोषण पहा.

घोवबा—पु. (घो.) नायकिणीचा मुलगा. घोवसांढा(दिवस)—पु. (कु.) उन्हाळ्याचा दिवस. [घोष=नवरा+सांढणें?]

घोशे—(घो.) जेताचा विकार.

घोष—पु. घोंस (मोत्ये ६० कांचा); झुपका. 'मर्यामणीचे घोषे। कमलकांति होति हसासे।' -शिशु ४०९. [घोंस]

घोष—पु. गवळीवाडा; गवळपांची वस्ती. 'गुल्लुत महेप्र घनु वन घर ते जल्लुहि सैन्य तो घोष।' -मोक्ष १३.१२. 'चाले बुकावुनि पुढें चमकोनि घोषा।' -भाक ३. [सं.] ० मंदीर—न. गोळा; गुरे बांधावयाचे घर. 'तो रावेची सासू म्हातारी। तीही नसे कदा घरी। सदा राहे घोषमंदिरी। दधि-मंथनाकारणें।' -ह ८.५८. [घोष+मंदिर=घर] ० यात्रा—जी. गाई, म्हशी ६० पशूंचें अरण्यांत चरणें, बागडणें. ६० पाहण्याची क्रीडा. [सं. घोष+यात्रा]

घोष—पु. १ (समुद्र, डग, अज्ययन, पळण ६० कांचा) मोठा एकसारखा होणारा गंभीर आवाज; गर्जना; गजर. 'पडतां श्रीकृष्ण पवाडे। ठिकसां बोलं घोंपु पडे।' -शिशु २०. 'तेज्य जय घोष करवें। स्वामी बाजविताती आचवे।' -झा ११.३३६ २ परा वाचा; परा, परयंति, मज्यमा व वैखरी या चार बाणीं-पैकी परा बाणी; यांनाच अनुक्रमें घोष, ध्वनि, नाद व आकार अशीं हि नांवें आहेत. 'पै प्रहारीचा जाहला अंकुश। घोषध्वनी-नादाकार।' -झा ९.२७५. ३ बोळणें; पाठ करणें. ४ (जापला उद्देश, इच्छा ६० कांचा) पुनःपुनः उच्चार करणें, सांगणें; बोळणी अर्थ ३ पहा. एकाच गोष्टीचा निदिध्यास. (कि० घेणें; लावणें; लागणें; मांडणें). [सं. घुप्-घोष]

घोषण—णा—वकी. १ मोठ्याने बोलणें, वावविणें, ऐकविणें. २ प्रसिद्ध करणें; जाहीर करणें; प्रसिद्धि. [घोष] घोष-विणें—उक्ति. जाहीर करणें; दबडी पिटवून कळविणें; प्रसिद्ध करणें. 'मग नगरीं घोषविले कीं कोणी करिक जो घुरापान।' -मोमोसल १.२०. [घोष]

घोषी—न. १ मिथितपणा. २ मांडवल. -मनको.

घोस—पु. मांस; गोस; गोष. 'अंबा त्या बाईने घोस गाईचा पाहिला।' -येणो ५८. [फा. गोहत; हि. गोहत]

घो(घों)स—पु. (मोत्ये, फुलें ६० कांचा) गुच्छ; झुपका; घुरा; झुमका. 'सन्मुख मेढला राजहंस। मुक्ताफळांचा घोंस मुळीं चल्ली।' -मारा. बाल १२.२४. -वि. मोठा; देखणा; घुरा; भरपूर; लट्ठ व दिव्याळ; बबघवीत. [सं. गुच्छ; प्रा. गोच्छ; हि. गुच्छा; सि. झुगो.] ० दार—वि. (मोत्यांचा) घोंस असलेले (कण-सूषण ६०); घोस लागलेला; घोसांनीं युक्त; भरदार. ० दार फुल-बाजी—जी. फुलबाजीचा एक प्रकार. हिचीं फुलें पुष्कळ पडतात. ० दोडका—पु. दोडक्याची एक जात. यास बड येतात. 'घोस

दोडके वांगीं सगळीं ।'—अमृत ५३. ० बाळी—झी. मोत्यांचे घोस लावलेली कानांत घालावयाची बाळी. 'कोयंबिरी, टोपण, घोंसबाळ्या ।'—साकू १.२४. 'घोसबाळ्या परींच्या बाळ्या न्याली सुंदर ।'—अफला ५५. [घोस+बाळी] ० बाळे—पुअव. दागिन्यांत लटकता बांधावयाचा लोलक, ताईत, करण. —जनि पारिभाषिक शब्द ३. ० चाळा—पु. पैलूचा अगर बिन पैलूचा पण टोंकावर मोक असलेला लांबट हिरा.

घो(घों)स—पु. १ (नाविक कों. डेट.) शिवाचा पुढील (नाळीकडील) भाग; परबाणाचे नाळीकडील टोंक; हे दुसऱ्या टोंकापेक्षा जाड असते. शीड दोन्ही टोंकांनी परबाणाचा बांधलेले असते. हे केव्हाहि डोळकाठीच्या मागे जात नाही; बाऱ्याच्या दिशेप्रमाणे शीड बांधण्याचा एक प्रकार व दुसरा प्रकार आहे. 'घोस ज्या; घोस ।'—शेक्सपियर नाट्यमाला, तुफान पु. ३. २ शीड बांधण्याची दोरी. ३ बाऱ्याची दिशा. ४ गळ-बताने प्रवास करणे; विवक्षित स्थळीं गळबताने केलेली फेरी; समुद्रा वरील सफर. 'मुंबईच्या घोसास दहा रुपये पडतात.' [सं. घोष]

घो(घों)स—पु. (आवेश, उत्साह, ऐश्वर्य; वैभव. इ०कांचा) प्रकर्ष; वैपुल्य; भर; ओस. 'तो भर घोसांत मेळा.' [फा. घोष] भर घोसाने, भर घोसानिशी, भरल्या घोसाने—क्रि. सर्व शक्ति एकवदन; नेटाने व छातीठोकपणाने; मगीरस प्रसन्नाने. 'भर घोसानिशीं किझा घेतला.' 'भरल्या घोसाने डोंगरावर चढला.' घोसांत असणे—भक्ति. (गो. घोसार आसप) ऐश्वर्यांत दंग असणे; मनोराज्य करणे.

घोसणे—उक्रि. १ शोधणे. २ गवसणे; सांपडणे. [म. गवसणे]

घोसळणे—उक्रि. (व.) १ जमिनीवर लोळणे, घासणे. २ जमिनीवर लोळवणे; घासणे; ढोसळणे. [घुसळणे]

घोस(सा)ळें—न. घोसाळी पहा.

घोंसा—पु. (कों.) फुलांचा गवरा, गुच्छ. [घोंस]

घोंसाळ—वि. घोष करणारा; आवाज करणारा. 'चंद्रकांताचेयां बाळानेयां वरी। घोसाळेयां कांकणां चांकीरी।'—शिबू ३४०. —शिबू ५९०. [घोष+आळ प्रत्यय]

घोंसाळ—वि. १ घोसांनीं गुफ; घोसांनीं, वडांनीं लटकलेलां; २ (क.) गुटगुटीत. 'घुनीळु घोसाळे। निन्हां घोमेंति डोळे।'—शिबू ४१८. 'ऐशा यमदर्मी घोसाळिया। उठती तपाचिया डाहाळिया।'—हा १५.१९०. [घोस]

घोसाळवेळ—झी. तांडुळाची एक जात. ह्या जातीचा तांडूळ जाडा जसून लवकर तयार होतो.

घो(घों)साळी—झी. एक प्रकारची वेळी; हिच्या फळांची भाजी व भजी करतात; गिळक्यांचा वेळ. [भा. दे. घोसाळी]

घो(घों)साळें—न. १ घोसाळीचे फळ; गिळकें; पारोसे. २ क्रियेकांच्या मते घोसाळे हा फळांचा जातिवाचक शब्द आहे. त्याचे शिरघोसाळीं अथवा दोडकी; तेलघोसाळी; पारोसी घोसाळी असे अनेक प्रकार आहेत. ३ (गो.) दोडकें. ४ क्षुद्र पक्षी; बहुधा शुन्य; नास्तिवाचक. 'तूं पैसे मागायला जातो आहेस पण तूं त्याच्या जवळून घेणार काय ? घोसाळं !'

घोसुळें—न. घोस; वड. [घोस]

घोळ—झी. (कों. गो.) तांबडसर पांढऱ्या रंगाचा (समुद्रा-तील) एक मासा.

घोळ—पु. १ पुनःपुनः हलवणे; घोलणे; फिरविणे; छानणे; यावस्तुन २ (क.) चर्चा; वादविवाद; छानणी; वाटाघाट; मंथन. 'ह्या शाळाविषयी चार दिवस घोळ घातला तेव्हा सिखांत झाला.' २ गोंधळ; घोटाळा; अडथळी. 'उगा लोळसा घोळ मोठा करी तो।'—राक १.३६. 'पुरी माझि नानापरी घोळ केला।'—राक १.३०. ३ (वस्तूंचा, सामानाचा, दिशेबाचा, कामांचा) गोंधळ; गळफाटा; घोटाळा; बप्पाघोळ; अस्ता-व्यस्तपणा; गुंतागुंत. ४ गडबड; घांदल; तारंगळ; प्रेक्षा. ५ धामधूम; सगवगीची हालचाल; दौडादौड; धांवाधांव. (कि० घालणे; मांडणे). 'तुजीं तों मुलीचा म्हुणे बांग नाही। असा मांडिला घोळ पौरावनाही।'—अर्वाचीन १३५. ६ काठीच्या टोंकास कोयंबा बसवून त्यांत लोखंडाचे तुकडे घातलेली झुळ-झुळ असा आवाज करणारी कडी. रात्रीच्या वेळीं चालताना सापांना भिडविण्यास हिचा उपयोग करतात. ७ (बाऱ्या इ० लोकांचे) लोखंडाच्या कांबीस कड्या अडकवलेले वाद्यविधेय. 'टाळ घोळ सुदंग कुसरी। नाना चरित्रे गाती गजरी।'—एमा ११.१२७४. —ह २.१२३. 'मंजुळ नादीं घोळ। टिम-कारिती।'—सिपु २.३१.१७. ८ (राजा.) धान्य इ० सुपांत, चालणीत घोळल्यानंतर मागे राहिलेला गाकसाळ, गदक भाग. ९ (व.) तोरडी; शिर्यांच्या पायांत घालावयाचा एक अलं-कार. १० (क.) हरमन्याचा अगर तुरीचा कोंडा. [घोलणे] ० काठी—झी. एका टोंकाचा लोखंडी कडीमध्यें लोखंडाचे तुकडे अडकविलेली, झुळझुळ आवाज करणारी काठी; झुळझुळी काठी. घोळ अर्थ ६ पहा. घोळें(ळां)कार—पु. गोंधळ; घोटाळा; गोलंकार. घोळ ३, ४, ५ अर्थ पहा. 'त्या लमांत सगळा घोळंकार माजला.' घोळपाट—पु. (व.) घोटाळा; गोंधळ. 'त्याने जो घोळपाट घातला तो कांही पुसूच नका.' घाळबोटवा—पु. १ एक प्रकारचा गव्हाला. २ हरकाम्या, हरहुमरी, लुडलुडपा मज्ज्य; एक ना घड मारांभर चिच्या अशी स्थिति ज्याची आहे असा मज्ज्य.

घोळ—पु. १ (अंगरक्याचा) घेर; खालचा परिघ; (कुण्डे, परकर, धोतर इ० कांचा); ओचा; सोगा; पदर. ' पीतांबराचा बहु घोळ लोळे । ' —साकड ५.३४. ' घोळ चाव चरणावरि लोळे । ' —शशिसेना २०२. २ (गो.) मासे अडकण्यासाठीं जाल्याच्या टोंकावर बांधलेली पिशवी. **घोळ कोटंबा—कोटमा—पु.** कापडाचा घोळ लावलेला खंडोबाच्या बाण्याचा भिक्षा मागण्याचा चौकोनी लाकडी कोटंबा; खंडोबाने गळ याची पूजा करतात. ' त्या खिरीपैकीं बाण्या मुरळी यांस त्यांचा घोळकोटंबा मल्ल खीर खावी लागते. ' —पेरा २०३. **घोळ दार—वि.** ज्याचा उत्तम घोळ आहे असें (वळ, काठी इ०). घोळ अर्थ ६, ८ पहा.

घोळ—झी. डोंगरामधील दरी; कपार; खनदड; चळ; चळ पहा. ' त्या पर्वतश्रेणींतील घोळी फारच गडद व भयंकर आहेत. '

घोळ—झी. एक पाळेमांजी. हिच्या दोन जाती आहेत. उत्तर हिंदुस्थानांत हिला कुलभा हें नांव आहे. [सं. बोळी]

घोळका—पु. १ (मनुष्यांचा, प्राण्यांचा) आरडा ओरडा, दांडगाई इ० करणारा अव्यवस्थित समुदाय, जमाव, गर्दी. ' दार उघडतांच अंगांतुकांचा घोळकाचा घोळका जात फिरला. ' २ गोंगाद; गळबळा; कलकलाट, (कि० चालणे; होणे; पडणे; मोडणे; करणे). ३ (कामें, प्रकरणे इ. कांचा) घोटाळा; गोंधळ; खिचडी. [घोळ+का प्रत्यय]

घोळचें—अकि. (गो.) उपयोगी पडणे.

घोळकाकडी—झी. (व.) तोंडले.

घोळकांवचें—अकि. (गो.) घोटाळणे; घोटाळत राहणे.

घोळटीक, घोळटीकाय—झी. (गो.) सराव; ओळख; बरोवा; बसरद; बोयटीक. [घोळणे]

घोळण—न. १ घुपानें, चालणीनें (घान्य इ०) घोळण्याची क्रिया. २ घुपांत, चालणींत घोळावयाचा घान्याचा एका वेळचा हस्ता; एकावर चोळे असें घुपांत घेतलेले घान्य. ३ (व.) पोळी काटतांना तिला लाबावयाचें पीठ, पिठी. [घोळणे]

घोळणा—पु. १ (कों.) घान्य माणतांना तें हलविण्यासाठीं एका टोंकास चिंच्याचा चेंदूसारखा बोळा बांधलेली काठी किंवा दांड; वाटाणा; वाटणा; वाद; वाटणा पहा. ' घोळण्या नांव लक्ष्मण । करितें भजन लाह्याचें । ' —निगा २८६. २ मात चाळावयाची बारीक वेळची चाळण. ३ ठसे ठडविण्याचें सोनाराचें एक साधन, हत्यार. [घोळणें]

घोळणा—पु. नाकपुड्यामधील पडद्याचा खालचा, मुळाचा मोसल भाग; घोणा पहा.

घोळणी—झी. १ घोळण्याची क्रिया; घोळण. घोळण अर्थ १ पहा. २ सोनाराचें एक हत्यार; घोळणा अर्थ ३ पहा. एका काळाच्या कविला दोन चार ओढोळ पाडलेले असतात.

घोळणी—झी. १ (राजा. कुण.) प्रदर; घुपणी. —महाप २.२६०.

घोळणी पुनीष—झी. (व.) माप्रपद शुद्ध पौर्णिमा.

घोळणें—न. वाळणा; वाटाणा; वाद; घोळणा अर्थ १ पहा. [प्रा. चोळ]

घोळणें, घोळविणें—अकि. १ (घान्य इ. घुपांत बाळून हलके, बारीक, जड मोठे इ० दाणे निराळे करण्याकरितां) इकडे तिकडे हलविणें; हिंदळणें; पाळणें. २ (दोन किंवा अधिक पदार्थांचें) मिश्रण होण्याकरितां ताट, परात; सुप इ०कांत बाळून हलविणें; खुंदळणें; डबळणें; माळणें; छेपणें. ' ऐक्ये चोळिली बुद्धि कैसी । मानु ओत्यांसी वाढविला । ' —एमा ९.४६३.

' लाड्यांच्या कळ्या पाकांत चोळून काडू बांधावे. ' ३ चोरांनें ओढणें व डबळणें; खुंदळणें; अपाय होईल अशा तऱ्हेन ओढा-ताण, हिसकाहिसक करणें; चोळसावणें. ' त्या मळानें दुसऱ्या गडपास एकतासमर चोळविलें. ' ४ (संविधांचा खेळ) संविधांची, पत्त्यांची गळत करणें; पिसणें. ५ (एखादी गोष्ट) चिंतनाचा, वादाचा, चर्चेचा विषय करणें; वाटाघाट करणें; वादविवाद करणें; विचार करणें; (एखादी गोष्ट) पुनःपुनः मनांत आणून मनन करणें; वाटणें; ' निमुटपणें वर पाहूं लागली म्हणजे असें वाटे कीं काहीं तरी तिच्या मनांत घोळत आहे. ' —पावड १८.

' त्याच्या मनांत सवैया घाल चोळत असते. ' ६ त्रास देणें; छळणें; बेरीस आणणें; सतावणें; चांचणें; कळविणें. ' बाळणीं दुकाळा करितों मनन । आम्हाहि चोळिला बहुता परीन । ' —दावि २७. ' लोकांचें मांजीवरि तेणें शोणादिकांसि चोळायें । ' —मोश्रोन ३.८५. ' त्या श्लोकानें मला चार वटका चोळले तेव्हां त्याचा अर्थ लागला. '

' चोळ्यानें मला दिवसमर चोळले तेव्हां सांपडला. ' ' त्याला दुकण्यानें दोन महिने चोळले. ' ७ (सुतार—सोनारकाम) तासून, घासून, बोदून, गुळगुळीत करणें. ' कुन्हाडीचा दांडा अमळसा चोळ, मग चांगला बसेल. ' ८ बोदून खोदून विचारणें; उकटत घुळत प्रश्न विचारणें; ' चोरास जेव्हां चोळचोळून घेतले तेव्हां कबूल झाला. ' ९ (एखाद्या कामांत) सरावणें; बहिषाडणें; रावत्यास पडणें. ' त्या कामांत मी नवशिक्षा नाही, दोन वर्षे चोळलेला आहे. ' ' हा घोडा दोन चार दिवस चोळला म्हणजे बसावयास येईल. ' १० (एखाद्या गोष्टीची, गोष्टीचा) नेहमी प्रसंग पडणें; (एखादी वस्तु उदा० रुपये; दागिने इ०) हातांत खेळवणें; इकडून तिकडे देणें, इकडून तिकडे ठेवणें. ' हातीं रुपये चोळवण्याजोगा प्रामाणिक माणूस कामावर ठेवावा. ' ११ चोळामोळा करणें; वापरणें; बरदळीत, वापरण्यांत येणें, आणणें. ' हा मांजरला खडखडीत लागतो पण दोन दिवस चोळला म्हणजे मज होईल. ' १२ चालविणें; छळविणें; गुळविणें.

‘वातकी न वेखो तैसा दुसरा । घोळितो नृपाळा पेजुनी ।’ —दावि ४५७. [सं. घुण्-घूर्णः प्रा. घोल्-घुमविणें; हि. घोलना] घोळ-घोळून, घोळून घोळून-क्रिवि. १ आळून पालून; बदल करून; आळीपाळीने; एकासागून एक. (क्रि० करणें, जाणें, घेणें, वणें). ‘ नित्य एकाच ब्राह्मणास दान देतोस, हें काय ? घोळून घोळून सांगावे. ’ २ वारंवार, पुनः पुनः घोळण्याचो क्रिया करून; पुनःपुनः इकडून तिकडे हलवून, उकळून, घोळसून, चर्चा करून, मनांत आणून, उच्चारून, घोळणें याच्या त्या त्या अर्थी द्विरुक्तिने क्रिया करून. ‘ हा मंत्र लोकांच्या तोंडीं आपोमाप येतो व तोच घोळघोळून पाठ होऊन जातो. ’ —सासं २.४०१. [घोळणें द्वि.] घोळीव-वि. १ घोळेल्ल्या घोळणें पहा. २ गुळगुळीत केलेला. ‘ सर्वांगानें गोल असा घोळीव हिरा कोणी गिळण्यास त्यापासुन इजा होत नाहीं ’ —पदाव १.७०. ३ (व.) गालीव; निवडक. [घोळणें] घोळून-क्रिवि. (गो.) एक दिकानें; अमविभागानें. घोळवि(व)णें-सक्रि. घोळणें पहा. ‘ सुदेव पद-जांत स्वमनाकरवीं हि वेह घोळविले. ’ —मोसमा २.४४. [घोळणें प्रयोक्क]

घोळमाडणें—चक्रि १ ओढाताण करणें; हिसडाहिसडी करणें; त्रास देणें. २ उळणें; गांजणें; आंचणें; त्रासविणें; सताविणें. ३ (क.) घोळणें इतर अर्थी. [घोळणें]

घोळशी, घोळस, घोळसो—जीपु. (गो.) माद्याची एक जात.

घोळसणें, घोळसावणें—चक्रि. घोळणें. १ (चूर्ण, द्रव-पदार्थ इ०त) उबळणें. २ (एक पदार्थ दुसऱ्या पदार्थांत मितून आईक अशा तऱ्हेने) इलविणें; मिसळणें; खालीं-वर करणें; उलथा-पालथ करणें. ३ (ल.) कुचळणें; कुडा काढणें; खुबळणें; लोळविणें; मारपीट करणें; कुंदळणें. ‘ वेह घोळसितां नरकद्वारीं । तो अणुमरीं कुंयेना । ’ —एसा २६.३४०. ‘ लोमदंभे घोळसुन । कासावीस केला । ’ —दा १२.४.९. ‘ सास्यकिचेही बाण-व्रज झाळे त्या कुषासि घोळसिते. ’ —मोकर्ण १९.५. ४ घोळणें; वाटोळें फि-विणें. ‘ नाचविसी पाय ने घोळसुनि मोय । ’ —निगा ९२. [घोळणें]

घोळा(ळ)णा—पु. नाकपुडपांमधील पडद्याचा मांसल भाग; गुणगुणा; घोळणा; घोणा पहा. [सं. घोणा=नाक] •फुटणें—नाकांतून (सन्हामुळें, उण्णतेमुळें) रक्त वाहूं लागणें.

घोळाणा—पु. (क.) गोंबळ; गुंतागुंत; घोंटाळा. घोळ अर्थ ३,४,५ पहा.

घोळाणा—पु १ हरमऱ्याचा हुळा; ज्वारीचा हुरडा इ० जो हातावर चोळून मीठ घालून खातात तो. ‘ हुरडा ओंठ्या घोळाणा । तिलगुळेसि पाचविले सुखाणा । ’ —एसा. ३१.४०१. २ (व. ना.)

कड निवाचीं कोवळीं पानें, चिच, विवे इ० कांचें मिश्रण करून त्याला फोडणी देऊन तयार केलेला पदार्थ. हा आर्द्रा नक्षत्राच्या सुरुवातीस-बदल्या ऋतुमानाचा शरीरावर होणारा परिणाम टाळण्यासाठीं-खातात. [घोळणें ?]

घोळाना-णा—पु. (व.) कच्ची पालेभाजी कुसकरून तिखट, मीठ, तेल वगैरे घालून केलेला खाद्यपदार्थ; घोळणा. [घोळणें]

घोळी—जी. (वे.) एक प्रकारची माजी. [घोळ]

घोळहाठमंडळ—(प्र.) गोल्हाट पहा.

घोस—वि. १ (को.) खणखणीत, टणटणीत; डोर; पहाडी (गावाज, वाघ). २ (रुढ) मोठा व देखणा; ठसठसीत; ठस-केवाज; धवधवीत (दागिना इ०). लहान, किरकोळ यांच्या उलट.

घोंसाळी—जी. एक वेळ; घोसाळी पहा.

झ—वि. (समासांत) ठार मारणारा; नाश करणारा; उदा० झुतझ=केलेला उपकार विसरणारा; रोगझ=रोग नाहीसा करणारे; वातझ=वात नाहीसा करणारे; कफझ; दोषझ इ०. [सं. हन=मारणें]

ज्या—ज्या. पहा ! ऐका ! हें वे ! अतां ! या अर्थी.

ज्यो, ज्येचें—सक्रि. (गो.) घेणें.

घ्राण—न. १ नाक; नासिका. ‘ घ्राणीं लाविजती मुक्ताफळे । तरी तयांचें काय कळे । मोल मान ॥ ’ —झा १५.३९५.—गुच ३६. १९०. २ ज्याने वास कळतो तें इंद्रिय; घ्राणेंद्रिय. ‘ घेयावया फुलचि जालें घ्राण । आपुली हुती ॥ ’ —अमृ २.५७. —एसा १. २५१. [सं.] घ्राणानुमेय—वि. वासानें ज्याचे अस्तित्व कळतें तो (पदार्थ); वासानें कळण्याजोगा. ‘ हो कां घ्राणानुमेयो । येवो कां हातीं येवो । ’ —अमृ ७.२३८. [घ्राण+अनुमेय=जोळ-खतां घेण्यासारखा] घ्राणेंद्रिय—न. ज्याने वासाचे ज्ञान होतें तें (पंचज्ञानेंद्रियांपैकीं) इंद्रिय; घ्राण अर्थ २ पहा. [घ्राण+इंद्रिय] घ्रात-वि. वास घेतलेलें; हुंगलेलें. [सं.] घ्राता—वि. वास घेणारा; हुंगणारा. ‘ वास सुवास सुमन । प्रेय घ्राता आणि घ्राण । कृष्ण-मकरंदें जाण । विश्रांति संपूर्ण स्वयें येती ॥ ’ —एसा १.२५२. [सं.] प्रेय—वि. वास घेण्यास योग्य; ज्याचा वास घ्यावयाचा तें. ‘ प्रेय घ्राता आणि घ्राण । ’ —एसा १.२५२. [सं.]

८

झ—व्यंजनमालेंतील पांचवें व्यंजन. अक्षरविकास-तीन अवस्था. पहिली शुद्धग्या येथील स्तंभावरील लेखांत आढळते. हा ङ चौकोनी कंसासारखा आहे. दुसरी मंदोसर (इ. स. ५३२) व तिसरी उच्चयिनीच्या लेखांत (११ वें शतक) आढळते. हें व्यंजन आरंभी असलेले शब्द मराठींत मुळीच नाहींत.

च

च—सहावे वंजन. याचा उच्चार संस्कृतांत तालव्य होतो, पण मराठींत बहुधा दंततालव्य होतो, उदा० चमचा, चवरी. अक्षरविकास - तीन अवस्था—पहिली अक्षोककालीन, दुसरी इ. स. दुसऱ्या शतकांतील मथुरेच्या लेखांत व तिसरी ११ व्या शतकांतील उज्जयिनी लेखांत. कान्याविरहित ग सहा आकृती-पासून आजचा विकास आहे.

च—अ. १ निधय, खात्री, स्पष्टपणा, वैशिष्ट्य, स्वतःपण इ० दाखविणारे अव्यय. उदा० तुम्हीच या=इतरांस न पाठवितां तुम्ही स्वतः या; तुम्ही याच=कडेहि करून, न पुढतां या; तो चोरच आहे=तो चोरीचाच धंदा करणारा आहे; तोच चोर आहे=इतर कोणी नाही तो स्वतः चोर आहे. 'मी जेवतांच ठळो=जेवण होतांणीं ठळो; मी येईनच=येईनच येईन (खात्रीने, निःसंशय मी येईन). २ या अव्ययाला कधी गुणदोष अर्थ असतो. उदा० तो पंडित बराच आहे=चालण्यासारखा (उपयोगी पडेल असा) आहे. ३ सहाय; साग्खा. 'पडलेला प्रंग बहुत दिवस न पाहिला असतां परका परकाच दिसूं लागतो.' [सं. चित्]

चइणें—अकि. (महाजु.) जागा होणें. 'चइला तव लटके।' -चवर सिद्धांत सूत्रे ५३. [सं. चित्; प्रा. चेअ]

चइत—अ. ५. चैत्र महिना. 'भी सङ्ग ११९८ धाता संवत्सरे चइत्र शुभ १५.' -चौन्वांशीचा शिलालेख. [सं. चैत्र; प्रा. चइत]

चई—अ. १ केंस किंवा लोंकर खाणारा एक रोग. कातर; उंदरी. चाई पहा. (कि० लागणें). २ गुरांचा एक रोग. -ये १०.१३१.

चईन—चेन पहा.

चउकडे, चउत्रा, चउथरा, चऊक, चऊत, चऊथ—चौकडे, चौत्रा, चौथरा इ० चौ मध्ये पहा. 'कोगी चउत्रे चालोनि जाण। निमळ जागा करिती सारकन।' -महिकबा २५.६४. 'सवाहात रुमालावर चऊक भरविला।' -पहा १७.

चउदशी—अ. शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षांतील चौदावा दिवस; चतुर्दशी. [सं. चतुर्दशी; प्रा. चउदसी]

चऊर—अ. जमीन मोजण्याचें एक परिमाण; चाहूर पहा.

चऊर, चऊरगोंडा—चवर, चवरगोंडा पहा.

चक—अ. १ चक; चाक; चरक; वजन; पगडा (सत्ता, अधिकार यांचा); अग्रप्रक्ष अधिकारमान्यता. 'मामलतदार नवा होता परंतु एका अपराध्याचें शासन होतांच सर्वांवर चक

वसला.' २ कायदा; नियम; काव; शासन; ठरलेली पद्धत. 'मिल नवें सांगूनका एक चक बांधून या त्याप्रमाणे मी वर्तेन.' ३ खुनी, नेहमीची पद्धति, रीत, बहिवाद. 'त्या मंडळीचा प्राप्तः स्नान करण्याविषयीं बारा वर्षे एकसारखा चक चालला आहे.' ४ हक्षाची रकम; दस्तुरी; फर; फी. 'माझा दोन रुपये चक येणें आहे.' [चक! तुल० सं. चक]

चक—अ. एकी; एकमत; ऐक्य; संगनमत; गूढ; सक्य; मिलाफ. 'ग्रामस्थांचा चक असल्यावर सरकारचा जोरा चालत नाही.' [सं. चक; प्रा. चक]

चक—अ. तंगालच्या आक्यावरचे आच्छादन, झांकण. [तुल० अ. चक=पडदा]

चक—अ. १ अधिकारांतील, मालकीची, वांट्यास आलेली जमीन; नंवर; क्षेत्र. २ लागवड करावयास घेतलेली सळम, मोठी, लांबलचक जमीन; मोठे जमीनीचे क्षेत्र. ३ विभाग-लेण्या जमिनीचा एक भाग; तुकडा; खुन्या जमाबंदी दफतरांतून याचा अर्थ गांवकऱ्यांकडून घेऊन तिन्हाइतांस लागवडीकरितां दिलेली जमीन असा आहे. जमीन मोजणीत याचा अर्थ एका नंवरांतील दुसरे घेत (घेतातले घेत) असा आहे. -विस्तनकोश. [हिं. चक; ते. चेकु=तुकडा]

चक—अ. (सरकारी नोकरांत रुढ) ताकीद; ठपका; कान-उबाडणी. (कि० येणें; ठेवणें, चालणें). [इं. चेक]

चक—चक पहा. दिले बरी पोशाख स्वामीला चक. 'दौलत-रायानें।' -सळा ५२.

चकई—अ. चकवा पक्ष्याची मादी. चकवी पहा. [सं. चकवाकी; प्रा. चकवाई, हिं.]

चकचक—अ. (अशिश्ट) दूध.

चकचक—अकि. १ चकचकीतपणानें; डोळे विपुन जाण्यासारखे; झकझक; लललल. २ स्पष्टपणें; चक पहा. 'चक-चक चुकावेना। चाट चावट चकावेना।' -दा १४.४.६. -वि. चकचकीत पहा. -अ. चकचकीत पदार्थ गोष्ट; चकचकाट. 'तेथे कांहीं चकचक दिसतें.' [इयावत्त सं. चकू=प्रकाशणें; चाक-चक्य=तेज, प्रभा; म. चक, चकचकणें]

चकचक—का—अकि. श्वादिवांल्या जलप्राशनसमयीं होणाऱ्या झड्डाप्रमाणें शब्द करून; चाटतांना, पितांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें. [च. चक! चक!]

चकचकणें—अकि. प्रकाशणें; लकाकणें; चमकणें; झक-कणें (बीज, हिरा इ०). 'काय तो हिरा चकचकतो.' [सं. चक]

चकचकणें—अकि. १ चकचक, चुकचुक आवाज काढणें; चुकचुकणें (पाक, साप इ०नीं). २ (क.) खेद करणें; दुःख

करणे; चक्र असा अग्नि काढणे (इळइळण्याच्या वेळीं तोंडांतून चक्र असा अग्नि निघतो त्यावरून). 'थेक झडा चाळू जाती। लंडी चक्रचक्रून पळती।' -दावि ४०३. [अ. चक्र]

चक्रचक्राट—पु. झळाळी; लखलखाट; झगझगाट; चमचमाट; प्रखर प्रकाश; डोळे दिपण्याजोगा दिव्याचा प्रकाश. [चक्रचक्र]

चक्रचक्रावणे—अकि. (माकड, पक्षी इ०नीं) चक्रचक्र असा झड करणे. [अ. चक्रचक्र]

चक्रचक्राविणे—अकि. डोळ्यापुढे चक्र होईल, काचवे चमकतील अशा जोराने कानशिलावर चपराक मारणे; बोबाडीत लगावणे. 'एक कानशिलावर चक्रचक्राविली तेव्हा कडल झाला.' [सं. चक्र]

चक्रचक्राकी—जी. १ तेज; प्रभा. २ लकाकी; उजळा; सफाई; चक्रचक्रातपणा. 'हिऱ्याची चक्रचक्रा गारगोटीस याव याची नाही.' [सं. चक्र]

चक्रचक्राकीत—वि. १ सतेज; तक्रतकीत, प्रकाशमान; चमकणारे. २ (ल.) लकपक; चापचोप; नीटनेटका; स्वच्छ; व्यवस्थेरीर; ठाकठीक; नीटस; झुरेख (माणसे, वस्तु, स्थळ, इ०). [चक्रचक्र] ०पणा—पु. चक्राकी; तेज; लखलखातीतपणा.

चक्रचक्र, चक्रचक्रुरी—चक्राचक्र, चक्रनाचक्र पहा. 'चक्रचक्र करिति कर कर चरण शिर सुरकुल्ल रणचूर तदा।' -भाय २९. 'कपि बैसता जरी बरी। तें होता चक्रचक्रुरी निर्नाम।' -मारा किर्किबा १७.१३४.

चक्रट—जी. (चि.) चटक पहा. (चटक वर्णविपर्यास)

चक्रटमकड—जी. (व.) सोंगडोंग; चालडील. 'आतां चक्रटमकड कण्यांत काय अर्थ?' [अन; कल्पित शब्दरचना]

चक्रडी—जी. आठ (वडां)चा समूह, समुदाय. [का. चक्रु=गडा]

चक्रण—जी. (कों. ठाणे) घुराड्यांच्या मधून जोखडांच्या खाली वातलेली लांकडी पट्टी. -मसाप २५२. [सं. चक्रुण=गारी]

चक्रणा—वि. तिरवे पाहणारा; काणा. [सं; चक्रुकाण=चक्राण=चक्राण=चक्रणा. -माभ १८३२.]

चक्रणी—जी. (बायकी) पैसे, कवड्या इत्यादिकांच्या खेळांत जी चक्रण्याची पाळी येते ती; चक्रणे. [सं. चक्रलन=वाटोळा घेर; म. चक्रणे]

चक्रणे—क्रि. १ आख्यात किंवा कौतुकांत निमग्न असणे; गोचळणे; गावाघणे; झूळ पडणे. 'त्या झालेचा मडक रंग पाहतांच मी चक्रलो आणि दोनडे रुपये दिले.' 'मदने मति त्याचीही कोडा चकली।' -रास ९. २ (ल.) फसणे. 'लॉडे फडीन साहेबांच्या राजकीय चोरणासंबंधाने थोळतांना हे चक्रतीक...' -टि २.५१४. ३ मय पावणे; दचकणे. 'देखूनी

उमयता चकती ते। मासती जिवन वैचकती ते।' -आनंदतनय नवरसचरित्र. [सं. चक्र, चकित]

चक्रणे—चुक्रणे पहा.

चक्रणे—क्रि. १ (बायकी) लपंडाव व छापेच्या खेळांत सर्व मुलींनीं घेर घरून उभे राहून डाव्या उताण्या हातावर उजवा हात पाळया किंवा उताणा मारणे व त्यावरून हार कोणावर तें ठरविणे; गडी उजविणे. २ गोठ्या किंवा कवड्या यांच्या खेळांत प्रारंभी खेळांत पैसा टाकणे. [सं. चक्रलन=वाटोळा घेर]

चक्रती—जी. १ वाटोळी, सपाट, पातळ अशी कोणतीही वस्तु किंवा पदार्थ, (केळे, काकडी, ऊंस इ० कांची) खाप, फोड; चांदकी; चांदुफली; चापटी; पातळ वडी; वाटोळा तुकडा. २ चिडी; पत्र; कागद; तिफिट; काढे. 'आपली चकती मिळाली.' =आपले पत्र मिळाले. (राजारामशाही भागवत यांनीं हा ई. काढे यास नवीन शब्द बनविलेला दिसतो). 'मी त्याचे बरोबर छेदजीनां देण्याकरितां चकती पाठविली आहे.' ३ सनद; पास; दस्तक. ४ शिपायांचा विह्वा. 'एक चपराशी चकती पाहून रयत बरबरी बकरी जशी।' -पला ६५. ५ यादी. -ख ३८००. ६ मांसाचा पातळ तुकडा; परसंदा पहा. -पुशिं. २.९. [सं. चक्रवत; प्रा. चक्रवति; हि. चकती]

चक्रदळ—न. १ (फलादिकांची) लहान चकती; खाप; वाटोळा कातळा. २ वाटोळा डाग, तुकडा, स्थळ. ३ पापुद्रा; खवला. ४ (व.) चक्र. चक्रदळी—जी. १ लहान माकरी, पोळी; चापटी; वडी. २ कोणत्याहि नळकंड्याच्या आकाराच्या पंथायांची पातळ चकती. [सं. चक्र+दळ]

चक्रदळ-ळा—पुन. १ बटुळाकार तुकडा, जागा. २ नायटा किंवा गजकणे किंवा इतर रोगाचा वाटोळा चक्रदा; खवला; स्फोट. ३ मितीवर ओल्यामुळे किंवा गिलावा पडल्यामुळे पडलेला डाग. ४ चान्य पेरलेल्या किंवा उम्या शेतांत असलेली उषडी जागा, पीक न उगविलेली जागा. ५ कोणतीही वाटोळी, उषडी जागा. ६ (ल.) हिशेबांत फंड, मगदाड, अपरातफर; हिशेबांत मोकळी जागा सोडणे; किंवा लंबाडी, गफळत करणे. 'ते रुपये खाऊन मगदी चक्रदळ केले.' ७ फळा; फड्या; (खाद्यपदार्थांचा) स्वच्छपणा. ८ लोकांचे कडे, समुदाय मंडळ. [सं. चक्र+मंडळ]

चक्रदा—पु. १ शरीरावरचा वाटोळा डाग; खवला. २ पापुद्रा; कपळा; खपळा; साल; कातळा. (क्रि० उडणे; निघणे; काढणे; तोडणे). चक्रदळ पहा [सं. चक्र+दळ]

चक्रन(ना)चक्र—पु. १ चुकणा; पृष्ठ; मुगा; तुकडेतुकडे; खंड; समुदाय (फुटलेल्या, मोडलेल्या पदार्थांचा); छिन्नभिन्न झालेला गोळा. २ मोडले गेल्यांचीं, मंग झाल्याची कल्पना, समज. 'अंगाचा चक्रनचक्र झाला.' ३ सत्यनाश; नायनाट. ४ अति अंमोने

आलेला यकवा. -वि. १ छिन्नविच्छिन्न; मग्न; तुकडे तुकडे झालेला (पदार्थ). २ थकलेला; मागलेला; दमलेला; मरगळीस आलेला; आपल्याला नष्टप्राय समजणारा (मनुष्य, शरीर). [चकती+चूर. हि. चकनाचूर]

चकनळचें—अकि. (गो.) १ पोटांत वळणें. २ पातळ पदार्थ हिसळणें; हळणें (वाटली, मांढें इ०कांत).

चकनामा—पु. १ गांवच्या जमिनी, तनखे, गायराजें, इनामें यांची माहिती, हिशेब, यादी. २ वतनाच्या, शेताच्या मर्यादा, सीमा ज्यांत नमूद केल्या आहेत असा कागद; चतुःसीमापत्र. ३ करारनामा; दस्तऐवज. ४ हुकुमनामा; फतवा. [चक+नामा]

चकपक—झी. १ चपळाई; चापल्य; तरतरीतपणा. २ नीटनेटकेपणा; ठाकठिकी (माणसांची). ३ स्वच्छता; तणेला. गेले चकपक अंगीचे जीवोनी ।' -निगा ६३. -वि. नीटनेटका; व्यवस्थित; सुटसुटीत; झुळझुळीत; निर्मळ व स्वच्छ; लकपक (मनुष्य, स्थळ, वस्त्र, वस्तूंची मांडणी). [चक हि.]

चकवंदी—झी. १ जमीन, शेत, वतन यांच्या चतुःसीमा ठरविणें, मर्यादा घालून देणें. २ जमिनीची आकारणी, सारा ठरविणें; साऱ्याचा दर निश्चित करणें; आणेवारी काढणें. [चक+वंदी]

चकसूल—झी. आश्चर्य; विस्मय; आति, संभ्रम; संमोहावस्था; अचंबा. 'हें पाहून विद्याधरानें पुत्राची चकसूल जावी म्हणून तेथें एक वंगला होता त्या ठिकाणीं त्यास जेजून भोजन घाललें.' -वाळ २.११७. -वि. आश्चर्यचकित; विस्मित; विमोहित; दिङ्मूढ. [सं. चकित+हि. सूल; चकणें+सुलणें]

चकमक—झी. १ जमिनीची ठिणगी पाडणारी गारगोटी व पोलादी पट्टी (यांच्या वर्षणानें ठिणगी पडते), विस्तवाचें साधन. 'त्याजवळ विस्तव पाडण्यास चकमक नव्हती.' -पाव्ह २६. २ पोलादी पट्टी; पोलाद. ३ (क.) बोळाबाली; मांडण; झटापट; वाचावाच; परस्पर आघात. ४ कळह, बुद्ध; मारामारी बगरे. (कि० झडणें; उडणें; होणें). 'पहिल्या चकमकीत माझाच जय झाला.' -नाक ३.७. [तुकीं चक मक=गारेपामून ठिणगी पाडणारे पोलाद, चापी बंदूक; तुळ० सं. चक=प्रकाशणें; म. चकक]

चकमकणें—अकि. चकचकणें; प्रकाशणें; लखलखणें; झळकणें. [चकमक]

चकया—पु. (कु.) वाजविण्याचा टाळ. [सं. चक, प्रा. चकय ! च्य]

चकरणें—अकि. (कों.) किंवा फिचिणें; वळविणें (वहाळ, चिरा, इ० खड पदार्थ). [सं. चक; प्रा. चक्कर]

चकरणें—अकि. चुकणें; प्रमाद करणें; चुक करणें. [चकणें]

शको. ३. २६

चकरदंड—पु. एक प्रकारचा व्यायाम; कसरत; चक्रदंड [सं. चक+दंड]

चकरदांतां—पु. (गो.) चकत्या करण्याचे यंत्र; सोऱ्या. [सं. चक्रदंत; म. चक्कर+दांत]

चकरमकर—झी. १ युक्त्या; डावपेंच; हिक्मती; वाव-डाव; चेष्टा; लपंढाव. २ सबबी; महाणा; मिष; खोटीं कारणें सांगणें. ३ मीति; मय; पळकी; त्रेषा. (कि० मुलणें; मुलवणें; कर्त्याची किंवा कर्माची पडी). ४ (बा.) गमजा. [चक्कर हि. हि.] ० पाहणें—अत्यंत अयभीत होऊन; गांवरून समोवार पाहणें.

चकरावणें—अकि. (ना.) चकित होणें; स्तंभित होणें. [हि. चकराना]

चकरी—झी. १ (चांमारी) डेरा व मोट एकत्र शिवण्यासाठीं येऱ्याचा मक्का कापून काढलेला गोल भाग; टिगळ. २ (राजा.) घेरी. [सं. चक; चक्कर; हि. चकरी]

चकला—पु. १ अनेक परगणे मिळून बनलेला देशाचा विभाग. २ शहराचा भाग; पेठ; मोहळा. ३ शहराच्या, महालाच्या विशिष्ट भागातील खटले चालविण्याची जागा, कोर्ट, कचेरी; पेठेची, दार्याची मॅजिस्ट्रेट कचेरी; कोतवाली. ४ सराफ कझ. ५ अड्डा; तळ (मजूर, गाड्या, जनावरें यांचा); झुट. ६ (भिक्षुक्यांत) अगदीं सकाळीं भिक्षा मागण्याकरितां ठाविक ठिकाणीं उभें राहण्याची पद्धत, बहिवाद. 'आज माझा चकला आहे.' ७ अशा ठिकाणीं मागितलेली, दिलेली भिक्षा. 'म्यां चकला केला.' 'मला चकला था.' [सं. चक; प्रा. चक्कल; हि. चकला]

चकला—पु. (राजा.) एक हलक्या प्रकारचें गर्भसुती वस्त्र. [हि.]

चकला—पु. (कों. राजा.) अनेक प्रकारचीं फुलें वगैरे कोरलेली पडी; दागिन्यावर टीक अगर फुलें उठविण्याचा सोनाराचा ठसा. [हि. चकलना=दावणें; वर दाव ठाकणें]

चकला, चाका—पु. (सोनारी) जरीतून काढलेली चांदी.

चकली—झी. १ धातूची किंवा धातूच्या पत्र्याची चकती; गोल लहान तुकडा. 'पिशाचीत साव्हीरीन एवढया क्षिणाच्या चकल्या घालतात.' -गुजा ३४. २ हरमऱ्याची डाळ, तांदूळ, उडदाची डाळ, गहू, खिरे वगैरे पदार्थांचे पीठ मळून एका सच्छिन्न सांघ्यातून तें कडईतल्या तेलांत अगर तुपांत गोलाकार जिलबीप्रमाणें तळून काढतात तो पदार्थ. [सं. चक; प्रा. चक्कलिम=चक्राकार] ० पात्र-सांघा-नपु. चकल्या तयार करण्याचा सांघा, सोऱ्या.

चकल्या—पु. (वे.) चकल्यावर, गह्वराच्या चवाठ्यावर
असणारा चौकीदार; कोतवाल; मॅजिस्ट्रेट. चकला पहा.

चकवणी—विणी—झी. १ दिशाभूल; भ्रम. २ ठकवाजी;
बापा; फसवणूक. ' ज्याचें देणें झालें त्यांनीं खेडे घालीत मसावें
आणि ज्यांनीं देणें आहे; त्यांनीं... .. एकसारक्या चकविण्या
दाखवीत मसावें. —आगर. [चकविणें]

चकवा—पु. कोळ्यांच्या, नावाक्यांच्या गाण्यातील एक
प्रकार; नाव बल्हवितांना नावाडी म्हणतात तें गाणें.

चकवा—पु. ईसाच्या जातीचा एक पक्षी; चकवाक. [सं.
चकवाक; प्रा. चकवाग—य; हिं. चकवा.] चकवी—झी. चकवा
पक्ष्याची मादी; चकई [प्रा. चकवाई]

चकवा—पु. १ एखाद्या ठिकाणीं रात्रीच्या बगेरे वेळीं
विश्रांति बगेरे होऊन अगर मूल पडून मनुष्य मलतीकडे जातो,
त्यास म्हणतात. (कि० भेटणें; होणें). २ (व.) मूल पाडणारें
मूल. ' चकव्यानें मुलविलें म्हणून वाट चुकलों. ' [सं. चकित ?
म. चकणें=भुलणें]

चकविणें—उक्ति. १ मुलविणें; चकित करणें; गोंघळांत
पाडणें; दिपविणें; मोह घालणें. २ डोळ्यांत धूळ फेकणें; फस-
विणें; ठकविणें; मूल्याप देणें. [सं. चकित; म. चकणें. प्रयो-
जक]

चकसणें—भक्ति. (कों.) एखाद्या पदार्थाची गोडी, लज्जत
चटक लागल्यामुळे तो मिलाविण्यासाठीं उत्कंठित होणें, जातुर
असणें, पुनःपुनः झटणें. [चव+कसणें ? तुल० चवक]

चकळ—न. तुकडा; भाग; कांड. [सं. सकल]

चकळी—झी. चिलकाडी; धार (धूष, रफ, रस इ०ची).
[चळक]

चकाकणें—झी. (चकचकीचा अतिशय) झळकणें; चम-
कणें; लज्जलखणें; झळझळणें; प्रकाशमान होणें; झकपकणें. [सं.
चकास; म. चकाकी]

चकाकी—झी. (चकचकीचा अतिशय) १ चकचकीतपणा;
लकाकणें; झळझळणें; चकचकाट. २ एकसारखा पडणारा मोठा,
प्रखर, प्रकाश; तेज; प्रभा. ' खनिज पदार्थांच्या अंगी चकाकी
असते. ' —पंदाव १.५.

चकाचकी—झी. १ तळपणें; चकमक; खणखणाट (तर-
बारीचा) २ हमरीतुमरी; भांडण; झटापट; झकापकी. (कि०
झडणें; उडणें). [चकचक]

चकाचूर—चकनाचूर पहा.

चकाट—झी. (राधा.) चट, चटक पहा.

चकाट—टा—न. चेष्टा; चकाट्या. ' येकमेका करिती
चकाट ' —सिपु १.१.१३८.

चकाटणें—चकाटणें पहा. [चक]

चकाटी—ट्या—झी. (नेहमीं अनेकवचनीं प्रयोग) रिकाम्या
गप्पा; गमतीच्या गोष्टी, बाता; चेष्टा; गप्पासप्पा; वायफळ
गोष्टी. (कि० पिठणें; मारणें). ' भोजनाचे पदार्थ शिजत
लावल्यावर चकाट्या पिटीत वसूं नये. ' —गृहि २.४. [सं.
चकाट (चक+अट)—चकाट=छुट्या, सोदा. —भाष १८३२]

चकाणा—वि. (प्रां.) चकणा पहा.

चकांदळ—ळा—नपु. चकंदळ पहा.

चकासूल—झी. तिरपीट; गालण; धाबरगुंडी. (कि०
करणें; होणें). (कृत्यांची व कर्मांची पद्धी) [चक+सूल]

चकार—पु. च हें अक्षर. [सं. च+कृ] ० शब्द—पु. किंचित्तिहि
भाषण; एक अक्षरछुट्या; अवाक्षर; शब्द; व्यक्त उद्गार (निवेदार्थी
प्रयोग). ' बरांत मोठमोठ्या गोष्टी करतोस समेत चकारशब्द
तोंडावाटे निघावयाचा नाही. ' ' याप्रमाणें तो दिवस गेला,
आण्णासाहेबांनी त्यासंबंधानें एक चकार शब्दहि काढला नाही. '
—यंशवतराव चरे. [म. चकार (च्व.)+शब्द]

चकार—वि. (व.) चलाख.

चकार—रा—री—पु. झी. (सांकेतिक) चवली; दोन आण्यांचें
नाणें; (पावलीबद्दल पकार—री असाहि संकेत आहे.) ' ही दक्षिणा
कांहीं चकारी पकारीवर मागावयाची नाही. किमानपक्षीं नाण
(५) संख्या तर खरी. ' —मराठीची सजावट १.५४. [म. च=
चवल+कार]

चकारविल्हा—विल्हांतला—वि. (उप.) चहाडखोर;
जुगलखोर. [म. च=चहाड+भर. विलाइयाह; म. विल्हा]

चकारी—झी. (संकेत) चहाडी. [म. च+कारी]

चकारी—झी. १ गाडीच्या चाकाची खूण; चाकोर;
गराडी. २ गाडीचें बळणें, फिरविणें. (कि० घेणें). ' अडचणीच्या
आग्यांत चकारी घेऊं नये, पैस जागा पहावी. ' ३ गाड्या फिर-
विण्याकरितां रस्त्यापासून कांहीं अंतरावर एका बाजूला जी जागा
केलेली असते ती. ४ काठीनें मासून फिरवीत न्यावयाचें ल्हान
मुळांचें चाक. [सं. चक+आकार; म. चाक]

चकांव चकांव—किवि. १ वानराच्या टोळींतील म्होर-
क्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून; चकचक. २ खातांना
जो चकचक आवाज होतो त्यासारखें; मचामचा. [च्व.]

चकित—वि. १ डोळे दिपलेला, विस्मित; आश्चर्यचुप
' परि कवि होऊनि चकित । म्हणे राया आपुलें आर्त । दास्याची
सामुग्री पाहोनि तेथ । मागावें काई । ' —कथा ६.१९.१५३.
२ गोंघळलेला; मांडावलेला; मयमीत—चकित; दचकलेला. (कि०
होणें) ' नेली समेत साध्वी व्हावें शिवतां जिला चकित वार्तें. '
—मोगदा २.३. [सं.]

चकीर—न. दोरा बालून फिरविण्याचें लहानसे लांकडी चाक; चकी पहा. [सं. चक्र; म. चक्कर]

चकुली—न. भव. (गो.) चकल्या; चकली पहा. [का. चकुली]

चक्रे—जी. चक्रवृत्त; भ्रम; मुरळ. 'आपण आंतोनि ठिकरिया बहु चक्रे झाल्या. आणिली जेणे.'—झा १८.५३९. [सं. चक्रित; प्रा. चक्रिय]

चकोट—वि. (वे. कर.) चोखट; उत्तम; चांगले. (मुसलमानांत किंवा मराठ्यांत रुढ). 'चकोट बोलावं.' 'चकोट माल गिन्हाइकाला थावा.' [सं. चोक्ष=शुद्ध; निर्मल; का. चोक्कट]

चकोज-जा, चकोतरा—पु. एक फळ; पपनस. [हिं.]

चकोदळ-ळा—नपु. चकंदळ, चकदळ पहा.

चकोर—पु. एक पक्षी; हा चंद्रकिरणांवर जगतो असा कवि-संकेत आहे. चंद्राबद्दल याचें प्रेम प्रसिद्ध आहे. 'जेसे शारदीयेचे चंद्रफळे—। मार्जी अमृतकण कोंबले। ते वैचिती मने मवाळें। चकोरतळें।'—झा १.५६. 'बा हूं मजवि म्हण न त्या द्वि-रंगाराचिया चकोराहूं।'—मोविराट ४.६७. [मं.] चंद्र चकोर न्याय—पु. (चातक जसा मेषाची तसा चकोर चंद्राची वाट पहात असतो यावरून) एखाद्यावर आपलें जीवित अवलंबून असणें किंवा एखाद्याची वाट पहाणें. 'माझा नंदपिता यशोदा जननी। दोघे कंठी प्राण ठेवूनी। वाट पाहती दिनरजनी। चंद्रचकोरन्यायेसी।'—इ २१.७२.

चक्र—न. १ डोळे दिपायाजोगें आकस्मिक तेज; लक्ष्मण प्रकाश. (कि० होणे). 'प्रथम चक्र झालें एकदां मग कडकून वीज पडली.' २ आकस्मिक वेणारा नवा विचार. 'विचार करतां करतां त्यास एकदम चक्र झालें.'—सूर्योदय ८४. -वि. १ सतेज; प्रकाशमान; लक्षाकणारा; चक्रचक्रणारा (सराफ लोक हा शब्द सोने, रुपे, यांस प्रथम वापरीत, नंतर श्तरांकून तो पुढील अर्थी वळें, सुवर्णें, घर इत्यादींस लावण्यांत येऊं लागला) लक्षलक्ष्मीत; नीटनेटका; ठाकठीक; सुरेख; स्वच्छ; चांगला; सकास. 'त्यानें आपलें घर चक्र करून ठेविलें आहे.' -वि. क्रि. वि. भाष्यार्थ बुडालेला; चक्रित. 'त्यावर जडलेल्या खऱ्याचें पाणी पाहून तो चक्रचक्र झाला.'—वि. १०.५ ते ७. १२६. -क्रि. वि. १ स्पष्टपणें; डोळ्यासमोर; चढचढीत. 'ती आपल्या प्रियकराला चक्र सांगते.'—नाटु ३.४६. २ पूर्णपणें पुरेपूर. 'आतां चक्र उज्जळें.' 'मापट्याच्या मातांत दोघेजण चक्र जेवतील.' [सं. चक्र; म. चक्रचक्र] ० कर-कन-दिशीं, चक्रन, चक्रर-क्रि. चक्र होऊन; डोळे दिपून जाण्याजोगा; एकदम प्रकाश पडून; झळाळून. 'आणि एकाएकी चक्रन उजेड

पडून मोठ्ठा मळगडाट होतो.'—मराठी ६ वे पुस्तक. (भा. २) पु. ३६. [चक्र+कर प्रत्यय]

चक्रर—न. १ एक खेळणें; चकी; मोंबरा. २ कडें; मंडळ; बटुलाकृति रस्ता किंवा जमीनीचा माग; बोंगराचा किंवा खड-ण्याचा वाटोळा किंवा पुढें जालेला भाग. ३ (भवविधा) बोटा मंडळावर घरण्याची जागा. ४ -न. जी. मोंबळ; मोंबड; बेरी. ५ जुन्याची चाणी, चाणा. ६ पित्तप्रकोपांमुळे डोळ्यांपुढें उभें राहणारें चक्र किंवा मंडळ; डोळ्यांपुढें काजवे चमकणें. ७ खळें; तेजोवलय; कडें; परिवेव; परिधि (चंद्रसूर्य, देवादिक ६० कांच्या मोंबतीं असणारें). ८ फेरी; गरका; बळसा; हेल्पाटा; येरझारा. (कि० घेणें). ९ चाक. १० विष्णूचें सुदर्शन चक्र. ११ (व.) बोंबीचा घेरा. 'या वेळीं बोंबीला चक्कर ठेविलें.' १२ तन्हेवाईक, चक्रम मनुष्य; विचित्र, विक्षिप्त माणूस. 'काय चक्कर आहेस?' १३ काही तरी झुजक काम. [सं. चक्र] (वाप्र.) (एखाद्यावर) चक्ररफिरणें—१ (सुदर्शन चक्रावरून प्रयोग) ईश्वराच्या कृपा-छात्राळां असणें २ दुःखें, संकटें यांत गुरफटणें किंवा यांनीं घेरणें, वेष्टणें; संकटांत सांपडणें. ० मारणें, मारून घेणें—फेरी, गरका, बळसा, हेल्पाटा, येरझार बालून घेणें; जाणें घेणें; जाऊन परत घेणें. 'किल्लावरून चक्कर मारून परत तुझ्या महालाकडे येतो.'—कोरकि २९. 'दुकानाकडे चक्कर मारून ये.' चक्ररा घर घरणें—१ बोटा मंडळाकार फिरविणें. २ (क.) कचाटीत, जखेत घरणें. चक्ररचाळ—जी. (विणकाम) (वे.) ताण्यांतील दोरे खालींवर होऊन थोडा जाण्यास वाट मिळण्यासाठीं फणीस दोरीनें फणीच्या बरच्या भागास जोडलेली चक्राकृति वस्तु. [सं. चक्र+चाट]

चक्ररमंडी—जी. एक फुलझाड, यांचीं फुलें सकाळीं पांढरीं असतात व तींच संध्याकाळीं गुलाबी रंगाचीं होतात. -वागेची माहिती १००.

चक्रा, चक्रा वही—पुन. १ दद्याचा एक प्रकार; घड किंवा सारखें वाट विरजलेलें दूध; घुरीनें कापण्याजोगें वही; धोखंडाच्या उपयोगी वही. 'चक्रावही, मसाल्याचे खमंग तांदूळ...'—घु ३. २ (संकेत) यथेष्ट व मिष्टान्न भोजन. 'मात्र चक्रा कोणीकडे घरला.' [हिं. चक्रन=वाट; चक्रा=वही]

चक्रकाचक्की—जी. हमरीतुमरी; उबड मांडण; झकपकी, चक्राचकी पहा. 'दोहोंकडून दोघां उबरवस्तांची चक्रकाचक्की उडूं लागली म्हणजे हळक्यासलक्यानें तीं पडूं नये.'—विकार.

चक्राटा—पु. (बालभाषा) संमत. (कि० दाखविणें). [चक्र; का. माटा=खेळ]

चक्की—जी. १ जातें. २ पिठाची गिरणी. ३ (व्यायाम) मानेचा व्यायाम करण्यासाठीं दगडाचें केलेलें कडें. -संख्या ६२.

४ (चांमारी) चामडें कापण्याचा हुंलांकडी गोल ठोकळा. [सं. चक्रो हि]

चक्रकीर—वि. (प्रां) विस्मित झालेला; आश्चर्यचकित झालेला. [सं. चक्रित]

चक्र—न. १ रथ, गाडी, इ०चे चाक; कुंभाराचें चाक. 'मग मवंडीचें दंडे। अमं चक्र।' -हा १८.३१०. २ चाकासारखें एक आयुध; विशेषतः विष्णूचें सुदर्शन चक्र. 'कैसें चक्र हन गोविंदा। सौम्यतेचें मिरवे।' -हा ११.६०४. ३ एक खेळणें; चक्री; चक्रीर; चक्र. ४ बोटावरच्या वृत्तुलाकार रेवा; या शुभ गणतात (याच्या उलट शंखाकृति रेवा अशुभ समजतात). ५ सैन्य; सेनासमूह; जबा; जमाव. 'स्वचक्र, परचक्र.' 'पालाणिजे त्वरित चक्र अशा रवा हो।' -वामन, विराट ५.११. ६ राष्ट्र; देश; सृ-प्रदेश; प्रांत; जिल्हा. ७ (संकेत) वटे (खाद्य पदार्थ). ८ (विणकाम) मागाच्या कपाळकाठीच्या शेवटाला अडकविलेलीं दोन चाकें; अथवा कपाळकाठी किंवा डेकणी यांच्या ऐवजी ज्या चाकाचा उपयोग करतात तें. नक्षत्रीच्या कामाच्या दोन्या-काठांचा चाळा आहे असें लांकडी चाक; ज्यावर सूत गुंडाळतात तें चाक (रीळ). ९ चक्राकार सैन्यरचना; व्यूह. 'चक्रव्यूह.' १० पाण्याचा भोंवरा; आवर्त. ११ अभिव्यक्त्यनासाठी किंवा जातक वर्तविण्याकरितां काढलेली आकृति; कुंडली. १२ (धारीरशाळांत) धारीराचे विभाग; प्राणस्थाने प्रत्येकी एकंदर सहा आहेत; आधार-लिंग-नाभि-हृत्-कंठ-सू-चक्र. षट्चक्रमेव पहा. 'येक सांगती अष्टांग योग। नाना चक्रें।' -दा ५.४.२४. १३ संवत्सराचें मंडळ, राहणी, आवृत्ति. १४ (ज्यो.) मंडळ; वृत्तुल, राक्षिचक्र; ज्योतिषचक्र. १५ (कुण.) संकट; गोंधळ; गोंडाला; कोडें; फास. (कि० चक्रांत चालणें-येणें=फसणें.) १६ (सामा.) मंडळाकार प्रमण करणारा, खालचा वर-वरचा खाली होणारा रहाटगाडग्या-प्रमाणें फिरणारा पदार्थ, वस्तु, स्थिति. 'वायुचक्र.' 'संसारचक्र.' १७ राज्यकृति. १८ (शाप.) पेशी; पिंड, (इं.) सेल. १९ योगमार्गांत कल्पिलें एक चक्र. हीं चक्रें सहा आहेत. मूलाधार; स्वाधिष्ठान; मणिपूर; अनाहत, विष्णुद; सहस्रार. 'ऊर्ध्वे तळौतें खाल्वे। तथा शेवामाजि चक्रांचे। पदर उरती।' -हा ६.२३७. २० चक्रवाक पक्षी. 'चक्रापरीच सजळों असतां फिराया।' -र १७. [सं.] सामाशब्द- ० गति-जी. वृत्तुलाकार (आपल्या भोंवतालीं व पातळीत) गति; चक्रावर्त व गरगर फिरणें. 'नित्य जे उदयास्त होतात ते चक्रगतीनें आणि प्रहांस राख्यंतर होतें हें स्वगतीनें.' [सं.] ० चाल-वि. चमत्कार करणारा; लीलानाटकी. 'तुका म्हणे चक्रचालें। वेढ वळें लाविले।' -तुगा २१२४. 'स्वर्ग माळा अर्णो लेईला सुडाळ। कान्हो चक्रचाल पंढरीचा। -निगा ११९. [चक्र+चालणें] ० दंड-पु. एक व्यायामपद्धति. दोन्ही

हातांचे तळवे जमिनीवर टेकून ते स्थिर ठेवून पायांनीं वृत्तुलाकृति फिरणें-व्यायाम मासिक ४.१९२३. चक्रदंड पहा. ० धर-पु. १ सुदर्शन चक्र धारण करणारा; विष्णु. २ महाबुभाव पंथांतील प्रमुख महात्मा. [सं. चक्र+धर] ० नेमिक्रम-पु. फिरणाऱ्या चाकाच्या धावेचा वरचा भाग खाली व खालचा भाग वर जातो व पुनः वर खाली होतो याप्रमाणें परिस्थिति बदलणारा क्रम; उच्च-नीच स्थित्यंतरे; जगाची चांगल्या दिवसांमाणून वाईट, नंतर पुन्हा चांगले दिवस अशी रहाटी. [चक्र+नेमि=परीध+क्रम] ० पाणी-पु. सुदर्शनचक्र धारण करणारा विष्णु; चक्रधर. 'मनुज तनुज जैसा भूतळीं चक्रपाणी।' -वामन रुक्मिणीपत्रिका १५. [सं.] ० पाळणा-पु. यात्रेच्या, जत्रेच्या प्रसर्गीटांगलेले फिरते पाळणे. २ गोळाकार फिरणारा पाळणा, झोला. ० पाळ-पु. १ प्रांताचा मुखेदार. २ चक्ररक्षक; रथी युद्ध करीत असतां रथाच्या चाकांचे रक्षण व योग्य गतिमध्यें चलन यावर देखरेख करणारा योद्धा. 'कीं दों पार्श्वी दोवे भीमाजुन चक्रपाल जेवि रथी।' -मोमीष्य ११.५१. [सं. चक्रपाल] ० मेड-डी-जी. एक झाड, याचें फळ चक्राकार असतें. चक्रमेडी पहा. ० पूजा-जी. चक्राची पूजा करण्याचा खानवेशांतील कुलाचार. ० मेद-पु. मुक्ति; हिकमत; डावपेंच; छक्केपंजे; युक्तिप्रयुक्ति; कावा. [सं. चक्र+मेद; शकटमेद याचा प्रतिशब्द] ० मेडल(करण)-न. (नृत्य.) ओणवें होऊन शुद्ध्याच्या आंतील बाजूनें दोन्ही हातांनीं पायांस विलंबा चालणें. [सं.] ० रक्षक-पु. चक्रपाल पहा. ० घट-क्रिवि. चक्राप्रमाणें-सारखा; वृत्तुलाकार; गरगर; चक्रा-कार. 'पायीं धरोनि अवलीळा। तारक चक्रवत् भोंवडिला।' [सं.] ० वर्ती-र्ती-पु. चक्राचा अधिपति; एका समुद्रापासून दुसऱ्या समुद्रापर्यंत असलेल्या पृथ्वीचा राजा; समुद्रवलयकिं पृथ्वीचा राजा; सार्वभौम राजा; बादशहा. 'जे चैतन्यचक्रव-र्तीची शोभा। जिया विश्वविजाचिया कौमा।' -हा ६.२७२. 'पुढे पुढे राखव चक्रवर्ती। सेंग प्रिया मानसतापहर्ती।' -मुरामा [सं.] ० वर्तिनी-जी. बादशाहीण; सार्वभौमराज्ञी. 'चक्र-वर्तिनी श्री महाराणी विहृस्टोरिया यांस आमची ... अशी प्रार्थना आहे कीं.' -टि १.६६७. [सं.] ० वर्तीघोडा-पु. घोड्याचा एक प्रकार. याच्या नाकाच्या मध्यमार्गी भोंवरा असतो. -अश्वप १.२५. ० वाक-पु. एक पक्षी. यांमध्यें दिवसां नरमादीचें संमीळन व रात्री वियोग होतो असा कविसंकेत. 'तया चक्रवाकाचें मिथुन। सामरस्याचे समाधान।' -हा १८.८. ० वाक घोडा-पु. घोड्याचा एक प्रकार. सर्व अंग पिबळें, चारी पाय पांढरे व डोळे श्वेतंगाचे असा घोडा. -अश्वप १.२५. [सं.] ० वाट-जी. रथाच्या चक्राची चाकारी. 'परसैन्य देखोनि हर्षी। वेगें चालिला जगजेठी। बडबडिल्या चक्रवाटी। ठाठटी पातला।' -

—एकस्व १०.४४. ०घाटी—झी. वावटळ. (कि० बडबडणे).
 'बडबडीत चक्रवाटी ।' —उषा ८३१. ०घाट—०वाढ व्याज—
 झीन. दर वर्षास अथवा ठरविलेल्या मुदतीस व्याजाचा हिशेब
 करून ते व्याज मुदलांत मिळवितात आणि ती रक्कम (रास)
 दुसऱ्या वर्षाचे किंवा मुदतीचे व्याजासही मुद्दल घरतात,
 अशा रीतीने जे व्याज होते ते; व्याजाला व्याज आका-
 रणे. ०घात—५. सोसाट्याचा वारा; वावटळ. [सं.] ०घाल—५.
 १ क्षितिज; काळी धार. २ पृथ्वीच्या भोंवतीं कल्पिलेली पं-
 तांची ओळ, मंडळ. [सं.] ०वाल—५. एक पक्षी. [सं.]
 ०वाहा—वि. १ चक्र वालगणारा. २ चक्रवर; विष्णु (कुंभार); 'चक्र
 वाहा कां देवेंसी । केंवि कुलाळा कलं सरिसी ।' —अ ४७. [सं.]
 चक्र+वह्] ०वृद्धि—झी. चक्रवाढव्याज पहा. [सं.] ०वेळा—झी.
 (रुढ) चक्रवेळ. फलज्योतिषशास्त्रातील एक वेळ, मुहुर्त; यावेळीं
 आरंभ केलेले कोणतेहि कार्य फार दिवस रेंगाळत राहते. [सं.]
 ०व्यूह—विस्—विहू—५. १ एक विशिष्ट प्रकारची सैन्याची
 वाटोळी रचना; या सैन्यरचनेत शत्रूचा प्रवेश होऊ शकत नाही.
 'चक्रव्यूह' गुह द्रोण । रचिता झाला अद्भुत ।' —पांश ४५.४. २
 मोठी मसलत; कपटकारस्थान; कट; संकटाचा डाव रचणे; जाळे
 पसरणे, फार खोल, मानगडीचा, गुंतागुंतीचा केलेला वेत. 'आं-
 ड्याचा आमक चक्रव्यूह रचून अमिमन्युप्रमाणे बुद्धिमान...नेटिव
 लोकांचा छल व वध करण्यास लोंढे करून यांच्या कारकीर्दीत
 हिदुस्थानसरकारने तयार व्हावे...'—टि २.५२३. [सं. चक्र+व्यूह;
 म. विस्, विहू—व्यूह] चक्राकार—५. वटुळ, चक्रासारखी आकृति.
 —वि. वाटोळी; चक्राप्रमाणे गोल. [सं.] ०कार मासा—५. एक
 प्रकारचा मासा; (इं.) स्टार फिश. —आणिमो १३६. चक्रांकित,
 चक्रांगीत, चक्रांगद—५. १ चक्राकार रेषांची वटुळे, चिन्हे अस-
 लेला पांढरा दगड; याची देवांश मानून पूजा करण्यात येते; हा
 समुद्रकाठी सांपडतो. 'चक्रांगीत चक्रतीर्थाहुनी । बेळन येती ।'
 —दा १९.५.३. 'सीळा ससांकित नवांकित । शालिग्राम शकले
 चक्रांकित ।' —दा ४.५.६. २ (गडेने) अंगावर देवीचे वण किंवा
 स्तर कांहीं विहूपता असणारा इसम. [सं. चक्र+अंकित] चक्रांत—
 ५. कट; कारस्थान. 'किळेदारसाहेबांच्या विरुद्ध त्याने चक्रांत
 केला.' —कोरकि ६१. चक्राखळ—चक्राखळ—१ चक्रवाढ पहा.
 चक्राखळ—२ झी. घोड्याचे एक लक्षण; अंगावर अनेक केंद्रांचे
 भोंवरे असणे; हे घोड्याचे अष्टम लक्षण मानितात. [सं. चक्र+
 आवलि] चक्राखळ—झी. घोड्याचा एक रोग. —अक्षप २.२५८.
 चक्र—वि. तन्हेवाईक; विक्षिप्त; चक्र (मनुष्य). [सं.]
 चक्रकापत्ति—झी. एका वस्तूचा दुसरीस, दुसरीचा तिस-
 रीस आणि तिसरीचा पहिलीस असा जो परस्परान्तर आचार तो;
 चक्राप्रमाणे फेरा. [सं.]

चक्रम—५. १ दोन रुपये वहा आणे किंमतीचा एक होन.
 २ तन्हेवाईक माणूस; चक्रं पहा.

चक्रमण—न. १ (शास्त्राचक्रमणाचे संक्षिप्त रूप, वानरांचे
 या फांदीवरून त्या फांदीवर उड्या मारणे यावरून) कसेतरी आणे;
 उड्या मारीत जाणे. २ अक्रमिक किंवा उडणटप्पुपणाचा अभ्यास.
 [सं.]

चक्रावळ—झी. घोड्याचा रोग; याने घोड्याच्या पायाच्या
 तळावरचा मेंवा फुटतो, कठिण होतो आणि नेपला असतो दुखतो.
 —अक्षप २.२५८.

चक्री—झी. १ वेदपठण; पुराण; कीर्तन; मजन; गायन यांचा
 एकत्र जमून समषयस्क, समानशील व्यक्तींनी केलेला कार्यक्रम.
 २ पागोट्याच्या विनीवर चक्राकार एकावर एक पड्या बसवून
 करतात ती रचना; पागोट्याचे चाक (चक्राकार वेडे असणारे),
 चाकाप्रमाणे बांधलेले पागोटें. ३ एक खेळणे; मिंगरी. ४ समो-
 वार कळपा व मध्ये एखादे फूल असा पुष्पगुच्छ, फुलांचा तुरा
 पागोट्यावर अलंकार म्हणून लावतात ती. ५ परंपरा. ६ (व.)
 पांढरे अगर इतर रंगाचे डोंगर. ७ वटाट्यातील एक रोय. ८
 (गो.) चकली (खाद्य). ९ समुदाय; मंडळ; कंप. [सं.
 चक्र]. (वा.म.) ०उडविणे—उपहास करणे; छिः घू करणे;
 टोमणा मारणे; छपी माषण करणे; (एखाद्याची) फजीती
 करणे. ०करणे—१ उपहास करणे. २ परस्परांत दांडगाईने
 किंवा धिंगामस्तीने (एखाद्याची) ओढाताण करणे. ०गुंग
 करणे—गुंगविणे—उतरणे—मुलविणे—१ (चक्री=अक्कल)
 एखाद्याच्या पगडीचा—पागोट्याचा अगदी पुढचा भाग
 (म्हणजे अमिमान, शौर्य निदर्शक) ओढून काढणे किंवा त्यास
 गोंधळांत पाडणे, फजीत करणे, नक्का उतरणे. २ (ल.) लांब
 लांब वाता, डौलाची; आडपटेची बोलणी जिरविणे, फोल
 पाडणे; एखाद्याचा नक्का; तोरा उतरविणे; मानहानि करणे; कान
 उपटणे. ०गुंग होणे—मुलणे—उतरणे—गोंधळणे; ओढाळा
 होणे; झुडणे किंवा कुंठित होणे; अक्कल गुंग होणे. ०फिरविणे—
 पगडी फिरविणे. १ पागोट्याचा, चक्रीचा पाठीमागचा भाग पुढे
 आणून दोन हात करण्यास अगर लढण्यास सिद्ध होणे. २ बाजू
 बदलणे; विरुद्ध पक्ष स्वीकारणे. सामाशब्द—०झोंप—झी. जीत
 निजणारा वाटोळा वाटोळा फिरतो, लोळतो अशी झोंप. ०दार—
 वि. १ पुढे चक्री असणारे (पागोटें, मुलाची टोपी). २ वाटोळे;
 चाकासारखे. ०पुराण—न. एकाच बैठकीत एकामागून एक असे
 अनेकांनी सांगितलेले पुराण. चक्री पहा. [सं. चक्र+पुराण]
 ०परिषद—झी. जीत प्रत्येक समासदाळा आपले म्हणणे स्पष्ट-
 पणे मांडता येते; प्रत्येकजण सारख्या योग्यतेचा यणला जातो
 अशी समा. (इ.) राऊटेबल कॉन्फरन्स.

चक्री—पु. कुंमार. 'दे येक म्हणतां कोरी चावरी । हास्य करोनि चक्री अंतरी । पांच रुपया बाळ जरी तरी । धडा देईन मुंदर वदे ।'—दावि २३५. —वि. चक्र धारण करणारा (विष्णु, कुंमार).

'दिनमणि तव नोहे चंद्रसा रंग चक्री'—मुरामाभरण्य १०१.

चखणें, चुंखणें—(प्रा.) चोखणे पहा. [हि. चखना]

चखांदळ—चकंदळ पहा.

चखोट—वि. स्वच्छ; निर्मळ; शुद्ध; उत्तम; सुरेख; छान; चांगला. 'गोपोच्छिष्टा वळला वळता कां वासुदेव न चखोटा ।'—मोवयोग ७.७०. [सं. चोख=शुद्ध, निर्मळ; का. चोक्कट] ०तेल—न. (तंजा.) गोडें तेल; तिळाचें तेल.

चंग—पु. १ अलगुजासारखे एक बाव. 'हातांत घेऊन चंग-रंग जमवीला ।'—होपो १५. २ मोठा डफ. ३ (ल.) हुंगरा-सारखे वाजणारे कडे. 'हरिनामं वाजवि चंग, अहो चंग ।'—देप ६६. ३ (ना.) बावडी उडतांना फडफड वाजावयासाठीं तिला कागद कातरून त्याचा जो फरारा लावतात तो; पतंगाची कोंपटी. ४ चंगकांचीनी गंजिफांच्या आठ रंगांतील पहिला रंग. ५ हुंगुर-माळ; चंगाळ; बैलाचा एक बागिना. (शु.) घंटा. —खाला ५१. ६ (चुकीनें ?) पैज; प्रतिज्ञा (चंग बांधणे या प्रयोगावरून अर्थ बनला असावा). [का] (बाप्र.) ०बांधणें—१ (पचंग बांधणे असा मूळ प्रयोग असेल) उद्युक्त होणे; कंवर बांधणे. 'ते काम करण्यास त्यानें चंग बांधला.' २ पैज; फुहारकी मारणे; खात्री-पूर्वक सांगणे; ठासून प्रतिज्ञा करणे. 'एखाद्या मर्त्यानें मी अमुक वर्षे जेजेन असा चंग बांधणें हा केवळ मूर्खपणा होईल.' ०वाळ-गणें—कौथि, विद्या इत्यादिकांचा अड्डा, बाणा बाळगणें. सामा-शब्द—०कांचनी—वि. गंजिफांचा एक जुना प्रकार. यां गंजिफांच्या जोडांतील आठ बाजूंची नावे चंग, कांचन, वरात, कुमाश, ताळ, गुलाम, रूप व शमशेर. याहून दशावतारी गंजिफा हा निराळा प्रकार आहे. ०चिखलत—चिलत—चिल्लत—चिखलद—चिखली—चिल्ली—झी. गंजिफांच्या खेळांतील कांहीं विशिष्ट संज्ञा. खेळांत खेबटीं खेबटीं दोन रंगांचीं दोन पाने राहिलीं असतां खेळणारानें एक पान उताणें पडावें म्हणून दोन पाने जुळून वर उडविण्याचा प्रकार. चंचल पहा. ०राणी—झी. १ प्रेमांतील झी; प्रियपात्र; अतिपरिचित झी. २ चंग डावांतील राणी.

चंग—वि. १ चपळ; चलाख; चुणचुणीत; हुशार; तैल-मुदीचा (मुलगा). २ चांगलें; सुरेख. [सं. चंग; प्रा. दे. चंग; तुळ० का. चन्नु—चमगे]

चंगडग—झी. १ कचाट; खेकटे; उलाढाल; खोखमीचें काम. २ बाळमेळी करणे; मानगडी उत्पन्न करणे; साहसाचा व्यापार, उदीम. ३ (क.) अव्यवस्था; गोंघळ (काम, हिशेब वगैरेचा). [ध्व] चंगडग्या—वि. चंगडग करणारा; कचाटें

उडविणारा; चळवळ्या; उलाढाली करणारा; साहसी; व्यापार करण्यांत धाडसी. [चंगडग]

चंगण्या—झी. (वायकी) आव; डौल; दिमाख; अकड; कुरा; मिजास. (कि० करणे; लावणे; आठवणे; जडणे).

चंगदळ—दाळ—लें, चंगदळी—चकदळ, चकदळी पहा.

चंगदा—चकदा पहा.

चंगळणें—उकि. चघळणें पहा. 'चंगळितो गिळितो वन-वेदना ।'—र ५८.

चंगळ, चंगळपट्टी, चंगळवटी, चंगळी—झी. १ वैपुल्य; प्रचुरता; उत्तम; समृद्धि; रेलचेल; लयलट. 'यंदा आम्ही खूप फटाके घेतले आणि मुंबईहूनहि आले त्यामुळे घरांत फटा-क्यांची चंगळ झाली.' २ समृद्धता; भरभराट; चळवळाट; चालता काळ; सधनता; सुवत्ता; वैभवाची स्थिति. ३ परिपूर्णता; तृप्ति. ४ चैन; मजा. 'हिंदुस्थान म्हणजे आपल्या तरवार वहा-दर पूर्वजांनीं एक चैनीची जागा आपणास करून ठेवली आहे तेव्हा मनास येईल तशी चंगळ करावी.'—नि ७५६. ०उडणें—लाट, लयलट; रेलचेल होणें.

चंगा—वि. क्रि. १ चांगला; निर्मळ; शुद्ध; पवित्र. 'मन असे चंगा तर कायोटींत (काखोटींत—काठेवाडांत) च गगा.' २ चांगली; स्वकर; उत्तम; चखोट. 'आजची मावो बहुतच चंगा झाली होती.' [सं. चंग; हि. चंगा; का. चंगु=वरा]

चंगाराणी—चंगराणी पहा.

चंगाल—लें—न. (दे.) घोड्याच्या, बैलाच्या गळ्यांत, गाडीच्या भोंवतालीं लहान घंटांची माळ बांधतात ती; हुंगुर-माळ. चंग अर्थ ५ पहा. [चंग+आली; म. आलें]

चंगाल—ळी—झी. १ चंगळ; वैपुल्य; समृद्धि. २ परिपूर्ण; रेलचेल; शिसारी; अतितृप्ति. चंगळ पहा.

चंगी, चंगीमंगी—पु. १ दुज्येसनी; बदफैल; हंगी. 'वेष्ट शास्त्र पूर्ण निपुण । आजनि ब्राह्मणगण । चंगीमंगी मूढ पूर्ण । तुजसी आव लाषले ।' २ अफ, मांग, मांजा वगैरे व्यसनांच्या अचीन; मंडळ. 'इपिसर पदरीं चंगीमंगी ।'—देपो २१८. [शु. चंगी=अफ+मांग]

चंगेल—वि. १ (खा.) वेडा. 'त्या चंगेलाचें नांव नको घेयना.' २ चावट. —मात्रे ७.१ ते ४. [चघळ ?]

चघळ—न. चघळून बाहेर टाकलेला, तुडविलेला चारा (जनां-वरांनीं, युरानें खाऊल्या चाऱ्याचा अवशिष्ट भाग; पाचोळा, गळाठा (कोंकणांत पुळिमी योजतात.)—वि. १ एकाच गोष्टीचा चोष लावून कपाळ उडविणारा; तोंडाची एकसारखी ठकली चाल-विणारा. २ असंबद्ध, ताळतंत्र नाही असें बोलणारा. ३ झुजक; पाल्हाळिक, नीरस (भावण). ४ झुस्त; चंगट; मंद; जडपुडीनें

केले जाणारे (काय, गोष्ट). ५ औदासिन्यपूर्ण; एकांगी. ६ एकमार्गी; एकलकोंडा (इसम). [सं. गु=खाऊनबाहेर टाकणे चंचळणे पहा]

चंचळ—वि. रंदावल्यामुळे, उचवल्यामुळे, बापरल्यामुळे, मोठे केल्यामुळे सैल, ढिला; शिथिल; पोकळ (खिला, मोक, कुलूप, यंत्र, जोडा, कपडा इ०). [हि. चकला=रंदा]

चंचळणें—अकि. खाण्याचा पदार्थ तोंडातल्या तोंडात घोकवणें, फिरविणें; चर्वण करणें; रंदा करणें. [सं. गु-जिगल- (समत) -विचल-चंचळ. -भाभ १८३२. हि. चिकलना; म. चावणें व घोकणें]

चंचळचंचळ, **चंचळचुचळ**—नपुं. १ गुरांनी अर्ध-वट खाऊन अवशेष राहिलेला, तुडविलेला चारा, धरण, वादक; गुरांनी खाऊन उरलेला चारा. 'त्यांत वे बाळूनचंचळाचुचळाचा मारा.' -तोवें १२. २ (ल.) मुख्यपणाचे मावण; वटवट; बडबड; निरंगल प्रलाप. [चंचळ द्वि.]

चंचळ—चंचळ पहा.

चंची—वि. (प्रां) वेगवान्. -शर [सं. अंबा]

चंच—वि. १ धूत; हुशार; दक्ष; बाकवगार; चतुर. २ तळख; चपळ; चलाख; तरतरीत. चंचिबाग पहा. [सं. चंच=उड्या मारणें, चपळाई करणें; चंचु=हुशार; हि. चंग्या=ते जातात; लं. चुंक्तरि]

चंच—पु. (को.) कसून घेतलेली व सूक्ष्म अशी तपासणी, परीक्षा; बारीक तपासणी, चौकशी.

चंचकारी—जी. गोडगोड मावण; खुशामती बोलणें. १ 'धननि चंचकारी मुषारा सगट. कननियां गड धीट जालों.' -दावि २४०. [चंच]

च(चं)चणें, **चंचकरणें**, **चंचरणें**—अकि. १ (संक्रितिक) मरणें. 'चंचसा नाही म्हणती म्हातारा.' -असु ७२. २ कामा-बलून, नोकरीबलून दूर होणें; बडतर्फ होणें. चसणें पहा. **चंची पडणें**—मरणें. -लिपु [तुल० प्रा. चंच=एक नरक]

चंचनी—वि. एक बरहिरवें, एक काळें उमार व आडवणहि एकबर हिरवें व एक काळें. किनार कोणत्याहि प्रकारची रेंसली असें (लगवें, बळ).

चंचळ—वि. १ इल्लणारा; सरणारा; कांपणारा; डगमगणारा; धांवणारा. २ अस्थिर; अजीर; लहरी; तरल. ३ क्षणमंशुर; अशाश्वत; क्षणिक; फारवेळ न टिकणारें; उडून जाणारें; नाहीस होणारें. 'गंधक व फास्फरस हे दोन चंचळ, जमणाही पदार्थ आहेत.' ४ नाचरी; चाळक; स्वैरिणी; स्वेच्छाचारी (जी). ५ चपळ; चलाख; तळख. [सं. चंचल, चल्=इल्लणें] **चंचळता**—जी. १ अस्थिरता; अनिश्चितता; अशाश्वतता. २ संकमा-वस्था. 'इंग्लंडच्या इतिहासाचा हा काळ पराकाष्ठेचा चंचळतेचा

असल्यामुळे नाटककारास आपल्या नाटकांत गुंफण्याजोग्या उडूक गोष्टी त्याच्या डोक्यापुढे बसत असतील.' -विकार. ० चित्त-वि. क्षणिक बुद्धीचा; लहरी; अस्थिर मनाचा; कमकुवत. [सं.] ० पणा-पु. चंचळता; अस्थिरता; स्वैरपणा. 'बोळण्यांत चंचळपणा असल्यानें कारण विचारांत चंचळपणा असतो...तो कर्तितही उतरतो.' -शिवपावित्र्य ७०.

चंचळ—जी. (गंजिका) अखेरीच्या वेळीं उतारी करणारा-जवळ राहिलेल्या रंगाचीं पानें दोन असून त्याच्या बरील दोन हुकूम दोघांकडे असल्यास उतारी करणाराने दोन्ही पानें एकमेकांस झुंजून बर फेंकिलीं असतां जो रंग उताणा पडेल त्या रंगाचा हुकूम ज्याकडे असेल त्यानें वेळावें ही पानें फेंकण्याची क्रिया, चंगचिखलत पहा.

चंचविणें—अकि. १ दग्यानें, विष बाळून किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि निष व गुप्त उपायांनीं एखाद्यास ठार मारणें; फसवून मारणें. २ एखाद्याचा नाश, बडतर्फी बडवून माणणें. ३ (संक्रितिक) वाट लावणें; निकाल लावणें, करणें. [म. चवणें, चसणें]

चंचळ—वि. चंचळ पहा. 'चंचळीं चंचळ निषळीं निषळ.' -तुगा ३८१५. 'नाना शरीरीं चंचळ। अखंड करी चंचळ।'

-दा १५.५.२४. ० वेळ-ळा-जी. दिवसाच्या किंवा रात्रीच्या ज्या तीस घटका त्याच्या आठ विभागांपैकी एक. वेळ पहा. **चंचळाकरी**—वि. चंचळाकार. 'चंचळाकरी तितुकी भाया साईक जाये दिक्या।' -दा ११.२.९. [चंचळ+आकार]

चंचा—जी. १ गवत, काव, पेंढा किंवा मुसा भरून ठेविलेली मजुण्याकृति; जुजगावणें. २ (ल.) रोडका, मद्याफ, हातपाय अथु किंवा काडीसारखे जाडेत असा माणूस; पेंढ्याच्या माणसाप्रमाणे हातपाय निर्जीव, कुं असणारा मजुष्य. [सं. चंचा]

चंचाट—च. अवयंवर; स्तोम. 'कां चंचाट करणें नियमाचे.'

चंचिबाग, **चंचिबाज**, **चंचुबाग**—वि. १ हुशार; चतुर; कौतवगार; शहाणा; दक्ष. २ चपळ; तळख; चुणचुणीत. [चंच]

चंची—जी. झुपारी, कात, लवंगा, पान इ० विट्याचे सामान ठेवण्यासाठीं निरनिराळे चढते कपे असलेली पिस्ववी. ही बळकटी करून गुंडाळतां येते; बट्या. 'मार्मिक रावांच्या चंचीतले हल्ले एक बार मरला.' -नाडू ३.३५. [सं. चंचा=वेताची बगरे विणलेली टोपळी ? सं. चंच पांच बोटें रंदायेमाप तुल० संच ?]

चंचु, **चंचुपुट**—जीन. चोंच; पक्ष्याचे तोंड. [सं.]

चंचुप्रवेश—पु. अल्प शिरकाव होणें; किंचित पगडा बसणें; थोडीशी वाट, बाव मिळणें; थोडा हात शिरकणें. 'त्याचा बंदो. बसत चांगला यामुळे राज्यांत कोणाचा चंचुप्रवेश होत नाही.' [सं. चंचु+प्रवेश] म्ह० चंचुप्रवेशे मुसलप्रवेश=चोंच खुपसण्या-इतकी जागा मिळाली पुरे कीं इव इव मुसल जाण्याइतकी

मोठी जागा करता येते. प्रथम थोडासा अवकाश मिळाला म्हणजे तेवढ्यावर जास्त जागा मिळवितां येते; भटाला दिली ओसरी भट हात पाय पसरी या अर्थी. चंचुप्रवेश करणें—थोडासा हात घालणें, आंत किंचित् शिरकाव करणें.

चंचू—वि. निष्णात; हुशार. [सं. चंचु=प्रख्यात, हुशार]

चंचोर—री—चिचोर—री पहा.

चचकारा—उ. (कों.) घुमावित.

चट—उ. भ्रातृसमर्थी आमंत्रित ब्राह्मण हजर नसला किंवा ब्राह्मण मिळाला नाही तर सापेवर्जी ज्वेन, पूजन करण्याकरितां ब्राह्मणस्थानीं ठेविलेली दर्माची प्रतिमा, दर्मा. ' कां एकुलत्या एक पोरीचें कन्यादान तिसऱ्याकरवीं चटावर करून घेऊं ? ' —भा ६९. [सं.] ० भ्रातृ—न. ब्राह्मणस्थानीं चट ठेवून केलेले भ्रातृ. चटावर—चट पहा.

चट—झी. १ चव; आवड; आस्वाद; गोडी. २ चटक; नाद; संवय; गोडी लागल्यामुळे चैन न पडणें; व्यसन. ' अखंडित चटे त्यांनीं लाविलेला कान्हा । आवडे त्याचे संकल्प बाह्यती मना । ' —सुगा १३२. [सं. चाट्ट; म. चाटणें; का. चटा]

चट—झी. पातळ घर; गिलावा, रंग, सफेती इ० कांचा पातळ हात, लेप. (कि० दणें). [म. चाटणें]

चट—वि. चावट; चवळपणाची (गोष्ट). ' ऐकोनियां चट गोष्टी । येर चावती येरापाठी । ' —एमा ५.१८७.

चट—क्रि. १ एकदम सर्व; सारेच; निःशेष असे; लवकर; एकणएक; एकंदर; साफ; साहज. (कि० जाणें; खाणें). ' या घरची चट माणसें यात्रेस गेलीं आहेत. ' ' आले होते योगी देवर्षि महर्षि सिद्ध चट सारे । ' —मोअनु ५.४०. २ मक्षणकरून, काढून; चट पहा. (कि० करणें). ' सद्दर्शनचि सुदर्शन करि गट चट कटक अंतरायाचें । ' —मोआदि १०.८५. [सं. झटिति, चटकन; ध्व.]

चट—क्रि. १ चटकन पहा. २ आपसुक; आपण होऊन. ' बोलायुं नकोस, मागाहून चट येईल. '

चट—वि. (मालवी) वस्ताद. [हि. चट=कृपण]

चटई—झी. कळक, खजुरी, शिंदी इ० कांच्या पानांची किंवा काढ्यांची केलेली हातरी; अंबरी; विविधप्रकारच्या गवतांपासून रंगीवेरंगी व तन्तूतन्हेच्या सतरंज्या बनवितात त्याप्रत्येकी [सं. झट=एकत्र होणें, गुंथणें; हि.] ० भरणें—(चांभारी) चटईची बीण घालणें. ० चप्पल—झी. चामड्याच्या बाया चटईसारख्या विणून केलेली चपलांची एक जात; नहाणा. चटईची चांक—झी. चटईच्या विणकरीसारखी घडण असणारा झियांचा एक दर्जात घालावयाचा अलंकार दागिना; हातरीच्या बाकी.

चटक—उ. चिमणी; चिमणा; पक्षिविशेष. ' घ्येनासीं घुष्ट-पणें गांठि बळें बाळितां जसा चटक । ' —मोद्रोण १०.८२. [सं.

चटक] ० पाक—उ. चिमण्यापासून तयार केलेला एक औषधी पाक; हा फार पौष्टिक असतो. [सं.]

चटक—म. आतिशयितता, आधिक्य दर्शविणारा प्रत्यय. पिबळा या शब्दास जोडून उपयोग. पिबळा चटक=पिबळाने भरद.

चटक—झी. १ रुचि; गोडी; चट; अफेक; जडलेली आवड; नाद; चव. (कि० लागणें). कादंबऱ्या वाचण्याची ज्यास एकां चटक लागते त्यास मग दुसरे काहीच वाचावेसे वाटत नाही. ' —नि ७५. २ दुर्व्यसन; खोड, रीत, बोलणेंचालणें इ० गोष्टीतहि कांहीं विशिष्ट संवय. ' याळा बोलतांना 'जेसे कीं नाही' म्हणायची चटक लागली आहे. ' ३ प्रिय वस्तूच्या वियोगामुळे व ती वस्तु पुन्हां मिळावी अशी उत्कंठा लागल्यामुळे होणारे दुःख, मनस्ताप, चटका, हुरहुर. (कि० लावणें; लागणें; वसणें). ' चटक लावनी सोडावें । मर्या मनुष्यासी । ' —दा १९.२.१३. ' गुह्ये चटक लाविली मोठी. ' [चट]

चटक—झी. तडफ; हुशारी. ' जगामध्ये जर मनुष्याच्या अंगांत थोडी चटक नसेल तर नुसत्या ज्ञानाचा तादृश उपयोग नाही. ' —मौनयौवना (आठ. २) १४३. [ध्व. चट]

चटक—झी. छान. [सं. चटल] ० दार—वि. छानदार; लज्जतपार; स्वादिष्ट; रुचकर.

चटकचटक—क्रि. १ झियांच्या पायांतील जोडघांच्या आवाजाप्रमाणें. २ सपसप; चटचट; भराभर; धडधड; झसर. (कि० चालणें; धावणें; बोलणें). [ध्व.]

चटकचांदणी—चांदिणी—झी. (काव्य) १ सुंदर, नखरे; बाज झी; चित्ताकर्षक, मोहक, नखरेल तरुणी; मासुक झी. ' ही रात्र अशी चटकचांदणी खांदी । ज्या पहार उठा किति घाल हात हुनवटीशी । ' —प्रस. २ (सामा.) अति सुंदर तरुणी; सुपुष्ट. ' दोघीहि रूपानें चटकचांदण्या असतील, पण एकीस माणीक-मोत्यानीं आपणांस खेवविण्याची हौस असेल (दुसरीस नसेल). ' —नि ७७८. [म. चटक+चांदणी=नक्षत्र]

चटकचांदणें—न. १ स्वच्छ किंवा टिप्पर पडलेले चांदणें. २ शुक्रप्रकाश; शुक्राचें चांदणें.

चटकणी—झी. (व.) दारें, खिडक्या इ० कांच्या फळ्या वाऱ्यानें लायुं नयेत म्हणून त्यांस लाविलेली अटक, चिमणी. ' चटकणी मोडली म्हणून खिडकी वाऱ्यानें लागते. ' [ध्व]

चटकणी, चटकाणी—झी. १ चापट; चपराक; तडाखा; टोळा; फटकारा; फटका. ' त्याला खोटें बोलण्याबद्दल बापायनें चांगली चटकणी ठेवून दिली. ' २ चावकाचा तडाखा, आघात. [ध्व. चट; का. चटकु=तडाखा, फटका; हि. चटकना]

चट—कन्—कर—दिनीं—दिशीं—क्रि. १ चावुक, छडी मारण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; सपकन्; काडकन्;

ताडकन्. १ एक चुटकीत; उठाउठई; चपकन्, पापणी लवते न लवते तोंच; झटक्यास; झटपट; त्वरेने. (कि० जाणे; येणे). [ध्व. सं. चट् कुत्वा; -मात्र. १८१२. का. चटकने]

चटका—पु. (विणकाम) सुताची, तारेची गोळ गुंडाळी, लड.

चटका—पु. १ दाह; भाजणारी उष्णता; तळखार्ह; प्रखरता; (सूर्य, अग्नि किंवा तापलेला पदार्थ यांपासून उत्पन्न होणारी); ताप. २ ऊन किंवा तिखट पदार्थ खाऊन घ्यावी होणारी आग; अग्नी आग होण्याचा गुणधर्म. (कि० लागणे). ३ पोळक्यामुळे किंवा तिखट पदार्थ खाऊन घ्यावे होणाऱ्या तात्कालिक वेदना, दुःखावेग. (कि० वसणे). ४ पोळक्यामुळे पडलेला डाग, जखम. ५ अंतःकरणाला होणाऱ्या वेदना; मनस्ताप; आधि; चरका; संताप; मानसिक यातना; चुटपुट; रुखरुख. (कि० वसणे, लागणे). 'मी सोडुनि आलों तटका । तो जिवा लागला चटका ।'—मज्ज २२०. इत्यंगोक्ति; औपरोधिक मर्ममयी भाषण; प्रतिक्रिया; दोषणा, दोला; जिह्वारी लागणारी व झोंबण्यासारखी टीका. (कि० मारणे). ७ काळजी; चिंता; आस्था; कळकळ; पर्वा; दरकार. 'मनासि चटका म्हणुनी तव पर्दी लगवग येत बालिका ।'—स्वयंवर नाटक. ८ विरह; दुःख; हुरहुर; एखादी वस्तु परत मिळण्याविषयी लागलेली उत्कंठा; चटक; चुटपुट; ध्यास; छंद; तहान. (कि० लागणे; लावणे; वसणे). 'च च चटका लागता पावसी पद उंच ।'—दावि २१३. 'लोम हरीचा लटका... लावुनि गेला चटका.' 'तो माळी दावल्या केला । तो विहिरीत पडून मेलाला । त्याचे कांही वाटत नाही मला । सख्याचा चटका लागुनि गेला ।' ९ सांडसाने दिलेला डाग; चरका. (कि० देणे; लावणे). 'वसतेचि चटके लावीत । शुद्धावरि मुखंत्वे ।' १० मोरचूत वगैरे लावून सोने अर्मीत तापविणे. (कि० देणे). ११ (जळक्याने) या कुत्स्यास लागणारी साधनसाधुप्री, इत्य-साहित्य, साधनीसूत पदार्थांचा संच. १२ व्यापारांत ठोकर, तोटा, घप्पट, अहल. (कि० वसणे; लागणे). 'जामीनकी विषयी मला असा चटका वसला आहे की पुन्हा जन्मांत कोणास जामीन राहू नये.' १३ मिऱ्याचे तिखट; तिखट चटणी; विशेषतः हरमऱ्याची डाळ वाटून दही व ओल्या मिरच्या घालून करतात तो. १४ (को.) खमंग काकडी. १५ (राहिलेल्या अर्थासाठी) चटक, चरका पहा. [सं. चट्=जखम करणे; म. चटणे, भाजणे, वसवणे जाणे] म्ह० (व. चटकामटका तोंडाला फाटके चोतर गांडीला=खायला चम मीत हवे व अंगावर फाटके कपडे चालतात अशा माणसाला म्हणतात.

चटका—पु. चाळा. 'चालेल जागता चटका । हा असाच चटकाचटका ।'—पाळणेसंग्रह पु. १७. [ध्व. चटक]

चटका—वि. चोर; लबाड; ठक. 'चटके गांवगुंड गारडी । वेळ आणितो कावडो ।'—दावि ४७४. [चट करणारा]

संको. ३. १७

चटकावणे—सकि. १ फटकारा लगावणे; सटकावणे. २ (माण.) चावणे; लवका तोडणे; तुल० (शु.) चटका मारणे=चावणे. [चटकणी]

चटकी—झी. १ हाताचे एक बोटा व मांगळा यांच्या साहाय्याने जो ध्वनि होतो तो; चुटकी पहा. २ चकाटपा; गप्पाडके. (कि० पिटणे; मारणे). [ध्व.] चटक्यांचा (चे) मांडव—पु. एक वाई माजारी पडली असता तिने दुखण्यासून बरे होण्यासाठी देवास एक मांडव बालीन असा नवस केला. तिने आपला नवस प्रत्येक खांबागणिक सुसत्या चुटक्या बाजवून पुरा केला. या-बद्दल कांही एक मोठ्या कार्याविषयी उद्योग न करता चुटक्या बाजवून त्यासंबंधी वेतवाताच्या गोष्टी सांगणे; रिक्त्या गाळतेचे, पोळळ डौलाचे, दिमाखाचे, बोट्यावीचे, बढाईचोर झुब्द, मावण. 'तुला चटक्यांचे मांडव घालायला काय होतें पण जातीने काम करावें हें निराळे.' आळशी; चंगट व पांढ्हाळ लावणाऱ्या नोक राखला जायतात. 'असे चटक्यांचे मांडव घालणारे पुढळ असतात.' म्ह० चटक्याचा मांडव होत नाही. =एखादे मोठे कार्य किंवा व्यापार, वेळ आणि मेहनत यांशिवाय होत नाही.

चटकोरा—पु. (व.) लांकडी मोठा टाळ; एक गोंडी वाद्य. चटक्याचंग—पु. चंग वाद्य वाजविणारा. 'माट बैकाटी टोलीके । चटक्याचंग ।'—दावि ४७४. [चटक+चंग]

चटक्याचटक्यांत, चटक्यापटक्यांत—किवि. चटकन्; हां हां म्हणता; निमिषमात्रांत; एका पळोत; चुटकीसरशी [ध्व. चटक+पटक]

चटचट—टा—किवि. १ चावक, कोरडा, छडी इत्यादि-कांच्या होणाऱ्या ध्वनीप्रमाणे ध्वनि होऊन; चटकन् पहा. (कि० लागणे; वाजणे). 'चटचटो चटक्या वाजती ।'—दा. १८. १. ३. 'पायीं खडाचा चटचट करितो ।'—सौम्र. २ एखाद्या वस्तूच्या तटतटण्याचे अगर ठेकूण, पिसा, डांस वगैरे चावण्याचे, उडण्याचे अनुकरण होऊन. 'त्या खोलीत चिल्ले चटचट चाबतात.' ३ एकदम एखादा पदार्थ जळल्या-भाजल्यावर जो चटचट आवाज होतो त्याप्रमाणे. (कि० भाजणे; लावणे). 'पाय चटचट भाजतात.' ४ (धामा.) लवकर; झटकन्; लगबगीने. 'मुकांनो वेवण चटचट जाटपा.' [ध्व. चट]

चटचटणे—सकि. १ चटचट आवाज करणे; खतखतणे (एखादी चटचटत, लटलटत, फुरफुरत, असलेली वस्तु, पदार्थ). 'झुणका चांगला चटचट लागला म्हणजे उतर.' २ उन्हात तापल्याने माजून करपून निवणे. 'अंग चटचटते आहे.' ३ (कर.) जावणे. [ध्व. चटचट]

चटचटणे—सकि. कमी पडणे; चणचण होणे; उणीव पडणे; टंचाई होणे. 'जाणखी दोन महिने गेले की गांवच्या

पिण्याच्या विहिरीचे पाणी चटचटू लागते म्हणतात. '—खेया २२. [ध्व. पाणी नसल्यामुळे भांड्याचा होणारा आवाज.]

चटचटीत—वि. १ न शिजलेला; मऊ न झालेला; अपक्व; टचटचीत; कच्चा (भात, सांजा, धान्य). २ तंतू, तारा निवण्या इतका दाट झालेला (उंसाचा रस.); चिकचिकीत; मिचमिचीत. [टच+टचीत]

चटचटीत—वि. १ लळलळणारे; चकचकणारे (इत्याद, पाते). २ गुळगुळीत; गुळगुळीत (हवामत); किंवा तासून काढलेले (पक्व, डोसके). ३ भबक; गहिरा; दाट; झकाझकारा; लळाळणारा (रंग). ' चटचटीत पिबळा, पांढरा, काळा, तांबडा, हिरवा, रंग. ' [सं. चट्ट, चटुल]

चटणी, चटनी—झी. १ मिरच्या, कोथिवीर, खोबरे, घालून जे तिखट किंवा तोंडीलावणे करतात ती. २ (ल.) घसघस तोडलेली, फोडलेली, मोडलेली अवस्था; मोडतोड; तुकडे तुकडे झालेली, छिन्नभिन्न, विकलांग केलेली, वेगळेलेली अशी स्थिति; वेदामेदा; चव्वाचूर; उरा नाश. ' या संभर मनुष्यांनीं एका क्षणांत त्याचे पांचवे माणसांची चटणी करून टाकली. ' ३ पराजित, अपमानित, पाडाव केलेली भांबावलेली गोंधळलेली स्थिति, ४ (व्यापक.) तिखट, मीठ, मसाले घालून केलेले तोंडीलावणे; चटका, ठेंवा, चांगर, तिलकूट इ. कोणताहि चव अगर रुचि वाढविणारा खाद्य पदार्थ, वस्तु, [सं. चट्ट=फोडणे, हि. चटनी; सि. चटिणी]

चटपट—झी. १ कांही अनिष्ट किंवा नुकसान झाल्यामुळे जी अंतःकरणास दुःखाची टोंचणी लागते ती; चिता; काळजी; हुरहुर; खेद. चुटपुट पहा. ' चित्तो चितेची चटपट । ' —मुसमा १६.१३७. ' चटपटी लागली संसारी । ' —दावि. ८३. २ उत्फळा; छंद; सोस; व्यास; चटका. (कि० लागणे). [चुटपुट]

चटपट—झी. १ (पर्त्याचा, बंजिकाचा हात, वस्त) प्रतवार लावणे; पानांची हातातल्या हातात मळत करणे; पाने लावणे. २ चपळाई; चापक्य; तळबणणा; चलाबी. ३ वस्तूच्याला पळा-उण्यावर घासून चार लावणे. ४ चार सारखी करण्याचे कातडे. [ध्व. चट द्वि.]

चटपट—टां—क्रि. १ एका चुटकीसरशी; लवकर; झट-कन; सत्वर; त्वरजे; जलदीने, घाईने; झटक्यासरशी; क्षीघ्र. ' आवस्ता लागता चटपट । नामस्मरण करावे । ' —दा ४.३.६. [ध्व. चटपट; सि. चटपटि; हि. चटपट]

चटपटणे—अक्रि. तळफळणे; चुटपुट लागणे; व्याकुळ, वेचून होणे; दुःखाची टोंचणी लागणे; हुरहुर, काळजी लागणे; चुटपुटणे पहा. [चटपट]

चटपटणे—न. (कों.) मिजलेले चणे परतून जे तोंडीलावणे करतात ते. [चटचपट]

चटपटी—टया—वि. १ तळख; चलाख; दुषार; तरतरीत; चपळ. २ कचाटया; खेकटेखोर; उलाढाल्या (व्यापारात वेगरे). [ध्व. चटपट]

चटपटी—टया—वि. एखादी गोष्ट मनास लावून घेणारा; चिंताप्रस्त; चुटपुट लावून घेणारा; काळजी करणारा. [चुटपुट]
चटमॅट—न. (गो.) (होडी चालवितांना) बांधू मारण्याचा एक प्रकार.

चटम्—न. (वे. गवंडीकाम) पडदीच्या चौकटीची मधील लाकडे.

चटाई—चटई पहा.

चटाचट—टां—क्रि. चटचट पहा (चटचट शब्दापेक्षा या शब्दांत जास्त जोर, अतिशयितता, आवृत्ति आहे).

चटार—वि. चटोर. १ प्राम्य; पाचकळ; छिचोर; डारणा; अग्रपक्ष; हलकट; छट; सोदा; हलका; अचावचा, अज्ञातज्ञा माषण करणारा. २ वेढंगी; बदफेळी; दुराचारी; विषयासक्त. [सं. चाट्ट]

चटावणे—अक्रि. चट लागणे. १ गोडी, चटक, छंद, लागणे, जडणे. २ खोड, संवय, व्यसन, छंद, रीत, पद्धत लागणे, जडणे, पडणे; संवकणे; चकसणे पहा. [म. चट]

चटी—झी. आवड; चट पहा. ' बाणीसहि लाठ चटि हरि-नाम । ' —मोक्षल ४६.१३०.

चटी—झी. (जुजरी) लंगोठ. ' पहिलवान चटी वेसला. ' [चट्टी]

चटी, चटीपटी—चट्टी, चट्टीपट्टी पहा.

चट्टघटाव—उ. कृपण, कंजुष माणूस.

चटेल—वि. चट लागलेला; व्यभिचारी. ' या चटेलमेनेच्या कांगव्यावर तुम्ही इमारत उभारलेली ! ' —तोबं ७७. [चटन एल प्रत्यय]

चटोर—वि. चावट; हलकट; छिचोर. चटार पहा.

चटोवटी—झी. (प्रां.) चढाओढ; बरोबरी; प्रतिस्पर्धा; सुरस. —क्रि. चढाओढीने; प्रतिस्पर्धेने; पुरशीने. [चढणे+वाढणे; गो. चट्टीवाट्टी]

चट्ट—क्रि. पार; एकंदर; संवध; साफ; झाडून; चादन-पुसून; लळख; चट पहा. [प्रा. वं. चट्ट=चाटणे]

चट्टा—उ. १ चुचुर करणारा, वेदना करणारा भाग; नाचटा; खाज घुटणारा पुरळ; दुखापत; क्षत; खंद. २ वण; डाग; क्षत; चिन्ह. (कि० पडणे) ३ (ल.) तोटा; बुद्धेचा आघात; कोण त्याहि कृत्यांत, वंथांत झालेली, लागलेली तोडमत, ठेंव, खोड, नुकसान, तूट, घस, चाट. (कि० येणे; बसणे). ' यंदा माताचे गमवहारांत पांचवे रुपये चश बसला. ' [हि. म. चाटणे]

चट्टा—५. फडसा; फसा; निःशेषपणा. —क्रि. चट्ट पहा. ०मट्टा—५. १ खाऊन निःशेष करणे; फडसा; फसा; ताव मारणे; सप्ता करणे. 'त्या दोघांचा खापदांनीं केव्हांच चट्टामट्टा उडविला असता.'—स्वप १९८. २ (क.) नावा; नावणूक. 'मला खाली पाहून माझा चट्टामट्टा करण्याची तुझी इच्छा आहे.'—के १०.६.३०. ३ (वायकी) मातुलीच्या खेळांत खेळ संपल्यावर मुली खाण्याचे सर्व पदार्थ खाऊन टाकतात तो. 'चट्टामट्टा बाळंमट्टा बाळंमट्टाची शेडी उपटा.'—मुलींचीं गाणीं. [म. चट्ट+मट्टा(मटमट आवाज)]

चट्टी—झी. (कायमीर) यात्रेकरू, उतारू लोकांस राहण्यासाठी केलेले गवताचे छप्पर. [तडी]

चट्टी—झी. चट्ट; व्यापारांत आलेला तोटा; नुकसान; हानि; ठोकर; तूट. (क्रि० वसणे; वेणे; कापणे).

चट्टी; चणणी—झी. (गो.) चढण.

चट्टीपट्टी—झी. १ अंगावरील सूषणे; वेणीफणी वगैरे शृंगार; शरीरमंडन. २ छानछोक दिसण्याबोगा रचनाप्रकार; नटपट्टा; फाजील नीटनेटकेपणा; मपकेपणा; चापचोप. 'चट्टीपट्टीचा बोभाटा क्षिपरी मारी झपाट्या.' [पडी द्वि.]

चट्टेकररी—पु. पट्टेवाला; चपराशी; हरकामी नोकर. [हि चट्टेकर=हाफकास्ट, युरेशियन ?]

चट्ट—पु. चढ, चढणे पहा. —शब्द. चढून नंतर; ओलांडून. 'चाडिती पर्वताचढ पैलाड.'—दावि २०१. [प्रा. चढ] ० वेणे—(चांभारी) जोड्यास वळण वेणे.

चंड—पु. महादेवाच्या मूर्तीजवळ बसविलेली ओवडधोवड दगडी मूर्ति. ह्यास कोणी महादेवाचा गण समजतात; स्कंध. —वि. १ रागीट; क्रोधित; तामसी; तापट; उग्र. २ (समासांत) जोराचा; कडक; तीव्र; प्रखर. उदा० चंडवात; चंडाशु; चंडकिरण—कोप—धन—भातु इ० 'चंडवातें ज्योति. आहत जैसी.'—झा २.३२३. ३ (काव्य.) मोठा; विशाल; अवलंब; अवलंब्य; स्थूल. 'किंवा चालून चंडपाषाण।'—रावि २०.२७. 'पायीं चंडशिला बांधिती. महा नरकीं नुडविती.' ० किरण—पु. सूर्य. 'निघांतीं उगवे चंडकिरण.' [सं.]

चडक, चडकण, चडकणा, चडकणी, चडकाणी—झी. १ चपराक; चापट; चप्पड. 'तयाकडे पहावे क्षणभरी. चडका हाणाच्या मुखावरी.'—कथा १.१०.१४६. 'नातरी जेसे चडकणा। गगन हाणितले अजुना।'—झा १७.४१८. 'बळे हाणोनि चडकण। धाये प्राण चेतला।'—भारा किष्किचा १४. ५२. 'कोपा चडला अत्यद्भुत। धांवोनि मारी चडकाणा।'—मु हरिचंद्रावधान (नवनीत पृ. २०३). २ तडाखा; मारा; आवंग. 'रामा कायाचिचे चडके। प्राणी प्रहृष्ट न वळे। जाति १७५.

कुळासि नोळखे। जमिलाव गुणे।'—कथा २.५.८३. [च. चड; प्रा. वे. चडक]

चड—कन—कर—दिनीं—दिशीं—क्रि. वावकाने, छडीने मारलेल्या फटक्याच्या किंवा तडाक्याच्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन, फावकन. 'चडकुनि मिथिलेसी मारिवेला हरीना'—भक्त २ कृष्ण—कौतुक ६३. [च.]

चंडकाई, चंडाबाई—झी. एक देवता. 'चंडी नामें चडजाई वावजाई ... चंडकाई या देवतांच्या वावतीत, चडकुळे आंगलाई, मोगूलाई भावून राहिली असुन ...'—जेया ५६. 'तुकाई यमाई नमूं चंडाबाई।'—दावि ११८. [सं. चंडी, चंडिका+म. आई]

चंडगो—पु. (कों.) मासाची एक जात. हे आश्विनकार्ति-कांत सांपडतात.

चडचड—झी. धान्य, द्रव्य इ० कांची दुर्लभता; दुर्मिळता; अडचण; चणचण; टंचाई; कमतरता.

चडचड—झी—क्रि. चापट, छडी मारण्याच्या आवाजाप्रमाणे आवाज करून; फावफाड. [च. चड]

चडचडणे—भक्ति. १ कस विचरतांना, दिसतांना, ओढले असतां कसांचा चडचड आवाज होणे; तळतळणे. २ बाजार भाव वेगुमार वाढणे, चढणे, जबर होणे; वर कडाढणे. [म. चडचड]

चडचडीत—वि. चढचडीत पहा.

चडचडीचा—वि. तेजीचा; भरभराटीचा (व्यापार, धंदा इ०). [चडचड]

चंडप्रचंड—वि. १ प्रखर; तीक्ष्ण; तीव्र; जाळीम; जाणवत्य; भयंकर. २ वरचड; जास्त प्रखर; एकापेक्षा एक अधिक जाळीम; तळतळ. [सं. चंड+प्रचंड]

चडफड, चडफडणी—झी. १ जळफळ; धुसधुस; कडकडे; फुफावणे; रागाने दांत ओठचावणे; कातावणे; चडफडाट. 'खाला सारा दिवस चडफड लागली आहे.' २ तापांत होणारी तळमळ; बालमेल; अस्वस्थपणा; काहिली. [च. चड+फड; तुल० सं. चड=रागावणे]

चडफडणे—भक्ति. १ जळफळणे; धुसधुसणे; मारकजापट करणे; मोठ्या संतापाने क्रोधाविष्ट होऊन हातपाय आपटणे; कोपास चढणे; रागाने दांत ओठखाणे. 'मग झाले चडफडी। जाणिवेने खुर खोडी।'—झा १४.१४९. 'देखतां धीमेत स्वरूप। दुर्जन जेवि चडफडती।' २ तळमळणे; तापांत बालमेल पाडणे; माझासारखे तडफडणे; हातपाय झाडणे, पाखडणे. 'जळा वेगळी मासोळी जैसी। चडफडी।' [चडफड] चडफडणे—भक्ति. जळफळणे; तडफडणे, संतापणे. 'स्वर्गमुळे चडफडाय।'—भाए

१७५.

चंडफडाट—पु. (चंडफडाचा अतिशय) तडफडाट; रागा-मुळे वेढ्यासारखी वागणूक; जळजळाट; रागाचा उद्रेक; संताप; चंडफड करणे. [चंडफड]

चंडमुंड—पु. १ दोन प्रबल दैत्यांची नावे. यावरून २ (ळ.) झोये, बल, विद्या इत्यादि. गुणांनी सारखे विख्यात अशा जोडीला म्हणतात. [सं. चंड+मुंड]

चंडवा-ची—पु. जी. पाणी भरलेला माठ ठेवण्याची घड-बंची. 'पाणी मळून ठेवण्याकरिता चंडवी व झांकणमुढा माठ बगेरे ...'—ऐरापुत्र १.४५१. [चंडणे]

चंडवड—न. (प्र.) चंडवड पहा.

चंडवात—पु. मोठा, प्रचंड, सोसाट्याचा वारा; वावटळ; वादळ; वायवूळ. —झा २.३२३. 'चंडवातें जैसी कदैकी। उलथों पाहे जी समूर्ती।'—एकूच १६.११४. [सं. चंड+वात]

चंडळ—न. १ (प्रां.) मितीपासून सुटलेला जुन्याचा, गिलाव्याचा, विटांचा भाग, तुकडा, पोपडा, पाड्या. 'मिंगा-चिया चंडळा। पदराचा पुंज वेगळा।'—अमृ. ५.५९. २ जोड; तुकडा. 'तें चंडळ नस्तो अंतराळ। चंडुकडे।'—दा १७.१०.७. [सं. चट्=कोडणे, विभागणे]

चंडातक—पु. लहान चोळी; काचोळी. 'तदुपरि तिस जणी पीत चंडातकातें।'—साकू ८.७४. [सं.]

चंडाल—पु. १ त्रासण जी व छत्र पुरुष यांपासून झालेल्या संततीच्या जातीपैकी; संकर, मिश्र जातीच्या अतिशय नीच वर्गा-पैकी एक; अंजळ; महार; चांमार; मांग इ. २ (ळ.) नीच; बागेरडा; तुच्छ; तिरस्कार वाटण्यासारखा; ज्याचे दर्शन नकोसे वाटते असा; अति पापी मनुष्य. ३ क्रूर; राक्षसी; अवम; मांग इत्याचा; मयंकर, दुष्ट असा मनुष्य अगर कृत्य. —वि. दुष्ट; निर्दण; अत्यंत वाईट. सामासांत चांडाल-कर्म-कृत्य-सेवा इ. [सं. चांडाल] ० वृत्ति-जी. अवमता; नीचपणा; अचोरपणा; मयानकृत्य; अत्यंत दुष्टपणा; कापट्य; क्रौर्य. —वि. अवम; नीच; दुष्ट; उलट्या काळजाचा.

चंडाव—पु. (गो.) १ चंड; चंडण. २ पाचमोजा.

चंडांश—शु—पु. सूर्य. 'चंद्र चंडांशु गोळा। दावितासि कोप प्रसाद लीळा।'—झा ११.३११. —एमा २.७. [सं. चंड+अंशु=किरण]

चंडाल—चंडाल पहा. ० खत-न. रड झालेले, मुपतीबाहेर गेलेले, निरुपयोगी खत, रोखा; कर्जेफेड झाल्यानंतर कुळाचा सावकाराबवळ जो दस्तऐवज राहतो तो. ० चौकडी-जी. दुष्ट माणसांची गुड; कुटाळखोर लोकांचा कंप, गट, टोळी; मुठाण, टमाळ कंप.

चंडालण्या—जीवन. (व.) खटाळ्या; खोड्या. 'नाहक आमच्या चंडालण्या कळं नका.' [चांडाल+णी प्रत्यय]

चंडाली—जी. १ दुष्ट कृत्य; नीचपणा; विकृतिपणाची, राक्षसी कृत्ये; क्रोधाचा किंवा संतापाचा झटका. २ संतापलेल्या मुलाचे मोठमोठ्याने आरडणे—ओरडणे; उच्छृंखल, वेताळ होऊन वेढे वेढे चार करणे. (क्रि० येणे) [चंडाल]

चंडाली, चंडालीण—जी. १ चंडाल जातीची जी. २ (ळ.) अत्यंत ओंगळ, किलसवाणी जी. ३ तामसी, पाषाण-इयदी, अचोर कृत्ये करणारी जी; कैदाशीण.

चंडिका, चंडी—जी. १ दुर्गादेवता; महाकाली; मबानी. 'सुवर्णाचिया चंडिका। सुवर्णचूर्णेचि वेष्टा।'—झा १८.४४४. 'रंडी चंडी शक्ती। मधमांस भक्षिती।'—तुगा ७९१. २ (ळ.) (चंडीसारखी) अति रागीट, कैदाशीण, निर्दय जी. [सं.]

चंडु—पु. एक शल. 'नागरचंडु आणि सुरी। असिलता बाणधारी।'—कथा ३.११.११५.

चंडोल—पु. १ एक गाणारा पक्षी. २ (ळ.) हुषार; बोलका माणूस. 'वाटेळ त्याच्या मनांतील हालचाल ओळखणारे चंडोल पुरुषोत्तमराव पडेल ना।'—इंप १०. ३ रंगेल; आनंदी प्राणी. ४ सैन्याची पिछाडी; सैन्याच्या पिछाडीची रक्षक फौज. '(निजा-माचा) चंडोल अगदीं बुडविला.'—रा १.२५७. 'या वेळीं यशवंतरावांनी मोठ्या पराक्रमाने कवठ्याचे रानांत मोगळचे चंडोलाचा अगदीं मोड केला.'—धार संस्थानचा इतिहास ३७. ५ सर्व बाजूंनी व्याप्त करण्याची क्रिया. —धार. ६ नीटनेटका, अकठिक्या; छबडा; गोजीरवाणा माणूस. [हिं.]

चंडोल—पु. अफू, विड्याचीं पाने इत्यादिकांचे बनविलेले मिश्रण; अमली पदार्थ. अफूचा चंडोल—पु. चिलमीत बाळून अफू ओढणे. (क्रि० करणे). ० खाना—पु. अफू किंवा चंडोल तयार करण्याची किंवा ओढण्याची जागा, स्थळ.

चंडी—जी. १ कुस्ती, ताळीम करतेवेळीं वापरावयाची लांबी विजार; चांब; पहिलवान लोक लंगोट कसून वर एक फक्त मांडी-पावेतोंच लांब असणारा विजारीसारखा कपडा चढवितात तो. २ लहान मुलांची शुद्ध्यापर्यंतची विजार. 'चंडी लांबळ आहे.' [का. चंडी]

चंड—पु. १ चंडण; चंडाव; उंच भाग; पर्वतादिकांचा उंच होत गेलेला प्रदेश. 'आतां सबकेला येथून चंड लागला.' २ बळती; वाड; उन्नति; संवर्धन; वृद्धि (संपत्ति, स्थिति, दुर्हा, दर्जा, मोल, माप, किंमत, धारण यांची). 'पुण्याचे मापाने मोजलेला पदार्थ कोंकणी मापाने मोजला असतां कांहीं चंड येतो.' ३ वाढावा; बरोबरी होऊन जास्त येणे. ४ वाढवलेली पडी, कर; कारावाडी. (क्रि० वसवणे; देणे) ५ हल्ला करणे; एखाद्यावर

तुदन पळणे; एखाद्यावर चढाव, चाल करणे; इक्षा; मोहीम; चढाई. 'रघोजीच्या सैन्यावर चढ केल्यामुळे त्याच्या सैन्याची धांदल उडाली.' -वि.वि. ८.७.१३३. 'तो प्रथम चढ करून मोक्षें अंगावर आला.' १ वरचष्मा; वर ताण करणे; मागे पाडणे; जिंकणे अतिक्रम; वरचढ; मागे टाकणे. 'याणे त्याचे मामळतीवर चढ केला.' ७ पुर. 'उदकाचेनि अति चढे। आकाश न जुळे सर्वथा।' -एमा २८.३४३. -वि. श्रेष्ठ; श्रेष्ठ दर्जाचा; वरचढ; जिंकणारा. 'एकाहुनि चढ एक जगामधि थोरपणाळा मिरवुं नको।' 'बोबी चढी दाबि वोंवी। कया वदवी श्रीराम॥' -भारा किल्किवा १.५. [चढणे; हि.पं. गु. चढ; सि. चड्डु] (वाप्र.) ० देणे-१ भर घालणे; उत्तेजन देणे. 'माळसाहेबाने चढ दिला।' -ऐपो १९०. २ लिखावांत अगोदर किंमत सांगणे; किंमत चढविणे. ० वसणे-वाढणे; जास्ती होणे. चढावर चढ देणे-जास्तीत जास्त चढणे, वाढणे; वरवर जाणे. चढास-चढी देणे-उत्तेजन देणे; काम करण्यास भर देणे. चढीस भरणे, चढास-चढी लागणे-१ मोठ्या जोराने, निव्वयाने, कितीहि संकटे आली तरी पिच्छा पुरविणे; पाठीमागे लागणे. २ लिखावांत जास्त किंमत बोलणे. ३ प्रतिस्पर्धेने, चढाओडीने, ईर्ष्येने, इरेस पेटून एकादी गोष्ट करणे; इरेस पेटणे. 'उगीच चढी लागून पांच रुपयांचे कापड पांचवेस घेऊं नका.' सामाशब्द-० उतर-उतार-जी३.१ चढणे व उतरणे; चढण उतरण; वर जाणे व खाली येणे. 'विहिरीतले पाणी आणावयास मला चढउतार करवत नाही.' २ जास्तकमी होणे; भरणे व कमी होणे; कमीजास्त प्रमाण होणे. प्रमाण सारखे नसणे (ताप, दुखणे इ० चे). ३ उत्कर्षाकर्ष; कवचदि. ४ माथा निराशा; एक वेळ दुःखाचा तर एक वेळ समाधाचा विचार. 'म्हणोन मनांत चढउतार करूं लागले. परंतु बाहेर व्यंगोक्ति शब्द बोलोनात.' -भाव १०३. चढण, चढणी-जी. १ चढ; चढाव; चढती; उंच होत गेलेली जाणा. 'चढणीस घोडा उतरणीस, रेवणीस रेडा' २ उंचपणा; उभटपणा. चढण उतरण-चढउतर पहा. चढणारी कमान-चढती कमान पहा. 'पेशवाईच्या अस्ताला त्यावेळच्या मुत्सद्द्यांच्या महत्त्वा कांक्षेची चढणारी कमान नवली.' -अस्तंमा ७. चढणे-भक्ति. १ वर जाणे; ऊंच्वं गमन करणे. आस्तुळें; वर वसणे (बोंगर, टेंकडी, घोडा, झाड इ० च्या). २ उंच जाणे, होणे; वाढणे; खूप उंच असणे (इमारत, तारा). ३ बुद्धि पावणे; वाढणे; जास्त होणे; अधिक होणे; फुगणे; मोठा आकार होणे; विस्तृत होणे. (समुद्र, संपत्ति, ज्वर). 'त्या विहिरीस पाणी चढलें.' 'कालच्या उपासाने आज पित्त चढलें.' ४ महाग होणे (किंमत, धारण). 'सोन्याचा माव चढला आहे.' ५ कडक होणे; कलाल होणे; तीव्र होणे (मांग). 'मांग असजखी छिनाची तसतशी चढती.'

१ अम्मल चढणे; मद चढणे; निशा येणे; उन्माद चढून मिरवी येणे; कैफ येणे (विष, मादक औषधि ग्रन्थ, विहार, उषाखा इ० नीं). 'मला घोटा कधी चढत नाही.' ७ धिरणे; जाणे; धरीर त्यांत जाणे (चोळी, आंगरखा इ० अंगात). (बहुकीत बाग मटे, संगीत). 'आंगरखा चांगला चढतो पण घोडा चढत नाही.' आंत जाणे (कुटी, खिळा, खीळ). 'ही कुटी छिन्नांत चढत नाही अमळ तास.' ८ सान्चणे; तुंबणे; बकणे; चढत राहणे; इव्-इव् वाढत जाणे (जुण, धांका, प्रभ, इ०). 'माझे वीस दिवस चढले त्यांचा पैसा था.' 'माझे पांचवे रुपये त्याजवर चढले.' ९ गर्वांत ताळणे, फुगणे; उन्मत्त होणे. 'एकदां कोठे लढाईत यश आले तर ते गृहस्थ अलीकडे चढले आहेत.' १० आच्छादणे; आवरण होणे; वर पसरणे; आक्रमणे (बूळ, काबळ, जंग, घुरसा, शेवाळ). ११ (देवादिकांना) बाहिले जाणे; अर्पण केले जाणे. 'मैत्रची फुले वेवास चढत नाहीत.' १२ सूर मोठा होणे, वाढणे, उंच होणे (गाताना आवाज, वाष इ०). १३ फिरणे; वर जाणे; उलटणे (अम्मल चढला असतां, अथवा प्राणोत्क्रमण समयी डोळे). १४ वसणे; जागणे; जावला जाणे (गिलावा, रंग, लेप, वेळ, हात). 'आा भितीवर घेदरी रंग चढला म्हणजे चांगली दिसेल.' १५ जुळणे; चकचकीत दिसणे; पूर्णत्वास पोचणे (रंग किंवा रंगविलेला पदार्थ, वस्तु). 'दिगुळामध्ये निवृत्ता रस पिलला म्हणजे रंग चांगला चढतो.' १६ ताणला जाणे (पळवाज, सूर्य). १७ (व्यक्तीस) गुण लावणे; सज्ज करणे. १८ प्राप्त होणे; येणे; लाभणे. 'जेणे करितां महिमा चढे। विरकांसी।' -दा २.९.२. [सं. उचलन-प्रा. उचलन; चड्डन; सि. चड्डण] म्ह० चढेल तो परेल पोहेल तो जुहेल. चढे, चढ्या, चढत्या घोळ्यानिशीं-किवि. (घोड्यावर बसला असतानाच, एक वेळहि खाली न उतरता) एका तळाच्याने; एका दौडीत; न थांबता; मोठ्या लावेशाने. 'गुडु बो आला तो लागलाच चढे घोळ्यानिशीं किळवावर गेला.' 'नादिरशाहा याची फौज चढत्या घोळ्यानिशीं दिल्लीस पोहोचली.' -भाव २३.

चढता-वि. १ चढणीचा; उंचढ; चढावाचा; उंचवट. 'पायरीचे दगड अंमळसे चढते लाव.' २ वाढणारा; सुधारत जाणारा; चांगला होणारा; प्रगतिपर. 'चढत वाढत प्रेमा।' -दावि १६६. 'चांगले काम केलेस तर तुला चढता रोजगार मिळेल.' ३ उच्च; आध्यात्मिक विचाराचा. 'चढता अर्थ लागला। तरी अंतरात्मा चढतचि गेला।' -दा १३.७.१३. ४ (सं.) उंच; उच्च; तार (स्वर). 'चढत्या स्वरांत गद्यच पाहिजे.' -नाऊ ३.२९. [म. चढणे] ० दिवस-३. चढती वेळ पहा. ० पाया-३. सुधारत चाललेली स्थिति, अवस्था (एकाद्याच्या दैवाची); उत्कर्षाचा आरंभ व इव् इव् पुढे गति; उर्वितावस्था; अमरातीची स्थिति.

चढती—झी. १ वाढ; प्रगति; सुधारणा; उत्कर्ष. 'सवाई माधवराव पेशवे सवाई चढती राख्याला।'—ऐपो १७६. २ श्रेष्ठपणा; उच्च दर्जा. 'अन चढतीही मानितितीची मी झालें खाली।'—रत्न २०. ३. वळती; वढती; चढता पायां. [म. चढणे] सामाशब्द—
०उत्तरती—झी. चढतार; उत्कर्षापक्ष. **०कमाण**—न—झी. (घनुष्याची वरती असलेली वाज) वाढत्या उत्कर्षाची स्थिति; वाढतें मान, प्रमाण; चढती कळा; चालता काळ; भरभराटीचा काळ; समृद्धीचा काळ; उदयकाळ; वृद्धीस अनुकूल काळ. **०कळा**—झी. १ ज्या काळांत चंद्राच्या कळा वाढत जातात तो दिवस; शुक्ल पक्षाचे दिवस. २(क.) भाग्याचे दिवस; भरभराटीची स्थिति, अवस्था; उत्कर्षकाळ. 'चढतीकळा घन्याची जाणुन वीर असे मीढती।'—ऐपो २६९. **०गोष्ट सांगणे**—फुहारकीने, आढयतेने, अरेरावीने बोलणे. **०दौलत**—झी. वाढत असलेली धीमंती; वाढती भरभराट. **०पडती**—झी. चढतर. 'चढतीपडती वस्तुमात्राच्या माये लागलीच आहे.'—इलासुंदरी १०७. (मकरंदमाला) २०. **०पराई**—पायरी—झी. चढता पाया पहा. **०पराई**—वाढतें वय. 'चढती पराई जाऊन उत्तरती पराई लागली.' [पराई=ज्वानी]
०बाजू—झी. १ गंजिकांच्या डावांत आलेली (एका, दुरी, तिरी अशा चढत्या क्रमाने) चांगली चांगली पाने. २(क.) भरभराटीचे दिवस; उत्कर्षाचा काळ; चढती क्रमान, कळा पहा. **०भाजणी**—झी. (गणित) हलक्या परिमाणाच्या अंकास भारी परिमाणाचे रूप देण्याची कृति. उ० आण्याचे रुपये करणे वगैरे. **०भावना**—झी. चढता, वाढता कळ, चिन्ह, जोर, भर (रोग, संपत्ति इ०चा). **०मुदत**—झी. वाढणारी मुदत. चढतीमुदतीची हुंडी—ज्यामुदत्याकरितां हुंडी करावयाची त्याच्या सोईसाठी नेहमीपेक्षा ज्यास्त मुदतीची कलेली हुंडी. चढती वाढती—वि. १ एकसारखी वाढत जाणारी. 'चढती वाढती भोडी। भगवदुसजनाची।'—दा १४. २. ३. २ जास्त जास्त; उत्तरोत्तर वाढत जाणारे. 'चढतें वाढतें वाढवावें। पुढेन देवाचे।'—दा ४. ७. ३. **०वेळ**—वेळा—झी. १ चढणारी, वाढणारी वेळ; सूर्योदयापासून मध्यान्हापर्यंत; सकाळ व दुपार; पूर्वाह्न. 'चढते वेळेस रफ काढूं नये'. २ भरभराटीचा, उत्कर्षाचा काळ. **०शेढी**—झी. (गणित) या शेढीत संख्या एका पुढे एक वाढत जातात; याच्या उलट उत्तरती शेढी. **०हळद**—झी. (लघात) पायाकडून वर हळद लावणे. (सुत्यूनंतर वर खाली—उत्तरती हळद लावितात. —वदलापूर ३५.

चढते वंशज—न. चक्रवाढव्याज.

चढत्यापुढ्याचा—वि. भरदार कुत्र्याचा (बोडा).

चढपट्टी—झी. वाढविलेली, जादा पट्टी, कर.

चढला—वि. वाढलेला; जास्ती झालेला; जादा (पणार). [चढेला]

चढवट—पु. चढ; चढण; उंचवटा. —वि. वाढणारे; चढावे; चढणीचा; चढावाचा; उंचट. [चढ]

चढवडी—क्रि. (प्र.) चढवडी; चढाओढीने. 'पुढे शिवंदीचा घाट प्रभोवता दाढ पाझलां उडी। राहिले उमे चढवडी।'—पला ४. २२. [चढाओढ]

चढवढ—पुढी. वरचढपणा; श्रेष्ठता; चढ; प्रावस्थ. (क्रि. चढणे). [चढ द्वि.]

चढवण—उत्तरण—न. जिनगीच्या जुन्या मालकाचे नांव काढून जो नवा मालक झाला असेल त्याचे नांव सरकारदसरी दाखल करणे. [चढवणे+उत्तरणे]

चढवणी—झी. लघापूर्वी मुलीवर वलालंकार घालणे. —वदलापूर २६८. —२६९. चढावा पहा. [चढवणे]

चढव(वि)णे—गक्रि. १ वर जाण्यास, बसण्यास, आंख होण्यास लावणे, करविणे; वर बसविणे. २ उठाविणे; वाढविणे; जास्ती करणे; सुजविणे; फुगविणे. 'घनी (साव्हरिनचा) भाव चढविण्यास कबूल आहे.'—गुजा ३५. ३ ताणणे; आकर्षणे; लावणे (घनुष्यास गुण). 'सारंगधनुका चढाउनु गुण।'—उषा १६५३. ४ मारणे; लढावणे; तडकाविणे (चापट, तडाखा, रपाटा). 'दोन तोंडावर चढविल्या आणि कबूल झाला.' ५ तोंडात घालणे; पिणे (तंबाखू, भांग इ०). 'तंबाखूची गोळी चढवामी आणि गावयास बसावे.' ६ ईर्ष्येस लावणे; चेतविणे; स्तावविणे; भर देण; तयार करणे; उद्युक्त करणे; कपटाने स्तुति करणे. 'समर्थे येकदां कौतुके नीच यातीस चढविले.'—सप्र ३. ७६. ७ अंगात घालणे (पोषाख). 'योग्य तो पोषाख चढवावा.'—ऐरा २. ४८. [म. चढणे प्रयोजक; द्वि. चढवाना] चढवून येणे—१ (भांग, दात, इ०) पिऊन घेणे. २ रागावणे; एकदम संतापणे; फेक आल्याप्रमाणे वागणे, बोलणे.

चढवाचढव—झी. हे चढीव ते चढीव इ० रूप व्यापार; चढविण्याची क्रिया.

चढवोहट—झी. १ चढणे—उत्तरणे. २ भरती—ओढी. 'समुद्री चढवोहट चांदे।'—एमा ८. ५८. [चढणे+ओढणे]

चढा—वि. १ उंच; उच्च; पहाडी; उदात्त (आवाज, सर). २ ताणलेला (पखवाज); चढ्या घुराचा (सुदंग इ०). ३ जास्त; अधिक. चढ पहा. 'बाबा, तूं हा जो आपल्यापुढता चढा व विशेष हक्क सांगतोस...'—सासं २. ४१३. [चढ] **०बुचडा**—पु. मानेपासून वर ओढलेला, ओढलेला बुचडा. —सरांभ ३७.

चढाई—झी. १ हल्ला; चाल; अंगावर जाण्याची क्रिया; मोहीम; स्वारी करणे. 'तलवार पुण्यावर घालून, मोंगल माला चढाई करून।'—ऐपो २३०. [चढ+आई प्रत्यय.] चढाईच्या

गोष्टी-खीभव. दरबावणीच्या, जरेरावीच्या, दिमाखाच्या, मगळरीच्या गोष्टी; शुरकावणी.

चढाईत—पु. १ पटाईत घोडेस्वार; अश्वारोहणकुशल. २ हाडावर, किड्यावर चढण्यात पटाईत, निष्णात; चपळ.

चढाऊ—वि. १ चढतां येण्यासारखा; चढून जाण्यासारखा; वर जातां येण्यासारखा (वृक्ष, डोंगर, टेकडी इ०). २ आक्रम-शील; पुढे चालून जाणारा. 'अंत्यंगामधील विशेष चढाऊ पुढाऱ्यांनी ...' -सासं २.४४४. [चढ+आऊ प्रत्यय]

चढाऊ—पु. (व.) टांच उंच असून वेद असलेला (मुसलमानी) जोडा. चढाव पहा.

चढाचा—वि. १ जास्ती होणारा, वाढणारा; जास्ती करणारा, वाढविणारा. २ ज्याला चढ, वाढ आहे असा; बुद्धिगत होणारा; वाढीचा (औषध, माषण, ध्वनि, आवाज). ३ दुराग्रहाने, मगळरीने वाढणारी; वेपवाईची (भाषा, आचरण, चाल-चालूक). [चढ]

चढाव—पु. चढ पहा. (फारसा प्रचारांत नाही). [चढ+आव प्रत्यय]

चढाव—पु. पायांत मागच्या बाजूने चढवितां येणारा जोडा. [म. चढ; हि चढावा]

चढावणे—न. (चांमारी) आख्यावर किंवा तुळईवर चामनें अढविण्यासाठीं केलेली काठी, अढकावणे.

चढावणी—नी—खी. १ चढ; हल्ला. २ वरताण; वरचढपणा 'तेथ वसंताकरितां चढावनी । त्रिभिम्बे केली रीगवणी ।' -शिबु ६२१.

चढावा—पु. १ परदेशीं लोकांत नवरदेवाकडून विवाहविधींत पंचांसमक्ष मुलीकरितां आलेला पोषाख व इतर वस्त्रे; -वदलापुर २७३. २ भेट; नजर. [हि. चढाव=देवाला भेट]

चढावा—पु. १ वर ताण; वरचष्मा 'कैवल्याही चढावा । करित विषयसेवा ।' -अमृ ९.३०. २ वाढ; बुद्धि. 'अपेक्षे नाही रिगा । मुखासि चढावा । ज्याचे असणें ।' -हा १२.१७२. ३ पुढ; लेप; चढ. 'चौबा मेळौनि पांचवा । तथा हरि चंदना कवनि चढावा ।' -म ९३. [म. चढणें]

चढावाचें धोरण—चढाई करण्याचें धोरण; प्रथम चढाई, हल्ला करणें. 'चढावाचें धोरण स्वीकारून मारताचार्यावर तुटून पडलों.' -नाऊ ३.६७.

चढासूर—पु. चढविलेला, वाढविलेला स्वर, आवाज (गवयाचा). [चढ+सूर]

चढिचढे—चढे. (काव्यांत चढले वढल चढिचढे असे रूप येतें) -मुवन १.३६.

चढी—वि. १ सरस; वरचढ; धेड; उत्कृष्ट; शोर. 'एकाहुन एक चढी जगामधि योरण्याला मिरवु नको ।' -मफला ६०. २ अधिक उंच. 'वृक्ष एकाहुन एकेक चढी ।' -ऐपो २४१.

चढीत—पु. (कों.) अधिकमास.

चढेल—वि. १ गर्विष्ठ; वेपवाई; मगळर; गढी; मानी; उदट; उन्मत्त; शेफारलेला; ताडलेला. २ उच्च; उंच. [चढ+एल प्रत्यय]

चढोवढसा—क्रि. जास्त जास्त; चढोवढी पहा. 'मन-तोष भरेल चढोवढसा ।' -रावि २१९.

चढोवढी, चढोवाढी—खी. इथेची चढावोढ; झटापट, झुज (या शब्दाचा प्रयोग सामान्यतः तृतीया व षष्ठी विभक्तींत करतात) -वि. चढते-वाढते. चढोवढीने-स्पर्वेने; इथेने; वर ताण, वरचढ करण्याच्या आवेशाने, इच्छेने. चढोवढीचा-वि. इथेचा; स्पर्वेचा.

चढोवढी—क्रि. (काव्य) १ जास्त जास्त, उत्तरोत्तर; अधिकधिक; वाढत्या प्रमाणाने; चढीचढीने. 'वाढते दुःख तयासी । अहर्निशीं चढोवढी ।' -एसा ९ २३. 'दया अहिंसा विष्णुमणि । चढोवढी मजं बावी ।' -मुवन १५.३३. २ चढावोढीने; अहमहमिकेने. 'नारद प्रह्लादादि मज कोडी । चढोवढी चावती ।' -एसा १९.२३२.

चण—खी. ठेवण; बांधा. 'त्याची चणच लहान.' -प्रावि ३९. 'स्वाराचा वोडा काळ्या रंगाचा असून लहान चणीचा होता.' -कोरकि ४२४.

चणक—पु. हरमरा. [सं.]

चणक, चणाक—खी. (गो.) एक मोठ मासा; हा स्वादिष्ट असतो. -मसाप ३.३

चणं-कन-कट-दिनीं-दिशीं—क्रि. चावूक, छडी, काठी इ०नीं केलेल्या आवाताप्रमाणे आवाज होऊन; चढकन; फाडकन. [ज्व. सं. चण्=शब्द करणें]

चणका—पु. १ विंचू, साप, पिसू इ०नीं केलेल्या वंशामुळे त्याच्या चावण्याने होणारी चुणचुण, वेदना. २ चिमटा घेतल्याने किंवा हागल्याने जी तीव्र वेदना होते ती. ३ मिर्री आख्याने तोंडाची, सन लागल्याने अंगाची जी आग होते ती. ४ फोडणीचा तडतड, चरचर आवाज. (कि० मारणें; लागणें; बसणें). ५ रागाचा झपाटा, झटका; फणकारा. (कि० येणें; लागणें). [ज्व. चण]

चणकावणें—क्रि. १ चुणचुणणें; वेदना होणें; तिडीक उठणें (विंचू, साप, डेकूण, पिसा, भुंग्या, पिसोळे इत्यादि-कांच्या दधाने-चावण्याने). २ चावणें; वंश करणें (विंचू; साप इ० प्राण्यांनीं). 'विंचू चणकावला.' [चणका]

चणकाविणें—सक्ति. १ जोराणें मारणें; चणकन् मारणें; ठोकणें. २ (ल.) स्मरणशक्ति; आठवण ताजी करणें, उजळणें.

[चणका]

चणच—वि. तडस; चणचणीत; बुद्धिमान; हुषार; तेल-बुडीचा (मुलगा).

चणचण—जी. १ कमतरता; कमालीची ठणीव; जकरी; गरज; चढचढ. (अन्न, पाणी, वस्त्र इ०ची). २ तंगवाई; महागाई; दुर्मिष्ट; अडचण; तारंबळ. ३ ठणका; तिडतिड; चुणचुण; ठुसठुस. चणचण (क्रि.वि.) पहा.

चणचण—णां—क्रि.वि. १ रिकाम्या मांड्याचा, मडक्याचा जो खणखण किंवा ठणठण आवाज होतो त्याप्रमाणे ध्वनि होऊन खडखडा; ठणठण. २ जखमेच्या किंवा क्षताच्या वेदनांप्रमाणे किंवा तिडकांप्रमाणे. ३ छडी मारली असता होणाऱ्या ध्वनी-प्रमाणे ध्वनि होऊन. ४ ठेकण, पिसा, मुरकुटे इमतांना जी चळवळ, गजबज केली जाते त्याचें निदर्शक; चढचढ; चटचट. 'मुरकुटे चणचण तोडतात.' 'चण चण चण पिसा आणि ठेकण खाणी.'—दावि १. ५ मोठ्याने; स्पष्टपणे. 'शब्द बोलताती चणचणा रे।'—दावि ७८०. [ध्व]

चणचणणें—अक्रि. १ (कौ.) फार वाळणें; चढणें (भाव, दर, किंमत, चारण). २ चुणचुणणें; तिडीक मारणें (जखम, क्षत); वेदनांमुळे लागू होणें; परिणाम होणें (क्षतावर घातलेले मीठ); व्यथा प्राप्त होणें. ३ कडकडून सूक लागणें; झुषा अत्यंत प्रदीप्त होणें. ४ छडी, चाबूक इ०च्या फडकाऱ्याने, तडाक्याने चणचण असा आवाज होणें; छमछम; फाडफाड लागणें. [चणचण]

चणचणाट—पु. १ (चणचणचा अतिशय). अतिशय अडचण; तारंबळ. २ पैसा, संपत्ति इ०चे दुर्मिष्ट; अडचण. ३ अतिशय महागाई. ४ पिसा वगैरेनीं अतिशय चावणें; फार चुरचुर; मोठा चटका. [चणचण]

चणचणोत—वि. १ यथायोग्य व ठीक मालमसाला घातला आहे किंवा ज्यास मीठमिरची सुरेख लावली आहे असा; चमचमीत; मसालेदार; झणझणीत (माजी, झुणका). २ तडस; चुणचुणीत; चुटचुटीत; चलांच; हुषार; बुद्धिमान (मूल). ३ प्रखर; तीव्र (सूर्यकिरण). ४ फणफणीत; कडकडीत; जळजळीत; रसरसीत (ताप). ५ तीव्र; कडक (सूक). ६ तिडीक मारणारे; ठणठणणारे; वेदना होत असलेले (क्षत, जखम). ७ कडत. [चणचण]

चणफण—जी. दंड झालेल्या मागाची. चुणचुण, वेदना; तिडीक; फुणफुण. [ध्व]

चणवणी—न. हरमऱ्याच्या पिठाचे पिठले किंवा आमटी. [चणा+पाणी. सं. चण=हरमरा+वण=पाणी] ० मिठवणी—न. गरीबी जेवण; कदाच; आलापाला; कोंडामोंड. ० मिठवणी

पिऊन-असणें—केवळ कन्नोदकावर राहण्याची पाळी येणें; वाईट अवस्था येणें.

चणा—पु. १ हरमरा (मोठ्या दाण्याचा). 'वानराचे ठेवणें. गालफडां मरावे चणे.'—भारा किष्किचा १३.१०६. २ (व.) बागऱ्यांत घालावयाचे खडे प्रत्येकी; चणे घातलेल्या बागऱ्या पूर्वी मुलांच्या पायांत घालीत असत. 'बागुऱ्या चरणि चार चण्याच्या.'—शशिसेना. [सं. चणक; प्रा. चण, चणअ] चणेफुटाणे—पु. अ. माजलेले हरमरे, फुटाणे. [चणा+फुटाणा] एखाद्याचे चणेफुटाणे करणें—उधळणें; उधळपट्टीनें खर्च, व्यय करणें (पैसा, द्रव्य, सामग्री). चण्याचे झाडावर चढविणें—(हरमऱ्याच्या झाडावर चढविणें) खुशामत करून किंवा तोंडापुरतें बोलून एखाद्यास चढविणें, फुगविणें, उन्मत्त करणें.

चणाचण—णां, चणाणा—क्रि.वि. चटचट; चणचण पहा. चणाणणें—अक्रि. १ (चणचणणेंचा अतिशय) अतिशय वाळणें, चढणें. २ अतिशय जबर वेदना होणें; ठणकणें किंवा तिडकणें. ३ अतिशय खाखा सुटणें; खाखावणें. ४ वाजणें. 'स्वर मृदांग चणाणित वीणें.'—दावि ४३१. [ध्व]

चणी—जी. १ (यु.) बारीक हरमरा. २ (वे.) मसूर. [चणा]

चणेबोर—न. बारीक बोराची जात; चण्याएवढे बोर. चणोरा—र—वि. लहान; अल्प आकाराचा; लहान आकाराचा (वेत, पावडा, चेवडा, सोंग इ०च्या निरनिराळ्या जातीं दर्शविण्यासाठीं हे विशेषण लावतात). [चणा+ओर प्रत्यय] ० वेत—पु. लहान आकाराचा वेत

चतकोर, चतकर—पु.जी. १ (भाकर, पोळी, फळ, लाह इ०चा) चतुर्थांश; पाव भाग; चारापैकी एक भाग. 'आमच्यांतील काहीं चतकोर-अर्धी राहाणी मंडळी म्हणू लागली आहे.'—टि १ ३७०. २ लहान तुकडा. [सं. चतुः+म. कोर] ० भर-वि. चतकोराएवढा; लहानसा. 'चतकोरभर वाढ.' [चतकोर+भर प्रत्यय]

चतुर—वि. १ चार; चतुर्गण-गणित इ०. २ भावक किंवा जैन लोकांमध्ये जे दोन मेद आहेत त्यापैकी एक. ह्यांचा वंदा शेतकीचा; दुसरे पंचम हे व्यापारी आहेत. [सं.]

चतुर—वि १ अत्यंत हुषार; बुद्धिमान; तीव्र बुद्धीचा; चुणचुणीत; वाकबगार; चाणाक्ष; बुद्धिमान; हरहुमरी; कुशल; बर्त; सूड; समंजस. 'चतुर तो चतुरांग जाणे. इतर तीं बेडी.'—दा १३.१०.२५. २ लेखन, चित्रे, कला, शास्त्रे इ० विद्यांत प्रवीण. ३ व्यवहारक्ष; व्यावहारिक. ४ (संगीत) गायनशास्त्रापेक्ष गायनकलेमध्ये जो अधिक प्रवीण तो. [सं.] चतुर(करण)—न.

(नृत्य) हाता हात बांकवून छातीसमोर आणणें व उजव्या हाताचीं करंगळीशिवाय सर्व बोटे मिटविणें व उजवा पाय जमीनीवर हळू हळू आपटणें. [सं.] चतुर(मुचई)—न. (नृत्य) मुंबया मोहक दिसतील अशा तऱ्हेने दोन्ही बाजूंस लांबविणें. सौम्य स्पर्श व ललित शृंगाराच्या वेळीं हे प्रक्रमे करावे. [सं.]

चतुस्क(हस्त)—न. (नृत्य) आंगठा मिटवून त्यावर करंगळीशिवाय तीन बोटे मिटवणें व करंगळी उभी ठेवणें. [सं.]

चतुरंग—न. १ (संगीत) पहिल्यांत चिजांचे बोल, दुसऱ्यांत तनानादि अक्षरें, तिसऱ्यांत स्वर, चौथ्यांत पळबाजांचे बोल अशा प्रकारचे गीताई पद्य. २ बुद्धिवळांचा खेळ. यांत घोडा, उंट, हत्ती व प्यादी हीं चार अंगे असतात. -वि. १ ज्याला चार अंगे, क्षत्री, साधने (हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ इ०) आहेत अशा प्रकारचे (सैन्य); सेनेचे विक्षेपण. 'चतुरंगा परिवारा । संजोडियां गंधरा ।' -हा ११.३९७. २ कपाळावर चार दिशांस चार भोंवरे असलेला (घोडा). -अथप १.८७. [सं.] सामास्य—० दळ-सेना-नक्षी. हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ हीं चार अंगे ज्यांत आहेत असे सैन्य. 'रथकुंजर पाळाणा । सन्नद्ध करा चतुरंगेसना ।' -एकस्व ५.३९. ० बळ-न. १ चतुरंग सैन्य. २ (आधुनिक) घोडदळ, पायदळ, आरमार व वैमानिक दळ. ० लिपी-क्षी. बुद्धिवळांच्या खेळांतील खेळपा उतरण्याची संक्षिप्त लेखन पद्धति. जसे. राघो=राजाचा घोडा; वडं=हज्या =वजिराचा उंट हत्तीच्या बरांतील प्यादे मारतो, जो (रा२) -उं ३ = राजाच्या दुसऱ्या बरांतील घोडा उंटाच्या तिसऱ्या बरीं जातो; ००० =राजा वजिराकडील बुरजांत जातो इत्यादि.

चतुरसायाजी—पु. (विपरीतळ.) मूखें माणूस; अकलेचा कांवा. [चतुर+साबाजी=विजापुरच्या राजाचा साबाजी या नांवाचा बुद्धिमान वजीर]

चतुरस्र—पु. चौकोन; चौरस. -वि. १ चौकोनी; चोहों-कडून सारखा. २ (ल.) चतुर; शुंढा; चाणाक्ष; दुष्टार; तरवेज; निष्णात; पारंगत. [सं.] चतुरस्र(जाति)—क्षी. (ताल) पहिला विभाग ज्यामध्ये चार मात्रांचा असलाच पाहिले असा एक वक्षिणेकडील तालाचा प्रकार. ० युतहस्त-पु. (नृत्य) दोन हातांचीं दोन्ही कोपरे झांघाच्या सरळ-रेषेत येतील इतकी उंच करणें व हात सटकासुळ करणें व हातांचे तळवे प्रेक्षकाकडे येतील अशा रीतीने ते छातीपासून आठ अंगुलें अंतरावर धरणें.

चतुराई—क्षी. १ (काव्यांत व नेहमी बोलण्यांत चत्राई किंवा चतराई) १ चतुरपणा; दुष्टारी; गुणगुणितपणा; चातुर्य; कुसलता; चाणाक्षपणा; कुशाग्रबुद्धि; बुद्धिमत्ता; बुद्धिमत्तेचा विलक्षणपणा. २ चतुर क्षी. 'फूल देउन तिला उतराई होई मी समज हे चतुराई ।' -वामन मामाविलास (नववीत पृ. १०१). [चतुर+आई प्रत्यय]

श्लो. ३. २८

चतुरानंद—पु. आत्मानंद, ज्ञानानंद, अविद्यानंद व विद्यानंद हे चार आनंद. [सं. चतुर+आनंद]

चतुरानन, चतुरास्य—वि. चार तोंडांचा (ब्रह्मदेव) 'जियेते जवू न शके चतुरानन ।' -एकस्व ६.१०१. [सं. चतुर+आनन, आस्य=तोंड]

चतुराय, चतराय—(क. गो.) चतुराई पहा.

चतुरायुध—न. शस्त्र, चक्र, गदा व पद्म. ० हस्त्रे-नवन. १ शस्त्रक्षेत्र-जगन्नाथपुरी. २ चक्रक्षेत्र-मुंबनेमरी (कलकत्ता). ३ गदाक्षेत्र-जयपुर (कलकत्ता). ४ पद्मक्षेत्र-भैरावन (कोनारक).

चतुराश्रम—पु. ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम. 'चतुराश्रमवर्णे । एक प्रसु चतुर्धा दिसे ।' -हा १८.६२९. आश्रम पहा. [सं.]

चतुर्धात—पु. एकाच संकल्पेला त्याच संकल्पेने चारदां गुणून जी संख्या येते ती. [सं.]

चतुर्थ—वि. चवथा. -पु. (ल.) कात, मोक्ष, दंड इ. ना संकेताने म्हणतात. कारण ते प्रत्येकीं आपापल्या वर्गातील चवथ्या स्थानचे आहेत. उदा० १ पान, सुपारी, जुना, कात. २ वर्म, अर्थ, काम, मोक्ष. ३ साम, दाम, भेद, दंड इ० [सं.]

चतुर्थाश्रम—पु. ब्रह्मचर्य, गृहस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांपैकी शेवटला, म्हणजे संन्यास. [सं.] 'मी आतां संसार सोडून चतुर्थाश्रम धारण करणार.' -विधि १० १०.२२५.

चतुर्थी—क्षी. १ चौथी तिथि (शुक्ल व कृष्ण पक्षांतील); विनायकी, संकष्टी चतुर्थी. 'चतुर्थी तुझ्या मी करित अवध्या बोर गजरे ।' -साक ६.१०७. २ चौथी विमर्श. -वि. चौथी. 'सर्वेत्यागे चतुर्थी । अफि जेसी ।' -हा १४.२७०. [सं.]

चतुर्वेळ—ळ-वि. चार दलांचे, पाकळपाने, प्रकारचे, बाजूचे. 'गुहस्थानी चक आचार । तेथे चतुर्वेळ कमळ सुंदर ।' -स्वादि ९.३.५४. [सं.]

चतुर्विंश—वि. १ चौदा. २ चौदावा. [सं.] ० मुखने, लोक-नप. ७ लोक व ७ पाताळ मिळून १४ मुखने, लोक; सूः, मुखर; स्वर, महः, जन, तप, सत्य, हे सप्त लोक आणि अतळ, वितळ, सुतळ, रसातळ, महातळ, सत्तातळ, पाताळ, हीं सप्त पाताळें मिळून एकंदर चौदा मुखने होतात. -एमा १३.६३०. 'तुमसाठीं जगजेठी मुखने चतुर्विंश शोधिलीं ।' -वेप ७५

० विद्या-क्षी. चार वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद), सहा शास्त्रे (उंठ, निरुक्त, व्याकरण, ज्योतिष, शिक्षा, कल्प), न्याय, मीमांसा, पुराण, वर्म मिळून चौदा विद्या. [सं.] ० विद्याधाम-वि. उत्तम विद्वान मनुष्य; पंडित. [सं.]

चतुर्विंशांगलोह—पु. रास्ना, कापूर, तालीसपत्र, ब्राह्मी, शिला-क्षित, हुं, मिरी, पिंपळी, हिरडा, वेहडा, जांबळकाठी, नापरसोथे

बावडिग व चित्रकमूळ ही चौदा औषधे आणि कोहमस्म १४ माग जेव्हे चूण, तूप व मध खाशीं यावे. हे क्षुधाकारक, बलवर्धक व प्रष्टिकारक आहे. —योर १.५६७.

चतुर्विंशती—जी. चांग्रमासांतील दरएक पक्षांतील चौदावी तिथि. [सं.]

चतुर्विंशु—वि. चारीदिशांकडील; चोहोंकडील. 'चतुर्विंशु वारा । न लाहे निषो बाहिरा ।' —झा १३.४११. [सं. चतुः+विंशु=विंशु]

चतुर्था—विक्रि. चार प्रकारचा; चार तऱ्हांनीं, प्रकारांनीं. 'चतुराग्रमवशो । एक पुरुष चतुर्था दिसे ।' —झा १८.६२९. [सं.]

चतुर्मुख—वि. १ ज्याला चार हात आहेत असा (देव, विष्णु); गुणवाचक शब्द. 'जेथुनि इयें द्विमुखें हन चतुर्मुखें । मुरकार्याचेनि ब्याजे । वेवोवेवो वेसी ।' —झा ११.८३. २ चार बाजू, तोंडे किंवा पृष्ठमाग असलेला. 'याचे चपटे चतुर्मुख स्फटिक असतात.' —संपू २.२५. ३ (ल.) कुंजलावड; कैदी; मुसक्या बांधल्या आहेत असा; हात मागे बांधलेला. (कि० होणे; कर्णे). 'अंतःपुरांत असा पांचटपणा करायला लागले म्हणजे चतुर्मुख होण्याला उघीर लागत नाही.' —मूक. ३ (ल.) विवाहबद्ध; लग्न झालेला. 'मात्र एक अक्षर कुठे बबबडलास तर असा चतुर्मुख होण्याऐवजी तसा चतुर्मुख होशील.' —भा ५०. [सं.]

चतुर्मास—१. पावसाळा; पावसाळ्याचे चार महिने; आषाढ शु॥ १० पासून कार्तिक शु॥ १० किंवा १५ पर्यंतचा (चार महिन्यांचा) काळ; चातुर्मास्य पहा. [सं.]

चतुर्मास्यारंभ—१. चतुर्मासाचा आरंभाचा दिवस; आषाढ शु॥ दशमी; पावसाळ्याचा आरंभ किंवा आरंभाचा दिवस; या दिवशीं चातुर्मासांत वर्षी समजलेले (कांदे, बांगी इ०) पदार्थ चापून खातात. [सं.]

चतुर्मुख, चतुर्वक्त्र, चतुर्वदन—१. ब्रह्मदेव; चतुरानन; चतुरास्य.

चतुर्मुख्य—वि. चौथ्या दर्जाची किंमत असणारा (इ.) टेट्राक्सेंट. 'कथिल हा चतुर्मुख्य आहे.' —संपू १.३१० [सं.]

चतुर्वर्ग—१. धर्म, अर्थ, काम मोक्ष हे चार प्रसवार्थ. या चार गोष्टीसाठीं मनुष्याने खटाटोप करावयाचा असतो. 'देखिले आजि मुमचे चरण । चतुर्वर्ग फळ पावलों ।' [सं.]

चतुर्विध—वि. १ चार प्रकारचा, जातीचा; चतुर्जा. 'मंगळ रागातें आळवीत । चतुर्विधा दंडीचे विद्यावंत ।' —दाब ३१३. २ सर्व जातीचा, प्रकारचा. 'चतुर्विधुठसा । उमटो कागे आपेसा ।' —झा ७.२३. [सं.] ०अक्ष-क्षे-नं. चार प्रकारचे अन्न; खाद्य (खाण्याचा), चोष्य (चोखण्याचा), लेह्य (चाटण्याचा), पेय (पिण्याचा) पदार्थ. 'मग्नये नव्हे अधिक न्यून । पचवी

अन्न चतुर्विध ।' —एमा १०.६१८. ०जाति-जी. जियाचे मुख्यतः चार वर्ग— पक्षिणी, चित्रिणी, शंखिणी, हस्तिनी; आणखी उपभेदहि आहेत. ०मुक्ति-जी. सलोक्ता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता हे मुक्तीचे चार भेद आहेत. ०वाचा-जी. परा, पर्यंति, मन्थमा आणि वैखरी या चार वाचांचा समुदाय. 'तुं चतुर्विध वाचेत । प्रसवलासी निस्तें ।' —विपू १.७.

चतुर्व्याजि—न. क्षेत्र, ज्ञान, अज्ञान आणि ज्ञेय असे चार प्रकार. 'तेसे एकचि चतुर्व्याजि । कथिले आम्ही ।' —झा १३.९५०.

चतुर्व्यूह—१. वायुदेव, संकषेण, अनिरुद्ध आणि प्रसुन्न असे पृथ्वीस आधारसूत असलेले चार व्यूह आहेत त्यांच्या समुच्चयाचे नांव. २ विष्णु. [सं.]

चतुर्हस्ती—वि. १ चार हात असलेला. २ (ल.) माकड. 'माकडे आपल्या हातांनीं व पायांनीं एखादी वस्तु धरूं शकतात म्हणून त्यास म्हणतात. —प्राणिमो १८. [सं. चतुः+हस्त]

चतुश्चाखी—१. न्याय, व्याकरण, पूर्व आणि उत्तर मीमांसा हीं जो पडला आहे असा मनुष्य; सहापैकी कोणत्याही चार भाषांत पारंगत. [सं.]

चतुःषष्टिकला—जी. चौसष्टकला पहा. [सं.]

चतुष्क, चतुष्टय—न. चारांचा समुदाय; चौकडा. 'चित चतुष्टय बाहाळिका । कोंमजेतो ।' —झा १५.९७. या पदानें युक्त असे बरेच समास आहेत. उ० अंतःकरण चतुष्टय; अनुबंधचतुष्टय; आश्रमचतुष्टय; पुत्रार्थचतुष्टय; अवस्थाचतुष्टय; उपाय चतुष्टय; पदचतुष्टय; प्रमाणचतुष्टय; योनीचतुष्टय; वर्णचतुष्टय, वाक्चतुष्टय, व्यूहचतुष्टय; समुद्रचतुष्टय; साधनचतुष्टय; सेनांगचतुष्टय. इ०. [सं.]

चतुष्कोण—१. चौकोन, चौरस, चार बाजू किंवा कोपरे असलेली वस्तु. —वि. चार कोनाचा; चार कोपरे ज्याला आहेत असा; चौकोनी. [सं.]

चतुष्टायी, चतुष्टयी—जी. १ चौथे किंवा काहींजण मिळून एखाद्या व्यवहाराची जी चौकशी करतात ती; पंचांची तपासणी; परीक्षा; विचक्षण. २ बोमाटा; प्रसिद्धि; वाच्यता; गवगवा, गौप्यस्फोट. 'कुर्म माले असता त्याची चतुष्टायी करूं नये.' [सं. चतुष्टय]

चतुष्टय—नप. चौक; चवडा; चार रस्ते मिळण्याचे ठिकाण 'ते संवादचतुष्टयीचे । गणेश आहले ।' —झा १०.१२४. [सं.]

चतुष्टपद, चतुष्टपाद—वि. चार पाय असलेला (पशु, जनावर). 'परि मक्षांचेनि नांवें । चतुष्टपादि आवे ।' —झा १२. ९३. —एस्त्व १८.१३. [सं.]

चतुस्संमुद्र—१. समुद्रचतुष्टय पहा. [सं.] ०धळयांकित-वि. चार समुद्रांनी वेष्टिलेली (पृथ्वी).

चतुःसीमा—बी. (वि.सू.) चतुःसीम—दशीमा. १ चारी दिशांकडची हद्द; चोहों बाजूंची मर्यादा (घेत, गांव इ० ची). २ या मर्यादा ठरविणे, रेखणे, घालून देणे. (कि० करणे). [सं.] ०पूर्वक—क्रि. चारी सीमा नक्की करून, नोंदून, ठरवून.

चतुःसूत्री—बी. चार तत्वांचा चौकडा. 'स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य ही लोकमान्यांची चतुःसूत्री असे.' -वि. चार प्रकारचा, तत्वांचा, नियमांचा (कार्यक्रम, व्यवहार इ०). [सं. चतुः+सूत्र]

चतोडा—पु. (व.) घेरा.

चत्र-त्रा—वि. शहाणा; चतुर पहा. [चतुर अप.]

चत्राई—बी. फाळील हुशारी, चतुरपणा; चतुराई पहा. 'हे पहा! चत्राई करीत बसण्यांत कांहीं तात्पर्य नाही.' -यशवत.

चत्राय—बी. (गो.) १ सूक्ष्म दृष्टि. २ आत्मगण; सूचकता. चतुराई पहा.

चत्वर—पु. चौक; अंगण. 'पाहे तों अलकापुरीसम दिसे रत्नप्रभे चत्वरें.' -नरहरि, दानप्रत १२. [सं.]

चत्वार—वि. चार. [सं.] ०गुण—पु. चार प्रकारचे गुण. 'तमोगुण रजोगुण। सत्वगुण। शुद्धसत्वगुण। ऐसे हे चत्वार गुण। चौदेहाचे.' -दा १७.१.५. [सं.] ०देह—पु. चार प्रकारचे देह. 'स्थूल सूक्ष्म कारण माहाकारण। ऐसे हे चत्वार देह जाण।' -दा १७.१.१. ०सूतग्राम—पु. जारज, अंडज, स्वेदज आणि उद्भिज्ज या चारांचा समुदाय. ०भोग—पु. चार प्रकारचे भोग. स्थूलभोग प्रयुक्तभोग। आनंदभोग आनंदावभासभोग। ऐसे हे चत्वार भोग।' -दा १८.१.३. ०मुक्ति—बी. चतुर्विध मुक्ति पहा. 'पहिली मुक्ती ते स्वलोक्ता। दुसरी ते समीपता। तिसरी ते स्वरूपता। चौथी सायोज्य मुक्ती।' -दा ४.१.२९. ०वर्ण—पु. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण. ०शक्ति—बी. चार शक्ती; चार प्रकारचे सामर्थ्य. 'क्रियाशक्ति ज्ञ्याशक्ती। इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ती। ऐशा चत्वार शक्ती।' -दा १७.१.६.

चत्वारि अनुबंधन—न. विषय, संबंध, प्रयोजन आणि अधिकारी या चारींचा जो समुच्चय तो. अनुबंधचतुष्टय पहा.

चंद—चांद पहा. [सं. चंद्र; प्रा. चंद]

चंद—वि. कांहीं; बोटें. [फा.] ०दूर चंद—वि. किर्येक; विविध.

चंदन—न. एक झाड. हे १० ते ४० फूट उंच वाढते. याचे पान कडुनिंबा सारखे असून लांकूड फार पुष्टासिद्ध असते. याच्या पेटणा, पंखे, चित्रे, आतरे, तेले इ० बनवितात. चंदन औषधी आहे. 'मंदारामळ बडूळ बिल्व कुट अशोक चंदन जाती।' -नरहरि, मंगारत्नमाळा (नवनीत पृ. ४३२.) -न. १ या झाडाचे लांकूड, मंगारत्नमाळा (नवनीत पृ. ४३२.) -न. १ या झाडाचे लांकूड, गाम्याचा तुकडा, खोड, २ (चंदनाचे) गंध; लांकूड सगावून

वेवास लावण्यासाठी करतात ते. ३ (क.) नाश; धूळधान; उच्छेद; निर्बालण, सत्यनाश; नुकसान. (कि० करणे). 'पेढा-न्यांनी गांव छुटून चंदन केले.' 'पोराने पोळपाचें चंदन करून ठाकलें.' [सं.] (वाप्र.) ०उद्धाचिणे—१ नाश करणे; उध्वस्त करणे; नष्टाचूर करणे. २ (व.) बरोबर नेम मारणे. ०काढणे—सडकून ठोकणे; यथास्थित बर्हाविणे; चोपणे. सामाशब्द—०काचोळी—बी. काचोळीच्या आकाराचा अंगास लावलेला चंदनाचा लेप. 'चंदन काचोळया रेखिल्या। पाटाबांच्या चोळिया।' -कालिका पुराण १६.४७. ०चारोळी—बी. चंदन वृक्षाचे बीं—बीज. ०वटचा—पु. एक पालेमाथी. ही औषधी असून संग्रहणी, कोड, मुळव्याज इ० वर गुणकारी आहे. -योर १.४१.

०हौशी—वि. गुळजार; गुळहौशी; चैनी; ऐवभाराची; विषवी; छालाळनंद. चंदनी—वि. चंदन काढ्याचा, काष्ठसंघवीचा (तेल, चौरंग, वेव्हारा इ०). 'चंदनि वृक्ष तोडावया। तोडावया।' -मसाप (कोंकणी गाणी) २८. ०अत्तर—तेल—व. चंदनाचे छे अत्तर किंवा तेल काढतात ते. यास चंदनेक असे हिम्बुणतात. ०पोपट, चंदन्या पोपट—पु. एका जातीचा पोपट; याच्या गळ्यावर व पंखांवर तांबड्या रंगा व पंखे असतात.

चंदरबिल्ली—बी. (स्वापत्य) चपटी कवळे. 'बेलगांव-कडे छपरांतील बांदावर ... चंदरबिल्ली ... बसवितात.' -मॅरट २८६. [चंदर+बिल्ली]

चंदर—पु. एक वृक्ष; यास चांदा, चांदाडा, चांदवडा असे हिम्बुणतात. याची पाने एकवायूस वाटोळी व शेवटी निमुळतीं होत गेलेलीं असतात.

चंदा—पु. १ वर्गणी; सवैसाधारण पडीचा अंश, हिस्सा. २ वर्गणीने पैसा गोळा करणे, उभारणे. (कि० करणे). [फा.]

चंदा—पु. एक वृक्ष.

चंदा—पु. चंद्र; चंद; चांद पहा.

चंदाचंदी—बी. जुगळ्याची एक जात. 'चंदाचंदी ओर कलंदर।' -अमृत ४९. [चंद+चंद्र द्वि. ?]

चंदाजी—पु. (व.) आंगूतक; अनाहुत.

चंदी—बी. १ घोडा, संट इ० कांस नित्यशः जो दाणा देतात तो. २ (क.) कुटुंबाळा दारोजचा लागणारा कर्तव्य अगर सायुग्री. (कि० घालणे). ३ (ना.) उकाडा; रतीव (इष्ट इ०चा). [हि.] ०दाणा—पु. गुांराचा घांस. 'बेठ बिगार चंदीदाणा, चोरटी वर्गणी बघेरे.' -खेया २. आपली चंदी घाडवून खाणे—चांगळे मेहनतीने व परिभमाने काम करून आपला मुशाहिरा, वेतन, पगार, वाढवून घेणे. आपल्या गुणांनी वर घेणे.

चंदीचंदावर—न. विना. तंजावर. 'चंदीचंदावरचा नाच पाहती।' -गापो ३५. [चंदी+बिल्ली+चंदावर=तंजावर]

चंद्रलाल—पु. विना. १ हा जातीचा खत्री असून निजामचा मुख्य दिवाण होता. याचा दानधर्माबद्दल लौकिक असे. २ (ल.) फाजील दानधर, उबळपा, वैनी माणूस. म्ह० (व.) चंद्रलाल मरणे चंद्रलालके नोकर घरघर लगणये=खुशालचंद माणसाबरोबर खुप वैनी केल्या परंतु तो मरताच भीक मागण्याची ज्यास पाळी आली त्यास म्हणतात.

चंदेरी-ली—वि. चंदेरी गांधी तयार केलेले, बनविलेले किंवा त्या गांधीसंबंधी (बाटी, तांब्या, पातेली, पागोटें, शेला). चंदेर हें वेढेच्या दक्षिण तीरावर गांव असून उमरावतीच्या कापसाची येथें बरे विणतात. हें कापड अतिशय मूल्यवान असल्याने फक्त बडे लोकच वापरीत. पूर्वी चंदेर ही एक कापडाची पेठ असे. 'नाना भाऊंनीं करून पोषाग चंदेरी तन्हा।'—येपो १११. 'चंदेरी ताटासारखा मध्यावर उंचट व कांठाकडे उतरता असे हे तसे असतात.'—युधि २१५.

चंदोरी—झो. (तिरस्कारार्थी) पातळ भाकरी; चांदकी. [सं. चंद्र; हि. चंदिर]

चंदोल—पु. चंडोल; एक गाणारा पक्षी. [चंडोल]

चहर—झी. १ चाहर; वस्त्र. २ तज्याप्रमाणे उपयोग करावयाचा लांब पत्रा. 'प्रयोजनाच्या कामास तज्याऐवजी चहर सोयीची.' ३ पसरलेला; आंघरलेला घर 'रुपयांची तर चहर लावून दिली होती.' [हि. चहर=चावचा तुकडा, चादर पहा]

चंद्र—पु. आकाशांत दिसणारा एक कलायुक्त व सूर्यप्रकाशित गोल; पृथ्वीचा उपग्रह; नवग्रहांतील दुसरा ग्रह; चंद्रमा; चांद; चांदोबा; सोम. २ मुसलमानी तारीख. 'आज चंद्र तेरावा माहे मोहरम.' ३ (ल.) कित्येक गाई; म्हशी इत्यादिकांच्या तोंडावर जो पांढरा ठिपका असतो तो. ४ बिया कपाळावर जी अर्धे चंद्रावृत्ति गोंदतात ती कोर. ५ मोराच्या पिशांतील डोळा. ६ चंद्रामृत. 'तैसें क्षरीर होये। जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिबे।'—झा ६.२५९. ७ (तंजा.) बियांच्या नाकांतील एक अलंकार. ८ डोक्यांतील एक चंद्राकार दागिना. [सं.] (वाप्र.) (सुतारें.) चंद्र ओवाळणें—द्वितीयेच्या दिवशीं दिसणाऱ्या नूतन चंद्रावरून सुत किंवा दशी ओवाळणें. यामुळे नूतन वस्त्र मिळतात अशी समजूत आहे. ० पिक्कणें—पूर्ण चंद्रविंबाचा प्रकाश पडणें. 'चंद्र पिक्कलासे अंबरीं। ते पिक्कल्याचे कीं चकोरी।'—कथा १.८.६२. ० मोहरणें—(माण.) चंद्र उगवणें. चंद्रानें कोंबडा करणें—चंद्राला खेळें पडणें. म्ह० चंद्रम् दिवटे दिवम् घाली—(व्यंगोक्तीनें) अत्यंत दरिद्रावस्था; ज्याच्या घरांत चंद्र हा दिवटीचे काम करतो व नागवेलीचे पान घालीच्या ऐवजीं उपयोगी पडतें. सामाशब्द—० कर—पु. १ चंद्र-किरण. 'हारपती कां चंद्रकर। फांकतां जेसे'—झा १८.४०६. २ चंद्रकला झगडे. 'घाट रुनि मार नेसली चंद्रकरकाळी।'—मसाप १.१.२.

० कला-ळा-झी. १ चंद्राची कला; चंद्रविंबाचा घोडशांश. २ एक प्रकारचें एक रंगी झगडे (तांबडे अथवा काळे). चंद्रकला गंगा जमुना= उमार व आडवण काळे, किनार एक वाजू हिरवी, एक वाजू तांबडी असें एक बियांचें वस्त्र. ३ चंद्राचा प्रकाश, किरण. 'जेसे शारदीयेचे चंद्रकले—। माजीं अमृत कण कोंवळे।'—झा १.५६. ० कांत—पु. एक काल्पनिक रत्न, मणि; चंद्राचे किरण यावर पडले असतां यास पाझर फुटतो असा समज आहे. 'अहो चंद्रकांतुं व्रतां कीर होये। परि ते हातवटी चंद्री कीं आहे।'—झा ९.२९. ० कांती—वि. चंद्रकांताचा बनविलेला (चष्मा). [सं.] ० कोर—झी. चंद्राची कोर; किनार. (कु.) १ चंद्रकोरेच्या आकाराचें एक सुवर्णाचें शिरोसूषण. या कोरेला लागूनच नाग व विष्णुमूर्ति कोरण्याची हल्लीं नवी तन्हा निघाली असून याच्या पुढच्या बाजूस घागऱ्या लावितात. २ (कों.) कपाळावरची कुंकवाची अगदीं बारीक लहान कोर. [चंद्र+कोर; तुल० सं. चंद्रकेयूर (—राजवाडे भाग १८.३४)] ० ग्रहण—न. चंद्रास लगणारें ग्रहण. ग्रहण पहा. पृथ्वीच्या छायेत चंद्र आला असतां त्याला ग्रहण लागतें तें. [सं.] ० धार—धारी—झी. (विनोदार्थी) कानशिजावर लावलेली चपराक; चापटी; मार. (कि० दाखवणें, देणें). 'मुष्टि-मोदक चंद्रघाऱ्या दिल्या म्हणजे विद्या येते.' [चंद्र+धार (पक्षी)] ० चकोरच्याय—पु. चंद्र असृतविंदू स्वतः व चकोर सेवन करतो त्यावरून असणारा चंद्र व चकोर यांमधील संबंध. ० चूड-शेखर—पु. महादेव; संकर. यांच्या जटेंत चंद्रकला असते यावरून. [सं.] ० ज्योत, ज्योति—झी. १ चंद्रासारखा प्रकाश देणारें वारूकाम; हवाई; याचे निरनिराळे प्रकार आहेत—सफेत, तांबडी, लाल, हिरवीगार, पिवळी, अस्मानी, किरमिजी, गुलेनारा, आभाशाई, जांमळी, नारिंगी, ज्याजी. 'चंद्रज्योती चंद्राकार। तेवें अंबर प्रकाशे ॥'—ह २.१२९. २ (व.) मोंगली एरंड. याच्या बिया विषारी असतात, परंतु जाळ्याच्या असतां चंद्राप्रमाणे प्रकाश पडतो. ३ चांदणें; चंद्रप्रकाश. ४ (उप.) कुटुंबादिकाला लागलेला कलंक, डाग. ५ डोक्यांत घालावयाचें एक औषध. [चंद्र+ज्योति] ० ज्योत्स्ना—झी. (काव्य) चंद्रप्रकाश; चांदणें. 'मुखी चंद्रज्योत्स्ना अवयव यथापूर्व वरवे।' ० धणी—झी. मनाची तृप्ति. 'जाळं चोरूं छोणी। आजी घेऊं चंद्रघणी।'—सुपा २२८. ० नक्षत्र—न. चंद्राधिष्ठित नक्षत्र [सं.] ० पर्व—न. चंद्रग्रहणाचा काल, अवधि. [सं.] ० प्रभा खटी—झी. रससिद्ध, सुवर्णमलम, अन्नकमल हीं सर्वे समभाग, सर्वांबरोबर खैराचा कात, मोचरस घेऊन सर्वांचा एकत्र खल करून सावरीच्या मुळपांण्या रसानें एकत्र दोन प्रहर खलून हरमऱ्याएवढी गोळी करतात ती. ही अतिसारावर गुणकारी आहे. —योर १.४३४. ० फूल—न. सोन्याचा एक दागिना. —येरापु विवि ४२९. ० थळ-ळ-

न. १ चंद्राची अनुकूलता. माणसाच्या जन्मराशीला चंद्राचे साहाय्य. २ (ल.) मदत; साहाय्य. 'नेदावे चोराशी चंद्रबळ।' - तुगा ३२५३. ओढून चंद्रबळ आणणें-१ एखादी गोष्ट असतांही बरपांगीं तिच्याविषयीं अभिज्ञा दाखविणें; आढे-बढे घेणें. 'आजीनें मला हाका मारल्या मी बराच वेळ ठेठ ठेठ करून ओढून चंद्रबळ आणिलें... शेवटीं दुर्गीनें मला ओढून नेलें.' - पकोचे. २ अंगीं प्रतिष्ठा नसतां बळेंच धारण करणें. (एखाद्यास) चंद्रबळ देणें-एखाद्यास कांहीं कार्याविषयीं उत्तेजन देणें. - तुगा ३२५३. ०द्याळी-झी. (ड.) कानांतील एक मोत्याचा दागिना. चंद्रपक्षा. यामध्ये चंद्रकोरेप्रमाणें हिरकणी बसवितात. ०दिव-न. चंद्राचे दिव, मंडळ, गोल. [सं.] ०मजकूर-पु. (व.) (विनोदानें) रोजची चंदी. ०मंडळ-न. १ चंद्रलोक; चंद्रभुवन; चंद्राचे राज्य. २ चंद्रदिव. 'शुद्ध चंद्रमंडळ पाहून स्नान कराव.' [सं.] ०मणि-पु. एक काल्पनिक रत्न. चंद्रकांत पहा. चंद्रमा-पु. १ चंद्र. 'मुखचंद्री चंद्रमा।' - एरस्त ७.१७. २ (तंजा.) एक शिरोसूषण. [सं.] ०मुखी-बदना-झी. चंद्रासारखें जिवें तोंड आहे अशी रूपवती झी; सुंदर झी. [सं.] ०मूलिका, मूळ-झीन. एक वनस्पति. [सं.] ०मौली-पु. शंकर. 'उठोनियां प्रातःकाळीं. बदनी बया चंद्रमौली.' - सुपाळी गंगेची ६. 'नाम जपतां चंद्रमौली। नामें तरला बाव्हा कोळी।' - तुगा २५२२. -वि. (डोक्यावर चंद्र धारण करणारा) ज्याच्या छपरांतून चंद्रकिरणांचा प्रवेश जात होतो असें (म्हणजे मोडकळीस आलेलें, जीण झालेलें) घर. इमारत; पडक्या घराळा ज्याजोळीनें म्हणतात. [सं. चंद्रमौलि=शंकर] म्ह० फेळीवर नारळी आणि घर चंद्रमौली. ०रेखा-झी. चंद्राची कोर. 'पाडि व्याची चंद्ररेखा। निरुती दाबायला झाडा।' - झा १५.४७०. [सं.] ०धंती-झी. चांदणें. 'नदीतटीं रात्री न चंद्रवंती।' - जगन्नाथ (शके १६६९). राजबाहे प्रथमाळा ०विकासी-वि. चंद्रोदयानंतर उमलणारे (कमलादि पुष्प). ०द्याळा-झी. उंच माडी; गच्ची. 'चंद्रासही स्पर्शति चंद्रद्याळा।' - सारू ५.२०. ०समुद्रन्याय-चंद्रोदयानें समुद्रास भरती येते या न्यायानें. 'वॉसवेल यास या महापंडिताचें (जॉन्सनचें) वस्तुत्वसेवन करणाची... असोनात इच्छा होती व इच्छे जॉन्सन यासहि कोणी माविक भोता मिळाला असतां चंद्रसमुद्रन्यायानें त्याच्या वाणीस मोठें भरतें येई.' - नि ६८६. ०सूर-पु. (योगशास्त्र) डाव्या नाकपुडीनें श्वास सोडणें. याच्या उलट सूर्यसूर. ०सूर्य-पु. (चंद्र आणि सूर्य) इडा व पिंगळा या दोन नाक्या. 'चंद्रसूर्यीं शुद्धावणी। करुनि अनुव्रताची. शुद्धावणी।' - झा १२.५४. ०सूर्य-संपुट-न. बरील दोन नाक्यांचें संगमस्थान. 'बंघत्रयाचीं वरटीं. चंद्रसूर्य संपुटीं। सुये चित।' - झा १३.५०८. ०हार-पु.

जिजांच्या गळ्यातील एक अलंकार; सोन्याच्या कड्यांची माळ.

चंद्रकांत-पु. (संगीत) गायनशास्त्रातील एक राग. ह्या रागांत वज्र, तीव्र ऋषभ, तीव्र गंधार, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत मध्यम वध्य. जाति बाबब-संपूर्ण, वादी गंधार, संवादी निषाद. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

चंद्राय, चंद्राय-पु. चांदवा; छत; चांदणीमंडप. 'चौ मुला वस्ते काप केले। तेया शोभवंते जाकास रचिले। चंद्राचे परी विस्तरिले। विद्याल बरवे।' - किपु १.२.४१. [चंद्र+आयत ?]

चंद्रवेळी-झी. मंगी, चांमार खेरीज करून सर्व प्रकारच्या हिंदु-मुसलमानांचा एक गुन्हेगार पंथ. - तुगा १६८.

चंद्रस, चंद्रुस, चंद्रास-पु. एका झाडाचा सुवासिक चीक; राळ; निघंदांत यास सर्जनिर्वास म्हटलें आहे. 'विज्ञवा-बया बबमानळा। धाविमळा शुष्क तुणाचा पुतळा। लाक्षादेड हातीं घेतला। ओढण खांदी चंद्रसाचें।' - ह २४.३१. [अर. सुंदरोसु; लं. सन्दरक; ग्री. सन्दरकी]

चंद्रसेनीकड-पु. उदाची एक चांगली जात. [चंद्रस]

चंद्रसेनीकापूर-पु. कापराची एक सुवासिक जात. [चंद्रस]

चंद्रामृत-न. पु. १ सतरावीं कळा; चंद्रकिरणांतून होणारा अमृताचा स्त्राव. 'सूर्य विकासिनी नेचे चंद्रामृत। वाट पाहे अस्त उदयाची।' - तुगा ७५७. 'तुषाकांत जैसा इच्छित जीवन। चकोर हा जाण चंद्रामृता।' - ब १५५. २ योगिक मते मंस्त-कांत असणाऱ्या तळ्यांतील अमृत. 'तंव बरिलेकडेनि ठालें। चंद्रामृताचे तळे।' - झा ६.२४७. [सं.]

चंद्रार्क, चंद्रार्कचरि-किवि. (काव्य) चंद्रसूर्य आहेत तोंपावतों; यावच्चंद्रदिवाकरी; सतत; कायमचें; निरंतर. 'मग चंद्रार्कचरि। पुत्रपौत्रीं नांवाळ।' [चंद्र+अर्क=सूर्य]

चंद्रावळी-झी. १ कुण्याच्या अहनायिकांतील जी राही तिची बहीण. 'अविद्या चोरिली चंद्रावळी।' - एरस्त ८.२७. २ एक प्रकारचे गाणें. [सं.]

चंद्रिका-झी. १ चांदणें; चंद्रप्रकाश. 'जळीं चंद्रिकेच्या पसरती वेंळी।' 'त बाळी चंद्र नाही बाडविली।' - झा ९.१२३. २ (रंगारी) रंगाला घेणारा तबेला, झिळाई, सफाई. [सं.]

चंद्रो-झी. १ तहरी; टक; एकसारकी नजर; एक लय; एका-प्रता; ज्यानावल्या (प्राणोत्क्रमणसमयी किंवा मद्याच्या धुंरीत). 'चंद्री लागे होय विरूप। जठरामिहि विभे।' - स्वादि १३.५. २१. २ मनाची एकाग्रता झाली असतां, एकीकडेच सारखे लक्ष लागलें असतां धुडुळांना जी निष्कलता येते ती. (कि० जायणें). 'येकांच्या बैसल्या अमृतकळा। येकांस चंद्री लागली डोळी।' -

—दा ३.५.४. 'दृष्टी देखिलेला गजाने तो वैरी। तेणे नेत्रीं चंद्री लागलीसे।' ३ निघल न बसण्याजोगी स्थिति; 'दिवसभर मेल्याला चंद्री लागली आहे.' ४ अतिशय उत्कंठा; चिंता. 'परी संततीवीण दिसे दरिद्रो। म्हणोनी लागली मनीं चंद्री।' —मुसमा ६.८ (एखाद्याची) चंद्री भुलणे—शुंग होणे—(हवे, भय, आश्चर्य यांच्या योगाने) बावरणे; घाबरणे; गडबडणे; नेहोव होणे; वेगान, शुंग होणे. 'लोकांची घरे मळमळा चेत घेता हेत... पाहणील तर चंद्री शुंग होईल.' —वाळ २.१०४. [सं. चंद्र]

चंद्री—जी. चंदेरी; पितळी वाटी [चंदेरी]

चंद्री, चंद्रा—वि. कपाळावर पांढरा ठिपका असणारी (गाय, वेल, म्हेस, रेवा इ०) [चंद्र]

चंद्रोदय—पु. १ चंद्राचा उदय; चंद्राचे उगवणे. २ दर महिन्यास चंद्राचा जो प्रथम उदय होतो तो; शुद्ध प्रतिपदा. [चंद्र+उदय]

चनका, चनकावणे, चनकाविणे—चणका, चणकावणे; चणकाविणे पहा.

चनी—जी. (महाबु.) मोहर; बहर. 'ज्ञानतस्वी पहिली चनी ते। एसी होय.' —भाप ५४१. [हि. चनी=हालीचा घुरा?]

चनोडा—पु. (ना.) केसांचा घेरा; संजाव. [चणोरा?]

चन्नफळ—पुणव. खोड्या; चाले; चेष्टा; अपहंग (कवी एकचवनी प्रयोग). [छंदफंद अप.]

चछी—जी. (माण.) कपाळावर लहान पांढरा ठिपका असलेली मेंढी. [चंद्री]

चप—पु. चपार; कोंपऱ्याचा छाट; इमारत अगर रस्त्याचा कोंपरा पुढे आलेला असतो तो बळगावर छाटून टाकणे; (इं.) चांफर.

चप—न. (गो.) पोंचा; आदल्यामुळे मांड्यास आलेला बांक, बाकडेपणा. [चेपणे]

चप—छा. गप! चीप! चूप! बोलू नको. —क्रि.वि. गप; स्तब्धपणे; शांतपणे; मुकाट्याने; शुपचीप. (क्रि० बसणे; राहणे इ०) [सं. चप=बावणे; प्रा. चप्प=बावणे; म. चेपणे; गु. चप=गप्प; हि. चपना=चूप होणे]

चंपई—वि. चापऱ्याप्रमाणे पिबळपा रंगाचा. '(कमरवंद) चंपई रंगाचा, सव्वातीन बार लांबीचा' —खानो ३५. [चंपक; प्रा. चंपय]

चपक, चपकण, चपका—चवक, चवकण, चवका यांचा उच्चारमेद. चवक इ० शब्द पहा.

चंपक—पु. एक पुष्पवृक्ष; चाफा; हिरवा, सोन व पांढरा गव्हा यांच्या वाटी आहेत. यांच्या फुलावर शुंगा शुंजारव करीत

नाही. हा चाफा विषारी असल्यामुळे फुलांतील रस चाखल्यास तो मरतो असा कविसंकेत आहे. 'पतंग कवळी दीपिकलिका। मधुकर झेपावे चंपका। विवर भाळनि सर्पमुखा। मुख कंसा प्रवेश।' —मुआदि २८.१९. —न. चापऱ्याचे फूल. [सं.] ० माळा—जी. एका वृत्ताचे नांव; याला रूपवती, रक्मवती अशींही नावे आहेत. याच्या एकेका चरणांत दहा अक्षरे व म म स ग हे गण असतात. उदा० 'घांव मुकुंदा दुष्टविमर्दा। घांव रमेशा दुःखविनाशा।' १

चप-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रि.वि. एका पळांत, निमिषार्धांत; अति त्वरेने; लवकर; झटदिशीं; तावडतोव. चटकन पहा. (क्रि० जाणे; येणे; उठणे इ०). [ध्व. चप]

चपकणे—अक्रि. (ना.) मांड्याला पोचा पडणे. [चप]

चपकल, चपखल, चपका—चवकल पहा. 'त्याबरोबर ते दार नरमाचावर फिरून पितळेच्या चौकटीत सडविशीं आवाज करून चपखल बसले.' —कोरकि ३६६.

चपका—पु. १ चपकन मारलेली थाप, चापट, चापटी; रपका; तडाखा (क्रि० देणे). चवक पहा २ (गो.) पंचा. [चप]

चपका—पु. १ मोरचूत, टाकणखार, काव इत्यादि लावून दागिना किंवा सोने तावणे व ते विस्तवांत घालणे. (क्रि० देणे). २ उजळा, जिल्हई देण्याची एक तऱ्हा, रीत, पद्धत. ३. दर्ही, ताक बगैरेचा आंबटपणा मोडण्यासाठी तापविलेल्या पळीत तेल, जिरे, हिंग, मोहऱ्या बगैरे घालून ती पळी दर्ही इ० कांत बुडविणे किंवा घालणे; फोडणी. [चप हि. चपकाना]

चपका—जीणव. (खा.) चमका.

चपचप—वि. (ब.) ओला; चिब. [चिप्प]

चपचप-पां—क्रि.वि. चटकन; झटमट; तडकाफडकी; पटकन. 'चपचप वेव.' [ध्व. चप]

चपचपणे—१ चवचवणे पहा. 'अंगातला अंगरखा घामाने चपचपला।' २ मुरणे; (गुणधर्मे इ० नीं) मुक होणे. 'सत्सुरिक आसिवांत चपचपलेले पामेस दगडाचे तुकडे' —रसापु १२१.

चपटा—छा—वि. १ बसका व सपाट; नकटा; चापट; बसकट; कमी उंच. २ चेपटलेला; चिबळ; चापटलेला; ठोकलेला; पसरठ; चापट पहा. ३ लहान; बारीक (ढोळे). ४ (ब.) नकटा. [सं. चपट, चपेट=हाताचा तळवा; म. चापट; तुळ० का. चपेटे=सपाटपणा]

चपटा—टें—पुन.(कों.) एक प्रकारची कानस. ही एका बाजूस करवतीसारखी असते. [चपटा]

चपटी—डी—जी. १ ठोकून, चोपून चापट केलेली कोण-
तीहि वस्तु. पदार्थ (पैसा, तिबलेल्या कणकेचा गोळा, डंडा).
'एकल्याने ठकरेने पैशाची चपटी झाली.' २ जोबळ्याची
हलकी (अरगडीसारखी) जात; ही गुजराथेत होते. —कृषि
२६६. ३ दुःखा मोंपळ्याची एक जात. —कृषि ६०२. [सं.
चिपट; चिपिट]

चपट्टा—वि. (सांकेतिक, भाजीपाला व्यवहार) दोन संख्या.

चपट्टा—पु. (व.) शिवण्याचा दोरा गुंडाळलेले पाकीट;
दोन्याचे पाकीट. [चापट]

चपट्टाई—जी. (खा.) चपळाई. —भा. ७. १ ते ४.

चपट्टाई—जी. (जरतारी धंदा) १ सूत चापट करणे. २
चपण्याचे यंत्र.

चपट्टाक, चपराक—जी. चापट; चप्पड. [सं. चपट,
चपेट]

चपट्टा(टा)लाख, चपट्टीलाख. चपट्टी—जी. पातळ
तुकड्यांची, चकत्या पाडलेली लाख. लाखेचा एक प्रकार. [हि.
चपटा लाक]

चपट्टास, चपट्टाशी—चपरास, चपराशी पहा. [सि.
चपिडासी]

चपणी—जी. वस्त्राची कळी; वस्त्राचे पाते. —वि.
१ चपटे; बसकट; नकटे (नाक). २ चपट्या नाकाचा; बसक्या
नाकाचा; नकटा. [सं. चपट]

चपणी—जी. झांकण; झांकणी; झांकण्याचे मडि; बाडगा.
—ऐरापुर ९.४५१. [हि. चपनी]

चंपत होणे—अक्रि. १ एकदम अहस्य होणे; नाहीस होणे.
२ चटकून निघून जाणे; दवी मारून बसणे; झपून बसणे; तोंड
काळे करणे (काही अपराध किंवा गुन्हा केल्यामुळे). [सं.
चंपू=जाणे; हि. चंपत=अहस्य, चंपत=पळून जाणे]

चपताळ-तळा-ताळा, चपताड, चपताडा—वि.
चापट; चापटका; पातळ आणि सपाट; चिपतळ. चपटा पहा.

चपना—वि. १ डावबुरा. २ डावा; उजव्या हाताने ज्या-
प्रमाणे काम झटपट झुळमतेने व सुबक होते तसेच डाव्या हाताने
करणारास म्हणतात. 'हा चपन्या हाताने काम शरसर करतो.'
[फा. चप्=डावा हात]

चपपक—न. धैर्य; चक्कप. १ 'तेणे चपपक त्याने गेले.'
म्हणे ओढवले डुरमरण।' —निगा १८.

चपरंग—पुत्री. चांगली नीट बासलेली, गुळगुळीत केलेली
कवडी (मुळांच्या खेळांत चकण्या-टाकण्याकरिता)

चपराक—जी. चापट; चप्पड; चपडाक. [अ.]

चपराकणे—अक्रि. चापट मारणे; चप्पड मारणे; रपाटा
मारावे, बाळगे. [चपराक]

चपराशी—सी—पु. चपरास (बिला) धारण करणारा;
बासद; नोकर; शिपाई; दूत; हरकारा; पट्टेवाला; सरकारी
शिपाई. [हि.]

चपरास—जी. १ शिपायांच्या गळ्यांतील पट्ट्यावरील
बिला, बकल (पितळ, इ. धातूंचा). २ मेणबत्ती इ. चा आंकडा
अडकविण्यासाठी खांब, भित इ. कास जो धातूचा पत्रा किंवा
चकती बसवितात ती. ३ छातीचे कवच. ४ बिजागरी कडी, जी
कडी बसविण्यास मागे चापट भाग असतो ती. [हि.]

चपराळकी—जी. चपराक; चप्पड. 'त्यावर चपराळकी-
सारखे दुसरे रामबाण औषध नाही.' —आगर २.१०६. [अ.]

चपळ, चपळ—वि. १ चलाख; तरतरीत; तळख; हुशार. २
चंचल; अस्थिर; तरल; चुळचुळ्या. ३ स्वैरिणी; स्नेह्याचारी;
छिचोर; उठमळ (जी). ४ त्वरा असणारा; निसटणारा; हातीं
न लावणारा. ५ (छाप.) उकून जाणारी; बायुपरिणामी; बाष्प-
मावी. (इ.) झोळ्याईल. [सं. चपळ]

चपळ-ळ, चंपळ, चपळी—जी. पायांतील बद्धान; चप्पल.
'हा बरी गंभीर होवे। तरी चपल्या कां खाये।' —कालिका-
पुराण १४.१४२. [अ. चप; हि. चप्पल]

चपळा-ळा—जी. १ बीज. 'कीं अंगावरी चपळा पडे।' —
—रावि ४.४९. 'मधुनि मधुनि ही चंचल चपळा।' —पु
२ स्वैरिणी; कुळ्या जी. 'फिरवित सकळा चपळा मिंगरी।' —
मानाप. —वि. चपळ पहा.

चंपलिच्छ—जी. एनेमलची एक पद्धत. पत्र्यावर खांचा
पाहून एनेमलची पूड टाकून कुंदाच्या दगडाने बासतात आणि
बिल्वई चढवितात.

चपळा—पु. एक झुडप. (इ.) मिमोसा.

चपळाई—जी. १ चपळपणा; चलाखी; तरतरी; तळखपणा.
'ही चपळाई वर्णनीय नव्हे काय।' —स्वप २ जलदी; त्वरा;
वाई. [सं. चपळ]

चंपा—पु. १ (व. खा.) चमचा. २ (खा.) दोन खेर
धान्याचे माप.

चपाचप-पां—क्रि. चटकन; चपकन; चटविशी; झपा-
झप; झटकन, चपचप पहा.

चपाट—न. राखारांगोळी, निःशेषता; ससनाक्ष; उज्वस्त
जमीनदोस्त केलेली किंवा खाऊन फडद्या पाडलेली स्थिति.

'चावोनी चपाट केले मज मोळे। अव्यक्त ठेविले निजप्रेम।' —
—व ७०५. 'त्याने संभर लाडवांचे एका क्षणांत खाऊन चपाट
केले. —वि. १ उज्वस्त केलेला; जमीनदोस्त केलेला; सपाट
करून टाकलेला; कुटलेला. 'पेढान्यांनी गांवचे गांव चपाट करून
टाकले.' २ खालेला; पत्रा सडविलेला; साफ; चांदूनपसून स्वच्छ,

गुळगुळीत केलेला. ' त्याने वहा माकऱ्या खाऊन चपाट केल्या. ' [चपटा, चापट, चापणे]

चपाटचें—अकि. (गो.) काबीज, हस्तगत करणे.

चपाटणें—अकि. (कु.) १ खाऊन टाकणें; फला उडविणें; यथेच्छ खाणें; चपाट करणें. २ चटकन, झटकन उरकून टाकणें; भाटोपणें (काम-धंदा). [चपाट]

चपाटा—पु. १ वेग; सपाटा; झपाटा पहा. ' जो निघालो तो एका चपाटपाने बीस कोस गेलो. ' २ (गो.) तावडी; हत्ता; मार. ' शिवाजीराजाचा चपाटा । फाजिलखान बारा बाटा '—ऐपो २१. ३ झटका. ' याचे हातचे चपाटपाने त्याचे डोकीवरचे पागोटें पडले. ' [चप]

चपाटी—झी. १ चापट; चप्पड; रबका. २ (व.) चिंचेच्या झाडाची तोडलेली फांदी. [चपाट]

चपाती—झी. १ लाटण्याने लाटल्याबाचून केलेली भाकर, पोळी. २ (सामा.) पातळ पोळी, रोटी. [हिं.]

चपापणें—कि. १ दचकणें; मिणें; धावरणें; वचकणें. ' कोतवालाचें शिंग वाजतांच चोर चपापले. ' २ संकोच वाटणें; लज्जा किंवा भीति यांमुळे माथार घेणें, मागे सरणें; दबणें; आकस्मिक लाजेने वृत्तीत बदल होणें. ' कृष्ण येतांच सर्व क्रिया चपापल्या. ' [हिं. चपना हिं.]

चपापविणें—अकि. लाजविणें; धरमविणें; लज्जित करणें; ओशाळा करणें; मान खाली घालावयास लावणें. [चपापणें प्रयोजक]

चपापां—किवि. चपाचप—पां पहा.

चंपाघुमी—झी. मार्गशीर्ष शुभ ६, खंडोबाचा सण. या दिवशीं खंडोबाने मळापुराचा वध केला. [सं.]

चंपाघुमी—झी. मार्गशीर्ष शुद्ध अष्टमी; या दिवशीं खंडोबाचा कुळवध करावयाचा असतो. [सं.]

चंपी—झो. (गु.) १ मंदन; अंग रगडणें, चेपणें. २ चेंदा-मैवा. ' पूर्वी हस्तोच्या पायां बांधून त्याची चंपी करून सोडीत. '—विक्रिस २.४७. [सं. चंपू=दावणें; प्रा. चंप=शवणें] ० उडविणें, करणें—फजीती करणें; घुषी करणें या अर्थी वापरतात.

चंपू—पु. गणपधमय काव्य; उदा० नलचंपू; भारतचंपू; भोजचंपू इ०. [सं.]

चपेट—झी. १ चापट; चापड; चप्पड; आघात; प्रहार; चपेटा; तडाखा (वाघाच्या किंवा मांजराच्या पंजाचा, हाताचा). ' सृत्युच्यात्रे चपेटघात । मारुनि प्राण घेतला । '—मुभादि २७. १०६. ' साहेल काय हरिची गज, गरुडाचीहि लावक चपेट । '—मोडयोग १०.२४. २ हुड्ड्याचा किंवा संकटाचा तडाखा, झपाटा. ३ धंदांत बसलेली ठोकर किंवा आलेली तूट. (कि० मारणें; बसणें).

' यंदा गुरे मेल्यामुळे मोठी चपेट बसली. ' ४ छुटाळ किंवा पटकी यांचा हत्ता; धाड. ५ पिकावर हिव, चिकटा, मोवा पडून किंवा पीक उंदरांनीं खाऊन झालेला नाश. ६ सूत, पिछाच यांचा तडाखा, झपाटा. ७ जुलमी राजाकडून, माणसाकडून झालेले दुःख, ताप. ८ लढाईत किंवा युद्धांत बसलेला आघात, लागलेला वार. ९ (ल.) हाताची चापट; तडाखा. —एभा ९.४४. ' घरा पंढरीची वाट । जंव नाही चपेट । घात पडिला काळाचा । '—मुगा २५६४. १० वचस्व; सत्ता; मुठीत येणें. ' तो माझे चपेटीत येईल त्या दिवशीं मारून निसंतान करीन. '—वि. १ हाणून पाडलेला; उध्वस्त केलेला; जमीनदोस्त केलेला; उजाड पाडलेला. २ (ल.) खाऊन फस्त केलेला; खर्चून टाकलेला; लक्ष, साफ केलेला. चपेट (—नाम) पहा. [सं.] ० साधणें—(व्यापारांत वगैरे) चांगला लाग साधणें; चांगले वस्तान बसणें; नीट संचान लागणें.

चपेटणें—अकि. मारणें; तडाखे लगावणें; झोडपणें. ' हस्तिदंत दोघे घेऊन पुढें चपेटती शेवनारायण । '—ह १९.११९. [चपेट]

चपेटा—पु १ चपेट; चापट; चटकणी; तडाखा; रधा. ' सिंहाचा जो बाल तोही चपेटा । मारी त्याला जो करी मत मोठा । '—मराठी चवथें पुस्तक पृ. १४२. २ (काव्य.) बाऱ्याचा श्रोत, सोसाटा. ३ (काव्य) दांडगा, जोराचा हत्ता, वर्षाव; चाखून येणारा, धावणारा, धडकणारा, भयंकर लोंढा, पूर किंवा लोट. ' असो यशोदा ऐके सादर । गाव्हणियांचे चपेटे घोर । '—ह ९. १६३. ४ (क.) चपाटा; झपाटा. ' तुज लागला एक्या बायकोचा चपेटा । '—भज ५३. [चपेटा]

चप्पू—व्हा. गप्प । चीप । —किवि. स्तब्ध; चप पहा.

चप्पळ—ळ, चप्पळी—ळी—झी. वहाण; चपल पहा.

चप्पी—झी. १ संवंच डोक्याची गुळगुळीत हजामत करणें. २ अंग रगडणें, दावणें. ३ वस्त्राची ठाकठिकी; चापचोपी; पोषाखाच्या वस्त्राच्या, बड्या चापूनचोपून बसविणें.

चप्पू—वि. १ सावध; हुशार; काळजीचा; आस्थेचा; ज्यानांत, लक्षांत बाळगणारा; विवेकी; दूरदर्शी; शहाणा. २ तल्लख; चलाख; हुशार; समुजतदार (लहान मुलाला म्हणतात).

चब—झी. चेपणें; दावणें; चप पहा. ' ताबदानें लांबीने बसवून चब मारावी. '—मॅरट २५.

चबक, चबकण, चबका—वचक; वचकण; वचका या शब्दांपासून वगैर्यात्यासानें झालेले शब्द.

चबकणें—अकि. चपापणें; वचकणें; दबणें; चपापणें पहा. [वचकणें]

चबकल, चबकल—किवि. १ बरोबर; नीट; ठाकठीक; ततोतंत; नेमका; जसा इवा तसा. ' हा चिरा चबकल बसला. ' २ (ल.) संगतवार; योग्य प्रकारें; लागू पडेल अशा रितीचें.

‘त्याच्या प्रभास प्रत्युत्तर चवकळ उतरले, पडले.’ -वि. १
अनुकूल; सयुक्त; सावेसा; योग्य; युक्त; बरोबर. २ न्यायाचा;
बारा; रास्त.

चवचवणे—अकि. ओले बघववीत असणे; पाण्याने पूण-
पणे मिश्रलेले असणे; चपचपणे. [अ. ठिवकण्याचा चव चव
आवाज]

चवचवीत—विक्रि. ओली; बघववीत; चपचपीत; (पाणी,
तुप इ० नीं) बघववीत; लिबलिबीत; चित्त; मिश्रलेले. (कि०
मिश्रणे). [अ.]

चवडव, चवडवीत, चवडव, चवडवीत—वि. उबळ
लेले; गदळ झालेले, गडळ (पाणी).

चवडा—पु. चवडा पहा. इतुमंतावरी अकस्मात । येणे ओठळा
चिन्ताघुत । चवडा चंचुने झडपित । परि किंचित न हाले ।’

—इ ३१.१४४.

चवडाक—झी. चपडाक; चपराक पहा.

चवडव, चवडव—झी. १ गडळ किंवा बाण करण्याकरिता
पाणी उबळणे, हुळविणे; एखादा बागेरबा पदार्थ खात खळवळणे;
रबरवीत किंवा चिवचिवीत करणे; पाणी कुवमण्यामुळे झालेली
बुद्ध्या. २ (पदार्थ, वस्तु) फिरविणे; इकडे तिकडे फेकणे; अस्ताव्यस्त
करणे; उखरवाखर करणे. ३ दुसऱ्याचा त्रास होईल अशा रीतीने
मध्ये छळबुड करणे; लांढा कारमार करणे; उबळावळ. ४ (अन्न
वगैरे) चिवडणे; निवडणे; मेसळ करणे. ५ वेतावर वेत करणे;
उलढाळी करणे; पैसा मिळविण्यासाठी सर्व प्रकारच्या केंकळांत
किंवा कचाट्यांत पडणे, धिरणे; बालमेळ, खवडव, उपडण्याप.
६ गडळ स्थिति; रेंदावपणा (पाणी इ० कांचा). ७ अव्यवस्थित-
पणा; गळहाडा; उखरवाखर (वस्तूचा, पदार्थाचा). ८ चिवडा-
चिवड (अन्नाची). ९ बोक; बोकंकार (स्वच्छ आणि अस्वच्छ
पदार्थांचा). १० (युक्त्या, वेत, मसळी) परासूत होणे;
निष्कळ होणे; फसणे; बाया जाणे. ११ स्थानप्रज्ञता; अस्ताव्य-
स्तपणा (वस्तु, कामे, मनुष्ये इ० चा). [अ. चवडव; चिव-
डणे+डवळणे]

चवडवी, चवडवी—झी. व्यभिचारिणी; बदफैली झी.

चवडवी—झ्या, चवडवी—झ्या—वि. १ मनस्वी केंकटे-
खोर व साहसी; उपडण्यापी; पैशासाठी नाना तऱ्हेच्या दिक्-
मती आणि युक्त्या करणारा; बालमेळ्या; चळवळपा. २ (ना)
हरहुशरी; अडपेक्ष. चवडव पहा.

चवरख—न. चापड; चपराक. (कि० मारणे; चडवणे;
उडून देणे)

चवरचवर—किवि. अवरचवर; अचावचा; बडबड करून;
खळवळ; बुकबुक; तोंडास येईल तसे; अडावडा. (कि० बोकणे).

शको. ३. २९

—न. १ गप्पाडके; कचाटपा; गोष्टिआड; रिकामी बडबड. २
(विप्र.) अवरचवर; अवरचवरवट; गरीबाचे, अप, झिलेपाके,
वेचव अन्न. [अ. अवरचवर; फा. चव=स्निग्ध अस्वस्थित भाषण
दि.]

चवरा, चवरट—वि. (व.) बडबड करणारा; बाकरीपेक्षा
जास्त बोकणारा; बाचाळ.

चंबा—वि. तरळ; चंचल; हल्लार. ‘ चित्साँदयां चंबा
नयनीं बुंबाया ह्मचंबा हरिया विबा । ’ -अमृत १०१. [सं.
चंबू=हल्ले, बाणे] ० ह्माल—पु. एक बळ.

चवाबणे—१ बचकणे; दचकणे. ‘ चवाबिती बवाबिती ।
काले पाट । ’ -या १६.४.२५. २ बचकणे; दचकणे; चपा-
पणे पहा.

चवाबा—किवि. चवचव असा आवाज होऊन. ‘ सहज
चाळतां चवाबा । पाणी बाबे । ’ -दावि २४४. [अ.]

चविणा—ना, चवीना—पु. १ चापून चाण्याचे पदार्थ;
माखलेले घाल्य, हरभरे, फुडाणे इ०. २ (अशिष्ट) चापण्याचे,
चवण्याचे, चवण करण्याचे यंत्र; दाढा. ३ (सामा.) चवण;
सारखे तोंड चालणे. ‘ पोराना दिवसमर चविणा चाळका. ’
[सं. चवण; हि. चवाना=चवण करणे, चवेना=माखका पदार्थ
चणे इ०.]

चवुतरा, चवुत्रा—पु. १ महाकाव्या किंवा पेंठेच्या
मुख्य अधिकाऱ्याची, कोतवाळाची, न्यायाधिकाऱ्याची कचेरी,
चावडी, चौकी. २ वस्तुरी घेण्याचे स्थळ; नाका; नाके-बाडमा
२.१०७ ३ चौकोनी ओढा, उंचवडा; चौबरा. ४ रिकामटे-
कड्या लोकांचे वाता मारण्याचे स्थळ, जागा; फुटाळांचा अडा,
छंद. [हि. चवुतराह्, चवुत्रा; तुल. म. चौबरा, चवुतरा]

चंबू—पु. गोट मोठे पण गळा ज्वाळ असे उमट भांडे,
गडबा, गिरी; एक घातूचे पात्र; झुरई; गड. [फा. चंबु] (चाप्र.)
० होणे—निश्चर होणे; स्तब्ध बसावयास लागणे. सामास्य-
० गवाळे—न. (सोबळेभांडे) १ भांडीकुंडी, कपडेखोटे वगैरे सामान-
सुमान. २ विन्हाड; वस्ती; वस्तान. ‘ मनुष्य एकां कोणत्याहि
गोष्टीविषयी अत्यंत जातुर झाला म्हणजे सारासार विचार
व कल्याणक्यतेचा संभव ओळखणारी त्याच्यातील अकळ
आपले चंबूगवाळे उचलून पार चाळती होते. ’ -वाईकर मठवी.
[चंबू+गवाळे=मुकटा वगैरे ठेवण्याची पिसवी, फडके]
० गवाळे आटोपणे—निव्वन जाण्यासाठी सामानाची आवरा-
आवर करणे; बांधाबांध करणे; मुकाम हलविणे; विन्हाड उचलणे.
‘ आपले चंबूगवाळे आटोपून तो मुळापुरी आला ’ -स्वप ११.
० गवाळे फेकणे—बळेच आमंत्रण लावणे; आतंक जाणे.

चंबेल, चंबेली, चंबेली अस्तर—चमेळ, चमेली, चमेली अस्तर पहा.

चमळ—वि. डिला; सेल; भिगल्याच्या, वापरल्याच्या योगाने रंद, पसरट झालेला; लापट.

चंमारकुडडा—पु. (व.) कोकीळ पक्षी.

चमक—जी. १ लकाकी; तफतकी; चकाकी; झगमग; छटा; झळक. (कि० मारणे). ' भातसारखी चमक. ' २ विजेचा प्रकाश. ' जैसी खग मेघबंदरी । चमका मारिती चपळापरी । ' —नव १५.१४०. २ (छ.) पेच; हुल, हुलकावणी; ज्याची नुसती हुलकावणी दाखवावयाची असा प्रहार; हेतूचे खोटे दिग्दर्शन; बतावणी; डोंग. ' एकीकडे चमक दाखोनी । सवेचि गदा हाणिती फिरवोनी । ' ३ (जायेंचे) स्फुरण; हुलणे; उडणे; धमक. (पाठीत, कपरेत, पोटात, डोक्यात, अवयवांत उठणारी) तिखीक; शिंगक; ठणका; वेदना; उसण. (कि० मारणे; येणे; उठणे; निघणे; मरणे; चालणे; उडणे; काडणे; उतरवणे). धमक पहा. ४ प्रभा; तेज; लकाकी (सोने, हिरा इ० ची). ५ एक अंलकार. चमकी पहा. ६ वृज; बाबरपणा. ' प्रथम त्याला माणसावून त्याची चमक घालवावयाची असते. ' —चिमा १२. [हिं. चमक; सं. कम्-प्रकाशणे किंवा चमत्कृ]

चमकणे—अकि. १ लखलखणे; चकाकणे; तफतकणे. २ चमकून चालणे; डौलाने चालणे; नखन्याने चालणे; हुमकत चालणे. (सियासंबची) ' त्या मागे जनक कुमारी । हंसगति चमकतसे । ' ३ (कॉ.) चालणे. ' पारिखा पाई कृष्ण ठाके । हे बोलणे समूळ छटिके । ऐसे जाणोनि निष्टेकें । चरणीं चमके वैदर्भी । ' —एस्व ६.६६. ' ज्याचि हस्तनि चमकिला । खडाखडा पावलीं । ' —सिपु २.३६.६७. ४ शिंगका लागल्यामुळे व्यथित होणे. ५ दचकणे; हुलणे; मिणे. ' बाब जवळ येण्यास चमकणार नाही. ' ६ चमक भरल्यासारखे करणे. ' देवे म्हणोनि चमके, करि फार बाई । ' —आपू २३. ७ पुन्हा प्रकट होणे; बारंवार येणे. [सं. चमत्कृ; किंवा कम्-प्रकाशणे; चमक; हिं. चमकना]

चमकणे—अकि. आश्चर्यचकित होणे. ' प्रबोध पारवे धुम-धुमिती । तेणें बागेमारी चमके चिरी । ' —एस्व ३.७. [सं. चमत्कृ; प्रा. चमक]

चमकविजली—जी. चपळ व सौंदर्यसंपन्न जी. —वि. (व.) नाचरी; नखरेबाज (जी). [चमकणे+विजली]

चमकविणे, चमकाविणे—अकि. १ शोभविणे; लकाकविणे; चकाकविणे. २ रपादन, सडकून फटके मारणे, छडा मारणे; डोक्यापुढे कावचे चमकतीळ असे करणे; मारणे; रागे मरणे. ३ शृंगारवेष्टा करणे (डोळे, नव इ० कांची चमक बाहेर दिसे अशा प्रकारे). —अकि. विराजणे; विलसणे; चमकून दिसणे. [चमकणे प्रयोजक]

चमकी—जी. १ छडी; वेताडी; वेत; वेताची काठी; चावूक; चमकविण्याचे साधन, चावकाचा मार, फटका. ' अंगा-वर्ती चमक्यांची ओळ । ' —अफला ६५. २ कानांतला सोन्याचा लोखळ किंवा लवंग; सिया-विशेषतः मुली-नाकांत घालतात तो सोन्याचा दागिना; नयेवर, गुंडीवर शोभा येण्याकरितां जी हिरकणी बसवितात ती; मुगबट; मुरकी. ३ हिरा, कांच इ० चा तुकडा; टिकली. ४ (जतरारंधवा) वनावट रेशीम. ' चमकी गोफ ' = वनावट रेशमाचा (चपटा) गोफ. [चमक]

चमकु(को)रा—पु. (व.) मळू; पोयीचीं पानें. ' चमको-न्याची भाजी केली होती. ' [ते. चामा=अव्यं+कूरा=पालेभाजी]

चमचम—मां—किवि. १ छडी मारताना होणाऱ्या आवाजा-प्रमाणे ज्वनि होऊन; छमछम; चटचट. म्ह० छडी लागे चमचम विद्या येई चमचम. २ पायांच्या बोटांतील दागण्यांचे छणछण वाजणे; छन्छन्. ' दागण्या चमचम वाजतात. ' [ज्व. चमचम]

चमचमणे—अकि. १ (ऊ.) झोंवणे; चुरचुरणे. २ चमकणे. ' माळावर घडे विंदु चमचमती । ' —विक ६१ [चमचम]

चमचमाट—पु. रोखनाई; आरास; झगझग; चकचकाट (दिवे, रत्ने, दिवाळ मळक पोषाळ यांचा). विजेचे लकाकणे, चकचकाटणे; लकाकी; झकझकाट; शोभा. ' दिवाळीत चरोवर दिव्यांचा चमचमाट असतो. ' [चमचम; हिं. चमचमाहट]

चमचमाट—पु. १ भोजनाच्या पदार्थांची चंगळ, विपुलता; समृद्धि; बहार; दिवाळी; धुमाळी; रंगलट; धमधान; धुमधकी; सुग्रास जेवणे. २ (अन्नाचा, खाद्य पदार्थांचा) उत्तम मसाळे वगैरे घालून आलेला खमखमीतपणा; खमंगपणा. [सं. चम्-खाणे; तुल० चमचम]

चमचमी(मि)त—वि. १ चांगला मालमसाळा घालून तयार करविलेला, शिजविलेला; खमखमीत; खमंग; रुचकर. २ विपुल; रंगळ; लागेल तितका; यथेष्ट (पकामे, खेळ, क्रीडा, दासकाम). ३ स्वच्छ; निर्मळ; अचळपचळ. ' मधेचि चमचमित लिहवें । ' —वा १९.१.११. [सं. चम्-खाणे; चमचम]

चमचा—पु. एक प्रकारची सयळ व लांबट तोंडाची ल्हान पळी. [सं. चमस; फा. चम्चा; हिं. चमचा]

चमडी—जी. चामडी; कातडे; त्वचा. [सं. चर्म; हिं. चमडा] म्ह० १ चमडी काटे वल न काटे=अत्यंत चिबट कापड. २ (व.) चमडी जाय पण चमडी न जाय=अत्यंत कंजूस माणसाला जावतात.

चमत्कार, चमत्कृति—पु. १ आश्चर्य; आश्चर्यकारक वस्तु, वृत्त, स्थिति, गोष्ट, प्रकार, देखावा. ' खेद्युक्त शब्दाच्या एक अर्थावरुन दुसराही अर्थ घुचून चमत्कृति उत्पन्न करितां येते. ' —जन्मरहस्य २१. २ आश्चर्य; नवल; अजबा. (कि० होणे;

वाढणें) ३ देव, औषध. ६० पदार्थांचा आख्ये वाढावयाजोगा अनुभव. [सं. चमत्क-कार]

चमत्कारणे—चक्रि. चमत्कार वाढणें; आख्येचक्रित होणें; विस्मिंत होणें; नवल वाढणें. 'देखुनि अजगराची मातु। चमत्कारिला प्रमिती सुतु।'—मुआदि ३.८०. मुनि मनीं चमत्कारला। म्हणे हें काय आढवले शका। जाणोनियां संज्याकाळा। केवीं माये प्रसुदान।'—जै ७८.४०. —स्वादि ८.३.४९, [चमत्कार]

चमत्कारिक, चमत्कारी, चमत्कृत—वि. १ आख्ये-कारक; विलक्षण; अचंबा वाढण्यासारखा; अद्भुत. २ (निदायी) विलक्षण; गैर रीतीचा, चालीचा. ३ विशेष; असाधारण; असा-मान्य. [सं.]

चमन—पु. १ फुलवाण; फुलांचा ताढवा. 'फिरोन विलो-कितां ते स्यलीं चमन।'—दावि ४०३. २ दिवाळपणा; मपका; दिमाख; बौल; वाटमाड; मज्यपणा; डामबौल; झगझगाट (मंगल समारंभाचा). ३ बहार; चैन; चंगळ; मजा. 'न करी आचमन, जाहे चमन।'—अमृत (कटाव) पृ. २५. ४ अत्यानंद. 'मनीं चमन भरून।'—मज ६९. [फा. चमन्] ०वर्ही—न. सुवासिक वर्ही. तीन शेर दूध तापत ठेवून अडीच शेर चरबावें, निवल्या-वर त्यांत १५ मार साखर वाळून आंबट ताक विरजणास घालावें, मांड्याच्या तोंडावर गुळाबाचीं फुलें ठेवावीं, दुसरे दिवशीं फुलें काढून वर्ही वाढण्यास घ्यावें. —पाक ४७.

चमनी—वि. रंगळ; गंमत, खेळ, करमणूक यांचा शौकी; ज्यालीसुखाशीचा [चमन]

चमरी, चमरसृग—झीपु. वनगाय; सृगविशेष. याच्या पुळाच्या कडांवी चवरी करतात. [सं. चमर]

चमस—पु. १ यज्ञांत सोमरस ज्या लोंकडी पात्रांतून ठेव-तात तें पात्र. हें चौकोनी असतें 'चमस जाणिलें चौमुखी पात्र। याखाणी।'—कथा ३.८.१३९. २ चमचा; पळी. [सं. चमस]

चमार—पु. चांमार. [सं. चमकार; प्रा. चम्मार; हि. चमार]

चमू—झी. सेना; सैन्य. 'पांढव-चमू-पतीचें महुनि चमू पाडिलें पतित्व रितीं।'—मोमीष्म ४.१०. [सं.]

चमेटी—झी. हस्तीच्या पायास बांधण्याचा फास. [सं. चमेड; प्रा. चमेड्ट; हि. चमोरी]

चमेळ, चमेळी—झी. १ एक फुलझाड व त्याचें फूल. २ चमेळीचें अजार, वेळ.

चमेळी—झी. तोफेचे गोळे मोडण्याचे खोखडाचे माप, वजन. ०नळा—पु. एक प्रकारचा झुईनळा. —अभि २१.

चम्मन—झी. चैन; चमन पहा. 'चम्मन चालते आहे लेकाची त्या बाईच्या देणव्यावर.'—वज्राघात ११४.

चय—पु. १ एके ठिकाणी रास करणें; राशि; एकत्र जमाव, संग्रह; समूह. (समाघात) अपचय, संचय; समुच्चय. २ भूमिति-त्रेडी. ३ गणितत्रेडी. [सं. ची-चय]

चम्मा—(कों.) ताव, हात मारणें. [चमन]

चयन—न. गोळा करणें; एकत्र जमविणें; रास करणें. संचय; संग्रह. —पु. १ अभिवृत्ति; अभिधोमादि सोमयज्ञास जोडून करावयाचे एक औतक्रम. यांत विशिष्ट आकाराच्या विटा तयार करून त्या श्वेन, कूर्म इ० आकाराच्या मांडून त्याची बेदी करून त्यावर याग करावयाचा असतो. २ अशा प्रकारचा यज्ञ. [सं.]

चयन—झी. १ चैन; स्वतःस रंजविणें; बागांतून फिरणें; भ्रमण करणें; मटकणें; सहूल करणें; खेळांत, क्रीडेंत विविध करमणुकींत दंग असणें; मजा मारणें इ०; मजा; गंमत; चैन पहा. २ विभ्रांति; आराम; सुख; स्वास्थ्य. [चैन] ०पडणें, चैन पडणें—आराम वाढणें. ०बाजी—झी. चैन; चैनबाजी.

चयनी—वि. सुखाचा, चैनीचा, रंजनाचा शौकी. चैनी पहा.

चर—न. १ अंतरिक्षांतील तारादिकांचें संकेत (संकेतमूल प्रथम याम्योत्तर जातें असें मानलें आहे) उगवणें आणि त्याचें एखाद्या विवक्षित स्थळीं उगवणें या दोहोंच्या कालांतील अंतर; रेखांतर; स्पष्टपरिधि. २ (फलज्योतिष) सोमवार. ३ (संकेतिक) गमन. —वि. १ हळणारा; खंयम; चालणारा; सरणारा; जाणारा; चलनशील; ज्याचे स्थित्यंतर करता येतें असा (वस्तु किंवा पदार्थ, मालमत्ता, जीववस्त). चरगड्य; चळवर; खेचर; सूचर; वनचर. 'स्थिरचर व्यापुनि अवघा तो परमात्मा वर्यांमुळे उरला।'—मुंडिरावकृत प्रस्तावचरित्र. २ स्वाती, भवण, वनिष्ठा, शततारका इ० नक्षत्रे. ३ मेघ, कर्क, तुला, मकर इ० राशी; एखादी गोष्ट किंवा कार्य करण्यास आरंभ या नक्षत्राशींच्या वेळीं केल्यास फल-निष्पत्ति खबर होते, परंतु तें कार्य चिरस्थायी व्हावें असें वाटत असल्यास या कालांत आरंभ करता कामा नये असें फलज्योतिष सांगतें. नक्षत्रें, राशी, लक्षें यांचे तीन पुढील प्रकार केले आहेत:—

१ चर=चरस्वभाव. २ स्थिर=स्थिरस्वभाव व ३ द्विस्वभाव. चरराशीः—मेघ, कर्क, तुला, मकर. स्थिरराशीः—वृषभ, सिंह, बुध्कि, कुंभ. द्विस्वभाव—मिथुन, कन्या, वच, मीन. ४ (व्यापक) चालण्याच्या, सरण्याच्या, पळण्याच्या वेतांत अस-केल; गमनोन्मुख झालेला; निवण्याच्या वेतांत असलेला; निवा-यला अवधी तयार झालेला [सं. चर=चालणें] सामासिक—०खंड—न. चर अर्थ १ पहा. विपुलांसासंबंधी अंतर; चराध;

चरदल. ० ज्या-जी. चराची ज्या. ० मूर्ति-जी. छविना, अगर दिंडीच्या वेळीं मिरविण्यांत येणारी लहान मूर्ति; उत्सवमूर्ति.

चर—पु. कोटाच्या, किल्ल्याच्या भोंवतालचा खंदक, खांच; लांबलचक खळगा; बाई; चव्हा; हरळ; ठरळी; जमिनीखाली केलेले सुयार. —पु. १ (वासल्याच्या, चोळण्याच्या योगाने किंवा इतर कारणाने पडलेला) ओरखडा; चरा; ओरबाडा; (कि० पडणे). २ चिडणे; चिडळणे; चरत जाणे (जखम. व्रण, इ०). ३ केशाकवैणामुळे व्रणपदार्थ पसरणे. [हिं; म. चरणे]

चर—पु. (कोळी) कोळ्याजवळ असलेला मोठा घुरा. —गु. १६.

चरक—पु. १ संसाचा रस काढावयाचा तेलाच्या वाण्या-सारखा लांकडी वाणा, यंत्र. १ (उप.) दांत आणि जवळे; टाळी; तोंड (पीठ करण्याचे अणू यंत्र). २ कातण्याचे काम, चातुमय पात्रावर नक्षी, कापडातील सरकी काढून तो साफ करणे, किंवा दुसरी अशाच प्रकारची कामे करण्यासाठी जे यंत्र असते ते; सज्जा देण्याचे, नक्षी करण्याचे यंत्र. ३ दळण्याचे, पीठ करण्याचे, वाटण्याचे यंत्र. ' पुरण वाटण्याचा चरक. ' ५ चक्र मारणे; फेरा चालणे; गिरक्या चालणे. १ (ल.) कोणतीही एखादी गोष्ट सतत चालू राहणे; सतत चालणारे काम. ' खाण्याचा लिहिण्याचा, स्वयंपाकाचा, पाहुण्याचा चरक चालला आहे. ' ७ जिल्हई करण्याचे यंत्र. [फा. चर्चा; तुल० सं. चक्र-चक्र; चरक] (वा.प्र.) चरकीं चरणे—१ चरकावर लावणे, घरणे. २ (ल.) काचांत घरणे; सक मेहनत करविणे; सारखे छपविणे (एखाद्याच्या कामात, घंशात, अभ्यासात); एखाद्या कामावर इकडे तिकडे न होऊ देता कुंभविणे.

चरक—पु. (भरतार घंदा) वाटोळी मोठी परबी. ० पाठ—पु. पटवेकरी कामासाठी घुताचा विडा.

चरक-ख—क्रि. वक्र; गुंग; कुंठित; स्तंभित; आश्चर्य-चकित. (कि० होणे). ' माझीबुद्धि अकल, चरक झाली. ' ' मी चरक झालो. ' [चरकणे]

चरकट—पु. १ चन्हाट; पाल्हाळिक गोष्ट; मिळमिळीत, नीरस, चवळपणाची गोष्ट; चरपटपंजरी; चाबटाई. २ (प्रां.) चापटी; चपराक. (कि० मारणे; चडवणे). [सं. चर्पट]

चरकटणे—१ (राजा.) गवाळीपणाने व सैल असे दोर-खंड बळणे; कधी तरी घाईने दोरी बळणे. २ (ल.) मरकटणे; सरासरी, निष्काळजीपणाने करणे; गडबडगुंडा करणे; चोंडाळा करणे; गुरकाटणे; मळतेच करणे. ' एका क्षणांत त्याने दहा बंद चरकटे म्हणून त्यांत फार अड्डे पडली. ' ३ तासणे. [चरकट]

चरकट्या—वि. निष्काळजीपणाने, कसे तरी, सरासरी काम करणारा; विसाडवाई करणारा; दबण्या. [चरकटणे]

चरकणे—क्रि. फाडणे; ठरकावणे. —क्रि. १ फाडल्या-सारखे होणे, वाटणे; अंतःकरण द्विधा होणे, अत्यंत व्यथित होणे; व्याकूल होणे; व्यग्र होणे; कष्टी होणे. ' सुवर्णे कीं त्याच्या चरकत असे तो दिनपती. ' —वि. ८.१.२०. २ (मीतीमुळे) भांबावणे; प्रेधा होणे; मोंघळणे; पावरणे. ' वाच दृष्टीस पडताच मी चरकलो. ' ' समेस जातांच त्याची बुद्धि चरकली. ' ३ (व.) मनांत समजणे. (प्र.) तरकणे. [च. फाटण्याचा चर आवाज]

चर-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रि. १ फाडतांना, ठर-कतांना, भाजतांना जो आवाज होतो त्या सारखा ध्वनि होऊन; ठरून. (कि० फाटणे; चिरणे). २ एकदम गहारे येऊन; वेदना उत्पन्न होऊन; व्यथा पावून.

चरकपूजा—खी. (वं.) आंकड्याला किंवा गळाला लोंबत, लोंबकळत राहणे; बगाड घेणे. [चरक=चक्र+पूजा]

चरका—पु. १ जळले, भाजले असतांना जो चर् आवाज किंवा वेदना होते ती. २ चटका; डाग; डाव. (कि० बसणे). ३ माझीला फोडणी घातली किंवा माझी फोडणीस टाकली असतां जो चर् आवाज होतो तो; तापविलेले हलार पात्र इ० पाण्यांत बुडविले किंवा त्यावर पाणी टाकले असतां जो आवाज होतो तो. (कि० बसणे; देणे). ३ मनाला होणाऱ्या वेदना, चटका; अंतःकरणावर आकस्मिक बसणारा धाव; मर्ममेद; पक्षा. ' बहुनि त्या मयंकर मृता...या हृदया चरका बसला. ' —धारवा [च. चर्कर; फा. चरका=लहान जखम]

चरका—चरखा पहा.

चरकी—खी. (चामारी) कोंकराचे अगर करडाचे पांढऱ्या रंगावर कमाविलेले कातवे.

चरकी—वि. चरकावर बसून साफ केलेले; जिल्हई दिलेले; पॉलिश केलेले (मांडे). [चरक]

चरकी-खी—१ (चाकू, कातर इ० स.) चार लावण्याचे यंत्र, चाक. ' मांडी, जेव्हे चरक्या जादिकरून यंत्रे घुरलाघुरलास ठेवावी. ' —मराठा ३३. २ चरकीबाण. (घोमेच्या) दारूचा एक प्रकार. (दारूने मरलेली लोखंडी नळी काठीला बांधतात). ३ लोंकर, ताग, अंबाडी इ० चे घागे काढण्याकरितां केलेले लांकडाचे साधन; यंत्र; तर्कुटी; चाती. ४ चरक; वाणा. ' वाणा चरकीं सिरकला. चाकाखालें सांपडला. ' —दा ३.७.८४. [फा. चर्चा; सं. चक्र-चकी]

चरकें—न. (गो.) कावूच्या बियांच्या खेळांत बियांच्या जमावाचे नांव.

चरक्या—वि. चरक चालविणारा.

चरख, चरखी—चरक, चरकी पहा.

चरखा—पु. सूत काढण्याचें यंत्र, रहाड. [का. चरखा; सं. चक्र] ० कारागिरी—झी. चरख्यावर सूत काढण्याची कला. 'हिंदुस्थानची प्राचीन चरखाकारागिरी वशी बुडाली याबद्दल कर बढवावा.'—नाझ ३.१६.

चरखावणें—(ना.) चणखावणें पहा.

चरण—न. १ कुरण; गायरान; गायरानांतील जमीन. २ चारा; गायरानांत उगवलेले गवत. 'पाऊस पडला तरी चरण ज्हाबयाला एक महिना पाहिजे.' [चरणे]

चरचर—रां—झी. १ चुत्तुर; तीक्ष्ण, तीव्र वेदना; क्षुपत असलेले दुःख, इजा; झणझणणे. (कि० लागणे). २ (क.) पक्षात्ताप; रुखरुख; हुरहुर. (कि० लागणे). ३ तीक्ष्णता (शस्त्र, हत्यार इ० ची). ४ झोंब; खमंगपणा; औदत्य; चपळता (भाषणाची).—क्रि. १ चिरण्याचे, टरकण्याचे वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण. २ फडफडणे, झडझडणे, खडबडणे, सररणे, थुंकरणे, थुंकत बोलणे, फुसकारणे, तळतळणे, चरचरणे, वाळलेले गवत काढणे घसाघस कापणे इ० क्रियांच्या आवाजासारखा अस्वनि होऊन. 'मग कंठनाळ चरचर तो सत्य करावया विरूद कापी।'—मोक्ष ४५.१४. 'बाबे की चरचरा नरा खावें।'—मोक्षादि ३०.२१. 'पुनरपि त्या पापानीं सद्भिः कुमार चरचरां चिरिला।' मोक्षादि ९.२६. ३ तळकाफडकीं किंवा मरमर बोलणे, लिहिणे, शिकणे, या व इतर क्रियांच्या तन्हांचें अनुकरणात्मक. ४ पोलक्या—भाजक्या, प्रमाणे वेदना येत. 'चरचर चुत्तुर लागेना। ऐसें करावें।'—वा १४.४.७. —वि. क्रि. तीक्ष्ण; तिखट (चार). (कि० करणे; लावणे). [ध्व. चर्र दि.]

चरचरणें—अक्रि. १ चरचर आवाज करणे. २ चरकणे पहा.

चरचरीत—वि. १ चरचरीत; मरमरीत; क्षुपणारे; जाडें-मरडे (जमीन, वाळलेलीं पानें, वाळू, पीठ इ०). २ तिखट; चणचणीत; झणझणीत; तोंडाळा भाजणारे, झोंबणारे (तिखट, मसाला घातल्यामुळे पकायें). ३ चरमरीत; ठसठसीत; स्पष्ट व खडबडीत (भाषण, हुकूम). ४ तिखट; तीक्ष्ण (चार). —क्रि. पुरेपूर; बडबडीत; निश्चालस; तब्बल; बरोबर; खास; नक्की. 'हें कापड चरचरीत पंधरा हात लांब आहे.' 'चरचरीत पंचवीस रुपये पडतील.' [चरचर]

चरचीक—वि. (राजा.) तळख; हुषार; दक्ष; चणचणीत; चंचिबाय.

चरचोंडा—वि. (कों.) चहाडी, गवगवा, बोंबबोंब करणारा; वेढपावेढपासारखे बोलणारा; बल्गना, जल्पना करणारा; मकणारा; बोंबल्यापणेक्ष; सर्व उचळ करून दाखविणारा (मुखं-माणूस).

चरट—न. (क.) चन्हाट; दोर; दोरी. 'तरी त्याला मांती चरट न दिसे सर्पचि दिसे।'—नामन स्फुट श्लोक ९.५.

चरटी—झी. (वे.) नारळाची चरटी. [का.]

चरड, चरंडा—नप. कोंडा; सुस; मरडा; कण्या; न दळले गेलेले दाणे (जोंबळा, गडू यांचे). [चुरडणे, चुरडा]

चरडक, चरडक—न. चवळपणाने काढलेली मावा; चपटपंजरी; पाल्हाळ. (कि० लावणे; करणे; मांडणे). [चरड+क प्रत्यय]

चरडणें—अक्रि. मरडणे (चान्य, मात); झालपडे काढण्या-करितां जात्यांत घालून जाड दळणे; जाडेंमरडे दळणे.

चरडमरड—झी. १ जाडेंमरडे दळणे; चरडणे किंवा मरडणे. २ अशा रीतीने दळलेला-मरडलेला पदार्थ. [चरडणे+मरडणे]

चरण—न. १ पाय. २ उंबाचा, हुताचा, एक मास, पाद. ३ चतुर्थांश (श्लोक, नक्षत्र, रुपया इ० चा). ४ प्रथम चरण; आरंभ; प्रथमभाग. ५ अंश इ० प्राकृत कवितेचें, गीताचें कवचें. ६ हस्त नक्षत्राचा चतुर्थ पाद, चतुर्थांश. कुणबी लीळांत या चार पादांना अनुक्रमे लोखंडी; तांबेरी; रुपेरी; सोनेरी असें म्हणतात. कारण पहिल्या पादांत पडलेल्या पाषाणाच्या योगाने जमीन कठिण होते, दुसऱ्यामुळे चांगली होते, तिसऱ्या व चवथ्यामुळे विशेष चांगली होते. ७ जोडा. 'शाहूमहाराज मध्यवराच्या दरवाजांत गेले व तेथें चरण टाकिले.' [सं. चरण+चर=जाणे] (वाप्र.)

० लागाणें—वरीं येणें; मेठणें; आयमन होणें. 'आपले चरण माझ्या वाटपास लागवे अशी इच्छा करून ... विनंति करितों.'—रत्न १६. ० धरणें, चरणीं लागाणें—१ आश्रय करणे; आश्रय करून राहणे. २ धरण जाणें; प्रायेना किंवा मिनतवान्या करणे. ३ नमस्कार, बंदन करणे. 'सौमित्र चरणीं लागला। ते स्वकीं शंकर स्थापिला।' सामाशब्द- ० चारिया, चारी-क्यारी-वि. १ पादचारी; चरणचाली पहा. 'तो कैवल्यानाथ चरण चारिया। पदें ठेवी जेजां वरिया।'—ज २२. २ पायउतार; पायदळ. 'वीर, मधु चरणचारी।'—उवा १३५१. ० चालू—झी. पायीं चालणे, मधु चरणचारी।—उवा १३५१. ० चालू—झी. पायीं चालणे, गमन करणे. चरणचाली, चरणचालीनें—क्रि. १ सुसत्या पायांनी; पायीं. 'तैसी माया माहेर सांझनि देसी। चरणचाली निहाली।'—एस्तव ६.६४. 'राज्य हिरोनि बलकबसनीं। चरणचाली दवडिले बनीं।'—मुसमा १६.१२५. २ पायउतार; पायदळ; बाहनाशिवाय; चरणचारी जवळ २ पहा. 'चरणचाली सत्यजित। पुढतीं झुंजा मीनला।'—मुयादि ३२.६५. ० तळ—नप. तळपाय; पायाचा तळवा. 'चरणतळें देव्हडीं। नाचारुमुमाच्या बुडी।'—झा ६.११३. ० तळवट—पु. तळपाय; दूर. 'अक्षयवीट बुडी।'—झा ६.११३. ० तळवट—पु. तळपाय; दूर. 'अक्षयवीट बुडी।'—झा ६.११३. ० तीर्थ—न. गुरु, चरणतळवटी।—सुपाळी विहाराची पृ. २४. ० तीर्थ—न. गुरु,

ब्राह्मण इ० न्या पायांचे तीर्थ. [सं.] ० दासी-पु. एक वैष्णव पंथ; स्थापक चरणदास. ० धूलि-धूळ-रज-पु. १ पायपूळ. ' शिवादि चरणरज वांछित. त्या मज पाठविलें लिखित. ' -एकस्व ५.५३. २ पायांची धूळ; दासाजुदास (कागदोपत्री लिहिणारानें केलेला स्वतःचा नम्र निदेश). ' स्वामीचे सेवेसी चरणरज रामाची पंत. ' ' महाराज मी आपली चरणधूलि आहे. ' ० युगुळ-न. दोन पाय. ' अकार चरणयुगुळ. उकार उदर विद्याल. ' -झा १.१९. [सं.] ० संपुष्ट-पु. (उप.) जोडे. [चरण+संपुष्ट=पात्र] ० संवाहन-न. पाय वेपणें; पाय चुरणें, रगडणें. ' सेज मी झाडीन. चरण संवाहन. मीचि करीन. ' -झा १३.४२३. चरणांगुष्ठ-पु. पायाचा आंगठा. ' कीं संतुष्टीसी संतुष्टी. चरणांगुष्टी जयाचि. ' -एमा १.३९. [सं.] चरणांगुळ-न. पादरूपी कमळ; पदकमळ; पाय. ' तुका म्हणे फळ. चरणांगुळ हें सकळ. ' -तुगा ११९९. [सं.] चरणामृत-चरणोदक-पुन. चरणतीर्थ पहा. [सं.] चरणारविंद-न. (काव्य) पादकमळ; चरणांगुळ पहा. ' अंतीं तुझ्याच वरणे चरणारविंद. ' -बामन रुक्मिणीपत्रिका १४. चरणारविंदीं मिलिदायमान होणें-(बाप्र.) कमळाचे ठायीं रममाण होणाऱ्या भ्रमराप्रमाणे पायाची एकनिष्ठपणें सेवा करणें. हांजी हांजी करणें; खुषमस्फुरी करणें. [सं.]

चरण-श्री. १ गायरान; कुरण; गायरानांतील गवत-जमीन. २ गुरे चरण्याबद्दल सरकारांत द्यावी लागणारी रक्कम; चराई. ३ चरण्याचा व्यापार. ' त्या माईपेक्षां ह्या माईची चरण जळव आहे. ' गुरचरण पहा. [चरणे]

चरणारा-वि. १ चरत जाणारा; चिडणारा. २ (शाप.) मांसनाशक. (इ.) करोजिन्ह. [चरणें ३ पहा]

चरणें-अकि. (गुरांन) गवत, पाला इ० जाणें. २ वेंचणें; टिपणें (दाणें); खाणें (पक्ष्यांनीं चारा). ३ (ल.) चर करणें; पसरणें; वाडत जाणें; चिडणें (म्रण, क्षत). अपकारक तन्हेन, जळदीन पसरणें (फोड जाणणारा एखादा पदार्थ). ' म्रण चरत चालला. ' ४ गडबड होणें; भीमंत होणें; पैसा कमावणें. ५ सारा दिवस काही तरी खात असणें. ६ वाडणें; जास्त होणें (विद्या). ७ चौर पडणें; तडकणें. [सं. चर्] म्हू० फिरे तो चरे=परिश्रम करणारा अनुप्य भीमंत होतो.

चरणें-अकि. लागणें; चालणें; जाणें; चडणें; क्षिरणें. ' देखे बोटका इंगळु न चरे. ' -झा ८.८९. [सं. चर्]

चरणें-अकि. (लोंकरीचें सूत, पेठ) हातावर पिळणें, गुंडाळणें, बळविणें, बळणें.

चरवळ-न. चर, चरवळ पहा. [सं.]

चरप-श्री. (व.) गाडीच्या चाकाचा मार. ' बैलाका फ पा लागल्या. '

चरपट, चरपटपंजरिका, चरपट-चरपटपंजरी-श्री. १ पाल्हाळ; चन्हाट; कंठाळवाणें, लांबलचक निरूपण, कवत; लापनिका. २ (चरपटपंजरी) श्री. शंकराचार्यांचें एक स्तोत्र. [सं.] चरपट्टी-श्री. (स्थापत्य) लांकडी सांध्याचा एक प्रकार. एका लांकडांत खोल खांच घेऊन व दुसऱ्याच्या अंगावाहेर पडी काढून एकमेकांत बसविणें. (इ.) टेंगड अँड प्लोड. -मॅरट ५९. [चर+पट्टी]

चरपूस-श्री. (व.) धात; दमकेला; थकलेला. ' कावाड कडांनीं चरपूस झाला. '

चरपूस-वि. (ना.) चरपूस पहा.

चरप्रतिष्ठा-श्री. तात्पुरतें, कायमचें नव्हे असें देव-देवता-प्रस्थापन किंवा देवमूर्तीची प्रतिष्ठा करणें. अधिवासन पहा.

चरफड, चरफडाट-चडफड इ० पहा.

चरफडणें-१ तळमळणें. चडफडणें पहा. ' अमर अमृतांतें सेवित. तेही चरफडित हरिदासा. ' -एकस्व १.७७. २ रागावून धोळणें ' सांगो काय परिमवें नृप मीष्माजवळ लें चरफडें तें ? ' -मोमीष्म ९.४५.

चरफी-श्री. जाड-भरड दळलेली कणीक.

चरव-किवि १ तळवल; बरोबर; ठाम; हमखास; भरमसम. ' तो गांव येथून चरव कोसमर आहे. ' ' हा चोतरबोडा चरव पहा हात लांब आहे. ' -वि. १ अतिशय भारी, जबर (वर, किंमत). २ चरवच्या ऐवजीं उपयोग. [अर. जव; फा. चव]

चरवट-श्री. १ कंठाळवाणें भाषण, चन्हाट. (कि० लावणें; मांडणें). २ उदरपणा; दांडगेपणा. [चरव]-वि. १ ओवडबोवड; खरखरीत; चरबरीत. ' फरसांचा पुष्टभाग साधारण चरवट माठीव असावा. ' -मॅरट ५५. २ जिमेला चरबरीत, कठिण लागणारा (खाव पदार्थ). ३ तीव्र; तीक्ष्ण (चार, अप-सब्द, निंदा, निर्भत्सना). ४ हिकमती; शहाणा; कल्पक; बूत. ' नेणती वन्हाडिणी चरवटा. ' -एकस्व १४.५९. ५ उध्दट; दांडगा. ६ फाजील बटवट करणारा; चरपटपंजरी करणारा; रिकामा गप्पिष्ट. ' भारीच चरवट आहे ह्या पोर. ' ७ (ल.) वेचव; चव न समजणारी (जीम). ' जीम चरवट झाली आहे. '

चरवटणें-अकि. १ खरखरीत किंवा चरवट होणें (संस, नागवेलीचें पान इ० खाण्यामुळे जीम, तोंड). २ पुळ्यांच्या, फोडांच्या, खवल्यांच्या योगाने खरखरीत, चरबरीत होणें (शरीर). ३ खरखरीत असणें, होणें (खरकटे, राख, माती चिकटून राखिल्यामुळे मांडीं, हात बगैरे); कामाच्या योगाने खरबरीत, चरबरीत, जाड होणें (हात). ४ ओरखडला जाणें; ओरवडला जाणें; खरडणें; खरचटणें; अस्ताव्यस्तपणें किंवा घसफस केल्यानें फाटणें (शरीर, अवयव). ५ चादून जाणें; चासून जाणें. ' चाचाची

नवें चरवटली. 'सापाचा दांत चरवटला मात्र.' 'म्ह्याच्याने केस चरवटले उगीच.' 'गोळी चरवटली.' १ बरवडणे; बट करणे; चकाड्या पिटणे. [चरवट]

चरवटणे—उक्ति. (क.) जोराने, वससुसलेपणाने वासणे; चोळणे; चोपडणे; तासणे; रंघणे; छाटणे.

चरवटणे—उक्ति. चरवीने माचणे; चरवी लावणे, लागणे. 'लवकरच नव्या चरवटलेल्या काढतुसांचे प्रकरण उद्भवले.'—सन १८५७. ४०७. [चरवी]

चरवट्टर—किवि. (ना.) तर; धवयवीत.

चरवट्टर—वि. (व.) आचरट; गवाळया.

चरवर—वि. (प्रा.) जारेंवरडे; रुक्ष; गरीबीचे (अन).

चरवट पहा. [फा. चर]

चरवर, चरवरचरवर—वि. उद्धट; दांडगा; धीट; चरमरीत.

चरवरीत—वि. १ खरवरीत; खरवरीत; जाड; राड; बोचका. २ कठिण; टणक; अपक्व; नीट धिजलेले नाही किंवा ज्याचा रस झाला नाही असे (तांदूळ, भाजी).

चरवी—झी. प्राणिजन्य व वनस्पतिजन्य स्निग्ध पदार्थ. मेद; वसा; मांसस्नेह; माखण; ओघट; मांसाचे तेल. [फा. चवी]

चरवेट—झी. खाडीमध्ये आढळणारा एक मासा.

चरवेचें, चरवेचेंचें—उक्ति. (गो.) अंगांत चरवी येणे. [चरवी]

चरम—वि. शेवटचा; अंश; अंतीचा; अंतिम. [सं.] सामा-शब्द—०काल—पु. शेवटची वेळ, बटका; मरणकाल. ०कोटी—पु. शेवटचा उपाय; अंतिम साधन. ०गति—झी. शेवटली गति; मोक्ष. ०ज—पु. वाक्या मुळ्या. 'हा मोठा मुळ्या व हा चरमज आहे.' [चरम+ज] ०प्रत्यय—पु. (व्या.) ज्यावरून दुसरे प्रत्यय होत नाहीत ते प्रत्यय. [सं.] ०युक्ति—झी. शेवटचा उपाय, हिक्मत, तोड. ०लक्ष्य—न. खरी छुरी मोड; अंतिम, अखेरचे, अगवीं सत्य; अखेरचे ज्येष्ठ, निर्णय. ब्रह्मज्ञान पहा. ०स्थिति—झी. समाविरूप अवस्था. [सं.] ०ज्ञान—न. शेवटले किंवा अखेरचे ज्ञान; पूर्ण, अंतिम सत्य. ब्रह्मज्ञान पहा. [सं.] चरमावयव—झी. शेवटचा, अखेरचा भाग, अंश. चरमावस्था—झी. शेवटची स्थिति.

चरम—न. (गो.) मुळांच्या अतिवृद्धीमुळे जमिनीस येणारा वटपणा, टणकपणा.

चरमकांठ—पु. (नाशिक) जरीच्या कांठाची एक जात.

चरमर—झी. १ तिवटपणा; खमखमीतपणा; चरमरीतपणा. २ (क.) खंडपणा; व्हाळपणा (भाषा इ० चा); उद्धट-

पणा; दांडगेपणा. ३ चपळपणा; जुणजुणीतपणा (भाषण इ० चा). चरमरचरमर—किवि. उद्धटपणाने; दांडगेपणाने; खरमरीतपणाने.

चरमरीत—वि. १ माकमसाचा घातकेले; खमखमीत, चण-चणीत; झणझणीत; चवदार; झोंबणारे. २ उद्धट; दांडगा. ३ जुणजुणीत; हुषार; चपळ; तल्लख. ४ चरमर पहा. [च. चरदि.]

चररर—किवि. एखादी वस्तु जोगने फाटत किंवा टरकावत असतां होणाऱ्या भावावासावा भावाव होऊन. [च.]

चरवट—न. विवक्षित आङ्गीचे मातीचे माडे, गाळा. [चली?]

चरवण, चरवा—नपु. १ कुरण; गायरान. २ गायरानाची जमीन. ३ गुरचराई; गुरे चारणीस लावल्याबद्दल घावी लागणारी मळूरी, किंमत. [चरणे+वण प्रत्यय]

चरवा—पु. (व.) कोंडवाऱ्यांतील गुरांची सोडवाच करणारा नोकर; गुराची. 'आज चरवा कामावर आला नाही.' [चरणे. हि. चरवा]

चरविणे—उक्ति. कळप किंवा धिळारें चारणे; गुरे चारणे, चारणीस घालणे. 'मावगाईकरवीं चरवितां पीक।'—वावि ४०६. [चरणे प्रयोजक]

चरवी—झी. १ वृक्ष काढण्याचे माडे; कांसडी. 'गंगाळें चरव्या अनेक निवडी सोन्याकन्यांची खडे।'—साह ३.४३. २ (कों.) मघाचे पोळे. [का. चरविणे; तुल० सं. चर=चरपात्र]

चरवी—झी. तटाळा असलेले तोफांचे झरोके प्रत्येकीं? तटाचा वरचा भाग. 'सुवर्णमय दुर्गे दिसती। चरव्या झळकती शेवफणाकृती। रक्तीमाजी वाळती। नक्षत्रे बरी जडियेळी।'—इ २९.६४.

चरवे—न. चारा; पशु, पक्षी इ० चे खाद्य. [चरणे]

चरवेदार—पु. गुराची; मोतदार; बनावारावर देखरेख करणारा, त्यांना चालून जाणारा नोकर. चरवा पहा. —वाङ्म १.२४१.

चरस—पु. दंशासहित काढलेला मांगेच्या झाडावरील बोंडाचा मादक द्रव; एक मादक पदार्थ. (कि० पिणे; ओढणे). [हि. चरस, चरस]

चरसा—पु. १ कातडे (विशेषतः काळ्या रंगाच्या गुरांचे); संबंध कातडे. २ दरसाल एक कातडे देण्याबद्दल कामारावर कर वसवितात तो. [हि.]

चरळ—झी. ओळ; पंक्ति; मालिका. 'होतो निदा परि झा लावित शब्दाच्या चरळा।'—देव ९९. [चर]

चरा—पु. १ जोरवडा; रेवा; वासण्यामुळे जी रेवा पडते तो. २ डांडा; डांड (सजाच्या पातीचे). [चर]

चराई—बी. १ गुरांच्या चरण्याबद्दल पैसा द्यावा लागतो तो; कुरणाचें माठें; चरण. २ गुरें राखण्याबद्दल जी मजुरी देतात ती; राखणावळ. [चरणे]

चराचर—बी. १ परंपरा; पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेली रीत, वहिवाद. २ स्थावरजंगम जग, पदार्थ; सजीवनिर्जीव सृष्टि; अखिल विश्व. 'प्रसवतसे अक्षर । म्हणलनि हे चराचर । ब्रह्म-वद ।'—हा ३.१३६. ३ जगांतील लोक; जग; जनता. 'गंधर्वे अभि सोम मोगिती कुमारी । कोठें चराचरी त्याग केला।'—तुगा ३२५०. [सं. चर+अचर]—वि. १ सजीवनिर्जीव; चलाचल; हालणारी व न हालणारी; स्थावर-जंगम (वस्तु, गोष्ट इ०). २ परंपरागत असा. 'आम्हींच वेगळे झालो असे नव्हे चराचर संप्रदाय असाच चालला आहे.' [सं.] ० पति—पु. (काव्य) स्थावर जंगम वस्तूचा स्वामी, नियंता; ईश्वर. [सं.]

चराचर-रां, चराचर-रां, चरांरां—क्रि. १ ठरा-ठर; जोरातें फाडीत, चिरीत असताना जो आवाज होतो तसा आवाज होऊन. २ फुटणाऱ्या, मोडणाऱ्या मोठ्या तबतब किंवा कडकड आवाजाचें उद्घोषक. ३ वेपवाई, आवेष्ट, त्वरा यांचें निदर्शक. (क्रि० खाणें; घोलणें; लिहिणें; वाचणें). चरचर पहा. [चरचर प्.]

चरांढ—न. चढ; चढाव पहा.

चरांढचें—उक्रि. (गो.) आवळणें. [चरांढ]

चराळणें—अक्रि. (चरचरणेचा अतिशय) चरचरणें पहा.

चरांढी—बी. चीर, भेग (कागद, पान इ० ची).

चरार्थ—न. चर, चरखंड पहा.

चराळ—क्रि. (व.) जोरातें; जोषो; संतत. 'पाऊस तर चराळ चालला होता, पावसांत जाण्याची हिंमत चालेना.' [सं. चर्; प्.]

चरित—न. आचरण, चरित्र पहा. 'वाळपणीं कुण्णाने काय चरित केळें तें मला सांग.' 'चरित मुकुंदाचे।'—दाव ४९६. २ कथा; गोष्ट. 'कथिन चरितरूपे व्यासभाषार्थ हो तो।' ३ कीर्ति; प्रभाव. 'पदे चरित दाविले त्रिजगदब्रजकीलाळसे.'—केका १९. [सं. चर्, चरित]

चरितार्थ—पु. १ (कामाची, वंशाची) सिद्धि; संपादणी; हेतु साध्य होणें, सफल होणें, शेवटास जाणें; इच्छा तृप्त होणें; तृप्ति. २ कशी तरी, बरीवाईट, सरासरी, सार्थकता, शब्द. 'पांचवें रुपयांनीं लक्षाचा चरितार्थ होईल.' ३ कसा तरी, स्वरूप सामुग्रीनें, उदरनिर्वाह. 'मणभर भातामध्यें कसा तरी चरितार्थ करतो.' ४ पोटा भरणें; उदरभरण; उदरनिर्वाह. 'क्षियांनीं चरचीं कृत्यें संभा-ळाचीं आणि पुरुषांनीं पराक्रम करून दोघांचा चरितार्थ चालवावा.'—शुभमंजुष ४. —वि. सिद्धीस गेलेला; काय पडलेला; पूर्ण

केलेला; अभिप्रेत अशी स्वीकार केलेला (नियम, विधि, आज्ञा). समाधान पावलेला; तृप्त झालेला (मनुष्य). [सं. चरित+अर्थ]

चरित्र—न. चरित १ कृत्यें; क्रिया; आचरण; वर्तन. 'ये रसे चरित्र केळें नारायणें.'—तुगा ८५. २ अवस्था; स्थिति; प्रकार. 'आणोनि चरित्र जवळीच होता । आली अनंता कृपा मग ।'—तुगा १०९. ३ देवांचे, वीरांचे, पराक्रम; महत्कृत्यें; मनुष्य-कीर्तीकामें. 'स्त्रीचें चरित्र आणि पुरुषाचें भाग्य कोणास समस्त नाहीं.' ४ इतिहास; कथा; गोष्ट; प्रकार. 'ते गुणमेदचरित्र । ऐसें आहे।'—हा १८.५२३. ५ विशिष्ट व्यक्तीचा आयुष्यक्रम; तो वर्णन करणारा ग्रंथ. [सं. चरित]

चरिदा—पु. १ वैरण; बोलणाचें, गुराचें खाद्य; दाणा व चारा. 'पगार व चरिदा बगैरे खर्च.'—स्वारीनियम (वडोदें) ५६. २ (सामा.) कुरण; कडवा; गवत. ३ गायराणांत गुरें राखण्याबद्दल जो पैसा द्यावा लागतो तो. ४ खाद्य. 'चरिदे काविले हेरंव-वहना।'—सग्र ९.२३. [फा. चराई=चरणें; सं. चर्]

चरी—बी. (कों.) १ ल्हानसा चर; खंदक; खांच; मोरी; नहर; गटार. २ लोंकर किंवा सूत हातावर बद्ध केलेली दोरी. 'दोन हजार वांन लांब चन्याचीं शिडी तयार करून बरोबर घेतली.'—नखीरमाळखरे ४६. [चर पासून अल्पत्वदर्शक]

चरी—बी. पंजाबांत होणारी जोषळपाची हलकी जात. —कृषि २६७.

चरी—(व.) चरवी पहा.

चरीख—न. (कों.) १ गुरचरण; कुरण; गायराणाची जमीन. २ घास; गवत; चरणण पहा. [चरणे]

चरु—पु. १ शिजवलेले तांदूळ; भात. 'कीं होमशाळेंतून खान । जाय चरुपात्र घेऊन ।' २ (गो.) पिशाच्यास अर्पण कर-ण्यासाठीं शिजविलेला भात. ३ पिंड (भाताचे). ४ (खा.) तांद्या. [सं. चरु; हि. चरुणा] **चरुस्थाली**—बी. १ भात ठेवण्याचें भांडें; हवि ठेवण्याचें पात्र. २ स्वयंपाक; पाकनिष्पत्ति; पाकक्रिया. [सं. चरु+स्थाली=भांडें]

चरुचमकुरा—बी. एक माशी; अळ. 'चवळी कवळी चरुचमकुरा।'—अमृत ६२. [चमकुरा पहा. यास निरर्थक अड-प्रासार्य चरु शब्द लावून]

चरोळें—न. तुप ठेवण्याचें, रोगण दिल्लें मळकें, मातीचें पात्र; लाखलोटी.

चर्काखर्का—पु. चरका; चटका. 'रंगा कीं उवैची उमटण्या चर्काखर्का गेली लाऊन।'—पळा ४.३७. [चरका हि.]

चर्गासतार—बी. एक वाद्य. —देहु ९५.

चर्क—न. (गो.) होकायंत्र. [सं. चक]

चर्च—न. १ सार्वजनिक किस्ती देवालय; उपासनामंदिर. २ किस्ती महामंडळ; किस्ती मंडळी. [इ.]

चर्चणे, चर्चिणे—वकि. (काव्य.) १ कासणे; चोपडणे; माखणे (चंदन, राख). २ उटी कावणे. 'चंदनाते कायसेनि चर्चविं.'—हा १०.१२. ३ चर्चा करणे. 'मये ना चर्चे। वाडे ना खाचें।'—हा १३.१११३. 'ज्या देवा स्तविताति वेद समुदे शास्त्रे जया चर्चिती।'—निमा १.७. [सं. चर्चन]

चर्चन—न. १ चर्चणे; लेप देणे; चोपडणे; माखणे (चंदन, राख इ०). २ लेप; उटी. [सं.]

चर्चराट—पु. कापण्याचा, चिरण्याचा चरचर असा आवाज. 'चरचरित चवारी चर्चराटे चरारी।'—दावि २७८. [च. चर-चर+भाट प्रत्यय]

चर्चरी—झी. चरचरी; मनांतीळ जुटपुट; काळजी; आधि. 'उगाचि ज्ये चर्चरी।'—दावि ७७६.

चर्चरी—झी. (गो.) एक प्रकारचा वेल.

चर्चा—झी. १ प्रासंगिक उल्लेख; बरबर उच्चारणे. (कि० निघणे). 'आळ तुमची तेथे चर्चा निघाली होती.' २ वार्ता; बातमी. ३ (देवादिकांच्या) अवतारांचे, महत्त्वाचे, पराक्रमाचे, वर्णन, निरूपण, कथन. 'सर्वकाल भगवच्चर्चा करीत असावे.' ४ एखाद्याच्या पाठीमागे केलेली निंदा. 'हे तुमचे तोंडावर बोट बोलतात पण मागे तुमची चर्चा करीत असतात.' ५ चर्चन; लेप देणे; उटणे. ६ दोनहि पक्षांनी आळवून पाळवून किंवा एकापुढचे एक म्हणणे (पद, चरण, खोक इ०); गवयांनी एकत्र गाणे. ७ (ळ.) चडाओड; मांडण; कलह; वादविवाद; उत्तरप्रत्युत्तर; उहापोह; वाटाघाट. 'अवसरी उदाव। आत्मचर्चे चतुह। एन्ही वेडा।'—हा १३.२११. ८ विचार. [सं. चर्च=चर्चा]

चर्चित—वि. माखलेले; चोपडलेले; लिप्त. [सं.]

चर्पट—चरपट पहा. ०पंजरी—झी. १ एका स्तोत्राचे गांव. चरपटपंजरी पहा. २ (ळ.) मनस्वी लांबचलांब गोष्ट, माधण, बडबड, चन्दाट. 'मास्करमाळची ती स्थिती पाहून सीतारामाळा बाईट वाटले, पण पंढराजीची चर्पटपंजरी चाललीच होती.'—जग हे असे आहे.

चर्पटिका—झी. १ एक वृत्त. २ निरूपण; लांबचलांब वाय-फळ माधण; चर्पटपंजरी. ३ अलंकृत; सुसंलक्षित, प्रौढ, भारवस्त वाक्य. [सं.]

चर्पटणे—कि. चरफडणे पहा. 'माना निग्रहे पिढावे। वेह-डुःखे चर्पटणवे।'—दा २.६.३६.

चर्चे—वि. बरचड. 'जापण सान्यावर चर्चे असावे.'—दा ५.१३७. [फा.]

चर्चण—न. चर्चणे; चारणे. 'अपुले बोंठ चर्चण करिती।'—लिपु २.४४.५०. [चर्चण]

चर्ची—झी. चरची पहा.

खो. ३. ३०

चर्म—न. १ कमावलेले कातडे; चामडे; चाम. 'चर्म रंग लागे रोहिवासासंगे।'—तुगा ३६११. २ साल; बरील आवरण; त्वचा. ३ डाल. 'खड्गचर्म वेई आपोन।'—जे ३१.३२. 'करनि धरनखी हडरय चर्मासह खड्गही धरल माचा.'—मोहन १.२८. [सं.] सामाद्यन्-चर्मक, चर्मकार-पु. चांमार; मोची; जोडे शिवणारा. 'नाम व म्हणे ज्याचे तोंड। तेचि चर्मकाचे कुंड।'—तुगा २५०८. [सं.] चर्मका-झी. पन्हाळ. 'चौमुखिया चर्मका जळपूर्णा।'—कुसुरा २७.१८. चर्मकील-पु. चामखील; हा वात, पित्त, कफ या तीन कारणांपासून होतो. वातज, पित्तज, कफज, असे याचे प्रकार आहेत. [सं.] चर्म-कुंड, चर्मकाचे कुंड-न. कातडी मिळत घाळण्याची चांमाराची कुंडी. [चर्म+कुंड] ०चक्षु-इष्टि-नखी. पाहण्याचे डोळे; व्यावहारिक पदार्थांचा बोध होणारे डोळे; भौतिक डोळे; इष्टि; पाहण्याची क्षति. याच्या उलट ज्ञानचक्षु; दिव्यचक्षु. [सं.] ०वृद्ध-पु. (संकेताने) शिस्त; लिंग. [सं.] ०घन-न. मेखरे, बोडे, बंड इ० जनावरे हेच घन. 'चर्मघन गहाण घेउन येसा देऊ नये.' [सं.] ०पत्र-न. चामड्याचा विशिष्ट संस्कार करून बनविलेला कागद. इ. पार्चमेंट. ०पायुका-झी. पायांतील जोडा; बहाण. [सं.] ०फराश-पु. कमावलेली कातडी व चामडी यांचा व्यापार करणारा. ०ज्राद्य-न. चामड्याचे मळविलेले वाद्य; पन्हाळ; नगारा; तबला; डगा इ० [सं.] चर्मातु-न. (दे.) कातडे. तुगा ४५४. -चर. चर्मिकी-झी. चांमारीण. 'मातंगीचे नाम तुळशी। चर्मिकीचे नाम काशी।'—दा १४.१०.१५. [सं.] चर्मी-वि. चामड्याचा; कातड्याचा (जोडा इ०). [सं.] ०जोडा-पु. १ चामड्याचा जोडा. २ एक हक; (सरकाराळा, बतनवाराळा) चांमार लोकांपासून कराच्या किंवा हक्काच्या रूपाने जो जोडा मिळतो किंवा वेतला जातो तो. चर्या—झी. १ पद्धत; चाल; रीत; तन्हा; आचरण. 'रोजगार जागत्यापासून अलीकडेस त्याची चर्या पाळली.' २ मुद्रा; वेहारा; रूप; तोंडवळा; तोंडाची बडण; (रोगी किंवा निरोगी) चेहेऱ्यावर किंवा मुखवर जी कळा, छटा, चिन्ह, तेज असते ती. 'दुखण्याने त्याचे तोंडाची चर्या फिरली.' 'हा ब्राह्मण आहे असे म्हणतां परंतु यावर ब्राह्मणाची चर्या दिसत नाही.' ३ विहित कर्मांचे, कधीचे सतत आचरण, पाळणूक. 'प्रताची हे चर्या त्वरित फळ देईल सवळा।' ४ रचना; वाचणी. 'उमारिकी दुर्गे वारवटे फांबी। कोटी चर्या मार्जी शोभ लिया।'—तुगा १००. ५ संचार; गमन. ६ लीला; पराक्रम. 'हे असो शासनी अगाध चर्या।'—दावि ४६७. ७ युक्ति; मसलत. 'अवच्या मानली हे चर्या। म्हणती प्रगट बोद्धे नका।'—पां. ८.१७. ८ बहिवाद; व्यवहार. 'चर्या हे मुमजे त्या

मतिमदा ।' -दावि ४६७ [सं.] ०पालटणे-बदलणे-वेहे-या-वर टपटपी येणे, तसेला दिवू लागणे (आजारपणानंतर). वेहे-न्यावरील विकार बदलणे; काळवंडणे (अपराधाच्या भयाच्या जाणिवेमुळे).

चर-न. एकदम मय वाटल्यामुळे पोटाच्या झाल्या बाबुस जो धक्का बसतो किंवा वेदना होते ती; धक्का; पोटात गोळा उठणे (या शब्दाचा उपयोग नामासारखा करतात). 'बाब पाहतांच पोटामध्ये चर झाले.' -क्रि. काढतांना, चिरतांना, भाजतांना, वागतांना जो आवाज होतो तसा ध्वनि होऊन. [ध्व.]

चर्वण-न. १ चावणे; चवळणे; दातांनी बारीक करणे; रंथ. २ चावण्याचा पदार्थ (माजलेले घान्य इ०). [सं.]

चर्वणा-जी. (साहित्य) एक अलंकार; एखाद्या गोष्टी-विषयी आपले मत वाढत्या स्वराने, जोराने पुन्हा पुन्हा उच्चारणे; पुनरुच्चारण. उदा० ही चांगलीच, हीच चांगली, चांगलीच ही इ०. २ (वाटावाट करतांना, हुकूम सोडतांना इ०) निरर्थक पुनरुच्चारण; अनेक शब्दप्रयोग करून तीच गोष्ट बारवार सांगणे. (निवर्था प्रयोग) काव्याकृत. ३ सर्व प्रकारची भाषणशैली व युक्तिवाद सवविणे [सं.]

चर्वणे-कृ. (काव्य.) चावणे; चवळणे. [सं. चर्वण]

चर्वित-वि. चावलेला; चवळलेला; रंथ केलेला; चर्वण झालेला (पदार्थ). [सं.] ०चर्वण-न. १ चवळलेले पुन्हा चवळणे; चावलेले पुन्हा चावणे. २ काव्याकृत; निष्फळ, रिकामी पुनरुक्ति; निरर्थक पुनरुच्चारण (विनंति, हुकीकत, गोष्ट वगैरेचे). 'हुकळे चर्वित चर्वणोपम झुळे जी तीच ती भोगितां। संसारी न तिरस्कुती उपजते हे कोण निलैज्जता ॥' -वामन स्फुट श्लोक ६७. (नवनीत पृ. १४१.) [सं. चर्वित+चर्वण]

चर्वी-चरवी पहा. 'आटीव दुधाच्या चर्व्या शोकाव्या.' -तोव १.

चर्वेदार-पु. मोतदार. चरवेदार पहा. 'बोपुनि सुरंगा चर्वेदारकरी।' -दावि २८०. [चरणे]

चर्वी-पु. (गो.) चोरीचा व्यवहार.

चव्हा-पु. १ बासल्यामुळे पडलेला ओरखडा. २ चाकू, सुर, तरवार यांच्या पातीला पडलेली चाड. चरा पहा.

चव्हाट-न. १ दोर; जाड दोरी, दोरखंड; (ध.) धाव. २ चर्पटपंजरी; पान्हाळ; कंटाळवाणे भाषण. (क्रि० वळणे; लावणे). 'अहमद यात्रागणे आपले लांबलचक चव्हाट वळीत असतांना दोन घटका निघून गेल्या.' -उष:काळ [सं. वराट] म्ह० देवानी गेली घांट (तर) गुरवाचे गेले चव्हाट.

चळ-पु. चाल; हल्ला. 'जाणो शरिश्चावर निधिनी सज्जन-वळेचि चळकला-मोअशमेच ४.८६. -वि. १ हालणारे; चाल

असलेले; गतिमान; जंगम. २ विनाशी; क्षणिक; चंचल; अस्थिर. [सं.] ०चित्र-न. चलचित्र पहा. ०कर्ण-पु. पृथ्वीपासून प्रहाचे जे अंतर ते. [सं.] ०चिज्या-जी. सूर्याच्या मध्यविंदूपासून प्रहाच्या मध्यविंदूपर्यंत कल्पिलेली रेषा.

चलकंप-चलकांप पहा. (चलकांपवद्दल संस्कृत शब्द) 'एका झुटला चलकंप। गेला बळदपे गळोनी।' [सं.]

चलखाई, चलखपणा-जीपु. चलाखी पहा. 'वैक्याकर-ण्याच्या दृष्टीस जे तिचे दूषण प्रकार दिसतात तेच तिच्या अंगी अर्थव्यंजकता, माधुर्य, चलखपणा वगैरे गुण आणणारे असतात.' -नि १२३.

चलचल, चलचलाट-जीपु. १ चळती; भरभराट; अजु-कल काळ. २ अधिकार; बर्वेस्व; वजन. [सं. चळ]

चलटा-न. एक सुपर फळ झाड. पावसाळ्याच्या आरंभी यास पांढऱ्या रंगाचीं फुले येतात. त्यांस मधुर वास असतो. फळ नारळावेढे मोठे असते. ते पावसाळाअखेर पिकते. फळावरील टरफल आंबट असून ते खाण्याच्या उपयोगी असते. हे झाड फळकल्याकडे होतं. -वागेची माहिती पृ. १७१.

चलणे-कृ. १ निघणे; गमन करणे; झुटणे; चालावयास लागणे; प्रवासास आरंभ करणे; जाण्यास निघणे. (सहवर्तमान, पुढे, मागे यांबरोबर प्रयोग. बहुधा विध्यर्थी, क्वचित मविध्यर्थी, सूतकाळी मुलींच नाहीं). २ चालणे याअर्थी चुकीने उपयोग. [सं. चलन]

चलती-जी. १ भरभराट; अम्युदय; झुकाळ; चांगले दिवस. 'खायाबाचून बैल दमळे कर्जवंदी झाला। चलतीचे सोयरे धायरे कोणी पुसेना याला।' -पळा ८६. २ अंमल; वजन; बर्वेस्व; सामर्थ्याचा किंवा अधिकाराचा काळ. ३ प्रवेश; रिबाव; प्राप्ति. म्ह० चलती तिकडे भळती-जो समृद्ध आहे त्याला हवी ती वस्तु-अमुक्य मिळू शकतो. ज्याच्याजवळ संपत्ति आहे त्याला वाटेळ ते करण्याची मुभा आहे. -वि. चाल; उपयोगांत असणारे; लागणारे. ०दफतर-न. चाल व्यवहारास लागणारे दफतर; फडणिसाकडे असणारा पेशवा दफतराचा भाग.

चलतचित्र, चलतचित्रपट-नपु. हालचाल करणाऱ्या चित्रांचा देखावा; सिनेमा; सिनेमाचित्रपट. [सं.]

चलन-न. १ चालणे; जाणे; निघून जाणे; वाटेला लागणे. २ चालणूक; वागणूक. 'चितामण किड्यांचे चलन चांगले नव्हते.' -विक्रि ३.६७. ३ (धाप.) पदार्थाचा एके स्थानापासून दुसऱ्या स्थानाकडे जाण्याचा व्यापार. ४-जी. नाणे. नाण्याची चाल, प्रकार, बहिवाट; देवघेवीत उपयोगी पडणारी नाणी कागद इ०. 'सर्वप्राप्ता हे चलनाचे मुख्य अंग समजले पाहिजे.' ५ पैसे पांढऱ्याची चिट्ठी, पावती, याव; चलान.

०(तारा)-(नृत्य) ढोक्यांचीं डुबुळें ह्या वाजूकडून त्या वाजूकडे सारखीं हालवीत राहणें; ह्या अभिनय वीर व रौद्ररसयुक्त असतो. [सं.] ०चलन-न. चालणें; हलणें; सरणें; हालचाळ करणें; जीवाची गति, व्यापार; जिवंत प्राण्याची हालचाल; चळचळ. [सं.]

चलनी-वि. चलनांत, वापरीत असणारें; बाजारांत चालणारें; चालू (नाणें). (सामासांत) गांवचलनी; पेठचलनी; बाजारचलनी; सरकारचलनी; चलनीनोटा. [चलन]

चलफल-न. बाह्यप्रहांचा वार्षिक स्थानमेव व अंतस्थ प्रहांचें इनापगम (सूर्यापासून अंतर). [सं.]

चलविचल-स्त्री. १ अनिश्चिता; अस्थिरता; अनिश्चिता; अस्थायित्व; अग्रुवता. ' ह्याचे मामलतीची काळपासून चलविचल दिसते. ' २ (क.) वरसोड; अकडंतिकडे; इशरतिधर. -वि. चंचल; अस्थिर; अग्रुव; अस्थायी; अनिश्चित; अनिर्णीत. [सं. चल+विचल; हिं. चलविचल]

चलबुलाई-मुलावणी-स्त्री. फिल्लनफिल्लन केलेले, त्रासदायक किंवा निकडीनें, सत्तेनें केलेले बोलवणें; तांतडीचे बोलवणें; समन्स. [हिं. चलना+मुलावा]

चलराशि-स्त्री. उत्तरायणसंपात सुमारे ७२ वर्षांस १ अंश ह्याप्रमाणें क्रांतिवृत्तातून पश्चिमेकडे चळत असतो. ह्या चळसंपातापासून राशिचक्राचे जे तीस तीस अंशांचे माग होतात ह्यांना चलराशि म्हणतात. -सूर्य १८. [सं.]

चलवादी-वि. (व.) मांडखोर; एक गायकी शिबी.

चलसंक्रांति-स्त्री. सूर्याला चलराशिक्रमणाळ जो काळ लागतो तो; सौरमास; चलराशि पहा. -सूर्य १८. [सं.]

चलाऊ-वि. चालण्यासारखा; चालवळ करण्यासारखा; काम मागविण्यासारखा. कामचलाऊ पहा. [चलणें; हिं.]

चलाक-स्त्री-वि. हुशार; चाणाक्ष; पाणीदार; धूर्त; तरतरीत; तल्लख; चपळ; छुटछुटीत; जलद; झपाट्या; चंचिबाग. [फा. चलाक; तुळ. सं. चल्]

चलाकी-स्त्री-स्त्री. १ तल्लखपणा; चपळपणा; छुटछुटीतपणा; हुशारी; धूर्तता; चाणाक्षपणा. २ नजरबंदी; दिशामुळ; फसवणूक; हातचलाकी. ' जों. पराजण्यांचा छळरी शिसणाचा ठाव अयसस्वी झाला. सरकारनें लायकीची चलाकी केली. ' -टिळक हायस्कूल (कन्हाड) त्रैमासिक. [फा. चलाकी]

चलाचळ-वि. १ चळव अचल; स्थिर व अस्थिर; स्थावर-जंगम. २ (ल.) सजीव व निर्जीव. चराचर पहा. [सं. चल+अचल]

चलाधिकार-पु. पगारी नोकरी, चाकरी; याच्या उलट स्थिराधिकार.

चलान-न. (तुलंगातील सकेतिक भाषा) अडल चोर, दरोडेखोर, छुनी इ० चा समुदाय.

चलान-न. खटला मरणें. (कि० करणें). ' नऊ वर्षांस चलान न करितां सोडण्यांत आले. ' -के २१.७.३०. [सं. चल्; हिं.]

चलान-न. मालाची यादी; पास; मालाबरोबर पाठविलेला कागद. इन्व्हॉइस. खजिन्यांत रकमेबरोबर पाठवावयाचा कागद. [हिं.]

चलित-वि. १ चलन पावलेला; जो हल्ला आहे असा. २ (शां.) फिरणारा. ३ चालू असलेला. [सं.] ०चित्त-वि. चंचल मन असलेला. ' अयमय देव निश्चल । चित्तचित्तपान्तु-विल । ' -ह्या १८.९.

चलितगर्भरोग-पु. गर्भाशयांत गर्भाचें फिरणें. ह्या रोग गर्भधारणेपासून ५ व्या किंवा ६ व्या महिन्यांत होतो. [सं.]

चलितोरु(करण)-न. (नृत्य) हात व्यापवित व परावर्तित करून शुद्ध करणें व मग मांड्या हलविणें.

चली-स्त्री. (गो.) मुलगी; चेटी. [सं. चेटी]

चलो-पु. (गो.) मुलगा; चेडा; चेला पहा. [पोर्तुगिजी चलार; तुळ० सं. चेडक; हिं. चेला]

चलोच्च-न. प्रहांच्या कडेतील सूर्याला जबळ असणारा विडु; नीच. [सं.]

चल्मा-पु. (व.) ओहोळाच्या कांठची ल्हानशी विहीर. ' आम्ही चल्माचें पाणी पितों. ' [का. चिल्मिमे=ओढ्यांतील वाळूत खोदलेला झरा, खरे]

चव-स्त्री. १ रुचि; गोडी; (जिमेनें, कानानें, समज शक्तीनें) ग्रहण; बोध. ' उचरिता जसें ससितपय सवचन न बुजना तसें चव दे. ' -मोसमा ४.८७. २ आवड; गोडी; आस्वाद; रुचिरता; स्वारस्य. ' सत्कीर्तिचीं सदां चव दे. ' -मोमादि ११.६७. ' या व्यापारांत चव राहिली नाही. ' ३ सौख्य; आराम; सोईस्करता (घंदा, नोकरी इ०ची). ०काढणें-बोव-दळपणा, बौदळपणा करणें (खाण्यांत). ०चेणें-पाहणें-१ स्वाद, गोडी पाहणें; चाखणें. २ अनुभवानें जाणणें. चवेस पळणें-पसेत पळणें; मानवणें; आवडणें. म्ह० १ गाढवास मुळाची चव काय? २ बहिरास काय गायनाची चव? ३ तापल्या पाण्यास चव येत नाही-एकदां स्नेह तुटला म्हणजे पुनः जडत नाही.

चव-पु. चव; स्पष्टेच्या योगानें उत्पन्न झालेला आवेश; एखादी मोष्ट करण्याविषयीं आलेली उकळी, उत्कंठा, कंढ. (कि० चेणें). ' मद्रिशीं अमुनि कां चव नासा. ' -किंगवि ५३. [चव]

चव-पु. नारळाचा कीस. [का. चिबु=खरबणें, तासणें]

चव-पु. मोत्यांची संख्या व वजन यावरून त्यांच्या किंमतीचे बसविलेले प्रमाण; मोत्यांची किंमत काढण्याची रीत, नियम. चव हे मोत्याचें वजन नसुन किंमतीचे परिमाण आहे.

चव—न. (व.) नांगराचे—ज्यावर फाळ बसवितात त्या मागाचे बारीक लाकडी टोंक.

चवई—जी. चौरंग: चवईची (चार पायांची); चवकी पहा. [चौ+पाय-पायी]

चवई, चवईण—जी. एक प्रकारची रानकेळ. या जातीचे केळे फार बारीक व खाण्याच्या निरुपयोगी असते. पावसाळ्यांत इथे कांदे आपोआप फुटतात. पानांचा उपयोग केळीच्या पानांसारखा (मोजनाकडे) करतात.

चवक—पु. १ काळ्या मिऱ्याच्या झाडाचे मूळ; मिरवे-ळीचे मूळ; चवगिऱ्याचे मूळ; एक औषधि. १ बिळा पिंपळी येते अशी एक वनस्पति. [सं. चविक]

चवक—न. १ आभय. २ भीति; धाक; वचक. ' अत्यंत न्याहार पाहतां । चवकुं पडेल प्राण्याच्या चित्ता । —एमा ३. ४५८. ३ अवीरपणा. ' बरक सरक दावी चवक । अति निःशंक निजगढा । ' —एस्व १२. १२७. [चक !]

चवक—चौक पहा. ' मागेत कोण्ही चवकास सेला । ' —साह ७. १५.

चवकट, चवकडा, चवकडी, चवकळशा, चवकी, चवखणी, चवचे, चवचाल, चवटके, चवकशी, चवकस, चवकसणे, चवकसदार, चवकळ, चवकाळ, चवकी, चवकीदार, चवकीदारी, चवकीपाहुरा, चवंगा, चवगडा, चवघडी, चवघळा, चवघाचार, चवघुलकी, चवघुला, चवघे—चौमये पहा.

चवकणे—क्रि. १ मिणे; दचकणे; चकित होणे; संशयांत पडणे. ' जेस कामे कबलिल्या माराके. विरहिणी भोग होती पारिके. रिपूचिया परी चवके. चंद्राते देखोनी । ' —झाप्र ७६७. —एमा १४. ३०६. १ माषार घेणे; मार्गे पाळत ठाकणे. ' घेय बरोनि उमा ठाके । सुगभाये मार्गे चवके । ' —मारा बाल २. २४.

[चक]

चवकी—जी. चवरंग; चौकी. ' त्यामंथे चवकीस । जानकीवर विराजे । ' —वेसीस्व ८. १३. [चौकी]

चवगिरा—पु. मिरवेळ. चवक पहा.

चवचव—जी. गळहाडा; चवडव; काल्माकाल्म; अतिशय गोंबळ; दुर्दशा; अव्यवस्था (वस्तु, कामे, माणसे इ० ची). चावचाव; चिचिचि. [च्व.]

चवचवणे—अक्रि. (कों.) चिडखोर वनणे; अडचणीच्या, संतापदायक परिस्थितीत नेवणे; संतापून जाणे; कातवणे; कावणे. चिचिचिणे पहा. [च्व चवचव]

चवचवीत—वि. (कु गो.) नेचव.

चवचिदी—जी. (ना.) अंदाजुंदी; झोटिंगपाळ्याई.

चवटके—न. एकतारी वाद्य. चवटके पहा.

चवठा—पु. चार रस्ते जेथे एकत्र मिळतात ते स्थळ. चवाठा पहा.

चवठाई, चवठाई—ज. चार जागी; चौठायी पहा.

चवड—जी. चळत; रास; डींग (पोळ्या, माकरी इ० चा). [का. सिवडि]

चवड—न. १ नारळीस येणारे शहाळ्याचे झुबके. २ नारळाचे पापुदे, वेडन. चोड पहा.

चवड—वि. (गो.) साडेचार ही संख्या. [चौ+अड; चव+अड]

चवडके—न. एकतारी; गोंबळी लोकांचे वाद्य; तुणतुणे. ' तमाशांत चवडक्यावांचून चालत नाही. ' चोडके पहा. म्ह० खंडीत नवटके आणि कटकांत चवडके कोठे पहावे ? '

चवडचाल—जी. घोड्याची एक चाल; दुडकी; लांब फिरतीच्या घोड्यास योग्य अशी विशिष्ट चाल. [चवड-चौड+चाल]

चवडशी—जी. चपट्या तोंडाचा हातोडा; मांड्याचा गळा अगर तोंड सारखे करण्यासाठी उपयोगी पडणारा हातोडा. —बदलापूर १६.

चवडा—पु. १ पावलाचा मवळा माग; तळपायाचा बोटा-जवळचा प्रवेश. ' तो जुचली चवडा । कोण्हेयावरी । ' —शिबु ४८६. २ पावलाचा एक रोग; वाचचवडा. ३ हाताच्या तळव्यासहि म्हणतात. ' न्याहाळा पां केवडा । पसरलासे चवडा । ' —झा १३. ६४. ४ तळव्यास होणारा रोग; वाचचवडा पहा. ५ (व.) अंगावर एखाद्या ठिकाणी झुजून बर आलेली जागा. [सं. चवेडा; प्रा. चविडा] चवडव्यावर बसणे—पायांच्या बोटांवर, टाचा व टेकतां बसणे. चवडव्यावर चालणे—अतिशय जळदीने चालणे; फार चालत असणे.

चवडा—नि. कंद. ' विश्वामित्राची लंबी—चवडी चौदा फूट पांढरी दाढी बसून... ' —नाकु ३. ३०. [हि]

चवडा—पु. मात कापल्यावर अग्नीर्नीत राहिलेला मुडवा. —हृषि २३७.

चवडा—पु. (गो.) एक पोळी.

चवडी—जी. आवरण; आच्छादन. चवडा २ पहा. ' जेथे प्रसव जाणें वस सांवी । नवीं पांडुरे चविचवी । तैशी स्पृक देहाची चवडी । मोषी देही । ' —कवा ६. १२. १२०.

चवडव—जी. गोंबळाचे, मानगडीचे स्वरूप. चवचव पहा. ' मराठी भाषेविषयी नाक मुरवणे व तिची चवडव खांगणे या मानगडीत आमच्या मिस्ती बंधूनी फार करून पडून जवे. ' —नि ११७.

चवढाल, चवढालणें, चवथरा, चवथा, चवधारी, चवरंग, चवतकोर—चौ मज्यें पहा.

चवणा—ना—पु. १ भावक; गोडी; चटक. २ व्यसन; खोब; बाईट संवय; दुर्युण; चाळा. 'एवढ्या पोरस संवाख्खा चवणा लागला हें ठीक नव्हे.' ३ नखरा. [चव, चवणें] चवणे करणें—(ना.) मिजास करणें; नखरे करणें; हुड धरून बसणें. चवणेखोर—वि. (ना.) मिजासी.

चवणें—भक्ति. १ चळणें; स्वैराचारी, बदफैली, व्यसनी बनणें; बहकणें. २ वेढ लागणें; वेढें होणें. [सं. च्यु-च्यवन; प्रा. चवण]

चवत(ता)ळणें—भक्ति. १ फुड होणें; संतापणें; आवेशानें दांत-ओठ खाणें; आवळ-भापट करणें; बटवट करणें. २ (व्यापक.) चेकळणें, चौताळणें पहा. [चौताळ]

चवताळें—न. केरफचरा, गळाठा काढण्याचें एक लांकडाचें दांताळें; कुलव. एका लांकडांत चौदा दांत (मेखा) बसवून हें केलेलें असतें. [सं. चतुर्दश+आलय; म. चवदा+आळें]

चवदा—हा शब्द व चाचे सामासिक शब्द चौदा या शब्दामज्यें पहा. [सं. चतुर्दश; प्रा. चाव्दाह; हि. चौदह]

चवदार—वि. रुचकर; लज्जतदार. चव पहा. [चव+दार प्रत्यय]

चवधारी—वि. वेवडा, निवडुंग यांची जात. चौधारी पहा.

चवधव—झी. चव; रुचि; गोडी. [चव द्वि.]

चवधव—झी. मज्यवस्था; चवडव पहा.

चवन—न. (गो.) क्षत. किवण पहा.

चवनट—वि. १ खोबेदळ; मिजासखोर; गोडवाशा. २ बीमत्स; विचकट; शिवराळ. ३ (सामा.) चावट; चावगट. [चवणा]

चवर—झी. महाबळेश्वरी उगवणारी एक वनस्पति.

चवर, चंवर—१ चवरी; चामर. 'लागली बाबांची बाई! चवरें ठळती दोहीं बाईं।'—एस्तव ६.१४. २ (लेखणी, काठी कुंटी इ० च्या शेवट्यास) माकून, आपटून पित्रव्यामुळे जाळेल्या चवरीसारखा आकार; चौचण. ३ (गो.) मोहोर. [सं. चामर; हि. चंवर] चवर-चवरगोंडा—पु. (व.) भावण झुड पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीं बैलांच्या शिंगास बांधलेला झाडाच्या सालीचा किंवा तागाचा झुबकेबाळ साळ. ०धर-वि. चवरी वारणारा. 'मी तळ उपर जाणविता। चंवरबाळ हातुदेता।'—हा १३.४१७.

चवरंग—१ चौरंग पहा. २ छत्रक होणें; पंगुपणा. 'केल चवडून चवरंग पतीचा बरामधी पडले खाडे।'—पळा ७५. —वि. हातपाय सोडलेला. चौरंग पहा.

चवरडोल—पु. १ अंबारी; हौदा. 'सहसकरी मदनमत्त। चवरडोल त्यां पुष्टी।'—मुविराट ८.२. २ वेव्हारा, गाडी इ० बरील चांदवा; छत, मंडपी; मेचवंबरी. [सं. चतुर-चवर-चार+डोल=डुमट]

चवरडोली—झी. १ मूर्तीबरील मंडपी; देवावरील छत. २ शिवांकरितां खांधावरून बाहण्याची एक डोळी.

चवरा—पु. (कों.) नदीच्या, खाडीच्या वजीक असलेला व पाण्यानें कधीं कधीं वेढिला जाणारा सूत्रपेठ.

चवरी—झी. वनगाईच्या केसांच्या झुबक्यास सोने, रुपें इ० ची दांडी बसवून देव, राखा किंवा इतर मोठी व्यक्ति यांच्या अंगावरील माशा वगैरे वारण्यासाठीं केलेलें कुंच्यासारखें साधन; चवरी देणें हा पूर्वी एक मोठा मान असे व तो सरकारांतून खर्चासह मिळे. —बाळसमा ३.२०७. 'मोडळी चवरी ऐसी। चिरीव गमे।'—हा १.८३२७. [सं. चामर; हि. चंवर]

०वरदार—वि. चवरी वारणारा, डाळणारा; चवरवर. ०गोंडो—पु. (बो.) पालखीचा किंवा मुंगवळीचा गोंडा.

चवरीमवरी—झी. (बा.) विवाहांतील सप्तपदीचा विधि. [चवरी=सर्वावती+मवरी=फिरणें]

चवरें—न. १ मस्तक; शिखर; माथा. 'ब्रह्मसुवन या चवरें। लोकाचलाचें।'—हा ८.१५४. २ शेवट. 'येतां चारणेचे नि पैसारें। कमी ज्यानाचे चवरें। सांपडे तंव।'—हा ६.५८. ३ गाडी; सिंहासन; आसन. 'चैतन्याचेया। चवरेयावरी।'—शिष्ट ३६. [हि. चौरा=चतुरा; तुळ० सं. चौड-ळ]

चवरेचाळ, चवरेचाळीस, चवरेताळ, चवरेताळीस—वि. ४४. चौवेचाळीस; चाळीस अधिक चार ही संख्या. [सं. चतुस+चत्वारिंशत; प्रा. चत्तालीस, चटजाळीस; हि. चौआळीस, चवाळीस; गु. जुम्माळीस-झ]

चवऱ्याणव, चवऱ्यांशी—चौऱ्याणव, चौऱ्यांशी पहा. चवळ—झी—पुत्री. रुपयाचा आठवा भाग, हिस्सा; दोन भागे; दोन भागे किमतीचें एक नाणें, दुणेळी.

चवळीचा मामळा—पु. शेळपारेंठ्यावरच्या कराची मामळत मक्त्तानें देणें घेणें.

चवळ्या—वि. दोन भागे रोजावर लावलेला इसम; चवळीचा मयूर, [चवळ]

चवळ्या—झीवव. (व.) गमज्या.

चवळ्यापावळ्या—झी. (ड) (ळ.) कर्णीवर्णी. [चवळी+पावळी]

चवविणें—भक्ति. (काव्य.) १ बायल करणें; २ चेतविणें; प्रोत्साहन देणें. 'मनोयुग इशियां चवविती।'—मुजादि २०. ६५. [सं. च्यवन]

चवसट—वि. (प्र.) चौसट; चौसट; ६४ संख्या. [सं. चतुःषष्टी]

चवसा—क्रि. चारसहा (दिवसांनी). ' परस्परें वोळती असें जन कळों येईल महिन्या चवसा । ' —पला. [चौ+सहा]

चवसून—क्रि. (राजा. कुण.) चौहोंकून; सर्वप्रकार. [चौ+सून]

चवळवेळ—पु. चवळीचा वेळ; एका द्विदल धान्याचा वेळ. चवळी पहा.

चं(च)वळा, चवळई, चवळाई—पु. एका पालेभाजी.

चवळी, चंवळी—स्त्री. १ एक कडधान्य; हिची दोंग चार अंगळापासून धीतमर लांबीची असते. चवळीच्या बारकी चवळी, बडगी, वेळचवळी, काळ्या तोंडाची चंवळी, आळसुंदा अशा जाती आहेत. २ चवळीच्या पाण्याची किंवा दोंगाची भाजी.

चवळी—स्त्री. १ अफवा; बातमी; वदंता; आवई. (क्रि० निषेण; ठणें; पिकणें; होणें; राहणें). २ घोमाटा करणें; वेगळू, अपमान, उपहास करणें; गवगवा किंवा बग्रा करणें. ३ अशी वेगळूची, बऱ्याची स्थिति किंवा अवस्था. (क्रि० करणें; होणें). ४ (गो.) चवळयो=जात; थाप; गप्प. [चावळणें]

चवा—पु. लांकूड उंच चवविण्याकरितां दोन लांकूडे किंवा बासे एकत्र बांधून बी कैची करतात ती; कातर.

चवाई—स्त्री. चौरंग; चवाई पहा. ' चारी पुरुषांची चवाई । तेचि आसन त्यावरी पाहीं । ' —एकस्व १४.८०. (गो.) चवाय.

चवाडकें—न. तूप, तेल इ० मापण्याचें माप, परिमाण; शेराचा सोळावा हिस्सा; छटाक. [चौ+डांक]

चवाठा—पु. १ जेथे चार रस्ते मिळतात ते स्थळ; चौक; चव्हाटा; चंड. २ गप्पीदास, रिकामटेकड्या वाताळोंकणारे जेथे बसतात ते ठिकाण (उदा० खाणाबळ, न्हाण्याचे दुकान, हजरस्त्यावरचे झाड इ०); चावडी. [चौ+वाठ; सं. चतुष्पथ] चवाठ्या—(ठषा) चर आणणें—उपवडीस आणणें; गौप्यस्फोट करणें; गुप्त घोड जाहीर करणें. ' वरगुती मांडणें चवाठ्यावर आणणें वरें नाही. '

चवाठा—पु. (कशेली) देवसकीचा देव.

चवाणमाणकी—स्त्री. (कु.) समुद्रमाणकी; समुद्रकेंप.

चवार—स्त्री. आठत. —वे ७.

चवारी—स्त्री. सुपारीतील एक जात या जातीचे फळ लहान कोंबळे असतांच खातात, जून झाक्यावर ते फार कठिण होतें.

चवाळ—स्त्री. १ एकसंध विणलेले चार पंचे. ' चार पंचे एका कगत एक विणलेले असले तर त्या सर्वांस मिळून चवाळ म्हणतात. ' —मराठी ३ रे पु. पृ. ७८ (भा. ४) २ (व.) झुल. चवाळें पहा.

चवाळी—स्त्री. चवळी पहा. ' शेतांतून जुकतीच चवाळी येऊं लागली आहे. ' —वेया.

चवाळा-मण—पु. एक प्रकारचा मण. या मणाचे वजन सुर्ती १६४२ व. १० आणे, ८ पै. मार असतें. —मुंठ्या १०१.

चवाळें—१ चवाळ पहा. २ ही दोन पड्यांची जाडीमरडी घोंगडी चौरस असून लहान असते. हाच कांबळघांत व यांत फरक आहे; लहान उणाख घोंगडी. ' एक नवारीची खाट, त्यावर चवाळघासारखे कांहीं तरी डाकलेले. ' —वज्राघात ८७. ३. (कों.) ज्यांच्या साहाय्याने चार माणसे ओझे नेतात ते बासे आणि दोऱ्या; घोंडा इ० उचलून नेण्यास बांधास दोरी बांधून करतात ते साधन. ४ चार माणसे (दगड इ०) ओझे उचलून आणतात ती क्रिया. ५ गवाळें या शब्दानंतर शब्दपूर्णार्थे उपयोग. ६ (व.) वैलाच्या पाठीवर चालण्याची झुल. ' आमचे चवाळें हरवले. ' [चौ+आळें]

चविक, चविका—पु. १ पिंपळी वनस्पति. २ निवंडांत हिला चवक (काळी मिरी) मिला येतात अशा वनस्पतीचे मूळ) म्हणतात. [सं.]

चविणें—क्रि. मोकाट सुटणें; चळणें; चवणें पहा. ' निष्कपणास्तव झुळकणें गिरा । झुळकवना चविते । ' —जाप ५२.

चविनट—वि. च्याला चव नाही तो; नष्टचवि. ' चविनटानें काळविली । नाना अर्जे ' —दा १७. १०. १५. चव (चाव) नट पहा.

चविष्ट—वि. चवदार; रुचकर; स्वादिष्ट. [चव]

च(वि)ची—स्त्री. १ (काव्य) चव; रुचि; गोडी; जिमेनें प्रहण करणें. ' दाविली आपुली चवि । ' —रास ३. ७०. २ आस्वाद; बऱ्यावाईटाची परीक्षा, चाचणी. (क्रि० पाहणें). ' कीं तेचि चवी करुनि पाहिले । तव असुत आहे । ' —झा ६. ३. [का. सवि; ते. चवी; ता. चुवै; म. चवी]

चवी, चवीण, चवेण—स्त्री. रानकेळ. चवाई, चवाईण पहा.

चवे(व्हे-व्हे) चाल—चालीस, चवे(व्हे-व्हे) चाल—चालीस—वि. चालीस अधिक चार ही संख्या; ४४; चवेचाल पहा. [चौ+चालीस]

चव्य—न. १ पिंपळी. २ मिरवेलीचे मूळ. चवक पहा. [सं.]

चव्या, चव्या—पु. १ गंजिकांच्या, पर्यांच्या डावांतील चार ठिपक्यांचे पान. ' चव्या—तिरीसारखीं इळकीं पाने आली आहेत. ' २ फाशांतील चार; चाराचें दान. [चौ]

चव्वळ—पु. दोन आण्यांचे नाणें; चवळ—स्त्री पहा. [चवळी]

चव्वीस—वि. चोवीस; २४ ही संख्या. [चौ+वीस]

चव्हाटा—पु. १ चवाठा पहा. ' चव्हाट्यावरचीं कुर्जी आकरीच्या तुकड्यानें तरी मुंकायचीं बांधतात. ' —वेड्यांचा

बाजार ५. २ (कों.) होळीच्या समारंभाची जागा. [चौ+बाड; सि. चौबाटो]

चव्हाळें—न. जाभाडा; जवडा.

चव्हा—चमा, चस्मा—पु. १ आरशी; चाळशी; डोळ्याची मिंगे; उपनेत्र. 'अधिकाराचे चप्पे याच्या डोळ्यास लागल्या-वर त्याला पूर्वीचे जग निराळपारंगीने दिसू लागते.' -टि ३.३३७. २ पडवी; ओटी ३ नाटकप्रवाहातील प्रेक्षकांसाठी केलेली खास खोली. ४ दोन खांब्यांमधील किंवा तुळ्यांमधील जागा; खण. [फा. चप्पू=डोळा, चप्पू=आरशी; तुळ० सं. चक्षुमत्] ० (अमुक)चव्हापातून पाहणें—जमक्या प्रकारची, विशिष्ट दृष्टि ठेवणें; अमुक दृष्टीने पाहणें. -के १७.४.३०. ०पोशी—झी. डोळेक्षांक. 'गोष्टी दोळेक त्याच चप्पपोशी करून ऐकल्या पाहिजेत.' -मरितवि २.३१४.

चवक—पु. पेल; मांढें; पात्र; प्याळा. [सं.]

चवसणें—मकि. (कुण.) (सोनारी) १ फसणें; बसणें; घुबणें (घंदा, पैसा). २ चाकरीवरून, हुषावरून दूर होणें, निघणें. ३ मरणें. चवणें पहा. [हि. चवना; तुळ० सं. चप्=मारणें] चवसणे(णा)पुरास—जाणें—मरणें.

चवड, चवडणें—चड, चवणें पहा. 'मग चवडुनि माझ्या-वरी।' -रेप ७०.

चवरा—पु. चेहरा पहा.

चवरेदार—बाज—चेहरेदार—वात्र पहा.

चवळदा—पु. वंजारी लोकांवरील जुना कर. -विस्वनकोश.

चहा—पुकी. १ भावर, वासना; हौस (मज्ज्य, वस्तु इ० ची). २ अपेक्षा; आशा. ३ आस्था; भावर; प्रेम; मान; पाहना; कीर्ति. 'आपल्या पतीची लोकांत चहा होते हें पाहून तिच्या वन्यता वाटत असे.' -कोरकि २६. [प्रा. चाह; हि. चाय, चाहा, चाह=इच्छा, प्रेम; सं. इच्छा]

चहा—पु. १ एक झाड व त्याचीं पानें; या पानांपातून तयार केलेले एक पेय. २ गवती चहा. [फा. चा; जपानी चा; पोर्तु. चा; चिनी चा; सि. चाहि] चहाचा काढा—पु. पुष्कळ उकटून कढत केलेला चहा; बाईट चहा. चहावानी—जी—झी. चहा करावयाचे एक पात्रविशेष; फिटली. [फा. चादान्] ०पाणी—न. तोंड घुवून चहा घेणें इ० सकाळचे कर्म; (सामा.) चहापान; फराळ. 'तो उदून चहापाणी घ्यायला अजून चांगला दीड तास पाहिजे.' -पु १०.

चहाटळ—वि. १ चावट; एकसारखी बडबड, बडबड करणारा; एकाच गोष्टीवर कंटाळवाणे चर्चितचर्चण करणारा. २ खणपटीस बसणारा; पिच्छा पुरविणारा; धोकडी लावणारा; चवळ.

३ टवाळीने उगाच बज्रा करणारा, बट्कणी करणारा; गजरबंदा.

४ (सामा.) फाजील; बाजट; टमाळ. [चौ+बाट किंवा हाट?]

चहाड—वि. १ लोकांची गुळगुळीत, गुप्त गोष्टी बाहेर फोडणारा. २ वनावट गोष्टी सांगणारा; मनचें सांगणारा; खोटेनाटे सांगणारा. ३ गुगलखोर; लावालाची करणारा; चहाड्या सांगणारा; निवक. [प्रा. वे. चाड=मायावी, कपटी? का. चाडि=निन्दा] ०खोर-डुचका-खुतरा—वि. चहाड्या करणारा; गुगल्या करणारा. 'मी काही चहाडडुचका नाही सांगायला.' -वाळ २.१८१.

चहाड—वि. शिजविला असतांही मऊ होत नाही तो; शिजत वातला असतां फुगून नाही किंवा ज्याला मोठ वेत नाही असा; कुचकर; अधिवा (वाणा). चाड पहा.

चहाडणें—मकि. (फ.) गुगल्या, चहाड्या करणें. [चहाड] म्ह० वाढल्यापेक्षा चहाडले गोट=निन्दा, चहाड्या या वाढलेल्या जमापेक्षा गोट लागतात.

चहाडा—पु. (व.) संख्याकाळीं इष्टान्यावाढाळ बर्फे वाजविणें.

चहाडी—झी. १ लावालाची; गुगली; दुसऱ्यांचीं बर्म-रहस्ये प्रकट करणें. 'एन्ही चहाडा चहाडीची गोडी। ब्रह्मविषे नाही फुडी।' -शिष्ट १३३. २ वनावट गोष्ट; निन्दा; खोटेनाटे. [चहाड का.चाडि] ०खुगली—झी. (व्यापक) चहाडी. [का. चाडिबुळि]

चहाण—न. (व.) गाव, म्येस यांचे जनवेष्टिय.

चहाणें—मकि. चाहणें पहा.

चहाता—वि. चहा करणारा; भावर वाळगणारा; मज्ज. [चहा]

चहाळ—पु. (व.चा.) चाहळ; लावाळ; शब्द. ०चेणें—(व.) कानोसा घेणें.

चहाळी—झी. चहाडी पहा. 'निळा म्हणे चहाळीकरी। रिचवीवरी जाणि हांसि।' -निगा ८७.

चहु—हुं—हुं—वि. १ चार; चौ यांचे समासांत योजावयाचे रूप. २ (सांके.) चार वेद. 'सा चहुं वेगळा मठरा निराळा। गाळ वाळवूं एक चाळा रे।' -तुगा २४६. [सं. चतुस्, चौ] (वाप्र.) चहुं पायांनीं, दोहों पायांनीं उतरणें—शिंगक, वासकं, पाडा बगैरेनी चार पाय किंवा दोन पाय पुढे करून जन्मणें. सामाशब्द—०कडळा-कडीळ-वि. समोतवाळच्या दिशांकडील; सर्व बाजूंचा; सार्वत्रिक. ०कडून—किवि. सर्व प्रदेशाकडून; सर्व बाजूंकडून; विद्वत्तत्तिकडून. 'स्वर्गासहि मी तो गज मारित येतां चहुंकडून चवचे।' -मोमीय ५.५३. ०कडे—दिशांस—फेर—फेरी—किवि. चोहीकडे; समोवार; झिकडेतिकडे; सर्व बाजूंना. 'सवा भय वाटे चहुंकडे। तरी वेव-लोम जाणिवे।' -इ ६.२०९. ०कोण—किवि. चोहीकडून.

० वेह—पु. स्वळ, सुक्ष्म, कारण, महाकारण हे चार वेह. 'चई वेहांची अहंमती। स्वप्नीही न धरिती. हरिमक।'—एमा २.७१०. ० रंगी—वि. बहुरंगी; वेडंगी. 'बोरदा चहुरंगी बलचंड।'—आम २६. ० वाचा—वाणी—बी. परा, पर्यंती, मज्यमा आणि वैखरी या चार वाचा. 'ते अनिर्वाच्या निजगोडी। चहूवाचांमार्जी वाडी।'—एमा १.२१. —एमा ३.२८९.

चवुत्रा, चवुतरा—पु. चवुत्रा पहा. 'लोखंडी चवुतन्या-वर चोडयावर बसलेला पुतळा उभा केला.'—कोरकि ३३७.

चवुत्रा, चवोत्रा—पु. दरमहा दूरधेकडा चार दराचे व्याज. [चौ+उत्तर]

चवू—पु. नारळाचा कीस. चव पहा.

चवूटा—चवोटा—पु. चवाठा पहा. 'चवोटा पडला उताणा।'—गीता १.१९०४. 'प्राणसंख्याचा महाल चवूटा। आगा बरा वा चवूकून बाटा।'—पळा ४.८.

चव्हे—पुनव. पाण्यातील एक पक्षी. —पुशि २.१०. [एव. चहा; हि. चाहा; सं. चाष]

चळ—पु. १ बसरणे; चंचलपणा; चांचल्य; अस्थिरता. 'जागेला तर चळ पडतोच परंतु प्रव्याला पडतो.' २ अंतर; फरक; व्यवन; व्युति; निःसरण (वचन, कायदा, नियम, आचार इ० पासून). 'वचनासि चळ नव्हे माझ्या।' 'मंत्र, देवता साध्य करण्याविषयीचे नियम सांगितले आहेत त्यांत यत्किंचित चळ झाला तर अर्थ होतो.' ३ खुल; चित्तभ्रंश; बुद्धिभ्रंश; भ्रम. उ० काम—प्रत्य-मय—शाळ—जी—चळ. (कि० लागणे). 'तरलो म्हणुनि धरिला ताळ। त्यासी चळ झाला फाटा।'—तुगा २८७७ ४ हाव; उत्कटेच्छा; अशीरपणा; उतावीळपणा; वेड; आज. (कि० वेणे; भरणे; येणे; लागणे). —पुकी. १ एकसारखा नाव; छंद; इड; खंत (मुळे घेतात ती). (कि० वेणे). —जी. मूल रडत असता ते रडे न जाटोपण्याजोगी अवस्था त्यास प्राप्त होते ती. [सं. चळ] ० भरणे—वेड लागणे. 'प्रव्याच्या शोकें करून किती-काळा मरला चळ।'—ऐपो ३८८.

चळक—जी. १ टोळी; मंडळी; जमात; झुंड; समुदाय; जमाव. २ पावसाचा वर्षाव; मोठी पर्जन्यवृष्टि; पावसाची सर. (कि० वेणे; पडणे). ३ जोराचा प्रवाह; लोंढा; पूर (एखाद्या रसाचा किंवा पदार्थाचा). ४ बाड; हळा; मुसंडी; झपाट्याने येणे, जाणे (बोडेस्वार, मजुब्ये, जनावरे, कुत्री इ० नीं). ५ रास; डीग. चळय पहा. [सं. चळ] सामाशब्द— ० धार—वि. सरीवर सरी येणारा; मुसळघारेप्रमाणे (पाऊस).

चळकणें—अकि. चळणे पहा. 'धातु कराय गेला। तेव मुळी चळकला।'—दावि २०१.

चळकंप—काप—पु. १ कापरे; थरकाप; मीतीने गंगरून जाऊन सरीरास सुडंगारा कंप; बडकी. (कि० भरणे; सुडणे).

एकास सुटला चळकंप। गेला वळदपे गळोनियां।'—रावि ८.६०. २ (क.) बावरगुंडी. [चळ+कंप; सं. चळकंप]

चळका—जी. एक वाच. 'गोमुखी चळका चौबकी हुटाल।'—ह २२.२७. [च ?]

चळकांडी—जी. चिळकांडी पहा.

चळचळ—ळां—किवि. १ थरथर; लडलड (कापणे), 'मान कापे चळचळा।'—दा ३.५.३८. 'दिगज चळचळां कापती।' २ चळचळ शब्द होई असे; फळफळां (अति मनाने गंगरून सुटणे). 'नदी फुंफाती चळचळ रेरे।'—दावि २५२.

[सं. चळ]

चळचळाट—पु. १ (कुण.) विपुलता; रेलचेल; चंगल; लयलट (झाथ, पदार्थ पकाने इ० ची). २ समृद्धि; वैपुल्य (गार्ह, म्हणी, गुरे, धान्य, पैसा इ०). ३ (क.) दारा; वध-दवा; इतत; धाक; जरव. ४ मीतीने थरथर कापणे. चळाल पहा. [चळचळ]

चळचळीत—वि. (कुण.) १ विपुल; भरपूर; समृद्ध; प्रचुर; पुष्कळ (मेजवानीचे प्रसंगीचे उत्तमोत्तम पदार्थ). २ जीत मिष्ट पदार्थांची चंगल जाहे अशी (मेजवानी). [चळचळ]

चळचूक—जी. (सर्वसमावेशक अर्थी) दोष; हयगय; चूक; कमतरता; टंगळमंगळ; कमळास्तपणा; अल्पस्वल्प विपर्यास (कोही एक नियमामध्ये). [चळ+चूक]

चळण—न. चलनवलन; हालचाल; जिवंतपणा. 'जोंवरी चळण गा तोंवरी म्हणती माझा।'—तुगा ३५१. [सं. चलन] ० चळण—न. १ चलनवलन; हालचाल; काम. २ चालचलणूक; वागणूक; आचरण. 'संपत्ति आल्यापासून त्याचे चळणवलण फिरले.' [सं. चलनवलन]

चळणें—अकि. १ झुळा, मुबं, प्रमिष्ट होणे, वनणे. 'कार्या-कार्य न समचे चळला तो वृद्ध काय सांगावे।'—मोमीध ११. १६. २ झुजणे. 'चळला वायू वाहटुळी। वेष्टे तैसा।'—हा १८.६६६. ३ चूक करणे; प्रमाद होणे; बसरणे. ४ व्युत्त होणे; डळणे; हलणे; सोडून जाणे; सोडणे. ५ चालणे. 'कां उचलिले वायुवधे। चळे झुळ पत्र जैस।'—हा ३.६१. ६ निस-टणे; वगळला जाणे; स्मरणांतून जाणे; नाहीशी होणे. 'सगुण भक्ति ते चळे।'—दा ४.१०.३१. ७ (कों.) दीर्घ रोवन करणे; एकसारखे रडणे (मूल). [सं. चलन] चळोकांपळो करणें—सतावून सोडणे. (प्र.) सळोकांपळो करणे.

चळतागुण्या—पु. सुतारकामांत फळी कोनदार कापा-बयाची असल्यास ज्या चळत्या काढकोनाचे कोन आखून घेतात तो. (इ. केम्हलस्केअर.)

चळथ, चळत—जी. १ गडी; चवड; रास; डीग. 'सदा उचळिष्टांच्या उचलिसि असंख्यात चळया।'—साख ६.१५२.

‘तेथल्या प्रवावळीच्या चळणीतली एक पत्रावळ जाण.’ २ समुदाय. ‘म्हणुनि अमुराचिया चळथा । पार्पा उजू बावि-मल्या ।’—मुआदि ४९.११०. ३ फोड; फांक; तुकडा. ‘फावुनि वदन केल्या चळथा ।’—निगा १८. ४ चक्र; फेरा; पाळी. ‘अमृत म्हणे हरिमज्जे जुक्ती जन्ममरण चळथारे ।’—अमृत ११५. ५ रांग; पंक्ति. ‘मम क्षेत्रे चाल्ती चळथा । कपिपुंग बाचिया ।’—कमुरा २.७८. चळथणें, चळतणें—चकि. रचणें; रास करणें. [सं. चळित ?]

चळथा—जी. आसोछ्वासकिया. —सर. [सं.]

चळवळ, चळवळणें, चळवळाट—चळवळ पहा.

चळवळीत—वि. चांगलें तेलतुपानें माखलेलें; तुपट, अगर तेलकट.

चळवळ—जी. १ हालवाल; चलनवलन. ‘बासु चळवळेसी । बिराला ज्योमाचिये कुसी ।’—अमृ १.४८. २ अव्यवस्था, वळवळ; चांचल्य. ३ उद्योग; गडबड; खटपट. ‘सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील त्याचे ।’—दा २०.४.२६. ४ समाजांत उत्पन्न केलेली जायति; चेतना; उठावणी. ‘राजकीय चळवळ करणारापार्शी संपत्तीच असली पाहिजे असें नाहीं.’—टिळ्या. ५ प्रचार; प्रसार. ‘स्वदेशी चळवळ.’ ६ खळवळ; अशांतता. [सं. चलनवलन; प्रा. चलनवळण]

चळवळणें—चकि. १ अवस्थ असणें; अवस्थतासुचक हालवाल करणें; हातपाय हालविणें (जाबारी मज्ज्याने). २ वळवळ करणें; झुंजेतिकडे घावणें (मुळानें). ३ हालवाल करणें; फिरणें; हलणें. ‘जें चळवळिके अनिलें । तें दैविकेनि जी निव-वळे ।’—झा १४.९. ३ उद्योगी असणें; खटपट करणें. [सं. चळ+वळ]

चळवळाट—उ. अतिशय मोठी चळवळ; झुंजता; मोठी खळवळ. [चळवळ+आट प्रत्यय]

चळवळथा—वि. १ चळवळ करणारा; अचपळ; चुकचुक्ता. २ उलाढाल्या; साहसी; चवळक्या. ३ प्रचार, प्रसार करणारा. ४ लोकांत जायति उत्पन्न करणारा. ‘श्री. शिंदे हे राजकीय चळवळीचे नाहींत.’—के १७.५.२०.

चळविणें—चकि. १ वेड लावणें; खूळ लावणें; बुद्धिभ्रंश करणें; सुई वनविणें. २ गोंधळविणें; मांढाविणें; जाडमागोंत, त्रमांत, चोंढाळपांत घालणें. ३ हलविणें; सरकविणें; सरकूं देणें. [चळणें प्रयोजक]

चळचळ-ळां, चळळां—चि. चळचळां पहा.

चळळ—उ. १ मीतीनें लटकट, थरथर कांपणें; थरकांप. (कि० घुटणें; होणें) २ खळाळ; खळखळ आवाज. ‘झुळझळाचे चळाळ । धारा घळाचे खळाळ ।’—दा ११.७.४. [चळवळ]

कको. ३. २१

चळळणें—चकि. १ मळमळां वाहणें; फळफळणें; प्रवाह चळणें (बानांन, कासेंन दूध, रक्त, मूत्र, बाम, इ०चा). २ (इंद्रिय, अवयव वगैरे). वाहणें, प्रवाह सुरू होणें. [च्व. चळ ? चळ ?]

चळिया—जी. चंचळता.

चळी—जी. १ सांठणें; सांठळणें; सांठलेला पदार्थ (पीठ चान्य, साखर इ०). २ धारा. ‘अहंकाराचिया चळिया । बरि मद्रयाचिया उकळिया ।’—झा ७.७५. [चळ] चळीं पडणें—चळणें; नाहींची होणें; उद्भूत जाणें; दूर होणें (श्लोप इ०). ‘माझी श्लोप चळीं पडली.’

चळीं—चि. चळवळ. ‘चळींकापतीलागला बायबारा ।’—दावि ४६५.

चळें—न. १ (गांतीळ) काहीं चान्य काढून घेतल्या-मुळें तेल झालेला मुठा. २ (कु.) मुठी बांधण्याच्या दोरीची जुडी. मुठी पहा. [का. चळति=तैल, डिल्ल; सं. चळ]

चळेल—वि. (गु.) चळ लागलेला; वेडा; अमिड; चुक-वड; पायस. [चळ]

चळोवळिक—जी. चुकचुक; चळवळ. ‘फुन बहुसी चळो-वळिकां पुढें रीगतांती ।’—शिड्ड ६६८.

चळु, चळ—न. डोळा; नेत्र; नयन; आंख; पाहण्याच इंद्रिय ‘वास्तवचा भ्रमण । चळु रसना घ्राण । हे पंचविध जाण । इंद्रिये गा ।’—झा १८.४९९. ‘जणीं पाहता ज्ञानचर्ची न रडे ।’—दावि ५७. [सं. चळुस्, चळस्; फा. चरम] म्ह० चळुवैसत्य=डोळ्याने पाहिलें तें बरें.

चळुरिंद्रिय—न. नेत्ररूप चें इंद्रिय तें; नजर; दृष्टि; चळु. [सं.]

चळुरुन्मीलन, चळुर्दान—न. डोळे उघडणें; दृष्टि देणें; मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करतांना किंवा दक्षिणाचाराच्या संप्रदायाच्या विधींत मूर्तीला दृष्टि देण्याचा किंवा तिचे नेत्र उघडण्याचा जो विधि करतात तें. [सं.]

चळुर्विषय—उ. १ दृश्य वस्तु; दृष्टीला दिसणारा पदार्थ. २ दृष्टीचा टापू; क्षितिज. [सं.]

चळुभ्रमा—उ. (डोळे हेच ज्याचे कान आहेत असा) सर्प; सेव. ‘तुझे पवाळे देवाधिदेवा । वर्णितां शिणला चळुभवा ।’ [सं.]

चळुमान—वि. १ ज्यास डोळे आहेत असा; पाहणारा; डोळस. २ ज्याचे नेत्र डुंदर आहेत असा. [सं.]

चळु(क्ष)रोग—उ. नेत्रविकार; नेत्ररोग. [सं.]

चळ—१ वडी विमळीचा प्रत्यय, याचे अर्थ—१ भिलकट किंवा तावा. ‘हे त्याचे बर.’ २ विनियोग; विवक्षित उपयोग; योजना. ‘हा वसावयाचा चोंडा.’ ‘ती स्नावाची चोंड.’ ३

एखाद्या क्रियेचा काळ किंवा काळाचे समकालीनत्व. 'मी दुपारचा वेईन.' 'तो सांजचा गेला.' 'तो केव्हाचा येऊन बसला आहे.' ४ संबंध; अन्वय. 'तो गांवाचा पाटील.' 'मुलाचा बाप.' 'झाडाचे पान.' 'नित्य दानाचा ब्राह्मण.' 'घरचा पैसा.' ५ पूर्ति; पूर्तता; साकव्य. 'पैक्याचा पैका' = सर्व पैसा; 'घरचे घर' = संबंध घर; 'महिण्याचा महिना.' अशा रीतीने विभक्तिप्रत्यय लागलेल्या नामाची द्विवक्ति होते. उदा० बापाचा बाप गेला बोंबळांना हात गेला. ६ अवस्थांतर; फरक. 'दरिद्र्याचा श्रीमंत होतो श्रीमंताचा दरिद्री होतो.' चा हा प्रत्यय लागल्यामुळे नामाचे रूपांतर विकल्पेकरून होते. नामरूपांतरांत प्रासंगिक संबंध किंवा अन्वय दृष्टीस पडतो. उदा० 'घरचा घनी' = घराचा मालक 'घरचा पैका' = घरापासून उत्पन्न झालेला पैसा. रूपांतर नसेल तेव्हा विशेष निकट, जवळचा संबंध, स्वाधीनता, अवलंबन या सारखे अर्थ होतात. उदा० 'घरचाघनी' = कुटुंबाचा मुख्य; 'घरचा पैका' = घरातले मांडबल; 'घरची माणसे' = घरातील माणसे. 'अंगचे बळ' = शरीरसामर्थ्य. सारांश नामाचे सामान्यरूप झाले असता 'चा' हा वृष्ठी विभक्तिप्रत्यय असतो व तदभावी चा हा त्या नामास विशेषणरूप देतो. [सं. स्य]

चां—(महाजु.) चा; वृष्ठीचा प्रत्यय. 'जेमांतली नंदाचां कुमर.' -दाव १३९. [सं. स्य]

चाई—जी. १ एक प्रकारचे झुडूप. याची पाने खातात. २ एका वनस्पतीचे सूळ. चाईचा मोहोर—पु. चाईच्या झाडाचा मोहोर. हा व चाईची पाने खाण्यांत येतात.

चाई—जी. केंसाळा व लोंकरीला होणारा रोग; झाला कातर, कातरी, उदरी असेंहि म्हणतात. (व.) कसर. (कि० लागणे). केंसांच्या ठिकाणी विकार होऊन त्या जागेचे केंस एकाएकी गळून पडतात असा रोग. 'चाई चाटी लाळ गेले । या नांव आज्यात्मिक ।' -दा ३.६.५१. [हि. चाई]

चाईन—जी. एक रानवेल. हिची पाने खाण्याच्या उपयोगी असतात.

चाउटी—जी. (काव्य) १ कंठाळबाणी बहबळ; बाळळ गप्पा. चावटी पहा. 'येक म्हणती सांडा गोठी । बायांचि करितां चाउटी ।' -दा ८.१०.१४. 'वाउगी चाउटी काम पोटी ।' २ चाबटपणा; वात्रटपणा; फाजिलपणा; मळती गोष्ट. 'मळतेंची काये रे करिची चाउटी ।' -दावि २८. [सं. वाचाट-चावट-टी]

चाउरी, चाऊरी—जी. (महाजु.) मंडपी, घुमट आच्छादन; चवरी; चारपाया बरील मेघडंबरी; चादर. 'काळाचेया सुगुटा बरि । ज्याचिए आझेची चाउरी ।' -मृ ७७. 'पधरागाचेया रंगावरी । बातैसी क्षीरोदक चाउरी ।' -शिशु ६४. [सं. चउर=चार; प्रा. दे. चउरिया, चउरी=मंडप; शु. चोरी]

चाऊ—पु. कान (चाऊमाऊ हा खेळ कान घरून खेळतात). [ते. चेंवी; का. किवी] ० माऊ—पु. लहान मुलांचा एक खेळ. या खेळांत एकमेकांचे कान घरून 'चाऊमाऊ पत्रवळीचे पाणी पीकें ६० गाणे म्हणतात. 'तीं मुलें चाऊमाऊन खेळत आहेत.'

चाऊर—पु. चावर, चादूर पहा.

चाऊर—पु. (बाग.) तांदूळ. [सं. तंडुल ? प्रा. वं. चाउल=चावल]

चाऊळ—चाडूळ पहा.

चाऊस—पु. पोलीस अधिकारी; जमादार. [तुर्की. चावुश]

चाक—न. १ गाडी, रथ २ स गतिदायक वर्तुळाकार साधन. २ ज्यावर दोर बाळून विहिरीचे पाणी ओढतात ते चक्र; कप्पी; खराडी. ३ मळक्यांस आकार देण्याचे (कुंभाराचे) साधन. [सं. चक्र; प्रा. चक्र; पं. चक्र; सि. चक्र; हि. चाक; वं. चाका; फा. चक्क; झे. चस; ग्री. कुकोसू.] (वात्र.) ० आचळणे—चाकावर नवीन घाव चढविणे. ० घर येणे—१ चाकाचा खालचा भाग वर येणे; यावरून २ (ल.) अचळणीतून चांगल्या स्थितीस येणे; अवनतीमागून उन्नति होणे. 'आपल्या राष्ट्ररूपी गाडीचे चाक आतां वर आले पाहिजे.' -टिप्प्या. ० बुडणे—सुर्य मावळणे; दिवस मावळणे. ० दांडा—पु. (मोठे असलेल्या विहिरीच्या) चाकाचा आंस; रहाटगाड्याचा कणा; चाकाचा फिरत राहणारा कणा. ० दोरीच्या खेळ—पु. चक्रीचा खेळ; या खेळांत चक्र एकाच खाली सोडले म्हणजे दोरीच्या स्थितिस्थापकत्वामुळे पुन्हा आपोआप वर येते. ० पट्टी—पाटी—जी. १ ज्यावर चाकाचा कणा बसविलेला असतो त्या लांकडाच्या दोन दांड्या ज्यांत बसविलेल्या असतात ती आडवी दांडी. २ मोठेच्या विहिरीला जे दोन उभे खांबे असतात त्यांना जोडणारे आडवे लांकूड. ३ एक फर; टोळ.

चाक—जी. दृष्ट; दृष्टिवाधा. ० काढणे—मीठ मोहण्या ओवाळून टाकणे; लोण उत्तरणे.

चाक—न. (शिपी) तोंड; फट (कापडास असलेली); व शिबलेला भाग. 'कोटाळा चाक ठेवल्याने नीट बसतां येते.' [सं. चक्र; हि. चाकू] ० करणे—फाडणे; कापणे. 'उभयतांचे पोट चाक करावे म्हणोन आज्ञा केली आहे.' -दिमरा २.८९.

चाक—वि. नीटनेटका; चकपक; ठाकठीक; लक्ष; चक्रपहा.

[तु० चाकू=चपळ; तयार] ० चोप—वि. तबकदार; नीटनेटका; ठाकठीक; सुरेख; लक्षपक. चाक पहा. ० चोप—चोपी—जी. १ नीटनेटकेपणा; ठाकठीक; चकपकपणा; चापचोपी. २ धाटणे; मटणे; (शरीराचे); दाबणे; साफ, शुद्धशुद्धीत करणे; मोठ्या वस्तूने किंवा नीट काळजीपूर्वक शेवटास नेणे, तडीस नेणे. ३ नीटनेटकेपणा; चकपकपणा (गुण किंवा तत्त्व या दृष्टीने असणारा); चापटीप. ० पाक—वि. नीटनेटका; व्यवस्थित; वेतावाताचा. चकपक पहा.

चाक—वि. नीटनेटका; चकपक; ठाकठीक; लक्ष; चक्रपहा. [तु० चाकू=चपळ; तयार] ० चोप—वि. तबकदार; नीटनेटका; ठाकठीक; सुरेख; लक्षपक. चाक पहा. ० चोप—चोपी—जी. १ नीटनेटकेपणा; ठाकठीक; चकपकपणा; चापचोपी. २ धाटणे; मटणे; (शरीराचे); दाबणे; साफ, शुद्धशुद्धीत करणे; मोठ्या वस्तूने किंवा नीट काळजीपूर्वक शेवटास नेणे, तडीस नेणे. ३ नीटनेटकेपणा; चकपकपणा (गुण किंवा तत्त्व या दृष्टीने असणारा); चापटीप. ० पाक—वि. नीटनेटका; व्यवस्थित; वेतावाताचा. चकपक पहा.

चाकचक्य—न. चकचकीतपणा; तेज; चमक; सकलकीतपणा; सकाकी; मकपक; डोळे दिपून टाकण्याजोगें तेज (विपु-क्ता, हिरा इ०चे). 'केवळ बाह्य चाकचक्याचा फार दिवस टिकाव निवत नाही.'—नि. [सं.]

चाकटणें—अक्रि. १ आश्चर्यचकित होणें; विस्मित होणें. २ बौधळणें; वावरणें. चाकाटणें पहा. 'सिद्ध चाकटले समस्त। जाले विस्मित महा ऋषी।'—भारा ९.९५.३ (माण.) पक्षात्ताप होणें. [चक्र]

चाकण—बी. एका जातीचा साप.

चाकवंदी—चक्रवंदी पहा.

चाकर—पु. नोकर; सेवक; गडी. 'ज्या घरी हरिचा कर नाही। त्या घरी हरि चाकर नाही।' [फा.] म्ह० १ गन्याळा घतुरा आणि चाकराळा मलिया=एखाद्या वस्तुवर ज्याचा वास्तविक हक्क आहे त्याला ती न मिळतां मलत्यांच माणसानें त्या वस्तुचा उपभोग ज्याचा या अर्थी उपयोग. २ कोणाची होळें नये बाईल आणि कोणाचा होळें नये चाकर=वायको आणि चाकर या दोघांनाहि यजमानाच्या तंत्राचें वागाचें लागतें यावरून. सामाशब्द-० चुकर-नफर-पुभव. चाकरमाणसें; नोकरचाकर; गुह्यल; सेवकजन; घरकाम करणारे गडी, मजूर, हुजरे, हुलकारे इ० एकवचनीहि प्रयोग होतो. [चाकर+नफर] ० डा-वि. माबोत्र्या; मजुन्या; नोकरा (चाकर निदाव्यजक). ० पेशा-पु. १ (समुवायार्थी) गडी; हुजरे; घरकाम करणारे सेवक. २ चाकराचें काम, पेशा, हुजरा, पदवी; मोलमजुरी. ३ दास; नोकर; हुजऱ्या. [चाकर+फा. पेशा] ० मनुष्य-पु. (सरकारी) नोकर; धर्मलक्षार. 'त्या राज्यांत जे चाकरमनुष्य त्यांनीं मात्र हत्यार बांधावें ...'—माव ४७. ० मानी-न्या-वि. (प्रतिष्ठार्थी) ज्याचें चाकराचें नातें किंवा पेशा आहे असा माणूस; चाकरमाणूस; आश्रित. 'पावतो मुझाचा चाकरमाना।'—दावि २११. [चाकर+मानई]

चाकराचाकरीं, चाकरानफरीं—क्रि. चाकराकडून; चाकरामार्फत.

चाकरी—बी. चाकराचें काम. सेवा; नोकरी; शुभ्वा. 'कां मोठा मावयलाय स्वपुढत फळलें तें नव्हे चाकरी ती।'—मोडकण ५६.४१. 'स्वदास समर्थी ज्ये तरि न देवरा चाकरी।'—केका ८४. [फा.] म्ह० चाकरी करावी माकरी जावी=अयोर काम करावें मग जेवावें. ० चुकरी-बी. (व्यापक.) रोख-गार; नोकरी; वेदा; कांहीं तरी उद्योग. [चाकरी द्वि.] ० चोर-वि. मंग चोरून किंवा चुकारपणानें काम करणारा; चुकारतद्द चाकरीया अर्मान, चाकरिया-बी. नोकरी करण्याच्या कडुलीनें सारा न घेतां दिलेली जमीन; इनाम जमीन. प्रपंचार्थ; जमाये जमीनीप्रमाणें (पहा).

चाकळ—पु. घोटणाचा एक रोग. यामध्ये मांड्यांवर किंवा पोटाकालीं सहाणेएवढी वाटोळी सृज येते. —मसप २.२८३. [सं. चक्र, चकल]

चाकवत—पु. एक पाळेमाषी; ही सारक, थंड, त्रिदोष-नाशक व पाचक आहे. [सं. चक्रवत्, चक्रवर्त; फा. चकोट]

चाकवारा—पु. (महापु.) वायटळ; चक्रवात; मयत. 'मवेघवांचा चाकवारा।'—शिशु ४४८. [सं. चक्रवात]

चाकळ—वि. (प्र.) अति बडबड्या; मोलका. चकळ पहा.

चाकळा—पु. १ पांस; तुकडा, चकती. 'तेवींथि संतोवाचे चाकळे। अखंड चकली।'—झा ९.१८१. २ गुवद्वाराच्या मांड्याचा गोळा. [सं. चक्र]

चाकाटणें—अक्रि. दिपून जाणें; आश्चर्यानें यक होणें; चकित होणें. 'चित चाकाटलें आटु घेत।'—झा ९.५२७. 'अजुनही चाकाटला तेव।'—मुआदि ३०.१८९. 'चित चाकाटलें स्वरुपामासारी। न जिचे बाहेरी मुखावली।'—मुगा ४३२६. [चक्र]

चाकाटया—धीव. चकाट्या; गप्पा; शिळोप्याच्या घोडी. चकाटया पहा. (क्रि० पिठणें; मारणें).

चाकारी—बी. गाडी चालली असतां तिच्या चाकाची रेखा डुकीत किंवा चिलखतांत उमटते ती; चाकोरी; चकारी पहा. [सं. चक्र; म. चाक]

चाकी—बी. १ घात, लांकूड इ० चा वाटोळा तुकडा. २ चपटा, बसकट, वाटोळा भोंपळा, कोइळा, झुरणाचा गडा. ३ गुळाच्या डेपेसारखा ल्हान खडा. ४ चकी बटाटा. ५ चक्राकार चकती; कडें. (इं.) नद. ६ चकी; जातें. ७ चाती; टकली. ८ (कों.) रहाटाच्या तुंबळोडावर बसविलेलें एक ल्हान चाक. [सं. चक्र; म. चाक; हि. चाकी]

चाकू—पु. १ छेदणी करण्याचें, अग्नि इ० फळे कापण्याचें एक ल्हान हत्यार, शस्त्रविशेष; ल्हान मुरी. २ चाकूसारखें युद्धाचें एक हत्यार. [फा.] ० मारणें=मनुषा दाखविण्यासाठीं चाकूनें घान्याचें पोतें कापून मांतील माळ काढणें.

चाकोत-चाकोता—चाकवत पहा.

चाकोत्या—वि. (व.) (निदाव्यजक) मज्येसम्ये लड्डु-डणारा. 'हा चाकोत्या मिरवत होता.'

चाकोवळ—चकंदळ, चकंदळ पहा.

चाको-रा-री-रें—पुलीन. १ गाडीच्या चाकांनीं पडलेला रस्ता; चाकारी पहा. 'ते वेळीं कर्मराहाटीचा चाकोरा। अमणी पडे।'—झाप्र २४४. २ गाडी नेक्याबडलीची किंवा आक्याबडलीची चाकाची सृज. 'इंद्रियांचा चाकोरा। मयरी मरयरी।'—भाप २०९. [चाक+ओरा=ओरखडा]

चाकोली—(व.) चाकोरी पहा.

चाकोली—बी. (व.) १ चकली. 'आज चाकोल्या खाण्या.' २ (व.) होळीत जाळण्यासाठी हाताच्या बोटावर केलेल्या झेण्या. 'चाकोळ्यांची माळ होळीत टाकली.' [सं. चकल=वाटोळे; म. चकली]

चाकोलेट—न. एक मिठाई; कोकोच्या बरपा. [इं.]

चाकोळें—न. (कों.) रिकामटेकल्या लोकांचा अडा, कोंडले; चौकरी; मंडळी; हून; चाखोळे. [चाक+ओळ]

चाख—वि. नीटनेटके; चकचक; चाक पहा.

चाखणी—बी. चाखणे; चाखण्याची क्रिया. [चाखणे]

चाखणे—उक्ति. गोडी समजण्यासाठी खाऊन पाहणे; चव घेणे; रुचि, आस्वाद घेणे; लक्षणेनेहि हा शब्द पुष्कळ वेळां योग्यतात. [सं. चव; प्रा. चक्खण; हि. चाखना] (भाप्र.) चाखतमाखत बोलणे—नाजूक तऱ्हेने, रुचि, चव घेत जेवणे (सूक्ष्म नसताना); चिकित्सा करीत किंवा नाकाबोटावर जेवणे. चाखतमाखत जेवणे—अडखळत, थांबत थांबत बोलणे. चाखून रांधणे—अगोदर चाखून किंवा रुचि पाहून अथवा किंचित खाऊन पाहून मग शिजविणे (स्वयंपाक्याला पदार्थ चांगला झाला किंवा नाही हे चाखल्याशिवाय समजत नाही. म्हणून या वाक्यप्रचाराचा उपयोग निषेधार्थी व श्रेयदाविषयी, परिणामाविषयी अनिश्चित किंवा संशयित असणे या अर्थी करतात). जुकीविषयी कोणी चाखून रांधले नाही—कोणाकही आपल्या हातून चूक व्हावयाची नाही अशी खात्री बाळगता येत नाही. म्ह० १ तळे राखील तो पाणी चाखील. २ चाखले नाही पण वेचले तर असेल.

चाखंदळ—वि. चोखंदळ पहा.

चाखवटी—बी. चव; चाखण. 'त्या स्वादामृताची चाखवटी.'—रामदासी २.४४. [चाखणे+वटी प्रत्यय]

चाखवत—चाकवत पहा.

चाखविणे—उक्ति. १ चव घेण्यास लावणे. 'कर्माचा तुज परिपाक चाखवाया।'—मोअंबरीष (नवनीत पृ. ३६६.). २ (क.) थोबारीत मारणे; चपराक लगावणे; श्रीमुखांत मडकाविणे. 'तोडांत जेव्हा दोन चाखविल्या तेव्हा कबुल झाला.' [चाखणे प्रयोजक]

चाखळ—चकळ पहा.

चाखुंदा—पु. (प्रां.) विनंदा; वाईट व त्रासदायक गति, दशा; प्रेधा; गोंधळ; दुर्वेशा.

चाखेणे—उक्ति. (महानु.) अनुभवणे; चाखणे पहा. 'चाखेति स्वामिह्वेची थोडी. म्हणति स्वयंमुखे रांकरीं ॥'—ज ३६. [चाखणे]

चाखो—को—पु. (गो.) फणसाची भाजी.

चाखोळा—पु. मुंजीच्या वेळी आईमुंज्या मुलाला आपल्या ताटांत भोजनास घेते तो समारंभ; मातृभोजन. यावेळी मुल्ला शेवटचे आईचे उठे जातो. [चाखणे+ओळा—ळे प्रत्यय, सं. आल्यपासून]

चाखोळी—ले—पुन. (कों.) अड्या; बैठक. चाकोळे पहा.

चांग—वि. १ चांगला; बरा; उत्तम, छानदार. 'ते वेळी सुमि तैसे चांग। चोख जे असणे।—अमृ ४.४३. 'कोणास काम घडतां घुख त्यांस वाटे। ते जिविती रिपुस बोधुनि चांग वाटे।'—अर्वाचीन २२१. २ धीट; वैयवान; शूर. 'एका उभयांचि प्राण गेले। चांगांचे दांत वैसले।'—झा १.१३५. [सं. चंग=सुंदर; घुख; तुल० का. चन=नु=सुंदर] ० चाली—वि. चांगल्या चाली(गती)चा 'सकलहि कळईसीसारख्या चांग चाली.'—आसी ७४. चांगट—वि. (काव्य) सुंदर; घुरेख; घुवक; गोजिरवाणा; घुरूप देखाणा. [चांग+ट प्रत्यय]

चांग, चांगदेव—पु. चांगोबा; शिवाचा अवतार जो भैरव तो; एका ज्योतिर्लिंगाचे नांव. चांगमला पहा. (शके ११५५ चा पंढरपूर शिलालेख) चांगा असेहि रूप येते उदा० चांगा-वटेसर-चकपाणी—सत्यसिद्ध ६०.

चांगटणे—कि. यक्ष होणे. —शर. १

चांगमला—पु. भैरवउपासक यात्रेकरूंचा समुदाय, ज्योतिर्लिंगाचे भक्त, हवाल, मसूर इत्यादि (की ज्यांना पुष्कळ लांब-बर जोरांनी ओढणे, उचलणे इत्यादि क्रिया कराव्या लागतात असे) एकदम मोठ्याने जो गजर करतात तो. या शब्दाचा अर्थ कल्याण अगर चांगले होऊं दे असा आहे. भैरवाच्या प्रार्थनेचा शब्द. उदोउदो! सिंधी माणसे एकमेकांस भेटलीं असतां 'चांगोमला' (=चांगले चालले आहे ना!) असे उद्गारतात. महारांस्त चांगमले असे नमस्कारार्थी उच्चारतात. [का. चांगु=चावास, मले या अर्थी+मला; सिं. चंगमलाई तुल० सं. चंगमाल] ० करणे—जय-जयकार करणे; स्तुति करणे; प्रशंसा करणे. 'खायाला यथेष्ट मिळते म्हणून चांगमला करतो.'

चांगमांग—पु. क्रियांचा नष्टाफा; वेणीफणी. [चांग+मांग]

चांगमेल—चांगमला महादेव. —बदलापूर ८०.

चांगला—वि. १ उत्तम; बरा; छान; योग्य; नीट; साफ-सुफ असा. 'चार मंडळी बसायची जागा चांगली लागते.' २ भरमराटीचा; समृद्ध; गंभर; मुखी; ज्याचा चाखता काळ आहे असा. ३ जेहमीचा; संप्रदायिक; शिरस्त्याचा; रुढीस साजेसा; लोकप्रचाराचा; लोकविवाचाप्रमाणे योग्य. [सं. चंग; म. चांग; का. चन=सुंदर; जुका. चांगल=सुंदर] चांगलेपण—पा-तप-चांगले असणे; मलेपण; उत्तमपणा.

चांगा-गी-गौ-वि. चांगल; चांग पहा. 'हें स्मरे तो चांगु। बहुतांमज्ये।' -विपु २.९०.

चांगावा-वै-प्रन. चांगुलपणा; उत्तमत्व. 'जे गीतायांचे चांगावे। मोक्षोपायपर जाववे।' -झा १८.१२३०. [चांग]

चांगुलपण-णा-नपु. चांगलेपण पहा.

चांवा-प्र. (सोनारी) चांदी ठोकून वाढविण्याचा हातोडा; चंवा ?

चांच-वि. हुषार; चपळ; चलाख; दक्ष (मूळ). चंच पहा. 'समय न कळे वेडगळ बुद्धि। विजाती ते बुद्धि चांच चाट।' -गुणा ३७४१.

चांच-न. चांचे लोकांची टोळी; चांचा.

चाँच-न. (क.) ? आंग्याच्या बाठीस किंवा साळीस असणारे बारीक तंतू. २ छुंगटाच्या अंगावरील खबळे.

चाखड-प्र. मोठा तांबड्या रंगाचा मुंगळा; दात्या. -न. एक छुर जंतू.

चांचण-णी-न.जी. १ चाचड. २ डांस; मच्छर; चिल्लड, 'पिसा पिसोळे चांचण।' -दा ३.७.७. 'चांचण्या म्हुणती आमुचें घर।' -दा १०.१०.४१.

चाचणी, चांचणी, चांचण-जी. साखरेचा पाक. (मिठाई, मुरंग्याकरितां केलेला). -चाचणीचें वेसन-न. हर-मन्याची मिजलेली डाळ वाटून काळ पडेपर्यंत परतून काढावी व साखर दुध मिळून ढवळावे. नंतर साखरेचा पक्का पाक करून खात वेळदोडे बगैरे मसाला टाकून खात पीठ घालून खाचे काढ करावे.

चाचणी, चांचणी, चाचणूक, चांचणूक; चांचण-जी. १ परीक्षा करणे; चव पाहणे; पारखणे; तपासणी; परीक्षा. (कि० करणे; पाहणे; चेणे) 'तो पंडित काय काय पळला आहे याची मी चांचणी पाहिली.' २ (सोनारी) कसासाठी ठेवलेला माग (चांदी-सोन्याचा)-जनि (बदोदे). [सं. चंच; म. चोचणे ?]

चाचपड चाचपड-न. पहाटेचा अंघुक अंघुक उजेड, प्रकाश; संक्षिप्तप्रकाश; अरुणोदयाच्या वेळीचा प्रकाश. [चपू द्वि.]-किवि. (अंचारांत-हातांनी चाचपडतात त्याप्रमाणे) अंघुक; अस्पष्ट; तुरळक. (कि० दिखणे) [चाचपडणे द्वि.]

चाचपडणे, चाचपळणे-अकि. चांचपणे. १ दिसत नसण्यामुळे अगर अंधार असण्यामुळे हातांनी स्पर्श करून घोरणा-घोरणातें चालणे. 'मोहअंधारी मणी पळला। तो गुप्तीच्या हाती चांचपडला।' -एकूच ५.८५. २ (क.) भीतभीत, कासकूस करीत-शंका घेत बोलणे; कायत कायत, अडखळत बोलणे (प्रश्नास उत्तर देताना). बहुधा, चाचपडत बोलणे असा प्रयोग

करतात. ३ चढपडत जाणे; चढपडणे. [सं. चपू (अन्यास)] चाचपडत, चाचपट-(या वास्तुसाधिताचा उपयोग क्रिया-विषयणाप्रमाणे करतात.) अडखळत; रडतचढत; रेंगत; घोरणा-घोरणाने; शंका घेत घेत. 'चंद्र आकाशांत पूर्ण तेजावे तळपत असतां त्याला शोधण्याकरितां अंबारांत चांचपडत जावे लागते की ?' -बघु २९.

चाचपणे-अकि. १ हातांनी स्पर्श करून पाहणे; समजण्यासाठी वाचून पाहणे (हुत्वावळेला अथवा अगर एखादी वस्तु). २ विशिष्ट वस्तु आहे किंवा नाही पाहण्यासाठी हात लावणे, दाबणे. 'चिमणी आणि यमुना यांनी आपल्या पिळग्या चाचपण्या.' ३ हात लावणे, स्पर्श करणे (जांचाचा ऐवज). ४ चाचपडणे पहा.

चाचर-जी. १ बोलतांना अडखळण्याची क्रिया, झोडी; बोलतांना लागणे; बोवडी. 'किंबहुना सात्विका आठां। चांचर मांडतां उमेठा।' -झा १८.१६०६. [का. चच्चर=चाई, गडबड. तुल० सं. चरू अन्यास] २ बेरी; तोक जाणे. 'व्याकुल निर्वंक चाचर जातनि कामिनि काय बवे सखियांला।' -अकक २. -वस्वलिग, द्वादशमास १४.

चाचर-जी. काळजी; रखण. 'पोरा चाचर चाकरासि कडुनी दारा समुदायसी।' -जानवरस चरित्र ६. [का. चचर=काळजी]

चाचर-न. मच्छर; चिल्लड.

चांचर-प्र. (कों.) तुकडे, टरकळ; चर; विण्या (उंचरींनीं) झुरतडलेल्या वस्तूच्या)

चांचर-वि. चंचल; कुल्लें. 'वल्गि चांचर केसहि वांडुडे। -बामन रुक्मिणीविलास १२. -स्वादि ७.४.७. [सं. चर्वरीक=केंसांचा वांकडेपणा; झुरळ]

चाचरणे, चांचरणे, चांचरत जाणे-अकि. १ झुकणे; रेंडणे; झोकांड्या जाणे. 'ब्रह्माविद्ये झणटेली। परा चाचरलेली -वृ १४. २ (क.). मळतीकडेच मरकटत जाणे; विषयांत करणे; बहकणे; मटकणे; वाहवणे; स्वतः कोठें जाहोत हें विसरणे. ३ अडखळणे; बोलण्यांत कांफूस करणे; कचरणे. चांचपडणे पहा. ४ अडखळणे; ठेंब लागणे. 'जैसे आंढळे चाचरोन पडे। गारी आणि बडवरी।' -दा ५.१.३७. ५ झुकणे. [का. चच्चर=चाई, गडबड, तुल० सं. चरू अन्यास]

चांचरा-वि. बोवडा; तोतरा; अडखळणारा; चोचरा; [चाचरणे]

चाचरी, चाचरी मुद्रा-जी. समाधि लावलेल्या योग्याची एक मुद्रा; ज्यानस्य स्थिति; पापण्या व कुडुळें हळवीत प्रमन्यावर पहात बसण्याची, धारणाप्रकरणी तिसरी मुद्रा. [चांचरणे+मुद्रा]

चा(चां)चरी, चाचारी, चाचारें—किंवि. १ श्लोके, श्लोकांच्या जात; (कि० जाणें). ' चाचरी जात सुपूर्ण । महाद्वारी मूर्च्छा येउन । '—ह ३१.१२४. २ कांकुं करीत; कासकूस करीत; क्षणिक विसरावण्याने. ३ चपटून; निसटून; चुकून एकीकडे, भळतीकडे. ' तेणें हात चाचरी गेला । मिथी भावरली ते वेळा । '—रावि १९.१८३. ४ तांतडीनें; लगवणीनें. ' इतुकिया अवसरीं । पातला गणेश त्रयाचारी । रावणापुढें चाचरी । '—गुच ६.१५३. ५ मांवावून; फिल्लन. ' डोळां न पाहावे सुंदरी । दृष्टी जातसे चाचरी । '—एस्व १५६६. ६ अडखळत; लागत; बोवडया शब्दांनीं. ' तो एक बाळ बोले चाचरें । त्यास तैलेंच वेढा वती । '—ह ५.१०४. [चाचर] चांचरी चांचरी जेवणें—रेंगाळत, नखरे करीत, नाजूकपणानें चिकित्सता करीत जेवणें.

चांचरी—जी. १ श्लोकांच्या; श्लोक (कि० खाणें). २ बोवडी; अडखळणें; बोटाळणें; कांकुं करणें (मावणांत). (कि० जाणें). [चाचरणें]

चाचल—पु. चाडल; ध्वनि; आवाज. ' इतक्यांत वार बाजविल्याचा चाचल येतो. '—कफा १९. [ध्व.]

चांचल्य—न. १ चंचलपणा; अस्थिरता; अस्वास्थ्य (मन, स्वभाव इ० चे); बालमेल; अस्वस्थता. २ क्षणिकत्व; नभरता; अशाश्वतता. [सं. चंचल]

चांचल्य—न. (गो.) पीठ, कणीक, कोंडा वगैरेचें मिश्रण.

चांचा—पु. समुद्रावरील छुटारु; छुटारु जात. [चांच=अरबी समुद्रातील वेढ. तुल०, सं. चंचा=कुपुव?]]

चाचावणें—अकि. चेवणें; जळफळणें; गुरगुरणें; कातावणें पहा.

चाचावणें—अकि. १ हलकेंच चेंचणें; चोंचणी, चाकू इ०ंनीं हळू हळू बरेच इत्याराचे बाव मारणें; तोडणें; चेंचणें (तास तांना, तुकडे करतांना, चिरा पाडतांना); चोंचावणें पहा. २ जळमा करणें. ' अति निष्ठुर वैकृतन निक्षित घरांहीं बघेष्ट चाचावी. '—मोऊण ३९.५. [सं. चंचु; म. चांचु=चोंच; तुल० का. चंचु=मारणें, घुरणें]

चाची—जी. चांच्यांची जात.

चांचु—जी. चोंच. ' तिथे प्रिये मणौनि चांचु—आडे सोमिती । जुंवनालागी ॥ '—शिष्ट ६४७. [सं. चंचु]

चांचुर—वि. मुरमुर उडणारे (फुरले केंस); चांचर पहा. ' विस्तीर्ण दिसती लळाट पटले । सोमती चांचुर फुरले । '—कया ४.६.१२३. [चांचरणें; तुल० सं. चंचल]

चांचुरी—जी. चाचपण्याची क्रिया.

चा(चां)चुवडें, चांचुवडा—नप. चोंच; चंचुपुट. ' जे पाखिल एक चांचुवाडा घरांनि उघटिलें । '—शिष्ट ८६७. ' ते चकोरें चांचुवडें । उचळितीना । '—हा १३.३२५. —एमा ७. ५७५. [सं. चंचु]

चांचुवेस—जी. चोंच; तोंड. —शर ?

चांचूं—न. १ एकहि अक्षर, शब्द; व्र पहा (निषेधाची प्रयोग). ' त्याला समेमध्ये मी चांचूं कडे घेणार नाही. ' ' एवढे तेथें बसले होते पण त्यापुढें कोणी चांचूं केलें नाही. ' २ जागरूकता; सावधानता; अस्तित्व दर्शविणारा आवाज; हुंकार, खाकरणे अगर दुसरें कांही शब्दोच्चारण; हुंकांचूं. [ध्व.]

चांचेगिरी—जी. समुद्रावर जहाज किंवा त्यातील माल इ० ची छुटाळट करण्याचा धंदा; काठेबाडनजीक अरबी समुद्रात चांच नांवाचें वेढ आहे, तेथील लोक पूर्वी समुद्रावर छुटारूपणा करीत असत. त्यावरून हा शब्द लढ झाला असावा. चांचा पहा.

चांचोड—जी. चोंच. चांचुवडें पहा.

चाट—वि. १ हलकट; नीच; लबाड; सोदा; व्यसनी; छुडा; हरामखोर; पाजी; चावट. ' मेळवूनी चाट करी सुरापान; —गुगा २५०९. २ चाहटळ; चावट; वात्रट. ' तरी गुज घेळनि चाट । '—परमा १४.२१. ' गोकुळीचीं मुले चाट । तेणें समस्त केलीं पै । '—ह ७.६०. [सं. चाट]

चाट—वि. १ रिकामी बडबड करणारा; गप्पीदास; चबळ ' चाट चावट बावट । '—हा २.३.३०. २ गजघंटा; तोंडाल. तोंड स्वाधीन नसणारा. [सं. वाचाट; सं. चाट] ०पण—न. चबळपणा. —हंको वाक्यवृत्ति २२२२.

चाट—जी. गप्प; वात. (कि० देणें; मारणें). ' दिली चाट ठेवून. ' [ध्व; सं. चाट; तुल० इ. चॅट] ०देणें—हातावर घुरी देऊन निसटणें; एखादें काम पतकल्ल न करणें; फसविणें.

चाट—जी. १ (व.) कुस्तीत जोडीदारास पाडण्यासाठी त्याच्या पायांत जोरानें पाय बालणें; पायाची चबक देणें. (कि० मारणें). २ तडाखा; ' आणि ही पायावरची चाटहि त्याच्याच फटक्याची. '—चंद्र ४३. ' शिवाजीनें अफझलखानास चांगलीच चाट दिली. ' ३ तोडा; क्षीज; तुकसान. (कि० बसणें). त्या व्यापारांत त्याला चांगलीच चाट बसली. ' [ध्व. किंवा सं. चट=तोडणें, वार करणें]

चाट—पु. तबल्याच्या पुढ्याचा कडेचा भाग, कांठावरची बाजविल्याची बाजू. ' चाटीवर बाजीब ' ' चाट झुळळी नाही. ' चाटी पहा.

चाट—जी. इच्छा. —शर [हि.]

चांढ—जी. (गो.) १ टांच. २ (ल.) प्रगति; पुढें पाऊल. [टांच]

चाटक—जी. रमणीयता; सौंदर्य. —शर [सं. चाटुक]

चाटंक—पु (गणित बंगलप्रत) पांचतोळे वजनाचें परिमाण. —छं १९९. [म. चार+चंङ]

चाटकेबुटके, चाटलेबुटले—न. (ना.) मुलांच्या खेळांतील मांडीकुडी, चूळबोळकी.

चाटण—न, पुष्कळ औषधी उगाळून किंवा कुटून जें रसायन बनवितात तें; लेह; चाटण्याचें औषध. [चाटणें]

चाटणें—उक्ति. १ जिमेनें प्रहण करणें; जिमेनें खाणे. २ (क.) ओसरता स्पर्श होणें; चांसून जाणें (गोळा, गोळी, बाण). ३ (क.) नागवणें; लुबाडणें. ' मांगळाचें दंग्यामुळें रयत चाटली गेली. ' —वाढमा २.६९. [ध्व. चट्; प्रा. दे. चट्=चाटणें; हिं.] (वाप्र.) चाटलें आणि बाटलेसैं होणें—मुखाच्या योग्यांशा सेवनावद्दल जितक्या शिक्षा किंवा प्रायश्चित्तें असतील तीं भोगणें. चाटून पुसून खाणें—सारें खाऊन टाकणें; ताट निपटणें. चाटून पुसून जेवणें—उदासीन इतीनें, खव न घेतां जेवणें. चाटूनपुसून नेणें—सपशेल छुटणें; निव्वळ नागविणें; निःशेष जेणें.

चाटवण—न. १ पहिल्या पावसानें उगवलेली हिरवळ; आंखुड गवत. २ चाटण पहा. [चावणें]

चाटळ—वि. वाग्रत; बडबड्या; कुटाळखोर; चाट, चहाटळ पहा.

चाटा—पु. पत्ता; अंतर. ' अशा संकटाचें रोज कूच करून वीस पंचवीस कोसांचा चाटा पाडावा. ' —भाव ७८ (टीप). [चाटणें]

चाटा—पु. (विणकाम) गऱ्या; ज्यावर बॉबिन बसवून ती फिरली असता बॉबिनवर सुत गुंडाळलें जातें तो. (इ.) टिपटळ.

चाटा—पु. मुलगा. —शर.

चाटा—वि. स्वच्छंदी; स्वैराचारी. —शर [चाट]

चाटाई—जी. वाग्रटपणा. ' का करिसी चाटाई. ' —दावि २४१. [चाट]

चाटाड—वि. बडबड्या. —शर ? [चाट]

चाटी—जी. तबळा अथवा पखवाव ह्यांचे दुहेरी कातड्याचें मडविलेल्या तोंडाच्या कडेचें, सुमार दोन बोटे रुंदीचें गोल कातडें. चाट पहा.

चाटी—वि. चावट; चाट पहा. ' निगुरीक चाटी जल्पती तें न्यायें. ' —दावि २७३.

चाटी, चाट्या—पु. १ कापडाच्या व्यापान्याची जात; कापडाळा. ' चाटी आणि सराफ सोनार. ' —जै १०.४०. ' द्वारकेचा सामान्य चाटा । बलभेणी पुरवी अचाटा. ' २ (व.) कोडी. [सं. भट्टी. तामिळ=चेडी]

चाट्ट—वि. मगला संतोष देणारें; सुखद; हृदयंगम; मनोहर (चेहरा, माषण, कृत्य). ' मगला चाट्ट स्तवितां. ' —दाव २९७. [सं.] चाट्टक—वि. गुळचट; गोठ. [सं.]

चाट्ट—पु. १ लांकडाची पळी (स्वयंपाकाची); बाव; चमचा. ' जेसा चाट्ट क्षीरीभात. ' —एमा १०.४६७. ' पुख चाट्टरुनि चव चाटी. ' —यथादी १३.६२. २ नाव बाळवितांना पाणी तोडण्याचें हत्यार; वल्लें. ३ मोहानीं फुलें ज्यां मांड्यांत कुजत ठेवतात त्याच्या तोंडावर ठेवण्यासाठीं लांकडाचें केलेलें, संकराच्या पिडीसारखे हुंड्याच्या तोंडाच्या आकाराकून कमी आकाराचें जें मांडें तें. —बदलापुर ३१०. [प्रा. चट्ट; पं. चट्ट; हिं. चाटी]

चाट्ट—पु. मोठ्या ठेंकणासारखा एक जलकीटक.

चाट्ट—वि. १ लांचळाळ. २ मूठेच्या दाव्या; लांच देणारा. [चाटणें]

चाट्याभाट्या—वि. बाचाळ; बोलबेवडा; बहुभाषी; स्तुतिपाठकासारखें बोलणारा. [चाट+भाट]

चाड—डी—जी. १ आवड; गोडी; चढ; छंद. ' दास्यावरि जेभा । आति चाड. ' —नृ २४. ' चाईत गोष्टीची आम्हांस चाड लागत चालली आहे. ' —विधि ८.४.७४. ' आणि आकणीं नसली चाड. तरीन लागती गोड भक्कया. ' २ जलरी; इच्छा; गरज. ' जे साचेचिये चाडें. बहुळिजें पुषाचें मांडें. ' —अमृ ७.७४. ' आपुलिये चाडें सझाना । योग्य नोहे. ' —झा ४.८४. ' कंठ घोषळा उक्क चाडें. ' —मुजावि २.११४. ३ बुद्धि. ४ पर्वा; मीठ; किंमत; मर्यादा; मुरवत; मुलाबा ' आतां याची चाड नाही आम्हां मीठ. ' —मुषा १३०. [सं. चाड; प्रा. चाड] ५ म्हं० १ रोग्यासी कुपण्याची चाड. २ ज्याची लागे चाड तो उठे ताडमाड=ज्याचें लोक फार अगत्य ठेवतात तो आपल्याच तोन्यांत असतो.

चाड—न. चाडें पहा. ०दोर—री—पुजी. १ चाडें पामरीला बांधण्याची दोरी. २ जिजा चाडेगांठ मारलेली आहे अशी दोरी. [चाडें+दोर]

चाड—न. (खा.) झाड. ' चाडातोळे हुतो. ' —मि १८.

चाड, चाडखोर, चाडी—चाड्या—चहाड, चहाडखोर, चहावी पहा.

चाडयेरो—वि. (कों.) चहाडखोर. तो सलो चाडयेरो. ' —लोककथा २.२८.

चाडर—जी. चावर पहा. ' रत्नजडित चाडरिया. ' —छसुरा ३.११९.

चाडा—वि. (कों.) बडबड्या; छबरा; तोंडाच्या शिजळ; फटकळ; शिवराळ; ज्याच्या तोंडांत कांहीं रहात नाहीं असा; बाळकळ. [चाट]

चांडा—वि. (वे.) निलावरा.

चांडा—डी—डें—वि. (क.) लाडावलेला; लाडका. 'तुमचा मुलगा चांडा झाला आहे.' 'असल्या चांड्या मुलांना दोन हात दूर ठेवले पाहिजे.'

चांडाल—ळ—१ अति नीच माणूस. चंडाल पहा. 'चांडाल पूर्विचा बैरी। ... उलट त्या विचारिस मारी।'—शारदा. २ महार; मांग; अस्मुरय. 'नाना चांडालमंदिराशी। अवचटें. जालिया संन्यासी।'—झा १६. १७६. [सं. चंडाल] चांडाल चौकडी, चांडाली—चंडाल पहा. ० छंद—जळीत खत; चंडालखत पहा. 'त्या सावकाराचे ४००० रुपयाचे खत चांडालखत झाले.'

चाडी—जी. चहाडी पहा. 'चाडी केली ज्यांनी त्यांचा शिरछेद।'—रामदास २. ७२. [का.]

चाडी—डू—जी. किमत; पर्वा; जरूरी. चाड पहा. 'तरी नसती कीर्तीची मला चाडी।'—केक १५. 'लोह परिसाची चाड। देवा रे।'—अयंक, स्तोत्रमाला १३४. [चाड] चाडीस अडणें—मोहास, लोमास गुंतणें. 'तवे चाडीस अडलें। अज्ञान तें पै।'—सिंस ४. १५७.

चाडी—जी. (व.) नसालें; चाडें.

चाडें—डें—न. १ समईत ज्या ठिकाणी तेल वात घालतात तो वाटीसारखा भाग; टक्कें. २ ज्यांत वरच्या टक्क्यांतले तेल ठिबकते तो भाग. ३. चीं पेरण्याकरितां पामरीवर जी लांकडाची वाटी असते ती. यांतून वान्याची मूठ सोडतात. 'ज्ञानवेध म्हणे मी चाडें। सव्युर्ध्वीं केला कोडें।'—झा ६. ४९२. —एमा ६. ३०६. ० फूल—न. समईचा वरचा भाग (ज्यांत तेल घालतात तो). याला फूल असेहि म्हणतात. चोंड (१). चाड्या-वर मूठ(चाडेंमूठ)घरणें—(पेरण्यास आरंभ करणें यावस्तून) कोणतीहि गोष्ट-कार्य आरंभिणें. चाडेमूठ लागणें—चालणें—इ० वाक्यचार, पेरण्याचे कार्य, पेरणी चालू आहे, सुरू झाली हे दर्शवितात.

चाडेगांठ—जी. एक तऱ्हेची गांठ; पेडेगांठ; साधी व सोपी गांठ.

चाड्डी, चड्डो—यु. (गो.) वाढविलेला वैश्य; एक जात.

चाडें—न. (कों.) चांगला उघळा.

चाणकें—न. (ना.) तुणतुणें. चौकें

चाणक्य—यु. १. एक दशमंथी ब्राह्मण. यानें पुष्कळ कार-त्यानें करून मगध देशच्या नंद राजवंशाचा निःपात केला व चंद्रगुप्त मौर्यास यादी मिळवून दिली यावस्तून. २ (क.) अति-क्षय पाताळयंत्री व कारस्थानी मनुष्य. [सं.]

चाणक्य, चाणक्य, चाणाक्य—वि. बुद्धिमान; जात्या-द्वारे; चतुर; उत्तम वक्ता इ० गुणांनीं युक्त असा (मनुष्य), बलाढ्य;

हुषार (मुलगा, जी). 'चाणाक्य हा शब्द चाणक्य या महा वृत्त व चतुर ब्राह्मणाच्या नांवावरून मराठीत आलेला आहे.'—चंद्रगुप्त ३६. [चाणक्य—अप.]

चाणूक—जी. (प्रां.) चुणूक पहा.

चात—पुकीन. १ सूत काढण्याचा चाकाचा जो गरगर फिरणारा अवयव, भाग असतो तो; ज्यावर सूत गुंडाळलें जातें ती सळई, मुई. चात चातीपेक्षां मोठा असून तो रहाटाला जोडलेला असतो. परंतु चाती ही स्वतंत्रहि फिरकीसारखी वाटोळी व हातानें सूत काढण्यास उपयोगी अशी चकती असते. २ सोनाराची मोंकें पाढण्याची लोखंडी सळई, सामता; मोंक पाढण्याचे साधन. ३ चातीच्या आकाराचा लांबट मळसुत्रासारखे करवे असलेला शिपलां, शंख. [प्रा. दे. चत=सूत काढण्याचे साधन; तुल० सं. तर्क; सं. कृत=सूत कांतणें]

चातक—यु. एक पक्षी, हा डगांतील पाणी पिऊन राहाणारा आहे. म्हणून हा नेहमीं डगाची अत्यंत उत्कंठेनें वाढ पहात असतो अशी याची प्रसिद्धि आहे. 'पाहापां भरोवरी आचवी। मेच चातकांसी रिचवी।'—झा १५. २०. [सं.] चातक न्यायें-करून—क्रि. मोठ्या उत्सुकतेनें; पराकाष्ठेच्या प्रबल उत्कंठेनें (वाढ पहात बसणें, प्रतीक्षा करणें.)

चातळी—जी. (व.) जानव्याच्या मुताला पीळ देण्यासाठीं केलेली भिंगरी. [चात]

चाती—जी. १ छाप मारून नाणें पाढण्यासाठीं (सोने, रुपें, तांबें या धातूचा) केलेला वाटोळा व चपटा तुकडा; चकती. २ वजन म्हणून उपयोगांत येणारी (शिसे इ० ची) वाटोळी चकती. ३ लाढण्यासाठीं जी वाटोळी दामटी (कणीक इ० ची) करतात ती; पोळी किंवा पिठाची वर्तुळाकार दामटी; एखांशा पदार्थाची थापटी, बरी, चकती, लाटी. ४ सूत काढण्याच्या रहाटाचे चाक; त्या चाकाचा लोखंडी दांडा; सूत काढण्यासाठीं, पीळ देण्यासाठीं पैशाला किंवा धातूच्या चकतीला मधोमध मोंक पाडून त्यांत दांडा घालून केलेलें यंत्र; टकळी. ५ सूत भरलेली मुताची कांडी; बाँबीन. [प्रा. दे. चत; म. चात पहा]

चातुर—वि. १ (काव्य पोवाडे) ब्राह्मणा; हुषार; बुद्धिमान, समवृत्तदार; कुशल. 'दादू चातुर बोलला।'—देपो ९६.

२ (विशेषतः लावण्यामध्यें) भ्रियकर; सखा. [सं. चतुर]

चातुरंग—वळ—न. सैन्य; चतुरंग पहा. 'सवे चातुरंग चाले नीट। जैसी जमाची राज वाढ।'—शिष्ट १३१.

चातुराभ्रम्य—न. ब्राह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्यास या चार आश्रमांचा समूह. [सं.]

चातुरी—जी. (काव्य-पोवाडे) हुषारी; चतुराई; धूर्तता; कौशल्य; कल्पकता; करामत. [सं. चतुर]

चातुर्जातक—वि. दालचिनी, बेलदोडा, पत्री, नागकेशर
ही चार द्रव्यें एकत्र कलन बनविलेले औषध. [सं. चतुर्-जातक]

चातुर्यक-थिंक—पु. दर चवथ्या दिवशी वेणारा हिंव
ताप; चौथर हीव. 'चातुर्यक तरि नोहे।' —गीता १.१६७९.

[सं.]

चातुर्थिक—प. सूत्र; चातुर्वर्ण्योक्तीक व्यवसाय वर्ण. 'चातु-
र्थिक वदे नार्ही स्मरण।'—दावि १५१. [सं. चतुर्थ]

चातुर्दश—क्रि. चहू बाजूस; चान्दी दिशांच्या ठायी.
'संवरितु नगराची वरंव। तेसे चातुर्दश आख।'—म. १५.

[सं. चतुर्+दिक्]

चातुर्मेध—न. अतिविष, झुठ, नागरमोषा, शुक्रवेल या
चार उत्तम औषधी द्रव्यांचा समुच्चय. [सं.]

चातुर्मास(स्थ) — न. १ (चतुर्मास अण.) चार महिन्यांचा काळ. आषाढ शु॥ ११ ते कार्तिक शु॥ ११ हा काळ. चतुर्मास पहा. 'नाहीं तरी चातुर्मासांत हा लमाचा विषय हवा कसाळा !' १ शीत, उष्ण व पवन्य यांचा जो चार चार महिन्यांचा अवधि तो प्रत्येकी. २ या चार महिन्यांच्या काळांत फेलेलीं प्रतयेकृत्ये. होमदहनं वगैरे. ३ एक विशिष्ट इष्टि. [सं.]

चातुर्य—न. चतुरपणा; बुद्धिमत्ता; हुशारी; बुद्धिसामर्थ्य; कर्तृत्व, 'मुख्य मनोगत राक्षसे । हेचि चातुर्याचीं लक्षणे ।'—बा १३.१०.२५. [सं.] •कळा—स्त्री. चातुर्य ही एक कळा मान-ण्यांत येते. [चातुर्य+कळा]

चातुर्वर्ण्य—न. चार वर्णांचा समुदाय, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व सूत्र या हिंदुसमाजातील चार आद्य जाती, वर्ग, वर्ग. 'चातुर्वर्ण्याच्या रूपानेच अवशेष प्राचीन ग्रीक व इराणी लोकांत आढळून येतात.' [सं.]

चातेंपोतें—न. (व्यापक) सोनार, शिपी, जव्हेरी, इत्यादींचीं लहानसहान किरकोळ इत्यारें, उपकरणें (समुच्चयार्थी).

[चात+पोतें]

चाथा—३. सार 'कथितं पुरस वाथा, सर्वं संसार वाथा।'
—अमा ९. [वाथा]

चाथी — श्री. महेश्वर. 'आणि ईश्वराच्या संती। तुमच्या
याचि करिती चाथी।' — हा १६.३५४. (सं. पाठः पु. ३. चैत)

चांद—मु. १ चंद्र. ' देखोनि निजप्रबोध चांद । भर्ते अगाध
तुल्य दाटे । '—पद्मा १०.२. ' बदली हृदयांत नांदतो तव माझा
जमिळाव चांद तो । '—मोरा १.३७५. २ चंद्राच्या आकाराचा
दागिना; चिन्हा; पदक. ' तीन चांदांचा बहागिरवार ' ३ (वे.)
चांदई. ३ एक प्रकारचे दारूफास; यांत चंद्राच्या आकाराच्या
कांबी असतात व उडत्यांना निरनिराळ्या रंगांचे तारे बाहेर पड-
तात, [सं. चंद्र; प्रा. चन्द; हि. मु. चं. चांद; प. चंद; सि.

पृष्ठो. ६. ३२

‘चैव’ (वाप्र.) चांदाची वृद्धि असणें—द्वितीयेच्या चंद्राप्रमाणे वाढणें. ‘चांदाची वृद्धि असो नांदा घातव घालुन स्वस्थ.’
—मोआदि ३५.७७. चांद बांधणें—मितीस पाळस कायूं नये म्हणून आढोसा बांधणें.

चांदई—जी. १ दुपाखी कराची भाळपापर्यंतची उंच मित;
कडेची रुंद मित; करा. —शिल्प २०२. [का. नंदी]

चांदकी—शी. लहानशी माकरी, पोळी. [सं. चंद्र; म. चांद]
चांदड—वि. (दे.) वृद्धः जघाण फिना डुवेळ; जराग्रस्त;
जखण मजुळ्य; पणु.

चांदणापाख—पु. शुद्ध पद. [सं. चंद+पद]

चांदणी—जी. १ लहान तारा; तारका. २ बोगा वाणा जात असता त्याच्या पाठीवर झुक, फडकें किंवा चिरयूट बंगरे जाळावन नेसेल तर त्यांना नक्षत्रापासून होणारी वाधा किंवा विकार होतो तो. ३ छत; चांदवा. ४ राखडीसारखा परंतु बरा लहान असणारा वाणिजा. ५ बोक्याच्या कपाळावरील पांढरा अक्षम डाव. ०तरारणें—माझाकसुतपणें पाहणें; भीति, भुषा, राय इ० कारणानें कावरीबावरी मुद्रा होणें; डोक्यापुढें काढवे चमकणें. 'दोनप्रहरां यास खावयास न मिळालें तर कधी चांदणी तरारती.' म्ह० चांदण्यांत निमती आणि माढीची हवा पडती= कंगाल स्थितीत येन व भोग भोगण्याची माझा करणाऱ्या माणसास ही म्हण खपतात. ०रात—रात्र—जी. ज्या रात्रीस चांदणें असतें अशी रात्र.

चांदणीकेदार—१. (राग) गायनशास्त्रीक एक राग; सात वज्र, तीस मधुम, तीस गांधार, कोसल मध्यम, तीस मध्यम, पंचम, तीस वैषट, तीस निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत मधुम व गांधार वर्य्य व अवरोहांत गांधार वर्य्य. वाति जौकुन, पाठव वादी मध्यम, संवादी वज्र. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

चांदवणे—न. १ चंद्रप्रकाश. २ ग्रहांचा प्रकाश. [सं. चंद्र. हिंदी. चांदनी] ० पांढ-टिपु-बकचकीत, स्वच्छ पिठासारखे चांदवणे. (कि. ० पडणे). चांदिविणां—किमि. चांदण्यांत. ' काई चांदिविणां जेते लखी । मणवळाची । '—अमृ ७५. [चांदणे]

चांदमारी—जी. नेम मारण्याचा अभ्यास; लक्ष्यवेध;
(लक्ष्य चंद्राकृति असतो यावरून). [हि. म. चंद्र+मारणे]

चादर—जी. कौलाचा पांढरा बाबटा. 'त्यापेक्षा चादर
फिरवून किता स्वाचीन करू. —गोखविष्टाव ३५.

आदर, आदरी—बी. (हि.) १ पलंगपोष; बकाने
आच्छादन. 'बैठनीचे बक. 'भीमके केला बैसकार । आदरिया
वातल्या अन्वहार ।' —कथा १.८.१४८. २ वनवध्याचे पाणी
आनी पर्वत मस्तांचा विसणारा देवाचा । [आदर पहा.]

चांदर—वि. (कों.) कपाळावर पांढरा ठिपका असणारी गाय, बैल. [चांद]

चांदरात—त्र—जी. (हिं.) १ सूर्यदुसंगमानंतर किंवा अम-
बास्या क्षाण्यावर येणारी पहिली चांदणी रात्र. २ चांदणे अस-
लेली रात्र. ३ (क.) आनंदाचा काळ; सडळ हाताचा सवे.
[सं. चंद्र+रात्रि; चंद्रात्पन्-चंद्रत-चांदरात-भाअ १८३२]
० उडणें—ज्या रात्री प्रथम चंद्र वर्धन होतें त्या रात्रीपासून मुसल-
मानी महिन्यास प्रारंभ होतो व त्या रात्री नोकर-चाकर लोकांस
पगार मिळतो त्यावरून पैसा मिळणें; द्रव्यप्राप्ति होणें; चैन
होणें इत्यादि.

चांदला—उ. १ (पितळ, रुपें, कांच इ० ची) कुंकवावर
सावण्याची चकचकीत टिकली. २ गंधाचा मोठा टिका.
३ टिकली; पुतळी. —बदलापूर २४०. [चांद]

चांदवड—डा—उ. १ एक पृष्ठ, याचीं पांजे एका बाजूस
बाटोळी व शेवटीं निमुळतीं होत जातात व वेढ मध्यभागीं असतो.
२—नपु कुंभा, वामळ इ० कुशांचा ताळा काढलेला सालीचा
(खोडापासून निराळा केलेला.) तुकडा; खाप.

चांदवड—डी—वि. नाशिक जिल्ह्यांत चांदवड गांवीं पाड-
लेले (रुपये, अगर तत्संबंधीं).

चांदवा—उ. (हिं.) १ पाळणा, मंडप यांच्यावर के छत
असतें तें. 'पाडसाळा तरि चांदवा घरीति।' —पूजावसर. ३ देव,
देवता यांच्यापुढे टांगलेली लाकडी चौकट, मंडपी. 'चांदवा
मोत्यांचा गुंकीयेला।' —रासकिडा २०. ३ मांडव; मांडवाच्या
मध्यभागीं असलेला उंच भाग. ४ बायका कपाळावर कुंकवाच्या
खाली जी टिकली जावतात ती. ५ टोपीचा बटुळाकार भाग. [चंद्र]

चांदवेल—जी. एका जातीची वेल.

चांदसलामी—जी. (हिं.) १ नूतन चंद्र उगवण्याच्या
दिवशीं सरदाराला अगर उमरावाला दिलेली सलामी, मुजरा.
२ प्रसंगोपास चाकरीवर असणें (पुकारपणा करणाऱ्या चाकरा
विषयीं बोलतांना) 'हा चाकर एखाद वेळेस चांदसलामी सारका-
खीस पडतो.'

चांदळ—न. एक झाड. —वेडु १४९.

चांदा—घा—वि. १ कपाळावर पांढरा ठिपका असणारा
(बैल). २ डोक्यावर सफेत ठिपका असणारा लहान मासा. हा
किनाऱ्याकिनाऱ्यानें फिरतो. [सं. चंद्र]

चांदा, चांदाडा—उ. एक पृष्ठ; चांदवड पहा. [चांद]

चांदामांदा—उ. लहान मुलांचा खेळ. 'चांदामांदा गिर-
गिर कांदा, अर्धी माकरी सगळा कांदा, टी SS कस्यो. टीकस्यो'
म्हणून मुलांच्या कपाळाला हात लावण्याचा.

चांदिणापाख—चांदिणी—चांदिणें—चांदणापाख पहा.

चांदिणी—जी. १ चांदणे. [चंद्र] २ चांदणी. ० रात्र-
जी. चंद्रप्रकाशाची रात्र.

चांदिणें—वि. पांढरें.

चांदिणें—न. चांदणे पहा.

चांदी—जी. (हिं.) १ शुद्ध रुपें; लगडीचे रुपें; वीड; चीप;
चांदी नरम, पांढऱ्या रंगाची, जड, रंग न बदलणारी अशी असते.
२ रुपें. ३ अशुद्ध रुपें. [सं. चंद्र] ० आटणें—आटविणें—१ (क.)
खरपूस समाचार घेणें; रंग जिरविणें. 'गप्प वेंस नाहीतर चांदी
जाळवीन.' २ (क.) जिवावर घेतणें. 'पण जर कां... कटकटीत सांप-
डलों तर चांदी आटल्याशिवाय राह्याची नाही.' —तोबें १५८.
० उडणें—नाश होणें; अतोनात त्रास होणें; जुकसान होणें; श्रेषा
उडणें. 'परमुळखातील लोंकांकरितां आमची चांदी जाणखी किती
दिवस उडणार ' —दि २.२.६३. ० करणें—नाश करणें;
खाक करणें; बिघडविणें; नासणें. उघडून टाकणें.

चांदी—जी. चंद्र; पांढरें कोर. [चंद्र]

चांदुकली—जी. लहान माकरी; पोळी; चांदकी. [चांद;
चांदकी]

चांदें—न. १ बैल, रेंवा यांच्या कपाळावरचा पांढरा
भाग, ठिपका. २ (क.) डोक्यावर सफेत टिकल्या असणारा मासा.
[चंद्र]

चांदोड—उ. चांदवड पहा.

चांदोडी—उ. (चोमारी) मारवाडी जोठा (हा सामान्यतः
बायका वापरतात).

चांदोवा—उ. चंद्र. 'पण ते जागेचे पंख चांदोवाच्या
सबवीवर मोलें साहेबांनीं तोडले...'—टिब्या. [चांद] चांदोवा
दाखविणें—एकाद्यास उताणा पावून त्याच्या डोक्यापुढें १००
चंद्र दिसू लागतील अशी कानशिळांत चपराक मारणें.

चांदोवा—उ. चांदवा पहा. 'नाना पडवे मंडप चांदोवे।' —
दा ४.५.२४.

चांद्र, चांद्रिक—वि. चंद्रासंबंधी; चंद्राविषयीं. [सं.]

चांद्रमान—न. चंद्राच्या फेऱ्यावरून, स्थितिगतीवरून
केलेली गणना; काळमापन. अमावास्यापासून किंवा पौर्णिमेपासून
सुरू होणारा महिना. चांद्रमानानें वर्षाचे दिवस ३५४ होतात.
'एवंच चांद्रमानें तेराही स्पष्ट सारिके जड.' —मोविराड
४.६३. [सं.]

चांद्रमास—उ. चंद्र एका पूर्णे क्षाण्यापासून पुन्हां पूर्णे
होईपर्यंत किंवा एका रात्री मुळीच न दिसल्यापासून पुन्हां दिसे-
नासा होईपर्यंत जाणारा काळ. '(नक्षत्रप्रदक्षिणेनंतर) सूर्याची
भुति होण्यास चंद्राला २ दिवस ५ तास जाणखी लाग-
तात. त्या काळास यौतिक मास किंवा चांद्रमास म्हणतात. हा

मास २९ दिवस १४ तास आणि १४ मिनिटे झाली पूर्ण होतो. '—मराठी सहायें पुस्तक (भा. २) पृ. ३३६. [सं.]

चांद्रवर्ष—न. बारा चांद्रमासांचा काळ. 'सौरवर्षांपेक्षा चांद्रवर्ष कमी आहे.'—मराठी ६ वे पुस्तक पृ. २११.

चांद्रायण—न. पौर्णिमेस पंधरा वांस झाले व नंतर वय-पक्षांत रोज एकेक वांस कमी कमी करून शुक्लपक्षांत एकेक वांस वाढविणे अशा प्रकारचें प्रायश्चित्तात्मक मत. हे चंद्राच्या क्षय-वृद्धीप्रमाणें करतात. 'अथवा एकांतरा कृच्छ्री। चांद्रायणं मासो-पत्नार्सी।'—भा १७. ३६४. [सं.]

चांदई—चांदई पहा.

चानक्या—जीवव. (चंद्रपुरी) बघा. [चंद्र]

चानी—जी. (कों.) चार नांवाचा प्राणी. 'पुस्तुक चान्या रोषती।'—मसाप.

चानूक—बुधूक पहा.

चाप—न. धनुष्य. [सं.]

चाप—पु. बंदुकीचा घोडा. [सं. चप्=दाबणे; हि. चाप]

चाप झाडणें—बंदुक, पिस्तुल वगैरे उभविणे. चापाची बंदूक—जी. घोडा असलेली बंदूक. याच्या उलट तोड्याची बंदूक.

चाप—पु. १ कापसाचे गळे दाबांत बाळग्याचे एक यंत्र. २ धारीक दुःख अगर तीव्र वेदना देणारे एक यंत्रसाधन (कान, अंड वगैरे ठिकाणी लावतात). ३. (कु.) उंदरास दाबून मार-ण्याचा लोखंडी सांपळा. [सं. चप्=दाबणे] • लावणें—लळ करणे; बाळगूक धरणे.

चाप—पु. कानाची पाळ. —धर. चापा पहा. [चापणें]

चाप—पु. एक पक्षी; हा बाळवी, नाकतोडे, टोल खातो.

चाप—पु. (क.) खणाळें; काहीं अखंड खणांचा तुकडा, समु-दाय; (व्यापान्यांत लळ). 'काल खणाचे चार चाप खपेळ.' 'चापा मार्गे आमहांका जाठ जाणे तरी मिळायाला पाहिजे कां नको ?'

चाप—जी. (क.) डीव; रास; यडी. • लावणें—(क.) रचून ठेवणे. [सं. चप्]

चाप—पु. डोळाच्या एका बाजूवर टिपके व दुसऱ्या बाजू-वर हाताची बोटे मारून बोल काढतात ती डोळाची बाजू. हाताची बोटे मारून बोल काढावयाच्या बाजूला चाप आणि दुसऱ्या बाजूला घुमाळ म्हणतात.

चाप—पु. तंबाखूची लागवड. —वे ६. १८४.

चाप—जी. (व.) तड्या; ल्हानसा तड्या; झाप. 'मिती-वर चापा दाकल्या म्हणजे मिती पाणी खाणार नाहीत.'

चाप—जी. उडी; उड्डाण; झाप. (कि० करणे).

चापकर्ण—न. १ ज्या (बटुकाची). २ धनुष्याची दोरी. [सं.]

चापकेसी—जी. वयकावणी. —धर.

चापचणें—अकि. चापचणे पहा. [वे.]

चापचोप, चापचोपी—पुजी. चाकचोप. चाकचोपी पहा.

'मस्तकीं मुदराकडी काकडी चापचोपमये सवा।'—यका ४. ३३.

चापट—टी—वि. सखळ असून चपटा; यकट किंवा वस-कट; नेपटलेला; चापटलेला; ठोकून सपाट केलेला. [सं. चिपिट]

चापट—टी—जी. चप्पट; चपराक; चापट. [सं. चपेट]

• पोळी—जी. तळहातानें मारलेली चपराक. चापटपोळी धम्मक लावू देणें=गुहे, यपडा मारणे.

चापटणें—अकि. चापट करण्यासाठीं ठोकणे, प्रहार करणे; ठोकून ठोकून चपटा करणे. [चापणे]

चापटी—जी. १ ठोकून चापट केलेला पदार्थ. २ चपराक. ३ ल्हान पातळ माकरी.

चापटया—वि. (कों.) चिकट.

चापडी—जी. एक प्रकारची कारागिरी. —वेडु १७.

चापणी—जी. १ दाबांत बाळग्याचा व्यापार. 'काप-साची चापणी केल्याबाबून गट्टे बांधावयास येत नाहीत.' २ अफू तयार करतांना अफूच्या गोट्या (गोळे) दाबून पाळण्याचे काम. या गोट्यांवर अफूच्या पानांची मुकणी बाळून त्या पंधरा-वीस दिवस ठेवलेल्या असतात. त्यांवरील मुकणी झाडून गोट्या दाबून पाहतात. त्यास चापणी म्हणतात. —कवि ५१०. [चापणे]

चापणें—अकि. १ वेपणें; दाबणें; पिळून काढणें. २ दाबणें; लळणें, गिळकट करणे (लांच वगैरे). [सं. चप्=दाबणे; हि. चापला]

चापणें—अकि. १ चाचपणें; चापसणें; दुःखाची जागा सोबण्यासाठीं दाबणे, स्पर्श करणे. २ लांच वेणें, खाणे. [सं. चप्=सांस्वन करणे, स्तब्ध करणे]

चापणें—अकि. (कु.) १ दबकावणें; कानउबावणी करणे. २ धमकी देणे. ३ पुष्कळ खाणे. [सं. चप्]

चापटी—जी. (कों.) उट्याळीसारखा जिवा उपयोग करतात अशी काठी किंवा दांडी; तरक.

चापर-पाटा—पु. (विठ्ठल बांधकाम) चिडक्या व जाळया यांच्या पायच्याचा गिलावा सपाट असतो म्हणून त्यास चापर-पाटा असे म्हणतात.

चापन्या—पु. (व.) शिंदीच्या पातींचा विणलेला बोऱ्या, चटई; हातरी. 'चापन्यावर बसला होता.'

चापलता—जी. धनुष्य. —हंको. [सं. चाप+लता]

चापस्य—न. १ चपलता; चपळाई; यकावडी. २ चंचल-पणा; चंचल प्रकृति; अस्थिरता.

चांपसणें—अकि. चाचपडणें, चापणें पहा.

चापसाचापसी—झी. १ चाचपडण्याची क्रिया; चाईसा-
ईनं तपासणें. २ कांचडचपत; कांच वेणें-वेणें; सुप दडपादडपी
करणें; कांच खाण्याचा क्रम, सपाठा. [चापसणें]

चापा—उ. कानाची पाळ. ' काहीं तजविची करून कानाचे
चापे काब करावे जशी कोठें कोठें एक चाल असे. ' -मराठी ६ वें
पुस्तक पृ. ३४ (१८७५.) [चापणें]

चापा—उ. एक दागिना.

चापा, चापा, चापा—उ. १ एक पुष्पवृक्ष. २ एक विव-
क्षित शालकाम. [सं. चंपक]

चापाचंदन—न. सण्या; नायनाड. ' साऱ्या तुपसाखरेचें
चापाचंदन केलें. ' [चापणें+चंदन]

चापाचाप, चापाचापी—झी. १ दावणें किंवा स्पर्श करून
पाहणें. चापणें पहा. २ दावादाव या अर्था; छपवाळपवी; छपवा-
ळपवी.

चापी—वि. चापाची, घोडा असलेली (बंदूक). [चाप.]

चापीचोपी—झी. १ नष्टपडा, साज, शृंगार करणें, सज-
विणें (धारीत). २ दावणें व साफ करणें. ३ मोठ्या दक्षतेन,
हुशारीने, कसोशीने करणें, संपविणें. ४ ठाकटीकपणा; व्यवस्थि-
तपणा. ५ उचलाउचल; धाकडाड; चांचपाचाचप. (कि० मांडणें)

चापी चतुकटा—उ. उंदीर घरण्याचा एक प्रकारचा
सांपळा.

चापीयमापन—न. त्रिज्यातुल्य चापानें एक माप घेऊन
कोण मोजण्याचा प्रकार. [सं.]

चापु—उ. चाकू.

चापूनचोपून—किवि. चोपून चापून पहा.

चापें—न. १ चांपा नामक पुष्पवृक्षाचें फूल. २ (सामा.)
फणसांतील गऱ्यामोर्बती असणारी पाती. [चांपा]

चांपेकळी—झी. चाफ्याची कळी. ' चांपेकळिया मिरवत ।
चांपेकळी जानकी । ' -वेसीख ९.१३४. चांपेकळ्यांची
माळ—झी. चांपेकळ्याप्रमाणें आकृति असलेल्या सोन्याच्या
किंवा चांदीच्या मण्यांची माळ-हार.

चांपेखण, चांपेखण—उ. घराचा सर्वांत मोठा खण.
चौकाच्या कोंप-बावर दोन बाजू मिळतात त्या ठिकाणी होणारा
मोठा खण. ' चांपेखण चौकडिया । बंदूकाची कोठडिया । '
-मुमावि २९.५०.

चांपेगौर-गौरी—वि. चाफ्याप्रमाणें गोरी असलेली. ' तो
चांपेगौर जमिर्बदिला । ' -भाए ३. ' एक चांपेगौरी केवळें । हरितें
एकें । ' -झा ११.१३५. [सं. चंपक+गौर]

चांपेपण—न. झुंगव. [चापा]

चांपेमोळ—न. छपराच्या आढ्याचीं दोन्ही टोके.

चा(चां)पेल—न. चाफ्याच्या फुलांचे. ' वाटिली हळ
चांगली । चापेल तेलें मोहिली । ' -जीगीत १४. [चांपा+तेल]

चांपेसट—झी. (कुण.) चंपावडी.

चांपौळ, चांपौळी—नझी. चाफ्याची कळी किंवा फूल.
' नाना चांपा चांपौळी पुजिला । ' -झा १८.८५३. [चांपा+
कळी]

चांपणें, चांपसणें, चांपा, चांपें, चांपेकळी, चांपे-
खण, चांपणें—चापणें, चांपसणें वगैरे पहा.

चाफरा—न. (कु.) चार बियांचीं फळे.

चाफळणें—अकि. १ (व.) चाचपडणें; अडखळणें. ' तो
चाफळत चालतो. ' २ (व.) अर्धवट चावणें. ' दांत नाहींत म्हणून
चाफळत खातो. '

चाफा—उ. एक फुलझाड. याच्या सोनचाफा, हिरवा चाफा,
पांढरा चाफा, तांबडा चाफा, नाग चाफा इ०. निरनिराळ्या जाती
आहेत. पांढऱ्या चाफ्याची साल, चीक व छोंग फार औषधी
आहे. सर्प विषावर छोंगेचा उपयोग होतो. [सं. चंपक]

चाफा—चापा पहा.

चाफेकळी—झी. चापेकळी पहा.

चाफेल—न. चापेल पहा. ' फुल्लें चाफेलें घेउनी । '
-वेसीख ८.७.

चांब—उ. चामडें. ' चांबाचे पहा दाम चालती ज्याचा तो
मुळा कापी । ' -पळा ६९. [सं. चर्म] ०रडा—उ. चांमार.

चांबऊ, चांब—(विर.) चामऊ पहा.

चांबडा—उ. (लड.) बावडा; बवडा, जामाडा; तोंड.
[सं. चर्च=चावणें]

चांबडी, चांबडें—(प्र.) चामडी, चामडें. ' जैतें बम-
नाचें चांबडें । ' -कथा १.१.५२. [सं. चर्म] ०लौबविणें-
धारीराची कातडी निवेपर्यंत मारणें; मरेमरेतोवर मारणें. ' क्षिपायानें
केशाची चांबडी लोंबविली. '

चाबरणें—अकि. (कों.) गोंधळणें, मांवावणें; बक होणें;
मुचेनासें होणें.

चाबा—उ. १ चावणें; खाणें; जेवणें. (कि० करणें; पाडणें).
२ चावण्याचें यंत्र; चावण्याचा उपयोग. ' झा पोराचा दिवसमर
चाबा चालला असतो. ' ३ खाण्याचा पदार्थ; चावण्याचा पदार्थ.
[सं. चर्वण; हि. चावना] ०चडीना—उ. चावून खाण्याचा
पदार्थ; खाण्याची क्रिया.

चावुकर्णे, चावकर्णे—अभि. घोड्यास चावुक मारणें; चावकाचा फटकारा लगावणें. [चावुक]

चावुकस्वार—पु. चावुकस्वार पहा.

चावुळी—बी. एक झुडूप.

चावू—वि. (कुण.) खावाड; अवाधी. [चावणें]

चावुक—पु. १ घोड्यास, बैलास मारण्यासाठीं काठी दोरी, वाडी वगैरे लावून केलेला कोरडा, जासुड. २ (क.) जावजव्य, चरचरीत, उद्दीपक औषध, रसायन. ३ (क.) तिखट मिरची. [फा. चावुक=कोरडा] (वाप्र.) ०ओढणें—सपासप चावुक लगावणें, मारणें. सामाशब्द— ०स्वार—पु. १ घोडेस्वार. २ घोड्यास शिक्षण देणारा. ०स्वारी—बी. चावुकस्वाराचें काम, धंदा. [हि. चावुकस्वार—री]

चांबोटा—टी—पु. बी. (प्र.) चामोटा—टी पहा.

चामरा—वि. (व.) वटवट्या; शेखी मिरविणारा; कुदाळ खोर; गौयस्फोटन करणारा; वाग्रट; लावाळावी करणारा. [सं. चर्वण; हि. चामरूना]

चामाड—चावडा पहा. ' प्रेमसुखा भाड । काय बाळें चामाड । '—गुणा २९९२.

चामार—पु. कातड्याचे जोडे, बहाणा वगैरेचा धंदा करणारी कात अगर व्यक्ती [सं. चर्मकार] ०की—बी. चामाराचा धंदा; चामड्याच्या वस्तू तयार करण्याचा कारखाना. ०कुकी—बी. (व.) भारद्वाज पक्षी. ०गोचीड, चामारी—न्या गोचीड—पु. बी. १ गुरांच्या अंगावरील एक प्रकारची गोचीड. २ (क.) अत्यंत लोचट, चेंगट, मनुष्य. ०चतुराई—चौकशी—बी. १ कसोशीनें, सूक्ष्म दृष्टीनें केलेली परीक्षा; अतिशय सासाफीस. २ नसती उठाटेव, पंचाईत; एखाद्या कार्यांत उगाच निष्कारण दोष काढणें, खोड ठेवणें; अति चिकित्सा. ३ सूक्ष्मापीचें, मुरळ पाडणारें भाषण; संतरमंतर; समटगुळवणी. ०चाळवणी—बी. चाळवण्या दाखवणें; लांबणीवर टाकणें; दोल्हाटोल्हा करणें; बाब्यावर बसविणें (चामार खोडा शिवायचास दिला असतां आज वेळें उद्यां वेळें अशा चाळवण्या दाखवितो यावरून). ०डा—पु. चामार (निदाव्यंजक) ०फट—बी. (राजा.) नसती पंचाईत. ०रीण—बी. चामार बी. ०चाडा—पु. चामार खोकांच्या वस्तीचा भाग, पेठ, मोहळा. ०हिरडा, चामारी हिरडा—पु. वस्तीचा भाग, पेठ, मोहळा. ०हिरडा, चामारी हिरडा—पु. एक झाड व त्याचें पिढें फळ; चामडें रंगविण्याकडे याचा उप-योग करतात. झाड हिरडा व गुरबारी हिरडा अशा दुसऱ्या दोन जाती आहेत.

चामारी—बी. एक प्रकारचें झुडूप.

चामारी—बी. (व.) होराच्या, जनावराच्या अंगावर उमटलेला माराचा वळ किंवा वण. ' बैलाच्या अंगावर चामाऱ्या पडल्या होत्या. '

चाम—न. १ कातडें; चामडें. ' घातला चामाचा बोकडा '—माप ७५८. ' येरवेट्या(ठ्या)पोड मरी । चाम मसकाचे परी । '—गुणा २५५१. २ एक नाणें. म्ह० एक आण्याचे तीस दाम. एक दामाचे तीस चाम. ' रावाफरी तैसे दाम । चाम तेही चाकती ।

—गुणा ३६६०. [सं. चर्म] चामाचे दाम चालविणें—अधिकाराच्या जोरावर कातड्याचें नाणें सुरू करणें; आपला अधिकार वाटेल तसा चालविणें; अनन्यित झुल्ये विनयित करणें.

चामळ, चाम, चामचा, चामू—बी. धरीरावर, अंगावर बाळणारी क, गोचीड; याहून चिरु निराळी. ' गोविंद अझुड सेविती । चामचा मांसांत झुसती । '—दा १.१०.५४. [सं. चर्म+म. क]

चामकणें—अभि. जाणें; चालणें. ' मातें साण्डोनी पुढारें । पाय कैसे चामकती । '—मुवन ७.१२३.

चाम(की)खीळ, चामखोड, चामफोड—बी. पु. पु. व्यानवायु कफाळा पेटून धरीराच्या बाह्यत्वचेवर फोडासारखा उत्पन्न करतो तो मोड. त्यास वेदना नसतात. —योर १.३६५. ' वांग तिळ सुरमें लांसें । चामखिळ गळें मसें । '—दा ३.६.५०. [सं. चर्मकीळ]

चामकूट—पु. (क.) चामखीळ.

चामगोचीड—बी. पु. गुरांच्या अंगावरील गोचीड.

चामचिराई—बी. कातड्यासारखे पंख असणारें वायुळ किंवा पाकोळी.

चामखोट—पु. धिस्त; पुस्वाचे जलनैत्रिय. [सं. चर्म+खोट]

चामचोरी—बी. गुराडोरांची चोरी. याच्या उलट दाम-चोरी=पैसाभडक्याची चोरी. [चर्म+चोरी]

चामट—वि. १ चिबट; वातड. २ हड; पक्षी; मजबूत बसलेली; न सुटणारी; चाम (उंढाची पकड; जस्वळाची मिठी). ३ चेंगट, चिफट (माणूस).

चामठा—पु. (राजा.) नदीतील बेंकडा.

चामडी—बी. अंगाचे कातडें; त्वचा; कातडें वगैरे. [सं. चर्म; आर्मेनियन चिप्पी. त्सम] ०छोबधिणें—कातडी काढणें; वेदम मारणें; चावकानें, छडीनें निर्दयपणानें खोडपून काढणें.

चामडें—न. १ कातडें; साल; सालटी; बाह्यांग. २ कमावलेले कातडें. [सं. चर्म] (वाप्र.) ०फुटणें—कातडी सोडून निघणें. ' शिवाय हातापायांच्याहि चामड्या फुटल्या होत्या '—स्वपरि १९५. ०रंगधिणें—१ (व) कातडें कमावणें; मेलेल्या जनावराचे उबवलेले कातडें जोडा तयार करण्यास योग्य होईल असे करणें. २ मारणें. सामाशब्द—चामड्याचा पट्टा—पु. वस्तरा साफ करण्यासाठीं हजाम ज्या कातड्याच्या पट्ट्यावर तो वस्तरा बांसतो तो. चामडेंडेरक, चामरडेळ—पु. बी. मोठे वेहक.

चामढोक—३. (व.) पाण्यातील एक कीटक. 'विहिरीच्या पाण्यांत चामढोक झाले.'

चामफोड—३. चामळीळ.

चामर—न. १ चवरी पहा. (कि० डालणे; वारणे). 'मग वर्णामाची छत्रचामर।' —हा १.४७५. २ एक वृत्त. याच्या चरणांत १५ अक्षरे व र र र र र असे गण असतात. उदा० 'राधिका पहावयास जातसे रमापती। प्राकृतासमान त्यास वृद्ध गोप कोपती।' [सं.]

चामवा—चामळ पहा.

चामाठी—झी. चावूक.

चामाडौळा—३. इश्य; देखावा; धाडमाट; डोंग; वतावणी; आविर्भाव; चामडौळ. (कि० करणे; मांडणे; मिरवणे).

चामाडौली—वि. (व.) चोंबडा; मध्ये लुडलुडणारा 'मोठ चामाडौली आहे तो'

चामीकर—न. (काव्य.) शुद्ध सोने; शुष्कालंकार. [सं.] कंठ चामीकरन्याय—३. स्वतःच्या गळ्यांत दागिना असून घोषार्थ एखाद्या जीने चोहोंकडे तपासकरणे; यावरून एखादी वस्तु अवलक्ष असून तिचा सर्व गांभर तपास करणे.

चामी गोचीड—झी. व. जनावराच्या अंगावरील गोचीड.

चामुंडा—झी. पार्वतीचे नांव. 'प्राणशक्ति चामुंडे। प्रहारुनि संकल्प मेहे।' —हा १२.५३. [सं.]

चामू—चामळ पहा.

चामोटा—टी—३. १ कातड्याचे हातमोळे किंवा पायमोळे. (कि० खिळणे). २ कातड्याची बावी अगर पट्टी.

चाम्हार, चाम्हारकी, चाम्हार गोचीड, चाम्हार-चतुराई, चाम्हारचौकशी, चाम्हारचाळवणी, चाम्हारडा, चाम्हारवाडा, चाम्हार हिरडा, चाम्हारी—चामार मध्ये पहा.

चाय—झी. (कृष्ण.) अर्थ; उपयोग; मातब्बरी. चहा पहा.

चार, चारचार—३. १ चेष्टा; चाळे; डंग; छंद; सोंग; वेढासारख्या गोष्टी; येर. 'त्यजुनी चार विचार करी बरा।' 'मना आले करितां चार। त्या फार हा एकला।' —मुगा १४८. २ अक्षरवाजी; खाल; मौजा; लहर; नावूकपणाची ऐट; दिमाख. ३ गांठ दिल्यावांचून जोडणे, सांघणे. (क्रिया, कार्य किंवा त्या प्रकारची अवस्था). [सं. चर्, आचार]

चार—३. चार पहा. 'आतां मोठी वार। माझी नका चकं चार।' —मुगा १४५.

चार—३. १ हेर; श्रुत दूत; देहळणी करणारे जासूद. 'राजा-प्रमाणे करी आम्हांला चार किंवा डिटेक्टिव्ह ठेवतां आले नाहीत तरी एवढे खूप समजा की परमेश्वर सर्वांत मोठा डिटेक्टिव्ह आहे.' —टिप्प्या. २ दूत; निरोप्या; सेवक. 'चार प्रेरिते असल्यात'

—मुबिराट ४.१०. [सं. चर्, चार] ० चक्षु—न. राजांचे हेरकूपी डोळे. 'राजास चार चक्षु असावे.' —वि. हेर हेच ज्याचे डोळे आहेत असा (राजा, सेनानी). 'राजा चारचक्षु असतो.' —चंद्र १०४.

चार—झी. १ हिरवे गवत; नुकतेच उगवलेले हिरवे गार गवत. २ गुरांनी खाण्याजोगा हिरवा पदार्थ (झाडपाला, हरळी वगैरे). ० कूट—न. (को.) नुकतेच उगवलेले कोवळे गवत.

चार—३. १ एक वृक्ष, याची पाने मोह्याच्या पानांसारखी मोठी व लांबट असतात. ही झाडे महाबळेश्वर, गंगातीर, गुजराब या भागांत असून याच्या पानांच्या पत्रावळी करतात. २ —न. (राजा.) या वृक्षाची फळे. 'चारांच्या पक फळांचा रंग जामळा असतो.'

चार—३. चार झाडांच्या विया. चारोळ्या. ह्या मिठाईत व पक्काणांत घालतात.

चार—३. फणसाचे गऱ्यामोवतीं जे वारीक तंतूवाकार अवयव असतात ते प्रत्येकी; पार्ती. ० खंड—न. १ फणसाचा तुकडा किंवा अलग केलेला भाग. २ ज्यांतील गेरे काढून घेतले आहेत असा फणसाचा भाग; चारीसकड किंवा सागुळीसकड जो फणसाचा भाग तो. ३ वरील काटे अगर आवरण काढल्यानंतर अगर गेरे काढल्यानंतर फणसाची सागुळ राहते ती. ४ गर काढलेला फणस. (या चार अर्थपैकीं कांही अर्थ कोकणांतील एका भागांत प्रचलित आहेत, कांही दुसऱ्यांत प्रचलित आहेत. दुसरा अर्थ बहुधा सार्वत्रिक आहे.)

चार—३. एक हळक्या जातीचे बोर; ज्यांत मगळ नसून केवळ सालपट व बीं असणारे वारीक जातीचे बोर. याच्या झाडास चाराचे झाड असे म्हणतात.

चार—वि. १ ४; चार ही संख्या. २ एक परिमित संख्या दर्शविणारे. 'त्याला चार गोष्टी समजावून सांग.' 'त्याचेजवळ चार पैसे आहेत.' ३ चवक्या प्रतीची, (वसुळीच्या कागदांत वापरतात.) [सं. चतुर्; फा. चाहरम्, च्यारम्; फ्रें. चिप्ती स्तर; जर्मनि. त्सतर; इंग्लि. तेस्सारेस्स] सामान्यतः—० अमिमानी—३. १. विश्व, तैजस, प्राज्ञ, प्रत्यगात्मा हे चारीरांतील चार अवस्थांचे अमिमानी. ० अक्षर—झी. १. वापुति, स्वप्न, सुषुप्ति आणि तुर्या या चार अवस्था. ० अक्षर—न. १. १. बोधीशी विद्या; विद्येचे एक परिमाण, माप. 'ज्यास चार अक्षरे येतात त्यांसच ठेवावे.' 'त्याला चार अक्षरे आली की वेतो कोठे तरी नोकरीत अडकवून.' [चतुर्+अक्षर] ० आणी—झी. (व.) पावली; चार आख्यांचे मार्ग. ० आत्म्ये—३. १. जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा व निर्मलात्मा. ० काणे—ने—ने—३. १. १. तिफाची खेळांतले एक विशिष्ट दान. चार पगळे. ० खण—३. १. निवान्याची जागा; रहावयाची एखादी लहानशी खोली. ० खणी—झी. १. एक प्रकारचे कापड. —वेद १५०. ० खणी—झी. १. प्राणिजगातील

व वनस्पतिवर्गातील सृष्ट पदार्थांचे अगर वस्तूंचे कल्पिलेले चार वर्ग-अंशज; चारज; स्वेदज; उष्मिज. 'चारी वर्ग चार खाणी। चारी गुणें चारी बाणी। चारी पुण्यार्थें चहुं लक्षणी। मुचीची मांडणी चतुर्धा।' -एमा ३.७७. चत्वार-सुतग्राम पहा. 'खुट-खुट-किवि. चोहोंकडे; सर्वत्र. 'अकल कोटचे वेद राहुणार चार खुट फिरलों झाही।' -पळा ४.१३. 'खुट जहागीर-जी. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर या चार दिशांकडे भिक्षेकऱ्याच्या झोळीचे कोपरे असतात, झोळीचा विस्तार हाच जहागिरीचा प्रवेश. यावरून लक्षणेने भिक्षेकऱ्याची वृत्ति; दरिद्री स्थिति. 'चार जुंटाची जहागिरी असल्यावर कुणाची पर्वा राहील.' 'गोमी-वि. ज्याच्या किनारीमध्ये रेशमी चार गोमी असतात असे (झाडे). 'गोष्टी लावणें, करणें-वेवेषांकडे आक्षेप काढणें. 'गोष्टी सांगणें-मन वळविण्या-जोगें, समजून पठण्यासारखे भाषण करणें. 'वेणें-चार वेणें-जेजारघर्मानें वेणें, वेणें करणें. 'खोचें-पुणव. चार-पांचमाणसें; काहीं थोडकीं माणसें. 'डोळे-पुणव. दोन माणसें (एकाच कामांत गुंतलेलीं). 'तुमचे आणि माझे असे चार डोळे झाले म्हणजे चुकी होण्याचा संभव कमी.' 'दाणें-पुणव. तिकाशी डावांतील एक विशिष्ट दान; चार काणे. 'दिवस-पुणव. थोडे दिवस; थोडा काल; काहीं काल. म्ह० चार दिवस सासूचे आणि चार दिवस मुनेचे. 'दिशा-जीव. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर या दिशा. चार दिशा मोकळ्या होणें-वाटेकडे तिकडे जाण्याला जय सगळे मोकळे असणें. 'दोष-पुणव. आत्माभयता, मनोन्यायता, चक्रापति व अनवस्था हे चार दोष विकल्प विषयीं शास्त्रांत सांगितले आहेत. 'घामें-नव. हिंदुस्थानांत उत्तरेस केदारेश्वर, दक्षिणेंस रामेश्वर (ही शिववासें), पूर्वेस जगन्नाथ व पश्चिमेस द्वारका (ही दोन विष्णुभासें) हीं देवस्थानें. [चतुर्+घाम] चारंपंजम-वि. चवक्या व पांचव्या प्रतींचे, हलक्या दर्जाचे रेशीम. [फा. चाहरम+पंचम=चार व पांच] 'पायी-जी. वाट; पलंग. [सं. चतुर्+पद; हि. चारपाई] 'पुरुषार्थ-पु. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे पुरुषार्थ. 'वैली-वि. जिला वेलांच्या दोन जोड्या म्हणजे चार बैल लागतात अशी (गाडी, मोट). 'भक्त-पुणव. माते, जिज्ञासु, अर्थी आणि ज्ञानी हे चार प्रकारचे भक्त. 'मुक्ति-चत्वारसुक्ति पहा. 'गुरें-नव. कुस (किंवा सत्य), भेता, द्वापार व कलि हीं चार गुरें. 'लोक-पु. भव. १ स्वयं, सृष्ट, पाताळ आणि कैलास. २ समाज; समाजांतील माणसें; चार स्नेही. 'वर्ण-पुणव. चातुर्वर्ण्य पहा. 'वाटा-जीव. १ कोणतीही बाहेरी वाट. २ (क.) विस्तीर्ण जगांत हिंदूच्याची परवानगी वहा वाटा किंवा बारा वाटा असेहि म्हणतात. 'तुळा चारी वाटा मोकळ्या आहेत, या कसा।'

•वाणी-चतुर्विध वाचा पहा. •स्थानें-नव. नेत्र, कंठ, हृदय आणि मूर्ध्नि हीं स्थानें. •हात होणें-१ लड्याड्टी होणें; हात बाईवर येणें. २ कम होऊन कर्तासवर्ता होणें. चारही ठाव-पुणव. मात, वरण, मांजी, पोळी हे जेवणातील मुख्य मुख्य पदार्थ; म्हणजे उत्तम प्रकारचे जेवण. याच्या उलट. 'बळ्याळ ठिपकें' =निवळ वटणीमाकरी

चार-किवि. प्रकर्षद्योतक म्हणून हिरवा या शब्दापुढे अत्यंत हिरवा; हिरवागार या अर्थी जोडितात. 'या पागोट्याचा रंग हिरवाचार आहे.'

चारकट-न. बरीक साल काढलेला व बाळलेला दोडका. माईचे अंग बाळविण्याकडे याचा उपयोग करतात.

चारकट, चारगट, चारट-वि. १ वाप्रट, चावट; खोबसाळ; चव्याळ; गुगुणी; कुडाळखोर; कुनेडेखोर; बाळक; खोबकर; उत्पाती; उपधुव्यापी; चहाडखोर; फंदी. २ लहरी; विनोदी; छाविड; दुसऱ्याचीं मर्मे बाहेर काढणारा; बट्टेखोर. [सं. चारभट-चारहट-चारगट-भाज १८३४; चार+कट.] 'पणा-पु. वाप्रटपणा; लहरीपणा. 'लप्तांत मलीकडे चारपटपणा फार वाळला आहे.'

'जगन्नाथ (शक १९९९, राजवाडे ग्रंथमाला) चारकटा, चारकट-पुन. (कों.) गन्याशिवाय फणसा-मध्ये जीं पातीं वगैरे असतात तो भाग. कोंबळ्या फणसाच्या आंतील भाग. याची शिजवून माजी करतात. चारखंड पहा.

चारकळशा-पु. (सामा.) चौकळशा; एक वात. चारकुवा-जी. १ मुसलमाणी तऱ्हेचा एक डंची पोशाक. २ चौकटीदार कापड. [अर्.] चारकूर-पु. (सि.) मरळ मासा. -बडोदे-मरळ मासाची पेदास प्रस्तावना १.

चारगट-चारकट पहा. चारगाँ-पु. (गो.) कवडा पदयाची एक जात. चारजमा, चारजामा-पु. १ वजांच्या बड्यांचे वळविलेले व झाली जावलेले खोरी. (किं० बाळगे; कसणे; ठेवणे) २ थोड्यावर खोरी. चडविणें. (किं० करणे.)

चारट-वि. १ हिरवे. २ चारकट पहा. चारण-पु. घान्य, मिठ वगैरेची ने आण करणारी एक जात; तांबेवाले. [सं. चर्=फिरणे]

चारण-पु. १ देवयोनीतील एक मेढ. २ माट; स्तुतिपाठक. [सं.]

चारणी-जी. १. चरण्याची क्रिया (द्वितीया विभक्तीत प्रयोग). चारणीवर, चारणीस, चारणीज पाठविणें, चालणें, ठेवणें-(गुतां) चरण्यास सोडणें. 'माकड, गुरें वरीं ठेवूं नका. चारणीस पाठवा.' २ गुरांमून जावविणें. 'गुरीची

चारणी झाली म्हणजे पीक चांगले होतें. 'आ बाबांच्या दोन चारण्या झाल्या.' [सं. चर=चारणे]

चारणें—कृति. १ गवत खाण्यासाठीं गुरांना कुरणांत बालणें. २ खावविणें; भरविणें. 'लोणी मुळां(स) चारितसा स्वधामी।' ३ (ळ.) लाह, पैसा देणें (पैसा चारणें, लाह चारणें); लांच देणें. ४ गांठ दिस्यावाचून जोडणें, सावणें. ५ विषयसेवन करणें. 'जो इंद्रिय अन्हासवा। चारी पय।'—झा १३.७७०.

चारवट—न. (माण.) जनावरांनै गवत चावून खाण्यानंतर खंय करण्यापूर्वीचा पोटांत राहिलेला खाद्य पदार्थ. [सं. चर=चारणे]

चारा—पु. पशु, पक्षी यांचा आहार, मत्स्य, खाद्य (गवत, पाला, दाणे, फिडे, कीटक इ०). गव्हाचें सुस; कुठार; कुठार; कडवान्याचें सुस. 'चारा घेतला पोटाभरी। कमळांचा।'—कथा १.३.५७. 'गगनीं लागला कोसला। चारा कोण पुरवी त्याला।' 'गुरांचा स्वाभाविक चारा म्हणजे गवत होय.' [सं. चर=चारणे; हि. चारह]

चाराचारांनीं, चारेंचारें—क्रि. चोखंदळपणानें; मिळ-स्तपणानें; नाजूकपणानें; बारकाईनें; नाक मुरवून; तोंड वेढेवाकडे करून; तोन्याने; नखरेबाजपणानें. (क्रि० जेवणें, खाणें; पिणें; बोलणें; चालणें; लिहिणें; इ०). [चार करून]

चाराचुरा—पु. पदार्थांचे वारीक तुकडे; मुणा. (क्रि० करणें. पळणें). 'पुण्ये जोखुनी चाराचुरा। समान आल्या तुला-मारा।'—एमा २.२२०. [चुरा द्वि]

चाराबोरा-मोरा—पु. गवत वगैरे. 'एक चाराबोरा गुंतले नाहीं जीवन चितीं।'—मुगा १७०. [चारा द्वि.]

चारी—वि.पु. जाणारा किंवा चालणारा. (सामासांत) अन्ध-आकाश-ग्राम-जळ-पाद-वन-चारी. [सं. चर=चालणें]

चारी—जी. मोटेच्या विहीरीचें उतरतें क्षेत्र; मोटेची उत्-रण; धांव. [सं. चर]

चारी—पु.जी. (सातारा) पाद; कालवा; कालव्याच्या मोठ्या पाटापासून जो लहान पाट क्षेत्रांत नेतात तो. [चर]

चारी, चान्ही—वि. चार, चारी या शब्दापासून होणारे सामासिक शब्द चार मध्ये पहा. [सं. चत्वारि-चणरि-चान्ही] ०चे सहा होणें-डेकुरवाळें होणें; मूल होणें. 'जातां मला दक्षतेनै बागळें पाहिजे, कारण आमचे चारीचे सहा हात झाले.'

चारी (अमिनथ)—जी. (नृत्त) नर्तनांत एका पायानें केली जाणारी क्रिया. हिचे दोन भेद आहेत-मौमीचारी व आकाशिकी चारी.

चारु—पु. बाळे. 'त्या पितरांचे मांडिले चार। ऐसा पुत्र निपवला।'—न ४६६. [सं. चर]

चारु—वि. चांगलें; उत्तम; सुंदर; रमणीय; देखणें (मनुष्य किंवा वस्तु) [सं.] ०गात्र—वि. रूपवान्; सुस्वरूप; सुंदर व ठाक ठीक अवयवांचा. 'तो धनश्याम चारुगात्र.' 'नंद म्हणे राजीव नेत्रा। शालिग्राम देई चारुगात्रा।' ०गात्री—वि. सुंदर अवयवांची; सर्वांगसुंदर. ०घर्णा—वि. रूपवती; सुंदर. ०स्थळ—न. १ उत्तमोत्तम ठिकाण; सुंदर मनोहर स्थान. २ ब्रह्मस्वरूप. 'चारुस्थळीं एकाहारीं। एकांगाचा॥'—अमृ १.२. 'जो आत्मबुद्धि शरीरीं। चारुस्थळीं।'—झा ६.७२.

चारुळें—न. भांडें; चरबी.

चारुळी—वि. (खा) चवथी. 'गोठ चारुळी'—मि १३.

चारु—पु. चारा; गवत. 'नाना वसो घातला चारु। मारां तुरंगिला युक्त।'—झा १७.२८१. [चारा]

चारोळी, चारोळें—जीन. १ चार या झाडांच्या फळांची बी; चारोळ्या भाजून पेढे, वर्षी ६० मिठाईवर चालतात. २ चंदनाची बी; चंदनचारोळी. ०सांभारें—न. चारोळ्या बाळून केलेलें सांभारें, एक खाद्य पदार्थ. 'चांगला चमचमित फोडणी देवनि चारीत चारोळी सांभारें।'—असुत ३४.

चार्वाक—पु. एक नास्तिक तत्त्वज्ञ. यावरून कोणीहि नास्तिक मताचा प्रवर्तक. 'कीं वेदांतापुढें चार्वाक। कीं शंकरा-पुढें मयक।' [सं.] ०मत—न. धर्म, कर्म, परलोक हीं सर्व मिथ्या आहेत, मृत्यु हाच मोक्ष, चैतन्ययुक्त देह तोच आत्मा, देह हा पृथ्वी, आप, तेज वगैरे पंचमहाभूतांपासून उत्पन्न होऊन त्यास आपोआप चैतन्य प्राप्त होतें. तेव्हां जन्मास आल्यावर मनुष्यानें इष्ट मिळवून चैन करावी अशीं चार्वाकांचीं मतें होती. [सं.] ०वाद—पु. चार्वाकमताचें प्रतिपादन. [सं.] ०वादी—वि. चार्वाकमताचा प्रस्कार करणारा. [सं.]

चान्ही—वि. चारी पहा.

चाल—जी. जाणें; गमन करणें; मार्ग आक्रमण करणें; प्रवास करणें. 'आज मला दहा कोसांची चाल पडली.' २ रीत; वदि-वाट; पद्धत; रीवाज; परिपाठ; प्रथा. 'या वेदांतील जुन्या लोकांच्या चालीप्रमाणें त्याचा पोषाख होता.'—पाव्द ३. 'त्या देशीं झिया कासोटा चालीत नाहीत, अशी चाल आहे.' ३ चालण्याचा नोक; पाऊल टाकण्याची, चालण्याची ठव, पेट. ४ बोवपाचा कदम; किंवा गति; याच्या कांहीं तन्हा प्रकीर्णप्रमाणें आहेत-कुकर; कोंकर; कुदकी; चवड; तुकड; तुकी; तुडकी; धांवरी; चौक; टाकण; बाजी; भरधांव; हुदलेक; सात्रक; रहिवाळ; झुलत; सावी; हुदक; हुदुक; तुतर ६० ५ चळन; फैलाव; प्रसार. 'मुंबईत मुरती रुप-यांची चाल आहे.' ६ काम भागविणें; गुजराण करणें; ऐवजी, बदली योजणें. 'सोंबळें दुसरें कांहीं नाही म्हणून धावळीवर

चाल करतो. '७ सत्ता; वर्षस्वः वजन; अधिकार; चळती. 'द्वारांत त्याची चाल होती तेथपर्यंत त्याचे वांकडे कोणाच्या नेहिले आले नाही. '८ वागणूक; आचार; वर्तणूक; वर्तन. 'यावरून तो उमेदवार सम्य चालीचा आहे हे मी ताडिले. '९ प्रकार; जाति तऱ्हा (काव्यांतील छंदविषयक); गाण्यातील तान, स्वर, गति. १० ह्मण करणे किंवा अंगावर तुटून पडणे; चढाई. (कि० करणे). ११ दुसऱ्या मितीचा जोड मिळण्याकरिता ठेवलेला मितीच्या खेवटाचा बाहेर आलेला भाग; आणखी जोड करता यावी म्हणून छपराची खांबे पाडलेली कव. १२ ऊसाचा रस गाळण्याच्या चरकाच्या नरमादीमर्चेची मळसुत्रासारखी खोबण व पुढे काढलेला भाग असतो ती. १३ बुद्धिवळाच्या खेळांत मोहल्याने केलेली खेळी किंवा ह्मण. [सं. चल्-चालणे] (वाप्र.) चाल करणे-तुटून पडणे; ह्मण करणे; चढाई करणे. चालीवर घेणे-भागविणे; गुजारा करणे; निर्बाह करणे; चालवून घेणे; करविणे. चालीस लागणे-मार्गास लागणे; चालू होणे; सुरुवात करणे; (वंदा, ह्मथ यांस). चालीस लावणे-चालावयास लावणे; चालू करणे; सुरुवात करून देणे.

चाल-वि. विशिष्ट ठिकाणी चालू असलेले, किंवा पाडलेले नाणे. (समासांत) पुणेचाल; चांदवडचाल; समसेरीचाल; नाशिकचाल. समासबद्ध-० चर्या-खी. वागणूक; रीतमात; नेहमीचे आचरण, 'रोजगार लागताच त्याची चालचर्या फिरली.' ० चळन, चळणूक, चळण चळाव-खी. वर्तणूक; आचार-विचार; वर्तन. ० चलाऊ-वि. १ चालण्याजोगा; वेळेस उपयोगी पडण्यासारखा. २ प्रसंगोपात आचरण ठेवणारा ३ कसे तरी काम मागविणारा. ० चलाक-ख-वि. मजबूत, बळकट, आणि तळमळ मनुष्य; वेगवान्, चपळ वनावर. [चाल-मका. चालक] ० चलाकी-खी-खी. चपळाई; वेध (चोडपाचा वनावराचा); चापल्य; तळमळपणा. ० ढकल-ढाळ-खी. १ कामाची हलगर; आळसाने कालावधीवर टाकणे, सोंपविणे; कसेवसे ओरवावट करणे. २ गरज भागविणे; जोगावणी करणे. ३ संकटांत किंवा तारवळीत आमुष्य कंठणे. ४ कार्ये लांबणीवर टाकणे, दिवस-गतीवर सोंपविणे; ढकलढकल करणे. [चालणे-ढकलणे] ० ढाळ-३. संवय; क्रम; रीतमात; कार्यपद्धति; संप्रदाय; परिपाठ.

चालक-३. पायाचा एक रोग. 'मुजी आणि चालक। या नांव आज्यात्मिक।' -दा ३.९.४६. 'चालक चिह्नस्या पुळी जाली। वेडवेना।' -दा १८.१०.२४. -वि. १ मुख्य सूत्रधार; संस्था चालविणारा. २ गति देणारा; चालविणारा; वागविणारा, हांकणारा. ३ जलद चालणारा; वेगवान्; चपळ. ० बाळ-३. पायाचे सांचे वरणारा एक रोग. ० बाळ, बाबू, बाळूचा मणी-३. कांचेची आंगठी किंवा पांढरी गारगोटी

मजून पायास चोटपावर बांधतात ती. ० शक्ति-खी. प्रेरक शक्ति; स्फूर्ति आणणारी शक्ति. 'राष्ट्रीय पक्ष ही चालकशक्ति आहे.'

चालकाबोलका-वि. १ चालण्याबोळण्याला समर्थ असलेला; चालूबोळूकालेले (मूळ). २ बोलून चांगला, मला, गोड; तोंडाचा गोड; मिळूनमिसळून वागणारा.

चालगती-३. (कु.) मुदतीने आणलेले पिशाच्च; अनुकूल पिशाच्च. [चाल-गति] ० आणणे-कुटुंबाची मरमराट होण्यासाठी अनुकूल पिशाच्च आणणे.

चालट-३. एक प्रकारचा मासा.

चालणा-वि. चालणारा. 'सं मी होईन मुळासन। ते मीचि वाहीन आपण। मोई होईन चालणा।' -एमा १२.५६.९.

चालणे-छकि. १ गमन करणे; जाणे; मार्ग कमण करणे; रस्ता क्रमणे; जाण्यासाठी पावले टाकणे. 'मी दिवसास पंधरा कोस चालतो.' २ पुढे जाणे; प्रगति होणे; चालू असणे; सुरू असणे. 'सा बकिलाचे हातामर्चे मोठे काम यथायोग्य चालते.' 'कोष्ट चालला.' 'घर चालले.' ३ जाणे; सोडणे; गतीत असणे; कंठिला जाणे (दिवस, मरमराट, आमुष्य); चालू राहणे; वर्षानुवर्ष अस्तित्वात असणे (खिदगी, रीतरिवाज). 'ही माझी वृत्ति पांचवी वर्षे चालली.' ४ अधिकार, वर्षस्व असणे; प्राचाप्य वृत्ति पांचवी वर्षे चालली. '५ अधिकार, वर्षस्व असणे; प्राचाप्य असणे; पठणे; यज्ञ घेणे. 'त्या मनुष्याचे कोठेही चालत नाही.' ५ मान्य केले जाणे; पसंत पडणे; उपयोगात असणे; चालू घेणे; बाजारांत, व्यवहारांत घेणे, स्वीकारणे (नाणे, मोड, वागणूक, हकीकत). 'हे नाणे, ही गोष्ट, तुम्ही वेष्टा, त्याची उनाडकी पुढे चालणार नाही.' 'तुं दिलेला रुपया आमच्या मुलखांत चालत नाही.' -गुवा ३७. ६ वागणे; वर्तणे; ऐकणे (आज्ञा, हुकूम). 'गुरू जसे सांगतील तसे चालावे.' 'वैद्य सांगेल तसे चालावे.' ७ कामास, उपयोगास पडणे; पुरवणे; समाधान करणे; मागणे. 'जोलेकोरडे जसे मिळेल तसे मला चालेल.' 'चालला तर गाढा नाही तर वाढा.' =उपयोगी असला तर सोय नाही तर अडचण. ८ चालू असणे; सुरू असणे (काम, यंत्र). ९ विवक्षित, विशिष्ट गतीने, ठवीने, नेकीने, गमन करणे, चालण्याची क्रिया करणे. १० योग्य होणे; उपयोगी पडणे; उतरणे; कमणे; हेतूला, उद्देशाला योग्य असणे. ११ लिहिण्यास द्यावे (लेखणी वगैरे). १२ दरवळणे; मरून जाणे (सुवास वगैरेनी). १३ उपाय, युक्ति असणे. 'आले वेवाळीच्या मना। तेथे कोणाचे बाळेना।' (या-सुब्दाचा सर्वसाधारण अर्थ गमन किंवा गति असा आहे). [सं. चल्-चळणे, चळन; प्रा. चळइ; का. चरिवट; सं. चर; फ्रेंचि. चळ्व] ह्मण, चळन; चालणे-येतीत चालणे. 'चाळे पुकावुनि (वाप्र.) चमकून चालणे-येतीत चालणे. 'चाळे पुकावुनि पुढे चमकोनि घोषा।' -भाक ३. चालता घेणे-चालवून घेणे;

शुभार करणें; चालू होणें. चालून जाणें—हत्ता करणें; चढाई करणें; स्वारी करणें. 'हिंदुस्थान सरकाराचें लष्करी घोरण जरी रशिया संबंधानें बचावाचें असलें तथापि एकंदरीन चालून जाण्याचेंच आहे.'—टि. १५७. चालू(चालीं)न देणें—न देणें. 'चालीं न देचि मत, करि मन तैसाचेंहि बश्य पाप तिचें'—मोसंभा १५२.

चालता—वि. १ चालू असणारा; गतीत, उपयोगांत असणारा; सुरू असलेला. २ उपयोगांत येण्यासारखें, तीक्ष्ण (चार किंवा चार काबलेलें हत्यार, शस्त्र). ३ प्रचारांत असणारा; अस्तित्वांत असलेला; बचैव असलेला. [चालणें] सामाशब्द—० कडजा, मोकडमा—पु. सुरू असलेला तंटा, मांडण किंवा प्रकरण. ० काल—पु. भरमराटीचा काळ; उत्कृष्टाचि दिवस. 'बा तुझा चालता काळ। जायाला मिळती सकळ।'—अमृत ११८. ० गाडा—पु. सरळ चाललेला गाडा; सुरळीत चाललेला कम, परिपाठ, एखादें काम. म्ह० चालत्या गाड्यास जीळ चालणें= सुरळीतपणें चाललेल्या कामांत विघ्न करणें. ० घोडा—पु. कामांत असलेला, वापरण्यांत असलेला, जिवंत घोडा. चालत्या घोड्यावरच्या गोमाशा—घोडा जिवंत असतानाच त्याच्या अंगावर गोमाशा बसतात, मेळ्यावर बसत नाहीत, यावरून लक्ष्मणें माणसाकडक पैसा, अधिकार असतो तोपर्यंतच लोक त्यास चाडतात; आभयाळा असणारे कार्यसाधू काळबोटे लोक यांना म्हणतात. चालत्या पायीं—किवि. चालत असतानाच; न थांबता; ताबडतोब. 'चालत्या पायीं परतणें' ० बोलता—वि. १ मूर्तिमंत. २ ज्याला चालतां बोलतां येत असें (मूल). ० बोलतां, चालतबोलत असतां—किवि. १ चटकन; सहजा-सहजी; लवकर; अनायासे. 'तो म्हातारा चालतां बोलतां मेला.' २ अल्पकाळांत; एकाएकी; तात्काळ. 'इतक्यांत चालतांबोलतां दौत कोणी नेली.' 'हे आठ महिने राहिले ते चालतां बोलतां आतील.' ० रुपया—नाणें—पुन. व्यवहारांत चालू असलेला रुपया अगर नाणें. ० रुमाल—पु. (कचेरीकामांत, प्रकरणांत) चालू प्रकरणांचा समूह. चालतीतबलक, चालतें पुढकें—हेहि शब्द याच अर्थानें वापरतात. ० सैपाक—पु. साचा, सोपा, सहज होण्याजोगा सैपाक; क्षिप्र असतां फारसे लक्ष्य याचें लागत नाही असा स्वयंपाक.

चालती—वि. चालू असलेली; चालणारी; सुरू असणारी. [चालणें] (वाप्र.) ० स लावणें—सुरू करणें; चालू करणें. 'गाडी चालतीस लावून आलों.' 'काम चालतीस लावून आलांत तर आपणांस त्याजकडे जाण्यास वेळ फावेल.' सामाशब्द—० मजळ—मजीळ, चालता कूच—जी. न थांबतां कूच, मार्ग कमण करणें. ० धडिवाट—जी. चालू देखरेख, उपभोग, मालकी, (परंपरागत आलेल्या किंदगीचा) प्रस्तुत उपभोग.

चालतें—वि. चालू असणारें; सुरू असणारें. [चालणें] सामाशब्द—० औषध—न. रोग्याला नेहमीप्रमाणें वागण्यास वरण्याची मोकळीक ठेवणारें औषध. ० काम—न. चालण्याची क्षमता किंवा समर्थता; गमनक्षमता. 'गाड्याचें चालतें काम केलें.' ० कालक्षण—न. सहज किंवा चालतांबोलतां तयार केलेलें कालक्षण; विशेषतः पिठलें किंवा कांदा. ० दप्तर—न. १ चालू सरकारी कामासाठीं नेमिलेली मंडळी अगर कचेरी, कारखाना. २ चालू कामाकरतां तयार करून ठेवलेले कागदपत्र. ३ (अवद-लक्षणेन) चालू काम. ० नांव—न. टोपण नांव. व्यावहारिक नांव पहा.

चालून—न. १ (छपराचीं कौलें, पुस्तकाचीं पानें, गंविका, विड्याचीं पानें इ०) चालविणें; उलथींपालथीं करणें; (प्रहासबंधीं वर्तविलेलें गणित, शास्त्रीय मूलतत्त्वं) पुनः करून पाहणें अगर उलटून पाहणें; नीट व्यवस्थेशीर लावण्याकरतां, बसविण्याकरतां, फेरतपासणीकरितां, परीक्षा करण्याकरितां, शोध काढण्याकरतां, तपासण्याकरतां, छानण्याकरितां फिरविणें अगर उलटणें. २ प्रहादिकांच्या अस्तोदयाचें अंतर जाणून क्षेत्र कल्पितात तें; अशा प्रकारें मिळवून, बजा करून काढलेलें अंतर, फेरबदल. ३ चालवणें; सरकणें; गति. [सं. चालू—चालून]

चालना—जी. १ गति; प्रेरणा. २ उजळणी.

चालवर्तणूक, चालवळ—जी. (वि. प्र.) चालवळणूक; (व्यापक) वागणूक; वर्तन.

चालविणें—उक्ति. १ सुरू व्हावयास लावणें; गति अगर चालना देणें; सुरू करणें. 'सोफे बमेशाळा चालवावीं। नूतनचि कार्ये।'—दा ४.७.४. २ चालू, वहिवाड, परिपाठ ठेवणें; गति, कारभार चालू ठेवणें. ३ चालू करणें; प्रसृत करणें; उभारणें. ४ कम चालू राखणें; हाकणें; उपयोगांत आणणें; प्रचारांत, व्यवहारांत, कामांत आणणें. ५ परामर्श घेणें; समाधान करणें; उपयोगी पडणें. ६ साजेस, अनुसृत करणें; योग्य व ठीक असवून देणें. ७ (व्याक.) शब्दाचीं सर्व रूपे सांगणें; चालण्यास लावणें. विशिष्ट शब्दाचें सर्व व्याकरण सांगणें. ८ जोटे नाणें हुसत्याला मोठ्या हातचलाखीनें व्यावयास लावणें किंवा देणें. ९ मारणें (हत्यार, काठी वगैरे). 'गदीं दूर करण्याकरतां पोळिसांनीं काठी चालविली.' १० कारभार हांकणें (गादी, संस्था यांचा). ११ लिहिणें (लेखणीन). १२ नेणें, वेळन जाणें. 'गुरें कोंबवाक्याकडे चालविली' [चालणें] काळत्या पाण्यावर चालविणें—काळत्या पाण्याची शिक्षा देणें; दूरदर्शी नेळन टाकणें.

चालावळ—वि. (व.) हुशार; चपक; तरतरीत. [फा. चालावळ]

चालाणापालाणा—पु. (महाजु.) सैन्याचा मुकाम संपवून घेरे राहण्या वगैरे सामानासह कूच करण्याची तयारी अगर

सिद्धता. 'चाळानापालाणा मणजोनि आकाविलिया मेरी.'
—घवळे पुर्वाचे २६. [चालणे द्वि]

चालित—वि. चालण्यास लावलेला; चालविलेला. [सं.]

चाली—जी. संसाध्या चरकाच्या नवरानवरीमधील कोरलेले मळसूत्र. चाल १२ पहा.

चाली—जी. १ प्रवेश; वधिला; वजन. 'ज्याची चाली रायापार्शी। लांच हाता ये तयासी।' —एमा २८.६६४. २ व्याप. 'सकळ सृष्टीची चाली येथुनी।' —वा २०.२.१७. ३ चाल याचे अनेकवचन. [चालणे] (वाप्र.) चालीस लावणें—मार्गास लावणें; उपयुक्त करणें. 'क्विकेकोटांची राहिली इमारत नवी चालीस लावून...' —मराभा ५. सामाध्वन्य—चालीवजा—वि. १ चालीप्रमाणें; स्वीवरहुकूम; सर्वसंमत; सांप्रदायिक; सामान्य. 'त्याचे घर खबरदार नव्हे, चालीवजा आहे.' २ कामचलाऊ; निर्वाहापुरेष्ठ वेळ मागवून नेणारें; प्रसंगोपास असे. [चालणे]

चालू—वि. चालता; सुरू असलेला; सध्याचा; प्रचलित. [चावणें]

चालूक—वि. चालक; चालद जाणारा; चपळ. [चालणें]

चाव—पु. (क.) वचन; अधिकार; सत्ता. 'त्याचा चाव घरांत माजला आहे.' 'तुम्हा चाव मी चालू देणार नाही.'

चावका—वि. चावणारा; चावरा (कुत्रा वगैरे). [चावणें]

चावट—वि. चिवट; वातळ; चावण्यास कठिण (मक्ष्य पदार्थ वगैरे). [सं. चवण; म. चावणें]

चावट—वि. १ बाळकळ बळबळ करणारा; बाबट; तोंडाल; चवळ; चहाटळ. 'चावट गोष्टीची प्रचारांतील पुस्तकें त्यास (पाळ्या) आवडत नसत.' —पाव्ह ८५. २ तिरस्कारपूर्वक नापसंती दर्शविणारें, सलगीतल्या ल्हान माणसाला लावण्यांत येणारें उपपद. 'केव्हां चाळविले खडे रुपतिसिं कोठें तुला चावटा।' —देवीसुधा मनोरंजन जून १९२१. ३ शीज झाल्यामुळे विलें अगर सैल झालेले (विजागऱ्या, स्थावर माल, यंत्र). [सं. पाचाट]

चावटा—जी. चटवट; बळबळ. 'तंव देखेश म्हणे बावटा। व्यर्थ कां करिशी चावटा। तव सैन्य लाविले बारा बाटा। हें काय दर्शन न देखसी।' —जै ७९.६७. [पाचाट]

चावटारें, चावटगिरी, चावटपणा—जी. बात्रटपणा; बळबळपणा; बाबाळता; पाजीपणा. [चावट]

चावटी—जी. (काव्य) चावटाई, चाळटी पहा. (कि० करणें; पिठणें). 'तैसा मी जरी तुम्हांप्रती। चावटी करितसें बाळमती।' —झा ९.१९. 'कयी चावटीचे बोल। हिंम क्षिरीं मिळ्या फोल।' —तुगा ३०४४.

चावडी—जी. १ कोतवाळाची कचेरी; बाबारांतील पोलीस चौकी. 'बाः, म्हणजे त्यानें मला आयतेंच चावडीवर न्यावें.'

—सु ४३. २ गांवांतील कामकाजाची जागा; गांवकचेरी. ३ प्रवासी, उतारु वगैरेसाठीं असलेली घर्मशाळा, अड्डा वगैरे. ४ कुट्याळकंपूचा अड्डा (हॉटेल किंवा न्हाण्याचें दुकान यांसारखा). ५ सारा; सरकारला चावयाचा कर. 'तळमळपांस रुपये १६।१२।२० काय चावडी म्हणेल ही रयतेनें बावी.' —जेया १७. [सं. चौवाडी; चव्हाटी; हि. चावडी] म्ह० चावडीवर दर-बदा—ज्यानें लोकनि संरक्षण करावयाचें त्या पोलीस अधिकाऱ्याला स्वतःचेंच रक्षण करतां येईनासें झाले म्हणजे ही म्हण योजितात.

चावणें—कृति. १ चवण करणें; दांताखालीं रमणें. २ दंश करणें; दातांनीं जखम करणें; नांभी वगैरे टोंचणें. साप, कुत्रा. ३ गांवील चावणें; विंचू चावणें. ३ (क.) दुःख घेणें; टोंचणें. उदा० जोडा चावणें. ४ पोटांत तोळणें; आंतण्यास पीळ पडणें. ५ कोठें दुखणें; कोठ्यास खाल मुठणें; चिवचिवणें; वेचन होणें. ६ आत्मसात करणें; लांच घेणें. 'त्यानें या कामांत त्यापासून संमर रुपये चावळे.' [सं. चवण; क्रेडि. चम] (वाप्र.) चावत बोलणें—दांत आवळून बोलणें. चावूं कां गिळूं करणें—एकावाच्या नाशास उबुक होणें. चावून घालणें—गुळळ विवरण करून आणि पुनः पुनः बोलून सांगणें अथवा शिकविणें. चावून चिवून खरखणें—छपणणें, कंभूपणानें खचें अथवा उपयोग करणें. चावून चिकट करणें—१ (विरवळें दिखी असतां जापो-जाप सहज विरवळणारी वस्तु विनाकारण चावून चावून चिवट, चिकट करणें) स्वतःला कसवून घेणें; लोचटपणामुळे काम चिवडून घेणें; दुराग्रहपूर्वक वासाविशींनंतर पहिल्यापेक्षां कठिणतर अटी अथवा कनिष्ठ प्रतीच्या वस्तु स्वीकारणें. २ कंटाळावाणी बळबळ करणें; जपमाळ घेणें; व्यर्थ काम्याकूट करणें. चावून चिवून ठेवणें—अतिशय काटफसरीनें संचय करणें. चावून चिवून संसार करणें—थर चालवणें—काटफसरीनें संसार चालविणें. चिवून चावून अथवा चिवून चावून असेंहि म्हणतात.

चावणें—न. कांय बाबविषयाकरतां त्यास जोडलेला तुकडा. चावदस—सी—जी. चतुर्दशी. (कुण.) चौदस पहा. 'चौष मोठकी पाहे। आणि गणेशाचाचि होये। चावदसी म्हणे माये। तुम्हाच वो हुणें।' —झा १३.८१८. 'चोरा जसि कुणपक्षि चावदसी।' —मोकरण २८.४. [सं. चतुर्दशी]

चावदसी—जी. जायतावस्था; जागेपणा; जायती. चावदिवस, चावदस—पु. (क.) आश्विन वद्य चतुर्दशी. चावनट—वि. बात्रट; बळबळपा; पाजी; कटकटी करणारा.

[चावट]

चावर—पु. १ (सामा.) चाहूर. 'त्या खणीं क्षिति कितेक चावर। व्यापिली प्रभु मये जिचा वर।' —वामन वेणुसुख

२.१०. २ उंसाकरतां खोल बाफे तयार करण्याचें हुत्यार. ३ (५.) पाचर.

चावर—झी. नांगराच्या पुरीपुढच्या बेलजोडीची जागा. 'चावरीला बांधोटी म्हेस बांध.' चाहुर, चाहूर, चावूर पहा. चावरीचा—वि. नांगराच्या दुसऱ्या जोडीला योग्य असा. 'हा बेल चावरीचा आहे.'

चावरा—वि. चावणारा (बोडा इ०). [सं. चव] .

चावरा—झी. चौरंग. [सं. चतुर]

चावरा—पु. जनावरांनी चावून ठुसविलेला चारा. [सं. चव]

चावरा, चावरी, चावरीमोट, चावऱ्या—चाव्हरी मध्ये पहा.

चावरी—झी. (दे.) चावलेल्या अन्नाचा किंवा गवताचा जनावरापुढे पडलेला अवशेष. [सं. चव]

चावरी—झी. (काव्य) एक प्रकारची वडवंची, तिबई. 'रत्नवस्ति चावरिया। ठायीं ठायीं मांडिल्या।' [सं. चतुर]

चावळ—झी. १ चाहळ; हाळवाल. २ उपदेश. 'तेथें पांचाल देश सुमिळ सुकाळ। मिशेचा नाहीं दुष्काळ। ऐसा करो-निया चावळ। गेला ध्यास देवो।'—कथा ५.१२.८३. [सं. चव]

चावळ—पु. तांदूळ. [सं. तंडुळ; हि. चावल]

चावळीन—न. (कु.) लहान मुलांस औषध देण्याचे लहान काचेचे भांडे.

चावळ—झी. चळवळ. [सं. चळ]

चावळ—झी. चौकणी पामर. —कृषि २७२. [सं. चतुर]

चावळणें—अकि. १ बोलणें. 'आपुलिया मना बरवी। असमाई गोडी जीवी। तें कवणेंसि चावळावी। जरी ऐक्य जाईलें।'—झा ६.११८. २ वडवळणें; मळमळतें बोलणें. 'चावळ तांदी बाटवण्यु। अथैहीन उमजेना।'—मुमादि १९.७६. ३ चवर, मय, निद्रा इत्यादि कारणांमुळे थिचूक बोलू लागणें; बरळणें. 'मय वेतलें भ्रानसी। म्हणोनि मळतें चावळसी।'—रावि २३.८३. [सं. स्वप्न+चळ=चळ हा घात. स्वप्न=सवळणें=चवळणें=चावळणें=झोपेत चळवळ करणें. —भाज १८३२. सं. चलन-वलन]

चावळी—झी. निरर्थक बडबड. [चावळणें]

चावा—पु. दंश; दंशाचे चिन्ह; प्रण; दातांनं केलेली जखम. [सं. चव=चावणें; तुल० का. कन्धु=चावणें] •चावरीना—पु. कांच. 'प्रवासांत ठिकठिकाणीं वाटाव्यांना चावाचवीना यावा लागतो.' मारणें—लग्ना सावणें.

चावाचीव—झी. असंतोष; कुरकुर; बिनाकारण केलेली हरकत, टाळाटाळ इ० [चिचिच]

चाविरा—वि. १ चावणारा; चावण्याची संवय असलेला. २ चंचल; स्वैर; चळवळ करणारा; बहकणारा. 'मीचि एक तिहीं कोकीं। स्वाचारनिष्ठ स्वयंपाकी। यापरी स्वकर्मादिकीं। मन होय अधिकीं चाविरें।'—एमा २३.६३६. [चवणें]

चावी—झी. १ किल्ली. २ खुवी. ३ हार्मोनियममधील सुराची पट्टी. ४ बांधकामांतील कमानाच्या मध्याचा दगड. [को. हि. गु. तुकीं पोतुं. चावे]

चाव्येकार—पु. (गो.) किल्लीवाला; कोटीवाला. 'आज चाव्येकार कामार येऊक ना=आज किल्लीवाला कामावर आला नाहीं.

चाव्हरतें—न. (खा.) गौरीहार आणणें. 'चाव्हरतेला मंडळी चला.' [सं. चतुर]

चाव्हरा—पु. शेतकऱ्याचा लांब चावूक; कातड्याचा, चामड्याचा चार बेल हांकावयाचा कोरडा. [सं. चतुर]

चाव्हरी—झी. बैलांची दुसरी जोडी लावावयाचा सोळाचा, दोराचा पुढचा भाग. [सं. चतुर=चार] चाव्हरी-रे-बैल—पुणव. पुढच्या जोखडाला जुंपलेली बैलांची दुसरी जोडी (यावरून सहा बैली-आठ बैली-बऱ्या बैली-सोळा बैली-चाव्हरी हे सामासिक शब्द होतात). •मोट—झी. बैलांच्या दोन जोखडांनी जोडावयाची मोट. —न्या आसुड—पु. चार बेल जोडले असता वापरावयाचा शेतकऱ्याचा लांब चावूक, कोरडा, आसुड.

चाव-श-स—पु. पहिल्विशेष; तास पक्षी; आस खंजन; खंजरीड; मणिकंठ असेंहि म्हणतात. [सं. चाव]

चावगति—झी. (नृत्य) उजवा पाय पुढें सरकवून पुन्हां पहिल्या जागेच्या मार्गे ठेवणें, व डावा पाय मार्गे गेलेल्या त्या उजव्या पायाबरोबर आणून ठेवणें. [सं. चाव+गति]

चास—झी. नांगराताना पडलेली नांगराची रेषा; नांगराचा तास; नांगरट. [तुल. हि. चास-(झी). शेती; कृषिकर्म; नांगरणें] चासेचास—किवि नांगरांनं पाडलेल्या प्रत्येक रेषेत; पामरीच्या प्रत्येक तासांत. 'जिया अमृत लेखालागीं सायास। तयाचा पावस केला चारी मास। पृथ्वी वाहून चासेचास। चितामणि पेरिले।'—झा ११.५८२.

चासणी—झी. साखरेचा पाक. चाचणी पहा. 'खडीसाखरेची मुकटी करून ती अदपाव पाण्यांत टाकावी व तिची चांसणी तयार करावी.'—युधि २.३२.

चासणी, चासणूक—झी. चाचणी; चाचणूक.

चासणें—अकि. चापसणें.

चाह—झी. चहा पहा. [हि. चाह=चावड]

चाहटळ, चाहट, चाहटखोर, चाहटबुचका—चाहटळ इत्यादि पहा.

चाहणें—सक्रि. आवडणें; प्रिय असें मानणें, मान्य करणें; 'मला तो मारी चाहतो'. [सं. इच्छा; हि. चाह=आवड, प्रेम]

चाहा—स्त्री. चहा पहा.

चाहाड—वि. चहाड पहा.

चाहादाणी—स्त्री. चहा पहा.

चाहाळ—पु. (व.) चाहुळ, आवाज. 'कोणी चाळल्याचा चाहाळ आला'. [सं. चळ]

चाहुरी, चाहुरीमोट—चावर, चाहूर, चाहुरी पहा.

चाहुली—स्त्री. चाहुळ; आवाज; हालचालीनें होणारा शब्द. 'राक्षस आला तेचि वेळीं. जाणोनि विप्राची चाहुली.'—कथा २.१३.१२१. [सं. चळ]—मारणें—चाहुळ कायं न देणें; आवाज न करतां चालणें. 'गढी ठेवूनियां बाहेरी. चाहुली मारूनियां संचार करी. तंव या धिक्कियाविया हारी. चाचपडतां सांपडल्या.'—निगा ३६.

चाहूर—पुन. १ एकवेचीस विघे. २ चार वेळीं आठतांतीळ पुढची जोडी; धुरवीच्या पुढची जोडी. चावर, चाहूर, चाहुरी पहा. ३ धान्य वारवण्याची घडवंची; बावडी. [सं. चतुर्]

चाहुळ—स्त्री. पडसाद; कानोसा; मनुष्याच्या अथवा जनावराच्या हालचालीचा आवाज, चिन्ह; माणसाच्या जेण्याची सूचना. 'जागा रे गोपाळांनो ठायीं ठायीं जागा. चाहुलीनें मागा दूर मजपासूनी.'—मुगा २५१. [चाळ+हुळ]

चाळ—स्त्री. अनेक विन्हाडासाठीं बांधलेली एकाच नमुन्याच्या घरांची पडी. [सं. शाळा—साळ—चाळ—माज १८३२.]

चाळ—पु. १ पैलण; नाचताना पायास बांधावयाची हुंमरांची माळ. २ घोषणें; हुडकणें. ३ उलथापालथ; घबामोड इ० यावरून (क.) कारवाई; पाताळयंत्र. ४ घोतरजोड्याचीं दोन पातें जेथें कापून वेगळीं करावयाचीं असतात तेथें बाण्याचे तंतु न विणतां रिकामी सोडलेली जागा; करळी; घोतरजोडा इ० स जी फुरळ असते ती. ५ चालणें; हालचाल; हलविणें. ६ (क.) नवींतीळ भोंवरा. ७ तोंडाने घातलेली शीळ; सूं जसा आवाज; चाळाच्या आवाजाप्रमाणे केलेला आवाज. ८ एक प्रकारचा गजकर्णाचा किडा. ९ मरतीच्या वेळीं पाण्याबरोबर येणारे मासे पकडण्यासाठीं खारे पाटांत केलेले खडे १० खेळावयाच्या सागरगोट्यांचा संघ. ११ कांठांत नकशी उठवण्याचें विणकामाचें साधन. १२—स्त्री. खोडी; चाळा. १३ पडी. 'चौदा—चाळ कोंकण.'—मुगादि २६.२८. [सं. चळ]

चौळ—न. (क) अनपेक्षित काम.

चाळक—न. आश्चर्य. —शर.

चाळक—पु. चाळक नाळ चामक व्याधि (गजकर्ण) चाळक पहा.

चाळक—वि. चालविणारा; प्रेरक; गति देणारा. जसे—विश्व-चाळक; चक्रचाळक; चित्रचाळक इ०. 'कोण होईल तो प्रज्ञांड चाळक.'—मुगा २६६८. [सं. चालक]

चाळक—वि. १ खोडकर; प्रात्य; खटपाळ. 'दाढ जापेसी वोंगळ। चाळक खुंवळ लम्याळ।'—दा २.३.२८. २ नखरेबाज छिचोर (स्त्री). [सं. चळ]—भमबानी—स्त्री. चळकचांदणी; नखरेबाज, छिचोर चाळे करणारी स्त्री; पुढें पुढें करणारी चावट स्त्री.

चाळडाळ—पु. १ चालकक; मज्जण दूर करणें; कसेहि करून भागणी पुरविणें. 'एवढा माझा चाळडाळ पांच रुपयांचा करवा.'—कसाही चाळडाळ करून रुपये वेळून टाकावे. २ हालचाल 'जियेथें आलुमाहु। रुपागुणाचा चाळडाळ। ते मल-तैसाही खेळु। लेखा भाणि।'—दा १३.९८५. 'ज्येसी पाहतां आलुमाहु। रुपागुणाचा चाळडाळ। परि जसेल तैसाहि खेळ। जाणीतसे रुपार्ते।'—स्वादि १३.३.३८.

चाळण—स्त्री. १ धान्य, पीठ इ० चाळण्याचें सच्छिद्र साधन. २ (क.) पुष्कळ दारे असलेली विहीर. ३ छिद्रिरीत विणीचें अथवा जीणें झालेले कापड. ४—न. चाळावयाचा पदार्थ, धान्य पीठ वगैरे. ५ चाळण्याची क्रिया. ६ चाळल्यानंतर राहिलेले रूस, केर-कचरा [सं. चालन]

चाळणपुळी—स्त्री. चाळपुळी; दूरवर पसणारी पुळी, जण, झर.

चाळणा—पु. १ आद्या मावताना दोन हात लांबीच्या काठीच्या टोंकाला कापड गुंडाळून आद्या हलविण्यासाठीं केलेले साधन; घांटाणा; चोळणा. २ गडू, डाळी इ० चाळण्यासाठीं केलेली पत्र्याची मोठी चाळणी. [सं. चालन]

चाळणावळ—स्त्री. चाळण्यासाठीं दिलेली मजुरी, पैसें.

चाळणी—स्त्री. १ धान्य, पीठ इ० चाळण्याचें साधन. २ उलथापालथ. ३ गंजिकांची पिसणी. ४ घराचीं कोले शाकारण्याची क्रिया. ५ घोषणें; हुडकणें. ६ (क.) सूक्ष्म चिह्नित्वा; छाननी. 'आम्ही वेतलेल्या चाळणींत अखेरीस काहीं नाचवतेच खडे राहिल्यास ...'—टि २.१०४. [सं. चालनी] चाळणींत पाणी घालून जीव देणें—विनाकारण जिवावर उदार होणें; अत्यंत निराश होणें; कोरच्या विहिरींत जीव देणें.

चाळणें—सक्रि. १ करणें. 'पेक्षा चाळीत नाचा पुळी'—मुगादि ४२.३. २ वेळणें; झेपणें. 'परी जेणें शस्त्रासी चाळिजे। यश गौरव त्यासीच साजे।'—मुसमा ७.७०. 'नावेक चाळवूं वीरेखा पाठीं पुरवूं कामना।'—मुबब ४.१०९. ३ फिरविणें. 'बायसा

एकें झुळें दोहीकडे । डोळा चाळितां अपाडें । -झा १५.१३५.
४ चाळणींत चाळून गाळणे. ५ पुस्तकाचीं पानें, घराचीं कोंठें,
विठ्याचीं पानें इ० उळटणे; गंजिफा पिसणे. 'यंदा बंगल्याचीं
कोंठें चाळलीं नाहीत म्हणून फार गळतें.' ६ झुडाळणे; शोधणे.
उदा० घरघर, देशदेश, गांवगांव चाळणे. 'सगळें घर चाळलें,
तरी आंगठी सांपडत नाही.' [सं. चलन] चाळूनचाळून,
चाळूनपाळून-क्रि. पुनःपुनः उचलून; फिरवून; उळटापाळट
करण; अदलाबदल करून.

चाळणी—पु. १ (गो.) मोठी चाळणी. २ चाळल्यानंतर
चाळणींत राहिलेला शेव.

चाळपुळी—जी. एक प्रण, रोग; यांत प्रथम एक पुळी उठून
नंतर तिच्या मोंबती अनेक पुळ्या उठतात व चाळणीसारखा
प्रण होतो. [चाळ+पुळी]

चाळवट—न. थोपटण्यापूर्वीचें हातानें तयार केलेलें मातीचें
माडें. -बदलापूर ६६.

चाळवण-णी, चाळवणूक—जी. आशा लावून दिरं-
गाईवर ठाकणे; झुळविणे; टाळाटाळ करणे; आज ये सवा ये
जसे सांगणे; खेडे बाळावयास लावणे. 'साने पैशाची चाळवणी
चाळविली आहे.' [सं. चालन]

चाळवणें—अक्रि. १ भल्लेचें सांगून नाहीं लावणे; फसविणे.
'काय आम्हा चाळविसी बायाविण । म्हणती दुरून देखिलासी'
-मुगा ३८. २ झुळविणे. 'ब्राह्मणासी आशा लावून । चाळवी
कदा न करी दान।' ३ -सक्रि. निसटविणे; बाजूस सरविणे;
हलविणे; उळण्यास लावणे. [सं. चालन]

चाळवाचाळव—जी. १ अनेक प्रकारे केलेली चाळवणूक;
झुळवणी; आशा लावणे. २ एकसारखी उलथापालथ करणे; खाली
वर करणे; उसकटणे. ३ चिडविणे.

चाळविणें—सक्रि. १ झुळविणे; आशा लावणे; वेडें करणे.
'कोणी येकें चाळविलें । कोणी येकें अडविलें।' -दा ३.४.१६.
२ हलविणे; नेतना देणे; प्रवृत्त करणे. 'तव प्रवृत्तिचे कांड
सांघे । चाळविलों फळभुतीचेनि मार्गे।' -ज २८ ३ आजू-
बाजूस फिरविणे. ४ बसरावयास, निसटावयास, झुकावयास
लावणे; मूळ जागेवरून हलविणे. ५ चेष्टा करणे; व्यर्थ आशा
लावणे; हरमन्याच्या आशावर चढविणे. ६ चौड येईलसें करणे;
प्रास देणे; खोडी काढणे.

चाळशी—सी, चाळिशी—सी—जी. १ बयाळ चाळीस
वर्षे झाल्यावर दृष्टींत येणारा अनुपणा. २ चाळीस वर्षांचें वय.
३ चव्वा. 'चाळसी लागे प्राणिया । या नांव आध्यात्मिक।' -दा ३.६.४९.

चाळा—पु. १ छंद; नाद; संवय; व्यास. 'देवपूजेचा कंटाळा ।
हातीं सोंगटयांचा चाळा.' 'वाचेसी शिवनामाचा चाळा.' २
वेड. 'चाळा लाविलेला गोप गोपीनाथें.' -मुगा ११२. ३
खोडी. 'उगळा राहे न करी चाळा । तुज किती सांगों रे
गोवळा।' -मुगा १२९. ४ पदार्थ जोडण्याचा सांधा; कळा.
शीत बसविण्याचा प्रकार. उदा० शेवट खाली करून बोटें एक-
मेकांत अडकविणे इ०. सांधा; जोड; जसे-हाताचा, मनगटाचा-
मानेचा-खवाटयाचा-मुडक्याचा चाळा. ५ भुतांच्या अथवा पिशा-
चांच्या एका वर्गाचें नांव. ६ हातमागाचा पावडा व पावसरा जोड-
णारी दोरी. ७ जेथे माग करावयाचे आहेत तेथल्या कपड्याचा
न विणलेला भाग; कापडातील आडवे किंवा उभे बांधणी एखा-
जातीचे दोरे न विणले गेलेला भाग; करली. चाळ पहा. ८ मागां-
तील ओबी किंवा बही झा नांवाने ओळखला जाणारा भाग.
[सं. चळ] ० लावणे-क्रि. नाद किंवा छंद लावणे. ० लावणें-
अक्रि. नाद किंवा छंद लावणे. 'चाळा लावुनि गोवितोसी ।
दावुनिया लपसी । लपोनि केउता जासी । तैसा माव न करी
आम्हांसी रे गोविदा।' -ज्ञानदेव.

चाळाचाळ-चाळी—जी. उलथापालथ; उसकडाउसकड;
खालीवर करणे.

चाळाचूळ—वि. उतावळा. -क्षर.

चाळाबोळा—पु. १ हाताने पुरवणून चोळाबोळा केलेला
कागद अथवा कापड; बऱ्याच सुरकुत्या पडलेला कागद अथवा
कपडा. २ चोळाबोळा करण्याची क्रिया. ३ (ल.) (प्रवाधा-
प्रमाणे अथवा लुटारुप्रमाणे). चाईचाईने, अव्यवस्थित रीतीने
केलेली सामानाची, कपड्यांची, कागदांची बांधाबांध. [चाळणे]

चाळाळ—पु. काटांचा किंवा पाण्याचा खळाळ. 'पहाटे
आहले चाळाळ । पाणियाचे।' -सप्त २.२७.७९. [चव]

चाळिता—पु. हलविणारा; प्रेरक; गति देणारा. 'म्यां हाळ-
विल्या प्राणु हाळे । जो जबाते चाळिता।' -झा ९.२८३. -एमा
१.१७. [सं. चळ; म. चालणे]

चाळिशी—जी. चाळशी पहा.

चाळिसा—जीव. (कुण.) चाळीसांचा समुच्चय; अनेक
चाळीस.

चाळिसा—पु. १ चाळीस शेरांचा मण. २ सामान्यतः
चाळिसांचा समुदाय. ३ चाळीस हात कापड. ४ चाळीस मनुष्ये
अथवा पशू लागणारे ओझे. [चाळीस]

चाळीपाळीने, चाळूनपाळून—क्रि. आळीपाळीने;
पाळीपाळीने; आळूनपाळून. [म. चाळणे]

चाळीव—वि. १ चाळलेला; चाळावयाचा. २ (ल.)
गाळीव.

चाळीस—वि. ४०; चार दशक.

चाळीसपत्र—न. चप्पा; उपनेत्र.

चाळु—प. डाकून बोलणे. 'उपहासु चाळु। वरं स्पष्ट।'।

—झा १३.२७०. [चाळा]

चाळुद्रा—वि. चाळे करणारा; खोबर; खटपाळ.

चाळूनपाळून—क्रि. आळीपाळीने. चाळीपाळीने पहा.

चाळे—न. फसविण्याची युक्ति; छेपणे. —घर. —गुहा.

[चाळा]

चाळेखोर—वि. खोबर; खटपाळ; वाग्रट; हुब.

चाळेकृत्य—न. चहाटलपणाचे कृत्य.

चाळेगत—प. (क.) मुतांचा जमाव; पिशाच्चांचा समुदाय.

चाळोणी—जी. (गो.) टाळाटाळ; दिरंगाई; चाळ्या-
वाळव. 'पैसे मागल्या चाळोणी दाखता.' =पैसे मागितल्या-
वर आज-उद्यां करतो. [म. चाळवणी]

चाक्षुष—न. प्रत्यक्ष ज्ञान. डोळ्यापासून होणारे ज्ञान. —पु.
सहावा मनु. —वि. १ नेत्रविषयक; डोळ्यासंबंधी; दृष्टीसंबंधी २
दृश्य; दिसणारे. [सं. चक्षुस्=डोळा]

चाक्षुषी—वि. डोळ्यासंबंधाची; दृष्टिविषयक. —जी. एक
अन्न. 'मग योजिता झाला चाक्षुषी। कामिनी स्नेय वचावया।'।
—जे २२.५८. [सं.]—प्रेम—न. दृष्टिविषयक प्रेम; बाह्य स्वरूपावरून
उत्पन्न होणारे प्रेम. 'चाक्षुषी प्रेमाच्या पहिल्याच दृष्टीने आवक-
मायुक बद्ध होतात.' —विद्याहरण पु. २०. —विद्या—जी. जातु-
गिरी; नजरबंधीची विद्या; दृष्टिमोह करण्याची विद्या; अंगातील
कोणताहि पदार्थ आपल्या चक्षूंनी असा पहावा असे इच्छाये तसा
तो दिसणे ह्या विद्येला चाक्षुषीविद्या म्हणतात. ही चित्ररथ गंधर्वाने
अर्जुनास दिली होती. 'अर्जुने सावधाने ते क्षणां। चाक्षुषी विद्या
जपिमली।' —जे ७५.१७३. 'मी चाक्षुषी स्वविद्या देतो
च्या दिव्य पांढरत वाजी।' —मोभादि ३१.२५.

चि—एक प्रत्यय. च पहा. 'प्रेक्षक त्या मुझाहुनि बहु वर्गिति
आपुलेचि ते पुण्य।' —मोकळे १०.१०. 'स्मर-हर-पुरसाचि
स्मरच नाचे।' —मोकळे ४.४.

चिर्मा—चा चे सामान्यरूप; वही विमलीचा प्रलय; च्या.
'अमराचिर्मा झोका। बरी पडत।' —दाव १४३. 'जे श्रीकृष्णा-
चिर्मा अवळिका।' —दाव १०.१२२.

चिऊ-ऊं—जी. चिमणी या पदार्थाचे लहान मुलांच्या
मावेंतील नांव. असे काळ-चिऊ.

चिक—प. बाजूच्या बारीक कामट्यांचा केलेला पडदा.

चिकाचा पडदा पहा. [फा. चीप्, चीक्]

चिकचिक—जी. चिकटी; चिकटार्थ. [सं. चिकण; च]

चिकचिकणे—क्रि. चिकट होणे (चाम ६० कांपासून
बारीक ६०). (गो.) चिकचिकुंक. [चिकट]

चिकचिकाट—प. फारच चिकटपणा; अत्यंत चिकटपणा.
[चिकचिक]

चिकचिकित-कीत—वि. चिकट; चिकटगारे, डकगारे;
चामाने चिकट झालेला. [चिकटणे]

चिकचीक—जी. चिकटपणा; पाऊस पडल्यामुळे जमीनी-
वर चिखल बघीरे होणे.

चिकट—वि. १ चिकटपणा असलेला; चिकटणारा. २ (न.)
कंजुष; कट्ट; वाखाचीस करणारा. (न.) ३ चिकट व मजबूत
बांध्याचा (मापूस). ४ काळपोट्या; पिच्छा पुरविणारा. चावून-
चिकट, चावणे, चावून पहा. ० पदार्थ—प. ऊर, घुप, गुगुळ बघीरे
वस्तु. ० मॅन्डी-मोंकर—वि. (क.) पिच्छा पुरविणारा; लोचट.
[सं. चिकण; म. चीक]

चिकटण—जी. चिकटपणा.

चिकटणे—१ चिकटपणामुळे एक पदार्थ दुसऱ्या पदा-
र्थाशी संलग्न होणे. २ (क.) एक पदार्थ दुसऱ्याच्या अगदी
जवळ येणे. 'संपत्ति जाली म्हणजे सोयरीबायरी बळेच वेढून
चिकटतात.' ३ एक पदार्थ, वस्तु दुसऱ्यास लागून असणे. 'माझे
घर त्याच्या घरास चिकटून आहे.' ४ खोबी, संवय, व्यसन
जडणे. 'त्याला विडीचे व्यसन चिकटले.'

चिकटघट—जी. (जमीनीची) स्निग्धता; कस ६०

चिकटघण—न. चिकटविषयाचे पदार्थ गोंद, डिक, खळ,
सरस. [चिकटणेपासून प्रयोजक]

चिकटघ(वि)णे, चिकटाविणे—सक्रि. गोंदाने डकविणे.

चिकटा—प. १ केसांच, काटडीस चिकटून असलेला मळ;
केसांचा चिकटपणा. २ पावसाची बारीक सर पडल्यावर होणारा
जमीनीचा चिकचिकीतपणा. ३ जखमेतून वाहणारा चिकट पु ६०;
गाई, म्हशी ६०कांच्या स्तनांतून येणारा चिकट दुग्धांध. ४ चाळी-
वर किंवा चान्यावर रोगरूपाने येणारा चिकट पदार्थ; घुरसा.
५ एक प्रकारचे गवत. ६ दळतांना आत्मांच्या तळीस चिकटलेले
पीठ ७ रोगट हुवेने झाडांना, जनावरांना होणारा रोग. ८ पक्षी
पकडण्याकरिता केलेला चिकट पदार्थ. [चिकट] ० पडणे—क्रि.
पिकांवर पानउषा पडणे.

चिकटा—प. पडणाचे नेसावयाचे मुकटपासारिखे सोवळ्याचे
रेशमी किंवा लोखरीचे वस्त्र. [का. चिकटू-सहान] चिकटें-
म. सोवळ्याचे, हलक्या रेशमाचे वस्त्र. [का. चिकटू-सहान]

चिकटार्थ—जी. चिकटपणा.

चिकटी—झी. १ केसांतील चिकट मळ. २ चामटपणा; तेलांत तळून खावयास करतात ते एक प्रकारचे तोंडीकावणे. ऑगळपणा. ३ जात्याच्या तळीस पीठ चिकटल्यामुळे जात्यास वेणारा चिकटपणा; नव्या धान्याचा चिकटपणा. ४ चिचोक्याची खळ.

चिकटीव—वि. चिकटवून तयार केलेले; गोंदाने, सरसाने, सळीने रुकविलेले.

चिकटया—वि. लोंचट; पिच्छा पुरविणारा; निसरडा. [चिकट]

चिकण—वि. १ कठिण (दगड); चिवट (लांकूड); मजवूत (कापड, कागद, दोरा); कणखर; दमदार; कसदार (मनुष्य, जनावर). २ द्रव्यसंपन्न (मनुष्य). ३ चिकट; स्निग्ध (जमीन). ४ ज्यांत कस विशेष आहे असे (दूध) किंवा असे दूध वेणारी (गाय). ५ कंचूष; चिकट; कृपण. १ गुळगुळीत. [चिकट] सामाशब्द—०कांकडी—झी. तबसे; एक प्रकारची कांकडी. —कृषि ५८२. ०खडू—पु. पांढरी माती; एक प्रकारचा शाहू. ०चोपडा—वि. १ स्निग्ध; चिकट (जमीन). २ गुळगुळीत (दगड, कागद, लांकूड). ३ मळ, चिवट मजवूत (रेशीम). ४ चकचकीत; पॉलिश केलेले. ०चोपडे—न. जास्त तेल किंवा चरबी असलेले स्निग्ध खाद्य, ओखट पदार्थ (तेल, चरबी इ०चा). ०जमीन—झी. जिला चिकटपणा फार असतो अशी जमीन; जीत बीस भागापेक्षा रेंतीचा भाग कमी असतो, व ऐशी भागापेक्षा चिकणमातीचा भाग अधिक असतो अशी जमीन. —कृषि १६. ०माती—झी. फार चिकटपणा अशी असलेली माती; अत्युमिना व सिलीका यांच्या मिश्रणाने बनलेली माती. —पदाव ३७. —घट—वि. ओखट; चिकट (जमीन). ०सुपारी—झी. झाडावरून कच्ची काढून दुधांत शिजवून वाळविलेली सुपारी. ' चिकणसुपारी कात जो केवड्याचा ' [सं. चिकण]

चिकणा—पु. एक औषधी वनस्पती; यास चुंच असेहि वुसरे नांव आहे.

चिकणा—ना—वि. स्निग्ध; तेलकट; चमकदार; गुळगुळीत. [सं. चिकण; हि. चिकना]

चिकणाई—झी. स्निग्धपणा; गुळगुळीतपणा; तेलकटपणा.

चिकणी—झी. १ एक प्रकारचे झाड. २ एक प्रकारचा मासा. —वि. चिकण पहा. ०जमीन, माती, सुपारी—चिकण पहा.

चिकरणे—सकि. चिकरणे; चिकस करणे.

चिकलवणी—वि. (गो.) दलदलीत; चिखल व पाणी यांनी गुळ.

चिकलवाणो—वि. (गो.) अमंगळ; घाणेरडा; चिखलांत फिरून तसाच राहणारा.

चिकवडी—झी. तांदुळाचे पीठ मीठ-मिन्यांसह शिजवून त्याच्या बारीक बारीक वण्या वळावर वाळून उन्हांत वाळवून

[चीक+वडी]

चिकशा—स्या—झी. १ संशय; खुरखुर; संदेह; आशंका; (कि० माणणे; वाळणें; धरणें; वागविणें; येणें; उठणें; वागणे इ०) २ कंटाळा; वीट. [सं. चिकित्सा] ०येणें—वीट येणे.

चिकसा—पु. अंगास लावण्याकरिता केलेले एक प्रकारचे सुगंधी द्रव्य; जोषळा, इळद इ० वादन अंगास लावण्याकरिता केलेले उठणे. ' नाना नुठिता देहदशा । काळवृत्ति लाविजे चिकसा । ' —अमृ ७.७२.

चिकसें—न. एक प्रकारचा खाण्याचा पदार्थ; हरमन्याची डाळ पाण्यांत मिजत घालून ठेवून वाढावी. नंतर त्यांत जाय-फळ वेलची पूड, बदामबी, पिस्ते, खिसमिस व पिठीसाखर मिसळून त्यांत चमचाभर सोडा टाकावा व मिश्रणाचा गोळा तूप लावलेल्या ताटांत थापावा. ते ताट मर्हीत ठेवून खालीवर वाळ लावावा. चांगले भाजल्यावर रोटासारखे तुकडे पाडवेत. हेच मोदकपात्रांत वाफूनही कोणी रुकवून काढतात. बेसन दुधांतहि मिजवून करण्याचा रिवाज आहे. —गृहि १.४५२.

चिकाचा पडदा—पु. बावूच्या घारीक कामट्यांचा केलेला पडदा. चिक पहा.

चिकाट, चिकचिकाट—पु. चिगचिग; गच्चपच; रेंदा-रपणा.

चिकाटी—झी. १ पक्षी धरण्यासाठी केलेला चिकट पदार्थ; चुना, सफेता लावलेली काठी; किंवा तो चिकट पदार्थ. (चुना, सफेता) ' घुणी ससाणे चिकाटी खोंचरा । वेळनि निवृत्ती बोंगरा । पारवी जेसे । ' —झा १६. ३४५. २ बळाची परीक्षा पहावयासाठी एकाचे दुसऱ्याचे मनगट धरावयाचे आणि दुसऱ्याने ते सोडवून व्याप-याचे व पुन्हा त्याचे धरावयाचे हा जो प्रकार तो; मनगटाची पकड; ' धरुनिया हातीं हात पोरा धरिसी चिकाटी । ' —विद्या १६. (कि० धरणें; सोडणें) ३ पहिलवानाची विशिष्ट पकड. ४ (ल.) वादविवादांत प्रतिपक्षाची अवयवूक करण्यासाठी वात-लेला प्रश्न. ५ चिवटपणा (लांकडाचा). ६ बळावी; नेट; करारी-पणा; सोशीकपणा; निग्रह. ७ चिकटपणा. ८ (ल.) लक्ष्यपणा; लोचटपणा; लांगुलवाहन. ९ बिंदगुळा; दीर्घसुत्रीपणा—स्वभाव. १० मजवूत मांड (बोड्यावरील स्वाराची)

चिकाडा—पु. एक प्रकारचे दुधाळ झाड; शेर. [चीक]

चिकार—क्रि. पूर्णपणे; सच्चून; रिकामी जागा न ठेवता. (कि० मरणें) ' हे गळवत माणसांनी चिकार मरले जाहे. ' —वि. दाट; गच्च; फार; कल्पनातीत.

चिकार, चिकारा—पु. (हि.) कंगारी लोकांची सत्तार; दोन तारांची किनरी; एक बोंबी बाय.

चिकारा—पु. नावक; तिठकारा; किलस.

चिकारी—स्त्री. सतारीस काबलेच्या सात सारपेकी शेव-
ठवी (सातवी) तार. [च्व]

चिकारीवोली—भाषा—स्त्री. शब्दाळा भारंमी च-चि
कावून त्यातील वर्णांची उलटापाळट करून बोलण्याची सक्तिक
भाषा. उदा० चळाम, चिळम=मळा, चलातु-चिलातु-तुला इ०

चिकारं—न. (नंदभाषा) मुळ, पोर.

चिकाळ-ळा, चिकाळथा—वि. फार चीक असलेले
(झाड, फणस, आंबा). [चीक]

चिकित (चिचुक)—न. (नृत्य) खालचे-वरचे दांत एक-
मेकांपासून दूर ठेवणे. जांभई आली असे दाखविण्याच्या वेळीं
नृत्यांत हा अभिनय करितात.

चिकित्सक—पु. १ वैद्य. २ (ल.) काव्याकृत करणारा;
कीस काढणारा; खोदूनखोदून चौकसणारा (विशेषकरून मूर्त व
डोळी असा मानलेला). ३ भावी परीक्षावंत, परीक्षक, कलावंत.
४ दर्दी; तज्ज्ञ; [सं. कित्-ज्ञाणे, रोगमुक्त-वरे करणे, इच्छिणे,
शंका घेणे, जगणे, राहणे]

चिकित्सनीय—वि. औषधी; औषध म्हणून वेण्यास
योग्य; चिकित्सा करण्याजोगा; उपायसाध्य. [सं.]

चिकित्सा—स्त्री. १ वैद्यकी; वैद्यकिया; उपचार 'ते हिंसा-
निवारावया केली. चिकित्सा कां १'—हा १३.२२५. 'रोगाची
योग्य चिकित्सा करणारे वैद्य फार थोडे.'—योर १.३. २ रोगा-
संबंधी-साध्यासाध्य विचार व औषधयोजना. ३ रोगाची परीक्षा.
४ (ल.) सूक्ष्म निरीक्षण. (विशेषतः फाजील, विचक्षणापूर्ण असें).
५ कांक्षा; वितर्क; कुकल्पना; अवेसा; आपल्या आशंकांनी मनांत
उत्पन्न केलेले तरंग. (कि० घेणे). [सं.]

चिकित्सालय—न. रुग्णालय; दवाखाना. [सं. चिकित्सा+
आलय]

चिकित्सेखोर—वि. उगीच काव्याकृत करणारा; दिकत
खोर; कांक्षी; फाजील चिकित्सा करणारा; मळमळीत संशय-शंका
वेणारा (मनुष्य.) [सं. चिकित्सा+खोर]

चिकी—स्त्री. १ पातळ चिकट पदार्थ; गोंद; खळ. २ पाच-
ळणारा जांबूस गुळ. ३ काकवी. ४ दाट होईल इतकी कड-
विलेली साखर, पाक. ५ उडवाच्या पिठाची खळ. ६ तावडाचे
चौकडीत पड बसविण्याचे तुकण, लांबी इ०; लोठ्याची लाक.

चिकीचा—वि. खरी काबलेला (कुण्डे, कापड, कपडा)
[चीक]

चिकीर—वि. चिकट; त्रासाचे; चोटाळपाचे; सतावणाऱ्या
व झुप बाबींनी पूर्ण असे (काम-वंदा) चिकीरीचे.

शफो. ३. २४

चिकीर्षा—स्त्री. करण्याची इच्छा; [सं. कृ=करणे या पासून
इच्छावशेक भाषाचक नाम]

चिकीर्षित—वि. कसं इच्छिलेले; करण्यासाठी योजिलेले.
[सं. चिकीर्षा]

चिकीर्षु—वि. कसं इच्छिणारा; करण्याची इच्छा ज्याला
चाहे असा. [सं. चिकीर्षा]

चिकू, चिकू—पु. १ एक जांबट-गोंद, साधारणपणे
पटाट्या एवढे फळ. -वि. कंजुवः कृपण; कडू; हाताचा बड.

चिके—किवि. क्षणभर; जरा; काही क्षण. 'चिके रहा मी
गातां येतो.' [का. चिकू=लहान]

चिकोटा—पु. चिकटा शब्दातील १,२,३,४,५,६ असे
पहा. [चीक]

चिकोटी—स्त्री. चिकटी पहा.

चिकोडा—पु. जोंघळ्यावर पडणारा रोग; फार थंडी पडली
म्हणजे जोंघळ्याच्या पातीवर एक चिकट पदार्थ तयार होतो तो.

चिकोरपणा—पु. (व.) बडेचोरपणा; छिचोरपणा. 'जवा
चिकोरपणा चालला तर तुम्हाला येथून चालवून दिले जाईल.'

चिकोरी—स्त्री. मातीची पगती.

चिकोरी—स्त्री. (व.) (प्रायः बहुवचनी प्रयोग) चड;
मस्करी. 'जन्मभर तुम्ही चिकोऱ्याच केव्या, तुम्हाला मारव-
स्तपणा कधी येणार ?' [छिचोरी]

चिकोल—पु. (कुण.) (चिखल अप.); गारा; रेंदा; राव.

चिकट—वि. चिकट पहा.

चिकण—वि. चिकण पहा.

चिकर—वि. लहान; चिचुकले; झुजक; आकारांत कमी
(फळे, फुले, अक्षरे, आकृति, विषयाची पाने इ०). [का.
चिकू=लहान]

चिकी—स्त्री. चिकी पहा.

चिकू—पु. चिकू पहा.

चिकू—न. (गो.) कपवशी. 'चे ज्यौक चिक हाड.'
=चहा प्यावयाला कपवशी जाण. [पो. शिकर; इं. सॉसर; तुळ०
म. चक]

चिखल—पु. गारा; रेंदा. [सं. चिकित-चिखल-रामबाहे;
चिखलखल-रामबाहे; सं. चिखल-चिखल. -नारायणदाजी
मराठे वाई] (वाप्र.) •करणे-माताचे रोप लावण्यापूर्वी कर-

ण्यांत वेणारी दुसरी नांगरवट. -बडगापूर २८०. शेतांत चिखला
सारखी जमीन करणे; गळगळीत रवरवीत करणे; मिसळणे. चिखल-
ळांत घोंडा टाकणे-भक्ष्याच मानगडीत पडून स्वतःस त्रास
करून घेणे. चिखलांत रुतलेली गाय-जसहाज्य मनुष्य,
स्त्री; सकळांत सांपडलेली व्यष्टि. म्ह० (व.) चिखल पाण्याला

सोबत नाही व पाणी चिखलाला सोबत नाही—चरांत बापलेकांत किंवा आईमुलींत भांडण झाले तरी काहीं वेळाने तीं एक होतात त्याला म्हणतात.

चिखलणे—भकि. १ पावसाने जमीन चिखलघुक्त होणे. २ चिखल्यांचा विकार होणे. ३ रेंदाळ करणे.

चिखलणे—सकि. हांकणे; लोटणे (हत्ती, घोडा). चेतवणे; पुढे ढकलणे.

चिखलघुणी—जी. (कों.) माताची बोणी, पेरणी करणाऱ्या मजुराचे कामानंतरचे हातपाय धुणे, स्नान करणे, अवचारे वगैरे धुवून काढणे इ० काम. [म. चिखल+घुणे]

चिखलमावळी—भावी—जी. (व.) ज्येष्ठ कुल्ल जमावास्या. 'चिखलमावळीपासून जामचा हिशेब करा.'

चिखलघट—जी. दाराचा उंबरा. -वि. १ जेथे लवकर चिखल होतो अशी (जागा, जमीन). २ जेथे चिखल झाला आहे अशी (जागा, जमीन); चिखचिडीत; रेंदाळ.

चिखलघणी—न. चिखलाने युक्त पाणी; गढूळ पाणी. [चिखल+पाणी]

चिखलवाट—जी. ज्यावर चिखल झाला आहे असा रस्ता; चिखलाची वाट. [चिखल+वाट]

चिखली—जी. पाणेरुष्या चिखलांतून हिबल्याने पायाच्या बोटांच्या वेचवेमध्यें ओलसरपणा उत्पन्न होतो आणि त्या ठिकाणीं कंठ घुटून जाग होते व ठणका लागतो असा विकार; चिखलांत फिरल्यामुळे पायांच्या वेचकांत होणारा विकार; -भव. चिखल्या. 'चिखल्या जिबहाळ्या लागती। या नांव आदि-सूक्त।' -दा ३.७ २२.

चिखल्या—पु. हळीशीत रुमणे खुंटी मालून बसवितात ती खुंटी. -बदलापूर १८७.

चिखोरा—पु. (व.) नखांनी घेतलेला चिमटा; नखांनी त्वचेवर काढलेला ओरखडा; चिमकोरा.

चिखोल—पु. चिखल. 'हा शोणितमांसांचा झाला सर्वत्र दुर्गम चिखल।' -मोकळे १२.२५.

चिगचिग, चिगढाण, चिगधाण—जी. १ चिकचिक; चिखचिख; बराच चिखल होणे. २ घामाने जगास येणारा चिकटपणा; निबचिब.

चिगचिग—वि. चिखलाने युक्त; रेंदाळ.

चिगट—वि. चिकट पहा.

चिगलेचिगले—पु. (कर्ना.) कांसेपारवी. [का. चिगरी=हरिण+बलेगार=कांस लावणारा]

चिगर—वि. फिरकोळ.

चिगळ—ली, चिगुळ—जी. १ अतिशय लहान मासा; २ लहान बिचू, बेंकडा इ० ३ चिमुकले गाजर, बटाटा, कांदा, अपक फळ इ०. चिगळथा—पु. एक गोठ्या पाण्यातील मासा. -प्राणिमो ८१. चिग्री—पु. एका जातीचा मासा. चिग्री या जातीचे मासे पेटाना फार जपले पाहिजे. -आरोषा १.११४.

चिगा(गो)टी—जी. १ लहानसा भोंवरा. २ (क.) चलाख, चपळ, मोडक मूल. ३ ठेग मनुष्य.

चिगुटी—जी. (मि.) चिघोटी; चिघी. 'कोवराळ इ लेंगुटी आन मुनकांये इ चिगुटी.' -कंबरेला ही लंगोटी आणि डोक्याला ही चिघोटी. -मि ३५.

चिघरां—पु. एक प्रकारचा तिकावरील रोग (ज्याने दाणा चांगला भरत नाही, पोंबट होतो असा). -रुचि ३५१.

चिघळ—पु. (कों.) गूळ, साखर, मीठ इ० पदार्थांस जो धव घुटतो तो. -जी. एक प्रकारची रानमाजी.

चिघळणे—भकि. पाझरणे; गळणे; सळणे (मीठ, साखर, गूळ इ०). [सं. गळ्=गळणे; म. चीक+गळणे; का. चिघिळ=चिकट होणे]

चिघळथा—वि. पाझरणारा; वितळणारा; (हवेंतील ओला-ज्याने) झिरपणारा (गूळ, साखर इ० पदार्थ). -देवी—जी. अव. ज्यांतून पू वाहतो अशा देवी; कयल्या देवी.

चिघुर—वि. लहान; चिमुकला; छोटा; छोट. चिक्कर पहा.

चिचि—जी. या नांवाचे एक झाड आणि त्याचे फळ. जोसाब व जंगली भागांत ही झाडे आपोआप वाढतात. याचे खोब उंच असून फार जाड असते. झाड सावकाश वाढते. याचा विस्तार मोठा असतो. चिचेचे फळ जांबट असून स्वयंपाकांत भाज्या वगैरे पदार्थांत त्याचा उपयोग करतात. चिचि पित्तशामक व रक्ताशुद्धिकारक आहे. चिचेचे सार व पन्हें करतात. पाला व फुले यांची भाजी करतात. [सं. चिचा] गोरखचिचि—जी. हे फळ मोठे असून मात तांबडा गर असतो. रुचि गोड असते. ही औषधी आहे. चिचेचा तक्रू—पु. (व.) गाभुळ्या चिचा बांदून त्यांत तिखट, मीठ बाळून केलेला पदार्थ.

चिचुकली—जी. चिमटी.

चिचणी, चिचणी—जी. १ गवतांत अथवा मातझाचरांत उगवणारी एक वनस्पति; हरलीसारखे एक प्रकारचे वनत. २ बिच. 'बिचण्या तोडूं झाडावर।' -दावि २६२.

चिचतसर—न. चिचेवरील कर.

चिचप(पे)टी—जी. झियांचे एक कंठसूषण; चिचेच्या पानांच्या आकाराच्या सोन्याच्या पेट्यावर मोत्यांचे किंवा

हिरकण्यांचे कोंदणकाम करून त्या पेटपा वज्राटकेप्रमाणे रेशमाने पटवून केलेला अलंकार. [म. चिच+पटी-पेटी]

चिचपटो—पु. (कु.) (अव.) चिचपटे; चिचपेटी.

चिचपानी—वि. चिचेच्या पानाच्या कंदीचे कांड असणारा (धोतरजोडा). [चिच+पान]

चिचमोहर—पु. (वे.) मेची, मोहरी, इळद, चिच यांची चटणी; चिचेचे चोकर-त्वक्. चिचेचे पाणी, मिरची, मीठ यांस फोडणी देणे.

चिच(चा)रो—पु. (गो.) चिचोका; चिचेचे बी.

चिचवणी—न. चिच कोळसेले पाणी; चिचेचे पाणी. [चिच+पाणी]

चिचळा—पु. १ दिव्याच्या बातीची काबळी, कोबळी. २ तेलाच्या दिव्यापासून पडणारे जळते कण, फुले यांपैकी प्रत्येक.

चिचांदर—झी. (गो.) चिचुंदरी; उंदराची एक जात.

चिचारा—पु. (कु.) चिचोका; चिचो पहा.

चिचावणे—अकि. चिचिचि करणे; चिचिचिणे. [च्व]

चिचि—झी. रानकिड्यांचा, रातकिड्यांचा जावाज; चिमण्यांचा चिचिचि शब्द. [च्व]

चिचिणी—झी. मातांत, गवतांत वाढणारे एक रोप (हे दुसऱ्या गार्हना काळे वाळतात). चिचणी पहा.

चिचुकली—झी. चिमटा. ० छेणे—अकि. चिमटा घेणे.

चिचुंदरी, चिचोंदरी, चिचुंद्री, चिचोंद्री—झी. १ उंदराची एक जात; उंदरासारखा परंतु आंखू शपटीचा व चूचू जावाज करणारा एक प्राणी (याचा कस्तुरीसारखा वास येतो.) २ एक प्रकारचे चकाकार फिरणारे दारुकाम. [सं. छुचुंदरी-छुचुंदर-छुचु+उंदर-चिचुंदर-री. -आज १८३२]

चिचुरटी-झी, चिचोरटी-झी—झी. वांग्याच्या बातीची एक वनस्पति.

चिचुरटे-डे, चिचोरटे-डे—न. चिचुरटीचे फळ. 'चिचुरट्यांची माजी करा. '

चिचोका—पु. चिचेतील बी; चिचोका माखून खातात. चिचोक्याच्या बारीक मुळ्याची घोंगडी, बुरगुस इ० कांस लावल्या-साठी खळ करितात.

चिचोणी—झी. (व.) चिच दाढ कोवून त्यांत गुळ, खोबऱ्याचा कीस, चारोळी घालून सर्वपित्री अमावास्यास करितात तो पदार्थ. [चिच+पाणी]

चिचोंदरा—वि. चपळ; हुषार; पुस्तुक बोलणारा (मुलगा).

चिचोंद्री, चिचुंद्री—झी. चिचुंदरी पहा.

चिचोर-रा, छिचोर—वि. अनावचा बोलणारा; पांढळ बोल करणारा; दुर्व्यसनी; क्षुर; इलकट; विषयासक्त असणारा; इलकट (मनुष्य).

चिचोरडा—वि. (व.) क्षुद्रक (जीव). 'एवढासा चिचोरडा आहे, पण मोठा हुषार आहे. '

चिचोरा, चिचोरा—पु. (व.) चिचोका; चिचेतील बी; ' मुले चिचारे खेळतात. '

चिचोरी—झी. छिचोर वर्तन; इलकटपणा; क्षुद्रपणा; पोळ पेटगळपणा; पोरकटपणा; स्वभावाचा, वर्तनाचा मूळपणा.

चिचोरी—झी. (खा.) चिचोका.

चिचोळा-ळ—वि. निमुळता; हव् इळ अरंद होत जाणारा; चिचळ; (हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे) कमाने बारीक होत जाणारा.

चिचोळा—पु. दिव्याच्या बातीची काबळी; कोळिहक, चिमळा पहा.

चिच्छक्ति—झी. सचेतन तत्त्व; शुद्ध चैतन्य; परमात्मा; बुद्धि; मन. [सं. चिद+शक्ति]

चिजपट, चिजबट, चिजबीज—वि. चिचमिड; चिताड (अक्षरे); बाईट रीतीने लिहिलेले, काढलेले.

चिट—किवि. निमूटपणे; स्तब्धपणे; मुकाट्याने; रूप. ० राहणे—अकि. रूप घसणे, राहणे. ' मी इतके बोललो, परंतु तो चिट राहिला. '

चिटकी—झी. हाताचे मजले बोट व आंगठ्या यांच्या संयोग-वियोगाने होणारा जावाज; चुटकी. 'सप्तसंख्य जावरी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्या. '—मोठखोण ७.७६. [च्व. का. चिटकु, चिटिके] चिटक्यांचे मांडव-पुन. चटक्यांचे मांडव पहा.

चिटकी—झी. विशिष्ट आकाराचे मातीचे मांडे.

चिटकी—झी. १ मुळपाची शेंग; डिंगरी. २ एका विशिष्ट वनस्पतीची शेंग; एरंडाचे बारीक बातीचे बी. ३ गवारी.

चिटकुळा—वि. ल्हान; चिमुकण; छोटासा. [का. चिडि-ल्हान]

चिटके—न. अर्ध्या कोळच्या इतके किंवा घेराच्या सोळाच्या भागाइतके माप. [का. चिडे]

चिटकोबा—पु. मातीचे लिंग. ' चिटकोबाका पाटावर बसवा व इळवकुंड लावा. '

चिटचिट-टां—किवि. दूध काढावयाच्या मांड्यांत देव-देव गळणाऱ्या घुचाच्या होणाऱ्या कब्दाप्रमाणे; वांसरु गार्हचे दूध पीत असतांना होणाऱ्या जावाजाप्रमाणे. [च्व]

चिटणी—झी. (चिटणेपासून नाम.) चिटणे पहा. ० स्त एडणे—मुल, वांसरु यांच्या निःशेष पिण्याने (गार्हचे) क्षीण होत जाणे. ' वांसरु चिद्वन चिद्वन पिते म्हणून माय चिटणीस पडली. [च्व]

चिटणें—अक्रि. १ कांसेतील, स्तनांतील दूध संपल्यावरहि येव येव दूध काढणें, पिणें. 'काय चिटन चिटन (दूध) काढ तोस, बांधराळा ठेव.' २ -न. येव येव पिळून काढलेलें दूध. [घव]

चिटणें—अक्रि. (पालीनें) चिट असा शब्द करणें; पालीच्या भाषाभाषा वाचक वातु. [घव]

चिटनविशी, चिटनिशी—स्त्री. १ चिटनविसाचें काम, अधिकार. २ चिटपाचपाट्या लिहिणें; निष्कळ पत्रें लिहिण्याचें काम.

चिटनवीस, चिटनीस, चिटणीस—पु. पत्रें व पत्रांचे जबाब लिहिणारा सरकारी अधिकारी; सरकारी कचेऱ्यातील शिरस्तेपारांचा वाचक शब्द. [फा. चिट=चिठी+नविस्=लिहिणारा]

चिटनिशी—वि. १ चिटनिसाच्या खात्यासंबंधी; नोंदणीचें; लिहून घेण्याचें (काम). २ चिटणिसाच्या अक्षराप्रमाणें सुंदर, ल्हान (अक्षर).

चिटपट, चिटपिट—विक्रि. खरडलेलें; गिचमिड लिहिलेले. -न. खरडलेला, गिचमिड लिहिलेला कागदाचा तुकडा.

चिटपाखरु—न. कोणीहि (मनुष्य, पक्षी, जनावर इ०); ल्हान पाखरुं मुदां (आ शब्दाचा उपयोग नेहमीं अकरणरूपांच करतात) 'मी आ पाखरांत शिरलों तेव्हां मला तेथें चिटपाखरुहि आढळलें नाहीं.' [सं. कीट+(हि.) पंखेरुं] नसणें—अक्रि. पूर्ण शुन्यता, शांतता; असणें.

चिटमिटा—वि. पुटमुटा; पुटपुटता; जेमतेम पुरेल असा.

चिटलिंग, चिटू—पु. ल्हान पण हुशार व मोहक मूळ. [तुळ० इ. चिट=चिमुळें, ल्हान मूळ, तरुण स्त्री]

चिटलेलें—वि. वार काढून शाक्यावर जोरजोरानें, प्रयासानें पिळून काढलेलें (दूध).

चिटवी, चिट्टी—वि. चिटचें; चिटानें आच्छादिलेले; चिटानें केलेले. [चीट]

चिट्टी—वि. चिटवी पहा.

चिट्टी-चिट्टी-चिट्टी—स्त्री. १ ल्हानसें पत्र. २ लिहिण्याच्या उपयोगी असा कागदाचा ल्हान तुकडा, चिटोरें, कपटा. [सं. चिट्; हि. चिट्टी; तुळ० इ. चिट] ० मसाला-ले-पु सरकारी हुकूम पोहोचविणारास रयतेकडून मिळणारी पोटगी 'चिट्टी मसाला मौजे कोलोसे इनाम गाव पैकी साळाबादी जमा आहेत.' -मसप २. १५३. प्रतिषादीस बोलविण्याची फी. -बदलापुर ३६३.

चिटुकली—वि. चिमुकली; ल्हान. 'आधीं या बाहुलीचें रक्षण करायचें कशाका आणि ही चिटुकली उषा तिचें रक्षण करणार काय !' -सुदे ५८.

चिटू—पु. ल्हान, हुशार मूळ. [तुळ० इ. चिट्टी]

चिटूक—पुन. एका पक्ष्याचें नांव.

चिट्टी-ट्टी, चिट्टी-ट्टी—स्त्री. चिट्टी पहा. १ छोटे पत्र. २ हुंडी. [सं. चिट्=निरोप घेऊन पाठविणें-चिट्टीका-चिट्टी; -माण १८३२; तु० हि. चिट्टी; इ. चिट्] **चिट्टी उतरणें**—(वर किंवा विषयीं या शब्दयोगी अव्ययास जोडून उपयोग) मरण्याची सनद मिळणें. (धीमंताची; देवाची इ०). **चिट्टी उतरणें**—एखाद्याकडून पैशाची विलक्षण मदत होणें. **चिट्टी-छपा टाकणें**—आपल्या मनांत जो प्रश्न असेल त्याची होकारार्थी व नकारार्थी अथवा संभाव्य असतील तितकीं उत्तरें कागदाच्या सारख्या निरनिराळ्या चिट्ट्यांवर लिहून त्या पुरवणून देवासमोर टाकून आपल्या प्रश्नाचें बरोबर तें उत्तर देण्यास प्रार्थून त्या चिट्ट्यांपैकीं एक ल्हान मुलास उचलावयास सांपून अथवा जीवर पहिल्यानें माशी बसेल अशी चिट्टी वाचणें आणि तींत लिहिलेलें आपल्या प्रश्नाचें उत्तर असें समजणें. **चिट्टी फिरविणें**—माघारें टाकणें-मरणाचें आमंत्रण नाकारणें; असाध्य दुखण्यांतून बरें होणें.

चिट्टी-चिट्टी, चिट्टी(ट्टी)रा, चिट्टीरें—स्त्रीपुन. कागदाचा लिहिलेला, लिहिण्याकरितां घेतलेला ल्हान तुकडा, कपटा; बरील शब्दांपैकीं चिट्टी, चिट्टी हे शब्द चिची या अर्थीहि वापरतात. [चिट्टी]

चिट्ट-ट्टी—पुस्ती. १ जमावंदीचा तक्ता. २ खजिन्यावर केलेली मागणी. ३ इनामचिट्टी; इनाम जमिनीचा तक्ता. ४ (प्रांतांतील) पगारदारांच्या पगारवांटणीचा तक्ता. ५ (लावणी हा शब्द पूर्वी जोडल्यास) लागवड केलेल्या जमिनीचें पत्रक.

चिट्टीचपाटी—स्त्री. चिट्टी बगैरे; चिट्टीचिट्टी. [चिट्टी+चपाटी]

चिड, चिडा, चिडचिड्या—वि. १ रेंदाड; चिडलाचा. २ चिडखोर.

चिडका—वि. चिडणारा; लवकर रागावणारा. [तुळ० का. सिडुक]

चिडखोर, चिडखोर—वि. लवकर चिडणारा, गरम होणारा; रागावणारा. [चिडणें+खोर]

चिडचिड—स्त्री. १ थोडक्या जागेत पुष्कळ माणसें, पराधर्म असल्यानें होणारी वाटी, गर्दी, मळबण. २ चिडचिड; रेंदाडपणा. ३ (घाम आल्याने) शरीराचा चिडपणा; चिडचिड. ३ फुटकार.

चिडचिडणें—अक्रि. १ चिडलानें गुफ; रेंदाड होणें (जमीन, बागा इ०). २ चिड होणें; चिडनिडीत होणें (गळे, शरीर इ०). ३ चिडणें; त्रासणें.

चिडचिडा—वि. १ चिडलाचा; चिडलाने युक्त असा; रेंदाड. २ त्रासिक; चिडणारा; चिडखोर.

चिडचिडीत—वि. १ चिडलाने युक्त; रेंदाचा; निसरवा. २ (चामाने) चिडत झालेले (डोकें, शरीर); चिडचिडीत.

चिडचिड्या—वि. चिडखोर; तिडतिडा; त्रासिक. [चिड-चिडणे]

चिडचीड—झी. दाटी; गर्दी.

चिड(ड)णे—अकि. १ चीड, राग येणे; कावणे; संतापणे. २ फोड झालेल्या, सडलेल्या जागेतून; मांस बगैरे वर येणे उमरणे; उतणे. [तुल० हि. चीडना=रागावणे; का. सिडि=रागावणे; सिट्टु=राग]

चिडमिड—झी. अतिशय दाटी, गर्दी, गोंधळ; गर्दीपासून उत्पन्न होणारा संकुचितपणा; अडचण.

चिडमिडणे—अकि. चिडमिड करणे; अंग फिरविणे; हलणे; सरणे (गर्दीत, दाटीत). [का. चिडकु=हलविणे, खळणे]

चिड(ड)रा—वि. चिडका; चिडखोर; चिडचिड्या; तिड-तिड्या. [चिडणे]

चिड(ड)वणी—झी. खिजवणी (एखाद्यास) कुत्सित बोलून, त्याचे बर्मे काढून राग आणणे, चिडविणे. [चिडणे] ०च्या गोष्टी—झीकव. राग, संताप, चीड आणणाऱ्या गोष्टी. ०चे माषण—न. मनोवृत्तींना चालना देणारे माषण; चेतविणारे माषण; राग आणणारे माषण.

चिडचिणे—अकि. चेतविणे; खिजविणे; चीड, राग, संताप येईलसे बोलणे.

चिडां—न. चिमणी; पांखरं. —बदलापूर १२८.

चिडाणी—झी. १ कटिर, कटिरी जाया. 'कोघाचे प्रबल मरते। मरी द्वेषाचिया तरियाते। असया तिरस्काराची तेथे। चिडाणी उठे अतिरुति।' —एमा २.९७. २ कुजकेपणा; कुजणे; 'अन्नाचिया चिडाणी। पीरती पडुपक्षिप्राणी।' —एमा २३, ८५१. ३ घाण, कुपात्र, घाणेरेचे मांडे. 'जेकां दुर्गवाची पोहणी। जे उतली चिडाणी विछेची।' —एमा २६.२०३.

चिडिकामिडी, चिडिमिडी—झी. दाटी; गर्दी; वेगरा-वेगरी; गोंधळ. [का. चिडपु=वेगरणे; चिडगोडु=अव्यवस्था]

चिडी—झी. (व.) चिमणी; एक प्रकारचा टिमचा लहानसा दिवा. 'चिडी लाव म्हणजे उजेड पडेल.'

चिडी, चिडिया—झी. चिमणी. 'काळी चिडी काकण बारी' —एमा १०.५८१. 'तेणे ते चिडी हातां वरनि शिलेवरि उपटिली।' —पंच १.४४. 'चिड्या चिमणे कावळे।' —दावि २४४. [हि. चिडिया; तुल० सं. चडका]

चिडीकामिडी—झी. चिडिकामिडी पहा.

चिडीमिडी—झी. चिडिकामिडी पहा.

चिडु—किवि. (वे.) वाड कुठलेले. 'मात चिडु वरले.' —मात येडावले, माताची वाड कुठली.

चिडखोर, चिडणे, चिडरा, चिडवणी—चिडखोर इ० पहा.

चिणका, चिणकारा—यु. १ फणकारा; संताप; रागाचा शटका; कोषावेष. (कि० येणे, कापणे). २ तिडकारा; फिळस; भिसारी. (कि० येणे). [च]

चिणका—क्या—वि. चिडका; चिडखोर; रागीट.

चिणकारणे—अकि. रागाचा, संतापाचा शटका येणे. [चिणका]

चिणकुळा—वि. (विर.) चिमकुळा; लहान; चिमकुळा. [का. चिण=मूल]

चिणचिण—झी. १ (उज्जतेने, उन्हाने होणारी) चुण-चुण; आग. २ घुसफुड; रागाची कुरकुर; चडफड; फणफण. 'कोथे करी चिणचिण। तो चेक पडतमुळे।' —दा २.१०.३३. 'सोसवेना चिणचिण केली। तेथे तामस इती दिसोन आली।' —दा १९.७.५. [च]

चिणचिण—णि—किवि. रातकिड्याच्या शब्दासारखा शब्द करून. [च]

चिणणे—अकि. बीड, दगड, इ० रतून कुजविणे (दार, खिडकी इ०), 'बर्माचा दारवंडा खतर चिणिला हा कळी फार खोटा।' —निमा १.५७. २ (बीड इ०कांत) दगड, माती ठोकून मरणे. ३ ठांसणे (लहानसा जागेत भाणसे, सामान); कोंबणे; चेंडणे. ४ भिवंत गाडणे (एखाद्या माणसाच्या मित्या पोळवीत झुळमाने घालून); मित बांधून काढणे. ५ ठार मारणे. ६ चेतविणे; खिजविणे; चिडविणे.

चिणाचीण—झी. अनेक खिडक्या, विळे इ० कुजविण्याचे काम, कृत्य.

चिणो—यु. (यु.) राळा. —रुपि २९३.

चिणोरा—वि. चिमुकळा; न्हातुळा; लहानसा. [का. चिण=मूल]

चित्—झी. ज्ञान; बुद्धि; चैतन्य; शुद्ध ज्ञान—चैतन्यकपी ईश्वर; ब्रह्म; आत्मा; मन. [सं. चित्=ज्ञा, आत्मा, चैतन्य, ज्ञान]

चित्—न. (गो.) मन. चित पहा.

चित्—वि. उताणा; पाठीवर निजलेला. चीत पहा. ०करणे—अकि. उताणा पाडणे; कुस्तीत झिकणे. [हि. चित=उताणा]

चितक—वि. चितणारा; चितन करणारा; इच्छिणारा; मनांत आणणारा, बाळगणारा; (समासांत) झुमचितक; अमीष्ट-चितक; अनिष्टचितक इ०. [सं. चित्त=विचार करणे]

चितकवडी—झी. (खेळांत) उताणी पडलेली कवडी. (याच्या उलट फ्री कवडी).

चिंतंग, चिंतांग—पु.जी. (छा.) श्रियांच्या गळपांतील सोन्याचा, चांदीचा पटीसारखा एक दागिना. चिंतांग पहा.

चितड—वि. गिचमिड लिहिलेले; खरडलेले; खोडाखोडी केलेले; काट मारलेले (लिखाण).

चितणी, चितणूक—जी. चितन करणे; विचार करणे; (गुल्म्या उपवेशाचे) मनन करणे. [सं. चिन्त्]

चितणें—सक्रि. १ चितन, विचार करणे; मनांत धरणे, योजणे. ' तुम्ही मंऊ चिंता, मी प्रहरभर चितितो पण कांहीं घुचत नाही ' २ मनन करणे; (कांहीं एक गोष्ट कशी होईल, कशी करता येईल इ० संबधाने) विचार करणे. ' लम कसे होईल हे मी चिंतीत होतो. ' ३ इच्छिणे; देवाजवळ मागणे (कल्याण, शुभ, अकल्याण इ०). ' समस्तही चित् लागले. रघुपतीस कल्याण । ' ४ मनांत रचणे, कल्पणे, धरणे, काढणे. ' चितिला मनोरथ पूर्ण होय. एक आवर्तन करिताचि. ' ५ (शिकलेला, ऐकिलेला विषय) मनांत धोकविणे; मनन करणे. १ वेत करणे; योजणे. ' चितण घडेना पदरीं पडेना. ' [सं. चिन्त्=विचार, मनन करणे]

चितन—न. मनन; ध्यान; विचार करण्याचा व्यापार; व्यास. [सं. चिन्त्]

चितनिका, चितनी, चितना—जी. मनन; ध्यान; विचार (विशेषतः गुरूने शिकविलेल्या गोष्टी मनांत साठविण्यासाठी), मनन, चितन करणे.

चितनीय—वि. मनन, ध्यान, विचार करण्यास योग्य; ज्याचे ध्यान, मनन, चितन करावयाचे ते. [सं. चिन्त्]

चितपावन—पु. कोंकणस्थ ब्राह्मण. [क्षेत्र+पावन=चेतपावन=चितपावन=परधुरात क्षेत्राला पवित्र करणारे; किंवा क्षिति+पावन=चिति+पावन=चितपावन=पृथ्वीला पवित्र करणारे; -भाष १८३२; चितपोलन=चिपळोणचे राहणारे]

चितय—जी. अजगरासारखे एक जनावर. हे आकाराने मोठे, मंद व निरुपद्रवी असते. २ ज्याचा रंग पिवळा, फारगरीब, डोक्यावर कुंकूमासारखा टिळा, गार्दच्या तोंडासारखे तोंड, चाबत नाही अशा सर्पांची एक जात. -वदलापूर ३४७.

चितरकथी—श्या—वि. पौराणिक कथांचीं चित्रे काढून त्यावरून कथा सांगणारी एक जात किंवा तींतील व्यक्ति; चित्रांचे विवरण करणारा. [सं. चित्र+कथ्]

चितरणें—सक्रि. १ चित्रांनी, आकृतींनी आच्छादणे (जमीन मित इ०); (जमीनीवर, भिंतीवर) चित्रे काढणे. ' हृदयमिति-परी चितरावा. ' -दावि २७२. २ (कागदावर) रेचोट्या, फराटे मारणे. ३ वाईट रीतीने चित्रे, आकृती इ० काढणे. ४ (वाच्याने) आकाश बारीक डग्यांनी आच्छादित करणे. [सं. चित्र, चित्र; पुळ० हि. चितरना]

चितरणें—सक्रि. १ (जमीनीवर, भिंतीवर) चित्रे, आकृती काढणे. २ (कागदावर) खरडणे; रेचोट्या, फराटे काढणे. ३ (चित्रांतील रेखांभ्रमाणे) बारीक बारीक धारांचा पाऊस पडणे; क्षिमक्षिम पाऊस पडणे.

चितवणी—जी. १ काळजी; चिंता; ' तेव्हाचि त्यांची चितवणी । मजचि पडली । ' -हा ९.३३८. ' हा निरोडु साहा-बयाळागीं । धर्यांचिया चांगचांगीं । चितवणी जिती आंगीं । वाहे जो कां । ' -हा १८.६३८. २ ध्यास लावणारी गोष्ट.

चितवणें—न. चितन, मनन करण्याची क्रिया. ' ज्या सर्वत्र सर्वपणें । सर्वाही काळीं असणें । जे पावुनि चितवणें । हिपुटी जाहले । ' -हा १२.४३.

चितवन—जी. चिंता; काळजी. ' पाडियेलें वनीं थोर चितवनीं । उशीर कां अशुनि लावियेला । ' -तुगा १६०६. [चितन]

चितवाती—जी. मनःस्थिति; चित्तवृत्ति. -शर. [सं. चित्त+वृत्ति]

चितळ—पु.न. जंगलठिपके असलेले, आजूढ शिंगांचे किंवा विनशिगांचे हरिण; चित्रमृग; ' एकत्र मृग व्याघ्र चितळ । ' -दाब १४२. चितळी—वि. चित्रमृगाच्या रंगाचा; चित्रमृगासारखा (प्राणी). ' एके मोहरी मोरी पारडीं । एके बाघी चितळी पुंडीं । ' -दाब २८१. [सं. चित्रल=चित्रविचित्र]

चिता—जी. प्रेतदहनासाठीं रचलेला लांकडाचा ढीग; सण. [सं. चिता] म्ह० ' चितेपेक्षा चिता कठीण. ' ० भस्म-न. चितेंतील राख. ० मृमि—जी. स्मशान; ज्या जागेवर प्रेत जाळतात ती जागा.

चिता, चितेवान—चिता, चितेवान पहा.

चिता—जी. १ काळजी; फिकीर; विवंचना; हुरहुर. २ चितन; विचार करणे; मनन करणे इ०. चितन पहा. ३ हरकत; अडचण; ' आमासही नाही स्वप्नीं दुधिता । प्रत्यक्ष वोळतां काय चिता । ' -मुगा १२३३. [सं.] (वाप्र.) चिता नाही—हरकत नाही. (एखाद्या वस्तूची, माणसाची). चितावणें—सक्रि. काळजी करणे; काळजीत पडणे; विवंचनेत पडणे; चिताकुळ होणे. ' मग सुमद्रापति चितावला । ' -जे १५.३३. ' नसेचि सुत त्याजला म्हणुनि फार चितावला । ' -निमा ३.१४. चिता वाहणें—एखाद्याची सुस्थिति, उत्कर्ष कसा होईल याचा विचार करणे. सामाशब्द-चिताकुळ, चिताक्रांत, चिताग्रस्त, चिता-तुर, चितान्वित-वि. काळजीने प्रासलेला; खंगलेला; गांजलेला. चिताक्षि-चिताज्वर-पु. पराकाष्ठेची काळजी; थोर चिता; चितारूपी अभि, ज्वर, ताप. ' जळतां चितामीभीतरीं । मेव झळकरी बघें तूं । ' ० मणि-पु. १ चितिलेले इष्ट वस्तु देणारे स्वर्गीय

रत्न; 'कां चितामणि जालया हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथी ।'
—झा १.२४ २ गणपति; घणेश. 'धुंडी विनटला तुझ्या चरणीं ।
वयाव्द तूं चितामणी ।' —चितामणीविजय २.६. ३ परीस;
ज्याच्या स्पर्शाने लोखंडाचे सोने होते तो कल्पित दगड.
'चितामणीचा होता स्पर्श । मुवणे करी लोहास ।' —गुप्त ५.६८.
४ (उप.) चिचवणी; चिचेचे पाणी. ५ -वि. ज्याचे मानेवरील
केस झुरापर्यंत लांब आहेत असा (घोडा) —महाप २.५६.
०रत्न—न. चितामणी; एक रत्न. 'ते पाषाणही आचवे । चिता-
रत्ने कां नोहावे ।' —झा १८.१६४३. ०रोग—५. काळजी हा
एक रोग; काळजीरूपी रोग. 'चितारोगें जन ऐसे झीण काय
होतात ।' —मोआदि १२.८५. [चिता+रोग] चितार्णव—५.
काळजीरूपी समुद्र; निरनिराळ्या पुष्कळ मोठींची काळजी. [सं.
चिता=काळजी+अर्णव=समुद्र]

चितांक—चिताक—५. ही अलंकार सोन्याचा असून
मराठे लोकांतील ब्रिया वापरतात. याचा आकार पट्यासारखा असून
तो गळ्यांत सरीसारखा घाळतात. नाथांच्या वेळींही तो गळ्यांत
दागिना होता; परंतु आठव्या शतकाच्या सुमारास तो कमरेचा
दागिना होता असे दिसते. 'चितिका कटिमुंखला' —हारावली.
'तसेच (त्याचा) आकार पट्याप्रमाणे नसून साळलीसारखा होता.'
—महाप २.३८. 'फिटला चितेचा अभिलाख । म्हणोनी न घाली
चितांक । कृष्णपदीचा पदांक । तेंचि पदक हृदयीचें ।' —एकद्व
७.३७. 'सरी चिताक मोंवरी । अलंकाराचिया परी । नामें
झालीं बुरी । एक सोनें आटिता ।' —गुणा ३७७५. [सं. चित्र+
अंक=अंकन, रेखा]

चितांग—५. (खा.) चितांक पहा. 'नवरीचा चितांग
अन वाकरवाळया गहान टाक्रीसन रुपये कहाडीन .'

चिताड, चितड, चिताडगुतार—वि. गिचमिड लिहि-
लेले; डाग पडलेले, रेघोट्या, फाटे ओढलेले. [चितरणे]

चिताड—क्रि. (कुण.) पूर्णपणे नीत. 'कायदा फास
झाला कीं रयत चिताड मेली.' —जेया १३.

चितारणी—स्त्री. चित्रे काढणारी स्त्री. 'अन्यथा ज्ञानाचे
चित्र उठी । तेच चितारणी हे त्रिपुटी । प्रसिद्ध जे कां ।' —झा
१८.४६०.

चितारणें—सक्रि. चितरणें पहा. 'जे मुखे चितारुनियां ।
फळतीं दुःख ।' —झा १४.२६२. 'नाना चित्रां चिताराव्या ।
तेंच चित्रें ।' —दा १९.१.१९.

चितारी—५. चित्रे काढणारा; चित्रकार; चित्रे रंगविणारा.
[सं. चित्रकार; तुल० हि. चितेरा]

चिताचिणें—सक्रि. १ जागे करणें; सूचना देणें. २ चि-
त्रणें; त्रास देणें; खोबी काढणें; सतावणें. [सं. चित्; तुल०
हि. चितावना=सूचना, इशारा, आठवण]

चिति—स्त्री. सहा काढकोन-चौकोनी पुढांनीं मर्यादित अस-
लेली बनाकृति. उदा० पुस्तक, पेटी, चौकोनी ओढा इ०. [सं.
ची=गोळा करणें]

चिति—५. विशिष्ट आकारांच्या विटा मांडून तयार करा-
वयाची यत्नवेदि. चयन पहा.

चितित—वि. चितिलेले; मनांत आणलेले; मनन केलेले.
[सं. चितित]

चितो—स्त्री. बुरा; बुरसा; बुरशी. 'अस बरेच दिनस राहिलें
तर त्यावर चिती बेते.' चितेणें—सक्रि. पांढऱ्या बुरशीनें बुज
होणें; बुरसणें. [चित्र]

चितोडा—४—५. चोबपाचा एक रंग; पांढऱ्या मंगावर
तांबडे ठिपके असलेला (चोबपाचा) रंग; तद्विशिष्ट चोबपाचा
प्रकार. —असप १.२७. [सं. चित्र]

चितोडी—वि. चितोड गांवासंबंधी; चितोडचा. उदा०
चितोडी स्थाया.

चित्कळा—छा—स्त्री. १ प्राण्यांचे सचेतनत्व; ज्ञानशक्ति;
चेतन्य. 'जे त्रिभुवनपतीची चित्कळा । ज्ञानाबळाची मोडी ।'
२ जीवनकळा; जीव. 'तूं त्रेमाचा पुतळा । मक्तीचा बिन्हाळा ।
मेत्रियेचि चित्कळा । धनुषेरा ।' —झा ४.२९. [सं. चित्=
ब्रह्म, चैतन्य+कळा=अंध]

चित्कलि(ळि)का—स्त्री. चैतन्यकालिका; ज्ञानरूप ज्योति.
'अर्जुनालागीं चित्कलिका । उजळलिया श्रीकृष्णें ।' —झा ११.
१७८. [सं. चित्=चैतन्य+कलिका=कळी]

चित्त—न. मन; अन्तःकरण; बुद्धि; दृष्ट्यात्मक अन्तःकरण
पंचकांतील चवथा अवयव; मनोवृत्ति, विकार, भावना, राग इ०
कांचे अधिष्ठान मानलेले हृदयस्थान. 'जे वस्तुचा निजये केला ।
पुढें तेचि चित्त जागला । तें चित्त बोलिल्या बोला । येथार्थ
मानावे ।' —दा १७.८.८. [सं.] (वाग्र). ०उद्धून जाणें—सक्रि. १
चावरणें, उदास होणें; मन न रमणें. (कर्त्याची धत्री असते). 'तें
ऐकून महाराजांचें चित्त उद्धून गेले.' —चंद्र १३४. २ एकाचा गोष्टी-
विषयीं मन विठणें; नावड उत्पन्न होणें. ०पुरचिणें—वि. सक्षय
देणें; लक्ष्यपूर्वक ऐकणें. चित्तांत स्थाणें—सक्रि. मनास लागणें;
वाईट वाटणें. सामाशब्द— ०क—वि. हुषार; चलाख; अल्पवयस्क
असून मोठ्या विषयाकडे चित्त लावण्याचा स्वभाव ज्याचा तो.
चित्तंगम—वि. हृदयंगम; मनोवेषक; हृदयस्पर्शी. 'माझीं मी
निवडून अर्पिलि फुले अत्यंत चित्तंगम ।' —टिफ १५२. ०गेह—न.
हृदयरूपी घर; मन हेच घर; मन. 'विरूप प्रवेशला ते समयी ।
चित्तगेही केकेयीच्या ।' —रावि ९.१६१. [सं. चित्त+गेह=घर]
०चतुष्टय—न. मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार या चारोंचा समुदाय.

‘चित्तचतुष्टय शाहालिका । कौमैजेतो ।’ - झा १५.१७. ‘चित्त-चतुष्टय चमत्कार । मन बुद्धी चित्त अहंकार ।’ - एमा २२.३५०. - एमा ३.११२. [सं. चित्त=मन+चतुष्टय=चारांचा समुदाय]
 • चमत्कार-पु. आश्चर्य; अचंबा; सानंदाश्चर्य. [सं. चित्त+चमत्कार] • चाळक-वि. १ इच्छेचे, मनोवृत्तीचे नियमन करणारा (ईश्वर). ‘चित्तचाळक विटेवरळा । तो हरि माझ्या मनीं मरळा ।’ • जयजय सकळ चित्तचाळका ।’ २ मन रमविणारा; मनोरंजक; मन चाळविणारा, विकारयुक्त करणारा. [सं. चित्त+चाळक] • चोर-चोरटा-वि. मन हरण करणारा; चित्ताकर्षक. [सं. चित्त+चोर] • ज-पु. मदन; कामदेव; मनांत अन्मणारा (मदन). [सं. चित्त=अन+ज=अन्मणारा] • जडसंयोग-पु. आत्मा आणि शरीर यांचा संयोग. [सं. चित्त=चेतन्य+जड=स्थूल (शरीर, वेह)+सम्+योग=एकत्र येणे] • निग्रह-पु. मनाचे संयमन, नियमन; मन ताब्यांत ठेवणे. [सं. चित्त+निग्रह=ताब्यांत, दाबांत ठेवणे] • निर्वृत्ति-झी. मनाची शांति; चित्ताची विभ्रान्ति. [सं. चित्त+निर्+वृत्ति] • पावन-पु. चितपावन पहा. • पोळ्या-पु. चितपावनांना तुच्छतेने, उपहासाने संबोधण्याचा शब्द. • प्रसन्न-वि. समाधानी; संतुष्ट; शांत चित्ताचा. [सं. चित्त+प्रसन्न=तुष्ट, शांत] • श्रंश-पु. १ मानसिक शक्तीचा मंग; म्हातारचळ. २ वेहमानाचा नाश; चित्तभ्रम; डोकें ठिकाणावर नसणे; डोकें फिरणे. [सं. चित्त+श्रंश] • भ्रामक-वि. मनाला मोहून टाकणारा; चित्ताकर्षक; मन वेढे करणारा. [सं. चित्त+भ्रामक] • छहरी-झी. मनस्तंभ; मनाची हुकमी; मनोविकार; मनाचे छंद, तरंग, विळास इ. • अज्ञानंद सागरी । विराच्या चित्तलहरी ।’ [सं. चित्त=मन+लहरी=लाटा, तरंग] • विभ्रम-पु. मन बहकणे; बुद्धि-भ्रंश; मन ठिकाणावर नसणे. [सं. चित्त=मन+वि=विरुद्ध+भ्रम=फिरणे] • वृत्ति-झी. १ लक्ष्य; मन. ‘चित्तवृत्ति ठिकाणी नाही फिरली, बदलली, उडून गेली. ’ २ मनाच्या लहरी, तरंग, परिभ्रमण, उड्डाण. ‘चित्तवृत्ती षटकेषटकेत पालटतात. ’ [सं. चित्त=मन+वृत्ति=वर्तन, वागणे, असणे] • वेधक-वि. मन आकर्षिणारा; मन हलवून सोडणारा; अन्तःकरणास मिळणारा; हृदयंगम; [सं. चित्त+वेधक=वेधणारा] • वैकल्य-न. मनोभ्रम; बुद्धि-भ्रंश; मन बहकून जाणे. [सं. चित्त+वैकल्य=विकलता, भ्रम, पंगुपणा] • शुद्धि-झी. मनाचा शुद्धपणा, पवित्रपणा; मनाचे रागद्वेषादि बाईट भावनांपासून अलिप्त राहणे. ‘चित्तशुद्धि नसल्या जाणा. एकांती मांडिती देवार्चना । पुढे जाठवी मन-कामना । ते रागोरान दिहवी ।’ [सं. चित्त+शुद्धि] • संकोच-पु. १ मनोनिग्रह; मनावरील दाब. २ (विनयामुळे होणारा) मनाचा काबाळपणा; मिळस्तपणा; शाळीनता. [सं. चित्त+संकोच=आकुंचपणा; मिळस्तपणा] • समाधान-न. मनाचे

स्वास्थ्य; चित्ताची शांति; संतुष्टता. [सं. चित्त+सम्+आ+धा+अन] • स्थैर्य-न. मनःस्वास्थ्य; मनाची स्थिरता, शांति. [सं. चित्त+स्थैर्य=स्थिरता] • हीन-वि. मन ठिकाणावर नसणारा; मनावर योग्य संस्कार नसलेला; अप्रबुद्ध. ‘ते आश्वेचि गेहे वाया । जे चित्तहीन ।’ - झा ९.१७८. [सं. चित्त=मन+हीन=टाकलेले, बाईट छुर] चित्ताची आर्द्रता-झी. मनाचा कोंबळेपणा; चित्ताची मृदुता. चित्ताथिला-वि. सजीव; विचारी; चित्तसंपन्न. ‘मा मी तव चित्ताथिला । आणि श्रीगुप्त ऐसा दाडुला ।’ - झा १८.१७.३२. चित्तैकाग्र्य-न. मनाची एकाग्रता, एकतानता. [सं. चित्त+ऐकाग्र्य=एकाग्रता]

चित्तळ-पु. चितळ पहा.

चित्ता-पु. बाबांच्या जातीचे एक जनावर; विव्या, विवड, बिबळ्या बाब; याच्या अंगावर ठिपके असतात. हा रानावनांत, झुडपांत, डोंगरांत वस्ती करून असतो. हा अत्यंत चपळ व सावध असून अत्यंत क्रूर व हिंस पशु आहे. हिंदुस्थानांत हा मनुष्य-मक्षक प्राणी म्हणून प्रसिद्ध आहे. [सं. चित्रक; प्रा. चित्तजो; हि. चीता; गु. चित्तो; फ्रेंचि. चिचइ=मांबर]

चित्तेवान-पु. राजाच्या, सरदाराच्या संप्रदाया असलेल्या चित्यांची निगा राखणारा अधिकारी.

चितपावन, चित्तपावन-पु. चितपावन पहा.

चित्य-वि. विचार करण्यास योग्य; मननीय; लक्ष्यांत घेण्याजोगा; विचार, मनन, करण्यास योग्य, आवश्यक, शक्य. [सं. चिन्त+य]

चित्र-न. १ रंगीत तसवीर; रेखांनी, रंगांनी दगड, कागद, चार्टची मांडी इ.कांवर काढलेली, किंवा माती इ.द्रव्यांनी बनविलेली मनुष्य, जनावर, कांहीं पदार्थ, वेष्ट इ.कांची आकृति. २ पर्यांच्या डावांतील, गंजिफांतील चित्रांपैकी (राजा, राणी, गुलाम, यांपैकी) एक. ३ चित्रविचित्र रंग. ४ मृगजळ. ५ आश्चर्य; नवल. ‘द्रोणवधे रिपु मानिति अय मातुं या; न चित्र हें तोही ।’ - मोकणै २.५. ६ विचित्रपणा; विचित्रपणाचे चाळे. ‘माते पाहुनि चित्र काय करितां कां पां । तुम्हीही असे ।’ - माझु ४३. - वि. १ आश्चर्यकारक; चमत्कारिक. २ निरनिराळ्या रंगाचा; बहुविध; नानाप्रकारचा. ‘दिसों लागलीं चित्र चिन्हें झुळाचीं ।’ सामासब्द-०क-पु. १ चित्ता; विबळ्या बाब. २ एक औषधी वनस्पति. ३ चित्रकार; चित्तारी. ‘गर्विष्ठ चित्रक शस्त्रधारी’ - गुल ३९.६७. ४ एक प्रकारचे रत्न; बेरंग; तोर. [सं. चित्रक] • कथी-ख्या-पु. पुराणांतील राजांची, देवांची, वीरांची चित्रे दाखवून त्यांचे विवरण करून, त्यांच्या दंतकथा सांगून, त्यांवर उपजीविका करणारा मनुष्य. चित्रकवी पहा. [चित्र+कथणे] • कला-झी. चित्रे काढण्याची कला; सृष्टिसौंदर्याचे अगर एखाद्या ऐतिहासिक प्रसंगाचे

किंवा एखाद्या व्यक्तीचे हुबेहुब चित्र कायदावर अगर सपाट फलका-
वर काढणे या कलेस चित्रकला म्हणतात. 'चित्रकलेची कलितकला-
मध्ये गणना आहे.' ०कार्ही-वि. अपूर्व देहाचा; ज्याचे विचित्र
शरीर आहे तो. [सं. चित्र+काय=देह, शरीर] ०कार्-पु. चित्रे
काढणारा; चित्तारी; चित्रे बनविणारा. [सं. चित्र+कार=करणारा]
०काव्य-न. ज्यांत ध्वनि अथवा व्यंग्यार्थ नसून केवळ शब्दाच्या
रचनेची चमत्कृति मात्र असते असे काव्य. [सं. चित्र+काव्य]
०गुप्त-पु. १ मनुष्यमात्राची पापपुण्यांची नोंद ठेवणारा
यमाच्या दरबारांतील फडणीस. २ (क.) हिशोबाच्या, लिहिण्याच्या
कामांत तरेबरे असलेला मनुष्य; कळमबहादूर. (उप.) लोकांची
गुप्त व निव्वळ कृत्ये बुद्धि ठेवते पहात असणारा. [सं. चित्र+गुप्त=
रक्षिलेले, कोणास न कळणारे] ०पट-पु. चित्रे काढलेले कापड;
नकाशा; सिनेमाची फिल्म. [सं. चित्र+तसवीर+पट=चित्र]
०मणी-पु. ठिपक्यांनी युक्त असे रत्न. 'नीळमणी हे कण सोन्याचे
चित्रमणी तिकडे।' -टिक ४८. [सं. चित्र=चित्रविचित्र+मणी=
रत्न] ०मंगी-वि. एका किंवा तीन पायांनी पांढरा असलेला
(घोडा). -अधप १.१८. हा अशुभ मानितात. अरबळ-जली-
जेल पहा. ०मार्ग-पु. (वादन) दोन मात्रा प्रमाणाचा ताल.
[सं. चित्र+मार्ग] ०मूळ-जी. एका वनस्पतीचे नांव. [सं. चित्र+
मूल=मूळ] ०योग-पु. मातीची चित्रे तयार करण्याची कला. [चित्र+
योग] ०रथ-पु. एका गंधर्वाचे नांव 'चित्ररथ मी गंधर्वा।
सकलिकांमाजी।' -हा १०.२३६. ०रेखा-जी. १ चित्राची रू-
परेषा, बाह्यरेषा, आराखडा. २ एका सुंदर स्त्रीचे नांव. उघेची दासी.
३ चित्रासारखी जिची रूपरेषा आहे अशी सुंदर स्त्री. ०रेखन-
न. चित्रे काढण्याची कला; चित्रे काढणे. 'कृषिकर्मशास्त्र किंवा
चित्रलेखन हे विषय बेकन जे परीक्षा देतील त्यांसच नोकरीस
लायक समजले जाईल.' -रसापू १. [सं. चित्र+लेखन=लिहिणे]
०लेखसूत्रि-जी. चित्रकाराची सृष्टि; चित्रसृष्टि. [सं. चित्र+लेख+
सृष्टि=जग] ०लेप-पु. १ गोपीचंदन अथवा गंधगोलया यांची
केलेली मूर्ति. 'तांब्याचे देव चित्रलेपे।' -वा १९.५.१. २
तसवीर; भिंतीवर काढलेली चित्रे. 'तटस्त जैसी चित्रलेपे।' -
वेसीस ५.७. [सं. चित्र+लेप=लिहिणे, लिपणे, चोपडणे]
०वज्रतुंड-न. एक प्रकारच्या रत्नाचे नांव. [सं. चित्र+वज्र+
तुंड] ०विचित्र-वि. चमत्कारिक; निरनिराळ्या रंगांचे; आश्चर्य-
कारक; नानाविध. [सं. चित्र+विचित्र] ०शाकापूपमय-
विकारक्रिया-जी. नाना प्रकारच्या माण्या, पकास ६०
तयार करण्याची कला. [सं. चित्र=नानाविध+शाक=माबी+
अपूप=अनरसा, चारणा ६०+मक्ष्य=बाब पदार्थ+क्रिया=कर-
ण्याची कला] ०शाळा-जी. चित्रसंग्रहाचा दिवाणखाना. [सं.
चित्र+शाळा] ०संग्रहालय-न. म्युनिसिपॅलिटीसारख्या संस्था

सौंदर्य, कला, मनोहर रंगकाम, आकृतिविशेष इ०कांनी युक्त,
मानवी विचारांची व कल्पनांची स्थित्यंतरे दाखविणारी चित्रे.
लोकांना पाहण्याकरिता ज्या ठिकाणी संग्रहित करून ठेवितात ते
ठिकाण. [सं. चित्र+संग्रह+भाऊय] चित्राचे बाहुल्य-न.उप.
ज्यास बाहुल्याप्रमाणे वागविता असे असा आश्रित मनुष्य.
चित्रासारखा-वि. (क.) स्तब्ध; मूक; निव्वळ. चित्रासारखे
चाळणें-बोळणें-हंसणें इ.-चक्रि. सुंदर, मधुर, मनोहर
चाळणें, बोळणें, हंसणें इ०. चित्रित-वि. १ चित्रांनी युक्त;
ज्यावर चित्रे काढली आहेत असा. २ स्तमित; दिव्मूढ; आश्च-
र्याने चक; चकित झालेला. [सं. चित्रित] चित्रीव-वि. चित्रा-
तील; चित्रांत काढलेले; चितारलेले. 'बाण पोळडीचे पेंढवळे।
अगा चित्रीव फळे। वीर हे वेळे।' -हा ११.४६४. [चित्र]
चित्रांचा लेख-लेप-पु. १ भिंतीवर काढलेले चित्र. 'चित्रांच्या
लेपे उठीउठी। प्रलय चपळा प्रासिली।' २ (क.) वेळच्या
मनुष्यास व प्राण्यासंबंधी म्हणतात; सुंदरी; सुंदर स्त्री.

चित्रा-जी. सत्तावीस नक्षत्रांपैकी षवदावे नक्षत्र [सं.]
म्ह० पडतील चित्रा तर मात न साय कुत्रा=चित्रांच्या पाव-
सावे घान्याची सद्युद्धि होते त्यास अनुक्रमून ही म्हण आहे.
चित्रांचे ऊन-न. चित्रा हे पर्यन्यनक्षत्र असतांना पळणारे ऊन.
हे रक्ष व कळ असते. याचे काही आश्चर्यकारक गुण सांगतात.
उदा० उंची बळे या उन्हात तापविली तर त्यांना कसर जागत
नाही, हरिणांच्या पाठी (हा उन्हाचे) काळपा होतात.

चित्राक्ष-न. १ खिचडी. २ साक्षरमात. [सं. चित्र=
रंगीत+रंगी+अक्ष]

चित्रालंकार-पु. साहित्यशास्त्रातील एका अलंकाराचे
नांव. याचे दोन प्रकार आहेत-(१) प्रसवाक्यांतच उतर असते
तो. (२) दोन किंवा अधिक प्रमाणा एकच उतर असते तेव्हा होतो
तो.

चित्रावती, चित्राहुति, चित्राशी, चित्रावशी-जी.
अव. मोजनारंभी ब्राह्मणादि पात्रास परिषेक केलेल्या परिवेकाच्या
बाहेर उजव्या बाबुस देवतांना उद्देशून जे माताचे ल्हान बांस
ठेवतात ते. त्यांची संख्या संग्रहायपरतचे दोन ते पांचपर्यंत
असते. [सं. चित्राहुति]

चित्राविणें-सकि. चितरणे पहा.

चित्रास्वाती-जी. सत्तावीस नक्षत्रांतील षवदावे व पंचरावे
नक्षत्र; चित्रा आणि स्वाती या पर्यन्यनक्षत्रांचा पाऊस. [चित्रा+
स्वाती] म्ह० पडतील चित्रास्वाती तर पिकतील माणीकनोती
पण कापूस न मिळे बारी=चित्रा आणि स्वाती या नक्षत्रांत
पाऊस पडेल तर घान्याची अतिशय सद्युद्धि होईल, पण कापसाचे
पीक मात्र जुवेळ.

चित्रावृत्ति, चित्रावृत्ती(यी), चित्रायी—जी. चित्रावृत्ती पहा. [सं. चित्र=चित्रयुक्त इ. + आवृत्ति]

चित्रिणी—जी. कुंगारशास्त्रावृत्तार उरविलेच्या क्रियांच्या चार (पक्षिनी, चित्रिणी, हस्तिनी, खंखिनी इ०) वर्गांपैकी एक; नानाविध बुद्धीनी व गुणांनी युक्त जी. [सं. चित्रिणी]

चित्सागर—पु. ज्ञानसिद्ध; ज्ञानरूपी समुद्र. [सं. चित्=ज्ञान+सागर=समुद्र] चित्साक्षी—चित्स्वरूप—पु. ईश्वर. [सं. चित्+साक्षी] चित्सुख—न. १ चित्तमध्ये असणारे सुख; ज्ञानमय आनंद. २—वि. ज्याचे चित् हेच सुख आहे. तो; ज्ञानमय आनंदाचा मोक्षा. [चित्+सुख] ओव्ह—न. ईश्वर; ज्ञानमयशांति, आनंद इ० कांचे स्थान, घर, ठिकाण. चित्स्वरूप—वि. ज्ञानरूप; ज्ञान हेच रूप ज्याचे तो (ईश्वर).

चिथड, चिथाड, चितड—वि. चितड पहा.

चिथडा—पु. चिथी; फडका; रगटे; फाटलेला कपडा. [हि. चिथडा—चिथी]

चिथडा—पु. माणसाच्या, जनावराच्या अंगावरील तीळ, मस, डाग; फळावरील डाग. [चित्र]

चिथडी—जी. १ चिथी; फडका; रगटे; सुडकें; चिरपूट. २ वलादिकांस लावलेले ठिगळ.

चिथडे—न. पातळ साल, सालपट, उरफल, पापुशा.

चिथणे—भक्ति. चिथणे; रागावणे; कावणे. [सं. चित्-पाहणे; समजणे]

चिथ(था)वणी—जी. १ (वाईट गोष्ट करावयाला दुसऱ्यास दिलेले) प्रोत्साहन; उत्तेजन. २ (एखाद्याच्या विरुद्ध दुसऱ्यास दिलेली) उडावणी. ३ चिथविणे; संतापविणे. [चेतविणे]

चिथ(था)विणे—भक्ति. १ (वाईट गोष्ट करण्यास दुसऱ्यास) मर, उत्तेजन, प्रोत्साहन देणे. २ (एखाद्याच्या विरुद्ध दुसऱ्यास) चेतविणे; मडकविणे. [चेतविणे]

चिद—न. चिन्ह; लक्षण; चुण. 'सेखीं काही तुझे नव्हे ना। हे मायेचे चिद.'—देप १८५. [सं. चिन्ह]

चिदचिद्रंथी—जी. चैतन्य व जड देह यांची गांठ, मेढ; जड व चैतन्य यांचा परस्परआघास. 'जीव नाशे शिवपणेंसी। चिदचिद्रंथीसी अहंकार।'—एमा २०.३७८. [सं. चिन्=चैतन्य+अचित्=जड, स्पर्श, अचेतन+रंथी=गांठ, मेढ]

चिद(घ)डी, चिदी—घी, चिदीचोळा, चिधुकली, चिदो(घो)डी—जी. चिथी पहा.

चिदंबर—न. १ चैतन्यरूप आकाश; चिदाकाश. 'का प्रदीतिपासी चिदंबरा। गोसाविया नोहावे।'—झा ७.१५४. २ चिद्रूप वस्तु; चैतन्यस्वरूप वस्तु. [सं. चित्=चैतन्य+अंबर=आकाश, वस्तु]

चिदंबोधि—पु. चित्सागर; त्रस्त; चैतन्यरूप समुद्र. [सं. चित्+अम्भसू=पाणी+धि]

चिंदर—चिंदरी—जी. चिथी; चिरपूट.

चिदाकार—वि. चैतन्यस्वरूप. [सं. चित्+आकार=रूप]

चिदाकाश—न. चैतन्यस्वरूप आकाश. 'जाला झातूयेया-विहीन। चिदाकाश।'—झा १८.१७५. 'उपाधीवेगळे आकाश। तया नांव चिदाकाश।'—दा ८.७.५२. [सं. चित्+आकाश]

चिदानंद—पु. ज्ञानमय आनंद; ब्रह्मानंद. [सं. चित्+आनंद]

चिदाभास—पु. (प्राण्यांचे) सचेतन तत्त्व; ज्ञानाभास; चैतन्याचा आभास; जीव. [सं. चित्+आभास]

चिदगगन—न. चैतन्यस्वरूप आकाश. 'भोगवी जो चिदगगन।—मुबनदिवा'—झा १६.६. [सं. चित्+गगन=आकाश]

चिदधन—वि. चैतन्यमय, ज्ञानमय (ईश्वर). [चित्+धन=व वाट]

चिदमैरव—पु. ज्ञानरूप शंकर, सांभ, शिव. 'नाचतया पुण्यगिरी। चिदमैरवाच्या खापरी। मन पवनाची खीचपुरी वाहूनिया।'—झा १८.१०४०. [सं. चि+मैरव=शंकर]

चिद्रमर—पु. चैतन्यस्वरूप रमर, गुंगा. 'लिंगवेह कमळाचा। पोटीं वैचतया चिद्रमराचा। वंदिमोक्षु जयाचा। उदैला होय।'—झा १६.४. [सं. चित्+रमर=गुंगा]

चिद्रत्न—न. चैतन्य, ज्ञानरूप रत्न. 'मी चिद्रत्न तुझे। असतां हातीं।'—झा १८.२८२. [सं. चित्+रत्न]

चिद्रूप—वि. चैतन्यरूपी, शुद्धज्ञानस्वरूपी (ईश्वर). 'तो साक्षी चिद्रूप। कर्मप्रवृत्तीचा संकल्प। उठी तो कां निरोपु। आपणचि दे।'—झा १८.४५७. [सं. चित्+रूप]

चिद्रुसि—जी. १ चैतन्यस्वरूप वृत्ति असणे. २ माया; आदिप्रकृति. 'तेव चिद्रुसि पहिलें। महत्तत्त्व उमळलें। तें पान नालेंदुल्लें। एक निवे।'—झा १५.१४. [सं. चित्+रुसि]

चिद्रुशक्ति—जी. १ (काव्य) (चित्त. चिच्छक्ति) चैतन्यरूपी शक्ति; शुद्धज्ञानस्वरूप शक्ति; आदिप्रकृति. 'परम पुरुषाची चिच्छक्ति। मज आज मेढेल निश्चिती।' २ प्राण्यांतील सचेतन तत्त्व. [सं. चित्+शक्ति]

चिधडी—जी. १ (चिथीचे तुळतादर्शक रूप). जीव व फाटल्या कापडाचा तुळता; सुडकें; रगटे. २ कपची; चिरफळी, शिलपी; उळपी. [चिथी]—उद्या उडणें—उडूनजाणें—चिध्या चिध्या होणें; तुळते तुळते होणें; नाश होणें.

चिधाचोळा, चिधीचोळा—पु. (उप.) चिरपूट; पांवरूप. [चिथी+चोळा]

चिधा(ध्या)देवी—जी. १ चिधा रस्त्याने जाणारे लोक चिध्या जपण करितात अशी एक रस्त्यावरील देवता (या चिध्या

रस्त्याच्या बाजूस असलेल्या झाडास बांधितात. २ (क.) चिंध्या गाळगारी, नेमळी घामळमटीण. ३ एका काठीला चिंध्या गुंठाळून केलेली मुळींच्या खेळांतील देवी.

चिंधी—जी. कापवाचा, जमीनीचा, अरंद पण लांब असा वांछातिका किंवा सरळ तुकडा, पट्टा, पट्टी; काढलेले बळ; पट-कूर. [सं. छिद्; दु. का. चिंदी]

चिंधुकळी—जी. चिंधूक याचा लघुत्ववाचक शब्द; ल्हान, बारीक चिंधी; लंगोटी. [चिंधूक]

चिंधूक-ट—न. (उप.) ल्हान चिंधी; फटकूर. [चिंधी]

चिंधोटी—जी. चिंधी; बांदोटी; चिरफळी. म्ह० चिंधोटीची बांदोटी—मुळांत टाकाऊ असून त्याच्यापेक्षांहि टाकाऊ होणे.

चिंध्यापीर—पु. १ ज्या पीरास चिंध्या-बांधतात तो. २ (उप.) मोघवचा-चिंध्या-फटकूर्या-बुवा. [चिंध्या+पीर]

चिन(ना)ई—वि. चीनदेशाचा; चीनदेशासंबंधी; चिनी. [चिनी]

चिनका-पया—वि. चिबळोर; रागीट; तामसी. चिनका पहा.

चिनका-या—वि. ल्हानगा; छोटा; चिमुकला (मुलगा). [का. चिण्ण=मूल; चिन्=लघुत्वा]

चिनका, चिनकारा, चिनकारणें—चिनका, चिनकारा, चिनकारणें पहा.

चिनकाविणें—सक्रि. १ चिबविणें; चेतविणें; जावविणें; जाळवण ताजी करणें; चिबवणें; टोचणें. २ इशारा, खण करणें. [चिन्ह ?]

चिनकु(गु)ळा—वि. छोटा; ल्हानसा; चिमुकला; चिमणा. चिणकुळा पहा. [का. चिन्=लघुत्व]

चिनख—जी. (व.) चिता; काळजी. 'परीक्षेची चिनख ठेव.'

चिनचिन, चिनीचिनी—क्रिदि. रात्रीच्या जावाजा-प्रमाणें शब्द करून; रातकिड्याच्या जावाजाप्रमाणें. चिण-चिण पहा. 'रात्र चिनचिन करत्ये.' [ज्व]

चिनचिनी—जी. १ फटकूर. २ राज. [ज्व.]

चिनट, चिलट—न. बांस; मच्छर; इ०

चिनणें—सक्रि. चिणणें पहा. [सं. चि]

चिनमुळा—वि. ल्हान; छोटा; घुरेव (बांस, ठेंग मनुष्य). [का. चिन्=लघुत्व]

चिना, चिनो—जी. (दु.) एक प्रकारचे फळ; चिनी; एक फंद.

चिनाई—उ. जमीनीबरीक एक पक्षी; यास गिनी असेंहि म्हणतात. -गृधि २.१०.

चिनाई—वि. चिनाई पहा.

चिनाडी—वि. ल्हानसा पण दुंदर; नीटनेटका. [का. चिन्=ल्हानपणा]

चिनापटणी, चेनापटणी—वि. मग्रास संबंधी; मग्रासचा; मग्रास करील.

चिनापटुण—न. मग्रास. [का. चिन् सोने+पट्टण गृह]

चिनारी—जी. (गो.) बेरी.

चिनिमारो—वि. (कु.) ल्हानसा, चिमुकला. [का. चिन्]

चिनी—जी. कोनफळाची एक भात; चिनी कोनफळ.

चिनी—जी. (इटीदांड्याच्या खेळांतील) पिटी. [का. चिनी]

चिनी—जी. (व.) (दोतराची) चुणी.

चिनी—जी. एक प्रकारची पांढरी पिठी साखर. बंगालमध्ये सामान्यतः साखरेस म्हणतात. कदाचित् ही चीनमधून येत असावी.

—वि. चीन देशाचा; चीनदेशासंबंधी; चीनदेशातील. [चीन]

०कापूर—उ. कापराची पांढरी जात (चीनदेशांतून हा कापूर येतो असा समज आहे). ०मात्ती—जी. चिण मातीचा एक प्रकार; ही शुभ्र पांढरी असते. हिचीच चिनी मांढी (पेळे, बघा, चहावाण्या इ०) करतात. ०मोहोर—जी. चीनदेशातील एक नाणें; याची किंमत साडेचौदा रुपये असते.

चिनी—जी. १ ज्याने पत्रा तोडतात तो डोबंडी बाड शिळा; छिनी. २ मांढ्यावर नांव घालण्याचे हत्यार. -बदलापूर १९. [सं. छिद्=छेदणें]

चिनुक(ग)ळा—वि. चिमुकला; इमलासा; छोटा. [का. चिन्]

चिलुळा—वि. छोटा; ल्हानगा; न्हातुला; चिमुकला. [का. चिन्]

चिने—व. १ चिनी कोनफळाचा रस. २ चिनी कोनफळाचे मूळ, कंद. चिनी पहा.

चिनोरा—वि. ल्हान पण दुंदर; मनोहर; चिमुकले (मूल, पिळें, वस्तु इ०). [का. चिन्]

चिन्नावाणी—जी. चुणचुणीत आणि हुशार (मुलगा); चलाख; हुशारबवाबी (पोर, मूळ). [का. चिन्=ल्हानपणा. छोटेपणा]

चिन्ने—न. (वे.) रताळें.

चिन्मय, चिन्मात्र—वि. १ ज्ञानस्वरूप; चैतन्यरूप; शुद्ध-ज्ञानमय (ईश्वर, ब्रह्म). २ शुद्ध ज्ञानानें, बुद्धीनें युक्त. [सं. चित्=ज्ञान+मय=युक्त, पूर्ण] 'रक्तें श्वेत कृष्ण पीत प्रभा मिश्र। चिन्मय अंजन झुलें कोळा।' -तुगा ४०१९. ०खाणी—जी. शुद्ध ज्ञानाचा सांठा. 'ब्रह्मांसीची खूब पिडी ओळखावी। हा वेगळी पाही चिन्मयखाणी।'

चिन्मात्र—वि. १ शुद्ध ज्ञानस्वरूपी, चैतन्यरूप, चिन्मय असा ईश्वर, ब्रह्म, परमात्मा. 'तेस वेगणें जें गेलें। तेणें जाणयेहि'

नेले। मय निष्क्रिय उरले। चिन्मात्रचि। '—हा १८.१७७. २
चिन्मय; चैतन्यरूप असे. [सं. चित्=चैतन्य+मात्र=केवळ]

चिन्ह—चिह्न पहा.

चिप, चीप—क्रि. चूप; गप्प; काही न बोलता; हं कां चं
न करता; अगदी स्तब्ध. 'काय स्तनायिधिष्ठुच्या शब्द उचित
सात्त्वर्नी पडे चिप हा।'—मोउद्योग १०.६३. 'निका म्हणे चिप
चरणे धरुनियां निग। न पडसी कोठियांत ज्याता हा धीरंग।'—
निगा १६. [म. चिपणे=मिटणे. ध्व. तुळ० का. चिप्पु=शिपळा]

चिपका—वि. (वर्णचिप्यांसांने झालेले पिचका याचे
रूप). १ अर्धवट मिटलेला; चिपड्या; मंद तेजाचा; ज्यांतून
पाणी गळते आहे असा (डोळा). २ पिचक्या डोळ्याचा
(मनुष्य).

चिपकरी—जी. चिमुट; चिमटी (तपकीर इ० कांची).

चिपकुरा—पु. अळू; एक प्रकारची पाळेमाजी. चमकुरा
पहा.

चिपचिपणे—चपचपणे, चबचबणे इ० पहा.

चिपचिपीत—चबचबीत पहा.

चिपट—ड—न. १ द्विदल धान्याची कवचासकट, वरील
पाणुभासकट असलेली डाळिबी अथवा असल्या डाळिब्यांचा
समुदाय. २ डाळीवर राहिलेले फोळकट, डोळ. [सं. चिपट=सपाट]

चिपट, चिपटचिपट, चिपड—न. पहाटेचा संधिप्रकाश;
प्रभातकाल; अरुणोदय.

चिपट—जी. (कारवार) संपेची पळी; आचमनी —शर

चिपटी—जी. १ रस काढून घेतलेला, पिळलेला कंस,
उंसाचे चिपाड. २ खावयाला न मिळाल्यामुळे, आचारामुळे
बळलेली पोटाची सपाटी, शरीराची, अंगाची दामटी, रोडा-
बलेले शरीर, पोटा इ०. ३ झाडाची बारीक फांदी; फोंक; शिपटी;
चिमटी. [सं. चिपिट=सपाट, चापट]

चिपटे—न. पावशेराचे माप.

चिपड—न. १ डाळीतील फोलासकट असलेला डोळ, दाणा;
डाळीतील फोलासकट असलेल्या दाण्यांचा समुदाय चिपड पहा.
२ फोळकट, न भरलेला धान्याचा दाणा. ३ रस काढून घेतलेले
उंसाचे चिपाड, कडवा. चिपटी पहा. [सं. चिपिट]

चिपड—न. डोळ्याला वेणारा चिकट पांढरां मळ; डोळ्यां-
तील चिकट मळाचा तंतु; तुफडा. 'डोळानिघर्ती चिपडे। नाकीं
दाटलीं मेकडे।'—दा ३ १.२१. [सं. चिपिट]

चिप(पा)ड, चिपडचिपड, चिपाडचिपाड—वि.
अंशुक अंशुक; अस्पष्ट दिसणारे; मुरकट दिसणारे. [चिपड]
० दिसणे—१ (डोळ्यांतील अस्पष्टपणामुळे) अंशुक अंशुक दिसणे.
२ अंशुकपण; अंशुक पहाटेचा प्रकाश पडणे; फटफटणे.

चिपडचिपड, चिपाडचिपाड—न. पहाटेचा संधि-
प्रकाश; अरुणोदय; प्रभात होऊ लागणे; फटफटणे.

चिपडणं—अक्रि. (डोळ्यांस) चिकटा, चिपड वेणे; चिक-
ट्याने डोळे चिकटणे. [चिपड]

चिपडा—पु. डोळ्यांतील चिकट मळ, रु. पु. —वि. १
चिकटा आलेला (डोळा). 'पाहों न शकति कोणही जन डोळे
माजुतें जसे चिपडे।'—मोअनु १.२७. २ चिपडलेल्या डोळ्याचा;
मिचमिच्या डोळ्याचा (मनुष्य). 'चिपडे अमंगळ तीं पोरे।
प्रिय कृष्णासी अद्भुत रे।'—रासक्रीडा २२. [सं. चिपिट]

चिपडी—जी. डोळ्याचे पातें लवण्यास लागणारा काळ;
क्षणाधे; निमेष. [सं. चप्=दावणे]

चिपडे—न. डोळ्यांतील चिकट मळ. [चिपड]

चिपणे—अक्रि. चेपणे; दावणे; मिटणे या रूपांत या क्रिया-
पदाचे जुळविणे, एकमेकांजवळ आणणे, एकमेकांशी जोडणे;
संलग्न होणे इ० अर्थ होतात. उदा० पाय चिपणे—(उबी
मारतांना) पाय एकमेकांशी जोडणे, जुळविणे. फांसे चिपणे—
(दान टाकतांना) इष्ट त्या दानाचे फासे जुळविणे. घसा
चिपणे—घसा, आवाज बसणे डोळे चिपणे—चिपडाने डोळे
चिकटणे. डोळे चिपणे, नाक चिपणे, हातांने चिपणे—
खुणावितांना, सूचना करितांना) डोळे मिटून, मिचकावून,
नाकावर बोट ठेवून, हात दाबून खुणावणे. तोंड चिपणे—
(तापांत) ओठ एकमेकांस चिकटणे. [सं. चप्=दावणे],

चिपतळ—तळा—ताळा—वि. बसकट; बवकट; चपडा.
[चीप+तळ]

चिपताळा—वि. चिपतळ पहा.

चिपनळी—जी. १ पिचकारी; पाण्याची चार जोरांने इत
उडविण्याकरितां केलेले नळीच्या आकाराचे एक यंत्र. २ सळ-
ईच्या आकाराचे एक वैयकीय हत्यार. [चिप+नळी] ० मारणे—
अक्रि. पिचकारी, सळई मारणे.

चिपळी—जी. एक प्रकारची पिवळट माती.—मराठी ६ वे
पुस्तक पु. ११५.

चिपळी—जी. १ पिचकारी. २ सळईसारखे वैयकीय
शस्त्र, कापसाची वात. ३ ओषळ; ओहोळ. ४ पाण्याची चिळ-
कांडी. 'चारा धवावे सळाळ। चिपळ्या चळक्या मळाळ।'—
दा ११.७.४. पिकलेले रसमरित फळ दाबले असतांना उडणारी
चिळकांडी; पिकलेले गळू दाबले असतां उडणारी रंज, पु ६० कांची
चिळकांडी. ५ मांड्यांची पळ. [सं. चप्=दावणे] चिपळींत
घरणे—मांड्यांच्या पळींत दावणे.

चिपळी—जी. (वन. चिपळ्या) तीन बोटें रुंद व टीचमर
कांब असेलांकाचे दोन तुकडे घेऊन त्यांस आंतल्या बाजूने चापट

व बाहेरील बाजूने निमणोल करून माशाचा आकार आणतात. यांतील प्रत्येकांत दोन्ही बाजूत दोन पातळ पितळी चकत्या व दोपटाच्या बाजूत हुंगळ बसवितात. प्रत्येकीस मध्यभागी बोट अडकविण्यास पितळी आंगठी बसविलेली असते. हाताचा आंगठा व मधले बोट हात हे दोन भाग अडकवून मजून, कीर्तन इ०काच्या वेळी ताल धरतात. [सं. चपू=दाबणे; का. चप्पळि=टाळी; टाळ्या बाबविणे]

चिपळी—झी. (क.) पावसाची सर. ' पावसाची चिपळी आळं दे मग जा. ' [च्य]

चिपांझी—प्र. आशिया व आफ्रिका या दोन खंडांत आढळणारी हीनपुच्छ वानराची एक जात.

चिपाट—ह—न. १ उंसातील रस पिऊन काढल्यावर राहिलेला (उंसाचा) कडवा. ' उंसाची चिपाट सांडुनी । जैसा रस येईल गाळुनी '—विठ ६.६७. २ (क.) पोड खापाटी गेलेला, दुवळा झालेला मनुष्य. ३ डोळ्यांतील चिकट मलान्न, चिपडा, घु; डोळ्यांतील चिपड्याचा तंतु अथवा थोडासा भाग. [सं. चिपिट=चापट, का. चिपु=खडबडीत कवच, साल; चिपे=उंसाचा चोषा]

चिपाड्या—वि. गुन्हाळांतील चिपाडांची वारावार करणारा.

चिपाडचिपाड—किवि. चिपडचिपड पहा.

चिपाडे—न. रस काढल्यानंतर राहिलेला उंसाचा कडवा.

चिपारी—झी. एक विशिष्ट वनस्पति.

चिपारी—झी. खडकांतील, डोंगरांतील मेग, कपार, खवद. ' चिडीच्या चिपारीतून सारखे पाण्याचे प्रवाह वहात होते. '—स्वप २८. [कपार पहा]

चिपारी—झी. चांमाराची बारीक आरी. —बदलापूर १८६.

चिपिटास्थि—झी. चापट हाड. [सं. चिपिट=चापट+अस्थि=हाड]

चिपीउडी—झी. पाय झुकवून मारलेली उडी. [चिपणे+उडी]

चिपुटचिंगळी—झी. चिपुटाखंड; या शब्दाचा अकरणरूपी प्रायः प्रयोग करतात. उदा० ' त्या गांवांत चिपुटचिंगळीहि राहिली नाही. '

चिपुळी—झी. (महाबु.) चिपळी, पिचकारी. ' कनकमळांची चिपुळी । जेमोनी करतळी । सिंधिता जाळा वनमाळी. '—शिष्ट १९१. [च्य]

चिपुळी—झी. (कि.) चिळकांडी; चिरकांडी. ' रक्षाचिया चिपुळिया उडळती । वेदवा मरळी अद्भुती. '—शिष्ट २.४९.१३. [च्य]

चिपोटा—प्र. अकडांतील अथवा दगडांतील मेग, छिद्र पोकळी बुजविण्यासाठी उपयोगांत आणलेला अकडाचा तुकडा, चीप, कपची इ०. (अंग्याचा, शरीराचा, पोटाचा). [सं. चिपिट=चापट] ०होणे—अंग, शरीर, पोटा आकाराने, अक्षयपणाने, खावयास व मिळान्याने खापट, क्लृप्त होणे.

चिपोटी—झी. वरून व खालून दाब घेऊन बांधून काढलेली गठडी, गांठोडे. [सं. चिपिट]

चिपोरा—प्र. (व.) (दगडाचा, झुपारीचा) बारीक तुकडा.

चिपोळणा, चिपुळणा, चिपोळा—प्र. चित्पावन, कौकणस्थ ब्राह्मण. [चिपळण]

चिपोळी—झी. १. (इयडाची, अकडाची ल्हान चीप, कपची, घळपी. २ कपेकरी, मजूनकरी यांच्या हातांतील बाजबा-वयाच्या चिपळ्या प्रत्येकीं.

चिप्य—वि. ओले चिब.

चिप्य—किवि. हात गप्प; चूप; स्तब्ध; गपचीप.

चिप्यड—न. चिपड पंहा.

चिब—न. पूर्णपणे न पोसलेली शेव; दागे काढून घेतलेली (माताची, बरीची बाळाची) शेव; लोंबी.

चिब—न. बांधुची कामटी, कांवीट इ०.

चिब—वि. गळण्याइतका मिळलेला; चिबचिबीत, बबबडलेला; मिळलेला. [सं. स्तिभ; मिजणे]

चिबका—वि. १ केंवटलेला; चपटा झालेला; बसकटलेला. २ घुरकट्या, वळ्या, चिरम्या पडलेला; चिरमुटलेला. [चिब]

चिबखडा—प्र. चिमखडा पहा.

चिबचळे—न. नमरेलेला दाणा (मुख्यत्वे माताचा). [चिब] म्ह० चिबचळे शेतचे थोटेपांगुळ पोटचे = स्वतःच्या शेतांतील ठाकास धान्य प्राप्तच मानले जाते व व्यंग असलेले पोटचे पोर प्रिय असते.

चिबचिब—झी—किवि. पाऊस पडणे, पाण्याचे येव टपकणे इत्यादिकांच्या आवाजाप्रमाणे अवाज होऊन. [च्य]

चिबचिब—झी. १ (कपडे इ०कांचा) ओलेचिबपणा, चिबचिबीतपणा. २ (रस्त्याची) चिबचिब; चिगचिग. ३ (जमीनीचा) दळदळीतपणा; निसरडेपणा.

चिबचिबणे—अकि. १ (कपडे इ०) ओले चिब मिजणे; पाण्याने बबबबणे. २ (जमीन) निसरडी, झुकझुळीत. होणे, चिळकाने मुक्त होणे; चिबचिबीत होणे; रेंवाडणे. [चिबचिब]

चिबचिबीत—वि. १ ओले चिब; पाण्याने बबबबलेले ज्यातून पाण्याचे येव टपकत आहेत असे. २ चिबचिबीत; चिबकाची; दळदळीत; निसरडी; रेंवाड (जमीन). [चिबचिब]

चिबट—जी. (अव. चिबटा) बांधूची कामटी, पटी; कांबीट. 'बांधूच्या बारीक बारीक चिबटा करून उन्त्या भाडल्या बसवीत'—इति ४८६.

चिबट, चिमट—वि. १ चिबट (कांकूड). २ सुरकुत्या, बळपा पडलेले. ३ हिरबट; कच्चे; पूर्णपणे न पिकलेले; जात रस, रस असलेले (धान्य, कणीस). ४ जांबट ओले; पूर्णपणे न वाळलेले (वस्त्र इ०). [चिब]

चिबटणें—अकि. १ चिमटा घेणें. २ चिमटणें; दाबणें; पिळणें; चेंगरणें. [चिबणें]

चिब(बो)ट—वि. दळदळ; पाणबळ; झिळाण. (जमीन) [चिबचिब] ० सुई—जमीन—जी. दळदळीची जमीन; पाणबळ जमीन. ० राम—न. पाणबळ राम; झिळाण.

चिबडीण—जी. (राजा.) चिबुडाची वेळी; शेंदाडाची वेळी.

चिबणें—अकि. चिरमुटणें (फळे इ०); जाकसणें (कांकूड, कातडी); सुरकुतणें. —सकि. १ घेणें; दाबणें; जोरानें एकत्र करणें. २ चिरफाळणें; पिळणें. [का. चिपु=जेग, चीर]

चिबणें, चिबळणें—सकि. दाबणें;; चिरणें. —घर.

चिबपोळ—न. माताचा, बरीचा, साम्याचा, कडधान्याचा न पोसलेला, न मरलेला दाणा; पोंचट, पोळक दाणा.

चिबल्लें—वि. (जा.) बाझात; खोबकर; द्राव. 'काय चिबल्लें पोर आहे.' [हि. चिबिल, चिबिला=पोरकट, बांड]

चिबळ—पु. धान्य बाणारा एक पक्षी.

चिबळ—जी. डोक्यावर ओझे घेतांना तें डोक्याळा कूं नये म्हणून डोक्यावर ठेवण्यासाठी केलेले कपड्याचे, फडक्याचे, गवताचे वेढोळे; जुंबळ. [चिबणें]

चिबळणें—सकि. (कान इ० शरीरावयव) चिमटीत वरून जावळणें; दाबणें; चिमटा घेणें; चिबटणें. [चिबणें]

चिबा—पु. (व.) फुलोरा. 'देवापुढें चिबा ठेव.'

चिबा—वि. १ चिरम्या, सुरकुत्या, बळपा पडलेला; जाकसलेला. २ चापडलेला; दाबलेला; चेंगरलेला; चेंचलेला; चिरडलेला. [चिबणें]

चिबु—पु. (गो.) जावळ गळ्याचे पाणी प्यावयाचे एक भावें; चंबू. [चिबणें]

चिबुक—पु. १ हजुवटी. २ (नृत्य) हनवटीचे अभिनय, हे ओठ, जीम व दांत यांच्या साहाय्याने करितात. हे सात प्रकारचे आहेत, ते—चिबुक—कुडन—खंडन—डिम—चिकित—वृद्ध—लेहून—सम. [सं.]

चिबुता—पु. माला; तिराळा असलेले पोळादी पातें. —बदला—पु. १२६.

चिबुड—न. शेंदाड; बाळूक; चिबटें. [सं. चिमिट—चिमिड—चिबीड—चिबुड; —राजवाडे ग्रंथमाला]

चिबुळ—जी. (को.) जुंबळ. चिबळ पहा.

चिबोणी—न. ठंसाची लावबळ ठेव्यावर त्यास पांच सहा दिवसांनी पावयाचे पाणी. अंबवणी पहा. [चिब+पन=पाणी]

चिबोरी—जी. केंकडपाची एक जात; हिरवागार, काळा खेकडा. —बदलापूर ३३८.

चिम—न. पूर्णपणे न मरलेली, दाणा काढून घेतलेली शेंग; चिब पहा.

चिमट—ड, चिसुट—ड—जी. शेंदाडाची, चिबुडाची वेळी. —न. शेंदाड; चिबुड; बाळूक; राजापुराकडे यालाच चिमाड, चिबुड म्हणतात. काही प्रांतांत फूट असेहि म्हणतात. 'हागतां चिमटि बाळूकें काढु असे.' —पंच १.२६. २ पूर्णपणे वाढ होण्यापूर्वी पिवळा पडलेला जांबा. [चिमिट]

चिमाटी—जी. बांधूची एक जगदी बारीक जात.

चिमाघनी—जी. (व.) बांकुली; वेढावून दाखविणें. 'तो मला चिमाघन्या दाखवितो.'

चिसूड—जी. चिमट पहा.

चिभूळ—जी. चिबळ पहा.

चिम—न. (कु.) पोळ; फोळकट; पोंचट मात. [चिब, पूर्णपणे न मरलेला]

चिमकणें—सकि. (मिचकणें याचे वर्णविपर्यासाने झालेले रूप.) (डोळ्याने) खण, झमारा, संकेत करणें. [सं. स्मीकू= (डोळ्याची) उचकडांक]

चिमका, चिमकु(को)ळा—वि. ल्हान, छोटा; चिमुकण.

चिमकु(को)रा—पु. (अंगाळा घेतलेला) चिमटा; (अंगावर नकांनी काढलेला) चिचुरा, ओरखडा. ० घेणें—चिमटा, चिमटी घेणें. [का. चिमटु=चिमटा घेणें]

चिमकुरादळ—पु. एक प्रकारच्या जळवाची माजी. चमकु(को)रा, चिमकुरा पहा. 'चिमकुरादळ चिरनि चांगली चमचमीत फोडणी घेवनि चरारित।' —अमृत ३४.

चिमकुला—वि. ल्हानसा; चिमणासा; छोटा; न्हानुल. (गो.) चिमकुलो. [का. चिम]

चिमखडा—पु. १ (कामटीवरून शेंदाड्या, जोराने फेंकावयाचा) ल्हान खडा. २ (ल.) चलाख, चुणुचुणीत, चाणाक्ष मुलगा. ३ रस्त्याच्या बाजूची दगडांची रास; रस्त्यावर जाण्यागेल्या लोकांनी एक एक दगड दाकित्यामुळे जमलेला दगडांचा ढीग. चिमणखडा पहा.

चिमखु(खो)रा, चिमकु(को)रा, चिमको(खो)डा—पु. एक पाळेभाजी; जव. चमकोरा पहा.

चिमसुरा—पु. १ (बोटांनीं घेतलेला) चिमटा. २ नद्यांनीं काढलेला ओरखडा; चिमकुरा. चिमकुरा पहा.

चिमचिमणें—चकि. कुळकुळणें; निदणें. 'चढक चांदण्या मज चिमचिमती । तारे तवणे दर्पण गणति ।'—जननीजनक. [चम]

चिमचिमणें—चकि. (ऊ.) क्षोणें; चावणें; पुळणें. [चम]

चिमड—झी. १ (भांगस घेतलेला) चिमडा; चिमकुरा. २ चिमड; चुकटी; हाताचा भांगडा आणि पुढले बोट यांच्या झुळणीने घेतलेल्या पदार्थाचे परिमाण; भांगडा व तवणी यांची झुळणी. ३ स्पष्ट केला असतां चिचीं पानें मिळतात अशी कावाळु सारखी वनस्पति. [सं. मुबुडी=चिमटी वर्णव्यत्यास; का. चिमड+चिमडा घेणें]

चिमड—वि. चिमड पहा.

चिमडणें—चकि. चिमडा घेणें; दावणें; चिमटीत चरून जापळणें. २ चेंगरणें; चिरवणें; घेणें; चिमडणें. ३ भाकसणें; संकोच पावणें; संकुचित होणें; मुरकुर्या पळणें. [चिमड]

चिमडा—पु. १ हाताचा भांगडा व तवणी यांच्या परस्पर दायाची पकड; चिमकुरा; चिमकुरा. २ पदार्थ वट्ट करण्याकरितां, पिळवटण्याकरितां, उचळण्याकरितां, उपटण्याकरितां केलेलें सोनार इ० काचे इत्यादि. ३ (ऊ.) एकमेकांस मिळणाऱ्या (परस्परांचीं समुद्रोन करणाऱ्या) दोन नद्यांमधील, दोन रस्त्यांमधील जमीनीचा त्रिकोणाकृति चिचोळा भाग. ४ (ऊ.) इकडे जाव तिकडे विहीर अशा प्रकारची पेंचाची, अडचणीची, संकटाची स्थिति. ५ (चिम-ड्याने केस इ०) उपटणें. [चिमड] (वाप्र.) चिमडा घेणें—एकाधास क्षोबेल, बोंबेल असें बोलणें, तशी इति करणें. ० धरणें—नद्याच्या रुंदीन चिमडा करवून, केस उपटून घेणें. —ठ्यांत धरणें—पेंचात धरणें; अडचणीत जाणणें. —ठ्यांत सांपडणें—अडचणीत, पेंचात पडणें, धरलें जाणें.

चिमडा—वि. कपाळावर दोन मोंबरे असलेला (बोडा). —महाप २.५६.

चिमटी—झी. चिमट (तपकीर इ० काची). [चिमट] ० टाकणें—विषादि उतराचासाठीं मंत्र बाळणें. ० लावणें—मुक्ति-प्रयुषीनें कोणाएकास बस करणें. ० चालविणें—कोणाएकाचें मराचें म्हणून त्यावर मंत्रप्रयोग करणें.

चिमटी—झी. गोंगरावर पसरणारे एक कटिरी झुडप.

चिमटो—पु. (गो.) चिमडा; चिमचोरा. [चिमड]

चिमडी—झी. (सांकेतिक) तळवार. —गुडा.

चिमणखडा—पु. कामटीनें, गळोलीनें, चमुळीनें जोरानें उडवापयाचा बारीक खडा. [का. चिम्मु=बोटांनें उडविणें]

चिमणवारा—पु. गवताची एक जात; हें गवत चिमण्यांना विशेष आवडतें म्हणून यास हें नांव पडलें असावें. [चिमणी+वारा]

चिमणचिटकें—न. प्रातःकालची चिमण्यांची विविध झुळ होण्याची वेळ. [चिमणी+चिटकें]

चिमणडोळ्या—वि. चिमणीच्या डोळ्यांप्रमाणें ल्हान, बारीक डोळे असलेला (मनुष्य). [चिमणी+डोळा]

चिमणबाग—पु. झी. ल्हानसा बाग. 'तिच्या (बाबीच्या) मध्यभागीं एक ल्हानसा चिमणबाग असे.' —पाण्ड १७. [चिमणा=ल्हान+बाग]

चिमणसा, चिमणा—वि. चिमणसा; शवसा; छोटासा; ल्हान पण सुरेख; ल्हान भाकाराचा. [चिमणा+सा]

चिमणसाल—झी. एक प्रकारचें मात. [चिमणी=ल्हान+साल]

चिमणा—पु. चिमणी या पक्षांतील नर, —वि. चिमकुला; न्हायुळा; ल्हानगा; ल्हान (मूळ). 'आझापिलें फिरविण्या चिमण्यास नाहीं ।'—मनोरंजन, वृत्त १९२१.

चिमणाचारा—पु. चिमणचारा वहा.

चिमणी—झी. १ एक प्रकारचा ल्हान पक्षी. हा रानांत न राहतां मनुष्यानें गजबजलेल्या वस्तीत राहतो. हा वपांतील बहुतेक मागांत जाळतो. झाची उपचीविका धान्य व फिडे यांवर असते. २ चिमण्यांतील मादी. ३ लांकडाचे, मातीचे चिमणीचे चित्र, ज्यांतून छिटी बाजवितां येतें तें. ४ दोन वाटोळ्या सापण्यांस चामचें मळवून केलेलें डोळणें; कुडमुडे. ५ दारांचीं, शिडक्यांचीं तावदानें बंद करण्याच्या उपयोयी असलेलें, काट्यां-मोवतीं फिरणारे चिमणीच्या भाकाराचें लांकडी बोंड. ६ केळ-फुलांतील कावळ्याच्या, चोराच्या तळांतील कोस. हा झुज व अर्धवट चारदरीक असतो. हा मावीला निरुपयोयी असतो. (वाप्र.) —क्या दांतानें फोडणें—(झुपारीसारखा) चाप पदार्थ वजात गुंडाळून दांतांनीं फोडणें. असें केव्हां तो पदार्थ सुखरसस्थित, दुसऱ्या माणसानें चावयास उद्या होत नाहीं अशी (मुळांची) समवृत्त आहे. ० सारखें तोंड करणें—(गिराणेंमुळे, दुःखामुळे, अपमानामुळे) झुजा, तोंड, चेहरा उतरणें; निस्तेज होणें; एवढेचें तोंड करणें. 'पण पहा तो कसें चिमणीसारखें तोंड करून बसला आहे.' —गुप्तमंथन. —चे पोहे—पु. एक प्रकारच्या गवताचें बीं. हें चिमण्यांस फार आवडतें. पोहे पहा. —ची मुर-कुंड—झी. एक प्रकारची चिमण्यांच्या चित्रांनीं (मित इ० कांवर) काढलेली, रंगविलेली वट्टाकृति. हीत चिमण्यांचीं तोंडे बाहेर असतात. [सं. चीडू-चिमणी-चिमणी-राचबाडे, अंभमाळा] **चिमणी**—झी. १ (चिमण्यांतील, कारवान्यांतील) उंच झुराडें. 'ज्याच्या भासपास बेंकडों चिमण्या उम्या राहतील...' —टि १.१६९. २ चारें (घूर बाहेर चालविण्यासाठीं चाला असतें तें). ३ राफेलच्या दिव्याच्या बनेवर ठेवण्याची काचेची

नळी, फुगा इ० ४ तेल इ० ओतण्यासाठीं केलेले नरसाळे. ५
टिनच्या पत्र्याचा घुराडदिवा. [इ. चिमूनी]

चिमणें, चिमळणें—सक्रि. चिबणें, चिबळणें पहा.

चिमणो—पु. (गो.) चिमणी; मोठा टिनचा दिवा.

चिमाटी—झी. (चांगारी) तजाची, (जोडघावरील साग-
ळीची) मागील दोन टोके जोडण्यास मध्यस्थी धरलेली चामड्याची
चीट.

चिमी, चिमु—झी. ल्हान मुलांच्या भावेंतील चिमणीचा
वाचक शब्द.

चिमुकला—वि. चिमकुला पहा.

चिमुटणें—सक्रि. चिमटा घेणें; दाबणें; पिलणें; चिमटणें;
पिंगळणें. ' तैशी घुबड आटली । पुटीं हांती दाटली । तें बजा-
सनें चिमुटली । सावध होय । ' —हा १.२२५. [चिमुट]

चिमुटडा—वि. (उप.) ल्हान; सुजट; टिन्या; पूर्ण नाड न
झालेला (मुकला).

चिमु(मो)रा—पु. चिमटा; चिमखोरा; (सामा.) चिचकुरा;
ओरखडा. (बाप्र.) ० उठणें—सक्रि. ओरखडा, चिचकुरा पडणें.
० काढणें—चिमखोरा काढणें. ० घेणें—चिमटा घेणें. [चिमटा]

चिमु(मो)ट—झी. १ चिमट (तपकीर इ० पदार्थांची). २
चुकटी; चिमटी; चिमकोडा. ३ जोडघावच्या कपाळावरील एक
जडम चिन्ह; जोडघावच्या कपाळावरील दोन ओंबरे जोडणारी
केसांची रेखा, चिमटा; झुपका पहा. [सं. मुचुटी=चिमट, चुटकी;
मुचुटबंधुलिमोटनं— त्रिकोणक्षेत्र—मुचुटि—चिमुट—चिमूट—राजवाडे,
ग्रंथमाला; का. चिमट=चिमटा घेणें]

चिमोटा—पु. चिमटा; चिमखोरा. [चिमटा] ० घेणें—चिमटा,
चिमखोरा घेणें. ' आपणास चिमोटा घेतला । तेणें कासाविस
झाला । ' —हा १२.१०.२४.

चिमोरा—पु. चिमटा; चिमखोरा. ' सासुरवास गाळोरे ।
ठुणके कासणें चिमोरे । ' —हा १.७.२५. [चिमटा]

चिमोरा—री—रें—पुलीन. नदीतील खेड्याची एक जात.

चिमोळा—वि. (प्रां.) ल्हान व सुंदर; चिमुकला; छोटा.

चिम्म—वि. मिळलेले; चिब (-वि.) पहा.

चिर—न. वज. ' कैचीं चिरामज्यें चिरें । मना बरे आलें तें । '
—तुगा १०१७. ' हरिपदिं जगा मागा । घन ज्ञान्य चिरें । '
—भाद्र ७. [सं. चिर=वज]

चिर—क्रि. दीर्घकाल पर्यंत; बरेच, दिवस. [सं. चिर=दीर्घ
कालपर्यंत] ० काल—क्रि. फार कालपर्यंत; फार दिवस पावेलो.
० स्थायी—वि. फार काल टिकणारा, राहणारा. ० ओज्जी—वि.
दीर्घ कालपर्यंत (राज्य) उपभोगणारा, राज्य करणारा.

चिरक—झी. (प्रां.) सिटकारा; चीट; शिसारी; किडस.

चिरकखोर—वि. (प्रां.) तन्हेवाईक; कंटाळखोर; मिजासी.
(आजारीपणासुळे) चोखनळ झालेला.

चिरकं(कां)डी—झी. १ (दूध, रस, रक्त, मूत्र इ० कांची)
जोरातें बाहेर पडणारी, उडणारी धार, चिळकांडी. २ पिचकारी.
३ (क.) पावसाची जोराची सर. [ध्व.] ० लागणें—(दूध, रक्त,
रस, मूत्र इ० कांची) जोरात धार उडणें; पावसाची सर येणें.

चिरकणें—उक्रि. चर्, टर् आवाज होऊन, करून फाटणें,
फाडणें (वज्र इ०). [ध्व. चर्=कापट फाडतांना होणारा आवाज]

चिरकणें—सक्रि. १ आमांशादि विकाराप्रमाणें ल्हान मुलास,
आजारी मनुष्यास एकदम पण थोडें शौचास होणें. २ (हत्तीचे)
चीत्कार करणें. ३ (मातीच्या, काचेच्या मांड्यास) चीर, तडा
पडणें. ४ (बयांत आल्यावर मुलाचा, फार गायन केल्यामुळे गव-
याचा) आवाज फुटणें; बदसुर होणें. (सामा.) (गवयाचा
आवाज गातांना) मधून मधून बदसुर होणें. ५ विचडणें; फसणें;
फिसडणें (वंश, मसलत, वेत इ०). ६ (रागाच्या मरांत, आवे-
शांत) वरबडूं लागणें. [ध्व. चर् !]

चिर-कर-कन-दिनी-दिशीं—क्रि. चिळकन्; टर्कन्;
चिरें, टरें असा आवाज करीत; टरेंदिशीं.

चिरका—झी. डोंगरावरील हरळीसारखें गवत. —मसाप ३.
२४६.

चिरका—वि. १ सहज फाडला, चिरला, कापला जाणारा;
ठिसूळ (कागद, लांकूड इ०). २ फाटलेला (कागद); मेग,
फट, चीर पडलेले (लांकूड; दगड). [चिरणें]

चिरका—वि. चिरकणारा.

चिरकांडी—झी. चिरकंडी पहा.

चिरकांब—झी. (प्रां.) चीप (चोन्याची, चांदीची)
[चीर+कांब]

चिरकाम—न. (कों.) करवतांनै लांकडे कापण्याचें काम;
अरेकसाचें काम. [चिरणें+काम] चिरकामी—पु. (राजा.)
लांकूड कापण्याचा धंदा करणारा; अरेकस; अरेकशी—धा.

चिरकाल—ळ—क्रि. बहुतकाल; दीर्घकालपर्यंत. [सं.
चिर+काल] चिरकालिक—वि. फार दिवस टिकणारें, राहणारें;
फार दिवसांपासून चालत आलेले. [सं. चिर+काल+इक] चिर-
काळी—वि. (प्रां.) पुरातन; फार जुने; बहुत दिवसांचे. [सं.
चिर+काल]

चिरकाळी—झी. चिरटी; पडी (लांकडाची, पानाची, काप-
डाची). [चिरणें]

चिरकी—झी. चिरकांडी; जोरातें उडणारी पाण्याची,
रफाची, रसाची, मूत्राची धार. ३ पिचकारी. ३ आंतल्याचा

एक विकार; आमांशामुळे थोडा थोडा विसर्जिलेला मळ. [चिरकणे]
०स येणे—अकि. (कों.) यकणे; दमणे; भिकारीस येणे.

चिरकी—क्या—वि. (प्रा.) ज्यास लवकर किल्लस, कंटाळा, वीढ येतो असा (मनुष्य); खंतखोर; ज्यास मळमळ सुटली आहे असा. [चिरक=कंटाळा, वीढ]

चिरकुट—कुट—न. १ कापड; कपडा. २ चिची; फाटलेले कापड; चिधुक; फडकुर. 'सर्वांगी लोंबले मांस। चिरकुटा सारिले।'—दा ३.५.४६. 'जैसे मुखकानी फाडिले। चिरकुट।'—दावि २१४. चिरगुट पहा. [सं. चीर=वज्र. कुट अन्वयायी]

चिरक्या—वि. (कों.) लोंकडे कापण्याचा धंदा करणारा; अरेकसाचे काम करणारा. [चिरणे]

चिरखाव—घु. (कों.) तुळई उभी चिरून, कापून केलेला खाव. [चिरणे+खाव]

चिरंगट—झी. (राबा.) (पदार्थांची, वस्तूंची, सामानाची) ठेंवाठेंव; गर्दी; खेचाखेच. [चिरणे]

चिरंगटणे, चिरंगटणे—अकि. (दोन पदार्थांच्या कैचीत, पेचांत, दावांत, सापडून) चिरवले जाणे; चिरणे; दाबणे; चेंगरणे; दाबले जाणे. [चिरणे]

चिरंगटाचिरंगट—झी. (सामा.) चेंगराचेंगर; ठेंवाठेंव. [चिरंगटणे]

चिरगुट—गुट—न. १ (उप.) कापड; कपडा; वज्र. २ चिची; चिरटी; फडके; चिधुक. [सं. चीर] ०पांवरून—न. आंगरा पांशरावयाचे कपडे; वज्रप्रावरण; कपडालता बगैरे. [सं. चीर=वज्र+प्रावरण]

चिरघोडी—झी. (सामा.) कुचोडी. वेडकसडीचा, कुचोडीचा खेळ.

चिरचिर—झी. (कों.) चिंगचिंग, रपरप; चिचिचि; रेंदड.

चिरचिर—रां—किवि. चिरकन्, ठरकन्, चर्च आवाज करीत. [च. चिर. चिर।]

चिरचिर—रा—रि—किवि. घुरघुर पाऊस पडत; झिरी-मिरी; झिरिझिरी.

चिरचिरणे—अकि. १ ओरवणे; चीत्कार करणे (इसी इ०कांचे). २ (कोणाएकवर) रागावणे. ३ तडकणे; तडासणे; फुटणे; चिरकणे (आवाज). ४ आवाज होऊन फाटणे.

चिरचिरीत—वि. जुने; झिरझिरीत; चिरचिरीत झालेले (कापड). [च. चिर=फाटलेवेळीं होणारा आवाज]

चिरचिच्या—वि. तापट स्वभावाचा; चिडखोर; अस्प-निमितावरून चिडणारा (मनुष्य).

चिरचोळी—झी. एक प्रकारचे झाड; (सामा.) गेल झा नावाने ओळखले जाणारे झाड.—ठें—न. गेलफळ; चिरचोळीचे फळ.

झको. ३. ३६

चिरंजाव—घु. १ पुत्र; मुलगा. 'पण आपले चिरंजीव आपणांस ठळट लिहणार नाहीत कशावरून।'—पकोचे. २ पुत्रास, पाकट्या भावास, आपल्यापेक्षां कमी वयाच्या मनुष्यास पत्र लिहितांना त्याच्या नांवामागे लावावयाचे उपपद, शब्द. उदा० 'चिरंजीव गोपाळ यास अनेक आक्षेपांद.' ३ अमरपुत्र; ब्रह्म-कल्पापर्यंत जगणाऱ्या सात पुरुषांपैकी प्रत्येक (अश्वत्थामा, बली, ज्यास, मावती, बिभीषण, कृप, परशुराम हे सात पुत्र चिरंजीव आहेत). ४ दीर्घायुषी; फार दिवस वांचणारा; चिरकाल टिकणारा. 'तेणे न लोटती ये माग्याचे। वंखती ते स्वर्गाचे चिरंजीव।'—झा ८.१५७. 'सुखी सुखीर्ति होईल गतिही बरवी प्रजा चिरंजीव।'—मोहन ८.५. [सं. चिर=कार दिवस, दीर्घकाल+जीव=जगणे, वांचणे] चिरंजीवी—झी. मुलगी; कन्या. [चिरंजीव]—वि. चिरकाल जगणारा; दीर्घायुषी. [चिर+जीविन]

चिरट—टू, चिलट—न. बांस; डुंगुरटे; मच्छर; मुरडूव. चिलट पहा.

चिरंट—न. चिन्हांटीचे फळ.

चिरटा—घु. एका बाळूपासून फाटून घेतलेला केळीच्या पानाचा तुकडा, फाळका. [चिरणे]

चिर(रो)टी—झी. (चिरटा या शब्दापासून लघुत्ववाचक) १ चिरटा; केळीच्या पानाचा एका बाळूने फाडलेला तुकडा. 'मात्राचिया त्रिपुटिया। प्रणव काय केस चिरटिया।'—मस १.५८. २ जमीनीचा चिचोळा तुकडा. ३ चिची; चिरफळी; पडी (कापडाची, कागदाची).

चिरटे—न. (कापडाची, कागदाची) चिरोटी; तुकडा, केळीचा फाळका. [सं. चीर]

चिरटोळी—झी. लहान मुळास स्तनपान करण्याचे शिक्-निष्यासाठी कापडाचा बोळा दुधांत भिजवून चोळावयास वेतात तो. मूल जन्मल्याबरोबर त्यास स्तनपान करता येत नाही म्हणून अशा रीतीने दूध पावतात.

चिरड, चीड—झी. १ रोव; वसवा; राग; त्रास; उणे उत्तर, मर्मभवन इ०कांपासून होणारा मनाचा क्षोभ; अपमान जाणवणे; राग. [कि० मरणे] २ चिडखोरपणा; क्रोधस्वभाव; झीझकोपी पणा. ३ सिटकारा; किल्लस; कंटाळा. (कि० येणे) [चिडणे]

चिरड(डी)खोर, चिरडी—वि. चिडणारा; लवकर रागावणारा; सिटकारा; चिडचिड्या; खिसखिसा; हिरवड; दिवत-खोर. [चिरड+खोर]

चिरडणे—अकि. चेंपणे; दाबणे; चेंगरणे; चिरंगटणे; दाबा-मुळे फुटणे; फाटणे. [वै.सं. सिष्=नास करणे, मारणे, नष्ट होणे, इजा करणे.—भाज १८३५]

चिरडणे—अकि. रागावणे; चिडणे; संतापणे.

चिरडी—झी. लहान मुलीचें जुगळे. ०नेसणें—(क.) रागानें, संतापानें फणफणणें, घुमसणें; तळपायाची आग मस्त-काळा जाणें. ०मागणें—रागावणें (रागानें फणफणणाऱ्या मुला-मुलीसंबंधी म्हणतात).

चिरडीखपली—वि. उग्र आणि तापट; हाडकपाळया आणि कडक; शीघ्रकोपी.

चिरण—झी. १ उमें चिरलेलें केळीच्या पानाचें अर्ध, तुकडा; फाळका. २ चीर; भेग; तडा; फट. ३ अर्ध रस्ता; बोल (दोन बरांमधील). [चिरणें]

चिरणा—पु. फाळका. चिरण अर्ध १ पहा.

चिरणी—झी. १ चिरण; केळीच्या पानाचा मवून उमा कापलेला तुकडा, फाळका. २ लांकडाचा, दगडाचा पाडलेली खोबण, खांचण. ३ खाचणरांवा; खोबण पाडण्याचें हत्यार; एक प्रकारचें किर्करें; अर्ध पटाशी. ४ मितीचा पुढें आलेला भाग (ज्याचा बसण्यासाठी किंवा वस्तु ठेवण्यासाठी उपयोग होतो तो); मितीचा कंगोरा; जई; छपेली. ५ आडोशासाठी. केलेली एक विटेची मित. ६ करंज्याचे कांड कापण्याची कांठण. ७ एक प्रकारची लहान गाडी. [चिरणें]

चिरणें—न. १ सुतारकामातील एक हत्यार; एक प्रकारची लहान पटाशी; किर्करें. २ कांठण. ३ कागदाची जाळी खोदावयाचें हत्यार. ४ मूर्ती कोरण्याचें हत्यार. [चिरणें]

चिरणें—अकि. १ फाडणें; कापणें; चीर पाडणें. (वाप्र.) उमा चिरणें—लांबीच्या वाजून कापणें; फाडणें. 'महाकाळ उमा चिरीन वाणी.' २ पसरणें. 'एकीकडे त्यानें चिरिल्या वायूरा। ठेविलें श्वानपुत्रा एकीकडे।' -तुगा. ३ (मर्यादा इ०) आंखणें. 'मग महा मृतांचे एकवाट। सैरा वेंटाळून माट। मृत-प्रांतांचे आषाढ। चिरिले चारी।' -झा १३.४५. ४ वेगळाले भाग करणें. 'तेणें आवडुखि चिया वाटे। विड्डुले विकस्पाने कांटे। मग चिरिले अण्हाटे। अप्रवृत्तीचे।' -झा ७.१७०. [वे. सं. चिरि=कापणें; जखमी करणें; डार मारणें; तुळ० हि. चिरना ध्व.]

चिरंतन—वि. १ जुना; प्राचीन; पुरातन; शाश्वत. २ चिरंजीव. 'तरी सांघें कायि हे होती। चिरंतन।' -झा २.९८. [सं. चिरम्+तन=फार काळ टिकणारें]

चिरपणें, चिरपुटणें, चिरपिटणें—अकि. (आचारी-पणामुळे, अशक्तपणामुळे) एकदम, न कळत पण बोडें शौचास होणें; चिरकणें. [ध्व. चिर]

चिरपुट—टी—झी. (गो.) एक प्रकारची वनस्पती. ही हात-दीड हात उंच असून हिला पांढरट हिरवट लहानशा वाटोळ्या बोराएवढी फळे येतात. ही फळे खातात.

चिरफळ—झी. एक प्रकारचे झाड. -न. चिरफळीचे फळ. याची मिरमिर लागते. याला कोंकणांत तिरफळ असेंहि म्हणतात.

चिरफळ, चिरफाळी, चिरफोळी—झी. (वज्र, लांकूड, कागद इ०कांचा) फाडून, विरून काढलेला लांबट तुकडा; चिरटी; चिबी. [सं. चीर=वज्र+फळक=पट्टी]

चिरखुट—न. (कु.) एक प्रकारचे लहान झाड व त्याचें फळ.

चिरबोटी—झी. एक वनस्पती; कपालफोडी पहा

चिरबोटें—न. चिरबोटीचें फळ; कपालफोडा पहा.

चिरमी—झी. १ मनुष्याचें शरीर, लांकूड, फळ इ० कांतील रसांश कमी झाल्यामुळे बरील त्वचा आकुंचित होऊन पडलेली सुरकुती. २ वज्र इ०कांस पडलेली वळी. [चीर]

चिरमी जोडा—पु. साध्या आकाराचा एकदाळी जोडा; मारवाड्यांच्या लमांत लागणारा एक जोडा. [चमीजोडा]

चिरमुटणें—अकि. सुरकुत्या, वळया पडणें; चिरम्यानीं युक्त होणें. [चिरमी]

चिरवट—वि. गिचमिळ लिहिलेले; खरबलेले; चिताड.

चिरंवटा—पु. गव्हाचा रवा व मैदा एकत्र करून जाड नळ पवरांची केलेली चौकोनी पुरी; चिरोटा पहा.

चिरस्थार्ह-स्थायी—वि. कायम टिकणारें; पुष्कळ काळ-पर्यंत राहणारें, टिकणारें; शाश्वत; चिरंतन. 'एव्हर्ही जगदाकाराचें सिरें। जें चिरस्थायीयाने छुरे।' -झा ८.१५४. [सं. चिर=फार वेळ+स्थायिन्=राहणारा, टिकणारा, असणारा]

चिरा—पु. कौमार्य; ज्वानी; कुमारीदशा. ०उखळणें, उतरणें—कौमार्य नष्ट करणें; वेदेयेच्या अनुपमुक्त मुलीशीं प्रथम संभोग करणें. 'चिरा उखळा माझा राव नशा। चेन्न तुम्ही पळेगावर वसा।' -पळा ४.२५.

चिरा—पु. जरीच्या उम्या काढया असलेलें अर्धव लहान पागोटें; मंदील. 'छिरीं बांधियेला चिरा। खोंवी मोसियाचा मुरा।' -अमृत १२७. 'मिरमिसिल चिरा, छिरावर मुरा।' -अमृत ५३. [सं. चीर=वज्र]

चिरा—पु. १. वाफा. २ इमारती वडीव दगड; खाणींतून सुसग लावून उडविलेला दगडाचा, खडकाचा तुकडा, खपळा; दगड, धाळा. 'हरिने कामा वातला चिरा। वितवरा मुकविलें।' -तुगा १२३. ३ बांधावरील इदीचा दगड. (वाप्र.) ०उखळणें—(कोणी लडू मज्ज्य) एकाएकीं मरण पावणें. ०घालणें—अकि. घोंडा घालणें; नाहीसें करणें; नष्ट करणें. 'तुका म्हणे बाळं विव-पणा चिरा। जाळं त्या माहेरा निजाचिया।' -तुगा २५५४. ०पडणें—१ घोंडा, दगड पडणें. २ (ल.) (एखादी किंवा) बंद पडणें. 'शरीरा येणें सरे। किंहुना चेरासारे। चिरा पडे।' -

—हा १२.१३६. (वाप्र.) -चिऱ्यांचा पाया-पु. १ दमवी पाया. २ (ल.) (झीसंततीहून त्रिदशगुण, मित्र अशी) पुर्व संतति (झीसंतति दुसऱ्या कुळांतच जाते आणि पुर्वसंतती मूळच्या कुळांत कायम राहते म्हणून पुर्वसंततीस चिऱ्यांचा पाया असें म्हणतात). ३ (ल.) स्वैर्ये, मकमपणा असलेले राज्य, मालमत्ता, हुद्दा, उद्योग, मसलत इ० चिऱ्यावरची रेघ-झी. १ दगडावरील लेख. २ (ल.) कधी न पुसले जाणारे लिखाण. ३ कधीही न मोडली जाणारी चाल. ४ श्राणी लोकांचा एक कायदा.

चिराई—झी. लांकडे कापण्याची मजुरी. [चिरणे]

चिराई(य)त—झी. चिराईत; काडेचिराईत. चिराईत पहा.

चिराक-ख—चिराग पहा.

चिराख, चिराखदान—चिराग पहा.

चिराखबत्ती—झी. (देवळांतील, मशिदीतील, परांतील) दिवे लावण्याची अवयवा व्यवस्थेने ठेवण्याची क्रिया. [फा. चिराग + बत्ती] •करणे—दिवे लावणे, साफसफ करणे इ० काम करणे.

चिराखी—झी. १ (मुसलमानांच्या) पिराखळ दिवा-बत्ती लावणे, पिरास फुलांचे द्वार इ० वस्तु अर्पण करणे इत्यादि कार्ये. २ वरील कामाबद्दल मिळणारे सरकारी वेतन, वर्षासन. ३ वरील काम करण्याची नोकरी, कामगिरी. ४ फकीरास संन्या-काळी थांबण्याची मिहना. [फा. चिराग+दिवा]

चिराग—पु. दिवा; दिव्याची रांग ठेवण्याची चौकट. [फा. चिराग+दिवा] •दान-न. १ दीपस्तंभ; दीपमाला. २ होमे करितां ओळीने लावलेल्या दिव्यांचा समुदाय. [फा. चिराग+दान]

चिरांबा—पु. चिरलेला आणि चारलेला भांग. [चिरणे+भांबा]

चिरायु—वि. दीर्घायुषी; बरेच आयुष्य असलेला. [सं. चिर+फार काल+आयुस्=आयुष्य]

चिरी(रि)चिरा—झी. (वे.) चिरचिर.

चिरि(री)मिरी—झी. लहानशी लांच; बक्षिणी; बक्षीस म्हणून दिलेला पैस. 'साहेबाची मेढ व्यावयाची म्हणजे शिपा-याला चिरिमिरी द्यावी.'—कं २६. ७. ३०. [चिरी द्वि.] •वेणें—सक्रि. बक्षिणी वेणें; लहानशी लांच वेणें. 'तार वेळन आलेला शिपाई चिरिमिरी वेतल्याशिवाय जाईना.'

चिरी—झी. १ केळीच्या पानांची चिरटी. २ मेग; चीर; ओरबडा. ३ (कुंकवाची, गंधाची) बारीक कोर; रेघ. 'माळी होमे कसुरी। जेसी ते जवैबंदाची चिरी।'—कथा १.२.६१. ४ एखाद्या वस्तूचा चिरून केलेला तुकडा. 'तंव तेचिचे अव-

सरी। जरा नामें निशाचरी। तिचेने वेखिल्या दोन्ही चिरी। रात्रिमागीं।'—कथा ४.१६. ७४. [चिरणे]

चिरी—झी. लहान साडी; चिरडी. [सं. चीर=वस्त्र; चीवर (री)—चिजरी—चिरी—माम १८३४] •पट्टी—झी. बायकांची वेणीफणी, काजळ कुंकू इ० प्रभाषनविधि. [चिरी+पट्टी]

चिरीक—झी. आर्कस्मिक मीति, वास्ती; गालग; जेबा; तिरपिट. [फा.]

चिरीमिरी—झी. चिरिमिरी पहा.

चिरीष—वि. चिरलेले; फोडलेले; फाटलेले; करवतीने कापलेले; ठसे चिरलेले. 'मोकळी चवरी ऐसी। चिरीव गसे।'—हा १८.३२७. [म. चिरणे]

चिरू—झी. (राजा.) कपड्यांत होणारी मोठी व पांढरी क.

[सं. चीर=वस्त्र+म. क.]

चिरुट—पु. निवळ तंबाखूचीच बिडी; चुडा. [ता. चुरद=बळकटी, गुंडाळी; इ. चिरुट; पो. चारुट]

चिरकार—पु. (गो.) इमालीचे दगड म्हणून विकणारा.

चिरख(खा)ण—झी. चिरे म्हावयायोगे दगड जीतून निव-तात अशी खाण [चिरा+खाण]

चिरेबंदी—झी. १ बडीव दगडांचे बांधकाम; चिऱ्यांनी केलेली बंदिस्ती; फतही; फतसबंदी. २ (ल.) दमदार व स्निग्ध पदार्थांचे भोजन. ३—वि. चिऱ्यांनी बांधलेला; मकम; मजबूत. [म. चिरा+बंदी] •पाया—घर—काम—पुन. बडीव दगडांनी बांध-लेला पाया—घर—काम. •पाया घालणे—(ल.) (कोणत्याही कार्याचा) मकम पाया घालणे; पक्षेपणी आरंभ करणे.

चिरो—पु. (गो.) चौकोनी दगड.

चिरोजी—झी. चारोळी; चार नामक झाडांचे बी.

चिरो(री)टा, चिन्होटा—पु. गव्हाचा रवा व मैदा एकत्र मळून त्याची पोळी काढून तीस जाठ मळ घड्या घालून त्या घडीचे चौकोनी लहान तुकडे तुपांत तळून केलेले पकाव. 'लाड्डु गुंदीचे गोमट। तिचे चिरोटे बाकूट।'—महाप २.२३.

चिरोटी—झी. लहान चिरोटा.

चिरो(री)टी—झी. १ केळीच्या पानांची चिरफळी; फळका. २ जमिनीचा, कापडाचा, कागदाचा लांबट तुकडा, पट्टी; बिडी. [चिरणे]

चिन्हवटा, चिन्होटा—पु. चिरंवटा, चिरोटा पहा.

चिन्हा(न्हा)ट—न. चन्हाट; दोरबंड. [चन्हाट]

चिन्हांट—टें—न. चिन्हांटीचे फळ.

चिन्हाटी—झी. एक वेली. —कृषि ५०७.

चिल—न. मफूच्या शेतांतील गवत.

चिल—जी. चार. (अब. चिला) 'होले तितर गोंबी चिला।' -बाबि २४४. [सं. चिला]

चिलक(की)डी—जी. चिरकंठी पहा.

चिलका—जी. (क.) बरग्यावरची फळी. 'बरग्यावर चिलका बसवा.' 'चिलका चांगली बसली नाही.' [चिलका वर्णव्यत्यास]

चिलख(क)त—न. शरीराला बंडुकीची गोळी किंवा तरबारीचा, शस्त्राचा चार लायुं नवे म्हणून घालावयाचा लोखंडी कच्चांचा, पड्यांचा आंगरखा; शरीरत्राण. [फा. चिह्लकट्]

चिलखी—वि. १ चांगला; उत्कृष्ट; नामी; उंची. २ घणकोरा; मूर्तिमंत (रुपया ६० नाणें). [हि. चिलक=चकाकी]

चिलघोळ—जी. बारीक पानांची घोळ नांवाची मानी. [चिल+घोळ]

चिलचिलाट—पु. (मनुष्ये, पक्षी, माकडे इ.कांच्या) घोळक्याचा आवाज; चिलचिलाट; गळगळा. [ध्व.]

चिलट—न. १ गांस. २ हुंगटें. ३ उंबरांतील कीटक.

चिलण—जी. (कों.) १ चौर; चिरण; मेग; तडा. २ चिड; मगदाव. ३ बोक; घेरी. [चौर]

चिलप—जी. (गो.) चामड्याचा पहा बसविलेल्या खडावा, प्रत्येकी; चपक. [चपक]

चिलपाट—पु. (व.) कुणबी लोकांतील एक प्रकारचा खेळ.

चिलचिलाट—पु. चिलचिलाट पहा

चिल(ली)म—जी. १ तंबाखू इ. आंत घालून वर अंमि ठेवण्याचे हुक्याचे मातीचे पात्र; तंबाखूचा धूर ओढण्याची मातीची नळी. २ चिलमीत घातलेली तंबाखू इ. [हि. का. चिलिमे] चिलमी—वि. १ चिलीमबाज; तंबाखू ओढणारा. २ चंबीमंगी लोकांनी उठवलेली लोणकडी (कंडी, बाप, गप्प).

चिलवंत—पु. लिंगायतांच्या (चिलवंत, पंचम, तिलवली व कुल्ल या चार आश्रमांपैकीं एका आश्रमाचे नांव अथवा त्या आश्रमातील पुरुष.

चिलघाण—न. चिलघणा—ना—वि. ठेंग; कुलट; कुटका (मनुष्य, जनावर इ.). [फा. चिल्ले, चिल्ले=लहान; क्षुद्र]

चिला—पु. (चिरू. चिरा) जरीच्या उम्या काढ्या अललेले लहान पागोटें; मंदीक. चिरा पहा.

चिलार—री, चिल्लार—री—जी. एका वनस्पतीचे, वेडीचे नांव. इच्या बस बाल म्हणतात.

चिलारी—वि. लहानगा; छोटा; चिमकुल. 'यमुना यमुनाची बारीक बाळ. तेथे खेळे चिलारी बाळ।' -मसाप ४ २५१. [फा. चिले]

चिलिचिच(ची)ल—वि. (वे.) चिलचिलीत; चिक्-चिक्.

चिली, चिलये—जी. (वेड.) आग्नेयी दिशा.

चिलीपाट—जी. (व.) आठवापाटवासारखा एक खेळ.

चिलीपिली—नभव. १ मुळेवाळे; कच्चीबच्ची; बालबच्ची.

२ मकरसंक्रांतीच्या दिवशी जिया ब्राह्मणांस मुगळाचे दाण देतांना त्यांत जी बारीक बारीक बोकळी घालतात ती. [पिली द्वि. तुल० का. चिलिपिली=सर्वत्र पसरलेले; द्वि.] चिल्यापिल्याची पाटी—जी. (व.) (ल.) मुळेवाळे असलेली झी.

चिलीबिली—न. (कु.) चिलीपिली अर्थ २ पहा.

चिलीम, चिलिमी—चिलम, चिलमी पहा.

चिलेबखतर—न चिलखत; शरीरत्राण. 'आंगांतील चिले बखतर घाबिलें लिहून आले सविस्तर।' -गापो ८०. [फा. चिह्ल+बखतर]

चिल्या—पु. १ आग्नेयीकडील वारा. चिली पहा. २ होडी सरपटत किनाऱ्यावर नेण्याकरितां केलेली फळ्यांची रचना.

चिल्ल—पु. चार. [सं. चिल]

चिल्लर, चिल्लार, चिल्लेर—पु. हलकीं नाणीं; खुर्दा—वि. किरकोळ; बारीकसारीक; लहानसहान. 'हुंडीतसे चिल्लर शिल्लारते।' -२ ५५. [का. चिल्लर=लहान, लहानसें नाणें]

०खर्च—पु. १ किरकोळ खर्च. २ एतद्देशीय बहुलीनोकरास दिलेली सादीलवारी.

०जमा—जी. बहुलाच्या लहान बाबी;

(जमाबंदीतील) जमेच्या लहानसहान रकमा. ०देणें घेणें—न.

लहान प्रमाणावर देवघेव. ०मंडळी—जी. मुलाबाळांचा जमाव.

०सामान—न. किरकोळ लहान सहान वस्तू चिल्लार—री—जी.

(उप.) बाजारगुणें.

चिल्लर, चिल्लार, चिल्लारी—जी. वनस्पतिविशेष.

चिल्ला—पु. वनस्पतीची दोरी. 'वनस्पतीचा वीर कंकण रात्रंदिवस चबवून चिल्ले।' -पला १०९. [हि.]

चिल्ला—पु. चाळीस दिवसांचे उपोषण व ज्यानमभता.

'तुम्ही चिल्ल्यांतून उठले याची खबरे लिहिली मालूम आली.' -त्रप २३९. [फा.]

चिल्लाघणें—अक्रि. (व.) रडणें ! गुणें. [ज्व]

चिव—पु. (कु) मासे पकडण्यासाठीं घातलेला बंधारा.

चिवचिव—जी. चिमणी, उंदीर वगैरे प्राण्यांचा आवाज.

२ रागावलेल्या लोकांचा, तगादा करणाऱ्यांचा, भिकाऱ्यांचा,

शाळेतील मुलांचा कलकलाट. 'तुम्ही सगळे मला चिवचिव तोडू नका, एक जण सांगा.'

'बाजारांत त्याची चिवचिव झाली.'

=बाजारांत लोक त्याच्या सोंबतीं जमून निवेचा, तगाद्याचा,

निमंस्तीनेचा कलकलाट करूं लागले. ३ चीत झालेल्या पहिल्या-

नाचें, मुष्टियोध्दयाचे पुटपुटणें, चढफडणें, कडुली देणें. ४ असंतुष्ट-

पणाने स्वतःच्या मनाची कधीवधी समजूत घालून घेणें;

अक्षमतेची, दुयळेपणाची फिरपिर. [सं. चीव्=बोळणे द्वि; चीव्-भाषार्थे-राजवाडे, ग्रंथमाला]

चिवचिवणे—सकि. १ (चिमण्यांचे) चिवचिव आवाज करणे; (उंदरांचे) चूंचू करणे. २ चिडणे; कावणे; खिजणे. ३ (जलम, गळ ६०) हुमहुमणे; शिणका मारणे. ४ (अन्न पदार्थ) फेमयुक्त होऊन फुरफुरणे, फिदफिदणे ५ (पकाय) वेचव आणि पाणचट होणे. [चिवचिव]

चिवचिवाट—५ अतिशय चिवचिव, पराकाष्ठेची चिवचिव. [चिवचिव]

चिवट—न. जाड्या-मडद्या सुताची गुंडाळी; ही बहुधा दहा बारा हात लांब असते आणि तानवटामोवताळच्या शंभर दोनशे फेऱ्यांची असते.

चिवट—वि. १ वातड; चामट; चिडट; (उप). सोसाळ; चिडट; कृपण; हिमटा. २ कुसकरलेले; नेगरलेले; चिवडलेले (अन्न, फळे ६०). ०पणा-५ चिडटपणा; सोशीकपणा; निग्रह; धारणा. 'हा जो चिवटपणा आमच्यात आहे तोच आमच्या जिवंतपणाचे कारण आहे.' -टिप्पणी

चिवटणे—सकि. चुरडणे; नेदामेदा करणे; एकत्र होणे; चिमटणे.

चिवटा—५. किंताय; गळवटाच्या शिडाचे आज कापड. **चिवटांग नवटांग**—न. (कु.) कच्चीबच्ची; चिल्लीपिल्ली.

चिवटी—जी. (व.) चोय; चोयटी; शिळक.

चिवटी—वि. चिवटाचे केलेले; चिवटासंबंधी.

चिवटणी—जी. १ चिवडण्याची क्रिया. २ (ल.) चिडविणे; खिजविणे; संतापविणे. ० मांडणे, लावणे-चिडविणे; खिजविण्यास सुरवात करणे.

चिवटणे—सकि. १ काळा करणे, कुसकरणे; नेगरणे; चुरडणे. २ अव्यवस्थित करणे; चवडव करणे; बचावचा काळवणे; [सं. चिविट-पोहा]

चिवडा—५. १ (अन्न, फळे, फुले ६० पदार्थांची) पुनः-पुनः चिवडल्यामुळे झालेली बुदबुदा, भेसळ. २ (ल.) बिचार; बिचका; बोटाळा; बचबच. 'मूर्खा करितां चिवडा होय। मला हसीचा।' 'दारिद्र्ये चिवडाचि सर्व, दबडा बोरीवडापावडा।' -आष्ट ५. ३ पोडे, चुरचुरे, हरमन्यांचे झाले ६० अनेक पदार्थ तळून एकत्र मिसळून केलेले तिखटमिठाचे खाद्य. [सं. चिविट-पोहा]

चिवडाचिवड—जी. १ पुनःपुनः चिवडणे; काळा करणे; झालेले करणे. २ झालेले; सरमेसळ; खिचडी. [चिवडणे]

चिवणे—न. एक प्रकारचा मासा.

चिवर, चिवर—न. फणसाच्या गन्यामोवताळचे तटूंचे वेष्टण; पाती. [सं. चीव्=झांकणे, भाज्झाणे]

चिवरे—न. कच्चे पोळक; सुपारीचे कच्चे सालासकट फळ.

चिवली—जी. एक प्रकारचे रेणमी कापड. [सं. चीव्=झांकणे]

चिवली—जी. चिवा जातीचा जंगली बांधू (चिवा बायेंत लावतात). [चिवा]

चिवळ—वि. १ रोड; सडपातळ; बारीक; प्रमाणाबाहेर लहान घेराचा. 'जे हल्लवट ना गहिंय। जे चिवळ ना सपोस।'

-एमा ३.६७९. २ लांब आणि बारीक; चपटा केलेला; नेपटलेला. ३ (वे.) अरंद. [चिवळणे]

चिवळ—जी. (व.) उन्हाळपांत होणारी एक पाळेमावी.

चिवळणे—सकि. १ हाताचे दाबणे आणि मर्बणे; (फळे ६०) हातांनी दावून, चोळून मळ करणे. २ नेपटणे; चापट करणे; लांबट करणे. [का. चिव्ळु=सोळणे]

चिवळी—जी. (कु.) नषादिकांच्या काठी असलेली अरंद वाट.

चिवा—५. लहान जातीचा बांधू. [का. चिव्ळे=काठी]

चिवार, जीवार—जीन. १ चिवा जातीचे बांधूचे वेड. २ एका जातीचे गवत. [चिवा]

चिवारी—जी. (वेड) बांधूची मरीब काठी; बांधू. [चिवा]

चिवाळणे—सकि. (कु.) बारीक होणे. [चिवळणे]

चिवून चावून—क्रि. काटकरांनी; कोरून कोरून; जेम-तेम; मितव्ययाने. 'चिवूनचावून पन्नास रुपये जमविले.' चावूनचिवून पहा.

चिवळणे, चिहाळणे, चिळणे—सकि. प्र चिवळणे. (मीठ, साखर, एक ६० पदार्थ) ढवणे; छिरपणे; गळणे; चिवरणे. [चिवळणे]

चिहाळ—५. (कों.) बाम; पाभर; (मीठ ६० कांचा) झाव; निचरा; दमटपणा. [म. चिहळणे]

चिह्न, चिन्ह—न. १ (जेणे करून विवक्षित प्रकाराने कोणी एक मनुष्य, वस्तु, पदार्थ ओळखला जातो अशी) छाप; निशाणी; उ० मस, तीळ, डाग, ठिळे ६० २ (साहचर्य, समानाधिकरण्य ६० नियमांमुळे कोणी एका गोष्टीचे, गुणादिकांचे) झापक; गमक; अभिज्ञान; व्यंजन; उ० कोंस; स्वस्तिक; चिन्हा २ 'दक्षिण वायु सुटला हे पर्वण्याचे चिन्ह दिसते.' 'या स्वारीत छत्रचाम रावि राजाची चिन्ह दिसत नाहीत त्यावरून वेधे राजा नसेल.' 'तेव्हा हे काही मला खर चिन्ह दिसत नाही.' -रत्न ३.३. ३ (गणिताक्षर, रसायनशास्त्र) पारिभाषिक, सफिदिक छाप. उ० अधिक (+); उणे(-); गुणिते (x); भागिते (÷) ६० ४ (लोक-शास्त्र फळीने, बंधुकीच्या बारावे, दिली जाणारी) सूचना.

५ अवलक्षण, लोकविलक्षण कृति; चाला; खोडी. 'अशी काय चिन्हें आरंभीस.' १ अवलक्षणी, विचित्र, खोडकर, डाक, लोक-विलक्षण असा मनुष्य, मूल. 'हा मुलगा एक चिन्हच आहे. ७ झापक अंगर गमक गोष्ट, वस्तु निदानाच्या पांच प्रकारांपैकी चौथा प्रकार: (रोगाचें) बाह्य लक्षण उ० पिबले डोळे, काटेरी जीम इ० 'नाना रोगांची परीक्षा। नाना चिन्हांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे।' -या ५.५.१५. चिन्तित-वि. ज्ञान केलेला; जाग, ठिपका, असलेला; आकृति कोडलेला; ज्यावर चिन्ह आहे असा. [सं.]

चिलकं (कां) डी, चिलकी—जी. (सामा.) निरकांडी; (रजाची, दुधाची) जोरानें बाहेर उडणारी बार. [का. चिल-किमु—शिपडणें]

चिलण—जी. चिलण पहा.

चिल्लें—न. एक माप; कोळ्याचा निमा भाग; शेराचा बतिसावा भाग.

चिलस—सो—शी—जी. किलस; वीट; तिरस्कार; शिसारी. 'किबहुना चिलसी। पात्र होईन।' -हा १३.५०३. ०खोर-बाज-वि. खंतखोर; कंटाळखोर; मिजासखोर; चोखनळ; बिमेचा शिंदळ; विक्षिप्तेखोर. चिलसी—वि. चिलसखोर पहा. चिलसणें—अकि. १ कंटाळणें; विटणें; कंटाळा, तिटकारा, शिसारी येणें. 'मग अजुलियेचि काळे। चिलसाय जैसा।' -हा प्र ९९०. 'तेंही साणें चिलसा। झणें हुम्मी।' -हा १८.१५३. [किलस]

चिलहाट—पु. (कों.) बाम; चौक; चिहाळ; पाझर (मीट, साखर इ० कांचा) [चिहळणें]

ची—अ. (काव्य) चि, च, पहा.

ची—जी. (कुस्ती खेळणारांतील) परामभ, दुर्बलता कवळ करण्याचा शब्द. [अ.] ०म्हणणें—अकि. चीत झालें असें कवळ करणें. 'मी त्याला मखेरीस ची म्हणावयास लावले.' १ देगानें जाणाऱ्या गोळीचा सूं सूं असा आवाज.

चीक—पु. १ (बड, उंबर, रई, खोर इ० झाडांचें) दूध; चिकट पदार्थ; (बासुळ, निंब इ० झाडांचा) ठिक. २ नुकत्याच प्रसूत झालेल्या बीच्या, नुकत्याच ग्यालेल्या गाय, म्हेस इ० पशूंच्या स्तनांतील चिकट दूध; नवप्रसूत मानव पशुजातीय बीच्या स्तनांतील चिकट दूध. ३ बलक; गोंद. ४ चिकवड्या अथवा पापड्या बनविण्यासाठीं शिजविलेले तांदुळाचें पीठ ५ केळीच्या सोंपटा पासून किंवा गडू इ० चान्यें मिळत घालून वाटून त्यापासून काढलेले सत्व. ६ तिळाच्या तेलांत काढलेले चमेळीचें सत्व. [सं. चिकण] चिकानें—चिकें घोळला—वि. त्याच्या चिकण रसानें प्रजुर झालेला; खाण्यास योग्य, पक झालेला (जोंबळा, बाजरी इ० कांची रुणसे खाण्यास योग्य झालीं अथवा त्यांस म्हणतात).

चीकसा—पु. चिकसा पहा.

चीची—जी. १ छी: घू; फजिती. 'जिकडेतिकडे होतें चीची। अवलक्षणें।' -या १९.३.२४. २ फोल; निरर्थक; क्षणमगुर. 'कायाभाया दों दिसांची। आदिकेतीं अगची चीची।' -या १५.८.३८. [अ.]

चीचीं—झा. परामबाच्या कमुलीचा वाचक शब्द. 'मी त्यास चीचीं करावयास लाविलें.' [ची द्वि]

चीज—जी. गाणें; पद. 'त्यानें रागदारीतल्या भारवस्त हिबुल्यानी चिजा जसाच्या तशा म्हटल्या.' २ लकवीनें गाण्या-करितां रचलेले पद; गीत. [का. चीझ]

चीज—जी. १ वस्तु; मोष्ट; (सामा.) चित्ताकर्षक. चमत्कारिक, सुंदर वस्तु, मोष्ट. 'गायनासारखी दुसरी चीज नाही.' -न. सार्थकता; सफलता. 'परिक्षेत तो पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झाला, त्याच्या अभ्यासाचें चीज झालें.' [का. चीझ] ०धस्त—जी. सामानसुमान; भांडीकुंडी; वस्त्रप्रावरण वगैरे.

चीझ—न. दुधाचा केलेला एक खाद्य प्रकार; दही व अंज्यां-तील बलक हे घुसवून बदामाच्या पिठांत मिसळाने. साखर व लोणी घालून तें मिश्रण जुलीवर घातून उतरावें म्हणजे चीझ तयार होतें. -पुशि १.५४१. [इ.]

चीट—न. छापून चित्रविचित्र केलेले एक प्रकारचें कापड; छोट. [सं. क्षिप्त; हि. छीट]

चीड—जी. १ चिरड; तिटकारा; दुस्सा; राग; संताप. २ क्षीप्रकोपीपणा; राशीठपणा. [चिडणें हि.]

चीड—पु. कोयंबपासह असलेला कल्दार रुपया. हा कच्चा-रणी क्रिया-गळवामान्ये घालतात. -गुळा.

चीण—जी. १ (बळादिकांस पडलेली) सुरकुती; (परकर, इवार इ०कांस वातलेली जुणी; निरी. २ (जमीन, मित इ० कांस पडलेली) मेग; चौर; फट. ३ (कों.) बरास मोळ येऊं नवें म्हणून चिणून बसविलेला दगडाचा थर ४ चांगली ठोकलेली, चोपलेली, जमीन, गच्ची. [सं. चि=एकत्र करणें]

चीत—वि. १ कुस्तीत परासूत होऊन उताणा पडलेला; जमिनीला पाठ लागलेला. २ (क) जमीनदोस्त केलेला; नास घूस झालेला; खराब झालेला; व्यापारांत गमावलेला (पैसा). ३ (कवड्यांच्या खेळांत) उताणी पडलेली (कवडी); (याच्या उलट पट). ४ चिताड; खरडलेले; गिचमिड लिहिलेले. [सं. जित; हि. चित] ०करणें—जमीनदोस्त करणें; ठार मारणें; उताणा पाडणें; पराजित करणें.

चीत्कार—पु. हत्तीचें ओरडणें. 'चीत्कारकरी जाणो पतिला वाटावया म्हणे गुड वे।' -मोद्रोण २.५०. [अ. सं.]

चीन—पुन. १ चिनीचे मूळ; रताळ्याची एक जात. २—पुत्री. (प्र) चीण (कपड्याळा, कापड्याळा, पडलेली) झुडुती; चुणी; निरी. ३ (जमिनीतील, भितीतील) पड; मेघ. [चीण]

चीन—पु. चीन नामक देश. चिनी रेशीम—न. चीन देशातील रेशीम; हुळक्या जातीचे रेशीम. ०मेघी—जी. मेघीची एक जात.

चीनचीनी—जी. राजी चिनचिन जावाळ करणारा प्राणी; रातकिडा. 'नीजो नव्हे सकाळी वेळी। राती काळी चीनचीनी।'—मुगा ४१६४. [ध्व.]

चीप—न (कों.) खाडीतून, खान्या इळदीतून वाढणारे, ठेंगणे पण फैलावणारे एक प्रकारचे झाड. 'तेथेंच आज खारबड पाण्यावर पोसणारी ही इळमरी इंपळीची व चिपीची झाडे मातळी आहेत.'—सह्याद्रीच्या पायथ्याशी ९४.

चीप—जी. १ दगड, लांकूड, सोने इ०कांचा पातळ, सपाट तुकडा; पाचर; कपची; घळपी. 'विविधा औत्सुक्यांची दाटी। चीप दाट होती कठी।'—झा १८.१५५६. २ फुलांची माळ. घुरा पहा. ३ (विशेषतः लहान मुळांस होणारा) मातड्यांचा एक प्रकारचा विकार. ४ (चांमारी) टांचेचा भागचा भाग उचलण्याकरिता, घुघारण्याकरिता लावलेला चामड्याचा तुकडा. [सं. चिपिट]

चीप—वि. गप्प; स्तब्ध; चूप.

चीप—व—वि. ओळा; चिब; निवळता; चवचवीत; चवचवीत.

चीप—किवि. लवकर; जलद. [सं. क्षिप्र—चिप्यं—चीप.]

—भाज १८३४.]

चीफसाहेब—पु. (व.) फौजदार; दरोणा.

चीव—वि. चिब; चवचवीत; चीप पहा.

चीर—न. वळ; कपडा; (सामा.) अन्तर्वस्त्र. 'पांचवण चीर नेसो वेतसा'—माए १२१. 'जानकी फाडी चीरपदर। मलंकार बांधोनि समग्र। मास्तीकडे टाकिले।'—रावि १५.१८९. —वेसीस्व ९१५३. [सं.] ०गुट—न. (नेहावयाचे) लहान वळ; वळाचा तुकडा अंतर्वस्त्र. [सं. चीर=वस्त्र+का. गुड=घात; जातीक] ०चोळी—जी. मकरसंक्रातीच्या दिवशी घुघासिची क्रिया एकमेकीस चोळी आणि लुगड्याचे जे भाग वेतात ते. ०घाण—न. (क्षयांत लड) वधूच्या नातळ्या क्षयास अदर म्हणून वरपक्षाकडून आलेले लुगडे वगैरे. उदा० जावेचीर; माजेचीर. [चीर+घाण]

चीर—जी. १ पड; मेघ; तडा. २ (बायकी) कुंभ्याची चंद्रकोर लावण्याची चांदीची काडी. ३ कुंभ्याची चंद्रकोर. [सं. हि.] ०जाणें—तडा, मेघ पडणें.

चीर—न. एक प्रकारचे झाड. या जातीच्या झाडांपासून राळ तयार करतात. यापासून दरेंपटाईन निघते. यास इमर्जीत

पाईनचे झाड म्हणतात. डेहराडून येथील जंगलांत ही झाडे पुष्कळ आहेत.

चीर—पु. बंधियाच्या डावापैकी एक; यांत बंधीच्या उजव्या बाजूला माकून डावीकडे चिरत जावे लागते. [चिरणें]

चीळ—जी. एक प्रकारची पाळेमाची. 'ते हवारो हवार थोर थोर मनुष्य नाथवे उघडे केवळ मंगय कंगाल जगरहित, वळानें रहित, कळाहीन चीळाची माची खात आळे.'—माव १२५. [चिलघोळ पहा.]

चीळ—जी. १ (राजा.) मेघ; फाट; चीर २ चिड; नोळ; दरी; चिल्लण. [चीर]

चीळ—जी. (गो.) १ पोतें (बाणपाटाचे). २ राळपुन्याचे झाड. [सं. चिल्=वस्त्र परिधान करणे; चेल=वस्त्र; हिन्; चेलिम्=झाकणें; छें. चेल; प्राच. हिंल; गों. हुल्हा]

चीळ—न चामड्याला लागलेले मांस. —वदसापूर १८५.

चीळ—जी. (स्तनांतून, सर्वांतून) एकदम निघणारी घुघाची चिलकाडी; पान्हा. ०फुटणें—मकि. पान्हा फुटणें.

चुइटी—जी. १ चोडपाच्या आयाळाच्या केंसांच्या बळलेल्या वेणीस जोडलेली साटणीची, फितीची चिरमी, चांदोटी, चिची, पही. २ संसाच्या गंडेरीचा, चोचळपाच्या ताटाचा चावून राहिलेला चोथा. [सं. चिपिट=सपाट]

चुइटी, चुई, चोय—जी. १ पत्रावळीची पाने जोडण्यासाठी (पत्रावळी लावण्यासाठी) केलेली मोरुची, बांबूची बारीक काडी, चोय, चोई, चोयटी. २ फणीचा, कंगड्याचा दांत घावया-जोगी, दांत म्हणून असलेली बांबूची बारीक सळई. ३ दफावरील बोल काढण्यासाठी वापरावयाची लवचीक वेताची काडी. [सं. सुचि=ची=बारीक सळई, घुई]

चुई, चोय—जी. चुइटी पहा.

चुकचुक—जी. पालीचा जावाळ; कांही जातीच्या पक्ष्यांचा जावाळ. [ध्व.]

चुकचुक—कां—किवि. चुकचुक असा शब्दाने; चुक चुक असा जावाळ करीत. [ध्व.]

चुकचुकणें—मकि. पालीचे, कांही विशिष्ट पक्ष्यांचे चुक-चुक जावाळ करणे. [चुक दि.]

चुकडी—जी. १ चिमट. चिमूट; २ (हाताचा आंगठ व मुवळे बोट यांनी बाजणारी चुडकी. चडकी पहा. ३ चुकटी; पूड. ४ (एखाद्या कामातील) चुबी; हातकंडा; प्रवीणता. —किवि. कचकचा; कडकडव. 'मोठी भारमटी करुनि चुकटी वंतावळी चाडुनी।'—जासी ४२. [ध्व. हि. चुडकी] ०साधणें—येणें—वसणें—चुबी साधणें; हातोटी येणें इ०. [हि.]

चुक्रणे—सक्रि. १ चुक्र, प्रमाद करणे; नको तें करणे; अपराध करणे. 'लिहिणार चुक्रतो पोहणार चुक्रतो.' २ मार्गापासून चळणे; बहकणे; मळणे; मळत्या रस्त्याला जाणे. 'उंबळ उंबळ चुक्रो नेव. हेकाठपणे.' -दा १४.४.१३. 'चुक्रला फकीर मशिदीत घोघावा' ३ कामांत कसूर, कुचराई करणे; कामचुकारपणा करणे. 'मी चाकरीमज्ये कधी चुक्रलो नाही.' ४ (नेम, कक्ष ६०) न सावणे; न जावणे; अंतरणे; हुकणे. 'बाटा लागे तरि गगना मेटे। एन्ही चुक्रें।' -झा ८.३५३. ५ न्हावयाचें टळणे; न चडणे. 'गेले तें येत नाही, होणार तें चुक्रत नाही.' 'सरकारचें देणें चुक्रावयाचें नाही.' 'अपसृत्य चुक्रला.' ६ (इष्ट, योग्य वेळांत, पद्धतीत) कमी किंवा जास्त होणे. 'मुम्ही वेळ चुक्रलोत.' 'चुक्रला तो मुक्रला.' ७ संख्येमज्ये आंकड्याचा फरक पडणे, लागणे; आंकडा कमी येणे. ८ गफलतीने, नजरचुकीने बगळला, टाकला जाणे; गळणे. ९ (हिशेब) चुक्रता करणे; फेड करणे; (कच्चा) तुटणे; तोडणे, (खटल्याचा) निवाडा होणे, करणे. 'हिशेब, खटला, कच्चा चुक्रला.' १० (काही एक काम, गोष्ट) केली जाणे; समाप्त होणे. 'मी तर त्यास बचन देउन चुक्रलो.' [सं. स्कु=चुक्र+णे=चुक्रणे. स्कु म्हणजे ठडी मारणे, पति करणे. कस्त चुक्रणे म्हणजे कस्त पुढे जाणे; -मात्र १८३५; सं. च्यु=मार्गप्रष्ट होणे; च्युत; सं. चुक्र=हुक देणे अथवा भोगणे; प्रा. चुक्र; का. चुकी=डाग.] (वाप्र.) चुक्रत्या चुक्रत्या सारखें होणे-आपल्या संवयीचें माणूस किंवा वस्तु जवळ नसण्यामुळे, परक्या ठिकाणी गेल्यामुळे चित्तास अस्वस्थ वाटणे. 'बरची सर्व मंडळी परगावी गेल्याने मळ आज चुक्रत्या चुक्रत्यासारखे झाले आहे.' सामास्य-चुक्रतचुक्रत-माकत-चांकत-किवि. चुक्रा करीत; पसरत; चुक्रता चुक्रता; वेष्टावांकड्या पद्धतीने; अवखळत. 'चुक्रत वांकत आठवले. हतुके संकलित बोलिले. न्यूनपूर्ण समा केले. पाहिले ओती.' -दा १३.५.१९. 'त्याला खोड पाठ येत नाही, चुक्रतमाकत म्हणेल.' [चुक्रणे द्वि.] चुक्रलामाकला-चाकला-वि. नजरचुकीने राहून गेलेला; योग्य वेळी हजर न राहिलेला; वाट चुकून मळतीकडे गेलेला. [चुक्रा द्वि.] चुक्रून माकून-चाकून-किवि. चुकीमुळे; नजरचुकीने; दुर्लक्ष होऊन. [चुक्रुन द्वि.] चुक्रूनसुद्धा-किवि. चुकीने देखील (नेहमी) अकरणरूपी प्रयोग. 'मी चुक्रूनसुद्धा त्याच्या बाटेस जात नाही.'

चुक्रता—वि. पुरा केलेला; बाकी नसलेला (हिशेब); फेडलेला (कर्ज); निकालास लावलेला; तोडलेला; मिटविलेला (कच्चा, दावा, खटला). [चुक्रणे] ० करणे-करून देणे-सक्रि. १ निकालास लावणे. 'सरकारची बाकी चुक्रती केली.' 'सावकाराचा पैका, बात्याचा कच्चा, जोकाचें कर्ज, माझा हिशेब त्याने चुक्रता

कस्तन दिला.' २ बाकी राहिलेला (हिशेब); शिल्लक असलेला (कर्ज); वाढप्रस्त असलेला (वाटा); अंगावर असलेला (हस्ता); निकालास न लावलेला. 'चुक्रते रुपये दिले.' 'चुक्रता पगार लष्करास मिळाला.' 'चुक्रती बाकी दिली.' चुक्रता पैका, हिशेब वाटा, हस्ता ६०. [चुक्रणे]

चुक्रर—वि. गोंबळलेला; धावरा; धावरा, आश्वयाने, धोटाळ्याने गुंग, थक झालेला. [चुक्रणे]

चुक्ररा—वि. (दे.) चुक्रणारा; चुक्रा करणारा. [चुक्रणे]

चुक्रली—स्त्री. प्र. चुगली पहा. चढाडी.

चुक्रवती. चुक्रता—स्त्री. कर्जाची फेड, तडजोड, कर्जाचा निकाल लावणे. [चुक्रविणे]

चुक्रवाचुक्रव—स्त्री-स्त्री. १ टंगळमंगळ; अळमटळम. (एखादे कार्य आपल्यास करावें लागेल. म्हणून कुचरपणे त्यासंबंधी केलेली) टाळाटाळ; उडवाउडव; आज सधा करणे; दुर्लक्ष्य करणे. २ (अनेक देण्यांचा, कच्चांचा) निकाल; तडजोड; वारावार. [चुक्रविणे द्वि.]

चुक्रविणे—सक्रि. १ (नजर) टाळणे; झुकविणे; चुक्रवा चुक्रव करणे; झुकावी देणे. २ धोटाळ्यांत पडणे; चुक्र करावयास लावणे; फसविणे. ३ (कच्चे, देणे ६०) निकालांत काढणे; वारावार करणे. 'सदर अदाळतीने जिल्हे कोडतांचे निवाड्यावरील अपिले चुक्रवावी.' -न्यासे ४. 'त्यास बोळावून आपून चौकशी करून तंदा आम्ही चुक्रवितां.' -मसाप २.१६७. [चुक्रणे पासून प्रयोजक]

चुक्रा—पु. चुक्र, धोटाळा. 'परांतरासि न लावावा डका। कदापि पडो नेदावा चुक्रा।' -दा १२.१०.२०. चुक्र पहा.

चुक्रा—पु. १ एक प्रकारची वनस्पति; ही पोटावर घातली असता गर्भ उमळून पडतो. २ एक पाळेमाजी; आंबट चुक्रा; ही माजी वारामास होते; ही अभिदीपक, उष्ण, इचिकर, पित्तल, आणि सारक आहे. धोत्र्याच्या निवावर हिचा उतारा देतात. [सं. चुक्रिका]

चुक्रा—पु. हिशेबाचा निकाल.

चुक्राळ—वि. (काम, कर्तव्य) टाळणारा; चुक्रविणारा; (कामांत) कुचरपणा, टंगळमंगळ करणारा; [चुक्रणे]

चुक्राचुक्र—स्त्री. १ फार मोठी चुक्र; धोडचुक्र; धोटाळा; गोंबळ; बहकणे. २ परस्परांची चुक्रामुकी; गांठ न पडणे. [चुक्रणे]

चुक्रांडी—स्त्री. झुकांडी; दृष्टि चुक्रवून पळव जाणे; हातावर तरी देउन पळव जाणे; फसविणे. [चुक्रविणे] ० देणे-चुक्रविणे; झुकांडी देणे. [चुक्रविणे]

चुक्रामुकी, चुक्रामुक—स्त्री. १ परस्परांची मेठ म्हांची असा संकेत असता तो चुक्रणे व गांठ न पडणे. 'चुक्रामुकी आणि

माय देखताचि वाडेकांढें बाळ जसे गळा पडे । -अमृतधुव ६.
'असोनिया सम्भक् जाणा चुकामुक । मुलले निष्टक मंत्री तंत्री ।'
२ योजिलेल्या अनेक साधनांत गेळाचा, ऐक्याचा अभाव.
[चुकणें द्वि.]

चुकार-री-रु-वि. वाट चुकलेले; मटक्या मारणारे; हर-
वलेले (जनावर, वस्तु) (जनावर, वस्तु हरवल्यावर परक्याकडून
सांपडल्यावर त्यासंबंधीहि हा शब्द योजतात). [चुकणें]

चुकार, चुकारचट्ट-तट्ट, चुकारी-चुकार-
चुकाव- (आपणास सांगितलेल्या, नेमून दिलेल्या कामाची)
चुकवानुक्व, टाळाटाळ, टंगळमंगळ करणारा; कुवराई करणारा;
चुकाळ.

चुकाऱ्या जाणें-अकि. चुकणें; नाहीतें होणें; मरणें; नाश
पावणें. 'पणतोंडें भक्षितो पणजा । मूल बापास मारी बोजा ।
चुकाऱ्या गेला राजा चौबां जणांचा ।'-दा १५५.२ [चुकणें]

चुकावणा-वि. चुकार; चुकारतट्ट; चुकवानुक्व करणारा.
[चुकविणें]

चुकावणी-झी. नजर चुकविणें; टाळणें; डोळा चुकविणें.
[चुकविणें]

चुकाव(चि)णें-सकि. १ चुकविणें; खाटें करणें. 'लोकीं केले
ते चुकावी । लोकिं माविले ते उलथवी ।'-दा ११.१०.११. २
टाळणें; नजर, डोळा चुकविणें. 'मातें करीं धरिल देखुनि एक
लीला । चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि बोधा । विवाधरा शशिमुखीं
पिकमेजुबोधा ।'-आंक ३. [चुकणेंच प्रयोजक रूप]

चुकी-झी. १ चुक; दोष; अशुद्धता. २ अपराध. ३ अप-
राधाबद्दल शिक्षकानें केलेली शिक्षा. [चुक] ०ची अर्जी-झी.
पुरवणी अर्ज; अधिक खलासा करणारा अर्ज ०ठेवणें-अकि.
(ल.) दोष लावणें; मातें सारणें, टाकणें. 'जे साहित्यातें
बोजावी । अमृतातें चुकी ठेपी । गोडिसेपणें ।'-झा १३.११५६.

चुक्र, चुक्र-पु. १ अम; प्रांति. २ चुकवानुक्व. -वि.
अमिष्ट; आश्चर्याने चकित झालेला; बाबरलेला; गोंघलेलेला.
'छोनिनिया करी चुक्र माउली । नाही होत केली निष्ठा सांडी ।'
-मुगा. १५८२. 'चुका म्हणे संग देखी कोण्या काळीं । चुक्र
दुवळी होतो आम्ही ।'-मुगा. 'चुक्र होइजे मानवें । या नांव
आध्यात्मिक ।'-दा ३.६.५०. ०पणा-पु अमिष्टपणा. 'अना-
चार मांड नये चुक्रपणें ।'-दा २.२.३४. [चुकणें]

चुकोट-वि. (रावा.) चांगले; चोखट पहा. -मसाप२.२.
३६०.

चुकोती-झी. (कर्जाची) फेड; तडजोड; बाराबार, षट्पटना;
व्यवस्था. [चुक्ती]

चुका-पु. चुका पहा.

शको. ३. ३७

चुक्र-पु. १ एक पालेमाजी; चुका पहा. २ धान्यापासून
वनविलेला सिरका. [सं.]

चुखणें, चुखणें-सकि. चोखणें पहा.

चुंग-झी. पळटण; तुकडी; तांबा; टोळी; कळप; संघ; शृंग;
(सामा.) जमाव, समुदाय.

चुंगडा, चुंगडे-पुन. १ एकत्र बांधलेला मोत्यांच्या
रुबींचा, सरांचा समुदाय; पेंढाळे. २ (पेंढ्यांचे, राठ्यांचे, वेत्यांचे,
केसांचे, आगकाव्यांचे, ल्हान सळ्यांचे, काठ्यांचे) चुडणें;
चुडी; पेंडी; पुंजका; शृंगव.

चुंगडी-वि. (तंजावरी, गुज.) किरकोळ; थोडे; थिरर.
'अमर सिंगाने अकडा वर्षे चुंगडी दिवस राज्य केले. '-तंजावर
मराठी ऐतिहासिक शिक्षासिपी पृ. ११४. (१९०७). [का. चुंग-
शेवटचा भाग, तुकडा]

चुंगल, चुंगलखोर, चुंगलीखोर-वि. चहाखोर;
पद्यात् निंदणारा; खाटेंनाटे सांणारा; कुडाळखोर; बाळंढखोर;
कुचाळखोर; चहाड; तुफानखोर; कानांशीं लागणारा; लावालावी
करणारा. [चुंगली]

चुंगल-झी. (व.) चिमटी. 'त्याची चुंगल लोंकर मुळत
नाही, त्याचेजवळ पैसा मात्र रगड आहे. ' [सं. चतुर्+अंगुल;
फा. चुंगल]

चुंगली-झी. चहाडी; लावालावी; कुचाळी; बाळंढ; द्वेष-
भावाने एखाद्याची वाईट, मूर्खपणाची कृत्ये फोडणें. [का.
चुकलि, चुकासि=असत्य, निंदा] ०खाणें-सकि. निंदा, लावा-
लावी, कुडाळी करणें.

चुंगा-पु. समुदाय; संघ. -शर.

चुंगाल-पु. १ पंजा. २ (ल) जुद्ध, जबरदस्तीचा ताबा.
'बहुत कष्टवस्तु जाले कीं जबरदस्ताच्या चुंगालापासून गरिबांचे
वतन खालास जाले. '-रा २०.४९. [चुंगल पहा. फा. चुंगल]

चुंगी-झी. १ चुंग पहा. २ गवताची, कडव्याची पेंडी. ३
शहरांत विकल्या जाणाऱ्या वस्तूवर बसविलेला कर. [हि. चुंगी=
मूठमर धान्य; चुंगल]

चुंच-झी. चोंच पहा. 'ठडी बालोनि महाडोही । चुंची
धरोनि काटिजे नही ।'-मुजादि ३२.७५. [सं. चंच]

चुंच-झी. एक औषधी वनस्पति; चिकणा नांवाची वनस्पति.

चुचकार, चुचकाविणें-अकि. १ (पुजालेले, वेफाम झालेले
जनावर घात करण्यासाठी) ओठांनीं चूं चूं असा निक्षिप्त शब्द
करून गोंजारणें. २ लाडीगोडी लावणें; आचारणें गोंचारणें;
मन बळविणें; फुस लावणें; थोपटणें. [ध्व.]

चुचर, चुचरट-न. जांबा इ० फळांतील रेषा.

चुचळा-पु. (ड.) समई मालविष्यानंतर छिकलिकत
राहणारे बातीचे टोक; दिव्याचा काचबा, कोजळी. चुचुरा पहा.

जुचा—जी. १ लहान पक्षी पकडला, जुझवला गेला असता त्याने केलेला केविलबाणा आवाज. २ (ल.) (पक्ष्याच्या सारखा) केविलबाणा, आर्त, दुःखाचा आवाज. [ध्व.]

जुचावणे. जुंचवणे—अकि. १ (बंदुकीची गोळी) सणसणणे; सणकारणे; सं सं करणे. २ (उंदीर इ०) चुंचू करणे. ३ हुं कां चुं करणे; शब्द करणे. ' एवढे लोक बसले होते पण कोणीही जुचावले नाही. ' [ध्व]

जुंचु-जुंचु—जी. चोंच. [सं. चंचु]

जुचुरा—उ. (फ.) दिव्याची कोगळी. जुचळा पहा.

जुचू—जी. वृक्षविशेष.

जुट-कन-कर-दिशीं—किवि. १ चटफट; झटफट. २ जुटकीसारखी; एका क्षणांत, निमेषांत. [ध्व.]

जुटकळ—न. (ना.) चिपळीसारखे एक गोंडी वाय.

जुटका—उ. १ अगदी लहान पण विनोदी, हास्यकारक गोष्ट, आख्यायिका, गाणे; नोकझोंकीची कविता; उपहासपर पोवाडा; विनोदी कोडे, उखाणा; प्रहेलिका; अन्तर्लपिका इ० ' गुणे वेधी मेदी रसिकचि कळा रम्य जुटका । ' -दावि २२३. २ (सोपेची) झकळी; थोडकीशी स्वप्नमय झोप. (कि० लागणे; पडणे). ' स्वप्नाचा उगीच जुटका पडला. ' ३ (चिलमीचा विडीचा) झुरका; (संसाचा रस, दूध, पाणी इ० कांचा) बोंट. (कि० घेणे). ४ लाळ तापविलेल्या लोखंडाने दिलेला दाग, चटका. (कि० घेणे). ५ मनाला जुटपुट, हुरहुर लागणारी गोष्ट; मनाला लावून राहणारी, लागलेली गोष्ट.

जुटका—उ. (फ.) रडाटाळा गुंडाळलेल्या पंचवीस फेऱ्यांचे सुत. ' कितिही व्यवस्थेने कोष्टी लोकांवर नजर ठेवली तरी ते एक जुटकावर सुत काढून ठेवल्याकियाय राहणार नाहीत. ' [हि.]

जुटका—की—उ. (गोंडी) पायांतील जोडवे.

जुटकी—जी. १ (हाताचा अंगठा व मधले बोटा यांच्या संयोगवियोगाने बाळगारी) चिटकी; जुटजुट असा आवाज. २ चिसूट; चिमटी; हाताचा अंगठा व मधले बोटा यांच्या चिमटीत राहिल इतका कोणत्याही पदार्थाचा अंश; जुडटी. ३ जियांच्या पायांच्या अंगठ्यांत बाळाबऱ्यांचे चांदीचे वेडे, जोडवे. [सं. छोटिका; हि. जुटकी; तुल० का. चिटिके] जुडक्यांचे मांडव—उ. चटक्यांचे मांडव पहा.

जुटकुळ—उ. छोटसा जुटका. -झर. [हि.]

जुटकुळां—वि. छोट्या; चिमकुळा, इतक्या; लहानगा; चिटकुडा.

जुटपुंजी—व्या—वि. प्र. गुटपुंजा, गुटपुंज्या; लहानसा; नाही. ' करी लागपाठ चित्त चित्त नको पाहो. ' मजई तो थोड्यासा मांडवलावर केलेला (व्यापार, वंशा). गुटपुंजी पहा. जुडा गुज मोगईल नाहो. ' -तुया २८८. ' दे जन्म अक्षर्यां दे

जुटपुट—जी. तळमळ; चढफड; तडफड; संत; हुरहुर; हुरहुर; पखासापाचा चढका; न करावी ती गोष्ट केल्यामुळे, न मानवती गोष्ट झाल्यामुळे होणारी मनाची चढफट. [ध्व.]

०लागणे—अकि. (मनाला) हुरहुर, संत, तळमळ वाटणे. ' मी रागाच्या सपाटपात वहील मावाला. थोडेसे लावून बोललो, त्याची भला जुटपुट लागली आहे. ' ' कोण आले होते, ते पळे. पणी समजून येईपर्यंत मनाला मोठी जुटपुट लागवयाची. ' -पकोवे.

जुटपुट, जुटपुटता, जुटपुटीत, जुटपुटा, जुटपु-रता, जुटपुटा—वि. वेताचा; अगदी मोबला; हवा असेल तितकाच; आटोपशीर; जरप; जेमतेम पुरेल इतका. [सं. जुट्ट=कमी होणे-पडणे+पुट्ट=कमी पडणे, होणे] ०होणे—अकि. (अन्नादि पदार्थ) अगदीच वेतवात, मोजके होणे.

जुटपूट—जी. जुटपुट पहा.

जुटाजुर्मा, जुटिया, जुटिया जुरमा, जुटियाजुरमा, जुट्याजुरमा—उ. कणिकेचे गाऊर जुळून त्यांत तूपसाखर काढून केलेले लाडू. [सं. कुट्ट=कुटणे+जूर=जुणे करणे]

जुटिमुटि, जुटिमुटी—वि. अपुरा; वेताचा; गुटपुंजा; -किवि. काटकसरीने; अगदी वेतावाताने; हात राखून. (खर्च करणे).

जुटी—जी. (विर.) जुटटी पहा.

जुटी, जुट्टी—जी. १ चिरड; सिंगार; तंबाखूच्या पानाची विडीप्रमाणे ओढण्यासाठी केलेली वळी; जुडा. २ चिमूद.

जुट्टा—उ. १ केळीच्या पानांत बळकेली विडी. २ बंगाली चिरड. ३ तंबाखू ओढण्याची नळी, चिलीम. [का. जुट्टि, उट्ट. जुटे=तंबाखूची बळकटी]

जुडणी—जी. (कों.) अंधाऱ्या रात्री प्रवास करतांना उजेडासाठी सणकारणा, माडाच्या पोई पिडून केलेले तुकडे इ० कांची जुडी घेऊन वेतात ती दिवटी. ' काळोख पडला आहे जुडणी घेऊन जा. ' जुडी पहा.

जुडत—न. (फ.) नारळीचे, ताढाचे पान; कचित मेरळी माडाच्या पानासहि म्हणतात.

जुडती—जी. (फ. हेड.) नारळीच्या जुडताची पाती; माडाच्या झापाची पाती. (गो.) खेडाकरिता घेतल्याची दिवटी.

जुडते—न. जुडत पहा.

जुडवत—न. जुडत पहा.

जुडा—उ. १ कांजण; जांगडी. २ (ल.) जियांचे सौभाग्य (कारण नवरा नेल्यावर जी करभूषण घालीत नाही). ' करी लागपाठ चित्त चित्त नको पाहो. ' मजई तो थोडा गुज मोगईल नाहो. ' -तुया २८८. ' दे जन्म अक्षर्यां दे

मासा चुडा ।' -मसाप २.२१. चुडा पहा. [सं. चुडा=चोडी, कसपण; कांकण; का. चुडेय=सोन्याची बांगडी] (-वा.प्र.)
 •मरणे-लेणे-१ बांगड्या मरणे; सौभाग्यवती होणे. 'जन्म-सावित्री पुजल्याली.'-नामना १२. २ (उप.) मित्र्याप्रमाणे मागे सरणे, हटणे. सामाशब्द- चुडेदान-न. एखाद्या जीव्या नवऱ्याचा जीव वांचविणे; एखाद्या जीवे सौभाग्य राखणे. [चुडा+दान] चुडेदान देणे-एखाद्या जीव्या पतीस मारण्याची वेळ आली असता तिच्या सौभाग्याकडे सक्ष्य देऊन त्याचे प्राण वांचविणे; सौभाग्य कायम राखणे. 'रुक्मादेवी म्हणे देई चुडेदान। संरक्षी रे प्राण व्रताराचा। -तुगा 'तुमचे माझ्यावर किती उपकार झाले म्हणून सांगू, तुम्ही मला चुडेदान दिसेल.' -तोवें. चुडेदान मागणे-वैचव्य घेऊं नये, सौभाग्य कायम, अखंडित रहावें अशी प्रार्थना करणे; पतीने जीवित, प्राण रक्षण व्हावें अशी विनंति करणे. चुडद्यावरची बांगडी-जी. बांगड्यांच्या विक्रीवर फुकट दिली जाणारी बांगडी.

चुडाचोंबडा-वि. लुबरेपणाने पुढे पुढे करणारा; फार लुबलुब करणारा; फावील, अवास्तव कारभार करणारा; लुडपुष्या. [चोंबडा द्वि]

चुडात, चुडित-न. (हेट.कु.) नारळीची झावळी; नारळीच्या झाडाचा झाप. चुडत पहा.

चुडियार-पु. बांगड्या करणारा.

चुडी-जी. अंधान्या रात्री उजेडाकरितां सणकाव्या, माडाच्या झापांची शिणे इ०कांची खुबी पेटवून केलेली दिवडी; चुडणी; पेटविलेली गवताची पेंढी, खुबी. 'झणाघात विकडे चुड्या पेटून उजेड झाला' -स्वप. [खुडी; दे. चुडली] •पुनव-जी. माघ शुद्ध पौर्णिमा. कोंकणात ह्या दिवशी होळीस घुरपात होते. ह्यादिवशी रात्री चंद्रासमोर व गांवाच्या सीमेची झूण वरीविणाऱ्या देवामोवती, दगडामोवती चुड्या, दिवव्य फिरवितात. [चुडी+पुनव]

चुडी-जी. बांगडी. चुडा पहा. [द्व. हि. चुरी]

चुडी-जी. (वा.) शिजविण्याची क्रिया.

चुडीत-न. (कों.) चुडत; नारळीचा न विणलेला झाप, झावळी; चुडत पहा.

चुडेरहाट-चुडेरहाट-पु. (कों.) एक प्रकारचा पाण-रहाट; कनेकवास चोवीस रवे मारून केलेला रहाट.

चुडेल-जी. (गुज.) बीरूप दुष्ट पिशाच; दहक. [हि. चुडेल; सं. चुडा]

चुंडो-पु. (मिळी) पाय. 'आने राती तियाव ओढाये हुणाहोच चुंडो बोळीन हुवी रेवो.' =माणि रीझी त्याच्याच ओढ्यावर कुत्र्यासारखे पोटांत पाय बाळून निजावें. -मि ३५.

चुड्या-वि. १ दिवडी करणारा; चुड करणारा. २ (ल.) मागलाव्या; कळलाव्या; लावलावी करणारा; कज्जेदलाल; कळचेटया. [चुडी]

चुण-कन-कर-दिनी-दिशीं-क्रि. चुणून असा मावाळ करित; सणसण करित; गोंगावत; सूं सूं करित; सणसण. [चव]

चुणकस-जी. कापडास चुण्या पाडण्याचें, करण्याचें शिण्याचें हत्यार. [चुणी]

चुणकळी-जी. ज्याचा मावून जुना करितात असा मुस-मुशीत खडा; दगड; चुनकडी. [जुना+कळी]

चुणका-पु. (प्र.) चुणूक पहा.

चुणका-वि. (प्र.) १ तरतरीत; हुशार; चलाक; चपळ; चुणुणीत (मुलगा). २ (प्र.) चुनका; निवडक; निवडीव; बेंचक; उत्कृष्ट. [चुणणे=निवडणे]

चुणखडा-पु. १ निवडक, वेचीव, उत्कृष्ट रत्न. २ (ल.) चणचणीत आणि आनंदी मूल, मनुष्य. [चुणणे+खडा]

चुणचुण-जी. १ चुलचुल; सणसण; झणझण; तिडीक; फुणफुण. (कि० लागणे; होणे; करणे). २ (ल.) पस्तावा; मनस्ताप; इतरक; हुलहुल. (कि० लागणे). [चव. सं. चुण्=टोंचणे. द्वि.]

चुणचुणणे-अक्रि. १ चुणचुण करणे; चुलचुलणे; झणझणणे; ठसठसणे. २ चुणून असा शब्द होईल असे उरी इ० कामुकें लागणे. [चुणचुण]

चुणचुणाट-पु. चरचराट; सणसणाट; फार तीव्र चुणचुण; मतिहाय झणझणणे. (कि० लागणे; होणे; करणे). [चुणचुण]

चुणचुणीत-वि. तरतरीत; हुशार; चलाक; चणचणीत (मुलगा).

चुणचुण-जी. चुणचुण पहा.

चुणणे-अक्रि. १ निव्या करणे; (वकास) चुण्या पाडणे. २ (विड्याचीं पावे इ०) चळत लावून ठेवणे; व्यवस्थेशीर रीतीने रचणे. [सं. चुण्=माकवणे; संकोच करणे]

चुणणे-अक्रि. निवडणे. [हि. चुनना; सं. चयन; चुण्=विभागणे]

चुणफुण, चुणफुणणे, चुणफुणाट-चुणचुण इ० पहा.

चुणी-जी. मिरी; निरी; मुडकती; दुमड; सळ; मोड; दण. [सं. चुण्=माकवणे, संकोच करणे, आंखूड करणे]

चुणी-जी. काही कण्या मिसळलेला मरड कोंडा; बाळीचीं सालपटे, धान्याचे कण इ० मिश्रित असा गुरांस खावयास वाला-वयाचा कोंडा; चुण. [सं. चुणे]

चुणी-जी. लहान माणकी; लहान माणिक. हिरा; हिरकणी. 'कनकमार्गची धगधगित। मुकमणी डाळ वेत। रत्न चुणी डेलावत। तेवढहरी लोढती।' -वेसीख १.१२७. [सं. चुणे; हि. चुनी=धान्याची कणी, माणिक]

जुणूक—झी. १ (एखाथा शाखाचा, कामाचा) नमुना; बोय; लक्ष्मणतः आस्वाद (कुनीचा, कार्यपद्धतीचा); थोडासा मासळा; मासल्याकरितां म्हणून दिलेले शिक्षण, पाठः (एखाथा उद्दिष्ट क्रियेचे) अंशुक, अप्रसूचक, दिग्दर्शन. (कि० दाखविणे; पाहणे). २ थोडीशी जुणुजुण; पुःपुः, गुफुफुण. ०दार-बाज-वि. तरतरीत; जुणुजुगीत; चलाख; पाणोदार; हुशार.

जुतड, जुतडा, जुताड—नप. (अन्हील) झीचे गुळांग; जननेद्रिय. [सं. जुत; च्यु]

जुतबावळा, जुतिया, जुत्या, जुत्यानंदन, जुतिया-नंदन—वि. (प्राप्य) बावळट; मूर्ख; व्यवहारज्ञानशून्य; बुळा; बुळचट. [जुत. हि. जुतिया=बुळा]

जुयडणे—सक्रि. नष्ट करणे; नाहीसे करणे. 'समुद्रा; तेणे त्या सकल सत्तनौका जुयडूं.'—केक ३३. [जुयडा]

जुयडा—प्र. (प्रां.) उलथापालथीने वस्तूची, सामानाची झालेली सरमेळ; अस्ताव्यस्त स्थिति, धाळमेळ; दुर्दशा; खोडा खोड; डाग इ०कांनी (लिखाणाची) झालेली दुर्दशा; विबाड; खराबी; कार्याची अव्यवस्था; विचका. [जुयणे]

जुयणे—सक्रि. (प्रां.) चाळाचाळ, उचलाउचल करून घुंढाळणे; अस्ताव्यस्त रीतीने उलटापालट करणे; अनेक वस्तूंतून एखादी वस्तु गळकटलेली असल्यास ती शोधण्यासाठीं सर्व वस्तूंची उलथापालथ; गळद होईल असे करणे. [सं. जुप् ?]

जुयाजुय—झी. चाळाचाळ करून झालेली दुर्दशा; धाळ मेळ; अस्ताव्यस्तपणा; गोंधळ; खोडाखोड, डाग इ० कांनी (लिखाणाची) झालेली दुर्दशा; जुयडा. [जुयणे द्वि]

जुनकट—झी. विवटनाळ. —सूव ८५. जुना असलेले; जुनेरी. —पदाव १.१०. [जुना]

जुनकळी, जुन्याची कळी—झी. माजलेल्या जुन्याचा खडा; न विरविलेल्या जुन्याचा खडा. जुन्याच्या कळपा पाण्यात घालून कळीचा जुना तयार करतात. [जुना+कळी]

जुनका—वि. निवडक; बेचक; शेलडा. जुणडा अर्थ २ पहा. [जुनणे]

जुनखडा—प्र. १ न माजलेला जुन्याचा खडा. २ माजलेला पण न विरविलेला जुन्याचा खडा. ३ माजलेल्या आणि उमळविलेल्या जुन्याच्या गोलपाचा खडसारखा रेषा, आकृति काढण्याचा तुकडा. [जुना+खडा]

जुनखडा—प्र. १ निवडक रत्न. २ (ल.) हुशार; चपळ, जुणुगीत मुलगा, माणूस. [जुनणे+खडा]

जुनखडी—झी. १ न माजलेल्या जुन्याच्या खडपांचा समुदाय. २ जीत जुनखडे असतात अशी माती. [जुना+खडी]

जुनखडी—झी. (ल.) जुणुगीत व ज्ञानंदी मूल. [जुनखडा]—वि. जीत जुनखडे खूप आहेत अशी; जुनखड्यांनी युक्त. (जमीन, जागा). [जुनखडा]

जुनखाण—झी. जुनखडीची खाण. [जुना+खाण]

जुनडी—झी. १ एक प्रकारचे रत्न. याच्या सहा जाती आहेत. हे निळ्या रंगाशिवाय बाकी सर्व रंगांचे आढळते. यास संस्कृतांत पुलकमणी व इंग्रजीत गार्नेट म्हणतात.

जुनडी—झी. (क.) १ सुंदरी; ठिपक्याठिपक्याचे; थेंबा-थेंबाचे (झिंगाचे) एक प्रकारचे वस्त्र; सुटीदार लगडे. २ जुनडी-बारीक ठिपका. [हि. जुनरी]

जुनणे—सक्रि. (विप्र.) जुणणे पहा. 'एकचि वस्त्र होतें अडजुनें । तें ठेविलें जुनोनि मितीवरीं ।'

जुनणे—सक्रि. निवडणे. जुणणे पहा. [हि. जुनना=निवडणे]

जुनपटी-पट्टी—झी. विड्याबरोबर खाण्याच्या जुन्याचे पान; जुना लावलेले पान. [जुना+पटी]

जुनमट्टी—झी. जुना माजण्याची मट्टी; जुनखडी भाजून जुना करण्याची मट्टी. [जुना+मट्टी]

जुनलाखडा—वि. (व.) कळलाव्या.

जुनवटा—प्र. जुनखडीची खाण; जुनखाण. [जुना+वटा]

जुनवणी—न. जुन्याची निवळ. [जुना+वणी]

जुना—प्र. १ शिंपा, काल्मे, जुनखडीचे दगड भाजून व विरवून त्यांचे केलेले चूर्ण. जुना बांधकामाला वापरतात. झुरती, परखांडी इ० याच्या जाती आहेत. २ (ल.) विध्वंस; निर्दलन. (सं. चूर्ण=जुना; प्रा. जुण्ण; हि. चुना; गु. जुनो) (वाप्र.) ०करणे—(ल.) एखाद्या पदार्थाचा मारून, खाऊन सत्यानास, विध्वंस करणे. (प्रतिपक्षीयाच्या) नाकास जुना लावणे—आपल्या कार्याला आड येणाऱ्या माणसाचे कांहीं चालू न देतां आपले कार्य साधणे. ०होणे—(ल.) नाश होणे; खराबी होणे 'केळीच्या पानांचा सडून जुना झाला.' सामाशब्द—जुनळ, जुनाळ, जुनाळें—न. विड्याच्या पानास लावण्याचा जुना ठेवण्याचे लहानसे पात्र, डबी. [सं. चूर्ण+भालय] जुनेखाण—झी. जुन्याची खाण; जुनखाण; जुनखडीच्या दगडांची खाण. [जुना+खाण] जुनेगच्ची—झी. १ जुन्याने बांधलेली आगाशी. २ (ल.) जुसती तंबाखू जुना लावून खाणे यासहि जुनेगच्ची म्हणतात. —वि. जुन्याचा गिळावा करून बांधलेले. [जुना+गच्ची] जुनेरी—वि. जुन्याचे बनलेले. 'यांचे कवच जुनेरी पत्र्याचे बनलेले असते.'—प्राणिमो ८. [जुना] जुनोटा-टी-पुनी. जुनाळे. [सं. चूर्ण-वती; हि. जुनोटी] जुन्याचा गिळावा—प्र. घराच्या मिती इ० कांच्या प्रथमागावर चढविलेला जुन्याचा जाड थर. जुन्याचा झाणा—प्र. जुना बारीक करण्याची, जुना, रेती इ० एकत्र करून

वारीक करण्याची वाणी. जुन्याची निवळी-जी. जुनवणी; विरविलेला जुना तळाशी वसल्यावर वर राहिलेले पाणी; (इं.) लाडू वांटर. जुन्याचे चाक-न. जुन्याच्या वाणीतील चाक जुन्याचे दगड-अव जुनखडीचे दगड; जे भाजून जुना तयार करतात ते दगड. जुन्याच्या कळ्या-ई. अव. अ. जेलेले जुनखडीचे दगड.

जुनी-जी. (प्र.) सर्वांची जुनी पहा. 'मजविल्या जुन्या बेसरी। करून कुसरी। नयनांची खोचली सुरी।' -पं. ४.२३.

जुनीदा-वि. निवडक. 'त्याचे उपराळपास अनरल मंडोर याणे आपले हमराहीपैकी वेग जुनीदी जमी येत पाठविली' -पं. ४८१. [जुणें]

जुनखडी-जी. (तंजावरी) जुनखी.

जुपकड-न. १ रहाटगाडग्याच्या माळेची लाकडे; ज्यावर रहाटगाडग्याची मडकी बांधतात ती लहान लाकडे; खापेकड. २ रहाटगाडग्याचे चाक. -शर.

जुपकणी, जुपकर्णे, जुपकळणे, जुपकी, जुपजुपणे, जुपजुपीत-(प्र.) जुवकणी इ. पहा.

जुप्प, जुपचाप-कि. १ गुप्प; स्तब्ध; गुपजुप; मुद्दा-टपाने; कांही आवाज न करता. २-चडा. गुप्पहा; बोलू नको; सामोष. [सं. जुप्-मंदयां गतौ-राजवाडे ग्रंथमाला; हिं. जुप, जुपचाप; लिथु कोपु; जर्म. हुफेन; इ. हाप]

जुंफणी-जी. १ (मुलाचे) चोखणे, रिगणे. २ लहान मुलाच्या गळ्यांत बांधलेली चोखणी. -शर. [जुंफणे=चोखणे]

जुंफणें, जुंफणें-उकि. (फळांतील रस) चोखणे; (स्तनांतील दूध) पिणे; तोंडाने फुडू इ. कातून रस आकर्षण करणे. [सं. जुंफ; हिं. चूमना; का. चिपु=चोखणे.]

जुंफा-पु. १ तोंडाने फळांतील रस, स्तनांतील दूध ओढून घेण्याची क्रिया. २ एका वेळी ओढून घेतलेला फळांतील रस, स्तनांतील दूध. [जुंफणे] ० घेणे-फळांतील रस, स्तनांतील दूध एक वेळ ओढून घेता येईल तेवढा घेणे. [जुंफणे]

जुंब-जी. (राश.) गर्दी; दाटी; झोड; झुंड. [सं. जुं] ० पडणे-एकाद्यावर, एखाद्या वस्तूवर गर्दी होणे; झोड उठणे; झुंड लोटणे.

जुवक-जी. टोचलेले, वेधलेले लहानसे भोक, छिद्र.

जुवक-पु. लोहजुवक. १ जुवकसमिधानमात्रे लोह अमृतसे विचित्रे. -विज २.५७. [सं.] ० जन्याविषु -२.३-नं. लोहजुवक क्षेत्रांत तांद्याच्या तारांनी वेढोळी जोराने फिरविल्यामुळे धांत्रिक बाकीचे विद्युत्कच्छणीत रूपांतर करणारे क्षेत्र. यास ईश्वरीत बायलेमो म्हणतात. 'जुवकजन्म विद्युत्प्रामुळे १९ व्या शतकांत यांत्रिक सुधारणेत आरंभ झाला आणि महत्त्वाच्या अशा प्रणालीची शास्त्रा-आवृत्ति' -हाको. च १८३. ० त्व-न.

कांही जातीच्या दगडांचा लोखंडास आकर्षण करण्याचा गुण एखाद्या लोखंडाच्या तुकड्याभोवती विद्युत्-वाह घुल केल्यास त्यांत जुवकत्व उत्पन्न होते. (इं.) मॅग्नेटिझम. जुवकाकर्षण-न. लोहजुवकाच्या अंगी असलेली लोखंडास आपल्याकडे ओढण्याची शक्ति [सं. जुवक+आकर्षण] चंद्रकीय दृक्शास्त्र-न. प्रकाश व जुवकत्व यांच्या परस्पर संबंधाचे शास्त्र. याचा प्रथम शोध फॅराडे याने लाविला.

जुंवक-वि. १ (क.) जुंवक, मुका येणारा; कीलपट; विषयी. २ कृपण; कडू; कंडुब; कवडीजुंवक. 'हाड आपेसी बोंगळ। चालक जुंवक लम्याळ।' -दा २३.२८. [जुंवणे]

जुवकडा-वि. लहान आकाराचा व गरगरीत, वाटोळसर; अटस आणि मुवक (बोडा, मनुष्य).

जुवकणी-जी. पुढावयाचे वळ दोन्ही. हातांनी धरून दगडावर कुसकरण्याची, चिवळण्याची, मर्ण्याची क्रिया. [जुवकणे]

जुवकणे-उकि. १ पुढावयाचे वळ दोन्ही हातांनी दगडावर पुसपुस आवाज होईल अशा रीतीने कुसकरणे, चिवळणे, मर्दन करणे, चोळणे. २ जुपसणे; टोचणे; बोंचणे; छिद्र पाडणे. [ज्व]

जुवकर्णे-उकि. बांधणे; कुंडित, स्तब्ध, तटस्थ होणे; मौनावणे. 'समा अवलोकितां इष्टी। शोभासमुद्र हेलावे पोटी। चक्षु पोहणार उठाउठी। ऐलकांठी जुवकले।' -मुसमा २.७७.

[सं. स्तम्]

जुवकर्णे-न. विस्पकाराचे एक इत्यार.

जुवकती उडी-जी. मोटकुळी उडीच्या उलट उडी. दोन्ही पाय जोडून पाण्यात डाकलेली रमी सरळ उडी. [जुवकणे+उडी]

जुवकवळ्या-जी. (व.) गोड्याचे सांबारें.

जुवकळणे-उकि. जुवकळणे; जुवविणे. 'जे मानंदसमुद्री कुंभ। जुवकळोनि भरिले।' -हा १.१९१. 'मग हात जुवकळुनि पहात। तव निर्मळ झरा आंघुनि येत।' -उकि. १ जुवणे; गटांगळ्या खाणे. २ (क.) मौनावणे; कुंडित होणे. जुवकळणे पहा. [जुवकळणे]

जुवकळी-जी. जुडी; जुवकळी; जुवकुळी. [जुवकळणे]

० मारणे-जुडी, जुवकळी मारणे. 'वाटे त्याचिया तेजांत। चंद्रसूर्य जुवकळ्यां मारित।' [जुवकळी]

जुवका-पु. १ (गवताचा, देसांचा, पानांचा) झुवका; जुवका; गुच्छ; झुपका; झोडा; तुरा. २ पुंजका; अमाव; चोळका. 'जेथे जेथे गुळ पडला तेथे तेथे मुंग्यांचे जुवके जमले.' [सं. स्तब्ध]

जुवकुळी-जी. जुवकळी; पहा. 'बेक म्हणती अटाटी। पाणीवाणाची मेटी। जुवकुळ्या मारिता हिपटी। कासाविस झावे।' -दा ८.१०.१८.

चुबचुबणे—अकि. चिब होणे; ओले गच होणे; घबघवणे; चिबचिबणे. [अ. ; चुब दि.]

चुबचुबतीत—कि. (पाण्याने) चिब झालेले; घबघवणारे. [अ. चुब दि.] • भिजणे—अकि. पाणी ठिपकेल, घबघवेल इतके भिजणे; चिब मिजणे.

चुंबणे—अकि. मुका, चुंबन घेणे. [सं. चुंबन; फ्रें. कि. चुंब, चुम]

चुंबणे—अकि. १ (स्तन, फळ इ.) चोखणे; सेवन करणे. ' परी ते वेचलेपणे भोगिजे । जेसे धकिये फळ चुंबिजे । ' —हा ५.१३१. २ (क.) चोखून शुद्ध करणे; (ताप, सूतसंचार, पिशाचवाचा इ. कांती) कृश, क्षीण करणे. [सं. चुम्ब; तुळ. यों. कुक्क; हि. पोगई; लि. बोचिओडु]

चुंबणे—अकि. ओढणे; आकर्षणे. [सं. चुंबन]

चुंबन—न. १ मुका घेण्याची क्रिया. २ मुका. ३ आकर्षण. (कि. घेणे; घेणे) [सं.]

चुंब(म)ळ—अ. १ डोक्यावरील ओल्याखाली, बागरी-खाली ठेवावयाची कापडाची, चिरगुटाची गुंमळी, वेढोळे. २ (क.) मुळग्याचीच्या मोठाचे वेढोळे, वेढ. [प्रा. चुम्भळ; का. सिंबी, सिबळ]

चुंबळ—न. (को.) उंसाचे चिपार.

चुंबा—उ. (गुंमळांचा, अळपांचा, कीटकांचा) चुबका, पुंमका, हुंड, चोक, जमाव. [चुंबन] • पळणे—वसणे—जमणे—एखाद्या पदार्थावर गुंमळांची, माशांची हुंड पडणे.

चुंबित—वि. चुंबन घेतलेले; चुंबिलेले. [सं.]

चुंबी—अ. वाटी; गदी. (प्र.) चौथी पहा.

चुंबी—वि. १ चुंबन घेणारा. २ (क.) पोंचणारा; ओढणारा.

४० गगनचुंबी; मुलचुंबी; चंद्रचुंबी इ. [चुंबणे]

चुंबीत—कि. आपण होऊन; मुकाटवाने; निमूटपणे; सक्षत; आपसुच; खाली मान घालून; नाक मुठीत घालून. ' दोन काठ्या जाव रगहन, मग तो चुंबीत करील. ' [चुंबन]

चुबुकडा—वि. लहान पण गरगरीत; चुबकडा पहा.

चुबुकणे—अकि. वेचणे; छेदणे; टोकणे. [हि. चुमाना]

चुबुकणे—अकि. छिले; लात जाणे; बोंबणे. [हि. चुमाना]

चुबुकळणे—अकि. बुडविणे. ' तित्ये प्रमेयाचीच हो कां बळती । कीं त्वासाच्या सागरी । चुबुकळती । ' —हा ७ १८८.

चुबुकळणे—अकि. चुबुकळी, चुडी मारणे. ' नाही चारणा च्यान । नाही सपाधि आसन । चुबुकळीत जानंदवन । आपणा-माची । ' —परमा १३.५.

चुंमळ—अ. चुंबळ पहा. [प्रा. चुम्भळ; वे. चुंळ; का. सिबळ]

चुंमळ—अ. दुर्गंगाचा दर, भोंक खोदतांना अंगावर गवळ उडू नये म्हणून पहारीच्या टोंकाच्यावर बांधलेली कापडाची गुंमळी. [प्रा. चुम्भळ]

चुंमळ—वि. आशासूक्त; हावरा; लोभी. ' रिदिसिदि देखी । आम्ही चुंमळी नहों तशी । ' —गुणा १४५५. [सं. चुम्ब= चुंबन घेणे]

चुंमळणे—अकि. चुचकळणे; बुडविणे. ' बोडं जेवि घुषा-रसें पोळिले. कीं चादिनां चुमळिले । ' —विशु १९.

चुंमळी—अ. व्याभिचारी अ. ' चुंमळीशीं करी चुंमुळीचा संग । अंगीं बसे गुण क्रियाहीन । ' —गुणा ३१२२. [सं. चुम्ब= चुंबन घेणे]

चुंमळ्या—वि. कामी; विषयासक्त; झीलंपट.

चुंमुळीजणे—अकि. बुडविणे. ' उसळत तैलाची कटई । तेथे चुंमुळावती सपायी । तळिळीं कुवंबी सांबयी । तैसे होती । ' —भाप्र ३०३.

चुमक—वि. (व.) कंजव; कृपण. [चुंबक]

चुमळ, चुमकळ, चुमडी—अ. (गो.) चुंबळ.

चुयटी, चुयी—अ. चुपटी, चुई पहा.

चुर-कन-कर-दिशीं-दिनीं—कि. कापड फाटतांना, फाटतांना, तापलेले खोखंड पाण्यात चुरवितांना होणाऱ्या चुर्र असा शब्दाप्रमाणे; चुर्र असा आवाज करित. [अ. चुर्र]

चुरका—उ. (विप्र.) चरका पहा.

चुरंगटणे, चुरग(गा)ळणे—अकि. १ (कागद, कापड, फूळ इ.) चुरडण; वेपणे; कुसकणे; चाळामोळा करणे; रमडणे. २ (मजुप्प, पड्ड इ. कांस) दांडगाईने वागविणे; मत्स्याचरीतीने उपयोग करून खराब करणे. ३ खराब करणे; अव्यवस्थित, विस्कटित करणे. [चुरणे]

चुरग(गा)ळा, चुरगळामुरगळा, चुरगळामुर-गळाला—उ. १ चुरगळून, पिकवून, वेगळून, कुसकून केलेली दुर्दशा; चोळामोळा करून केलेली खराबी. २ (क.) (कामाने, भमाने, आचारीपणाने, काळजीने झालेली शरीराची) दुर्दशा. [चुरणे+भाळणे] • करणे—चोळामोळा, दुर्दशा करणे.

चुरचुर—अ. १ माजल्यामुळे, जखमेस मीठ इ. क्षार पदार्थ लावल्यामुळे, औषध झोवल्यामुळे होणारी थोडीशी आग, वेवना. २ (क.) (एखाद्या कुर्याबद्दल मनाला लागलेली) टोंकणी; हुरहुर; रसरस; पष्पासाप; खेद; काळजी; अजुताप. ३ कटकट; कचकच; वाचावाच; कुसकस; वासावास. [सं. चुर= जळणे; हि.] • खालणे—कटकट मुक असणे; कुसकस चाळणे इ. • लागणे—हुरहुर वाटणे; रसरस लागणे; पष्पासाप वाटणे.

चुरचुर-रां—कि. १ पदार्थ तळतांना होणाऱ्या चुर्र आवाजाप्रमाणे; चुर्र आवाज करित. २ चुणचुण; फडफडी;

चरचर; न अडखळतां. (कि० बोलणें) ३ (कापड इ० एकदम फाटतांना होणारा चरचर आवाज करीत. (कि० जाणें) [च. चर; द्वि.]

चुरचुरणें—सकि. १ थोडीशी जाग होणें; चुरचुर होणें; चुणचुणणें; सणसणणें. २ (ल.) पन्थास्ताप होणें; मनाला लावणें; खेद होणें; चुटपुट, हुलहुल खंत वाटणें. ' तेणें करून दुसऱ्या क्रिया आपणांस तशी संपदा नाही म्हणून आपल्या मनांत चुरचुरत असतात. ' —अभि ३५. [चुरचुर]

चुरचुराट—प्र. १ अतिशय चुरचुर; चुणचुण; सणसणाट; फुणफुण. २ (ल.) अतिशय खेद होणें; मनस्वी वाईट वाटणें; फार हुलहुल, खंत, चुटपुट. [चुरचुर]

चुरचुरीत—वि. १ सुकें आणि तळमळ्यास योग्य; कुरकुरीत; तुष्टतुष्टीत; खुसखुशीत. २ खडखडीत वाळलेलें; पूर्ण सुकलेलें (पोतर इ०) ' पोतर चुरचुरीत वाळलें. ' [चुरचुर]

चुरचुर—जी. चुरचुर पहा.

चुरचुरणें—सकि. चुरचुरणें पहा.

चुरचोवडा, चुरचोवडा—वि. वटवट्या; छत्रा; वडवड्या; (दुसरें बोलत असतां) मध्ये तोंड घालून बोलणारा; टकळी लावणारा. चरचोवडा पहा. [चुरणें+चोवडा]

चुरडई—य—जी. सापाची एक जात.

चुरडणी—जी. चुरडणें; चोळामोळा करणें; चेपणें; दाबणें; नेगणें; कुसडणें. [चुरडणें]

चुरडणें—सकि. १ दाबून घुरा करणें. २ चुरगळणें; कुसडणें; चोळामोळा करणें (चुरणें आणि चुरडणें हे शब्द जरी समानार्थक आहेत तरी चुरडणें याच्या अर्थांत अधिक उग्रता आहे. चुरडून कायमचा नाश होतो तसा चुरण्यानें होत नाही). [सं. चूर्ण]

चुरडा—प्र. चोळामोळा; कुसडणें; घुराडा; चुरडलेली, विवडलेली स्थिति. [चुरडणें]

चुरण—न. (हेट.) घुरण.

चुरण—न. (व.) (घान्याची) मळणी. [सं. चूर्ण]

चुरण—न. (गो.) १ करंज्यांत घाळावयाचे सारण, घुरण. २ चूर्ण; औषधी पृष्ठ. [सं. चूर्ण]

चुरणें—सकि. १ (हातानें कुसडणें, दाबून) घुरा, घुरा, चूर्ण करणें; बारीक बारीक तुकडे करणें. २ (ल.) (मारीताचे अवयव) दाबणें आणि कुसडणें; चेपणें; रगडणें; मर्दणें; चपीकरणें; हुलक्या हातानें दाबणें; चोळणें. ' पावें स्वहस्ते चुरी पाया. ' —मुमादि ३९. ३ (ल.) कुऱ्यानें, संतापानें हात चोळणें. ' लोक झोकें चुरीती कर. आस म्हणती जनबें घोर. ' —मुसभा १४. १६६. ४ चुरगळणें; चोळामोळा करणें; दाबणें. पणानें विस्कळित, अव्यवस्थित करणें; चुरंगडणें. ५ कचक्यानें

किंवा जोराच्या दावानें अपकृत, खराब करणें. [सं. चुरणें= घासणें-चुरणें (पाय वगैरे). —भाष १८३९. सं. चूर्ण=पृष्ठ करणें]

चुरचुरा, चुरचुरीत—वि. तीक्ष्ण.

चुरम(मु)टणें—सकि. घुरमुट्या, बळपा पडणें; चिरमटणें; चिरम्यानीं मुक्त होणें; (सामा). भाकुंन पावणें; भाकडणें; संकोचणें; अडणें; चिरमटणें. [चिरमी]

चुरम(मु)टी—जी. मुटुटी; बटी; चिरमी.

चुरमरणें—सकि. (प्रां.) घुरमुट्या, बळपा पावणें; मुचडणें; गुपडावणें; मुसडणें.

चुरमा—प्र. एक पक्षाविशेष. चुडाचुर्मा पहा. [हि.] ० येणें-आंममोडे येणें.

चुरमुर—जी. १ शोक; तळमळ; मळणी; हायहाय; विवडळणी. २ कुरकुरा; कुरचुर; चुटपुटणें; मुळमुळणें; संताप; कसबा; कसडण. ३ (बरील प्रकारांनीं दोंबिळी जाणारी) चीड; संताप, कसबा; खेद; हुलहुल इ०. [चुरणें+मुरणें]

चुरमुरणें—सकि. १ तळमळणें; विवडळणें; शोक करणें; खेद करणें. २ असंतुष्टपणानें कुरकुरणें; कुरडणें; मुळमुळणें. [चुरमुर]

चुरमुरत—किवि. तळमळत; विवडळत; शोक करीत; कुरकुरत; कुरडत. चुरमुरत, मुरमुरत बसणें-शोक करीत, तळमळत बसणें.

चुरमुरा—री—प्रजी. भात उष्ण पाण्यांत मिळवून खावे तांदूळ वरून खापरांत भाकून करतात ते; पोहे जोळवून भाकून करतात ते; कुरमुरे. [च.] ० खाणें-खात बसणें-देत बसणें—(उप.) जागव्याबागीं मुकाटपानें चुरमुरत, कुरडत बसणें; घुसफुसत राहणें; आश्वासन शास्त्रांमुळे खमीळ होणें. —च्यांचे लाडू खाणें—(उप.) जेवण न मिळाल्यामुळे चुरमुरत राहणें.

चुरमुरा, चुरचुरा—वि. झणझणीत; चुरचुरणारें; तीक्ष्ण. ' आर्कव शब्दें चुरमुरीं. बरी परिचिजती मोहरी. जिये वेतां होती घुबारी. नाकें तोंडें. ' —झा १७. १४६.

चुरमुर—जी. चुरमुर पहा.

चुरली—जी. (क.) चेंकडा.

चुरवट—वि. (प्रां.) १ चुरलेला; चुरडलेला. २ चुरगळेला; चोळामोळा केलेला. [चुरणें]

चुरस—जी. १ श्रेय; वैमनस्य; अदावत; वैर; अकस; दावा; डाव. २ स्पर्षा; ईर्ष्या; दुसऱ्यावर चढाई करण्याची इच्छा. [सं. चिर्षीर्षा ?] —वि. अपमानानें, स्पर्शानें चिडलेला; क्षिप्त झालेला; हसलेला; चुनशी. —भाको.

चुरसाचुरस—झी. एकमेकांतील मत्सर, हेवा, द्वेष, दावा; स्पर्धा. 'स्वान्या करून सरदार बुडविती रिपु चुरसाचुरशी।' -ऐपो ३०४. [चुरस द्वि.]

चुरसी—वि. द्वेष, मत्सर करणारा; डाव धरणारा; मनांत अडी बाळगणारा; खूनशी; हाबवेरी; दीधेद्वेषी. [चुरस]

चुरा—पु. १ (ठेंचण्यानें, मोडण्यानें, फुटण्यानें, फोडण्यानें झालेले एखाद्या पदार्थाचे) बारीक बारीक तुकडे, फुटे, कण इ०; मुगा. २ (ल.) (शरीराची) अर्ध स्थिति; शैथिल्य; ग्लानि; शीण; उठवण. [सं. चुरा=चुरा (चुण्याचा वगैरे) -भाष १८३२ सं. चूर्ण]

चुराचारा—पु. तुकडेताकडे; काटेकटके; चाराचुरा; (कोणताही पदार्थ फुटून, मोडून खावे झालेले) तुकडे इ०; मुगा. [चुरा द्वि.]

चुराडा—पु. १ (पदार्थ फुटून, तुटून त्याचा झालेला) चकनाचूर; चकानूर; मुगा; नाश; कुर्वा; खराबी. 'कालचकानें आजपर्यंत मोठमोठ्या राज्यांचा पार चुराडा झाला.' -पाव्ह १०. २ (ल.) (अति अंशानें शरीरास आलेली) ग्लानि; थकवा; शीण; गळाव; उठवण. ३ (मसळतीची) नासाबी; खेराबी; नाश. [चुरा]

चुरी—झी. डाळीचा भरडा; चूर. [सं. चूर्ण]

चुरुचुरु, चुकंचुकुं—किवि. उद्वेगणानें; मर्यादा सोडून; चुरचुरा (गळणें).

चुर—किवि. बरबर जाळतांना, भाजतांना, डागतांना, तापलेले वातूचे तुकडे पाण्यांत बुडवितांना होणाऱ्या चुरचुर अशा आवाजासारखा शब्द करीत. [ध्व. चुर]

चुल—झी. (प्र.) चूल पहा.

चुलइत—न. (कों.) होडीचें वरहें अडकविण्याची कुंटी; चुलत (-न.) पहा.

चुलत—वि. चुलत्याच्या संबंधाचा; चुलत्याकडून; चुलत्याच्या बाबुच्या नातेविषयक शब्दास हा शब्द उपसर्गाप्रमाणें लावतात. [चुलता] जसे ०आजा—पु. आज्ञाचा भाऊ; बापाचा किंवा आईचा चुलता. ०आजी—झी. बापाची किंवा आईची चुलती; चुलत आज्ञाची बायको. ०चुलता—पु. बापाचा चुलत भाऊ. ०वीर—पु. नवऱ्याचा चुलत भाऊ. ०नणंद—झी. नवऱ्याची चुलत बहीण. ०बहीण—झी. चुलत्याची मुलगी. ०भाऊ—पु. चुलत्याचा मुलगा. ०मामा—पु. मामाचा चुलत भाऊ. ०सासरा—पु. आपल्या सासऱ्याचा भाऊ. ०सासु—झी. आपल्या सासूची भाऊ; किंवा बायकोची चुलती (चुलत हा शब्द एक अंश दूरचा शरीरसंबंध दाखवितो आणि चुलतचुलत हा शब्द एकापेक्षा

अधिक -मग तो भितीहि-दूरचा असो शरीरसंबंध दर्शवितो. -चुलत चुलत भाऊ—पु. बापाच्या चुलत भावाचा मुलगा.

चुलत, चुलइत, चुलेत, चुलत—न होडीचें वरहें ज्या उम्या दांड्याला टेकून खेंचतात तो दांडा, कुंटा.

चुलता—पु. बापाचा भाऊ, काका. [सं. छुलतात-चुलताम-चुलता-चुलता=बापाचा चाकटा भाऊ; -भाष १८३२; चुलत=निराळी चूल करून राहणारा. -शर]

चुलती—झी. चुलत्याची बायको; काकी; काकू.

चुलदान—न. गलबतावरील विस्तृत पेटवावयाचें भांडे [चूल+फा. दान]

चुलमानवशा—वि. १ चूल व मानवस सोडून न जाणारा; बरबोवडा; रांड्याराचोवडा; बटक्या; बाईलकाम्या. २ (ल.) नेमळट; दुबळा; क्लीव, बायंकी. [चुल+मानवस]

चुलवण, चुलाण—न. उंपाचा रस शिजविण्याची, आटविण्याची मशी. [चूल]

चुलवा—पु. तात्पुरती केलेली चूल; ओवडधोवड चूल. [चूल]

चुलवान-ण, चुलांणण, चुलाण—न. १ उंसाचा रस कढविण्याची काढिली ठेवावयाची चूल, मशी. २ चुलीची रांग. ३ मोठी चूल. [चुल+अंगण]

चुला, चुल्ला—पु. बेल नसलेली मोठी चूल. [सं. चुलि]

चुलाईमाजी—झी. एक वनस्पति.

चुलणें—भक्ति. (मिष्टी.) भांडण, तक्रार करणें. 'एहेकीं वेनी चुलायां लाग्या.' असें दोघींचे भांडण लागले. -भि २३. [दि. चिल्लाना]

चुलाण—न. चुलवण पहा.

चुलाणें—न. (कों.) लहान चूल. [चुलाण]

चुल्लिकापूजन—न. १ चुलीची पूजा, आराधना, सेवा. २ (ल.) स्वयंपाक. 'त्यानें आपलें अन्न तयार करण्यास चुल्लिकापूजन केलें.' -चंद्र ४१.

चुवा—पु. चंदनाच्या लांकडापासून केलेला एक मुदासिक पदार्थ. 'चुवा चंदन कस्तुरी हो मैलागिरी।' -सका ३. [दि. चोर्वा, चोवा]

चुवा, चुवा—पु. १ उंदीर. २ (ल.) हुशार, तरतरीत, चपू मज्जु. [दि. चुवा=उंदीर] -चुदेहान, चुवेदान-न. उंदराचा सांपळा, पिंजरा. [दि. चुवा+फा. दान]

चुवा, चुवा—पु. (व.) तळ्यामध्ये उन्हाळ्यांत पाण्यासाठी खणलेली विहीर. [सं. कूप; दि. कुआं=लहान विहीर] चुवा घ लणें-सक्ति. बागीं अगर मिरच्या लावल्यानंतर पाकड न पडल्यास तांब्यातांब्यानें रोपाच्या बुडाशी पाणी घालणें.

चुस्त—वि. १ तंग; वट; वेताचा; नीटनेटका. 'जरी मुंढासे पायजमे चुस्त पायाळा जी।' २ धूत; हुषार. 'आपल्या चुस्त बळाखीने महाराजांची कृपा संपादिली.'—विंशत १.५३. [फा.]

चुहा—पु. चुवा, चुहा पहा.

चुळ-कर-कन-दिनीं-दिशीं—किवि. पाण्याची, चुवाची एकदम चिरकांडी उडतांना होणाऱ्या चुळ आवाजाप्रमाणे आवाज करीत. (चुळकन इ० कांनीं एकदम चिरकांडी उडतांना होणारा चुळ आवाज दर्शविला जातो. चुळचुळ ह्या शब्दाने चुळ चुळ असा एकसारखा आवाज दर्शविला जातो.) [ध्व.]

चुळका—पु. १ पाणी, दूध इ० द्रवपदार्थ घेण्याकरिता, राहण्याकरिता केलेला हाताचा विशिष्ट आकाराचा, खोलगट तळवा. २ हाताच्या खोल केलेल्या तळम्यात, चुळक्यात मावेळ इतके पाणी, दूध इ० पदार्थ; चूक. [सं. चुळक=चूक] ० मरणें—चूक मरणें. म्ह० चुळक्यात पाणी घेऊन जीव देणें. (उप.) अशक्य गोष्ट मुखपणाने शक्य करूं पाहणें; कोरव्या विहिरीत जीव देणें.

चुळका—पु. डोंगराचे शिखर, मस्तक; चुळका. 'सिंहाचळ्याचि ये चुळे।'—माप १.

चुळकें—न. एक वायकी शिधी.

चुळचुळ—जी. निकड; तातडी; धाई; अधीरता; उत्कंठा; उठवणी. [हिं. चुळचुळ -मसाप २.३.२४३; ध्व. चुळ हिं.] ० लावणें—सकि. अतिशय उतावीळ, त्वरा, धाई करणें. ० लावणें—अकि. उतावीळ होणे, अधीर होणे; (एखादे काम, गोष्ट) केव्हा करीन असें होणे. ० मुंगळा—पु. मुलांच्या खेळांतील एक शब्द. (उप.) ज्याला फार धाई झाली आहे, जो फार अधीर झाला आहे असा मनुष्य. चुळचुळ मुंगळा पळीपळी तेल—मुलांच्या एका खेळाचे नांव.

चुळचुळ-ळां—किवि. चुळ, चुळ आवाज करीत. [ध्व.]

चुळचुळा—पु. १ अधीरता; उतावीळ; चुळचुळ; उत्कंठा. २ (क.) खाल; खवखव. (कि० घुटणें). ३ खेद; पक्षात्ताप; मनाची अस्वस्थता; दुराहुर इ०. [चुळचुळ]

चुळचुळा-ळया—वि. अधीर; उतावळा; उत्कंठित; सोतकंठ; अस्वस्थ. [चुळचुळ]

चुळणी—जी. चूक मरण्यासाठी तोंडात घेतलेले पाणी; शुळणा; चूक.

चुळत—न. चुस्त, चुलेत पहा.

चुळबुळ—जी. १ चळवळ; उठपळ; उठवैस; चळवळ; लहान मुलांचा खेळकरपणा. (कि० करणें; चालविणें; मांडणें; लावणें). २ पिसवांची चपळ हालचाल.

शुको. ३. ३८

चुळबुळणें—अकि. १ तेल, तूप, विषट पदार्थ यांनीं किस होणे. २ (झोपेत, तापांत) तळमळणें; अस्वस्थ होणे; (मुल) चळवळणें; चुळबुळ करणे.

चुळबुळा-ळया—वि. अस्वस्थ; चुळबुळ करणारा; चळवळया; उठपळ करणारा; एका ठिकाणीं सात न बसणारा; अधीर. [चुळबुळ; तुल० हिं. चुळबुळा]

चुळबुळाट—पु. चालकपणा; चपळाई; अतिशय चुळबुळ; चळवळाट; (लहान मुलांची) अधीरता. [चुळबुळ; तुल० हिं. चुळबुळाट]

चुळबुळाव(चि,णें)—अकि. (तेल, ओषाट पदार्थ इ० लावून) चुळबुळीत करणें; उटी उटणें; माखण लावणें; चोपडणें. [चुळबुळणें]

चुळबुळीत—वि. तेल चोपडलेला, ओषाटलेला; चुळबुळीत. [चुळबुळणें]

चुळमुळ—जी. १ चुळमुळ; चळवळ; चळवळ. (कि० करणें; लावणें). २ अधीरता; उत्कंठा; उतावीळ. ३ घुसफुस; चिचचीव; मुठमुळणें. (कि० काणें). [चुळमुळ]

चुळमुळणें—अकि. १ चुळमुळ करणें. २ उतावीळ होणे; उत्कंठा लागणें. ३ घुसमुसणें, मुळमुळणें. [चुळमुळ]

चुळी, चूळ—जी. (द्रव पदार्थ राहण्याकरिता) खोल केलेला तळहात; चुळका.

चुळुक—वि. हुंदर; चमकणारे. 'एकें सावियाचि चुळकीं जैसा जलकटाई खचितें माणिकीं।'—झा ११.१३३.

चुळेत—न. चुस्त-चुलेत पहा.

चुळोदक—न. चूकमर पाणी. 'कां चुळोदकें आपापतीं अण्णु नेदिजे।'—झा ९.१३. [चूळ+उदक=पाणी]

चुळोवळिक—जी. चपळता; चळोवळिक पहा. 'हाव भावाचिया चुळोवळिका।'—माप ३१०.

चुळ्या—पु. (का.) चूक.

चू—नकी. १ घड्याचा उणत्कार. २ बंदुकीच्या गोळीचा सणसणाट. ३ नाजूक, सौम्य आवाज, शब्द. उदा० उंदराचे चुंचावणें, आचारी माणसाचा बुःशब्दाच्या चमकेचा उद्गार. [ध्व. चू=सु] ० म्हणणें-करणें—सकि. चुंचावणें; गोंगावणें; सणसणें.

चू, चुवा, चुहा—पु. (क.) ओल्या खोल्याचा-हळब मिश्रित-जीस; चव पहा. 'चू नें-चुण्यानें-खेका.' 'चू वाळला आहे.'

चूक—जी. दोष; चुकी; अपराध; गैरवाजवी कृत्य; बई नवे अशी गोष्ट; गफलत; हयगय; भ्रम. [चुकणें पहा. सं. च्युति; हिं. चूक]

० डाव—पु. सोंगटपांच्या खेळांत चुकीने दिलेला डाव. ० दान—न. चुकीचे दान. ० मूळ—जी. नजरचुकीने, विस्मरणाने राहिलेला, झालेला दोष, अशुद्ध इ०; अशुद्ध, ग्रांथ, दोष, कसर, न्यून इ०

कांच्या अर्थाचा व्यापक शब्द. [चूक+भूल=अप्रम, विस्मृति]
म्हणून चूक मूल याची व्याख्या हिशेबात काही याची चुकीच्या
असल्यास किंवा काही याची नजरचुकीने दाखविल्या असल्यास,
लिहावयाच्या राहून गेल्या असल्यास दिश्यावेण्यांत त्या दुस्त
केल्या जाव्या. व्यवहारांत, वेवचेवीत, व्यापारांत उभय पक्षांनीं
एकमेकांस दोष कळवून देणे ते याचे व वेगे निघेल ते व्यावे.

चूक—जी. लहान खिळा.

चूचुक—न. स्तनाचे अग्र, बोंब. [सं.]

चूचू—न. चिमण्याचे चिवचिवणे; उंदराचे चुंवावणे. [अव.
चू द्वि.]

चूटणी—जी. निवडणूक. —मौख २.६.३०. [सं. चुट्ट=
विभाग करणे. शु. चूटणी]

चूड—न. कांडर जातीचा साप. याचे शरीर चक्रवर्तीत असते
म्हणून यास हे नांव देतात; रंग बांबा, विवारी, पावसाळ्यांत विशेष
आढळणारी अशी सापाची एक जात. —बदलापूर ३४४.

चूड—पु. मुकुट; तुरा. [सं. चूडा]

चूड—जी. १ चुडी; उबेडासाठीं पेटविलेली नारळीच्या
झापांच्या पातींची, सणकाड्यांची, गवताची जुडी. 'तीं (झाडे)
काही आणून बोकियोने एक चूड बनविली.' —पाव्ह ३२.
२ (मात पेरणीच्या वेळीं हातांत घेऊन लावण्याचा) माताच्या
रोपांचा झुवका. [जुडी, गूड; तुळ० का. मुड, मुडि=गवताची
पेडी; वे. चुडुकी] •उचळणे—घरणे—लावणे—सकि. (क.)
एखाद्यावर खोटा आरोप, बालंड उभारणे. •फिरविणे—सकि.
(क.) अग्रेची पुढेसा होईल अशा तऱ्हेने देण, गांव इ० लुटणे,
आळणे, पोळणे.

चूडा—जी. १ शेंडी. २ मोराच्या डोक्यावरील तुरा;
कोणताहि तुरा, गुच्छ, शेखर. ३ (क.) मुकुट; शिखर; शेडा.
[सं. चूडा=शिखा, शेंडी; प्रा. चूडा; तुळ० हि. चुटिया, चुटली,
चोटी; शु. चोटली] •कर्म—न. चौक; लहान मुलाचे आवळ
काढून प्रथम शेडी ठेवण्याचा विधि. [सं. चूडा+कर्म] •मणी—पु.
धिरोरत्न; मस्तकीं धारण केलेला मणि, रत्न. 'इस्ते गोळिल बज
चुंविळ तदा चूडामणी मागणे.' —विह्वल, रसमंजरी ६८. (क.)
अत्युत्तम कर्तव्यार माणूस, वस्तु; अतिशय निपुण मनुष्य. उ०
संगीतचूडामणी; चिकित्सकचूडामणी इ० [सं. चूडा+मणि]
•रत्न—न. तुऱ्यातील रत्न; मस्तकीं धारण केलेल रत्न. —वि. (क.)
अग्रेसर; अग्रभाषी असणारे. 'जो माते सेवी किरीटी। तो
होय ब्रह्मतेच्या मुकटी। चूडारत्न।' —झा १४.४००. [सं.
चूडा+रत्न]

चूण—जी. न. गुरांस खावयास घालावयाचा हरमरे इ० द्विदल
शान्याचा पुरा आणि कोंडा; आंबोण. [सं. चूण; तुळ० का. चिचि]

चूण—न. (वा.) बेसनाचे, हरमन्याच्या डाळीचे पीठ. [चूण]
चूण—जी. लहान माणिक; हिरकणी; लहानसे रत्न; चुणी
पहा. [सं. चुण्=तोडणे, कापणे; सं. चूर्ण]

चूण—जी. बळी; घुरकुती; चुणी; बळकटी; मुरड; निरी;
बळाची मुरडलेली, घुरकुतलेली अवस्था. [सं. चूण=भाकसणे;
आखूड होणे] •फस्त—जी. कातण्याचे, चुण्या पाडण्याचे
इत्यार. चुणकस पहा. [चूण+फा. खेचणे, ओढणे या अर्थी कस
प्रत्यय]

चूत—पु. आनक्ष; आंब्याचे झाड 'सता पिके आचवी।
तंव चूत बांधे पालवी।' —झा १८.१२४. [सं.] •फल—न.
आंबा; आनक्ष्याचे फळ. 'जैसे एकेचि चूतफळे। इंद्रिया वेगळ-
वेगळे।' —झा १८.४०३. [सं. चूत+फल] —तांक्रुर—पु. आंब्याचा
मोहोर. [चूत+अंकुर]

चूत—जी. (अश्लील) स्त्रियांचे जननेद्रिय; योनि. [सं. च्युति;
चुत] •पिसा—वि. (व.) झीलंपट; कामुक. [चूत+पिसा=वेडा]
चूतिया, चूत्या—वि. मूख; ज्याला काही समजत नाही
असा. चुतबावळा इ० पहा. [प्रा. चोत=चोतओ. या शब्दाच
अर्थ प्राकृतांत चांगला असा आहे. विपरीत लक्षणेने पाजी
असा बनला. —राजवाडे, ग्रंथमाला; हि. चूतिया]

चून—न. (कु.गो) नारळाची खरबड; खवलेले खोबरे.
२ (व.) बेसन. ३ घासकामांत खाली पडलेला पत्र्याचा भुसा
४ (गो.) चूर्ण; औषधी पूड. [सं. चूर्ण; हि. चून=पीठ, चूर्ण]

चूनडी—जी. लहान लुगटे; चुनडी पहा. 'एक म्हणे पैल
माझी चुनडी। —आपद ९५. [हि. चुनरी; म. चूण]

चूनवीड—न. विडाचे भुस. हे शोमेच्या दासकामांत घाल-
तात. याचा प्रकाश तांबडा पडतो. [चून+वीड]

चूनवडा—पु. (गो.) गव्हाच्या पिठाचा सांजा घालून
तुपांत तळून केलेला वडा. [चून+वडा]

चूप—क्रि. गप्प; स्तब्ध; निमूटपणे. चुप्प पहा. 'चूप
जाग लावायची आहे मला.' —नाकु १.४१. [सं. चुप्=इच्छ
बाणे]

चूर—पु. १ चूर्ण; मुगा; तुफनेतुकडे; खर्वा; तुरा; पूड
'अमुरांचे अस्थिपंजर। चूर होती लागता।' —रावि २५.१४६
'तव-सुत-डुमूख-बाण-प्राते केला रणांगणी चूर।' —मोकणे
४.१२. २ (क.) (जति भयाने, यकण्याने, तापाने झालेला)
गळाठा; ग्लानि; उडवण; शैथिल्य. [सं. चूर्ण; तुळ० हि. चूर]
•चार—पु. तुकडा; कपटा; कण; (अव.) तुकडे; कपटे; कण; इ०
[चूर द्वि.] चूरचर्गा—पु. अमिळ दगडाच्या दोन वर्गांपैकी एक;
खडकाचा एक प्रकार; या वर्गांत ज्वालामुखीपासून जे पदार्थ

उद्धन मोकळे वाहेर निघतात त्यांपासून झालेले खडक येतात.
-सु ७९.

चूर—वि. मम; गुंग; गर्क; तल्लीन; निमम; गहन गेहेला.
०होणे—अकि. १ (अभ्यासांत, निष्ठेत, निष्ठेत, मद्याच्या धुंदीत, प्रेमलीलेत) गुंग, गर्क, मम होणे. २ खजिल होणे; यिजणे; आश्चर्य-चकित होणे; विस्मय पावणे; गोंधळून जाणे. 'आपणा स्वतः हून अधिक बुद्धिमान अशा स्त्रीची बोलत आहे ही खात्री पडून तो मनांत चूरच झाला.'—नवखपूरचा संस्वानिक, के १५.५.३४.
[हि. चूर होना—बारीक बारीक तुकडे होणे, चूर्ण होणे, निष्ठेत होणे पुं० पुं० होणे]

चूर्ण—न. १ पूड; पीठ, मुकटी; औषधादिकांची कुटून वळगाल केलेली पूड; धुकणी. २ चुना. [सं.] ०खंड—न. चुन खडी; चुनखडीचा दगड. [सं. चूर्ण=चुना+खंड=मुकडा]

चूर्णिका—जी. १ गद्यात्मक तात्पर्यरूप टीका. २ (क.) शब्दालंकार व अर्थालंकार यांनी प्रचुर असे वाक्य, लिखाण इ०; एक प्रकारचे गद्यात्मक वृत्त, छंद. उदा० 'ओमझगवतीं। शुक्र मुनीस पुसे परिक्षिती। अस्मत्पितामही सुमन्नासती। अस्तुने वरिली कवण्या रिती।'—निमा ३.६७. [सं.]

चूल—जी. पदार्थास उष्णता देण्यासाठी, अन्न शिवविण्यासाठी केलेली मातीची वीत-वीड वीत लंचीची, चार बोटे आडीची अर्धवर्तुलाकार रचना. हिच्या पोळणीत लाकडे पेटवून विस्तृत चालतात व माण्यावर भांडे ठेवितात. [सं. चुळी; प्रा. चुळी; तुल० हि. चुल्हा—चुल्ही; गु. चुलो] (वाप्र.) ०अडणे—पैशाची अत्यंत अडचण असणे; स्वयंपाक करून जेवण्याइतकेही पैसे नसणे. 'आज चूलच अडली म्हणून दुसऱ्याजवळ पैसे मागणे माग झाले, चुलीत जाणे—अकि. नास पावणे; विध्वंस होणे; निकपयोगी ठरणे. 'त्याच्या अकला चुलीत का जातात?'—एक. चुलीतून निघून घेलांत पडणे—आधीतून निघून फोफाटपांत पडणे; एका संकटातून वाचल्यावर दुसऱ्या त्यासारक्याच संकटांत पडणे. चुलीत मांजरे व्यालेली असणे—१ (क.) एखाद्याची अतिशय विपत्तावस्था, दारिद्र्यावस्था होणे. २ कारणपरत्वे बरांतीक सर्व माणसे परगावी गेल्याने चूल पेटविण्याचे बंद पडणे. चुलीला अक्षत देणे—एखाद्या घरची सर्व मंडळी जेवावयास बोलावणे. चुलीला अक्षत लागणे—बरांतीक सर्व मंडळीस दुसरीकडे जेवावयास जावयाचे असल्यामुळे चुलीने न पेटता राहणे. कोणतेही धर्मकृत्य संपले म्हणजे ब्राह्मण इष्ट देवतांवर अक्षता टाकून ते संपले असे सूचित करितात. त्यावरून चुलीचे त्या दिवसापरत काम नसणे असे बरीक वाकप्रचारात दर्शवितात. चुलीला विरजण पडणे—चुलीतील अग्नि विझणे. चुलीजवळ शीथ वाखविणे—वर-कोंबडेपणा करणे; रांगाराचो जी बनणे. चुलीची डोकें. चुप-

सणे—स्वयंपाकाची जिगजिग सहन करणे. 'बरांतीक किती तरी कामे करावी लागतात, याची काही दाद आहे का? दोन्हीवेळां चुलीची डोकें चुपसावे...' म्ह० १ बरोबर मातीच्या चुली= सर्व बरीं वागण्याचा सारस्वात प्रकार सोपडावयाचा. २ वायकांचे शहाणपण चुलीपुरते—पाणी=वायकांना जगांतील व्यवहाराच्या जुन्या ठाऊक असणे शक्य नाही. सामाशब्द—०खंड—न. (चप.) (वायकी) चूल. 'बरांत चुलखंड घंडावळ आहे, तिचे माझी हाके लावू कां तुमची?'—एक ०जाल्ल्या—वि. कंसाच्या गुन्हाळांत काहिलीखालील मदीत कंसाच्या चिपाडाचे जळण चालणारा; जाल्ल्या. [चूल+जालणे] ०दान—न. १ चुली ज्यावर घातल्या आहेत तो मातीचा ओटा. २ चूल. ०पोतेरे—न. चूल सारखे, सारखे इ० स्वयंपाकाच्या तयारीच्या पूर्वीचे काम; याच्या उलट चूलमुद्दे. या दोन्ही शब्दांची बरीक अर्थी अदलाबदल होते. चूलपोतेरे करणे—चूल झाडून, सारवून स्वयंपाकाची तयारी करणे. म्ह० सर्वसिद्ध आणि चुलीस पोतेरे=सांगायला मात्र मूबे (जवण) सिद्ध, तयार आहे पण पाहू—जेव्हा असता चुलीला पोतेरे चालणे चाललेले आहे. (बरबर काही अज्याच्या सज्या बापा मारणे पण वस्तुस्थिति अगदी निराळी असणे या अर्थी ही म्हण वापरतात). ०मानवशा—वि. घरगुत्या; रांगाराचोबा; चुलीपाशी वसण्याची आवड असणारा. [चूल+मानवस=चुलीच्या मागील बाजूस मांडी बगेरे ठेवण्यासाठी केलेला ओठ्यासारखा माग] ०मान(ण)वस-मान(नो)स—जी० १ चुलीच्या मागील मातीचा, चुन्याचा ओटा. २ चूल सारखे, चुलीत पेटवण चालणे, घर मांडी ठेवून स्वयंपाकास लागणे इ० चुली-पुढील कामे. चूलमानवस झाडली—सारविली—लिपली—अटपली—जेवण तयार आहे याअर्थी. [चूल+मानवस] ०मुद्दे—जी. स्वयंपाकानंतर, जेवणानंतर चुलीजवळील मांडी आणि ताटे काढून टाकून बाधा साफ करणे, सारवणे इ० काम. या अर्थी चुलीने चूलपोतेरे या शब्दाचाहि उपयोग करतात. [चूल+सूदे=बमीन]

चूष—जी. मवा; गंमत. 'पण सग्यांची चूष न हीं यायची।'—सु ११. 'ही एक बोलखेविसमची चूष ठेऊन दिली आहे महाराज।'—नाकु ३.२२.

चूल—जी. १ चुलका; प्रपद्याचे राहण्याकरिता खोल केलेला तळहात; चुलका पहा २ तोंडांत घालून खळबळून वाहेर टाकण्यासाठी तोंडांत घेतलेले पाणी; धुकणी. 'की चूक जो जळ-धिची करि, त्या मुनीची—।'—बामन, लोपाभ्यासवाद ६. [सं. चुलक; प्रा. चुंजुली]

चूल—जी. १ (का.) काज; कंडू. २ जुमजुमी; बलवत्तर इच्छा. [हि. चुल] ०करणे—अकि. काज घुटणे.

चेसा—(काव्य.) वाचे सामान्यरूप; बघी विमळीचा प्रत्यय; चिया; च्या. 'जो ने कृपावंताचेना द्वारा।'—म्ह २८.

चेह(ई)णे चेणे—अकि. जागृत होणे; जागे होणे; निजून उठणे; निद्रा त्याग करणे. 'चेहल्या आपुले ज्ञान। जेसे नाहीचि होय स्वप्न।'—झा १५.५५९. 'तब तो चोब म्हणे ते गोगुग्म नेता चेहल.'—पंच ३.१७. [सं. चित्त=जागृत होणे; प्रा. चेण]

चेहरा, चेहला—वि. जागृत; जागा. 'न वेचे स्वप्न किरीटी। चेहला जेवा।'—झा १८.४३६. 'निद्रा सांडुनि चेहरा झाला। तो स्वप्नमयापासून सुटला।'—दा ५.९.३३. [चेहणे]

चेहरी, चेहरे—जीन. जागृति. 'आतु महानंदा चेहरे जाहले। बाहेरि यात्राचि बळ हारपोनि गेले।'—झा ११.२४६. [चेहणे]

चेहलेपण—न. जागृतावस्था; जागेपणा. 'काय कीजिती चेहलेपणी। स्वप्नीचीं तिये बोलणी।'—झा १५.२१८. [चेहला=जागा+पण=भवस्था]

चेक—पु. (अधिकान्याचा) दपट्या; तंबी; दाब; अडथळा; विरोध. [इं. चेक] •करणे—तपासणी करणे. •ठेचणे—घालणे—दाब ठेवणे; शह घालणे. •येणे—दाब येणे; निरोध, अडथळा येणे, होणे.

चेक—पु. कापडाचा एक प्रकार; चौकटीदार कापड. [इं.]

चेक—पु. दाखविण्याबरोबर पैसे देण्यासाठी सावकारावर, पेडीवर दिलेली चिट्ठी, हुंडी; एवढी हुंडी. [इं. चेक]

चेकळ—जी. बंगळ; रेल्वेळ; विपुलता; बाहुल्य; प्राचुर्य; खयलूट; आवादानी; डेल; गडगंजता; मडिमार.

चेक(का)ळणे—अकि. १ निवडाने, आवेशाने, जोराने उधोयास, कामास, सेकावयास लागणे; आवेशाने प्रवृत्त होणे. २ (घोडा, बैल इ.) झुजणे; वेकाम होणे. ३ (पाळस, बारा इ.) जोरात, सोसाव्याने झुजणे. ४ (मूळ इ.) वेष्टमारखणे. ५ (जाग इ.) मडकणे; पसरणे. ६ (धान्य, फळे इ.) माजणे; विपुल होणे; (धान्य, फळे इ. चा) झुकाळ होणे; वेडे पीक येणे (या क्रियापदाचा उपयोग अनियंत्रित आहे. सामान्यपणे या शब्दाच्या सर्व प्रयोगांमध्ये अभयार्थ विपुलतेचा, प्राचुर्याचा मास अभिप्रेत असतो).

चेगट—टी—ट्या—वि. १ आळशी; सुस्त; मड; गमणारा; विरंगाईने काम करणारा (मनुष्य); दीर्घसूत्री; रमतगमत काम करणारा. २ लांबणीवर पडलेले, मित्रत पडलेले, रेंगाळत चाललेले (काम) ३ (गेरवाचवीपणाने) चिकट; लोंचट; खणपटीस बसणारा. [सं. चिर=कारवेळ+कार=करणारा]

चेगटाई—जी. १ चेगटपणा; गमण्याची संवय; विरंगाई; दीर्घसूत्रीपणा. २ त्रासदायक असा लोंचटपणा. [चेगट]

चेगट्या—वि. चेगट पहा.

चेगरट—जी. दाटी; गर्दी; भीड; अडचण; संकोच. [चेगरणे]

चेगर(ट)णे—अकि. चिरंगटणे; चेगटणे; चिरडेल अशा तऱ्हेने दाबणे; चेपणे; दाबले, चेपले जाणे; वेदा होणे.

चेगराचेगर, चेगडाचेगडा—जी. १ वेदाचेदी; चेपा. चेपी. २ वेदाचेदी, दावादावी होऊन झालेली स्थिति. [चेगरणे द्वि.]

चेघळणे—अकि. चिघळणे पहा.

चेच—जी. (गो.) ठेच.

चे(चै)चकट, चेचट—वि. थोडाबहुत चेचका. [चेचणे]

चेचका—वि. १ अनेक चरे पडून विरूप झालेला (रुपाया इ.). २ खोमळलेला; चेचलेला; ठोकलेला; खोचा पडलेला. [चेचणे]

चेच(चा)ड—वि. १ कांहींसा चेचका (रुपाया इ.). २ उंचसखल; खडकाळ; खडबडीत; चोराचिळटांचा (रस्ता); ३ (ळ.) दुर्गम, दुर्गोच; घोटाळयांत टाकणारा; किचकट (ग्रंथ, लोक इ.). [चेचणे]

चेचणे, चैचणे, चे(चै)चरणे—अकि. १ ठेचणे; चेंदरणे; चिरडणे. २ दणकावणे, कुटणे; रपाटणे; ठोकणे; मारणे; पिटणे. 'चोराला चांगलाच काठपानीं चेंचून काढला.'

चेचा—पु. (प्रा.) (विरू.) ठेचा; घने व मिरच्या एकत्र ठेचून, कुटून केलेली जाडीमरळी चटणी. [चेचणे]

चेचाड—वि. (माण.) अड; अवजड; घट्ट. चेचड पहा.

चेचूड—जी. (गो.) लाल गुंगी; चाचड. 'बरांत चेचूड आयल्यात.'

चेचै—न. (अज इ० करितां) पक्ष्यांच्या पिळांची चीव-चीव. [ध्व.] •करणे—(ळ.) दीनबाणीने विनवणी करणे.

चेट—पु. दास; सेवक; चाकर. 'तिकडे चेट, इकडे विट, हे आहे तरी काय?'—मृ १३. [सं.]

चेट, चेट(ट्ट)क—जीन. १ जादूटोणा; जादूगिरी; करणी; मंत्रतंत्र. २ (ळ.) कपट; शाठ्य; छद्मपत्रे; चकरमकर. [सं. चेड; द्वि. चेडक=जादु]

चेटका—फी, चेटक्या, चेटकाळया—वि. १ जादूटोणा मंत्रतंत्र, करणी करणारा; कंवटाळ्या; जारणमारणाचे प्रयोग करणारा. २ (ळ.) दुसऱ्याचा बातपात करणारा; दुसऱ्याच्या नाशासाठी गुढ हिकमती योजणारा; कारस्थानी. [चेटक]

चेटकी—वि. चेटका पहा. 'मैद भोंदु पद्धारी। मुरेरुकी चेटकी।'—दा २.३.३१.

चेटकीण—जी. जादूटोणा, जारणमारण, करणी करणारी जी. [चेटक]

चेटक्या—वि. चेटका पहा.

चेटणी—जी. (गो.) चटणी; तिखट.

चेटा—पु. मुलगा. 'सुईणीपुढे चेटा लपणार नाही.' या म्हणीशिवाय हा शब्द इतरत्र कचित् आढळतो. 'सुईणीपुढे चेटा काय लपविशी चाटा।' —तुगा ६२३. [सं. चेट ?]

चेटाळणें—अक्रि. संचरणें; वारें शिरणें. [सं. चेट्ट]

चेटी—स्त्री. दासी; सेविका. [सं.]

चेट्टक—न. (विप्र.) चेटक पहा.

चेड—स्त्री. (कों.) मुलगी; तरुण स्त्री. [सं. चेट, चेटी]

चेड, चेड्ड, चेडळ—न. (कों.) लहान मुल. चेड पहा.

चेडको—वि. (गो.) आईवाप नसलेला; पोरका.

चेडवळ—पु. पक्षिविशेष; तुरा असलेला चंडोल पक्षी.

चेडवा—स्त्री. (कों.) मुलगी. [चेड]

चेडा—पु. १ चेटुक; करणी; चारणमारण; जादुटोणा. 'कोणी येकाचा आप जडे। कोणी येके केले चेडे।' —दा ३.७. १५. 'तुका म्हणे आतां आवरावा चेडा। लटिकी पीडा पांडुरंगा।' —तुगा १२८०. २ सूतविशेष; एक प्रकारचे पिशाच्च; याचा लोकांना गांजण्याकडे उपयोग केला जातो. 'रिचिती जळतकुडी। लाविती चेड्यांच्या तोंडी।' —झा १७.९७. ३ महारांचा देव; (अव.) चेडे. —वदलापूर ४९२. ४ मुलाची मरणोत्तर दशा. —वदलापूर ४९२. [चेट]

चेडा—पु. (कों.) (गो.) मुलगा. [सं. चेट; तुल. हि. चेंडा=तरुण]

चेंडा—पु. (झाडाचा) डोंडा. 'मग पाय ठेकनि खांदिवे. बरी। चेंडा झेपावला हरी।' —निगा ४४.

चेडी—स्त्री. (गो.) मुलगी. [चेड]

चेडीपण—वि. (गो.) पोरका; आईवापनसलेला (मुलगा); बडका. [चेड]

चेडु(डुं), चेड्ड—स्त्री. (कों.) मुलगी; कुमारी; कुंवार. २ —न. मुल.

चेंडू—पु. १ खेळण्याकरितां केलेला चिड्यांचा, रबराचा वाटोळा गोळा. २ (क.) टेंगणा परंतु वाटोळा गरमरीत मनुष्य. ३ रांगोळीचा एक प्रकार. [सं. गेंडुक=चेंडू; तुल० का. चेंडू; हि. गेंद; गु. चेंडु] ० फली—स्त्री. १ फलीनें आणि चेंडूनें खेळावयाचा एक खेळ. 'कृष्ण खेळे चेंडूफली ग।' —मसाप २. ३०. २ (इं.) किकेट. [चेंडू+फली]

चेंडूळ, चेंडोळ—पु. (विक.) डोक्यावर तुरा असलेला चंडोल पक्षी.

चेडें—न. चेटुक; चेडा पहा.

चेंडळमोडळ—स्त्री. मुलें; पोरेवाळें; कारटी.

चेंडायनी—स्त्री. (व.) चाळा; नाद; छंद.

चेणें—न. जाणति; जागेपणा; जाणुतावस्था. 'ययांचेनि बोमाटे। आत्मयाची शोंप लोटे। पूर्ण तरी ज्ञान न फिटे। जे चेणेंचि निद कीं।' —अमृ २.१. [सं. चेतन]

चेणें, चेयिणें—अक्रि. जाणत होणें; जागे होणें. 'तुरेंचि चेयिलिया। नीद जैसी।' —अमृ २.४१, चेणें पहा. [सं. चेतन]

चेत—न. चित्त; मन; अन्तःकरण. [सं. चेतसू=मन]

चेत—वि. जागा; जाणत. 'असतेनि वेहे एतुला। जो चेतुचि दिसे निवेला।' —झा ६.६५. [सं. चेतसू=सजीवपणा; जाणति]

चेत—स्त्री. पेट; भडका. [चेतन] ० चेणें—अक्रि. पेट घेणें; भडका होणें. ० येणें—अक्रि. (आग) भडकणें; पेटणें. [चेतणें]

चेत—वि. १ मूर्च्छित; वेष्टुळ; निवेष्ट. २ चीत; पाठीवर पडलेला; उताणा. [सं. अचेतन याचें अपभ्रंश रूप]

चेतई—स्त्री. (वाई) एक वनस्पति.

चेतणें—अक्रि. १ (विस्तार, आग इ०) पेटणें; भडकणें; जळणें. २ (क.) (काम, क्रोध इ०) जाणत, उद्दीपित होणें. 'चित्त आपुळें आपण जितिलें। ते निश्चित जेय सुतले। चेतीचिना।' —झा ५.१४८. —अक्रि. ३ पेटविणें; भडकविणें; उद्दीपित करणें. [सं. चित्त=चेतयति; तुल० हि. चेतना]

चेतणें—अक्रि. अंगांत (सूत, पिशाच) जाणणें; (सूत) घालणें. [सं. चित्त=चेतना होणें]

चेतन—न. १ जागेपणा; जाणति; उद्योग; सजीवपणा; जिवंतपणा. 'त्याणें झालें मज चेतन। ज्ञानसूर्य प्रकाशून।' —तुघ १९.४. —वि. १ सजीव; जिवंत. २ विषयवेदनक्षम; सचेतन. ३ शुद्धीवर असलेला. [सं. चेतन=प्राणी, बुद्धि, मन] चेतनाचेतन—वि. सजीव व निर्जिव (सृष्टि); जीव (सृष्टि) व जड (सृष्टि) (सचेतन व अचेतन सृष्टि); ईश्वरनिर्मित सर्व (विश्व). [सं. चेतन=जिवंत+अचेतन=जड; निर्जीव]

चेतना—स्त्री. १ जीववशक्ति; प्राणवशक्ति; जीव; प्राण. 'म्हणोनि अग्नीविण वेही। चेतना न बरे।' —झा ८.२१४. 'चेतनारूपें इंद्रियवृत्ती। जे चाळिती सर्वदा।' —एमा १.१७. २ पुष्पत्व; पौरुष; जननशक्ति. ३ आकलनशक्ति; ग्रहणशक्ति; बुद्धि; चित्त; मन; ज्ञानशक्ति. 'विवेकाचें लोपल्या मान। स्तब्ध चेतना होय जाण।' —एमा २१.२१८. [सं. चेतना=प्राण, बुद्धि] ० चर्गा—पु. इंद्रियसमुदाय. 'हा चेतनावर्गु जावना। मरणीं असे टवटवा।' —झा ८.२१०. [सं. चेतना+वर्ग=समुदाय] ० शून्यत्व—न. वधिरपणा; वधिरता. [सं. चेतना+शून्यत्व=अभाव]

चेतव—पु. धुष्यता; मावना; विकारवशता; (एखाद्या साहसकृत्यासंबंधीचा) आवेश; अमिनिवेष्ट; क्षोभ; उद्दीपन; उत्साह. (क्रि० घेणें; अंगीं जाणणें). २ जिवंतपणा; प्राणवशक्ति. ३ पाक्षर; लाव. (क्रि० फुडणें; घुडणें). [सं. चेतन]

चेतवण—न. अग्नि उत्पन्न करण्याकरिता, पेटविण्याकरिता उपयोगांत आणण्याचें गवत, काढ्या, धळ्या. काढ्या ३०; गुळ; चूड; पेटवण. [चेतविणें]

चेतवणी—स्त्री. सूचना; इशारा. [सं. चित्; चेतणें; गु. चेतवणी; हि. चेतवनी]

चेतवणें—अकि. १ झुब्ब होणें; विकारवस होणें. २ क्षिप्त; लज्जित होणें. 'वेळोनि मोडसे चेतवला। तंव तेचि परीतीं मृत्यु पातला।'—अभिपु १.२२.१९. [सं. चित्-चेतणें]

चेत(ता)वणें—अकि. १ पेटणें; चेतणें. २ रडूं कोसळणें; (लहान मुलास) रडण्याची लहर येणें. [सं. चित्-चेतणें]

चेत(ता)विणें—अकि. १ पेटविणें; पाजळणें; धिल्लगविणें; प्रदीप्त करणें. २ (क.) उद्दीपित करणें; झुब्ब करणें; क्षोभविणें. 'कंकण रुणझुणती प्रचंड। मनातें चेतवावया।'—मुद्रादि १९. २२. ३ चेतन्ययुक्त करणें; जीव घालणें; जिवंत करणें; उत्तेजन देणें; फिल्लन जिवंत करणें. 'जे जाड्यातें जीववी। चेतनेतें चेतवी। मनाकरवीं मानवी। शोक मोहो।'—झा ७.२०. 'तुका म्हणे जेणें ऐसें चेतविलें। स्वाच्यानें उणलें कैसें नव्हे।'—तुगा १२४६. [चेतणें प्रयोगक]

चेतव्य—वि. १ चितनीय; विचार करण्याजोगा; विचार करण्यास शक्य, योग्य, आवश्यक ३० २ जिवंत करण्यास, चेतन्य देण्यास, जागृत करण्यास योग्य, शक्य, आवश्यक ३० [सं. चित्]

चेत(ता)ळणें—अकि. खचळणें; संतापणें; प्रझुब्ब होणें; पेटणें; चेकळणें पहा. [चेतणें]

चेत(ता)ळणें—अकि. १ (कांकडे हालवून, ठसकाळून अग्नि) प्रदीप्त करणें. २ (क.) प्रकुद, जागृत करणें; चेष्टविणें; उचल, उठावणी करणें. ३ (क.) राग, द्वेष, मत्सर, उत्साह, क्रोध इ० मनो-विकारांना चालना देणें; (भावना) उद्दीपित करणें. [चेतणें]

चेता—वि. (व.) जागा; जागृत; सावध. 'परि चेता चेतयिता जाळा। बोनी तोचि।'—अमृ २.६६. 'रात्रभर चेता रहा.' [चेतन]

चेतावेव् रेशीम—व. एक प्रकारचे रेशीम.

चेती—स्त्री. झुरछेपणा; झुरसलेली अवस्था; झुरा. चिती पहा.

चेत्य, चैत्य—वि. झेय, जाणण्यास योग्य; शक्य ३० 'तें चित्त चैत्यत्याणें। मातेंचि मजे।'—झा १८.१२६७. 'ऐसें चैत्यजातें सांडिलें। चित्त माझ्याठायीं जडलें।'—माझा १८. १२६८. [सं. चित्-जाणणें, जाणें होणें-य]

चैद—स्त्री. १ चेंगरड; दाटी; गर्दी; खेंचाखेंच. २ (पाणी सांठव्यामुळे, पाऊस पडल्यामुळे होणारी) चिडचिड; चेंदरड, रेंदाड; चिखल; निसरडे. ३ गिळगिळीत, विळविळीत, चिचळ-

गान्या, पावळगान्या, चेंदरलेल्या (खरबुजें, आंबे, गुळ इ०) पदार्थांची रास. [चैदणें]

चैदणें—अकि. १ चुरडणें; दाबणें; नेचणें; ठेंचणें; चेंगरला आईपर्यंत दाबणें. २ (एखादा पदार्थ) ठासून भरणें; कोंवणें. 'वरणीत साखर चैदून भर म्हणजे सगळी मावेल.'

चैदरड—स्त्री. (राजा.) चैद अर्थ २ व ३ पहा. [चैदरणें] चैदरणें चैदाटणें—अकि. चुरडणें; कुसकरणें; दाबणें; मर्दणें; ठेंचणें. [चैदणें]

चैदा—पु. चेंचा; ठेंचा; (फळें इ० कांची) चेंदरलेली, दाव-लेली, चिरडलेली स्थिति, अवस्था; ठेंचलेला, चेंचलेला पदार्थ. २ (वन्याच लोकांची जागारामुळे झालेली) अशात्तावस्था; ग्लानि; उठवण; दुर्बलावस्था. (कि० वळणें). ३ चिडचिड; चिकचिक; रेंदा; चिखल. ४ दाटी; गर्दी; खेंचाखेंच; ठेंचाठेंच. [चैदणें] चैद—स्त्री. ठेंचाठेंच; चेंगराचेंगर; गर्दी; दाटी; चेपा-चेप; ठेंचाठेंचीमुळे, दाटीमुळे, चेंगराचेंगरीमुळे झालेली नासाडी, दुरवस्था. [चैदणें हि.]

चैदाटा, चैदामेंदा, चैदुमैद, चैदु—पु. चुराडा; चिरड-लेली, चेंचाटलेली, खोमळलेली, ठेंचलेली, कुसकरलेली स्थिति. या शब्दांचा अर्थ चैदा या शब्दाच्या अर्थाहून भिन्न आहे. कारण चैदाटा इ० शब्द नेहमीच चुराडा, नाश इ० अर्थ दर्शवितात. पण चैदा हा शब्द केव्हां केव्हां मध्य पदार्थाच्या, अनाच्या कात्यासही लावतात. [चैदा]

चैदाड—स्त्री. १ दाटी; गर्दी; ठेंचाठेंच; चेंगरड; रगाडा; दाटण. २ (पाणी सांठव्यामुळे, पावसामुळे झालेली) चिक-चीक, रपरप; रेंदाड; राड; चिडचिड.

चैदामेंदा—पु. चैदाटा पहा. ० करणें—चुराडा, नाश करणें; ठेंचणें; चेंचून नाश करणें; कुसकरणें.

चैदुमैदु—पु. चैदाटा पहा.

चेन—स्त्री. (कु.) राड; पाणी सांचून झालेली रेंदाड.

चेन—अण. (काव्य.) पासून;—च्यानें. 'आत्म्याचेनी आला पवन। पवनाचेन प्रगटे अन्न।'—झा १६.१०.६.

चेन—स्त्री. जमीन मोजण्याची लोखंडी सांखळी. ही ६६ फूट लांब असते. [इ. चेन=सांखळी] ० लाइन—स्त्री. शेतांतील परस्पर/पासून दूरची ठिकाणें सांचणारी जी रेषा कल्पितात आणि जीवर इतर कोणविरूद्धासून लंब कल्पितात ती रेषा. [इ. चेन+लाइन=रेषा]

चेनापटनी—णी—वि. चिनापडणसंबंधी; मद्राससंबंधी; मद्रासेकडील, [हि.]

चेनि—नी—अण. (काव्य.)—च्यानें; मुळें; पासून;—च्यायो-गानें. 'जागोनि पूर्णचिरीचेनि चाटे। कळां आस्वादिताती।'—

—दाव १५०. 'अवधे त्रैलोक्यचि चाले। जयाचेनी।'—दा ११.
८.२. 'जयाचेनि गुह्यज्ञान। प्रगटे जनी।'—दा १.५.१.

चेप—झी.पु. १ दाव; चेपणी; ठांणी; दाटी होणे. २ दाटी; गदी; कचाटी. 'विधिनियेवाचे सांपडलें चेपे। एक एका लोपे निवडेना।'—गुणा १५०७. 'त्या गळतावर माणसांचा मारी चेप झाला आहे.' ३ रोग बोकाळणे; रोगाची सांभ 'गांवात देवीचा चेप झाला आहे.' ४ पु. (कों.) कटिरी काढणाकुडणांचा दावून बांधलेला मारा; काटणांचा फेंसाटा.
—झी १. गुळाची चपटी चेप. २ एकास एक चिकटलेल्या कागदाचा, जटा वळलेल्या केंसांचा समुदाय; केंसांतील गुंतवळांचा पुंजका. [चेपणे]

चेपकडे—न. (राजा.) चेप, काटणांचा फेंसाटा दावून लहान करण्याच्या, वट दावण्याच्या उपयोगी जशा बांधल्या दोन कामठ्या, चिरट्या.

चेपट—वि. चापट; बसकट; धबकट; चापटलेला; चिपतळ; चपताळा. [चेपणे]

चेपटणी—झी. दावून, ठोकून, पसरट, चापट करण्याची क्रिया. [चेपटणे]

चेपटणे—सक्रि. दावून, दडपून चापट, पसरट करणे; चेपून सपाट करणे. [चेपणे]

चेपण—पै—न. (एकादा पदार्थ) चेपण्याकरिता, दावण्या करिता त्याच्यावर ठेवलेले वजन, दडपण. [चेपणे]

चेपणी—झी. १ गवंच्याचे चापटणे; करणी. २ दाव देण्याची, चेपण्याची क्रिया; दडपण; दाव. [चेपणे]

चेपणी—झी. १ अट. २ आढी. 'एन्ही नांविणें पिकविजन आहे चेपणी। कीं वारया चापट आहे वाहणी।'—हा ९.२०.

चेपणे—सक्रि. १ चापणे; दावणे; आंबळणे; दावून सपाट करणे; दावून लहान करणे; जोराने दावणे. २ स्पष्ट करणे; हात लावणे. 'जेसा वेद्यामोर्गी कबडा वेचे। मग वारही चेपू न वे तियेने।'—हा ९.३२९. [सं. चपू=कुठणे; वाटणे, दावणे]

चेपणे—सक्रि. (पाया, मित, तुळई, खांब) खचणे; दडणे.

चेपणे—न. (कु.) जमीन चोपण्यासाठी केलेले लांकडी जाळत; चोपणे. [चेपणे]

चेपली—ठी—झी. (राजा.) वहाण; पायतण. चप्पल पहा.

चेपा—वि. बसकट; धबकट; दावल्यामुळे सपाट झालेला; चापट; चपटा. [चेपणे]

चेपाचेप—झी. १ दाटी; गदी; ठेंबाठेंव. २ (क.) दावा दावी; छपवाछपव; दडपून टाकणे. [चेपणे. द्वि.]

चेपाटी—झी. मागावरील गोणपाटाचीं खालचीं झुते चेपण्यासाठी व विणलेला माग दावण्याकरिता त्यावर दडपला जाणाऱ्या

नळपाला (बांधण्या पोकळ काठीला) जागा करून देण्यासाठी उपयोगात आणलेली काठी, पटी. [चेपणे+काठी]

चेपारा—पु. चेप; दाटी; गदी; दाव. [चेपणे]

चेपाधळे—न. (कों.) जिरांनी पायांत घालावयाची वहाण.

चेपे—न. (राजा. कु.) बसकी चपटी टोपी; विशेषतः छमरातील क्षिपायांची, अधिकाऱ्यांची हंड; टोपी.

चेवट, चेमत, चिब—वि. १ ओळसर; दमत; जांबट ओले (कापड, कपडा इ०). २ चिबट (लांकड इ०). ३ सुर-कुतलेले; चिमटलेले; कोमेजलेले; बाळलेले आणि आकसलेले.

चेवटणे, चेमतणे—सक्रि. (क्षीराचा अवयव इ०) दावणे; चेपणे; चिरवणे; पिकणे; चेंवरणे.

चेवणे—सक्रि. चेवटणे पहा.

चेवरी, चेमरी—झी. (प्रां.) कोंडके आणि एले यांच्या बोडीला किंवा जुसत्या एण्यालाहि लावावयाचा शब्द; कोंडके आणि एले पहा.

चेमत, चेमतणे, चेमणे—चेवट, चेवटणे इ० पहा.

चेया—(काम्य.) चेजा पहा. 'वाळा दीक्षाशुक्र जाचार्या। सुष्टिचेया।'—म्ह ५.

चेयिरा—वि. जागा; जागृत. चेइरा पहा. 'चेयिरा करितां हि अवगणोनि। घोरती घोरें पुन्हपुनः।'—दावि २३४.

चेर—झी. (प्रां.) खिजवणी; खाजवणी; चिबवणी; क्षोभ; मांजपूक; झुज्यावस्था; चेतवलेली स्थिति. [सं. चेतन] गगडी—पु. खिजविणारा; चेतविणारा; चिबविणारा; जागलाव्या.

चेर—मन. (गो.) वर. उ० मेजाचेर=मेजावर.

चेर—रा—पु. एक रानटी वनस्पति. या झाडापासून एक प्रकारचा चिकट पदार्थ निघतो. याचे कटिरी बोंड असून त्याला तीन खापे असतात व जांत सहा विजा असतात.

चेरणे—सक्रि. (प्रां.) चेंकळणे पहा.

चेरा—पु. फजिती; टप्पाळी; हा शब्द फजिती या शब्दाला जोडून योजतात. फजिती चेरा=फजिती; रूप फजिती. फजिती पहा. 'जनबाध कोकनिष पिशुनाचे चेरे। साईं मुजसाठीं अंतरलीं सहोदरे।'—गुणा २९५. 'चेरा फार करुनि अंध रपही हेरा परी शोधिले।'—वामन, विराट ७.७०. [सु. का. चेळ=चेष्टा, वक्ष, गम्मत]

चेरांमोरा—पु. तोंडवळा; रंगरूप; मुद्रा; चेहरेपट्टी. [चेरा द्वि.]

चेरी—झी. चिरी अर्थ १ व ३ पहा.

चेळ—न. कापड; वक्ष; कपडे. सवेळस्तान पहा. [सं. चेळ=वक्ष]

चेळगडी—पु. १ चेळगडी. २ चेरगडी पहा.

वेला—पु. शिष्य; छात्र. 'वेल्यांचा मुकाळ । पिढवंढ मग-पाळ ।'—मुगा २८१९. 'मी विद्यात्याचा वेला बनणार.'—नाडू ३.२७. [सं. चेट; हि. वेला=शिष्य, शागिर्द]

वेला—पु. (गो.) मुलगा; चलो; वेडा. [सं. चेटक; हि. वेला]
वेली—सी. शिष्या. म्ह० वेलीचे कान गोसाव्याच्या हातीं=नोकराला मालकाच्या संत्रांनं बागलेंच पाहिजे व मालक सांगेल तें केलेच पाहिजे. [हि. वेला याचें सी रूप]

वेव—पु. १ जाग; जागृति; जागें होणें; क्षोपेंतून उठणें; चेतना. 'दणके वाजतां दणदणा । वेव आला पांचांजणा ।'—मुगादि ३७.३८. 'तंव कुमी लोपोनि रायासी । पावला वेवो ।'—कथा २.१५.७१. २ उद्यपन; ईर्ष्या; स्पर्धा; आवेश; त्वेष; चेतन. [सं. चित=चेतन, चेतसू] ० येणें=आवेश येणें; उत्साह घालणें.

वेववेव, वेववेवणें—चिचिचि, चिचिचिणें पहा.
वेववेव—सी. (व.) त्रास; विगजिग.
वेवणा—वि. विपरलेख; उच्छृंखल. 'खो आशेचिया वेवणा । सर्वांगाचा बोलगणा ।'—एमा १७.५१७. [चव]

वेवणें—अकि. १ उच्छृंखल, वेताल, बदफैल होणें; अष्ट-चारी होणें; अष्ट होणें. २ डळणें; मुकुणें. 'तो आझाचक्रावरोनि वेवला । केत्या मुकला कथावी ।'—एमा १२.३५०. 'अच्युत म्हणिजे वेवत नाही ।'—दा ९.१.२६. 'जेवीं स्वर्गीहून वेवले । पुण्य सरतां सुलोकीं ।'—वे ४३.४५. ३ चळणें; वेडें होणें; (एखाद्या गोष्टीचें) वेड लावणें; उन्मत्त होणें; नाहीं लागणें. 'विषयीं वेवळें मीपणा मुकुळें । धरण तुज आलों पांडुरंगा ।'—मुगा ९४७. [सं. क्यवन]

वेवणें—अकि. त्रासणें; चेतणें. 'तंव देखला स्फुंदत । नारद कळी ललित । त्याची पुसे जगनाच । कां वेवलासि ।'—कथा ३.१०.१०. [सं. चेतन]

वेवव(चि)णें—सकि. जाणें, जागृत करणें; प्रवृद्ध करणें; चेतविण. 'जैसा एकला जग वेववी । सहसकर ।'—झा ६.२०. 'कां निदेंलें वेवघुनी । वेववितें जैस ।'—असू ५.२४. 'विरक्त वर वेववाचे । मुमुक्षुनिरूपणें ।'—दा २.९.३८. [सं. चित्-चेतन]

वेवा—पु. जागृति; जागेपणा.
वेवावेवानें—किवि. तणतपून; रागावून; चिडच; त्वेषानें. 'अशा रीतीन तो वेवावेवानें बोलें लागला, तेव्हां मिसस स्पीटन त्याला दावळें.'—मुवे १५१. [वेव]

वेवांडी—सी. कुनेष्टा.
वेवक—वि. १ चिडविणारा; खिजविणारा; त्रास देणारा; कुचाळखोर; खोकर. २ चेतविणारा; उत्तेजन देणारा. [वेडणें]

वेष्ट(ष्टे)खोर, वेष्ट(ष्टे)वाज—वि. (विप्र.) चेष्टेखोर; चेष्टे-वाज; चेष्टेखोर पहा.

वेष्टणें—अकि. चलनवलनादि क्रिया करतां येणें; चलनवलन करणें, वतणें; वागणें; हालचाल करणें. 'जसें चेष्टे सुत्राधीन । दाखयंत्र ।'—झा १.८१. 'चेष्टेना परि तुळतंतु तरिही त्या भेष्ट सतेविना ।'—निमा २.८७. [सं. चेष्ट=हालचाल, चलनवलन करणें, वागणें]

वेष्ट(ष्टा)विणें—सकि. १ प्रवृद्ध, जागें करणें; उठविणें; हालचाल करावयास लावणें. 'वेड जेणें स्वमावें घनंजया । जालें तें अपैसया । वेष्टवीच तें ।'—झा १८.४२८. 'अहो समस्त मायेतें । सगुण ब्रह्म चेष्टवितें ।' २ चिडविणें; संतापविणें; चेतविणें खंबाळी, उठवणी करणें. ३ सचेतन, जिवंत करणें; जीव घालणें; उत्साह उत्पन्न करणें. [चेष्टणें]

चेष्टा—सी. १ चलनवलनादि क्रिया, व्यापार; (जिवंत प्राण्याची) हालचाल; चळवळ. 'जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपैसी असे ।'—झा ३.५३. २ हावभाव; वेडीवांकडी उडी; प्रयत्न. ३ खोडी; चीड आणणारें कृत्य; टवाळकी; खिजवणारें माषण ४ दुसऱ्याला सतावण्याला एखाद्या पिशाचास उठवणें. [सं. चेष्टा=हालचाल, चलनवलन, कर्म] ० करणें—यष्ट करणें; चिडविणें; खिजविणें. —घणें—विणें—सकि. १ एखाद्याला दुसऱ्या-विरुद्ध मांडण्यांस प्रवृत्त करणें. २ एखाद्याविरुद्ध पिशाचाला चेत विणें, उठविणें. [वेष्टणें] —स्टेखोर-वाज-वि. यष्टेखोर; मस्करी करणारा; खोड्या, टवाळ्या, कुचाळ्या करणारा. ० घणी—सी. १ खोडी; कुचाळी; चीड आणणारी गोष्ट. २ (एखाद्याविरुद्ध) पिशाचास चेतवणें. [चेष्टांविणें] ० घणीचें सूत-न. १ (एखाद्यास सतावण्याकरितां) चेतविलेले, उठविलेले सूत, पिशाच. २ (ल.) (एखाद्याविरुद्ध) मांडण करण्यास चिचविलेला शांत व निरुपद्रवी मनुष्य.

चेष्टाकार—वि. (गो.) चेष्टा, खोड्या, यष्ट करणारा; चेष्टे-खोर. [चेष्टा]

चेष्टित—न. कृत्य; आचार; कृति; कर्म; हालचाल. 'मातां जाहलिया प्रमदत । जैस पिशाचाचें चित । मग इंद्रियाचें चेष्टित । विकलु दिसे ।'—झा ५.५७. —वि. आचरलेले; केलेले; हालचाल करण्याची शक्ति असलेले; चलन पावलेले इ० [सं. चेष्टित]

चेस—पु. (छाप.) छापण्याचा मजकूर कंपोज केलेला फॉर्म छापतांना ज्या लोखंडी चौकटीत यष्ट बसवितात ती लोखंडी चौकट [इ.]

चेसवटपणा—पु. लोंचटपणा; कोडगेपणा. 'अन्यायमुलक निर्बन्वाच्या कर्दमांत लोळत राहिल्याने त्यांच्या मनाला असा चेस-वटपणा आला होता.'—रचपुतांचा भीष्म.

चेहरगडी—पु. चेहरगडी पहा.

चेहरणे, चेहरावणे—अकि. (प्रां.) चेकळणे पहा.

चेह(हे)रा—पु. १ मुख; तोंड; रूप; तोंडवळा; रंग, वर्ण आणि मुखचर्चा (ज्यावरून एखाद्याच्या आचारीपणाचा किंवा निरोगी स्थितीचा बोध होतो) या दोहोंबद्दल हा शब्द वापरतात. 'चेहरा अभय व मनोवेषक होता.' —पाव्ह ३. (कि० उत्तरणे; पाळणे; बदलणे; टवटवीत होणे). २ मुद्रा; चर्चा; सुरत. [फा. चिहरा] ० फरणे, खनविणे—दाढी वगैरे करवून, मिशा बळवून चेहरा मोहक, आकर्षक करणे. सामास्य—चेहरेदार—बाज—वि. सुंदर व आकर्षक चेहरा असलेला; अभय चेहऱ्याचा; देखणा; गोरगोमटा. [चेहरा+बाज प्रत्यय] चेह(हे)रेपट्टी—जी. १ तोंडवळा; चेहऱ्याची ठेवण. २ तोंडवळाच्या वर्णनाचा तपशील. [चेहरा+पट्टी] ० मोह(हो)रा, चेहरामोह(हो)रा—पु तोंडवळा; चेहऱ्याची ठेवण. [चेहरा+मोहरा=मुख]

चेहराविणे—सकि. चेतविणे; खिजविणे; चेष्टविणे.

चेहरेदार—बाज, चेहरेपट्टी, चेहरामोहरा—चेहरा पहा.

चेहलक(ख)त, चेहलकत—न. (विप्र.) चिलखत पहा.

चेहळ—पु. १ वाम; (साखर, गूळ इ० कांस सुटलेला) श्व, पाप्तर. —जी. विपुलता; प्राचुर्य; समृद्धि; चंगळ. [हिं.]

चेहळणे—अकि. (मीठ, साखर, गूळ इ० पदार्थ) ओलसर होऊन पाप्तरणे; पातळ होऊन वाहू लागणे; पाचळणे; श्वणे; वितळणे. [चेहळ]

चेहेळ—चेहळ पहा.

चेहेळणे—चेहळणे पहा.

चेळ—जी. १ (प्र. चेल); समृद्धि; वैपुल्य, चंगळ. २—पु. (विप्र.) चळ; चळ अर्थ ३ व ४ पहा. [हिं.]

चेळणे—अकि. जोराने आत धिरकावणे; ठांसणे; चेंदणे; चिणणे. [सं. चल्]

चेळणे, चिळणे, चिहळणे—अकि. १ ओलसर होऊन पाचळणे; चिचळणे पहा. २ बारगळणे, वेढे चाले करणे. चेकळणे पहा.

चेळपंज्रा, चेहूरला—वि. (व.) वेढेचार करणारा. 'चेळपंज्रा कुळा। येस खाली.'

चेळा—वि. (प्रां) हडी, खोडकर, टवाळ; बाज्रट; कुचाळ (मूळ, पोर). [सं. चल्]

चेळे—न. (प्रां.) १ चळ; खळ; पितें; वेढ; आतिष्ठपणा; म्हातारचळ. (कि० मरणे; येणे; लागणे; येणे). २ (प्रां.) घुराग्रह; हड; माथाकूट; जिकीर. [सं. चल्]

चेत—पु. चैत्र महिना. [सं. चैत्र. हिं. चैत]

शको. ३. ३९

चैतन्य—न. १ जीव; प्राण; शरीरातील चालक, प्रवर्तक शक्ति; आत्मा. 'जेस गतायुषी शरीरी। चैतन्य वायु न करी।'

—हा ३. १०९. २ ज्ञानशक्ती; ग्रहणशक्ति; आकलनशक्ति; विषय-वेदनशक्ति. ३ चित्त; मन. 'इयावरी तो पंकुचा। कुमव सज्जावो जीवींचा। पुंसल तो चैतन्याचा। कानीं ऐका।' —हा १९. ४४०.

४ जीवमात्रांना प्रवर्तक, चालक, चेतना देणारी देवता; शक्ति; तत्त्व; परमात्मा; जीवमात्रांत, सूतमात्रांत व्यापून असणारे तत्त्व; ईश्वर. 'जड पदार्थ चेतविते ते। म्हणौनि चैतन्य बोलिजेतें।'

—दा २०. २१. [सं. चित्-चैतन्य] ० गाभा-ज्योति-मूर्ति मूस-स्वरूप-रूप-चैतन्याचा गाभा, ज्योति, मूर्ति इ० असा परमेश्वर; विश्वाला चैतन्य देणारा. ० शक्ति-जी. चिच्छक्ति; सर्व विश्वाला प्रवर्तक अशी शक्ति; जीवनक्रिया. 'शास्त्राचें असें मत होतें कीं ... चैतन्यशक्तीच्या सहाय्यानेच संच्रिय पदार्थ बनतात, आणि त्यांस कृत्रिमरीत्या तयार करता येणार नाही परंतु ती समजत आतां राहिली नाही.' —संपू १. २. [सं. चैतन्य+शक्ति]

चैतन्य—पु. एका वैष्णव पंथाचा संस्थापक व धर्मसुधारक.

चैताळणे—अकि. हुंवरणे. 'गाई चैताळताती हवें। तैसेचि पाडे व्रज गोप।' —निगा ५०.

चैत्य—वि. जाणण्यास योग्य. चैत्य पहा.

चैत्य—न. १ एखाद्या बुद्धामोवती बांधलेला पार. २ बौद्धांनी कोरलेल्या लेण्यातील मोठे दालन; यांत स्तूप असतो. ३ पिंपळाचे झाड. [सं. चैत्य] ० धुम—पु. पिंपळाचे झाड; गांवातील मोठा वृक्ष. [सं. चैत्य+धुम=झाड]

चैत्र—पु. हिंदूंच्या वारा महिन्यांपैकी पहिला महिना. हा इंग्रजी मार्च-एप्रिलच्या सुमारास असतो. [सं. चैत्र] ० गौर—री, चैत्रागौर—री—जी. १ चैत्र महिन्यांत स्त्रियांकडून पुजिली जाणारी पार्वतीची प्रतिमा, मूर्ति. २ चैत्र महिन्यांत एखाद्या शुभ दिवशी पार्वतीची प्रतिमा बाटावे मांडून स्त्रिया सुवासिनींना हळदकुंकू देण्याचा जो समारंभ करतात तो. [चैत्र+गौर—री=पार्वती] ० गौर—डोल्हारा बसविणे—सकि. दोन्हीकडे दोन खांब व मध्ये शोपाळा व त्याच्यावर देवी, अशा कांढी अथवा पितळी चौकटीत अन्नपूर्णा देवी बसवून चैत्र शुद्ध तृतीये-पासून वैशाखशुद्ध तृतीयेपर्यंत त्या देवीची, शेजारी सुपारी व लेकुरवाळे हळकुंड ठेवून पूजा करणे. ० पालवी—पल्लव—जीपु. चैत्र महिन्यांत (वसंत ऋतूतुळे) झाडांना फुटणारी नवी पालवी. [चैत्र+पालवी] ० शिंपणे—न. चैत्राच्या महिन्यांत मुरमुर पडणारा पावस. [चैत्र+शिंपणे] —त्रा—वि. चैत्राच्या महिन्यातील; चैत्र महिन्यासंबंधी. [चैत्र] —त्रांगण—न. चैत्रांत पार्वतीच्या पूजनानिमित्त क्रिया तुळशीपुजे, अंगणांत ज्या रांगोळ्या वाजतात ते. [चैत्र+अंगण] —त्रागौरा—री—जी. चैत्र

गौर-री पहा. -त्री-जी. १ चैत्र महिन्यातील पौर्णिमा; चैत्रशुद्ध पौर्णिमा. २ चैत्र महिन्यांत मरणारी देवीची यात्रा. -वि. चैत्र महिन्यातील; चैत्रमहिन्यासंबंधी. [सं.]

चैद्य—पु. चेदि देशाचा राजा क्षिप्रपाल. 'कीं अखंड वैरवर्षे। चैद्यादिकीं।' -हा ९.४६९. [सं.]

चैन—जी. १ माराम; सुख; विश्राम; विसावा; स्वस्थता; मजा; आनंद. २ ऐषभारामाचा, सुखविलासाचा जिनस, गोष्ट; (अर्थशास्त्र) खोट्या गरजा मागविण्यासाठी ज्यांच्या उत्पादनास अतिशय मेहनत पडली आहे अशा गोष्टींसाठी केलेला खर्च. -हाको च २०२. 'चैन ही व्यक्तीला घातक व समाजाला मारक आहे.' -हाको च २०२. [हि. चैन=माराम; सं. घयन] मारणें-मजा करणें; सुख भोगणें. म्हाज, चैनीवाज-वि. सुखामिलाषी; शुलहोषी; विलासी; ऐषभारामी; रंगेल. [चैन+वाज प्रत्यय] म्हाजी, चैनीवाजी-जी. चैन करणें; मजा मारणें; विलास; सुखासीनता; ऐषभारामानें वागणें. [म. चैनवाज] ग्राही, चैनी ग्राही-पु. मजा मारणारा, चैन करणारा मनुष्य. [चैन+ग्राही] -जी-वि. चैन करणारा; मजा मारणारा. [चैन]

चैल—न. वस्त्र; कापड; कपडा; चेल पहा.

चैली—जी. चल्पी; उलपी; सालपट. [हि. चैला; म. चिरणें]

चो—(गो. कों.) षष्ठीच्या प्रत्ययाबद्दलचा, चा बद्दलचा प्रत्यय. उदा० 'सावकाराचो तणादो पाठीवर हा.'

चो—पु. (व.) १ जाग्याच्या किंसाचे लोणचे. 'काल चो घातका.' २ (व.) चिन्हा. 'लग्नवषाचा फादन चो झाला.' चप पहा.

चोइटी—जी. दुर्ग, चुइटी पहा. 'नाना साली भक्षिल्या। अथवा चोइत्या चोखिल्या।' -दा ६.२.४

चोक—पु. चौक. -मौज २.६.३०. [गु. चोक]

चोकडिया—क्रि. (काव्य.) चौकीकडे. 'तन्वृत्तन्वेचे बैठक भयने छावियळे चोकडिया।' -वेप ५८. [चौपा=चार]

चोकडी—जी. मोरी. -मौज २.६.३० [गु. चोकडी]

चोकशी—जी. चौकशी पहा. [गु.]

चोख—पु. एक वनस्पतिविशेष.

चोख-खी—न.जी. शुद्धपणा; निर्मळपणा; पांढरेपणा; शुभ्रपणा; स्वच्छता. 'मग नचल्लें कलंकवीण। अशिविब जेई परिपूर्ण। तेंचें चोखी शुंगारपण। मनाचें जे।' -हा १७.२३०. [सं. चोख; तुल० का. चोक; तुल० गु. चोख=स्वच्छता]

चोख—वि. १ शुद्ध; निर्मळ; निष्कलंक; चांगले; अस्सक; स्वच्छ; निर्मळ. 'तें निवडानही चोख। जाणता मीचि।' -हा ५.४३६. 'अपारंभ पडला चोख। मुक्त मुमुक्षु इतर लोक।' -एमा १११०४. २ उत्तम; उत्कृष्ट; थोर; अल्प. 'अशुनाच भाग्य चोख।' -

-मुवन ९.७८. ३ प्रामाणिक. [सं. चोख=स्वच्छ, शुद्ध, आनंद दायक; प्रा. चोख; तुल० हि. चोखा; गु. चोख, चोखंड; का. चोख] सामाश्रु-चोखट-वि. चांगला; उत्तम; शुद्ध; शुभ्र; चखोट. 'ऐसा महिमा बनवट। गंगा तैसी चोखट।' -हा २.२१३. 'बहुतां जन्मांचा खेवट। नरदेह सांपडे अवचट। येथें बतवि चोखट। नीतिन्याये।' -दा ११.३.१. [चोख; का. चोखट]

म्ह० (व.) चोखट चिरा दातीं कुरा=जी वरून झकपक करते, परंतु जिचे दांत स्वच्छ नसतात, पिबले असतात अशा स्त्रीस उद्देशून ही म्हण येजतात. चोखटा-टी-टें, चोखटा-डी-डें-वि. (काव्य.) चांगला; शुद्ध; हळ; निष्काम; निर्मळ; चखोट. 'चंग चकोरा चोखटीं। बोळे अमृतधारीं आतुटी।' -फ ५२. 'तैलें अक्षेवें दळवाडें। आणें कीर चोखडें। परी प्राणिमांच्या पडे। विमागी जे।' -हा १७.५५. 'ऐसे निरवधि चोखडे। स्वामि-मज।' -हा १.११२. [चोखट] चोखटाई-जी. चांगुलपणा;

शुद्धता; चोखटपणा; कुशलता; उत्कृष्टता; सच्चेपणा; प्रामाणिकपणा. [चोखट; तुल० हि. चोखाई; गु. चोख्खाई] चोखटाईची भाजी-जी. निर्लेप भाजी; उष्टी, खरकटी न झालेली भाजी; याच्या उलट खरकटी. खरकटा पहा. चोखटीव-जी. चांगुलपणा; शुद्धपणा; निर्मळता. 'चोखटिवा आपुलिया। पुढिला उगाणा चेयावया। तया दपेणाचीचि परी धनंजया। केली माझ।' -हा १५.५७९. [चोखट] चोखटेळ-न. करई, तीळ, कुरासनी इ०कांचें तेल; गोडें तेल; याच्या उलट कडू तेल. [चोखट]

चोखंड-वि. (खा. व.) पाव; चौथा हिस्सा; एकचतुर्थीस भाग; चतकोर. [चौ=चार+खंड=भाग]

चोखणी-जी. उटी; उटणें; थरीर, केश स्वच्छ करण्याकरिता लावावयाचें शिकेकाई इ० मसाल्याचें गुगंधी मिश्रण. 'मग ते गुगंध चोखणी। श्रीमंत कुंतळा कावनी।' -वेसीस्व ८.१५. [चोख=स्वच्छ; शुद्ध; निर्मळ]

चोखणी-जी. १ लहान मुलास चोखण्यासाठी लावयाचें रिंगणें; चोखणें. २ चोखण्याची क्रिया. [चोखणें]

चोखणें-सक्रि. चुंक्रणें; घोषणें; ओठांनीं दाबून (आंब्यां-तील रस, स्तनांतील दूध इ०) तोंडांत ओढून घेणें. [सं. चुष्-चोषण=चोखणें]

चोखेंदळ, चोखन(ने)ळ-वि. नाजूक; टापटिपीचा; खाण्याच्या बाबतींत मिजाखोर; चिकित्सेखोर; चिमेचा शिंदळ; कंटाळखोर. [चोख]

चोखलण-न-न. गंग घासणें, चोळणें, स्वच्छ करणें इ० 'यशोदा माता घालीते पाणी। चोखलण वेळोवेळां करीती।' -जीगीत २०. [चोख]

चोखलणी—जी. चोखलण्याची क्रिया. [चोखलणे]

चोखल(ळ)णें, चोखाळणें—सक्रि. १ गवत आणि तण काढून (जागा, जमीन) साफ करणें. २ (झाडांच्या बारीक बारीक फाजील फांया व पातें) छाटणें; खडसणें. ३ (दांत) कोरणें; कोरून साफ करणें. ४ पायातून कांडा काढून पाय मोकळा करणें. ५ (रस्ता, भांडी, कपडा) धुवून, पुसून, चासून साफ करणें. ' झाच्या चोखाळल्या वाटा । नळने पुसाच्या घोपटा । ' ६ (खराब दाणे) वेंचणें; निवडणें. ७ हुंडाळणें; बारकाईने शोधणें; झाडा घेणें; नम, नागवा करणें; नागविणें. ८ तेलानें (लहान मुलाची टाळ) भरणें; माखणें. ९ (एखाद्या मार्ग) अवलंबणें. [चोख]

चोखळ—वि. शुद्ध; निष्कलंक; उत्कृष्ट. ' तैशी भाषा माझी चोखळ । ' —क्रिपु १.१.१२२. [चोख]

चोखळा—पु. तुकडा. ' कां केलीचा गाभा मोडला । चोखळा असुडला आकाशाचा । ' —अमृ ७.६९.

चोखा—पु. १ (गु.) तांडूळ. २ (कु.) देवाचारासंबंधी उपपत्त्या हवेंत, अंगणांत बगैरे शिजविलेला मात.

चोखा—वि. चोख; निर्मल; शुद्ध; निर्मल; अस्सल; चोखट. ओकीड—वि. चांगलें व हिणकस. ' परी परिसाचा वरकळीं । नाही चोखाकिडाची बोली । ' —झा १७.४०७. [चोख+ओकीड=हिणकस]

चोखांदळ—वि. चोखनळ; चोखंदळ; चिकित्सक; चिकित्सा करणारा. ' बाळ्मयांत नवोनव अशा चोखांदळ ग्रंथांची भर पडून बाळ्मयाची अमिष्टि होते. ' —महाराष्ट्रीय नाटककार (अमि-प्राय-किल्लेस्कर मासिक)

चोखामेळा—पु. १ महार जातींत पूर्वी होऊन गेलेला एक संत. २ (ल.) (सामा.) महार. ' संत झाले चोखेमेळे फार । टिळा टोपीमाळाचे भार । ' —पला ६७.

चोखारी—वि. चोखनळ; (जेवण्याच्या बाबतींत) चिकित्सेबोर. [चोख] म्हू० मिकारी आणि चोखारी=मिकारी असून खाण्याच्या बाबतींत चिकित्सा करणारा (इतरत्र उपयोग क्वचित).

चोखाळ—ळा—वि. चोखनळ; चिकित्सा करून जेवणारा; जीमिष्टिदळ; खाण्याच्या बाबतींत सुस्त आवडीनिवडी असणारा. ' पण वकरें इतकें चोखाळ आहे तरी मेढकं ज्याला शिवणार नाही जसें कांहीं खाणें वकरें खातें. ' —मराठी ३ रें पुस्तक पृ. १३ (१८७३). [चोखणें]

चोखाळ—वि. (काव्य.) १ स्वच्छ; शुद्ध; निर्मल; सोबल ' सत्वेचि घेणें चोखाळें । करी यज्ञादिकें सकळें । ' —झा १७.३१८. २ निष्कलंक; पवित्र; निर्दोष. ' की चोखाळ वाटे जी क्षिती । तिजवर चाळती सकळ याती । ' —मवि २३.४४. ३ चोख पहा. [चोख]

तुल० का. चोखळ=पावित्र्य, सौंदर्य] चोखाळणें—उक्रि. १ स्वच्छ करणें; शुद्ध करणें; शुद्ध होणें. ' तैसे यमनियंतीं कडसले । जे तपोधानीं चोखाळले । ' —झा ४.६५. ' जीव हा चोखाळला तुझिया कुपासिल्ले । ' —शिगीता ५८. २ चोखळणें या शब्दाचे बाकीचे अर्थ पहा. ' राष्ट्रास योग्य मार्ग चोखाळण्याची सुबुद्धि दे. ' —के १२.७.३०. ०त-ता-वि. निर्मल; शुद्ध; चोखाळ पहा. ' जेणें चोखाळत दिसे न्याय । तो व्यवसायांत व्यवसाय । ' —झा १०. २८६. ०पणा-पण-पुन. १ नीटनेटकेपणा; स्वच्छपणा; शुद्धपणा. ' वरि पंच धारगोरी । भाळंगी चोखाळपणें । ' —वृ ८१. २ निर्मलपणा; निर्दोषता. ' चोखाळपणें झळकती । पल्लवसका । ' —झा १.९. ' तैसे हरिकथाधवणेंवीण । जीवां कांहीं चोखाळपण । ' —दाव १२. [चोखाळ+पण-णा]

चोखाळा—पु. (चोखाळणें पासून नाम) १ पूर्णपणें साफ-सुफ, स्वच्छ करणें. २ शोधणें; हुंडाळणें, बारीक रीतीने तपासणें; पाहणें; निरीक्षण करणें इ०. [चोखाळणें] ०चेणें-कसोशीने झाडा घेणें; शोध करणें; तपासणें.

चोखी—जी. १ चांगुलपणा. ' विचनूं जातां चोख । चोखीं बोलीं । ' —झा १८.७६८. २ निर्मलपणा; शुद्धपणा, स्वच्छपणा. ' काळिमा सांढील कोळसा । बरी चोखी होईल बायसा । राख-सही मांसा । विटों झके । ' —झा १६.२८५. [चोख]

चोखुट, चोखोट—वि. सुरेख; चांगलें; चखोट; चोखट. चोखी पहा. ' बरे केले चोखुट । ' —मसाप २३.

चोखौळ—न. चांगलें फळ. ' स्वकर्माच्या चोखौळीं । मज पूजा व्हजि मळी । ' —झा १८.१२४७. [चोख फळ]

चोंग(गा)ई—जी. पुण्याचे जननेत्रिय. [हि. चोंगा=नळी; कु. चोंगो=चार आंगुळांचे माप]

चोंगडी—पु. एक प्रकारचा मासा.

चोंगळा—पु. (प्र.) चौगुला, चौबळा, चौडुला पहा.

चोंगा—पु. एक पायबोल अंगरखा. [का. चोंगे. गो. चोंगो; तुल० ई. टोंगा]

चोंगा—पु. (क.) रोडासारखा एक खाद्य पदार्थ (मुसलमानांत रुढ). ' त्या फकीरानें चोंगा जाणला आहे तो ठेवून घे. '

चोंगा-गी—पु. (कों.) १ चार बोटे-हंदीचे माप; हाताच्या पंजाच्या हंदीचे माप; चोंगा. (कु. चोंगो=) चार अंगुळांचे माप. २ दोन पंजाच्या हंदीहस्तच्या काठीचे माप; आठ अंगुळें. [चौ+अंगुली]

चोंगे—जी. चिलीम; कुडा. [का.]

चोंघा—पु. (व.) एक हात व हाताची बळविलेली मूठ मिळून होणाऱ्या कांबीचे परिमाण, मुंडा हात. ' चोंघा टाकून हे घोस्तर मोज. ' [चोंगा]

चौच—जी. १ पद्याच्या तोंडाचा अग्रभाग; चंचु; पद्याचें तोंड. २ (ल) पागोट्याची, पगडीची कोकी; कोचकी; राबू. ३ चाकू, कातर इ० शस्त्रांची टोंकदार अणी, शेंडा. ४ कपाळावरील कडांना त्रिकोणाकृति देऊन केलेली, चौचीच्या आकाराची, हजामत, चेहरापट्टी. (सामान्यतः मारवाच्यांत हा प्रकार आढळतो). (कि० करणे; ठेवणे). [सं. चंचु=चौच; तुल० वं. टोंक] म्ह० अगोदर चारा मग चौच=प्राणी जन्मण्याच्या अगोदरच ईश्वरानें त्याच्या निर्वाहाची व्यवस्था केलेली असते.

चौचण—न. १ नारळ, सुपारी इ० कांच्या भोंवतालच्या तंतुमय वेश्मनाचा पुंजका; नारळाची शेबी. २ (फार टोकलेल्या छिळणाऱ्या, खुंटीच्या माऱ्याची अथवा फार वापरलेल्या लेखणीच्या टोंकाची) नारळाच्या शेबीप्रमाणें झालेली अवस्था; खडबडीतपणा; चौचण्यामुळे बनलेला गुच्छ. [चौच]

चौचणें—चौचाविणें पहा.

चौचर, चौचरट—न. आंवा इ० फळांतील रेषा, तंतु.

चौ(चो)चरा—वि. (राजा.) अडखळत वोलणारा; तोतरा; चांचरणारा. [चव.]

चौच(चि)ला—पु. १ (लावण्यांतून रुढ) थान; जेवण. २ प्राणनाथ; श्रियकर; जिवलग (जीनें पतीस किंवा श्रियकरास उद्देशून वापरावयाचा शब्द). ३ हावभाव; डोल; नखरा; छिचोर पणा. ४ हक्कबाजी; विलास; लीला; कामवेष्टा. ५ कोड; कौतुक. [चौच; हिं. चौचला=खेळकरपणा]

चौचा—पु. १ तुंबडी, रोंवी लावण्यापूर्वी वस्तरा इ० कांची मारलेली फांसणी. २ औषधाकरितां दिलेली डागणी. ३ डाग दिव्यानें कतडीवर पडलेली खुण; डाग; गुल; सामान्यतः अनेकवक्त्री प्रयोग. उदा० चौचे देणे, मारणे. [चौच]

चौचावणें—अकि. (घटुल्यापासून घुटलेल्या बाणाचे, गोफणीनें फेकलेल्या दगडाचे) सुंसू करणे; गोंगणे; सणसणणे. [चव.]

चौचाविणें—सकि. १ चौच मारणे; फुतडणे. २ (आवळे, आवे इ० कांवा शस्त्राने) टोंचे मारणे; टोंजून टोंजून बारीक बारीक छिंद पाडणे; चौचणे; (मुळा, काकडी इ० बिलीवर उभी फिरवून फिरवून कोक्षिविरीकरितां) बारीक बारीक चिघोडपा, कुचा, खुरचा करणे. ३ खाडणे; खापलणे; तुकडे करणे. [चौच]

चौचो—पु. भोपळ्याच्या वर्गातील एक वेळ. सिलोन व मद्रासकडे याची बरीच लागवड करतात. याच्या फळांचा मोरंवा परदेशीं फार खपतो. -झाको च २०३.

चौज—न. १ नवल; आश्चर्य; आश्चर्यकारक गोष्ट; चमत्कार. 'जहो पाहता कीर प्रतिभासे। एष नवलावो काय असे। परि न पाहताही दिसे। चोच जाइका।' -झा ११.२२९. 'पाहता

होता गंगाजुज। म्हणे कैसें झालें चोज।' -गुच १९.४४. २ कौतुक; लाड. 'नातरी बालक बोवडा बोलीं। कां वाकुडा विवुका पावलीं। ते चोज करुनि मावली। रिशे जेवीं।' -झा ९.६. 'हार्तीं धरुनियां काढिला बाहेरी। देखोनियां करी चोज त्यासी।' -तुगा २०. (कि० करणे). ३ प्रेम; प्रीति. 'पाहा पां नवल कैसें चोज। के उपदेशु केवतें झुज।' -झा ६.१२३. ४ कामत. 'मीमा दाखवी आपले चोज।' -मुविराट ५.९१. ५ नखरा; चेष्टा; चाला; मंमत; मजा (अनेकवक्त्री प्रयोग). (कि० करणे). [सं. चोय=आश्चर्य, नवल; प्रा. चोच्च] (वाप्र.) (जिवाचे)-चोज करणें-नखरे; चाले करणे; आपण नाजूक आहोत असें मानणे; जिवाचे कोडकौतुक पुरविणे; स्वतःचा फार जपणे. चोजणें-अकि. (काव्य) समजून, कळून येणे; कल्पनेस नवलाईप्रमाणें दिसून येणे, वाढणे; मनास कौतुकास्पद भासणे. 'कां काळा राहे काळावळा। तो आपणा ना आणिकां। न चोजवे तरि असिकां। हा मी वाणे।' -अमृ ४.३६.

'हे ज्ञानासीं न चोजवे। ध्यानासी ही नागवे।' सामाशब्द-० वावळा-वि. चमत्कारिक; विलक्षण; तन्हेवाईक; खुलचट; अश्वेत; वेडसर (बोलणे, भाषण). [चोज+वावळा] चोज-वणें-विणें-अकि. १ (काव्य) कौतुकास्पद असणे, वाढणे, होणे. 'द्वारेचेचें केणे निश्चित। पंढरीस आले चोजवत।' २ समजणे; जाणवणे; कळून येणे. 'तया संजया येणें बोले। रायाचे हृदय चोजवले।' -झा ६.५. 'कवण कार्य तें यथाथै। चोजवेना अनुमाना।' -मुवन ८.१३७. 'ब्रह्म इंद्रियांच्या मेळें। चोजवेना।' -दा ७.२.४. ३ आवडणे; कौतुक वाढणे. 'ब्रह्मांड नायक चोजवेना। हे वरें नव्हे।' -दा ६.१.१३. ४ संतोषणे; प्रसन्न होणे. 'सद्गुरूचे कृपे चोजवतां देव।' -दावि ३३३. -सकि. १ आश्चर्यचकित करणे; नवल वाटावयास लावणे; विस्मित करणे. 'राया चोखविले वचनीं।' २ कौतुक करणे. 'चोखवित बरा येती। ज्यांचा देखती छुड भाव।' -निगा १६४. ३ शोधणे; तपास करणे. 'कांथाचा खाणार चोखवी कस्तूरी। आपण मिकारी अर्थ नेणे।' -तुगा ८९२. चोजावणें-अकि. चोखणे; कौतुका-कुल, विस्मित होणे. 'राय चोजावला वचनीं।' -मुमादि १८.३३. [चोज]

चोजंविनी—जी. जानंव, कौतुक, आश्चर्य वाटणारी गोष्ट. 'तरी त्यास चोखंविनी फार झाली।' -अकक २, कुण्णकौतुक ४७.

चोट—जी. १ तडाखा; धाव; दुखापत; शस्त्राने, सुडीने केलेला प्रहार; मुकी; गुहा. २ (व. ल.) हत्ता; चाड. 'जाज लाडवावर चोट आहे.' ३ (ल.) (व्यापारांतील, घंटांतील) वस; तोटा; नुकसान; दुर्दैवाचा धाळा. (कि० लागणे). 'जव कमाई न होय। चोट साहे धनकी रे।' -तुगा ४२९. ४ दैवयोगाने

झालेला अकल्पित काम; अनपेक्षित रीतीने झालेला फायदा; लाग. (कि० साधणे; लागणे; कावणे). ' व्यवहारांत एखाद्या वेळेस चोंट साधते तेव्हा चार पैसे मिळतात. ' ' ही हाताची चोंट गमावू नकोस. ' ५ गावडी व गावगुंड यांच्या खेळांत परस्परांवर डाव लागू झाल्यामुळे होणारी वेदना. ६ (व.) शयंत. ' आमची दोघांची चोंट लागली. ' (कि० खेळणे). ७ (व.) शयंतीत लावलेला पण. ' पैसा चोंट खेळू. ' ८ (सामा.) अखम; व्यथा. ' इच्छाची काळजामध्ये लागली चोंट जी जी. ' -प्रला ११३. [हिं.; तुल० सं. चुट् (चोटयति)=कापणे, छेवणे]

चोंट—पु. (अस्त्रील) पुरुषाचे जननेंद्रिय; शिभ. -चोंटाळ-वि. (व.) वाहेरच्याली करणारा; रंढीबाज.

चोंट(ड)कें—न. गोंधळी, शाहीर इ० कांचे एका तारेचे तंतुवाय; एकतारी; तुणतुणे; चोंडकें पहा.

चोंटणें—सकि. (गु.) चिडटणें. -मौज २.६.३०.

चोंटली—स्त्री. (लहान मुलाचे) शिभ; चोट; ठिग; चुडी.

चोंट(टा)ळणें—सकि. १ फसविणे; ठकविणे; मुडणें; मोदणें; धंदणें; (व्यवहारांत) नाडणें; लुबाडणें. २ कस्पदाप्रमाणें मानणें; अगदीं तुच्छ देखणें. [चोंट]

चोटियाचुरमा, चोट्याचुरमा—पु. चुटियाचुरमा पहा.

चोटी—स्त्री. (व.) शेडी. [प्रा. चोडी=चोडी; हिं. चोटी]

०भोंवरी—स्त्री. घोड्याच्या (कपाळावरील) शेडीखालचा भोंवरा; घेरा. [चोटी+भोंवरी]

चोटी, चोटीचुरमा—पु. चुटियाचुरमा पहा. ' चोटीचुरमा माळपुवे अति. ' -अमृत ६२. ' चोटी मुगदळ चुरी विशेष. ' -नव ९.११७.

चोट्टा—वि. (ना.) (निदारी) चोरी करणारा; चोखा. [चोखा हिं.]

चोट्टी—स्त्री. (गो.) चौदरी.

चोड—न. १ (कों.) नारळावरील (मुळामळे) तंतुमय वेष्टन. साल. ' फळाच्या (बायफळाच्या) वरची साल नारळाच्या चोडासारखी जाळ असते. ' -मराठी ३ रे पु. पृ. २४. (१८७३). कवच; आवरण; काभ्या; चवड. २ नारळावरील काभ्याच्या तुळ्याचा अर्धा भाग एका टोंकाला ठेवून पीठ इ० गोळा करण्यासाठी केलेली कुंचली, कुंचा. ३ पित्रून काढलेल्या उंसाचे चिपाव. [सं. घडा; प्रा. चोड; हिं. चोंडा]

चोंड—न. (कों.) माताचे लहान घेत; चोंडा, चोंडा पहा.

चोंडक—पु. तुणतुणेवाला.

चोंडकें—न. तोंड.

चोंडकें-मौ—न. एकतारी; तुणतुणे; चोंडकें पहा. ' गोंधळ्याच्या मागे चोंडकें बाविणारा असतोच. '

चोंडण—न. सोडण; नारळावरील तंतुमय आवरण. चोड अर्थ १ पहा. -कृषि ७४९. [चोड]

चोंडा—पु. (कों.) माताच्या रोपांची चुडी, झुपका; चोंडा पहा.

चोंड-डा, चोंडी-चोंडे—पुस्तीन. १ बांध वातलेले माताचे खांचर. २ खांच; खळगा. -झा ७.७६. ' जयजय देवी श्रीहंते । क्षणे वालिनी विश्व चोंडे । ' -स्वातु १.४.१६. ३ पाण्याचा चोड; गर्ता; खोल पाणी. ' चोंडिये पावड गेला । तेंसनि जो मुढाला । ' -झा १३.५४९. -एमा ११.१०६९.

चोंडाल-ळा-ळया, चोंडळणें, चोंडालणें—चौडाळ पहा.

चोंडणें—सकि. (गु.) चिडटविणें. -मौज २.६.३०.

चोंडोळी—स्त्री. (व.) विटाळ, हस्तस्पर्श इ० दोष; चवडव. ' त्या हंज्यांतील पाणी चोंडोळीचे झाले आहे, म्हणून तें मला स्वयंपाकाचा चाखत नाही. ' [चोंडाळणें]

चोणकेपणा—वि. (व.) लडबुड; चोंबकेपणा.

चोणक्या—वि. (ना.) लडबुड, उठठव करणारा; चोंबडा.

चोतकर, चोतकोर—पुस्ती. (पोळी, माकरी, खड, फळ इ० कांचा) चवया, पाव हिस्सा, तुळडा; (प्र.) चतकोर. [चतकोर; सं. चतुःहस्ता=चतकुर=चोतकोर.अचा ओ होऊन चोतकोर झाले. -भाष १८३२.]

चोतरी—स्त्री. चोथा; चोथड पहा. ' नीतिसूरी इक्षुवंताचा आस्वाद न घेतां...त्याची नुसती चोतरी हातीं घेण्यांत तुम्हाला काय प्रवचार्थ वाटतो कोणास ठाऊक ! ' -नीतिसागरप्रवेश २४२. [चोथा]

चोथड—पु. चोथा; (पदार्थ, उंस इ०) चोखल्यानंतर, चावल्यानंतर, चवळल्यानंतर अवशिष्ट राहिलेला रद्दी अंश; टाकाळ भाग. [चोथा]

चों(चो)थडी—स्त्री. १ चिबडी; मुडकें; ठिगळ; वासणी. २ नासक्या दुधाची गुठळी; दद्याची कवडी. ३ पदार्थ चावून रसहीन झालेला, झुंकून टाकावयाचा रद्दी भाग; चोथा. [चोथा+चवडी]

चोंथळ(ळ)णें—सकि. चोण्यानें, वासणीनें, चिडीनें प्रणें, वासणें. २ (शरीर, मांडे इ०काला तेल, माती, राख, चिखल रफ इ०) फांसणें; कावणें; चोपणें; चोळणें; माखणें. -सकि. (रद्दी, वृष इ०) चोथापाणी होणें. [चोथा]

चोथवा, चो(चो)था—पु. (खा.) एक भाग; चोम्याचा चतुर्थांश किंवा एक पायली. ' असक चोथवा करून त्यावर शिक्षा सरकारी. ' -पळा ७०. [सं. चतुर्थ; प्रा. चठत्थ; म. चवथा]

चोथा, चोंथा—पु. १ सव काढून घेतल्यानंतर राहिलेला पदार्थाचा त्याज्य भाग; चोथड. ' आल्याचा रस काढून घेऊन राहिलेला चोथा मला खाण्यास दे. ' २ (मांडी वासण्याकरितां,

मोकाळा दृष्ट्या देण्यास जमीन उपयोगी) गवताची गुंडाळी, चिबीचा बोळा, बासणी इ०. ३ माताचे रोप. - मसाप २. २५४. ४ नासक्या दहाचा, दुधाचा गोळा, बड माग; चियडी. ५ एका चिमटीत माताच्या रोपाच्या जितक्या काढ्या वेतील त्यांचा समूह. - बदलापूर २८७. [सं. बुद्ध] ० पाणी - न. १ नासलेल्या दुधाच्या वाईट विरजेच्या दहाच्या गुठळ्या व पाणी. २ गुठळ्या व पाणी, चिबड्या व पाणी यांनी युक्त झालेला कोणताही जव पदार्थ. 'या पाण्यात साबु लवकर फेसाळत नाही व त्याचे चोपापाणी होतें.' - भारोसा १. ९४. [चोपा-पाणी]

चोथी - वि. (गो.) १ वाईट बुडीचा. २ चोंबडा.

चोंद - बी. (व.) जळम; वण. 'साच्या कपाळाळा चोंद पडली.' [सं. बुद्ध]

चोंदणे, चोंदणे - उक्ति. १ चोंदणे; ठांसणे; ठोंवरणे; ठांसून मरणे. २ (चिब्यांनी, बोळ्यांनी) बुजविणे; बंद करणे. [सं. चोदना]

चोंदणी - बी. चोंदण्याची क्रिया. [चोंदणे]

चोंदणे - उक्ति. (ग्राम्य) समागम; अंगसंग; मैथुन करणे; संमोगणे; उपमोगणे (या क्रियापदावरून बऱ्याचशा शिब्यांचे शब्द बनले आहेत). [सं. बुद्ध-चोदणे; हि. चोदना]

चोदना - बी. प्रेरणा; अंतःस्फूर्ति. - गीर ६९. [सं.]

चोदवाचळा - वि. कडाडीने, छुचगेगिरीने, बाबकी मुद्रा धारण करणारा; फसवेगिरीने वेड पांवरणारा; डोंगी. [चोदणे-बाबका]

चोंदळणे - उक्ति. १ पायाखाली तुडविणे; मळणे. २ पायांनी तुडवून पाणी गडद करणे; डबळणे; गाळ करणे. [चोंदणे]

चोंदा - पु. १ मोकळ बुजविण्यासाठी उपयोग केलेल्या चिब्यांचा, चिरगुटांचा गोळा, दृष्ट्या; बंडुकीत ठांसलेला चिब्यांचा गोळा. २ बंडुकीत चिब्या ठांसण्याची, मोंकांत चिब्यांचा दृष्ट्या देण्याची क्रिया. [चोंदणे]

चोंदाट(ड)णे - उक्ति. चोंदणे पहा. [चोंदणे]

चोंदी - बी. १ चोंदा अर्थ १ पहा. २ फसवणूक; छुवाडणे. (कि० वेणे; वसणे). ० घालणे - देणे - वसणे - वसवणे - चिब्या इ० कांचा दृष्ट्या देऊन बंद करणे. ० देणे - (सोंडांत) बोळा देणे. ० देऊन जाणे - उक्ति. (ल.) (एकाचाला छुचगेगिरीने) फसवून पळवून जाणे; ओळावणे; मुंडणे; डोक्यावर हात फिरवून जाणे. [चोंदणे]

चोदीचा, चोदिचा - वि. (गपशब्द) एक शिवी. बट-कीचा; रबेचा; हळूट. [चोंदणे]

चोदू, चोदून देण, चोद्या - पु. एक शिवी, ज्ञीव्यसनी; रंडीबाज; इच्छावाज; बारकमी. [चोंदणे]

चोंबळा - वि. डोक्याने अडू; मिचक्या, मिचमिचक्या डोक्याचा. [हि. चोंबला]

चोन - पु. १ तडाखा; चोट पडा. २ (ल.) विलास; भैर; रंग. 'आग लागो तुझ्या चोन्याला.' - देपो ५२.

चोनणे - (गो.) चोंदणे पहा.

चोप - पु. १ चोपणीने जमीन इ० ठोकण्याची, टणक करण्याची क्रिया; चोपणी. २ ठोक; मार. (कि० वेणे; देणे; मारणे; काढणे; वसणे). ३ विणकराच्या फणीचा शेवटचा भाग, बाजू. या ठिकाणी दाते वारीक व अवळजवळ असतात. ४ दंड; काठी; चोव पहा. - पुष्पी. १ (ल.) जरब; दाव; नियमन; नियंत्रण; निग्रह; शासन. (कि० करणे; देणे; वसणे). २ (अभ्यासांमुळे, प्राविण्यामुळे मनाला लागलेली) संवय; परिपाठ; रावता; (कि० लागणे). 'चोप लाऊन मनाप्रति वेगे। सर्व नीट पडली अनुरागे।' - शशिसेना ७२. (कवि जगन्नाथ शके १६६९ राजवाडे प्रथमाळा.) - बी. १ (ताड, माड, मुरमाड इ० कांच्या सोडाची) उमी चिरफळी; सोपट; लांब फाळी. २ (व.) काळजी; चिंता; खवरदारी म्ह० (व.) ज्याची त्याला चोप नाही, शेण पुंजिला शोप नाही. = मालक स्वतः बेफिकीर, पण तिन्हाइतालाच त्याची काळजी अधिक. ३ (व.) चौबडा बाजबावयाची वारीक व लहान काठी; डोकळे नगरा बाजविण्याचे टिपरे, टिपरी. 'नगा-न्यास दोन चोपा लागतात.' ४ (व.) (घाम इ० कांचा) ओळाचा. 'घामाची चोप आली म्हणजे ताप उतरेल.' = पुष्कळ घाम आला म्हणजे ताप उतरेल. [चोपणे. फा. चोप्] (वाप्र.)

० चोरणे - १ (जमीन, गच्ची इ०) सपाट, साफ होऊन एका पातळीत येणे. २ (मनुष्य) शिस्तीचा, वफाशीर, व्यवस्थित, गंभीर, छात वनणे; टाळ्यावर येणे.

चोपई - बी. सापसुरळी; सरब्याची एक जात.

चोपचिनी - बी. एक औषधी वनस्पति. ही चीन देशातील असल्याने हे नांव पडले असावे. चोबचिनी पहा

चोपट - न. १ सोपट; चोप. 'सरस उंस घालिजे घाणां। रस पिळुनि मेरे मांदणा। रिता चोपटी करकरी घाणा। ते गती जाणा याज्ञिकां।' - एसा १०. ४६८. २ (कों.) ताड, माड, मुरमाड इ० च्या सोडाची उमी चिरफळी, चोप. [चोप] ० करणे - नड करणे; पार सपाट, साफ करणे. 'मुसलमानांकु चोपट किचे और बरें कायम रखा' - इमं १८९.

चोपट - वि. चौकोनी; चतुरस्र; घन (काकूट). [चोपट अप.]

चोपट - वि. तेकड; गुळगुळीत; (सामा.) चोपड; ओखड गुळगुळीत. [चोपडणे]

चोपटणे - उक्ति. १ (जमीन, गच्ची इ० चोपणीने) ठोकून सपाट व गुळगुळीत करणे; ठोकून खाली वसविणे, टणक करणे.

१ मारणें; ठोकणें; पिटणें; बडवणें. 'मास्तरानें मुलास चांगलें चोपटून काढलें.' -भक्ति. १ (शरीर) झडणें; कुसतेमुळें बारीक होणें. २ (जमीन, गच्ची इ०) दबणें; सचणें; खाली बसणें [चोपणें]

चोपटणें—भक्ति. (प्रा.) गुळगुळीत, गुळगुळीत, ओशट होणें. [चोपड]

चोपड—वि. तेल चोपडलेलें; गुळगुळीत; गुळगुळीत; ओशटानें युक्त.

चोपड—वि. (नंदभावा) चौदा. 'उषाबु काटीबरी चोपडची आस। नवरा राजस मिरवतसे।' -मुगा ४४५९.

चोपड—पु. चोपट; एक खेळ, हा कांय फाशांनीं खेळतात. 'गंजीफा, सतरंज चोपड नवें तें नव्ही सांग जे।' -साकड २.४६. [चोपट हि. चोपड]

चोपड, चोपडण—न. (तेल, तूप, वरी इ०) स्निग्ध पदार्थ; ओशट. [प्रा. चोप्पड] म्ह० सध्दें खावें चोपडाचे आशेस्तव=फायद्याकरितां ओशेसें पाप केल्यास हरकत नाहीं. फायदा वगैरे काहीं नसतां पाप करणें मुर्खपणाचें होय.

चोपड-डा, चोपडण—पुन. १ अंग, केंस यांस लावणाचें तेल इ० 'नीटनि युक्ति पहातां हें कीं मी कुण्णवार चोपड तें।' -मोअड ७.४४. २ केंसांना तेल इ० चोपडण्याची क्रिया. ३ शरीराच्या दुखावलेल्या अवयवास, बकलेल्या जनावरास तेळांत ओवणें फाळवून करावयाचें मालिस; चिखळ किंवा चिन्हेचीं पातें बकरीच्या रफांत मिश्रवून थावयाचा लेप. ४ बरील लेप लावण्याची, मालिस करण्याची क्रिया. ५ बरील मालिस केलेली, लेप लावलेली अवस्था. [चोपडणें]

चोपडण—न. १ चोपड, चोपड-डा पहा. २ (हेट.) गळवतास तेल किंवा रंग लावण्याची क्रिया. (कि० करणें). ३ गळवताच्या पाण्यांत बुडणाऱ्या भागास लावण्याचा तेलबुल्याचा रंग.

चोपडणें—भक्ति. (तेल, तूप इ० कांनीं) माखणें; लेपणें; चोपडून नरम, गुळगुळीत करणें; चोपडण करणें. [प्रा. चोप्पड म. चोपड; हि. चुपटना]

चोपडा—पु. १ चोपड पहा. २ (यु.) वनस्पतींना होणारा एक रोग, यासच मेकाड असें म्हणतात.

चोपडा—वि. १ गुळगुळीत; गुळगुळीत; चिकण; मऊ आणि सपाट. २ तेलकट; तूपकट; चिकट. ० चटचटीत—वि. गुळगुळीत; तफतकीत; पॉलिश केलेला; सजक; चकचकीत; लसळळीत. ० देवदार—वि. (व.) (क.) बरपांवी मलेपणा दाखविणारा; साळसुव (मजुप्य). ० दोडका—पु. (ना.) बोसाळें. [चोपडा+दोडका] ० पैसा—पु. गुळगुळीत, बरील छाप गेलेला पैसा; खोटा पैसा. ० लाख—जी. बरीची लाख. (प्र.) चपडा लाख. [चोपडा+लाख]

चोपडी—जी. १ एक सांचाचे अनेक कागद एकत्र धिवून लिहावयासाठीं केलेली बही. धिवलेलें, वाचलेलें पुस्तक, बही; ल्हानसें पुस्तक. २ हिशेबाचे पुस्तक; अमावस्याची बही. [हि. चोपत्री; गु. चोपडी]

चोपडू—पु. चोपडलेला पदार्थ. -गर. [चोपडणें]

चोपडें—न. ल्हानसें किंवा मिकार पुस्तक. [सं. चतुस=चार+पत्र=पान]

चोपडें—न. पीतांबर; कोणतेंहि रेशमी वस्त्र.

चोपण—वि. (प्रा.) चिकण (जमीन, माती). [चोपड]

० माती—जी. एक प्रकारची चिकण माती. [चोपण+माती]

चोपण—जी, चोपणें—जीन. १ (जमीन इ०) चोपण्याची, ठोकण्याची क्रिया (चोपणें पासून नाम). २ गवंच्याचें जमीन चोपण्याचें लांकडी हुत्यार. हें हात दीड हात लांब, वीतमर रंद व चार पांच बोटे बाळ असून, याळा हातांत धरण्यासाठीं मागें एक मूठ असते. ३ ल्हान मुलांचें रिंगणें; बोकणी. ४ तेलकट कापड चिकण मातींत मिसवून ठेवणें. [फां. चोडू=काठी? ध्व. चोप]

चोपणें—भक्ति. १ चोपडणें; (जमीन इ०) चोपणीने ठोकून सपाट, साफ, टणक, गुळगुळीत करणें. २ (क.) मारणें; बडविणें; ठोकणें; पिटणें. -भक्ति. १ (जमीन, मुई इ०) चडवून, खाली बसून सपाट दिसणें. २ रोड, मजकूर होणें; कुस होणें; बालणें. 'जनीं बनीं तुजसाठीं मनीं झुतां मी चोपणें।' -होला १४.

चोपणें—भक्ति. (सामा.) चुकणें, चोखणें.

चोपवार—पु. (प्र) चोबवार; वेत्रवारी; सोन्याची, चांदीची काठी हातांत धरून राजाच्या पुढें चालणारा हुकूम्या. हा प्रसंगोचित सल्लाकारतो, व राजापुढें येणाराचें नांव ठरवारतो. दरबारांत अभ्यस्तित बसणारांना इशारा देतो. याच्या जोडीला मालदार शब्द येतो. [फा. चोव्यार; हि. चोबवार]

चोपन—पु. (व.) दलहलीची जागा, जमीन. 'चोपनावर चिखळ आहे.' [चोपण पहा]

चोपय—जी. चोपई; सरळ्याच्या जातीचा एक प्राणी, सापसुरळी.

चोपस—वि. (नंदभावा) (क.) चौदा. 'आजच्या सात-क्यांत चोपस जाणे नफा झाला.' चोपड पहा.

चोपाचोप—जी. १ (जमीन, मुई इ०) चोपण्यानें सारखी ठोकण्याची क्रिया. २ (क.) याळा चोप, त्याला चोप अशा रीतीने मार देण्याची, चोप देण्याची क्रिया; बबकावकी; ठोका-ठोकी; कुंदी काढणें. [चोपणें हि.]

चोपाटणें—भक्ति. (राजा.) बडणें, कुस होणें. [चोपडणें]

चोपाडणें—भक्ति. (राजा.) चोपडणें, फासणें तेल इ० लावून गुळगुळीत करणें. चोपडणें. [चोपड]

चोपाय—पु. (गो.) पक्ष्याचा पंखा.

चोपा(फा)ळा—पु. १ झोपाळा; झोपा; दोळा; आंदोळा. २ (कु.) फळ्यांची चार कुत्रांची, खाट, चोपाळा. [सं. चौ+फळ=फळा; हि. चौपाला=पालखी, रथ]

चोपूनचापून—किवि. १ (जमीन, मुई इ०) चांगल्या रीतीने ठोकून; सपाट, साफ, गुळगुळीत करून. २ (घोतर, उपरणे, फेडा, पटका इ०) चांगल्या रीतीने दाबून; चेपून; योग्य रीतीने धारण करून. ' चोपूनचापून घोतर पागोटें बांदून चाकले राजभ्री. ' [चोपून द्वि.]

चोफाळ—पु. पातळ पासोडी, चादर. -घर [चौ+पाळव, पाळव; हि. चौपाल]

चोवचिनी—स्त्री. एक वनस्पति; औषधी; चोपचिनी पहा. [फा. चोव् चिनी] ० चूर्ण—न. बरीच औषधें कुटून केलेले चूर्ण. [चोवचिनी=चूर्ण]

चोंबट(ड)पणा—चोंबडेपणा पहा. -आमू ५.

चोंबडा—वि. १ लांबावाची करणारा; चुगलखोर; चहाडखोर; इच्छेचे तिकडे आणि तिकडेचें इच्छे करणारा. २ उपाच लुडबुड करणारा; लुडा; लांडा कारभार करणारा; चरचोंडा. ३ कोडगा. ० चाट्ट—वि. १ काळघोट्या; शुभी शेळणारा; हांची हांजीखोर; नाचरा. २ लुडबुड्या; लांडा कारभारी. ३ चुगलखोर; चहाडखोर. चोंबडकी, चोंबडे चाले—स्त्रीपु. १ लांडा कारभार; लुडबुडेपणा. २ सांगासांगी; लुतरेपणा; इच्छेची गोष्ट तिकडे करणे. ३ चहाडी; चुगली; निशा. [चोंबडा+चाला] चोंबडेपणा—पु. चुगलखोरपणा; चहाडखोरपणा; लुडबुड. (कि० करणे). [चोंबडा] चोंबणे—उक्ति. (छिन्नित) बोळा देणे; दड्या बसविणे; कोंबणे; चोंबणे.

चोबदार—पु. चोपहार पहा. [फा. चोव्=काठी, दंड+दार] ० भालदार—पुण्व. हातात सोन्याचांदीच्या काढ्या व माले घेऊन राजापुढें, मोठ्या अधिकार्यापुढें चालणारे हुजरे. [फा. चोप-दार+भालदार]

चोवळणें, चोंवळणें—सक्ति. (विप्र.) चोवळणें पहा.

चोंवळणें—उक्ति. (शरीर, मांडे इ०) तेकानें माखणें, चोळणें; तेकानें मर्दन करणे.

चोंवळाचोंवळ—स्त्री. परस्पर, सार्वत्रिक फसवाफसवी; फुसलावणी; चुलावणी. [चोंबणें द्वि.]

चोवा—पु. (शें.) मात, इतर धान्य पेरणीकरितां, बाहून घेण्याकरितां केलेला माताच्या पेंढ्याचा कणगा. मुवा पहा.

चोंवा—पु. १ तोंड बंद करण्याकरितां (तोंडांत) कोंबलेली बस्तु, बोळा; एखाद्या मोठांत दड्याप्रमाणें कोंबलेला विंध्याचा गोळा. (कि० देणे; बाळणें; बसविणे; बसणें). २ गांठ, गुच्छ,

धुवका, चुवका, जुडी, केंस, पाने, गवत इ० बस्तुंचा (खोगीर इ०कांत बाळग्याकरितां केलेला) गुडा, गुडा. ३ (गो.) घेत पेरणीचा एक प्रकार. ४ (गो.) चोंवो=जमाव. [चोंवणें]

चोवा-भा—पु. सोळा पायल्यांच्या मणाचा चवथा हिस्सा; चार पायलींचें माप. [चौ=चार]

चोवा-भा—पु. गंगापुत्र; उपाध्याय; क्षेत्रोपाध्याय(विशेषतः मथुरेचे) -गाथा २८५. ' आम्हां मथुराजीच्या चोभ्या-सारखा सुखी प्राणी पृथ्वीच्या पाठीवर कोणी तरी असेल काय ? ' -तोवें २. [सं. चतुर्वेदी; हि. चौवे]

चोंवारा—पु. चवाठ. -घर [हि. चौवारा]

चोवाळणी—स्त्री. (गो.) १ उपाध्याय. २ व्यवहार. ३ मानगड. ' नसत्यो चोवाळण्यो ' =अनवश्यक मानगडी.

चो(चों)वाळणें—उक्ति. १ (मुलाला, जनावराला) थोपटणे; गोंजारणे; शांत करणे; राग शमविणे. २ (ल.) गोड गोड वोलून, थापा देऊन फसविणे; एखाद्याच्या तोंडावरून हात फिरविणे. [सं. चौम्=ह्मशामत करणे]

चोवी—वि. लांकडी. ' नवावाचे खेम व चोवी वंगला जाऊन उभा राहिला. ' -रा ७.९८. [फा.]

चोंवी—स्त्री. (चुकीने) चोंदी. पहा.

चोवीना—पु. १ लांकडे. २ लांकूडकाम. -रा ७ खलप २.७६. [फा. चोवीन]

चोंमळणें—उक्ति. तेल माखणें, चोपडणें. चोंवळणें पहा.

चोमा—पु. संसाचें वाढे.

चोमा—पु. (व.) कानाच्या आसचा गोल भाग.

चोंमाळणें—सक्ति. चोवळणें पहा.

चोमडा—वि. (सामा.) चोंबडा पहा. चोमडेपणा—पु. चोंबडेपणा पहा. ' विदुताई, लागलीस चोमडेपणा करायला ! ' -मा १७६.

चोमडा—पु. (गो.) मोठे वेटोळे, शुंबाळी.

चोमण-यें—न. (अळील) पुरुषाचें जननेंद्रिय.

चोमणी—स्त्री. (अळील) लहान मुलाचे जननेंद्रिय; शुभी; जुंभी.

चोय—न. (कु.) संसाचें गुन्हाळ.

चोय—स्त्री. (कु.) जुड पहा. नारळी किंवा त्यासारख्या झाडांवर असणाऱ्या फुलांचा धुवका; गुच्छ. ० काडी—स्त्री. बांधूची पातळ पण टिकाळ काडी. झांचा सव्वत्या करण्याकडे उपयोग होतो. चोयटी—स्त्री. जुडटी पहा.

चोयोचोयो—स्त्री. (गो.) तापवून विरजलेले दूध.

चोर—पु. १ चोरणारा, चोरी करणारा, दुसऱ्याची बस्तु त्याला नकळत, जबरदस्तीने लुबाडणारा माणूस. ' चोर मांडारी

करावा । वसरतांच सांभाळावा ।' -दा १९.९.९. २ (एखाद्या-पासून काही गोष्ट, वस्तु इ०) छपवून, लपवून ठेवणारा; (एखादी गोष्ट स्वतःपाशीच) दावून ठेवणारा, दडपून टाकणारा. ३ कळफु लांतील फणीच्या दात्यांतील कठिण व पसरट माळ्याची काडी, दांडा. यास कावळा असेहि म्हणतात. हा भाजीच्या उपयोगी नसतो म्हणून फेंकून वेतात. ४ (समासांत) प्रछन्न; गुप्त; लपविलेला; छपविलेला; राखून ठेवलेला; खाजगी; आड; बाजूचा; कोंपऱ्याचा इ० अर्थी. उ० चोर-अडसर-अरगळ-कडी-खोळ-गांठ-छिद्र इ०. असे अनेक सामासिक शब्द बनले आहेत व बनवितां येतात. त्यांपैकीं महत्त्वाचे सामासिक शब्द पुढे दिले आहेत. ५ (गंजिका, पत्ते, इ० खेळांतील परिभाषा) एक पान; प्रत्येक रंगांतील हुकुमाच्या खेरीज इतर पान, पत्ता. ' त्याच्या हातांत एकच बाकी राहिलेला पत्ता हुकूम नसावा तो चोर असावा. ' ६ (स्वतःस) मार्गे राखणारा; चोरून ठेवणारा; अंग काढतें घेणारा, चुकविणारा; चुकार याअर्थी पुढे चोर शब्द लावून अनेक सामासिक शब्द होतात. उदा० कलमचोर=लिहितांना काही गोष्टी राखून ठेवणारा, दावून ठेवणारा, वगळणारा, चोरून ठेवणारा; सांगितल्यावरहुकूम न लिहिणारा. खांदचोर=१ दुसऱ्याबरोबर काम करताना जो आपला खांदा काढता वेतो तो (मनुष्य, पशु इ०); कामचुकार. २ (ल.) निकडीच्या वेळीं मदत, प्रत्यक्ष घेण्याचे कर्तव्य न करणारा; तोंडवशी पावणारा. चाकरीचोर=सवाडीने चाकरीत, सेवेत कुचराई, अंगचोरपणा करणारा. पाठ-चोर=सहज रीतीने, सहजासहजी पाठीवर वसू न देणारा (घोडा); सहजासहजी पाठीवर ओझे न ठेवू देणारा (बैल). पायचोर=१ एखाद्या करारातून, कामातून गुप्तपणे, गपचिप काढतें घेणारा, अंग काढून घेणारा. २ चोरटेपणाने, शूच, आवाज होऊं न देतां पाळल टाकणारा; चाहूल न देणारा. ३ चालण्यांत, पळण्यांत कुचराई करणारा (मनुष्य, घोडा). बळचोर=बळ राखून, जेवढे खर्चिचें तेवढे न खर्चून काम करणारा; चुकार; मनःपूर्वक शक्य तितकें क्षतिसामर्थ्य खर्च न करणारा. मतलबचोर=मापला हेतू, वेत गुप्त ठेवणारा; मतलबाचा बांग लागू न देणारा. मसळचोर=१ स्वतःची योजना, मसळत गुप्त ठेवणारा. २ दुसऱ्याची मसळत फोडणारा, काढून घेणारा. विद्याचोर=१ शिक्षकाच्या विद्येचा, शास्त्राचा काही भाग विद्याभ्यासासून चोरून ठेवणारा; पुरी विद्या न देणारा (शिक्षक). २ विद्या चोरणारा; चोरून शास्त्रीय ज्ञान, गुप्त संपादन करणारा; नकळत विद्या मिळविणारा (शिष्य) इ०. अंगचोर, कामचोर इ० आणखी अनेक सामासिक शब्द आहेत. बारीक शब्द कामचोर, खांदचोर, अंगचोर असेहि योजनाच्या प्रवात आहे. [सं.] (बाप्र.) चोरांची दाखण देणें-चोरांची दाखण दाखून त्यांचीं बोर्डीं सड-

कणें, चाबकानें वडवणें. म्ह० १ चोराच्या मनांत चांदणे=चोराला चांदण्याचे. अय वाटतें, कारण त्यांत त्याची चोरी उघडकीस येण्याची भीति असते. चोराचें मन नेहमीं त्यास खात असतें. अपराध्याला नसती धांका येत असते. ' वाढति सधुगुण तों तों प्रेम करिति लोक पांडवावरि ते । चोरासि चांदणेस तापवि देतें मुयोधना भरितें । ' -मोर्ममा १०. २ चोरावर मोर=एका चोराला लुबाडणारा दुसरा सवाई चोर; एक बरचड एक; शेरास सवाशेर. ' तो आतां चोरावर मोर होण्याच्या विचारांत गढून गेला होता. ' -स्वप्न २१३. सामासिक-०अंक-अंख-आंख-पु. १ कापडाच्या गांठीवर, कापडावर, विक्रीच्या वस्तूवर घातलेला, खरी किंमत दाखविणारा, अत्यंत बारीक आंकडा. हा आंकडा दुकानदाराच्या स्वतःच्या उपयोगाकरितां असतो. हा गिन्हाइकास कळवावयाचा नसतो. गिन्हाइकाकरितां किंमतीचा दुसरा मोठा पण खोटा आंकडा दिलेला असतो. २ हस्तलिखित पुस्तकाच्या पानावर घातलेला अनुक्रमाचा बारीक आंकडा. ३ (सामा.) गुप्त आंकडा. [चोर=गुप्त, खासगी+अंक=आंकडा] ०ओटी-खी. दिसण्यांत लहान पण फार दूध देणारी (गायीची, म्हशीची) ओटी, कांस. ०ओटी मरणें-सकि. खीच्या प्रथम गर्भारपणाच्या तिसऱ्या किंवा चवथ्या महिन्यांत खासगी रीतीने (गरोदर खीस शिंक्याबालीं वसवून) ओटी मरणें. तीन महिने पर्यंत खी गर्भार आहे हें निश्चित कळू शकत नाही याबद्दल या समारंभास चोरओटी म्हणतात. ओटीमरण पहा. [चोर=गुप्त+ओटी] ०ओवा-पु. एक प्रकारचा ओवा. ०कांटा-पु. १ तापाची बारीक कसर; बंडीचा बारीक कांटा; चोरटा ताप. (कि० येणें; लागणें; मरणें; वाढणें). २ खोटा तराजू. [चोर+कांटा=छादरे, तराजू] ०काठी-खी. (शिकार) जनावर माण-सालण्याची एक युक्ति. चारपांच मनुष्ये समोरून पमास फुदां-वडून धोंगडी पांथरून एकदम ओरडत पळत येऊन जनावराच्या पायांजवळ व तोंडाजवळ येऊन पडतात, ओळतात. व तोंड उघडून त्यास गोंजारतात. या क्रियेस चोरकाठी म्हणतात. -त्रिमा १५. ०काम-न. १ कितीहि केलें तरी दुसऱ्याच्या ओळघात न भरणारें काम. २ पार पळण्यावर ज्याचे फारच थोडे अवशेष शिक्क राहतात असे काम. ०कोनाडा-पु. कोनाड्यांत असलेला, सहज न कळणारा-दुसरा गुप्त कोनाडा. [चोर=गुप्त+कोनाडा] ०क्रांत-क्रांति-खी. चोरांची पुंडाई; चोरांनीं केलेली लुटालुट, नासधूस, धुलघाण. [चोर+क्रांति=पुंडाई, बंड] ०खडी-वि. क्रोडणांत बसविलेले. ' खडीला अलंकार सूरणे परवडी । दिव्य रत्ने चोरखडी खेवणें तया । ' -निगा १२४. ०खण-पु. १ (पेटीतील, कपाटांतील) गुप्त कप्पा, खण, पुढ. २ घरांतील बिनमहत्त्वाची, बारीक खोली, माण. [चोर=

गुप्त+कण] ०झाई-झी. मुद्याफरावर हत्ता करून लुटण्याच्या सोयीची, लवदाहीची, दऱ्यासोऱ्यांतील अडचणीची जागा; अरंद शिव. [चोर+झाई=चोळगट जागा] ०खिड-झी. चोरांनी प्रवासाना लुटण्याच्या सोयीची दोन डोंगरांतील अरंद वाट. चोरझाई पहा. ०खिडकी-झी. १ एकांतात बसावयाची लहान खिडकी. २ (क). (लेखांतील, माषणांतील) पकड, सोडवण, छिद्र; (लेखांतून, माषणांतून) निसटाययासाठी केलेली संदिग्ध वाक्यरचना, पळवाट ३ प्रसंगविशेषी निसटून; पळून जाण्यासाठी केलेली लहान व गुप्त खिडकी. ०खिसा-पु. आंगरक्याचा, कोटाचा गुप्त खिसा. ०गल्ली-झी. (चोरांना लपण्याच्या सोयीची) आडगल्ली, बोक. ०गस्त-झी. रात्री गुसऱ्याला कव्ठ न देता पोलीस लोक मुकाट्याने जी फेरी घालतात ती; गुप्तपणे घातलेला रस्त्यावरील फिरता पहारा; मुकी गस्त; बायाशिवाय गुप्तपणे घातलेली गस्त. याच्या उलट राजगस्त. [चोर+गस्त=पहान्याची फेरी] ०गस्तीने-किवि. लपूनलपून; कोणास समजून देता; गुप्तपणे. (कि० बायणे; येणे; जाणे; फिरणे). याच्या उलट उघडमराठी. ०गांठ-झी. गुप्त गांठ; दिसून न येणारी गांठ. ०घडी-झी. अपुरी घडी; लहान घडी; गिऱ्हाईक कापड विकत घेतांना त्याची लांबी घडपावरून, सळावरून ठरवितात. म्हणून त्यांचा फसविण्यासाठी व्यापारी एका घडीच्या पोटांत दुसरी, लहान अपुरी घडी बाळगता ती. ०घर-न. गुप्त खोली, कप्पा, कण, खाना. ०घाई-झी. १ चोर आले असता उठणारी धांदल, धाई. २ (क.) अतिशय धांदल; धांवपळ. ०चाळ(ह)ळ-झी. गुप्तपणे ऐकून, पाहून लागलेली एखाद्या माणसाच्या, जनावराच्या अस्तित्वाची, हालचालीची चाहूल, कानोसा. [चोर=गुप्तपणे+चाहूल=कानोसा, हालचालीचा आवाज] ०चिरटा-चिलटा-चिल्लट-पु. चोर वगैरे. 'झीं चोराचिलटांचा हें फार प्रास आहे.' -भा ५२. 'वेळप्रसंग पडल्यास चोराचिरटवापासून संरक्षण करण्याला उपयोगी पडतील असे शिपाई प्यादे वगैरे प्रकारचे लोक त्याचिपार्शी फारच थोडे होते.' -विष्णुचल १११. [चोर+चिलट; किंवा चोर छि.] ०चुंवा-पु. १ गुप्तपणे दिलेला बोळा, दड्या २ (क.) लांच. (कि० पडणे; देणे). [चोर+चुंवा=कापडाचा, चिऱ्यांचा बोळा, दड्या] ०जासुद-पु. गुप्त हेर, चार; देहक्या; (ई.) छिद्रेछिद्र. -राज्यको १.१७. ०ताजवा-पु. खोटी तराबू; चोरकांड. ०ताप-पु. हालास न लागणारा परंतु शरीरात असणारा बारीक ताप; हाडी-घर; तापाची सतत असलेली बारीक लक्षणे; चोरदा ताप. [चोर+ताप] ०थरा-पु. (महाबु.) खोटे नाणे. चोरमोळा पहा. 'टाक पाहिला चोरथरा त्रयविशेषा ।' -भाप ६३५ 'ऐसा प्रपंच टांक चोरथरा । मूडी मुळभोगाचिया मोहरा ।'

-भाप ५८०. ०दरवाजा-दार-पुन.गुप्त, खाजगी दार; मागचे दार. ०धाड-धाडा-झी.पु. चोरांनी केलेला आकस्मिक धाका, हत्ता; दरवाजा; डांका. ०नजर-झी. १ (दुसऱ्याला) नकळत पाहणे; डोकावून पाहणे, गुप्तपणे देहकणी करण्याकरिता टाकलेली नजर; चोरून पाहणे; चोरटी दृष्टि. 'घरांतील बायका चोरनजरेने जावयाकडे पाहतात.' -मोर २४. २ चोरासारखी मुद्दा, चर्चा, दृष्टि. [चोर+नजर=दृष्टि] ०पडदा-पु. १ आंतील गुप्त पडदा. २ शरीराच्या आंतील पडदा; अंतस्त्वचा ०पण-न. (वायकी) मुलींच्या खेळांत येणारी चोरहोण्याची पाळी. ज्या मुलीवर डाव असतो, ती जर डाव न देतां जाऊ लागली तर इतर मुली तिला आपले चोरपण दुसरीस देऊन जाण्यास सांगतात, [चोर+पण] ०पाइकी-झी. चोरून हत्ता करणे. -पया ६६. -सर. [चोर+पाइकी] ०पाळल-पाय-न.पु. आवाज न करता टाकलेले पाळल; पावलांचा शब्द न करता चालणे; चोरटे चालणे; चोर चाहूल. ०पावलांनी-किवि. मुकाट्याने; शब्द न करता. 'ज्या चोरपावलांनीच पुर्वोत्तमरावांच्या वाडपांत.' -इंप ३१. ०पाणी-न. दुखणेकऱ्यास, जुकतेच दुखण्यातून ठेलेल्यास-खोलीत स्नान घालण्याकरिता तयार केलेले औषधि-युक्त तापविलेले पाणी. ०पान्हा-पु. १ धार काढतेवेळीं गाय किंवा म्हेंस मुद्दाम कांसेचा संकोच करून दुधाचा कांहीं अंश वासरासाठी राखून ठेवते तो. २ असे राखून ठेवलेले दूध बळजरीने काढतात ते; गाईने, म्हशीने नाखुशीने दिलेले थोडे दूध. ३ (क.) लक्षवी केल्यानंतर पुन्हा थोडथोडी होणारी लक्षवी; न कळत लक्षवीस होणे; लक्षवीस थोडे थोडे होणे; 'तेज सांझीन जायनयना । टाळी पडोनि ठाती काना । मुततां लागे चोरपान्हा । तरी देहा-मिमाना वाढवी ।' -एमा २२.५२८. [चोर+पान्हा] ०पाळत-पाळती-झी. आपण दडीस न पडतां दुसऱ्याची, दुसऱ्याच्या वरची, बातमी युक्तीने काढण्याचा प्रकार; गुप्त रीतीने ठेवलेली पाळत; पाळत, पाळती पहा. [चोर+पाळत=नजर] ०पेठ-झी. ज्यात खोटी वजने वापरतात व चोरदा धंदा चालतो असा बाजाराचा गांव, पेठ; चोरबाजार. ०पोर-न. (समुच्चायाची) चोर; उचल्या; मामटा इ० लहानसहान चोऱ्या करणारी चोरटी पोरें; उचल्ये इ०. ०चातमी-झी. हेराकडून समजलेली गुप्त बातमी; चोरपाळतीने कळलेली बातमी. -शिदि २६९. ०भय-न. चोरांपासून उत्पन्न होणारी भीति. ०सूक-झी. १ थोडी शिळक राहिलेली, पूर्णपणे न झमलेली सूक. २ थोडेसे खाऊन शांत होणारी सूक; किंचित सूक. (कि० लागणे; येणे; सुटणे; वाटणे). ०महाळ पु. १ गुप्त जागा, खोली. २ रकेल्या ठेवलेली जागा; दासीमहाळ. ०म(मु)ळ्या-किवि. लपून लपून; गुप्तपणे; पाळत ठेवून; गुप्तपणे; गुप्तपणे (देहकणे). (कि० पाहणे). ०सूट-झी.

पकडलेल्या जनावरास तीन दिवस एका जागेवर पडू देतात, त्यास चोरमूठ म्हणतात. -चिमा १. ०मोळा-३ चोरांचा शिक्का; खोटे नाणे; चोरथरा पहा. 'हा चोरमोळा असिका। प्रधचाचा ठसा लटका। जो प्रवृत्ति पविका लोकां। मज्जानाचा।' -भाप्र ५४९. 'अवचेचि जालें चोरमोळे। नरवेहावांचौनिया।' -भाप्र २४७. [चोर+मोळा; का. मोळे=खिळा; म. मोळा=रीत] ०रान-न. चोर, लुटारु इ०कांनी युक्त असे रान. [चोर+रान] ०लक्षण-न. चोरटेपणाचा स्वभाव दाखविणारी मुद्रा, नजर, चेहऱ्याचे वळण, चालण्याची धाटी इ०; (पाहिलेला मनुष्य) चोर जाहे असे दर्शविणारे लक्षण; चोरटेपणाची छाप. [चोर=चोरी करणारा+लक्षण=चिन्ह] ०घड-घंड, चोराघडा-घंडा, चोरखण-खाण, चोरवे-जीपून. चोरांनी केलेला उत्पात, धुमाकूळ, अनर्थ, नासाडी, लुटारुट; चोरफारमाजल्यामुळे उत्पन्न झालेली दुर्वथा. (कि० सुटणे; मातणे; होणे; माजणे; उठणे; मोडणे; दावणे; दवणे). [चोर+बड-ण प्रत्यय] ०घाट-जी. गुप्त वाट, मागे. 'किजपातून व बाळपातून बाहेर पडावयास चोरवाटा असत.' -कोरकि ३९१. ०घाडा-पु. १ चोरांचा अड्डा; चोरांची बस्ती. २ ज्या घरांतील सर्वच माणसे चोराप्रमाणे वागतात ते घर. ०विद्या-जी. १ गुढ, अज्ञात शास्त्र, कला. २ फारच थोड्या लोकांस माहीत असणारी व कचित्तच शिकविली जाणारी विद्या. गुप्त विद्या; ३ चारणमारणाची, खडी-मुटीची विद्या. [चोर+विद्या] ०वेळ-ळा-जी. १ दिवसाच्या किंवा रात्रीच्या तीस घटकांचे प्रत्येकी तीनपूर्णांक तीन चतुर्थांश घटकेचे असे आठ भाग कल्पिले आहेत त्यास अमृतवेळ, काळवेळ, शुभ-वेळ इ० नावे आहेत, त्या आठपैकी एका वेळेस चोरवेळ किंवा चंचळ वेळ असे म्हणतात. वेळ पहा. २ ज्या वेळी चोरांची विशेष भीति असते ती वेळ. ०शिक्का-जी. मांतीळ, बाहेर न दिसणारी शिक्का; गुप्त शिक्का. ०हट्टी-हटाटी-जी. चोरवाडा; चोरांचा अड्डा; चोरांचे बसतस्थान. [चोर+हट्टी=हाट, बाजार] ०हरकारा-पु. गुप्त वृत्त. -रा०यको १.१८. [चोर+हरकारा=निरोप देणारा वृत्त, हरकारा] चोरापोरी-मोरी, चोरीपोरी-क्रि. चोरांनी आणि चोरट्या उनाडपोरांनी; चोर, मागटे इ० कां कडून(चोरून नेलेला इ०). 'गुळाची ठेप चोरापोरी गेली.' [चोर+पोर] चोरापोरा-क्रि. चोरट्या मुत्रेने; चोरटेपणाने; चोरूनमाखून. 'असा चोरामोरा किती दिवस बहिवाढणार.' -सूर्यप्र १२९. चोरटा-पु. चोर. 'सर्व मुलखांत चोरट्यांचा उपद्रव फार होता.' -वि.वि ८.८.१५४. -वि.१ फसण्या; अप्रामाणिक; छान्धा. २ खायगी; गुप्त; लोकांना न कळत करावयाचा (धंदा, व्यापार इ०). 'चोरट्या पापामुळे मन जितके मित्रे होते तितके मित्रे दुसऱ्या कक्षाने होत नाही.' -बाय ४.१. ३ बरून न दिसणारा (ताप इ०).

[चोर] (वाप्र.) चोरट्यासारखे होणे-संकोच वाटणे; काही अपराध, चूक केल्याप्रमाणे वाटणे. 'बाळ व मुलंदा यांना अगदीच चोरट्यासारखे झाले होते, ते आतां जाऊन तेही सुशीलेकडे अर्धस्फुट स्मितदृष्टीने पहात मांभमापल्या बिन्हाडी गेले.' -सुदे ८. म्ह० चोरटा-हुशार मेहनती दिलगीर. सामाशब्द- ०ताप-पु. बारीक ताप; चोरताप; हाबीनवर; रोज नकळत थोडानहुत असणारा ताप; कणकण. ०धंदा, चोरटीविद्या-पु. १ गुप्त धंदा; छपून छपून करावयाचा धंदा; ठकबाजीचा. फसवे-गिरीचा धंदा. २ ज्यांत काम न होता उलट कोट येते असा धंदा. चोरटावा-पु. चोरटेपणा; चोरवड. -गांगा २२९. चोरटावे-टाई-नकी. (सामा.) चोरावे, चोरवडा, चोरवण पहा. चोरटी-जी. चोरून होणारे जुडसान. 'वेठ, विगार चंदीदाणा, चोरटी, बर्गणी.' -खेया २२. ०नजर-जी. चोरनजर; चोरून पहाणे. 'मी पोहत असतांना ज्या प्रेमाच्या चोरट्या नजरेनें तूं मजकडे पहात होतीस ... -बाय ५.२. चोरटे-न. चोरांचा उपद्रव. -शर. चोरटे चाले-पु. चोरासारखे आचरण, वागणूक. (नेहमी बहुवचनी प्रयोग). चोरटेपण-न. चोरटेपणा; चोरी; चोराची कृति बगैरे. [चोरटा] चोरटे पीक-न. कणसांत चांगले मरलेले पण काढांच्या आंजुडपणामुळे उठावदार न दिसणारे, बरून मिकार दिसणारे पीक. चोरणे-उकि. १ दुसऱ्याच्या वस्तूचा अपहार करणे; दुसऱ्याची वस्तु त्याला न कळत लांबविणे. २ गुप्त ठेवणे; दाबून, दडपून टाकणे (एकादी गोष्ट, माहिती इ०); (सामा.) छपविणे; छपविणे. 'दयास बाध संचले। परी ते विश्वास चोरले।' -दा १. २.५. ३ (एकादी गोष्ट) चोरून गुप्तपणे करणे. चोरणे हा शब्द पुढे जोडून अनेक वाक्यप्रचार होतात. त्यापैकी काही पुढे दिले आहेत. अंग चोरणे=कुचराई करणे; फार भय न घेतां काम करणे; विरंगाईने काम करणे. अंग-हात-पाय-बोळे-चोरणे-हात, पाय इ० अवयव संकुचित, आंजुड करणे, जोडून घेणे. पान्हा चोरणे=पान्हा स्तनांत उतरलेल्या दुधाचे वर आकर्षण करणे (गाय, म्हैस इ० नीं). [चोरी] (वाप्र.) चोरून-माखून-क्रि. चुरा-चरणाने, चोरीमारीने, बेकायदेशीर कृत्ये करून पोट भरणे. (कि० जाणे; येणे; फिरणे; शिवळकी करणे) गुप्तपणे; लोकांस न कळत; चोरटेपणाने. चोरशी-जी. पटाशी; किर्कटे. चोरळी-जी. चोरलेक 'जेणे पाहिलेचे पाहटि। मेदाची चोरळी फिटे। रिबती आत्माजुमववाटे। पाथिक योगी।' -हा १६.७. [चोर+वेळ] चोरा-पु. १'(ऊ.) बिन्हा तापून दुसऱ्या भागावर दिलेला चटका, चरका. २ (सामा.) (कों.) बाग; चरका.

चोरा—पु. (गु.) १ मोठा ओठा. २ देवडी. ३ पोलीसचौकी; फरासबाना. 'तेव्हा त्यास खोळण्यासाठी ती निघाली आणि चोऱ्यावर आली.'—मौज २.६.३०. [सं. चतुर=चार; म. चौतरा; चवुतरा; चवतरा. हि. चौरा]

चोराड-चोराडी—जी. चोरवडी; चोरावे, चोरवण पहा. [चोर]

चोरावे-चोरावा—नपु. १ (चोरावे) चोरीच्या धंद्यासाठी, छटा-छटीसाठी फितीवर किंवा चोर, दरोडेचोराच्या दंगलीत असणे. २ चोरवड-ण पहा. [चोर]

चोरी—जी. १ चोरण्याची क्रिया; चोराचे कर्म; (कायदा) दुसऱ्याला नक्कल चीजवस्तु लांबविणे; मालकाच्या परवानगी-बांधून त्याच्या ताब्यांतून जंगम माल अप्रामाणिकपणे नेणे. २ गुप्तपणे केलेले (मल्लेंच) कर्म; चोर्टे कर्म, वृत्ति; लपूनछपून केलेली गोष्ट; छपावणी. ३ (एखादी गोष्ट) छपविणे; दावणे; दडपून ठेवणे; गुप्त ठेवणे; वगळणे; बाजूस ठेवणे. ४ मनाई; आड-काठी; प्रतिबंध; नियंत्रणा; व कारण्याची, चोळण्याची, दडपून टाकण्याची बहरी, आवश्यकता; संयमन. (किं. होणे; असणे). 'अमीतांना जवळ पैसा व लताकपडा असून त्यांचा उपभोग वेष्ट्याची चोरी झाली होती.'—गुजराथचा इतिहास. 'आमच्या जवळ दागिने असून ते ह्या खेडेगांवाच्या राहणीमुळे अंगावर घालण्याची सुद्धा चोरी झाली आहे.'—५ अन्यास; अपराध. 'अशी काय केळी ईश्वरा तुझ्या चरिचोरी।'—प्रका १६४. [सं. चौरिका; प्रा. चोरिआ; हि. चोरी; वं. चुरि] म्हणू १ चोरीचे चौदा हात=चोरीचा माल फार स्वस्त विकला जातो; चोरलेले कापड रुपयाला चौदा हात वेळील देता येते. २ शेताआड चोरी आणि दादल्या आड शिंदळडी (चाली आहे). ०चकारी-चपाटी—जी. चोरी; दरोडा; उचलेगिरी; सोदेगिरी; बदमाशी; ठकबाजी. [चोरी द्वि.] ०चा माल—पु. चोरलेला माल, वस्तु. ०रीची बाब—जी. १ चोरून आणलेली वस्तु; चोरीशी संबंध असलेली गोष्ट. २ काळीवेरी गोष्ट; काळेवेरें; जीवदल उचड चोळता येत नाही अशी गोष्ट; संशयास्पद कृत्य. ३ ज्याचे खरे स्वरूप आपणास कळलेले नाही असा व्यवहार, बाब इ०; गुप्त गोष्ट. ०छपी—किवि. चोरून लपून; लपून छपून; चोरून. [चोरणे+छपणे] ०मारी-मोरी—जी. चोरणे, मारणे, छटणे, ठोकणे इ० व्यापार, वंदा; दरोडेचोरी; सोदेगिरी; ठकबाजी; चोरीचपाटी 'तो चोरी-मारी करून पोट भरतो.' [चोरी+मारी=मारणे] ०छवाडी—जी. चोरी आणि फसवेगिरी; चोरी आणि छवाडी.

चोरीव—वि. चोरलेला; चोरून आणलेला, मिळविलेला. [चोरणे]

चोरूनमारून—किवि. लपूनछपून; चोरीमारी करून इ० चोरणे पहा.

चोरोव, चरोव—पु. (गो.) चारा. [चरणे]

चोळणे—सक्रि. चोळणे पहा.

चोला-ळा—पु. अंगरक्ष्याचा, घेराशिवाय वरील भाग; वस्त्राचा पदर व कांठ याशिवाय भाग; उरोभाग आच्छादन करणारा एक प्रकारचा आंगरखा. [सं. चोल; हि. चोला]

चोली—जी. (व.) पूजेची उपकरणे ठेवण्याचा पेढारा; संवली.

चोव-वा—पु. (कों.) १ ओल्या खोवऱ्याचा कीस; खरवण; खवलेले ओले खोवरें. २ दूध काढून घेतल्यावर राहिलेला खोवऱ्याचा चोवा. चव पहा.

चोवडा—पु. (व.) एक खाद्यविशेष; उडदाची डाळ मिजवून व वाटून तीत खारेकोडळ्याचा कीस घालून तेलात तळून केलेला बडा; किसाचा बडा. [चो=चोव, कीस+बडा]

चोवडी—जी. चोयटी; चुयटी; रस चोखून घेतल्यावर (कंस इ०कांचा) राहिलेला चोवा. 'नाना सूस आणि कण। येकचि म्हणणे अप्रमाण। रस चोवडिया कोण। शाहाणा सेवी।'—दा १८.५.३०. [चोव-य+डी प्रत्यय]

चोवा-हा—पु. १ चंदनापासून केलेला एक पदार्थ; चंदनाची उटी, चुवा पहा. 'चोवा कस्तुरी चुका सधर। अर्धनि पुष्पांमळी संमार।'—एमा २७.३३० 'टिके केसर कस्तुरी। चोवे चंदन कुसरी।'—वेसीस्व १२.१२. २ अगस्त्यार. —राव्यको ३.१२. [हि.]

चोवा—वि. शुष्क; मुकलेला; निस्तेज. —शर [चोव]

चोवीस—वि. १ २४ ही संख्या; बीस आणि चार. २ (साकेतिक) अठरा पुराणे व सहा शाखें मिळून. 'वेदधृति तुज जेणती कोणी। चोवीस ठेगणी धोबोळिता।'—तुगा ८७०. [सं. चतुर्विंशति; प्रा. चठवीस; हि. चौबीस; गु. चोवीस] ०अवतार—पु. मत्स्य, कच्छ, बराह इ० दहा अवतार व नारायण, शौनक, नारद, स्वायंभू, कपिलमुनि, दत्तात्रेय, ऋषभदेव, हंस, हयग्रीव, वृथुरावा, ध्रुव, चन्वंतरी, मोहिनी, व्यास णसे. जे ६ कारणस्तव विष्णूने घेतलेले १४ अवतार. —भागवत स्कं १ अ. २ श्लोक ५ ते २६ मध्ये वर्णिले आहेत. 'अवतारचे वर्णी पुरुषावतार सार चोवीस।'—मोमंभा १.३. ०अक्षरीमंत्र—पु. गायत्री मंत्र. ०मावळे—नणव. जुभरपासून चाकण पर्यंत १२ मावळे घांटावरील व पुण्यापासून शिरवळपर्यंत १२ मावळे कोंकणातील. मावळ पहा.

चोषक—वि. वर ओढून घेणारा; वर आकडून घेणारा (वंव, पंप इ०); चोषक. 'ह्या वंवानें पाण्याचें चोषण करतां येते व तें वर चढवितां येते, म्हणून ह्याच चोषक व उच्चाळक असें म्हणावे.'—मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. १८. दुसरी आवृत्ति (१८७५) [सं.

उष]

चोषण—न. (पंप इ०नीं पाणी) ओढून घेणे, खेचून घेणे, (सामा.) चोखणे; शोषणे. 'चोषणाच्या योगाने वंवांत पाणी वर चढते अशी लोकांची समजूत आहे.'—मराठी ६ वें पु. पु. १७. आहुति २री (१८७५) [सं.] ०क्रिया—(पंप इ०कांनें) पाणी ओढून घेण्याची क्रिया; (सामा.) चोखण्याची क्रिया. 'परंतु चोषणक्रियेनें एवढेंच होतें कीं दृश्याखालच्या वंवांतील प्रदेशांत निर्वात प्रदेश होतो. —मराठी ६ वें पु. १७. आहुति २ (१८७५) [सं. चोषण+क्रिया]

चोष्य—वि. चोखण्याचा; चोखण्यास योग्य; चोखण्या-जोगा. [सं. सुप्]

चोशी—किवि. (गो.) चारी बाजूनीं [चो=चार+शी=तृती-येचा प्रत्यय]

चोहट—वि. (काव्य.) उत्तम; सुरेख; उत्कृष्ट. 'नातरी सहोदरा चोहटा। वेव्हार लाविशी।'—कालिका १४.६६. [चोखट]

चोहट-टा, चोहोटा, चौहटा—प्र. बाजारचौक; चार रस्ते जेथे येऊन मिळतात ती जागा; (प्र.) चवाठा पहा. 'उकळ विष-यांचा पेठा। होत मनाचा चोहटा।'—झा ८.१८४. 'ऐसा कोसाचा वसोटा। होय तमाचा चोहटा।'—एमा ५.१०१. 'आम्ही न वजो तया वाटा। नाचूं पंढरी चोहटा।'—तुगा १६२१.

चोह(हो)टी—स्त्री. (प्र.) चुस्ती; चुई पहा. चुस्ती.

चोहा—प्र. (व.) मिरचीचे किंवा तंबाखूचे रोप लाविल्यानंतर पाक्स न आल्यास त्या रोपास विहिरीचे पाणी देतात ते. (कि० चालणे). [हि. चोहा=व्हान विहीर]

चोहाट, चोहाटा, चोहोटा—प्र. १ चवाठा पहा. 'मरला मोक्षाचा चोहाटा। सज्जन सगे।'—दा ३.१०.२०. २ चौकी. 'लोमः मलारिचा चोहोटा। दामिकता ही हुळरी कुटा।'—मुआदि १.६५. 'परि वाटेमधि चोहाटे बाधिले।'—मसूत २३. [चो=चार+हाट=बाजार]

चोही(हो)कडे, चोहोकोन-कोनी—किवि. सर्व बाजूंस; चहुंकडे; चारी बाजूंस; चारी बाजूस. चहुंकडे पहा. 'चोहोकोनी गंगोदक पाटी न्हाणिती।'—वसा २१. [चौ+कडे]

चोहोचा आकडा—प्र. (क.) प्रशस्त वातलेली मांडी; आसनमांडी. ती चार या आकड्यासारखी दिसते म्हणून. (कि० चालणे).

चोळ—स्त्री. १ (गाडीत भरून, बैलावर गोण्यांतून नेलेल्या धान्याचे कण ए०मेकांवर) चोळके, घासले गेल्यामुळे, फुटून, चुरचुरून गेल्यामुळे मूळच्या मापांत येणारा तुडवडा. २ बापरल्याने झालेली पक्षाद्या वस्तूची झीज, घासाघास, फुटवट, वजनांत कमीपणा इ० ३ (जखम, गळू इ०) चोळले, घासले गेल्यामुळे होणारा विकोप, वाढ, अधिक विकृति. (कि० मरणे).

४ (रस्ता, जमीन, घाट इ०कांची) रहवारीची, बर्दळीची स्थिति; बर्दळीमुळे घुराळ्यानें झुक झालेली जमीन, रस्ता. ५ (उन्ऱ्या पिकाची; शेताची गुरांनीं केलेली) तुडवातुडव; बर्दळ. 'मार्गा-वरच्या शेतास गुरांची चोळ फार लागते.' ६ (धान्याची) नास-धूस, चोळामोळ, तुडवातुडव झालेली स्थिति. [चोळणे]

चोळ, चोळाची जमीन—प्र. (माण. व.) १ चोरें; लहानशा खोऱ्यांतील उतरणीची जमीन; दोन ठेंबवट्याकडून उतरती होत झालेली जमीन. 'काळीमळी पांढरी चोळ। परि ते केवळ वसुधाची।'—एमा ४.२६४. २ खोऱ्यांतील घुपीक जमीन.

चोळकट—न. (अल्पार्थी) चोळी.

चोळको-खो—प्र. (गो.) केळीच्या पाणाचा लहानसा तुकडा, फाळका. [तळवा]

चोळखण-खंड—प्र. चोळीचा खण; एक चोळी व्याख्या-जोगा कापडाचा तुकडा. 'चोळखण हें नित्य प्रचारांतील उपा-यन आहे.'—मात्रे १०.३.१२६. [चोळी+खंड]

चोळखा—प्र. तुकडा; (प्र.) चोखळा पहा.

चोळटणें, चोळवटणें—मकि. १ (वख इ०) घासले, चोळले जाणें. २ चुरगटणें; चुरगणे; (वख इ०ची) फार बापर-ल्यानें तळाकी, तात्परणा नष्ट होणें; चुरगटणें. —सकि. (वख इ०). ओवडवोवडपणानें चोळणें; चुरगणें; कुसकरणें; चिबडणें; (पदा-र्थाची) खराबी होईल अशा रीतीनें (तो) बापरणें; नासधूस करणें. [चोळणें]

चोळण—स्त्री. (गुरांच्या बर्दळीनें होणारी शेताची, पिकाची) तुडवातुडव; चोळ; चोळचोळ; बर्दळीमुळे, रहवारी-मुळे (शेत इ०कांस) होणारा उपद्रव. [चोळ]

चोळणा—प्र. गुरांच्यापयेंतची मांखुड विजार; मांखुडचोळणा; चडवी; लांबी पाटलेण, तुमान. (चोळण्यांत विंचू, डंडीर, सरडे घालून तो अपराध्यास शिक्षा म्हणून नेसवीत.)—रा १६. १२. [का. चळण=वेगवेगळ्या लांबीची चडवी]

चोळणी—स्त्री. १ (शरीर इ०) चोळण्याची, रगडण्याची क्रिया; मर्दन; संवाहन; चंपी. २ कणसें चोळून (धान्याचे) दाणे निराळे करणें. ३ (क.) सेवा; संवाहन; लांच देण्याचा एक प्रकार. 'कोर्टे कचेऱ्या आणि बंगले उंबरठे मिजवून हात-दावणी, पायचंपी, विनवणी, चोळणी इत्यादि प्रकार करण्याचे अपूर्व प्रसंग छुन्या लोकांच्या परिचयाचे नमूदते.'—खेया २८. ४ चोळवटलेली स्थिति; खराबा; नास. [चोळणे] ०मो(म)

ळणी—स्त्री. गुरांच्या पायाखालीं कणसें तुडवून दाणे निराळे करणें इ० काम; चोळून व मळून कणसांपासून धान्य निराळे कर-याची क्रिया. 'दादा, बाई कळ. नका चोळणीमळणी होऊं या

मग स्वये ध्या. ' [चोळणी=चोळणें+मळणी=गुरांच्या पाया-
खाली तुळविणें]

चोळणें—वकि. १ धान्य मळण्याकरितां, शरीराच्या शिरा
सैल होण्याकरितां, मांहीं स्वच्छ करण्याकरितां त्यावरून जोराने
हात फिरविणें; रगळणें; वासणें; माखणें. २ मर्दन करणें; (शरी-
रांत) तेल मर्दन करून मिरवणें; चंपी करणें; मळणें. -वकि.
पुटपुटणें; एखाद्या गोष्टीबद्दल हुळहुळणें; (मनाला) पथास्ताप
होणें. ' माता चोळून काय उपयोग, मागेंच जपलें असते तर ठीक
झालें असतें. ' [सं. पुळ; किंवा पुळ्] ० मळणें=चोळणें.
[चोळणें द्वि; चोळणें+मळणें]

चोळणें, चोळो—वपु. (गो.) विजारीसह असलेला एक
प्रकारचा सडा; चोळणा; झणा; अंगरखा. [चोळणा]

चोळपडणें—सकि. मळणें (धान्य इ०). ' धान्याचीं
कणसें चोळपडण्याचे हेच दिवस. ' [चोळणें+पडणें; सहाय्यक
मातृ]

चोळमाळीश-स—जी. (चोड्याचें) अंग वेपणें, खास
मालिष्, खारा करणें इ० काम. [चोळणें+फा. मालिष्=मर्दन
करणें]

चोळलाग—पु. चोळीचा लाग, सांधा; दुष्टीखाली (चोळी-
तील बगलेच्या त्रिकोणी तुकड्याखाली) लावलेला, असलेला
(कापडाचा) तुकडा, सांधा. लाग पडा.

चोळवटणी—जी. जोराने वासण्याची, चोळवटण्याची
क्रिया. [चोळवटणें]

चोळवटणें—वकि. चुरगटणें; चुरळणें; चोळटणें पडा. ' हव्च
ठेव माळराया, पोढ्या चोळवटतील बरें. ' -माळ २. १३४.
' पक्ष्यांचीं पिसें पावसाचें चोळवटून नासून जाण्यासारखी आहेत. '
-मराठी ६ वें पुस्तक पु. ६ आठ. २ री. (१८७५.) [चोळणें
प्रयोजक]

चोळा—पु. पदर व काठ याशिवाय बाकीचा वस्त्राचा भाग.
चोळा पडा. [सं. चोळ; हि. चोळा]

चोळा—जी. (गु.) मळसुंदा; चवळी पडा.

चोळा—पु. १ (महातु) चोळेचा रंग; पुट. ' इश्वर ज्याना
धिया चोळा । मना काले दिजती वेळोंवेळां । ' -माए ६८६.
' अजुरागाचिये चोळ । ' -माए ७९६. [चोळणें] चोळा देणें—
(चांमारी) घालहिरव्याच्या रंगांत चांमडें ठेवल्यावर रोज
रोज तीन वेळां चांमडें चोळणें.

चोळाखा—पु. (व.) हाल; हुळणपेडा. ' आमच्या जिवाचे
चोळाखे झाले. ' [चोळणें]

चोळाखा—पु. १ चोळीचा खण; चोळखण. ' चोळाखा न
फुटे या कलेवराचा । ' -माए १४७. २ अंगरखा. ' तुवां परम

पुर्वें । याचिने शरिराचें चोळाखे । ' -म ५०. बरील दोन्ही
अवतरणांत ' तुकडा ' हा अर्थ समवतो. चोळखा पडा.

चोळाचोळ-ळी, चोळामोळ, चोळामोळा—जीपु.
१ गुरांनीं पिकांची केलेली तुडवातुडव. २ (सामा.) चुर-
ण्याची, वेगण्याची, गुधडण्याची, कुसकरण्याची क्रिया; चोळून,
चुरडून, कुसकळून, वेगळून झालेली दुर्दशा. ३ गुधडणें; कुस-
करणें; चुरडणें. ४ नाश; खराबी. ' त्यांचा होइल चोळामोळा । '
-केफ ८८. [चोळाचोळ=चोळणें द्वि.; चोळामोळ=चोळणें+
मळणें]

चोळी—जी. १ जिर्यांचा उरोभाग व बाह्या झांकणारे
शिबलेलें वस्त्र. कपडा (वंचुकीची-काचोळीची गांठ ही मागें असते
व चोळीला पुढें गांठ देतात). ' तेवीं बरौती पाखीं उचलिलीं ।
चोळियांचीं । ' -शिशु ५५९. ' सदन्याच्या बाह्या चोळीबजा
सरकीव म्हणजे झालें. ' -वेड्यांचा बाजार. २ कपड्याचें अंग;
आंगरग्याचा छातीभोंवतालचा भाग; चोळा; (याच्या उलट वेर,
चोळ.) ३ (ल.) जीस इनाम दिलेली जमीन; दंड व समा-
हारदंड खेरीज समासांत चोळीबद्दल चोळ होतें. उदा० चोळ-
कड; चोळखण; चोळलाग इ० [सं. चोळ; हि. सिं. चोली]
० चिंधी-चिरगुट-जीन. कपडेलेते; वस्त्रावरण; विशेषतः
जिर्यांचा कपडालता. ' नाक्यावर चोळीचिंधी सोडून पाहतात. '
[चोळी+चिंधी=चिरगुट] ० बांगडी-जी. १ (व्यापक.) जिर्यांचा
कपडालता, दागदागिने इ० २ जिर्यांनां व्यावयाचीं वस्त्रे. ३
जिर्यांचा, (वेणीफणी, कुण्डे नेसणें, इ०) वेष्टसूयेचा विधि.
वेणीफणीचें साहित्य; झुंगारसाज. ४ (ल.) (बायकी) सौभाग्य-
वती जिर्यांना देणगी म्हणून ज्या वस्तू देतात त्यांना समुच्चयाचें
चोळीबांगडी म्हणतात. सुवासिनीस चोळी व बांगडी ही कर्मांत
कमी देणगी होय. ५ माहेरपण; दरसाल कपडेलेते घेऊन देऊन
बायकांची विचारपूस करणें. (कि० करणें). ६ ज्याचे पती सरकार-
कामांत मृत्युमुखी पडले त्या जिर्यांना सरकारांतून मिळणारी
पोटगी; इनाम उत्पन्न. ७ इनाम (सौभाग्यवती जीस) ८
(व.) बहीण मानून दिलेला अहेर वगैरे; (उपसाहार्पां) जामा-
निमा. [चोळी+बांगडी]

चोळें—न. (कों.) चोळ; जावळ काढून घेई राखण्याचा
संस्कार; चूडाकर्मे. ' मरली अडीच वर्षे चोळेंकरिती । ' -वसा
१०. [सं. चोळ]

चौ, चौं—वि. १ चार. या शब्दाचा उपयोग स्वतंत्रपणें
होत नाही केवळ समासांतच उपयोग करतात. ' जेवीं मदोन्मत
हरी । चौं देताचें । ' -कथा १. १३. १५. ' वनचरी उठिले चौकड ।
आईत । ' -वापि २२१. २ (सांकेतिक) चार वेद ' तो हा
पंढरीचा राजा । पुसा सहा चौं अठरां जणां । ' -तुगा २५३९.

[सं. चतुर्=चार; प्रा. चठ; तुल० हि. चौ] चौवरआढी, चौचा अंक-आंकडा-घालून वसणें-प्रवस्त मांडी घालणें.

चौक—पु. १ चौकोनी अंशण, जाणा. २ (चोड्याची) चारी पाय उचलून भरधांव, डोलदार पळण्याची चाल; ' चित्रें काढून चौक उजविले. ' —ऐपो २११. चारी पाय उचलून भरधांव डोलदार पळण्याची चाल. ' जरा चोड्यावानी चौक टाक. ' —चंद्रप्र ९१. ३ लावणींतील अंतरा; पोवाड्यांतील कडवें, एक भाग; एक छंद. ४ फाशावरील चार ठिपक्यांची संख्या; चारांचें दान. ५ चौसोपी वाडा; बराचा, मंदिराचा चौकोनी मध्यभाग; देवळांतील गामाऱ्याच्या समोरील समामंडपांतील खानांमधील चौकोनी जागा. ६ चवाठा; चार रस्ते येऊन मिळतात अशी घाट्यांतील चौकोनी जागा. उ० मोतीचौक; टिककचौक; घाट्यांतील मोठी पण मोकळी उबडी जागा (या टिकाणी बाजार असतो, चवडी असते). ७ लमादि मंगल समारंभांत पाटपासोड्यावर गडू, तांडुळ यांनी काढलेला चौकोन. ' चौक मरियेला आसवीं । पाचारिली कुळस्वामिनी । ' —तुषा २८२. ' ते मांडिली रत्नजडीत चौकी । मुक्ताफळांच्या बसलीत चौकी । ' —साकू ६.१७. ८ रांगोळीचा एक प्रकार; नानाविध रंगांनी काढलेली वेळींची मालिका. ' सदैवी जेथ अनुलां हातीं । चौक मरिले निगुती । ' —श्रु ७३. ९ (मनुष्याच्या) कमरेवरचा पाठीचा भाग; बगडा; (पंथेंचें) हुंगण; डिमोरा. १० चौकोनी कापड; कमाल. ' मेण्हापडाचे चौक. ' —प्रसुतिकृत्यावर्ष ११. ११ (वे.) चौकडा; मुलांच्या कानांतील एक दागिना. १२ (वे.) छिमर्यांतील रात्रीचा जलसा. १३ (सोनारी) हुडीचा एक भाग. १४ (कु.) चौकट. —न. चौक; कोणत्याहि संख्येची चौपट दर्शविणारा शब्द. उ० तीन चौक (चौक) बारा; पांच चौक बीस इ०. [सं. चतुष्क, प्रा. चठक; हि. चौक; सि. चौकु] (चाप्र.) चौक भरणें—चौकपासोडा पहा. खातक्या चौकांत वसणें—नकि. १ (बराच्या) अतिशय आंतल्या भागांत, खोलींत वसणें. २ (ल.) मेठ, दर्शन अवदीं हुल्लेन होईल अशा प्रकारें राहणें. सामाशब्द—० **चाकर**—पु. सोंगट्यांतील एक पारिमाधिक शब्द. ० **नहाण**—न. लमसमारंभांत विहिणीला, बराच्या आईला, मळरांत वसवून वाटानें वातलेलें स्नान. [चौक+नहाण=स्नान] ० **पासोडा**—पु. १ मंगलकार्यांत प्रथम रांगोळी घालून तीवर चौरंगावर, पाटावर घाल इ० घालून त्यावर गडू, तांडुळ यांचा चौकोन काढून बटूस, बरास, बधूस, त्यांच्या आईबापांस वसण्याकरितां केलेलें आसन. चौक अर्थ ७ पहा. २ (कडाड) मुलींचा एक खेळ; पासोडी पांवरलेल्या मुलींस आवाजावरून ओळखणें. [चौक+पासोडा]

चौ तट—झी. चवकट. १ चार लांकडे चांगलीं ठासून त्यांना परस्परांच्या टोकांचीं काटकोनांत सांधून, जखडून बनविलेला

चौकोन. उ० दाराची, खिडकीची, तसविराची चौकट. (घामा.) चार तुकडे जोडून सांधून केलेली चौकोनाकृति; चार कडा, बाजू असलेली वस्तु. २ मोट व्याला वाचलेली असते तो चार लोखंडी पड्यांचा सांगाडा. ३ चौकोनी मोकळी जागा; चव्हाटा; देवळांतील, बरातील चौक इ०; चौक अर्थ ५।६ पहा. ४ मारका, जखीण, तळखंबा व समंघ या मुतांचा जमाव, टोळी, चौकडा. ५ चार बुध्द माणसांची टोळी; चांहाळचौकडी. ६ पत्त्यांतील (इस्विक, बदाम, चौकट, किलवर या) चार रंगपैकीं एक (काळ) चौकोनी रंग; या रंगाचें पान; तांबडें पान. उ० चौकटचा राजा, एका, गुलाम इ० [म. चौ; सं. काष्ठ=लांकड; प्रा. चठकडी; तुल० हि. चौखट] ० **पांढरी**—झी (विणकाम) जुगट्यांतील एक प्रकार; फणीचीं तीन घेरे काळा ताणा व एकर पांढरा ताणा अशी उमार व जाडवणहि त्याचप्रमाणें विणून केलेलें जुगटे. [चौकट+पांढरी] चौकटीचें मरण—न. (मारका, जखीण, तळखंबा व समंघ या) चार मुतांनीं पळावण्यामुळे ओडवलेलें मरण.

चौकटा—पु. १ हत्तीवरील एक प्रकारचा होवा. ' श्रीमंत राजपुत्र स्वारींत जात असल्यास त्यांच्याकरितां शिकारी चौकट्यासह हत्ती ... पाठवावा. ' —हुकराची शिकार (बडोदे) १५. ' सेनाखासखेल समक्षे बहादुर जमि चौकट्यांत वसून हुमेका जातात । ' —गापो ७५. २ चौकडीची गाडी. [चौकट]

चौकड—झी. चौकट (तेडी राजा.) बाण्याच्या तोंडावर बसवावयाची चौकट. हिच्यावर घाणा हांकणारा वसून बाण्यांत गळित सारणें, लाटीवर पाणी शिंपणें, वेल हांकणें इ० कामें करतो. [चौ+कड]

चौकडा—पु. १ पुण्याचें एक कर्णसुवण; हल्ली हें कुणबी लोक कानांत घालतात. यांत सोल्याच्या चार फड्या असून प्रत्येक कानांत दोन याप्रमाणें कानासोवतीं घालतात; चार कुडक्यांचा समुदाय. २ नवेंतील किंवा हुळांतील सारक्या चार मोत्यांचा समुदाय. ३ कोणत्याहि चार वस्तूंचा, माणसांचा समुदाय. ४ चोड्याचें खिदळणें, बागडणें, चारी पाय उचलून भरधांव, डोलदार चालणें; चौक अर्थ २ पहा. ५ कापडाचा, जुगट्यांचा जाठ नगांचा समुदाय.

चौकडी—झी. १ चार वस्तूंचा समुदाय (चार कापड, नाणीं, मोती इ०) २ एकहुडीच्या, विचाराच्या चार मंड्यांचा समुदाय; उदा० चांहाळचौकडी. ३ कापडावरील, जुगट्यावरील चौकट; जाडव्या—उम्या रेधा; चतुरस्र चिन्ह. ४ हरिणाचें उड्या मारणें, बागडणें; हरिणाची उडी. ५ कृत, भेता, द्रापर व कली या जुगटांचा मिळून होणारा काळ; उ० चौदा चौकड्या रावणाचें राज्य; बहात्तर चौकड्या इंद्राचें राज्य. ' जें

चौकडिया सहस्र आहे । तें ठावेठावो विलुचि होये ।' - झा ८.१५६. 'चौदा चौकडिया आयुष्यगणना । वंधुवर्ष जाणा कुंभफणे ।' - मुगा ३४६३. १ (क.) माठ लुगड्यांचा समुदाय; चौवीस मुठे किंवा तोबे. 'आम मी चौकडी सणें विकलीं.' 'एक चौकडी सुताचा काय माव आहे ?' [चौकटी] (वाप्र.) ० मुलणें-शुंग होणें-मोहून, मुलून जाणें; मांवावून जाणें; वाचवळणें; गोंधळणें. सामाशब्द- ० चा-ड्याचा-वि. चौकटी असलेलें (कापड, लुगटे इ०). ० ची गाडी-त्री. चार दोड्यांची राजाच्या स्वारीची गाडी, बगी, रथ. 'स्वारीबरोबर पिछाडीस एक चौकडीची गाडी ठेविणें' - ऐरापु प्र: ९.५१०. चौकडा पहा.

चौकडे-चौकडो-कवि. चोहोंबाजूस; चहुंकडे; चोहोंकडे पहा. 'चौबे चौकडे बोळिती । येक ते झोंकून पाळिती ।' - दा ३.८.२४. 'सिष्यवृंद मिळाले चौकडो बहुत ।' - दावि २४०. [चौ + कड]

चौकणी-चौकणी चिरा-चौकोनी पहा.

चौकणें-कवि. (घोडा इ० नें) चौक टाकीत चालणें, नाचणें, वागडणें. [चौक]

चौकशी-सी-त्री. १ काळजीपूर्वक विचारपूस; निर्णयाविषयी पुरतेपणीं विचार. २ शोध; तपास; छडा, पता लावणें; पडताळा पाहणें. ३ इन्साफान्यतिरिक्त गुन्हाबाबत मॅजिस्ट्रेट किंवा कोर्टे जें जें काम करतें ती. [हि. चौकसी] ० टेवणें-१ देखरेख असणें; व्यवस्था पाहणें. २ काळजी घेणें; तपासणी करणें.

चौकस-वि. १ तरतरीत; चाणाक्ष; चतुर; धोरणी. २ विचक्षण; चौकशी करण्यांत कुशल; शोधक; विज्ञासु. 'सारा असारा निवडनि चौकस द्विजांत जे निर्मळ मानसौकस ।' - मो कृष्ण ६९.३. ३ सावध; वक्ष. ४ स्पष्ट; निश्चित. 'जुन्या कारकीर्दीत कारखान्याचे चौकस विभाग झालेले नसल्यामुळे त्यांच्या हकीकतीची पुष्कळच गुंतागुंत होण्याचा व बारांबार पुनरुक्ति होण्याचा संभव असल्याने...' - ऐरा प्रस्तावना ३ [हि. चौकस=वक्ष, सावध; तुल० सं. चतुःक्ष] चौकसरणें-कवि. १ शोधणें; तपासणें; छानणें. २ परीक्षणें; पारखणें; कसाला लावणें. [चौकस] ० दार-वि. १ घूर्त; शहाणा; शोधक्युद्धीचा; धोरणी; चतुर; विचक्षण. २ चौकशी, तपास, शोध करण्यास नेमकेला, लावलेला (मनुष्य, चाकर). ३ तपासनीस; पाहणी करणारा; देखरेख ठेगणारा. [चौकसी+फा. दार] ० नीस-वि. तपासनीस; पाहणी करणारा; देखरेख करणारा; (इ.) इन्स्पेक्टर. [चौकसी+फा. नवीस]

चौक(का)ळ-त्री. (कुण.) रेल्वेरी; मुकाल; चंगळ; विपुलता. -वि. विपुल; प्रसन्न ठरण्याइतका; भरपूर. नेकळ पहा.

चौकळशा-वि. १ महाराष्ट्रातील एक क्षत्रिय जात. या जातीत सभप्रसंगीं घराच्या बोहल्यावर चार कलश ठेवण्याचा प्रथात आहे म्हणून यांस हें नांव पडलें. २ चौकळशा जातीचा मनुष्य. [चौ+कलश]

चौका-पु. प्रवासांत स्वयंपाकासाठीं साफ केलेली व सारवि. लेली चौकोनी जागा. 'आपला आमचा चौका निराळा, सगळे निराळे.' - सूर्यप्र ११३. [चौक; हि. चौका=स्वयंपाकघर] ० वासन-न. प्रवासांत जागा साफ करून चूल मांडून स्वयंपाक वगैरे करून जेवण तयार करणें, मांडी घासणें, इ० काम; स्वयंपाकपाणी. 'देखाचा गडी असला म्हणजे चौकावासन करतो.' [हि. चौका+वासन=मांडें, पात्र]

चौका-पु. जरब; धाक. -धार [हि. चौक=दचकणें, अचंबा]

चौकी-त्री. १ शहराच्या, रस्त्याच्या विशिष्ट भागांत चोर, मामटे इ० कांचा बंदोबस्त करण्याकरितां ठेवलेली शिपायांची तुकडी. -पया ५१. 'हे स्वयंपाक करून जेवतात तो चौकी आली.' - स्वप १४९. २ पाहान्याकरितां, बंदोबस्ताकरितां ठेवलेल्या शिपायांचें ठाणें; गेट; नाके. ३ पाहारा; राखण. 'तयामोवती चौकी बळकट ।' - दावि ३९१. 'माझ्या घराची चौकी तुम्ही करा.' ४ (वीणा इ० तंतुवाद्यांतील) घोडी; तारदान; अट. ५ चौरंग; घडवंची; देव वगैरे ठेवण्यासाठीं केलेली लांकडी, चौकोनी बैठक; आसंदी; तक्त. 'मुकुट काडुनी मस्तकि वरले । चंदनचौकीवरि विस्तरिले ।' - अमृत ३१. 'ते माखिली रत्नजडीत चौकी ।' - साकह ६.१७. 'गज रथ तुरंग सिंहासने । चौकिया सिबिका सुखांसने ।' - दा ४.७.६. ६ चार घुपदांचा समुदाय. ७ (बायकी) प्रकार; विधि; संस्कार. 'चवथ्या दिवशीं चवथी चौकी । बाळबालेंतिणिची न्हाणी हो होती ।' - पाळणेंसंग्रह पृ. ३. ८ (घो.) घराची ओसरी. ९ दुधाचे दांत; (माणसाची) पुढील दांतांची चौकडी. १० देवडी; आज्ञागेल्याची चौकशी, बरीं जेथे होते ती जागा; पाहारा. ११ मांड; ठाणें; बैठक. 'जव माणकोबांनी चौकी मांडुनी । समोवतीं मावें रंग मळनी ।' - दावि ७८६. [सं. चतुष्किा; प्रा. चंड-किा=चौक; हि. चौकी=नसण्याचा पलंग; पहारा] (वाप्र.) ० देणें-पहारा करणें; राखण करणें. सामाशब्द- -चे दांत-पुष्प. (माणसाने, मुलाचे) दुधाचे दांत, पुढील दांत; ज्यांचा पदार्थ फोडण्याकडे उपयोग होतो ते, चौकडीचे दांत. हे प्रत्येक जमा-दांत चार असे एकंदर आठ असतात. 'कर्ण कुंडलें तळपती । लघुदंत चौकीचे झळकती ।' - इ ४.१७२. ० दार-पु. पहारेकरी, राखवालदार; चौकीवरील शिपाई. 'नजीबखान रोहिळा याणे चौकीवारांचा शिरच्छेद केला.' - माव २९. [हि. चौकी+दार]

•द्वारी—झी. १ पहारा ठेवण्याचें, रखवालदाराचें काम. २ पहारा ठेवण्याबद्दलचें वेतन. ३ चौकीदाराबाबत गांवकन्यावर बसविलेला कर. [चौकीदार हि.] •पहारा—पाहारा—पाहारा—पु. राखण; रखवाली; बंदोबस्त. (कि० असणें; होणें; करणें). —पया १०५. ' त्या फिल्ल्यामोवता चौकीपाहारा चांगला आहे. ' [हि. चौकी+पहारा] •यात—पु. पहारेकरी; रखवालदार. ' प्रत्येक जळाशयावर दोन चौकीयात ठेवावे. ' —मरळ माझांची पैदास (बडोदे) ६. [चौकी]

चौकी—अ. चौक; चारानें गुणतांना म्हुणावयाचा शब्द. उदा० एकी चौकी चार; चार चौकी सोळा.

चौकूण—क्रि. (अप.) चहुंछहण; सर्व बाजूंनी.

चौकोन—ण—पु. चार बाजू असलेली सरलरेषाकृति.; चार कोनांनी युक्त अशी आकृति. [सं. चतुष्कोण; प्रा. चउष्कोण; चौ=चार+कोन=कोपरा] चौकोन—नी, चौकोण—णी, चौकून—कूनी—वि. चार कोन, कोपरे असलेला (दगड, जमीनीचा भाग, आकृति इ०). —नी—णी चिरा—पु. १ चारी बाजूंनी बडलेला दगड. २ (ल.) हव्या त्या कामाला पुढें होणारा, हव्या त्या मंडळीत साजणारा किंवा खपणारा माणूस; अष्टपैळ मनुष्य; चौरस; बहुभुत. चौकोनांचें—क्रि. (गो.) पदार्थ चौकोनी करणें.

चौख—पु. (गो.) मितीत बसविलेले कपाठ. [म. चौक]

चौख—वि. परीक्षक; तज्ज्ञ. ' बरील टीकाकार यांस मराठी माषेचे चौख कोणी नेमले हेही आम्हांस कळत नाहीं. ' —नि ११८. [चौखणें]

चौखंड—वि. (व.) चतकोर; पाव. ' चौखंड माऊर पाड. ' [चौ+खंड=मुकडा]

चौखंड—पु. (गो.) घुपारीच्या वडाला वेष्टणाऱ्या सालीचा केलेला श्रोण; फागोट्याचा किंवा विरीचा श्रोण.

चौखणी—वि. १ चार मजली (इमारत इ०). २ चार खण, माग असलेले (घर). [चौ+खण]

चौखंडा—पु. (सामा.) चौखंडा पहा.

चौखर—पु. (व.) १ सोंगट्याचा पट. २ (व.) चौरस्त्याची जागा; चौक.

चौख(रु)रणें—सक्रि. जखडून बांधणें; चारी बाजूंनी ताणून बांधणें; चौखारणें पहा. ' पार्था ते गा तम । रघुनि ऐसें वर्म । चौखरी देहात्म । मानियातें । ' —झा १४.१०७. ' मोवरी मार घुबलेमार । चौखरून डंगारणेंमार । ' —दा ३.७.६५. [चौ+खर]

चौखांबा—पु. (राजा.) देवासमोर उभें राहून शपथ घेण्याची जागा. [चौ+खांब]

शको. ३. ४१

चौखांबी—झी. (राजा.) १ देवळाचा गाभारा (हा बहुधा चार खांबांचा असतो). २ मूर्ति असलेल्या गाभान्याच्या पुढील जागा; समामंडप; मंडपी. [चौ+खांब]

चौखार—चौखुरी पहा.

चौखारणें—सक्रि. बड बांधणें; ताणणें; ओढणें. (विशेष जोर आणण्याकरितां इतर क्रियापदांसह योजितात. उदा० चौखारून बांधणें, कसणें, बांधणें, ओढणें इ०). [चौ+खर]

चौखुंड—क्रि. चारी दिशांना व्यापून (जहागीर इ०); चोहोंकडे; सर्वत्र; चारखुंड पहा. [चौ+खंड] •जाहगीर—झी. चारखंड जाहगीर पहा.

चौखुंडी—झी. वाळंतपणाच्या चौथ्या दिवशीं करावयाचा विधि.

चौखुंडीमार—पु. एखाद्या मनुष्यास त्याच्या पोटावर विजवून व चार खुंडास त्याचे हातपाय बांधून त्याच्या पाठीवर दिलेला मार (चोर, दरोखेखोर पैसे काढण्यासाठीं असला मार देतात). [चौ+खंड+मार]

चौखुंडा—पु. (कापड, कागद, जमीन इ० कांचा) चौकोनी मुकडा. ' बर्तुळाकार क्षेत्राची पाही । मध्यें चौखुंडा खळाही । ' —पैसा. —वि. रेंव; प्रशस्त; मोठा; ऐसपैस. उदा० चौखुंडा रस्ता, मार्ग, चिरा, छाती इ०.

चौखुरणें—सक्रि. (बासले, शिंगले) चार पांढऱ्या कुरांनी युक्त असें जन्मणें. [चौ+खर]

चौखुरी—झी. बाज; साट. —वि. चतुष्पाद; चार पाय, खूर असलेला (प्राणी, पक्ष). —घर. [चौ+खुर] •उडडी—झी. चारी पायांनी मारलेली उडी. (कि० मारणें; टाकणें).

चौखुरी—क्रि. १ चार कुरांच्या बाबतीत, विषयी; चार पांढऱ्या • कुरांनीं (युक्त जन्मणें). (कि० उतरणें). २ चारी पाय उचलून. चौखुर पहा. [चौखुरी+उडी]

चौखुरे—न. (कु.) खावयास योग्य असा चार पायांचा प्राणी; चतुष्पाद खाद्य प्राणी. उ० बकरा इ० [चौ+खुर]

चौखुर—क्रि. एकदम चारी पाय उचलून (उडी मारणें, पळणें इ०); चौखुरी (कि० उडणें, बांधणें, उडीमारणें, टाकणें) ' चौखुर निचे त्वेबाची । मोड दौड संताजीची । ' —छंभ्रामगीतें १६. ' मोडा चौखुर उडत चालला आहे. ' [चौ+खुर] (वाग्र) •वृक्ष काढणें—(गाईच्या, म्हशीच्या) चारी सडांतील दृव काढणें (गाईचे सड व छाटेचे खूर यांमधील कल्पित साम्यावरून हा वाकप्रचार रुढ झाला आहे.)

चौगण—झी. ठाईच्या, स्थिरताळाच्या वळच्या दिश्या-इतका काळ. मूळ ताळाच्या चौपटव लढ ताळ. ' (पळवाजीस) सर्व

तंतुवायांची आणि नाचणाराचीहि साथ सोडा, दुगण, चौगण घुडां करतां आली पाहिजे. ' -कला १९. [चौगण]

चौगर्द-गर्दा—क्रि. चौहीडडून; सर्व वावूस; चौहोवाजुंनी (पावस ६० घेणे). [हि. चहुँ+फा. गिर्द=परिव, भोंवतालचा प्रवेश].

चौगस्त—न. चार वर्षांमागील वर्ष. [हि. चहुँ=चार+फा. गुहस्त=गत, झालेले]. चौगस्तां—क्रि. चार वर्षांपूर्वी, गुहस्तां, तिगस्तां ६० प्रमाणे. ' चौगस्तां मी काहीस गेलो होतो. '

चौगा—पु. चार बांटे रंदी; चार बोटांच्या प्रमाणाचे (लांबीचे, रंदीचे) माप; चार अंगुले; हाताच्या चार बोटांच्या मुळाशी दिलेल्या दोऱ्याचा वेडा. [सं. चतुर्=चार+अंगुल=बोट; प्रा. चठ+अंगुल]

चौ(ग)गान—न. मैदान; पटांगण. ' तेथे घोडा फिरविला चौगानात. ' -सुनि ९६. [हि.]

चौगीर्द—क्रि. चा=ही बाजूनी. चौगर्द पहा. ' एकाएकी उभी पावले नये. दुरुनच चौगीर्द घेऊन भांड्यांचा भार घेत असावे. ' -मरामा ३६.

चौगुण—वि. १ चौपट; चतुर्गुण. २ चौथा गुण जो शुद्ध सर्व गुण त्याने युक्त असा. ' बेती पाणीया मिळोनि जगजेठी । वेदु चौगुणा खेळती बाळवंटी. ' -सुगा १३५. [चौगुण; सं. चतुर्+गुण=पट; हि. चौगुना] चौगुणित—वि. चार पटीने; चौपट; चतुर्गुणित; चौगुणी. [सं. चतुर्+गुणित=गुणलेले; प्रा. चठ+गुणित] चौगुणी—जी. चौपट. ' जे कर्म मांडवला सुचे । त्याची चौगुणी बेती पाडे. ' -झा १८.७४७. ' चौगुणीने जरि पूर्ण शीतमान् । नळा ऐसा तरि कलानिधी पाव्. ' -२ १. [चौगुण]

चौगु(घु)ळा—पु. एक गांवकामगार, घतनदार, अधिकारी; गांवाच्या वारा बळत्यापेकी एक; गांवपाटलाच्या हाताखालील एक कामगार; महाळाच्या चौगुल्याला देशचौगुला म्हणत. -मावसाळ १३९.

चौघ-घी-घे—वि. चार; चौघे पहा. [सं. चतुर्=चार]

चौघडा—पु. १ देवाळ्यांतून, राजबाड्यांतून नित्य चार, चार घटकांनी बाजविण्याकरितां काळ, जगारे, नौबती, सुर, सनई ६०. वाघांचा संच. -भार. प्रत्येकी दोन याप्रमाणे दोन मनुष्यांनी बाज वावयाच्या चार नगान्यांचा समुदाय. यापेकी दोन जगारे व दोन डिमक्या—झिला असतात. यावरून नौबती, सुर, सनई ६०. वाघांच्या समुदायासहि हाच शब्द लागतात. ' झबतो नामाचा चौघडा. ' -मय ६३. २ एक मान (चौघडा घालण्याचा). हा मराठी राज्यांत विजयी सरदारास मिळे, त्याबद्दल सरकारांतून खास

सालीना १२०० रु. ची जेमणूक मिळे. [सं. चतुर् + घटि=घडी, घटिका; चतुर्+घट=घडा] ० वाजणे—(कर्त्याची घडी). (क.) एखाद्याची बदनामी होणे. चौघडी, झुथा—वि. चौघड्यांतील नगरा व झील बाजविणारा. [चौघडा]

चौघडा, चौघड्याची अवटी—पु. जी. सोन्याचादीच्या पत्र्यावर ठसे उमटावयाचे सोनाराचे एक साधन. [चौघडा]

चौघडी—जी. १ वस्त्राची, कागदाची चार पदरी घडी. २ प्रायकांचे पांवरण्याचे चार पदरी वस्त्र. बहुधा लुगट्याचीच चौघडी करतात. [चौघडी]

चौघ(घु)ळा—पु. चौगुला पहा. चौघुलपणा, चौघुलकी—पु. जी. चौगुल्याचे काम, अधिकार. [चौघुला]

चौघाचार—पु. १ लोकांच्या मत्सराचा, अभिशापाचा, द्वेषाचा अमंगल वचनांचा भोंवणारा परिणाम; (लहान मुलांस कागणारी) लोकांची हट्ट. (कि० बाघणे). २ (क.) प्रसिद्ध करणे; फोडणे; लोकांस सांगणे; ३ (एखाद्या वस्तूवरील) पुष्कळांची मालकी; समायीक हक्क; सार्वजनिक सत्ता. ४ (क.) सामान्य व्यवहार, आचार; लोकरीति. ५ चौघांनी केलेल्या वाय; पंचाईत; निवाडा. ' राखिला हा होता बहु चौघाचार । साक्षीने वेव्हार निवडिला. ' -सुगा १२१७. ' वहिणी म्हणे चाल करूं चौघाचार । वेसोनि वेव्हार निवडीती. ' -व ४९१. [चौघे=चार जण-लोक+आचार=व्यवहार]

चौघे-घी—विपुलव. १ चार जण; चार आणि चौघे या दोहोंच्या अर्थांत घोडासा फरक आहे. चार शब्द सर्वसाधारणपणे वापरतात परंतु चौघे हा शब्द सजीव प्राण्यास उद्देशून-विशेषतः मनुष्यांस उद्देशून वापरतात. (-जी=चौघी-चौघ्या; -न. चौघे-चौघी). २ घोडे; तिघे-चौघे; तीन-चार. ३ जग; जनता; समाज; लोक; जन उदा० चौघांचा विचार, बुद्धि, रीत. ' चौघांची वाट ती आमची-आपली वाट. ' ' चौघांत जावे लागते. ' ' चौघांत वातमी पसरली. ' ४ (सांकेतिक) चार वेद. ' न मनी चौघांची उत्तरे । उपवासे नाबरे. ' -ह ४४. ५ चार वेद; सूक्त, स्मृत. कारण व महाकारण वेद; सरीर. ' राजस विठबाई माझे ज्ञान तुझे पायी वो । त्यजूनिया चौघासी लावी आपुलिये सोई वो. ' -सुगा २८९. ६ चार मुष्ठी. ' चौघी जणी तडस्थ पाहती । स्वरूपस्थिति न वर्णवे. ' -ह ३. २. ७ चार वाचां (परा, पर्याय, मध्यमा, वैखरी). ' कृष्ण वर्णुनिया अष्ट । चौघे गर्जेताती माट. ' -एकस्व ६७६. [चौ=चार] (वाप्र.) चौघांत बसणे—अक्रि. लोकांत, समाजांत वावरणे, वागणे; लौकिक राखणे. चौघांघर तान घेणे—(उप.) लोकमत झुगारून देणे; जनतेचा, समाजाचा निर्णय घाब्यावर बसविणे; अधिक संच तान, स्फेर घेणे; लोकांवर ताण करणे.

चौघेरा—वि. (विणकाम) एकेका घरांतून दोन फणीच्या दोन तारा घेऊन दाट विणलेले (वस्त्र). [चौ+घेर]

चौचक—न. कबाड; दाराच्या फळ्या; झडपा. 'नवदारांच्या चौचकीं। वाघूनि संयतीची भाडवंडी।'—हा १२.५२. [चौकट]

चौचाको पांढर—जी. गांव; गांवकरी; गांववस्ती; गांवचे गरीब मुखवस्तू इ० सर्व लोक. (क्रि० मिळणे; जमणे; गोळा होणे). चौचाकी यांतील चार चाकांच्या अर्थासंबंधी घराच मतमेद आहे. काहींच्या मते ही चौचाके म्हणजे देशमुख, देशपांड्या, पाटील व कुळकर्णी ही (चार चाके) होत. काही लोक सूर्याचे, कुमाराचे, तेव्हाचे व ग.ठपाचे अशी (गांवाची) चार चाके मानितात; कोणी १ ले सरकार, २ रे पाटील, कुळकर्णी, देशपांड्या, देशमुख; ३ रे मिरासदार, सेतकरी इ० समुच्चयाने व ४ थे बळतेदार अशी चार चाके मानितात. काही लोक असे म्हणतात की खेडेगांवचे लोक जो कोणी नेता भेटेल त्याच्या तंत्राने वेळेनुसार वागणारे, प्रसंग पाहून पुढे मार्गे, उजवीकडे, डावीकडे वळणारे व व अस्थिर बुद्धीचे असतात त्यावरून हा वाकप्रचार रूढ झाला आहे.

चौचाल—वि. १. चवचाल; प्रत्येक नव्या कल्पनेने, चालीने, मोडून जाऊन तीप्रमाणे वागणारा. २ लहरी; स्वेच्छाचारी; स्वच्छंदी. ३ नाना कुलुंगडी, लफडी करणारा. ४ मटक्या; भगंग; बडबडपा; नगरभगान्या; चहाबखोर; गप्पीदास; बाचाळ (हा अर्थ चियांच्यासंबंधी विशेष रूढ आहे). ५ स्वेच्छाचारी; दुःशील; नाचरी; नटवी. (जी) [चौ+चाल=चालन, वागणूक]

चौचिंधी—जी. अंदाडुंदी; बंडाली. 'नानाफडणीस याच्या सूर्यनंतर पुणे दरबारांत जी चौचिंधी माजली...'—सन १८५७ पृ. ६०. [चौ=चार+चिंधी]

चौचें—क्रि. १ (गो.) पाहणे. २ चालणे.

चौजारें—न. चातुर्यिक ज्वर; दर चौथ्या दिवशी येणारा थंडीताप. [चौ+ज्वर]

चौटकें—पु. चार टाकांचे परिमाण; छटाक; शेराच्या सोळाव्या भागाचे माप, वजन; चवटके [चौ+टांक]

चौटकें—न. चौडकें पहा.

चौटांकी—वि. चार टाक्यांचा (द्रोण). [चौ+टांका]

चौडक—वि. ज्यास चार डक्यांचा मान आहे असा. 'नृप चौडक गजेंती मुखें। लोळा लागला म्हणोनि।'—मुवन १४.१२. [चौ+डंका]

चौडका—की-कें, चौटकें—पुजोन. चवडकें; चौडकें पहा. 'आणि सहस्रांजुन सपरिवारीं मारिला। त्याच्या घडाचा चौडका केला।'—स्वादि १.६.७७. 'गोमुखी चळका चौडकी घुसळ।'—इ २३.२७. 'एक मरणाचेनि घाकें। काळे सोमाचे

चौडकें। प्रपंचगोपळाचेनि हरिखे। उदो म्हणोनि नाचती।'—एस्व ११.६०. [का. चौडिके]

चौडचाल—जी. (चोडपाचे) पुढील पाय चळवळ उचलून झपाट्याने चालणे. चवडचाल पहा.

चौडाळ, चौडळ—वि. चौडाळ-ळया पहा. 'काय गोड बोलणे मुजवर चालणे मुरवत चौडाळयाची।'—सहा ३९.

चौडाळणें—अक्रि. (गाय, म्हेस यांची कास) प्रसूतीची वेळ चवळ आली असता विस्तृत होणे. [हि. चौडा=वेद; म. चवडा]

चौडाळणें—सक्रि. संकर करणे; विचडविणे; चौडाळणे पहा. 'गोवळीजन विडाळिला। चौडाळिला व्यभिचारे।'—मुसमा ११.२६.

चौडाळ—न. जातिधर्मविरहित आचरण. -घर. चौडाळा. 'हाटाने चौडाळे कोण जाणे।'—रामदास, स्फुट अमंग, नवनीत पृ. १५१.

चौडाळ—वि. चार उतरत्या बाजू असलेले (छपर, छावणी). [चौ+डाळ=उतार]

चौडाळ-ळा-ळया—वि. १ चौडक; चहाडक; पाचकळ. २ हरएक कामांत उबळावळ करणारा; कामांत गोबळ घालणारा; चौडाळा करणारा; चौडीकडून एखाद्या कार्याचा उबळा करणारा. [चौ+डाळणे=उबळणे]

चौडाळणें—अक्रि.-सक्रि. जातिनिर्वध, विवाहबंधन तोडून सबगोलंकार होईल अशा तऱ्हेने वागणे; कामुकतेचा अतिरेक करणे; ताळतंत्र सोडून संभोग करणे; चौडाळणे. 'बहुत माजला गोबळ। गोबळ चवडाळिलें सकळ।'—सक्रि. १ घालमेळ; हलवाहलव करून गोबळ करणे; विवाह करणे; विचका करणे; अनेकांनीं मिळून एखाद्या कार्याचा विचका करणे. २ बाडविणे. 'चौडाळिलें गोकुळ सर्वे येणें।'—साह १.६९. [चौ+डाळणे=उबळणे]

चौडाळें—न. गर्दी; दाटी. -घर.

चौणा—पु. चवणा पहा.

चौत—पु. (फळ, कंद, माकरी इ० फांचा) चवथा भाग, हिस्सा; चतकोर. -जी. चतुर्थी तिथी; (प्र.) चौथ पहा. [चौथ] •कर कोर-पु. (राजा.) चतकोर पहा.

चौतर्फ-तर्फा-तर्फा—वि. चार रावे, माळक, मुख्य असलेला देश, राज्य. 'नागोळणे (नागोळ्याचा अंमल) चौतर्फ आहे.' -क्रि. चोहोंकडे-कडून; सर्व बाजूस-बाजूनी; चौगर्दी. [चौ=चार; अर. तरफ-तर्फ=बाजू, पक्ष]

चौत(ता)ळणें—चवताळणे, चौताळणे पहा.

चौतार-री—वि. १ चार तारांचे, सुताचे, धाग्याचे पडे असलेले (कापड). २ चार तंतु एकत्र करून विणलेला (पितांबर इ०) [चौ+तार]

चौताल-छा—पु. वादनांतील एक ताल, ठेका. छांत मांआ वारा व विभाग सहा आहेत. चार ठाळाचे ठोके म्हणणारा ध्रुपद ६० [चौ+ताल=ठेका]

चौताळा-ली—वि. चौताळांतील; चौताल ह्या ठेक्यांतील (ध्रुपद ६०). [चौताल]

चौताळी—वि. चार मजली; चार तालांची (इमारत, जहाज ६०). [चौ+ताल=मजला]

चौताळ—क्रि. चौखुर; चारी पायांनी उठवा मारीत. ' निळा म्हणे कुंपात उठी. चौताळ लागे पाठी. ' -निगा २४ [चवताळणे]

चौताळणे—क्रि. चवताळणे पहा. १ पिसाळणे; क्षोभणे. ' मज लक्षितां मन आकळे. मज विसरतां तें चौताळे. ' -एमा १६. १७०. ' सिध्यतनुसृष्टीत दुष्कर्म तें नीच. चौताळती म्लेंच्छ क्षोभलासे. ' -दावि ३१५. २ घावून येणे; भरघाव पळत घुटणे. ' चौताळती गगनपर्वें. ऐसे वाळ चारखते. ' -मुसामा १२. ११२. ३ वेगाने जाणे. ' वेगें सारख्यातें म्हणत. चपळ चौताळों दे रथ. कुण्ठाव येथें असे. ' -एस्व १२. ६९. ४ विस्तार पावणे; पसरणे. ' माहां बळी होऊन गेले. पुष्पीवरी चौताळले. ' -दा १६. ३. २६. [चौ+ताल]

चौतीस—वि. ३४ संख्या; तीस आणि चार. [सं. चतुर्विंशत्; प्रा. चवतीस; तुळ० शुभ. चोतरीस]

चौतुकडा—वि. चार तुकड्यांनी बनविलेला; चार तुकड्यांचा. [चौ+मुकडा]

चौतुकी, चौतुक—वि. चार कडवीं, विभाग असलेले (ध्रुपद). गस्ताई, अंतरा व आभोग यांनी युक्त असे (ध्रुपद). [चौथ]

चौतू—वि. चौतारी पहा.

चौत्य—चतुर्थीस; पाव हिस्सा. -श्र. [चौथ]

चौत्रा—पु. चतुत्रा; ओठा; चौथरा. [म. चौ+थर; हि. चौथरा; फा. चौतरा]

चौथ—जी. १ चतुर्थी तिथि. २ (कों.) लोणी वगैरे तोळण्याचे जठरेवाळीय दुदाडी शिबराई पैसेमार बनन. ३ चतुर्थीस. ४ चौथाई; मुसलमानांच्या अमलाखालील प्रांतातून सरकारी वसुलाच्या एकचतुर्थीस खंडणी मराठे वसूल करीत असत ती. ही खंडणी वसूल केल्यावर मराठे तिची पुढील प्रमाणे वांटणी करीत—चौथाईचा चतुर्थीस राबा स्वतःकरिता ठेवीत असे आणि ह्या हिस्शास राजबाबती असे म्हणत. बाकी राहिलेल्या रकमेपैकी म्हणजे मोकाशापैकी सर्व चौथाईच्या साहोत्र्या इतकी (शे. ६ इतकी) रक्कम पंतप्रतिवास घेत असत. बाकी राहिलेला (चौथाईचा एकुलत्तर धंभरास) हिस्सा ज्याला देनमोकाशा म्हणत ह्याची निश्चित मदीवर सरदार—जहागीरदारांत वांटणी होत असे. यांनी

मराठ्यांस लढाईच्या वेळी सैन्य पुरवण्याचे असे. काही प्रांतांत सगळ्या चौथाईवर बोकडा तीन इतकी रक्कम वजा घालीत असत. तिला नाइगौडा असे म्हणत. मराठ्यांच्या अमलाखाली ते प्रांत आल्यावरहि वरीलप्रमाणे चौथाई वसूल करून वर सांगितल्या प्रमाणे तिची वांटणी होत असे. ५ मुसलमानांच्या अमदानीत दाव्यांत, लवादांत यशस्वी झालेल्या व्यक्तीने प्रतिपक्षाकडून चौथ व्याधी असा नियम असे. दाव्यांतील ऐवजांतील (रकमेतील) रुपयास चार भाष्याइतकी साधारणतः ही रक्कम असे. ६ कामावर माडोत्री लाविलेल्या नोकरांच्या पगाराच्या रकमेचा चतुर्थीस मुख्य अंमलदारास मिळत असे त्यासही चौथ म्हणत. ७ शिवाय कोढांतील वेळीफास प्रोसेस वद्दल दिलेल्या मजूरीचा चतुर्थीस नाशरास मिळत असे त्यासहि चौथ म्हणत. -वि. चतकोर (माकरी). [सं. चतुर्थ; प्रा. चठत्य] (वाप्र.) चौथीचा चंद्र (चांद) पहाणे—काही तरी जाळ, फिटाल येणे; चतुर्थीचा चंद्र पाहिला असता चोरीचा जाळ येतो असा समज आहे. ' चौथीचा चांद पाहिलांत याचा हा परिणाम वरे का ? ' -नामना ८६. ०कर. कोर-पुकी. (प्र.) चतकोर पहा. ०भरणी—जी. १ मात्रपद वषांत ज्या दिवशी भरणी नक्षत्री चंद्र असतो असा (तृतीयेचा, चतुर्थीचा, पंचमीचा) दिवस. २ मागील वारामहिण्यांत मेलेल्या माणसांचे या दिवशी केलेले श्राद्ध; भरणी श्राद्ध. [चौथ=चतुर्थी+भरणी=भरणी नक्षत्र]

चौथरा, चौत्रा—पु. वर वर ६० बांधण्यासाठी बांधलेला चौकोनी ओठा; चतुत्रा; चढा; घराखालचा चौकोनी उंच ओठा. [म. चौ+थर; फा. चौथरा; हि. चौथरा]

चौथरा, चौथळ—पुकी. १ शेतांतील एकूण उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा. २ शेत खंडाने देण्याचा एक प्रकार. यांत शेताचा मालक स्वामित्वाबद्दल शेताच्या उत्पन्नापैकी चतुर्थीस स्वतःला ठेवून बाकी कुळास देतो [चौथ]

चौथा—पु. (खा.) एक माप. चौथरा पहा.

चौथा—वि. पहिला, दुसरा, या अनुक्रमांतील तिसऱ्याच्या पुढचा व पांचव्याचा मागचा; चारही संख्या ज्याने पूर्ण होते तो. [सं. चतुर्थ; प्रा. चठत्य] ०पुरुषार्थ—पु. धर्म, मर्थ, काम, मोक्ष या मनुष्याने साधावयाच्या चार पुरुषार्थांपैकी चौथा जो मोक्ष तो. [चौथा+पुरुष+मर्थ=साधावयाची गौड] -थी भक्ति—जी. ज्ञानभक्ति.

चौथाई—जी. १ चौथा हिस्सा; चतुर्थीस. २ खंडणी; कर; हक्क चौथ अर्थ ३-७ पहा. ३ मराठे अमदानीत सरकारने जर मांडणारे तोळे किंवा मालमतेची वांटणी केली तर एकचतुर्थीस रक्कम जी सरकार घेई ती. ' वांटणी करून देऊन सरकारची चौथाई घेऊन सरकारांत जमा करजे. ' -बाबमा २. १६३. [चौथ] ०अंमल—पु. चौथाई वसूल करण्याचा हक्क. [चौथाई+अंमल]

चौथाच—न. (क.) विवाहसमयीचा बहुते नांव ठेवण्याच्या आधीचा विधि.

चौथेली—झी. चौथळ; शेताच्या उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा. चौथरा पहा.

चौदंती—वि. १ चार दांत ज्याला आहेत असा (हत्ती). 'जेवीं मदोन्मत्त हस्ती। चौ दंतांचे।'—कथा १.१३.१५. २ ऐरावताचे विशेषण; चतुर्दंत=ऐरावत. 'ते चौदंते चोखडे। क्षीरसागरीचे॥'—शिष्ट १४१. [चौ+दंत=दांत]

चौदस—झी. चतुर्दशी तिथि. [सं. चतुर्दशी; प्रा. चत-दशी; गो. शु. चौदस]

चौदा—झी. चौदा विधा. 'चौदाजणीची ठेव। नचले स्वरूप वर्णविया।'—ह ३.३—वि. १४ संख्या; दहा आणि चार. [सं. चतुर्दश; प्रा. चतद्दह; हिं. चौदह; व. चौद; उ. शु. चौद; पं. चौदा]

सामाशब्द—० इंद्र-पु. ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसाच्या कालांत जसे पृथ्वीवर एकामागून एक असे चौदा मनु राज्य करून जातात त्याचप्रमाणे स्वर्गात एकामागून एक चौदा इंद्र त्या कालांत राज्य करून जातात. म्ह० चौदा इंद्र झाले तरी इंद्राणी एकच (समोवर्ती अनेक फेरफार होत असतांना देखील जी एकच व्यक्ति, वस्तु, संस्था, विधि, चाल इ० टिकून राहते तिचे वर्णन करतांना या म्हणीचा उपयोग करतात). ० गोत्रे-नमव. (कोंकणस्थ ब्राह्मणांचीं) अग्नि, कपि, काश्यप, कौंडिन्य, कौशिक, गार्ग्य, जामदग्न्य, निस्तुंदन, बाम्न्य, भारद्वाज, बत्स, वासिष्ठ, विष्णुवृद्ध व शांखिल्य. ० चौकळ्या—वि. चौदा चौकळ्यांचे राज्य असणारा.

'चौदा चौकडिया लंकापति। त्याची कोण झाली गति।'—तुगा ० चौकळ्यांचे राज्य—न. कृत, त्रेता, द्वापार व कलि ही चार युगे मिळून एक चौकडी होते. अशा चौदा चौकड्या होईपर्यंत केलेले राज्य; अतिशय दीर्घकाल केलेले राज्य; रावणाचे राज्य.

'सर्व देवांना बंदीत ठाकणारा व चौदा चौकड्या राज्य करणारा रावण स्वतःच्या प्रतापासंबंधाच्या जुकीच्या रूपनेला बळी पडला.'—फीचकवध. ० तंतुवाद्ये—वीणा, वीन, खवीणा, एकतारी, सारंगी, सतार, सारमंडळ, तुंबरी (तंपुरी), सरोव.

कोंका, रखव, मदनमंडळ, ताउस व तुणतुणे. ० ताळ-ळ-वि. चौदा मज्जे उंच; फार उंच; गगनमेदी. [चौदा+ताळ] ० नारू-पु. चौदा अळते-अळतेदार पहा. [चौदा+नारू=अळतेदार]

० ब्रह्मे-नमव. शब्द, मीतिकाक्षर, सं, सर्व, चैतन्य, सत्ता, साक्ष, सशुण, निशुण, वाच्य, अनुभव, आनंद, तदाकार व अनु(नि)र्वाच्य ब्रह्म.—या ७.३.५ ते ९. ० भबने, मुखने-नमव. चौदा लोक, सप्तसंग आणि सप्तपाताळ मिळून चौदा लोक. सू., सुवर्, स्वर, महर्, जन, तप, सत्य हे सात लोक आणि अतळ, वितळ, सुतळ, महातळ, रसातळ, तलातळ व पाताळ हे सात पाताळ लोक

मिळून चौदा लोक. ० मनु—सात सातांचे दोन वर्ग. (१) स्वायंभुव, स्वारोचिष, औत्तमी, तामस, रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत. (२) सावर्णि मनुः—सावर्णि, दक्ष, ब्रह्म, धर्म, रुद्र, देव व इंद्रसावर्णि. ० रत्ने-नमव. देव आणि दानव यांनीं समुद्रमंथन करून चौदा मूल्यवान वस्तू काढिल्या त्याः रत्नमी, कौस्तुभ, पारिजातक, सुगा, घनवंतरी, चंद्र, कामधेनु, ऐरावत, रंभा (आदिभयसरा), उच्चैःश्रवा नामक सप्तपुत्री घोडा, काळफूट विष, चतुर्व्य (शाई), पांचजन्य शंख, अमृत. ० लोक-पुनव. चौदा मज्जे पहा. 'तेतिस कोटि देव सकळ। चौदा लोक सुवर्णाचळ। वेष्टित राहिले।'—दा ४.१०.१४. ० विद्या—जीवन. ऋक्, यजुस्, साम, अथर्व हे चार वेद व शिक्षा, छंद, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, कल्प ही सहा वेदांगे व न्याय, मीमांसा, पुराणे, धर्मशास्त्र मिळून चौदा विद्या. 'चौदा विद्या ज्यांचे हाती।'—यंयाली गणपतिची पृ. ३. चौदावे रत्न—न. १ (जुकीने) चाबुक. २ (क.) खरपूस मार (चौदा रत्ने वर्णन करणाऱ्या 'रत्नमीः कौस्तुभ पारिजातक.' श्लोकातील 'शंखोऽमृतं चाक्षुषेः' या तिसऱ्या पादाच्या शेवटी 'चाक्षुषेः' बद्दल जुकीने चाबुक असे वाचल्याने चौदावे रत्न म्हणजे चाबुक असा अर्थ; किंवा चौदावे रत्न (अमृत) निवाल्यावर दैत्यांना बसलेल्या मारावरून शिक्षा.) 'आम्ही इतके धीट आहो की चवदावे रत्न आमच्या हद्दीस पडले की पुर, आम्ही आपले पाय लावून पळत सुटलोच.'—आगरकर. २ मावल्या माणसाची केलेली सोडी, फसवणूक. चौदावे रत्न दाखविणे—चाबकाने मारणे, खरपूस समाचार घेणे.

चौदिवाली—झी. चारी बाजूंनी मिती असलेले, चौकोनी अंगण; पटांगण; चौक. [हिं. चौ=चार+दिवाल=मित]

चौदिसा—क्रि. चार दिवसांपूर्वी. 'अमई! निरखिली म्यां चोरटी चौदिसां मे।'—भाऊ १८. [चौ=चार+दिस=दिवस]

चौघरी—पु. १ गांवचा एक सरकारी अधिकारी; पाटलाच, मदतनीस; काही प्रांतांत यालाच सरदेसमुख आणि सर्वसामान्यपणे चौगुला म्हणतात. 'सेठ्या ना चौघरी। पांढेपण वाहे शिरी।'—तुगा ३०.५९. 'मक्ति नाही राजाप्रधानाचे घरी। मक्ति नाही पारी चौघरीच्या।'—व ३९५. २ भेट; मुख्य मनुष्य; पुढारी.

'अबक्या शिंदळांचा चौघरी। नवाजी आशिल बायका।'—ममूत १२९. ३ एखाद्या समाजातील, जातीतील, पंथातील मुख्य मनुष्य; बजनदार माणूस; पुढारी. ४ नेळगाडी हांकणारा कामगार. 'बांदीची वंगळागाडी स्वारीत कोतल चालण्यास नेण्याकरितां... एक नेळ-खोडी ... बाबी आणि ... चौबऱ्याचीहि नेमणूक करावी.'—ऐराप्र ९.५११. [हिं. चौघरी]

चौघरीण—झी. चौघरीची पत्नी.

चौघार—२१—वि. चार घारा, बाबू, फडा असलेले; चौघारी. 'क्षतयोजने रूढ लांब। चौघार रत्नमणीचे लांब,

जाटोविया झालुंम ।' -मुसमा ४.१२. [चौ=चार+घार=घड, बाजू]

चौधारी—पु. १ चार कडा असलेली वेवड्याची एक जात. २ चौधारी निवडुंग. -वि. चार कडा असलेला; चार घारांनीं युक्त जसा; चौघार [चौ+घार] ०वेवड्या-पु. चौघरी,वेवडा; वेवड्याची एक जात. ०निवडुंग-न.पु. चार घारा, कडा असलेला निवडुंग. [चौधारी+निवडुंग]

चौनट--वि. १ चवनट, चावनट पहा. (खाण्यापिण्याच्या बाबतीत) चोखनळ; चिकित्सेखोर. २ (प्र.) चवनट; चावट; चहाटळ; फाजील; विचकट. [चव+सं. नट]

चौपई-य-जी. सापसुरळी; चौपई पहा.

चौपट—जी. १ सोंगटया व दोन किंवा तीन फांसे अथवा सात कवड्यांनीं खेळण्याचा एक खेळ. ' रंगीत चौपट तुम्ही खेळायला पठे पठेन जान गडे ।' -पद्मा १०८. २ सोंगटया खेळायला (बरे जाखलेला) पट. [चौ=चार+पट=वख] -वि. चारपट; चारांनीं गुणलेले; चतुर्गुणित. [चौ=चार+पट=गुणाकार]

चौपट्टा—पु. १ चौकोनी सपाट व विस्तृत मैदान, जागा. २ रुंद व सपाट प्रदेश. -वि. (क.) चौकोनी, सपाट व विस्तृत (मैदान). [चौ+पट्टा]

चौपड—पु. एक खेळ; चौपड पहा. [हि.]

चौपदरा-पद्मा—वि. शोळीसारखा; चारपदर एके ठिकाणीं बांधलेला; ' हातीं पायीं चरिला । मग तो चौपद्म केला । काळाचा हातीं पडला । लागले माकं ।' -गीता २.२३८०. २ (वे.) चौपदरी; चार पदरी. [चौ=चार+पदर] ०पसरणें-चौपदरी गळा काढणें; रडणें, मेकणें.

चौपदरी—जी. चौकोनी फडक्याचीं चार टोके एकत्र बरून मिशेसाठीं बनविलेली शोळी; मधुवरीचें फडकें; मिकाऱ्याची शोळी. ' अन्नसंनवाच्यास जसा चौपदरीचा योग यावा त्याप्रमाणें या मरतचूमिवासी जडमरताची आजला हाळहवाल होऊन गेली आहे. ' -केसरी -वि. १ चार पदरांचा, पेडांचा (दोर इ०). २ चौबडी; चार पदर होतील जसा रीतीनें घडी वातलेले (लुगटें, धोतर इ०). [चौ=चार+पदर=कोपरा, टोंक] (वाप्र.) ०गळा काढणें-मोठ्यानें रडणें, जोरडणें. ०(हातीं) घेणें-येणें-मिळा मागण्याचा वंदा आरंभिणें; मीक मागणें. ' मलीकडे तूं मुळीच अग्न्यास करीत नाहीस, पुढें चौपदरी हातीं नेणार आहेस कीं काय ? ' ०चा जहागिरदार-३. (उप.) मिहारी. ' चौपदरीचा जहागिरदार, नी मिजास वादसहाची. '

चौपड—वि. ५४ संख्या; पन्नास आणि चार. [प्रा. चउ-पड-पण; हि. चौबन; गुज. चोपन]

चौपाइ-ई-जी. १ चार पायांची खाट. ' तंव पुढां देखिला मंचकु । मणों चौपाइ शेणु ।' -रु ८५. २ एक हिंदी वृत्त, छंद. [सं. चतुष्पादिका; प्रा. चउपाइया; हि. चौपा(पं)ई; म. चौ+पाय]

चौपा(पां)खी—वि. चार पाक्यांचे (घर); चारउतरत्या बाजवांची ज्याची छावणी आहे असें (घर, इमारत) चार छपरांनीं आच्छादिलेले (घर इ०). [चौ+पाख=छपर]

चौपाट—वि. चौरस, चौकोनी केलेला (इमारती कांकडाचा तुकडा). [चौ+पट] चौपाटणें-(लांकूड इ०) तासून चौकोनी, चौपट करणें. [चौपट]

चौपाट—क्रि. भरणें; चौखुर. (कि० काढणें; पळणें; घांवणें; निघणें). चौपाठी पहा.

चौपाठी—क्रि. चौपाट; भरणें; चौखुर. ' मोनजाती उचलोनि मायें । घांवती चौपाठी ।' -सुप्र १.५.११. [चौ+पाट किंवा पाठ]

चौपानी—जी. पाण्यांत वाढणारी एक चार पानांची वनस्पति, भाजी. [चौ+पान]

चौपाय—पु. चार पाय. हा शब्द कांहीं विशिष्ट वाक्प्रचारांत जाडळतो. उदा० चौपायांचा-वि. चारपायांचा. चौपायांनीं-क्रि. चार पायांनीं.

चौपायी—क्रि. १ चारी पायांच्या ठिकाणीं, बाबतींत. २ भरणें; चौखुर; चौपाठी; चार पायांवर. [चौ+पाय] (वाप्र.) ०उगवणें-उजवणें-१ (घोडा इ०) चारी पायांत चांगला आणि सर्व लक्षणांत बरोबर आणि चांगला निघणें; यावरून. २ (उप.) सर्व लज टाकणें; उच्छृंखल होणें; चोरी, शिंदळकी, चहाडी, लबाडी इ० मध्ये अडल, तरवेज बनणें. ०उतरणें-१ (वासरुं, शिगरुं इ०) चारी पांढऱ्या चुरांनीं जन्मास येणें; जन्मकाळीं पायाचे चारी खुर पांढरे असणें. चौखुरीं उतरणें पहा. २ चारी पायांत मोपळेपणा. येणें; यकृत्यामुळे पाय जड होणें. पायांत गोळे येणें. ०काढणें-(घोडा इ०) मरधांव फेकणें. ०घावणें-पळणें-उडणें-सुटणें-निघणें-(घोडा इ०) मरधांव पळणें.

चौपायी—जी. (प्र.) चौपाई; चार पायी; खाट. -वि. चार पायांचा; चतुष्पाद. [चौ+पाय]

चौपारी—क्रि. चान्ही बाजूनीं; सर्वकडून; चौपाशी पहा. जेसा तडाग भरला विशाळ । त्याचें चौपारीं फुटलें जळ ।' -वाप्र ५०.११३. [चौ+पार]

चौपालवी—जी. चौपदरी; मिशेची शोळी. ' चौपालवी बांधोनि करी । मीक मागावी दारोदारी ।' -एमा ३.४१४. [चौ+सं. पालव-पालव=पदर]

चौपाशी, चौपास-सी—क्रि. चारी बाजूस; चौथो-कडे; सर्व बाजूस; सर्वत्र. 'महामयाचीं सूते चौपाशीं। अहर्निशीं शोवती।'—एमा २.२८०. 'होमा चौपाशीं आणावी।'—एकव १४.४७. [सं. चतुर्+पास=बाजु; प्रा. चर=चार+पास=जवळ, समीप]

चौपाहरी-हारी—जी. चार प्रहरांचा समुदाय. 'रात्रीची चौपाहरी। वेचलियां जवळारीं। जोळ्यां तमारीं। मिळें जेसा।'—झा १८.१६७. 'पुढती दिहाची चौपाहरी फिटे। आणि हा आकारसमुद्र माटे।'—झा ८.१६१. [चौ=चार; सं. प्रहर; प्रा. पहर=साडेसात घटका; चौ+पाहारा]

चौपाळा—पु. चौपाळा पहा.

चौपुटी—जी. (सामा.) चौपटरी; मिश्रामागण्याची शोकी. -वि. १ चार पुढें असलेली; चौपुटी पहा. २ (महाशु.) चौकोनी. 'आसन सोळा उणेपटीं। पुढां मांचळी चौपुटी।'—अ ८०. [चौ=चार+पुट=पुढ, कोन] ०घेणें—मिश्रा मागण्याचा भंडा आरंभणें.

चौपुडी—वि. चार पुढें, खण, कपडे असलेली (पेटी, करंडा). [सं. चतुर्+पुट; प्रा. चटपुड; म. चौ+पुढ]

चौपेट—जी. १ एकाचा इमारतीच्या चारी बाजूनीं, अंगांनीं वेष्टिलेले चौकोनी अंगण, जागा; चौक. २ (गो.) चौसोपा. [चौ+पेट=पेटी]

चौफळ—वि. १ चौकोनी; चतुष्कोणाकृति. 'घटाकारें वेढालें। तेथ नम गमे वाटोळें। मठीं तरी चौफळें। आये दिसे।'—झा १३.८९७. २ चौपट; चारपट. 'मोठें चौफळ। अंगीं उच्छि-ष्टाचें बळ।'—मुगा १३५८. [चौ+फळ]

चौफ(फा)ळा—पु. (राजा.) चौरंग; चौपाळा; जिचा खाटे-प्रमाणें, चौपाळ्याप्रमाणें उपयोग करितात अशी पायासहित किंवा पायाशिवाय असलेली फळ्यांची चौकट. [चौ=चार+फळी]

चौफळणें—सक्ति. चौरंग, चौपाळा करणें. 'आतां हृदय हें आपुलें। चौफळनियां मलें। बरी बैसकं पाउलें। श्रीगुरुचीं।'—झा १५.१. [चौपाळा; चौफाळा]

चौफळा—पु. (विणकाम) (लग्नवाचे, खणाचे) सर्व सळ एक आगीं जमवून त्याची घातलेली घडी. [चौ+फळक]

चौफुला—पु. १ खंय, वेळदोडे, जायपत्री इ० विषयाच्या मसाल्याचे पदार्थ निरनिराळे ठेवण्याकरितां फुलाच्या आकाराचा, चार किंवा सहा, सात पुढांचा उभा; पानसुपारीचा उभा; कचोळें. 'बुधालित वर बसावया बांधून दिवला झुला। रुपेरी तस्त तवक चौफुला।'—प्रभा २१५. २ सराफाची वजनें ठेवण्याची वाटोळी पिशवी, बंड्या. ३ एक पितळी, घनाकृति पांच ल्हान मोठे खळगे असलेले, सोनाराचें उपकरण, याच्यावर

सोन्याचादीचे पत्रे हातोड्यानें बडवून मंगलसुत्र इ०कांत ओवण्याच्या मण्यांच्या वाट्या वनवितात. ४ (कों.) पत्रावळीचा एक प्रकार. यांत मधल्या पानामोवतीं चार पाने लाविलेलीं असतात. [चौ+फुल]

चौफुली—जी. १ नक्षत्राच्या आकाराची फुली (कापड इ० कांवर काढतात तशी); चांदणी. २ उम्या रेवेवर बरोबर मध्यावर तिच्या इतकीच लांब जाववी रेव दिली असता होणारी आकृति; फुली; ३ एक प्रकारचा मोत्याचा (घनांत घालण्याचा) ल्हान दागिना. ४ रांगोळीतील चार ठिकाण्यांची चौकट. [चौ+फुल]

चौफेर-री—क्रि. चारी बाजूनीं; चहुंकडून; जिकडेतिकडे; योग्य. 'तंव पावले ऋषेवर। देवीं दाटलें अंबर। अग्नि लाविला चौफेर। परछुरामें।'—कथा २.१३.१०७. [चौ+फेर] (वाप्र.) ०उडणें—(क.) बोलण्यांत. मळतीकडे वाहवणें; विसंगत विषाणें करणें. २ चारी दिशांना उघळणें. ०काढणें—(पोवा इ०) मरणाव पळविणें; चौखुर दामटणें. ०निघणें—उडणें—लागणें—जाणें—चौखुर, मरणाव पळ लागणें.

चौबक—जी. विटीदांड्याच्या शेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. विटी खालीं पडूं न देतां बरेचवर दांडणें चार वेळां लागोपाठ उडविण्याची क्रिया.

चौबंदी—जी. १ गांवठी कागदाचा ताप, प्रत्येकाचे दोन वस्त्रे (पानें) असे याचे दुमवून चार बंद केलेले असतात. २ (कागद इ० कांची) चार घट्या पाडलेली स्थिति, गुण. ३ घोड्याच्या चारी पायांस नाळबंदी करण्याची क्रिया; नव्यानें नाळबंदी करणें. -वि. चारांचा वनलेला. १ चार बंद वस्त्रे ज्यास आहे तो (गांवठी कागदाचा ताप). २ चारी पायांस मारलेले (घोड्याचे नाळ). ३ चार बंदानीं गळलेले (कूपण इ०). ४ चतुर्गुणी; चारपट; चारांनीं संवद्ध. [हिं. चौबंदी]

चौबळा—वि. चौकोनी—खर.

चौबा—पु. एक ब्राह्मण जात. चोमा पहा. चार वेद्यांचा अभ्यास करणारा ब्राह्मण असा मूळ अर्थ असून हल्लीं उत्तरहिंदुस्थानी अशिक्षित ब्राह्मणास म्हणतात.

चौबार-रा-री—पुन. १ चव्हाटा; जगतीतील चार रस्ते ज्या ठिकाणीं मिळतात तो चौक. 'म्हणौनि बाबेचा चौबारा। वातलिया घर्माचा पसारा।'—झा १६.२२३. 'तपोवृत्तानिया विच्या। गुंडाळोनि. देहनाम बाहुलिया। बाबेच्या चौबारिया। ज्ञान देती पोसणें।'—मुआदि १.६२. २ (बरासमोरील) चौक; अंगण. 'रिठेमाळ अति बरवी। करीं घेऊनिया सादावी। नंद चौबारा जाऊनि।'—निगा ११. ३ चौबारी; दिवाणखाना; मंदिर. 'हाट चौहोटे तीबरी। मळ मंडप चौबारी। येथे

धर्मसाक्षात् ।' -अ २०. 'नवरत्नांची चौबारी ।' -शिशु ६११.
[चौ+बार=बार=दरबार; मंदिर] -किवि. चोहोंकडून; सर्वबाजूंनी.
'उगवला दिनराज बाण आले चौबारा ।' -म ६०५. [चौ+
बारी=खिडकी, बार=द्वार]

चौबारी—बी. सोंगटपांच्या खेळांतील पारिभाषिक शब्द.
चार एकरंगी सोंगट्या मेळ्याने होणारा, येणारा डाव, बाजू;
चौसष्टी.

चौबारी—वि. एकामापून एक असे चार बार करणारा
(फटाका). [चौ+बार=भावाज (बंडुक इ० कांचा)]

चौबारी—वि. वर्षातून चार वेळां (फळांचा) बहार देणारे
शाव. [सं. चतुर्+वार; चौ+बार=बार, बहार]

चौबुरजी—बी. १ चार बुरूज असलेली गढी, कोट, सहा-
नसा किष्ठा. 'त्या चौबुरजीत सारे वहा शिपाई आहेत.' २ शत्रू-
पासून बचावाचे ठिकाण; लढान दुर्ग. ३ एक प्रकारचा लांकडी
किष्ठा. असा किष्ठा संरक्षणाकरिता करीत असत व त्यातून तोफांचा
मारा करता यावा म्हणून मितंतीत भोके ठेविलेली असत. ४
अस्मानी महाल; संचावरील तटबंधी वेलेला महाल, बाडा इ०
-वि. चार बुरूज ज्याला आहेत असा (किष्ठा इ०). [चौ=
बुरूज]

चौवे—पु. ब्राह्मणांतील एक जात. चौवा-मा पहा. [सं.
चतुर्वेदी; हि. चौवे]

चौमास—वि. १ चार मासा जाणणारा. २ (ल.) हुषार;
चलाच; तरतरीत; जाणता; चौकस. [चौ=चार+मासा] -किवि.
(चार मासा प्रांतांत) चोहोंकडे; चारी बाजूला; सर्वत्र. 'उदीम
बाळका चौमास । बावबवर्णा सारिखा ।' -मुआवि २५.५३.

चौमास—पु. चार मास; चार महिन्यांचा काळ; विशेषतः
पावसाळ्याचे चार महिने. [सं. चतुर्मास; प्रा. चासमास; चौ=
चार+मास=महिना; तुळ० हि. चौमास; गु. चोमासुं]

चौमुलुख—किवि. चारही मुलखांत; सर्वत्र. 'चौमुलुख धिड-
काडून ।' -संप्रामणीते ३७. [चौ+मुलुख]

चौमुळी—वि. (प्र.) चौमोळी पहा.

चौमेखणें—अक्रि. हात पाठीमागे बांधणें; मुसक्या बांधणें;
चतुर्भुज करणें. [चौ=चार+मेख]

चौमेर—बीपु. चवाटा. [सं. चतुर्=चार; प्रा. वे. मेरा=
मर्यादा; म. चौ+मेर=(सेताची) मर्यादा, कड]

चौमेर-रीं-रें—किवि. (सेताच्या) चारी बाजूंनी, मेरांनी,
फटांनी; चौमेर; चोहोंकडून. 'ना तरी रणीं शव सांठिजे । तें चौमेरी
गिचीं विचारिजे ।' -झा २.२००. 'तें सेत चौमेर सारखें लागलें
आहे.' [सं. चतुर्+मेर]

चौमोळी—वि. चार पाखीं असलेले; चौपाखीं (चर इ०).
[चौ=चार+ सं. मौलि=शिखर, मोळ=छपराचे पाखें]

चौर—बी. १ (काव्य) (प्र.) चवरी पहा. २ चवर, चवर-
गोंडा पहा. [चवरी]

चौर—पु. जमीन मोजण्याचे एक परिमाण; (प्र.) चाहूर
पहा.

चौरकानी—वि. (दुमडून बड्या वातलेल्या कागदाच्या)
चार रकान्यांना व्यापून असणारी (रेव). ० रेव-ओळ-बी.
दुमडलेल्या कागदाच्या चार रकान्यांतून जाणारी रेव, ओळ;
मुलांस; विद्यार्थ्यांस; आभितांस पत्र लिहितांना अशी (चार रका-
न्यांतून जाणारी) ओळ काढतात. (क्रि० काढणें; ओढणें).
[चौ+रकाना]

चौरंग—पु. १ चार पाय असलेली, स्नान इ० करतांना बसा-
वयास घेण्यासाठीं केलेली लांकडी चौकी; लांकडाचे चौकोनी, चार
पायांचे आसन, धैठक. २ (ल.) -वि. हातापायांने विरहित असा;
पंयु. 'त्या परतोनि राजकन्येसी सांगती । कीं चौरंगा केला जो
निवृत्ती । तो तस्कर तेलियाच्या गृहाप्रती । घाणा हांकीत वैश्रला ।'
-कनि २३६. [सं. चतुर्+अंग; प्रा. चवरंग] (वाप्र.) चौरंगणें-
अक्रि. (एखाद्याचे) हातपाय छानून पंयु करणें; चौरंग वनविणें.
[चौरंग] ० होणें, हातापायांचा चौरंग होणें-१ (बंडीने,
दुखण्याने) शरीर नांजवणें; बसण्याचा एक प्रकार. 'कस्तन
चौरंग चौरंग वेहाचा ।' -अज ५४. २ (चोरइ०) हातपाय
जखडून बांधला जाणें. ० वायु-पु. बोट्याचा एक रोग; याचें
बोट्याचे चारी पाय मुळतात. -अथप २.१८०.

चौरंगी—पु. चौरंगीनाथ; नवनाथांपैकी एक; हा हस्तपाद-
विरहित होता. 'तो मत्स्येय सप्तशृंगी । ममावयवा चौरंगी । मेढला
कीं तो सर्वांगी । संपूणें जाला ।' -झा १८.१७५३. -वि. १
चौरंगप्रमाणें; चौरंगासंबंधी. २ बड्याचा एक प्रकार. -पृशि
१.३६३. ० राखू-पु. एक वनस्पतिविशेष.

चौरडोळ-ली—पुली. अंबारी; चवरडोळ पहा. 'काम
मुनेरी बहुत मुलायम चौरडोळ हलकडिया ।' -वेप ५८. -सारड
७.५२.

चौरपंचक—न. (व्यो.) चौरपंचक, पांच अक्षुभ मुहूर्तांपैकी
एक. अमिपंचक, संयुपंचक, राजपंचक व हानिपंचक हीं इतर
चार अक्षुभ पंचके होत. या मुहूर्तावर प्रवासास निघाव्यास चोर,
दखबेखोर यांपासून ग्रास होतो. अमिपंचक, पंचक पहा.

चौरली—बी. चोरलेळ; चोरली पहा. -हको.

चौरशी—बी. एक प्रकारचा सामता; सुताराचें छिद्र पाड-
ण्याचे एक हत्यार; किंकरें. चोरशी पहा.

चौरस—पु. ज्याच्या सर्व बाजू समान व सर्व कोन काटकोन
असतात तो चौकोन; समचतुष्कोन. -वि. १ चौकोनी; चतुरस्र;

(शेव ३०). २ साफ तासून चौकोनी केलेला (इमारती लांकडाचा तुकडा, लांब ३०). ३ (ल.) चतुर: दुधार. चौकोनी चिरा: हर-एक कामांत प्रवीण. [सं. चतुर=चार+अस्=कोन; प्रा. चतरस; हिं. चौरस; गुज. चोरम] सामान्य-०७७-न. चौरसुपण; प्रमाणवद्धता; कोनांचा प्रमाणधीरपणा. 'परि ते भारू कैसे। देवा-चेनि कृपावसे। दोन्ही मांडले उरिसे। चौरसुपणें।' -अ. ७१. [चौरम] ०मान-न. चौरस माप, प्रमाण क्षेत्रमान; जमीन ३० कांचे क्षेत्र लिहिण्याची, सांगण्याची पद्धति; उदा० १०० चौरस याडे; चारशें चौरम फूट. [चौरस=चौकोनी क्षेत्र+मान=ओजणें]

चौरस्तां—किवि. चारी, अनेक रस्त्यावर, रस्त्यांतून: चारी रस्त्यांच्या वाजुनीं: चारी वाजुनीं. चौहोंकडून; चौफेर. [चौ+रस्ता] **चौराँ पडणें**—अकि. (क.) एका वस्तूला फार मागणी अवणें.

चौराशी—बी. (को.) एक सुतारी हत्यार चोरशी; चौरशी पहा.

चौं(चौ)री—ओ. मोर्बेल; चवरी पहा. 'वसुनशानी दावी फडकेवर चौरी उडवीत।' -विवि ८४.८०. ०बर्दार-बारदार-पु. चवरी डाळणारा; चवरीवरदार पहा.

चौरेचाळ-चाळीस. **चौरेताळ**-ताळीस—वि. ४४ संख्या; चाळीस आणि चार: चवरेचाळीस पहा. [सं. चतुष्कवारिंशत्; प्रा. चरत्तालीस; हिं. चौआलीस, चवालीस; गु. चुम्माळीस]

चौरे(च्या)हत्तर—वि. ७४ संख्या; सत्तर आणि चार. [सं. चतुस्सप्तति; प्रा. चरहत्तर हिं. चौहत्तर; गुज. चुम्मोत्तेर]

चौर्थ—न. चोरणें: चोरण्याची क्रिया. [सं.]

चौन्याण्णव—वि. १४ संख्या: नव्वद आणि चार. [सं. चतुर्नवति; प्रा. चरणणव; हिं. चौराणवे; गुज. चोराणुं]

चौन्यायशी, चौन्याशी—वि. १८४ संख्या; ऐशी आणि चार. १ (ल.) चौन्याशी लक्ष योनी; जीवास प्राप्त होणारे अनेक जन्म. 'उत्तम तनु जाइल मग फेर चौन्याशी फिरसी।' -वेप ६८. 'अब-संचित दोषानें फिरलें चौन्याशीं।' -दत्तपदे ४. ९३. [सं. चतुर-शीति; प्रा. चतराशी. हिं. चौराशी] (वाप्र.) ०आसलें-नव्व. हटयोगांतील (योग्याच्या) वेळकीच्या निरनिराळ्या चौन्याशी तन्हा, शरीररचना; उदा० शीषांसन, पद्मासन, मयूरासन, वक्रासन, सर्वांगसन इ० म्ह० (ग्राम्य) एका टिरीवर चौन्याशी आसलें. एकच मनुष्याला अनेकांचीं अनेक कामें पहावीं लागणें.

चाफेरा-गरका—३. १ चौन्यायशी लक्ष योनींतून प्रमण; पुन्हा जन्म, पुन्हा मरण अथे ८४ लक्ष वेळां होणें; जीवाला चौन्यायशीलक्ष निरनिराळ्या वेळांतून, रूपांतून प्रमण केल्यानंतर मोक्ष मिळतो अशी हिंदूंची समजूत आहे. 'तेणें बुकें जन्मजरा। तुकवी चौन्या-शीचा फेरा।' -एकनाथ. 'तुका म्हणे राहाणा होइरि गव्हारा। चौन्या-

शीचा फेरा फिरों नको।' -तुण ३०१८. २ (ल.) पुनर्जन्म: संसारयातना. 'पुन: चौन्यायशीच्या फेन्यांत पडलांत म्हणून ममजा.' -नामना ४१. ३ (ल.) अत्यंत गुंतागुंतीची स्थिति; न उकळतां येणारा बोंटाळ्याचा प्रमण. ०जन्मयातना-ओ. चौन्यायशी लक्ष योनींतून जन्ममरणांच्या प्रमणांचें दु:ख. 'न चुकती जन्म चौन्यां यशी यातना।' -निगा ३२४. ०लक्षयोनि-लक्षजांचयोनि-ओ. जीवाला एका माणून एक घ्यावयाचे निरनिराळे चौन्यायशी लक्ष जन्म, चौन्याशीलक्ष योनींतून फिरल्यानंतर जीवाला मोक्ष प्राप्ति होते अशी हिंदूंची समजूत आहे. चारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज या चार खाणींतून अत्येकीं निरनिराळ्या एकवीसलक्ष योनी मिळून चौन्याशी लक्ष योनी होतात. किंवा २० लक्ष श्लादि स्वावर योनी, ११ लक्ष कीटकयोनी, ९ लक्ष जलचर योनी, पक्ष्यांच्या १० लक्ष योनी, ३० लक्ष पशुयोनी व ४ लक्ष मनुष्ययोनी मिळून ८४ लक्ष योनी होतात. 'भास चौन्याशीलक्ष योनी।' -वेप ३६. 'चौन्याशीलक्ष जीव योनी। शालीं अवघें जेमुनी। बोलिल्ले असे।' -दा २०.६.३.

चौन्याहत्तर—वि. ७४ संख्या. सत्तर आणि चार: चौरे-हत्तर पहा.

चौल—न. लहान मुलांची शेंडी राखण्याचा विधि; चुराकर्म: चौलें; 'चौल तें कुमारावस्था जाण। ब्राह्मणपण उपनयनें।' -एमा २१.१५१. [सं.]

चौली—ओ. दोन आणे किंमतीने (चावीचे) नाणें; दुणेकी: (प्र.) चवल-ली पहा.

चौवा—पु. १ चव्या: गजिकांतील, पाण्यांतील कोणत्याहि रंगाचें चार ठिपक्यांचें पान; चव्या पहा. (२) फाशांच्या खेळां-तील चारांचें दान. [चार]

चौवा(व्हा) / १—१. चार रस्ते जेवें एकमेकांस मिळतात ते ठिकाण; चौक; चवाळ अर्थ १ पहा. [चा+वाट]

चौविशी—ओ. चौविशांचा समुदाय. -वि चौवीस भाग ज्याच्या पोटांत आहेत असा (शेर ३०). [चौवीस]

चौवीस—वि २४ संख्या; वीस आणि चार: चौवीस: चव्वीस. [सं. चतुर्विंशति; प्रा. चरवीस; हिं. चौवीस; गु. चौवीस]

चौवेचाळ-ताळ, चौवेचाळीस-ताळीस—वि ४४ संख्या: चाळीस आणि चार. चौरेचाळ पहा.

चौवेत-वेती—वि. चार वेळां व्यालेली (गाय, म्हैस इ०). [चौ=चार+विणें=प्रसवणें, वेत]

चौशाला—पु. शेवत्यासारखें एक वस्त्र. 'अंगवरील चौशाला दोन जोडिया होत्या.' -वेप १८.८८. [चौ=चार+शेला=वस्त्र-विशेष]

चौशी—दया—क्रि. (गो.) चारी बाजूनीं; चहुंकडन.
'चौशी संकट आयली.' [चौ.]

चौशेरी—झी. चार शेरांचें माप, वजन. —वि. चार शेरांचें
बनलेलें (माप, वजन). [चौ=चार+शेर]

चौस—गु. (गो.) साजणाचा भाग, [चौ]

चौसर—चौशर पहा.

चौसष्ट—ट—वि. ६४ संख्या; साठ आणि चार. [सं. चतुःषष्टि;
प्रा. चउसष्टी; तुल० हिं. चौष्ठ, गु. चौसठ-ठ] सामाशब्द—

० कला—कला—जीव लहिणें, वाचणें, गाणें, नाचणें, चित्रे
काढणें इ० चौसष्ट कौशल्याचीं कामें 'चौदा विद्या चौसष्ट कला.' या
चौसष्ट कला कोणत्या याबद्दल निश्चित मत नाही. सर्व कलांची यादी
केल्यास त्या चौसष्टपिकां जास्त भरतील. निरनिराळ्या ग्रंथांतून
चौसष्ट कलांची भिन्न भिन्न यादी आहे. श्रीमद्भागवत, छुक्तीति,
वात्स्यायन कामसूत्र, वार्ताविद्या, दण्डीनीति इ० कांत चौसष्ट कलांच्या
भिन्न भिन्न याद्या आहेत. त्यापैकी वात्स्यायन कामसूत्रातील
यादी पुढे दिली आहे—१ गायन. २ वादन. ३ नृत्य. ४ नाट्य.

५ आलेख्य—लिहिणें वगैरे. ६ विशेषकच्छेद्य—निष्ठाण मारणें. ७
तण्डुलक्षुमबलिप्रकार—तांदूळ व फुलें यांच्या तन्हेत-हेच्या
आकृती करणें. ८ पुष्पास्तरण—फुलांचे गालीचे काढणें. ९ दशनव-
सर्गांगराग—निरनिराळ्या रंगांनी दांत सुशोभित करणें, वज्रावर वेल-
गुटी काढणें, व अंगस सटी लावणें, अंग गोंवणें इ० १० मणि-
सूचिकर्म—त्रिकोण, चौकोन इ० आकृतींनी जमिनीवर रत्नांची,
मण्यांची रचना करणें. ११ क्षयरचना—नाना तन्हेच्या विछायती
वगैरे घालणें व विछायती वस्तू नीटनेटक्या ठेवणें इ० १२ उदक-
वाद्य—जलतरंग याधारचीं वाद्यें तयार करणें व वाजविणें १३
चित्रयोग—मातीचीं चित्रे तयार करणें. १४ माल्यप्रथनविकल्प—
फुलांचे हार, नुरे, गजरे इ० तयार करणें. १५ शेखरापीडयोजन—
नुरे इ० नीं मुष्ट, टोप, सुशोभित करणें १६ नेपथ्यप्रयोग—नाटकां-
तील पात्रें (पदथा आठ) रंगविणें, त्यांना नटविणें इ० १७ सुरंग
युक्ति—सुवासिक पदार्थ तयार करणें. १८ कर्णपत्रभंग—कानांवर
कोंबळ्या पाकळ्या ठेवून ते सुशोभित करणें १९ सूषणयोजन—
सोन्याचे अलंकार करणें, बालणें, नीटनेटके ठेवणें इ०. २० ऐं-
जाल—जाडुगिरी. २१ कौचुमारयोग—अंग रंगवून निरनिराळीं रूपें
धारण करणें, बहुसूच्याची कला. २२ हस्तलावच—हातचलाखी २३
चित्रशालापुष्पमस्यविकारक्रिया—नाना तन्हेच्या आज्या व पकळें
तयार करणें २४ पानावच—रसरागावच योजना—नाना तन्हेचीं पेयें
करणें, तन्हेत-हेच्या रसांचीं पुटे देणें, पदार्थांवर निरनिराळे रंग
देणें व मद्य तयार करणें २५ सूचीवाय कर्म—शिवणकला. २६
सूत्रक्रीडा—बाहुल्या नाचविणें, भोंबरे फिरविणें इ०. २७ वीणावम-
क वाद्यवादन—वीणा, वमक इ० वाद्यें वाजविणें. २८ प्रहेलिका—

उखाणे जिंकणें २९ प्रतिमाला—मेंढया लावणें. ३० दुर्वाचकयोग—
कठोर वर्णमिश्रित श्लोकपठण ३१ वाचन. ३२ नाटकाख्यायिका-
दर्शन—नाटकें, प्रहसनं इ० करून दाखविणें. ३३ काव्यसमस्या-
पूरण—दुसऱ्याने दिलेला अपूर्ण श्लोक पुरा करून देणें.
३४ पट्टिकावेत्रवाणविकल्प—छडी, पट्टा, वाण, तलवार इ० कांच्या
उपयोगांत नपुण्य. ३५ तक्षकर्म—कातरकाम, जाळथा इ० करणें.
३६ तक्षण—सुतारकाम. ३७ वास्तुविद्या—घरें बांधणें. ३८ रौप्य-
रत्नपरीक्षा—रत्ने व नाणीं यांची परीक्षा करणें. ३९ धातुवाद—
अशोधित धातु शुद्ध करणें इ०. ४० मणिरागज्ञान—रत्नांना रंग
देणें इ०. ४१ आकरज्ञान—खाणी कशा व कोठें सांपडतील इ०
सांगणें. ४२ वक्षायुर्वेद—वृक्षांची जोपासना, वाढ व त्यांचे
आयुष्य वाढविणें इ० विषयी ज्ञान. ४३ मेघकृच्छटलावक युद्ध-
विधि—एडके, कोंबडे, लावी पक्षी यांच्या शोंब्या लावणें. ४४.
शुकसारिकाप्रलापन—पोपट, मैना इ० कांना बोलावयास शिकविणें.
४५ उत्सादन—पतंग उडविणें. ४६ केशमार्जनकौशल—केशांना
नानाविध तेलें लावणें व त्यांची नानाविधप्रकारें रचना करणें. ४७
अक्षरमुष्टिकाकथन—मनांतील अक्षरें, विचार इ० व मुर्तत काय
आहे तें सांगणें. ४८ म्लेच्छित पुतकविकल्प—करपल्ली, नेत्रपल्ली
इ० मापांची योजना करणें. ४९ देशभाषाज्ञान—देशभाषा जाणणें.
५० पुष्पवाटिकानिर्मितिज्ञान—वागवगीचे करणें इ० ज्ञान. ५१
यंत्रमातृकाधारण—गूढ यंत्रें तयार करणें. ५२ मातृकासंवाच्य—
मंत्र टाकणें, मारणें. ५३ मानसी काव्यक्रिया—न बोलतां मनां-
तल्या मनांत काव्यें रचणें. ५४ अभिधानकोश—अनेक कोशांचें
ज्ञान. ५५ छंदोज्ञान—छंदःशास्त्राची माहिती. ५६ क्रियाविकल्प—
चमत्कार करून दाखवणें. ५७ वस्त्रगोपन—वस्त्रें नेहमीं नवीं राह-
तील अशा युक्तीनें ठेवणें, कापसाचे वस्त्र रेशमी दिसेल असें
करणें. ५८ छलितयोग—दुषमस्करीपणा. ५९ श्रुतविशेष—जुगार,
फांसे खेळणें; इ०. ६० आकर्षकीडा—दुसऱ्याची मत्ता (मंत्रानें)
स्वहस्तगत करणें. ६१ वाल्मीकिनक—लहान मुलांचीं खेळणीं बन-
विणें इ०. ६२ वैनायिकीविद्याज्ञान—विद्यें नाहीशीं करण्याची जादू;
युक्ति इ० ज्ञान. ६३ वैतालिकी विद्याज्ञान—मृत, वेताळ, पिशाच
इत्यादिकांविषयी ज्ञान. ६४ वंचयिक विद्याज्ञान—एका प्रका-
रच्या मंत्रविद्येचें ज्ञान. इ०—झाको क १५३. अधिक माहितीकरितां
—झाको भाग १०, कला व—मभाष १.२.७ पहा. [चौसष्ट+कला]
चौसष्टी—झी. १ एकाच जातीच्या चौसष्ट वस्तूंचा समुदाय. २
(एका पक्षाच्या) एकाच रंगाच्या चार सोंगट्या मारल्या गेल्यानें
अंगावर येणारी वाजू: (सोंगट्यांतील) चौवारी. ३ चौसष्ट कला.
'शिणल्या बहुत चौसष्टी. ...स्वरूप पुढें वर्णितां।'—ह ३.४.
[चौसष्ट] ० पिंपळी—झी चौसष्ट प्रहर खालून औषधाकरितां तयार
केलेली पिंपळी. [चौसष्ट+पिंपळी] ० मूर्च्छना—जीवव. मूर्च्छनेचे

(स्वरभेदाचे) ६४ प्रकार. 'तेणें साही राग छतीस भायां। चौसष्टी मूळेंना दावुनियां। अनेक उपरागांच्या क्रिया। गाइल्या तेव्हां रिसातें।' -ह २५. ११९.

चौसा—वि. (वाई.) खालच्या व वरच्या दाढा आलेला (वैल इ०) 'हा खोंड चौसा आहे.' [चौ]

चौसार. चौसारखेळ—५. १ सोंगट्या, बुद्धिवळांचा खेळ. २ बुद्धिवळाचा, सोंगट्यांचा पट, इ०—वि. १ चार सोंगट्यांसंबंधी; चार सारांसंबंधी; बुद्धिवळाच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. २ (प्रां.) चौकोनी. [सं. चतुर्=चार+१२=बुद्धिवळांतील सोंगटी; प्रा. चतसारा] चौसा(स)रणा—झी चौथ्यानदां (नां रण्याची, वाचण्याची आवृत्ती करण्याची) क्रिया करणे. -क्रि. वि. चौथ्याने चौथ्यानदां. [चौसार] चौसा(स)रणें—उक्रि. (नांगरणें, वाचणें, उजळणी करणें. इ० क्रिया) चौथ्यांदा करणें; चवथी पाळी करणें. [चौ+सारणें]

चौसीम—झी. चौथ्या प्रकारची हळकी जमीन. -वदलापुर ३६८. [फा.]

चौसोपी—झी. १ चार सोप्यांची जागा; वाड्याचा एक भाग; चौक. 'मानकरी, सरदार वगैरेची तजवीज चौसोपीत लावावी.' -कुव्हाची शिकार २. २ चार सोप्यांचा समुदाय. -वि. चार सोप्यांची (इमारत, घर इ०). [चौ=चार+सोपा]

चौह(हा)टा—५. चौहटा पहा. 'मग म्हेळांचे वसोटे। दांगणें हून कैकाटे। कां शिविरें चौहटे। नगरींचे ते।' -माहा १७. २९४. [चौ+हाट]

चौहद—झी. चतुःसीमा दाखविणारा तळा, नकाशा. [चौ=चार+हद]

चौहो(हा)ट—५. चौकाकृति हुकानें; चौकांतील चतुर्वाही हुकानें; चौहट, चौहटा, चव्हाटा पहा. 'रचनाविशेषें विचित्री। हाट चौहोटे तीवरी।' -ह २०. [चौ+हाट]

चौहाशी—वि. चारी बाजूंना नक्षीदार कांड असलेली (शाल इ०). [हि. चौ=चार+हाशिया=कांड, किनारा]

चौहु—वि. चारहि. 'अंतःकरणचतुष्टय कांडु वृत्तीसि वरिलें।' -व ५८७. [चौ=चार+ही प्रत्यय]

चौळा—झी—चवळा—झी पहा.

च्यलित्र—न. (प्र.) चरित्र पहा. [चरित्र अप.]

च्यवणें—अक्रि. १ (काव्य.) वसरणें; उळणें; पडणें. 'जननीकृष्णं त्वि क्रोवें च्यवळा म्हणोनि तो च्यवन।' -मोआदि ३. १२. २ (ल.) पतन पावणें; भ्रष्ट होणें; नीतिमत्तेपासून उळणें; चळणें. 'पिंडोवक क्रियालोपें च्यवती सर्व पूर्वज.' -वामन, सम-श्लोकी गीता १. ४१. [सं. च्यवन=पडणें]

च्यवन—न. १ वसरणें; पडणें; दूर होणें; च्युति. २ पातारणें; खवणें; गळणें. [सं.]

च्यवन—झी. (गो.) कळावंतीण; नायकीण.

च्यहरा, च्यहरेदार—बाज—चेहरा, चेहरेदार पहा.

च्या, च्याव—५. (गो.) चहा (अप.)

च्याळम्याळ—झी. ल्हान मुलांचा एक खेळ. यांत मुलें एक-मेकांचे कान धरून गाणें म्हणतात. या खेळांतील पदार्थांनी च्याळ-म्याळ इ० शब्द आहेत. च्यावम्याव पहा.

च्याच्या—झी. १ पक्ष्याच्या पिलांचा किंवा पक्षी दुखाव-ल्यावेळचा, पकडल्यावेळचा आवाज, किंवाळी; चावचाव. २ (ल.) पिरपिर करणें; रडणें सांगणें; गयाबया करणें. (कि० करणें). -क्रि. वि. १ गयाबया करीत, पिरपिर करीत. २ पक्षाच्या पिलांनं केलेल्या दुखापतीच्या आवाजासारखा आवाज करीत. [ध्व.]

च्यान—प्रत्यय. (कुण. गो.) पासून या अर्थी. उदा० काल-च्यान=कालपासून. (देवाच्यान, गळ्याच्यान यांतील च्यान शब्द शपथवाचक 'ची आण' असा आहे.)

च्याप्या—झी. क्रि. वि. १ मोठ्या कुटुंबांतील चित्यापित्यांचा एकत्रित गोंगाट. २ (ल.) पोरंबाळें; चिर्लीपिर्ली. 'माझ्या मागें च्याप्या आहे, तुम्ही सडोसो।' [ध्व.]

च्यामर—न. चामर; चवरी. 'च्यामरें बीजणें विळासती।' -वेसीख १. ८५. [सं. चामर=चवरी]

च्यार—वि. चार पहा.

च्यारी—वि. चारही. 'ऐसे च्यारी आत्मे।' -दा ८. ७. ४५.

च्यावच्याव—झी. च्याच्या; चिबचिब; ओरड; कटकट; गोंगाट. [ध्व.]

च्यावम्याव, च्याळम्याळ—झी. १ ल्हान मुलांचा एक खेळ. २ (ल.) मित्रेपणानें कच खाणें; भाषार घेणें; कचरणें. [म्याव द्वि.]

च्युत—वि. भ्रष्ट झालेला; पडलेला; गळालेला; वसरलेला; गळित. (समासांत) पदच्युत; स्थानच्युत; अधिकारच्युत; बंधच्युत इ० 'नातरी जळवच्युता। पाणिग्या उचित सरिता।' -झा १८. ८८५. 'कामवाणीं नव्हे च्युत। याळागीं नावें तो अच्युत।' -एस्त्व ७. ५९. [सं.]

च्युति—झी. १ वसरलेली, खालवलेली स्थिति, अवस्था; भ्रष्ट अवस्था; उतरती कळा. -ह्रास. २ (शाप.) मार्ग सोडणें; सरणें; सरकणें. (इं.) डेव्हिएशन. [सं.] ० कोण-५ जहाजावरच्या खोखंडाच्या आकर्षणानें स विंदूंसमूह जाणाऱ्या बुट्याचीं होका-यंत्राच्या मुलेंनं केलेला कोन.

च्योड—न. (गो.) तांबडा व जाड कपडा. [सं. चेळ]

च्योड—५. (गो.) पथे ब्राह्मणाचा मुलगा. [चेड]

छ

छ—वर्णमालेतील सातवें व्यंजन. अक्षरविकास—या वर्णाच्या चार अवस्था आहेत. पहिली अशोकाच्या गिरनार लेखांत, दुसरी इ. स. पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतील मथुरेच्या लेखांत, तिसरी ११ व्या शतकांतील उज्जयिनी लेखांत व चवथी तिसऱ्या अवस्थेपासून वनली आहे.

छ—उद्गा. १ नापसंती किंवा तिरस्कार दाखविणारे अव्यय; 'छः तो काय सांगतो कणाल आपलें !' छिः ! छिः ! यूः ! यूः. २ जुन्या कागदपत्रांत छ अशी खूण मुसलमानी तारखेसाठी (चंद्र या अर्थी) लिहिलेली असते. जसे—छ ५ मोहरम=मोहरमची पांचवी तारीख. ३ पोथीच्या शेवटी समाप्तिसूचक चिन्ह म्हणून लिहितात.

छई—जी. मानमोडीचा गुरांचा रोग. [हिं.]

छक—यु. (लोहारी) वस्तु पकडण्यासाठी जवळपासच्या आकृतीसारखी पकड; चक. [इ. चक; तुल० सं. चक=प्रतिघात करणे]

छक(झ)ड—जी. १ धप्पड; चपराक. (कि० मारणे). २ (क.) दुर्दैवाचा फेरा; तोटा (व्यापारांत).. (कि० वसणे; येणे). ३ छजेगिरी; कपट. (कि० देणे). 'वाण्याने मला वजनांत छकड दिली.' ४ पैशाचा तगादा. (कि० वसणे). 'सावकाराची छकड बसली तेव्हां गुरे आड करून पैका घावा लागला.' ५ गाण्याचा एक प्रकार; लावणी. 'डफावर बाप मारून छकड म्हणतो.' —नाट ३.७४. ६ वादविवाद; झगडा; झोंबी; तंटा. [सं. चक=प्रतिघात करणे; हिं. च्व]

छकडमेद—युग. युक्त्या; कपट; डावपेंच. [हिं. छकड+मेद; सं. शकट+मेद]

छकडा—यु. १ एकवैली गाडी (दासगोळा, खजिना, तंबुडेंरे वगैरे न्यावयाची). २ तट्टा घातलेली गाडी. ३ (व.) रेंगीपेक्षा किंचित मोठी गाडी. रेड; पायटांगी; रेकला; एक्का. [सं. शकट] छकडी—जी. छकडा पहा.

छकडी—जी. सहा संख्येचे माप किंवा गट: समुदाय (कागद, फांशांवरील सहा ठिपके, अवि, रुपये इ०चा). तिफार्शी सोंगट्यांतील सहांचे दान. [सं. वटक] ० चें माप—न. पांचाचा फाडा (फळांचा पण प्रत्येक फाड्यावर एक जास्ती. शेंकडा घेतला असतां एकशेंवीस फळे मिळतात); सहांच्या गटाने केलेले माप.

छकडे—न. लहान मुलांचे लाडके नांव. छडुकडे. 'तंव लहान मुलें आले छकडे.' —दावि ३८०.

छकणें—उकि. १ खोडणें; रेव मारणें (व्यापाऱ्याच्या बही मधील वाव). २ फसणें; ठकणें. ३ आश्चर्यचकित होणें; गोंधळून जाणें; दिपणें. सं. चक=प्रतिघात करणे]

छकल—ली—नखी. तुकडा; खांप; फांक; फोड. [सं. शकल]

छककावणी—जी. फसवणूक; हुलकावणी. (कि० दाखविणें). [छकणें]

छकवाछकवी—जी. १ खोडणें; रेव मारणें; वदळणें; छुड करणें. २ फसविणें; मूर्ख वनविणें; वाव्यावर वसविणें. [छकविणें]

छक(का)विणें—उकि. फसविणें; ठकविणें. [छकणें प्रयोजक]

छकाछकी—जी. १ (व.) चकमक; झटापट. २ (व.) घाटाची मेजवानी. 'आज आमच्या येथे छकाछकी आहे.'

छक—वि. १ आश्चर्यचकित—भरित; विस्मित; भ्रांत. २ (व.) अतिशय अशक्त. 'हगवण लागल्यामुळे त्याची प्रकृति छक होऊन गेली'

छकड—जी. झगडा. छकड अर्थ ६ पहा. 'शास्त्रीय पद्धतीतील हेतुनुमानांची केवळ बुद्धिमात्र नीरस छकड सुटल्याचे कोणासही ... वाईट वाटणार नाही.' —गीर ४६२. ० मेद—छकडमेद पहा. ० थ्यापडी—जी. आंघळीकोशिबिरीचा खेळ.

छक्का—यु. १ पर्यांतील सहा ठिपक्यांचा पत्ता. २ फाशांतील सहा हे दान. ३ सहांचा समुदाय. ४ छक्कापंजा पहा. [वटक] ० पंजा—यु. पर्यांचा खेळ. छक्केपंजे—अव. १ लवाडी; कपट. युक्ति; डावपेंच; लपंढाव. २ (काव्य) कट; श्लेष; अंतर्लीपिका. ३ वनावटपणा; नकलीपणा; पातळाळ. (पंजाच्या ठिकाणी हातचलाखीने छक्क्या किंवा छक्क्याच्या ठिकाणी पंजा आणतात त्यावरून वरील अर्थ लाक्षणिक वनले आहेत.) (कि० करणें; ओळखणें). [सं. वटक; हिं. छक्का=सहा+सं. पंच; पंजा=पांच]

छचोर—रा—वि. रंगेल; हलकट; चटोर; वदफेळी. [सं. छित्वर—छितर—छिच्चर—छिचोर, छित्वरो धूर्तः (उणादि २८८) —भाज १८३४.] ० री—छिछोरी—जी. छचोरपणा; हलकटपणा.

छट—वि. १ छन्वा; सोदा; कपटी; फसव्या. २ छपण; चिक्क. [सं. शठ]

छटका—यु. १ धपली; तुकडा. (कि० उडणें; उडविणें). २ पुष्पगुच्छ. ३ (क.) शेवटास गोंडा असलेला लहानसा चावूक. [ध्व.]

छटकारा—यु. (सोनारी) रेणेतळीने दागिन्यावर काढलेली वारीक रेव. [ध्व.]

छटफट—जी. टवाळी; निंवा; छी—यू. (कि० करणें; लावणें; मांडणें; चालविणें). —किवि. निंदा करून टवाळी करून. [ध्व.]

छटा—जी. १ रंग; छाया; लंकेर; पक्षन; लक्ष (बोळणें, विचार करणें इ०ची). २ चव; लज्जत; छकेरी. 'शा औषधांत तुपाची छटा मारते.' ३ प्रतिविंब; झांक. उपाधि अर्थ १ पहा. 'स्फटिकावर जास्वंदीची छटा मारते म्हणून तांबूस विसटो.' [सं. क्षिप्त; प्रा. क्षित]

छटा—पु. १ छटा; टप्पा; मर्यादा; आटोका; पक्का. २ शैली. [हि.]

छटा(टां)/क—पु. शेराचा सोळावा भाग (वजनी, मापी). [सं; वट+टंक]

छटाकी—स्त्री. १ छटाक माराचे वजन किंवा माप. २ (छ.) छत्रास जेवणास इत्तिसाथी म्हणतात. (पूर्वी एक छटाक तूप प्रत्येकास वाढण्यांत येत असावे). 'आज छटाकी कोणीकडे माली?'

छटाछट—टां—क्रि. स्वपाखण: सदासट अशा त्वरेने कापतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. [ध्व.]

छटेल—छा—वि. १ क्षिणलेख; मत्त. २ बदलेली; छत्रोर; दुर्न्यसनी; मोकाट; छक्का.

छट्टा—पु. १ टप्पा; अंतर; पक्का. छटा पक्का. 'तो गांव एवढा दाहा कोसांच्या छट्टावर आहे.' २ डाग. 'जुन्या ओल्या रंगावर छटे पडले असतील...'—मॅरट २४. वाणाचा छट्टा गोळीचा छट्टा—पु. वाणाची फेक; गोळीचा पक्का.

छड—पु. (काशी) सळ (खणाचा); बडीमुळे पडलेली रेष.

छडणी, छडणूक—स्त्री. १ छळणूक; त्रास; यातना. (छ.) २ (छ.) वारीक तपास; कसून तपासणे. [छेडणे]

छडणे—उक्रि. १ त्रास देणे; छळणूक करणे; गांजणे. 'येसे बहुता + + + छडून काईल केले...'—पेद ६.५५. २ (छ.) कसून, खोदखोदून विचारणे; छेडणे; तपासणी करणे. ३ सूर लावणे (गाण्याचा); रागद्वारांत म्हणणे. जसे—ताल छडणे; राग छडणे. ४ सतार, वीणा, वीन वाजविणे. [हि. छेडना; सं. छिद्-छेद्]

छडा—पु. १ वारीक तपास; चौकशी; माग; पत्ता; ठिकाण (कसून). (क्रि० लावणे; लावणे). २ रेशमाचा गोफ किंवा सोन्याची साखळी (जिच्यामध्ये हातांतील किंवा गळ्यांतील दागिना ओवलेला असतो). ३ स्त्रियांतील पडद्याळांची साखळी. ४ धान्याचे शेवट, टोक. [छडणे] ० छड—स्त्री. वारीक तपास; परीक्षा.

छडाछड—डां—क्रि. सपासप, छडीने किंवा फटक्याने मारिले असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे. [ध्व.]

छडी—स्त्री. १ वेताची चमकी; वारीक लांब काठी. २ चोवदाराच्या हातांतील चांदी-सोन्याची काठी. ३ वस्त्रांतील विशिष्ट रंगाची रेष, ओळ, पट्टी. 'छडी जुळी रंग नाना तरंगी.'—किन्नर श्रौपदी वस्त्रहरण ७९. ३६० छडी लागे छमछम विद्या येई वमवम, छडी कांहीं लागेना विद्या कांहीं येईना, छडीवर पडली सावली आम्हांस विद्या पावली. ० दार-बरदार—पु. चोवदार.—वि. छडीसारखे उमे पडे असलेले (कापड). ० पट्टा—पु.

दांडपट्ट्यासारखा काठी आणि फरीचा खेळ. [सं. धर. हि. छड-छडी]

छड्ड मारणे—सक्रि. दंड थोपटणे (कुस्तीपूर्वी) [हि.]

छण-कण-कन्-कर-दिर्शी-दिशी—क्रि. विशिष्ट आवाजासह; छण-कण-दिशी; रुपये मोळांना होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज करून. [ध्व.]

छणछण—छा—क्रि. १ छण-कण-दिशी सामान्यतः रोख, सरळ; मुक्त हस्ताने पैसा देणे या अर्थी. 'छण छण रुपये दिल्या वांचून कोणी कोणाचा ओशाळा होत नाही' २ पायांतील चाळांच्या किंवा डंगुरांच्या होणाऱ्या आवाजासारखा ध्वनि होऊन. (क्रि० छणछणणे). छणछणाट—पु. १ छणछण असा मोठा आवाज. २ (छ.) पुष्काळाची मोठी हांकटी. खणखणाट. ३ जोराची चावाचाव (माशा, डांस यांनी केलेली). छणाणाणे—क्रि. छण-छणणे पहा. छणछणणे—सक्रि. रुपये, ताशा इ० चा छणछण असा आवाज होणे.

छणी—स्त्री. (वे.) १ छिणी; दगड कोरण्याचे टोंकदार एक लोखंडी हत्यार. [सं. छिद्]

छत—छा. १ छट; फट; छि! फू! तितस्कार; नापसंतिदर्शक उद्गार. २ नकार, निषेधदर्शक उद्गार.

छत—न. १ पटई. तत्त्वपोषी; अन्ना; आच्छादन; चांदणी; चांदण (कापड, फळ्या, जुन्याचा गिलावा यांची) 'महाली जरीचा छत चिरवीला.'—पला ४.३. (क्रि० बांधणे; मरणे). २ तेज; चकचकाट. ३ (काशी) गच्ची. [सं. छत्र; छद्=आच्छादन करणे] ० बांधणे-मरणे-पराकाष्ठेची बहार करणे; रंग आणणे; शोभा आणणे (उत्तम गवई गातांना, किंवा उत्तम वस्त्रा बोळतांना अनुक्रमे गाण्याला आणि विषयाला). छत-विणे—उक्रि. छत लावणे; चांदवा लावणे.

छतार—स्त्री. सहा तारांचे एक तंतुवाद्य; सतार. [सं. वट+तारा; हि. छे-तार]

छत्रीननऊ—पुनव. (तीन फाशांचा खेळ) फाशांवरील नऊ संख्येचे दान (जेथे एका फाशांवरील ६ एकावरील २ व एकावर १).

छत्ता—पु. (ना.) छत्री. [हि. सं. छत्र]

छत्तिशी—स्त्री. १ छत्तीस परिमाणाचे वजन (तोळा, सेरे) मण इ०चे). २ छत्तिसांचा समुदाय (माणसे, गुरे इ०चा). ३ (जे.) छत्तीस माणसांची आवश्यकता असणारे काम, किंवा वजन. ४ (वेद) छत्तीस औषदांचा समुदाय. छत्तीस—वि. ३६ संख्या. [सं. वट्रिषत=छत्तीस]

छत्तिसाचा आंकडा—पु. (सं.) दहा वितुष्ट ३६ या आकड्यांत एकमेकांचीं तोंडे विरुद्ध दिशेला दिसतात त्यावरून ज्यांचे कधी पटत नाही असे वै. याच्या उलट ६३. छत्तीस मार्या—

लीन (संगीत) छत्तीस रागिणी. 'तेणें साही राग छत्तीस मार्यां। चौसष्टी मुळेंना वावूनियां। अनेक उपरागांच्या क्रिया। गाहल्या तेव्हां रिसांनं।' -ह १५.११९. छत्तिसा-वि. (व.) कावे-वाज; धूर्त.

छत्र—न. १ राजचिन्हाची छत्री (विशेषतः पांडव्या रंगाची). २ वेवाच्या मूर्ती-प्रभावळीस आंकडा वसवून त्याच्या टोंकावर बसविलेली व वेवांच्या डोकीवर येण्यासारखी चांदीची, सोन्याची छत्री. ३ (ळ.) आश्रय; संरक्षण. 'रडे गोपिकाबाई एकटी छत्र दिसेना नयनीं। -ऐपो १३५. ४ छत्री (पावसाळ्यांत वापरण्याची). ५ (काशी) अमरपत्र. [सं.] ०छरणें-स्वारींत असतांना राजावर छत्री धरणें; गाढवावरून धिड काढताना केरसुणीचें छत्र धरणें. 'कैकेयीचें धिरोवपन करून छत्र धरोत कोणीही।' -रावि १०.११७. 'मेघांनीं छत्र धरिलें-आकाश मेघाच्छादित झालें.' [सं.] ०चामर-राजवैभवाचें चिन्ह; छत्री आणि चौरी: राजचिन्हदर्शक वस्तु. [सं. छत्र+चामर] ०चामर-सिंहासन-न. राजचिन्ह; राज्याधिकारदर्शक वस्तु. ०पति-यु. १ सार्वभौम राजा; श्री शिवाजी महाराजांनीं ही पदवी धारण केली होती ती त्यांच्या वंशांत शेवटपर्यंत होती. २ श्री शिवाजी महाराजांनीं पाडलेलें तांब्याचें नाणें. याच्या एका बाजूस दोन आडव्या रेषा असतात व दुसऱ्या बाजूस 'श्री शिवराज छत्रपति' अशीं अक्षरें असतात. याला दुर्दंडी पैसा असेंहि नांव होतें, सरासरी बीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांत हें नाणें प्रचारांत होतें. ३ (काशी) अमरपत्रांत जेवणारा. म्ह० छत्रपति कीं पत्रपती-राजा किंवा मिळारी. ०वध-यु. छत्राकार कोष्टकांकित चिन्ह करून प्रति-कोष्टकांत अक्षरें लिहितात त्यांत छत्रांतःपाति अक्षरें दंडस्थानी जातात, तीं द्विपार बाचलीं म्हणजे श्लोक होतो तो. ०मंग-यु. वडील माणसाचा मृत्यु: मृताच्या आसंष्टाकडे समाचारास गेले असतां (घट मनुष्य वडील असेल तर) छत्र नाहीतें झालें असें म्हणतात पूर्वकालीं विषवा झीच्या समाचारास गेल्यावर 'छत्र मोडलें' असें म्हणण्याचा परिपाठ असावा असें कोशार्थावरून दिसतें. 'वैभव्ये नृपनाशे च छत्रमंगः प्रकीर्तितः।' -त्रिकांशशेष. -मसाप २.३८.

छत्राक-न. अळवें; कुत्र्याचें मूत. [सं. छत्र]

छत्री-यु. १ ऊन्ह किंवा पाऊस लागू नये म्हणून मेघबंधरी आकाराचें डोक्यावर धरावयाचें साधन: छता, आतपत्र. २ समाधि व तीवर बांधलेली इमारत. ३ छत्राक; अळवें; एक वनस्पति, याचा वेठ आणि पानें छत्रीसारखीं असतात आणि त्यांचा उपयोग श्रावणां-तील रक्षिचारी पूजेकरितां करितात. -वि. छत्रधारी, छत्रपति. [सं. छद्=आच्छादणें, झांकणें; छत्र]

—वि. राजावर छत्री धरणारा.

छंद-यु. १ शब्दांची गानयोग्य विशिष्ट रचना; काव्याचें वृत्त. 'गायत्री छंद जे म्हणजे' -झा १०.२८२. २ घ्यास; ओढा; आवड (चांगल्या-वाईट गोष्टींची). (कि० घेणें, धरणें; लागणें). 'असा धरि छंद। जाह तुटोनिया भववंद।' ३ उत्कट इच्छा; आग्रह; हट्ट; नाद; सोस. 'ऐसा नाथिला छंदु अंतःकरणें। घेऊनि ठाके।' -झा ६.७४. ४ मजी: इच्छा; इषी. 'यजमानाच्या छंदानें आम्हांस चालावें लागतें.' ५ खोडपा; उनाडपणाचें वर्तन; ख्याली झुझाली. 'ती नाना छंद करून मोकळी झाली' -निचं ४५. ६ कांचेच्या बांगडीवर रंगीवेरंगी लाखेची नक्षी केलेली हातांतील एक प्रकारची बांगडी. ७ नक्षीदार, चांदीच्या जाड सुताचें पायांत घालावयाचें पैंजण. ८ वेदाचें एक अंग; छंदःशास्त्राचा ग्रंथ. [सं.] छंदास लागाणें-भरणें-नादीं लागणें; मोहून जाणें. सामाशब्द-०खोर-वाईक-वि. छांदिष्ट: ल्हरी; नादी ०फंद-घिछंद-युगव. वाष्कळपणा; खोडपा. डंग; घुमाकळ; नखरे. (कि० करणें; मांडणें; लागणें). 'अजुनि किती दाखवसील छंद फंदवें।' -होला ८९. ०मरण-न. इच्छामरण. 'छंदमरण अति दुर्जय अमरांत नसे असी महा-मरता।' -मोमीष्म ११.१५४. छंदःशास्त्र-न. श्लोकादिकांच्या रचनेसंबंधी प्रमाणमूत असणारे शास्त्र: वृत्तशास्त्र. छंदानुरोध-यु. दुसऱ्याच्या कळानें जाणें; आर्जव; कृशामत. छंदविष्ट-वि. १ छंद-खोर पहा. २ चेष्टेखोर: विनोदी. [सं. छंदस्] छंदीफंदी-वि. वाईट चालीचा, संवयीचा; छंदखोर: व्यसनी. छंदोबद्ध-वि. पथरूप; कवितावद्ध. छंदोमंग-यु. (काव्य) गणांच्या नियमांचें उल्लंघन 'ग मोजण्यांतील चूक; वृत्तनियमांचें उल्लंघन: अनियमित रचना. छंदोवती-झी. (संगीत) चौथ्या ध्रुतीचें नांव.

छंदाम-यु. १ पैशाचा एकचतुर्थांश (नाणें): दोन दमडपा; सहा दाम. २ (ळ.) अल्प अंश; किंचित भाग; जवळजवळ अमाध. 'एथे छंदाम मिळावयाचा नाही.' मी तुझा छंदाम लागत नाही.' -काहीं एक मिळायचें नाही-लागत नाही ६०. [सं. षट्+अम; हि. छे+दाम]

छंदोन आट-यु. (तिफांशी खेळ) फांशांवरील आठ हें दान (एकावर सहा व दोहोंवर एक एक असें). [छ+दोन+आठ]

छद्य-न. १ कपट; छुच्चेगिरी; कपटाचा वेध. समासांत-छप-कृति-भाषण-वाक्य-वेध-व्यवहार. 'छद्यें कल्याण नसे ऐकावें प्रथम हें सुवक्तपण।' -मोसमा ६ १०३. २ व्यंग; दोष: छिद्र; उणेपणा. 'कोणाचें छद्य दहाजणांत काढूं नये.' ३ उपरोक्त भाषण किंवा त्यांतील खोच; वर्म. 'त्यास गर्म श्रीमंत म्हणून म्हणतांच खूष झाला, पण अंतील छद्य त्याला समजलें नाही.' ४ ईगित; मतलब; गर्मिंताथें (कविता, वाक्य. यांचा). 'ह्या श्लोकां-तील छद्य निबाल्यावांचून तो चांगला समजणार नाही.' [सं.] छद्यी-वि. १ कपटी; खोडकर; मतलबी. २ मयमेवक; तिरसट.

छन—खी. (वे.) छिनी पहा.

छन्न—वि. आच्छादित; झांकलेले. [सं. छद्=आच्छादणे]

छन्नी—खी. भोंक पाडण्याचें, तोडण्याचें हत्यार. छिणी पहा.

छपणें—अकि. लपून वसणें; दडणें; गुप्त राहणें. [सं. क्षिप्; हि. छिपना] छपवणी, छपवणूक, छपावणी—खी. लपविण्याची क्रिया. पांचलण घालणें. छपवाछपवी—खी. छपवणी. छपविणें—छपाविणें—सकि. लपविणें; दडविणें (शब्दशः व ल.).

छप(प)न—वि. ५६ अंक; पन्नास अधिक सहा; ५६ वेष्ट, मापा व संस्कृतकोश आहेत अशी समजूत आहे. 'छपन वेष्ट अनुतापें नाचताती तेष्टवा।' —ह ५.७८. [सं. वृत्पंचाशत; प्रा. छपन] ०वेळ—हुजार—किवि. अनेकवार या अर्थी (यावत्तन). छपर्चा, छपन्त्या—वि. १ अनेक वेष्ट हिंदून, अनेक भाषा शिकून आलेला (माणूस); त्यावत्तन. २ (ल.) छन्ना; वृत्त; फसण्या. ०दिवाळ्या—वि. सदोदित दिवाळें काढणारा.

छप(प)र—न. १ घरावरचें आच्छादन; कौलार. २ ताटी; चौकट (घराचीं पाखीं झांकण्यासाठी, सावलीसाठी, वाटेल तेथें उभी करितां येण्यासारखी). ३ पलंगावरचें छत. ४ झोंपडी; झोंपट. ५ (ल.) ठोकीवरील वाडलेले केंस. ६ (चांमारी) चपलेच्या खालच्या तळावरील वरचें तळ. (कि० कापणें) [फा. सिपहर=आकाश, गोल; सं. क्षिप्=टाकणें; हि. छपर; प्रा. छिप्पीर=वत; तुण] ०पलंग—पु. छत असलेला पलंग किंवा खाट. ०बंध—पु. १ शाकारणी करणारा माणूस. २ खोटीं नाणीं पाडणारी एक गुन्हेगार जात, यांत छेगुंडे आणि बारा गुंडे असे पोटमेद आहेत. गुजा. ०बंधी—खी. १ शाकारणी. २ तात्पुरत्या झोंपड्या बांधणें; बांधलेल्या झोंपड्यांची रांग. —वि. छपर असलेलें; छपरी. छपररी—खी. १ ल्हान झोंपडी; झोंपटी. २ (व.) पडवी; ओसरी.

छपाई—खी. १ छापण्याची क्रिया. २ छापण्याची मजुरी. [छापणें]

छपा(पां)छप—किवि. छटाछट पहा. [ध्व.]

छपेली—खी. १ वाड्यापुढील जुनेगच्ची. २ आगाची; तटाच्या वरील गच्ची; सफेली. [फा. सिफाली=मातीचें केलेलें]

छप्पा—पु. १ शिक्का; उठाव; मोहोर. (कि० मारणें). २ कपाळावरील गंधाचा टिका. (कि० लावणें). ३ शत्रूवर अचानकपणें घातलेला हल्ला. (कि० घालणें). सप्का पहा. [सं. क्षिप्; हि. छपना] (वांघ्र.) ०वळणें—शत्रूवर जोराचा हल्ला करणें; पुष्कळ नाश होणें (रोगांन). ०छप्पी—खी. छटाछट पहा. कापाकापी; सपा सपी. 'पहिल्यानी गोळागोळी झाली मग छप्पी चालली.' [ध्व.] ०पाणी—न. एक मुलीचा खेळ: हा खेळ पुष्कळ मुली एकत्र होऊन खेळतात. हात एकीवर शिबण्याची पाळी येते व तिने कोणत्याही एका मुलीस शिवून डाव फेडायचाचा असतो. ती मुलगी

आतां आपणांस शिवणार असे जर एखाद्या मुलीस वाटलें तर तिने वसावयाचें व जिच्यावर डाव असेल त्या मुलीने वसलेल्या मुलीच्या ठोकीवर छप्पा घालायचा व तीस दुसऱ्या मुलीने हात दिल्याशिवाय तिने उठावयाचें नाहीं. (कि० घालणें). छप्पी—खी. (कोल्हापुरी) छडी. (कि० खाणें).

छव—खी. १ आकार; ठेवण; आकृति; घडण; रूप (विशेषतः प्रिय). २ नीटनेटकेपणा; सौंदर्य; शोभा; बोलण्याचालण्याची छव; सुग्रा; नूर. [सं. छवि; हि. छव] ०कडा—खी—वि. सुंदर; मोहक; गोविरवाणा. छवडें—न. गोविरवाणें मूल. ०दार—वि. १ सुंदर; सुरेख आकाराचा. गौळाचा. २ मनाला आवडणारा; मोहक (काम, आकार, रूप). छवना—न्या—वि. गोंडस; सुरेख; नीटनेटका; मोहक; विशेषतः (पोळ, दिवाळ). छडिला—छवेला—वि. गोविरवाणा. छवदार पहा.

छा(छा)बडी—खी. फळें वगैरे ठेवण्याकरितां बांधूची केलेली करंडी.

छवि(वी)ना—पु. १ बोडदळाचा पहारा; रातपाहारा. (लष्कर किंवा किंवा यांच्या भोंवताळचा, लष्कर चालू असतां आषाढीचा, राजा, 'वेव यांच्या मिरवणुकीस असणारा) ' जागे-जाग छविने भाऊचे । —ऐपो ११३. स्वारीमध्ये असणारे बोडदळ किंवा पायदळ. २ आरमारातील पहारा करणारे जहाज किंवा काफिला. ३ (कु.) कस्टम खात्याची पहारेकऱ्याची जलद जाणारी होडी; सरकारी प्रवासी गलबतः याच्या बांधणीत व आकारांत बराच फरक असतो. [फा. शवीना]

छडी—खी. तसवीर; चित्र. [फा. शवीड] ०दार—छवदार पहा.

छवुकडा—छवकडा पहा.

छव्वा—पु. १ संकेतानें रुपयास म्हणतात. ' आज दक्षिणा छव्वा आली कीं छत्रपती ! ' २ सुंदर, सुरेख, हुशार मुलगा.

छमकणें—अकि. १ छणछणणें पहा. २ (लीचें) ठुमकत चालणें. [ध्व.]

छम—कर—कर—दिर्नी—दिर्शी—किवि. दागिन्यांचा छम-छम आवाज, पैशांचा आवाज, छडीच्या माराचा आवाज यासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

छमकाविणें—अकि. सबळ हातानें खर्च करणें.

छमछम—मा—किवि. छमकन. छणछण—णां पहा.

छमछमाट—पु. छणछणा मोठा आवाज (तृत्प, स्याली-बुशाली यांमध्ये). ०छमी—खी. छमछमाट पहा. [ध्व.]

छरा—पु. (गवंडी) तीन घमेलीं बाळू व एक घमेलें सिमेंट यांच्या मिश्रणाचा मितीवर सबडून मारावयाचा लेप. [ध्व. नं. क्षर]

छर्दी—खी. ओकारी; उलटी. [सं. छर्द्=ओकारी]

छर्चा—पु. १ बंदुकीची घारीक गोळी. २ खिळे, दगड, गोळ्या वगैरेचा तोफेतील चार: बुर्दा. [सं. भर्त्सकः हि.]
छर्चे उडविणे—(ल.) जोरदार आणि आवेशाचे भाषण करणे.

छल-छल—पु. १ कपटवेष, रूप, सोंग. २ ढोंग; वतावगी. ३ त्रास; सतावगी. ४ कपट; छुच्येगिरी. 'धर्म म्हणे छल करिसी मर्यादा त्यजुनि बाळिंसी फांसे।'—मोससा ४.५. [सं.]
छलक—वि. छल करणारा; त्रास देणारा. छलना—स्त्री. छल अर्थ ३ पहा.

छल(ल)कट—वि. (कौ.) ऊंच आणि सडपातळ.

छला—पु. हाताच्या बोटांत बालावयाची अष्टपैलु सोन्याची आंगठी, सत्ता. [सं. छली-छता हि.]

छली—वि. (व.) छनोर; छाफटा.

छवि—स्त्री. प्रकाश; कांति; तेजः लावण्य; सौंदर्य; शोभा. [सं. छवि; तुल० फा. शवीह]

छट—छल पहा. [सं. छल] छळीं छळणे—त्रास देणे. छळक—छळणा—छलक, छळना पहा. छळण—छळणी—छळणूक—नक्षी. छल अर्थ ३ पहा. छळणे—उक्ति. १ त्रास देणे; गांजणे; सतावणे. २ मयमीत होणे. ० वाद—पु. १ छल अर्थ ३ पहा. २ (राजा.) त्रासदायक स्वभाव. ० वादी—वि. छलक पहा. 'छल वादी आणी दोषी।'—रा. ३.१२. [छल]

छाड—पु. आश्रय; सावली. [सं. छाया]

छाडणी—जो—छावणी पहा.

छाक—स्त्री. झाक.

छाकटा—वि. छटेळ पहा. मदोन्मत्त; नखरेबाज; छनोर; जुद. [सं. छट]

छाकणे—भक्ति. झिगणे; नशा करणे. (दारु पिऊन).

छाग, छागळ—पु. १ बोकड. २ कातड्याचा पोहारा. [सं.]
छागवळ—न. लोकराचे कापड. 'तिल झुणाजिल छागवळे।'—गुच ३७.६.

छां-छुं-छूं—छा. १ जादू, मंत्रतंत्र करतांना म्हणावयाचा मंत्र. २ (ल.) दिवाळ प्रयत्न; औंठवर. 'त्यांनीं बटकाभर छांछू करून विष्णू स्वाधीन केला.' पोकळ आरडाभोरडा; वामधूम; खोकला; खाकरा. (लक्ष वेषण्यासाठी केलेला). 'यजमान उगाच क्षणभर येउन छांछू करून जातात पण तितक्यानेच लोक सावध असतात.' [ध्व.]

छाट—पु. १ खाप; जुकडा; धांदोटी. २ तोडावयाचा किंवा तोडलेला भाग (पाहिजे असलेला आकार याचा म्हणून). ३ खाली उरलेला गालसाळ; निवडून टाकलेला भाग. ४ वर्गीकरण; निवड. 'ही धंभर मोल्ये सारखी नाहीत छाट करून प्रती लावा.' ५ (हि.)

वांती.—वि. (ना.) ख्वाब; धूत; घुरंधर. [सं. कंडन; हि.] ० छूट—स्त्री. १ छाट अर्थ १ पहा. २ कापणे वलया. ३ (ल.) छाटणी: छाटणी—स्त्री. कापणी; तोडण्याची क्रिया. छाट पहा. छाटणे—सक्ति. १ कापणे; तोडणे; भावरणे; कातरणे. २ छुडणे. ३ वर्गवारी लावणे; निवडणे. 'व्यापारी लोक फळे सरसकट घेऊन छाटून विकतात.' ४ भस्मीत न बाळतां वळ-बुबळून धुणे. ५ झटकन कापणे. 'तरवारीने गळा छाटला.' ६ हलक्या हाताने मळ नाहीसा करणे; झाडणे. ७ कपात करणे (पगार, खर्च यांत). ८ गप्पा मारणे; वादविवाद करणे (गप्पा, राजकीय वर्तमान). ९ (पाणी वगैरे) छिपडणे. १० श्वास, दम कोंडून धरणे. ११ कत्तल करणे (सैन्याची). १२ प्रवाहांतील पाण्याची चार हाताने तोडीत पोहणे, या अर्थाचे पुढील शब्दहि आहेत. कत्तल करणे—उडविणे; झाडोळी करणे; लेखण्या करणे; सांक्रटणे; खोबी, खोदी. पाडणे; खापलणे; गुच्ये पाडणे; सफा उडविणे: (कफ, रोग) छाटणे—या रोगासंबंधी चर्चा करून निदान करणे. [सं. कंडन. हि. छांटना]

छाटा—पु. १ एक थेंब; शितोडा; तुषार. (कि० मारणे; उडविणे; उडणे; येणे). २ टप्पा; छडा पहा. 'तो तेथून गिलच्यास सोळा कोसांचा छाटा होता.'—भाव ६८. ३ डाग; ठिपका (रत्नांतील एक दोष). [छाटणे] ० छाट—स्त्री. १ कापाकापी. २ (ल.) कपात (पगारांत; खर्चांत).

छाटी—स्त्री. १ संन्याशाचे अंगावरचे वस्त्र. २ नाक पुसावयाचा हातळमाल. [सं. छाटी]

छाटीव—वि. १ कापलेला; छाटलेला. २ वेंचक; निवडक. छाटणे पहा.

छाड—पु. घुरांचा एक रोग; घटसर्प.

छाण—स्त्री. परीक्षा; छाणणी; तपासणी; निवड. [सं. छाण]

छाता—पु. (काशी) १ छत्री. २ मधमाशीचे पोळे. [सं. छात्र]

छाताड—न. छाती (तिरस्काराने किंवा आश्चर्याने रुंद छातीस म्हणतात). [छाती+आड]

छाती—स्त्री. १ वक्षःस्थळ; उरोभाग. २ क्रियांचे स्थान. ३ (ल.) धैर्य; धाडस. हिंसत: साहस जास्त माहितीसाठीं जर शब्द पहा. [सं. वक्षस+स्थिति] (वाप्र.) ० करणे—काढणे—धैर्य दाखविणे. ० चा, छातीदार—वि. धाडसी; धैर्यवान. ० चा कांटा—पु. अतिशय धाडसीपणा; धैर्यवान होणे. (कि० करणे).

० चा व्यापार—पु. नफ्यासाठीं फार दिवस वाट पाहण्याचा व्यापार; धाडसी व्यापार. ० धडधडणे—धडकी भरणे; भीति वाटणे. ० पिटणे—दुःखाने छाती वडविणे. ० फाटणे—दुःखाने अंतरक्षण विदीर्ण होणे. ० भरून येणे—दुःखाचा उमाळा येणे; दुःखाने हृदय वाटणे. ० ला हात लावून म्हणणे—सांगणे—खात्रीपूर्वक, न कचरतां सांगणे. ० वर करून—काढून—चालणे—पेटित चालणे.

• धर दगड ठेवणें—(ल.) संकटांत ढकलणें, पाडणें. • स छावणें—आळिगणें. सामास्य— • ठाव—पु. छातीस्तकें खोल पाणी. याच्या उलट बुडत ठाव. • ठोक—क्रि. सडेतोड; धैर्याने; निर्मयपणें. • दार—वि. छातीचा पहा. • पुर—वि. १ रंद आणि मरदार उराचा. २ धीट; धाडसी; धैर्यवान. • फोड—खी. उरस्फोट पहा. [हि.]

छात्र—पु. शिष्य. विद्यार्थी. [सं.] —त्राश्रम—पु. विद्यार्थी रहावयाची जागा; (इं.) बोर्डिंग; होस्टेल

छात्रक—न. घोड्याची चौकी चाल. [सं.]

छांदस—पु. वेदशास्त्रसंपन्न पुरोहित, उपाध्याय. [सं. छंद] छांदसवृत्ति—छांदिष्ट—छांदीस—छांदसी—१ वैदिक. २ नादी; खोडकर; टवाल; नादिष्ट; तन्हेवाईक; लहरी. मूल शब्द छंदस्=वेद, वेदांत हर्षीच्या व्याकरणाच्या नियमांनुसार मिश्र अर्शा पुष्कळ रूपे आहेत. त्यावरून छांदस (छांदिष्ट) म्हणजे नियमाला सोडून बागणारा, स्वैरवर्तन करणारा असा अर्थ झाला. 'छांदसी म्हणती हा मुळां हुनि ।'—दावि ३२. • धाड्या—पु. छांदिष्टपणा.

छान—खी. चालणी; शोध; तपास; विचार; वजन. (मराठीत याचा उपयोग मुख्यतः लक्षणिक करितात) [सं. चालन किंवा क्षारण; हिं. छान=चालणी] छानणी—जी—खी. बारीक तपास, परीक्षा, वादविवाद, उहापोह. छानणें—सक्रि. १ गाळणें. २ चालणें. ३ (ल.) बारीक तपास करणें, चौकशी करणें. ४ (ल.) निवडून काढणें.

छान—खी. १ ऐट; नष्टपक्ष; झकपक. 'चकीदार पाणोटें घालून छान करून कोणीकडे चाललास !' २ डामडोल, सौंदर्य. टवटवीतपणा (घर, बाग, कपडे यांचा). ३ चांगुलपणा; उत्तमपणा, लज्जत; कुमारी (विषयवृत्तीच्या जिज्ञासवद्दल). 'पुण्याच्या तपकिरीतील छान कांहीं निराळीच आहे.' ४ टीका; उजळा. 'आमच्या...प्रतिपक्ष्यांची बरील शब्दत्रयावर उडविलेली छान होय.'—नि ५११. —वि. अतिशय उत्तम, झळकझळक वस्तु, छानदार. 'हें फळ मोठें छान आहे.' [अर. शान] (वाप्र.) • उतरणें, उडणें—चांगलें होणें; सुशोभित होणें. 'कालच्या गाण्याची मोठी छान उतरली, उडाली.' • मारणें—घाटमाट करणें; प्रावीण्य दाखविणें. सामास्य— • छुंछो/की—खी. डामडोल; दिसाख; चष्टीपष्टी; शोभा; नटवपणा. [अर. शान—उ—शौक] • छूक—छोक—वि. अक्कडवाज; कुरेंवाज; घाटमाट करणारा; चटकचांदणी; झोकदार; ऐटवाज. • दार—वि. १ सुरेख; भपकेवाज; डामडोलचा. २ छानवृत्त पहा. [फा. शान्दार=प्रतिष्ठित] • दारी—खी. भपका; डामडोल; सुरेखपणा. 'त्यांचा स्वभाव छानदारीचा आहे.'—काप्रहसा ५३. • मोड—पु. अपमान; अप्रतिष्ठा; पाणउतारा.

शको. ३. ४३

छानी—खी. ऐट; गौरव. 'किंवा हेहि तितकें पसंतीस न पडून याहूनहि छानी करण्याचें मनांत आणल्यास...'—नि ११०.

[छान] छानीचा—वि. सुंदर; छानदार; बाटामाटाचा.

छाप—पु. १ टाईप; ठसा; खिळा; छापण्याचें अक्षर. २ ठसा; छापण्याचें साधन. ३ थाप (तबला, मुद्दग यांबरील) ४ (ल. —खी.) बचस्व; दाव. 'त्या पंडिताची सर्वांवर छाप बसली.' ५ परिपूर्णता; पूर्ण कौशल्य; नैपुण्य. 'त्याचा बोलण्याकरण्याचा छाप याला बारा जन्मांत यावयाचा नाही.' ६ हात टाकणें (पोहण्यांत). (कि० टाकणें). —खी. खोगिराखालचें कुरणूस; बामोळें; नमदा; अंबीच हात लांब, दोन हात रंद आणि सबंध असल्यास खीळीची व तुकडा असल्यास नपुसकळीची वापरतात: शिक्का. [सं. चप=दावणें; हिं.] • टाकणें—डामडोल करणें; प्रयत्न करणें; जोराचा प्रयत्न दर्शविणें. • देणें—मूल्याप देणें. छापेखालीं—एखाद्याच्या वजनाखालीं. (कि० असणें; चालणें; वागणें; निमणें). • कागद—(इ.) टिपकागद • कार—छापारी—वि. (गो.) शिक्के छापणारा, करणारा. • खाना—पु. १ छापण्याचा कारखाना; मुद्रणालय. २ टांकसाळ. • छूप—खी. १ डागडुजी; साफसफाई. (कि० करणें). २ (ल.) थापायापी; हुलकावणी; धाव्यावर बसविणें. (कि० करणें). • णाखळ—छपाई; छापण्याची मजुरी. छापणी—खी. छपाई; ठसे मारणें; कापडावर रंग चढविणें.

छापणें—सक्रि. १ मुक्ति करणें; ठसा उमटविणें; एकासारक्या प्रती काढणें. २ लिपणें (मित वगैरे). ३ (इ.) शाई टिपणें. [सं. चप]

छापा—पु. १ छाप अर्थ १, २ पहा. २ छप्पा पहा. अचानक झळा. [फा. चापीदन; तुर्की चापौल] • खालचा गृहस्थ—पु. बचस्वाखालील माणूस; ताबेदार. • पाणी खेळ—छप्पापाणी पहा.

छापारी—पु. छापणारा; कंपड्यांवर निरनिराळ्या प्रकारची नक्षी उडविणारा; रंगारी लोकांची एक जात. [छापणें]

छापी—खी. १ हातोटी; कसब; हुकमत; प्रभुत्व; आदर्शवत्त्व. २ (नाशिक) नाक पुसावयाचें फडकें. चिलमीखालीं गुंडाळावयाचें फडकें, धापी. —वि. १ ठसा मारलेलें; छापलेलें. २ राजाचा छाप असलेला (कागद). ३ विशेष प्रकारचा छाप असलेला (रुपया). • खोगीर—पु. कुरणुसाच्या बाजू असलेलें खोगीर. छापील—च—वि. छापी अर्थ ३ पहा. • सुलाखी—वि. १ छाप आणि मुलाख असलेलें (रुपया खरा किंवा खोटा आहे हें पाहण्यासाठीं विशिष्ट प्रकारचा ठसा त्यावर आहे किंवा नाही हें ब मोक पाडून त्यांत हिणकस बातु आहे कीं कसें हें पहावयाचें असे). २ पुष्कळ ठसे मारलेला (रुपया—यासुळें याचें वजन कमी मरतें).

छापेकरी—पु. १ नाण्यावर किंवा कचेरीत शिक्के मारणारा अधिकारी. २ छपा घालणारा लष्करी अधिकारी.

छापो—छप्पापाणी खेळ पहा.

छाय—झी. छाया: सावली. 'दिवस गेलिया ठाकईल छाया।' -तुगा ७०९. [सं. छाया]

छाया—झी. १ सावली. २ प्रतिबिंब. ३ आच्छादन; आश्रय, पडदा; रक्षण. 'निवारोनी जाय माया। ऐसी छाया जयाची।' -तुगा ७. ४ छद्मण; चिन्ह; निदर्शक गोष्ट (रोग, मनोविकार यांची). 'डोळे पिवळे झाले म्हणून कामिणीची छाया दिसते.' 'मुखावर कोषाची छाया दिसते.' ५ अंशुक प्रतिमा: किंचित् दर्शन: प्रतिबिंब; मुद्रा; चर्चा; अर्धवट पडछाया. 'श्लोक लागत नाही परंतु त्यांत राजनीतीची छाया दिसते.' ६ थोडेसे साम्य. 'राममाऊजी छाया त्याच्यावर दिसते म्हणून हा त्यांचा मुलगा.' ७ स्वरूप; क्रांति; सर्वसाधारण वेखावा; टबटबी: शोभा. 'शाबाळा एक महिना पाणी मिळतांच त्याची छाया पालटली.' ८ (सं. नाटकांत) बालभाषेची अर्थबोधक संस्कृत पदादिरूप व्याख्या. ९ छद्म अर्थ ३ पहा. १० रूपांतर: प्रतिबिंब; प्रतिष्ठिति; भाषांतर. 'पण यास भाषांतर ही संज्ञा नसून छाया हे नांव आजपर्यंत चालत आले आहे.' -नि १८३. ११ सूर्याची झी. १२ मास. [सं.] ० धरणे—(पाऊस, मेघ, आमाळ यांनी) छायेने, अंधाराने भरून टाकणे. ० ग्रह—य. सावलीने प्राण्यांस खाली ओढून घेणारा मासा किंवा इतर प्राणी. ० चित्र—न. १ पडद्यावर पाडलेली चित्राची छाया. 'स्वमायेचे आडवळ। लावून एकल खेळवी सूत्र। वाहेरी नटी छायाचित्र।' -हा १८. १३. २ सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्याने काढलेले चित्र; फोटो. ० चित्रपेटिका—झी. मिग व आरशाच्या सहाय्याने पदार्थांची चित्रे काढण्यास मदत करणारी एक पेट्टी. या पेट्टीत एक मिग (लेन्स) व त्यासमोर पंचेचाळीस अंशांचा कोन करून एक आरसा असतो, त्यामुळे पुढील वस्तुची प्रतिमा एका वाजूस वळवून घेता येते. [इं. कॅमेरा ऑप्टिक्युरा] ० आयक—य. सूर्य. 'छायानायकता निवास समयी छाया करी तो विधु.' -२ ७. ० निधि—एक पक्षी. याची सावली ज्याच्यावर पडेल तो श्रीमंत होतो असा समज आहे. ० नुहरण—न. ढोवळ भाषांतर, अनुकरण. ० पुरुष—य. उन्हात किंवा चांदण्यात उभे राहून आपल्या छायेकडे सतत पहात असतां एकाएकी सूर्य, चंद्र यांजकडे पाहिले म्हणजे जो पुरुष दिसतो तो; स्वरशास्त्रांत हा प्रसिद्ध आहे. ० मंडप—य. १ छायाचित्र अर्थ १ पहा. 'छाया मंडपीची सेना। सृष्टिसारिखीच रचना.' -दा ८. १. ३६. २ मॅजिक लॅटर्नचा खेळ. ० मंडपी—छायाचित्राचा खेळ खेळणारा. ० रंग—य. सूर्य. ० रोटी—धुवा-रोटी—दोन रुपणांची गोष्ट. एक माकरीची सावली पाण्यांत पाडून तें पाणी पिई आणि दुसरा माकरी पाण्यांत बुडवून तें पाणी पिई. ० छग राग—य. (राग) दुसऱ्या एखाद्या रागाच्या साहाय्याने रंजनकारी होणारा राग. ० विश्वार—य. (कों.) जिची सावली पडली असतां मनुष्यास मृत्यु येतो अशी मण्यार (साप).

छायानट—य. (राग) गायन शाळांतील एक राग. शा रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण, वादी पंचम, संवादी ऋषभ, गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

छाल(न, छत्रीला, छवेला—वि. नक्षरेबाज; सुरेख; अतिशय देखणा; (पुरुष, स्त्री). [हिं. छबिला]

छाव—झी. छाया. [सं. छाया; हिं.]

छावड—छावडे—न. लहान मुलांचे लाडके नांव; छत्रुकडे. [सं. शावक; हिं. छावा]

छावणी—नी—झी. १ लष्कराचा तळ. २ लष्करासाठीं तात्पुरतें बांधलेलें छप्पर किंवा इमारत. ३ (घरावरचे) छपर व त्याची शाकारणी ४ खिडकीवरील किंवा दरवाजावरील विटांच्या कामाखालील फळी: जमिनीच्या पोटांतील नळावरील दगडी छपर किंवा कमान. ० चा दगड—य. वरील कामांत वापरलेला आच्छादनाचा दगड. [सं. छादनी; प्रा. छापणी]

छावणे—सक्रि. (ना.) शाकारणे (घर).

छावा—य. १ शिंहाचे, हत्तीचे पिल्ले. २ (ल.) सुंदर मनुष्य, मूल, रेडा, किंवा चूर. 'जो होळकराचा छावा.' -विक १४. ३ कोणत्याहि प्राण्याचे लहान पोर. [सं. शावक; फ्रें. जि. चावो, छावो]

छि, छिछि—झा. तिरस्कार, तुच्छता, नापसंद दर्शक अव्यय. छिथू—झी. फजिती; हुशारी; हुयों; हुशहुश्. (किं० करणे).

छिडका—झी. शिक; शिकणे. (किं० करणे) [सं.]

छिचडी—झी. मांसाचा टाकाऊ भाग, नेहमी अनेकजणांनी (छिचड्या असा) वापरण्यांत येतो. [छिल्लो?]

छिचो, छो/र—री—वि. छचोर पहा.

छिटकणी—झी. (काशी) पडणे; शिंपडणे. (पाना ६०).

छिटकाव—य. सडा, शिंपण. [हिं. छिटकना]

छिटणे—छिटकाऊ—छिटकाव—छिटकाऊवंदर—छिटकावणे—छिटणे ६० छिटकाऊ पहा.

छिटकाव—न. जर भरलेलें चीट, जरीचें चित्रविविचित्र कापड; एक प्रकारचें कापड. -वेहु १९५. [चीट पहा]

छिटपि(फिट—झी. तिरस्काराने नाकारणे; हिंस्रफिडिस; कमी लेखणे. (किं० करणे; लावणे). [ध्व.] -वि. खोडलेले; ओरखडलेले; गिचमिड. -किवि धडपडत; फजिती करीत.

छिटा—छिट्टा—य. उडविलेला शितोडा, बाग; मोत्यावरील किंवा फळावरील बाग. [सं. छित्त; हिं. छीटा]

छिट्टी—वि. चिटाचे केलेले. [चीट पहा]

छिड(ट)कणे—झी. रंगविणे; रंगाचा छिटकाव देणे. [सं. छिप=फेकणे; हिं. छिडकना] छिडकाव—य. १ शिंपडण्याची

क्रिया; शितोडे टाकणे. २ शितोड्याने पाडलेले डाग किंवा ठिपके. [हि. छिडकाव]

छिणी—स्त्री. घातूचा तुकडा तोडण्याने पोलादी हत्यार.

छिर्णा(नी)/क—स्त्री. शिलक; वाताची कळ; वेदना; शिणक. (कि० भरणे; निषणे; मारणे; येणे; होणे).

छिड्—स्त्री. कापलेली वस्तु, तुकडा, शकल. -वि. छाटलेले; कापलेले; खच्ची केलेले; तोडलेले. [सं. छिन्न] छिड्णे—सकि १ (काव्य) कापणे; तोडणे; छिन्नमित्र करणे. २ (ना.) मिडणे; स्पर्श करणे; थांबविणे, अडथळा करणे. [सं. छिद्.]

छिद्र—न. १ मोक; छेद; पोकळी; दर; वीळ. 'छिद्राचा आश्रय उंदीर कुळवाडी.'—तुगा १९८३. २ (ल.) उणीव न्यूनता; दोष. ३ (ल.) प्रवेश; वीळ, मार्ग; गुप्त दोष; कमीपणा; गुहा; अपूर्णता; मर्म; मर्मची जागा. 'आमची वारू संपली हें छिद्र शत्रूस कळलें तर तो आतांच घाला घालील.' ४ गुप्त मार्ग (किष्ना): चोरखिडकी; पळवाट. ५ कपट; छद्म. [सं.] ० पाडणे—प्रवेश-मार्ग शोधणे. ० पाहणे—न्यून, दोष पाहणे. छिद्रांत निघणे—हलकें होणे, नमणे. ० दर्शी—दृष्टि-वि. दुसऱ्याचे दोष, न्यून पाहणारा. -द्रान्वेषण—न. न्यून पाहणे, दोष पाहणे. -द्रान्वेषी—वि. छिद्रदर्शी.

छिनाल—वि. व्यभिचारी; शिंदळ; शिनाळ; बदलेली (पुरुष, किंवा स्त्री). [सं. छिन्ना-नारी; हि. छिनाल] ० छाना—पु. कुंटणखाना; वेश्यागृह. ० चाळा—पु. वेश्याचे नखरे, हावभाव. ० चांदीचा—वि. व्यभिचारात्पन्न; व्यभिचारापासून झालेला. ० नखरा—पु. छिनाल चाळा पहा. ० पुरा—पु. छिनालखाना पहा. छिनाला—छिनाला—वि. १ शिंदळकी करणारा (पुरुष, स्त्री). २ शिंदळकी.

छिनाच(वि)णे—सकि. हिसकावून घेणे; बळजबरीने घेणे. [सं. छिन्न; हि. छिनाचा]

छिनी—स्त्री. झुल्ल्या पानासरची पाने असलेले झाड.

छिन्नी—स्त्री. छिणी पहा.

छिन्न—न. १ तासलेला पृष्ठभाग. २ ओवडबोवड तुकडा किंवा टपला. -वि. तोडलेले; कापलेले; विभागलेले. [सं. छिद्-छिन्न] ० पुरळ—वि. शेंपूट कापलेला. ० हस्त—कर्ण—नासिक—वि. हात, कान, नास, तुटलेला. छिन्नमित्र—वि. अस्ताव्यस्त; तुकडे केलेले; फोडलेले; फाडलेले. [सं.] ० कटि—न. नृत्यांत एका पायावर उभे राहून दुसरा पाय ताठ ठेवून पुढे मागे हालवीत राहण्याने कंवरेची पुढेमागे हलत राहण्याची स्थिति; फार व्यायामाने थकणे बाबरणे, बगैरे दाखविण्याच्या वेळी हा अभिनय करितात.

छिपटी—स्त्री. छिपटी; कमकी; छडी.

छिलका, छिलदा, छिलपा—पु. १ बळपा; चीप; झिलपी; टरफल. २ कातणे; साल. [हि.]

छिलणे—सकि. तासणे; चोळणे; रंधणे; साल काढणे. [सं. छिद्; हि. छिलना]

छिलवा, छिलवागजरा—पु. दाडे एकमेकांत गुंतवून केलेली फुलांची माळ; डेखे खोदून केलेला पुष्पगुच्छ. 'आणवा लाहान छिलवा.'—सला ७. [छिलणे]

छिलां—छिल्लें—स्त्री. दरवाज्याच्या दुहेरी चौकटीची खालची जोडलेली दोन लांकडे. वरच्या लांकडांना घोडा किंवा मेघला म्हणतात.

छी—छि: पहा.

छीट—न. चीट; रंगविलेले, छाप मारलेले, सुती अथवा तागी कापड; चित्रवस्त्र. [सं. क्षिप्त]

छीट—स्त्री. छीट, पद्माची विद्या. [सं. क्षिप्त]

छीपा—वि. (माळवी.) कपडे छापणारा; रंगारी; खडी काढणारा. [छापणे]

छील—स्त्री. (सोनारी) चांदी, सोने इ० धातूच्या सुताची गोल कडी.

छु—छा. कुत्र्याला सूचना करण्याचा, हांकण्याचा शब्द.

छुक, छुत—छा. मांजराला हांकण्याचा शब्द. [ध्व.] ० छु: छु-छु पहा. याच्या उलट यु, यु. ० छुक म्हणणे—करणे—शांत राहण्यास सांगणे. [ध्व.; सं. तुच्छ]

छुटा—पु. (गोंड.) गोंडी बायकांच्या गळ्यांतील कांचेच्या मण्यांची गळसरी.

छुटी—स्त्री. सुट्टी. [सं. छुट्=छेदने हि. छटना, सुटणे]

छुणछुणणे—सकि. हुसहुसणे; चुणचुणणे; तिडीक घेणे.

[छुणछुण] छुणछुणाट—पु. जास्त जोराची तिडीक, हुसहुस.

छुणछुणी—स्त्री. तिडीक; थडथड; चुणचुण; ठसठस. [ध्व]

छुत—छा. छु: पहा. छुक. [ध्व.]

छुमछुम—मां—किवि. बाग्याच्या आवाजासारखा, छण-छणा शब्द होऊन. 'बहु रश्मि नूपुरे छुमछुमा तदा बाजती।'—क. म. २.७५. [ध्व.]

छुरिका, छुरी—स्त्री. झुरी. [सं. छुर्=कापणे; पो. कि=चोरी, छोरी] ० बघ—पु. शूद्रास मुंजीचे स्थानी संस्कार आहे.

छू—छु पहा. ० करणे—म्हणणे—कुत्र्यास मोकण्याचा श्वासा घेणे. (ल.) (मांडण बगैरे करण्यासाठी) उत्तेजन घेणे.

छूट—स्त्री. छटा; चककी; तेज (रत्नाचे).

छे, छेछे—छा. नापसंति, तिरस्कारदर्शक शब्द. [ध्व.]

छेकणे—सकि. छकणे पहा.

छेका—पु. काठ; रेव (खोइन काढण्यासाठी ओढलेली).
छेकापन्हुति—स्त्री. एक अणालंकार, वाक्यांचा अर्थ फिरवण्यासाठी असा एखादा शेषात्मक शब्द बालवयाचा की ज्याच्या मुळे धोते जो अर्थ समजले असतील त्याहून तो भिन्न व्हावा. उदा० 'अवरगतपरि पयोधरातें रगडुनि पळतो दुरी। कायहा धीट म्हणावा तरी। तो नंदाचा मूल कायगे सांग कन्ह्याहरी। नव्हेगे मास्त मेघोदरी.'—राला १५. **छेकोक्ति**—स्त्री. वकोक्ति; वाकडे, बुटप्पी, उपरोधिक भाषण. **छेकापन्हुति** पहा. **छेकानुप्रास**—पु. दोन अथवा अधिक वर्गांची पुनरावृत्ति; इत्यनुप्रासाहून विरुद्ध, गुणभिन. 'नव्हि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करवाल.'—मो:

छेडा, छेडणें, छेडा—छटा, छडणें, छडा पहा. (वाप्र.)
छेडखानी करणें—(ना.) त्रास देणें; खोडी करणें; कुचेष्टा करणें. **छेडी जाणें**—(ना.) त्रास देणें वगैरे.

छेद—पु. १ ल्हान छिद्र; मोक. छिद्र पहा. २ चीर; फट; मेग. ३ कापणें; दोन करणें; तोडणें. ४ (गणित) अंशस्थानीय आंकड्यास ज्या अंकांनें मागावयाचें तो; मुख्य वस्तूचे किती भाग करावयाचे तें दाखविणारा अंक उ० एकचतुर्थास येथें एका वस्तूचे ४ भाग करून त्यांतील एक घ्यावयाचा. ५ (गणित) भाजक. ६ अंतर. ७ जडपदार्थ उभा—आडवा कापला म्हणजे तो कापलेला भाग. (६.) सेक्शन. [सं. छिद्=कापणें] **०पाहून लिहिणें**—मध्यें जागा सोडून लिहिणें. सामाशब्द—**०छेदक**—वि १ तोडणारा; कापणारा; भाग करणारा. २ (गणित) भाजक. ३ छेद अर्थ ४ पहा. —पु. नक्षत्रांचें स्थान आणि गति दाखविण्यासाठी काढलेलें चित्र. [सं.]

छेदणें—सक्रि. १ कापणें; छाटणें; तोडणें; चिरणें; भाग करणें. २ मोत्याला वेच पाडणें. ३ दुभागणें. ४ नाश करणें; तोडणें; कापणें. [सं. छिद्=कापणें] **छेदन**—न. छेद; कापण्याची क्रिया; ० बिंदु—पु. (सूक्ति) ज्या ठिकाणीं दोन रेषा किंवा वस्तूंचें एकमेकांस छेदतात तो. ० रेखा—रेषा—स्त्री. जिच्या योगानें दुसरी रेषा कापली जाते ती. **छेदनीय**—वि. छेदावयास योग्य; मागाई. **छेदमेद**—पु. तोडमोड. 'किवहुना सांडावे। छेदमेद।'—झा १७. २१२. **छेदित**—वि. कापलेला; भाग केलेला. **छेद**—वि. छेदनीय पहा. [सं.]

छेदणें—सक्रि. (व.) अडकणें; लगणें; आपटणें. 'विहिरींतून पाणी काढतांना मांडें दगडाला छेदले.' [सं. छिद्]

छेळछवि(वे)ला—वि. छालछवील पहा. 'नको मला अंतर वेळं छेळवेत्या रे।'—प्रला १७९. [सं.]

छेळा—पु. (काव्य.) नखरेवाज माणूस; अक्कडवाज माणूस.

छेळणें—न. अणकुचीदार लोखंडी गज, पहार, सळई. —सक्रि. पहार वगैरे ठोकणें, टोचणें.

छोकरा—री—पुस्ती. मुलगा, मुलगी. [सं. शावक+रा; प्रा. शावक+रा; हि.]

छोटा—वि. ल्हान. [सं. छुद्र; हि.] **०मोठा—वडा**—वि. ल्हानमोठा. **०हजेरी**—स्त्री. सकाळची न्याहारी (हा शब्द युरोपियन लोकांच्या बटलरी भाषेत रूढ आहे). **छाटेखानी**—वि. सरासरीचा, मध्यम, दुय्यम दर्जाचा.

छोटी—पु. गुरांचा एक रोग; बटसर्प.

छोनछडी—स्त्री. (माण) कसवीण स्त्री.

छोल—पु. (सुतारी) रंधा. [छिल्लें]

छोलवारी—पु. तिकोनी तंबू; किंवा पलः. [सं. छोरण+धारण हि. छोरना+धारना. हि.]

ज

ज—आठवें व्यंजन. वर्णविकास—याच्या चार अवस्था असून पहिली गिरनार शिलालेखांत, दुसरी इ. स. २ न्या शतकांतील नाशिकच्या शिलालेखांत (यांतील ज इंग्रजी इ या अक्षरासारखा आहे), तिसरी झालपाटन येथील लेखांत (इ. स. ६८९) व चौथी ११ व्या शतकांतील उज्जयिनी येथील लेखांत आढळते. —वि (संस्कृत शब्दापुढें जोडला असतां) जन्मलेला; उत्पन्न झालेला; निघालेला इ० अर्थ होतात. जस—अंज, स्वेदज, जलज, पंकज, कफज इ०. **ज, जचें**—पुन. (ल.) जेवण (जेवण शब्दांतील आद्याक्षरावरून). **जा॥ खर**—विनाम (संक्रितिक) जमादिलखर; मुसलमानी वर्षांचा ६ वा महिना. **जा॥ बल**—जमादिलबल; मुसलमानी वर्षांचा ५ वा महिना.

जइत—न (गो) जय. [सं. जी=जिकणें]

जई—जै—स्त्री. १ जेथें भित छपरास मिळते त्या ठिकाणीं आंतील बाजूस राहिलेली जागा; येथें काहीं वस्तु ठेवतां येतात; तसेंच कित्येकदां विदांचा घर वाहेरील बाजूस काढून अशी जागा मुहाम केलेली असते: २ (वे.) विहीर पडं नये म्हणून घर लागेपर्यंत खणलेली जमीन.

जई, जई—क्रि. (काव्य.) जेव्हां ज्यावेळीं; त्याच्या उलट काई. 'रुपा कवनि धाडिला जई मदीय वंधु स्वयें।'—मोहण ५८. ५. [सं. यदा]

जईनच, जईनसईन, जईनमईन—क्रि. १ (अशिष्ट) कारणापुरतें; वेताचें. २ पुष्कळ; विपुल, भरसक; मरपूर.

जईपट्टी—स्त्री (व. सोनारी) तंगडावरील बाजूची उभी पट्टी.

जईफ, जयफ, जैफ—वि. कडी; क्षीण; अक्षय. 'आम्ही जईफ झालो आहो' बहुत दिवस बांचत नाही'—रा १.२८. [अ. शईफ]

जउळी—जळूळ—जोळी, जौळी पहा.

जक—१ खिपत; परामर्श; धक्का; धप्पड; तंबी. 'एवढी जक खड्यावर हजरतीस बसली.'—रा ५.१६. २ (नाविक) एखाद्या लाकडास फूट गेल्यास मजबुतीसाठी दोरीने चार-सहा फेरे घेतात ते [अ. दक्क=पीठ करणे] ...

जंक—न. नावेचा एक प्रकार. [इं.]

जक(ख)ड—झी. १ ताण ओढ. (किं० ताणणे; आवळणे). २ गारठ्याने आखडणे (हा शब्द बांधणे, टाकणे, धरणे, राखणे या शब्दांशी जोडून येवतात). [अ. दक्क=पीठ करणे]

जकणी—झी. (माण.) शेतांतील एक देवता; जखीण. [सं. यक्षिणी]

जकला—वि. (अक्षिष्ट) सगळे; संपूर्ण; सर्व; जजीवात. [सं. सकल ?]

जकात—झी. कर; सायर; वस्तुरी; करोडगिरी; स्थलांतरित (आयात व निर्यात) व्यापारी जिनसावरील कर, (मूळ अर्थ मुसलमानांत प्राप्तीचा काही टक्का अंश धर्मादाय म्हणून काढून इमामाचे स्वाधीन करावयाचा असा संप्रदाय असे; त्याबद्दल धर्मादाय कर, पक्षी). [अ. शकात] •दार—वि. जकात वसूल करणारा अधिकारी किंवा मक्तेदार. रोमी सरकारच्या कारकीर्दीत जे लोक नाक्यावर वसूल जकात वसूल करीत असत ते. हे लोक परकी सरकारची नोकरी करून आपल्याच बंधुजनांपासून अन्यायाने राजकीयपक्षां अधिक पैसा घेत व अन्य मार्गांनीहि जुलूम करीत, यामुळे यहुदी लोक जकातदारांस नीच लेखून त्यांच्याशी अन्व्यवहारहि करीत नसत. •नाकें—न. १ जकात वसूल करण्याची जागा, ठाणे. २ (ल.) ज्यावर जाता येतां कपाळ आपटें असा ठेंगणा दरबाजा. —त्या—वि. १ जकातदार. २ एक पक्षी. हा ज्या पक्ष्याला जिकतो त्याचें एक पीस उपटतो म्हणून त्यास म्हणतात.

जकि(के)रा—पु. १ अडगळ; जुना गळाळ, रास (पुस्तकें, कापड, कागद इ०ची). २ कोठार; साठ; संचय. 'ठाण्यांत दाख व तोफेचे गोळे बाणबारे जकिरा पोक्ता आहे.'—इ १.४५०.३. [अ. शकीरा] •जकीरखाना—पु. कोठार; गंजीखाना; अठरा कारखान्यांतील एक. जकिरी—वि. दाखलेल्याने. 'त्याजवर सामान जकिरी पूर्वील प्रमाणे राखावे.'—मराथियोशा ३२.

जखड—ल—वि. बुड्डा; बड्ड; अक्षय; क्षीण. [अ. दक्क=पीठ करणे]

जखडणे—सक्ति. बड्ड बांधणे; ताणून, आवळून बांधणे; इकडे-तिकडे हालचाल करता येणार नाही अशा तऱ्हेने बांधणे. [जंकड पहा.] साम शब्द—जखडबंदी—झी. बंधन (मुक्त झुंटाळा).

(किं० करणे). २ (ल.) भाग पाडणे; उपकारासाठी आणणे. ३ बंधन; आकलन; वेष्टन. (किं० करणे). जखडाजखड—झी—झी. बांधणे व आवळणे; बड्ड आवळणी. (किं० करणे; होणे; चालणे) जखडीन—झी. जखीण पहा.

जखम—झी. १ दुखापत; धाव; वण; आघात (घातादिकाने झालेला). २ जोखीम या अर्थाने जुकीचा उपयोग; व्यापारांत तोटा, धक्का. (किं० बसणे). [फा. शखम] •पक्षी—झी. जखमेवरील मळमपक्षी. •भरणे—जखम बरी होणे.

जखमाणा—ना—न. दुखापत झालेल्या शिपायांना सरकारातून मिळालेले इनाम, पैसा. 'जखमानेही दिले.'—रा ४.१०७.

जखमी—वि. १ धायाळ. २ ओरखडलेले; दुखावलेले; जखम झालेला जखमेवर मीठ घालणे—दुःखावर ढाग ठेणे.

जखाई जुखाई—झी. दोन झुजरी देवता. यावरून सर्व झुज देवतांना नांव देतात. [सं. यक्ष+आई]

जखात(व)दार—जकातदार पहा.

जखि(खे)रा—जकिरा पहा.

ज(जं)खीण—न—झी. जखाई जुखाई पहा. १ एखादी वाळंतीण मेळी असता किंवा एखाद्या झीने पाण्यांत जीव दिवला असता तिचे जे पिछाच्च होतें तें; इडळ. २ एक झुज देवता. 'जखिणी देवी म्हणे जी सर्वकर्ता.'—सप्र ५.१०. इंडीण पहा. [सं. यक्षिणी]

जखख, जखखड, जखखळ—वि. अतिशय म्हातारा आणि अक्षय; धकलेला (म्हातारा शब्दांशी जोडून) (माण.) जखड. [जखड]

जग—न. १ स्थावरत्वंमरूप जखिल सृष्टि; विष; पृथ्वी; दुनिया. २ ब्रह्मांड; माणसाचे वसतिस्थान; मनुष्यजात; लोक. [सं. जगद्] (वाप्र.) जगांतून उठणें—१ लोकांचा गविरुद्ध वागणे. २ (वैधव्यामुळे, आपत्तीमुळे) सर्वस्वी बुडणे. जगाबाहेरील—निराळी चाल—लोकविलक्षण चाल. जगामुलखानें सोडलेला—जातीवेगळा टाकलेला; सान्या गांवाची ओवाळणी; सान्या दुनिवेची खरबड. म्ह० आपण मला तर जग मल आपण मेला जग बुडालें. सामाशब्द—•गोळ—पु. (काव्य) पृथ्वीरूपी गोळ. 'जेसा महाप्रलयी जगगोळ। जाहाला उदकाभे ब्रह्मगोळ।' •चालक—वि. (काव्य) जगाचे भरणपोषण करणारा (ईश्वर). जगछेट—जगतछेट पहा. जगजाहीर—वि. सर्व लोकांना माहित असलेला; प्रसिद्ध असलेला. •जीवन—न. जगज्जीवत पहा. •जुग—न. (महानु.) मोठी आपत्ति, जगावर आकाश कोसळणे. •ओचितें जगजुग पडिले सनकाशिकवरी। •जुट—पु. दुष्यवस्था. •जेठी—पु. (काव्य) १ जगामधील मोठ (ईश्वर). २ जगांतील बलवान पुरुष, मत्त. 'आम्ही जगजेठी असतां।'—एरुव ६.३५.

—जगत्—पु. जग उत्पन्न करणारा. जगत्कारण पहा.
 —जजीवन—न. १ जगाचें जीवन; जीव सृष्टीचें जगण्याचें साधन (पाऊसपाणी, अन्न इ०). २ सजीव प्राण्यांचें अस्तित्व —वि. जगाचें धारण-पोषण करणारा (ईश्वर). ०झंपू—वि. (महातु) जगला झोडणारा. 'उघटेआं देवां जगझंपु।' —शिष्ट १५४. ०झोडी—खी. वटीक; दासी. 'लाज धरीं मांहे । जगझोडी राडे ।' —तुगा. २६०. ०डंबर—न. १ अवडंबर; अवाढव्य पण निरर्थक शटमाट, धामधूस, आव (विद्या, पैसा यांचा). (कि० घालणें. २ अफाट जगास आश्चर्यानें म्हणतात; विश्वविस्तार; एखादी अवाढव्य, विस्तीर्ण वस्तु. 'तो हा जगडंबर ।' —हा. १५.४०. [सं. जगत्+अंबर] —डवाळ—डव्याळ—वि. प्रचंड; अवाढव्य (इमारत, शरीर, अरण्या); प्रमाणरहित, वोजड (पदार्थ). [सं. जगत्+व्याळ] ०ढाल—ढाल—पु. ध्वज; झेंडा. [सं. जगत्+ढाल] जगत्—न. जग अर्थ १, २, पहा. जगती—खी. १ जग अर्थ १, २ पहा. 'किं पळता सरली अवधी जगती ।' २ (महातु) मठ. 'पूर्वामिमुखजगती असे ।' —न. १०६. जगती—तळ—न. पृथ्वीतळ; पृथ्वीचा ५४भाग. जगत्कर्ता—पु. ब्रह्मदेवाचें एक नांव. जगज्जनक पहा. —टकारण—न. जगला उत्पन्न करणारी शक्ति; हा शब्द निरनिराळे पंथ, ईश्वर, माया, प्रधान, परमाणु, या निरनिराळ्या शब्दांना लावतात. जगत्क्षय—न. स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ. जगत्पति—प्रमु—पु. जगाचा धनी, नियंता, ईश्वर किंवा राजा. जगत्पालक—पाळक—वि. जगाचें पालन करणारा. जगत्प्रसिद्ध—वि. जगजाहीर पहा. जगत्प्राण—पु. हवा; वायु. जगद्वंधु—पु. विश्वबंधु; सर्व सृष्टीवर प्रेम करणारा. जगत्शेठ—पु. १ फार शीमंत. २ (ल.) निर्धन पुरुष. जगत्शेटीचा—नाटू—वि. निर्धन मनुष्य. जगत्क्षणा—जगज्जनक पहा. जगत्स्वामी—पु. जगाचा धनी. जगत्क्षय—जगाचा नाश. जगदंत—पु. जगाचा नाश शेत, अखेर. [जगत्+अंत] ०दंघा—दंघिका—खी. पार्वती; देवी; जगाची माता. 'विन्मुख जाहली जगदंघा ।' —एस्तव ५.७३. [जगत्+अंघा] ०दळ—दाळ—वि. १ जगला भरडणारा. 'दापीतेआं देवांचा जगदळा ।' —शिष्ट १५५. २ (वायकी) जगाचीं भांडणारा. ०दात्ता—जगदीश—दीश्वर—पु. ईश्वर; ब्रह्म. [जगत्+आत्मा, ईश, ईश्वर] ०दाभास—पु. विश्वासहस्य; जबरूप माया; बाध सृष्टि. [जगत्+आभास] ०दुखार—पु. १ जगाचा उदार, मुक्ति. २—वि. जगाचा उदार करणारा. [जगत्+उदार] —इगुरु—पु. १ ईश्वर. २ श्रीशंकराचार्याची पदवी. ३ थिऑसफी पंथातील मुख्यानी मानलेली श्रेष्ठ विसृति. —वृक्षूषण—न. जगाचा अलंकार; ईश्वर. —झंझ—वि. सर्व जगास पूज्य. —झिनाश—जगत्क्षय पहा. —झिलक्षण—वि. १ सर्व जगाहून निराळा; विळखण. २ बाधात; चमत्कारिक; तन्हेवाईक. जगधाम—जग-

जिवास—वि. (काव्य.) सगळें जग व्यापून राहणारा; परमेश्वर; सर्व जग हें ज्याचें घर आहे असा. ०नाड—खी. जगदळ—दाळ पहा. ०छाथ—पु. १ जगाचा स्वामी. २ पुरी येथील श्रीविष्णूची मूर्ति. म्ह० आपला हात अन् जगभाथ—स्वतःस पूर्ण स्वातंत्र्य असणें. [जगत्+नाथ] ०छायक—पु. जगाचा स्वामी, पालनकर्ता; ईश्वर. [जगत्+नायक] ०छिद्य—वि. सर्व जग ज्याची निंदा करते असा. ०छियंता—वि. जगाच्या हालचालीवर नियंत्रण ठेवणारा. —मंगल—वि. जगाचें कल्याण करणारा. 'माळा हे कमळा विचारुनि गळा घाली जगन्मंगला ।' —माता—खी. १ जगाची आई; जगदंघा. २ (ल.) मातृतुल्य खी. —मिन्न—पु. जगत्बंधु पहा. आवडतें मूल, सुस्वभावी माणूस. —मोहना—खी. जगला मुलविणारी खी. ०प्रसिद्ध—जगजाहीर पहा. ०चोळ—पु. १ (महातु) जगला पारखा होणें. 'त्यागा जगवोळ जाहाला ।' —भाए ११. २ कडू कातवोळ. 'नारदा होतुसें जगवोळाचें मानू ।' —भाए ६३. ०भांडू—वि. जगदळ पहा. ०मित्र—मैत्र—वि. सर्व जगाशीं मैत्री करणारा. ०लीळा—खी. १ जगाची रीत; सर्वसामान्य लोकांची वागणूक, पद्धति, समजूत वगैरे. 'जगलीला अशीच, वन्याला वाईट वाईटाला वरें म्हणावें.' २ आधिभौतिक मोह, माया; खोटशा जगाचा खऱ्या जगप्रमाणें भास.

जंग—पु. १ गंज; कीट; (लोखंड, तांबें, पितळ यांवरील) तांबरा. (कि० चढणें). २ (ल.) मलीनता; क्षीणता; जडता; मालिन्य; उपयोगांत नसल्यामुळें येणारी ग्लानि. 'बारा वेंचें आवृत्ति केली नाही म्हणून माझ्या विषेवर जंग चढला.' [फा. मरुग] जंगट—वि. गंजलेले. ०देणें—पुष्कळ दिवस टिकणें, राहणें (एखाद्या धंद्यांत, कृत्यांत माणूस किंवा वस्तु). जंगणें—कि. कीट चढणें.

जंग—पु. लडाई. 'या जंगेंत पांच मोहरे मृत्यु पावले.' [फा. जंग; तुल० सं. जंज्—युद्ध करणें] हा शब्द फारसा प्रचारांत नाही पण पुढील वाक्यप्रचारांत त्याचा उपयोग करतात. जंगजंग पळ्याडणें—अतिशय धम करणें; कष्ट करणें; जोराची लढाई करणें. सामाशब्द— ०जोड—जूट—पु. १ भरपूर व चांगली स्थिति; सुवत्ता; उत्तम प्रकारच्या साधनांनी अनुकूल अवस्था. २ भरलेले घरदार, संसार (पुष्कळ मुलें—वाळें, चाकर—नौकर असलेला). ३ योग्य जोड; जम. 'जुनी नवीं हत्यारें मिळून त्यांचा जंगजोड बरा वसला.' ४ संजोग; जुळणी; साहित्य. (कि० घालणें; करणें). ५ मैत्री. 'जंगजोड यासी करावा यैसा मनसबा घातला आहे.' —पेद २०.४५. ६ जुद्धाची व्यवस्था. 'जंगजोड वसेल.' —न. १०.५३४५.

जंगट—न. झेंगट; कांशाचा तास, घडयाळ; वेवापुढें आरती वगैरे म्हणतांना वाजवावयाचें, भिकार्यांच्या हातांत असतें तें बाध. [ध्व.]

जंगड, जंगडा-स्त्री. एकत्र जुंपलेल्या पशूतील स्नेह; निकट संबंध; योग. यावरून दाट मैत्री. [सं. जुल=जोडणे]

जगणूक-स्त्री. निर्वाह. जगण्याची क्रिया; जीवन. 'आज तर आमची जगणूक झाली उद्याचे उद्या, देव आहे.' [जणें]

जगणें-क्रि. १ जिवंत रहाणें; अस्तित्वात असणें. २ वांचणें; निभावणें, रक्षण होणें. 'ह्या जरीमरीतून जो जंगल तो पुढेच बरी पाहील.' [सं. जीव = जगणें]

जगतापंथ-पु. १ आपर्तीतून वर येणें; भयंकर दुखण्यांतून बरे होण्याची स्थिति. (क्रि० (जगत्या पंथास) लागणें, लावणें). २ (ल.) बुड आल्यानंतर पुन्हा धंदा सावरणें, उभारणें. (क्रि० लागणें; लावणें). [जगणें + पंथ]

जगती-स्त्री (काव्य.) एक वैदिक छंद याचे चार चरण असून प्रत्येक चरणांत १२ अक्षरें असतात [सं]

जगन्नाथी-पु एक प्रकारचा पंचा; जाड वस्त्र. -वि. जगन्नाथ शहरासंबंधी (चातुर्ची भांडी, हरक).

जंगम-स्त्री. (गो.) एक रानफळ व त्याचे झाड.

जंगम-वि. हलविता येण्यासारखें; चल. याच्या उलट स्थावर-अचल. 'नाना हे तों जंगमजना' -रास १.१०२३. [सं. गम्-जाणें] ०जिदगी-माल-मिळकत-स्त्री.पु.स्त्री. हलविता येणारी संपत्ति, भांडीकुडी. (२) (कायदा) जमीन व सुमीर्षी संलग्न असणाऱ्या वस्तू किंवा अशा संलग्न वस्तूशी लागून राहणाऱ्या वस्तूखेरीजकरीन हर एक वस्तु. ०विष-न. प्राणिज विष; याच्या उलट वनस्पतिजन्य किंवा खनिज हे स्थावर विष.

जंगम-पु. शिवपूजकांची एक जात व व्यक्ती. लिंगाईत लोकांचा गुरू. ०ढवळें-न. समारंभांतील आचारविचारशून्यता. [जंगम-ढवळणें] ०पट्टा-पु. १ जंगम लोकांच्या कपाळावरील लांबलचक भस्माचा पट्ट. त्यावरून. २ (ल.) (उप.) यासारखे एखाद्या वाईने लाविलेले कुंकू. ०विद्या-स्त्री. जंगम जातीची, धर्मची शास्त्रे इ. ०शेटाई-स्त्री. (कों) ओढूनताणून आणि-लेली प्रतिष्ठा. जंगमी-वि. जंगम लोकांसंबंधी.

जंगम्या-पु. खरीपाच्या जोडक्यावरील रोग. याने ताटे बाळ्य लागतात व तांबडी दिसतात -कृषि २७०.

जंगर-न. अन्नछत्र. [फा.]

जंगर-रें-न. झगरे पहा.

जंग(गा)ल-स्त्री. (गो कु.) नांगराचा फाळ.

जंगल, जंगला, जंगाल-पु.गंज; कळक 'नवसागर आणि जंगल यांचे चूर्ण दाखत मिथुन केल्यास त्यापासून हिरवी ज्वाला उत्पन्न होते.' अमिकीडा पृ. १५. -वि. जंगेल. गंजलेले. [फा.]

जंगल-न. अरण्य; झाडी; उजाड, ओसाड, नापीक, मजुब्ब, वस्ती नसलेली, जमीन, जागा. [सं.] (वाप्र) ०फिरणें-शौचास जाणें झाडपास जाणें. म्ह० जंगलचा बारा-घरचामारा. सामाशब्द-

०खरडा-पु.कापणी होण्यापूर्वीचे पिकाचे पाहणीपत्रक आणेवारी; अंदाजपत्रक. ०गरक-गर्क-वि. झाडाझुडपांनी भरलेले (जमीन, शेत). 'बागाईत जमीन जंगल गर्क पाणी पाटकुडां जाहली आहे.' -बाड समा २.२४४. [जंगल+गर्क] ०चिमणी-स्त्री. एक प्रकारची चिमणी (पक्षी); बोचा विलविली; ही साध्या चिमणी-पेक्षा लहान असून हिचे पोट पिवळे व बोंब आणि पाठ काळी असते. जंगल-वि. जंगली; रानवट; खेडवळ; अडाणी. ०शाही-स्त्री. रानराज्य. 'त्यावेळीं जंगलशाहीच्या बादशाहाची सिंहगर्जना सुरू होऊन वरच्या अस्माना सवाळाल जमीनीचा जबाब मिळतो.' -गडकरी, राजसंन्यास ५

जंगला-पु. एक रागिणी.

जंगला-पु. (माळवी) कठडा.

जंगली-वि. १ जंगलगरक पहा २ रानटी; रायवळ; रानांमधील (सर्व प्रकारची झाडे-शिसू, साग यांखेरीज). ३ मुद्दाम लगेवड न केलेले (झाड). ४ न सुधारलेला; खेडवळ, अडाणी, विन माणसाळलेला (पशु, माणूस, लोक). ५ जंगलांत राहणारा. ६ जंगलसंबंधी. [जंगल] सामाशब्द-०कापशी-स्त्री.एक वनस्पती. ०गांजा-पु. एक वनस्पती. ०चमेली-स्त्री. रानटी चमेली. ०चिमणी-स्त्री. जंगल-चिमणी पहा. ०जट-वि. खेडवळ. ०जायफळ-बदाम-हिरडा-नपु. रानटी जायफळ, बदाम, हिरवा (हा हिरवा कोंबळा चेऊन वाळविला म्हणजे त्याला वाळ-हिरवा (हरितकी) म्हणतात.

जंगलाचवें-क्रि. (गो.) वीज चमकणे.

जगवण-स्त्री. जगणूक पहा. नांदवणूक [जगविणें]

जगविणें-सक्रि. वाचविणें; राखणें; सांभाळणें. [जगणें]

०जगवून-तगवून-क्रि. काटकसरीने; हात राखून (खाद्य पदार्थ खेवणें). सोपस्काराने काळजी घेऊन.

जगविणें-सक्रि. सूचना करणें; ताकीद देणें; जाग करणें. [सं. जाण; हि. जगाना]

जंगी-स्त्री. १ बंडुकीची गोळी मारण्यासाठी तयार ठेवलेले मोंक. २ (गो.) लहान खिडकी. [फा. जंग=लडाई]

जंगी-स्त्री. जंगडी; दाट मैत्री. [जंग]

जंगी-वि. १ लडाईविषयी; लष्करी. २ मोठा; भयंकर. जंगी आवाज. ' भिळ्यांत फिरंगी रोहिला जंगी ' -ऐरो १८२.

जंगी ताबूत-पु तबारी, डाला वगैरे शस्त्रांचा केलेला ताबूत.

०सामान-पु. युद्धसामग्री. ०लडाई-स्त्री. वनचकर लडाई, युद्ध.

०जहाज-न युद्धनौका. ०भोवरा-भोवरा-पु. मों, मों असा आवाज करणारा भोवरा.

जंगीपुर-न. रेशमाची एक जात. -मुंब्या १७.

ज(जो)गूल-न (गो.) वीज.

जगौचें—सकि. (गो.) वाचविणें. जगविणें.

जघन—पु. १ अस्तिप्रवेशः जाघ; जाण्ड (स्त्रियांवा). २ (काव्य) हुण्ण; कंवर. 'घरिला जघन द्वयकर्त्री'.—निगा १२१. [सं.]

जघन्य—वि. १ हुलकें, नीच. २ जेवट्याः पाठीमागचा. —स्त्री. अपकीर्ति. [जघन] ० वृत्ति—स्त्री. अप्रशस्त हुलकट, नीच, चाल.

जघन्य—वि. १ जगजाहीर. 'हें घुन्यवादि यांचें मंत जघन्य'.—कथा ६.११.९. [सं. जगत्] जघन्यांत होणें—जगजाहीर होणें (मुखपणानें किंवा बाईट कृत्य). 'कीर्ति जघन्यांत झाली'.—अफळ ५१.

जंघा—घ—स्त्री. १ मांडी; सवंध पायः जघन पहा. २ पोटरी [सं.] ० झाण—न. मांडीचें किंवा पोटरीचें निलस्तत. ० ल—लळ, जंघी—वि. वेगवान; चपल (बोडा). 'जंघाल जो पवन-सं-गतिची सवे वे'.—२७. 'हे वामनैक पद मुमि नमोनि जंघी'.—२४.

जचणें—अकि. मेहुनत घेणें; फार भ्रम करणें. 'की नैरा वापाचेया पुत्र जचे'.—झा १३.५४२. [जाचणें पहा]

जंजार—पु. १ ओशें. २ त्रास; प्रयत्नाची पराकाष्ठा. (कि० तोडणें). [जंजाल—सं. जंजु—युद्ध करणें]

जंजाल—लळ—पु. १ त्रास; कष्ट; दगदग; चिंता; उपद्रव्याप; गुंतागुंत; संसारांतील अडचणी. 'जगज्जाल जंजाल हा सवें सुटे'.—दावि ८. २ आधिष्याधिः लोळणें; यातना; त्रास (माणसांच्या कामाचा). 'ही बायको पाठीमागें मोठ जंजाल आहे. ० तोडणें—अति त्रास कष्ट सोसणें. ० पछाडणें—१ छळणें; यातना घेणें. २ खूप प्रयत्न करणें; जोराचा प्रयत्न करणें.

जजि (झी) या—पु. (मुळ अर्थ संरक्षणाकरितां बदल पेंसां) मुसलमानेतरांवरील बोरपट्टी, कर. हा प्रथम महमंद पैगंबरांन वसूल केल होता. 'न्यायाचे मार्गानें पाहतां जजिया पट्टीचा कायदा केवळ गैर'.—बाड सनदा १५०. [अर. जिझ्या]

जजिरा, जंजीर—पु. १ पाण्यांतील किष्ठाः जलसुरी. २ कुलवा जिल्ह्यांतील एक संस्थान व किष्ठा. [अर. जझीरा=वेट]

जंजिरी—स्त्री. १ ल्हान सांखळी. २ कमान (बड्याळाची); घोडा. ३ जंगी, गवाक्ष. —वि. तीक्ष्ण. 'भंवयकमानां जोडून मारसी नेत्रवाण जंजिरी'.—प्रला १०६. [फा. झंजीर] ० गोळी—स्त्री. जोडगोळी.

जंजीर—स्त्री. १ जंजिरी पहा. [फा. झंजीर] २ नग. 'एक जंजीर फील'.—पया ३८४. ३ वेडी. 'गळ्यांत जंजीर तोफेची'.—मराचिमोरा ६६. ० तोडणें—जंजाल तोडणें. ० बंद—वि. मर-भक्ष्य; संपीन (इमारत). २ अगदीं बरोबर (दिशेव). ३ सुसंयत (माषण, लेखन).

जजु—पु. (औपरोधिक) यजुर्वेदी लोक. [सं. यजुस्]

जज्ज ज्य—पु. दिवाणी कोर्टांत अध्यक्षस्थानी वसणारा अम्मलदारः न्यायाधीश. 'जुकेना लमाचा जोडा पाई खोडा जज्य बोले'.—पला ८३. [इं.]

जंज्याळ—स्त्री. जेजाल पहा. लांकडी बैठक (दस्ता) असलेली मोठ्या तोंडाची बंदूक. हिच्या तोंडाचा व्यास १॥—२ इंच असून नळीची लांबी ७ विती असते. ही तोड्याच्या बंदुकीसारखी दिसते. हिला इंग्रजीत ब्लंडरवस असें नांव दिलें आहे. [सं. जंजु=लळणें; युद्ध करणें]

जट—स्त्री. १ पेठ वळलेले केस (शंकर किंवा साधू लोक यांचे); न विचरल्यामुळें, तेल वगैरे न लावल्यामुळें एकास एक चिकटलेल्या गुंतेलेल्या केसांच्या कपाळावर व पाठीवर लोंबत राहणाऱ्या वटा; वळणा; जटा. २ संघ; गुंत; जमाव. जटणें—अकि. एकत्र होणें जुगणें. [सं. जट=गुंतणें]

जटल्ली—स्त्री. (व.) थाप; वात 'तुं खूप जटल्ली ठोकली.'

जटा—स्त्री. १ जट अर्थ १ पहा. २ केसांची गुंतागुंत. (गो) जटि. ३ वैदिक वाङ्मयांतील पट्टणविषयक एक विवृति. संहितेच्या दोन पदांचा संधि करून म्हणणें त्यास क्रम म्हणतात व त्या दोन पदांच्या पुढील पद त्यास जोडून त्या तीन पदां १ संहिता करून तीं तीन पदे उलट म्हणणें. उदा० 'अभिमीळे ईळेभिममि-मीळे। ईळेपुरोहितं पुरोहितमीळ ईळे पुरोहितं'। इ० [सं. जटा, सटा; फ्रें. जि. जर] सामाशब्द—० गौर—स्त्री. एक औषधी वन-स्पति. इच्यावर शेवाळयासारख्या रेखा असतात व ही गौरील वाहातात. ० जुट—पु. केसांचा समूह जटा पहा. 'जटाजूट एका मुगुट मायां शिरीं'।—तुगा २०५०. ० धारी—वि. जटा धारण करणारा (शंकर, गोसावी इ०). ० पाठां—वि. १ जटेचा पाठ कर-णारा (जटा अर्थ ३ पहा); अशासारखेच क्रम-वन-शाखा-पाठी असे वेदपाठकारे प्रकार आहेत. २ ज्यांनी आपल्या जटा पाठीवर सोडल्या आहेत असा. ० भार—पु. जट अर्थ १ पहा. 'सावरूनिया जटभार। बरि मुकट घातला सुंदर'। ० मांसी—मावशां—स्त्री.

पुष्कळ दिवस टिकणारी वनस्पति. ही हिमालयांत सांपडते. हिच्या तीन जातींपैकीं सुगंधी जात अधिक उपयोगी असून तिच्या मुळ्यांचें तेल केस काळे होण्याकरितां उपयोगांत आणतात. [सं.]

जटाळ्या, जटाळ्यावाद्या—वि. जटा धारण करणारा.

जटायु—पु. रामायणांतील एक पृष्ठ राजा. [सं.]

जटित—वि. जडित 'कटीं माळा मुखीं पड्ड। जटित सुत्रीं'।—गीता १.४६२. [सं. जट=संघात वरणें]

जटिल, जटीळ—वि. जटाधारी पहा [सं.] ० वेखंड—न. काळें वेखंड. जटिली—वि. जटिलासंबंधी; जटाधारी पहा. [जटिल]

जठर—न. पोत; उदर. [सं.] जठराग्नि, जठरानल—पु. पोटांतील अग्नि, पचनशक्ति.

जड—स्त्री. मुळी. [हिं. जड; सं. जट] (वाप्र.) •दाबणें—एखाद्या खांद्याची फांदी मध्येच जमीनीत पुरल्यावर त्या खांदीस मुळ्या फुटून त्या खांदीचे नवीन कलम करणे.

जड—स्त्री. घन; पैसा; मालमत्ता 'त्या सावकाराची लाख रुपयांची जड आहे' [सं.]

जड—वि. १ भारी; वजनदार; उचलावयास कठिण. २ (ल.) मंद; आळशी; मूर्ख. 'मी अत्यंत जड असं.'—झा ३.१८. ३ धीत. ४ पचनाला कठिण (अन्न, पाणी). याच्या उलट हलकें. ५ दुःखी; दुःख देणारे. ६ त्रासदायक; कठिण; महत्वाचें (काम). 'मदुद्धरण मात्र कां जड तुम्हां दिसे वा रिती।'—केका १९. म्ह० केलें नाहीं तोंवर जड खालें नाहीं तोंवर गोड. ७ मोठेपणाचा; मानाचा; अधिकाराचा. ८ भारी किंमतीचा; मौल्यवान. ९ गंभीर; विद्वत्ताप्रचुर; परिपूर्ण. (टीका, वाद, विषय). १० भयंकर; जबर (रोग). ११ शोषावू. त्रासलेला; थकलेला; कमलेला. १२ अचेतन. भौतिक 'जड परि जवळिका।'—झा ९.११६. १३ द्रुत; क्रोर (अक्षर). १४ (वेदांत) घन; द्रव, वायुरूप नव्हे असे; भौतिकशरीर. [सं.] (वाप्र.) •घरणें—मोठ्ठ समजणें. •वाटणें—कठिण, दुःखदायक, त्रासदायक असणें. •सांगणें—अधिकाधिक वाढत जाणें (रोग, अडचण). शेवटीं जबरदस्त होणें. (बूड, गांड) •होणें—प्रतिष्ठेमुळें एखाद्यास गर्व चढणें. सामास्य—•अवघड—न. कठिण संकट आणि अडचण यांना व्यापक संज्ञा. •गीर—वि. (छुटीच्या भारानें) मारावलेलें. —चित्रगुप्त ११९. •ग्रंथि—पु. (वेदांत) आत्म्याचा भौतिक पदार्थाशी संबंध, तसेंच बाह्य वस्तुशी संबंध. 'जड ग्रंथि सुटला म्हणजे ज्ञानप्राप्ति.' [सं.] •चिदैक्य—न. मन आणि इश्य पदार्थ यांचें ऐक्य. 'आत्मा न देखत मनीं व्यतिरेकीति। गर्विष्ठ ते जडचिदैक्य सुखें करीती।' [सं.] •जीवघाद—पु. सर्व आधिमौक्तिक व मानसिक चैतन्य जड प्रकृतिपासून झालें असें प्रतिपादनाच्या कोणत्याहि तत्त्वज्ञानमतास जडजीववाद हा शब्द लावतात. •जूग—न. ओझें आणि भार (धंद्याचा, काळजीचा). 'संसाराचें जडजूग जोडत्या पुतावर आहे.' •जोखीम—न. संभवनीय आपत्ति, अनर्थ (सर्व आपत्ती किंवा एखादी आपत्ति). 'वाटेनं कांहीं जड जोखीम पडल्यास कसें करावें.' जड डोसकें डोकरसें—न. हजामत दरावयास कठिण अशा राठ केंस असलेल्या डोक्यास न्हावी लोक म्हणतात. [जड+डोसकें] जडता—जडत्व—स्त्री. १ (शाप.) श्रेणारूप काणावांजून आपली स्थिर अवस्था अथवा सरळ रेषेत समचलनावस्था न बदलण्याचा जो पदार्थाचा धर्म त्यास जडता म्हणावें. —यंमु २१२. २ वजन; सुस्ती. —त्वाकर्षण न. गुरुत्वाकर्षण. •दुखणें—न. जिवावरचें दुखणें; असाध्य रोग. •दुख्य—पु. जागा व्यापणारा, वजनदार, झालेंझियांनीं कळणारा सूष्ट पदार्थ. •पारडें, जड

पारडें—न. १ सुवत्ता, भरभराट (तरावून्या ज्या पारड्यांत वजन जास्त असतें तें पारडें खाली जातें व कमी वजनाचें वर जातें यावरून). २ समृद्ध माणूस. ३ त्रासदायक काम. (कि० उचलणें; वाहणें; उरकणें; सोसणें). जड बुडाचा—वि. (ल.) श्रीमंत आणि वजनदार (मनुष्य). [जड+डूड] •बुद्धि—मति—स्त्री. बुद्धीचा जडपणा; बुद्धिमांध. —वि मूर्ख; अवाणी. •बोका—पु. गळेळ; त्यूळ (माणूस, जनावर, वस्तु). •भरत—पु. १ एक कडी. २ (ल.) आळशी, सुस्त माणूस. •भारी—न. (काव्य) संकट; आपत्ति. 'पडतां जडभारी। दावीं आठवावा हरी।'—वि. कठिण; त्रासदायक. 'माक्षिये जीवींचें कांहीं जडभारी।'—तुगा ८५८. •भ्रम—पु. आधिमौक्तिक पदार्थाचें चुकीचें ज्ञान; सुष्टि शाश्वत असल्याबद्दल चुकीचा समज 'उद्धरी जिस जडभ्रम तीते। राम उद्धरि जसा कुमतीते।' •घाद—पु. सर्व विश्वाची जडप्रकृति व गति यांनीं झुलसा करण्याची पद्धति. सर्व मानसिक किम्यांचा झुलसा आधिमौक्तिक व रासायनिक फरकांनीं होतो असें हें मत म्हणतें. पदार्थविज्ञान शास्त्रज्ञ, प्राणिशास्त्रज्ञ व जीवनशास्त्रज्ञ हें मत प्रतिपादन करितात. •शील—ळ—वि. जड; वजनदार; भारी वजनाचा; अवजड. जडात्मकता—स्त्री. सुस्तपणा; बुद्धिमांध; मंदपणा, उदासीनता. 'म्या शापिली तरि जडात्मकता मतीची।' [सं.] जडाद्वैत—न. एका जड प्रकृतीतच सर्व गोष्टींचा समावेश करणारे, अद्वैत; सृष्टीचे मूळ. —गीर १५९. जडाक्ष—न. पचायला कठिण असें अन्न. [सं. जड+अक्ष] जडांश—पु. आधिमौक्तिक पदार्थ. [सं.]

जडकाम—न. जोडण्याचें काम; सांधकाम [जडणें+काम] जडकावणें—गति. रोग, पाऊल इ० पहिल्यापेक्षा अधिक होणें, वाढणें, वळावणें. जडावणें पहा. 'दोन दिवस अपम्य करितांच ताप जडडावळ.' (ना.) जड पडणें; दुखें लागणें (अंग).

जडचिब—न (कों.) मातांतील ज्या वाण्यांत फार सत्वत्व नसतों पणु जे पोलापेक्षा थोडे जड असतात त्यांना जडचिब म्हणतात. जडपळिज पहा.

जड (जर) जवाहीर—न सोने, रत्ने वगैरेनां व्यापक संज्ञा. 'सर्व जिनस जज्जास जरजवाहिर नागपुरास घेऊन जाऊन ...'—रा ७. —खलप १.३. [फा. जर=सोनें+जर. जवाहिर=रत्न]

जडण—स्त्री. १ जडकाम; सांधकाम. २ (ल.) आंत बसविणें. जडविणें; खोवणें (रत्न इ० सोन्याच्या कोंदणांत). ३ जोड, सांधा. 'त्या सांध्याची जडण चांगली आहे.' ४ जोडणावळ, जोडण्याची मजुरी. [जडणें] जडणावळ—स्त्री १ जडण अर्थ ४ पहा. २ जोडण्यामध्ये कौशल्य, चातुर्य.

जडणी—स्त्री १ जडण अर्थ १ पहा २ (क.) पायतणाची शिबणावळ. [जडणें]

जडणें जडविणें—उकि. १ सांघणें एकत्र होणें. २ (ल) कोंदणांत वसविणें (रून वगैरे). ३ (ल) ठाम वसणें; नोकरीवर कायम होणें (अधिकाराच्या जागेवर माणूस, रोग, वाईट संवय) 'तो चाकरीवर राहावयास गेला तो जडला कीं नाही?' ४ चिकटणें; धरणें; वांघणें. 'एवं वासना जडल्या हरित्पाणी।' —एमा २.६८८. [संयुक्त. हि. जडाना].

जडतार-तारी—जरतार-तारी पहा.

जडप—न. (राजा) १ जडकाम; सांघकाम. २ जडण अर्थ २ पहा. ३ निरनिराळ्या जवान्यांची एकत्रावयता; मिलाफ; मेळा; जुळणी (अजमास, कूटप्रश्न, कोडें यांमधील). (किं० वसविणें; वसणें) [जडणें]

जडप-व—वि. १ कठिण; त्रासदायक (काम, धंदा). २ भयंकर (दुखणें); जास्त मोलाचा (पदार्थ, वस्तु) [अर. जडप]

जडपळिज—न. पोलापेक्षां थोडें जड भात. जडविंव पहा.

जडवळी-वणी—झी जुळणी; जोडणी; सांघकाम. [जडणें]

जडाई—झी. १ जोडकाम (कला आणि काम) २ जोडकामाची मजुरी. [जडणें]

जडाजड-जडी—झी एक करण्याची क्रिया; सांघकाम रागाई (भिती, वस्तु इ०ची अनेक माणसांकडून व्यवस्थितपणाने केलेली). [जडणें]

जडाव—यु १ जडणी; कोंदणांत वसविण्याचें काम, वसविलेली स्थिति, २ रचना; तरतूद 'त्या प्रमाणें मोर्चेवंदीचा जमावाचा जडाव नाला-तोफा वस्त्रील वेदन...'—पेद ३.११६. ३ हुयावर कायमची नेमणूक. [जडणें] ० जोहर-हार, जडावाचे दागिने-नपु वग. सोन्याच्या कोंदणांत रत्नें वगैरे वसवून केलेले अलंकार, दागिने.

जडावणें—उकि. १ जोर वाढणें (पाऊस, वारा, रोग इ०चा). 'तेव्हां ती (जखम) जडावून राजास मृत्यूचीं निन्हें होऊं लागलीं.'—इंग्लंडची वखर पु. ११९. २ भरभराटीस येणें (वसलेला व्यापार). ३ जड होणें (त्रासदायक ओझे). ४ मुंस्त, बधिर होणें (धारी). ५ संपन्न होणें; धीमंत होणें; गांडीखालीं उभे येणें; जडकावणें पहा. [जड]

जडित, जडीत—न. रत्नसज्जित अलंकार. —वि. रत्नसज्जित 'त्याली जडिताचें मूपण।'—ऐपो ७. [जडणें] ० जोहार-जडावजोहर पहा.

जडी—झी. वर्षभर जगणाऱ्या कापशीची एक जात. —रुचि ३८४.

जडी—झी. मूळ; औषधी. पाळें. [सं. जट; हि. जड] ० रतणें—१ मूळ धरणें २ (ल.) कायम, वळकट होणें. जडी-

बुट्टी—झी. १ औषधी गुण असलेले झाडाचें मूळ. २ आप-त्कालासाठीं साठवून ठेवलेला पैसा. ३ (ल.) अद्भुत रीतीनें कार्यं चडवून आणणारी अशी वस्तु; ताईत, गंदा, दोरा वगैरे.

जडीप-व—जडप-व पहा.

जडीव—न. तुकड्यातुकड्यांचा जोडून केलेला पदार्थ. —वि. १ सांघलेले; विवलेले, (मुख्य वस्तुला दुसरी वस्तु) २ जोडलेले; ठिगळ. मारलेले; तुकडे तुकडे एकत्र केलेले. ३ जोडलेले. ४ कोंदणांत वसविलेले. 'हा दागिना जडीव आहे.' [जडणें]

जड्या—यु (अव. जडे) पन्चीकाम, जडितकाम करणारा; पंचीगर. 'जडेलोक त्याच्या (हिऱ्याच्या) योगानें रत्नें क्षपितात.'

—मराठी ६ वे पुस्तक पु. ११४. [जडणें] **जड्या भाऊ**—यु लटपटी करून काम, मुद्रा साधणारा. 'हा त्या गांवचा प्राचीन उपाध्याय नव्हे जड्या आहे.' ० गणपति—यु निरनिराळे हात-पायादि सुटे अवयव जोडलेला गणपती याच्या उलट डहा किंवा छंपाचा गणपती.

जडु—न. (वे.) आजार; रोग. [का. जड्डु]

जण-णी-णें—यु न. (जव.) माणूस; व्यक्ति; असामी; लोक. या शब्दाच्या मागें संख्यावाचक शब्द लावतात. जसें दोन-तीन-चार-जण. 'ऐसे तिचे जण प्रकुद थोर जाले।'—पंच १.२. दोघे-तिघे-चौघे जण किंवा व्यक्ति. हा शब्द फक्त मनुष्यांनाच लावतात. जन पहा. [सं. जन] (वाप्र.) **जण हाराचें**—जण चोराचें—काहीं लोक चोराच्या वाजूला, काहीं लोक धन्याच्या वाजूला असतात अशांना उद्देशून. जणाचे हाती दोन धोंडे—कोणत्याहि तऱ्हेनें वागलें तरी लोक खूब राहान नाहीत याअर्थी. जणांत मिसळून राहाणें—असणें—लोकांत मिळून मिसळून राहणें—असणें. जणकथा—चाल—जाहीर—मर्यादा—लज्जा—वाढ—जन मध्ये पहा [सं. जन. प. जणा; यु. जण; सिं. जणो; फ्रेंजी जेनो]

जणुं-जणों—ज. जसें काय; जसें काहीं, जणु काय, मला वाटतें, दर्शनी. 'मुख दिसतें जणुंचंद्र उगवला.' [सं. झा=जाणणें-जाने=मला वाटतें]

जत—झी संघ; जुट; संयोग; एकविचार. [सं. युति] ० नामा—यु. वंशावळ; वंशवृक्ष.

जंत—यु पकाशयंत उत्पन्न होणारे वाटोळे, चपटे, निळे, काळे कृमी; हे फार वाढले म्हणजे आमाशयाकडे येतात व त्यामुळे क्ष्वासो-क्ष्वास, ठेकर यांस घाण येते. यांचे पांच प्रकार आहेत यांच्या हाल-चालीनें मळ पातळ होतो व शूल, अशक्तता, फिकटपणा, अभि-मांश, वगैरे विकार होतात. —योर १.५१५. [सं. जंतु] ० वाताळें—न. जंतामुळें फुगणारें पोटा. ० विकार—यु. पोटांत जंत झाल्या मुळे होणारा विषाड. जंतांचा उपद्रव—यु. जंतांपासून होणारी पीडा; दुःख.

जतकारणी-जें—जतावणी-विणें पहा.

जतकी—खी. (वे.) वैलाच्या गळ्यांतील पडे. [का. जत्तिग]

जतन-जतने—किवि. काळजीने ठेवलेले. (कि० करणें; ठेवणें; राखणें; असणें). 'तुझा पैका मजकडे जतन आहे.'

जतन, जतना, जतनार्ह—खी. निगा; जपणूक; तत्परता; काळजीपूर्वक रक्षण; संरक्षण; संगोपन. 'हें आतां जतन करी नाम।'—तुगा १९४८. 'जतन करीगे याचें स्वाधिन केला न कापितां नाळ।' [सं. यत्न] जतनेस-नार्हस-ठेवणें-बालणें-असणें—कोणाच्या स्वाधीन काळजीने उपचार होण्यासाठीं संरक्षण होण्यासाठीं ठेवणें. जतनाविणें-सकि. काळजी घेणें; रक्षण करणें; शुध्दवा करणें; सुरक्षित राखणें. जतने-किवि. (कु.) संभाळून, जपून, सावधगिरीने. 'बुळबुळीत झाड आहे, ज-ने नड.' जतने-ऊन-किवि. (कु.) काळजीपूर्वक; सावधगिरीने; निगा राखून. [जतन]

जतनाय—खी. (गो.) संचय; साठा. [सं. यत्]

जंतर—न. १ (खा. सोनारी) तार काढण्याचें यंत्र, पक्षी. २ (आध्ययकारक आणि कल्पक) यंत्र. ३ तीक्ष्ण धारेचें शस्त्र, आशुध. [सं. यंत्र] ० पट्टी-पाटी—खी. (सोनारी) एकापेक्षां एक बारीक अशीं अनेक मोकें पाडलेली छेखंडी जाड पक्षी. या मोकांतून तार ओढून अवश्य तितकी बारीक करतात. (गो.) जंतार. ० मंतर—पुन. १ जाडुटोणा; छां छं; हुं मंतर; धातुरमातुर. २ (दिल्ली) वेच-शाळा (सवाई जयसिंगानें बांधलेली). [सं. यंत्र+मंत्र]

जंतरवाय—(गो.) चावटपणा; फाजीलपणा. [चतुराई]

जतान—खी. (कु.) शुध्दवा. [जतन]

जतावणी—खी. सुचना; इशारा; ताकीद. [जताविणें]

जताविणें—सकि. सुचना घेणें; बजावणें; हुकूम करणें; सखीने मना करणें. [हिं. जताना; सं. यत्]

जती—पु. जैन लोकांतील सन्याशी; साधु; यति. २ योगी. 'कोमलंग राजीवनेत्र नव्हे शिवासारखा जती।'—अला ७. [सं. यति] जत्या म्हणणें—जती (यति) चें पवित्र लेख (स्तीत्रपाठ) वाचणें. 'त्यानें आम्हां वेखतां साचार। जत्या केल्या पाठांतर।' यावरून (ल.) ० ह्माणणें, मारणें—गप्पा छोटणें, मारणें.

जती—खी. जत्रा; यात्रा 'पुढें येते देवी। तिची जती चालो यावी।'—तुगा २८४. [जत्रा]

जंती—खी. (वे.) (अव. जंत्या) कडीपाटाच्या ४ ठ्थांवर व किल्ल्यांच्या खालीं वसविलेल्या गोलचीच्या लहान पट्ट्या

जंतीमतां, जथामथी—खी. १ एकजुट; एकविचार. संयोग; एकमत. २ (कायदा) एकाची पूर्णपणें किंवा पुष्कळांची पृथक्पणें किंवा सर्वांबद्दल एकाची, किंवा प्रत्येकाची स्वतःबद्दल आणि सर्वांबद्दल जबाबदारी; एक जती एक मती पहा. [सं. युति + मति; जयणें + मथणें]

जंतार—न. १ (कु.) कुंभाराचें चाक. २ (खा.) काप-साची सरकी काढण्याचें यंत्र; कापूस लोढण्याचा रहाट जीन. [सं. यंत्र]

जंतु—पु. सजीव प्राणी—विशेषतः सरपटणारा प्राणी किंवा कीटक: कृमि (खालच्या जातींतील). [सं. जन्=उत्पन्न होणें]

० शास्त्र—न. रोगकारक कृमींबद्दल विवेचन करणारें शास्त्र.

जतो, जथो, जत्ता—पु. (कों. राजा. गो.) (कुण.) लष्करा-मधील नवरानवरीला लागणारें किंवा अहेराचें कापड. [जयणें]

जत्र—किवि. (काव्य) जेजें. 'जत्र जीव तत्र शिव हें तों न ये माझिया मनासी।'—झागा २९९. [सं. यत्र]

जंत्र—न. १ यंत्र. २ जंतरपक्षी पहा. ३ तोफ; बंदुक. 'जंत्रावरि चील मार।'—झा. ११. ३९५. ४ (गो.) लांकुड पोखरण्याचें साधन [सं. यंत्र] जंत्रांतून ओढणें—१ (ल.) कडक शिस्त लावणें (दांडग्या मुलास). २ कसोळीने पाहणी, परीक्षा करणें (हिशोब, जवानीमध्यें) जंत्रांतून ओढलेला—वि. अतिशय कडक झालेला; चरकांतून काढलेला. जंत्रां ओतलेला—वि. वांधसुत; साच्यांत ओतल्याप्रमाणें घुरेख. जंत्रां धरणें—कडक रीतीनें वागवून काम घेणें; तरबारीच्या धारेवर धरणें. पट्टी-जंत्राची पट्टी—खी. जंतरपक्षी पहा. ० मंत्र—जंतर्मंतर पहा.

जत्रा—खी. १ यात्रा; मेळा; (विवाहीत्यर्थ उत्सवसंबंधी). २. यात्रेकरुंचा मेळा. ३ यात्रेचें ठिकाण; क्षेत्र. [सं. यात्रा]. ० करणें—१ क्षुद्र देवतांना बकरें, कोंबडें इ० बळी देणें. २ (क.) सूतवाचा न होण्याबद्दल कोंबडें किंवा बकरें मारणें.

जंत्री—खी. १ क्रमवार यादी; सूचीपत्र, अनुक्रमणिका; कोष्टक, गोष्टी किंवा हुकिकती यांची परंपरा, सांखळी, शकावळी जसें—काय-द्याची—चषाची—दराची—वध्याची—सनाची जंत्री; हुकीकतीची, गोष्टीची, हिशोबाची ग्रंथांची—जंत्री २ सनवार कोष्टक. ३ (बडोदे) यादी; सूची; कॅटलॉग. ४ (बडोदे) अंदाजपत्रक; वनेट—वि. यंत्राने तयार केलेले; बनवलेले. [सं. यंत्र]

जंजी—खी. (व.) मूस. 'त्याची वायको इतकी मुस्वरूप होती कीं जशी काहीं जंत्रांतून ओतली आहे.' [सं. यंत्र]

जत्रु—न. गळ्याजवळील हासळीचें (सरीचें) हाड. [सं.]

जत्रेकरी—करु—पु. यात्रेकरु—करी. [सं. यात्रा]

जथ—खी. जुट; जमाव; संसुदाय. [सं. यथ] जथणें—

सकि. १ एके ठिकाणीं जमणें; युक्त्या—प्रयुक्त्या करून एकत्र जम-विणें, गोळा करणें (पैशाची-रकम) तयार करणें, बांधणें (स्मारतें); एका रांगेत जमणें, ठठणें चाळीस लगणें; आरंभ करणें (दुकान, धंदा इ०). 'मी युक्तिप्रयुक्तीनें हजार रुपये जयले होते.' 'बोधावर-बोधावर चार लांकडे आणून एकदांचें घर जयलें.' 'बोधावर-बोधावर लक्ष जयलें.' २ तयार करणें, रचणें (पुस्तकें) ३.

जोडणे; जुळविणे. 'कोणती कशी गोष्ट मी जणू।' - कचेसुच १६. (गो.) जयचै=जुळवण येणे, सांजणे. जयविणें-सकि. जमविणें: गोळा करणे; एकत्र आणणे; बडवून आणणे.

जया—पु. १ समूह: तांडा; मंडळी. २ कुटुंब; वंश; जात; कूळ; टोळी. 'सूर्यवंशी जया निळा।' - वेसीस्व ६.५२. [सं. युधक; हि. जया] ०जय-एत-थ-सी. १ समूह. डीग; एकत्र जमाव; युक्तिश्रुतीने केलेला (पैशांचा) संचय. २ एकत्र आणणे, सर्व बाजूंनी गोळा करणे (अस्ताव्यस्त पडलेले पदार्थ). ३ वंश किंवा काम यांच्यासाठी केलेली सर्व तऱ्हेची उपाययोजना. ०बंध-किवि. एकदम; एकत्र. ०बळ-सी १ जया अर्थ २ पहा. २ (आजुवंशिकता रोग, दुर्गुण, इ०ची) दाखवितांना विशेषतः उपयोग करतात. जयेकरी-मुख. शेतकऱ्यांच्या टोळ्या. जयेवार-किवि. कुळवार. जयो-पु. (चि.) ज्या वधूवरांचे लग्न व्हावयाचे त्यांची वडील आणि बाकी भावंडे. आई-बाप इ० चा समूह. (लग्न जुळविण्यापूर्वी पहाण्याचे एक आवश्यक कृत्य). - मसाप २.३६५.

जदीद—वि. १ नवीन (शिपाई, चाकर). २ अलीकडचा; नुकता. 'जदीद करार झाला.' - ख ७.३५७०. [अर. जदीद]

जंझरी—सी. (कु. गो.) पायांत चालण्याची-रुप्याची साखळी; तोडा. (अव.) जंझो. [फा. जंजीर-जंजीर पहा]

जर्घी—किवि. जेव्हा, ज्या दिवशी. 'जर्घीपासून हरि जन्मला मानंद चिर्ती।' - पला २४. [सं. यदा]

जन—पु. १ माणूस. (व्यक्ति: व एकत्र) 'तुजं नको जन कोण म्हणे असे।' - २४७. २ जमाव (माणसांचा) (समासांत) मनुष्य-जन=मनुष्यजात; ध्वजन=कुत्र्याची जात. ३ जग; लोक 'जैसा जनमाजी खेवह।' - झा ५.९९. म्ह० एकावे जनावे करावे मनावे. ४ (प्र.) पु एव. मी. 'प्रसाद चतुरा कसा तरि करा वरा हा जन।' - केका ६३. [सं.] जनकथा—सी (प्रमाणरहित) दंतकथा, गोष्ट; परंपरागत हकीकत; आख्यायिका. [सं. जन+कथा] जन-चर्चा—सी. लोकचर्चा, बोलवा. ०चार-चाल-पु.सी. जनाचार; सर्वसामान्य लोकांची चाल, रीत ०जाहीर-वि. जगजाहीर [जन+अर. झाहिर] जनता—सी. लोकसमूह; समाज. 'शतयोजने तदाभित जनता ती सर्व दुःख निस्तीणां।' - मोसभा १.२३. जनदाटी—सी. लोकांची गर्दी. 'तैसी जनदाटी बहु जाली।' - दावि ४२६. ०नीति—सी. सामान्य समाजाची नीति; लोकवर्तन. ०पद-पु. वेद; प्रांत. ०पदधर्म—पु. जननीति पहा. ०पदभाषा—सी. देशी भाषा. 'मीवाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषाचि देखतां बोवी।' - मोमंत्ररामायण, परिभाषा १७. ०प्रवाद—पु. वाजार-गप्प; कंठी. ०प्रवाद—पु. जनरीत. ०प्रवृत्ति—सी. लोकप्रवृत्ति; लोकांची चालचलणूक, सद्दी, प्रवात. ०मर्यादा—सी. सामान्य

चाल, रीत, प्रवृत्ति; लोकरीत. ०रंजन—न. लोकांस आवडेल अशी वृत्ति; लोकांची करमणूक; त्यांस सुख देणे; लोकांचे रंजन; लोकवृत्ति. ०रंज-पु. १ गोंगाट (लोकांचा); वाजारागप्प; कंठी. ०रीति—रीत—सी. लोकांची चालचलणूक, वागण्याची पद्धति. जनप्रवृत्ति पहा. ०रुढ-वि. लोकांत चालत आलेले. ०रुढी-रुढ—सी. लोकांची चाल-रीत. ०लज्जा-लजा—सी. १ लोकांस काय वाटेले यासंबंधी आशंका; लोकमताला मान देणे. २ लोकांची भीति. ०लोक-पु. १ प्रत्येक मनुष्य. २ सत्सलोकांपैकी पांचवा लोक. सत्सलोक पहा. ०वंदती-चाणी—सी. जन-प्रवाद पहा. ०घन—न. संसार आणि अरण्य; गृहस्थाश्रम, आणि वानप्रस्थाश्रम. 'अहंता टाकूनि सर्वस्वें। जनवन समान भासे।' ०वाक्यजनार्दन—सर्व लोकांचे म्हणणे ते देवाचेच ही समज; पांचांमुखी परमेश्वर. ०वाढ—सी. दिडी, दुडी. हंगामांत सर्व लोकांनी योग्य अशी ठरविलेली (अगाऊ दिलेल्या धान्याची) वाढ. ०वाद-धार्ता-श्रु-न-पु.सी. जनप्रवाद पहा. ०व्यवहार-शिरंस्ता-पु. जनसद्दी, जनरीत पहा. ०स्थान—न. दंडकारण्यातील एक ठिकाण. विशेषतः नाशिक जवळचा प्रदेश. 'जनस्थानी वाट पाहे श्रीराम रूपानिधि।' - सप्र २.७५. जनस्वो-वि. लोकांसारखा वागणारा. 'माहायोगी आणी जनस्वी। जनासारखे।' - दा १.८.११. जनाचार—पु. जनरीत. -किवि. लोक वहिवाटीप्रमाणे. जनापवाद—पु. दोषारोप, ठपका. 'लीलावती शिकतो तो दरिद्री होतो असा जनापवाद मात्र आहे.' 'शर सखा पार जातां हृदयीच जनापवाद-शर थारे।' - मोवन ९.५०. जनीजनार्दन—सर्व लोक हे देव-स्वरूपी आहेत अशी कल्पना. लोकमत हेच देवाचे मत. 'जनी जनार्दन म्हणोनी जना। संतुष्ट करावें।' - दा १.८.३५. जनी-मनी—किवि. (काव्य.) आंत-बाहेर; प्रकट आणि गुप्त. जनी-घनी—किवि. गांवांत आणि (अथवा) वनांतरांत; लोकसमाजांत आणि अरण्यांत.

जनक—पु. पिता; बाप. 'करुनि जनक मागां धांवतां वेग गांठी।' - मुरांभा ६.२९९. [सं.] -वि. उत्पन्न करणारा; कारक. समासांत-हास्य-प्रीति-मृत्यु - अनिष्ट-कल्याण-जनक. जनक-पिता—पु. जन्म देणारा बाप. याचे उलट दत्तक घेतो तो पिता. जनण-अकि. प्रसवणे; विणे; जन्म देणे. [सं. जन्=जन्मणे]

जनन—न. जन्म; उत्पत्ति. [सं.] ०शांति—सी. अनिष्ट प्रहावर जन्म झाल्यास शांती जी शांति करावयाची ती. जननशास्त्र—न. उत्पत्तिशास्त्र. -नाशौच—न. सोयर; इदि ०स्थान—न. जन्मठिकाण. ०स्थितिलय—न. उत्पत्ति-स्थिति-नाश. जननी—सी. आई, माता. जनि—सी. जनन; जन्म. जनित—वि. जन्म-लेला; उत्पन्न झालेला; तयार केलेला (समासांत) -संताप-संपत्ति गर्व-क्रोध-भय-लोभ-शोक-जनित. अनिता—पु. निर्माणकरता;

कारण; कर्ता, बाप; पिता. जनिष्यमाण—वि ज्याचा जन्म व्हावयाचा आहे असा; जन्मास यावयाचा. [सं.] जनु—जन्म. 'वेता नांव जिचे अनंत जनुचें जें पाप वेही असे।' —नरहरि-मंगारत्न-माला २४. (नवनीत पृ. ४१९.)

जनरी—खी. (गो.) पायांतील साखळी; तोडा; जंजीर, जंजीर पहा.

जनल—न. (गो.) खिडकी [पो. जनेला]

जनाजा—वि. मानेवर केसांचे चार भोंवरे असणारा (बोडा).

जनात—खी. (नाविक) जास्त मजदुरीसाठी कांठाच्या खाली जाडी फळी घडतात ती. ही जनात सर्वच गळवतांस असत नाही. जनातीची फळी घडण्याच्या फळीपेक्षा जाड असते.

जनानखाना, जनाना, जनंदारखाना—पु. अंतःपुर: गोवा; राणीवसा; राज्यातील एक खातें [फा. जनान=क्रिया] जनानी वि. १ बायकांसाठी केलेले; बायकांना योग्य असे (वस्त्र, पदार्थ). २ बायकी गळ्याला शोभणारे (गाणें, पेहराव). ३ बायकी (बागश्चक, हवभाव, विचार, आवाज). ४ बायकी: नेमकेपणाचें, नामदेपणाचें; याच्या उलट पुढकी. ५ हिचडा नपुंसक [फा. जनानी]

जनाब—संवाचन. स्वामी: महाराज. [अर. जनाब]

जनाव—पु. १ उंबरठा २ अंगण: बाजू 'रु. वंशचे जनावंत सेवक लोकानीं हजर असावे' —रा ३ ७३. [अर. जनाव=शेवक] ०आलां—१ महाराज; बहुमानदर्शक संवाचन. २ उंबरठा.

जनाबा—पु. (व.) मुलवाळांचा खटल: पसारा. [जन]

जनार्दन—पु. विष्णु. [सं.]

जनादनी ऊद—पु. पिबळसर आणि चांगल्या जातीचा ऊद.

जनावर—न. १ पशु; चतुष्पाद प्राणी. २(ल)साप.[फा. जानवर. मूळ फारसी शब्दाचा अर्थ प्राणी असा आहे. मराठी फक्त पशुला लावतात: तुल० सं. जन्=जन्मणें] (वाप्र.) ०उखळणें—(माण.) पायाचें मूळ सुटणें; सांधा निखळणें. ०टिपणें—मारलेल्या दगडानें जनावराचा पाय दुखावला जाणें. ०तणकटणें—गवत खाऊन खूप फुगणें. ०बुरट असणें—थोडें दूध देणारें असणें. ०वांगरह्यासारखें दिसणें—दुखणें असल्यासारखें दिसणें.

जनित. करण—न. (नृत्य) एक हात वक्षःस्थळावर ठेवणें व दुसरा हात लोंबत सोडणें व चवथ्यावर उभे राहणें. ०भौमि-खारी—खी. (नृत्य) एक हात मुष्टिहस्त करून छातीवर ठेवणें व त्याच बाजूचा पाय अग्रतल्लंकर करणें. [सं.]

जनी, जनीचें पान—जीन. एक प्रकारचें विड्याचें पान; पान-वेलीचा प्रकार हें ल्हान, काळें, कुवासिक, सिबट, दोन्ही बाजूला

खोच असलेले व बायकांना खावयास योग्य म्हणून यास बाइलीचें पान म्हणतात.

जनुबा—जनुब—खी. दक्षिणदिशा [फा.]

जनांबा—पु. कर्नाटकत घडाला म्हणतात.

जनोबाभट्टी—वि. मोडी अक्षर लिहिण्याची एक धाडी; विवळकरी वळणापेक्षां सरस. जनोबा नांवाच्या लेखकावरून.

जन्नत—नशीन—वि. कैलासवासी; स्वर्गवासी. [फा. जन्नत=स्वर्ग+निशीन].

जंघा—किवि. (गो) जेव्हा.

जन्म—पु. न. १ उत्पत्ति, प्रसव. २ आयुष्यमान. 'मी जन्मांत खोटें ठेलेलें नाही.' ३ (समासांत) जन्मापासून. एकंदर आयुष्यभर जसे—जन्म—०रंदा मोड ०ठ ३० [सं. जन्म=उत्पत्ति होणें] (वाप्र.) ०वेगें—अस्तित्वांत येणें. ०जाणें—(आळसाभयें) आयुष्य खर्च होणें. जन्मणें—१ उत्पत्ति होणें जन्मास येणें: निपजणें उपजणें. २ जन्म देणें जन्म रत्न ०गहा ०ने ०

(ल) कटुस्नात होणें न्हाण येणें. ०दे ०—आळत होणें प्रसूत होणें. जन्मांचा—१ जन्मप्रभृति. जन्मापासून. जन्म जन्माचा रोग=वंशपरंपरेचा, जन्मापासून असलेला रोग. जन्माचा रोगां=जन्मापासून आचारी. २ जन्मभर टिकणारं जसे—जन्माचा गोंड—

सोवडी=उत्पत्ति व्हाणुद्धी निः परिप-०दंश जन्म ना: परकर घेणें—एखाद्याच्या पालनपोषणाची जबाबदारी जन्मभर अंगावर घेणें.—चा पाटा घरघंटा घेणें एखाद्यास जन्मभर पोसणें, त्याच्यासाठीं भ्रम घेणें.—ची आटाखण राहणें—१जन्मभर स्मरण ठेवणें: कधीहि विसरति न होणें. २ पकी म्हाळ पडणें.—चे कर्मां कर्मां—जन्मांतून एकदां होणारी, वारंवार न होणारी गोष्ट, कृत्य. नामाची याचा क्रियाविशेषणासारखा उपयोग करतात. 'त्याने जन्माचेकमी एक मुंज केडी परंतु दमडी दमडी दक्षिणा दिदी.'—तून जाणें—(क.) निरुपयोगी होणें. (कटव्यष्ट्यमाणसा-संबंधीं योजतात.) जन्मास घालणें—अस्तित्वांत आणणें. ०घाल-णारास रडणें—जन्मदात्याच्या नांवानें रुडे फोडणें. जन्मास येणें—अस्तित्वांत येणें. नचा जन्म होणें—एखाद्या भयंकर अप-वातांतून किंवा रोगांतून उठणें. अन्य जन्मीं—दुसऱ्या जन्मांत.

म्ह० १ जन्मीं नाही तें कमी (अनिष्ट गोष्ट दाखवितांना म्हणतात).

२ जन्मा आला हेल आणि पाणी बाहतां मेळ. ममाशब्द—

०करंटा—वि जन्मापासून दक्षिरी, दुर्दैवी. ०कर्म—न. १ आयुष्यातील विशेष काम: आभ्रमधर्म २ उत्पत्ति आणि कार्य आयुष्यातील एक-

दर हकीकत 'तुं काय समजलास? तुम जन्मकर्म मला ठाऊक आहे'

०काल—ठ—पु. १ जन्माची वेळ. २ जन्मपत्रिका. ३ सर्व आयुष्य

म्ह० जी खोड बाळा ही जन्मकाळा. ०कुटाळ, जन्माचा

कुटाळ-पु. नेहमींचा कुचेष्ट करणारा; नेहमीं कुटाळी करणारा.
 •कुंडली-स्त्री. ज्या लक्षावर जन्म होतो त्या लक्षाकळचें ग्रहांच्या स्थितीचें कोष्टक. •कुन्हाड-स्त्री. (ल.) नेहमींचा त्रास देणारा; गांव कुटाळ, सतत त्रास देणारा. •कुंठ-पु. (खोखोचा किंवा खोकडाचा खेळ) सीमेवरचे, दोन टोंकांवरचे गडी (माणस किंवा वस्तु). •खाड-स्त्री. जन्मापासून लागलेला किंवा हाडीं मासीं झिळलेला दुर्गुण. •गांठ-स्त्री. १ जन्मभर टिकणारा संबंध. २ वाढदिवस. [सं. जन्म+ग्रंथि] •गुण-पु. स्वभाविक गुणधर्म. •चुहेल-चुहेल-स्त्री. (निंदार्थी) मांडखोर, कजाग स्त्री •जन्मांतरां-जन्मी-किंवि. पूर्वीपासून झालेल्या सर्व जन्मांमध्ये आणि ह्या जन्मांत अनेक जन्मांत. •जुगाक-किंवि. (गो) आजन्म; प्राण असेपर्यंत. •जुग-वि. जन्मभर पुरेल असें. 'जन्मजुग हातांत। विसृतिचा गोळा।' -अमृत १२८. •जोड-स्त्री. जन्मभर पुरेल इतका साठा. •जोडा-पु. जन्मगांठ पहा. •टिपण-न. जन्मपत्रिका. •तः-किंवि. १ जन्मापासून जन्मामध्ये. 'जन्मतः वाईट गोष्ट मजपासून घडली नाही.' २ स्वभाविक; स्वभावतः 'कोणी जन्मतः राहणा अस्तो कोणी पडून होती.' जन्मतिथि-स्त्री वाढदिवस, जन्मकालची मिति. •द्वगद्वी-वि. नेहमीं काळजीचा, नेहमींचा स्तिताकांत •दरिद्री-भिकारी-वि. जन्मापासून भिकारी. •दिन-दिवस-पु. वाढदिवस; जन्मतिथि •नक्षत्र-न. ज्या नक्षत्रावर जन्म झाला तें. •नाम-नांव-न. जन्मनक्षत्राच्या संबंधानें अवकड्या चकावतून (वारणाच्या दिवशीं) ठेवलेलें नांव. •पंती-पत्र-पत्रिका-पत्री-स्त्री. जन्माच्या वेळचें वर्ष, तिथि, राशी, कुंडली इ. लिहिलेला कागद व त्यावरून सगळ्या जन्मांमधील घडणाऱ्या गोष्टींचें तयार केलेलें कोष्टक; जन्मटिपण 'याची करा जी जन्मपंती।' -कथा ५.४.१५. •पाश-पु. जन्म, आयुष्य संपेपर्यंत मागें लागलेलें संकट, लबांड. •प्रभृति-किंवि. जन्म झाल्यापासून. •भाषा-स्त्री. मातृभाषा; मायभाषा; मूल जन्मापासून जी भाषा बोलतें ती. •भूमि-भूमिका-स्त्री. माय देव; जेव्हां जन्म झाला ती जागा. •मरण-न. जन्मणें आणि मरणें; यांची परंपरा; जन्ममरणाची आधृति. 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं। •मरणाधीन-वि. जन्ममृत्यूच्या स्वाधीन. ज्या गोष्टीस जन्म व मृत्यु लागलेले आहेत अशी (अद्यावतपणा दाखविणारी). •मर्याद-किंवि. मृत्यु येईपर्यंत; सर्व जन्मभर; आजीव •मास-पु. ज्या महिन्यांत जन्म झाला तो महिना •योग-पु. जन्मकालीन ग्रहांनी शुभाशुभ फलसूचक स्थिति •राशि-रास-पु. स्त्री. ज्या राशीवर जन्म झाला ती, जन्मकालीं चंद्र ज्या राशीस असेल ती रास •रोग-पु. जन्मापासून जडलला रोग. •रोगी-वि. जन्मापासून आजारी; नेहमींचा दुखणेकरी. •लज्ज-न. जन्मकालीं जी राशीउदय पावत असेल ती. •लिखित-जन्मपत्र पहा. •वर-

भर-किंवि आयुष्यभर. 'जन्मवरी स्वार्थ केला।' -दा ३.५.५०. •विता-वि. जन्म देणारा. •व्रती-वि. जन्मभर व्रत घेणारा, आचरणारा. •सवादीण-सौभाग्यवती-स्त्री. १ सौभाग्याने मरणारी २ (ल) देव्या. •सळ-वि. जन्मापासून खोडकर; त्रासदायक (मूल). •सांड-स्त्री. जन्मापासून एखाद्या गोष्टीपासून परावृत्तता. (कि० वेणें; फरणें). •साफल्य-सार्थक्य-न. आयुष्यांतील ध्येयाची सिद्धि. •सावित्री-स्त्री १ (आशीर्वाद देतांना) जन्मसवादीण 'तू जन्मसावित्री होसी। चंद्राकेंवरी राहसी।' -कथा १ २ १७०. २ (ल) पांघरण्याचें किंवा नेसावयाचें जे धर्मीं घुतलें जात नाही असें वल •सोंवळा-वि. १ जन्म सावित्री अर्थ २ पहा. २ (पवित्र समारंभामध्ये). तसलें सोंवळें नेसणारा •सौभाग्य-न. जन्मापासून चांगलें नशीव. •स्थ-वि. जन्मल्लामध्ये असलेला; जन्माच्या वेळेचा (ग्रहकुंडलीतील). •स्थान-न. १ जन्मसूमि. २ जन्मल्लम. •स्थानीं लघुशंका करणें-१ मातृगमन; मात्रागमन. २ (ल.) उपकार करणारावर अपकार करणें; कृतघ्नता. •स्वभाव-पु. जन्मापासूनची वृत्ति, वागण्याची तऱ्हा. जन्माची प्रकृति. -ची गांठ-विवाहासारखा कधीं न तुटणारा संबंध. -ची जोड-१ जन्मजोड पहा. २ पतिपत्नी-बापलेक संबंध. ची भाकरी-वेगमी-जन्मभर टिकणारें पोटापाण्याचें साधन. -ची साट-जन्माची भाकर पहा. जन्माचें सार्थक-जन्मांतील ध्येय, उद्देश, हेतु. (कि० करणें). जन्मांतर-न. १ दुसरा जन्म (मागचा किंवा पुढचा). २ नशीव; देव 'म्या पाळखीत वयाचें असें माझे जन्मांतर नाही.' •आठविणें-लहानपणचे दिवस आठविणें •उपटणें-नशीव चांगलें अथवा वाईट अनुभवास येणें. •काढणें-(ल.)-बद्दलचा असलेल दस्तऐवज शोधून काढणें. •सांपडणें-मिळणें-हातास लागणें-वरील प्रकारचा दस्तऐवज मिळणें, सांपडणें. •पाहणें-शोधणें-तपासणें-जन्मपत्रिका पाहणें; संसारांतील कामकाज पाहणें. •फुटणें-नशीव फुटणें; दुर्दैव ओढवणें जन्मांतरां न घडणें-न होणें-संबंध जन्मांत न होणें जन्मांतर-कथा-गोष्ट-हकिमत-स्त्री मागच्या आयुष्यांतील गोष्ट किंवा वाईट कृत्य जन्मांतर(रीं)/चा-वैरी-दुष्मन-दावेदार-वि मागील जन्मांमधील शत्रु; यांच्या उलट जन्मांतरांचा मित्र, सहकारी (वाप्र.) जन्मांतरांचा द्वेष-वैर मैत्री-कृणालुबंध इ.वगैरे. जन्मांतरचें ज्ञान-न. लहान मूल किंवा प्राणी यांच्यामधील दिसून येणारी उपजत बुद्धि जन्मांतरयोग-पु. मागच्या जन्मीं केलेल्या चांगल्या कृत्यामुळे या जन्मीं शुद्ध मिळतें ही कल्पना. जन्मादारम्य-किंवि. जन्मापासून (आठांपर्यंत). जन्मांध-वि जन्मापासून किंवा उपजत आंधळा. जन्माष्टमी-स्त्री. गोकुळअष्टमी. धावण वध अष्टमी. जन्माक्षर-न. पंचांगामध्ये अवकड्या चकांत

जन्मनक्षत्राला जें अक्षर अवतें तें. जन्मोऽजन्म-जन्मी-किवि. या व पुढील जन्मांत; अनेक जन्मांत: निरंतर. जन्मजन्मांतरी पहा. जन्मांतरी-जन्मोत्री-सी. जन्मपत्र पहा. 'वरिष्ठे वरिष्ठो जन्मोत्री। यासी दोन पुत्र आणि येकं स्त्री।' -कथा ३ ३ ७१

जन्म्य-न. युद्ध. 'वृषमगदतादि नरवरा जन्म्य।' -मोमीष्म ११.७६. [सं.]

जन्म्य-वि. १ जन्मलेख; उत्पन्न झालेला; तयार केलेला. (समा-सांत) पित-कफ-वात-शोक-क्रोध-काम-जल-अज्ञान-जन्म्य. २ अद्यापि जन्मणारा (भविष्यकार्त्ता). ३ जन्मक-वि. उत्पन्न होणारा व करणारा यांचा जो परस्पर संबंध तो; पुत्रपिता (संबंध); कार्य-कर्तृ (संबंध).

जन्म्यराग-पु. (संगीत) बाटामध्ये वर्गीकृत केलेला राग. विशिष्ट बाटावरून तयार झालेला राग.

जप-पु. १ वेदश्रुता, गायत्री इत्यादि मंत्र यांचे पुनः पुन्हा पठण आश्रित; देवांचे नांव इ. मनांतल्यामनांत पठण करणे. २ मंत्र म्हणत जपाची माळ ओढणे. ३ (ल) निदिध्यास, उच्चार करणे; विवरण करणे (कार्ये, इच्छा यांचे). (किं० धरणे; घेणे.) [सं.] ० जाप्य-न. जप व त्यासारखे इतर धार्मिक कृत्य. सकाळीं स्नान करून कांहीं जपजाप्य केले पाहिजे. '० तप-जप-जाप्य पहा. ० माला-माळ-माळा-सी. जपाची संख्यामोजा-वयाची माळ. ० घेणे-जप अर्थ २ पहा. ० यज्ञ-पु. नामस्मरणरूपी यज्ञ जप्या-पी-वि. जप करणारा. जपीतपी-वि. नेमाने जप व तप करणारा.

जपण-णी, जपणूक-१ सी. जतन; सांभाळ; राखण; वाट पहात बसणे; पाळत. (किं० करणे; जपणीस बसणे; लागणे) २ लक्ष लावणे. 'निजपणीं जपणी जड दाविना।' -बामन, वृह-रिदपण ८१ [जपणे] जपणे-अकि १ सांभाळ करणे, लक्षपूर्वक नजर ठेवणे. 'चाकराय जपलें पाहिजे नाही तर जोगवील.' २ लक्षपूर्वक पाळणे, पहाणे. 'पध्यास जपलें असतां औषधाचा गुण लवकर येतो.' ३ सावधानपणाने, काळजीपूर्वक वाट पहाणे. 'हंगामास जपलें तर जिमस संबंध मिळतो.' टपणे; टपून बसणे. 'तुशी सी परम सुंदर। न्यावया जपती असुर।' [सं. गुप्.] जपून-भावुअ. काळजीपूर्वक.

जपणे-अकि. १ पुन्हा पुन्हा उच्चारणे; बारंवार म्हणणे; जप करणे. २ (ल.) सारखी कुरकुर करणे; रडणारे गाणे. 'प्रव्य गेलें तें गेलें आतां गेलें गेलें असें जपतोस कशास ?' [सं. जप=मनांत म्हणणे]

जपतब, जयतब-किवि. कसे तरी; मोठ्या कष्टाने. जव-तब पहा.

जपती-पु. दंपती; नवरावायको. [सं. दंपती]

जपा-सी. जासवंद (शाळ व त्याचे फूल). [सं.]

० कुसुम-न. जासवंदीचे फूल. 'जपाकुसुम तेथेचि विकले।' -रंगोवा ९.२५५.

जपाळ-पु. जेपाळ; जयपाळ पहा. (एक औषधी).

जप्त-पु. नियंत्रण; दबाव. 'असे लोकांवर जप्त कसा राहील ?' -रा ५.५२. -वि. पकडलेले; धरलेले; सरकारजमा; (सरकारने). अटकाव केलेले. [अर. शब्द] -मुलूक-वि. प्रवेशजेता (संताजी घोरपड्यांचा फिताव). ० रस्त, जपत रफ्त-पु. बंदोबस्त; व्यवस्था. 'करारवाके जपत-रफ्त करूं.' -रा १.६१२. [फा. शब्द-उ-रन्त] जप्ती-सी. १ जप्त करण्याची क्रिया; हुरण; नागवणूक; अम्मल; ताबा; जप्त केलेला माल. २ (कायदा) मिळकतीवर खाजगी ताब्याऐकजी कोटांचा ताबा घुसू करणे. ३ (ल.) नवकरेद. 'तुझे धरीं तुजवर जप्ती केली सखे सर्वत्रांही।' -होला १०३. जप्तीदार-चाला-पु. १ वेळीफ. जप्ती करणारा अंमलदार. २ (कों.) रत्नागिरी जिल्ह्यातील खोतीगांवांत बसुलाकरितां सरकारने नेमलेला नोकर; तलाठी; खोत कडुलायत वेत नाही त्या वेळीं गांव जप्तीत टाकून सरकार त्या वर्षापुरती बहिवाट करते.

जफा-वि. (कु.) फाजील; जास्त. जाफा पहा.

जंब-पु. डोंग. [सं. दंभ]

जब, जबा, जबे-सी. विचीपूर्वक हत्त्या; बघ; ठार करणे. 'पुढे गाय जब केली।' -ऐपो ११. (किं० करणे). 'काजीनें जबा करून घावी.' -माइकसंघ १४. [अर. शब्द]

जबडा-पु. तोंड; जामाड; दामाड: (खालचा आणि बरचा या विशेषणासहित): बासलेले तोंड. [हिं. सं. जम्=जम्म]

जबतब-किवि. जेमतेम; कसे तरी; जपतब पहा. [हिं.]

जंबया, जंबिया, जंब्या-वि. एक प्रकारची कटथार; खंजीर. [फा. जंबिया]

जवर-पु. (पत्याचा खेळ) डाव्या हातचा मिह, खेळणारा.

जवर-रा-सी. दरारा; बरचडपणा. 'जवर त्यांची खसे ज्यावा गादीवर दबलतराव शिदा।' -ऐपो १५२. -वि. धेष्ट; ताकतवान (माणूस, पशु) जोराचा; सोसाट्याचा (पाऊस, वारा); कठिण; त्रासदायक (काम, ओझे); जंगी; मोठे (बर, नदी, शाळ); उमट; कठिण (चड, चढण); वेण्यास कठिण; फार अवाढव्य (किंमत, दर); दुर्घट त्रासदायक (रोग); खं-लचक; कंटाळवाणा (रस्ता, मार्ग, प्रवास); अगडवेद, अवजड (दागिना) (प्रमाणराहित्य आणि प्रचंडपणा दाखविण्यासाठीं योजतात). [अर. जन्न: फा. शब्द] सामाशब्द-० जंग-पु. लहान तोफ. -वि. धूर; जवानमर्द; लढक्या. [अर. जन्न+फा-जंग] ० वृद्ध-वि. १ जुळुमी; अन्यायी; दडप्या. २ धेष्ट; मजबूत; बळकट; मोठ्या योग्यतेचा याच्या उलट जेरदस्त. ३ अदलावद-सीनें जवर बरोबर योजतात. [फा. शब्दस्त] म्ह० (व.)

जबरदस्तका ठेंगा शिरपर = जबरदस्तापुढें कुणाचेंच चालत नाही.
 •दस्ती—झी. १ जुलूम; जोर; अन्याय; बलात्कार. 'इंमजांची
 जबरदस्ती सर्वांवर पडली असें वाटतें.' -ख ११.६०३०.
 २ आवेशाचें कृत्य, यत्न; भ्रम. 'जबरदस्तीनें नदी डोंगरावरून
 नेली.' जबर-पु. (छापखाना) मोठ टाईप; मजकुरांतील
 स्थलनामें व व्यक्तीनामें या टाईपांत घेण्याची वहिवाट आहे.
 जवरी—झी. जबरदस्ती. 'पादशाही जवरीनें घेईल.' -चित्रगुप्त
 पृ ३४. [फा. जवरी] जवरीची खोरी—झी. (कायदा)
 दरोडा; कोणा मजकुरास जीव घेण्याची वगैरे भीति घालून
 त्याच्यासमक्ष त्याच्या ताब्यांतून जंगम माल नेणे. जवरी-
 संमोग-पु. (कायदा) कोणा झीर्षी तिच्या सम्मतीवांचून
 किंवा मय घालून मिळविलेल्या संमतीनें किंवा नवऱ्याचें नातें
 आहे अशी फसवणूक करून केलेला संमोग; बलात्कार.

जबर्ज—दस्त—जबर मध्ये पहा.

जंबात—वि. (गो.) हुषार; कुशाग्रबुद्धीचा; निष्णात.

जबान—झी. १ जीम. २ बाणी; वचन. (किं० येणें; पाल-
 टणें). [फा. जबान जुल० सं. जिहा] जबानी—झी. साक्ष;
 (न्यायाविषयापुढील) साक्षीदाराचें लेखी, तोंडी म्हणणें, हकीगत.
 जबानीहुकूम—पु. तोंडी हुकूम; लेखी नव्हे तो.

जबाब—पु. १ उत्तर; प्रत्युत्तर; कांहीं एका प्रश्नास दिलेला
 जाव. २ हुंडीवरोवरचें त्रप. ३ (कायदा) प्रतिज्ञा. ४ तोंड.
 'बाऱ्याचें मोंड केवढें आहे व त्याचा जबाब कोठें आहे' -सूर्योदय
 १०९ [अर जबाव] (वाप्र.) जबाबपै—कि. उत्तर देणें. हजर-
 जबाबी—तावडोव उत्तर देणारा. सामाशब्द— •दार—वि.
 ज्याच्यावर जबाबदारी आहे अशा; जिम्मेदार; जोखीम घेणारा;
 मरंवचाचा. [फा. जबाब्दार] •दार प्रातिनिधिक राज्यशा-
 सनपद्धति—झी. जेथील कार्यकर्ते लोकप्रातिनिधीस जबाबदार
 असतात अशी राज्यव्यवस्था; रिसॉन्सिवल गव्हर्नमेंट या इंग्रजी
 शब्दास बनविलेला मराठी प्रतिशब्द. •दारी—झी. जिम्मा;
 जोखीम; भार [फा. जबाब्दारी] •निशी—नीस—जबाबनिशी—
 नीस पहा •सवाल—जाबसाल—पु. बोलणें. उत्तर प्रत्युत्तर.
 'आम्ही जबाब सवाल केला जे.' -तरा ८१. जबाबी—वि. १
 उत्तर देण्यांत तयार; हुषार. २ तासाचे ठोके वाजणारें (बड्याळ).
 'एक बड्याळ जबाबी.' -रा १२.९८. ३ (कायदा) शपथ-
 प्रमाण करून न्यायासनापुढें सांगितलेली हकीगत, दिलेले उत्तर. ४
 (क्रौ.) मामलेदाराच्या हाताखालचा जबाबलिहून घेणारा (कारडून).
 •कार्ड—न जोडनिडी; उत्तर देण्याकरितां कार्ड जोडलेले असतें
 असें कार्ड; रिफायकार्ड या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. •हुंडी—
 झी. पेडीवर पैसे भरून ज्याला पैसे पाठवावयाचे असतील त्याच्या
 नांवची पेडीवाल्या कडून घेतलेली पावती.

जंशाल—पु. १ विखल; राड; रेंदा. २ पाण्यांत वाढणारें
 एक शाक; (लॅटिन.) व्हॅलिस नेरिया. 'तों तो फुगे फुगेहद्वारी मूत्र-
 हि जेवि जंवाल.' -मोक्ष २८.१९. [सं. जंवाल]

जंबीर—पुन. १ लिंबू. २ लिवाची एक जात. [सं.]
 जंबीराम्ल—न लिवापासून निघणारें अम्ल. (इं.) सायट्रिक
 अॅसिड.

जंबु—पु. झी. जामूळ (शाक आणि फळ). [सं.] •झोप-
 न. १ हिबुस्थान. २ काश्मीराजवळील जम्मू संस्थान. [सं.]

जंबु(बु)क—पु. कोल्हा. [सं.]

जंबु(बु)न—वि. १ वाईट; बाण; खराब. 'जंबुन हें कर्नाट-
 कचें जळ.' -ऐपो ७४. २ दरिद्री; गरीब; म्याड. 'बन्हाडचे महाल
 जंबुन म्हणतात.' -रा १.११७. [अर. जुबून=म्याडपणा; फा.
 झबून]

जंबुरक, जंबूर, जंबुरा—पु. सेंटावरील एक लहान रीफ.
 'सुत्रनाळी जंबुरे सेंटावर रोंडून.' -ऐपो १०९. [फा. झंबुरक,
 झंबुरा]

जंबुर्दी—वि. पाचेसारखा हिरवा रंग असलेले (हिरव्या
 सकलादीविषयी उपयोग). [फा. झुमुर्द=पाच]

जंबू—पु. गुजराथेंतील एक ब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति.
 यांची वस्ती बन्हाडतहि आहे. खिस्ती ब्राह्मण हे नगरकडे आढळतात.

जबेतराश—स—वि. हजरजबाबी; उत्तर देण्यास तयार;
 बोलण्यांत हुषार. [फा. जबान=जीम+तराश=कापणारा]
 •तराशी—झी. हजरजबाबीपणा. •फरास—वि. वस्तुतः कर-
 णारा. [फा. जबान+फराश]

जंबेरी—झी. कागदी लिवाची गोड जात; जंबीर पहा.

जंबोरा—पु. मोठा अंबर; खिले उपटण्याचा जिमटा.

जब्यर—दस्त—जबरदस्त पहा.

जंम—पु. धंम; डोंग; गर्ब; अहंकार. [सं. दंम]

जंमोरा—वि (ना.) अतिशय आंबट (वर्ही वगैरे).
 [सं. जंबीर]

जम—पु. व्यवस्था; मेल; जोड; जमाव; मिलाफ; वनाव;
 जुळवाजुळव; संवद्ग (वाद्य, पदार्थ, नानाप्रकारचे स्वभाव इ०ची).
 मिलाफ, जुळणी; एकी(बोलणें, भाषण, हिशोब यां०). (किं० पडणें;
 वसणें). [अर. जमय=जमणें; सं. यम] •खट्टा—पु. (व.)
 जमाव; गर्दी; अज्ञा. 'जमखट्टाच जमला आहे तुमच्या घरी.'
 जमचें—जमि. (गो.) जमणें. •जमा—झी. (गायन) दोन स्वरां-
 पासून तीन किंवा चार स्वरांपावेतों एकत्रपणाकरून वेगवेगळे प्रकार
 करून दाखविण्याची क्रिया. -कला (बडोदे) १३४. •जुट—पु.
 जंगजोड पहा. [जमणें+जुटणें] •जाजमव—झी. निरनिराळ्या
 ठिकाणाकडून एकत्र करणें. •विणें—सकि. १ एकत्र करणें; गोळा

करणे २ गोठविणे; थिजविणे; दाट करणे (द्रवपदार्थ). ३ पट विणे, मिलाफ घालणे; जमणे पहा.

जमई—झी. एक घाल; जमदाड पहा. 'हत्पार जमई जमदाड माडु घेऊन हातीं।'—ऐपो १०९.

जमखाण—न, जमखाना—पु सुत्रासन, जाजम मोठी सत रंजी 'तिवाशा जमखान टाकिले।'—ऐपो १५. [फा. जमखानाड]

जमणे—अकि. १ एकत्र येणे; एकवटणे. २ चट्ट होणे; गोठणे; थिजणे ३० ३ दड आणि बळकट होणे (शरीर) 'ह्या औषधानीं शरीर जमेल. ' ४ सांचणे; चांगला होणे; फळास येणे (माजी-पाला; उद्योग) ५ भरभराटीला येणे (उद्योग, प्रयत्न, काम). 'संसार जमत नाही.' ६ मिलाफ होणे; सांगड असणे; मेळ घसणे; जुळणे; पटणे; एकमत होणे (नानाप्रकारचे स्वभाव, घटकावयव); जम पहा. एकत्र होणे: मिश्रित होणे 'हे परभूमध्ये जमून गेले.' ७ मजूर होणे; मंजूर होणे: कानास गोड लागणे (गाणे). 'उचड्या जागेमध्ये गाणे चांगले जमत नाही.' ८ भरभराटीस येणे; धीमंत होणे [हि. जमना; सं. यम्-यमन. तुल० अर. जम्ज-जम्म=गर्दी, दाटी]

जमवसि—पु. १ एक ऋषि. २ (ल.) शीघ्रकोपी माणूस. **जमवड**—दाड—दाडा—दाढा—झीप लांब पल्ल्याची तलवार. 'जमदाड माडु घेऊन हातीं।'—ऐपो १०९.—वि. लड; धटिंगण; अगडबंद. [सं. यमदंड—दंडू]

जमन, **जमनविलावर**—यमन, यमनविलावर पहा.

जमनीव—झी वधुरांतील अंतःपट, पडदा. [सं. जवनिक्का]

जमनीस—पु. १ एक वसुली अधिकारी. २ फरासळान्यावरील एक अधिकारी [फा जमनवीश]

जमयेत—झी. मंडळी; जमात पहा.

जमरुद—पु १ पेरुचे झाड आणि फळ. २ पाच (जवाहीर). 'जमरुद पाचेचा जोड एक.'—रा ७, —झलप १.२१. [फा. झुमुर्द—पाच]

जमा—झी. १ आय; जमाव; संग्रह; नफा; उत्पन्न (जमीन, दुसऱ्याकडून रोख अगर अन्य रूपाने आलेली रक्कम, गावे यांचे); प्राप्ति; मिळकत. २ (ल.) गणना; अंतर्भाव. 'जामची थोरांतहि जमा नाही आणि पोरान्ति नाही.' ३ येकूण रक्कम; बेरीज. [अर. जम्ज; सं. यम्]—वि. एके ठिकाणी जमविलेले; गोळा केलेले. (वाप्र.) **जमारे**—घरणे—१ जमाखर्चाच्या वहीत रक्कम जमेच्या वाजुला लिहिणे. २ गोळा करणे; एकत्र जमविणे. 'उच्छिष्ट फळे जमा करी।'—देवदास; संतमालिका ६७. जमेत न खर्चात—मुळीच महत्वाचे नसणे. सामाशब्द—**जमाल**—कमाल—पु. पुरापुरा, कायमचा, शेवटचा सारा. **जमदीम**—पु. जुन्याकाळापासून चालत आलेला सारा. **जमन**—सकि. (जा.) जमविणे. **जमकसीम**—

निरनिराळ्या प्रांतांच्या सान्याच्या कराची जमेची बेरीज.—भात्रे वर्ष ७. अंक १—४. **जमखोत्र**—न. बाहेरून येणाऱ्या मालावरील जकात. **जमदी**—झी. १ सेतसारा; दरवर्षी बावयाचा आकार; जमीनीची पहाणी करून ठरविलेला आकार. २ नियमित जमा व वसूल; सामान्य कर ३ सेतसान्याचा जमाखर्च. [फा. जम्ज+वदी] **जमदी जमा**—झी. जमीन मोजणीच्या वेळेस अधिकाऱ्याने ठरवलेली जमावंदी किंवा वसूल. याच्या उलट तोळेवंदी जमा. **जमसूल**—पु. सरकारचावडी वसुलाची रक्कम (सरकारी). [अर.] **जमसूलबाकी**—झी. जमेचा वसूल, कर आणि राहिलेली बाकी.

जमाखर्च—पु. १ आय-व्यय. २ हिशोब; व्यय किंवा संस्था यांनी चालविलेल्या उद्योगधंद्यांसंबंधी होणाऱ्या देववेचीची व्यवस्थित रीतीने ठेवलेली नोंद. [अर. जम्ज+खर्च] (वाप्र.) **जमाखर्च बरोबर असणे**—नफातोटा बरोबर असणे; शिक्षक बाकी पूज्य. **जमखर्च नसणे**—महत्वाचे नसणे. **जमखर्ची उगाधि (घ)णे**—१ जमाखर्चात दाखल करणे, मांडणे. २ कोणत्याहि कामाला, नोकरीला योग्य करणे. म्ह० १ जमाखर्ची न पडे ताळा पंती कागद केला काळा. २ आज्ञा मेला नातू माला जमाखर्च बरोबर. सामाशब्द—**जमखर्ची**—वि. १ हिशोबासंबंधी. २ शिक्षक कमीजास्त न होता, देणे देणे चढते किंवा कमी होते ती. ३ जमाखर्च लिहिण्यांत हुशार.

जमाजम—झी. १ एकत्र जमणे; गोळा होणे. २ पुढील लोकांचा जमाव. (कि० जमणे).

जमात—झी. १ जमाव. 'पाहुनी गोचऱ्याची जमात।'—नव १३.५९. २ समा; मंडळी; बघा; सैन्याची तुकडी; एकत्र जमलेली मंडळी; पंचायत. म्ह० जमात ती बरामत. (समासंत.) पायदल जमात=पायदलाची तुकडी; स्वारजमात=बोडदळाची तुकडी. [अर जमाअत] सामाशब्द—**जमाना**, **जमायतखाना**—पु. मघीदीचे तिन्ही वाजूस जमातीस वसण्यासाठी बांधलेला हुमजली अगर तिमजली सोपा—ऐस्फुले २.३४. **जमातदार**—जमातदार—पु सैन्याच्या टोळीचा नायक; जमादार. [फा. जमाअत—दार] **जमातदार**—जमादारी—झी. जमादाराचा हुश आणि पदवी. [फा] जमाती—वि. सैन्याविषयी. जसे—जमाती—खर्च—दरमाहा—मोहजबा—शिक्षक—हिशोब.

जमादार—पु १ जमातदार पहा. २ कंपनीच्या सैन्यांतील एक अधिकारी ३ (हर, हरकारा, शिपाई यांच्या) टोळीचा मुख्य. **जमादारी**—झी. जमादाराचे काम आणि हुश.

जमादिलाखर—पु. मुसलमानी वर्षाचा सहावा महिना. [अर. जुमादीयुल आखिर]

जमादिला(लो)वल—पु. मुसलमानी वर्षातील पांचवा महिना. [अर. जुमादीयुल अब्वल]

जमादिसानी—पु. जमादिलाखर पहा. [अर.जुमादिस्सानी]

जमान—पु. जबाबदार; हमीदार; जामीन; प्रतिस्. 'ऐसा तह करून जमान वेऊन,'—रा १५.२४. [अर. जमान] ०कतवा—पु. जामीनपत्र; हमीपत्र; मुचलका. जमानत—नात—जी. जामिनी; जबाबदारी. (कि० घेणे). ०दार—पु. हमीदार; जामीन. [अर. जमानदार]

जमाना—पु. १ हंगाम; ऋतु. २ काळ; वेळ; युग. 'आजी जमाना एक प्रभारचा आला आहे'—स ११.१८३. [अर. जमाना] (वाप्र.) उलटा जमाना आहे—विपरीत काळ आहे. 'उलटा जमाना आलारे।'—अफला ६६.

जमावंदी—जी. सैन्याची भरती; सैन्याची टोळी; समुदाय. 'अशी जमावंदी करून।'—ऐपो १०७. जमा पहा.

जमालगोटा—पु. (व.) जयपाळचे बी. याने शौचास साफ होते.

जमाव—पु. १ जमात पहा. २ अनेक वस्तूंचा संग्रह. ३ फौज. ४ जमाव या शब्दाचा जम या शब्दाचे जे निरनिराळे अर्थ आहेत त्याप्रमाणेहि उपयोग करतात. [अर. जमअ] (वाप्र.) ०पडणे—कायम करून घेणे (धंदा, हुद्दा); हट्ट-स्थिर-भरभराटीचा-चांगला होणे (धंदा, व्यापार).—वानसी—किवि. जमाव, गट करून टोळीने (केलेली चोरी); मंडळीनिशीं—ने (केलेले कृत्य)

जमावर्दी—जी. पराक्रम; बहादुरी.

जमाविणे—जी. एकत्र जमणे; गोळा करणे.

जमिंदार—री—जमादार—दारी पहा.

जमिनीलोक—पु. जी. इनामदारबग.

जमियत—जी. मंडळी; सैन्य. जमात पहा.

जमी—जी. जमीन. ०दार—न. जमीनीचा मालक. ०दोज्ञ—पु. १ मुईकोट. 'जमीदोज्ञ किले इमजाचे लढाईत परिच्छिन्न रहावयाचे नाहीत.'—रा ७.६१. २ जमीनीशीं खिळलेला; जमीनदोस्त.

जमीन—जी. १ सुमी; घरणी; मुई; नद्या, समुद्र आणि वातावरण यांखेरीजची जागा. २ पृथ्वीचा पृष्ठभाग; अंतर; जागा. 'येथून दहा कोस जमीन चालले म्हणजे समुद्र लागेल.' ३ शेत; लागवडीची जागा. 'राजापूर प्रांती सगळा कातळ आहे. जमीन बोडी.' ४ गच्ची; मजल्यावरची मुई अथवा पेंडाची तयार केलेली मुई. ५ वस्त्राच्या वाजूच्या कांठांमधील आंतील अंग; तवा. ६ नित्राची पार्श्वसुमि. ७ (ल.) मूळ आधार. सुई पहा. जमिनीचे प्रकार:—पड जमीन=नापीक जमीन. बहित जमीन=लागवडीची जमीन. तणेरी जमीन=जमत माजलेली जमीन. करळ-चोपण-खळगत जमीन=कांही. खोलीवर चुनखडीसारखा टणक थर असलेली; हीतून पाणी लवकर शिरपत नाही. आगरी जमीन=समुद्र किनारी, नदीच्या किंवा खाडीच्या काठी असणारी रेंवात जमीन. हीत रेंवीपेक्षा मातीचा अंश अधिक असल्या-

मुळे नारळीच्या वागा करतात. कागदाळी=गोवा, कारवार कडील सुपारी, वेल्दोडे यांच्या लागवडीची जमीन; मध्यम काळी=वैशाखरील जमीन. हीत २ ते ४ फूट माती असून खालीं मुळम असतो. भारी काळी जमीन=मोठ्या-नद्यांच्या खोऱ्यांतील पंधरा-वीस फूट खोल काळी माती असलेली जमीन; कुर्याट जमीन=(कों.) डोंगराच्या उतारावर ठिकठिकाणीं बांध घालून केलेली मात जमीन. केवडा जमीन=मळईच्या वरची काळी अथवा तांबूस जमीन. खाजण-खारी जमीन=खाडी अवघून केलेली; हीस गझणी, कनदूर, सापळ, माटी इ० नावे आहेत. पुळणवट=(कों.) वाळूची किंवा रेंवात जमीन; हीत नारळाची लागवड होते. हीस रेवे, रेवट, शीष्टा इ० नावे आहेत. बांधणरब्बी=(कों.) ओढ्यानाल्यांच्या काठी बांध घालून केलेली जमीन. वावळ, खरी=(कों.) डोंगराच्या माथ्यावरील कातळांत भोंवतालची माती येऊन झालेली. मळखंडी=झा जमीनी गाळाने तयार झालेल्या असतात. त्यांचीं खांचें बनवीत नाहीत. त्या देशांतील जिराईत जमिनीसारख्या मोकळ्या ठेवितात. अशा जमिनीवर ठाणे, कुलवा जिल्ह्यांत पावसाळी गवत होतें. या प्रकारच्या जमीनींत मानवट म्हणून एक भेद आहे. घाटावरील करळ जमीन व कोंकणातील मानवट जमीन यांत वरेंच साम्य आहे. मळई=नदीकांठची, गाळाने सांचलेली. वायंगण=(राजा.) पावसाळी मात काढल्यावर रब्बीच्या वेळीं डोंगरांतील पाटाच्या पाण्यावर माताचें दुसरें पीक काढितां येणारी. वरकस=डोंगराच्या उतारावरील जमीन. हिचें मरोड असें दुसरें नांव आहे. हिचे प्रकार दोन:—डोंगरी व माळ पहिलीची मशागत हातांनीं खणून करतात. जंगली भागांत हिच्यांत कुमरा-डाहळी या पद्धतीने नाचणी, बरी, सावा, खुरासणी तीळ इ० पिके काढितात. दुसरीत बैलाची नांगर करितां येते. शेळ जमीन=डोंगराच्या खोलगत भागांत असणारी व सतत पाण्याचा शिरपा असणारी. मळी जमीन=दरीच्या पायथ्याशीं असणारी जमीन. हीस बैल, गादळ अशीं दुसरीं नांवे आहेत. पाणथळ जमीन=स्वामाविक खोलगतपणामुळे पावसाळ्यांत पाणी सांचणारी जमीन. हीस कारुगडे असें दुसरें नांव आहे. मळीजमीन=डोंगराच्या उतरणीवर एकाखालीं एक बांध घालून केलेली जमीन. हीस मॉलॉय, आडी, मॉरोड अशी दुसरीं नांवे आहेत. [फा. क्षमीनू; क्षेन्द, क्षेम] (वाप्र.) ०अस्मान एक होणे—१ सपाटून पाऊस पडणे; घुरळा. पुके यांनीं दिशा धुव होणे. २ (ल.) अतिशय गर्बिष्ठ होणे. ०अस्मानाचें अंतर—फार मोठें अंतर, ठफावन. ०उकरणे—आंगठ्यानी मुई उकरणे (संकटप्रस्त, मीति-प्रस्त होऊन घोडा टापेनें जमीन उकरतो तसें). ०ओढणे—जमीन लागवडीस आणणे. ०घरणे.—१ आचारीपणामुळे अथवा खाला खिळणे. २ रागाळ वश होणे. ०माडी ठेवणे—वागाईत पिकाकरितां जमीन रिकामी ठेवून बाकीच्यांत एकच पीक काढणे.

०वाफेला येणें-पेरण्याच्या हंगामाला येणें. ०सोडणें-१ जमिनीतून वर येणें, दिसणें (पीक). २ (ल.) दुखणें, दारिद्र्य इ० तून वर येणें, उठणें. जमीनीवर पाय नसणें-चपळ बोडा, जलद पळणारा, गडबडया माणूस यांसंबंधी योजितात. -स पाठ (अंग) लागणें-घर पडणें-दुखण्याने किंवा अतिशय दारिद्र्याने पीडणें-स पाय लागणें-रोगमुक्त होणें. -स मिळणें-सर्वस्वी नाश होणें (अक्षरशः आणि ल). म्ह० जमीन वादवादाची लेकर माय-बापाची. सामाशब्द-०उत्पन्न-न १ जमीनीचें उत्पन्न. २ सारा किंवा वसूल. ०जुमला-पु खेडेगांवांतील सगळी जमीन, घर, दार, बतन वाडी, कुरणें यांस व्यापक अर्थानें म्हणतात. [फा. जमीन+अर. जुम्ला=सर्व] ०झाडा-पु जमीनी, गांव, खेडें, यांची एक विस्तृत याद, यादी. ०दार-पु बंधपरंपरेचे सरकारी बतनदार, कामदार; जसें-वेशमुख-वेशपांडथा, (कोटेंकोटें) पाटील, बुलकणी. जमीन-दार, जमीनदार-पु. १ (व.) इंग्रजीपूर्वीच्या राज्यांतील सनदी सरंजामी माणसें. २ स्वतःसाठीं मेहनताना म्हणून काहीं टक्के (शेकडा वहा टक्के) वसूल कापून घेऊन बाकीचा वसूल उगवून सरकारांत पाठविणारा; बतनदार. [फा. जमीनदार, जमीनदार] ०दार व कुठें-पुनव्व. शेतीच्या उपयोगाच्या वन्याच जमिनी स्वतःच्या मालकीच्या असलेला सधन मनुष्य, त्या जमिनीचे वेगवेगळे गट करून ते जमिनीची लागवड करणाऱ्या गरीब लोकांस ठराविक मुदतीपुरते वेतो व त्यापासून जमिनीच्या भाड्यावहूल कर (खंड) घेतो, अशा व्यवहारांत जमिनीचे मालकास जमीनदार व जमीन करणाऱ्यास कुळ अशी संज्ञा आहे. जमीनदारी-सी. १ जमीन-दाराचा हक्क, हुद्दा, धंदा; जमीनखंड इ० २ (ल.) छन्वेगिरी; छन्वेपंजे. ०दारी मत-न. (ल.) लबाडीचें, खोटें मत. [फा.] ०दारी जमा-सी. जमीनदाराकडून येणारा सरकारसारा, वसूल. ०दोस्त-वि. १ (कुस्ती) जमीनीला खिळविलेला; जोळविलेला. २ सर्वस्वी नाश झालेला; फला झालेला. ०धारा-सी. जमीनीचा कर; सारा. ०नीस-नवीस-पु. १ शेत, जमीन, पिके इत्यादींची पहाणी करून सारा ठरविणारा अधिकारी. २ (क.) दप्तरदार. [फा. जमीन+नवीस] ०दाब-सी सारा; कर. ०महसूल-पु. जमीनबाव; जमीनीपासून कराच्या रुपानें होणारें सरकारी उत्पन्न. ०मोजणी-सी. जमीनीचें क्षेत्र मोजून जमा-बंदी करणें. ०शिरस्ता-पु. जमिनीची पहाणी करून प्रत लावून ठरविलेला सरकारसारा. ०सांड-क्रि. (राजा.) जमिनीपासून निराळें (उचललेलें ओझें).

जमीये, जमे-वि. सर्व; एकंदर. 'जमीये दोस्तांस आरक लाये.' -यया ४८२. [फा. जमी-जमइ]

जमीव-वि. १ जमविलेले; एकत्र केलेले. २ गोठलेले; चिज-लेले. जमणें पहा. ३ वस्तु घेऊन तयार केलेले (पत्ते, चिखलाची मित).

जमेत, जमेदार, जमेदारी, जमेयत, जम्यात-जमात-दार-दारी पहा. 'ते व आपली जमेत चालून पुढे आले.' -मराचिबोधा ३२.

जमांचें-सक्रि. (गो.) जमविणें; एकत्र करणें.

जम्मत-सी. (व्हान मुलांच्या भाषेत) गम्मत.

जम्मन-वि. (व.) मला मोठा; जंगी. 'जम्मन सर्प निषाला.'

जय-पु. १ यश; सिद्धि; विजय; फते; जयोत्सव. २ देवाला नमन करतांना त्याच्या नांवाच्या पुर्वी लावितात. ३ अर्जुन ४ भारत; कुरुपांडवकथा. 'तैसाचि लोमहर्षणनंदन उग्र-वाहि जयवळा.' -मोआदि १.६. [सं.] (बाप्र.) ०करणें-जिकणें; यशस्वी होणें. जयास जाणें-भरभराटीस येणें (यत्न, उपाय, आयुष्य). सामाशब्द-०गोपाळ-पु. गुजराची लोकांतील नमस्काराचा पर्याय शब्द. ०घंटा-सी. जय झाल्या-वर बाजविण्याची घंटा. ०घोष-पु. चांगली गोष्ट किंवा जय झाला असतां तो सर्वांस कळावा म्हणून बाज वगैरेचा केलेला हर्षव्यति. ०जय, जयजयकार-पु. १ स्तुतिकीर्तन; जयघोष. -जय. लाड करणें; थोपटणें; कुरवाळणें. -जय. भले शाबास! भले पडे! इ. उद्गार. जयगीत; जयाचें गाणें. 'जय जय स्वसंवेद्या।' -झा १.१.

०जया-जय. जयनाद. ०जयवंती-सी. (राग) गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत वडज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र वैषत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लायतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी ऋषभ. संवादी पंचम. गानसमय रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहराचा शेवट. आरो-हांत तीव्र गांधार व तीव्र निषाद व अवरोहांत कोमल गांधार, कोमल निषाद घेतात. ०ढाक-पु. जय झाला असतां बाजवावयाचा नगारा; डोलवें. ०तिरम-वि. भरभराटेले (राज्य). ०तीर-पु (कु.) दसऱ्याची वैंगुल्याकडील जत्रा. [सं. जैत्र] ०तुंडुमि-पु. जय झाला असतां बाजविलेल्या नगाऱ्याचा आवाज व तो नगारा. ०वनि-पु. १ जयघोष. २ (ल.) कोणताहि मंगल-सूचक शब्द. ०पताका-सी. जयाचें निशाण. ०पत्र-न. ज्याचा पराभव झाला त्यानें लिहून दिलेले जयाचें पत्र; लेखी कळुली, कागद (कुस्ती, पंडितांतील वाद, फिर्मादयां यांतील). ०प्रतिष्ठा-सी. जयामुळे मिळालेला मान, वैभव. ०प्रतिष्ठित-वि. जयानें प्रसिद्ध झालेला; जेता म्हणून नांव मिळविलेला. ०प्रस्थान-न. लढाईवर जाणें; स्वारी; कूच; मोहीम (मोठ्या प्रौढीनें). ०फळ-न. १ (काव्य) जय. २ (नुकीनें) जायफळ. ०मंगळ-वि. कैऱ्या डोलयाचा (बोडा.) डोकें, कपाळ, मान, छाती, ओंठ, वेवी या प्रत्येकावर एकएक कैसाचा भोंवरा आणि पोटावर दोन व कुडीवर (पुण्यावर) एकएक भोंवरा असलेला (बोडा.) हे याचें कुमलभेज होय. -अथप १.१२. ०वाद्य-न. जय झाला

असतां वाजवावयाचें वाद्य. 'जय वाद्य नित्य वाजती.' -ऐपो ३१८. ० धान-वंत-वि. यशस्वी; जयी. ० चिजय-पु. विष्णूचें दोन द्वारपाळ. ० शब्द-पु. १ जयाचा ध्वनि, शब्द; दोन सैन्यें मिळलीं असतां म्हणावयाचा वीरशब्द. २ राजा लढाईला निघाला असतां त्यास ब्राह्मणांनीं दिलेला आशीर्वाद. ० श्री-श्री. जयानें मिळालेलें तेज; टवटवी: शोभा. ० श्रीराम-सीताराम-व्हा. वैरागी लोकांतील एकमेकांना नमस्कार करतांना उच्चारवयाचा शब्द. ० स्तंभ-पु. जय मिळालेल्या ठिकाणीं जयाचें स्मारक म्हणून उभारलेला खांब (दगडी, लाकडी); रणस्तंभ. ० स्वी-वि. नेहमीं विजय पावणारा (अंतीं स्वी असणाऱ्या संस्कृत शब्दांचें अनुकरण).

जँय, जँय—क्रि. (क.) जेयें. ० सर-क्रि. (क.) जेयपर्यंत. ० सुन-क्रि. (क.) जेयून. [सं. यत्र]

जयत्—पु. (संगीत) एक राग. यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात. जाति औडुव-औडुव. वादी पंचम, संवादी षड्ज. गानसमय सायंकाळ. ० कल्याण-पु. एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात. जाति औडुव-औडुव. वादी पंचम, संवादी ऋषभ. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. [सं.]

जयतन—न. (व.) सरण; जळण; जळवण. [जळतण]

जयंती—श्री. १ देवाची जन्मतिथि (विशेषतः दशावतारांनीं); अवतारी पुण्याचा जन्मदिवस व त्या दिवसाचा उत्सव; वाढदिवस. 'जयंत्या उपोषणें नाना साधनें.' -दा ४.१.३२. २ एक झाड व त्याचें फळ. याच्या फळाच्या माला करतात.

जयपाळ—पु. एक वनस्पति; याचें बीं; हें उष्ण, सारक, जड, फड असून वांति, ज्वर; कुष्ठ, व्रण, कफ, कंठ, कुमी, विष यांचा नाश करणारें आहे. -योर १.२५५. [सं. जयपाल]

जया—श्री. १ (ज्यो.) तृतीया, अष्टमी आणि त्रयोदशी या तिथी. २ मांग. [सं.]

जया, जये—सर्वनाम. ज्या, ज्याला, ज्यानें. 'जया राहे पाठांतर।' -दा २.७.८०. 'जये संगतीनें मती राम सोडी.' -राम ४५. ० जेनि-ज्याच्यानें. 'जयाचेनि संगें समाधान मंगे.' -राम ४५.

जयावह—वि. १ जयोत्पादक; यशस्कारक; फायदेशीर; हितावह. (संवाचरण इ०). 'मातापितरांचे आज्ञोद्भवन केलें असतां जयावह होणार नाहीं.' २ मंगलदायक; जयसूचक (शकुन) [सं. जय+आवह प्रत्यय]

जयाचिजया—श्री. या दोन देवता आहेत, स्वारीवर निघण्यापूर्वी योद्धे लोक जय मिळविण्यासाठीं यांची पूजाअर्चा करतात. [सं. जय+चिजया]

जयी—वि. विजयी; जय झालेला; जय मिळविलेला. [जय] जयी—क्रि. जेव्हां; जै पहा. [प्रा. जइआ; सं. यदा] जयेजणे—अक्रि. जिंकणें; जिंकतां येणें. 'तुका म्हणे पदोपदीं कान्हो वनमाळी. जयेजत मग सेवटिला एक वेळीं' -सुगां ३३५. [अंगेजणें प्रमाणें जयपासून घटना]

जय्यत, जय्यद—वि. पूर्ण; अगदीं. 'त्यांतील पळटण जयद वर्वाद जाली.' -होके ११६. २ सिद्ध. 'तयारी जय्यत आहे.' [अर. झाडू=अतिशय]

जर—पु. १ ताप २ तापाच्या पुटकुळ्या, पुरळ. 'तापाई त्याच्या तोंडावर जर उमटला आहे.' [सं. ज्वर; प्रा. जर] (वाप्र.) ० उतणें—(ताप गेल्यावर) अंगावर, तोंडावर पुरळ उठणें. ० जाणें—दुखणें येणें; रोग उत्पन्न होणें. शिबीशाप देताना योजितात. 'तुझे हातावरून जर जावो. ० बांधणें—ताप नाहीसा होण्यासाठीं मंतरलेला दोरा, गंडा, ताईत हातांत, मनगटांत बांधणें. ० भरणें—होणें—१ अंगांत ताप भरणें. २ (ल.) अशक्त, नालायक, अयोग्य होणें (प्राणि आणि वस्तु यासंबंधानें नकारार्थी अथवा प्रस्नार्थी योजितात). 'घोतरजोव्याला वर्षभर टिकायाला काय जर झाला आहे?' 'तुला चाकरी कायला काय जर भरला आहे?' सामाशब्द—० करी—वि. तापकरी माणूस. ० डा—पु. जर; ज्वर; जरडा, जरंडा भरणें=ताप भरणें. 'उन्हाळीं जरंडा पावसाळीं विजालवती.' -वसा २०. ० वंद—पु. ताप वंद करावयाचा मंत्र. ० लपेट—श्री तापाची साथ.

जर—पु. १ कलावतूचें वस्त्र; सोन्याच्याची तार; कलावतु. २ (व.) सोने; पैसा. 'जर पदरी जर नसला तर तो नर सेंसारी येऊन वेल.' -पला. [फा. झर=सोने] सामाशब्द—० कडी—श्री. (कलावतु काम) धाग्यांना पीळ देण्यासाठीं जिच्यामधून प्रातीवरून दोरे वेतात ती कडी. ० कमर—पु. सुवर्णकटिबंध; कटि-सूत्र. -राव्यको २.१६. ० खाना—पु. सुवर्णशाळा. -राव्यको २. २१. ० जरियान—न. सोने आणि सोन्याच्या वस्तु; ग्रंथ आणि अलंकार; कलावतु आणि कलावतूचें काम, कशिदा (समुदायाची प्रयोग). [फा. झर+क्षरीन] ० तार—श्रीन. १ कलावतु. २ हलक्या धातूवर सोने, रुपें, चांदी चढवून त्या धातूची तार काढून ती रेशमी अगर सुती धाग्यावर गुंडाळणें यास जरतार म्हणतात. हलक्या धातूवर सोने, चांदी चढवून तार काढून केलेल्या जरतारीस खोटी जरतार म्हणतात व चांदीवर सोने चढवून काढलेल्या तारेच्या जरतारीस खरी जर म्हणतात. ० तारी—वि. कलावतूचें; जरतार असलेलें (पीतांबर, पागोटें इ०). ० दोज—पु. कलावतूचें काम करणारा. [फा. झर+दोज] ० दोजी—श्री. कलावतूचें काम. -वि. भरजरी; जरीचा. 'खाशा स्वारीकरतां भरजरी लोड गाद्या किंवा जरदोजी गादीलोड लाविणें.' -देरा २७.

•बाब-बापत-वि. जतारी; भरवरी. जरदोजी पहा. [फा.]
•यान-न. सोने, रुपे, इ० द्रव्य; चांदी-सोन्याचे दागिने.
जर जरियान पहा. •मिना-यु. भरवरी मौल्यवान वस्तु; जर्मीना.
'जरमिना जरबाब...आदिकतून अशेष वस्तुजात यांचा उदीम
चालवावा.'-मराठा पु. २१. जरिदोपी-झी. एक शिरोमूषण.
'जरिदोपीस पिंपळपान।' -मध्य २५.

जर-उभ. संकेतबोधक अव्यय; अमुक गोष्ट बघली तर अशा
अर्थी पूर्वीची अट, निर्वच, वस्तुस्थिति दाखविणारे अव्यय. हा
शब्द पुढील शब्दांशी जोडूनहि वापरतात-का, करितां, काय, करून,
होऊन जसे-जर का तो आला तर मी वेईन. [सं. यत्-यदि-यदि]
•करितां-ख्या.जरी (एखादे वेळीं); जरी (एखाद्या रीतीनें);
जरी (यद्यपि, अथापि). •तर-(जर आणि तर) अट; कार्य-
कारणभावी बोलणें. 'मला जरतर नको, काय असेल तें स्पष्ट सांग.'

जरकबरक-वि. लललललित; चकाकित; तेजस्वी; तजेल-
दार; उजळपाजळ. [अर. वक्-बीज द्वि.]

जरंगा-यु. मासे पकडण्याचे जाळें. 'आतां कुद्याच्याच्या
तरंगा-। माजी मतिभ्रंशाचा जरंगा।' -झा ७.८६. [जर=तंतु+
अंग ?]

जरगूड-न ? आंब्याच्या कोईमोवती ज्या रेषा अस-
तात त्या; केसरपुंज. २ आंबाडी, कांब्या, पिंपळाच्या मुळ्या
इ०दींच्या तंतूंचा गड्डा; जाळें; जुडी; तंतुसमूह. [जर=तंतु+का.
गुठे=गोळा] जरगुडी-वि. रेशाळ; तंतुमय; दोऱ्याचा.

जरजर-वि. १ (प्र.) जर्जर; थकलेला; म्हातारा; जीर्ण;
जुना झालेला (प्राणी, वस्तु). २ परामृत; निर्वीर्य. 'इंद्रादि
निर्जर समरंगणी। जरजर केले प्रतापें।' [सं. जर्जर]

जरठ, जरंड-वि. १ निवर; म्हातारा; जीर्ण; वृद्ध. २ दुर्बल
थकलेला; अशक्त; कमजोर. [सं. जरा+स्थ; जठ]

जरंड-झी. दोर; रेषा; दोराळपणा; तंतुमयता (निवर
भाजीपाल्याची). [जर]

जरंड-डा-जरठ पहा. [सं. जरठ-जरंड]

जरंडी, जरंडी-झी. जरूळ, म्हातारी झी; विशेषतः
जुवासिनी झी. म्हातारी हा शब्द कोंकणांत वृद्ध विचवेलाच लावि-
तात. [सं. जरा-जरंडा; प्रा जरंडा, जरंडा]

जरंडी-झी. (कों.) पानयरी; कौळ. 'जरंडी बोळाणा
गंडमाळा।' -दा ३.६.३७. [सं. जर]

जरंडेल-वि. तंतुमय; रेषाळ; जरगुडी पहा. [जरंड; तुल०
सं. जरंडी=एक गवत ?]

जरण-झी. पचन. 'अन्नांत स्टार्च मिसळला म्हणजे
अन्नाचें जरण चांगलें होतें.' -विवि २.२५.८. [सं. जु-जीर्ण]

जरणी-झी. एक औषधी वनस्पति.

जरतकार-वि. १ एक ऋषि. हा फार अशक्त होता (या
वरून) २ (ळ.) फार अशक्त, रोडक; सुदामदेव, कुशाक्षरीर.
[सं.]

जरद-न. जर्द पहा.

जरदा-यु. खाण्याची तंबाखू (चांगली कमाविलेली). -वि.
पिवळा; पिवळ्या रंगाचा (बोडा). [फा. झर्द] -दाइत-वि.
पिवळ्या रंगाचा (बोडा). जरदा मात-वेवईमात. -एशि
१.३७२.

जरदाळ-यु. एक फळझाड. हें साधारण उंचीचें असून
पश्चिम हिमालयांत याची लागवड होते. या झाडापासून बदाभा-
सारखा डिक निघतो त्यास चेरीगम म्हणतात. याची फळे खातात.
[फा. जरद=पिवळा+आळ=कंद; फळ]

जरप-न. (गो.) पाऊस पडल्यानंतर झणून पेरणी करा-
वयाचें शेत.

जरब-झी. १ धाक; मयोत्पादक तेज; वजन; छाप. 'त्या
राजाची अशी जरब होती कीं, नांव ऐकतांच शत्रू थरथरा कांपत
असत.' २ दारारा; दटावणी. (कि० वेणें; दाखविणें). 'त्याला
जरब देतांच तो करकून लवला.' ३ भीति; धास्ती; बचक. (कि०
खाणें; धरणें; पावणें; घेणें). 'बाबूकस्थारावांचून बोडा जरब
खाणार नाही' 'पंतोजीची हाक ऐकतांच पोराला जरब बसली.'
४ तोफ. 'मोठ्ठोठ्या पळपाच्या जरबा।' -येपो २१६.
'शिंदेही बाणांचे रोख पाहून जरबा झुलू करितात.' -ख ११.
५ शिक्षा; मार. 'ज्यांनीं मझरी केळी त्यांचे प्रांतांस ब
त्यांस जरब दिली.' -मराठियोशा ४७. ६ नाणें पावणें; छाप;
शिक्षक. 'अलीगोहराचा शिक्षा दितीत पडला ... पातशहाची
जरब मोडून याचें नांवें करणें.' -रा १.३६३. [अर. झर्ब]
(बाप्र.) •खाणें-भीति वाळणें. 'हा दांडगा कोणाची जरब
खाणार नाही.' •पिणें-भीति घेणें. जरबणें-मिणें; मय
पावणें; धास्ती घेणें; धाकांत असणें. सामाशब्द-जरब, जरब-
दार-वि. १ अतिशय मोठें, प्रगंड (ओझें, माप). 'त्या मापा-
पेक्षां हें माप जरब आहे.' २ फार जड, भारी; जबर. (किमत,
दर). 'या लुगड्यास आठ रुपये किंमत जरब.' ३ त्रासदायक;
जुलमी; कठिण (नोकरी, धंदा). ४ थकवा आणणारे; फार जड;
भारी; राक्षसी (ओझें). (अतिशयपणा, विस्तृतपणा, भारीपणा
किंवा त्रासदायकपणा दाखविण्यासाठी या शब्दाचा उपयोग
करितात). •जान-वि. १ दराऱ्याचा. २ कर्तृत्ववान. 'जरबवान
पुरुष आहे, त्याचे तोंडांत दौळत आहे.' -होके १०९. जरबी-
वि. १ जरेरावी; बचक, धास्ती बसविणारा. २ मयंक; जुलमी;
त्रासदायक; मयोत्पादक. ३ तीक्ष्ण; प्रखर (शस्त्र, पट्ट). [जरब]

जरबंद-यु. बोड्याचे पिळकें. जरबंद पहा.

जंरबा—यु. (राजा.) एक अगदी आंबट आंब्याची जात. हा खाद्या असाता तात्काळ ताप येतो म्हणतात. [सं. ज्वर—जर+आंबा]
जरस—न. बारीक ओव्यासारखे बी. हे पोटबुखीवर देतात.
जिरकरण. —मुंब्या १४५.

जरा—झी. १ म्हातारपण; वयस्कता. 'जाणि त्याचिपरी जरा । न टेंकतां घरीरा ।' —झा १३.५५४. कृतांत—कटका—मल-
ध्वज जरा दिसो लागली ।' —केका ४६. २ शिथिलता; अशक्त-
पणा; दौर्बल्य.

जरा—किनि. १ तिकमात्र; किंचित; थोडेसे; थोड्या प्रमा-
णाने. 'जरा तू पी म्हणजे आतां घुपारी उतरेल. २ अमळसा;
थोडा वेळ. 'राहोनी जवळी नवेसि कधिही मद्धष्टिपतीं जरा ।'
—कर्म २.५४. [अंर. झरी=अणुमात्र] जराक—कसा, जरासा—
किनि. थोडेसे; किंचितसे. जरा पहा. त्या कृष्णसारथिपुढे होशिल
मूक; न जराक वकशील' —मोक्षोण १७.४१. [अंर. झरी+एक,
असा] ०शाने—किनि. १ थोडक्या वेळाने. 'जराशाने आमच्या
सेनापतीशेबांच्या महालांत जाऊन तूं तें पत्र दे.' —बाय २.२.

जराबाजरा—बादरा, जराबजरा—यु. किरकोळ वस्तु;
सटरफटर; लहान सहान गोष्टी. 'ऐकज व चीजवस्त गेलेलें जरा-
बाजरा सुद्धा गड स्वाचीन करावा.' —झ ११.५७०४. 'हा जरा-
बाजरा घेऊनि आला घरी । नाहीं सुपटोपलीं वेडुंठि तागडी ।'
—राळा १६. २ कणन कण; एकूणएक वस्तु. 'झनामाचें जराबजरा
पावते कीजे.' —रा १७.१६४. —वि. ईषन्मात्र; किंचित; थोड-
कीशीहि (चूक, अंतर इ०). 'मी बोली केली आहे यांत जराबा-
जरा अंतर पडल्यास सकारका गुन्हेगर.' [फा. झरी]

जरायु—न. (प्रसूतीनंतरची) वार; गर्भकोष; गर्भवेष्टण;
खोळ; गर्भाशय. [सं.] ०ज—वि. गर्भाशयापासून उत्पन्न झालेला
(मनुष्य, पशु). जीवांच्या प्रकारांपैकी एक. अंबज, स्वेदज, उन्निज
पहा.

जरार—रा—यु. उग्रपणा; रानटीपणा; क्रूरपणा; तापटपणा.
[अंर. जरीर=शूर. जलाल ?]

जरारा—री, जरिदा—वि. एकटा; सडा; फटिंग; ज्याला
बायकपोरे, नोककचाकर नाहीत असा. 'जरारा राहिला आहे.'
—येद २.१६६. 'जरिदा होऊन वन्हाणपुरचे पारिपत्यास येणार.'
—रा १.२७. [अंर. जरीदा]

जरारा—वि. फरारी. —शर.

जरियान—न. १ सोन्याचे दागिने; सोनेरी भरजरी कापड,
कशिपा. २ सोन्याचादीचे दागिने; जडजवाहीर. [फा. झरियन;
जरीन]

जरी—री—उम. १ यथापि; अथापि; तरी देखील. २ जर
(—उ.) पहा. [मं. यर्हि] ०पण—उम जरी असे आहे तरी;
परंतु जर; याच्या उलट तरी पण.

जरी—झी. तापाची सांघ. [सं. ज्वर; म. जर] ०मरी—
झी. रोगाची सांघ (विशेषतः पटकीची); कालरा; देवी. (सामा.)
पटकी, वाळा (गोस्तनी देवीची जशी एक देवी अवते तशी या
रोगाची एक देवी कल्पून तिची पूजा करितात.)

जरी—झी. सोनेरी अथवा सन्याच्या तारा. —वि. जरीच्या,
सोन्यासन्याच्या तारांनीं विणलेला. 'जरी कांठीं—खण, पागोटें;
पातळ, शेला.' 'जरी सामान.' —सभासद ६८. [फा. झरीन्]
०कांठी—वि. कांठांत जर असलेला; जरीच्या कांठाचा. ०जर-
तार—झीन. जुनी जर; जुन्या वळाची जर; जुना कळावतु, कांठ,
झाला, सोनेरी नक्षी इ० कांचे तुकडे इ० (जरीपुराणेवाले ओरड-
तांना हा शब्दप्रयोग करतात). ०पटका—यु. १ मराठ्यांचें मुख्य
निशाण, स्वारीवर जो सेनापती जाईल त्याच्या हवालतीं हे निशाण
सरकारांतून करित असत. 'ठेवून हत्तीवर जरिपटका । निघाले
रावसाहेब कटका ।' —प्रला. २ जरीचा कमरबंद; काच्या. मोहि-
मेवर जाणाऱ्या सेनापतींना हा पेशव्यांकडून मिळे. ०पटका-
रुपया—पटकी(क्या)चा रुपया—यु. जरीपटक्याचें बिन्ह अस-
लेला अंकुशी रुपाचा. ०पदरी—वि. जरीचा पदर असलेलें (पागोटें;
शेला). ०वादली—वि. जरीच्या, कळावतुच्या उम्या काढ्या
असलेलें (कापड). 'जरी वादले खाव वादवे सोगा झाला चौफेर.'
—येपो १७७. [जरी+वादल=जर, कळावतु] ०वाव—वि. कळ-
वतुनें विणलेलें; भरजरी. (प्र.) जरवाव पहा. ०बुडी—बुडी-
झी. १ जरीजरतार पहा. २ जुनी जर (जरीबुडी) गाळली असतां
तींतून जी चांदी निघते ती. ३ जरतारी बुडी, ठिपके. ४ (ल.) गुप्त
डेवा; राखून ठेवलेले दागदागिने, पैसा.

जरीब—यु. १ जमीन मोजण्याचें माप, दोरी किंवा सांजळी.
२ (अव.) जमिनीची मोजणी, पहाणी. 'बिबेवार सेत पाहून
जरीबाचे रुईने पायमाली ... येईन.' —येद २०.२१५. —वि. जर-
बदार पहा. [अंर.] ०खरडा—खडा—यु. जमीन मोजणीचा तक्ता.
०दार—यु. जमीन मोजणारा; सकैल इन्स्पेक्टर.

जरून—उम. जर; यथापि. [जर होऊन, करून]

जरूर—झीन. अपरिहार्य कारण; गरज; जरूरी; अवश्यकता;
जरूरत 'तुम्हांस जाण्याचें जरूरच असल्यास जावें.' —किनि. १
अवश्य; कसेंहि करून; अगत्य; कांहीं असले, झाले तरी. २
कष्टानें; कंचित; विरळा. 'ह्या दुखण्यांतून त्याचें वांचणें जरूर
दिसतें.' ३ जलद; तावडतोव; लवकर; त्वरित. 'माझें जेवण
होईतीं इतक्यांत जरूर जाऊन ये.' [फा. जरूर] जरूरत—
रात—झी. जरूरी; आवश्यकता. 'कोणास वक्षीस कायद्याचें
याची जरूरत तुमचे विचारे असेल त्याची याद पाठविणें.'
—ख ८.४२००. [अंर. झरूरत] जरराती—वि. कामचलाक, हुंगामी.
'कांहीं लोक जगल्यास जरराती ठेवणें व दगा वारल्यावर दूर

करणें. '—बाबसमा १.२०. जरूरी—झी. आवश्यकता; गरज; परवा. [फा. जरूरी] जरूरीयत—वि. जरूरीची; आवश्यक. [फा. जरूर]

जरेणें—अकि. (राजा.) ज्वरानें युक्त होणें; ताप येणें, मरणें. [सं. ज्वर; म. जर]

जर्गा—उ. मंडळ; वेडा. 'सर्वांनीं जर्गा एकच केल्यास काम तमाम होऊन नफे फार होतील.' —रा १९.३७. [फा.]

जर्गरा—उ. सोनार. [फा. जर्गर]

जर्जर, जर्जरीत—वि. १. वार्षक्यामुळे थकलेला; क्षीण झालेला. 'जर्जर झाल्या निदक हे अवघे होती।' —श्रीधरकृत पदे (नवनीत) पृ. ४४४. २ पीडित; पछाडलेला. 'तैसा तो धनुषर। अत्यंत दुःखे जर्जर।' —झा १.२७२. [सं.]

जर्द—वि. सोनेरी; पिवळा. 'नवाब जर्दा अंबारीत.' —पया ५४.—अ. १ पिवळ्या आणि तांबडा या शब्दांचें गुणाधिक्य दाखविण्यासाठीं जर्द हा शब्द त्यांस जोडतात. 'पिवळा—तांबडा जर्द.' 'जर्द तांबडा.' २ काळा आणि हिरवा या शब्दांनाहि जर्द शब्द जोडतात [फा. जर्द]

जर्दा—जरदा पहा.

जर्द—झी १ जरव पहा. २ प्रहार; तडाखा. —वि. ठार. —भाव (टीप) २८. [अर. जर्द]

जर्दावी—वि. भरजरी; जरीवाव पहा. झुळां मखमल जर्दावी मडोन मांडिल्या होत्या. —रा १.४२.

जर्मन सिख्हर—झीन. एक प्रकारची धातु; विलायती चांदी. तीन भाग तांब्यांत एक भाग निकेल धातु मिश्र केली म्हणजे रुपासारख्या पांढऱ्या रंगाची मिश्र धातु बनते, त्यांत थोडें जस्त मिळवून जर्मन सिख्हर करितात. याचीं नाना तऱ्हेचीं मांडीं तयार करतात. [इं.]

जन्हि—झी—ज्म. जर, जरी पहा. 'असो जन्हि कुण्ण-इदिस्थ।' —रास २.७८.

जळ—न. वैभव; शक्ती. —रा ५.७६ जळील पहा. [अर. जळ]

जळ—न. पाणी; उदक; तोय; अंबु; नीर. [सं.] म्ह० जळांत राहून माथाशीं वैर. (वाप्र.) जळीं, स्थलीं, काष्ठीं, पाषाणीं—१ मूळ सर्व ठिकाणीं ज्याचें अस्तित्त्व अशा देवावद्दल म्हणतात. २ (क) ज्या त्या गोष्टीत व जेथें तेथें डोकें वृषपणारा, मेढणारा, पिच्छा पुरविणारा अशा माणसा वद्दलहि योजतात. सामाशब्द—०कूपकुट—उ. पाणकौवडा. ०कूप—उ. विहीर (पाणी असलेली). याच्या चलट शुष्क कूप. कुंड—न. (सि.) ज्या कुंडांत अगर पात्रांत वासिस्म्याकरिता पाणी ठेवतात तें. (इं.) फॉट. 'वाळकांस घेऊन आलेल्या लोकांनीं...प्राचैनेंतील दुसरा पाठ झाल्यावर लाग-

लेच जळकुंडाजवळ यावें.' —सात्रा १०.१०५ ०केलि—क्रीडा—१ विषयीपुरुष क्रियांसहवर्तमान जळामध्ये विलास करतात ती. २ पाण्यामधील खेळ; नावा वल्हविण्याची, पोहण्याची कार्ये. 'क्षीरपितीर विहारी जळकेलि करूं नदींत गगनीच्या।' —हंस-काकीय आख्यान, मोकण २८ २५. ३ नदी—समुद्रपर्यंत. ०क्रिया—झी. १ पितरांचें तर्पण. २ पाण्याचें कार्ये; धुणे वगैरे. ०खोकळ—उ. एक मासा. —प्राणिमो ८५. ०गतिशास्त्र—उ. (छाप.) पदार्थांच्या पाण्यातील गतीसंबंधी नियम दाखविणारे शास्त्र. (इं.) हायड्रो डायनामिक्स. ०चर—न १ पाण्यातील प्राणी. 'जैसे जळचरा जळसाडे। आणि तत्क्षणीं मरण मांडे।' —झा ३.११७. २ (संकेतानें) समुद्रापलीकडून आलेला परकीय माणूस, द्वीपांतरचा मनुष्य. ३ युरोपियन लोक; इंग्रज लोक. 'जळचर तयार झाले.' —रा १०.१७५. 'प्रताप महिमा बोर जळामधि परि जळचर मडविला।' —येपो ३०४. ०ज—वि. (काव्य.) पाण्यापासून उत्पन्न झालेला, पाण्यांत जन्म पावलेला (मेघ, कमळ इ०). ०जघोष—मेघगर्जन. 'लक्ष दीपांचा प्रकाश। जळवघोष घंटावरी।' ०जंतु—उ. जळचर; चलसंचारी प्राणी; जळामध्ये उत्पन्न होणारे जंतु (प्रत्येकी). ०तरंग—उ. १ लाट, लहरी. २ एक बाध; वारा-पासून बावीसापर्यंत चिनीमातीचे लहानमोठे पेंढे घेऊन, वाजविणारा ते आपल्यापुढें अर्धवर्तुलाकार मांडितो, मग त्यांतून इच्छित स्वरचा ध्वनि निघण्यासाठीं त्यांत कमीअधिक पाणी घालतो व दोन बारीक छड्या दोन हातांत घेऊन पेल्यावर मासून इच्छित रागाची गत वाजवितो, अशा रीतीनें तयार केलेले बाध. ०ताडन—न. (पाण्यास कितीहि मारलें तरी तें दुमंग होत नाही यावरून) (क.) निष्कल भ्रम, प्रयत्न. 'ही बाव जळताडणासारखी व्यर्थ होती.' —सासं २.९३. ०व—धर—उ. मेघ. जळवज्जालपटल—न. अग्र-पटल; आभाळ; डगांनीं व्याप्त आकाश. जळदेवता—झी. पाण्यातील देवता; अप्सरा. ०धर केदार—उ. (संगीत) एक राग; यांत वदूच, तीव्र ऋषम, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र वैषत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति वादक—वादक. वादी पंचम, संवादी ऋषम. यान समय रात्रीचा पहिला प्रहर. ०धि—निधि—उ. १ (काव्य.) पाण्याचा संचय; समुद्र. 'जेणें जळनिधि आटला आत्मनी।' २ (अंकगणित) दहा शंकू किंवा एकावर चौदा पुज्यें इतकी संख्या. ०नाडी—झी. जमिनीच्या पोटांतून जाणारी पाण्याची शीर; पृथ्वीच्या पोटांतील पाण्याचा मार्ग. ०पक्षी—उ. पाण्यातील पक्षी. ०पाई—झी. एक औषधी वनस्पति. ०पान—न. १ जळप्राशन; पाणी पिणें. २ (काव्य) फराळ. ०पादचारी—वि. पाण्यांतून पायांनीं चालणारा एक पक्षि-वर्ग. याचे पाय लांब व उबडे असतात. —प्राणिमो ५८. ०प्रलय—उ. ज्या वेळीं सर्व पृथ्वी पाण्यांत बुडून जाते असा शेवटचा काळ. ०प्रवाह—उ. गंगाप्रवाह; (बोर पुरुषाची रक्षा, अस्थि,

वेवाना निर्मात्य इ०) पवित्र नदीमध्ये सोडावयाची क्रिया. ० प्राय-नि जलमूरित; पाण्याची समृद्धि असलेला (देश). [४.] ० बुधबुध-युन. १ पाण्यावरचा बुधबुडा. २ (ल.) क्षणमंगुरता, क्षणिकत्व दाखविणारी गोष्ट. पाण्यावरचा बुधबुडा पहा. ० मंदिर-न. नदी, सरोवर यांच्या पाण्यांत बांधलेले किंवा नदीच्या काठी तळवराप्रमाणे बांधलेले घर (सन्हाळ्यासाठी): जलांतील क्रीडा-गृह; धारागृह. ० मय-न. सर्वत्र पाण्याचा फैलाव; भोंवताली पाण्याबांधून कांहीं नाहीं अशी जी अवस्था ती. 'समुद्रांत भारी लांब गेले म्हणजे सर्व जलमय विसर्ते.' -नि. १ जलपूर्ण; जलप्राय पहा. (देश, जागा, फळ). २ पाण्याने झालेले (वर्क, गार): 'गार जलमय पडली यामुळे क्षणांत तिचे जल होऊन गेले.' ३ पाण्यांत बुडलेले (गांव, देश). ० मनुष्य-युन. जळमाणूस पहा. ० मार्ग-१ गळवेंत वगैरे जाण्याचा पाण्यामधील मार्ग; याच्या उलट कुष्कीचा मार्ग. २ समुद्रावरील कर: आयातनिर्गत मालावरील पटी; याच्या विरुद्ध जकात, ही जमीनीवर असते. ० यंत्र-न. १ कारंजे. 'उठेत जेथे जलयंत्र धारा।' -सारह ५.१७. २ रडाट, पाणवटकी, छाट इ० पाण्याची यंत्रे. ३ पाण्याच्या जोरावर चालणारे यंत्र. ० यात्रा-सी. जलप्रवास; (जळमार्गाने) पर-वेद्यमन. ० यान-न. होडी, नाव, गळवत, तराई इ० पाण्यातील प्रवासाचे वाहन. ० राज-पु. (धाप.) ज्यामध्ये सोने विरवळते असे अम्ल. (इ.) अंबारेजिया. ० रुह-न. पाण्यांत वाढणारे कमळ. ० घास-पु. कांहीं काळ वेवीपर्यंत पाण्यांत उभे राहण्याची तप-ध्या (साधूंची). ० विहार-पु. जलक्रीडा पहा. ० न्याल-पु. पाणसाप. ० शाक-सी. (ल.) मासे; पाणलिंगा. 'बंगाली वावूस ताजो जलशाक व अहाराधीय ब्राह्मणांस लोणकडे तूप पाहिजे.' -टि १.१७४. [जळ+शाक=भाजी] ० शोषक-न. पाण्यातील गाल काढून शुद्ध करणारे यंत्र अथवा पात्र; (इ.) फिल्टर. ० शोष-पु. १ तहानेने बसा कोरडा होणे; रूक्षता; कोरड. २ दुष्काळ; अनाशुष्टि; अवर्षण. ० शोषक-वि. पाणी शोषून, ओढून घेणारे, हवेतील आर्द्रता दाखविणारे (यंत्र). (इ.). हायप्रोस्कोपिक. ० श्वास-द्रियपुट-न. माथास श्वासोच्छ्वास करण्यास साहाय्य करणारी शरीरातील एक पिशवी; गळबुंधी. ० सज-न. पाणपोई; जळ-छत्र पहा. ० समाधि-सी. १ पाण्यांत बुडून मरणे; संन्याशाने पाण्यांत घेतलेली जिवंत समाधि; प्राण्यांत उत्पन्न स्वतःस बुडवून घेणे; फक्त संन्याशानेच प्रयाग येथे जलसमाधि घ्यावी असा शास्त्रनिर्बंध आहे. ० स्थलभ्रम-पु. १ हें पाणी की जमीन याबद्दलचा भ्रम पडणे. २ महापुराने पाणी व जमीन एक होऊन जाणे; सर्व जलमय होणे. ० स्थितिशास्त्र-न. पाण्यामध्ये पदार्थ स्थिर राहण्यासंबंधीचे नियम व गुणधर्म सांगणारे शास्त्र: (इ.) हाय-ड्रोस्टॅटिक्स. जलाचा विकार-पु. पाण्याची विकृति, अवस्थांतर;

(गार, वर्क, वाफ इ०). जलांज(जु)ली-सी. मृताच्या दहाव्या दिवशी अकस्मात मृताच्या नांवाने तिळमिथित पाणी सोडणे; तिलां-जली वेणे, सोडणे; (कि० सोडणे; वेणे). 'वेडनि जलांजली स्वभ्रियसुत वंधूसि म्हणुनि हा रडत।' -मोसभा ७.७२. [जळ+अंजलि] जलाधिवासन-न. १ एखाद्या देवतेच्या मूर्तीची मंदिरांत कायमची स्थापना करण्यापूर्वी एक रात्रभर ती मूर्ती पाण्यांत ठेवण्याचा विधि. २ (सामा.) मूर्तीची मिरवणुक काढण्याच्या पूर्वरार्त्री बरीलप्रमाणे अशीच करावयाची क्रिया. जलाध्वज-वि. (ना.) पाण्याने भरपूर, तुडुंब. [जलध्वज] जलाभास-पु. मृगजल. जलाशय-पु. पाण्याचा सांठ, स्थान (समुद्र, तळी, डवके, तलाव इ०). 'शैल कक्षांती वृहरे । जलाशय परिसरे।' -भा १३.६१२. जलोत्सर्गक-न. पाणढोसळी. (इ.) फ्लिशिंग पोंट. जलोदर-पु. पोटांत पाणी सांठल्यामुळे होणारा रोग; उदर. [सं.]

जलक-न. (गो.) कोट.

जलजलाट-पु. (व.) भरभराट; उत्कर्ष. [हिं. जलजलाट]

जलद-किवि. शीघ्र; लवकर; त्वरेने. -वि. १ चपळ; हुशार.

२ लवकर काम करणारे, गुण देणारे (औषध). ३ मडकणारा;

लवकर उडणारा; ज्वालाग्राही (स्वभाव, वेदुकीची दात). [अर.

जल्] ० कलम-सी. क्षपाटयाने लिहिणे, लिहिण्याचे कसब,

लेखणी. -वि. जलदकलमी पहा. ० कलमी-वि. क्षपाटयाने लिहि-

णारा; कलमवहादर. ० तिताळा-(ताल) तिलवाडा शब्द पहा.

जलदी-सी. त्वरा; धाई; गळवट; चपळता. 'जलदीस आतां

किंमत आहे.' -रा १९.५२. -किवि. त्वरेने, जलद. [फा.

जल्दी] जलदाई-सी. चपळता; धाई. 'रघुमाई, मली केलि

जलदाई, कंवर शेकली (मोडली)।'

जलम-जन्म (अप.) पहा. [हिं.] ० जुग-किवि. मरे-

पर्यंत. -वदलापूर ५२. [जन्म+जुगणे]

जलसा-जल्सा पहा,

जलाद-पु. फांसी देणारा मांग. -वि. (ल.) कठोर;

शुक्मी. 'अम्मलदार हमदानी जलाद.' -ऐटी ५ १०. [अर.

जलाद]

जलामणे-मकि. (कु.) जन्मणे (अप.) (कुण.) जल-

मणे. [जन्म]

जलाल, जलेल-वि. १ तीक्ष्ण; तिखट. २ उग्र; तापट;

कडक; जालीम (स्वभाव). ३ रखरखीत; जाज्वल्य; तीव्र (आग,

उष्णता). ४ भोंवणारी; कांपविणारी (थंडी). ५ तीव्र; जहाल; जळट

जाणारे (औषध; विष). ६ तीक्ष्ण चारेचे (शस्त्र). ७ भेदक;

क्लेशदायक; दुःसह (दुःख, आजार). [अरं. जलाल] जलाली-

सी. उग्रता; तीव्रता; कडकपणा. [जलाल]

जलाल—पु. जुलूम; जवरदस्ती. जलेल पहा. 'रयतेवर जलाल होऊन रयत पीडा पावते.' —मराआ. २४.

जला—घनन—न. हडपारी. वतनापासून दूर करणे; वतन काढून घेणे. (फि० करणे). 'हडि यांचे पारपत्य जला-वतन करणे.' —वाडसनदा ७०. [अर. जला=हडपारी]

जलांत—न. मुरदंड. —वदलापूर ३८६ जलीत पहा.

जलाल—वि. १ प्रकाशमान. २ वैभवसंपन्न. 'नवावाची दौलत बहुत जलील शालियास आणखी जल देणे अथवा रोनाक आणणे हा यक्षित्यार तुम्हाकडे आहे.' —रा ५.७६. [अर.]

जलुका, जलौका—झी. जळ. [सं]

जलूस—घ-श—पु. १ सिंहासनासूढ होणे; राज्य करणे २ वनस्व हितसंबंध. ३ समारंभ. 'मोठे जलूस जाहला —पेटि १.६५. ४ कीर्ति; प्रख्याति. 'माधवरावसाहेब यांचे जखेचा जलूस मोठा.' —होके ४२. [अर. जुलूस] ०सन—न राज्यारोहण शक (कोणत्याहि मुसलमान राजाचा) जलुशा—वि. राज्यारोहणापासून मोजण्यांत आलेला (सन). [अर जुलसी]

जलेल—झी—झी. जुलूम; जवरदस्ती; अन्याय; जवरी; जलाल. 'रयतेवर जलेली न होऊ वेता बाजवी करावी' —मसाप २.१६६. [अर. जलाल]

जलेहखाना—पु. समारंभाचे स्थान. जिलौखाना पहा.

जल्प—जल्पना—पुझी वडवड; वल्गना; वरळणे; मूखेपणाच्या गप्पा; वडाईने, प्रौढीचे भाषण 'मातला हस्ती झोमला सपुं. अष्टलां ब्राह्मण पेटला द्वीपु. अमर्याद क्षियांचा जल्पु. आवतं न शके विधाता.' —मुआदि १६ १६९ जल्पक—वि वडवडा; निंदक 'आतित्याई जल्पक. —दा २ ३.०६ जल्पणे—अकि. १ प्रौढी सांगणे. २ वडवडणे पोकाळ वडायी मारणे—सकिं बोलणे. उच्चार करणे. 'सदा परनिदा जल्पती. सीतासती तेथे कैची.' [सं जल्प=वडवडणे] ०वाद—पु वडवड; जल्पना 'अहं ममतेचिया जल्पवादीं. —झा ७ ०६

जल्म—पु (वायकी) जन्म पहा. [हि. जल्म] ०भर—किवि जन्मभर. ०भास—झी. (गो.) जन्मभाषा [जन्म+भाषा] जल्म. 'जे मातेरे—जन्माचे नुकसान. 'तुमच्यामुळे मी माझ्या जल्माचे मातेरं करून घेतलं' —मु ५०.

जल्मा—पु. (गो.) शेतांतील वेवळेत्ये करणारा माणूस.

जल्लद—जल्लद पहा.

जल्लो—पु (गो) झुरळ.

जल्मा—पु १ बैठक; संमेलन. 'जल्मांत जे ठरेल त्याची विगंती लिहिण्यांत येईल. —रा ५ १४४. २ गाण्या-वजावण्याची मैफळ ३ समाशा. [अर.]

फको. ३. ४६

जव—पु. १ यव; सातु; हे साठ दोन-तीन फूट उंच वाळते; जवाच्या भाकरी करितात व जनावरांना चंदी म्हुणून बालतात. धार्मिक विधींत याचा उपयोग करतात. २ या धान्याच्या लांबीचे माप; एक मोजण्याचे माप (सहा मोहऱ्या इतके). ३ आंगठ्याच्या दुसऱ्या पेन्यावरील यवाकृति रेषा. ही माणसाची चांगली स्थिति, स्वास्थ्य दर्शविते. ४ कंकणांत, माळेंत घालण्याचा यवाच्या आकाराचा सोन्याचा मणी ५ वायकांच्या हातांतील एक प्रकारचे कांकण जवा पहा [सं यव: फे. जि. जव हि. जौ, जव] ०खार—पु जवाचा पेठा जाळून केलेला खार. औषधि खार; सोरा [सं यवखार] ०मा—झी. आंगठ्यावरील यवाकृति रेषा. सामुद्रिक ही पाहतात. जवळी—झी (गो) लांबट सोन्याचा मणी जव अर्थ ४ पहा जवा आगळा—वि. जवाने जस्त: थोडासा जास्त. 'तो कवेर तर हा जवाआगळा कुवेर.'

जव—पु. वेग; गति. 'आज्ञा घेऊनि दास्कात्मज हयं प्रेरी जवे आगळे.' —मोहम्म ७७ १. 'धडधड बात्या जवे जसा विटपी।' [सं. जु=पुढे जाणे] ०न—वि. वेगवान. 'घृतराष्ट्राचे वरादा गांधारीत नदीसुते जवन. त्या गांधारपत्तिकडे पठविला दूतवर जसा पवन.' —मोआदि १४.८९. 'नोहे हा पवन जवन दास भासतो —मु ५४.

जव—किवि. १ जोपर्यंत. २ पावेतो पर्यंत. 'मी जंव स्नान करून येई तंव तूं भाजी कर.' ३ जो त्याच वेळेस. तोंच. ४ जेव्हा; जे. 'मुखासि जंव पातलीं भ्रम अरण्य ऐशी पदे.' —केव ८०. [सं. यदा, यावत: प्रा. जड: फे. जि. जी] ०जंव—किवि. जो जों. ०पर्यंत—पावेतो—किवि. जोपर्यंत; ज्या वेळेपर्यंत. जंववर, जंवरी किवि. जोपर्यंत जंववर पहा. 'करी स्मरण सुपरी जंवर आठवोनी पहा. —नरहरि गंगारत्नमाला ८१. (नवनीत पृ ४२४). 'जंवरी चंदन क्षिजेना. तंव तो सुगंध कडेना.' —दा १२.३.१५. ०रक, जळुर लोह-जम. (व.) जेव्हा. ०जंववर—घरा, जंववरपर्यंत—पावतो—किवि. (काव्य) जोपर्यंत. ०सर—किवि. (कु.) जोपर्यंत.

जवणे, जवळणे, जंजळाणे—अकि. १ एकत्र जोडणे; एकमेकांत गच्च वसविणे; सांधणे. २ एकत्र गोळा करणे. ३ एकत्र बस, गच्च बांधणे. ४ बांधणे; जळडणे (कुंटशाल पडु). ५ गांठ घालणे. बांधणे. [सं. जुज् हिमा जु=पुढे जाणे]

जवळे—वि. एकत्र केलेले; गोळा, जमा केलेले.

जवजार—जाळ—पु. त्रास. यातायात. जंजाळ पहा.

जवजे—झी. —२ वायको; क्रोम पहा. कागदपत्रांमध्ये नवऱ्याच्या नावाच्या मागे हा शब्द लावितात. जसे—मधुबाई जवजे कुणा. [अर. झौजा=वायको]

जं(ज)वट—न. १ (प्रां.) मंडळी; टोळी; जमाव; कंपू; समु-
दाय. २ जोडपें; जुळें. 'तेसीं जाण जवटें। दोन्ही हयें एकवटें।'—
—हा १३.१६१. [जवणें] जवटणें—मक्ति. जवळ करणें. जवळणें पहा.
'तुणेंतें निवटी क्षमेस जवटी गर्वादिकति पिटी।'—नीतिशतक.

जवत—वि. (कुलवा कों.) १ जास्त; जादा. २ व्यर्थ.
जवनि(नी)क—निका—खी. १ पडदा; कनात. 'तेव महा-
भूतांची जवनिक फिते।'—हा ६.१०६. २ वळ; आठ पडदा.
'फेडुनी जन्माची जवनीक।'—भाए ६०४. ३ सक्कांतील एक
अंक. ४ नाटकाचा पडदा. [सं. यवनिका]

जवरा—पु. १ स्मशानांतील पिशाच्च; काळ; मृत्यु; यम.
'म्हातारी मेल्याचें दुःख नाही पण जवरा संवक्तो. २ गोमाजी;
मसणा; कुत्रा इ० ज्याचा काहीं संवंध नाही अशा कल्पित
व्यक्तीचा बोध करण्याकरितां योजितात. काहीं एक कार्य. मनांत
नसतां कोणी मुदां करणार नाही याअर्थी याचा उपयोग करतात.
'तुमैं लम करावयास कोण जवरा खोळवला आहे.' [सं.
यमराज !]

जवशी, जवस—खी. एक धान्य; अळशी पहा. याचें तेल
काढतात, गळं वगैरेवर बांधण्यासाठीं पोटीस करितात, चटणी करि-
तात. तेलाचा उपयोग वऱ्हाडांत स्वयंपाकांत करितात. याच्या
वाखाच्या तट्ट्या केलेला कपडा मौस्यवान व टिकाळ असतो. [सं.
अतसी; यव, यवस !]

जवळ—कृम. १ सभिध; निकट; पार्शी (स्थलवाचक, काल-
वाचक गोष्टी, पदार्थाचें, मनुष्याचें सादृश्य किंवा नात्याचें निकट-
वर्तित्व दाखविण्यासाठीं व्यापकपणें हा शब्द योजितात). २ वरो-
वर; स्वाधीन; ताव्यांत. 'त्याचे जवळ कृम्य आहे.' ३ स, ल, तें
या विभक्तिप्रत्ययाधीं हि योजितात. 'त्याजवळ वे.' 'त्याजवळ
सांग'—वि. १ नजीकचा; निकटचा. 'या रस्त्यानें तें ठिकाण
जवळ आहे.' २ नात्याचा; आस. [सं. यु. युत; प्रा. जुध; म.
जु. जव] (वाप्र.) ० करणें—१ घरांतल्या माणसांत सामील करणें;
विश्वासांत घेणें; सांभाळ करणें; काळजी घेणें. 'पुरुषोत्तमरावांना
राघोबाबावांनीं जवळ केलें.'—इंप् ९. २ एखादी वस्तु निकट
आणणें, सभिध जाणें. 'पास आला लवकर गांव जवळ करा.'

० उभा करणें—आपल्या समोर येऊं, राहूं देणें; जवळ करणें;
संवंध ठेवणें (नकारार्थी प्रयोग). ० घेऊन—जवळ आणून; प्रीतीनें;
वयेनें; समतेनें. ० जाणें—१ समीप जाणें. २ संभोग करणें; गमन
करणें; उपभोगणें. ० धरणें—आपल्या चाकरांप्रत्ये गणना करणें;
जवळ करणें पहा. सामाशब्द—० चा—वि. निकट संवंधी; निकट-
वर्ती (जागा, वेळ, नातें या अनुरोधानें). ० जवळ—क्रि. १
बहुतेक; बहुतांशी. 'त्याची परीक्षा उत्तमा जवळजवळ झाली.'
२ शेजारीं शेजारीं; खेदून. ० नातें—न. १ जवळचा नात्याचा

संवंध, आसपणा. २ निकट संवंध; संलमता. ० पास—क्रि. वि.
जवळच; सभिध; आसपास; शेजारीं; हाताशीं. ० ला—ळीळ—वि.
जवळचा पहा. ० स(सा)र—क्रि. वि. शेजारीं; जवळपास. जवळी,
जवळीक—खी. १ सभिध्य; निकटता; शेजार. 'वीज जळाची
जवळीक लाहे।'—हा ९.१०९. 'कीं वस्तूचीं जवळीकु जाली।'—
—दाव २६७. २ निकट संवंध; जवळची सोयरीक; आसपणा.
'नात्याची जवळी जवळीक तशी आदराची कोंवळीक.' ३ सलगी;
भैत्री. 'हा लुच्चा माणूस याची इतकी जवळीक कामाची नाही.'
४ सिद्धि; लाभ. 'परी पुत्रप्राप्तीची जवळीक. न लाभेचि तेणें
ऐश्वर्य सुख। परम दुःख त्या वाटे।'—मुसमा ६.९. —वि. १
जवळ असणारें; जवळचें. 'जें श्रीकृष्णाचिआं जवळिकां।'—दाव
१२२. २ अनुचर; सेवक. जवळिकें—क्रि. वि. जवळ; सभिध.
'ऐसें वोलोनि पुरापुरगण पाचारिले जवळिकें।'—मुआदि ४.१५६.
जवळीळ—वि. जवळचा. जवळून—क्रि. वि. १ पासून (गति
दाखवून). 'मी त्याजवळून आलों.' २ शेजारून; वाजून. 'तो
आमचे गांवाजवळून गेला.' ३ —च्यापासून घेऊन, काढून.
'त्यानें मजजवळून रुपये नेले.' ४ कडून; मार्फत. 'हे मांढें
मजजवळून फुटलें.' ५ पैकीं; आंतून; आसमंतांतून; सांभिध्या-
मुळें.

जवळ—वि (गो.) जुळें. 'जवळ वधू घेतले कडिये।'—
—मुआदि ३६.१३०. [सं. युगल]

जवळ—न. (कों.) १ वादळ. २ वादळी डग; मेवजाल;
अन्न. जवळी—वि. १ वादळाळ योग्य. वादळांतून पार पडण्या-
जोगें; जवळांतून चालायजोगीं (मोठीं गलबतें). २ वादळाचा
(वारा). [फा. जौलान=फिरणारा, मटकणारा]

जवळ—पु. दक्षिण कोंकणांतील ब्राह्मणांतील एक पोटजात
व तींतील व्यक्ति. यांना खोत असेंहि म्हणतात. हे जवळांत
म्हणजे वादळांत किंवा मटकत आले म्हणून ही संज्ञा पावले असें
म्हणतात. [जवळ=वादळ; तुल. फा. जौलान=फिरणारा]

जवळी—खी. लहानतर-प्रथम धावयाची साडीचोळी, वलें.

जवळी—खी. (वे.) कोणत्याही औतास धावयाचा जोड.
[जव-जवळ]

जवळी—खी. (गो.) शेतांत पाणी खेळवण्यास केलेलां
लहान पाट.

जवा—पु. १ झियांच्या हातांतील एक सोन्याचें कांकण;
यांत जवाच्या आकाराच्या कळषा बसविलेल्या असतात. २ त्या
कांकणांतील एक जवाची कळी, दाणा, अवयव. [सं. यव; म.
जव] जव्याची माळ—खी. सोन्याच्या जवाकारण्याची माळ.

जवा—पु. १ जोड; सांघा; कळाशी (दोन लांकडाच्या
तुकड्यांचा). (फि० वसणें; मिळणें). 'या कळषाचा जवा

चांगला वसविला आहे म्हणून एकसंधी दिसते. '२ (ल.) मिलाफ, मेळ (माणसांचा). 'कसा ब्रह्मदेव प्रारंभी चुकला जवा। मुळी संग न करतां जर्गी जाहला गवगवा।' -प्रला २००. 'एक साधु आणि एक सोदा ह्यांचा जवा वसायाचा नाही.' ३ रचनेची ओड; जम; जुळणी; वस. 'हा श्लोक लावीत होतो पण कांहीं केल्या जवा वसेना.' ४ ताळा: मेळ; संगति (हिशेव, अजमास, शुक्ति यांची). 'लमाविषयीं पंधरा दिवस वाटाघाट केली परंतु जवा वसत नाही.' [सं. यम्-जमणे]

जवा—पु. सरोद वगैरे वाघें वाजविण्याची एक हंचमर लांबीची हस्तिदंती काडी. [जव]

जवाई—पु. जांवई पहा.

जवाव—वि. मोठे; जावा; जास्त; अधिक (संख्या, प्रमाण, विस्तृतता यांत). [अ. शैव-क्षियाद]

जवादी—वै—खीन. (कों.) कस्तुरी मांजराचे अंड; अंडांतील कस्तुरी. 'अंगी जवादी चंचिली।' -वसा ३. [अ. फा. शवाड] ०पेर—न. लिहिण्याचा काळा बोरु (जवादि मांजराच्या रंगा-वस्तुन). ०मांजर—विडाळ—विडाळक—पुन. (काव्य.) गंधमांजर, ज्याच्या अंडास सुवास येत असतो असे एक मांजर; कस्तुरी मांजर. 'जवादीं मांजरे काळवीट,' -येपो २४२. 'जवाद्या मांजराचा आंड ... मिळाळा तर ... आम्हास पाळवून देणें.' -रा १७.५२. 'जवादी विडाळाचे वृषण। मस्तकीं खोविती श्रीमंत जन। रासमाचे उवायमान (कर्ण)। कोणी हातें नातळे।' -मुसमा ५.६०.

जवाई—न. (कु.) बोरपड. [अ. शवाड]

जवाद्या—पु. वल्की नांवाचे जनावर जवादी पहा. -वल्क-पूर १२५.

जवान—पु. १ ज्वानीतील तरुण; युवक. २ पुरुष व्यक्ति (म्हातारणापर्यंत): तरणाटाळ माणूस. ३ (व.) छिपाई गंडी. ४ (खा.) सोवती; मित्र. -वि. तरुण; तरणा वांड. [सं युवन्; फा. जवान] ०कट्टा—पड्डा—जमान—पु. भक्षक. तरुण; तरणावांड; तगडा. [फा. जवान+कडा; हि. पडा] ०मर्द, जवामर्द—वि. १ (तरुण आणि धूर) धूर; धाडशी; साहसी. २ जवानकडा; तरणा-तण्डा; चलाख. ३ दिलदार; उदार. [फा.] ०मर्दी, जवामर्दी—खी. १ शौर्य; पराक्रम; धाडस. २ शौर्याची कृत्ये. 'कांहीं किळे ठणीं पादशाहींत गेलीं तीं जवामर्दीनें वेतलीं.' -मराविथोडा ७४. ३ औदार्य; दिलदारी.

जवानी—खी. १ ज्वानी; तारुण्य; तारुण्यावस्था. २ तारुण्यातील जोम, भर. [फा.] ०दिवानी—खी. तारुण्य आणि जोम (आधिक्य दाखविण्यासाठी); तारुण्याचा माज, जोर. [जवानी हि.]

जवाव—वी—जवाव—जवावी पहा. ०धोर—वि. हसीदार; जिमेदार; जवावदार. [फा.] ०दारी—खी. हमी; जिम्मा. ०निशी—खी. जवावनीस याचे काम व हुवां. ०नीस—पु. १ अर्जाचा उत्तर देणारा कामदार. २ (चुकीने) शिस्तेदार; चिटणीस. [फा.] ०साल—सवाल—साली—जाव—साल—साली पहा. 'आपले मार्फतीचा जवाव साल, याचकरितां करार शुक्लून गेला असतां सवुरी करण्यांत आली.' -रा २२.६३.

जवावी—वि. ज्याला उत्तराची गरज आहे असा; ज्यापासून किंवा ज्याच्या उत्तराची जरूर असते असा. (सामासांत) जवावी—हुकुम—पत्र—अर्जी—हुंडी ६० तसेंच जवावी—फौजदारी काम—खाते—प्रकरण ६०. [जवाव]

जवार—री, जव्हारी—नखी. १ मोठ्या शहरा शेजारची खेर्गी. २ लहान पेठ (कापडाची); नागपूर, नारायणपेठ, ६० कापडाच्या मोठ्या पेठा आहेत त्याजवळच्या लहान लहान पेठा. प्रत्येकी. 'हा धोतरजोडा पेठेचा आहे कीं जवारी आहे?' [अ. जुवार=शेजार] ०चा—जवारी—वि. गावराणी; खेड्यांत उत्पन्न, तयार झालेले. (तूप, वस्त्र, इ०).

जवार—न. १ (गो.) जवाहिर पहा. २ जवाहिर्याचा धंदा. 'जवार केले तरी फिटेंना।' -दा १९.७.२०. [अ. जौहर, अव. जवाहिर]

जवार—री—खी. एक धान्य; जोंबळा; ज्वारी [सं. यव+नाळ=जोनाळ; हि. जुवार, ज्वार; फा. जोळ]

जंवाली—खी. वैलांचे जोत; जुपणी; जूं बांधण्याचा पद्द. [वै] जुंवाली पहा.

जवाशी—सी, जवासा—खी. एक वनस्पती; तांबडा धमासा. [सं. यवास; हि. ज्वासा; पु. जवासो]

जवास—पु. (कों.) एक मासा.

जवासा—पु. जवादी मांजराचे अंड.

जवाहीर—हर—न. १ रत्न; मौल्यवान मणी. २ रत्ने, मोती ३० ३ रत्नांचे दागिने. ४ मारी रत्नाची व उत्तम धारा-गिरीची तखार [अ. जवाहिर; फा. शेवर] ०खाना—पु. रत्नशाळा; रत्नमांडार. जवाहिरा—हरी—पु. जवाहिराचा व्यापार करणारा, जव्हेरी; जोहरी; रत्नभारखी. जवाहिरा—वि. १ रत्नासंबंधी. २ जवारीवद्दल चुकीनें योजतात.

जवी—वि. जलद; चपळ; वेगवान. [सं. जव=वेग]

जव्हय—किवि. (खा.) जेव्हा.

जव्हार—न. विशेष गुण. 'यावरी मनुष्याचे जव्हार जाणणार असे शकस होणें दुईम.' -पेटि ११७. [अर.]

जव्ह(व्हा)र—री, जव्हेर—री—जवाहीर—हिरी पहा. [फा. जव्हरी]

जव्हार, जव्हारी, जव्हाली—जवार; जंवाली पहा.

जव्हारी—१ तंवो-याच्या तारांचा ध्वनि गोड निघावा म्हणून घोडीवर ज्या ठिकाणी तारा टेकतात त्याकाली थोडा कापूस अथवा सूत घालून तारेचा ध्वनि खुलविण्याची जागा. २ सतारीची तार घोडीवर ज्या ठिकाणी टेकते ती जागा. [हि. जुवरी]

जशद—न. (शाप.) एक खनिज धातु: जस्त: (इ.) शिक [सं. यशद] गंधकिद—न. जशद व गंधक यांच्या संयोगापासून बनलेला खनिज पदार्थ. (इ.) शिकसल्फाइड.

जशान—पु. समारंभ: उत्सव. 'पादशहानी... जशन केला.' -दिमरा २.६०. [फा. जस्त]

जशा(शे)चा तसा, जसाचेतसा—वि. जसा तो होता तसाच; अगदी तोच: विशिष्ट वेळेपासून न बदलेला. [जसा+तसा] जशासतसा—वि. ज्याला जसा हवा तसा: जसा एक तसा दुसरा: सारक्याला सारखा. 'ही बायको जशास तसी भेटली.' म्ह० जशास तसे भेटे मनचा संशय फिटे.

जशो—मो—(राजा.) जशा—जसा.

जम—न. (कुग.) यश जय उत्कर्ष. [सं. यश]

जमन—न. विमोद: आडकथा मनोरंजक प्रकार. 'नाना माने नाना जसने,' -दा २.५.६. [फा. जमन=मेजवानी. समारंभ]

जमना, जशेला, जसेला—वि. ज्याप्रकारचा, आकाराचा. तन्हेचा. तयला—तसेला याच्या पूर्वी हा शब्द जोडतात. [जसा+या प्रत्यय]

जम. —वि. ज्या. राखा, ज्या प्रकारचा, चालीचा. 'जसें तुमचे मरणें तसें माझे सती जागे.' -किवि १ ज्याप्रमाणें, मानानें. २ जां: ज्यावरची एक गोष्ट घडत आहे तोच तसा या शब्दाच्या आधीं योजितात. 'मी जसा गेलों तसा तो पळाला.' ३ जेव्हां. 'दिव्य श्रीमंति तो राम जसा दंडकावना गेला. पुत्रुनि मुनि म्हणति तुज्या पदें विसावा दिला नि गेला.' -मोरामंत्रारामायण वाळकांड १. [सं. यादव: प्रा. जइस] ०चे तसा—वि. जसांना तसा: जसा होता तसाच मुर्तीच फरक न झालेला. 'तुमचे तूप जसेंचे तसे आहे.' ०तसा, जसतसा—(विशेषणासारखा उपयोग करितात परंतु प्राय: हे क्रियापदाचे गुणदोष दाखविणारे क्रियाविशेषण असते तथापि क्रम च्या लिं वचना प्रमाणें याची नोंद द्यातात). -वि. वेडावांकडा कसावसा; कसातरी जसा येईल तसा. 'कलं स्तव जसातसा फळ नव्हे जना याच कां.' -केका २८. जसातसा, जसें तसें करून, जसें जसें परी—किवि १ कसे तरी; कोणत्या तरी (मल्यावुच्या) साधनांनी. 'या मामलेदाराने जसेतसे दोन लक्ष रुपये मिळविले.' २ कांही तरी (किर्याची हयगय, अनिश्चय, वैधिल्य दर्शविण्याकडे उपयोग). 'हा भाणूस माझ्या कामाचा नाही, अशी तशी करी करितो.' 'अबुद्ध बाकुंडे जसें तसें परि. वाचें तो हरि उबारणें.' ३ मोठ्या कष्टानें, भ्रमानें (दीर्घप्रयत्न, प्रयास

दर्शवितांना) 'जसें तसें करून एकदाचे घर बांधिले. 'चोर पाठीस लागले होते मी जसा तगा गांवास पोचलों.' [जसा+तसा]

जसें, जसें—किवि. ज्या प्रकारें; ज्या प्रमाणें. [जसा] म्ह० जसें पेरवें तसें उगवते.

जस्टिफाय—कि. १ मजदाराची एक ओळ जुळवून घाली म्हणजे स्टिकेच्या रुंदीप्रमाणें ओळीची लांबी बरून प्रत्येक शब्दांत सारखे अंतर पडण्यासाठी कमी जास्त स्पेस घालून ओळ सारखी करणें. २ एकाच ओळीत वेगवेगळ्या जाहीचे टाईप अमल्यास सर्वांत जाड जो टाईप असेल त्या वरोवर सर्व टाईपांची जाही (व्हान टाईपास भर देऊन) सारखी करणें. -मुद्रण ५. [इ. जस्टिफाय=समर्थन करणें]

जस्त—न. एक हलकी धातु: कथील व शिसें यांची मिश्र धातु. याचा रंग काळसरपांढरा. याचे पत्रे व तार काढितां येते. तापवून ठोकल्यावर पसरते. [सं. यशद प्रा. जसद] ०फळ—न. जस्त तापून फुगले म्हणजे जो पांढरा पदार्थ होतो तो. जस्ताना—वि. जस्तासंबंधी. जस्तनीया—जस्त वितळून लोखंडाचे कडईत ओढावे व निवेपर्यंत तांब्याच्या तपेलीने खलावे म्हणजे त्याचा वादसारखा चुर होतो ते. -अभिक्रीडा २५.

जहतस्वार्थ लक्षणा—लक्षणा—खीन. जहलक्षणा पहा. जहतस्वार्थ वृत्ति—खी. सामासिक शब्दांचा वी, ह्यांत शब्दांचा मूळचा घात्वर्थ सोडून लाक्षणिक अर्थ घेतला जातो. जसें देवानां प्रिय=अशोक.

जहदहजलक्षणा—लक्षणा—खीन. जिच्या शब्दार्थाचा कांहीं भाग ग्राह्य असतो व कांहीं भाग त्याज्य असतो अशी व्याख्या किंवा वी. जसें—तो हा मनुष्य: अथवा काल जो मनुष्य आला होता तो हाच पुढे उभा आहे=तो मनुष्य हा आहे, तो पूर्वी गेलेला मनुष्य हा जवळ हजर आहे. ह्या ठिकाणी वर्तमानकाल व सूतकाल ह्यांच्या मधील मेदाचा विचार त्याज्य केला आहे (जहद), परंतु दोन्ही कालीं असणारा माणूस ग्राह्य घेतला आहे (अजहद). जहलक्षणा, अजहलक्षणा पहा. 'उपाधि दोनी टाकणें। अधिष्ठान दोहीचे उखणें। हीस म्हणती शास्त्रानिपुण। जहदजहलक्षणा।' -बामन, निगमसार ७.७९.

जहन—न. जहान: १ पृथ्वी. २ जनता: लोक: मनुष्यजात. [फा. जहन] ०नशीन—वि. श्रुत; माहीत 'मेहेरवानास जहन नशीन व्हावी म्हणोन तपशिल कळमी केलें असे.' -ख ७.३५७४. [फा. जहन+निशीन्]

जहन्नम—पु. नरक; अमित्त्यान [अर. फा. जहन्नम=नरक]. जहमन—मती—खी. १ भ्रम. २ आजार. -राव्यको ३.२०. -वि. आजारी. 'राजा जहमत जहाला आहे.' -समासद ४२. [अर. जहमत]

जह—न. विखः गर विव. -किवि. विवाहका कड. अग्रिय (जास्त जोर देण्यासाठी अतिशय कड म्हणून सांगतांना कड शब्दावरवरयोजितात). 'कुटकी कडकड जहर आहे.' [फा शहर] ० वद—पु. एक रोग. यानें जनावरांच्या पोटाखाली किंवा अंडावर फोड येतात. -अश्वप २. १५.

जहरी—वि. विषारी (प्राणी, वनस्पति, पदार्थ). [फा. झरी] ० कुत्रळा—पु. एक प्रकारची औषधि. ० खोवरे—न. जहरी नारळातील खोवरे. ० नारळ—पु. नारळाची एक जात. याचें खोवरे कड असून औषधोपयोगी असते. ० मोहरा, जहर-मोहरा—पु. १ गर्द हिरव्या रंगाचा दगड हा सापाचें विष उतरणारा आहे. २ (ल.) जळाल, जहाल क्षिपाई इ०.

जहलक्षणा—लक्षणा—जीन. जिचा शब्दशः किंवा वास्तविक अर्थ न घेतां केवळ लक्षणेनें अर्थ लावण्याचा असतो अशी व्याख्या. जसे पाण्यावर गांव म्हणजे पाण्याच्या काठावर गांव (पाण्याच्या सपाटीवर नव्हे), आपल्या पानावर पैस=पानाच्यावर नव्हे तर पानाजवळ याच्या उलट अजहलक्षणा (पहा). 'जहलक्षणा बोलिजे त्याग. अजहलक्षणा तो अत्याग. अहदजहलक्षणा त्याग-त्याग.' 'शब्दांश सांडिजे. शुद्धांश सांडिजे. हे जहलक्षणा बोलिजे। वेदांतशास्त्री. 'जहलक्षणा जे म्हणिजे। ते त्यागलक्षणा जाणिजे।' -गीता १३. २१. [सं जडन+लक्षणा]

जहा—झी. नजर. 'नेत्रांनीं करडी जहा।' -प्रला ११८.

जहागिरदार, जहागिरी, जहागीर—जाहगीर-दार पहा.

जहाज—न. १ तातः गलवत; जलयान. २ (ल) अगडवंब, बल्यलीत मनुष्य; मलें मोठें घोतर, पासोडी, शेला इ० स धूळ या अर्थी म्हणतात. [अर. जहाझ]

जहाजम—न. जाजम; सुताडा. जहाज अर्थ २ पहा. [जहाज]

जहाती—किवि. निमित्तें; कारणें. 'जहाती मंडारा.' -रा १५. १५३. [अर. जिहात=कारण; फा. ब-जिहति]

जहादीद—वि. जग पाहिलेला, अनुभविक. 'उमदा सरदार व जहादीद होते.' -रा २२. २५. [फा. जहानुदीदा]

जहान—न. १ पृथ्वी; जगत (माणसांनीं वसलेलें). २ मनुष्य-जात; लोक; विश्व. ३ (ल.) थवा जमाव. (कि० जमगें; लोटगें). ४ फौज. सैन्य. 'तीन लाख मिळाली जहान पेधवेसाई। -ऐपो २३३. [फा. जहान] जहांपन्हा—पु. १ राजा. २ (सरकारी कागदपत्रांतून) एखादा मोठा अधिकारी. [फा. जहान्पन्हा=जगाचा रक्षणकर्ता]

जहां(हा)मर्द—मर्दी—जवानमर्द—मर्दी (जुकीनें) पहा. 'जहा-मर्द तरवारकरांचे।' -ऐपो २१८. 'जहामर्दी संसार दावितें करून तुम्हाला बघा।' -पळा ८५.

जहांबाज—बाद—जाईबाज पहा.

जहार—पु (ना.) जोहार पहा.

जहाल—वि. १ कडक उग्र; तीक्ष्ण; जलाल. २ दिसत. जळजळीत. ३ कजागः तापटः रागीटः मवाळ नसणारा. ४ हिंदु-स्थानांतील एक जुना राजकारणी पक्ष याच पक्षाला पुढें राष्ट्रीय असें नांव पडलें. याच्या विरुद्ध पक्ष तो मवाळ पक्ष. [हि. झाल; म. झळ. तुळ० सं ज्व३] ० जाणें—एखाद्यावर कावणें, आग पाळणे. जहाली—झी. उग्रताः तापटपणाः भयंकरपणाः दिसटपणा (मनुष्य, स्वभाव, मिर्ची, औषध यांचा).

जहालीम, जहालम—वि. जालीम. निकराचा 'याची त्याचीं सरमिसळं होऊन जहालीम तरवार चालित्या.' -मदर २. ३ [जालीम]

जहर—पु. प्रसिद्धि; जाहिरी. 'सरकारचे वचनाची कायमी कशी हें आंघेवे जहरांत येईल. -रा. १०. १६६. [अर. झहर] जुहुरांग ग्रंथे-प्रसिद्ध होणे. -ख. ३५७२.

जळ—न. पाणी; उदक सामासिक शब्द जळ शब्दांत पहा. [सं जल]

जळ—झी. १ (घातु, लोणी, मेण, इ०) तापत्या-कड वित्यां-वितळवित्यावेळीं गेलेला भाग जळालेला, बायां गेलेला भागः जळून, तापून कमी आलेला भाग. २ भांड्याच्या बुडाची मस, -रप. -पु. १ रागः हतः प रोष. 'त्याला शिवी देताच जो जळ आला आणि तोंडावर चाखविली. २ आवेश (वाईट मनीं) ताडपणा. इ०; बुराग्रहः जिडदः इ जळफळाट अर्धी. [जळणे] ० कट-जळका-वि. थोडसा-जळलेला, होंरपळलेला, करपलेला; माजलेला. जळका-पु. (नाशिक) १ फार उष्णता, लाही (घरीराची). २ जोराची खाल, कड. (कि० सुटणे; होणे). ३ पित्तापासून बधांत जळजळणे; खवखवणे; पोटांत बांचणे; आग होणे. ४ हेवा; मत्सर; जळफळाटः जळ. (कि० येणे). जळकें-न. (राजा.) मात शेतीस होणारा एक रोग. -वि. जळकट.

जळ—झी. पटईमधील दोन फळ्यांच्या सांच्यावरील तुकडा, रीप. जंती पहा.

जळकी-गी—झी. (फु. क.) मासळी; खारवलेले मासे. [जळ]

जळगणें—जकि. (कों.) १ (मात, नागली इ० पीक) उन्हानें किंवा इतर कारणानें करपणें. 'चार दिवस तापी पडतां व आंघण जळगलें.' २ किंजित भाजणें, जळणें, करपणें. [जळणें]

जळछत्र—न. पाणपोई. [सं. जळ+सत्र]

जळजळ—झी. १ अंतर्वाह, वेदना (पित्तानें, तिखटानें); आगः (कि० सुटणे). 'मिर्ची पावतांच उपाय नाहींसा तोंडाला जळजळाट सुटला.' २ जुलूम; जबरदस्ती. इ फोबधुळ मत्सर; मनांत जळणें; पोटांत राग. (कि० सुटणे). ३ भेमाची, मायेची

आंच, अतिशय प्रीति, कळकळ. जळजळणें—अकि. १ वशांत किंवा पोटांत दाह होणें (जन्त, तिखट अभापासून किंवा पित्तापासून). (अकर्तृक प्रयोग) जेंस—'पोटांत-बरांत-वशांत-जळजळतें.' २ (क.) (वर शब्दाबरोबर प्रयोग) तडफडणें; रागानें जळणें; जळफळणें. ३ तापानें काहिली होणें. [जळजळ] जळ-जळटाट—पु. १ (जळजळचा अतिशय) कडक आंग; उष्णता; पोळणें; भाजणें; दाह; अतिशय जळजळ (गळा, डोके, पोटा, वसा या ठिकाणीं). २ रागाचें कृत्य; उपद्रव; मयंकर जुलूम; अत्याचार. (कि० करणें; मांडणें; चालविणें; बसविणें). 'मामले-दाराचा जळजळाट मारी हो। म्हणून तीं कुळें परांगदा झालीं.' ३ निष्ठुरपणा; अतिशय कडकपणा. ४ दारुण; धाक. 'पूर्वी त्याबरोबर वादसांगाचा, तर त्याचा जळजळाट होता त्यासुळें उपाय नव्हता.' जळजळीत—वि. १ अतिशय उष्ण; कडत; उकळणारें (पाणी, वस्तु). २ तिखट; तीक्ष्ण; कडक (मसाला, मय). ३ (व्यापक) धाक; स्वच्छ; लखलखीत (रुपया, प्रत्य). 'ह्या सणंगाला मीं जळजळीत व्हा रुपये दिले.'—किवि. पूर्णपणें; पूर्ण; पुष्कळ प्रमाणानें; भरपूर; घळघळीत.

जळण—न. १ जाळापयाचें सरपण; गोंवऱ्या, लांकडे इ० 'जुळीत जळण घाल म्हणजे पाणी तापेल.' २ (ल.) निरुपयोगी, कुचकामाचा माणूस (फक जळण्यास योग्य). [सं. ज्वल; ज्वलन प्रा. जळण; म. जळणें]

जळणूक—झी. गांजणी; त्रास; जाच; जुलूम; यातना, वेदना घेणें. (जाळणूकइल वापरतात).

जळणें—अकि. १ पेटणें; अमिसंयोगानें दगड होणें. २ ज्वाळ घेणें, निघणें; प्रज्वलित होणें (आग, दिवा). 'रात्रीस चारी प्रहर दिवा जळत होता.' ३ होरपळणें; करणें; नष्ट होणें (कडक धंडीनें अथवा उन्हानें पीक). ४ आग होणें (अंगाची); जळफळणें; लखी होणें; तडफडणें (राग, लोभ इ० विकारांनीं). ५ फणफणणें; जळजळणें; दाह होणें (ताप, पित्त इ० च्या वेळी). 'तो तापानें कसा जळतो आहे.' ६ (पत्यांचा खेळ) खर्ची होणें; निरुपयोगी होणें (वास्तविक पत्ता टाकावयाचा असतां टाकला नाही म्हणून, किंवा मोठ्या पानाबरोबर, किंवा दुसऱ्या रंगाच्या हातांत, टाकल्यानें). ७ (ल.) संतापणें; जळफळणें; तडफडणें (त्वेष, राग इ० नीं). 'त्याच्या अंगीं किती मस्ती जळती आहे.' [सं. ज्वल, ज्वलन. प्रा. जळण हिं. जळना] (वाप्र.) जळो, जळोजळो, जळूळें—जाळ तें। मरुदे। (रागानें किंवा तिरस्कारानें काढलेला उग्रार). 'जळोजळो त्याचा जप। व्यर्थ काय कोरडा प्रताप।' नजळणें—आगीनेंसुद्धां जळण्यासारखें नसणें; अतिशय समुद्र भरपूर असणें (पीक, पैसा, मालमत्ता). म्ह० १ जळत वर भाड्यानें कोण घेतो. २ कोरड्याबरोबर जोळें जळतें.

३ जळत भाकर खावी पळत हाटांत जावें—अतिशय जल्मीच्या वेळीं होईल तितकी बाई करणें.

जळत—वि. कडत; उष्ण; आगीसारखें उम; उकळतें; धग-धगीत. जळजळीत पंहा. [जळणें] (वाप्र.) ० खांब-पु. (ल.) दुसऱ्याचें विनफायद्याचें काम; लष्करच्या भाकरी; विकत भांड. खांबावर घेणें याशब्दाशीं जोडून वापरतात. ० घर—अतिशय धोक्याचें किंवा विनफायद्याचें काम, वस्तु (विकत घेतलेली, मिळालेली, पत्करलेली). विकत भांड. नसता उपद्रव्याप, भांडण (भाड्यानें घेणें याबरोबर जोडतात). जळत्याघरचा वासा-पळता वासा-दिवाळ-खोराच्या मालमत्तेतून जें काय हातीं लागेल तें; चोराच्या हातची लंगोटी. या अर्थी. म्ह० 'जळत वर भाड्यानें जुनें जों धके काड्यानें (वेळें नयेत). 'सामाशब्द-जळता पाय जाळणारा—वि. आपला नाश होत असतां हि हट्ट न सोडणारा; जाणूनबुजून संकट ओढून घेणारा. जळतोड्या—वि. दुर्दैवी; कमनशिवाचा (माणूस). [जळणें-नतोड] जळत्या—वि. १ आगळ्या (घर, मालमत्ता यांना); घर जाळणारा. २ (ल.) दोष काढणारा; निंदक; आळ घेणारा.

जळतण—न. (व.) सपरण; जळण पहा. 'जळतणाची गाडी विकत वे.' [जळणें-नतुण]

जळताड—वि. (व) हेवा करणारा. [जळणें]

जळती—झी. (ना.) (अपचनासुळें वशांत होणारी) जळजळ. (कि० लागणें).

जळप. जळप—पु. १ दाह; प्रखर उष्णता. 'धेनु गोप तया जळपानें। या विधानल चढे जळपानें।' २ क्रोधाचा आवेश; अतिशय संताप. ३ ज्या व्यवहाराचा दड अभ्यास झाला असेल त्याचें स्वप्न पडणें. (कि० पडणें).—झी. जळ; धातुचा रस केल्यावर, तापविल्यावर निघालेला मळ, बाया गेलेला, जळालेला भाग. [जळ+प्रत्यय] जळापणें—किवि. (कु.) चिडणें; चवताळणें घडवडणें; जळपणें पहा. [सं. जल्प]

जळपणें—अकि. (काव्य.) रागानें वरळणें, मकणें; जळफळणें. 'कां पूर्ण चंद्र देखता नयनीं। राहू मनीं जळपत' जळपिंपळी—झी. पिंपळीची एक जात.

जळफळ—झी. तडफडाट; रागानें लाल होणें; मनांत जळणें. जळफळणें—अकि. १ रागानें संतप्त होणें। 'अपमानानें जळफळुनी।'—संभ्रासगीतें ५०. २ उम होणें (तापानें शरीर) जळफळीत—वि. १ उष्ण; आगीसारखें उम; जळजळीत. २ क्रोधयुक्त; संतप्त. [जळणें]

जळंबट—१ लाळ; कफ; खाकरा. 'तयाचि पाडे या तोंडा। येईल जळंबटाचा लोंढा।'—ह्या १३.५६४. २ जळमट पहा. [सं. जाल; म. झळंब]

जळयेंव—न. पाण्याचा भरपूरपणा, चंगळ; पाणी बाहेर सांडणें (नदी, तलाव, विहीर यांतील). —वि. पाण्यानें भरपूर, तुडुंब; जलमय (नदी इ०).

जळमट—न. १ बराच्या पाण्यावरवें किंवा मितीवरील कोळिष्टक, सुतेरा. २ पीठ, फळें, धान्य नासलें असतां त्यासधून निषणारे दोरे, जाळें; कुमिजन्य दोरा. ३ तोंडांतून निषणारा कफ, शेंबूळ; गोठलेलें रक्त इत्यादिकांचे तंतू; जळवंट पहा.

जळमंडप—पु. कळसुत्री बाहुल्यांचा खेळ. [जळ+मंडप]

जळमंडपी—पु. १ जळमंडप खेळ दाखविणारा; खेळपा. २ खेळांतील वाहुली. 'की जळमंडपियांचें नाचणें जाण। कळसुत्राचीन असे की।' —भवि ५७.२१३.

जळमळणें—अकि. पाण्यानें काठोकाठ भरणें. [सं. जळमय] जळमळीत—वि. पाण्यानें काठोकाठ भरलेलें; तुडुंब.

जळमनुष्य—माणूस—पु. १ मत्स्यकन्या—पुत्र; पाण्यांत राहणारी एक कल्पित मनुष्यजात व तींतील व्यक्ति; जळमनुष्य पहा. 'गोपांनीं जळमनुष्य मारिलें।' —ह १३.१६८. २ (ल.) कोळीजात; कोळी. ३ अतिशय लहान लुजा, माणूस.

जळमुय—झी. (गो.) एक प्रकारची बारीक मुंगी. ही चावली असतां फार आग होते.

जळं(ळा)र—न. (गो.) डांस; मच्छर.

जळवण—न. लांकडें; सरपण; जळण. —वदलापूर २१. [जळण]

जळवण—चणी—झी. (गो.) १ जळवूक; गांजवूक. २ सत्तेच्या जोरावर दिलेला त्रास. [जळवणें] जळवणों—वि. (गो.) सत्तेच्या जोरावर त्रास देणारा. [जळवण] जळवणें—अकि. (वे.) त्रास देणें.

जळवात—पु. ज्यानें हातांपायांची जळजळ होते असा एक रोग. (प्र.) जळवात; विपादिका. [जळ+वात]

जळवेकरी—पु. जळवा विकणारा, लावणारा माणूस. [जळवा]

जळाळ—वि. सरपणाजोगें; जळण्यास योग्य. [जळणें]

जळीत—न. १ जळ अर्थ १ व जळप (—झी.) पहा. धातू तापविण्यांत किंवा वितळविण्यांत आलेलें नुकसान. (कि० जाणें). २ जळाळेलें बर, रंज, पीक इ० अमीनें झालेलें कोण-तेंहि नुकसान. ३ अन्यायानें लादलेला कर, दंड, ओझें; मुर्दंड पहा. 'त्याचा पैसा मीं खाळा नसतां पभास रुपये उगीच जळीत यावे लागले.' ४ जळण्याकरितां ठेवलेला पदार्थ (सरपण, गवत इ०). [सं. जळ] (बाप्र.) ० जळाळणें—अन्यायानें त्रास देणें (जें जळलें आहे किंवा जळत आहे तेंच पुन्हां जळणें). सामा-शब्द—० खस—पु. १ कुळाकडून येणें राहिलेली बाकी आल्या-नंतर त्या कार्यसत्तास किंवा दस्तऐवजास म्हणतात. २ सदर बाकी

मिलत नाही असे दिसून आल्यावर त्या बाकीसंबंधी जळळ असलेलें करारपत्रक; बुडीत रकमेचें खत. ० बाकी—झी. १ बाकी राहिलेला, यावयाचा पैसा (रयत, कूळ याजकडील). २ जी परत येण्याची आशा नाही अशी बाकी.

जळीपळीचीं मांडणें—जवन. बरास आग लावणें, दुसऱ्याची वायको काढून नेणें किंवा विषवा अगर दुमारिका गरोवर करणें यासारखीं मांडणें (ही खेडेगावांतील मांडणांची तन्हा आहे). —गांगा ३३.

जळींमळीं—किप्रि. (क.) जिकडेतिकडे.

जळू, जळूका—झी. १ एक जळजंतु. हे बलयाश्रित प्राणी जमीनीच्या आभयानें राहणारे आहेत. यांस करवतीसारखे तीन दांत असून त्याचोगें ह्या प्राणी एखाद्या प्राण्यास दंष्ट करून त्याचें रक्त शोषून घेतो. शरीरांतील अशुद्ध रक्त काढून टाकण्यासाठीं जळ-वांचा उपयोग करतात. 'गोंबी जळवा अशुद्ध घेती।' —दा १.१०. ५५. २ (राजा.) आघातादि कारणानें शरीरांतील रक्त नासून एकत्र जमतें ती. ३ (लहान मुळाची) शोड्यांजें सारखें पिण्याची क्रिया, याने लवकर न सोंडणाऱ्या मुलांस म्हणतात. [सं. जळोका; प्रा. जळोका; हि. जळ; गुज. जळो]

जळोचें—सकि. (गो.) सत्तेच्या जोरावर लोकांस त्रास देणें. जळवण पहा.

जळळें, जळळें मेळें—झा. (बायकी) नापसंतीवरीक किंवा त्रासदायक उद्गार; जळो! आग लागो! 'जळळें मेळें माझं नशीबच खोटें!'

जां—शम. (राजा.) जां.

जाइजणा—वि. जाणारा; नाहीसा होणारा; अश्वस्त. 'घन कण लक्ष्मी सकळ। जाइजणें।' —दा ३.१०.४७. 'बळि म्हणे गा ब्राह्मण। मी न सोडी नारायण। जीव ही कवणे जाइजणा। दीपल नाही।' —कथा २.४.४५. [सं. या—याविज्=जाणारा; प्रा. जाइ; म. जाणें]

जाइजी—झी. (व.) जायपत्री पहा. [सं. जातिपत्री]

जाई—झी. एक फुलवेलव तिचें फूल; मालती. या वेलच्या सुमारे १५० जाती आहेत. मूळस्थान आशियाखंड. फुलें पांढरीं असून सुकुमार, नाजूक व सुवासिक असतात. जाईच्या फुलांचें अंतर काढतात. [सं. जाति; प्रा. जाई] जाईकळ, जाळळ—न. जाईचें फूल. 'फांकणें कीं झुकणें। जाळळचें।' —अमृ ४.८. [सं. जातुल; प्रा. जाउल]

जाईफल—न. जायफल पहा. [जातिफल; प्रा. जाइफल] जाईफळी—झी. जायफळाचें झाड.

जाउपें—न. १ जावपें पहा. २ वत्स; लेकतें; मूल. 'क्षीर-सागरानें जाउपें।' —दाब २८२. ३ जुळें मूल.

जाऊ—खी. नवऱ्याच्या भावाची, दिराची वायको. [सं. जातू; प्रा. जाऊ] ०भाऊ नसणें—भाऊ दाखविणारा, ताब्यांत ठेवणारा कोणी नसणें; स्वतंत्र असणें.

जाऊक, जावक—न. (व.) गाईचें किंवा म्हशीचें वासलं. जावपें, जावपें पहा. 'गाईला हें दुसरें जाऊक आहे.' [सं. जन्-जात]

जाऊक—पु. बोडयास जीन तंग बांधला असतां होणारा रोग. यानें फोड उठतात. —अधप २.३०१.

जाऊलीं—किवि. ज्याकालीं (अप.)

जाऊलणें—वि. १ प्रासणें; 'भ्रमे जाऊले लागल्या सर्पे।' —मुआदि ३२.७३. २ विव्छळ होणें; पोळणें; कळवळणें. 'शोकें जाऊले राजा भ्रमे।' —मुआदि २९.१३९. ३ व्यापणें. 'दिठी जाऊळोनि निषों पाहे।' —झा. ६.२६७. ४ मोह पावणें. [ते. जागिलि=पसरणें; का. जागिसु]

जाकि (की) ट—न. सदऱ्यावर घालावयाचा कपडा; दिन बाळाची वंडी. (इं.) जॅकेट.

जाख—खी. गवताच्या मुळांचे तंतु; तण. शे. ८.६२. [सं. शाखा, शिखा ?]

जॉख—न. (गो.) वजन.

जाखणें—उकि. (व.) संभाळणें.

जाखणें—उकि. (व.) जोखणें पहा.

जाखमाता, जाखाई, जाखाईजोखाई—खी. एक क्षुद्र देवता. जखाईजोखाई पहा. 'जाखमाता मायराणी।' —दा ४.५.१६ 'नव्हे जाखाईजोखाई. मायराणी मेसावाई.' —तुगा ७११. [सं. यक्ष; प्रा. जक्ख.]

जा(जां)खीण—खी. जखीण पहा. [सं. यक्षिणी; प्रा. जक्खिणी.]

जाग—पु. (कों.) १ (कुण.) मुताच्या वहाव्या किंवा बाराव्या रात्री केलेलें जाग्रण. अंगात येऊन आपल्या मरणाचें कारण सांगवें, पुरलेल्या पैशाची जागा दाखवावी किंवा आपल्या गुप्त गोष्टी सांगव्या म्हणून त्याच्या कुटुंबातील माणसे जाग्रण करितात; यावेळीं चार देवघाई मिळवून वाद्यादि पूर्वक समारंभ करतात. —खी. १ जाग्रतावस्था; जागरण. (किं० होणें; येणें). २ (राजा.) हालचाल; गडबड; गजबज. (बर, खेडेगांव यांतील) ३ गर्दी; गोंगाट (दाट वर्तीतील, जत्रेतील). ४ कोण-त्याहि प्राण्याची एखाद्या जागेतील सतत वस्ति; पाहारा; वचक वसण्याजोगें अस्तित्व. 'त्यां रानांत वाघाची जाग होती म्हणून गुरें जात नसत.' 'बरांत मांजराची जाग असली म्हणजे उंदरांचा उपद्रव

होत नाहीं.' ५ वस्ती. 'यवतेश्वराच्या डोंगरावर मनुष्याची जाग अमल्यामुळें तो डोंगर न चढतां...' —स्वप ३६४ ६ (गो.) चाहूळ.

[सं जागृ] सामाशब्द— ०माग—खी जाग अर्थ ४ पहा. जागणा—वि. जागा. जागृत जागता—वि. १ जागृत; सावध; दक्ष २ शक्ति, गुण आणि सामर्थ्य यांनी युक्त तात्काळ फलदायी; उपासकाळा पावणारी (देवाची मूर्ति, मंत्र-तंत्र, औषध) 'या गांवचा देव असा जागता आहे कीं, तात्काळ धावण्यास पोचतो.' मंत्रजागता असला तर तात्काळ विष उतरेल. ३ तेजसदार; तेजस्वी; टक्करी असणारा; ज्याची सुधारणा आणि रक्षण काळजीपूर्वक होतें असा. संस्कृतिसंपन्न. सुस्थितीने युक्त (धर्म, विधि, चाल) ४ तरतरीत जोमदार (मन, बुद्धि इ०). ५ ताजेंतवानें; न गंजलेलें; मलिन नसलेलें (मिळविलेलें ज्ञान) ६ लोकांच्या डोळ्यांपुढें असणारा व ज्याची लोकांना नेहमी आठवण होते असा; अविस्मृत (मिलागेला माणूस, गोष्ट, प्रसंग). जागती जोत—खी. जागता अर्थ २ पहा. कडक; सामर्थ्याने युक्त अशी देवी, देव, संत, औषध; सद्यःपरिणामी, तात्काळ फलदायी गोष्ट; खडखडीत दैवत; रामबाण औषध, (पुष्कळ देवस्थानांतून कांहीं विशिष्ट प्रसंगां मूर्तीच्या अंगांतून ज्योत बाहेर पडते व म्हणून देवत्व नष्ट झालें नसून अद्याप आहे असे मानतात). 'जागती जोती काळिली हनुमान रूपे।' —सप्र ३ ४२ [जागती+ज्योत] जागतीझोंप—निद्रा—खी १ गाढ नसलेली झोंप; थोडीशी चाहूळ लागतांच जाग येते अशी झोंप. २ डुलक्या घेणें; पेंगणें. ०भाषा—खी प्रचलित भाषा; त्रिवंत भाषा. 'संस्कृत जागती भाषा नाहीं.' जागणें—उकि. १ जागत राहणें; सावध राहणें; लक्ष ठेवणें. २ निजून उठणें; जागे होणें, असणें; झोंप न घेणें, टाकून घेणें. 'सूर्य देखोनि उदयाचळीं. जागिल्ले समस्त।' —मुआदि २९.१३०. ३ पाहारा करणें; सावधगिरी ठेवणें ४ लक्ष देणें; दख्खल ठेवणें; काळजी घेणें (धंदा, नोकरी, इनाम, शपथ, वचन यांची) 'त्यानें वचन दिलें होतें पण त्यास तो जागला नाहीं' ५ ताजें असणें; म्हटल्यावेळीं तयार असणें; आठवणें; कायम राहणें; स्मरणें (अम्यासिलेलें शास्त्र इ०). 'व्यासंगानें धृत जागे।' —लेलेशाखी. म्ह० १ सारी रात्र जागली आणि डोंगाबाजी रांघली—अर्थ भ्रम आणि प्रयत्न. २ जागेळ त्याची वांट आणि निजेळ त्याला टोणगा. [सं जागृ-जागरण] जागर-रण—पुन. १ जागेपणा. जाग्रता-वस्था. 'पोरांचे गडबडीमुळें रात्रीस चारी प्रहर जागर पडला.' २ निद्रा संयमन; देखरेख पाहारा. ३ पोवती (नारळी, श्रावणशुद्ध) पौर्णिमा. ४ देवतेच्या उद्देशानें विवक्षित कालपर्यंत जागण्याचा प्रकार. 'नवरात्रामध्ये देवाजवळ कथा करून मध्यरात्रपर्यंत प्रतिदिनीं जागर करितों.' ५ (गो.) पुरातन काली नाटक. ६ पुनरावृत्ति; उजळणी करणें; नवें, ताजें करणें (देवबोधानें मंत्र).

‘मंत्रजागर’ [सं. जागृ] ० घालणें—(माण.) खंडोबाच्या नांवांनं बाघ्यामुखल्या आणून त्यांची पूजा करून त्यांना जेवा-वयाला बालून नाचविणें. जागरा—वि. १ मारी जागणारा. २ जांगा राहणारा; दक्ष; सावध. जागरूक—वि. १ जागता पहा. २ स्पष्ट; उघड; ठिकाळ: तोंडावर फेकता येण्याजोगा (पुरावा). ३ जागरणशील. जागरें—न. जागृति; जागेपण. ‘नीद मारुनि जागरें। नांदिजे जेंवि।’—अमृ ४.१. जागल—जी. १ पहारा; राखण; सावधानता. २ पहारेकऱ्याचा पगार. ३ जागरण; जागृतावस्था. ‘मला रात्री जागल बडली.’ जागलकी—जी. जांगल्याबद्दलची मजुरी; राखणावळ. ‘गांवांत बोडें, गाडी मुक्कामाला रात्री राहिली तर महार जागले अर्धा आणा जागलकी वेतात.’—गांगा ९७. जागल्या—ळ्या—पु. पहारेकरी; राखवालदार; प्रवाश्यांच्या सामानावर पाहारा करणारा खेड्यांतील महार; रामोशी. जागव(वि)णें—रुकि. १ जागे, जागृत करणें, ठेवणें; जागे राहून काळ काळणें. २ पहारा करणें; नजर ठेवणें. ३ (सामा.) राखणें; पाळणें; ठेवणें; बाक्यरचनेंत याचा पुष्कळ वाचदांशी जोडून उपयोग करितात. जसे—अमृ—नाम—नांव जागविणें=अमृ, नांव सांभाळणें; शील राखणें. दिवस जागविणें=दिवस राखणें; त्या दिवशीं जें करतव्य, जे विधी करावयाचे असतील ते करणें. नियम—नेम—जागविणें=स्वतःचा नेम, चाल राखणें; चालविणें. सती जागविणें=सतीची चिता प्रज्वलित ठेवणें, विद्धं न देणें. गौर जागविणें=गौरीला, देवीला जागविणें; रात्रभर गौरीप्रीत्यर्थ जागरण करणें. जागसूद—वि. १ ज्याची झोप चटकन उघडते असा; चटकन जागा होणारा. २ जागता; सावध. ‘तू जागसूद ऐस मी निजतो.’ ३ सावध; गाढ नसलेली (झोप).

जांग—जी. (विप्र.) जांव. १ मांडी; कल. २ गुणोत्थिय प्रवेश; कटिबंधि. जांगवळ, जायंघळ—पु. (गो.) जविस घेतलेला चिमटा.

जांग—जी. (गो.) ओरखडा.

जांगजोड—पु. जंगजोड पहा.

जांगट—न. जंगट; जंगट पहा.

जांगड—न. १ (परत करावयाच्या बोलीनं) दुकानांतून मोक्ष आणलेला माल; पाहून पसंत करण्यासाठी आणलेला, घेतलेला माल. २ शिंप्यापासून किंवा कापडवाल्यापासून विक्रीसाठी आणिलेले कापड, कपडा. ‘हीं लुगडीं व्रचित करून आणिलीं आहा कीं जांगड आणिलीं आहा.’ ३ बरील प्रकाराचें घेतलेल्या मालाचा हिशेब किंवा हिशोबाची बही; जांगड बही. ४ (जना-वरें) एकत्र बांधणें; दावण. ५ जोड, सांगड घालणें (शिकण्या-साठी विद्वानाशी विद्यार्थ्यांची). (कि० घालणें; करणें). संगतींत ठेवणें. ६ सांगड; संगत; प्रीति; संबध.—किवि. कायम विक्रीच्या

ठरावाविषय घेतलेला (दुकानांतील माल). ० घडी—जी. जांगड माल जीत टिपला आहे अशी बही.

जांगड—न. (तिरस्कारार्थी) जांग; जंघा.

जांगड—न. (ना.) लवाडीने किंवा अन्य प्रकारानें मिळविलेले द्रव्य.

जागतिक—वि. १ जगाची; जगसंबंधी. ‘जागतिक शांत-तेल जो घंका वसणार आहे...’—फेसरी १७.६.३०. २ विश्व-व्यापी; सार्वत्रिक. [सं. जगत्]

जा(जा)गल—जी. १ जांगड; सांगड; जोडणी. २ (गवंडी) एका दगडांत खाचा घेऊन त्यांत दुसरा दगड वसविणें; दोन दगडांना खाचा घेऊन ते लोखंडी बारानें सांधणें. [सं. जुग; म. जुग, जुगणें]

जांगला—ळा—वि. १ रानटी. २ (तिरस्कारार्थी) युरो-पियन लोकांस उपहासानें लावलेले विशेषण. ३ जांगली—ळी पहा. [सं. जंगल]

जांगली—ळी—पु. (कों.) गुराखी; गवळी. —वि. जंगली; रानटी. [सं. जांगल]

जागा—वि. १ जागृत; झोपेत नसलेला. २ (ळ.) सावध; दक्ष; सावधान. ‘तन्मय मान्य मला, कीं नय तन्मितीं असे सदा-जागा।’—मोसमा ४.१०३. ३ ताळ्यावर, झुडीवर आलेले (मन, इति). ‘भरतजननि जागी होय रामप्रतापें।’—वामन, भरतभाब ८९. ४ स्वस्थ; शांतचित्त. ? [जागणें]

जागा—झीपु. १ स्थळ; स्थान. २ झाली, रिकामें स्थळ; अवकाश; बाव. ३ हुडा; नोकरी; अधिकाराचें ठिकाण; दर्जा. ‘मुलगी येणें ती चांगली जागा पाहून या.’ ‘फडणविसाची जागा रिकामी आहे.’ ४ बदला, ऐवजीं स्थळ. ५ स्थळ; पाया; आधार (प्रमाण, पुरावा, समर्थन या सार्थी). ‘ती आसामी चालत होती तों आमची पांचशें रुपयांची जागा असे.’ ६ साधन; कारण; निमित्त; सबब (हस्त्यासार्थी). ‘धनी उदून जातांच चाकरास खेळावयास जागा झाली.’ ७ उमें राहण्याचें ठिकाण; आधार; साधन; युक्ति; बळ; सामर्थ्य. ‘त्यापार्शी पांचपन्नास रुपयांची जागा आहे.’ ८ किंवा; ठाणें. ‘तो जागा घुंंगानें झुल्ल उडवून घेतला.’—विज-गुप्त ८७. —मराचिबोरा ४२. [फा. जाय्—गाड] ० जागचे जागीं—गुप्त ८७. —मराचिबोरा ४२. [फा. जाय्—गाड] ० जागचे जागीं—किवि. १ त्याच स्थळीं; असलेल्या जाग्यावर. ‘महामारीने माणसे जागचे जागीं मरतात.’ २ आपण होऊन; दुसऱ्याने न सांगता; मनावे मनांत. ‘कोणी त्याला न बोलता तो जागचे जागीं स्वला तर स्तो.’ ‘भ्यां तर काहीं सांगितलें नाहीं तो जागचे जागीं रूपना काढतो.’ जागा—गीं—नै—किवि. ठिकाणीं; —च्या ऐवजीं, बदल. ‘त्यांना जागा बडिलांचे जागीं मानितों.’ ० जुगा—पागा—जी. स्थळ; जागा बगैरे [जागा दि.] दोन जागां करणें—होणें—दोन जागा

करणे; द्विभागणे. जागा घेणे—रिकामी केलेली जागा स्वीकारणे; बदल घेणे. ०भरणे—नेमणूक करणे, होणे.

जागाईत—वि. रखवाल्दार; जागल्या पहा. [जागणे]

जागाईत—झी. समासफळी. पोथी लिहावयासाठी कागदास रेखा आस्वावयाची फळी. 'मुन्या कातल्या जागाईत।' —दा. १९.१.१५. [जागा]

जागाड—न. (तिरस्कारार्थी) जांग; मांडी. [सं. जंघा: म. जांग+ड प्रत्यय] जांगिया—यु. (बडोदे) (पहिल्लानाची) चडडी. [सं. जंघा; हिं. जांधिया=चडी]

जागिरदार—जागिरी—जागीर—जाघिरदार—जाघिरी—हीं रूपे विशेष प्रचारांत नाहींत (तरी व्युत्पत्तिदृष्ट्या बरोबर आहेत). जाहगीरदार, जाहगिरी, जाहगीर पहा.

जांगी—झी. (तेली) ही बुवेळकी (पण बासुदेव प्याल्यांतील नळी प्रमाणे) नळी असून एक भाग बाण्याच्या अर्धापर्यंत पुरेल इतका व दुसरा भाग लांब असतो. जांगी जमिनीपासून थोड्या अंतरावर बाण्याच्या बाहेरून अडकविलेली असते.

जांगुलिक—यु. सर्पवैद्य; सर्पांच्या विषावर औषध देणारा वैद्य; विषघ्न औषधांचा व्यापारी; गारुडी. [सं. जांगुल=विष. जांगुलिक]

जागृत—वि. १ जागा; सावध. २ (ल.) सावधचित्त; दक्ष; तत्पर. [सि.] ० निद्रा—श्रोण—नीज—झी. १ तंद्री; जागेपणीं निद्रावस्था. २ पेंगणे; झुळकी घेणे. जागती श्रोण पहा. ० स्थान—न. जागती ज्योत पहा. जागृति—झी. १ जागेपणा; सावधपणा. जें दैवत नवसाळा पावतें किंवा ज्याबद्दल साक्षात्कार होतो, प्रत्यक्ष येतो अशी समजूत असते असें दैवत. २ (ल.) सावधानता; दक्षता. ३ चळवळ; चळवळ; जिवंतपणा. 'आमच्या देशांत असल्या उत्सवानें जागृति करण्याचा आमचा हेतु आहे.' टिळ्या. जागेकर—जागल्या पहा. 'थिरट्या घालिती जागेकर.' —जे. ६३.६६. जागेभर—यु. जागती ज्योत. 'वेद तो जागेभर.' —झा ६.४४६. जागेसुती—वि. जागृत. 'देव जागे सुती असती.' —कलिकापुराण १६.८. जागोवा—यु. जागरण. 'दिहा खोरणे रात्री जागोवा.' —झा १६.३४०. जाग्रण—न. जागरण पहा. जाग्रदवस्था, जागृतावस्था—झी. जागृति; सावधपणा. ग्राह्येरीज स्वप्नावस्था आणि सुषुप्त्यवस्था अशा दोन अवस्था निराळ्या आहेत. [सं. जाग्र=जागे होणे]

जाघ—झी. मांडी; कटिसंधि. जांग पहा.

जाघजोड—यु. जंगजोड पहा.

जाघ(घा)ड—न. (तिरस्कारार्थी) जांग; जांगड.

जाघमोंबरी—वि. मांडीवर मोंबरा असणारा (थोड्याची एक थोड). (अस्त्या प्रकारचा थोडा अशुभदायक होय). [जाघ+मोंबरा]

जांघिव—यु. मुलगा. 'श्रीकृष्णांचा जांघिवां होईजे। तरि लावण्याचें पडप लाहिजे।' —विष्णु ३७०. —वि. (महायु) मांडी: पासुनचा; मांडीवरचा (मुलगा). [जांघ]

जाच—यु. १ त्रास; गांजणूक; छळणूक; यातना; जेरीस आणणे; वेजार करणे. 'जाळ याचे हे कर आम्हां हा सोसवेल जाच कसा।' —मोसमा ५.३६. २ अशांतता; व्याधि; पीडा; उपाधि; अस्वास्थ्याचें मूळ. जाचक्र—वि. जाचणारा; जाचास कारणीभूत; त्रासदायक (उद्योग, धंदा). 'दिशोवाचें खटलें अधैवट ठेवूं नकोस मागे पुढें जाचक होईल.' जाचजुलूम—यु. अतिशय जाच; छळ; त्रास; पीडा; जुलूम इ० उपग्रव. (किं० करणे; चालविणे). जाचण—जाचणी, जाचणूक—झी. गांजणूक; जाच अर्थ १ पहा. जाचणे—सक्रि. त्रास देणे; छळणे; गाजणे. —अक्रि. १ घट बसणे; चालण्यास कठिण वाटणे, जाणे; कष्टानें हलणें किंवा प्रवेश करणे; त्रास होईल असा दाव बसणे. २ बोचक, जाचक होणे; अक्कमाने; पीडणे. ३ अर्थ करण्याला कठिण जाणे (कविता, वाक्य). ४ बद्दल येण्यास अशक्य, असंभवनीय होणे; असंभाव्य, अशक्य असणे. ५ अडणे; झुटणे (थोडा). जाचिघणे—(काव्य) दुःख पावणे. 'कोशकिटु जैसा जाचिभला पै।' —झा १६.२८२. [सं. जस?]

जाचंद, जाचोंद्रा—वि. (कों.) पिचक्या डोक्याचा; पिचका. आचोंद्रा पहा. [तंश्र—चंश्र]

जाचंद-वा, जाचोंद्रा—वि. (कु. कों.) त्रास देणारा; छळणारा (मूळ, जनांवर, आजारी माणूस, इ०). जाचंद—यु. त्रास; छळ; गांजणूक जाच पहा. [जाच]

जाजती, ज्यादती—वि. जास्त; अधिक; आणखी. —झी. १ बडती. २ जोरावारी, जबरदस्ती. 'जाजतीनें पुढेंच होऊन देश आपले हातून गेला हा प्रकार.' —चित्रगुप्त ३९. ३ आधिक्य. 'कामाचा माणूस पाहून तेनात जाजतीनें ह्ममास करणें ती सर कारकुनांनीं करावी.' —समासद ६०. ४ जुलूम; पीडा; अधिकपणा. 'ठाणीं इकडील असतां ज्यादती करून टिपुनें वेतलीं.' —रा ७. २१. [अर. क्षियावत्+ई] ० आजार—यु. जुलूम; पीडा. —वाड-वावा २.१३५. ० जळाल—यु. जुलूम. 'यात्रेकरु आले आहेत यांस कोणी कज्ज्या भांडण व जाजती जळाल करूं नये.' —ख ७.३७८६.

जाजम—जीम—न. वसावयाची बैठक; रंगविलेल्या चिटाचें खालीं खारव्याचें अस्तर असलेलें बस, विछाईत. [फा. जाजिस्; हिं. जाजम] जाजमी छीट—न. जाजमाच्या उपयोगाचें एक प्रकारचें चीट; छापलेली पासोडी, खादी.

जाजावणे—अवि. १ रागावणे; कातावणे; अंगावर येणे. 'जाजावला कुरूपती बहु मानसी रे।' —वामन विराट ७.१७१. २ मरणे; चिरडणे. ३ मरणे; मरण पावणे माणूस, शुद्ध इ०

अतिशय भ्रमानें किंवा अपवादानें). ४ त्रासणें; त्रस्त होणें. 'माहा-
पुरें जाजावला.' -दा ३.६.४. 'आजवोनि आक्रोशें रडत.'
-स्वादि २.१.५५. [जा? जा? किंवा जाच?]

जाडू-जू-जी. आळ; संशय; आरोप. 'ळटकी जाडू वेळ
नये।' -दा २.२.२१. २ मांडण; वितंडवाद.

जाज्वल-ज्वल्य-वि. १ तेजस्वी; प्रखर (सूर्य, अग्नि). २
चक्रवर्तीत; तक्तकीत (धातु). ३ गुणकारी; वीर्यवान (औषध, मंत्र).
'ही माया अशी जाज्वल्य आहे कीं वायु तात्काळ उतरील.' ४
तापड; तळख; जहाल; चलाख; उत्साही (माणूस). ५ रागीट;
भयंकर; जागतीजोत (देवता). ६ मोठी कार्यक्षम; तीक्ष्ण; उच्च
दर्जाची (बुद्धि). 'त्यांची विचारशक्तीहि मोठी जाज्वल असावी.'
-नि २०६. जाज्वल्यमान-वि. १ जाज्वल्य; चक्रकीत; लख-
लखीत. २ प्रखर; तेजस्वी (अग्नि). [सं. ज्वल्]

जाट-जु. रजपुतांतील एक जात व तींतील व्यक्ति. [हिं.]
जाटिद्वय-न. तपस्या; तप. 'कोणी येऊ कार्य जें तें. जाटि-
ल्याविण न केलें.' -दा ९.४.३९. [सं. जटिल]

जाटी-जी. (तंजा.) छाटी. [सं. शाटी]

जाटी-जी. (तंजा.) चावूक. [सं. जटा; म. ज्वाट]

जाठर-वि. जठरा-पोटासंबंधी; उदरस्थ. 'जठरावु'. [सं.]

जाड-न. १ वन; ओकळा; २ आरपडदा. 'हव हव त्यांचें

पुण्य जालें वाड. वारलें हें जाड तिमिराचें.' -तुगा ४०. -वि.

१ स्थूल; जाडगा (तक्ता, फळी) २ जाडेंभरडें; खरखरीत (कापड).

३ दाट; फार पातळ नसणारा (प्रवाही पदार्थ). ४ धक्केडें; कण-

खर (शरीर). ५ जड; मोठें (ओळें). ६ मारदस्त; प्रौढ; थोर;

कठिण. 'प्रबंध कविता जाड वचनें.' -दा ११.६.८ ७ मोठी;

भव्य; प्रचंड. 'पुजा देखतां जाड जीवीं गळालीं.' -रामदास (कल्या-

ष्टक). ८ ल्हव; दांडगा; स्थूल (माणूस, शरीर). ९ षट्; जाडा पहा.

[सं. जड] जाडगा, जाडगेला-वि. जाड; ल्हव; षष्टपुष्ट; गव-

डुल (मनुष्य, प्राणी). 'लेले किंवा काणे यांच्यासारखा अंमळ

जाडगेला असा मासा त्यांस गावतो.' -नि १०६९. ०सर-वि.

०सुती-वि. जाड्याभरड्या सुताचें, विणीचें (कापड).

जाडा, जाडगा-वि. १ जाड पहा २ मोठा विद्वान; प्रतिमा-

संपन्न; भारदस्त (पंडित, कविता, कल्पना, कोटी, लेख इ०). ३

मरीच; अर्थपूर्ण; गहन. जाडाघोंगडा-भरडा-वि. १ ओवड-

वोवड; खरखरीत (वस्त्र); मरड दळलेलें; मरडलेलें. भरमरीत (पीठ).

जाडी-जी. १ जाडपणा; घनता. २ स्थूलता; लघुपणा. ३ दाटपणा;

जाड पहा. ४ धुरीच्या पुढील चाव्दुरीच्या बेल्यांचें जुं; शिवाळ.

जाडें (डी)प्रकरण-न. असामान्य. माणूस; वजनदार; विद्वान,

क्षीमेत माणूस; वैड. 'बरील दोघांहूनहि जाडी प्रकरण जे बरील

महाविख्यात स्वाभी त्यांच्याविषयी काही छिहून हा आंग आट-

पतों. -नि ३३९. ०धार-मोठ फटाका. 'जाडे वारहि लाविती
षडषडां त्यांचा उठे तो ध्वनी.' -केक १४१. जाडेली-वि. १
जाडा; ल्ह. २ जाडसर; जाडा पहा. [सं. जड]

जाड-न. पचंग; कांसोटा. 'एकी वयसेचें जाड बांधलें।

मग मन्मथोविषयें कासे लागे।' -झा ७.८५. [ते. जाडी=वस्त्र]

जाडबुडी-जी. (वे.) कोळी (एक जंतु). [का. जाड=कोळी]

जाडवीं-नय. विवाहादि कार्यांत पाय धुतल्यावर पावलावर

काढावयाच्या कुंक्याच्या रेवा; चौकोनाकृति. तंजावरकडे हळद,

नुना पाण्यांत मिसळून त्याच्या रेवा ओढतात (कि० काढणें).

[तुल० का. जाडे=पावलाच्या ढुणा]

जाडी-जी. (तंजा.) बरणी; सुरई. [तामिळ; इ. जार]

जाड्य-न. १ वजन; जडत्व. २ (ल.) संदपणा; आळस;

सुस्तपणा. ३ अज्ञान; मूर्खपणा. 'तुला श्लोक लागत नाही हें कवीचें

जाड्य नव्हे.' ४ औदासिन्य; बेफिकीरपणा. ५ जडपणा; अपा-

चक्रता; अविद्वान्यता; पचन न होण्याचा धर्म (अमाचा). 'उडि-

दाचें आणीं जाड्य बहुत आहे.' ६ पचन न झाल्यामुळे शरीरास

आलेलें जडत्व; वायूचा अवष्टंभ; अजीर्ण. ७ बंडी, हीव. 'मटो-

बासा जाडयें आलें असे.' -पूजावसर.

जाड्याळ-न. (क.) तेलांत पदार्थ तळल्यावर शिळक राहि-

लेलें तेल. [जाडें+तेल=जाडेल]

जाण-जी. १ ज्ञान; ओळख. २ कृपा, दया यांची जाणीव,

कृतज्ञता; प्रत्युपकारशील. वृत्ति. २ नोकरीचा किंवा धर्माचा गौरव;

गुणज्ञता; गुणानें चीज करणें; गुणग्राहकता. (कि० जाणणें).

'आम्ही श्रम केला पण त्याची जाण त्यानें जाणली.' -नि. १

जाणता; समजणारा; निपुण. 'तरी जाणां नेणां सकळां.' -झा

५.१६. २ ज्ञानवान; बुद्धिवान; वजनदार; विचारशील. 'जाण

मनुष्यावर संकटीं उपकार केला असतां तो विसरत नाही.' ३ ल्हव

चालणारा; मानणारा; काळजी घेणारा. 'नव्हे बर्गी कोणी मुक्ति-

याचा जाण.' -तुगा १४९२. 'दरिद्रांचा जाण विकमरावा.' ४

कृतज्ञ; प्रत्युपकारशील. 'जाण मनुष्यावर संकटीं उपकार केले

असतां तो विसरत नाही.' ५ संज्ञान; अज्ञान, अजाण नसणारा.

'साखरेचा झ्रावण बड. जाणा गोड नेणा कड.' -एसा

२८.४६७. ६ भोक्ता; रसिक. 'परि सौरम्य जेजें तिहीं। अमरीं

जाणीं जे।' -माझा १५.५९४. [सं. ज्ञान; प्रा. जाण] (वाप्र.)

०असणें-(मैस) तिला जसजसें जाणें घालाचें तसतसें तिचे

कासेस अधिक दूध घेत असणें. जाणउ-ऊ- (काव्य.) जाणों;

असें जाणलें, मानलें जावो; असा विचार केला जावो. जाणपण-

न. १ ज्ञान; विद्वत्ता. 'संतापुडें जाणपण। सवैया आपण न मिर-

वावें.' -एसा ३.३५७. २ जाणतेपण. 'जाणपणें न पिएति

आंव.' -शिड्ड ८४. ३ अस्तित्व. 'तेवीं दंडाचें जाणपण जाणवी

असे जे ज्ञान।' - एसा ३.४११. जाणवणी-झी. १ सूचना; इषारा. २ जाणीव. 'ऐसी होतां जाणवणी' - रास १.१२९. जाणवाय-झी. (गो.) १ घाणपणा. २ जाणीव. 'तो डोळ्यांनी मधू म्हाण्याची जाणवाय ठेव.' - वि. (गो.) फाजिल प्रौढी वाळमणारा; चढेल. 'तु फारच जाणवाय झाला आहेस.' जाण-स(सा)ळ-वि. चतुर; जाणपारा; जाणता पहा. - झी. चातुर्य; नैपुण्य; ओळख; माहिती. जाणस(सा)ळणें-भकि. जाणत असणें; चतुर असणें; निपुण असणें; अनुभव आणि व्यवहार असणें; व्यवहारांत बटणें. - सकि. परीक्षा करणें; करोटीस लावणें; अनुभव पाहणें.

जाणणें-भकि. १ समजणें; कळणें; ज्ञान असणें; समजणें; खात्रीपूर्वक माहीत असणें. 'वर्णभेद मनुष्यमात्र जाणतो, पशु जाणत नाही.' २ (ळ.) ओळखणें; दयेनें, मानानें, गौरवानें वाग-विणें (जुन्या ओळखीच्या दीन, गरीब माणसास). 'मल्या माणसावर उपकार केला असतां तो जाणतो.' ३ जाणीव असणें; मान्य करणें; मानणें; प्रत्युपकाराची, मोबदल देण्याची बुद्धि असणें (नोकरी, भ्रम, उपकार याबद्दल) ४ भोगणें; संभोग करणें. ५ गुणविशिष्ट माहीत असणें. 'हा दुम्हांस मला वाटतो पण मी याला पक्षा जाणतो.' ६ प्रतिस्पर्धक करणें; सामानुरूप वागणें (जनावरांनीं). 'या गाईला खाणें वातलें ती जाणत्ये.' [सं. ज्ञान; प्रा. जाण. फेवि. जन.] न जाणो-कोणास ठाऊक? कोण सांगूं शकेल? असेंहि असेल, असेलहि या अर्थी. जाणत, जाणतजाणत-किवि. जाणूनबुजून; समजूनसमजून; बुद्ध्या; जाणून. जाणतमुख-वि. जाणत असून मुखपणावें डोंग करणारा; डोंगी मुख. [जाणणें+मुख]

जाणता-वि. १ घाण्णा. 'भव बुद्धी म्हाणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता स्मला।' - मोचबोध. १.१. २ जाण; निपुण. ३ तरवेज; दुषार (रोग घरा करण्यांत, सुतिकाशाळांत); पंचा खरी; मांत्रिक; वैद; पशुवैद्य. ४ (ळ.) धूर्त; लुच्चा (जसे-चोराचा माग लावणारा, पाण्याचा बांगलावणारा). ५ निवाडा करणारा; न्यायाधीश. ६ एखाद्या गोष्टीचा गौरव करणारा; गुण-प्राहक; आश्रयदाता. 'शास्त्रविद्येचा आतां कोणी जाणता नाही.' ७ (भ्रम, उपकार इ०) ओळखणारा; आमारी होणारा. 'मी नित्यसः विचारपूर्वक छिद्रिण्याचा भ्रम करितों याचा जाणता कोणी नाही.' ८ परीक्षा करणारा; परीक्षक; बऱ्यावाइत्यची पारख करणारा. ९ वयांत आलेला; सजाण. १० बडीलधारा (माणूस) - [सं. झा] ० धर-नधरा-पु. वयांत आलेला नवरा. जाणती-झी. १ बुद्धि. 'धर्माधर्म रूपें जियें। तियें न चोजवितां जाये। जाणती जे कां।' - झा १८.७२०. २ (ऊ.) वयात आलेली, मजुमती झी. [सं. झा] ० होणें-कतुस्तान होणें; न्हातीपुती

होणें. ० कळा-झी. १ परिपक्व, पूर्ण ज्ञानाचें तेज. (जाणपणा आल्यावरचें); बुद्धीची चमक (कि० येणें). २ बुद्धि (जिवंत प्राण्याची) (कलांपैकीं एक). जीवनकळा, प्रेतकळा ह्यासारखीं जाणखी दुसरीं रूपें होतात. ३ अप्रत्यक्ष विषय-दर्शन; त्रिजगत् आणि त्रिकाल यांमधील गूढ वस्तूचें ज्ञान. ४ ज्याच्यामुळे सूतवाधा जाणली जाते असा एक मंत्र. ० धधू-नधरी-झी. जाणती अर्थ २ पहा. (कि० होणें).

जाणवणें-भकि. समजणें; कळणें; जाणणें. 'ऐसा ज्ञानीं विचारी। तंव जाणवळें मुरारी।' - कथा १.४.१०४. [जाणणें] जाणविणें-भकि. १ समजाविणें; जाणण्यास लावणें. २ समजावून, कळवून देणें; आपलें अस्तित्त्व भासविणें; ३ वाधणें; अपायकारक परिणाम करणें (औषधें, सराव नसणाऱ्या गोष्टी इ०). 'जाग्रण-पित्त-जडाभ-जाणवळें.' [जाणणें प्रयोजक; सं. ज्ञापय; प्रा. जाणाव] जाणवसा-पु. वस्ती; जानवसा पहा.

जाणाई, जाणाईजोखाई-झी. सटवाई, मायराणी, काळकाई यासारखी एक क्षुद्र देवी. [जाणणें-जाणाई द्वि.].

जाणावें-न. ज्ञेयविषय; जाणण्याची गोष्ट. 'जाणता ना जाणणें। जाणावें उरे।' - झा १८.५३३.

जाणिले-भकि. (आज्ञार्थ) जाणावें; समजावें कीं; जाहीर करितों कीं; ध्यानांत आणावें (पत्रासभ्यें हा शब्द नेहमीं योजितात).

जाणी-वि. ज्ञानी; शाहणा. 'तिवें वांसुखें तरि जाणी।' - दाव ३२६. [सं. ज्ञानी; प्रा. जाणी]

जाणीतणें-भकि. जाणवणें. 'बुद्धच्छायेसि वैसतां मदन। जाणीतला मानसी।' - सुआदि १३.५७.

जाणीव-झी. १ जाणण्याची शक्ति; विषयग्रहणशक्ति; बुद्धि. 'नातरी जाणिवेच्या आयणी।' - झा २.१२९. 'या वेडीं जाणीव रूपें करून आत्मस्वरूप राहते.' २ समज; समजून; ज्ञान. 'म्हाणोनि जाणीव स्फुरविसी।' - परसा १.१३. 'होईल थोरपण जाणिवेचा भार। दुरावती दूर पाय तुझे।' जाणुपण-न. ज्ञान; जाणीव. 'परि एकै कासी थोर अभिमान। जाणुपणाचां।' - दाव ३७१.

जाणू, जाणो-भम. जणू; जणू काय; जसें काय; यासारखें; माझ्यामते. [सं. जाने]

जाणून, जाणूनसमजून-पुसून-बुजून-समजून-सब-रून-किवि. समजून समजून; विचारपूर्वक, बुद्धिपुरस्सर; सध्या डोळ्यांनीं; हातत. 'मुला, जाणून पुसूनच हा कागद मी तुला दिला.' - बाळ २.६५. [जाणणें, समजणें, पुसणें इ०]

जाणें-भकि. १ गमन करणें; चालू लागणें; प्रवास करणें; पुढें सरणें; पूर्वस्थळ सोडणें. 'तो या गांवातून पळून गेला.' २ पूर्वस्थळ सोडून विवक्षित स्थळ गांठणें. 'तो उद्यां पुण्यास जाणार

आहे. २ निघून जाणें; नाहीसे होणें; नाश पावणें; हरवणें; हल-
विलेले असणें. 'या कोनाड्यांतली वस्तु कधी जात नाही पण आज
गेली.' ३ लोटणें; कसणें (वेळ). 'हां हां म्हणतां वर्ष गेलें.' ४
छिद्रादिकांत प्रवेश करणें; आंत शिरणें; समाविष्ट करणें. 'या दौतीचे
मोकांत लेखणी जात नाही.' ५ (विशेषतः सूतकाळांत उपयोग)
वायां जाणें; नासणें; निरुपयोगी, टाकाऊ होणें, खराबणें; अयथा-
योग्य होणें. 'ही बायको चांगली पण कंवरेंत गेली.' 'हा कसला
विद्वान पण अभिमानानें गेला.' ६ घडून येणें, होणें (नजरचूक, शुद्धा,
योग्य किंवा रूढ मार्गाचें उल्लंघन). 'हा आंगरखा बरा उतरला
पण गुंडीजवळ काहीं गेलें.' 'रोज औषध घेत असें त्यांत एक
दिवस माझे हातून गेलें, रोगानें बळ केलें.' ७ एखाद्यापासून
छुटून होणें, घडून येणें (गफलतीनं एखादी चुकीची गोष्ट). 'ती
गोष्ट मजपासून गेली खरी.' ८ वजा होणें; कमी होणें. 'वहातून
पांच गेले तेव्हां राहिले पांच.' ९ निर्बल होणें; शक्ति जाणें; गुण
जाणें (इंद्रिय, औषध यांचा). १० अनुसरणें; पाठीमागून जाणें;
वेधणें; अमिलवित होणें (मन, बोळे, कान, प्रीति इ०) (वर अथवा
कडे शब्दावरोबर प्रयोग). 'चांगली बायको करूनये तिजवर लोकांची
इच्छा जाते.' ११ दिलें जाणें (शब्द, वचन-सूतकाळीं उपयोग).
१२ विझणें (दिवा, प्रकाश, अग्नि). 'झणझाऱ्यावरोबर दिवा गेला.'
१३ न्हास, नाश होणें; झिजणें (शरीर). १४ एखाद्या मीठीं रस
होणें; संमोग करणें. १५ काहीं एक पदाचीनं विवक्षित कालपर्यंत
टिकणें. 'याला धोतरजोडा सहा महिनेपर्यंतसुद्धा जात नाही.'
कोणत्याहि क्रियापदाच्या वर्तमानकालवाचक विशेषणावरोबर ह्या
क्रियापदाचा उपयोग केला असता त्याचा अर्थ क्रियासातत्य
दर्शविण्याकडे होतो. उदा० जसा व्यापार वाढवाल तसा मी
पैसा देत जाईन. २ सक्तीक क्रियापदाच्या पूर्णसूतकाळावरोबर
उपयोग केला असता कर्मकर्त्रीचा अर्थ होतो. जसे- तुला शिक्षा
केली जाईल ३ अनप्रत्ययांत धातुसाधिताचीं उपयोग केला असता
याचा अर्थ क्रियापूर्णता दर्शविण्याकडे होतो. जसे- तळपांतील
पाणी आटून गेलें. शरीर वाळून गेलें. ४ दुसऱ्या क्रियापदाच्या
आज्ञार्थी रूपानंतर ह्या क्रियापदाच्या आज्ञार्थाचा उपयोग केला
असता पहिल्या क्रियापदावर जोर दिला जाऊन, क्रियेचा जोरवार-
पणा सिद्ध होतो. जसे-आण जा; ठेव जा; दे जा; कर जा इ०. [सं.
या: प्रा. जा; फ्रेजि. जा; रथियन या:] (बाप्र.) जाजा येये-
ची. निरर्थक: पुन: पुन: जाणें येणें; खेपा. 'माझ्यानें हें हजारदां
जाचा येये करवत नाही.' [जाणें-येणें] जायाचा-जायां,
जायांस-संगविशेषी उसना घेतलेख; आपल्या हातातून पुढे-
माणें जाणारा; दुसऱ्याचा (कपडा, रत्न वस्तु). म्ह० जायाचें
लेणें लाजिरवाणें. गेलामेला, गेलामेला गतला-सर्वस्वी
गेल; अजीबात, कायमचा नाहीसा झाला. (माझे, तुझे, त्याचें

इ०) -काय जातें-गेलें! -मला, त्याला, तुला, त्याची काय
परवा, किमत! गेला तो मेला-गेलेले पुन्हां मरून येत नाही.
गेलेला असणें-पाहण्यांत, अनुभवांत, आढळण्यांत, ऐकण्यांत
येणें, असणें. 'हें मला गेलेलें आहे.' 'हें मला ठाऊक आहे.'

जाणों-जण; जणू; जणू काय; जाणू; जसें काहीं. 'कांठाचि
काढिला तो जाणों तव सुज्या मना मथिला.' -मोकम ४.१५.

[सं. जाते.] ० परी-किवि. पाहण्यांत; देखत; जाणण्याच्या वेळे-
पासून; अनुभवाच्या, सहानुभवाच्या, जाणपणाच्या कालापासून.
'माझे जाणोपरी त्याचे बरीं लक्ष्मी पाणी मीरीत होती' याच्या
उलट जाणोपरीचे अगोदर [जाण+उपरि=पासून]

जात-वि. उत्पन्न केलेला; विशेषतः समासांत उपयोग. उदा०
वृक्ष-फल-जल-कमल-जात. 'लक्ष्मीपासून जात जो अभिमान तो
द्वारिस्थानें जातो.' जेव्हां जा हें समासामध्ये दुसरें पद असतें
तेव्हां त्याचा अर्थ-च्यापासून उत्पन्न झालेला, जन्मलेला असा
होतो. परंतु जेव्हां पहिलें पद असतें तेव्हां -जा झालेला असा
अर्थ होतो. जसे- 'पक्षी जातपक्ष झाले म्हणजे आईला सोबतात.
याप्रमाणें जातकोष, जातकाम, जातलोम=कोषानें, कामानें,
लोमानें आविष्ट व कोषजात, कामजात, लोमजात=द्रोषापासून
इ० झालेला. असे दोन्ही प्रकारचे समास वाटेल तितके होतात.
जसे- जात-गर्भ-भोजन-अभ्यंग-संस्कार-आनंद-रोनांच-
दुःख-सुख. इ०.

जात-किवि. गुणविशेषणाचे पूर्वी जोर येण्यासाठी एक या
शब्दासह लाविलेला उपसर्ग. जसे- एकजात पांढरा-पिवळा-मऊ-
पूर्ण पांढरा पूर्ण पिवळा, पूर्ण मऊ. [जात=प्रकार]

जात-ची. १ प्रकार; वर्ग; कुळ; वंश. 'याचे गाण्याची
जात निराळी, त्याचे निराळी.' २ जन्मस्वभाव; मूलस्वभाव;
अंगचाराण. 'तो अट सोबणार नाही त्याची जातच अशी.' ३
जातुर्वर्ण्यातील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार किंवा यांच्या-
तील अनेक पोटजाती. जाति पहा. ४ रजःकण; विंदु; तिलमात्र
(नकारार्थी उपयोग). (तुल० इ. जॉट). 'त्याचे अंघीं शहाण-
पणाची जात नाही.' -न. समुदाय; जमाव; समूह; समुच्चय;
संघ. 'तैसा विषय जातांचा गरा। बाजों नेदिजे इंदियद्वारा।' -
झा. १६.९०. नेहमीं समासांत उपयोग. याचीं उदाहरणें
असंख्य आहेत. जसे- वस्त्रजात=सर्व प्रकारची वस्त्रे; वस्त्रांतील सर्व-
प्रकार, नमुने; वस्त्र या नांवाखाली येणारे सर्व; याचप्रमाणें धातु-
शब्द-गुण-अर्थ-द्रव्य-जात इ०. [सं. जात] (बाप्र.) जातीवर
जाणें-येणें-मूलस्वभावाप्रमाणें करणें; स्वभावांत बदल न करणें
(निर्धार्यी योजतात). म्ह० १ जात कळते पण मत कळत नाही.
२ (व.) रीत वाटली म्हणून जात बोबीच वाटली. सामाशब्द-
० करी-उ. जातीतला माणूस, जातीवाचक. ० कुळी, कुळ-जीन.

जात आणि वंश यांसंबंधी सर्व माहिती (सामान्यावेळीं ही शोधून काढून हिचा विचार होतो). 'मुलगी झुलून नव्हे पण जातकुळी चांगली म्हणून करितो.' ० गंगा-जमात-जी. एकंदर सर्व जात; एकत्र जमलेली सर्व जात (जातीत घेणे, बाहेर टाकणे इ० प्रश्नांचा विचार करण्यासाठी). 'जातगंगेला व लोकगंगेला म्यालें पाहिजे.' -भाऊ १९. [जात+गंगा; जात अर.+जमात] ० गोत-न. स्वतःची जात आणि स्वतःच्या मोत्रातील माणसे या-बद्दल समुच्चयार्थी; आपल्या जातीची व गोताची माणसे. 'त्याला प्रायश्चित्त दिले तेथे सर्व जातगोत मिळाले होते.' ० चावडी-जी. सरकारी गांवचावडीलेरिज स्वतंत्र एखाद्या जातीने बांधलेली चावडी, निवाडाकचेरी. 'सार्वजनिक कामासाठी गांवचावडीलेरिज स्वतंत्र जातचावडीला बांधल्या.' -गांगा ५५. ० चौगुला-यु. जातीतल्या, जातपंचायतीतल्या अम्मलदारांतील प्रमुख -गांगा २८. ० जेवण-न. सर्व जातीला दिलेले जेवण; जातीतील सर्व माणसांची पंगत; श्रुतिभोजन. ० पंच-यु. जातीतील प्रमुख अधिकारी. 'बडर, केडावी, कोल्हाटी, कुंजेवाले वगैरे जातीत ब्राह्मणांना न बोलावता जातपंच लगे लावितात.' -गांगा ११३. ० पाटील-यु. जातीने नेमून दिलेला मुख्य अम्मलदार; जातचौगुला पहा. ० पात-जी. १ जातकुळी, जातगोत पहा. 'त्याची जातपात समजल्यावाचून आम्ही पंक्तीस बेगार नाही.' २ जातगंगा पहा ३ बहिष्कृत माणसाने जातीत परत यावयाच्यावेळी जातीला वातलेले जेवण; जातजेवण. ० पुत जी. जात आणि वंश. 'जातकुळ' जातगोत पहा. [सं. जाति+पुत्र] जातपुतचा-वि. शुद्ध वंशाचा, बीजाचा; कुलीन. ० भाई-भाऊ-यु. जातिबांधव; स्वजातीय माणूस. 'आपल्या जातभाईच्या हिताकरिता सरकार त्या सवयीचा कसा दुरुपयोग करिते...' -टिं १.५०२. 'या गांवात त्याचा कोणी जातभाऊ असता तर उपयोगी पडता.' ० लग्न-वि. १ मोठ्या कुळातील, जातीतील (जनावरें, फळे) 'त्या गाईपेक्षां-पेरूपेक्षां-ही-हा जातलग आहे.' २ (क.) स्वतःच्या जातीचा; जातीसंबंधाचा. ० दार-किवि. जातीप्रमाणे निरनिराळे (कर, नोंद, निवडगृह, प्रतिनिधि)

जात-जी. स्वतः. ० आर्ग मदार नाना यांचे जातीवर आहे. -पेटी १.२५. [अर शात] (वाप्र.) (आपले)जानीवर करणें-स्वतःच्याच अकलेने, शक्तीने आणि साधनांनी कोणतेहि कृत्य करणे 'बडिलांचा पैसा न वेवतां याने आपले जातीवर लग्न केले' जानीवर करणें-घेणें-दणें-करणें मांडणें-स्वतःच्या शक्तीने, सामर्थ्याने करणे सामाशब्द-० इनाम-न. स्वतःच्या हयातीपुरते, वंशपरंपरेने नव्हे असे, सरंजामी नव्हे असे इनाम. ० कतया यु. (कायदा) जातमुचलका ० बुद्ध-किवि. (अप.) जातसंत-द. स्वतःसंबंधी. जातनिर्णी-किवि. खास स्वतः;

शुद्ध आपण; जातीने. ० निसंबत-स्वतः लिहून दिलेला लेख. किवि. स्वतः; बुद्ध; जातीने. ० पत्र-मुचलका-नपु. स्वतःच्या नांवाने केलेला करार, करारनामा; स्वतःची लेखी जवानी; स्वतःसंबंधी करारपत्र. [अर. शात; तुर्की मुच्छका, मुचत्का] ० मुख-तार-वि. १ स्वैर; अगदी स्वतंत्र; बंधनापासून मुक्त. २ कुल; मुखत्यार; कुलकारमारी. ३ जातचौगुला-पाटील. ० मुखारक-जी. बुद्ध; श्रीमंत; राजा; स्वामी. 'सरकारचे जात-मुखारकेचे लष्ठी सोडून जे असतील त्यांचा बंदोबस्त मनोदयानुरूप केला जाईल.' -रा ७.२९. ० व्यवहार-यु. जातीने व्यवहार करण्यास योग्य, पंधरावर्षानंतरचा तरुण माणूस; कायद्यांत आलेला; सद्गान (संप्रत एकवीस वर्षांचा). ० सरंजाम-जागीर-यु. लष्करी चाकरीबद्दल स्वतःचा पंगार म्हणून मिळालेली नेमशुक किंवा इनाम; जेवळा उत्पन्नाचा भाग शिल्लेदाराचे, सरदाराचे अगर मुत्सद्याचे जातीचे निर्वाहार्थे दिला असतो तो; जातीनिधी लष्करी चाकरी केली पाहिजे या करारावर दिलेला सरंजाम. जातीने-किवि. १ स्वभावतः; जन्मस्वभावाने; प्रकृत्या. २ स्वतः बुद्ध. 'लढाई घेऊं जातीने' -पेपो ३९१. 'तो जातीने बोलावूं आला त्यापेक्षा भोजनास गेले पाहिजे.' जातीचा-स्वतःचा. 'इंग्रजी कसम...जातीचे बोडयास चांदीचे नाल करून नालबंदी करीत होता.' -मदर १२०.

जात, जात-न १ वैल शिकण्याकरितां केलेला हुंदारा; याला एक आठवे लांकूड असते; ते खांद्यावर घेऊन हुंदाभोंवतीं वैल वाटोळा फिरतो. जनावरास बठणीस आणण्यासाठीं केलेले साधन; एखाद्या माणसाला शिक्षा देण्याची रीत. [यंत्र]

जात-न. (गो.) बैलांची जोडी; जोतें. [सं. युति] ० कशी-यु. (गो.) शेत नांगरणारा.

जातक-न. १ जन्मकाळच्या प्रहांच्या स्थितीवरून माणसाच्या आयुष्यांत बडणाऱ्या शुभाशुभ गोष्टीविषयींचे वर्गन करणारा ज्योतिषशास्त्राचा एक विषय; ताजक. 'नंदे जातक बतवून। बळिभद्र नाम ठेविले।' -ह ३.५३. २ कुंडली इ० वरून भविष्य वर्तविणे; शुभाशुभफलपरिगणन (कि० वर्तविणे). ३ विवाह शुद्धविण्यास लागणाऱ्या आठगोष्टींपैकी एक; विवाहवडिताच्या आठ प्रकारांपैकी योनिप्रकार. ४ जातकर्म पहा. जातकर्म-न. पुत्रावण; जातक; नूतन. जन्म पावलेल्या बालकाचा पित्याने करावयाचा संस्कार हा संस्कार सोळा संस्कारांपैकी आहे. या संस्कारांत सहाणेवर मध्यय तूप घालून त्यांत सोने उगाळून सोन्याचे रज त्या तूप-मधांत उतरल्यावर ते वाटण जन्मलेल्या बालकास पाजावयाचे असते. नंतर बालकाच्या उजव्या कानावर सुवर्ण ठेवून पित्याने बालकाच्या कानांत मंत्र जपावयाचा असतो. -एमा २२.५८४. 'जातकर्म नामाभिधान। कटिसूत्र. अभ्राशन।' -भारा, बाल ७.१२.

जातखेचो—क्रि. (काव्य) जाताक्षणीच. 'जैसें धका जात-
खेचो छेपे। सापण मालेचे।'—हा १.७३. [जाणे+सं. क्षण]

जातण, जातणी, जातली—न. (राजा.) ल्हान जाते;
खेळांतलें जातें. जातणी—जी. मोठे जातें.

जातवेद—पु. अभि. 'सुटत घर धडाडी पेटिजे जातवेदें।'—
सुरामा युद्ध २१८. 'मग भरतें चेतविला जातवेद।' [सं.]

जातां—न. (कु.) दळण्याचें जातें. 'कीं दळावेयां धुयि-
वीचा जातां। काळरात्री वैरणें घातलें मजपातां।'—शिष्ट १०४४.
[सं. यंत्र]

जातापाया—पु. न्हास; क्षय; नाश; उतरती कळा. (क्रि०
येणें; लागणें; होणें; सुचणें). [जाणे+पाय.]

जातावाकी—जी. (कारकुनी) पगार वेळन. किंवा खर्च
करून राहिलेली वाकी; शिक्क. [जाणे+वाकी]

जाति—जी १ (संगीत) रागाचा आरोह व अवरोह ह्या
मधील स्वसंख्येवरून रागाचे जे प्रकार होतात ते प्रत्येकीं.
त्यांची संख्या ९ आहे. त्यांचीं नांवां—संपूर्ण—संपूर्ण, संपूर्ण—षाडव,
संपूर्ण—औडुव, षाडव—संपूर्ण, षाडव—षाडव, षाडव—औडुव,
औडुव—संपूर्ण, औडुव—षाडव, औडुव—औडुव २ (संगीत) न्यास,
अंश, ग्रह, इत्यादि स्वर, तसेंच ताल, कळा, मार्ग हे आधिक असून
अमुक एक रस उत्पन्न व्हावा अशी योजना ज्या एखाद्या नियम-
बद्ध स्वररचनेत असते ती. हिचे प्रकार दोन—शुद्ध जाति
व विकृत जाति. ३ (संगीत) मात्रानियमावरून तालांचे झालेले
प्रकार प्रत्येकीं. ह्या जाती पांच आहेत—चतुरस्र, त्र्यस्र, खंड,
मिश्र व संकीर्ण. [सं. जाति]

जाति—जी. १ जात; प्रकार; वर्ग. २ वंश; कुळ; बीज. ३
वर्ण. जात पहा. ४ (गणित) अंश व छेद यांचे एकीकरण. उदा०
विशेष-शेष जाति. ५ (साहित्य) एक अलंकार. संस्कृत आणि
प्राकृत या दोहोंतहि सारखेच वाचले जातील अशी अक्षरांची
रचना. ६ छंदांचा एक वर्ग. ह्या मात्रासंख्याक असून, षण्मात्रिक
तालाचा व अष्टमात्रिक तालाचा असे याचे दोन प्रकार आहेत.
[सं.] ० दंड—पु. १ जातीनें लादलेला कर. २ जातिबहिष्कृत
माणसानें शुद्ध शाल्यावर जातीला वाचयाचा दंड. ० पक्ष—पु ससु-
वायरीत्या जात, वर्ग, वंश. (संबंध जात एक धरून विचार कर-
तांना). याच्या उलट व्यक्तिपक्ष—एकदा माणूस. ० बंधु—पु. जाती-
तील माणूस; जातमात; जातमाई; जातिबांधव. ० मेद—पु. वंश-
मिश्रत्वावरून, वर्णमिश्रत्वावरून अगर निरनिराळ्या सवोगंधशां-
वरून समाजाचे जे वेगवेगळ्या गट वगळे आहेत त्यांस जाती
म्हणतात. जातीमधून मिश्र मिश्र प्रकार, आचार, स्त्री उत्पन्न
होतात. त्यामुळे जातिमेद उत्पन्न होतात; जातीमधील मिश्रत्व;
असमानता. ० झंझा—पु. जातिबहिष्कृत होणें; जातीस मुकणें.

० भ्रष्ट—नि. जातिबहिष्कृत; जातिबाह्य; बाटणा. ० मर्यादा—जी.
जातीचे नियम (चालचालुकीचे); जातीनें घालून दिलेले बंधन.
० लक्षण—न. जातीचे विशेष किंवा सामान्य गुणधर्म; जातीची
रीत, वर्तन. ० धंत—नि. १ उच्च पराण्यांतील, कुळांतील; ज्ञान-
दानीचा; वरंदाज; कुलीन; उत्कृष्ट 'किजविज करिताती जाति-
वंत पाळरें।'—सला ४१ २ जातल्य पहा. ० वाचक—नि. १
(व्या.) वर्ग-प्रकार-भेददर्शक (संज्ञा.) याच्या उलट व्यक्तिवाचक.
२ सामान्य, वर्गवाचक (नाम.) ० धैर—न. जन्मतः, स्वाभाविक
धैर. ० ध्यवहार—वेव्हार—पु. विशिष्ट समाजामध्ये प्रचलित
असलेल्या नीतिमार्गांचे आचरण. 'कीं जातिवेव्हारा परौता।'—
म १४. ० स्मृति—जी. पूर्वजन्मस्मरण. 'मग जाहली जाति-
स्मृती।'—गुच ११.१२. ० स्वभाव—पु. १ कुळाचा, जातीचा,
वर्गाचा स्वभाव; जातिलक्षण. २ जन्मस्वभाव; प्रकृतिस्वभाव.

जातीचा—नि. १ जातीनें; जातीसंबंधानें. 'ह्या जातीचा ब्राह्मण
आहे.' २ जन्मस्वभावाचा, प्रकृतीचा 'जन्मतःच जातीचा—असल
खरा—आंधळा—पांगळा—रोगी.' जातिवंत; अस्सल. 'तुका म्हणे
तेथें पाहिजे जातीचें। बेरा गावाळाचे काम नोहे.'—सुगा
३५८७. ३ ज्ञानदानीचा; मोठया कुळांतला. म्ह० १ जातीची
खावी लात परजातीचा नको मात. २ जातीकरितां खावी माती;
जातीचें लेककं—न. (ल.) लुच्चा माणूस; खरा माणूस.

० पुती—पूत—जी. वंश; कुळी; जातपूत पहा. म्ह० जाती तशी
पुती, खाण तशी माती. ० पुतीचा—नि. ज्ञानदानीचा; कुलीन.
जातीय—नि. जातीसंबंधाचा; जातीचा. 'साधू स्वजातीय व
विजातीय सर्वसमान आहेत,' इक्षु—ब्राह्मण—पाषाण जातीय इ०
जाती—जी. जाई; वेळ व फळ. 'जैसें जातीचें मुळ। कीं
तेज परीं धीतल।'—हा १६.११५. [सं.]

जातीण—जी. (को.) १ मात भरवण्याचें मोठे कांडवी
जातें. २ जात्याच्या आकाराचे वारूचें झाड. ३ (राजा.) जात्याची
पेढ, तळी; जातें; जातण पहा. ० करणें—(ठणें) मात जातिणी-
वर भरवणें.

जातीपत्री—जी. जायपत्री. जातीफळ—न. जायफळ.
जातुली—जी. (को.) ल्हान जातें; जातली.

जा(जा)तें—न. दळण्याचें साधन, यंत्र. दोन चतुर्काकर
वगळ एकमेकांवर बासून मधील पदार्थाचा चुरावा करतील अशी
यांत योजना असते; चडी; बंटी; चडी; जातीण. 'दळनिया पीठ
केलें। काळ बेल तेंहि गिळी। ऐसें हें दुष्ट जातें। बहुतां जनांल
छळी।'—मध्य ३८९. [सं. यंत्र] म्ह० १ जात्यावर बसल्यां
गीत आठवतें—प्रसंग आला असतां जापोआप हातून काम होतें.
२ जात्यांतले स्वतात झुपतले हंसरात. ० ओढणें—जातें फिर-
विणें. ० उकटया—नि. टाकी लावणारा. [जातें+उकटणें]

जॉते, जुते—न. (गो.) वहाण. [सं. युत; हि. वृता]
 •कार—यु. (गो.) चांमार.

जात्य, जात्यत्रिमुज—न. (सुमिति.) काटकोन त्रिकोण.
 [सं. जात्ये=काटकोन+त्रिमुज=तिकोन.]

जात्यंध—वि. जन्मांध; उपजत आंधळा. [सं. जाति+अंध]
 जात्यमिमान—यु. जातीचा अमिमान पहा.

जात्या—त्यां—किवि. १ स्वभावतः जन्मस्वभावतः प्रकृत्या.
 'तो जात्या बुद्धिवान बरा.' २ स्वतः; जातीने. 'अन्नदान करीत
 अस्तां आपण जात्या आपले स्वकर्मी उजू तवाजु करून ...'
 —भाव ५२. 'एवढा श्रीमंत असून जात्या बलावुं फिरतो आहे.'

जात्रा—जो. (गो.) जत्रा पहा. [सं. यात्रा; हि. जात्रा]
 जात्रेकार—वि. जत्रेला गेलेला, जाणारा; यात्रेकरू.

जाथू—किवि. १ कायम; सतत; नेहमी; नियमितपणाने
 (नोकरी, होणारा नफा, बहून येणारी गोष्ट). 'यांची चाकरी जाथू
 आहे.'—वि. फार दिवसांची (जुनी, लढ-चाकरी). [जयणे]

जा(ज्या)वा—यु १ अधिक:जास्त. २ विशद:निराळे: स्वतंत्र
 जबाब पहा. [अ. क्रियावा] •तळवी—झी. फाजील तगादा.
 'स्वराज्याचा अंमल बाकवी मामुल्लभमाणे वेत जावा, ज्यावा
 तळवी न करावी.'—खलप २:११३. [फा.] •पोलीस—यु. (इं.)
 दंगेखोर अगर बंडाळीच्या भाषांत शिक्षा म्हणून अधिक लादलेले
 शिपायी; प्युनिटिव्ह. 'जावा पोलीस ठेकन बाकी सर्व काम
 त्याजवर सोपवावयाचे.'—टि १:२८०.

जादू—झी. १ माया; चेटक; इंद्रजाल; पिशाच्चविद्या;
 जाणमार्ग; अमिचार; शाबरीमंत्र. २ या विद्येचा प्रयोग.
 [सं. यादु; फा. जादु] •खार—खोरा; जादूगर—गार—
 गीर—वि. १ जादू करणारा; चेटक्या २ जादूविद्या जाणणारा;
 जादूत तज्ज्ञ. ३ कपटी; हिक्मतरी. 'शिवाजी-राजा मोठे हुनेवंत
 जादूखोर आहे.'—मदर १:५३. •गिरा—गरी—झी. चेटक
 मोडनी. जादू पहा. 'जादूगिरी नजरबंदीने दृष्टी फसते. पण कोर-
 कुनी कळमबंदीने दृष्टी फसते.'—राजसंन्यास १८. •चा कंदील—
 यु पडपावर भिजे अगर वेळावे दाखविण्याकरिता ज्या तीव्र प्रका-
 शाच्या कंदिलाचा उपयोग करितात तो. (इं.) मॅजिक लॅटर्न.

•टोणा—यु. जादूविद्या; मुताटकी, मंत्रतंत्र, जादू सांना व्यापक
 संज्ञा. [फा. जादू+अ. टोणे=फसविणे]
 जान—यु. १ जीव; आयुष्य. २ प्राण, आत्मा. 'बजीर-
 खानासी बाण लग्नांत होयांत जान सोडिली.'—झुल्लिपो २१४.
 जान गेले तरी जमीन-वेणार नाही. ३ (उ.) प्रियकर; प्रिया.
 'मेरा—री जान.' [वै. सं. जान=जन्म=आयुष्य. 'कोवेद जान-
 येवा'—अजवेद ४:५३. फा. जान्] •गिरी—झी. खून. 'तेथे
 शुद्धप्रसंग होऊन तुमची जानगिरी होईल.'—बाब-शाळ ११४.

जानजवान—जमान—बमान—वि. तरणाटाळा; जवान. 'त्याचा
 एक जानजमान मुलगा थोडे दिवसांपूर्वी वारला.' [जान द्वि.
 •दार—वि. (कों.) जेमतेम जिवंत; अतिशय आचारी; क्षीण
 (डुखणेकरी). [फा.]

जान—न. (व.) नुकसान. 'बर जळास्याने त्याचे मोठे
 जान झाले.'

जानक—कों—यु. (गो.) वेवाळा बळी यावयांचा रेडा.
 जानकुड—खोड—न. (व.) बखराच्या खोडावर पास
 बसविण्याकरिता लाविलेले उमे खुटे; बखराचे दांते, पाय; जानोळे,
 जानपळान—यु. ओळखीचा माणूस; स्नेही. —झी.
 ओळख; ओळखवेख. [सं. ज्ञान+प्रत्यभिज्ञान किंवा पश्चाज्ज्ञान;
 प्रा. जाण+पळजाण; हि. जानपहचान]

जान(नि)वसां. जानोसा—यु. १ बधू किंवा वरपक्षाचे
 गांवांत एखाद्या जागी राहणे, उतरणे. (कि० करणे: वेणे). बराचा-
 बधूचा तळ. २ बधू-वर पक्षाला उतरण्यासाठी दिलेले बर; जान-
 बसबर, 'जानबशासी बर दिवले विशाळ सुंदर.'—इ २.
 १२४. जानवस(से)बर—न. जानोशाकरिता दिलेले बर, स्थान.
 बधू-बराचा तळ, बिन्हाड; बन्हाड. [सं. जनवास, किंवा जन्य-
 नवन्याचे मित्र+वास]

जानबळ—बळे, जानोळे—न. जानकुड पहा. कुळबाचा
 पास बसविण्याचा जुटा; हे दोन असतात. —मसाप २:३:७७.

जानवा—यु. (सीधा.) (जंविया.) ब्रॉकमधील एक डाव.
 आपल्या हातांतील जंवियाने आपल्या उजव्या बाजूला (मर्बात
 जोडीदाराच्या डाव्याबाजूला) जानवें असते त्या ठिकाणी
 वेवीच्या डाव्या बाजूपासून बर बरखडीच्या शिपीपर्यंत कापत
 जाणे. याच्या उलट डावाला (बरून खाली कापत जाण्याला)
 जानवा उलटा म्हणतात. (पहा) जानवें सोडविणे, उतरणे पहा. [म.
 जानवें; हि. जानवा]

जानवाळ—झी. खरून (लहान मुलांस येणारी).

जानवें—न. १ यज्ञोपवीत (उपनयनचिन्ह—सूत्र) २ (कुमारी)
 अडके काकावर वनत असता त्याच्या मध्यभागी बाटोळी विकत-
 वून ठेवतात ती सुमाची दोरी. —बदलापूर ६६. ३ लसण्या नांवाच्या
 रत्नावर एखादे वेळी दिसणारी पांढरी रेव. ४ (वे.) नांगराचा
 फाळ व. पान जोडणारा लोखंडी बाटोळा तुकडा. ५ (वे.) गांठ
 [सं. यज्ञोपवीत; प्रा. जण्णोवीज. हि. पं. जनेऊ] (वाप्र.)

•तोडावयास उठणे. जानव्यास हात घालणे—अतिशय
 रागावणे; चिडणे; जानवें तोडण्याचा धाक घालणे. (जानवें तोडले
 असता धर्म जाळून अपवित्रपणा येतो). •मोकळे करणे—उकें
 करणे—मुक्तांतून मोकळे होणे; क्रियाकर्म करून शुद्ध होणे; दुसरे
 शुद्ध जानवें घालणे. •सोडविणे—उतरणे—जानव्याच्या जागी

तरवारीचा वार करणें जानवा पहा. ०घोतर फाडणें-टाकणें-
१ अतिशय रागावणें; डोक्यांत राख घालणें. २ निलेज्ज, बदफेली
होणें; वेफाम उघळणें. जानव्याची लाज धरणें, जानव्यास
लाजणें-(जानवें पवित्र म्हणून त्याचा मान राखणें). जानवें
(धर्म) सांभाळण्यासाठीं तरी दुराचरण न करणें. जानव्याघोत-
राची गांठ घालणें-१ अतिशय रागावणें; रागानें वेफाम होणें.
२ (तुम्या, त्याच्या या शब्दांशीं जोडून) दुसऱ्याच्या (जान-
व्याच्या) नावाची धमकी देणें. जानव्याला जानवें मिळणें-
सजातीयांचें ऐक्य होणें, मिलाफ होणें, एक होणें; जात ओळखणें.
जानव्यास वस्त्रा बांधणें-(पूर्वी बादविवादांत जिकल्यास
जयपत्र घेणें किंवा आपण पराजित झाल्यास वस्त्र्यानें जानवें तोडणें
असा क्रम असे) यावरून जिकण्याची प्रतिष्ठा करणें. ०जोड-
पु. पांच जानवीं. जानव्याचा धनी-वि. जानवें घाण कणारा
वरी (ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य वर्ग).

जानी-वि. जीवशकंठ्य; अति निकट; जिवांचा कलिजा;
जिवलग (दोस्त). [फा.]

जानी-खी. १ खंडोवाच्या किंवा एखाद्या देवाच्या नांवानें
सोडलेली गाय, वासरु, गुरू किंवा मुलगी; देवगाय; मुरळी. २
(ल.) आडदांड मुलगी.

जानीवैन, जानवैन-किवि. दुतर्फा; दोन्ही बाजूनी.
'जानी वैन झुदागी नाही.'-पया ४८४. [अर. जानिवैन]

जानीवे-पु. षोडशाचा एक रोग. यांत एका किंवा चारी पायां-
वर मांड्यांच्या आंत गांठी येतात. -अश्वप २.२८४. [सं. जानु]

जानु-पु. गुडघा. [सं.] ०जंघपोटरी-खी. (लावणी)
गुडघा, मांडी आणि पोटी. ०घर्त-पु. गुडघ्यावर किंवा गुडघ्या-
च्याजवळ असणारा मोवरा. हें षोडशाचें अशुभलक्षण आहे.

जानू(डळटा)-पु. (जंघिया) बौक्याधील एक डाव. हातां-
तील जंघियानें जोडीदाराच्या आपल्या डाव्या बाजूच्या (अर्थांत
जोडीदाराच्या उजव्या बाजूच्या) गुडघ्याच्या बाहेरील डोळ्यावर
जंघियानें मारणें. जानू(सींघा) जोडीदाराच्या डाव्या गुडघ्या-
वर मारणें या डावाला जानूसींघा म्हणतात.

जानू, जान्हवें-न जानवें पहा. [हि. जनेऊ, जानवा]

जानेवारी-पु. इंग्ली वर्षाचा पहिला महिना. [इं.]

जान्हवी-खी. श्राद्धाच्या वेळीं शुद्ध गळ्यांत रेशमी दोरा
शुभळतात तो. [जानवें]

जान्हवी-खी. गंगानदी; भागिरथी. 'जे ज्ञानामृताची
जान्हवी।' -झा १५.५७२. 'जान्हवीस न्हावया शिखरोदक।' [सं. जह्नु]

जाप-पु. १ जबाब; उत्तर; जाव. २ उच्चार; व्र. ३ देवाला
केलेली विनंति, मागणें, नवस. [जाव] ०झावणें-सकि. देवा-

पार्शी मागणें. -न्यायप ४४९. जा(जां)पणें-सकि. (सुंवई)
सांगणें; म्हणणें. -बकि. जाव देणें; रहून; काडूळीनें बोलणें,
कडूळी देणें (अपराध कडूल करतांना किंवा पुढील वांगल्या वर्तनाची
हमी देतांना). जापविणें-सकि. (जापणें प्रयोजक) स्पष्टपणें,
मोठ्यानें सांगावयास लावणें (अपराध कडूल करतांना किंवा पुढील
वांगल्या वर्तनाची हमी देतांना); गुन्हा मान्य करावयास लावणें.

०साल-पु. (राजा. कुण.) जावसाल पहा. -मसाप २.४.१९१.

जापक-वि. जप करणारा; जाप्यक. 'जे गायत्री मंत्र
जापक.' -भारा किर्किधा ११. ९१. [सं. जप]

जापाणणें-सकि. १ आच्छादणें. २ आढोपणें. 'आतां
जापाणीं जापाणीं आपुलें।' -झा ११ ३८१. ३ अपमान करणें;
भट्ट करणें. 'येक देव जापाणिला.' -दा१.१.३५.

जापारणें-सकि. उलटून बोलणें; प्रत्युत्तर करणें. (वाडगा-
ईनें, उद्दामपणानें, उद्धटपणानें). [जाप]

जापाळ-पु. जेपाळ पहा.

जापें, जावप-पु. १ वेत. वीण (गुरांची) 'या गाईचीं
किती जावपें झालीं.' २ वासरु. जावपें पहा.

जासा-पु. पाहारा. जावता पहा. 'सरकारी सामानावर
जासा ठेवणें.' -हुकराची शिकार (बडोदे) २१.

जाफत, जियाफत, ज्याफत-खी. १ आतिथ्य; मेज-
वानी. 'सरदार-दरबारांच्या घरीं जाफत झाली.' -बझाघात
१७४. २ नजर; मेट. 'पांचवें रुपये नवाबानें जियाफत मेजवानी
पाठविली ते सेवकास दिवली.' -रा १.४३. जेयाफत, असें
दुसरें रूप आहे. [अर. शियाफत]

जाफरणें-सकि. एखाद्यावर संतापणें, रागावणें, खेकसणें,
उखडणें, तडफडणें, आदळआपट करणें; डांफरणें पहा.

जाफरा-पु. केशर. [अर. झफरान; हिं जाफरान]
जाफरमाना-मानी-वि. केशरी; केशरी रंगाचा. 'माणें
जाफरमानी व केशरीकुटांचा पोशाख पाठविले होते.' -पेव १९.
१८. [अर. झफरानी]

जाफराबादी-वि. जाफराबादची; जाफराबाद गांवची,
गांवासंबंधी (विशेषतः म्हेस, गाय या संबधीं वापरतात).

जाफरीगुंडी-खी. आबोळी; गुलमखमल; फुलांची एक जात.

जाफा-वि. किवि. बाजवीपेक्षा जास्ती; अधिक; जादा;
जास्त. [अर. इजाफाह-वाढ; जोड]

जाव, ज्वाव-पु १ उत्तर. 'कोणी काहीं तरी दान पुण्य
करा। जाव नेदा तरी जातों माघारा गा।' -नुगा ३४७. २ हुंडी-
संबंधींचे पत्र. जवाव पहा. ३ बोलणें; माव-भाषा; बोलण्याचें
चातुर्य. [फा जवाव] ०साल-पु. १ प्रभोत्तर; संभाषण; बोलणें.

तेव्हां प्रसंगान् सन्त जावसाल कोणी न करीत.' -रा ११.१०. २ बोल; भाषण; उच्चार. ३ तह; तहानें बोलणें. 'गोविंदराव बापुंनीं जावसाल लाविल.' -ऐपो २८६. ४ जवाब; खुलासा. 'या दुष्कृत्याचा जावसाल ईश्वराच्या घरीं द्यावा लागेल.' [अर. जवाब+समात्] ० साली-वि. १ हजीर जवाबी; न अडखळणारा. २ प्रमाणभूत; साध्य व्यवहारास उपयुक्त (कागद). ० साली कागद-अव. कामाची पत्रे; उत्तर-प्रत्युत्तराचीं पत्रे.

जांब-पु. १ जामळीच्या जातीतील एक झाड. याचें फळ मोंकराप्रमाणें असून लांकूड इमारतीच्या उपयोगी पडतें. फुलें पांढरीं व फळें पिवळसर असून मधुर व सुवासिक असतात -कृवि ७१९. २ रायजांबूळ; फळ व झाड. ३ पेठ; झाड आणि फळ. ४ (कों.) काजू. ५ खरबुजाची एक जात. याचा रंग तांबूस आणि आकार गोल असतो. -कृवि ५७२. जाम पहा. [सं. जंबु]

जांब-पु. जाम; एक प्रकारचें मांडें; पेला; खालीं पेंदी असलेले फुलपात्र. 'जांबलोटी पाण्याची.' -स्त्रीगीत १६. [फा. जाम]

जांब, जांबय, जांबोय-स्त्री. (कु. गो.) जामई. [सं. जंमा; प्रा. जंमा, जंमाइम; म. जामई]

जांबकाम-न. पंचांग, कॅलेंडर, जाहिराती वगैरे सारखे छपाईचें किरकोळ काम. (इं.) जांबवक.

जा-बजा, ज्या-बज्या-किवि. स्थळोत्थलीं; ठिकठिकाणीं. 'ऐसा ताकिदा जा-बजा पाठवाव्या.' -ख ७.३५७५. [फा. जा=स्थळ; जा-ब-जा=सर्वत्र]

जावड-भाण. दाराच्या खालच्या बाजूस फळीला असलेला मोठा डोखंडी खिळा.

जावडणें-अकि. १ (क.) शोपेंत बोलणें. २ (राजा.) वेढ्यासारखी वडवड करणें; वरळणें जावणें पहा. [उजावडा]

जावडा-पु. जवडा पहा.

जावणें-अकि. (गांवडळ) वरळणें; वडवडणें (तापांत, शोपेंत); असंबद्द भाषण करणें. जावडणें पहा. [जापणें ?]

जावत, जावती-पु. अधिकारी; मुखत्यार. 'जोगेंद्रीर मानमाळ जावती कमलैन सेकीन संमत निव' -रा १५.१७२. [अर. जावत्]

जावता-पु. १ कायदा; नियम. २ अधिकारपत्र; मुखत्यार-पत्र; अधिकार; मान्यता; मंजुरी. ३ परवाना; पास. ४ पाहारा; राखण; सोबत. ५ मोजलेल्या जमिनीचा तुकडा. ६ कैद. ७ सरंजाम किंवा इनाम यांच्या अधिकाराची कमवंदी याद. ८ व्यापाऱ्याला पाठविलेली मालाची याद; फई; फेरिस्त. 'जातेसमयीं कुलकर्ते ल्हान थोर लोकांचे विषादीचे जावते करावे.' -समासद १२. [अर. जाविता]

जावता-पु. १ अंमल; कडक शिस्त. 'लवकरचे लोकांनीं ताकीद न ऐकतां त्यांच्या गर्दना मारिल्या, जावता वसविल.' -मदर १.८५. २ देखरेख. [अर. जाविता]

जांब बांगडा-पु. बांगडा माशांतील एक जात.

जावरी-स्त्री. नावणीची एक तन्हा.

जावरी-स्त्री. कन्हा; दगडाचा कापलेला चिरा.

जांब(म)ळा-वि. जामळाच्या रंगाचा. जांबळी-स्त्री.

जामळाचें झाड; जांबूळ. [सं. जंबू]

जावळां, जामळां-पु (गो.) मोठ्या छिद्रांचे जाळे.

जावळी-स्त्री. (कु.) मासे ठेवण्यासाठीं केलेली जाळी-दार परडी, टोपली.

जांबा-पु. १ एक जंगली झाड; जांब पहा. २ एक प्रकारचा दगड. हा तांबूस असतो; कोंकणांत सांपडतो. -वि. जांबी; जांबेथर पहा.

जांबाड-डें-न. जवडा; जामाड, तोंडाचा खालचावरचा भाग. विशेषतः खालचा. 'जळचरें पसरितां जांबाडें.' -मुआदि ३०.२३१. [सं. जंमास्थि, जंमा+हाड किंवा जंमा+ड अल्पार्थी] जांबी, जांबी हुंडी-स्त्री. (प्र.) जवाबी जवाबी-हुंडी पहा.

जांबीर-पुन. कागदी लिंबु. (प्र.) जंबीर पहा.

जांबुवंत-पु. १ श्रीरामाच्या वानरसेनेंतील सर्वांत म्हातारा अस्वल. त्यावरून. २ (ल.) मंडळीतील शहाणा म्हातारा माणूस; बुद्ध कपि; वडीलधारा पुढारी. [सं. जांबवत्]

जांबूनद-न. सोने. 'पाषाण परिस भूमि जांबूनद। वंशाचा संबंध घातयाचा।' -तुगा ३४६३. 'जांबूनदाचा पिळिला रस।' -वेसीस्व ७.३३. २ घोटल्याचें फळ. [सं.]

जांबूळ-स्त्री. जामळीचें झाड आणि फळ. याचें लांकूड इमारतीच्या उपयोगी असून सालीचा रंगाकडे उपयोग करतात. फळाचा रस औषधी आहे.

जांबेथर, जांबीत्री-वि. जामळसर रंगाच्या दगडाचा थर असलेला (दगड, घोंडा). असल्या दगडांचा कोंकणांत इमारतीकडे उपयोग करितात.

जांबोस-पु. (कों.) माशांची एक जात. हे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात. जांबा पहा.

जाम-पु. पेरु इ०. जांब पहा.

जामई, जामळी, जामाळी-स्त्री. निद्रा, आळस इत्यादीं मुळें तोंड पसरून निषणारा दीर्घ श्वास. (कि० वेणें; वेणें). जामळी हा शब्द वन्हाडांत रूढ आहे. [सं. जंमा, प्रा. जंमा, जंमाइम; हिं. जंमाई]. म्ह० सहा महिन्यांची जामई=दीर्घ-सूत्रीपणा; कोणतेंहि काम लांबणीवर पडण्याचा प्रकार.

जामळा-ळी, जामा, जामाड-डे, जामोर, जामूळ, जामेथर—जांवळा-ळी, जांवा, जावाड, जांवीर, जांवूळ, जांवेथर पहा.

जामूळ देवदार—पु. एक सरळ वाढणारे सुरेख झाड.

जाम—पु. एक प्रकारचे मांडे; जांव पहा.

जाम—क्रि. पक्के; वट. (क्रि० वसणे). 'ती फिरकी जाम वसली.' [इं. जॅम=चिरडणे, दावणे]

जामगी—खी. तोफ अथवा वंदुकीचा तोडा; वात; काकडा; फळाच्याची वात; वत्ती. 'दोन जामग्या झाडाचे आठ दृष्टीस पडल्या.'—मराचिथोशा ६०. [फा.] •ळावणे—१ तोडा पेटविणे. २ (ल.) मांडण लावून देणे. ३ त्रास देणे: छळ करणे. जामग्यांनीं मांडणे—अतिशय छळम करणे; छळणे.

जामजोड—पु. १ बोड्याच्या टाचेच्या झुरावर बांधावयाचे चामड्याच्या पट्यांचा जोड. २ दोन वस्तूंची जोडी; युक्त. [जाम+जोडी]

जामण—न—वि. जामुन; ठेंगणा; दुटका; बुजा. जामुन पहा. [सं. वामन]

जामदानी—खी. १ ज्या कापडांत विणून वेलपतीचा उठाव केला आहे असे कापड; एक प्रकारचे कापड; हे आं. रक्यास वापरीत. २ एक प्रकारची कातडी पिशवी; पेटी (कपड्याची); वंग; (इं.) पोर्टमेंटो. [फा. जामदानी]

जामदार—पु. जामदारखान्यावरील अधिकारी; जवाहीर खान्याचा व वस्त्रागारावरील मुख्य अधिकारी. खजानची. खजीनदार. हा दागीने, वस्त्रे सांभाळून लागेल त्यावेळीं देतो. [फा.] •खाना—पु. १ सरकारी खजिना; जवाहिरखाना. २ वस्त्रागार; कपड्यांची कोठी. 'रजईचा मजकूर लिहिला तर प्रस्तुत जामदार खान्यांत घाल नाही.'—त्रप ७१. जामदारी—खी. जामदाराचे काम आणि हुद्दा.

जामा—पु. एक प्रकारचा आंगरखा; लांब श्रगा; पायथोळ आंगरखा (लमाच्या वेळीं नवऱ्याच्या अंगांत असतो तसा). हा बहुधा मुसलमान वापरतात. [फा.] •निमा—पु. १ (जामा व निमा) अंगांत बालावयाचीं दोन वस्त्रे. २ जामानिमा बाळून सजणे; सुंदर वस्त्रांनीं नटणे. ३ सर्व पोशाख. (क्रि० करणे). [फा. निमा=आंतील वंडी]

जामात-ता—पु. कन्यापति: जांवई. [सं. जामात]

जामीन—पु. १ कुळाचा सावकारास विश्वास राहण्यासाठीं मध्ये विश्वासाथे राहिलेला माणूस. २ खात्री पटविणारा मध्यस्थ; हमीदार; (इं.) गॅरंटर. 'एवढे विचारांत कां पडले आहां, तुम्ही हे औषध घ्या, गुणन आला तर मी जामीन.' ३ (ल.) पडायला लागलेल्यास (खांब इ० स) खालून दिलेला धिरा, जोड तुकडा, आधारभूत वस्तु. ४ पतंगाची. दोरी. ही आंवळा बावयासाठी

असते. ५ (सोंगट्या) तिफाची सोंगट्यांच्या डावांतील एक विशिष्ट सोंगटी; पक्क्या रंगाची सोंगटी अडकून पडण्यासाठीं कन्या रंगाची जी सोंगटी मारतात ती. ६ विरजण (रात्रीच्या वेळीं नासणाऱ्या दुधाळ विरजण हे आभिनाप्रमाणे असते म्हणून) [अर.] म्ह० जामीन रहा आणि गांठचे वहा. सामाशब्द—•कत(इ)बा—पु. जामीनकीचा दस्तऐवज; जामीनपत्र. [अर.] जामीनकी—खी. १ हमी; जबाबदारी (दिलेली, कबूल केलेली) (क्रि० देणे; घालणे, लिहिणे). २ जामीन राहण्याबाबत दिलेला पैसा. ३ आरोपी करारास चुकल्यास जामीनाकडून घेतलेला दंड; जामीनाचा जप्त करावयाचा पैसा. •गत—गिरी—खी. १ हमी; जामीनकी. (क्रि० देणे; घालणे; करणे). २ (ल.) जामीन होऊन स्वतःला बांधून घेणे. 'येतो म्हणजे त्यापेक्षां भोजनास गेलेंच पाहिजे. एन्ही जामीनगत सुटणार नाही.' •दार—वि. हमीदार; हमी घेणारा. •तलब—खी. जामीनाची मागणी. 'या निमित्तें साहेबाच्या स्वारांनीं जामीन-तलब केली; त्याजवरून मशारनिच्छेस आपण हजीर-जामन असुं.'—रा १२.१६७. •सांखळी—खी. १ एक बराणें दुसऱ्या बराण्यास जामीन राहते, तिसरे पहिल्यास आणि चौथे तिसऱ्यास याप्रमाणे गांवांतील सर्व कुटुंबांनीं एकमेकांस जामीन राहण्याची क्रिया; गांवच्या वसुलाबद्दल सर्व रयतेची संयुक्त जबाबदारी. २ (ल.) एकमेकांवर अवलंबून असणे; अन्योन्य सापेक्षत्व; संवर्षांची सांखळी (कवितांचा भाग, नाटकांचे संविधानक यांतील). 'यांतला एकच खडी पाहून हिशेब मनांत येणार नाही, कांकी ही सर्व खड्यांची जामिनसांखळी आहे.'

जामुन-न, जामूण-न—जामण-न पहा. बुजा; ठेंप. 'एक दातिरे राखोडे फेंगडे. जामुन बुजे.'—दाव २८६. 'मारोळे जामुन टाफरे.'—दा ३.६.४२. [सं. वामन]

जाय—खी. (गो.) जाई; एक फुलझाड आणि तिचे फूल. जाई पहा.

जाय—क्रि. (गो.) पाहिजे. 'माका एक पुस्तक जाय.' [सं. युज्-ज्यते] जांवचे—क्रि. (गो.) पाहिजे असणे.

जायगड्या—आ. रागाचा उद्गार. येथून जा ! चालता हो ! [जा+गड्या]

जायगणी—खी. (गो.) विचारपूस. 'मासी जायगणी तुला नको.' [सं. झा+जाणें किंवा म. जाणें-जाय]

जायजण-णा, जायजाणा, जायवळ—वि. १ प्रसंग साबरा करण्यासाठीं उसनवार आणिलेले; परत बोलीने आणिलेले (कापड, दागिने इ०). २ (ल.) मुलगी (ती दुसऱ्याला दाव. याची म्हणून). ३ जाणारे; क्षणभंगुर; अस्थिर; नाशवंत (शरीर). 'कसया मी आतां वेढुं हे शरीर ! आहे वारगीर जायजणे.'

-तुगा १७९१. 'जायजणें वपु निश्चय मानुनि तूं मज त्या रज्जु-वीर पदाब्जा।' [जाणें+जण=जन, माणूस; सं. यात+जनः प्रा. जाय+जणः म. जाणें+जण]

जायतां—वि. (गो.) पुष्कळ; पाहिजे जितका. (अव.) जायतें. [जाग]

जायदाते—वि. सनदी. [फा. जायदाद्]

जायदाद—स्त्री. १ सैन्याच्या खर्चास लावून दिलेली जहागीर. २ जागा; नेमणूक; उत्पन्न; मालमत्ता. 'नवाब नजबखान यांनीं मिर्जा सफीखान यास मेरठ वगैरे अकरा महाल जायदाद दिली होती.' -दिमरा १.१०१. [फा. जाए-दाद्]

जायदी खजूर—स्त्री. मोकळा; पेंड न बांधलेला खजूर. घाच्या उलट पेंड खजूर.

जायपत्री—स्त्री. जायफळावरची साल. ही औषधी असून विडपांत खातात. [सं. जातीपत्र]

जायपें—न. (कों.) जावपें; गाई-म्हशीचें वांसकं. जाउपें पहा.

जायफळ—न. (कों.) औषधोपयोगी सुवासिक फळ; जायपत्रीच्या झाडाचें फळ; जायफळामोवर्ती जायपत्री असते. जायफळ हें उत्तेजक, पाचक व वायुनाशक आहे. [सं. जातिफल; वं. हिं. जायफल]

जायवंदा—वंदी, जायावंदां—वंदी—वि. जखमी; दुखविलेला; इजा झालेला; निरुपयोगी झालेला (मोडणें, फुटणें इ०मुळे). 'पाण्यावर जाताना पडला म्हणून त्या घोड्याचा पाय जायवंदी झाला.' [अर. झाइ=नष्ट+फा. वंदी]

जायवाळ—न. (कु.) जायवल; काकपक्ष; जावल पहा. [सं. जात; प्रा. जाय=वच्चा+वाळ=वैस]

जायमान—वि. अस्तित्वांत येणारें; उत्पन्न होणारें; भावी; [सं. जन]

जायलेणें—न. परत करावयाच्या बोलीनें आणिलेले दागिने. [जाणें+लेणें]

जायवळ—न. (रा.) जावल पहा.

जायसर—क्रि. (गो.) होईपर्यंत. 'जेवचें जायसर' = जेवण होईपर्यंत. [म. जाणें+सरणें]

जाया—स्त्री. बायको; माया; पत्नी. 'त्या बुध्दोक्तिध्वणें धर्माची संकटीं पडे जाया।' -मोसमा ५.३. 'असे त्याची मग मुख्य जाया।' -साख २.४. [सं.] ०पती—पु. नवरावायको; दांपत्य. [सं.]

जाया-जायां, जांयां—क्रि. १ नष्ट. २ खराब; नादुस्त. 'नळ पाण्याचा जागा जागा जाया झाला आहे.' -बाबसभा १.३४. ३ बायाळ; जखमी. 'परंतु कोणी जाया जखमी जाले

नाहीं.' -ख ८.४३१०. ४ निरुपयोगी. 'वाडोच्या मैथुनापरी गेलें बायां। वाडेल्याचें जायां जालें पीक।' -तुगा ३०४६. [अर. झाइ=नष्ट] ०देणें—(गाय, दागिने, मालमत्ता इ०) आंदण देणें. (ही देणगी ठाकून दिल्यासारखी असते म्हणून)

जायां, जायास—क्रि. विसनवट; उसनें म्हणून. [जाणें] जाया(यां)चा—वि. परत करावयाचा; उसना घेतलेला; जाणें, जायजणा पहा. 'आतां जायांचें जैसें लेणें। आंगावरी आहाच-बाणें।' -झा १.४१२. जायाचा दागिना—ची वस्तु—पु. (ल.) मुलगी.

जायिजणा—वि. जायजणा अर्थ १ पहा.

जायी—स्त्री. (कातकरी) मुलगी. 'मी ब्राह्मणाची जायी आहे.' -मसाप ३.३१९. [सं. जात; प्रा. जाय]

जा ये—स्त्री. १ उगाच ये जा करणें, जाणें व परतणें; पुढें मागें करणें; इकडेतिकडे व्यर्थ भटकणें; कंटाळवाणी पायपीट; निष्कारण येरझारा. २ चुळबुळ; चळवळ. ३ उगाच जाऊन येणें. (कि० करणें; लवणें). [जाणें+येणें]

जायेळ—वि. (खा.) १ गेलेला; बाह्यात; अढाणी. [जाणें+एळ प्रत्यय]

जार—पु. १ परस्त्रीशीं संबंध करणारा; उपपति; घोंड. २ प्रियकर; दोस्त; यार (स्त्रीचा). ३ जारकर्म; व्यभिचार. 'ज्यांस न कळतां बडल जार। तिहीं रासमंडळीं खेळला याद-वेद। -ह १८.१०. [सं. जार] ०कर्म—न. व्यभिचार; बद-फैलीपणा; विवाहित पुरुषाने अगर स्त्रीनें अन्य स्त्रीशीं अगर पुरुषाशीं केलेला संग; परशम्या; परदार; व्यभिचार. (कायदा) जिचा नवरा जिवंत असल्याचें माहीत आहे अशा स्त्रीशीं तिच्या नवऱ्याच्या संमतीवाचून केलेला संभोग. ०कर्म—वि. जारकर्म करणारा; व्यभिचारी; बदफैली. जारज—वि. अनौरस; जारकर्म-पासून झालेली (संतति). जारिणी—रीण—स्त्री. व्यभिचारिणी; जारकर्म स्त्री. 'की वरपणी जेवीं जारीण। यावी भतार सेवा करून।' जारीवधू—स्त्री. जारकर्म स्त्री. 'जारीवधू न्यायज-नेम हारी।' -मुरामा बाल ८४.

जार—पु. १ गलगल; समुद्राच्या कांठाळ सांचलेला पांढरा फेंस. २ प्रसूतीनंतर बाहेर पडलेली वार; गर्भवेष्टन. 'तुका म्हणे मार ज्याचा जार त्यासी.' -तुगा १३३४. ३ नुकत्याच जन्म झालेल्या मुलाच्या तोंडांतून निघणारा फेंस, ओंठावरची कोमळ त्वचा [सं. जरायु] तोंडाचा जार घाळलेला नसणें—ग्रौढ नसणें; बालबुद्धि असणें. 'ओंठाच्या वरचाहि जार अडुनी नाहीं तुझ्या बाळाल।' -कुशलवाक्यान ४१ (मराठी ५ वें पुस्तक, पृ. १६५.) जारज—वि. गर्भाशयापासून झालेला; जरायुज; पृथ्वीवरील जीव-सात्राचा एक वर्ग; अंडज, त्वेदज, उद्भिज हे इतर वर्ग आहेत.

‘परि आधीं तंव स्वेदज । जारज उद्भिज मणिज ।’—झा १५.
१४८. [सं. जरायुज]

जार, ज्यार—वि. १ वेजार; त्रस्त; जेर. ‘तरी तोफेचे गोळे राहीना नवाव झाला मग जार ।’—ऐपो २५९. ‘राधा मदनानें जार । जरी असता मोठा मनोहर ।’—पला २. २ जखमी; ‘भाल्याच्या अणीनें इंप्रज ज्यार केले. ।’ [फा. झार]

जारवूट—वि. (कु.) मात्य; हडी.

जारट—वि. कठिण; टणक (फळ, गळ). ‘येके मधुरें अळवणीं जारटें ।’—स्वादि १.४.४७. [सं. जरट] जारटणें—जारसणें—अक्रि. १ टणक, कठिण होणें; आकसणें (कडक उन्हानें किंवा अकाळी पावसानें फळें इ०). २ दडस, टणक, कठिण होणें; आखडणें; आकसणें (गळ). ३ (ळ.) आजारीपणासुळें झुरकुत्या पडणें, वाळणें. जारटलें चांगें—न. १ वाकून टणक झालेलें बायें. २ (ळ.) वाढ झुरटलेला माणूस; झुजट; मोठ्या वयाचा पण लहान मुल-सारखा दिसणारा माणूस.

जारण—न. १ मंत्रविद्या; जादूटोणा; वेढ लागवें, मरावें, रोगी किंवा पंड व्हावें इत्यादि करितां केलेला मंत्रप्रयोग. २ (वैश्व) वनस्पति, धातु इ० चें मत्स करणें. ३ लय; शेवट. ‘मग पवन ठेलिया जारण । नीरीचें नीर ।’—सिंस ४.२१६. [सं. जू=जीर्ण होणें] •मारण—मारण उच्चाटण—न. जारण, मारण व उच्चाटण हे मंत्रविद्येंतील तीन प्रकार आहेत. शत्रूचें नुकसान (वेढ, मरण, पंडपणा इ० नीं) व्हावें म्हणून केलेले जारण, मारण इ० चें मंत्रप्रयोग; जादूटोणा यास व्यापक शब्द. ‘कठीण गांठ नानाधीं न चाले तेथें जारण मारण ।’—ऐपो ३९५.

जारत—झी. यात्रा; पवित्रस्थानास भेट. ‘दर्गाहास जारत करून...’—दिमरा १.११८. [अ. झियात]

जारस—वि. १ (कों.) अद्याप रस गळत आहे अशा स्थितीतील; शेतांतील भात पिकल्यावर त्याचा दाणा पुरता वाळू न देतां कापतात तें; किंवा तसल्या प्रकारचे (तांदूळ). २ (सामा.) रसाल; ज्यांतून रस गळत असतो असा. ‘एकें जारसें कवकचितें ।’—एकूच १४.१०७. [सं. जातरस]

जारी—झी. १ चालू असलेले, विद्यमान सरकार, कायदा. २ कोणताहि सुरू असलेला व सार्वजनिक बहुलांतून निराळा केलेला अम्मल (बहुलाचा भाग); गरबेसमुखी आणि चौथ अम्मल हीं या सदराखालीं येतात. हीं उपभोगणाऱ्यांना जारी इनामवार म्हणतात. ३ अधिकाराचा काल; सत्ता, अम्मल यांचे दिवस; चळती. ४ कसोशी. (कि० करणें). —वि. १ चालू; ह्यात; विद्यमान; इनाम, चाकरी, वर्षासन, सरंजाम इत्यादि शब्दांशीं हा जोडतात २ सुरू. ‘त्याजकडे बोलणें चालणें ही जारी आहे. ’—रा५.१८९. ३ दुसऱ्या—तिसऱ्यानें लागवडींत आणलेली (जमीन). [अर.]

०४.रणें—सुरू, प्रचलित करणें. ‘कंपनीच्या नांवाचा नवा रुपया हिंदुस्थानांत जारी करण्यांत आला. ’—सन १८५७.१०६. जारीत आणणें—प्रचारांत आणणें; जारी करणें पहा. ०अम्मल—यु जारी अर्थ १,२. पहा. चौथ, सरबेसमुखी पहा. ०चिह्ना—यु. जारी अम्मलाचा (बहुलाच्या विभक्त भागांचा) हिशोब. ०बसूल बाकी—बहिवाट—हिशोब—झी.पु. सार्वजनिक पैशाचा चालू हिशोब. जारीनें—१ जोरानें; वेगानें. २ कसोशीनें.

जारी—ज्वारी पहा.

जारणें—न. (गो.) पावसाच्या झुरवातीस पेरण्याचें क्षेत्र. ‘आठवडा दिवस चांगला पाऊस पडल्याशिवाय जारणेंची पेरणी करतां येत नाही. ’

जाल—झी. (विणकम) भागच्या गारी (खड्या) मध्ये असणारी लांकडी फळी, पावडी, चोटे इकडून तिकडे जाण्यासाठी, पेला पाडण्यासाठी हिचा उपयोग करतात.

जाल—यु. (ना.) आरोप; आळ [सं. जाल]

जाल—न १ मासे पकडण्याचें जाळें. २ अनेक वस्तूंचा एकत्र समूह, समुदाय, जसें—केवळ—वर्ण—वृक्ष—शब्द—नक्षत्र—बाण—मेघ—तंतु—आळ. ३ (ळ.) गुंतण्याचें साधन, यंत्र; सांपळा; पाझ. जसें कर्म—भव—माया—मोह—विषयजाल. [सं. जाल] जालंवाज—वि. १ पाझ टाकण्यांत कुशल; गुकीनें शत्रूला बाळगतां बरणारा. २ कपटी.

जालंधर—यु. झरोका; जाली.

जालंध(द)र—यु १ गोसाव्यांतील एक पंथ २ नाथ-पंथातील नवनाथांपैकी एक. ३ योगशास्त्रात वंशव्रजांतील कंठस्थानचा वंश. ‘मग जालंधर सांवी ।’—झा १.३०९. [सं.] ०देश—यु. पंजाबांतील दक्षिण भाग.

जालनी—वि. जालना शहरासंबंधी, जालनाचें (कापड इ०).

जालप—यु. जयपाल; एका जातीच्या झाडाच्या मुळाची बुकणी; ही फार तीक्ष्ण असून रक्ताच्या उपयोगी आहे. —बालरोग चिकित्सा. पृ. ३३.

जालमी—झी. झुलम. ‘याप्रमाणें जालमी व जलाळीची चाल अलफजानची. ’—रा ७.१५०. [फा. झालिमी]

जाली—झी. (वे.) वासूल.

जालीम, जालम—वि. १ तीक्ष्ण; जलाल; कडक; जोरदार; वीरवान (औषध. उपाय इ०). ‘मोठमोठ्या जालीम भाशा दिल्या तेव्हां वायु उतरला. ’ २ झुलमी; कडक (अम्मल, राज्य, कायदा) ३ बरचड; चढेल; कडक; जहाल; अति तामसी (माणूस). ‘दोघेही कर्ते नामी सिपाई जालम असे निवडले. ’—भाज १८३४.९२. [अर. झालिम्=कूर]

जालें—न. जन्म; उत्पत्ति; उत्पन्न होणें; संभव. ‘जयाचें जालें बंदां। उरो नेदी ।’—झा १७.४१२. [सं. जात]

जालौरी—वि. जालौरी नांवाचे (शालवाड) एक बंदर आहे त्यासंबंधी; शालवाडसंबंधी. 'जालौरीचे केंकाणे थोर।'—शिष्ट १३७.

जा(जां)वई—पु. १ मुलीचा नवरा; जामात. २ (ल.) बोलाविल्या—कळविल्या शिवाय दुसऱ्याच्या बरीं जालून चैनीत राहणारा माणूस. [वैसं. जामेय; पूर्वी बहिणीचा मुलगा (जामेय) जांवई करून घेत; तेव्हां शब्दहि तसाच (जामि=बहिण; जामेय=माचा) बनला आहे. सं. जामातु; प्रा. जामाळ; हि. जमाई; पं. जवाई; गो. जांबय; ग्री. जामीतर; फेजि. नमुत्रो; पॅलेस्टाईन. जत्रो] म्ह० १ जांवई न्हाला वाफा पाणी प्याला (शिंपला)= एका दगडाने दोन पक्षी मारण्याप्रमाणे. २ अक्षी लेक हवाई, घरोघर जांवई. ३ सासवेचे दोंदावर जांवई उदार. ४ जांबयाचे पक्षीचे जेवण व लेकावरोवर अज्ययन (मिळण्यास देव पाहिले) सामाशब्द—० झाग्रह—पु. १ (जांबयाला करतात त्याप्रमाणे) जेवणाच्याण्याचा अतिशय आग्रह २ बरवर केलेला, तोंडवेखला आग्रह. ० जेवण—न. (लमांतील जांबयाचे जेवण) थोडथोडे, नाजूकपणाचे खाणे; अल्पाहार. ० डौल—पु. (जांबयासारखा) फाजील ऐट, दिमाख; यथास्थित दुसऱ्याच्या बरीं चैन करणे. जांवईण—स्त्री. जांबयाची बहिण; करबली. ० पोशा(वा)क (ख)—पु. अतिशय डाम डौलाचा, प्रसंगाला न साजणारा असा. अपकेदार पोशाख. ० शोच—पु. मूळचे बरोबर असतां त्यांत झानाच्या बमेडीने अडाणी माणसाने जुकीचा घातलेला शोच; शुद्धाचे अशुद्ध करण्याचा खटाटोप; अनवश्यक दुरुस्ती. (हा शब्द एका मूर्ख जांबयाच्या गोष्टी वरून निघाला आहे). जांबयाचा वेटा—१ जांबयाचा मुलगा. हा बहुत करून आपल्या कामाला निरुपयोगी असतो; कारण तो वेगळ्या कुळांतला म्हणून त्याचे लक्ष आपल्याकडे लागणार नाही. २ (ल.) निरुपयोगी व आपल्याच तोऱ्यांत असणारा आस. म्ह० १ जांबयाचा वेटा काईयांचावेटा. २ जांबयाचे पोर हरामखोर. जांबयाची कीड—स्त्री. नाजूकपणाद्वारे थडेची संज्ञा. जांबयाची पंगत—स्त्री. (जांबयाच्या पंगतीला सासू साखर, तूप, पकामे इ० स्वतः भरपूर वाढते यावरून) (ल.) श्रीमंतपणाची राहणी, जेवण.

जावक—वि. जांबयाचा; पाठवांबयाचा; धाडावयाचा (कचेरीतून कागद, हुकूम, पत्र). याच्या उलट जावक. [जाणे; हि. जाव] ० धारनिशी—स्त्री. जाणाऱ्या कागदाचा मतलब लिहिण्याची वही, रजिस्टर.

जावडे—न. कुंक्याच्या रेशा, वोटें. जावडी पहा. 'पार्यां मी तव अर्पितों अतिशये आलच्छे जावडे।'—निमा १.१४.

जावत, जावतकाल—किवि. जोंपर्यंत. 'माझा हातपाय जावत चालतो आहे, तो चार अक्षरे केलीस तर होतील.' याच्या

उलट तावत, तावतकाल. यावत, यावतकाल पहा. [सं. यावत+काल; प्रा. जावइअ, जावंत] म्ह० जावत तैलम् तावदाख्यानम्.

जावत्री—स्त्री. (खा.) जायपत्री [हि.]

जावपे—न. (कों.) पोर (गाई-म्हणीचे); वासरं: पाव्हं. [सं. जन्=जन्मणे] जावपेकरीण—स्त्री. दुमती गाय किंवा म्हैस; पिणारे वासरं जिवंत असलेली गाय, म्हैस. ० शुद्ध—वि. चांगले जावपे, पोर वेणारी (म्हैस किंवा गाय). जावपेपेजाने वासरं पोसायास देणे—वासरास जे प्रथम जावपे होईल त्यास पोसणाराने घ्यावे अशा बोलीने वासरू पोसणे वेणे.

जावरादा—दे, जावदा—वि. १ बाहेर जावयाचा माल; निर्यात; निर्गत. याच्या उलट आर्वदा. २ (क.) जावक; बाहेर पाठविण्याचा कागद, हुकूम इ० [म. जाणे; प्रा. हि. जाव; आवरादा शब्दाप्रमाणे बनावट]

जावशी—स्त्री. (राजा.) जाळ.

जावळ—पु. १ लहान मुलाच्या डोक्यावरचे मूळचे केस. 'लेंकुरवाळी आळवीते। जावळासी कुरवाळिते।'—मध्व २२. २ ते काढण्याचा विधि; चौल. [सं. जात+वाळ=केस; प्रा. वाळ]

जावळ—न. (क.) लुगड्याचा विशिष्ट कांठ. 'जावळी लुगडे.'

जावळा, जावळारावळा—वि. १ जुळे; एकाकाळीं, एका-गर्मातून उत्पन्न झालेलीं दोन अपत्ये. 'पुत्र जावळे प्रसवली।'—मुआदि २७.२२५. २ जुळ्यांतील एक; जुळा भाऊ. 'कौस्तु-माचा जावळा।'—मुसमा १४.४८. —स्त्रीभव. जावाजावा (एक वचन जाळ) [सं. यमळ; प्रा. जमळ] जावळफळ—न. जुळे फळ; जोडफळ. 'परस्परें क्षेम कवळीं। उभयतनु जाल्यामेळीं। जावळ-फळापरी।'—मुवन ८.१९४.

जावळिया—पु. १ शेजारी; शेजारी-पाजारी. 'जावळियां सुख निपजे। ऐसें साधुत्व का देखिजे।'—झा १७.२१७. २ जुळा भाऊ. 'कीं मवनाचा जावळिया।'—शिष्ट २६४. —वि. जोडीचा; सोबती. 'जेथ गडगाविये जावळियेचें। कांतले चान्ही।'—झा १.१३८. जावळी पहा.

जावळी—पु. (जुजरी) विन शिगाचा मेंढा.

जावळी—पु. १ मावंड. 'कृतांताचिया जावळी।'—झा ११.३९६. २ सोबती, शेजार. —स्त्री. बरोवरी; साद्वय. जावळीं—ठि—वि. जुळीं; आवळीं जावळीं. 'तयाचिये मायेसि दोनि लेंकुरें जावळि जाहालि।'—पंच ५.२. ० भावळी—वि. १ भावांच्या बायकांसंबंधी, अनेक भाऊ आपल्या बायकांसह एकत्र असतांना कोणा एकाचेच स्वामित्व कुटुंबावर चालत नाही अशी परिस्थिति, व्यवहार, असल्यावेळीं आपरतात. 'जावळी भावळी संसार असला. म्हणजे प्रपंच करितां कामास नये.' २ समाईक; सारखा; संयुक्त; समान (धंवा, प्रपंच इ० गोष्टी). (समासांत) जावळी

मावळी - धंदा - विचार - संसार - खटले. ० हळद - जी. पिबळी आणि मऊ जातीची, मोठ्या जातीची हळद.

जावळें - न. जुंबळ; जुळें मूल.

जावा - पु. जाणें; गमन. याच्या उलट येवा. [सं. यापयु; प्रा. जाव; हि. जाव] म्ह० येवा व्हावा जावा न व्हावा; येवा बरा जावा वाईट. ० येवा - पु. १ जाणें येणें; खेपा; इकडून तिकडे प्रवास. 'आमचा पुण्याकडे जावायेवा होता तों पाहिजे तो वेष्टाचा जिम्मा आणीत होतो. २ (ल.) दळणवळण; नेहमी संवंच; आश्रय; बहि-वाट. [जाणें+येणें]

जावाई - आग्रह - शोध - इ० - जावई पहा.

जावू - जी. दिराची वायको; जाळ पहा.

जाश्वनीळ, जाश्वनीळ - पु. शंकर. [म. जास्वन=जास्वद (निळी)+नीळ]

जासवंद - दी, जासुंद - दी, जास्वंद - दी - जीन. एक झाड व त्याचें फूल. जासवंदीचें झाड मूळ चीन देशातील आहे. या झाडाच्या सालीपासून वागा निघतो; याचें पांढरें, तांबडें, निळें, अशीं फुलें असतात. फुलांपासून रंग तयार होतात. फुलांचा एतदे-शीय औषधांतहि उपयोग होतो. या झाडापासून पांढरी राळ निघते. अंतर्सालीच्या तंतूंचे मजबूत दोर होतात. 'शेंदुर चर्चिल मस्त-कावरी। जास्वन सुमनाची पूजा शिरी।' - श्रीगीत ७. [सं. जपा-सुमन; प्रा. जासुमण] जासवान - वि. जास्वंदी रंगचें. 'वाळि-ववानें जासवानें' - वेसीस्व ९. १५०.

जासु(सु)द - पु. १ निरोप्या; दूत; टपाल पोंचविणारा; हर-कारा; काशीद; वातमी पोंहोंचविणारा. 'जासुद हलकारे बकीलत।' - नव ११. ६७. २ (ल.) पतंगाच्या दोरीवरून पतंगाकडे जाण्यास सोड-लेला कागदाचा तुकडा. [अर. जासुस्=हेर.] ० काठी - जी. हरका-न्याची (हातांत धरण्याची काळ्या बांबूची) काठी. ० गिरी - जी. जासु-दाचें काम, धंदा, हुद्दा. ० जोडी - जी. दोन जासुद. बहुधा दोघे जासुद कामास बरोबर जातात. ० पट्टी - जी. जासुदाच्या खर्चा-साठी गांवावर वसविलेला कर किंवा पट्टी. 'जासुदी - जी. १ जासुदगिरी; जासुदाचें काम. २ जासुदानें आणिलेली वातमी. ३ जासुदाची मजुरी, पगार. - वि. जासुदाविषयी - संबंधी (चमी-जोडा, चाळ, इ०). ० जोडा - पु. (जासुदाच्या लयक) जाडा, वेडावांकडा, ओबडधोबड जोडा. (तिरस्काराची योजना).

जास्त - जास्ती - वि. १ अधिक; पुष्कळ; अतिशय. २ फाजील; जादा; फाल्तू. [अर. झाद्द, सियाद्]

जास्ती - जी. जुलूम; जोर; जबरदस्ती. जाजती पहा. [अर. सियाद्] ० जलाल - पु. जुलूम. 'जास्ती जलाल.' - ख ७. ३७८४.

जाहंगिर - जी. १ हातांतला दागिना. ' गुजराथी कांकणें अगुस्तान न जाहंगिर।' - अफला ५५. २ (व.) बोटंत घाल-

ण्याची हुंगराची आंगठी. (व.) जहागिरी. ' सोनारानें जहागिरी चांगली केली आहे पण बोटंत घेते कां ? '

जाह(हा)गीर - गिरी. जागीर - जी. १ सरकारांतून मिळा-लेली जमिनीची अथवा बसुलची इनाम किंवा धर्मादाय म्हणून देणगी. ही सरकारी लष्कराच्या खर्चासाठी किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या अथवा कुटुंबाच्या पोषणासाठी दिलेली असते. ही इनामासारखी अगदींच करविरहित नसते; जायदाद; इनामजमीन. २ मोंगलांनी चार आणि मराठ्यांस दिल्यावर त्यांचे गावांत अगर परःपण्यांत जे बारा आणि राहतात ते. ३ देवादिकांच्या नेमणुकीच्या खर्चाबद्दल गांव देतात ती. ४ (सामा.) पेन्शन; तनखा. [फा. जागीर, जागीर] म्ह० चार खुंट जाहागीर=चार खुंट म्हणजे पृथ्वीचे चार कोपरे. यांची जाहागीर म्हणजे पृथ्वीवर हवें तिकडे मिळा मागण्याची मोकळीक. (ल.) मिश्रावृत्ति; मिश्राविही. ० अमल - पु. १ सर-वेष्टामुखी आणि चौथ वजा करून बाकी राहिलेल्या बसुलावरील हक्क. २ मोकसा आणि चौथ वजा करून बाकी राहिलेल्या बसुला-वरील हक्क. ३ मराठ्यांची चौबाई व आणखी चौथा हिस्सा (फौजदारीसाठी) वजा केल्यानंतर राहणाऱ्या बसुलाचा विशिष्ट भाग मोंगल सरकार काहीं जहागिरदारांकडून घेई तो. ० दार - पु. जहागीर असलेला, मिळालेला इनाम; सरदार; इनामदार. [फा.]

जाहज(जी)म, जाहजमी छोट - जाजम पहा.

जाह(हा)बाज - बाद् - पु. १ हुशार; पटाईत; कुशल. 'जाहबाज छिहिनार, गाणार.' २ पक्षा; वस्ताद. ३ धूर; बांडसी. ४ पुरखी; कैदाशीण; कृत्या (श्री.) [फा. जान्बाझ=बांडसी] जा(ज) हांबाजी - बाजपणा - जी. पु. १ शौर्य; जिवावर उदार होऊन केलेला पराक्रम. ' राधोपंत सुमेदारास धरावें इतक्यांत त्याणें जाहांबाजी करून किल्लांत पकट गेले ' - ख १५२. २ हुशारी; वस्तादगिरी. ' जाहंबाजीचे हुशरें गेलें राज्य साधावें ... ' मराचिपोरा ३०. ३ कैदाशीणपणा; कजागपणा.

जाहर - री - न. विष. जहर पहा. ' विश्वासिलेनि मल्यानिलें । परिमळाचें मुररें वातलें । जाहरी जगसापु ठविलें । वसंताचां । ' - शिशु २७२.

जाहली - जी. १ मयंकपणा; कडकपणा सप्रपणा. २ साहस प्रखरता; वीर्य. [हि. जहाल]

जाहली, जाहेली जाहलीयत - जी. मूर्खपणा. ' इतक्याने दाबसलवत मोठी होती ते मल्हारराव यांचे जाहेलीमुळे हे खरावी. ' - रा ७, खलप २७. ' दवोर न करिता जाहलीयत करावी हे वर्तणूक राजास युक्त नाही. ' - जोरा १०६. [अर. जाहिली-यत]

जाहली - जी. (क.) त्वरा; वाई.

जाहलीम - वि. जालीम पहा.

जाहती—वि. खुलमी. 'नाही वेठी जेवा सारा। जाहती नाही म्हणियारा।'—गुण ३६०. [फा. जाह=वैभव; थोरवी]

जाहागीरदार, जाहागिरी—गौर, जाहाजम, जाहा-बाज, जाहाली, जाहालीम—जाहमन्ये पहा.

जाहाज, जाहान, जाहाळ—जहाज वगैरे पहा.

जाहामर्द—वि. कोणत्याहि कामांत पुढे उढी घालणारा; कधी न हटणारा; खंवीर: जवानमर्द (अप.). जाहामर्दी—खी. जाहामर्दपणा; बहादरी; धूरपणा. [जवानमर्द]

जाहि(ही)र—रा—वि. १ सर्वभूत; प्रसिद्ध; सर्वास कळविलेले; व्यक्त. 'ते खबर जाहीरा होऊन,'—रा १५.२७४. २ सार्वजनिक रीतीने प्रख्यात. ३ विदित; माहीत. 'हे खबर च्यारो पाद-शाहासी जाहीर जाहाले.'—इम १३. ४ छापील; प्रकाशित. [अर. झाहिर] • खबर—खी. जाहिरात; नोटीस. जाहीरणे—१ प्रसिद्ध होणे. २ उघड होणे. 'अथर्वण खोटा जाहीरला.'—रा ८.४३. • वारी—खी. १ प्रसिद्धी. २ बाण देखावा; बाणात्कार. 'जाहीर-वारीने सफाई ठीक नाही, दिलापासून साफ व्हावे.'—रा ५.१६७. ३ बाण सलोखा; वरपांगी मैत्री. 'सरदारांशी आपसांत चित्तशुद्धता नाही, जाहीरदारी मात्र परस्पर आहे.'—दिमरा १.३१८. ४ जाहिरी; प्रसिद्धि. 'अद्यापि मसळतीचे वर्तमान जाहीरदारीत आले नाही.'—दिमरा १.२०९. • नामा—यु. १ प्रसिद्धि; डंगोरा; खंडी. २ जाहीर केलेला लेख; सरकारचे प्रसिद्धीपत्रक; नोटीस. ३ (पाटबंधारे खाते) मुख्य पिकांत जे दुसऱ्या जातीचे पीक थोडे थोडे मिसळलेले असते ते. • सभा—खी. जाहीर ठिकाणी भरलेली सभा; सर्वांना जेथे येण्यास आडकाठी नाही अशी सभा. जाहिराणा, जाहिरी—यु. प्रसिद्धि; उघडीक; जहूर. 'ही गोष्ट आपणास कळावी म्हणून लिहिले आहे, जाहिराण्यांत आणू नये.'—ख ८.३१२५. —किवि. प्रसिद्धपणे; उघडपणे—रीतीने; लौकिकान्त. 'परंतु जाहिराणा तर यादीप्रमाणेच कडल करावे म्हणतील.'—रा १२.१२४. जाहिरात—खी. १ प्रसिद्धीपत्रक; जाहीरनामा; प्रसिद्धीचे साधन. २ स्वतः तयार केलेल्या अथवा आणविलेल्या मालकी किंवा स्वतःच्या धंद्याची वृत्तपत्रे; मितीवरील बोर्ड, माहितीपत्रे, कॅटलॉग वगैरे साधनामाफत जी प्रसिद्धि केली जाते ती. 'विसावे शतक हे जाहिरातीचे युग आहे.' ३ कळविणे; प्रसिद्धि देणे. (कि० देणे; करणे; लावणे). —किवि. प्रसिद्धपणे. 'जाहिरात अगर अन्तरगती या गोष्टीस त्याचे अनुमत नसावे.'—रा १२.१२३.

[अर. झाहिरात] जाहिरी—खी. प्रसिद्धि; जहूर. 'यकसखुनी-पणाची नेकी व खुबी सर्व टोपीकरांत जाहिरीस येई ते करणे बाजीब व लजीम आहे.'—रा १०.२८०. जाहिरीत—किवि. बाह्यतः. 'जाहिरीत बहुत स्नेह दाखवून,'—दिमरा २.१४.

जाळ—यु. १ विस्तृत; ज्वाळा. २ ताप; प्वर. (कि० येणे). ३ राग; सजाप. ४ आग किंवा तिखट यांच्या स्पर्शापासून धरी-

रास होणारी व्यथा; जळजळ; काहिली. 'तळव्या जाळ सुटला.'—वसा ६१. 'तिखट वाटल्यापासून माझे हातांस जाळ सुटला आहे.'

[सं. ज्वाळा; प्रा. जाल] (वाप्र.) • उठणे—(स-ळा-शी-प्रयोग) जळजळीत होणे; लाल होणे (डोळे, हात, पाय). म्ह० जाळावांचून कड नाही मायेवांचून रड नाही. सामाशब्द-जाळदोर—यु. (गुन्हाळ) संसाच्या चुलाणाचे जाळ घालण्याचे तोंड; याच्यातून खराब हवा बाहेर येते. [जाळणे + द्वार] जाळपी—यु. (गुन्हाळ) जाळ टाकणारा, जळण लावणारा, माणूस. जाळपोळ-पोळी-जाळभाज—खी. १ शेत भाजणे व तत्संबंधी इतर कृत्ये यास व्यापक संज्ञा. 'शेताची अद्यापि जाळ-पोळ करावयाची आहे, पाऊस तर अंगावर आला.' २. (ल.) छटांर्ली केलेली जुकसानी 'पेंढाऱ्यांनी त्या मुळखाची जाळपोळ करीत पैसा नेला.' जाळव्या, जाळव्या—वि. जाळपी पहा. जाळवात—यु. हातापायांच्या तळव्याला घर्मावरोधापासून होणारा रोग; जळवात. [सं ज्वाला+वात]. जाळाऊ—वि. जाळण्यास योग्य; जळणाऱ्या उपयोगी. जळाऊ पहा.

जाळ—खी. (व.) कोळण्याची (डवऱ्याची) जोडी.

जाळ—खी. लतापुद्द; जाळी; कुंज; वाट झुडपे [जाळे] • वंड-वेलीची जाळी. 'जाळवंड जरा झोडपावे म्हणजे काय असेल ते आपोआप बाहेर येईल.'—चंद्र २१. —न. १ (गो.) मासे पकडण्याचे जाळे. 'तरी जाळ पाणिये न भरे।'—झा १६.३२३. २ (समासांत) समुदाय यागर्था जसे—'वाणजाळ सोडिले।'—एरुव १०.४८. ३ (व.) जनावर व्याल्यानंतर बाहेर पडणारा जार.

जाळखी—वि. (गो.) १ जळणारा; आग लावणारा. २ (ल.) त्रास देणारा. 'खरून झालेला मुलगा फारच जाळखा बनतो. जाळणा पहा. जाळखेपण—न. त्रास. [जाळ]

जाळगा—वि. (राजा.) दुराग्रही; हृष्टी; छळवादी (मूल). [जाळणे]

जाळगी—खी. (वे.) भोंवऱ्याला गुंडाळण्याची दोरी. जाळी पहा. [सं. जालक; का. जाळिगे]

जाळगी—खी. (कु.) मिर्ची. (तोंड भाजते यावरून). [जाळणे, जाळगा]

जाळण—नखी. (को.) सरपण; इंधन; जाळावयाची वस्तु. जळण पहा. [जळणे]

जाळणी—खी. १ (गो.) कळकळ २ विचारपूस. [जाळणे] जाळणेकार—वि. (गो.) कळकळ बाळगणारा; काळजी बाहणारा.

जाळपूक, जाळणी—खी. जळपूक; छळपूक; त्रास; खुलम; यातना. [जाळणे]

जाळणें—सक्रि. १ आग लावणें; पेटविणें; जळेल असें करणें.

२ (ल.) त्रास देणें; छळ करणें; यातना देणें; गांजणें. 'तो आपल्ये बायकोस दिवसभर जाळितो.' ३ केवळ जाळावयाच्या उपयोगी, निरुपयोगी किंवा अमंगळ असणें; करणें. 'अंतरी क्षमा नाही. तीं व्रतें तपें जाळसी काई.' ४ (ल.) नीच उपायांनीं पोसणें; मरणें (पोट) [सं. ज्वळ; प्रा. जा. जाल] (वाप्र.) (पाणी) जाळणें—दैव अनुकूल असल्यामुळें मनास येतील त्या गोष्टी करणें. (पोट) जाळणें—कसातरी वेड्यावांकड्या उपायांनीं उदरनिर्वाह करणें.

जाळप करणें—सक्रि. (कु.) जमीन जाळणें; राव, दाब करणें.

जाळपुळी—स्त्री. एक त्वचारोग; आग करणारें व पसरणारें क्षत, व्रण. चाळपुळी पहा. [जाळणें+पुळी]

जाळमाळ—न. गूढ कृति, कारस्थान. 'असो युक्तीचें जाळ-माळ। सुचना सांगतसे अळमाळ।'—मुसभा १२.१८. [सं. जाल+माळ; म. जाळें+माळ]

जाळवणी—स्त्री. (कु.) १ चौकशी, विचारपूस. जाळणी पहा. २ (ल.) उठाव. [जाळ+वण प्रत्यय]

जाळांधर—न. जाळी; झरोका; ल्हान खिडकी. 'जाळां-धरें मुकांची।'—वेसीस्व ३.५०. [सं. जाल; म. जाळी+ंधर]

जाळी—स्त्री. १ जाळें; जाळीचें, जाळीदार, भोंकें असलेलें काम; जाळीदार भोंकें पाडलेली वस्तु; कोणतेंहि नक्षीदार छिद्रयुक्त काम; पडदा; चाळणी; आडव्यासम्या पट्ट्या असणारें लांकडीकाम इ०. (कि० पाडणें; खोदणें; उकरणें; गुंफणें; घालणें). २ भोंवऱ्याची दोरी. ३ मुसकें (जनावराच्या तोंडास घालण्याचें). ४ वेळीचें घर; कुंज; गुंफा; लतागृह; दाट झुडूप. 'त्या कवंदीचे जाळींत बाब वसला आहे पुढें जाळें नका.' ५ लमांत व इतर सभारांमांत मुलींच्या ओक्यावर घालावयाचा फुलांचा साज; फुलांचें कोणतेंहि जाळी-दार काम; जाळीदांडा. 'जीला फुलांची जड होय जाळी।'—सारह ५.१२४. ६ कुरळ्या, वशा, (धोतराच्या बगैरे); पदराच्या शेवटचे दोरे (विणल्यानंतर) राहणारे. ७ माळका; सांगड (एखाद्या कामास बेल बगैरेंची). ८ अतिशय दाट मैत्री; स्नेह; एक जुट. ९ मंडळ; संघ. १० जोडी; बरोवरी; साम्यता (एका जोखडाखालील पैलांची इ०). ११ वावें; दोर (पश्यां वापण्याचा). १२ विण-लेल्या कापडाच्या कांठाची करवत; करवतीकांठ. १३ (ल.) पाछा, बंधव. 'प्रपंचाची जाळी न पडेचि.'—रामदासी २.७०. १४ (कु.) मध माद्याचें पोलें. १५ शेतांत मंडबाडा करावयाचा असला तर तट्ट्या बगैरेच्या ऐवजीं केलेला जाळीप्रमाणें आढोसा. १६ (खडीकाम) रंगाचा दाब कमजास्त करण्यासाठीं वापरावयाचा जाळीदार पडदा. १७ ग्यासवतीचें मेटळ. १८ खिडकी; झरोका. १९ पडदा; गोवा. 'असे मर्यादेन जाळीत ठेविर्ली.'—मराठिस २८. [सं. जाल]

शब्द. ३. ४९

—चा मणी—पु. वायकांच्या गळ्यांतील छिद्रयुक्त (जाळीदार) मणी मध्ये असलेला एक माळेसारखा दागिना. —चें कमळ—न. रांगोळीतील एक प्रकार. ०दार-वि. १ नक्षीचें केलेलें; जाळ्या लाविल्लें (मखर, वेव्हारा इ०). २ जाळी खोदलेलें. ०दांडा—पु. डोल्यांतील फुलांची जाळी.

जाळीतें—न. ज्ञान. —मनको.

जाळीच—वि. १ जाळक. २ जाळलेली; भाजलेली (नीं पेरण्यासाठीं, जमीन). ३ भाजलेल्या जमिनीमधील (पीक). ४ आंतील घटकावयव भाजून तयार केलेलें (औषध, रसायन). ५ जळण्यास योग्य; सरपणास योग्य (वस्तु). [जळणें]

जाळें—न. १ दोऱ्यांनीं केलेलें अनेक छिद्रयुक्त साधन; गुंफणी; जाल; पाछा. २ जाळीदार काम; नक्षीचें काम; विरविरीत वळ; चाळणीचा तळ. ३ कोळीझक; कोळयाचें घर; जळमट. ४ कासाराची मष्टी. ५ मागावरच्या वळाला जाळी (करवती कांठ) करण्याचें साधन. हा गुलाबीचा एक भाग आहे. गुलाबी पहा. ६ (ल.) आटोका; तावा; कावू; कपटपूह. 'तो केवळ सेवेमुळें झीच्या जाळयांत सांपडणें शक्य तरी आहे काय?'—नाक ३. ३३८. ७ रत्नांत रेवा दिसतात तो रत्नांतील दोप. [सं. जाल] जाळयांत पकडणें—कावूत आणणें; कैचीत घरणें.

जिअणें—अक्रि. जिवणें; जगणें. 'तु जाली म्हातारी। जिआवें दीसु दोनि ज्यारी।'—शिष्ट १३७. 'वें मी मेल्यान जिउनि मिथिले काय रहसी।'—अनंतकविस्त सीतास्वयंवर ७५. [सं. जीव्-जीव; प्रा. जीम, जीवन; प्रा. जीअण] जिआलें—न. जीवन; आयुष्य; जिवणें. 'तुमां स्नेहो सांठिलें। तरी जळो हें जिआलें।'—शिष्ट १०१. [सं. जीव+जालय] जिउ-ऊ-पु. १ जीव; प्राण. 'त्राहेत्राहे जाला हा जिउ।'—दोला १०. २ प्राणी; जीवजंतु. [सं. जीव; प्रा. जीम]

जिअे—सर्व. १ जे याची तृतीया; ज्या. 'जिमे कामाचेनि वीजमंत्रें। फीटे तिना।'—शिष्ट ८०१. २ जियें पहा.

जिक—वि व्रस्त; जिझ पहा. 'आमचें ही माणूस जिक जाइलें.'—रा ६.४९७ [अर. दिक्क]

जिक जिक—वि. जिगजिग पहा. 'जिक जिक जिक जिक दुःख पिकविलें।'—राला ७७.

जिकडचा—ला. जिकडील—वि. ज्या वाजूचा, विशेषा, प्रदेशाचा, संबंधाचा जो तो. 'जिकडचा पाहुणा तिकडे.' [जिकडे]

जिकडणें—नै. जिकडून, जिकडोन—क्रि. ज्याप्रवेशा-वाजु-दिसो-कडून. 'ही जमीन जिकडणें पाहिजे तिकडणें मोजा, शंभर काठ्या मरेळ.'

जिकडून तिकडून, जिकडणें तिकडणें—क्रि. १ सर्व वाजुनीं; चोहोंकडून. सर्वत्र; समोवतीं, सर्वकडे. हून पहा.

जिकडे—क्रि. १ ज्या प्रवेष्टाकडे; ज्या जागेकडे, दिशे-कडे. २ ज्या ठिकाणी; जेथे. [जी+कडे] • तिकडे—क्रि. सर्व-ठिकाणी; प्रत्येक स्थळी; प्रत्येक बाजूला; प्रत्येक दिशेला; चोहों-कडे; सर्वत्र. 'यंदा जिकडेतिकडे पर्वत सारखा पडतो आहे.'

जिकणाभानी, जिकणूक—स्त्री. (कवड्यांचा खेळ) एक संज्ञा; केवळ गमतीसाठी नसून पण लावून डाव जिकला असतां दबव्या इ० वावयाचा संकेत करून खेळावयाचे असतां योजतात. [जिणें+भान ?]

जिकणी—पूक—स्त्री. (क.) जय; विजय; यश; जिकणें. [जिकणें]

जिकणें—उक्ति. १ परामर्श करणें; पादाक्रांत करणें; पाडाव करणें. २ जय मिळविणें; यशस्वी होणें; (लढाई, खटला, खेळ यांत). ३ कष्टांत टेंवणें; तावा मिळविणें; सुटका करून घेणें; स्वाधीन टेंवणें (झोप, क्षुधा, तहान, रोग). ४ दबणें; दावून टाकणें; काढी चार्ड न घेणें (विकार, वांछा, मनोवृत्ति, लोभ, इष्क, भोगेच्छा यांचें). 'त्यानें काम जिकला.' ५ लढ करणें; सरशी करणें; आपल्या गुणांनीं इतर पदार्थ हलके करणें. 'तुझे मुखानें चंद्रशेमा जिकली.' ६ सोडविणें; उलगडणें; फोड करणें; उत्तर देणें, काढणें; करणें. (कोडे). ७ न्यायत: मिळविणें; स्वत्व सिद्ध करणें (विवादास्पद किंवा इतर द्रव्य). 'त्यानें पंचादशेमध्ये दोन गांव जिंकिले.' —अक्ति. १ संकटांतून मुक्त होणें; निभावून जाणें. 'एवढे लम यथास्थित तडीस गेलें म्हणजे जिंकलें.' २ परासृत होणें; जित होणें. जुनें रूप 'जिकणें' असें आहे. 'संप्रामाते जिकणहारू' —गीता १.५३५. [सं. जी] (बाप्र.) (ऊच) जिकणें—अनोळखीमुळे एखाद्याच्या श्रेष्ठतेबद्दल भय वाटत असतां तें ओळखीमुळे नाहीसे होणें; भय वाटणासें होणें; भीति जाणें. 'नवा राजा झाल तेव्हां प्रजा जवळ आयाल वचकत असे पण आतां लव जिकली.'

जिकनी—स्त्री. (व.) तोंड संभाळण्यासाठीं खालून दिलेला आधार; धीरा. [झुकणें ?]

जिकर—पु. (व.) १ मानगडीची हकीकत; कर्मकहाणी. 'त्यानें सर्व जिकर सांगितला.' २ जिकीर पहा.

जिकि(के)रा, जिकीरखना—अकिरा, जकीरखाना पहा.

जिकीरी, जिकीरखोर—वि. जिकीर करणारा.

जिकीर—पुंस्त्री. १ कटकट; त्रासदायक प्रश्न, गोष्ट; मूणमूण; वासाधीस; गळी पडून, विनवण्या करून तगादा लावणें. (कि० करणें; लावणें). 'लढाईची गोष्ट लढाईत राहिली त्याचा जिकीर आतां क्वाला पाहिजे.' —रा ५.१२. 'हमी ज्या समर्थी इंप्रजांचा जिकीर निघतो' —दिमरा १.९३. २ छळ; त्रास; जिगजिग (त्रासिक किंवा आजारी माणसाची). (कि० वेणें; करणें). ३ निःसहाय

स्थिति; मेढाकुटी (सगळे प्रयत्न फसल्यानंतर, पैसा खालास झाल्यावरची). 'डोळे यावे म्हणून त्यानें हजारों उपाय केले तथापि गुण येईना, यामुळे तो फार जिकीरीस आला. [स. जिघ्रक्षा—जिघीर—जिगीर, पदार्थ घेण्याची इच्छा—भाज १८३४, तुल० अर. शिक्स्=स्मरण, दिक्] जिकीरीस येणें—मेढा-कुटीस येणें; हैराण होणें. —मराचिंथांशा ६२. जिकीरीची—वि. हताशपणांतील; नैराश्यपूर्ण (उत्तर.) जिकीरीचीं उत्तरे. —पाव ३२.

जिकूनतिकून—क्रि. (कुण.) जिकडून तिकडून पहा.

जिकूनपस—पु. दम खालीवर होणें. घोड्याचा एक रोग. —अश्वप २.१८९.

जिक्क—वि. त्रासलेला; कंटाळलेला; वीट आलेला. जिक्क पहा. 'एवढे दिवस मी संसार केला पण आतां जिक्क झालों.' [अर. दिक्]

जिक्कचें—सक्ति. (गो.) जिकणें पहा.

जिगजिग—स्त्री. १ कटकट; पिरपीर; जिकीर पहा. (कि० लावणें; मांडणें). २ धम व त्रास; निष्फळ प्रयत्न; मेढागुटी; जगण्यासाठीं धडपड. जिकीर पहा. 'पैसा तर कोणाजवळ राहिला नाही सारं जिगजिग करून आहेत.' —वि. १ जिक्क पहा. २ जर्जर. 'शैनेदहि दृष्टिपुढें येतां केला पळांत जिगजिग जी.' —मोभीष्म ६.३५ [फा. जिक्जिक्=ओरड]

जिगजिग—स्त्री. (गो.) चकचक. जिगजिगचें—कि. (गो.) चकाकणें; शिगशिगणें पहा. 'वर्षाकाळाचे वेळेस काजवे जिगजिग-तील.' [अग ! सग !]

जिगजिगां—पु. (गो.) काजवा. जिगजिगावचें—कि. (गो.) १ प्रकाश पाडणें. २ (ल.) मेडसावणें; त्रास देणें. 'अरेरावी अधिकारी प्रजेला फारच जिगजिगावतात.'

जिगटा, जिगी—पु. (वे.) चिकट पदार्थ. [का. जिगड, जिगी=चिकटपणा]

जिगर—पु १ हृदय. २ (ल.) प्राण. 'तुम्हाबरोबर आम्ही आपला जिगरच दिला आहे.' —रा ६.३८२. —वि. जिवलग; प्यारा. [फा. जिगर=मन; हृदय; जीव] • ज्ञान—दोस्त—ज्ञान—दोस्त—वि. जिवधक्कंथ मित्र. 'तुझा जिगरदोस्त प्रस्तुत अशा विरहंत सांपडलेला आहे.' —आ ४८. 'विचारा रोज दुभमनजी म्हणून कोणी त्याचा जिगरजान दोस्त आहे, त्याची आठवण करतो.' —स्वप ३४९.

जिगरें—न. तांदुळाची एक जात.

जिगळी—स्त्री. (वे.) (शेतकी) कुरीची, पामरीची जिमली.

जिगी—स्त्री. (कु.) माडीवरची चिडकी. जंगी पहा.

जिगीषा—स्त्री. १ जिंकण्याची इच्छा. 'युद्धामध्ये जिगीषा मृत्युमयास हृदयांत शिरून वेत नाही' २ महत्वाकांक्षा; शोर इच्छा. ३ लढण्याची होस; लष्करी वाणा; उत्साह. ४ स्पर्धा; ईर्ष्या; ईद. [सं.] जिगीषु—वि जिंकण्याची, पुढे, वर जाण्याची इच्छा करणारा. 'सर्व पृथ्वीचे राज्य जिंकून स्वर्गाविषयी जिगीषु झाला.' २ महत्वाकांक्षी; स्पर्धालु.

जिजी—स्त्री १ मोठी वहीण. २ (बहुमानार्थी) कोणतीही वयाने मोठी स्त्री. ३ (ठाणे) मावशी. -बदलापूर १२८. [जी ! जी !]

जिणी—स्त्री. १ (कों.) जीवन; जिणे. २ जन्माची सफलता. 'हो काना मनाची जिणी।' -झा १३.११६०. [जिणे]

जिणे—न. जीवित; प्राण; अस्तित्व 'अशा तुज न जो मजे मनुज धिक् तयाचे जिणे।' -केका ११. [सं. जीवन; हिं. जिना] -अकि. जिवंत राहणे; अस्तित्वांत असणे; जगणे (वांचणे याच्याशी नेहमी जोडून योजना). 'विश्व सर्व जेणे जिये।' -झा ८.८८. ०द्याचणे—न. जगून आपले वर चालणे; मनाप्रमाणे दिवस काढणे. 'माझे जिणे वांचणे कसेहि करून चालेलच आहे.' -अकि. (जिणेचे जोरदार रूप) जिवंत राहणे व निमावणे; टिकणे; टिकाव धरणे.

जिणे, जिणणे—अकि. जिंकणे; जितणे. 'कळे कीर्तीसी जिती।' -झा १.११३. 'कन्यात्रय जिणोनि पैजा। अजुजालागीं करणे भाजा।' -मुआदि २३.१०४. [सं. जि. प्रा. जिण=जिंकणे] जिणता—वि. जिंकणारा. 'तो जिणता ना हात्वी।' -झा १४.३३८.

जित, जित—वि. १ परामव पावलेले; जिंकलेले. २ मिळविलेले; स्वाधीन करून घेतलेले; वरचढपणा, सरशी केलेले; वश केलेले. (समासांत) जित-काम-कोष-लोभ-मोह-प्राण-द्रव्य-पण=कामकोष इ० जिंकलेला. जेव्हा समासांत प्रथमपदी हा शब्द येतो तेव्हा उलट अर्थ होतो जसे-काम-कोष-स्त्री-जित=काम, कोष इत्यादिकांकडून जिंकला गेलेला. जितणे, जितणे—अकि. जिंकणे. 'देवाचेनि वेळे बहुवसे। अरिराजे जितिले अनायासे।' -शिष्ट ७३५. 'तो शकुनि म्हणे जितिला तें थोड्यांचि चित न बर-बरे।' -मोक्षभा ४.३. [सं जित] ०पन्न-न. परामव झालेल्या पक्षाने दिलेले जयपत्र (कुस्ती, वाद यांतील).

जित—स्त्री. विजय; जयाने प्राप्ति. [सं.]

जित—वि. (राजा.) १ जिवंत: सचेतन. २ (ल.) केवळ; निःसंशय (विशेषतः पिशाच, संमेष, अवदसा अशा शब्दांशी जोडून). पिशाच पहा. 'ही पोर जित अवदसा आहे.' ३ जागरूक; सावध. [जिवंत अप] ०रोटी—स्त्री. काही मोडून दिलेल्या वायकोच्या उपजीविकेकरिता नवऱ्यास खावा लागणारा पैसा.

०धणी—न. (राजा.) जिवंत किंवा बाह्ये पाणी (पादयगैरेचे). जितेरहो—अ. खावास। पहा। [हिं.]

जित—वि. जिवंत (प्र.) जीत. [जिवंत] ०कोळसा—य. वगधगीत कोळसा, निखारा; जिता कोळसा पहा.

जितका, जितकाला, जितुला—वि. जेवढा पहा. [सं. यावत; प्रा. जित्त, जितिल, जितुल.] जितकावा—वि. ज्या संख्येचा-प्रमाणाचा-अंशाचा-पायरीचा. याच्या उलट तितकावा. जितक्यास तितका—वि. जेवढा उपयोगी पडेल तेवढा; जेवढा योग्य असेल तेवढा; विवक्षित कार्यापुरता; फार नाही व थोडा नाही; केताचा. 'आजचे लाहू जितक्यास तितके झाले: नपूरही आली नाही आणि उरलेही नाही.' 'जितक्यास तितके बोलणे बोलवे, अधिक बोलू नये.'

जितखोर—वि. हठी; दुराग्रही; मांडखोर. जिहखोर पहा. [फा. जिहखोर]

जितपत—वि. जेवढे; जितके; ज्या प्रमाणाचे; याच्या जोडीला तितपत. जितपर्यंत-पावेतो—किंवि. जेथपर्यंत; जों पर्यंत; जितकावेळपर्यंत; जितक्या दूरपर्यंत. [जेथे+पावेतो]

जितर(रा)ब—न. जीवनाला आधार असं जमिनीचे उत्पन्न, भ्रम करणारा प्राणी; पिकलेले उभे क्षेत्र; वागाईत व तें करणारी (घोडा, बैल, गाढव, गाय, रेडा, म्हैस इ०) जनावरे. 'माझे जितराब यंदा बुडाले त्यामुळे मी खरावीस आलों.' 'बोड्याचे जितराब एकदां मोडले म्हणजे कामातून जाते.' 'जीव थावा त्यापेक्षा जितराब गेले तरी उत्तम म्हणोन बोडी सोडली.' -माव ११. [जीत=जिवंत+राव] म्ह० कांथाचे कोरड्यास, मानमावाची वायको आणि गाढवाचे जितराब यांत भ्रम नाही.

जित(तु)ला—वि. जेवढा. जितका पहा.

जितवण, जिताणे—न. १ औक्षण; निवलोण; कुरवंडी; दड काढणे. 'जितवण करुनि जन्नी। वस्तु सांगित्या बोवाळुनि.' -मुआदि २९.१६५. 'दिवस लागल्या माता। कोपाचे कीं जीविता। जिताणे कीजे।' -झा १३.३३६. २ जीवन; जिवंतपणा. 'आतां जिताणे श्रीमूर्ती। जाहले यिया।' -झा ११.६६६.

जि(जि)तवणी—न. (बाह्ये पाणी) जीवन; जिन्हाळा. 'कर्माचे आहे जितवणी।' -झा १८.५१४. [जिते=जिवंत+वणी=पाणी]

जितवा—वि. जितका, जितकावा पहा.

जिता—वि. १ जिवंत. २ (ल.) न विझलेला (विस्तव) ३ राख न झालेला (कोळसा, निखारा). ४ बाह्यारं, न सांच-गारं (पाणी). ५ जिवंत झऱ्यातून बाह्यारं (पाणी). ६ वंचळ; मारलेला-भस्म केलेला नव्हे असा (पारा इ० घातु). ७ चालू; प्रचारांतील (भाषा, लिपी, चाल). ८ उपयोगांत असलेली, न

हरबलेली (वस्तु). १ फेडले जाईल असे; तरले; न बुडणारे (कजे). १० अगदी जिवंत; निःसंशय. जित पहा. 'जिता पिशाच, समं.' ११ हिरवे असतांना कापलेले (गवत, मात). १२ जागरूक. [सं. जीव-जीवंत; प्रा. जिअ-जिअंत] (वाप्र.) -जित्या पंथास लागणें-भयंकर दुखण्यांतून उठणें, जाण्याच्या मार्गांत असणें. म्ह० १ जित्यारोटी मेल्यामाती=जित्याची खोड मेल्या-शिवाय वात नाही. जितां-किवि. जिवंत असा. 'जितां नांदतील मत्पदीं।' -यथादि १६.११२४. जिता कीं मेला-वि. जिवंत आहे कीं मेला आहे असे समजण्यास कठिण असलेला; मेल्यासारखा (नामशेष, स्तब्ध). 'चिप्य जिता कीं मेला वैस.' 'सहा महिने झाले तो जिता कीं मेला काहीं आढळत नाही.' ०कोठसा-१ निखारे पाण्याने न विसरितां जमिनींत पुरून तयार केलेला कोठसा. २ घगधगीत जळते निखारे. यांची पूढ करून जखमांना लावितात. ३ लवकर पेट घेणारा कोळसा हा काहीं विशिष्ट लांकडापासून करतात. ०जागता-वि. चांगला जिवंत असणारा; जागरूक; समर्थ असणारा; घडघडीत जिवंत. 'तो जिता जागता असतां त्यांचे घर तुम्हीं कसे छुटतां.' [जिता+जागणें] ०जीव-प. (जीव दृव्याला जोर आणण्यासाठीं) जिवंत माणूस; सजीव प्राणी. 'जिताजीव मारणें हें बोरकर्म आहे.' -वि. जिवंत; चेतनायुक्त. (प्राणी) ०पिशाच, समंध-जितीभवदसा-जीवंत पिशाच पहा.

जिताड-झी. (कों.) जवळ गेलेल्या किंवा नाश पावलेल्या पिकामध्ये हिरवागार दिसणारा पिकाचा तुकडा. [जिता] जिताडा, जितारा-प. (कों.) उन्हाळ्यांत ओलाव्याच्या आध्याने उगवलेले हिरवे गवत. [जिता]

जितासु-वि. जीवंत; वाहतें (पाणी). [जितें+असु=प्राण] जिती-झी. १ वाढती दशा. १ दैतन्य. 'धैर्याच्या चांग-चांगीं। जितवणी जिती आंगीं। वाहे जो कां।' -झा १८.६३८. [जिता]

जितेंद्रिय-वि. ज्याने आपली इद्रियें जिकल्ली आहेत असा; संयमी. 'परी जितेंद्रियासीचि घडे। योग्यतावक्षे।' -झा ४.१४१. [सं]

जितेर-(गो.) (झुतारी) दोन माणसांनीं ओढावयाचा रंथा. किस्म पहा.

जित्रप-व-जितरव पहा. जित्राप-व-न. १ (वे.) २ पीक. (कु.) शेत.

जित्रा-वि. पाने गळालेले झाड; शित्रा.

जित्रुप-न. (व.) जनावर जितरव पहा.

जित्रुप-व. (गो.) जणू काय; खरोखरीच. 'लक्ष्मीच जित्रुप बरवी.' [सं. चिद्रूप]

जिथचा-ळा, जिथील-वि. जेथला; जेथील; ज्या जागेचा (संबंधदर्शक) [जेथें]

जिथणे-ने-किवि. जिथून.

जिथपर्यंत-पायेतो-वर, जिथोर-किवि. १ जेथपर्यंत; ज्या जागेपर्यंत; 'एका दमानें तूं जिथवर धांवत जाशील तिथवर मी जाईन.' २ जोंवरी: जितकावेळपर्यंत, ज्यावेळपर्यंत. 'जिथ-वर वाट पहावयाची तिथवर पाहिली.'

जिथाळणें-अक्रि. (व.) जिवंत होणें; कोम फुटणें (झाड इ०स) [जिता]

जिथून-किवि. १ ज्या जागेपासून; जेथून. 'मी जिथून आलों तिथूनच तूं आलास.' २ कधीं कधीं कालवाचक क्रियाविशेषणासारखा उपयोग; ज्यावेळेपासून; कालापासून.

जिथें-किवि. जेथें; ज्या जागेवर; ज्या ठिकाणीं. [जेथें] ०तिथें-किवि. सर्व ठिकाणीं; सर्वत्र. 'हा जिथें तिथें हात धुवून पाठीस लागला आहे.' म्ह० १ जिथें भरला दरा (पोट) तोच गांव बरा. २ जिथें मिळाल्या दोघीतिघी तिथें निघे उगीदुगी=दोनतीन वायका एकत्र मेटल्या म्हणजे तिथें गुप्त गोष्टही बोलतात.

जिद-जिद्-झी. १ हट्ट; दुराग्रह; जिकीर; आडमुठेपणा. २ कसोशी. ३ आग्रह. ४ निकर; निकड. 'दुर्गकर हिमतीनें झुजत आहेत परंतु हैदरखान जिद्दीस आला आहे.' -ख ६.३०१९. ५ मांडण. ६ उगाच विरोध; हट्टाचा नकार. जीद पहा. [अर. जिद्=प्रयत्न] ०खोर, जिद्दी, जिद्दीखोर-वि. १ हट्टी; हेकट; दुराग्रही. २ मांडखोर. ३ आग्रही.

जिद-प. १ मेलेल्या मुसलमानांचे पिशाच्च. २ दुष्ट माणूस; कपटी मनुष्य; सैतान. ३ (व.) हट्टी मुलगा. 'तो फार जिद आहे, लाडू घेतल्याशिवाय नाहीं ऐकायचा.' [अर. जिअ]

जिद-झी. जिद् पहा. 'जिद वाढविल्यास कामास येणार नाहीं.' -पाव १८.

जिदगी, जिदगानी-णी-१ जिनगी पहा. २ संसार. 'उपरी कोणत्या सुखें जिदगानी करावी.' -ख १.१७८. 'काय उरली जिनगानी।' -राला ४५. [फा. सिदगी-गानी]

जिन-न. कापूस लोडण्याचे यंत्र. कापसाच्या बोंडांतून सरक्या काढण्याचे यंत्र, कारखाना. [इं. जिन्. एंजिनचे लघुरूप]

जिन-प. संशय; राक्षस. जिद पहा. 'कुंजवनांत कोणातरी जिनानें तुम्हांस पड्याडले तर नाहीं?' -वज्राघात १२. [अर. जिन्न]

जिन-प. जैन पंथातील विशिष्ट वर्गातील व्यक्ति; तीर्थंकर; अर्हंत. २ बौद्ध पंथातील महान पुरुष; बुद्ध. -वि. जितेंद्रिय. [सं.]

जिन(जिबटा)-वि. (माण.) घनलोमी.

जिनगर-क.र-गार-प. (जीन करणारा) १ खोगीर, लगाम इ० कातडीसामान तयार करणारी जात व त्या जातीतील

व्यक्ति. स्पृश्य आणि अस्पृश्य या दोन्ही वर्गांत ही जात आढळते. 'जिनकराला ताकीद केली।' - ऐपो ४३०. २ चित्रे, वाहुल्या इ० तयार करणारी जात. [फा. झीनगर] जिनगरी-वि. १ जिनगराने तयार केलेले. २ जिनगरासंबंधी.

जिनगाणी, जिनगानी, जिनगी-झी. १ जगणे; प्राण चारण रूप स्थिति; जन्म; जीवित्व; अस्तित्व. 'यू त्येच्या जिनगानीवर.' - गड आला पण सिंह गेला. २ उपजीविका; उदरनिर्वाह. ३ मालमिळकत; इस्टेट; पुंजी; ऐवज (जमीनखुमला, वतनवाडी विरहित) जिद्दी पहा. 'एकदां दत्तविधान झाले म्हणजे झाडून साऱ्या जिनगाणीवर आपला कवजा वसलाच ...' - नि ६४०. ४ अबू. [फा. झिंदगानी, झिंदगी]

जिनजिन्नब-न. शेतांतील, वागेंतील, चर्मी पीकें. [हि. जिन-एक अर्थोत्कर्षक प्रत्यय+जिन्नब=जितरव, पीक]

जिनपैरा-पैरें-युन. (राजा.) शेतकीच्या कामासाठी शेजाऱ्याकडून भागून आणिलेला मजूर; उसनवार मजूर; शेजाऱ्याची पाळी आली असता त्याला आपणहि परत फेडीसाठी असाच मजूर थाबा लागतो. [जिन+पैरा=मजूर]

जिनवंद-यु. खोगराचा वंद; जीन पहा. (कि० करणे.) 'घोडघाला तंग तोवरी जिनवंद कोरी।' - ऐपो ४२९. [जीन+वंद]

जिन(ख)स-पुली. १ वस्तु; पदार्थ; (विक्रीचा, खरेदीचा) माल; चीज. २ कोणतीहि एखादी वस्तु; काही एक पदार्थ. 'त्याणें तुम्हापार्शी जिन्नस ठेविली आहे ती या.' ३ जात; प्रकार. ४ क्षुद्रवस्तु; कःपदार्थ. 'जिववा बोले गर्डून मोंगल काय आणिला जिन्नस।' - ऐपो २५८. [अर. जिन्स्] (वाप्र.) एक-जिनसी-वि. १ एकाच जातीचा किंवा वस्तूचा. २ अगदी एकसारखा, एकाच प्रकारचा. ०डडविणें-खर्चून टाकणे. सामा-शब्द- ०अज्नास-झी. पदार्थ; माल; वस्तु. 'मद्यानिंल्हे या जिन्नस अज्नाशीच्या तळाशांत घोघांत आहे.' - रेडि ३.६५. [अर. अज्नास=जिन्सचे अव] ०खाना-यु. कोठार; तळघर; बखार; सामान सांठविण्याची जागा. -बाडबाबा २.४२. [फा.] जिनसाजिनसी-वि. हरत-हेचें. 'जबिताचा कुंगार कोंदणें हिरे हरजिनसाजिनसी।' - अफला ५४. ०दार-वि. आंत जिन्नस (पुरण) घालून तयार केलेली (रोटी). -पुशि २.१४. ०पानस-यु. १ अनेक प्रकारचा जिन्नस; सामानसुमान; हरजिन्नस. २ कोठारांतील सामान. ०माद्य-यु. वाजारभाव. ०वर्ताळा-यु. घारा धान्यरूपाने मरावयाचा असेल तेव्हा मारी जातीच्या धान्याच्या बदला हलक्या जातीचे धान्य जास्त प्रमाणांत घेतात, तें बावा प्रमाण, माप; मारी धान्याच्या मोबदला वर्तावळा. ०घार-वि. १ निरनिराळ्यात-हेचें; पुष्कळ जातीचे.

'एकाच जातीचीं फुलें आपुं नको, जिन्नसवार घेऊन ये.' २ सुषक; चित्रविचित्र; अतिशय चांगले; उत्कृष्ट; भारी दर्जाचे (माल, कापड). 'एकादें जिनसवार चीट आढळल्यास आंगरख्यासाठी घेऊन या.' ३ प्रत्येक मालागणिक ठेवलेला; दर जिनसाचा निर्देश केलेला (द्विशोव, कागद) 'जिन्नसवर याद लिहून दे म्हणजे तो आणील.' ४ पिकांसंबंधी स्वतंत्र तफा. जिनस वार जमावदी=प्रत्येक जातीच्या पिकावर बसविलेल्या धान्याचा तपशीलवार तफा. जिन्नसाना, जिन्नसजिन्नसाना, जिन्साना-वि. उच्च दर्जाचा; खरा. जिन्नसवार अर्थ २ पहा. -यु. माल; सामान; कोठारी माल. 'तेथें सरकारचा जिन्साना आहे त्याची मोबदलाद त्यास देऊन पावती घेणें.' - रा १२.१३६. जिन(ख)शी-सी वि. १ मालाच्या वाढातुकीचें (जहाज). २ वारदान, संताड मरलेले; जिन्नस मलून आलेले. जिनशी-झी कोठार; जिन्नसखाना. 'तीन तोफा व वास्तूचे पेटारे वारा आणिले होते ते जिनशीत दाखल करविले.' - रा ५.१९४. जिन्नसी गळयत-ताड-झी. माल वाढावयाचें ताड-गळत. जिनसीवाळे-युभव. तोफखान्याचा अधिकारी. जिनसी सामान-न. दास्तगोळा; तोफखान्याचें सामान.

जिनहार-किमि. विलकूल; सर्वभैव; हरणीज. 'करारास जिनहार कसूर येणार नाही.' - पया ४८४. [फा. झिन्हार]

जिना-यु. दादर; पायऱ्यांची वाट; सोपान. [फा. झीना]

जिप्सी-झी. युरोपांतील एक मटकी जात. ३ तींतील व्यक्ति. जिप्सी हे मूळचे हिंदी होत. [इजिप्शियनचा अप. हे इजिप्तमधून आले असें युरोपियन मानीत]

जिवट-वि. (गो.) १ हलक्या जिमेचा. २ वक्ता. [जीम]

जिवर-न. (गो.) एक मासळी.

जिवली-झी. (गो.) अर्धा कापलेला जोडपाचा तळ.

जिमली पहा.

जिवू(सु)ड-झीन. एक वेळ आणि त्याचें फळ; जिवूड पहा.

[सं. चिर्मिट; प्रा. चिम्मड; म. चिवूड]

जिमई-झी. १ मागावर कापड विणताना तें ताठ बसवावयाची पंथी, कामटी. (या पंथीच्या टोकला कापड दाबून त्यास हा ताठपणा आणतात). २ (काही ठिकाणी) ज्या दोन दोऱ्यांनी मागाच्या बळा आळवूनपाळवून उचलल्या जातात. अशा दोन बाजूच्या दोऱ्या. [जीमचें लघुत्वरूप]

जिमली-झी. १ जीम (लडिवाकपणें अथवा तिरस्काराने जोडतात.) २ (कों.) जीम (साप, बोरपड, पोपट इ० ची) घुमागलेली, फिरलेली जीम (यावरून). ३ जिमेखालच्या दोन मुख्य धारा. ४ झाड (विहिरीच्या बाहेरला बाजूच्या उगवणारे). ५ (सामा.) लहान जीम. ६ जीम खरण्याची बांगडी, कडी इ०

[सं. जिब्हा; प्रा. जिब्बा] ० कांठी-वि. विशिष्ट कांठावरून घोट-
राचें नांव. -मराठी ३ रें पुस्तक, पृ. ७८. (१८७३) जिमळ्या
चाटणें- (ल.) तोंडाला पाणी घुटणें; प्राप्तीची इच्छा करणें.

जिमळोळां-जी. १ जीम खरडण्याची काडी. २ जिमली
पहा. ३ ओष्टप्रांत-भाग. (क्रि० चाटणें). 'जिमळ्या चाटणें.'

जिमा-यु. (चांमारी) तळाच्या वरचा चामड्याचा दुसरा
भाग. [जीम]

जिमांगें-न. (नाविक) वाऱ्याला रोखून धरणारा व जहा-
जाला इति देणारा शिडाला बांधावयाचा कापड वगैरेचा तुकडा.
[जीम+अंग]

जिमांमोळी-जी. नखान्या खालची मळ, नाजूक कातडी.
जिम्हाळी अर्थ १ पहा. [सं. जीव]

जिमी-जी. जीम खरडण्याची काडी; जिमली अर्थ ६ पहा.
[जीम]

जिमखाना-यु. व्यायामशाला; तालीमखाना; हल. [इं.
जिमनेस्टिक+हि. खाना]

जिमती-वि. जबाबदार; हमीदार. 'माझे नांवें पत्र जिमती
खातरचमेचें पाठवावें.' -मदवा २.३३. [जिम्मा]

जिमा, जिम्मा-जीपु. १ मार; पत्कर; हमी; जबाबदारी.
'ज्यानीं लोकांस मार्ग दाखवून कांहीं प्रकारविशेषांनं ज्ञानासुत
पाखण्याचा जिमा घेतला आहे ...' -निं ८८७. 'मसलत ठरावी
त्याप्रमाणें आपलाजें जिम्यावर जावें' -पया ११५. २ विभास;
जामीन (वस्तु, मनुष्य, कृत्य यांचा); (इं.) गॅरंटी. ३ ताबा;
हवाला. 'हे दागिने एवढे तुमच्या जिम्मेस असुंवा.' ४ (कायदा)
तिसऱ्या इसमानें वचन, जबाबदारी किंवा देणें पुरें करण्याचा
करार; जामिनकी. 'तुम्ही जर जिम्मा घ्याल तर झाला शंभर रुपये
वेतों.' जिम्मेस करणें-स्वधीन करणें; हवाली करणें. 'पभास
हजार फौज व तीनशें तोफा तुझे जिम्मेस करितों.' -माव ४२.
[अर. जिम्मा] जिम्माफा(पा)रक-वि. जबाबदारीतून मोकळा
केलेला; जिम्यांतून मुक्त. [अर. जिम्मा+अर. फारिष्=मुक्त]
जिम्मेदार-वि. जामीन; जबाबदार; ज्यानें आपल्या अंगावर
जबाबदारी घेतली आहे असा; ट्रस्टी. [फा. जिम्मादार] जिम्मे-
दारी-जी. जबाबदारी; हमी. 'नागरिक सैन्यांतील जिम्मेदारी
त्याजवर असे.' -ईमु १६९.

जिमा-जी. (बायकी) गणति; जमा; अंतर्भाव. 'माणसांत
वेखील जिमा व्हावयाची नाही त्याची.' -एक [जमा]

जिमीन-जी. (कुण.) जमीन.

जिमेनीस, जम्नीस-यु. जमावसुलाचा एक अधिकारी.
'जिमेनीस याणीं पोते, जामदारखाना, कोठी, बाजार वगैरे पैदास्ती
कमावीस जमा याजवर दखलगिरी करावी.' -वाडसनवा १२६.
[अर. जम्=जमा+नीस]

जिया-सना. ज्या. 'जियें दोघें जीव प्राण। जियां दोघां।' -
असृ १.१२. जियें-जीं-जगाचीं जियें जनकें। -असृ १.१.

जियादा-जादा पहा. [अर. शियादा]

जियाफत-जी. मेजवानी; जाफत पहा. -पेद २१.३४. [अर]

जियारत-जी. प्रार्थना; जारत पहा. 'दर्गांत जाऊन जिया-
स्त केली.' -रा १.१८३. [अर. शियास्त]

जियालें-न. जगणें; जीवित; जिणें. 'वर जळों हें जिआलें.' -
झा २.३६. [सं. जीव+आलय; प्रा. जिअ+म. आलें]

जियें-न. जीव. 'आर्ती लाहसि जियें।' -कृ २.

जियेचें-अक्रि. (गो.) वांचणें; जगणें. 'वैदाच्या वखतानीं
तों जियेले.' [सं. जीव; प्रा. जिअ]

जिरगा-यु. तांदुळांतील एक प्रकार; जिरसाळ.

जिरगा-यु. पुढाऱ्यांची किंवा मतदारांची मोठी सभा. जर्गा
पहा. [फा. जर्गा]

जिरजिरीत-वि. (गो.) जर्जर; फाटकें; क्षिरक्षिरीत पहा.
[सं. जर्जर]

जिरणी-जी. एक झुंडप.

जिरणी-जी. आंत मुरणें. [सं. जू] ० पडणें-१ वर-स-
खालीं हे प्रत्यय लावून व त्याच्या पुढें पडणें, येणें क्रियापदें जोडून
योजतात उदा० जिरणी-स-वर-खालीं-पडणें कमी पडणें; हलकें
होणें; उतरणें (ताप). 'याचा ताप जिरणीस पडल्यावर येईन.' २
शरीरांत भिनणें; गुणावह होणें (औषध). ३ सोसणें; पचणें; पचनीं
पडणें (खाण्याचा पदार्थ, औषध-नेहमीं उपयोग केल्यानें).
'मला तेंवाडू जिरणीस पडला म्हणून गिळला.' [जिरणें]

जिरणें-अक्रि. १ शोषलें जाणें; भिनणें; मुरणें. 'इतकें तूप
डोकलील जिरव म्हणजे कपाळाचा ठणका राहील.' २ आंतल्या
आंत नाहीस होणें; वसणें; नष्ट होणें (पित्तामुळे गर्भारपणीं पोटाचा
मोठेपणा; स्तनाची पुष्टता इ०). 'तिचें सद्दा महिन्यांचें पोट
जिरलें-गर्भे जिरला'; 'स्तन जिरले.' ३ बाह्यात्कारी विकृति न
होतां कमी होणें, जाणें (धामाशिवाय ताप, पृश्नाल्याशिवाय गुल्म).
'तुझे आंगीं मोडशी जिरली आहे म्हणून आंगावर गळवें उठतात.'
४ दवणें; खालीं होणें; आंतल्याआंत राहणें; शांत होणें (गर्भ,
राग, आनंद). 'सवाई बळकट भेटतांच त्याचा गर्भ जिरला.'
५ शोषलें जाणें; पचनीं पडणें; कांहीं एक परिणाम न होणें (औषध,
विष यांचा). 'सांणें हाळाहाळ जिरेल। सेविल्लिया काई।' -झा
३.२०३. ६ गिळणें; गट करणें; आधाशासारखें खाणें; नासाडी करणें
(पैसा, पदार्थ यांची). ७ पचणें (अन्न). ८ (ल.) अंगीं लागणें; पूर्ण
उपभोग मिळणें (अन्यायानें मिळविलेल्या पैशाचा). 'अन्यायानें
घेतलेलें द्रव्य जिरत नाही.' ९ लवाडी, गुन्हा यावद्दल कांहीं न होणें;
जाचक न होणें; शिक्षा शाल्याशिवाय घुटणें (गुन्हा इ० तून) पचणें.

‘त्याला दोन लवाड्या जिरल्या म्हणून लवाडीच करावी असे वादं लागलें.’ ११ आंत सामावणें, राहणें, खपणें. ‘त्या गळब तांत आणखी दोन खंडी ओझे वातलें तरी जिरेल.’ १२ साधन-सामुग्री खपणें; लागणें. ‘या घराच्या एका पाख्याला हजार गुड्या जिरल्या.’ [सं. जू] (वाप्र.) (कंडू-खय-खुमखुम-मोडशी)जिरणें-कमी होणें; जिकणें (सूड, द्वेष इ०च्या तीव्र भावना). जिर(रो)सपोट(टा)-लहान मूल पीत असतां किंवा औषध घेत असतां आई लडिवाळपणें म्हणते तो शब्द. [सं. जू=जीर्यते; प्रा. जीरह]

जिरमाणी—झी. पचन; जिरणी पहा.

जिरमाणीं—माणिस पडणें—मानवणें; पचनी पडणें (सारखा उपयोग केल्यानें एखादें अन्न, औषध). जिरणीं पडणें पहा. [सं. जू=जीर्यमाण; म. जिरणें]

जिरमुल्ला—यु. (गो.) एक प्रकारचा कंद. बिरबोळा पहा.

जिरलें—न (कु.) झुरळ. [का.]

जिरवण—न. पाचक औषध; अभिवर्धक पदार्थ. —झी. (गो.) पचन. [सं. जू=जिरणें]

जिरवणी—न. १ जड अन्नाचें पचन होण्यासाठीं घेतलेला प्रव पदार्थ. २ (ल.) हरामखोरीचें कृत्य जिरविण्यासाठीं सांगितलेल्या कांहीं तरी सक्ती; सारवण. ३ जिरवणीचा पाऊस. ४ जिरवणूक पहा. जिरविणीचा पाऊस—यु. मीजपाऊस; ज्याचें पाणी जमिनींत जिरून जातें असा पाऊस, याच्या उलट घोपटवणीचा पाऊस. जिरवणूक—झी. १ शोषविणें; मुरविणें; पचविणें. २ जिरवाजिरव पहा.

जिरवाजिरव—झी. बाहेर येऊं न देणें; छपवाछपवी; दावा-दाव; निरवानिरव; सारवण.

जि. विणें—अकि. १ शोषविणें; मुरविणें; पचविणें. ‘तुझ्या जिरविलें बहु प्रणतमंतु पोटे पण।’ —केका १८. २ दावणें; कमी करणें. ३ बाहेर फुटूं—पडूं न देणें; छपविणें. ४ (मस्ती, रग, गुमी) खोडकी मोडणें; शिखा करणें. [जिरणें प्रयोजक]

जिरवेल—झी. माताची एक जात. जिरणा पहा.

जिरा—यु. लोखंडाचें कडें. [फा. शिराह=कडी असणारें लोखंडी चिलखत]

जिराइट—झी. मांगांतील एक पोटजात. ही अहमदनगर जिल्ह्यांत आढळते. —अस्पृ ४७.

जिराह(य)ती, जिराई(य)त, जिरात—वि. १ शेतांतील पिकांसंबंधी (सारा, पाहणी इ०). ‘जिराहती वसुल-पाहणी. २ शेतीच्या कामाची; शेतीला योग्य अशी (जमीन). ३ लागवडीच्या जमिनीवर उत्पन्न केलेले. ४ पावसावर पिकणारी; कोरडवाहू(जमीन, पीक). ५ उपऱ्या (मुसलमान किंवा कोणताहि परका माणूस-जो

हिंदु लोकांत राहून त्यांच्या चालीरितीप्रमाणें वागतो असा). याच्या उलट वागायती=अम्ल; मूळचा. [अर. शिरामत्] ० गांव-यु. जेथें वागा अथवा रब्बीचें पीक होत नाहीं असा गांव. जिराईत-यत-न. १ कोरडवाहू शेतीला योग्य अशी जमीन; याच्या उलट वागायत. २ लागवडीतली जमीन. ३ धान्याचीं शेतें-जमीन; या जमीनींतील उत्पन्न. याच्या उलट वागाईत=मळपांतील धावें वगैरेचें-उत्पन्न; मालवद. ‘ऐसें आमुचें वागाईत। वरकड तुमचें जिराईत।’ —मध्य ४०२. ४ केवळ पावसावर पिकणारें शेत-पीक. [अर. शिरामत्] जिरायत-जिरातखाना, जिराव-खाना-यु. धान्याचें कोठार; सरकारी धान्याचें कोठार; अन्ना कारखान्यापैकीं एक.

जिरातखाना—यु. शस्त्रागार —वाडवावा २.४२. [फा. शिराह=चिलखत; शिराव=छडणें ?]

जिराफ—यु. आफ्रिकेतील एक प्राणी; उष्ट्रव्याघ्र; चित्रोष्ट्र. याची उंची डोक्यापासून पायापर्यंत साधारण चार हात असते.

जिराह—यु. चिलखत; कवच. [फा. शिराह=लोखंडी चिलखत] जिरहगर—यु. चिलखतं करणारा. —राव्यको १०.१६.

जिरी—यु. (व.) जिरे पिकवणारी माळवाची जात. ‘आमच्या गांवांत जिऱ्याची वस्ती पुष्कळ आहे.’ [जिरे]

जिरे, जिरीं—न. एकप्रकारचें सुवासिक धान्य. याचा मसाल्यांत उपयोग करतात हें रचसोपक व दाहशामक आहे. [सं. जीर; फा. झीरा; हिं. जीरा; वं. जीर] जिहं—न. जिऱ्याचा दाणा. जिहंमिहं—न. जिरे व मिरे इ० मसाल्याच्या सामानाला व्यापक शब्द; किराणा जिन्नस. जिरेपाक—यु. जिरे वगैरे वातलेला एक प्रकारचा पौष्टिक पाक, औषध. जिरेसाळ—झी. एका जातीचे मात; जिरवेल पहा.

जिरे-जिरी—नकी. चिलखत; जिराह पहा. ‘जरीचे झगियाचे अंतर्भागीं नवरी वारीक कडियाची लोखंडी जिरे.’ —चित्रगुप्त ११२. [फा. शिराह] ० गार—यु. जिरहगर; चिलखत करणारा. [फा. शिराह=गार] जिरे-जिरीटोप—यु. शिरस्त्राण. ‘जिरेटोप पेटवा बांधून...’ भाव १०. ‘शिरी जिरीटोप वातला।’ —देपो ३२.

जिरेळ-ळी—झी. केळीची एक जात. जिरेळे—न. जिरळीचें फळ; केळें. जीर पहा. [जिरे=केळें ?]

जिरीचें—अकि. (गो.) पचविणें; जिरविणें.

जिलकाद—यु. मुसलमानी (अरबी) वर्षाचा अकरावा महिना. [अर. झीलकदा]

जिल(ली)वी—झी. एक मोठें पत्राळ; मैद्याच्या पिठांत लिवाचा रस, तूप, उडवाचें पीठ व इहीं मिश्र करून तें मिश्रण दुसऱ्या दिवशीं जिलवीपात्रांनें गुपंत ठेवून साखरेच्या पाकांत

टाकून केलेला कड्याच्या आकाराचा वाटोळा पदार्थ. -गृहि
१.४१३. जिलेवी असेंहि जुने रूप आहे. [हिं. जलेवी, जिलेवी]
जिलीव, जिस्दन—न. बांधीव पुस्तक; लेखबंध. -राज्य
८.११०. [फा.]

जिल्लाव, जिल्लव—बी. १ समुदाय; ल्वाजमा; परिवार;
इतमाम. २ स्वारी; मिरवणूक (राजा किंवा देव यांची, यांत
कोतवाली घोडे, ईटवाले, बोषाटीवाले, बंदुकवाले, मालाईत,
सांगवाले, आणि बाणाईत असे सहा प्रकारचे लोक असतात, शिवाय
कोतवाली घोडेहि असतात). ' श्रीमंताची भेट घेतली जिल्लीव
चाले मोहरे । ' -ऐपो २८६. [फा. जिल्लु, जिल्ली] ०दार-पु.
जिल्लीवमधील माणूस; नोकर; हुजऱ्या. ०हुडे-पुभव.वरील ईट इ०
सहा प्रकारचीं धळे धारण करणारे हुडेदार. जिल्लीवीस-क्रि.वि.
स्वारींत पुढें. जिल्लीवीचा घोडा-पु. कोतवाली घोडा.

जिलेटीन—न. एक पदार्थ; हें प्राण्यांचें मांस, अस्थी,
कातडी, खुर व छिगें इत्यादिकांपासून तयार करितात. याचा सरसा-
सारखा उपयोग करितात.

जिलोह—पु. १ ल्वाजमा. ' त्यास छत्राची व जिलोह्याची
तयारी जलदीने करून पाटवावी. ' -दिमरा २.१५०. २ थाट;
समारंभ. [फा. जिल्ला=भफका] जिलोह्याने-क्रि.वि. वाटानें. ०खाना,
जिलौखाना-जिलोह खाना-पु. दरबारचें दालन; समास्थळ.
' नवाबानीं हुवेलीचे जिलोहखान्यापुढें एक तोफ ठेवली. ' -रा ५.
१२०. [फा. जिल्लखाना=देवडी, दिवाणखान्याचेजारची खोली]

जिल्हइ, जिहइ, जिह्ले—बी. १ चकाकी; उजळा; तेजगी. २
पदार्थ गुळगुळीत करण्याची, चकचकीत करण्याची क्रिया; पॉलिश.
३ तेज. ' देवब्राह्मणाची सूर्यादा नवाबवाहदूर फार करितात
म्हणोनच दिवसेदिवस दौलतीस जिल्हे व रौनक आहे. ' -रा
१९.५३. [अर. जिला] ०गर-गार-पु. उजळा वेणारा.
०दार-वि. चकाकीत; चकचकीत ' जिल्हइवार अपकरे वाटते
आज चरकी चरिले. ' -अल १.१९. जिलेवंत-वि. शोमिवंत;
चकचकीत. ' तफ्ताव जिलेवंत नाचती समांगना आनंदांत । '
-अल ४१.

जिल्हा—पु. १ वेशविभाग; परगणा; प्रांत. (सामा.) भाग.
वेश पहा. २ इलाक्याचा एक भाग; यांत तालुके पाडलेले असतात व
यावर कलेक्टर अधिकारी असतो. ३ कागदाच्या वंदाचा अर्धा भाग
(त्याला पाडलेल्या चार घड्यांपैकी दोन घड्यांची जागा). ४
मिथ राग. [अर. शिला] जिल्हेस-वंदाच्या अर्ध्या भागांत
(कौल, करार) लिहिण्याची तऱ्हा. लिहून वेणाराच्या सहा उजव्या
बाजूच्या जिल्ह्यांत आणि साक्षीदाराच्या सहा डाव्या बाजूच्या
जिल्ह्यांत असतात. जिल्हेवीत-बीतरेख-नखी. वंदाच्या चार
रकान्यांपैकी दोन रकान्यामधून काढलेली रेख. ०दार-पु.

जिल्ह्यावरचा अधिकारी; सुभेदार पहा. मराठी राज्यांत पेढा-
तालुक्यावरच्या अधिकाऱ्यालाहि हा हुद्दा असे. २ (चुकीने) जेल्ल;
तुलगाचा अधिकारी. [फा.] ०मॅजिस्ट्रेट-पु. (इ.) डिस्ट्रिक्ट
मॅजिस्ट्रेट; जिल्ह्याच्या कलेक्टरला १ ला वर्ग मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार
असतो म्हणून त्यालाच जिल्हा मॅजिस्ट्रेट म्हणतात.

जिल्हे—न. (कों.) मासे धरण्याचें लहान जाळें.

जिल्हेज—पु. मुसलमानी (अरबी) वर्षांतील वारावा महिना.

[अर. शील्हज्जा]

जिवट, जिवस—वि. १ रगदार; पाणीदार; जोरदार; दमदार;
काठक (मनुष्य, जनावर). २ योग्य; लायक; समर्थ; ऐपत, मालमत्ता
वगैरे असणारा. ३ बळकट; दृढ; कणखर. ' असा पुरुष नित ती एक
मोगिल जिवट असेल रंडी । ' -अल १८८. ४ नेण्याचा; फायदे-
शीर; उत्पन्नाचा (धंदा, उद्योग). [सं. जीव+ट प्रत्यय]

जिवडा—पु. १ (सामा.) क्षुद्र जीव; जंतु. २ सरपटणारा
प्राणी; उरोगामी (साप, किडा इ०). ३ प्रियपुत्रादिकांस लडिवाळ-
पणाचें नांव (कछिजा, हिरा याप्रमाणें). [सं. जीव+डा=अल्पार्थी
प्रत्यय]

जिवणी—बी. जेवणी; तोंड; दोन ओठांमधील तोंड उघड-
ण्याकरिता असलेली चौर, फट. ' त्या मुलाचे ओठ लाल असून
जिवणी लहानसर होती. ' -फोरकि ४२९. [सं. जीवन]

जिवणें—अक्रि. जगणें; जिवंत असणें. [सं. जीवन]

जिवत, जिवंत-कळा-कोळसा-जीवंतमध्ये पहा.

जिवती—बी. मूल जन्मल्यानंतर सहावीच्या दिवशीं पुजा-
वयाची एक देवता; सटवी. ' रक्षी गुरुसेवा हे सन्धिष्यशिष्यसि
गाल्वा जिवती । ' -मोउद्योग ८.८८. २ तिची एक लहान प्रतिमा
करून मुलाच्या गळ्यांत बांधितात ती. ' ३ श्रावणमहिण्यांत
मुलास दीर्घायुष्य मिळावें म्हणून माता वर शुक्रवारी पूजन कर-
तात ती देवता [सं. जीवंतिका]

जिवती—बी. (व.) आषाढ वद्य अमावास्या. [सं. दीपवती ?]

जिवनळ—पु. (गो.) देवनळ; एकप्रकारचें गवत; वोर.

जिवलग—वि. जिब्हाळयाचा; आवडता; प्रिय; जिवास
आधारसूत (पति, मित्र, पुत्र, ईश्वर इ०). जीवलगा पहा. ' देवाच्या
सख्यत्वासाठीं । पढाव्या जिवलगांसी तुटी । ' -दा ४.८.८.

जिवविणें—अक्रि. जिवंत करणें; जगविणें. ' अन्न जिववी परि-
मित आहार । अधिक झालिया तेंचि मारी । ' -मुआदि १०.८५.
[जीवणें प्रयोजक]

जिवसा—वि. जिवलग पहा. [सं. जीवसवृक्ष] म्ह० १ तांदूळ
जिवसे पाहुणा जिवसा. १ पाहुणा जिवसा आणि तांदूळ जिवसे
कसें साधेल.

जिवा—पु. (राजा.) जिता पहा. [जीव]

जिवा—पु. (नाविक) दोरीवे दोन पेड वळून झाल्या-
नंतर त्यांत मिसळायच्या तिसरा पेड; शिडाच्या दोन पाकरा
च्या जोडसुमाच्या दोरीने जोडलेल्या असतात तो गोठ. [जीव]

जिवा'च्या—हा शब्द व याचे समास जीव मध्ये पहा.

जिवाजीपंत—पु. (विनोदानें) जीव; प्राण; याच्या उलट
मनाजीपंत (मन). 'मनाजीपंत निवून ज.तो जिवाजीपंतास जाव
वेणें पडतें.'

जिवाणू—पु. (कों.) (सामा.) सपःच्या जातीचा
प्राणी; क्षुद्र जीव; जंतु; फिरडू. [जीव]

जिवादा—खी. (कु.) चोरपड. जवादे.

जिवाकला—पु. जीवखडा; अश्मां. चवलापूर ७.
[जीव+का. कल्लु=दगड]

जिवाला—वि. किड्याने खाळला (पदार्थ). —मुंण्या १९२.

जिवाळा—पु. जिह्वाळा पहा. (कु.) १ वेह. २ जिवंत-
पणा. —वि. सजीव. 'लवणाची मासोळी। जरी होय जिवाळी।'
—अमृ ७.३६. [जीव]

जिवाळें—न. (महातु.) लहान कमळ. 'चौकावर जिवाळीं।
नवरत्नाचीं।' —क ७८.

जिह्वा—खी. १ जीम; रसनंद्रिय. 'जगामध्ये जगमित्र।
जिह्वेपासीं आहे सुत्र।' —दा १९.२.१९. २ (ल.) अग्नीची ज्वाळा.
३ जिमेच्या आकाराची वस्तु. [सं. जिह्वा] (वाप्र.) ० खाणें-
राग. नें, त्वेवानें जीम चावणें. ० धाकडी पडणें—१ गैरसावध-
पणानें बोलणें. २ अर्धांगवायुने जीम लट्ठी पडणें. ० विटाळणें—
१ जिह्वेचें रसज्ञान नष्ट करणें. २ शिब्या वगैरे देउन जीम घाट-
विणें; जिमेने प.प करणें. ३ नालायक, वाईट मनुष्याची एखा-
द्याला शिफारस करणें, मध्यस्थी करणें. ० हार्तां धरणें—१ फार
शिबीगाळ करणें. २ अतिशय वरळणें. ३ अधःशीपणानें खणें.
जिह्वेला आडावेडा असणें—बोलण्याची मनार्थ, आडकाठी
असणें; बोलण्याला आडपडदा असणें; रतर वाङ्मन्यारासाठी जीम
पहा. सामाशब्द— जिह्वाग्र—न. १ जिह्वेचा शेडा, टोंक. २
(बुकीनें) जिह्वार. 'ती काठी त्याचे जिह्वाग्री (मर्मस्थानीं)
पडली. [सं.] जिह्वाग्रीं असणें—उपास्थित असणें; तोंडपाठ
असणें. 'जे तो पडला आहे ते त्याचे जिह्वाग्रीं आहे.' जिह्वा-
छेद—पु. जीम कापणें. (खरेपणा सिद्ध करण्यासाठीं योजितात).
० दंश—पु. (जिमेला झोवणारें, चटका वसणारें) तोंडीलावणें.
'आणि राखेहून कोरडे। अंत बाहेरी येके पाडे। तो जिह्वादंडु
आवडे। वदुतया।' —झा १७. १४४. [सं.] ० दोष—पु. १
माषणातील दोष. २ जिमेंतील दोष; अडखळणें. ० मूलीय—वि.
क, स वर्षांपूर्वीचा विसर्गोच्चार. याची अर्धविसर्गपूर्वक ककार
अशी व्याख्या केली आहे. उदा० अन्तःकरण; दुःख इ०. ० रुढ—
वि. वाटेक तेव्हा पाठ म्हणून दाखवितां येणारा; जिह्वाग्रीं अस-

णारा; सदां सिद्ध; अगदीं तयार. ० रोग—पु. १ जिमेवरील सुज,
फोड. २ (सामा.) जिमेला झालेला रोग. ० स्तंभवात—पु. जिमेचा
अवटंभ; जीम झुळी पडणें. जिह्वेचा जड—वि. १ स्पष्ट, पूर्ण
शब्दोच्चार करावयास असमर्थ; बोलण्यांत खोड असणारा. २
अबोल्या; फार बोलावयास नको असा.

जि(जि)ह्वार—री—नखी. १ (काव्य.) हृदय; आत्मा;
चेतनास्थान; काळीज; अंतःकरण. 'भेदितें आमुचें जिह्वार।' —रास
३.८५. २ (क.) प्राणाप्रमाणें चैतन्योत्पादक गोष्ट, तत्त्व; मर्म; सत्त्व.
जीवनकला. 'जिह्वार मोडलें वैराग्यानें।' —भाए ८४. 'जो वेद-
घाळानें जिह्वार।' ३ जीव. 'घाळानें जिह्वारें। आरोपुनी।' —झा
१.२२०. ४ जीवाची गुप्त गोष्ट, रहस्य; काळीज; मर्म. 'वेद जया-
लागीं शकविले। लक्ष्मीयेही राहिले। जिह्वार जें।' —झा ११.११८.
५ जिह्वाळा. 'ना तरी सकल धर्माचें माहेर। सज्जनचें जिह्वार।' —
झा १.११. जिह्वाळी पहा. जिह्वारि—किवि. १ नाशुक
भाणी; मर्मी; काळजाच्या भाणी; अंतःकरणंत (अक्षम इ०)
'नरपति रमणी ते खोंचलीसे जिह्वारि।' —साह ३.५७. [जीव]
जिह्वाळ—खी. जिह्वाळी पहा.

जिह्वाळा—पु. १ उगम; उत्पत्ति; मूळ; सार. 'या विहि-
रीचा जिह्वाळा लहान आहे यामुळे पाणी थोडें.' २ आत्मा;
सार; मर्म; मुख्य तत्त्व. 'नेणटी मुकीचा जिह्वाळा।' —एस्व
७.४३. 'जाणें मकीचा जिह्वाळा। तोचि देवाचा पुतळा।' —
तुगा, कीर्तन १.१२. ३ पोहोच; आवका; धारणाशक्ति. 'मुलाचा
जिह्वाळा पाहून अभ्यास सांगा.' ४ कटवळा; काटजी; उत्क्रंश; जीव
लागणें; मन जडणें. 'तुल्येक-याच्या मुद्रपेस जिह्वाळ्याचा भाणूस
असावा' ५ (पीगा, इतर तंतुवाचें) वाडी आणि तारा जेथें एकत्र
होतात त्या बिंदूवर जो कापूस लावतात तो; धारा. ६ मर्मस्थल; मर्म.
७ जीवित; प्राण; चैतन्याचें उगमस्थान; आधार. 'नामरूपा तूचि
जिह्वाळा।' —एस्व १६.१२. 'विश्वाचा जिह्वाळा, व्यवहा-
राचा जिह्वाळा.' ८ लभ. 'तेतुला जिह्वाळा। मानावा हा।' —झा
१३.१०८९. ९ माया; ममता. [सं. जीव+आलय] जिह्वाळी—
खी. १ एखादी मर्माची जागा; नाशुक, बर्माचा माग (नखाच्या,
शिगाच्या खालचा किंवा कानाच्या मागचा); सचेतन मंसाचा
माग; मर्मस्थान (कि० लावणें; लागणें). २ विषयाचा धारा.
जिह्वाळा अर्थ ५ पहा. [जीव+आलय] जिह्वाळी—जिह्वाळीला
लावणें—लागणें—मर्मभेद होणें; (अक्षरशः व ल०) जिवाला
लागून राहणें. जिह्वाळ्याचा—वि. अत्यंत मैत्रीचा; जिवल्या;
मायेचा; काळजीचा; कळकळीचा. 'तो गाडुवीखान याच्या
जिह्वाळ्याचा होता.' —माव १०. 'माझ्या जिह्वाळ्याचा एथें
कोण्ही नाही म्हणून तूं मला मारतोस.'

जिह्वाळी—खी. १ शिग (वाजविषयाचें), पिपाणी, पोखरे,
अलमूज इत्यादींतून सूर निघण्यासाठी त्यांच्या तोंडातून वसविदेला

अर्थवर्तुळ किंवा चपटा तुकडा. २ यंत्रांतील पडदा; (इं.) व्हाल्व.
[जिण्णु]

जिण्णु—पु. १ जिण्णु. २ अर्जुन. —वि. १ सदेवित पिजवी;
अयशाळी. २ (समासंत) जिण्णारा. [सं. जि=जिण्णें]

जिसाळो—खो. (शेतकी) एक जौत. —शे ७.१७.

जि. जुस्त—वि. (गो.) यरोवर. [इं. जस्ट; फ्रें. पो. जुस्त]

जिहाद—न. धर्मयुद्ध. —सन १८५७. १९८. [अर. जिह्द]

जि. झट्टि—खो. (नृत्य) कोणाला न कळेल अशी तिर-
कत वृत्तिकेन प.हणें; पापण्या मिटवून आकुंचित करणें. हा
अभिनय असुया; आळस, जाडघ, हे माव दर्शित करण्याकरितां
केला जातो. [सं.]

जिह्वा—खो. जिण्णु पहा.

जिह्वासा—खो. ज्ञानाची इच्छा; अनुकूल; शोधक बुद्धि. [सं.]

जिह्वासु—वि. १ ज्ञानाची इच्छा असणारा; शोधक; दौडस. २
अन्यासी; धियाव्यासणी. [सं. ज्ञा-जिह्वासा]

जी—सना. जो याचें स्त्रीलिंगी एक वचनी रूप.

जी—१ नांवाच्या पुढें आदारी, बहुमानार्थी लावावयाचा
प्रत्यय. जसे—गणरावजी; हनुमानजी; रामचंद्रजी; साहेबजी; २
हंक मारताना विशेष परिचयदर्शक असा योजावयाचा प्रत्यय.
'अरे खंजी' ३ प्रश्नार्थक संवोधन (यांत उत्तर गृहीतच असतें).
'तिज स्वधिक्षुंवनें अदयता शिवे काय जी।' —केका १०६.
४ महाराज, सरकार, स्वामी याप्रमाणें विनयार्थी संवोधन. '७
नमो जी ! आया।' —झा १.१. ५ मान्यता, होकार दर्शविण्यासाठीं
हो ! आह्वा ! या अर्थाचा संवोधन योजावयाचा शब्द. 'अरे हें
काम फरशील ? जी महाराज.' ६ व्यक्तीच्या विशेषनामास लाव-
वयाचा सन्मानार्थी प्रत्यय. उदा० अपाजी, रघूजी, संभाजी इ०;
ब्रह्मणांत पंत किंवा बडिलाचें नांव जोडावयापूर्वी योजितात.
जसे—कृष्णाजीपंत, बाळाजी विस्नाथ. [सं. जयिन्; प्रा. जह्]
जांजी करणें, जी म्हणणें—हांजीहांजी करणें; खुपमस्करी करणें.

जां—झा. पोवाडा, लावगी यांच्या कडव्यांच्या शेवटीं साथ
करताना उच्चारायच्या शब्द. [ध्व]

जाऊ—पु जीव. 'त्रिविध तापानें तापलें मी वह्म जाझना कां
जीऊ प्राण माझा।' —व २५ [जीव]

जाऊ—वि. भ्रमित; त्रस्त; जिह्म पहा.

जीह्वा—खो. (गो.) जय. 'आजच्या खेळांत तुला बरीच
वीख झाली.' [जिण्णें, जीक]

जाण—न. (गो.) जिणें पहा.

जाणणें—अकि. जिण्णें; जिण्णें पहा. 'एव्ही मधुकरांचां
सांजें। केवि जीण्वे।' —शिष्ट २६६.

जांणें—न. १ जन्म; जगणें. जिणें पहा. 'काय जीणें मारिलें
दुष्ट भाजे।' —वितामणि, ध्रुवाक्यान. १४ (नवनीत पृ. ४१२).
[सं. जीव]

जीत—वि. जिवंत; जिता पहा. 'जरी आप्ताचें सार्थक न
कीजे। जीत मेल्या सारिलें।' —मुआदि २८.८०. ०ना मेलो—
वि. जीवंत अथवा मेलेंला. म्ह० जीत ना मेली हरलीची मुळी—
एखादा धंदा, व्यापार भरमराटीस असो किंवा मंद असो नेहमीं
बोडा तरी फलदायी होतोच. हरलीची मुळी पहा. २ जिता कीं
भेला; जितामध्यें पहा. जीत हाडांला जिळणें—सर्व जन्म-
भर एखाद्याला चिकटून राहणें. जीतणें—अकि. जगणें; जीवंत
राहणें. 'जीताति हे सकल जीवहि चापपाणी।' —मुद्रलाचार्य आर्योचें
भाषांतर १. जीतवण—न. वृष्ट काळण्याची क्रिया. 'कुंती
जीतवन करून। सूपणें टाकी ओवाळून।' —पांश्र ८.१५९.
०सती—खो. (नवऱ्याचा जिह्दपणीं आपणाला जाळून घेण्या-
प्रमाणें सतीत्वानें वागणारी) मोठी पतिव्रता खी. ०हत्या(ते)र—
न. जें नेहमीं हातांशीं असतें व ज्याचा उपयोग ताबडतोव करतां
येतो असें (तरवार, भाला, कटथार यांसारखें) हत्यार. याच्या
उलट बंदूक, तोफ.

जीत—खो. (क.) जय; सरशी (खेळ; पग; होड यां-
मधील). 'प्रसंग आला असतां युद्ध करावें, हार—जीत ईश्वराधीन.'
[सं. जि-जित]

जीत—खो. १ आग्रह; जीद पहा. 'हदैस खावंदासी जीत
करावी.' —पेद ६.७९. २ (व.) पैज; होड; ईर. 'तिनें ताणून
बरला पती। दोघीजगी पडल्या जीति।' —पला ७७. 'यसा
आज आलाच पाहिजे, नाहींतर तुझीमाझी जीत.' [अर. जिह्]

जीतांजें—न. (कुळावा) एक प्रकारचा मासा

जीद—खो. निरुद्ध; हड. जिह् पहा. 'राजे व व्यंकटराव
मिळून करंडे याजकरवीं जीद भरविली.' —पेद २०.१०८. [अर.
जिह्]

जीन—न. कापडाची एक जात. —मुंब्या १२३.

जीन—पु. सूत. जिद, जिन पहा. 'दिलीरखानाच्या अंगांत
कोणी जीन शिरून घोळत आहे.' —सूर्य १०. [इं.]

जीन—वि. म्हातारा; वृद्ध; जीर्ण. 'कैसा जिंकावा हो करुनि
वळे आहवा बुवा जीनें।' —मोमीष ४.९. [सं. जीर्ण-प्रा. जिण्ण]

जीन—नप. खोगिराचा एक प्रकार. विशेषतः विलायती
चामड्याचें खोगीर; पलाण. 'जडीत जीन तया पृथीं।' —मुसमा
१४.७८. [फा. झीन] ०झांङ—न. खोगिरावर बसणाऱ्याच्या
सुरक्षिततेसाठीं केलेला टेका, आघार. ०गर—पु. चामड्याचें काम
करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति. हे लोक. खोगीर, लगाम,
कातडी पेंडे, तोफ—बंदुकीचें कातडीसामान, वाहुल्या, खेळणीं

वगैरे करतात. [फा. शीनगर; तुल० सं. अजिनकार] ०गरी-
वि १ जीनगरासंबंधी. २ जिनगरानें केलेले (सामान). -झी.
जिनगराचा धंदा, कसब. ०नुकडा-पु. न्हाव्याच्या धोकटीतील
वस्त्रे ठेवण्याचा बुरणुसाचा तुकडा. ०पाठक-वि. सर्व रंग एक
सारखा व फक्त पाठ पांढरी असणारा (घोडा-हा अशुभ असतात).
-अथप १.१०१. [जीन+फटक] ०पंढी-पु. जीन आवळण्याची
दोरी; पत्र. -वि. खोगीर वगैरेकसून तयार. ०पंढी-झी. १ कूच
करण्याची तयारी; मुस्तेदी. 'शिद्याच्या लळकरांत आवई पडली
त्याजवळून तेथें दोन प्रहरांचे जीनवंदी जाहली.' -ख ७.३४९८.
स्वारी (मोहिमेंतील) 'पंढरगिंच्या पण्यावर जीनवंदीनिशी
राहिली.' -ख ९.४६७०. [फा.] ०वाजी-जीनवंदी पहा.
'घनवारांतून झुकत चालली केली' हावद्यावर जीनवाजी ।' -पला
४.१३.

जीना-पु. (महातु) जिळेली वस्तु; दान. 'कवणातें मागवा
जीना ।' -माए १३१. [सं. जि-जिन]

जीम-झी. तोंडातील एक अवयव; रसनैद्रिय. २ (ल.)
नंदीवैलाच्या पाठीवर जिमेच्या आकाराचें दिकटविलेले कातडें
वाढतें तें. ३ जिमेच्या आकाराची वस्तु, भाग. नखाची-डोळ्याची
-सापाची जीम पहा. ४ फोगी; एक प्रकारचे शीड. ५ (व.)
रणगाडा किंवा पाळणा याची खालची पाजू. ६ (नाशिक) जिमे-
सारखा लांबट पसरलेला फाटा. 'नदीची जीम लांबवर पसरली
आहे.' [सं. जिह्वा; प्रा. जिम्मा कें; जि. जीव, जीवा] (वाप्र.)
०काढणें-पदार्थ खाण्यासाठी आस्वादसुतपणा करणें. ०चावणें-
चावलीशी करून घोलणें-मिळन, संकोच धरून, द्रवत द्रवत
वोलणें. ०चुरचुर वांलणें-अयोग्य, अप्रासंगिक, वेढेवाकडें
वोलणें. ०जड असणें-स्वकर पाठ करावयाला असमर्थ असणें.
जीम जड होणें पहा. ०जड होणें-१ (अस्पष्टोच्चारानें)
वोल्तां न घेणें. चांगले पुढे वोल्तां न घेणें. 'लहान मुलांनीं
घुपारी खाल्यानें जीम जड होते.' २ मंदबुद्धि होणें. ०झडणें-
(खोटें वगैरे वोलण्यानें) जीम कुत्रून पडणें; वाचा नाहीशी होणें.
०नरकांत घालणें-पोकळ वचनांनीं, रिकार्या वडाईंनीं वगैरे
जीम वाटविणें; खोटें वोलणें. ०राघडणें-गुप्त वार्ता फोडणें; न
वोलण्याची गोष्ट, गुप्त गोष्ट वोलणें. ०वधिर होणें-जीम जड
होणें. ०मोठळी स्त्रोडणें-हवें तसें वोलणें, खाणें; बंधन, नियम
न पाळणें. ०मांडणें-वोवडी वळणें; मुकें वनणें; दडन न फुटणें.
०सधलच करणें-बुरबुर चालणें; वोलणें. ०लांयकन वोलणें-
वशिष्टांची अवळपवळ वोलणें; उन्नतपणानें वोलणें. ०लालचायणें-
खाण्याला उत्प्रेक असणें; पाणी सुटणें. ०घळघळणें-(लहान
मुलांनें) वोलण्याचा प्रयत्न करणें; वोलवायास लागणें. २ शिब्या
घेणें; अद्भुतवा वोलणें. ०शिर्ताडणें-जीम नरकांत चालणें पहा.

०शिदळ-निसरडी-झी. वाद्यात, दिन ताव्यांतील जीम. -वि.
फटकळ; शिबीगाळ करणारी. ०सोकणें-१ चटक लागणें. २ नव
येणें (अग्नाची-सराधानें). ०सोकावणें-तोंड चटावणें. जीम
सोकणें पहा. ०हार्ती घरणें-सन मानेल दसें बोळणें, खाणें.
-मेचा पड्डा-अद्भुतवा वोलणें, वाचाळता. -मेचा पालट-
खाण्यांत वरळ; रोजचा खाण्याचा पदार्थ न खातां दुसरा खाणें.
-मेचा लोट-डा-अतिशय कडत पदार्थ खाण्यानें जीम मावून
जाणें. जिमेचे फुटाणे फुटणें-फाडफाड वोलणें. (एकाच)
जिमेनें साखर किंवा मू खाणें-एकाच वेळीं रुम्मति आणि
वसम्मति घेणें, बरेवाईट म्हणणें; दोन्ही प्रकारें वोलणें. -मेला
काटालावणें-एखादी गोष्ट गुप्त ठेवणें. -मेला चिमटा घेणें-
वोलणें किंवा खाणें यापासून तोंड आवरणें. -मेला डाग घेणें-
जीम ताव्यांत ठेवणें; जीमेला नियंत्रण घालणें. जीमेवर असणें-
१ तोंडपाठ असणें. २ अगदीं दाव्या आठवणींत असणें. ३ बोलून
दावण्याच्या तयारीत असणें. -मेस-ला-आडवा-वेढा
नसणें-वाद्यात बडबड करणें; निरर्थक प्रलाप काढणें. -मेस-
ला आडवून घरणें-निर्वच घालणें; जीम आटोक्यांत ठेवणें.
-मेस-ला-टाचा देऊन(काहीएक ठेवणें)-आपण न खातां
दुसऱ्यासाठी गोड पदार्थ राखून ठेवणें. -मेस हाड नसणें-
जीम ताव्यांत नसणें (खोटें वोलणें, शिबीगाळ करणें यांत); खोटें,
अपशब्द वोलण्याचें मय नसणें. म्ह० उचलली जीम आणि
लाविली टाळघाला-विचार न करतां वोलणें.

जीमूत-पु. मेघ; ढग. 'जीमूत प्रेरिले सत्तरा ।'-मुमादि ४९.
१८. [सं.] ०घर्ण-वि. मेघवर्ण; निळा. 'नीळ जीमूतवर्ण रघुवीर ।'
जीय-पु. जीव पहा. जीयाचें-जगाचें. 'या वरी आतां
जीयाचें या परीस हे पण बरें,' -गीताचंद्रिका १.४६.

जीर-पु. (झों.) कोवळें केळें.

जीर-झी. लहान सांखळी. [फा. शिराह]

जीर्ण-पु. जीर्णवर पहा. -वि. १ जुनें; फाटकें तुटकें; कम-
कुवत; अशक्त; नासलेले; वापरलेले (वस्त्र, वस्तु, प्राणी). २
पचलेले; विरलेले (अन्न). [सं. जू=वृद्ध होणें]. ०ज्वर-पु.
पुष्कळ दिवसांचा वारीक ताप; हाडीताप. जीर्णोद्धार-पु. १
जुनी मूर्ति किंवा देवळ यांची डागडुजी किंवा नवीन बांधणी;
जुन्याचें नवें करणें. २ (ल.) जुनी वस्तु काढून नवी घेणें; बदल
करणें; जुन्या बदली नवें घेणें.

जील-पुली. १ शीड; संयत्त बापापैकी लहान टिमकी;
टिमकी. २ (व.) वैलाच्या गळ्यांतील हुंगरें. [फा. शील; तुल० सं.
शिली=एक वाद्य] ०देणें-(व.) उठावणी घेणें; उतेजन घेणें.
'जील देणारा कोणी सांपडलाच पाहिजे.'

जील-पु. (व.) कटिरी झुडपांची दाट जाळी.

जीलसुमानां—जी. पादशङ्खी एक पद्मी. 'हज्रत जीलसुमानां याणीं आह्वा केली जे.' —रा ६.६२७. [फा. सिद्धि-सुव्हानी—श्वराची छाया]

जीव—पु १ प्राण; जीवित. २ प्राण असणारा जिवंत प्राणी. 'सर्व जीवांस ईश्वर पोसतो.' ३ ल्हान कीटक, प्राणी (चिल्ल, छुंगरडे, पिसुं, फिडा इ०). 'या शेणांत जीव झाले आहेत.' ४ तेज; वीर्य; जोम; घनता; पाणी; शक्ति; धैर्य; कार्यक्षमता; सत्व; सार (माणूस, घोडा, बैल इ०वे). ५ यक्ष; नफा; राम; अर्थ (कार्य, काम, उद्योग यांत). 'या व्यवहारामध्ये जीव नाही, केला न केलेला सारखा.' ६ वक्रवृत्ती; स्पर्ध; मजबुती; टिकाऊपणा; मजमपणा (पझन, वज्र यांचा). 'छत्रीचा जीव हलका म्हणून वाच्याने फाटली.' ७ खोपणा; सत्यता; विश्वसनीयता; भिलाव; मेळ (वातमी वगैरेचा). 'या वातमीमज्ये, त्या प्रयंत जीव नाही.' ८ सौंदर्य; जोर (लिहिण्याचा). ९ मन; प्रवृत्ति; कल. 'एक जीव म्हणतो जावें एक म्हणतो न जावें.' १० अंतः-रात्मा; सचेतन आत्मा; जीवात्मा; पहा. 'त्याच्यासाठी माझा जीव मारी तडफडतो.' ११ वेवगुस वृहस्पति. 'त्याच्या आळा परिसुनि यक्ष निववायासि मन घरा जीव.' [सं. जीव; प्रा. जीवो; सि. जीव; हि. जी] (वाप्र.) ०अघांर्त्री उडणें—संक्रांत पडणें; मांवावून जाणें; धावून जाणें. ०अर्धा करणें—मनुष्याला अतिशय त्रास देणें. सर्व शक्ति खर्च करणें (धम, व्यर्थ शिकवण इ०). ०अर्धा होणें—मिणें; त्रासले जाणें; गर्भगळित होणें; भ्रमणें; दमणें; अर्धमेले होणें. ०आटणें—१ मरेमरे तों काम करणें. २ अतिशय बळून जाणें (मेहनत, काळजी इ० नीं) ०आडकणें—टांगणें—टांगला असणें—आवडत्या वस्तूच्या प्राप्तीसाठी धावणें होणें, काळजी लागणें. ०आंघणें—(क.) त्रासून; जाणें कंटाळणें. 'त्याची उस्तवारी टेक्तां टेक्तां माझा जीव आंघून गेला.' ०उडणें—१ प्रेम नाहीसे होणें; विटणें. २ भीति-प्रस्त होणें. ०कयंगडीस येणें—(क.) १ भेटाकडीस येणें. २ मुरगळून पडणें. ०कालविणें—गळवणें; अतिशय क्षोभ होणें; धावणें; गडवडणें. ०कीं प्राण करणें—अतिशय प्रेम करणें. ०कोंडाळणें—(ना.) गुदमरणें. ०कोरडा होणें—पडणें—घसा वाळणें; थकणें; अतिशय दमणें; (आजार, धम, सूक यांनीं). ०खडून वोलणें—सुकणें—रडणें—आकांत करणें; आक्सा-धोकसी रडणें. ०खाणें—घेणें, जिव्हास खाणें—एखाद्याच्या जिव्हास त्रास देणें; झुरविणें. ०खावून काम करणें—मनापासून काम करणें. ०खालीं पडणें—उत्फट इच्छा पूर्ण होणें; साध्य गळणें; मनाजोगे होणें. ०गोळा होणें—मरणोन्मुख होणें. अति-प्रय धावणें. 'जो जो देखे देव कांभेत योका। तों तों त्याचा होतमे जीव गोळा।' —आशु २६. ०घेऊन पळणें—जीव वाच-

विण्यासाठी पळून जाणें. 'पळती जीव घेवूनिया।' ०जात्रणें—मारणें—निग्रह करणें; दमन करणें (कामिच्छा, पाप वासना; मनोविकार यांचें). ०टाकणें—१ प्राण सोडणें. २ निराश होणें; चित्त स्वस्थ नसणें. ३ फार उत्कंठा लागणें; अतिशय हट्ट, छेद देणें. ४ (पूर्वकालाचक धातुसाधित याच्या पाठीमागे असेल तर. जसें—रहून—हंसून—खगून—जीव टाकणें) =रडणें; हांसणें; खणणें (अतिशय जोरानें व प्रयत्नानें). ०टाकून पळणें—अतिशय त्वरेन, धाईन, एकदम पळणें; भिडून पोवारा करणें. ०टांगणीस लागणें—१ एखाद्या वस्तुवर प्रीति दसणें. २ चिंताप्रस्त होणें. ०ठिकाणीं नसणें—अस्वस्थ असणें; दैन न पडणें. ०डहणें—मळवणें—(ना.) मळमळणें. ०तुटणें—१ अतिशय थकणें. २ तळमळ लागणें. एखाद्याचा ध्यास लागणें; एखाद्याबद्दल अतिशय काळजी वाटणें. ०तोडणें—दुःखानें संचित होणें. ०तोडून करणें—अतिशय मेहनतीने करणें. (काम, धंदा) ०थारीं असणें—स्वस्थपणा असणें. ०थारीं नसणें—अस्वस्थ असणें; दैन न पडणें. ०थोडा थोडा हाणें—(ग्लानि, देणें इत्यादि कारणांनीं) अतिशय चिंताप्रस्त होणें; काळजी लागणें; भीति वाटणें; फार दुःख होणें; धैर्य खचणें. ०देणें—१ आत्म-हत्या करणें. २ सगळे लक्ष घालणें; लक्ष देऊन करणें; पुष्कळ प्रयत्न करणें. ०धडधड करणें—काळजी, भीति वाटणें. ०धरणें—नवीन शक्ति मिळविणें; रंगारूपास येणें; वरें व्हावयास लागणें. जगणें, वाडीस लागणें, (झाड वगैरे) ०धरून—१ धैर्य धरून; उत्सुकतेने; उत्साहानें (कृत्य करणें). २ जिवंत राहून; अस्तित्व ठेवून (कसा तरी याला जोडून योजना). ०धुकुडधुकुड करणें—(ना.) धावणें. ०पळाडणें—मोठ्या कळकळीने, लाचारीने नम्र होणें. ०पडणें—एखाद्या गोष्टीत मनापासून शिरणें; गोडी लागणें; तत्पर होणें. ०पाखडणें—१ अतिशय मेहनत करणें; प्रयत्न करणें. २ जडफळणें; तडफडणें. ०पोटणें—१ दुःख होणें. २ चडा वसणें; घडा मिळणें. ०प्यारा असणें—जीवाविषयी अतिप्रीति दाखविणें. ०प्याच्या त्याला जीव प्यारा. ०फुटणें—अतिशय उत्सुक होणें. 'तुझे भेटीसाठी निशिदिवस माझा जीव फुटे।' —साख ६.१५८. ०वसणें—(एखाद्यावर) मन वसणें; प्रेम करणें; शोक असणें. ०भांड्यांत पडणें—जीव स्वस्थ होणें. ०मड्यास येणें—दमणें; अगदीं बळून जाणें. ०मुर्तित धरणें—१ काळजी-पूर्वक स्वतःचे संरक्षण करणें (धोक्यामुळे). २ स्वतःवर दाव ठेवणें; आत्मसंयमन करणें. ०मोठा, मोठा जीव करणें—१ जोराचा प्रयत्न करणें; धैर्य धरणें. २ उदार होणें (खर्च करण्यांत) मन मोठे करणें. ०रखमेस येणें—(क.) कंटाळा येणें; त्रासणें. ०राखणें—जीवचे रक्षण करणें; आक्सांने काम करणें. ०खावण—प्रेम करणें; माया लावणें. ०घर—घरता

घरणें-अतिशय उत्सुक होणें; उत्कंठा लागणें. ० धारा पिणें-उदास भासणें; भयाण वाटणें. ० सुकणें-अक्षक, व्याकूल होणें. ० सुचित नसणें-काळजीत असणें. ० सोडणें-१ मरणें. २ जीव धोक्यांत घालणें; स्वतःच्या जीवाची आहुति देणें. ३ अतिशय इच्छा दर्शविणें. ४ आजारी माणसावरून कोवडें ओवाळून टाकणें (यानें आजऱ्याचा रोग कोवड्यावर जाऊन तें मरतें दखी समजून). जिवा आगळा-वि. एखाद्याच्या काम करण्याच्या शक्तीच्या बाहेर. जिवाचा कलिजा-वि. प्राणापेक्षांहि प्रिय. जिवा(वि)ची गोष्ट-अन्तःकरणातील गोष्ट. 'थेरू सगि जीविची गोष्टी। त्यांची आवडी लागली पोटी।' -भारव. ल. २.१७. जिवाची ग्वाही-पाखी देणें-खात्रीपूर्वक सांगणें. जिवाचा घान करणें-१ आटोकाट प्रयत्न करणें; जिवापाड मेहनत करणें. २ अतिशय छळणें; गांजणें (जीव जाईपर्यंत). जिवाचा घोंट घेणें-जीवाचा घात करणें; मरेपर्यंत छळणें. जिवाचा घडा करणें-साहसाचा प्रयत्न करण्यास तयार होणें. जिवाचा लोळ करणें-१ जीव वेदम करणें; जिवाला त्रास देणें. २ (ल.) फार मेहनत घेणें. जिवाची कांयकाय करणें-(कुत्र्यासारखे हुकावयास लावणें म्हणजे) अतिशय छळणें. जिवाचा सोवती-वि. आयुष्याचा सोवती (नवरावायको, रोग). जिवाची राठ-वण करणें-अतिशय काम करणें (राठ्याच्या काडीसारखे होणें); त्रास देणें. जिवाची हुल्लड करणें-मोठा नेटाचा प्रयत्न करणें. जी(जि)वा अगोचर-वि. शक्तीच्या बाहेर. जिवाचे चार-धार करणें-थेर करणें; नाचणें; दैन, विलास करणें. जिवाचें रान करणें-अतिशय कष्ट सोसणें. जिवाच्या गांठी बांधणें-मनांत नीट ठसवून किंवा विववून घेणें. 'तरी हा अर्थ जिवाच्या गांठी। कां न बांधावा।' जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत-मरण येईपर्यंत; जन्ममर; सदासर्वदा. 'माझ्या जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत मी तुला सोडून चार दिवस देखील रहाणार नाही.' जिवांत जीव घालणें-१ उत्तेजन देणें; सांत्वन करणें; धैर्य देणें. २ आपलें व दुसऱ्याचें मन एक करणें; आपले विचार दुसऱ्यास नीट समजावणें. जिवांत जीव येणें-गेलेली शक्ति, धैर्य पुन्हा येणें; धीर येणें. जिवानिशीं-जिवासकट. जिवानिशीं जाणें-मरणें (खुडमानें, अकार्णी). म्ह० शेथी जाते जिवांनिशीं आणि खाणार म्हणतो वातव. जिवापगता-१ सहन करण्याच्या बाहेर (श्रम, आजार). 'याला जिवापगते दुखणें आलें आहे निमावेल तेव्हां सरा.' २ प्राणापेक्षां प्रिय. जिवापलीकडे-जिवापेक्षां प्रिय. जिवापाड-डें-किवि. जिवाचें मोल देऊन, शक्तीबाहेर. जिवा-भावाचा-प्र. (सोवती, चाकर, पवार, गोष्ट, काम) आपल्या स्वतःच्या संबंधी, लाडका, आवडता, मूल्यवान वगैरे. जीवा-भावाला-स-किवि. स्वतःसाठी; स्वतःला; विशेष जतनीकरता.

'हे पांचवे रूपे जीवामायास ठेविले.' जिवाभावानें, जीवें-मायें-किवि. अन्तःकरणापासून; प्रीतिनें; मनापासून; उत्साहानें; नेटानें. जिवाभ्यास-भ्यासानें-किवि. आपलेपणाच्या भावानें; अगदीं मनापासून. 'जिवाभ्यासानें जेव्हां श्रम करावा तेव्हाच फळ्यासि.' जिवाला खाणें-तडफडणें; झुरणें; मनाला लागणें. जिवाला करवत लागणें-अतिशय दिता लागणें. जिवाला कांहीं-तरी करून घेणें-मात्पहत्या करणें; जीव देणें. -ला खाणें-मनाला लागून राहणें; झुरणें; झिजणें. जिवावर-स्वतःच्या शक्तीवर, श्रमावर, बुद्धीवर (जाणें, काम करणें). जिवावर उठणें-दुसऱ्याच्या जिवाची काळजी न करणें; त्याचा जीव ज्यावयाला तयार होणें. (दुसऱ्याच्या) जिवावर (आपलें) पोट भरण-दुसऱ्यावर अवलंबून आपला उदरनिर्वाह चालविणें. जिवावर उड्या मारणें-दुसऱ्याच्या पैशावर, मवतीवर दैन कडाई मारणें. जिवावर उदार-जिवाची पर्वा न करणारा. म्ह० जिवावर उदार तो लाखांचीं हुंजार. जिवावरचा-जीव धोक्यांत घालणारा; जीववेणा. जिवावरचा-लाग-पाळी-गोष्ट-प्रसंग-खेळ-काम-लागलीच, तात्काळ येणारा धोका, संकट इ०; जीव जाण्याचें मय असणारी गोष्ट. जिवावरचा ताप-ज्वर-रोग-दुखणें-प्राणवातक ताप, आजार इ०. जिवावरचें आघण उतरणें-कठिण प्रसंगांतून वचावणें, निभावणें. जिवावर द्वारका करणें-एखाद्याच्या आचारावर आश्रयावर चैन करणें; महत्कृत्य करणें; मोठे उपकार करणें. 'तुमच्या जिवावर एवढी द्वारका केलें घरदार दोमजडी।' -पला ८५. जिवावर येणें-वि(वे)तणें, जिवाशीं गांठ पडणें-१ जीव धोक्यांत पडणें; मोठे संकट ओढवणें. २ दुष्कर वाटणें. ३ दिडणें. जिवावर लाल-वि. दुसऱ्याच्या मवतीवर दैन करणारा. जिवाविशेष-किवि. स्वतःच्या शक्तीच्या पलीकडे. जिवासांड-वि. जीवाला धोका येण्याइतका. (आजार, त्रास). जिवाशीं-जिवां धरणें-बांधणें-अतिशय प्रीति करणें; बहुमोल वाटणें. 'काय झणें न धरावें अधनलें सुप-जनवरा जीवी।' -मोवन १३.१८. जिवात अहानगिरी करणें-डोणें-जीवावर मोठे संकट येणें, आणणें; संकटाचा प्रसंग ओढवणें. जिवास जीव देणें-प्रिय माणसासाठीं आपला जीव देणें. जिवास मुकणें-मरणें; दृत्युपावणें. जिवांचा-प्राणप्रिय; जिवलग. जिवां लागणें-१ आवडीचा असणें; प्रिय वाटणें. २ मर्मभेद होणें; जिवाला लागणें. जिवां धुस जाणें-धस्स होणें; जीवांत धडकी मरणें. 'तुमते एतां देखिले। तुंची माझा जीवें धुस गेले।' -शिबु १२५. जिवां घाबणें-एन्नादें संकट टडून जिवंत राहणें; जीव जाण्याचा प्रसंग असतां जीव न जातां बचावणें. 'आजी आम्हां येथें राखिले देवें। नाहीं तरी जिवें न वांच्तों।' म्ह० १ ज्याच्या

त्याला जीव प्यारा. २ जीवो जीवस्य जीवनम्. सामास्यम्—
 •कण-पु. अल्प जीवदशा; जीवांत. 'जीवकणु जयाचा उपमर्दे।'—
 -ह्या १८.१२७२. •कळा-जी जीवंत माणसाच्या तोंडावरचे
 तेज. याच्या उलट प्रेतकळा. •कोश-पु. (काव्य.) प्राणाचे,
 आत्म्याचे आवरण; शरीर. 'हैसे हित्यगर्भाचे अंश। प्रसिद्ध
 जीवकोश।' •खड्वा-पु. (दुण. आगरी) अहमा. -बदलापूर ११.
 •घात-न. जीविताचा नाश; वध. •घातक-की-वि. १ प्राणाचा
 नाश करणारा. २ छळ करणारा, त्रासदायक. •घेऊ-घेणा-
 घेण्या-वि. १ जीव जईपर्यंत त्रास देणारा; छेचट (मिकारी).
 २ मारी कठिण (काम). •जंतु-पु. १ लहान किडा, प्राणी; किडा-
 मुगी इ० २-अव. सर्व प्राणिमात्र. •डा-पु. क्षुद्र जीवजंतु;
 जिवडा पहा. 'नाही मात वडा तथा दहिंवडा कैचा ग तो जीवडा।'—
 -आसु ५. -पु. क्षुद्रजीव, प्राणी (साप, किडा-मुगी इ०).
 •डवाळ-जी. जीवाची उपाधि. 'हे अज्ञानकृत जीवडवाळ।'—
 -रंथोवा ८.१४१. •द्व-न. चैतन्य; जीवदशा. 'जीवत्वदुर्गी
 आढिला।'—ह्या १७.२. •दयासंध-पु. प्राणिमात्रावर दया
 दाखविणारी, प्राणिमात्राचा जीव वांचविण्याचा प्रयत्न करणारी
 मंडळी; गोरक्षण वगैरे करणारी समिति. •दशा-जी. १ आयुष्य;
 अस्तित्व; सचेतन स्थिति. 'जीवदशा तोंपर्यंत संसार.' २ आत्म-
 ज्ञानावांचून जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत असावे अशी अवस्था.
 •दान-न. १ जीविताचे देणे, देणगी; प्राण न घेणे. २ दुसऱ्याच्या
 प्राणाचे संरक्षण. (कि० करणे; देणे). 'या रोगास कांहीं औषध
 घेऊन तुम्ही मला जीवदान द्याल तर पहा.' एखाद्या संकटांतून
 वांचविणे. •दार-वि. १ सचेतन; जिवंत. २ (ल.) धैर्यवान;
 पाणीदार; जोरदार; दृढिमान. ३ रसयुक्त; रसाळ. ४ (ल.)
 फायदेशीर (धंदा, उद्योग). •धन-न. गुरेढोरे, जंगम माल-
 मिळकत. •धर्म-पु. अविद्या कामकर्मादिक. •धोंडा-पु.
 (कों.) अहमा जीवखडा. •पापी-(पापी आत्मा, विषडलेला
 आत्मा) स्वतःअर्घ्ये किंवा दुसऱ्यांत दुष्ट विचार आढळल्यानंतरचा
 दुःखाचा उद्गार. •प्राण-पु. १ जीव आणि आत्मा; प्राण
 (जोर देण्यासाठी वापरतात). 'मी तुजसाठी जीवप्राण देतो.'
 २ आवडता माणूस; लाडका; जीव की प्राण असा माणूस,
 मित्र. •भय-न. जीव जाण्याचे भय. •भाच-पु. १ जिवाचा
 भाव; इच्छा; मनीषा. 'माणें तें तुज मागें। जीवभाव तुज
 सांगों।'—तुगा १५.७८. २ आत्मा; स्वतः (जोरदार अर्थी).
 ३ जीवदशा. 'हरिला कैसाचा जीवभाव देखें।' •योन-जी.
 १ सरपटणारे प्राणी; क्षुद्र कीटक इ०चा वर्ग. २ जरायुज प्राणि-
 मर्ग, योनि पहा. •रखी-जी. (कों.) देवाचा नक्षीदार वेव्हारा.
 •रस-पु. जीवन देणारा रस; (इं.) प्रोटोप्लाझम. •लगा-वि.
 १ (जीवास आश्रयसूत, आधारसूत) आवडता; प्राणप्रिय

(पति; ईश्वर). 'माझिया जिवलगाविण। न करी मी मंगल
 घ्यान।' २ आस; मित्र. 'जीवलगा जीव घेती।'—दावि
 ४.१०८. •शक्ति-जी. प्राणशक्ति; (इं.) व्हायटलफोर्स. •शास्त्र-
 न. लहान जीवासंबंधी शास्त्र; (इं.) बायॉलॉजी. •जिवस-वि.
 जीवट. जीवसृष्टि-जी. सचेतन सृष्टि. •स्वर-पु. (संगीत)
 वादी पदा. •दुःखा-जी. जीवजंतु यांचा नःश, वध, खून;
 प्राणिहत्या; हिंसा. जीवश्चक्रंठश्च-वि. अत्यंत घरोव्याचा; अति-
 शय दृढ (मित्र, मैत्री). ए०.जा० जाणें, एकजीव येणें—
 मरणाच्या दारी असणें; शेवटची घटका येणें. एकजीव होऊन
 जाणें—एकत्र होणें; सांधून जाणें; एकरूप, एकच होणें.

जीवणें—अक्रि. जगणें. जिवणें पहा. 'म्या कैवि अन्यजन-
 सख्यसुखें जिवावें।'—सुप्रलाचार्य आर्यांचें भाषांतर १.

जीवत—वि. जीवंत पहा. जीवतपति-भर्तृका-वि. कुंवा-
 सिनी, सौभाग्यवती. जी. [सं.]—पितृ-वि. आईवाप किंवा
 नुसता वाप जिवंत असलेला (माणूस). जीवन्मातृक-वि. आई
 जिवंत असलेला (माणूस).

जीवंत—वि. जीव, प्राण असणारा; जिता. [जीव] •कळा-जी.
 (प्र.) जीवकळा पहा. जिवंतपणाचे तेज; तजेला. •कोळसा-पु.
 जिता कोळसा पहा. •नरकवास-पु. जीवंत असून नरकाचे हाल
 भोगणें; त्रासदायक स्थिति, स्थळ; अति घाणीची जागा. •पितृव्य-
 वि. जीवत्पितृक पहा. •पिशाच-संबंध(समंध)-अवदसा-
 पुजी. (ल.) उपद्रवी, त्रासदायक माणूस; जीवंतसूत. •भेट-जी. मरणो-
 न्मुख माणसाची भेट; जिवंत असतांना भेट (आसन्नमरण स्थिती-
 तील माणसाची). •समाध-जी. जीवंतपणीं स्वतःस पुरून घेणें.
 (व्याधिप्रस्त किंवा संन्याशी असे करतात). •हृत्या(ते)र-न.
 तळवार, माला इ०; जीतहृत्यार पहा. याच्या उलट मेळें हृत्यार.
 जीवंतिका, जीवती—जी. जिवती पहा. 'ते असो प्रसन्न
 मायलेकरांसि जीवती।'—मध्व १९.

जीवन—न. १ आयुष्य; अस्तित्व; प्राणधारणा; निर्वाह. २
 जगण्याचे, उदरनिर्वाहाचे साधन (नजीकचे किंवा अंतिम, भक्ष्य,
 अन्न, उद्योग-धंदा). ३ कोणत्याहि वस्तूचा आधार, भक्ष्य;
 धारणा-साधन; ज्याच्यावांचून जो पदार्थ जगत नाही तें त्याचें
 जीवन. जसें—अग्नीचें जीवन वायु, झाडाचें जीवन पाणी. 'वदन-
 कथाश्रुतभ्रमग। तें जीवन मज तुझें।'—एकूव १.५. ४ पाणी; जल.
 ५ बसराई मोर्त्यें गोलपणांत, रंगांत, सारखेपणांत व तेजांत सर्वो-
 त्कृष्ट असलीं म्हणजे त्यास म्हणतात. अशीं मोर्त्यें द्वांत १०. ते
 १०० पर्यंत असलीं म्हणजे त्यास पातळ जीवन म्हणतात. ६
 वेतन. 'कां सेवकां वेसी जीवन।'—ह्या ९.९९. -वि. आयुष्य
 देणारे; जीवदायक. 'तें जीवन नाम जपत। तेंचै वैसला घ्यानस्य।' [सं.] (बाप्र.) •घालणें—प्राण घालणें; आयुष्य देणें; जगविणें.

‘त्यासी जीवन घालीन मी।’ सामाशब्द—० कलह—पु. जगण्यासाठी धडपड, कष्ट. ‘ह्या काळांत जीपनकलह मोठया निकराने चालला आहे.’—टि १.४५६. ० कला—ळा—की. १ जीवकळा पहा. याच्या उलट प्रेतकळा; मरणकळा. ‘बुद्धिमान मनुष्यास वेहही करवेल पण जीवनकळा ईश्वराचे हाती.’ २ आयुष्य पुष्कळ दिवस राखण्याची युक्ति. ० पाडे, —नापाडी—पाडे—माफक—किवि. यथाशक्ति; यथासाधन; शक्यनुसार; सामर्थ्यानुषंग (काम सांगणें, दंड करणें, औषध देणें इ०). ० पाणी—न. शक्ति; जोर; आवेश; दम; योग्यता; धारणाशक्ति. जीव अर्थ ४ पहा. ‘या घोड्याचें जीवनपाणी पाहून ओझे घालणें तें घाला.’ ० रसायन शास्त्र—पाश्चात्य वैद्यकांतील एक प्रकार. बारा क्षारांच्या औषधांचें शास्त्र. मानवी शरीरांत बारा क्षार असून त्यांत एक अगर अधिक कमी झाल्यास रोग होतो, ही उणीव कमी असलेला क्षार शरीरांत घालून भरून काढतात. ० सूत्र—वि. जीवाधार; जीवाचा चालक. ‘जेथे जगाचें जीवनसूत्र। श्री महात्म्या असे।’—झा १८. १८०१. ० हेतु—पु १ जगण्याचा हेतु, कारण. २ जीवाचें कार्यक्षम साधन. —नोपाय—पु. १ निर्वाहसाधन, जीव राखण्याची युक्ति. ‘जीवनोपायो कां जैसा। कोल्हाटियांचा।’—झा १८.६०६. २ उदरनिर्वाह; शरीरधारणा. ३ संकटापासून वांचण्याचा उपाय. जीवन्मुक्त—वि १ जीवंतपणींच आत्मज्ञान होऊन वेदाभिमानापासून मुक्त झालेला; या जन्मीचे संस्कार व पुढील जन्ममरणाचे फेरे यांतून सुटलेला. २ पूर्ण आत्मज्ञानी. ३ अत्यंत विरक्त; संन्यस्त. —मुक्ति—की. आध्यात्मिक ज्ञानानें ऐहिक संस्कारापासून व पुढील जन्ममरणापासून झालेली सुटका; जीवन्मुक्ताची स्थिति. —सुत—वि. (जीवंतपणींच मेलेला). १ दुष्कीर्ति प्राप्त झालेला; निघ; पलित. २ (ल.) मूर्ख; वेढा. जीवविणें—सक्ति. चैतन्ययुक्त करणें; जीवंत करणें. ‘परि आतां चंद्रापासोनि निवविते। जें अमृताहूनि जीववितें।’—झा १. २४. ‘आतां एक करी ताता। संजीवनी देऊन जीववी सुता।’—पंथ ५.५२.

जीवा—की. (सूमिति) ज्या. [सं.]

जीवाजीव—पुनव. जडाजड; प्राणी आणि वस्तु; सजीव निर्जिव प्राणी, सृष्टि. [जीव+अजीव] जीवाजीवाधार—पु. जलस्थलात्मक पृथ्वी. [जीव+अजीव+आधार] जीवात्मा—पु. जीवरूप आत्मा; गुणांनीं बद्ध, वेदाभिमानांनी आत्मा. ‘पिंडी व्यापक ब्रह्मांश। त्यास जीवात्मा वोलिजे।’—दा ८.७.४९. याच्याहून शिवात्मा किंवा परमात्मा—शुद्धआत्मा हा निराळा आहे.

जीवाभ्य—जीवाधारभ्य—किवि. १ जन्मापासून. २ जीवंत असे पर्यंत. जीवाभ्य धर्म साहस करून स्वामिकार्य करावें.

—मारआ २५. ३ मनापासून; तनमनधनेकरून; जीवापलीकडे. ‘ये समयी जीवाभ्य धर्म करून दौलत वांचवूं.’—मराचिस २२. जीविका—की. १ उपजीविका; जीवनोपाय पहा. ‘यज्ञा-ऐसें वर्तन। जीविकें केलें।’—झा ७.३१९. २ शक्ति; सामर्थ्य; अनुकूलता. ‘त्याणें आपल्ये जीविकेप्रमाणें धर्म केला.’

जीवित—न. जीव; आयुष्य; अस्तित्व; जिणें; प्राणधारणा. —वि जीवंत केलेला; सजीव केलेला. जीवितेश—पु. १ (काव्य) जीविताचा, आयुष्याचा शास्ता (देवता, यम, नबरा, प्रियकर इ०). २ जिवलग, प्रियकर माणूस. जीवित्व—न. प्राण; आयुष्य; अस्तित्व. जीवित पहा. ‘वाळें ओढुनि काढिती वाहेर। जीवित्वावर उदार त्या।’ [जीवित]

जीवी—वि. जगणारा; निर्वाह करणारा. (समासांत) भिक्षा-नौका अन्न-मांस-चिरं-करूप-जीवी. [सं.]

जुअ—पु जोडा, जोडी; युग्म. —वि. जुळें. ‘जुआं सांगरीं।’—दाव २८०. [सं. युग; प्रा. जुग, जुअ]

जुआळिकारुं—वि. जवळ असणारा; रहस्यातील, गुप्त गोष्टी सांगण्यास योग्य असा. ‘गुपतिभें जुआळिकारुं। मातुसांगितें।’—शिथु ३५४. [सं. जुज]

जुई—की. एक पुष्पलता व तिचें फूल. जाईच्या फुलापेक्षां हें फूल थोडें लहान असतें. याचा औषधिगुण जाईप्रमाणेंच. [सं. युधिका; प्रा. बृहिया; हि. गु. जुई, जुही]

जुक ख)ड, जुंक(ख)ड—न. जुं, जोखड पहा. जुअ ख)ड—न. जुं (तिरस्कारार्थी). [सं. योक्त्र]

जु विणें—अक्ति. टाळणें; फसविणें. जुकविणें पहा. ‘या इष्कारें जुकविणें।’—होला ७६.

जुकाम—न. थंडी; पडसें. —अथप २.१४५ [अर. जुकाम]

जुति—की. युक्ति; जुगत पहा. [सं. जुज्-जुक्त]

जुखेळ—पु. जुगार; शूत. [सं. शूत; प्रा. जुअ; हि. जुआ+खेळ. म. जुवा]

जुग—न. १ युग. २ जुळें; जोडी. ३ एका वरांत असलेल्या दोन सोंगट्या. [सं. युग] ० डाव—पु. सोंगट्या-फावांच्या खेळां-तील एक डाव. ज्या दानानें दोन सोंगट्यांचें जुग एकदम नेतां येतें असें दान; उदा० पोवारा, चवदा, पंधरा, दसबोवारा इ०. ० ज्ञान—न. १ जुगडाव पहा. २ सुयाळे; कागद वगैरे टेवण्याची पिशवी; जुजदान.

जुंगट—न. गुंजट (वर्ण विपर्यासानें).

जुगणी—न. रत्नसूचित पदक (छातीवरील). [जुग; हि. जुगनी]

जुगणें—अक्ति. १ भाग, तुकडे जोडणें, जुकविणें. २ (ल.) जमणें; मिलाफ होणें; एकमत होणें; सिद्धयनुकूल परस्पर सुसंगत

होणें (दोन माणसांचे विचार, उपाय, पदार्थ). 'एक बैल पडला तापट, दुसरा पडला मद्र यामुळें नांगराचे कामास दोघांचें जुगत नाहीं.' १ समकृत पडणें; सख्य होणें; तडजोड होणें (घात, वादी; प्रतिवादी यांची). ४ मिलाफ वसणें; परस्पर जमणें; जुळणें; अनुरूप घटना होणें (काव्याचे चरण इ. कांची). 'आम्ही कापड बेगार होतों परंतु कापडकन्याचें आमचें जुगत नाहीं.' ५ समोकार्थ स्त्रीपुरुषांनीं एकवटणें. ६ अनेक सोंगट्या एका घरंत येणें. [सं. युग] जुगल—स्त्री. १ जमाव; समूह. २ सख्य; मिलाफ; एकतानता (वाचें, उपाय यांची). 'या सुंदर्याची आणि गन्याची जुगल चांगली होते.' ३ सामना; बरोबरी. ४ जोडीचें गाणें; खेळणें; दुसऱ्याची आपलें जमविणें; साथ; एकमेकांचा संयोग. 'याला पुढें तसें गातां येत नाहीं पण माणून सूर वेग्याविषयी जुगल चांगली करितो.' ५ एकत्र केलेले खलवत; मसलत. ६ (सामा.) जुग; जुट; जोडी. [सं. जुगल; प्रा. जुगल] जुगविणें—१ एकत्र जोडणें; संयोग करणें. २ मेळ वसविणें; एक मिलाफ करणें. ३ सख्य करून देणें; मैत्री करविणें. [जुगणें प्रयोजक]

जुगत—स्त्री. १ युक्ति; शकल; चातुर्य; हिकमत; व्यावहारिक हुपारी. २ जुपल या बद्दल केव्हां केव्हां योजितात. ३ जुपल पहा. [सं. युज्-युक्त; युक्ति. फा. जुगत] जुगताई—स्त्री. जुगत अर्थ १ पहा.

जुगत—वि. एकत्र; मीळित. 'दुवि झाले जुगत. १'—वसा ४८. [जुगणें]

जुंगा—वि. (प्रां.) तरवेज; हुपार; चतुर; कुशल.

जुंगा—पु. क्षिणा नांवाचा मासा. 'जेय सावजांचा धुधुवार्ती.' जुगियांचां रुग्णनाटी'—शिशु ११८.

जुंगाड—न. १ (कों.) झाडें, झुडपें, वेली इत्यादींच्या पानां-फांद्यांची गुंतागुंत; जुंवाड; वाट विस्ताराचें झाड, झुडप, जाळी. २ (क.) अगडवंव माणूस, रेडा, साप, मासा इ०. [जुगणें]

जुगात—न. प्रलय; चनचोर युद्ध. [सं. युग-मत]

जुगार—पु. ब्रह्मप्राप्तीच्या लोभानें किंवा नशिवाची परीक्षा पाहण्याकरितां कर्मगुरूच्या खेळांत पैसे लावून खेळणें; जुवा; वूत; शक्य. [सं. वूतकार; प्रा. जुआर] जुगारी—न्या-वि. जुगार खेळणारा; जुगारीचें व्यसन असलेला.

जुगुप्सा—स्त्री. निंदा; निर्भर्त्सना; दोष देणें, लावणें. [सं.] जुगुप्सित—वि. निंदिलेले; दोष दिलेले; तिरस्कृत. [सं.] ण्ठ; छि—स्त्री. (भृत्य) डोळ्याचा मध्यभाग व पापण्या आकुंचित करणें. हा भाव जुगुप्साचोतक आहे.

जुगूत—१ कल्पक युक्ति, योजना; खुबीदार कल्पना; दम; वृद्ध. २ कला; कौशल्य; हातोटी; कार्याची सुरेख व्यवस्था, लावणी. ३ काटकसरीचें प्रपंच चालविणें; निर्वह करणें. 'शंभर

रुपयांत कशी तरी संसारखर्चाची जुगूत करितों.' जुगत पहा. [सं. युक्ति; हिं. जुगत]

जुगूळ—स्त्री. जुगल पहा.

जुंगो—वि. १ (गो.) वृद्ध. २ निष्णात. जुंगा पहा.

जुगोटा जोगी, जोगिडा—पु. कावळ्याच्या रंगासारखा, पुरुषभर लांब व जाडा साप. हा निर्विष, मोर, ससा खाणारा आहे, चावत नाहीं. —बदलापूर ३४८. [सं. योगी]

जुग्म—न. युग. [सं. युग्म]

जु(जुं)ज—स्त्री. युद्ध; वडाई; शेंवी; मांडण; कज्जा. 'न होमोंची जुस मांडण १'—शिशु १२०. [सं. युद्ध; प्रा. जुंज]

जुंज, जुंजो, जुजणें—अक्रि. लढणें; मांडण करणें. जुजता—वि. १ भेटणारा; दोन विरुद्ध दिशांनीं समोरासमोहन येऊन एकमेकांस मिळणाऱ्या तुळ्या, काठ्या, म्याणे तिरकस ठेवलेल्या व एकमेकांचा एकमेकांना आधार आहे अशा. २ एकेका शेवटास वेगवेगळी कामास सुलवात होऊन मध्यावर एकमेकांस मिळणारें (काम, शेताची कापणी इ०). ३ कागदाच्या वरील व खालील वाजकून लिहिण्यास प्रारंभ करून मध्यें येऊन खेटरारें (लिखाण). [जुज, जुंज]

जुजदान—न. जुगदान पहा. कापडाची पिशवी, वटवा (कागद, पानें, सोंवळ्याची चीजवस्तु इ० ठेवण्यासाठीं). 'जुजदान वेखील आणिंलें त्यांत दरवारखर्चाची यादी'—ख १०७१. [फा. जुश्-दान]

जुजवी—वि. १ किरकोळ; तात्पुरती; सरासरी निर्वाहापुरती; कमजोर वांघणीची (इमारत). २ लहान प्रमाणावर चालविलेला; तात्पुरता; किरकोळ; यथा कथंचित् निर्वाहापुरता (व्यवहार, धंदा). ३ थोडा; हलका; काहीसा; किंचित; सुद्ध. 'यासि जुजवी पीक आलें.'—रा १८.३१. ४ कामचलाऊ; तात्पुरता; इंगामी. 'नंतर लॉर्ड्स सभेत काहीं किरकोळ वाटाघाट होऊन त्या सभेन आपल्या रचनेत काहीं जुजवी फेरफार करण्याबद्दल ठराव केले.'—पार्लमेंट २४६. ५ आटोपशीर (संसार). —क्रि. वि. वेतावातानें; हव हव; तुरळक. [अर. जुजवी]

जुजरशी—स्त्री, जुजरशी—स्त्री—स्त्री. १ काळजी; दिंता; लक्षपूर्वक शुद्धता (प्राण्यांची, पदार्थांची). (क्रि० ठेवणें; राखणें; करणें; पाहणें). २ वारीक चौकशी. 'शहरचे दरवाजे तीन चार खुले; तेथें गाबरी ठेऊन.' येणाऱ्या जाणाऱ्याची जुजरशी बहुत आहे.'—रा ५.१९. ३ काळजीपूर्वक व्यवस्था, संवादणी (काम, धंदा यांची). [फा. जुजरशी]

जु(जुं)ज; ट—कुसाटा पहा.

जुजा(झा)र—वि. खुडकुळ; युद्धाची आवड असणारा; वीर; शूर; लढवऱ्या. 'आधीं जुंजार; तुवां होजावें! मग जुंजावया

शक घेयावें।' - झा १८.१२८३. - न. लडाई; युद्ध. (किं० लागणें; होणें). [जुंज]

जुझटु—पु. जपानमधील एका प्रसिद्ध खेळाचें नांव. या खेळांत हाकीपेक्षां दुप्तींचा जास्त उपयोग करून आपल्यापेक्षां अधिक भारी अशा गड्यास चीत करावयाचें असतें. [जपानी तुल० सं. युयुत्सु]

जुज्वियात—न. फिरकोळ गोष्टी; तपशील 'आम्हाकडील जुज्वियातचें फडचे करून घावे.' - रा ५.११. जुजवी पहा. [अर. जुझवीयात्]

जुंझा-चात-चायु-मास्त-पवन—पु. (काव्य) झंझा-चात इ० पहा.

जुटणें—अकि. १ जोडलें जाणें; संयुक्त होणें; मिळणें. २ एकत्र जमणें; गोळा होणें; जमणें. ३ जुडणें यावद्दलहि कधीं कधीं योजितात. [सं. युज्-यूय; म. जूट]

जुटी—झी. १ जूट; ऐक्य; मिलाफ. २ टोळी; संघ. ३ गर्दी; जमाव; समाज. [जुटणें]

जुट्टा—पु. दहा विटां-कौलांचा समुदाय, डीग. [जुटणें] 'एवढेशी पडवी शाकारायाला पांचवें जुट्टे कौलें लागलीं.'

जुडगा-गें, जुडका-कें—पुन. मारा; गरी; पेंढी; लहानसा गड्या; जुडी (आगकाड्या, भाजी, उसाचीं कांठी, वोरू, केस, इ०ची). [जुडणें]

जुडवें—कि. (गो.) आंगळट करणें; तुटून पडणें. जुडणें पहा.

जुडणी—झी. १ जुळणी; सांघणी; जोडणी. २ समुदाय; जुडगा. [जुडणें]

जुडणें—अकि. जुळणें १ लागणें; प्रकृत होणें; जोरानें धावून येणें, घुसणें; जुळणें. 'जेवायाला सर्व जुडतात परंतु कामास कोणी जुडत नाही.' २ एकत्र जमणें, येणें. 'तो एकटा होता तोंपर्यंत मी त्याजवरोवर मांडलों मग ते जुडून येतांच पळालों.' ३ मिळणें; जमणें; जुळणें; एकमत होणें; विरोध न येणें (अनेक वातम्या, मजकूर यांचा). ४ मिडणें; विलगणें; खेडणें. 'मंथरा जुडे अंतरी उडे।' - मध्व ४२. - सक्रि. १ व्यवस्थेशीर व क्रमानें एकत्र करणें, जुळणें; एकत्र स्वणें; क्रमानें लावणें. २ लावणें; जडविणें; बर वसविणें; ठेवणें. [सं. युज्; प्रा. जुडिअ]

जुडा—पु. १ जुडगा; समुदाय (आगकाड्या, भाजी, पेन्सिली, अंबाडी यांचा). २ गांठ; जुडी; बुचडा; अंबाडा (केस, कांदे यांचा) [जुडणें] जुडाई—झी. १ मिलाफ करणें; जोतणें; जोडणी. २ जोडलेपणा; संयुक्ता; जूट. ३ जुळविण्याची मजूरी. ४ (गवंडी) बांधकाम.

जुडी—झी. लहान जुडा. जुडा पहा.

शब्दो. ३. ५१

जुडी—झी. १ सरकारी नोकरीना त्यांच्या नोकरीवद्दल बक्षीस दिलेली इनाम जमीन. २ या जमिनीवरील सरकारी सारा, पडी.

जुडीव—वि. व्यवस्थित रीतीने जोडलेले, ठेवलेले, वसविलेले. [जुडणें]

जुतणें, जुंतणें—सक्रि. (व.) जुंपणें; जोडणें. 'तरी संसार-पांतीं जुंतल्या। भंवताचि असावें।' - झा ८.२४४. [सं. जुत]

जुतरी, जुत्री—झी. १ लहान ओढा, नाला, ओहोळ. २ कोरडा ओढा; ओढ्याचें कोरडें पात्र. (प्र.) झुतरी—त्री पहा.

जुना, जुती, जुते—पुलीन. पायताण; जोडा; बहाण; चप्पल (एक अथवा जोड). जुती—ते पैजार—झी. १ खेटराखेदरी; जोडा जोडी; वाढणांणीं एकमेकास मारणें. (किं० करणें; होणें; चालणें). मांडण. 'सरुपा मावांत देखील जुतेपैजार होते.' - आगर ३.१८४.

जुंती—झी. जुंपणी.

जुत्पत्ती—पु. (काव्य) रणजुल योद्धा; मोठा बांका लढक्या; धुरवीर; जेटी. 'तो अंगद दक्षिणेप्रती। सर्वे देवोनि जुत्पत्ती। रामें धाडिले सीताशुद्धपत्नी।' - मारा किष्किधा १६.१५१ [सं. युद्धपति]

जुदा—वि. निराळा; वेगळा; भिन्न; अलग. [फा.] जुदाई—झी. निराळेपणा; वेगळीक; अंतर. 'पंडित प्रधान व नवाब निजाम यांचा तरिका एकजुतीचा कदिमापासोन चालत आला, हवावें त्यासी जुदागी नाही.' - रा १०.१६५.

जुनट, जुनवट—वि. १ जीणें; प्राचीन; जुना. २ अनुभविक; जुन्यासारखा 'जुनटु जुंझार हा येऊ। नाहीं जयातें वळकु।' - गीता १.४३५. [सं. जीणें; प्रा. जुण्ण+वट्-वट् प्रत्यय] जुनवट—झी. नागवेली, वड इ० झाडांचीं पिकलेलीं पानें. जुनधान—वि. १ पिकलेलीं (पानें). २ जुनाट (झाड, वनस्पति).

जुना—वि. १ पुराणा; प्राचीन; पुरातन; अर्वाचीन काळचा नव्हे असा. 'आतां जुनीं माणसं बहुधा राहिलीं नाहीत.' २ फार दिवस वापरलेली (वस्तु); झिजलेला; फाटलेला (जिप्तस). ३ समाप्त होऊन ज्यास बराच काळ झाला आहे असा (व्यापार इ०). 'हुंक्ष पंक्तिव जेवणारे जेवून उटून जुने झाले, तरी तुझें जेवण होतच आहे.' [सं. जीणें; प्रा. जुण्ण. गुं. जुन्] ०खोड—पु. वणकट; दिवट; टणक, सक्षक (म्हाताच्या माणसास लावतात)

जुनाट—वि १ जुना; प्राचीन; फार दिवसांचा; जुन्या काळचा. 'आतांचे मनुष्यापेक्षां जुनाट मनुष्य प्रामाणिक.' २ पका; पक (बुद्धि, विचार, अनुभव, झाड). 'या झाडांतलें जुनाटलें झाड पाहून तोडा.' ०पाना—वि. बराच जुना; जुनापुराणा; वापरलेला; फाटलेला (कपडा, मांडें, घर). ३ जुना अर्थ ३ पडा. ०पापी—वि. धूर्त, बहाणा (म्हाताच्यावद्दल वापरतात). ०पुराणा—वि. १

जुनवट; जीर्ण; झकलेला. २ वापरलेला; झिजलेला; जुनापाना. ३ वडील; ज्येष्ठ; फार दिवसांचा (माणूस). ४ बहुतकाळचा; जुना (कामदार, हुद्दा, धंदा, व्यापार). [जुना+हि. पुराणा] ० जुना-वर्ण-भक्ति. १ जून होणें; पक्क होणें; पक्कें होणें; स्थापित होणें; वळानेणें; वृद्धता पावणें (वस्तु, झाड, बुद्धि, अभ्यास, वातमी, रोग इ०). २ (वाईट अर्थानें) तारण्यांतील जोर जाणें (बुद्धीचा); उत्तरत्या कळस लागणें. जुनेरें, जुनेर-न. (कों.) जुनें वळ. (विशेषतः वायकांचें जुनें झगडें).

जुजरहरहुजर—पु. हिंमत; जुज्वेगिरी; युक्ति; करामत; लटपट; उलाढाल. (हा शब्द व्यापक अर्थानें वापरतात). 'जुजर हर-हुजर करून मी पोट भरतों' [हुजर की द्वि.; किंवा जुजर+हुजर]

जुजरी—वि. जुजर गांवासवर्षी. म्ह० जुजरी हरहुजरी=जुजर शहरांतील लोकांची हुशारी व सोदेगिरी वर्णन करतांना वापरतात.

जुप—न. कोठार; भांडार. 'नातरि देव-राजधानीचीं जुपें। उघडलीं मज पांतां।'—अ. २३.

जु(जुं)पण—णी—झी. १ जुंपण्याची क्रिया. २ जुंपणी. ३ जुंपण्याचा सोडकरपणा, योग्यता; संवगड्याशी जुळतें असणें. 'ह्या पैलाची त्या पैलाची जुंपण आहे.' ४ (क्र.) पैलास बांधण्याची दोरी. —न. (राजा.) गाडीची धुरी; ह्साड व जुं यांना बांधणारी दोरी. २ जाड, मजबूत पदरांची—डुपेडी तिपेडी दोरी. ३ (विण-काम) मागाच्या दुसऱ्या टोकाजवळचें सूत ताणणारें धनुष्याकृति लाकड; ह्या लाकडाचें व गुलड्याचें हें सूत ताणलें जातें. गुलडा पहा. ० जु(जुं)पणें—भक्ति. १ जोडणें. २ (ल.) गुंतविणें; कामास लावणें, लागणें. ३ प्रारंभ करणें; व्यवस्था लावून देणें (काम, उद्योग, इ० ची). ४ प्रवृत्त होणें (सुद्ध, वाद इ०स); सुरू होणें. 'त्याची बोलतां बोलतां अकस्मात लढाई जुंपली.' [सं. युज्; प्रा. जुप्प] —न. १ जुंपण अर्थ ३ पहा. २ (विणकाम) कापड विणून झाल्यावर उरणारी एक ताण्याचीं दोबटें दुसऱ्या कापड विणावयाच्या ताण्यास जोडण्याचें साधन. ३ (ल.) उत्पत्ति; रचना. 'जै पहिलें सृष्टीचें जुंपणें।'—झा १४.५७. ४ पैलाच्या गळ्यांतील दोरी; जोखडाचा पड्डा; दोरी; जुवणी, जुंवाली पहा. [सं. युज्; प्रा. जुप्प]

जुपन—न. (व.) जुंपण पहा. आजताच्या जुंपण्याच्या वेरडी, बऱ्हाट, वास्ती, कासरा मिळून.

जुंफण—णी—णें—जुंपण—गी—णें पहा.

जुफो—पु. रानगांवा. —मुंब्या ११०.

जुधा—पु. पायघोल झगा (सर्वांत वर घालण्याचा); झच्चा. 'जुधा मोट्या फेरीचे मझ्चा'—पेटि ३.५०. [फा.]

जुंवाड—डा—डें. जुंवडा—डें, जुंमाड—न. १ वेणी किंवा धेंडी यांना जोड्यावर बांधलेला बुचडा, गांठ. २ समुदाय; झुवका,

जुडगा (काच्या, देत, वोल, मुळ्या, केस, मोत्यांचे सर इ० चा). —झा ११.३६३. 'तुझिया मुजांचें जुंवाड। हें मी करीन घत-खंड।'—कथा २.१३.१४५. ३ सापाचें बेटोळें. 'हातें रगडितो सर्पतोडें। सुटली सर्पाचीं जुंम्बाडें।'—मुआदि २९.१०६. ४ दाट पानांच्या वृक्ष, झुडप; जाळी; झाडांच्या फांद्यांची, पानांची गुंता-गुंत; दाट झाडी. 'नाना वृक्षांचें जुंवाड।'—झा १०.९.२. ५ (विशेषतः जुंवाड), माणसांची टोळी, समुदाय. 'माणसांच्या जुंवाडचीं जुंवाडें धावलीं.' जुंगाड पहा. [सं. युम्म; प्रा. जुम्म; तुल० इ. जंवल]

जुब्द(बद)तुल्ल—आमासील (एकान्न) चल्—थोरांत व समवयस्कांत धेष्ट. 'जुब्दतुल्ल अमासील वल् एकान्न दत्ताजी देशमुख.'—रा २०.२१४. [अर. झुब्द=सार, नवनीत; फा.]

जुमडा—पु. (व.) बुचका. जुंवाड पहा.

जुमळा, जुम्ला—पु. १ एकूण जमा, वेरीज, आकार. 'नाकिदीं असेल जुम्ला पैकीं। तें किदीं करावी निकी।'—मेस्तक (लेखकाधिकार) ११५. २ समुदाय. ३ सवांशें घोडेस्वारांची पलटण; शंभर-दीडशें शिपायांचें पायदळ. [अर. जुम्ला] जुमळेदा—पु. १ जुमल्यावरचा अधिकारी; शताधिप. —राव्यको ६.१. २ जमावंदीखात्यांतील मुख्य हिशेबनीस.

जुम(भ)स—१ मय; धास्ती; दरारा. 'वेकावेकी जुमस खाणार नाहीत.'—पेद ४.५. २ कच; फारकत. जुमान पहा.

जुमान, जूम, जुमास, जुमस—पुंकी. १ जागा सोडणें; सरकणें; बदलणें; हार खाणें; हटणें (नेहमी निपेधार्थी उपयोग). (क्रि० खाणें; पावणें). 'पाऊस जूम खात नाही किंवा खालें देत नाही.' 'हा सावकार, हें दुखणें, हा हींक्ताप मला जुमान खालें देत नाही.' २ धाक; आदरयुक्त भीति; दरारा; (व्यक्ति, वस्तु यांसंबंधी फार मयप्रद किंवा थोर अशी कल्पना). (क्रि० खाणें; पावणें; पडणें; असणें). 'तूं डोळे बटारले म्हणून तो का तुला जुमान खातो आहे.' [फा. जुंविश्=गति व फा. गुमान=कल्पना, विचार. या दोन शब्दांपासून वरील अर्थांचे शब्द बनले आहेत] जुमानणें—सक्ति. १ किंमत मानणें; मान देणें; म्हत्वाचें, मारदस्त किंवा मयंकर आहे असें समजणें; मय वाळणें; पर्वा करणें (निपेधार्थी उपयोग). 'जो सरकारला जुमानत नाही तो कां खोताला जुमानतो?' २ कसाला लावणें; अजमावणें. 'गोटी जुमानून पहा.' ३ अनुज्ञेनीय, दुर्निर्वह आहे असें मानणें. ४ गाठणें. [फा. गुमान]

जुमारात—झी. गुस्वार. [अर. हि. जुमेरात]

जुयटें—न. (कों.) नदींतील, खाडींतील वेट; नदीच्या पात्रां-तील उघडा पडलेला लहानसा भाग. [सं. द्वीप. जुवें पहा. ट=अल्पत्वदर्शक]

जुरई—वि. घोड्याचा एक रंग. —अभप १.२८.

जुरत—झी. धाडस; ताकद; मर्दुमकी; विशाद; शौर्य (निपे-
धाची प्रयोग). 'जुरत कोणाची पाहील मजकडे नजर करून
वाकडी.'—पला ६. 'मुंबईवाले यांची काय जुरत की कल-
कतेकर ठावितील त्यास तफावत करितील.'—ख ७.३५६९.
[अर. जुअत] **जुवार**, **जुरवार**, **जुरती**—वि. धाडशी; दूर;
घोट; हिंमतदार. [फा.] **जुमेहनत**—झी. घैर्याची कोशीस. 'पूर्वी-
पासोन जो कोणी जुरत मेहनत करीत आहे त्यास मुलखास व
खजान्यास व फौजेस कमी नाही.'—दिमरा १.३४.

जुरदा—वि. (माण.) उत्तम.

जुरा—पु. ससाणा. [अर. जुरा]

जुरा, **जुराबावरा**—वि. जुरबाज; अकडबाज; रंगेल; नटवा.
'सवाई यशवंतराव जुरा।'—ऐपो ३६१.

जुर्बा(र्मा)ना—पु. दंड; शिक्षा. [अर. जुर्म=गुन्हा; अर.
मूक. जरीमान. फा. जुरमा]

जुलवगार—झी. मिरवणुकीत ताबुताच्या बरोबर तरवार
आणि माला नेतात तो. [अर. जुलफकार=मोंक पाडणें, अलि
याच्या तरवारीचे नांव]

जुलमाना—पु. दंड. [अर. जर्माना अप.]

जुलाब—पु. १ डाळ होण्याचे औषध; डाळक; रेचक. २
त्या औषधाने झालेला डाळ, रेच. [अर. जुलाब]

जुलूप—न. केसांचे झुलप; काकपक्ष. [फा. झुलफ]

जुलूम—पु. १ जबरदस्ती; जबरी; बलात्कार; परपीडा;
अन्याय; अन्यायाचा दाब; प्रतिबंध. २ जोराचे कृत्य; दीर्घ प्रयत्न;
अतिशय श्रम. एखाद्या गोष्टीत वेसुमारपणा या अर्थाने उपयोग
होतो. अतिशयपणा; जाजती; कमाल. 'आज पावसानें जुलूम
केला.' 'पोरानें रडण्याचा जुलूम केला.' ३ अतिशयवैपुल्य
किंवा अवाढव्य आकारमान पाहून झालेली आश्चर्यचकित मनी-
ष्टि दर्शविण्यासाठीं योजितात. [अर. झुल्म] (समासांत किंवा
सामान्य रूपांत जुलूम असें रूप येतें) सामाशब्द— **जुलमाचा**
रामराम—पु. (आपल्याशीं नीट न वागणाऱ्या अधिकाऱ्याला तो
जुलूम करील या मीतीनें, केलेला रामराम). निस्पार्यानें नाक्यानें
पत्करलेली गोष्ट; सम्यपर्या पण कडक हुकूम करून केवळ करावया-
लाच पाहिजे नाही तर शिक्षा होईल अशा धाकामुळे केलेले काम.
सणीनें करून घेतलेले काम, नोकरी इ०. 'आज या घराला रामराम
ठोकण्यापेक्षा घटकाभर जुलमाचा रामराम पत्करला.'—भा ९०.

जुलमाजुलमी, **जुलमानें**, **जुलमाजुलमानें**, **जुलमावर-**
किवि. १ जवरीनें; बळजोरीनें. २ अतिशय श्रमानें, कष्टानें; जीव तोडून;
होईल तितका प्रयत्न करून; युक्तिप्रयुक्तीनें [जुलूम दि.] **जुलमी-**
वि. जबरदस्ती करणारा; कठोर; प्रजापीडक; अन्यायी. [अर.
झुल्मी] **जुलूमजबरी**—झी. बलात्कार; जुलूम. **जुवस्ती**—जास्त-

जास्ती—झी. १ जुलूम. —राजवाडे २२.१२०. २ जुलमाचा,
जबरदस्तीचा व्यवहार किंवा आचरण; करडा अंमल; सजी, जबर-
दस्त उपाय. [अर. झुल्म+फा. दस्त; फा. जिआदती] **जुवा-**
शाही—झी. अतिशय जबरदस्ती; बलात्कार; बळजबरी; कडक-
पणा; कार्यातिरेक; अमर्याद कृत्य (एखाद्या कृत्याचा वेसुमारपणा
दर्शविण्यासाठीं योजितात). [अर. झुल्म+फा. पातशाही] **जुवाजार-**
पु. अतिशय दिवसाहून अन्य दिवशीं भरवावयास सांगितलेला बाजार.

जुलूष—स—पु. १ राज्यारोहण. २ समारंभ; थाट; डाम-
डोल; मपका; वैभव. 'तिळहन दीडप्रहर रात्रीस मोठे जुलूसानें
फिरगियांसहवर्तमान घहरांत आले.'—रा १.२७. **जुलूष पहा.** ३
मिरवणूक. 'आज मुसलमानाचा जुलूस निवणार आहे.'—वि.
वजनदार. [अर. जुलूस]

जुलै—पु. इंग्रजी वर्षाचा सातवा महिना. [इं.]

जुलूकद्व—वि. प्रतिष्ठित. 'जुलूकद्व कृष्णराव नारायण.'—रा
१९.१०५. [अर. झुल्+कद्व]

जुलुहाई, **जुलुही**—पु. मुसलमानी कोष्टी; विणकर. [फा.
जौलाह; हिं. जुलाह]

जुंब—न. जोखड. जूं पहा.

जुवडी—झी. (खा.) जोडजू; जोडणी. **जुवाड**—डी पहा.

जुवणी—झी. १ कोळण्याची जोडी. २ (राजा.) जुपणी,
जोतें. (वेल इ० कांच्या मानेस अडकावयाचे)

जुंवळ—न. जुळें; जुळींमुलें; एका गर्भापासून उत्पन्न झालेले
दोन प्राणी. [सं. युगल; प्रा. जुगल, जुवल]

जुंवळा—वि. १ जुळा; जावळा; जुळपापैकीं एक. २ जुहेरी;
जोडीनें वाढणारी (फळे). [जुवल]

जुंवळी—झी. १ जोडपें; जोडा; जोडी युग्म. २ जुळी.
[जुवल]

जुवा—पु. सांघा; जोड; जवा; एकमेकाशीं बरोबर मिलणें;
जोडले जाणें. जवा पहा. 'तीं (कौले) एकमेकांत जुवा होऊन बस-
तील अशीं असावीं.'—मॅरट ८२. [सं. जुज्]

जु(जु)वा, **जुवें**—पुन. (कों.) नदीतील बेट. उदा० कुंभार
जुवें गोंवें. जूं पहा. [सं. द्वीप]

जुवा, **जुवार**—पु. १ फांशाचा खेळ; शूत; जुगार. २ जुगारी.
'तें विणें कीं जुवाराचें. टिटेकर।'—भा १८.६७३. [सं. शूत]

जुवाड, **जुवाडी**—झी. ल्हान जोखड; नांगराच्या बाहुरीच्या
वगैरे पुढील पैलांच्या मानेवरील जूं. [सं. जुज्; प्रा. जूम]

जुंवा(मा)मर्दी—झी. जवांमर्दी; शौर्य. जवानमर्दी पहा.

जुवारी—वि. जुगारी. 'पात्रे भाट का नागारी। सामान्य
क्रिया का जुवारी।'—भा १७.२९६. [सं. शूत; प्रा. जूम.

जुवारि—शूतकार]

जुवारी—झी. जोंधळा; जवारी (धान्य). (जुवारी, वाजरी हे शब्द पुणें प्रतांत आणि कोंकणी मंडळींत प्रचारांत आहेत परंतु वेशावर त्यांना जोंधळा, सजगुरा म्हणतात. [प्रा. वे. जुवारी; हि.]

जुवाली—झी. (कों.) वैलाल जुपण्याची दोरी; जुवणी पहा. [जुं+आळी]

जुवीज—पु. (गो.) न्यायाधीश. 'आपल्या वडिलांच्या ओळखीच्या एका जुवीजाला या मिठागरांतील धोंवट्यांची कशी चटक लागली होती ...'—सहाद्री १०४. [पोर्तु.; इ. जज]

जुवेबाज—वि. फांशांनीं धूत खेळणारा; जुगारी. [जुवा]

जुवेबाजी—झी. धूत; फांशाचा खेळ; जुगार खेळण्याचा नाद.

जुव्वा, जुव्वेबाज, जुव्वेबाजी—जुवा इ० पहा.

जुष्टी—झी. आनंद. 'विशे व्यावी सांठवून। ही एक तुष्टी जुष्टी।'—टिळककविता पृ. १८३. [सं. जुष्ट-संतोषविणें]

जुस्त—वि. (कु.) योग्य; बरोबर. [सं. युज्-युक्त; तुल० इ. जस्ट; फ्रें. जस्ट]

जुळणी—झी. १ परस्परांचा संयोग; जुळण्याचा व्यापार; मेळानें किंवा व्यवस्थेरीर, क्रमवार जुळणें; एकत्रपणा; रचना; योग्य आणि नियमित एकत्रीकरण; जुळणें पहा. २ मेळ; तुलना; समता; जम; जवा. 'त्या पदाची आणि अमंगाची जुळणी चांगली होती.' 'आमचें जुळणीस कोणी मिळत नाही.' [जुळणें]

जुळणें—उक्ति. १ नियमितपणें एकावर एक ठेवणें (बघी, वस्तु); वाजूला जोडणें (कापड मोठें करण्यासाठीं त्यास तुकडा); एकापुढें एक लांवर जोडणें किंवा ठेवणें. 'ही कळाशी सारखी जुळत नाही.' २ (शब्दशः आणि ल०) मेळांत एकत्र ठेवणें; व्यवस्थित जुळविणें (यंत्राचे माग, कवितांचे चरण, धंद्याचीं खाती, पुस्तकें, कागद, पानें, ठसे इ०). 'कागद पसरले आहेत ते नीट जुळून ठेव.' मेळ वसविणें; एक जुळणी करणें; एकत्र आणणें, ठेवणें (अनेक हिशेव, मजकूर, नानाविध स्वभाव). 'तुम्ही गोष्ट बोलतां पण हिचा पूर्वापर संबंध जुळत नाही.' [सं. युज्-युगलित; प्रा. जुगलित]

जुळलेला—वि. १ एकत्र केलेला; संयुक्त. २ (बाई) सर्वच्या-सर्व किंवा आठ दांत उगवलेला (वैल). 'हा वैल जुळलेला आहे.' =याला सर्व दांत आले आहेत.

जुळव—पु. भारा; जुडी. -बदलापूर ६५. [जुळणें]

जुळविणें—सक्ति. एकत्र करणें; मेळ घालणें. [जुळणें प्रयोजक]

जुळा—वि. १ जावळा; जुवळा; आवळजावळ्यापैकीं एक. २ दुहेरी; आवळाजावळा; एकमेकांस चिकटून उत्पन्न झालेलीं; जोडीनें एकत्र वाढणारीं (दोन फळें). 'जुळा आंवा, केळें.' [सं. युगल]

जुळाजु(च)ळ, जुळवाजुळव—झी. १ व्यवस्थित मांडणी; नीटनेटकी व्यवस्था; (अनेक भाग, व्यक्ति इ० बी); जुळणी

पहा. २ अनेक ठिकाणांहून आणून एक करणें, मांडणें (वस्तु) तयारी. [जुळणें]

जुळारी—पु. टाईप जोडणारा; जोडारी; (इ.) कंपासिटर. [जुळणें]

जुळी—झी. १ गड्डा; डीग; गट्टी; जुडी; युग्म; जोड (विड्याचीं पानें, पत्ते, कागद इ० एकाच जातीच्या आणि एकाच आकाराच्या वस्तु). २ दोन वांगड्यांचा दागिना; दोन रत्ने किंवा सोनेरी मणी असलेले दोन सर. ३ एकत्र बळविलेली दोन वातींची जोडी. ४ (सामा.) दुहेरी; जोडवस्तु; जुवळी पहा. [जुळणें] ०दूड—झी. काचेच्या मण्यांच्या किंवा हिरण्या पोतीच्या दोन पवरांत सोन्याचे दोन मणी घातलेला लहान मुलीच्या गळ्यातील दागिना.

जुळें—न. १ जोड मुलें; आवळीं जावळीं मुलें; जुवळ पहा. २ वांगड्यांचा जोड किंवा वांगड्यांचें जुळें; जुळी पहा. ३ जोडी; तुकड; जुग याअर्थी—अंध्याचें—केळ्याचें—पेरुचें—फळाचें—जुळें; सापाचें जुळें—सापाचें मैथुन. ४ नवरावायको; पुरुषाची; मिथुन, [सं. युगल]

जू—झी. ऊ (प्राणी). -बदलापूर १२८. [सं. यूका; प्रा. जूमा]

जूं—न. १ वैलाच्या मानेवरचें लांकूड; जोखड. जुंव पहा. २ (क.) ओथें; वोजा (जवावदारीचा, धंद्याचा, काळजीचा; इ०) जवावदारी. [सं. युज्; प्रा. जूम]

जूं—न. जुगार; धूत. 'छळित्या विंदाना—। माजीं जूं तें मी विचक्षणा।'—झा १०.२८४. [सं. धूत; प्रा. जूम]

जूं—न. (कों.) नदीतील बेट; जुवा पहा. [सं. द्वीप]

जूग—न. १ मंडळी; टोळी; जूट. 'त्या पोरांचें जूग फोडल्यावांचून समेंतील गडबड मोडणार नाही.' २ मंडळ; कट; समिती; संघ. ३ (सोंगट्यांचा खेळ) दोन किंवा अधिक सोंगट्या एका घरांत येणें. ४ युग; एक दीर्घ कालमान; जगाचें युग; हीं चार आहेत; युग पहा. [सं. युग]

जूग—न. (कु. नाविक) दोन्या (टांकणी, अलाज, झुराप) तयार करण्याकरितां केलेलें एक साधन. [सं. युग]

जूज—वि. थोडें; किरकोळ; झुड. 'जूज कामाकरितां आपआपल्यांत नाखुशी राखणें ठीक नाही.'—रा १९.१०. [अर. जुझ+ज]

जूट—पुष्पीन. १ जूग; तट; मंडळी; जुळलेली मंडळी. २ एकोपा; मैत्री; सलगी; ऐकमत्य. ३ समाज; तांडा; संघ; समुदाय; कंपू. ४ जंगजूट; जंगजोड पहा. [सं. यूय; प्रा. जूह किंवा सं. युक्त; प्रा. जुत] ०भाऊ—पु. इनामदार इ० वर्गातील परस्पर पुरुष; एकत्र कुटुंबातील व्यक्ति.

जूडा—पु. (ना.) अंवाडा; बुचडा (केसांचा). [जुडा]

जूद—किवि. लौकर; त्वरेनें; जलद. 'जूद चेनापण ताळक्यांत जाणें होय तें करावें.'—रा १९.७३. [फा. झुद] ०तर—वि.

विशेष लौकर. 'जुदतर खर्चाची मदत इम्दाद पोचा ऐवज देऊन खाना करून पाठवावें.' -पया ३८७. [जुदतर]

जून—पु. इंग्रजी वर्षाचा सहावा महिना. [इं.]

जून—वि. १ कोंवळेपणा गेलेला; निवर; राठ; पक्का झाल्यामुळे कठिण झालेली (वनस्पति; फळे इ०). २ (लं.) हळ; परिपक्व; घट (चांगल्या व वाईट अर्थी—समज, समजूत, बुद्धि). [जुना]

जूफ—न. अनेक खेळणारानी चक्यावर उभे राहून प्रत्येकांने एकएक असे गलीत पैसे फेकावयाचे ज्याचा गलीत पैसा पडेल त्याने गलीच्या बाहेर पडलेल्या (इतरांनी सांगितलेल्या) पैशावर नेमका पैसा फेकून मारावयाचा व फेकलेले सर्व पैसे जिंकावयाचे अशा खेळांतील एक संज्ञा; याच्या उलट ताग.

जूम—पु. १ जुमान पहा. २ (कों.) गळवताकरिता कांब्याचे दोर वळण्याचे एक साधन; जूग.

जूय—खो. (गो.) जुईचा वेल व फूल.

जूरी—खी. पंच. [इं.]

जूसर—न. (कुळावा कों.) जोखड. -मसाप २.३.२५२.

जूळ—न. जुळें; दुहेरी वस्तु; जुळें पहा. -खी. (प्रां.) एकत्र बांधणें; जुंपणें (दोन वेल इ०). (कि० घालणें). [सं. जुगल]

जुंभण, जुंभा—नखी. जांभई, जांभळी. (कि० घेणें). [सं.]

जुंभणें—अकि. (काव्य.) १ जांभई देणें. २ स्वस्थता पावणें. 'जी! जी! याहुनि लाभ काय? म्हणुनी भूपाळची जुंभला.' -आसी ५७. [सं. जुंभण]

जुंभाचात—पु. ज्यामध्ये फार जांभया येतात असा वातरोग. [सं.]

जे—उभ. २ कों; (हा शब्द पुढील विधानाचा दर्शक आहे). कारण कों. 'जे सासुकूल श्रीगुरु।' -झा १.७५. 'त्या पत्रांत मजकूर असा जे.' २ ज्यामुळे. 'कैसे वो तुमचें करण। जे पुढिलां एओ पाहे मरण।' -शिष्ट ८२०. [सं. यत; प्रा. ज]

जे—अ. (अशिष्ट) सन्मानदर्शक उद्देखाचा शब्द. जय शब्दाचा अपभ्रंश. 'जे देव। जे देव। जय मंगलमूर्ती.' [सं. जय]

जे—उना. (काव्य.) जी या जीलिगी शब्दाऐवजी. 'जे आते वळानंदनी।' -श्रु १. 'वित्रें गदा महोप्रा गरगर फिरवुनि सोडिली जे गा।' -मोकाणी ९.२६-अ. १ पादपूरणार्थक अव्यय. २ अवधारणासूचक अव्यय; जेहेते. [प्रा.]

जे—उना. कोणतें; संबंधी सर्वनाम तें याचें प्रतिस्वरूपी जो या पुढिगाचें नपुंसकलिगी रूप.

जेआं—उना. ज्या. 'पदे ठेवी जेआं वरिया।' -श्रु २२. [सं. यत] ० जेनि—ज्यांच्या. 'जेआचेनि चरणे पुनैत।' -श्रु १८.

जेउता—ती—तें—वि. जेवें; जिंकवे. 'मग जेउती बास पाहिजे।' -झा ४.१९१. याचे उलट तेउता—ती—तें. २ जितकें; जेवढें. [सं. यावत; प्रा. जेत्तिम]

जेका—उभ. (काव्य.) कों; (पुढील वाक्याचा दर्शक) का पहा. 'जेका लंका वसली नवती पै।' [जेमका—एकाच अर्थी]

जेंगट—न. १ जेंगट; तास वाजविण्याचें घातूचें बड्याळ; हातबड्याळ (कांशाचें). 'तेंच जेंगट पीटीलें। मध्यरात्रीचें।' -शिष्ट १६९. २ मिश्रकन्यांची वाजविण्याची थाळी; तास; जेंगट पहा. 'मायां सेंदुर दांत खाती। जेंगट हातीं सटवीचि।' -तुगा ४१६. ३ एक वाद्य. (विशेषतः देवळांतील). 'जेंगट मृदांग टाळ।' -दा २.७.२४. [ध्व.]

जेगा—न. डोईवरील (पागोट्याला बांधण्याचा) एक नर्वांनी अलंकार. 'जेगा व धोंपच दिला' -ख ८.४०००. [फा. जीचा]

जेगोपाळ—उभ. संबोधन. जय गोपाळ! नमस्कार या अर्थी मारवाडी, बाणी, भाटे इत्यादिकांत रूढ.

जेजाणें—न. युद्ध; लढाई. झुंझणें पहा. जेजाल—खी. फिरविता येण्यासारखी लांब नळीची धंदूक. 'रोखिले अघाडी जेजाल।' -ऐपो ११८. 'जेजाल जुंवरे वाणकरी वळवळ।' -राला १०१. [हिं. जंजाल] जेजालेन्द्राज, जेजाल-बरदार—पु. जेजाल उडविणारा, डागणारा. गोलंदाज. [हिं.]

जेजावंती, जेजेवंती—खी. (प्र.) जयजयवंती. एक रागिणी

जेजाल—पु. त्रास; जंजाल पहा.

जेजे—खी. त्रास; भ्रम; उपद्रव; यातायात; कंटाळवाणी गोष्ट. (कि० करणें; देणें; पडणें; पावणें; सोसणें).

जेजेकार—जयजयकार पहा.

जेजेवंती—खी. एक फुलवेल.

जेठ—पु. (खा.) वडील दीर. १ (कुग.) ज्येष्ठ महिना. [सं. ज्येष्ठ; प्रा. जेष्ठ; सिं. जेठ]

जेठ—किवि. (खा.) जेवें. 'दूर जागा पाहिला तुहा वारा नाही जेठ।' -होला ५३. [सं. यत्र]

जेठ, जेठ्या—वि. वडील; ज्येष्ठ. -वदलापूर २९. [सं. ज्येष्ठ]

जेठणें—अकि. घट, ताणून बांधणें; आवळणें. जेटून बांधणें—घरणें—जेठणें याचा रूढ प्रयोग.

जेठवळ, जेठोडी—पु. ज्येष्ठ महिना. [सं. ज्येष्ठवत्]

जेठा—पु. गुडवे उभे करून वसल्यावर कमर व गुडवे यांच्या मोंवतीं वळ गुंडावून बांधतात तो प्रकार. (कि० मारून वसणें).

'जेठा घालून समे वैसे।' -मुक्तेधर, मूर्खांचीं लक्षणे ५७. ० मारून वसणें—१ जेठा पहा. २ (लं.) उद्योग नसणें; आळशी वनणें.

जेठा—पु. कुसुंब्याचा काढलेला पहिला आणि गहिरा रंग. [सं. ज्येष्ठ; हिं. जेठा] ० माल—(व.) पहिल्या प्रतीचा, उत्तम माल.

जेठाणी—खी. (खा. गु.) थोरली जाऊ. [सं. ज्येष्ठ; प्रा. जेड; खी.]

जेठी—यु. १ मळ; पहिलवान; कुस्तीगीर. 'कोटि जेठी लागले। उचलितां भागले। त्रिवकासी।'—मध्व ३७. २ ज्येष्ठ, ज्येष्ठ; वीर. 'मनोवर्षी पांडव जेठी।'—मुसमा १३.६९. [सं. ज्येष्ठ, म. जेष्ठ]

जेठोडी, जेठाडे—न. ज्येष्ठान्त पडणारा पाऊस. [ज्येष्ठवड]

जेठ—यु. (वे.) कोष्टी. [का. जाठ]

जेठलां—किवि. (चि.) जेव्हां. [सं. यावत्; प्रा. जेतिल]

जेठवळ, जेठोळ—किवि. १ जोपर्यंत; जेवपर्यंत; जितका-वेळपर्यंत. २ इतका वेळ, उशीरा. याच्या उलट तेवळवळ. [जेवडा+वेळ]

जेणें—न. जिणें पहा.

जेणें—अ. ज्यायोगें; ज्यामुळे. 'जेणें सदकीर्ति वाढे।'—दा २.९.२. [सं. यत्; प्रा. ज; म. जे+णें-एणेकरून] ० करि, करून-ज्यायोगें, मुळें. 'जेणेकरि मि संसार तरे।'—पंच १.२७.

जेतव्य—वि. जिंकण्यास योग्य असा. [सं.]

जेता—वि. सर्वदा जिंकणारा; अक्षय विजयी; जयशाली. 'थोर आल्हाद जेत्यांचा।'—एकूच १२.८१. [सं. जेत]

जेताझी—यु. (संगीत) एक राग. या रागांत बड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ व धैवत वच्ये. जाती औडुव-संपूर्ण, वादी गांधार, सवादी निषाद; गायनवेळ सायंकाळ. [सं.]

जेतुका-छा-लें—किवि. (काव्य.) जितका; जेवडा (परिमाणवाचक.) २ जितका (संख्यावाचक). 'असनिधानि जे जेतुलेनि क्षाळावे ते तेतुलेनि क्षाली।'—चक्रधर सिद्धांतसूत्रे २६.८. [सं. यावत्; प्रा. (अप.) जेतुल]

जेतुलालें—वि. जितकें; जेवढें म्हणून. 'वेसें जेतुलालें कर्म निपजे। तेतुलें आदिपुरुषीं जरी अपिजे।'—झा २.२७१.

जेतूर—किवि. (कु.) ज्यांत.

जेतूरत्व—न. जय; विजयीपणा; जिंकण्याचें सामर्थ्य. [सं.]

जेथ—किवि. (काव्य.) जेथें; ज्या ठिकाणी; ज्या जागेवर (संबंधदर्शक). [जेथें] जेथचा, जेथला, जेथील—वि. ज्या जागेचा (संबंधदर्शक). जेथपर्यंत—पावतों-घर—किवि. १ जितके; ज्या जागेपर्यंत. जो पर्यंत; ज्या वेळेपर्यंत. [जेथें]

जेथू(थो), न, जेथने—किवि. ज्या जागेपासून (संबंधदर्शक)

जेथें—किवि. जिथें; ज्या ठिकाणी (संबंधदर्शक) 'जेथें नाही उत्तम गुण। तें करटपणाचें लक्षण।'—दा १९.३.२७. [सं. यत्र; प्रा. जत्थ] म्ह० जेथें खावें (खातो, खातोस इ०) तेथें हगावें (हगतो, हगतोस इ०)—ज्यानें उपकार केला त्यानें शुद्धसान करणें. ० कोठें—किवि. जेथें जेथें; ज्या, कोणत्याहि ठिकाणी. ० तेथें,

जेथूनजेथून—किवि. सर्वत्र; सर्व ठिकाणी. 'निराश्रई पडे उघडा। जेथें तेथें।'—

जेरधा—वि. (कों.) जेव्हां; जेव्हां पहा. 'वांटाणी जेव्हां झाली तेव्हां कोलो काय म्हणता'—लोक २.५७. [सं. यदा]

जेदीस-दुस—किवि. (गो.) ज्या दिवशी. [जे=जो+दीस=दिवस]

जेधवळ, जेधोळ—किवि. जेठवळ; जेवडा वेळ. [सं. यावत्-काल]

जेधवां—किवि. (काव्य.) जेव्हां; ज्या वेळेस. 'नातरी जेव्हां जियें ठायीं।'—झा ९.१५४. [सं. यदा]

जेन—न. १ वुरणूस; लेंकरीस खळ इ० लावून केलेलें एकवळ. २ (व.) निजावयाची गादी. ३ (ना.) लेप, रजई. [जीन] जेनाच्या पदरीं गांठ देणें-मारणें—अशक्य काम करण्याचा प्रयत्न करणें. ० बुद्धि—स्त्री. वुरणुसबुद्धि; (ज्याप्रमाणें वुरणुसाला बुद्धीनें पावलेलीं मोंकें बुजून जातात, त्याप्रमाणें एखाद्याच्या बुद्धीवरील झालेले संस्कार तेव्हांच नाहींसे होतात; त्याच-रून); जडबुद्धि, स्थूलमति. —वि. मूर्ख, जड.

जेपाळ—यु. जयपाळ. एक औषधी वनस्पति. याच्या वीस ज्वालामोटा म्हणतात; ही तीव्र रेचक असून विंचवाच्या विषावर उगाळून लावतात. कोंकणांत ही झाडे होतात. [सं. जयपाल] म्ह० जेपाळाची मात्रा आणि वैकुंठीची यात्रा. जेपाळाचा ढाळ—यु. १ मोठा रेच. २ (दंतकथेवरून व व्याजोष्ठीनें) सर्वांघधी चूर्ण; त्रैलोक्य चिंतामणी; प्रत्येक रोगावरील औषध; वहात्तर रोगावर रामबाण.

जेफा—वि. (कु.) फाजील; जास्त. जाफा पहा. [जाफा]

जेव—यु. खिसा. 'बडोद्यावर जाणें दोन दिवस तहकूच करावें, तें आपलें जेवांत आहे.'—मदवा १.३०. [फा. जेव; का. जोव.]

जेव—वि. ठार. (क्रि. करणें). 'मग माणुष्य एक शहरांतून धरून आणून तोफेवर जेव केले.'—माव ४०. [फा. जर्व]. जेव-व-जीनत—स्त्री. शोभा. 'त्यांचे येण्यांत रौनक अधिक होईल; जेव व जीनत येईल'—रा ७.१५४. [फा. शेव्=अलंकार; फा. शीव-व-शीनत्]

जेमते(त्ये)म—किवि. कसें तरी करून; पराकाष्ठेनें; मोठ्या कष्टानें. (यामध्ये केलेल्या कामांत अपूर्णता तरी असते किंवा पूर्णता असली तर करणाराला निदान फार भ्रम पडलेले असतात). 'विद्यार्थीही. जेमतेम करून तेवढी यातायात करतात.'—नि १७७. 'सकाळीं निघाला तर जेमतेम तीन कोस जाईल.' [हि. गुज. जेमतेम=जसेतसे]

जेमन—न. जेवण. 'जेणें तृप्तिस कामधेनु कवण्या पावेल कीं जेमनी।'—मोहूण २०.५८. [सं.]

जेय—वि. जिकण्यासारखा; वस करून घेण्यासारखा; हस्तगत करण्यासारखा. [सं.]

जेया—सर्वनाम. (काव्य) ज्याला; ज्या पहा. 'वेखत वेखतां आत्मघातु। घडला जेया।'—॥ ८.

जेर—वि. १ कमी प्रकारचा, योग्यतेचा; अशक्त; लेचापेचा. २ हतवीर्य; दमलेला; भागलेला; थकलेला; त्रस्त; हैराण (आजार, दारिद्र्य इ० नीं). (कि० होणे, आणणे). 'पडण्याने त्याला मारी जेर केले.' ३ चीत; पराभूत; निर्वल. 'त्याचा खाली तो जेर आहे.' ४ हस्तगत. 'तें स्थळ जेर करावें.'—समास ५६. [फा. सेर] जेरकडी—खी. लगामाची कडी. ०जस—वि. हस्तगत; स्वाधीन. 'पाण्यांत गड वसविले म्हणजे दर्या जेजस आहे.'—चित्रगुप्त ८७. ०जवर—जवरी—वि. १ डाव्या अंगाचा जवर व उजव्या अंगाचा जेर अशा संकेताने खेळण्याचा गंजिफाचा एक खेळ. २ दुर्बल, सयल 'त्यास कळीं न वेतां विघाड करावा; मग जेर-जवर कोण किती तें पहावें'—गोखंविशव ८०. ०जवरी—खी. (चुकीने) जोरजवरी; जुलूम. ०दस्त—वि. १ जेर अर्थ १ पहा; दीन; गरजू; २ कमजोर; दुर्बल. 'तिकडून इराणचे शाहाने जेरदस्त केले.'—इमं २६०. याच्या उलट जवरदस्त. ३ जेरजवर—री पहा. ४ कावीज; जेरजस. 'ममताई वेषापांडींग इणें तमाम प्रगणा जेरदस्त केला.'—भजनीमाला, अर्जदास्त. पृ. ७. [फा.] ०दस्ती—खी. १ विपत्तावस्था; दुर्बलता. २ गंजिफाचे खेळांतील एक संज्ञा. [फा.] ०वार—वि. त्रस्त; हैराण. 'तेथें जाऊन व्यर्थ जेरवार व्हावें, बरकड अर्थ नाही.'—दिमरा १.२८७. [फा. शेवार]

जेरवंद—पु. घोड्याच्या पुढल्या पायांतून घेऊन तंगांतून काढून वर म्होरकीच्या कडीस बांधावयाचा चामडी पट्टा; हा सरोसरांत ओवलेला असतो. या वंदाचा उपयोग जीन आवळून घरण्याच्या व एखाद्यास मार घेण्याच्या कार्यांहि होतो. 'प्राणी राजवंद पावत। जेरवंद चाबुक वेत।'—या ३.७.६३. [फा.] म्ह० १ जें न निघे संबंधी ते निघे जेरवंदी; २ घोडा जेरवंदी मनुष्य संबंधी (ओळखावा—समजावा—जाणावा). (एखाद्यावर) ०उखविणे—जेरवंदाने मारणे. 'ती रांड मुरलीत बोलत नाही याजकरितां चार जेरवंद मारिले पाहिजेत.'—ख ७.३७५३. [फा. सेरवंद]

जेरवाकी—खी. न उकळलेली, वसूल केलेली बाकी.

जेरी—खी. दुर्बलता; पडती; हैराणी. 'फिरंगी यांची जेरी, धीमंतांची जवरी असें सोमवारच वर्तमान आहे.'—रा ४.९८. [जेर]

जेरी नारळ—पु. एक प्रकारचा नारळ; बहरी नारळ पहा.

जेळ—पु. तुरंग; कारागार; बंदिशाळा; कैदखाना [इ.]

जेळर—पु. तुरंगावरील मुख्य अधिकारी. [इ.]

जेवटा—पु. जेवण. 'मांडिला गोपाळी जेवटा। प्रास घेती मळमळां।'—कथा ४.५.४. [सं. जेमन]

जेवडे—न. म्हसरे; टोणगे.—घर. [जिवडा]

जेवडा—वि. १ जितका मोठा; जितका. २ जितका (संख्यावाचक); याच्या उलट तेवडा. ३ जो; कोणता (पुष्कळांपैकी); प्रत्येक; जो कोणी. 'या मुलामध्ये जेवडा पहावा तेवडा घाहणा.' एवडा पहा. [सं. यावत; प्रा. जेवड]

जेवण—न. १ भोजन; खाणे; अन्न मक्षण करण्याचा व्यापार. (कि० जेवणे; करणे). २ जेवणाचे पदार्थ; वाढलेले अन्न. ३ आहार; खाण्याचे प्रमाण. [सं. जेमन. पं. जेउणा] ०कार—पु. (इ.) धादाच्या दिवशी पितरांच्या नांवें जेवावयास बोलाविलेला मनुष्य (हा शब्द ब्राह्मणेतरांत रूढ आहे). ०खाण, जेवणे खाणे—न. १ अन्न; खाद्य; खाण्याचे पदार्थ. २ (सामा.) भोजन; खाणे. 'त्याच्या घरी जेवण्याखाण्याची सोई नाही.' ३ खाण्यापिण्याचा व्यापार. 'आमचें जेवणखाण आटपेतो अजून चार घटक लागतील.' ०घर—न. १ (खे.) घरातील भोजनाची जागा; स्वयंपाकघर. 'ती जेवणघरांत गेली'—बाळ. २ हॉटेल; खाणावळ. सन १८५३ सालीं मुंबईस हिंदूंच्या फराळाच्या दुकांनास जेवणघर म्हणत असत. ०रात्र—खी. (व.) जेवणाची वेळ होण्याइतकी रात्र; सुमारे ८।९ वाजण्याची वेळ. जेवणवेळ पहा. ०घत—न.

जेवण्याच्या उपयोगाचे पान (केळ बगैरेचें). 'केळीची डांग मोठी असली तर चांगली पांच जेवणवर्ते होतात.' [जेवण+पत्र] ०वार—पु. ज्या दिवशी उपवास करावयाचा नसतो असा दिवस, तिथि. [जेवण+वार] ०वेळ—खी. भोजनकाल. शोरली जेवण वेळ—रात्री ९ वाजतां. घाकली जेवण वेळ—सकाळीं ७ वाजतां. जेवणार्हत—पु. १ जेवणारा माणूस २ पंगतीस बसलेला आश्रित. जेवणाघळ—खी. १ मेजवानी; भोजनसमारंभ. (कि० करणे). २ जेवण्यावद्दला खर्च. ३ (मुंबईस, जुन्या काळीं) जेवणघर; खाणावळ; हॉटेल. [जेवणे]

जेवणा, जेवणिआ—वि. (खा. व.) उजवा (हात). 'तो ओळगिजे जेवणिजे भुज।'—शिशु ३६०. [जेवण करण्याचा हात म्हणून उजवा]

जेवणी—खी. १ घान्य मळणारे मजुर, नोकर यांच्या मजुरी-बद्दल दिलेले घान्य; शिषा. 'गावात कायें प्रयोजन जाहल्यास नारळ पानविडा जेवणी घ्यावी'—मसाप २.१७११. २ तोंड; मुख; जिवणी. 'जेवणी लहान.'—भराटी ६ वें, पुस्तक पृ. ३०४. (आद्य २) जिवणी पहा. [जेवणे]

जेवणे—अक्रि. १ खाणे; भोजन करणे. कधी कधी या क्रियापदाळ कर्म असतें तथापि त्याचा संबंध कर्त्याशीच असतो. उ० 'मी मात जेवलों, माकरी जेवलों.' २ (ल.) फळ खाणे; भोगणे (एखाद्या वन्यावाईट कृत्याचें); अनुभवणे; परिणाम भोगणे. 'पूर्वी दुष्कर्म केलीं त्याचें फळ आतां जेवतों.' ३ लांच घेणे.—न.

(राजा.) देवळांतील जेवणावळ. [सं. जेमन; पो.जि. जलार; फ्रेंजि. जमार; गु. जमन; पं. जेवणा; हि. जेवना] (वाप्र.) जेविता ठाव टाकणें—पुढें ताट ठेवून देणें; पानावरून उठणें. 'जैसे लक्ष्मोजन होता पाही। तयाभाजी अंत्यज जाई। मग ब्राह्मण उठती लवलाही। जेविता ठाव टाकूनि।' जेवूं घालणें—१ खावयास देणें; पोषण करणें. २ बाळणें; अन्न पुढें ठेवणें. जेवून सेवा गोड—जेवण झाल्यानंतर मग नौकरी वगैरे बरी वाटते. (दोहोंकडून) जेवणें—एखाद्या कामांत दोन्ही पक्षांकडून पैसा घेणें किंवा एका पक्षाकडून पैसे (फी) घेऊन दुसऱ्या पक्षाकडून लांच घेणें (वकिलां-संघीं योजतात). म्हुं १ जेवीन तर दुघाणीं (तुपाणीं) नाही तर उपलीं—मी म्हणेन तसें नाही तर मुळीच नाही. २ रांधावें तसें जेवावें, करावें तसें पावावें. सामाज्य—दुसऱ्याच्या तोंडांनं जेवणारा—वि. १ दुसऱ्याचें बोलणें ऐकून घेऊन तेंच पुन्हां बोलणारा. २ स्वतःच्या मतानें काहीं न करणारा; दुसऱ्याच्या तंत्रानें वागणारा. जेवण्या—पु. (कों.) गलबतावरील जेवण करणारा. जेवता गण—वि. १ केवळ जेवण्याच्या कामाचा (माणूस). २ (ल.) विन कामाचा पण खावाड (माणूस); फुकटखाऊ; भोजनमाऊ. 'तो काबीमात्र उपयोगी नव्हे, आपला जेवतागण आहे.' [जेवणें+गण] जेव्या—वि. जेवणाचे वेळीं हजर असणारा; भोजनमाऊ. जेवतागण पहा. [जेवणें]

जेवा—पु. १ जेवण; खाणें; भोजन. 'आजचा जेवा तर बाहेर पडला उद्याची वात उद्या.' २ जेवण्याचा कोरडा शिधा, सामुग्री (धान्य, पीठ इ०). पूर्वी हलक्या सरकारी नोकरांना गांवकऱ्यांकडून असा शिधा मिळे. 'सरकारचा शिपाई आला तो जेवा घेऊन गेला.' ३ अन्नखर्च; भोजन; जेवणखर्च (चाकरांचा). 'नाहीं वेढी जेवा सारा।'—मुगा ३६०. ०पाडणें—साधणें—काढणें—जवरीनं जेवण मिळविणें. [जेवणें]

जेवो—क्रि. (काव्य.) जसें; ज्याप्रमाणें; ज्या रीतीनें. 'कृतकृत्य होय तवपुत्र जेंवि पिता अर्पितां बरीं दुहिता.'—मोक्षगी ७. ३३. [सं. यथा] ०ते(वि)वो—क्रि. जसें असेल तसें; चांगलें किंवा वाईट; कसेंवरें; इत्थकारें. 'कल्याणार्थे मुनेनें सासुचें जेंवि तेवि सोसावें।'—मोअनुशासन ७.१८. [सं. यथातथा]

जेव्हा—वि. (प्र.) जेव्हा पहा.

जेव्हां—क्रि. १ ज्या वेळेस; ज्या समई; जधीं. २ ज्या अर्थां; जर; ज्या कारणास्तव; असें पहातां. 'आम्हाला जेव्हां तो मारणार तेव्हां आम्हास जाता नये.' [सं. यदा; प्रा. जाहे] ०कधीं—क्रि. कधींकाळीं; कधीं तरी; एखाद्या समयीं; जेव्हां तेव्हां. (असल्याच प्रकारचें दुसरें रूप केव्हां कधीं. परंतु एव्हां-कधीं, तेव्हांकधीं अशीं रूपें होत नाहींत). ०तेव्हां—क्रि. सवो-

दित; नेहमीं; प्रत्येक वेळेस; सतत. 'जेव्हांतेव्हां नको येऊं एकवेळ केव्हां तो ये.'

जेष्ठ. जेष्ठमघ, जेष्ठवद—ज्येष्ठ इ० पहा.

जेसणा—वि. जसा; जेवढा; जितका. याच्या उलट तेसणा. 'जो तूं जेसणा जैसा। तो तूं तेसणा तैसा'—गीता १.३६ [सं. यादृश. जैसेनि?]

जेह—खी. जई पहा. जैहीं—ज्यांनीं. 'जैहीं शोधून पहिला।'—दा १.९.१२.

जेहन-नशी(सी)न—वि. धुत; मालूम. 'अक्षरशः भजकूर नवाव सम्सासुद्दोला वहादूर यांसी पत्रें वाचून दाखवून जहननसीन केला.'—रा १.११४. [फा. शिहन्-नशीन्]

जेह(हे)पटी—खी. मोकळे केस; वेणीची वट; क्षिपरी; क्षेपटी, क्षिपटी पहा.

जेहेते—वाप्र. जे आहे ते (पुराणिक, हरिदास यांच्या तोंडी अवधारणाबोधक प्रयोग); जे पहा.

जै—खी. मित व छपर यांमधील जागा; (काहीं पदार्थ ठेवण्यासाठीं) मितीच्या शेवटावरील जागा; बळवण. जई पहा.

जै—खी. (क.) निजणें; झोंपणें (मुळांत रूढ). जोजो गाई पहा. 'गंगू, जै कल्या, चल.'

जै, जै, जैअ—उच. (काव्य.) जर; ज्यापक्षीं.—क्रि. १ जेव्हां; ज्यावेळेस. याच्या उलट कै, कै. 'जै जसोवां मेढाविला।'—दाव ५२. 'जै कहीं देवें। अनुभविलें. फावे।'—झा ६.३१७. २ (गो.) जेथें; जेथून.

जैकार—पु. जयजयकार. 'हैकार हैकारजैकार। तळप चवरे चमत्कार।'—भारतकिष्किंधा ९.४४. [सं. जय+कृ]

जैत, जैत्य, जैत्र—पु. जय. 'तैसें वृक्ष जिकतां द्रष्टे। पहिले जैताचिये कुटे।'—अमृ ७.१५४. 'रुसुतावांचोनि जैत। मेन आम्हां।'—कथा २.३.११९. 'एका जैत्य एका हारी।'—एस्तव १३.६४. [सं. जैत्त्व] ०वादी—वि. विजयी. 'रणीं जैतवादी जाला। यादव नेंद्र।'—शिशु १०८४.

जैन—पु. १ भारतांतील एक प्राचीन धर्म; याचा संस्थापक महावीर. २ जिनमतानुयायी; जैन धर्माचा माणूस. हे वेदप्रामाण्य मानीत नाहींत; यांच्यांत अहिंसा फार कडक प्रकारें पाळतात.

जैनचैन, जैनमैन, जैनसैन—विक्रि. जईनचईन पहा.

जैपाळ—पु. जेपाळ पहा.

जैफ, जयफ, जईफ—वि. (व.) म्हातारा; बुद्धा; अधक. 'फकीर जैफ झाला.' [अर. झईफ] जैफी, जयफी—खी. म्हातारपण. 'जयफी नवाबाची.'—रा ५.८७. [फा. झईफी]

जैमिनी कानडा—पु. (संगीत) एक राग; यांत षड्ज, तीव्र षड्ज, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत,

क्रोमल निपाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी ऋषभ, संवादी पंचम, गानसमय मध्यरात्र.

जैयत—वि. ज्ययत. १ तयार; सज्ज; सिद्ध. २ हत्यारबंद; कर्षी कर्षी जैयत तयार—असेंहि म्हणतात.

जैय्य—वि. जिकण्यास योग्य; जिकण्यासारखा; वय होण्यासारखा. [सं.]

जैल—पु. मायना; सदर. [अर. झील]

जैसा—सी—सै—वि. (काव्य.) ज्या प्रकारचा. जसा—सी—सै पहा. [सं. यादश; प्रा. जहस]

जैसाताराम, जैसांराम, जैसीरामवावाजी—जयसीताराम, जयश्रीराम, जयसीताराम वावाजी, हे शब्द वैराग्यांना नमस्कार करितांना योजतात. [हिं.]

जो—सना. पुढींगी संबंधी सर्वनाम; तो या शब्दाचा पूर्वगामी शब्द. [सं. यत्; प्रा. ज] जो उठला तो, जो पहावा तो—प्रत्येक माणूस; प्रत्येकजण.

जो, जां—अ. जंव; ज्या वेळेस; जेव्हा; हे अव्यय कोणत्याहि कृत्याचा जल्द परिणाम, चापल्य, त्वरा दाखविणें. या अव्ययार्थी जो या सर्वनामाप्रमाणेंच जी आणि जे अर्थाहि रूपें होतात. उदा० 'जो टोला मारला तो लागलेच दोन तुकडे केले.' 'जी धाव मारली तीं तेथें पोचले.'

जां—क्रि. १ जोंपर्यंत; ज्या काळापर्यंत; जेपर्यंत. २ पावेतो; पर्यंत. ३ ज्या काळीं, अवधीत; ज्या क्षणीं. [सं. यावत्]

जोड(ई)स—न. १ जोतिःश्राव. २ भाषित; भविष्य. ३ गणित. [सं. ज्योतिष; प्रा. जोइस] जोडसी—पु. जोशी. [सं. ज्योतिषी, ज्यो—ज्यौतिषिक; प्रा. जोइसिज]

जोड(ख)ड—न. १ जुखड; जुं; बैलाच्या मानेवरील दोन लांकडांपैकी एक; शिळवड; जोटे. २ कों. (उंसाचा चरक) चरकाचा आडवा दांडा; याच्या एका टोकाला पाटीवर नवऱ्याचे बोकें व दुसऱ्या टोकाला शेळें असतें किंवा तें ओढकाटीला जोडलेलें असतें. ३ (ल.) काळजीचें ओझे. ४ (ल.) अघेलें, अजगर वगैरे जातीचा प्रचंड साप. [सं. गुग, योक्त्र]

जोकाड—न. (क.) जोकड पहा.

जोकी—(कों.) माशाची एक जात; हे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात.

जोकर—खी. वेद्याव्यवसाय करणारी वेरडीण. —गुजा ९.

जोख—खी. जळ (प्राणी). [सं. जलौका; हिं. जोक]

जोख—न. १ भार; वजन. 'सहस्रखंडिकाप्रमाणें जोख.' —गु १२.१९१. २ मेज; तुला; तुलना; जोखणें (कि० करणें). ३ (राजा.) माप; निश्चित आकार; भार. 'आला जोख उणा म्हणोनि वस्ता नंदीवाही ठेविला.' —निमा १.४३. ४ प्रमाण;

मान. 'तुं आपल्या पायाचें जोख वे म्हणजे जुतें करून आणील.' [सं. जुष] जोखणी—वि. १ जोखणारा. 'वैश्य तुला घरी बाणी। सत्य वाचा सत्य जोखणी।' —एमा १२.८९. २ मापन; तुला. जोखणें—अक्रि. १ माप, वजन करणें. २ (ल.) अजमास करणें; अजमास काळणें; परीक्षा पहाणें; (पदार्थातील) तत्वांचा तर्कानें जाणणें; तुलना करणें. —अक्रि. फायदा होणें; मिळणें; पदरांत पडणें. 'तुला या कज्ज्यांत मांडून काय जोखतें?' [हिं. जोखना] ०माप—न. वजनाचें प्रमाण; वजन केल्यानंतरचें माप. जोखी—वि. १ वजनी; वजनाचें (लांबीच्या किंवा कळी माप;च्या नव्हे—माप). स्वजन केलेलें, ठरविलेलें. जोखीघ—वि. वजन केलेलें; वजनानें ठरविलेलें. 'हें तूप जोखीव शेरभर आहे कीं मापी आहे.' [जोखणें]

जोख(खी)म, जोखीव—नखी. १ धास्ती; भय; संकट. २ धोका; धोक्याचें काम; जिवावरचें काम; अचाट किंवा साहसाचें काम; परिणामाची दिता. ३ धोक्यांत घातलेली वस्तु; धोका येईल असें द्रव्य, माल. 'हे हजार रुपये न्या म्हणतां पण वाटेनें आम्ही दुसऱ्याचें जोखीम नेत नाहीं.' ४ (क.) कोणत्याहि कामामध्ये आलेला तोटा, कमतरता (पैशाची इ०). ५ जबाबदारी; हमी. [हिं. जोखिम] ०उठविणें—अंगावर धोक्याचें काम घेणें; साहस करणें. जोखमी—वि. धोका असणारें; संकटाचें.

जोखा—खी. वाई; खी. [सं. योपा]

जोखाई—खी. एक छुद्र देवी. 'नव्हे जाखाई जोखाई.' —गुगा ७९१.

जोखी—खी. (राजा.) सणकाडी.

जोखीण—खी. जळवा लावण्याचा धंदा करणारी खी. [जोख=जळ]

जोग—पु. १ संन्यास; संसारत्याग; कुटुंबपरित्यागपूर्वक वैराग्य; (कि० घेणें). 'एका पोटासाठीं जोग।' —गुगा ३४१६. २ हठ-योग; योगाभ्यास; योग; दित्तुतिनिरोध; समाधि. (कि० घेणें). 'दरी येथेचि जोग आचरावा.' —नव १७.१३२. [सं. योग] ०भरणें—१ मुरलीची पाटी अन्नानें भरणें (हा पूजेचा एक प्रकार आहे). २ जोगिणीची दीक्षा घेणें; जोगीण बनविणें. जोगडा—पु. (निदा-व्यंजक) वैरागी; गोसावडा; जोगी; योगी. 'जावोनी धर्तिच ते म्हणतसे सोडी मला जोगड्या.' —उमाविलास ९. जोगड्याचें मात—पुन. एका जातीचें मात. जोगणी—खी. शिक्षापात्र; हुंवा. जोगणीमांगणी—खी. १ ज्येष्ठी अमावास्याच्या दिवशीं शिवेवर जाऊन जो विधि करावयाचा असतो त्यासंबंधी दोन देवता. वारावळत्यापैकीं दोघांस त्या दिवशीं या संज्ञा लावतात. २ संतिणी; जोगणी. नवरात्रामध्ये या भिक्षा मागण्यास येतात. जोगण्या यांघणें—(व.) मंत्रसामर्थ्यानें मीति घालविणें. 'वाच दिसला नि तो म्याला, म्हणून त्याच्या जोगण्या बांधतात.'

जोगण्या लावणें—(व.) मीति, दहशत वसणें. 'वाघाच्या जोगण्या लागल्या त्याला.' जोगती—पु. १ हिंदु जातीचा हिजडा. २ कर्नाटकातील येझ्मा देवीस वाहिलेल्या व्यभिचारोत्पन्न महा-रान्या पोटी ज्याचा जन्म झाला आहे असा. —अप्रपु ३४.

जोगडा—खी. ज्वारीची एक जात. —शे ९.११७.

जोगता, जोगा—वि. १ (काहीं एका क्रियेविषयीं) योग्य. हा शब्द अशा अर्थानें सुटा येत नाही, घातूंच्या आया, आवया प्रत्ययांत रूपास जोडून याचा प्रयोग होतो. उदा० 'तो पुरुष थायाजोगता आहे.' 'तो गांव पहावयाजोगता आहे.' २ (विवक्षित पदार्थास) अनुरूप; सजेसा. 'पायाजोगता जोडा.' 'अंगाजोगता अंगरखा.' [सं. योग्य; प्रा. जोग]

जोगतिणी—तीण—खी. १ जोगवा मागणारी खी. ३ योगेश्वरी (यझ्मा) देवीची किंवा कर्नाटकातील समजुतीप्रमाणें परबुराममाता रेणुका हिची मकीण. ३ मंत्रतंत्र जाणणारी भिकारीण, संतोण. 'एका जोगतिणीच्या सांगण्यावरून तिन्हीसांजा गांवविहिरीपाशी रमाकाडूनीं गुलाळानें माखलेला भात... नेऊन टाकविला.'

जोगम्मा—खी. गवाळी आणि घाणेरडी खी, मुळगी; गोसा-च्यासारखे केस झुटलेली आणि अंगास राख फांसलेली पोसगी; मामळमटीण; हिडशी. [जोगी+अम्मा]

जोगळणें—उक्रि. (राजा.) मदत करणें; सांभाळणें; हात घेणें; आधार घेणें (आजारी किंवा अक्षय मागसास). [सं. योग=मदत+लावणें]

जोगली—खी. (कर्ना.) मातीचा लहानसा परळ, थाळी (जेवण्याची). ठाणें झिल्ल्यांत जोगल्या असें पुढिगी रूप आढळतें. —वदलापूर ६५. [जोगणें]

जोग(गा)वण—घणी—घणूक—खी. १ निर्वाह; पोषण, गुजारा. 'प्रतिष्ठे अनुग्रहेनी। बाहीर करि जोगावणी।' —रास १.६०९. २ गमणें; आळस; दीर्घसूत्रीपणा; रेंगाळणें, सुस्तपणा. ३ ठकलपटी; चालढकल. ४ (क.) काळजीचें संरक्षण; निगा. 'त्यांच्या जोगवणीस कसहीहि उपमा साजत नाही.' —नि ५६. ५ निर्वाहापुरते जिव्हास. ६ (गो.) जोगवण=संतांतील एक देवकृत्य. [जोग+वण प्रत्यय]

जोग(गा)वणें—मक्रि. १ काम करतांना गमणें; आळसाचें काम करणें; दीर्घसूत्रीपणा करणें; रेंगाळणें. २ (ल.) चांगल्या-प्रकारें चालणें; त्रास न होतां सुलभपणें निर्वाह होणें. 'रानांत गवत झाल्यापासून गायी जोगावून येऊं लागल्या.' ३ चालढकलीचें, चुकीप्रभुकीचें, चूडू रूढ चालणें; कसा तरी वेतासवात होणें (संसार, प्रपंच). 'आमचा संसार २ हजार रुपयांत जोगावतो.' ४ भरमराट होणें; चांगलें चालणें; फोंफावणें; पुष्ट होणें (प्राणी, वनस्पति). 'जोगावळें पोटीं खर। पाठीं भार बरि नाही।' —तुंगा

२३५४. ५ पुरेसें होणें; काम भागणें. 'तांदूळ उद्याचे दिवशीं जोगा वेळ.' ६ तुप्त असणें. 'आलोचूं जो नेणे। अनुभवचि जोगावणें।' —झा १३.३६३. [जोग]

जोगवा, जोगेश्वरी—पु. देवीच्या नांवानें पांच घरे मागितलेली भीक; देवीचे उपासक, पीडितजन 'जोगवा' म्हणून अशी शिक्षा मागतात. म्ह० वेगेवाई जोगवा म्हटल्यानें कोणीहि वेत नाही. (क्रि० मागणें). जोगदेकर-करा-करीण-पुखी. जोगवा मागणारा-री.

जोग(गा)विणें—सक्रि. १ काळजी घेणें; चांगलें पोषण करणें; वाळणें (विशेदतः प्राणी). २ गरीबीचें पोसणें, वागविणें; मध्यम-रीतीनें पोषण करणें; मीटमाकरी घेणें; कसें तरी गुजराण करणें. ३ (ल.) संपादना करणें; कसेंवेसें उरकणें; पार पाडणें. 'पूजितीं दैवतें जोगावी।' —झा १३.७१५. 'ऐसा एकलाचि आधवे। जोगावी जो।' —झा १३.८२०. या क्रियापदाचे सकर्मक व अकर्मक हे अर्थ एकमेकांविरुद्ध आहेत; परंतु पहिला अर्थ अधिक प्रचारांतील आहे. [सं. योग; प्रा. जोग]

जोगा—वै. योग्य; सारखा; जोगता पहा. 'हा प्रसंगु असे तुजचि जोगा।' —झा १५.६७. [सं. योग्य; प्रा. जोग; पं. जोग, जोग्या; सिं. जोगु; हिं. गु. जोग]

जोगिया—पु. (संगीत) एक राग. यांत पड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार व निषाद वर्ज्य, अवरोहांत गांधार वर्ज्य; वादी षड्ज, सेवादी मध्यम. गानसमय प्रातःकाळ.

जोगी—खी. एक रागिणी; असावरीची एक जात.

जोगा—पु. १ गोसावी; वैरागी; संन्यासी. 'जग जोगी जग जोगी। जागेजागे बोलवी।' —तुंगा ३२६. २ एक प्रकारचा साप, याच्या अंगावर मळकट पट्टे असून हा फार विचारी असतो. ३ (क.) दुष्ट्या ओपळा. [सं. योगी; प्रा. जोगी] म्ह० १ जोग्यानें जोडलें आणि कुतन्यानें खाळें. २ नवा जोगी आणि गांडमर जडा=थोडे काम करून फार गर्विष्ठ बनणारा. जोगिडा—पु. खसखशीचा रोंगट व पिचळा दिसणारा रोपटा. —कृपि ३०४.

जोगीण—खी. १ जोग्याची वायको. २ देवीची मकीण; जोगी झालेली खी. ३ नाचणी धान्याची एक जात.

जोगें—न. एक जातीचें मात. जोगड्याचें मात.

जोगेटा—पु. (कों.) (निंदेनें) १ जोगी; वैरागी. २ जोगी नांवाचा सण. [सं. योगी]

जोगेश्वर—पु. (ल.) धैल. —मनको

जोग्या—पु. कुर्त्यातील एक पेंच; खाकेखाली हात घालून वर उचलावयाचें व पुन्हां खाली दावावयाचें. (क्रि० भरणें).

जो(जों)जार—पु. १ कुटुंबादिरूप मोठा संसारखटला, मंडळी, पसारा, व्याप (मोठा त्रासदायक व पोसण्यास कठिण). 'जोंजार प्रसवलासि बहुवसु।'—ऋ ३२. 'नसोनि कांहीं जोजार। संन्यासा-भ्रम झुड सार।'—निमा १.१६७. २ (ल.) बोजा; त्रास; जंजाळ; मार; कष्ट; ओझें. 'तरी जन्मौनि जोजार साहिजे।'—झा ४.३४. कर्जाचा-कुटुंबाचा-घेण्यावेण्याचा इ० जोजार. (व.) जोजवार. ३ कटकट; त्रास; कष्ट; खटपट. 'कासया करिसी जोजार।'—दा ३.१०.४८. म्ह० ज्याचा मार त्याला जोजार. **जोजारणें, जोजावणें**—प्रक्रि. १ मोठें कुटुंब, खटला असणें; त्याच्या जबाबदारीखाली बांकून जाणें. २ त्रासणें; कष्टणें. 'प्रलय-काळीं जोजावलासि।'—कथा ७.७.१४६.

जोजारी—वि. कुटुंबभारानें त्रासलेला; मोठें कुटुंब असलेला.

जोजो—उद्गा. १ लहान मुलांस निजवितांना म्हणावयाचा शब्द. अंगाई. 'जो जो जो जो रे बुळभुषणा, दशरथ नंदना, वाळा जो जो रे।'—झी. लहान मुलांची नित्रा; गाई. (कि० करणें.). निजावयास जाणें, निजणें, झोपीं जाणें (लहान मुलें.). [ध्व.] ० **करणें**—(वाळभाषा) निजणें; झोपणें.

जोट-ठ—पु. भरभरीत व जाडें सुती कापड; पांघरावयाची खादीची पासोडी; सुती शेला; शेल्यासारखें वस्त्र. 'एकवर्णी तंतू नानावर्णी पट। कोण्ही जोट शेलें पगड्या।'—मध्व ५४१. [सं. जटा; हिं. जूट]

जोट-ठ—पु. (मावळ) मळईची जमीन. [हिं. जोट]

जोटा—पु. पोत्यांत माल भरून तोंड बंद केल्यावर त्याच्या वर उलट वाजून दुसरें पोतें घालून तें शिवून तयार केलेली बंगी, पासळ. [जोट; इं. जूट]

जोटी-ठी. जोटीव, जोडीव—वि. जोटाच्या कापडाचें केलेलें (पंचा, आंगरखा इ०).

जोठ—पु. खांब आणि तुळई यांच्यामध्ये मजबुतीसाठीं घातलेला लांकडी तुकडा. [जोड]

जोड—पुकी. १ दुकूल; जोडी; जोडा; युग्म (एका जातीच्या दोन, दोन, एकाचवेदीं चालणाऱ्या, असणाऱ्या वस्तू). 'पाटल्या जोड, कांकणें जोड, इ०' २ जोडी; संघ; संच; ताफा (सोंगट्या खेळणारांचा, पूजापात्रांचा, खेळणारांचा, बांधांचा, वाजविणारांची); डाव (गंजिफाचा); संच (कपडे, घोतर व अंगवस्त्र यांचा). सामान्यतः सेट. ३ ठिगळ; गावडी; सांचा लावलेला तुकडा; संयोग (वस्त्र, लांकूड, धातू वगैरेस) ४ सुर लावण्यासाठीं सा, रि, ग, म, प, ध, नी हे सुर खालीं-वर करणें; आलाप घेणें. ५ (-झी.) (अक्षरसः व ल०) सांडा; संचय; संग्रह मिळविलेले द्रव्य. 'आपल्या सान्या ह्यातीनी जोड आपण मोळसरपणानें घालवून वसलों.' ६ मिश्रकत; लाम; किफायत. 'जोड जोडिली मजु-

व्यवेष्टा ऐसी।'—गुगा ७१२. 'व्यर्थ भांडतां खांत जोड काय।' ७ जोडलेला या अर्थी हा शब्द फळांच्या नांवांच्या मार्गे जोडतात. जसे—जोड-आंबा-पेंस-केळ इ०. ८ दुहेरी या अर्थानें जोड शब्दाचे समास होतात. जसे—जोड-दडी-कांट-खांब—सुळई-पदर-भित इ०' ९ गुंतवण; सांधा; संबंध; सांगड; गुंतवणूक (पध्दती, माणसांची); जोडपणा; सांखळी. (क्रि० घालणें). १० विण्याच्या मधल्या दोन तारा; सतारीच्या मधल्या दोन (ज्या षड्ज स्वरानें मिळविलेल्या असतात त्या) तारा. ११ भेंत्री; सळगी; जिम्हाळा. १२ बरोवरी; साम्य; साथ. 'धर्मासि म्हणे बागा साधो जोडा नसेचिया दिवसा।'—मोविराट ७.१६. 'गुंगा व गामा यांची जोड अगदीं अप्रतिम होती.' १३ (बांधकाम) पुस्ती; नवीन गोष्टींची किंवा कांहीं कामांची वाढ. १४ (ओतकाम) दोन पिढ्यांचा दोन हातांनीं फुंकला जाणारा भाता. १५ (कुस्ती) एक डाव. जोडीदाराचा एक हात त्याच्या दोन्ही पायांतून धरून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या मानेवर ठेवून जोडीदाराची मान खाली दाबून पायांतून जोडीदाराचा धरलेला हात वर उचलून त्याला चीत करणें [सं. जुजू-योजयू; प्रा. जोड; सं. जुड=बांधणें] (वाप्र.) ० **करणें**—सांधणें; मिळविणें. 'पुण्याची करावया जोड; जीव हा सज्जला'—विक ६९. (पायाची). ० **करणें**—कृपा संपादन. 'मी आपले पायाची जोड केली आहे.' ० **देणें**—लाम, फायदा देणें. 'संतपदाची जोड। दे रे हरी।'—अमृत १०८. ३४. ० **नसणें**—बरोवरी न होणें; उपमा न मिळणें. सामाशब्द— ० **अक्षर**—न. (जोडासर) जोडलेलें अक्षर. उदा० क, म्ह, स्त इ०. ० **करीण**—वि. जोडीची वस्तु. 'अटकेची जोडकरीण तोफ फतेलकर होती.'—भाव ४०. **जोडका**—वि. (जोडणारा) मिळविणारा; संपादन करणारा; कमावता; मिळविता. 'जोडका पुत्र देखोनी गुणी। जनक जैसा सुखावे।'—मुगादि ३०.२२४. 'कतिला पति तोचि प्रीय हृदयी जो कां असे जोडका'—सदाशिव कविवृत्त. उमाविलास ५. **जोडका**—जोडता—पूत—राम—रावजी—पु. १ कुटुंबातील पैसा कमाविणारा मुलगा. २ जातीतील कमावता पुरुष (अक्षरसः व निदार्थी) ३ (मराठी राज्यांत) लोकांच्या विरुद्ध वातमी मिळविण्यासाठीं व त्यांवरून दंड करून पैसा जमविण्यासाठीं प्रसंग आणून देणारा, सरकारनें ठेवलेला नीच माणूस; लोकांची अडीपिली सरकारास कळविणारा पाजी माणूस. ० **काम**—न. १ निरनिराळे तयार केलेले भाग, जमविलेले सामान जोडून केलेले काम. २ जोडधंदा; मुख्य कामाखेरीज दुसरें काम. ० **कार**—वि. (गो.) जोडका. ० **गडू**—पु. खपल्या गडू. ० **गिरी**—गिर—वि. १ तुकडा जोडलेला; तुकडा जोडून केलेला. 'या गावडाचा आंस जोडगिरी आहे.' २ दुहेरी; दोन वस्तू ज्यांत आहे असा; जोडाचा (खांब, विण्याच्या भिंती, कोठ्याचे वर).

‘घरास जोडगिरी खांब दिले असतां चांगली वळकटी येते.’—सी. १ साथ; मदत (गवई, हरिदास यांस) ‘हा पोऱ्या त्या हरिदासाचे मागे उभा राहून जोडगिरी चांगली करितो.’ २ दुहेरीपणा; दोन पदार्थांचे एकत्रीकरण. ३ जोडलेली स्थिति; तुकड्यांची वनावणी. ०गोळी—सी. १ दोन गोळ्यांचा वार. २ एका वंदुकीत एका वेळीं दोन गोळ्या. ३ (ल.) दोहीकडून खटपट. ४ (ल.) जोडी; युग्म. ‘नवरवेद्यांची जोडगोळी’ ०चौकट—सी. दुहेरी चौकट; याचा सांचा (विशेषतः दाराचा), दोन लांकडे बाह्यांना जोडून केलेला असतो. जोडजूं—(पुणे) शेळटी; (नगर) शिळवट, जडी; (सातारा) शेवळ, शिवळ; (खानवेश) जोडगी जुवडी. जोडणी—सी. जोड; सांचा जोडणे; (जोडणे क्रियापदाचे वातुसाधित). जोडणे—सक्ति. १ सांधणे; जुडविणे; शेवटास संयोग करणे; एकत्र करणे (दोन तुकडे). २ मिळविणे, अधिक लावणे; जोड देणे (लांबविण्यासाठी); एकावर एक किंवा एकापुढे एक ठेवणे (दुसरा वर, अस्तर, लांबीचा तुकडा). ‘सखलातीस आंतून पासोडी जोडली तेव्हा थंडी राहिली.’ ३ जवळ-जवळ, लांबीच्या पुढे, वाजूस शेजारी ठेवणे. ‘दोनी काठ्या जोडून पहा म्हणजे कोणती लांब तें कळेळ. ४ जुंपणे; मानेवर जुं ठेवणे किंवा खोगीर घालणे (गुरे, घोडे यांच्या). ५ (ल.) जागेवर गुंतविणे; कामाला लावणे, चिकटविणे. ‘पोराला त्या चाकरीवर जोडून द्या.’ ६ जमविणे; गोळाकरणे; सांठविणे. ‘संसारसंबंधे परमार्थ जोडे। ऐसें केवीं बडे जाणते हो।’ ७ पूर्ण करणे; तडीस नेणे; घडवून आणणे. ‘माझे एवढे लम जोडून द्या.’ ८ मिळविणे; संपादणे; स्वतःसाठी कायम करणे, वृद्ध करणे (कृपा, स्नेह, मैत्री, आश्रय, धंदा इ०). ‘आम्ही जे जे जोडावे। तें समस्ती इही भोगावे।’—हा १.२.१७. ९ युक्ति काढणे; तजवीज करणे; उपाय करणे.—अक्ति. १ ताब्यांत येणे; मिळणे. ‘कीं रोग्यास रसायण निर्मळ। अकस्मात जोडले।’ २ (क.) भरभराट होणे; भरमसाट मिळणे; लग्ना साधणे. [सं. जुड्=वांधणे] म्ह० अघन्याचा जोडला आणि पिढीचा मोडला. जोडता—वि. मिळविता; संपादन करणारा. जोडका पहा. ०धंड—पु. (व्यायाम) कसरत करण्यासाठी दोन आठवीं लांकडे कसविलेली योजना. (इ.) पॅरलल वार. ०नळी—सी. दुहेरी नळी (वंदुकीची). ०नाल—पु. तालीमखान्यांतील एक वस्तु. जोडप—न. (राजा.) जोड; सांधा; जोडणे; जुडविणे. ०पट्टी—सी. (खोखंडी पाणरहाट) पोहोरे एकमेकांशी अडकवून माल करण्यासाठी प्रत्येक पोहऱ्यास दोन वाजूस कसविलेले खोखंडी कांबेचे तुकडे. ०पाडे—किमि. ध्वनने; मेवदुखीने. ‘विधिविधेय जोडपावे। जेथ विशेष कर्त बाडे।’—एमा ७ ६७. ०पाहुरा—पु. दोन शिपायांचा पाहुरा; जोडीचा पाहुरा. जोडपी—वि. जोडीदार; सोबती; बरोवरीचा; जोडीचा; जुळणारा; (सजीव, निर्जीव वस्तुं

मन्ये). ‘तुला कोण पाहिजे तो जोडपी पाहा.’—सी. (क.) १ जुळणी; मेळ; एकत्र जोडणे. २ जुळण्यास योग्य असणे; बरोवरी. जोडपे—न. (कों.) नवरावायकोची जोडी. ‘अडचणीमुळे विवाहसंबंधाने बद्ध अशी स्त्रीपुरुषांची विसंगत जोडपी दृष्टीस पडतात.’—टि ४.२. २ जुळें; एकदम जन्मलेला मुलगा व मुलगी. ०फळ—न. (काव्य) जुळें फळ; दुहेरी फळ. ०फळाचा सांधा—पु. १ (ल.) सततचा संयोग किंवा संबंध; नजीकचा एकत्र भाव (चांगले वाईट, सुखदुःख इ०). २ निकटची मैत्री; दाट स्नेह. ‘जैसा जोडफळांचा सांधा। तैसा सुखदुःखाचा वांधा।’ ०धंद—पु. एकास एक चिकटवून लांबविलेला कागद जोडवे—पु. आंगठ्याजवळच्या किंवा मथल्या (पायाच्या किंवा हाताच्या) जोटांत घालावयाचे एक जाड व मोठे वळे (चांदीचे किंवा सोन्याचे). ‘जोडवी अनवट मासोळया।’—स्त्रीगीत ६५.

जोडा—पु. १ एकाच जातीच्या पदार्थांची जोडी, या पैकीं दोन पदार्थ प्रायः एकत्र असतात (पायांतले जोडे, एक ताण्याचीं दोन धोतरे इ०); विवाहित स्त्रीपुरुषांची जोडी. ‘हा जन्माचा जोडा आहे.’—मोर १९. सजीव प्राण्यांचे (नरमादीचे) जोडपे. ‘हा पक्षियांचा जोडा।’—कथा १ ३.८५. जानव्यांचा जोड (पांच जानवीं); दोन सोबती. ‘रामाकसवंत कवीर खेळिया। जोडा बरवा मिळाला रे।’—तुगा २४३ २ पायांतील जोड्यांपैकीं एक; पायपोस; कोणत्याहि जोडीपैकीं एक वस्तु; सोबती; मिड. ३ जोडीदार; बरोवरीचा किंवा जोडीचा मनुष्य, वस्तु किंवा उदाहरण. ४ बरोवरी; उपमा (कि० नसणे). ‘त्याच्या पापासी नाही जोडा।’ ५ (कुण. ठणें) भरणीश्राद्धांत आपल्या जातीचे घालावयाचे मेहुण. ६ (ना.) मराठी गौरीचे वेळीं मुली परड्यावर फुलांच्या पाकळ्यांची जी चित्रविचित्र आकृति काढतात ती. [जोड] (वाप्र.) (कोणांचा) जोडा कोणाचे पायांत नसणे—जोडा पायांत नसणे=बंडाळी, घोंटाळा, अग्न्यवस्था असणे. ०वांधणे—शिवणे—पायातील जोड्याची जोडी तयार करणे. ०फडणे—झुजविणे—(ल.) एखाद्याच्या भेटीसाठी अनेक फेऱ्या किंवा खेडे घालणे. ०टाचणे—(चांमारी) रेखीम भरण्यासाठी तजास अरीने मोक पाडणे. ०मारणे, जोडेपूजा करणे—खरडपट्टी काढणे; पायपूजा करणे. [जोड] जोडाई—सी. जोडणावळ; निरनिराळ्या वस्तु किंवा तुकडे एकत्र जोडण्याची मजुरी. [दि.] जोडाजोडी—सी. १ जुळवाजुळव. ‘कर्त जोडा जोडी अक्षरांची।’—तुगा ९३६. २ परस्पराना जोडे मारणे; मोठे मांडण; मारामारी. जोडाक्षर—न. जोडअक्षर पहा. संयुक्त वर्ण; दोन किंवा अधिक व्यंजनांस पुढे एखादे अक्षर जोडिल्याने अथवा दोन किंवा दोहोपेक्षा अधिक व्यंजने एकत्र जोडून मग

त्यांस स्वराचा योग केल्याने जोडाक्षरे होतात. —मराठी भाषेचे व्याकरण पृ. ११.

जोडी—स्त्री. १ जोडा; जोडपें; युग्म (एका जातीचे); जुळे. 'ही मोत्यांची जोडी पाणीदार आहे.' २ संघ; जोड (हरिदास, पुराणिक इ०चा—एक मुख्य व दुसरे मदतनीस यांसह). ३ बरोवरी; साम्य; तुल्यगुणत्व. 'यांनी त्याची जोडी बनली.' ४ (कान्य.) ठेवा; सांठ; राखी; लाभ. 'देवी म्हणे रहा क्षण करिशी निरयार्थ काय जोडि खळा।' —मोसमा ५.११७. 'गुण गाईन आवडी। हेचि माझी सर्व जोडी।' —तुगा ११९३. ५ सरकारी सारा, पत्री. जुडी पहा. ६ एका वेळीं फिरविण्याचे दोन मुद्रल. ७ प्रारब्ध; नशीब. 'तुझे कर्म असे सहज। आपली जोडी भोगावी।' —गुच २०.२१. ८ प्राप्ति; संग्रह. 'मानसा करितयाचिच जोडी।' —सारह ४.१०४. **जोडीचा**—वि. जोडीसंबंधी; बरोवरीचा. **जोडीव**—वि. तुकडे जोडून केलेले; ज्याला तुकडा जोडला आहे असे; जोडलेले; एकत्र केलेले; ठिगळ लावलेले. [जोड]

जोडे—न. १ विवाहित जोडपें; जोडा (स्त्रीपुरुषांचा, नर-मादीचा). २ (कों.) जारळांची जोडी. ३ (राजा.) हाता-पायांतील जोडवे; बळे.

जोडेजोडे—किवि. (खा.) बरोबर; एकमेकांच्या संगतीने. —मात्रे ७.१—१. [जोड द्वि.]

जोत—न. (कों.) १ जुंपलेल्या बैलांची जोडी (किं० बांधणें; लावणें; लागणें). २ बैलांच्या जोडीने ओढलेला नांगर. 'जोत चालले—घरले—पडले—मुटले.' (खा.) ३ जुंपणी. ४ (कु.) दोन होड्यांनीं समुद्रांत जाऊन मासे मारतात ते जाळे. ५ (हिं.) नांगरणी; लावणी. ६ (व. खा.) बैलांच्या गळ्यास जुं अडकविण्याचा पद्म. [सं. युत; फ्रेंजि. जुतो; सं. योक्त्र; प्रा. जोत्त; हिं. जोत; म. जोतें] म्ह० पुढील जोत तसें मागील जोत. ०कशी—वि. (गो.) शेत नांगरणारा. जातकशी पहा. **जोतणें**—(व. खा.) (बैल) जुंवास जुंपणें. [सिं. जोटणु] ०पात—न. नांगर, बैल वगैरे शेतकरीस लागणारे सामान.

जोत—पु. घुमट वाद्यावर म्हणावयाचे एक गीत. 'एक जोत गाण्यास त्यानें आरंभ केला.' —सह्याद्रि ६८.

जोत—स्त्री. १ ज्वाळा. २ तेज; उजेड; चकचकीतपणा; शोभा; चकचकी. 'जोत जरिपटक्याची' —ऐपो १९१. ३ तेज; पाणी; सकाळी (रत्नांची). ४ सफाई; चकाकी (वस्त्राची). ५ पाणी (शस्त्र किंवा हत्याराचे). ६ जोर; जोम; सत्त्व; तेज; वळ; जोरकसपणा (पाळस, ऊन, पीक, पदार्थ, मनुष्य, प्राणी, धंदा, व्यापार इ० चा). ७ प्रख्यात माणूस किंवा कडक देवस्थान; जागती ज्योत. 'हा साधु किंवा हें देवस्थान मोठी जोत आहे.' ८ वशांतील अजळक. (किं० लागणें). [सं. ज्योति] ०घरणें—तेज;

शोभा, जोर, सौंदर्य संपादन करणें किंवा घेणें. ०कार—वि. (गो.) देवाज्वळील दिवे लावणारा. ०दार—वि. १ तेजस्वी; चकचकीत; लखलखणारा; प्रकाशमान. २ (ल.) शहाणा; धूर्त, समर्थ; हुषार; बुद्धिमान; प्रतिभाशाली.

जोताड—स्त्री. (ना.) ज्योत. [जोत] ०लाघणें—(ना.) आगलावेपणा करणें.

जोतिषा, जोतिर्लिङ्ग—न. महादेव; महादेवाचे लिङ्ग, पिंडी; शंकराचे देवस्थान. [सं. ज्योतिर्लिङ्ग]

जोतीवंत—वि. जोतदार पहा. [सं. जोत-ती+वंत प्रत्यय]

जोतें—न. चिरेवंदी कडा, कांठ; हिच्या योगें घराची गच्ची किंवा ओटा सुरक्षित राहतो; चौथरा; गच्ची; उंच केलेली जागा. निःश्यानीं बांधलेला ओटा; इमारत बांधण्यापूर्वीचे चिरेवंदी काम. 'गडपाचूंचीं जोतीं।' —ह ३४.१३५. [सं. दुक्त; प्रा. जुत!]

जोतें—न. १ जिनें बैलाचा गळा जोखडाशीं बांधला जातो ती दोरी किंवा पद्म. २ जुं; जेळें [वै. सं. योक्त्र; प्रा. जोत्त; का. जत्तगी; हिं. जोत]

जोतेकार—पु. (गो.) चांभार; जुतें करणारा. [हिं. जुता=जोडा+कार]

जो तो—सना. १ जो कोणी; प्रत्येकजण; प्रत्येक मनुष्य; हरएक व्यक्ति. 'जो तो चेष्टी मुखा।' —भारावाल ९.७४. २ कोणी; कोणी एक; कोणी तरी. 'जो तो म्हणे हा प्रचंडवीर। सांगती रावणासी बडिबार।' —रावि २१.११४. [जो+तो]

जोत्या—वि. नांगऱ्या; नांगरणारा माणूस; जोत घरणारा गडी; शेतकरी; २ (ल.) गांवठळ; नांगऱ्या. ३ (ल.) मंद-बुद्धि; ड; अक्षरशत्रु. [जोत; हिं. जोतिआ]

जोंधळा—पु. एक धान्याचें रोप व त्याचा दाणा; ज्वारी (धान्य) किंवा त्याचें ताट. याच्या जातीः—उतावळी, निवळा, शाय, रातडी, पिवळा जोंधळा, खुंडी, काळबोडी, दूधमोगरा, याशिवाय केळी, अरगडी, डुकरी, वेंदरी, गडगूप इ० इलक्या जाती आहेत. जोंधळ्याच्या मानून लाह्या करतात व कुजवून दारू काढतात. पिठकी भाकरी होते. [सं. याचनाळ; प्रा. जोण्लिआ; का. जुनळ; तेलगु. जोन्न; हिं. जोन्हरी] **जोंधळी पोत**—स्त्री. जोंधळ्यासारखे वारीक सोन्याचे मणी असलेली व ४१५ पदरांची, मधोमध जाळीचा मणी किंवा बेलपान असलेली पोत. जोंधळे उचलणें—शपथ घेणें. (शपथचा एक प्रकार).

जोधा—पु. योद्धा. —वि. १ मजबूत; बघपुष्ट; राकट; पहिल-वानासारखा. 'बैसा कवण तो जोधांचा मेळावा।' —शिड्ड १४४. २ (व.) उंचापुरा; लढ व ठोकळ हातापायांचा. [सं. युध]

जोप—पै—न. बांसरु; जावपें पहा. (गाईचें, म्हशीचें).

जोपणें—उकि. पोसणें; रक्षण करणें; सांभाळणें; खाजंपिळं घालणें. [सं. गुप्-रक्षण करणें]

जोंपर्यंत-पात्रतां—किंवि जंव; जावत्कालपर्यंत; ज्यावेळेपर्यंत; पर्यंत. [सं. यावत्]

जोपा, जोपन—जी. काळजी; निगा; संगोपन; संरक्षण; जोपासना. 'जो पाहे सदसद्विचार हृदयीं जोपा जनाची करी।' - २४. [सं. गुप्]

जोपाणें—अकि. वाढणें. 'भग ते अंजुर जोपातां गुणी पावले परिपुष्टा।' - गीता १३.१७८.

जोपारणें—अकि. जापारणें; उलट जवाब देणें; वेपवाई दाखविणें; उद्धट होणें जापारणें पहा. 'वर मलाच उलट अस काय करतां हो म्हणून जोपारावं?' - फाटक, नाटयछटा १. - सकि. क्षितकारणें; तुच्छ मानणें; तिरस्कारबुद्धीनें नाकारणें.

जोपाव(स)णें—उकि. (कों.) काळजी घेणें; निगा राखणें; संगोपन करणें; वरदास्त ठेवणें (वांसरांसंबंधी गाईला लावतात व मनुष्ये, प्राणी वस्तु यांसंबंधी मनुष्यांना लावतात). [सं. गुप्]

जोपाशीर-ल; जोपा; जोपासना-सणी—जी. (कों राजा.) निगा; वरदास्त; काळजी; लक्षपूर्वक पालनपोषण किंवा सांभाळ, संगोपन करणें. [सं. गुप्]

जोंबडा—पु. (राजा.) १ जुमडा; गवताचा भारा, गड्डा; लाटा. २ (विशेषतः) शेतांत टाकलेला किंवा फळझाडावर बांधलेला विडा; सरकाराद्वाहीचें असें कांहीं चिन्ह; यावरून शेत कापणें किंवा झाडावरचीं फळे तोडणें यास सरकारी मनाई आहे असें समजण्याची खण 'या आंब्यास द्वाहीचा जोंबडा बांधला आहे, आवे पाहू नका.' ३ (ल.) सैल बांधलेली छोटी [जुंवाड]

जोवन—पु. १ (स्त्रीचा) स्तन; कुच; थान. 'तंग जोळी छातीवर जोवन दोवळे सरसले।' - होला ८९. २ तारुण्य; ज्वानी. [सं. यौवन; प्रा. जोव्वन; हिं जोवन]

जोंबाड—न. झोंबट, झोंबाड पहा.

जोवाळणी—जी. जोपासना; जोपाशीर, जोपा पहा. [जोवाळणें]

जोंवा(मा)ळणें—उकि. १ (कों) जोपावणें पहा. उत्तम रीतीनें राखणें, जपणें. 'एवढें दिवस दागिना जोंवाळून ठेविला होता म्हणून प्रसंगी उपयोगी पडला' २ नेहमीं गोंजारणें; लाड करणें (लहान मूल इ. ना). 'ममतेनें पोरास घरीं जोंवाळून ठेविला तर विद्या कशी येईल.' नेहमीं झुजाळणें; लडिवाळणें वागविणें किंवा सांभाळणें; पाठीवरून हात फिरविणें (आवडता प्राणी, वस्तु यांच्या).

जोवेदंड—वि. १ शक्तिमान; जोरदार; बळकट. २ जवान-मर्द; धिण्याड; दांडगा; गलेळू.

जोम—पुन. १ घटमुठपणा; दाढर्ष; घटपणा; शरीराच्या वांध्याचा व चेहऱ्याचा तजेला, भरदारपणा २ शरीरांतील बळ; जोर; शक्ति; बळकटी (वांध्याच्या घटमुठपणामुळे). ३ जोर; दम; अवसान [सं. यौवन; प्रा. जोव्वन] जोमांत असणें—१ (माण.) झोकांत किंवा धाटांत असणें २ जोरांत असणें; उत्साह-युक्त असणें. ० दार-वि. १ घटमुठ; दृढ; आवेशी. २ शक्तिमान; बळकट; जोरदार. ३ दमदार; अवसानयुक्त.

जोयशी—पु. (कु.) ज्योतिषी; जोशी. [सं. ज्योतिषी]

जोर—पुन. १ जोम; शक्ति; ताकद; बळकटी. २ स्थैर्य; दाढर्ष; गंभीरपणा; दमदारपणा; सहनशक्ति (सजीव प्राणी, वस्तु यांची). ३ वेग; शक्ति; आघात; झपाटा; गतीचा वेग (वारा, वेडुकीची गोळी यांचा). ४ जुलूम; जबरदस्ती; अन्याय. ५ दाव; ताण; नेट; वजनाचा भार. 'सगळे मोई सारखे असले तर बरे, नाही तर टेंगणा असतो त्याचे खांधावर भारी जोर येतो.' ६ जोष; पूर्ण वेग; भर (रोग, पाळस, थंडी यांचा). ७ तालमींतील एक व्यायामविशेष; दंड. (कि० काढणें). ८ (नाविक) पूर; समुद्राची भरती (विशेषतः पौर्णिमा-अमावास्याच्या दिवशींची); भांग; उधाण. ९ (यंत्रशास्त्र) प्रेरकशक्ति. १० महत्त्व; भर. या गोष्टीवर गव्हर्नरसहिबानीं वराच जोर दिला होता. - केले १.१९९. [फा. शोर; अर. जोर्] (वाप्र.) ० करणें-लावणें-जोरास देणें= जबरदस्तीनें वागणें; अडथळा करणें; शक्तीची, बलात्काराची गरज उत्पन्न करणें; तडीस नेण्यास; उरकण्यास कठिण करणें, जाणें. 'आज पावेतों रुपये वेतों वेतों म्हणत होता पण अतां जोरास आला त्यापेक्षां उपास घातले पाहिजेत.' ० देणें—१ पुष्टी; मदत, आधार देणें. २ महत्त्व देणें; विशेष उल्लेख, निर्देश करणें. म्ह० जोर थोडा, आणि घुस्सा बडा. -आब २४. सामास्य-जोराचा-वि. नेटाचा; अति मोठा. ० क. स-दार-वान-वि. १ दंड काढणारा. २ पहिलवान, ताकदवान; बळकट; सक्षम. ० गत-जो. (राजा.) उधाण; उसाण; भांग; समुद्राची भरती (अमावास्या व पौर्णिमेची). 'पुनवेच्या व जोरगतीच्या दिवशीं भरतीच्या वेळीं मानसेचीं दारें बंद केल्यावर लुखां काय विशाद होती.' - सप्राप्ती १४. ० जवरी-जी. जुलूम; जबरदस्ती. ० तलप-ज-जी. १ (कायदा) हजर राहण्यासाठीं जोराचें बोलावणें. २ अन्यायपूर्वक हरणें; बलात्कारानें हरणें; बलात्कार. 'जोरतलवेनें ऐवज शिंदे यांनीं आणिला म्हणून वार्ता आहे.' - ख १.४९८४. 'भाभें मनांत आलें तर येईन, तुमचे जोरतलपेभ मिणार नाहीं.' ० तलपी-यी-जं. जुलूम; जबरदस्ती. -वि. १ जुलमाचें; जवरीचें; जोराचें; बलात्काराची (हजेरी, पैसा सकळणें यांसंबंधी मागणी). 'त्यापेक्षां अमल जोरतलवीचा सुरू करावा.' - मराचिबोशा ७७. २ मझूर; अरेराव. 'कोटें जोरतलवा मशाल उ.सतील, हरामखोरांस तंवी पोहोंचावून

पैसा बसूल करून देणें. '—मदवा १.११८. —पेद ६.१४९. [फा.]
 •तलवीटीय—सर—खी. पत्यांच्या खेळांतील एक संज्ञा. •चळ-
 न. शारीरिक बल; पाशवी शक्ति; आडदांडपणा; दांडगाईचा जोर,
 बळ; छुद दांडगाई; खुल्लम. [फा. शोर+सं. वल] •पट्टी—खी.
 दोन थरास जोडणारी पट्टी 'जरूर पडल्यास वरवड्या जोर-
 पट्टीनें जोडाव्या' —मॅरट १३. •वेजोर—वेजोर—क्रि. जोरा-
 वारीनें; जवरदस्तीनें. 'इंमज घाट चढोन येऊन जोरवेजोर होसकऱ्याचें
 ठाणें घेतलें.' —ख ९.४४५४. 'प्रधानाच्या फौजेनें वदामीचा किझा
 जोरवेजोर फत्ते केला.' —ख ८.४०९०.

जोर—पु. (गो.) ज्वर; ताप. [सं. ज्वर]

जोरा—पु. १ अधिकार; सत्ति; जोम; सत्ता. 'सावका-
 राचा जोरा कीं सरकाराचा जोरा.' २ खुल्लम; जवरदस्ती; अन्या-
 याचा दंड, शिक्षा. ३ शह; जोर. 'स्वामीचे पुण्यप्रतापें अवदा-
 लीस जोरा पांचवून तेंवी करतील.' —इंम २६०. [फा. शोर]
 जोरावणें—अक्रि. १ (अक्षरशः व ल०) वळावणें; समर्थ, शक्तिमान,
 पराक्रमी, तेजस्वी होणें. २ खुल्लमी होणें; माजणें. 'जोरावळे वन-
 क्री थडकांस देती.' —अर्वाचीन (खरे) ४५६. ३ जोराचा होणें.
 (वारा, पाऊस, मनोविकार, रोग). 'झरझर चला, पाऊस जोराव-
 ल्यावर मजल आटोपणार नाही' ४ जोराचें वाळणें; फोफावणें;
 'पाणी मिळूं लागतांच झाड जोरावळें.' •वर—चार—वि. १ जोरदार;
 वल्लवान; समर्थ. 'मालोजी जोरावर।' —मध्य ३१४. २ खुल्लमी;
 ज्वरीचा; जवरदस्त. •वरी—चारी, जाराचा—खी. १ वळजवरी;
 खुल्लम; जवरदस्ती. 'आपणावरी जोरावरी करिताती.' —रा २०.
 ४५. २ पाठपुरावा; पाठवळ; मदत. [फा. शोरावर]

जोरी—•. ज्वारी; जोंधळा पहा. [प्रा. जोवारी; म. ज्वारी;
 हिं. जोरी]

जोरी—खी. खुल्लम; जवरदस्ती; पुंढावा. 'किलेकरी जोरी
 करतील...' —राज १६.३४. वळजोरी शब्दांत हा शब्द येतो.
 —वि. (बुद्धिवळांचा खेळ) पाठिवा किंवा जोर दिलेले, वेणारें
 (प्यादें) या डावांत एका वाजून वुसल्याचें जोरांत असलेले
 मोहरें मारावयाचें नसतें. [फा. शोरी=वल]

जोरी—खी. (गो.) तापाची सांघ. [सं. ज्वर]

जोरू—खी. खी; पत्नी; बायको. [जोड; हिं. जोरू] म्ह०
 (व.) जोरू सात, पैसा गांठ=नेहमी पैसा गांठीला लावावा व
 बायको वरोवर असावी.

जोर्णे—(गो.) पाऊस पडतंवेळीं पेरण्याची शेती. जाणें पहा.

जोळ—खी. (प्रा.) जमणें; साजणें; शोसणें; खुल्लम.
 जोळीचा—वि. मिलाफी; खुळणारा; योग्य असणारा; शोमणारा.

जोळू—न. (वे.) लांळचा ओघळ. [फा. जोळू=लाळ]

जोव—खी. (राजा.) वीज [सं. जव; पु. वे. प्रा. जोई=वीज]
 जोवणें—अक्रि. (राजा.) वीज चमकणें. [जोव, सं. शोतन]

जोवणी—खी. (राजा.) जोखडाची दिवळ, तुटी, खीळ
 [जुं+अडवणी!]

जोवणें—अक्रि. (राजा.) दाटी जमणें, होणें; घोंगावणें
 (माशा, मुंग्या इ०). [सं. योजन; प्रा. जोमण=जोडणें]

जोंवर—वरी, जोंवरी—क्रि. १ जोंपर्यंत; ज्यावेळेपर्यंत.
 २ यावत्काल; जितका वेळपर्यंत. [सं. यावत्]

जोवाल—खी. (राजा.) जमीन भाजणें, टहाळे तोडणें
 इ० शेतीचें सर्व काम करण्यासाठीं अनेक शेतकऱ्यांचा जमलेला समूह;
 अनेक शेतकऱ्यांनीं एकवट काम करणें; डाळें. सापः पहा. [जोवणें=
 एतक जमणें]

जोव्हारी—पु. जोहरी पहा.

जोश—प—स—पु. जोम; जोर; आदेश; वेग. [फा. जोशू].

जोशः—खी—पु. १ पंचांग, कुंडल्या समजून गांवांत सांग-
 णारा; ज्योतिषी; भविष्य वर्तविणारा; मिश्रुकी, जोसकी कर-
 णारा ब्राह्मण (विशेषतः धंदेवाईक); ग्रामजोशी. पूर्वी ही वृत्ति
 असे व जोशाला गांवांत वळतें देण्याचीहि बहिवाद असे. २
 एक कुणव्यांतील जात; कुडवुड जोशी (कुणव्यांतील); हे सह-
 वेची मताचे मुहूर्त, ज्योतिष जाणतात. ३ वगळयाच्या जातीतील
 एक पक्षी; कुकुडकुंभा. [सं. ज्योतिषी; प्रा. जोइस, जोइसिअ]
 जोसकी, जोसपणा, जोसपण—खी. पुन. गांवजोशाची वृत्ति,
 धंदा, वतन. जांसगंड—पु. जोशास निदारी म्हणतात.

जोहनडा—पु. (महाजु.) जोंधळा पहा. 'शिष्टपाल सैन्याचे
 जोहनळे। पीटु करैणु एके वेळें। लखलीं बसुंधरेचां।' —शिष्ट ९१४.
 [सं. यावनाल, वेप्रा. जोणहल्या; हिं. जोन्हरी]

जोहर—पुन. १ अग्नि. 'जोहरीं रक्षील सर्पति।' —मुआदि
 ९.७१. २ (ल.) संकट. 'मल्ल सत्य घालील कीं जोहरीं तो।' —
 किशु ८८. ३ लाक्षाघट. —झा ११.६०. 'येही लाक्षाजोहर रचिलें'
 —गीता १.२३६१. [फा. जोहर=अभिदिन्य. हिंवा जहर?]

जोह(हा-हो)री—पु. १ सराफ; जव्हरी; जवाहिन्या; रत्न-
 परीक्षक; 'जैसा रत्नामाजी जोहारी। रत्न पारखी आपुलें।' —
 मुआदि ४१.१०१. २ जुना जरतार विकत घेणारा; जरीपुराना-
 वाला; ३ आरशा, फण्या, चरकी मांडी इ० जिन्नस विकण्यासाठीं
 वरोदार फिरणारा; अशी जात —शास्त्रीको. ४ (व.) मणी,
 पोंवळी विकणारी एक जात. [अर. जोहरी].

जोहटा, जोहया, जोहा, जोह्या—पु. (ना) जोंधळा
 पहा.

जोहा(ह)र—न. १ जवाहिर; रत्न इ० 'मांगावर जोहार'
 फार खुल्ले। वनी जणू पटस तर फुलले।' —होला १३५. २
 जवाहिन्याचा धंदा; सराफी. [अर. जोहरी]

जोहार—पु. नोकर लोक राजाला वंदन करितांना हा शब्द हे वीरा या अर्थी म्हणतात. 'रायासि जोहार करुनि उचित स्थानि बैसविला'—पंच १.१६. 'प्रजा येवनी राजसमे। जोहार करुनी राहिले उमे।'—मुहुरिखंडाच्यान ६६ (नवनीत पृ. १८६.) महार, चांमार वगैरे आपसांत किंवा वरिष्ठांना नमस्कार करितांना हा शब्द योजतात. 'जोहार जी मायबाप जोहार।'—तुगा ३३६. [सं जयहर, योद्धार; प्रा. जोहर] जोहारणें—अक्रि. वंदन करणें. 'मग जाऊनि वंदीजन। जोहारिल वृपनंदन'—कथा ६.१५.२२. [फा. जोहर]

जोहार—पु. १ निकराच्या वेळी आपल्या बायका—मुलांचा नाच करण्याचे हिंदू वीरांचे कृत्य. रजपूत लोकांत बायका अभि-प्रवेश करीत. २ अभिसात होणें. 'ऋषि जोहार जालें'—भाए १०१. [फा. जोहर=अभिदिग्य]

जोळ—झी. (गो.) जळ (प्राणी). [जळ].

जोळक—न. (कु.) माडाची वाग

जोळी—झी. १ (गो.) आंतडें. २ (ठणें) नांगराला बैल जोडण्याची दोरी.—वदलापूर २८७.

जोळोच, जळोच—पु. (गो.) जळण; सर्पण [सं. जळ].

जोळळ—वि. (वि.) फोल (मातांचे). [का. जोळळ=फोलपणा, अर्धहीनता].

जोक्षीकन—क्रि. (खा.) फुरसुतीने.

जौ—क्रि. जंव; जोपर्यंत. [सं. यावत]

जौजा—झी. पत्नी; झी; जवजे पहा. 'राधा जौजे माधव'—माधवाची पत्नी राधा. [अर. झौजा=बायको]

जौजार—पु. त्रास; कंटाळा; जौजार पहा.

जौनपुरी—पु. (संगीत) एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार वर्यय. जाति षाडव-संपूर्ण. वादी धैवत, संवादी गांधार, गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर. [जौनपूर गांव]

जौस, जौसगी—वि. (नंदमाषा) उत्तम; चांगले; जोश-व पहा. 'जौस लुगड्यांना किंमत फार पडते.'

जौहर—पु. बायकांमुलांना जाळून मारण्याची रजपुतांतील एक चाल; जोहार पहा.

जौळ—न ? (कों.) अन्न; अन्नाच्यादित आकाश. २ (राजा.) सपाटशाचे वादळ; जोराचा वारा. याचा वेग दर ताशी ५० मैल असतो. [फा. जौळन=फिरता ?]

जौळी—वि. १ वादळी; तुफानी (हवा, वारा). २ वादळाचा परिणाम न होणारे; त्याला ठ्कर देण्यासाठी तयार केलेले (ताळें).

जौळ—न. (महाजु.) समूह. 'आनंदसाचे जौळ।'—भाए ६६१ [सं. जाल]

ज्यहान, ज्यहानपन्हा—जहान इ० पहा.

ज्यहागिरदार, ज्यहागीर, ज्यहांबाज, ज्यहांबाद, ज्यहामर्द—जाहगिरदार, जाहगीर, जहामर्द इ० पहा.

ज्या—झी. १ धनुष्याची दोरी. २ पृथ्वी. ३ जीवा, एक.

ज्या; वतुळाच्या परिघांतील कोणतेहि दोन विंदूस सांधणारी सरळ रेषा. [सं.]

ज्याचा—जो संबंधी सर्वनामाचे षष्ठीचे पुङ्गिमी एकवचनी रूप. ०तो—एकएकटा; प्रत्येक माणूस; स्वतंत्र. 'ज्याचा तो पळला घाहाणा, मग दुसऱ्यांनी काय शिकवावें?' ०त्याला—सर्वांना प्रत्येकाला. 'ज्याची त्याला काळजी पाहिजे, दुसरा किती पाहील?' ज्याचे नांव ते—अगदी; मुळीच; विलक्षण. 'तिला लमाचदल मी पुष्कळ गळ घाल पाहिली ... पण ज्याचे नांव ते, हिचे एकच उत्तर.'—मूक. ज्यांत त्यांत—प्रत्येक कामांत, प्रकरणांत. 'ज्यांत त्यांत तोंड घालणें वरें नाहीं.' म्ह० ज्याचे करावें वरें तो म्हणतो माझेच खरें—उपकारकर्यानि सांगितलेली आपल्या हिताची गोष्ट न ऐकणें.

ज्यादम—न. (गो.) जाजम.

ज्यादा, ज्यादुगिरी, ज्यावू, ज्याफा, ज्यास्त—जावा, जादुगिरी इ० पहा.

ज्यान, ज्यानजवान, ज्यानज्यानी ज्यानीज्यानी—जवान इ० पहा.

ज्यान फाईदा—पु. तोटा; नफा. [फा. झियान=तोटा+फायदा]

ज्यापक्षी, ज्यापेक्षां—क्रि. कारणासाठी; कारण की; अशा करिता. याच्या उलट त्यापक्षी; त्यापेक्षां.

ज्याफन—झी. मेजवानी; जाफत पहा. 'रसिबेटासही त्यांनी आपले येथे ज्याफतीस आणिले होते.'—तीप्र ८३. [अर. झियाफत]

ज्याफल—न. (गणित) ज्यापासूनचे अंकरूप फल; वतुळ-चापाचे माप; धनुफल. [सं.]

ज्याबी(वृ)द—वि. सुरक्षित; धावूत; नादुरस्त नसलेले. [अर. शाबीत]

ज्याम—वि. (गो.) दुबळ; अशक्त.

ज्यामिति—झी. (सुमिति) सुपरिमाण; सुमापन; सुमिति; पृथ्वीचे क्षेत्रफल. [सं. ज्या=पृथ्वी+मिति=जोजणें]

ज्यार—वि. विमार; हैराण; वेजार. जार पहा. 'भाल्याच्या अणीनें इप्रज ज्यार केले.'—होपो १३. [फा. झार]

ज्यारत—झी. पवित्र स्थानास भेट; यात्रा. जारत पहा. 'पिराची ज्यारत करून ...'—दिमरा १.२४७. [फा. झियारत]

ज्योती—वि. चालू. जारी पहा.

ज्यालें—न. जीवित; जन्म. जालें, जिजालें पहा. 'श्रिय विनय माझे ज्यालें।'—गीता १.२२.६१. ०पण—न. जन्म; आयुष्य.

ज्याह(हा)गिरदार, ज्याहागीर, ज्याहांबाज—जाह-गिरदार इ० पहा.

ज्याहां—क्रि. (राजा.) जेथ.

ज्युदी—खी. (गो.) अंगरखा.

ज्युविलो—खी. महोत्सव; आनंदोत्सव; एखाद्या गोष्टीस, संस्थेस अगर व्यक्तीस २५, ५०, ६० अगर अधिक वर्षे झालीं म्हणजे करावयाचा उत्सव. [इं.]

ज्युस्ताज्युस्त—वि. (गो.) नीटनेटका; ठाकडीक. [पोर्तु. फ्रें. ज्युस्त. इं. जस्ट]

ज्युदी—खी. पंच; पंचायत. जूरी पहा [इं.]

ज्येष्ठ—पु. हिंदू वर्षातील तिसरा महिना. —वि. १ सर्वांत वयानें मोठा; वडील; (भावंडांमध्ये) वयानें थोर. २ उत्तम; उत्कृष्ट; श्रेष्ठ. [सं.] ज्येष्ठलक्ष्य—पु. (ताल.) विलंबित लक्ष्य पहा. ०धार-साचा कायदा—ज्येष्ठां पहा. (इं.) प्रायमोजेनीवर लॉ. ०मंगल—न. विवाह किंवा उपनयन संस्कार. [सं.] ०मध्य, ज्येष्ठी मध्य—पु. एक औषधी वनस्पतीचें मूल; हा गोड असतो. याचा अर्क खोकल्यावर वेतात. ०वड—खी. ज्येष्ठाचा काल; सर्वेष्ट ज्येष्ठ महिना (आठवडा पंधरवडा यासारखा वनलेला शब्द).

ज्येष्ठा—खी. सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं अठरावें नक्षत्र. [सं.] ०कनिष्ठा—खी. १ समुद्रमंथनांतून निघालेल्या दोन बहिणींपैकीं वडील (ज्येष्ठा) ती लक्ष्मी आणि घाकटी (कनिष्ठा) ती अलक्ष्मी होय; कांहींच्या मते फक्त लक्ष्मीच समुद्रमंथनांतून निघाली. त्या वेदीं तिला ज्येष्ठा म्हणत व तिचें विष्णूचीं लक्ष्मी लागल्यावर तिलाच कनिष्ठा म्हणूं लागले. २ वरील बहिणींच्या पूजेचा दिवस; भाद्रपद शुद्धांत ज्येष्ठा नक्षत्र ज्या दिवशी येतें तो दिवस. [सं.] ०गौर—गौर—गौरी—खी. एक देवता; भाद्रपदांतील ज्येष्ठा नक्षत्री हिची पूजा करितात. ज्येष्ठांश—पु. लहान भावापेक्षां सर्वांत वरील भावास विलंबित मिळाल्याचा सर्वांत जास्त हिस्सा मिळवण्याचा हक्क; सांप्रत सगळ्याच भावांना समसमान हिस्सा मिळतो. ज्येष्ठासन—न. लहान साहनें मोठ्यां साहस लक्षांत घावयाचा मानपान किंवा लहान मुलीच्या लक्ष्मप्रसंगीं मोठ्या जावयास सासऱ्याकडून जो मानपान घावयाचा तो; ज्येष्ठ जांवयाची पूजा. [सं.]

ज्येष्ठी—वि. ज्येष्ठ महिन्यांतील (पौर्णिमा.) [सं.]

ज्येष्ठ—न. १ बडिलपणा; वडीलपण. २ श्रेष्ठ; सर्वोत्तम. [सं.]

ज्योतिष—न. १ ज्योतिःशास्त्र; ग्रहांची गति जाणण्याची विद्या; सामुद्रिक व ग्रहज्योतिष. २ ज्योतिषाचा उद्योग व बंधा; जोशीपणाची वृत्ति; जोसकी. [सं.] ०चक्र—न. नक्षत्रगोल. [सं.]

ज्योतिषी—पु. १ ज्योतिःशास्त्रज्ञ; खगोलविद्यावेत्ता. २ फलज्योतिष सांगणारा; जोशी; गणक. 'पढोनि मुहूर्तचिन्तामण। जाला ज्योतिषी ब्राह्मण।'—मध्य ४३२. [सं.]

ज्योतिष्ठोम—पु. १ ज्यांत सोळा ऋत्विज लागतात असा एक यज्ञविशेष, अभिष्टोम. २ (निंदार्थी) मोठा बोल; जंगी तयारी असणारें काम. [सं. ज्योतिस्+स्तोम]

ज्योतिष्मान्—वि. तेजस्वी; तेजःपुंज; चकचकीत; सुंदर; प्रकाशमान. [सं.]

ज्यो(ति)ती—त—न. १ जोत पहा. उजेड; तेज; चकाकी; प्रभा; प्रकाश. २ वात. ३ (काव्य) रूप. 'तुका म्हणे होती। तुशी माझी एक ज्योति।'—तुगा ३७७२. ४ पाणी; तेज (रत्नाचें). 'तैसीच हिरियाची ज्योती।'—यथा १.६४०. [सं. ज्योतिस्] ०रूप—स्वरूप—न. प्रत्यक्ष प्रकाश; स्वयंसिद्ध प्रकाश. परमेश्वरास हा शब्द लावितात. ज्योतिर्लोक—पु. आकाशांतील नक्षत्रलोक. [सं.] ज्योतिर्लि(लि)ंग—पु. शिवाचें लिंग; हीं १२ आहेत. बारा ज्योतिर्लिंग पहा. 'सत्य ज्योतिर्लिंगे बारा। प्रातःकाळीं स्मरण करा।' सूपाळी ज्योतिर्लिंगाची पृ. १०. ज्योतिर्विद्या—खी. ज्योतिःशास्त्र. ज्योतिःशास्त्र—न. सूर्यचंद्र, ग्रहतारे इ० आकाशांत संचार करणारे दिव्य पदार्थ अथवा ज्योती, यांच्या वास्तविक व आसमान स्थिती व गती, त्यांची वास्तविक स्वरूपे, आकार व घटना इ० गोष्टीविषयी अवलोकन व अनुमान यांवरून होणारे ज्ञान हा ज्याच्या विवेचनाचा विषय असें शास्त्र; खगोलशास्त्र; फल-ज्योतिषशास्त्र. [सं.]

ज्योत्स्ना—खी. चांदणें; चंद्रप्रकाश; कौमुदी. [सं.]

ज्वर—पु. ताप. पुढें दिलेल्या शब्दसंबंधानें वैयामध्ये फार मतभेद असल्याने ते येथें सार्थ दिले आहेत. ज्वराचे प्रकार—ऐकाहिक ज्वर—१ रोजच्या रोज येणारा ताप. २ एकामागोमाग चढउतार होणारा ताप. द्वाहिक ज्वर—१ दोन दिवसांच्या अंतरानें येणारा ताप. २ रोज दोनदां मरणारा ताप. ३ फक्त मध्ये एकच दिवस न येणारा ताप. त्र्याहिक ज्वर—१ तिसरे दिवशीं येणारा (मध्ये दोन दिवस मगदीं न येणारा) ताप. २ प्रत्येक तिसऱ्या दिवशीं येणारा. ३ तीन दिवस सतत येणारा. चातुर्थिक ज्वर—चवथ्या दिवशीं येणारा ताप. आतां माघवनिदानाच्या मते—ऐकाहिक—चढउताराचा ताप. द्वाहिक—एक दिवसांमाग येणारा ताप. त्र्याहिक—दोन दोन दिवस सोडून येणारा ताप. चातुर्थिक—चवथ्या दिवशीं येणारा (याबद्दल मात्र सर्वांचें एकमत आहे). मात्र सतत-

ज्वर व संततज्वर यांमध्ये भेद आहे. संततज्वर—चढउतार होणारा ताप. संततज्वर—एकसारखा संतत येणारा. अन्त्येषु:—रोज भरणारा ताप; ऐकाहिक ज्वर. [सं.] सामाशब्द—०पाच(चा)घा—पु. १ ताप निघाल्यावर लगेच हिंडाफिरावयास लागल्यावर पुन्हा उलटलेला ताप. पाचाचा पहा. २ वृष्टीने उलटलेला ताप. ०विपाक—पु. तापाचा भर; ऐन जोरांत असलेला ताप. विपाक पहा. [सं.] ०सृष्टि—खी. तापाच्या गुंगीमुळे पडणारे स्वप्न, होणारा भास. [सं.] ज्वरांकुश—पु. तापावरील एक औषध. [सं.] ज्वरातिसार—पु. तापाबरोबरचा अतिसार; ह्रग्वण. [सं.] ज्वरांश—पु. तापाची कसर; कणकण; तापाची लक्षणे. [सं.] ज्वरित, ज्वरी—वि. ताप आलेला. [सं.]

ज्वलज्जहाल—वि. जहालापेक्षा जास्त; सरकारविरोधी; कडक जहाल; क.र. (इ) रेंडिकल. —सुवे. [सं.]

ज्वल—न. १ पट; जळणे; दहन. २ विस्तव; अग्नि. ३ जळण; दहणकांडा. [सं.]

ज्वलित—वि. १ जळत असलेले. २ जळलेले; दग्न झालेले. [सं.]

ज्वलप—वि. १ त्वेष; संताप; क्रोध; राग. २ दुर्गंधि; घाण. ३ मीति; धाक; मयाची प्रबळ भावना [जळप]

ज्वात—न. (क.) औत; जोत पहा.

ज्वान, ज्वानकट्टा, ज्वानपट्टा, ज्वानमर्द, ज्वानमर्दी, ज्वामर्दी, ज्वा(नि)नी, ज्वानीदिवानी—ज्वान इ० पहा. 'अंगी तारण्याचा वहर ज्वानिचा कहर, मारिते लहर, मदन तळवार।'—राख ११३. [फा. जुवान्—नी; सं. यौवन]

ज्वामर्द, ज्वामर्दी—ज्वानमर्द—मर्दी पहा.

ज्वार, ज्वारी—खी. ओंधळा पहा. [विप्र. जोवारि] ०भडकणे—(व.) ज्वारी बाळणे.

ज्वाला, ज्वाळ—ळा—खी. ज्योत; जाळ; अग्निशिखा; जळत असणारा विस्तव. [सं.] ०ग्राही—वि. जळणारे; जळण्याला योग्य; जळद पेट घेणारे [सं.] ०पटल—न. ज्वालांचा समुदाय; आगीचा ओंव; आगीचा झोत [सं.] ०माळी—पु. अग्नि. [सं.] ०मुखी—पु. पृथ्वीच्या पोटातील उगतेमुळे वायु व तप्तस ज्या पर्वताच्या तोंडावाटे बाहेर पडतात तो पर्वत. —खी. एक देवी. हिच्या मुखातून ज्वाला निघत असते.

झ

झ—वर्णमालेतील नववे व्यंजन. याचे ज या वर्णप्रमाणे दोन उच्चार आहेत. एक तालव्य. उदा० झिंगे, झंकार व दुसरा दंत—तालव्य. उदा० झटणे, झगा इ०. अक्षरविकास:—या अक्षराची जैन व दक्षिणी अशी दोन वळणे आहेत. प्रस्तुत वळण दक्षिणी आहे. या वर्णाची पहिली अवस्था अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत, दुसरी पुळमायी याच्या लेखांत, तिसरी राजाशिवगणाच्या कोटा लेखांत (सन ७३८) व चौथी अवस्था इ. सन ११ व्या शतकातील एका हस्तलिखित पुस्तकांत सांपडते. पांचव्या अवस्थेतील झ चवथी-पासून तयार झालेला दिसतो.

झळळ—वि. (ना.) (अशिष्ट). लफंगा; थापेबाज. ०पणा—पु. (ना.) थापेबाजी; लफंगेपणा.

झक—खी. १ (ह्या शब्दाचा निराळ्या अर्थी उपयोग होतो. पण मूळचा अर्थ सं. झष=मासा यावरून निघाला असावा). मासा. २ (ल.) वाईट गोष्ट; निष्कर्म. [सं. झष=मासा; हिं. झक=मुखेपणा; पागलपणा; सं. झष=मारणे, दुखविणे; अर. झक=फसविणे] (बाप्र.) ०मारणे—(अशिष्ट) १ ढोवळ चूक करणे; मूर्खाप्रमाणे वागणे. २ निष्कर्म, व्यभिचार इ० करणे; लोकसंप्रदायाविरुद्ध वागणे. 'तो आईबापांचे ऐकत नाही, झक मारतो.' ३ कर्तं नये ती गोष्ट केली असे कबूल करणे किंवा कबूल करून तिच्याबद्दलचा दोष आपल्या पदरांत घेणे. 'मी तुझ्या कारभारांत पडलों, झक मारली.' (परखादी गोष्ट) झक मारीत-झक(झ)त करणे-जाणे-देणे-येणे-इच्छा नसताहि नाईलज म्हणून करणे-जाणे इ० आपणुख, चुंबीत करणे इ० 'या भरवसेनें दबडिले लुब्धा। येईल झकमाव म्हणोनि।'—दावि ४४०. झकत पहा. झकमारीत राहणे—मीक मागणे; नाइलज म्हणून हात चोळीत बसणे; बोंबवत राहणे. 'भागे दौलत किळे स्वामीचे स्वामी घेतील. कर्जदार झक मारीत राहतील.'—ख १.१७७. [तुल० अर. झकात=मिष्का] झक मारून झुणका खाणे—(क.) झकमारणे; मुखेपणा करणे; झकचे आणखीहि ग्राम्य अर्थ आहेत.

झक—खी. झांक; चमक; दिपविणारा प्रकाश. 'झक पडे नयनी। जाय निघोनि।'—दावि १७८. —वि. झक; मपकेदार; चकचकीत; शगझगीत; लक्ष्म. 'झळकत झक झळ घनदामिनी।'—दावि ४९९. [ध्वनिवादृश्यावरून अनुकरणवाचक शब्द; सं. चकास्, चक; हिं. झक=साफ, चकचकीत, चमक; झांक] ०कण-कन-कर-दिनी-दिशी-किवि. एकदम चमकून; तेज पाहून; झकाकत; लकाकत.

झककणे—अग्नि झळकणे; झकाकणे; चकाकणे. 'शेवफंगांची आहूती। हिरजडीत झककती।'—ख ३४.११८. [झक हिं.]

शकशक-शकी-श्री. चकाकी; तेज; चमक; ललकी; शकक (अभि, तारे, वगैरेची). -वि. लखलखीत; चकचकीत; प्रकाशमान; शककणारे. [शक द्वि.] शकशक-शकां-किवि. लखलख करीत; चकचकत; शककत. शकशकणें-अकि. चकाकणें; शगशगणें; लखाखणें; लखलखणें; चमकणें. [शकशक] शकशकाट-पु. लखलखाट; चकचकीतपणा; चकचकाट; अतिशय प्रकाश. शकशकीत-वि. चकाकणारे; तेजस्वी; शककणारे; लखलखणारे; चकचकीत. [शकशक]

शकटणें-अकि. (काव्य.) १ घसटणें; (जातांना, येतांना) घासून जाणें; चादून जाणें; घसवदून जाणें. २ शगडणें; भांडणें; कलह करणें. शगडणें पहा. [देवा. शगड=कलह]

शकणें-अकि. १ विस्मित होणें; मोहून जाणें; बोंटाळणें; फसणें; दिपून जाणें; थक होणें; चकणें. 'येती ना द्विज केवलाब्धय शके कृष्णापुढे द्वांके.' -आसु १८. २ मोहून, मुरवून, हुशवून, गोंधळून जाणें; चुकणें; भटकणें; मार्ग सोडून जाणें; वहकणें; चकणें; फसणें. 'देखोदेखी गुरु करिती। शिष्य शिणती। गुरुची परिक्षा नेणती। शकोनि जाती।' -दावि १३५. [सं. स्थगु ?]

शक(क)त-किवि. अवश्य; निरुपायास्तव; शकमारीत; जुंवीत; आपोआप. हा शब्द सर्व क्रियापदांचा गुण दाखवितो आणि पुरुष वस्तु यांस लागतो. शक पहा. [शक; सं. धकिट्-धिगर्धधकिट्-सकिट्-शकत. -रा भाअ १८३४.] म्ह० नाक दाबलें म्हणजे शकत तोंड उघडेल.

शकपक, शकमग, शगमग-श्री. १ चकाकी; शककी; चमक. २ साफसुफी; चकचकीतपणा. ३ नीटनेटकेपणा; टापटीप. -वि. साफसुफ; चकचकीत; लखलख. [शक द्वि.; सिं. शिगिमगि]

शकमक-श्री. चकमक; भांडण; खटका; खडाजंगी. (कि० शडणें). 'शकमक झुल शाली कीं अशा वातम्या निघायच्याच.' -सूर्यप २३५. [चकमक]

शकवण-वणी, शकवणूक-श्री. १ फसवणूक; ठकवणूक; मुलथाप. २ फसले गेल्याची स्थिति, प्रसंग. [शकविणें]

शकव(चि)णें-अकि. १ दिपविणें; मोहून टाकणें. २ (ल.) चकविणें; मुलविणें; नावी लावून झुलविणें; फसविणें. 'साचचि तुटलेआ कणवा। तुम्ही लटकें न शकवा।' -म्ह १०२. 'तयापरी तूं वेवा। मज शकें न येसी मावा।' -हा १.२३२. [शकणें प्रयो-जक]

शकवाद-पु. १ शुष्क वाद; वितंडवाद. २ लपंडाव; फसवे-गिरीचें भाषण; ठकवाद. ३ मिथ्यावाद; अहितकारी भाषण, उप-देश. 'आणीक कोणाचे शकवादी। वावरो नेदीं मानसा।' -मुसमा १२.३४. 'म्हणोनियां झिडेचे बुद्धी। जो नर लागे शकवादी। तो

नासेल अथवा त्रिभुद्धि। पडेल पत्नी।' -कथा ५.८.४७. [शकण=फसणें+वाद]

शकाकणें-अकि. अतिशय शकशकणें; चकाकणें; लखलखणें; लकाकणें; शककणें. 'सतेजीक तेज शकाकी लखाखी।' -राक १.१०. [शकशकणें; सं. चकास्]

शकाको-श्री. चकाकी; चकचकाट; शगशगाट; तेजस्विता; तकाकी. [शकशकी]

शकाकीत-कत-वि. १ चकचकीत; तेजःपुंज; सतेज. २ सफाईदार; तजेल्दार.

शकाशक-शकां-किवि. १ धडाधड; खळखळ; खडोखडी; शडशडा (पैसा येणें-जाणें). २ एकसम व एकसारखे; गप्पदिशीं 'शकाशक डोळे शांक्तात.. श्रोंप येते.' [ध्व. अनुकरण]

शकाशकी-श्री. शकाकी; मपका; पोकाळ डोल. 'शकाशकी शकें नका। ठकाठकी ठकें नका।' -दावि २०८. [शक=प्रकाश द्वि.]

शकाशकी-श्री. भांडण; शगडा. शकमक पहा.

शकाशोक-श्री. ऐट; नखरा; डोल; थाटमाट; नदनपदन डोलणें जाणें. (कि० लावणें; भांडणें, करणें; वनून चालणें). [शक+शोक]

शकार-श्री. (ना.) उष्ण हवेची लपेट.

शंकार-पु. शणमण, घणघण असा आवाज; शणत्कार; झुन्, झुन् आवाज (घंटेचा, किंवा नाचणाराच्या पायांतील झुंगरांचा, वाद्यांचा इ०). 'जेसें निरंजनीं उठे शंकारा।' -दावि ६८. [सं. ध्व.]

शकारपटी-श्री. (गो.) खरबपट्टी; खडसावणी; खरपूस समाचार.

शकास-श-वि. १ चांगला; उत्कृष्ट; मारु. २ (कु.) ऐटवाज; डोलदार. ३ चकचकीत. [सं. शकास-शकास]

शक-वि. १ चक; लखलख; उत्कृष्ट; चांगले दिसणारे. २ शकास पहा.

शक-पु. (माण.) मासा. (कि० मारणें). [सं. शव]

शक-कण-कन-कर-विनीं-विशीं-किवि. शकमध्य पहा.

शकड-श्री. शगडा; शकमक. -वि. स्वच्छंदी; हेकेखोर; हडी; दुराग्रही. [हि.]

शक्री-वि. (व. ना.) लहरी; लांदिष्ट [हि; तुल० सिं. शकी=वडवडया]

शककू-पु. १ (विटीदांड्याचे खेळ) एक संज्ञा; गुण (मार्क) मोजण्याचा परिमाणवाचक शब्द; एक संबंध भाव; गेम; वकट, लंड इ० जिंकल्यावर भाव लागू होऊन एक शककू होतो. २ (कर.) उतारीच्या रंगाचें पान नसल्यास दुसऱ्या रंगाचें पान टाकून

भारी पानवाल्याला डावांतील सर्व पाने घ्यावयास लावण्याची क्रिया; झकू या अर्थां चुकीचा प्रयोग. 'हुर्ी टाक म्हणजे झकूची व्याव ठकेल.' ३ (अलील) मैथुन; झीसंग; संमोग.

झगझग, झगझगणे, झगझगाट, झगझगीत, झगझगी—झकझक इ० पहा.

झंगट—न. एक वाय; तास. जेंगट पहा. 'तुं प्रथम झंगट वाजीव.' —वाय १.२. [ध्व]

झंगट—न. लवांड; मानगड; जेंगट पहा.

झंगटणे—अक्रि. १ जोराने पकडणे; धरणे; कवटाळणे. २ जोराने पुसणे, घासणे. ३ झाडणे; झटकणे 'हस्ती झंगटी कवरी-भार।' —नव २०.१८. —अक्रि. १ जोराने झोंवणे; चिकटणे दावणे; खेडणे; मिडणे; विलगणे. 'ब्रह्मविद्ये झंगटेली। परा चाच-रैली।' —म्ह ५९४. २ झगडणे; मांडणे; (एकाखावर) चालून जाणे; जोराने हडा करणे; तुटून पडणे; मिडणे; वाद करणे; अद-ळणे पहा. 'मेव मांदर झगटले। तैसे रथ अतिरथ तगटले।' —एस्व ११.२४. ३ जडणे; वेधणे. 'माझ्या स्वरूपी झगटले मन।' —एमा १४.१६२. [ध्व. हिं. झगडा, झगडणे पहा]

झंगड—झी. १ तास; वाय. जेंगट पहा. २ वायांचा गजर, कडकडाट. (किं० उठणे; लागणे); गोंगाटाने युक्त असले मांडण, वादविवाद; कल्लोळ; गोंगाट; खडाजंगी. (किं० लावणे; मांडणे; चालणे). ३ (व्यापक) (मेजवानीतील पदार्थ, गाणे, वजावणे, नाचणे इ० कांची) विपुलता; जंगळ; लयलुट. —क्रि. वि. जोराने; मोठ्या आवाजाने; कलकलाटाने; दणदणटाने (तंतुवाचे इ० वाजणे). 'झंगट झंगट नौवत वाजे। तें ऐवच साजे।' [ध्व]

झगडणे—अक्रि. १ मांडणे; तंटा करणे; वादविवाद करणे; हुज्जत घालणे; लडणे. २ विलगणे; झोंवणे; झगडणे. [दे. प्रा. झगड-मांडण; का. जगळ; हिं. झगडना; सि. झगिडो]

झगडा-ड—पुली. १ तंटा; मांडण; कल्लू. २ कज्जा; मुकद्दमा; खटला. ३ लडाई; युद्ध. 'तो दुःशासन राया सहदेवा वसुंसी करी झगडा।' —मोक्षगी ९.६. ४ (नाटक) दोन पात्रांचा संगीत वादविवाद, संवाद, छक्कड. 'अग म्या पुजळ संगीत झगडे ... संगीत छक्कडी पाहिल्या आहेत.' —संगीतचोटाळा ५. ५ (ल.) एकरूपता; मिश्रण. 'राजहंसापुढे। चांचूचे आगरडे। तोडी जेवीं झगडे। क्षीर नीराचे।' —झा १४.२०७. [ध्व. दे. प्रा. झगड; का. जगळ; हिं. झगडा; गु. झगडो; सि. झगिडो]

झगडाळ-ळू—वि. मांडखोर; मांडकुदळ; कल्लहप्रिय; तंटे-खोर; ० झगड—झी. १ मांडाभांडी (सामुदायिक, सार्वत्रिक); जोराचे मांडण, कज्जा. २ मुकद्दमा; खटला. ० रगडा—पु. खडा-जंगी; धडकाधडकी; गलवल्याने युक्त असले मोठे मांडण. [झगडणे+रगडणे]

झगडी—वि. मांडखोर; तंटेखोर; मांडकुदळ. 'वासना-वायको शेजारीण। झगडी कुटीळ मोठी दाखण।' —भज २१. झगडेकार—वि. (गो.) मांडणारा; तंटेखोर; कल्लहप्रिय. [झगडा+करणे]

झगमग—झी. १ चकाकी; लकाकी; झकमग पहा. 'दीपाविया झगमगा। जाळील हें पतंगा।' —झा १३.७४०. —वि. लखलखीत; चकचकीत. —शर. [झक द्वि.]

झगमगणे, झगमगी, झगमगीत, झगागणे, झगार्गी, झगागीत—झकझकणे इ० पहा.

झगमगणे—अक्रि. झळकणे. 'केशर कस्तुरी माळीं झगम-गिताहे।' —सुप्र ४.१७.

झगमगी—झी. चकाकी; तेज. 'देखोनि दीपारूप झगमगी। उपभोगबुद्धी पतंगी।' —एमा ८.८९

झगमगीत—वि. तेजस्वी; तेजःपुंज. 'त्रयोदश वर्षे रजनीत। झगमगीत होते पै।' —पां. ३६.३३.

झगर-री—नली. १ पेटविलेल्या गोवऱ्यांचा, रखरखीत निखाऱ्यांचा ढीग (स्वयंपाकासाठी, शेकण्यासाठी); २ (वि.) थोडासा विस्तव असलेली तप्त राख. ३ (सामा.) शेकोटी; आगटी. 'शेतांतून शेतकरी लोक क्षीतनिवारणार्थ मोठमोठ्या झगऱ्या पेटवून समोवतीं वसले होते.' —मौनयोवना, आवृ २. पृ. २१५. [ध्व. झग=अभिप्राकाश घग=विस्तव]

झगले—न. लहान मुलांचा झगा; झवले. [झगा. अल्प. हिं. झंगुली]

झगा—पु. १ पायबोळ आंगरखा. 'पाळी येकला त्रिजगा। अंगी पिवळा झगा।' —मध्व ३५. २ मागे गुंड्या असलेला व कमरेजवळ चुण्या असलेला मुलींचा गळघापासून पायांपर्यंतचा परकर. राजव्यवहारकोशांत याला प्रतिघाव केलुकी असा दिना आहे. —राव्यको २.२५. [अर. जुब्बा; फा. जुबा; तुल० सं. झग्=झांकणे]

झगागी—झी. झगी; झकाकी पहा.

झगाझगी—झी. (माण.) झोलाझोली; टोळ्याटोळी.

झगार—न. १ पावसाची अधारी; मळम; आभाळ; मेघांचे अवडंबर. (किं० येणे; उठणे; निघणे; चालणे). २ अन्नपटल; ढगांचा समुदाय; मोठा ढग. ३ पावसाची सर. (किं० पडणे)

झगी—झी. चकाकी; तेज; झांक; झकाकी. 'जेवीं कां शिंपीचे अंगी। जडली रुपेपणाची झगी।' —एमा २२.२३९. [झक-ग]

झंजर—पु. (गो.) झुंजर. [ध्व; सं. झंझर; प्रा. झंझर=वायविशेष]

झंजळणे—अक्रि. (व.) रागावणे; संतापणे. [सं. प्रा. झंझा]

झंजा(झा)पवन-मारुत-घात-वायु-समीर-पु. पर्व-
न्ययुक्त वादळ; सोसाट्याचा वारा; वादळ; वावटळ; अतिशय
जोराचा, गर्जना करणारा वारा; हुफान. 'जैसा प्रकटतां झंजामारुत ।
जळजळाल वितुळे.' -ह १.२०. 'शिरला कौरवकटकीं जैसा
झंजासमीर तरुनिकरीं ।' -मोमीष्म ७.१६. [सं. झंजा=वाऱ्याचा,
पावसाचा आवाज; वादळ+मारुत=वारा]

झंझट-न. (ना.) झंगट; लचांड; शुक्लकाष्ठ; व्याव. [जंगल
पहा]

झझणा-पु. (व.) पंखा; विझणा. [सं. वीजन; म.
विझणा]

झट-न. लचांड; लोढणें; लिगाड; खेकटे; झंगट; उपाधि;
पायगोंबा (मनुष्य, प्रसंग, स्थिति याकडे उपयोग). इतर अर्थी
लचांड पहा. 'मध्वनाथ म्हणे आलें होतें झट । परसराममट दवा-
वीलें ।' -मध्व ७६. -जीन. १ आघात; धक्का; धुसणी; ठोका;
हिसका; प्रहार. (कि० लागणें). 'आदृष्टतां मोहार्ची झटें । ज्याचा
बोध कदा न पालटे ।' -एमा २५.३३२. २ (व.) ठेंब; ठोकर
[सं. झट=संघातें] ० घेणें-(व.) वाळट रचणें; विनाकारण आरोप
करणें. ० लाघणें-(व.) कंटाळा येईपर्यंत गप्पा मारणें.

झट. झटसा-क्रि. लौकर; त्वरेनें; जळदीनें; झटकन;
चुटकीसरशीं. 'तेव्हां मीम उठोनी गेला वाहेर तुणें झटसा रे ।'
-कीर्तन १.१८. [सं. झटिति; हिं. गु. झट; ध्व.] ० फन-कर-
दिनीं-दिशीं-क्रि. लौकर; जळदीनें; त्वरेनें; चटकन; लागण.
झटझट, झटझटा, झटाझट-टां, झटाटां-क्रि. झटकन
पहा. चपलतेनें; एका क्षणांत; झटक्यासरशीं; लौकर लौकर; पटपट.
'चला झटझटा बोसंडुनि वाट । पंढरी मूळ पीठ दूरी आहे ।' -ब
४५८. 'तो शंतशः पट झटपट फेडुनि मागे समेत वेडावे ।'
-मोसमा ५.८९. [ध्व. झट द्वि.]

झटक-जी. १ चटदिशीं जाऊन परत येणें; फेरफटका;
फेरा; ये जा. (कि० मारणें). २ झटका; झटकारा; फटकारा;
तडाखा. (कि० मारणें). 'हांसे देखोनि मातें झटक उठवितां काय
सांगू कपाळा ।' -आहु २९. [ध्व. झट]

झटकरणें-अक्रि. १ सटकणें; झाडणें; झटकन निसटणें;
२ (एखाद्यापासून) विभक्त होणें; निराळें राहणें; संबंध तोडून
वागणें; तुटक वागणें (या अर्थी हें क्रियापद सामान्यतः फटकणें
या क्रियापदाच्या जोडून येतें. उदा० झटकून फटकून; राहणें,
असणें). [झटक]

झटकरणें, झटकाविणें-उक्रि. १ झाडणें (वख). २ वखानें
झाडून टाकणें; फटकारा मारून, हिसडा वेळून झाडणें. ३ (धान्य,
अग्नि इ० वर) वारा घालणें; फोड, कोंडा, इ० निघे असें करणें;

पाखडणें. ४ पंखा इ० नें वारा घालून अग्नि प्रज्वलित करणें. ५
हिसडणें; हिसडा देणें; झटका देणें; झाडणें (हात पाय इ०).
'कटीस लटके हलके झटके विजयी भवानी तळवार ।' -हिरकणी,
स्वातंत्र्य शार्दूल. [झटक; हिं. झटकना; गु. झटकलु]

झटका. झटकारा-पु. १ (काठी इ० कांचा) तडाखा;
फटकारा; रझा; आघात. २ हिसका; हिसडा (हातानें, पायांनें
मारलेला). 'हातानें मारिन झटका ।' -संभ्रामगीतें ४७. ३ (वेव-
नेचा, दुःखाचा) आवेग; कळ; लहर; आंचका; तिडीक; चमक;
करक. ४ (वाऱ्याचा) वेग; झपाटा; सपाटा; सोंसाटा. ५ (राग,
वारा, संताप इ० कांचा). फणकारा; झणकारा. ६ झपाटा (सूत,
पिशाच्च इ० कांचा). ७ शोंका; पाय मागेपुढें होणें (नृत्यांतील).
८ (हाताचा, शरीराचा) हेलकावा; हेलवा; शोंक; झोल. ९
(सत्ताचा) झपाटा; फटकारा; फेर; मंडळ. १० वखाच्या वेव-
टाचा फटका; फटकारा. (कि० मारणें; देणें; वसणें). ११ (धान्य
इ० सुपांत घालून किंवा पेरूनानें) फटकण्याची क्रिया; झडपण;
पाखडणें. (कि० देणें). १२ (एखाद्या पदार्था दुसऱ्यावर आदळ-
ल्यानें लागलेला) धक्का; धुसणी; आघात; (पडतांना लागलेला)
ठोका; मार. (कि० लागणें). १३ (उन्हाची) झळ; तिरीप.
१४ (रोग, जरीमरी, सांय इ० कांचा) घाला; सपाटा; धाड
(तापाचा पित्तविकार). १५ (पिकांवर पडणारा) तांदेरा, मेकाडा.
१६ (व्यापारांतील) तोटा; धक्का; ठोकर. (कि० लागणें; वसणें,
मारणें). वरील सर्व अर्थी 'झटकारा' शब्दापेक्षां झटका याचाच
जास्त उपयोग रूढ आहे. [ध्व. झट; हिं. झटका] सामान्यतः-
० फटका-पु. १ सर्व अर्थी झटका पहा. २ (पावसाची) जोराची
झड; झडी; वादळी पाऊस. ३ जोराचा सपाटा; दाव; जोर; झोल;
तडाखा. ४ तगादा; नेट; लंकडा (एखाद्या कामाचा, धंद्याचा).
[झटका+फटका] झटकारणें-उक्रि. १ सटकणें; झाडणें. २
हिसडणें; ओढणें. ३ झिडकारणें; तिरस्कारणें; धिक्कारणें. [झटकारा]
झटक्यापटक्यांत-क्रि. एका झटक्यांत; क्षणार्धांत; झट-
दिशीं; झटक्यासरशीं. [झटक+पटक] झटक्यासरशीं-सरसा-
क्रि. १ फटक्यासरशीं; फटकारा लागतांच; तडाखा वसतांच. २
एका हिसक्यासरशीं; एकदम ओढतांच. ३ एका उडीसरशीं, उसली
सरशीं-सरसा. ४ जोरानें; चपलतेनें; झटकन. ५ (रागाच्या संता-
पाच्या) फणक्यानें; फणकान्यानें; झणकान्यानें. ६ एका आंच-
क्यांत; एकदम; एकाएकी (प्राण जाणें, मरून पडणें).
झटका-पु. (तंजा, म्हासुर) एका बोड्याची छकडेवजा गाडी.
ही उंचीला कमी असून बरीच लांब असते.
झटकाविणें-उक्रि. झटकणें पहा. 'तें आपलें उर पाण्यांत
डुबवून तीं मिजलेलीं पिसें झुळीवर झटकावतें.' -मराठी ६ वे पुस्तक
(पृ. २५.) ६. आ २.

झटझोंवट—न. (ज्यापक.) १ तंटेवसेडे; भांडाभांडी; भांडणतंटे. २ अडचणी; विघ्ने; खेकटी; लचाडें; पेंच; पंचाव्ही. [झट+झोंवट]

झटणें—मकि. १ (एखाद्या गोष्टीविषयी) नेटाचा प्रयत्न करणें; आटोकाट यत्न करणें; मनापासून श्रम घेणें; 'धराया रायाचे भट झटत येतांचि जवळी।'—मोक्षण ६२.३४. २ (लडाईत, भांडणांत एखाद्याच्या अंगाशीं) भिडणें; झोंवणें; लगट करणें; तुटून पडणें. 'तो गज गदाग्रहारे धृष्टद्युम्ने झटोनि लोकविला।'—मोक्षण २.३७. [सं. झट्+झुतांशुत होणें]

झटपट—झी. १ त्वरा; धाई; जलदी; चपळाई; चलाखी (कामाची). (किं० घेणें; खाणें; धरणें; करणें). 'असें आळसावर कलं नको, थोडी झटपट घर.' २ झटापट; चक्रमक; खडाजंगी; हमरीतुमरी. (किं० उडणें; होणें). 'स्पर्धा खटपट आणि चटपट। तन्हे झटपट आणि चटपट।—दा २.३.७. —किवि. चपकर; झटविशीं; चटकन; तडकाफडकी; लौकर; [ध्व. वेप्रा. झडपड=लवकर]. झटपटथा—वि. चलाख; चपळ; झपाटपाने काम करणारा. [झटपट]

झटा—झ. झटापट; झुंज झट पहा. 'बोलके पहिलवान कळकटे। तयासीच ज्यावे झटे।'—दा १९.९.१९. [सं. झट्+संघाते]

झटाटणें—मकि. लागणें; चिकटणें. 'लोखंड परिसा झटाटले जेव्हा।'—न ४४६. [झटा पहा]

झटापट-पटी—झी. १ भांडण; कलह; रागाचा वादविवाद; झटपट. (किं० उडणें; झडणें; लागणें; होणें; लावणें; करणें). २ घोंटाळा; धाई; गोंधळ; धावदौड; धांदल. ३ स्पर्धा; अहमहमिका. [ध्व. सं. झट्+पट्]

झटाळ—न. झट; झोंगट; लचाड. झट पहा. [झट]

झटा(टथा)ळ-ळी—वि. नाना तन्हेच्या युक्ती, हिकमती, कल्पना लवविणारा; युक्तीवाज; मसलत्या. २ कसैवाजारीपणासुळें अनेक लचाडें मार्गे असलेला; पेचांत सांपडलेला. ३ झोंट; झोंड; निर्लेज्ज; अप्रामाणिक. ४ (व) गळघट; चिकट; चिवट. 'ही आसामी झटाळ आहे.' [झट+आळ प्रत्यय] ३५० झटाळ शेट आणि फडकाळ नगरी—मनुष्य किंवा स्थळ यांची दुर्व्यसनाता दाखवितांना योजतात. झटा(टथा)ळी—झी. झटाळ माणसाची वृत्ति, धंदा; झटाळपणा.

झटें—न. १ बोसणी; ओढाताण; झोंबी; झुंज; झट पहा. 'वसवीतीं कपाटें। डोंगरां वेडजेति झटें।'—अ ७९. 'अहो तान्हयाचे लागतां झटें। तेणें अधिकचि पान्हा फुटे।'—झा ९.१८. २ (ळ.) ऐक्य; एकतृप्ता. 'तंव महासुतांची जवळिक फिटे। मग दोहीसि होय झटें।'—झा ६.३०६. [झट]

झटेपटे, झट्टेपट्टे—न. अव. अटापीट; उरस्फोट; दग-दग; अटाआट; यातायात. (किं० खाणें; घेणें; सांपडणें). [झटा-पट]

झटेळ-ळी—वि. वात्रटपणाच्या, खोडकरपणाच्या गोष्टी करण्यांत पटाईत; पूर्ण हिकमती; त्रासदायक; उत्पाती. झटाळ, झट्याळ पहा. [झट]

झट्टी—झी.(गो.) १ नाटकाची तालीम. २ परबचा; उजळणी.

झड—झी. १ पावसाची एकसारखी वृष्टि; झिबड; पर्जन्याचा संतत वर्षाव; त्यावरून २ (ळ.) एखाद्या वस्तूचा सारखा वर्षाव. (किं० लागणें; वसणें). 'मीमावरि न गणुनि धरवृष्टीची झड करी करी लगट।'—मोक्षण २.४६. ३ जोराच्या पावसाचे उडणारे तुषार; वावझड; शिट. ४ (ळ.) पावसाचे तुषार आंत येळं नयेत म्हणून दार, खिडकी, पागोळ्या इ० कांवर वसविलेले झडप, तडथा, पाखाटी, छमर, हाथरी (सुपारीच्या झाडाची बुडतें). ५ (घार, गिधाड इ० हिंस प्राण्यांची) झडप; झपेट; झांप. ६ (ळ.) धांव; उडी; झडपडा (एखादी वस्तु मिळावी म्हणून धातलेला) उत्कटेने धातलेली उडी; सेंप. 'झडकरि झड घाली धांव पंचानना रे।'—रामदास, कल्याणकें (७. नवनीत पृ. १७०.) ७ एका वस्तूवर एकाच कार्त्ती अनेकांची प्रवृत्ति. (किं० चालणें; करणें; पडणें; लागणें). 'एकच विहीर पडली त्यामुळे सर्व लोकांची झड पडते' ८ (एकामागून एक येणाऱ्या गोष्टींची, माणसांची) मालका; परंपरा. (किं० लागणें; पडणें). [ध्व. प्रा. दे. झडी=निरंतर वृष्टि]

झड—झी. १ (डोक्याचे केंस, झाडांचा मोहोर, पानें इ० कांचें एकसारखें) गळणें; पड. २ (ळ.) (शरीराची) क्षय इ० कर्त होणारी) झीज; क्षय; क्षयरोग. (किं० चालणें; लागणें; पडणें). [झडणें पहा].

झड—झी. त्वरा; जलदी; धाई; 'पांचाळ घेंवू लंचोनीं। पातलासे झड वरौनि।'—शिबु २३६. [सं. झटिति; प्रा. झडि]

झड—झी. झुंज; लगट; झोंवाझोंबी; हडा. 'ज्याच्या शरीर-वळाचें कोड। एकला लक्षांवरी दे झड।'—एमा १७.१३९. [सं. झट्; म. झट] झडे येणें—मकि. लोमाविष्टपणें मार्गे लागणें. 'तो गुरु नव्हे भिकारी। झडे आला।'—दा ५.२.२०.

झड—झी. (गो.) पिशाचवाधा.

झड—वि. (गो.) हडी, झोंड; झट. झड. [झोंड]

झडकणें—सर्व अर्थी झटकणें पहा. विशेषतः झाडणें क्रियापदाच्या पुढे योजतात. उदा० झाडून झडकून ठेव (धान्य, विस्तव इ० घर).

झड-कन-कर-दिनीं-दिशीं—किवि. झटकन इ० पहा.

झडकर, झडके—किवि. झपाट्याने. —शर. झडकन पहा.
झडकरी—करून—किवि. (काव्य) लौकर; झटकन; जल-
दीनें; त्वरेनें. 'ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा। आतां झडकरी रघु
पेलावा।'—झा १.१६९. 'संतोषोनि बोले स्मारमण। भीमा येई
झडकरून।'—जैअ १०२१.

झडका—वि. क्षीण झालेले; रोडावलेले; झडलेले (शरीर,
पाने). [झडणे]

झडकारणे—काविणे—झडकारणे पहा.

झडगे—न. (क.) माताची एक जात.

झडझड—झडां—किवि. १ जलदीनें; झरझर; धाईनें; लगव-
गीनें. झटझट—टां पहा. 'उठेनि झडझड पळती जन।'—दावि
३१०. 'फीटतु सांवरीतु आहे कासोडा। तेवीची चालत आहे
झडझडा।'—उवा १८४७. २ धडधड, झडझड असा आवाज होऊन
'वायो झडझडां वाजे।'—दा १३.१.३६. [सं. झटिति; प्रा.
झडि; म. झड द्वि.]

झडझडणे—भक्ति. १ (एखाद्याच्या अंगावर) वसकून येणे;
वसवसा करणे; तिडितिडणे; खिसखिसणे (वर—शीं—अंगावर या शब्दां-
बरोबर प्रयोग.) २ (एखाद्या कामावर) तुटून पडणे; झपाट्यानें
लागणे. [ध्व. झड=इष्टि द्वि.] झडझड्या—वि. १ (एखाद्या-
वर) वसवस करणारा; अंगावर येणारा; तिडितिड्या; खिडखिड्या.
२ जोराने धडाक्याने काम करणारा; कामावर तुटून पडणारा; झट-
झटून कामास लागणारा. [झडझडणे]

झडझडाट—पु. १ जोराने वाहणाऱ्या वाऱ्याचा आवाज,
वेग, सोसाटा. 'झडझडाटें सुटला वारा।'—मुआदि २६.८१.
२ घोष; गर्जना. ३ (ल.) अस्तित्वाची मोठ्याने जाणीव करून देणे.
'मार्जी वेदांचा पाळा वाट। तो करी झुवियेचा झडझडाट।'—झा
१५.११२. [ध्व. झडझड]

झडझडीत, झडझडून—किवि. १ अर्थात् अधिक जोर
आणण्याकरितां झडणे या क्रियापदापूर्वी योजतात. उदा० खोली
झडझडीत, झडझडून झाड. '२ जलदीनें; त्वरेनें; झडकरी पहा.
(कि० बोलणे; चालणे; पळणे; धावणे; वेणे; मारणे; करणे इ०).
३ झिडकारून; झाडून. 'सोडुनि सूतसुयोधनपक्षांतें झडझडोनि वा।
निघरे।'—मोउद्योग ११.१५. [ध्व. झड द्वि.]

झडझडोवट—न. झटझोवट पहा.

झडणे—भक्ति. १ (डोक्याचे केंद्र, शरीराचे अवयव, फळे,
पाने इ०) एकसारखे गळणे; गळून पडणे; तुटून पडणे. 'हे हात-
पाय झडून जावोत.'—नामना ८३. २ झिजणे; क्षीण होणे;
रोडावत जाणे. 'आठ दिवस छटाकी बंद होतांच बाबांचे दोड
झडले.' ३ (रंग, चित्रे, लेखन इ०) निस्तेज, फिकें होणे. ४ (ल.)
अंग चोरणे; अंग संकुचित करणे. 'कागद झडतां हि झडावे। नळगेचि

अक्षर।'—वा १९.१.११. 'कुणी पदर धरून आठ झडून उम्या
राहती।'—प्रला २३२. ५ तुटणे; छिन्न होणे. नाश पावणे. 'जरी
जिव्हा जाय झडोनी।' (इमारत, छप्पर, व्यवस्था, संस्था इ०)
मोडणे; हासळणे. [सं. धाद् प्रा. झड; म. झड] झडणी, झडणूक—
खी. झडण्याची गळण्याची, गळून पडण्याची क्रिया. [झडणे]
झडतपडत—किवि. (प्र.) पडतझडत. १ सांडतसांडत; गळतगळत;
टपकटपटकत; झरतझरत (गवत, पाने, वाळू, राख इ० नेत अस-
तांना). २ धडपडत; कष्टाकष्टाने; ठेंबाळत; मोठ्या दुःखाने; कसे
तरी. [झडणे+पडणे]

झडणे—भक्ति. १ (चौघडा, झांज इ० बांधे वादविवाद इ०
जोराने) वाजणे. 'झडे चौघडा अंवेचे पुढे।—पाळणेसंग्रह पृ. ६. २
(बंदुका इ०) उडणे; धडाडणे. ३ (सैन्याचा किंवा नोकरीचा) पगार
ठरल्या वेळीं महिन्याचा महिन्यास मिळणे; भरामर, एकसारखा
पैसा वेण्याचा क्रम सुरू असणे; अखंड पैसा मिळत असणे.

झडती—खी. झाडा पहा. १ (कायदा) (सामानांची,
भरांतील कागदपत्रांची—पोलीस अधिकाऱ्याने केलेली) बारीक तपा-
सणी; झाडा; झुंडाळा. (कि० घेणे). (एखादी वस्तु सांपडण्या-
करितां केलेला) घोष; तपास; झुंडाळा. 'झुरी सांपडली नाही
म्हणून सगळ्या घराची झडती घेतली.' ३ सैन्यगणना. ४ (भरां-
तील जंगम मिळकत, उत्पन्नाच्या बाबी इ० कांची) मोजवाद;
गणना; गणती; मोजवादीची, हिशोबाची तपशीलवार यादी किंवा
तपासणी. 'झडती चिरंजीव राजश्री माधवराव नीलकंठ यांचे लग्न.'
—भात्रे १०.३.१६. ५ (पैसा, हिशोब, अन्नादिक पदार्थांची सामुग्री
इ० कांचा) फडशा; फना; वेवारा; निःशेषता. (कि० लावणे; वेणे).
६ (सामा.) हिशोब; झाडा; उलगाडा. 'जागो स्वाधर्माची वेती
येथेचि वीर ते झडती।'—मोकर्ण ३३.४३. ७ (गो.) ताळा.
८ खेड्याच्या मुलकी उत्पन्नाचा व खर्चाचा हिशोब; सदर हिशे-
बाचा कुळकर्ण्याजवळ असणारा तक्का; मामलेदाराने हुजुरून
नेमणूक वेहेडा व अजमास घेऊन त्या अन्वये जी सरसाल प्रांताची
बहिवाट केली त्या बहिवाटीचा मामलेदार तपशीलवार हिशोब तयार
करीती ९ (व) नाटकांतील भूमिकेच्या माषणाचे लिखाण. 'झडती
चांगली पाठ कर.' १० (व.) उडवणी; संपादणी; भूमिका घेतल्या-
प्रमाणे वागणे. 'सोंग घेतले त्याची झडती दिली पाहिजे.' ११
(ऊ.) गणित; उजळणी. 'झडतीची तर मी एकोत्रीपर्यंत मजल
गांठली होती.'—झुंजविहारी, मार्च १९२७. [झांज]

झडती—किवि. लौकर; त्वरेनें; झपाट्यानें. 'नाना नीद घराया
हार्ती। चेऊनि उठिला झडती।'—अष्ट ७.७५. [सं. झटिति;
प्रा. झडति]

झडप—खी. १ झेंप; झांप; उडी; उड्डाण; धांव; पकड. (कि०
वाळणे). 'झडप घालून पाव वेगी।'—खीन. १ दाराची, खिड-

कीची फळी, तावदान; कवाड; आडोसा. २ (फोटोग्राफी) पडदा.
[प्रा. शडप्य; हि. शडप; गु. शडप]

शडप—झी. शटपट; त्वरा. [वि. प्रा. शडप्य] शडप्से—किवि.
(हि.) १ जोरानें; त्वरित. २ संघव्यायामांतील एक हुकूम; हा
मिळाल्याबरोबर चालणारांना तेव्हातीस इंच अंतरानें पावले टाकीत
पुढें चालावयाचें असतें. —संख्या २४.

शडपड—झी. तडफड पडा. जोराची धडपड; शटापट.
शडपडया—वि. धडपडया; तडफडया. [शड+पडणें]

शडपड—झी. शटपट पडा. [शटपट; प्रा. शडप्यड] शड-
पडया—वि. चपळ; तत्तरीत; शपाटयानें काम करणारा.

शडपडा—गु. शडप पडा. पकड; पटकावणें; हिसडा. (कि०
चालणें. [शडप]

शडपण—न १ शडपण्याचें, बारा चालण्याचें साधन; पंखा.
२ झांकण; आच्छादन; डांकण; खिडकीची फळी; शडपा. [शडप]

शडपण—पणा—झी. १ सूतवाधा; बाहेरवसा; शपाटणें. 'कशी
गत करूं त्या बाळाचा झाली शडपणा। घेईना थान ने वाई कांहीं
केल्या समजेना।' 'प्रीतिची मजला जाहली तुझी शडपणा।' —सख ३. २ एकाएकीं तापानें पछाडणें. [शडपणें]

शडपणी—झी. १ बारा चालण्याची, शडपण्याची क्रिया. २
बारा चालण्याचें साधन; पंखा. शडपणें पडा. ३ देव, सूत, सटवी इ०ची
वाधा. शडपणा पडा. 'येकी सांगति वो जालि शडपणी।' —निगा
७७. ४ निरसन. —शर. ५ शडप; शपेट; झांप. 'सोसिल गरुडाची
काय शडपणी भिमणी।' —मोमोसल १.४७. [शडपणें]

शडपणें—न बारा चालण्याचें साधन; पाखडण्याचें साधन;
पंखा; सूप.

शडपणें—सकि. १ धान्य, विस्तव यांवर बारा चालणें; वार-
वणें. २ (सूत, पिशाच, देवता इ० कांनीं) पछाडणें; शपाटणें. 'सूतें
शडपणें मारिती।' —दा १.१०.५९. ३ शोडपणें; मारणें. शोड-
पणें पडा. 'शडपीती वारवांचे मोहाळें।' —उवा १७२३.
४ पकडणें; धरणें. 'गरुड जसा गगनांतुनि वेणें उतरोनि पन्ना
शडपी।' —मोकरण ४५.११. —अकि. १ थांवणें (पाऊस). २
(काव्य.) शडप चालणें; पक्षी इ०नीं उडी चालणें. 'तो करीचा पिंड
शडपणी। चारीनें नेला अकस्मात।' —रावि ३.१८७. ३ धडपड
करणें; हातपाय झाडणें. 'चाप उरीं दडपे शडपे मग आननपंकि
घरे रचली।' —वामनसीता ११. ४ शडणें; वास्ती घेणें; दडपून
जाणें. 'वागुलमेणें काळ शडपे। कीं अंधारचकीं रवि हारपे।' —जै
७८.१४. [प्रा. वे. शडप्य]

शडपपंखा—गु. नोकरांनीं बारा चालण्याचा मोठा पंखा; पंखा.
'भरगच्ची लोडगाशा लाविणें, शडपपंखा हजर ठेवणें.' —ऐरापु-
विनि ४४. [शडपणें+पंखा]

शडपा—गु. १ (पेटी इ०कांचें) झांकण. २ कारव्या, वांबुच्या
काठ्या इ०कांचें वनविलेलें (वगीच्या इ०कांचें) दार, झांपा, झोपा,
ताटी, फाटक. ३ वांबुच्या चटईचा पंखा. [शडपणें]

शडपाशडपी—झी. १ बारा चालणें; वारवणें २ (ल.)
सोंबासोंबी; धकावुकी [शडपणें]

शडपी, शडपे—झीन. ताटी; फाटक. शडपा पडा.

शडपीव—वि. बारा घातलेलें; वारवलेलें [शडपणें]

शडा—झी. त्वरा; घाई; जलदी. शड पडा.

शडाका—गु. (काठी, पदर, पाऊस, बारा यांचा) जलद
तडाखा, रझ, प्रहार. (कि० लागणें). या शब्दाचा शपाटा व
घडाका या शब्दांच्या अर्थांहि कचित् उपयोग होतो.

शडाशड—शडां—शडी, शडाड—डां—किवि. लौकर लौकर;
शटपट; जलदीनें. 'अशुद्धाच महापुर वाहती शिरें उडालीं शडाशडी।' —
ऐपे १३४. [शड द्वि.]

शडाड—गु. १ (बारा, पाऊस इ०कांचा) जोर; सोंसाटा;
शपाटा; घडाका. 'प्रलयवायूचेनि शडाडें। आकाश निजस्वभावे
जुडे।' —एमा ११.४१२. २ (पंखांचा) फडफडाट; जोराची फड-
फड. 'ज्याच्या पाखांचा शडाड। उन्मळी सुदंभ भववृक्षा।' —एमा
२१.२.

शडाडणें—अकि. १ तावातावानें, रागानें लागणें. २ जोरानें,
उत्सुकतेने लागणें ३ उत्साहानें पुढें चालणें, सुरू ठेवणें. ४ (बारा)
सों सों करीत वाहणें; शडशड आवाज करीत वाहणें. 'शडाडी तो
बारा शडकत नमामाजि वितुळे।' —दावि २२७. [शडशडणें]

शडात—किवि. शडाडत; शडशड आवाज करीत. 'बहुत वात
शडात शडाडितो।' —दावि ८६. [शडाडणें]

शडातावा—झीनव. शरातावा पडा.

शडिती—किवि. लौकर; शटकन; जलदीनें. [सं. शटिति]

शडिवारा—गु. जोराचा, सोसाट्याचा, वादळाचा बारा.
'तंव तेथें थोर पाऊस पडला। शडिवारा तेणेंहि वेळा। रुंझाखलि
थैसला।' —पंच ३.१५. [शड+बारा]

शडी—झी. १ पावसाची एकसारखी वृष्टि; शड. २ क्षयरोग;
शुरणी; रेंगाळत राहणारा, क्षीण करणारा रोग. 'शडी पडलें मी
कमळण भमरा केव्हां मोग देसी।' —होला १७५. ३ (शाडें इ०
कांच्या प्राणांची) गळती; जीण होऊन गळून पडणें. 'वृक्षासि
होय पानशडी।' —एमा ३.१५५. ४ उडी; शडप. 'तुका म्हणे
आतां शडी घालें पाहें। पांडुरंगे माये तुझे पायीं।' —तुगा १६११-
५ पावसापासून रक्षण करणारें दार; खिडक्या इ०कांचरील शडपण,
सडी इ० [शडणें]

शडी—झी. १ घाई; त्वरा. २ उत्साह; उमेद. 'ओलीना न
शडी धरति तुळवी कोणी न तोली वरा।' —आसी ५०. [सं.
शटिति; प्रा. शडि]

शङ्खी—श्री. (हर.) (मुलींच्या भाषेत). वडी एका हातांतून दुसऱ्या हातांत शेलें. 'शङ्खीकर.'

शङ्खड्या—वि. (रोगानें) क्षीण होत जाणारा; खंणारा; क्षयी (शिवीसारखा याचा उपयोग करतात). 'मेल्या शङ्खड्या.'—शेकुस्पियर नाट्यमाला—रोमिओ ज्यूलियट ८७. [शङ्ख.]
 ०पड्या—श्रीभव. शोकाट्या: श्रुकाट्या; पायांचा धरकांप. (किं० देणें; खाणें; जाणें). [शङ्खें+पडणें]

शृण—कन—कर—दिनीं—दिशीं—किवि. १ शृणक्षण, सणसण, सूं सूं करीत (बंदुकीची गोळी, गोफणीचा दगड इ० जाणें). २ शृट्—कन: शटदिशीं; शटक्यासरशीं; खट्कन. [ध्व. शृण]

शृणकवायु—पु. घोड्याच्या पायाला होणारा एक रोग. यानें घोडा चालत असतांना त्याच्या पायांत क्षिणका मारते. (इ.) स्ट्रिंगहॉल्ट. —अथप २.१११. [शृणक+वायु=वात]

शृणका—पु. १ शृणकारा. (विंचु इ० कांच्या दंशानें होणारा) सणका; सणसण; चुणचुण; तीव्र वेदना. (किं० लागणें; सुटणें; वाटणें). २ (राग, संताप इ० मनोविकारांचा) शृटका; शृणकारा. (किं० येणें). 'प्रेमाच्या शृणक्यांत हंसावाई म्हणाली.'—स्वप ४८. ३ शृणक्षण असा आवाज; छनछनाट; शृणत्कार. 'नाण्याच्या शृणक्यानं नाचगारीं भुत दारिद्र्याच्या मंत्रानं दूर होतात.'—सत्तेचे गुलाम ९२. [ध्व. शृण]

शृणकार—कारा—पु. १ टणत्कार; शृणत्कार; शृणक्षण असा आवाज; सणाटा; सणसणाट. २ शृटका; फटकारा; शृटकारा. 'शृणकाच्यावरोवर दिवा गेला.' ३ (खोल्याची, काम करणाची) चपळाई; हुपारी; शृपाटा; वेग. ४ (मनोविकारांचा) उद्रेक; फगकारा; लहर. (किं० येणें). ५ (विंचु इ० कीटकांच्या दंशानें होणारा) सणकारा; क्षिणका; चुणचुण; शृणका. (किं० मारणें). [ध्व. शृण]

शृणकां—श्री. १ (आघातानें, तडाख्यानें कानांत, हातांस इ० होणारी) शृणक्षणी; भगभग. २ चुणचुण; दाह; तीव्र वेदना (नांगी मारल्यामुळ). ३ (अतिशय तिखट पदार्थे खाल्यानें होणारी जिमेची, तोंडाची) आग; दाह; शृणक्षण. (किं० मारणें; उडणें; निघणें). वरील अर्थी शृणक्या (भव.) हें रूप जास्त प्रचारांत आह. [ध्व. शृण]

शृणक्षण—श्री. (गो.) १ वारा श्रॉवणें. २ शृणक्षणी पहा. शृणक्षण—शृणां—किवि. १ शृणक्षण असा आवाज होऊन. २ जळ; लोकर. ३ फणकाण्यानें. [ध्व.]

शृणक्षणणें—भक्ति. १ शृणक्षण आवाज करणें; खणखणणें; छणछणणें; घणघणणें (टाल बगैरनीं) २ (मोठा आवाज, आघात इ० कार्नी होऊं, हात, कान इ० अवयव) शृणक्यानें युक्त होणें; भगभगणें; शिवशिवणें; धमकणें; छणकणें. 'चापगुण शृणत्कारें

दिग्धारण मस्तकेंहि शृणक्षणणी।'—मोर्कण ४८.५१. ३ (तिखट इ० पदार्थांनीं तोंडाला, जिमेला) श्रॉवणें; आग होणें; मडका होणें. ४ (विंचु इ० कांच्या दंशानें) सणका मारणें; चुणचुणणें; फुणफुणणें. [शृणक्षण]

शृणक्षणटा—पु. १ (वाचांचा) शृणक्षण असा मोठा आवाज खणखणाट; घणघणाट; छणछणाट. २ (आघातानें शरीरावयवां होणारा) भगभणाट, तीव्र वेदना. ३ (तिखट पदार्थे तोंडाला श्रॉवल्यानें होणारा) मडका; आग. ४ (विंचु इ० च्या दंशानें होणारी) तीव्र चुणचुण; क्षिणका. [शृणक्षण]

शृणक्षणणी, शृणक्षण—श्री. १ (अंगवर बुकी मारल्यानें कानांत होणारा) फणफणाट; वेदना. २ (उन पदार्थे खाल्ल्यानें होणारी) तोंडाची आग. ३ (नांगीच्या दंशाची) रणरण. (किं० देणें; सुटणें; लागणें; उडणें).

शृणक्षणणीत—वि. फार तिखट; तोंडाला श्रॉवणारा; अतिशय मसालेदार; चरचरीत (पदार्थ, जेवण इ०). [शृणक्षण]

शृणत्कार—पु. (तुरे, वांग्या, वाळे इ० कांचा) शृणणाट; शृणक्षण किंवा हुमहुम असा आवाज. 'चरणीं वांग्या नेपुर्ने चालतां गरजती शृणत्कारें।' [सं.]

शृणत्कारणें—भक्ति. (काव्य.) शृणत्कार करणें. 'पदीं नेपुर्ने शृणत्कारिती।' [शृणत्कार]

शृणफण होणें—भक्ति. (कर.) उडणें.

शृणाशृण—शृणां—किवि. एकसारखा शृणक्षण, खणखण असा आवाज होऊन. [ध्व. छण द्वि.]

शृणाटा—पु. १ (दगड इ० कांचा किंवा इ० कांवर होणारा) मोठा व आवाजयुक्त टोका, टोला, तडाका. (किं० वसणें; मारणें). २ (वाण, चेडू, बंदुकीची गोळी इ० कांचा) गोंगावत, सूं सूं करीत लागलेला तडाका. (किं० लागणें; वसणें). ३ विंचवाच्या दंशाचा शृणकारा. (किं० मारणें; वसणें; होणें; वाटणें). ४ (उन्हाची) झळ; तिरीप. (किं० लागणें; वसणें). ५ (मनोविकारांचा) उद्रेक; उमाळा. (किं० येणें). ६ (सळपणें) अवजडपणा; मोटेपणा; विस्तीर्णता; अवाढव्यपणा; अतिरेक; आधिक्य (आकार, संख्या, परिमाण, गुण इ० कांचा, उदा० सापाचा—मैशीचा—मुडुखाचा—शेताचा—पिकाचा—पावसाचा—उन्हाचा—बाऱ्याचा—बंडीचा—झणाटा), समासतहि उपयोग होतो; तसेंच विशेषण व क्रियाविशेषणासारखाहि उपयोग होतो. उदा० झणाटा सांप; झणाटी मैस; झणाटा पाऊस इ०. [ध्व. शृण]

शृणाटाण—पु. अतिशय मोठा, शृणक्षण, घणघण असा आवाज. २ (वाण इ० कांचा) शृणक्षण असा आवाज. 'वाण शृणाण खणा-गित भाळी होताहे भडिमार।'—दावि ३३४. ३ (आघातानें, तडाख्यानें होणारी हाताची, कानाची) शृणक्षण; क्षिणका. [ध्व.]

झण] झणाणणे—अकि. १ (घांट इ० वाऱ्यांचा) मोठ्याने झणझण असा आवाज होणे. 'कस्य करी अश्वसाहणी । मागे तरटांचा कर झणाणी।' —एमा २०.२१६. २ (फोडणी, इ० कांचा) झणझण. उरुरुर आवाज होणे; झणझणणे. [झणझणणे]

झणाणां—किवि. एकसारक्या झणझण अशा मोठ्या आवाजाने; घगघणां; खणाणां ठणाणां. 'घटका गेली पळे गेली तास बाजे झणाणां।' [ध्व.].

झणि—णी, झणे—उभ. (काव्य) १ कदाचित्; न जाणों; नाही तर. 'तें देखोनि आदिपुरुष विस्मिदु । म्हणे झणे होय पां अंतु।' —झा १.१५९. 'म्हणेल अतुला कथा झणि म्हणाल तो आप्रही।' —केका १११. —किवि. लौकर; त्वरित; जलदीने. 'कीं जीव वेढाचें धरणें । मज पातां सुटे झणे।' —म ६५. 'तया वैदनीं देखि झणी पावे।' —२ १८. [सं झणे; म. झणि—झणि; सं झने—सणे—झणे—झणी—झीघ्र. —भाअ १८३४.]

झणे—अ. (काव्य) क्रियापदाला जोडून निपेधार्थी उपयोग करतात. 'म्हणोनि अझुनी अर्जुना । झणे चित्त देसी या हीना ।' —झा २.१७. —किवि. निश्चयकरून; खरोखर; निःसंशय; खात्रीने. 'केलां कमीं जे देयावें । तें झणे मज होआवें।' —माझा १८.१९१.

झननन—अ. (संयुक्त वाक्ये, धुंगलं, पेंकण यांचा) झणझण असा आवाज. 'झननन झानन झनत्कारी।' —राला ३९. [ध्व. झन्]

झनाटया—वि. फार मोठा; दांडगा (वाघ, बिचू, साप इ०). झणाटा अर्थ ६ पहा. 'तो मड पण झनाटया वाघ होता.' —सूर्योदय ४. [झपाटा]

झनानणे—अकि. (व.) झणझणणे; झणाणणे. झन्नावणे—सकि. (व.) झणझण होण्यास्तकें जोरानें मारणे; मडकावणे. [ध्व. झण]

झनाना—उ. जनानखाना, जनाना पहा. [फा. झन्—झी, वायको]

झप—ऊन—कर—विनीं—विशीं—किवि. झटकन; चटकन; लौकर; त्वरेने; झपझप पहा.

झपका—उ. १ झुपका; झुमका पहा. —वि. झुपकेदार; 'साड झपकं फूल टपकं।' —मसाप ४.४.२५२.

झप(पा)झप—झपां—किवि. झटकन, झपकन पहा. 'तो झपझप चालतो.' 'सर्वे गोष्टी त्याला झपाझप समजत असत.' —कोरकि ७२८. [झपाटा]

झपणे—कि. (व.) दवणे.

झपा—उ. १ एक प्रकारची झांज. २ (संगीत) एक तालाचे नांव. हा कर्नाटक संगीत पद्धतीतील आहे. त्याचे ६, ७, ८, १० व १२ असे पांच मात्राप्रकार आहेत. [सं.]

झपाटणे—सकि. १ (एखादी गोष्ट, काम) त्वरेने तडकाफडकी करून टाकणे, उरकणे, जलद संपादणे. २ गट करणे; वकां खाणे; खाऊन फस्त करणे. ३ (सूत, पिशाच इ०कांनीं) पछाडणे. [ध्व. झप्+सं. पाटन=मोडणे, तोडणे; हिं. झपाटना] झपाटा—

उ. १ सपाटा; जोर; वेग; तडाखा. आदेश; घाई (यांत कौशल्याचा अंतर्भाव होतो). उदा० चालण्याचा—लिहिण्याचा—खाण्याचा—झपाटा. २ (शस्त्र, पदर, इ०कांनीं लागणारा) जोराचा तडाखा, धाव, फटका. ३ जोर; आवेग; तीव्रता; उदा० तापाचा—वाऱ्याचा—उन्हाचा—जरीमरीचा—सांथीचा—झपाटा. ४ पछाडणूक; झडपणी; उदा० मुताचा—पिशाच्चाचा झपाटा. ५ (पशु, पक्षी इ०कांनीं मक्यावर घातलेली) झडप; झपेट. ६ अतिशयितता; अधिक्य. उदा० हाताचा—बोलण्याचा—चालण्याचा—खाण्याचा—झपाटा. ७ फटकारा; झटक. उदा० पदराचा झपाटा. ८ किरकोळ लढाई; चकमक. [ध्व. झप. म. झपाटणे;] (वाप्र) (एका) झपाट्याने—किवि. एका झटक्यांत, दमांत, तडाक्यांत. (एखाद्याच्या) झपाट्यांत सांपडणे—कचाटीत, तावडीत सांपडणे. झपाट्यासारखा—किवि. झटक्यासारखा; झटक्यांत. झपाट्या—वि. चपळाईने काम करणारा; कामाचा उरक असलेला; झपाटा पहा. [झपाटा] झपाट्याचा वारा—उ. ताशीं वीस किंवा त्याहून अधिक वेगाचा वारा. —मराठी ६ वें पुस्तक, पृ. ३०१.

झराडणे—सकि. (खा.) निजविणे; झोपविणे. [झांप]

झपाडी—वि. (कों.) अतिशय मोठी.

झपाण—न. डोंगराल, अडचणीच्या प्रवेशांतील प्रवासाचें साधन; वाहन हें पाळण्यासारखें असून यास चार माणसें उचलतात; डोली. 'रुनाथरावायांनीं त्या वेशाचे रिवाजा प्रमाणें स्वतः वसण्याकरितां एक झपाण केलें.' —तीप्र ३३. [प्रा. झंपण; हिं. झंप्यन]

झपापां—किवि. झपझप पहा. [झप झि.]

झपु(पु)झा—अ. (काव्य) जा, पोरी, जा, हे वाक्य झपाट्याने उच्चारलें असतांना होणारा ध्वनि, शब्द. हा शब्द केवळ कुठरी कवीने प्रत्यानंदाच्या सीमेचा वाचक याअर्थी रूढ केला. 'झपुझा ! गडे झपुझा !' —केक १०६.

झपेट—खी. १ (हिल पक्याची) झडप; झांप; उडी. २ पिशाच्चावाचा; [झपाटा हिं.]

झपक—न. झुपका; झुमका.

झपलें—न. लहान मुलाचें एक विशेष प्रकारचें अंगठें; हें अर्च्या मांड्यापर्यंत लांब असतें. हे सरकफासाचें, गळपडीचें व गुंथ्याचें असे तीन प्रकारचे असतें. झगलें पहा. [अर. जुब्बा; फा. जुबा झवा. हिं. झगुला]

झ(झु)वा—उ. झगा; मोठा, पायबोळ सदरा (नेहल्लहट सारखा). [अर. जुब्बा=झगा; फा. झुवा. शु. झम्मो]

शंवाद—वि. (गो.) १ जहावाज. २ निष्णात.

शब्द—पु. १ घमेंडखोर मनुष्य. २ शिष्ट समजला जाणारा, लक्षप्रतिष्ठित माणूस. ३ (पत्त्यांचा खेळ) एक खेळ. त्या खेळांतील मारणी. [सिं. शब्द=श्रेष्ठ्या]

शम—खी. (गो.) शोप; झुलकी.

शमकणे—अकि. १ चमकणे; झळकणे; चकाकणे; प्रकाशणे. 'कुडलें तळपती नीळ। वरी जडिले शमकती।'—दा १.२. १४. २ (ल.) शोमणे. 'वारा हजार घोडा पुण्यांत कडकडीत। शाशिवाय शमकती पागा नाही गणित।'—ऐपो १३०. ३ शम-क्षण असा आवाज करणे; शमत्कार करणे. 'विणें ताळेंबोळें शम-कत गुणी दोषदहर्नी।'—दावि २२२. ४ (व.) लडाई, मांडण जुंपणे; चकमक उडणे. [चम् प्रमाणे शम्। ध्व. दृश्य; हि. शमक=चमक]

शमशम—शमां—किवि. १ (धुंगरांचा, घागऱ्यांचा) धुण-झुण, छुमछुम, शणक्षण असा आवाज होऊन. २ जोराचा पाऊस पडत असतांना होणाऱ्या शमशम अशा आवाजाप्रमाणे ध्वनि होऊन. शिमशिम पहा. [ध्व. शम् द्वि.] शमशमा—पु. (संगीत). खटका अर्थ ३ पहा. [शमशम] शमशमाट—पु १ तुपूर, चाळ, धुंगळ इ० कांचा शमशम असा मोठा आवाज. २ (ल.) नृत्य; नर्तन; नाच. [शमशम; अर. शमशम=गाणे नाच] शमाशमी—खी. १ तरवारीची चकमक, कचाकच; चकाचकी. २ (ल.) मांडण; कटकट; वाचावाच; खटका; चकमक. [शमशम]

शमेला—पु. वखेडा; झुडगूस; धुमाकूळ. 'हुकमाप्रमाणें त्रिवर्गोनीं गडबड करून दिवसभर शमेला मांडला.'—विकिस ३. १९.

शर—खी. १ (गो.) शरा. २ (पदार्थांचा) शरून, शिजून गेलेला अंश. 'हा गाळ म्हणजेच पाण्याने वाहून आणलेली शर होय.'—सृष्टि ४०. [सं. शृ-शर=शिजणे; सं. शर-रा]

शरक—किवि. शरकन पहा. 'शरीर शरक शरसरी रोम शर-शरी अनन्तित वळतें।'—दावि ४१७. [शरकणे]

शरकटचें, शरकटाचचें—अकि (गो.) ओरखडणे; खर-चटणे.

शरकणे, शरकणे—अकि. १ शरकन निघून जाणे; पोबारा, गळती, पलायन, करणे; सरकणे; निघडणे; हातावर तुरी देणे. 'नळे आर्हत छडी। बाण हवाया शरकती। गगनामध्यें।'—दावि ५०४. २ शरणे; गळणे. 'तेणें शरकती प्रेमांबु लोचनी।'—दावि ३७५. [ध्व. शर्; सं. शृ-शर्]

शर-कन-कर-दिशीं-दिनीं—किवि. शरकन; चटदिशीं; शरकत्यासरशीं.

शरका—पु. (हालचाल, क्रिया, भाषण इ० कांतील) त्वरा; चपळाई; चापल्य; चलाखपणा. (कि० करणे; मांडणे; लावणे). [शरकणे] ० देणे—सकि. गिरका देणे; फसविणे; हातावर तुरी देणे.

'नाहीं तर वे शरका कापा गळा।'—सला २.

शरकुंड—न जंगल.

शरशर—रां, शराशर—रां, शरारां—किवि. सपसप पहा. 'निशीर शरशर उड्या मारिती मृग विपिनीं उडती वागडती।'—विक ३५. [शर् द्वि.]

शरशरणे—अकि. स्फुरणे; फुरफुरणे; अंगावर शहारे येणे; शरशरणे. 'शरीर शरक शरसरी रोम शरशरी अनन्तित वळतें।'—दावि ४१७. [शर द्वि.]

शरशरी—खी. गुडगुडी; हुक्का व त्याची नळी. 'अस्ता-व्यस्त लोक गाणे टाकून शरशरी लावून बसले.'—माव ९९. [ध्व. शर्. द्वि. शरशर]

शरशरीत—वि. विरविरित; शिरशिरित; विरल विणीचें, अतिशय पातळ (वस्त्र). [सं. जर्वरित]

शरणे—अकि. १ पाशरणे; बारीक धारेनें वाहणे; शिरपणे; २ पाषळणे; चिषळणे. ३ गळणे; टपकणे; पाशरणे. उदा० तातं. ४ (शरीर, आयुष्य, संपत्ति, बुद्धि इ०) कमी होत जाणे; सडणे; शिजणे; क्षीण होणे. 'पुष्कळ गंध उगाळूं नको, खोड शरेल.' [सं. शृ-शरणे; शृ=शिजणे; प्रा. शरण; हि. शरना; गु. शरलुं]

शरनाटयं—वि. (व.) मोठा; अवजड; अवाढव्य. [शणाटा=अवजडपणा+यं]

शरनाटा—पु. (व.) शपाटा; शणाटा. [शणाटा]

शरनाटन—किवि. (व.) सपाटन. 'शरनाटन जन लागलें'

शरम—न. एक प्रकारचा मासा.

शरवण—न. शरा; शिरपण. [शरा+वण प्रत्यय]

शरवणी—न. १ शर्याचे पाणी. २ शिरपणारे, पाशणारे, शिरपणारे पाणी. [शरा+सं. वन=पाणी]

शरस—खी. एक वनस्पती. ही कडू व गोड अशा दोन प्रकारची असून हिच्या पाल्याची भाजी करतात.

शरा—पु. १ जमीनीतून, खडकांतून शिरपणारे पाणी, त्याचा प्रवाह; शिरा. 'बळणें वाकणें सोवरे। उकळ्या तरंग शरे।'—दा ११.७.३. २ (ल.) पैशाचे, संपत्तीचे उगमस्थान, मूळ; शिरा; खाण. ३ (द्रव्य इ० ची). सतत होणारी प्राप्ति. [सं. शृ-शरा]

शरा—पु. शारा पहा.

शराका—पु. चपळा; चलाखपणा. शरका पहा.

शराशर—रां, शरारां—किवि. शरशर पहा. 'मिल्टनचीं कोव्ये शराशर बाहेर पडलीं नव्हतीं.'—विवि ८.९.१६६.

झराट—किवि. संतत; एकसारखें; झरझर. 'तेणें लोटलें अपार जीवन। चसूतुन झराट तें।'—नव १४.२३. [म. झरणें]
झरातावा—झी.अव. (शं.) जोराचा, नेटाचा प्रयत्न; आटो-काट यत्न. (क्रि० घेणें).

झरार—रां—किवि. झरझर पडा. 'तुरा हा झरार आला पुढें।'—रामदासी २.१५. 'अंती जाधिल रे झरारा।'—सोहि-रोवाकृत स्फुट पदें (नवनीत पृ. ४५१)

झरी—झी. १ झरा; ओढळ; ओढा. 'नाना झऱ्या झिर-पती।'—दा १६.४.६. २ (कों. शेताकी) खार म्हणून जी भात-जमीन तयार करतात. तिला बांध घालून आंतील पाणी सोडण्यास बांधास जो फांज (दरवाजा) राखतात तेथपासून खारजमिनीच्या उंच भागापर्यंत बांधलेला फसवंदी नाला. —कृषि २१४. [सं. झु]

झरी—झी. न्हास; क्षय; (संपत्ति, शरीर, आयुष्य इ० चा); कमी कमी होत जाणें; क्षय पावणें. (क्रि० लागणें). [सं. झु=झरणें]

झरी—झी. झारी पडा.

झरीपट्टी—झी. (गवंडी काम) खिडक्या व जाळ्या यांच्या पायथ्याची गिलाव्याची उत्तरी भित्ति. [झरणें+पट्टी]

झर(ळ)का, झरोका—खा-पु. (भितीतील) लहान खिडकी; गवाक्ष; जाळी. 'तिदा पहाते झरका उचडुन शब्द तसा पडतां करणी।'—प्रल १५०. 'मुखांजुर्जी रोषिति ज्या झरोखे।'—साख ७.६७. [ज. झरझर]

झरे—पु.अव. मागांची एक पोटजात. यांची वस्ती ठाणें जिल्ह्यांत आढळते. —अस्पृ ४५.

झर्नाट्या—वि. (व. झुग) अगडवेव; अवाढव्य. झन्नाट्या पडा. 'असा झर्नाट्या माणूस मी पाहिला नाही'

झळ—झी. (व.) झळ पडा. [हि.]

झळक—झी—झी. (व.) ततरी; हुशारी; चलाखपणा. [हि.]

झळा(ळळा)/ळ—झी. (काव्य.) १ झळाळ; चमक; तेज; चकाकी; लखाडी. 'मुगुट मायां कोटी सुर्याचा झळाळ।'—तुगा ३. २ ज्वाळांचा डोंव, भडका, जाळ. [सं. ज्वळ; हि. झळ]

झळर—झी. (काव्य.) झालर; किनार. 'मुकाफळाची झळरें। झुबके तलमणीचे।'—वेसीस्व ७.८२. [सं. झळरी]

झळर—पु. पाण्याचे तुपार; ओलावा. नीरज मार समार सुमारें। झळर मारितसें वर वारें।'—दावि ४४६. [सं. झळरी]

झळरी—झी. झांज; झगट; टाळ. 'नाव उटिला झळरी। मुदंगध्वनी त्यामाझरी।'—एस्व ६.७४. [सं.; ध्व.]

झ(झ)वणें—अकि. (अश्लील) संभोगणें; मैथुन करणें; खीचीं रत होणें. [सं. धवनें=झवणें=झवणें; सं. धव=नवरा, त्याचे मुख्य कर्तव्य धवनें अथवा (-वि.) धुवनें (=रत) याचा अपभ्रंश झवणें. —राजवाडे भाग १८३३. दुळ० सं. झु=झव=जाणें, हटणें]

झवकीर—वि. (अश्लील). कामुक; विषयांध; स्त्रीलपट. हे एक आडनांवहि आहे. [झवणें] झयतरोड—वि. (अश्लील.) रोडका; किरकोळ बांध्याचा; अशक्त; दुवळा; मरतुकडा; हे एक आड-नांवहि आहे. [झवणें+रोड] झंवर—चाडपट्टी—झी. (अशिष्ट) एखाद्याची भरमसाट शिब्या देऊन केलेली निभत्सना; खरडपट्टी; घाणेरच्या शिब्या घेणें. (क्रि० काढणें). [झवणें] झ्याडणें—अकि. (अशिष्ट) शिब्या देऊन खरडपट्टी काढणें; निभत्सना करणें; अमद् वोलणें. [झवणें] झ्याड्या—वि. (अश्लील) व्यभिचारी; अति-शय कामुक; विषयासक्त. [झवणें]

झष—पु. मासा. [सं.]

झळ, झळई—झी. १ उन्हाची तिरिप; धाप; धग; अंग भाजणारी उष्ण वाऱ्याची झुडक. (क्रि० खाणें; लागणें; दाखणें वसणें). 'तुपार्ता मरुदेशी। शळे अमृते वोलली जैसी।'—झा १८.१६१. 'केवळ बाळ झळें ग्रीष्मांत जसा तसाचि कोमेला।—मोअथ ५.३२. २ अग्नीची धग; अही; आंच. ३ सुगळ. 'उदकाऐसी दाबुनि ओढी। ऊर फोडी झळई।'—तुगा १२६३. —वि. तेजस्वी; झगझगीत. 'झळकत झक झळ घनदामिनी,'—दावि ४९६. [सं. झळा; धातु, ज्वळ, हिन्वू, गळ] झळणें—अकि. सूर्यकिरणांनीं तापणें (मय इ०). झळघट—वि. उन्हानें तापलेलें, तापविलेले (पाणी इ०). 'घणी—न. उन्हानें गरम झालेले, केलेले पाणी (घामोळें इ० रोगांस उपयोगी). [झळ+पाणी]

झळ—झी. १ धातु तापविल्यानें होणारी घट; धातु तापवि-तांना निघून गेलेलें अशुद्ध द्रव्य. २ (ल.) व्यापारांतील फस, तट, वूड, ठेकर. (क्रि० लागणें). [सं. झळा] झळणें—अकि. उन्हांत तापणें; उन्हानें गरम होणें (पाणी).

झळक—झी. १ उन्हाची झळ. —शर. २ चमक; चकाकी. (क्रि० झरणें). 'तेजे झळक देत किरीट तो साजे।'—गीताचंद्रिका १.७. [सं. झळा] झळकणें—अकि. १ चकाकणें; प्रकाशणें; चमकणें; झळ मारणें. २ शोभणें; साजणें. 'कटीं झळके माळ मुक्ताफळांची।'—आरती गणपतीची. 'काणी झळकते कुंडले।'—उवा १०.८९. ३ वृष्टीस पडणें; आढळणें; दिसणें. 'झडझडा झळकती सकळ। प्राणी तेथें।'—दा १४.४.९. [सं. झळा. म. झळक; सि. झळकणें; का. जळकने=चकाकत; स्पष्टपणें] झळक—झी. चकचकीतपणा; चकाकी; तेजस्विता; झकाकी. —वि. चकचकीत; लखख; झकझकीत. [झळकणें हि.] झळकावणें—अकि. १ चकचकीत करणें; लख-खकीत करणें. २ (ल.) (शळ इ०) परजणें; लखलखीत करणें. 'कोल्हाटी शळ दावी झळकावून। परी रणपंडित नव्हे तो।'—इ ५.१९३. [झळकणें प्रयोजक]

झळक—न. (गो.) मासळी. [झळकणें]

शुद्धकणें—अकि. (ना.) (पातळ पदार्थ इ०) हेलकावणें, डवकणें, डवकून सांडणें; शुद्धकणें पहा. [शुद्धणें]

शुद्धशळ—शळी—खी १ चकचकाट; लखलखाट; शिल्ले; तकाकी; उजळा; तजेला. २ कवडसा. —वाक्यवृत्ति ६४६. ३ (गो.) स्वच्छता; सफाई. —क्रिवि. चकचक करीत; श्रगसगीतपणें. 'अतिशुद्ध पदतळ शुद्धशळ तळपति।' —आविश्वा, चूर्णिका १. [सं. शळा द्वि.] शुद्धशळणें—अकि. (भांडी, दागिने इ०) चकाकणें; चकचकीत दिसणें; चमकणें. 'ओंकारांतुन माया शळी हिऱ्याहून शुद्धशळे।' —पळा ८. [शळशळ] शुद्धशळाट—पु. (शळशळचा अतिशय) अतिशय तेज, चकाकी; श्रगसगीत. [शळशळ] शुद्धशळावचें—सकि. (गो.) स्वच्छ करणें; खळवळणें. [शळशळणें] शुद्धशळीत—वि. १ चकचकीत; श्रगसगीत. २ स्वच्छ; स्पष्ट. ३ निर्मळ; शुद्ध. शुद्धशळीत पहा. ४ (ल.) शाटमाटाचा. 'तुमच्या तेवड्या शुद्धशळीत देवपुजा पहाव्यात.' —नामनां ७५. —क्रिवि. १ अगदीं उघडउघड; स्पष्टपणें; डळडळीतपणें; धडधडीत. ह्या शब्दाचा सदर अर्थ सामान्यतः निदाव्यजक शब्दावरोवर उप-योग करतात. उदा० शुद्धशळीत—वेड—सोदेगिरी—शिनळकी; शुद्धशळीत—वेडा—सोदा—शिनळ. 'तो शुद्धशळीत वेडा आणि त्याला मुलगी वेता?' २ (निपेधार्थी) विलकूल; अगदीं; मुळीच. 'आज घरांत शुद्धशळीत तांदूळ नाहीत.' [शळशळणें]

शुद्धणें—अकि. शाळलें जाणें; डाग पडणें. शाळणें पहा.

शुद्धपैचचें—अकि. (गो.) शोपेत वरळणें.

शुद्धफळ—खी. शकफळ; श्रगसगीत; चकाकी. (ल.) शाटमाट. 'वाह्या केली शुद्धफळ. देहुबुदीचा विटाळ।' —रामदास, स्फुट अमंग (नवनीत पृ. १४७.) [शळ द्वि.] शुद्धफळणें—१ शळकणें. शळशळणें पहा. 'माजी कौस्तुभमणी शुद्धफळी वो।' —दावि १५४. २ जळफळणें पहा. [शळफळ] शुद्धफळां—पु. १ शळशळाट पहा. २ दाह; तडफडाट. [शळफळ]

शुद्धफळीत—वि. १ शळशळीत पहा. तेजस्वी 'तंव बासी-गाचीं तोंगले शुद्धफळितें श्रीनेत्रावरि येति।' —म्ह १३७. २ स्वच्छ निर्मळ. 'शुद्धफळित उपकणें। माळा गवाळी आसलें।' —दा २.७.८०. ३ भरभराट पावणारा; भरभराटीचा; सधुद्ध; संपन्न. [शळफळणें]

शुद्धंथ—पु. शेषण; शळ; शळई; जळप, जळप पहा.

शुद्धंथ—पु. चांदवा. 'धीं शुद्धंथाचेनि मीवें। अजुराणें रातला असे।' —म्ह ६८.

शुद्धंथणें, शुद्धंथणें—अकि. १ (जातांना एखाद्या पदार्थाशीं) वासणें; चांदून जाणें; घसवटणें; खरवणें. २ सूत, पिशाच्च यांनीं पळाडणें; क्षपाटणें. ३ (काव्य.) (हुस्न, गर्व, माया, मोह इ०कांनीं) पळाडणें; व्यास होणें; शोवणें. 'सर्वेचि प्राणी शुद्धंथला। माया-

जालें।' —दा ३.४.४९. ४ ताप देणें; जाळणें; पोळणें. 'प्राक्तनु चंडासाचा रस्मी। थोर तातली कर्मसूमि। शाउवी पदुडमी। शुद्धं-विला जो।' —म्ह ९. ५ उन्हांत तापविणें; उन देणें. ६ स्पर्श करणें; स्पर्शणें; (ल.) लेपणें. 'कापूरकुमुदांचें पाणी। मर्दिजे चंद्रकिरणी। तेणें ते विरहिणी। शुद्धंवीजे।' —शिबु ७५५. [शळ] —अकि. १ भरून येणें; उचवळणें; डवडवणें; बुडणें. 'हैसे होळे दीसति शळवैले। अभुपाती।' —म्ह १६. २ हेलकावे, गटंगळ्या खाणें. 'जन्मसृत्युचिया लाटी। शुद्धवती इया सुष्टी।' —झा १२.८७. ३ विरघळणें. 'जैसें लवण जळें शुद्धंवलें।' —झा २.३.४ आवळणें; घसे दिले जाणें; हादरणें; श्रगसगीत; मर्मी लागणें. 'पे पुनरावृ-त्तीचेनि उमडें। शुद्धवती सत्यलोकीचे हुडे।' —झा ७.८४. ५ ओळवणें; लोंवणें; लटकत राहणें. 'त्या नदीच्या तीरावरून एक मोठें शाड शुद्धंवलें आहे।' —सिंव ४५. ६ (गुच्छाच्या रूपान फळें, फुलें झाडावर) लोंवत राहणें. [तुळ० का. शळी=शुपका] ७ (सूर्य-किरणांनीं) पाण्यांत किंवा मृगजळानें हुवेंत) हेलकावे खाणें; हेलका-वणें. ८ (सूत, पिशाच्च इ०कांनीं) पळाडलें—क्षपाटलें जाणें; चिकटणें. ९ शळ लागणें. [शळ] शुद्धंथून धरणें—(फळें इ०कांनीं झाडापासून) लोंवत राहणें; लटकून राहणें; शळवणें अर्थ ६ पहा.

शुद्धंथुका—पु. शेला; गुच्छ. 'बासींगाचे शुद्धंथुके दोर्हीकडे लागती।' —म्ह १३८.

शुद्धंथ—वि. १ लोंवणारें; लटकत असलेलें; वांकलेलें; शळव-णारें (शाड). (यामुळें) २ (ल.) चढावयास कटिण (इश, शाळा इ०).

शुद्धंथळणें, शुद्धंथळणें—अकि. १ (हालणारें पाणी, कांज इ०) चकाकणें; चमकणें. २ (झाडाच्या फांशा इ० वाऱ्यानें) हळणें; हेलकावणें; हेलकावे खाणें. [शळ द्वि.]

शुद्धा(ळळा)ळ-ळा-ळी—खीपु. १ (शळशळचा अति-शय) चकचकाट; लखलखाट; चकाकी; उज्वळता; कांति. 'कळस डिमाचे पोकळ। जळो वरील ते शुद्धाळ।' —झा १२.४७४. २ तरंग. —शर—वि. १ चकाकणारा; उज्वळ; शळकणारा. 'शळा-ळिआं देवांचा पाळा। तुं गोपिनाथा।' —शिबु १५५. २ उन्हाच्या शळीमुळें उत्पन्न झालेलें (मृगजळ इ०). 'दशांही इंद्रियांचे दश विषयरूप मृग ते शुद्धाळ उदकापाठि घागोनि अज्ञानत्वे मरों रीगे।' —म्ह ९. (टीप) [शळ] शुद्धंथणें—चकचकणें; लकाकणें; चकाकणें. शळशळणें पहा. [शळाळ]

शुद्धी—खी. (वे.) शुद्धप.

झा, झां—अकि. इया पहा. ० करणें—पटून जाणें.

झाळ—व—पु. एक प्रकारचे मुरुसारखें शाड; शेरणी.

झाळ—खी. (ना.) शळ.

झाऊ—वि. १ शिरशिरित; विरविरित; पातळ विणीचा (कपडा इ०). २ हलका; तकलादी; नाजूक (वागिना, कागद, मांडे इ०). ३ (ल.) टाकाऊ; निरुपयोगी; कुचकामाचा (मजुर्य, विमल).

झाक—खी. १ (रत्ने, दागिने, धातु, रंग इ० कांची) चमक; चकाकी; झकाकी; तेजस्विता २ (सोपे, रंगे इ० कांचा) मुलाभा; चिन्ह; ३ पांक्साची जोराची सर. (कि० येणे). ४ पक्ष्यांची झुड; (टोळ इ० कांची) घाब; पक्ष्याची झडप; झाप. (कि० येणे; पडणे; मारणे). 'वरानि कापूरकेळीं। अमरांची झाक उठिलीं।'—शिष्ट ६०५. ५ (उन्हाची) तिरिप; झळ; ऊन किंवा थंड हवेचा मारा. (कि० लागणे; वसणे; येणे; वरून जाणे). ६ (ल.) चुपूक; भास; लफेर. 'हुज्जाळामुळे कहर उसळला नाही तर त्याची झाक मात्र दिसली.'—विवि ८.७.१३५. ७ झुडूक; छटा. 'म्हातारपणाची झाक मारते.' ८ इतर अर्थी झाक पहा. [झक]

झाक—वि. १ चकचकीत; चकाकणारे; चक. २ (ल.) (सडकपणाने) सुंदर; छान; शोकादर; दिखाऊ. झक पहा.

झां(झा)क—खी. १ (सूतवाधा, पित्त, उपासमार यांनी डोळ्यावर येणारी) झांपड; झाप; तंझा. (कि० पडणे; येणे; घालणे). २ चकर; मोवळ; घेरी. ३ ग्लानि; गुंगी; सुस्ती; डोळे जड होणे व तारवटणे. (कि० येणे). ४ (लग, झाडे इ० कांची घनदाट) अंधेरी; छाया; झांपड; काळोख. (कि० घालणे; पडणे). 'पावसाने झांक घातली परंतु पडत नाही.' [झांकणे पहा. तुल० गु. झांख=अंधेरी, काळोख]

झांकचे—अकि. (गो.) वडवडणे, वरळणे. [गो. झाक=वडवड; हिं. झंखना, झकना=वडवडणे, झोक करणे]

झां(झा)कण—न. १ आच्छादन; टोपण; डांपण. २ (क.) झांपड. झापड पहा. [सं. छादन]

झां(झा)कणा—किवि. (राजा.) झांकण घालून; झांकण असलेल्या स्थितीत (मांडे इ० ठेवणे, असणे). (कि० ठेवणे; घालणे; असणे). [झांकण]

झां(झा)कणी—खी. १ आच्छादन; मांडी इ० कांवर झाकण्याची ताटली, तवकडी, वेळणी. 'तपतेजाचा चेतऊन अभि। उदासीनता वेळनि फोडणी। आदन बोवुनि पतिपायवणी। झांकणी झांकिली उपासना।'—दावि १०४. २ (वैळ, घोडा इ० जनावरांच्या डोळ्यांना लावावयाची) झांपडी; अंधारी. ३ आच्छादण्याची, झांकण्याची, लपविण्याची गुप्त ठेवण्याची क्रिया; दावादाव; छपवणूक. ४ (सुस्तीमुळे) डोळ्यावर येणारी झांपड. 'नेत्रद्वारांची झांकणी पडोनि ठेली।' [झांकण]

झांकणी—वि. (गो.) वरळणारा; वडवडणारा. [गो. झांकचे=वडवडणे; वरळणे]

झां(झा)कणे—न. झांकण अर्थ १ पहा. 'जैसे झांकणे दमै-कुंडाचे। उचडितांच नये।'—दा ३.१.१४.

झां(झा)कणे—उकि. १ आच्छादणे; झांकण घालणे. 'त्या-मार्जी बाणांच्या संधानें। झांकिली यादवसैन्ये।'—सुवन ३.००. २ लपविणे; छपविणे. ३ (ल.) (एखादी गोष्ट, व्यवहार) छपविणे; दाबून, लपवून ठेवणे; दावादावी करणे. ४ (उपकार इ०) न फेडतां तसेच ठेवणे, राखणे. 'तुझा ऐसा उपकार मी न झांकीं।'—२ १३. [सं. झपू=(आच्छादणे)-झांख-झांक-भाळ १८३४. प्रा. झपू=झांकणे. सं. झाखू=पूर्णपणे व्यापणे किंवा सं. छादन] म्ह० न्हातीचे वाल व खातीचे गाल झांकत नाहीत. (वाप्र.) झांकुडघड—खी. झांकणे आणि उचडणे. उचडझांक पहा. झांकली मूठ—खी. (एखाद्याची अप्रकट) स्वामाविक स्थिति; परिस्थिति; स्वरूप. म्ह० झांकली मूठ सव्वा लाखाची=आपण होऊन आपली (ज्ञान, संपत्ति इ० कांची) स्थिति उचडी करून दाखवू नये. त्यांत आपली अन्न राहते. झांकले माणीक—न. (ल.) दिसायला साधा पण खरोखर गुगी व विद्वान् मजुर्य.

झांकल्या पाठीचा—वि. ज्याला कांही सवव सांगता येईल किंवा जो फारसा अक्षम्य समजला जाणार नाही असा (अपराध इ०). झांकल्या पाठीने—किवि. अन्न गमावून न घेतां, प्रतिष्ठितपणाने, बोज कायम ठेवून. झांकल्या मुठी—मुठीने—किवि. गुपचूप; ब्रामा न करितां; बोभाटा न होऊं देतां; कोणालाहि कळू न देतां; गुप्तपणे. झांकसापा करणे—सकि. (व.) दावादावी करणे. झांकू—किवि संक्षेपाने.—शर. झां(झा)काप; क—कां—खी. १ जेवण झाल्यानंतरची स्वयंपाककरांतील उरलींमुलीं कामे (समुच्चयाने). 'स्वयंपाक करांतील झाकापाक करून त्याही वर गेल्या.'—कोरकि ३०३. २ जळदीने, गडवडीने आवरणे, उरकणे. [झांकणे हिं.] झांकीव—वि. १ झांकण, डांपण असलेला (डवा, पेटी इ०). २ ज्यावर झांकण, आच्छादन ठेवलेले आहे असा. ३ झांकून ठेवलेला; लपवून ठेवलेला; बंद करून ठेवलेला. [झांकणे] झांक्या—वि. झाकणारा. [झांकणे]

झां(झा)कर—न. १ अतिशय दाट व पुष्कळ फांथा फुटल्यामुळे विस्तृत दिसणारे (मिरची इ० कांच्यासारखे) झुडप. २ झाडाच्या अतिशय पानांचा गर्द, निविड माग; जाळी. 'वानर आंब्याच्या झांकरांत जाऊन वसला आहे.' ३ दाट पाने असलेली झाडाची खांदी. उदा० वेळी इ० चडविण्याकरितां तोडून आणून पुरतात तशी. [सं. झाखू=पूर्ण व्यापणे. गु. झांकरू=कटिरी झुडप] झांकरणे—अकि. (झुडप, झाड इ०) भरणेच पानांनी झांकले जाणे—युक्त होणे; गुरफटलेले असणे. [झांकर]

झांकरी—किवि. तावडतोव; लौकर, त्वरित. 'झांकरी अजमानाचेनि करतले।'—झा ७.११२. [झ्या+करणे]

झाकली—झी. (गु.) निळीचा रंग तयार करण्याच्या कारखान्यांत निळीचें पाणी साठविण्याकरिता बांधलेला होव. —कृ. ४१०.

झाकविणें—झकविणें पहा.

झांक(का)ळणें—उक्ति. १ झांकून ठेवणें; लपविणें; आच्छादित करणें; दडविणें. २ घेरणें; व्यापणें; छुस करणें; छायेनें आवृत करणें; व्याप्त होणें. 'झोंपेनें झांकलिला प्रियो।'—मुआदि ९.४०. —अकर्मक. १ अंशुक होणें; मलिन होणें; अंधारून येणें (लग वगैरेनीं). 'प्रभा पृथिवीवरी। यकायकीं झाकळली वरी।'—ऐपो १२७. २ झांकुळणें, झाकोळणें पहा.

झांकाताप—पु. लपडाव, छपवाछपवी. 'प्रगट विवेक बोलेंना। झांकातापा करी जना।'—दा १९.६.९.

झाकी—झी. (व.) मूक अभिनयाचें नाटक; चालत्याबोळत्या माणसांचा सिनेमा. [हिं. झक, झाक]

झांका—झी १ (प्रा.) मूळमुळें, मूळानीमुळें डोळ्यांवर येणारी झांपड. २ अंधारी; घेरी. (किं० येणें; पडणें; चालणें). [झांकणें]

झांकी—झी. १ शोभिवंत मांडणी, आरास. 'श्रावण महिन्यांत वेवाच्या मंदिरांतून झांकी व रोषनाई होण्याचा रिवाज आहे.'—विक्षित १.७०. २ ऐट; डौल. [झक]

झांकु(को)ळणें—उक्ति. १(काय) झांकणें; लपविणें; आच्छादित करणें. 'गादव सैन्याचा महागिरी। शरधारीं झांकोळला।—एस्तव ८.४९. २ (ल.) झांकलें जाणें; फिकें पडणें. 'मत्स्य-वंशकुळीपकजोती। झांकोळल म्हाजुनि उजोती।—वामन, विराट ७.१४९. ३ व्याप्त होणें; लिप्त होणें. 'परी तेविचेनि उर्मी। झांकोळेना।'—झा ३.७०. —अकि. १ दिपणें; दिपून जाणें; चकित होणें. २ बंद होणें; मिटणें (डोळे, पापण्या इ०). 'सुद्धीचें द्वार। झांकोळे जेणें।'—माझा १३.११५. ३ अंधारमय होणें; सांयकाळ होणें. 'झांकोळलें गगन सूर्य गेला भिन्न।'—ऐपो १२०. [झांकणें]

झांके—अ. व्यर्थ—मनको.

झांगड—झी. १ एक प्रकारचें वाद्य; संगट. 'झांगड नौवत वाजती पणावण।'—ऐपो ११८. २ अनेक बाद्यांचा एकदम होणारा कडकडाट, गजर. ३ (व.) लबांड; लिगाड; संगट; बघाव. 'ती झांगड माझे मागें आहे.' ४ भांडण; कलह; वाचावाच; झांगडझिंगा. [ध्व.] ० झांगड—झी. भांडाभांडी; जोराचें, हसरीतुमरीचें भांडण; झगडा. —किवि. नगरा, नौवत यांच्या आवाजाच्या वणक्यानें, मोठ्या गोंगाटानें, गळवल्यानें. ० झिंगा—पु. तंट्यावखेडा; धांगड-धिगा; धिगाणा; धिगामस्ती. [झांगड हिं.]

झांगड—न. (क.) मोठ्या विस्वणाचें जाळें.

झांगडू—टू—वि. (क.) उत्तम; फक्कड; फकड. १ प्रेम पात्र; रखेली, वाई. २ प्रेमस्वस्य; गुप्त प्रेम. [संगट]

झांगरा—पु. (ना. व.) उडवाउडव, थापेवाजी. झांगरें शिकवणें, झांगरेवाजी करणें—(ना. व.) उडवाउडवीचीं उत्तरें वेणें, बोलतांना एखाद्या गोष्टीचा धांग न लावू देणें.

झाज—न. जहाज पहा. [फा. जहाज]

झांज—झी. १ पंखा; विझणा. २ ताटी; पडदा. कुडकुळा पहा. 'वाळियाच्या झांजी। ववण्याचे कुंड बालोनी।'—ऐपो १५.

झांज—झ—झी. एक प्रकारचें काद्याचें वाद्य, हें पुरीएवढ्या कांशाच्या तुकड्याच्या मध्यावर थोडी फुगवटी असलेलें व तीत दोरी ओवण्याकरितां एक मोक पाडलेलें असें असतें. ओवेल्या दोरीस बाहेरील बाजूस धरण्याकरितां लाकडाची गोटी बांधतात. प्रत्येक हातांत एक झांज घेऊन त्या परस्परांवर आपटून मचन, कीर्तन इ० कांत ताल धरतात. [ध्व.; सं.; प्रा. संझ; हिं. झांझ; सि. झांझ; तुल० फा. संज] (वाप्र.) झांज खाणें—(व.) एखाद्याची खरवड काढणें. झांज झाडणें पहा. 'आमच्यावर झांज खाण्यांत काय अर्थ आहे.' ० झाडणें—जाणें—अकि. १ झांजा हातांत असणें; झांजा वाजविल्या जाणें. २ एकाद्या कामांत असणें; चकमक उडणें; भांडाभांडी होणें; मोठ्यानें ओरडून बोलणें. ० झाडणें—एखाद्याची खरवड घेणें; ताशेरा झाडणें. झांजी—उया—वि. झांज वाजविणारा. [झांज]

झांज—झी. मूर्च्छा; शीट; घेरी; चकर; डोळे फिरणें. (किं० येणें.) [सं. संझा]

झांजड—र, झांजरमांजर, झांज(झ)ड मांज(झ)ड—नझी. १ पहाटेच्या वेळचा झुंजस्तक मुंजस्तक, झुंजुमुंजु; अंगावरील खव दिसण्याजोगी पहाट. (सामान्यता: द्विरुक्तीनें) उदा० 'झांजड झांजड झालें कीं लागलेच औषध घ्या.' (किं० पडणें; होणें). २ सायंकाळचा संधिप्रकाश. 'संध्याकादीं मागत फिरतो महारा-पोरा परीं चारा। झांजर पडतां घेऊन पळे हा रांडमुंडेचा नित मारा।'—प्रला २४०. —किवि. अंशुकअंशुक, मिणमिण. [सांज ?]

झांजर—पु (हत्ती, बैल, घोडा इ० कांच्या पायांत घाल-वयाचा) वाळयासारखा झणझण वाजणारा दागिना. —खानगी खातें, लागतीचे नियम (वडोदें) पृ. ५२ व ५५. [झांज]

झांज—वि. जीणें झालेला; भिरभिरात, विरविरात झालेला (फपडा इ०). 'एका अंगावर झांजर घेऊन तो जातो चुस्तुरा।'—पला ८३. [सं. जंजर; हिं. झांझर=फाटलेला]

झा(झां)जरणें—उक्ति. १ घसवटणें; घासटणें; खरडणें; खर-चटणें. 'चंद्रिकेच्या अंगावर झाजरल्यासारखें झालें.'—निचं १४. २ (ल.) (राजा.) फसवणें; एखाद्याला थोपी किंवा गोता घालणें. ३ वाप-स्तून खराब होणें; जीर्ण, जंजर होणें; झिजणें; छिन्नभिन्न करणें; खराब

होणें, करणें. 'ती जखम झाजरल्याइतकी ... कठीण ठरली नाही.'
—झांमू २. ४ (ल.) पीडणें; पीडा देणें. 'झांजरलीं पंचवाणें एक-
मेकावरी पडितीं हरणें।' —भाए ४३०. [सं. जंजर; म. झांजर] (वाप्र.)
झांजर माडाचे गरे खाणें—(उप.) झाडावरून पडून अंग
खरचटल्यान, ठेवल्यान पीडित होणें. झांजरता—वि. ओझरता
पडा. झांजरसा—वि. झिजलेला; जंजर झालेला. 'दोन्ही खांयाला
दोन्ही चडे वांचल्या गरबी. वांकडा हातखुळा देह झाली झांजरमी.'
—पला ८०. [झांजरणें]

झांजरा—पु. कुटपुट; हुंरुहुर. 'शत्रुनं तुज वांधितां रथि
हुंवर सम वासरा। फोडिला असशील तूं मज लागला जिवी
झांजरा।' —कुशलवाक्यान ३२. (मराठी ५ वे पु. आवृत्ति ८,
पृ. १६३.)

झांजरी—झी. ल्हान झांज; टाळ. 'मोरवंग झांजरी पंती-
संपत्यही नानापरी।' —राला ३१.

झांजरी—झी. (वे.) हुंगी (गव्हाची कोंडा काढून केलेली
खीर)

झांजरी, झांजी—झी (व.) शोपडीच्या दाराची झडपी
(गवत वगैरेची); झांज पहा.

झांजाव(धि)णें—सकि. जोराजोरानें घसघस तोंडणें; पुन्हां
पुन्हां वाव मारणें; खापळणें; खांडणें; जाजावणें पहा.

झांजू—न. एका विशिष्ट तालांत गावयाचें पद, पोवाडा.

झांझ—झांज पहा.

झांझड—झी. झांजड पहा. 'मोटकी जाली झांझडी.'
—गीता २.२२८८.

झांझर—री—झी. झांजरी पहा. 'नाना ताळ झांझर सुंदर
सुदांग।' —सप्र ९.३१.

झांझरणें—झांजरणें पहा.

झा झा, झां झां—उग्रा. (घोडा, बैल इ०नें) जलद चालावें
म्हणून उच्चारवायाचा इषाऱ्याचा शब्द. 'झां झां म्हणतां प्राण
कंठाशि आलें.' [ध्व. झा द्वि.] (वाप्र.) झाझाचें करणें, झां
म्हणणें—अकि. निसटून जाणें; पलायन करणें; हातावर तुरी
वेणें; पोवारा करणें.

झाझात—झी. (कर.) शिकस्त; पराकाष्ठा; अटोकाट यत्न;
यातायात. (कि० करणें). 'त्यानं झाझात केली पण काहीं एक
जुळलें नाही.' [झां झां ?]

झांझी—झी. (व. खा.) झांजी; कापसाच्या पन्हाटपांची विण-
लेली ताटी. [झांज]

झाझू—झी. १ कटकट; घुसफूस. बोलाचाली. २ झुमझुम,
झुनझुन असा आवाज. [ध्व.]

झां(झा)ट—न. १ (अश्लील) शिस्ताच्या किंवा योनीच्या
वरील केंस, केंसांचा समुदाय; गुहस्थानचे बेंस; शष्प. घोट. २
—झी. खाली लोंबलेल्या बटा. 'मोहाली पांखरांवरी झांटा। पाथीं
नोपुरें धुद्र बंटा।' —गीता १.४८२. [सं. जंटा ? देप्रा. झंटी=लहान-
नसा केशकलाप; हिं. झांट] ० मुंडावण—झी. गुणेंद्रियावरील बेंस
काडणें यावरून (तिरस्कारार्थी) अतिशय धुद्र व सोपें काम.
[झाट+मुंडावण] झांटोजी—वि. (अशिष्ट) (उप.) व्यर्थ फुगार-
की मारणारा; ढोंगी; गर्विष्ठ; माणूस; धुद्र; हलका (माणूस). [झाट]

झाड—न. १ वृक्ष; झुडप; रोप; वनस्पति (ल्हान, मोठी).
'तूं फिरलास झाडोझाड मीं फिरलों पानोपान.' —तुझ्या पेक्षाहि
मला जास्त माहिती आहे. २ शाखायुक्त वस्तु, पदार्थ; वृक्षाकार
वस्तु. ३ मेणवती इ० लावण्याचें कांचेचें झुवर; पुष्कळा
उदवत्या लावण्याचें वृक्षाच्या वाकाराचें धातूचें घर. 'चांदीच्या
झाडांतून उदवत्या खोविल्या होत्या.' —अस्तंभा १३६. ४ दास-
कामांतील एक प्रकार; वृक्षाच्या आकाराचें दासकाम. ५ भूतानें
प्रधाडलेलें माणूस. 'ज्यास भूत पडावते त्या झाडास तें सुग्रास
अन्न खाऊं देत नाही.' —अस्तंभा ५८. ६ वंशवृक्ष; वंशावळ. ७
(कु.) वंदुकीचा लांकडी भाग, दस्ता. [स. झाट; प्रा. झाड]
(वाप्र.) ० उमं करणें—उत्कृष्ट रीतीनं एखादें काम वळविणें.
उदा० गायन, वादन, कीर्तन, व्याख्यान इ० इतक्या उत्तम
शैलीनं करणें, रंगविणें कीं जणुं काय तें करणारा, एक विशाल व
फळाफुलांनीं युक्त असा वृक्षच उभारीत आहे असें वाटावें. कोण्या
झाडाचा पाला—एखाद्याचा दिमाख, नक्षा, मगलूरी उतरण्या-
करितां, उदटपणाची लडबुड थांबविण्याकरितां, अभिमान, अधिकार
शिटकारण्याकरितां योजावयाचा शब्द; अशा माणसाविषयीं झुल्ला
व तिरस्कार दाखविणारा शब्दससूह. 'सुमेदार ? हं: सुमेदार
म्हणजे कोण्या झाडाचा पाला ? आम्ही ओळखीत नाहीं असें
जाऊन सांग जा ?' —नाट्यकार्णव. झाडाचे राऊन दिसणें,
करणें—भीति इ० कामुलें झाड घोडेस्वार इ० कांच्या आकृतीप्रमाणें
दिसणें; दोरीचा साप वनविणें (वायवलांत सुदां अशीच करण्याजणें
९.३६. मध्यें दृष्टीस पडते). झाडावरचें भूत—(ल.) ज्याचा
नामनिर्देश करणें अनिष्ट आहे अशा नीच, तिरस्करणीय मनुष्यावरून
वापरावयाचा वाक्प्रचार. (सुक्या झाडास वा(बां)क लावणें—
(सुकलेलें झाड इष्ट त्या दिशेनं वांकडितां येणें शक्य नाही यावरून
ल.) एखाद्या वृक्षास उपदेश करणें, दृष्टी, हटवादी, पूर्वग्रहद्विष्ट
माणसास बोध करणें (पालाच्या चागरीवरच्या पाण्याप्रमाणें आहे).
सामाशब्द. झाडकी—झी. किं० झाडी. ० कुट—न. (गो.)
वाळलेलें, मोडून पडायला आलेलें झाड, फांदी, काटडी. ० खंड—न.
१ जंगल; झाडी; झांजर; जुंबाड; राई; रान. 'विघालें वहु लागलीं
झाडखंडें।' —राक १.१२. २ झुडपें; जाली; ल्हान झाडांचा

समुदाय. [झाड+खंड] ०खंडा-विक्रि. १ (वर दिलेल्या झाड उमरे करणें ह्या वाक्यप्रचाराच्या उल्लेख अर्थी-झाडाचीं पानें, फुलें, फळें, तोडून टाकलीं असतां तें वेडव व ओवडघोवड दिसतें या-वस्तु) ओवडघोवड; अथैवड; रूक्ष; नीरस; अशालीय; अव्यवस्थित; बेवस्थित असें (गायन, वादन, कीर्तन, व्याख्यान इ०). २ गुरुपात्रीं अभ्यास न करतां सुसर्तें ऐकून आपल्याच अकलेनें वाज-विणारा व त्याचें तें वादन; स्वयंसिद्ध (गवयी, वादन). 'त्याचा बाणा, वाणी, गाणें, वाजविणें, म्हणणें, झाडखंडा आहे.' [झाड+खंडणें] ०खंडा-जी. (क.) झाडें व झुडपें. 'दरें दळुंटे झाडखंडी अनेकी.' -दावि. -वि. अरण्यमय; जंगलाचा (प्रवेश; जागा इ०). [झाड+खंड] ०गळ-वि. वृक्षमय. झाडखंडी पहा. ०झुडुल्ला-पु. (व्यापक) लहानमोठ्या झाडांचा समुदाय; वृक्ष, झुडपें, रोपटी. [झाड द्वि.] ०झाडोरा-झुडपी-झुडुल्ला-झड-झुडुप-पुकी न. लहानमोठ्या झाडांचा समुदाय. (समुच्चयाची, एकूणएक किंवा कोणतेहि). झाडझडुझ पहा. ०दस्त-पु. फळझाडांवरील कर. 'झाडदस्त झाडे सुमारी ३१ येकूण रुपये.' -मसाप २.२.१४३. [म. झाड; फा. दस्त=कर] ०पंचाळ-वि. १ (माकड अतिशय चपळ असल्यानें तें जणुं काय एकाच वेळीं पांच झाडांवर असल्याचा भास होतो यावरून) चपळ; तरतरीत; दुग-दुगीत; चलाख. २ चंचल; चळवळ्या; चुळचुळ्या; पायांवर ओवरा असलेले (मूल इ०). ०पदरी-वि. किनारीमध्यें रेशमाचीं झाडे, फुलें काढलेले (वस्त्र इ०). [झाड+पदर] ०पाळा-पु. १ (व्यापक) (औषधाच्या उपयोगी) वनस्पती, त्याचा पाला, मुळें इ० (सामा); वृक्ष; वनस्पति. २ (व्यापक अर्थी) खाण्याच्या उपयोगाचा भाजी-पाला, पानें इ०. ०पाट्याचें औषध-न. वनस्पतीपासून तयार केलेलें औषध; याच्या उल्लेख सायनी औषध-खनिज धातु-पदार्थ इ०पासून केलेलें. [झाड+पाला] ०पेड-ड-माड-पु. (व्यापक) झाडझाडोरा पहा. [हि. झाड+पेड=झाड; माड] ०झाडरु-न. लहान झाड; झुडप. 'या बाजूस रानांतून, डोंगरावर दवणा, रामाठा, ... वगैरे झाडरुच रगड.' -खेया ४३. [झाड] झाडशाई-जी. वस्त्रावर काढलेलीं झाडांझुडपांचीं चित्रें. -वि. झाडांचीं चित्रें ज्यावर आहेत असें (वस्त्र, मित, जमीन). झाडझवा-वि. (शब्दशः अडील, पण तो अर्थ मनांत येत नसल्यानें रूढ) उनाड; मटक्या; मणंग; मटकमैरव; उडाणटप्पू. [झाड+झवणें] झाडळ-ळी-जी. दाट झाडी; राई. 'जीवधर्माच्या झाडळी। मनोरथाच्या पेशवाकी।' -ज्ञाप २६६. झाडसुन-न. झाडकुत्रा; कुत्र्याची एक जात. 'पाणसुनीं झाडसुनीं। नाना प्रकारींचीं सुनीं।' -दावि १४४. [झाड+सं. सुन=कुत्रा]

झाडण-जी. १ केरसुणी; झाडणी. २ झाडण्याची क्रिया. ३ (ल.) (फळे, अन्नसामग्री इ०कांची) निःशेषता करण्याची क्रिया; फडशा पाडणें; देणें वारणें; काम पार पाडणें. [झाडणें]

झाडणा-वि. झाडणारा. 'मी झाडणा मी खिळारी' -एमा १२.५६१. [झाडणें]

झाडणी-जी. १ (खा. कों.) झाडण; केरसुणी. 'चित्तीं म्हणे नृप अहा चवरी ती झाडणीच कीं केली' -मोआदि १२.५८. २ झाडणें; झाडून, झटकून टाकणें. ३ अंगातील सूत, पिशाच इ० मंत्रतंत्रांनीं काडणें; पिशाच, विष, डोळ्यांतील फूल इ०काडण्या-करितां मांत्रिक करतात तो टाहाळ टाकण्याचा विधि; ह्काळपट्टी. 'अहंमहिषासुर लागला जनीं। त्यासि करावया झाडणी। कृष्णगुणी चालिला।' -एमा १.२०८. ४ (ल.) राणें भरणें; कानउघा-डणी; खरडपट्टी; खडसावणी; निर्भर्त्सना. [सं. झाटन; प्रा. झाडण]

झाडणें-वक्रि. १ (केरसुणी इ० नीं) केरकचरा काढून साफ करणें; जागा निर्मळ करणें. २ हसडणें; झटकणें; झटक्यानें हलविणें (ओलें वस्त्र, धोबी इ०); (हात, पाय, डोकें इ. कांस) झटका देणें. 'झाडितां आपला हात। तंव आंगासि असे जडित।' -परमा १०.१९. ३ लोडून देणें. 'त्यातें उडोनि झाडी झाले ते चूर्ण जेवि नगपातें।' -मोवन १२.२९. ४ काढून टाकणें; नार्हासि करणें. 'लोक पारखून सोडावे। राजकारणें अभिमान झाडावे।' -दा ११. ५ (विस्तव इ० कांस) पंख्यानें बारा घालणें; झड-पणें. ६ खरडपट्टी काडणें; खडसावणें; निर्भर्त्सना करणें. 'वाळला आणि जंघाला लक्ष्मीकाकुंनीं चांगलेंच झाडलें.' -सुदे ५२.

७ (माणणाराचा, भिकाऱ्याचा) निपेक्ष करणें; मनाई करणें; साफ नाकारणें; वंदी करणें. 'अंतीच स्मरावे श्रीरामराम। ऐसा कितेका जडला भ्रम। अहो गृहस्थानें भजनप्रेम पाहोनि मस्तक झाडिला।' -दावि २०२. ८ (सरकार, सावकार इ० कांची) वाकी काढून टाकणें; देणें वेवाक करणें. 'घन्याची वाकी हळु हळु झाडा।' -मज १३४. ९ (अंगातील सूत, पिशाच इ०) काडणें; हाकटून लावणें. १० (बंदूक इ०) उडविणें; गोळी मारणें. -वक्रि. (बंदूक इ० कांचीं उडतांना हात इ० अवयवास)

हिसडा, झटका देणें. [सं. झाटन; प्रा. झाडण; हि. झाडना; जुका. झडिडु-टाकणें, फेंकणें; झाडणें=केरसुणी; फेंकणें] ०झट-कणें-वक्रि. केरसुणी इ० कांचीं झाडून, फटके देऊन, धूळ उडवून साफ करणें, निर्मळ करणें. झाडझपट-झटक-जी. १ (व्यापक) धूळ, केर इ० काडण्याचा, झाडण्याचा, झटकण्याचा व्यापार; झाड-झड; सडासंमजेन. २ (ल.) (व्यापक.) चोरीच्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लुबाडणें छटणें इ०. सर्व क्रिया. 'त्यानें आजपावेतों झाडझपट करून पोट भरलें.' ३ छडाळट, धूळघाण; दाणादाण. 'पेंढा-यांनीं त्या गांवांत जाऊन झाडझपट केली.' [झाडणें+झपाटणें] झाडझड-जी. झाडझपट अर्थ १ पहा. 'मासी झाड-झड होईतों तूं पाणी घेऊन ये.' [झाडणें द्वि.] झाडपट्टी-जी. १ जमीनीचा सारा किंवा घरपट्टी यावद्दली वाकी चुकती

करण्याची अखेरची मागणी. २ (उप.) खरडपट्टी; खडसावणी; बोडती. (किं० करणे). [झाडणे+पट्टी=कर] झाडपाखड-झी. १ (धान्य इ०) सुपाने पाखडण्याची, -झटकण्याची, साफ करण्याची क्रिया. २ (ल.) कवडीकवडीचा हिशोब देणे-घेणे. [झाडणे+पाखडणे] झाडपि(पी)ड-झी. झाडझुड; झाडलोड. 'झाडपीडी करुनि मानकें संताळा।' -दावि ३५३. [झाडणे द्वि.] झाड-पिडथा-वि. देऊळ, मंदिर इ० कांची झाडझुड, साफसुफ करणारा. [झाडपिड] झाडपोतें-न. कर्जफेडीचा शेवटचा हप्ता. [झाडणे+पोतें] झाडफूक-झी. (ना.) अंगारा; घुपारा; मांत्रिकाकडून करावयाचा मंत्रोपचार. (किं० करणे). [झाडणे+फुंकणे] झाड-फेड-झी. (राजा.) झाडझुड; झाडलोड. [झाडणे+फेडणे] झाड-वाकी-झी. १ (कर्ज, अस्सामुखी इ० कांची) पूर्ण निःशेषता; वेवाढ; निरानिपटा. २ कर्जफेडीचा शेवटचा हप्ता. (किं० करून टाकणे; करणे). [झाडणे+वाकी] झाडझोट-झी. केर काढणे, सारवणे इ०; झाडझुड. [झाडणे+झोटणे] झाडलोडथा-वि. झाड-लोड करणारा. -मसाप २. २. ३९७. [झाडलोड] झाडवण-झीन. झाडण्याची क्रिया. -पु. (काव्य.) १ झाडणारा. 'सोखामेळा म्हणे मी तुमचा। झाडवण साचा म्हणवितों।' २ केरसुणी; झाड. [झाडणे; प्रा. झाडवण] झाडसारव, झाडवणसारवण, झाडसारवण-झी. (समुच्चयार्थे), (घर इ०) झाडणे व शेणाने सारवणे इ० क्रिया; साफसुफी. 'झाडसारवण... वगैरे... करतोना त्याचीं अंगें उकिरड्यासारखीं होत असतील यांत काय नवल।' -नाझ ३. ९. [झाडणे+सारवणे] झाडून-किवि. एकंदर सर्व, यन्त्रयावत; एकूणएक; एकदिन न बगळता. 'यदुसचिव पौरमुख्य द्रुत आणविले सभेंत झाडनी।' -मोमौसल २. २९. -पया ७९. [झाडणे] झाडन-झी-झी. झाडणी; (व.) गवताची केलेली केरसुणी. झाडनो-झी. झाडणी अर्थ ३ पहा. (किं० करणे). 'सूतवाधा झालीसे इचला करा झाडनी याचडी।' -होला १४१. [झाडणी] झाडनी-झी. (व.) कडाक्याच्या थंडीने, किंवा फार आंवट पदार्थे खाल्ल्याने (मनुष्याने केलेली) हात, पाय, डोकें इ० झाडण्याची क्रिया; शहारे आल्यासारखे करणे. (किं० देणे). [झाडणे] झाडपंचाळ-पु. सोनारांतील एक पोटजात किंवा त्या जातीचा मनुष्य (सोनार ही जात पांचाल ब्राह्मणांपैकी आहे). [झाड+पांचाल] झाडवळ-वि. झाडवाला. 'आवघे झाडवळी महार। उतरले पार संतासों।' -भज ६३. [झाडणे+सं. वतु; हिं. वाला; म. वळ प्रत्यय] झाडा-पु. १ (कायदा, सामानसुमान इ० कांची सरकारी नोकरीने केलेली) झडती; वारीक तपासणी. (किं० घेणे.) २ (सामा.) हिशेब पुकता करणे; हिशेब, देणे-घेणे मिटविणे.

३ (ल.) पूर्णपणे, काहीं लपवून न ठेवतां उघड करणे; खरे स्वतः प्रकट करणे; झडती देणे. 'अहंतादि भावां आपुलियां। झाडा देखनि आवघेयां।' -झा १५. २७९. ४ जुलाव; मलविसर्जन; मलझुदि. ५ फणा; निकाल; फडशा; निरास. 'त्याच दिर्सी झाडा द्रव्याचाही जाला।' -रामदासी २. ९९. ६ (गो. खा.) (सूत, पिशाच्च, विषा इ० काढण्याकरितां मांत्रिकांन) टाहाळ्याने, केरसुणीने केलेली झाडणी. (किं० घालणे). [सं. झाटन; प्रा. झाड; हिं. झाडा; पु. सिं. झाडो] (वाप्र.) ० करणे-१ कर्ज फेडणे. 'झाडा करून देकें.' -भाज १८३५. २७५. २ नाश करणे; निकाल करणे. 'ऐसा द्वादश वाणे झाडा केला।' -जै ३०. ३७. ३ शौच करणे; परसाकडे जाणे. ० घेणे-वारकाईने कसोशीने तपास करणे. 'छप्परवंदांच्या तळाचा झाडा वारकाईने घ्यावा.' -गुजा ४६. ० घुळणे-विस्तारपूर्वक सांगणे. 'श्रोते म्हणती न सुची झाडे। लम निवाडे लागोया।' -एरुस्व १५. १५९. ० होणे-संपणे. 'आतां वातमी हरकारे झाडा झाले, लवकरी आणीक पाठविणें.' -पेद १०. ९१. झाडथास जाणे शौचास जाणे. सामाशब्द-० झटका-पु. (व्यापक) १ सरकारी नाकें इ० कांवर केली जाणारी झडती, तपासणी इ०. २ शौचमुखमार्जन; परसाकडणे, तोंडघुणे इ० [झाडणे+झटकणे] ० झडती-झी. १ (व्यापक.) झाडाझटका अर्थ १ पहा. २ (एखाद्याकडून) कवडीकवडीचा हिशेब घेणे; हिशेबाची कसून केलेली तपासणी, विचारणूक. (किं० घेणे). [झाडा+झडती] ० पत्र-पत्रक-न. मामलतदाराने ठेवावयाचे वसुलाच्या झाड्याचे मासिक पत्रक. निकालपत्र पहा. [झाडा+पत्र-कागद] ० एवाडा-पाडा-पु. १ कसून हिशेब मागणे; कडक रीतीने जाव विचारणे. २ अशा तऱ्हेने दिलेला हिशेब, जाव, झडती (सामान्यतः अनेकवचनी प्रयोग). (किं० करणे; देणे; घेणे; होणे; येणे). 'न सुटेचि वाकी नव्हे झाडापाडा।' -तुगा १५४३. ३ आ कामाविषयी कोठे झाडेपवाडे घावे लागतील काय कोण जाणे. [झाडा+पवाडा=पाडा] ० बाकी-झी. (कर्जाच्या) वाकीचा निकाल, फडशा. 'नामदेवा म्हणती घ्यावा जन्म तुम्ही। झाडावाकी आम्ही करूं येथें।' -रामदासी २. १४३. [झाडा+वाकी] झाडावा-पु. तपासणी; झुदि. -शर. [झाडा] ० वारंट-न. (कायदा) जंगम माल शोधून काढून मॅजिस्ट्रेटकडे हजर करण्यावद्दल पोलीस अंमलदारास दिलेला हुकूम. (इं.) सर्व्वारंट. [म. झाडा+इं. वारंट=आझा, परवाना] झाडेकरी-पु. (जकातीच्या नाक्यावर नेमलेला) झाडा घेणारा अधिकारी, जकात अंमलदार. [झाडा+करणे] झाडेकार-पु. (गो.) सूतवाचा चालविणारा, विष इ० उतरविणारा मांत्रिक. [झाडा+करणे] झाडेभवांडे-पुनव. (व.) १ अळटळ; हयगय; दिरंगाई. 'आतां का झाडेभवांडे वेता.' २ हाल; हालअपेष्टा; भोग. 'आमच्या जिवाचे झाडेभवांडे आहेत.' [झाडा+भवांडा]

झाडी—झी. १ झाडणे; झाडून टाकण्याची क्रिया. 'सुराडिचे आंते झाडी करितु । अनियाळां डोळां वेंस घेतु ।'—शिशु ७१०. २ निकाल; फडशा. झाडा पहा. ३ शुद्धि. 'वेहजाड्याचिया किटा । आश्रुतिपुटी सुमटा । झाडी कीजे'—झा १७.२०९. ४ लांबविणे; पळविणे. [झाडणे] ० करणे—झाडून टाकणे; निकाल, नाश करणे. 'स्वानंदें वृत्ति झाली । झाडी केली भवरोगा ।'—एमा १०.२९.

झाडी—झी. १ जंगली किंवा झाडांझुडपांनी व्यापलेला प्रदेश; राई; झाडांचा समुदाय. 'ज्यांच्या रम्य तटवरी पसरल्या झाडया किती सुंदर ।'—केक १२८. २ झाडोरा; झाडझुडपांनी व्याप्त अशी अवस्था, निविडता. ३ (ना.) चांदा व भंडारा हे अरण्यमय जिल्हे, यांना झाडीपट्टी असेंहि म्हणतात. [म. झाड; का. झाडी] ० वाट—झी. झाडीतून, जंगलातून जाणारी वाट; जंगलांतील पायचार. या वाटेत चोरांची फार भीति असते. 'झाडीवाट ते नेणती स्वामी । पुत्रांसी न धाडितां समागमी ।'—दावि ३९२. [झाडी+वाट]

झाडी—झी. (हेट. नाविक.) गलवताच्या वांकांच्यामध्ये उभे घातलेले लांकूड; (गलवताच्या) वांकाची वाडी व माग व गलवताची एकएक वाजू यांस जोडणारा तिरपा वासा. [झाड]

झांडी—झी. (ना. गोंडी.) एक लहानसे लांकडी टाळासारखे गोंडी वाद्य. [झांज; झांजडी]

झाडू—पु. १ केसुगी; खराटा. २ रस्ते झाडणारा; विशेषतः मंगी, हलालखोर. 'ही बया माझ्या शिकारखान्यामची झाडूच काम करीत व्हाती.'—वाय २.६. [झाडणे; हिं. गु. झाड] ० खोर—पु. (ना.) मंगी; मेहतर. ० वाळा—वि. रस्ते झाडणारा; मंगी. 'पहिल्याच झपाटयाला झाडुवालीचे काम पत्करते.'—नाकु ३.३८. [झाडू+वाला=धंदेवाचक प्रत्यय]

झाडोरा, झाडौली—पु.झी. (कों.) १ दाट, गर्द झाडी; राई. २ त्यामुळे होणारे अमेयत्व; दाट झाडेझुडपे असणारी जागा. 'कल्पतत्त्वे झाडोरे ।'—वेसीस्व ९.२०. 'विचित्रा वेदवेर्ली । दिसती सहजे सिद्धांओळी । भावा भावाविजां झाडौली । चहोंकडे ।'—दाव ४४४. [झाड+आवली=रांग]

झाड्या—भाना. १ झाडूवाला; मंगी; हलालखोर. २ सोदा; उचल्या; भामटा; चोर. [झाडणे]

झाड्या—भाना. पिशाच किंवा देव यांनी पळाडलेला मनुष्य; (सूताचे, पिशाच्चाचे) झाड. [झाड]

झानन—पु. झनझन असा आवाज, झणझणाट; झणत्कार; झुमझुम; झुमझुग. नाचण्याचा आवाज. झनन पहा. 'झिमकी झिमकी झिममेरी—झननन झानन झनत्कारी ।'—राला ३८. [झ. झन]

झांप—पु. १ कटिरी झुडपांचे दाबून बांधलेले मोठे ओहो, काटपांचा भारा. २ झाडाची मोडलेली फांदी, झांकर. ३ (कों.) नारळीच्या झाडाची फांदी, झावळी, सावळी. ४ नारळीची, माडाची

चटईसारखी विणलेली झांवळी; चुडवत, सावळीचा वळलेला तट्या, चटई. हा छपराळा उपयोगी पडतो. ५ गुरे जाळं नवेत म्हणून केलेले फाटक, चुवळकें. घडे; ओंगर; झांपा. ६ दाराचे, खिडकीचे झडप, फळी. ७ शेतांतील गवतास झांपडी; गुरवाडा. 'शेतांत एकदोन घरे असलीं तर त्यांना झांप म्हणतात.'—गांगा २. ८ कोंवड्यांसाठी मोठ्या करंड्याच्या आकाराचे केलेले तट्याचे खुराडे. [म. झांप=झांकणे; हिं. झांप=झांकण; गु. झांप=जाळें] ० टळ—न. माडाची जुनी झांवळी; जुनी झांप. [झांप+टळ प्रत्यय] झांप—न. (गो.) गुंतागुंत; घुसणी पहा. [गु. झांप=जाळें] झां(झा)प—झी. १ पट्यांची झडप; झेंप; उडी. (किं० चालणे). २ (मनुष्य पोहतांना, साप सरपटांना, कडेवरील मूल एखाद्या ओळखीच्या माणसाच्या पुढे केले असतांना करतात ती) धरीराचा पुढील मांग बोडा उंचावून पुढे झोंकण्याची क्रिया; झेंप. (किं० टाकणे; मारणे; घालणे; खाणे). ३ (चोर इ.कांचा) हडा; छपा. (किं० चालणे; पडणे). [सं. झांप=उडी, चुडी; वं. झांप; तुल० इ. जंप=उडी]

झांप—झी. (मुच्छा, सूतवाधा, पित्त इ.मुळे डोळ्यांवर येणारी) गुंगी; झांपड; ग्लानि; तंद्री. [सं. स्वाप (झांप)—स्वाप—झांप—झाप. —माग १८३४.]

झां(झा)पड—झी. १ (पित्त, मुच्छा इ.मुळे डोळ्यावर येणारी) झांप; गुंगी; ग्लानि; तंद्री; झोपेचा पगडा; डोळे मिटून लागणे. (किं० पडणे; घालणे). निद्रेच्छा; झुस्ती. 'या स्वामीस लागले वेड । सावर मृत्यूझापड ।'—नव १५.७४. २ डगांची अंधारी, काळोखी; मळम (किं० घालणे). 'मेघांनी, पावसाने झांपड घातली.' ३ तोंडावरून पांघरून घेणे; वळाने तोंड झांकणे (किं० घालणे). ४ (ल.) सूड; मोह; झुरझुर. 'यांस कालगतीमुळे झांपड पडली.'—भाव ४८. ५ (ना.) आटोका; तावड; धाप. 'लोक त्यांना फितबिण्यास आले परंतु ते त्यांच्या झांपडीत आले नाहीत.'—सन १८५७.४०८. ६ (झा.) पहांट; उप; काल; झांझरमांजर. ७ जनावरांच्या डोळ्यांना बांधतात ती झांपणी. [झांपणे, झांकणे] ० देणे—(व.) १ एखाद्याच्या तोंडावरून हाताचा पंजा उलटा करून डोक्याकडून खाली उतरणे. २ (ल.) फसविणे.

झां(झा)पडी—झी. १ झांपड अर्थ १ पहा. 'बाण सुटले कडाडी । पडली डोक्यां झांपडी ।'—एस्त्व १०.१९. २ अंधारी; झांपड अर्थ ७ पहा. 'कां तेलियाचा डोर पाही । डोळां झांपडी स्ववेर्ही ।'—एमा २१.२३१. ३ तोंडावरून वळ गुंडाळणे; झुघट; झुरझुर. ४ (व.) पावसाची झडप घरात येऊ नये म्हणून बार,वर, खिडकीवर केलेली पट्याची, गवताची छपरी, झडप, झांजी. ५ (सामा.) झांपड पहा.

झांपण—न. झांपड अर्थ १ पडा. (कि० पडणे; घालणे).
—न. १ झांकण; डांपण. २ झोपडीच्या दाराची झडपी; झापा. [झांपणे]
झांपणी—झी. १ अंधारी; झापड; झांपण. २ झांकण; डांपण.
[झांपणे]

झांपणे—उकि. झांकण घालून बंद करणे; झांकणे; झांकण ठेवणे. [झाप; हि. झापना]

झांपणे—उकि. (प्र.) झांपणे पडा.

झांपर—न. (ना.) झोपडीचे फाटक; झापा. [झाप]

झांपरे—न. (ना.) डोक्यावरील केंसांचे छप्पर; झिपन्या.
—वि. केंसाळ. [झिपरी]

झांपा—पु. (कुंपण, झोपडी, गोठा यांचा) तट्या, कामट्या, गवत, झावळी इ०चा केलेला दरवाजा, फाटक; झाप. ' रोज चार बाधीर भारती, मुंडके उडविती दरेक झांप्यास । '—गापो ५. [प्रा. झांप=झांकणे, पु. झापो] म्ह० वैल गेला झांपा केला=वरातीमापून चोडे याप्रमाणे.

झांपा(प)ळ—न. १ झांक, गर्द छांया; झाडाच्या फांचांचा निविडपणा; दाट झाडी. २ ढगांची अंधेरी. (कि० येणे). दाट फांचा असलेले (झाड); गर्द; निविड; घन; दाट. [झांप] झांप (पा)ळणे—उकि. १ (झाड) दाट फांचांनी, पालवीने युक्त होणे; गर्द, घनदाट होणे. २ (मेघ इ०नी आकाश) दाटणे; व्यापणे; झाकोळणे; भरून येणे. [झांपाळ]

झांपाळो—वि. (गो.) झांपणारा; झांपाळु.

झांपी—झी. झांपड. —शर

झांव—झी. (ला.) घेरी; मूकडा. —भात्रे ७.१-४.

झावड—वि. (व.) अगदी रुद्ध, म्हातारपणामुळे रोड झालेली; जरुखड (झी). ' झावड झाली आहे वाई, पण तिचे ढंग कायम आहेत. ' [झांवड ?]

झांवड—झी. १ हिसकावून घेणे. २ (ल.) छुवाडणे; छुटणे; छुट. [झांवड]

झांवड—झी. झांपड; अंधार; काळोख. (कि० पडणे). [झांपड] झांव(वा)डणी—झी. हिसकावून घेणे; छुटमार, छुटा-छुट, नागवणूक. [झांवडणे] झांव(वा)डणे—उकि. १ हिसकावून घेणे; हिसडणे; हिसकणे; जोराने ओढणे. ' शिरीचा पाडोनियां मुगुट। दाहाही झांवाडिले कंठ। '—भारा, किष्किवा १६.१३६. २ छुटणे; छुवाडणे; नागविणे; चुवाडणे. [झांवडणे] झांवडाझांवड—झी. १ जोराची हिसकाहिसक, ओढाताण, झांवाझांवी. २ छुटा-छुट. [झांवड हि.]

झांवड—वि. वेडोल; अतिशय मोठा; अवाढव्य.

झावड—झ्या—वि. गोंधळपा; झांवन्या; झांव्या; अमिष्ट.

झांवडुणे—उकि. (राजा.) (आजारीपणामुळे) सुस्त होणे, मंद होणे; मरगळणे.

झांव(म)रा—प्या—वि. (राजा.) (वर्तनात, दिसण्यात) गोंधळपा; विसरावू; अमिष्ट; गफळत्या; गवाळपा; चुका करणारा. [झांवड]

झांववला—वि. अंधुक, अस्पष्ट; मंद. ' ना दिवस नव्हे सोळाळ । जैसी झांववली सांजवेळ । '—एमा २५.२५१. [झांवड]

झांवळ—झी. छट; जाळपोळ. झांवड पडा

झावळा—पु. (कु.) दोऱ्यांची विणलेली पिशवी; जाळे. झारणे पडा.

झावळी—झी. १ (कों. हेट.) पकडलेले मासे ठेवण्याचे कोळी लोकांचे ल्हान जाळे. २ (हेट.) जाड्या सुताची विणलेली जाळी-दार पिशवी. (कु.) गवत ठेवण्यासाठी वैलगाडीच्या झाली असलेली जाळी.

झावा—पु. तेल ठेवण्याचा, ओतण्याचा चामड्याचा बुदला; तेलाने कातडी भाजणे. [हि. झावा]

झावू—वि. (प्र.) झावू; झाक. झाक पडा.

झामड, झामडणे—झांवड, झांवडणे इ० पडा.

झामरा—वि. केंसाळ; फार केंस असलेली कुत्र्याची जात; (ल. माणसासहि म्हणतात).

झायाझुया—झीमव. (ऊन्ह, ताप यांमुळे) दिल्या जाणाऱ्या मोठ्या धापा; सुस्कारे; भासोच्छ्वास. (कि० करणे; घेणे; टाकणे; होणे). हायहुश्वा. —किवि. धापा टाकीत; लाहक्या, अहाळक्या देत. [प्रा. झाय=जळलेले, दग किंवा हाय ध्व.]

झार—झी. (राजा.) तांदूळ इ० धान्याचे कुटल्यानंतर, दळल्यानंतर चाळणीने चाळून राहिलेले अतिशय वारीक कण. [सं. झू=झर किंवा झर; प्रा. झर]

झार—पु. १ रथिया प्रजासत्ताक होण्यापूर्वीच्या राजचराण्यांतील राजाची पदवी. २ (ल.) जुलमी राजा. [लं. सीझर, रथि. झरी] ०शाही—झी. १ झाराचा अंमल, राज्य. २ (ल.) झार बादशहाच्या प्रमाणे जुलमाचा व दडपशाहीचा अंमल. ' सरकारच्या झारशाही जुलमाचा निषेध केला आहे. '—के ३७.५.३०.

झार—पुन. शेवाळासारखा नदीतून वाहून तीरास लागणारा एक बुळबुळीत पदार्थ. —शर.

झार, झारं—न. (कोळी) समुद्रातील एक प्राणी. याच्या समुद्रायास आकृतीवरून पोर्तुगीज लोकांचे लडाऊ जहाज या नांवाने संबोधितात. (इ.) फिसेलिया. —प्राणिमो १४३. [देप्रा. झारुआ=झुजंजु]

झार—वि. (तंदुवाच्या तारेस झारा लाविला असता होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे) खणखणीत; उंच आवाजी; पहाजी. (कंठ, तंदुवा इ०). [ध्व.]

झार—वि. (गो.) अतिशय कडू; कडू जहर. 'औषध कडू झार झाले आहे.' [जहर]

झारगे—न. (कों.) मळणी झाल्यानंतर प्रथम ज्या चाळणीने धान्य चाळतात ती झाळण, चाळणी. [झारा]

झारगे—न. १ (झाडावरून फळे काढण्याची) जाळी लावलेली आंकडी; झेला. २ (सामा.) जाळे; पिशवी. ३ (कु.) नारळ वगैरे आणण्यासाठी दोऱ्यांच्या जाळ्याची केलेली पिशवी; थैली. झावळा पहा. [सं. झू-झर् किंवा झर्]

झारगे—उक्ति. १ (राजा.) (माती, पीठ इ०) चाळणे; गाळणे. २ सोनाराच्या शेगडींतील राख, माती इ० चावून चांदी-सोने काढणे. झारा, झारेकरी पहा. [सं. झू-झर् किंवा झर्; प्रा. झर]

झारंवा—यु. १ (उसाचा रस कढत असतांना त्यावरील किंवा तेलवरील) मळी काढण्याची अथवा छादन काढण्याची परबी; झारें; टोपली. २ तेळांतील गाळ. —झर. [झारणे]

झारय—झी. (गो.) खेकडे धरण्याचा गळ. [झारा]

झारा, झारी—झान्या, झारिया, झारेकरी—यु. १ सोनाराच्या दुकानांतील राख-विकत घेऊन किंवा रस्ता इ०कांतील पडलेला केरकचरा इ० चावून, गावून तीतून सोन्याचे कण काढून त्यावर चरितार्थ करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति. 'मिरविति गुण कनका काडी सुक्मा जपोनि झारा ज्या।' —मोमभा २.१. —इनाम ४४. 'धुळी माजील सोने जैस. मेसळें न दिसे। तें निवड जाणे जैस। झारियाचि, पै।' —विठ ४.५९. 'सरंजामदारांची झारेकऱ्याप्रमाणे चौकशी सुरू झाली.' २ (ल.) कृपण; कडू. [झारणे]

झारा—यु. १ वीणा इ० तंतुवाद्याच्या बोडीजवळ तारेखाली घातलेला कापूस, लोकरांची दशी; जिन्हाळी (इच्या योगाने आवाज चढा होतो). २ तंतुवाद्यांतील खर्ज स्वराची पितळी तार. ३ झान्याच्या योगाने निवणारा चांगला आवाज. या आवाजासारखा कंडतून निवणारा आवाज. [ध्व. झार]

झारा—यु. १ दांडा असलेल व एका टोकास सपाट, वाटोळें व सच्छिद्र असलेलें स्वयंपाकाचें पळीसारखे उपयोगी उपकरण. याने तेल गवून कडईतील तळलेले पदार्थ वर काढता येतात. तंजावरकडे याला झारीची पळी म्हणतात. २ गाळण्याचें साधन; गाळणी. 'नीर बहुत ठई हिडलें। झारा घातला मग निवळलें।' —दावि ७७४. ३ पाणी तापविण्याच्या धंदातील विस्तृत ठेवण्याची जाळी. [सं. झू-झर् किंवा झर्; प्रा. झर; फा. झिर]

झारी—यु. झारेकरी. 'कीं धुळीत हारपलें मुक्त। झारी निवडी सावचित्त।' —रावि ३१.४५. [झारणे]

झारी—झी. १ लांब गळ्याचें, पाणी थंड राखण्याचें (विशेषतः जस्ताचें) भांडें. २ तोटी असलेला गड. 'निचे न झारींतुनि नीरविडु।' —वामन, वामनचरित्र १.२७. ३ झाडांस पाणी घाल-

वयाचें जस्ताचें भांडें. याला एक लांब तोटी असून तिचें तोंड पसरट व सच्छिद्र असतें. ४ चढाची फिटली. ५ तोटी. [सं. झू-झर् किंवा झर्; प्रा. झर; सि. झारी] ० च्या अपकरा-यु. पाणी पिण्याचा तोटीचा अपकरा, गड. ०ची पळी—झी. (तंजा.) झारा.

झारें—न. झारंवा अर्थ १ पहा.

झारेकरी, झान्या—झारा, झान्या पहा.

झाल—झी. १ डाळी; वेढेचें केलेलें उचळ व पसरट सिपतर. २ या सिपतरांत कणकीचे दिवे, फळे (जाणि मराठ्यांत) पुरण-पोळ्या, कच्चे पापड इ० पदार्थ ठेवून याची पूजा करून ती विवाहसमारंभांत वधू वरगृही जाण्याच्यापूर्वी वराच्या आईस दान करितात, तो विधि. ऐरणीझालर पहा. 'चरच्या वागरी आणी झाली। हारे डेरे रत्नाचे।' —वेसीस्व १४.३९. [का. जाली=वाटोळी वेढूची टोपली (धान्य ठेवण्याची), गुरडी? झारगे, झालर पहा.]

झाल—झी. १ (कु.) सुरमाडाच्या फळांचा व फुलांचा लोंबता पोंस. २ सुरमाडाच्या पानांचें केलेलें पायपुसणें. —यु. पुढील बैलांच्या शिंगाला बांधावयाचा केसांचा गोंडा. [प्रा. झुल. म. झुलणे?]

झाल—झी. १ एखाद्याच्या अंगावर लहान मुलानें टाकलेली सोंप, उडी, झांप. (कि० टाकणे). २ (गोट्यांच्या खेळांत) गोटी विशिष्ट मयविच्या बाहेर पडणे, फेकणे. (कि० खाणे). ३ एखाद्यावर रागानें धावून जाण्याची क्रिया. (कि० जाणे). ४ शोल; शोकांडी; चंचरी. (कि० जाणे). —वि. (प्र.) जहाल पहा. [शोल] ०जाणे—(कोणाएकावर) त्याला उद्देशून अमर्याद भाषण करणे.

झाल—झी. (ना.व.) सायंकाळचा अंधार; झांजड. 'आम्ही वाजारांतून परत आलों तों चांगलीच झाल पडली होती, लावून माणूस ओळखता येईना.' [सं. जाल?]

झालणा—यु. (कों.) वांदूच्या कड्याला अडकविलेले मासे घरावयाचें हातजालें; हणैकडे झाला हातझालणा असेंहि म्हणतात व रत्नागिरीकडे हातविड हें नांव आहे. [सं. जाल; म. झाल]

झालर—झी. १ मंडप, छत, झगा इ० कांस शोभा आणण्यासाठी लावावयाचा लुण्या घातलेल्या कापडाचा पश; संजाप; मणजी; नक्षीदार कांड. २ (नाट्य) राक्षसाच्या सोंगाने जेसावयाचा लुगड्याचा—लुण्या पाडलेला—चागरा. ३ (नाट्य) पडद्याच्या वरच्या बाजूस लोंबगारा कापडाचा चित्रित पश. उदा० मंडालाची, आकाशाची, जंगलाची झालर. [हि. झालर]

झालर—झी. १ गुन्हाळांतील मांढण किंवा नांद यावरील विव्याचें केलेलें झांकण; चाळणी; उसाचा रस गावून वेण्याची विरळ विणीची टोपली. २ विवाहसमारंभांत वरातीच्या दिवशी,

(गोपा मुतविण्याच्या वेदीं) जीत दिवे, रंगाचा तांब्या व बाळ-
कृष्णाची मूर्ति ठेवून जी मानकन्याच्या डोक्यावर ठेवतात ती
झाल. गोपा अर्थ १ पहा. [झाल]

झालर—झी. १ झांज; झांजरी; टाळ. 'मुहूर्तविद झालर
त्वरित बाजवी त्या क्षणीं।'—वीरभरकविकृत सीताकल्याण १०.
२ मोठ्या आवाजाचे एक. रणवाद्य. 'चौघडे व नगरि व डोल व
झालरी व तासे इत्यादि रणवाद्ये गांवांत कोणास बाजवूं देऊं नये,
पंतु मंगलवाद्ये बाजविल्यास चिंता नाही.'—विष्णुबुवा ब्रह्मचारी-
कृत-वेदोक्त धर्मप्रकाश पृ. ४३६-४५०. [सं. झालरी; हिं. झालरी]

झाला—पु. (वाद्य) सतारीच्या सर्व तारांवर (चिकाऱ्या मुद्दां)
द्रुत गतीने सारखे बोल काढणे; वीन किंवा सतार बाजवीत असतां
कड-झीलीच्या तारेंत ताल धरणे.

झालेपण—न. जन्म; आयुष्य. 'विजेसिंग युद्धास आला
म्हणोन नामोहरम व्हावे तरी झालेपणाचें सार्थक काय ?'—भाव
१०. [म. झाला=होणे याचा सूतकाळ+पण]

झा(झां)व—झी. (ना. व.) (उन्हाची) झळ, तिरिप.
'दुसऱ्या उवाहरणांत उन्हाचीं भाव, आसपासची घाण व अक्षता
...'—न्यायप १३३. [सं. दह; प्रा. झाप=जळणे, जाळणे; प्रा.
झावण=दहन किंवा झाल] •काढणे—(व.) एखाद्याची खरडपत्री
काढणे. झावेला—नि. (व.) झळ लागल्यामुळे म्ळान झालेला.
[भाव]

झा(झां)वळ—नि. १ विसरावळ; अमिष्ट; आंतिष्ट; अजागरु;
झावल्या. 'बुद्धि झावळ जयाची। तो तें मानी।'—ग्रंथराज ६.६७.
२ विसरावळपणाचें; अमिष्टपणाचें; ग्वाळपणाचें (वर्तन, माषण
इ०). ३ अस्पष्ट; अंधुक; संदिग्ध. 'एन्हुवीं संकल्पाचिये सांज-
वेळे। नावेक तिमिरेजती बुद्धीचे डोळे। म्हणोनि अचंबित परि
झावळे। सूतमिनि ऐसें वेळे।'—झा ९.७२. [सं. झ्यामळ ?]
झायळणे—अकि. अमिष्ट होणे. —धर. •झावळ—भावळ-
घावळ—नशी. झुंजुंझुंझुं झांजड, झांजडमांजड सर्व अर्थां पहा.
—किवि. अंधुकपणे.

झावळी—झी. (कों.) ताडमाडाचा, पोफळाचा, सुरमाडाचा
झांप, फांदी (विणलेली किंवा साधी). सामान्यतः सावळी असा शब्द
आहे पण मुंबईच्या आसपास झावळी हा शब्द वापरतात. 'सरळ
सोट सुरमाड येकावर येक जिवट झावळी।'—प्रल १५४. [सं.
छाया+वळी]

झा(झां)वळी—ळें—झी. झांजड; अंधार; अस्पष्ट उजेड.
'चांदणियाचें झावळें। देखणे जैसें।'—भाए २९९. [सं. झ्यामळ ?]

झावाड—न. खडकांवर आपटणारी पाण्याची लाट. (कि०
उसरळणे; उरळणे; पडणे).

झावू—नि. धुकक; किरकोळ. झाऊ पहा.

झांसा—पु. (महाजु.) दाट झाडी. 'अनर्थोचे आसुर। जेव
झांस दुर्धर। अतिस्नेहाचे पाझर। उल्लाळें देति।'—झाप्र २७८.
[टीप—ग्रंथातील अर्थ बरोबर नसावा. सं. झप; प्रा. झस=भासा
हा अर्थ नीट लागतो]

झांसा—पु. १ (दुसऱ्याला छुवाडण्याची, इजा किंवा दुःख
वेण्याची, वाईट करण्याची) धमकावणी; दहशत; दपटशा; धाक;
भीति (त्रागा याच्या उलट अर्थां); अमुक गोष्ट न केल्यास पुढें
तुम्हें अमुक तऱ्हेने वाईट करीन अशी (एखाद्यास) सूचना; धम-
कावणी. 'मनाचा बलात्कार कैसा। निर्गुणी पाडी गुणाचा फांसा।
लावुनि जीवपणाचा झांसा। संसारवळसा आवर्ती।'—एमा २३.
६१७. २ छुटावट; पुंडगिरी; उकळेगिरी. '... झांसा करण्यास
कोणी माणूस निघेल आणि त्यामुळे वंड, फितुर होईल तर माजि-
छेदानें सदर अदालतीची आज्ञा घेऊन ...'—न्यासे १००. [सं.
झपू=भारणे, इजा करणे; हिं. झासा=दगा; धोका; गु. झासो=रग,
त्रागा]

झांसा—पु. तक्रमक. 'लाविसी हरि किती मज झांसा।'—
सारळ ४.११७. [सं. ध्यास]

झांसुरणे—अकि. मनंत झुणे; तक्रमळणे. 'तेंहि ब्राह्मण
नेवों सरे। कीं हाणिचेनि शिंगे झांसुरे।'—झा १७.२९२. [झासा]

झांसुरणे—अकि. आळसानें स्वस्थ पडून असणे; निवृत्त
पडणे. 'उचितानुचित आपणें। झांसुरतां नाठवे जीवे।'—झा १४.
१८४. [झासा]

झाळ—झी. (उन्हाची) झळ; तिरिप; झळई. 'झालेंकरोनि
म्ळानलें मुख।'—दावि १५७. [सं. ज्वाल, झला]

झाळणां—पु. (गो.) पाळण्याचे कापडी छप्पर. [झोळणां]

झाळणी—झी. १ झाळण्याची, डांक लावण्याची क्रिया;
डांक लावून वः वसविणे. २ झाळलेली, डांक लावलेली अवस्था.
[झाळणे]

झाळणे—अकि. (घातूचीं मांडीं इ० कांस) कस्तर, डांक
लावून अभिसंयोगानें सांघणे, जोडणे. [सं. ज्वल् ? हिं. झालना;
गु. झाळवु]

झि(झि)कणे—अकि. (राजा.) बरचेवर झेलणे, पकडणे,
धरणे. झिकणार—नि. (गो.) झेलणारा. [झिकणे ?]

झिक(ग)झिक(ग)—झी. जिगजिग पहा.

झिकझिकणे, झिकझि(मि)की, झिकझिकीत—झिग
मध्ये पहा.

झिकलेस—झी. (अतक्राम) जरतारीचे बंद; जिगची लेस.
झीक पहा. [झिक=जिग+ई. लेस=फीत]

झिकवण—वणी—झी. फसवणी; झकवण—वणी पहा. (कि०
करणे; लावणे; मांडणे).

शिकविणें—अकि. चकविणें; फसविणें; ठकविणें. शकवणें अर्थ २ पहा.

शिकापुरी कां०—पु. (नाशिक) जरीच्या कांठांची एक जात.

शिंगवें—अकि. (गो.) झुरटणें; खंगणें; रोडावत जाणें; झुरणें.

शिंगझिंग—खी. १ जिगजिग; पायधरणी; मिश्रतवारी; त्रास-दायक विनवणी. २ किरकीर; पिरपिर; कटकट; तक्रार. ३ पावसाची बुरबुर. ४ (हालवाळींतील, कार्यांतील) मंदपणा; सुस्ताई; बिलाई; दिरंगाई. (कि० करणें; लावणें; मांडणें; चालविणें). -वि. त्रस्त; त्रासलेला; वेजार (अविरत भ्रमानें). [जिगजिग]

शिंगझिंग-शिंगी—खी. चमक; लुकलुकी; चकाकी; झकाकी, तेज; झगझगी. 'राहेल कसी कौस्तुभमणिपाशी माणिकांत शिंग-शिंग जी।' -मोसीष्म ६.३५. [ध्व; शिंग झि.] शिंगझिंगणें—अकि. चकाकणें; लुकलुकणें; चमकणें. [शिंगझिंग] शिंगझिंगीत—झगझगीत; चमकणारें; लुकलुकणारें; चकाकणारें. [शिंगझिंग]

शिंगाट—न. शिंगा नांवाचा ल्हान मासा, शिंगाटी; कोळवें. [सं. चिंगट; हि. शिंगा]

शिंगाट—वि. दाखड्या; निशाखोर; अंमली; दारू पिऊन शिंगणाऱा; [शिंगणें]

शिंगाडी—पु. (गो.) चावटपणा.

शिंगणें—अकि. (दारू, अफू इ० मादक पदार्थांच्या सेवनांन) शुंद होणें; गुंगणें; वेथुद होणें; गुंगून पडणें; कैफांत, तारेंत येणें. [?] शिंगात चालणें—(मद्यप्राशन इ० मुळें) शौकांड्या खात जाणें.

शिंगा, शिंग्या, शिंगीखोर—वि. दाखड्या. शिंगट पहा. [शिंगणें]

शिंगनी मात—पु. (को.) एक प्रकारचा गोड व पौष्टिक चारा; गवत. 'वरच्या रानचा शिंगनी मात।' -मसाप ४.४.२६४.

[शिंगनी+मात=चारा]

शिंगरड्ड—न. शेतांत आढळणारा एक ल्हानकीटक. [देप्रा. शिंगिरड]

शिंगरू—न. (तिरस्कारानें, प्रेमानें) शिंगा नांवाचा ल्हान मासा. [सं. चिंगट; हि. शिंगा; देप्रा. शिंगिर]

शिंगा—पु. ल्हान मासा. 'जळीं राखव माद्यास अडविलें असक्य शिंग्यानीं।' -ऐपो ४०३. [सं. चिंगट; हि. शींगा]

शिंगा—पु. (राग इ० मनोविकारांचा) झटका; लहर; आवेग; झपाटा. (कि० येणें). [शिंगणें]

शिंगा—पु. गारुडी, जाडुगार, तमासगीर इ० लोकांच्या विशेष उपयोगांतील अश्लील अर्थाचा एक शब्द.

शिंगाटो—पु. (गो.) एक प्रकारचें राक्षसाचें सोंग. [पोडू. शिंगात=राक्षस]

शिंगी—खी. (नाविक. कों.) पड्यास खालच्या अंगास आधार म्हणून जोडतात तीं लांकडे.

शिंगी—खी. जिल्हई; चकाकी; शिंगशिंगी पहा. -राको २४७.

शिंगी—खी. १ अंमल; धुंदी; माज; गुंगी. २ (ल.) (संपत्ति इ० कांच्या योगानें येणारा) ताठ; धुंदी; माजरेपणा; मस्ती. ३ मादक द्रव्य; दारू; मद्य. [शिंगणें] ० खाणें—दारू पिणें. ० खोर—वि. दाखड्या; शिंग्या.

शिंगी, शिंगी, शिंगी, शिंगोटी—खी. तोंडावरून अस्ताव्यस्तपणें लोंबणारी केंसांची वट; शिपरी. (नेहमीं अनेकबचनी प्रयोग. उदा० शिंग्या, शिंग्या). [सं. शिटी=सुडप]

शिंगुड्डे—न. (ब.) १ बारीक बारीक काटरीं बोंडें येणारें एक जंगली झाड. २ वांडगूळ.

शिंगजें—अकि. १ चर्वण इ० कांच्या योगानें क्षय पावणें, कमी होणें; झरणें. 'मना चंदनाचे परी त्वां शिजावें।' -राम ८. २ (शरीर इ०) रोडावत जाणें; कृश, क्षीण होणें. ३ (ल.) कष्ट घेणें, करणें; उपयोगी पडणें. 'शिजल्यावाचुनी कीर्ति कैची। मान्यता नव्हे कीं फुकाची।' -दा १९.३.२४. [सं. शि-क्षयति; प्रा. शिज्ज; हि. शीक(ख)ना] शिजणा-

वळ—खी. (एखाद्या वस्तूच्या आकारमानांतील) चर्वण इ० कांच्या योगानें झालेला कमीपणा; क्षीज; शिजणी. [शिजणें] शिजणी—खी. १ शिजण्याची, कमी कमी होत जाण्याची क्रिया; रोडावणें; क्षीण होणें. २ क्षयरोग; शिरफणी. शिजविणें—

अकि. १ शिजण्यास लावणें; चर्वण इ० कांन कमी करणें. २ वसव-दून जाणें; घस, क्षीज सोसणें; शरविणें; काचविणें. म्ह० आपणास शिजवावें तेव्हां दुसऱ्यास रिखावें=स्वतः शारीरिक, सांपत्तिक क्षीज सोसल्यावांचून दुसऱ्यास खूप करतां येणार नाही. [शिजणें]

शिजाड(ट)णें, शिजाडणें—अकि. १ (एखाद्यास) केंस धरून खाली पाडणें; शिजी धरून बांकविणें. २ शिडकारणें. 'योरपणासि पाडिले। वैभवासि लियाडिले। महत्तासि शिजाडिले। विरक्तिवळे।' -दा ५.९.३८. ३ झुगारणें; झाडणें (हात, पाय इ०). 'सोडवुनि मगरमिठी। शिजाडोनि लोटिला।' -मुसमा ७.२५. -मासी ४५. ४ (ल.) शिडकावणें; तिडकारणें; हुयों, छीः करणें; शिडकारणें. [शिजा]

शिजार(ड)णें—अकि. १ (बंदूक उडतांना, काठी मारतांना) प्रत्याघात होणें; झटका घेणें; उसळी खाणें. २ झटका वसणें; प्रत्याघातानें (हात इ०) व्यथित होणें. [ध्व. ?] शिजारा—डा—पु. १ (बंदूक, तोफ इ० उडतांना किंवा काठीने मारतांना होणारा) प्रत्याघात, चक्का, झटका; सलट खाणें. (कि० होणें; येणें). २ बरील धक्क्याने (हात इ० कांवर) होणारा परिणाम, वेदना. (कि० वसणें).

शिजी—जी. शिजी पहा. केसांची वट. 'शिजा धरुनि पाडिती।'—प्रां. १६.१८९.

शिजो(शो)टी, शिज्जटी—जी. (संगीत) एक राग. झा रागांत पड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण—संपूर्ण वादी गांधार, संचादी निषाद. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. हा सार्वकालिकहि मानतात.

शिज्या—पु. एक प्रकारचा मुलांचा खेळ. 'वाघोडी आणि आठपापाटपा। शिज्या बोकट अगल्लोटपा। मोवरे चक्रे फेरवाटपा। वेती काटपा सत्वर।'—भवि २७.२०.

शिज्या—जीवन. केसांची शिजी; शिजोटी; शिजी पहा.

शिज्या(श्या)वात—पु. क्षमावात पहा. [सं. क्षमावात]

शिज्—न. झाडाची फांदी, फरगाडी.—कृषि ५५५. शीट अर्थ १ पहा. [सं. शिटी=सुटप]

शिज्कार(घ)णें—सकि. धिक्कारणें; तिरस्कारणें उडवून देणें; धुडकावणें; तिडकारा दाखवून नाकारणें; शिडकारणें पहा. [श्टकारा]

शिडिमिटि—किवि. १ येवायेवांनी (दूध मांडण्यात पडणें, पाणी इ० ठिपकणें, गळणें). २ कणाकणांनी; थोडा थोडा; थोड-थोडका; तीळतीळ (नफा इ० मिलणें). ३ क्वचित् क्वचित्; कुठे-कुठे; तुरळक (पाऊस पडणें, पिकें इ० पिकणें). [ध्व. शिट् द्वि.]

शिटी—जी. शिजी; शिपरी; शिजी पहा. [सं. शिटी=सुटप]

शिडकशिडकुं—किवि. झराणें; झरारा. 'शिडकशिडकुं धावे वारा।'—वा २०.८.२५. [श्टक]

शिडकणें, शिडकारणें, शिडकाविणें—उकि. धुतकारणें; धुडकावणें; कठोर भाषणानें धिक्कार करणें; श्टकारणें; शिटकारणें. 'तिजळगीं पोटासि धरिता होये। तों ती तयातें शिडकावीत।'—जै ७७.१७. 'चांडाळां निघ वाहेरी शिडकिल मारजावेवें दडे।'—कीर्तन १.८२. [श्टक, शिडका; हिं. शिडकना]

शिडका—पु. १ (हात, पाय, वळ इ० कांचा) श्टका; हिसका; श्टकारा; हिसडा. २ इतर अर्थी श्टका पहा. (कि० मारणें; देणें) [शिडकणें] शिडकार—कारणी—पुली. धिक्कार; हेटाळणी; हेडसावणी; धुडकावणी. [शिडकारणें]

शिडपुंचें—सकि. (गो.) शिडकारणें.

शिडवा—पु. (गु.) १ एकास एक धिक्कटलेलें अशा जोड केळपाचें लोंगर. —कृषि ४९०. २ (गु.) अफूचा दोडा, वोंड. —कृषि ४९८.

शिणकार—पु. १ (वायें इ० कांचा) शंकार; शनत्कार २ (कठिण वस्तुवर आघात केल्याने हात इ० कांस येणारी) शणकी, शणकणी. ३ शिडकार पहा. [ध्व. शिण]

शिणशिणणें—उकि. १ शणणणें; शणशण असा आवाज करणें; शनत्कार करणें. २ शणशणणें हा शब्द इतर अर्थीहि उपयो. गांत आणतात (हा शब्द हलका आवाज आणि लहानशी वेदना कळना दर्शवितो). [ध्व. शिण द्वि.]

शिणा—वि. शिजलेला; वासलेला (दागिना, भांडें इ०). [सं. क्षीण; प्रा. क्षीण; सिं. शिणो]

शिण्यां—जीवन. पूर्णपणे न पोसलेले, पोंचट असे धान्याचे दाणे; हा शब्द एकवचनी (शिणी असा) क्वचित्च आढळतो. [शिणा]

शितरी—जी. (ओतकाम) ओतलेली मूर्ति साफसुफ करतांना होणारी घस.

शित्तर—न. (व.) शिंदीचे मोडलेले टोपले, शिपतर.

शिद—पु. मेलेल्या सुसलमानाचें पिशाच्च; जिद पहा. 'तुमच्या घरांत शिद गेले.'—धर्माजी ८३. [जिद]

शिर्ना—पु. (गो.) एक प्रकारचें झाड.

शिनी—जी. (महातु.) ठिणगी. 'तथा प्रकाशाची शिनी। ते स्वर्गी शशी तरणी।'—ह्राप ४९९. [ध्व. शिन्]

शिश्र—किवि. जलद; भरधाव ? 'दावितां खंडवेगु। बैस राउतें आंगु। मुरडतां शिश्र वेगु। डोळां सुजावती ना।'—शिश्र १४२१. [ध्व.]

शिप—वि. (नवीन वनावट शब्द) गळलेली; खाली पडलेली; शिम पहा. 'पहा फुलांची पखरण शिप्। माझे गडेग। टिप् फुलें टिप्।'—केक ७७. —जी. सडा. [सं. शिप्=टाकणें ?]

शिपटी—जी. केसांची वट; शिजी. शिपरी अर्थ १ पहा.

शि(शि)परी—जी. १ शिजी व शिपटी पहा. 'माथां पिंगट शिपन्यां, मुखविळीं विक्राळ दंतावळी।'—आपू ४२. २ (ल.) अजागळ, गबाळ, गोबरी पण व्याभिचारी जी; मामळमटीण; नेमळमटीण जी. म्ह० चष्टीपष्टीचे बोभाटे शिपरी मारी

शपाटे=छानछोकीने राहणारी जी व्यभिचारी नसतां हि तिच्या संवर्धी लोक बोभाटा करतात. परंतु एखादी मामळमटीण व्यभिचारणी असून हि समाजाचें तिकडे लक्ष्य जात नाहीं. • धरणें—कंस ओळणें; अवहेलना करणें; प्रत्यक्ष शिक्षा करण्यास उद्युक्त होणें. 'नेणो केव्हा धरुनि शिपरी वेव बेईल झाडे।'—आळखे

शि(शि)परा न्या—वि. ज्याचे केस लांब असून फिरारलेले आहेत असा. 'सर्वेर्शांत काम करणाऱ्या शिपन्या पोरीसारखी उडी मारून...'—नाकु ३.१२. [शिपरी]

शिपा—शिपापाणी खेळ—पु. एक प्रकारचा मुलांचा खेळ; यांत दोन्ही पक्षांकील गडी एकमेकांवर पाणी फेंकतात. 'शिपा मे शिपा रामचरण शिपा। विपयाचे गोडी वायां नको करूं खेपा।'—ब ५९२. [ध्व. शिप्]

सं. शिप्=शिपणें. शिपणें]

शिपुडा—पु. शोक्याची, पाळण्याची, शोळीची (शोके वेण्याची) दोरी; शेपटा. [सं. शेष]

शिपोरडी—झी. (व.) शिपोटी. शिपरी, शिपटी पहा.

शिपपट्ट—न. (कुंपणाचे, शोंपडीचे) झांप, झडप, शोंपां.

शिवड—डो—झी. १ पावसाची जोराची झड. (कि० वसणे).

२ (ल. मेजवानीतील, गाण्याच्या मजलसीतील, खेळांतील वंगळ; सामुग्रीची विपुलता; वहार—रंग. ३ (कामाचा, घंघाचा) रगाडा; शोड. ४ (माणसांची) अतोनात गर्दी; झुवड; शोड; दाटी.

‘ गिन्हाडकांची काय शिवड पडली हो ! ’ [ध्व. शिम]

शिवली—झी. (ना.) मिठाईची टोपली. [फा. शंवील= टोपली ?]

शिवा, शिवे—पु. न. पायबोल आंगरखा. झुवा व झवा पहा.

शिवा—पु. शिम्मा पहा.

शिवी—झी. (कुण.) मुलींच्या वेणींतील रेखमी गोंडा.

शिम—किवि. एकसारखा व जोराने; मुसळधार (पाऊस पडणे)

[ध्व. शिम]. ० शिम—झी. बारीक पण टिकाऊ पाऊस; मुरमुर

० शिम—शिमां—किवि. बारीक पण एकसारखा (पाऊस पडणे).

शिमशिम पावसाच्या झव्दाचे अनुकरण. [ध्व. शिम द्वि.]

शिमडा—वि. (वे.) कंजूप; कृपण; हिमडा. [ध्व. शिम]

शिम(स्म)ड—डो, शिमर—झी. शिवड ३ पहा. ‘ दरोज रात्री, दिवसां स्वामींच्या मांवंती झानेच्छु मंडळी नी सारखी शिममड. ’

—नि ३४१. [झुवड]

शिमन्या गाळणे—सकि. (व.) दुःख, शोक करित वसणे.

शिमुट—वि. बारीक. शिमटा पहा. —विवि ८.३.४१.

शिमोटा—पु. (रागाने, तिरस्काराने) कपाळास आठ्या घालणे, नाक, तोंड मुरडणे, फेंदारणे, झुकुटीमंग. (कि० मारणे, घालणे)

शिम्या—पु. मुलींचा एक खेळ. यांत मुली एकमेकीकडे तोंडे करून उभ्या राहून परस्परांच्या हातांच्या पंजावर पंजे मारून थोडेसे मागे जाऊन पुन्हा पुढे येऊन, परस्परांच्या हातांच्या पंजावर पंजे मारतात. [ध्व. शिम] (एखाद्या घरीं भुतांनीं) शिम्या खेळणे—भुत नाचणे, भुतांनीं घरांत खेळ करणे, धिंगाणा मांडणे.

शियाफत—झी. मेजवानी. जाफत, जियाफत, ज्याफत इ० पहा. [अर. शियाफत्]

शिरकणी—झी. (बिकट दुखण्यामुळे, जिवलग माणसाच्या विरहामुळे लागलेली) मुरणी; झिजणी. शिरपणी पहा. [शिरकणे]

शिरकणे—अकि. रांडावणे; खंगणे; झिजणे; मुरणे; क्षय होणे. [शिरपणे; सं. शृ-शर्-शरणे]

शिरकुंचे—अकि. (गो.) झेल्ल जाणे.

शको. ३. ५६

शिरकोगळ—न. (गो.) बराच वांक आलेले काकडी, दोडका यासारखे फळ.

शिरंग—पु. कडीनिवाचे झाड. —झी. (वे.) एक प्रकारचे गवत.

शिरशिर—शिररी—किवि. मुरमुर; थेंवथेंव (पाऊस पडणे) [शिरणे]

शिरशिरा शिरशिरात—वि. १ जीर्ण झालेले; विरविरात झालेले; फाटलेले (वड). २ पातळ; विरळ विणीचे (कापड इ०).

[सं. शृ (जुने होणे)—श्रीयति; हिं. शिरशिरा]

शिरणे, शिरणीस लागणे—पडणे—येणे—अकि. झिजणे; मुरणे; क्षय होत जाणे; मुरणीस लागणे. [सं. शृ]

शिरपणे—अकि. १ पाझरणे, गळणे; क्षरणे; सवणे (मांड्यांतून, खडकांतून, झऱ्यांतून पाणी इ०). २ मुरणे; झिजणे; खंगणे; थकणे. [सं. शृ-क्षरण किंवा क्षरण; प्रा. क्षरण] शिरपण—पणी—झी. १ पाझर; गळती; क्षण्याची क्रिया. २ मुरणी; झिजणी. (कि० घेणे). —णीस ला०, णे—पडणे—येणे—अकि. मुरणीस लागणे; खंगणे; झिजणीस पडणे; क्षय होत जाणे.

शिरपा—पु. १ साव; पाझर; गळती (एखाद्या फुटक्या मांडपाळा असलेली, मांडपांतून होणारी). २ ओहळ; ओचळ; झरा. ‘ ठिकठिकाणीं सतत वहाणारे झरे व शिरपे असून... ’—खेया ८. [शिरपणे]

शिरबुटी—पु. हळवार जमीनीतील भात. —वदलापूर २८३.

शिरम(मि)ळी—झी. शिळमिळी पहा.

शिरमिर, शिरिमिरि—किवि. थोडथोडा; मुरमुर (पाऊस पडणे). ‘ मग शिरमिर वर्षावो निर्मिला. ’ —दावि ६६. [ध्व.; शिर द्वि.]

शिरमिरी—झी. मूर्च्छा; बेरी; झीट. —झर. [ध्व. शिरर् द्वि.]

शिरमुळी—पु. (गो.) एक प्रकारचा कंद.

शिरमोळी—झी. (फुलमाळपाचा बंदा) हाराच्या मध्यावर सोडलेले पदर. शिळमिळी पहा.

शिरवणी—न. झऱ्याचे पाणी; झरा. [शिरा+पाणी]

शिरा—पु. १ झरा; ओहळ. २ (ल.) उगम; उत्पत्तिस्थान. ‘ त्याची नोकरी म्हणजे पैशाचा शिरा. ’ [सं. शृ-शर् किंवा शर्; प्रा. शर]

शिरमिरु—वि. झुल्लुलु. १ सरासरी जीव मात्र धरून राहिलेला; अत्यंत अशक्त (मनुष्य); कसा तरी धुगधुगी धरून असलेला (आजारी मनुष्य). २ खंभेलेल्या, खालाबलेल्या स्थितीत असलेले (झाड; पीक इ०). —किवि. बारीकबारीक; मुरळक मुरळक; थोडथोडा; किंचित (पाऊस, उल पडणे). [शिरणे+मरणे] ० करणे—१ मरूनमरून करणे, जिवंतपणाची किंचित धुगधुगी असणे;

(मरणसमयीं) जीवज्योति किलकिलणें. २ आजारी असणें, अतिशय दुबळें, अक्षय होणें.

शिरें—न. १ (कों.) (कुपणाकरितां) शाळाची तोडलेली फांदी. काटकी; सांकर. २ (दावर) बाबूचा बारीक शेडा.

शिरिपटावचें—सक्ति. (गो.) शिखारणें.

शिल—जी. (व.) बैलाच्या गळ्यातील लहान हुंगरांची माळ. शील पहा.

शिल, शिलगा—पु. (कों. राजा. गो. वे.) मुलगा; शील पहा. 'परवांचे दिवशीं शिलगे मोंवडीवर गेले व आज परत आले.'—संघात्री ११८. [स. शला=मुलगी; हिं. गल्ल=मुलगी]

शिलह, शिल(ह)ई, शिला(ह)ई, शिल्ली, शील—जी. तळाची; चकाची. जिल्हई पहा. शिल्लीची—शिलहईची—शिल्लेची माती, शिलहई, शिल्ली—जी. भांडीं, हत्यारें साफ करण्याकरितां वापरतात ती पिक्कसर तांबडी माती.

शिलपी—जी. (व. खा.) बलपी; धलपी.

शिलमट—न. जळमट पहा. कोळिष्टक. 'कानाकोपऱ्यांत कोठें जाळीं शिलमटें आहेत कां काय पाहून ...'—सुवे ३३.

शिला—व्या—पु. एक प्रकारचा नाग. 'मयोर मंडुक शिल्यादि नाग।'—दावि २५२.

शिलाण—न. १ पाणवळ जागा; दळदळ, ओलवट जमीन. २ (जमीन इ० कांचा पाण्याच्या शऱ्याचा निदर्शक असा) ओलावा; ओलासरा; आर्द्रता; ओल. ३ जमिनीच्या पोटांतील शरा. शील पहा. [सं. शीर=पाणी. हिं. शील=सरोवर]

शिली—किवि. हव्. —शर. (केसव. पद ५३८).

शिलकाद—पु. अरबी अकरावा महिना. जिल्काद पहा. [अर. शील्क+अदा]

शिल्लट—वि. १ विरिरीत; शिरिशिरीत (कापड). २ पातळ; अतिशय बारीक (कागद, मनुष्य इ०). ३ (ल.) क्षुद्र; किरकोळ; घाणेरडा (मनुष्य; निम्स). [हिं. शिल्ली]

शिल्ली—जी. रातकिडा; राळ; मुरकुट. 'ज्या वर्नी करिति शिल्लत शिल्ली.'—आद्य ५. [सं.]

शिल्ली—जी. (मांसाहारांत) (जनावराच्या) मेंदूवरचा पापुग्रा. 'प्रथम शिल्लीसह तीन मेंदू बाफल्यावर त्यांवरची शिल्ली काढून टाकावी.'—युधि २.८५. [हिं.; सं. शाल]

शिल्लीम—जीन. १ शिरस्त्राण. २ (विशेषतः) मुखपटा (शिरस्त्राणाचा). [हिं. शिल्लम=चिल्लत]

शिल्लमिटा—मिळथार—पु. (गो.) झुंझुंझु; सांजड; सांजर-सांजर. शिल्लमिळणें पहा.

शिल्लमिळ-मिळां—किवि. झळवत; सोळावत; हेल्कावे खात; लोंकळत. (किं. लोंवणें; लटकणें; हालणें).

शिल्लमिळणें—अक्ति. (महातु.) लिकलिकणें; मिणमिणणें; मंदमंद प्रकाशणें. 'जीवज्योति शिल्लमिळीं ह्दयांत.'—भाए ७४. [सं. ज्वळ; शला=ज्योत. हिं. शिल्लमिळा=हलणारी ज्योत]

शिल्लमिळी—जी. १ नथ, द्वार इ० दागिन्यांस शोभेसाठीं लावलेलें लोंवणारें मोर्ती, लोलक इ०. 'पार्यां पैजण सांळळा. नशिदार चरणांशुळया। लावून वतें शिल्लमिळया।'—होला ८०.

२ कांचेच्या झुंवराळा लावलेला लोलक. ३ (पगडी इ० कास) शोभेसाठीं लावलेला कलावत्चा झुमका, पदरांचे दोरे, वशा, आंचळयां. 'वरतीं टांगण्याकरितां कमानीचा घाट काढून खालीं शिल्लमिळया काढाव्या.'—रंगवहिका १.१६. ४ शोभेसाठीं लावलेल्या (कागद, शाल इ० कांच्या) चिरफट्या. ५ जुनाट छपराला लोंवणारें कोळिष्टक; जळमट. ६ (ल.) लिकलिकी; मंदमंद प्रकाश; मिणमिण. 'निवरी काष्ठु सारखी। शिल्लिमिळी करी।'—लिपु २.२२.४२. [सं. शला=ज्योत. देप्रा. शिल्ली=लहरी, तरंग; हिं. शिल्लमिळा=हलणारी ज्योत, एक प्रकारचा बारीक मऊ कपडा]

शिल्लें—न. (कों.) मासें धरण्याचें जाळें.

शीक—ग—पु. जरतार; कलावट.

शीग—जी. सुळक्याचा टेका.

शीज—जी. १ (दागिने, भांडीं इ० कांची) वापरण्यानें, धवणानें होणारी घस; कांहीं अंश कमी होणें; वजनांत उणेपणा. २ (ल.) शारीरिक कष्ट. ३ (व्यापार, व्यवहार इ० कांतील) घस; जुकसान; बूड. (फि० खाणें; बसणें; येणें). 'त्याच्या करितां मी बरीच तनमनधनानें शीज सोसली.'—टिपु ३. ४ (सामा.) क्षय; नाश. [शिजणें]

शी(शी)ट—जी. १ (म्हातारपण इ० मुळें चालतांना जाणारी) शोकांडी; शोक; शोल. २ घेरी; मूर्च्छा; अंधेरी; मोंवळ. (किं. येणें). —न. १ काटक्या, ढलप्या, फांबा, उपटलेलीं बाळकीं रोपें यांचा भारा. हीं जमीन भाजण्यास उपयोगी असतात. २ (नाविक. हेट.) दोरीला अडकवून ठेवण्याचें लांकूड. ३ (अशिष्ट) झेंगट; लबांड; अडयळा; पेंच; संकट; त्रास; वशा. पुढील शब्द पहा.

शी(शी)ट, शीड, शीण—नकी. (कों.) १ जीण व सराटलेलें, वठलेलें झाड, वनस्पति. २ असल्या झाडाचें खोड, बुंबा, सोट. ३ असल्या बुंबाची एखादसरी उरलेली फांदी. ४ (ल.) जर्जर झालेला, खंगलेला सप्पड, म्हातारा मनुष्य. ५ (ल.) (साथ इ० कांत कुटुंबातील बाकीचीं माणसें नेल्यामुळें) शिक्क राहिलेला एकटाच पुरुष, वंशांजुर. ६ (ल.) अतिशय खंगलेला, गरीब, मरतुकडा माणूस, बुष्काळी माणूस. 'हें मूळ बावून शीट झालें.' [झड; सं. क्षीण; प्रा. क्षीण]

शीटपीट—जी. (प्र.) झटापट; चकमक. 'जैसियास त्याची याची शीटपीट झाली.'—पेद ३.१२६.

झीण—झी. (चंदनाचें खोड, गंधाचा रवा; हळकुंड इ० कांचें उगावून उगावून शिल्लक राहिलेलें) बोदक; खोड; (एखाद्या पदार्थाचा) घासून घासून अवशिष्ट राहिलेला भाग. [सं. झीण; प्रा. झीण; हिं. झीन; गु. झिणु]

झोबी—झी. झिवी पहा. 'त्याखालीं फुल तेंचि ताश्त पहा झीव्यावरी आंवळे।'—अकक २ अनंत, सीतास्वयंवर ४५.

झील—यु. १ मुलगा; झिलगा. (कों. गो.) झीलो. 'तु नंदाचो झीलो, माकां फडको दी।'—मज ८. —मवि ३५.५५. २ एका झाडापासून केलेलें, उत्पन्न झालेलें दुसरें झाड. 'हा आंवा त्या आंब्याचा झील आहे.' ३ (ल.) जवळजवळ नष्ट झालेल्या वंशांतील जिवंत मनुष्य, वंशाचा अंकुर. [सं. झला=मुलगी]

झील—झी. रत्न इ०कांवरील तेज. [अर. जिला; म. जिल्हई] (वाप्र.) (एखाद्याचा) झील उडणें—उतरणें—चिडणें—(एखाद्याचें) वैभव खालावत जाणें, नष्ट होणें; कीर्तीचा, मानमरातवाचा नाश होणें. झील चढणें—(कृत्यांची घडी). (एखाद्याच्या) वैभवाची, मोठेपणाची भरमराट होणें. झील चढविणें—१ अगदीं तकतकीत, साफ हजामत करणें, तासणें. २ (एखाद्यास) नांवारूपास आणणें; प्रतिष्ठा मिळवून देणें; मोठेपणाला चढविणें.

झील—झी. (संगीत). १ गाण्यांतील सफाई, ठाकटिकी. २ गाणाच्या कंठाचा कंप; गिटकडी. ३ (वाद्य.) संवळाच्या दोन टिमक्यांपैकीं लहान आकाराची खणखणीत आवाजाची टिमकी (मोठ्या व ठव आवाजाच्या टिमकीस बंध म्हणतात). ४ (क.) चौघडा. 'झील सुरू करा.' ५ एक प्रकारचें चर्मवाद्य. हें कडथा एवढ्या टिमकीच्या आकाराचें असून याला प्रायः कडथाच्या मधून समोवार खाचा पाडून लोखंडी अगर पितळी गोल पत्र्या किंवा झांजा घसविलेल्या असतात. ६ (तमाशांत) गाण्यांतील पालुपद; (तमाशांतील) पुढील गाणारांनीं म्हटलेल्या भागाचें मागील साथी-वारांनीं पालुपद म्हणून सुरांचा आरोह शेवटास नेण्याची जी साथ करावयाची असते ती. ७ (ब.) बैलाच्या गळ्यांतील हुंगरमाळ. [सं. झिली; हिं. झील; फा. झील] (वाप्र.) ० ओढणें—घरणें—देणें—१ (दुसरा) गाताना त्याच्या सुराची साथ करणें. २ (ल.) (एखाद्याचा) अनुवाद करणें; री ओढणें, घरणें. झीलकरी, झील देणारा—यु. (तमाशांतील) मुख्य गाणाच्याची झील ओढणारे, घरणारे, सुरकरी. [झील+करणें]

झील—न. (प्रां.) एका टोंकास जाळी लावलेली, झाडावरून अवि इ० काडण्याची बांबूची आंकडी; शेला. [शेलणें]

झील—यु. १ पाणथळ, दलदलीची जागा, जमिनीचा ओलावा पसपणा; आद्रता; ओलसरा. 'एकेकडून पावें व शेरणीचीं वेंटे व पाण्याची झील असें अडकणीत उतरलों.'—भाव ५६. २

झरा; ओहोळ. [सं. झीर. हिं. झील=सरोवर] झांलाण—न. झिलाण पहा. [झील]

झील—झी. (गो.) १ दाट झाडी. २ (गो.) (विटीदांड्या खेळांतील) एक सतक; झू.

झील—वि. हलकें. 'कां मेघाचें आंग झील। दिसे वारनि जेंसे जाईल।'—झा १३.२१३. —किनि. हळू; मंदपणें. [प्रा. वे. झिली=लहरी, तरंग!]

झीलगो—यु. (कु.) १ मुलगा. २ गडी. झिलगा पहा.

झीलफ—यु. (संगीत) एक राग ह्या रांगांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. अवरोहांत ऋषभ वर्ज्य असतो. जाति संपूर्ण—षाडव, वादी धैवत, संवादी गांधार, गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर.

झुई—झी. नदींतील बेट; जुबा; जुबें; जू.

झुकणें—मकि. १ लवणें; वांकणें; एका वाजूस तोलणें; कलणें; वळणें. २ झुलत झुलत, झोंके खात चालणें. ३ रमत रमत, रेंगाळत चालणें; डौलानें, मिरवणुकींतल्या प्रमाणें चालणें. 'घाटगे मोहिते माने पाटणकर झुकती।'—ऐपो १०७. ४ दृष्टि चुकवू निसटणें; पळवून जाणें; हातावर तुरी देणें; पोवारा करणें. ५ (आचारानें) कृथा, रोड होणें. 'तो पंधरा दिवसांच्या तापानें बराच झुकला.' [सं. युज्—युक्; हिं. झुक, झुकना; सि. झुकण] झुकत झुकत—किनि. झुलत झुलत; झोंके खात.

झुकवणी—झी. १ वांकविण्याची, ओणविण्याची, कळविण्याची क्रिया. २ झुकांडी; झुगार; हुलकावणी; टाळाटाळ; चुकवा-चुकव. [झुकविणें]

झुकविणें—सकि. १ वांकविणें; नमविणें. २ फसविणें; चकविणें; झुकांडी, झुगारा देणें; हुलकावणें; निसटून जाणें. [झुकणें प्रयोजक]

झुकाटणें, झुकांडणें—मकि. (एखाद्याच्या) हातावर तुरी देणें; पोवारा करणें; निसटणें. [झुकणें] झुकाटा—टी. झुकांडी, झुकाटणी—पुकी. झुगारा; चुकवाचुकव; चकविणें; फसवून निसटून जाणें. (कि० देणें). [झुकाटणें]

झुकांडा—डी—पुकी. १ शोल; तोल. २ झुलणें; झोंक; झोकांडी; मेलकांडी; मिरकांडी. ३ गुंगारा; पळ; निसटणें. [झुकणें]

झुकापुरी—झी. (विनोदी शब्दप्रयोग) हुलकावणी देऊन निसटून जाण्याचा व्यापार; झुकांडी. (कि० देणें). [झुकणें+पूर=शहर]

झुंकार—यु. कणत्कार; झंकार. 'तेथें आली पटपटकुळें। झुंकाराजवें।'—दा १.२.११. —कथा ३.१६.६२. [ध्व.; सं.

शंकार] शुंकारणै—अकि. शुंकार शब्द करणें; शुंजारव करणें.
'अगर शुंकरती शुंकारें।'—मुआदि २८.९.

शुंग—खी. (प्र.) तांडा; समुदाय; टोळी; शुंड. [शुंड]

शुंगशुंग—शुंगां—किवि. अतिशय मंदपणें; मिणमिण; धुग-
धुगीन, अंधुकपणें (दिवा, जीव—प्रकाशणें, असणें). म्ह० शुंगशुंग जिणें
टुकटुक खाणें. गरीबीने किंवा आजारीपणांत दिवस काढणाऱ्यास
म्हणतात. [ध्व.; शुंग द्वि.] शुंगशुंगणै—अकि. १ (दिवा, प्राण)
लिकलिकणें; मिणमिणणें; धुगधुगी असणें. २ फडफडणें; छुकछुकणें.
[शुंगशुंग] शुंगशुंगी—खी. (दिवा, जीव इ० कांची) धुगधुगी;
लिकलिक; मिणमिण; अति मंद प्रकाश. [शुंगशुंग]

शुंगटणें—अकि. फेकणें; दूर लोटणें; शुंगारणें. 'कुकर्मासि
सत्कर्म शुंगटिलें।'—दा. ५.९.४८.

शुंगर—न. शुंवर.

शुंग(गा)र—न. १ जाडेंभरडें व क्षिरक्षिरीत कापड. २
लम्कार्यांत पाटील, वेशमुख इ०कांस देण्याचा मानापानाचा पोषाख.
३ टाकाळ, छत्र, विनविमतीचें कापड, वस्तु, मनुष्य इ०—वि. जुने
व जीर्ण (वस्त्र इ०).

शुंगारणें—अकि. फेकणें, फेकून देणें, उडविणें, दूर लोटणें,
मिरकावणें, झोकणें, (खा.) शुंगारणें. 'बोडी सनाळ कमलांस तटीं
शुंगारी.'—२५६. शुंगारपट्टी—खी. छक्काछक्क; आज—सद्या
असें सांगून काहीं तरी पोकाळ सववीवर लावणीवर टाकणें, छक्का-
छक्क, छुलवणी. (कि० देणें). [शुंगारणें+पट्टी] शुंगारा—पु.
नजर चुकवून काढलेला पट; शुकांडी, चकविणें; शुकाटा; शुंगारा;
टालाटाली; दडी; शुंगारपट्टी (कि० देणें). [शुंगारणें]

शुंगारणें—न. दुर्वेल व कृश मनुष्य, जनावर. 'कणसर
दळदपट गडी असावा, हें शुंगारणें काय नांगर हाकिटें.'

शुंज—झ—नखी. १ लढाई; युद्ध; रण. 'बहुतकरुनि कौरव।
हे आतुर दुःस्वभाव। वांढिवावीण हांव। वांढितीं शुंजीं।'—झ
१.१७२. २ भांडण; कलह; शोवाशोवी. [सं. युद्ध; प्रा. जुज्ज;
सं. युज्; प्रा. जुज. हिं. जूझ; आर्मेनियन जिप्सी जुज] (वाप्र.)
शुंजणें शुज(झ)णें—१ लढणें; युद्ध करणें. २ हुजत घालणें;
भांडणें. शुंजविणें—१ शुंजण्यास लावणें; लढविणें. २ भांडणास
प्रवृत्त करणें. [शुंजणें] (कण्या-दाणे टाकून कोवडे) शुंज-
विणें १ आपल्या गमतीखातर खर्च सोसूनहि लोकांना भांडाव-
यास प्रवृत्त करणें. २ वक्षीस ठेवून त्यासाठीं एखाद्या मंडळांत, जूट
असणाऱ्या लोकांत भांडण लावणें; आपल्या समाईक वेणगीनें एखाद्या
गटांत फूट पाडणें, कलागत लावणें. शुंझात राहणें—लढाईत
ठारे होणें. शुंझा(जा)स उमें राहणें—लढाई देणें; लढाईस
सिद्ध असणें. 'मेजबानी म्हणून वहा लक्ष रुपये घेत असल्यास
इत्तम, नाहीतर शुंजास उमें राहावें.'—भाव ३१. सामाशब्द—

शुंजणार—रा—वि. शुंजार; लढवऱ्या. 'सखाराम पानशे पखु-
राम माळ मले शुंजणार।'—ऐपो २५५. शुंजागाळ—खी,
(गो.) रणभूमि. [शुंज+(गो.) गाळ=मैदान] शुंजा(झा)-
र—ट—खी. १ लढाई; युद्ध, घनचकर. (कि० लागणें; असणें;
होणें). २—वि. लढवऱ्या; युद्धनिपुण; रणधूर. 'धाक घेतला
शुंझारी। केशिक सैन्य पळे दूरी।'—एरुस्व १०.३६. [शुंज]
शुंजा(झा)रराव—पु. योद्ध्यास द्यावयाची एक पदवी; वीरपुरुष;
धूरवहादुर; रणगाजी. 'पुण्यांतल्या तरुणांनीं मोठमोठ्या शुंझार-
रावांना चकविलें.'—ईप १२०. [शुंजार+राव] शुंजारी—वि.
(गो.) अंगार्शी अंग लावून लढणारा; शुंजार—(वि.) पहा. [शुंज]

शुंजता—वि. जुजता पहा.

शुंजरूक शुंजरूक, शुंजुसुंजु, शुंजुकसुंजुक.—न. पहा-
टेचा संधिप्रकाश; अरुणोदयाच्या वेळेचा प्रकाश; झांजड पहा.

शुजा(झा)ट—शुंजा(झा)ट—खी. जोराचा वारा; वादळ;
वावटळ; शुजाटा पहा. (कि० देणें).—वि. सोसाट्याचा, जोराचा,
घोचाट्याचा, सनाट्याचा (वारा इ०). 'तो सुटला शुंझाट वारा।'—
वेसीस्व २.४२.—किवि. १ सोसाट्यानें बाहात; घोचाट्यानें
बाहात (वारा इ०). (कि० सुटणें). २ जोरानें; चपळतेनें; चपळा-
ईनें (घोडा इ० धावणें). [ध्व; सं. झंझा=वादळ, वाऱ्याचा
आवाज; शुंजणें]

शु(झु)जा(झा)टा—पु. (काव्य.) सोसाट्याचा वारा; वाव-
टळ; (प्र.) धुवाटा. 'वात सुटला शुंजाटें शोर।'—जै ३४.
१८. [ध्व. शुजाट]

शुंजाल—न. तुफान; वादळ; झंझावात; शुंजाट पहा. [सं.
झंझावात]

शुंजुरकां—कीं—कै.—किवि. पहाटिस; उजाडत उजाडत;
अरुणोदयाच्या वेळीं.

शुंजुरशुंजुर—किवि. थोडथोडें; अस्पष्टपणें; अंधुकपणें.
'आतां पायाखालीं शुंजुरशुंजुर दिसें लागलें.'—निचं

शुंजुरमाल—छा—खी. थोड्याचा एक दागिना.—स्वप ५३.

शुंजुट—न. शुद्धप. 'कनकनाम हा पलाशा, तैसा शुद्ध शुंजु
घटूर।'—टिक १८८. [सं.]

शुटकणें—अकि. पडून जाणें; शुकांडी, शुंगारा देणें; पळ
काढणें; झटकणें पहा.

शुटका—उ १ (विडी, गुडगुडी इ० कांचा) झुरका. २
(उसाचा रस, दूध, पाणा इ० पेयाचा) घाट; शुटका. (कि०
देणें). ३ चुडा; विडी; विरूट. ४ (गोष्ट, गाणें, लेखन इ०कांचा)
चुटका; मजेदार उतारा. ५ व्यंगोक्ति; उखाणा; आहाणा; कोडें;
कूट प्रश्न. ६ चुटका; छद्मक; डुलकी. 'निद्रेचा, शोयेचा शुटका.'
[ध्व.]

मुटा, मुटीसानक—खी. १ उठें झाल्यामुळें दुसऱ्याच्या उपयोगी न पडणारें ताट, अन्न इ०. २ (ल) कायमची, परत न वेतां येण्यासारखी जहागीर, इनाम जमीन; सानक, खुर्दसानक पहा. ३ इनामपत्र. [सं. उच्छिष्ट. हि. मुटा. उठें-सानक=ताट]

मुटामुटा—किवि. १ ' दुधाचा, पिकाचा मुटामुटा. ' थोडथोडे; थेंबथेंब (दूध गळणें, पिळून काढणें). ' मुटामुटा धार पडती, वासरुं पितें, गाय दुमती, वाई दोहती. ' २ तुरळक तुरळक (पीक इ० येणें). ' मुटामुटा पीक आलेलें दिसतें. ' —य. (क.) तुटवडा; दुष्काळ; कमतरता; तोटा. [हि.]

मुटपार—वि. (कु.) सटपाळ; स्वैर; दृढ; द्वाड वात्रट. ' ही मुलगी पहिल्या नंवरची मुटपार आहे. ' [सि. झुठे=कसवीण]

मुंड—खी. (मनुष्य, प्राणी. इ० कांची) टोळी; जमाव; गर्दी; समुदाय; (पशु. इ०कांचा) कळप; खिबार. ' देवें एकहि न मिळे जेय मृगांच्या सदैव बहु मुंडी. ' —मोकरण ४१.५२. [सं. यथ; हि. गु. मुंड]

मुंड—वि. (प्र.) सोंड, सोंट पहा. [सोंड] मुंडाई—खी. मुंडपणा; दांडगाई. सोंटाई पहा. [मुंड]

मुंडणें—सडणें पहा.

मुंडत(ता)र—न. (निदायी) १ खुरटे, पणहीन व कोमेजलेलें मुंडप. २ खुजा व दुवळा माणस; म्हातारपणानें जर्जर झालेला अस्वस्थ मनुष्य, जनावर. [मुंडणें]

मुंडतुडला—वि. क्षीण, कृश झालेला; मुरतुडला पहा. [मुरतुडणें]

मुंड(ह)प—न. १ लहान, खुजट व पसरणारें झाड. २ (कों.) दाट झाडी; झाडांची जाळी; झाडी; वसवाटिका; मुंडपी पहा.

मुंडपी—खी. (को.) मुंडपांची दाटी; झाडी; लपून रहावयाजोगें अनेक फांचांनीं, वेळींनीं गच्च भरलेलें झाड, जाळी; झाडवट. [मुंडप]

मुंडी—खी. (सामा). मुंड. मुंड पहा.

मुणका—न. वेसन; पिटलें; अळण.

मुणमुण—मुणां—किवि. १ पायांतील पैजण, नुपूर इ०कांचा झनझन असा आवाज होऊन. (कि० वाजणें). ' मुणमुण-वावरा करिति धाग-या तालावरतीं गाती. ' —कर्म ४.१०९. २ सें सें करित; सोंसावत; गोंगावत (वारा वाहणें). [ध्व. मुण द्वि.] मुणमुणणें—अकि. १ (वारा इ० कार्ने) सें सें, घो घो करणें, गोंगावणें, घोघाटणें. २ (वीणा, वीन इ०तंतुवाद्यानें) तनन तनन, गुन गुन करणें. ३ (पायांतील पैजण, वाळे इ० कार्नी) झन झन, छमछम असा आवाज करणें; छममुणणें; छमछमणें. ४ फुणफुणणें; सणसणणें; झणझणणें. मुणझणा—मुणी—खी. लहान मुलांचा एक प्रकारचा खुळखुळा. [मुणझणणें]

मुणा—ना—य. १ (मुलीचा) लहान लहंगा, परकर; लहान लुगडें. (व.) मुना=रंगीत पातळ. ' जतारि मुणा करनाटकिका. ' —अकक २. फिर, द्रौपदीवल्लहरण ७७. [हि. मुना]

मुणा, मुण्णा, मुना—य. लहान मुलींचा एक खेळ. ' मुना बाई मुना. मुना घालूं रात्री. ' —मसाप २.३.२२. [ध्व.]

मुणूक—खी. किंचित भास; चुणूक पहा.

मुतररी, मुत्री—खी. १ लहान ओढा; नाला. २ लहान ओढ्याचा पाट. ३ पाटावें कोरवें पात्र, तास. [मुरती ?]

मुप(व)का, मुमका—य. १ गुच्छ; घोंस; पुंज; गेंव (फुलांचा, केसांचा इ०). २ कणफुलांला लावलेला लोंवणारा मोत्यांचा घोंस, लोळक. [हि. मुमका; तुल० अर. मुमरा=गर्दी]

मुपकी—खी. (वेळी इ० कांची) जाळी; पुंज; पुंज; मुपका. ' मुलीचे हातीं एक शतावरी नामक वेळीची मुपकी लागली होती. ' —धर्माजी २५. [मुपका]

मुंपडी—खी. (गु.) शोंपडी. —मौज ता. २.६.३०. [वे प्रा. मुंपडा; का. शोंपडी]

मुवकळी—खी. मुवक वाळी; मुवका, मुपका पहा.

मुवका—य. मुपका पहा. [हि. मुमका] —केदार—वि. मुपक्यांनीं युक्त; गोंडेदार; गेंदवाज. [मुवका+दार] —के(क)वाळी, मुवेवाळी, मुवा(वी, वें)—मुवकवाळी—खी. पुन. मोत्यांचा (पोंवळ्यांचा) घोंस खाली लोंबत असलेली वाळी. ' मुगड्या मुवकवाळाच्या जोडें. ' —देवीदासकृत-भामावर्णन ४. —राजवाडे.

मुवकी—खी. मुपकी; पुंज; पुंजका; राखी. ' पवित्रा ते केळी परम असतां पापमुवकी. ' —निमा २.८७. [मुपका]

मु(मुं)वड—खी. १ दाटी; गर्दी; शिबड; खेचाखेच; मोवती गोळा होणें. ' तसेंच त्याच्याही पलीकडे नैर्ऋत्येकडे उभाळेही अशीच मुंवरही सहज दिसेल. ' —पालें ४५. (कि० बालणें; पडणें). २ शिबड पहा. [तुल० अर. मुमरा=गर्दी; दाटी]

मुंबडा—डे—पुन. (माण.) (धान्याच्या कणसांची) जुडी; मोळकें; जुडणें. जुंबाड अर्थ २ पहा.

मुंब(म)णें—अकि. (खा.) शोंवणें; चावणें; दंश करणें. ' गणू बाऱ्याली काल रातीं इच्चू (निच्चू) मुंबला. ' [शोंवणें]

मुंबर—न. १ अनेक दिवे लावतां येतील अशा रचनेचें विलोरी कांचेचें लोंवणारें झाड; दिव्यांचें झाड. २ (खडीकाम) कमानीच्या नकशीमध्यें मुंबरासारखी काढतात ती आकृति.

मुंबर, मुंबड—न. शोंवी. ' मुंबर करितो तिथें कोण कुणाचा वाली. ' —राला ४०. —वि. तुंबळ; हातघाईचें; निकराचें (खुड). ' आला दिवस दोनपारला लागली टक्कर मुंबर लढाई दोन्ही दमाला. ' —पेपो ३३५. [अर. मुमरा=दाटी]

मुवा—य. पायबोळ आंगरखा; मगा; खुवा पहा.

शुभकर्णे—अकि. ठमकर्णे; ठमकत, नखन्याने, अकडीने चालणे; नटनयदन, नाटकी पद्धतीने चालणे. [ध्व. शुभ]

शुभकदोडकें—न. (खा.) दोडक्याची एक लहान जात; याला घड येतात. —मात्रे ७.१-४.

शुभका—पु. शुभका, शुभका पहा. [हिं. शुभका; गु. शुभखो=शुभका; सि. शुभक; अर. शुभरा]

शुभशुभ—शुभां—किवि. पायांतील घागऱ्यांचा, पैजणाचा शुभशुभ आवाज होऊन. (कि० वाजणे; करणे). [ध्व. शुभ द्वि.]

शुभमड—जी. (खा.) हुबड; हुंबड पहा. —मात्रे ७.१-४.

शुर—कण—कन—कर—किवि. त्वरित; सपाटपाने; झटकन; पळत; क्षणित. 'आनंदवर्नी अतार होता। शुरकर उडाला गेला केन्ता।' —चांगदेवगाथा ३१. [ध्व.]

शुरकणी—जी. तांदुळांतील फार वारीक कणी. [शुरा+कणी]

शुरकर्णे—सकि. तपकीर, चिलीम यांचा शुरका, वारा इ० खूप जोरांने आंत ओढणे; दम मारणे. [शुरका]

शुरकर्णे—अकि. निसटणे; पळणे; झुकांडी देणे.

शुरका—पु. १ जोरांने (तपकीर, वारा, विडी, गुडगुडीचा धूर इ०) आंत ओढण्याची क्रिया; जोरांने मारलेला दम. २ पातळ पदार्थाचा जोराचा धुटका, घोट. (कि० घेणे; ओढणे). [ध्व. शुर]

शुरशुर—शुरां, शुरशुरून—किवि. झुकझुक—ळा, खळखळ—ळां, गु(वु)ड—गु(वु)डां इ० (ओढ्याचे पाणी वाहतांना वाऱ्याची झुकझुकी असतां, तेंवाकूची चिलीम, गुडगुडी ओढतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे); शरशरा पहा. [ध्व.] ० पळणे—जवळजवळ पण जळद पावले टाकून पळणे (विचू, लहान मूल इ०नीं); तुरतुर पळणे.

शुरशुरणे—अकि. १ शरणे; शिरपणे; ठिपकणे. २ शुरणे; क्षीण होणे; क्षिणणे; क्षय पावणे (शरीर इ०). 'तुजसाठीं जैसी मैना शुरशुरी.' —होला ११४. ३ हव् हव् नाहीसिं होणे; शुराडा, उराडा होणे. [शुरशुर, शुरणे]

शुरशुरपंजर—वि. अत्यंत क्षीण झालेला; अस्थिपंजर उरलेला; हाडाचा सांपळा असा दिसणारा (माणूस). [शुरणे+पंजर]

शुरशुरीत—वि. १ शिरशिरित; पातळ; विरळ विणीचे (कापड). २ उपयोग केल्याने विरविरित झालेले; फाटलेले (वस्त्र). [सं. शृ=जीर्ण होणे]

शुरट—वि. क्षीण; अक्षय; थकलेला. [शुरणे]

शुरडी—जी. १ शुरकुती. २ क्षीणता. —शर.

शुरण—न. तांदूळ काढल्यानंतर झालेली कणी; तांदुळाचा उरा. शुरकणी पहा.

शुरणी—जी. १ (प्रिय माणसाच्या वियोगाने प्राप्त होणारी शरीराची किंवा मनाची) क्षीणता; क्षय; क्षिणी. 'तो शुरणीस

पडला किंवा त्याला शुरणी लागली.' २ खंत; निदिध्यास. ३ गळती; शरणी; शिरपणी. [शुरणे]

शुरणे—अकि. १ शिरपणे; साव होणे; शुरशुरणे पहा. गळून जाणे. २ क्षिजून, झरून हव् हव् नाहीसिं होणे, क्षिजणे (पावसाने मित इ०). ३ दुःखाने क्षीण होणे; खंत घेणे; शुरपणीस लागणे. 'पग पाहून मोर शुरे.' ४ (ल.) डोळा चुकवून पळून जाणे; निसटणे. 'साधुसंता पाहुनि शुरा।' —सिसं ३.१७५. [सं. शृ. प्रा. शुर]

शुरतडी—जी. (व.) शुरकुती; वळी.

शुरती—जी. पळायन; पळ. (कि० करणे). 'तुम्ही देखत-चिटी शुरती करणे.' —भाव ७८. [शुरणे]

शुरतुडळा—वि. १ कृश; क्षिजलेला; फार कमी झालेला. २ थकलेला; क्षीण झालेला. ३ (ल.) गरीब; अक्षय; निरुपयोगी (वस्तु). [शुरणे]

शुरपणी—पणे—शिरपणी—पणे पहा.

शुरशुरणे—अकि. १ खालावणे; न्हास पावणे; क्षिणणीस लागणे; दुःखण्यास पडणे (प्राणी, झुडप). २ (प्रिय वस्तू-माणसे यांच्यावद्दल) शुरणीस लागणे; शोकाकुल होणे; खंत करणे. [शुरणे]

शुरशुरीत—वि. (गो.) थोडासा राग किंवा रागाचा आवेष्ट आणलेला; शणक्षणीत; खरमरीत.

शुरविणे—सकि. रिशविणे, आनंद देणे. 'तुकोवाचीं पदे अद्वैत प्रसिद्ध। त्यांचा अनुवाद चित्त शुरवी.' —व २१.६. [रिशविणे—विपर्यास]

शुरळ—ळ—न. १ वाशुरडा; कीटकवर्गातील बटपाद जातीतील एक किडा; एक झुबजंतु. २ पतंगाची एक जात. [का. जिरिळे] म्ह० समुद्राला शुरळाची गरज लागते. (समुद्र आणि परशुराम यांच्या कथेवरून).

शुरळी—जी. १ शुरकुती; वळी; चिरमी; वळकटी (मांस, फळ, वस्त्र इ० ला पडणारी); चिथिल चामड्याला पडलेली शुरकुती. २ डुमड; दूण; वडी. [हिं. शुरी; सं. शाली]

शुरळक—जी. अस्पष्ट, अंधुक, ओळखून न येण्याजोगा देखावा किंवा आकृति (वस्तूची). —किवि. अंधुकपणे; अस्पष्टपणे (दिसणे).

शुरा—पु. (शुर) ओढा. [शुरणे]

शुरा, शुरावाचरा—वि. १ धाडसी; बेफिकीर; निघड्याछातीचा. 'मिळाले दळ तीन लाख शुरा.' —ऐपो २८७. २ विन-दिक्ता; निःसंकोच; बेगुमान; निर्भीड. ३ डामडोळी; फांकडारीक इत्कीवाच. 'तुम्ही शुरे वाचरे फंदी मुद्याफर दिसतां।' —अला १११. [फा. शुरा=वीटपणा, धाडस+वाचरा=माथेफिक्त]

शुरांटी—पु. (गो.) शुरका पहा.

शुरांटी—जी (गो.) लांब पाण्याची बंदूक.

शुरी—जी. लहान ओढा. शुरा पहा.

शुरी—जी. (वे.) आंब्यांच्या फळांच्या देठांतील चीक.

शुरका—पु. १ शुरका पहा. २ शरोका पहा.

शुरुशुरु—क्रि. वि. खळखळां इ० शुरुशुरा पहा.

शुरुशुरु, शुरेशुरे—क्रि. वि. शिरुमिरु पहा. अत्यंत कष्टावस्थेत. 'तों झाडून फौज शुरेशुरे बाहेर निघून मैदानांत आली.'—भाव ६६.

शुल(ल)क—जी. शुद्धक पहा. शुलकणें—क्रि. हळू हालणें किंवा हलविणें, फडफडणें (वाऱ्यांत—निघाण, कापड, कागद इ०).

शुलक(का)वणी, शुलवणी—जी. शुल्थाप; शुकावणी; चालढकळ; चकवणी. शुलक(का)विणें—शुल(ला)विणें—क्रि. १ शुल्थाप देणें; वतावण्या सांगून शुल्ल ठेवणें; नादी लावणें; सववी लावून लावणीवर टाकणें. २ आळसानें वेळ घालविणें. [शुल्ले]

शुल(ल)णा—पु. शोपाळा; चोपाळा; पाळणा. [हि. शूलना]

शुल(ल)णी—जी. शोका; शोल. [शोल्ले; हि. शूलना]

शुल्ले—क्रि. १ अंग हालणें; डुल्ले (हत्ती, चालत असतां, घोडेस्वार दौडत असतां). २ (ल.) हळू हळू चालणें; रमतरमत चालणें; रेंगाळणें. डुल्ले पहा. ३ (ल.) हळू (हंसतांना शरीर). ४ शोका येणें; आंदोलणें. [सं. दोलन; प्रा. शुल]

शुलवा—पु. (मुसलमानांत) वेष्ट्या किंवा विधवा हीस स्वामी म्हणून वाळगतांना तिच्याशी लग्नविधीप्रमाणें करावयाचा एक विधि. (कि० लावून घेणें). [शुलविणें?]

शुल(ला)वा—पु. १ शोका; आंदोलन. २ चोपाळा; शुला.

शुलवा—पु. (गो.) देवाळयांत किंवा देवाच्या पालखीपुढे फळावतिर्णीनीं गावयाची स्तुतिपर पदें. [शुलविणें]

शुलवाशुलव—शुलवी—जी. शुलवणी पहा. टोळा-टोळी; कपटानें लावणीवर टाकणें. (कि० करणें; मांडणें; लावणें). [शुलविणें]

शुला—पु. शोला. १ दोन काठ्यांत लेंवकळणारी पाटी. हीत वसुन (जत्रेत) शोकें घेतां येतात; पाळणा; हिंदोळा; शोपाळा; चोपाळा. २ डोंगराच्या कड्यावर, नदीतीरांवर खांब वगैरे उभासून त्यांस दोरखंड बांधून त्या दोरावसून सरकणारी टोपली, तिच्यांतून जाण्याची योजना. ३ वरीलप्रमाणें दोन कड्यांना, तीरांना दोरी बांधून त्या दोरीच्या साहाय्याने खाली बांधलेल्या लकडावसून जाण्याकरतां केलेला रस्ता; दोरीचा पूल. उदा० 'लक्ष्मण शुला.' ४ शुल्ला विळाना; शोपाळा; पाळणा. [सं. दोला; प्रा. शुल; हि. शूल]

शुला—पु. घोड्याचा रोग. कसरी पहा. —अधप २.१०९.

शुलार—पु. शोपाळा; पाळणा; शुला पहा. 'परी पुत्र-मोहाची संपत्ती। धितशुलारीं बेलावे।'—नव १६.१७३.

शुलावणें—न. शुला; शोला पहा.

शुलप—न. १ कुळ्या केसांचा शुपका किंवा गुच्छ; कानावर लेंवलेले डोक्याचे केस. २ लहान मुलाच्या ताळवर व कानांवर ठेवण्यांत येणारे केस; (बहुधा अनेकवचनी (शुल्ले) प्रयोग); काकपक्ष. [फा. शुल्फ]

शुल, शुल—पु. (क.) विटीदांड्याच्या खेळांतील संज्ञा; संज्ञा; डाव; शक्.

शुवा—शुवा पहा.

शुलकणें—क्रि. हळू हळू व मधूनमधून वहाणें; शुल्लशुल, मंदमंद वहाणें (वारा). [प्रा. शुल; ध्व.]

शुलका—पु. चुलका; चुल (पाण्याची). (कि० घेणें; टाकणें). [ध्व.]

शुलकी—वि. (क.) आलवणी रंगाचें आडवें सूत व कुंकवासारख्या भडक रंगाचें उभें सूत घालून विणलेले अशा रंगाचें (लगडें). 'शुलकी रंगाचें लगडें लवकर विकतें.'

शुलशुलरां—ल—क्रि. वि. १ शुरशुर-रां पहा. सन्याचा आवाज, पाण्याचें मंद वहाणें, मंद वायूचा आवाज, शुराचें वर जाणें इ० च्या आवाजाप्रमाणें. (कि० वाहणें). २ अंशुक; अस्पष्ट; (दिसणारी आकृति). शुल्लशुल्ले—क्रि. शुल्लशुळां, हळू हळू, मंदमंद वहाणें (पाणी, वारा). [ध्व. शुल. द्वि.]

शुल्लशुलीत—वि. १ चकचकीत; तेजस्वी; चांगली जिल्हई दिलेलें; शकपक; शुल्लशुलीत; मोहरेदार; तक्तकीत. २ शकपक; स्वच्छ; सुंदर (लगडें इ०). [सं. शला]

शुल्ल(लु)वक—न. १ एक कर्णसूषण; लोलक. —शर. २ (महाबु.) शलाळी; तबेला. 'मौफिकांचे शुल्लवके।'—शिबु ४९४. [सं. प्लल्लवक; किंवा प्रा. शुल्ल(=बोलते)+ल्लवक]

शुल्लमुळी—जी. शिलमिळी पहा. चौकट्याचे व जोडीचे मोती माझ्या शुल्लमुळ्या एवेहि नाहीत।'—भाऊ ३.१.

शुल्लवणी—न. शुल्लशुल वाहणारे पाणी. [शुल्ल+पाणी]

शुल्ला—वि. १ जुळें; जुळ्यांतील एक. २ दुहेरी (फळ). [शुळा]

शुल्लक, शुल्लकी, शुल्लक—जी. १ वाऱ्याची मंदगति, लहर 'बारेयांची शुल्लकी आली।'—शिबु ६१३. २ (ल.) अनुकूल वेळ, संधि. (कि० वहाणें). 'व्यापार करीत असार्वे, एकाद वेळ शुल्लक वाहिली म्हणजे फलरूप होईल.' ३ अंशुक, अस्पष्ट वेळावा; अपूर्ण दृश्य; (वस्तूच्या) आकाराचा किंचित्मास. ४ ओघ; मार्ग; अखंड प्रवाह, चलती, प्रगति (वारा, विशेष प्रकारची हवा, पाळस, ऊन्ह, थंडी, व्यापारबंधा, रोगराई, सांघ इ० ची). ५ अल्प अनुभव. ६ (ल.) तकाकी; चकाकी. —क्रि. शुल्लशुल पहा. (कि० वाहणें). [सं. दोळ; प्रा. शुल; ध्व. शुल]

झु—झा. कुम्याला एखाद्याच्या अंगावर घालतांना करा-
वयाचा आवाज. झू पहा. [ध्व.]

झुज—स—न. झुंज पहा.

झूट—झी. लबाडी. —वि. लबाड; खोटे; असत्य (भाषण,
मजकूर). [सं. शठ ? प्रा. झूट=असत्य; हि. झूट]

झूड—झी. झुडप; लहानसे झाड, झाडझूड. [झाड; हि. झूड]

झूड—म—झी. झुड. १ तगादा; निकड; आग्रह. २ मोवतीं
जमणें; गर्दी करणें; पुढें ढकलणें. (कि० घालणें; पडणें). [फा.
झूड=जळूड]

झुमरा—पु. (संगीत) एक ताल. यांत चौदा मात्रा व चार
विभाग आहेत.

झुर—झी. १ सच्छिद्र जागा, मोक (बंधारा, मातीची घागर
वगैरेतील). यांतून पाणी शिरपतें. २ सच्छिद्रता. ३ शिरपलेलें,
गळालेलें पाणी; प्रवपदार्थ. [प्रा. झुर; म. झुरणें]

झुर—न. सडतांना झालेल्या तांदुळाच्या कण्या; चुर.
० कणी—झी. झुराची कणी; वारीक कणी. झुरकणी पहा.

झुल—झी—झी. घोडा, हत्ती इ०च्या अंगावरील, पाठीवरील
वस्त्र, आच्छादन. 'यापरी पृथीं झुली व्यक्त।'—नव १३.७४.
[हि.]

झुला—पु. झुल पहा. [हि.]

झें—म. जो; अतिरिक्त दाखविणारा प्रत्यय; विशेष जोर
दाखविण्यासाठीं योजतात. 'झें पाऊस पडला कीं चहूंकडे पाणी
पाणी होऊन गेलें.' 'झें तो रागून जेवला मग पोट फुगून उताणा
पडला.'

झेंगट—न. एक वाद्य. झेंगट, झेंगड पहा. [ध्व. जेंगट]

झेंगट—न. १ कठिण काम; त्रास; लबांड; कबाडी; घोटाळ्याचा
प्रभ. २ गुप्त कट; हिकमत; युक्तिप्रयुक्ति. ३ (ल.) ठेवलेली वाई;
रांड. [जेंगट, झेंगट पहा. तुल० सं. जेंगट=डोहाळे. 'जेंगटो दोहदः
स्मृतः।'—हारावली २१९. डोहाळे वरून पिरपीर असा अर्थ व
त्यावरून सांप्रतचा अर्थ बनला]

झेंगट्या—वि. हिकमती; युक्तीवाज; कट करणारा; लटपट्या;
विनाकारण लबांडे आणणारा.

झेंजटणें—अकि. वाजविणें; गाणें. [ध्व. झेंगट]

झेंझट(ड)णें—अकि. थंडीनें जड होणें; नाक चोंदणें; थंडी
वाघणें; सुप्त होणें.

झेज(झ)रणें—अकि. १ (राजा.) घांसटणें; खरचटणें; झाज-
रणें. २ (ल.) मोदणें; फसविणें. ३ हालवून खिलखिलें करणें;
धसकफसक करून, वेडेंबाकडें वापरून नाडुरुस्त करणें; ह्जा करणें;
विचडविणें; क्षिथिल करणें. ४ (गो.) झेजरचें=वेंचणें; वडडणें;

ठेचणें.—अकि. झेंझट(ड)णें; पहा. (नाक) झेजरणें—पडणानें नाक
हुळहुळें होणें.

झेटि—झी. केसांची वट. ' कपाळ झेटि मिसें वोट लावि
तेसी लळाटी।'—निगा ९०. [सं. जटा; झाट]

झेंडा—पु. १ पताका; निशाण; ध्वज; काठीसह निशाण. २
फुलांच्या माळा घालून मिरवणुकींत चालविलेलें निशाण. ३ धेंडा
(नाचणारा) पहा. ४ मोजणीकामगाराची काठी, निशाण. [सं.
ध्वज; प्रा. झज; सि. झडो; हि. झंडा; सं. ध्वजदंड; का. झेंडे]
० नाचविणें—मिरविणें—स्वतःची प्रौढी मिरविणें; स्वतःस मोठें
समजणें; आपलाच पराक्रम सांगणें (पराक्रम केल्यानंतर, विवाहानंतर
झेंडा (धेंडा) नाचविण्याची चाल असे तीव्ररून). ० लावणें—
रोवणें—एखादा मोठा पराक्रम करणें; क्रीडितें संपादनें; ध्वज लावणें
(हा शब्द उपरोधिक अर्थानेंहि वापरतात). ' विदूचा गजर हरि-
नामाचा झेंडा रोविला. ' ' दिल्लीआगऱ्यावर झेंडे रोविले. '—ऐपो
२४९. ० पट्टी, झेंडेपट्टी—झी. १ नवीन निशाणाचा खंभ भाग-
विण्यासाठीं गांवावर (व्यापारी, प्रवासी यांच्यावरहि) वसविलेला
फाळा. २ झेंडा लावण्या—वापरण्यावद्दल कर. ० बोपा—पु. (व.)
धेंडा, झेंडा अर्थ ३ पहा. ' उद्यां झेंडावोपा नाचावयाचा आहे. '
[झेंडा=वाण्या]

झेंडू—पु. १ एक फुलझाड व त्याचें फूल. याच्या कळ्या
(लहान फुलें) तांबड्या मखमलीच्या चेंडूसारख्या दिसतात;
मखमाल. २ जहरी साप चावल्यानंतर तोंडांतून बाहेर येणारा
रक्तमिश्रित फेंस; फेंसकूट; रक्ताची गुळणी. (कि० येणें; फुगणें)
' तत्काळचि झेंडू येऊन । तेथेंच त्याचा गेला प्राण । '—भवि ५४.४७.
३ (राजा.) गुरांच्या घशांतील एक रोग. [प्रा. झंडुअ] ० गेंद—पु.
झेंडूच्या आकाराचा गेंद; गुच्छ.

झेंडोली—झी—झी. गवताची चूड. धेंडोली पहा.

झेंप—झी. १ पुढें किंवा वाजूस कळण्याची गति; झोंक;
तोल; झोकांडा; हेलकावा; झांप. (कि० देणें; स्त्राणें; घेणें;
जाणें). ' झेंप घालीं सुखरूप गगनपथें. '—१८. २ पदऱ्याची
मक्ष्यावरील झडप. ३ एखादा पदार्थ पकडण्यासाठीं पुढें मारलेली
उडी, झांप. ' झाला सावकाश झेंप घाली वरी. '—तुगा ५१. ४
पोहण्याच्यांची पुढें जाण्याची अथवा पाणी तोडण्यासाठीं लांब हात
टाकण्याची गति इ०. (कि० घालणें; मारणें; टाकणें). ५ लंबक;
पालणा, झोपाळा इ० ची झुळती गति; आंदोलन; डोल; झोल;
माणेंपुढें होणें. (कि० घालणें; देणें; घेणें). ६ (व.) अथांग पुर
असलेली स्थिति. [झांप पहा]

झेंपटी—झी. झिपरी अर्थ १ पहा.

झेंपणें—अकि. (स्त्रा.) पोहणें; पाण्यावर तरंगणें; खेळणें.
[झेंप]

शे(शे)पणें, शे(शे)पाचिणें—उकि. तोळणें, सोसणें; पूर्ण करणें; पार पाडणें; वजाविणें; करणें. (एखादें कष्टसाध्य काम). 'प्रतिपादन करावयाचे गहन अर्थ कोत्या मराठी भाषेस शेपण्यांस कठिण असें वाटून.....'—नि २. 'वरी मसलत शेपावली.' [शेप]

शेपसा—पु. १ (कों.) शेंपाळ्याची दोरी; शेपुटा. २ श्लोका; दोल; डोल. (कि० वेणें; घेणें). [सं. शेप; म. शेपटा]

शेपसा—पु. (प्रां) मातीचा बेपसा; बेकूळ.

शे(शे)पावणे—अकि. १ (काव्य) सडी चालणें किंवा टाकणें. 'कितीयेक शेपावती अंतराळी.'—राक १.१३. २ झडप चालणें (पक्ष्यानें). 'कीं वृक्ष दाटला वेखोनी फळीं। विहंगम शेपावती।' ३ वेगानें येणें; उसळणें; झाप टाकणें (सापानें). 'लज्जेनें न पुसे सखिप्रति कदा कर्पू शेपावला।'—अक २ विश्रल, रसमंजरी ५९. ४ लुब्ध होणें; भुलणें; मार्गे लागणें. 'पाहुन मोहरा तुजसारखा तुजवर शेपावती। तुला आपलेकडे मोहिती।'—होला ९३. [शेप]

शेपेलीन—न. एक प्रकारचें मोठें विमान. हें याच नांवाच्या एका जर्मन संशोधकानें १९०० सालीं निर्माण केलें. [विशेषनामा-वस्तु]

शेपुटा—पु. श्लोक्याची, पाळण्याची दोरी; शेपसा. [सं. शेप] शेव(म)णें, शेमणें—अकि. १ (कों.) कोमेजणें; वाळत जाणें (वृक्ष, लता इ०). २ श्लोपेची डुकली घेणें. [शेम]

शेम—जी. (गो.) डुकडी; शोंप.

शेरमोगे—पु. वख्तार.—मुंढ्या १५५.

शेल—जी. १ (गो.) श्लोका. २ शेंपाळा; शोला. 'तुळी संसाराची शेल.'—अमृत ११३. ३ जाळें. [सं. दोळ-दोळा] ०चेंदू—पु. (वडोदें) लॉनटेनीस खेळ. —शेल चेंदूचा खेळ १. [शेल-जाळें+चेंदू]

शेलणें—न. आंबे काढण्याची आंकडी. शेलणी अर्थ २ पहा. शेलचें—अकि. (गो.) मार्गेपुढें होणें; डोळणें; श्लोका घेणें. [शेल] शेलणी—जी. १ पकडणें; पकड. २ फळें काढण्याची जाळें असलेली आंकडी; शेलणें. [शेलणें]

शेलणें—अकि. १ फेंकलेली किंवा पडणारी वस्तु हातानें पकडणें; शिकणें. २ (ल.) तत्काळ (श्लोक; गाणें वगैरे) घ्यानांत ठेवणें; उचलणें; अनुसरणें. ३ उत्सुकतेनें कव्णें करणें, मान्यता देणें, परवानगी देणें (सूचना, विनंति, वचन य स). ४ स्वीकारणें; ग्रहण करणें; पत्करणें (आव्हान इ०). [शेल] (शुंका, शब्द इ०) शेलणें—आपल्या कामासाठीं दुसऱ्याची वाटेल ती गोष्ट ऐकणें.

शेलती—जी. (नाविक) बोळांस दमण भरण्याकरितां असलेली दोरी. [शेल]

शक्ती ३. ५७

शेलचा—पु. (सोनारी) फीव; सोन्याच्या सुताच्या एका टोंकास दिव्यावर धरून केलेला रवा; गोळी (हान्येसाठीं वापरतात).

शेला—पु. १ पुष्पगुच्छ; फुलांचा झुवका; गोदा; बोका. 'गमे चपक-झुलमौष द्वार शेला।'—२ १८. २ झाडावर लेंवणारें मोठें जाळें, आंबी. यांत शेलणीनें उतरलेले आंबे टाकतात. (शेला, शेली, शेले)—(पुलीन.) हे शब्द (शेलण्याची आंकडी या) एकाच अर्थानें कांहींजण वापरतात. ३ शेताला पाणी पावयाची एक प्रकारची टोपली. ४ (पोतकाम) मण्यांचें एक प्रकारचें कुसरीचें काम. [शेलणें]

शेलौचें—कि. (गो.) मार्गेपुढें करणें; श्लोके घेणें; हलविणें. शेलचें पहा. [शेल]

श्लोक—पु. (ना.) झुवका; गुच्छ. [हि.]

श्लोक—पु. डोल; दिमाख; ऐट. [अर. श्लोक्] ०दार-डोल-दार; ऐटवार. श्लोकांत होणें—वांगल्या प्रकारें, डोळांत घडणें, होणें.

श्लो(श्लो)क—पु. १ कल; ओळव्यांतून एकीकडे कलणें; झुकणें; तोल (कि० जाणें). 'डोंगरावरून उतरतांना श्लोक गेला तर रसातळाला जाण्याची मीति.' २ (ल.) वळण; रोंख; कल; दिशा; मोडणी; रीत; चाल; वृत्ति (सैन्य कूच करतांना, स्वभावाची, भाषणाची इ०). 'वामनरावांचे बोलण्याचा श्लोक माझे लक्षांत आला.' ३ बाऱ्याचा मोठ्ठा श्लोत; बावळाचा तडाखा, झटका. ४ झपाटा (बळाच्या पदराचा). ५ (ल.) भाषणाचा प्रवाह, वेग. 'कोणी कसाहि शब्द सांगितला तरी हा बोलण्याचे श्लोकाखाली नेतो.' 'श्लोक वाचण्याचा श्लोक यांवचून अर्बाकडे धांवावें लागतें.'—विधि ८.७.१२४. ६ प्रवृत्ति; तालमान; रीत. 'देशा-काळाचा श्लोक पाहून वागावें.' [हि. झुकणें श्लोक] ०चिड्डी-चिड्डी—जी. १ एखाद्यानें, एखाद्यास, एखाद्यावर काम न होण्याजोगी दिलेली चिडी; रोखा, करारपत्र (ज्यामुळे ती घेणाऱ्याची निराशा होईल असें). २ (ल.) व्यर्थ दिलेला हेलपाटा; कपटवचन; खोटी आश्वास. (कि० वेणें). ०पट्टी—जी. पोळवचन; सुलथाप; फुसलावणी. श्लोकचिडी पहा. (कि० वेणें). श्लोकली बातमी—जी. उडत बातमी; हल; अप्रवा.

श्लोकणी—जी. १ झुकणें. २ डोसणें. [श्लोकणें]

श्लोकणें—अकि. १ ओळव्यांतून एकीकडे जाणें; कलणें; वळणें; नमणें. २ श्लोके खात जाणें; झुकणें. —अकि. १ डोसणें; मोठमोठे चोट घेणें, ठसठसां पिणें (दारू, दूध इ०). २ फेंकणें; झुगारणें. ३ शेपणें; पुरें करणें; साधणें; पार पाडणें, करणें (कष्ट साध्य काम). ४ बेचबक गप्प ठोकून देणें, सांगणें; (नसेल तें) उठविणें. [झुकणें]

श्लो(श्लो)का—पु. १ हेलकावा; शोला; आंबोला. (कि० घेणें; खाणें; देणें; टाकणें). २ वजन करतांना लुच्चेगिरीनें

तराजूला मारलेला शेटका, आंचका. ३ (ल.) निष्कारण प्रवास; हेलपाटा; फेरा; घक्का; फुफटं फेरी; चक्कर. 'मी पंचरा दिवस त्याचे घरी शोके खातो.' 'त्या वाटेने चारकोसांचा शोका वसतो.' ४ तोटा; नुकसान. (कि० वसणे) 'पांचशे रुपयांचे कापडांत दोनशे रुपये शोका वसतांच कमर वसली.' ५ फसवणूक; छुन्वेगिरी; गोता. (कि० देणे). ६ शोपाळा; शोळा. ७ हलविणे; मागेपुढे ओढणे. (कि० टाकणे). ८ शोक-जी. १ फेंकाफेंक. २ (ल.) टाळाटाळ; सववी सांगणे; दिवसगत लावणे; चालढकल. ३ दुसऱ्यावर काम टाकणे; कोलवाकोलव; टोळवाटोळव. [शोकणे द्वि.] ० ठोका-पु. बोलाफुलास गांठ पडणे; अवचित घडणारी गोष्ट; दैवयोग; तडाखा; लग्ना (नशिवाचा. [शोका+ठोका=ज्योतिषांतील पडताळा] शोक्याटोकांयंत येणे-सहजगत्या किंवा दैवयोगाने घडून येणे.

श्रीकांडा-डी-ड-पुलीन. १ झुकांडी. पुढली किंवा एका वाजूची गति, कल, शोक (झुकत चालतांना); तोल जाणे. (कि० जाणे). २ झुकापुरी; निसटणे; तुरी देणे.; झुकांडी. (कि० देणे).

श्रोग-जी. झुकलेला, पुढे आलेला भाग (मोटवणीचे खांबाचा, झुकण्याचा इ०). [शोक]

श्रोजा-झा, श्रोज्या-झ्या-वि. १ स्थूल, ठमाल्या. २ सुस्त; आळशी व मंद. ० मल्लारी-पु. गवडुल, अजल माणूस. कपड्याने बोंगा आलेल्यास, मोठ्या माणसाचे कपडे घातलेल्यास म्हणतात. [हिं. शोझ=दोव]

श्रोजा-पु. गांव, गांडीया. [अर. श्रोजा=वायको]

श्रोट-टी-जी. १ क्षिपरी; पुढील केंस. झुलप; घट. 'श्रोटी धरून विराटसुता।' -मुवि ६.६२. २ लहान मुलांचे (शेंडी पूर्वीचे) जावळ. ३ (सामा.) शेंडी. [सं. जटा; हिं.] ० धरणी-जी. १ एकमेकांचे केंस धरून ओढणे; मांडणे; केशाकेशी. २ (ल.) मांडण; तंटा; कज्जा. 'श्रोटधरणी केशयुद्ध।' -मुजादि ३०.१६०.

श्रोट-पु. १ निर्लज्ज, अरेराव, सदसद्विचारघ्न्य माणूस. २ (विशेषतः) कर्जे फेडण्याच्या कार्मी लबाड्या किंवा खल-खल करणारा माणूस. 'माझ्या वांटणीसच कां श्रोट कुळाची खते?' ३ (सामा.) अरेराव, जुलमी, दांडगा माणूस. श्रोट पहा. [सं. जट] ० धरणी-जी. १ श्रोट माणसापासून कर्जेफेड करून वेण्यासाठी केलेले अतिशय धम, खटपट. २ कृपा न्हावी म्हणून एखाद्याची केलेली हांगीहांगी; नीच सेवा; गांडगुलामी.

श्रोटार्ड-जी. श्रोट माणसाचे वर्तन, वर्तणूक, दांडगाई; श्रोट-पणा. [श्रोट]

श्रोटारुणे-प्रकि. शेंडी धरून ओढणे. 'मन धांवतां करुपने-पार्थी। विवेक उठावर्षी श्रोटाली।' -एभा २३.१५.

श्रोटिंग-पु. मृत; पिशाच्च (विशेषतः मृत मुसलमानांचे). 'आम्या श्रोटिंग जखिणी। त्यांस मजोन जन बुडाले।' -ह १३.६५. २ (ल.) घरदार, वायको मुलगा नसलेला, फटिंग माणूस. ३ अव्यवस्थित, जुलमी, अडदांड, त्रासदायक माणूस. [सं. जोटिंग=शंकर। हिं. श्रोटिंग=बेसाळ] ० पाळछाई-पाद(याद)शाही-जी. १ वेवंदशाही; जुलमी व अव्यवस्थित कारभार, राज्यव्यवस्था. 'सुधारलेल्या राज्यपद्धतीस अनुसरून कांहीं गोष्टीत सर्वच श्रोटिंग पाळछाई करतां येत नाही.' -टि ४.२३०. २ अंदाधुंदी; गोंधळ; चोटाळा. [श्रोटिंग+वादशाही] म्ह. वेवंदराज्य श्रोटिंग पाद-शाहा.

श्रोट-जी. १ ठोक; मार; चोप. (कि० मारणे; काढणे). (ल.) यथास्थित दणकणे, श्रोटणे; खरपूस समाचार. २ (भाताची, धान्याची इ०) श्रोटपणी. ३ (ल.) एकसारखा जोराचा पाळस. (कि० वसणे; किंवा पावसाने श्रोट लावणे). ४ अतिरेक; पराकाष्ठा; अतिशय चालविणे. उदा० गाण्याची, जेवण्याची, लिहिण्याची श्रोट. (कि० लावणे; लागणे; पडणे). 'आज त्याने दिवसभर पुरणाची श्रोट लाविली आहे.' [श्रोटणे] ० काम-न. ओवडधोवड, साधारण प्रतीचे काम; ज्याला चातुयपिक्षां शक्तीची जास्त गरज आहे असे काम; अंगमेहनतीचे काम. [श्रोटणे+काम] ० कारी-झ्या-वि. जिझरीचे, त्रासदायक, हमालीचे काम करणारा; कसवी नव्हे असा (सुतारः इ०); अकुशल. [श्रोट+काम]

श्रांड-पु. १ श्रोट पहा. २ दांडगा; पुंड. -भवि ५३. १२०. ३ (विशेषतः) निगरगट कूळ. 'नाहीं-गळां पडलें श्रांड।' -तुगा १२५४. श्रांडगी-जी. निलाजरी; दांडगी जी. 'श्रांडा श्रांडगीचे पोटी। फळे विजाती करती।' -तुगा २९७४. श्रोटणे पहा.

श्रोटगा-वि. श्रोटण्याची आवड असणारा; मारकट; मारका; निर्लज्ज; हद्दी; हेकेखोर; ठोक वेणारा. [श्रोटणे]

श्रोटगी-जी. धान्याची कणसे श्रोटपून त्यांतून वाणे काढण्याची क्रिया; श्रोटणी; श्रोटपणी. [श्रोटण]

श्रोटगे-न. (राजा.) कोडगी, निर्लज्ज, स्वैरिणी, हद्दी जी.

श्रोटक्षपाट-क्षपेट-पु. १ जोराचा हक्का, धाड (मारण्यासाठी किंवा छटण्यासाठी). २ मारामार, छटाखट; जुलूम; मूढमर्दाई. 'हा श्रोटक्षपाट करून पोट भरतो.' श्रोटणे क्षपेटणे-क्षपाटणे-१ छटाखट करणे; दरबडे चालणे. २ हाणमार करित राहणे; दांडगाईचे वर्तन ठेवणे. [श्रोटणे+क्षपेटणे किंवा क्षपाटणे.]

श्रोटणी-जी. १ भात श्रोटण्याकरिता आण्डा ज्या दोरीने धांवतात ती दोरी. -चस्लापूर २९०. श्रोटपणी. श्रोटगी पहा. २ काडी इ०नी मारण्याची क्रिया. [श्रोटणे]

झोडणें—उक्ति. १ वडविणें; कुटणें; झोडणी करणें; मळणें. २ (ल.) चांगलें मारणें; ठोकणें; झोडणें; कुमळणें. 'वरि विसले अक्षुर समस्त। त्यासि झोडून पाडिले।' ३ रेटणें; भरडून काढणें; ओवडधोवडणें भरमसाट करणें (काम, मेहनतीचें काम, व्याख्यान.) ४ (अधिष्ठ) घशांत कोंवणें; खच्चून भरणें. 'हा पंचवीस लाहू झोडून आणखी घाल म्हणेल.' ५ (श्राम्य) संभोग करणें; संवणें. ६ (खेळांत) डाव मारून घेणें. [प्रा. झोडण=पडणें] झोडून घेणें—(गंजिफांचा खेळ) वेणी घेणारानें राजा-वरोवर आणखी एक पान टाकून मारणें; वेणी घेणारा जर आपल्या सगतचा (उजव्या हाताकडील) असेल व वेणीसाठीं उतरलेल्या पानाच्यावरील पान आपल्या हातांत असेल तर राजा-वरोवर तें पान टाकून डाव घेणें. असें केल्यानें या हाताचीं सहा पानें मिळतात. ०पट्टी—झी. खरपूस मार, चोप ठोक. (ल.) खरड-पडी. [झोडणें+पडी]

झोडणें—उक्ति. झोडणें (शब्दसंघः व ल.) पहा. १ ठोकणें; वडवणें. २ ताव मारणें; फडशा पाडणें. ३ झोडणें; वडवून वाणे इ० वेगळे करणें.

झोडाई—झी. निगरगटपणा; अरेरावी. झोटाई पहा.

झोडाझोड—झी. १ यथास्थित चोप, मार; मारामारी; ठोकाठोकी. २ (ल.) चलाखी; चपळाई (काम, लढाई, पाऊस इ० तील). [झोडणें द्वि.]

झोडीच—वि. १ झोडलेले; मळणी केलेले. २ (ल.) ओवडधोवड रीतीनें तयार केलेले; कसें वसें भरडून काढलेले. ३ वाकणानें कसें वसें छिळून काढलेले (लाकूड). याच्या उलट ताडीच. [झोडणें].

झाडोरा—यु. (कों.) झाडी.

झोत, झोताचा—यु. १ आगीची मोठी ज्वाळा. २ पाण्याचा मोठा प्रवाह, लोंढा, डोट (वरून खाली पडणारा); धोत. ३ (सामा.) प्रवाह; लाट (बारा; इ०ची). [सं. ज्योतिसू=उजेड; म. ज्योत]

झोती—झी. धक्का; विक्षेप. 'रचलेपणा पडेल। झोती हून।' —झा १३.२.५६.

झो(झों)प—झी. निघा; नीज. (कि० घेणें; येणें). [सं. स्वप्] म्ह० झोपेला घोंडा भुकेला कोंडा झोपणें—अकि. निजणें. झोपीं जाणें—झोप लागणें; झोपणें. ०मोड—झी. निघासंग, झोपेत पडणारा खळ; झोप लागली असतां मध्येंच जागें होणें, करणें. झोपाळ. झोप्या, झोपाळ—ळ. या—वि. अतिशय झोप घेणारा. नेहमीं झुस्त.

झोपडी—हे—झीन. १ गवतास घर; खोपटी; पणकुटी. २ काढ्यामोढ्यांचे घर; अगदीं गरिबाची राहण्याची जागा (झोपडी-

पेक्षां झोपडे हें जास्त हलकेपणा दर्शवितें. अगदीं कमी प्रतीची झोपडी=झोपडे असाहि अर्थ करतात). [प्रा. झुपडा; का. झोपडे]

झोंपण—न. बैलाच्या डोळ्यावरील ढाणणी; झोपण. [झोप] झोंपय, झोंपै—झी. (गो.) झोका; आंदोलन 'झोंपय काड.' झो(झों)पा—यु. १ डोल; हेलकावा; झोका. २ (कों.) नांगरलेल्या जमिनींत धान्य पेरून ती जमीन सारखी करण्यासाठीं लांब दोरी बांधलेला टहाळाचा झुवका, केरसुणी. ३ झोपा; झोपाटा; झोपडी किंवा कुंपण यांचें (बारीक फांधांचें विणलेलें) ताटीक्या दार. ४ झोपडी; झोपटी. ५ झोपाळा; चौपाळा; झुला. म्ह० बैल गेलान झोपा केला (खाला). =थंडीनें बैल मेल्यावर गोटा बांधला.

झोपाट—टा—यु. (व.) ताटी; झोपडीचें, कुंपणाचें दार; झोपा. झोपा अर्थ ३ पहा.

झोंपळा—यु. झोके घेण्याचें साधन; हिंदोळा; चौपाळा; झुला. [झोका—पा+ळा प्रत्यय]

झोव—न. (गो.) एक जातीचा झिपा.

झोंवकळा—यु. (माण.) झोंपाळा; हिंदोळा. [झोकाळा]

झोंवट—न. मधुन; संभोग, तें करणारे जोडपे; झोपड (विशेषतः सापाचें, प्राण्यांचें).

झोंव(वा)ट, झोंवडे—न. त्रासदायक काम किंवा माणूस; लचांड; कुलंगडे; कचाट; संकट; तंदावखेडा. [झुवड, झोवणें]

झोंव(वा)ट, झोंव(वा)ड—हे—न. तंदा; मांडण; कसड; सामुदायिक मांडण, वाद आणि त्याचे सर्व वादीप्रतिवादी. 'झोंवटचे झोंवट सरकारांत नेले.'

झोंव(वा)डणी—झी. १ ओढाओढ; हिसकणी. २ खट; चोरी. [झोंवडणें]

झोंवडणें—उक्ति. १ धान्याची मळणी करणें. २ चोपणें; वाव घालणें; आपटणें (घुतांना कपडे) ३ झोंबाडणें पहा.

झोंवडा—वि. १ (बायकी) निहळपणें, दांडगेपणाचें अंगाशीं लगट करणारा; अंगास झोंवणारा; आंवळणारा (अतिप्रसंग करणाऱ्या पुरुषास म्हणतात). २ लोंचट; चिकट; नकार दिला तरी पिच्छा पुरविणारा; अत्यंत आपट्टी. ३ चावणारी. (मुंगी, माशी). [झोंवणें] ०झोंवड—झी. १ हिसकाहिसकी; ओढाओढी. २ झगडणी; झोंबी.

झोंवणी—झी. १ कुस्ती; झोंबी. २ झगडाझगडी; हिसका-हिसकी. [झोंवणें]

झोंव(म)णें—उक्ति. (हें क्रियापद कर्त्याच्या स्मिबचनाप्रमाणें चालेलें) १ तीव्र वेदना होणें; मर्ममेद होणें. (ल.) बोचणें; टोंचणें; चावणें; चरचरणें; झणाणणें; चुणचुणणें; डसणें (जाळ, उपरोधिक शब्द किंवा माषण, निंदा). 'दाही मुर्खीं झोंवती ज्वाळा।' २ डसणें (साप). 'कीं झोंवला कीं साप।' —मोक्षी ६.५६. नांभीनें

टोचून तीव्र वेदना करणे (विंचू इ०नीं). ३ जोरानें व बलात्कारानें
क्रीस आलिंगणें, दाबून धरणें; पकडणें; अंगलट घेणें; मिठी मारणें.
' ऐसे बदोनि कंठ्रीं शोंबें दुःशासन स्वभावाच्या '—मोवन ७.७०.
जोरानें पसटणें. ४ मांडणें; मस्ती करणें; युद्ध करणें; तुटून पडणें.
' इकडे निघाणाकडे जनकोजी शिंदे शोंबतच होते. '—भाव ६३. ५
(ल.) ओढा असणें. ' कृष्णाकडे शोंबति मायबापें । '—सारह ७.
१२. ६ (ल.) आकलन करणें; समजून घेणें. ' बोलाआदि
शोंबिजे । प्रमेयासि । '—झा १.५८. ७ (ल.) झटून काम करणें.
' नरनारी शोंबती साहित्य करित । '—दावि १७२. ८ लमटणें; गुंतणें;
विलगणें; पकडणें. ' उत्तरिया शोंबे तान्हें तें दूर करून । '—विक
११५. [का. जोंपिखु=धरारणें, धक्का]

शोंबणें—अकि. दाट घेणें; गुच्छ बनणें; अतिशय लिंगणें
(फुल्लें, फळे, बहर). ' या मोगन्यास पाणी लावा म्हणजे हजारों
फुल्लें शोंवतील. ' [का. जोंपु=गुच्छ]

शोंबरा—वि. १ तीव्र वेदना करणारा, वेणारा; मर्मभेद कर-
णारा; जिह्वाही लागणारा; दंश करणारा; टोंचणारा (अक्षरशः
बल.) ' त्यांचा विनोद कधीही शोंबरा नसे. '—कोरकि
७२०. २ जोरानें लमटणारा; अंगलट करणारा; जोरानें अंग
आवळणारा, धरणारा; पकडणारा. ३ एकदम बावणारा, तोडणारा.
४ जळजळीत. [शोंबणें]

शोंबा—यु. तेल ठेवण्याचे मांडें. झावा, झावू पहा:

शोंबाडणें—सकि. १ जोरानें, दांडगाईनें हिसकावून घेणें,
धसकफसक करणें. २ लुटणें; नागविणें, लुबाडून घेणें; चोरी करणें.
[शोंबणें] शोंबाडा—यु. शोंवण्याचा प्रकार. जवरीनें पकडणें, घेणें;
बाल; हिसकावून घेणें; धाड; झेप. (कि० बालणें; करणें; घेणें;
मारणें). २ चोर; लुटारू; दरवडेखोर. [शोंबाड]

शोंबिन(न-नि)णें—सकि. (काव्य) आलिंगणें. शोंबणें पहा.
' असासितु शोंबिमिली । प्राणवन्नमासि । '—शिशु ७०६. [शोंबणें]

शोंबी—खी. १ कुस्ती; झुंज; लढाई. (कि० घेणें; खेळणें).
' कृष्णापुढें नाचती गोवळे. शोंबिया घेती एक वळे. '—ह १३.
२२४. २ फज्जा; मांडण; तंटा. (कि० घेणें). ' की बांधिलेती
आरोचकें. शोंबिआं विणू । '—शिशु ११९. ३ अंगलट; आलिं-
गन. ' तारुण्याच्या वळे घेऊं धांवलीस शोंबी. '—निगा ९६.
[शोंबणें] लोंबी—खी. अंगलट; कुस्ती. ' शोंबीलेंबीघेऊन. जाती
टांकित्ती नेऊन । '—दावि ४०४.

शोरा—यु. (व.) थोडेसें सामान मावण्याजोगी, गळघांत अडक-
विण्याची, शिपायाजवळची कापडी पिशवी, डॅग. [हिं. शोला]

शोरा—यु. (वांधकाम) धाव्यांतील धारें; शरोका.

शोरीमुशी—खी. समुद्रातील मुशी नांवाच्या माद्याची एक
जात.

शोरो—यु. (राजा.) कृशता; अशक्तता. [झुरणें.]

शोन्या—यु. (खा.) १ जाड सुताडा. हा जाड्याभरड्या सुताचा
असतो; बोऱ्या; पांढरें जाजम किंवा सतरंजी. २ (कों.) सुताराचें
एक हत्यार.

शोल—ल—यु. १ वळाचा सैल व हलणारा शेवटाचा भाग;
घोल; घेर (अंगरखा इ०चा). २ परिधान केलेल्या वळाचा इतर
पदार्थास लागणारा लांब भाग, शोल, घोल. ३ कल; तोल; एक.
दम एका बाजूस बळणारी गति; शोक; झटका; फेर; गिरकी. (कि०
घेणें). ' ऐकून मातेचा बोल । दिल्ली वनाकडे शोल । ' ४ शोका;
डोल. ' शोल शोलें वेवापासी जागावें रे । '—दावि २०३. —वि.
बलबलीत. ' वयें उतार शोल शेवटीं । '—अकक २. उद्धवचिद्वषण,
शुकरभासंवाद २६. [सं. दोल; प्रा. झुल; म. झुल्लें. हिं. झुलना]
शोकांडा—यु. शोक; शोकांडी. (कि० जाणें). शोलणें—अकि.
शोका घेणें; घेणें; खाणें; डोलणें; हालणें. शोलण, शोलार—वि.
घोळाचें; फुगीर; शोल आलेलें (छत, वाज, वल, इ०). शोलविणें—
सकि. शोकें घेणें, साणें. घेणें; हलविणें.

शोल—वि. (व.) लफंगा; लबाड.

शोला—यु. १ शोका. (कि० घेणें; घेणें.) २ फसवणूक; गप्प;
कपट; लबाडी; टाळाटाळ. (कि० घेणें.) ३ शोल्ल—ल; पवर; कांठ;
सोगा. ४ घोल सुटणें, सोडणें; शोलफुगारा (वळाचा). ५ शोपाळा;
हिंदोळा. ६ गोता; हिसका. ' जो वेता मधुकैटभ—कनककशिपुमुख—
महासुरां शोले '—मोखी २.३०. ७ घोका; संकट; त्रास. ' येम-
यातनेचा शोल । कठीण आहे । '—दा ११. ३.८. ८ शोक; कल;
तोल. ' डोले बोलत बोल तों न धरवे गेलाचि शोला मला '—आसी
४४. [सं. दोला] शोल्ल—खी. झुकांडी; टाळाटाळ; टोळाटोळी.
[शोल्लें, शोलविणें हिं.]

शोलावणे—अकि. डेरपोटया, बलबलीत, गबदुल होणें
असणें. [शोल]

शोल्ल—यु. शोल पहा. —वि. (ल.) मिथ्या; खोटा. ' ते
वेद शोल ऐसें मानुनी । ठेळे आपणपें-आपणवि होउनी । '—
झा ८.६० [शोल]

शोल्लकंबणें, शोल्लंबणें—अकि. लोंबकळणें; लोंबकळत
राहणें, टेवणें; शोके घेणें; हेलकावणें; हेलकावे घेणें.

शोल्लकंवा—कुंवा—खंवा—खुंवा—यु. सैलपणें इकडेतिकडे,
पुढेंमार्गे हलणें; झाल; शोका; लोंबकळी; हेलकावा. (कि० घेणें;
खाणें). ' तदन्याय तरुवरतीं वेव उफराटे शोल्लकंवे घेती '—नव १२.
१८५ २ शोपाळा; चोपाळा; पाळणा; शोला. [सं. दोला+खांव]

शोल्लण—खी. चोल; शोल; फुगवट (वल, छत इ०चा).
२ झुरळी; बळी; आंडी. [शोल]

झोळणा—पु. औषधांचा, विड्याच्या सामानाचा, चार तोंडांचा व चार दोऱ्यांचा बटवा, पिशवी; लोंबती मोठी पिशवी. २ चार कोंपरे एकत्र केलेले वस्त्र (आजान्यास नेण्याचें); जहाजावर जनावरें चढविण्याकरितां तयार केलेली नवघण, शिकें, शिकाळी. ३ पोतें (भूस, इलके पदार्थ ठेवण्याचें). [सं. श्रौलिक=लहान पिशवी]

झोळणी—स्त्री. (व.) भाद्रपदांतील गौरीच्या सणाच्या दिवशी करावयाचा एक पदार्थ. [शोळ]

झोळी—स्त्री. १ शोळणा पहा. २ चौपदरी; दोन दोन कोंप-यास गांठ दिलेले फडके (माजीचें, मिक्षेचें). ३ वस्त्राचा पाळणा; दोऱ्यांचा विणलेला पाळणा. ४ (सामा.) पिशवी. [सं. श्रौलिक=लहान पिशवी; प्रा. शोलिमा; का. जोळिगि; हि. शोली] ० बंद-वि. भिकारी; भीक मागण्याचा धंदा करणारा. 'तो दाळी-बंद मी शोळीबंद.' झोळी घेणें-सांवरणें=भीक मागणें. झोळीकोपरगांवचा सुभा-पु. मिकेचा धंदा. (कि० घेणें).

झंझंड—न. (गो.) लचांड. 'हें झंझंड हांगा कित्या आयशां काय !'

झया, झयाझया—उद्ग. बैल, घोडा यांना हांकतांना उच्चारयाचा शब्द. 'तो कोदंडाचें घोडें करूनी. झया झया म्हणोनि ओढी मेदिनी।' —रावि ७.२४९. [जा! जा!] ० म्हणणें, करणें-पठन जाणें, झुकांडी घेणें.

झयाऊ—वि. पावराफुसका; निर्जीव. झाळ पहा.

झयाऊ-ग—वि. चकचकीत; प्रकाशमान. झाळ पहा.

झयाझयात—स्त्री. (क.) परकाष्टा; शिकस्त. (कि० करणें).

झयाझय, झयाट, झयाप, झयाणें. झयाळ, झयोळ्या—हे व असलेच दुसरे शब्द झाझय, झाट इ० मध्ये पहा (यांतील 'य' अक्षरानें या शब्दांचा उच्चार कठोर होतो.)

झयेंतोय-व—पु. (गो.) १ अशिक्षित. २ किरिस्तांव माणूस. [पोतु; इ. जेड]

अ

अ—वर्णमालेंतील दहावा वर्ण. यानें आरंभ होणारा कोणताहि शब्द नाही. हें अक्षर शब्दाच्यामध्ये किंवा शेवटीं येतें. अक्षर-विकास—याच्या तीन अवस्था आहेत. पहिली अशोककालीन. दुसरी २ न्या शतकांतील गिरनार लेखांत व तिसरी अलाहाबाद स्तंभावरील लेखाच्या काळची (४ थें शतक).

ट

ट—वर्णमालेंतील ११ वें आणि ट वर्गातील १ लें अक्षर. याचा उच्चार जीभ टाकला जोरानें लावून करावा लागतो. अक्षर-

विकास—अ प्रमाणेंच याच्या तीन काळच्या तीन अवस्था असून त्या व च्या ठिकाणींच सांपडतात. —पु. अक्षरशुभ्र; मूर्ख; व. टफ करणें—(ल.) एखाद्या विषयाचें अल्पज्ञान होणें. 'विद्यालयांतून जे संस्कृतज्ञ बाहेर पडतात त्यांना ट फ करण्याचें सामर्थ्य आलें न आलें कीं लगेच कोणत्याही शाखावर व्याख्यान, निबंध वगैरे सुरू झालेच—नि. टफ करीत वाचणें—अडखळत किंवा चुका करीत वाचणें; एकेक अक्षर लावून वाचणें (नवीन शिकणारा असे वाचतो). ट ला ट जुळविणें=१ अक्षराला अक्षर जुळविणें. २ (ल.) हीन दर्जाचें काव्य, कविता करणें; चांगला प्रतिभासंपन्न कवि नसणें. 'असे ड पुढें येणार आहेत हें जर त्या कवीला माहीत असतें तर त्यानें हि ट ला ट जुळविण्याचे धम घेतले नसते.' —मूक.

टऊर—वि. खोडकर; टवाळ; उनाड (मूल). (प्र.) टौर पहा.

टक्—पु. (खा.) औषधाचा एक भाग; डोस.

टक—स्त्री. १ कपाळाचा एकसारखा लागलेला ठणका; कपाळ उठणें. (कि० लागणें). २ सतत एकाप्र दृष्टीनें पहाण्याचा प्रकार; एकसारखी दृष्टि. (कि० लावणें; लागणें). 'डोळीया पडलें टकां.' —व २३४. ३ अखंड आपाव (एकसारखा पाठ, अन्यास, ओरड, रडें, मुंक्णें, गाणें, पावस पडणें इ०चा); सततपणा; अखंडता; टकरी; गुन्हाळ. 'एकसारखी मापणाची पडण्याची—म्हणण्याची—पावसाची—रडण्याची—टक लावली आहे.' —न. १

(काव्य) आध्यात्मिक होणारी एकाग्रता, एके ठिकाणीं दृष्टि; नवल; अत्यंत आध्यात्मिक; आध्यात्मिका अक्षिरिक; सूक्ष्म. (कि० पडणें).

'मागधासी पडलें टक। तटस्थ ठेला मुहूर्त एक।' —एरुव ११. ४५. २ (ल.) मौन; मुग्धपणा (आध्यात्मिक). 'वर्णितां वीरसि पडलें टक।' —मवि २.७.८. ३ एकाग्रता; एकसारखी नजर.

'तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पडलें। टकासी टक लागलें।' —झा ११. १९०. ४ संकट. —मनको. [ध्व व दृश्य. तुल० सं. तक्—तण घरणें] ० टक—स्त्री. १ अखंडपणा; सात्त्विक. २ कंटाळवाणें मापण;

बडबड; टकली; बटवट. ३ सतत पिरपिर, चिरचिर; रडणें (मुलाचें). (कि० लावणें; लागणें). —वि. सतत; एकसारखें (पहाणें).

० टक—कि. १ अनिमेकवृष्टीनें; एकसारखें रोखून (कि० पाहणें). 'तो मूल दिव्याकडे टकटक पाहतातो.' २ (कानधिलें इ०) शिलशिलण्यानें; उडण्यानें. (कि० करणें).

टक—पु. १ कपडा धिवण्याची एक तऱ्हा; टीप. (कि० चालणें). २ चूण (आडवी); (इं.) फेट. —शिकवि २. १०५.

टंक—पु. १. पाथरटाची छिगी; टांकी. 'झाला छितिला वेंडें जेवि छिलेलगि खाणिता टंकें।' —मोआदि २. १०४. २ चार माषांचें वजन. टाक पहा. ३ टाईप; छापखान्याचा छिळा; ठसा.

[सं.] —किवि. (जोरदार, अर्थशोतक अभ्यय. याचा उपयोग

वजन—मापालंबींच्या क्रियापदाशी व नामाशी होतो). १ तंतो-तंत प्रमाणाने, अंशाने; मारंमार; अगदी वजनावरहुकूम. (कि० उतरणे; होणे). 'पुण्याचे मापाने दागे आणिले ते आळंदीचे मापाने टंक उतरले.'—वि. परस्पर तुल्य; बरोबर 'हे वजन आणि ते माप टंक आहेत.' [सं.] व्यंज—न. टाईपरायटर.

टकटक—खी. १ चकचक; चकाकी; तकाकी (सापाची). २ सारखा ध्वनि (घडयाळाचा) [ध्व.]

टकटकरणे—अकि. १ टवटवी येणे; फुलणे; खुलणे; ताजे-तवाने होणे; जोमदार दिसणे (फुलें, चेहरा). २ उडणे; ठणकणे (कानशिलें). [टकटक]

टकटकी—खी. टवटवी; प्रफुल्लितपणा; तुंकुकी (चेहऱ्याची).

टकटकीत—वि. टवटवीत; तुंकुकीत; प्रफुल्ल (चेहरा पदार्थ).

टंकण—न. सवागी. टांकणसार पहा.

टकरणे—अकि. एकसारखे सकाम दृष्टीने पाहणे; टक लावून पाहणे; टकमका पाहणे. [टक]

टकरणे—उकि. १ मिळणे; येणे; लागणे. 'परि वदनांचा शेवट न टके।'—झा ११.२०२. २ साधणे; प्राप्त होणे; करता येणे; साध्य होणे. 'हे अगाध निष्ठा परिपूर्ण। बाळ्या मोळ्या न टके जाण।'—एमा २.५१७. [हि. टकना=चिकटणे]

टकरणे—कि. टकणे; कसं टकणे. टिकणे पहा. —तुगा.

टकरणे—टाकणे पहा.

टकरणे—कि. टिकणे; स्थिर राहणे. 'असो न टके माझे ध्यान।'—एमा २८.६१७. [टक]

टकवंदी—खी. दर टक्यास (प्रत्येक १२० चौरस विण्यास) अमुक रकम असा जमिनीचा कायमचा ठरविलेला धारा. —वि. १ (टका=१६ शिवराई) टक्यांमध्ये ठरविलेले, हिशोब केलेले ठेवलेले) नेहमीप्रमाणे रुपयांत ठरविलेले नव्हे असे) (हिशोब, रोखे). २ टक्याच्या हिशोबाने ठरविलेली, अजमास केलेली (जमीन). [टका+वंदी]

टकमक—खी. १ पर्वताचा उंच, कठिण, तुटलेला, वरून खाली पाहिले असतां डोळे फिरतील असा मुळका किंवा कडा; अगदी उभा कडा. रायगड किल्ल्याच्या एका कड्याला टकमत टोंक असे नांव आहे. २ निष्कलृष्टि. टक पहा.

टकमक—मकां—किवि. निष्कलृष्टि; चकित होऊन. टकटक—टका पहा. (कि० पाहणे). 'टकमक पाहत होते प्रभुमुखचंद्राकडेचि चातकसे।'—मोउद्योग ७.१८. [टक]

टकमक—मकी—खी. गोलाकार भोपळ्यासारखी फळे येणारी एक वेल. टकमक—न. टकमक वेलीचे फळ.

टकमकीत—वि. टकटकीत पहा.

टकर, टकल—टकर, टकल पहा.

टकराघो—वि. पोपटासारखा वाचाळ; टकली लावणारा. [टक्-टकली+राघ] टकराघोच्या गोष्टी सांगणे—गप्पा मारणे; वाता लावणे.

टकली—लें—खीन. १ डोकें; डोचकें; विशेषतः डोक्याची कवची. २ सपाट जमीनीवरील उंचवटा; टेकडी.

टकल्या—वि. डोईस टकल पडलेला. [टकल]

टंकशाला टंकसाळ, टकसाळ—खी. नाणे पाडण्याचा कारखाना; टांकसाळ. [सं. टंकशाला; हिं. टकसाळ] टंकसाळचा फुटका—फुटलेला—वि. (टांकसाळीत मोडलेला). (ल.) जन्माचाच विषयलेला; लहानपणापासून दुर्दैव; आईवापांच्या घरीच कुक्कामी झालेला; नीट शिक्षण न मिळालेला. टंकसाळ्या—वि. १ नाणी पाडण्याकरितां ठेवलेला सोनार; याच्या उलट अंग-साळ्या. २ (सामा.) टांकसाळीतील एखादा नोकर.

टकळा—यु. टकळा. (राजा.) विरहाने लागलेली शोकणी; वेध; ध्यास; जप; उत्कट इच्छा. (कि० घेणे; धरणे; लागणे). 'सनिध्य घडो टकळा घालुनि न वत्स सुरभिचा सुजला।'—मोअलु ४.५८.

टकळी—खी. १ एकसारखी वटवट, बंडबड, रडारड, मुंका-मुंक (बडबडे लोक, मूल, कुटुंब इ०ची). (कि० लावणे; लागणे). २ झुरणी; ध्यास; टकळा पहा. (कि० धरणे; घेणे) 'साहनि दुधाची टकळी। गोंवारी गांवधेनु वेंटाळी।'—झा १८.१७४. [टक]

टकळी—खी. कापसाचे सूत काढण्याची चाती. [टिकली?]

टका—यु. १ एक नाणे. याची किंमत वेगवेगळी आहे. (अ) सोळा शिवराई पैसे; (आ) चार पैसे; एक आणा. (इ) (गुजराथेत) तीन पैसे. (ई) (उत्तर हिंदुस्थान) दोन पैसे. (उ) चार-पांच आणे किंमतीचे नाणे. —मात्रे १२.१. (ऊ) (सामा.) एक रुपया. (हें प्रत्यक्ष नाणे नसावें. बरील किंमतीचा वाचक शब्द असेल.) 'शेंकडा ६ टके. ' २ पैका; धन; द्रव्य. ३ कर. (समासांत) घरटका—लमटका—तोरणटका. ४ १२० चौरस विघे जमिनीचे एक माप. [सं. टंक=नाणे. हिं. टका] टके करणे—१ पैसा जबळ करणे. एखादी वस्तु विकून तिचे पैसे करणे. २ फायदा, नफा मिळवणे. ३ कवेस्व मिळविणे; वरचळ होणे. टके शेर—अतिशय स्वस्त; पैशास पायली; मातीमोल. २ कवडी किंमतीचा; छुत्र; महत्त्व नसणारा. 'हे पूर्वी भालेराव होते. ऐलीकडे टके शेर झाले. ' ३ चांगले किंवा वाईट एकाच मापाचे, एकाच योग्यतेचे; समानमूल्य. 'टका शेर आटा टका शेर खाजा.' म्ह० टक्या कोठे रे जातोस सखा तोडावयास. द्रव्यामुळे मैत्री मोडते याअर्थी.

टका—कै—युन. १ निशाण; ध्वज; छत्र. २ (ल०) प्रतिमा; ठ्था. 'फगफगिती टके निबाड।'—शिशु ५२८. ३ अग्रभाग; कोंब; झुभारा. 'तो पाळा तया धुमे। टकेयावरी।'—झा १५.१६६.

३ खा, छाप. 'जी पुरुष नपुंसकें। हे व्यक्तिसेवाचें टके।' -झा (कुंटे) १५.१६१. [का. टंके=काठी, टेके=निशाण; तुल. सं. टंक=तलवार]

टकाकां—क्रि. टकटक—कां पहा. (कि० पाहणें).

टंकांमल—न. (शाप.) टांकणखाराचा तेजाव, फूल. (इं.) बोरसिक अँसिड. [टंक+अमल]

टंकार—पु. धनुष्याच्या दोरीचा टण्टकार. 'शिरले यवनाच्या धवणी त्या टंकार.' -विक २६. [सं. टण्टकार ध्व.] टंकारणें—टण्टकारणें.

ट(टं)कारी—पु. दगडाची जाती तयार करणारी किंवा त्यांस टांकी लावणारी टांकाऱ्यांची जात व तोंतील एक व्यक्ति. दगड घडण्याचें काम करणारी एक जात, व्यक्ति. [सं. टंक+कार; प्रा. टंक+मार]

टंकी, टंकीका—रा—(संगीत) एक राग. यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण—संपूर्ण, वादी पंचम, सवादी ऋषभ, गान्धमय सायंकाल.

टकुचें, टकुच, टकोचें—न. डोकें, कान झांकणारें (वाय-काचें, ल्हान मुलांचें) टोपडें; कानटोपी; कुंची. [टकुं]

टकुरें—लें—न. १ डोकें; मस्तक; टाळ; टकोरें; बोडकें. २ वरील भाग, तोंड. [टाळकें]

टकुली—ली—खी. टकळी पहा.

टंकेकारी—पु. द्वारपाळ. -शर

टकेटाणपे—पु.अव. ठोसे; आघात; प्रहार; टेंचा (ल.) संकटें; हालअपेष्टा, अडथळे (एकाद्या तबीस न्यावयाच्या विष-यांत किंवा आश्रय मिळविण्यांत); अनुभव. (कि० खाणें; घेणें; सोसणें; मोगणें). 'टकेटोणपे खाल्यावांचून मोठेपणा येत नाही.' [टका=वळा+टोणपा=काठी द्वि.]

टं होटं ह—क्रि. वरोवर; तंतोतंत. टंक (—क्रि.) पहा. [टंक द्वि.]

टकोर—रा—वि. मोठ्या आकाराचा; साधारण मोठा; (दुस-ऱ्यापेक्षां) मोठी (सामा. ल्हानसहान वस्तूवद्दल वापरतात).

टकोर—वि. कठिण; कडक (गुळ, माल). [ध्व. टकुं+करणें]

ट होर—पु. खी. घोष; कक्षा; गोंगाट, कटकट; अखंड, एकसारखा आवाज. टक अर्थ ३ पहा. 'पावसानें आज टकोर लाविला आहे.' [ध्व. टक]

ट होरणें, टकोरें—टिकोरणें, टिकोरें पहा.

ट होरा—पु. ठोसा; रपाटा (फळी, काठी, दांडकें यांचा). (कि० मारणें). टिकोरा पहा. -मौज २.६.३०.

टकोरी, टकोरें, टकुरें, टकुरें, टकुलें, टकोलें—खीन. (तिस्कारार्थी) डोकें; टाळ; टाळकें. [का. टकोर=ल्हान टिमकी]

टकर—खी. १ (जनावरांचीं) शिंये किंवा कपाळ यांनी परस्परांवर केलेला आघात; दुसणी; धडक. २ (ल.) बरोबरी; स्पर्धा; चढाओढ करण्याचा प्रयत्न; सामना. (कि० खाणें; मारणें). ३ (वैल एवढे इ०) सशृंग पशूंची शोबी; कुस्ती. [ध्व. प्रा. टकर]

टकल—न. १ डोक्यावर मध्यमार्गी केंस नसणें; डोक्यावरील केंस नसलेली जागा; केसाहीनत्व (जरा, रोग, इ० कारणांमुळे झालेले). २ (ल.) उम्या पिकाच्या शेतांतील पीक नसलेला जमिनीचा तुकडा; माळरान; उंच व कोरड्या जमिनीचा प्रवेश. ३ (तिस्कारार्थी) तोंड; चेहरा. 'मी आजपासून तुझें टकल पाहणार नाही.' म्ह० उरी केंस माथां टकल—एकीकडे लाम तर दुसरीकडे तोटा. -माथ्या, टकल्या—वि. खल्वाट; टकल असणारा.

टका, टकटोणपे—टका, टकेटोणपे पहा.

टंगचाई, टंगडी—तंगचाई. तंगडी पहा.

टंगडी—खी. (गो.) डहाळी. [का. टोंगी=शाळा]

टंगळ—खी. (क.) युक्ति; खुबी; शैली. (कि० साधणें) [का. तंगळ=शुतणें, अडकणें]

टंगळमंगळ—खी.न. १ निष्काळजीपणानें, वरवर काम करणें. २ हयगय; टाळाटाळ; कांई; मुद्दाम केलेला देगटपणा; अनास्थेची चुकवाचुकव; वेपवाई. 'पावसानें अलीकडे टंगळमंगळ आरंभिली आहे.' -क्रि. १ हयगयीनें; गमतगमत; निष्काळजीनें; अनास्थेनें; आळसानें (काम करणें). २ लहरीनें; मधूनमधून; इकडेतिकडे करीत; बांबून बांबून; राहून राहून; हात राखून (वेळेवर, योग्य जागीं करावयात्रे काम). ३ रडतखडत; अळमटळम करीत; कनत; विचकत. [सं. तंगलमंगलम्-राजवाडे; सं. तंग्+मंग्; का. तंगु=बांबणें, गमणें]

टगेगिरी—खी. मामटेगिरी; लुचेगिरी; डाव; कपट. टग्या—वि. १ लुन्वा; उनाड; गुंड. 'एखाद्या गुंड टग्याही असें वळीची जागा अडवूं शकेल.' -के १.७.३०. २ गवडल; गलेळ; धट्टिगण. ३ तगडा; निकोप; सशक्त. 'चांगला टग्या आहेस.' -हाकांथ ११४. [का. टक्कु=लबाडी; कपट]

टग्या—पु. शिसें अंत भरलेली मोठी कवडी.

टच—न. (कों.) नेमलेली वेळ; योग्य प्रसंग, काळ (काम-काजाचा); इंगाम; ऋतु; सुगीची वेळ; तयारीचा, चातीचा समय.

टच—खी. (मुंबईतील सोनारत सड-१८५७ सालींहि) सोन्याचा दर्जा, कस. [इं.]

टच-कन-कर-दिनीं-दिशीं-किवि. (याचा उपयोग हक्क, चपलतेने टोचणे, मोंसकणे, झुपसणे इ० क्रियापदांवर करितात) टच् शब्द होई असे टोचणे, वाजणे इ० क्रियापदांच्या आवाजाच्या प्रकाराने अनुकरणात्मक. उदा० टचकन-डोळ्यांस पाणी आले-रफ निघाले-पू उडाला-फोड (गळू-लिबू-आंवा-) फुटला-रुपये खरबले इ०. [ध्व.]

टचकारा, टचकारा, टचकारनीस-तजकरा इ० पहा

टचका-पु. १ एक लांकडी खेळणे (हें लांकडी गोड्यांच्या घडाचे असते). २ टोच; टोचणी; टोचा. ३ बोटांने किंवा गोटीने हक्क मारलेली टिचकी, घक्का इ०; टच शब्द होईल असा प्रहार. (कि० मारणे). ४ (खडकाळ रस्त्यांतून जातांना) गाडीला वसलेला आंचका, धक्का. ५ एकदम मळमळां साव (रक्त, पू, रस, अश्रू यांचा टच अशा टिचकणे, मारणे याच्या आवाजावरून) ६ तुण-तुण्यावरील लावण्या म्हणण्यांतील झोंक. ७ खडका. [ध्व. टच]

टचटच-चां-किवि. टोचतांना, टोळतांना, उवा-पिसवा इ० मारतांना, गळू इ० दुसदुसतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे. [ध्व. टच द्वि.]

टचटचणे-अकि. १ दुसदुसणे; ठसठसणे; ताळतून कडक वनणे; ठणकणे (गळू इ०). २ टच ! टच ! आवाज करणे. [ध्व. टचटच]

टचटचीत-वि. दुसदुसणारे; ठसठसणारे; ताळतून कडक वनलेले; चड; टणक; निवर (गळू); डब्व शालेले, फुगलेले (पोट); रक्त साऊन फुगलेला (डेकून); रसरसीत (द्राखें). (विशेषतः फुगणे, भरणे या क्रियापदांवर कर, क्रियाविशेषण असतांना योजतात). -किवि. सडळ हाताने; औदायनि (खर्च करणे).

टचटचून-किवि. १ विपुलतेने; भरपूर; पुरेपूर; वाहून जाण्याजोगे; अतिशय (टोचल्यावर कर आंत कोंडला गेलेला प्रवाही साव. टोचणे, फोडणे इ० शब्दांवर उपयोग). २ अतिशय, विपुल (रडणे, डोळ्यांत पाणी येणे, सारखे झुपणे, जोराने ठणकणे या क्रियांचा आवाज, प्रकार यांचे अनुकरणवाचक). टचाचणे-अकि. (टचटचणेचा अतिशय) जोराने, सारखे झुपणे; ठणकणे; सडळ मारणे; दुसदुसणे (गळू, इ०). [टच ! टच !] टचाचून, टचाचा, टचाटच-चां-किवि. टचटच, टचटचून यांची आधिक्यदर्शक रूपे

टचरणे-अकि. (व.) कचरणे.

टंचाई-झी. महागाई; दुर्मिळता; तंगचाई पहा.

टंटणी-झी. वागेरी; एक वनस्पति; फूलझाड.

टटारणे-सकि. ताळणे (अंग इ०). तटाटणे पहा. [ताळ]

टटोरी-झी. १ (कों.) धान्याने भरलेले, घोंसदार कणीस. 'टटोरीस घेतें आली होती परंतु पाऊस आतांच त्यांच्या टटोऱ्या

आंचळल्या.' २ (कुण.) अन्न किंवा श्वासनलिका; अन्नमार्ग. [सं. टटोरी-एक वाद्य ? तट]

टण ह-वि. १ कठिण; दृढ; मरीच; निवर; कडक. २ (ल.) तगावा; मजबूत; कणखर; वळकट. 'टणक धाकुटीं । अवधीं सरती विडलीं ।' -तुंगा ३५५. ३ खणखणीत; खडखडीत; निरोगी. ४ प्रचंड; मोठा; स्थूल गंभीर. 'ऐसा टणकु सिंदनाडु ।' -गीता १. ७५५. [ध्व]

टणक, टणकारा, टणकभाग-पु. श्रमासुळे आलेला थक्का; क्षीण; मागवटा; वेजारपणा. (कि० येणे). 'आतां आला असे टणक । निद्राकरी उगाची ।' -भवि ३२.३८. [टणक] टणकणे, टणकारणे, टणकणे भागणे-अकि. पुष्कळ श्रमाने ग्लानी येणे; थकणे; दमणे; श्रमी होणे; क्षीण येणे.

टणकणे-अकि. १ (वायकी) कुरकुरणे; तकार करणे; फुरं गटणे. २ हिरमुष्टी होणे; दुर्मुखणे.

टण-कन-कर-दिनीं-दिशीं-किवि. टणक पदार्थास लागून मागे उसळलेल्या गोटी इ०च्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन; धनुष्याच्या टणत्कारासारखा; (उड्या मारणे, नाचणे, वागडणे. धुडगूस घालणे इ० क्रिया जोरदारपणे दर्शविण्यासाठी हि त्या त्या क्रियापदांवर कर हें क्रियाविशेषण योजतात). [ध्व.]

टणका-वि. टणक (-वि.) पहा. टणकाई-झी. १ कठिण्य; दृढता; घनता. २ कणखरपणा; घडेदेपणा.

टणका, टणकारा-पु. १ विचवाच्या नांगीचा ठणकारा; दंश; फणकारा. (कि० मारणे). २ (ल.) टोमणा; मर्मभेदक भाषण; व्याजोक्ति; व्यंगोक्ति; खोंचदार भाषण. (कि० मारणे; मारून जाणे). [ध्व.]

टणका(रका)रणे-सकि. धनुष्याची दोरी वाजविणे. 'टणकारोनि धनुष्यही लगवला व्यापें मृगी बेरली ।' -आनंदतनय, मृगीचरित्र. पृ. १७. [ध्व. टणत्कार]

टणटण-टणां-किवि. टणकन-कर-दिनीं इ० पहा. [ध्व.] ० उडणे-बोळणे-टोमणा मारणे; खोंचदार उत्तर देणे; रागाने फाडफाड बोलणे इ० टणटणणे-अकि. १ उडणे व उशी खाणे (वेडें ; उड्या मारीत चालणे. २ टोमणा मारणे; खोंचदार प्रत्युत्तर देणे. ३ तणतणणे; अतिशय रागावणे; फार ताणणे.

टणटणीत-वि. १ तणतणीत, तुटेपर्यंत ताणलेला. २ शरीराने अत्यंत सुदृढ व टणटणीत.

टणत्कार-पु. टंकार पहा. [सं. ध्व.]

टणाटण-णां, टणाणां-किवि. टणटण पहा (जोरदाररूप).

टणु-णू-णूं-पुन. आघाताने डोकें किंवा कपाळ यांस आलेले टेंगूक. 'कपाळास लागून टणु आले.' -रामदासी भाग १५. पृ. ११८. [ध्व]

टण्णा—झा—पु. योनी; चूत; क्रीजननेंद्रिय [सि. टणो]
 टनूचन—वि. (व.) व्यवस्थित; ठाकठीक. [इ. टॉप]
 टनस—पु. (व.) ताळ; अहंकार.
 टप—पु. १ चेंडूची उशी, उसळी. २ खेळण्याची मोठी गोटी. [ध्व]

टप—पु. १ तंबूचें आच्छादन. ' खाल्लें टप, आंतलें टप, वरलें टप. ' २ गाडीचें वरील आच्छादन, तट्या. [इ. टॉप]
 टपकं—वि. टपोरें. ' झाड टपकं फूल टपकं. ' —मसाप ४.४.२५०.

टपकणें—अक्रि. १ थेंव थेंव पडणें, गळणें, झरणें. [ध्व.] २ (व.) घेणें. [ध्व.]

टप-कन-कर-दिशीं-दिशीं—किवि. १ टप असा आवाज करून. २ निमिषांत; क्षणांत; फट्कन; चपकन. [ध्व]

टपकळ—वि. १ भरीव; भरपूर; मोठें व चांगलें; मज्जम; ठळक; ठोकळ. २ स्वच्छ; स्पष्ट; पूर्ण; पुरेपूर; उठावदार. (खूण, अक्षर).

टपका—पु. १ टपकत पडणारा पाण्याचा थेंव. २ (ल.) एकसारखी गळती; झरणी (पाऊस, फळें, सार्थीत मरणारी माणसें किंवा जनावरें यांची). (कि० लावणें). ३ टपका; दोपारोप; ढाग; आक्षेप; काष्ठिमा. ४ विड्याचें पिकलेलें पान. [ध्व]

टपकाळ दाणा सोडणें—कि. (व.) पेरतांना वेतांनं जमिनींत दाणा सोडणें.

टपटप-टपां—किवि. १ टपकत पहा. २ जलद; क्षणांत; झट-क्यांत. [ध्व]

टपटप—वि. (गो.) धावरा; धावट.

टपणी—झी. दक्षतें (दवा धरून) वाट पहात बसणें; जपणी; टेंदळणी; पहारा. [टपणें]

टपणें—अक्रि. लक्ष लाऊन स्वस्थपणें वाट पहात बसणें; दवा धरून बसणें; टेंदळणी करणें; जपत राहणें; संवि साधण्यासाठीं जपून बसणें. ' ते अन्यान्यवधातें धात्रागतिप्रवीणधी टपती. ' —योगेश १०.१०. [इ. टपना]

टपराण—न. (कृ.) टपरा; टपका; बोल; दोपारोप.

टपण्या—वि. १ (व.) हलकट. २ दृष्टी (शोक्यास टपरा फटके) बांधणारा यावजून. ' तो फार टपण्या आहे. '

टपळा—पु. चापट; चापटी; चपाटा; थप्पट. [ध्व.]

टपळी—झी. १ लांकडाची उराल्खी कर्पा; धपळी; मुकल्या कानड्याची खपळी. (कि० निषणें; जाणें; उडणें). २ (ल.) तिरस्काट स्थिति; अग्रनिद्रा; सर्व प्रकारें मानसदना. (कि० उडणें). नष्ट स्थिति; शकावट; धिगोटा. (कामाळाळी, कष्टाळाळी, नचाळाळी झाल्ले). [टपळी-नी] (कि० उडणें). टपळेंबाजी—झी. थप्पटवाजी; चापटयांजी चारणें; चरपुस मार. (कि० फाणें; कावणें).

टपाटप-पां—किवि. टपटप-टपां पहा.

टपार—झी. (हेट. नाविक) गलबतास पावसाची किंवा समुद्राच्या पाण्याची झड लावूं नये म्हणून दोहों बाजूस बांधाव-याची लांकडी साटी. [टप]

टपा(प्या)ळ—न. १ डांकवर. २ डांक, पत्रें इ०. [टप्या]
 ० हंशील—न. टपालानें पाठविण्यास तिकिटें इ० रूपानें लागणारा खर्च. [टपाल+हंशील]

टपाला—न. चोख्याचा एक रंग. —अथप १.२८.

टपूर—पु. बध्पुष्ट मेंढा.

टपू(पो)र-रा—पु. काठीचा तडाखा. टकोरा पहा. (कि० मारणें). —वि. मोठा; मोठ्या आकाराचा; इतरपक्षां मोठा, पुष्कळां-मध्ये मोठा.

टप्प-कन-कर-दिशीं—टप-कन इ० पहा.

टप्पर—न. (व.) झांकण; पत्रा. [टप]

टप्पळ—न. १ मणावरील खपळी. (कि० उडणें; निषणें). २ (ल. व शब्दशः) सर्वस्व जाणें; चामडें निषणें. ' माझे खर्चा-खालीं-लामासुळें-पर बांधण्यामध्ये-टप्पळ उडालें किंवा निघालें. '

टप्या—पु. १ (गायन) एक चीज. मिठ्या घोंरी यानें ही चीज तयार केली. हिचा विषय धुंगार. फाफी; खमाज, भैरवी इ० रागांत बहुधा ही वापरतात. हीत तानवाजी फार लागते. २ (ताल) यांत १६ मात्रा व ४ विभाग असतात.

टप्या—पु. १ चेंडू, बाण, बंदुकीची गोळी यांच्या मान्याचें अंतर, फेंक, मर्यादा. २ अंतर; दोन रेषांतील-गांवांतील अंतर. ' त्या गांवास दहा कोसांचा टप्या आहे. ' ३ विसाव्याथी किंवा बांधण्याची जागा; विशेषतः डांक पोचविणारे धावते नोकर किंवा हुमाल अथवा घोडे यांची अदलाबदल होते ती जागा; टेवळेची डांक; टेकडीवरील, घाटामधील विधांतीचें ठिकाण किंवा चड; जिऱ्यावरील मधली बांधण्याची आडवी जागा. ६ चेंडूची उशी. ७ धिबण्याची एक तन्हा. ८ (ल.) प्रवाह; ओघ; आदोका; कल; कक्षा (भाषण, मन, धारणासक्ति यांचा). ' जसजसें वर जावें तसतसा पृथ्वीचा अधिकअधिक भाग नजरेच्या टप्यांत येतो. ' ९ वंशविभाग; घेरा (मोटें वहर व त्यान्वातील भोंवतालची खेडी मिळून) वंश पहा. ११ (बांध काम) जड पहा. (इ.) ऑफसेट. [का. टप्या, टप्ये] ० छाऊन येणें—१ मध्ये खार्थी पडून पुन्हां उमळून पुढें जाणें; उडी घेणें (चेंडू इ०). २ (ल.) तावडलां व परत येणें (दूत, निरोप्या). ३ गमतगमत, मध्ये विदांता लाऊन येणें. ० छाणें—१ बांधणें; विदावा घेणें (संकतांना, वास्ततांना). २ टप्यालाऊन येणें पहा. टप्यांत येणें—आटाक्यांत आळून-झालीत येणें. टप्ये लावणें—मुकाम दर मुकाम करणें. ० गुजरा-

पु. तोफांचा धमधमा; उंचवटा. 'तटोतट टप्पेगुजरे बांधून ...'
भरामा ३३.

टव—न. १ लांबट जस्ती मांडें. २ पिंप. [इं.]

टवकणें, टवका—टपकणें, टपका पहा.

टंबळणें, टम(मा)ळणें—उक्ति. (ग्राम्य) संभोग करणें.

टबळा—पु. तबला पहा.

टबुका, टबूक—वि. (ग्राम्य) मोठ्या आकाराचा; अनस; घेंड; घुड.

टंबू—पु. (व.) १ मोठें व वाटोळें बोर. २ (ल.) मोठ्या बोंड्याचें नाक; बोंड. 'नाकाचा टंबू.' टंब्या—पु. (क.) वैडुळ.

टबोणा—वि. मोठा; मोठ्या आकाराचा; टपोरा पहा.

टमका—पु. चापटी; बप्पड. —शर. [ध्व. टम]

टमकी, टमटम—टिमकी, टिमटिम पहा.

टमटम—सी. घोड्याची एक प्रकारची गाडी. [ध्व.]

०नगरी—सी. १ प्रसिद्धि; डंगोरा; गाजावाजा. २ जेथें पुष्कळ गप्पीदास व चहाडखोर लोक राहतात तें गांव; गप्पाचें आगर.

०राज्य—न. १ वेधिस्त, अव्यवस्थित कुटुंब, जमात, समाज. २ गोंधळ; अव्यवस्था. म्ह० वज्रवज्रपुरी आणि टमटम राज्य.

टमटमीत—वि. टमटमीत पहा.

टर—सी. १ फजीती; निंदा; मानहानि; निर्मत्सना; उपहास. २ निदास्पद स्थिति; टेर. (कि० उडविणें; करणें; उडणें; होणें). ३ (हिं.) आग्रह; हट्ट. —मनको.

टर—सी. घुम; परपर, करकर आवाज (मोंवरा, किरकिरें इ० चा).

टरकणें—उ.कि. १ टरें असा आवाज होईल अशा प्रकारें वख इ० फाडणें, तुकडे करणें. २ चरकणें; मिणें. ३ (ना.) गुंगारा वेणें; त्याच पावळीं परतणें. [ध्व. टर; हिं. टरकाना]

टरकन—कर—दिर्नी—दिशी—किवि. टरें असा फाटण्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. (कि० फाटणें; फाडणें). [ध्व.]

टरकमोहवत—मोहवत—सी. बरबर केलेली समजूत; संपादणी. झांजीहांजी; तोंडपूजा; लाबवी भाषण; खोटी किंवा पोकळ प्रीति.

टरकहाणी—सी. कंटाळाणी व त्रासदायक गोष्ट, भाषण; आकडक्या; कटकट; दुरदूर; पिरपिर; मुणमुण.

टरका—पु. (राजा.) अपानवायुध्वनि; पादण्याचा डं असा आवाज; पाद. [ध्व.]

टरकांकडी—सी. उन्हाळ्यांत नदीच्या काठीं होणारी मोठी व लांब कांकडी. असें म्हणतात कीं पडवळ वेलावरच असतांना त्यांत तवशाच्या विया घालाव्या व पडवळ पिकल्यावर त्या विया त्यांतून काढून पेराव्या म्हणजे त्यापासून टरकांकडी उत्पन्न होते. तरकांकडी पहा.

टरकाविणें—उक्ति. १ टरें आवाज होईल असें फाडणें; तुकडे करणें २ (ल.) कानलघाडणी करणें; खडसून किंवा रागानें वोलणें. [ध्व.]

टरघाणी—सी. मुलांचा एक खेळ; एका खांबावर एक आडवें लांकूड अडविलेलें असून त्याच्या दोन टोकांना दोन्या बांधतात व त्यांना धरून दोन मुलें लेंवकळतात व ते आडवें लांकूड गरगर फिरवितात, तेव्हा टरेंटरें असा आवाज होतो. [ध्व.]

टरटर—रां, टरटरून—किवि. वख टरेंकन फाडतांना, मुजतांना, गळें वाडतांना, हगतांना, पोळी इ० फुगतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. तरतर पहा. [ध्व.]

टरटरणें, टरारणें—तरतरणें, तरारणें पहा.

टरपेन्टतेल, टरपेंटाईल—न. रंग मुकण्यासाठीं त्यांत वापरावयाचें वेवदाराच्या झाडाचें एक तेल. टारपीण तेल. [इं.]

टरफ(ग)ल, टलफग, टर्फल—न. कवच; फोल; वाहेरची त्वचा; साल (पोफळ, बदाम, भुईमुग इ०ची); वाटाण्याची शेंग; विचेचें बोदक. [ध्व.]

टरफूस, ट. मोंवरा—सी.पु. कानाशीं होणारी कटकट; किरकिर; त्रास; ओरड. (कि० लावणें; मांडणें; करणें). टुरफूस असेंहि रूप आढळतें. [टरें ध्व.]

टरबूज—पुन. तरबूज; कलिंगड. [फा. तरबूज]

टरंवं टरंवं, टरांवं टरांवं, टराँवं टराँवं—किवि. वेडकांच्या ओरडण्याच्या आवाजाचें अनुकरण करून. [ध्व.]

टरळी—सी. नाला; पाट; खंदक; मोरी; गटार; चर; खळी; पाळी.

टराटर—रां, टरारां, टराकन—किवि. टरटर—टरां पहा.

टरारणें—उक्ति. उत्तेजित होणें. तरारणें पहा.

टरू—न. (राजा.) घश; किणा; बधिर जागा.

टर्न—पु. (छापखाना) कंपोज करतांना केसीच्या घरांतील एखादें अक्षर संपल्यावर, त्या अक्षराच्या जागीं दुसरा एकावा उलटा टाईप (अक्षराची बाजू खालीं करून) टाकतात तो. [इं.]

टर्नबाज—वि. (ना.) मुजोर, दांडगा. [ध्व. टर-बाज]

टर्नबाजी—सी. (ना.) मुजोरी; दांडगाई. [हिं.]

टरळा—पु. चकर; फेरी; फेरा. [हिं.] टरळेंनविशीं—सी. (ना.) रिकामटेकडेपणा. [हिं.]

टरळू—वि. ल्हान व जाड; टेंगणाळसका.

टव—पु. (कासारी धंदा) पत्रा कापतांना मध्यविडु काढण्याचें एक खिळयासारखें हत्यार. —बदलापूर १६.

टवका—पु. (कु.) कुसवाचें घर; मोक; खोबण.

टंक्का—यु. पृष्ठभागावरचा किंवा शरीराचा लहानसा तुकडा (शलाघातांनीं ३० निघालेला). टोंका पहा.

टंक्कारणें—अकि. आश्चर्य किंवा रागादिकानें मनुष्यानें होले व पथनें कान ताठ करून एखाद्याकडे पाहणें; डोळे वटास्तून वचणें. 'ऐकतां मुरलीचा स्वर। गाई टंक्कारल्या समग्र।'—हवि १३.४१.

टंक्क—वि. (गो.) तुडुंब; भरपूर. 'पोंट टंक्क भला'

टंक्च—न. दुःख; त्रास; टोचणी. 'कोणीहि टंक्च न वेळे.'—हा १२.१८२.

टंक्चणें—सकि. कातडें काढणें. [सं. त्वच्]

टंक्चळणें, टंक्चा, टंक्ची—टों मध्ये पहा.

टंक्टव—झी. टवटवी; गोंडसपणा. 'बरी टंक्टव अति-वरवी।'—एमा ३.३९०. टंक्टवणें—अकि. फुलणें; वहर येणें; ताजें दिसणें; खुलणें (फुलें, चेहरा). टंक्टवा, टंक्टवीत—वि. प्रफुल्लित; ताजा; ऐन उमेदीत आलेला; पाणीदार चेहेऱ्याचा; तेजस्वी 'मरणीं असे टंक्टवा।'—हा ८.२१०. टंक्टवी—झी. प्रफुल्लित; तेज; ताजेपणा; चेहेऱ्याची हुशारी; वहर.

टंक्णा—झी—णें—झी. १ वजनी मापाबरोबरचें कैली माप. २ (कों. राजा.) वजनी पांच शेर मापाचा उभा तांब्या. —किवि. कांठेकांठ; भरपूर (किं० मरणें; येणें).

टंक्णें—अकि. (अ.) उतरणें; नरम होणें. 'त्याचा ताप किंचित टंक्ण आहे.'

टंक्करकी, टंक्करचाळ—चाळा—झी. उनाडटप्पणा; वद-फैली; मटकेपणा; टवाळकी. टंक्करी—वि. मटक्या; उनाड; विवशी; वदफैली; उनाडटप्प.

टंक्करा—यु. (कों.) टंक्का; उडालेला तुकडा; विशेषतः तोड-लेला, फाडलेला ३० भाग.

टंक्कसण—वि. (व.) टणक; कडक. 'म्हातारा बोखन टंक्कसण आहे.'

टंक्ळी—झी. १ नारळाच्या करवंटीचा काडलेला तुकडा, डळपी. २ ओलाण दिव्यामध्ये ज्या खोलगट तवकडीत तेलवात घालतात ती; पितळी पंती. ३ डोक्याचा पुड्या भाग; कपाळ. ४ (बायकी टवाळ झी) एक प्रकारचा शिवीचा शब्द. ५ जोवळा किंवा कंस यांतील एक प्रकारचें बांबूक. [का. टवळी] ० अमावस्या—अवर्षस—झी. १ आषाढी अमावास्या; या दिवशीं टवळपाची म्हणजे दिव्याची पूजा करतात. २ अमंत्र किंवा अपशकुनी झी. टवळें—ळें—न. समई, दिवा किंवा पळीचें टोंड, चाडें (यांत तेल व वात असते). 'हृदयवळा दीपकु.'—मुआदि १६.२१६. तुतारीचा टोंकाचा भाग; चुनाळ्याचा, तपकिरीच्या डबीचा, डव्याचा अर्धा भाग; दुहेरी शिपीचें अर्ध; वाटीच्या आकाराचें मांडपाचें अर्ध; गोफणीत दगड ठेवावयाची जागा.

टवा—यु. डोल; डव.

टवाळ—ळया, टवाळ (ळी) खोर—वि. १ आळशी; उनाड; खोडकर; चाळे किंवा खोड्या करणारा; दुर्गुणांनीं किंवा लुच्चेनि-न्यांनीं परिपूर्ण (मूल). २ नेहमीं निंदा करणारा; दोष काढणारा; निर्मत्सेना, उपहास, चेष्टा करणारा; चटोर. ३ लटकें; मिथ्या; निरर्थक. 'तरी सांडी म्हणे आषवें। टवाळ हें।'—हा १३.८१०.

टवाळ, टवाळी, टवाळकी, टवाळगिरी—झी. १ यष्टा; निंदा; उपहास; कुचेष्टा; नफळ. २ निरुपोगी, स्वैर, त्रास-दायक, खोडकर किंवा बेफिकीरीचें वर्तन किंवा वागणूक (मुलांची). ३ चटोरपणा. [का. टवळी]

टवाळें—न. खोटेंपण; अवगुण; खोड्या; दोष; टवाळपणा. 'यशांचीं टवाळें जाणें।'—शिबु ८६५.

टसर—न. एक प्रकारचें रेशमी जाड कापड [हि. सं. तसर]

टहळणें, टहळता पाहारा—टहळणें ३० पहा.

टहळणी, टहळणें, टहळी, टहळ्या—टहळणी ३० पहा.

टहाटळ—यु. टाकळा, तरवठा या नांवाची वनस्पति.

टहाळ—युन. १ बहाळी; फांदी (शाळाची). २ लाळ, वाटाणा, विशेषतः हरमरा या द्विक घान्याचे झुडूप. [हि.]

टहाळा—ळें—युन. १ सपन्न लहान फांदी (शाळाची); बहाळी (झुडपाची तोडलेली). २ टहाळ अर्थ २ पहा.

टहाळी—झी. लहान टहाळा. टहाळा अर्थ १ पहा. [हि.]

टहू—यु. (व.) मोठें बोर. टंहु पहा.

टळ—कण—कर—विशीं—किवि. चकलें; लखलख; शक-कलें; चटविशीं. (दिसणें, रफ निघणें, उसळणें, उडणें, डोळ्यांत पाणी येणें). [ध्व.]

ट(त)ळका—यु. बांधूची लहान चटई; हांपरी; शाली.

टळटळ, टळटळीत—किवि. १ निखालस; चकचकीत; भर; वळंडातीत, उग्र संघ. हे जोरदार शब्द दोनप्रहर या अर्थाच्या शब्दाबरोबर जोडतात. भर दोनप्रहरच्या तेजानें युक्त. 'टळटळीत दोनप्रहर किंवा दुपार शाली.' टळटळित दुपारां जन्मला राम-राणा।' २ केव्हां मध्यरात्र शब्दाबरोबरहि जोडतात.

टळटळीत—वि. स्वच्छ, चकचकीत, मोठें आणि चकाकीत दिसणारें (अक्षर, झुणा, गव्द, अधु, दंव ३०). टळटळणें—बरो-बर मध्यान्ह होणें.

टळणें—अकि. १ जाणें; निघून जाणें, नाहीसिं होणें (काळ, मृत्यु, संकट, दुःख). 'हे किती ! न त्यास त्याचें काळासी मिड-वितां सुतप टळतें.'—मोमीष ८.५५. २ पराङ्मुख होणें; न येणें; पाळण्यास चुकणें; न जाणें. (वचन, शब्द ३०); अंतर पडणें; ३ कळंडणें, कळणें (जहाज, नाव). ४ पळणें, डळणें. 'टळती

गजहि न अन्य प्रेक्षक जे तेचि तेवचां पळती ।' -मोकरण ८.२२.
म्ह० तेल जळे पीडा टळे.

टळोटळो—न. दुपारचें कळकळीत ऊन्ह किंवा प्रकाश;
मध्यान्ह काल. 'दुपार टळोटळो करती.' -क्रि. वि. ठण्ठणीत; टळ-
टळीत; चकचकीत किरणांनीं युक्त; एकसारखा तेवत किंवा तळपत
असणारा (सूर्यप्रकाश, प्रदीप्त आग). [ध्व.]

टाईप—पु. १ अक्षर वर्गेचा शिसें ६० चातूंचा ठसा, खिळा. २
नमुना. ० रायटर—पु. अक्षरांच्या ठसांचें यंत्र; टंकयंत्र. [इ.]

टाईम—पु. वेळ; काळ. [इ.]

टाळक—न. टावळें; आकस्मिक लाभ किंवा फायदा; वबाड;
प्राप्ति.

टांक—पु. १ एक तोळ्याचें (एकवहासरांश पक्षा शेरा) वजन.
१ माशांचें किंवा ४ माशांचें वजन. 'तुका म्हणे घालें खंडीमर्च्यें टांक।' -
-तुगा ३८७०. (सामा.) बोडीची दात. २ लेखणीचें चिरलेलें
टोंक; त्या टोंकभर शाई. ३ चातूंच्या पत्र्यावरील वेवतेचा ठसा.
यावरून (छ.) एखाद्या समारंभाला अवश्य बोलावणें केलें पाहिजे
असा प्रतिष्ठित माणूस. 'जेवें चंद्रसूर्याचा टांक न पडे।' -सिसं
२.१३. ४ (काव्य) एक रुपया; कोणतेंहि चांदीचें नाणें. 'पडती
बहुवस टांक।' -हा ७.२५. ५ (छ.) लेख. 'अजूनपर्यंत एक
टांक तरी ओढला आहेस।' ६ टांकी; छिनी. ७ निव लावलेली
अलीकडील प्रकारची एक लेखणी; (कु.) बोरु. ८ (व.) टांच
'टाकेला कांटा स्तम्भ.' ९ (गो.) खर्च करण्याची शक्ति. 'पांच
हजार हुंडा देण्याची मला टांक नाही.' १० (गो.) वगडासारखी
वट्ट जमीन. ११ (व.) वाड. १२ एका जातीचा आंबा. -खी.
बरोवरी; समानधर्म. 'हा आठ रुपयांचा धोतरजोडा आहे. परंतु
बारा रुपयांचे जोड्याची टांक टाकतो.' -वि. कोरडा ठण्ठणणीत
(नदी, तळें इ०). [टंक] (वाप्र.) ० गुंनणें—हातचा लेख वेळून
वचनास बांधून घेणें. ० मारणें—लिहिण्यास घेणें, वसणें. टांकानें
(लेखणीच्या टांकानें) गळा कापणें—तुसत्या लिहिण्यानें
एखाद्याचा नाश करणें. म्ह० टांका आगळें लिहावें घांसा उणें जेवावें.

टांकचें—क्रि. (गो.) ऐपत असणें.

टाकटाक बोलणें—क्रि. (व.) जेरीस घेणें.

टा(टां)कण—पु. १ लहान जातीचा घोडा. २ (कु.)
नक्षीकामाचें एक सुतारी हत्यार, टांकणी. [टंक हिं. टांकून]
टांकणचाल—टांकण घोड्याची चाल.

टांकणखार—पु. एक प्रकारचा खार. याचे तेव्या, चौकीचा,
खड्या असे प्रकार असून हा अपचन, अभिमांच, त्वचेचे रोग
यांवर गुणकारी आहे. मातीच्या मांड्यांस जिल्हई देण्यास हा उप-
योगी आहे. इ. बोरेंक्स.

टांकणी—खी. १ पखवाजाच्या शाईच्या पुडीबाहेरचा कांठा-
जवळचा भाग; चाट. २ (हेटकरी) लहान रोयली; उलटे पांच
पाय असलेला लहान नांगर. [टाकणें]

टाकणें—सक्रि. १ फेकणें; उधळणें; हरवणें; पाडणें; काढणें;
काढून टाकणें; दूर करणें; टोलावणें. २ सोडून देणें; त्याग करणें;
अंगाबाहेर ओढणें; स्वीकार न करणें; ठेवणें; घेऊन न जाणें; वर्ज्य
करणें. ३ (बिछाईत इ०) पसरणें, घालणें. ४ हवाली करणें; सोंपविणें
अवलंबून ठेवणें (उद्योग, ओस, विश्वास); दुसऱ्यावर विसवणें;
दुसऱ्यासाठीं ठेवणें. 'हा त्याजवर टाकतो, तो त्याजवर, तो
तिसऱ्यावर, या प्रमाणें ते कोळताहेत.' ५ पैज मारणें; पणास
लावणें. ६ फेंकणें; पेरणें (बीं); कणीस येणें; कोंब येणें; वर
काढणें; न घेणें (धान); भरबाव सोडणें (घोडा); हात टाकणें;
मारणें; अंग (सांस) कृश, रोड होणें; उडी घालणें. 'टांकूं या
भितरीं अमीमाजी.' -तुगा १११८. ७ आकलन होणें; आवाक्यांत
येणें. 'तें माशिये अल्पमतिसि। केवी टांके।' -सिपु २.२८.३७.

८ मिळणें; पावणें; घडणें. टाकणें हें क्रियापद घालणें, ठेवणें या
क्रियापदांप्रमाणें व्यापक अर्थानें तसेंच निरनिराळ्या प्रकारांनीं वाप-
रण्यांत येतें. ठेवणें पहा. या टाकणें क्रियापदापूर्वी अनिश्चिततादर्शक
प्रत्यय, ऊन प्रत्यय, सूतकालवाचक धातुसाधित असल्यास त्याचा अर्थ
चालू असलेल्या गोष्टीची पूर्णता दर्शवितो. उदा० मारून टाकणें—ठार
मारणें; पाडून टाकणें—पार पाडणें; सपशेल फेकणें. तसेंच खाऊन,
वेळून टाकणें—लिहून—पिऊन टाकणें इ०. (वाप्र.) (एखाद्याशीं)
टांक टाकणें—स्पर्धा किंवा बरोवरी करणें. टाकणें टाकणें—
औपचारिक (मनापासून नव्हे अशी) गोष्ट करणें; फुकट नमस्कार
करणें; बरोवरीचा वेखावा करणें (बोलावणें, मेठणें इ० चा); मान
किंवा मैत्री नसेल तेव्हां कोरडा आदर करणें. 'मी भोजनास जात
नाहीं हें त्याला ठाऊक आहे, परंतु तो उगीच टाकणें टाकण्याला
आला आहे.' २ टांक टाकणें पहा. टाकला—निश्चित; कायम;
हमखास. 'रोग्याला प्रातःकाळीं टाकला उतार.' 'या घोड्याचे
टाकले धंभर रुपये येतील.' 'हा टाकला कळवंतिणीचे घरीं असतो.'
टाकलेला—निश्चितपणें; ठेवलेला; खात्रीचा, खरोखर, अवश्य,
नेहमी, नियमित, ठेवलेला असा. 'डोंगरावर टाकलेला पाऊस
असतो.' टाकला—टाकून येणें—फेकल्यासारखा नेमका येणें;
वरचेवर, नेहमी येणें. 'त्याचे घरीं पाहुणा टाकला—टाकून येतो.'
टाकला डाव पडणें—(फांशांतील दानावरून) मनांत योज
लेली गोष्ट हटकून घडून येणें. टाकला रोजगार—उदीम—
व्यापार—एखाद्यावर सोंपविलेला, लादलेला व्यापार इ०.
टाकलें अन्न—जेवण—न बुक्तां मिळावयाचें जेवण. टाकली
किंमत—आपण सांगितलेली व ताबडतोब मिळालेली किंमत.
टाकली गांठ पडणें—मेठ घेणें—खात्रीनें मेठणें; जरूरीच्या

कामासाठी भेट घेणे. टाकून बोलणे—तिरस्काराने, तोडून बोलणे, खरडपट्टी काढणे. [सं. त्यज्=सोडणे]

टांकणे—सक्रि. पुन्हा टांकी लावणे; जात्याचे टांकीचे ठेके पुन्हा उजरणे; पहिल्यानेच टांकी लावणे. [सं. टंक]

टाकतोर—अ. (व.) पर्यंत [टांकणे+तोर]

टाकभाडें—न. नुसतें पोंचविण्याबद्दलचें, वाहुतुकीचें माडे. [टांकणे+भाडें] टाकभाड्याचें काम=मोलाचें, हुंमालीचें, मनापासून न केलेलें काम.

टाकमटिका, टाकमटिकला, टाकमटिला, टाकम-टीक—पु. वेणीफणी; नक्षपट्टा; टिकाटोपी; चट्टीपट्टी; चापचोपी; छानछुकी; डामडौल; सुरेखपणा; नखरा; डौल. 'व्यभिचारीचा टाकमटिका। उपहास होती लोकां।'—मुद्रा २७५९. [टिकला, टिकला द्वि.]

टाकलेली—वि. (वायकी) परित्यक्ता; पतीकडून अवहेलना केलेली किंवा पत्नीधर्माने न वागणारी (स्त्री). [टांकणे]

टाकवणा—वि. (राजा.) फेकून देण्याच्या योग्यतेचा; गाळ-साळ; रद्द. [टांकणे]

टा(टां)कसाळ—स्त्री. नाणीं पाडण्याचा कारखाना. [सं. टंक-शाल] ० थर—पु. झिजलेले, ठोकलेले, कापलेले व म्हणून पुन्हा नवीन पाडण्याकरतां टांकसाळीत परत आलेले नाणे. टा(टां)क-साळी—स्त्री. टांकसाळीवर बसविलेला कर. —वि. टांकसाळीत तयार झालेले किंवा टांकसाळीसंबंधी (नाणे, मजूर). टांक-साळ्या—पु. टांकसाळीवरील मुख्य अधिकारी.

टांक(के)साळ—न. (कु.) माताची एक जात.

टांक(कु)ळणे—अक्रि. ताठरणे; मारावणे; दमणे; ताटकुळणे; शकणे; श्रमणे (जागरणाने किंवा फार वाचण्याने झोळे).

टा(टां)कळा—स्त्री—पु. एक ल्हान मुद्दप. याच्या पाल्याची भाजी औषधासारखी उपयोगी आहे. अंगावर विट्वा उतल्यास याचा रस लावतात. वियांची माजून काफी करितात.

टांकळें—न. मांतातील एक जात.

टाका—पु. (माळवी) झलेला, टाविक कर.

टा(टां)का—पु. (शिवणकाम) १ टांचा; बंध. (वस्त्र; पत्रा-वळ इ० स दिलेला). २ (ल.) धारीराचा सांधा—विशेषतः पाठीचा मणका. ३ मेकाडा (पिकावरील एक रोग). [सं. टंक=बांधणे] ० चालता होणे—एखाद्या कामांत प्रवेश होणे, मिळणे; चालती होणे; चंचुप्रवेश करणे; काम सुरू होणे. टांके ढील-डिले-करणे—सांधे ढिले करणे; संपादन मारणे; अतिशय काबाडकट्ट करणे. टांके-ढील-होणे—१ सांधे निखळणे. २ (ल.) अत्यंत काम पडणे; खरपूस मार खाणे, फार काम पडल्याने शकणे इ०.

टाँकॉ—पु. १ (गो.) ल्हान टोपली. २ (गो.) रानटी लोकांचे पकान.

टाकाळ—वि. रद्द; टाकून देण्यास योग्य. [टांकणे]

टाकाटाकी—टांकोटांक पहा.

टाकारी—पु. टकारी; दगडी जात्यास टांकी देणारा. [टंक]. टांकारी पिंजारी—पु. गरीब, दुर्बल, हुलका, नीच, मित्रा माणूस.

टांकारी—पु. एक पक्षी.

टाकिणे, टाकिजणे—सक्रि. पावणे; गंवसणे. 'लोकीं टाकिजे काशी'—अ. १९.

टा(टां)की—स्त्री. १ पाण्याचा हौद; टांके; हाळ. २ गुरांचा पाणी पिण्याचा हौद; योण. ३ पाथरवटाचे इत्यादी छिणी. ४ जात्याला टांकीने मारलेला ठोका, ठोके, टोंचे. ५ म्यासवतीमधील, स्टोव्हमधील राकेल ठेवण्याची जागा. [सं. टंक=बांधणे] (वाप्र.) टांकीचे तोंड, तोंडास टांकी दिलेली=देवीचे वण असलेले तोंड. ० लागणे=चंचुप्रवेश होणे; मार्ग सांपडणे. ० चालणे=इलाक चालणे; क्रम चालविणे. कोणताहि उद्योग, धंदा, कार्य चाल स्थितीत असणे. म्ह० टांकीचे घाब सोसल्याविना देवपण येत नाही. =कष्ट केल्याखेरीज थोरपण नाही.

टाकी—स्त्री. १ कृति; आवड, आटोका. २ (कर.) तब-ल्याच्या शाईची कड. ३ (तबल्याच्या) चाटीवर बोटाने काढलेला, होणारा मधुर ध्वनि. [टंक]

टाकी—स्त्री. (ना.) गंजिफाचे, पत्त्याचे खेळांत प्रथम पान टाकण्याची पाळी. [टांकणे]

टाकु(को)ले—न. मस्तकाच्या कवटीचा पुढला भाग; टडरे; टकोरे.

टाकुळणे—टांकळणे पहा.

टाके—न. खरकुजावरील एक रोग; अती थंडीने बेल पांढरे पडतात असा रोग. —कृषि ५७३.

टा(टां)के—न. १ पाण्याचा हौद; टांकी; तळे. २ (को.) मर्यादा दाखविण्यासाठी खडपांत पाडलेले मोंक. [सं. टंक=बांधणे.]

टांकेकरी—पु. टकारी; टाकीने जात्यास टांकी देणारा. (गो.) टकोर. [टांकी+करी]

टांकोटांक, टाकोटाक—क्रि. १ पाठोपाठ; मागोमाग. २ बरोबर; प्रमाणशीर; मापाबरोबर; गरजेपुरता; पुरेपूर; तंतोतंत. ३ ताबडतोब; डाकेंने; एकामागून एक; अतिशय त्वरेने. 'तरी नाटोपे श्रीरंग। टाकोटाकी जातसे।'—मुसमा १५.१८७. [टांकणे]

टाकोटाकी—क्रि. टाकतां टाकतां. —शर

टाफ्तोर—म. (व.) पर्यंत; पावेतों; टाफ्तोर. 'संघ्याकाळ टाफ्तोर'

टांग, टांगडी—झी. १ (अवहेलनेनें) तंगडी; पाय. 'टांग धरुनिया गगनी'—कुशलवाख्यान ३८ (मराठी पांचवे पुस्तक पृ. १३५. 'छेद् कुंमकर्णाचें टांगे।'—भारा बाल ५.१७. टिरी-प्रासून पावलापर्यंतचा पाय. २ विशेषतः डेंग; दोन पाय जमीनी-वर एकापुढे एक ताणून टाकले असतां दोन पायांच्यामध्ये राहणारे अंतर. 'टांगा टाकून शेत मोचलें' [सं. टंगा] ० बांधणें—एखाद्याचें गुण्य समजून घेउन त्यावर वरचष्मा मिळविणें. ० तिबणें—१ (ग्राम्य) लम करणें. २ आंघोळ करणें. ० मारणें—१ (कुस्ती) पायावर कात मारून पाडणें. २ फसविणें. टांगड्या तोडणें—पायपिटी करणें टांगेखालून जाणें—हार जाणें; पराभूत होणें; नम्र होणें. म्ह० ज्याच्या टांगड्या त्याच्याच गळ्यांत घालणें—एखाद्यास स्वतःच्याच बोलण्यांत पकडणें.

टांगणें—सकि. लेंवकळणें; लेंवविणें; लटकाविणें; अधांश्री ठेवणें; अडकविणें. गळा टांगणें—१ (गायन) स्वर विवक्षित अवधीपर्यंत मोठ्या भ्रमानें पोंचणें. २ जीव टांगणें—अंतःकरण ओढलें जाणें. [सं. टंकण; हिं. टांगना]

टांगरा—यु. (कु.) झुजा बेल.

टांगरें, टांगूळ—न. दोरीला घट पीळ बसण्यासाठी व नंतर मारलेलीं गांठ आवळण्यासाठी उपयोगांत आणावयाची काठी; अशा तऱ्हेनें मारलेली गांठ. [टांगणें]

टांगळ—गूल—न. (कु.) मासे धरण्याचें मोठें जाळें वर ओढण्यासाठी घेतलेला लहान दांडा.

टांगळ—झी. (ग्राम्य) कसवीण; रांड. -वि. लांब टांग्या; लाया मारणारी (गाय).

टांगा—यु. घोड्याची गाडी. [टांगणें; हिं. टांगा]

टांगाटोळी—झी. उचलवांगडी; हातपाय धरून उचलून नेणें. [टांगणें]

टांगें—न. १ (तिरस्काराची). टाकुलें पहा. 'प्रभुत्वे सांसिणले कळणी । धनुवीति टांगे'—म ६१. २ तंगडी 'काळाचें टांगें मोडिलें.'—दा ५.१.४१.

टा(टां)च—झी. १ पायाची खोट. २ घेणेकऱ्यानें किंवा सरकारानें वर ह० वर आणलेली जमी; हुकुमनाम्याची वजावणी. [टंक] उंच टाच करून वागणें, टांचेला माती (मळ) न लागूं देणें—लक्ष्यपूर्वक व शुद्धाचरणानें वागणें; निरुपद्रवी व निष्कलंक असणें. टांचा घासणें—तडफडणें; मरणसमयी पाय झाडणें.

टा(टां)च—झी. (व.) रांग; एकसारची ओळ; प्रवाह. 'पत्रांची तर टाच लागली.'

टाचकळ—झी. टाकला पहा.

टा(टां)चण—न. १ नोंद करून, लिहून ठेवलेला मजकूर; अशा मजकुराचा कागद, टिप्पणी; टिप्पण; यादी; मजकूर लिहिण्याचा व्यापार. २ स्मरणार्थ वही. [टांचणें]

टा(टां)चणी—झी. १ टांचण अर्थ १ पहा. २ कागद एकाच टांचण्याची विन नेढ्याची व माथें असलेली लहान सुई. ३ सणीव; कमतस्ता; संकोच; टंचाई. 'न करा टांचणी । येथें काहीं आडचणी ।'—तुगा २५४८. ४ बुईशा. 'करावें स्वरूपतेमाजी स्थित । तैव तो टांचणीचा उतारु ।'—एमा २०.१८२. [टांचणें]

टा(टां)चणें—सकि. १ अधर अधर शिवणें; टांचे घेणें. २ टाचण लिहिणें; टिपून ठेवणें; उतरून ठेवणें; नमूद करणें. ३ टंचाई पडणें. -शर. [सं. टंकू=वांधणें]

टांचरा—झी. टांच. 'टांचराच्या कुठ्या मारा वेगीं ।'—तुगा २१५१.

टा(टां)चरूं—न. १ टांचेला झालेले गर्द, गांठ. २ टांच; टाचरा.

टाचलांडा—यु. (व.) आखूड (गुड्यापर्यंत) शेपटी असलेला बैल.

टा(टां)चळणें—चाळणें—सकि. १ जनावरानें जलद चालावें म्हणून त्याला टांचेनें प्रहार करणें; टांच मारणें. 'घोड्याला टाचकून चालू लागला.'—कोरकि ४७८. २ (ल.) घेतविणें; नेट लावणें; आग्रहानें प्रवृत्त करणें. [टांच]

टा(टां)चा, टाचका—गा, टाचें, टाचकें—वि. १ अपुरें; लहान; तोकडें (वल् ६०). 'यांचें हृदय पहातां विपुल म्हणति कवि तथापि नभ टाचें ।'—मोमीम्म १.६३. घोडा; अल्प. 'झाले प्राप्त विपुलगुण मुत तत्संबंधयोग परि टांचा ।'—मोअनु ६.१४. २ अर्द; कमी बोळाचा.

टा(टां)चा—यु. टांका; शिवाण. (कि० मारणें; देणें; घेणें) जिमेस—पोटास—टाचा देणें—बोळणें आवरून धरणें; खावयास न मिळणें; पोटास चिमटा घेणें.

टाचें—न. टंचाई. -शर.

टाचेचें काळीज—न. १ मेहुणा; बायकोचा माऊ (पायाच्या टांचेला जसें टांचणें सहन होत नाही तसें बायकोच्या मावाला बांकडें बोळलेले तिला सहन होत नाही यावरून). २ अतिशय आवडती बायको. ३ (ल.) अतिशय आवडतें माणूस; प्रियपात्र; प्यारी वस्तु; जिवाचा कळिजा.

टाटाळ(व)णें—सकि. १ करकचून बांधणें. 'टाटाळोनी बांधा बहिला ।'—शिष्ट १३१. २ (कों.) तोडणें; फाडणें; कापणें (केळीचें पान—हातानीं). [ध्व.]

टांद्दं—न. अर्द पहा. [ध्व.]

टा(टां)टोळा—यु. १ (कों.) केळीच्या पानाचा दांडा. २ जोडळा किंवा बाजरीचें ताट.

टाट्या—यु. (कों.) ल्हान रेडा; टोणगा.

टाण, टाणें, टाणा, टाणाटाण—(राजा.) ताण इ० पहा.

टाणकोल—यु. (वे.) (विणकाम) कापडाच्या मागावरील ताण्याला ताण वसण्यासाठी शेवटी वापरावयाचा तीरकमठा. [टाण= ताण+का. कोल=लाकड, काठी]

टाण येणें—क्रि. (कर.) अंगांत जोर येणें.

टाणाटोणा—यु. १ जाडुगिरी; मंत्रतंत्र; जारणमारण. 'केले टाणेटोणे सारी।' —पल ९७. २ अर्धवट ज्ञान; तुटपुंजें ज्ञान; प्रत्येक विषयांतील थोडथोडी माहिती; निवडक वेंचे (ग्रंथांतील). [हि.]

टाणें—यु. योग्य वेळ; प्रसंग; समय; बहर; पकवशा; मोसम.

टानकूल—न. (विणकाम) वईच्या पेढ्यांत अडकावून त्याचे पेलें पाडण्याचें लांकडी दोन हांत लांब असलेलें साधन.

टा(टां)प—झी. १ घोड्याच्या पुढील पायाचा होणारा टूट्ट असा आघात; घोड्यानें मागील पायानें मारलेली लाथ; त्याचा तळ पाय. (कि० मारणें). २ घोटांच्या पेऱ्यांनीं डोक्यावर मारलेली टिचकी. (कि० मारणें). ३ मर्मभेदक टीका; टोमणा; निर्मत्सना. (कि० मारणें). ४ छाट; तासणी. (कि० मारणें). ५ आई जवळ नसताना ल्हान मुलानें घेतलेली खंत, घ्यास, तळमळ. (कि० करणें; घेणें).

६ भाजीचें ल्हान झाड; तथा झाडाचा छुंटेलेला अग्रभाग. ७—यु लेखांत खुणेसाठीं केलेलें रेखादिरूप चिन्ह. ८ (वे.) (बहाण, जोडा यांचें) टाचेंचें कापून तयार केलेलें कातडें. टापे(फे)खालीं असणें—चालणें—राहणें—वागणें—एखाद्याच्या हुकुमांत, ताब्यांत असणें.

टापटीप—झी. १ घासणें; चापूनचोपून नीट करणें; चाप-टणें; थोपटणें. २ नीटनेटकेपणा; सुव्यवस्था; रेखलेपणा; वेतवात; ठकठकी. ३—क्रि. टापासटीप. [टाप द्वि.]

टापटेप—पुनव. (कों.) उंचवटे; टेंकाडें; वारलें; टेंकड्या [टेप द्वि.]

टॉपण—न. (गो.) टोचण्याचें आयुध.

टापणें—अक्रि. (दगड इ०ची) वाजू—साफ करणें.

टापर—झी. १ घोड्यानें मारलेली लाथ. (कि० मारणें). २ घोटांच्या पेऱ्यांनीं डोक्यावर केलेला आघात. (कि० मारणें). ३ डोईस बांधावयाचें फडकें; टापशी. (कि० चालणें; घेणें). टापरण, टापरा—नप. (टापरणेंपासून) मर्मभेदक शब्द; टोमणा; व्याजोक्ति; ठोसा; आघात (अपराध, उपकार, कृपा इ० संवधानें). (कि० ठेवणें; टापरा मारणें). ० खाजणें—(ना.) दिवाळें निघणें; फडशा पडणें; संपणें.

टापर—न. (ना.) मोठें लांकडी डुंगरू. —वि. (ना.) वड-बड्या (मनुष्य). [ध्व.]

टापर—न. (व.) (कुत्सिताशीं) तोंड.

टापरण—झी. टापर अर्थ ३ पहा. (कि० चालणें; घेणें). —न. उपकाराचें ओझें.

टापरणें—न मोगरी; हातोडी; मेखसूं.

टाप(फ)रणें, डाप(फ)रणें—अक्रि. १ रागावणें; चवताळणें; खेकसणें; खरबपडी काढणें; टोमणा मारणें; वटावणें; दम घेणें. २ (घोड्यानें) जमीन टापांनीं ठोकणें. ३ मोगरीनें छुंटी इ० ठोकणें, आंत घुसविणें. ४ (ल.) कोणी यथेष्टपणें वागूं नये म्हणून त्यास एखाद्या कामांत गुंतवणें. ५ एखाद्याचे वंत त्याच्याच घसांत घालणें, ज्याच्या तंगड्या त्याच्या गळ्यांत घालणें.

टापरा—यु. मोगरी; लांकडी मोठा छुंटा.

टापरी—झी. (हेट) ओझ्याखालीं घेण्याची जुंवळ, चुचरी.

टापरी—झी. १ टापर अर्थ ३ पहा. (कि० बांधणें—डोकीस रमाल, घोतर, पागोटें इ० कांबलून बांधण्याचा एक प्रकार). २ पाऊस लागूं नये म्हणून डोईवर घेतलेली कांबळ्याची खोल. (कि० बांधणें). ३ (राजा.) टफर; हुस्ती. (कि० मारणें).

टाप(पु)सणें—अक्रि. मुजणें; फुगीर होणें (शरीर, अवयव).

टापसा—यु. सुख; फुगवटी; फोफशा; फुगीर माग.

टापासटीप—क्रि. पुरेपूर; भरपूर; मागणीस पुरेल इतकें; प्रसंगांनुसृत; वेतासवेत.

टापू—यु. १ वेट; चाऱ्ही वासूनीं पाण्यानें वेढलेला प्रवेश. २ प्रांत, देश. ३ टप्पा; मजल. [टप्पा]

टापू—न. १ झुडपांचा कोंवळा देठ, ढोबा; ल्हान झुडप किंवा माजी (खावयास उपयोगी); त्याचा कोंव. २ हरमन्याचा ट्हाळा, दाणा; दाणे काढून घेतलेली शेंग किंवा असल्या पोळळ शेंगेचा समूह. ३ हरमरा, तूर, वाटाणा, मसूर, हुलगा, करडई, कोंथिवीर यांचें रोप किंवा गवत; चारा; कोणताहि चारा, गवत; लुहाळें; हरळी; वाजरी किंवा जोंबळ्याचें ताट. [हि.]

टाफ—झी. टाप अर्थ १ पहा. टाफेखालीं असणें—टाप-मज्यें पहा.

टाफर—१ टापर पहा. २ हलुवटी व कान यांमजून घेउन पागोट्यावर बांधलेलें वज्र, पझ.

टाफरण, टाफरणें, टाफरा, टापसा, टाफू(फू)—टाप इ० पहा.

टाफरें—वि. घोडा टाप टाकतो त्याप्रमाणें ठेंवाळत चाल-णारें. 'गारोले जामून टाफरें।' —दा ३.६.४२. [टाप]

टामटूम—झी. गाजावाचा; मझका; शोमा; घाटमाट; दिवाळ-पणा; तमाशा; डोल करण्याचा प्रकार; टाणाटोणा. —क्रि. नगा-न्याच्या आवाजाप्रमाणें, ठमठम. [हि.]

टाय—झी. (व.) १ वैजाच्या गळ्यांतील घंटा. (व.) २ कोंवळें हरमन्याचें झाड.

ढायकळा—(क.) माताची ँक जात.

ढायपां—न. (गो.) ढितीची ँक बाजू.

ढायर—झी. ढोटार किंवा सायकळ यांची रवराची ढोकळ ढाव. हिच्यांत हवा भरलेली रवराची ढोकळ नळी असते. [इं.]

ढायिट्ट—यु.झी. ँक उंच झाड.

ढार—यु. ढोडा. (ढोड्याची, त्याचप्रमाणें नार, गार, सार म्हणजे बायको, जवाहीर, शूत यांची किंमत नेहमी बदलते किंवा कल्पनेच्या वाहेर ढडते; यावरून). ढार—न. शिगत किंवा दमडी किंमतीचा व रोटका ढोडा. 'वाहावया ढोडी वुद्ध ढार।' —ँमा १८.३४८. त्यावरून खोडकर मुलास म्हणतात. —वि. खोडकर; झाड; ढारगट.

ढारगट, ढारगा—वि. १ ठेंगा; वुटका; ल्हान आकाराचा; छुरटा. २ आंखड; अपुरता (ढोठ्या माणसाचें वळ इ०). ३ खोडकर; झाड; चढोर; फाजील. [सं. ढारक] ढारगेपणा—यु. वात्रटपणा; चढोरपणा; छचोर—ढारगट—पणा.

ढारफुला—यु. जोंघळा, ँस या ढिकांत उगवणारी ँक वनस्पति. ही दुसऱ्या झाडांत आपल्या मुक्या छुपसून स्वतःचा निर्वाह करते व दुसऱ्या ढिकाचा नाश करते.

ढारलें—न. ओवडढोवड ढालणा.

ढारादु(ढो)री—झी. १ ढोकळ घाक; व्यर्थ ढीति; फुकट ँरेरावी. २ निष्कळ प्रयत्न; दुरदूर. [ध्व.]

ढाल—वि. (नंद ढाधा) ढमास संख्या; ५०.

ढाल—युन. (ना. व.) इमास्तीची किंवा सपेणाचीं लांकडें ढिलण्यानें ढुकान. [इं. स्टॉल]

ढाल—यु. (ना.) सवंध ढोक्याची केलेली गुळगुळीत हजामत.

ढालढढोळा—यु. कार्य लावणीवर ढाकण्याचा प्रकार; ढालाढाल; ढंगळ ढंगळ; ढिवसगत लावणें; ढापा ढेउन ढालविणें. [हिं.]

ढाली—झी. (ढंडई, संकेत) आठ आणे; ँघेली. [हिं.]

ढाव—यु. ढाहो ढहा.

ढा(ढो)वेल—यु. ँंग ढुसावयाचा ढंचा, रुमाल. [इं.]

ढा(ढो)स—वि. ठास; कढोर; कठिण; भरीव; षट्; भरढकम.

ढास—न. (क.नाविक) ल्हान ओढोळांतून खारें ढाणी वाहणें.

ढाहकळ—ळी, ढहाढळ—झी. ढाकळा वनस्पति. 'सीवणी ढाहकळी वेहंकरी।' —कालिकापुराण २२.१४.

ढाह(हा)ळ, ढाह(हा)ळा, ढाह(हा)ळी—ढहाळ इ० ढहा.

ढाही—झी. ल्हान मुलांचें ढथाहां ढथाहां रडें. (कि० ढारणें; ढरणें; ढेणें). [ध्व.]

ढाहुवा—यु. आलाप; ढाहो. 'तेथ ढाहुवा करीति चक्रवाके।' —ँ १८. [ध्व.]

ढाहूर—न. १ ढारुचा गुता. २ (गो.) ढावरन. [इं. ढॅम्हनें]

ढाहो—यु. १ (ढोर, वगळा इ०) कांही ढक्यांचें ओरडणें. (त्यावरून) २ दीवें आकोष; रडें; ओरड (मूल इ० चें). (कि० ढोडणें; ढेणें); तसेंच मूल उपजल्यानंतरचें ढहिलें रडें, ढथाहां ढथाहां. (कि० ढोडणें). 'झाला कुमार अद्भुतरूप की तक्षणींच तो ढाहो।' —ढोसढा १.८०. ३ हंवरडा; ढोठ्यानें हांक ढारणें; ढोष; गळवळा. 'तुका करी ढाहो। ढाहे रडुढाईचा ढाहो' —युगा २१४२. ४ जढिनींतून वाफा निघणें. (कि० फुटणें). ५ लाम. [ध्व.]

ढाळ—यु. १ कांशाची ढोकळ झांज. (कि० वाजविणें; कुटणें). 'ढाळ ँवढेचि कृतिती।' —रामढास, स्फुट ँढंग मुखेपणपंचक (नवनीत यु. १५८). २ (संगीत) ताल ढरणें. ३ (व.) वैलाच्या गळ्यांतील ढंढा. [सं. ताल; हिं. ढाळ] ० झाजणें—सांठा, कोळरांतील वस्तु संपणें. (ढोडघ्याचे) ढाळ वाजणें—ढायांत ढाय ँडकणें. ढाळ, ढहाळ—किवि. (जुभर) स्पष्ट; ढूर्ण. 'ढोंगरावरचा आवाज ढी ढाळ ँकळा.' ० कण—कर—दिशीं—किवि. स्पष्टपणें; उघडपणें; स्वच्छ (दिसणें क्रियाढदावरोवर उपयोग). ० कुट्या—घाशा—वि. १ (निंढाधीं) ढाळ वाजविणारा; ढोंगानें ढजन करणारा. २ ढायांत ढाय ँडकवून ढालणारा (ढोडा). [ढाळ+कुटणें] ० ढोळ—यु. झांजा वरें वाद्यांचा ढोठा गवर. [ढाळ+ढोळ+जोंघळ] ० घ(घा)री—न्या. ढाळकरी—वि. झांज वाजविणारा. [ढाळ+ढरणें] ० ढळ—वि. तालांत असलेला; ठेक्यांत वसविलेले. —किवि. (गायन) योग्य तालावरील (गाणें). [सं. तालवद्ध] ० सूर—यु. योग्यकाल व आवाज. 'हा ढाळसुरांत गातो.' [ढाळ+सूर]

ढाळ—यु. (वे. ढेती.) नांगराच्या ढानाप्रमाणें दिसणारे, विंढांत वसविलेले ढाढरीचे फण प्रत्येकी.

ढाळ—यु. (जुभर) लांढरीचें ल्हान ढिलडु.

ढाळ—यु. (व.) ँर ढाळेच्या रोग्यास ढाळवर वांघण्याचा ँक औषधी उढाय.

ढाळ—वि. ज्याला ढढोढध ँक वहुळ असतें तें (ढोती).

ढाळ—वि. (क.) शुढाशुढ गोष्टींत स्वार्थासाठीं वावरणारा (ढाणूस).

ढाळ—यु. (राजा.) ढहाळ; ल्हान ढांढी.

ढाळकें—न. १ (निंढाधीं) ढोकें; ढस्तक; ढोडकें; ढकळें. २ (क.) ढाळक्यां. [सं. तालकम्] ० ढोकणें—१ ढारणें; वडविणें. २ (ळ.) तोढा येणें.

ढाळणें—सकि. १ काढून ढाकणें; दूर करणें; ढाहीसें करणें; चुकविणें; वंद करणें (संकट, दुःख, त्रास, सांघ). २ करढणूक करणें; छलविणें; ढालविणें; रंजन करणें. ३ लोटणें; ढालविणें (वेळ).

टाळून, टाळणें—मोकळें होणें; व्यवस्था करणें; विकणें. [हिं. टाळना; का. टाळें—टाळणें]

टाळनसार—वि. (मोंगलाई) डुरेख; नीटनेटका.

टाळमेकरां—वि. (कु.) वेडसर; तर्कटी; चकम.

टाळमटोळा—पु. टाळमटोला पहा.

टाळा—पु. १ ठकलाळकळ; टोलाटोली; पोकळ वढाई (किं० मारणें). २ टाळणें; वारणें; परिहार; अडथळा; गुंगारा (त्रास, उपद्रव, संकट यांना). 'तो निजगुल्लुत म्हणुनि न वे परिभव वे तयासि कवि टाळा।'—मोभीष्म ६.५७. ०टाळ—ळी—खी. चालळकळ; मूलथाप चुक्याचुकव; पूर्ण नाश. [टाळणें]

टाळा—पु. १ तोंडाच्या वरच्या जबड्याचा आंतील भाग. २ (क. शिंपी) चांदवा.—शिकशि ३.५१. ३ (चांभार) मोट शिवते-वेळीं दोन अधोडींमधील वरच्या वाजूस लाविलेला कातडी तुकडा; जिमेच्या वरच्या चामड्याचा चांगलाजाड भाग. ४ (वे.) दाराचें एक झडप, फत्री. ५ (वे.) जोडळयाचें ताट. (किं० लावणें). टाळा कोरणें—वहाण; जोडा इ०च्या खालच्या तळास नक्षी पाडणें. [सं. तळ]

टाळा—पु. (राजा.) टहाळा; ल्हान खांदी. [टाळणें]

टाळा—पु. (वडोदें) कुळप (किं० मारणें). टाळी पहा. [ते. टाळमु, गु. ताळुं]

टाळी—पु. १ एका तळहातावर दुसरा तळहात मारणें; तसें मारल्यान होणारा आवाज. (किं० वाजविणें; वाजणें; पिटणें; मारणें). २ (गायन) गातांना हातानें ताल धरणें. (किं० पिटणें). 'मुखीं नाम हातीं टाळी।'—वा २.७.४१. ३ हात वाजविणें (फजीती, आनंद दर्शविण्यासाठीं, संकेत करतांना); (किं० पिटणें; वाजविणें) ४ हातावर हात मारणें; वचन देणें (सौदा ठरवितांना). (किं० मारणें). ५ उपेक्षा; रेंगाळणें. (किं० लावणें; देणें). ६ लय; ध्यान; समाधि. ब्रह्मटाळी पहा. (किं० लावणें). 'पंचविषय एकवटुनि। लाविली टाळी।'—सिपु २.३१.४१. ७ कानठाळी; दडा. 'वाऱ्यानें जाळं पाहे अवनी। टाळी कानीं विसली।'—एस्तव १२.१०५. (वाप्र.) [सं. ताल] टाळीस टाळी देणें—वरिष्ठाच्या म्हणण्यास मान तुकविणें; हांजी हांजी करणें. ०वाजणें—लम लागणें. ०देणें—१ कोणत्याहि खेळास प्रारंभ करणें. २ कोण-तीहि दुसऱ्यानें सांगितलेली गोष्ट पटली असें दाखविणें. म्ह० १ एका हातानें टाळी वाजत नाही. २ ज्याची खावी पोळी त्याची वाजवावी टाळी (अन्नदात्याची स्तुती करावी लागते).

टाळी—पु. कुळप. 'कामकळिकेसीं टाळी घातली।'—शिखु १९०. [ते. टाळमु]

टाळी—खी. (राजा.) टाहळी; ल्हान फांदी; डाहाळी.

टाळी, अटाळी—खी. १ विन छपराची चुनेगळी. २ लिळक. [१]

शको. ३. ५१

टाळीपटकी—खी. हातावर हात मारून (वचन देऊन) केलेला करार; पक्का करार (सौद्याचा). (किं० करणें).

टाळू—खी. १ डोक्याचा वरील पुड्याचा भाग; मस्तकाग्र; कवटी. २ टाळवर ठेवलेले केंस. ३ तालुप्रवेश; तोंडाच्या वरच्या जबड्याचा आंतील भाग. ४ (चित्रा नक्षत्राच्या छोखंडी चरणांत पडलेल्या पावसानें) जमिनीचा वनलेला दिकट व जाड थर, (सामा.) जमीनीचा ठणक थर, भाग. (किं० धरणें). 'विहिरीची टाळू खणली, पाणी भरभर लागलें.' ५ तबल्याच्या शाईचा मध्यभाग. [सं. तालु] ०चा धांत—(सापाचा विधारी दांत, टाळूपाशीं असतो आणि तो त्याला फार जपतो त्यावरून) अतिशय आवडती वस्तु; जिवाचा कलिजा. टाळू भरणें, टाळवेस लावणें—(वायकी) ल्हान मुलाच्या टाळूस तेल लावणें किंवा न्हाणासाठीं तेल माखणें (मुलच्या १२ व्या दिवसापासून ६ महिनेपर्यंत सकाळीं न्हातांना व रात्रीं निजतांना सरासरी ५ तोळे तेल ताळूंत जिरवितात. पुढें सहा महिन्यांनंतर एक वर्षपर्यंत रोज न्हातांना २॥ तोळे तेल जिरवितात). ०भरणें—(चांभारी) टांचेखालचा भाग उचलून देणें. (मड्याच्या) टाळूधरचें लोणी खाणारा—अतिशय कृपण व नीच. ०वर तेल घालणें—ओतणें—काम होणें; गरज भागणें; साहाय्य करणें. ०वर मिरे घाटणें—एखाद्यावर पूर्ण ताबा चालविणें, अंमल गाजविणें. ०वर हात फिरविणें—फसविणें; बुडविणें. टाळूस—टाळेस—टाळवेस टिपळं लागूं न देणें—१ आपल्या अंगावर येणारी वाजू मोठें घडपांशित्य करून उडवून देणें; काऱ्याकूट करणें. अचळपचळ पण मुद्दा सोडून बोलणें. २ आरोप धोकूं न देणें; सहन न करणें.

टाळूनखी—भांड्याच्या सांग्यावर दोन ओळी करण्याकरितां वापरावयाचें कासाराचें हत्यार. —वदलपूर.

टाळें—न. १ कुळप. 'वंद करीतसें सदनद्वार। कडी टाळें देऊनियां।'—नव २४.१२. २ कुळपाच्या किंवा घड्याळाच्या खालचें किंवा वरचें अंग, वाजू. ३ पाण्याच्या नळामधील वाऱ्यासाठीं असलेलें उभें वार, त्या दाराची फळी; जमीनीतील मोरीमधील मळ काढण्यासाठीं जें मधोमध दार ठेवतात तें. टाळी पहा.

टाळें—न. जोड्याचा तळ. [सं. तळ]

टाळें—न. तोंडाचें वरचें जामाड; (उचळणें किंवापदा-वरोवर योजलें असतां किंवा तोंड उघडें असतां) खालचें जामाड; —अव. टाळीं—दोन्ही जामाडें. जसें—दोन्हीहि टाळीं एकाशीं एक बसणें, मिटणें. 'दिमाजांचीं टाळीं विसती।' [सं. तालु]

टाळें—न. (कों.) झाडाच्या फांदीवरील मध्याचें पोळें; टाळणें.

टाळेंमेंकरें—न. १ एक जातीचें माकड. २ मल्बारांतील एक रानटी जात व तींतील व्यक्ति (हे लोक कमरेमोवतीं

झाडाच्या लहान वहाळ्या किंवा पाळा बांधतात व बाकीचे शरीर उधडे ठेवतात. [टाळा=वहाळी+भेकरे=हरिण]

टि(टी)क—झी. टिकली; रवा. 'पार्था सोनयाची टिक। सोनयाची लागली वेख।'—झा १४.३८३. [सं. तिलक]

टिकटिक-टिकां—किवि. १ (करणे या क्रि० सह) मिणमिण (जळणे). २ उतेजन देणे; चेतविणे; उठावणी करणे. [ध्व.] ० करून राहणे—अत्यंत गरीबीत दिवस काढणे (शेवटची धुगधुगी असणे असा मूळ अर्थ). टिकटिकणे—अक्रि. १ मिणमिणणे; झिलं-मिलं असणे (मालवावयाच्या वेळचा दिवा. २ (ल.) मृत्यूच्या वेळची धुगधुगी. ३ टिकटिक असा आवाज करणे. टिकटिक-टिकी—न.झी. १ विव्धणाच्या दिव्याची मिणमिण; माणसाची अखेरची धुगधुगी. २ विशिष्ट आवाज (घड्याळ वगैरेचा). [ध्व.]

टिकणे—अक्रि. १ (एखाद्याजवळ) राहणे; वास करणे; (असलेली स्थिति) चालू असणे; चिकटून राहणे (स्वास्थ्याच्या दृष्टीने); थारा असणे; (माणसासंबंधी) योजतात. २ शेवटपर्यंत कायम राहणे; तगणे; अप्रतिहत चालणे; नाश न पावतां राहणे; निभाव लागणे; उभे असणे; सहन करणे (वस्तूसंबंधी) योजितात. ३ (दुकानदारी) गिन्हाईक चिकटून राहणे; याच्या उलट गिन्हाईक मारणे पहा. ४ उड्या मारणे (हरिण इ०). [हिं. टिकना; सं. टिक्=जाणे]

टिकमिरवणा—वि. (राजा.) नीटनेटका (दिव्हाळ पण पोळळ माणूस, वस्तु). [टिका=गंधाचा टिका+मिरवणे]

टि(टि)करी—झी. (ना.) एक खेळ. जमीनीवर विशिष्ट प्रकारची आकृति रेखाटून दगडी किंवा खापरी लहान तुकड्याने लंगडत खेळावयाचा मुलांचा खेळ; मामामामींचा खेळ.

टिकल—झी. उडी; कुदी. (क्रि० मारणे; घेणे.)

टिकलग—वि. शोभिवंत; जडित. जडावाचा (अलंकार). ' तेथीं नवगुणटिकलग. लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग । '—झा १८.८५४.

टिकलस—वि. (व.) नीटनेटका; टापटिपीचा.

टिकला—पु. १ कपाळावर गंध, गोपीचंदन, कुंकु इ० ची वाटोळी किंवा इतर दुसऱ्या आकाराची लाविलेली खुण. ही शोभेसाठी किंवा निरनिराळ्या धर्मपंथांचा भेद दर्शविणारी असते; तिलक. २ (ल.) कुळातील किंवा जातीतील श्रेष्ठ पुरुष. [सं. तिलक]

टिकली—झी. १ लहान टिकला, ठिपका. २ वापऱ्यांतून उपदन दुसरीकडे पुन्हा लावावयाचे भाजीपाल्याचे रोप, रोपटे. ३ बायकांच्या कपाळावर लावतात तो कुंकवाचा, काचेच्या लहान तुकड्याचा लहान टिकला; लहान वाटोळी वस्तु (अन्नक, मेण, पोळी, रोटी, कांच, जरतार, झीग इ० ची); लहान पोळी; भांडवी. ४ एक औषधी वनस्पति. हिचीं पाने नखाएवढीं बारीक व फुले तांबडीं किंवा पांढरीं असतात. [टिकला, लघुत्वदर्शक] ० मिकली—

झी. टाकमटिकला; वेणीफणी; नटपट्टा; चट्टीपट्टी; टिकाटोपी; नखरा. [टिकली]

टिकले—न. (कु.) पातळ कालवण.

टिकल्यापाणी—न. मुलींचा एक खेळ. याचा उल्लेख वात्स्यायनसूत्रांत आढळतो. —मसाप ४.२५७. [टिकली]

टिकवणी—झी. जपून ठेवणे; शाबुती. [टिकविणे] ० चा-वि. ठेवणीचा; टिकाऊ; काळजीपूर्वक वापरलेला.

टिकविणे—सक्रि. १ जपून ठेवणे; शाबूत राखणे; कायम राखणे. २ (दुकानदारी) गिन्हाईक मिळवून कायम राखणे; जोडणे. ३ विकत घेतलेल्या मालाची किंमत रोख देणे. [टिकणे]

टिकशी—झी. अंजुर; कोमल अम्र; शेंडा; डिकशी.

टिकसटिंगणा—वि. १ हलका; भुरेकन उडणारा. २ ऐट-बाज; डबदार; अलवत्यागलवत्या.

टिकसा—वि. (व.) सुगंधी उटणे; चिकसा (अंगास लावण्याचा) पहा.

टिका—पु. १ टिकला अर्थ १ पहा. २ (ल.) जनावराच्या कपाळावरील वाटोळा, पांढरा ठिपका. ३ असा प्राणि. ' टिका घोडा, टिका बैल. ' [सं. तिलक] ० लागाणे—प्रख्यात होणे; कपाळावर शिक्का मारल्याप्रमाणे असणे (कृत्य, गोष्ट). ० ईत—वि. गादीचा हक्कदार, युवराज. ० कपाळां लागाणे—डाग लागणे; दोषारोप घेणे. टिक्याचा धनी—पु. १ जवळ ज्ञान, पैसा, अधिकार, सत्ता इ० वास्तविक नसतां परिस्थितीमुळे ज्याला मानमतराव मिळतो असा माणूस; कुंकवाचा धनी; मानापुरता मालक २ नामधारी मालक, राजा; सत्ताहीन पदाधिकारी व्यक्ति.

टिकाऊ—वि. शाबूत राहणारा; कायम असलेला; दमदार. [टिकणे]

टिकांची पाटली—झी. सोन्याच्या मण्यांची केलेली पाटली.

टिकाव—पु. कुदळ; पिकाव. [इ. पिकअॅक्स]

टिकाव—घा—पु. १ निभाव; मजबुती; सतत टिकवणी (एखाद्या टिकाणी किंवा एखाद्या माणसाच्या संगतीत सुखाने, सोईने). (क्रि० होणे; निघणे). २ निभावणी; निभावणूक; स्वैर्य; खांबीरी; सहनशक्ति (वस्तूची). (क्रि० होणे; निघणे).

टिकाविणे—सक्रि. १ (हाताने, काठीने) मारणे; लगावणे; मडकाविणे. २ टिकविणे पहा.

टिकिटिकि—किवि. टिकटिक-कां पहा. [ध्व.]

टिकी—झी. १ (ग्राम्य) उद्योग; व्यापार; धंदा; निर्वाहाचे साधन; नोकरी. (क्रि० लागणे; सांपडणे; मिळणे.) २ (कों.) रोपाचा कोंब; डिकशी; कोंब, पालवी. ३ पंजाबातील सप्ताळ नांवाचे फळ; हे रुक्क असते.

टिक्—पु. टिकला पहा.

टिकें—पु. १ ठिकें; तीळ; मस; डाग. २ शेत; वावर.

टिकेकरी—पु. टिक्याचा धनी पहा.

टिकेलें—वि. टिकेलें; स्थिर. [टिकणें]

टिकोजी, टिकोबा—पु. १ (निंदायी) मानपानाच्या टिक्याचा अधिकारी; वाजीराव; वडें घेव. 'तुम्ही कोण असे मोठे टिकोजी?' २ टिक्याचा धनी पहा. म्ह० (व.) टिकोबा टिकई विठोबाखुमई—कुटुंबांत फक्त नवरावायको दोघेच. एकला(टा) टिकोजी—पु. १ एकलकोंडा; कोणीहि मित्र, स्नेही वगैरे नसलेला माणूस. २ जातींत किंवा सर्व कुटुंबांत एकठाच उरलेला माणूस. [टिका]

टिकोर—रा—वि. १ मोठा; मसाडा; टिकोर—रा(—वि.) पहा. २ चांगला.

टिकोरं—न. (व.) जाड व आखूड काठी.

टिकोरं—न. मोठा व सुंदर घोडा.

टिकोरणें, टिकोरें, टिकोरा—नप. १ काठी; सोडा; वांडकें. २ (अश्लील) शिस्त. ३ हा शब्द अतिशय मोठ्या व अतिशय लांबट वस्तू लक्षितात. 'टिकोरणें—शेत—पाऊस—पीक—डोंगर—वाडा.' ४ ठोसा; तडाखा (विशेषतः काठीचा). (कि० मारणें).

टिकोरी, टिकोरी—जी. (व.) डोक्याची कवची; टाळकें.

टिकोळें—न. (व.) लहान पत्रावळ; टिकोळें.

टिकंडिला—पु. (व.) चट्टीपट्टी; नखरा. 'टिकंडिला करण्यांत दिवस जातो.'

टिकल—जी. सततचा छळ; त्रास; खरडपट्टी; शिब्यांचा भडिमार. (कि० लावणें; मांडणें; करणें). [टिक ! टिक !]

टिका, टिकोजी, टिकोबा—टिका इ० पहा.

टिककी—जी. (कर.) नेट; चिकाटी. —वि. (जुभर) कपाळावर पांडरा ठिपका असलेली (मंडी).

टिककी—जी. सोय; तजवीज; संधान; तरतूद. (कि० जमविणें). ० लावणें—जवणाची सोय लावणें.

टिगणें—अकि. लंगडणें; अडखळणें; टेंबाळणें (पाय अथवा शाल्यानें).

टिगल—जी. (चांभारी) बारीक खिळा; टेकत.

टिगल—जी. यश; टिकल. (कि० करणें; वाजविणें).

टिच—न. (व.) उमण.

टिच—टीच—जी. १ वीत; अंगठ व त्याजवळील बोट यांच्या टोकांतील महत्तम अंतर. २ टिचकी; टिचका; टचका. ३ दाप; टचकी; बोटांचा प्रहार. (कि० मारणें). टिचकणें—अकि. टिचकी मारणें; प्रहार करणें.

टिच—कन—कर—दिनीं—दिशीं—किवि. टचटचां; टचइन; टिचकी मारल्यासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

टिचका—वि. आखूड (वक्र); लहान; तोकडे (पागोटें).

टिचकी—जी. १ टिच अर्थ २, ३ पहा. (कि० मारणें; वाजविणें). 'ज्यानें टिचकीनें मारिली.' —ऐपो ४९. चुटकी. २ लहान मुलांचें फुगीर पोट. (कि० फुगणें; वर येणें). [सं. छोटिका] ० पाणी—(मुलींचा एक खेळ) या खेळांत खेळणारांच्या दोन तुकड्या असतात. प्रत्येक तुकडीतील मुख्यानें गड्यांनीं नावें बदलून समोरासमोर दोन्ही तुकड्या वसल्यावर एका तुकडीतील मुख्य आपल्या विरुद्ध तुकडीतील मुलीस दोन तुकड्यांच्यामध्यें वसवून तिचे डोळे झांकतो व आपल्या तुकडीतील मुलीस बदल लेल्या नावानें हाक मारून डोळे झाकलेल्या मुलीच्या कपाळावर टिचकी मारावयास सांगतो व त्या डोळे झाकलेल्या मुलीस टिचकी कोणी मारली तें ओळखण्यास सांगतो तिनें मुलगी ओळखली तर ती मुलगी विरुद्ध तुकडींत जाते. मग त्या तुकडीचा डाव सुरू होतो. अशा सर्व मुली एक झाल्या कीं डाव संपतो. [ध्व. टिच !]

टिचकुली—जी. टिचकी अर्थ २ पहा.

टिचटिच—टिचां—किवि. पोटांतील कुटकुट आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. 'पोट टिचटिच करतं.'

टि(टि)चणें—अकि. १ टिचकी मारणें. २ गोटी, कवडी इ० लढ्यावर नेम मारणें; वेधणें. ३ —अकि. तडां जाणें; फुटणें; तचकणें (वांगडी, कांचसामान इ०). ४ (ल.) (पैसे) मारणें; वेणें.

टिचर—न. डोळींतील डमि पडलेला ऋण, शरीराच्या कोणत्याहि भागांत ऋणापासून पडलेलें छिद्र.

टिचा—पु. १ (विशेषतः नांवाचा टिचा—उडणें, पडणें, होणें, करणें या क्रियापदावरवर) अपकीर्ति; वाईट नांव; दुष्कीर्ति. 'त्याचे नांवाचा टिचा असा पडला आहे कीं तो सदां सर्वदां लबाड बोलतो.' २ (कों) लहान मुलाच्या कपाळावरील काजळाची तीट. (कि० लावणें; लागणें).

टिचिटिचि—किवि. टिचटिच पहा.

टि(टि)चें—न. तीव्र वेदना; पीडा (शरीरांतील). (कि० मारणें; उतरणें).

टिचें—न. गर्ह; पुळी; कट. टिचर पहा.

टिचचून—किवि. प्रत्यक्ष; समोरासमोर, पाटीमागें नव्हे; भरपूर; रोखटोक.

टिट—न. पायाचा चवडा, तिकटें, चोंच. 'टिटानु नली.' धरुनि ठाकें. —झा. ६.७७.

टिट(टि)घर—न. सोंगट्यांतील कटघर; तिठ्यावरचे घर. 'तें जिणें कीं जुवाराचें. टिटघर' —झा. १८.१७३.

टिटव—न. १ (व.) मोटवण, चाक व त्याखालचे दोन खांब इ०. २ (खा.) खांब व तुळई यांच्यामध्यें त्यांच्याच जाडीचा असलेला लांबट जाडी टोकळा.

टिटवी, टिटवरी, टिटिवरी—झी. १ बहुरंगी व दिस-
ण्यांत घुरेख असा एक पक्षी. याचें अंडें सोनेरी असून त्यास
चांगली किंमत येते. 'टिटवी यमाची तराळीन।'—मज ७३. २
टिटव अर्थ २ पहा. ३ (कों.) पाटस्थळ पिकास पाणी घेण्याची
सरी. [सं. टिटिम] म्ह० टिटवी देखील ससुद्र आटविते. =क्षुद्र
माणूस देखील प्रसंगविशेषी दीर्घ प्रयत्नानें मोठें कृत्य करतो.
(यावद्दलीची एक गोष्ट आहे).

टिटाली—झी. (कों.) घोंडा.

टिट्टिम—यु. तांबूस रंगाचा नीळमणी.

टिणगिण्या—झोअव. (कों.) खोड्या; चाळे; चेष्टा; लुच्चे-
गिरीची भांडणे; मटक्या. (कि० मारणें; उगाडपणाचे चाळे करणें).

टिणटिण—टिणां—किवि. उडतउडत; उड्या मारीत; उशी
घेत (चेंडू.) [ध्व.] ० उड्या मारणें—उड्या मारणें; खिदळणें;
हुंदणें (लहान मुलांनें).

टिनपाट—न. जस्ताचें वजनानें हलकें मांडें [इ. टिन+पॉट]
० वाजणें—दिवाळें निघणें; फडशा पडणें.

टिपकणें—अकि. टिपकणें. [टिप | टिप | ध्व.]

टिपका—यु. १ टिपका; थेंब; बिंदु. २ डाग; खुण; चिन्ह.
३ (ल.) वारीक टिकला. ४ गळती; सततची टिपकणी (पाळस,
गळणारें पाखें, ओलें वस्त्र यांची). (कि० लावणें); हळू हळू पण
सततचा मार. ' धपका सोसतो पण टिपका सोसत नाही. ' [ध्व.]

टिपगारी—गिरी—झी. चुन्याने मित वगैरेच्या वरजा भरणें.
' वेळळ गळत असे त्यास...टिपगारी करविली. '—तीप्र २७३.

टिपटिप—झी. १ टिपका अर्थ ४ पहा. (कि० गळणें).
२ (ल.) तगादा; निकड; दुमणें. (कि० लावणें; मांडणें; करणें).

टिपटिप, टिपटिपां—किवि. गळण्याचा पटापट असा
आवाज होऊन. [ध्व.]

टिपण—न. १ चिह्नी; स्मरणपत्र; टांचण; यादी. २ जन्म-
पत्रिका. ३ उशी; उशी (वाघ इ०ची.) (कि० टाकणें). ४ (कों.)
नेमलेलें स्थान किंवा वेळ. ' दीस उगवण्याच्या टिपणास. ' आणी-
वाणीचा प्रसंग; निश्चित स्थान; तोफ किंवा वाण यांचें लक्ष्य, तार-
कीट. टिपणास येणें—आटोक्यांत येणें, आवाक्यांत किंवा
कक्षेंत येणें. टिपणशुक्र—न. स्मरणवही; (पैसापक्षांत) जमी-
नीच्या लांबीकडी टिपून ठेवण्याची वही.

टिपणां—झी. १ याद, टांचण इ० करण्याची क्रिया; टीप.
२ टिपण अर्थ १ पहा. [टिपणें]

टि(टी)पनीस—यु. गांवाची, लष्कराची वगैरे मोजदाद ठेव-
णारा अधिकारी. [टिपणें+नवीस]

टिपणें—अकि. १ थेंबथेंब पडणें; गळणें; झाव होणें. २
(वस्त्र इ०) शिवणें; टांका घालणें. [ध्व. टिप]

टिपणें—सकि. १ टिपण, यादी करणें; टांचण करणें. २
शाई, तेल इ० शोषून घेणें, वस्त्रानें पुसून काढणें. ३ धान्याचा एक
एक दाणा घेवून घेणें. ४ गोळी, वाण, चेंडू इ० नीं लक्ष्य वेधणें,
नेम घेवून मारणें (लढाईत) एकटा निवडून काढून ठार मारणें.
५ चुना इ० नें भित सारवणें. ६ (खेळ) ईशेंन पळून झाड, वगड,
खेळगडी इ० स शिवणें, स्पर्श करणें. ७ मोजतांना स्पर्श करणें,
लिहून ठेवणें. ८ शिवणें; दोरा घालणें; टांका घालणें. टिपकागद—
पु. शाई टिपून, शोषून घेण्याचा एक प्रकारचा कागद.

टिपर—खेळ—घाई—घाळी—युझी. टिपरखेळ पहा. टिपर-
खेळा—यु. टिपरखेळा पहा.

टिपरखेळें—यु. सोनाराची हातोडी. टिपरखेळें पहा. -

टि(टि)परघाई—झी. घाईचें व जोरानें केलेलें कृत्य; अति-
शय त्वरा. जोराची धांवपळ, गडबड. ' क्षणभर तरवारीची टिपर-
घाई जाली. '—भाव ४६. [टिपस+घाई]

टिपरी—झी. १ मापी पावशेर. २ वीतभर लांबीची ल्हान
काठी, कांडी (नगरा इ० बायें वाजविण्याची, खेळांतील, तसेंच
हाताच्या बोटांमध्ये पिरगळण्यासाठी घालण्याची). ३ (वाघ)
ताल धरण्याची वीतभर लांबीची काठी, ही प्रत्येक हातांत एक
एक घेऊन एकावर एक आपटून ताल धरतात. ४ एक प्रकारचा
चाप. ' कोणाहि नको टिपरी । हें नाकीची थमेहिजन कोटि परि । '
—भोक्कण ४९, ५५. यावरून ५ (ल.) अंगास घट्ट बसणारी, जख-
डून टाकणारी वळसूवणें यांना व अतिशय दमल्या—भागल्या-
नंतरच्या अंग ताळण्याला व इजेला किंवा वेदनेला हा शब्द योजि-
तात.

टिपरी पुनब—पूणिमा—झी. त्रिपुरी पौर्णिमा.

टि(टि)पसं—रें—न. १ टिपरी अर्थ २ पहा. २ दांड.
३ संसाचा तुकडा.

टिपस—वि. (व.) तीन; पांच; पंधरा ही संख्या.

टिपळण—झी. (कों.) विहीर इ०मध्ये पाणी टिपून टिपून
मरावयाजोगी होणारी पाण्याची अल्पता. [टिपणें]

टिपीण—झी. एक फुलवेल.

टिपुसणें—सकि. थेंब थेंब गळणें (मांडें, छप्पर, वस्त्र इ०);
हळू हळू पाझरणें; झिरपणें. [टिपुस]

टिपूं—न. थेंब; अश्रुबिंदु. [टीप]

टिपूर—यु. (राजा.) त्रिपुर, दीपमाळ. —वितिकि. चक्र-
चकीत; पांढरें शुभ्र (चांदणें). ' त्यावेळीं चांदणें टिपूर पडलें
होतें. '—अरणोदय ४३. प्रकाशमान; तेजस्वी. [सं. त्रिपुर]

टिपूर—खेळ—घाई—घाळी—युझी. नगान्यावर टिपण्या
वाजवून खेळावयाचा नाच. टिपूरखेळा—यु. वरील खेळांत नाच-
णारा.

टिपूरखेळें—न. (सोनारी) चौफुल्यावरील पत्रा वसवून ठेकण्याची हातोडी.

टिपूस—न. १ थेंव; वारीक थेंव. २ पाण्याचा स्वल्पांश. ३ (ल.) ठिणगीने जडून पडलेले मोक.

टिप्पण—न. टीप; खुलासा. टिपण पहा.

टिप्पणी—खी. टिप्पण; टीप; खुलासा; टीका; व्याख्या. [स.]

टिप्पस—खी. (व.) मिजास; ऐट.

टिब—न थेंव; अक्षरावरील अनुस्वार; अनुनासिकाची खूण; पूज्य.

टिबकणें—अकि. थेंव थेंव गळणें (पाऊस, वस्त्रांतून पाणी).

[ध्व.]

टिबका, टिबुक—पु. १ ठिपका; थेंव. २ डाग; कलंक; काळिमा.

टि(टु)वर—न. (वे.) १ टेंगळ. २ ल्हान टेंकडी.

टिबा—पु. (राजा.) थेंव.

टिबी—खी. ल्हान मडकें, ल्हान दगडी.

टिब्बा—पु. (व.) टेंकाड; उंच जागा; उंचवटा; माथा. 'एका टिब्ब्यावर घाट आहे, दुसऱ्यावर वेळळ आहे.'

टिब्बू—पु. (व.) दोष; टपका. 'क्षेवटीं आमच्यावर टिब्बू ठेवला तुम्ही.'

टिमा—पु. १ पानवेलीवर पडणारा एक रोग; मेकाडा. २ (चांभारी) टांका; टांचा.

टिमकारणें—सकि. १ मारणें; चोपणें. २ (व.) रागानें डोळे वटारून पहाणें; कान उभे करणें. 'कान टिमकारले कुत्र्यानें.'

टिमकी—खी. ल्हान नगरा; टमकी. [ध्व.] म्ह० जेथें नगाऱ्याची चाई तेथें टिमकी तुझें काय! •देणें—जाहीर करणें.

•वाजविणें—१ अपकीर्ति होणें. २ उदों उदो करणें; जाहीर करणें.

टिमटिम—खी. १ टिमकीचा आवाज २ (ल.) चैन; मजा. 'हा दोन दिवस टिमटिम करतो, पुढें मीक मागेल.' [ध्व.]

टिमटिमा—किवि. टमटम; डमडमा; टिमकीच्या आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

टिया—पु. तांबड्या डोक्याचा ल्हान जातीचा पोपट.

टिरटिर—खी. १ क्षणभंगुर तेजस्विता, चकचकाट, आनंद (एकांश मिळाल्याला एकाएकीं मिळालेल्या पैशानें होणारा किंवा एखाद्या महत्त्वाकांक्षी माणसास थोड्याशा प्राप्तीनें मिळालेल्या साधनांपासून होणारा); दरिद्राचा चार दिवसांचा धीमंती डौल. [ध्व.] टिरटिरां—किवि. चमकून; चकचकाटानें; क्षणभंगीनें. [ध्व.]

टिरी, टीर—खी. हुंगण. 'एक टिरीचा घुदंग करून। बांजुल्या वाविती वाजविती।'—ह १०.१४५. •पिटणें—अत्यानंद होणें.

•बडविणें—बढाई मारणें.

टिन्या—वि. झुजट व अक्ष (विशेषतः पशु).

टिरां—वि. हलकट; नीच; छुन्ना; दुरुंगी.

टिळू—वि. ल्हान; खुजा; झुटा; ठेंग व मजबूत.

टिवंचणें, टिवचळणें, टिवचा—ठोंकणें मज्जे पहा.

टिवटिवणें—अकि. टिटवीप्रमाणें टिवटिव असा आवाज करणें.

'टिटवे थोर टिवटिवती।'—मुआदि ३६.५८.

टिवटिवें—न. (गो.) तुणतुणें.

टिवल्या (ळ्या) बाजुल्या (ळ्या)—खी. उनाडपणाचा किंवा तावड योग्यता नसतां केलेला सोवेगिरीचा डौल; खोड्या; उनाडपणा; कुचेष्टा; रिकामटेकड्या गोष्टी; छानछोकी; च्छीपडी; बदफैली संवई; अक्षबाजी; नखरा; यक्षमस्फरी; वेडेंवाकडें नाचणें; स्वैर व अनियमित कामें; टवालक्या करीत दिवणें; बाहुलीसारखें नटणें, मुरडणें. [टिवली+बाहुली]

टिवळी—खी. नारळाच्या करवंटीचा तुकडा.

टिबा—पु. टिपका.

टिवाटीव—खी. १ टिटवी पक्षी. २ (ल.) उंच व सडपातळ माणूस.

टिवाळ—खी. (शेतकऱ्यांची) शिदोरी.

टिवाळ—खी. नडगी; वाणविशेष. 'धुरधुरितीं टिवाळा।'—विशु ५२३.

टिसवा—पु. (कु.) खन्ची केलेल्या झाडास येणारा नवा अंकुर.

टिळक—पु. टिळा अर्थ १, २ पहा. [सं. तिलक]

टिळका—पु. (व.) टिरका. टिपका; विडु (तप, दृष इ०चा);

गुळगुळीत, चमकदार गोळी. [टिळक]

टिळटिळीत—वि. भरपूर व सतेज, चकचकीत; तुकतुकीत (गळें, प्राक्ष). [ध्व.]

टिळा—पु. १ टिळका अर्थ १ पहा; पोटा, हात इ० वरील गंधाचे ठिपके. २ कपाळावर गंध लावण्याचा नाम, यंत्र, छाप. [सं. तिलक] (वाप्र.) •करणें—राज्यावर बसविणें. 'कीं तुम्हांसी टिळा करूं सुदिनी।'—कथा ३.१७.२०. •टोपी करणें—पवित्रपणाचा बाळ घेवावा करणें; नटून बटून मुशोमित होणें. •वेशीस लावणें—गांवांतील सर्व जातीस जेवावयास बोलावणें. सामाशब्द—•विडा—पु. पाटलाचा एक हक्क. टिळेडोळे—पुनव. १ कणकेच्या किंवा मातीच्या मुखवट्यावर गंध व डोळे काढणें. २ नेत्रेड; बाटमाड; नखरेबाजी. टिळेपट्टे, टिळेमिळे—पुनव. सर्व प्रकारच्या नखऱ्यांना व्यापक शब्द. (कि० करणें; होणें). म्ह० टिळेपट्टे नायकाचे वरांत हाल वायकाचे. टिळेफाटे—पुनव. (उपहासानें). वायकांच्या कपाळावरील लांबट व मलें मोठे ऊंक. टिळ्याचा घनी—पु. मुकदम; टिळ्याचा घनी पहा.

टिळो—पु. (कु.) (अव.) टिळे. वायकांच्या कपाळावरील लोंबेंत पदक. [टिळा]

टीक—न. टिकाण; स्थान. 'जे हानें केलें टीक।'—झा १४. ३००

टीक—खी. १ एक मोत्यांचा किंवा जडावाचा गळ्यांतील दागिना; उदा० वज्रटीक. 'टीक मांगार एकवट।'—झा १७. ३४८. २ त्या दागिन्यांतील एक एक अवयव (दुर्घांतील, वज्रटिकेंतील). ३ नय, गळसरी, पाटली इ० दागिन्यावरील शोभेची मोत्यांची चौकडी किंवा लाविलेली हिरकणी अथवा सोन्याचा मणी; कुंकवावर चिकटविलेली कांचेची चमकी. ४ डोळ्यांतील मोतीविंदु. ५ पांढऱ्या कोडाचा चक्ष. 'सर्वांगी सुंदर सुरेख। जिच्या नाकावरी पांढरें टीक।'—एमा ११. १६५. ६ (व.)—अव. टिका. हातांवर काढलेल्या वेची; इनाक्युलेलन. 'जेन्हाच्या टिका काढून घे.' [सं. तिलक]

टीका—खी. १ (कठिन ग्रंथावरील) व्याख्या; स्पष्टीकरण; विवरण; भाष्य; भाषांतरानें किंवा व्याख्येन केलें अर्थविवरण; भाषांतर; टिप्पण अर्थ २ पहा. २ (ल.) पाल्हाळ; विस्तार; अतिशयोक्ति. ३ (ल.) गुणदोषविवेचन; दोषदर्शन; (पाठीमागें केलेली) निंदा; कुतर्कानें केलेलें मनस्वी शब्दपांडित्य. [सं.] ०कार—पु. विवरण करणारा; टीका (टीपा) देणारा, करणारा.

टीच, टीच—खी. टिच अर्थ १ पहा.

टीच—खी. (कों.) ल्हान मुलाच्या कपाळावरील काजळाची तीट. (कि० लावणें).

टीथआरी—खी. (चांमार) बुटाच्या कडेला नक्षी काढायची दांत्यांची आरी. [इ. टीथ=दांत+आरी]

टीप, टिपेचा सूर—पु. (गणें) तृतीयसप्तकांतील स्वर; तारस्वरवादन प्रकार—या वादनंतील स्वर मध्यमाच्या दुपटीचे असतात.

टीप—खी. १ कर वसविण्याकरितां घेतलेलीं जनावरे, झाडें इ० ची गणती, मोजणी. २ शिवण्याची एक तन्हा. (कि० मरणें). ३ सोडतींतील तिकिट. ४ गंजिफांच्या खेळांतील एक संज्ञा, तलफ इ० डाव दुसऱ्याकडून आला असतां एका पानाच्याऐवजीं दोन पानांनीं घेण्याचा प्रकार. ५ (सोनार) दागिन्यांच्या किंमतीचें, आकाराचें टिपण. ६ आंकडेवार नोंद; याद; यादी; विल; हिशोब; फेरिस्त; टिपण; स्मरणपत्र; पैशाची हुंडी; वर्गणीची यादी. ७ पुस्तकांतील मुख्य भागाचें, पृष्ठाच्या खालीं केलेलें विशेष स्पष्टीकरण. ८ (कों.) गाडीचें छप्पर किंवा गाडीमध्ये जीवर वसतात ती गाडीची साठी. —न. ९ नेम; नियम. १० अथुंवा थेंव. १२ पीप; (ओतकाम) आमली पदार्थ तयार करण्याचें लांकडी पिंप. (वाप्र.) ०जमणें, वसणें—बहुक्कम असणें, जुळणें; विरोध न येणें. ०घालणें—विशिष्ट तन्हेची शिवण घालणें. (चांमार) जोडधाचा ओपराजवळील भाग दोन्यानें शिवणें. ०मारणें—(शिपी) शिवण

घालणें. टिपेस उतरणें—टिपणाबरोबर जमणें, असणें. सामा-शब्द—०कर—नीस—पु. (कर वसविण्या साठी) गांवांतील वरें, झाडें इ० ची मोजदाद करणारा अधिकारी. ०गारी—खी. (शिवणें) शिवण्याची एक तन्हा (कि० करणें). ०दार—वि. व्यवस्थितपणें वागणूक करणारा. ०दोरा—पु. दुहेरी टांका. याच्या उलट धांवता दोरा. टीपनीस—पु. सैन्याची मोजदाद ठेवणारा आणि जकातीचा अधिकारीहि असे. [टिपणें]

टीपकागद—पु. झाडें इ० टिपून घेण्याचा कागद. [टिपणें+कागद]

टीर—री—खी. हुंगण, नितंब; कुळा; टिरी पद्मा. [सं. कटीर] ०बडविणें—पिळणें—आनंदानें हुंगण थापटणें. ०हालविणें—हुलत हुलत चालणें.

टीव—खी. एक जातीचा पक्षी.

टुई—खी. १ गोसावी नांवाच्या पद्याचा आवाज. २ (ल.) एकाच तानेचें गायन. (कि० लावणें). ३ दुमणें; तगादा; निकड. (कि० वेणें; लावणें). [ध्व.]

टुक—खी. १ ल्हान तुकडा, थोडासा रतीव; छुराक. 'डेंप लावित असे टुक यातें।'—किंगवि २३. २ शिस्त; रीत; तजवीज; व्यवस्था. 'जेणें संसाराची टुक।'—तुगा ४५५५. ३ कसोटी. 'जरी न उतरे टुके इतर मज भद्रा मुके।'—मोक्कण ५७. २७. —वि. थोडा; अल्प. [का. टुकि=सारांश, कल्पना]

टुकटुक—कां—किवि. १ आघेनें, उत्सुकतेनें, लोभानें पहाणें (तुमिल वस्तुकेडे). २ मिणमिण; अंधुकपणें (दिवा जळणें). (कि० करणें). ३ छुटछुट; गरीबीनें; जेमतेम (उपजीविका करणें). [ध्व.] म्ह० झुगझुग जिणें टुकटुक झाणें. ०घाणा वसणें—फुलट टक लावून वसणें. टुकटुकणें—अकि. सोत्सुक पहाणें; रोखून बघणें. ०दाखविणें—(ल्हान मुलांत सह) बोटानें वेढावणें; बाकुल्या दाखविणें. ०माकड, टुकटुकावड्यो—(ल्हान मुलांत सह) आपण एखादा पदार्थ खात असतां वाकड्या बोटानें घुसऱ्यास दिणविणें. 'टुकटुक माकड, आम्ही खाऊं पापड, तुला देऊं मेकड.' टुकटुकाविणें—सकि. टुकटुकमाकड करणें.

टुकटुकी—खी. तजेला; टवटवी; तुकतुकी; पाणीदारपणा. टुकटुकीत—वि. ताजा; तजेलदार; टवटवीत (फूल, पान, चेहरा). टुकडवापू, टुकडमोडया, टुकडा, टुकडी—टुकडवापू इ० पहा.

टुकडा—पु टुकडा. (व.) (वर) लांकडाची मोठी तुळई, बांसा. टुकणी—खी. (कोष्टी) विणकराच्या फणीच्या दांत्याकरितां, बांधूच्या चोया करण्यासाठीं खोवणी पाडलेली फळी.

टुकणी—खी. (व.) (एखादा पदार्थ) मिळण्याच्या इच्छेनें तिष्ठत वसण्याची क्रिया. (कि० लावणें).

दुकर्णे—अकि. दुकणी अर्थ २ पहा; रोखून पाहणें. [दक]
दुकी लागणें—(व.) आशालसूत नजरेनें पाहणें.

दुकमुक—मुकु—किवि. दुकदुक पहा.

दुकळा—पु. झुरणी; खंत; नाद; छंद (गैरहजर माणूस किंवा वस्तु यांविषयीं). [दक]

दुंग, दुंगार—ळ, दुंगूळ, दुंबर—न. टेंगळ; गांठ (घरीरा-वरील, झाडावरील); जमीनीवरील लहान उंचवटा; टेंकाड.

दुच—कन—कर—दिनीं—दिशीं—किवि. गादी, खरबूज इ० मळ पदार्थांत सुई, दामण इ० टोंकतांना निघणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. [ध्व.]

दुचकु(को)ली—झी. वांकल्या; धड्डा; चिमटा; दुसकी; दोचणी; वुचणी; दुसणी (एखाद्यास त्रास देण्यासाठीं). (कि० करणें).

दुण—कन—कर—दिनीं—दिशीं, दुणदुणां—दूण—किवि. टणकन, टणटणां इ० पहा.

दुपणें—सकि. १ सुई किंवा इतर टोंकदार हत्यार आंत खुपसणें, भोंसकणें. २ वीं जमीनींत खुपसणें, पेरणें. ३ (क्षिपी) शिवणें या क्रियापदापुढें आस्त स्पष्टीकरणाचीं योजतात. सवा० शिवणेंदुपणें. ४ सुईच्या नाकांत दोरा घालणें. —अकि. खुपसणें; भोंसकणें; टोंचणें; वेंचणें. 'कांटा दुपला.'

दुपसा—पु. टोपसा पहा.

दुंबर, दुंबरूक—न. टेंगळ; दुंग, दुंगार इ० पहा.

दुमटा(डा)म—झी. डामडौल, दिमाख; घाटमाट; डामदम; मपका; अवडेवर. [ध्व.]

दुमटु(ट)मीत—वि. १ नगाऱ्यासारखें ताणलेलें; गुवगुवीत (पोट इ०). २ मांसल; गलेल्ल; घडाकडा; ताजातवाना (पशु इ०). ३ (ळ.) मालमत्ता असलेला; खाऊनपिऊन सुखी. [ध्व. दुमदुम= नगाऱ्याचा शब्द]

दुमणी—झी. १ तगादा; निकड. (कि० लावणें; देणें; करणें). २ आश्रयदात्याची आठवण, स्मरण ठेवणें. (कि० लावणें; देणें; लागणें). म्ह० तहाला दुमणी तेजीला इशारत.

दुमणें—न. १ (व.) फुगणें. २ तगादा, टोंचणी दुमणी अर्थ १ पहा.

दुमदार—वि. शोमिवंत; रम्य; डौलदार, मोहक; छानदार; सुरेख.

दुयां—पु. लहान जातीचा एक पोपट.

दुरदुर—झी. १ वेडकाचा आवाज. २ (ळ.) एकसारखा त्रास देणारा आवाज; त्रासदायक तक्रार; धमकावणी, कुरकुर; किरकिर. ३ थोडा वेळपर्यंत चकित करून सोडण्यासारखें कृत्य. ४ गमजा. ५ टिरटिर पहा.

दुरदुर, दुरंदुर, दुरुदुर—झी. १ (वेडकांचा आवाज) टांख टांख, डरांख डरांख. 'त्याच्यापुढें दुर दुर टांखटो शब्द हे किती करिशी.'—मोकर्णे २७.९. [ध्व.] २ वरील दुरदुर शब्दांतील अर्थ २ पहा. मिकाऱ्याचा त्रास, तगादा. दुरंदुर पहा. (कि० करणें, लावणें, मांडणें)

दुरफूस—झी. १ दुरदुर. २ (ळ.) खरबुडी, हुजेरी; कान-उघाळणी. (एखाद्याचीं या शब्दास जोडून). (कि० लावणें, मांडणें, करणें). [ध्व.]

दुरमा—वि. १ टेंगणा; दुसका; झुजट. २ आंखड; गिझा (अवयव).

दुलदुल—ळां, दुळदुळ—ळां—किवि. रोखून, सोत्सुक, टक लावून. (कि० पाहणें, वचणें). 'ते दुळदुळां पाहे दाही दिशां' [ध्व.]

दुल्ल—पु. (अळील) शिम. —वि. टेंगणा; दुरमा पहा.

दुवाळ—पु. अंग पुसण्याचा पंचा; र्माल. दाबेल पहा. [इं. टोंबेल]

दुशी—झी. (व.) चोळीची पुरवणी, जोड. दुशी अर्थ २ पहा.

दुशी—झी. (व.) गव्हांतील कोंड्यासुद्धां असणारे दाणे. [सं. तुष्]

दूक—झी. १ कळ; गुरफिळी; युक्ति, खुबी; मक्ली; फस-विण्याची हिकमत, गूढ. (कि० साधणें, सांपळणें). २ धोरण; खुबी; हातोटी; फसव; उत्सुकता; कौशल्य; हुशारी; धीम्रप्रवृत्ति, कल्पकता; आकलनशक्ति; अमिश्रि; पटुत्व. ३ (टोंक=गणकुची) जलरीच्या वस्तु, स्वाभाविक गरज; सुस्थितीस आवश्यक परिस्थिति, काल, साधनसामग्री, निगा, व्यवस्था वगैरे; काळजी; दक्षता (माणूस, जनावर, वस्तु इ० ची). 'शेताची दूक सांभाळली पाहिजे.'—सर्व प्रकारची काळजी योग्य वेळीं घेतली पाहिजे. ४ टक; रोखून पहाणी; एकाग्र वृत्ति. दूक हा शब्द जेव्हा दूक राखावयाची या अर्थी असेल तेव्हा घरणें, संभाळणें, राखणें या क्रियापदावरोवर योजतात आणि जेव्हा हयगय या अर्थी असेल तेव्हा चुकणें, टळणें, अंतरणें या क्रियापदावरोवर योजतात. (जेवण) दूकेवर ठेवणें—कतुकाळ, अन्नाचे गुणदोष व आपली प्रकृति हे सारें ध्यानांत घेऊन जेवणें. दूकेनें—जेवणें—निजणें—टोळणें—औषध घेणें—देणें इ०—या सर्व गोष्टी योग्यपणें, गरज आहे—नाही इ० पाहून काळजीनें व नियमितपणें करणें.

दूक—झी. १ (व.) औषधाचा टक; मात्रा. 'दुवाच्या दोन-दुका देत जा' २ (व.) संवय.

दूम—झी. १ चकपक, लखपक; डामडौल; मोठेपणाची डव; ऐट; शोभा; दिखाऊपणा. २ मनांत भरण्यासारखा गुण, चिन्ह; नवी व सुवक वस्तु; चमत्कारिक वस्तु; नवीन व आश्चर्यकारक

कल्पना, शोध; फॅशन; तन्हा; पद्धत; चाल; विचार. १ शकल; युक्ति; खुबी. (कि० काळणें). ०द्वार-वि. १ मोठा व सुंदर; सुरेख व भरपूर; तेजःपुंज; तेजस्वी. दुमदार पहा. २ युक्तिप्रयुक्तीने युक्त.

टे(टें)क—खी. १ थकवा; थकावट; पुढे चालण्याची अशक्यता; दुर्बलता; कुंठितावस्था (हा शब्द व्यापक अर्थाचा असला तरी याचा मर्यादित उपयोग करतात). 'वहा लाइ खाईन म्हणत होतो परंतु पाच खातांच टेंक झाली.' २ स्वैर्य; धैर्य; पक्का निश्चय; ठाम समजूत; अवसान; सामर्थ्य; शिस्त (आदरातिथ्य, धार्मिक विधि, दानधर्म यांतील). (कि० राखणें; संमाळणें; सोडणें) 'प्रसंगी २०० सुद्धा पाहुणे भोजनास आले तरी ग्रंथस्थ टेंक सोडावयाचा नाही.' ३ स्वामाविक व नेहमीच्या किंवा संवयीच्या गरजा; पक्कीसंवय, परिपाठ; दृढ अर्थ ३ पहा. (कि० राखणें; संमाळणें; सावणें; चालविणें; उतरणें. [टेंकणें=वाजल लवणें; हिं. टेंक] ०धरणें-घट धरणें, चिकटून राहणें; नेट धरणें. टेकीस येणें-दमून जाणें; असमर्थ होणें. टेकीस टेंक उतरणें-तोलास तोल देणें; बरोवरी करणें; स्पर्धा लावणें. ०द्वार-टेकीचा पहा. टेकीचा-वि. आदरातिथ्यांत उत्तर, उदार, स्थिर; शेवटपर्यंत टिकाळ.

टेक—पुन. ल्हान टेकाड, डोंगर, उंचवटा.

टेक—न. १ पेंव; समूह; पुंज. 'तेप सिद्ध येती गा आलोटे। सुवराचें टेकफुटे।'—एमा १९.२३३. २ इच्छा (व.) सुमी, गर्व; धैर्य. ३ (व.) हट्ट, दुराग्रह.

टे(टें)कड-डें, टे(टें)कडी—नखी. ल्हान डोंगर; टेकाड; उंचवटा; डोंगरी.

टे(टें)कण-णें—न. टेंक; टेका; आधारसूत पदार्थ. [हिं. टेकना]

टे(टें)कणें—सकि. १ आचाराने ठेवणें, राहणें. २ (ल.) एखाद्या बंधावर, कामावर आशेने अवलंबून राहणें; भरंवशावर असणें; खटपट न करतां विसंबून राहणें. 'ज्या त्या गोष्टीत सरका रावर जी टेकण्याची त्यास सवय लागली'—नि ४३१. ३ -अकि-आधार घेणें; अंग टाकणें, ओटांगणें; ठेवणें; रेलणें; (ल.) अवलंबून राहणें. ४ (ल.) प्रवृत्त होणें. 'आथिल्या अतारें काम नव्हे पुरा। म्हणून व्यभिचारा टेकलिलें।'—सुगा ३०२. [हिं. टेकना]

टेकणें, टेकावणें—अकि. (एखादी गोष्ट) पूर्ण होण्याच्या वेतांत येणें; अगदीं जवळ जवळ येणें. वेतांत असणें. 'मरायास-वाळंत व्हावयास टेकणें-टेकावणें=मरणोन्मुख होणें, अगदीं वाळंत होण्याच्या वेतांत असणें

टेकवाज—वि. (व.) गर्विष्ठ.

टे(टें)कवा, टे(टें)का, टे(टें)कावा—पु. १ टेंकण पहा. (कि० देणें). २ धिरावा किंवा पाठवळ; आधार; बुजोरा; पुष्टि. (कि० देणें).

टेकस—पु. तारेचा आंखुड झिळा.

टे(टें)काड, टेकूड—न. १ उंचवटा; ल्हान डोंगर; टेकडी. २ (ल.) डींग, रास (मोडकी इमारत, माती, जुना, कचरा इ०ची). डींग; रास; गद्दा, वैपुल्य; (पुस्तकें, कागद, कपडे, धंदे, कर्ज, काळजी पापें, रोग इ० चें) उराचें टेकाड-भरणच स्तन; भरदार छाती. कपाळाटें टेकाड-उंच कपाळ. पोटाचें टेकाड-गर्भवतीवाईचें पोटा; फुगलेलें पोटा.

टेंकाडी-टी, टेकोळी—खी. ल्हान टेकडी; उंचवटा; मोठा डींग. या शब्दानें ल्हान टेकड किंवा टेकाड दर्शवितात.

टेकी—वि. (व.) हट्टी; दुराग्रही.

टेंकी, टेंकुली—खी. टेकडी पहा. 'तुरिये ऐसी टेंकुली।'—गीता १.१३७४. 'बोळगे उतरे टेकिया।'—खिपु २.१४.४७.

टेकू—पु. १ ज्याच्यावर तरफ टेंकतात तो आधार किंवा स्थिरबिंदु. २ पाठवळ; पुष्टि.

टेंगळ-गूळ, टेकाळ—न. आघातामुळे डोक्यास येणारी गांठ, उदंगळ. हुंग, हुंगार पहा.

टेंगूळ—न. (तंजा.) मग्रासी चकलीचा एक प्रकार. [तामिळ तेन=मध+कुळल=नळी]

टेटर—वि. (ना.) मुजोर, हेकेखोर; ताडर.

टेठवी, टेठ—खी.पु. एक प्रकारचें झाड.

टेटावणें—अकि. टेंटे करणें (पक्ष्याचें); टथांहा टथांहा करणें (ल्हान मुलाचें). [ध्व]

टेटाविणें—सकि. (कों.) १ केळीच्या पानाचे न कापतां हातानें फाडून तुकडे करणें. २ शिडकारणें; थड्य करणें. [टेंटे ध्व.]

टेठू—पु. एक औषधी झाड.

टेटे, टेंटे—न. १ सालुंखी, टिटवी इ० पक्ष्यांचें ओरडणें. २ -खीन. ल्हान मुलांचें रडणें. (कि० करणें, लावणें). ३ बोलाव-यास प्रारंभ करतांना ल्हान मुलानें केलेला पहिला उच्चार. (कि० करणें). -किवि. बरील प्रकारें आवाज करून. [ध्व.]

टेणपा—पु. मारण्याच्या उपयोगाची जाड काठी; सोटा; दांडकें. [ध्व का. टोणणी, टोणणे, टोणपी, टोणपे=सोटा, बडगा]

टेणपणें—कि. काठीनें टेणण्यानें मारणें, झोडपणें. [ध्व]

टेणा-ण्या—पु. १ दिव्याची जाड वात. २ लह व घटपुष्ट प्राणी (बेकूण, ऊं इ०)

टेणें—न. उडी; उशी. (कि० मारणें; घेणें).

टेनपू—न. (व.) टेणपा; जाड व वाटोळा लाकडाचा तुकडा.

टेनप्या—वि. (व.) धबोट (माणूस)

टेप—पुन. १ टेक; उंचवटा; ओटा. २ -खी. टकर डुवशी. ३ -न. (ठेपवडल योजतात) (गुन्हावडल दिलेली) शिक्षा, सजा यांची मुदत. ४ (राजा.) डिसळ; डेंकूळ; डेप. ५ (राजा.)

टिकावानें मारलेला तडाखा. (कि० मारणें). ०टाप-पुअव. (कों.)
टेकड्या; उंचवटे इ० [टेप द्वि.]

टेप—खी. (शिंपी) कपड्याचें माप घेण्याचें साधन; इंचपट्टी
(फितीची किंवा नाडीची). [इं.]

टेपण—णें—न. (राजा.) खांव अपुरा पडल्यास त्याच्या वर
किंवा खाली भरतीसाठी लंकडाचा वसवावयाचा तुकडा. [सं.
टिपू=फेकणें, टाकणें]

टेपण, टेपर, टेपरण, टेपरें—नपुन. १ दोष; बोल; ठपका,
उपरोधिक भाषण; अप्रत्यक्ष टीका; टापरण (अपराध, कृपा,
उपकार यांच्याविषयी). (कि० मारणें; वेणें; ठेवणें; येणें). २
निमित्त; सवव; कारण. [सं. टिपू=फेकणें, टाकणें]

टेपर—न. उंचवटा; टेकाड.

टेपर—न. (धाकारणी) खावेंत कौल साफ वसविण्यासाठी
खाली टेकण यावयाचा कौलाचा तुकडा.

टेपरणें—सकि. १ टापरणें; डकलणें; रेटणें; कोलणें. २ (ल.)
(निदारी, थट्टें) गर्मार होणें.

टेपरणें—न. मोगरी; बळकट दांडकें; सोटा.

टे(टें)परा—पु. १ उंचवटा; टेकाड. २ दोष; बोल; ठपका;
टोमणा. (कि. मारणें).

टेपराण, टेपार—न. (राजा. कुण.) निमित्त; जबाबदारी.
—मासाप २.६३१.

टेपलणें—सकि. १ फटकारणें; एखाद्याच्या अंगावर धावून
जाऊन त्यास ठोकणें. २ डकलणें; रेटणें. ३ टोमणा मारणें; उपरो-
धिक भाषण करणें. ४ —अकि. एकमेकांवर आपटणें, आवळणें;
घडक लागणें; घडकणें. ५ (व.) (अस्लील) गरोवर होणें. 'इत-
क्यांत कुसऱ्यांवा टेपल्ली.' ६ टेपरणें पहा.

टेपलें—न. (व.) (तिस्काराशी) गरोदरपणा; मोठें पोट.
'लॉच तिचें टेपलें आलें.'

टेपशी—खी. १ (राजा.) टापशी. २ टकर.

टेपाड—न. टेकाड; लहान टेकडी. 'तिकडचे मोठे गगनचुवित
पर्वत म्हजे इकडचीं टेपाडें'—नि ५८६.

टेप्र—नि. (नंदमाषा) तेरा संख्या.

टेंब-भ, टेंमा—पुखी. (कों. राजा.) ल्हान टेकडी; उंच-
वटा; टेकाड.

टेंब(भ)रूं, टेंब(भ)रें—न. टेंबुरणीचें फळ.

टेंबल—न. १ ल्हान मेज. २ कोष्टक. [इं.]

टेंबली—खी. (हेटकरी नाविक) लोखंडी गोल चकती, चाक.
टेमलीपहा.

टेंबळी—खी. १ फणसाच्या सालीवरील कांटा. २ बांकुल्या
वाखवितांना किंवा हसतांना बाहेर दिसणारे दांत. 'टेंबळी काढून
कां हसतोस?'

शको. ३. ६०

टेंबा—पु. १ (को.) झाडाचें, डोंगराचें शिखर, अग्र, टोंक,
गुरा, शेडा, शेवट, टोंक.

टेंबा, टेंमा—पु. १ झाडाचा डांभा; कुंड; खांबासारखा
उपयोग केलेला; २ (ल.) आधार; आश्रय; ३ काठीला बाललेलीं
पानें किंवा चिच्या इ० गुंडावून केलेली मद्याल (दरोडेखोर, उमे-
डासाठी हिचा उपयोग करतात); पळिता; दिवटी. 'मग कुंड-
लिनीयेचा टेंमा.'—झा १२.५१. ४ (गोंधळांतील) दिवटी; दिवा
५ (माण.) विन कांचेची व खाली लांकूड असलेली टिनची राकेल
तेलाची मोठी बिमणी मोठा काकडा. ६ डौल; ऐट; गर्व. [दंस]
०पाजळणें—१ दिवा लावणें. २ (ल.) (कुत्सिताशी) एखाद्या
अप्रसिद्ध मनुष्यानें एखाद्या कृत्यानें किंवा श्रीमंतीनें एकएकी पुढे
येणें; प्रकाश पावणें; पराक्रम करून दाखविणें; डौल मारणें.
(आपला) टेंमा मिरविणें, चालविणें—दुसऱ्यावर आपलें
वचस्व ठेवणें; वरचष्मा करणें; वरचढ होणें; दिमाख दाखविणें.
०मिरविणें—ऐट करणें, दाखविणें; डामडौल करणें; टेंमेकरी—
टेंभ्या—पु. मद्यालजी (दरोडेखोरांतील).

टेंवी—खी. (कों.) नारळाची शेंबी.

टेंबु(मु)रणी—खी. १ एक जातीचें झाड. २ एक प्रकारचा
रुपया. [सं. तिडक; प्रा. टिबर]

टेंबूस—न. टेंपळ, टेंबूस; गांठ (शरीर, झाड, जमीन
यांवरील); उंचवटा; उदंगळ; बळा.

टेंमर—न. (व.) टेंवेंत पहा. टेंबुरणी फळ.

टेंमलणें—अकि. (व.) ओरडणें; बोंबलणें; रडणें. [ध्व.]

टेंमा—टेंबा पहा.

टेंमा—पु. (व.) पुरणाच्या पोळीचा कुसकरा व तुप यांचा
काला. 'पोळीचा टेंमा कर व त्यावर तुप घे'

टेंमी—खी. टेकडी. 'टेंमीवर मुकेंवदी करून...'—पेद
३.११७.

टेंम, टेंब, टेंबोब—पु. (कुण.) बेल, वखत. [इं. टाइम]

टेंमली—खी. (नाविक) एक लोखंडी पत्र्याचें कडें यास
दोरी बद्ध वसण्यासाठी बाहेरील अंगास खाच असते.

टेंर—खी. १ अति तृप्ति; वीट; मिठी; शिसारी (अन्न इ०ची).
२ दर; थड; चेष्टा; फवीति. (कि० करणें; उडवणें). ३ (व.) तुकडा.

टेंर—पु. गुवाचा; विष्टेचा पोहो.

टेंरकी, टेंरें—खीन. (कों.) १ नांगराच्या जोखडाला मधो-
मध जेथें इसाड बांधावयाचें तेथें मारावयाची एक बोटमर कुंडी.
२ नांगरकुंडामध्ये इसाड वसविल्यावर तें निरुप नये म्हणून वसवि-
लेली कुंडी.

टेलटिकुरी, टेडलटिकुरी—खी. (खा.) अळटळ; डाळा-
टाळ; उगाच भटकणें.

टेलबुलकरणे—कि. (व.) चान्हीकडून बोलणे.

टेलिफोन—पु. शब्दवाहक यंत्र. [टं.]

टेल्लु—वि. टिल्लु पहा.

टेव—पु. १ सोवेगिरीचे ढंग; युक्ति; वाईट संवय; दुर्लक्षण; नखरा; चडीपडी; खोड; हौस; आवड. (कि० पडणे). २ टेवण; आकृति; ठव. 'मस्तकीची दिसे केवळ टेव।'—स्वादि ९.५.६४. ३ रीत. 'नवल सांगती ते टेव। युक्ति चातुर्य वैभव।'—एमा २२.७३५.

टेव-वे, टेवरेव—पु. अव. (राजा.) नखरेवाज माणसाचे कांहीं ढंग; युक्त्या; लकवी; छुव्या; मोहक हावभाव; छानछोकी.

टेवखोर—वि. नखरेवाज; अकडवाज; बाटामाटांत राहणारा; पेटवाज. [टेव]

टेवण—न. टिपण अर्थ २ पहा. ट्राविक वेळ; योग्य प्रसंग.

टेवरड—झी. (व.) वागेतील बाऱ्या (पाण्याचे ल्हान पाट) फोडण्याची लकडी कुदळ.

टेवा—पु. १ (राजा.) जमीनींत किंवा मितीत पाडलेले ल्हान मोक; धील; जमीनीतील खळगा; खोलगटपणा. २ क्षताचे शोधन. ३ ठव; डौल. [टोंचणे, टोवणे]

टेस—झी. (व.) १ ताळा; गर्व. २ ऐट; दिमाख; डौल; नखरा.

टेहणी—झी. हेटाळणी; अनास्था; टवाळी; हेंसे. 'साधुरां होईल टेहणी।'—एस्स ८.५२. २ पहारा; देखरेख; रक्षण. 'करी टेहणी तैसी।'—झा १३.५०५. ३ अटकाव; प्रतिबंध.

टेहर—झी. टेर; टर; अपमान; विटवना; फजीति. (कि० करणे; उडवणे; उडणे; होणे).

टेहर—पु. गुवाचा, विष्टेचा पोहो किंवा डींग; टेर. (कि० घालणे; पडणे).

टेहळणी, टेहळी—झी. इकडे तिकडे आगूबाजूस निरीक्षण करणे; फिरणे. (कि० करणे).

टेह(डि)ळणे—अकि. टेहळणी करणे; खेपा घालणे; पाहारा करणे; चोरीसाठी गुप्तपणे न्याहाळून टेवणे. —सकि. चालविणे; कदमावर चालविणे (घोडा इ०) [हि. टेहलना].

टेहळता—पु. फिरता पाहारा. टेहळता पाहारेकरी—पु. फिरता पाहारेकरी; याच्या उलट बैठा पाहारा—पाहारेकरी.

टेहळटिकोरी—झी. १ बारकाईने पाहणे; टेहळणे; न्याहाळून पहाणे; इकडेतिकडे तपास करणे. २ भटक्या नारणे; त्वैर गमन; उनाडडी. ३ आज्ञा; हांजीहांजी ४ (रागाने त्रासून) निरोपानिरोपी. [टेहळणे+टिकोरी]

टेहळणी, टेहळी—झी. दुसून केलेली बारकाईची पहाणी, परीक्षा; बारीक वृष्टीने पहारा करणे; दुसून एखाद्याच्या हालचा-लीवर नजर टाकणे; गुप्त पोलीसाची नजर. [टेहळणे]

टेहळणे—अकि. सूक्ष्मवृष्टीने पहाणे; चौकशीच्या नजरेने पाहणे; दुसून बारकाईने पाहणे किंवा तपासणे; पहारा करणे; गुप्तपणे संशयित माणसावर नजर टाकणे; एखादे गुल्लकृत्य उघडकीस आणण्यासाठी पहारेकऱ्याने बारकाईने पहाणे. 'हें असुर मला साफ टेहळत नाही.' पाहाणी करून सर्व गोष्टींचा तलास लावणे. [सं. तट+चल; हि. टेहलना]

टेहळथा—पु. पहारेकरी; हेर; बातमीदार; गुप्त दूत; चौकशीवर नेमलेला माणूस. —वि. टेहळणी करणारा; उत्सुकतेने, बारकाईने कसोशीने पाहणारा. [टेहळणे]

टेहेर—पु. झी. टेहर पहा.

टेहेळटिकोरी, टेहेळणे, टेहेळतां, टेहेळी, टेहेळथा—टेहळकोरी इ० पहा.

टेळको—वि. (कु.) टेहळथा पहा.

टेळणी, टेळणे, टेळी, टेळथा, टेळथो—टेहळणी इ० पहा.

टो—पु. (कों.) टोच पहा. [टोचा]

टो(टो)क—झी. १ चोंच. २ —न. शस्त्र, वज्र, हत्यार, लेखण इ० ची अणकुची; अग्र; शेवट; त्यावरून जमीन, गांव, खेडे, इमारत यांचा शेवटचा भाग किंवा जागा, प्रवेश. ३ मोड; अंकुर. [सं. तोक्मन्]

टोक—झी. (व.) वृष्टि; नजर. (कि० लागणे; काढणे). [टक]

टोंकण—न. (राजा.) टोंक; अग्र; शेवट. [टोंक]

टोकणधार—झी. (व.) टणटण करणारी झी. 'बोलायला मोठी टोकणधार आहे.' [टोकणे]

टोकणणे—अकि. भुईसुगाचा एकेक दाणा जमीनीत पुरणे.

टोकणे—अकि. हटकणे; प्रश्न विचारणे; रोखणे; पुढे जाऊ न देणे (पाहारेकऱ्याने). [हि. टोकना]

टो(टो)कणे—अकि. १ एखाद्याकडे उत्सुकतेने पाहणे; टुकणे; टक लावणे. 'चाटावया झीअधराभूतासी। अहर्निशी टोक्ता।'—भारावाल ९.६३. २ टोंकावणे; डोंकावणे; डोंकावून पाहणे. निधू पहाणे. 'वेवी बाहेर टोक्ता.' ३ (व.) दोष, टपका देणे.

टो(टो)कर—पु. चानड्याची तेलाची पाटीसारखी ल्हाव बुधली (बुधला उभा चिरला असता त्याचा एक भाग); चानड्याने नडविलेली डोणी (ही कधी साडाचे खोड पोखलून करतात). २ टोकरा; मोठी पाटी.

टो(टो)कर—पु. १ लांब व जाड बांडू. म्ह० १ विंचव्याला टोकर माला. (विंचवीण व्यायल्यावर नरते म्हणजे टोकासारखी—नळी वनते) =मुलसोई नाहीसा झाल्याने होणाऱ्या दुःखास अनुल्लसून म्हणतात. (वरील म्हणीत टोकर देवर्षी टोलासदि

म्हणतात परंतु तेथे त्याचा अर्थ निराळा होतो). २ अठरा हात टोकर फिरतो (घरांत). 'टोकरास बांधलेल्या केरसुणीने सर्व घर साफसुफ होतें; म्हणजे घरांत कांहींहि मिळण्यासारखें राहिलें नाहीं.

टोकर—पु. १ (व.) नारळाची करवंटी; कवच; टरफल; फोल. २ (व.) टीनपाट.

टोकर—पु. (व.) सत्यनाश. टोकर करणें—पैशाची उघळपट्टी करून न.साडी करणें.

टोकरी, टोकरूची—स्त्री. १ चामड्याची किंवा चामड्यानें मढविलेली लहान गोल पाटी. २ (राजा. कु.) उनाड पश्याच्या गळ्यांतील बांबूची घाट; गळ्यांतील लोढणें. [टोकरा]

टोकरी—स्त्री. १ लांबट डोकें (साप, पाल, किंवा कांहीं पश्यांचें). २ (कों.) चोंच. ३ जिमेचा शेडा (साप, पाल इ. चा). [टोक]

टोकरी-कारी कागद—पु. जाड विलायती कागद. (टकारी बंदराहून हा कागद मुंबईस पूर्वी येई अशी समजूत); जाड पोर्तुगीज कागद; जाड टोकर-बांबूच्या पासून केलेला कागद.

टोकरेवृक्षील—न. नावेवरचा कर.

टोकवणें—कि. टुकटुक करणें. 'टोकवाल बाळा आणिकहि ।'

—तुगा २३.

टोकळा—पु. १ ध्यास; झुरणी; छंद; खंति. (कि० धरणें; वेणें; करणें; लागणें). २ रोज लागणाऱ्या व अरविलेला पैसा वेचून घेतलेल्या अन्नाचे प्रमाण व असल्या प्रकारची रीत; अरलेले वेतन (अन्नाच्या रूपानें). (कि० लावणें; चालविणें; तोडणें; तुडणें). ३ गाडीवान तोंडानें टकटक आवाज काढतो तो. (कि० वाजणें; वाजविणें).

टोकळा—पु. माताची एक जात.

टो(टों)का—पु. १ धान्यातील एक किडा. २ (बट्टेनें) मोठा व ओबडधोबड द्रोण. ३ माप; ताजवा.

टोकावणी—स्त्री. डोकावणी; डोकें पुढें करून पाहणें.

टोकावणें—अकि. एखादी वस्तु बघण्यासाठीं डोकें पुढें करून पाहणें; (अंत) डोकावणें. [टोक=अग्र]

टोकावली—स्त्री. मुलांच्या खेळांतील एक विनोदी संज्ञा; डफटुक माकड.

टोकाई—स्त्री. (गो.) एक प्रकारची मासळी.

टोकाई—पु. १ (गो.) लहान टोपली. २ रानटी लोकांचें एक पक्षात्र.

टोंग—न. (कों.) टेंगळ. -वि. हुट्टी; छांदिष्ठ; उमैट; हेक्ट (मूळ, स्त्री); अडदांड; अनगळ; हूड; चडेल; शिरजोर. ०दार-वि. पोकळ डोळी, वढाईखोर; पोकळ अरेराव; पोकळ गर्विष्ठ, मगल.

टोंगळ—वि. १ जाड; ओबडधोबड (काटी, दांडकें). २ (ल.) टोंगवार पहा.

टोंग(घ)ळा, टोंग्या—पु. (व.) गुड्या.

टोंगा—पु. (क.) खोळवा.

टोंगाई—स्त्री. टोंगपणा; मगल्ली; स्वैराचार; चडेल किंवा अडदांड बांगणूक; आपढंग (मूळ, स्त्री यांचा); दांडगाई; उमैट-पणा; उदाम संवय; जुलमी बांगणूक. [टोंग]

टो(टों)च—स्त्री. १ चोंच. २ -न. टोचून पाडलेलें क्षत; चोंच. [सं. त्रोट्टी]

टो(टों)चणी—स्त्री. १ वेध; टोचण्याची क्रिया; सूक्ष्म अन्नाचा तीव्र आघात. २ जाचणी; दुमणी. ३ फळांना मोकें पाडावयाचा टोंचा; काडीचें तीक्ष्ण टोंक. [टोंचणें]

टो(टों)चणें—अकि. मणकुचीदार शस्त्रानें किंवा वस्तुनें छिद्र पाडणें; चोचणें; मोक पाडणें; वेधणें; क्षत करणें. 'सोनारानें कान टोंचल्याचें दुःख वाटत नाहीं.' २ (ल.) मनास लागेल असें चोळणें; गांजणें; मर्मभेद करणें; खोंचून चोळणें. ३ फळ, जखम इ. वर ओरखडणें, खरवडणें. ४ आश्रयदात्याची इ० आठवण करून देणें.

टो(टों)चळणें—अकि. लहान छिद्र पडेल असें मोंसकणें; हळूच टोंचणें. [टोंचणें]

टो(टों)चा—पु. १ थोडेंसें टोंचल्यानें पडलेलें मोक किंवा दगडांतून टोंका काढल्यानें पडलेलें मोक; अथवा लहान खांच; तसाच दगडाचा काढलेला टंकवा, कपरी. २ टोंचल्याची खुण. ३ फळांना मोक पाडावयाची टोंचणी किंवा टोंचण्याचें हत्यार. [टोंचणें]

टो(टों)ची—स्त्री. टोचा अर्थ १, २ पहा. (अल्पायी). [टोचा]

टोटकें—न. १ लाकडाचा ओंडका; टोकळा. २ टेणपा.

टोटरा—पु. तोटरा; लाळेच्या अभावानें होणारी अवस्था; वसाचा कोरडेपणा; तोट्रा. (कि० बसणें).

टोणकणें—काडिणें—अकि. दांडक्या-टोणक्यानें मारणें, झोडपणें, सबकून काडणें. [टोणका]

टोणका-कें टोणकूळ—पुन. दांडकें; टेणपा; लूड सोटा; ओंडका; ओंडा; टोकळा. [का. टोणिण; टोणे=दांडकें]

टोणगट—न. (तिरस्कारार्थी) टोणगा.

टोणगा—पु. रेडा; हेला; सुळगा. म्ह० टोणम्याच्या कार्नी किमरी=झोंबड्याला रत्न; मळत्याचा उपयोग मळत्या टिकाणीं या अर्थी.

टोणगी—स्त्री. १ म्हैस, रेडी. २ (ल.) मोठी व आडदांड मुळगी; धांगडधिंगा घालणारी मुळगी.

टोणपणें—अकि. टोणकणें पहा. [टोणपा]

टोपनाथ(शुद्ध)—पु. मूर्ख, वध्यड, आडवांड, जणुकाय
लांकडाचा जोडा, असा मनुष्य.

टोपपा-पें, टोणा—पुन. ओंडा; दांडकें. टोणकें पहा. 'पुण्य
सस्तां एकाएकीं । टोणपा वैसे मस्तकीं ।' 'साहाण्यास शब्द,
मूर्खास टोणपा. -२ (ल.) मूर्ख; विद्याहीन; टोपनाथ पहा.
[का. टोणि]

टोपपेम्बर—पु. टोणपा अर्थ १, २ पहा. [टोणपा+म्बर]

टोणा-ण्या—पु. १ जाड. गलेल्ले डेंकण, ऊ, गोचीड. २
(सोंगट्या) प्रतिपक्ष्यास दान पडं नये म्हणून हा शब्द उच्चारून
मोठ्याने ओरबतात. ३ जाड; मंतरतंतर; टाणाटोणा. ' तो मूढ
जेणेच मुकुंड टोणा ।' -आगो २४. ४ (व.) विटेचा किंवा
मातीच्या डेकळाचा तुकडा. ५ टोळा; घाव. ' प्रगति सरतें
हाणी टोणा ।' -क्रेक १०३. ६ (वे.) सोटा, दांडकें. ७ -वि.
मूर्ख; मूढ; निरर्थक (माणूस). [का. टोणि, टोणजे=दांडकें]

टोणाटाणा-टाणी—पु. टोणाटोणा पहा.

टोणी—स्त्री. लांकडाचा लहान ओडका; गांठ. [का. टोणि]

टोणें—न. १ कैली मापाबरोवरचें कजनी माप. ' हें मांडें
मणाचें टोणें आहे. ' २ (ल.) काही तरी किरायत किंवा नफा
होण्याचा बंदा, जागा, अधिकार. ' मिळकतीचीं चार टोणीं होती
तीन उडालीं. ' ३ जड ओसें. ४ चेदक; टाणाटोणा.

टोणो—१ (राजा. कुण.) ठणका; हुसहुस. २ (राजा.)
फार मोठा डेंकवाडा, टेकाव. ३ (कु.) दांडकें, सोटा. -वि.
(राजा.) अडाणी; मूर्ख.

टोप—पु. १ घातूचें उमट व रुंद तोंडाचें मांडें. २ (नाटक)
केंसांची विणून तयार केलेली ४-६ वोटें रुंद व मानेवर गांठ मारतां
येईल इतक्या लांबीची पटी किंवा वेणी; चुचडा (पुरुषानें स्त्रीचें
काम करावयाचें असल्यास). ३ (नाटक) राजासाठीं केलेला व
वेगड इ० चिकटविलेला लाकडी मुकुट, मुखवटा, शिरस्त्राण. ' घोडिया
वाणली मोढाळी । कण टोप रागावळी ।' -एस्व ८. १५. [सं. स्तूप;
का. टोप्प] • **कर**—पु. टोपी घालणारा युरोपिन माणूस. [टोपी+
कर] **टोपडा**—पु. (तिरस्काराचीं) टोपकर पहा. **टोपडें**—रें-न.
लहान मूळ किंवा झिया यांची वंदाची कानटोपी; कुंवडें.

टोपचें—फि. (गो.) टोचणें पहा. मोंक पाडणें.

टोपड—पु. घोड्याचा एक रंग. -अथप १. २८.

टोपण—न. १ मारी; मोंक पाडण्याचें हत्यार; गिरमिट; सामता.
२ अंगुस्तान. ३ नगान्याचा खोका, सांगाडा. ४ झांकण; आच्छा-
दन; आवरण. ५ टोपणनांव उर्फ प्रचारांतील नांव (मित्र किंवा
कुटुंबांतील मंडळी एखाद्यास ज्या नांवानें हांक मारितात तें). व्याव-
हारिक नांव पहा. ६ कानांतील एक प्रकारची वाळी. ' कोथिबिरी

टोपण घोसवाळया ।' -साख ६. २४. [का. टोप्प=झांकण]
• **वाळी**—स्त्री. टोपण अर्थ ६ पहा. हिचा आकार टोपणासारखा
असून तिचा लोलक चपटा किंवा वाटोळा असतो.

टोपणां-णें—न. सुताराचें एक हत्यार; सामता. (कु.) टोपणा.

टोपणें, टोपसणें—सक्रि. १ टोपणा (सामत्या) नें मोंक
पाडणें; विचणें; खुपसणें; बारीक छिद्र पाडणें; क्षतयुक्त शरीरांत
मोंसकणें. २ साल काढण्यासाठीं ओलें लांकूड इ० मोगरीनें किंवा
दांडक्यानें ठेंचणें, वडविणें. ३ खूप मार देणें; ठोकणें.

टोपन—न. (व.) दांडीच्या जवळचें व दांडीस आधार म्हणून
छाविलेले आंखूड लांकूड.

टोपपदर—पु. (छगडें) ज्या पदरांत उभें व आडवें सर्व
रेशीमच असतें असा (छगड्याचा) पदर.

टोपरवेणी—स्त्री. टोपवेणी; सगळ्या केंसांची मुकुटासारखी
घातलेली लहान मुळांची वेणी.

टोपरें, टोप्रें—न. टोपडें पहा.

टोपळा—पु. १ मोठी वाटोळी पाटी, बुरडी, हारा. २ (कों.)
लहान टोपली.

टोपली, टोपलें—स्त्री. लहान टोपळा; पाटी. [टोपळा]

टोपशी—स्त्री. १ टापशी; सृज. (फि० येणें). २ डोक्याची
कातडी. ३ खिल्याचें डोकें. **टोपशी उडविणें**—जोरानें खरडपशी
काढणें; बोडंती उडविणें.

टोपसण—पु. लहान पेटी, डबी, ताईत इ० चें टोपण,
झांकण, आच्छादन.

टोपसणें—सक्रि. टापसणें; सृज येणें; सृजणें; फुगणें. -सक्रि.
टोपणें पहा.

टोपस(सा)ळ—न. (ग्राम्य) साल; कातडें. हा शब्द काढणें
(-सक्रि.) या क्रियापदाबरोबर योजतात व निघणें. (-सक्रि.) या
क्रियापदाबरोबरहि योजतात. काढणें या क्रियापदाबरोबर योजि-
ल्यास याचा अर्थ जिवंतपणीच अंगाचें कातडें सोळणें असा होतो.
उदा० ' तो इतक्यांत आला तर टोपसळ काढील. ' निघणें या
क्रियापदाबरोबर याचा अर्थ नाश होणें; दरिद्री होणें; फार खर्च
होणें असा होतो. उदा० ' त्या प्रयोजनांत माझें टोपसळ निघालें. '
[टोपणें+साल]

टोपसा—पु. १ डोकें व कान झांकले जातील अशा पद्धतीनें
गुंडाळलेले वस्त्र; टापशी. (फि० बांधणें). २ सृज; फुगवटी;
फुगीरपणा; फोपशेपणा. (फि० येणें; चडणें; उत्तरणें). ३ खिल्याचें
डोकें. [टोप] • **उडविणें**—टोपशी उडविणें पहा.

टोपा—पु. १ एक प्रकारचें श्ले. २ (गो.) सोनं, चांदी
आदण्याची लहान मुस. [टोपी]

टोपी—स्त्री. १ डोक्यावर पागोट्याखाली घातलेले शिरस्त्राण, कुत्रा; डोक्यावरची साधी टोपी; पावसाळ्यांत डोक्यावर घेतात ती सखलाद इ०ची घोंगडीच्या खोळीसारखी मोठी कुंची; युरोपियन लोकांचे शिरस्त्राण; लष्करी पोशाखांतील नाना प्रकारची डोक्यावरील आच्छादन. टोपण अर्थ २ पहा. २ खेळ. ३ (इमारत) खांब व इस्पिजर यांच्यामधील बांधकाम. याची घडण गोल किंवा इतर प्रकारची असते. [स. स्तूप-टोप; प्रा. टोपिवा; का. टोप्प-झांकण; हिं. टोपी] **टोळणें**—एखाद्यास बुडविणें; फसविणें; तोट्यांत आणणें. गणेशटोपी घालणें पहा. **टोपी सलामत**, **टोपीचें राज्य तपो**, **गादीटोपी सलामत**—साहेबांना आशीर्वाद देणें. **टोकर-वाला**—पु. युरोपियन माणूस; टोपी घालणारा मनुष्य.

टोपु—पु. फुगवटा; फुगारा; सूज; टापशी.

टोपूल—न. (कु.) ल्हान टोपली.

टोपें—न. मोठा घोंग.

टोमका—पु. आळत्यावळत्याखेरीज रामोशी इ० गांवांतील इतर हक्कदार.

टोमणा—पौ—पुन. १ (विटीदांड) विटीला मारलेला टोळा, रथ, आघात. २ (ल.) व्याजोक्ति; खोंच; मर्ममेदक टीका; टक्का; छद्मी माषण. [का.]

टोमगी—स्त्री. १ तगादा. टुमणी पहा. २ (जेवण्याचें) ल्हान ताट. त्यावरून. ३ (ल.) गांवमहारास दिलेली ल्हानशी इनामी जमीन. [का.]

टोमणें—न. सुमारे पांच शेराचें तेल मोजण्याचें माप.

टोमसूळ—वि. (गो.) वडील माणूस किंवा पालक यांचा धाक नसलेला; टोल्या; उनाड (मूल, माणूस).

टोमा(म्या)टो, **टमाटा**—पु. एक प्रकारच्या भाजीचें झुडूप व त्याचें फळ. हें हिरवें, तांबडें, पिवळें असतें. बेलवांगें; बिलयती वांगें; आरोग्यदृष्ट्या हें महत्त्वाचें असून यांत ओजप्रबल (व्हिटॅमिन) फार असल्याने हें शरीरास शक्तिवर्धक आहे. यानें पानथरी कमी होते व हृदयणीचा विकार बंद होतो व पचनशक्ति वाढते.

टोलणें—सक्ति. १ दुसऱ्याच्या अंगावर काम ठकलणें; टोलवणें; कोलवाकोलव करणें. २ धक्कावुकी करणें.

टोलमैरव—पु. उनाड माणूस; धष्टपुष्ट व दांडगा माणूस.

टोल(व्ह)र—वि. पोकळ. किड्यांनी पोखरलेलें, पोखलून पोकळ केलेलें (वीळ). 'कामकोधाचे उंदीर। कोरुनि टोल करिती अपार।'—एकूव १८.४७.

टोलवाटोलव-टोलवी—स्त्री. कोलाकोळ, ठकलाठकल; चालवळकळ, टंगळमंगळ; टाळाटाळ (उद्योगधंद्याची); इकडून तिकडे तिकडून इकडे करणें.

टोळविणें—सक्ति. टोळविणें पहा.

टोळा—पु. १ दांड्या किंवा काठीचा तडाखा, रथ, आघात; दगड किंवा रोडा यांचा तडाखा, फटका, टोका. २ विटेचा तुकडा; रोडा. ३ तडाखा; टोमणा; खोंचीचें माषण. (कि० देणें; मारणें).

[हिंदी] **टोल**—स्त्री. टोलवाटोलव पहा. [टोलणें] **टोसरा**—पु. १ तडाखा; रपाटा. २ (ल.) टोमणा; खोंच. (कि० देणें).

टोळा(व्ह)र—वि. १ पोकळ; न मारलेलें (कणीस, धान्याचा दाणा, बोंग). २ किड्याने खालेलें; पोकळ केलेलें (धान्य, लांकूड). ३ (ल.) रोड; सुकतलेला; चिपडलेला (माणूस, जनावर). ४ पोकळ नळी (मेलेला विंचू, किडा यांच्या शरीराची). 'विंचू व्याला टोळार झाला.'

टोळावणी—स्त्री. टोलवाटोलव पहा. [टोळविणें]

टोळाविणें—सक्ति. १ चालवळकीवर काम टाकणें. टोलणें पहा. २ एकमेकांवर ठकलणें. ३ टोमणा मारणें; उपरोधिक माषण करणें. ४ फेंटाळणें; चालविणें. 'मुखें स्वहित टोळाविलें'—शिवदिनकेसरीचें पद. (नवनीत पृ. ४४५.) ५ एखाद्या माणसास टाळणें. [टोलणें]

टोली—स्त्री. पैशाचा आठ्ठा हिस्सा; अर्धी दमडी. 'नलगे वेंचावी टोली धनानां.'—नुगा १४.

टोळेजंग—वि. मजबूत; दांडगी, बळकट; खंवीर; धके साकन टिकलेली (इमारत, खांब इ०). २ अजल; भव्य; अत्यंत मोठें; प्रचंड. [टोल-जंग]

टोल्या—वि. टोलवाटोलव करणारा; चालवळकल्या; आपल्या अंगावरचें काम दुसऱ्यावर ठकलणारा. [टोलणें]

टो(टों)व—पु. १ (राजा.) ल्हान भोंक (जमीनीत किंवा भिंतीत पाडलेलें-खांब पुरण्यासाठी किंवा झाड लावण्यासाठी); कोणत्याहि पृष्ठभागावरील खांच, खळणा. २ शिवीची खण म्हणून किंवा मर्यादा दाखविणारे एक फुटमर खोल खणलेलें भोंक, खड किंवा दगडावरील खण. ३ खोवण; दाराच्या दुसऱ्याचे वर. टेवा पहा.

टो(टों)वणी—स्त्री. (राजा.) वाटाणे, पावटे इ० जमीनीत बोटांने भोंक पाहून पेरण्याची क्रिया; टुपणी.

टोवणें—न. एक माप. टोमणें पहा. टोवणें भरणें-इच्छा पूर्ण होणें.

टोव(वि)णें, **टोंविणें**—सक्ति. (राजा.) टोवणी करणें; टोवणी करून जमीनीत बीं पेरणें. २ टोचणें; झुपसणें. [टोचणें ध्व]

टोवो—पु. (राजा.) टोव पहा.

टोव्या—पु. (ना.) पत्त्यांचा एक विशिष्ट प्रकारचा खेळ; छत्रूचा डाव. [ध्व.]

टोळ—पु. १ पिकांचा नाश करणारा व पंख असलेला एक किडा. ही जात समुदाय करून राहणारी असून जगांत सर्वत्र आढळते, हिची वाढ फार झपाट्याने होते. २ नाकतोडा. -वि.

उडाणटप्पु; उनाड. [प्रा. टोल] ०क्रांत-क्रांति-घाड-झी.
टोळांचा हडा, घाड, झुंड. ०खाद-झी. टोळांनीं केलेला नाश.
२-वि. टोळांनीं खाळें. (टोळखाज हें गांवडळ रूप आहे).
टोळ-पु. दगडाचा वाटोळा गोटा. ०गोटा-पु. (व.)
दगडाचा वाटोळा गोटा.

टोळ-पु. (गो.) चिचोळा पन्हाळ.

टोळ-पु. (वे.) १ गाडीची चौकट. २ (वे.) (गवंडी काम). खिडकी वगैरेच्या चौकटी मजबूत बसण्याकरिता चौकटीच्या वाजूला जास्त राखलेलीं लाकडे.

टोळ, टोळवण-झी. (वे.) एक प्रकारचें गवत.

टोळका-पु. (वे.) ग्रेण.

टोळपणें-भक्ति. १ ओसरणें; कमी होणें; पडणें; मंदावणें.
२ (व्याजोफीनें) मरणें.

टोळमैरव-वि. उनाड; उडाणटप्पु, रिकामटेकडा; टोळा-सारखी उगाच नासाडी करीत हिंङणारा; दांडगेभर; गांवगुंड.

टोळी-झी. मंडळी; टोळकें; समाज; सैन्याची तुकडी; समूह; झुंड; समुदाय; पोळका. २ टोळघाड.

टोळी-झी. १ (गो.) एक प्रकारची मासळी. २ (व.) मोहचें फळ.

टौक, टौका-पु. टंक्का; घारेच्या शस्त्रांनं कापलेला मुकडा; जवऱ्यानें तोडून काढलेला लगदा. (किं० घेणें; तोडणें).

टौकारणी-झी. रोखलेली वृद्धि; मेदक वृद्धि; सारखी टक. (किं० लावून पहाणें).

टौ(टौ)कारणें-भक्ति. (विशेषतः पहाणें किं० धरोवर योजना). टौकारून पहाणें; एकाग्र चित्तानें, कान ताठ करून व डोळे रोखून मेदक वृद्धीनें किंवा क्रोधानें डोळें वटारून पहाणें.

टौकी-झी. १ मस्तकाचा पुढील भाग; कवटीचा, कपाळाचा भाग; कोटी. २ कापून काढलेला किंवा तोडून टाकलेला मुकडा. (किं० घेणें; तोडणें). ३ अर्धा भाग; भकल (अंड्याचें, कवठाचें, नारळाचें इ०).

टौचणें, टौचळणें, टौचा, टौची-टौचणें इ० पहा.

टौर-वि. खोबसाळ; दारगट; कुचेखोर; छांदिष्ट; सोदा; लुच्चा; हुच्चा; अप्रतिष्ठित; हलकट; चटोर. 'नहिं तरी न म्हणीजे पोर हें टौरवाणी।' -अकक २ बस्वलिंग, गजगौरीव्रत ३९.

टौळ-(महाडु.) दिवेलवणी. 'तें ज्ञान ब्रह्मविद्येची दीपकळा। सत्वगुणीं अधिकार टौळा।' -झाप्र ५४७.

टौळी, टौळें, टौळी अमावास्या-टवळी, टवळें इ० पहा.

टया(टया)व-न. (ड.) टेकडी. टेढा(पहा. ग्राम्य उच्चार.

टयाहां, टयाहांटयाहां-किवि. लहान मुलाच्या रडण्या-सारखा आवाज काढून. [ध्व.]

टयाहाळ, टयाहाळणें, टयाहाळी-टेहळ इ० पहा.

टूंक-झी. लोखंडी पेटी. [इं.]

टूस्ट-पु. एखादी मिळकत, विशिष्ट उपयोगाकरितां कांहीं विभक्त एहत्यांच्या हवाली करून केलेली व्यवस्था. [इं.]

टूस्टी-पु. पंच; व्यवस्थापक; मृत्युपत्रान्वये मालमसेच्या व्यवस्थेचा अधिकार ज्या कोणास दिलेला असतो तो. [इं.]

ट्राम, ट्रामवे-झी. रस्त्यावरून रळावरून चालणारी गाडी (विजेची, घोड्याची). [इं.]

ठ

ठ-वर्णमालेंतील वारावें व्यंजन, ट मध्ये महाप्राण मिळविल्यानें हें अक्षर बनतें. अक्षरविकास:-याच्या तीन अवस्था असून पहिली दिव्ही येथील शिवालिक स्तंभावरील शिलालेखांत दुसरी व तिसरी उज्जयिनी येथील लेखांत (११ वें शतक) आढळते. १० व्या शतकापर्यंत ठ जुसता वटुळाकृति होता.

ठक-पु. लुच्चा, फसव्या, धूर्त मनुष्य. 'ठकठनि लुंटावया पदु ठक जेविं ससायवाह सायार्त।' -मोसमा ६.८९. -न. (काव्य) तटस्थपणा; आर्ष्यामुळे येणारी एकाग्रता; आश्चर्य; मूल; विस्मृति; दिङ्मूढता. (किं० पडणें). 'उमा जानकीरमण। बहुसहित मुलक्षण। उभयरुपाचें वरवेपण। पाहाण्या ठक पडिलेस।' -वेसीस्व १०.१२१. -वि. तटस्थ. [सं. स्थग, हिं. ठक; ठग] म्ह० 'ठकास महाठक मेटल.' 'ठकडा-डी-डें-डया-वि. लुच्चा; सोदा, फसविणारा; मोठा ठक. 'म्हणती ठकडा रेकान्हा।' -सुगा २३०. 'अवच्या जातीमध्यें ठकडा सोनार। त्या घरीं व्यापार भारी-याचा.' 'ठकणा-णी-वि. ठकडा पहा. 'कोण मिळाली ठकणी' -अफळा ७८. ठकडेपणा-न. फसवेगिरी. 'तें ठकडेपण धीपती। न चले मजप्रति सर्वथा।' -एमा २९.७२८. ०णूक-झी. फसवणूक; फसगत; लुच्चेगिरी; लवाडीनें केलेली नागवणूक. ठकणें-भक्ति. १ फसणें; फसले जाणें; दगा होणें; निराशा होणें; चुडणें (वंधात) चुकणें. 'माझी ठकली वो बुद्धि।' -कथा १.५.१४२. २ (चुकीनें) यकणें; दमणें; धम होणें किंवा पावणें; बंद राहणें; सपणें; सरणें; अंतरणें. 'जरी राजा बरासि ये। तरी बहुत उपेगा जाये। आणि कीर्तीही होये। आद न ठके।' -झा १७.१८६. ३ -भक्ति. (कों.) दगा देणें; नाडणें; ठार मारणें (असावध किंवा पूर्व तयारी नसतां, सापाच्या दंशानें किंवा चोरांनीं हल्ल्यांत). -भक्ति. आश्चर्यचकित होणें. 'पाहेना तंव चमत्कारें। अवधान

ठकलें. १. -हा ७.२००. [हि. ठकना] ० धंदा-यु. फसवेगिरी; सोवेगिरी; लुच्चेगिरी; लुच्चेपणाचा व्यवहार. ० व्याज-वि. ठक अर्थ १ पहा. [हि.] ० बाजी-सी. १ ठकंधा पहा. २ (कायदा) कोणा मनुष्यास फसवून त्याचा माल देण्याविषयी त्याचे मन बळविणें. [हि.] ० वणी-ठकवणू न-सी. ठकंधा पहा. ० वरा-वि. ठकविणारा; लुच्चा. ठक अर्थ १ पहा. ठकवा-व्या. ठकाळ, ठकारु(वृ), ठकू-वि. ठकवरा पहा. ठकवाठकव-सी. नाना-प्रकारची फसवणूक. ठकवणी पहा. [ठकविणें] ० विणें-सकि. फसविणें; लबाडी करणें. 'सुरांसुरांतें ठकवनी । महादेव मोहिला ।' -एस्व २.११. [ठकणें] ० विद्या, ठकूविद्या-सी. फसविण्याची कला; कपटयुक्ति; लबाडी; ठग लोकांचें चातुर्य. ० व्याज-न. फसवून घेतलेल्या व्याज; अमर्याद व्याज. ० व्यापार-न. कपटाचा व्यापार, धंदा, उद्योग. ० सौदा-यु. १ गिन्हाईकास ज्या वस्तुने किंवा मालानें फसविण्यांत आलें तो माल. २ ठकव्यापार पहा.

ठकठक-सी. ठणठण किंवा ठफठफ असा ठोकण्याचा आवाज; दणका; किटकिट; धूमधडाका; त्रासदायक मुणमुण किंवा बडबड. [ध्व.] ठकठका-वि. किंवि. हातोड्याने एखादी वस्तु ठोकली असतां होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन, त्यावरून फानठक्या वसविणारा आवाज. ठकठकणें-अकि. ठक ! ठक ! आवाज करणें (हातोडीनें ठोकून इ०).

ठकठकें-न. शेतांत दागे खावयास आलेल्या पक्ष्यांनीं मिळून उडून जावें म्हणून वाजविलें असतां ज्याचा आवाज होतो असें एक लाकडी यंत्र; खटखटें. [ध्व.]

ठकणें-अकि. १ ठकणें; उभा राहणें. ' न ठके निषेध आड । न पडे विधीची मीड ।' -माझा १६.१८८. २ घडणें; होणें; प्राप्त होणें. ' नातरी देवो जैसे सांगतील । तैसें आपणपां चरी न ठकेल ।' -हा ६.३३५. ३ राहणें; वास्तव्य करणें; असणें. ' त्याचीं न ठकतीचि अंगीं कामें ।' -हा १०.१६६. ४ थांबणें; बंद पडणें. ' खरी राजा घरासि ये । तरी बहुत उपेगा जाये । आणि कीर्तिही होये । भाद न ठके ।' -हा १७.१८६. [सं. स्था]

ठकणें-सकि. फसणें; ठकविणें; फसविणें. ' म्हणशील मना ईश म्यां ठकीला ' -व १२७.

ठकाठकी-सी. लबाडी; ठकबाजी. ' प्रत्ययेविण प्रेतन-नाना । ठकाठकी ।' -दा १०.२.८.

ठकार-यु. ठ अक्षराचा आकार. ' ठकाराचें ठण करीं घुजुघ्य बाण । मास्ती सन्मुख उभा कर जोडून ।' -वि. १ मनोहर; छंदर; मोहक. ' तदस्त जैसी चित्रलेपें । ठकार मूर्ती देखोनी ।' -वेसीस्व ५.७. २ ठक, लुच्चा; चोर; ठकविणारा. ३ तोटा येणारा (धंदा, व्यापार).

ठकारणें-अकि. होणें; वनणें; असणें; ' ठकारली व्यक्ति विडल वेवें ।' -व ३११. ' ठकारलेसें ब्रम्ह सर्वहि वक्तां विडल वेवें ।' -व ६२६. [सं. स्था]

ठकावणें-सकि. फसणें मुलणें. ' तुका ठकावला ठयी ।' -मुग ८३४.

ठकोर-यु. परिपाठ; कार्यक्रम. ' चालें ये नित्य मेटीचा ठकोर ' -अफला ७७.

ठकोर-यु. एक जात व तींतील व्यक्ति; ठकुर.

ठग-यु. एक जात व तींतील व्यक्ति. पेशवाईच्या अहोरीस ठग नांवाचे रानटी लोक विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानांत व सामान्यतः दक्षिणेंत हिंदून प्रजेला ठकवून लुबाडण्याचा धंदा करीत व आपल्या हातमालानें ते लोकांचा प्राण घेत. [सं. स्वय; ठक]

ठगणा-व्या. ठगवणूक, ठगणें, ठगबाज-जी. ठगणी, ठगवणूक, ठगविणें, ठगवरा, ठगवा-व्या. ठगविद्या, ठगाऊ-ठक मध्ये पहा.

ठगणी-वि. ' ठगणा-णी ' पहा.

ठगाई-सी. लुच्चेगिरी. ठकबाजी पहा. [हि.]

ठगाल-वि. लुच्चा; धूर्त. ' कान्हो ठगाल कीडा करी ।' -अव ६१. [ठक]

ठगी-सी. ठग लोकांचा धंदा; फसवेगिरी.

ठहा, ठहामसक(स्क,ख)री, ठहेबाजी-सी. यज्ञ; दुसऱ्यास चीड यावयाजोगी चेष्टा; विनोद; वाकुल्या; उपहास; टवाळी. (कि० करणें). [हि.] ठहा करून टाकणें-उपहास करणें; घट्टें स्वरूप देणें. ठ(थ)ट्टेवर नेणें-विनोद करणें. ठट्टेखोर-बाज-वि. नेहमीं दुसऱ्याची यज्ञ, विनोद करणारा; विनोदी. [म. यज्ञ; हि. ट्हा+फा. खोर]

ठणक-सी. १ स्फुरण; कंप; कंड (दुखावलेला अवयव किंवा क्षत यांची) २ शीण थकवा; कंटाळा.-यु. ठणकसा मोठ आवाज. ' तीरा गोल्याचे ठणक होती ।' -ऐपो ८३. [ध्व. ठण ।]

ठणक-सी. हुसटस; व्यथा. (कि० होणें). ' औषध वेतो म्हणजे ठणक होगार नाही. ' -अ. हें अभ्यय कोरडा, सुका-या शब्दानंतर आलें असतां त्याचा अर्थ पूरेपूर; अगदीं; निःशक्य (कोरडा, का) असा होतो.

ठण-कन-कर-दिनीं-विशीं-किंवि. बातबर जड पदार्थांनीं मारलें असतां. होणाऱ्या अवाचाप्रमाणें; आवाज होऊन; ठणकन इ० [ध्व]

ठणकणें-अकि. स्फुरण पावणें; उडणें; ठसठस करणें; दुखणें; वेदना होणें (त्रण; क्षत इत्यादि ऐकूं येईल इतक्या आवाजानें) [ध्व. ठणां ठणां]

ठणका

ठणका—पु. १ तीव्र वेदना; दुसदुस; तिडीक; चमक; धिणक; दुःख. २ वारा, थंडी यांचा कडका. ३ थंडीची शिरशिरी दुड-
दुडी. (कि० वसणे; लागणे). (कि० पडणे; सुटणे) [ठण ! ठणा]
० वसविणे—(ना.) खोड मोडणे; कायमचा थंदोवस्त करणे.
ठणक—पु. वेटाची लहर (कि० येणे).

ठणकावणे—अकि. १ चुणचुणणे; दुखावयास लागणे; दुस-
दुसणे. २—सकि. मांड्याचा नाद पहाण्यासाठी त्यावर टिचकी,
टोला मारणे. ३ विचवाने नांगी मारणे. ४ खरडपट्टी काढणे;
कानउघाडणी करणे; मोसडणे; धाक दाखविणे. ५ काम इ०चा
तडकाफडकी निकाल करणे, तावडतोच उरकून टाकणे. ' चार विषे
बावर नांगरून ठणकाविला. ' ६ जोराने चालविणे; वेदरकारपणे
हांकणे (वाहन; पशु माणूस). [ध्व ठण]

ठणठण—ठणां—किवि. दुसदुसा (वेदनेचा); घणघणां (हातो-
डीने ठेकण्याचा; खणखणां—रितें मांडें वाजविल्याचा) इ० आवाजा-
प्रमाणे आवाज होऊन; बोलण्यासही लावतात. [ध्व.]

ठणठणणे—अकि. १ (जखम इ०) जोराने दुसदुसणे, ठसठसणे;
तीव्र वेदना होणे. २ धातूचे मांडें खणखण वाजणे. ३ ठणठण
उडणे. [ध्व.]

ठणठणपाळ—पु. १ (किंवा त्यास मदनगोपाळ हा शब्द
जोडून) मूळ, गयाळ किंवा बरिडी मनुष्य; कफळक माणूस;
विवाहीन माणूस. २ (ल.) ठणठणाट पहा.

ठणठणाट—पु. १ घणघण असा आवाज (धातूच्या मांड्या-
वर हातोडीने मारलें असतां निघणारा) नाद. २ (विहिरीतील);
पाण्याचा खडखडाट; फळा; चझ (कोठडीतील वस्तूचा).
दारिद्र्य; गरिबी; पोकळपणा; कमतरता; गरज; बोंब; दुर्मिळता.
[ध्व. ठण ! ठणा !]

ठणठणीत—वि. १ खणखणीत (धातूचा नाद). २ (ल.)
खडखडीत (अतिशय कोरडेपणा). ' ही विहीर कोरडी ठणठणीत
आहे. ' [ठणा ठणा !]

ठणण—किवि. ठणठण—ठणां पहा.

ठणत्कार—पु. ठणत्कार पहा.

ठणने—अकि. (व.) कण्ठणे; कुण्ठणे.

ठणाका, ठणाण—पु. ठणठणाट अर्थ १ पहा.

ठणाठण—ठां, ठणाणां—किवि. ठणठण—ठणां पहा. [ध्व. ठणा
ठणा !]

ठणाणणे—अकि. ठणा! असा मोठा आवाज होणे, वाजणे.
[ठणाण]

ठपका—पु. १ दुष्टाच्या डाग, कलंक; काळिमा; वझ;
गुन्हाचा आरोप; दूषण. (कि० आणणे; ठेवणे; येणे). २ ठपका;
पडणारा बेंब. [हिं.]

ठप(ब)कारणे—सकि. १ गुन्हा किंवा अपराध याची आठवण
देणे; ठपका ठेवणे; दोसणा मारणे. २ (ल.) मर्ममेदक बोलणे; ठप-
कावणे. ३ गिलेंकृत करणे; दावणे. ४ (धंदांत पैसा, नफा). खरमरीत
किंवा कडक रीतीने ताकीद देणे; हुकूम करणे. [ठपका]

ठपकाविणे—सकि. दोष देणे, लावणे; आरोप ठेवणे;
अपराध लादणे (एखादे निष्ठ कृत्य केल्याबद्दल). [ठपका]

ठपठप—ठपां—किवि. थेंब थेंब पाणी पडण्याच्या आवाजा-
प्रमाणे, धांवतांना घोड्याच्या टापांचा आवाज होतो त्याप्रमाणे
आवाज होऊन; ठपठप—ठपां. [ध्व]

ठमक—खी. नखरा; चट्टीपट्टी. ठमकआई—खी. थोराड व
उफाड्याची खी; ठमकत चालणारी बाई; आडदांड, गुवदुल मूल;
वयाने लहान पण बहुत सहाणी मुलगी.

ठमकठाणवी—खी. मोहक बांध्याची व ठमकत चालणारी
खी. [ठमकणे+ठाणवी]

ठमकणे—अकि. नखऱ्याने चालणे; डौलांत, ऐटीत किंवा
नटत नटत चालणे; ठमकत ठमकत चालणे; नाचण्यासारखे नख-
ऱ्याने चालणे. [ध्व. हिं. ठमकना]

ठमका—पु. १ ऐटवाज चाल; धाटाची चालण्याची ढव;
नखऱ्याची चाल. २ रसून किंवा रागाने धेतलेला गिरका, उसळी.
(कि० मारणे; मारून जाणे). [ध्व. हिं.]

ठमकारा—पु. ताठा; गर्ब; नखरा; उसनी ऐट. ' विहीण-
बाईचा ठमकाराच मोठा. ' [ध्व.]

ठमकी चाल—खी. सावकाश पण ऐटीची घोड्याची चाल.

ठमठमाट—पु. तोरा; ऐट; धाटमाट व अहंपणा; पुढे पुढे
करणे.

ठरणूक—खी. ठराव; निकाल. [ठरणे]

ठरणे—अकि १ निश्चय होणे; निकाल होणे; कायम होणे;
निर्धार करणे; सिद्धांतास येणे. २ राहणे; वस्ती करणे; निमावणे;
टिकणे; नांदणे. ' निरंजनवर्नी ठराल तेव्हां नित्याने भराल हो ! '
—सोहिरोवा कृत पदे (नवनीत पृ. ४५०). ३ गाभण होणे (गाय, घोडी
इ०). ४ रणंगणांत गाडून समे राहणे. ' लढाई मारून एकदां ठरून
लढाई मारूने. ' —ऐपो २३४. ५ (कायदा) आरोप लागू पडणे.
[सं. स्थिर; हिं. ठहरना]

ठरवणी—वणूक—खी. ठरावणी पहा.

ठरवती—खी. ठरोती पहा.

ठरविणे—सकि. निश्चित करणे; कायम करणे, नेमणे; करार
करणे. [ठरणे प्रयोजक; हिं. ठहराना]

ठराव—पु. १ निकाल; निश्चय; निर्णय; पक्का निर्धार; करार.
२ स्थिरस्थावर वसति, राहणी; स्थैर्य; टिकाव. ३ (कायदा)
दाव्यांतील मुख्य मागणीखेरीज इतर दाव मिळण्यासाठी केलेल्या

अर्जाबद्दलवा निकाल; ई. ऑर्डर.—सिव्हिल प्रो. कोड. ४ समेंत मूळ किंवा उपसूचित स्वरूपांत मान्य झालेली सूचना. ५ (कायदा) नियम; रूळ; सिद्धांत. [सं. स्थिर; म. ठरणें; हिं.]

ठरावपत्र—न. (कायदा) दस्तऐवज; फैसला; निवाडपत्र; ई. जजमेंट. २ नियमांचें पत्रक, सूचना किंवा हुकमांची कलमबंदी, हुकुमपत्र.

ठरावबंद-पट—पु. ठरविलेलीं कलमें लिहिलेली यादी, मामलेश्वर वगैरेना त्यांच्या कामासंबंधानें आलेला सरकारी कागद (यांत त्यांना सूचना, बटहुकूम इ० लिहिलेले असत); कानूजावता; कोणताहि ठराव, निवाडा किंवा त्यांतील अटी असलांत आपण्यासाठी दिलेले आह्वापत्र; एखाद्यास मक्त्यानें मामलत दिली असतां त्यानें सरकारांत सालमखेरीस किती पैसा किती हप्त्यानें थावा त्याची यादी.

ठरावणी—चणूक—जी. निकाल किंवा निर्णय, निश्चय करण्याचा व्यापार; कुवली. २ टिकाव. [ठरविणें]

ठराविणें—सखि. विवादित गोष्ट ठरविण्यांत येईल असें करणें. [ठराव]

ठरीव, ठराविक—वि. कायमचा; ठरलेला.

ठरीती, ठरवती—जी. ठराव; निर्णय; करार; निश्चय; ठम मत. 'नंतर धूर्त विशालमति सांगे विहीरहुंडा ठरीती।'—पैमावेंदु.

ठळ—वि. (ब.) थडेखोर, विनोदी. ठळेली—जी. (ब.) यश, मस्करी.

ठळचा—पु. (ब.) वेकार, विनोदगारी माणूस.

ठळाल—वि. (ब.) कुनर; ठक; वस्ताब.

ठवय—पु. (गो.) सुतार.

ठवळा—पु. जात्याचा चंडा (खालच्या पेढीच्या छिद्रांत बसवावयाचा. हा लांकडाचा असतो). [म. ठाव]

ठवस—नप. वायदा; संकेत; नेमणूक.

ठवळ—वि. योग्य; शोमेसें; ठळक; ठसठसीत. 'भंगार अलंकार सोनेजाचें. ठिकठवळ माणिक मोतियाचे।'—स्मिपु १.३०.५८.

ठस—वि. १ स्पष्ट; स्वच्छ; ठसठसीत; ढळढळीत; मनांत भरण्याजोगें; सगळगीत (अक्षर, रंग). २ बळकट; पूर्ण; ठराविक (रुची, इ०). ३ मजबूत; भक्कम; घट्ट विणलेलें; दणगट (कापड); निश्चित; निर्भीड. 'ठसठवस खटनट।'—दा २.३.३२. मरीव (धान्याचा वाणा). [सं. स्था]

ठसक—जी. १ ठणका लागणारी जखम, प्रण. २ ठमकत चालत्यांना पायांच्या जोडव्यांतून निघणारा आवाज; त्यावरून ३ (क.) ऐट; डब; नाजूकपणा; नखरा; चडाव; मनावर पडणारी छाप; ठणकारा; तोरा (चालणें, नाचणें, भाषण करणें यांतील). —पु. खोकला; बास. —किवि. ४ ठमकत ठमकत; मुरडून पहात; (जी, घोडी). (कि० चालणें). [ध्व. ठस!] न्दार—वि. नादयुक्त;

वाकणारें (जोडवें). २ ऐटदार; नखरेबाज, ठमकान्याचा (चालण्यांत, जोड्यावर बसण्यांत).

ठस-कन-कर-दिर्नी-दिर्शी—किवि. खटकन्, धडकन् इ० (दोन कठिण वस्तु परस्परांवर आदळल्यानें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन). [ध्व.]

ठसका—पु. हसण्याच्या आर्थांत मसाला घालून तयार केलेली चटणी; चटका. —पृथि १.२५२.

ठसका, ठसकारा—पु. १ कडत किंवा तिखट पदार्थ खाण्यानें, तपकीर ओढल्यानें, पाणी प्यातां एकदम गेल्यानें, नाक, डोळे वगैरेत पशांतून जातांना होणारी वेदना; बास. (कि० लागणें). २ ठस। शब्द होईल असा कपाल इ०वर एखाद्या वस्तूचा आघात होऊन झालेला आवाज. ३ बोलण्यांतील जोर, छाप, वजनदारपणा; मर्ममेदक भाषण; कुत्सित भाषण; दोमणा. ठसक्याचा—वि. तडफदार, मोठ्या आवेशाचा; वृद्धनिश्चयी; ऐटबाज; रोखठोक; मर्ममेदक (माणूस, भाषण, घंदा, कार्यक्रम). ठसकेबाज—वि. फांकडा; छानदार; बोलदार; तडफदार; आवेशी; कडक; रोखठोक; जोरकस (माणूस इ०). [ध्व.]

ठसठशी(सी)त—वि. १ ठसठस करणारें (गव्दं, प्रण इ०). २ खडखडीत, स्पष्ट; हुजरजवाबी; उत्साहवर्धक; सडेतोड (भाषण, कार्यक्रम); बोचणारें; उपरोधिक, दोमणा लगावणारा; कमचमीत; फोडणीचा; स्वकर (तिखट, उष्ण, तीक्ष्ण पदार्थ); तीक्ष्ण (मसाला). ४ घोंसदार; गर्युक्त; खड (केळें, चिंच इ०). ५ ठळक; डोळ्यांत भरणारें; घवघवीत; घस्सर (दागिने). [ठस]

ठसठस—जी. जोराची ठसठस; व्यथा; दुःख; ठणका. [ध्व.]

ठसठस-ठसां—किवि १ ठसठसत; फुरफुरत (गव्दं इ०). २ कपाल इ०ला जड पदार्थ फटकून लागून वेदना होऊन किंवा ठसदिशी लागण्याची क्रिया होऊन (लागणें, वाजणें); रपाटे, चपाटे मारण्याचा आवाज होऊन. [ठस!]

ठसठसणें—अकि. १ ठसठसणें; ठणकणें; फुरफुरणें. २ (क.) उमटणें. 'सुख अंतरीचें बाझ ठसठसी।'—तुंगा ११२.

ठसठांबरा—पु. १ दोमणा; व्याजोक्ति; व्यंगोक्ति; तडाखा. (कि० वेणें). २ पाहुण्यास हलक्या प्रकारें वागविणें (मातापेवजी कांजी, कडण इ० देऊन); पाहुण्याचा अनावर. [ठस=ध्वनि+ठांबरा=तडाखा] (वाप्र.) 'वाटाण्याची अक्षत-तोंडावर रोखठोक, कडक, स्पष्ट खडखडीत उतर. (कि० वेणें; लावणें).

ठस ठांबस—वि. १ निर्भीड व अक्षरशुद्ध, अडाणी; ठेंब्या. 'ठस ठांबस खट नट।'—दा २.३.३. २ जोडव्यावर; मोठावाटा. [ठस+ठांबरा किंवा ठेंब्या]

ठसणें—अकि. १ खोलवर जाणें; ठसा उमटणें (मुद्रा, चिन्ह, छाप). २ (क.) सांगितलेलें, ऐकलेलें, पाहिलेले, मनावर विंबणें; पडणें; वृद्ध राहणें; मरणें (उपवेश, गोष्ट). 'सकळांलागीं माव ठसला.'—नव १८.१८३. [हिं. ठसना]

ठसदार—वि. छुमछुम, छुमछुम, रणछुण. किंवा ठसके र आवाज काढणारे (जोडवें). [ध्व.]

ठस—वि. जाड; मजबूत; ठेंबस.

ठसविणें—अकि. मनांत उतरेल असें करणें; विवविण, गळीं उतरविणें. [ठसणें]

ठसा—पुं. १ मुद्रा; छाप; शिक्षा. (कि० देणें, करणें; पाडणें). आकार, रूप. 'ते न मोडतां अलंकारठसे ।' —एमा २८.२६४. २ (आकृती इ०चा). छाप मारण्याचें साधन, साचा, हत्यार. ३ ठोडा; घाव. ४ (ल.) मनावर पडलेलें प्रतिविव, समजूत; ग्रह. (कि० पडणें). ५ (ल.) अधिकार; छाप; मान. 'परणें पाटिल तुमचा सासरा जिकडे तिकडे ठसा ।' —पळा ८६. ६ (ल.) प्रसिद्धि; कीर्ति. 'आम्ही गझिक या आत्रेया। पिटिती ठसा तिहीं लोकीं ।' —एमा ५.१४७. 'त्रिभुवर्नी याचा । ठसा नलगे पुसावे ।' —तुगा २८५. ७ प्रकार; रीत. 'पावोनियां मुक्त दशा । वेही मोग भोगी कैसा । त्यासि त्यागाचा कोण ठसा । ह्मीकेशा सणिजे ।' —एमा १०.७३. ८ स्थिति. 'एक ज्ञान पावोन जाहला पिसा । पडिला अण्यस्व ठसा ।' —एमा ११.१०१७. ९ (व.) कफाचा वेडका. १० अक्षरांचें चिन्ह; धातूचा टाईप. [सं. स्था; ठसणें; हिं. ठसा] ठसोल; ठसोल—वि. ठसाचें. 'कोठील म्हणाल ठसील नाणीं ।' —वेस्वती ११.७९. ठसेकांगड—पुं. स्टांपकांगड. ठसेघाला—पुं. ठसा कनविणारा माणूस; इ. फौडर; पंचमेकर.

ठसाठस—ठासां—किवि. ठसठस—ठासां पहा.

ठसांसणें—अकि. अतिशय ठणका लागणें; दुसंदुमणें. [ठसठसणें]

ठसस—वि. ठसठशीत पहा.

ठसक—वि. १ जाड; मरिच; पुरेपूर; मोठा; सुंदर. (धातूचें पात्र, अलंकार, वस्त्रेप्रावणें). २ स्पष्ट, ठळकठळीत, मोठळें; स्वच्छ (अक्षर, आकृति, खूण, चांदणें). ३ श्रेष्ठ; महत्त्वाचा; संपन्न (विद्येत, धनानें). ४ सुंदर; दिखाल; श्रेष्ठ मजबूत; शिण्याड; उमदा; दुमदार (प्राणी, वस्तु—सामान्यपणें). [का. तळक]

ठसठळीत—वि. ठसक पहा. मोठें व तुकतुकीत (गळे, अक्षर, चिन्ह).

ठसणें—अकि. (लोखंडी कारखाना) कांठ काढणें.

ठाइका—वि. तसाच. —क्षर.

ठाई—(काव्य.) ठिकाणीं; स्थानीं; जागीं. [ठाव—य, ची सप्तमी] ० पडणें—(काव्य) सापडणें; कळणें. 'तो देव कोण्या गुणें । ठाई पडे ।' —दा ८.१.१५.

ठाईचा—ची—वे—वि. (काव्य.) मूळचा; पहिलाच, जात्याच. 'तो ठाईचा मावकी ।' —कालिकापुराण १०.४६.

ठाऊच, ठावो, ठावो—पुं. (काव्य.) ठिकाण, जागा. 'वहि. मूमी जावयासी । ठाऊकैसा परियेसी ।' —गुच ३६.१३५. [सं. स्था]

ठाऊक—का, ठाडवा—वे—वि. (का.) प्रख्यात; प्रसिद्ध; माहीत; माहितीचें; कळलेलें. 'परी त्यामाजी गळु आहे । जो

प्राणातें घेऊनि जाये । तो जैसा ठाडवा नोहे झांकलेपणें ।' —झा ३.२१४. 'प्रभुसुति न ठाडकी परि तिच्या महा कामुका ।' —केका २५. [का. टाविके]

ठाक—पुं. टसा.

ठाकठिकी—खी. १ सुव्यवस्था; वेतवात; जम; जेथच्या तेथे लावणें किंवा घालणें (सामान, वस्तु, पोषाक); व्यवस्था, नीटनेटकेपणा; चापचोप. २ डागडुजी; दुस्स्ती; नीट करणें; टापटीप. [ठीक दि.] ठाकठिक्या—वि. टापटीपीनें वागणारा; व्यवस्थित; मोहक, सुंदर. ठाकठीक—वि. कमवार, जेथच्या तेथे, व्यवस्थेधीर लावलेला; नीटनेटका; बरोबर. [ठीक दि.]

ठाकठोक—किवि. १ हातोड्यानें ठोकले असतां निघणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. २ —वि. रोख; प्रत्यक्ष; तत्काळ. 'ठाकठोक माझी प्राप्ति । पंगिस्त न होती आणिकांचे ।' —एमा १२.४०. [ठोक] म्ह० ठाकठोक बोहणी रोख.

ठाकण—णी—न. ठिकाण; स्थान; जागा. 'तुका म्हणे बाणी । वेजों वैसेन ठाकणीं ।' —तुगा ३४६९. [सं. स्थान]

ठाकणें—अकि. १ सजणें; शोभणें. २ (काव्य.) (उमा या शब्दानें आरंभ होऊन) उमैं राहणें; स्वस्थ राहणें; स्वस्थ उमैं राहणें. 'तिणें ठाकें न लहती जवळीं ।' —शिबु ८५. ३ स्वीकारणें. 'जिहीं ठाकिले चरणछत्र ।' —एमा १९.११४. ४ जवळ येणें; प्राप्त होणें. 'जैसी नाव थडिये ठाकितां ।' —झा २.३४९. ५ बावणें; बवं होणें. 'जै यमनियम ठाकती । तेथे इद्रियें सैरा राहाटती ।' —झा १.२४९. ६ (व.) चेष्टा करणें. ७ मर्जी असणें; आवडणें. 'मग कसं देवा ठाकें तैसें ।' —झा ११.३८. ८ पोहोचणें. 'ठाकावया निजबोधासि ।' —एमा ७.३५१. ९ गांठणें. 'तेथे उचळिता पाउलीं । निजबोधाची पगळे ठाकली ।' —एमा १०.११४. १० पडणें; खरें वाटणें. 'भ्रवण ऐकोनि नास्तिक । बवोचि नाहीं म्हणती देख । आहे म्हणती ते पोटापाहक । आम्हांसि विशेष ठावेना ।' —एमा ११.७०३. ११ घडणें; क्षय असणें. 'ठाकें तो करावा जपतप ।' —एमा १८.३१८. १२ प्रत्यक्ष होणें; अनुभवणें. 'माझे ठाकावया चिद्रूप ।' —एमा १९.२५७. १३ (व.) वागणें. १४ चेष्टा करणें. १५ (ना.) मस्ती करणें. [सं. स्था]

ठाकत—वि. साध्य; हातून घडण्यासारणें. 'हें ठाकतें कीं नागवे । हेही नेणे ।' —झा १४.१९०. [ठाकणें]

ठाकरी—वि. टाकूर जातीचा.

ठाकल—पुं. (य.) खाडा; नागा; खंड.

ठाकसठिळस—वि. ठाकठीक पहा. टापटीपीचा; नीटनेटका (वेष्ट, बरोलील सामान इ०).

ठा(ठां)का—पुं. १ नादयुक्त आघात; ठोका, जोराजोराचें मांडण, कडाक्याचा तंटा; खणका; दंगा; गलगा; घडाक्याचा आवाज (बडबड, तोफेचा आवाज, वादळाचा दणदणाट, हत्यारांचा खणखणाट, लढंभारती माणसाची आरडाओरड यांचा); घडबडाट. २ जोराचा, एकासारखा सपाटा; तडाखा (बाचणें, पाठ करणें,

अभ्यास करणे, गाणे, खेळणे, खाणे, भांडणे, काम करणे इ०चा).
'पढण्याचा-म्हणण्याचा-ठाका.' (क्रि० लावणे). [ध्व. ठण !]
० देणे-मागणे-प्रतिष्ठेने मिळविणे.

ठाकाठिकी—स्त्री. ठाकठिकी पहा.

ठाकाठोका—पु. जोशाचे भविष्य. (क्रि० उतरणे, पटणे, लागणे; लागू होणे; प्रत्ययास येणे). [ठोका द्वि.]

ठाकडणें—अक्रि. (काव्य.) ठाकणे पहा.

ठाकी—स्त्री. १ चाल; रीत; मार्ग; पद्धत; सरणी; विशेष (भाषण, कृति इ०ची). (याचा उपयोग जेथे उतरणे; साधणे, आणणे या क्रियापदाशी जोडून करतात तेथे त्याचा अर्थ अनुकरण करणे असा होतो). २ पखवाज वाजविण्याची एक तन्हा. ३ युक्ति; खुबी; कला; रीत; योग्य सरणी किंवा व्यवस्था. ४ कशांत खाकरा आणून चोरांच्या टोळीला केलेली इवारत. (क्रि० देणे; वाजविणे). ५ योग्यता. 'आहु आपुली ठाकी पै विसरे.'—झा ११.११. ६ (व.) चाल कामांत आलेला व्यत्यय; खंड; खाडा; नागा; ठाकल. [ठाकणे]

ठाकुर(कुर)—पु. १ देव; देवाची मूर्ति; ईश्वर. २ एका जंगली जातीचे नांव व तींतील व्यक्ति (हे उत्तर कोंकणांत राहतात) ३ रजपूत किंवा मिड टोळीचा नाईक, पाटील, सरदार (राजपुतान्यांत), मालक. मानाची एक पदवी; शूत्रांच्या काही जातींचा उपाध्याय. [ठाकणे] ० छत्र-दारा—न. देऊळ; देवघर; गामारा. ठाकुरकी, ठाकुरी—स्त्री. (राखणे किंवा राखून असणे या क्रियापदांसह) पत; नांव; कीर्ति; अन्न; लौकिक; मान; दर्जा; वजन (पुष्कळ जुकसान झाले तरी जो आपली कीर्ति चतुराईने समाजांत कायम ठिकवितो अशा माणसाला हा शब्द लावितात); अल्प साधनांनी संसार इ० खटल्याचा निर्वाह करण्याच्या प्रकारांनी राखिली जी महत्त्वादिरूप पूर्वस्थिति ती. ठाकुरजी—पु. (विरागी) देव; मूर्ति. ठाकुरदास मांडून बसणे—डोल करणे; (शुद्धतेचे, पवित्रतेचे) प्रस्थ माजविणे.

ठाकुली—स्त्री. (कों.) दोन दगड मांडून तयार केलेली लहान मुलाची शौचाची सोय. [ठाकणे]

ठाकूनठाकून—ठुकून—ठिकून—किवि. प्रसंगानुरूप अनेक प्रकारच्या युक्तीने; कलाकौशल्याने; सावधगिरीने; दक्षतेने; निगा राखून. (क्रि० राखणे; करणे; चालविणे). (ठोकणे या क्रियापदापासून वनविलेले असे शब्द पुष्कळ आहेत. जरी ते प्रचारांतील व महत्त्वाचे अन्वर्थक आहेत तरी त्यांचे विवरण करणे कठिण आहे. तथापि त्यांचा अर्थ साधारणपणे लक्ष्यांत येतो). 'त्याने ठाकूनठाकून आजपावेतो राज्य राखिले.'

ठाकून येणे—अक्रि. न विसरता येणे; दत्त म्हणून उमे राहणे. 'जिवा जन्मदारिद्र ठाकून आले.'—राम १३८. [ठाकणे]

ठां(ठा)केठोक—वि. चलाख; हुशार; ठाकटीक. 'ठकेठोक ठेगाई करून पाहिल पत त्याची.'—पला ७०. [ठाका-ठाकणे]

ठाक्या—पु. टिनमेकरचा हातोडा. [ध्व.]

ठांग—पु. (कु.) थांग; पत्ता; जागा; ठावठिकाण.

ठांगणे—वि. टांगल पहा; लायाळ (गाय इ०).

ठांगाड—स्त्री. (व.) म्हैस (तिरस्कारार्थी). 'ठांगाड आतां दूध देईनाशी झाली.'

ठांगाळणे—अक्रि. (ग्राम्य) हडहड करणे; विकारपूर्वक टाकणे, सोडणे, नाकारणे.

ठाठ, ठांठ—न. १ बंदुकीच्या सोडलेल्या गोळीचा दं दं असा अवाज, पुष्कळ बायांचा आवाज इ० २ ठांठ पहा. [ध्व.]

ठांठूरणे—अक्रि. थंडीने अवयव आकुंचित होणे, गारदून जाणे.

ठाडा—स्त्री—हे—वि. (काव्य.) खडा; उभा; ताठ असलेला. [हि.]

ठाडेसरी—वि. पैसा, वस्त्रे यांचा अभाव असलेला; कंगाल. [ठाडा]

ठाण—न. १ बोटें वांधण्याची जागा; तबेला; गोठा. 'तानाजी सुमेदार जैसा ठाणांत।'—ऐपो ५२. २ बाण मारतेसमई उमे राहण्याचा एक प्रकार; (एक गुडघा जमीनीवर टेकून इ०) शरीराची ठेवण, पवित्रा. 'कर्ण धनुष्यबाण अंतरी दिवले ठाण।'—दावि १६४. ३ महालांतील मुख्य गांव, ठाणे. ४ स्थान; जागा; प्रवेश. 'पावे जैसा धितिले ठाण।' धक्का; ठिकाण; जागा; आसन; बैठक (घेतलेले, राखलेले, टाकलेले, गमाविलेले इ०). (या अर्थां क्रि० चालणे; उळणे; हलणे; बगडणें—आसनावरचे स्थैर्य नाहीसे होणे (—विशेषतः बोड्यावरील); (ल.) आपल्या स्थानावरून वसरणे; उळमळणे. 'ठाण न चले रणींन.' ५ (ल.) धैर्य.—६ आकृति; शरीराचा आकार किंवा बांधा. 'तुझे ठाण केवढे.'—झा ११.२७४. [सं. स्थान; फ्रें. जि ठन] (वाप्र.) ० मांडणे—अळक आसन ठोकणे; अंठळ उमे राहणे. ० सोडणे—आसन सोडणे; पलायन करणे; तळ सोडणे; छंटा उपटून (बोड्याने) पळून जाणे. सामाशब्द—ठाणई—स्त्री. (व. ना.) लांकडाची समई; वर पणती ठेवण्याची लांकडी बळवंची. टाणक—न. ठिकाण; स्थान; उतरण्याची किंवा राहण्याची जागा (ठाणे शब्दासारखा हा फारसा प्रचारांत नाही); किरकोळ व ग्राम्य देवतांचे ठिकाण; देव-स्थान; देऊळ. 'जागोजागी खंडोवाचीं ठाणें आहेत.' टाणगा—पु. १ (कों.) विझणांतील नायकवडी (किंसेवाराच्या हाताखालचा). २ टाळण्याच्या ठाण्यांतील जमावंदीकडील शिपाई. ३ ठाणेदार. ४ (व.) वस्ताद; ठक; फसव्या. ० ठकाव—न. शरीराची ठेवण. 'ठाणठकारे अति उत्तम।'—एमा ६.१९. ० दिधी—स्त्री. ठाण-वई; ठाणई (लांकडी किंवा लोखंडी). 'तेचि करुनि ठाण-दिधी।'—झा ६.२३. ० पट्टा—पु. ठाणास बांधावयाचा पट्टा, दोर. 'ठाणपट्टा व मुजाम नरम असावेत।'—अश्वप १.१२२. ० बंद—बंदी, ठाणेबंद—बंदी—स्त्री. पश्ची ठाणावरील कोंबणूक, अडकवणी. —वि. ठाणावरच जेहमी वांधून ठेवलेला (थोडा इ०). [हि. ठाणवंद] ० म्हाण—न. (काव्य.) शरीराचा बांधा, ठेवण, आकृति, ढव, तन्हा. 'सिंहाकृति ठाणमाण।'—मुमादि १६.८२. ० घई, ठाणवी—स्त्री. १ ठाणई पहा. 'हेमठाणवयावरी जडित तक्के।'—मुमादि ४०.६२. २ (ल.) झुजत बाई किंवा मुलगी.

ठाण—न. कापडाचा तागा.

ठाणदूग—झी. (गो.) खाणखूण.

ठाणांतर—न. पाहान्याची जागा; चौकी. 'प्रत्याहाराच्या ठाणांतरी।'—झा १३.५०७. ठाणांतरी—यु. पहारेकरी. 'ठाणांतरियां जेसा पांडवा।'—झा १६.३४०. [ठाणे]

ठाणे—न १ ताडुन्याचे मुख्य ठिकाण; दिवाणी अंमलदाराचे, अधिकाऱ्याचे, सैन्याचे वगैरे ठिकाण, जागा. 'नक्षेत्रे स्वार झाले ठार ठाणे बाबे रस्त्याला।'—ऐपो १८५. २ शिपायांचे राहण्याचे स्थान, गद्दी, किंवा इ०. ३ पोलीसचौकी; गेट. ४ (ल.) पाहुण्याचे फार दिवस राहणे, मुकाम. (कि० वेणे; करणे). 'ठाणे घरी जीवासी।'—तुगा ११५९. ५ घोड्याचा तवेला. ६ स्वरूप; आकार; स्थिति. 'इथे नाही हेचि रूप। ठाणे हे अति उमप।'—झा १८.८८. [सं. स्थान; हिं. ठाना] ० घालणे—१ कायमचे वसतिस्थान करणे. २ मोहीम करणे; स्वारी करणे. ३ तळ पाडणे. 'घातले ठाणे जिझाप्री।' ० कर—० वार—यु. ठाण्यावरील अधिकारी. 'ते रावणाचे ठाणेकर।'—कथा ३.४.६४.

ठाणेसरी—वि. ठावेसरी पहा.

ठाणो(णो)री—वि. १ युद्धांत मेलेला. 'म्हणौनि काम बैरी। आला जेथ ठाणोरी।'—झा १८.१०६१. २—यु. वीरश्री अंगांत संचारलेला योद्धा. 'ठाणोरियाचे मचावे। आणिकीं बाय।'—झा १८.४३९.

ठान, ठानयंद, ठानयंदी, ठानमान—ठाण इ० पहा.

ठांब—यु. (ऊ.) झाडाचा (विशेषतः हळदीचा) लहान रोपा. [सं. स्तंभ]

ठांबी—झी. वासा; बांब; स्तंभ [सं. स्तंभ]

ठाम—वि. १ कायमचा; दड; बड; ठरलेले; स्थिर; नक्षी निश्चित; पक्का. जसे—ठाम मेख—ठाम बोलणे—ठाम किंमत. (कि० करणे). २ बेरीज, रक्कम, हिशेब, जमाखर्च इ० शब्दांवरोवर योजल्यास—नक्षी बेरीज इ०—कायमची रक्कम—सर्व रकम मिळवून किंवा वजाकत्तून राहिलेली वड रक्कम. ३—किवि. यथाअंश; यथाप्रमाण; मापाप्रमाणे; टंकोटंक (वजन, माप या संवंधी याचा उपयोग करितात). 'त्या वजनाने आणलेले तूप या वजनाने ठाम मल्ले.' [हिं.]

ठामजे—न. ठावके; (तूप, तेल इ० ठेवण्याचे) एक प्रकारचे भावें; पात्र. 'बी गेले पण ठामजे तर राहिले.'

ठाय—यु. १ ठाव; ठिकाण; स्थान; आश्रय; आसन. २ अन्न वाढण्यासाठी ठेवलेले पान, पत्रावळ यावरून. ३ (ल.) जेवण्याचे तांदू, भोजनपात्र; पत्रावळ. —झी. ४ (वादन) मंदताल (ध्रुपद म्हणतांना, पखवाज वाजवितांना) सावकाश वाजविण्याचा किंवा म्हणण्याचा प्रकार; विरहित; मध्यमगतीच्या एका आवर्तनास लागणारा वेळ. ५ (राजा.) व्यालेल्या गाईचे दूध व वासरू या दोहोस म्हणतात. 'जेजे (दूध) व जावपे (वासरू). ६ प्रकार. —घर. ७ गुरे; मांडी इ० भोजतांना संख्यादर्शक म्हणून हे क्रियाविशेषण लावितात. उदा० दोन ठाय, तीन ठाय. [सं. स्थान] ठायीं घालणे—ठिकाणी नेमणे; ठेवणे; कायमचे धरणे. 'नको माझे कांहीं। गुणदोष घालूं ठायीं।' ठायीं करणे—सिद्ध करणे. 'आत्मा

अविकारी पाही। येणें निरूपणें केले ठायीं।'—एमा २८.१९६. ठायीं ठायीं—ठिकठिकाणी; जिकडे तिकडे. ठायीं पडणे—१ पत्ता लागणे; सांपडणे; आढळणे; उघडकीस येणे. 'ठायीं न पडे कै गेली।'—सुरंछ ३३१. २ मेळ असणे; यथायोग्य मणे; अनुकूल होणे; स्वभाव जमणे. 'औषध ठाई पडिले वेव पडना.' ठायींजा—वि. मूळचा. ठायक—वि. (व.) नेमका. 'तेथे ठायक जा.' ० चूक—वि. १ चुकलेला; मलत्याजागीं ठेवलेला; मलताच; विपरीत. २ हरवलेली वस्तु कोठे ठेविली त्याचे मान नसणारा अथवा ती वस्तु. ३ स्वतःस भटक्या समजणारा. ० ठिकाण—णा—नपु. जागा—जुगा; घरदार; वसति. ० ठिके—वि. स्थिर; दृढ. 'तेथ राहोनि ठाय ठिके।'—झा १०.७४. ० दुगण(न)—दुगूण—न—झी. ध्रुपद इ० सावकाश म्हणण्याचा किंवा मृदंगादि वाजविण्याचा जो काल, तितक्या कालामध्ये त ध्रुपद इ० दोन वेळ म्हणणे किंवा मृदंगादि वाजविणे. ० पालट—यु. राहत घर बदलणे; थारेपालट. ० वसल्या—किवि. वसल्या वसल्या; वसल्याजागीं; घरवसल्या; एके ठिकाणी वसून; आरामशीर (चाकरी, रोजगार, घंदा, व्यापार, पगार, दरमहा, जेवण, गुजराण इ० शब्दांवरोवर योजतात). ० वरी—किवि. येथपर्यंत. 'कर्मी हा ठायवरी।'—झा १८-६८. ठायीं (ये—ये) ठाव—म. जेवल्यातेथे; नेमका. 'त ठायीं ठावो पडे। नासाप्रपीठी।'—झा ६.२०४. पूर्ण. 'तैं ठायेठावो विलुचि होये।'—झा ८.१५६. जसा हवा तसा. 'तेव्हां ये वासनागर्भे। ठायेठावो।'—झा १४.९१. ठायेंठिके—म. ठाकठीक.

ठार—किवि. १ (क्रियापदाचा गुणदोष दाखविणारे) जारदार किवि. अवयव. ज्यावेळेस एकदम व पुरेपूर तोटा, नाश, घात, हानि दर्शवावयाची किंवा करावयाची असेल तेव्हां हे योजतात. तावड-तोव; जागचेजागीं, अगदीं, मुलीच. (कि० मारणे; करणे; होणे; इ०). 'सालमजकुरी त्याचा व्यवहार ठार बुडाला.' 'तीं दोन घरे जळून ठार झालीं.' 'पाण्याने शेताचे बांध ठार फुटले.' २ मारलेला; बुडलेले. [हिं.]

ठालाठेल—किवि. मरगच्च; खच्चून मरलेले.

ठाव—यु. १ तळ; खोली; बूड (विहीर, तळें, खाडा इ० चें). २ (ल.) बूड; शेवटची मर्यादा; खोली; हद्द; सीमा; अंत. ३ (ल.) अज्ञात स्थान; प्रवेश (हरवलेल्या, शोधलेल्या वस्तूचा). (कि० लावणे; लागणे). 'चार दिवस शोधतो म्हणीचा ठाव लागत नाही.' ४ जागा; स्थान; आश्रय; अधिष्ठान; बैठक; तळ. 'वे माय धरणी ठाय.' ५ मोकळी व स्वच्छ जागा, प्रवेश; अवकाश. 'शेजी गेली ठाव झाला।' ६ भोजनपात्र इ० ठाय अर्थ २ पहा. 'वारा हजार लाविला ठाव।'—ऐपो ४२. ७ पत्ता; ज्ञान; मागमूस; थांग. 'ठाव नाही वापाचा। अकुळी साचा श्रीकृष्ण'—एकस्व २.३. ८ भाव. —घर (नामदेवगाथा ७५६.) [सं. स्थान; प्रा. ठाय—ठाव] (वाप्र.) ० करणे—१ (व.) पाटाचा नवरा करणे. २ जेवलेल्या जागीं शेण लावणे. 'जेवलास तूं मग ठाव कोण करील.' ० घेणे—पाहणे, खंडा टाकून ठाव पहाणे—तळ शोधणे. तळीं जाणे; खोली पहाणे; बुडीद टाकून भोजणे; थांग किंवा शोध लावणे;

अजमास काढणें; मनाची परीक्षा करणें. • लागणें-सांपडणें; आढळणें; उघडकीस येणें; वर येणें. • लावणें-शोध करणें; पत्ता काढणें. • ना-ठिकाण-पत्ता नसणें. • पुसणें-फेडणें-नाहीस करणें. 'निवात कवचांचा ठावो फेडिला.' - झा १.२००. • सोडणें-योग्य जागेचा त्याग करणें. (चित्तानें, मनानें) ठाव सोडणें-मनोभ्रंश होणें; धावरणें; चलविचल होणें; वेगवान होणें. • चुक-ठिकाण-ठिकाणा-पालट-ठायचुक इ० पहा.

ठाव—पु. (काव्य) ठाव; टाहो.

ठाव—पु. (व. ल.) जनावर. 'वरीं दोन ठाव आहेत.'

ठावका(कां). ठावकें, ठावळें(लां)—पुन. १ मोजनपात्र; ठाय अर्थ २ पहा. २ एक प्रकारचे मांढें. ठामणें पहा. ३ पणती [ठाव-जागा]

ठावका-ठावा—वि. माहीत असलेला; ठाऊक; ज्ञात. (काव्यंत व अशिक्षित लोकांत रूढ). 'ज्याला तपें सकळ ठावें.'

ठावणें—अक्रि. राहणें. 'लावि आंत ठाऊनि कोपट।' - अमृ ४.४. [सं. स्था]

ठावर—पु. गळें; गांठ (एकदा जिरून पुन्हां उत्पन्न झालेली). (क्रि० धरणें)

ठावा—वि. ठाऊक; ज्ञात; माहीत. 'ठावा नाही ऐसा होता येयें।' - तुंगा ९७. 'नसे ठावा ब्रह्मा, न शिव अथवा श्रीपति हरी।' - वामन, वेंचे (नवनीत पृ. ८९).

ठावा—पु. (व. ना.) वाजेचा किंवा पलंगाचा खुर; पाय.

ठावें—न. ठिकाण. -वि. ठाऊक.

ठावो—पु. ठावठिकाण; मागमूस. 'ठावो न पक्ता जयाचा।' - झा १५.१५. • वरी—क्रि. पर्यंत; पावेतो.

ठास—पु. चाव किंवा तास पक्षी. [सं. चाव]

ठा(ठां)स—वि. १ दृढ; टणक; कठिण (अतिशय दावल्याने किंवा ठोकल्याने). २ अत्यंत उच्च; कर्कश. (स्वर). ३ (ल.) निश्चित; साफ; निखालस; स्पष्ट (भाषण); विचारपूर्वक व दृढ-निश्चयपूर्वक केलेली (युक्ति, गोष्ट); खरी; चांगल्या आधाराची (वातमी); पक्का; अढळ; घट. ठाम (-वि.) पहा. [हि.]

ठा(ठां)सणी—स्त्री. १ खच्चून भरणी; ठेंवणी. २ (व.) गजगोटा; दारू ठासण्याचें लांकूड. ३ ठाम, विनचूक बेरीज, हिशोब इ०. [ठासणें]

ठा(ठां)सणें—अक्रि. १ खच्चून भरणें; ठेंवून भरणें; चिणून भरणें; घट वसविणें. २ अनेक रक्कम एकत्र मिळवून बेरीज इ० करणें; एकत्र करणें. ३ (ल.) भरपूर पिणें (दारू इ०). 'त्याणें पोटांत दारू ठासली आहे.' [ठासणें हि. ठासना]

ठासर—वि. पैसेवाळा; श्रीमंत (कूळ).

ठासा—पु. (विणकाम) कापडाचा विणलेला भाग गुंतागुंत नाहीशी होऊन साफसुफ व पक्का होण्यासाठी धितें किंवा फणी यार्नी ठोकण्याची क्रिया. [ठासणें]

ठाळणा—पु. (व.) मोठेवें पाणी पडण्याकरितां केलेला हौद; थारोळें; थालणें.

शको. ३. ६२

ठाळा—पु. (वे.) झाडाची व्हान व्हाळी.

ठिक—पु. चक्र.

ठिकठाक—वि. ठाकठीक पहा.

ठिकडें—न. (व.) चौकोनी तुकडा. [हि. ठिकडा]

ठिकडें—न. अंगठीतील रत्न, खडा. -वि. सुंदर; नमुनेदार; ठिकडा. (रत्न, आभर्यकारक वस्तु (ल.) घोडा, माणूस इ०). 'नाझुक रुपडें दिपडें ठिकडें जिकडे तिकडे असकारा।' - पला ४.१२. [ठीक]

ठिक(का)ण—न. (गो.) बाग; जमीन. [स्थान]

ठिकणाती—पु. वळुत्या, वळतेदार इ०. [ठिकाण]

ठिकणें—अक्रि. १ पावंडावर चालणें; उडत चालणें; बाग. डणें (घोडा, हरिण इ०). २ (ल.) ठमकणें; ठमकत चालणें (झीनें). ३ स्थिर राहणें.

ठिकर—वि. ठिकर पहा.

ठिकरी—स्त्री. १ चीप; तुकडा (दगड, मडकें, वाटळी इ० चा), कपरी 'कां बीडु वरोंनि आमाळ ठिकरि या आतो सुताळ।' - झा १८.४३४. २ फोडणीचा एक प्रकार. दगडाची खापरी तापवून तीवर लोणी, जिरे इ० घालून मग ही कडीत बुडवितात; तसेंच लोणची किंवा कडी हिच्यावर ओततात. 'सांबारी कथिका बहु ठिकरीच्या' - कचेसुच ८. या कृतीनें कडीला आलेला रुचकर-पणा. ३ फुटकें, तुटकें मांढें, मडकें ४ (उपहा.) पन्नावळ लावण्यासाठीं आणलेलें ल्हान पान. [हि.] (वाप्र.) • तापणें-सपाटून सुक लागणें. ठिकऱ्या होणें-१ तुकडे होणें; छिन्नमिन्न होणें. २ धडीनें बोटांस, ओठांस चिरा पडणें; फुटणें. • चा खेळ-१ विछान्यावरील उड्या मारण्याचा खेळ. २ दगड, खापरी यांची वाटोळी बारीक चकती घेऊन खेळावयाचा मुलांचा एक खेळ. यांत सहा घेरे असतात-१ आसुक. २ मासुक, ३ विंचू, ४ पायटेकी, ५ खंगरडोंगर, ६ समुद्रडोंगर इ० चौथ्या घरांत दोन्ही पाय टेकतात; विंचवांत पाय टेकीत नाहीत; बाकीच्या घरांत खंगडत चालतात. गणपतीची पाळी येथील फरसावर या खेळाचा विशेष प्रचार आढळतो. यास अकटें दुकटें असेंहि म्हणतात.

ठिकला—क्रि. यथोचित; बरोबर; नेमकें, ठीक. 'घोंडा मारला तो ठिकला मीतीवरच लागला.' [ठीक=बरोबर] -वि. ठिपके असलेली (कवडी इ०). [ठीक=बाग]

ठिकवणी—स्त्री. जडावाचा दागिना. 'ठिकवणीया पारखो न सीखे।' - भाए ५३९. • या-पु. रत्नपारखी; जोडरी. 'तो नेजे रत्नजाति जाणो ठिकवणीये।' - भाए ६७४.

ठिकसठाकस—वि. ठाकसठिकस पहा.

ठिकसां—वि. उचित; ठीक असा. 'ठिकसां बोलां चोपु पडे।' - शिशु २०.

ठिका-ठिकका—पु. (व.) मोठें शेत.

ठिकाठोक—वि. १ ठीकठाक; योग्य; बरोबर; तंतोतंत. २ ठोठोक. [ठीक हि.]

ठिकाण-गा-नप. १ (सामा.) स्थान; जागा; स्थळ; वसतिस्थान; घर. २ अज्ञात स्थान; पत्ता (हरवलेल्या किंवा शोधलेल्या वस्तूचा); (कि० लावणें; लागणें). ३ मिलाफ; एकवाक्यता; सुसंगति (भाषण, वर्तन यांची). ४ सूचक चिन्ह; खुण; अटकळ (मावी गोष्टीची). ५ एखाद्या गोष्टीचा अभाव दाखविण्यासाठी नकारासह योजावयाचा शब्द. 'दुपार झाली अजून त्याचे स्नानास ठिकाण नाही.' ६ (ल.) वृद्ध; तळ; खोली; मर्यादा; बांग. 'शब्द किती आत्रेत याचा ठिकाण लागत नाही.' ७ आधार; पाया; थारा (वातमी इ० चा); आश्रय. ८ वंशपरंपरागतची जागा; गांव; रहाण्याची जागा; घर; वस्ती. 'खरबूज रोगाचें ठिकाण,' 'ओसाड गांव चोराचें ठिकाण.' ९ स्वराची योग्य उच्चता; तारस्वर. (कि० घरणें; साधणें; राखणें; सोडणें; सुटणें). १० सुपारीची बाग (गो.) [सं. स्थान; हि. ठिकाना] (बाप्र.) ०८ **चा तुटणें**—जागा, कळप, वंशपरंपरागत घर इ० पासून दूर होणें; ताटातूट होणें. ठिकाणचा विंचू उतरणें—जाणें—जेथे विंचू चावला त्या जागेची फुगफुग किंवा आग नाहीशी होणें. ठिकाण पुसणें—मोडणें—झाडून झटकून टाकणें; समूळ नाश करणें. ठिकाणावर आणणें—पूर्वीच्या जागीं आणणें; पूर्वस्थितीवर आणणें. ठिकाणीं आणणें—लावणें—परत मिळविणें; जाग्यावर आणणें. ठिकाणीं ठेवणें—जाग्याजागीं, जेथील तथें ठेवणें. ठिकाणीं येणें—लागणें—जेथल्यातेथें येणें, वरोवर वसणें; परत आणणें; वस्तान वसणें; परत मिळणें. ठिकाणीं लावणें—पाडणें—पत्ता काढणें; मूळ ठिकाण शोधणें; मूळ वातमी मिळविणें. सामाशब्द—ठिकाणचा अंक—पु. वस्तूची जेथें पैवास झाली तेथील मूळची खुण, नंबर. ०८ **चा रोग**—पु. रोगाचें मूळ; मुख्य स्थानचा, मर्यादा रोग. ०८ **ची खरेदी**—झी. जेथें माल उत्पन्न होतो तेथेंच केलेली खरेदी. ०८ **ची बातमी**—वार्ता—वर्तमान—झीन. खास मूळ जागची बातमी जेथें गोष्ट घडली त्याच जागेवरून मिळालेली माहिती इ०. ठिकाणदार—वि. वतनी जागा, घर, घंदा, काम इ० ज्यास आहे तो; जमिनीदार. याच्या उलट उपरी. ०८ **बद्ध**—वि. आधारभूत; प्रमाणभूत (गोष्ट, वातमी इ०). ०८ **मकाण**—न. (मोचमपणें) वसतिस्थान; रहाण्याची जागा.

ठिकाळणें—अकि. (महाजु.) भेटणें. 'ठिकाळला चैतन्यपुटी।' —माए ४४७.

ठिका(को)ळें, ठिगोळें—न. १ ल्हान पत्रावळ. २ (ल.) जमिनीचा ल्हानसा तुकडा. याच्या उलट पट. ३ शेतांतील अळगडां राहिलेला तुकडा.

ठिकी—झी. १ रास; गंजी. २ इमारती लांकडाची गंजी, डींग. ३ धान्याच्या पोत्यांची रास; जुसत्या धान्याची रास. ४ झाडाच्या बुज्यामधून काढलेला लाकडी तुकडा; चाकाचा लाकडी तुंबा.

ठिकी—झी. (गो.) नाकात चालण्याची फुली; एक दागिना.

ठिकें—न. १ तुकडा; भाग; ठिगळ; जागा; शेताचा तुकडा.

२ डाग; तीळ; ठिपका (शरीर, रत्न यांवरील). ३ ठिकाण; जागा.

ठिकेकरी—पु. शेताचा मालक किंवा कर्दा. ०८ **वंदी**—झी. १ जमिनीचे तुकडे, भाग पाडणें; शेतीच्या उपयोगासाठी जमिनीची वाटणी

करणें. २ शेतांचें फेरिस्त; मोजणी इ० चें पत्रक. ०८ **वार**—किवि. (शेतांच्या) तुकड्या—तुकड्यांनी किंवा भागास: (वसविलेला सारा किंवा काढलेलें पीक).

ठिकें—न. बोचकें; गाठोडें (मालाचें, वस्तूचें).

ठिककर—वि. (अतिशय, खूप या अर्थानें काळा या शब्दास जोडतात) काळा कुळकुळीत; फारच काटा.

ठिगळ—ल, **ठिगळी**—न.झी. जुन्या फाटक्या वज्राला लावलेली कणी, जोड, पट्टी, कप्पा; छिद्र इ० ला जोडलेला तुकडा. (कि० लावणें, जोडणें). 'तीनशें साठ ठिगड्यांची गोघडी वरी।' —मज ४७. 'आकाश फाटल्यावर ठिगळ काय थावें?' [प्रा.थिमाल] ०८ **सकि.** १ तुकडा जोडणें; पट्टी जोडणें. २ (ल.) गोळीनें किंवा तीरानें जखम करणें; बाळवी इ० नें वज्र खाऊन मोकें पाडणें; फळें नासत असतांना ठिपक्यांनीं युक्त होणें, अथवा डागळणें.

ठिगणा, ठिगू, ठिग्या—वि. ठेंगणा पहा.

ठिगळी—झी. (कों.) ठिणगी पहा.

ठिग(गा)ळें—न. ठिकोळें पहा.

ठिगुर—पु. (कु.) डेंबुक माद्याची एक जात. याच्या अंगावर कांटे नसतात व याचा आकार सापासारखा असतो.

ठिगुळबाणें—वि. अनोळखीचें.

ठिगकणें—अकि. (कों.) धुमसत धुमसत फार वेळ रडणें; स्फुटणें. २ ठणकणें; दुसडसणें. [हि. ठणकणें]

ठिणगी—झी. अमिस्फुल्लिंग; ठिगळी. ठिणग्या गाळणें—१ जोरानें एखाद्या वस्तूवर आपटलें असतां भिरभिरी होणें. चकचक होणें; यावतून. २ (ल.) अतिशय संतापणें; रागावणें.

ठिप(ब)कणें—अकि. थेंबथेंब पडणें, पाझरणें; गळणें; सांडणें (एखाद्या वस्तूमधून किंवा पासून); गळती लागणें; पाझरून देणें. [ध्व. ठिप! ठिप!]

ठिप(ब)का—पु. १ थेंब; विंदु. २ कपाळावरील गंध इ० चा टिकला. ३ (ल.) अपकीर्तीचा डाग; कलंक. [सं. स्तिप्]

ठिपठिप—ठिपां—किवि. टपटप—टपां (पाण्याचा विंदु गळतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें). [ध्व.]

ठिबरी—झी. (गो.) एक रोग.

ठिबो—पु. (चि.) थेंब; विंदु. ठिपका पहा.

ठिया—य्या—पु. एखाद्या वस्तूच्या खाली दिलेला आधार; ठेंगण (कावेरा, ल्हान खांब, लांकडाचा ठोकळा, दगड, पायरी, उषकें, ठेपसा). २ जागा; स्थळ; ठिकाण (ज्यावर एखादी वस्तू उभारलेली असते किंवा उभारण्याचें ठरविलेलं असतें असें); (गवंडीकाम) मित किंवा विहीर इ० चा केंगोरा, जई किंवा अरुंद सपाटी; बैठक (निमलेली) (मितीवरील). ३ जेठा मारून वसण्याची क्रिया. (कि० मारणें). [सं. स्था, स्थित]

ठिल, ठिल्ल, ठिल्या—वि. ठेंगणा; जाडजूड व गवडुल; बुजा.

ठिला—ली—ल्या—पु. वहीदूध ठेवण्याचें ल्हान मडकें. —वि. वाटोळा; जाडजूड; गद्द.

ठिबणें—(कुण.) ठेवणें पहा.

ठिसका—पु. (व.) महत्त्व, टेमा. ठिसकारत—किवि. ठसकारत; ठसकान्याने. 'तेव्हां रावानें ठिसकारत म्हटलें.'—रज-पुतांचा मीप्ता.

ठिसपिस—झी. त्रास; दगदग.

ठिसरी—झी. १ निंदा; तोहमत; कलंक; शिवीगाळ (अव. प्रयोग) (कि० करणें; उडणें; उडविणें. २ चिरट्या; फुट; चिरा (बडीनें ओठ, वोटे यांना पडणाऱ्या). ३ तडे पडलेली किंवा तुकडे होणारी पोळी, भाकरी (वाईट कणिक किंवा वाईट पीठ तिंबल्या-मळल्यामुळें).

ठिसूळ—वि. १ ठिसूळ; कटकन मोडणारें. २ (ल.) हलकें, अक्षक; फुसकें; पादराफुसका.

ठी—झी. १ एका ठिकाणीं हरकत आल्यामुळें ज्या दुसऱ्या ठिकाणीं एखादा माणूस जातो तें ठिकाण; लिहिणें, वाचणें, गप्पा मारणें इ० करीत असतां कांहीं अडथळ्यामुळें तें तसेंच अर्धवट सोडून दिलेलें स्थळ; एखादी गोष्ट. सिद्ध करण्याचे उपयोगी आरंभापासून शेवटपर्यंतची कृति. २ ठराविक वेळ, स्थळ, मुकाम. 'जै उपसंहरुनि कीजेल ठी।'—झा. ७.३०. ३ योग्य, चोख व्यवस्था, युक्ति, मार्ग, रीत इ० ४ निंदा; दोष. 'जो अमृतासि ठी ठेवी।'—झा. २.३६८. ५ निश्चय. 'कांपृथ्वीचिया तृणाकुरा। होईल ठी।'—झा. १०.३००. ६ स्मरण; आठवण. 'प्रतिक्षणीं काय ठी। करीतसे।'—अमृ. ७.१८२. ७ मर्यादा; शेवट; सीमा. 'सकळां ज्ञानाचां सेवटीं। करुनि आगंमा ठी।'—मृ. ३. [६. स्थिति-वि-ठी] ठीस ठी मिळणें—(एका अर्धवट कवीच्या गोष्टीवरून) होकार देणें; कबुली देणें; झुळणें; जमणें; अनुकूल असणें.

ठीक—न. १ आंगठीवरील खडा. ठीक पहा ठिकें अर्थ १ पहा. २ अंगावरील तीळ, डाग. ठिकें अर्थ २ पहा.—झी. मोत्यांचा मुक्का.

ठीक—वि. १ उचित; योग्य; यथार्थ; शुद्ध, सत्य. २ पूर्ण; यथायोग्य; वेताचें. [हि.] ०ठाक—वि. यथायोग्य; क्रमवार; नियमित, व्यवस्थित; योग्य प्रकारें सुधारलेलें. [ठीक द्वि.] ०ताळ—पु. ताळमेळ; झुळणी; समरसता; तादात्म्य; मिलाफ; जम; एकवाक्यता.

ठीकलगा—पु. रत्नजडित अलंकार. 'मणजौनि आंगाधिलें ठीकलगा।'—दाव. १७८. ठिकलगा पहा.

ठुकठुक, ठुकठुकणें, ठुकठुके—ठुकठक इ० पहा.

ठुकणें—सकि. उरकणें; संपविणें; चडणें. 'नाडिले यज्ञाधिकारी सुरगण। नाडिले स्वधाकाराचे पितृगण। नाडिले ऋषिसुतगण। बळितर्पण ठुकेना।'—एमा. १८.२९९.

ठुकरणें—सकि. (राजा. कु.) काठीनें हव् हव् मारणें; उरा करणें; चेचणें; घासणें.

ठुंगणें—सकि. (व.) फसविणें; मोंदणें. 'आयाबाया ठुंगतो नि पैसे मिळविता.'

ठुंठण—न. झाडाचें खोड; ठुंघा; छंटाप्रा; कापून बाकी राहिलेला अवयव; नोथटलेलें शस्त्र किंवा हत्यार; छंटा; छंट. [हि. छंटा]

ठुठा—झी. १ वंदुकीच्या गोळ्यांचा ठंडं ठंडं असा आवाज, दणका. २ तोंडातोंडी; वाचावाची; घसफस. [ध्व.]

ठुंठी, ठुठा—झी. पु. पिकाच्या रोपांचे बुंधे खाणारा एक रोग (भाद्रपदांत फार पाऊस पडल्यास हा होतो).—कृषि. १७४.

ठुणका—पु. १ रागाचा झटका; चीड; स्तवा. (कि० येणें). २ बुकांदा; ठोसा. 'ठुणके लासणें चिमोरे।'—वा. ३.७.२५. [ध्व.]

ठुणगा—का—वि. ठेंगणा; ठुसका; लहानसर आणि गट्टू

ठुणगुण—पु. दांभिकपणा. 'तुका म्हणे ठुणगुण देखे।'—सुगा. ३१३९.

ठुणठुणणें—सकि. ठुसठुसणें; ठणका लागणें; फुणफुणणें. [ठुण ? ठुण !]

ठुनका—पु. (व.) मंत्रतंत्राचा इलाज; छांधू. [ध्व.]

०दुषणें—(व.) खोडकी जिरणें.

ठुनठुन—झी. (व.) कुतूहल. [ध्व.]

ठुनो—झी. (व.) आखूड डेल.

ठुबरा—वि. (ना.) ठेंगणा पहा.

ठुंबरा—पु. (क.) मकेमात; मके सडून त्यांचा मात करून त्यांत वहीं चालून फोडणी घेऊन केलेला मात किंवा एक खाद्य.

ठुंब(ठुम)री—झी. शृंगारिक लावणी, काव्य; विजेचा एक प्रकार. टप्प्याचे राग तेच ठुमरीचे राग असतात. यांत शृंगाररस प्रधान असतो. यांत रागाची शुद्धता राहत नाही. ठुमरी गातांना तिच्यातील अर्थ अभिनयानें व्यक्त करावा लागतो.

ठुमकणें, ठुमका—ठुमकणें, ठुमका पहा.

ठुमठुमीत—वि. ठुमठुमीत पहा.

ठुरख—पु. (माळ्यां) मकाण्यांतील गंगंग.

ठुळा, ठुल्ल—वि. (राजा.) खजट; ठेंगणा पहा.

ठु(थु)ली—झी. जाडीमरडी कणीक; जाड दळलेलें गव्हाचें पीठ; सांजा; मरडलेलें पीठ. [फ्रेंचि. थुलो=जाडवरडें; आर्मिनियन वि. थुल्ल=विरजलेलें दूध, वहीं]

ठुशी—झी. १ झियांच्या गळ्यांतील एक सोन्याच्या टिकल्यांचा किंवा पेट्यांचा व खालीं मणी लाविलेला दागिना. या पेट्यांचा आकार इंग्रजी डबक्युसारखा असून त्यांची संख्या ५१ ते ५५ असते; अशी प्रत्येक पेटी. २ चोळीच्या बाहीखालचा तिकोनी कापडी तुकडा, बगल. ३ मळणीनंतरचें थोडेसे दाणे राहिलेले गव्हाचें कणीस. ४ बुकी; ठोसा; गुहा. ५ सुंकाची दास, किंवा लहान सुंका. ६ (क.) टोमणा. 'जाणूनबुजून तिनें ही ठुशी दिली होती.'—के. १.७.३०.

ठुशो, ठुश्यो—वि. (कु.) प्रसिद्ध.

ठुस—कण—कर—दिनीं—दिशीं—किवि. एकमेकांवर हापटलेल्या वस्तूंच्या बऱ्याच आवाजाप्रमाणें; आवाज होऊन; ठुसठुसां.

[ध्व.]

दुसकर—वि. १ ठिसूळ; चटकन् मोडणारे. २ लह; फोपशा; गवदुल. दुसका—वि आखूड व वळकट; ठेंगणा व लह; जाड व सगसणीत. दुसका-दुसकारा-पु. (राजा.) १ ठसका पहा. २ मरीव. ३ (ना.) ठेंगणा.

दुसका-दुसा—वि. (न.) ठेंगणादुसका.

दुसदुशी(सी)त—वि. पिकलेले व वेदना देणारे (गळं इ०); ठसवीत पहा. [ध्व.]

दुसदुस-दुसां—क्रि. शरीरास वेदना होत असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे ठणका लागला असतांना होणाऱ्या ठसवीप्रमाणे. [ध्व.]

दुसदुस—स्त्री. करट किंवा गळं यांत पु झाला असतां होणारी फुणफुण; ठसका. [ध्व.]

दुसदुसणें—अक्रि. गळं इ० स ठसका लागणें; फुणफुणणें; धमकणें; वेदना होणें. [दुस! दुस!]

दुसा—पु. उसाचा कर्वा, लहान तुकडा (सोल्लेळा); जोंधळाचाचें सोल्लेले ताट. २-पु. (ना.) गुहा; ठेसा. -वि. (व.) ठेंगणा; आखूड; दुस्सा; ठेसा. [ध्व. हि.]

दुं—न. थोड्याशा कारणावरून केलेला दोषारोप. (कि० ठेवणें). जो व्यापार किंवा पदार्थ मनास येत नाही त्याजवर ठेवलेले यथाकर्तव्य निमित्त.

दून—स्त्री. (विणकाम) विणलेले कापड गुंडाळण्यासाठी, असलेली लांकडी चौकोनी तीन हात लांबीची फाडी.

ठेऊ—वि. १ राखीव; ठेवणीचें. २ शिल्लेत टाकण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा; काटकसरी. [ठेवणें]

ठेरू—पु. अंकुश.

ठेका—पु. १ (ताल) विवक्षित तालाच्या एका आवतनाचे तबल्यावर किंवा पखवाजावर काढलेले समग्र वोल. २ ताल. (कि० वरणें). ३ मुसळधार पाऊस; विलक्षण जोराचा ताप; सपादन तडाखा किंवा घोषा (अग्न्यास, काम, खेळ इ० चा); मांग पिऊन जोरानें चालविलेले वेदाध्ययन किंवा आधुतिः. (कि० लावणें); ठाका अर्थ २ पहा. ४ (व.) तोरा; ठसका. 'घरांत तिचाच ठेका मोठा आहे' ५ मत्ता; खोती; कंत्राट. (आपला) ठेका चालविणें—आपला हेका, हट्ट चालविणें. ठेका लावून देणें—आपलें वर्धस्व दुसऱ्याच्या मनावर ठसविणें. [हि.]

ठेकी—स्त्री. १ साधारणपणें १ पासून २० विध्यापर्यंतचें शेतजमिनीचें माप. हें निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळें असतें. २ दीनमेकरची लहान हातोडी. ठेकीला येणें—(माण.) बेजार होणें.

ठेकेठोक—वि. ठेंगेठोक पहा.

ठेकेदार—पु. मजेदार; कंत्राटदार. [हि.]

ठेंगडा—पु. (ग्राम्य, अलील) गाढव (जनावर). गाढविणीस ठेंगडी म्हणतात.

ठेंगडें—न. सोटा; सोडगा; लाटी. [हि.]

ठेंगण—वि. कमी योग्यतेचा; तुच्छ; हलका. 'परिस दिसे ठेंगण'—विपु १.७३.

ठेंगणा—वि. १ खुजा; वामनमूर्ति; टिल्ख. २ (ल.) नीच; हलका; उणा. 'होईल मदन ठेंगणा'—वसा ६. 'त्यास आकाश ठेंगणें झालें आहे. 'मदाने उत्पन्न झाला आहे. [सं. स्थगीयान्; पो. जि. टिकणो] ० ठेंगणा-दुसका-वि. मध्यम वांध्याचा; सुंदर शरीराचा; हलका व वांधेसुत; सुटसुटीत. [ठेंगणा द्वि.]

ठेंग(ने)मत—पु. ज्यास शास्त्राधार नाही असें मत; पाखंड मत; नास्तिक मत. (कि० मांडणें; माजविणें; मातविणें). २ स्वमताचा हट्ट, हेका. ३ (पदव्यूनतापूर्वक, ठेंगेमताचें नांव) टोपण नांव.

ठेंग(गा)ळणें—अक्रि. ठेंगाळणें; ठेंच लागणें.

ठेंगा—पु. १ सोडगा; सोटा; खुंट. २ वाळलेला झाडाचा सोट. 'ठेंगा केवि अंजुर'—सुगा ३०८६. ३ खांबा खाल्ले उथळें, खुर्ची, बैठक. ४ (अशिष्ट) शिक्ष. ५ ठेंभा; गर्व; डौल; पोकळ बरारा. (कि० मिरविणें; वाढविणें; माजविणें; मातविणें; दाखविणें). ६ वंड; दंगा. (कि० माजविणें; मातविणें; उठविणें; मांडणें). ७ ठेंगेमत; पाखंडमत (कि० माजवणें; मातवणें; मांडणें); उर्मटपणा. [द्वि.] -वि. (व.) मध्यें तोंड खुपसणारा; बीचमें मेरा चांदमाई; उर्मट. ० दाखविणें-ठेंग्यावर वसविणें—(मूळचा अलील अर्थ, शिभावर वसविणें, परंतु व्यवहारांत) लावणें; फसविणें; ठकविणें; प्रतारणा करणें; निराशा करून विटवना करणें. ० नाचविणें—एखाद्यावर आपली हत्ता, मत लावणें. ० नेसणें—(हातांत सोटा तयार ठेवणें) साफ नाकारणें; लोंढावर नाकबूल जाणें. म्ह० वाऱ्यावर घरात भुसावर ठेंगा.

ठेंगा-न्या—वि. १ ठेंगणा. २ उर्मट; आढदांड; क्रूर; उद्धट.

ठेंगाठेंगी—स्त्री. चालढकल; नकार (मागणी, अर्ज, यांसंदर्भी). [ठेंगा]

ठेंगार(ळ)णें—अक्रि. १ ठेंगा दाखविणें पहा; फसविणें. २ छीः शु करणें; वाईट रीतीने वागविणें. [ग्राम्य. ठेंगा=शिक्ष]

ठेंगू, ठेंगूमामा, ठेंगोजी—वि. ठेंगणा; खुजा; वामनमूर्ति (पुरुष, स्त्री). [सं. स्थग]

ठेंगेठोक—वि. अत्यंत हुषार; चलाख; तस्तरित; दुसऱ्यावर अधिकार किंवा तावा गाजविणारा; हुकूमती.

ठेंगेण—न. कृपणता; कंजुषपणा.

ठेंग्या—वि. १ वंडखोर; दंगेखोर. २ नास्तिक; पाखांडी. ३ ठेंगा पहा. [ठेंगा]

ठे(ठें)च—स्त्री. १ ठेकर; दगड इ० कास पाय अडकणें. (कि० लागणें). २ (ल.) तोटा; नुकसान; हानि. ३ गर्दी; भीड; फार वाटी. ठेंच लागणें—अडक घडणें; धडा शिकणें; वाईट अनुभव मिळणें. [ध्व. हि. ठेस] ० भरणें—(आगरी) लमांत उबऱ्यास हळकडें

लावणें. - वदलापूर ३५. म्ह० पुढच्यास ठेच मागला शाहणा= पुढल्या मनुष्यास ठेच लागली म्हणजे मागला हुपार होतो.

ठेचणी—स्त्री. दुखापत; ठोक. [ठेचणें]

ठे(ठें)चणें—उक्ति. १ चेचणें; फोडणें; चिरडणें; मारणें. २ दडपून किंवा खच्चून मरणें. [ध्व. हि. ठेंसना]

ठेचऱणें—उक्ति. थोडेंसें चिरडणें, फोडणें.

ठे(ठें)चा—पु. कोथिवीर कुटून, आलें, लसून, चिंच व मसाला आणि मिरची घालून दखांत कालवून तयार केलेली चटणी. [ठेचणें]

ठेंचाऱणें—अक्ति. ठेच लागणें. [ध्व. हि. ठेंस]

ठेटमत—न. ठेंगमत पहा.

ठेंटा—वि. थेंटा, थोटा; थिटा; आंखड; ल्हान.

ठेंटे—किवि. १ कोरड्या खोकल्याच्या ठासीचा आवाज; ठें! ठो: (कि० लावणें) २ गाजावाजा; प्रसिद्धि (चोरी, दिवाळ-खोरी, वाईट गोष्ट इ० ची). (कि० करणें; वाजवणें; माजवणें; मांडणें) -किवि. वरीलप्रमाणे कोरड्या खोकल्याच्या आवाजा-प्रमाणे आवाज होऊन. [ध्व.]

ठेंणा, ठेंणी, ठेंजें—पुलीन. (कों.) ठिणगी; चिणगी.

ठेंजें—अक्ति. १ उमे राहणें; ताठ उमे राहणें (फक्त सूतकालींच व काव्यांत प्रयोग). ' विस्मित होऊन इंद्र ठेला । '-तुगा ८१. २ राहणें; थांबणें; बंद पडणें; कुंठित होणें. ठेला पहा. ' दीपी दीपू एकवटला । मिळणीं एकचि होऊनि ठेला । '-एमा १०. ३६३.

ठेप—स्त्री. १ टकर, भेट, अडथळा, संबंध किंवा संघर्षण यांच्यामुळे दोन गतिमान पदार्थांचा अडकाव; स्थिरता; विरुद्ध गतीनें येणाऱ्या वस्तूंच्या गतीचा निरोध. (कि० खाणें; वसणें). २ (ल.) सीमा; मर्यादा; थांबण्याचें ठिवाण; हद्द. ' पंचायतीची ठेप कोठपर्यंत आली ? ' ३ संकेत; वचन; नेमलेली वेळ; ठरविलेला काळ; मर्यादित मुदत. (कि० करणें; ठरविणें). ' उर्धा सकाळीं भेटेन अशी त्यानें ठेप केली आहे. ' कालवेष्टावधि नियमपूर्वक केलेला कार्यनियम. ४ अपराधी माणसास कांहीं नियमित कालपर्यंत सरकारांतून तुरुंगांत जो प्रतिबंध करतात तो; कैद; शिक्षा. ५ (लाकूडकाम) सांज्याचा एक प्रकार. -मॅरिट २८ ६ पंचायतप्रकरणीं वादीप्रतिवाद्यांपासून लिहून घ्यावयाची कलमवार यादी. (वाप्र.) ठेपऱेणें—अडथळा आणणें; मर्यादित करणें; मुदतबंद करणें. ७ ठिणें—उक्ति. १ गति बंद करणें; मार्गांत अडथळा करणें; स्थिर करणें; हालचाल करणाऱ्या वस्तूंच्या मार्गांत अडथळा आणून अथवा विरोध करून ती थांबविणें, स्थिर करणें. २ दुसऱ्यावर टेकेल असें ठेवणें; एखाद्याला आधारसूत किंवा एखाद्याच्या आश्रयानें ठेवणें. ३ एखाद्या दिवसापर्यंत नेमणें; ठराविक काळीं योजणें. [ठेपणें] ४ ठणें—अक्ति. १ आघात किंवा अडथळा यामुळे थांबणें; वाढलें जाणें. २ -उक्ति. मोंढणें; मुलयाप देणें; चालवण्या दाखविणें; हक्क हक्क करणें; हुरकडविणें; गोंजारणें; आशा लावून फसविणें. ठेपेस नेणें, लावणें—जागच्या जागीं आणणें; पूर्वस्थळीं आणणें, नेमणें; ठरविणें. सामाशब्द- ० ठाप—स्त्री. नियमितपणा; ठराविक स्थिति;

टापटीप; ठामपणा; नेमकेपणा. ० राई—स्त्री. टापटीप; व्यवस्था; व्यवस्थितपणा; योग्यायोग्यता; मर्यादा; सावधगिरी (वागणूक सावध, कृत्य, शिक्षण इ०ची). ठेपी (ये) चा—वि. १ मर्यादा किंवा कायदा पाळणारा; व्यवस्थित; टापटिपेचा (मनुष्य, व्यापार, धंदा). २ येतचा अखेरपर्यंत जाणारा (प्रवासी), पुरणारें (काम).

ठेपणें—अक्ति. १ एकास एक लागून आदळायाजोगें जवळ येऊन मिळणें; आघातानें थांबणें; वाढणें. २ टेंकणें; ओंठगणें; मिळणें; स्थितीप्रत प्राप्त होणें. ' दगड...होईल तितके एकमेकांस ठेपून वसवावे. ' -मॅरिट ३२. ३ येऊन थांबणें; प्रवास पूर्ण करणें. ४ कांहीं एक कार्य अवश्य केले पाहिजे अशा दशेस येणें; एखादी गोष्ट एखाद्या मितोपर्यंत करणें भाग पडणें. ' वैशाखांत मुलाची मुंज ठेपली आहे. ' [सं. स्थापय]

ठेपसा—पु. १ मातीचें ठेंकूळ; ठेपसा. २ जुताचा शिलगावलेला किंवा जाळून राख केलेला शेणाचा ढीग. ३ खांबाखालचा पायाचा वगड; चुर्ची. ' दगाड्यांच्या वांघकामाचे नळ इंच चौरस ठेपसे ठेवावे. ' -मॅरिट ५८.

ठेपा—पु. १ (चांमारी) टांचेच्या मागचा भाग उजरण्यासारखे केलेला लांकडी ठोकळा. २ -पु. (कों.) आधार; टेंका.

ठेपाळ—पु. (ना. व.) जरीकांठी रेखमी सोबळें, पीतांबर.

ठेपी—पु. (व.) ल्हान खुबट वैल. याच अर्थां दुसरे शब्द बोडी; वदानी; फेडमी.

ठेपी, ठेपू—(व.) वृच; दृष्ट्या. [हि.]

ठेंबा—पु. १ मेळ; खंडा; खांब; झाडाचा खंडाग्रा; घीरा; टेका. (ल.) आधारस्तंभ; आश्रय; मदत.

ठेंबूस—न. ठेंबूस; टेंपूळ; गांठ; गुळवं; उंचवटा (शरीर, झाड, जमीन इ०वरचा).

ठेंबें—न. संकेत; ठराविक वेळ, काळ. ० ढोक - वि. (व.) वस्ताद. ' बायको चांगली ठेंबेडोक मिळाली आहे, ती त्याला आणते वाटेवर. '

ठेम—न. (हेट) झुळीचा उंचवटा.

ठेळ—स्त्रीपु. १ वैपुल्य; भरपूरपणा; बाहुल्य. २ गर्दी; दाटी; घडपणा; दाबणें. ३ -पु. दुगाणीचा खेळ. ४ आपल्या दुंगणानें दुसऱ्याच्या दुंगणावर मारावयाचा टोळा. ५ (व.) कलप. ६ -वि. भरपूर; पुष्कळ; विपुल. ' पीक ठेळ आलें. ' ठेळणें—उक्ति. छोटणें; ढकलणें; दाबणें; गर्दी करणें; मिळणें. ' रथ रयासी ठेळिती । ' -वेसीस्व ७. १४. [हि. ठेळना] ठेळमुंगा—पु. १ दुगाणीचा खेळ. २ ठेळ अर्थ ४ पहा.

ठेळा, ठेली—पुस्त्री. १ पोतें; गोण; ल्हान गोण. २ (ल.) ससु-दाय; गर्दी; तीन लक्षांचा एकच ठेळा । ' -ऐपो २५२. ठेळाठेळ-स्त्री-स्त्री. गर्दी; दाटी; रेलचेल; वैपुल्य; बाहुल्य. ' अमिमानाचें ठेळा-ठेली । मर्ची झाली हिंपुटी । ' -तुगा ३४१९. धकाडुकी. [ठेळणें]

ठेळा—पु. (ना.) हालवितां येण्याजोगें तात्पुरतें लांकडी फळदांचे केलेलें (पानपट्टीचे) दुकान. (इ.) स्टॉक.

ठेला-ली-लें—(सुतकाल्पाचक धातुसाधित वि. ठें म्हुणजे उमें राहणें या धातुचें-कान्यांत उपयोग) १ उभा राहिला. 'ठेला जोड्नि हस्तक।' २ थांबला; स्थिर झाला; कुठित झाला; राहिला. 'वळें अंतरी शोक संताप ठेला।' -राम ६२. [सं. स्या]

ठेव—झी. १ सांठा; संचय; पुरलेलें, लपविलेलें किंवा राखून ठेवलेलें द्रव्य. 'सगुणरूपाची ठेव।' -दा १.२.८. २ खाण. 'तेथ लावण्याची ठेव।' -झा १.४. ३ निक्षेप; गद्दाणवट किंवा अनामत रकम; विन किंवा अल्पव्याजानें ठेवलेलें द्रव्य; पेढीवर ठेवलेला पैसा. ४ (कायदा) ट्रस्ट [सं. स्थापय]

ठेव—झी. डव; ऐट; रीत; तऱ्हा; मार्ग; छव; ठेवण. 'त्या घरम रूपाची ठेव।' -कथा ७.८.१४. [सं. स्या]

ठेवण—न. १ उतरण्याची, तळ देण्याची, विन्हाडाची; जागा; नांगरवाडा; वरवा. २ -झी. विहिरीतील बांधकाम ज्यावर उमारलें जातें अशी दगडी किंवा टणक जमीनीची म्हुणजे पायाची जागा; तसेंच या बांधकामांतील मघले मघले घर त्यावरून. ३ पाया; मक्षम जमीन; मक्षम पाया (वोल्लें, वतैन, अभ्यास यांतील). [ठेवणें]

ठेवण, ठेवणां—झी. आकार; बांधा (शरीराचा); डव; ऐट; रूप; छव; (तोंड, शरीर, इमारत यांची). २ पसत; तऱ्हा; रीत; विशेष गुण; मार्मिकपणा; खुबी (भाषण, कृत्य यांचा).

ठेवणस—यु. (राजा.) करार (येण्या जाण्याचा, कामाला लागण्याचा इ०).

ठेवणा, ठेवणाईत—वि. ठेवलेला; आश्रित; दास; नोकर. 'तो केवळ गलिमाचा ठेवणाईत.' -भाव २५.

ठेवणाळ, ठेवणू, ठेवणुकी, ठेवणुकीचा—वि. ठेवलेला; स्वाधीन केलेला; निक्षेप; विश्वासानें ठेवलेला. [ठेवणें]

ठेवणावळ—झी. ठेव राखण्यावद्दलाचा खर्च, मजुरी.

ठेवणी, ठेवणें, ठेवी—झी.न.झी. १ (काव्य) ठेव अर्थ १ पहा. गुप्तधन. 'राहाणें ठेवणीं सांपडती।' -दा १.८.२१. २ निक्षेप. ठेव अर्थ २ पहा.

ठेवणूक—झी. ठेव अर्थ २ पहा. [ठेवणें]

ठेवणें—न. ठेव अर्थ १, २ पहा. 'कीं हें आदिशक्तीचें ठेवणें।' -दा १.७.३०.

ठेवणें—सकि. १ राखणें; स्थापणें; मांडणें; लावणें; बाजूस काढणें. २ एका बाजूस टाकणें; विन्हाड मांडणें; (काम) करणें. निराळें काढणें; शिकक राखणें; एखादें कार्य काहीं काळ न करता तसेंच राखणें. ३ राखणें; बांघविणें; राखून ठेवणें; रक्षण करणें. ४ जागेवर कायम राखणें, होणें, स्थापन करणें, नियुक्त करणें (काम, हुश्या यावर). ५ चाकरीस, नोकरीस, सेवेस राहवून घेणें किंवा बाळगणें (चाकर, सैन्य). ६ कायम राखणें; असेंच्या तसें जपून ठेवणें, राखणें; जोपासना करणें, अवाधित मानणें. 'यानें त्याची

प्रतिष्ठा ठेविली.' ७ वेळन न जाणें; जेयल्या तेथें पडूं देणें 'पेढान्यानीं काहीं एक मांडें घरांत ठेविलें नाहीं.' ८ रांड बाळगणें. ९ एखादी वस्तु संरक्षणासाठीं दुसऱ्याचे स्वाधीन करून त्याजकडे राखणें. [सं. स्थापन; प्रा. ठावण] (जेव्हां हें क्रियापद दुसऱ्या क्रियापदाच्या ऊन प्रत्ययांत धातु साधितांशीं योजतात, तेव्हां त्याचा अर्थ एखादी गोष्ट करणें, कोणत्याहि क्रियापदाच्या विषयाचें ठेवणें, किंवा तीच स्थिति राखणें, अथवा त्या क्रियेनं झालेली आविष्कृति असा होतो. जसें—हें पत्र लिहून ठेव; हें कापड घडी करून ठेव; ती गाय बांधून ठेव; शेतें पेरून ठेव; पिठांत पाणी घालून ठेव इ०; ठेवणें हें क्रियापद आणि टाकणें हें क्रियापद यांमध्ये अर्थाच्या दृष्टीनं साधर्म्य व विषमताहि आहे. दोन्हीहि क्रियापदे एखाद्या कृत्याची पूर्णता किंवा एखाद्या विषयाची पूर्णता दर्शवतात; परंतु ठेवणें हें क्रियापद क्रियेमध्ये काळजी व लक्ष्य-विशेषतः राखून ठेवण्यातील-कौशल्य दर्शवितें. तर टाकणें हें क्रियापद एखादी वस्तु दूर, लांब किंवा कायमची सोडून देणें, तिचा त्याग करणें, हात धुवून मोकळे होणें, किंवा दुर्लक्ष्य, ह्यगय इ० अर्थ दर्शवितें. जसें—त्याची पोथी त्यास देऊन टाक; रुपये देऊन फडशा करून टाक; तें झाड उपटून टाक इ०. यांत कसें तरी कार्य पूर्ण करण्याचा बोध होतो उलट ठेवणें क्रियापदाच्या स्पष्टीकरणार्थ वर दिलेली 'हें पत्र लिहून ठेव' इ० उदाहरणें पहा.)

ठेवरेव—झी. १ ठेव; फंड; सांठा; संचय; पुंजी; मांडवल इ० व्यापक अर्थानें. २ निक्षेप. ३ व्यवस्था; शिस्त; क्रम. 'त्याच्या घरची ठेवरेव चांगली आहे.' ४ टापटिपेनं लावणें, शिस्तीनं लावणें; क्रमवार ठेवणी. 'जिकडे तिकडे ठेवरेव करून वसले स्वस्थ.' [ठेव+रेव द्वि.]

ठेवलेली—झी. रांड; वेव्या; राख. (व.) ठेवली.

ठेवा, ठेवारेवा, ठेवी—यु.पु.झी. १ ठेव अर्थ १ पहा. 'मुखाचा गमे पूर्ण ठेवा मनाला।' -वामन, वामनचरित्र १.२. २ खाण. ठेव अर्थ २ पहा. ३ (ल.) पापपुण्याचें गाठोडें. ४ आकार. [ठेवणें]

ठेवाठेव-ठेवी—झी. उठाठेव; कटकट; त्रास; दगदग. 'तुम्ही या ठेवाठेवीत न पडणें। सर्वदाही।' -कथा ४.५.१७८.

ठेवासाटपा—यु. संचय ठेव अर्थ १ पहा.

ठेवी—झी. रीत; प्रकार; मार्ग. 'ते शिकवीती अति नीच ठेवी।' -वामन नृसिंहदर्पण २४.

ठेंस, ठेंलणें, ठेंसाळणें, ठेंसा—ठेंच इ० पहा.

ठेंसन—न. (व.) स्टेशन (आगगाडीचें). [इ. स्टेशन]

ठैरणें, ठैराव—(व.) ठरणें इ० पहा.

ठो—यु. ल्हान मुलें आपल्या कपाळानें दुसऱ्याच्या कपाळावर हळूच आघात करतात तो; टकर. (कि० देणें.) [ध्व.]

ठोक—यु. १ काठी, सोडगा यानें दिलेला मार. २ सतारीच्या तारेवर केलेला नखीचा आघात. [ध्व. हि. ठोक; का. टोक]

ठोक—वि. १ जाड; भरीव; जड; ठळक; मक्षम. (धातुचीं मांडीं, दागिने). २ (ल.) श्रेष्ठ; प्रसिद्ध; चोख. (शिक्षण, गद्दाणपण,

वन इ० मध्ये). ३ पूर्ण; फुटकळ नसलेले; सर्व (नंबर, संख्या); सर्वसहित; समुदायाने; मोठ्या प्रमाणात; घाऊक; ठोकळ; एकदम जमेल धरलेले (रकम, वेरीज, माल, सौदा, खरेदी इ०). 'हिशेव ठोक समजा हो।' - दावि २४२. ठोकबंद-वि. घाऊक; एकदम; सर्व. ठोक विक्री-विकरी-खी. घाऊक विक्री; सध्याने किंवा एकदम विक्री. याच्या उलट किरकोळ विक्री.

ठोक—पु. (व.) हंगाम; मोसम; वत्सर. 'या सुहृताला लमाचा ठोक मारी आहे.'

ठोकजोशी—पु. सहदेवमताचे ठोके शिकून, इतर वाजवून निष्ठा मागणारी व ठोकळ भविष्य सांगणारी शूद्र जोशांची एक जात व तींतील व्यक्ति; कुडबुड्या जोशी; पिंगळा जोशी. [ठोकळ]

ठोकठोक—कां—किवि. ठकठोक पहा. [ध्व]

ठोकडा—ठा—पु. ठोकळा. ठोकडा, ठोकड्या—पु. (निंदार्थी) सोनार. ठोकडा-ठोकडे—पुन. पैलांच्या गळ्यांतील धंदा (लांकडाची, धातूची). [ध्व.]

ठोकण—न. १ काही तरी खात्रीने प्राप्ति करून देणारे काम; एखाद्या पदार्थ किंवा व्यापार यापासून कालनियमाने उत्पन्न होणारे फल; त्याचा अनेकवार अनुभव घेऊन त्याचे निश्चित झालेले प्रमाण व तो व्यापार; उत्पन्नाची वस्तु, धंदा, काम, व्यापार, जमीनजुमला (ज्याच्यामुळे नियमितपणे उत्पन्न मिळते असा). 'हें शेत तीन खंडीचे ठोकण' २ (ल.) फायदा; धंदा. 'माझे नियमित ठोकण यंदा उमे राहिले नाही.' ३ (कु.) अंगावर राहिलेला वेदीचा वण, खूण. [ठोकणे=मारणे किंवा मिळविणे]

ठोकण—न. झाडाचे जुनाट खोर; खुंटाडा; खुंटाप्रा.

ठोकणावळ—खी. ठोकून बनविलेल्या वस्तूची मजुरी; घडणावळ; घडविलेल्या वस्तूची मजुरी. [ठोकणे]

ठोकणी—खी. १ आघात; ठोका; टोला. २ गिलावा ठोकण्याची गवड्याची तीन धारांची लाकडी खुंदी व तिने ठोकण्याचा व्यापार; चोपणी. (वे.) कोठ्ठा. [ठोकणे] ३ (कों.) मंडारी जातीमध्ये लमांत करवलीशिवाय तिच्या दुसऱ्या मैत्रिणी असतात त्यांचे पाय धुण्याची क्रिया. -मसाप ४४.२५५.

ठोकणे—सकि. १ (दांडके, काठी, हातोडा इ० नीं) मारणे; वदवणे; ठोठावणे; आघात करणे. २ हळूच आघात करणे; चोपणे. ३ करणे; वेणे; पाठविणे. 'तो आजारी पडल्याबरोबर म्या तार ठोकली.' (धाप्र.) वघाडी ठोकणे—पहिला वेणे; पहिले स्थान किंवा नंबर पडकावणे. अरोळी ठोकणे—ओरवणे; मोठ्याने टाहो फोडणे. अर्जी ठोकणे—विनंति करणे; अर्ज करणे. तंडू ठोकणे—तंडू रोवणे, मारणे, वेणे, उमारणे. बाहु-दंड ठोकणे—दंडावर आघात (हाताने) करणे; कुस्तीस तयार होणे. 'किंचिच्छे कुकटक मीमें ठोकुनि बाहु मुळवीले।' -मोशल्य ४.५. घाव-धूम ठोकणे—पळत सुटणे. पाने ठोकणे—जेवण्याचीं पाने मांडणे. फिर्याद ठोकणे—तक्रारअर्ज गुदरणे. बोंब ठोकणे—बोंब मारणे; शस्त्र ध्वनी करणे. सूद ठोकणे—ओग्राळपांतून भाताच्या मुदा पाडणे. ठोकणे या क्रियापदाचे अर्थ मारणे या क्रियापदाप्रमाणे पुष्कळ आहेत. सामान्यतः ठोकणे; ठोठावणे; फटकारणे; सप्पा उडविणे;

घाईने किंवा ओवडघोवड रीतीने संपविणे. इ० अर्थ होतात. जसे—आम्ही वाटेने चार भाकरी ठोकल्या आणि सरासरी जेवलो; पुष्कळ कामे जमलीं होती तीं मी कशी तरी ठोकून निघून आलों. ठोकून वेणे—सकि. गप्प मारणे; वात मारणे; विन विचाराने सांगणे.

ठोकणे—न. १ ठोकणी १ पहा. २ ठोकण्याचे हत्यार. [ध्व]

ठोकतापीर—पु. दांडगा, मांडखोर, नेहमी मारामारीस तयार असलेला मनुष्य. मारतापीर पहा. [ठोकणे]

ठोकताळा—न. अजमास; अटकळ; अजमासाने पाहिलेला हिशोबाचा पडताळा; प्रतीति; अनुभव; बरोबर अंदाज. (कि० घालणे; वेणे; पहाणे).

ठोकनापूर—पु. (व.) ठोक, मार. 'खूप ठोकनापूर काढला वायकोचा.'

ठोकमत—न. पाखंडमत.

ठोकर—खी. १ ठेव. (कि० खाणे; लागणे). २ (व.) जोड्याचा अग्रभाग. ३ घडक; धडाका; अडकून पडणे. ४ (ल.) तोटा; जुकसान; अडक; दुर्दैवाचा तडाखा. ५ पायाने मारलेला तडाखा; लाय; गुहा; तडाखा. (कि० मारणे). [हि.]

ठोकर—पु. तोफेच्या गाढ्यास जोडलेली ल्हान पेटी.

ठोकर—वि. (व.) जाड; लड; ठोसर.

ठोकरणे—सकि. वोलण्यात झाडणे; मोसडणे; खरडपट्टी काढणे.

ठोकळ—वि. १ मोठा व चांगला; जाडा व लड; मजबूत; भरपूर; जोमदार; मरिब. २ अंदाजी; ठळक; मुख्य; सरासरी; बोलक; घाऊक; ठोकवंद (एकूण वेरीज, वाव). [सं. स्थूल]

ठोकळा—पु. लांकडाचा ओंबका किंवा ल्हानसा सोट, गोल, गोलटा; शाईची दौत ठेवण्याचे लांकडी साधन किंवा कलमदान; सहाण, रेतीदाणी इ० आत बसविण्याकरितां कोरून काढलेले लांकडी खोड किंवा तुकडा; शिलेची चौकट; हत्याराचा दांडा किंवा मूठ, इ०; पगडव्याचा पागोटें बांधण्याचा पायाच्या आकाराचा लांकडी तुकडा. २ (व.) हारमण्याच्या भरड्याचा उकडून तयार केलेला वडा. ठोकळीवीट—खी. नंबरी वीट. ही अर्ध व जाड आणि भावांत महाग असते.

ठोका—पु. काठी, हातोडा इ० चा तडाखा; आघात, प्रहार, घप्पा; मारा. २ धातूच्या भांड्यावरील हातोडीने झालेली खूण. ३ भविष्य (विशेषतः हवेचे; पावसापाण्याचे). (कि० उतरणे; सुकणे). अनुभव; प्रचीति; पडताळा. ४ भविष्याप्रमाणे घडून आलेली गोष्ट; ५ (व.) टोणा; चेदक. ६ सरसकट जमीन खंडाने वेणे किंवा एकदम सध्याने लावणे (विषेवारीने न लावणे); अशी खंडाने लाविलेली जमीन. ७ सततचा व कंटाळावाणा आवाज; न बांधणारा ठे। ठे। असा आवाज. (कि० वेणे). 'रडण्याचा-बोलण्याचा-खटखटीचा ठोका.' [ध्व.] ठोक—खी. ठोकण्याची क्रिया. -वि. मोठा; मरिब; भरपूर (वस्तु-विशेषतः दागिना, मांडे); वजनदार; दुःख-कारक; भयंकर; सर्वांत मोठा (अपराध) [ठोक द्वि.] -किवि. अगदी बरोबर; जशाचा तसा; योग्य. (कि० पुरणे; होणे). [ठोकणे]

ठोकाण—न. ठोकण पहा.

ठोकारोका—पु. भविष्यकथन (जोहाचें). [ठोका द्वि.]

ठोकारोखा—पु. घाळक, व्यवहारासंबंधी रोखा, करारपत्र.

ठोकूनठाकून—क्रि. ठोकूनठोकून पहा.

ठोके—झी. मटकणाऱ्या चोर जातीपैकी एक जात. —गांगा २०९. ० करीण—झी. (व.) जादूटोणा करणारी झी.

ठोक्या—पु. (निंदायी) १ सोनार; सोनटक्क्या. २ (संक्रि.) जार; एखाद्या झीचें प्रियपात्र. [ठोकणें].

ठोंग—पु. १ अंगी विद्वत्ता नसतां अनेक कचाटें करून गांवांत मोठेपणा पावलेला पुरुष; धटिंगण; दांडगा. ठोक्तापीर पहा. २ (व.) चाट; गप्प; थाप. ० म. न. १ ठोंगमत पहा. २ तरकट; थोतांड; तोडमत; फसविण्यासाठी किंवा त्रास देण्यासाठी सांगितलेली खोटी गोष्ट. [ठोंगमत]

ठोंगळ—पु. १ ठोकळा अर्थ १ पहा. २ घट्टपुष्ट, दणकट तरुण; मस्त, टोणपा, इमामदांडगा, मूर्ख माणूस. ३ रास; गंजी. ४ धुंधा; खोड. ५ (कु.) ल्हान जमाव; गर्दी. ६ —वि. प्रसिद्ध; प्रख्यात.

ठोंगाई—झी. आडदांडपणा; मस्ती; मांडखोर वर्तन; उद्दाम वागणूक. [ठोंग]

ठोंचला—पु. (क.) टोमणा; छद्मी भाषण; वर्मी बोल. 'आपल्या ठोंचल्याचा रोख मी ओळखला.'

ठोंडा—वि. हात, पाय, बोटे इ० नसलेला थोडा (मनुष्य); बटलेले (झाड); थोडक झालेली (वस्तु). [द्वि.]

ठोंठण—न. थोडा अवयव; थोडक. ठेंठण पहा. [द्वि.]

ठोठाविणें—संक्रि. मांड्याचा नाद पहाण्यासाठी त्याच्यावर टिचक्या मारणें; दारावर थाप मारणें; (सोनारी) हातोडीनें ठोकणें; (कुमारी) मडक्यावर बापटणें; (पर्यांचा खेळ) मोठे पान टाकून मातून घेणें किंवा शोडपून हात घेणें; दुसऱ्या बाजूचा पत्ता ठोकणें. २ (ल.) टोमणे मारणें; निमैत्सना करणें; व्याजोक्तीनें बोलणें (वाईट किंवा कृष्ण कृत्यांवद्दल); जोरानें सांगणें. ३ ठो ! ठो ! आवाज करणें; खडबडविणें [ठो ! ठो !]

ठोठो—क्रि. ठक ! ठक ! टाप ! टाप ! [ध्व.]

ठोठो, ठोठोबाडा—झी. पु. गोंगाट; गाळावाजा; वज्रा; प्रसिद्धि (वाईट कृत्याची). (कि० करणें). [ध्व.]

ठोंब—पु. १ खांबाविरहित खोड, खंड, सोट, दांडा. २ (ल.) धटिंगण; आडदांड; ब्रह्मचारी किंवा निपुत्रिक; अक्षरशत्रु. ३ झुबका; गुच्छ. ४ बोकड. —न. ५ भाजीचें ल्हान झुडप. ६ ल्हान मुलाची पहिल्यानें राखलेली बंडी. [सं. स्तंभ]

ठोंबरणें—संक्रि. (राजा.) मांड्यामध्ये पीठ इ० कोंबकोंबून मरणें; ठासणें; कोंबणें; चेंदणें; दडपून मरणें. [ठोंबा]

ठोंबरा, ठोमरा—पु. १ मनगटानें मारलेला ठोसा. २ (ल.) टोमणा; उपरोधिक भाषण; उपहास. (कि० मारणें; देणें; करणें). ३ जोबळ्याच्या कण्यांचा मात; धुगरी. 'सोयऱ्यासी करी पाहुणे वरा। कांझिता ठोंबरा संतालागीं।' —तुगा ४२३४. 'तुझी ऐ मानवसीच ठोंबरा खाऊनि असेन' —नागदेवस्मृति १०३. (व.)

बाजरी कांडून, फोडणीचे पाण्यांत शिजवून तिखटमीठ घालून केलेल्या कण्या. ४ भुसासुदां धान्य; वाईट धान्य. —वि. (व.) कच्चा, बोटाळा टणक लागणारा (मात इ०).

ठोंबस—वि. ठोंब्या. ठसठोंबस पहा.

ठोंबा—पु. १ आखड व जाड काठी, दांडकें, सोटा; वेल चढण्यासाठी पुरलेला डांम. २ (ल.) मूर्ख. ठोंब्या पहा. ३ (वि.) कातड्यावर कुसर वडविण्याचा साचा; यानें तिहेरी फुली पडते.

ठोंब्या, ठोम्या—वि. अक्षरशत्रु; ढ; जड बुदीचा; मड; मूर्ख; मंदबुदीचा; अकलम्युन्य. [सं. स्तंभ—ठुंब—ठोंब. —भा. १८३५.]

ठोम, ठोमरा—ठोंब; ठोंबरा पहा.

ठोमणा—पु. १ टोमणा. ठोंबरा अर्थ २ पहा. (कि० मारणें). २ (कों.) गुहा; ठोसा. ३ (कु.) कणकीच्या—कळकाच्या कोंवाचा ल्हान तुकडा. ० ठोंसरा—पु. आघात; टोमणा. ठोमणे ठोसरे खाखलेला—वि. ठेकेटोणपे खाखिला; अनुभविक; जगातील हाल, संकट इ० अनुभवून शहाणा बनलेला.

ठोमन—न. (व.) मोठें, सपाट मांडें.

ठोमस—पु. (गो.) टोंक; टोंकदार काठी, दांडा.

ठोला, ठोल्या—पु. १ घरदार, वायको, कुटुंब इ० नसलेला माणूस; फटिंग मनुष्य; नोकरी किंवा गांठी पैसा नसलेला, पत इ० नसलेला मनुष्य. (अशा माणसाची वेण्यावेण्याचा व्यवहार करण्यांत घोका असतो !. अन्नूची चाड नसलेला. २ ठोंब्या पहा. ३ एखाद्या झीनें आपली कामेच्छा पूर्ण करण्यासाठी ठेवलेला पुरुष; जार. ४ गलेल्ल, गवडुल माणूस. ५ (व.) रिकामेटुकडा किंवा मूर्ख माणूस. [सं. स्थूल]

ठोवर—न. (व.) फुटकें मडकें.

ठोसर, ठोसर—वि. १ जाडेंमडें; घटमूठ; जाड (कापड, सोटा इ०) २ (ल.) अंधुक; मंद (दृष्टि); टाकाळ, निःसार किंवा पुळपुळीत (भाषण, युक्ति, बेट). ३ (व.) ठोकळ; लड; मोठें; जाड. 'टाकाचें ठोसरपण।' —दा १९. १. ५. ४ दणगट, शक्तिमान. ५ (ल.) व्यवहारांत अनुभविक. ० नजर—झी. बरबर पहाणी, चौकशी; टेहळणी.

ठो(ठों)सरा, ठोसा, ठोसला—पु. ठोंबरा अर्थ १, २ पहा. (कि० मारणें; देणें).

ठोसरई—झी. पोकळ वडाई; मपकेदार शब्द; आपणाचें अवडंबर; डौल; प्रत्य; स्तोम; डौलाचें भाषण, फुशारकी. (कि० मिरविणें; लावणें; दाखविणें, नाचविणें). [ठोसर]

ठोसलो—पु. (वि.) जाड व मजबूत वांगडी.

ठोसळ—वि. (व.) ठोकळ पहा.

ठो(ठों)सा—पु. रपाटा, धपाटा, रपका, रामटोला; रक्ष; तडाखा; गुहा. (कि० मारणें; देणें).

ठोळ्या—वि. (व.) ठोल्या अर्थ ५ पहा.

ठ्यां करणे—भक्ति. (क.) धूम ठोकणें; पकून जाणें.

